

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1
ТОМ 2
ТОМ 3
ТОМ 4
ТОМ 5
ТОМ 6
ТОМ 7

А - БОРОНА

БОРОНУВАННЯ - ГЕРЦЕН

ГЕРМАН - ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

ЕЛЕКТРОД - КАНТАРИДИНИ

КАНТАТА - КУЛІТКИ

КУЛІТКИ - МІКРОКАЛІМАЛ

МІКРОКАЛІН - ОЛЕУМ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАБІЙ Б. М.

БАГРІЙ П. І.

БАЖАН М. П.
(головний редактор,
голова редколегії)

БІЛОДІД І. К.

БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ПТАЛОВ О. В.
ГЛУШКОВ В. М.
ГОНЧАР О. Т.
ДЕНИСОВ А. Ф.
(відповідальний секретар, заступ-
ник головного редактора)

ДЗЕВЕРІН І. О.

ЄРШОВ І. Д.

ЄФИМЕНКО Г. Г.

КОНДУФОР Ю. Ю.

КОСТЮК П. Г.

КУДРИЦЬКИЙ А. В.

(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)

КУНДІЄВ Ю. І.

ЛОПУХОВ О. М.

ЛУКІНОВ І. І.

ЛЯШКО І. І.

МАЙБОРОДА Г. І.

МАРИНИЧ О. М.

МАРКЕВИЧ О. П.

МАСОЛ В. А.

МОССАКОВСЬКИЙ В. І.

МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.

НЕСЕН К. І.

(заступник головного редактора)

ПАЛАМАРЧУК М. М.

ПАТОН Б. Є.

ПІДСТРИГАЧ Я. С.

ПОГОРЄЛОВ О. В.

ПРОСКУРІН Є. П.

РЕМЕСЛО В. М.

РОМОДАНОВ А. П.

СИТНИК К. М.

СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.

ТРОНЬКО П. Т.

ТРОЯН О. І.

ШАМОТА М. З.

ШИНКАРУК В. І.

ЩЕРБАК М. П.

ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
7

МІКРОКЛІН — ОЛЕУМ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

**ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1982**

ОЗ
У45

$\frac{00101-001}{\text{Е М } 222(04)82}$ 001-82 5 000 000 000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1982 р.

М

МІКРОКЛІН (від *мікро...* і грец. *κλίνο* — нахилляю) — мінерал класу силікатів, групи *полюових шпатів*. К $[AlSi_2O_8]$. Сингонія триклінна. Густина 2,57. Твердість 6,5. Колір рожевий, рожево-червоний, бурувато-жовтий, рідше — білий, голубувато-зелений (амазоніт). Близьк скляний. М. — важливий породоутворюючий мінерал, входить до складу гранітів, гранодіоритів, гнейсів, пегматитів. У Рад. Союзі родовища М. є в РРФСР (у Карелії, на Уралі, в Сибірі), на Україні (на Волині, в Приазов'ї). Використовують при виготовленні керамічних виробів, амазоніт — як виробне каміння.

МІКРОКОККИ (*Micrococcus*) — рід неспороутворюючих сферичних бактерій. Розмір — 0,5 — 3,5 мкм. М. розмножується поділом. Розташовані поодинокі, в парах або скупченнями. Звичайно нерухомі. Грампозитивні (див. *Грама метод*). Всі М. — облигатні *аероби*, *сапрофіти*. Поширені у воді, ґрунті, зустрічаються на шкірі людини і тварин.

МІКРОЛІТИ (від *мікро...* і грец. *λίθος* — камінь). 1) В археології — дрібні (довж. 1 — 2 см) кам'яні знаряддя геометричних форм (у вигляді трикутника, трапеції, сегмента та ін.). Були поширені за часів *мезоліту* на тер. Африки, Європи і Азії. Їх застосовували як наконечники стріл або крем'яні леза. На тер. СРСР знаходять на Україні, в Нижньому Поволжі та деяких ін. районах. 2) В геології — дрібні голчасті або пластинчасті кристали породоутворюючих мінералів, властиві для основної маси *ефузивних гірських порід*.

МІКРОМАНІПУЛЯТОР (від *мікро...* і *маніпулятор*) — прилад, що дає можливість здійснювати тонкі й точні рухи спеціальних інструментів у полі зору *мікроскопа* і виконувати складні маніпуляції на клітинах. М. складається з мікроскопа і штативів, в яких затискується мікроінструменти (голки, скальпелі, піпетки та ін.), що можуть рухатись у трьох взаємно перпендикулярних площинах. Кінці мікроінструментів входять у спец. камеру, яку розміщують на предметному столику мікроскопа; в цій камері створюють умови для підтримання життєдіяльності вміщуваних там біол. об'єктів (див. мал.). М. можуть мати пневматичне, гідравлічне, мех. або електр. керування. В нових моделях М. передбачено використання телевізійних, електронних та ін. приладів. Див. також *Мікрочіп*.

МІКРОМЕТР (від *мікро...* і грец. *μέτρον* — вимірюю) — універсальний прилад (інструмент) для ви-

мірювань лінійних розмірів (довжин) деталей та ін. виробів контактним способом. Осн. частиною М. (мал.) є мікрометричний гвинт, що обертається в гайці, скріпленій з скобою і стеблом. За призначенням розрізняють М. гладенькі (найпоширеніші), листові, трубні, зубомірні (*нормалеміри*) і різьбові. Вони бувають ручні й настільні (у т. ч. із стрілковим відліковим пристроєм). Мікрометрами вимірюють довжини до 2000 мм. Ціна поділки М. переважно до 0,01 мм, граничі допустимої похибки $\pm 0,5$ мкм. Р. В. Якірін.

МІКРОМЕТР (від *мікро...* і *метр*), мкм — частинна одиниця довжини, дорівнює 10^{-6} м. Застаріла назва М. — *мікрон*.

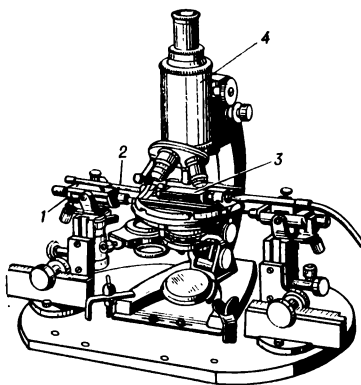
МІКРОМІНІАТЮРИЗАЦІЯ (від *мікро...* і франц. *miniaturisation* — граничне зменшення розмірів) — значне зменшення габаритів і маси радіоелектронної апаратури з одночасним підвищенням її надійності. Полягає у раціональному конструюванні і виготовленні вузлів і елементів апаратури, використанні *друкованих схем*, *мікромодулів*, *інтегральних схем* тощо. Безпосередньо пов'язана з розвитком *мікроелектроніки*. До М. вносять у радіотехніці, кібернетиці, космонавтиці, обчислювальній техніці тощо.

МІКРОМОДУЛЬ (від *мікро...* і *модуль*) — уніфікований функціональний вузол радіоелектронної апаратури (модуль), складений з мікроелементів: *резисторів*, *транзисторів* тощо; засіб *мікромініатюризації*. Розрізняють М. етажеркові (мал.), плоскі, таблеткові та циліндричні. Вони відрізняються щільним розміщенням мікроелементів (в 1 см^2 їх налічується 5 — 30), високою надійністю, малими габаритами і масою. Застосовуються гол. чин. в обчислювальній, авіац., ракетній і космічній техніці.

МІКРОН (від грец. *μικρόν* — мало), мк, μ — застаріла назва частинної одиниці довжини — *мікрометра*.

МІКРОНЕЗІЙСЬКІ МОВИ — мови *мікронезійців*. Традиційно їх вважають за групу (чи гілку) *малайсько-полінезійських мов*. Досліджені мало. До М. м. належать мови трук, понапе, кусаїє, мар-

Мікроманіпулятор: 1 — штатив з системою гвинтів, що пересувають мікроінструменти; 2 — тримач інструментів; 3 — зволожувальна камера з досліджуванним об'єктом; 4 — мікроскоп.

шалльська, гілбертська та ін. Характерною рисою М. м. є наявність кількох рядів числівників. У граматичній будові М. м. є багато спільного з *меланезійськими мовами*. М. м. безписемні.

Ю. Х. Сірк.

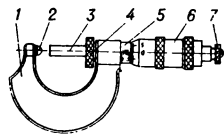
МІКРОНЕЗІЙЦІ — група споріднених народів, корінне населення *Мікронезії*. Чисельність — бл. 170 тис. чол. (1978, оцінка). Колонізація Мікронезії (з кін. 16 ст.) призвела до значного зменшення чисельності М. Антропологічний тип М. склався в результаті змішання *меланезійців*, *полінезійців* та *індонезійців*. Говорять *мікронезійськими мовами*. Поряд з християнством у М. поширені й традиційні місц. вірування. Осн. заняття М. — рибальство і (меншою мірою) землеробство.

МІКРОНЕЗІЯ — група численних островів (бл. 1500) в *Океанії*, на Зх. Тихого ок. Пл. 2622 км². Нас. понад 200 тис. чол. До М. належать острови: Науру (незалежна д-ва Науру), Гілберта, Ошен (входять до складу д-ви *Кірібаті*); Каролінські, Маршаллові й Маріанські — підопічна тер. ООН *Мікронезія* та Гуам (володіння США). За походженням острови М. поділяють на коралові *атоли* (Науру, Ошен), оточені рифами, та вулканічні (Маріанські, Каролінські) з діючими вулканами (о. Атріхан, заввишки 965 м). Родовища бокситів (Каролінські о-ви), фосфоритів (о-ви Науру, Ошен). Клімат екваторіальний і субекваторіальний. Пересічна річна т-ра +26, +28°. Опадів 1000—6000 мм на рік. У районі Каролінських о-вів часті руйнівні *циклони*. Природна рослинність М. дуже змінена людиною. На вулканічних островах подекуди — тропічні вічнозелені ліси (пальми, деревовидні папороті, бамбуки) та *савани*. Коралові острови мають бідну рослинність. З тварин характерні кажани, крокодили, змії, ящірки.

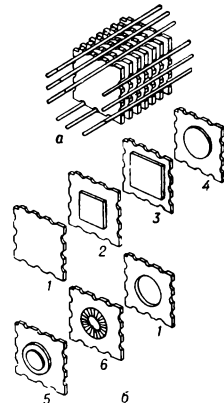
Ю. А. Амброз.

МІКРОНЕЗІЯ (Каролінські, Маршаллові й Маріанські острови), Підопічна Територія Тихоокеанських Островів — підопічна територія ООН під управлінням США. Включає три архіпелаги — Маріанські (без о. Гуам), Каролінські й Маршаллові острови, розташовані в зх. частині Тихого ок. Заг. площа 1,8 тис. км². Нас. бл. 120 тис. ж. (1975), гол. чин. *мікронезійці*. Основа економіки — с. г., яке не задовольняє потреб населення у продовольстві. Більшість с.-г. угідь належить американцям. Платанції кокосової пальми, цукр. тростини, бананів, цитрусових. Вирощують також хлібне дерево, батат, таро. Тваринництво (розводять переважно свиней). Рибальство. Виробн. копир (на експорт). Незначна місц. пром-сть — у руках іноз. власників. На островах — численні військ. об'єкти США. Бл. 13% праездатного населення — безробітні (1979).

МІКРОНУКЛЕУС (від *мікро...* і лат. *nucleus* — ядро) — менше ядро (генеративне) у *інфузорії*; здебільшого диплоїдне (див. *Диплоїд*). Ділиться шляхом *мітозу*. М. відіграє активну роль у статевому процесі — *кон'югації*, при якому з М.

Гладенький мікрометр: 1 — скоба; 2 — п'ятка; 3 — мікрометричний гвинт; 4 — стопор; 5 — стебло з поздовжньою шкалою для відліку повних обертів мікрометричного гвинта; 6 — барабан з коловою шкалою для відліку часток оберту мікрометричного гвинта; 7 — тріскачка, що забезпечує постійне зусилля під час вимірювання.

Етажерковий мікромодуль (до герметизації): а — складений за допомогою шин з мідного дроту; б — розібраний (1 — кінцева плата; мікроелементи: 2 — плата з конденсатором; 3 — плата з резистором; 4 — плата з діодом; 5 — плата з транзистором; 6 — плата з котушкою індуктивності і конденсатором).

Мікроракетний двигун тягою від 2 до 450 мН, який працює на металі й кисні; призначений для системи орієнтації космічних літальних апаратів (США).

утворюються статеві ядра — *процискуси*. У вегетативному періоді М. неактивний. Див. також *Макроклеус*.

МІКРООРГАНІЗМИ, мікроби — переважно одноклітинні тваринні й рослинні організми, які можна побачити лише під мікроскопом. До М. належать *мікоплазми*, *бактерії*, *актиноміцети*, *дріжджі*, *плісневі гриби*, мікроскопічні *водорості*. Іноді до М. відносять *віруси* та *наїпростіші*.

МІКРОПІЛЕ (від *мікро...* і грец. *пύλη* — ворота, прохід) — 1) Отвір в оболонці яєць комах, павуків, деяких молюсків, риб та ін. тварин, через який *сперматозоїд* потрапляє в яйце. 2) Пилковід, сім'яхід — отвір на верхівці насінного зачатка, через який у більшості квіткових рослин проникає пилкова трубка (див. *Пилкове зерно*).

МІКРОПРОЦЕСОР (від *мікро...* і *процесор*) — програмно керований пристрій обробки інформації, виконаний на одній або кількох великих інтегральних схемах. Являє собою один або кілька плоских кристалів з напівпровідникового матеріалу, площею у кілька десятків мм², з нанесеною на них електронною схемою процесора. Розміщується в одному або кількох герметично закритих корпусах, що мають відповідні виводи для підключення решти пристроїв електронної обчислювальної машини. Використовується М. для побудови *мікро-ЕОМ*, *міні-ЕОМ* тощо.

МІКРОРАЙОН (від *мікро...* і *район*) — первинна одиниця сучасної житлової забудови міста. М. складається із комплексу житл. будинків і культурно-побутових закладів (дит. садки і ясла, школи, магазини тощо), спорт. майданчиків і скверів.

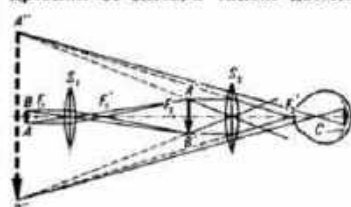
МІКРОРАКЕТНИЙ ДВИГУН — ракетний двигун з тягою від сотих часток до кількох десятків ньютонів, що має малі розміри і розрахований на багаторазові запуски і велику кількість спрацювань (мал.). Застосовують як стабілізуючий і орієнтаційний двигун, а також як індивідуальний двигун для пересування космонавта у вільному просторі поза кабіною корабля. Робочим тілом М. д. служить стиснутий газ або одинач двокомпонентне ракетне паливо.

МІКРОРЕЛЬЄФ (від *мікро...* і *рельєф*) — невеликі, нерівності земної поверхні, дрібні форми рельєфу місцевості з коливанням висот у межах кількох метрів (горбки, невеликі улоговини, блюдця степові, рівчаки та ін.). Особливості М. впливають на поверхневий стік, місц. зміни рослинного покриву тощо. М. має велике значення в комплексі природних умов рівнинних місцевостей.

МІКРОСЕЙСМИ (від *мікро...* і грец. *σεισμός* — потрясіння, землетрус) — постійні невеликі коливання земної поверхні. Виникають від дії коливань *атмосферного тиску*, ударів океанічних хвиль у береги, проходження *тайфунів* тощо. У *сейсмології* розрізняють М. першого роду (гармонічні коливання з періодом 3—9 с і амплітудою

до 100 мкм) та другого роду (безладні коливання з періодом від тисячних до десятків часток секунди). Коливання ґрунту, зумовлені діями вітру, дощу, роботою машин тощо, відносять до категорії випадкових перешкод у сейсмометричних дослідженнях. Реєструються М. високочутливими сейсмоприймачами.

МІКРОСКОП (від *мікро...* і грец. *σκοπέω* — розглядати) — оптичний прилад для спостереження дрібних об'єктів, а також деталей

Мал. 1. Схема ходу променів у мікроскопі.

їхньої структури, невидимих неозброєним оком. Винахідник М. невідомий. Є дані про те, що бл. 1590 прилад типу М. побудував З. Янсен (Нідерланди). Перші успіхи в застосуванні М. для наук. досліджень пов'язані з іменами Р. Гука і А. Левенгука. Великий внесок у створення теорії і конструкції М., а також у розробку принципів і методів мікроскопії зробили Л. Ейлер, Дж. Б. Амічі, Е. Аббе, Ф. Церніке, В. П. Лінник, Д. С. Роджественський, Л. І. Мандельштам та ін. М. являє собою комбінацію двох оптичних систем (мал. 1) — об'єктива S_1 і окуляра S_2 , кожна з яких складається з однієї або кількох лінз. Досліджуваний об'єкт АВ розміщується поблизу гол. фокуса F_1 об'єктива, який дає дійсне, збільшене і перевернуте зображення $A'B'$. При візуальному спостереженні М. фокусують так, щоб $A'B'$ містилося безпосередньо за переднім фокусом окуляра F_2 . За таких умов окуляр працює як лупа: створюючи додаткове збільшення, він дає уявне зображення $A''B''$; прохідний через оптичні середовища ока спостерігача, промені від $A''B''$ створюють на сітківці ока S дійсне зображення об'єкта. Звичайно $A''B''$ міститься на віддалі найкращого зору $D = 0,25$ м. Якщо окуляр зсунути так, щоб $A'B'$ було перед F_2 , то зображення, яке дає окуляр, стане дійсним і його можна спроекувати на екран або фотоплівку. **Збільшення оптичне** $M = \frac{D}{f_1 \cdot f_2}$, де D — віддаль між F_1 і F_2 ; f_1 і f_2 — відповідно фокусні віддалі об'єктива і окуляра. Як правило, збільшення М. підбирають так, щоб раціонально використати роздільну здатність М., яка обмежена дифракцією світла на оправі об'єктива і визначається як найменша віддаль d між двома точками досліджуваного об'єкта, які ще роздільно можна спостерігати. Визначена $d = \lambda (2n \sin u)^{-1} = \lambda / 2A$, де λ — довжина хвилі світла, n — заломлення показник середовища між предметом і об'єктивом, $2u$ і A — відповідно кутова і числова апертури об'єктива.

Для видимої області спектра корисне збільшення М. (тобто таке, при якому око спостерігача розрізняє всі елементи структури предмета, які дає М.) лежить у межах від 500 А до 1000 А. Оскільки $A = 0,8 + 1,5$, воно не перевищує 1500. Корисне збільшення в кілька мільйонів раз дає електронний мікроскоп.

Більшість М. за конструкцією подібні до зображеного на мал. 2 дослідницького М. Над предметним столиком (3), на якому закріплюється досліджуваний об'єкт (препарат), розміщено пристрій для кріплення оптичної системи (6), а під столиком встановлено конденсор (2), на який падає світло від спец. освітлювача (1) або спрямовується денне світло за допомогою спец. дзеркала. Об'єктиви в сучас. М. здебільшого змінні, їх вибирають залежно від умов спостереження. Часто кілька об'єктивів закріплюють у т. з. революційній головці (4); зміна об'єктива в цьому разі здійснюється простим поворотом головки. Кожен М. має тубус (трубу), в який вставляється відповідний окуляр; часто застосовують т. з. біокулярні тубуси (5), які дають змогу спостерігати препарат одночасно обома очима. В М. передбачено й механізм для грубого (7) та точного (8) фокусування, яке здійснюється зміною відносного положення препарата, об'єктива й окуляра. В т. з. інвертованому М. об'єктив міститься під спостережуванним предметом, а конденсор — зверху. Напрямок ходу променів, що пройшли зверху вниз через об'єктив, змінюється системою дзеркал, і в око спостерігача вони (як і в звичайному М.) попадають знизу вгору.

М. широко застосовують у різних галузях науки і техніки. Створено цілий ряд спец. М., зокрема для спостереження об'єктів у невидимій для ока ділянці спектра (ультрафіолетові та інфрачервоні М.), у поляризованому світлі (поляризаційні М.), у світлі люмінесценції цих об'єктів (люмінесцентні М.), а також М. для спостереження прозорих об'єктів з використанням явища інтерференції світла (інтерференційні М.). Див. також *Мікроскопічна техніка*.

Лит.: Федін Л. А. Мікроскопи, приналежності к ним і лупи. М., 1961; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

МІКРОСКОПІЧНА ТЕХНІКА, гістологічна техніка — сукупність методів і прийомів для вивчення за допомогою мікроскопа хім. складу, фіз. властивостей, життєдіяльності і будови біологічних об'єктів. При вивченні живих об'єктів для підвищення контрастності зображення в мікроскопі використовують фазово-контрастний пристрій, конденсор темного поля (див. *Ультрамікроскоп*), поляризаційну, інтерференційну мікроскопію та ультрафіолетову мікроскопію. Досліджуючи зміни будови клітин під час їхнього поділу, руху тощо, використовують мікрокінзнімання. При вивченні живих і неживих об'єктів застосовують люмінесцентну мікроскопію з використанням флуоресцентних барвників. Для одержання т. з. постійних

Мал. 2. Дослідницький мікроскоп.

(неживих) препаратів об'єкти фіксують (див. *Фіксація* у біології), заморожують або обезводжують та заливають у парафін, целоїдин, епоксидну смолу; за неспроможності об'єктів на мікроскопі (для електронної мікроскопії — на ультрамікроскопі) виготовляють тонкі зрізи. Щоб підвищити контрастність постійних препаратів, застосовують барвники (особливо широко — в *гістохімії*), які вибірково забарвлюють клітинні структури. Для збільшення контрастності об'єктів, що досліджуються під електронним мікроскопом, їх здебільшого акривають тонким шаром металевого пилу, застосовують «електронні барвники» (чотирьохісний осмію, уранію тощо). З метою досягнення негативного контрасту об'єкт вміщують в розчин щільної речовини (напр., фосфорно-вольфрамової кислоти), яка заповнює проміжки між частинками, що вивчаються. В. О. Майський.

МІКРОСОЦІОЛОГІЯ (від *мікро...* і *соціологія*) — одна з назв напрямку бурж. соціології, що досліджує міжособові відносини в т. з. малих соціальних групах. Див. *Соціометрія*.

МІКРОСПОРА (від *мікро...* і *спора*) — дрібна спора у різноспорових вищих рослин. М. утворюються з археспорія у вигляді дрібних округлих клітин у т. з. мікроспориантіях. Як і *мегаспора*, мікроспора має гаплоїдний (одинарний) набір хромосом, характерний для статевого покоління. М. різноспорових папоротноподібних проростає в редукований чоловічий заросток, на якому розвиваються чоловічі статеві органи — *антеридії*. У насінних рослин — М. утворюється *нижкове зерно* в пилковому гнізді (мікроспориантії). У голонасінних нижкові зерна потрапляють безпосередньо на насінний зачаток, а у покритонасінних вони проростають на приймочці *маточки* в пилкову трубку, яка проникає у насінний зачаток до *зародкового мішка*.

МІКРОСПОРИДИЇ (Microsporidia) — клас безхребетних тварин типу *наїбпротистів*. Внутрішньоклітинні паразити багатьох безхребетних (особливо членистоногих) та хребетних (переважно риб) тварин. Мають вигляд аміебодібних організмів. Розмноження нестатеве шляхом поділу з наступним утворенням одноклітинних спор (розмір 2—25 мкм), що містять багатовідріні зародки, які й заражають тварину-хазяїна. Понад 800 видів, пошир. всесвітньо. В СРСР бл. 200 видів, з них в УРСР бл. 40. Найшкідливіші нозема бджоляна (*Nosema apis*) — паразитує у кишечнику бджіл, нозема шовкопрядова (*N. bombycis*) — збудник педризи шовкопрядів шовкопрядів. Ці види М. зустрічаються і в УРСР. О. П. Маркович.

МІКРОСПОРІЯ (від *мікро...* і грец. *спорос* — засія), стригучий лишай — шкірне заразне захворювання людини і деяких тварин, спричинюване мікроскопічними грибами. Один вид грибів — збудник М. паразитує лише на шкірі людини, другий — також у котів і собак. Зараження відбувається від хворих людей (при контакті чи через предмети побуту) або тварин.

На М. хворіють здебільшого діти, іноді дорослі. Найчастіше М. уражує волосисту частину голови і гладеньку шкіру. Волосся на уражених ділянках тьмяне, сіруватого кольору, крихке, обламується на однаковому рівні. Волниста ураження на шкірі правильної круглої або овальної форми, нагадують поверхневу *трихофітію*. Профілактика — див. *Дерматомікози*. Лікування проводить лікар-дерматолог.

МІКРОТОМ (від *мікро...* і грец. *томі* — відрізок, розсікання) — прилад, за допомогою якого виготовляють найтонші зрізи залитих у парафін, целоїдин або заморожених (здебільшого за допомогою рідкого двоокису вуглецю) тканин рослинних і тваринних організмів для мікроскопічного дослідження. Осн. принцип будови М. полягає в спільній дії двох частин — ножа й системи, що тримає об'єкт. За конструкцією розрізняють такі типи М.: об'єкт закріплений у тримачі й піднімається за допомогою мікрометричного гвинта, мікрометричний ніж рухається в горизонтальній площині (див. мал.); об'єкт рухається, ніж нерухомий. За допомогою М. виготовляють зрізи завтовшки 1—2 мкм (при заливці в парафін) або 10—12 мкм (при заливці в целоїдин). Для виготовлення зрізів, досліджування під електронним мікроскопом, сконструйовано особливу модифікацію М. — ультрамікромом (товщина зрізів — до 20 нм). Див. також *Мікроскопічна техніка*.

МІКРОТРОН — циклічний резонансний прискорювач електронів. У М. прискорення частинки здійснюється за рахунок енергії високочастотного електр. поля порожнистого резонатора, який вони багато разів проходять, рухаючись в однорідному і постійному магн. полі. В резонаторі електрони одержують такий приріст енергії, при якому період їх обертання змінюється на величину, рівну або кратну періодові прискорюючої напруги. М. застосовують як джерело високоенерг. електронів і у-квантів у ядерній фізиці, медицині, дефектоскопії тощо. Див. також *Прискорювачі заряджених частинок*.

МІКРОФАГИ (від *мікро...* і грец. *фагос* — пожирач) — група *лейкоцитів* у хребетних тварин і людини. До М. відносять *нейтрофіли* і *базофіли*.

МІКРОФІЛЬМУВАННЯ, мікрофотокопіювання — одержання фотографічним способом зменшених у десятки й сотні разів копій (мікрофільмів) текстових або графічних оригіналів; один з процесів, використовуваних в *ортотехніці*. На відміну від звичайного фотографування М. пов'язане з застосуванням спец. оптики в знімальних або читально-копіювальних апаратах, а також плівок з більшою *роздільною здатністю*. Дає змогу тривалий час зберігати оригінали, не пошкоджуючи їх при частому використанні, оперативно відтворювати копії мікрофільмів, заощаджувати папір, скорочувати потребу в сховищах носіїв інформації. До М. відносять в інформаційних центрах, н.-д. і проектно-конструкторських установах, архі-

вах, б-ках тощо. Перспективним є застосування М. у книгодрукуванні, обчислювальній техніці.

МІКРОФЛОРА (від *мікро...* і *флора*) — сукупність *мікроорганізмів* у певному середовищі існування — у ґрунті, воді, повітрі, харчових продуктах, в організмі людини, тварин і рослин тощо. Кількість мікроорганізмів у різних природних середовищах дуже велика; так, напр., в 1 г ґрунту їх міститься 2—3 млрд. Шкіра, слизові оболонки, кишечник (див. *Кишкова флора*) здорових тварин і людини мають постійну т. з. нормальну мікрофлору, що не виявляє шкідливої дії на організм.

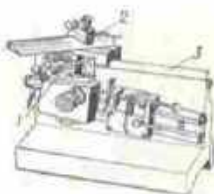
МІКРОФОН (від *мікро...* і грец. *фоні* — звук) — пристрій, що перетворює звукові коливання на електричні. Розрізняють М. (мал.) порошкові вугільні (в них під впливом звукових хвиль коливається мембрана, зміщуючи електр. опір прилеглого до неї вугільного порошку і, отже, силу протікаючого струму) і електродинамічні (у створеному в них магн. полі коливається котушка або стрічка, де виникає електрорушійна сила). Є також М. конденсаторні (з рухомою мембраною і нерухомим електродом, які утворюють пластини змінного електр. конденсатора), електретні (різновид конденсаторних, в яких джерелом електр. поля є пластини з *електрету*), п'єзоелектричні (див. *П'єзоелектрика*) й електромагнітні (див. *Електромагніт*). М. застосовують у телефонії, телебаченні, радіомовленні, при звукозаписі тощо.

МІКРОФОТОКОПІЮВАННЯ — те саме, що й *мікрофільмування*.

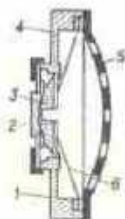
МІКРОФОТОМЕТР (від *мікро...* і *фотометр*), мікроденситометр — прилад, яким вимірюють ступінь поглинання світла (опт. густину) на малих ділянках проявлених чорнобідих і кольорових *фотографічних матеріалів*. М. (мал.) являє собою *денситометр* з оптичним пристроєм, що збільшує (звичайно в 25—40 раз) зображення. До особливих типів М. належать: спектральні мікрофотометри, якими вимірюють оптичну густину залежно від довжини хвилі випромінювання, та ізомікрофотометри, за допомогою яких визначають на фотографічному зображенні точки з однаковою оптичною густиною. Крім того, є М., що ними вимірюють інтенсивність діючого на фотографічний матеріал випромінювання. М. застосовують для фотометричних вимірювань спектрів, рентген. плівок та ін. фотографічних зображень.

Г. Л. Буренков.

МІКРОХІМІЧНИЙ АНАЛІЗ — сукупність методів якісного та кількісного визначення складу дуже малих кількостей речовини. М. а. дає можливість досліджувати малі кількості речовин: напівмікрометодом — до 10^{-3} мг, мікрометодом — до 10^{-5} мг, ультрамікрометодом — до 10^{-9} мг. В М. а. використовують здебільшого ті самі реакції і методи визначення, що й при звичайних *кількісному аналізі* та *якісному аналізі*. М. а. застосовують для дослідження дорожніх виробів без їхнього руйнування, вибухових та отруйних ре-

Мікромом саний:
1 — система, що тримає об'єкт; 2 — полозок із закріпленим ножом; 3 — станина.

Порошковий вугільний мікрофотометр:
1 і 2 — рухомий і нерухомих електроди, що їх підключають до електричного кола; 3 — вугільний порошок; 4 — корпус; 5 — захисний кожух; 6 — мембрана.

Мікрофотометр.

човин, нових синтетичних елементів та ізотопів тощо. Див. також *Краплинний аналіз*, *Гравіметричний аналіз*, *Титриметричний аналіз* та ін.

МІКРОЦЕФАЛІЯ, мікроцефалія (від *мікро...* і грец. *κεφαλή* — голова) — значно зменшені розміри черепа при нормальних розмірах інших частин тіла і виявленій недостатності розумового розвитку у людей. При М. має місце і мікроенцефалія (малі розміри головного мозку). Недостатність розвитку розумових здібностей у мікроцефалів різна: від нерізка виявленої імбецильності (див. *Олігофренія*) до глибокої розумової відсталості (*ідіотії*).

У тварин — менші, ніж звичайно, розміри голови при нормальних розмірах ін. частин тіла. **МІКРУРГІЯ**, мікродисекція (від *мікро...*, грец. *εργον* — дія та лат. *dissectio* — розсікання) — сукупність методичних прийомів, що дають змогу проводити під *мікроскопом* операції над дрібними об'єктами — *мікроорганізмами*, окремими клітинами багатоклітинних організмів або внутрішньоклітинними структурами (ядром, хромосомами та іншими). Такі операції проводяться з використанням *мікроманіпуляторів* і спеціальних мікроінструментів. Завдяки мікрургії можливо виділити окремі клітини, розрізати їх на частини, виділити і пересадити частини однієї клітини (напр., ядро) до іншої, ввести в клітину мікроелектроди (див. *Мікроскопічна техніка*), вивчити фізико-хім. властивості клітини, дослідити реакції клітин на діяння різноманітних чинників тощо. Під час М. порушуються будова і життєдіяльність клітини, тому при проведенні операцій необхідний суворий фізіол. контроль.

МІКСАТ (Mikszáth) Калман (16.I 1847, Склабона — 28.V 1910, Будапешт) — угор. письменник, почесний член Угор. АН (1889). Творчий шлях почав під впливом романтичної прози М. Йокай. Уже в перших оповіданнях і повістях виявилось глибоке знання життя народу, історії і природи рідної країни. В 90-х рр. відбувається перехід М. на позиції критичного реалізму. Розвінчував бурж. лад Угорщини. Пафосом боротьби проти клерикальної реакції, всевладдя магнатів пройнято роман М. «Дивний шлюб» (1900). Соціальне й моральне вирождження дворянства показав у повісті «Кавалери» (1897) й романі «Облога Бестерце» (1898), продрожність і безпринципність бурж. політиканів — у романі «Вибори в Угорщині» (1897), соціальні контрасти — в романі «Чорне місто» (1910). Укр. мовою твори М. перекладали Марко Черемшина, М. Томчаній.

Текст Укр. перекл. — Син чи пасинок; К., 1908; Дивний шлюб. К., 1972; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1966—69.

К. О. Шахова. **МІКСБОРДЕР** (від англ. *mix* — змішувати й *border* — облямівка) — мішаний квітниковий бордюр у вигляді широкої стрічки з різних видів рослин. Застосовується в зеленому будівництві при обрамлюванні шляхів, перед стінами будин-

ків, живоплотами і деревними насадженнями. При створенні М. на задньому плані садять найвищі рослини, на передньому — найнижчі, сланкі. Рослини для М. добирають також за строками цвітіння і поєднанням кольорів. Добір декоративних рослин для М. повинен забезпечити цвітіння протягом усього літнього сезону.

МІКСЕДЕМА (від грец. *μῆξα* — слиз та *οίδημα* — пухлина, набряк), слизовий набряк — те саме, що й *гіпотиреоз*.

МІКС (англ. *mixer*, від *mix* — змішувати) — 1) М. металургійний — циліндрична або бочкоподібна сталева посуда, де нагромаджують рідкий доменний чавун, що його мають переробляти в сталеплавильному агрегаті. Викладений всередині вогнетривкою цеглою. В М. (мал.) усереднюється хім. склад і т-ра чавуну. Розрізняють М. активні (з обігрівом) і неактивні (їх не обігрівають або обігрівають слабо). Місткість М. до 2500 т. 2) М. побутовий — прилад для швидкого приготування *коктейлів*, фруктових овочевих пюре, кремів тощо. Вихідні продукти змішуються або подрібнюються мішалками чи ножами, закріпленими на валу електродвигуна міксера.

МІКСИНИ (Muxini) — ряд водяних тварин класу *круглоротих*. Довж. тіла до 1 м. На відміну від *міног* у М. очі приховані під шкірою, зяброві мішки відкриваються в глотку, зовн. зябрових отворів 1—15 пар, непарні плавці розвинені слабо, рот свердловного типу, оточений вусиками, зябок з роговими зубцями. Живляться мертвими, хворими або ослабленими рибами, видаючи в них нутрощі. Розмножуються, відкладаючи у воду яйця (20—30 шт.), оточені роговидною капсулою. Розвиток без *метаморфозу*. Ряд поділяють на 3 родини: *Muxinidae*, *Paramuxinidae*, *Bdellostomidae*. 15 видів, пошир. у помірних і субтропічних морях. В СРСР (у Баренцовому м.) зустрічається 1 вид — М. європейська (М. *glutinosa*). М'ясо М. в їжу не вживають. У деяких районах М. шкодять рибальству, живлячись спійманою у снасті рибкою.

МІКСОБАКТЕРІЇ (Мухобактеріалес) — порядок *бактерій*. Представлений 4 родинями. *Аероби*. Клітини М. видовженої форми. Більшість видів, на відміну від справжніх бактерій, має ядро. М. рухливі (рух має «реактивний» характер, відбувається за рахунок виділення слизу); розмножуються шляхом перешнуровування або поперечного поділу. М. утворюють плоскі колонії. В старих культурах клітин М. перетворюються на мікростисти, які скупчуються у *плодові тіла*. М. поширені в ґрунті, у воді, в гною тощо. Беруть участь у розкладанні рослинних решток. **МІКСОМАТОЗ КРОЛІВ** — гостра вірусна хвороба, що характеризується запаленням слизової оболонки очей, носа, драглистим набряком голови (т. з. лев'ячий вигляд) і зовн. статевих органів. Хворіють кролі й зайці. Джерело інфекції — хворі тварини. Поширюють хворобу жалкі комахи (комарі, блохи, москити). Захворілі

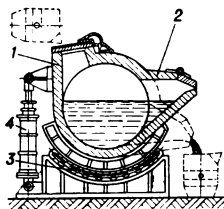
кролі гинуть на 6—12-й день. Заходи боротьби: лікування не розроблене. При виявленні М. г-во об'являють неблагополучним, хворих і підозрілих у захворюванні кролів забирають. Трупні спалюють. Проводять мех. очищення і *дезинфекцію* приміщень та кліток. Див. також *Хвороби сільськогосподарських тварин*.

МІКСОМІЦЕТИ (Мухомыцети), слизовики, слизисті гриби — відділ безхлорофільних організмів. Вегетативне тіло у вигляді багатоядерної рухливої цитоплазматичної маси — *плазмодія*. З часом він акривається оболонкою і перетворюється на плодові тіла із спорами. Спори проростають однією або кількома рухливими двожгутиковими *зооспорами*. Згодом зооспори втрачають джгутик, стають амебоподібними, розмножуються поділом і, попарно копулюючись, утворюють диплоїдні клітини, які зливаються одна з одною з утворенням *плазмодія*. М. бл. 500 видів, більшість яких — *сапрофіти* на рештках рослин; деякі — збудники захворювань культурних рослин (*гили*, порошистої парші картоплі).

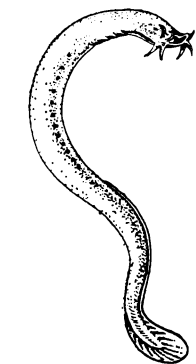
Н. П. Масюк. **МІКСОСПОРІДИЇ**, слизові споровики (Muxosporidii) — ряд безхребетних тварин класу *кнідоспорицій*. Внутрішні паразити риб, зрідка земноводних і черепах. Являють собою амебоподібні багатоядерні організми — *плазмодії* (діаметр від 15 мкм до 11 мм). В процесі росту *плазмодія* в ньому утворюються *спори*, які виводяться з тіла живителя у воду. Разом з водою їх заковтує новий живитель. В його кишечнику з спор вивільняються амебоїдні зародки, що через слизову оболонку потрапляють в кров'яне русло і розносяться до відповідних тканин і органів, де й відбувається розвиток М. до стадії *плазмодія*. Понад 1000 видів, пошир. у всіх частинах світу, в СРСР — бл. 300, на Україні — бл. 125, з них найвідоміший *Muxosoma cerebralis* — збудник вертежу лососевих риб, зокрема форелі. О. П. Маркевич. **МІКСОТРОФИ**, міксотрофні організми (від грец. *μῖξις* — змішування і *τροφή* — їжа, живлення) — організми, яким властиве мішане живлення — автотрофне (див. *Автотрофи*) і гетеротрофне (див. *Гетеротрофи*). М. є деякі *залізобактерії* і *сіркобактерії*, хлорофілоносні *джгутикові*, що живуть у дуже забруднених водоймах, рослини-напівпаразити (очанка, дзвінець та ін. рослини род. ранникових), *комахоїдні рослини*.

МІКСТУРА (лат. *mixtura* — суміш) — рідка лікарська форма для внутрішнього вживання. Суміш кількох твердих або рідких лікарських речовин з водою (*відвари*, *розчини*, *екстракти*, *настої* тощо).

МІКУЛІ (Mikuli) Кароль (20.IX 1821, Чернівці — 21.V 1897, Львів) — польсь. і рум. піаніст, педагог, композитор, диригент, муз. фольклорист, муз.-громад. діяч. За походженням вірменин. Муз. освіту здобув у Парижі (фортепіано — в Ф. Шопена, композиція — в Г. Ребера). В 1848 — 58 виступав як піаніст у країнах Європи (зокрема в Росії, 1858 — в Києві). Протя-

Металургійний міксер: 1 — горловина, через яку заливають (з ковша) чавун; 2 — носик для виливання (в ківш) чавуну; 3 — ролик; 4 — механізм нахилу.

Мікстиса європейська.

гом трьох десятиріч очолював муз. життя Львова. В 1858—87 — директор і професор муз. школи (з 1880 — консерваторія) Галицького муз. т-ва, одночасно — диригент оркестру й хорів цього ж т-ва. В 1887 засн. власну муз. школу, якою керував до кінця життя (серед його учнів — М. Салтис, Д. Січинський, М. Розенталь та ін.). Був ред. першого повного зібрання творів Шопена (1879, Лейпциг). Автор фп. п'ес, творів для скрипки і кларнета, хорів, пісень; обробок для фортепіано «48 румунських національних арій», збірок польськ., молд., українського муз. фольклору. М. належить теор. праця «Монографія про канон».

Літ.: Старух Т. Кароль Миколо. В кн.: Музикальне исполнительство, сб. 10. М., 1979. Т. М. Старух. **МІКУЛІН** Олександр Олександрович [н. 2 (14). II 1895, Владимир] — рад. конструктор авіац. двигунів, академік АН СРСР (з 1943), генерал-майор інженерно-технічної служби, Герой Соціалістичної Праці (1940). Член КПРС з 1954. Вчився (1913—14) в Київ. політех. ін-ті, згодом — у Моск. вищому тех. уч-щі. З 1923 почав працювати конструктором (з 1935 — гол. конструктор) в Наук. автомоторному ін-ті. Створив (1931) двигун АМ-34, що його встановлювали на літаках Р-5, АНТ-25 і Пе-8. В 1939 під керівництвом М. побудовано двигун АМ-35А (його використовували на винищувачах МіГ), в роки Великої Вітчизн. війни — двигуни АМ-38 і АМ-38Ф (на штурмовиках Іл-2), двигун АМ-35Ф (на катерах берегової охорони). З 1943 М. — ген. конструктор авіац. двигунів. Брав участь у розробленні турбореактивних двигунів. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1943, 1946.

МІКУЛЬЧІЦЕ — слов'янське городище поблизу однойменного села біля м. Годонів у Чехословаччині. Систематичні розкопки ведуться з 1954. В 7—8 ст. М. — невелике поселення, в 9 — на поч. 10 ст. — один з найбільших центрів Великоморавської д-ви, укріплений земляним валом з кам'яними і дерев'яними спорудами. Поблизу фортеці виник великий посад. Досліджено залишки кам'яних храмів, князівського палацу, дерев'яних жител. У численних похованнях знайдено позолочені орнаментовані шпори, прикраси тощо.

МІЛАЄВ Євген Тимофійович [н. 22. II (7. III) 1910, Тбілісі] — рос. рад. артист цирку, ексцибірист, нар. арт. СРСР (з 1969), Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1952. В цирку — з 1929. З серед. 40-х рр. виступав як ексцибірист, очолює групний номер балансерів під спільним псевд. — Мілаєви. Серед рекордних номерів, що мають єдине виконання, — балансування на ногах 9-метрової драбини, на якій партнери виконують серію гімнастичних і акробатичних трюків. Група під керівництвом М. гастролювала за кордоном (Швеція, Великобританія, Франція, Японія). З 1977 М. — директор Моск. цирку на Ленінських горах. Нагороджений орденом Леніна.

МІЛАН — місто на Пн. Італії, адм. ц. обл. Ломбардія і провінції Мілан. Значний екон. центр країни. Вузол з-ць, автомоб. шляхів та авіасполучень міжнар. значення. Судноплавними каналами сполучений з р. По. 1,7 млн. ж. (1975, з передмістями). Засн. в кін. 5 чи на поч. 4 ст. до н. е. В 1395—1535 (з перервою) — столиця герцогства. З 1535 — у складі володінь Іспанії, 1706 захоплений Австрією, 1796 окупований військами Напо-

леона Бонапарта. В 1815—59 — центр Ломбардо-Венеціанського королівства, 1859 ввійшов до Сардинського королівства. В 19 ст. — один із центрів руху (1882 тут засновано Італ. робітн. партію). Під час 2-ї світової війни в М. перебував нац. к-т визволення Пн. Італії. Від нім.-фашист. загарбників визволений внаслідок всенар. повстання 26. IV 1945. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (автомобіле-, авіа-, тракторо-, локомотиво-, моторо-, верстатно- і приладобудування; виробн. устаткування, електротех. і радіоелектронних приладів, с.-г. машин). Значного розвитку набули металург., нафтопереробка, хім., воєна. гомова, поліграф., текст., швейна, шкіряно-ваут. і харч. пром-сть. У М. зосереджені правління ряду монополій країни, численні банки, торг. і фондова біржі. Ун-т, полі-

Мілан. Церква св. Багіла. 13 ст.

тех. ін-т, консерваторія, Академія красних мистецтв та ін. вузи. Академія наук і л-ри. Нац. б-ка, б-ка Амброзіана та ін. Численні театри, у т. ч. всесвітньо відомий оперний театр «Ла Скала». Серед музеїв — Пінатотека Брера, Пінатотека Амброзіана, Нац. музей науки і техніки Леонардо да Вінчі, Галерея сучас. мистецтва, музей природничої історії та ін. У М. — відоме вид-во «Турінг-клуб Італіяно», що випускає геогр. карти, атласи, путівники, журнали, щорічники. Серед архіт. пам'яток: романські церкви Сан-Лоренцо Маджоре (буд-во почато в 4 ст., перебудовано в 11 й 16 ст.), Сан-Амброджо (з 9 ст., 11—12 ст.; портик каноніки й клуатри — з 1492, арх. Браманте), готичний собор (з 1386, будівничі — А. і Ф. дель Органі, Дж. А. Амадео, К. Соларі та ін.), Кастелло Сфорцеско (з 1450, арх. Дж. да Мілано, Філарете й Браманте; в Зала делье Ассе — фрески за ескізами Леонардо да Вінчі), церкви — Санта-Марія presso Сан-Сатіро (1479—83, арх. Браманте), Санта-Марія делье Граціє (1466—97, арх. Г. Соларі й Браманте; в трапезній — розписи «Тайна вечеря» Леонардо да Вінчі), Палаццо Маріно (з 1557, арх. Г. Алессі), численні будівлі в стилі барокко (Палаццо Брера, з 1651, арх. Ф. Рікіні), рококо та класицизму 18 ст. (театр «Ла Скала», 1778, арх. Дж. П'єрмаріні). В 20 ст. споруджено: будинок Рустічі (1935, арх. П. Лінджері й Дж. Терраньї), Комерційний ун-т (1942, арх. Дж. Пагано), хмарочос Торре Веласка (1956—58) та ін. З М. пов'язана творча діяльність укр. співаків М. Іванова, В. Іжака, М. Голіньського, С. Крушельницької, М. Донець-Тессейр та ін. У «Ла Скала» стажувалися нар. артисти СРСР, зокрема укр. — М. Кондратюк, А. Солов'яненко, Є. Мірошніченко, Б. Руденко та ін.

МІЛДЬЮ (англ. mildew) — хвороба рослин (найчастіше винограду), спричинювана грибами родини пероноспорних класу ооміцетів. Див. *Нестрахжия борошніста роса*. **МІЛЕСКУ** Микола Гаврилович (Ніколає Спатару; 1636—1708) — молд. учений і держ. діяч. Див. *Спатару М. Г.* **МІЛЕТ** — стародавнє місто в Іонії біля гирла р. Меандру в Малій Азії. В 14 ст. до н. е. М. — велике місто *ахейців*. На межі 2 і 1-го тис. до н. е. в М. переселились іонійці. У 8—6 ст. до н. е. М. — поліс, торг., ремісничий і культур. центр античності. Відіграв провідну роль у грец. колонізації (див. *Колонії античні*). Зокрема, вихідці з М. заснували Кізік, Сінопу, Абідос, Істрію, Ольвію, Пантікапей, Феодосію та ін. В М. в 6 ст. до н. е. виникла *мілетська школа*. Розкопки М. провадяться з поч. 20 ст. (з перервами). Відкрито залишки святилища Аполлона Дельфінія (з 6 ст. до н. е.), храму Афін (4 ст. до н. е.), терм та ін. пам'яток. Іл. с. 10.

Літ.: Кобылина М. М. Милет. М., 1963. **МІЛЕТСЬКА ШКОЛА** — перша філософська школа у Стародавній Греції. Виникла в 6 ст. до н. е. в м. Милеті (зх. узбережжя Малої

К. Миколі.

О. О. Миколі.

Г. Т. Мілас.

Мікульчиче. Золоті й срібні прикраси з поховання. 9—10 ст.

Азії). Найвідомішими її представниками були *Фалес*, *Анаксимандр*, *Анаксимен*. З позицій наївної *діалектики і стихійного матеріалізму* філософи М. ш. намагалися розв'язати проблему єдності світу, яку вбачали в тілесному рухомому першоначалі (воді — *Фалес*; невизначеній матерії, апейроні — *Анаксимандр*, повітрі — *Анаксимен*). Розглядаючи все існуюче як вічний рух матеріального першоначала, філософи М. ш. заперечували будь-яке втручання богів у природні процеси. Філософія мільетців ще невіддільна від їхніх природничих поглядів (*Фалес* пояснював причини затемнення Сонця; *Анаксимандр* висловлював еволюційні ідеї щодо походження життя, висунув здогадку про множинність світів, *Анаксимен* розрізняв планети і зірки). М. ш. справила значний вплив на розвиток матеріалістичної філософії Стародавньої Греції.

МІЛІМ — розмінна монета Тунісу, дорівнює 1/1000 туніського динара.

МІЛІМЕТР ВОДЯНОГО СТОВПА, мм вод. ст., $\text{mm H}_2\text{O}$ — позасистемна одиниця тиску. 1 мм вод. ст. = 9,80665 Па (див. *Паскаль*).

МІЛІМЕТР РТУТНОГО СТОВПА, мм рт. ст., mm Hg — позасистемна одиниця тиску. Те саме, що й *тор*. 1 мм рт. ст. = 133, 322 Па (див. *Паскаль*). 760 мм рт. ст. = 1013,25 ГПа.

МІЛІТАРИЗАЦІЯ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІКИ (від лат. *militaris* — воєнний) — введення господарства на переважно воєнний розвиток, прискорене зростання воєнної промисловості і пов'язаних з нею галузей, притаманні капіталістичним країнам. Мілітаризація випливає з самої суті експлуатарського капіталістичного суспільства (див. *Мілітаризм*), особливо прискореними темпами розвивається в епоху імперіалізму. Характеризується *гонкою озброєнь*, розширенням воєнної пром-сті і скороченням цивільного виробн., створенням *воєнно-промислових комплексів*, перерозподілом над. багатства на користь воєнного споживання, посиленням податкового тягаря на трудящих, *інфляцією*, підвищенням цін на товари масового споживання тощо. В умовах М. к. е. з нар. г-ва відволікається велика кількість робочої сили, наук. кадрів, нар. коштів, що призводить до зменшення цивільного виробн., погіршення становища трудящих, зниження купівельної спроможності і зниження темпів *відтворення*. Мілітаризація служить *збагаченню монополій*, дає їм колосальні прибутки. На мілітаризацію, на виробн. зброї витрачено в роки підготовки і проведення 1-ї і 2-ї світових воєн величезні кошти. З створенням блоку НАТО імперіалістичні д-ви під егідою США дедалі більше мілітаризують свою економіку, воєнні витрати їх непомірно зростають. У США, зокрема, військ. бюджет досяг (1980) астрономічної суми — понад 160 млрд. доларів на рік, в найближчі роки планують збільшити його до 253 млрд. У сучас. умовах імперіалістичні країни тримають курс на кількісне й якісне зростання озброєнь і збройних

сил, прискорюють розробку і впровадження нових видів наступальної зброї — лазерної, променевої, стратегічних ракет, літаків та ін. За допомогою М. к. е. монополістичний капітал намагався зміцнити свої позиції всередині своїх країн, посилює боротьбу проти нац.-визвольного руху, проти *країн, що розвиваються*, за сфери впливу. Здійснюючи розроблену КІРС Програму миру, Рад. Союз спільно з народами всіх країн веде боротьбу проти гонки озброєнь, за розрядку і мирний розвиток економіки.

М. М. Кизіченко.
МІЛІТАРИЗМ (від лат. *militaris* — воєнний) — реакційна політика нарощування військ. могутності, яку проводять правлячі кола капіталістичних держав з метою підготовки до загарбницьких воєн (див. *Війна*), а також для придушення класових виступів всередині країни. М., як система економіки, політики та ідеології, склався в період капіталізму. Вперше термін «мілітаризм» було застосовано в серед. 19 ст. для характеристики режиму *Наполеона III* у Франції. З поч. 20 ст., з переходом капіталізму у найвищу стадію — *імперіалізм*, М. набув нечуваних масштабів. З появою першої соціалістичної д-ви — РСРП характерною рисою М. стає його антирад. спрямованість. Напередодні 2-ї світової війни М. особливо поширився в країнах фашист. блоку — Німеччині, Італії, Японії, які домагалися нового поділу світу. Нарощували збройні сили і збільшували військ. витрати також Великобританія, Франція і США. 2-а світова війна сприяла дальшому зростанню військ. витрат. Після війни, яка викликала докорінні зміни в розстановці сил на міжнар. арені, вістря М. найбільших імперіалістичних держав спрямовано на боротьбу проти країн *соціалістичної співдружності* і *національно-визвольного руху*. З цією метою під егідою США створено воєнно-політичні блоки імперіалістичних держав (НАТО, СЕНТО, СЕАТО та ін.). М. на сучас. етапі властиві нестримна *гонка озброєнь*, зростання військ. бюджетів в інтересах монополій, пов'язаних з військ. виробн., посилення впливу *воєнно-промислового комплексу* на економіку (див. *Мілітаризація капіталістичної економіки*) і політику імперіалістичних д-в, розгуд шовіністичної пропаганди. Військ. витрати НАТО на поч. 80-х рр. становили кількості млрд. доларів на рік. «Ідейна» база сучас. М. — *агітационізм*. М. є осн. перешкодою на шляху до розрядки міжнар. напруженості. Після 2-ї світової війни найбільш мілітаристською д-вою стали США. Амер. війська і

військ. бази розміщені в багатьох капіталістичних країнах. Амер. імперіалізм намагався відігравати роль світового жандарма. Всіляко перешкоджаючи мирному врегулюванню міжнар. проблем, імперіалістичні кола домагаються посилення напруженості в міжнар. становищі, проводять політику «*холодної війни*» та «з позиції сили». З політикою імперіалістичної реакції і М. змикається великодерж. курс керівництва КНР. М. широко захоплює бурж. науку і техніку. Наук. лікдриття, досягнення сучас. техніки імперіалістичні д-ви використовують для виробн. найсучасніших видів *ядерної зброї* та ін. *зброї масового ураження*. М. завдає незліченних бід народам. Він супроводиться наступом реакції на життєвий рівень і демократичні завоювання трудящих капіталістичних країн, є джерелом *інфляції*, валютних і екон. криз (див. *Валютна криза*, *Економічні кризи*). М., загострюючи весь комплекс суперечностей сучас. капіталізму, поглиблює разом з тим його заг. кризу (див. *Загальна криза капіталізму*). Боротьбу проти М., проти політики підготовки нової світової війни ведуть прогресивні сили всього світу. Виняткове значення в згуртуванні всіх сил, які виступають проти М., має політика Рад. Союзу, який, спираючись на підтримку ін. країн соціалістичної співдружності, послідовно відстоює мир в усьому світі, співробітництво між народами, викриває імперіалістичні плани підготовки війни. РСРП та ін. соціалістичні країни ведуть невтомну боротьбу за стримання гонки озброєнь. За ініціативою соціалістич. країн ряд важливих рішень у цьому напрямі прийняли ООН, *Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі*. Політиці М. протистоїть проголошена XXIV з'їздом КІРС *Програма миру*, розвинута і доповнена на XXV і XXVI з'їздах КІРС. На гарантування миру, проти воєнної небезпеки і гонки озброєнь спрямоване Звернення Верховної Ради РСРП до парламентів і народів світу від 23. VI 1981.

Н. М. Маркіна.
МІЛІЦІЯ (лат. *militia* — військ.) — 1) В РСРП держ. орган, що здійснює охорону *громадського порядку*, соціалістичної власності, законних прав та інтересів громадян, підприємств, організацій і установ, веде боротьбу зі *злочинністю* та ін. антигромадськими діяннями. Створена постановою Наркомату внутр. справ від 28. X (10. XI) 1917 «Про робітничу міліцію». 9. II 1919 Раднарком УРСР ухвалив декрет «Про організацію міліції». М. — складова частина системи М-ва внутр. справ РСРП, союзних і авт. республік. Органи М. створюються за адм.-тер. ознакою. На залізн., вод. і повітр. транспорті є підрозділи транспортної М.; в селах, с-щах, мікрорайонах міст діють дільничні інспектори. У складі М. є служби карного розшуку, охорони громад. порядку, боротьби з розкраданням держ. і громад. майна, позавідомчої охорони, паспортна, контролю за виконанням іноземцями і особами без громадянства встановле-

Мілет. Статуя лева. 6 ст. до н. е.

них для них правд проживання в СРСР, забезпечення додержання правил придбання, зберігання, перевезення зброї, боєприпасів і вибухових матеріалів, держ. автомобільна інспекція, інспекція в справах неповнолітніх. Осн. напрямом діяльності М. є припинення, розкриття й запобігання злочинам та ін. антигромад. діянням. М. вживає оперативно-розшукових заходів по встановленню злочинів і осіб, що їх вчинили, порушує кримінальні справи і проводить невідкладні слідчі дії, а в справах, віднесених до її компетенції, — *дізнання, арешт, затримання* тощо. М. здійснює нагляд за порядком у громад. місцях; за додержанням правил вуличного руху і користування транспортом; контролює виконання паспортного режиму, розшуку злочинців, які перебувають від слідства та суду. На М. також покладено обов'язки надавати допомогу особам, що потерпіли від правопорушень і нещасних випадків; брати участь у рятуванні людей та майна при стихійному лихові, сприяти проведенню карантинних заходів (див. *Карантин*), охороняти природні багатства, вести боротьбу з порушеннями правил рибальства та полювання тощо. Комплектується М. в добровільному порядку, як правило, за направленням *трудоу колективів*, з громадян, які за своїми політ. і діловими якостями, підготовкою і станом здоров'я здатні забезпечувати охорону громад. порядку, вести боротьбу з злочинністю. Основи організації й діяльності М. визначено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.VI 1973 «Про основні обов'язки і права радянської міліції по охороні громадського порядку й боротьбі з злочинністю». Порядок і умови служби в М. визначені Положенням про проходження служби в органах внутр. справ, Дисциплінарним статутом органів внутр. справ. У своїй діяльності М. керується принципами *соціалістичної законності*, законами СРСР, союзних і авт. республік, постановами та розпорядженнями виконавчо-розпорядчих органів, правцями в тісному контакті з ін. держ. органами, спирається на допомогу і підтримку трудових колективів, громад. орг-цій. 2) В окремих країнах вид ополчення, що комплектується здебільшого під час війни для несення тилової служби.

Я. П. Натойний.

МІЛЛЕ (Millet) Жан Франсуа (4.X 1814, Грюпі, поблизу Гревіль, Нормандія — 20.I 1875, Барбизон, поблизу Парижа) — франц.

Ж. Ф. Мілле. Збирачки колосків. 1857. Луар. Париж.

живописець і графік, представник *барбизонської школи*. В 1837—38 навчався живопису в П. Делароша. Автор картин з селянського побуту, в яких правдиво відтворював їхнє нелегке життя («Збирачки колосків», 1857; «Жінка стереже корову», 1859; «Анжелос», 1859; «Молода пастушка», 1872; «Молотники», 1874), портретів і пейзажів. Працював у техніці *офорта і пастелі*. Кращі твори зберігаються в Луврі в Парижі.

МІЛЛЕР (Miller) Артур (н. 17.X 1915, Нью-Йорк) — амер. драматург. Популярність М. принесла п'єса «Всі мої сини» (1947). Осн. спрямування творів М. — критика моральних підвалин бурж. суспільства. Найвідоміші з п'єс — «Смерть комівояжера» (1949), «Вид з мосту» (1955), «Ціна» (1967). У 1956 був притягнутий до судової відповідальності за відмову співробітничати з комісією по розслідуванню антиамер. діяльності. В 1965 створив антифашист. драму «Це трапилось у Віші». В 70-х рр. у вирішенні моральних проблем зближається з *екзистенціалізмом* («Створення світу та інші справи», 1972). Автор кіносценаріїв, статей з естетики. П'єси М. ставляться на радянській сцені.

Тел.: Рос. перекл. — П'єсам. М., 1960.

Лит.: Левадова И. М. Артур Миллер.

Библиографический указатель. М., 1961.

Т. Н. Денисова.

МІЛЛЕР Всеволод Федорович [7 (19).IV 1848, Москва — 5 (18).XI 1913, Петербург, похований у Москві] — рос. фольклорист, мовознавець, етнограф і археолог, акад. Петерб. АН (з 1911). Закінчив Моск. ун-т (1870), професор цього ун-ту (з 1884). Був директором Лазаревського ін-ту сх. мов (1897—1911). Осн. праці: «Погляд на „Слово о полку Ігоревім“» (1877), «Осетинські епоси» (ч. 1—3, 1881—87), «Нариси російської народної словесності» (т. 1—3, 1897—1924) та ін. У дослідженнях виходив з принципів міграційної теорії. У 90-х рр. очолював істор. школу в *фольклористиці*, методологію якої виклав у працях про билинний епос. Дотримувався хибного погляду про аристократичне походження *билин*, допускав довільні істор. аналогії й коментування. У своїх працях використовував укр. фольклор («Екскурси в сферу російського народного епосу», 1892; «Відомин галицько-волинських сказань у сучасних билинах», 1893; «Перекази про зцілення Іллі Муромця», 1894, та ін.), автор статей про М. Костомарова, П. Чубинського.

О. І. Дел.

МІЛЛЕР Дмитро Петрович [19.IX (1.X) 1862, с. Котельєва, тепер смт Полтав. обл. — 1 (14).VI 1913] — укр. історик бурж.-ліберального напрямку. В 1888 закінчив Харків. ун-т. Автор праць з історії Слобідської і Лівобережної України 18 ст.: «Нариси з історії і юридичного побуту старої Малоросії» (т. 1—2, 1895—97), «Архіви Харківської губернії» (1902) та ін. У спів-авторстві з Д. І. Багалієм М. написав «Історію міста Харкова за 250 років його існування» (т. 1—2, 1905—12). У своїх працях М. ідеалізував діяльність царської адміністрації на Україні. М. запрова-

див у наук. обіг значну кількість документальних матеріалів.

МІЛЛЕР Орест Федорович [23.VII (4.VIII) 1833, Гапсаль, тепер Хаапсалу, Ест. РСР — 20.V (1.VI) 1889, Петербург] — рос. фольклорист і літературознавець. Закінчив Петерб. ун-т (1855), професор цього ун-ту (з 1870). Послідовник *міфологічної школи* в фольклористиці, слов'янофіл. Автор праць: «Ілля Муромець і богатырство кнеське» (1869), «Російська література після Гоголя» (1874). Досліджував рос.-укр. фольклорні зв'язки («Великоруські будини і малоруські думи», 1876; «До питання про сліди великоруського епосу в Малоросії» та ін.), укр. фольклор («Малоруські народні думи і кобзар Остап Вересай», 1875).

О. І. Дел.

МІЛЛЕС (Milles) Карл (23.VI 1875, Лагга, поблизу Упсали — 19.IX 1955, Стокгольм) — швед. скульптор. У 1897—1904 навчався в Парижі, 1905—06 — в Мюнхені. З 1931 працював у США. На творчість М. вплинув О. Роден. Твори: «Посейдон» (1930), «Орфей», (1936), «Зустріч вод» (1940) та ін. Лит.: Кравченко К. С. Карл Миллес. М., 1965.

МІЛЛІКЕН (Millikan) Роберт Ендрюс (22.III 1868, Моррісон — 19.XII 1953, Сан-Маріно) — амер. фізик, член Нац. АН США, іноземний чл.-кор. АН СРСР (з 1924).

Закінчив Оберлінський коледж (1891). Наук. праці з атомної фізики і фізики космічного проміння. Провів прецизійні вимірювання заряду електрона (1909—13), експериментально перевірив рівняння фотоелектру А. Ейнштейна і перший визначив числове значення *Планка сталої* (1912). Нобелівська премія, 1923.

МІЛЛІОНЩИКОВ Михайло Дмитрович [3 (16).I 1913, Грозний — 27.V 1973, Москва] — рос. рад. вчений у галузі механіки і прикладної фізики, громадський діяч, акад. і віце-президент АН СРСР (з 1962), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1947. Закінчив Грозненський нафтовий ін-т (1932). Викладав у Моск. авіад. ін-ті (1934—43), а потім у Моск. інженерно-фіз. ін-ті. Працював в Ін-ті механіки АН СРСР (1944—49), з 1949 — в Ін-ті атомної енергії. Осн. наук. праці — з теорії турбулентності, фільтрації і прикладної механіки. Крім того, дослідження з питань розділення ізотопів, створення високотемпературних ядерних реакторів, фізики плазми і прямого перетворення теплової енергії на електричну. М. був головою Рад. пагушського комітету (з 1964). Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції. Держ. премія СРСР, 1951, 1954. Ленінська премія, 1961.

МІЛЛС (Mills) Чарлз Райт (28.VIII 1916, Уейко, штат Техас — 20.III 1962, Нью-Йорк) — амер. бурж. соціолог. Закінчив Техаський ун-т (1939). З 1956 — професор соціології Колумбійського ун-ту. Послідовник вчення М. Вебера і К. Мангейма. Перебував під певним впливом ідей К. Маркса, проте вважав, що марксист. вчення нібито «застаріло». В працях, написаних з позицій бурж. лібералізму («Еліта,

Ж. Ф. Мілле. Автопортрет. 1847. Луар. Париж.

М. Д. Мілліонщиков.

К. Міллес. Фонтан «Вікрадення Європи» в місті Хальмштаде. Центральна частина. Бронза. 1926.

Д. О. Мілютенко.

що володарює», 1956; «Соціологічне уявлення», 1959, та ін.), піддавав критиці сучас. амер. суспільство, де все більшу роль відіграє промислова, політ. і військова верхівка — «еліта, що володарює». Виступав проти різних напрямів сучас. соціології США, доводив їхній формалізм і підпорядкування інтересам монополій. Однак, заперечуючи революц. роль робітничого класу, пов'язував надії на гуманізацію суспільства з інтелектуальною. Погляди М. справили вплив на формування ідеології «нових лівих» у США.

МІЛЛЬ (Mill) Джеймс (6.IV 1773, Нортотер-Брідж, Шотландія — 23.VI 1836, Кенсінгтон) — англ. економіст, філософ і публіцист. Батько Дж. С. Мілля. Закінчив богословський ф-т Единбурзького ун-ту (1798), але від духовного сану відмовився. Осн. праця — «Елементи політичної економії» (1821), в якій М. виступив як послідовник вчення Д. Рікардо. За висловом К. Маркса, він першим «виклав теорію Рікардо в систематичній формі, хоч тільки в досить абстрактних обрисах» (Маркс К. і Енгельс Ф., Тв., т. 26, ч. III, с. 77). Виразяючи інтереси пром. буржуазії, М. підкреслював у теорії Рікардо ті ідеї, які б вона могла використати проти землевласників. М. вульгаризував теорію Рікардо, ігноруючи її суть — теорію трудової вартості; поклав початок розкладу рікардіанської школи. Відомий як один з авторів вульгарної теорії «фонду заробітної плати» (див. *Заробітної плати буржуазної теорії*). За філос. поглядами — суб'єктивний ідеаліст, послідовник філософії Д. Юма.

МІЛЛЬ (Mill) Джон Стюарт (20.V 1806, Лондон — 8.V 1873, Авіньйон, Франція) — англ. філософ, економіст і громад. діяч. Син Джеймса Мілля. М. — засновник англ. позитивізму, послідовник О. Конта. В «Системі логіки» (1843) розробив індуктивну логіку, яку тлумачив як методологію наук. В етиці поєднував принципи егізму (утилітаризму) з альтруїзмом. Представник класичної буржуазної політичної економії. Як член палати громад англ. парламенту (1865–68) підтримував ліберальні й демократичні реформи.

Критикував вади капіталістичного ладу, стояв на позиціях буржуазного реформізму. Основна праця — «Основи політичної економії з деякими застосуваннями їх до соціальної філософії» (1848). За своїми екон. поглядами М. — екліктик; теорію трудової вартості А. Смита і Д. Рікардо замінив вульгарною теорією витрат виробн., за якою основою прибутку є «праця машин». Соціальні перетворення зводив в основному до заходів у галузі перерозподілу прибутків. Був прихильником мальтузіанської теорії народонаселення (див. *Мальтузіанство*).

МІЛН (Milne) Едуард Артур (14.II 1896, Галл — 21.IX 1950, Дублін) — англ. астрофізик, член Лондонського королівського т-ва (з 1926). Закінчив Кембриджський ун-т (1920). Проф. Манчестерського (з 1920) та Оксфордського (з 1928) ун-тів. Досліджував перенесення

енергії внаслідок випромінювання, іонізацію речовини в атмосферах зір, зоряні спектри, внутр. будову зір тощо. Створив т. з. кінематичний варіант заг. відносності теорії, щоб пояснити явище червоного зміщення у спектрах галактик.

МІЛОВЕ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. ст. Чорткове (на тер. Ростов. обл. РРФСР). 5,5 тис. ж. (1980). Засн. в кінці 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 М. — с-ще міського типу. В селищі — дослідний з-д рослинних жирів та білка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв., музична та спорт. школи; лікарня. Будинки культури, 2 6-кн, музей геології. На честь початку визволення укр. земель від нім.-фашист. окупантів у М. 1972 встановлено монумент «Україна — визволителям» (ід. див. т. 2, с. 397).

МІЛОВСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1924. Пл. бл. 1 тис. км². Нас. 18,9 тис. чол. (1980). У районі — 30 населених пунктів, підпорядкованих селянській і 6 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Мілове. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками і ярами. Поклади крейди, мергелю, глини. Гол. річка — Комишна (бас. Сіверського Дінця). Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — філіал Луганського заповідника — Стрильцівський степ.

У районі — Міловський дослідний з-д рослинних жирів та білка, Зорянівський елеватор. Комбінат побутового обслуговування (Мілове). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, соняшнику та виробн. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 81,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,2 тис. га, луки і пасовища — 18,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник. Скотарство, свинарство, вічарство, конярство. У М. р. — 10 колгоспів, 2 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнична станція

Зорянівка. Автомоб. шляхів — 335 км, у т. ч. з твердим покриттям — 267 км.

У районі — 18 заг.-осв., музична і спорт. школи; 19 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 6 будинків культури, 13 клубів, кінотеатр, 22 кіноустановки, 18 6-к. У М. р. видається газ. «Слово хлібороба» (з 1932).

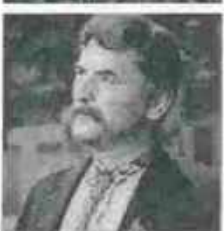
МІЛУОКІ — місто на Пн. США, у шт. Вісконсін. Порт на зх. березі оз. Мічиган при впадінні в нього р. Мілуокі. Вузол з-пів і автомоб. шляхів, 666 тис. ж. (1975). Найрозвинутіше машинобудування і металобробка (один з найбільших у США з-дів заг. машинобудування; виробн. ковальсько-пресового устаткування, верстатів, буд., дорожніх і с.-г. машин, тракторів, екскаваторів, турбін, двигунів, електромоторів). Підприємства поліграф., шкіряно-взут., трикотажної, харчосмакової (особливо пивоварної) пром.-сті. Університет.

МІЛЮКОВ Павло Миколайович (1859–1943) — рос. політ. діяч, лідер партії кадетів, історик і публіцист, білоемігрант. Член 3-ї і 4-ї Державних дум. Підтримував великодержавницьку політику царського уряду, зокрема щодо укр. народу. Під час 1-ї світової війни виступав як апологет загарбницької політики царизму. Після Лютневої революції 1917 — міністр закорд. справ у 1-му складі бурж. Тимчасового уряду. Нота М. від 18.IV (1.V) 1917, в якій підтверджувалася готовність продовжувати імперіалістичну війну до переможного кінця, викликала обурення нар. мас (див. *Квітнева криза 1917*). 2 (15).V М. змушений був піти у відставку. З 1920 — в еміграції. Як історик стояв на суб'єктивно-ідеалістичних позиціях.

МІЛЮТЕНКО Дмитро Омелянович [9 (21).II 1899, Слоб'янськ, тепер Донец. обл. — 25.I 1966, Ташкент, похований у Києві] — укр. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1942. В 1920 в Слоб'янську вступив на профес. сцену. В 1927–36 — актор театру «Березіль» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), 1923–27 і 1936–60 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. М. — актор широкого творчого діапазону. Серед ролей: Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Харлампій («Не судилося» Старицького), Пузир, Калитка («Хазяїн», «Сто тисяч» Карпенка-Карого), Пілень («Диктатура» Микитенка), Аркадій, Часник («Платон Кречет», «В степах України» Корнійчука), Тарас Шевченко («Пetersburgська осінь» Ільченка), Шмага («Без вини винуваті» О. Островського), Князь Н. («Дядечків сон» за Достоевським), Блазень («Король Лір» Шекспіра). Знімався в кінофільмах: «Щорс» (1939), «Богдан Хмельницький» (1941), «Подвиг розвідника» (1947), «Тарас Шевченко» (1951), «Наш чесний хліб», «Сон» (обидва — 1964). Нагороджений орденом Леніна, медалями.

Лит.: Терещенко Р. Дмитро Омелянович Мілютенко. К., 1961.

МІЛЮТІН Володимир Олексійович [4 (16).XII 1826, Петербург —

Д. О. Мілютенко в ролі Шмаги («Без вини винуваті» О. Островського) та Салінова Часника («В степах України» Корнійчука).

5 (17).VIII 1855, Емс, Німеччина] — російський публіцист, економіст, представник утопічної соціалістичної думки Росії 40-х рр. 19 ст. Брат Д. О. Мільотіна та М. О. Мільотіна. Закінчив Петерб. ун-т (1847). Аг'юнк-професор (1850) і професор права (1853). Брав участь у революц. гуртку *петрашевців*. Соціальні погляди М. формувалися під впливом О. І. Герцена і В. Г. Бєлінського. Екон. статті М. публікував 1847 у журналах «Современник» і «Отечественные записки». М. належать перша у вітчизн. л-рі критика теорії Мильтуса, а також перші праці з історії екон. вчень. Майбутнє безкласове, гармонійне суспільство вбачав в об'єднанні д-вою дрібною власності виробників. М. виступав з позицій дрібнобурж. соціалізму, що виражав надії селян.

МІЛЮТІН Дмитро Олексійович (28.VI (10.VII) 1816, Москва — 25.I (7.II) 1912, Сімеї) — рос. держ. і військ. діяч, генерал-фельдмаршал (з 1898), граф (з 1875). Закінчив Військ. академію (1836). Служив у Ген. штабі (1838—39), військах на Кавказі та Причорномор'ї (1839—45, 1856—59), професор Військ. академії (1845—56). З кін. 1861 — військ. міністр. З його ініціативи проведено бурж. військ. реформи 60—70-х рр. Після *Берлінського конгресу 1878* фактично керував зовн. політикою Росії. За політ. поглядами — поміркований ліберал. З 1881 — у відставці.

МІЛЯХ Олександр Миколайович [н. 16 (29).VIII 1906, Сімферополь] — укр. рад. вчений у галузі електродинаміки, член-кор. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1961). Член КПРС з 1939. Після закінчення (1931) Харків. електротехнічного (тепер політех.) ін-ту викладав у ньому, 1941—47 працював в Ін-ті енергетики АН УРСР. З 1947 — в Ін-ті електродинаміки АН УРСР (1959—73 — директор). Осн. праці стосуються теорії складних електр. кілі електродинамічних систем, методів дослідження електроматн. процесів. Під керівництвом М. створено електр. машини для автом. керування об'єктами в просторі, нові схеми перетворення енергії, розроблено стабілізатори, інвертори і перетворювачі частот з високими енерг. властивостями. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1975.

МІЛЬ Михайло Леонідович (9 (22).XI 1909, Іркутськ — 31.I 1970, Москва) — рад. вчений і конструктор вертольотів, доктор тех. наук (з 1945), Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1943. Після закінчення (1931) Новочеркаського авіад. ін-ту працював у Центр. аеродинамічному ін-ті. З 1947 — гол. конструктор, з 1964 — ген. конструктор дослідного конструкторського бюро з вертольотобудування. Під керівництвом М. 1951 сконструйовано перший рад. серійний тримісний вертоліт Мі-1, пізніше — Мі-2, Мі-4, Мі-6, Мі-8, Мі-10 (вертоліт-кран), Мі-10К, В-12 (найбільш вантажопідійомний у світі) та ін. вертольоти, на яких установлено 60 офіційних світових рекордів. Нагороджений 3 орденами

Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1958. Держ. премія СРСР, 1968.

МІЛЬ — спільна назва багатьох шкідливих комах групи *мольових*. **МІЛЬ** — розмінна монета Кіпру, дорівнює $\frac{1}{100}$ кіпрського фунта. **МІЛЬЄМ** — розмінна монета Єгипту і Судану, дорівнює $\frac{1}{1000}$ єгипетського і суданського фунта.

МІЛЬБЕРАН (Millierand) Александр Етьєнн (10.II 1859, Париж — 6.IV 1943, Версаль) — франц. політичний і держ. діяч, соціаліст-реформіст, адвокат і публіцист. У 1885 обраний до палати депутатів. У 90-х рр. примкнув до соціалістів. У 1899, ввійшовши до складу кабінету Вальдека-Руссо (перший в історії випадок участі соціаліста у бурж. уряді — «казус Мільберана»; див. *Мільберанізм*), став прихильником реформістської політики, захисником капіталістичного ладу, за що 1904 був виключений з Франц. соціалістичної партії. Згодом разом з А. Бріаном заснував реформістську партію «незалежних соціалістів». У 1909—10, 1912—13, 1914—15 входив до складу бурж. урядів Франції. М. — один з організаторів антирад. інтервенції. З вересня 1920 — президент Франції. Проводив антидемократичну політику. З 1924 — у відставці.

МІЛЬБЕРАНІЗМ, міністеріалізм, «міністерський соціалізм» — форма політ. співробітництва опортуністичних лідерів соціалістичних партій з буржуазією в кін. 19 — на поч. 20 ст. Термін «мільберанізм» виник у зв'язку зі входженням франц. соціаліста А. Мільберана 1899 до складу бурж. уряду. «Казус Мільберана» викликав гостру боротьбу між опортуністичними та революц. тенденціями у франц. і міжнар. соціалістичному русі. В. І. Ленін викрив М. як зраду інтересів пролетаріату, як практичний вираз *ревизионізму* і розкрив його соціальне коріння (див. *Повне збір. тв.*, т. 19, с. 274).

МІЛЬЙОН (франц. million), тисяча тисяч — число, що у *десятиковій системі числення* зображається одиницею з 6 нулями, тобто 10^6 . **МІЛЬРЕЙС** (португ. milrêis, від mil — тисяча і réis — рейс) — грошова одиниця Бразилії і Португалії, що перебувала в обігу в серед. 19 ст., дорівнювала 1000 рейсам. У Бразилії з 1942 замінені *крюзейро*, в Португалії з 1911 — *ескудо*.

МІЛЬТІАД Молодий (Μιλτιάδης; бл. 550—489 до н. е.) — держ. діяч і полководець Стародавніх Афін. Між 523 і 513 до н. е. був висланий тираном Гіппієм на Херсонес Фракійський, де, успадкувавши владу свого брата, став тираном. Учасник *Дарій походу на скіфія* (514 або 513 до н. е.). Підтримував грецькі міста Малої Азії, які повстали проти Персії 500—494 до н. е. Після поразки повстання втік до Афін. Очолював грец. військо під час битви під *Марафоном* (490 до н. е.).

МІЛЬТІНІС Юозас Йонович [н. 3 (16).IX 1907, с. Дабікіне, тепер Акмяньського р-ну Лит. РСР] — лит. рад. режисер і актор, нар. арт. СРСР (з 1973). Закінчив драм. студію при Каунаському театрі

(1931), 1932—38 вивчав театр. і кіномистецтво у Франції, Англії, працював у театрі (Ш. Дюллена та ін.). З 1939 керував театр. студією, в 1940—54 і з 1959 — гол. режисер створеного на базі цієї студії Паневежського театру (водночас в 1954—59 працював у кіно). Вистави: «Гроза проходить» Паукштасяса, «Піднята цілина» за Шолоховим, «Падь Срібна» Погодіна, «Макбет» Шекспіра, «Франк V» Дюрренматта, «Танок смерті» Стріндберга та ін. З 1940 викладає в студії при театрі. Серед учнів М. — Д. Баніоніс, Б. Бабаускас та ін. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

МІЛЬТОН (Milton) Джон (9.XII 1608, Лондон — 8.XI 1674, там же) — англ. поет, публіцист, політ. діяч. Писав англ., італ. і лат. мовами. Серед ранніх творів — вірш «До Шекспіра» (1630); дитячих «Життєрадісний», «Задумливий» (1632); драм. поема «Комус» (1634), елегія «Люсідас» (1638). У 1638—39 подорожував по Франції та Італії. З 1640 підтримував ідеї англ. бурж. революції. В трактаті «Ареопагітика» (1644) виступив на захист свободи друку. В 1649—52 вів міжнар. державне листування О. Кромвеля. В кн. «Іконоборець» (1649), двох трактатах «Захист англійського народу» (1650, 1654) та ін. творях стверджував право народу усунути тиранів-володарів. Після реставрації Стюартів написав найзначніші твори — поему «Втрачений рай» (1667), в якій створив образ Сатани — один з найкращих образів богоборців у світовій л-рі; поему «Повернений рай» та сповнену революц. пафосу трагедію «Самсон-борець» (обидві — 1671). Автор «Історії Британії» (1670), «Короткої історії Московії» (1682). На Україні твори М. вперше переклад рос. мовою П. Гулак-Артемовський (урички «Втраченого раю» в «Українском вестнике», 1817). Перший укр. переклад здійснив І. Франко (1906, уривок з драми «Самсон-борець», 1913 — повністю). Укр. мовою твори М. перекладали також Т. Франко, В. Мисик, М. Пилинський та ін. Творчість М. досліджували І. Франко, Леся Українка.

Т.: Укр. перекл. — Самсон-борець. (Передмова І. Франка). В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 12. К., 1978; [Вірші]. «Всесвіт», 1958, № 6; [Твори]. «Всесвіт», 1976, № 3; Рос. перекл. — Потерянный рай — Стихотворения. — Самсон-борець. М., 1976. Лит.: Українка Л. Джон Мільтон. В кн.: Українка Л. Зібрання творів, т. 8. К., 1977; Воронович Т. М. Джон Мільтон. «Всесвіт», 1958, № 6; Самарин Р. М. Творчество Джона Мильтона. М., 1964; Бортник С. П. Мовні засоби вираження емоційності в трагедії «Самсон-борець» Мильтона. «Іноземна філологія», 1972, в. 29.

Р. П. Зорічак.
МІЛЬЯРД (франц. milliard), тисяча мільйонів — число, що у *десятиковій системі числення* зображається одиницею з 9 нулями, тобто 10^9 . М. іноді наз. *більйоном*.

МІМ (від грец. μῖμος — наслідувач; наслідування) — комедійний жанр античного театру. Існував у Старод. Греції з найдавніших часів як складова частина обрядових ігор, що відбувалися під час хліборобських свят; це були жар-

М. Л. Мільє.

Ю. Я. Мільютін.

Дж. Мільтон.

тівліві побутові спенки, що їх імпровізували самі учасники свят. У 5 ст. до н. е. сідлійський поет Софрон і його син Ксенах надали М. літературних форм. Починаючи з епохи елінізму (4—3 ст. до н. е.) і до кінця античності М. був дуже популярний, особливо в Старод. Римі (в 1 ст. до н. е.), де він у реалістично-гумористичному плані відтворював картини побуту, звичай всіх верств тодішнього суспільства. Вистави М. супроводилися піснями, танцями й акробатичними трюками. Виконували М. актори-професіонали, яких називали мімами. Вони грали без масок, широко застосовуючи міміку і жестикуляцію. Християнська церква проводила тривалу боротьбу з виставами М. Деякі елементи античного М. використав середньовічний театр у Європі. В сучас. театрі М. часто наз. акторів — виконавців *пантоміми*. Серед відомих акторів-мімів — франц. актори М. Марсо, Ж. Л. Барро. Елементи М. є в сучас. мистецтві народів Індії тощо.

Лит.: Варнеке Б. В. Актори Древньої Греції. Одеса, 1919.

МІМАС — один із супутників Сатурна. Діаметр — бл. 500 км, серед. віддаль від центра планети — 185 400 км. Відкрив 1789 В. Гершель. Див. також *Супутники планети*.

МІМЕСИС (грец. μιμησις — наслідування) — термін давньогрец. філософії, який характеризує людську творчість, у т. ч. мистецтво, як наслідування дійсності. Вперше ідею М. висунув Демокрит. В античній філософії глумачився матеріалістично (Аристотель та ін.) та ідеалістично (Платон).

МІМЕТІЗМ (від грец. μιμητής — наслідувач) — уподібнення одних тварин іншим; один з видів мімікрії.

МІМІКА (від грец. μιμηός — наслідувальний) — виразальні рухи м'язів обличчя людини, які супроводять її психічні процеси. В М. яскраво виявляються людські *емоції* — радість, сум, гнів тощо. М. найбільшого здійснюється мимовільно, за безумовнорефлекторними механізмами. Разом з тим мімічні рухи можуть викликатися й довільно, що дає змогу людині користуватися ними свідомо. М. є одним з додаткових засобів спілкування людей.

М. в театрі та кіно — важливий елемент акторського мистецтва. Зумовлюється відповідною кількістю твору та психологічним станом дійової особи, який виникає внаслідок цієї колізії. М. відображає внутр. світ людини, пов'язана з ходом її думок, звичкамі, емоціями, отже, допомагає розкрити на сцені або екрані характер людини. М. лежить в основі *пантоміми*.

МІМІКРІЯ (англ. mimesis, від грец. μιμησις — наслідування, уподібнювання) — подібність одних тварин чи рослин (або їхніх органів) до інших або до предметів навколишнього середовища. М. — захисне пристосування організмів, що виникло в процесі еволюції внаслідок нагромадження під контролем *доброту природного* дрібних *вдалих мутацій у видів і сприяє*

виживанню їх у боротьбі за існування.

Мімікрія у тварин — захисне пристосування істотних захищених видів, яке властиве представникам усіх класів, але найчастіше зустрічається у комах. Вона представлена двома видами: маскуванням і міметизмом. Маскування — це поєднання критичного забарвлення тварини і наслідувальної подібності форми її тіла до певних предметів. Так, деякі богомоли або їхні личинки дуже нагадують квітки, рослинолюбні клопи — плоди, метелики — суше або пожовкле листя, палачники і гусінь метеликів п'ядунів — гілочки й сучки рослин, на яких вони сидять. Деякі ін. членистоногі формою і забарвленням нагадують камінці, грудочки землі, екскременти різних тварин тощо. Прикладами маскування серед хребетних можуть бути риби морських голки, які дуже нагадують листки мор. трави зостери; сплюснене тіло жаби *Bufo tonymphoni* важко відрізнити від листка; гекони, які лазять по деревах, мають забарвлення, що зливається із забарвленням кори. Криптичне забарвлення і форма тіла поєднуються у тварин з відповідною поведінкою. Так, у момент небезпеки або в стані спокою вони сидять абсолютно нерухомо в позі, яка збільшує подібність тварини до імітованого нею предмета, або, навпаки, відтворюють рухи такого предмета тощо. Міметизм — це уподібнення одних тварин іншим. Розрізняють 2 форми цього виду М.: бейтсівську М. і мюллерівську М. Бейтсівська М. — це уподібнення незахищеної тварини тварині, якимось чином захищеній від ворогів і звичайно яскраво забарвленій; перша наз. імітатором, друга — моделлю. Імітатор має псевдоапосематичне, або несправжнє застережне, забарвлення, модель — апосематичне, або застережне. Так, метелик осовидка імітує осу лісову, муха джмелевидка — джмеля Семенова; схожі на джмелів і деякі жуки, метелики бражник; метелики пістряки дуже подібні до жуків наваріанків, що містять отруту. З хребетних деякі неотруйні змії (*Erythrolampus venustissimus* та ін.) копіюють яскраво забарвлених отруйних (*Elaps fulvus* та ін.). Імітатор, як правило, наслідує і поведінку моделі, тримається в тих самих *біотопах*, що й модель. Мюллерівська М. — це подібність однієї захищеної тварини до іншої захищеної тварини або подібність кількох видів захищених тварин («кільця мімікрії»). Такою М. досягається збільшення чисельності захищених тварин, які мають однаковий вигляд, хоч і належать до різних видів, а отже, і зменшення кількості тварин кожного з цих видів, що можуть загинути в результаті нападу «недо-свідченого» ворога (оскільки ворог перестав брати захищених тварин лише після того, як уже покусив-ся таку тварину).

Мімікрія у рослин звичайно стосується окремих органів, а не цілого організму і служить для приваблення корисних рослинам тва-

рин або відлякування шкідливих. Напр., у багатьох видів *комахоїдних рослин* роду *пенетес* ловильні апарати яскраво забарвлені, наче квітки, а їхні край виділяють пахучу рідину — «нектар». Це приваблює комах, які й потрапляють у пастку. Це т. з. ароматична М. Відомі рослини, квітки яких пахнуть трупом, сецею, екскрементами і цим приваблюють спец. мух. У *рафлезії* квіти не тільки пахнуть гниючим м'ясом, а й нагадують його своїм виглядом. Рослинами, що своїм запахом відлякують травоядних тварин, є, напр., коріандар, який пахне клопами, болиголов — мишам. У деяких *зооуліцевих* квітки імітують самок тих видів комах, самці яких є їхніми спеціалізованими запилювачами. М. відома й серед нижчих рослин, зокрема серед грибів. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит.: Шмалгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969; Павлин Ф. М. Дарвинизм. К., 1973; Яблоков А. В., Юсупов А. Г. Эволюционное учение. М., 1976.

МІМОЗА — 1) Мімоза (*Mimosa*) — рід рослин родини мімозових. Багаторічні трави, куші, іноді *ліани* та дерева. Листки складні, двичіперсті. Квітки дрібні, зібрані в головчасті або колосовидні суцвіття. Плід — біб. 450—500 видів, поширених гол. чин. у тропіках і субтропіках Америки. В умовах СРСР, зокрема України, вирощують в оранжереях М. соромливу (*M. pudica*), яка здатна швидко реагувати на подразнення, складаючи свої листочки і опусяючи увесь листок. Ці рухи (настії) листків зумовлюються зміною *тургору*. 2) Неправильна назва ряду видів з роду *акація*, напр. *акації* сріблястої (*Acacia dealbata*), яка має яскраво-жовті квітки; вирощують на Чорноморському узбережжі Кавказу.

МІН — династія імператорів Китаю (1368—1644). Заснована Чжу Юаньчжаном. За правління М. Китай поширив свій вплив на Маньчжурію, Тибет, Бірму, Корею, 1407 захопив В'єтнам. Було здійснено кілька мор. експедицій до Індії, Суматри, Яви, Шрі-Ланки та Африки. В 1521 було заборонено в'їзд європейців до Китаю і закрито для них всі порти, крім Аоміня (Макао). Встановлено перші контакти з Росією (місія І. Петліна до Пекіна 1618). Загострення соціальних суперечностей привело до *селянської війни 1628—45*, в результаті якої дин. М. було покладено.

МІНА (франц. mine) — вид боеприпасів, які застосовують для влаштування сухопутних або морських *загороджень військових*, стрілки з *мінометів* та гладкоствольних безвідкатних гармат. М. складається з корпусу, розривного заряду і підпривача. Бувають осколкої, запалювальні, осколково-фугасні, фугасні й спец. призначення. За способом вибуху виділяють контактні (вибухають при зіткненні), неконтактні (автом., акустичні, магніт., керовані та ін.). Сучасні М. поділяють на наземні, мор. і артилерійські. М. на земні (протитанкові, протипіхотні,

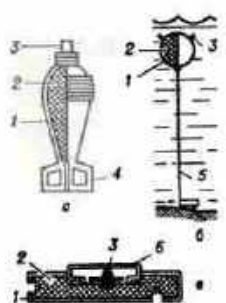

Кераміка з Міме-чаура:

1 — чорногlinяна лощена посуда з інкрустацією білою пастою, 12—9 ст. до н. е.; 2 — зооморфна посуда, 2—1 ст. до н. е.

Мімова соромлива. Гілка із суцвіттями та квітками.

Схеми мін: а — артилерійської; б — морської; в — наземної; 1 — корпус; 2 — заряд; 3 — підпривач; 4 — стабілізатор; 5 — міна; 6 — кришка.

протитрансп., об'єктові та спец.) призначені для влаштування міновивбухових загороджень з метою ураження живої сили, військ, техніки, руйнування шляхів, споруд, утруднення просування і маневру військ противника. М. морські (якірні, донні й плаваючі) призначені для ураження підвод. човнів, кораблів, суден противника та обмеження району їхнього плавання. З 2-ї пол. 19 ст. почали застосовувати «саморушні» М. (див. *Торпеда*). М. артилерійські — снаряди для стрільби з мінометів та безвідкатних гармат. Застосовують для знищення живої сили, вогневих засобів, бойової техніки, укриттів противника.

МІНА-ЕЛЬ-АХМАДІ — місто на Сх. Кувейту. Значний порт по вивозу нафти на узбережжі Перської зат. Бл. 10 тис. ж. (1973). Нафтопереробна промисловість. З-д по опрісненню мор. води.

МІНАМОТО — перша династія (1192—1333) сегунів (військ.-феод. правителів) середньовічної Японії. Заснована Йорітомо М. За М. влада імператора формально зберігалася, сегуни діяли від його особи номінально. В період сегунату М. з'явилися ремісничі й торг. цехи та гільдії, виникли ринки, було запроваджено єдину грошову систему. Створення сегунату М. свідчило про піднесення військ.-феод. стану на противагу старій аристократії на чолі з імператором. У 14 ст. сегунів з дому М. заступили сегуни з дому Асікага.

МІНАНКАБАУ — народ, який живе в зх. і центр. районах о. Суматра, в ін. районах Індонезії, а також у Малайзії. Чисельність — 5,1 млн. чол. (1975, оцінка). Мова близька до малайсько-полінезійських мов. За релігією М. — мусульмани. В 13 ст. у М. існувало однією раніше феод. князівство. Осн. заняття М.: вирощують рис, теля. культури (каучук та ін.); розвинуті також тваринництво і різні ремесла.

МІНАРЕТ (тур. minare, з араб.) — баштоподібна споруда при мечеті, з якої гласатай (мудетин) скликає мусульман на молитву. Зовн. стіни М. нерідко мають худож. містечке оздоблення у вигляді фігурної цегляної кладки або облицювання полив'яною цеглою. Серед М. відомі пам'ятники архітектури — Калая у Бухарі (1127), Кутб-Минар у Делі (бл. 1200).

МІНАЧ (Minač) Владімір (н. 10. VIII 1922, Клевоуць) — словац. письменник. У першому романі «Смерть ходить по горах» (1948) зобразив події Словац. національного повстання 1944, в якому брав участь. Повість «Вчора й завтра» (1949), «Сині хвилі» (1951) та ін. присвятив будівництву соціалізму в ЧССР. В трилогії «Покоління» (романи «Довгий час чекання», 1958; «Живі і мертві», 1959; «Давно зістують день», 1961) показав духовну еволюцію словацького народу в боротьбі проти фашизму і реакції. Сатиричний роман «Виробник щастя» (1965) спрямовано проти міщанства. Автор роману про молодість «Тв ніколи не самотня» (1962); збірок філос.-публіцистичних опо-

відань «Ведмежий кут» (1960), збірок статей «Парадокси» (1966), «Залежності» (1970) тощо. В киес. «Збірка суперечок Йозефа Мирослава Гурбана» (1974) відтворив суспільно-політ. життя Словацьчини серед. 19 ст.

Тел.: Укр. переклад — Смерть ходить по горах. К., 1952; Живі і мертві. К., 1961; Давно зістують день. К., 1964; Довгий час чекання. Львів, 1979; Рос. переклад — Покоління. М., 1974. Г. М. Сиваченко.

МІНАЧОВ Хабіб Мінарович (н. 11 (24). XII 1908, с. Нові Бішки, тепер Яльницького р-ну Чуваської АРСР) — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1944. Після закінчення МДУ (1939) працює в Ін-ті органічної хімії ім. М. Д. Зелінського АН СРСР. Осн. праці — з органічного каталізу та нафтохімії. М. встановив можливість застосування у процесах риформінгу (процес переробки нафтопродуктів для добування високооктанових бензинів, ароматичних вуглеводнів та тех. водню) каталізаторів з низьким вмістом металів VIII групи періодичної системи елементів. Уперше вивчив властивості оксидів рідкісноземельних елементів в органічному каталізі. Відкрив здатність цеолітів проводити реакції гідрогенізації, розробив кілька нових цеолітичних каталізаторів для нафтохім. процесів. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1977.

МІНГЕЧАУР — місто республіканського підпорядкування Аз. РСР. Розташований на берегах р. Кури при вході в *Мінгечаурське водосховище*. Залізнична станція (за 17 км від міста на лінії Тбілісі — Баку). 63 тис. ж. (1980). В місті — ГЕС; з-ди: дорожніх машин, кабельних, скловолокна, «Електроізодіт», гумотехнічних виробів. Підприємства будівельних матеріалів (залізобетонних виробів і домобуд. з-ди) та деревообр. пром-сті. Текстильний та м'ясний комбінати, рибозавод. Будується Новоазербайджанська ДРЕС (1981). Політехнікум, мед. уч-ще, істор.-краснознавчий музей. Туристська база. Засн. 1945 у зв'язку з буд-вом Мінгечаурської ГЕС, з 1948 — місто.

Поблизу М. — один з найбільших на Закавказзі археол. комплекс, що включає 4 поселення і 3 великі могилиники різного часу. Систематичні розкопки проводилися 1946—53. Найраніші пам'ятки — нижній шар поселення № 1 і поховання 3-го тис. до н. е. Серед. шар поселення № 1, ґрунтовий могилиник і кургани належать до кін. 2 — поч. 1-го тис. до н. е. Виявлено залишки жител, госп. яки, гончарські печі й понад 200 поховань. Знайдено кістяні муз. інструменти (дудки-флейти). Досліджено пам'ятки раннього залізного віку (8—2 ст. до н. е.). Окрему групу пам'яток становлять *глемові поховання* (їх понад 300). Виявлено також понад 30 гончарських печей, понад 200 катакомбних поховань 1—8 ст. н. е., невідомих раніше на Закавказзі. До середньовічних пам'яток М. на-

лежать поселення № 2—3 (3—13 ст.) і № 4 (14—17 ст.), християнські храми тощо.

МІНГЕЧАУРСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ — водосховище на р. Курі, в межах Аз. РСР. Утворилося після спорудження греблі Мінгечаурської ГЕС, заповнення М. в. закінчено 1959. Пл. 605 км², об'єм понад 16 км³, глиб. до 75 м. В. здійснює багаторічне регулювання стоку, забезпечує потреби енергетики, с. г., судноплавства тощо. Із М. в. беруть початок Верхньо-карабахський і Верхньоширанський зрошувальні канали.

МІНДАНАО — острів у Тихому ок., поблизу пд.-сх. берегів Азії. Входить у групу Філіппінських о-вів, є частиною тер. *Філіппін*. Пл. 94,6 тис. км². Поверхня переважно гориста, вис. до 2954 м (вулкан Apo), часті землетруси. Родовища кам. вугілля, заліз. руди, кольорових металів. Поширені тропічні ліси, на узбережжі подекуди мангрові зарості. Культивують кокосову пальму, ананаси, рис та ін. Найбільші міста — Даво, Замбоанга.

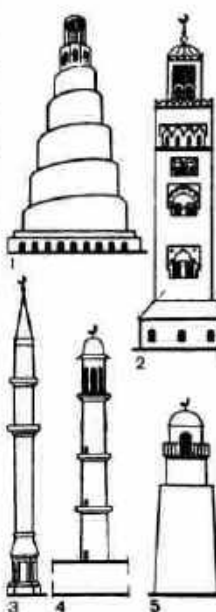
МІНДОВГ, Міндаугас (р. н. невід. — п. 1263) — великий князь литовський (приблизно з кін. 30-х рр. 13 ст.). Об'єднав під своєю владою більшу частину лит. земель, захопив *Чорну Русь*. Боровся проти агресії *Лівонського ордену*. Після поразки уклав з ним компромісну угоду (1250), прийняв католицизм (1251) і був коронований від імені папи (1253). Одночасно уклав союз з *Галицько-Волинським князівством* (1253) видав заміж свою дочку за Шварна — сина *Данила Галицького*, зміцнив зв'язки з *Олександром Невським*. У 1260 лит. військом розбив об'єднане литовське і Тевтонське ордени біля оз. Дурбе. М. зрісся католицтва. Був убитий внаслідок змови феод. знаті.

МІНЕЗІНГЕРИ (нім. Minnesänger, Minnesinger, букв. — співці кохання) — нім. рittersькі поети-співиці. Діяльність М. розвивалася з 2-ї пол. 12—13 ст. під впливом прованс. *трубадурів*. Поезія М. пройнята життєрадісними мотивами, оспівувала кохання до жінки. Найвідоміші М.: Кюренбергер, Д. фон Айст, Г. фон Фельдеке, Ф. фон Гаузен, В. фон дер Фогельейде. В кін. 14 ст. поезія М. занепадала.

«МІНЕЙ-ЧЕТЬІ», «ЧЕТЬІ-МІНЕЙ» (від грец. μηνιαίος — місячний і давньорус. четъ — читання; «Щомісячні читання») — церковно-релігійні збірники, в яких «житія святих», перекази, повчання тощо розміщені по днях кожного місяця. Виникли у Візантії в 9 ст. У Київській Русі вперше з'явилися в 11 ст. В 30—40-х рр. 16 ст. митрополит Макарій склав у Москві т. з. «Великі Четві-Міней» (в 12 тт.), куди ввійшов ряд пам'яток давньорус. л-ри. Існували також «М.-Ч.» ченця *Троїце-Сергієвої лаври* Г. Тулунова, священника І. Мілюгіна та ін. Чернець Києво-Печерської лаври Д. С. *Тутало* (з 1702 — митрополит Дмитрій Ростовський) 1689—1705 створив «М.-Ч.», які перевидавалися зі змінами аж до 20 ст. «М.-Ч.» бу-

X. M. Міначов.

Мінарети:

1 — іракський, середина 9 ст.; 2 — марокканський, 12 ст.; 3 — турецький, 16 ст.; 4 — індійський, 17 ст.; 5 — єгипетський.

ли засобом реліг.-морального виховання в душі офіц. догм православної церкви.

МІНЕЙСЬКЕ ЦАРСТВО — давня держава у Пд. Аравії. Друга назва — *Main*.

МІНЕРАЛОГІЯ (від *мінерали* і грец. *λόγος* — пишу) — розділ *мінералогії*, що досліджує рудні мінерали. Вивчає їхній речовинний склад, внутр. будову та оптичні властивості шляхом мікроскопічного дослідження *анілітів* у відбитому світлі. Осн. методи М. — вивчення відбитої здатності, ефектів *анізотропії*, визначення мікротвердості, електро- та магнітопровідності, мікрохім. реакцій, протравлювання хім. реагентами та ін. Мінераграфічні дослідження сприяють розробленню теорії рудоутворення і виявленню закономірностей розміщення рудних корисних копалин. На Україні, зокрема, мінераграфічними методами широко користуються при дослідженні залізрудних формацій *Криворізького залізрудного басейну*, рудних родовищ Донбасу, Карпат та ін. районів.

Б. Ф. Шнюков. **МІНЕРАЛИ** (франц. *minéraux*, від *minerai* — руда) — природні хім. сполуки кристалічної будови, які виникають внаслідок фіз.-хім. процесів і входять до складу гірських порід, руд та ін. мінеральних тіл. М. — переважно тверді тіла з певним хім. складом і фіз. властивостями, якими вони відрізняються один від одного; рідше трапляються рідкі М. (напр., *ртуть*). Воду більшість дослідників до М. не відносять, але *лід* вважається М. У природі М. поширені у вигляді *мінеральних індивідів* (кристалів або зерен), з яких складаються моно- або полімінеральні агрегати (див. *Агрегат* у петрографії). Мінеральні індивіди, що мають однакові або близькі структуру і склад, відносять до *мінерального виду*. В *земній корі* кількість мінеральних індивідів необмежена, кількість мінеральних видів становить (залежно від розуміння поняття «вид») від 2000 до 3000. За конституцією (хім. складом і структурою) М. дуже різноманітні — від простих сполук (*алмаз, сірка*) до досить складних, напр. *турмалін*. Структурними одиницями М. є *атоми, іони*, а також *молекули*. Найголовнішими типами зв'язку в М. є *іонний зв'язок*, ковалентний (див. *Хімічний зв'язок*), мол. і *металічний зв'язок*. За характером поєднання структурних одиниць М. поділяють на *острівні, ланцюжкові, шаруваті й каркасні*. У складі М. виявлено всі хім. елементи *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва* (за винятком недовговічних), але їх роль неоднакова — одні є головними (мінералоутворюючими), інші являють собою ізоморфні домішки (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії). Завдяки ізоморфізму склад М. непостійний, і тому вони частіше представлені ізоморфними сумішами (твердими розчинами). У земній корі найпоширеніші М. класу *силікатів* та класу *оксидів і гідроксидів* (92% становлять М. цих класів). М. утворюються у вигляді кри-

сталів різної форми і розмірів — від мільярдних часток метра до кристалів-гігантів вагою в десятки тонн. Форма виділень визначається їхньою конституцією та умовами утворення. Для морфологічної характеристики М. користуються термінами *габітус* (сукупність граней у їхньому відносному розвитку) й *обрис* (розвиток індивідів у трьох взаємно перпендикулярних напрямках). Фіз. властивості М. є функцією їхньої конституції. Найважливішими з них є: *густина*, оптич., мех., магн., електричні, термічні, люмінесцентні (див. *Люмінесценція*) властивості. На їх вивченні базуються значною мірою дослідження генетичних питань та діагностика М., застосування їх у нар. г-ві. Розрізняють *породоутворюючі мінерали*, рудоутворюючі, *акцесорні мінерали*, рідкісні й дуже рідкісні М. Їх широко застосовують у нар. г-ві. На базі переробки *мінеральної сировини* розвивається паливно-енерг., металург., гірничо-хім. і хім. пром-сть. М. використовують також і як *абразивні матеріали*, у радіотехніці, оптиці, деякі М. — як *дорогоцінне каміння* та *виробне каміння*. На сучас. етапі понад 70% потреб матеріального виробн. задовольняється за рахунок продуктів переробки М. Мінерали одержують і штучно (див. *Мінерали штучні*). Склад, внутр. будову, властивості, умови утворення й зміни М., у т. ч. *космогенних мінералів*, досліджує *мінералогія*.

Лит.: Вернадский В. И. История минералов земной коры. В кн.: Вернадский В. И. Избранные сочинения, т. 4, кн. 1—2. М., 1959—60; Поваренных А. С. Кристаллохимическая классификация минеральных видов. К., 1966; Лазаренко Е. К. Курс минералогии. К., 1970; Белов Н. В. Очерки по структурной минералогии. М., 1976.

В. І. Павлишин.

МІНЕРАЛИ ШТУЧНІ — продукти лабораторного (заводського) чи тех. процесу, які за хім. складом, структурою і властивостями аналогічні або близькі до природних мінералів. На сучас. етапі налагоджено одержання в пром. масштабах багатьох М. ш. (корунду, рубіну, п'єзокварцу, алмазу, слюди та ін.), що має важливе практичне значення. Одержання М. ш. має також і наук. значення для пізнання (моделювання) природних процесів мінералоутворення. Нерідко спочатку одержані в лабораторних умовах хім. сполуки пізніше були знайдені в природі. М. ш. широко застосовують у пром-сті, зокрема в ювелірній справі, науці й техніці, особливо в тих випадках, коли їхні природні аналоги є дефіцитними.

В. І. Павлишин.

МІНЕРАЛІЗАТОРИ — розчинені в *магмі* леткі й хімічно активні речовини (хлор, фтор, бром, сірка та ін.), які сприяють процесові кристалізації *мінералів* при утворенні гірських порід і руд. М. знижують т-ру плавлення і в'язкість магми, зумовлюють зміни порядку виділення мінералів у процесі диференціації магми, сприяють ростові великих кристалів. Іноді М. входять до складу *породоутворюючих мінералів* або утворюють *включення в мінералах*.

МІНЕРАЛОГІЯ (від *мінерали* і грец. *λόγος* — вчення) — наука, що вивчає мінерали, їхній хім. склад, внутрішню будову, фіз. і хім. властивості, умови утворення й зміни. Об'єктом дослідження М. є численні *мінеральні індивіди*, з яких складаються гол. чин. різні *гірські породи і руди*. При мінералогічних дослідженнях користуються такими осн. методами: макроскопічним, мікроскопічним, хіміко-аналітичним, рентгеноструктурним, спектральним тощо. М. тісно пов'язана з геологією, фізикою, хімією, кристалографією, кристалохімією та ін. науками. Залежно від того, в якому аспекті досліджують мінерали, у М. виділяють такі осн. напрями: описова М. (дає характеристику хім. складу, структури, морфології та властивостей мінералів); *регіональна М.* (досліджує розподіл мінералів у *земній корі*); *генетична М.* (вивчає умови утворення мінералів); *експериментальна М.* (досліджує фіз.-хім. умови мінералоутворення за допомогою моделювання). М. почала формуватися на перших етапах розвитку людського суспільства на основі практичних потреб людини — виготовлення знарядь праці, зброї, предметів побуту, прикрас тощо. Перші відомості про мінерали є в працях учених античного світу. Найстародавнійшій трактат «Про каміння» належить давньогрец. ученому *Геофрасту*. В зведенні про мінеральні речовини *Плінія Старшого* дано систематичну мінералів за практичним використанням їх. Більш досконалий і повний опис мінералів є в працях середньовісних учених *Ібн-Сіні* і *Біруні*. Пізніше важливі праці з М. опублікував у Європі Г. Агрікола. Розвиток вітчизн. М. пов'язаний з працями М. В. Ломоносова і В. М. Сєвергіна, якого вважають основоположником хім. напрямку в М., що його продовжував Д. І. Соколов. Розвиткові фізико-морфологічного напрямку М. сприяли німецький мінералог А. Г. Вернер і французький кристалограф Р. Ж. Аюї (1743—1822), у Росії послідовниками цього напрямку були М. І. Кокшаров (1818—92) і П. В. Єремєєв (1830—99). У розвитку хім. напрямку в М. у нашій країні велику роль відіграли Є. С. Федоров, В. І. Вернадський, О. Є. Ферсман, А. Г. Бетехтін та ін. З серед. 20 ст. розвивається кристалохім. напрям М., осн. рисою якого є дослідження взаємозв'язку внутр. будови і хім. складу мінералів, що дає ключ до пізнання властивостей, морфології й генезису їх. На Україні значний внесок у розвиток М. зробили М. Д. Сидоренко, М. І. Безбородько, М. К. Шматько (1875—1959), Є. К. Лазаренко та ін. В республіці мінералогічні дослідження проводяться в *Геохімії і фізики мінералів інституті АН УРСР*, Київ. і Львів. ун-тах та ін. установах. З 1979 видається «*Мінералогічний журнал*».

Лит.: Вернадский В. И. Избранные сочинения, т. 2—3. М., 1955—59; Бетехтин А. Г. Курс минералогии. М.,

1961; Поваренных А. С. Кристаллохимическая классификация минеральных видов. К., 1966; Лазаренко Е. К. Курс минералогії. К., 1970; Лазаренко Е. К., Вивар О. М. Минералогічний словник. К., 1975; Годовиков А. А. Минералогія. М., 1975; Белов Н. В. Очерки по структурной минералогии. М., 1976. О. С. Поваренных.

МІНЕРАЛОКОРТИКОЇДИ — гормони кори надниркових залоз. Належать до кортикостероїдів. М. впливають на обмін іонів Na^+ і K^+ в організмі, регулюючи виділення електrolітів нирками. М. є альдостерон та дезоксикортикостерон. Надлишковий вміст М. в організмі спричинює підвищення вмісту Na^+ в крові, що в кінцевому результаті призводить до розвитку набряків. Дефіцит М. посилює виділення Na^+ з сечею, що спричинює посилене виведення з організму води та обезводнювання тканин.

МІНЕРАЛЬНА БАТА — волокнистий матеріал, одержуваний з розплавів гірських порід і шлаків або їхніх сумішей. При виготовленні М. в гірські породи, розплавлені у вагранках, ванно-дугових або електродугових печах, і вогняно-рідкі шлаки перетворюють на волокна дуттвовим, відцентровим чи відцентрово-дуттвовим способом. Довж. волокон М. в. переважно 5—60 мм, діаметр 6—8 мкм. М. в. відзначається малою об'ємною масою (75—125 кг/м³), низьким коеф. теплопровідності [при $t-25 \pm 5^\circ \text{C}$ становить 0,042—0,046 Вт/(м · К)], вогнестійкістю, морозостійкістю і низькою гігроскопічністю. М. в., вироблювану з шлаку, наз. також шлаковою батою. З М. в. виготовляють повсть, мати, плити та ін. вироби, а також мінераловатну суміш. Використовують їх для теплоізоляції устаткування, тепло- і звукоізоляції буд. конструкцій (у т. ч. великопанельних).

МІНЕРАЛЬНА ПІДГОДІВЛЯ — кормові добавки, що містять хім. елементи, яких не вистачає в кормовому раціоні для повноцінної годівлі тварин. Найчастіше це солі кальцію, фосфору, натрію, хлору, рідше заліза, марганцю, йоду, кобальту тощо. Велике значення в М. п. має кухонна сіль, яку дають усім с.-г. тваринам, оскільки майже всі рослини корми містять малу кількість натрію і хлору. В місцевостях, де ґрунти і води бідні на йод, тваринам згодують йодовану сіль. Джерелом кальцію є кормова крейда, вапняк, мелені черепашки молосків, яєчна шкаралупа, сапропель тощо. Якщо в кормах не вистачає кальцію і фосфору, використовують кормовий преципітат, кісткове борошно та ін. фосфати кормові. На заводах виготовляють різні сольові домішки, брикети-лизуниці й таблетки, збагачені також і мікроелементами. Мінеральні добавки — обов'язкові компоненти комбікормів.

Лит.: Кліщенко Г. Т. Минеральное питание сельскохозяйственных животных. К., 1980. Г. Т. Кліщенко.

МІНЕРАЛЬНА СИРОВИНА — природні мінеральні утворення, видобуті з надр землі як корисні копалини, а також природні розчини мінеральних солей озер, морів і джерел, мінеральні гряди для використання у різних галузях

нар. г-ва в непереробленому або переробленому вигляді. Відомо понад 200 видів М. с. За геолого-економічними і техніко-економічними ознаками розрізняють 4 види М. с. Паливно-енергетична і хімічна сировина — викопне вугілля, нафта, природні горючі гази, горючі сланці, торф. Металева М. с. — руди чорних металів (заліза, марганцю, хрому, титану), руди кольорових металів (алюмінію, магнію, міді, свинцю тощо), руди рідкісних металів (літію, ніобію, берилію тощо), руди розсіяних елементів (скандію, германію тощо), руди благородних металів (золота, срібла, платини і платиноїдів), руди радіоактивних металів (урану, торію, радію). Неметалева М. с. — металургійна (вапняки, вогнетривкі глини, магнезит), технічна (алмази технічні, азбест, графіт, п'єзокварц, ісландський шпат, слюди, каоліни тощо), доорогочинні каміння і виробне каміння, гірничо-хімічна М. с. (калійні солі, апатити, фосфорити, самородна сірка, сірчані колчедан, борати тощо), сировина для будівельної індустрії (див. *Мінеральні будівельні матеріали*). Гідромінеральна сировина — природні розчини солей озерних і мор. басейнів, мінеральні води, мінеральні гряди тощо. На Україні видобувають близько 50 видів М. с. З них найбільше значення мають паливно-енерг. і хім. сировина, металева сировина (особливо залізни, марганцеві та ін. руди), тех. М. с. (каоліни, графіт), сировина для виробн. буд. матеріалів тощо. Виявлення, добування і використання М. с. є важливою сферою матеріального виробн. З М. с. і продуктами її переробки пов'язана діяльність багатьох галузей нар. г-ва. З розвитком науки і техніки, формуванням нових галузей пром-сті відбуваються зміни в структурі використання різних видів М. с. і залучаються нові види її. В умовах науково-тех. революції синтезують речовини, аналогічні природним мінеральним сполукам, комплексно переробляють природну М. с., переробляють і утилізують гірничопром. відходи, що підвищує екон. ефективність використання окремих видів М. с. Див. також *Мінеральні ресурси*.

Лит.: Каганович С. Я. Экономика минерального сырья. М., 1975; Быховер Н. А. Научно-технический прогресс и проблемы минерального сырья. М., 1979. В. Д. Войлошников.

МІНЕРАЛЬНЕ ЖИВЛЕННЯ РОСЛИН — вбирання рослинами і включення до метаболізму необхідних елементів в результаті обміну речовин між рослинним організмом і зовнішнім середовищем; один із факторів регуляції росту, розвитку і продуктивності рослин. Елементи М. ж. р. надходять у рослини у вигляді іонів шляхом трансмембранного перенесення (див. *Мембрани біологічні*). У квіткових рослин переважна маса елементів мінерального живлення потрапляє через всисну зону кореневої системи, тому М. ж. р. пов'язують з кореневим живленням рослин. Елементи М. ж. р. вхо-

дять до складу багатьох речовин та беруть участь у біохімічних і фізико-хімічних реакціях рослинних клітин. В М. ж. р. кожен елемент відіграє лише йому властиву роль в обміні речовин і не може бути повністю замінений ін. елементом. За участю полівалентних металів здійснюється регулювання процесів відновлення і окислення в рослинній клітині. На мінеральні елементи припадає бл. 5% усіх елементів рослинного організму. За кількістю окремих необхідних рослинам елементів мінерального живлення розрізняють макроелементи (азот, фосфор, калій та ін.) і мікроелементи (бор, марганець, мідь та ін.). Джерелом елементів М. ж. р. є їхні рухомі форми в ґрунтового розчині. Достатня і правильно збалансована кількість елементів забезпечує нормальне функціонування клітини. Для забезпечення рослин елементами живлення, в т. ч. мінерального живлення, в ґрунт вносять мінеральні добрива.

Лит.: Микроразъемы в обмене веществ растений. К., 1976; Сабиния Д. А. Избранные труды по минеральному питанию растений. М., 1971; Сатклифф Дж. Ф. Поглощение минеральных солей растениями. Пер. с англ. М., 1964. А. І. Тернавский.

МІНЕРАЛЬНИЙ ВИД — сукупність мінеральних індивідів, що мають однакову або одностинну кристалічну структуру і склад; основна класифікаційна одиниця мінералів. Розрізняють М. в. постійного і змінного складу. Хім. склад М. в. може змінюватися у певних межах внаслідок ізоморфного (див. *Ізоморфізм у хімії, фізиці, мінералогії*) заміщення атомів та іонів одних хім. елементів у вузлах кристалічних ґраток іншими, їхніми аналогами.

МІНЕРАЛЬНИЙ ІНДИВІД — природне однорідне мінеральне тіло, відмежоване від інших поверхнями розділу. М. і. є кожний природний кристал, обмежований кристалічними гранями, а також кожне мінеральне зерно, відділене від сусідніх поверхнями дотику. Див. також *Мінерали, Мінеральний вид*.

МІНЕРАЛЬНИЙ ОБМІН — споживання неорганічних речовин, їх всисання, розподіл в організмі, участь у фізико-хімічних і біохімічних реакціях та виведення з організму. Осн. значення М. о. полягає в підтриманні певних фіз.-хім. умов в організмі (осмотичний тиск та кислотно-лужна рівновага рідин), формуванні й збереженні опорного апарату (кісток), специфічної регуляції активності ферментативних систем, участі у високоспеціалізованих фізіол. процесах (нервово збудження, м'язове скорочення). Осн. частину неорганічних речовин організм людини і тварин одержує з їжею і водою. Додаткова потреба людини в окремих хім. елементах залежить від статі, віку, роду діяльності, клімату. У середньому з їжею і водою щодоби людина повинна одержувати (в мг): 4000—6000 Na, 2000—3000 K, 1200—2000 P, 800—1500 Ca, 500—600 Mg, бл. 15 Fe, 0,1 J.

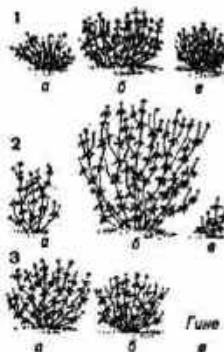
Мінеральні речовини засвоюються організмом переважно у вигляді

МІНЕРАЛЬНИХ РЕСУРСІВ ІНСТИТУТ

Мінерва. Римська статуя Луара. Париж.

Мінливість:

1—3 — генотипна (різні раси перстачу, вирощені в однакових умовах); 1 — високогірна; 2 — з помірних висот; 3 — прибережна; а — в — фенотипна (рослини однієї раси, вирощені на різній висоті над рівнем моря).

Міноги. Річкова мінога українська.

Концентрація іонів у рідинах організму людини (мек/л)

Рідина	Na ⁺	K ⁺	Ca ²⁺	Mg ²⁺	Cl ⁻	PO ₄ ³⁻	HCO ₃ ⁻
Плазма крові	142	5	5	1,1	103	2	27
Спинномозкова рідина	142	3	2,5	2	124	—	21
Внутрішньоклітинна рідина (цитоплазма еритроцита)	19	136	—	35	2	140	8

іонів. Деякі елементи (Na, K) легко і повністю всмоктуються з шлунково-кишкового тракту, інші (Fe, Ca) — частково. Іони, що всмокталися, потрапляють у кров і лімфу. У крові деякі елементи зв'язуються зі специфічними білками плазми (див. *Металопротеїди*) і переносяться плазмою крові. Багато які елементи специфічно нагромаджуються в різних органах і тканинах організму (напр., Fe — у печінці у вигляді білка феритину, Ca, P, C, Mg — в кістках). Вміст різних неорганічних сполук та іонів неоднаковий в клітині й позаклітинних рідинах організму (див. таблицю). Концентрація неорганічних елементів в організмі підтримується на певному рівні гормональними й ферментативними системами. Надлишок солей виводиться нирками, кишечником, шкірою. Порушення вмісту елементів в організмі спричинює серйозні порушення функцій організму, наслідком чого буває виникнення паралічів, анемії, рахіту, остеомалії, гормональних розладів тощо. Див. також *Водно-сольовий обмін*, *Біогенні елементи*, *Мікроелементи* та статті про окремі елементи (напр., натрій в організмі). Про М. о. у рослин див. *Мінеральне живлення рослин*.

Лит.: Семінов Н. В. Биохимические компоненты и константы жидких сред и тканей человека. М., 1971; Сорокина З. А. Состояние калия, натрия и воды в цитоплазме клеток. К., 1978.

О. В. Стефанов.
МІНЕРАЛЬНИХ РЕСУРСІВ ІНСТИТУТ — науково-дослідна установа в галузі геології твердих корисних копалин і підземних вод на Україні. Перебуває в системі М-ва геології УРСР до 1964 — в системі АН УРСР). Створений 1956 у Сімферополі на базі Крим. філіалу АН УРСР. Ін-т включає (1981) 15 відділів, має відділення у Дніпропетровську. Осн. напрями наук. досліджень: металогенічні дослідження (див. *Металогенія*), прогнозування корисних копалин, вузька геологія, гідрогеологія, інженерна геологія, вивчення екологічних геодинамічних процесів, геофізичні методи дослідження, розроблення технології збагачування руд (див. *Збагачування корисних копалин*), техніка й технологія буріння колонкових свердловин та ін. Експериментально-методичні партії М. р. і здійснюють апробацію методичних розробок, тех. засобів і технологій буріння свердловин з наступною передачею геол. організаціям для запровадження у виробництво.

С. І. Кирилович.

МІНЕРАЛЬНІ БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ — гірські породи, які використовують у будівництві, та матеріали, які одержують з них шляхом мех., термічної та ін. обробки. До М. б. м. відносять деякі *магматичні гірські породи* (граніти, сієніти, лабрадорити, базальти та ін.), *метаморфічні гірські породи* (напр., мрамур, кварцити), *осадочні гірські породи* (глини, піски, пісковики, вапняки, доломіти). М. б. м. використовують як природні *заповнювачі* для бетонів і будівельних розчинів, сировину для виготовлення штучних заповнювачів для *легкого бетону* (*керамзиту* й *аллопориту*), в'язучих матеріалів (цементу, гіпсу), глиняної й силікатної цегли, як стінові матеріали — циліндрний камінь (вапняк), *облицювальні матеріали*; для виготовлення тепло- і звукоізоляційних матеріалів — *мінеральної вати* та ін.

На Україні відомі численні родовища М. б. м., зокрема гіпсу (Микитівське родовище), вапняків, мрамурів, пісковиків, гранітів (Кіровоградське родовище гранітів, Коростийське родовище граніту та ін.), лабрадоритів (Головицьке родовище лабрадоритів), базальтів тощо. М. б. м. одержують також з гірничопром. відходів — металург. шлаків, паливних зол, глиноземних та ін. шлаків.

Е. Я. Жовтиский.
МІНЕРАЛЬНІ ВОДИ — підземні (іноді поверхневі) води з підвищеним вмістом мінеральних (рідше органічних) компонентів та газів і специфічними фіз.-хім. властивостями (т-ра, радіоактивність тощо), що справляють цілющий вплив на людський організм. Деякі М. в. є промисловими (див. *Промислові підземні води*). Генезис М. в. залежить від особливостей самої підземної води, газів, якими вона насичена, розчинених у ній мінеральних солей та органічних речовин. Вважають, що формування М. в. відбувається за рахунок *вадогенних вод*, морських вод, захованих у процесі осадконагромадження, вивільнення води в умовах регіонального і контактного *метаморфізму* гірських порід тощо. Рухаючись по тріщинах і порах гірських порід, М. в. збагачуються солями й газами, що містяться у цих породах. Хім. склад і закономірності поширення М. в. зумовлені геоструктурними особливостями та геол. історією певних ділянок *земної кори*, геоморфологічними, метеорологічними та гідрологічними факторами. За т-рою М. в. поділяються на холодні (т-ра до 20°), теплі, або субтермальні, та *термальні води*. М. в. розрізняють за заг. мінералізацією (сума всіх розчинених речовин, виражена в г/л, газовим та іонним складом, наявністю специфічних біологічно активних компонентів, *водневим показником, радіоактивністю*). Залежно від наявності газів і специфіч. елементів та за бальнеологічним значенням М. в. поділяють на 7 груп: *вуглекислі*; *сульфідні*; *залізисті*; *миш'якові*; і з високим вмістом марганцю, міді та ін.; *бромисті*, *йодисті* та з високим вмістом органічних речовин: *радонові*;

кремнієві і М. в. без специфічних компонентів.

У Рад. Союзі М. в. поширені в РРФСР, зокрема на Пн. Кавказі (Мінераловодська група курортів), Забайкаллі, Саянах, в республіках Серед. Азії, в Грузії (див. *Боржомі*), Вірменії, Азербайджані, Литві (див. *Друскінішкай*). На території УРСР зареєстровано понад 500 джерел різних М. в.; значна частина зосереджена в зоні *Карпат Українських* (Нафтуся, Свалява, Поляна-Квасова та ін.), *Українського щита* (Хмельник, Миронівка та ін.), *Дніпровсько-Донецької западини* (Миргород). На основі використання М. в. створено бальнеологічні курорти, де М. в. вживають для пиття, промивання шлунка і кишечника, інгаляцій, гінекологічних зрошень, ванн (див. *Бальнеологія*, *Бальнеотерапія*). Зб різних М. в. ідуть у розлив, їх застосовують з лікув. метою поза курортами, а також як столові води. Деякі М. в. з високою т-рою і помірно мінералізацією використовують у *теплоенергетиці*.

Лит.: Овчинников А. М. Минеральные воды. М., 1963; Яновский П. Л. Минеральные воды СССР. М., 1968; Горчакова Г. А., Серебряна Л. А. Лечебные свойства минеральных вод Украины. К., 1972; Бабинец А. Е., Марус В. И., Койнов И. М. Минеральные и термальные воды Советских Карпат. К., 1978.

А. Е. Бабинец, О. В. Орлов (лікувальні властивості).

МІНЕРАЛЬНІ ВОДИ — місто крайового підпорядкування Ставр. краю РРФСР, райцентр. Розташовані в долині р. Кумя. Залізничний вузол, аеропорт. 68 тис. ж. (1980). У М. В. — підприємства залізнич. транспорту, харч. пром-сті (з-д по виробн. желатину, м'ясокомбінат). Виробн. буд. матеріалів, з-д «Суєнір». Муз. уч-ще. М. В. засн. 1878.

МІНЕРАЛЬНІ ДОБРИВА — мінеральні речовини, в основному солі, які містять необхідні для рослин елементи живлення. Правильне застосування М. д. у комплексі з іншими агротех. заходами сприяє значному збільшенню врожаю с.-г. культур, поліпшенню його якості, а також підвищенню стійкості рослин до несприятливих умов. За виробництвом М. д. Радянський Союз посідає перше місце в світі. Застосування М. д. становить головний напрям *хімізації* с. г. в СРСР. Для нормального росту і розвитку рослин потрібно багато хім. елементів (див. *Мінеральне живлення рослин*). Найчастіше в ґрунті не вистачає азоту, фосфору і калію, потрібних рослинам в найбільших кількостях. Тому азотні, фосфорні й калійні М. д. наз. основними. М. д., активним началом яких є *мікроелементи*, наз. *мікродобривами*. За фіз. станом М. д. поділяють на тверді й рідкі. Тверді М. д. за вмістом осн. елементів живлення бувають односторонні й багатосторонні, або комплексні. Односторонні М. д. містять в осн. один з поживних елементів, необхідних для рослин. — азот, калій чи фосфор. До них належать *азотні добрива*, *фосфорні добрива*, *калійні добрива*, *борні добрива* та

ін. Багатосторонні М. д. містять кілька елементів живлення (див. *Комплексні добрива*). Рідкі М. д. — це мінеральні родовища, які випускає промисловість у вигляді ріднини. До рідких добрив належать рідкіні *аміак*, *аміачна вода* та ін. азотні М. д. За характером впливу на реакцію ґрунту і залежно від того, яка частка внесеної солі засвоюється рослинами, М. д. поділяють на хімічно кислі, напр. *суперфосфат*; фізіологічно кислі, напр. *амофос*; біологічно кислі (аміачна вода та ін.); лужні, напр. *фосфатиліт*; фізіологічно лужні (патрієва та кальцева селітра тощо); фізіологічно нейтральні, напр. *калієва селітра*. Лужні й фізіологічно лужні М. д. застосовують насамперед на кислих, зокрема *підзолистих ґрунтах* та *опідзолистих ґрунтах*, а кислі — на ґрунтах з лужною реакцією ґрунтового розчину. Високу ефективність М. д. забезпечує застосування їх разом з *органічними добривами* та хім. засобами *меліорації ґрунтів* за найдосяжнішої технології вирощування сільськогосподарських культур, а також в умовах *зрошення*.

МІНЕРАЛЬНІ РЕСУРСИ — сукупність запасів різних видів корисних копалин країни, континенту чи всього світу, які розвідані й використовуються або можуть використовуватися в народному господарстві за певного рівня розвитку виробництва; один з найважливіших видів *природних ресурсів*. Як складова частина природних ресурсів М. р. являють собою, з одного боку, природно-геогр. категорію, з другого — розглядаються як важлива екон. категорія, складова частина *продуктивних сил*; цим самим зумовлене проміжне положення М. р. між близькими до них категоріями *корисні копалини* і *мінеральна сировина*. М. р. є джерелом мінеральної сировини. У заг. баланс природних ресурсів, що використовуються в нар. г-ві, на М. р. припадає бл. 80%. На базі використання їх розвиваються не лише *гірничі промисловості*, а й численні ін. галузі пром-сті, які забезпечують тех. прогрес, зокрема, металургію промисловість, *паливна промисловість*, *енергетика*, *хімічна промисловість* та ін. Залежно від галузі нар. г-ва, в якій використовують М. р., їх поділяють на паливно-енерг., ресурси чорної та кольорової металургії, хім. пром-сті, пром-сті буд. матеріалів тощо. Насучас. етапі розвитку нар. г-ва М. р. є важливим фактором тер. організації виробн., зокрема формування *виробничо-територіальних комплексів*.

Гол. завдання вивчення М. р. країни — сприяти повному забезпеченню ішніх потреб нар. г-ва, досягненню макс. ефективності підприємств, що розвиваються на їхній базі, удосконаленню суспільної, зокрема тер., організації матеріального виробн. за рахунок комплексного використання цих ресурсів. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання дальшого прискореного розвитку

робіт по геол. вивченню тер. країни, збільшенню розвіданих запасів мінерально-сировинних ресурсів, у першу чергу паливно-енергетичних.

На тер. України виявлено численні родовища різних М. р. У надрах республіки зосереджено бл. 30% загальносоюзних запасів *залізних руд*, 80% *марганцевих руд*, понад 25% *вуглів викотного*, значні запаси самородної сірки, кам. і калійної солей, каоолінів, графіту, вогнетривких і бентонітових глин, гідромінеральних ресурсів (*літійової води* і природні розчини солей озерних і мор. басейнів та мінеральних джерел), *озокериту* тощо. При значній забезпеченості нар. г-ва республіки багатьма важливими видами М. р. дальше видобування їх пов'язане з задученням до експлуатації родовищ з гіршими гірничо-геол. та економіко-геогр. умовами (з більш значними глибинами залягання М. р., меншим вмістом корисних компонентів, більш віддалених від пром. центрів тощо). М. р. належать до практично *неповновисланих природних ресурсів*. Цим пояснюється необхідність бережливого і цілеспрямованого використання багатств надр. Охорона надр насамперед передбачає раціональне використання М. р. та їхніх родовищ, збереження їх при проєктуванні вододілищ, буд-ві пром. підприємств тощо. В УРСР ці вимоги регламентуються *«Кодексом Української РСР про надра»* (1976). Мінеральні ресурси є об'єктом дослідження *геології*, *економіки*, *економічної географії* та ін. наук.

Літ.: Удовенко В. Г. Мінеральні ресурси в структурі промислових комплексів. М., 1973; Комар І. В. Рациональное использование природных ресурсов и ресурсные циклы. М., 1975; Потемкин Л. А. Охрана недр и окружающей природы. М., 1977; Баламарчук М. М., Горленко И. А., Ясюк Т. Е. Минеральные ресурсы и формирование промышленных территориальных комплексов. К., 1978.

І. О. Горленко,

В. С. Мищенко.

МІНЕРВА (лат. Minerva) — в римській міфології богиня мудрості, покровителька ремесел і мистецтв. Її ототожнювали з грец. *Афіною*.

«МИНЕРАЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» — науково-теоретичний журнал, який видають Відділення геології, геофізики і геохімії АН СРСР і Відділення геології, геохімії і геофізики АН УРСР. Засн. 1979 в Києві. Висвітлює питання теор., прикладної, регіональної та генетичної мінералогії, у т. ч. заг. проблеми мінералогії, питання мінералогічної *кристалографії*, *кристалохімії* і фізики *мінералів*, генезису мінералів, історії мінералогії. Публікує статті з методики мінералогічних досліджень і мінералогічних методів розшуку та оцінки родовищ корисних копалин. Виходить 6 раз на рік.

М. П. Шерба.

МІНІАТЮРА (франц. miniature, від лат. *minium* — кіновар або сурик, що ними в давнину оздоблювали рукописні книжки) — творчий образотворчий мистецтва, невеликого розміру, відзначається особ-

ливо тонкою технікою виконання. Термін «мініатюра» вживають і для позначення невеликих муз. і літ. творів. Різновид М. — живопис лаком, олією або *темперою* на поверхні лакових виробів (див. *Лак художній*). М. зустрічається як книжкова ілюстрація і як невелике портретне зображення. Ілюстрування тексту було відоме вже в Старод. Єгипті, пізніше — в античному світі. Найбільшого поширення М. набула за доби середньовіччя. У візантійських кодексах вона мала переважно реліг. зміст, текст оздоблювався сюжетними й орнаментальними композиціями. Пам'ятки 6—7 ст. («Віденський кодекс»), 9—10 ст. (Паризький псалтир) мають яскраво виявлені класичні традиції, які поступово зникають до 11 ст., на зміну їм приходять абстрактовані, суто візантійський стиль. М. 12 ст. відзначається витонченістю, увагою до деталей. Відомі й портрети візантійських імператорів (напр., Андроника Палеолога, 1301). У Зх. Європі з часом виникли придворні й монастирські майстерні М. У 7—8 ст. особливого значення в М. набула химерна плетінка й зооморфний орнамент. Стилізовані композиції з стрічкових спіралей та геометричних елементів, зображення людини й тварин граплялися рідко («Книга Дурроу», 7 ст.). Широко відомі М. в рукописах часів «*Каролінського відродження*» (Утрехтський псалтир, 820), що відзначаються віртуозними малюнками в тексті. М. 10—11 ст. мають умовний характер (Євангеліє Оттона, 983—991). М. 13 ст. ще залежить від техніки *вітража*. В 14—15 ст. на Зх.-європ. М. мала значний вплив французька школа (Ж. Люцель, А. Бонево, С. Мартіні, брати Лімбург, Я. Ван-Ейк). Готичні М. різноманітні за змістом, жанрами, вишукані за формою. Давньоруська М. відображає високий рівень майстерності мініатюристів манускриптів.

Пам'ятки раннього періоду, які збереглися, тісно пов'язані як з технікою емалі, так і з монументальним живописом (*Острозьке євангеліє*, 1056—57; *Ізборник Святослава*, 1073; *«Кодекс Гертруди»*, 1078—87). М. часів феодальної роздробленості свідчать про зв'язок з візантійським мистецтвом і про вплив на них нар. витворів (*Добринське євангеліє*, 1164; *Галицьке євангеліє*, 12—13 ст.).

В 14—15 ст. М. аластиві витонченість, багатоманітність принципів ілюстрування рукописів, висока техніка виконання; пам'ятки цього часу свідчать про стилістичну близькість мистецтва Москви і Києва (Євангеліє Хитрово, поч. 15 ст.; *Київський псалтир*, 1397). Виникають регіональні центри, в них, поряд з релігійними, ілюструються історичні тексти (Овеський псалтир, Смоленський псалтир, 1395; *«Кенігсберзький літопис»*). В 16 ст. в Москві при дворі Івана IV виникла майстерня, організована митрополитом Макарієм, яка проілюструвала російські літописи («*Ліцевий літописний збір*», що має понад 10 тис. мініатюр). Вона справила помітний вплив на стиль

Мініатюра. Г. Ф. Крендовський. Груповий портрет дітей. Акварель. 1849. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Портрет жінки. Франція. 16 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

Мінімальне мистецтво. Т. Сміт. Блукаючі скелі. Дерево. 1967.

МІНІАТЮРА

МІНІСТЕРСТВА

СРСР (за станом на 1-І 1981)

Загальносоюзні міністерства:

Міністерство авіаційної промисловості
Міністерство автомобільної промисловості
Міністерство будівельного, шляхового і комунального машинобудування
Міністерство будівництва в районах Далекого Сходу і Забайкалля
Міністерство будівництва підприємств нафтової і газової промисловості
Міністерство важкого і транспортного машинобудування
Міністерство верстатобудівної та інструментальної промисловості
Міністерство газової промисловості
Міністерство електронної промисловості
Міністерство електротехнічної промисловості
Міністерство енергетичного машинобудування
Міністерство загальної машинобудування
Міністерство зовнішньої торгівлі
Міністерство машинобудування
Міністерство машинобудування для тваринництва і кормовиробництва
Міністерство машинобудування для легкої і харчової промисловості та побутових приладів
Міністерство медичної промисловості
Міністерство морського флоту
Міністерство нафтової промисловості
Міністерство оборони
Міністерство оборонної промисловості
Міністерство по виробництву мінеральних добрив
Міністерство приладобудування, засобів автоматизації і систем управління
Міністерство промисловості засобів зв'язку
Міністерство радіопромисловості
Міністерство середнього машинобудування
Міністерство суднобудівної промисловості
Міністерство тракторного і сільськогосподарського машинобудування
Міністерство транспортного будівництва
Міністерство хімічного і нафтового машинобудування

рос. живопису того часу. М. була дуже поширена в араб. країнах, на Кавказі, в Середній Азії, Індії. Вірменська М. існувала в 6—19 ст. Її вершиною є ілюстрації до Євангелія цариці Млке (852) й Єчмїадзінське євангеліє (989). Відомі кілікійська (художник С. Пішак) й татевська школи (Г. Татевані, 1346—1411). Грузинські М. 9—12 ст. розвивалися в руслі візант. системи. До 13—15 ст. їхній рівень знизився. В 16—17 ст. ілюструються твори худож. л-ри (Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі», художник М. Тавакаршвілі, 1646). Для азербайджанської М. характерна різноманітність тем і напрямів. Її ранні твори близькі до багдадської школи («Варга та Гюль», художник А. М. Мухаммед аль Хойї, 13 ст.). Особливою самобутністю відзначалися М. 14 ст. («Шах-наме», 1330). До 15 ст. М. набули декоративно-орнаментального характеру (Айналь-Казаті Хамадані «Тамхидат», 1479—80). В історії сх. М. було ряд шкіл. У 15 ст. виникла *Гератська школа мініатюри*; її засновником був Кемаледдін *Бехзад*. На 16 ст. припадає розквіт *Тейбрізької школи мініатюри* (Султан Мухаммед, його сини Мірза Алі й Мухаммед, Мір Сеїд Алі та ін.). В 15—на поч. 16 ст. в Індії розвивалася місцева раджапутська М. Поряд з індійськими художниками тут працювали майстри з Тейбриза (*Мір Сеїд Алі*) й Шираза (*Ходжа Абдус Самад*). В 16 ст. поширилася портретна М. як вид живописного портрета невеликого розміру, яка виконувалася *емалю, гуашню, акварелю* на папері, кістці, металі, фарфорі. Найвідомішими майстрами портретної М. були Г. Гольбейн Молодший — в Німеччині, С. Купер — в Англії, Ж. Б. Ізабе — у Франції, Р. Кар'єра — в Італії. В Росії перші портрети М. з'явилися у 18 ст.; наприкінці 18 — на поч. 19 ст. тонкі й одухотворені портрети створили Г. Скородумов, В. Боровиковський, П. Соколов, О. Кіпренський та ін. Укр. М. зустрічається в книгах, гол. чин. реліг. змісту. Повторення сюжетів у них не виключало стилістичної розмаїтості. Поряд з використанням давньорос. традицій, в 15 ст. на оздобленні рукописів позначився вплив готичної орнаментики, в 16 ст. — ренесансної. Автором, який змінив у 1-й пол. 16 ст. образний лад українського манускрипта, був *Андрійчина* (Службник, Новгородське євангеліє, Холмське євангеліє). В серед. 16 ст. на Волині було створено кілька пам'яток, в яких поєднувалося ренесансне вирішення декору аркуша з традиційними лицевими зображеннями (*Пересопницьке євангеліє*, 1556—61; «Загородський Апостол», 1554). У 16 ст. в демократичних колах майстрів укр. М. помітні дві тенденції — графічна, що перебувала під певним впливом гравюри (Євангеліє з Вовкова), й декоративна (Євангеліє з Хпшевич, 1646). Про рівень львів. цехової майстерності дає уявлення Євангеліє з Гримна (1602) майстра А. Пеленчи-

ки. В ньому він прагнув подолати середньовічну умовність у зображенні постатей, які змальовував на тлі краєвидів або архіт. споруд. З серед. 19 ст. в зв'язку з появою дагеротипу й фотографії портретна М. зникає. Іл. див. на окремому аркуші, с. 32—33.

Лит.: Євєніцький І. Прикраси галицьких рукописів XIV в., в. 1—3. Жовква, 1922—23; Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. К., 1960; Свирин А. Н. Мініатюра древньої Арменії. М.—Л., 1939; Свирин А. Н. Древнерусская миниатюра. М., 1950; Амранашвили Ш. Грузинская миниатюра. М., 1966; Логвин Г. Н. З глибин. К., 1974.

Л. С. Милеева.

МІНІАТЮРА в літературі — невеликий прозовий або віршований твір строго викищеної форми. Прикладами прозової М. можуть бути цикл «З глибини» М. Коцюбинського, «Революціонер» Дніпровий Чайки, «Короткі історії» Ю. Яновського («Червоноарм» та ін.). Віршовані М. зустрічаються у багатьох рос. і укр. поетів — від О. Пушкіна і Т. Шевченка до наших днів. До М. належать східні *рубай*, японські *танка* і *хоку*, укр. *коломийки*. М. наз. і невеликі драм. твори («Послідній крейпер» І. Франка).

МІНІАТЮРИЗАЦІЯ (франц. *miniaturisation* — граничне зменшення розмірів) — 1) Зменшення розмірів і маси приладів, пристроїв, виробів тощо. 2) Створення радіоелектронної апаратури, у якій порівняно із звичайною зменшені габарити і маса та підвищена надійність. Грунтується на раціональному *конструюванні* несучих конструкцій, джерел живлення та електромех. частин апаратури, на використанні *напівпровідникових приладів*, електронних *модулів*, *друкованих схем* тощо. Подальшим етапом М. є *мікромініатюризація*. М. застосовують у кібернетиці, обчислювальній техніці тощо.

МІНІ-ЕОМ — електронна *цифрова обчислювальна машина*, яка, на відміну від потужних універсальних ЕОМ, має простішу структуру й архітектуру. Сконструйована для автоматизації різних процесів (обчислювальних, вимірювальних, контролю й управління, розпізнавання та ін.) у багатьох галузях науки, техніки, пром-сті. М.-ЕОМ з'явилися у 60-х рр. 20 ст., утворивши новий клас *електронних обчислювальних машин*. Центр. частиною М.-ЕОМ є *процесор*. М.-ЕОМ має модульну побудову основних пристроїв (див. *Модуль* у техніці), менше число операцій, менші об'єми *запам'ятовувальних пристроїв*, програмні способи виконання складних операцій, спрощений інтерфейс (система спряження машини із зовн. устаткуванням) для підключення широкої номенклатури периферійних пристроїв, засобів зв'язку з процесорами і оператором тощо. М.-ЕОМ мають потужну систему переривання, що забезпечує роботу в реальному масштабі часу (див. *Операційна система*).

Вартість, розміри, енергоспоживання М.-ЕОМ істотно нижчі, а надійність роботи значно вища, ніж у потужних універсальних

ЕОМ. В СРСР випускається Система Малих ЕОМ — СМ ЕОМ, яка включає кілька модифікацій М.-ЕОМ (СМ1, СМ2, СМ3, СМ4). М.-ЕОМ є центр. ланкою систем автоматизації. При побудові таких систем, крім М.-ЕОМ, потрібні зовн. нагромаджувачі, термінальні пристрої (див. *Термінал*) та ін. периферійні пристрої, а також засоби зв'язку з об'єктом. Попередниками М.-ЕОМ були цифрові керуючі машини і машини для інженерних розрахунків. У *Кібернетики інституті* АН УРСР було розроблено одні з перших таких машин — «Дніпро» і «Промінь». З простіших систем М.-ЕОМ витісняються машинами *мікро-ЕОМ*, які дешевші, компактніші, надійніші. Див. також *Автоматизована система управління, Загальнодержавна автоматизована система*.

Лит.: Брусенцов Н. П. Миникомпьютеры. М., 1979; Справочник по цифровой вычислительной технике (процессоры и память). К., 1979.

Б. М. Малиновський.

МІНІМАЛЬНЕ МИСТІЦТВО, мінімалізм (від лат. *minimum* — найменше) — напрям у модерністській скульптурі 60—70-х рр. 20 ст., що оперує найпростішими, звичайно геометризмованими, формами, один з різновидів *абстрактного мистецтва*. Представники М. м. й близькі до нього скульптори (Д. Джадд, С. Левіт, Р. Морріс, Д. Сміт, Т. Сміт, Д. Флейвін — у США; К. Андре, А. Каро — у Великобританії, та ін.) нерідко використовують у своїх творах виготовлені на ф-ці структури. Роль художника зводиться до попереднього замовлення цих структур, а також до композивання їх в експозиційному просторі виставки тощо. Іл. с. 19.

Лит.: Рейнгардт Л. Отречение от искусства. В кн.: Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1973.

М. М. Соколов.

МІНІМАЛЬНІ ПОВЕРХНІ — поверхні, *середня кривина* яких в усіх точках дорівнює нулеві. *Повна кривина* М. п. менша або дорівнює нулеві. Достатньо мала область на М. п. має найменшу площу серед близьких *поверхонь* з тією ж межею (звідси назва). Якщо поверхня в *еквідомовому просторі* задана рівнянням $z = z(x, y)$, то умова мінімальності дається рівнянням Лагранжа:

$$-\frac{\partial^2 z}{\partial x^2} \left[1 + \left(\frac{\partial z}{\partial y} \right)^2 \right] - 2 \frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} \times \\ \times \frac{\partial z}{\partial x} \cdot \frac{\partial z}{\partial y} + \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} \times \\ \times \left[1 + \left(\frac{\partial z}{\partial x} \right)^2 \right] = 0$$

Приклади М. п. — *гвинтова поверхня, катеноїд* та ін. Бельг. фізик Ж. Плато (1801—83) запропонував спосіб експериментального здійснення М. п. за допомогою мильної плівки, натягнутої на дротяний каркас.

Теорія М. п., тісно пов'язана з теорією *аналітичних функцій* і *варіаційним численням*, розвивалась у працях Ж. Лагранжа, Г. Монжа та ін. відомих математиків. Одна з осн. задач цієї теорії —

побудова М. п., що має заданий граничний контур (задача Плато). *Лит.*: Аминов Ю. А. Минимальные поверхности. Х., 1978; Курант Р. Принцип Дирихле, конформные отображения и минимальные поверхности. Пер. с англ. М., 1953. Ю. А. Аминов.

МІНІМУМ (лат. *minimus* — найменше) — найменше значення величини. М. ф у н к ц і ї локальний — найменше значення функції порівняно з її значеннями у всіх достатньо близьких точках. Див. *Екстремум*.

МІНІН Кузьма (Сухорук; р. н. невід. — п. у серед. 1616) — один з організаторів і керівників *народного ополчення 1611—12* у період польської і шведської інтервенції початку 17 століття, нац. герой рос. народу. З нижгородських посадських людей. 1 (11).IX 1611 був обраний земським старостою і очолив збирання коштів на створення нар. ополчення. В боях за Москву, які вело нар. ополчення 22—24.VIII (1—3.IX) 1612, М. виявив великі організаторські здібності і особисту хоробрість. У 1613 М. було введено до складу *Боярської думи*. Йому встановлено 2 пам'ятники в м. Горькому; в Москві на Красній площі 1818 встановлено пам'ятник М. і Д. М. *Пожарському* (скульптор І. П. Мартос).

МІНІН Сергій Костянтинович [29.VI (11.VII) 1882, м. Дубовка, тепер Волгогр. обл.— 8.I 1962, Москва] — учасник революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сім'ї священика. У революц. русі з 1903. У 1917 — голова Царинської Ради і к-ту РСДРП(б). У 1918—19 — член Реввійськради Пн.-Кавказ. військ. округу, Реввійськради 10-ї армії, колегії НКВС РРФСР. У 1920—21 — член Реввійськради 1-ї Кінної армії. В 1921—22 — пом. командуючого військами України в Криму по політ. частині. В 1920—22 — член ЦК КП(б)У. В 1923—27 — на держ. і парт. роботі, потім за станом здоров'я відійшов від громад. діяльності. З 1954 — на пенсії. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

МІНІСТЕРСТВА СРСР — центр. органи держ. управління СРСР; здійснюють керівництво дорученою їм галуззю госп., соціально-культ. або адм.-політ. управління в межах СРСР. М. СРСР поділяються на загальносоюзні, що здійснюють керівництво дорученими їм галузями на всій тер. СРСР безпосередньо або через створювані ними органи, й союзно-республіканські, які керують дорученими їм галузями управління, як правило, через однойменні м-ва союзних республік (див. табл.). У кожній союзній і авт. республіці є союзно-респ. і респ. міністерства (див. *Міністерства УРСР*). *Рада Міністрів СРСР* може покласти на М. СРСР здійснення окремих функцій міжгалузевого управління. М. СРСР несуть відповідальність за стан і розвиток відповідних галузей, за виконання ними держ. планів і вирішення ін. завдань, що стоять перед цими галузями. Правовий статус, завдання, функції та обов'язки міністерств, порядок їх утворення й діяльності визначаються Конституцією СРСР,

Законом СРСР про Раду Міністрів СРСР, Заг. положенням про М. СРСР, положеннями про окремі м-ва, а також ін. нормативними актами. М. СРСР організують свою роботу на основі поєднання *колегіальності й єдиначальності*. Персональну відповідальність за виконання покладених на міністерство завдань і функцій несе *міністр*, який призначається Верховною Радою СРСР. Він очолює міністерство і входить до складу Уряду СРСР. У кожному М. СРСР утворюється колегія в складі міністра (голова), заступників міністра, а також ін. керівних працівників м-ва. Колегія м-ва на своїх засіданнях, що проводяться регулярно, розглядає осн. питання розвитку галузі, керівництва підприємствами, орг-ціями, їхніми об'єднаннями та ін. Рішення колегії втілюються в життя, як правило, наказами міністра. В м-ві створюються дорадчі органи — наук.-тех. ради (НТР). До їхнього складу входять визначні вчені, висококваліфіковані фахівці, новатори виробництва, представники наук.-тех. т-в та ін. орг-цій. НТР розглядають пропозиції по основних напрямках розвитку науки і техніки, розробляють рекомендації по використанню і впровадженню у виробництво новітніх досягнень науки й техніки, передового досвіду. В М. СРСР утворюється апарат, який включає відділи, управління та ін. служби м-ва. Для розгляду госп. спорів між підприємствами, орг-ціями та установами всередині галузі м-во створює арбітраж (див. *Арбітраж в СРСР*). М. СРСР у межах своєї компетенції видають акти на основі й на виконання законів СРСР, рішень *Верховної Ради СРСР* та її Президії, постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР, організують і перевіряють виконання їх.

Л. П. Юзьков.

МІНІСТЕРСТВА УРСР — центр. органи держ. управління УРСР; здійснюють керівництво дорученими їм галузями госп., соціально-культур. або адм.-політ. управління в межах УРСР. Відповідають за стан і розвиток відповідних галузей, за виконання ними держ. планів і вирішення ін. завдань, що стоять перед цими галузями. М. УРСР поділяються на союзно-республіканські й республіканські (див. табл.). Заг. принципи організації й функціонування М. УРСР регламентують *Конституція СРСР*, *Конституція УРСР*, ін. нормативні акти. Детальну правову регламентацію діяльності М. УРСР та їхній перелік встановлено *Законом УРСР про Раду Міністрів УРСР* від 19.XII 1978. Крім того, кожне респ. м-во УРСР має своє, затверджене *Радою Міністрів УРСР*, Положення, що детально визначає його завдання, повноваження й правовий статус. Положення про союзно-республіканське м-во УРСР узгоджується з Положенням про однойменне союзно-республіканське м-во СРСР. Союзно-республіканські М. УРСР керують дорученими їм галузями управління, підлягаючи як Раді Міністрів УРСР, так і від-

повідному союзно-республіканському *міністерству СРСР*, а в окремих випадках — *державному комітету СРСР*. Республіканські М. УРСР керують дорученими їм галузями управління, підлягаючи безпосередньо Раді Міністрів УРСР. У межах своєї компетенції М. УРСР видають акти на основі й на виконання законів СРСР, рішень *Верховної Ради СРСР* та її Президії, законів УРСР, рішень *Верховної Ради УРСР* та її Президії, постанов і розпоряджень *Ради Міністрів СРСР*, Ради Міністрів УРСР, відповідних м-в СРСР, організують і перевіряють виконання їх. М. УРСР очолюють *міністри*, які несуть персональну відповідальність за виконання покладених на відповідне м-во завдань і виконання ним своїх функцій. В кожному М. УРСР утворюється колегія, рішення якої проводяться в життя, як правило, наказами міністра, створюються дорадчі органи (напр., науково-технічна рада).

О. М. Купчишин.

МІНІСТЕРСТВО (від лат. *ministro* — служу, керую) — центральний орган, що керує певною галуззю державного управління; очолюється *міністром*. В СРСР 1946 на М. було перетворено *народні комісаріати*. Відповідно до Конституції СРСР та конституцій союзних і авт. республік М. поділяються на загальносоюзні, союзно-республіканські та республіканські.

Див. також *Міністерства СРСР*, *Міністерства УРСР*.

МІНІСТР (лат. *minister* — слуга) — службова особа, яка є членом уряду і, як правило, очолює *міністерство*.

МІНІХ Бургард Крістоф [Христофор Антонович; 9.V 1683, Ольденбург — 16 (27).X 1767, Тарту] — рос. військовий і держ. діяч, генерал-фельдмаршал (1732), граф (з 1728). За національністю німець. У 1721 перейшов на службу до рос. армії на посаду інженер-генерала. В період *броніювання* — президент Військ. колегії (з 1732). Під час рос.-тур. війни 1735—39 командував рос. військами в Криму і Бессарабії. Домігався скасування політ. автономії *Лівобережної України* (володів там великими помістями), прагнув стати «управителем Малоросії». Після усунення від влади Е. Бірона був відправлений на заслання (1742—62).

МІНКОВСЬКИЙ (Minkowski) Герман (22.VI 1864, Алексоти, тепер Каунаського р-ну Лит. РСР — 12.I 1909, Геттінген) — нім. математик і фізик. Навчався в Кенігсберзькому, а потім у Берлін. ун-тах. Професор ун-тів у Бонні (з 1893), Кенігсберзі (з 1894), Цюриху (з 1896) і Геттінгені (з 1902). М. розробив т. з. геометрію чисел (одночасно й незалежно від Г. Ф. Вороного); він — автор праць з теорії многогранників, геометрії опуклих тіл, матем. фізики, гідродинаміки й теорії капілярності. У 1907—08 дав геом. інтерпретацію кінематики спец. відносності теорії, запровадивши т. з. *Мінковського простір*. Портрет с. 23.

Міністерства СРСР (продовження)
Міністерство хімічної промисловості
Міністерство цивільної авіації
Міністерство шляхів

Союзно-республіканські міністерства:

Міністерство будівництва
Міністерство будівництва підприємств важкої індустрії
Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти
Міністерство внутрішніх справ
Міністерство вугільної промисловості
Міністерство геології
Міністерство енергетики і електрифікації
Міністерство заготівель
Міністерство закордонних справ
Міністерство зв'язку
Міністерство кольорової металургії
Міністерство культури
Міністерство легкої промисловості
Міністерство лісової, целюлозно-паперової і деревообробної промисловості
Міністерство меліорації і водного господарства
Міністерство монтажних і спеціальних будівельних робіт
Міністерство м'ясної і молочної промисловості
Міністерство нафтопереробної і нафтохімічної промисловості
Міністерство освіти
Міністерство охорони здоров'я
Міністерство плодочового господарства
Міністерство промислового будівництва
Міністерство промисловості будівельних матеріалів
Міністерство рибного господарства
Міністерство сільського будівництва
Міністерство сільського господарства
Міністерство торгівлі
Міністерство фінансів
Міністерство харчової промисловості
Міністерство чорної металургії
Міністерство юстиції

МІНКОВСЬКОГО ПРОСТІР

МІНІСТЕРСТВА

УРСР (за станом на 1.1.1981)

Союзно-республіканські міністерства УРСР

Міністерство будівництва підприємств важкої індустрії
Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти
Міністерство внутрішніх справ
Міністерство вугільної промисловості
Міністерство геології
Міністерство енергетики і електрифікації
Міністерство заготівель
Міністерство закордонних справ
Міністерство зв'язку
Міністерство культури
Міністерство легкої промисловості
Міністерство лісового господарства
Міністерство лісової, целюлозно-паперової і деревообробної промисловості
Міністерство меліорації і водного господарства
Міністерство монтажних і спеціальних будівельних робіт
Міністерство м'ясної і молочної промисловості
Міністерство освіти
Міністерство охорони здоров'я
Міністерство плодоовочевого господарства
Міністерство промислового будівництва
Міністерство промисловості будівельних матеріалів
Міністерство радгоспів
Міністерство сільського будівництва
Міністерство сільського господарства
Міністерство торгівлі
Міністерство фінансів
Міністерство харчової промисловості
Міністерство чорної металургії
Міністерство юстиції

Республіканські міністерства

Міністерство автомобільного транспорту
Міністерство будівництва і експлуатації автомобільних шляхів
Міністерство житлово-комунального господарства
Міністерство місцевої промисловості
Міністерство побутового обслуговування населення
Міністерство соціального забезпечення.

МІНКОВСЬКОГО ПРОСТІР — чотиристовірний простір у відносності теорії, який об'єднує фізичний тривимірний простір і час. Уперше запровадив 1907 Г. Мінковський. Точки в М. п. задаються 4-вимірним «радіус-вектором» $x_k = (x, y, z, ict)$, де x, y, z — прямі кути декартові координати в деякій інерціальній системі відліку, c — швидкість світла, t — час, $i = \sqrt{-1}$. «Віддаль» (метрика) в М. п. визначається квадратичною

$$\text{формою } S^2 = - \sum_{k=1}^4 x_k^2 = -c^2 t^2 -$$

$-x^2 - y^2 - z^2$, яка наз. квадратом 4-вимірного інтервалу. Для одночасних подій ($t = 0$) величина $-S^2$ збігається з квадратом віддалі в 3-вимірному просторі. Квадрат 4-вимірного інтервалу інваріантний (див. *Інваріантність*) відносно повороту осей просторових координат і *Лоренца перетворення*. Властивості симетрії М. п. відображають встановлений теорією зв'язок між простором, часом і рухом.

П. І. Фомін

МІНЛИВІСТЬ — різноманітність властивостей і ознак живих організмів і вірусів. Термін «мінливість» означає також властивість організмів набувати нових морфологічних або біохімічних ознак чи втрачати колишні. В такому розумінні М. протилежна *стабільності*. М., що виникла в природних умовах, наз. природною, або спонтанною, викликана в експерименті — штучною, або індукованою. Джерелами М. можуть бути комбінації та *рекомбінації* генетичного матеріалу, зміни структури *гена* або *хромосоми*, вплив умов навколишнього середовища. Залежно від природи М. її поділяють на дві осн. форми: генотипну, або спадкову, і фенотипну (див. *Фенотип*), або неспадкову. Генотипна М. пов'язана зі зміною *генотипу* і тому зберігається в *поколіннях* (невизначена М., за Ч. Дарвіном). Вона є наслідком різких змін ознак — *мутацій* (мутаційна М.) або результатом комбінації ознак при *схрещуваннях* організмів (комбінаційна М.). При фенотипній М. різноманітність особин виникає без змін генотипу і не зберігається при *статевому розмноженні*, якщо немає умов, у яких вона виникла. Одним з видів цієї М. є вікова, або онтогенетична, М., що виявляється у зміні всього комплексу морфологічних та біохімічних ознак організму протягом його індивідуального розвитку. Інший вид фенотипної М. — *модифікаційна* М. (див. *Модифікації* в біології), що виникає у генотипно однорідних особин того самого віку, які перебувають у різних умовах середовища, і виявляється в якісних і кількісних відхиленнях від вихідної форми (див. мал.). Модифікаційна М. спричинює зміни певних ознак у певних напрямках і має масовий характер (визначена М., за Ч. Дарвіном). Штучно викликані різні фіз. і хім. факторами модифікації наз. *морфозами*. Деякі з них, що нагадують вияв мутацій відомих генів, наз. *фенокопіями*. Фенотипна М. по-

яснюється тим, що організми успадковують не ознаки й властивості, а лише можливість їхнього розвитку. Тому для реалізації генотипу у фенотипі необхідні відповідні умови. Напр., для того, щоб рослина була зеленою, світло, необхідне так само, як і ген, що контролюють синтез *хлорофілу*. З другого боку, ступінь М. ознаки під впливом умов середовища значною мірою залежить від спадковості, бо генотип визначає т. з. *норму реакції* організму щодо кожної ознаки. Спадкова і неспадкова М. забезпечують усю різноманітність індивідуальних відмінностей організмів: якісних і кількісних, незалежних і корелятивних (взаємозв'язаних), адаптивних (пристосовних) і неадаптивних та ін. Роль кожної з форм М. в *еволюції* органічного світу різна. Спадкова М. є основою органічної еволюції (див. *Мікроеволюція*) та джерелом матеріалу для *селекції*. Неспадкова М. забезпечує пристосування організмів до умов зовн. середовища, що змінюються. Осн. методи вивчення М. — метод *математичної статистики* та порівняльно-описовий. Іл. с. 18.

Лит.: Яблоков А. В., Юсупов А. Г. Еволюционное учение. М., 1976; Филлипченко Ю. А. Изменчивость и методы ее изучения. М., 1978; Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1979; Йогансен В. Элементы точного учения об изменчивости и наследственности с основами биологической вариационной статистики. Пер. с нем. М. — Л., 1933; Майр Э. Популяции, виды и эволюция. Пер. с англ. М., 1974. Ю. М. Александров.

МІННЕАПОЛІС — місто на Пн. США, у штаті Мінесота. Розташований в верх. течії Міссісіпі (початковий пункт судноплавства по річці). Вузол з-ць і автошляхів. 378 тис. ж. (1975), разом з м. Сент-Пол, що фактично злився з М., і заг. приміською зоною — 1,8 млн. ж. Найрозвинутіші металобробка та машинобудування (вироб. радіоелектронних приладів, електротех., пром. устаткування, с.-г. машин, вагонів). Підприємства хім., поліграф. і деревообр. галузей. Значна харч., особливо м'ясна та борошномельна, промисловість, що базується на переробці місц. сировини, зокрема кукурудзи, зерна і м'ясо-мол. продукції. Університет (з 1869).

МІНЕСОТА — штат на Пн. США. Площа 218 тис. км². Нас. бл. 4 млн. чол. (1977). Адм. ц. — м. Сент-Пол. Розташований на Зх. від Великих озер. Поверхня — хвиляста рівнина. Гол. ріка — *Міссісіпі*. На Пн. Сх. збереглися хвойні ліси; бл. 10 тис. озер. Видобування заліз. руди (понад 60% видобутку в країні). Обробка пром-сть представлена підприємствами чорної металургії, машинобудування (у т. ч. вагоно- та суднобудування), воен., шкіряної і харч. галузей. Осн. пром. центри: Сент-Пол, Мінеаполіс, пром. вузол Дулут-Сьюпіріор. Гол. галузь с. г. — тваринництво, переважно мол. напрямку. Штат посідає провідне місце в країні за вироб. вершкового масла, сухого молока, сиру та відгодівлю індиків. Вирощують пшеницю, кукурудзу,

цукр, буряки, бобові, льон-кудряш. Судноплавство по Великих озерх та р. Міссісіпі. Осн. порт — Дулут-Сьюпіріор.

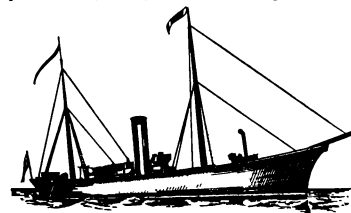
МІННІ ЗАГОРОДЖЕННЯ морські — загородження, яке створюють з *мін* у певних районах океанів, морів, озер, річок для ураження кораблів противника (див. *Загородження військові*). Для подолання М. з. використовують *тралюшки*.

МІНОВА ВАРТІСТЬ — форма прояву *вартості*, що являє собою кількісне співвідношення або пропорцію, за якою товари обмінюються один на один. М. в. визначається затратною сусп. необхідною працею товаровиробників на створення обмінюваних товарів, тобто їхньої вартістю. Див. *Товар*.

МІНОГІ (Petromyzons) — підклас хребетних тварин класу *круглоротих*. Тіло (довж. до 1 м) вугорвидне, без луски. Зябрових отворів 7 пар. На відміну від *міксин* мають пару добре розвинених очей і непарне тім'яне око. Травний канал починається ротовою воронкою з присоскою. Більшість видів паразитують на рибах, живлячись їх кров'ю та м'язами, чим завдають шкоди рибному г-ву. Живуть М. в прісних і солоних водах. Розмножуються у річках. Личинка — *тискорійка*. Розвиток з *метаморфозом*. 1 родина — *міногові* (Petromyzonidae), що об'єднує бл. 30 видів, пошир. у помірних широтах Пн. і Пд. півкуля, пн. частині Атлантичного ок., бас. Пн. Льодовитого ок. В СРСР — 9 видів, з них в УРСР (в бас. Чорного м.) — 2: річкова *мінога українська* (Lampetra mariae) і річкова *мінога угорська* (L. danfordi). Деякі М. — об'єкти промислу. Іл. с. 18.

МІНОМЕТ — артилерійська гармата з опорною плитою, призначена для навісної стрільби *мінами* по живій силі, військ. техніці, розташованих на відкритій місцевості та в укриттях, а також для зруйнування польових укріплень. Вперше М. застосовано рос. військами під час рос.-япон. війни 1904—05. Широко застосовували М. під час 1-ї та 2-ї світових воєн. Сучас. М. мають калібр від 81 до 240 мм, дальність стрільби від 2,5 до 10 тис. м. Велика крутість траєкторії польоту мін (45—85°) дає змогу вести вогонь і на невеликих відстанях, уражати закриті цілі. За будовою ствола розрізняють М. гладкоствольні й нарізні. Крім звичайних М., бувають ще М. реактивні. Іл. с. 24.

МІНОНОСЕЦЬ — клас бойових кораблів, призначених для знищення кораблів противника *торпедами*. Існували в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. М. вперше з'явилися у США (1863). В Росії перший М.

Перший російський міноносець «Взрыв». 1877.

збудовано 1877 (водотоннажність — 160 т, швидкість — бл. 27 км/г, озброєння — один торпедний апарат). Розвивалися М. по шляху збільшення водотоннажності, швидкості, арт., торпедного та мінного озброєння, що привело до створення перед 1-ю світовою війною ескадрених М. (есмінців). М. ескадрений мав на озброєнні до 4 двотрубних торпедних апаратів, до 4 арт. гармат 88—102-мм калібру; водотоннажність 1—1,3 тис. т, швидкість — до 69 км/г. Призначався для торпедних атак, охорони кораблів, боротьби проти ворожих підводних човнів і літаків, встановлення мінних загороджень, підтримки десантів та ін. З розвитком реактив. авіації, атомної і ракетної зброї з класу ескадрених М. почали виділятися самостійні класи кораблів середнього тоннажу вузькоцільового призначення (кораблі протиповітря, протиновової оборони), однак вони зберегли попередню назву класу кораблів.

МІНОР (італ. minore, від лат. minor — менший) — 1) Лад, стійкі звуки якого (I, III, V ступені) утворюють мажор (мінорний) тризвук. На відміну від мажору має звукове забарвлення, що асоціюється з настроями смутку, задушеності, а також драматичними й трагічними емоціями. Контраст мажору й М.— один з найважливіших естетичних контрастів у музиці. 2) Переносно — сумний, меланхолійний настрій.

МІНОР у математиці — див. Матриця в математиці. **МІНОС** (Μίνως) — у грец. міфології цар Кнос (на о. Крит). Син Зевса і Європи, чоловік Пасіфаї (дочки Геліоса), яка породила Мінотавра. З ім'ям М. пов'язано багато міфів. Грец. традиція приписує М. запровадження першого на о. Крит законодавства, створення могутньої морської держави. Археол. розкопки на о. Крит дають деякі підстави порівняти легенди про М. з історією о-ва 17—15 ст. до н. е. У сучас. історіографії даний період історії о. Крит наз. мінойським. Іл. с. 25.

МІНОТАВР (Μινώταυρος) — у грец. міфології люте страховище з людським тулубом і бичачою головою, яке породила від морського бика дружина Міноса Пасіфаї. Жив М. у лабіринті (спорудженому для нього Дедалом, пожирал людей. М. убив Тесей. **МІНОТІС** (Μινώτις) Алексіс (н. 1900, Ханьа, о. Крит) — грец. актор і режисер. Творчу діяльність почав 1925. З 1932 виступав у Нац. театрі (Афіни). В 1942 в період фашист. окупації виїхав у США, 1950 повернувся в Грецію. З 1955 — актор і режисер Нац. театру, де поставив спектаклі: «Візит старої дами» Дюрренматта, «Антигона» Софокла, «Мелея» Евріпіда, «Король Лір» Шекспіра та ін. Серед ролей — Шейлок, Гамлет («Венеціанський купець», «Гамлет» Шекспіра), Борис Годунов («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого).

МІНОШУКАЧ — прилад для виявлення мін, встановлених у ґрунті, снігу або під водою. Поширені переносні індукційні М., які реа-

гують на металеві деталі мін. Складаються з розшукового елемента, генератора електромагнітних коливань, джерел електр. струму, штанги, кабеля та індикатора. Для виявлення мін розшуковий елемент переміщують над поверхнею. При появі під ним металевого предмета змінюється електромагнітне поле. Внаслідок цього у М. змінюється сила звуку в звуковому індикаторі (звичайно в телефоні), спалахує лампочка або відхиляється стрілка візуального індикатора. Вперше М. створено в СРСР 1934. Застосовувався в рад.-фінл. війні 1939—40. Під час 2-ї світової війни М. використовували всі воюючі армії. Після війни створено дорожні М. і розроблено М. для виявлення мін, які не мають металевих деталей. Такий М. подає сигнал, коли його розшуковий пристрій опиняється над предметом, який має відмінний від ґрунту опір. Іл. с. 24.

МІНСЬК — столиця БРСР, обласний та районний центр. Розташований на річці Свіслочі (басейн Дніпра). 1293 тис. ж. (1980). Поділяється на 9 міських районів. Вперше згадується в літописі під 1067. З 12 ст. — центр князівства. З 14 ст. — у складі Великого князівства Литовського. В 1499 місту надано магдебурзьке право. За 2-м поділом Польщі (1793) М. увійшов до складу Росії. З 1796 — Центр Мін. губ. В 70-х рр. 19 ст. в М. виникли народницькі, у 80-х рр. — марксистські гуртки. Перший страйк робітників М. відбувся 1876. В місті проходили Перший з'їзд РСДРП [1—3 (13—15)]. III [1898] та об'єднаний з'їзд соціал-демократії Польщі та Литви (січень 1900). В 1901 виникла іскрівська група, що стала ядром групи РСДРП (оформилася 1903). Під час революції 1905—07 страйк робітників М. відбувся в січні, травні, жовтні і грудні 1905. Рад. влада встановлено 25.X (7.XI) 1917. З 1919 М. — столиця БРСР. В період тимчасової нім.-фашист. окупації М. (28.VI 1941—3.VII 1944) діяли підпільні міські і районний к-ти КП(б) Білорусії. Місто нагороджено орденом Леніна (1966), 1974 йому присвоєно почесне звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка».

За роки Рад. влади М. став найбільшим екон. центром БРСР з потужною важкою індустрією, високорозвинутих легкою і харч. пром-стю, виробн. будівельних матеріалів, транспортном, широкою мережею підприємств сфери обслуговування. У місті — понад 130 великих промислових підприємств. Провідна галузь пром. комплексу міста — машинобудування і металобробка, представлена Мінським тракторним заводом та Мінським автомобільним заводом, а також заводами: підшипниковим, автоматичних ліній, мототолосипедним, верстатобудівним ім. Жовтневої революції та ім. С. М. Кірова, годинниковим, електронних обчислювальних машин ім. Г. К. Орджонікідзе, виробничими об'єднаннями «Інтеграл» та ім. В. І. Леніна тощо. Значного розвитку набула легка пром-сть.

Осн. підприємства цієї галузі: камвольний та тонкосуконний комбінати, виробничі об'єднання ім. Н. К. Крупської та «Комсомолка», фаб. худож. виробів, виробничі вузл. об'єднання «Луч» та ін. З галузей харчової промисловості найрозвинутіші хлібопекарська, кондитерська, плодоовочева, лікерогорілчана, м'ясна, молочна. Швидкими темпами розвивається пром-сть буд. матеріалів (виробн. збірних залізобетонних, теплоізоляційних та керамічних плиток, перліту тощо). Хім. з-д, виробничі об'єднання «Мінмедпрепарати», поліграф. комбінат ім. Я. Коласа. Підприємства деревообр. пром-сті. В місті — 3 ТЕЦ. М. — значний трансп. вузол: залізничні магістралі на Москву, Брест, Гомель, Вілюно; місто перетинає автомоб. магістраль Брест — Москва; аеропорт. У 1977 розпочато буд-во першої черги Мінського метрополітену.

М. — важливий культурний центр. В 1979/80 навч. р. у М. було 150 заг.-осв. шкіл (160,9 тис. учнів), 24 серед. спец. навч. заклади (34,9 тис. учнів), 31 профес.-тех. уч-ще (20,7 тис. учнів). У 14 вищих навч. закладах, а також філіалі Все-союз. заочного електротех. ін-ту зв'язку навчувалося 95,5 тис. студентів. Вузи: Білоруський університет імені В. І. Леніна, ін-ти — Білорус. політех., радіотех., мед., Білорус. технологічний, Білорус. консерваторія тощо. Мінська вища парт. школа. В М. — Академія наук Білоруської РСР і 32 її наук. установи, зокрема н.-д. ін-ти л-ри ім. Янки Купали, філософії і права, математики, фізики твердого тіла й напівпровідників, ядерної енергетики, експериментальної ботаніки та ін. Працюють ін-ти історії партії при ЦК Компартії Білорусії — філіал ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС Зх. відділення ВАСГНІЛ, науково-дослідні ін-ти картоплярства і плодоовочівництва, економіки й орг-ції с. г.,

Г. Мінковський.

Мінотавр. Фрагмент розпису чорнофігурної вази. 6 ст. до н. е. Лувр. Париж.

МІНЬСКА ОБЛАСТЬ

Радянський 160 мм кав-
зарядний міномет.

Радянський 120 мм
дульнозарядний міно-
мет.

Міношукач.

Мінтай.

Центр. н.-д. ін-т механізації і електрифікації с. г. нечорноземної зони, н.-д. ін-т будівництва й архітектури, Білорус. ін-т промислового проектування, Білорус. н.-д. і проектний ін-т містобудування тощо. В місті — 213 масових б-к (фонд понад 5 млн. одиниць зберігання), респ. б-ка — Держ. б-ка БРСР ім. В. І. Леніна, Урядова б-ка ім. М. Горького, Фундаментальна б-ка АН БРСР ім. Якуба Коласа та ін.; 51 клубний заклад, філармонія, у складі якої вокально-інструмент. ансамбль «Песняры», академічна хорова капела, нар. хор, ансамбль танцю, цирк; 68 кіноустановок; 6 театрів — Білорус. академічний театр ім. Янки Купали, Білорус. академічний Великий театр опери та балету, Рос. драм. театр ім. Максима Горького, респ. театр юного глядача тощо; 6 музеїв: Держ. музей Білорус. РСР, музей історії Великої Вітчизн. війни, Будинку-музеї 1 з'їзду РСДРП, літературні музеї Янки Купали та Якуба Коласа та ін. Позашкільні заклади: 3 будинки піонерів та школярів, станції юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська тощо.

В М. працюють вид-ва «Беларусь», «Мастацкая літаратура», «Народная асвета», «Навука і техника», вид-во ЦК Компартії Білорусії, «Вышэйшая школа». Головна редакція Білорус. рад. енциклопедії та ін. Виходить 26 журналів, 13 газет, у т. ч. обл. і міська — «Мінська прада», «Вечерний Мінськ», білорус. і рос. мовами, 23 багатотиражні газети. Респ. радіомовлення працює за трьома програмами, телебачення — за двома. Телецентр.

Архіт. пам'ятки: бароковий монастир (в т. ч. бернардинців і бернардинок, обидва — 17 ст.), Петропавлівська церква (1622). В 20—30-і рр. 20 ст. споруджено великі пром. комплекси, громад. та адм. будинки (Б-ка ім. В. І. Леніна, 1930—32, арх. Г. Лавров; будинок Уряду АН БРСР, 1930—33; гол. корпус АН БРСР, 1935—39; іл. див. до ст. *Білоруська РСР*, т. 1, обидва — арх. І. Лангбард; готель «Беларусь», 1938, арх. О. Воїнов). У роки нім.-фашист. окупації М. було зруйновано на 74%. У післявоєн. роки М. відбудовано, створено новий громад. центр (арх. Г. Баданов, М. Барш, В. Король та ін.) з ансамблями площі (Леніна, Центральної, Перемоги, Якуба Коласа), які пов'язані з гол. магістраллю міста — Ленінським проспектом. Серед споруд: будинок ЦК Компартії БРСР (1940—41, закінчено 1947, арх. Воїнов та В. Вараксін), Держбанк

(1950, арх. М. Парусніков), Головоштамт (1950—53, арх. В. Король), будинок міськвиконкому (1964, арх. С. Мусінський та Г. Сисоєв), Палац спорту (1966, арх. С. Філімонов та В. Малишев), готель «Ювілейний» (1968, арх. Г. Бенедиктов та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1933, скульптор М. Манізер, арх. Лангбард), Монумент Перемоги (1954, арх. Г. Заборський та В. Король, скульптори З. Азгур, О. Бембель, О. Глебов, С. Селіханов), Якубу Коласу (1972, скульптор З. Азгур), Янці Купалі (1972, скульптори О. Анікейчик та ін.).

Г. Г. Бартошевич.
МІНЬСКА ОБЛАСТЬ — у складі БРСР. Утворена 15.І 1938. Розташована в центр. частині Білорусії. Площа 40,8 тис. км². Нас. 1554 тис. чол. (на 1.І 1980, без м. Мінська). Оси. населення — білоруси, живуть також росіяни, поляки, українці та ін. Мінськ. нас. — 36%. Поділяється на 23 райони, має 17 міст і 24 с-ща міськ. типу. Центр — м. Мінськ. Нагороджена 2 орденами Леніна (1967, 1970). Поверхня області рівнинна, з чергуванням височин (Мінська заввишки до 345 м, відлоги Оршанської та Опшянської; Копильське пасмо), низовинних рівнин (Центральноберезинська і Стобцовська) та низовин (Верхньоберезинська, Поліська). Корисні копалини: калійна і кам. солі, торф, буд. сировина та ін. Є мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний, вологий. Перерізня т-ра січня від -6,1 до -7,4° (абс. мінімум -41°), липня від +17,3 до +18,4 (абс. максимум +37°). Опадів 580—668 мм на рік. Гол. ріки: *Березина* (прит. Уша, Бобр, Гайна, Свіслоч та ін.), *Птич* і *Случ* (прит. Прип'яті). На 3х. області — верхів'я річок *Німану* та *Вілі*. Найбільші озера: Нароч, Свір, Мядель, Мясное, Селява, Палик; Заславське, Вілейське, Любанське, Краснослободське та ін. водосховища. Переважають дерново-підзолисті торфяно-болотні та алювіальні ґрунти. Ліси займають 37% тер. області (сосна, ялина, береза, вільха), 14% тер. — під болотами. На Пн. Сх. — частина Березинського заповідника.

У нар.-госп. комплексі республіки М. о. виділяється розвинутим машинобудуванням, харч. пром-стю та інтенсивним с. г. На область припадає 55,8% заг.-союзного виробн. калійних добрив; 37,9% металургійних верстатів, 41,4% паливного торфу, 36% торф'яних брикетів, 22,8% заготовів ділової деревини, 55% сірників, 52% цукру-піску республіки

(1979). Енергетика базується на місц. торфі й довізному паливі, (вугіллі, нафтопродукти, природний газ). Машинобудування представлено *Білоруським автомобільним заводом* (Жодіно) та заводами: автотракторного електроустаткування, агрегатів, авторем., «Автогідропосилувач» та ін. (Борисов), силових напівпровідникових вентиляторів, верстатобуд., металоконструкцій, металовиробів (Молодечно) та ін.

Значного розвитку набула гірничодобувна і хім. (Солігорськ, *Борисов*), а також лісохім. і деревообробна (вироби. фанери, сірників, піаніно, меблів тощо) пром-сть. Вироби. буд. матеріалів — у Борисові, Молодечно, Солігорську, Слуцьку, Заславлі. Легка пром-сть представлена філіалами міських виробничих об'єднань: швейного — у Молодечно, шкіряного — у Сміловичах, взут. — у Молодечно, Мар'їній Горці, Узді тощо. Оси. галузі харч. пром-сті: м'ясна, м'яслобробна, сиробробна, олійно-консервна, цукр., борошномельна, спиртова. В Слуцьку, Молодечно, Борисові — підприємства худож. виробів, у смт Івенець — ф-ка худож. кераміки та вишивки. Кришталевий (Борисов), склоробний (с-ще Партизанське) та муз. інструментів (Молодечно) з-ди. С. г. спеціалізується на виробн. мол.-м'ясної продукції, картоплі, овочів, льону й цукр. буряків. У 1980 було осушено 541 тис. га земель. Посіна площа всіх с.-г. культур становила 1180 тис. га (1980). Вирощують зернові (ячмінь, жито, пшениця, овес, гречка), зернобобові, тех. (льон-довгунець, цукр. буряки), картоплю, овочеві й кормові культури. За посівами картоплі й плодово-ягідними насадженнями М. о. посідає перше місце в республіці, а за збором льону та цукр. буряків — друге. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. У приміських районах — мол.-м'ясне скотарство, птахівництво, овочівництво та картоплярство. Головні підприємства: Мінське виробниче об'єднання * по птахівництву, Смолевичська бройлерна фабрика, рибгоспи «Любань» і «Вілейка».

Оси. вид транспорту — залізничний. Гол. залізничні магістралі: Москва — Мінськ — Брест, Вілюнось — Мінськ — Гомель, Осиповичі — Слуцьк — Барановичі. Дільниці Мінськ — Борисов, Мінськ — Молодечно, Мінськ — Осиповичі, Мінськ — Стобці електрифіковано. Автомоб. магістралі: Москва — Мінськ — Брест, Могильов — Бобруйськ — Слуцьк — Брест, Мінськ — Гродно, Мінськ — Могильов, Мінськ — Нароч та ін. Судноплавство по Березині. Тер. області проходить газопровід Торжок — Мінськ — Брест. У М. о. (без м. Мінська) — 9 н.-д. ін-тів, 13 серед. спец. навч. закладів. Музеї: краєзнавчі в Молодечно, Слуцьку, Борисові та в ін. містах, меморіальний музей Ф. Е. Дзержинського у смт Івенець, народної слави в м. Борисові, Любані та смт Мяделі.

Меморіальний комплекс *Хатинь*. На базі мінеральних джерел у смт

Мінськ.
Площа Якуба Коласа.

Нарочі та с. Ждановичах функціонують курорти.

Літ.: Белорусская ССР. Минская область. Минск, 1968; География Белоруссии. Минск, 1977.

Р. О. Жмодяк.

МІНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньорус. удільне князівство, що займало територію басейну рік Свіслочи, Друти, Березини. Виділялося 1101 з Полоцького князівства, коли ки. Гліб Всеславич після смерті свого батька, полоцького ки. Всеслава Брячиславича захопив Мінськ. В 1-й пол. 12 ст. між М. к. і київ. князівми велися спустошливі війни. В 1129 великий ки. київський Мстислав Володимирович підкорив М. к., але з серед. 12 ст. там знову утвердилися сини Гліба Всеславича. В 1249 поблизу Мінська військо М. к. разом з лит. загонами розбило загони монголо-татар, що вторглися на ці землі. У 1326 Гедимін приєднав М. к. до Великого князівства Литовського.

МІНСЬКИЙ АВТОМОБІЛЬНИЙ ЗАВОД — головне підприємство Білоруського об'єднання по виробництву великовантажних автомобілів (м. 60-річчя Великого Жовтня («БілавтоМАЗ», створене 1975). Буд-во М. а. з. почато 1946. Перші автосамоскиди МАЗ-205 випущено 1947. У наступні роки освоєно моделі: бортовий вантажний автомобіль МАЗ-200, сідельний тягач МАЗ-200В, лісовозний тягач-всюдихід МАЗ-501, тягач-всюдихід МАЗ-502, 2- та 4-тонні самоскиди МАЗ-525 і МАЗ-530 та одноосібний тягач МАЗ-529. У 1966 після докорінної реконструкції з-д перейшов на випуск автомобілів МАЗ-500. Осн. моделі автомобілів М. а. з. (1980): бортові МАЗ-5335 (вантажопідйомність 8 т), МАЗ-516Б (14,5 т), МАЗ-7310 (20 т); самоскиди МАЗ-5349 (8 т), МАЗ-7516 (19 т); сідельні тягачі МАЗ-504В, МАЗ-5430, МАЗ-5428, МАЗ-6422; лісовози МАЗ-509А, МАЗ-73101. Крім того, підприємство виготовляє причепи, напівпричепи та трейлери. Освоюється (1981) виробн. 2- та 3-вісних автопоїздів вантажопідйомністю 20, 25 та 30 т для міжміських та міжнародних перевезень. М. а. з. нагороджено орденами Леніна (1966) та Жовтневої Революції (1971).

МІНСЬКИЙ ТРАКТОРНИЙ ЗАВОД імені В. І. Леніна — виробниче об'єднання тракторної пром-сті. Утворено 1973 на базі Мінського тракторного з-ду, буд-во якого почато 1946 на місці зруйнованих під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 авіаремонтних майстерень. Перший трактор КД-35 випущено 1950. У 1953 створено універсальний колісний трактор «Беларусь» МТЗ-2. З 1963 випускається трактор МТЗ-50 потужністю 50 к. с. У 1974 на підприємстві освоєно серійне виробн. трактора МТЗ-80 (базова модель) з двигуном потужністю 80 к. с. та ряду його модифікацій. У 1972 на з-ді випущено мільйонний, 1978 — півторамільйонний трактор. М. т. з. — комплексне підприємство, до складу якого входять заготівельні, обробні, складальні та допоміжні цехи. Діють 12 комплексно-механізова-

них дільниць, 49 автоматичних ліній, 735 одиниць автом. та напів-автом. устаткування. Трактори «Беларусь» експортують у багато країн світу. Продукції з-ду не раз присуджувалися медалі та дипломи на міжнар. виставках. З-д нагороджено орденами Леніна (1966) та Жовтневої Революції (1971).

П. І. Бойко.

МІНТАЙ (Theragra chalcogramma) — риба родини тріскових. Довж. 40—75 см, маса до 1,5 кг. Риба зграйна. Поширена у пн.-зх. частині Тихого океану. Живе М. в товщі води на глибині до 300 м, під час нересту мігрує на мілководдя, ікра плаваюча. Статевої зрілості досягає на 3—4-му році. Плодючість бл. 200 тис. ікринок. Живиться М. ракоподібними і дрібною рибою. Печінковий жир М. містить більше вітамінів, ніж трісковий. Об'єкт промислу.

МІНУСІНСЬК — місто крайового підпорядкування Краснояр. краю РРФСР, районцентр. Розташований у Мінусінській улоговині. Пристань на правому березі Єнісею, залізнична станція за 12 км від міста. М. перетинає Усінський тракт. 51 тис. ж. (1980). Споруджується (1981) комплекс заводів електротех. пром-сті. Філіали меблевого та швейного об'єднань, рукавична ф-ка. Розвинута харч. пром-сть. Технікум механізації та електрифікації с. г., пед. і культ.-осв. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей (засн. 1877), який 1897—1900 відвідували В. І. Ленін та Н. К. Крупська.

МІНУСІНСЬКА УЛОГОВИНА — міжгірна улоговина у Сх. Сибіру, на Пд. Краснояр. краю РРФСР. Поверхня переважно рівнинна, подекуди погорблена, розчленована долинами Єнісею та його приток. Вис. до 700 м. Родовища кам. вугілля, заліз. руд та ін. Багато озер, зокрема солоних. Поширені степи (Абаканський, Койбальський), подекуди — лісові масиви (береза, сосна, осика та ін.). М. у. — значний с.-г. район. Розвинуті землеробство, тваринництво, садівництво. В межах М. у. формується Саянський територіально-виробничий комплекс. У М. у. розташоване смт Шушенське, де 1897—1900 жив на заслання В. І. Ленін.

МІНУСІНСЬКИЙ ВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН — у Хакаській а. о. Краснояр. краю РРФСР. Пд. 1100 км². Пром. запаси вугілля — бл. 4,9 млрд. т (1981). В геоструктурному відношенні М. в. б. пов'язаний з Мінусінською западиною, що являє собою складну синеклізу, витягнуту між Кузнецьким Алатау та Сх. Саяном. Вугленосна товща, представлена відкладами пермської і кам.-вуг. систем, вміщує до 80 пластів вугілля, з них бл. 40 пластів мають робочу потужність (більше як 0,7 м). Іноді при зближенні кількох пластів утворюється складний пласт потужністю до 10 м і більше. Заг. потужність вугленосної товщі досягає 1800 м. Глиб. залягання до 2000 м. Осн. родовища: Чорногорське, Ізихське, Аскізьке і Бейське (значною мірою розвідані). Вугілля кам'яне, переважно гумусове, малосірчисте, вміст золи до 37%.

Теплота згоряння 7800—8200 ккал/кг. Добувати вугілля в М. в. б. почали 1904. Видобувають його як шахтним, так і відкритим способами. Використовують вугілля басейну як енерг. паливо.

В. Х. Череподський.

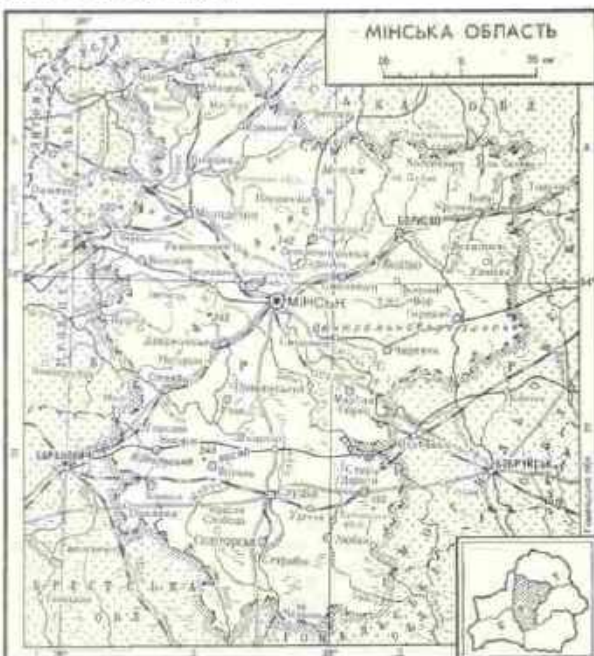
МІНУСКУЛЬНЕ ПИСЬМО (від лат. minusculus — крихітний) — давнє і середньовічне латинське, а також грецьке (в т. ч. візантійське) письмо, що складалося лише з мінускул — малих літер. Виникло в кін. 8 ст. під впливом скоротиса чи курсиву. До лат. М. п. належить, напр., каролінгський мінускул (кін. 8—15 ст.) і готичний мінускул (12—15 ст.), до грецького — грец. скоротис (9—10 ст.). З 13 ст. у латинському алфавіті почали вживати мінускули й маюскули (див. Маю-кульне письмо) з різною функцією.

МІНУТА (від лат. minutus — маленький, дрібний) — одиниця площі кута, що дорівнює 1/60 градуса, позначається...'; метричн а М. — одна десятитисячна частка прямого кута, позначається с...с.

МІНУЮЧІ МУШКИ (Agrimyzidae) — родина комах ряду доокрилик. Довж. тіла 1—5 мм, забарвлення темне, крила з характерним жилкуванням (поперечні жилки розташовані поблизу основи крила). Личинки більшості видів ушкоджують («мінують») листки і стебла рослин, виїдаючи в них ходи, деякі розвиваються в камбі деревних порід, окремі — в квітках різних рослин. В роді бл. 600 видів, поширених в усіх частинах світу; в Європ. частині СРСР — понад 250 видів. Найшкідливіші з них злакові мінери: Agrimyza mobilis, A. ambigua, личинки яких живляться листками злаків; багатодільний мінер Phytomyza atricornis, що ушкоджує буряки, капусту, картоплю та ін. с.-г. культури.

Мінос. Мікеланджело. Фрагмент фрески Сікстинської капели, 1508—12. Ватикан.

МІНХ Григорій Миколайович [7 (19).IX 1836, селище Грязі Липецького пов. Тамбовської губ., тепер місто Липец. обл. РРФСР — 11 (23).XII 1896, Київ] — рос. та укр. патологоанатом і епідеміолог. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1861). В 1870 захистив докторську дисертацію. В 1876—95 — професор Київ. ун-ту. Брав участь (1879) в експедиції по вивченню чуми. Праці М. присвячені вивченню прокази (експедиція на південь Росії, в Туркестан, Єгипет і Палестину), тифу. В 1882—86 М. був головою Т-ва київ. лікарів.

МІНЦ Ісаак Ізраїльович [н. 22.I (3.II) 1896, с. Кринички, тепер селище міськ. типу Дніпроп. обл.] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1917. Н. у сім'ї службовця. Під час громадян. війни 1918—20 — на політ. роботі в Червоній Армії на Україні. В 1926 закінчив істор. відділ Ін-ту червоної професури в Москві. Викладав у вузах Москви. З 1954 — старший наук. співробітник Ін-ту історії СРСР АН СРСР. Голова (з 1962) Наук. ради АН СРСР по комплексній проблемі «Історія Великої Жовт. революції». Осн. праці: «Історія громадянської війни в СРСР» (т. 1—2, 1936—43; співавтор), «Історія дипломатії» (т. 2—3, 1945; співавтор), «Історія Великого Жовтця» (т. 1—3, 1967—73). М. — член авторського колективу книги «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» (К., 1959—1971, 4 видання), член Гол. редколегії та співавтор багатотомної історії КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946. Ленінська премія, 1974.

МІНЦ Олександр Львович [27.XII 1894 (8.I 1895), Ростов-на-Дону — 29.XII 1974, Москва] — рад. вчений у галузі радіотехніки і фізики, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1956). Закінчив Донський (тепер Ростовський) ун-т (1918) і Моск. ін-т інженерів зв'язу (1932). З 1934 — професор Ленінгр. ін-ту зв'язу, 1946—70 — директор Радіотех. лабораторії (згодом Радіотех. ін-т) АН СРСР. З 1967 — голова Наук. ради АН СРСР з проблем прискорення заряджених частинок. Осн. праці — з теорії і методів розрахунку систем радіотелефонної модуляції, методів одержання великих потужностей радіомовних станцій, створення систем спрямованих антен, генераторних ламп, а також застосування радіотехніки і електроніки в прискорювачах заряджених частинок. Керував проектуванням і буд-вом потужних радіостанцій (ім. Комінтерну, Куйбішевської та ін.), брав участь у створенні прискорювачів Об'єднаного ін-ту ядерних досліджень. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1951. Ленінська премія, 1959. Золота медаль ім. О. С. Попова АН СРСР, 1950.

МІНЬЕ (Mignet) Франсуа Огюст Марі (8.V 1796, Екс-ан-Прованс — 24.III 1884, Париж) — франц. історик ліберального напрямку, член Академії моральних і політ.

наук (з 1833), член Франц. академії (з 1836). Юрист. У 1830—48 — директор Архіву м-ва закорд. справ. Поряд з О. Тьєррі, Ф. Гізо — один із засновників бурж. теорії класової боротьби. Розглядаючи боротьбу класів як гол. рушій істор. подій, М. вважав, що її завершенням має стати перемога буржуазії. Осн. праця — «Історія французької революції» (1824).

МІНЬКІВСЬКИЙ Олександр Захарович [13 (25).XII 1900, с. Сніжна, тепер Погребіщенського р-ну Вінн. обл. — 12.IV 1979, Київ] — укр. рад. хор. диригент, педагог, нар. артист СРСР (з 1960). В 1930 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка, викладав у муз. і пед. технікумах Києва. В 1934—41 — худож. керівник і гол. диригент хор. капели Укр. радіокомітету. В 1942—44 — наук. співробітник АН УРСР. У 1946—74 — худож. керівник і гол. диригент Капели бандуристів УРСР; з 1951 — викладач, з 1965 — професор Київ. консерваторії. Автор обробок нар. пісень, музико-знавчих статей; укладач зб. «Українські класичні хори» (1955). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1969.

Лит.: Матусевич Н. Олександр Захарович Мінківський К., 1964; Лаба Б. Олександр Мінківський. К., 1980.

МІОГЛОБІН [від грец. μῖος (μῖος) — м'яз і γλῶβιν (γλῶβιν) — м'яз і (гемо)глобін], м'язовий гемоглобін — глобулярний білок м'язів людини та багатьох тварин. Мол. маса — 17 000. За хім. складом і пластивістю близький до гемоглобіну крові, від якого відрізняється будовою білкової частини молекули. Активним центром молекули М. є гем. М. легко зв'язує кисень, утворюючи нестійку сполуку — оксимиоглобін, і таким чином забезпечує м'язи киснем. Має життєво важливе значення для ряду мор. тварин (голень, кит та ін.), здатних тривалий час перебувати під водою.

МІОГЛОБІНУРІЯ (від *миоглобін* і грец. οὖρος — сеча) — гостра незаразна хвороба коней робочого віку, здебільшого годдованих, важкого типу. Характеризується розладом рухів і червоним забарвленням сечі та ін. Виникає М. від нерегулярного використання тварин і надмірної годівлі концентрованими кормами. За х о д и б о р о т ь б н. Хворих тварин поміщають в тепле з підстилкою приміщення. Призначають дієту, серцеві засоби, антибіотики тощо. У раціон вводять настій хвої, йодовану сіль, вітаміни А і Е.

МІОГРАФІЯ [від грец. μῖος (μῖος) — м'яз і γράφω — пишу] — реєстрація скорочень м'язів за допомогою спец. приладу — міографа. Існують міографи механічний, що записує м'язове скорочення за допомогою важеля, вільний кінець якого пише на стрічці кімографа відповідну криву — міограму, і оптичний, що реєструє м'язове скорочення на світлоутворюючій плівці або на папері, та ін. Найдосконалішою є М. з використанням датчиків біологічних.

МІОЗІН [від грец. μῖος (μῖος) — м'яз] — фібрилярний білок м'язів, що є основним компонентом їх скоротливих волокон (*миофібрил*). Мол. маса — бл. 500 000. Виконує функції скоротливого білка і ферменту; при сполученні з білком актином утворює білковий скоротливий комплекс — *актомиозин*; каталізує розщеплення аденозинтрифосфору к-ти, або АТФ (див. *Аденозинтрифосфорні кислоти*) на аденозиндифосфору (АДФ) та фосфору к-ти. При цьому хім. енергія макроергічних зв'язків АТФ перетворюється на механічну енергію м'язового скорочення.

МІОЗИТ [від грец. μῖος (μῖος) — м'яз] — запалення скелетних м'язів. М. бувають інфекційні (при *грипі*, хронічному *тонзиліті*, *ревматизмі*, *сифілісі* тощо), паразитарні (при ураженні м'язів паразитами — *трихинелами*, цистицерками), токсичні (при *діабеті*, *променевої хвороби*), травматичні (осифікуючі (при великому роздробленні і крововиливах у м'язи відбувається утворення кісткової тканини) і трофоневротичні осифікуючі (невідомої етіології — скованість рухів у м'язах, що призводить до повної нерухомості), професійні (при тривалому перенапруженні певних м'язів, впливі вібрації та ін.). Перебіг хвороби може бути гострим, підгострим і хронічним. М. звичайно охоплює м'язову систему в цілому (поліоміозит). У хворих з'являється ниючий біль у м'язах рук, ніг, тулуба, що посилюється при русі. Нерідко м'язові прояви поєднуються зі шкірними (дерматоміозит). Ліку в а н н я: усунення осн. причин захворювання, вітаміни, анеболітові засоби, теплові процедури, фізіотерапія, грязелікування.

МІОКАРД [від грец. μῖος (μῖος) — м'яз і καρδιά — серце] — середній, найпотужніший шар стінки *серця*. Складається з особливої поперечно-смугастої м'язової тканини, що являє собою щільне з'єднання м'язових волокон, внаслідок скорочень яких здійснюється робота *серця* (пі скорочення мимовільні). Товщина М. лівого шлуночка *серця* у людини досягає 20 мм, правого шлуночка — 5—8 мм, передсердь — 2—3 мм.

МІОКАРДИТ — запалення *серцевого м'яза (міокарда)*, яке може призвести до *серцевої недостатності*. Причини розвитку М. різні — *інфекційні хвороби (дифтерія, поліомієліт та ін.)*, алергія, але найчастіше зустрічаються *інфекційно-алергічні* або *токсико-алергічні* М. Виникнення двох останніх зумовлене тим, що мікроби або деякі хім. речовини спричиняють утворення в організмі *антитіл*, які, сполучаючись з *антигенами*, призводять до утворення імунних комплексів, що вражають *серцевий м'яз (див. Алергія, Алергічні хвороби)*. М. — часте виявлення *колагенових хвороб (ревматизму, системного вовчка червоного, склеродермії)*. Ревматичний М. (ревмокардит) нерідко поєднується з *ендокардитом*. За перебігом захворювання М. можуть бути гострими, підгострими і хронічними. Клініка М.: від майже не-

I. I. Minch.

O. L. Minch.

впливливих хворобливих ознак до тяжкої серцевої недостатності, що швидко розвивається, або раптової смерті від зупинки серця. Осн. ознаки М.: недостатність кровообігу (задишка, серцебиття, набряки нижніх кінцівок), порушення ритму серця (перебої). Деякі хворі скаржаться на болі в ділянці серця, що нагадують болі при ішемічній хворобі серця. При гострому перебігу М. т-ра тіла підвищується, змінюється картина крові (збільшуються швидкість осідання еритроцитів, кількість лейкоцитів тощо), з'являється характерний для запалення С-реактивний протеїн тощо. Про ф і л а к т и к а: своєчасне раціональне лікування інфекційних хвороб, що спричинюють М., боротьба з хронічними вогнищами інфекції (тонзиліт, гайморит та ін.), заг. загартовування організму. Лікування: в гострому періоді — постільний режим, режим харчування, медикаментозне (нестероїдні протизапальні засоби); в тяжких випадках — кортикостероїди. Симптоматичне лікування недостатності кровообігу і порушення ритму серця. І. М. Ганджа.

МІОКАРДИОДІСТРОФІЯ (від *міокард* і *дистрофія*), кардіоміопатія — незалежний патологічний процес у міокарді, пов'язаний з порушенням у ньому обміну речовин. Виникає при багатьох захворюваннях, порушеннях електродитного складу крові, зміннах кислотно-лужної рівноваги тощо. При М. знижується скоротлива функція міокарда без морфологічних ознак його ураження. М. спричинюється як зовн. (екзогенними) факторами (отруєння, надмірне фіз. напруження, емоційні стреси тощо), так і внутр. (ендогенними) факторами (ендокринні порушення, напр. тиреотоксикоз; порушення обміну речовин, напр. цукровий діабет; захворювання крові, напр. анемія; м'язова недостатність, захворювання печінки тощо). Клінічно М. виявляється ознаками серцевої недостатності, що розвиваються поступово (задишка, збільшення печінки, набряки нижніх кінцівок), тривалими вентрикулярними болями в ділянці серця. В діагностиці М. велику роль відіграє електрокардіографія.

Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання; засоби, що поліпшують обмін речовин у міокарді. І. М. Ганджа.

МІОЛОГІЯ (від грец. *μῦς* (μύς) — м'яз і *λόγος* — вчення) — розділ анатомії, що вивчає м'язи.

МІОМА (від грец. *μῦς* (μύς) — м'яз і *βουλιμα* — пухлина) — доброякісна пухлина, що розвивається з м'язової тканини. Складається з клітин гладеньких м'язів — лейоміома, яка утворюється в шлунку та кишечнику, або з поперечносмугастих м'язових волокон скелета чи серцевого м'яза — рабдоміома. Лейоміоми та рабдоміоми зустрічаються рідко і виявляються випадково під час операції або при розтині. Звичайно М. захоплює і сполучну тканину — фіброміома (матки). Лікування переважно хірургічне.

МІОМЕРИ (від грец. *μῦς* (μύς) — м'яз і *μερος* — частина) — парні м'язові сегменти, послідовно розташовані в напрямі поздовжньої осі тіла зародка в усіх хордових тварин і людини. У деяких хордових (ланцетників, круглоротих і риб) М. зберігаються і в період постембріонального розвитку. М. відмежовані один від одного сполучнотканними прошарками — міосептами. Див. також М'язова система.

МІОПІЯ (від грец. *μῦος* (μύος) — короткозорий) — те саме, що й короткозорість.

МІОРЕЛАКСАНТИ (від грец. *μῦς* (μύς) — м'яз і лат. *relaxo* — послаблюю, вгамовую) — лікарські речовини, що спричинюють розслаблення поперечносмугастих м'язів, яке виявляється зниженням їх рухової активності або повним паралічем. Залежно від механізму дії М. поділяють на речовини центр. дії (які пригнічують структуру центральної нервової системи, що регулюють тонус поперечносмугастих м'язів, напр., непронал) і периферичної (що порушують перехід збудження з рухових нервів на м'язи; див. Кураре). М. центр. дії застосовуються при спинномозкових і центр. паралічах, розсіяному склерозі та ін. захворюваннях центр. нервової системи, а також при наркозі, лікуванні пристрасті.

МІОФІБРИЛИ (від грец. *μῦς* (μύς) — м'яз і лат. *fibrilla* — волоконце) — скоротливі елементи м'язових клітин. Будова М. гладеньких (соматичні) м'язів більшість нижчих безхребетних і мускулатура внутр. органів хребетних) та поперечносмугастих (соматична й серцева мускулатура членистоногих і хордових тварин) м'язів різна. Найкраще вивчені М. поперечносмугастих м'язових волокон. Осн. елементами М. є тонкі білкові нитки (міофіламенти, або протофібрили) двох типів: товсті міозинові (складаються гол. чин. з білка міозину; діаметр 100—200 Å), що утворюють анізотропний диск (диск А) з подвійним променезаломленням, і тонкі актинові (складаються в осн. з актину; діаметр 40—80 Å), що утворюють ізотропний диск (диск І), посередині якого проходить т. з. смужка Z — складне переплетіння білкових ниток. Ділянка М., обмежена двома смужками Z, наз. саркомером (див. мал.). Дана схема будови не є абсолютною. Див. також М'язове скорочення.

МІОЦЕНОВА ЕПОХА І МІОЦЕНОВИЙ ВІДДІЛ, міоцен (від грец. *μῦος* — м'яз і *καινός* — новий) — рання епоха неогенового періоду кайнозойської ери і відділу, що утворилися в той час. Виділив міоцен Ч. Лайель 1833. М. є настання після олігоценової епохи (див. Олігенова епоха і олігоценний відділ). Їй властиві інтенсивні гороутворюючі рухи (див. Гороутворення) і чергування солоних і майже прісноводних мор. басейнів. Тваринний світ М. є характеризується розвитком гіпаріонів, жираф, страусів, мав (у т. ч. людиноподібних). Рослинність була близькою до сучасної, але представники тропічної флори

були поширені значно північніше, ніж тепер. У межах України відклади міоцену (піски, глини, вапняки та ін.) поширені гол. чин. у Передкарпатському прогині, Закарпатському прогині, на Волино-Подільській плиті, в Причорноморській западині. З цими відкладами пов'язані родовища калійної (Калусько-Галицьке родовище калійних солей, Стебницьке родовище калійної солі) і кам'яної (Солотвинське родовище кам'яної солі) солей та ін. Див. також Кайнозойська ера і група.

В. Я. Дідовський.

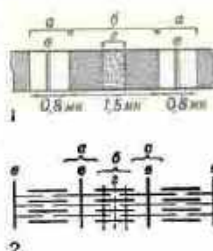
«МИР» — об'єднані електроенергетичні системи (ОЕС) європейських країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги. Першою ланкою створення системи «Мир» було спорудження (1958) міжсистемних ліній електропередачі між енергосистемами УНР і ЧССР, 1960 до них підключилась енергосистема НДР, 1961 — ПНР, з 1961 НДР, ПНР і ЧССР почали працювати паралельно, утворивши кільце, до якого радіально було підключено енергосистему УНР, а в липні 1962 через ЛЕП Мукачеве (СРСР) — Шайосегед (УНР) до них підключилась система «Львів-енерго» (СРСР). У 1963 до ОЕС «М.» підключилась енергосистема СРР, 1967 — НРБ. Енергосистемами країн — членів РЕВ, включаючи лінії передачі між ними і СФРЮ, працюють паралельно по 31 міжсистемній лінії електропередачі (в т. ч. одна лінія напругою 750 кВ), їхня пропускна здатність — 7,2 млн. кВт. На 1.1 1980 сумарна потужність паралельно працюючих електростанцій систем «М.» становила 133,3 млн. кВт, міжнар. обмін електроенергією 52 (1979) млрд. кВт-год (враховуючи поставки між ОЕС «М.» і енергосистемами поза ОЕС — Австрією, Югославією, Туреччиною). Створення єдиної мережі ОЕС країн — членів РЕВ — один з осн. напрямів розвитку співробітництва братніх країн у галузі електроенергетики, в розв'язанні енерг. проблем цих країн. Об'єднання енергосистем дає змогу збільшити взаємний обмін електроенергією між країнами-учасницями, зменшити заг. необхідний резерв потужності в енергосистемах, підвищити економічність їхньої роботи і надійність електропостачання споживачів. Керує системами «М.» Центральне диспетчерське управління (ЦДУ) об'єднаних енергосистем, місцезнаходження його — Прага. Управління забезпечує найекономічніші режими експлуатації системи, регулює надходження електроенергії відповідно до укладених угод. У листопаді 1977 країни — члени РЕВ підписали Генеральну угоду про перспективний розвиток об'єднаних електроенергетичних систем на період до 1990, яка передбачає спорудження в найближчі роки кількох міжсистемних ЛЕП напругою 750 тис. кВ. Це дасть можливість країнам-учасницям значно збільшити взаємні поставки електроенергії.

В. І. Дудчак.

«МИР», машина для інженерних розрахунків — сімейство малих електронних обчислювальних ма-

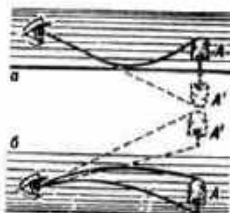

О. З. Минчинский.

Міофібрили: 1 — схема будови ділянки міофібрили; 2 — схема розміщення товстих (а) і тонких (б) міофіламентів (а — диск І; б — диск А; в — лінія Z; з — зона Н).

Міражі:
а — нижній;
б — верхній;
А — наземний
предмет;
А' — уявне
зображення
предмета
під час міражу.

шин, призначених для розв'язування інженерно-технічних і математичних задач. Машини «М.» створено в Ін-ті кіберетики АН УРСР під керівництвом В. М. Глушкова. Характерна риса машин «МІР» — високий рівень і складність матем. операцій, закладених в їхню структуру. В «М.-1» (1965) уперше в світі структурно реалізована *алгоритмічна мова*, близька до математичної, — мова МІР. Мова АНАЛІТИК, яка є далішим розвитком мови МІР і структурно реалізована в машині «М.-2» (мал.), дозволяє працювати не тільки з числами, а й з аналітичними (формульними) виразами. Машини «М.-2» та «М.-3» можуть виконувати операції символічного диференціювання та інтегрування, спрощення і перетворення формул за допомогою алгебр, співвідношень тощо. Машини «М.» допускають ефективну роботу в режимі діалогу, істотно полегшують взаємодію з людиною при створенні програм, проведенні обчислювальних експериментів, розв'язуванні науково-технічних та інженерних задач.

Лит.: Програмное обеспечение ЭВМ МІР-1 и МІР-2, т. 1—3. К., 1976.

О. А. Лещинський.
МІР ДЖАЛАЛ (справж. прізвище та ім'я — Пашаєв Мір Джагал Алі-огли; 13 (26).IV 1908, Ардебіль, тепер в Ірані — 28.IX 1978, Баку) — азерб. рад. письменник, літературознавець, засл. діяч науки Аз. РСР. Член КІРС з 1944. Друкуватися почав 1928. Автор романів «Воскресла людина» (1935), «Маніфест молоді людини» (1939), «Відрита книга» (1944), «Ровесники» (1948), «Нове місто» (1951), «Куди ведуть дороги?» (1957), новел, оповідань (збірки «Зростання», 1935; «Городній злодій», 1937; «Поздоровлення», 1939; «Слово про людяність», 1961, та ін.), літературознавчих праць «Особливості поезії Фізулі» (1940), «Літературні школи в азербайджанській літературі ХХ ст.» (1947), «Реалізм Мамедкулізаде» (1970). В оповіданнях «Насолода», «Перед балом» (обидва — 1942) змальовував самовіддану боротьбу укр. народу проти фашист. загарбників. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.
Тв.: Укр. перекл. — Оповідання. К., 1953; Рос. перекл. — Куда ведут дороги. М., 1979.

В. І. Ціпка.
«МІР ИСКУССТВА» — рос. художнє об'єднання. Сформувалося наприкінці 90-х рр. 19 ст. (офіційно — в 1900) в Петербурзі на основі гуртка молодих художників та любителів мистецтва на чолі з О. Бенуа та С. Дятлевіч. Як виставочний союз під егідою журн. «Мир искусства» в первісному вигляді існувало до 1904; в розширеному складі — в 1910—24. Ідейним центром об'єднання був журнал «М. и.» (1898—1904), який пропагував естетику символізму, зарубіжнє мист. стилю модернізму; велику увагу приділяв рос. мист. 18 — поч. 19 ст., а також нар. декоративно-ужитковому мистецтву. В літ. частині журналу вмішувалися релігійно-філос. твори Д. Мережковського, З. Гіппіус,

Л. Шестова, В. Брюсова, А. Белого та ін. Діяльність журн. і об'єднання «М. и.» відзначалася значними суперечностями. Протиставляючи бурж. дійсності принципи «вільного» мистецтва, покликаного надати життя справжнього духовного змісту, теоретики «М. и.» водночас відкидали традиції рос. революційно-демократичної естетики. Однак учасники виставок «М. и.» виступали з реалістич. творами, а в роки революції 1905—07 створювали зразки антицаристської політ. сатири. Крім основного ядра (Є. Лансере, Г. Остроумова-Лебедева, К. Соєв), серед якого були й прихильники неокласицизму (Л. Бакст, М. Добужинський, В. Серов), до «М. и.» входило багато петерб. і моск. живописців і графіків (І. Бібілін, О. Головін, І. Грабар, К. Коровін, Б. Кустодієв, Д. Митрохін, М. Періх, В. Серов, С. Чехонін та ін.). У виставках «М. и.» брали участь також М. Врубель, І. Левітан, М. Нестеров, з укр. майстрів — Г. Нарбут. Лит.: Гусарова А. П. «Мир искусства». Л., 1972; Лапшина Н. «Мир искусства». М., 1977.

МІР СЕД АЛІ (пр. и. і см. невід.) — художник-мініатюрист 16 ст., представник *тебрізької школи мініатюри*. Навчався у свого батька — Мір Мусавіра та *Бехзада*. Автор іл. до «Хамсе» Нізамі (дата рукопису 1539—43, Британський музей, Лондон). З 1555 жив в Індії, де заснував могольську школу мініатюри. В цей час з групою митців виконав іл. до рукопису «Хамзанаме» (1564—79).

МІР ТАКІ (справж. ім'я — Мір Мухаммад Такі; 1724, Агра — 1810, Лакхнау) — інд. поет. Писав урду і частково перс. мовою. Деякий час був придворним поетом в аудхського наваба (князя) в Лакхнау. Прожив повне знегод життя. У творчості М. Т. особливо виділяються ліричні газелі (6 збірок мовою урду й одна перською) та поеми-месневі. Найвідоміші месневі — «Полум'я кохання», «Море кохання» та ін. В поемі «Дракон» викривав поетів-заздрисників, своїх ворогів. Перс. мовою написав автобіографію і уклав антологію поезії урду.

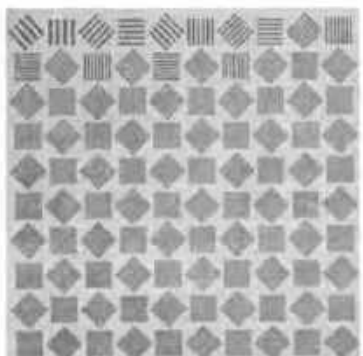
Ю. В. Покальчук.
МІРА, о Кита — перша відома довгоперіодична змінна зоря. Змінює блиск від 2,0 до 10,1 візуальної зоряної величини з періодом 331,5 доби; змінність її відкрита 1596. Діаметр М. бл. 500 млн. км (в 400 разів більший за діаметр Сонця), віддалі від Сонця 77 парсек. Колір — червоний. Спектр М. змінюється із змінною блиску. **МІРА** — філософська категорія для позначення єдності *якості* і *кількості*. Під М. розуміють інтервал, в якому зміна кількості не призводить до зміни якісної

Цифрова обчислювальна машина «МІР-2».

визначеності предмета. Збільшення або зменшення кількості тільки до певної межі не впливає на дану якість, далі ж зміни приводять до її знищення, до появи нової якості (див. *Перехід кількісних змін у якісні*). В свою чергу, зміна якості даного об'єкта веде до зміни її кількісних характеристик і М. Виникнення нового предмета або явища, а значить, і нової М. — закономірний процес розвитку природи, суспільства й мислення. Моменти переходу від однієї М. до іншої називають вузловими точками переходу від одного стану до іншого, а весь ланцюг переходу від одних кількісно-якісних станів до інших — вузловою лінією мір. У фіз.-хім. процесах ці вузлові точки можна визначити досить точно (агрегатні стани, М. ваги, М. інерції, молекула як певне співвідношення атомів тощо). В ширшому розумінні М. — це єдність протилежностей *сутності* і *явища*, *змісту* і *форми*, *свободи* і *необхідності* тощо. В галузі моралі М. має нормативний відтінок, у мистецтві сприймається як пропорційність, симетрія, гармонія.

В. І. Платицьков.
МІРА (франц. *mière*, від *mière* — прищипуватися, мітати; розкладати на світло) у фотографії — випробна таблиця, за допомогою

Штотикова міра.

якої визначають *роздільну здатність* світлочутливих фотографічних матеріалів і об'єктивів. Штотикова М. (мал.) являє собою таблицю з паралельними або радіальними штрихами, нанесеними з різною густиною на скляну пластинку або папір. Є також М. секторна — таблиця з темними та світлими секторами, що чергуються. Спостерігаючи зображення М., створюване оптичними пристроями, визначають, на якій його ділянці штрихи (зі збільшенням їхньої густоти) починають зливатися і, отже, граничну роздільну здатність фотоматеріалів і об'єктивів.

МІРА МНОЖИН — поняття, яке узагальнює поняття довжини відрізка на прямій, площі фігури на площині і об'єму тіла в просторі на множини більш загальної природи. Найважливішим у сучасній математиці є поняття *міри Лебега*, яка на прямій будується так: для довільної точкової множини *A* на прямій спочатку визначається зовн. міра μ^* (*A*) як нижня грань (див. *Верхня та нижня грані*) су-

ни довжин інтервалів із алічених наборів інтервалів, що покривають A . Множина A наз. вимірною, якщо для будь-якої множини B

$$\mu^*(B) = \mu^*(B \cap A) + \mu^*(B \setminus A).$$

Мірою Лебега множини на класі всіх вимірних множин є зовн. міра цієї множини. Вимірними за Лебегом є відрізки і об'єднання скінченного числа відрізків, а також множини складнішої природи, напр. множина всіх раціональних чисел на прямій (Π міра 0), множина всіх ірраціональних чисел на відріжку (0, 1) (Π міра 1). Аналогічно визначається міра Лебега на площині і в просторі. Поняття $M. m.$ має дуже важливе значення у функціональному аналізі, імовірностей теорії, теорії міри та ін. розділах сучас. математики. Запровадив його 1890 М. Е. К. Жордан для вузького класу множин (множини, вимірні за Жорданом), в якому об'єднання і перетин скінченного числа вимірних множин приводять до вимірних множин. Поняття міри Лебега ввів А. Лебег 1902 у зв'язку з побудовою сучас. теорії інтеграла (див. *Лебег інтеграл*). Дальший розвиток математики привів до створення так званої абстрактної теорії міри, де міра множини вводиться аксіоматично. Див.: Колмогоров А. Н., Фомін С. В. *Елементи теорії функцій і функціонального аналізу*. М., 1976; Халмош П. *Теорія міри*. Пер. з англ. М., 1953.

А. Я. Дорогощев.

МІРАБЕЛІ (франц. mirabelle) — група сортів сливи з дрібними, твердими, кисло-солодкими жовтими плодами округлої або овальної форми. Кісточка вільно відокремлюється. Плоди споживають свіжими і переробляють на варення, компоти й повидло. Відомі сорти: М. жовта, М. нандіська, М. дрібнопліда, М. версинева. У побуті М. неправильно наз. також плоди аличі.

МІРАБІЛІТ (від лат. mirabilis — дивний), глауберова сіль — мінерал класу *сульфатів*. $Na_2[SO_4] \times 10H_2O$. Сингонія монокліна. Густ. 1,46—1,49. Твердість 1,5—2,0. Частіше безбарвний і прозорий, іноді — мутний, білий з жовтуватим, синюватим або зеленуватим відтінком. Блиск скляний. Найбільші родовища М. — в СРСР, зокрема на Україні (в озерах Кримського п-ова і в Прикарпатті), в РРФСР — в озерах Кулундського і Барзінського степів, у Туркменії (зат. Кара-Боза-Гол). За рубежом великі родовища М. є в США, Мексиці, Аргентині. Використовують головним чином у хімічній (для одержання соди) і скляній промисловості, а також у медицині.

МІРАБЕ (Mirabeau) Віктор Рікеті, маркиз де (3.X 1715, Перпюї, Прованс — 13.VII 1789, Аржантей) — франц. економіст. Поділяв ідеї *меркантилізму*, згодом примкнув до *фізіократів*. Свої погляди виклав у книзі про податки. Проповідував принципи неутручання д-ви в економіку, критикував відкупну систему податків, був прихильником встановлення єдиного податку на «чистий

продукт» землевласників. Відстоював дрібне патріархальне сел. господарство.

МІРАБЕ (Mirabeau) Оноре Габріель Рікеті де (9.III 1749, Біньяйон, поблизу Немура — 2.IV 1791, Париж) — діяч *Великої французької революції*, граф. Син В. Мірабе. Видав ряд антимонархіч. памфлетів. У 1789 від третього стану обраний депутатом *Генеральних штатів*. Здобув популярність завдяки ораторському хисту. Боровся проти феод.-абсолютистського режиму, виражав погляди ліберальних бурж. і дворянських кіл. Проте його політ. платформа обмежувалася вимогою конституц. монархії. З посиленням у ході революції ролі нар. мас М. зайняв консервативну позицію й очолював велику буржуазію, яка прагнула припинити революцію. М. за велику винагороду уклав таємну угоду з королівським двором (квітень 1790). Зраду М. було доведено після повалення монархії (10.VIII 1792). Прах М. перенесли з Пантеону на кладовище для злощинців.

В. С. Білецький.

МІРАЖ (франц. mirage), маревняння аномальної *рефракції світла*, коли людина бачить, крім предметів у дійсному положенні або замість них, їхнє уявне зміщене зображення — перевернуте, збільшене або зменшене. Це зображення може спостерігатись під предметом (нижній М.), над предметом (верхній М.) і збоку від нього (боковий М.). М. виникає внаслідок викривлення світлових променів при незвичайному розподілі густини у нижніх шарах повітря. Найчастіше спостерігається у степах, пустелях, арктичних широтах, на морі та ін. Див. також *Оптичні явища в атмосфері, Фата-Моргана*.

МІРАКЛЬ (франц. miracle, від лат. miraculum — чудо) — жанр середньовічної релігійно-повчальної драми, сюжет якої закінчується «чудом», здійсненням богородицею або святими. Виник у Франції в 13 ст. («Гра про святого Миколая» Ж. Боделя, «Міраклі про Теофіла» Рюгбефа) і поширився в ін. країнах Європи в 14 ст. Сюжети М. являли собою драматизацію життів, християнських легенд, апокрифів, сх. переказів тощо. Незважаючи на релігійно-моралізаторську спрямованість жанру, в М. згодом вносяться побутові і розважальні мотиви. До жанру М. зверталися Л. Ф. Вега Карріо, Кальдерон де ла Барка, Тірсо де Моліна. В укр. лірі подібними до М. були деякі шкільні драми («Олексій, чоловік божий», 1673). В 19 — на поч. 20 ст. елементи поезити М. проявлялись у драматургії символізму, напр. у сатирич. легенді М. Метерлінка «Чудо святого Антонія» (1903).

Р. Т. Гром'як.

МІРАНДА (Miranda) Франсиско (28.III 1750, Каракас — 14.VII 1816, Кадіс) — венесуельський патріот, один з керівників боротьби за незалежність ісп. колоній в Америці в 1-й пол. 19 ст. Офіцер ісп. армії. Під час служби на Кубі зблизився з патріотично настроєними креольськими колами. В 1783, переслідуваний ісп. владою, був

змушений втекти до США. Після невдалих переговорів у США про подання допомоги патріотам Лат. Америки М. вирушив до Європи. М. — перший з відомих латиноамериканців, хто відвідав Росію (1786—87), більше 7 місяців подорожував по Україні, ознайомився з життям трудового народу. Виданий 1929 в Каракасі «Архів генерала Міранди», що містить воєнно-політ., геогр. і етногр. відомості, є важливим джерелом з історії України кін. 18 ст. В 1790 М. відвідав Англію, 1792 — Францію (де зблизився з *жирондистами*, став генералом революц. армії і відзначився в боях з *роялістами*). Під час війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26 у грудні 1810 очолював боротьбу за незалежність Венесуели. На поч. 1812 конгрес призначив М. генераліссимусом і надав йому диктаторські повноваження. В липні 1812 армія М., будучи неспроможною чинити опір іспанцям, капітулювала. М. був узятий в полон і висланий до Іспанії, де помер у тюрмі.

В. В. Пащук, А. А. Стрілко.

МІРАНДА — найближчий супутник Урана. Діаметр — бл. 500 км, серед. віддаль від центра планети — 130 400 км. Відкрив 1948 Дж. П. Койпер. Див. також *Супутники планет*.

МІРАЦІДІЙ (від грец. μετὰ τὴν φύσιν — немовля) — перша личинкова стадія індивідуального розвитку плоских червів — *дигенетичних присисів*. Тіло видовжене, довжиною 0,03—0,3 мм, вкрите війками. Звичайно М. виходить з яйця у воду, деякий час плаває, потім потрапляє в тіло проміжного хазяїна (гол. чин. молоска), де перетворюється на перухому спороцисту, з особливих клітин якої утворюються особини наступної стадії розвитку — *редії*.

МІРБЕ (Mirbeau) Октав (16.II 1848 чи 1850, Трев'єр, деп. Кальвадос — 16.II 1917, Париж) — франц. письменник. Літ. шлях почав кн. новел «Листи з моєї халупи» (1886), де змалював злиденне існування селян. У романах «Голгофа» (1886), «Абат Жюль» (1888), «Себастьян Рок» (1890) антибурж. і антиклерикальні тенденції послаблені анархічними ідеями, заглибленням в еротичку, хворобливу психіку героя. З 90-х рр. приєднався до демократичного руху. Разом з Е. Золя захищав А. Дрейфуса (див. *Дрейфуса справа*). В соціалістичній газ. «Орор» («Зоря») надрукував статті «Лист до пролетаря» (1897), «Голос вулиці». П'єса «Лихі пастухи» (1897, з укр. перекл.) — про антагонізм між фабрикантом і робітниками. В романах «Щоденник покоївки» (1900), «Справи є справи» (1903) картав бурж. мораль, владу грошей. Разом з А. Франсом виступив проти репресій царського уряду після революції 1905—07, проти арешту Максима Горького.

В. І. Пащенко.

МІРЗА (перс. мірза, скор. від мірзаде — син еміра, принц) — у шахському Ірані — титул членів царської родини.

МІРИ — засоби вимірювань, що відтворюють задані розміри фіз.

О. Мірабе.

Ф. Міранда.

Мірмекія. Маска Діонісія-Винограду. З ст. до н. е.

МІРИ ДОВЖИНИ

величини. Розрізняють М. одно-значні (з відтворенням одного розміру фіз. величини) і багато-значні (за їх допомогою відтворюють різні розміри однієї фіз. величини, напр. довжини). Однозначною М. є, напр., гиря певної (од-ної) маси, багатозначною — ліній-ка зі шкалою (багатьма поділками). Сукупність засобів вимірювань, що їх застосовують у різних спо-лученнях, наз. набором М.; деякі з них утворюють вимірювальні ма-газини. М. поділяють за фіз. величиною, розмір якої вони відтворюють (напр., *міри довжини*, *міри електричних величин*, *міри кутові*, *міри місткості*), та за *класом точності*. Є М. робочі (для практичних вимірювань), зразкові (по них звіряють робочі засоби вимірювань) і еталонні (див. *Ета-лон*). До М. належать також деякі речовини з відомими і відтворю-ваними властивостями: чисті гази (водень, кисень) і метали (золото, платина, срібло, цинк), чиста вода, беззольна к-та тощо. Крім того, як М. використовують спец. стан-дартні зразки (напр., зразки сталі визначеного складу і твердості).

МІРИ ДОВЖИНИ — засоби вимірювань (*міри*), що ними відтворюють задані розміри довжини. Розрізняють М. д. штрихові (з нанесеними на них штрихами), кінцеві (з двома плоскими паралель-ними вимірювальними поверхнями, що обмежують міру) і штрихо-кінцеві (кінцеві міри з штрихами); одно- і багатозначні; зразкові і робочі. Їх поділяють також за *класом точності*. Штрихові М. д. (вимірювальні лінійки та стрічки, рулетки тощо) бувають найчастіше багатозначні, кінцеві (напр., вимі-рювальні плитки, мал.) — тільки однозначні. М. д. використовують у вимірювальній техніці, машино-будуванні, метрології та ін.

МІРИ ЕЛЕКТРИЧНИХ ВЕЛИ-ЧИН — засоби вимірювань (*міри*), що відтворюють задані розміри електричної величини. Є М. є. в. одно- і багатозначні (регульовані); зразкові і робочі; різні за *класом точності*. З М. є. в. комплекту-ють набори, їх об'єднують також у вимірювальні магазини електр. опорів, ємностей або індуктивнос-тей. До однозначних М. є. в. на-лежать, напр., вимірювальні *рези-стори*, вимірювальні електричні *конденсатори*, до багатозначних — *радіотех. варіометри*, електр. кон-денсатори змінної ємності. М. є. в. застосовують у вимірювальній техніці, електроніці, метрології тощо.

МІРИ КУТОВІ — засоби вимірю-вань (*міри*), що відтворюють за-дані розміри кута. М. к. (мал.) бувають: одно- і багатозначні; зразкові і робочі; різні за *класом точності*. До однозначних мір належать кутові плитки, що від-творюють один розмір кута. До багатозначних — кутові плитки з кількома відтворюваними кута-ми, *лімби* і *призми*. З кутових мір складають набори. М. к. застосо-вують в астрономії, вимірювальній техніці, геодезії, метрології тощо.

МІРИ МІСТКОСТІ, *міри об'єму* рідин або газів — засоби вимірю-вань (*міри*), що відтворюють за-дані розміри об'єму. Бувають одно-

і багатозначні; зразкові і робочі. Їх розрізняють також за *класом точності*. М. м. (мал.) являють собою металеві або неметалеві посудини з однією або багатьма поділками, по яких і визначають об'єм. Застосовують їх у вимірю-вальній техніці, медицині, метро-логії, хімії тощо.

МІРИКАРІЯ (*Myricaria*) — рід кущових або напівкущових рос-лин родини тамариксових. Листки видовжено-лінійні, дрібні, луско-видні. Квітки в китицях, часто ко-лосовидних, двостатеві, здебільшо-го дрібні, білі, рожеві або лілові. Плід — коробочка. Понад 10 видів, поширених у Європі й Азії. В СРСР — 6 видів, з них у УРСР — два: *М. лускувата* (*M. squa-mosa*), росте на піщаних берегах гірських річок, щебенистих схилах у Криму; *М. німецька* (*M. germanica*), росте по берегах, долинах річок у Карпатах, зх. частині Лісостепу. М. культиву-ють у садах і парках, застосовують в озелененні. Вся рослина містить *дубильні речовини* і чорний барв-ник; у листках понад 80 мг% віта-міну С, 7—11% танінів.

«МІРІЛО ПРАВЕДНЕ» — збір-ник законів і моральних настанов Давньої Русі 2-ї пол. 13 ст.; одна з пам'яток феодального зако-нодавства Русі. Дійшло до нас у рукописах 14—16 ст. «М. п.» складається з двох частин: 1-а містить судження про праведні й неправедні суди; 2-а має характер судейника і об'єднує велику к-сть норм візантійського, слов'янського й давньорус. права («Руську *паве-ду*», Статут Володимира Всеволо-довича та ін.).

МІРІВЛІС (*Μυριβήλης*) Стратіс (справж. ім'я та прізвище. — Евста-тіос Стаматопулос, 1892, с. Сі-кам'я, о. Лебос — 12.VII 1969, Афіни) — грец. письменник, член Афіської академії (з 1958). У першій зб. оповідань «Червоні історії» (1914) відтворив події Балканських воєн 1912—13, учас-ником яких був. Оси. твір — анти-воєнний роман «Життя в мо-гили» (1924). В повісті «Василь Арнаут» (1943) тема Руху Опору перегукється з темою нар.-виз-вольної боротьби 18 ст. проти тур. поневолення. Автор романів «Зо-лотоока вчителька» (1933), «Арго-навт» (1936), «Пречиста русалка» (1949). Деякі оповідання перекла-дено укр. мовою.

МІРКУВАННЯ — ланцюг *умо-вноводів*, викладених у логічно по-слідовній формі. М. називають так-же послідовний ряд *суджень* щодо якого-сь питання, де з поперед-ніх суджень неодмінно випливають наступні, внаслідок чого випливає відповідь на поставлене в М. пи-тання.

МІРМЕКІЙ — давньогрец. місто б. ст. до н. е. — 3 ст. н. е. на пн. березі Керченської бухти (тепер тер. Крим. обл.). Спочатку був самостійним містом, згодом увій-шов до складу *Боспорської держа-ви*. Систематичні розкопки прова-дяться з 1934. Виявлено залишки

оборонних мурів, башт, житл. кварталів, культового району, ви-робничих споруд. Інтерес станов-лять залишки численних виноро-бень (існували з 3 ст. до н. е.) і рибозасолювальних цистерн 2—3 ст. Населення М. займалося зем-леробством, виноградарством, ви-норобством, заготівлею солоної ри-би, ремеслами і торгівлею. Місто карбувало свою монету з зображен-ням мурашки (М. грец. мовою означає «Мурашник»). Іл. с. 29.

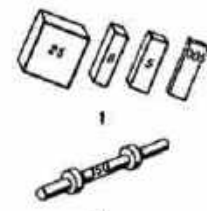
Мірмекій. Розкопані залишки місь-кого кварталу елліністичного періоду.

МІРМЕКОФІЛЬНІ РОСЛИНИ [від грец. *μύρμηξ* (μύρμηκος) — му-рашка і *φίλος* — люблю] — росли-ни, що їх використовують мурашки. Мурашки або оселяються в поро-жнистих органах рослин — у стеб-лах, *межуваннях*, колосках тощо, або живляться багатини на білках, цукри й жири т. з. *мюллеровими*, *белтовими* та ін. тільцями, що ут-ворюються при основі черешків, на листках тощо. М. р. зустрічаються переважно в тропі-ках Америки та Пд.-Сх. Азії.

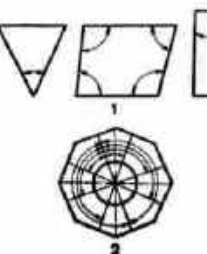
МІРМУХСІН (повне ім'я — Мірсаї-дов Мірмухсін, н. 3.V 1921, Ташкент) — узб. рад. письменник. Член КПРС з 1946. Літ. діяль-ність почав 1938. Збірник віршів — «Вірність» (1945), «Фергана» (1949), «Серпе і філософія» (1963); поеми «Зелений кишлак» (1948), «Рідні» (1953), «Авеста» (1980), роман у віршах «Зізд і Адиба» (1958) — про сучасника, труді-ника, дружбу народів. Автор по-вістей «Білий мармур» (1958), «Нічні блискавки» (1964), «Жін-ка в чадрі» (1979), романів «За-гартування» (кн. 1, 1964), «Сини сталенара» (1972), «Зодчий» (1974), «Коріння і листя» (1981), твори для дітей. Україні присвятив кіль-ка віршів. Перекладач віршів Т. Шевченка. Нагороджений 3 орде-нами «Знак Пошани», ін. орден-ми, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — Маленька лікарка. К., 1956; Слива та урюк. К., 1960; Рос. перекл. — Цвети, Узбекистан Ташкент, 1951; Лириче-ские строки. М., 1958; Зодчий. М., 1979; Чаткальский тигр. М., 1980.

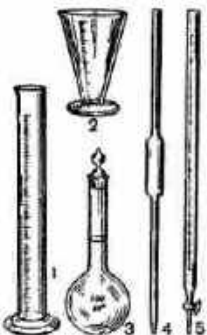
МІРОВАЯ ЕКОНОМІКА І МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕ-НИЯ — щомісячний журнал Ін-ституту світової економіки і між-народних відносин АН СРСР. Ви-ходить у Москві з липня 1957. Ви-світлює проблеми сучас. держ.-мо-нополістичного капіталізму, аналі-зує найбільш важливі й актуальні питання економіки, внутр. і зовн. політики капіталістичних країн, світового революц. процесу та со-ціальної, політ. і екон. зміни в краї-нах, що розвиваються. Значне місце посідає міжнар. і внутріп-оліт. огляд, характеристика класо-

Кінцеві *міри довжини*: 1 — прямокутні плос-копаралельні (плитки) 2 — циліндрична.

Міри кутові: 1 — кутові плитки; 2 — призма (стрілками по-значено відтворювані мірами кути).

Міри місткості: 1 — мірний циліндр; 2 — мензурка; 3 — ко-ла; 4 — піпетка; 5 — бюретка.

Міроура підземна.

вої і парт. структури капіталістичних д-н. Журнал публікує матеріали, присвячені рад. зовн. політиці, поглибленню зовнішньоекон. зв'язків і поділу праці соціалістичних країн. Постійна увага приділяється критиці сучас. бурж. і реформістських соціальних і політ. доктрин.

МІРОН (Μύρων) — давньогрец. скульптор серед. 5 ст. до н. е. Н. в Елевтерах (на кордоні Беотії з Аттикою). Працював у Афінах. У своїх творах злинявся від архаїчної умовності, прагнув передати постаті в русі. Створював переважно статуї атлетів, переможців у спортних змаганнях. Найбільш відома статуя М. «Дискобол» дійшла до нас у римських мармурових копіях (одна з них — у Нац. музеї в Римі). Скульптурна група «Афіна і Марсія», яка знаходилася колись на Афініському Акрополі (дійшла у рим. мармурових копіях, кожна постать окремо). З літ. джерел відомо й про ін. статуї М. із зображенням давньогрец. богів і тварин. Античні поети не раз славили його скульптуру «Теліада». М. відомий і як майстер *торевтики* (виконував кубки з рельєфними зображеннями). Літ. див. також до ст. *Афіна*, т. 1, с. 301; на окремому аркуші до ст. *Греція Стародавня*, т. 3, с. 448—449.

Лит.: МIRON и Поликлет. [Альбом]. М., 1961.

МІРОУНГА, морський слон, хоботий тигр (Mirounga) — рід морських ссавців род. *справжніх тигрів*. Тіло (довж. самців 4,5—6 м, маса до 3,5 т) вкрите коротким, глибоким волоссям покривом від світло-бурого до коричневого і чорного кольорів. Самці більші від самок, а також відрізняються наявністю на кінці морди своєрідного хобота завдовжки до 40 см. М. — стадні мігруючі тварини. Живаються переважно рибою або головоногими моллюсками. Самка щорічно після бл. 350-денної вагітності народжує 1 малю. 2 види: М. північна, або північний морський слон (*M. angustirostris*), поширена вздовж Тихоокеанського узбережжя Пн. Америки від Каліфорнії до Пд. Аляски; М. південна, або південний морський слон (*M. leonina*), поширена в субантарктичних водах. У зв'язку зі зменшенням чисельності промисел М. обмежений.

МІРОШНИЧЕНКО Євгенія Семівна (н. 12.VI 1931, с. Радянське, тепер Вовчанського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. співачка (лірико-колядерне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1965). В 1957 закінчила Київ. консерваторію (клас сольного співу М. *Донаві-Тессейра*) і стала солісткою Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. В 1961 стажувалась у театрі «Ла Скала» (Мілан). Партії: Венера («Енеїда» Лисенка), Іолан («Мілана» Г. Майбороди), Стася («Перша весна» Жуковського), Віолетта, Джильда («Траніата», «Ріголетто» Верді), Манон («Манон» Массне), Розіна («Севільський цирульник» Россіні); заголовна роль у телефільмі «Люція ді Ламмермур» (1980). Концертна діяльність. Нагороджена орденами Леніна, Жовтневої Революції, Дружби народів. Держ.

премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

Лит.: Зоценко М. Срібні струни. К., 1963.

МІРОШНИЧЕНКО Тетяна Кузьмівна (н. 18.II 1933, с. Пашкове, тепер Барвінківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1960. Після закінчення 1956 Харків. ін-ту мист. ім. І. Котляревського працює в Запоріж. укр. муз. драм. театрі ім. М. Шорса. Ролі: Юнона («Енеїда» за Котляревським), Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Кассандра («Кассандра» Лесі Українки), Тетяна і Мавра («У неділю рано зілля копала...» Кобилянської), Юлька («Сторінка щоденника» Корнійчука) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

В. М. Гайдабуря. **МІРТОВСЬКИЙ** Микола Васильович [24.II (8.III) 1894, Саратов — 16.IV 1939, Львів] — укр. рад. невропатолог, засл. діяч науки УРСР (з 1948). Член КПРС з 1952.

Закінчив мед. ф-т Саратов. ун-ту (1916), з 1920 — співробітник цього ун-ту. В 1930—35 — професор Дніпроп., в 1935—39 — Львів. мед. ін-ту. Праці М. присвячені питанням клініки й лікування *епілепсії, ботулізму й гіперкінезів*, захворюванням *вегетативної нервової системи*, гострим порушенням мозкового кровообігу тощо.

МІРУТСЬКИЙ ПРОЦЕС — судовий процес 1929—32, інспірований англ. колонізаторами в м. Мератху (Мірут, Індія) над 32 лівими лідерами руху. Заарештованих (Ш. А. Данге, М. Ахмеда та ін.) звинуватили в змові нібито з метою позбавити англ. короля влади у Брит. Індії й засудили до тривалого ув'язнення, а М. Ахмеду винесли смертний вирок. Проте під тиском громадськості рішення суду було переглянуто (строк ув'язнення скорочено, а М. Ахмеду смертний вирок замінено ув'язненням).

МІРШАКАР (Міршакаров) Мірсайд [н. 23.IV (6.V) 1912, кишлак Сідиев, тепер Рушанського р-ну Горно-Бадахшанської а. о.] — тадж. рад. письменник, нар. поет Таджики. РПР (з 1962). Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1930. Автор поем «Стяг перемоги» (1934), «Золотий кишлак» (1942), «Непокірний Пяндж» (1949; за дві останні — Держ. премія СРСР, 1950), «Ленін на Памірі» (1955), «Погляд Леніна» (1962), «Сторінки кохання» (1972), «Бунт розуму» (1980), п'єс «Ташбек і Гульчубан» (1946), «Трагедія Усманова» (1957), «Караван щастя» (1974) та ін., зб. віршів і поем, у яких показав історичні вихи в житті тадж. народу. М. — один із зачинателів тадж. дитячої л-ри. Перекладач творів Т. Шевченка; присвятив йому вірш. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Т.: Укр. перекл. — Подум'яний полх. К., 1979; Рос. перекл. — Любов і дол. М., 1964; Поводя жизни. М., 1972; Избранное. М., 1977.

МІС (Mies) Герберт (н. 23.II 1929, Мангейм, тепер ФРН) — діяч нім. й міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї робітника. Працював на 3-дз в Мангеймі. В 1945 всту-

пив до Компартії Німеччини (КПН), з 1954 — член її Правління. Після заборони КПН (1956) продовжував активну політ. діяльність. В 1968 — чл. Федерального к-ту по створенню *Німецької комуністичної партії* (НКП), з 1969 — член Президії Правління і заст. голови НКП. З 1971 очолював також Секретаріат Правління НКП. З листопада 1973 — голова НКП. Нагороджений орденом Леніна. **МІС ВАН ДЕР РОЕ** (Mies van der Rohe) Людвіг (27.III 1886, Ахен, тепер у ФРН — 17.VIII 1969, Чикаго, США) — нім. і амер. архітектор. У 20-х рр. — один з лідерів *функціоналізму*, в 1930—33 — директор «Баугаузу» в Дессау. З 1938 — в США, де розвивав ідею завершеної «універсальної форми», створив тип будівлі паралелепіпеда з сталевим каркасом, нерозчленованим внутр. простором і суцільними скляними стінами (комплекс Іллінойського технологічного ін-ту в Чикаго, 1942—58; конторські будинки — Сігрен-біндинг у Нью-Йорку, 1958). В 50—60-х рр. його творчість мала вплив на архітекторів США й Зх. Європи. Літ. с. 33.

Лит.: Мачульський Г. К. Мис ван дер Роє. М., 1969.

МІСІОНЕРСТВО (від лат. *missio* — вирядження, доручення) — діяльність релігійних організацій по поширенню свого віровчення і навернення до нього іновірців. Характерне для всіх релігій, але особливо для *християнства* та *ісламу*. Фактично являє собою замасковану форму політ. поневолення народів колоніальних і залежних країн. Так, насадження *католицизму* було ідеологічним прикриттям нім. феод. колонізаторського наступу на Схід. Місіонери брали активну участь у *християнських походах*, у здійсненні політики *Ватикану*, спрямованої на покатоличення слов'янських народів. За допомогою ордену *єзуїтів* Ватикан підтримував загарибницьку політику польсь. феодалів на Україні, став ініціатором *Брестської унії* 1596. На зх.-укр. землях уніатська церква широко використовувала М. для придушення революц.-визвольного руху. В 20—30-х рр. 20 ст. під прапором «Католицької акції», проголошеної папою Пієм XI, уніатські місіонери разом з укр. бурж. націоналістами намагалися перетворити Зх. Україну на «санітарний кордон» проти комунізму. *Руська православна церква* за допомогою М. здійснювала насильницьку християнізацію нерос. народностей. В епоху імперіалізму М. стало складовою частиною імперіалістичної політики *неоколоніалізму*. 2-й Ватиканський собор 1965 прийняв декрет про місіонерську діяльність католицької церкви, спрямований на дальшу активізацію католицького місіонерства. С. М. Волжак.

МІСІОНЕРСЬКІ ШКОЛИ — навч.-виховні заклади, які відкриваються й утримуються релігійними (переважно християнськими) місіями для поширення *християнства* й підготовки місіонерів з місцевого населення. Перші М. ш. виникли під час *християнських походів*. На Україні М. ш. не було,

Е. С. Мірошніченко.

Т. К. Мірошніченко.

Мірон. Статуя Марсія. Мармур. Середина 5 ст. до н. е. Латеранський музей. Рим.

хоч діяльність численних католицьких навч. закладів у 16 — на поч. 20 ст. за своїм спрямуванням була близькою до *місіонерства*. М. ш. в Росії виникли ще в кін. 14 ст. Ліквідовані в зв'язку з декретом РНК РРФСР від 11.XII 1917 про передачу всієї справи виховання й освіти в духовного відомства у відання Наркомосу РРФСР.

Т. Л. Пономаренко.
МІСНИЦТВО — система феод. ієрархії в Російській державі 15—17 ст. Місце феодала на службовій шкалі визначалося родовитістю, знатністю, заслугами його і предків перед царем. Розвиток у Росії *абсолютизму*, держ. інтереси країни привели до поступового обмеження, а згодом (1682) і до ліквідації М. На Україні подібною до М. була система призначення місц. феодалів на урядові посади *Великого князівства Литовського* і Речі Посполитої в 15—17 ст. **Переносно** — дотримання вузькомісцевих, дуже обмежених інтересів, що завдають шкоди заг. справі.

МІССІСІПІ — ріка в Пн. Америці, в межах США. Довж. 3950 км, від витоків Міссурі — 6420 км (одна з найбільших рік світу). Площа бас. 3268 тис. км². Бере початок на височині Блек-Хіллс витоком Ніколлет-Крік, впадає у Мексиканську зат. Атлантичного ок. шістьма рукавами, утворюючи велику *дельту* (пл. бл. 32 тис. км²). У верх. течії (до гирла р. Міссурі) М. тече у вузькій долині, перетинає невеликі озера, місцями — пороги, перекази. В серед. течії (від гирла Міссурі до впадіння р. Огайо) ширина долини становить 10—15 км, швидкість течії уповільнюється, русло розгалужується на рукави. В нижній частині ширина русла становить 2—2,5 км, воно звивисте, обвалюване; долина розширюється до 70—100 км. Характерні численні рукави, стариці. Гол. притоки: Міссурі, Арканзас, Ред-Рівер (праві), Вісконсін, Іллінойс, Огайо (ліві). Живлення переважно снігове й дощове. Для режиму М. характерні весняно-літня повінь і дощові паводки. Часто бувають великі, навіть катастрофічні поводи. Пересічна витрата води змінюється від 1900 м³/с у верхів'ї до 19 000 м³/с у гирлі. Щорічно вода виносить бл. 360 млн. т наносів. Замерзає М. у верх. течії на 3—4 місяці. М. — важлива трансп. магістраль США. Судноплавна від гирла до м. Сент-Пол (понад 3000 км), океанські судна підіймаються по М. до м. Батон-Руж. Судноплавні канали та каналізовані річки з'єднують її з бас. Великих озер. Довжина судноплавних шляхів у бас. М. понад 25 тис. км. Вантажоборот на нижній М. становить 7 млн. т на рік. Осн. вантажі — нафтопродукти, буд. матеріали, кам. вугілля тощо. Води М. забруднені пром., побутовими та с.-г. відходами. Гол. міста і порти: Міннеаполіс з Сент-Полом, Давенпорт, Сент-Луїс, Мемфіс, Батон-Руж, Новий Орлеан. **Г. Є. Гришанков.**
МІССІСІПІ — штат на Пд. США. Площа 123,6 тис. км². Нас. 2,4 млн. чол. (1977). Адм. ц. — м. Джексон. Поверхня рівнинна. На Пд. оми-

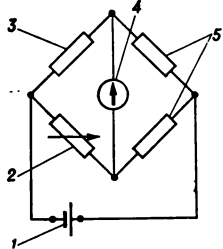
вається водами Мексиканської зат. Гол. ріка — *Missicini*. На Пн. і Пд. збереглися масиви лісів. Провідна галузь г-ва — землеробство. Значні плантації бавовнику, за збором якого М. посідає одне з провідних місць у країні. Вирощують також пшеницю, кукурудзу, сою, рис, цукр. тростину. Розвинуте тваринництво та птахівництво. Підприємства суднобуд., нафтопереробної, хім., текст., швейної, целюлозно-паперової й харчової пром-сті. Видобування нафти і газу. Найбільше місто — Джексон. **МІССУРІ** — ріка в Пн. Америці, в межах США, права, найбільша притока *Missicini*. Довж. 4740 км, площа бас. 1370 тис. км² (частина басейну — в Канаді). Бере початок у Скелястих горах двома витоками. У верхів'ї тече в глибоких ущелинах, подекуди — порожиста. У середній течії перетинає плато Міссурі, у пониззі — Центральні рівнини, має звивисте, нестале річище; заплава обвалювана. Гол. притоки: Йеллоустон, Платт, Канзас (праві). Живлення снігове й дощове. Пересічна витрата води у гирлі бл. 2250 м³/с, максимальна — 19 000 м³/с. Характерні катастрофічні повені. Вода каламутна (твердий стік — бл. 220 млн. т на рік). На М. споруджено водосховища, греблі. Використовують для зрошування, потреб енергетики, судноплавства. На М. — міста: Су-Сіті, Омаха, Сент-Джозеф. Канзас-Сіті.

Г. Є. Гришанков.
МІССУРІ — штат у центр. частині США. Площа 180,4 тис. км². Нас. 4,8 млн. чол. (1977). Адм. ц. — м. Джефферсон-Сіті. Більшу частину тер. займає хвиляста рівнина, на Пд. — плато Озарк (заввишки до 540 м). Гол. ріки — Міссісіпі та Міссурі. Видобувають свинцеву і залізну руди, цинк, кам. вугілля, барит, буд. матеріали. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. (особливо авіавакерна, автомоб., радіоелектронна, виробн. дорожньо-буд. і с.-г. машин тощо) і харч. (м'ясоконсервна і борошномельна). Підприємства металург., хім., цем., швейної, шкіряно-взут. галузей. Гол. пром. центри — Сент-Луїс, Канзас-Сіті. У с. г. переважає тваринництво. Вирощують кукурудзу, сою, пшеницю і овес, з тех. культур — бавовник.

МІСТ — споруда, що прокладає шлях над перешкодою. Мости зводять через річки або ін. водотоки (власне М.), шляхи (*шляхопроводи*), яри та ущелини (*відвідки*), замість насипів (*естакади*). За призначенням розрізняють *автоташлахові мости*, *залізничні мости*, *міські мости*, *пішохідні мости*, М. суміщені (наприклад, для автомоб. шляху й залізниці), *акведуки* і М.-канали, М. для газу і нафтопроводів. Осн. елементами М. є *опори і прогонові будови моста*. Розрізняють *аркові мости*, *балкові мости*, *вісячі мости* (у т. ч. вантові мости), *рамні мости*, М. консольні (див. *Консольна система* в будівельній механіці) і комбіновані (див. *Комбінована система* в будівельній механіці). Є також *наплавні мости* (у т. ч. *понтонні мости*), *розвідні мости* і М. збірно-розбірні. М. поділя-

ють на одно- і багатопрогони; з ізду по верху, по низу або посередині (з проїзною частиною відповідно в верхній, нижній частині або в межах висоти прогонової будови); низько- і висоководні; залізобетонні (у т. ч. з *попередньо напруженого залізобетону*), сталезалізобетонні, металеві, кам'яні й дерев'яні (гол. чин. тимчасові). Осн. параметри М. і мостових *переходів* (заг. довжину, довжину прогону, що його перекривають, ширину, підмостовий *габарит*) встановлюють у процесі проектування. В СРСР за розмірами, складністю проектування і буд-ва М. класифікують на малі, середні й великі (заг. довжиною відповідно до 25, 25—100 і більш як 100 м або з довжиною прогону понад 60 м). Будують їх за типовими або індивідуальними проектами спеціалізованих організацій. М., побудовані за індивідуальними проектами, М. з досвідними конструкціями та деякі ін. піддають випробуванням на статичне і динамічне навантаження. М. зводили ще в давнину (дерев'яні споруди через рр. Тібр, Дунай, Рейн, кам'яні аркові споруди в Китаї, Старод. Римі, Іспанії). На Русі буд-во дерев'яних М. (здебільшого наплавних) набуло розвитку з 10 ст., кам'яних — з поч. 16 ст. Перший металевий (чавунний) М. побудовано в Англії через р. Северн (1779), пізніше — в Росії (Петербург, 1784) та ін. країнах. Водночас розвивалось (США, Англія) буд-во ланцюгових споруд. Перші вісячі М. в Росії зведено у Петербурзі (1824—27), великий *ланцюговий міст* споруджено у Києві (1847—53). З поч. 20 ст. одним з осн. матеріалів для М. став залізобетон (М. аркові, балкові). Перший в практиці мостобудування вантовий залізобетонний М. споруджено (1963) у Києві через гавань р. Дніпро. До найбільших сучасних М. вантової системи належить Московський міст через р. Дніпро в Києві (1976). В розвитку мостобудування велике значення мали праці М. А. Бєлєтьєвського, Д. І. Журавського, Л. Ф. Ніколаї, Є. О. Патона, Г. П. Передерія, Л. Д. Проскуракова, М. С. Стрелецького, Ф. С. Ясинського, Г. К. Євграфова, С. В. Кербедза та ін. вітчизняних учених, а також Е. Фрейсіне, швейц. інж. Р. Майєра (1872—1940) та ін. Осн. тенденціями сучас. мостобудування є використання збірних мостових конструкцій, *уніфікація* і *типізація* збірних елементів, розвиток конструктивних систем М., збільшення довжини прогонів, застосування високоміцних сталей, легких сплавів і високоміцних бетонів, заміна клепапань зварюванням (перший в СРСР металевий суцільнозварний М. — міст імені Є. О. Патона), розробка типових *опалубок* і монтажних агрегатів. Іл. див. до ст. *Будівництво* (т. 2), *Залізобетонні конструкції* (т. 4) та *Київ* (т. 5).

Лит.: Стрелецький Н. Н. Сталезалізобетонні мости. М., 1965; Євграфов Г. К., Богданов Н. Н. Проектирование мостов. М., 1966; Мости и сооружения на дорогах, ч. 1—2. М., 1972; Индустриальное строительство мостов. К., 1978; Проектирование дере-

Одиннарий міст вимірювальний постійного струму:

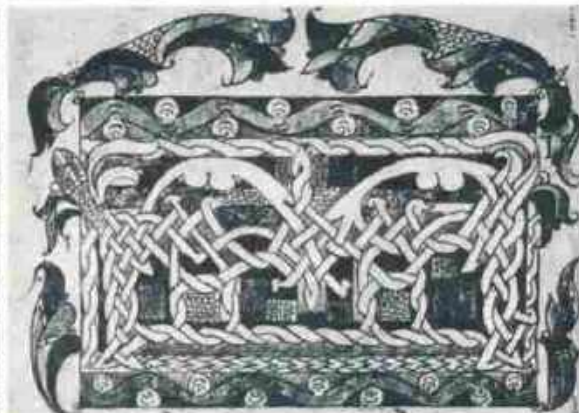
1 — джерело струму; 2 — регульований зразковий опір; 3 — вимірюваний опір; 4 — гальванометр; 5 — нерегульований зразковий опір.

До ст. Мініатюра.

Євангеліст Лука. Мініатюра з Остромирового євангелія. 1056–57. Державна публічна бібліотека імені М. Є. Салтикова-Шедріна в Ленінграді.

1
2
34
5
67
8
9

До ст. Мініатюра.

1. Христос у славі вічає Ярополка та княгиню Ірину. Мініатюра з Трірського псалтиря в Чивідале (Італія). 1078–87. 2. Танці пера Саулом. Мініатюра з Київського псалтиря. Фрагмент. 1397. 3. Облога міста. Мініатюра з «Хроніки Георгія Амартола». 1293. Державна бібліотека СРСР імені В. І. Леніна в Москві. 4. Портрет Богдана Хмельницького з «Літопису Самійла Величка». 1720. 5. Плетінчаста заставка з Євангелія. Кінець 16 ст. Бібліотека Академії наук СРСР у Ленінграді. 6. Мініатюра з рукопису «Житіє Зосими і Савватія».

Кінець 16 ст. Державний історичний музей у Москві. 7. Торос Ростілі. Аркуш із зображенням ангелів і жінок миронисниць із святої міни (Чашо) Гетума II. 1288. Матенадаран. Єреван. 8. Індійська мініатюра «Хосров-шах виявляє покірність Бабуруні». 16 ст. Державний музей мистецтва народів Сходу в Москві. 9. Мініатюра з зображенням сцени урочистого піднесення «Великих французьких хронік» лбатом Гільйомом Філіппом Добром, герцогові Бургундському. 15 ст. 2, 4 і 9 — Державна публічна бібліотека імені М. Е. Салтикова-Шchedріна в Ленінграді.

линних і залізобетонних мостов. М., 1978; Шаповал І. П. Проектирование мостов и путепроводов на автомобильных дорогах. К., 1978.

МІСТ ВИМІРЮВАЛЬНИЙ — прилад з мостовою (здебільшого з мостиками-діагоналями між зажимами) схемою з'єднання елементів, яким вимірюють опір, ємність, індуктивність та ін. електричні величини; різновид вимірювального електричного приладу. Принцип дії М. в. полягає у порівнянні вимірюваної величини з відомими зразковими мірами електричних величин. Опір вимірюють мостами постійного або змінного струму (мал.); одинарними (для значних опорів), подвійними (якщо визначають невеликі опори) або комбінованими. В разі безперервної зміни опорів використовують автомат. мости такого типу. Їмність, індуктивність та ін. електр. величини вимірюють мостами змінного струму. М. в. наз. зрівноваженням, якщо в ньому, коли включити джерело живлення, електр. струму (за показанням гальванометра або ін. індикатора) не буде. Менш точними є незрівноважені мости. Об'єднуючи М. в. з вимірювальними перетворювачами, визначають деякі неелектр. величини (напр., т-ру). М. в. використовують у лабораторіях, на підприємствах.

МІСТ ІМЕНІ Є. О. ПАТОНА — металевий суцільнозварний міський міст через Дніпро у Києві. Споруджений 1953. Довжина моста (мал.) 1543 м, ширина проїзної частини (по ній прокладено трамвайну лінію) — 21 м. Міст балкової конструкції (з суцільними гол. балками двотаврового перерізу, прогонами 58 і 87, вис. 3,6 м), двадцятишестипрогонний, з опорами на кесонній основі (див. Кесон). Прогонові будови моста складаються з 264 однотипових великих блоків (довж. кожного 29 м), під час монтажу яких зварено 10 668 м швів. Щоб підвищити безпеку руху, на мосту 1968 (вперше в СРСР) встановлено напівжорстке огороження. В'їзд на міст з правого берега Дніпра оформлено проїздами доричного ордеру, а з лівого — двома колонами вис. по 20 м. Проектували і споруджували міст: ін-т «Укрпроектстальконструкція», Мостогазін № 2 тресту «Мостобуд № 1», Ін-т електростроїварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР та Дніпроп. з-д метало-конструкцій ім. І. В. Бабушкіна. Безпосередню участь у проектуванні і будівництві моста брав Є. О. Патон, ім'ям якого названо цю споруду. І. Ю. Баренбойм.

Міст імені Є. О. Патона.

МІСТА-ГЕРОЇ — найвидніший ступінь підзнаки, який встановлено для міст СРСР. Почесне звання «Місто-герой» присвоюють Указом Президії Верховної Ради СРСР. Першими цього почесного звання були удостоєні міста Москва, Ленінград, Київ, Волгоград, Севастополь, Одеса (8.V 1965), потім — Новоросійськ, Керч (14.IX 1973), Мінськ (26.VI 1974) і Тула (7.XII 1976). За Положенням, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.V 1965, М.-г. вручаються орден Леніна, медаль «Золота Зірка» та грамота Верховної Ради СРСР. Окремим указом тоді ж Брестській фортеці було присвоєно почесне звання «Фортеця-герой» з врученням ордена Леніна та медалі «Золота Зірка». За «Загальним положенням про ордени, медалі і почесні звання СРСР», затвердженим 3.VII 1979 Президією Верховної Ради СРСР, звання «Місто-герой» і «Фортеця-герой» присвоюються за масовий героїзм та мужність їхніх захисників, виявлені в боротьбі за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини.

І. В. Архипов.
МІСТА-ПОБРАТИМИ, поріднені міста — міста різних країн, які встановлюють між собою контакти з метою налагодження взаєморозуміння і дружби, зміцнення миру і співробітництва між народами шляхом обміну досвідом в галузі культури, освіти, економіки, спорту, туризму, а також ведення міського господарства. Рух М.-п. виник у роки 2-ї світової війни, коли мешканці Сталінграда і Коєнтри обмінялись посланнями солідарності (1942). Понад 140 рад. міст встановили товариські зв'язки майже з 470 містами зарубіжних країн (1979), Москва підтримує контакти більш як із 50 столицями. Наприклад, 17 міст УРСР та 2 райони Києва мають зв'язки з різними галузях сусп. життя з 42 містами 13 капіталіст. країн. Черговий, 9-й Всесвітній конгрес поріднених міст зібрався 1977 в Гаделупі. У серпні 1978 в Києві відбулася п'ята зустріч представників рад. і фініських М.-п. Рад. М.-п. 1964 створили Асоціацію по зв'язках рад. і зарубіжних міст, яка є колективним членом Всесвітньої федерації поріднених міст (ВФПМ). Ряд міст СРСР має індивідуальне членство у ВФПМ. Остання неділя квітня відзначається як Всесвітній день поріднених міст.

В. І. Євїтов.
МІСТЕРІЯ (грец. *μυστήρια* — таємні священнодіяння, таїнства) — жанр середньовічного релігійного театру в Зх. Європі. Зародилася й розвинулася з літургійної драми; остаточно сформувалася в 14 ст., її розквіт припав на 15—16 ст. Сюжети в М. (як і тематика) були традиційно релігійні; брали їх переважно з Біблії та Євангелія, але часто трактували в побутовому плані. Між сценами реліг. змісту вставляли світські інтермедії. Текст М. складався з віршів; вистави тривали кілька днів, їх давали в святкові й ярмаркові дні на май-данах. Сцену будували у формі півкола 30—100 м завдовжки й на ній одночасно показували до 20

місць дії. Гол. ролі виконували аматори — переважно міські ремісники; в масових сценах іноді брало участь понад 500 осіб. Популярною була «Містерія страстей господніх» А. Гребана (серед. 15 ст.). У Франції йшли М. й на істор. сюжети (про Жанну д'Арк, про св. Людовіка та ін.). В 17—18 ст. духівництво і влада заборонили вистави М., бо вони далеко відходили від тексту й догматів «св. писма». В 19—20 ст. М. збереглися лише в Німеччині (в баварському селі Обераммергау) і в Іспанії (с. Ельче). Елементи М. відобразилися в укр. драмі 17—18 ст. Використовувалися М. у виставах польського «Театру Народового» (Варшава). В світовій літературі терміном «Містерія» називають і романтичні алегоричні драматизовані твори, для яких характерні поєднання фантастичного з реальним, таємничість, філософічність. Ці риси притаманні, напр., творам «Кайн» Байрона, «Дядя» Міцкевича, «Іжорський» Кюхельбекера, «Великий люд» Шевченка. В жанрі М. написана «Містерія-буф» Маяковського (1918). В 1920 в першотравневий день в Петрограді була поставлена «Містерія визволення праці».

МІСТИФІКАЦІЯ (від грец. *μυστικός* — таємничий, той, хто знає таїнства, і лат. *facio* — роблю) — вигадка з метою ввести когось в оману — жартома, на розвагу або зі злісним наміром.

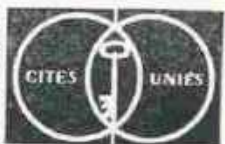
МІСТИФІКАЦІЯ ЛІТЕРАТУРНА — навмисне приховування авторства, приписування власного твору іншій, реальній або вигаданій особі, нар. творчості. Напр., шотландець Дж. Макферсон 1760—63 видав власні твори, приписавши їх нар. поету Оссіану, який, за переказами, жив у 3 ст. В 1817—23 в Чехії під виглядом нар. епосу було опубліковано «Краледворський рукопис», списки якого нібито виявив В. Гаука. Характер М. л. мав виступ молодого укр. письменника під прибраним чоловічим ім'ям Марко Вовчка. Один з видів М. л. — публікація оригінального твору як перекладу — в умовах царської цензури часто був засобом політ. конспірації.

Г. К. Сидоренко.
МІСТИЦИЗМ (від грец. *μυστικός* — таємничий) — у широкому розумінні — погляди і уявлення, які приписують природним і суспільним явищам надприродне, таємне, недоступне пізнанню і поясненню начало. У вузькому розумінні — релігійно-філософські концепції можливості безпосереднього спілкування людини з надприродними силами — богами, демонами, духами тощо. Містицизм властивий усім релігіям і течіям ідеалістичної філософії. На рівні буденної свідомості виражається в ілюзійних видіннях, «одкровеннях», «освяченнях» тощо. М. лежить в основі всіх форм магії. В давнину був характерний для конфуціанства, піфагореїзму, на поч. н. е. — для неоплатонізму і неопіфагореїзму.

Розквіт М. припадає на середньовіччя, коли він відігравав не лише негативну роль, оскільки опозиція феодализму й офіц. церкві часто

Міс-ван дер Роє. Домініон-центр у Торонто. 1967.

Міста-побратими. Емблема поріднених міст.

МІСТО

Містобудування. План забудови Львова. 15—18 ст. Реконструкція.

Найбільші міста СРСР

Міста	1980 тисяч чоловік
Алма-Ата	928
Баку	1030
Волгоград	939
Горький	1358
Дніпропетровськ	1083
Донецьк	1032
Ерван	1036
Казань	1002
Київ	2192
Красноярськ	807
Куйбишев	1226
Ленінград	4638
Мінськ	1295
Москва	8099
Новосибірськ	1328
Одеса	1057
Омськ	1028
Перм	1008
Рига	843
Ростов-на-Дону	946
Саратов	864
Свердловськ	1225
Ташкент	1816
Тбілісі	1080
Уфа	986
Харків	1464
Челябінськ	1042

Зростання міст і міського населення в УРСР

	1919	1939	1959	1970	1979
Кількість міст	103	264	332	387	406
Кількість селищ міського типу	—	469	744	861	901
Міське населення, млн. чол.	6,8	13,6	19,2	25,7	30,5
В % до всього населення УРСР	19	34	46	55	61

знаходила вираз у містичних вченнях ересей. Нині М. притаманний окультизм, спирітизм, теософії, антропософії, ірраціоналізм, інтуїтизм. Криза бурж. ідеології призводить до посилення в ній тенденцій М. Загалом усі різновиди М. антинаукові і відіграють реакційну соціальну роль.

О. С. Оніщенко.

МІСТО — великий населений пункт, жителі якого зайняті головним чином у промисловості, торгівлі, а також у сфері обслуговування, в науці, культурі, управлінні. М. є центрами зосередження населення, не зв'язаного безпосередньо з с. г. Для них характерна тер. концентрація виробн., підвищена густота заселення і компактність забудови. М. тісно пов'язане з навколишнім районом, активно впливає на нього, є госп. і культур., а здебільшого й адм. центром. При віднесенні поселень до категорії М. законодавчі органи різних країн застосовують різні критерії й показники: чисельність населення (людність), адм. функції, нар.-госп. функції, міські ознаки (рівень благоустрою) та ін. Тому в різних країнах до М. віднесені поселення з різною кількістю жителів. Правовий статус. В СРСР М. поділяються на три категорії: респ., обл. і районного підпорядкування. Віднесення того чи ін. населеного пункту до категорії М. регулюється законодавством союзних республік. В УРСР діє «Положення про порядок перетворення, обліку, найменування і реєстрації населених пунктів, а також розв'язання деяких інших адміністративно-територіальних питань в Українській РСР», затверджене Указом Президії Верховної Ради УРСР від 28.VI.1965. М. респ. підпорядкування в УРСР — це великі екон., культур. і адм. центри з населенням понад 500 тис. ж. До категорії М. обл. підпорядкування належать населені пункти з розвинутою пром-стю, значним комунальним г-вом, держ. житловим фондом і населенням понад 50 тис. ж., які є екон. і культур. центрами для близько розташованих населених пунктів. До М. районного підпорядкування відносять благоустроєні населені пункти, що мають пром. підприємства, комунальне г-во та ін., з населенням не менше як 10 тис. ж., переважно більшість яких становлять робітники, службовці та члени їхніх сімей. Органами держ. влади в М. є міські Ради нар. депутатів (див. *Місцеві Ради народних депутатів*). М. виникли з переходом від первіснообщинного до класового устрою в процесі сусп. поділу праці,

який «приводить насамперед до відокремлення промислової і торгової праці від праці землеробської і, тим самим, до відокремлення міста від села» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 3, с. 19). Перші М. виникли в 4—3-му тис. до н. е. у Месопотамії, Єгипті, Індії, Китаї, в басейнах і поблизу великих рік.

У 2—1-му тис. до н. е. найбільшими М. були столиці рабовласницьких д-в (Рим, Карфаген та ін.). Для античного суспільства характерні рабовласницькі М.-держави (поліси) — у Греції (Афіни, Коринф), Малій Азії (Мілет, Ефес). Найдавніші М. на тер. СРСР відомі з 1-го тис. до н. е. в Закавказзі (Еребуни та ін.), Серед. Азії (Самарканд), на узбережжі Чорного м. (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). У сх. слов'ян М. були укріпленими поселеннями (М. означало огорожене місце), пізніше М. стають центрами князівської влади, ремесел і торгівлі. В Київській Русі в кінці 10 ст. було бл. 25 М., у т. ч. Київ, Чернігів, Смоленськ, Новгород, Псков та ін., у 12 ст. — бл. 220 М. В період монголо-тат. навали (1236—40) більшість М. була зруйнована.

Зі зростанням і зміцненням Рос. централізованої д-ви М. відроджуються, зростає їхня кількість, у т. ч. на Україні, особливо після возз'єднання України з Росією (1654), возз'єднання укр. правобережних і пд. земель у 18 ст. Зростанню М. сприяло формування єдиного загальнорос. капіталістичного ринку.

Після скасування кріпосного права (1861) прискорюється розвиток капіталізму, а з ним і зростання М. Вони стають центрами пром-сті, торгівлі, фінанс. капіталу, культури. Разом з тим М. — це центри формування робітн. класу і революц. руху. За переписом 1897 в Рос. імперії було понад 900 М., у т. ч. в губерніях України — 112; в них проживало відповідно 16,8 млн. ж. і 2,6 млн. ж. Найбільші міста (тис. ж.): Петербург — 1265, Москва — 1039, Одеса — 404, Рига — 282, Київ — 245, Харків — 174, Тбілісі — 160, Ташкент — 156. На Україні тільки 11 М. мали понад 50 тис. ж., у т. ч. 4 — понад 100 тис. ж. У 1913 міське населення в сучас. межах СРСР становило 18%, в УРСР — 19%. Рівень благоустрою був дуже низький — водопровід мали всього 10% квартир, каналізацію — 2—3%, переважала (80%) одноповерхова забудова з великими контр-растами центру і робітн. околиць з нетрями, особливо у пром. районах Донбасу, Катеринослава, в портових та ін. районах. За роки Рад. влади в СРСР, у т. ч. на Україні, здійснено велику програму містобудування, а також житлово-цивільного будівництва на основі соціалістичних перетворень, індустріалізації, розвитку всіх галузей економіки і культури, що супроводилося швидкою урбанізацією. Кількість М. в СРСР за 1926—76 зросла з 709 до 2013, а міське населення 1980 досягло 167,3 млн. ж., що становило 63% всього населення країни. За пла-

нами рад. архітекторів збудовано бл. 1000 нових М., які стали пром., енерг., трансп., адм.-культур. та ін. центрами; трудящі одержали мільйони квартир з усіма вигодами, в М. існує сучас. система культур.-побутового (див. *Побутове обслуговування населення*) і мед. обслуговування. Житл. фонд в М. і селищах міськ. типу УРСР збільшився з 97 млн. м² 1940 до 427,6 млн. м² 1979. Великої шкоди М. завдали фашист. окупанти. На Україні, зокрема, зруйновано 714 міст і селищ. За повосени роки їх відбудовано й реконструйовано. Нові М. виросли в Донбасі (Вуглегірськ, Молодогвардійськ та ін.), Придніпров'ї (Нова Каховка, Дніпропетровськ та ін.), в зах. областях УРСР (Новолинськ, Красноград, Долина) та в ін. районах. Сотні М. оновлено архіт. ансамблями, різними спорудами, озелененими житл. масивами в нових мікрорайонах (див. *Благоустрій населених місць, Озеленення міст, Міський транспорт*). На основі генеральних планів, розроблених для всіх М., здійснюється архіт. планування зонирування територій, упорядкування старих забудов. Збудовування ведеться переважно 5—9-поверховими будинками з застосуванням індустріальних методів буд-ва і прогресивних матеріалів. Новими по суті стали такі великі М., як Запоріжжя, Донецьк, Макіївка, Краматорськ та ін., які були раніше робітн. селищами. На поч. 1980 в УРСР налічувалося 412 міст, у т. ч. з населенням понад 100 тис. ж. — 46 (1939—24). Зростає кількість М.-«мільйонерів»: 1959 — 1, 1979 — 5 (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк). Урбанізація в 20 ст. охопила всі країни і швидко зростає, особливо в період сучас. наук.-тех. революції. В 1800 в М. жило 3% населення Землі, 1909 — 13,6%, 1970 — 36,3%, 2000 (за експертною оцінкою ООН) їх буде 51%. Вели-

Найбільші міста світу з населенням 5 млн. і більше жителів

Міста	Населення, тис. чол.	Рік оцінки або перепису
Бомбей	8200	1981
Буенос-Айрес	2972 (8436) *	1975
Джакарта	4973 (понад 5000)	1973
Каїр	5144	1977
Калькутта	(9200)	1977
Лондон	6970	1977
Лос-Анджелес	2727 (7032)	1975
Мехіко	(13 906)	1977
Москва	7915 (8099)	1980
Нью-Йорк	7481 (11 572)	1975
Париж	2290 (10 000)	1975
Пекін	7570	1970
Сан-Паулу	5187 (5870)	1970
Сеул	6879	1975
Токіо	8433 (11 696)	1978
Чикаго	3099 (6978)	1975
Шанхай	(10 820)	1970

* Цифри в дужках — населення з передмістями.

ких М. з населенням понад 100 тис. ж. у світі бл. 2000, в СРСР — 272 (поч. 1979). В СРСР відповідно до рішень ЦК КПРС і Рад. уряду здійснюється планомірний розвиток М., обмеження надмірного зростання великих і стимулювання росту малих і середніх М. Розвитком М. керують Ради нар. депутатів, він базується на нар.-госп. плануванні, використанні сучас. містобудівних методів і довгострокових програм розвитку М. з урахуванням наук.-тех. прогресу і його соціально-екоп. наслідків на перспективу. Див. також *Агломерація населених пунктів, Архітектура, Житло*, статті про столиці та окремі міста союзних республік, зарубіжних держав.

Лит. див. до статей *Архітектура, Містобудування, Житлово-цивільне будівництво*. Л. М. Корєцький.

МІСТОБУДУВАННЯ — теорія і практика планування та забудови міст, що охоплює широкий комплекс соціально-економічних, санітарно-гігієнічних, технічних і архітектурних проблем. М. як вид архіт. й будівельної діяльності визначається соціальним ладом і рівнем розвитку продуктивних сил суспільства, культурою, природно-кліматичними умовами й нац. особливостями країни. М. має глибоку історію. Вже в серед. 3-го — на поч. 2-го тис. до н. е. давні цивілізації при забудові населених пунктів (Хараппа й Мохенджодаро в Індії, Вавилон, столичні міста стародавніх Китаю, Єгипту, Ірану, Бірми та ін.) використовували елементи регулярного планування. В М. Греції Стародавньої склалися принципи регулярного планування міст з виділенням політ. і реліг. центрів (агора й акрополь). Таке планування набуло поширення й у буд-ві міст у грец. колоніях (Херсонес у Криму, 5 ст. до н. е., та ін.). У Римі Стародавньому воно стало панівним (Помпея, Остія та ін.). Зароджувалася теорія М. (трактати *Вітрувія*, 1 ст. до н. е.). Для середньовічних міст Європи характерна нерегулярна, лінійна й радіально-кільцева планувальна структура, з фортечними стінами по периметру (Нердлінген, Німеччина; Краків, Польща; Прага, Чехія, та ін.). В давньорус. М. характер планування визначався особливостями рельєфу; міста частіше будували на височинах біля злиття рік (Київ, Чернігів, Новгород, Псков). Центром міста був *дитинець*, який, крім оборонної ролі, мав значення громад. й політ. центру. Вулиці звичайно сходилися до воріт (місто Ярослава в Києві) або до міської торг. площі (Новгород). Класичним прикладом радіально-кільцевого планування є забудова середньовічної Москви. В епоху *Відродження* для міст Зх. Європи характерне регулярне планування центрів і створення ансамблів площ (ансамбль пл. Капітолію в Римі, 1546, арх. Мікеланджело). Тоді розроблялися проекти г. з міст-фортець (арх. Ф. Мартіні, *Вазарі Молодший*, В. Скамоцці), розвивалася теорія М. (Л. Б. Альберті). Регулярне планування центрів характерне для міст Зх. областей

України [Львів, Станіслав (тепер Івано-Франківськ) Броди та ін.]. Для М. епохи *барокко* типові парадні ансамблі, які мали уособлювати силу й велич влади (*Версаль*, П'яцца дель Попола в Римі). В серед. 18 — на поч. 19 ст. міста Європи будували з прямокутною мережею вулиць і системою відкритих площ, до ансамблів входили й набережні (площа Згоди в Парижі, 1753—75, арх. Ж. Габріель). На основі трипроменевої планувальної схеми будувалися Петербург (1703, арх. Леблон). На Пд. Україні розвивалася трипроменева схема центру міста (Катеринослав (тепер Дніпропетровськ) 1790, арх. І. Старов) і прямокутна мережа кварталів (Миколаїв, з 1789, інж. І. Князев; Одеса, 1794, інж. Ф. Деволян). До найбільш відомих містобудівних ансамблів належить *Кругла площа* в Полтаві (з 1809). В епоху капіталізму міста розвивалися стихійно. Криза капіталізму стимулювала розвиток містобудівних теорій: *дезурбанізм*, пов'язаний з ідеєю міста-саду, й *урбанізм* (проекти арх. Ле Корбюзьє). В 20-х рр. 20 ст. виникли нові теорії М. — територіальне планування, або *районне планування*. Було створено проект районного планування (м. Донкастер, Великобританія, 1921—22, арх. Л. Аберкромбі й Т. Джонсон). В 50-х рр. бурхливе стихійне зростання міст викликало чергову кризу М. капіталістичних країн. Виникли нові теорії М. (арх. К. Доксіадіс та ін.), які пропонували зростання міст здійснювати створенням уздовж доріг безперервних смуг поселень, що прилегло до *агломерації населених пунктів*. У Великобританії розвивається буд-во *міст-супутників*. У 60-х рр. набуло поширення япон. теорія *метаболізму* (арх. К. Танге та ін.) й теорія європ. мобільного буд-ва й просторового (тривимірного) розвитку міст (франц. арх. Е. Альбер, І. Фрідман та ін.). Автори цих теорій пропонували зведення штучних ярусів над старими містами, створення гігантських споруд деревозовидного характеру чи у вигляді конусів, що підносяться вгору, а також міст над мор. затоками тощо. До найбільш досконалих містобудівних ансамблів сучасності належить м. Чандигарх в Індії (1951—56, арх. Ле Корбюзьє), столиця Бразилії — Бразілія (1960—77, арх. Л. Коста, О. Німейєр та ін.), ансамбль центру Гаяри у Франції (1955—60, арх. О. Перре, Ж. Турнан).

У перші роки Рад. влади в СРСР почалася розробка нових принципів планування й забудови міст. Для рад. М. 1917—33 характерне селище буд-во, створення нових (Магнітогорськ, Кузнецьк, Комсомольськ-на-Амурі) і реконструкція старих міст на основі *генеральних планів*. У 1924 складено один з перших у практиці світової М. проект районного планування Апшеронського п-ова в Аз. РСР (проф. А. Ігнатьєвський та ін.), 1929—30 розроблено проект районного планування Донбасу (арх. А. Станіславський, Д. Богорад та ін.). На Україні під буд-ва ро-

бітничих с-ш при пром. підприємствах Донбасу, Харкова, Дніпропетровська перейшли до створення великих житлових районів і адм. центрів (соцмістечко в Кривому Розі, 1929—33, арх. В. Заболотний; *Дзержинського площа* в Харкові, 1925—32). У 1936—40 для міст України було розроблено ген. плани з чітким зонуванням території, з виділенням зон для розвитку пром-сті, буд-ва житла й зон відпочинку. Трудовим подвигам народу стали відбудова й реконструкція численних міст, селищ, сіл, зруйнованих нім. фашистами під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Відбудовано міста Волгоград, Мінськ, Тернопіль, Севастополь і багато ін.; проведено радикальну перебудову центр. магістралей Києва (*Хрещатик*), Дніпропетровська (проспект Карла Маркса, арх. О. Малишенко), Запоріжжя (проспект Леніна, арх. Г. Вегман, Ю. Романенко); створено нові адм.-культур. центри в Херсоні, Миколаєві, Луцьку, Ровно, Кіровограді; збудовано нові міста (Нова Каховка, Нововолинськ).

Специфіка розселення в СРСР забезпечує рівномірне розміщення продуктивних сил, залучення до господарського використання природних ресурсів, комплексну охорону навколишнього середовища, що сприяє прискореному екон. і політ. розвитку всіх республік Радянського Союзу. За роки Рад. влади збудовано понад 1 тис. нових міст (Волзький, Тольятті, Братськ, Навої, Шевченко, Мирний, Іллічєвськ, Дніпроград, Енергодар та ін.). Містобудівні проблеми в них розв'язуються з урахуванням створення пром. і житлових районів, а також зон відпочинку й дотриманням сан.-тех. вимог (див. *Водопостачання, Повітряний басейн, Ізоляція, Очищення населених місць, Санітарно-захисна зона*). Передбачається *інженерна підготовка і благоустрій населених місць*, формуван-

Містобудування. Мінськ. Схема плану Ленінського проспекту. 50-і роки 20 ст.

Містобудування. Запоріжжя. 60—70-і роки 20 ст. Схематичний план.

МІСТОБУДУВАННЯ НАУКОВО-ДОСЛІД- НИЙ І ПРОЕКТНИЙ ІНСТИТУТ

ня раціональної системи міських шляхів, а також організація розгалуженої мережі культур-побутового, мед. та ін. обслуговування населення.

В 1966 затверджено нові ген. план Москви (під керівництвом арх. М. Посохіна) й Ленінграда (арх. В. Каменський та ін.). В 1967 затверджено ген. план Києва (арх. Б. Приймак, В. Гречина, Г. Слупський та ін.), за яким осн. композиційною вісю стає Дніпро й житл. райони в його заплаві (Русанівка, 1963—72; Березняки, 1968—74; Оболонь, 1974—78; Виноградар, 1974—79). Великі архіт. комплекси створено в Алма-Аті, Баку, Владивостоку, Донецьку та ін. містах; збудовано нові житл. райони в Харкові (Салтівський, 1973—80, арх. Л. Тюльпа, І. Демешко), Дніпропетровську (Перемога, 1972—80, арх. О. Хавкін, М. Кудрявський та ін.), Мінську (Зелена Лука, арх. Е. Левіна, А. Волк та ін.), Єревані (Аван-Арінді, арх. К. Мартіросян та ін.), Вільнюсі (Лаздінай, 60-і рр., арх. В. Чеканаскас та ін.) і багатьох ін. містах.

Велика увага приділяється збереженню містобудівної спадщини. Створено проекти комплексного розвитку міст-заповідників (Суздаль, Ростов-Великий, Псков, Новгород, Бухара, Таллін), на Україні — Кам'янець-Подільський (1969, арх. А. Іванова, Є. Водзинський, Ю. Нельгонський), Луцьк (1970, арх. Б. Колосок, Л. Санджаров). В істор. містах (Москва, Ленінград, Київ, Чернігів, Львів) визначено зони регульованої забудови й зони ландшафту, що охороняються.

Багато в чому схожі проблеми розвитку М. в країнах соціалізму. Розроблено ген. план підбудови й реконструкції Варшави (1946, арх. Р. Піотровський, В. Скибневський, Я. Захватович та ін.), створено проекти реконструкції центрів Софії (1948, арх. Г. Овчаров, Д. Цолов), Берліна (1964—69, арх. Н. Нетер, Р. Крон та ін.); збудовано нові міста й житлові комплекси (м. Нове Тихе, ПНР, 1947, арх. К. Вейхерт, А. Адамовська; м. Дніпроград, НРБ, 1948, арх. Л. Тонка та ін.); житлові райони: Західний парк у Софії, 1958—63, арх. К. Боса та ін.; Стегін у Варшаві, 1975—78, арх. Я. Гребська, Т. Кобилянський). Соціалістичне М. розвивається на основі районного планування відповідно до довгострокових прогнозів розвитку продуктивних сил, на основі комплексного проектування й буд-ва всіх осн. частин міста — житл. районів, пром. і міських комунальних зон, громад. і загальноміських центрів, магістральних вулиць, зон масового відпочинку й курортних зон при раціональному використанні землі з максимальним благоустроєм та озелененням. Для забудови якнайбільше використовуються непридатні для с.-г. угідь землі, складний рельєф, заплави річок з наливом ґрунту під забудову, а також підземний простір. Див. *Архітектура, Ландшафтна архітектура*, статті про окремі міста, розділи *Архітектура* в статтях про окремі країни.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Лит.: Бунин А. В., Саваренская Г. Г. История градостроительного искусства, т. 1—2. М., 1953—71; Баранов Н. В. Современное градостроительство. М., 1962; Основы советского градостроительства, т. 1—4. М., 1966—69; Градостроительство СССР. М., 1967; Станиславский А. И. Планировка и застройка городов Украины. К., 1971; Смоляр И. М. Развитие социалистических городов. М., 1970; Голошко Г. В., Килессо С. К., Колонієць М. С., Хохол Ю. Ф. Современная архитектура Радянської України. К., 1974; Рагон М. Города будущего. Пер. с франц. М., 1969; Реконструкция и развитие крупных городов УССР. К., 1974. С. К. Килессо

МІСТОБУДУВАННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І ПРОЕКТНИЙ ІНСТИТУТ, Київський містобудування. Створений 1963 в Києві на базі науково-дослідного інституту містобудування колишньої Академії будівництва й архітектури Української РСР та Архітектурно-планувальних майстерень Укрдипроекту. Ін-т проводить дослідження з питань розвитку та економіки містобудування, розселення, районного планування, планувальної структури та архітектурно-просторової композиції забудови міст і селищ України й Молдавії, розробляє проблеми транспорту, ландшафтної архітектури, оздоровлення й перетворення навколишнього середовища, розміщення й планування курортних районів, зон відпочинку, здійснює експериментальну перевірку і апроваджує результати наук. досліджень у проектуванні. Готує кадри наук. працівників у галузі містобудування в спеціалізованій та заочній аспірантурі. Ін-т виконує проектні роботи з осн. напрямів своєї діяльності. За проектами ін-ту забудовуються нові міста України (Дніпрорудне, Червоноград, Нововолинськ, Дніпродзержинськ, Південне та ін.).

МІСТО-СУПУТНИК — місто або селище міського типу, що розвивається поблизу більшого міста й тяжіє до нього як до центру у виробничому, господарському й культурно-побутовому відношеннях. Основою для створення М.-с. є пром. підприємства, н.-д. установи, вищі навч. заклади, які будуються поблизу великого центру або виносяться з нього в результаті реконструкції. Створення М.-с. сприяє усуненню надмірної концентрації пром.-сті й населення у великому місті та впорядкуванню розвитку всієї очолюваною ним агломерації (див. *Агломерація населених пунктів*).

МІСТРАЛЬ (Mistral) Габрієла (справж. ім'я та прізвище — Лусіла Годой Алькаят; 7.IV 1889, Вікунья, пров. Кокімбо — 10.I 1957, Гемстед, США) — чилійська поетеса і громад. діячка. Вчителювала з 16 років. В 1922 уряд Мексики запросив М. взяти участь у здійсненні реформи нар. освіти. З 1924 як чл. консул подовгу жила в Італії, Іспанії, Португалії, Бразилії, США. Брала участь у діяльності Ліги націй, згодом — ООН. 36. поезій «Відчай» (1922) поставила М. в число провідних латиноамер. поетів. 36. «Тала» (1938)

пронята фольклорними індіанськими мотивами. Автор збірки «Давидія» (1954), публіцистичної статті «Прокляте слово» (1950), що є пристрасним закликом до миру. Нобелівська премія, 1945.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. «Всесвіт», 1979, № 4; [Вірші]. В кн.: Поезія 80, в. 1. К., 1980; [Вірші]. «Дніпро», 1981, № 3; Рос. перекл. — Стихи. М., 1959; Лірика. М., 1963. Лит.: Сіро Алегрія. Мій друг Габрієла Містраль. «Всесвіт», 1979, № 4. В. С. Харитонов.

МІСТРАЛЬ (Mistral) Фредерік (8.IX 1830, с. Майан, департамент Буш-дю-Рон, н. Пд. Франції — 25.III 1914, там же) — прованс. поет. Перші твори опублікував в антології «Провансальці» (1852). З 1854 — учасник, далі — ватажок руху *фелібрів*, метою якого було відродження *провансальської мови*, розвиток провансальської л-ри. Поезія М. (як і фелібрів загалом) формувалася в руслі романтизму. На фольклорній основі побудовано поему «Мірейо» (1859), «Поему про Рону» (1897) тощо. Творам М. властива певна ідеалізація народного життя Провансу й національної старовини, деякий релігійно-містичний відтінок. Склад словник провансальської мови («Скарбниця Фелібрижу», 1879—87). Нобелівська премія, 1904.

Тв.: Укр. перекл. — Мірейо. К., 1980; Рос. перекл. — Мирей. М., 1977. Д. С. Налівайко.

МІСТРАЛЬ (франц. mistral) — холодний пн. або пн.-зх. вітер на Середземноморському узбережжі Франції. Досягає 30 м/с. Утворюється внаслідок проникнення холодного повітря з суходолу між Альпами й Піренеями. Найчастіше спостерігається у грудні, січні й червні. Див. також *Вітри місцеві*.

МІСХОР — приморський кліматичний курорт на *Південному березі Криму*, за 13 км на Зх. від Ялти, з якою його з'єднує шосе. Лікувальні заходи: морські купання, кліматично-віноградолікування. Показання: захворювання серцево-судинної системи, органів дихання (нетуберкульозного характеру), нервової системи, а також порушення обміну речовин, недовір'я та ін. Санаторії, будинки відпочинку, пансіонати.

МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ — місто, село або інший населений пункт, у якому громадянин живе постійно або переважно. Визначення М. п. особи має юрид. значення (напр., для вирішення питання про підсудність, відкриття спадщини, здійснення виборчих прав). Рад. закон не встановлює обов'язкового М. п., проте можна мати лише одне М. п. Тимчасове, навіть тимчасове проживання особи в ін. місці (в зв'язку з навчанням, перебуванням на військовій службі тощо) не можна вважати новим М. п. Для *неповнолітніх*, що не досягли 15 років, або громадян, які перебувають під опікою, М. п. визначається місцем проживання їхніх батьків (усиновителів) або опікунів (ч. 2 ст. 17 ЦивК УРСР).

МІСЦЕВА ПРОМИСЛОВІСТЬ — сукупність промислових підприємств, об'єднань, фірм, пром. ком-

Г. Містраль.

Містобудування. Центр міста Каракаса «Сімон Болівар». Вене-суела. 1938. Архітектор С. Домінгес.

бінатів, науково-дослідних, проектно-конструкторських та ін. організацій, підпорядкованих міністерствам М. п. союзних республік і одночасно (крім підприємств республіканського підпорядкування) — Радам Міністрів автономних республік та місцевим Радам народних депутатів. Підприємства галузі допомагають місцевим Радам розв'язувати в областях, районах і містах госп. проблеми в інтересах дедалі політнішого задоволення потреб населення та місцевого г-ва. Створюючи різні, як правило, невеликі за розмірами виробничі підприємства, в т. ч. в невеликих містах та великих сільс. населених пунктах, М. п. розвиває пром. виробн. у віддалених від пром. центрів районах; залучає до продуктивної праці в сусп. виробн. місцеве населення, зайняте в особистому г-ві, пенсіонерів та ін. категорії населення обмеженої працездатності, використовує для випуску продукції не тільки фондову сировину, а й місцеві ресурси сировини, матеріалів, відходів пром. і с.-г. виробн. Підприємства М. п. виробляють різні товари нар. споживання та продукцію виробничого призначення. Розвиткові М. п. сприяли постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по забезпеченню подальшого розвитку виробництва товарів масового попиту» (1971), «Про розвиток у 1976—1980 роках виробництва товарів масового попиту і про заходи по підвищенню їх якості» (1976). М. п. СРСР має розвинуту матеріально-тех. базу. Поряд з дрібними й середніми підприємствами в М. п. є великі підприємства й об'єднання, зокрема депінгр. ф-ки муз. інструментів «Кресний Октябрь» та ім. А. В. Луначарського, Моск. комбінат по виробн. муз. інструментів та меблів, Могилівський металург. з-д, Оренбурзька ф-ка пухових хусток, фірма «Туркменізм» та ін. До складу М. п. України входять 13 галузей пром.-сті. В структурі М. п. республік за виробн. продукції найбільшу питому вагу мають легка пром.-сть (40,3%), машинобудування і металообробка (26,3%), хімічна та нафтохімічна пром.-сть (15%). Вироби нар. споживання в заг. обсязі валової продукції М. п. республік становлять бл. 73%. Багато товарів нар. споживання М. п. посідають провідне місце в загальноресп. виробн. їх, а, напр., випуск піаніно, баянів, шпкових і духових муз. інструментів, виробів нар. худож. промисла, гравіюваних бижутерії, столових приборів з мельхіору, олівців цілком зосереджено на підприємствах М. п. На поч. 1980 у М. п. республік налічувалось 396 підприємств і орг-цій. Найбільші з них: ф-ки муз. інструментів у Чернівцях та Житомирі, з-ди столових приборів у Вільнянську (Запоріж. обл.) та Києві, виробничі об'єднання «Металіст» (Дніпропетровськ), прокатно-штампувальний з-д у Жданові, Львів. виробничі об'єднання «Галантерея», виробничо-художній об'єднання «Гуцульщина» (м. Косів Івано-Франк. обл.), «Подлячка» (Полтава),

«Вінничанка» (Вінниця), ім. Т. Г. Шевченка (Київ), «Україна» (Харків), з-д «Київпластмас» та ін. На підприємствах М. п. УРСР діє (1981) понад 1500 поточних та поточно-механізованих ліній, 36 автоматичних і напівавтоматичних, 190 комплексно-механізованих дільниць, 45 комплексно-механізованих цехів і 10 автоматизованих дільниць. В Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено збільшити обсяг продукції М. п. за одинадцять п'ятирічку приблизно в 1,4 раза, підвищити якість і асортимент товарів і виробн. Наукові проблеми розвитку М. п. УРСР розробляють Український проектно-конструкторський технологічний ін-т місцевої пром.-сті (Київ), Укр. держ. ін-т по проектуванню підприємств місцевої пром.-сті (Харків), центр, конструкторсько-технологічний бюро та ін. орг-ції, підпорядковані М-ву місцевої промисловості УРСР. Див. також *Музичних інструментів промисловість, Народні художні промисли.* В. Т. Рєзніков.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ — одна з форм держ. управління на місцях, що полягає в праві місцевих представницьких органів розв'язувати справи в межах, встановлених для них державою. Виникає з її утворенням. Початок широкого розвитку М. с. поклали бурж. революції 17—19 ст. в Європі. З ліквідацією феодалізму органи М. с. увійшли до системи бурж. держави, зокрема, в Австро-Угорщині, в Росії (діяли до Великої Жовтневої соціалістич. революції), в т. ч. на Україні. М. с. сформувалося тут на основі *куріальної системи*, яка позбавляла трудящих можливості брати участь у місцевому самоврядуванні. В різних капіталістичних країнах форми М. с. мають свої особливості, але вони були й залишаються знаряддям класового панування буржуазії. Виходячи зі значення М. с. в питаннях поліпшення життєвих умов трудящих, комуністичні й робітн. партії в капіталістичних країнах борються за демократизацію системи М. с., добиваючись обрання своїх кандидатів до складу місцевих представницьких органів і на керівні посади в них. Значних успіхів у цьому досягли в 70-х рр. 20 ст. комуністи Франції, Італії та Іспанії. Дійсно демократичне М. с. створено в соціалістичних д-вах (див., зокрема, *Місцеві Ради народних депутатів*).

В. І. Калинович.
МІСЦЕВИЙ ЧАС — час, визначений для даного місця на Землі. М. ч. однаковий у всіх точках Землі, розміщених на одному меридіані; для точок, розміщених на різних меридіанах, різниця М. ч. пропорційна різниці їхніх геогр. довгот (1 год. різниці М. ч. відповідає 15° різниці довгот). М. ч. застосовувався раніше у побуті, але з кінця 19 ст. в більшості країн (в СРСР з 1919) його почали замінювати *погодним часом*.

МІСЦЕВІ БЮДЖЕТИ — бюджети місцевих органів держ. влади і держ. управління. В капіта-

лістичних країнах до М. б. належать бюджети місцевих органів управління. Їх затверджують місц. органи і до держ. бюджету не включають. Однак бюджетні права місц. органів самоврядування визначаються актами центр. урядів. На сучас. етапі М. б. широко використовують для держ.-монополістичного регулювання економіки.

В соціалістичних країнах М. б. є планами утворення і використання коштів, необхідних місц. органам влади для здійснення покладених на них функцій. Складаються на основі планів розвитку нар. г-ва. Система М. б. кожної соціалістичної країни зумовлюється держ. устроєм і побудована на принципах *демократичного централізму* в управлінні нар. г-вом. М. б. затверджують місц. органи влади, вони є невід'ємною частиною *бюджету державного* кожної країни.

У Рад. Союзі, в т. ч. в Укр. РСР, кожна область, район, місто, селище і сільс. Рада має свій М. б. Ці бюджети включаються в держ. бюджет республіки і в його складі — в держ. бюджет СРСР, що відповідає орг. єдності бюджетної системи СРСР. Бюджет області об'єднує обл. бюджет та бюджети районів і міст обл. підпорядкування, бюджет району — районний бюджет і міські (міст районного підпорядкування), сільс. та селищні бюджети. Бюджет міста, яке має районний поділ або підпорядковані міські Раді цього міста ін. Ради, об'єднує міські бюджет, районні бюджети і бюджети підпорядкованих Рад. Бюджет району в місті, районний Раді якого підпорядковані ін. Ради, об'єднує районний бюджет і бюджети підпорядкованих Рад. Обсяги М. б. Укр. РСР зросли з 3,4 млрд. крб. 1965 до 7,1 млрд. крб. 1980 (більше ніж у 2 рази). Їхня частка в держ. бюджеті республіки становить понад 1/3. З М. б. 95% видатків спрямовуються на задоволення житл.-побутових і соціально-культур. потреб населення. За рахунок М. б. утримуються бл. 150 тис. шкіл, дит. садків-ясел, лікарень, б-к та ін. бюджетних установ. У 1980 видатки М. б. становили: на фінансування нар. г-ва, підпорядкованого місц. Радам, — 1,9 млрд. крб., на соціально-культур. заходи — 4,9 млрд. крб. У М. б. надходять доходи від підприємств місц. підпорядкування та *місцеві податки і збори*. Крім того, у М. б. проводяться у встановлених розмірах відрахування від загальносоюзних держ. податків і доходів та *платежів від прибутку* підприємств респ. підпорядкування, що підвищує заінтересованість місц. Рад у виконанні планів надходження цих податків і доходів. У складі доходів М. б. республіки 85% становлять надходження від соціалістич. підприємств і організацій. І. О. Забродін.
МІСЦЕВІ ДОБРИВА — добрива, що їх нагромаджують або виготовляють безпосередньо у господарствах. До М. д. належать *гній, гноївка, компости*, птишиний помет, *зола, мул* ставків і озер. М. д. містять майже всі необхідні для

Ф. Містраль.

рослин поживні речовини (азот, фосфор, калій та ін.), в т. ч. мікроелементи. Як М. д. використовують також різні вапнякові породи (вапно, мергель тощо), які добувають на місці і застосовують для *хімічної меліорації ґрунтів*.

Е. Г. Дезюк.

МІСЦЕВІ ПОДАТКИ І ЗБОРИ — податки і збори, які зараховують у дохід *місцевих бюджетів*. В СРСР М. п. і з. регулює Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10.IV 1942 «Про місцеві податки і збори» (з наступними змінами й доповненнями). До М. п. і з. належать: податки з будівель, зем. рента, збори з власників трансп. засобів і разовий збір на колг. ринках; на тер. окремих місцевостей встановлено також курортний збір. М. п. і з. зараховують у доходи міськ., селищних і сільс. Рад. Осн. питому вагу в М. п. і з. мають податок з будівель і зем. рента. Ці платежі збирають тільки в міськ. місцевостях як з окремих громадян, так і з кооп. підприємств і орг-цій. Об'єктами оподаткування з будівель є житл. будинки та ін. будови, зем. ренто обкладають зем. ділянки не-сільськогосподарського призначення, виділені власникові в безстрокове користування. Для населення встановлено одну податкову ставку — 1% від вартості будівель, для кооп. орг-цій — дві ставки (1 і 0,5%), при цьому беруть до уваги призначення будівель. Зем. ренту сплачують у розмірах від 0,4 до 1,8 коп. за 1 м² зем. ділянки залежно від класу поселення. Клас поселення визначає Рада Міністрів союзної республіки відповідно до адм. підпорядкованості міст та ряду екон. показників. Ці платежі мають велику кількість пільг. Власники трансп. засобів (автомобілів, мотоциклів, моторних човнів та ін.) сплачують збір, розмір якого залежить від виду трансп. засобів і адм. значення місцевості. Громадяни і колгоспи, які реалізують продукцію на ринках, сплачують разовий збір, розмір якого залежить від способу торгівлі (зі столів, з возів, автомашин тощо). Всі надходження з разового збору витрачають на буд-во, благоустрій і розширення колг. ринків. Курортним збором оподатковують громадян, які приїжджають на відпочинок у курортні місцевості в неорганізованому порядку. Ці кошти надходять у дохід місц. бюджету і витрачаються на благоустрій курортної території. М. п. і з. в доходах *бюджету державного СРСР* мають незначну питому вагу. Див. також *Податки МІСЦЕВІ РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ* — в СРСР представницькі органи держ. влади в країях, областях, авт. областях, авт. округах, районах, містах, районах у містах, селищах, сільських населених пунктах. Разом з *Верховною Радою СРСР*, Верховними Радами союзних і авт. республік вони становлять єдину систему органів держ. влади. М. Р. н. д. вирішують усі питання місц. значення, виходячи з загальнодержавних інтересів та інтересів громадян, проводять у життя рішення вищестоящих держ. органів, керу-

ють діяльністю нижчестоящих Рад нар. депутатів, беруть участь в обговоренні питань респ. і загальносоюзного значення, вносять свої пропозиції з цих питань. М. Р. н. д. УРСР відповідно до *Конституції СРСР*, *Конституції УРСР* керують на своїй території держ., госп. і соціально-культур. будівництвом; затверджують плани екон. і соціального розвитку та місц. бюджет; здійснюють керівництво підпорядкованими їм держ. органами, підприємствами, установами й орг-ціями, забезпечують додержання законів, охорону держ. і громад. порядку, прав громадян, сприяють зміцненню обороноздатності країни. Депутатів М. Р. н. д. обирає населення відповідних адм.-тер. одиниць строком на 2,5 року на основі заг. рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні (див. *Закон УРСР про вибори до місцевих Рад народних депутатів УРСР*). Найважливіші питання, віднесені до відання відповідних М. Р. н. д., розглядаються і вирішуються на їхніх сесіях, які в УРСР скликаються не менш як чотири рази на рік. Діяльність М. Р. н. д. будується на основі колективного, вільного, ділового обговорення і вирішення питань, гласності, регулярної звітності виконавчих і розпорядчих органів, ін. створюваних Радами органів перед Радами та населенням, широкого залучення громадян до участі в їх роботі. В межах своїх повноважень М. Р. н. д. приймають рішення, обов'язкові для виконання всіма розташованими на тер. Ради підприємствами, установами й орг-ціями, а також *службовими особами* і громадянами. Виконавчими і розпорядчими органами М. Р. н. д. є *виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів*. З числа депутатів місц. Ради обирають відповідні постійні комісії (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*) для попереднього розгляду та підготовки питань, що належать до відання відповідних Рад, а також для сприяння проведенню в життя рішень Рад, їхніх виконавчих комітетів і вищестоящих органів держ. влади і

управління. М. Р. н. д. утворюють *органи народного контролю*. М. Р. н. д. і створювані ними органи систематично інформують населення про свою роботу і прийняті рішення. Діяльність місц. Рад здійснюється в тісному зв'язку з *громадськими організаціями* і *трудовами колективами*, найважливіші питання виносяться на обговорення громадян, які широко залучаються також до роботи постійних комісій, виконавчих к-тів та ін. підзвітних Радам органів. Порядком організації та діяльності М. Р. н. д. регулюється Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік, загальносоюзними і респ. законодавчими актами (див. *Законодавчі акти СРСР про місцеві Ради, Закони УРСР про місцеві Ради*). Суттєвою частиною заходів, передбачених рішеннями XXV з'їзду КПРС про розвиток соціалістич. державності, є прийняття 3-ю сесією Верховної Ради СРСР 10-го скликання 25.VI 1980 «Закону СРСР про основні повноваження крайових, обласних Рад народних депутатів, Рад народних депутатів автономних областей і автономних округів». Цим Радам належить важлива роль у системі органів держ. влади. Вони здійснюють керівництво держ., госп. і соціально-культур. будівництвом на територіях з великою кількістю пром., будівельних, с.-г. та ін. підприємств, вносять вагомий вклад у зміцнення екон. потенціалу країни, підвищення добробуту рад. людей, їхнє комуністичне виховання. XXVI з'їзд КПРС підкреслив, що з прийняттям нової Конституції СРСР у діяльності Рад почався новий етап. М. Р. н. д., не ослаблюючи уваги до питань місц. г-ва, обслуговування населення, активніше координують і контролюють роботу підприємств і орг-цій, що містяться на їхній території, роблять усе більший внесок у забезпечення комплекс. характеру екон. і соціального розвитку країни.

Лит.: В. И. Ленин, КПСС о работе Советов. М., 1979; Материали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Материали XXVI з'їзду Компартії України. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979; Місцеві Ради Української РПР і комуністичне будівництво. К., 1970; Куликова Г. Б. Демократические основы деятельности местных Советов в развитом социалистическом обществе. 1959—1975. М., 1978; Павловский Р. С. Конституционные основы деятельности местных Советов народных депутатов. Х., 1979. В. Е. Бражников.

МІСЦЕВІСТЬ — просторове поєднання спільних за походженням *уточин*, найбільша морфологічна частина *ландшафту* географічного. Кожний М. притаманні індивідуальні та заг. риси. Індивідуальні риси М. залежать від місцевих особливостей геол. будови, рельєфу, мікроклімату та ін. Заг. риси М. пов'язані з характерними для даного ландшафту поверхневими відкладами, розчленуванням території, ресурсами тепла і вологи, ґрунтово-рослинним покривом. Остання становлять типологічні особливості М., за якими в *ландшаф-*

Вибора до місцевих Рад УРСР

Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів
24.XII 1939 (зах. обл. 15.XII 1940)	1-е	232 118
21.XII 1947	2-е	307 372
17.XII 1950	3-е	322 618
22.II 1953	4-е	326 989
27.II 1955	5-е	332 641
3.III 1957	6-е	336 822
1.III 1959	7-е	381 477
5.III 1961	8-е	392 033
3.III 1963	9-е	412 534
14.III 1965	10-е	419 604
12.III 1967	11-е	422 586
16.III 1969	12-е	425 402
13.VI 1971	13-е	513 899
17.VI 1973	14-е	518 447
15.VI 1975	15-е	521 395
19.VI 1977	16-е	522 021
24.II 1980	17-е	524 185

тознавстві виділяють типи М., напр., для тер. України — поліські лучно-болотні, яружно-балкові, заплавні, степово-подові, гірсько-лучні (полонинні) та ін. Іноді термін «місцевість» вживають в заг. розумінні, близькому до нар. глумачення, — територія з своєрідним поєднанням природних умов.

В. М. Пащенко.

МІСЦЕВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИЙ ПРОЄКТНИЙ КОНСТРУКТОРСЬКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ, Укр-ПКТМісцевпром — установа Міністерства місцевої промисловості УРСР. Створений 1929 у Києві як філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту торфової пром-сті, з 1933 — Укр. н.-д. ін-т торфу, з 1978 — Укр-ПКТМісцевпром. У складі ін-ту (1980) — 24 осн. відділи і лабораторії, дослідно-експериментальний завод. Філіали у Дніпропетровську та Донецьку. Осн. напрями роботи ін-ту: створення виробів культурно-побутового призначення і господарського вжитку з металу, пластмас, місцевої сировини та відходів пром. виробн.; розроблення документації для серійного виробництва нових товарів і підвищення тех. рівня підприємств галузі; виконання н.-д. і дослідно-конструкторських робіт, пов'язаних зі створенням і впровадженням у виробн. прогресивних технологічних процесів. Ін-т здійснює методичне керівництво діяльністю підприємств і організацій, спрямованою на підвищення якості і стандартизацію продукції місцевої пром-сті, розробляє заходи щодо розвитку виробн. товарів різних груп, займається питанням нормування, наук. організації праці й управління, проводить техніко-екоп. дослідження.

Б. І. Мусенько.

МІСЯЦІ РОКУ — календарні місяці, проміжки часу від 28 до 31 доби (табл.). В сучас. григоріанському календарі рік поділяють на 12 місяців. Січень (лат. Januarius). Лат. назва походить від імені давньорим. бога Януса. В давньорим. мові цей місяць наз. «просинянь» (очевидно, пов'язано з «просинанням» після довгих зимових ночей, збільшенням дня) і «свчнь». Остання назва перейшла до укр. мови і походить, найімовірніше, від слова «сікти». Лютий (лат. Februarius). Лат. назва пов'язана з давньорим. святом «очищення» (februum — обряд очищення). В давньорим. мові цей місяць наз. «снвжнь». Укр. і білорус. («люты») назви відображають особливості погоди (люті морози). Березень (лат. Martius). Лат. назва — від імені давньорим. бога Марса. В давньорим. мові — «березозоль», «березоль» (від березового попелу, золи). Укр. назва — від слова «береза», білорус. — «сакавік» — від «сік» (в цей час з берез звичайно добувають сік). Квітень (лат. Aprilis). Сербохорватська (цвјетањ), польська (kwiecień) і укр. назви означають настання весни, цвітіння рослин. Ін. слов. назви: «красавик» (у білорусів), «травань» (у сербів і хорватів), «duben» (у чехів). Травень (лат. Majus). Лат. назва — від

імені давньорим. богині Майї. В давньорим. мові — «травнь». Остання назва перейшла до укр. мови і пов'язана з буйним ростом трав. У ін. слов. народів: «май» (у болгар), «мај» (у сербів і хорватів), květen (у чехів). Червень (лат. Junius). Лат. назва — від імені давньорим. богині Юнони. В давньорим. мові — «изоць» (від назви польового коника). Укр. назва походить від слів черв, черв'як (нар. назва гусені, що шкодить в цей час садам, городам і полям). Ін. слов. назви: «чэрвень» (у білорусів), szeregwiec (у поляків), smažnik (у лужичан), červen (у чехів), jún (у словаків). Липень (лат. Julius). Лат. назва — на честь Юлія Цезаря. Слов. назви означають розпал літа. У давньорим. мові — «червень», «червень». Укр., польська (lipiec) і білорус. («ліпень») назви походять від слова «ліпа» (відображають час цвітіння липи). У сербохорватській мові цей місяць наз. «серпень» і «јул(и)», у чеській — «červenec», словацькій — júl. Серпень (лат. Augustus). Лат. назва походить від імені рим. імператора Августа. Укр. назва — від слова «серп», тобто пов'язана з хлібозбиральними роботами. Вона є в давньорим., польській, чеській і сербохорватській мовах. У давньорим. мові — «заревъ» (час гону і ревіння оленів). У білорус. — «жнівень». Вересень (лат. September, від septem — сім). Лат. назва (як і назви трьох наступних місяців) пов'язана з номером цього місяця в давньорим. календарі. У білорус. («верасень»), польській (wrzesień) і укр. мовах вихідною послужила назва рослини верес, яка цвіте і восени. Жовтень (лат. October, від octo — вісім). Давньослов. назви — «листопадъ», «руень» та ін. Укр. назва пов'язана з осіннім жовтінням листя, білорус. («кастрычнік») — з первинною обробкою лону та конопель. Листопад (лат. November, від novem — дев'ять). Давньорим. назва «грудень». Укр., білорус., болг., чес., сербохорватська назви «листопад» відображають осінь явище природи. Грудень (лат. December, від decem — десять). Давньорим. назва — «студень». Укр. і польсь. (grudzień) назви пов'язані зі станом шляхів і ріллі в цей час року (змерзлі грудки). Отже, укр. та багато ін. слов. назв місяців, що виникли на основі давньослов'янських, пов'язані з с.-г. роботами або відображають сезонність погоди та ін. геогр. особливості тієї чи ін. місцевості. В рос. мові закріпилися рим. назви місяців (январь, февраль, март, апрель, май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь).

А. П. Критенко.

МІСЯЦЬ — єдиний природний супутник Землі, астрономічний знак (С. Рухається навколо неї по складній траєкторії, яку наближено вважають еліпсом. Ексцентриситет орбіти дорівнює 0,0549, кут між її площиною і площиною екліптики — 5° 8' 43". Серед. віддалі між Землею і М. 384 401 ± 1 км, сидеричний період обертання (відносно зір) — 27,321661 доби, синодичний (період зміни фаз Місяця) —

29,530588 доби. Площина місячного екватора утворює з площиною екліптики кут 1° 32' 30", з площиною орбіти — кут 6° 41'. Періоди обертання М. навколо осі і навколо Землі збігаються, через що М. повернений до Землі одним боком. Однак внаслідок лібрації Місяця з Землі видно бл. 60% його поверхні. Маса М. дорівнює 7,345 · 10²² г (1/81,301 маси Землі), серед. густина — 3,34 г/см³, прискорення сили тяжіння на поверхні — 162,2 см/с², друга космічна швидкість — 2,38 км/с. Напруженість магн. поля на поверхні М. не перевищує 5 · 10⁻⁵ Е. Виявлено магн. аномалії (до 3 · 10⁻³ Е) розмірами від десятків до сотень км. Поверхня М. в цілому досить темна — середнє сферичне альbedo дорівнює 0,073. Вона ділиться на світлу («материки») і темну («морья»). «Морья», що займають бл. 30% поверхні видимого і 2,5% — зворотного боку, бувають круговими (утворені ударами метеоритів і пізніше залиті темно базальтовою лавою) і неправильними (залиті тією ж лавою низинні ділянки поверхні). У центрах деяких кругових морів виявлено т. з. маскони — локалізовані концентрації маси у вигляді дисків щільніших порід, розташованих на деякій глибині під місячною поверхнею. Крім них, для М. характерні кільцеві гори («цирки») і кратери (що мають кільцевий вал і гірку в центрі); місячні гірські хребти (часто довжиною в сотні км і висотою 3—5 км); довгі тріщини і борозни; світлі промені, що тягнуться від деяких великих кратерів на сотні і навіть тисячі км. Перепади висот ~ 10 км. Поверхневий шар М. складається з дрібноуламкового і дрібнодисперсного матеріалу (див. Місячний ґрунт). Т-ра поверхні на екваторі змінюється протягом місячної доби від +120 до —160° С. Місячні породи, доставлені на Землю, є осн. магматичними породами, що зазнали впливу ударного метаморфізму і космічного проміння. Осн. мінерали — плагіоклази, піроксени, оливін і ільменіт, є домішки кількох десятків ін. мінералів. Місячні породи збагачені тугоплавкими і збіднені леткими елементами. Води немає навіть у складі мінералів. М. практично позбавлений атмосфери (концентрація атомів і іонів біля поверхні 10⁴—10⁸ см⁻³). М. має оболонкову внутр. будову. Товщина кори анортозитового складу — бл. 60 км, на зворотному боці, можливо, — 100 км. В «морях» кора двохшарова — верхні 1—20 км складаються з мор. базальтів. До глибини 800—1000 км — тверда мантія (літосфера), нижче розташована частково розплавлена зона — астеносфера. Можливе існування ядра з заліза або його сульфіді радіусом 200—300 км і т-рою 1000—1600° С. Величина теплового потоку на поверхні — бл. 1/3 земного. Сейсмографи зареєстрували бл. 8000 місяцетрусів низької інтенсивності і з великою тривалістю сигналу (1—2 год.). Кілька сотень їх пов'язані з ударами метеоритів. Виявлено 60 активних осередків припливних місяцетрусів з магнітудою 0,5—1,3 і глб. 800—1000 км,

Назви і тривалість місяців року

Місяці	Тривалість (у добах)
Січень	31
Лютий	28 (29 — у високосний рік)
Березень	31
Квітень	30
Травень	31
Червень	30
Липень	31
Серпень	31
Вересень	30
Жовтень	31
Листопад	30
Грудень	31

МІСЯЦЬ

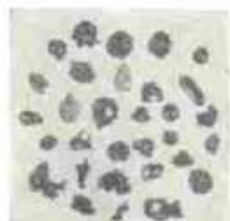
які розташовані в морях і групуються в 4 глобальні пояси сейсмічності. Поблизу країв цих поясів відмічено 25 тектонічних місяцетрусів з магнітудою 4—5 і глиб. до 300 км.

М. досліджували як з Землі (оптичними і радіоастр. методами, а також радіолокацією), так і з космосу, використовуючи космічні апарати («Зонд», «Луна», «Лунар орбітер», «Рейнджер») і космічні кораблі «Аполлон». Безпосередні дослідження М. дали цінну інформацію про зворотний бік М., про рельєф його поверхні, про магнетизм тощо. Іл. дав. на окремому аркуші, с. 432—433.

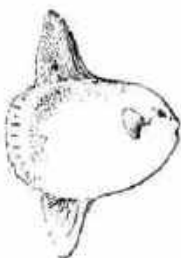
Лит.: Космохимия Луны и планет. М., 1975; Физика космоса. Маленька энциклопедия. М., 1976; Філіпов Є. М. Всесвіт, Земля, життя. К., 1977; Физика и астрономия Луны. Пер. с англ. М., 1973; Луна. Пер. с англ. М., 1975. М. М. Басюков.

МІСЯЦЬ — проміжок часу, близький до періоду обертання Місяця навколо Землі. Розрізняють (табл.): синодичний М. — проміжок часу між двома послідовними однаковими фазами Місяця (лежить в основі місячних календарів); сидеричний (зоряний) М. — час, протягом якого Місяць здійснює повний оберт навколо Землі і займає вихідне положення відносно зір; тропічний М. — проміжок часу, через який Місяць повертається до тієї ж довготи; аномалістичний М. — проміжок часу між двома послідовними проходженнями Місяця через *перигей*; драконічний (вузловий) М. — проміжок часу між двома послідовними проходженнями Місяця через той самий вузол його орбіти (застосовують у передбаченні затемнень). Закономірність і наочність зміни фаз Місяця стали причиною того, що це явище обрали для запровадження одиниці часу, проміжної між роком і добою. Календарні М. григоріанського календаря (див. *Місяць року*) виникли на основі синодичного М., але вони не узгоджені з фазами Місяця. **МІСЯЦЬ-РИБА** (*Mola mola*) — риба ряду зрослощелепних класу кісткових риб. Тіло майже кулясте, дуже стиснене з боків, хвостової частини немає. Спинний і анальний плавці високі. Довж. тіла понад 3 м, маса 1 т і більше. М.-р. живиться зоопланктоном, іноді дрібною рибою. Ікра пелагічна (плаваюча). Найплodючіша риба: відкладає до 300 млн. ікринок. Поширена в теплих морях; в СРСР зустрічається біля Владивостока. Пром. значення не має.

МІСЯЧНА АВТОМАТИЧНА СТАНЦІЯ — див. *Автоматична місячна станція*.

Основні типи частинок місячного ґрунту, доставленого автоматичною станцією «Луна-16» з Моря Достатку 24.IX 1970.

Місяць-риба.

Тривалість місяця

Місяць	Тривалість	
	в середніх сонячних добах	в добах, гол. хв, с середнього сонячного часу
Синодичний	29,530588	29 дів 12 год 44 хв 3 с
Сидеричний	27,321661	27 дів 7 год 43 хв 12 с
Тропічний	27,321582	27 дів 7 год 43 хв 4 с
Аномалістичний	27,554530	27 дів 13 год 18 хв 33 с
Драконічний	27,212220	27 дів 5 год 5 хв 36 с

МІСЯЧНИЙ ГРУНТ, місячний ґрунт — пухкий поверхневий шар уламкового матеріалу, що покриває поверхню Місяця (мал.). Характеризується непрямою (космо) шаруватістю; товщина його в «морських» районах — 4—6 м, у «материкових» перевищує 10 м. М. г. формується в результаті процесів, пов'язаних з метеоритним і мікрометеоритним бомбардуванням поверхні: дроблення, переносу, агрегації, плавлення й випаровування речовини. Хім. склад М. г. визначається в основному типом коринних порід району і наслідку їхню специфіку (відсутність води, збагаченість важколеткими елементами тощо). Геохімічно важливими процесами є надходження речовини з ін. районів Місяця, привнесення метеоритного матеріалу (до 3% за вагою в дрібній фракції М. г.) і вибіркове випаровування, що призводить до втрат лугів, кремнезему та ін. летких компонентів. Ряд специфічних характеристик М. г. (аномально високий вміст інертних газів, аморфізація поверхневих шарів часток і виникнення в них відновлених до елементарного стану заліза, титану і кремнію, тощо) визначається дією космічного проміння. А. В. Іванов.

МІСЯЧНИЙ РІК — період часу, що лежить в основі місячних і місячно-сонячних календарів. Див. також *Рік*.

МІСЯЧНИЙ САМОХІДНИЙ АПАРАТ, місяцехід — автоматичний або керований космонавтами транспортний пристрій, здатний пересуватися по Місяцю і призначений для його дослідження. Першим в історії космонавтики М. с. а. став рад. трансп. пристрій «Луноход-1» (див. «Луноход»). Амер. експедиції на космічних кораблях «Аполлон-15», «Аполлон-16» і «Аполлон-17» (див. «Аполлон») для переміщення астронавтів на поверхні Місяця використовували двомісні місяцеходи «Ровер».

Ю. М. Михайлов
МІСЬКА ДУМА — виборний орган місцевого самоврядування в містах дореволюційної Росії. Створювалися з 1785 відповідно до «Жалуваної грамоти містам» на підставі станового представництва (в містах *Правобережної України* — з 1793). *Міська реформа 1870* встановлювала обрання членів М. д. на основі бурж. виборчого цензу, що забезпечувало бажаний для уряду класовий склад М. д. До компетенції М. д. входили деякі питання благоустрою міст, піклування про місц. торгівлю, охорону здоров'я тощо. Городове положення 1892 ще більше обмежило кількість виборців, посилювало нагляд парської адміністрації за діяльністю М. д. та її виконавчого органу — міської управи. М. д. ліквідовано після Великої Жовтн. соціалістич. революції.

МІСЬКА РЕФОРМА 1870, Городове положення 16 червня 1870 — одна з бурж. реформ у Росії. Викликана зростанням міськ. населення і чисельності міст після падіння *кріпосного права* і в зв'язку з розвитком капіталізму. М. р. мала на меті підняти г-во міст і залучити до управління ними велику фінанс. і торг. буржуазію.

М. р. замінила в більшості міст країни (крім Польщі, Фінляндії, Серед. Азії) колишні станові думи загальностановими міськ. установами місц. самоуправління. Розпорядчими органами були *міські думи*, виконавчими — обрані думами міські управи. Бажаний для уряду класовий склад міськ. дум забезпечувався, зокрема, виборами їх за *куріальною системою*, встановленням майнового цензу. Думи й управи контролювалися губернаторами і міністром внутр. справ. При всій своїй обмеженості М. р. була значно урізана *«контрреформами»*.

МІСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО — комплекс підприємств, організацій, служб та інженерних споруд, розташованих на території міст і селищ міського типу для задоволення комунальних, побутових і соціально-культурних потреб населення. До М. г. належать *житлове господарство*, *комунальне господарство*, підприємства *побутового обслуговування населення*, *торгівлі і громадського харчування*, *міського транспорту*, *зв'язку*, заклади охорони здоров'я, соціального забезпечення, культури, освіти тощо. Рівень комплексного розвитку М. г. значно впливає на умови праці населення, його побут, відпочинок, всебічний розвиток, а також на *продуктивність праці*. В царській Росії М. г. було однією з найвідсталіших галузей г-ва. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції М. г. почало розвиватися як комплексне г-во. Вже в перші роки Рад. влади було вжито заходів щодо відбудови й реконструкції М. г. За роки довоєнних п'ятирічок (1929—40) було збудовано нові упорядковані міста й селища міськ. типу, реконструйовано багато старих. Збільшився житл. фонд, інтенсивно розвивалося водопровідне й каналізаційне г-во, міськ. енерг. г-во тощо. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 нім.-фашист. загарбники заповділяли М. г. величезної шкоди. Повністю або частково було зруйновано і спалено 1710 міст і с-щ міськ. типу, понад 6 млн. будинків, 40 тис. лікарень та ін. лік. закладів, без житла залишилися бл. 25 млн. чол., виведено з ладу водопроводи, каналізацію, міськ. транспорт. На Україні було зруйновано бл. 40% житл. фонду. В СРСР плановий і інтенсивний розвиток М. г. — частина програми підвищення матеріального добробуту народу. Сучас. М. г. країни має величезні осн. фонди, споруди, оснащені найновішим устаткуванням, засобами механізації й автоматизації. Осн. фонди житл. і комунального г-ва, побутового обслуговування, охорони здоров'я і освіти СРСР на 1.1 1978 становили 30,9% вартості всіх осн. фондів нар. г-ва країни (в порівнянних цінах 1973), в УРСР — 30,7%. Заг. (корисна) площа міськ. житл. фонду країни на кін. 1978 дорівнювала 2070 млн. м² (у т. ч. у суспільний фонд — 1574 млн. м²), на 1 міськ. жителя припадало 12,9 м² (1913 — 180 млн. м² і 6,3 м²); в УРСР відповідно — 415,4 млн. м² (263,3 млн. м²) і 13,2 м².

Далі розвивався міський транспорт. На початку 1978 в країні 1980 міст (96%) мали водопроводи, в т. ч. в УРСР — 389 (97%). На поч. 1978 усунутий житл. фонд СРСР було забезпечено каналізацією на 84,7%, в УРСР — на 84,7%, водопроводом — на 87,1%, в УРСР — на 87%, центр. опаленням — на 83%, в УРСР — на 78,7%, газом — на 78,1%, в УРСР — на 82,3%, електр. освітленням — на 100%. Інтенсивно розвивається газифікація житл. фонду і підприємств М. г. на базі використання природного і зрідженого газу. На кін. 1978 у містах і с-щах міськ. типу країни налічувалося 33,9 млн. газифікованих квартир (в 3 рази більше, ніж 1965), в УРСР — 7,2 млн. (в 3,2 рази більше, ніж 1965). Збільшилася кількість підприємств роздрібно-торгівлі, громад. харчування, пошти, телеграфу і телефону тощо. В СРСР у містах і с-щах міськ. типу кількість підприємств роздрібно-торгівлі на кін. 1977 збільшилася порівняно з 1965 на 17%, підприємств громад. харчування — на 43,6%; в УРСР відповідно — на 15% і 44%; за цей же період кількість підприємств пошти, телеграфу і телефону зросла на 44%, в УРСР — на 44%, кількість підприємств побутового обслуговування міськ. населення — на 37%, в УРСР — на 52%. Держ. планами передбачено дальший розвиток М. г.: підвищення якості житл. буд-ва, комфортності житла та його планування; поліпшення благоустрою та архітектури міст, підвищення забезпеченості їх централізованим водопостачанням, переведення житл. фонду на опалення від великих джерел теплозабезпечення, розширення його газифікації; поліпшення експлуатації і підвищення збереження житл. фонду. В УРСР з 1962 видається зб. «Міське господарство України». Див. також *Благоустрій населених місць, Місто, Містобудування*.

МІСЬКЕ УЧИЛИЩЕ — в дореволюц. Росії та деяких зарубіжних країнах початкове училище підвищеного типу. В Росії М. у. створені за Положенням 1872 на базі *повітових училищ і парафіяльних шкіл*. Призначалися для дітей дрібних урядовців, торговців, ремісників та ін. Навчання тривало 6 років. Програми М. у. не узгоджувалися з програмами гімназій, і т. ч. царський уряд не допускав «нижчі» верстви населення до середньої та вищої освіти. М. у. були майже в усіх містах України. В 1912 в Росії М. у. реорганізовано у *лицей початкової освіти*.

МІСЬКИЙ МІСТ — міст у межах міста, призначений для руху транспорту й пішоходів. Звичайно складається з прогонів річкової частини (власне мосту) та *шляхопроводів*, що їх зводять над набережними. Такі мости (мал.) найчастіше споруджують з залізобетону та сталі. Конструкція їх — аркова (див. *Арковий міст*), балкова (див. *Балковий міст*), балково-консольна (з іздою по верху) або висяча (з іздою по низу, див. *Висячий міст*). Ширину М. м. визначають за числом трансп. смуг, беручи

П. кратною 3,5 м. Передмостові площі М. м. служать для трансп. розв'язок. По М. м. (напр., трамвайному й *автомобільному мосту*, метромосту) переміщуються транспорт різних видів або одного з них.

МІСЬКИЙ ТРАНСПОРТ — сукупність різних видів транспорту, що здійснюють перевезення населення і вантажів на території міст, селищ міського типу та приміських зон. М. т. — галузь міського господарства, що включає: трансп. засоби (рухомий склад), шляхові споруди (станції, колії, тунелі тощо), пристані і човнові станції, засоби енергопостачання (тягові електростанції, кабельну й контактну мережу, бензоаправні станції), ремонтні майстерні та з-ди, депо й гаражі, станції тех. обслуговування та ін. М. т. поділяють на пасажирський, вантажний і спеціальний. Пасажирський М. т. об'єднує масовий громад. транспорт, що поділяється на вуличний (*трамвай, тролейбус, автобус*) і поза-вуличний швидкісний (*метрополітен, швидкісний трамвай, монорейкові дороги*), легковий *автомобільний транспорт*, двокісний, водний, повітряний (вертольоти) транспорт. До поч. 20 ст. всі види перевезень пасажирів у містах здійснювали переважно кінним транспортом. У 1892 в Києві було відкрито першу в Росії трамвайну лінію. З 1924 в містах СРСР почало розвиватися автобусне сполучення; 1933 в Москві було пушено перший тролейбус (у Києві — 1935). В Москві 1935 відкрито метрополітен. У Києві першу чергу метрополітену введено в дію 1960. Швидке зростання *транспортного машинобудування*, особливо на поч. 2-ї пол. 20 ст., сприяло насиченню міст механізованим трансп. засобами і переключенню на них більшості пасажирських перевезень. На кін. 1977 в СРСР трамвайне сполучення мали 109 міст, тролейбусне — 151. Діють метрополітени в Москві, Ленінграді (з 1935), Києві, Тбілісі (з 1966), Ба-

ку (з 1967), Харкові (з 1975), Ташкенті (з 1977), Єревані (1981), будуться (1981) в Мінську і Горькому. Кількість міст і с-щ міськ. типу, що мають внутрішньоміське автобусне сполучення, 1977 становила 2431. Заг. обсяг перевезень на масовому громад. транспорті в містах СРСР за 1977 становив 56,4 млрд. пасажирів.

Протяжність ліній пасажирського М. т. в країні на кін. 1977: метрополітену — 292 км (подвійної колії), трамвая — 8934 км, тролейбуса — 12 398 км (одиночного шляху), в т. ч. в УРСР — відповідно 30,3 км, 2008 км, 2888 км. Частка окремих видів М. т. у пасажирських перевезеннях 1977 становила: трамвая — 14,8%, тролейбуса — 15,3%, метрополітену — 6,0%, автобуса — 49,8% і легкового автомоб. транспорту (таксомотори та особисті автомобілі) — 14,1%. Збудовано швидкісний трамвай (відокремлений від автомоб. руху) у Києві, будуться (1981) у Волгограді та Кривому Розі. До вантажного М. т. належать вантажний автотранспорт, вантажні трамвай і тролейбус, кінний вантажний транспорт та ін. Спеціальний М. т. включає парк спеціалізованих автомобілів для обслуговування потреб міста і його населення: сміттєвози, підмітально-прибиральні машини, снігонавантажувачі тощо.

Лит.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Бронер Д. Л. Транспорт города. М., 1975; Овечников Е. В., Финельсон М. С. Городской транспорт. М., 1976; Народное хозяйство Украинской ССР в 1977 году. Статистический ежегодник. К., 1978.

МІСЬКИЙ ШЛЯХ — шлях, призначений для руху міського і позаміського транспорту, прокладений у межах міста, переважно поза забудованою територією. Шляхи такого типу разом з вулицями й площами утворюють вулично-шляхову мережу міста. Розрізняють М. ш. швидкісні, магістральні (загальноміського й районного значення, вантажного руху) і місцевого значення. Швидкісні М. ш. використовують для трансп. зв'язку віддалених р-нів міста між собою, з *автомобільними шляхами* заг. мережі, а також з великими пром. р-нами, розміщеними за межами міста. Перехрещення швидкісних шляхів з вулицями, залізницями, автомоб. шляхами і пішохідними *переходами* влаштовують на різних рівнях. На сільбищних територіях проїзні частини швидкісних М. ш. відмежовують від навколишньої забудови широкими

Міський міст (метро-міст) через Дніпро в Києві.

Кількість міст УРСР, що мають масовий пасажирський транспорт (на кінець року)

Вид транспорту	1940	1965	1970	1980
Метрополітен	—	1	1	2
Трамвай	26	36	25	24
Тролейбус	4	20	30	39
Автобус *	63	264	320	436

* Включаючи селища міського типу.

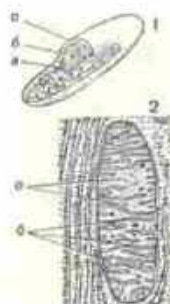
Обсяг пасажирських перевезень у містах УРСР за рік (млн. пасажирів)

Вид транспорту	1940	1965	1970	1977
Метрополітен	—	60,4	126,8	430
Трамвай	1489	1913	1785	2368
Тролейбус	30	1002	1536	2368
Автобус	27,1	1984	3247	7801

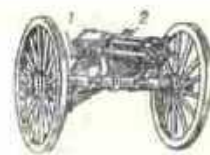

МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НАУКОВО-ДОСЛІД- НИЙ І КОНСТРУК- ТОРСЬКО-ТЕХНО- ЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

Мітохондрій:
1 — схема будови (а —
зовнішня мембрана;
б — внутрішня мемб-
ра; в — кристи); 2 —
електронна мікрофото-
графія мітохондрія з
клітини підшлункової
залози (а — матрикс;
б — кристи).

Мітральєв:
1 — рукоятка; 2 — во-
ронка для спорядження
патронами.

Мітчик.

смугами зелених насаджень або огорожами. Магістральні М. ш. загальноміського значення (безперервного і регульованого руху) забезпечують трансп. зв'язок між житл. і пром. р-нами й громад. центрами у межах міста, районного значення — у межах р-ну. Магістральні М. ш. вантажного руху прокладають в обхід житл. р-нів для трансп. зв'язку між пром. і складськими р-нами. М. ш. місцевого значення забезпечують трансп. зв'язок у межах пром. і складських р-нів. Розрахункова швидкість руху на швидкісних М. ш. — 120, на магістральних шляхах — 100—80, на шляхах місцевого значення — 60 км/год. Проектують і споряджують їх відповідно до *Будівельних норм і правил*.

Я. В. Хом'як.
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І КОНСТРУКТОРСЬКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ — установа М-ва житлово-комунального господарства УРСР. Організований 1963 у Києві. У складі ін-ту (1980) 54 н.-д., конструкторсько-технологічні та експериментальні підрозділи. Ін-т розробляє принципово нові технологічні процеси, машини, механізми та засоби автоматизації для житл., водопровідного і каналізаційного г-ва, дорожнього будівництва, міського електро-транспорту тощо. Колективу співробітників ін-ту присуджено (1976) Держ. премію УРСР. Ін-т публікує респ. міжвідомчий збірник «Наука і техніка в городському господарстві».

В. П. Веклич.
МІТАВА — колишня назва м. Єлгава Латв. РСР.

МІТАННІ, Хангіальбат — ранньороботинська держава в пн. Месопотамії (тер. сучас. пн. Сирії), яка існувала в 16—13 ст. до н. е. В період розквіту (16 ст. до н. е.) до складу М. входили землі від узбережжя Середземного м. і гір Малоазійського Тавру до гір Ірану. Населення М. становили хурити й семіти. В 15 ст. до н. е. М. поступилася землями на Зх. від р. Евфрату на користь Єгипту і встановила з ним дружні відносини. Бл. 1400 до н. е. М. зазнала поразки від *хетитів*, у 13 ст. до н. е. її завоювала Ассирія.

МІТЕЛЬШПІЛЬ (від нім. Mittel — середина і Spiel — гра) — середина гри в шаховій партії; в більшості випадків — її вирішальний період. Характеризується конкретним планом гри, наступальними діями й захистом, позиційним маневруванням та різними комбінаціями. М. передув. заключний фази шахової партії — *ендішпіль*.

МІТИНГ (англ. meeting, від meet — зустрічатися, збиратися) — масові збори для обговорення згодбодення, переважно політ., питань.

МІТИН Марко Борисович [н. 22. VI (5. VII) 1901, Житомир] — рад. філософ і громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1939). Член КПРС з 1919. Закінчив філос. відділення Ін-ту червоної професури (1929). В 1930—44 — заст. директора Ін-ту філософії АН СРСР, гол. редактор журн. «Под знаменем марксизма», директор ІМЕЛ при ЦК ВКП(б). У 1950—56 — шеф-редактор газ. «За прощій мир,

за народну демократію», 1956—60 — голова правління Всесоюзного т-ва для поширення політ. і наук. знань, 1960—67 — гол. редактор журн. «Вопросы философии», з 1967 — голова Наук. ради з проблем зарубіжних ідеологіч. течій при Секції сусп. наук Президії АН СРСР. На XVIII—XX з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—5-го скликань. Осн. праці присвячені проблемам ленінського етапу розвитку марксистської філософії, питанням теорії д-ви і соціалістич. демократії, проблемам гносеології, критичі бурж. ідеології та опортуністичних концепцій. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами й медалями. Держ. премія СРСР (1943) за участь у створенні «Історії філософії» (1940—43).

МІТКАЛЬ (перс.) — сирова бавовняна тканина полотняного переплетення ниток. З М., піддаючи його спец. обробці, виготовляють *ситець* та деякі білизняні тканини (напр., *мадатовал*, *муслін*). М. використовують також у виробн. дерматину, клейонки, *ледери* тощо.

МІТКЕВИЧ Володимир Федорович [22. VII (3. VIII) 1872, Мінськ—1. VI 1951, Москва] — рад. вчений у галузі електротехніки, акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив (1895) Петерб. ун-т, викладав у Електротехнічному і Причному ін-тах (Петербург). 1902—38 — у Петерб. (Ленінгр.) політех. ін-ті. З 1938 — в установах АН СРСР. Брав участь у складанні плану ГОЕЛРО. Осн. праці — з питань електромагн. явищ, провідного і безпровідного зв'язку, передачі електр. енергії. Вперше запропонував (1910) розщеплення проводів для високвольтних ліній електропередачі. Один із засновників рад. школи теоретичної електротехніки. Премія ім. О. С. Попова, 1907. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премія імені В. І. Леніна, 1928. Держ. премія СРСР, 1943.

Лит.: Владимир Фёдорович Миткевич. М.—Л., 1948.

МІТОЗ (від грец. *μίτος* — нитка), каріокінез, непрямий поділ ядра — складний поділ ядра, що забезпечує тототжний розподіл генетичного матеріалу між дочірніми клітинами і спадкоємність хромосом в ряду клітинних поколінь. М. являє собою універсальний спосіб розмноження клітин з диференційованим ядром. У процесі М. розрізняють чотири послідовні фази — профазу, метафазу, анафазу і телофазу (див. мал. до ст. *Мейоз*, II поділ). В період між двома клітинними поділами ядро перебуває в інтерфазі, в якій відбуваються найважливіші біосинтетичні процеси, що підготують клітину до поділу (див. *Інтерфаза*, *автосинтетичний період*). У процесі М. в ядрі і *цитоплазмі* клітин відбувається ряд послідовних змін. У *профазі* хромосоми вкорочуються і потовщуються, видно *хроматиди* (результат подовжнього поділу хромосом в *інтерфазі*), розчинюється ядерна оболонка, утворюється *міотичний апарат*. У *метафазі* хро-

мосоми розташовуються в екваторіальній площині утвореного *веретена поділу клітини*. В *анафазі* хроматиди розходяться до різних полюсів веретена, внаслідок чого в *телофазі* формуються два інтерфазних ядра. У вищих тварин аміни під час М. контролюються системою *нейрогуморальної регуляції*, яка здійснюється *нервовою системою*, *гормонами* надниркових залоз, гіпофіза, щитовидної залози, статевих залоз та ін. Добовий ритм М. залежить від ритмічних добових змін середовища й активності організму. Тривалість М. залежить від розмірів клітини, *плоїдності ядер*, умов навколишнього середовища, зокрема т-ри. У тваринних клітинах М. триває 30—60 хв, в рослинних — 2—3 години.

Е. Л. Кордюм.
МІТОТИЧНИЙ АПАРАТ — структура клітини, що виникає тільки в період її поділу (див. *Мейоз*, *Мітоз*), здійснює рух хромосом або *хроматид* до полюсів клітини та їхній рівномірний розподіл між дочірніми клітинами. Складається з ниток *веретена поділу клітини*, а у тварин — ще й з *центріолей*. Утворюється М. а. у *профазі* й *метафазі*, а в *анафазі* починає руйнуватися. Утворений М. а. гол. чин. *білками* (бл. 90%).

МІТОХОНДРІЙ (від грец. *μίτος* — нитка і *χονδρίον* — крихта), хондріосоми — *органели*, постійно наявні в рослинних і тваринних клітинах (відсутні у *прокаріотів*). Являють собою округлі, паличково-видні, ниткоподібні або розгалужені тілця діаметром 0,1—1 мкм і завдовжки до 7 мкм. Розміри, форма, кількість і розміщення М. у клітині залежать від її типу та функціонального стану. М. складаються з матриксу (осн. речовини), оточеного подвійною мембраною (див. *Мембрани біологічні*). Зовн. мембрана — гладенька, внутрішня утворює виїмчання, що наз. кристами (див. мал. 1, 2). Осн. хім. компонентами М. є *білки* і *ліпіди*. На мембранах М. розташована більшість *ферментів*, що каталізують процеси *окислення біологічного*, *окислювального фосфорилування* та ін.; в матриксі сконцентровані ферменти *трикарбонових кислот циклу*, окислення жирних к-т тощо. Невід'ємні компоненти М. — *дезокситрибонуклеїнова кислота* (ДНК) і всі типи *рибонуклеїнових кислот* (РНК), що забезпечують автономний синтез деяких власних білків М. Життєвий цикл М. не перевищує кількох днів. Вважають, що оновлення і поповнення М. відбуваються за рахунок росту і поділу М., наявних у клітині.

МІТРА — в давнину один з головних індоіранських богів. Вшановувався як бог денного світла, чистоти й правди. З 6 ст. до н. е. культ М. поширився в Малій Азії та Дворіччі. Згодом виникла особлива релігія з культом М. — мітраїзм, що поширилася в елліністич. світі, з 1 ст. н. е. — в Римі, з 2 ст. — в усій Римській імперії. У 2—4 ст. мітраїзм був одним з гол. суперників *християнства*, яке запозичило в нього, зокрема, міфи про непорочне зачаття, про воскресіння з мертвих, віру в дру-

ге прироста Христа та кінець світу, обряд причащення тощо.

МІТРАЛЬЄЗА (франц. mitrailleuse, від mitraille — картеч) — франц. назва багатоствольної швидкострільної зброї, яка була на озброєнні в 2-й пол. 19 ст. Діляла на зразок *револьвера* при обертанні барабана або стволів. З винаходом *кулемета* вийшла з ужитку.

МІТРИДАТ — гора на Сх. Керченського п-ова, в межах м. Керчі. Вис. 91 м над р. м. Названа за ім'ям царя *Понтийського царства* (121—63 до н. е.) *Мітрідата VI Євпатора*. Тут, у *Пантікапеї*, був розташований його Боспорський палац, де Мітрідат загинув. На схилах гори виявлено численні археол. пам'ятки. На М. встановлено обеліск Слави (1944) і чашу з Вічним вогнем (1939) на честь рад. воїнів, які загинули у боях за визволення Криму в листопаді 1943 — квітні 1944.

МІТРИДАТ VI ЄВПАТОР (грец. Μιθριδάτης Ἐυπάτωρ; 132—63 до н. е., Пантікапей) — цар *Понтийського царства* з 121 (фактично з 111) до 63 до н. е. На поч. свого правління тричі посилав війська на чолі з *Діофантом* у Крим для подання допомоги *Херсонесці* і *Боспорській державі* в боротьбі проти *схвітів*. Після 3-го походу Боспор було приєднано до Понтийського царства. М. VI Є. підкорив також всі грец. міста Чорномор'я, Малу Вірменію, Колхіду. Внаслідок т. з. *Мітрідатових воєн* з Римом (89—84, 83—81, 74—63 до н. е.) римські війська розгромили збройні сили М. VI Є., який втік до *Пантікапея*. В той час у боспорських містах вибухнуло проти нього повстання, яке очолив його син Фарнак. Переконавшись у безнадійності свого становища, М. VI Є. заповідав собі смерть.

МІТТЕРАН (Mitterand) Франсуа (н. 26.X 1916, Жарнак, деп. Шаранга) — франц. політ. і держ. діяч. За фахом юрист. В роки 2-ї світової війни — учасник *Руху Опору* (з 1942). Очолював Нац. рух військовополонених. У 1944 — генеральний секретар у справах військовополонених в уряді де Голля. З 1946 — депутат парламенту. В 1947—48, 1950—53, 1954—57 — у складі уряду. В 1965—68 — лідер *Федерації демократичних і соціалістичних лівих сил*. З 1971 — 1-й секретар *Французької соціалістичної партії*. З 1972 — заступник голови *Соціалістичного інтернаціоналу*. З травня 1981 М. — президент Франції.

МІТЧЕЛЛ (Mitchell) Едгар (н. 17.IX 1930, Герефорд, шт. Техас) — астронавт США, капітан 1-го рангу військ-мор. флоту. Закінчив Вищу військ-мор. школу і до 1959 служив льотчиком. Закінчив Технологіч. ін-т ім. Карнегі у Пітсбурзі (шт. Пенсільванія) і Массачусетський технологічний ін-т (1964). З 1966 — у групі астронавтів. 1—10.IV 1971 разом з А. *Шепардом* та С. *Русса* здійснив політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-14». На Місяці перебував 33 год 30 хв, включаючи 2 виходи на його поверхню тривалістю по 4 год. За цей час М. провів селенологічні дослідження й ряд технологічних експериментів.

МІТЧЕЛЛ (Mitchell) Пітер (н. 29.IX 1920, Мітчелл, графство Суррей, Великобританія) — англ. вчений. Закінчив ун-т у Кембріджі. В 1950 здобув ступінь доктора філософії, 1953—63 очолював біохім. групу кафедри зоології Едінбурзького ун-ту. З 1964 керує Гліннівськими дослідницькими лабораторіями в Корнуеллі. Висунув гіпотезу щодо природи поєднання окислення і фосфорилювання, яка згодом була підтверджена експериментально. Нобелівська премія, 1978.

МІТЧЕЛЛ (Mitchell) Уеслі Клер (5.VIII 1874, Рашвілд, шт. Іллінойс — 29.X 1948, Нью-Йорк) — амер. економіст і статистик. Представник *гарвардської школи*, основоположник *інституціоналізму*. Навчався в Чикагському ун-ті. Професор політ. економії *Каліфорнійського* (1909—12) та *Колумбійського* (1914—19, 1922—44) ун-тів. М. відомий дослідженнями екон. циклів та кон'юнктури. Автор праць з історії політ. економії та грош. обігу. Заперечував неминучість екон. криз, став одним з теоретиків «регульованого капіталізму». В 1920—45 очолював Нац. бюро екон. досліджень. М. вважав, що банківська система і регулювання держ. витрат здатні нібито ослабити екон. спади.

МІТЧИК — металорізальний інструмент, яким нарізають внутрішню *різьбу* в попередньо просвердленому отворі; різновид *різбонарізного інструменту*. Розрізняють М. (мал.) верстатні та ручні. Викотвляють їх звичайно з інструментальних, зокрема швидкорізальних, сталей. Використовують гол. чин. у машино- та приладобудуванні.

МІУС — річка в межах Донец. і Ворошиловгр. областей УРСР та Ростов. обл. РРФСР. Бере початок на *Донецькому краї*, впадає в Міуський лиман Азовського м. Довж. 258 км, площа бас. 6680 км². Гол. притоки — *Кринка*, *Нагольна*. Живлення переважно снігове й дощове. Замерзає в грудні, скресає у березні. На М. споруджено водосховища. Використовують для водопостачання і зрошування. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 на М. була здійснена наступальна *Міуська операція* 1943.

МІУСІНСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснотуркеському району, за 10 км від залізнич. ст. Красний Луч. У 1923 в зв'язку з будівництвом Штерівської районної електростанції виникло с-ще Штергрес. У 1963 на його базі і смт Новоавдівки утворено м. Міусинськ. У місті — 3-д кріпильних виробів, енерг. технікум, профес.-тех. уч-ще, 2 середні школи, лікарня, поліклініка. Будинки культури, бібліотека.

МІУСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 — наступальна операція під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, здійснена 17.VII — 2.VIII рад. військами Пд. фронту (командуючий — генерал-полковник Ф. І. Толбухін) у взаємодії з військами Пд.-Зх. фронту (командуючий — генерал армії Р. Я. Малиновський). Мета операції — скувати, а при можливості розгромити угруповання противника в Донбасі, не допустити перекидання його сил у район Курського виступу, де в той час точилися вирішальні бої (див. *Курська битва* 1943). Гол. удар рад. війська Пд. фронту задавали в центрі з району на Пд.-Зх. від Ровеньок у напрямі на Артемівку, Успенську, Федорівку з метою охоплення з Пн. Таганрозького угруповання ворога, допоміжні удари задавали на правому і лівому крилах фронту. Гол. оборона нім.-фашист. військ (11 д-зій) проходила по р. Міусу (т. з. Міусфронт). 17.VII рад. війська перейшли в наступ. Противник чинив запеклий опір. Нім.-фашист. командування перекинуло з Харків. напрямку танковий корпус СС і д-зію. 30.VII ворог перейшов у контрнатуп. Рад. війська змушені були відійти на вихідний рубіж. Оборону ворога не було прорвано, але мету М. о. значною мірою було досягнуто: нім.-фашист. командування не змогло перекинути війська під Курськ, де вирішувалася доля літньо-осінньої кампанії 1943. Див. також *Донбаська наступальна операція* 1943.

МІФИ (грец. μῦθος — переказ) — 1) Фантастичні символічні уявлення стародавніх людей про світ. 2) Витвори наївної віри, первісного колективного художньо-образного мислення на чуттєвому рівні. 3) Оповідання про поганських богів і надприродних героїв, створені в період, коли людина не відділяла себе від природи, коли вона в своїй пізнавальній діяльності ще не проводила чіткої межі між матеріальним та ідеальним і олюднювала все в навколишньому сере-

М. Б. Мірін.

В. Ф. Міткевич.

Мітрідат VI Євпатор.

Е. Мітчелл.

МІФОЛОГІЧНА ШКОЛА

Міфологія. Півфігура Деметри з Олівії. Теракота. 3 ст. до н. е. Археологічний музей Центрального науково-природничого музею АН УРСР у Києві.

Міфологія. Битва бога Сонця з чудовиськом. Рельєф із Хафаджі. Теракота. Початок 2-го тис. до н. е. Іракський музей. Багдад.

Міфологія. Сален і менада. Антефікс із Сатірікума. 6 ст. до н. е. Музей Вілла Джулія. Рим.

довичі. Сукупність М. одного або групи старод. (найчастіше споріднених) народів становила їхню *міфологію*, яка первісно була прообразом сусп. ідеології. За словами К. Маркса, «всяка міфологія перебірає, підкарає і формує сили природи в уяві і за допомогою уяви» (К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 12, с. 693). У первісному суспільстві М. виконували пізнавальну функцію, об'єднували в синкретичній злитості знання і фантазію, поезію і релігію, початки філософії, даючи уяву модель Всесвіту, а особливо процесу його виникнення, та доістор. життя племен. При цьому відносно людей родоплемінної доби їхню уяву переносилися на природу і Всесвіт, усі явища й предмети перетворювалися на живі істоти. У М. своєрідно втілені первісний *фетишизм*, *тотемізм* і *анімізм*. М. поділяються на космогонічні (про створення хаосу на космос), теогонічні (про богів, про надзвичайних героїв, напівбогів, які виступають посередниками між богами й людьми, діючи на користь людей), етіологічні (про походження місцевостей, річок, морів, тварин, рослин тощо), календарні (про природно-часові й госп. цикли та агр. ритуали) й есхатологічні (про потойбічний світ і про кінець світу). Міфічні образи й сюжети стали основою багатьох епосів старод. народів, а також *legend* і *казок*. М. впливали на *ідеологію*, *мистецтво* й *літературу* всіх наступних істор. епох і сусп. формацій. *Лит.*: Золотарев А. М. Родовий строй і первобитна міфологія. М., 1964; Степан-Камєнський М. И. Миф. Л., 1976; Мелетинський Є. Миф у романі XX століття. «Всесвіт», 1977, № 3; Мифы народов мира. т. 1. М., 1980.

О. І. Дей.
МІФОЛОГІЧНА ШКОЛА — напрям у фольклористиці й літературознавстві 19 ст. Філосо. основою його є естетика Ф. В. Й. Шеллінга і А. та Ф. Шлегелів. Базувалась на визнанні фольклору, вірувань, обрядів і звичаїв залишків давнього первісно-міфологічного світогляду прайндоевропейців (предків сучас. індоевроп. народів). Мифологи трактували подібні фантастичні фольклорні сюжети й образи, близькі вірування різних народів як спадщину глибокої давнини, відшукували в явищах фольклору, нар. побуту й уявлень про світ міфологічну основу, розглядали їх поза істор. і соціальним розвитком народів і їхньої культури. Вони приділяли велику увагу реконструкції нац. культур. старожитностей, яку провадили з ідеалістично-романтичних позицій. Для представників М. ш. характерні довільні зіставлення фольклорних даних і їх тлумачення. Теоретиками М. ш. були брати В. і Я. Грім, М. Мюллер. У рос. та укр. фольклористиці й літературознавстві різних концепцій М. ш. більшою чи меншою мірою дотримувались Ф. І. Буслаєв, О. М. Афанасьєв, І. О. Худяков, І. Г. Приков, О. Ф. Міллер, М. І. Костомаров, О. О. Котляревський, О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов, М. О. Дикарев та ін. Незважаючи на ідеалістичне розуміння міфології і перебільшення

її ролі в історії мистецтва, М. ш. відіграла позитивну роль у порівняльному вивченні фольклору й вірувань багатьох народів, зокрема слов'янських.
О. І. Дей.
МІФОЛОГІЧНИЙ ЖАНР — різновид образотворчого мистецтва, який бере сюжет з міфології. На противагу реліг. мистецтву у творах М. ж. вільніше трактувалися легендарні сюжети, не пов'язані з канонічними культовими формами. За доби Відродження М. ж. відзначався гуманістичним спрямуванням. В творах П. П. Рубенса, напр., міфологічними образами надавався алегоричний зміст, художник часто наповнював їх життєвістю. Утвердившись у худож. академіях як осн. жанр, М. ж. став гальмом в освоєнні тематики, пов'язаної з дійсністю. У 19 ст. майже виродився.
МІФОЛОГІЯ (грец. μυθολογία, від μυθος — переказ і λόγος — слово, вчення) — 1) Наука про мифи й міфологічну свідомість різних народів. 2) Система мифів і міфологічна свідомість того чи ін. народу. Різні наук. школи по-різному оцінюють і сприймають мифи, вважаючи їх або способом і формою певного донаук. мислення й світогляду, або різновидом реліг. свідомості, тісно пов'язаним з обрядовою, ритуальною дією, спрямованою передусім на природу, її сили, або розповіддю, що ґрунтується на *уособленні* (персоніфікації) явищ природи і соціальних відносин з виразною тенденцією до їхньої символізації. Але треба визнати синкретичність мифа. Для нього характерна велика кількість різних уявлень про один і той же предмет чи явище, які в умовах сучас. логічного мислення сприймаються як образні (метафоричні). Саме тому мифи включають у корпус літ. творів старод. і новішого часу. Інтерес до мифів з'явився в давнину. Давньогрец. філософи намагалися пояснити мифи як *алегорії* (напр., Зевс — алегорія вогню), як інакомовне повчання або філосо. ідеї. У тому самому середовищі виникло й інше тлумачення мифів і богів — як обожування істор. подій і осіб (Геродот, 5 ст. до н. е., Евгемер, 4—3 ст. до н. е.). Принципово ін. підхід до мифів виник в епоху *романтизму* й *передромантизму*. Й. Г. Гердер вбачав у мифотворчості вияв поетичного начала. Г. Гейне бачив у М. намагання розкрити причинність явищ. Він висловив думку про особливе, відмінне від сучас. мислення, мифол. сприйняття, яку пізніше, в 20-х рр. 20 ст., сформулював Л. Леві-Брюль у концепції про «первісне мислення». Ф. В. Й. Шеллінг розглядав миф «зсередини», як самостійне явище, як світ, побудований за своїми законами. Один із засновників порівняльно-істор. мовознавства — Я. Грім поставив собі завдання — створити й порівняльно індоевроп. М. У цьому напрямі в 20 ст. працював франц. учений Ж. Дюмезіль та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. значну роль у міфологічних дослідженнях відіграла «антропологічна школа» Е. Тейлора, Дж. Фрезера та ін. В. Вундт вважав, що миф пов'язаний з емо-

ційними спалахами, з психологічним станом, близьким до естетичного співпереживання. Ним. учений Е. Кассіер розглядав М., поряд з мовою і мистецтвом, як особливий символічний форму культури. Істотну сторону мифа — функціональну підкреслює англ. учений Б. К. Малиновський, вказавши на соціально-організуючу силу мифа в суспільстві, що його створило й «переживає». На основі праць Б. К. Малиновського виникла т. з. функціональна школа. Структуральна школа франц. ученого К. Леві-Строса визнає вторинність ритуалу щодо мифа і приділяє велику увагу формальній стороні мифа. Але М. як наука про мифи й міфологічну свідомість може успішно розвиватися тільки на основі комплексних досліджень формальної, змістової, функціональної та соціальної сторони мифа з урахуванням істор. і соціально-екоп. умов, у яких перебував етнос, що його породив. Мифи, як і мова, мають універсальні. Віднесення мифа до того самого ряду, що й мова та інформація, і розгляд його у рамках *семіотики* характерне для ряду сучас. учених (Р. Бард, Е. Мелетинський, В. М. Топоров, Вяч. Вс. Іванов та ін.). Мифи й системи міфологічних поглядів за формою й змістом мають етнічно чи локально забарвлений характер. До старод. писемно зафіксованих міфологічних систем належать давньогрец., шумерська й аккадська, кеттська, хананська, давньокитайська, давньоєгипетська, давньоіндійська, давньоіранська, давньогрец., давньоримська та ряд ін. Міфологічні системи й уявлення зберігались і в усній формі. М. відтворена в образотворчому мист. і лір. Кожен народ має свою М., як і мову. Укр. М. становить закінчену й автономну систему мифів, міфологічних персонажів, міфологічних уявлень і дій, що виявляються в нар. обрядах і в фольклорі — в *піснях*, *казках*, *загадках* тощо. З генетичної й типологічної точок зору українська М. є невід'ємною частиною слов'ян. і, ширше, — всієї слов'ян. М. Укр. М. має ряд особливостей, характерних для окремих етногр. зон (Карпати, Полісся, Волинь, Полтавщина та ін.). Істор. корінням вона сягає далекого минулого — праслов'янського і, глибше, — індоевроп. періоду. Сліди цього минулого у вигляді сюжетів мифів, окремих мотивів, символів, *табу*, оберегів та ритуальних дій зберігаються й досі чи зберігалися донедавна. Історичних свідчень про давньоруську міфологію періоду Київ. Русі небагато. Найдавнішими вважаються запис київ. літописця *Нестора* від 980 про т. з. київ. пантеон — про те, як великий кн. Володимир Святославич поставив поза своїм «теремним двором» кумирів — *Перуна*, *Хорса*, *Дажбога*, *Стрибога*, *Симаргла* і *Мокоші*, а також згадка про *Перуна* і *Велеса* в клятвах давньорус. послів. «Київ. пантеон» більшість учених вважає не локально київським, а спільнодавньоруським, а деякі вчені — навіть спільнослов'янським. Але для

останньої думки немає вагомих доказів, тим більше, що зх.-слов'ян. пантеон — поморський (у Зх. Прибалтії) мало подібний до київського і за структурою, і за характером богів (*Святовит*, *Триглав* та ін.), а в пд.-слов'ян взагалі не зафіксовано ніякого пантеону. Однак імена таких божеств, як Перун і Велес, залишили слід у пд.-слов'ян *топонімії* й *фітотімії*. Коли ця, «вища», М. у слов'ян була мало виражена і пантеон божеств відновлюється в онтологічній, то персонажі «нижчої» М. представлені дуже широко. Великим багатством відзначається «нижча» М. в українців. Персонажі укр. М. пов'язані переважно з дуже розвиненою агр. магією і з культом предків, що підпорядкований агр. циклові і багато в чому його доповнює. Ряд персонажів циклічний, як і сам агр. культ. Так, *русалки* найчастіше з'являються на «русальному тижні» (тиждень після *Трійці*), вони сприяють цвітінню жита і «красуються» разом з ним. Аналогічну функцію, спрямовану на підвищення родючості, виконують «залізна баба» й польовик. Все це добрі, хоч чимось і небезпечні духи, яким протиставлені діди духи або істоти, пов'язані з «нечистою силою», які здатні нівечити врожай, відбирати молоко з корів — *відьми*, *борсукни*, *мари* та ін. С.-г. магія яскраво виражена в усіх укр. календарних обрядах починаючи з зимової *Коляди* і кінчаючи літнім *Купалом* і жнивиним обрядовим циклом. Для цих обрядів характерне запалювання вогнів (багатьох), «чатування» сонця, яке «купається» і «лигає», прикрашування «бороди» з колосся в останній день живих, ряд дій, що «оберегають» від «нечистої сили» тощо. В зв'язку з ними в українців, як і в ін. слов'ян. народів, дуже поширений культ рослин — дуба (що асоціюється з громом і, як вважають, з Перуном), берези, клена, липи, барвінку — у весільній і поховальній обрядності; осики, кропива, маку, льону й часнику як оберегу. З культових тварин і птахів у релігійному вигляді в деяких ритуалах виступають коза, вовк, свиня, заєць, півень, лелека, зозуля та ін. Існували марновірства щодо земноводних (змій, вузя, жаби) і комах (сонечка, павука, мурашки, мухи). Особливі міфологічні уявлення пов'язані з *упириями*, «нечистими» і «ходячими» покійниками й чортом, який в укр. традиції найчастіше після багатьох метаморфоз (кіт, що коїться клубком, немовля, свиня тощо) стає вихором. Майже всі ці моменти і явища мають паралелі і в ін. слов'янських та деяких ін. європ. міфологічних системах. Укр. М. яскраво (хоч і фрагментарно) відображена в творах М. Гоголя, Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, О. Олесь, О. Стороженка та ін. Істотний внесок у розробку питань української і слов'ян. М. загальною зробили О. О. Потебня, П. П. Чубинський, М. Ф. Сумцов, В. М. Гнатюк, П. С. Єфименко, М. П. Драгоманов, Ф. К. Волков, Б. Д. Грінченко, М. І. Коробка

та ін. Див. також *Поганство* і статті про окремі міфологічні персонажі. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433, а також до статей про міфологічні персонажі. Лит.: Потебня А. А. Объяснение малорусских и сродных народных песен, т. 1—2. Варшава, 1883—87; Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Х., 1914; Аничков Е. В. Язычество и древняя Русь. СПб., 1914; Стеблин-Каменский М. И. Миф. Л., 1976; Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. М., 1976; Мифы народов мира, т. 1. М., 1980; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981; Мифология древнего мира. Пер. с англ. М., 1977; Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь. Пер. с англ. М., 1980. М. І. Толстой, **МІФТАХОВ** Сагіт Міфтахович [10 (23).І 1907, с. Красний Яр, тепер Нурімановського р-ну Башк. АРСР — 15.II 1942] — башк. рад. драматург. Член Комуністичної партії з 1925. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1925. Автор п'єс «У країні панів» (пост. 1929), «Кров Уралу» (пост. 1933), «Зимогори» (пост. 1936). Перемозі соціалістичного ладу на селі присвячені п'єси «Сакмар» (1934), «Дружба і любов» (1939), «Дочка степів» (1939) та ін. Загинув на фронті. **МІФУНЕ** Тосіро (н. 1.IV 1920, Ціндао, Китай) — япон. кіноактор. У кіно дебютував 1947, знімався в багатьох фільмах А. Курасава. Ролі: Тадземура («Рассомон», 1950), Аанама («Ідіот» за Ф. Достоевським, 1951), самурай («Сім самураїв», 1954), «Охоронець», 1961; «Повсталий», 1967), Такетокі Васіда («Замок павука» за «Макбетом» Шекспіра, 1957), Сутекіті («На дні» за М. Горьким, 1957), лікар Нійде («Червона борода», 1965) та ін. Творчість М. пов'язана з традиційним япон. театральним мист. У 1963 організував власну кінокомпанію «Міфуне-про». Нагороджений преміями на Міжнар. кінофестивалях. **МІХАЕЛІСА КОНСТАНТА** (K_m) — один із найважливіших параметрів, що характеризує кінетику ферментативних реакцій. Поняття K_m запровадили нім. вчені Л. Міхаеліс та М. Ментен (1913) на основі вивчення впливу концентрації субстрату на швидкість ферментативної реакції. Вони показали, що в міру збільшення концентрації субстрату при постійній концентрації ферменту швидкість ферментативної реакції (v) підвищується і при певній концентрації субстрату стає постійною, тобто спостерігається ефект насичення ферменту субстратом. На основі дослідження ефекту насичення Л. Міхаеліс та М. Ментен створили заг. теорію ферментативної кінетики, за якою першим етапом будь-якого ферментативного процесу є зворотна взаємодія ферменту (E) з субстратом (S) з утворенням проміжного фермент-субстратного комплексу (ES), який потім зазнає практично незворотного розщеплення на продукт реакції (P) та вихідний фермент (E):

$$E + S \xrightleftharpoons[k_2]{k_1} ES \xrightarrow{k_3} P + E \quad (1)$$

Константи швидкості k_1 , k_2 , k_3 характеризують реакції утворення і

розпаду комплексу ES. Коли концентрація субстрату значно перевищує концентрацію ферменту ($[S] \gg [E]$) і увесь фермент перебуває в комплексі з субстратом (ES), швидкість ферментативної реакції виражається рівнянням:

$$v = \frac{V[S]}{k_2 + k_3 + [S]} \quad (2)$$

де V — максимальна швидкість реакції при повному насиченні ферменту субстратом. Співвідношення констант швидкості реакцій $\frac{k_2 + k_3}{k_1} \in K_m$. Підставляючи

в рівняння (2) K_m, одержуємо рівняння Міхаліса — Ментен:

$$v = \frac{V[S]}{K_m + [S]} \quad (3)$$

що відбиває кількісне співвідношення між швидкістю ферментативної реакції та концентрацією субстрату (S) при умові, що V та K_m відомі. В окремому випадку, коли $v = \frac{1}{2} V$, маємо:

$$K_m = [S] \quad (4)$$

тобто K_m чисельно дорівнює концентрації субстрату, при якій швидкість реакції становить половину максимальної. В ряді випадків величина k_3 незначна і нею можна знехтувати. Тоді $K_m = \frac{k_2}{k_1}$ і є мірою спорідненості

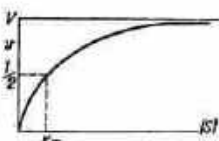
субстрату з ферментом. K_m має розмірність моль л⁻¹. Практично K_m знаходять різними графічними методами, досліджуючи залежність швидкості ферментативної реакції від концентрації субстрату.

О. В. Стефанов, **МІХАЛ КОРИБУТ** Вишнівецький (Michał Korybut Wiśniowiecki; 31.VII 1640—10.XI 1673, Львів) — польс. король з 1669. Син Я. Вишнівецького. За М. К. у Польщі посилюлася феод.-шляхет. анархія, ослабилася королівська влада. Під тиском магнатів, які виношували плани загарбання всієї України, М. К. відмовився від пропозиції рос. уряду перетворити Андрусівське перемир'я 1667 на постійний мир. За правління М. К. Польща вела невдалу війну проти Туреччини, в ході якої було підписано не вигідний для Польщі *Бучацький мирний договір 1672*.

МІХАЛОВСЬКИЙ (Michalowski) Петро (2.VII 1800, Краків — 9.VI 1855, маєток Кшиштопожице, поблизу Кракова) — польс. живописець, представник *романтизму*. В 1817—18 навчався в Кракові, 1832—33 — в Парижі. Брав участь у польському повстанні 1830—31. Значний вплив на М. справила творчість О. Орловського. М. — автор картин на батальні й жанрові сюжети: «Сутинка кірасирів», «Переправа артилерії через річку», «Крокуси», «Наполеон на коні» (бл. 1832—37), «Сеяння у капелюсі» (бл. 1846), «Битва під Самосьерро», «Голубий гусар» та ін. Твори М. зберігаються в музеях Варшави, Кракова, Парижа. **МІХНЕВИЧ** Петро Герасимович [н. 9 (22).X 1901, м. Бердичів,

П. Міхаловський. Сенько. Фрагмент. Близько 1846. Національний музей. Краків.

Міхаеліса константа. Залежність швидкості ферментативної реакції (v) від концентрації субстрату [S].

МІХНЬОВ

тепер Житомир. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1957). В 1925 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. Сценічну діяльність почав у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1926—31), з 1931 — в групі Харків. театру Революції, який 1937, об'єднавшись з Театром робітничої молоді, став Театром ім. Ленінського комсомолу (тепер Чернів. укр. муз.-драм. театр ім. О. Кобилянської). Ролі: Хвиля («Житєйське море» Карпенка-Карого), Тодор Гуцуляк («Весняний потік» Прокопенка), Онуфрій («Земля» за Кобилянською), Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Де Сільва («Уріель Акости» Гуцукова) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани».

Лит.: Селезінка В. Людямі герої Петра Міхненка. «Український театр», 1971, № 1.

МІХНЬОВ Анатолій Львович [18.VI (1.VII) 1909, селище Радуга, тепер Ріпкинського р-ну Чернів. обл. — 3.X 1970, Київ] — укр. рад. терапевт, проф. (з 1950), засл. діяч науки УРСР (з 1958). Закінчив Київ. мед. ін-т (1933), 1944—50 працював у ньому доцентом і професором. З 1949 — в Укр. н.-д. ін-ті клінічної медицини (тепер кардіології), в 1952—70 — його директор. Праці М. присвячені обміну речовин при захворюванні печінки, проблемам ревматизму, питанням апробації нових лікарських речовин у терапевтичній клініці тощо.

МІХОЕЛС Соломон Михайлович [справж. прізвище — Волос; 4 (16).III 1890, Дніськ, тепер Даугавпілс — 13.I 1948, Мінськ] — єврейський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1939). Навчався в Київ. комерційному уч-щі і Петроград. ун-ті. В 1919 вступив до Євр. театральної студії в Петрограді, на основі якої було створено Моск. євр. камерний театр (з 1925 — Моск. держ. євр. театр). З 1929 був худож. керівником цього театру. Серед ролей — Король Лір («Король Лір» Шекспіра), Тев'є-молочник («Тев'є-молочник» за Шолом-Алейхемом). Режисерські роботи: «Фрейлехс» (за мотивами євр. муз. фольклору), «Чотири дні» Данієля, «Сім'я Овадіс» Маркіша. В 1940 разом з М. Крушельницьким здійснив у Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка постановку «Тев'є-молочник». Не раз виступав на Україні. Викладав в уч-щі при Моск. євр. театрі (з 1941 — професор). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1946.

Тв.: Статті. Бесіди. Речі. — Воспоминания о Михоэле. М., 1965.

МІХУРНИК (Colutea) — рід рослин родини бобових. Листопадні кущі до 5 м заввишки. Листки непарноперисті. Квітки жовті або оранжево-червоні в пазушних китицях. Плоди — багатонасінні здуті боби (звідси й назва). Бл. 25 видів у Середземномор'ї, Пн.-Зх. і Сх. Африці, в Зх. і Центр. Азії. В СРСР — 13 видів, з них в УРСР (Крим) — 3. Найчастіше культивують М. деревовидний (C. arborens) — декоративний кущ.

МІЩАР, з Великої Ведмедини — потрійна зоря (див. *Кратні зорі*) в сузір'ї *Великої Ведмедини*. Світність М. у 74 рази більша за сонячну, віддалі від Сонця 27 парсек. Яскравіші компоненти М. (візуальні зорі величини яких 2,4 і 4,0), розміщені на кутовій віддалі 14", є спектрально подвійними зорями. Третя, слабкіша зоря міститься на віддалі 11" від них.

МІЩЕЛА (від лат. міса — крихта, крихітка) — окрема частинка дисперсної фази (див. *Дисперсні системи, Колоїдні системи*) колоїдного розчину в рідкому середовищі. Складається з ядра, покритого оболонкою, яка містить молекули ріднини (дисперсійного середовища). Ця оболонка підвищує стійкість системи, утруднюючи зчеплення колоїдних частинок при *бродуванні росл.*

МІЩЕЛІ (від грец. мікс — гриб) — вегетативне тіло грибів, те саме, що й *грибниця*.

МІЩИК Володимир Юхимович (н. 25.V 1925, с. П'ятихатки П'ятихатського р-ну Дніпроп. обл.) — український рад. учений у галузі тваринництва, біохімії м'яса, доктор біол. наук (з 1964), професор (з 1966). Член КПРС з 1945. В 1950 закінчив Дагестанський с.-г. ін-т. Працював у Київ. вет. ін-ті (тепер ф-т Укр. с.-г. академії) на Передкарпатський с.-г. дослід. станції, в Укр. н.-д. ін-ті фізіології і біохімії с.-г. тварин, Укр. н.-д. ін-ті м'ясної і молочної пром-сті. З 1974 — професор Київ. торговельно-екоп. ін-ту. Осн. напрям наук. робіт — застосування мікроелементів у тваринництві, біохімія м'яса. Нагороджений 2 орденами Слани, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1978. О. Я. Дядечко.

МІЩКЕВИЧ (Mickiewicz) Адам Бернард (24.XII 1798, Заосся, публ. м. Новогрудка, тепер Грод. обл. БРСР — 26.XI 1855, Константинополь) — польс. поет, діяч нац.-визв. руху. В 1815—19 навчався у Віленському ун-ті. Був одним із організаторів патріотичних студентських т-в «Філоматія» і «Філаретія». Після суду над «Філоматами» висланий і протягом 1824—29 перебував у Росії, а також на Україні (1825). Відвідав Київ, Єлизаветград, Одесу, Харків, подорожував по Криму. Зблизився з декабристами, літ. колами Москви, Петербурга, Харкова (О. Пушкін, П. Вяземський, М. Надєждин, М. Максимович, П. Гулак-Артемівський). У 1829 виїхав з Росії. Майже весь час жив у Парижі. В лекціях із слов'ян. л-р, які він у 40-х рр. читав у Коллеж де Франс, високо оцінював слов'ян. л-р, зокрема російську. З захопленням говорив про укр. нар. творчість і мову. Під впливом містичизму на деякий час відійшов від сусп. життя, але події 1848 повернули М. до революц. боротьби [участь у революц. подіях в Італії, редагування газ. «Трібун де пепль» («Трибуна народів»)]. Помер у Константинополі. В 1890 останки поета з Парижа перевезено до Польщі й поховано в замку Вава. Перші твори — «Ода до молодості», «Пісня філаретів» (обидві — 1820), «Балади й романси» (1822), поеми «Дзяди» і «Гражина» (обидві — 1824) — знаменували початок революц. романтизму в польс. л-рі. В Росії написано і видано «Кримські сонети» (1826) і поему «Конрад Валленрод» (1828). Участь у нац.-визв. боротьбі зумовила появу третьої частини «Дзядів» (1832) і поеми «Пан Тадеуш» (1834). Творчість М. мала великий вплив на розвиток польс. культури, на світову л-ру. Його твори високо оцінювали О. Пушкін, О. Герцен, Т. Шевченко, М. Чернішевський, Леся Українка, І. Франко. Є відомості, що Т. Шевченко передав для М. у Париж рукопис своєї поеми «Кавказ». Укр. мовою твори М. перекладали П. Гулак-Артемівський, М. Старицький, І. Франко, Леся Українка, П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан. На тексти творів М. написали музику С. Монюшко, М. Глинка, М. Лисенко, Б. Лятошинський. У 1905 споруджено пам'ятник М. у Львові.

Тв.: Укр. перекл. — Вибрані твори, т. 1—2. К., 1955; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1948—54; Стихотворения. Поэмы. М., 1979.

Лит.: Рильський М. Про поезію Адама Міцкевича. К., 1955; Янов М. Адам Міцкевич. М., 1956; Верес Г. Д. Адам Міцкевич. К., 1979; Богатырь Б. М. [та ін.] Адам Міцкевич в русской печати. 1825—1955. Библиографические материалы. М.—Л., 1957; Ведина В. П. Библиографический указатель перекладів поезій Адама Міцкевича на українську мову (1827—1955). К., 1957. Г. Д. Верес.

МІЩКЕВИЧ Олександр Миколайович (1801, Новогрудський повіт, тепер Гродн. обл. БРСР — 22.XI 1871, Кобринський повіт, тепер Брест. обл. БРСР) — вітчизняний юрист, фахівець з римського і цивільного права. Н. в родині адвоката. Брат А. Міцкевича. Навчався у Віленському ун-ті. З 1834 — перший професор юрид. ф-ту Київ. ун-ту. В 1839—58 — професор римського права Харків. ун-ту. В 1858 залишив викладацьку діяльність.

МІЩКЕВИЧ-КАПСУКАС Віцас Сіманович [Міцкевич-Капсукас Вікентій Семенович, 26.III (7.IV) 1880, с. Будвечяй, тепер Вілкавішського р-ну Лит. РСР — 17.II 1935, Москва] — один з організаторів і керівників Компартії Литви, діяч міжнар. комуністичного руху, публіцист. Н. в сім'ї селянина. У 1902—04 навчався в Бернському ун-ті (Швейцарія). В 1903 вступив у ряди литовської соціал-демократії. Учасник революції 1905—07 у Литві. Зазнав репресій, був в еміграції. В червні 1917 в Петрограді вступив у РСДРП(б). Член Петрогр. ВРК. Один з редакторів більшовицької литовської газ. «Піеса» («Правда»). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 — комісар Рад. уряду у литовських справах, член Центр. бюро литовських секцій при ЦК РСДРП(б) [потім РКП(б)], член ЦК КП Литви. В 1918—19 голова Раднаркому Лит.-Білорус. РСР. Після падіння Рад. влади в Литві — на підпільній роботі у Вільнюсі (1920—21). З кін. 1921 — на парт. роботі в Москві. З 1923 — у Виконкомі Комінтерну, з 1924 —

П. Г. Міхневич.

С. М. Міхоеле.

Пам'ятник А. Б. Міцкевичу у Львові. Скульптори М. І. Парашук і А. Л. Попель. 1905—06.

кандидат, з 1928 — член ВККІ. На VIII з'їзді партії обраний кандидатом у члени ЦК РКП(б). Автор праць з питань історії, філософії, літератури.

МІЦНІСТЬ матеріалів — властивість матеріалів чинити опір руйнуванню (поділу на частини), а також необоротній зміні форми (пластичній деформації) під впливом зовнішніх навантажень: у вузькому розумінні — чинити опір руйнуванню. Зумовлюється силами взаємодії між частинками (атомами, іонами) матеріалу. Розрізняють М. теоретичну (М. кристалічної ґратки монокристала ідеальної правильної будови) і М. технічну (М. реального матеріалу). Теор. М. характеризується величиною енергії, яку треба витратити, щоб утворити при руйнуванні дві нові поверхні. Розрахункове значення такої М. на розтяг при одночасному порушенні всіх міжатомних зв'язків на поверхні розриву, визначене методами фізики твердого тіла, становить $0,1E$, де E — Юнга модуль. Тех. М. (її визначають експериментально) у 100—1000 разів менша за теоретичну через наявність дефектів в кристалах і нерівномірний розподіл внутр. напружень. Така М. залежить від структури, форми і розмірів тіла, виду напруженого стану (розтягу-стиску, згину, зсуву, кручення тощо), особливостей навантажування, т-ри, впливу навколишнього середовища, стану поверхні та ін. Розрізняють М. власне матеріалу і конструкційну міцність, короткочасну і тривалу (див. також *Втомленість металів*, *Жорсткість*, *Крихкість*, *Ударна в'язкість*). Показниками М. є тимчасовий опір, або границя міцності, границя витривалості, границя пластичності, границя текучості. Для ниток, дроту або волокон користуються поняттям питомої М. (відношенням розривного зусилля до лінійної густини цих виробів). В опір матеріалів в основу розрахунків на міцність покладено умову міцності $\sigma_{розрив} \leq [\sigma]$, де $[\sigma]$ — допустиме напруження. Його оцінюють рівнянням:

$$[\sigma] = \frac{\sigma_0}{n}, \text{ де } \sigma_0 — \text{небезпечне на-}$$

пруження (границя текучості — для пластичного матеріалу, тимчасовий опір — для крихкого); n — коеф. запасу, або запас міцності. Величину запасу міцності вибирають залежно від властивостей і ступеня неоднорідності матеріалу, призначення й умов експлуатації конструкції та ін. чинників. М. підвищують термічною, мех., хім. або комбінованою обробкою матеріалів (див. *Зміцнення*), радіоактивним опроміненням їх, легуванням, армуванням (див. *Армовані матеріали*, зокрема *Залізобетон*), створенням бездислокаційних (див. *Дислокації*) кристалів (у т. ч. ниткоподібних), відповідним підбором складових частин композиційних матеріалів тощо. В УРСР дослідження з проблем М. проводять у *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР, *Міцності проблем інституті* АН УРСР, *Механіки інституті* АН УРСР, *Мате-*

ріалознавства проблем інституті АН УРСР, ін. н.-д. інститутах, вузах.

Г. В. Ісаханов.
МІЦНОСТІ ПРОБЛЕМ ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1966 у Києві. В складі ін-ту (1980) 13 відділів, 1 лабораторія, спец. конструкторсько-технологічне бюро з дослідним виробництвом. Є аспірантура. Осн. напрями роботи ін-ту: дослідження міцності матеріалів і елементів конструкцій в екстремальних умовах, дослідження механіки руйнування конструкційних матеріалів і елементів конструкцій при різних видах силового і теплового навантаження, розробка критеріїв міцності і наук. основ прогнозування міцності матеріалів і елементів конструкцій машин, відшукування методів підвищення вібраційної надійності високонапружених елементів конструкцій машин. Ін-т видає журн. «Проблеми прочності». Г. С. Писаренко.

МІЦУБІСІ — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Японії. Почала створюватися на базі концерну, засн. 1870 сім'єю Івасакі. В роки 2-ї світової війни 1939—45 М. — найбільший виробник озброєнь у Японії. Після 2-ї світ. війни М. контролюється кількома провідними сім'ями *олігархії фінансової*, в т. ч. Івасакі. Фінансовим центром групи є Міцубісі банк, який має бл. 200 відділень. Пром. ядром групи є «Міцубісі корпорейшен» і одна з найбільших маш.-буд. монополій «Міцубісі хеві індастріз». Група М. панує в нафтохім., нафтопереробній, металург. та ін. галузях промисловості. С. В. П'ятенко.

МІЦУІ — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Японії. Почала створюватися в 17 ст. навколо торг.-банкського дому М. Хаая М. були активними натхненниками агресивної політики Японії. В 70—80-х рр. 20 ст. до складу групи входило понад 50 компаній і 10 кредитно-фінанс. ін-тів. Центром групи є Міцуї банк, який має понад 160 відділень і торг. фірма «Міцуї енд корпорейшен» («Міцуї буссан»). Інтереси М. зосереджені в алюмінієвій, хім., нафтопереробній пром-сті, у вироб. синтетичних матеріалів. М. має свої фірми та їхні відділення й агентства в Канаді, США, Мексиці, Бразилії, Аргентині та ін. країнах. С. В. П'ятенко.

МІЧЕНИХ АТОМІВ МЕТОД — 1) У біології — метод дослідження обміну речовин, транспорту та розподілу їх за допомогою атомів мічених або сполук, в яких вони містяться. Для цього такі сполуки вводять у досліджуваній об'єкт (організм, клітину, біохім. систему та ін.) і спостерігають за хім. перетворенням їх, змінами фізико-хім. стану, переміщенням тощо. Типовими для біол. і медико-біохім. досліджень є речовини, мічені радіоактивними ізотопами водню (^3H), вуглецю (^{14}C), фосфору (^{32}P), сірки (^{35}S) або стабільними ізотопами азоту (^{15}N), кисню (^{18}O). Реєструють радіоактивність за допомогою методів радіометрії, радіоавтографії, зокрема мікроавтографії, тощо. Мічені стабільними ізотопами

речовини визначають методом *мас-спектрометрії*. За допомогою М. а. м. встановлено шляхи *біосинтезу* багатьох біологічно важливих речовин, розкрито механізми *фотосинтезу*, вивчено механізми багатьох біохім. циклів та окремих реакцій, досліджено осн. молекулярно-біол. процеси і явища транспорту речовин у клітині. 2) В медицині — див. *Ізотопні індикатори*. Д. М. Гродзіньський.

МІЧЕННЯ ТВАРИН — позначення тварин мітками різного типу. М. т. провадять для вивчення *міграцій тварин*, кількісних співвідношень особин різного віку або статі в *популяції*, тривалості життя тварин тощо. На мітках вказують назву країни (столиці) або орг-ції, що позначила тварину, і номер мітки. Земноводних, плазунів, кажанів, кротів мітять кільцями, птахів — кільцями (див. *Кільцювання птахів*), іноді — криломітками; зайців, білок, копитних — вушними мітками у вигляді серечок, кнопко; китів — загостреними циліндричними стрижнями, що їх випускають із рушпичі, мишовидних гризунів — відрізуючи фаланги пальців, риб — пластинками, які прикріплюють до щелепи, зябрової кришки, плавець; безхребетних (ракоподібних і комах) — лаком, кольоровою фольгою. Для мічення хребетних тварин застосовують також фосфорні сполуки, радіоактивні речовини, мініатюрні радіопередавачі тощо. Роботу нац. центрів М. т. координує Міжнар. к-т по кільцюванню. В СРСР центр М. т. — у Москві. М. т. сільськогосподарських — позначення тварин умовними мітками або цифрами для обліку поголів'я, продуктивності та належності г-ву. Мітять с.-г. тварин татуванням на вухах, випалюванням номерів на рогах, прикріпленням до вух металевих серечок (кнопок, пластмасових бирок), вищипами на вухах, татуванням — вищипанням тавра (номера або знака) на шкірі (здебільшого на крупі коня, мула). Птицю мітять кільцюванням, криловими мітками і проколюванням перетинки між пальцями ніг. Татуванням можна мітити всіх свійських ссавців. Для цього шкіру на внутрішній поверхні вушної раковини проколюють татувальними щипцями з вставленими в них відповідними цифрами, а потім у місце проколу втирають незмивну фарбу. Вушними серечками мітять овець і велику рогату худобу. Серечки прикріплюють до вух спец. щипцями. Свиней мітять татуванням (білошкірих), а також вищипами (чорношкірих). Вищипи на вухах роблять у молодядка с.-г. тварин через кілька днів після народження. Кожний вищип на вусі відповідає певному числу. Номер тварини й умовні позначення вищипів заносять в інвентарний і племінний книгу.

А. П. Федоренко
(мічення диких тварин).

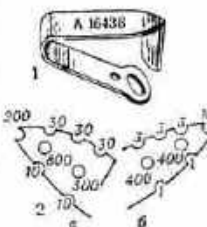
МІЧІГАН — озеро в Пн. Америці, в межах США. Належить до системи Великих озер. Розташоване на вис. 177 м над р. м. Площа 58 тис. км², глб. до 281 м. Западина озеро тектонічного походження. Прот.

А. Б. Міхальов

В. С. Міхальов-Капсукас.

Мічення тварин:
1 — металева серечка;
2 — мічення вищипами на вухах тварин (а — праве вухо, б — ліве вухо).

Макино сполучений з оз. Гурон, судноплавним каналом — з системою р. Міссісіпі. Пів. частина озера замерзає. Має важливе транспортне значення. Водні озера дуже забруднені, тому багато видів тварин зникли (напр., лосось). Найбільші порти — Чикаго і Мідуокі.

МІЧІГАН — штат на Пн. Сх. США. Пл. 150,8 тис. км². Нас. 9,1 млн. чол. (1974). Адм. ц. — м. Лансінг. Розташований на двох півостровах між озерами Верхні, Мічиган і Гурон (система Великих озер). Поверхня — хвиляста рівнина. Масивні хвойних лісів. Провідна галузь пром-сті — автомобільна (підприємства найбільших авто-моб. монополій «Дженерал моторс», «Форд» і «Крайслер» у Детройті та його передмістях, у Флінті, Лансінзі та ін.). З авто-моб. пром-стю пов'язаний розвиток металург., металообр., маш.-буд. (вироби. верстатів, приладів, електроустаткування та ін.) та хім. (вироби. лаків, фарб, гуми тощо) пром-сті. Розвинута також силікатно-керамічна, деревообр., меблева, паперова, харч. та воєнна пром-сть. Видобування зал. і мідної руд, кам'яної солі. У с.-г. виробн. перерабає продукцію мол. тваринництва. Вирощують цукр, буряки, кормові трави, овочі, фрукти, виноград. Розвинуте судноплавство по Великих озерах. Гол. порт — Детройт. Туризм.

МІЧМАН (від англ. midshipman — курсант військово-мор. училища) — військове звання військовослужбовців у ВМФ (ВМС) ряду країн. Службове становище М. не раз змінювалося. В Росії звання «мічман» відповідали звання «унтер-офіцер», потім — «поручик». В СРСР з 1940 — вище старшинське звання у ВМФ, з 1972 М. займає становище, близьке до мол. офіцерів. 24.XII 1980 в СРСР встановлено військ. звання старшин М. У Великобританії, США військове звання М. присвоюється курсантам військово-мор. училищ (академії).

МІЧУРІН Іван Володимирович [15 (27).X 1855, маєток Вершина поблизу с. Довгого, тепер Мічуринка Провського р-ну Ряз. обл. — 7.VI 1935, Мічуринськ Тамб. обл.] — рад. біолог, основоположник в СРСР наук. селекції плодово-ягідних і ін. культур; почесний чл. АН СРСР (з 1935), акад. ВАСГНІЛ (з 1935). Зібрав велику колекцію плодово-ягідних дерев і кущів. М. довів, що акліматизація пд. сортів плодів рослин можлива лише способом насінного розмноження їх у нових р-нах. Удосконалюючи селекц. методи, М. перейшов до гібридизації рослин, розробив принципи гібридизації географічно віддалених форм, міжвидової і міжродової гібридизації, створив вчення про спрямоване виховання гібридів, успішно застосовувавши його на практиці (дипл. також *Ментора метод*). За своїм світоглядом М. був матеріалістом-діалектиком. Найплодотворнішою була робота М. за Рад. влади. Уже в 1920 В. І. Ленін дав вказівку наркомку землеробства С. П. Середі про організацію вивчення наук. праць і практичних досягнень М. У 1929 на базі мічурин-

ського розсадника було створено селекційно-генетичну станцію плодоягідних культур ім. І. В. Мічуріна (тепер Центр. генетична лабораторія ім. Мічуріна). М. створив багато нових сортів плодів і ягідних рослин для середньої смуги СРСР. М. нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

В. К. Завиц.

МІЧУРІН Іван Федорович (1700—63) — російський архітектор. У 1723—29 навчався в Голландії. В 1734—39 працював над складанням ген. плану Москви й керував буд. роботами в Москві. Проектував будівлі для Твері, Коломни, Нижнього Новгорода, для Троїце-Сергієвої лаври. В Києві керував будівництвом Андріївської церкви (1747—53), проект якої склав В. Растреллі, та брав участь у будівництві Маріїнського палацу (1752—55).

МІЧУРІНА-САМОЙЛОВА Віра Аркадіївна [5 (17).V 1866, Петербург — 2.XI 1948, Ленінград] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1939). Творча діяльність М.-С. з 1886 пов'язана з Олександринським театром (тепер Ленінгр. академічний театр драми ім. О. С. Пушкіна). Ролі: Рєньова («Світить, та не гріє» О. Островського і Соловйова), Наталя Петрівна («Місяць на селі» Тургенєва), Раневська («Вишневі сад» Чехова), Хлестона («Лихо з розуму» Грибоедова), Поліна Бардіна («Вороги» Горького). В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 під час блокади Ленінграда М.-С. залишалась у місті, виступала в спектаклях «Театру біля мікрофона», концертів. Нагороджена орденом Леніна. Державна премія СРСР, 1943.

Тв.: Шістьдесят лет в искусстве. Л.—М., 1946.

Літ.: Державин К. Н. Вера Аркадіївна Мічуріна-Самойлова. М.—Л., 1948.

МІЧУРІНСЬК (до 1932 — Козлов) — місто обласного підпорядкування Тамб. обл. РРФСР, районний центр. Розташований на правому березі р. Лісового Воронежа (бас. Дону). Залізнична ст. Мічуринськ-Уральський. 102 тис. ж. (1980). У М.—з-ди: локомотиворем., автоагрегатний, поршневого кідель (80% загальносоюзного виробн.), автотранснів, авторем. та по ремонту верстатів. Консерв. та м'ясний комбінати, ліжко-меблева, швейна та ткацька ф-ки. Вироби. буд. матеріалів. Плодоовочевий та пед. ін-ти, 5 серед. спец. навч. закладів. Центр. генетична лабораторія ім. І. В. Мічуріна, Всесоюзний н.-д. ін-т садівництва ім. І. В. Мічуріна. Драм. театр. Будинки-музеї І. В. Мічуріна та О. М. Герасимова, краєзнавчий музей. В районі М.—значні плодородсадники та плодівницькі радгоспи. Місто засн. 1636, перейменоване на честь І. В. Мічуріна, який тут жив і працював з 1872 по 1935.

«МІШАНА ЕКОНОМІКА» — бурж. і соціал-реформістська концепція про «перетворення» сучасної капіталістичної економіки на «мішану», тобто таку, яка сполучає нібито різні типи за природою приватний і державний секто-

ри для забезпечення безкризового розвитку господарства та загального добробуту. Виникла на ґрунті державно-монополістичного капіталізму і становить складову частину ідеї «трансформації капіталізму» в нове суспільство. Основи «М. е.» заклади в 20—30-х рр. 20 ст. В. Зомбарт (Німеччина) і С. Чейз (США). Дальший розвиток і велике поширення ця концепція набула в працях бурж. економістів Д. М. Кларка, А. Хансена, П. Семюелсона (США), правих лейбористів Е. Кросленда, Дж. Стрейчі (Великобританія) та ін. Для «М. е.» характерна формально-юридична та емпірична оцінка явищ, ідеалізм, що зумовлює корінні вади цієї концепції — протиставлення приватного і держ. секторів, перекурення екон. ролі і соціальних функцій бурж. д-ви. Насправді за характером виробничих відносин приватні й держ. підприємства в умовах капіталізму єдині, а втручання бурж. д-ви в економіку здійснюється перш за все в інтересах монополістичного капіталу. Концепція «М. е.» заперечує необхідність класової боротьби трудящих і неминучість революц. зміни капіталізму соціалізмом.

П. М. Леоненко.

МІШАНИЙ ДОБУТОК трьох векторів — див. Векторне числення.

МІШАНИХ ЛІСІВ ЗОНА — природна зона земної кулі, характерною ознакою якої є лісова рослинність з хвойних та широколистяних порід. Зональні природні комплекси. М. л. з. є перехідними від тайги зони до широколистяних лісів зони. М. л. з. простягається несучільною смугою в межах помірного поясу Євразії й Пн. Америки. Найбільшу площу займає на Зх. Європі, у Пн. Америці — в районі Великих озер; у Сх. Азії завдяки особливостям рельєфу та впливові мусонів проникає далеко на Пд. Для М. л. з. характерна холодна сніжна зима (пересічна т-ра січня —5, —14°) і тепле літо (пересічна т-ра липня +20°). Опадів 400—1000 мм на рік. Річкова сітка густа. В умовах вологого клімату й неглибокого залягання ґрунтових вод розвиваються процеси заболочування. Осн. зональний тип ґрунтів — дерново-підзолисті з великою кількістю різновидів. Залежно від місц. умов у межах М. л. з. формуються кілька типів рослинних угруповань. У складі рослинного покриву М. л. з. Європ. частини СРСР переважають з хвойних порід ялина й сосна, з широколистяних — дуб, липа, клен, ясен і в'яз, у підліску — ліщина, калина, бруслина, жимолость. Під лісами добре розвинуті трав'яний покрив. Далекосхідні хвойно-широколистяні ліси відзначаються більшою різноманітністю деревних і чагарникових угруповань, що формуються гол. чин. на бурих лісових ґрунтах. Осн. породи: корейський кедр, ялиця, аянська ялина, монгольський дуб, липа, береза, кедрова сосна та ін. Поширені чагарники, ліани (амурський виноград, лимонник тощо). У мішаних лісах Пн. Америки домінують бук, клен, береза, веймутова сосна, ялина, ялиця бальзамічна. Тваринний

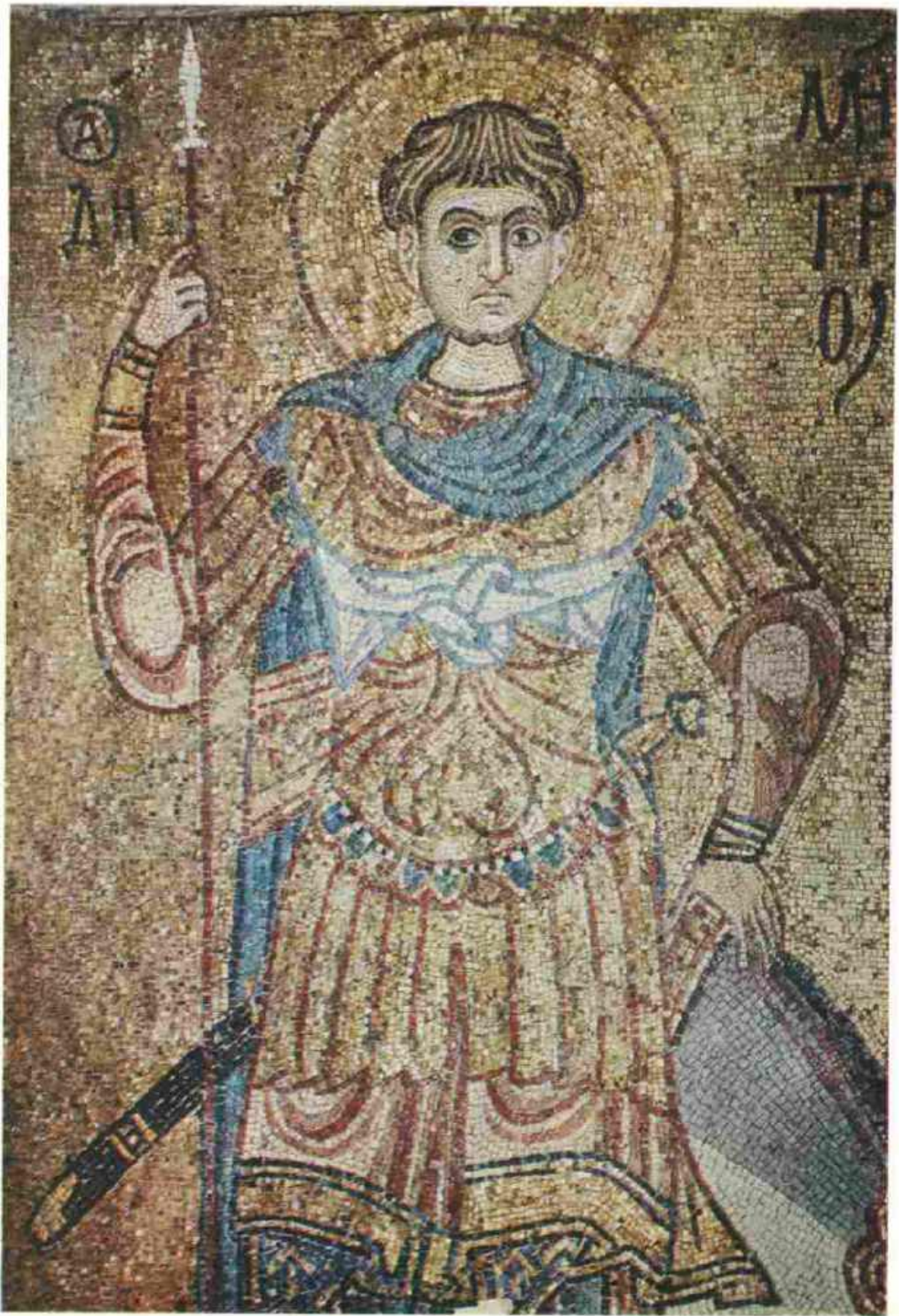

І. В. Мічурін.

В. А. Мічуріна-Самойлова.

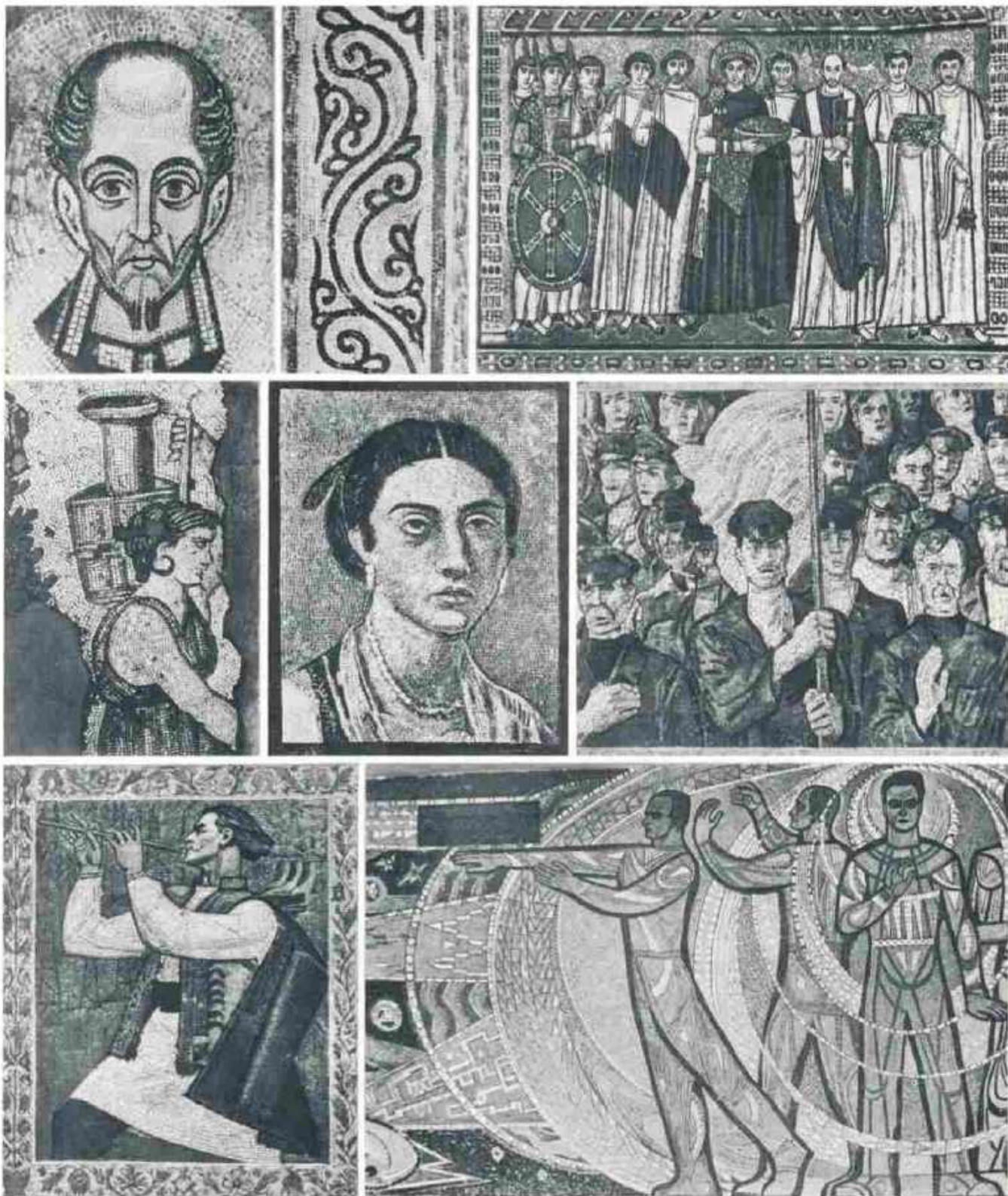

До ст. Мозаїка.

«Дмитро Солунський». Мозаїка з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Фрагмент. Початок 12 ст. Державна Третьяковська галерея в Москві.

До ст. Мозаїка.

1. «Іоанн Златоуст». Мозаїка нижньої частини апсиди Софійського собору в Києві. Фрагмент. 11 ст. 2. Орнамент у Софійському соборі в Києві. 11 ст. 3. «Імператор Юстиніан з почтом». Церква Сан-Вітале в Равенні. До 547. 4. Деталь фриза мозаїчної підлоги Великого імператорського палацу в Константинополі. 1-а половина 5 ст. Стамбул.

5. Портрет жінки, Помпеї. 1 ст. до н. е. 6. В. А. Фаворський. «1905 рік» Фрагмент. 1957. 7. С. А. Кириченко, Н. Г. Клейн. «Наша дума, наша пісня». Частина триптиха. 1961. Каніський музей-заповідник «Мотила Т. Г. Шевченка». 8. Г. О. Зубченко, Г. А. Прищедько. Панно «Наука» в Інституті кібернетики АН УРСР у Києві. Фрагмент. 1975.

світ складається як з тайгових видів, так і з тварин, що характерні для широколистяних лісів, степових, лугових і болотних місцевостей (бурий ведмідь, вовк, лисиця, лось, козуля, уссурийський тигр, маньчжурський заєць, єнотовидний собака та ін.).

Для М. л. з. характерний високий рівень пром. і с.-г. освоєння. Це нахилний район лісового г-ва, в лісах багато цінних порід дерев і лікар. рослин. У мішаних лісах водяться цінні хутрові звірі (норка, куниця, білка, горностай, кріт та ін.), які є об'єктом мисливського промислу. Природні луки і пасовища М. л. з. — важлива кормова база для розвитку тваринництва. Кліматичні умови зони сприяють використанню значних площ під с.-г. угіддя. У межах СРСР М. л. з. простягається смугою в Європ. частині, охоплюючи, зокрема, Пн. України (див. *Мішаних лісів зона України*), включає рівнини й передгір'я Приамур'я і Пд. Примор'я на Далекому Сході. Див. також *Лісові зони*.

Є. І. Стешенко.

МІШАНИХ ЛІСІВ ЗОНА УКРАЇНИ — частина природної зони мішаних лісів Сх.-Європейської рівнини. Займає пн. частину України, яка за природними ландшафтами являє собою Полісся (у межах республіки — *Полісся Українське*). Пд. межа зони проходить поблизу Володимир-Волинського, Луцька, Ровно, Шепетівки, Чуднова, Житомира, Корниша, Києва, Ніжина, Кролевіща, Глухова, включає також *Мале Полісся*. Пл. понад 113 тис. км² (19% тер. України). В межах М. л. з. У. розташована більшість районів Волин., Ровен., Житомир. і Черніг. областей, частково Хмельн., Київ. та Сум. областей. Зона характеризується рівнинним, переважно низинним рельєфом, помірно континентальним кліматом з достатньою зволоженістю, домінуванням на поверхні піщаних і супіщаних відкладів, на яких розвинуті підзолисті й болотні ґрунти, зайняті хвойно-широколистяними лісами, луками та болотами. Формування зональних ландшафтів зумовлене гол. чин. балансом тепла і вологи та характером поверхневих відкладів. За рік зона одержує 98—100 ккал/см² сонячної радіації. Річний радіаційний баланс становить 44—46 ккал/см². Вегетаційний період триває 190—205 днів. Пересічна т-ра січня — 4,5, —8°, липня +17, +19°. Опадів 550—650 мм на рік, випаровуваність не перевищує 400—450 мм. Кліматичні умови і особливості рельєфу спричиняють значне обводнення й заболочування земель. М. л. з. У. має густу річкову сітку (0,29 км/км²), багато боліт, значні запаси підземних вод. Ріки належать до бас. Дніпра та Бугу. Багато озер (долинних, карстових, льодовикових), найбільші — *Світязь, Пулемське озеро*, Турське, Лука. Зональними типами ґрунтів є дерново-підзолисті й болотні, вони займають бл. 75% тер. зони. Трапляються перегнійно-карбонатні, сірі лісові та опідзолені чорноземи. В цілому ґрунтовий покрив відзначається значною строкатіс-

тю. Бл. 30% тер. зони зайнято лісами, переважно сосновими (бори — 64% всього лісового фонду зони), а також сосново-дубовими (субори), сосново-дубово-грабовими (сугрудки) і вільховими. Надмірна зволоженість зумовлює також розвиток лучної і болотної рослинності. Тваринний світ М. л. з. У. багатий і різноманітний. Тут водяться лось, козуля, свиня дика, вовк, лисиця, куниця лісова, горностай, борсук, заєць, білка; з птахів — глухар, рябчик, тетерев, дрозди, дельки, журавлі, качки та ін. У поліських водоймах — коропи, лящі, плітка, линь, карась, сом, щука та ін. риби. В межах М. л. з. У. виділяють 6 фізико-геогр. областей: Волинське, Мале, Житомирське, Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське Полісся.

Природно-тер. комплекси зони значною мірою змінені в процесі госп. діяльності людини. Бл. третини тер. зони займають орні землі, площі їх зростають у результаті меліорації заболочених і перезвожнених земель. М. л. з. У. — важливий район вирощування зернових, льону, хмелю, картоплі, овочів і кормових культур, м'ясо-мол. тваринництва та лісового г-ва. З метою збільшення продуктивності с.-г. угідь і запобігання розвитку шкідливих явищ природи зонального характеру (заболочування, розвіювання піщаних ґрунтів тощо) розробляється і впроваджується комплекс гідротех., агро-тех. і меліоративних заходів, що включає регулювання стоку, освоєння заболочених земель, поліпшення водно-фіз. властивостей ґрунтів, заліснення пісків тощо. Для вивчення й охорони зональних природних ландшафтів створено *Поліський заповідник*, *Дніпровсько-Тетерівське заповідно-мисливське господарство*, *Заліське заповідно-мисливське господарство* та кілька заказників.

Лит.: Фізико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968; Ланько А. І., Маринич О. М., Шербань М. І. Фізична географія Української РСР. К., 1969; Мильков Ф. Н. Природные зоны СССР. М., 1977.

МІШАНИ ДОБРИВА — механічні суміші кількох видів односторонніх мінеральних добрив (в основному суперфосфату з азотними добривами і хлористим калієм); вид комплексних добрив. Додержання правил змішування поліпшує фізико-хім. властивості добрив, підвищує їхню ефективність. Виготовляють М. д. безпосередньо в г-вах, що дає змогу мати широкий асортимент комплексних добрив з різними співвідношеннями елементів живлення рослин. Внесення в ґрунт М. д. вимагає значно менших затрат праці, ніж роздільне застосування односторонніх добрив. До М. д. часто додають мікродобрива, різні відходи пром-сті, нейтралізуючі речовини (вапняк, доломіт тощо). Змішуючи мінеральні добрива з органічними, виготовляють органо-мінеральні суміші.

МІШЕЛЬ (Michel) Луїза (29.V.1830, Вронкур — 10.I.1905, Марсель) — франц. революціонерка, письменниця. За фахом педагог.

Учасниця *Паризької комуни 1871*. Після поразки Комуни віддана до військового суду. В 1873 заслана до Нової Каледонії. Повернувшись після амністії 1880 до Франції, брала участь у роботі русі. Пропагувала ідеї анархістів, була прибічницею П. О. Кропоткіна. В 1883 заарештована за участь у демонстрації паризьких безробітних, 1886 амністована. В 1890—95 — в еміграції в Лондоні. М. — автор віршів, романів, п'єс. М. присвячена драм. поема Х. О. Алчевської «Луїза Мішель».

МІШЕНІ ТЕОРІЯ, мішені принцип — сукупність тверджень і математичних підходів, що становлять основу кількісної радіобіології і пояснюють біологічну дію іонізуючих випромінювань. Осн. положеннями М. т. є принципи влучення, мішені та посилювача. Принцип влучення констатує необхідність поглинання енергії іонізуючого випромінювання клітинами, що реагують на опромінення. Принцип мішені твердить, що реакція клітини на опромінення залежить від того, влучить чи ні *квант* або частинка іонізуючого випромінювання у певний життєво важливий об'єм клітини — її «мішень» (напр., молекулу дезоксирибонуклеїнової кислоти). Імовірність цього влучення залежить від об'єму «мішені» й описується *Пуассона рівнянням*. Іноді для вияву радіобіол. ефекту необхідно не одне, а два, три і більше влучень у «мішень» (це — дво-, три- або багатодарні «мішені»). Принцип посилювача пояснює причини масових порушень осн. процесів у опроміненій клітині, що виникають навіть при невеликих значеннях заг. енергії іонізуючих випромінювань, які влучають у «мішень». Д. М. Гродніський.

МІШЕНЬ (від тур. nişan — знак) — штучна ціль, що імітує одну, кілька або всі найхарактерніші ознаки реальної цілі і служить для тренування в стрільбі. Як М. використовують макети військ. техніки і реальні зразки. За призначенням розрізняють навчальні, випробувальні та спортивні М. За місцем розташування М. поділяють на наземні, повітряні й морські.

МІШИН Василь Павлович [н. 5 (18).I.1917, Павлово-Посад, тепер Московської обл.] — рад. вчений у галузі механіки, процесів управління і фізико-технічних проблем енергетики, академік АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1956). Член КПРС з 1943. Закінчив (1941) Моск. авіад. ін-т (МАІ), працював у н.-д. установах і конструкторських орг-ціях. З 1959 — професор, з 1974 — зав. кафедрою МАІ. Осн. праці — з питань прикладної механіки. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1957.

МІШКОЗЯБРОВІ — клас безщелепних хребетних тварин. Те саме, що й *крулороти*.

МІШКОЛЬЦ — місто на Пн. Сх. Угорщини, адм. центр меде Боршод-Абауй-Землен. Вузол з-дв і автошляхів. 200 тис. ж. (1976). Другий після Будапешта пром.

Л. Мішель.

В. П. Мішин.

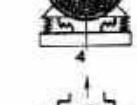
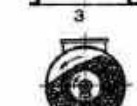
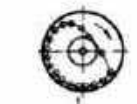
МІШКОРОТО-ПОДІБНІ

Г. М. Мішустін.

Міа піщана.

Мішустін (схеми дії): 1 — барабанный (кульбовий); 2 — бігуни; 3 — молотковий; 4 — вібраційний; 5 — струмниний.

центр країни. Провідні галузі — чорна металургія (металург. комбінат ім. В. І. Леніна, один з найбільших в країні) та важке машинобудування. Вироби: вогнетриві, цемент, скла. Підприємства текст., швейної, харч. (у т. ч. виноробної) пром-сті. В районі М. — добування бурого вугілля. Політех. ін-т. Музей. Поблизу міста, на схилах гірського масиву Бюкк — бальнеологічні курорти.

МІШКОРОТОПОДІБНІ (Saccopharyngiformes) — ряд глибоководних риб класу кісткових риб. 2 родини, 2 роди, 6 видів. Тіло вугорподібне з довгими спинним і анальними плавцями, голе. Рот великий, щелепи у 7—9 разів перевищують довж. черепа. Зяброві отвори на череві у вигляді овальних щілин. Вздовж основи спинного плавця у бороденках розташовані світні органи. Довж. тіла мішкорота Saccopharyngus ampulaceus понад 1 м, великорота Eurypharyngus pelicanoides — 60 см. Біологія нересту не досліджена. Живляться рибою і ракоподібними. Поширені на глибинах 2000—3000 м в Атлантич., Індійському і Тихому океанах. А. Я. Шербуха.

МІШЛЕ (Michelet) Жюль (21.VIII 1798, Париж — 9.II 1874, Йер) — франц. історик, член Академії моральних і політ. наук (з 1838). З 1827 — професор Вищої нормальної школи, з 1838 — *Коллеж де Франс*. Автор «Історії Франції» (17 тт., 1833—67, доведена до 1789) та «Історії Французької революції» (7 тт., 1847—53). Героєм істор. процесу вважав народ (без поділу на класи). Пристрастний борець проти католицької церкви. Як прихильник республіки М. відмовився присягнути Наполеону III, за що 1852 його було позбавлено професорської кафедри. Л. В. Таран.

МІШУСТІН Євген Миколайович [н. 9 (22).II 1901, Москва] — рад. мікробіолог, акад. АН СРСР (з 1974), засл. діяч науки РРФСР (з 1961). Закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва (1924). З 1939 — зав. відділом ґрунтової мікробіології Ін-ту мікробіології АН СРСР. З 1930 викладає у вузах Москви, з 1961 — зав. кафедрою мікробіології Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. Осн. праці — з мікробіології ґрунтів та біол. фіксації атм. азоту. Створив вчення про специфічність мікробних угруповань у ґрунті, запропонував мікробіол. діагностику якості зерна, розробив мікробіол. основи силосування кормів тощо. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1970.

МІШАНИ — стан у дореволюційній Росії, зокрема на Україні, до складу якого входили ремісники, торговці, дрібні домовласники та інші категорії міського населення. Термін «мішани» відомий з 14 ст., так називали жителів міст Пд. і Зх. Русі, що перебували під владою феодал. Польщі і Литви. Для захисту своїх станових і нац.-реліг. інтересів М. України і Білорусії створювали *братства*. М. вели постійну боротьбу за розширення своїх прав, одержання самоврядування за *магдебурзьким*

правом, проти соціального і нац.-реліг. гніту (див. *Каміське міське повстання 1536*, *Черкаське міське повстання 1536*, *Брацлавське і Вінницьке міські повстання 1541*, *Білоцерківське міське повстання 1589—90*, *Брацлавське міське повстання 1594—95*). Міське населення брало активну участь у визвольній війні українського народу 1648—54, нар. рухах 17—18 ст. В Росії за царським указом 1775 до стану М. було включено всіх *посадських людей*, які володіли капіталом до 500 крб. Станові права та обов'язки М. було визначено Жалуваною грамотою містам (1785). М. сплачували подушну податі, виконували рекрутську повинність. У кожному місті, посаді, містечку М. становили мішанське т-во, яким управляли староста та його помічники. Одночасно з розвитком капіталістичних відносин відбувався процес класової диференціації М. З багатої верхівки формувалася торгово-пром. буржуазія, а серед. верста (осн. маса М.) — *дрібна буржуазія*, а зубожіла частина М. поповнювала лави робітників. Стан М. було ліквідовано після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції *Декретом про скасування станів та цивільних чинів*. Див. також *Мішанство*.

Літ.: Рылдзюніс П. Г. Города и селения дореформенной России. М., 1958; Гуржий І. О. Развитие товарного производства и торговли на Украине. К., 1962; Михайлова П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654). К., 1975.

МІШАНСТВО — дрібнобуржуазні ідеологія, психологія й поведінка людей, що характеризуються егоїстичними інтересами, обмеженням світоглядом, споживацьким підходом до життя, культом речей, пристосованістю. М. властиві боягузтво і пристосованість у політиці, святенництво в моралі, вульгарність у смаках, лицемірство в поведінці. Смісл життя мішанин вбачає в досягненні будь-якою ціною особистого добробуту та благополуччя. Як соціальне явище М. породжене пануванням приватної власності та експлуатацією людини людиною. Соціальною базою М. є *дрібна буржуазія і робітничі аристократія*, ідеологія яких певною мірою проникає і в середовище робітн. класу. В соціалістичному суспільстві М. є пережитком минулого в свідомості й поведінці окремих осіб. Комуністична мораль засуджує будь-які прояви М. Найважливіша форма боротьби з ними — виховання у людей комуністичної свідомості, духовної культури, високих естетич. смаків.

МІШАНСЬКА ДРАМА — жанр драматичної творчості. Виникла на поч. 18 ст. в англ., а згодом і в ін. зах.-європ. л-рах. Зародившись під впливом ідей бурж. *просвітництва*, М. д. відображала гострі конфлікти «третього стану» з феодалами, виражала сусп. і естетичні запити буржуазії, що піднімалась, її протест проти аристократичної моралі, станової нерівності. На противагу трагедії класицизму М. д. в сентименталь-

ній, зворушливо-почуттєвій формі відображала посвядження сімейне життя й побут, висувачи нового героя — людину просту, незнатного походження, ідеалізуючи її бурж. «добропорядність». Популярними були М. д. Дж. Лідло (Англія) і Л. С. Мерсьє (Франція). Найвидатніші теоретики і представники М. д. — Д. Дідро, Бомарше (Франція), Г. Лессінг (Німеччина), у творчості яких цей жанр збагатився політ. ідеями боротьби з тиранією феодалізму. В їхній теорії вперше визначилося поняття простої драми як особливого жанру драматургії. У 19 ст., коли все більше стала виявлятися реакц. роль буржуазії, М. д. втратила свої громадян. традиції і перетворилася на *мелодраму*.

МІЩЕНКО Дмитро Олексійович (18.XI 1921, с. Зелене, тепер Верхньорогачицького р-ну Херсон. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1951). Друкуватися почав з 1949. Перша зб. оповідань — «Сині моря» (1955). Окремими виданнями вийшли зб. оповідань «Батьківська лінія» (1960), «Доля поета» (1961), «Очі дівчини», куди ввійшла також повість «Батальйон неомундированих» (1964) та ін., істор. роман «Сіверяни» (1959), романи «Вітри приносять грозу» (1968), «Честь роду» (1977), «Навісний закон» (1978) та ін. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, орденом Червоної Зірки, медалями.

Тел.: Віра, надія, любов. К., 1971; Друге заміжжя. К., 1980; Ріс перек а. — Почему не сходится пути. — Лично ответствен. М., 1974; Ветры приносят грозу. М., 1979.

МІЯ (Mya) — рід двостулкових молосків. Раковина (довж. до 10 см) овальна, товстостінна, рівностулкова. Живе на невеликих глибинах, закопується у ґрунт на глибину до 30 см. Відомо кілька десятків видів (у т. ч. й викопних), поширених у бореальних і пн. морях Атлантичного й Тихого океанів. У Чорному м. — М. піщана (M. arenaria), вперше виявлена 1966. Істінна. У викопному стані відома з еоцену.

А. Л. Путьє.
МІЯМОТО Кендзі (н. 17.X 1908, Камісмата, преф. Ямагучі) — діяч комуністичного руху Японії. Н. в сел. сім'ї. Член КП Японії (КПЯ) з 1931. В 1932 закінчив екон. ф-т Токійського ун-ту. В 1930—32 брав участь у студент. русі, в роботі Товариства по вивченню соціальних наук. З 1932 — член ЦК, Секретаріату і Президії (до 1935 — Політбюро) ЦК КПЯ. В 1933—45 — в ув'язненні. В 1946—49 — редактор теор. органу КПЯ журн. «Дзен'ей» («Авангард»). У 1947—50 — голова Контрольної комісії партії. В 1955—58 — секретар ЦК КПЯ, гол. редактор ЦО КПЯ газ. «Асаката» (до 1957). В 1958—70 — ген. секретар ЦК КПЯ. З 1964 — чл. Постійного бюро Президії ЦК КПЯ. З липня 1970 — голова Президії ЦК КПЯ. В 1949—50 та з 1977 — депутат парламенту.

МІЯМОТО Юріко (13.II 1899, Токіо — 21.I 1951, там же) — япон.

письменниця. Член Компартії Японії з 1931. Дружина К. Міямото. У повістях «Бідні люди» (1916) і «Блаженний Міяда» (1917) змальовано тяжке життя япон. села. В 1927—30 жила в СРСР. У 30-х рр.— учасниця пролет. літ. руху. Найвідоміші повісті цього періоду: «Весна 1932 року» (1932), «За часом час» (1933), «Грудні» (1935). В 1932—45 зазнавала арештів. Автобіогр. повісті «Футісо» (1946) та «Рівнина Бансю» (1946—47) — про япон. комуністів і відродження демократичного руху в країні. В автобіогр. трилогії «Нобуко» (1924—26), «Дві сім'ї» (1947) і «Віхи» (1947—49) — ванорама життя 20—30-х рр. 20 ст.

Та: Рос. перекл. — Повісті. М., 1938.

Лит.: Логунова В. В. Життя і творчість Юріко Міямото. М., 1957.

Б. П. Яценко.

МКСА СИСТЕМА ОДИНИЦЬ — система одиниць електричних і магнітних величин, основними одиницями якої є метр, кілограм, секунда і ампер. Принципи побудови МКСА с. о. запропонував італ. учений Дж. Джорджі, тому її наз. також *Джорджі системою одиниць*. МКСА с. о. входить як складова частина в *Міжнародну систему одиниць* (СІ).

МЛАДЕНОВ Стефан Стоянов (15.XII 1880, Видин — 1.V 1963, Софія) — болг. мовознавець, акад. Болг. АН (з 1929) та ін. акад. чл.-кор. АН СРСР (з 1931). Закінчив Софійський ун-т (1902), професор цього ун-ту (1921—47). Автор праць з історії болг. мови, з індоєвроп., слов'ян. і заг. мовознавства: «Вступ до загального мовознавства» (1927), «Історія болгарської мови» (1929), «Порівняльне індоєвропейське мовознавство» (1936). Уклад словників болг. мови. Укр.-болг. зв'язкам присвятив розвідку «Із історії українсько-болгарських літературних відносин» (1920).

В. В. Нисчук.

МЛИН — машина для подрібнення (помелу) матеріалів. У М., на відміну від *дробарок*, утворюються дрібніші частинки — розміром до 5, а в деяких — до 0,001 мм. Матеріали зазнають в М. ударів рухомих робочих органів або розмельювальних тіл, перетираються, роздавлюються або співударяються. За формою і видом робочого органу розрізняють М. (мал.): барабанні (кульові, стрижневі, галькові, самоподрібнювальні); роликкові, валкові, кільцеві, фрикційно-кульові й бігунні; молоткові, або шахтні, й пальцеві (*дезінтегратори*); вібраційні, або вібромлини; струминні й аеродинамічні. Залежно від швидкості руху робочих органів барабанні М. є тихохідними машинами, роликкові, валкові, кільцеві, фрикційно-кульові й бігунні — середньохідними, інші — швидкохідними. Барабанні М. в разі потреби об'єднують з *класифікаторами* або з повітряними *сепараторами*. М., здебільшого барабанні (діам. 0,9—5 м і більше, довж. — 0,9—15 м), застосовують у гірничій, хім., металург., фармацевтичній пром-сті, у виробництві будівельних матеріалів тощо. Див. також *Млин борошномельний*.

МЛИН БОРОШНОМЕЛЬНИЙ, борошномельний завод — підприємство *борошномельно-круп'яної промисловості*, на якому зерно переробляють на *борошно*. Складається з зерноочисного, розмельного і вибірного відділень. В зерноочисному відділенні зерно, що надходить з *елеватора*, очищають від домішок — в повітряно-ситових *сепараторах*, *трієрах* і магн. апаратах, а також від пилу і бруду — на шіткових і *оббивальних машинах* («сухий» спосіб) або машинах мийних («мокрый» спосіб), після чого його зволожують і витримують (відволожують) протягом 6—24 год. В розмельному відділенні М. б. сортового помелу зерно подрібнюють на *валцях* *верстах*, одержуючи проміжний продукт — крупу, яку сортують за величиною частинок на просіювальних машинах (розсівах). Далі крупу збагачують, відділяючи від неї плодів оболонки на ситовіальних машинах, і остаточно подрібнюють, одержуючи борошно. На М. б. обивного помелу зерно лише подрібнюють і просіюють. У вибільному відділенні М. б. борошно машинною автоматично зважується і засипається у мішки. В разі потреби його зберігають у залізобетонних або металевих ємкостях. На потужних М. б. багатосортового помелу переробляють за добу до 1500 т зерна. На Україні найбільші М. б. — у Дніпропетровську, Донецьку, Ворошиловграді, Києві, Одесі, Харкові та ін. містах.

О. С. Зубко.

МЛИНІВ — селище міського типу Ровен. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Ікви (бас. Прип'яті), за 26 км від залізнич. ст. Дубно. 5,8 тис. ж. (1980). Перші відомості про М. належать до початку 16 ст. Після 3-го поділу Польщі (1795) М. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. За *Ризьким мирним договором 1921* М. відійшов до Польщі. З 1926 тут діяв підпільний райком КПЗУ. В 1939 М. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У селищі — маслосироробний та виноробний заводи, промисловий і хлібний комбінати, міжколг. будівельна організація, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 середні, музична, художня та спорт. школи, вет. технікум; лікарня, поліклініка, будинок відпочинку. Будинки культури, кінотеатр, 2 б-ки, краєзнавчий музей.

В М. бували укр. громадський діяч і поет Д. Братковський (кін. 17 ст.), Т. Косицький (1792), польсь. письменник-етнограф Ю. І. Крашевський (40-і рр. 19 ст.).

МЛИНІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,3 тис. км². Нас. 65,3 тис. чол. (1980). У районі — 123 населені пункти, підпорядковані 2 селищам і 35 сілсь. Радам народних депутатів. Центр — смт Млинів. М. р. міститься у межах *Волинської височини*. Корисні копалини: торф, крейда, глина, пісок. Річки — *Стір* з прит. *Іква* (бас. Прип'яті). Ґрунти: опідзолені чорноземи й болотні. Розташований у межах лі-

состепової зони. Ліси (дуб, ялина, липа, ясен, модрина, сосна) займають 15,1 тис. га. Підприємства в основному по переробці с.-г. продукції (млинівські маслосироробний та виноробний з-ди, Демидівський плодоконсервний з-д тощо). Комбінат побутового обслуговування (Млинів) та 3 будинки побуту. Спеціалізація с.-г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 99,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 88,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 9,3 тис. га. Осн. культури: пшениця, жито, ячмінь, овес, гречка, цукр. буряки, картопля та овочеві. Скотарство, птахівництво, свинарство. У М. р. — 30 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Автомобільних шляхів — 568 км, у тому числі з твердим покриттям — 303 км. У районі — 60 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи, сілсь. профес.-тех. уч-ще (смт Демидівка); 60 діт. закладів, у т. ч. 3 дитячі, будинок відпочинку (Млинів) і турбаза «Стір» (с. Хринички). 25 будинків культури, 60 клубів, 2 кінотеатри, 80 кіноустановок, 76 б-к. Музей: краєзнавчий (Млинів) та 2 історичні (с. Війнища і с. Новини). У с. Перекаля М. р. народилася новатор с.-г. вироб. А. Ф. Гладчук, у с. Більчому — укр. поет В. Л. Поліщук. У с. Чекні (тепер с. Межириччя) 1881 були Олена Пчілка та Леся Українка. У М. р. видастся газ. «Зоря» (з 1945).

М. Ф. Безкорований, **МЛИНІВСЬКА ПЕЧЕРА**, Млині — карстова печера в Терноп. обл. УРСР, поблизу с. Залісся Чортківського р-ну. Утворилася у гіпсових відкладах. Заг. довжина ходів 16,9 км, є кілька підземних залів (Піонер, Дружби та ін.). Відома численними пам'ятками утворами. Досліджена 1960—80. Пам'ятка природи респ. значення. В. О. Радзівський.

МЛОТКОВСЬКА Любов Іванівна [дівоче прізвище — Колосова, за першим чоловіком — Острякова; 1804 або 1805, Курськ — 19 (31).X 1866, Київ] — укр. і рос. актриса. Дебютувала 1823. Працювала в трупах І. Штейна, П. Соколова, свого другого чоловіка Л. Млотковського, з якими гастролювала в Хар-

Л. І. Млотковська.

Л. Ю. Млотковський.

МЛИНІВСЬКИЙ РАЙОН
РОВЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

кові, Києві, Одесі, Курську та ін. містах. У Харкові 1836—50 успішно виступала разом з М. Щепкіним, К. Солеником, П. Мочаловим, М. Рибаківим. У 1850—56 працювала в Одесі, 1856—66 — в Києві. Перша виконавиця ролей Тетяни, Наталки («Москаль-чарівник», «Наталка Полтавка» Котляревського), Насті в Уляни («Бой-жітка» і «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка). Серед ін. ролей — Коробочка («Мертві душі» Гоголя), Офелія, Анна («Гамлет», «Річард III» Шекспіра), Есмеральда («Собор Паризької богородиці» за Гюґо), Луїза («Підступність і кохання» Шіллера), Мірандолина (однойменна п'єса Гольдони).

Лит.: Клічін О. П. Л. І. Млотковська. К., 1958. М. Ф. Дібровенко.

МЛОТКОВСЬКИЙ (Млатковський, Молотковський) Людвіг Юрійович (бл. 1795—27.III.1855) — укр. і рос. актор, режисер і антрепренер. У 1816 виступав у польсь. трупі антрепренера А. Жмівського у Києві, потім — у трупі І. Штейна, О. Ленкавського. В 1833 в Курську очолює частину кол. трупи І. Штейна (серед акторів були К. Соленик, М. Рибаків, Л. Млотковська). В 1836 М. арендував Харків. театр, а з 1837 два сезони — Київський. В 1843 збудував у Харкові нове театральне приміщення, де відкрив театр школи. Вистави: за п'єсами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, а також «Лихо з розуму» О. Грибосдова, «Ревізор» М. Гоголя, «Гамлет» У. Шекспіра, «Мірандолина» К. Гольдони та ін. Залучав до гастролей М. Щепкіна, П. Мо-

чалова, І. Дрейсіга та ін. Портрет с. 51.

Лит.: Клічін О. П. Л. І. Млотковська. К., 1958. М. Ф. Дібровенко.

МНДОЯНЦ Ашот Ашотович [28.XII.1909 (10.I.1910), Батумі — 29.IX.1966, Москва] — рад. архітектор. У 1929—32 навчався на архіт. ф-ті Політехнічному образотворчих мист. та в ін-ті інженерів цивільного і комунального буд-ва в Одесі. В 1932—35 працював у Батумі (1934—35 — гол. архітектор міста), пізніше — в Москві. Роботи в Москві: висотний житл. будинок на пл. Повстання (1950—54), *Кремлівський Палац з'їздів* (1959—61), забудова проспекту Калініна (1964—69; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Містобудування*, с. 432—433) з комплексом будівель РЕВ (1969), кінотеатром «Октябрь» (1967), всі — в спіл. з арх. М. Посохінім та ін. Нагороджений орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Ленінська премія, 1962.

МНМОЗІНА (Мнемозіна; Μνημοσύνη) — у грец. міфології богиня пам'яті, дочка Урана й Геї, сестра титанів. Була матір'ю дев'яти муз, яких вона народила від Зевса.

МНМОНІКА [грец. μνημονική (μνήμη) — мистецтво запам'ятовування] — система засобів, що полегшують запам'ятовування й збільшують обсяг пам'яті. В основі лежить процес створення нових асоціацій між об'єктами, що важко запам'ятовуються, та предметами і явищами, які легше запам'ятовуються. М. абстрагується від логічного і смислового змісту матеріалу й використовує лише його зовн. форму. Мнемонічні зв'язки підкріплюють запам'ятований матеріал, але не компенсують його. М. виникла ще в Старод. Греції. Відродження її почалося в 16 ст., особливого розвитку досягла в 17—19 ст. М. використовують головним чином для демонстрування мистецтва запам'ятовування на естраді або в цирку.

О. Т. Губко.
МНМОНІЧНА СХЕМА, мнемосхема — сукупність сигнальних пристроїв і умовних зображень устаткування та внутрішніх зв'язків контрольованого об'єкта, яка полегшує запам'ятовування його структури, контроль режимів дії і, отже, керування ним. Сигнальні пристрої на М. с. (мал.) є гол. чин. візуальні індикатори устаткування і внутр. зв'язки об'єкта зображують на ній символічно. Розрізняють М. с. мімічні (з використанням фарб, кольорових плиток тощо), світлові та комбіновані (напівсвітлові). М. с. розміщують звичайно на диспетчерських пультах або спец. панелях. Застосовують їх на машинобудівних підприємствах, підприємствах транспорту, в енерг. системах. Крім того, використовують як демонстраційні моделі на тех. виставках, з навч. метою тощо.

МНЕСКЛ (Μνησκλή) — давньогрец. архітектор 2-ї пол. 5 ст. до н. е., представник стилю високої класики. Брав участь у спорудженні ансамблю афіського Акрополя (зокрема, збудував Пропілеї, 437—432 до н. е.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Греція* Стародавня,

т. 3, с. 448—449). В пн. крилі Пропілеїв міститься *ніакотека*.
МНІШЕКИ (Mniszechy) — польсь. магнатська родина. Відомі: Єжі М. (р. н. невід. — п. 1613) — воєвода сандомирський, один з ініціаторів збройної інтервенції польсь. лит. феодалів проти Рос. д-ви на поч. 17 ст. Марина М. (бл. 1588—1614) — політична авантюристка. Дочка Єжі М. В інтересах здійснення загарбницьких планів польсь. лит. феодалів щодо Рос. д-ви 1606 вступила в шлюб з *Лжедмитрієм I*. У 1606 коронувалася в Москві. Після загибелі *Лжедмитрія I* опинилася в Тушині, де визнала *Лжедмитрія II* нібито «врятованим» своїм чоловіком. Після його смерті 1610 разом з своїм покровителем отаманом донських козаків І. М. Заруцьким і сином від *Лжедмитрія II* Іваном (п. 1611) втекла на Урал. Козаки видали їх рос. урядові. Заруцького і Івана було страчено, Марина М. померла в ув'язненні.

МНОГА — річка в УРСР, у межах Чернів. і Полтав. областей, ліва притока р. Удаю (бас. Дніпра). Довж. 59 км, площа бас. 589 км². Живлення переважно снігове і ґрунтове. Використовують для госп.-побутових потреб.

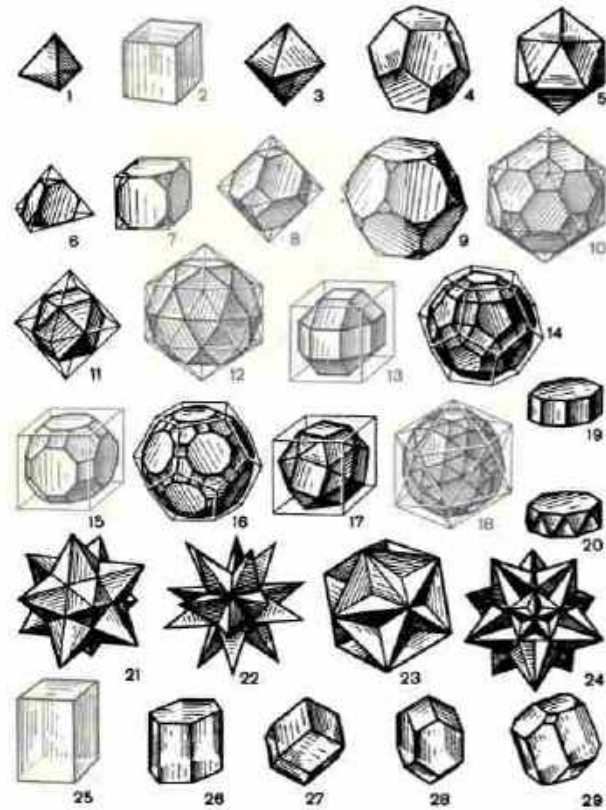
МНОГОГРАННИЙ КУТ — частина простору, обмежена трьома або більше площинами, що попарно перетинаються і мають одну спільну точку (мал.). Ця спільна точка наз. в ер ш и н о ю, лінії перетину площин — р е б р а м и, самі площини — г р а н я м и многогранного кута. М. к., розміщений по один бік від площини будь-якої своєї грані, наз. о п у к л и м. Див. також *Піраміда*, *Тілесний кут*.

МНОГОГРАННИКИ — поверхні, складені зі скінченного числа *многокутників* (поповнених), що прилягають один до одного сторонами так, що: 1) кожна сторона належить рівно двом з них і 2) будь-які два многокутники, що належать поверхні, можна включити в ланцюжок, сусідні ланки-многокутники якого мають спільну сторону. Самі многокутники наз. г р а н я м и, а їхні сторони і вершини — р е б р а м и і в е р ш и н а м и многогранника. М., що не перетинає сам себе, обмежує деяке гом. тіло, яке також наз. М. (тілесний). Він має певні об'єм і площу поверхні. Іноді М. наз. аналогічне утворення з многокутників-ліній. М., розміщений по один бік від площини будь-якої своєї грані, наз. о п у к л и м. Числа його вершин (В), граней (Г) і ребер (Р) пов'язані рівністю $B + G - P = 2$ (формула Л. Ейлера). Сума плоских кутів при вершині такого М. менша за 360°. Тілесний опуклий М. — *опукла множина*. Розгортовою М. наз. сукупність многокутників, для якої вказано правило склеювання (ототожнення) їхніх сторін, що задовольняє умови 1 і 2. Розгортка задає метрику М. (див. *Внутрішня геометрія*). З усякої розгортки, при кожній вершині якої сума кутів не перевищує 360° і для якої виконується формула Ейлера, можна склеїти єдиний опуклий М. (теорема О. Д. Александрова).

Опуклий М. наз. п р а в и л ь н ь

Многогранники.

1—5. Правильні опуклі многогранники (тіла Платона): 1 — тетраедр; 2 — гексаедр (куб); 3 — октаедр; 4 — додекаедр; 5 — ікосаедр. 6—20. Напівправильні многогранники (тіла Архімеда): 6—10 — відповідні зрізани аналоги многогранників 1—5; 11, 12 — кубооктаедр та ікосододекаедр; 13, 14 — їхні ромбо-прототипи; 15, 16 — зрізани аналоги многогранників 11, 12; 17, 18 — відоконі куб і додекаедр; 19, 20 — призма й антипризма. 21—24. Правильні неопуклі многогранники (тіла Кеплера — Пуансе). 25—29. Опуклі паралеледри (тіла Феллара).

п. н. м., якщо гранями його є однакові правильні многокутники, а в вершинах сходяться одне й те саме число ребер. Правильні М. — істинні зразки симетрії. Зокрема, вони допускають самосуміщення, при яких кожна вершина може зайняти місце будь-якої іншої. Подібну однорідність будови мають і напівправильні М., у яких всі грані також правильні, але не однакою багатокутниками, а *многогранні кути* рівні. Є (мал.) 5 типів правильних опуклих (тіла Платона), 15 — напівправильних (тіла Архімеда) і 4 — правильних неопуклих зірчастих (тіла Кеплера — Пуансо) М. Тілесний М., паралельно розташований копіями якого можна заповнити весь простір без пропусків і перекриттів, наз. *паралеледром*. Опуклі паралеледри знайшов 1881 Є. С. Федоров. Всі вони та їхні грані мають центри симетрії. М. широко застосовують у кристалографії, а також у математичній економіці і графів теорії.

МНОГОГІРНИЙ Дем'ян Ігнатич (пр. н. і см. невід.) — гетьман Лівобережної України 1668—72. Походив з селян. Учасник визвольної війни українського народу 1648—54. У 1649 як генеральний осавул підписав *Збориський договір 1649*. Обраний гетьманом, М. проводив політику, вигідну заможному козацтву. М. уклав з рос. урядом *Глухівські статті 1669*. Допоміг царським воєводам придушити *Дзюковського повстання 1670*. В 1672 звинувачений у таємних зв'язках з ставленником султанської Туреччини П. Дорошенком, заарештований і засланий парським урядом в Іркутськ. У 1688 звільнений. У 1696 пострігся в ченці. Востаннє М. згадується в документах 1701.

МНОГОЗВ'ЯЗНА ОБЛАСТЬ — область у математиці, в якій існують замкнуті криві, що їх не можна стягнути в точку, залишаючись у межах цієї області (мал.). Найпростішим прикладом М. о. є кільце — множина точок, декартові координати яких задовольняють нерівності: $r < x^2 + y^2 < R$, де $0 < r < R$. Див. також *Однозв'язна область*. Іл. с. 54.

МНОГОКУТНИКИ — замкнуті ламані лінії. Ланки ламаної лінії наз. *сторонами*, їхні кінці — *вершинами* (мал., а), відрізки, що сполучають несуміжні вершини — *діагоналями* М. Якщо всі вершини М. лежать в одній площині, М. наз. *плоским* (далі розглядатимемо саме такі М.). Залежно від числа сторін розрізняють *трикутники*, чотирикутники (напр., *паралелограми*, *трапеції*) і взагалі *n*-кутники. М., що не перетинає сам себе, за теоре-

мою М. Е. К. Жордана обмежує деяку скінченну частину площини (мал., б), яка також наз. М. (поповненням). Він має певну *площу*. Сума внутр. кутів такого *n*-кутника дорівнює $180^\circ (n - 2)$. М. наз. *опуклим*, коли він лежить по один бік від будь-якої прямої, що містить його сторону (мал., в, г). Кожний його внутр. кут менший за 180° , а сума зовн. (тобто суміжних внутрішнім, взятих по одному біля кожної вершини) кутів дорівнює 360° . Поповнений опуклий М. — *опукла множина*. Всі проведені з однієї вершини діагоналі опуклого *n*-кутника ділять його на $(n - 2)$ трикутників (мал., а). М. наз. *правильним*, якщо у нього сторони і внутр. кути рівні (мал., з, д). Правильний М. можна вписати в коло і описати навколо нього (див. *Вписані і описані фігури*). К. Ф. Гаусс довів, що правильний *n*-кутник можна побудувати за допомогою циркуля і лінійки лише тоді, коли $n = 2^m \times \times F_1 \times F_2 \times \dots \times F_k$, де m — будь-яке ціле невід'ємне число, а $F_1, F_2, \dots, F_k$ ($k = 0, 1, 2, 3, \dots$) — різні прості числа вигляду $2^{2^i} + 1$. Опуклий правильний *n*-кутник існує при $n \geq 3$, а неопуклий, або зірчастий (сторонами якого є рівні діагоналі одностороннього опуклого М.), — при будь-якому $n \geq 5$, крім $n = 6$.

МНОГОЧЛЕН, поліном — сума скінченної кількості *одночленів*. Степенем М. наз. найбільший з степенів одночленів, що входять до нього. Якщо степені всіх одночленів однакові, то М. наз. *однорідним*, або *формою*. Додавання, віднімання та множення М. виконують на базі переставного (див. *Комутативність*), сполучного (див. *Асоціативність*) та розподільного (див. *Дистрибутивність*) законів.

Коли припустити, що коеф. всіх одночленів, які входять до М., належать одному полю, то за цієї умови сукупність усіх М. з коеф. з даного поля утворюють кільце (див. *Кільце в математиці*) многочленів над даним полем. Для двох М. $P(x)$ і $Q(x)$ [ступінь $P(x)$ не менший за ступінь $Q(x)$] завжди можна знайти такі М. $R(x)$ і $S(x)$, що $P(x) = Q(x)R(x) + S(x)$, причому ступінь $S(x)$ менший за ступінь $Q(x)$. Якщо $S(x) \equiv 0$, то кажуть, що $P(x)$ ділиться на $Q(x)$. Будь-який М. від однієї змінної можна подати у вигляді $a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_n = a_0(x - a_1)(x - a_2)\dots(x - a_n)$, де $a_1, a_2, \dots, a_n$ — *корені* цього многочлена.

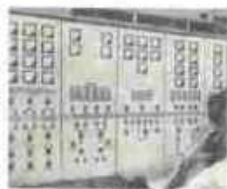
МНОЖИН ТЕОРІЯ — розділ математики, в якому вивчаються властивості множин незалежно від природи їхніх складових елементів. Поняття «множина» — одне з початкових фундаментальних матем. понять, які не можна виразити через інші, простіші початкові поняття. Інтуїтивно воно розуміється як певна сукупність (зібрання, колекція) деяких об'єктів, що в М. т. наз. *елементами*. Множини мають застосування в кожному розділі математики, напр., в арифметиці і матем. аналізі — множини чисел (натуральних, дій-

сних) і функцій (дійсної і комплексної змінної), в геометрії — множини точок, прямих, геом. фігур і т. п. Виходячи з цього, в сучас. математиці поширилась теор. — множинна концепція будови будь-якої матем. теорії. Згідно з цією концепцією, кожна матем. теорія має справу з однією або кількома множинами об'єктів, пов'язаних між собою деякими *відношеннями*. Всі властивості цих об'єктів і відношень виражаються за допомогою *аксіом*. Теорія вважається строго логічно побудованою, якщо при її розвитку не використовуються ніякі, раніше не описані аксіомами, властивості і відношення, а всі нові об'єкти чи відношення, що вводяться з розвитком теорії, визначаються через ці первісні. М. т. заснована Г. Кантором і як окрема матем. теорія існує з кінця 70-х рр. 19 ст. Завдяки зручності й універсальності поняття М. т. стала фундаментом, на якому були побудовані такі розділи математики, як теорія функцій дійсної змінної, заг. топологія, заг. алгебра тощо. Роль М. т. в сучас. математиці характеризується тим, що в ній відносно до множин сформульовано ряд заг. положень (які стосуються простих операцій над множинами, відображень множин, їхньої класифікації тощо), що відіграють важливу роль в абстрактних розділах сучас. математики. Розглянемо деякі найпростіші теоретико-множинні поняття.

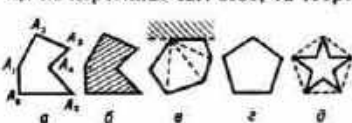
Нехай кожний елемент множини A є елементом множини B . Тоді кажуть, що A — *підмножина* множини B ($A \subset B$). Очевидно, що кожна множина є своєю підмножиною і порожня множина ($\emptyset$) є підмножиною будь-якої множини. Над множинами можна виконувати операції об'єднання, перетину, віднімання (різниця множин) та ін. Об'єднанням множин A і B ($A \cup B$) наз. множина, що містить всі елементи, які належать хоча б одній з множин A чи B (мал., а). Перетином множин A і B ($A \cap B$) наз. множина, що містить всі елементи, які належать і множині A , і множині B (мал., б). Різницею множин A і B ($A \setminus B$) наз. множина, що містить усі елементи множини A , які не належать множині B (мал., в). Коли $B \subset A$, то $A \setminus B$ наз. *доповненням* множини B (до множини A). Операції об'єднання і перетину можна узагальнити на нескінченне число множин. Поняття відображення множин об'єднує в собі в абстрактній формі такі матем. поняття, як поняття функцій (дійсної чи комплексної змінної), геом. поняття перетворення фігур та ін. Кажуть, що $f: A \rightarrow B$ є відображенням множини A у множину B , якщо кожному елементу множини A ставиться у відповідність один і тільки один елемент множини B [якщо елементу a ставиться у відповідність елемент b , то це записують у вигляді $f(a) = b$]. Відображення f наз. *взаємно-однозначним*, якщо для будь-яких $a_1 \neq a_2$ має місце $f(a_1) \neq f(a_2)$ і для всякого b знайдеться таке a , що $f(a) = b$. На базі взаємно-однозначних відображень

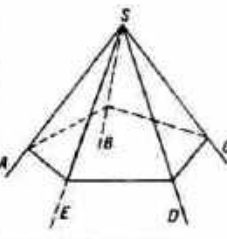
А. А. Мидович.

Мисловісна схема на дис'юнктивному кубі електростанції.

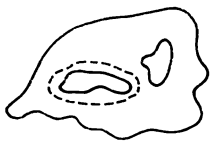

Многокутники:
а — сторони і вершини довільного шестикутника; б — поповнений многокутник; в — опуклий многокутник; г — правильний опуклий n-кутник; д — правильний зірчастий n-кутник.

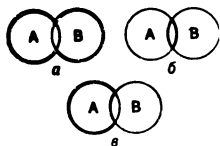

Многогранний кут.

Многозв'язна область. Пунктиром позначено криву, яку не можна стягнути в точку в межах цієї області.

Множинна теорія. Об'єднання (а), перетин (б) і різниця (в) множин А і В.

Моа *Euryapteryx elephantopus*.

будується поняття *потужності множини*. Вони ж лежать в основі поняття *ізоморфізму* в математиці. Теорія операцій над множинами, їх відображень, упорядкування тощо — це т. з. загальна теорія множин.

Дослідження понять ефективності визначеності матем. об'єктів і розв'язності матем. проблем вивчає описативна М. т., а строге вивчення поняття множини на основі *аксіоматичного методу* і побудову відповідних формальних теорій, вільних від суперечностей, — аксіоматична М. т. Дослідження двох останніх розділів М. т. тісно пов'язані з дослідженнями в галузі *основ математики*.

Лит.: Александров П. С. Введение в теорию множеств и общую топологию. М., 1977; Хаусдорф Ф. Теория множеств. Пер. с нем. М.—Л., 1937; Лузин Н. Н. Лекции об аналитических множествах и их приложениях. Пер. с франц. М., 1953; Френкель А., Бар-Хиллел И. Основания теории множеств. Пер. с англ. М., 1966; Куратовский К., Мостовский А. Теория множеств. Пер. с англ. М., 1970.

М. І. Кратко.

МНОЖИНА — форма числа, яка в іменниках означає здебільшого невизначену кількість однорідних предметів (сестри, столи, озера). Число дієслів, прикметників, порядкових числівників, займенників залежить від числа слів, з якими вони узгоджені (ці столи, глибокі озера). У більшості сучас. індоєвроп. мов М. протиставляється *однині*. Див. також *Двоїна*.

МНОЖИНА в математиці — див. *Множинна теорія*.

МОА — загальна назва вимерлих безкілкових нелітаючих птахів з ряду моалоподібних, або динорнісоподібних (*Dinornithiformes*). Налічують понад 20 видів М., що існували у Новій Зеландії. Найдавніші рештки М. відомі з міоценових відкладів, останні М. винищили людиною на поч. 19 ст. Розміри М. варіювали від невеликих (1 м заввишки) до велетенських. Напр., динорніс (*Dinornis*) досягав висоти 3,1 м. М. мали масивні ноги з трьома або чотирма пальцями, за рядом ознак споріднені з *нанду* та *страусами*. Жили в лісах, трималися парами, жили в рослинному їжі. Зникнення М. є прикладом несвідомого винищення птахів, яких можна було б одомашнити.

М. А. Воїнствєнський.

МОБІЛІЗАЦІЯ (франц. *mobilisation*, від лат. *mobilis* — рухомий) — 1) Зосередження сил, засобів для досягнення певної мети. 2) Комплекс заходів щодо переведення на воєнний стан збройних сил та побудови економіки і держ. інститутів країни для забезпечення потреб війни. Підготовка до М. здійснюється в мирний час, а сама М. проводиться напередодні або з початком війни відповідно до мобілізаційного плану. Може бути загальною або частковою. Загальна М. здійснюється на всій тер. країни і поширюється на всі збройні сили та економіку д-ви. Часткова М. проводиться в районах, розташованих звичайно на тер. одного з театрів воєнних дій. М. здійснюється відкритим або скритним способом. М. збройних сил — один з важли-

вих елементів їхнього стратегічного розгортання, полягає в збільшенні чисельності збройних сил за рахунок призову військовозобов'язаних (резервистів) і створення нових формувань, мобілізації з нар. г-ва трансп. засобів та ін. техніки. В СРСР право оголошення М. належить Президії Верховної Ради СРСР, а наступні призови у воєнний час проводяться наказами міністра оборони СРСР. Військовозобов'язані, які не з'явилися по М. в указаних їм пункти і строки, несуть відповідальність за законами воєнного часу.

І. В. Архипов.

МОБІЛЬНІСТЬ (від лат. *mobilis* — рухомий) — рухомість, готовність до швидкого виконання завдань.

МОБІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА — соціологічне поняття, яке означає рухомість *груп соціальних* або індивідів у соціальній структурі. Розрізняють «горизонтальну» М. с. (тобто перехід з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на тому самому соціальному рівні) й «вертикальну» М. с. (тобто переміщення в ін. соціальну верству чи клас). Тією чи ін. мірою М. с. властива всьому суспільству, однак найоптимальніші можливості для неї створює соціалізм, який ліквідує антагоністичну протилежність класів; за соціалізмом освіта загальнодоступна й становить людини в суспільстві визначається не багатством чи походженням, а її суспільно корисною працею. В соціалізмі суспільстві М. с. зв'язана з поступовою ліквідацією істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, між містом і селом і відображає закономірну тенденцію формування майбутньої соціальної однорідності комуністичного суспільства. Зовсім ін. характер має М. с. в капіталістич. суспільстві. Хоч бурж. соціологи, пов'язуючи М. с. з ученням про *соціальну стратифікацію*, твердять, ніби при капіталізмі М. с. відбувається в напрямі пом'якшення класових суперечностей, встановлення соціальної однорідності, насправді «шлях угору», тобто зміни в соціальному становищі окремих осіб, є винятком і не змінює становища всього класу чи соціальної групи в системі виробництва. Гол. напрям М. с. в бурж. суспільстві — не «вгору», а «вниз», він відображає процес розорення дрібної буржуазії, веде до загострення класових суперечностей капіталізму.

МОБУТУ (Mobutu; повне ім'я — Мобуту Сесе Секо Куку Нгбенду Ва за Банга; до січня 1971 — Жозеф Дезіре; н. 14.X.1930, Лісала) — держ. і політ. діяч Республіки Заір. Закінчив військ. школу, 1958 навчався в Брюссельському ун-ті. З 1959 — член партії Нац. рух Конго. Після надання незалежності Бельг. Конго (1960) М. — статс-секретар уряду, з 1961 — головнокомандуючий армією. Після здійснення армією 1965 військ. перевороту М. — президент країни. Голова і засновник партії Народний рух революції (засн. 1967).

МОБУТУ-СЕСЕ-СЕКО (до 1973 — оз. Альберт) — озеро в Центр. Африці, на кордоні Уганди та

Заіру. Лежить у глибокій западині на вис. 619 м над р. м. Площа 5,6 тис. км², глиб. до 58 м. В озеро впадає р. Вікторія-Ніл, витікає р. Бахр-ель-Джебел. Судноплавне. Рибальство. В 1886 озеро досліджував рос. мандрівник В. В. Юнкер.

МОВА Василь Семенович [літ. псевд.—Лиманський; 1 (13).І.1842, хутір Солодкий Лиман, полб. станиці Стародерев'янківської, тепер Каневського р-ну Краснодарського краю — 1 (13).VI.1891, м. Катеринодар, тепер Краснодар] — укр. письменник. Походив з козацької старшини війська Кубанського. Закінчив Харків. ун-т (1867). Працював на Кубані вчителем, судовим слідчим, мировим суддею. Літ. діяльність почав 1860. Один з перших віршів надруковано в журн. «Основа» (1861, № 4). У творчому доробку М. — ліричні вірші, поеми, прозові і драм. твори, переклад «Слова о полку Ігоревім» (неповний) укр. мовою. У віршах і поемі «На степи» показав процес зuboження селянства, переселення укр. селян на кубанські степи. У п'єсі «Старе гніздо й молоді птахи» відтворив побут кубанських українців в 50-х рр. 19 ст. Працював над укладанням російсько-українського словника. Та.: Поезії. К., 1965. В. І. Мазний.

МОВА Денис Миколайович (справж. прізвище — Петров; р. н. невід., Бердянськ, тепер Запоріж. обл. — 1922, Одеса) — укр. співак (тенор) і драм. актор. Закінчив Петерб. консерваторію. Працював у трупах М. Старицького і М. Кропивницького (1885—89), М. Садовського (1889—90, 1893—95), П. Саксаганського (1890—93, 1895—1909). В 1909 керував власною трупою «Товариство під орудою Д. М. Мови». Цього ж року залишив сцену. Серед ролей: Петро («Наталка Полтавка» Котляревського), Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Олексій («Сватання на Гончарівці» Квітка-Основ'яненка), Левко («Утоплена» Лисенка), Надієвський, Савка («Мартин Боруля», «Сто тисяч» Карпенка-Карого).

Л. М. Товстоліс.

МОВА — основний засіб спілкування і взаємного розуміння в людському суспільстві, сукупність відтворюваних мовними органами загальноприйнятих у межах певного суспільства звукових знаків для предметів, явищ дійсності та відображень їх у свідомості, а також загальноприйнятих правил комбінування цих знаків у процесі вираження думок. «Мова — найважливіший засіб людського спілкування» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 25, с. 246). Вона існує у вигляді конкретних актів *мовлення* (окремих висловлювань, розповідей, групових розмов тощо), в т. ч. й повторюваних усно або мех. способом і фіксованих за допомогою *письма*. Наук. аналіз, зіставлення й узагальнення структурних особливостей великої кількості конкретних актів мовлення дає змогу усвідомити й описати сукупність наявних у даній М. елементів і відношень між ними як єдину складну знакову систему. Усього налічують зараз по-

над 2500 М., які належать різним націям, народностям і племенам (див. *Мови світу*). У кожній з них виявляються деякі спільні для всіх М. універсальні структурні властивості. Такими універсальними властивостями М. в плані мовної системи є наявність численних усталених знаків мовних — слів і загальних (граматичних) правил їхнього використання, а також виділення в складі слів найдрібніших звукових одиниць М. — фонем. У рамках окремого слова фонемі можуть об'єднуватися в один чи кілька складів. Менш загальною структурною властивістю М. є виділення в межах окремих слів дрібніших фонетико-семантичних компонентів — морфем. У процесі мовлення універсальною властивістю будь-якої звукової М. є організація кожного мовного акту в речення. В межах заг. властивостей спостерігається необмежене варіювання в різних М. їхніх складових елементів і взаємодії цих елементів у актах мовлення (див. *Граматика, Семасіологія, Синтаксис, Слововаковий склад мови*). Разом з працею і суспільною свідомістю М. становить одну з трьох взаємопов'язаних особливостей, які найістотніше відрізняють людину від тварин. Провідну роль серед цих особливостей відіграє праця, що є матеріальною основою існування суспільства. Свідомість і М. розвиваються лише в зв'язку з розвитком трудової діяльності суспільства, стаючи разом з тим неодмінними факторами дальшого безперервного вдосконалення знарядь праці і способів застосування їх. Особливо тісним є зв'язок М. з мисленням, суспільною свідомістю. Мовні знаки — слова, словосполучення і речення — це матеріальні форми, в яких об'єктивно виражаються всі ідеальні витвори свідомості — від конкретних уявлень до найбільш абстрактних і узагальнюючих понять чи суджень. Отже, М. — не тільки засіб вираження думок чи обміну думками, а й засіб формування і закріплення думок у суспільній свідомості. К. Маркс і Ф. Енгельс у праці «Німецька ідеологія» писали: «Мова є безпосередня діяльність думки» (Твори, т. 3, с. 427). «Мова така ж давня, як і свідомість; мова є практична, існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість, і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, з нагальної необхідності спілкування з іншими людьми» (там же, с. 28). Початок формування М., як зазначав Ф. Енгельс у творі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину», збігається з становленням людського суспільства в процесі праці, коли «люди прийшли до того, що в них виникла потреба щось сказати одне одному» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 455—456). Природною основою розвитку М. були інстинктивні вигукі тваринних предків людей, які поступово почали використовуватися свідомо, комбінуватися і видозмінюватися для позначення певних речей

і явищ дійсності. Безперервне живлення елементів М. щоразу з ін. конкретною метою зумовлює поступову зміну й розвиток кожної М. Характер змін у М. і напрями мовного розвитку визначаються двома різнорідними факторами: істор. змінами в житті суспільства і конкретними особливостями структури М. на даному етапі її розвитку. Зв'язок історії М. з історією суспільства виявляється в змінах внутр. структури М. (переважно в галузі лексики й фразеології) і в змінах масштабів поширеності даної мови (у т. ч. в розвитку її функціональних стилів) та ступеня диференційованості її на діалекти. Зміни в галузі фонетики й морфології з явищами сусп. життя безпосередньо не пов'язані. Істотні зміни мовної структури зумовлюються процесами взаємодії мов. Характерними для зв'язку історії М. з історією суспільства є відмінності в мірі діалектної диференціації мов на різних етапах розвитку суспільства. Коли процеси екон. і політ. дроблення суспільства на окремі тер. частини переважують над процесами екон. і політ. згуртування (що є майже заг. правилом для всіх докапіталістичних формацій), єдині М. дробляться на тер. діалекти. Навпаки, в періоди, коли процеси екон. і політ. згуртування суспільства починають переважати над процесами тер. дроблення, поряд з діалектною диференціацією проявляється тенденція до витворення єдиної загальнонар. М., що закріплюється в л-рі як літературна мова. Формування загальнонар. національної мови відбувається в період формування відповідної нації. Див. також *Мовлення, Мовознавство, Штучні мови*. Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 20. Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 25. Про праючі нації на самовизначення; т. 29. Філософські зошити; Потебня А. А. Мисль і язык. В кн.: Потебня А. А. Естетика і поетика. М., 1976; Булаховський Л. А. Нариси з загальної мовознавства. К., 1959; Булаховський Л. А. Вибрані праці, т. 1. К., 1975; Білоділ І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967; Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970; Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972; Мова і процес суспільного розвитку. К., 1980.

О. С. Мельничук.
МОВА НАУКИ — сукупність засобів формування і обґрунтування положень науки, понятійний апарат наукової теорії разом із методами доказу та підтвердження. Поняття «М. н.» є абстракцією, за допомогою якої в логіці науки визначається структура знань. До «звичайної» мови уподібнюються формально-логічні засоби М. н., тобто правила побудови доказів розглядаються за аналогією з граматичними правилами. М. н. розглядається також як «звичайна» мова, до словника якої додаються особливі терміни і знаки для вираження наук. понять, а до граматики — деякі розділи логіки і математики. Філософ. проблема оцінки наук. теорій як кроку до абс.

істини набуває форми оцінки виражальних можливостей мови даної теорії, здійснюваної, зокрема, методами семантики. Як і кожна наук. абстракція, абстракція М. н. пов'язана з підлітими засобами досліджень і корисними аналогіями і водночас вимагає обережного користування. Насправді понятійний апарат теорій та використувані ними засоби доказу мають не лінгвістичну природу. Аналіз М. н. неминуче потребує використання філософ., діалектико-матеріалістичних ідей про роль абстракцій у наук. відображенні дійсності.

Літ.: Попович М. В. О философском анализе языка науки. К., 1966; Попович М. В. Философские вопросы семантики. К., 1975; Костюк В. Н. Методология научного исследования. К., 1976. М. В. Попович.
МОВА ХУДОЖНЯ — основний засіб втілення художнього образу в літературі, її першоеlement. Одна з різновидностей літературної мови — поряд з мовою публіцистики, наук. творів, документів, поточної інформації та ін. Специфічність М. х. по відношенню до ін. видів літ. мови полягає в додатковій функції естетичного впливу на читача. Худож. л-ра відображає людину і явища дійсності в безпосередньо життєвій формі. Людина виступає в худож. творі як певна особистість, як характер зі своїми індивідуальними особливостями, тому й мова персонажів твору відзначається своєрідністю, зберігає форми живого спілкування. Ознаками М. х. є лексичне багатство (у мові худож. твору виступають слова з різноманітних груп лексики загальнонар. мови: архаїзми, діалектизми тощо), розмаїтість синтаксичних конструкцій (див. *Паралелізм, Риторичні фігури*), емоційність. Усі засоби М. х. підпорядковані завданню створення худож. образу. Звідси впливає найголовніша її якість — образність, яка виявляється насамперед у т. з. мікрообразах (див. *Тропи, Фігура стилістична, Порівняння, Метафора, Метонімія*). З цих перших елементів будуються образи ширшого плану: характери персонажів, картини соціального середовища, природи. М. х. властива ритмічна організація мовного матеріалу у вузькому й широкому значенні цього вислову — від наочно виявленої ритміки віршового рядка (див. *Вірч, Ритм*) до не таких очевидних, але реально існуючих ритмічних властивостей худож. прози. Мова письменника має яскраво виражений індивідуальний характер, виступає засобом втілення авторського стилю. Черпаючи з живого джерела загальнонар. мови, письменники закріплюють все краще, що створив і створює народ, і, в свою чергу, збагачують і розвивають нац. мову. М. х. нерозривно зв'язана зі змістом конкретного твору і тільки в цьому зв'язку може розглядатися як худож. явище. Літ.: Потебня О. О. З лекцій теорії словесності. Х., 1930; Виноградов В. В. О языке художественной литературы. М., 1959; Чичерин А. В. Идея и стиль. М., 1968; Лотман Ю. М. Структура художественного текста. М., 1970; Фролова К. П. Анализ художного твору. К., 1975; Мова і час. К., 1977. В. В. Котляков.

В. С. Мова.

МОВА-ПОСЕРЕДНИК — допоміжна *штучна мова*, що застосовується в процесі *машинного перекладу* текстів природними мовами для записування відомостей про зміст та будову перероблюваного тексту в очевидній, однозначній і мінімально надмірній формі. Переклад тексту з використанням М.-п. полягає в перекладі тексту на вхідній мові в текст на М.-п. (аналіз) і перекладі тексту на М.-п. в текст на вихідній мові (синтез). М.-п., як і кожна мова, містить набір елементарних одиниць і правила побудови подібних одиниць з елементарних. За призначенням і структурою М.-п. близькі до *інформаційних мов*.

МОВИ МАШИННІ — мови програмування, які задаються системами команд відповідних *цифрових обчислювальних машин* і безпосередньо реалізуються (інтерпретуються) ними. Програма ЦОМ на М. м. складається з послідовності команд і визначає порядок і тип дій, які має виконати машина. Характерною особливістю М. м. є цифрове кодування команд. Кожна М. м. визначає відповідний *процесор*, кожному процесору відповідає своя М. м. Як правило, М. м. призначаються для програмістів, які працюють на обслуговуванні ЦОМ при системному програмуванні. Описування програм на М. м. пов'язане із значними труднощами, спричиненими їх малою наочністю. Виняток становлять М. м. машин з високим рівнем інтерпретації, напр. мови машин «МІР». На М. м. універсальних машин можна описати програми будь-яких *алгоритмів*, зокрема програми, які складають ін. програми (*транслятори*, генератори програм тощо).

МОВИ ПРОГРАМУВАННЯ — формальні мови, призначені для описування даних (інформації) та алгоритмів (програм) їхньої обробки на *електронних обчислювальних машинах*. Визначаються своїм синтаксисом і семантикою, які встановлюють вигляд виразів для запису програм ЦОМ та їхнє операційне значення. Теор. основу М. п. становлять *алгоритмічні мови*. Виникнення і розвиток М. п. пов'язані з розвитком *цифрових обчислювальних машин* та з поширенням їхньої сфери застосування. Першими М. п. стали *мови машинні*. Мови універсальних ЦОМ алгоритмічно повні, тобто дають засоби для описування будь-яких мислимих *алгоритмів* (враховуючи скінченну швидкість і об'єм пам'яті). Проте описування алгоритму на них утруднюється необхідністю надмірної деталізації його окремих кроків. Тому виникла необхідність автоматизації *програмування* на ЦОМ шляхом створення М. п., зручних для формалізації задач і процесів їх розв'язування, та методів побудови відповідних мовних *процесорів* — систем, які забезпечують виконання на ЦОМ програм, написаних на цих мовах, — *трансляторів*, інтерпретаторів тощо.

Сучасні М. п. поділяються на три основні види: машинно,

процедурно- і проблемно-орієнтовані (пакети програм). Описування процесів обробки даних машинно-орієнтованими М. п. пов'язане з труднощами, спричиненими їх малою наочністю. Ці мови найпоширеніші, їх застосовують звичайно у системному програмуванні. Кожна *процедурно-орієнтована* М. п. визначає певне коло типових (елементарних) *процедур*, з яких такою мовою можна складати алгоритми. Здебільшого ці мови мають кожна свою спеціалізацію, тобто націлюються на описування алгоритмів певного класу (див. *АЛГОЛ*, *КОБОЛ*, *ФОРТРАН* та ін.). Окремий клас процедурно-орієнтованих мов становлять мови для обслуговування інформаційно-довідкових систем; ці мови включають засоби для задавання запитів до системи та алгоритмів формулювання відповідей на них. Використання процедурно-орієнтованих мов для розв'язування задач, що виходять за межі їхньої орієнтації, пов'язане зі значними труднощами. Ця обставина та необхідність проведення дедалі складніших обчислень привели до створення *процедурно-орієнтованих* мов широкого призначення — універсальних М. п., таких як *ПЛ-1*, *СИМУЛА-67*, *АЛГОЛ-68*. **Проблемно-орієнтовані** М. п. призначаються для автоматизованого розв'язування задач вузького класу. Засновані на цих М. п. системи надають користувачам великих переваг за рахунок підбору бібліотечних (завантажувальних) модулів. Прикладами цих М. п. є мови різних пакетів прикладних програм (див. *Програм пакети*), мови запитів інформаційно-пошукових систем та ін. У деяких з них користувачі звільнені від необхідності складання програм; для розв'язування тієї чи іншої задачі необхідно сформулювати певним чином лише її умову та початкові дані.

Сучас. етап використання М. п. характеризується переходом до діалогових систем, які забезпечують оперативність програмування. М. п. подібних систем (на відміну від *процедурно-орієнтованих*) включають відповіді («репліки») машини, тобто мовні засоби, за допомогою яких ЕОМ інформує про хід виконання дорученого їй завдання і повідомляє користувача про ситуації, що вимагають його втручання. Діалогові системи надають можливість користувачеві автономно оперувати даними і програмами (введення, виведення, корекція, виконання програми частинами тощо).

Літ.: Енциклопедія кібернетики, т. 2. К., 1973; КОБОЛ. (Программированное учебное пособие). К., 1978; Халилов А. И., Ющенко А. А., АЛГОЛ-60. К., 1979; ФОРТРАН (Программированное учебное пособие). К., 1976.

МОВИ СВІТУ — мови сучасних і давніх народів земної кулі. Всього налічують понад 2500 М. с. (за ін. даними — до 5000, точну цифру встановити важко, бо відмінності між різними мовами і діалектами тієї самої мови досить умовні). Найпоширеніші М. с.: китайська, англійська, російська,

іспанська, гінді й урду, індонезійська, арабська, бенгальська, португальська, японська, німецька, французька, італійська, панджабі, українська та ін. За спорідненістю (див. *Генеалогічна класифікація мов*, *Класифікація мов*) М. с. об'єднують у *сім'ї мов*. Найбільш вивченою є індоєвропейська сім'я (див. *Індоєвропейські мови*). Окрему її групу становлять *індійські мови* (індоарійські). В історії розвитку цих мов розрізняють давньоінд. період — мова вед і санскрит, середньоіндійський — палі й практично та новоіндійський — сучасні мови гінді й близька до неї урду, бенгальська, маратхі, панджабі, гуджаратська, орія, синдхі, непальська, сингальська та ін. Генетично найближчими до інд. мов є *іранські мови*, серед яких розрізняють давньоіранські — давньоперську, авестійську, скіфську мови; середньоіранські — середньоперську (пехліві), парф'янську, согдійську, хорезмійську тощо, й новоіранські — перську (фарсі), таджицьку, пушту (афганську), курдську, осетинську, памирську та ін. мови. Починаючи з 1-го тис. до н. е. відомі пам'ятки індоєвроп. мов у Європі, зокрема вимерлих *італійських мов*, до яких належать фалісська, оскська, умбрська, латинська та ін. мови. З місцевих різновидів лат. мови (нар. латині) розвинулися *романські мови*, до яких належать іспанська, португальська, французька, каталанська, провансальська, італійська, сардинська, ретороманські, румунська, молдавська та ін. До італійських мов близькі *кельтські мови*, які становлять окрему групу індоєвроп. сім'ї. Вони включають сучасні бретонську, валлійську (уельську), ірландську, гельську, менкську, а також вимерлі галльську й корнуельську (корнську) мови. Групою індоєвроп. сім'ї є *германські мови*. Сучасні герм. мови поділяють на підгрупи: північногерманську (або скандинавську), до якої відносять шведську, норвезьку, датську, ісландську й фарерську мови, а також західногерманську, куди належать англійська, німецька, нідерландська (голландська), фризська, діш та африкаанс мови. Мови колишньої східногерманської підгрупи (готська та ін.) вимерли.

Близькими між собою є групи індоєвроп. мов — балтійська і слов'янська. До *балтійських мов* належать сучасні латиська й литовська, а також вимерлі — прусська та ін. мови. До *слов'янських мов* належать східнослов'янські — російська, українська та білоруська; західнослов'янські — польська, чеська, словацька, лужицькі й мертва полабська мова; південнослов'янські — болгарська, македонська, сербохорватська, словенська, а також старослов'янська. Окремі групи індоєвроп. сім'ї становлять грецька, вірменська й албанська мови. Давніми індоєвропейськими є *хетто-лувійські мови*, *тохарські мови*, фрігійська, фракійська, іллірійська та ін. До *семіто-хамітських мов* (так традиційно наз. афразійську, або афроазійську, сім'ю мов)

належать *семітські мови* (вимерлі аккадська, еблаїт, давньоханаанська, давньоєврейська, давньоарамейська, ефіопська та ін. мови, а також сучасні — іврит, арабська, амхарська, тигринья та ін. мови), берберо-лівійські, чадські (з них найпоширеніша — хауса), кушитські (сомалі, галла та ін.), давньо вимерла *єгипетська мова*, продовженням якої була *коптська мова*. У складі *фінно-угорських мов* виділяють, з одного боку, *угорські мови* (угорська, хантійська і мансійська мови), а з другого — чотири підгрупи: пермська (удмуртська, комі-зірянська й комі-перм'яцька мови), волзька (марійська й мордовські мови), прибалтійсько-фінська (фінська, естонська, карельська та ін.), саамська. Існують і ін. класифікації. Фінно-угорські мови об'єднують з *самодійськими мовами* (ненецька, енецька, селькупська, нганасанська мови) в уральську сім'ю (див. *Уральські мови*), всередині якої виявлено особливо тісні зв'язки між угорськими й самодійськими мовами. До угорських мов близька юкагірська мова. До *тюркських мов* належать турецька, азербайджанська, узбецька, туркменська, татарська, казахська, киргизька, чуваська, башкирська, каракалпакська, якутська та багато ін. сучасних, а також ряд мертвих мов. До сучас. *монгольських мов* входять бурятська, власне монгольська, близькі між собою калмицька й ойратська та ін. *Тунгусо-маньчжурськими мовами* є маньчжурська, евенкійська, близька до неї евенська, та ін. мови. Деякі вчені об'єднують тюркські, монгольські й тунгусо-маньчжурські мови в алтайську мовну сім'ю, а інші заперечують спорідненість цих мов і вважають, що вони становлять не сім'ю, а *мовний союз*. Уральські мови іноді об'єднують разом з алтайськими в ширшу урало-алтайську сім'ю. Ще остаточно не з'ясовано місце серед М. с. японської мови (як спорідненої з нею рюкюської); деякі вчені включають її (як і корейську) до складу алтайських мов. До *дравідійських мов* належать мови телугу, тамільська, каннада, малайялам, тулу, гонді та ін.; з ними споріднені еламська мова. За ностратичною гіпотезою (див. *Ностратичні мови*), індоєвропейські, семіто-хамітські, картвельські, уральські, алтайські, дравідійські мови становлять широку, т. з. ностратичну, сім'ю мов.

До картвельських (південнокавказьких) мов належать грузинська, занська (або мегрело-чанська) й сванська мови. До північнокавказьких мов входять три групи: абхазько-адигська, нахська й дагестанська. До абхазько-адигської групи належать абхазька, абазинська, адигейська, кабардинська й убихська мови; до нахської — чеченська, інгушська та бабційська; до *дагестанських мов* належать аварська, андійська, каратинська, лакська, даргинська, лезгинська та ін. Нахські й дагестанські мови іноді об'єднують у нахсько-дагестанську групу. Деякі вчені припускають існування генетичної спорідненості між кавказькими мова-

ми і об'єднують їх у т. з. кавказьку (іберійсько-кавказьку) сім'ю [див. *Кавказькі (іберійсько-кавказькі) мови*], але це не доведено. За найновішими дослідженнями, з північнокавказькими мовами споріднені єнісейські (сучасна кетська та ряд мертвих мов Сибіру) і деякі мови Сх. Азії. Залишається неясним відношення цих мов до *баскської мови* та мови бурушаскі, яка має деякі спільні риси з єнісейськими. До китайсько-тибетської сім'ї мов (див. *Китайсько-тибетські мови*) належать китайська, тибето-бірманські мови (тибетська, бірманська, вимерла тангутська, качинська), а також гімалайські, неварські та ін. мови. За деякими класифікаціями вважають окремою сім'єю *австроазіатські мови*, куди входять мови мон-кхмер, палаунг-ва, в'єтнамська, малаккські мови, мунда, мяо-яо та ін. *Малайсько-полінезійські мови* (австро-незійські) багато вчених вважає сім'єю; в її складі традиційно виділяють 4 групи (чи гілки): *індо-незійські мови*, *меланезійські мови*, *полінезійські мови*, *мікронезійські мови*. Припускають, що існує спорідненість між австроазіатськими, тайськими й малайсько-полінезійськими мовами. Особливе місце серед мов Азії займають різні за походженням *палеоазіатські мови*. До них належать чукотська, коряцька, ітельменська, які становлять окрему чукотсько-камчатську групу, а також нівхська та ін. Ескімоську й алеутську мови виділяють в окрему ескімосько-алеутську сім'ю. Палеоазіатські мови, як і айська мова, що вимирає, мають риси, спільні з деякими індіанськими мовами Пн. Америки. Однією сім'єю є *австралійські мови* — мови племен гаджери, нариньери, мудура, аранда, вадюг та ін. Встановлено, що існує спорідненість індо-тихоокеанських (в т. ч. багатьох *папуаських мов*) з андаманськими мовами. Остаточно не розроблено класифікацію мов корінного населення Африки. Найчисленнішою є нігеро-кордофанська, або конго-кордофанська, сім'я (див. *Нігеро-кордофанські мови*). До цієї сім'ї входять мови манде, ква, банту (з них найпоширеніша — суахілі), гур та ін. групи мов. У складі *ніло-сахарських мов*, що їх за деякими класифікаціями об'єднують у сім'ю, виділяють здебільшого 6 груп. До цих мов належать мови сонгаї, маба, фур, сахарські, шарі-нільські, кома та багато ін. Особливе місце серед мов народів Африки займають койсанські, готтентотські та деякі ін. Малодослідженими мовами, генетичні зв'язки яких остаточно не з'ясовано, є *індіанські мови* Америки. Існує кілька класифікацій індіанських мов, за якими їх об'єднують у сім'ї. За однією з класифікацій виділяють такі найбільші сім'ї: на-дене (яку зіставляють з деякими мовами Сх. Азії), алгонкіно-мосанську, пенуті, хока-сіу, аттеко-тано, чибча, отоманзьку, тупі-гуарані та ін. Найпоширенішою з сучас. індіанських мов є мова кечуа, ацтекська, гуарана та ін. Значна кількість М. с. відома лише з пам'яток, що дійшли до нас,

багато мов зникло без сліду. Класифікація мов народів Пд.-Сх. Азії, Африки й Америки детально не розроблена і не загальновизна. Тому картина мовної історії людства, яку дає сучасна наука, досить приблизна. Див. також статті про окремі мови, а також розділ «Населення» в статтях про держави. Карту мов світу див. на окремому аркуші між с. 80—81.

Лит.: Иванов В. В. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства. М., 1954; Атлас народов мира. М., 1964; Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1967; Языки народов СССР, т. 1—5. М., 1966—68; Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков, ч. 1—2. М., 1971—76; Языки Азии и Африки, кн. 1—3. М., 1976—79. *Вяч. Вс. Іванов.*

МОВЛЕННЯ — функціонування мови в процесах вираження й обміну думок, конкретна форма існування мови як особливого виду суспільної діяльності. Безпосередніми виявами М. є його різноманітні акти в усній (звукуючій) і писемній реалізації. У лінгвістичній теорії поняття М. протиставляється абстрактному поняттю мови як системи засобів вираження, прийнятих у даному мовному колективі, і конкретному, найзагальнішому поняттю мови як одного з найхарактерніших виявів сусп. буття. Власне М., розраховане на передачу інформації ін. людям з метою впливу на їхню *поведінку* й діяльність, відбувається або у вигляді сприйманої органами слуху усної артикуляції *знаків мовних* (яка може бути зафіксована й відтворена за допомогою звукозаписувальних пристроїв), або у вигляді умовного відображення цих знаків на письмі (писемне М.). Писемне М. відрізняється від усного більшою організованістю, ретельнішим доббором лексики, складнішим і чіткішим граматичним оформленням, неможливістю безпосереднього застосування інтонації, міміки й жестів, якими супроводжується усне М. Розрізняють М. монологічне й діалогічне (див. *Диалог, Монолог*). Поряд з власне М. (т. з. зовн. М.) виділяють *внутрішнє мовлення*, розраховане на постановку й розв'язання в свідомості мовця різноманітних пізнавальних завдань. Внутр. М. здійснюється на основі зовнішнього, але без звукового чи писемного виявлення, лише у формі розумових дій з уявленнями про слова звукового М., а також з конкретними уявленнями про предмети і явища дійсності. Внутр. М. слід відрізняти від внутр. промовляння (М. «про себе», зокрема у випадках беззвучного повторення відомого тексту, пригадування минулого висловлювання тощо) і внутр. промовування М. (вироблення плану наступного М.). Крім комунікативної й пізнавальної функцій, М. виконує й деякі інші, зокрема поетичну. Окремим видом М. є читання. М. кожної людини має індивідуальні особливості, хоч осн. елементи мови — її словниковий склад і граматична будова — є суспільними й не залежать від індивіда. М. нерозривно пов'язане з *мисленням* людини, з її свідомістю.

Могарі:
1 — загальний вигляд
рослини; 2 — суцвіття;
3 — плід.

Могильник.

Думки не лише виявляються в М., але в ньому формуються й існують. Завдяки М. і на його основі можливе узагальнене абстрактне відображення дійсності, абстрактно-логічне поняттєве мислення, яке виходить за межі індивідуального й перетворюється на суспільний продукт. Не менш важливу роль відіграє М. у вияві й функціонуванні ін. сторін психіки людини, її відчуттів, сприймань, пам'яті, уяви, емоцій, волі, в розвитку самосвідомості. З психологічної і фізіол. точок зору М. — одна з вищих психічних функцій людини, друга сигнальна система. Це складний умовнорефлекторний динамічний процес, що здійснюється за допомогою голосового апарату. М. пов'язане з роботою всієї кори великих півкуль головного мозку. Проте окремі ділянки кори відіграють у М. специфічну роль. Так, у слуховому сприйманні мови бере участь задній відділ верхньої вискової звивини лівої півкулі — центр Верніке; у задній частині третьої лобної звивини лівої півкулі міститься руховий центр мови — центр Брока; виділяють і центр письма, читання та ін. У психологічній л-рі є різні погляди на суть і функції М. Одні дослідники (О. Дітріх, К. Яберг, К. Фосслер) приписують М. функції вираження й комунікації; інші (Б. Кроче, К. Бюлер) вважають М. засобом емоційного вираження, звернення і повідомлення, треті (А. Маргі, П. Вегенер) — засобом впливу. Рад. психологія виділяє у М. функції спілкування, або комунікативну, означення, або сигніфікативну, вираження, або експресивну, і функцію впливу. Про розділи М. див. Алалія, Афазія, Дизартрія, Дислалія, Німота.

Лит.: Выготский Л. С. Избранные психологические исследования. М., 1956; Жинкин Н. И. Механизмы речи. М., 1958; Раковский О. М. Мовлення та його розвиток у дітей. В кн.: Радянська психологічна наука за 40 років. К., 1958; Силиця І. О. Психологія мовної мови учнів 5—8 класів. К., 1965; Баса Б. Ф. Психологія внутрішнього мовлення. К., 1966; Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. М., 1969; Силиця І. О. Психологія усного мовлення учнів 4—8 класів. К., 1974; Леонтьев А. А. Основы теории речевой деятельности. М., 1974.

О. С. Мельничук, Л. М. Прокопівко.
МОВНИЙ СОЮЗ — спільність генетично споріднених і неспоріднених мов, яка характеризується специфічними структурно-типологічними ознаками, набутими внаслідок тривалих мовних контактів за певних геогр. і істор. обставин. Напр., у балканському М. с., до складу якого входять болг., македонська, частково сербохорватська, рум., алб. та новогрець. мови, розвинувся ряд подібних рис (т. з. балканізмів). Розрізняють інтенсивні й екстенсивні М. с. Дослідження М. с. має важливе значення для з'ясування ролі конвергенції в утворенні сучасних і стародавніх лінгвістичних ареалів. Лит.: Георгиев В. К вопросу о балканском языковом союзе. В кн.: Новое в лингвистике, в. 6. М., 1972.

Й. Ф. Андриш.
МОВНІ КОНТАКТИ — форма міжмовних відносин, за якої дві

або кілька мов стають учасниками однієї спільної лінгвістичної ситуації, коли ними постійно користуються в спілкуванні окремі індивіди або мовні групи. З М. к. пов'язане виникнення двоїмості (рідше — багатомовності). Наслідком М. к. є взаємодія мов, яка спричинює конкретні зміни в одній мові під впливом іншої — т. з. інтерференцію, а далі конвергенцію мов. М. к. можуть бути прямими або опосередкованими, епізодичними або постійними, природними (виникають в умовах безпосередньої комунікації носіїв різних мов) або штучними (напр., у навчальній обстановці). Теорія М. к. входить до складу інтерлінгвістики.

Лит.: Жауктенко Ю. О. Мовні контакти. К., 1966; Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов. К., 1974; Вайнрайх У. Языковые контакты. Пер. с англ. К., 1979.

Ю. О. Жауктенко.
МОВОЗНАВСТВА ІНСТИТУТ імені О. О. Потебні АН УРСР — наук.-дослідна установа в Києві, центр досліджень у галузі мовознавства на Україні. Створений 1921 на базі Правосписно-термінологічної комісії АН УРСР і Термінологічної комісії Укр. наук. т-ва в Києві (під назвою Ін-т укр. наук. мови). У 1930 на базі цього ін-ту й мовознавчих закладів, що працювали при істор.-філол. відділі АН УРСР та ін., було створено Ін-т мовознавства. У 1945 Ін-тові надано ім'я О. О. Потебні. У складі ін-ту 7 відділів, одна група й лабораторія. Осн. наук. напрями роботи: теорія й методологія рад. мовознавства, лінгвістична теорія нац.-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві, рос. мова як засіб міжнарод. і міжнац. спілкування, взаємодія й взаємозбагачення мов народів СРСР, дослідження структури й системи укр., рос. та ін. слов'янських, а також романських і герм. мов, критика антимарксистських ідей і концепцій у сучас. зарубіж. мовознавстві тощо. В Ін-ті працювали М. Я. Калинович, Л. А. Булаховський, Е. К. Тимченко, О. Н. Силивський, І. М. Кириченко, М. К. Грунський та ін. Очолювали його в різний час А. Ю. Кримський, М. Я. Калинович, Л. А. Булаховський та ін., з 1961 директор — І. К. Білодід. Ін-т видає ряд праць: «Українсько-російський словник» (т. 1—6, 1953—63); «Русско-український словарь» (т. 1—3, 1968; Держ. премія УРСР, 1971), «Словник української мови» (т. 1—11, 1970—80), «Сучасна українська літературна мова» (т. 1—5, 1969—73), «Русский язык — язык межнационального общения и единения народов СССР» (К., 1976), «Мова. Людина. Суспільство» (1977). Видано зібрання праць Л. А. Булаховського (т. 1—4, 1975—80). Виходить журнал «Мовознавство» і щопіврічник «Культура слова». Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1972).

Лит.: Інститут мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР. К., 1975.

Й. Ф. Андриш.

МОВОЗНАВСТВО, лінгвістика — наука про мову, про функції та універсальні характеристики мов,

про її структуру й історичний розвиток. М. складається з багатьох галузей і розділів. Розділ М. — семасіологія вивчає значення мовних величин. Фонетика й фонологія розглядають звукову будову мови. Лексикологія й фразеологія досліджують словесний матеріал мови. Словотвір — це розділ М., предметом якого є способи творення слів та їхня продуктивність. Словозміну, й закономірності подібності слів у реченні й словосполученні розглядає граматика (морфологія й синтаксис). Усередині кожної галузі М. можуть існувати менші спец. відгалуження. Так, у межах лексикології є ономастика, що, в свою чергу, поділяється на топоніміку, антропоніміку та ін. Тер. диференціацію мови вивчає діалектологія. У кожному з цих розділів досліджується сучасний стан мови або її істор. розвиток (див. Діахронія, Синхронія). Взаємодію мов, теорію й практику створення допоміжних міжнарод. мов, а також проблеми перекладу в однієї мови на іншу досліджують інтерлінгвістика й перекладознавство.

М. як наука має велике значення не тільки при вивченні рідної та іноз. мов, для розроблення термінології, у наук. коментуванні мовних текстів, машинному перекладі, вона дає і теор. висновки для розв'язання проблем взаємодії мовного матеріалу й ідеальної, для правильного розуміння суспільної свідомості і самої людини як суспільної істоти. Проблема взаємозв'язку мови й мислення, мовних і логічних величин вивчається одночасно М. і філософією. Осн. види лінгвістичних методів — описовий (зставний, конфронтаційний, контрастивний, типологічний), історичний (порівняльно-історичний, компаративний) і нормативно-стилістичний. У М. є й спец. прийоми дослідження — це спостереження мовних фактів, мовний експеримент, лінгвістичне моделювання й лінгвістична інтерпретація.

М. виникло на межі філософії й філології. Мовознавчі проблеми розробляли ще в Старод. Індії (граматичний трактат Паніні, 5—4 ст. до н. е., та ін.). У Старод. Греції мову вивчали і в зв'язку з логікою, і з погляду її граматичної будови (праці Платона й Арістотеля, «Грамматика» Діонісія Фракійця, бл. 100 до н. е., та ін.). Певний внесок у розвиток М. зробили александрийська школа та пергамська. Грец. мовознавчі традиції розвивались у дослідженні лат. мови (праці М. Т. Варрона, Е. Доната, Прісціана та ін.). Пізніше предметом наукового описування стали арабська мова (граматичні школи в Басрі, Куфі та Багдаді), давньоєврейська, арамейська (праці андалузьких філологів 9—12 ст.) й тюркська (праця Махмуда Кашгарського). Філологічні науки розвивалися й на Далекому Сході, зокрема в Китаї та Японії. В епоху Відродження інтерес до культури спадщини античного світу зумовив розвиток класичної філології. Поряд з цим починається вивчення й нових європ. мов (А. Аріо і К. Лансло

«Загальна й раціональна грамати-ка», 1660, — т. з. граматики Пор-Рояля). Застосування порівняль-ної методики й принципу істориз-му поклало початок порівняль-но-історичному мовознавству, яке досягло великих успіхів у вив-ченні спорідненості мов, розроб-ці питань генеалогічної класифі-кації мов, у вивченні істор. роз-витку споріднених мов, сімей мов (передусім індоєвропейської), у реконструкції давнього стану мов тощо. Великий внесок у розвиток цього напрямку в М. зробили Ф. Бопп, Р. К. Раск, Я. Грім, А. Ф. Понт, А. Шлей-хер, Ф. Діц, Й. Добровський, О. Х. Востоков, Ф. Миклошич та ін. Основи заг. мовознавства, розуміння мови як «діяльності» й «продукту діяльності», вчення про зовн. й внутр. форми мови, типологічну класифікацію мов та ін. проблеми розробляв В. Гум-больдт. Його ідеї великою мірою позначилися на багатьох напрямках М. 19—20 ст. У серед. 19 ст. А. Шлейхер зробив спробу застосу-вати в М. біол. теорії. На критиці лінгвістичного натуралізму сфор-мувалася школа молодограматиків — А. Лескін, К. Бругман, Г. Осстф, Б. Дельбрюк, Г. Пауль та ін., яка звертала осн. увагу на вивчення живих мов. Молодо-граматизм багато дав для розвит-ку порівняльно-істор. мовознав-ства. У 19 ст. остаточно склалися осн. галузі індоєвропейстики — ед-ліністика, романістика, германі-стика, слов'янознавство, балти-стика, кельтологія та ін. Принципи порівняльно-істор. методу, роз-роблені для індоєвроп. мов, було перенесено на вивчення неіндоєв-роп. мов. Так сформувалися семітологія, тюркологія, фіно-угрологія, африканістика та ін. У розвитку М. поч. 20 ст. визнач-ну роль відіграли праці Ф. де Соссюра, передусім «Курс загаль-ної лінгвістики» (1916). Він створив знакову теорію мови, розроб-ляв проблеми синхронії й діахро-нії, внутрішньої лінгвістики, зв'язків лінгвістики та ін. Ідеї Ф. де Соссюра знайшли розвиток у школах (напрямах) лінгвістич-ного структуралізму: Празька лінгвістична школа (центром її був Празький лінгвістичний гурток), женецька школа, глосематика, дескриптивна лінгвістика. Паралельно до структуралістських течій розвивалися ін. концепції й напрями в М.: психологічний на-прямок (праці Г. Штейнцеля, В. М. Вундта, до цього напрямку прина-лежав О. О. Потебня), неолінгвісти-ка та ін. З поширенням матеріа-лістичного світогляду розвину-лися експериментальна фонети-ка й лінгвістична географія. Піз-ніше в М. виникли нові напрями й галузі — психолінгвістика, соціолінгвістика, етимолінгвісти-ка, семіотична лінгвістика, транс-формаційна лінгвістика та ін. У сучас. зарубіжному М. поряд з ма-теріалістичними лінгвістичними теоріями поширені теорії, що ґрун-туються на ідеалістичних заса-дах (теорія мовної відносності, неогумбольдтіанство тощо). У розвитку слов'ян. М. визначну роль відіграла праця М. В. Ломо-

носова «Російська грамати-ка» (1755, опубл. 1757). Глибокі мово-знавчі дослідження провели О. Х. Востоков, Ф. І. Буслаєв, І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Кру-шевський, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов, В. О. Богоро-дицький, Л. В. Щерба, О. М. Пеши-ковський, В. В. Виноградов та ін. Значний внесок у розвиток М. зробили укр. мовознавці О. П. Павловський, М. О. Максимович, П. Г. Житецький, О. О. Потебня, Д. М. Овсянко-Куликовський, Й. Левицький, І. С. Свенціцький, К. П. Михальчук, Б. Желехів-ський, Є. К. Тимченко, А. Ю. Крым-ський та ін.

Рад. М. спирається на марксистсь-ко-ленінський метод пізнання — діалектичний та істор. матеріалізм. Воно виходить з визнання заг. зв'язку розвитку мови з розвитком людського суспільства, який, проте, не може безпосередньо відбива-тися у всіх елементах мовної струк-тури. Протягом певного часу успіш-ний розвиток рад. М. ґальмувало т. з. нове вчення про мову (див. «Ідеї про теорію»). Незважаючи на це, рад. мовознавці досягли визначних успіхів у дослідженні стародавніх мов і молодописем-них мов, для яких було розробле-но графічні системи, створено їхні літературні мови. Рад. М. нале-жить заслуга в опрацюванні історії літературних мов і в розробці багатьох проблем заг. М. Най-важливішим теоретичним пита-нням, над яким працюють радянські мовознавці, є проблема закономір-ності розвитку національних мов у період переходу від соціалізму до комунізму, а також вивчення функції російської мови як мови міжнац. спілкування СРСР та як однієї з світових мов. Швидко розвивається прикладне мово-знавство, зокрема такі його напр-ми, як створення інформаційних мов, машинне реферування, машинний переклад та ін. У розвит-ку рад. М. чимало заслуг нале-жить укр. мовознавцям М. Я. Калиновичу, М. К. Грунському, Л. А. Булаховському, І. К. Біло-дидові, О. С. Мельничуку, П. П. Плющеві, В. М. Русанівському, А. О. Білецькому, Л. І. Гу-мецькій, Г. П. Іжакевич, І. І. Ко-вадишіві, Ю. О. Жлуктенку, С. П. Безенкові та ін. На Україні про-блеми М. розробляють Мовознав-ство інститут ім. О. О. Потебні АН УРСР, Суспільних наук інсти-тут АН УРСР (Львів), мовознав-чі кафедри університетів та пе-дагогічних інститутів. Виходить журн. «Мовознавство».

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 19. Енгельс Ф. Франк-ський період; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. — Роль праці в процесі перетво-рення мавпи в людину; Ленін В. І. Поширення творів; т. 25. Про пра-во націй на самовизначення; т. 29. Філософські запити: Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968; Ленинский и теоретические проблемы языкознания. М., 1970; Філософські питання мовознавства. К., 1972; Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970; Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972; Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., 1973; Звегинцев В. А. История

языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1—2. М., 1960; Новое в лингвистике, в. 1—8. М., 1960—78; Новое в зарубежной лингвистике, в. 9. М., 1980; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977. К., 1980; Булаховський Л. А. На-рис з загального мовознавства. К., 1959; Булаховський Л. А. Нариси з за-гального мовознавства, серія 2. В кн.: Булаховський Л. А. Вибрані праці, т. 1. К., 1975; Березин Ф. М. История лингвистических учений. М., 1974; Амброва Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по исто-рии лингвистики. М., 1975; Питання теорії мови в сучасному зарубіжному мовознавстві. К., 1976; Виноградов В. В. История русских лингвисти-ческих учений. М., 1978; Семеренин О. Введение в сравнительное языкозна-ние. Пер. с нем. М., 1980; История лингвистических учений. Л., 1980; Березин Ф. М. История советского языкознания. М., 1981; Філософские основы зарубежных направлений в языкознании. М., 1977; Сепир Э. Язык. Пер. с англ. М.—Л., 1934; Вандриес Ж. Язык. Пер. с франц. М., 1937; Общее языкознание. Библиографиче-ский указатель литературы. М., 1965. А. О. Білецький, С. В. Семчишків.

В. О. Мовчан.

«МОВОВІДСТВО» — науково-теоретичний журнал, орган Відді-лення літератури, мови й мистецт-вознавства АН УРСР. Виходить з 1967 в Києві, 6 разів на рік. Висвітлює осн. напрями сучас. мовознавства, друкує статті про со-ціально природу мови, зв'язок мови з мисленням, про мовні кон-такти, про взаємозв'язок і взає-мобогачення укр., російської, а також ін. мов соціалістичних націй та ін. матеріали. Жур-нал публікує архівні документи, пам'ятки, статті з історії лінг-вістичної думки, матеріали про вітчизн. та зарубіжних мовознав-ців, інформацію про наук. життя в СРСР і за кордоном.

В. М. Калужна.

МОВСЕС ХОРЕНАЦІ (Мой-сей Хоренський; рр. н. і см. невід.) — вірм. історіограф 5 — поч. 6 ст. Прозваний батьком вірм. історії. Навчався в Александрії (Єгипет). Учень Месропа Маїстоца. Автор «Історії Вірменії» — першої систематичної історії вірм. наро-ду (з найдавніших часів до 428). Написана на основі вірм., а також сирійських, грец. та ін. зарубіжних джерел, пам'яток нар. творчості. Її перекладено багатьма мовами світу.

МОВЧАН Борис Олексійович (н. 9.І 1928, с. Макиївка, тепер Носівського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. вчений у галузі фізично-го металознавства і металургії, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1964. Після закінчення (1951) Київ. ун-ту працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Па-тона АН УРСР. Осн. праці — з пи-тань взаємозв'язку між кристаліч-ною структурою і мех. властиво-стями металів (сплавів), теорії кри-сталізації і міжкристалітного руй-нування литих сплавів, жароміц-ності, вакуумної конденсації, електроннопроменевої плавки й електроннопроменевого випарову-вання металевих і неметалевих ма-теріалів у вакуумі. Нагороджений двома орденами Трудового Че-рвоного Прапора. Державна премія УРСР, 1974.

В. Х. Мовчан.

П. Ф. Мовчан. Статуя до пам'ятника Т. Г. Шевченкові в місті Золотоноші Черкаської області. 1976.

Могилів-Подільський. Дзвіниця. 18 ст.

МОВЧАН Василь Архипович [1 (14).I 1903, с. Неморож, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл. — 2.VII 1964, Київ] — укр. рад. іхтіолог-риболов, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1955). Член КПРС з 1927. Закінчив Київ. ветеринарно-зоотех. ін-т (1929). У 1930—41 — директор Н.-д. ін-ту ставкового рибного г-ва в Києві, з 1945 — професор Київ. ун-ту. Праці присвячені теор. питанням іхтіології та ставкового рибництва, вивченню закономірностей росту риб, впливу на них умов існування тощо. М. запропонував ефективний метод комплексної інтенсифікації росту риб. Державна премія СРСР. 1949.

МОВЧАН Єгор Хомич [19.IV (1.V) 1898, с. Велика Писарівка, тепер смт Сум. обл. — 22.III 1968, Київ] — укр. рад. кобзар. У дитинстві осліп від віспи. Кобзарського мистецтва вчився у С. Пасюги. В дожовтневий час у репертуарі М. були думи («Невільницький плач»), «Про вдову і трьох синів», «Про самарських братів», істор., побутові й жартівливі пісні. За рад. часу репертуар М. збагатився думою «Хто ж той сокіл, товариші», його власними піснями й думами («Великий Жовтень», «Першотравнева», «Про мир» та ін.). Виступав 1939 на Республ. нараді кобзарів та лірників, 1955 — на Всесоюзній нараді з вивчення епоху сл. слов'ян, 1958 — на IV Міжнародному з'їзді славістів у Москві. У Великій Писарівці 1978 М. встановлено пам'ятник.

Лит.: Рильський М. Т., Лавров Ф. І. Кобзар Єгор Мовчан. К., 1958; Правлюк А. А. Кобзар Єгор Мовчан. М., 1966; Лавров Ф. Кобзарі. К., 1980.

М. П. Полотай.

МОВЧУН Петро Феодосійович (н. 6.IX 1925, с. Біличі, тепер у складі Києва) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1975). В 1944—50 навчався в Київ. худож. ін-ті в М. Лисенка. Твори: «В. Великий» (1951), «В. І. Ленін» (1960); портрети — М. Салтикова-Шедрина (1952), Т. Шевченка (1962), І. Франка (1964), Д. Менделєєва (1967); пам'ятники — Т. Шевченкові в м. Новій Одесі Микол. обл. (1967), воїнам-водям і Героям Рад. Союзу В. Рябку, В. Сафроніву, І. Кустову в м. Брянську (1967—68, в співавт.), Марку Вовчкові в смт Немиріві Вінн. обл. (1971), В. І. Леніну в м. Гадячі Полтав. обл. (1980) та ін. Станкові твори М. зберігаються в ДТГ, ДМУОМ. Держ. премія СРСР, 1952.

МОГАБІ — гірський масив у центр. частині Головного пасма Кримських гір, на Зх. від Ялти. Має конусовидну форму, складений вапняками. Схили М. вкриті лісами з сосни кримської. О. В. Єна.

МОГАДІШО, Могадішо — столиця Сомалі, адм. ц. обл. Бенадір. Порт на узбережжі Індійського ок., вузол автомоб. шляхів, міжнар. аеропорт. Понад 300 тис. ж. (1977). Засн. на межі 9 і 10 ст. З 17 ст. — під владою Оману, з 19 ст. — Занзібару. З 1905 — адм. ц. колонії Італійське Сомалі. Під час 2-ї світової війни 1939—45 захоплений англієцями. В 1950—

60 — адм. ц. італ. підопічної тер. Сомалі. З 1960 — столиця незалежної Сомалійської Республіки (з 1969 — Сомалійська Демократична Республіка). Невелика судноверф, підприємства деревообр., шкіряно-взут. і харч. (у т. ч. з-д по переробці молока, збудований з допомогою СРСР) пром-сті. Нац. ун-т Сомалі. Коледжі по вивченню ісламу, індустр. та ін., школа мореплавства і ри-

Могадішо. В центральній частині міста.

бальства. Геологічна служба, Інститут вакцин і сироваток та ін. наукові заклади. Бібліотека Національного університету, Нац. бібліотека. Нац. музей.

МОГАР, мишій італійський (*Setaria italica* var. *mocharicum*) — однорічна трав'яниста рослина роду *мишій* родини злакових. Утворює кущ з 2—7 добре облиствених стебел заввишки 80—150 см. Суцвіття — колосоподібна волоть до 25 см завдовжки. Зернівки дрібніші, ніж у проса, видовжені. Дико росте в Азії. В культурі пошир. у країнах з субтроп. і помірним кліматом; в СРСР його вирощують переважно на Україні (у пд. і пд.-сх. районах), у Молдавії, на Пн. Кавказі, в Закавказзі, Казахстані, Поволжі. Сіють на сіно, зелений корм, силос і зерно. 100 кг сіна містять 55—57 корм. од. і 5,5 кг перетравного протеїну, а 100 кг зеленої маси відповідно — 16 і 1,4.

Урожай сіна 40—50 ц/га і більше, зерна — 15—20 ц/га. На Україні поширені сорти: Дніпропетровський 11, Дніпропетровський 15, Дніпропетровський 31. Іл. с. 58.

МОГИЛА Петро Симеонів (31.XII 1596 (10.I 1597), Молдавія — 1 (11).I 1647, Київ] — політ., церковний і осв. діяч України, митрополит Київський і Галицький (з 1632). Батько його був господарем (князем) спочатку Валахії (1601—07), згодом — Молдавії (1607—09). Освіту здобув у Львівській братській школі, слухав лекції у ряді зах.-європ. унів.-ів. У 1627 М. обрано Києво-Печерським архимандритом. Був виразником інтересів укр. магнатсько-шляхет. верхівки, тому в політ. питаннях орієнтувався на угоду з Польщею, але виступав проти унії православної церкви з католицькою. Добився у польс. короля легального становлення на Україні православної церкви поряд з уніатською, а також передачі їй уніатами Софійського собору, Видубицького монастиря та ін. церков. Реставрував Софійський собор і Києво-Печерський монастир. В 30-х рр. 17 ст. з ініціативи М. почалася розкопки Де-

сятинної церкви в Києві. Дбав про розвиток Києво-Печерської друкарні. В 1631 відкрив лаврську школу, яка 1632 була об'єднана з Київською братською школою і 1633 дістала назву Києво-Могилянська колегія (з 1701 — *Київська академія*). В 1634 відкрив філіал цієї колегії у Вінниці, а 1636 створив лат. колегію в Кремені. За ініціативою М. було засновано Слов'яно-греко-латинську академію в м. Яссах (1640). Сприяв письменникам і художникам, дбав про поширення книгодрукування у Валахії й Молдавії. М. — автор ряду книг: «Євангеліє учительне» (1616), «Анфологійон» (1636), «Євхологійон» (1646), численних полемічних проповідей та ін.

Лит.: Медницький Є. М. Братський школи України і Білорусії в XVI—XVII століттях. К., 1938; Мажновський Л. Є. Українські письменники. Біографіко-літературний словник. т. 1. К., 1960; Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1970.

М. П. Ніжинський.

МОГИЛА — 1) Поховальна яма. 2) Місце поховання, насип на місці поховання. 3) На Україні нар. назва давніх курганних поховань (див. *Курган*). Відомі «Козацькі могили» — місце поховання укр. козаків, які полягли в *Берестецькій битві 1651*. 4) На Україні нар. назва природного горба овальної або округлої форми, складеного кристалічними (напр., *Бельмах-Могила*, *Корсак-Могила*, *Савур-Могила* та ін.) або осадовими (*Кам'яна Могила*) породами.

МОГИЛА-ГОНЧАРІХА — одна з вершин Приазовської височини, в межах Донец. обл. УРСР. Розташована у пн.-сх. частині височини, на вододілі басейнів Азовського м. і Дніпра. Вис. 277 м. М.-Г. — *останець*, складений кристалічними гірськими породами. Схили вкриті степовою трав'янистою рослинністю. Л. Б. Поліщук.

МОГИЛА-МЕЧЕТНА — найвища точка Донецького кряжа, в межах Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована на Головному вододілі кряжа, між річками басейнів Азовського м. і Сіверського Дінця. Вис. 367 м. М.-М. — *останець*, складений осадовими породами кам.-вуг. системи. На схилах — степова рослинність, зарості чагарників. Л. Б. Поліщук.

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918 — збройний виступ селян і солдатів у Могилівському пов. Подільської губ. проти австр.-нім. окупантів. Повстання селян почалося вночі проти 14.VIII. Повстанці на визволеній ними території проголосували Рад. владу. До повсталих селян приєднався 20-й австр. полк, що складався в основному з мобілізованих селян Сх. Галичини і дислокувався в Могилів-Подільському. Однак повстання солдатів після 20-годинного бою було придушено. Частина солдатів влилася до сел. загонів, які відступили в Ямпільський пов., де разом з місц. повстанцями продовжували збройну боротьбу.

МОГИЛІВ - ПОДІЛЬСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Дністрі. Залізнична станція, пристань. Засн. 1595

від назвою Могилів за загарбані шляхет. Польське територію. Влітку 1648, визволений від польсь-шляхет. загарбників сел.-козак. військом, став полковним містом *Могилівського полку*. В 1649 війшов до складу *Брацлавського полку*. За *Андрусівським перемир'ям* 1667 місто відійшло до шляхет. Польщі. В 1664 і 1671 його визволяли козак на чолі з І. Сіркою. З 1672 — під владою Туреччини. В 1699 місто знову відійшло до Польщі. В 1743 йому надано *магдебурзьке право*. Трулящі міста брали участь у *Коліївщині* 1768. З 1793 Могилів у складі Правобережної України воз'єднано з Росією. Рад. влада встановлено 24.XII 1917 (6.I 1918). Під час австро-нім. окупації в місті вибухнуло повстання (див. *Могилів-Подільське повстання* 1918). У 1923 місто офіційно названо М.-П. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації М.-П. (19.VII 1941—19.III 1944) в місті діяла підпільна парт. орг-ція, в районі — партизан. загони. У місті — маш.-буд., приладобуд., рем.-мех., маслоробний, консервний, виноробний, хлібний, пивобезалкогольних напоїв з-д; швейна, нетканні матеріалів, побутова хімії ф-ки, комбінат побутового обслуговування. Монтажний та рад. торгівлі технікум, мед. уч-ще, 8 заг.-осв., музична та спорт. школи; 10 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; турбаза «Дністер». Будинки культури, 12 клубів, кінотеатр, 21 б-ка, краєзнавчий музей. Архит. пам'ятки: Миколаївська церква (1757), собор (19 ст.). Пам'ятники: В. І. Леніну, М. В. Гоголю (1872). В місті жили рос. письменники Г. О. *Мачет* (в 70-х рр. 19 ст.), польс. поет Ю. *Словацький* (у 20-х рр. 19 ст.), укр. письменники М. П. *Старицький* (у 80-х рр. 19 ст.), Олена *Пчілка* (1920—24); тут народився академік АН УРСР М. К. *Гудзий*.

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 90,2 тис. чол. (1990). В районі — 94 населені пункти, підпорядковані 35 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Могилів-Подільський*. М.-П. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: граніти, пісковики, вапняки, гравій, глини, мергель, пісок, крейда. Річки — *Дністер* (на пд. межі району) та його притоки — *Лядова*, *Немія*, *Мурафа*. Грунти темно-сірі й сірі опідзолені та опідзолені чорноземні. Район лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, клен, берест, в'яз, граб, осика, береза) займають бл. 7% території. В межах району — держ. заказники: Бронницький, Грабарівський та Вендичанська Дубина. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Могилів-Подільський. У районі — вендичанський комбінат хлібопродуктів та цукр. з-д, Моївський цукр. з-д, Ізраїлівський вапняковий з-д (с. Грабарівка), Сулятицьке кар'єроуправління (с. Юрківці). Районний комбінат побутового обслуговування (Могилів-Подільський). Землеробство району зерно-

во-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 119,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 109,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, горох, ячмінь, овес, гречка, цукр. буряки, соняшник, тютюн, овочеві. Садівництво, виноградарство. Скотарство, вівчарство, бджільництво, рибицтво, шовківництво. У районі — 28 кол-госпів, 6 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Могилів-Подільський, Сулятицька, Ізраїлівка, Вендичани. Автомоб. шляхів — 644 км, у т. ч. з твердим покриттям — 574 км. Річкова пристань на Дністрі. У районі — 66 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Мазурівка); 103 лік. заклади, у т. ч. 11 лікарень, 6 палаців культури, 24 будинки культури, 62 клуби, кінотеатр, 81 кіноустановка, 90 б-к. Архит. пам'ятки: скельний монастир (11 ст.) у с. Лядові, залишки фортеці (17 ст.) в с. Озаринцях, церква (тепер музей, 1-а пол. 19 ст., за проектом художника В. А. *Троїцького*) в с. Кукавці. В с. Гонтич (кол. с. Сербів) — пам'ятник одному з керівників *Коліївщини* — І. *Гонти*, якого тут було страчено. В с. Борщівцях М.-П. р. народився укр. фольклорист і етнограф А. І. *Димиский*, у с. Яришеві — польс. зоолог В. *Здзедушицький*. У М.-П. р. видається газ. «Наддністрянська правда» (з 1917). А. Г. *Ткачук*.

МОГИЛІВСЬКИЙ ПОЛК, Подільський, або Придністровський полк — адм.-тер. і військов. одиниця на Правобережній Україні в 2-й пол. 17 ст. Створений улітку 1648. До складу М. п. входила пд. частина тер. теперішньої Вінн. обл. Адм. центром М. п. було м. Могилів (тепер Могилів-Подільський Вінн. обл.). В 1649 М.-П. було розформовано, а його територію приєднано до *Брацлавського полку*. В 1657 відновлено під назвою Подільського полку. За *Андрусівським перемир'ям* 1667 тер. полку відійшла до шляхет. Польщі. В 1672 в зв'язку з загарбанням Поділля тур. агресорами Подільський полк ліквідовано, козаків переселено на Пн. Київщину. Козаки М. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, нар. повстанні 1664—65 під проводом В. *Дрозденка*.

Лит.: Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

МОГИЛЬНИК, орел-могильник (*Aquila heliaca*) — птах род. *Яструбових*. Довж. тіла 726—835 мм, маса до 3 кг, розмах крил до 2 м. Оперення темно-буре, часто з білими плямами на плечах, на голові світла «шапочка»; молоді птахи бурі з білими поздовжніми пестринами. Поширений у Пд. Європі, Азії, Пд.-Зх. Африці. В СРСР — у лісостеп. і степ. зонах, частково в пустелі, на Сх. до оз. Байкал; в УРСР — рідкісний птах у Лісостепу, є в Криму. Селиться в лісах поблизу відкритих просторів. М. часто можна побачити на курганах-могильниках (звідси й назва). Гнізда влаштовує на деревах. Кладку з 2—3 яєць насиджують самець і самка 43 доби.

Живиться в осн. дрібними ссавцями, рідше — птахами, падлом. Літ. с. 58.

МОГИЛЬНИК — місце багатьох могил і поховань. М. Стародавнього Сходу та античного світу звичайно називають *некрополями*, християнські — *кладовищами*. Перші М. з'явилися в епоху *мезоліту*. Розрізняють М. курганні (див. *Курган*) і М. без збережених насипів, т. з. *грунтові*. За обрядом поховання поділяються на М. з трупопокладеннями і М. з трупоспаденнями. На тер. України відомо багато М. різного типу. Поширені, зокрема, ранньослов'ян. *грунтові* М. з трупоспаденнями в археології свого часу дістали назву *полів похонаних*.

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ Антін Любич (3.III 1811, с. Підгірки, тепер Калуського р-ну Івано-Фр. обл.—13.VIII 1873, с. Яблунька, тепер Богородчанського р-ну цієї ж обл.) — укр. поет. Закінчив духовну семінарію у Львові (1840). Літ. діяльність почав 1838. Осн. твори: балада «Русини воля» (1849), у якій показано картини рекрутчини, поема «Скит Маніявський» (1854) — переспів нар. переказів про заснування Маніявського монастиря. Відстоював нар. мову в д-рі (вірш «Рідна мова»), певною мірою продовжуючи діяльність «Руської трійці».

Тв.: [Вірші]. В кн.: Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1965.

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ Іван (1777—1831) — культурно-осв. і церковний діяч на зх.-укр. землях. Був каноніком, виконував одночасно обов'язки наглядача шкіл Перемиської єпархії, сприяв поширенню укр. нар. шкіл. Автор першої в Галичині граматички укр. мови (1829), яка востаннє була видана 1910. В наук. розвідці «Відомості о руськом язичі» (1829) спростував погляди деяких польс. учених, що не визнавали самостійності укр. мови. Заснував перше в Галичині культурно-осв. т-во (1816).

Тв.: Філологічні праці, т. 5. Львів, 1910.

Лит.: Голонацький Я. Ф. Розправа о язичі кожноруським і його наріччях. Львів, 1849.

МОГИЛЬОВ — місто, центр Могильов. обл. БРСР, райцентр. Розташований на берегах Дніпра. Вул залізнич. та автомоб. шляхів, пристань. 300 тис. ж. (1980). Перша згадка про М. належить до

П. С. Могильов.

А. Л. Могильницький.

1267. До серед. 14 ст. входив до Вітебського князівства, потім відійшов до Литви, з 1569 — у складі Речі Посполитої. В 1561 М. надано *магдебурзьке право*. В 1595 місто зайняв загін повсталіх козаків на чолі з С. Наливайком. У 1606—10 відбулося повстання міськ. бідноти і ремісників. З 1772 М. — у складі Росії. В 1773—78 і з 1802 — губерньський центр. Могильов.org-цію РСДРП створено 1904. В серпні 1917 М. — воєнище контрреволюції (див. Корніловіч). Рад. владу встановлено 18.XI (1.XII) 1917. З 1938 — обл. центр. На поч. Великої Вітчизн. війни з 1 до 26.VII 1941 тривала оборона міста від нім.-фашист. військ. У період окупації в М. діяли підпільні групи. М. нагороджено орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня (1980). Сучасний М. — важливий центр хім. пром-сті (виробниче об'єднання «Хімволокно» ім. В. І. Леніна), металообробки, машинобудування, в т. ч. приладобудування (з-д: «Строммашина», автомоб. ім. С. М. Кірова, «Електродвигун», ліфтобудівний, з-д пристроїв для підготовки перлинної інформації); металургійний з-д ім. О. Ф. Мясникова. Розвинута харч. (м'ясо-та хлібокондитерський комбінат, мол., пивоварний і виноробний з-ди) та легка (комбінат шовкових тканин, стрічковка, швейна, трикотажна і взут. ф-ки, шкіряний з-д) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів, деревообробка. 2 ТЕЦ. У М. — маш.-буд., технологічний і педагогічний інститути, 9 середніх спеціальних навчальних закладів. Театри: драм. та ляльк.; краєзнавчий музей.

МОГИЛЬОВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі БРСР. Утворена 15.I 1938. Площа 29,0 тис. км². Нас. 1254 тис. чол. (на 1.I 1980). Оси. населення — білоруси, живуть також росіяни, євреї, українці, поляки та ін. Міськ. нас. — 57%. Ділиться на 20 районів, має 13 міст і 11 с-ш міськ. типу. Центр — м. Могильов. М. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Поверхня області переважно рівнинна (вис. 150—200 м). На Пн. Сх. — Оршансько-Могильовська,

на Пд. Зх. — Центральнорезинська рівнина. Поширені невисокі моренні горби. Корисні копалини: глина, вапняк, вапняки, доломіти, піски; в районі Могильова і Бобруйська — мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —6,6, —8,2°, липня +17,8, +18°. Річна кількість опадів 550—650 мм. Найбільші ріки: *Дніпро* (довжина у межах області 202 км), Сож, Березина, Птич. Багато озер (Витога, Чорне, Неропля). ґрунти переважно дерново-підзолисті, є і торфяно-болотні. Під лісами — 31% тер. області, переважають хвойні породи (сосна, ялина), ростуть також дуб, ясен, клен, береза, осика, граб та ін. Болота займають бл. 7% території.

В нар.-госп. комплексі республіки М. о. виділяється високорозвинутою пром-стю і механізованим с. г. На М. о. припадає 100% загально-респ. виробн. відцентрових насосів, пасажирських ліфтів, 87% електродвигунів, 62% цементу і жорстких шкір, 60% хім. волокна. Електроенергія надходить з ТЕЦ (Могильов, Бобруйськ, Кричев), діє Осиповицька ГЕС. На місц. торфії працює ряд торфопідприємств. Провідне місце в економіці області посідають машинобудування, металообробка та хім. пром-сть. Найбільші пром. підприємства цих галузей — у Могильові: об'єднання «Хімволокно» ім. В. І. Леніна; з-ди — ліфтобуд., автомоб. ім. С. М. Кірова (скрепери, самоскиди поїзди для підземних робіт), «Електродвигун», «Строммашина» (устаткування для рулонно-покрівельного, азбобет. та керамічного виробн.), металург. ім. О. Ф. Мясникова (сталевий лист, водопровідні труби); у Бобруйську — об'єднання «Бобруйськшина», «Бобруйськфермаш». Розвивається деревообр. (фанера, меблі, папір, деревноволокнисті плити, етиловий спирт, вуглекислота) та буд. матеріалів пром-сть. Легка пром-сть представлена швейною, шкіряною, текст.-харчова — мол., м'ясною, маслоробною, кондитерською, консервною та ін. галузями. В області — 11 льонозаводів.

Головні пром. центри: Могильов, Бобруйськ, Осиповичі, Кричев та ін. Провідні галузі с. г. — землеробство (переважно льонарство) і тваринництво мол.-м'ясного напрямку. Область розташована в зоні надмірного зволоження. Осушених земель 197,3 тис. га, у т. ч. використовується в с.-г. виробн. 190,6 (1978). Крім льону, вирощують також зернові (жито, ячмінь, овес, пшеницю), картоплю, овочі і кормові культури. Є плодово-ягідні насадження. Розводять велику рогату худобу, свиней та овець. Птахівництво. Оси. вид транспорту — залізничний (гол. лінії: Ленінград — Одеса, Орша — Унеча, Бахмач — Бобруйськ — Мінськ — Вільнюс, Кричев — Могильов — Осиповичі — Барановичі). Гол. автомоб. магістралі: Ленінград — Одеса, Могильов — Мінськ, Могильов — Бобруйськ. Судноплавство по Дніпру, Березині. У Могильові — аеропорт. Тер. області проходить нафтопровід Унеча — Полоцьк. У М. о. — маш.-буд., технологічний і пед. ін-ти (Могильов), с.-г. академія у м. Горках, 17 серед. спец. навч. закладів, філіал фізико-технологічного ін-ту АН БРСР та філіал Ін-ту фізики АН БРСР. Театри: драм. та ляльк. у Могильові та театр драми і комедії в Бобруйську; 9 музеїв (у т. ч. краєзнавчі в Могильові, Бобруйську і Кричеві); Музей рад.-польс. бойової співдружності в с. Леніно, художній музей ім. В. К. Бялинського-Бірулі в с-ші Бєліннічах).

МОГИЛЬЧЕНКО Григорій Сергійович [17(29).XII 1900, с. Катеринівка, тепер Лозівського р-ну Харків. обл. — 18.VIII 1976, там же] — новатор с.-г. виробн., двічі Герой Соціалістичної Праці (1948, 1958). Член КПРС з 1949. З 1929 і до останніх днів життя очолював колгосп ім. Орджонікідзе Лозівського р-ну Харків. обл. Під керівництвом М. колгосп став зразковим інтенсивним г-вом, в 1967 нагороджений орденом Леніна. М. — делегат XXI, XXII і XXIV з'їздів КПРС та XXV з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 3—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МОГИЛЬЩИК (Necrophorus) — рід жуків род. мертвоїдових. Тіло (довж. 15—30 мм) чорного кольору, на надкрилах (у більшості видів) 2 оранжеві смуги. Має добре розвинені органи нюху, що допомагає М. на далекій віддалі відшукати їжу (труп тварин). Яйця відкладає на трупи дрібних тварин, яких попередньо закопує, витрібаючи з-під них землю (звідси й назва). М. поширений переважно в країнах із помірним кліматом; в СРСР — 27 видів, у т. ч. в УРСР — 10, з них найвідоміший — *N. investigator*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. Жуки.

МОПАКАНИ — індіанське плем'я в Пн. Америці. До 17 ст. М. (бл. 2 тис. чол.) жили в долині р. Гудзону. Говорили алгонкінськими мовами. Внаслідок європ. колонізації (18 ст.) більшість М. було винищено. Ті, які залишилися (бл. 300 чол.), були поселені в резервації Стокбрідж (шт. Віскон-

сін). Чисельність разом з індіанським племенем мунсі — бл. 600 чол. Говорять англ. мовою. За релігією — християни. Переісно М. — останні представники якої-небудь людської групи. **МОГОЛІСТАН**, Могулістан, Могулістанське ханство — феод. держава, заснована в 40-х рр. 14 ст. нападком Чингісхана Тоглука-Тимура після розпаду Джатайського улусу (див. *Джатай*). Включав Сх. Туркестан, Семиріччя, частину Пд. Сибіру. З 1360—61 до 1363 до М. входив *Мавераннахр*. Наступники Тоглука-Тимура володіли лише Сх. Туркестаном (до 70-х рр. 16 ст.). Іноді в л-рі термін «Могулістан» ідентичний Сх. Туркестану.

«МОГУЧА КУЧКА» — творча співдружність рос. композиторів М. Балакірева, О. Бородіна, М. Римського-Корсакова, М. Мусоргського, Ц. Кюї, яка складалася в кін. 50 — на поч. 60-х рр. 19 ст. Її ідеологами були М. Балакірев і В. Стасов. Ідейно-естетичні позиції членів «М. к.» формувалися під впливом революц. демократів. Спадкоємці М. Глинки й О. Даргомижського, учасники «М. к.» розвивали їхні худож. принципи. Значну увагу вони (зокрема Мусоргський) приділяли зображенню життя зненого селянства; у творчості широко використовували фольклор. Найвищі мистецькі досягнення «кучкистів» виявилися в оперному жанрі («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського; «Князь Ігор» Бородіна; «Псковитянка», «Садко», «Снігуронька», «Царевич і принцеса», «Золотий півнік» Римського-Корсакова) й симф. переважно програмній, музиці (симфонії Бородіна, Балакірева, симф. твори Римського-Корсакова). Учасники «М. к.» заклали високохудожні зразки хорової й сольно-локальної творчості; крім рос., розробляли також чесь., польсь., ісп., груз., вірм., араб. та ін. нар. мелодії. Значну увагу приділяли укр. тематикі (опера «Сорочинський ярмарок», симф. картина «Ніч на Лисій горі», соціальні «Гопак» і «На Дніпрі» Мусоргського; опери «Майська ніч» та «Ніч перед різдвом» Римського-Корсакова). Члени «М. к.» пропонували зх.-європ. класику. Вони мали великий вплив на становлення й розвиток нац. муз. культур народів Росії. Під керівництвом Римського-Корсакова вдосконалювали свою майстерність композитори України — М. Лисенко, Я. Степовий, Ф. Якименко; Вірменії — О. Спендіаров; Грузії — М. Балакичадзе; Естонії — М. Саар; Латвії — Я. Вітол та ін. *Лит.: Стасов В. В. Избранные сочинения*, т. 1—3. М., 1952; Римский-Корсаков Н. А. *Летопись моей музыкальной жизни*. М., 1955; Лисенко М. *Про народну пісню і про народність в музиці*. К., 1955; Ефремова Л. *Мусоргський і Україна*. К., 1958; Гордеева Е. М. *Могучая кучка*. М., 1966.

М. М. Горбунчик.

МОДА (франц. mode, від лат. modus — міра, спосіб, образ) — 1) Нетривале панування певного смаку в будь-якій сфері життя або культури. На відміну від поняття *стилю* М. характеризується короткочасними змінами зовн. форм

побутових предметів, худож. творів, одягу. 2) Нестійка популярність, що швидко минає.

МОДА в статистиці, модальна величина — величина ознаки, яка найчастіше спостерігається в статистичній сукупності або варіаційному ряду. В ряду розподілу — це величина ознаки, що має найбільшу частоту.

М. застосовують для визначення величини найпоширенішої ознаки. Її використовують в сукупностях великої чисельності. Якщо величини ознак у ряду розподілу задано у вигляді інтервалів, то спочатку знаходять модальний інтервал, тобто інтервал, який має найбільшу частоту, а потім — наближене значення модальної величини ознаки за формулою:

$$M_0 = x_0 + i \times \frac{f_m - f_{m-1}}{(f_m - f_{m-1}) + (f_m - f_{m+1})},$$

де x_0 — нижня межа модального інтервалу; i — величина модального інтервалу; f_{m-1} — частота інтервалу, що передують модальному; f_m — частота модального інтервалу; f_{m+1} — частота інтервалу, що йде за модальним. Використовують також графічний метод визначення моди.

МОДАЛЬНА ЛОГІКА — розділ логіки, в якому досліджуються відношення «дійсності», «необхідності», «можливості», «випадковості» тощо, які називають *модальностями*, шляхом побудови особливого виду числень. Виникнення М. л. відноситься до 20-х рр. 20 ст. Її осн. представники — К. І. Льюїс, Я. Лукасевич, Р. Карнат та ін. В М. л., крім висловлювань, які містять стандартні пропозиційні числення (числення висловлювань), розглядають твердження з модальними операторами (символами) □ (необхідно) і ◇ (можливо). Ідею інтерпретації модальних висловлювань розвинув Г. В. Лейбніс. Складні гносеологічні та онтологічні проблеми виникають у теорії квантифікації (зведення якісних характеристик до кількісних) модальних висловлювань, де необхідно якимось чином ототожнювати об'єкти, властивості та відношення різного порядку. Дослідження в М. л. значною мірою розширили можливості логіки як науки. Формальні засоби М. л. успішно використовуються при розробці проблем логіки норм, оцінок, дій, епістемічної логіки, логіки доведення, логіки запитань, логіки вірогідності тощо.

Лит.: Фейс Р. Модальная логика. М., 1974; Слинин Я. А. *Современная модальная логика*. Л., 1976; Костюк В. Н. *Элементы модальной логики*. К., 1978.

МОДАЛЬНІ СЛОВА — група слів, за допомогою яких виражається *модальність*. Передають суб'єктивну оцінку висловлювання, його істинності (справді, звичайно, безсумнівно, правда) або можливості, сумнів у його реальності (можливо, очевидно, ймовірно, здається). У реченні М. с. часто бувають *вставними словами*.

МОДАЛЬНІСТЬ (від лат. modus — міра, спосіб) — поняття філосо-

фії, логіки й лінгвістики, яке виражає оцінку дійсності або оцінку змісту висловлювання чи судження по відношенню до дійсності. Існуюче явище може бути необхідним або випадковим; ситуація, яка описується висловлюванням, може вважатися дійсною або не дійсною, можливою або неможливою, бажаною або небажаною. Модальні висловлювання становлять предмет дослідження *модальної логіки*. У мовознавстві — граматична (синтаксична) категорія, яка виражає характер відношення змісту речення до дійсності. Розрізняють М. об'єктивну — відношення повідомлюваного до певного плану дійсності (повідомлюване мислиться як реальне чи нереальне — можливе, зумовлене, бажане, необхідне тощо) і суб'єктивну — ставлення мовця до повідомлюваного (його оцінка висловлювання (експресивна оцінка, підкреслення, впевненість чи не впевненість, ймовірність чи достовірність та ін.). М. виражається різними мовними засобами: граматичними, зокрема формами *способу дієслова*; лексичними — *модальними словами* та модальними частками (так, ні, не, мов); *інтонацією*, що може передавати впевненість, сумнів, підсилення тощо; порядком слів.

А. Т. Ішмуратов (М. у логіці), І. К. Кучеренко (М. у мовознавстві).

МОДЕЛІ в біології. Застосовуються при дослідженнях біологічних систем на різних рівнях організації: від молекулярного до популяційно-біоценологічного (див. *Популяція*, *Біоценоз*). За допомогою М. можна пояснити спостережувані явища, передбачити поведінку об'єкта в певних умовах. М., що їх використовують у біології, можуть бути матем., імітаційними та фізико-хім. Математичні М. являють собою рівняння, які описують досліджувані процеси або явища; при створенні їх в осн. використовують методи *математичної статистики* й *мову диференціальних рівнянь*. Приклад матем. М. фізіол. явищ — М. збудження нервового волокна, розроблена англ. вченими А. Ходжкіним і А. Хакслі. Імітаційні М. — логіко-матем. уявлення системи, запрограмованої для рішення на електронній обчислювальній машині (ЕОМ). Створено велику кількість імітаційних М. *нейронів* і нервових сіток, що відтворюють окремі функції *нервової системи*. Особливий інтерес становлять імітаційні М., у яких структура або інтенсивність зв'язків між елементами змінюється в результаті навчання. Такі М. застосовуються для моделювання *умовних рефлексів*, розпізнавання образів, процесів навчання. Фізико-хімічні М. відтворюють фіз. або хім. засобами деякі властивості біол. структур, функцій, процесів (найбільшого успіху досягнуто в моделюванні фіз.-хім. умов існування живих організмів або їхніх органів і клітин). Напр., М. *мембран біологічних* дають змогу досліджувати процеси *мембранного транспорту* і вплив на нього різних факторів. Створення й використання М. ві-

Г. С. Могильченко.

діграє важливу роль у розвитку теор. біології; М. екологічних систем, що створюються останнім часом, мають велике нар.-госп. значення.

Лит.: Позин Н. В. Моделирование нейронных структур. М., 1970; Смолянинов В. В. Математические модели биологических тканей. М., 1980; Моделирование в биологии. Пер. с англ. М., 1963.

МОДЕЛІ в мовознавстві — 1) Теорія або аналог до оригіналу, реальної мови. Такий тип М. загальний і відповідає цьому поняттю в ін. науках. М. відображає об'єкт пізнання, що не підлягає безпосередньому спостереженню, і дає змогу шляхом дослідження зробити висновки про істотні якості та співвідношення елементів об'єкта. Сучас. теорії М. вважають доведеними лише тоді, коли на їх підставі можна вивести нову систему правил, сформулювати нові закономірності, властивості, що не відбиваються безпосередньо. Великого значення М. надає *структурна лінгвістика*, яка використовує логіко-матем. засоби. Сучас. лінгвістичні дослідження неможливі без визначення вихідної теорії, або М. 2) Структурний елемент мови (фонологічний, морфологічний, синтаксичний й семантичний М.). Цей тип М. стосується не об'єкта мови, а *метамови* як засобу описування мовних явищ. У синтаксисі, напр., розрізняють п'ять типів М. *речень*. Найпростішими серед них є структурні (формальні) М., утворені за ознакою наявності *членів речення* та порядку їх, а також ядерні М. — прості речення, які лежать в основі всіх речень певної мови, структура яких пояснює структуру ін. речень.

Л. І. Прокопова.
МОДЕЛІ ПРИРОДНИХ КОМПЛЕКСІВ — моделі, які відображають будову, властивості, функціонування *природно-територіальних комплексів* і використовуються для одержання нової інформації, у т. ч. географічного прогнозування. На відміну від моделей окремих природних компонентів і процесів М. п. к. спрямовані на дослідження механізму генетичної цілісності, взаємодії та взаємозв'язків природних компонентів і є обов'язковим елементом їхнього *системного аналізу*. При геогр. дослідженнях використовують понятійні, графічні, картографічні, логіко-математичні, фіз. та ін. М. п. к. (описи, карти, схеми, формули).

Понятійна (словесно-ілюстративна) модель — традиційний опис геогр. комплексу. Всі ін. М. п. к. створюються за відповідними правилами, що базуються на теоретичних положеннях, які відображають подібність природних комплексів їхнім моделям (див. *Модельовання*, *Модельовання географічне*). Останні як власне М. п. к. і являють собою наук. абстракцію, одержану в результаті формалізації, змістової *генералізації* тощо. М. п. к. відображають оригінал у спрощеному вигляді, роблять його доступнішим для розуміння і вивчення. При цьому дотримуються правил ізоморфізму щодо властивостей, які є предметом до-

слідження, і гомоморфізму відносно комплексу в цілому (див. *Ізоморфізм і гомоморфізм*). При геогр. дослідженнях значного поширення набули картографічні М. п. к. (див. *Картографічне модельовання*), які відображають просторову, зокрема морфологічну, ландшафтну структуру комплексів. Менш поширені динамічні моделі, що розкривають їхнє функціонування. Розроблення таких моделей потребує спец. стаціонарних і напівстаціонарних спостережень. Ефективними є тематичні серії (системи) М. п. к., які дають можливість показати різні аспекти будови й функціонування комплексів, а також проаналізувати їхні зв'язки, розглядаючи різні моделі (зокрема, картографічні і логіко-математичні) одного й того ж комплексу. М. п. к. є невід'ємною частиною теоретичних досліджень, одним із засобів розв'язання прикладних геогр. задач. Складність модельовання природних комплексів зумовлена великою кількістю складових компонентів та взаємозв'язків між ними, а також їхньою різноманітністю.

Лит.: Беляев В. И. Управление природной средой. К., 1973; Арманд Д. Л. Наука о ландшафте (Основы теории и логико-математические методы). Л., 1975; Сочава В. Б. Введение в учение о геосистемах. Новосибирск, 1978.

МОДЕЛЮВАННЯ — непрямий, опосередкований метод наукового дослідження об'єктів пізнання (безпосереднє вивчення яких з певних причин неможливе, ускладнене чи недоцільне) шляхом дослідження їхніх *моделей*. Як специфічний пізнавальний прийом, своєрідна форма відображення об'єктивної дійсності виникло в античному світі одночасно з появою наук. пізнання. Наук. основи М. почали закладатися з виникненням точного *природознавства* — в епоху *Відродження*. Перший етап його наук. розвитку пов'язаний з генезисом і становленням теорії *подібності* (Г. Галілей, І. Ньютон та ін.). В епоху *науково-технічного прогресу* М. фактично перетворилося на загальнонаук. метод пізнання, стало ефективним теор. і експериментальним засобом дослідження складних процесів і явищ дійсності (див., напр., *Модельовання географічне*, *Модельовання економічних процесів*, *Модельовання математичне*, *Модельовання психіки*, *Модельовання соціальне*, *Модельовання статистичне*). Розвитку М. особливо сприяла поява *кібернетики* і *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ). Модельованню, модельному, зокрема модельно-кібернетичному експериментові, належить важлива роль у верифікації наук. *гіпотез*, побудові і розвитку *теорій*. М., широко застосовуючи абстрагування та *ідеалізацію*, дає змогу виділяти (а потім відтворювати в моделях і досліджувати) саме ті параметри, характеристики чи властивості модельованих об'єктів, які безпосередньо підлягають пізнанню. Метод М. надзвичайно розширює можливості наук. пізнання, оскільки дозволяє наочніше уявля-

ти досліджувані явища, «наближувати» їх, змінювати реальний режим їх протікання, усунувати шкідливий вплив супровідних сторонніх факторів тощо. Структура процесу М. включає такі осн. етапи: постановку проблеми, побудову (вибір) моделі, її дослідження, *екстраполяцію* одержаних результатів на оригінал. Теор. основою М. є теорія фіз. подібності, що служить основою фіз. М., при якому модель і оригінал мають однакову фіз. природу; теорія фіз. аналогії, що становить основу предметно-матем. М., коли модель і оригінал відрізняються матеріальним субстратом, але мають еквівалентний матем. опис; теорія *ізоморфізму і гомоморфізму* систем, що лежить в основі знакового М., яке зводиться до оперування знаковими моделями (формулами, знаками тощо) за певними фіксованими системами закінчених правил. Особливо важливу роль у наук. пізнанні відіграє такий вид знакового М., як логіко-математичне, зокрема інформаційне М., що здійснюється за способами *математики*, *математичної логіки* і *кібернетики*. В практиці наук. пізнання зустрічається також мислене М., яке полягає в мисленому оперуванні чуттєво-наочними образами, уможливленими конструкціями, схемами, системами *суджень* тощо. Наведена класифікація, звичайно, досить умовна. Класифікація М. може здійснюватися і за ін. критеріями чи принципами.

Лит.: Новик И. Б. О моделировании сложных систем (Философский очерк). М., 1965; Штофф В. А. Моделирование и философия. М.—Л., 1966; Морозов К. Е. Математическое моделирование в научном познании. М., 1969; Уемов А. И. Логические основы метода моделирования. М., 1971; Мороз О. Я. Логико-гносеологичний аналіз принципів кібернетичного модельовання. К., 1972; Растринин Л. А., Марков В. А. Кибернетические модели познания. Рига, 1976.

МОДЕЛЮВАННЯ в образотворчому мистецтві — відтворення об'ємно-пластичних і просторових властивостей предметного світу за допомогою *світлотіні* (в живописі та графіці) або відповідної пластики тривимірних форм (у скульптурі). М. відіграє значну роль в образному розв'язанні твору, допомагає типізації, узагальненню, виявленню найістотнішого в образі.

МОДЕЛЮВАННЯ В ЕНЕРГЕТИЦІ ПРОБЛЕМ ІНСТИТУТ АН УРСР, Інститут проблем модельовання в енергетиці АН УРСР (ІПМЕ). Організований 1981 в Києві на базі Сектора електроніки і модельовання *Електродинаміки інституту* АН УРСР. До складу ІПМЕ входять 14 відділів та дослідне виробництво. Осн. напрями наук. роботи: дослідження фундаментальних проблем електроенергетики і теор. електротехніки; вивчення швидкоплинних процесів в енергетиці і передаванні енергії; розробка методів модельовання та застосування засобів обчислювальної техніки в енергетиці. Ін-т видає журнал «Електронное моделирование» (орган відділень фіз.-тех. проблем енергетики

АН СРСР і АН УРСР), збірник «Гибридные вычислительные машины и комплексы»; має аспірантуру.

МОДЕЛЮВАННЯ ГЕОГРАФІЧНЕ — дослідження географічних об'єктів або процесів з використанням *моделей*. М. г. спрямоване на вивчення будови (структури), а також розвитку (динаміки, функціонування) *географічної оболонки* та окремих її компонентів. Основний методологічний принцип М. г. — *системний підхід*. М. г. застосовують переважно разом з іншими методами, зокрема експериментом і спостереженням. При М. г. у більшості випадків ставиться таке заг. дослідницьке завдання: показати, як характер просторової організації компонентів, особливості функціонування їх формують цілісні геогр. утворення — природні й соціально-екоп. комплекси різного типу і масштабу (див. *Виробничо-територіальні комплекси, Природно-територіальні комплекси*). Результати, одержані в ході дослідження геогр. моделей, переносять на реальність на основі попереднього обґрунтування їхньої адекватності оригіналу. Останнє здійснюють на підставі логічних висновків, *гіпотез* чи теорії досліджуваних явищ, що уточнюють ідею подібності, пов'язану з формалізованою процедурою М. г. На початкових стадіях М. г. здійснюється на рівні «модельних уявлень» — мислене, уявне моделювання. У фіз. географії, зокрема в гідрології, застосовують фіз. і предметно-матем. моделювання, напр. моделі ріки, каналу тощо. Найпоширеніше *картографічне моделювання*. При теор. дослідженнях дедалі ширше застосовують матем. моделювання, тобто геогр. явища й процеси представляють у вигляді логіко-матем. схем, рівнянь, *алгоритмів*. Воно є основою машинного моделювання — чисельного (з використанням ЕОМ) або імітаційного (на аналогових машинах). М. г. може бути детермінованим (з строго односторонніми висновками) або стохастичним, коли результат його полягає у ймовірності появи тих чи ін. подій. М. г. спрямоване на розв'язання певних теор., методичних чи прикладних питань геогр. науки. Мета його визначає вибір матем. апарату й напрям змістової *інтерпретації* результатів. Див. також *Моделювання, Моделі природних комплексів*.

Лит.: Модели в географии. М., 1971; География и математика. Тарту, 1974; Харвей Д. Научное объяснение в географии. М., 1974; Математические методы в географии. Казань, 1976. О. Г. Топішев, Г. І. Шевбс.

МОДЕЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ — метод дослідження екон. об'єктів за їхніми *моделями*. Здійснюється за допомогою знакових та матеріальних систем, що відображають властивості, зв'язки, відношення об'єктів та економічних явищ.

В економіці *моделювання* застосовують як метод пізнання та добору господарських рішень. М. е. п. дає можливість уникнути небажаного експериментування з ре-

альними екон. об'єктами. В процесі *управління народним господарством* використовують моделі прогнозування, перспективного і *поточного планування* та оперативного регулювання. В М. е. п. широко застосовують знакові моделі. Матеріальні моделі (по суті вони не фізичні, оскільки не мають однієї і тієї ж природи, що й об'єкт) для об'єктів екон. природи створюються на предметних аналогах типу електронно-обчислювальних машин. Використання такої техніки для моделювання екон. процесів насамперед пов'язане з *моделюванням математичним*. Знакові моделі екон. процесів будуються за допомогою слів, речень, малюнків, схем, діаграм, картограм, циклограм, графіків, креслеників, графів (див. *Графів теорія*), окремих формул, функціональних залежностей, рівнянь та нерівностей тощо. Серед моделей знакових систем екон. процесів найважливішими вважаються матем. моделі, в яких за допомогою цифрових і функціональних співвідношень відображаються осн. властивості екон. процесу. Моделі в економіці почали використовувати з 2-ї пол. 18 ст. «Економічна таблиця» Ф. Кене стала першою числовою моделлю процесу *відтворення*, як його уявляв автор. Іншим прикладом таких моделей є схеми простого і розширеного відтворення, створені К. Марксом та розвинуті В. І. Леніном. Вони стали теор. основою, зокрема, *балансу міжгалузевого та балансового методу* моделювання в цілому. Для моделювання екон. процесів поряд з балансовим методом широко застосовують оптимізаційні методи (див. *Оптиміальне планування*), для яких розробляють моделі екстремального (максимального або мінімального) типу. Розробку екстремальних моделей екон. процесів, в яких враховується лінійний взаємозв'язок між змінними, вперше виконав рад. учений Л. В. Канторович. Згодом розробка моделей такого типу була узагальнена терміном «лінійне програмування» (див. *Лінійна функція*), який запровадив у своїх працях амер. вчений Т. Купманс. Поряд з лінійними моделями екон. процесів широко відомі нелінійні та стохастичні (ймовірні) моделі, в яких між змінними моделі відображається відповідно нелінійний взаємозв'язок і взаємозв'язок, пов'язаний з невизначеністю. За допомогою матем. моделей досліджують проблеми розвитку світової економіки, нар. г-ва, окремих галузей та регіонів, нар.-госп. комплексів, *територіально-виробничих комплексів*, виробничо-госп. комплексів, пром. та виробничих об'єднань тощо, для яких створюють моделі виробничого типу, транспортні, виробничо-транспортні та ін. Процес моделювання в економіці має ряд послідовних стадій. На першій стадії в заг. вигляді ставиться мета моделювання. На другій стадії виділяють об'єкт (процес). Для третьої стадії характерне виявлення внутр. властивостей та внутр. і зовн. зв'язків процесу, що моделюється. Це дає можливість сформулювати

найважливіші обмеження для матем. моделі і конкретизувати мету її розробки, а також визначити в разі потреби критерій оптимальності. На четвертій стадії проводиться матем. постановка економічної задачі, для розв'язання якої застосовують один з методів матем. програмування з використанням електронно-обчислювальної техніки. Розробка екстремальних моделей та застосування їх в екон. теорії та практиці народно-господарського управління дають основу для оптимального функціонування економіки в цілому та її окремих ланок.

Див. також *Моделювання статистичне*.

Лит.: Канторович Л. В. Экономический расчёт наилучшего использования ресурсов. М., 1960; Лурье А. Л. Экономический анализ моделей планирования социалистического хозяйства. М., 1973; Юдин Д. Б., Юдина А. Д. Экстремальные модели в экономике. М., 1979; Войцеховский В. Б. Моделирование и оптимизация развития производства. К., 1980.

Див. також *лит.* до ст. *Моделювання статистичне*. В. М. Гець.

МОДЕЛЮВАННЯ МАТЕМАТИЧНЕ — метод дослідження процесів (чи явищ) шляхом побудови систематичних співвідношень (математичних моделей), що описують їх. При М. м. використовують заг. закони природознавства, спец. закони конкретних наук, результати спостережень та експериментів, імітаційне *моделювання* за допомогою *обчислювальних машин* тощо. М. м. здійснюється засобами математики та логіки з використанням, як правило, *електронних обчислювальних машин*, зокрема *аналогових обчислювальних машин* і *цифрових обчислювальних машин*. Знання матем. моделей дає змогу передбачити розвиток процесу, розрахувати його характеристики, керувати цим процесом, проектувати системи з бажаними характеристиками тощо.

Б. М. Бублик.
МОДЕЛЮВАННЯ ПСИХІКИ — метод наук. пізнання психічних процесів і властивостей на основі створення та вивчення їхніх моделей. ґрунтується на здатності людського розуму абстрагувати схожі ознаки чи властивості різних за природою об'єктів і встановлювати певні відношення між ними. М. п. здійснюється як щодо складних цілісних психіч. структур (*характеру, темпераменту*), так і щодо окремих феноменів психіки, окремих її процесів (сприймання, увага, мислення, *пам'ять* тощо). М. п. набуло значного поширення починаючи з 40—50-х рр. Цьому особливо сприяло виникнення *кібернетики* та ін. суміжних галузей наук, де застосовується логіко-математичне моделювання, ЕОМ. М. п. стало основою інтеграції засобів психології, нейрофізіології, кібернетики, лінгвістики та ін. наук для ефективного дослідження психіч. феноменів. По суті сучас. М. п. — нова галузь дослідження, що сформувалася на стику ряду наук. Потужний поштовх М. п. дали проблеми штучного інтелекту, моделювання процесів сприймання та ін. За допомогою цього методу вдається

МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ

моделювати мозкові структури, що лежать в основі психічного, досліджувати структуру психічних процесів і властивостей, насамперед тих, які з огляду на свою складність мало піддаються вивченню ін. сучас. методами. Є спроби моделювати творчу діяльність людини, інтуїтивні, евристичні акти (див. *Евристика*). Моделювання дає змогу поглиблювати пізнання досліджуваних явищ психічної діяльності і відіграє важливу роль у верифікації наук. гіпотез та побудові психологічних теорій.

В. І. Войтко.

МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ

— науковий метод опису середовища пізнання соціальних процесів і явищ шляхом створення і дослідження їхніх моделей. Здійснюється на основі тих самих заг. принципів, що й моделювання в цілому. Водночас М. с. властиві специфічні особливості, зумовлені характером соціальних феноменів, перш за все надзвичайною складністю їх (на відміну від природи, де панують стихійні, сліпі сили, у суспільстві діють люди, наділені розумом, свідомістю, відносною свободою дій), швидкоплинністю, неповторністю конкретних ситуацій тощо. М. с. відрізняється високим рівнем абстрагування та ідеалізації. При М. с. використовується великий арсенал теор. і тех. засобів методу моделювання. Успішне впровадження М. с. стало можливим завдяки досягненням кібернетики, яка сприяє інтенсивному проникненню в сусп. науки логіко-матем. методів, формалізації і алгоритмізації (див. *Алгоритм*) соціальних процесів, застосуванню електронних обчислювальних машин (ЕОМ). Як специфічний, непрямий метод пізнання соціальної дійсності М. с. застосовується тоді, коли використання прямих, традиційних методів дослідження нерациональне або неможливе. Цим визнаються як його переваги, так і обмеження. Переваги М. с. полягають насамперед у тому, що воно дає змогу «програвати» на ЕОМ довідні моделі досліджуваних явищ, багато разів імітувати їх у різних штучно створених умовах, спостерігати їх протікання у змінюваних часових режимах, розглядати одиничні явища як масові, прогнозувати розвиток соціальних процесів, відбираючи оптимальні в певному відношенні варіанти і відкидаючи неможливі в соціальній дійсності чи небажані. М. с. відкриває можливість здійснення соціального експерименту, зближує за характером дослідження соціальні науки з природничими. М. с. — важливий засіб соціального прогнозування і управління.

О. Я. Мороз.

МОДЕЛЮВАННЯ СТАТИСТИЧНЕ — метод дослідження складних систем за допомогою математичної моделі процесу функціонування системи у вигляді алгоритму. Алгоритм дає можливість по заданим значенням параметрів системи і початкових умовах за допомогою арифметичних і логічних операцій у тій послідовності елементарних актів, яка характерна для процесу, що моделюється,

обчислити середні характеристики цієї системи. При М. с. враховують певну структуру системи, її залежність від зовн. середовища, стан системи в часі, участь випадкових факторів у її функціонуванні, статистичний взаємозв'язок складових частин системи. М. с. є основою для побудови імітаційних моделей. При М. с. спочатку змістовно описують всю систему, статистично досліджують її, складають формалізовану схему, будують моделі, потім алгоритм і досліджують модель, оцінюють результати дослідження та впроваджують їх. Методами М. с. вивчають найскладніші економічні, соціальні, демографічні та ін. процеси і явища.

Див. також *Моделювання економічних процесів*, *Моделювання математичне*.

Лит.: Бусленко Н. П. Метод статистического моделювання. М., 1970; Ермаков С. М., Михайлов Г. А. Курс статистического моделирования. М., 1976; Бакаев А. А., Костина Н. И., Яроницкий Н. В. Имитационные модели в экономике. К., 1978.

О. Д. Шаранов.

МОДЕЛЬ (франц. *modèle*, від лат. *modulus* — міра, мірило, зразок) — 1) У широкому розумінні — предмет, явище, система (опис, схема, знак, графік, план, макет, форма тощо), що за певних умов виступають у значенні замінника чи представника якогось іншого предмета, явища чи системи. 2) Наук. поняття, пов'язане з методом моделювання. В цьому значенні М. — речова, знакова або уявна (мислена) система, що відтворює, імітує чи відображає принципи внутр. організації або функціонування, певні властивості, ознаки чи характеристики об'єкта дослідження (оригіналу), безпосереднє вивчення якого неможливе, ускладнене або недоцільне, і може замінити цей об'єкт у пізнавальному процесі з метою одержання нових знань про нього. Т. ч., відношення «модель — оригінал» не природне, а зумовлене процесом пізнання, і питання про їхнє співвідношення, ступінь подібності, адекватності є одним з найважливіших і найскладніших у процесі застосування М. у наук. пізнанні. Спрошене, одностороннє розуміння М. як тотожної оригіналу або як такої, що має мало спільного з ним, не тільки спричиняє хибні наук. результати, а й є джерелом серйозних помилок методологічного характеру, призводить до філос. заблуджень, особливо при моделюванні процесів мислення, інтелектуальної діяльності людини (див. *Штучний інтелект*). Лише у значенні певної аналогії з оригіналом при чіткому визначенні їх подібності і відмінності М. виступає ефективним засобом наук. дослідження. Тому явище чи не зовсім явний побудова (вибір) М. об'єкта пізнання ґрунтується на теоріях фіз. подібності, фіз. аналогії або ізоморфізму і гомоморфізму систем. Класифікація наук. М. може здійснюватися на основі різних принципів, критеріїв чи ознак. Так, за фіз. природою М. поділяються на фізичні, що мають ідентичну з оригіналом природу; предметно-математичні, природа яких відмінна

від природи оригіналу, однак матем. формалізм, що їх описує, еквівалентні; знакові — формули, схеми, графіки та ін.; уявні (мислені) — уявляючі конструкції, чуттєво-наочні образи тощо. Останнім часом у ролі М., моделюючих систем дедалі ширше використовуються електронні обчислювальні машини (ЕОМ). Посідаючи істотне місце в арсеналі засобів наук. пізнання, М. відіграють велику роль в дослідженні складних і різноманітних процесів та явищ мега-, макро- і мікросвіту.

О. Я. Мороз.

МОДЕЛЬНИЙ КОМПЛЕКТ — набір пристроїв, за допомогою яких в ливарній формі створюють зовнішні контури і внутрішні порожнини відливки. Осн. частинами М. к. є ливарна модель, моделі елементів ливарної системи, дерев'яні або металеві стрижневі скриньки (в них виготовляють ливарні стрижні, що відтворюють внутр. порожнини відливки) і модельна плита, на якій встановлюють ливарну модель (звичайно її половину). Склад М. к. залежить від технології, за якою виготовляють ливарну форму.

МОДЕНА (Modena) Густаво (13.ІІ 1803, Венеція — 20.ІІ 1861, Турин) — італ. актор, театральний педагог. Н. в акторській сім'ї. Здобув юрид. освіту в Падуанському ун-ті. Брав участь у Болонському повстанні 1831, був тісно пов'язаний з підпільною революц. орг-цією «Молода Італія» та її керівником Дж. Мадзіні. Перебуваючи під впливом ідей діячів Рісорджименто, М. прагнув перетворити театр. мист. на зброю в боротьбі за свободу й незалежність Італії. З 1824 працював у різних антрепренерів, був організатором власних труп. Ролі: Адельгіз («Адельгіз» Мандзоні), Брут, Саул, Філіпп (одномісний твори Альф'єрі), Магомет («Магомет» Вольтера). Серед учнів М. — А. Пісаторі, Е. Россі, Т. Сальвіні.

МОДЕНА — місто на Пн. Італії, в обл. Емілія-Романья, адм. ц. провінції Модена. Вузол з-ць і автошляхів. 175 тис. ж. (1974). В давнину — етруске місто, з 183 до н. е. — рим. колонія (Мутіна). В 1167 М. ввійшла до Ломбардської ліги. В 12 ст. здобула права комуні. З 1598 до 1860 (з перервою) — центр однойменного герцогства. В роки 2-ї світової війни під час окупації Італії нім.-фашист. військами 1943—45 в пров. М. розгорнувся Рух Опору, силами якого М. було звільнено у квітні 1945. У М. — виробництво авто, автомобілів, автобусів, тракторів, с.-г. і друкарських машин, електротех. і залізнич. устаткування тощо. Підприємства хім., цем., шкіряно-взут., тютюнової та харч. пром-сті. Ун-т (з 12 ст.). Академія л-ри і мистецтва (засн. 1680), військ. академія. Музей з колекцією стародавніх манускриптів, геогр. карт, муз. інструментів; худож. музей. Архит. пам'ятки 11—17 ст.

МОДЕРАТО (італ. *moderato*, букв. — помірно) — помірний темп у музиці. Термін «модерато», в поєднанні з ін. муз. терміном, що визначає рух, надає йому зна-

Модерн.

Каміні, виконаний за ескізами М. О. Врубеля. Початок 20 ст. Парк Крутикова в Києві. Архітектор Е. П. Брадман. 1903. Не зберігся.

чення помірності (напр., алерго модерно).

МОДЕРН (франц. *moderne* — новітній, сучасний) — умовна назва стилізованого напрямку в європейському та амер. мистецтві (переважно в архітектурі й декоративно-ужитковому мистецтві) кін. 19 — поч. 20 ст. В різних країнах був відомий також як «нове мистецтво» (*Art Nouveau*), «Югенд-стиль» (*Jugendstil*), стиль *Sezession* (*Sezessionstil*). М. виник в умовах кризи бурж. культури як один з видів неоромантичного протесту проти антиестетичності бурж. способу життя. Еклектизму 19 ст. М. протиставив єдність, органічність і свободу розвитку стилізованих природних форм. М. в образотворчому мистецтві притаманні естетика *символізму* з відтінком містики, спроба передати драматизм становища людини в буржуазному суспільстві. Для графіки характерні витонченість ліній, динамізм композицій.

Основні риси М. — в архітектурі: асиметрія планів й експресивність композицій, використання парабол та ін. криволінійних обрисів у віконних і дверних отворах, металевих карнизів і огорожах. Творам М. притаманні пишність декоративної символічної орнаментики й скульптури (жіноча голова, стилізоване водосся, рослини, квіти, лілія «удар бича», худож. використання металу, бетону й кераміки, фактури кольору матеріалів). Осн. суперечність М. — між теорією, що претендувала на зміну суті архітектури, й практикою, що виявлялася переважно у формотворчості. Розрізняють ранній (1890—1907) і пізній (1907—10-і рр. 20 ст.) періоди М.; графічний та ін. різновиди М., що вплинули на творчі напрями (*неокласицизм*, зокрема, *неоукраїнський напрям*) і відіграли значну роль у формуванні сучас. арх-ри 20 ст. Джерела М. беруть початок від *прерафаелітів* (Великобританія, художники У. Морріс, У. Блейк, О. Бердслі). В 3х Європі в поширенні М. відіграли роль об'єднання художників ряду країн — «сецесіоні». Поширились в Австрії (арх. О. Вагнер, Й. Ольбрехт, художник Е. Мунк), Бельгії (арх. В. Орта, Г. ван де Велде), Німеччині (арх. А. Мессель, Г. Матезіус, художник Ф. Штук), Іспанії (арх. А. Гауді).

В Росії цікаві твори в стилі М. створили арх. Ф. Шехтель у Москві (особняк, 1900; Ярославський вокзал, 1902; готель «Метрополь», 1898—1902), а також арх. Ф. Лідваля, Л. Лекушев, І. Іванов-Шіц та ін. М. своєрідно виявився в живописі М. Врубеля, а також майстрів «Мира искусства» О. Бенуа, Л. Бакста, К. Сомова, частково в творчості укр. художника Г. Нарбута, в творах ужиткового мистецтва майстерень у *Абрамцеві* й *Талашкині*. Найзначніші твори М. на Україні: готель «Великий Московський» в Одесі (1901, арх. Л. Влодек), особняк з химерами (1902—03, арх. В. Горюховський) і цирк (1903, арх. Е. Брандман; не зберігся) у Києві, вокзал у Ковелі (1907, арх. О. Вербицький), Волзько-Камський банк у Харкові (1908, арх. О. Бекетов).

Лит.: Кириченко Е. И. Русская архитектура 1830 — 1910-х годов. М., 1978; Ясевич В. Е. У истоков архитектуры XX века. «Строительство и архитектура», 1975. № 10; Русская художественная культура конца XIX — начала XX века (1895—1907). кн. 2. М., 1969.

М. М. Соколов, В. Е. Ясевич.

МОДЕРНІЗАЦІЯ (франц. *modernisation*, від *moderne* — новітній, сучасний) — оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, зміна (відповідно до новітніх вимог і норм) устаткування, виробничих процесів, машин.

МОДЕРНІЗМ (франц. *modernisme*, від *moderne* — новітній, сучасний) — основний напрям буржуазного мистецтва доби імперіалізму, що характеризується розривом з ідейними і художніми принципами класичного мистецтва. В М. відображується криза буржуазної свідомості. Йому властива особлива конденсія особи та її буття, зумовлена, в своїй кінцевій меті, основою суперечності капіталізму — між суспільним характером виробництва й приватним способом присвоєння, внаслідок чого виникає загальна відчуженість людини від людини, людини від суспільства, підкорення соціальної сутності особистості її фізичному існуванню. М. пройшов своєрідну еволюцію художнього відношення до дійсності, що виявляється в постійній зміні моделей сучасності й постійному запереченні попередньої системи знаків мови мистецтва. Від зародження М. й аж до 30-х рр. 20 ст. він відображав дрібнобурж., обивательський протест розчарованої інтелігенції проти перетворення її на найманих робітників, проти поширення принципів товарного виробництва на духовні цінності. М., що охопив усі види худож. творчості, найяскравіше виявився в образотворчому мист., зокрема, в *експресіонізмі*, *футуризмі*, *дадаїзмі*, *кубізмі*, *сюрреалізмі*. Художники-модерністи Е. Кірхнер, Д. Ейсор, Е. Мунк, Е. Нольде, В. Кандинський, П. Клее, О. Кокаш, частково Ж. Брак, Ф. Пікабія, К. Малевич та ін. проповідували, в різних модифікаціях, інтуїтивізм та автоматизм у творчому процесі, використання фізичних властивостей геометричних фігур і кольору в формі, відмови від ілюзії простору, деформацію предметів у зображенні, символізм і суб'єктивізм у змісті.

Поняттям «модернізм» характеризують і різні течії бурж. нерелігійної л-ри, починаючи з крайніх форм натуралізму і кінчаючи багатьма різноманітними напрямками і школами — футуризм (Ф. Т. Марінетті), експресіонізм (Е. Кірхнер, В. Газенклевел, Л. Франк), «потік свідомості» (М. Пруст, Дж. Джойс), «антироман» (А. Камю, Н. Саррот), *театр абсурду* (С. Беккет, Е. Йонеску) та ін. Раннім етапом М. в л-рі було *декадентство*. При всій відмінності цих напрямів усіх їх об'єднує відхід від реалізму, суб'єктивістські і формалістичні тенденції, в тій чи іншій мірі ослаблення гуманістичних і демократичних традицій світової л-ри. В укр.

л-рі під прапором М. на поч. 20 ст. виступали М. Вороний, В. Пачовський. В сучас. формах М., від елітарних [*абстрактного мистецтва*, *супрематизму*, *оп-арту*, «ленд-арту», *кінетичного мистецтва*, *мінімального мистецтва*, «боді-арту» («тілесного мистецтва»)] до «масових» (*поп-арту*, мистецтва жаків, *хепінінг* тощо), заперечуються соціальні функції мист., які демократизують і революціонізують як свідомість людини, так і самі сусп. відносини. М. в його крайніх проявах властива пропаганда всесодоленості, аморалізму, споживацького ставлення до життя. Одна з течій М. — *авангардизм*, що висуває на перший план негативний, анархістський бік бурж. свідомості, має два обличчя. З одного боку, це ультраліва течія, з другого — «правий радикалізм». Прояви модерністського мистецтва антибурж. спрямування («контркультура», «лівий авангард»), як правило, не характерні й досить швидко сприймаються осн. ідейні настанови правлячого класу. Це не виключає можливості появи в рамках М. окремих прогресивних явищ і діяльності деяких демократично настроєних художників.

Бурж. естетика вважає М. законним явищем, виразом однієї абсурдності людського існування (*екзистенціалізм*), проявом порочної натури людини (*фрейдизм*), образним відтінком дегуманізації життя («*філософія життя*»). Послідовні захисники реалістичних принципів у мист. (П. Лафарг, Ф. Мерінг, Г. В. Плеханов) піддали критиці М. ще в період його зародження. На Україні з критикою М. виступали І. Франко, Леся Українка, М. Лисенко, М. Мурашко. Сучасна марксистсько-ленінська естетика й мистецтвознавство вбачають у М. відображення загальної кризи капіталізму, відзначаючи суперечливий і навіть прогресивний характер деяких його проявів у мистецтві.

Лит.: Модернізм. Аналіз і критика основних напрямів. М., 1973; Куликова И. С. Философия и искусство модернизма. М., 1980.

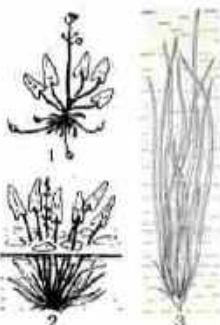
В. П. Михальов.

МОДЕРНІЗМ у релігії — спроби церковників осучаснити віровчення, культ, організацію, форми діяльності церкви, пристосувати їх до існуючих соціальних, політичних і екон. умов з метою виправдання релігії і зміцнення її впливу на віруючих. У такому широкому розумінні М. супроводить релігію протягом усієї її історії. У вузькому розумінні — як течія у теології — з'являється в 2-й пол. 19 ст. в *католицизмі*, *протестантизмі*, *ісламі*, *їудизмі*. М. тією чи ін. мірою характерний для більшості реліг. орг-цій. Він не змінює сутності релігії, а лише очищає її від архаїзмів, робить гнучкішою. М. здебільшого обмежується підняттям, оновлюванням, пристосуванням релігії до тих чи ін. умов. Найчастіше М. проявляється не як самостійна богословсько-церк. течія, а в переплетенні з традиційним богослов'ям. Консервативна частина духовництва завжди виступала про-

Г. Модена.

Модифікації. Змін листків стрілолиста під впливом умов навколишнього середовища: 1 — наземна рослина; 2 — частково занурена у воду; 3 — повністю занурена у воду.

Модрина європейська: 1 — гілка з довгими і вкороченими пагонами; 2 — гілка з чоловічими (а) і жіночими (б) шишкою; 3 — шишка.

ти М. *Vatikan* тривалий час засуджував М. як «синтез усіх ересей». І нині, незважаючи на проголошений 2-м Ватиканським собором (1962—65) курс на «оновлення», в католицизмі існує сильне крило прихильників традиційного богослов'я. У протестантизмі М. протистоять течії фундаменталізму, який вимагає безастережного визнання «священного писання» як фундаменту віри, і неоортодоксії, що пропагує повернення до ортодоксального протестантизму часів його виникнення. Прихильники М. є в усіх релігіях, зокрема на Україні в православ'ї, католицизмі, іудаїзмі, у *баттистів, адвентистів, п'ятидесятників, євангелістів*. Реліг. М. не єдиний. Відмінності соціально-політ. та історико-культур. умов існування різних його течій позначаються на доктринах М. Однак усім течіям М. притаманні спроби погодити віровчення з даними науки, зобразити релігію основою цивілізації і розвитку суспільства, відсоналити орг. структуру церкви, активізувати її культуру і місіонерську діяльність. Проте М. не спроможний стримати об'єктивний процес занепаду релігії і формування масового атеїзму під впливом соціального і науково-технічного прогресу.

Лит.: Ідейна криза релігії і релігійний модернізм. К., 1974; Онисько А. С. Соціальний прогрес, релігія, атеїзм. К., 1977; Новиков М. П. Тупики православного модернізму. М., 1979; Релігія в епоху науково-технічної революції. М., 1979.

МОДЕСТОВ Василь Іванович [24.I (5.II) 1839, Валдайський пов. Новгородської губ. — 13 (26).II 1907, Рим] — рос. історик античності, філолог, професор (з 1868). Закінчив історико-філологічний ф-т Петерб. ун-ту (1860). Викладав у Новоросійському ун-ті в Одесі (1865—67, 1889—93), в Казанському (1867—68), Київ. (1869—78) і Петерб. (1886—89) ун-тах. Довго жив у Римі, вивчаючи археологію Італії. Осн. праці: «Римська писемність у період царів» (1868), «Тацит і його твори. Історико-літературне дослідження» (1864), «Вступ до римської історії» (ч. 1—2, 1902—09). Написав також ряд праць з історії Німеччини, Франції, Італії кінця 19 ст.

МОДЖЕВСЬКА (Modzejevska) Гелена (12.X 1840, Краків — 8.IV 1909, Ньюпорт, Каліфорнія, США, похована в Кракові) — польс. актриса. Сценічну діяльність почала 1861 в польс. мандрівній трупі К. Любояка в Сх. Галичині. Виступала в польс. театрах у Львові (1862—63), Чернівцях (1863—65), Кракові (1865—69), Варшаві (1869—76). В 1876 переїхала до США, де до 1907 виступала у складі власної трупи англ. мовою. Періодично гастролювала в Польщі й Великобританії. Ролі: Марія Стюарт («Марія Стюарт» Словацького), Праседа («Карпатські верховини» Коженьовського), Марія («Варшав'янка» Виспянського), Офелія, деді Макбет, Клеопатра («Гамлет», «Макбет», «Антоній і Клеопатра» Шекспіра), Марія Стюарт (одноіменна п'єса Шіллера), Адрієнна Лекувер (одноіменна

п'єса Скриба й Легуве), Магда («Магда» Зудермана), Нора («Нора» Ібсена). **Р. Я. Пилипчук.**
МОДУЗ Мірза Алі (Мовдуз; 29.III 1873, Шебустан, Пд. Азербайджан — 25.IX 1934, Шахруд, Іран) — азерб. поет. Перші вірші опублікував у Туреччині, куди переїхав 1889. Повернувся на батьківщину 1905. Писав сатиричні твори, спрямовані проти деспотизму іран. шахів, реліг. фанатиків і колоніальної політики зх.-європ. імперіалістів. Пропагував ідеї волюнтаризма, освіти, науки, екон. і культур. прогресу. Оспівував В. І. Леніна («Ленін»), Велику Жовт. соціалістич. революцію («Нарешті», «В Нахичевані Радянська влада» та ін.).

Тел.: Рос. перекл. — Стихи. Баку, 1936.

МОДЗАЛЕВСЬКИЙ Вадим Львович [28.III (9.IV) 1882, Тбілісі — 3.VIII 1920, Київ] — укр. історик бурж.-ліберального напрямку. Н. в сім'ї урядовця. В 1902 закінчив Миколаївське інженерне училище. Служив військ. інженером у Києві. В 1906 ув'язнений у *Косому канонірі* за співробітництво в нелегальній газеті Київської військ. орг-ції РСДРП «Голос солдата». Після звільнення — вихователь у 1-му Кадетському корпусі в Петербурзі (1907—11), директор земського музею старожитностей у Чернігові і керуючий справами Черніг. губернської архівної комісії (1911—18). М. — автор «Малоросійського родословника» (т. 1—4, 1908—14), праць «Гути на Чернігівщині» (1926), «Актові книги Полтавського городового уряду XVII ст.» (в. 1—3, 1912—14), «Актова книга Стародубського городового уряду 1693 року» (1914). Був послідовником О. М. Лазаревського.

МОДИЛЕВСЬКИЙ Яків Самійлович [16 (28).I 1883, Київ — 8.III 1968, там же] — укр. рад. цитолог і ембріолог рослин, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Мюнхенський (1907) і Київ. (1908) ун-ти. З 1922 працював у системі АН УРСР (з 1931 — в Ін-ті ботаніки), 1920—49 також викладав у Київ. ун-ті, Київ. пед. ін-ті та ін. учбових закладах. Праці — з питань ембріології покритонасінних рослин, цитоембріології хлібних злаків, гібридизації, поліплоїдії, історії вітчизн. ембріології вищих рослин.

МОДИФІКАТОРИ (від лат. *modifico* — розмірюю, встановлюю міру) — речовини, що їх вводять при модифікуванні в розплавлені метали (сплави). Розрізняють М., що створюють в метали (сплави) додаткові центри кристалізації (інокулятори), впливаючи на її перебіг, і М., які запобігають росту зерна (інгібітори). Модифікатори чавунів та сталей служать марганець, літій, кремній, рідкісноземельні елементи і їхні сплави, феробор, фероцерій, ферованадій (див. *Феросплави*) та деякі хімі. сполуки (напр., окис церію, нітрид ванадію). М., що їх додають у чавуни, поділяють на графітуючі (напр., силікокальцій, *літатур* кремній — марганець — цирконій), що сприяють графітизації, стабілізуючі (лігатури хром —

марганець — кремній, ферохром — кремній тощо), які протидіють їй, і комплексні. Для *магнію сплавів* і *міді сплавів* використовують цирконій, титан, ванадій, бор, спільну добавку титану і бору, для *алюмінію сплавів* — титан, бор, ніобій, рідкісноземельні елементи і цирконій. М. вводять у ківш або в струмінь металу, що його випускають з печі, а також безпосередньо в ливарну форму.

МОДИФІКАЦІЇ в біології — неспадкові феномени (див. *Феномен*) відмінності, спричинювані факторами зовнішнього середовища, в однакових за генетичною структурою організмів. У всіх генетично подібних особин, що зазнали того самого впливу середовища (зміни т-ри, вологості, умов живлення тощо), виникають однакові М. Вони виявляються пропорційно силі й часу впливу модифікуючого фактора. Найчастіше М. являють собою корисну пристосовну (адаптивну) реакцію організму на вплив факторів зовнішнього середовища, які неодноразово зустрічались протягом тривалої еволюції даного виду. М., що виникають у відповідь на вплив факторів, які не зустрічались раніше у процесі еволюції виду, не мають адаптивного характеру. Діапазон модифікаційної мінливості організму, що виникла внаслідок дії того чи іншого фактора, визначений генотипом (див. *Генотип*) і назв. його *нормою реакції*, яка виробляється в процесі *добору природного*. М. часто мають зворотний характер і можуть поступово зникати протягом життя особин після припинення дії факторів, що їх спричинили. Вивчення М. має велике значення для розуміння закономірностей еволюції організмів, а також для с. г. і медицини, оскільки знання закономірностей їхнього виникнення дає змогу створити умови, сприятливі для максимального вияву визначених генотипом корисних ознак.

МОДИФІКАЦІЯ (лат. *modificatio* — встановлення міри, визначення розміру) — видозміна, перетворення, поява нових ознак, властивостей; модифікації — якісно відмінні стани або різновиди чого-небудь. Див. *Модифікації* в біології.

МОДИФІКОВАНА СТАЛЬ — сталь, що її піддано *модифікуванню*. До модифікованих належать гол. чин. сталі конструкційні (див. *Конструкційні матеріали*), інструментальні сталі, жароміцні сталі і нержавіючі сталі. У М. с. значна *рідкотекучість*, мала *усадка*, велика густина, поліпшені макро- і мікроструктура (див. *Структура металу*) та мех. властивості, вона містить незначну кількість шкідливих домішок. З М. с. виготовляють деталі машин і механізмів, штампові і різальні інструменти тощо.

МОДИФІКОВАНИЙ ЧАВУН — чавун, що його піддано *модифікуванню*. До модифікованих належать *високотічні чавуни*, *ковкі чавуни* (їх обробляють, щоб скоротити тривалість *відпалу*), деякі *жаростійкі чавуни*, *сірі чавуни* і чавуни антифрикційні (див. *Ан-*

тифрикційні матеріали). Відливками з М. ч. іноді заміняють сталеві відливки і поковки. При одержанні М. ч., поряд з модифікуванням, застосовують легування, додають в шихту сталений брукт тощо. З М. ч. виготовляють вироби підвищеної міцності, а також вироби, що зазнають значних навантажень: колічасті вали, деталі турбін та ін.

МОДИФІКУВАННЯ металів — введення в розплавлені метали (сплави) модифікаторів (звичайно не більше десятих часток процента), які, майже не змінюючи хімічний склад, поліпшують їхні механічні та деякі ін. властивості. Впливають на процес кристалізації, М. сприяє подібненню первинної структури металів, зміні форми, розмірів і розподілу неметалевих включень або графіту (в чавуні). Крім того, М. дає змогу створювати нові антикорозійні (див. Антикорозійні покриття), високоміцні (див. Високоміцний чавун з кулестим графітом) і жароміцні матеріали (див. Жароміцні сплави), одержувати спеціальні й чавуни (див. Модифікована сталь, Модифікований чавун). Ефекту, подібного до М., досягають (з метою економії дефіцитних модифікаторів) при ультразвуковій обробці, накладенні електромагн. поля та ін. фіз. діяннях на рідкі метали (сплави).

К. І. Ващенко, А. М. Модильяні (Modigliani) Амедео (12.VII 1884, Ліворно — 25.I 1920, Париж) — італ. живописець і скульптор. Навчався в АМ у Флоренції. З 1906 жив у Парижі. На творчість М. справили вплив А. де Тулуз-Лотрек, П. Сезанн і П. Пікассо. Писав портрети (А. Ахматової, 1911; «Сільський хлопець», «Вікторія», обидва — 1917; «Портрет Х. Сутіна», 1917—18; «Жіночий портрет», 1918; «Портрет поета Блезе Сандра», 1919; два останні — в Музеї образотворч. мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві; та ін.). Твори М. відзначаються гостротою психологічної характеристики, пластичною виразністю експресивної форми.

Лит.: Вилєнкін В. Я. Амедео Модильяні. М., 1970.

МОДРИНА (Larix) — рід рослин родини соснових. Великі однодомні дерева заввишки до 50 м, з м'якою хвоєю, що обпадає на зиму. Має довгі і вкорочені пагони. Макроспорангії та мікроспорангії зібрані у невеликі, яйцевидно-довгасті, циліндричні або кулясті шишки. Насіння дрібне, крилате, достигає восени того ж року. М. — дуже світлолюбна, морозостійка і швидко-ростуча порода. Найкраще росте на зволжених структурних ґрунтах з доброю аерацією. Живе до 500 (іноді 900) років. Понад 20 видів, поширених в Америці, Європі й Азії. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — два: М. польська (L. polonica) і М. європейська, або опадаюча (L. decidua), — обидва в Карпатах. В СРСР (в Зх. і Сх. Сибіру) найбільші площі займають М. сибірська (L. sibirica) і М. даурська (L. dahurica). Деревина М. має велике червоно-буре смолисте ядро, вона міцна, стійка проти гниття; використовують її у гідро-

тех. спорудах, суднобудуванні тощо. З кори добувають дубильні речовини й фарби для тканин, з хвої — цінні ефірні олії. Підсочуванням з М. одержують високоякісну живицю. М. вирощують і як декоративні рослини.

С. М. Стойко. **МОДУЛЬ ПРУЖНОСТІ** — величина (модуль), що характеризує пружні властивості матеріалу. Ці величини визначають, користуючись даними вимірювань пружних деформацій при статичних випробуваннях або результатами відповідних динамічних випробувань. При малих деформаціях, коли діє Гука закон, М. п. є коефіцієнтами пропорційності між напруженням й спричиненими ним деформаціями. При розтягу-стиску нормального напруження відповідає модуль E поздовжньої пружності (Юнга модуль) — відношення величини нормального напруження до відносного подовження. Напруженому стану чистого зсуву відповідає модуль зсуву G , що дорівнює відношенню дотичного напруження до величини кута зсуву. Об'ємний модуль пружності K характеризує спроможність матеріалу чинити опір зміні об'єму, яка не супроводиться зміною форми. Він являє собою відношення серед. значення гол. напружень до величини об'ємної деформації. М. п. пов'язані між собою співвідношеннями: $G = E/2(1 + \mu)$ і $K = E/3(1 - 2\mu)$, де μ — коеф. Пуассона (у більшості металевих матеріалів він близький до 0,3). В однорідному ізотропному (див. Ізотропія) тілі М. п. однакові в усіх напрямках, в анізотропному (див. Анізотропія) тілі — різні в різних напрямках. Якщо в матеріалі анізотропного тіла немає симетрії відносно пружних властивостей, кількість М. п. у нього становить 21. При наявності симетрії ця кількість менша. Значення М. п. для одного й того самого матеріалу не є постійними, вони залежать від його складу, попередньої обробки, три та ін. чинників.

І. Є. Прокопович. **МОДУЛЯТОР** — 1) у радіотехніці — пристрій для модуляції електромагнітних коливань у відповідності з керуючими сигналами — передаваними повідомленнями. До найпоширеніших належать М. для амплітудної, частотної та імпульсної модуляції. М. для амплітудної модуляції являє собою підсилювач височастотних електричних коливань, у якого під дією керуючих сигналів змінюється коефіцієнт підсилення. В М. для частотної модуляції застосовують елемент (варіакон, вариконд, транзистор тощо), у якого під впливом керуючих сигналів змінюється реактивний опір (див. Електричний опір), внаслідок чого стає іншою частота генератора, з яким з'єднано цей елемент, і, отже, відбувається модуляція. М. для імпульсної модуляції має механічний (наприклад, телеграфний ключ) або електронний комутуючий елемент (тиристор, тиристор, транзистор тощо), що створює імпульси, різні за амплітудою, тривалістю та частотою. Є також М. для фазової модуляції, в яко-

му використовують помножувачі і перетворювачі частоти та електр. кода, що змінюють фазу. 2) В оптиці — пристрій для модуляції електромагнітного випромінювання світлового діапазону, що його генерує лазер або ін. джерело світла; один із засобів оптичного зв'язку. Осн. частиною такого М. є елемент, що змінює свої оптичні властивості під дією змінюваного керуючими сигналами магн. або електр. поля (див. Електрооптичні явища).

А. В. Зірін. **МОДУЛЯЦІЯ** (лат. modulatio — розмірність, ритмічність) — зміна в часі за певним законом параметрів (характеристик) регулярного фізичного процесу. М. відбувається внаслідок зони. діяння. Прикладами М. є: зміна за певним законом амплітуди, частоти або фази вихідного гармонічного коливання для внесення в колильний процес відповідної інформації; зміна в часі й просторі інтенсивності електронного потоку в електроннопроменевій трубці для формування на люмінесцентному екрані зображення; зміна густини або швидкості електронного потоку в лампах електронних або кінтронних. Див. також Модуляція світла, Модулятор.

О. Г. Влох. **МОДУЛЯЦІЯ** в музиці — перехід з однієї тональності в іншу; один з важливих засобів художньої виразності. Основні ознаки М.: спорідненість тональностей (М. першого, другого й третього ступенів), спосіб переходу певного акорду в нову тональність (М. діатонічна, мелодико-хроматична та сінгармонічна). Відрізняють М. завершену від модуляційного відхилення. Мелодичне модулювання було властиве одиоголосій нар. муз. творчості ще в давні часи. Спосіб модулювання в укр. муз. фольклорі полягає в переміщенні опорних тонів ладу (т. з. змінний лад), а також у зміні ладу при збереженні тональності (т. з. ладова М.). В профес. музиці різноманітні засоби М. розвивалися в процесі істор. розвитку гармонії. Прийоми М. значною мірою зумовлюють стиль композитора.

Лит.: Золотевський В. Н. Про модуляцію. К., 1972.

В. Д. Кирейко. **МОДУЛЯЦІЯ СВІТЛА** — зміна за певним законом (модуляція) параметрів електромагнітних хвиль оптичного діапазону (видимого світла, інфрачервоного та ультрафіолетового проміння). Залежно від змінюваних параметрів хвиль розрізняють амплітудну, частотну, фазову та поляризаційну М. с. При цьому М. с., яка відбувається в самому джерелі світла, наз. внутрішньою, а така, яка здійснюється за допомогою спец. пристроїв (т. з. модуляторів світла), — зовнішньою. Внутр. М. с. здійснюють, напр., змінюючи за певним законом напруження і струм живлення штучних джерел світла. Застосування в лазері внутр. модуляції, здійснюваної за допомогою елементів, розташованих у його резонаторі, дозволяє одержати короткотривалі імпульси світла надзвичайно великої інтенсивності. В основі різноманітних методів зони. М. с. ле-

Г. Модильяні.

А. Модильяні. Жінка з народу. Колекція А. Хаммера, США.

жать фіз. процеси, які впливають на проходження світла крізь середовище. Найпростішим модулятором світла є мех. пристрій, що дозволяє керувати світловий потік на певні інтервали часу. В складніших модуляторах використовують явища, які зумовлюють зміну фазової швидкості світла (заломлення показників), зокрема електрооптичні явища, магнітооптичні явища та акустооптичні явища. М. с. застосовують у квантовій електроніці, оптоелектроніці, обчислювальній техніці, світлолокації, теплепроекційних системах тощо.

Лит.: Мустель Е. Р., Парыгин Н. В. Методи модуляції та сканування світла. М., 1970. О. Г. Влох.

МОДУЛЬ (від лат. *modulus* — міра) в архітектурі та будівництві — умовна одиниця виміру, прийнята для всіх частин будівлі або комплексу. В давні часи за М. обирався важливий елемент конструктивної системи, який визначав її основні співвідношення, що забезпечували міцність. В античних стояко-балкових конструкціях (див. *Архітектурні ордери*) М. звичайно був радіус чи діаметр колони, в стінових структурах — сторона підкупольного квадрата тощо. Для дрібних деталей, які виготовляються з штучних матеріалів (цегли, плиток, брусків), М. міг бути їхній розмір. Модульна розмірність, за основу якої вважали елемент конструкції, була зручною в умовах різних мір довжини. Розвиток будівельної техніки й науки, запровадження метричної системи мір привело до прийняття чисельного М. В СРСР М. дорівнює 100 мм. Застосування М. сприяє визначенню кратних відношень між частинами споруди й закономірній їхній єдності, що має виробниче й естетичне значення (див. *Пропорції* в пластичних мистецтвах). Принципи модульної розмірності є основою для типізації й стандартизації в архітектурі. О. О. Тиц.

МОДУЛЬ у математиці — 1) М. комплексного числа $z = a + bi$ є число $|z| = \sqrt{a^2 + b^2}$. Якщо z подано в тригонометричній формі $z = r(\cos \varphi + i \sin \varphi)$, то $|z| = r$. М. дійсного числа часто наз. абсолютною величиною цього числа. 2) М. переходу від системи логарифмів при основі a до системи логарифмів при основі b є число $M = 1/\log_a b$ ($\log_a x = M \cdot \log_b x$). 3) М. порівняння — всяка сукупність чисел, що разом з будь-якими двома числами містить їх різницю й суму. В теорії чисел кажуть, що a порівняне з b за М. m [$a \equiv b \pmod{m}$], якщо $a - b$ ділиться на m , тобто належить до М. порівняння чисел, кратних m .

МОДУЛЬ у техніці — 1) Назва важливого коефіцієнта або величини (напр., модуль пружності, Юнга модуль, М. зубчастого зацеплення). 2) Уніфікований функціональний вузол (або частина складного кола) радіоелектронної апаратури, який складається із взаємозамінюваного набору деталей і призначений для самостійної дії у приладі або апараті. М. бувають плоскі, об'ємні та об'єм-

но-площинні. Див. також *Мікро-модуль*. 3) Вживана в іноз. літературі назва складових частин космічного корабля (напр., основний, або орбітальний, та місячний, або посадочний, М. амер. космічного корабля «Аполлон»). 4) Метрична величина, що її дотримують при оформленні книги.

МОДУЛЬЙОН, модильйон (італ. *modiglione*) — архітектурна деталь типу кронштейна, яка підтримує виносну плиту, що увінчує карниз, частіше в ордерній архітектурі (див. *Архітектурні ордери*). Іноді М. відіграє лише декоративну роль.

МОДУС (лат. *modus* — міра, спосіб, образ) — у домарксистській філософії термін, який означав властивість предмета, притаманну йому лише в деяких станах, на відміну від *атрибути*. У формальній логіці М. називають різновиди *силлогізму*. Термін використовується і в міжнар. праві (див., напр., *Модус вивенді*).

МОДУС ВІВЕНДІ (лат. *modus vivendi*) — спосіб життя, існування — у міжнародному праві й дипломатичній практиці тимчасова, звичайно короткострокова угода, укладена, коли за існуючих обставин немає умов для підписання *договору міжнародного*.

МОЕМ (Maugham) Уільям Сомерсет (25.I 1874, Париж — 16.XII 1965, Сен-Жан-Кап-Ферра, Франція) — англ. письменник. Писав п'єси («Коло», 1921; «Шепні», 1933), есе («Підводячи підсумки», 1938), оповідання. У кращих соціально-психологічних романах зображував моральне виховання молодого героя («Тягар пристрастей людських», 1915; «На жалі бритви», 1944), порушував проблеми мистецтва («Місяць і мідний шелях», 1919; «Радощі життя, або Сімейна тасмніця», 1930; «Театр», 1937), викривав жорстокість колонізаторів (зб. оповідань «Тремтіння листя», 1921, та ін.). Непослідовність М. виявляється в тому, що іронічний об'єктивізм його соціальних характеристик часом межує зі скептицизмом в оцінках проблем людського буття («Різдвяні канікули», 1939).

Тв.: Укр. перекл. — Лицедії. К., 1967; На жалі бритви. К., 1970; Радощі життя, або Сімейна тасмніця. К., 1970; Рос. перекл. — Подводні ітиги. М., 1957; Бремя страстей человеческих. М., 1959; Дождь. Рассказы. М., 1964; Луна и грош. М., 1980.

Лит.: Влодавська І. Цей «загадковий» Сомерсет Моєм. «Всесвіт», 1974, № 2. Н. Ю. Жлуктенко.

МОЖ, Мжа — річка в межах Харків. обл. УРСР, права притока Сіверського Дінця (бас. Дону). Довж. 74 км, площа бас. 1810 км². Живлення переважно снігове й ґрунтове. Використовують для зрошування. На М. — м. *Валки*, при впадінні в Сіверський Донець — м. *Готвальд*.

МОЖАЙСЬК — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Москві, на якій поблизу М. споруджено Можайське водосховище. Залізнична станція. Місто вперше згадується в Никоновському літописі під 1231. В 1303 увійшов до складу Моск. князівства. В 20-х рр. 17 ст. вое-

вода Д. М. *Пожарський* спорудив у М. кам. кремль. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в районі М. відбувалися бої в ході *Московської битви 1941—42*. Підприємства харч. пром-сті (м'ясокомбінат, мол. з-д та ін.), поліграф. комбінат, швейна ф-ка. Поблизу М. — медико-інструм. завод.

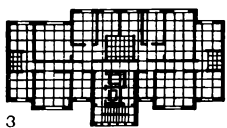
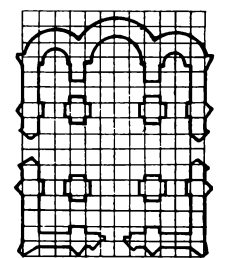
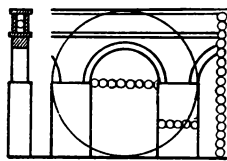
МОЖАЙСЬКИЙ Олександр Федорович [9 (21).III 1825, м. Роченсальм, тепер м. Котка, Фінляндія — 20.III (1.IV) 1890, Петербург] — рос. винахідник у галузі літальних апаратів, важчих за повітря; один з основоположників *авіації*. Після закінчення (1841) Морського кадетського корпусу служив у військово-морському флоті (1841—62, 1879—82), у цивільних відомствах (1862—79). Протягом багатьох років вивчав польоти птахів, повітряних зміїв, моделей літальних апаратів, діяння повітря. гвинтів; виконав важливі теоретичні дослідження, пов'язані з створенням літальних апаратів. В 1869—76 М. неодноразово приїжджав у с. Вороново (тепер смт Вінницької області), де працював над моделлю майбутнього літака. 3.XI 1881 одержав привілей (за заявкою від 4.VI 1880) на винайдений ним «повітролітальний снаряд» (літак-*моноплан*), що мав усі осн. частини сучас. літака. Влітку 1882 літальний апарат з двома паровими машинами було побудовано, однак виконати самостійний політ на ньому не вдалося. Ім'я М. присвоєно Ленінградській військово-повітряній інженерній академії.

Лит.: Олександр Федорович Можайський — создатель первого самолета. Сборник документов. М., 1953; Шапов В. Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. М., 1978.

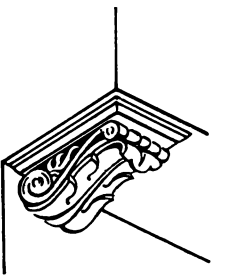
МОЖЛИВИХ ПЕРЕМІЩЕНЬ ПРИНЦИП — загальна (необхідна й достатня) умова рівноваги механічної системи з ідеальними в'язями (див. *В'язі механічні*). Можливими, або віртуальними, переміщеннями наз. нескінченно малі переміщення, що їх можуть здійснювати точки мех. системи з положення, яке вони займають у даний момент часу, не порушуючи накладених на систему в'язей. М. п. п. стверджує, що система з ідеальними в'язями буде перебувати в рівновазі тоді і тільки тоді, коли сума елементарних робіт δA активних сил на будь-якому її можливому переміщенні або дорівнює нулю (для двохсторонніх в'язей), або від'ємна (для односторон-

них): $\delta A = \sum_{i=1}^n \vec{F}_i \delta \vec{r}_i \leq 0$, де $\vec{F}_i$ — рівнодійна активних сил, прикладених до i -ї точки, $\delta \vec{r}_i$ — можливе переміщення цієї точки. М. п. п. застосовують при вивченні умов рівноваги складних мех. систем (машин, механізмів і т. д.), а також у статичі деформівних (твердих і рідких) тіл.

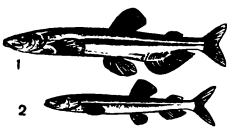
Б. Н. Фрадлін.
МОЖЛИВІСТЬ І ДІЙСНІСТЬ — філософські категорії, що відображають діалектичний характер розвитку, *взаємозв'язок* між двома послідовними етапами становлення й формами буття будь-якого явища. *М о ж л и в і с т ь* — зу-

Модуль в архітектурі.
1. Римський акведук — модуль перерізу водогону.
2. Давньоруський храм — модуль товщини стіни.
3. Типова житлова секція — модульна сітка 120 × 120 см.

Модульйон.

Мойна:
1 — самка; 2 — самець.

мовлена певною закономірністю об'єктивна тенденція виникнення явища, його потенціальне буття. Дійсністю називають реалізовану можливість, актуальне буття. Розрізняють можливості формальні й реальні, абстрактні й конкретні. Формальна — це можливість, що відповідає вимогам формально-логічної несуперечливості й визначена безвідносно до об'єктивних умов її реалізації. Реальна можливість має підстави в об'єктивних умовах, завдяки яким вона може реалізуватися.

Абстрактна й конкретна можливості розрізняються за ступенем вираження умов їх реалізації (або за ступенем конкретності визначення цих умов, якщо йдеться про пізнання можливостей). В міру створення (або відкриття) відповідних умов абстрактна можливість перетворюється на конкретну. Будь-яка можливість має певний ступінь імовірності реалізації. Можливість, для реалізації якої є всі достатні умови, перетворюється на дійсність. Перетворення можливості на дійсність пов'язане з діалектикою необхідності та випадковості. В кожній наявній ситуації існує певний набір реальних, у т. ч. протилежних, можливостей, реалізація однієї з яких означає усунення інших. На «протисторонство» і характер реалізації можливостей накладають відбиток умови, які є зовнішніми й випадковими щодо внутрішнього необхідних тенденцій. Тому дійсність завжди являє собою діалектичну єдність зовнішнього і внутрішнього, сутності і явища, необхідного і випадкового. У сфері сусп. розвитку й підкорення природи перетворення можливості на дійсність опосередковується свідомим вибором і діяльністю людей. Люди можуть не тільки свідомо нейтралізувати небажані й реалізувати бажані об'єктивні можливості, а й цілеспрямовано створювати нові можливості. О. І. Яценко.

МОЗАЗАВРОВИ (Mosasauridae) — родина вимерлих великих (до 12 м завдовжки) морських щипок ряду *лускатих*. Мали видовжені голову й тулуб, перетворені на ластоподібні органи кінцівки, довгий хвіст, сильні щелепи з гострими зубами. Живилися м., мабуть, рибою, моллюсками, *голкошкірими*. Рештки М. відомі з крейдових відкладів усіх материків, за винятком Австралії. М. існували також у північно-східних морях на тер. України.

МОЗАЙКА (франц. mosaïque, італ. mosaico, від лат. musivum, букв. присвячене музам; грец. μουσα — муза) — сюжетні або орнаментальні композиції, виконані з природних каменів, *смальти*, керамічних плиток. М. — давня техніка виконання настінних панно, оздоблення підлог; широко застосовується в декоративно-ужитковому мистецтві. М. набирають з шматочків каменю або смальти одного розміру та керамічних плиток, каменю або смальти різного розміру. Іноді застосовуються плитки, що вирізають за шаблонами. Камені, смальту, кераміку в інтер'єрі ви-

кладають на розчині цементу або в'язкої маси (суміші цементу з олією), а також на відкритих поверхнях будівель; камені, гальку, кераміку, метал — на масі асфальту. Для М. створюють ескіз, після чого збільшують малюнок до натурального розміру, т. з. *картону*, й набирають на ньому малюнок. Існує два методи виконання М.: прямий і зворотний набори. При прямому наборі матеріали безпосередньо укладають за малюнком в

М. А. Стороженко. Київська академія. Мозаїка в Інституті теоретичної фізики АН УРСР у Києві. 1969—72.

нанесений на площину розчин. До прямого набору відносять цементні плити з попередньо набраними фрагментами. Плити закріплюються на площині, створюючи завершену композицію. При зворотному наборі смальту, камені, кераміку наклеюють лицьовим боком за малюнком на папір або тонку тканину, потім зворотним боком так, щоб папір або тканина були зверху, фрагменти закріплюються на розчині цементу. Тканину або папір знімають, і панно відповідає картону. М. відома з 3-го тис. до н.е., особливої довершеності досягла у 1—4 ст. в Стародавньому Римі (Неаполі, Рим та ін.; див. *Елліністична культура*). В період феодалізму високою худож. довершеністю відзначалися М. Візантії (храм св. Софії у Константинополі), Франції, Німеччини, Іспанії, Серед. та Малої Азії. У 16 ст. розвивалася «флорентинська» М., виконувалася з натуральних каменів, плиток для панно, в оздобленні меблів і прикрас. На території Київ. Русі було створено видатні пам'ятки М.: мозаїчна підлога в *Десятинній церкві* (10 ст.), настінні М. в Софійському та Михайлівському Золотоверхому соборах (11—12 ст.) у Києві, Спаської церкви (12 ст.) у Переяславі-Хмельницькому (тут були майстерні по виготовленню смальти; є припущення, що в них виготовляли смальту для оздоблення Софійського собору). Відродження мистецтва М. в Росії пов'язане з діяльністю М. Ломоносова, який удосконалив техніку виготовлення смальти й створив панно «Полтавська битва» та ін. Великого розвитку

Мозазавр. Відтворений вигляд (Tylosaurus dyspelor).

набуло мистецтво М. за рад. часів. В 30—40-х рр. художники О. Дейнека, П. Корін, О. Мизін, А. Мильников створили мозаїчні панно для станцій метрополітену ім. В. І. Леніна, Палацу з'їздів, в 60—70-х рр. створено М. на будинку кіноконцертного залу «Октябрь» (А. Васнецов, М. Андронов, В. Ельконін), всі — у Москві; у нестижолі Музею історії космонавтики в Калусі (А. Васнецов), на будинках Палацу культури профспілок у Тбілісі (З. Церетелі), науково-дослід. ін-ту буд. матеріалів (Е. Мікаелян). На Україні в галузі М., починаючи з 30-х рр., працювали А. Таран, Г. Довженко та ін. Ряд значних творів виконано укр. митцями в цій галузі. Шукаючи нові форми, художники сполучають М. з *рельєфом* (адміністратив. будинок у Ворошиловграді, художники І. Литовченко, В. Прядко; на фасаді Будинку одружень в Олександрії Кіровоград. обл.; на станції метро «Більшовик» у Києві — І. Литовченко, М. Литовченко, В. Прядко; в залі Славянського музею «Молоді гвардії» у Краснодоні — В. Зарезький, В. Смирнов; у санаторії у Миргороді — С. Кириченко, Н. Клейн; Ін-ті теоретичної фізики АН УРСР — І. Марчук, М. Стороженко; Палаці піонерів і школярів — А. Рибачук, В. Мельниченко; Українському музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 — група під керівництвом С. Кириченка, три останні — в Києві). Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

Лит.: Лазарев В. Н. История византийской живописи, т. 1—2. М., 1947—48; Толстой В. П. Монументальное искусство СССР. М., 1978; Попова Л. І. Український радянський монументальний живопис. К., 1973.

Л. Б. Жоголь.

МОЗАЙЧНА ЕВОЛЮЦІЯ — один із напрямів *еволюції* організмів, при якому різні органи й частини тіла розвиваються незалежно й нерівномірно, досягаючи при цьому неоднакового рівня розвитку і спеціалізації. Термін «мозайчна еволюція» запропонував англійський вчений Г. де Бээр (1954). М. е. властива різним групам організмів, але найбільш виявлений характер має у спеціалізованих форм. При М. е. у зв'язку з пристосуванням до спец. умов існування організації одних органів різко спрощується, інших — значно ускладнюється, а третіх — істотно не змінюється, наслідком чого є *гетеробатмія*.

Б. Г. Новиков.

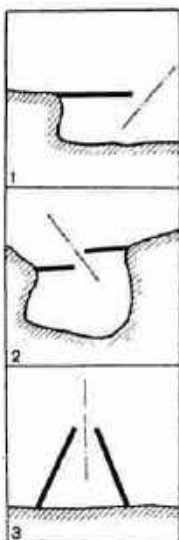
МОЗАЙЧНІ ХВОРОБИ РОСЛИН — група вірусних хвороб рослин, що характеризуються строкатим (мозаїчним) забарвленням листків, іноді плодів, стебел та ін. органів рослин, утворенням світліх нерівних плям, які чергуються з зеленими здоровими частинами листка. Нерідко М. х. р. спричиняють деформацію й зморщуваність листків. М. х. р. дуже поширені і завдають великої шкоди зерновим, бобовим, технічним, овочевим, плодовим, декоративним і лісовим культурам. Серед М. х. р. — мозаїка потюну, помідорів, картоплі, гороху, буряків, хмелю, огірків, малини, вишні, яблуні,

У. С. Моєм.

О. Ф. Можайський.

Моли:
1 — поодинокий;
2 — парні;
3 — такі, що сходяться.

МОЗАЛЕВСЬКИЙ

Герб Мозамбіку.

МОЗАМБІК

Площа — 783 тис. км²

Населення — 9,9 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Мапуту

смугаста мозаїка картоплі, пшениці, штрихувата мозаїка ячменю, жовта мозаїка квасолі, кільцева мозаїка груші та ін. Збудинками М. х. р. є віруси різної форми діаметром від 12 до 25 і завдовжки від 130 до 700 нм. Передаються вони механічним шляхом або за допомогою комарів, мають широкий діапазон пристосувань до різних природних умов. Про заходи боротьби див. Віруси хвороби рослин.

Лит.: Шелудько Ю. М. Фітовірусологія. К., 1970; Пересыпкин В. Ф. Болезни зерновых культур. М., 1979.

В. Ф. Пересыпкин.

МОЗАЛЕВСЬКИЙ Олександр Євдокимович [1808 — 7 (19). VI 1851, с. Устьянськ Єнісейської губ.] — декабрист. Н. в поміщицькій сім'ї. Служив прапорщиком у Черніг. полку, розквартированому в м. Василькові. Був прихильником знищення самодержавства і встановлення в Росії респ. ладу. Брав участь у підготовці Чернігівського полку повстання. Посланий С. І. Муравйовим-Апостолом до Києва для розповсюдження революц. відозви, М. був заарештований. Засуджений до страти, яку замінено довічною каторгою.

МОЗАМБІК, Народна Республіка Мозамбік — держава на Пд. Сх. Африки. На Сх. омивається водами Індійського ок.

В адм. відношенні поділяється на 10 провінцій. Державний лад М. — республіка. Глава д-ви і уряду — президент, якого призначає ЦК Партії ФРЕЛІМО. Найвищий законодавчий орган — Нар. збори (226 депутатів, що їх обирають на 5 років нар. збори провінцій), очолюваний президентом.

Природа. Пн. частина країни зайнята плато вис. 500—1800 м з окремими останцевими горами, сх. і пд. — рівниною, обмеженою з Зх. гірським масивом Іньянта (г. Бінга, 2436 м — найвища точка М.). На Пд. — вулканічні гори Лебомбо. Поклади вугілля, уранових і заліз. руд, азбесту, фосфоритів, слюди, золота, рідкісних металів, бокситів. Клімат на Пн. екваторіальний мусонний, на Пд. — тропічний. Середня річна кількість опадів 750—1000 мм, на узбережжі — до 1500 мм. Річкова сітка густа, найбільші ріки — Замбезі і Лимпопо. Поширені червоно-бури і коричнево-червоні ґрунти. В рослинному покриві переважають савани, на Пн. — тропічне рідколісся, на узбережжі — місцями мангрові зарості. Великий нац. парк Горонгоза.

Населення. Понад 98% нас. становлять народи мовної сім'ї банту — макуа, малаві, маконде, суахілі, тсонга, маїсона, зулу, свази та ін. Пересічна густина нас. — понад 12 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Офіц. мова — португальська. Міське населення становить 8%. Найбільші міста: Мапуту, Бейра.

Історія. В кін. 1 — на поч. 2-го тис. н. е. на тер. М. склалися ранньокласові держ. утворення, найзначнішим з яких була д-ва Мономотапа. В 1498 тер. М. відвідала експедиція Васко да Гама. З 16 ст. почалася колонізація тер. М.

португальцями. В 1629 Мономотапа визнала себе васалом Португалії. В 1752 володіння Португалії на сх.-афр. узбережжі було перетворено на колонію М. Колонізацію внутр. районів М. було завершено лише на поч. 20 ст. Населення М. вело постійну нац.-визвольну боротьбу. В 1964 в М. почалися збройні виступи проти колонізаторів, які очолила нац.-патріотична орг-ція — Фронт визволення М. (ФРЕЛІМО, засн.

Мапуту. Площа Героїв революції.

1962). За роки боротьби збройні сили ФРЕЛІМО визволили і контролювали значну частину тер. М. Після ліквідації фашист. режиму в Португалії (1974) португ. уряд визнав право М. на самовизначення і незалежність. 25.VI 1975 було проголошено незалежність М. В 1975 встановлено дипломатичні відносини між М. і СРСР. Уряд М. проводить лінію на зміцнення нац. суверенітету країни, її політ. і екон. незалежності. Проголошена мета — створення в країні суспільства, вільного від експлуатації людини людиною. На міжнар. арені уряд М. проводить антиімперіалістичну, антиколоніальну політику, виступає за встановлення рівноправних відносин з усіма д-вами, розвиток співробітництва з СРСР та ін. соціалістичними країнами. В 1976 між М. і СРСР підписано угоду про наук. і культур. співробітництво, 1977 — договір про дружбу і співробітництво. З 1975 М. — член ООН.

М. С. Хмельницький.

Політичні партії. Партія ФРЕЛІМО, засн. 1977 на базі нац.-патріотичної орг-ції Фронт визволення М. (ФРЕЛІМО), утвореної 1962. З 1977 — правляча і єдина партія в країні. Ідеологічною основою її проголошено наук. соціалізм.

Господарство. М. — економічно слаборозвинута агр. країна, г-во якої довгий час перебувало в повній колоніальній залежності від Португалії. Після проголошення незалежності і переходу країни на некапіталістичний шлях розвитку землі і мінеральні ресурси оголошено заг.-нар. власністю. Націоналізовані найбільші приватні банки, окремі гірничодобувні компанії. Встановлено держ. контроль над діяльністю найбільших підприємств пром-сті й транспорту. На селі створено держоспи, виробничі кооперативи. Значну допомогу М. в розвитку нац. економіки надає СРСР. Екон. труднощі змушують уряд гачок залучати в країну іноз. капіталовкладення. Основа економіки — с. г. (зайнято 70% самодіяльного населення), створюється бл. 45% валового нац. продукту і бл. 80% вартості експорту. Під с.-г. угіддями — 60% тер. країни. Експортне значення мають (36тр. тис. т, 1978): горіхи кеш'ю — 90, бавовна-сирець — 80,2, цукр, тростина — 2700 (1977), чай — 16,8, сизаль — 16,7, банани. Для внутр. споживання вирощують маниок, просо, кукурудзу, рис, пшеницю, арахіс. Розвиток тваринництва ускладнюється поширенням мухи цеце. Поголів'я (тис., 1977): великої рогатої худоби — 1350, овець і кіз — 445, свиней — 185. На узбережжі — морський промисел (вилов риби і ракоподібних). У лісах — заготівля деревини. С. г. не задовольняє потреб країни в продовольстві. В промисловості зайнято 3% самодіяльного населення. Добувають вугілля, боксити, мідну і берилієву руди. З галузей обробної пром-сті відносно розвинутий нафтопереробка (великий з-д у Мапуту, працює на довізній сировині) і переробка с.-г. продукції (ф-ки по обробці горіхів кеш'ю, цукр, з-ди, млина та ін.). У 1976 вироблено (тис. т): нафтопродуктів — 307, цукру-сирцю — 232 (1978). Невеликі підприємства цементної, текстильної і швейної, деревообр., харч., тютюнової пром-сті. Вироблено електроенергії 7680 млн. кВт · год (1978). Довжина (тис. км, 1977): з-ць — 3,8, автошляхів — 39,2, у т. ч. асфальтованих — понад 4 (1978). Осн. мор. порти — Мапуту і Бейра. В Мапуту і Бейрі — міжнар. аеропорти. Осн. статті експорту — горіхи кеш'ю, бавовна-волокно, цукор-сирець, чай, деревина і лісоматеріали та ін.; імпорту — машини і устаткування, нафта, чорні й кольорові метали, трансп. засоби, продовольство. Гол. торг. партнери: Португалія, ПАР, США. Розвиваються зовн.-торг. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грошова одиниця — метікал.

А. Г. Коківа.

Медицина і медичне обслуговування. В 1971 було 11 041 лікарняне ліжко (1,3 ліжка на 1 тис. ж.); мед. допо-

могу подавали 510 лікарів (1 лікар на 16 680 тис. ж.), 16 зубних лікарів, 140 фармацевтів. У М. в основному держ. система мед. обслуговування.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. На час проголошення незалежності (1975) понад 90% нас. М. становили неписьменні. Після 1975 всі навч. заклади перейшли у відання держави, навчання на всіх ступенях стало безплатним. Здійснюється широка

На ріці Лімпопо.

кампанія по ліквідації неписьменності. З 1977 строк навчання в загальноосвіт. школі 10 років: 5 у поч. школі і 5 — у середній. Кількість учнів поч. шкіл збільшилася з 690 тис. 1975/76 навч. р. до 1,4 млн. 1978/79. У серед. навч. закладах налічувалося 103 тис. учнів (1977/78). У Мапуту є ун-т ім. Е. Мондлане (засн. 1962; 1977/78 — 1,3 тис. студентів), при ньому — науковий центр, Працос. центр, парт. школа ФРЕЛІМО (засн. 1975). Наук. установи: Ін-т наук, досліджень (засн. 1955), Ін-т бавовни (засн. 1962), Гірничогол. служба (засн. 1930), метеостр. обсерваторія (засн. 1907), ін-т гігієни (засн. 1955), усі — в Мапуту. Б-ки: Нац. (засн. 1961), Ін-ту ім. Е. Мондлане, Муніципальна й публічна робітничка (усі — в Мапуту); музеї революції і Нац. музей історії — там же.

В. З. Клепиков.
Преса, радіомовлення. В М. 1979 походили 3 щоденні газети заг. тиражем 47 тис. примірників і кілька ін. періодичних видань. Усі органи преси перебувають під контролем дві і Партії ФРЕЛІ-

На плантації агави. В одному з цехів текстильної фабрики в Мапуту.

МО. Осн. видання: щоденні газети — «Нотісіаш» («Новини», з 1926) — урядова, «Нотісіаш да Бейра» («Новини Бейри», з 1915), щотижневий журнал — «Вож да революсау» («Голос революції», з 1973) — орган ЦК Партії ФРЕЛІМО, «Темпу» («Час», з 1977); всі — португ. мовою. Інформ. агентство М. засн. 1976. Радіо М. — урядова радіостанція, засн. 1975, веде передачі португальською і місц. мовами.

Література М. розвивається переважно португ. мовою. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в М. виникло кілька газет і журналів. Найважливішим з них був тижневик антиколоніального спрямування «У браду африкану» («Заклик Африки»), засн. 1918 основоположниками мозамбікської л-ри братами Жуаном та Жозе Албазіні і Е. Діашем. Перші значні художні твори — зб. оповідань Ж. Албазіні «Книга смутку» (1925) і вірші Р. де Нороньї (1909—43) — порушували тему протесту проти колоніалізму, тему пробудження самосвідомості народів Африки. Після 2-ї світової війни ці традиції продовжували в прозі Ж. Діаш, в поезії — Ж. Кравейрїнья, діяч визвольного руху М. душ Сантуш, перша мозамбікська поетеса Ноємїя ді Соза. З молодих поетів найвідоміші — Р. Ногар, С. Вейра; з прозаїків — Л. Бернарду Олівана. Деякі вірші Н. ді Сози перекладено укр. мовою («Всесвіт», 1980, № 3).

В. К. Кухаренко.
Архітектура і мистецтво. Нар. житла М. традиційні для африк. поселень. У великих містах — будівлі сучас. архітектури. Серед видів декор.-ужиткового мист. найпоширеніші різьблення на дереві, плетіння, виготовлення калесбасів (посулу з калесбасового дерева або гарбуза).

Музика М. — це поєднання двох осн. типів: сх.-африк. на Пн. і т. з. зimbabwe-мозамбікської музики в ін. частинах країни. Збереглися давні ритуальні танці (у народі маконде), поширені оркестри ксилофонів тимбіла (в народі чопі). Муз. інструменти: барабани нгома, ідрумба, нкомане та ін.; ксилофони мохамбі; флейта кситиримба; роги, муз. луки. Після 1975 розвиваються нові форми муз. життя, муз. освіта. Нац. музику популяризують радіо й телебачення, Нац. ін-т книги і грамплатівок. З 1970 в М. почалося виробн. повнометражних фільмів. У 1975 створено Нац. ін-т кіно, який випускає фільми (серед них — «Двадцять п'ять», реж. Жозе Селсу і Селсу Лукаш, «Спогад про Муєдо», реж. Р. Герра та ін.).

Літ.: Гагант Г. Е. Мозамбік. М., 1974; Гладкий Ю. Н. Африка: проблеми регіонального розвитку. Л., 1979; Иселева А. Н. Экономика Мозамбика накануне независимости. М., 1976; Рязанова Е. А. Португальские литературные Африки. М., 1972.

МОЗАМБІКСКА ПРОТОКА — протока між Африкою та о. Мадагаскар. Довж. бл. 1670 км, шир. до 925 км, глб. понад 3000 м. У протоці — ряд островів (Коморські, Європа). Гол. порти: Мозамбік, Бейра (Мозамбік), Мадзунга (Мадагаскар).

МОЗГОВИЙ Василь Федотович (н. 2. II 1929, с. Данине, тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.) — новатор у вугільній пром-сті, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1961. Працюючи з 1951 вибійником, машиністом вуг. комбайна, бригадиром механізованої комплексної бригади, вибійником шахти ім. К. А. Румянцева (Донец. обл.), досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів, узятих соціалістич. зобов'язань. Бригада шахтарів, очолювана М., виступила ініціатором соціалістич. змагання за широке впровадження і освоєння нової техніки на крутоспадних вуг. пластах. Делегат XXIV з'їзду КПРС, XXIII та XXV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, медалями.

О. Г. Ковдала.
МОЗГОВИЙ Іван Олександрович (н. 27.IX 1927, с. Новомихайлівка, тепер Мар'їнського р-ну Донец. обл.) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1951. Після закінчення 1953 Херсон. с.-г. ін-ту працював агрономом радгоспу. В 1953—55 — другий секретар Херсонського обкому комсомолу, 1955—62 — секретар ЦК ЛКСМ України. З 1962 — другий секретар Закарпатського обкому партії. У 1966 обраний першим секретарем Ровенського, 1972 — першим секретарем Херсонського обкомів Компартії України. З березня по травень 1980 — перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З травня 1980 — секретар ЦК Компартії України. В 1976 — 81 — член Центр. Ревізійної Комісії КПРС. З 1961 — член ЦК КПРС. З 1966 — член ЦК Компартії України. З квітня 1980 — кандидат у члени Політбюро, з травня 1980 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

МОЗЕР (Moser) Лукас (рр. н. і см. невід.) — нім. живописець 1-ї пол. 15 ст., представник мистецтва, перехідного від готики до Відродження. Родом з Вейльдерштадта (Вюртемберг). Працював у Шпабі. Серед творів — вітар св. Магдаліни (1431) у церкві в Тіфенбронне (Баден). Іл. с. 75.

МОЗЖУХІН Іван Іллєч (1888, Пенза — 18.I 1939, Париж) — рос. кіноактор. Навчався на юридичному ф-ті Моск. ун-ту. Залишивши навчання, вступив до драм. трупи в м. Черкасах. Протягом трьох років грав на провінційній сцені. З 1910 почав зніматися в кіно (фільми «Крейцерова соната», «Оборона Севастополя», «Будинок у Коломні»). Найбільшого творчого успіху досяг у фільмах реж. Я. Протазанова («Пікова дама», «Отець Сергій»). В 1920 емігрував у Францію, де знімався у фільмах «Дитя карнавалу», «Дім таємниць», «Кін» та ін.

МОЗИР — місто обласного підпорядкування Гомельської обл. БРСР. Розташований на правому березі р. Прип'яті. Річковий порт,

В. Ф. Мозговий.

І. О. Мозговий.

залізнична станція. 75 тис. ж. (1980). Важливий центр машинобуд. (з-ди: меліоративних машин, кабельних, авторем. та ін.), деревообр. (деревообробний та меблевий комбінат) та хім. (нафтопереробний з-д) пром-сті. Розвинута легка (трикотажна, швейна, худож. виробів ф-ки) та харч. пром-сть. У М. — пед. ін-т, політехнікум, мед. і муз. уч-ща. Меморіальний комплекс «Курган Слави». Поблизу М. проходить нафтопрвід «Дружба». Перші відомості про М. датують 1155, місто — з 1795.

МОЗИРЯ Лук'ян (Лукаш; р. н. невід. — п. 1652) — корсунський полковник. Брав участь у битвах під Корсунем (1648), Зборовом (1649), Берестечком (1651). Був послом у Польщі (1648) і Росії (1651). Після підписання Білоцерківського договору 1651 М. керував виступом селян і козаків, невдоволених поверненням польських шляхет. військ на Лівобережжя України. М. було страчено за наказом Б. Хмельницького, оскільки М. підтримував М. Гладкого, який намагався обійняти посаду гетьмана.

МОЗКОВІ ОБОЛОНКИ — сполучнотканинні оболонки, що оточують головний та спинний мозок у хребетних тварин і людини. У дорослих ссавців і людини розрізняють три М. о. Т в е р д а (зовн.) М. о. вистилає порожнину черепа, спускається в стовбурний канал, вкриває спинний мозок і закінчується у вигляді сліпого мішка. В ділянці спинного мозку тверда М. о. представлена двома листками (зовн. — окістям і внутр.), розділеними т. з. епідуральним простором, заповненим жировою клітковиною і венозними сплетіннями. В порожнині черепа вона складається з двох шарів. Від внутр. шару відходять кілька відростків (найміцніший — серпоподібний). В місцях розщеплення шарів утворюються венозні синуси, або пазухи, куди відтікає кров з головного мозку і частково з вен обличчя та черепа. П а в у т и н н а М. о. — тонка напівпрозора мембрана, яка щільно прилягає до твердої оболонки. В порожнині черепа вона прилягає до поверхні закруток кори великих півкуль головного мозку і утворює т. з. цистерни, а в ділянці спинного мозку щільно з'єднується з внутр. листком твердої оболонки. С у д и н н а М. о. щільно прилягає до поверхні мозку, входячи в борозни, супроводить кровоносні судини, що живлять мозок. Між судин. і павутинною М. о. утворюється підпавутинний простір. Він сполучається зі шлуночками головного мозку і заповнений спинномозковою рідиною. В ділянці кори гол. мозку павутинна і судинна М. о. зростаються і мають спільну назву — м'яка М. о. Про запальні процеси М. о. див. *Арахноїдит*, *Менингіт*.

МОЗЛІ (Moseley) Генрі Гвін Джефріс (23.XI 1887, Уеймут — 10.VIII 1913, Галліполі, тепер Геліболу, Туреччина) — англ. фізик. Після закінчення Оксфордського ун-ту (1910) працював у Манчестерському ун-ті під керівництвом Е. Резерфорда. Дослідження з

β- і γ-спектроскопії та спектроскопії рентгенівського проміння. Установив (1913) зв'язок між частотою характеристичних ліній рентгенівського проміння і атомним номером випромінюючого хім. елемента (див. *Мозлі закон*). Загинув під час першої світової війни.

МОЗЛІ ЗАКОН — закон, який пов'язує частоту спектральних ліній характеристичного рентгенівського проміння з порядковим номером випромінюючого хімічного елемента. Експериментально встановив 1913 Г. Мозлі. За М. з., квадратний корінь з частоти у ліній характеристичного випромінювання елемента пропорційний його атомному номеру Z : $\sqrt{\nu/R} = a(Z - \sigma)$, де R — *Рідберга стала*, σ — т. з. стала екранування, яка слабо зростає зі збільшенням Z , a — стала, величина якої залежить від квантових чисел оболонок, між якими відбувається енергетичний перехід. М. з. став незаперечним підтвердженням правильності розміщення елементів у *періодичній системі елементів* Д. І. Менделєєва. Мав велике значення для доведення того, що порядковий номер, а не атомна вага визначає хім. індивідуальність атома.

МОЗОК — 1) Центральний відділ нервової системи у людини й тварин, що забезпечує найдосконаліші форми регулювання життєвих функцій організму у його зв'язках з середовищем. У б е з х р е б е т н и х т в а р и н М. наз. згупчення нервових клітин — вузли (*ганглії*), сполучені поздовжніми й поперечними перемичками. У кільчастих червів, молосків і членистоногих вони утворюють черевний ланцюжок (т. з. черевний М.). У багатьох із них особливо розвинений передній відділ ланцюжка — т. з. головний М., що складається з підлоткового і надлоткового вузлів. У деяких молосків і комах надлотковий вузол складається з т. з. первинного, вторинного і третинного М. У хребетних тварин і людини є *головний і спинний мозок*. На певних етапах еволюційн. розвитку тварин головний М. диференціюється на передній, середній і задній, або ромбовидний, М. У процесі дальшого розвитку передній М. диференціюється на кінцевий і *проміжний мозок*, а ромбовидний — на *задній і довгастий мозок*. У ряду хребетних особливого розвитку набуває кінцевий М. (великі півкулі). У ссавців, у т. ч. в людини, як центр координації та контролю всієї діяльності організму формується *кора великих півкуль головного мозку*. Ниж. поверхня кінцевого М. спереду закінчується двома шоховими луковцями. В проміжному М. формуються т. з. зорові горби і 2 придатки: верхній — *епіфіз* і нижній — *гіпофіз*. *Середній мозок* добре розвинений у нижчих хребетних.

У вищих хребетних в ньому з'являються утвори у вигляді чотирьох горбків, зв'язаних з органами зору, слуху й рівноваги. Задній М. у риби, земноводних, плазунів і птахів представлений *мозочком*; у ссавців, крім того, в нижньому відділі

ді заднього М. виникає утвор — т. з. варолів міст. Довгастий М. в усіх тварин побудований однотипно; безпосереднім його продовженням є спинний М. М. хребетних вкритий *мозковими оболонками*, простори між якими, як і порожнини М., заповнені *спинномозковою рідиною*.

2) Тканина (*хітмовий мозок*), що заповнює порожнини кісток у хребетних тварин і людини.

О. С. Сенченко.

МОЗОЛЕНОГІ (Tylopoda) — ряд ссавців. Тіло (довж. від 120 см до 3,6 м, маса 45—690 кг) незграбне, шия довга, голова відносно невелика. Волоссяний покрив високий, густий і м'який. На кінцівках та на грудях — шкірні мозолі. Ряд включає 1 родину — верблюдових (Camelidae) з двома родами: *верблюд* і *лама*. Пошир. в Пд. Америці та в Центр. Азії (пустеля Гобі). Тримаються групами, живляться різними рослинами. Самка після 360—440 днів вагітності народжує 1 (рідше 2) малю. Тривалість життя 15—45 років. М. мають госп. значення (використовуються як в'ючні тварини, дають шерсть, м'ясо, шкіру). Викопні М. відомі з верх. еоцену Пн. Америки.

МОЗОЛЯ — 1) У людини — обмежене потовщення рогового шару *шкіри*, яке виникає під впливом тривалого тиску або тертя. М. часто утворюються на руках при фіз. праці й на ногах (на підйогах, пальцях і в міжпальцевих складках стоп), коли носять незручне, неправильно підібране взуття. М. нерідко є болючими і утруднюють ходіння; у тріщини, що з'являються на їхній поверхні, можуть потрапляти мікроби і викликати *бешкуху*, *флегмони* та ін. Ліку в а н н я: місцеві ванночки, мозольний пластир тощо. 2) У т в а р и н — утвори різної структури. У вузькоконосних мавп М. є в ділянці сідничної поверхні, у великих людиноподібних мавп — на тильному боці середніх фаланг пальців кисті; у верблюдів — на зап'ястках, ліктях, колінах, грудях і (в усіх *мозолоногих*) на нижній поверхні стопи; у жаб (шлюбні М.) — шорсткі утвори на передніх кінцівках.

МОЗОЧОК — відділ *головного мозку* хребетних тварин і людини, який бере участь у координації рухів та збереженні пози, тонуусу і рівноваги тіла. У людини М. міститься під потиличними частками великих півкуль мозку над *довгастим мозком*, у задній черепній ямці. Складається з двох півкуль, з'єднаних т. з. черв'яком. Сіра речовина утворює поверхневий шар М. — його кору, а також парні ядра, розташовані в білій речовині. М. з'єднується з частинами *центральної нервової системи*, що лежать вище та нижче, за допомогою трьох пар ніжок. Нервові зв'язки М. з спинним і головним мозком зумовлюють його роль у здійсненні високої координації довільних рухів тіла. Крім того, в мозочку містяться один з головних центрів *вегетативної нервової системи*.

МОІССІ (Moissi) Олександр (Сандро; 2.IV 1880, Трієст — 23.III

О. О. Мойсесенко.

П. О. Мойсесенко.

І. О. Мойсеса.

О. М. Мокіа.

1935, Луганно) — нім. актор. За походженням албанець. Навчався у Віденській консерваторії. З 1898 почав виступати в «Буртеатрі» (Відень). З 1904 працював в театрі під керівництвом М. Рейнгардта, 1905 — 33 — в Нім. театрі «Коммершіл» (обидва — в Берліні). Ролі: Едіп («Шар Едіп» Софокла), Гамлет, Ромео («Гамлет», «Ромео і Джульєтта» Шекспіра), Освальд («Привиди» Ібсена), Франц Моор («Розбійники» Шіллера), Мефістофель («Фауст» Гете). Ролі в п'єсах А. Чехова, Л. Толстого, Б. Шоу, М. А. Стріндберга та ін. У 1912 гастролював у Росії (зокрема, в Києві), 1924 і 1925 в СРСР. В 1933 після приходу фашистів до влади емігрував в Австрію.

Лит.: Клоєв В. Моисси. В кн.: Труд актера, в. 4. М., 1959.

МОЙВА (Mallotus villosus) — морська, зграйна риба родини корюшкових. Довж. тіла до 22 см, маса до 17 г. Живе у відкритому морі у верхньому шарі води. До берегів підпливає лише під час нересту. Живиться ракоподібними. Статева зрілість настає на 2—3-му році життя. Плодючість 6—40 тис. ікринок. Нерест весною і влітку на піщаних ґрунтах; ікра дрібна, донна. 2 підвиди: М. атлантична (M. v. villosus) і М. тихоокеанська (M. v. socialis); поширені в Пн. Атлантиці, Пн. Льодовитому ок., а також у Беринговому, Охотському і Японському морях. Об'єкт промислу. Іл. с. 70.

МОЙНУК — піщана пустеля в межах Каз. РСР. Розташована між хребтами Каратау і Киргизьким та пониззям р. Чу, на вис. від 300 м (на Пн.) до 700 м (на Пд. Сх.). Являє собою розчленовані піщані масиви, подекуди — бархани, напівзарослі рослинністю. Опадів до 200 мм на рік. Великі запаси підземних вод, є озера. Поширені злакові луки, степи, зарості астрагалу, піщаної акації, саксаулу. Тваринництво, подекуди — землеробство.

МОЙРИ [Мойра; Мойри (множ.), Мойра (одн.)] — у грец. міфології три богині долі, дочки Зевса й Геміди. Їм було піддале людське життя. Уявляли М. здебільшого бабусями. Перша з них — Клото пряде нитку життя, друга — Лахесіс визначає людську долю, а третя — Атропа (Неминуча) обриває нитку життя. М. були незблаганими, не підкорялися навіть богам. У рим. міфології їм відповідали парки.

МОЙСЄНКО Овсій Овсійович [н. 15 (28). VIII 1916, с. Уваровичі, тепер Буда-Кошелявського р-ну Гом. обл. БРСР] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1970), дійсний член АМ СРСР (з 1973). В 1936—47 навчався в АМ у Ленінграді. Автор батальних картин, пейзажів, портретів, монументальних панно («Генерал Доватор», 1947; «За владу Рад», 1950; «На новобудові», 1951; «Партизани», 1952; «Перша Кінна», 1957, Сум. худож. музей; «Червоні прийшли», 1961; «Товариші», 1963—64; «Матері. Сестри» («Російські жінки»), 1967; «Перемога», 1970—72). Твори М. зберігаються

в ДТГ, ДРМ. З 1958 викладає в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді (з 1963 — професор). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1974.

Лит.: Кривенко І. А. Евсей Евсеевич Моисеенко. Л., 1960.

МОЙСЄНКО Петро Онисимович (1852, с. Обиденне Сичовського пов. Смол. губ. — 30. XI 1923, Харків, похований в Орехово-Зуєві Моск. обл.) — один з перших рос. робітників-революціонерів. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сел. сім'ї. За професією ткач. У 1874 приїхав до Петербурга, де брав участь у робітн. гуртках. Учасник Казанської демонстрації 1876. Член «Північного союзу російських робітників» (1878). Працював в Орехово-Зуєві (1883—85; один з організаторів Морозовського страйку 1885). Ростові-на-Дону (1893—94), Донбасі (з 1899), Баку (1909—10), Горлівці (з 1912). М. — один з керівників Горлівсько-Щербинського страйку 1916. Кореспондент газ. «Правда». Не раз був на засланні. В 1917—18 — на рад. роботі в Баку і на Пн. Кавказі. Учасник громадян. війни 1918—20. З 1922 працював у Іспарті в Харкові. Написав «Спогади. 1873—1923» (1924, переріздано 1966).

Лит.: Мальцев М. І. Людина революційного подвигу. К., 1978.

МОЙСЄНКО (Моисеенко) Федір Петрович [11 (22). XI 1874, Лебедін, тепер Сум. обл. — 13 (24). XI 1981, місце см. невідоме] — перший укр. учений-мінералог. Закінчив гімназію і ун-т при Петерб. АН (1895). Навчався у Фрейберзькій гірничій академії в Саксонії (1896—99). З 1900 — викладач Берг-колегії у Петербурзі, яка пізніше була реорганізована на Гірничий ін-т. Наук. праці — з мінералогії. Розробив класифікацію мінералів, що містять олово, вказав на деякі розшукові ознаки олов'яних руд. Уперше висловив припущення про наявність олова на Уралі й у Сибіру. М. (разом з М. В. Ломоносовим) вважають основоположником динамічного напрямку в мінералогії.

МОЙСЕЙ — за біблійною легендою, пророк, який у давні часи (ймовірно, в 13 ст. до н. е.) очолював ізраїльські племена і визволив їх з т. з. єгипетського полону. Здійснивши ряд чудес, М. нібито вивів євр. народ з Єгипту й після 40 років блукань по Синайській пустелі й тяжких випробувань привів до землі обітваної — Палестини. За легендою, М. реформував віру, одержав від бога скрижалі (кам'яні дошки) з «10 заповідями», є автором П'ятикнижжя — перших п'яти книг Старого завіту. Істор. дослідженнями доведено міфічність особи М. Образ М. як борця за свободу народу використано в світовій літературі, зокрема в укр. (поема І. Франка «Мойсей» та ін.), в образотворчому мистецтві (напр., «Мойсей» Мікеланджело).

МОЙСЄВ Ігор Олександрович [н. 8 (21). I 1906, Київ] — рос. рад. артист балету та балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1953), Герой

Соціалістичної Праці (1976). В 1924 закінчив Моск. хореографічне уч-ще. В 1924—39 — соліст балету Великого театру СРСР, тут поставив кілька балетів. Один з основоположників рад. сценічного нар. танцю. В 1937 створив Ансамбль народного танцю СРСР, відтоді — його худож. керівник. Постановки: танцювальні програми — «Танці народів СРСР» (1937—38), «Танці слов'янських народів» (1945), «Мир і дружба» (1953); жанрові хореографічні сцени — «Картинки минулого», рос. сюїта «Пори року», укр. сюїта «Веснянки»; композиції — «Партизани», «Призовники», «Старовинна міська кадрили», «Арагонська хота», «Дорога до танцю», «Половецькі танки» та ін. М. — автор теор. досліджень з питань хореографії й нар. танцю. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1947, 1952. Ленінська премія, 1967.

А. О. Берелова.
МОКВИН — колишня (до 1962) назва смт Першотравневого Ровен. обл. УРСР.

МОКІЄВСЬКА Людмила Георгіївна (1896, Чернівці — 9. III 1919) — учасниця громадянської війни на Україні. Н. в сім'ї революціонерів-народників. В 1913—17 навчалася в Психоневрологічному ін-ті в Петербурзі, брала участь у революц. русі. В листопаді 1917 відряджена Петроградським Військ.-революц. к-том на Україну. Учасниця встановлення Рад. влади в Катеринославі. З лютого 1918 — комісар, потім — командир бронепоезда, що брав участь у боях проти австро-нім. окупантів на Україні, у придушенні контрреволюц. заколоту в Ярославлі, обороні Царини (тепер н. Волгоград). Загинула в бою проти денікінців поблизу ст. Дебальцеве.

МОКІЙ Олена Михайлівна (н. 7. III 1940, с. Зубраче Леського пов., тепер Краківського воєводства ПНР) — новатор с.-г. виробн., Герой Соціалістичної Праці (1976). З 1958 — буряковод, а з 1961 — ланкова Бучацького радгоспу-технікуму Бучацького р-ну Тернопільської обл. Ланка, яку очолює М., вирощує високі сталі врожаї (в середньому щорічно збирає за останні 5 років понад 600 ц цукр. буряків з кожного із 60 га плантації). Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликання. Нагороджена 2 орденами Леніна, медалями.

М. С. Федик.
МОКОШ, Макош — у східнослов'ян. міфології поганське жіно-

Л. Мозер. Відпочинок святих. Фрагмент вітара св. Магдалени в церкві в Тіфенбронні. 1431.

Мойра й гігант. Деталь великого фриза Пергамського вітара Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

О. О. Мойсєєнко. Червоні прийшли. 1961. Державний Російський музей у Ленінграді.

МОКРА ВОЛНОВАХА

че божество плодючості й води, покровителька породілі, жіночої праці й дівочої долі. Згадується в «Повісті временних літ» поряд з Перуном, Велесом та ін. поганськими богами. Іноді М. отождествлюють з Мареною. За князювання Володимира Святославича ідол М. стояв у Києві на горбі поблизу князівського терема.

МОКРА ВОЛНОВАХА — річка у Донец. обл. УРСР, права притока Кальміусу (бас. Азовського м.). Бере початок на пн.-сх. схилах Приазовської височини. Довжина 63 км, площа бас. 909 км². На М. В. споруджено два водосховища. Використовують для зрошування.

МОКРА КАЛІГІРКА — селище міського типу Катеринопільського р-ну Черкас. обл. УРСР, за 20 км від залізничної ст. Шпола. 2,5 тис. ж. (1980). У селищі — з-д прод. товарів, філіал Катеринопільського хлібокомбінату, мол. цех Тальнівського молочноконсервного комбінату, виробниче спеціалізоване відділення Катеринопільської райлісгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. Середня шк. муз. школи, лікарня. Будинки культури, бібліотека. Відомо з поч. 18 ст.

МОКРА МОСКОВКА — річка в Запоріж. обл. УРСР, ліва притока Дніпра, в якій впадає у межах м. Запоріжжя. Довж. 62 км, площа бас. 475 км². Живлення переважно снігове й ґрунтове. На М. М. споруджено 9 ставків; використовують для зрошування.

МОКРА СУРА — річка у Дніпроп. обл. УРСР, права притока Дніпра (впадає у Дніпровське водосховище). Довж. 138 км, площа бас. 2830 км². Бере початок на Придніпровській височині. Живлення переважно дощове і снігове. Влітку подекуди пересихає. На М. С. — водосховище, ставки. Використовують для зрошування, риборозведення. У бас. М. С., біля смт Криничок, виявлено сарматське курганне поховання (2 ст. до н. е.).

МОКРЕНЕЦЬ Григорій Федорович, молодший (1753, Чернігів — 1804, Рязань) — вітчизн. лікар. Після навчання в Черніг. колегіумі вступив до Моск. госпітальної мед. школи (1770). Учасник боротьби з чумою в Москві (1770—71). З 1773 — помічник лікаря у військ. частинах, потім навчався в Петерб. мед. школі і 1777 став лікарем. За наук. працю «Про переломи черепа» (1785) йому присвоєно звання штаб-лікаря. З 1787 — викладач хірургії Московської медико-хірургічної школи. З 1800 — інспектор (керівник) Рязан. губерніської лікарської управи.

М. К. Бородай.
МОКРЕНКО Анатолій Юрійович (н. 22.I 1933, с. Терни, тепер смт Недригайлівського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1974. В 1956 закінчив Київ. політех. ін-т, 1963 — Київ. консерваторію (в О. Гродзінського), 1963—68 — соліст її оперної студії. З 1968 — в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Микола, Остап («Наталка Полтавка»), «Тарас Бульба» Лисенка), Султан («Запорожець

за Дунаєм» Гулака-Артемівського), Щорс («Полководець» Лятошинського), Максим, Гаральд («Арсенал»), Ярослав Мудрий (Г. Майбороди), Перелесник («Лісова пісня» Киреяка), Олег («Євгеній Онегін» Чайковського), Грязной («Царева наречена» Римсько-Корсакова), Фігаро («Севільський цирюльник» Россіні), Ескамільо («Кармен» Бізе), ді Луна («Трубадур» Верді), Скарпія («Тоска» Пуччіні). Знявся у телефільмі «Люція ді Ламмермур» (1980). Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1967. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

МОКРЕЦЕВІ (Hemiptera, синонім Ceratopogonidae) — род. комах ряду двокриліх. Довж. тіла 1—4 мм. Крила у спокійному стані складені плоско над черевцем. Розв'язок личинки і лялечки відбувається у вологому ґрунті або у мулі. Зимують у фазі личинки, дорослі з'являються в квітні. Самки багатьох видів живляться кров'ю ссавців (у т. ч. й людини), плазунів та земноводних, самці всіх видів — солодкими соками рослин. Бл. 900 кровосисних видів, поширених у Пд. і Пн. півкулях від Лісостепу до тропіків включно; в СРСР — понад 130 видів, у т. ч. на Україні — понад 60. М. є переносниками збудників деяких хвороб людини (напр., у тропіках — філяріозу) й тварин (онхоцеркозу коней). Заходять захисту та боротьби: захисні сітки Павловського, застосування репелентів, осушувальна меліорація місцевості. Г. В. Бошко.

МОКРИЙ ЄЛАНЧИК, Мокрий Яланчик — річка в Донец. обл. УРСР і Ростов. обл. РРФСР, впадає в Тагарозьку затоку Азовського м. Довж. 105 км, площа бас. 1390 км². Живлення переважно снігове й ґрунтове. Використовують для зрошування і водопостачання.

МОКРИЦІ — підряд рівноногих ракоподібних. Те саме, що й *стопноги*.

МОКРИЦЬКИЙ Аполлон Миколайович (12.VIII 1810, м. Пирятин, тепер Полтав. обл. — 8 або 9.III 1870, Москва) — укр. і рос. живописець, акад. петерб. АМ (з 1849). Малювання навчався в Ніжинському ліцеї у К. Павлова. В 1830 виїхав до Петербурга, де став вільнослушачем АМ і пансіонером Т-ва заохочування художників; був учнем О. Венеціанова та К. Брюллова. З 1840 працював на Україні, пізніше поїхав до Італії. Твори: портрети — лікаря П. Пузино та його дружини Є. Пузино (обидва — 1835, ДРМ), письменника Є. Гребінки (1840, Ніжинський краєзнавчий музей), «Автопортрет» (1840, ДРМ), «Портрет невідомого», «Портрет невідомого» (1853, ДМУОМ); картини — «Італійка кидає квіти на карнавалі» (1845), «Італійський пейзаж» (1847, ДРМ). В 1851—70 М. — професор Моск. уч-ща живопису, скульптури та архітектури. М. був другом Т. Шевченка. Брав активну участь у викупі поета з кріпацтва.

Тв.: Дзвеник художника А. Н. Мокрицького. М., 1975.

МОКРІ ЯЛІ — річка в Донец. обл. УРСР, ліва притока Вовчої

(бас. Дніпра). Довж. 147 км, площа бас. 2660 км². Бере початок на Приазовській височині. Живлення переважно снігове. На М. Я. споруджено водосховище. Використовують для зрошування.

МОКРІЄВ Юрій Олексійович [н. 1 (14).IV 1901, м. Новомиргород, тепер Кіровоград. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1961. Літ. діяльність почав 1930 як драматург. Окремими виданнями вийшли п'єси М. «Реп'яхи» (1930), «Союз відважних» (1935), «Жита цвітуть» (1939), «Скрипка гуцула» (1940), «Журавлі летять» (1943), «Мати» (1945), «Зорі над копрами» (1949), «Королева польпанів» (1968), «Три тополи» (1972), зб. гуморесок «Веселий салют» (1945), «Карась у сметані» (1948), «Сто колочок в боки» (1961), трилогія «Плавні палають» (ч. 1—3, 1959—79), книга спогадів «Таке близьке...» (1974), та ін. За сценаріями М. поставлено фільми «Рейд» (1932), «Весела змова» (1957), «Должна синій скель» (1958).

Тв.: П'єси. К., 1959; А мимо пралітють поїзди. К., 1975; Рес. ер е к л. — Плавні палають. М., 1963.

В. Х. Косиш.
МОКРІЄВИЧ Самійло (пр. н. і см. невід.) — укр. поет кінця 17 ст. Вивав книгу «Виноград домовитом благим насажденный...» (1697), у якій силабічними віршами переказав зміст окремих сюжетів Старого і Нового завітів. У книзі зустрічаються й автобіографічні моменти.

МОКРОТІННЯ — патологічні виділення (продукт надмірної активності слизових залоз) із дихальних шляхів при кашлі. Те саме, що й *харкотиння*.

МОКРОУСОВ Борис Андрійович [14 (27).II 1909, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 27.III 1968, Москва] — російський радянський композитор, заслужений діяч мист. Чув. АРСР (з 1962). В 1936 закінчив Моск. консерваторію (клас композиції М. Мясковського). Твори: опера «Чапаєв» (пост. 1942; 2-а ред. «Чапай», 1961), оперета «Троянда вітрів» (пост. 1947), симф., камерно-інструм. твори, музика для театру й кіно («Веселія з приданим», 1953), пісні (в т. ч. «Завітний камінь», «Хороши весною в саду цветочки», «Пісня о родной земле», «Одинокая гармонь»). Держ. премія СРСР, 1948.

МОКРОУСОВ Олексій Васильович [справж. ім'я та по батькові — Хома Матвійович; 9 (21).VI 1887, с. Повніри, тепер Золотухинського р-ну Курської обл. — 28.X 1959, Сімферополь] — один з керівників партизанського руху в Криму в роки громадянської й Великої Вітчизняної воєн, полковник. Член КПРС з 1928. Учасник революції 1905—07 в Донбасі. В жовтні 1917 — член Севастопольської Ради військ. і робітн. депутатів. Учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді. В березні 1918 — нач. обласного штабу Червоної Армії в Криму, з серпня 1919 — командир бригади, учасник боїв проти денікінців. З липня 1920 — команд. Крим. повстанської армією в тилу врангелівців. У 1937 брав участь у над-революц.

А. Ю. Мокренко.

А. М. Мокрицький. Автопортрет. Фрагмент. 1840. Державний Російський музей у Ленінграді.

А. М. Мокрицький. Портрет невідомої. 1853. ДМУОМ у Києві. Портрет Є. П. Гребінки. 1840. Ніжинський педагогічний інститут імені М. В. Гоголя.

війні в Іспанії. В 1941—42 — один з керівників партизанського руху в Криму. В 1943—46 — командир гвард. стрілк. полку. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Лит.: П'ятов Г. І. Олексій Васильович Мокроузов. Сімферополь, 1971.
МОКРЯК Марко Ісаїлович (1884, м. Новоукраїнка, тепер Кіровоград. обл. — 26.X 1919, біля ст. Комаричі, тепер Брян. обл.) — герой громадянської війни. Н. в сім'ї селянина-наймита. Учасник 1-ї світової війни, унтер-офіцер. Як командир Червоної Армії уславився на фронтах громадян. війни, зокрема на Пд. фронті. Загинув у бою з денікінцями. Посмертно нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований у Москві на Красній площі біля Кремльської стіни. М. встановлено пам'ятник на його батьківщині.

МОКУЛЬСЬКИЙ Стефан Стефанович [26.VII (7.VIII) 1896, Тбілісі — 25.I 1960, Москва] — рос. рад. театрознавець і літературознавець, професор, доктор філологічних наук (з 1937). Член КІРС з 1940. В 1918 закінчив філол. ф-т Київ. ун-ту. В 1919 М. разом з Л. Собіновим, К. Марджанішвілі, Г. Крижницьким входив до складу Всеукр. театр. комітету (Київ). В 1923—42 в Ленінграді викладав в ун-ті й театр. ін-ті, 1943—60 у Москві працював у Держ. ін-ті театр. мистецтва (1943—48 — його директор, 1952—60 — зав. кафедрою), Інституті мист. АН СРСР, був гол. редактором «Театральної енциклопедії». Серед найважливіших праць М. — двотомна «Історія західноєвропейського театру», монографії про творчість Мольєра (1953), Буало, Корнеля (обидві — 1956). Укр. мовою вийшла праця М. «Вольєр і „Орлеанська діва“» (в кн. Вольєр «Орлеанська діва»). К.—Х., 1937).

МОКША — етнографічна група мордов.

МОЛ (франц. môle, італ. molo, від лат. moles — маса, напіс) — споруда у вигляді вузької стінки, що примикає до берега й захищає портову акваторію від хвиль; вид *огороджувальних споруд*. Розміщують залежно від форми берега й дна, напрямку вітрів і течій, сполучаючи в разі потреби з *хвильеломом*. Розрізняють М.: вертикального, укісного та комбінованого типів; гравітаційні (масивні) та пальові; залізобетонні, кам'яні й дерев'яні. На гол. частині М., що виступає у море, встановлюють портівий сигнальний вогонь або маяк. На деяких М. є причальні та перевантажувальні пристрої. Іл. с. 71.

МОЛАМ'ЯЙН, Моулмейн — місто на Пд. Бірми, адм. ц. обл. Тенасерім. Порт на березі зат. Моутама Андамського м., залізнична станція. 172 тис. ж. (1973). Суднорем. майстерні, невеликі підприємства текст., лісопильної, рисоочисної пром-сті. Кустарні промисли.

МОЛАСИ (франц. mollasses, від лат. mollis — м'який) — потужні товщі уламкових гірських порід, що утворилися в передгірних і міжгірних прогинах. Складаються гол. чин. з пісковиків, конгломера-

тів, алевролітів, глин, іноді з проверстками вапняків і мергелів. Утворення М. відбувається на заключній стадії розвитку *геосинкліналі*. На Україні М. відкладалися в міоцені (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*) у *Передкарпатському прогині* та в *Закарпатському прогині*. З М. пов'язані родовища вихопного вугілля, нафти й газу, кам. і калійної солей, гіпсу, мінеральних пісоків та ін. корисних копалин.

МОЛДАВІНІ (самоназва — молдовені) — нація, основне населення Молд. РСР. Живуть також в УРСР, РРФСР, Каз. РСР, Груз. РСР, за межами СРСР — в Румунії. Чисельність М. в СРСР — 2968 тис. чол. (1979, перепис), у т. ч. в Молд. РСР — 2526 тис., в УРСР — 294 тис. чол. Мова — молдавська (див. *Молдавська мова*). Віруючі М. — православні. В етногенезі М. виділяють два етапи: формування східнороманської етнічної спільності — волохів і формування молдавської народності. Волохи сформувалися на тер. Балканського п-ова і Карпат на основі фракійських племен *гетів і даків*, які зазнали романізації, а з 6 ст. були під впливом слов'ян. Молд. народність складалася в 14 ст. з волохів у сх. передгір'ях Карпат. В її формуванні значну роль відіграли сх. слов'яни. У той час утворилося і *Молдавське князівство*. На поч. 20 ст. в складі Росії М. сформувалися в бурж. націю. За роки Рад. влади молд. народ досяг великих успіхів у своєму політ., екон. і культур. розвитку. В ході соціалістичного будівництва М. сформувалися в соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. Значна частина М. працює в пром-сті. Осн. заняття М. — селян — землеробство, тваринництво, виноградарство. Впорядковано міста і села, старі житла замінюються сучасними, при будівництві яких використовують елементи і форми нац. архітектури. Нац. одяг витісняється сучасним міським одягом. Розвинулись нац. л-ра, мистецтво, пісенна й танцювальна творчість. Про історію, економіку і культуру М. див. *Молдавська РСР*.

Лит.: Народы Европейской части СССР, ч. 2. М., 1964; Мохов Н. А. Формирование молдавского народа и образование молдавского государства. Кишинёв, 1969; Молдаване. Очерки истории, этнографии, искусствоведения. Кишинёв, 1977.

В. С. Зеленчук.
МОЛДАВСЬКА МОВА — мова молдаван. Належить до *романських мов* індоєвроп. сім'ї. Розмовляють нею в СРСР понад 2,7 млн. чол. (1979, перепис). Внаслідок багатомовних тісних контактів молдаван із слов'янами в сучасній М. м. є багато слов'ян. елементів (передусім у лексиці та словотворі). Характерні фонетичні риси: наявність специфічних неабіалізованих «э» та «ы», висхідних і низхідних *дифтонгів*. За типологією М. м. флективна (з елементами аналітизму). Граматичних родів три: чоловічий, жіночий і обопільний, широко вживаються ар-

тикли (характерною є постпозиція означеного артикля), замість інфінітива часто вживається кон'юнктив. Літ. М. м. почала складатись у 16—17 ст., остаточно сформувалась у 19 ст. До 19 ст. для М. м. використовували письмо на основі кирилиці, сучас. алфавіт — на основі російського. Про л-ру М. м. див. *Молдавська РСР*, розділ Література.

Лит.: Восточнославяно-молдавские языковые взаимоотношения, т. 1—2. Кишинёв, 1961—67; Корлэтану Н. Г. Лимба молдовеняскэ литерарэ, контемпоранэ, в. 1—2. Кишинэу, 1969—70. Филологія советикэ молдовеняскэ. Кишинэу, 1974.

МОЛДАВСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, Молдавія (Молдова).

Загальні відомості. Молд. РСР утворена 12.X 1924 спочатку як авт. республіка у складі УРСР, 2.VIII 1940, після возз'єднання *Бессарабії* з СРСР, була перетворена на Молд. РСР. Розташована на крайньому Пд. Зх. Європ. частини СРСР. На Пн. Зх. та Пд. межує з УРСР, на Зх. проходить частина держ. кордону СРСР з Румунією. В республіці — 37 районів, 21 місто та 44 с-ща міськ. типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 80 — 81.

Державний лад. Молд. РСР — суверенна радянська соціалістична держава, що входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Молд. РСР прийнято 15.IV 1978 позачерговою 8-ю сесією Верховної Ради Молд. РСР 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган — однапалатна Верховна Рада Молд. РСР, що обирається населенням на 5 років. Верховній Раді Молд. РСР підзвітна обирає нею Президія Верховної Ради Молд. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює, в межах, передбачених Конституцією Молд. РСР, функції найвищого органу держ. влади республіки в період між сесіями Верховної Ради Молд. РСР. Верховна Рада Молд. РСР утворює Уряд Молд. РСР — Раду Міністрів Молд. РСР — найвищий виконавчий та розпорядчий орган держ. влади республіки, відповідальний перед нею і їй підзвітний. Місцевими органами державної влади в районах, містах, селищах і сільських населених пунктах Молд. РСР є відповідні Ради народних депутатів, що обираються населенням на 2,5 року. У виборах до всіх Рад народних депутатів Молд. РСР беруть участь громадяни СРСР, які досягли 18 років, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки — Верховний Суд Молд. РСР, який обирається Верховною Радою Молд. РСР строком на 5 років.

Природа. Поверхня республіки — погорбована рівнина, яку перетинають численні долини річок та балки. В центр. частині підноситься Центрально-молдавська височина, найбільш піднятий й розчленований ділянкою якої є *Кодри* (вис. до 429 м, г. Балаешти). Вдовж правого берега Дністра

Герб
Молдавської РСР.

МОЛДАВСЬКА РСР

Площа — 33,7 тис. км²

Населення — 3968 тис. чол. (на 1.I 1980)

Столиця — м. Кишинів

МОЛДАВСЬКА
РСР

простягається Придністровська височина (вис. до 347 м., г. Ведень). На Пн.— Молдавське плато з переважними висотами 240—320 м, на Зх. якого — розчленовані вапнякові пасма (товтри), та Пн.-Молдавська рівнина. На Пд.— Нижньодністровська та Пд.-Молдавська рівнини. В межах останньої виділяється Тігезька височина заввишки до 300 м.

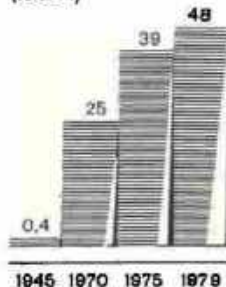
Серед корисних копалин найбільше промислове значення мають буд. матеріали (вапняки, гіпс, мергель, граніт, глини, трепел, піски тощо), є поклади нафти, газу та бурого вугілля, джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний, з відносно теплою зимою та тривалим жарким літом. Пересічна т-ра січня від -3 до -5° (абсолютний мінімум -36°), липня — від +19,5 до +22° (максимум +41°). Річна кількість опадів від 400 мм на Пд. Зх. до 560 мм на Пн., максимум їх влітку. Часто бувають грози з градом. У республіці створено службу протиградозахисту с.-г. угідь. Вегетаційний період до 200 днів. М. має розвинуту річкову сітку, проте більшість річок маловодні, влітку міліють. Гол. ріка — Дністер (довж. в межах М. 657 км) з притоками Реут, Бик, Ботна та ін. Друга за значенням ріка М. — Прут (довж. в межах М. 695 км) з притоками Чугур, Кам'янка, Ларга та ін. В долинах Дністра та Пруту — невеликі озера (Белеу, Ротунда, Рунтура та ін.). Створено 53 водосховища (Дубоссарське, Гідіцьке, Костештьське та ін.) та понад 1600 ставків, що використовуються для зрошування. У ґрунтовому покриві переважають родючі чорноземи, що поширені на 75% зем. угідь республіки. Бл. 10% тер. М. зайнято бурими та сірими лісовими ґрунтами, в заплавах річок — алювіально-лучні ґрунти. Природна рослинність М. багата (1900 видів), представлена в основному двома типами — лісовим і степовим. Ліси займають понад 8% площі М. (переважає дуб, є ясен, граб, клен, бук, липа та ін.). Проводяться значні роботи щодо відновлення й розведення лісів та поліпшення їхнього породного складу. Степова рослинність збереглася на окремих ділянках, переважно на крутих схилах. У зв'язку з розвитком ґрунтової та яружної ерозії на значних площах впроваджується противерсійна агротехніка. Фауна республіки нараховує бл. 13 тис. видів, найбільш характерні: козуля, дика свиня, вовк, борсук, ласка, горностай та ін.; понад 70 видів птахів: жайворонки, дрозди, сіра гуска, астриби, кулики та ін.; з гризунів — заєць, ховрах, миші тощо. Реакліматизовано благородного оленя, заведено лань, плямистого оленя, фазана, з риб пром. значення мають короп, товстолобик, білий амур. На тер. М.— заповідник Кобрин, ряд об'єктів (типів природи ландшафти, ділянки лісу, парки тощо) взято під держ. охорону.

В. Ю. Прока.
Населення. Осн. населення — молдавани (64%; 1979, перепис). В М. живуть також українці, росіяни, тагаузи, євреї, болгар, білору-

си та ін. Пересічна густота нас. — 117,7 чол. на 1 км² (на 1.1.1980). Міське населення становить 40% (1980). Найбільші міста: Кишинів, Тирасполь, Бельці, Бендери. **Історія.** На тер. М. поселення людей відомі з періоду раннього палеоліту. Неолітичні пам'ятки буго-дністровської культури свідчать про зародження тут землеробства й скотарства. Значного розвитку на тер. М. в серед. 4 — на поч. 2-го тис. до н. е. досягла трипільська культура. З 4 ст. до н. е. на тер. М. жили фракійські племена — *гети й даки*, які в 2—1 ст. до н. е. створили племенні союзи. В 2—3 ст. н. е. на тер. Дакії, завойованої римлянами, гетів і даків було романізовано. В 2—4 ст. в межах Дністра і Пруту жили племена *черняхівської культури*. В кін. 5—7 ст. тер. М. інтенсивно заселяли слов'ян. племена. В результаті контактів слов'ян з романізованим населенням у Карпато-Дунайських землях сформувалась етнічна спільність волохів, найближчих предків молдав. В 9 ст. в основному відбувся розпад патріархально-родового ладу, формувалися феод. відносини. Протягом 10—11 ст. частина тер. М. періодично входила до складу Давніорус. д-ви. В 12—14 ст. волохи заселили тер. Сх. Прикарпаття. Їхні контакти зі сх. слов'янами відіграли вирішальну роль у формуванні молд. народності. З серед. 13 ст. пд.-сх. частина тер. М. була під владою монголо-татар. На поч. 14 ст. пд.-сх. частина М. перебувала під владою угор. феодалів. У 1359 виникло самостійне Молдавське князівство, до якого в 2-й пол. 14 ст. входила вся територія розселення молд. народності на Сх. від Карпат до Дністра. В 16—18 ст. молдаване інтенсивно заселяли лівобережні райони Дністра. В 2-й пол. 15 ст. виник молд.-рос. військово-політ. союз, спрямований проти агресії польсь. феодалів. З серед. 15 ст. над М. нависла загроза османського завоювання. В 1487 Стефан Великий змушений був погодитися на сплату данини Туреччині. В 1-й пол. 16 ст. встановилося тур. іго. Широкого розмаху набула нац.-визвольна боротьба молд. народу проти тур. завоювання. Боротьбу молд. народу за незалежність підтримували рос. і укр. народи. В 16—17 ст. проти тур. загарбників у М. здійснювали численні походи *запорізькі козаки* під проводом Івана Підкови, Г. Лободи, С. Наливайка та ін. Молдаване брали участь у визвольній війні українського народу 1648—54. В 1656 М. вперше звернулася до Росії з проханням про прийняття в рос. підданство. Спробу добитися визволення з допомогою Росії зробив 1711 Д. Кантемір. М. було визволено від османського іго в результаті рос.-тур. воєн 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст. (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*), у яких молдаване брали активну участь на боці рос. армії. В ході їх рос. війська тричі (1739, 1770—74 і 1788—91) визволяли М. Але через суперництво європ. д-в М. за мирними договорами поверталася Туреччині. В 1775 Туреччина

віддала Австрії пн. частину Молд. князівства. *Кючук-Кайнарджійський мир 1774* привів до ослаблення тур. гніту в М. і встановлення тут протекторату Росії. За *Ясським мирним договором 1791* до Росії було приєднано частину лівобережжя молд. Придністров'я, за 2-м поділом Речі Посполитої — ін. її частину. За *Буларестським мирним договором 1812* сх. землі Молд. князівства (між Прутом і Дністром), що дістали назву Бессарабської обл. (з 1873 — губернія, див. *Бессарабія*), були приєднані до Росії. Адм. центром області стало м. Кишинів. Тер. Молд. князівства на Зх. від р. Пруту залишилась у складі Османської імперії, а 1859 об'єдналась з Валахією, створивши Румунську д-ву. Населення Бессарабії позбавилось османського гніту, припинилися руйнівні наскоки тур. і тат. орда. Почалося піднесення економіки. За 1812—1912 чисельність населення Бессарабії зросла з 240 тис. до 2,5 млн. чол. В 1868 в Бессарабії було проведено сел. реформу. Вона прискорила розвиток капіталістичних відносин у краї, як і в усій країні. М. розвивалася переважно як агр. район Рос. д-ви, торг. центрами стали міста Кишинів, Бельці та ін. В післяреформенний період проходило формування пролетаріату і багатонац. буржуазії. Сформувалася молд. бурж. нація. Революц. рух у М. розвивався як частина загальнорос. революц. руху. В Кишиневі дієли орг-ції *т-в декабристів* — «Союзу благоденств» і *Південного товариства декабристів*, розгорнули діяльність декабристи М. Ф. Орлов, В. Ф. Равевський, О. П. Юнинецький та ін., сюди не раз приїздив П. І. Пестель. У 1820—23 в місті відбував заслання О. С. Пушкін. У серед. 70-х рр. в М. виникли народницькі гуртки. Перші виступи робітників відбулися на поч. 70-х рр. В кін. 19 ст. в Кишиневі створено перші марксист. гуртки, що 1900 об'єдналися в Кишинівську с.-д. групу. З квітня 1901 до березня 1902 діяла Кишинівська іскрівська підпільна друкарня. В кін. 1902 в Кишиневі було створено к-т РСДРП, згодом к-ти виникли і в ін. містах. Трудящі М. брали активну участь у революції 1905—07 в Росії. Після перемоги Лютн. революції 1917 в М., як і в усій країні, встановилося *дволаддя*. Поряд з органами бурж. тимчасового уряду виникли Ради робітничих депутатів. Бурж. націоналісти створили свій контрреволюц. орган — «*Стамбул-Церія*» («*Раду країни*»). Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в центр. районах Росії активізувалась боротьба за владу Рад і в М. В грудні в Кишиневі було створено самостійну більшовицьку орг-цію. Спираючися на створений для боротьби проти контрреволюції Революц. штаб рад. військ Бессарабського району і Фронтвідділ Румунороду, що перетік до Кишинева з Одеси, Кишинівська та ін. Ради почали діяти як органи держ. влади. 1 (14).І. 1918 на тер. М. перемогла Рад. влада. Однак ще в грудні 1917 війська бурж.-поміщицької Руму-

ЗРОСТАННЯ
ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ
ПРОДУКЦІЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ
(1940=1)

нії при сприянні країн Антанти і з допомогою зрадницького «Сфатул-Черіу» вторглись до Бессарабії, почавши інтервенцію проти Країни Рад. До серед. березня вони зайняли всю Бессарабію. Встановився 22-річний окупаційний режим. В лівобережних районах М. 1918—19 господарювали австро-нім. окупанти, петлюрівці, війська Антанти, денікінці. В лютому 1920 тут було остаточно встановлено Рад. владу. 12.X 1924 було створено Молд. АРСР у складі УРСР. До серед. 30-х рр. у Молд. АРСР, як і в усій країні, було побудовано соціалізм. В окупованій бурж.-поміщицькою Румунією Бессарабії трудящі краю під керівництвом комуністів самовіддано боролися проти окупантів (див. *Хотинське повстання 1919, Татарбунарське повстання 1924*). Рад. уряд вів наполегливу боротьбу за визволення окупованої частини М. і постійно шукав шляхів мирного розв'язання питання про Бессарабію. Обмін нотами 26—28.VI 1940 між урядами Рад. Союзу і бурж.-поміщицької Румунії привів до мирного розв'язання питання про Бессарабію. Тут було відновлено органи Рад. влади. 2.VIII 1940 7-а сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про утворення Молд. РСР, куди ввійшли 6 повітів Бессарабії та 6 районів Молд. АРСР. У визволених районах відновилися соціалістичні перетворення — націоналізація землі, банків, транспорту, пром. підприємств, почалося створення колгоспів, МТС. Дальше здійснення цих заходів було перервано віроломним нападом фашист. Німеччини на СРСР. З перших днів Великої Вітчизн. війни М. стала ареною воен. дій. Окупація республіки нім.-рум. загарбниками тривала 3 роки. Протягом цього періоду трудящі М. не припиняли боротьби проти окупантів — діяли підпільно-патріотичні групи, партизанські загони. Визволення М. почалося навесні 1944, завершилось у серпні внаслідок здійснення *Яссько-Кишинівської операції 1944*. Сотні тисяч жителів республіки билися в рядах Рад. Армії, 85 тис. з них було нагороджено орденами й медалями, 16 удостоєно звання Героя Рад. Союзу. За короткий час трудящі М. ліквідували тяжкі наслідки війни. В правобережних районах М. було проведено соціалістичну індустріалізацію, колективізацію с. г., здійснено культур. революцію. Разом з усім рад. народом трудящі М. під керівництвом Комуністичної партії побудували розвинуте соціалістичне суспільство. Змінилася класова структура суспільства. Молд. народ консолидувався в соціалістичну націю. Нинішня Рад. М. — республіка з високорозвинутою пром-стю, великим механізованим с. г., передовою культурою. Республіку нагороджено орденами Леніна (1958), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

Д. М. Драгнев, В. І. Царанов.

Комуністична партія Молдавії. В 1924 з утворенням у складі УРСР Молд. АРСР було створено Молд. обл. парт. орг-цію КП(б)У. Після визволення 1940 Правобережної

Молдавії (Бессарабії) і утворення Молд. РСР ЦК ВКП(б) 14.VIII 1940 перетворив Молд. обл. парт. орг-цію на Комуністичну партію (більшовиків) Молдавії — КП(б) Молдавії. З жовтня 1952 має сучасну назву. На 1.1 1981 налічувала 163 902 члени і кандидати у члени партії. Черговий, XV з'їзд відбувся 22—24.I 1981. Перший секретар ЦК Компартії Молдавії — С. К. Гроссу (з 1980).

ЛКСМ Молдавії у січні 1925 оформлено як обл. комсомольську орг-цію Молд. АРСР, у березні 1941 — як ЛКСМ Молдавії. На 1.1 1980 в її лавах було 564 012 комсомольців.

Профспілки Молдавії на 1.1 1980 налічували 1 936 925 чол.

Народне господарство. М. — індустрія-агр. республіка. Нар. г-во М. є складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Виділяється розвинутою харч. пром-стю та швидкими темпами зростання машинобудування й металообробки. Серед галузей с. г. розвинуті виноградарство, садівництво, овочівництво, тютюництво та ін. В 1979 у валовому сусп. продукті М. на пром-сть припадало 57,3%, с. г. — 24,1%, буд-во — 9,1%, транспорт і зв'язок — 2,4%. Капіталовкладення в нар. г-во М. 1979 становили 1471 млн. крб. (1940 — 9 млн. крб., 1965 — 587 млн. крб.). Продуктивність праці 1979 зросла проти 1965 в пром-сті в 1,57 раза, в с. г. — в 1,7, в будівництві — в 1,4 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1971—79 в 1,6 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання за 1971—79 зросли на 90%, роздрібний товарооборот — на 80%. За цей час введено в дію 13,3 млн. м² заг. (корисної) житл. площі. **Промисловість.** Обсяг валової пром. продукції М. 1979 збільшився порівняно з 1940 в 48 раз. За вартістю валової продукції 1-е місце посідають галузі харчової, 2-е — важкої і 3-є — легкої пром-сті. Електроенергетика республіки представлена Молд. ДРЕС, Дубоссарською ГЕС, Кишинівською і Бельською ТЕЦ та ін. На харч. пром-сть припадає 50% вартості валової пром. продукції республіки. Загальносоюзне значення мають виноробна (Кишинів, Калараш, Тирасполь, Бельці, Комрат та ін.), плодоовочеконсервна (Тирасполь, Красне, Кантемір, Кишинів, Кагул, Унгени та ін.), цукр. (Біруінца, Глодяни, Фрунзе, Дрокія, Калінінськ, Ленінський), олійництва (Бельський олійно-жировий комбінат — один з найбільших в країні, Атакський і Бендерський олійно-екстракційні з-ди), тютюнова (Кишинів, Дубоссари, Оргеев, Шолданешти, Флорешти та ін.), ефіроолійництва (олії з троянд, лаванди, шавлії і м'яти) галузі пром-сті. Розвинуті також м'ясна (Кишинів, Бельці, Бендери, Чадир-Лунга), кондитерсько-макаронна, маслосироборна, борошномельно-круп'яна та ін. галузі харч. пром-сті. Машинобудування й металообробка спеціалізуються на випуску машин, апаратів і приладів, виготовлення яких не потребує великої кількості мета-

лу (малогабаритні садово-виноградникові трактори, с.-г. машини, електродвигуни, холодильники, трансформатори, деревообробні верстати, лічильні машини і т. д. — Кишинів, Тирасполь, Бельці, Бендери, Рибниця, Єдинці та ін.). Успішно розвивається хім. (штучна шкіра та гумотех. вироби, лаки, фарби — Кишинів, Тирасполь), мікробіологічна (Бельці, Унгени), буд. матеріалів (Рибниця, Бельці, Кишинів, Бендери, Кагул, Тирасполь — виробн. цементу, шиферу, гіпсу, залізобетонних виробів), лісова і деревообр. (Кишинів, Бельці, Тирасполь, Бендери, Оргеев та ін.), склоробна (Кишинів, Тирасполь, Флорешти) пром-сть. Серед галузей легкої пром-сті розвинуті бавовняна (Тирасполь, Бендери), трикотажна (Рибниця, Кишинів), шовкова (Бендери), взуттєва (Кишинів, Бендери), хутрова (Бельці), швейна (Кишинів, Тирасполь, Сороки) і килимарство (Кишинів, Унгени, Комрат).

Сільське господарство. М. — великий виробник плодів, винограду, овочів, тютюну, а також кукурудзи (зерна). Заг. обсяг с.-г. продукції М. 1979 зріс проти 1913 в 6,1 раза. В кін. 1979 в республіці було 417 колгоспів і 336 радгоспів. С.-г. угіддя 1979 становили понад 76% заг. зем. площі, з них орні землі — 69,2%. У най-

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посівна площа	1940	1979
Вся посівна площа	2057,1	1847
Зернові культури	1672,2	889
в т. ч. озима		
пшениця	447,0	409
кукурудза на зерно	841,6	307
Технічні культури	261,4	374
в т. ч. цукрові буряки (фабричні)	4,4	109
тютюн	4,9	67
Картопля	28,8	40
Овочі	10,8	69*
Кормові культури	75,6	462

* Без площі посіву й посадок овочів на насіння.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1970	1975	1979
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,02	7,6	13,7	14,2
Електричні машини великі	шт.	—	371	870	1682
Насоси відцентрові	тис. шт.	—	61,3	75,1	86,2
Трактори	» »	—	7,6	8,4	9,9
Пральні машини	» »	—	185,9	223,2	241,5
Холодильники	» »	—	162,7	204,7	280,4
Білизняний трикотаж	млн. шт.	—	24,0	44,7	47,8
Верхній трикотаж	» »	0,1	5,7	7,7	8,1
Взуття шкіряне	млн. пар	0,1	13,0	13,0	16,4
Цукор-пісок	тис. т	11,8	356,5	395,1	376,5
М'ясо	» »	5,6	106,2	161,5	162,3
Олія	» »	14,0	154,7	147,5	93,2
Консерви	млн. ум. банок	48,5	945,7	1273,2	1452,1
Вино виноградне	млн. дал	1,3	24,8	23,0	21,8

МОЛДАВСЬКА РСР

І. Д. Вісер. Балада про землю. Права частина триптиха. 1970. Дерев'яний художній музей Молдавської РСР. Кишинів.

Л. І. Дубиновський. Молодість. Частина триптиха «Батьки і діти». Дерево. 1957. Дерев'яний художній музей Молдавської РСР. Кишинів.

посушливіших пд. районах зрошуються землі, площа яких 1979 становила 206,5 тис. га. Велике значення в рослинництві мають високотоварні галузі — виноградарство (розвинуте в центр. і пд. районах; вирощують столові й винні сорти) і плодівництво (в Придністров'ї, на Пн. і в центр. районах; в основному насіннячкові породи — яблуна, груша, айва, а також кісточкові — слива, абрикос, черешня, вишня). В 1979 площа плодono-відних насаджень у плодono-сному віді становила 114 тис. га (1940 — 61 тис. га), виноградарств — відповідно 185 і 105. Осн. зернові культури — озима пшениця і кукурудза, технічні — соняшник, цукр. буряки і тютюн.

Тютюн вирощують в основному в пн. і центр. районах. Серед ефіроолійних культур — казанська і кримська троянда, мускатна шавлія, м'ята, лаванда й герань. Овочівництво розвинуте на південних і поливних землях Придністров'я і Припугуття.

Тваринництво М. спеціалізоване на розведенні великої рогатої худоби і свиней. Майже в усіх районах республіки створено великі механізовані міжкол. тваринницькі комплекси. Поголів'я (тис., І.І. 1980): великої рогатої худоби — 1150 (у т. ч. корів — 429), свиней — 2079, овець і кіз — 1226. Розвинуте птицевництво. В 1979 було вироблено: м'яса (в забійній вазі) — 271 тис. т, молока — 1200 тис. т, яєць — 880 млн. шт., вовни — 2,6 тис. т. Парк с.-г. машин становив (тис. шт., 1979): тракторів (фіз. одиниць) — 50,0, зернозбиральних комбайнів — 3,8. У республіці широко здійснюється спеціалізація і концентрація с.-г. виробн. на основі міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції. На кін. 1979 в М. створено 221 міжгосп. підприємство і орг-ції, в т. ч. будівельних — 34, тваринницьких — 40.

Транспорт. У міжресп. перевезеннях 72% припадає на залізничний транспорт. Довжина з-ч-з-г. користування на кін. 1979 становила 1,11 тис. км. Гол. залізничні лінії: Роздільна — Тирасполь — Бендери — Кишинів — Унгени — Бельці — Окниця — Чернівці, Бельці — Рибниця — Слобідка, Бендери — Бессарабка — Рені. Осн. роль у внутрішньоресп. перевезеннях відіграє автомобільний транспорт. Довжина автошляхів (кін. 1979) — 10,4 тис. км, в т. ч. 8,9 тис. км з твердим покриттям. Гол. шосейні дороги: Одеса — Тирасполь — Бендери — Кишинів — Бельці — Липкани — Чернівці, Кишинів — Котовськ — Комрат — Болград та ін. Судноплавство по Дністру. Авіалінії сполучають міста й селища М., а також Кишинів з великими центрами СРСР. Газопровод Шебелинка — Дніпропетровськ — Одеса — Кишинів. У Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року в М. на одиннадцяту п'ятирічку передбачено: збільшити виробн. пром. продукції на 30—33%. Забезпечити дальший розвиток агропром. комплексу. Завершити буд-во з-ду кольоро-

вих телевізорів і Ресінського цем. з-ду. Збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г. на 20—22%. Забезпечити середньорічне виробн. зерна в кількості 3,6—3,8 млн. т, цукр. буряків — 4,1—4,2 млн. т, насіння соняшнику — 310—320 тис. т, плодів і ягід — 1,4—1,6 млн. т, овочів — 1,3—1,4 млн. т, винограду — 1,5—1,6 млн. т, м'яса (в забійній вазі) — не менш як 300—310 тис. т, молока — 1250—1350 тис. т. Ввести в експлуатацію 120 тис. га зрошуваних земель.

В. Ю. Прока. Охорона здоров'я. В 1979 в М. налічувалося 46,9 тис. лікарняних ліжок (118,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 12 тис. лікарів усіх спеціальностей (30,3 лікаря на 10 тис. ж.) та 36,3 тис. осіб серед. мед. персоналу. Жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій — 222. Мед. кадри готують Кишинівський мед. ін-т і 7 мед. уч-щ. Курорти М. — Кагул (клімато-бальнеологічний), Кодри (бальнеологічний).

Народна освіта, науки та культурно-освітні заклади. В 1914/15 навч. р. у М. (в сучас. межах) налічувалося 1314 загальноосв. шкіл, у т. ч. 26 гімназій і реальних уч-щ. У поч. школах навчалось лише 20% дітей шкільного віку. Серед. школи були недоступні для дітей трудящих, вищих навч. закладів не існувало. Неписьменність серед населення Бессарабії сягала 85%. Сучас. М. — республіка суцільної письменності. В 1979/80 навч. р. у М. функціонувало 1,8 тис. загальноосв. шкіл (742,8 тис. учнів), 50 серед. спец. навч. закладів (59,4 тис. учнів), 8 вищих навч. закладів (50,5 тис. студентів). Вузи: Кишинівський університет імені В. І. Леніна, політех., с.-г., мистецтва, пед. ін-ти — у Кишиневі, Тираспольський пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка, Бельцький пед. ін-т ім. А. Руссо. В 1979 профес.-тех. уч-ща М. підготували 27,5 тис. кваліфікованих робітників.

Провідний наук. центр республіки — Академія наук Молдавської РСР (19 н.-д. установ; 46 академіків і членів-кореспондентів, 962 наук. працівників, у т. ч. 74 доктори і 586 кандидатів наук); працюють Ін-т історії партії при ЦК Компартії Молдавії, Молд. н.-д. ін-т ґрунтознавства й агрохімії, Всесоюзний н.-д. ін-т біол. методів захисту рослин, Молд. н.-д. ін-т садівництва, виноградарства і виноробства, Всесоюзний н.-д. ін-т

неруйнуючих методів контролю, н.-д. ін-ти харчової пром-сті, електроприладобудування, наук.-тех. інформації і техніко-екон. досліджень та ін. Усього в М. налічується (1979) 8,3 тис. наук. працівників, зокрема 240 докторів і 3,4 тис. кандидатів наук. Серед позашкільних закладів — 69 палаців та будинків піонерів і школярів, 25 станцій юних техніків, 11 — юних натуралістів, 7 — екскурсійно-туристських станцій, дит. і юнацькі спорт. школи тощо. В республіці — 2 тис. масових б-к (фонд — 23,5 млн. одиниць зберігання), 1,8 тис. клубних закладів, 1,8 тис. кіноустановок з платним показом, 48 музеїв (історії Комуністичної партії Молдавії та його філіалів — Музей Кишинівської підпільної друкарні ленинської газ. «Іскра», істор.-красназничий, Держ. худож. музей Молд. РСР, меморіальний музей Г. І. Котовського та С. Лазо, Літ. музей, Будинок-музей О. С. Пушкіна, всі — у Кишиневі, історико-красназничий в Тирасполі, Кагул, Будинок-музей Г. І. Котовського в м. Котовську, картина галерея в Бендерах та ін.), 7 театрів, філармонія, у Кишиневі — зал органічної музики.

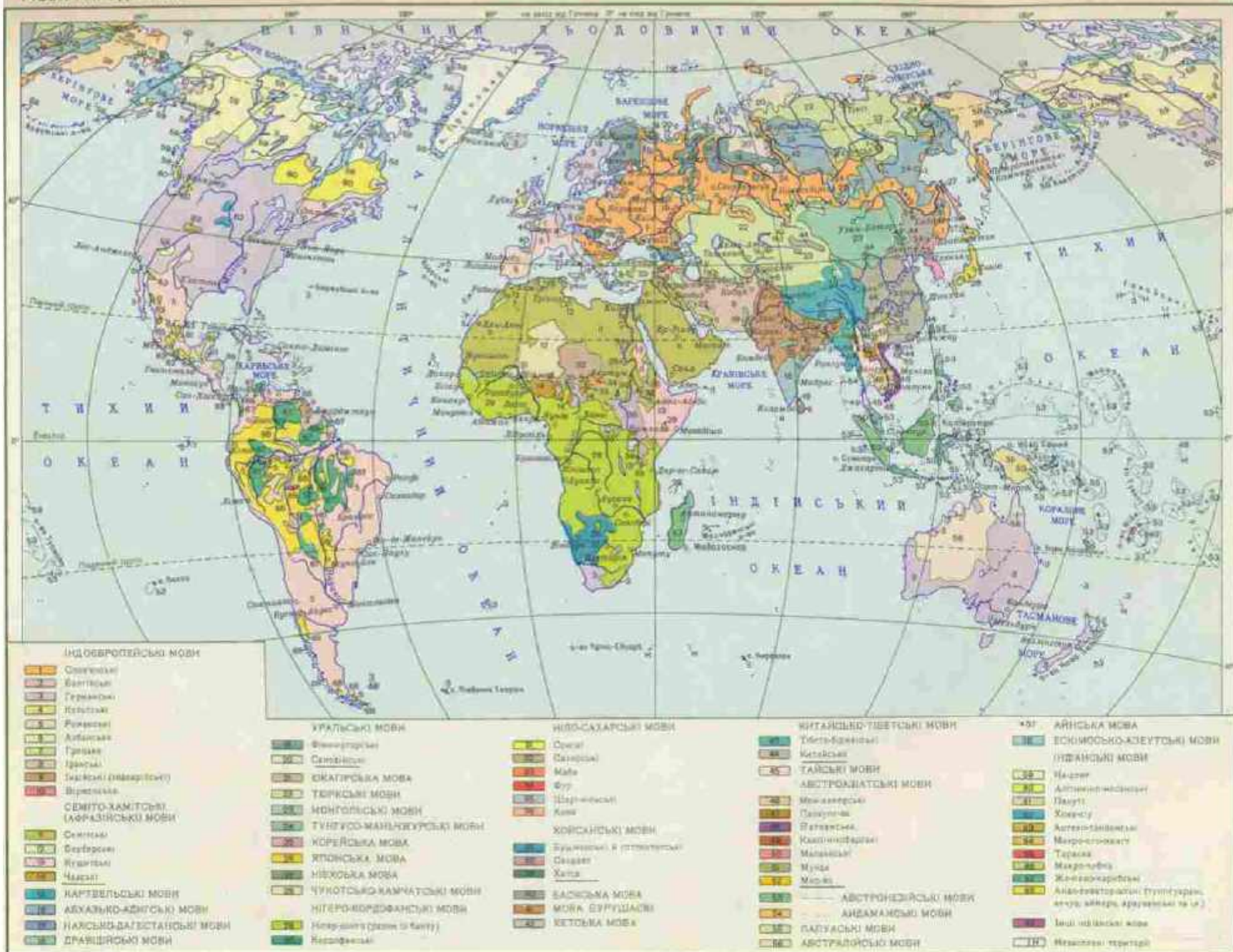
Преса, радіомовлення, телебачення. В М. працюють 7 вид-в: вид-во ЦК Компартії Молдавії, «Література артистиче» («Художня література»), «Луміна» («Світло»), «Карта Молдовеняскє» («Молдавська карта»), «Штіїца» («Наука»), «Тімпул» («Час»), Головна редакція Молд. Рад. Енциклопедії. В 1979 в республіці видано 143 назви книг і брошур тиражем 13,2 млн. прим., зокрема 538 назв молд. мовою тиражем 6,2 млн. прим.; 43 журнали та ін. періодичні видання різними тиражами 36,6 млн. прим.; 163 газети разовим тиражем 1943 тис. прим. Друковані органи ЦК Компартії Молдавії — газ. «Культура» («Культура», молд. мовою), журн. «Комуніст Молдовей» («Комуніст Молдавії», молд. і рос. мовами). Друковані органи ЦК Компартії Молдавії, Верховної Ради і Ради Міністрів Молд. РСР — газети «Молдова Сочіалісте» («Соціалістична Молдавія») і «Советська Молдавія». В Кишиневі містяться інформ. агентство Молд. РСР — АТЕМ. Перші радіопередачі почалися 1930 у Тирасполі. З 1958 в Кишиневі працює телецентр. Респ. радіомовлення і телебачення ведуть передачі молд. і рос. мовами по 3 радіо- і 2 телепрограмах.

Література. Письмена л-ри в М. виникли на основі багатой усної нар. творчості, яка бере початок з глибокої давнини. Перші пам'ятки писемності з'явилися в М. на межі 9—10 ст. церк.-слов'ян. (середньоболгарською) мовою, яка до 17 ст. була офіц. мовою церкви й д-ви, а також літ. мовою («Житіє святого Іоанна Нового», анонімні літописи 15—16 ст., літописи Макарія, Евфимія, Азарія в 16 ст. та ін.). Перша молд. книга — «Казання» митрополита Варлаама видана 1643. У 17 ст. з'явилися відомі молд. літописці Г. Уреке, М. Костін, Й. Некулче та ін., у творч. яких багато згадок і про істор. події на Україні. Вершина

Валовий збір основних сільсько-господарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1940	1979
Зернові культури	1810	2798
в т. ч. пшениця	343	1288
кукурудза на зерно	1130	1165
Цукрові буряки (фабричні)	119	2807
Тютюн	5	93
Картопля	147	335
Овочі	98	1227
Виноград	403	1377
Фрукти і ягоди	177	929

розвитку молд. культури 18 ст. — творчість Д. Каштеміра — вчено-го-енциклопедиста, письменника-гуманіста, політ. і держ. діяча. В кін. 18 ст. зародилася молд. лірична поезія (І. Контакіузіно, М. Міло та ін.). Серед молд. письменників 1-ї пол. 19 ст. виділяються А. Хиждеу, К. Конакі, К. Стаматі, Г. Асакі; в серед. 19 ст. — А. Дониц, К. Негруці, А. Руссо, В. Александри, Б. П. Хашдеу. В розвитку молд. л-ри 2-ї пол. 19 ст. значну роль відіграли І. Криане, М. Емінеску; в останній чверті 19 ст. — В. Кресеску, З. Арборе-Паллі та ін. На початку 20 ст. виступили поети О. Матеску, Т. Роман. Після утворення Молд. АРСР (1924) у складі УРСР вийшли твори перших молд. рад. письменників Д. Мілеа, Н. Маркова, Л. Корняну, І. Канин, Л. Барського, М. Андриеску, Н. Кабака та ін. В тяжких умовах буржуазно-поміщицького гніту (до 1940) прийшлося жити й працювати групі письменників Бессарабії — Є. Букова, А. Лупану, Б. Істру, Л. Деляну, Г. Менюку, Д. Ветроу, Г. Адаму, Вері Панфіл та ін. Утворення Молд. РСР (1940) відкрило широкі можливості для розвитку молд. л-ри. В роки Великої Вітчизн. війни молд. література присвятила свої твори боротьбі за перемогу над нім.-фашист. загарбниками (Є. Буков, Б. Істру, А. Лупан, Г. Менюк, Б. Крученюк, Л. Деляну та ін.). Післявоєнний період характеризується новим піднесенням молдавської літератури (твори прозаїків І. К. Чобану, Я. Котковського, А. Липіана, Анни Лупан, Й. Друце, Й. Канин, В. Бешляке; поетів Є. Букова, А. Лупана, Б. Істру, Г. Менюка, В. Рошки, Ф. Пономаря, П. Крученюка, П. Дарієнка, Й. Балцана, П. Задніпру, А. Бусуйока; драматургів Л. Корняну, Л. Деляну, Г. Маларчука, І. Подольну та ін.). Плідною є також творчість письменників О. Даміан, В. Васілаке, Р. Лунгу, Л. Даміана, Г. Вієру, П. Боцу, Е. Лотяну, О. Чиботару, В. Телеуке, Д. Матковського, С. С. Вангеля та ін. В галузі перекладу працюють І. Крецу, П. Стасієв, О. Козмеску, Ю. Баржанський та ін.; критики і літературознавці — В. Коробан, С. Чиботару, Й. Вартічан, К. Попович, Х. Корбу, М. Чимной та ін. Багатовікову історію мають молд.-укр. літ. зв'язки. В укр. думках та істор. піснях освідуються молдаване — побратими українців по боротьбі з тур. поневолювачами, польсь. шляхтою. Молд. теми й мотиви є в творах І. Котляревського, Т. Шевченка, С. Руданського, Ю. Федьковича, М. Кропивницького, особливо у творчості М. Коцюбинського, який жив у Молдавії. В 1873—83 в Кишиневі працював І. Нечуй-Левицький. У творах молд. літераторів також багато місця приділено Україні. А. Хиждеу був першим дослідником життя і творчості Г. Сковороди. П. Хашдеу в творі «Йон-воевода Лютій» (1865) писав про братерську допомогу українських козаків молд. народоді. Цій же темі присвятив багато сторінок Г. Асакі. Життям укр. на-

роду і його фольклором цікавився К. Стаматі-Чура, який на матеріалі укр. нар. пісень та переказів написав оповідання «Лісова квітенька». Творча співдружність молд. і укр. літераторів зміцніла в роки Рад. влади. До 1940 письменницька орг-ція Молд. АРСР входила до складу СП України. Братні почуття молдаван до укр. народу не раз висловлювали молд. письменники. Образи України, її народу зустрічаються в творах П. Крученюка, П. Дарієнка, А. Рошки, П. Задніпру та ін. Молд. мовою перекладено твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та укр. рад. письменників. У перекладі укр. мовою вийшли збірки творів молд. письменників «Молдавія» (1953), «Весняні колорити» (1973), «Молдавська радянська поезія» (1975), твори І. Криане, М. Емінеску, І. К. Чобану, Є. Букова, Й. Друце, Г. Менюка, С. Шляху, С. Вангеля, О. Маріната, П. Дарієнка.

Архітектура. На тер. М. розкопано рештки поселень трипільської культури, які належать до 3—поч. 2-го тис. до н. е., пам'ятки культури *фракійців* (з 9 ст. до н. е.), черняхівської культури (2—4 ст. н. е.), слов'ян. племен (з 6 ст. н. е.). З 10—11 ст. слов'ян. міста мали деревоземляні й кам'яно-земляні укріплення. З серед. 14 ст. інтенсивно розвивається молд. архітектура. Навколо міст зводилися оборонні мурі, фортеці з могутніми баштами й арковими в'їздами (фортеці в Сороках, 1543; у Бендерах, закладена 1538, арх. Сінан, перебудова у 16—20 ст.). В культовій архітектурі 14—18 ст. виникають місц. типи православного храму з елементами готичної та візантійської архітектури, з оригінальною системою перекриттів — 2 яруси арок, які підтримують барабан з куполом (церква Успіння в монастирі Капріанія, серед. 16 ст.; в монастирі Рудь, 1774). В кін. 18 ст. склався тип міськ. й сільсь. будинку — здебільшого 3-частинного, нерідко з виносним ганком. Тур. владарювання призвело до зруйнування багатьох архіт. пам'яток. Від 16—17 ст. збереглися печерні монастирі (в Сахарні, Жабці) й церкви (в с. Бутучени). Після приєднання Бессарабії до Росії (1812) зводяться споруди в стилі *класицизму* (кафедральний собор у Кишиневі, 1830—35, арх. А. Мельников; колона в пам'ять битви при Кагулі, 1845, арх. Ф. Боффо; монастир Циганешти, 1846; Грецька церква в Кишиневі, кін. 19 ст., арх. А. Бернардацці). Під час окупації Бессарабії Румунією будували гол. чин. особняки в стилі *модерн*. У Молд. АРСР активно проводилися реконструкції міст. У 40—50-х рр. зводили багатоповерхові пром. та житл. споруди, в архітектурі яких використано елементи класицизму й нар. буд-ва, кераміку, різьблення на камені та ін. З 60-х рр. просторові рішення стають більш живописними, в будовах широко застосовують лоджії, балкони. Серед громад. споруд: залізнич. вокзал (1948, арх. Л. Чуприн), будинок АН Молд. РСР (1951, арх. В. Меднек та О.

Веденкін), будинок Уряду Молд. РСР (1964) і палац «Октомбріє» (1974, обидва — арх. С. Фрідлін), будинок ЦК КП Молд. РСР (1976, арх. О. Черданцев), Будинок політосвіти (1975, арх. В. Вайсбейн, О. Киреев), Органний зал (1978, реконструкція арх. Ю. Леонченко), готель «Інтурист» (1978, арх. А. Горбунов та В. Шалашинов), усі — в Кишиневі, різновиди вокзал (1977, арх. Киреев) в Бендерах. Збудовано ряд меморіальних комплексів, присвячених героям Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1945 асн. Спілку архітекторів Молд. РСР в Кишиневі.

В. П. Меднек.

Образотворче мистецтво. На тер. М. знайдено твори мист. часів пізнього палеоліту («жезл» з рогу) й неоліту (орнаментована кераміка). Різноманітна кераміка трипільської культури — посудини з живописним декором, фігурки людей і тварин. До 2—1-го тис. до н. е. належать металеві прикраси і зброя, бронзові фігурки. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. великого розвитку досягло виробництво керамічного посуду, ювелірних прикрас з дорогоцінних металів. З поширенням давньорос. культури пов'язаний розквіт різьблення на камені й кістці. В 13—14 ст. на декор.-ужиткове мист. мала вплив Візантія та мусульм. Схід. У 15—16 ст. рукописи оздоблювали мініатюрами. В церкві Успіння в Каушанах збереглися розписи 18 ст., в т. ч. портрети титарів, з кін. 18 — поч. 19 ст. — ікони. У 19 ст. з'являється світське мистецтво, зокрема портретний живопис (художник І. Краус, серед. 19 ст.). В 1887 в Кишиневі було засн. Рисувальну школу. В кін. 19 — на поч. 20 ст. почали організовувати худож. виставки. В той час під впливом *передвижників* працювали В. Окушко, Є. Малешевська; розвивалися різні види образотворчого мист. (живописець А. Фойницький, графік Е. Мерера). На мист. окупованої Бессарабії (1918—40) позначилися модерністичні впливи, однак провідні майстри працювали в реалістичних традиціях (живописець М. Гамбурд, скульптор О. Пламідяла, графік Ш. Коган). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 художники створювали патріотичні полотна, скульптури, плакати тощо. В повоєнний час митці М. у своїх творах відображають соціалістичні перетворення республіки, її історичне минуле. Серед відомих молдавських митців: живописці В. Руссу-Чобану, М. Греку, І. Вієру, К. Китайка, Г. Сінчук; скульптори Л. Дубиновський, К. Кобизева; графіки І. Богдеско, Л. Григорієнко та ін. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мист.: різьблення на камені, кераміка, вишивання, килимарство тощо. У 1945 створено Спілку художників Молд. РСР. Між творчими спілками України й Молдавії існують традиц. зв'язки. Багато художників Молдавії закінчили спец. навч. заклади в Києві та Львові; між Кишиневом, Києвом та Одесою часто проводиться обмін худож. виставками.

М. Я. Лішницю.

Н. М. Сажина. Цирк. Шамот, 1968. Державний художній музей Молдавської РСР, Кишинів.

М. Гамбурд. Літнеп. 1947. Державний художній музей Молдавської РСР, Кишинів.

Килим. 30-і роки 20 ст. Артіль імені Г. І. Котковського.

І. Т. Богдеско. З ілюстрацій до балади В. Александри «Міоріца». 1966.

Музика. Молд. муз. культура сформувалася на основі самобутнього нац. фольклору. Будучи переважно одностопним (у районах, що межують з Україною, існує двоголосний спів), муз. фольклор Молдавії ладово різноманітний (в основному діатонічні лади). Пісні трудові, обрядові, ліричні, епічні, революційні та ін. Найпоширеніший жанр нар. музики — *дойна*. Нар. танці (*жок*, *молдовська*, *хора* та ін.) темпераментні, барвисті, ритмічно різноманітні. Поряд з носіями сел. фольклору, відомі профес. виконавці нар. музики — леутари. Муз. інструменти: струнні — *кобза*, *цимбали*; язичкові — *дримба* (*варган*); духові — *флуер* і *кавал* (мала й велика пастушачі сопілки), *чимпой* (*волиця*), *бучум* (*трембіта*) та ін. Здавна популярна скрипка. В 19 ст. з'явилися перші зразки композиторської творчості — діяльність Г. Музическу (Музиченко), К. Мікулі, Е. Кауделлі, Ч. Порумбеску. В Кишиневі було створено муз. т-во «Гармонія» (1880), відділення Рос. муз. т-ва (1889), відкрито приватні муз. школи, муз. уч-ще (1900). Справжнього розвитку молд. музика досягла в роки Рад. влади. Було створено широку мережу муз. навч. закладів, виконавські колективи, концертні й творчі орг-ції — хорова капела «Дойна» (1930), симф. оркестр (1935), філармонію і консерваторію (1940). Молд. композитори розвивають усі жанри муз. творчості. В післявоєнні роки було написано опери «Гроздіван» (1956) та «Аурелія» (1959) Д. Гершфельда, «Серце Домініка» (1960, 3-я ред. — «Героїчна балада», 1970) О. Стирчі, «Гіліра» Г. Няги (1974), «Революцією покликаний» (1970) та «Дракон» (1976) Е. Лазарева, опера-казка «Коза з трьома козенятами» (1967) та радіоопера «Голуби в косу лівійку» (1974) З. Ткач; балети: «Світанок» (1960) та «Перехрестя» (1977) В. Загорського, «Зламаний меч» (1960) та «Антоній і Клеопатра» (1965) Е. Лазарева, «Андріш» (1979) З. Ткач. Симфонії створили Л. Гуров, С. Лобель, В. Поляков, Г. Няга, П. Рівіліс, І. Маковей, Б. Дубоссарський; інструм. концерти — Шт. Няга, С. Лобель, В. Поляков, З. Ткач, Г. Няга, В. Біткія. Широко відома пісенна творчість і музика до кінофільмів Є. Доги. Серед виконавців: диригенти — нар. арт. СРСР Т. Гуртовий, Д. Гоя, А. Самоїле, А. Гершфельд; співаки — нар. артисти СРСР Т. Альошина, М. Бієшу, Л. Єрофеева, Т. Чебан; артисти балету —

нар. артисти Молд. РСР В. Пешнічна, С. Мокану, І. Фурикіа, П. Андрейченко, Т. Усач, М. Кафтанат та ін.; керівники оркестрів нар. музики — скрипалі нар. арт. СРСР С. Лункевич, засл. арт. Молд. РСР В. Негруца. В республіці працюють Молд. театр опери та балету (1957), філармонія, при ній — симф. оркестр, акад. хорова капела «Дойна», акад. ансамбль нар. танцю Молд. РСР «Жок» (1945), оркестр молд. нар. інструментів «Флуераш» (1946). При Комітеті по телебаченню і радіомовленню Молд. РСР працюють естрадно-симф. оркестр (1964), хор (1966), струнний квартет (1966), ансамбль нар. музики «Фольклор» (1968). Спільку композиторів Молд. РСР засн. 1940. В Молдавії працювали укр. рад. диригенти К. Пігров і О. Климов, балетмейстер Г. Клоков. Багатьом укр. рад. композиторам, зокрема Л. Ревуцькому, К. Данькевичу, В. Гомоляці, належать обробки молд. нар. пісень. У Молд. РСР гастролюють укр. рад. виконавські колективи, на Україні — молдавські, зокрема ансамбль нар. танцю Молд. РСР «Жок», акад. хорова капела «Дойна», оркестр молд. нар. інструментів «Флуераш»; виступала М. Бієшу. Ю. М. Ткач Театр. Елементи театр. мист. були вже в старовинних нар. обрядах (коляде — коляда, хейтуд — нар. новорічне привітання та ін.), іграх. Популярними були видовища — іроші (іроші), виступи силачів, акробатів (пеклівань, сотар), лядьководів (пешуар) та самобутній гайдуцький театр. У період феодалізму з театр. виставами виступали придворні та *мандріані трупі*. У 1816 під керівництвом письменника і просвітителя Г. Асакі було здійснено першу виставу молд. мовою. Важливу роль у становленні молдавск. театру відіграли драматурги В. Александри, К. Негруці, А. Руссо, М. Коелічану та ін. Після приєднання Бессарабії до Росії в Кишиневі виступали різні трупі рос., укр., франц. та ін. мовами. Розквіт нац. театр. мистецтва почався після встановлення в М. Рад. влади. На основі драм. гуртків 1927 в м. Балті було створено муз.-драм. трупу (згодом — драм. студія; з 1930 — в Тирасполі, з 1932 — в Одесі). Випускники цієї студії склали ядро Молд. драм. театру, організованого 1933 в Тирасполі (тепер Молд. академічний муз.-драм. театр ім. О. С. Пушкіна в Кишиневі). В М. працюють також Респ. рос. драм. театр ім. А. П. Чехова (засн. 1934 в Тирасполі, з 1940 — в Кишиневі), респ. театр «Лучафелу» (засн. 1960), театр лядьок «Лікуріч» (засн. 1945), обидва — в Кишиневі; Бельцький молд. муз.-драм. театр ім. В. Александри (засн. 1957), Тираспольський російський театр (засн. 1970). Театри ставлять п'єси молд. драматургів — А. Лупана, Л. Корняну, Е. Букова, укр. авторів — Т. Шевченка («Назар Стодоля»), І. Котляревського («Наталка Полтавка»), за твором О. Кобилянської («Дівчина шість шукала»), О. Корнійчука, О. Левади, М. Зарудного, твори класичної світової драматургії. Серед діячів театру — нар. артисти СРСР Д. Дарієнко, Н. Масальська, Е. Уреке, К. Штирбу; нар. артисти Молд. РСР М. Апостолов, П. Баракці, Т. Грузин, К. Казимірова, К. Константинов, А. Пляндина, Ю. Соколов, В. Герлак, В. Купча, І. Волонтір, В. Бурхард, В. Ізбешук, Е. Тодарашу, І. Шкура та ін. Кадри для театрів готує Ін-т мистецтв ім. Г. Музическу в Кишиневі. Л. М. Чемертан

Кіно. Перші кінознімання на тер. Молд. РСР проводили режисери Київської кінофабрики, з 1928 укр. кіножурнал «Кінонеділя» вміщував сюжети, присвячені Молдавії. З 1940 в Кишиневі працював постійний кінокореспондентський пункт, перетворений 1952 на кіностудію хронікальних фільмів (з 1957 — кіностудія «Молдова-фільм»). У розвитку молд. кіно брали активну участь кінодіячі братів республік: О. Уличка, Л. Проскурів, В. Дербенів, В. Лисенко та ін. В 1955 поставлено перший молд. худож. фільм — «Молдавські наспіви» (реж. А. Золотницький, укр. кінооператори П. Тодоровський та Р. Василевський). Серед фільмів, створених на кіностудії «Молдова-фільм»: «Отаман Кодр» (1958, оператор В. Дербенів), «Останній місяць осені» (1965, реж. В. Дербенів, призи міжнар. кінофестивалів), «Сергій Лазо» (1967, реж. А. Гордон), «Звинувачуються у вбивстві» (1969, реж. Б. Волчек), «Лаутари» (1971, реж. Е. Лотяну, призи міжнар. кінофестивалів), «Дмитро Кантемір» (1973, реж. В. Іовіце й В. Калашников), «Довгота дня» (1974), «Коли поряд чоловік» (1978; обидва — реж. В. Гажіу). Серед акторів молд. кіно: Д. Дарієнко, М. Волонтір, К. Тирцеу, С. Тома, М. Сагайдак, Г. Григоріу. Спілка кінематографістів Молд. РСР засн. 1962. Іл. див. на окремому арк., с. 432—433 В. Д. Антон

Лит.: Природа і хозяйство Молдавии, Кишинев, 1977; Лассе Г. Ф. Климат Молдавской ССР, Л., 1978; Почва Молдавии и их использование в условиях интенсивного земледелия, Кишинев, 1978; Геологическое строение и минеральные ресурсы Молдавской ССР, Кишинев, 1976; Прока В. Е. Географическое районирование и территориальная организация хозяйства Молдавской ССР, Кишинев, 1977; Украина и Молдавия, М., 1972; История Молдавской ССР, т. 1—2, Кишинев, 1965—68; Иванов Ю. Г. Революционное движение в Молдавии (с 1895 по февраль 1917 г.), Кишинев, 1980; Победа Советской власти в Молдавии, М., 1978; Мохов Н. А. Очерки истории формирования молдавского народа, Кишинев, 1978; История народного хозяйства Молдавской ССР 1939—1975 гг., Кишинев, 1978; Чоботару С. С. Формирование социалистического реализма в молдавской литературе, 1917—1941, М., 1974; Очерк истории молдавской советской литературы, М., 1963; Очерк молдавско-руско-украинских литературных связей, Кишинев, 1978; Молдавско-руско-украинские литературные связи второй половины XIX в., Кишинев, 1979; Савка П. Х. Молдавско-руско-украинские литературные связи. Указатель литературы, Кишинев, 1973; Этнография и искусство Молдавии, Кишинев, 1972; Молдаване. Очерки истории, этнографии, искусствоведения, Кишинев, 1977; Искусство Мол-

Молдавський народний танець хора у виконанні Державного академічного ансамблю народного танцю Молдавської РСР «Жок».

давської ССР. Л., 1972; Родний К. Д., Понатоюк І. І. Памятник молдавської архітектури XIV—XIX вв. Кишинев, 1960; Родний К. Д. Изобразительное искусство Молдавской ССР. М., 1971; Гольцов Д. Д., Липшиц М. Н., Тома Л. А. Художники Молдавии. К., 1979; Липшиц М. Я. Декоративно-прикладное искусство Молдавии. Кишинев, 1980; История музыки народов СССР, т. 1—3, М., 1970—74; Музыкальная культура Молдавской ССР. М., 1978; Прилепов Д. И. Молдавский театр. М., 1967; Голубева Э. С. Из истории балета в Молдавии. Кишинев, 1979; Антон В. Д. Актеры молдавского кино, в. 1—2. Кишинев, 1974—79; Молдавская ССР. Энциклопедический справочник. Кишинев, 1979.

МОЛДАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО, Молдавська земля, Волоська земля, Волощина — феод. держава на Пд. Сх. Європи, що виникла в серед. 14 ст. в долині р. Молдави як васал Угорщини.

В 1359 здобуло незалежність. Столиця — Баян, згодом Сучава, з 2-ї пол. 16 ст. — Ясси. У 2-й пол. 14 ст. розширило свої володіння, приєднавши пд. землі Галицько-Волинського князівства. З поч. 16 ст. потрапило в залежність від Туреччини, що тривала понад 300 років. Між М. к., Росією і Україною існували постійні екон. і політ. зв'язки. Ведучи визвольну боротьбу проти тур. панування, молд. народ часто виступав разом з запорізькими козаками (в анти-тур. війні 1574, де брали участь українські козаки під проводом І. Сіверського, в походах Івана Підкови 1577, С. Наливайка 1594, 1595). Спільним був і ряд анти-феод. виступів молд. і укр. селян (Мули повстання 1490—92, рухи гайдуків і опришків у Карпатах). Особливо активними були культурні взаємини. Староукр. мовою написано частину молд. грамот 14—16 ст., які є спільними пам'ятками укр. і молд. культур. За допомогою Києво-Могилянської колегії в Яссах відкрито Слов'яно-греколат. академію (1640), обладнано першу друкарню (1641). Дітям культури молд. і укр. народів був П. С. Могила. Взаємини між М. к. і Україною широко відображені у фольклорі та л-рах обох народів. Панування турків у М. к. ослабило внаслідок рос.-тур. воєн 18 — поч. 19 ст. За Кючук-Кайнарджійським миром 1774 Австрія захопила пн. частину тер. М. к. — Буковину (крім Хотинського пов.). За Бухарестським мирним договором 1812 до складу Росії ввійшла Бессарабія. Решта земель М. к. 1859 об'єдналася з Валахією в єдину державу (з 1861 — Румунія). Див. також Молдавська РСР, розділ Історія.

МОЛДАВСЬКІ ПОХОДИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1650 І 1652 — походи селянсько-козацького війська під проводом Б. Хмельницького проти союзницької шляхет. Польщі — феод. Молдавії. Відбувалися в період визвольної війни українського народу 1648—54. В серпні 1650 в похід виступило 70-тис. сел.-козацьке військо, в складі якого були загони крим. татар. Передові подки під командуванням Д. Некая оволоділи столицею Молдавії — Яссами. В кінці вересня 1650 було укладено

угоду, за якою Молдавія вступала в союз з Україною. Для зміцнення союзу молд. господар В. Лупу мав видати заміж свою дочку Руксанду за сина гетьмана — Т. Хмельницького. Внаслідок цього договору польс. уряд втрачав союзника, а Україна забезпечувала свій лівий фланг на випадок відновлення війни з Польщею. Але після невдачі, яка спіткала сел.-козац. військо в Берестецькій битві 1651, В. Лупу відмовився від своїх зобов'язань. У зв'язку з цим Б. Хмельницький організував весною 1652 2-й похід у Молдавію. Розгромивши польс.-шляхет. військо в Батозькій битві 1652, сел.-козац. військо вступило в Молдавію. В. Лупу змушений був прийняти умови Б. Хмельницького. Молд. походи сел.-козац. війська сприяли політ. і екон. зближенню України з Молдавією і мали великий вплив на розвиток нац.-визвольного руху молд. народу.

МОЛДОБАСАНОВ Калій (п. 28. IX 1929, с. Терек, тепер Ак-Талінського р-ну Нарин. обл. Кирг. РСР) — кирг. рад. акригент і композитор, нар. арт. СРСР (з 1979). В 1954 закінчив Моск. консерваторію. З 1954 — диригент (1965 — 72 — гол. диригент) Кирг. театру опери та балету, з 1979 — на пед. роботі в Кирг. ін-ті мистецтв; голова Правління Спілки композиторів Киргизії. За його участю поставлено опери «Манас» Власова, Молдобасанов Фере (1966), «Невідомий солдат» Молчанова (1967), «Отелло» Верді (1968), «Борис Годунов» Мусоргського (1972); балет «Асель» Власова (1967). Твори: балет «Куйручун» (1960, в співакт.), балет-ораторія «Материнське поле» (1974), кантати, оркестрові твори, камерно-інструм. ансамблі, романси, пісні. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1976.

МОЛДОВА — 1) Історична область на Пд. Сх. Європи між Дунаєм і Карпатами. Заселена ще з епохи палеоліту. В 7—6 ст. до н. е. тут жили фракійські (гето-даки) та скіфські племена. В 106—271 тер. М. входила до складу рим. провінції Дакія. З 3 ст. зазнавала навали готів, гунів та ін. племен. У 6 ст. тут осіли слов'яни, які взяли участь в етногенезі молд. народу. В 10—11 ст. М. частково входила до складу Київської Русі, а потім — Галицького і Галицько-Волинського князівств. У середині 14 ст. на цих землях утворилися феод. д-ва Молдавське князівство. 2) Те саме, що і Молдавія. Див. Молдавська РСР. 3) Історична область в СРР.

МОЛДОВЕНЬСЬКА (букв. — молдавська) — молд. нар. масовий парний танець. Муз. розмір 2/4. Темп швидкий. Осн. хореографічна фігура — замкнене коло (чергується з ін. фігурами — малеснькими колами тощо).

МОЛЕВІ, молі — група метеликів. Включають бл. 30 родів, з яких найбільшої шкоди завдають справжні молі (Tineidae), моли-мінери (Gracilaridae), вимчисто-крилі (Gelechiidae), горностави молі та ін. Передні крила (розмах 2—15 мм) однотонні, з крапчастим або поперечно-смугастим малю-

ком, задні — з бахромою з волосків. Гусениця (довж. 2—14 мм) зелена або жовта, живе у павутинних гніздах або чохликах, живиться їжею рослинного чи тваринного походження. 2000 видів, поширені всесвітньо; в СРСР — бл. 600, у т. ч. в УРСР — бл. 300, серед них козірна (Nemapogon granellus) і хлібна (Haploteia ditella) молі ушкоджують усі види зерна і продукти його переробки; шубна (Tinea pellionella), одяжна (Tineola biselliella), килимова (Trichophaga tapetella) ушкоджують вовняний одяг, хутра та ін.; стеблова міль (Ochsenheimeria taurella) — озимі злаки. Випокні М. відомі з палеогенових підкладів.

З. С. Гершензон.

МОЛЕКУЛА (новолат. molecula, зменшувальне від лат. moles — маса) — найменша частина даної речовини, яка зберігає всі її основні хімічні властивості і здатна самостійно існувати. М. складається з однакових (проста речовина) або різних (складна речовина, або хім. сполуки) атомів, з'єднаних між собою хімічними зв'язками (див. Валентність). Кількість атомів у М. може бути від двох (напр., М. водню, кисню, оксиду азоту та ін.) до сотень тисяч (макромолекулярні сполуки: поліетилен, каучук, целюлоза, білки). Через малі розміри М. не видно неозброєним оком і в оптичний мікроскоп. Напр., діаметр М. води дорівнює бл. 3 Å. Найбільші М. можна побачити в електронний мікроскоп (мал.). Існування М. підтверджується явищами дифузії і броунівського руху, великою стисливістю газів, дифракцією рентгенівських променів і електронів та ін. властивостями речовини. Склад М., просторове розташування атомів у ній і послідовність зв'язків між ними, а також характер взаємного впливу атомів наз. хімічною будовою. Теорію хім. будови органічних сполук створив (1861) О. М. Бутлеров, підтвердили Ф. А. Кекуле, В. В. Марковников та ін. Про будову М. роблять висновки на підставі хім. перетворень (хім. реакцій) даної речовини, за сукупністю її фіз. властивостей. Геом. форма М. однозначно визначається довжинами хім. зв'язків і кутами між ними (див. Конформаційний аналіз, Стереохімія). Напр., у М. води довжина кожного зв'язку О—Н дорівнює 0,9584 Å, валентний кут Н—О—Н становить 104°27'. Просторова будова М. може бути лінійною, плоскою і об'ємною. Напр., у М. ацетилену Н—С≡С—Н всі атоми лежать на одній прямій. У плоскій М. бензолу C₆H₆ атоми вуглецю розташовані у вершинах правильного шестикутника і кожний з них зв'язаний з атомом водню; всі валентні кути в цій М. дорівнюють 120°. М. метану CH₄ має форму тетраедра, в центрі якого є атом вуглецю, а в кожній з чотирьох вершин зв'язаний з ним атом водню; величина валентних кутів Н—С—Н = 109°28'. М. пентакарбоніду заліза Fe (CO)₅ має конфігурацію тригональної дитрипідної, в якій довжини зв'язків Fe—C дорівнюють 1,84 та 1,80 Å. Енергію утворення М. з атомів можна виз-

К. Молдобасанов.

Молевi:
1 — міль одяжна;
2 — міль стеблова;
3 — міль килимова.

Молекула.
Поверхня кристала під
електронним мікроско-
пом (світлі місця —
великі молекули у вуз-
лах кристалічної ґрат-
ки).

начити експериментально з термо-
хім. і спектральних даних. Міц-
ність хім. зв'язку (енергія його роз-
риву або утворення) становить
кілька сот кДж/моль. Атоми в М.
постійно здійснюють коливальні
рухи, а М. в цілому — поступаль-
ний і обертальний рухи. Тип теп-
лового руху М. залежить від агре-
гатного стану речовини. Утворен-
ня хім. зв'язків відбувається за
рахунок електр. сил взаємодії
електронів і ядер. Природу цих
сил розглядає *квантова хімія*.
Взаємодія М. з електромагнітним
випромінюванням досліджують ме-
тодами *молекулярної спектроско-
пії, лазерної спектроскопії, рент-
геноскопії* та ін. Походження
спектрів молекулярних (ультра-
фіолетових, видимих, інфрачер-
воних тощо) пов'язане з існуван-
ням дискретних енерг. станів (рів-
нів) М., між якими можливі пере-
ходи. Кожному переходу в спек-
трі відповідає певна смуга (лінія)
з частотою $\nu = E/h$, де E — енер-
гія переходу, h — стала Планка.
Хім. властивості М. виявляються
при хім. реакціях і визначаються її
складом та будовою, характером
середовища та ін. умовами, наяв-
ністю каталізатора тощо (див.
Міжмолекулярна взаємодія). З'я-
сування зв'язку між хім. і фіз.
властивостями М. і її хім. будовою
є одним з важливих завдань хімії.
Див. також *Молекулярна фізика*.
Лит.: Некрасов Б. В. Основы общей
химии, т. 1. М., 1969; Татевский В. М.
Строение молекул. М., 1977; Минкин
В. И., Симкин Б. Я., Минкин Р. М.
Теория строения молекул (электрон-
ные оболочки). М., 1979; Харгиттан
М., Харгиттан И. Геометрия молекул
координационных соединений в паро-
образной фазе. Пер. с англ. М., 1976.
В. В. Скопенко, М. Ю. Корнилов.

МОЛЕКУЛЯРНА БІОЛОГІЯ —
наука, що досліджує основні про-
цеси життєдіяльності на субклі-
тинному та молекулярному рів-
нях. М. б. вивчає механізми таких
біол. явищ, як *спадковість, мін-
ливість, ріст і розвиток, біосин-
тез білків, ферментативний ката-
ліз, перетворення енергії, мем-
бранний транспорт* та ін. прояви
життя, міру їх зумовленості струк-
турою, функціональною активні-
стю та взаємодією біологічно важ-
ливих молекул, в першу чергу
двох класів біополімерів — біл-
ків та нуклеїнових кислот. Об'єк-
тами М. б. є також субклітинні
органели (клітинні ядра, хромосо-
ми, рибосоми, мітохондрії, мем-
брани біологічні та ін.) та системи,
що перебувають на межі живої та
неживої природи — *віруси*, у т. ч.
бактеріофаги. В становленні М. б.
велика роль належить успіхам
*біохімії, біоорганічної хімії, біо-
фізики, генетики, молекулярної
фізики, хімії полімерів* та ін.
наук. Так, досягнення біохі-
мії нуклеїнових к-т дали змогу
розкрити молекулярні механізи-
ми ряду явищ генетики, у т. ч.
збереження та передавання *гене-
тичної інформації*. Однією з най-
важливіших складових частин М. б.
є *молекулярна генетика*. В споку
чергу, без ідей та методів генети-
ки важко уявити швидкий і такий
плідотворний розвиток чисто біо-
хім. досліджень в галузі М. б.
Вивчення М. б. з класичної

біохімії багато в чому зумовлене
її зв'язком з фізикою, а також спе-
цифікою нових методичних під-
ходів до досліджень. Після вста-
новлення тримірної структури
ряду білків (про четвертинну
структуру говорять у тому випад-
ку, коли молекули взаємодіють
одна з одною у вигляді т. з. суб-
одиниць) були сформульовані уяв-
лення про різні рівні просторової
організації *макромолекул*. Строго
детермінована просторова струк-
тура біополімерів є основою вико-
нання ними специфічних біол.
функцій. Принципи підходу до
вивчення сутності живого, що ґрун-
тується на уявленнях про різні
рівні просторової орг-ції макро-
молекул, є найхарактернішою рисою
М. б. Термін «молекулярна
біологія» запропонував англ. вче-
ний У. Астбрі. Датою виникнення
М. б. як сформованої науки
прийнято вважати 1953, коли Ф.
Крік та Дж. Уотсон у Кембріджі
(Великобританія) на основі даних
біохімії та *рентгеноструктурного
аналізу* запропонували модель три-
мірної структури *дезоксирибонук-
леїнової кислоти* (ДНК). Ця
модель, що дістала назву подвій-
ної спіралі Уотсона—Кріка, є
наочним прикладом того, як про-
сторова структура визначає біол.
функції макромолекули, зокрема
ДНК як матеріального носія *гене-
тичної інформації*. Дальші до-
сягнення М. б. сприяли пізнанню
корінних закономірностей живої
природи. Зокрема, слід відзначи-
ти розкриття молекулярної при-
роди *гена*, встановлення *генетич-
ного коду*, структури і біол. функ-
цій ДНК та всіх видів РНК (*ри-
бонуклеїнових кислот*), розкрит-
тя принципу матричного синтезу
та дослідження всіх етапів механі-
зму біосинтезу білків на рибосо-
мах, відкриття зворотної *тран-
скрипції*, ізолювання окремих
генів, хім. і ферментативний синтез
їх поза клітиною, перенесення
генів з одного організму в інший,
розкриття структури вірусів і
механізмів їх *реплікації*, визна-
чення функціональної ролі три-
мірної структури в дії *ферментів*,
виявлення явища «самозбирання»
біол. структур різної складності,
з'ясування ряду осн. принципів
регулювання біол. функцій і
процесів. Перед М. б. поряд з теор.
проблемами стоять важливі прак-
тичні завдання, у т. ч. з'ясування
молекулярних основ пухлинного
росту, пошуку шляхів подолан-
ня *спадкових хвороб*. Особливої
уваги заслуговує генна інженерія
(див. *Генетична інженерія*). По-
силеною розвитку М. б. і моле-
кулярної генетики в СРСР, вико-
ристанню їхніх досягнень в нар-
г-аї сприяла постановка ЦК КПРС
і Ради Міністрів СРСР, прийнята
1974, а постановою 1981 накреслила
перспективи подальшого розвитку
цих галузей. Провідними наук. ус-
тановами в галузі М. б. в СРСР є
ряд ін-тів системи АН СРСР (Ін-т
молекулярної біології, Ін-т біоор-
ганічної хімії, Ін-т білка, відділи М.
б. в Ін-т-х Сибірського відділення
АН СРСР), Ін-т молекулярної біо-
логії і генетики АН УРСР та ін.
В становленні та розвитку М. б. в
СРСР значну роль відіграли праці

таких вчених, як О. О. Баєв, А. М.
Білозерський, О. О. Браунштейн,
С. М. Гершензон, Д. Г. Кнор,
О. С. Спірін, В. О. Енгельгард.
Лит.: Молекулярные основы биосин-
теза белков. М., 1971; Бреслер С. Е.
Молекулярная биология. Л., 1973;
Инграм В. Биосинтез макромолекул.
Пер. с англ. М., 1966.

Г. В. Бельська.

МОЛЕКУЛЯРНА ГЕНЕТИКА —
розділ *генетики* і *молекулярної
біології*, що вивчає молекулярні
основи *спадковості* й *мінливості*
живих організмів і *вірусів*. М. г.
виділилась у самостійний напрям
в 40-х рр. 20 ст. у зв'язку з впро-
вадженням у біологію нових фіз.,
хім. і кібернетичних методів, що
дали змогу глибше й точніше,
ніж раніше, дослідити будову й
функції генетичного апарату віру-
сів і клітин. Одні з гол. досягнень
М. г. — з'ясування хім. природи
гена. В 1944 амер. вчений О. Т.
Евері (Ейвері) зі співробітниками
вперше показав, що спадкові озна-
ки одного *штаму* бактерій мо-
жуть бути передані іншому, *гене-
тично відмінному* штамму шляхом
введення в його клітини *дезокси-
рибонуклеїнової кислоти* (ДНК),
виділеної з першого штамму. З часом
таку трансформацію за допо-
могою ДНК було здійснено ін.
вченими у ін. бактерій і деяких
багатоклітинних організмів (квіт-
кових рослин, дрізофіла). Так, було
встановлено, що *гени* складаються
з ДНК, а у РНК-вісних вірусів —
з *рибонуклеїнової кислоти* (РНК).
З'ясування генетичної ролі нук-
леїнових к-т стало поштовхом до
всебічного вивчення їх. В 1953
амер. вчений Дж. Уотсон і
англ. — Ф. Крік розшифрували
структуру молекули ДНК. Пізні-
ше було показано, що принци-
пово так само побудовані й мо-
лекули РНК, тільки вони «здебіль-
шого складаються не з двох, а з
однієї подвійнонуклеотидної нитки.
Згодом було показано, що різні
гени відрізняються як числом пар
нуклеотидів (у РНК-вісних віру-
сів — окремих нуклеотидів), що
входять до них, так і суворо
визначеною для кожного *гена* по-
слідовністю нуклеотидів, у якій
закодована *генетична інформація*.
М. г. з'ясувала тонку структуру
генів. Визначено, що *ген* склада-
ється з десятиків і сотень ділянок —
сайтів, здатних незалежно муту-
вати (див. *Мутації*) і рекомбіну-
вати (див. *Рекомбінація*). Межею
подрібнюваності *гена* є одна пара
нуклеотидів (у РНК-вісних віру-
сів — один нуклеотид). Дані про
хім. природу і тонку будову
генів дали змогу розробити методи
їх виділення і штучного синтезу
поза організмом. Вперше невели-
кий *ген* був синтезований 1968
амер. вченим Г. Г. Корана; потім
у ряді ін. лабораторій, в т. ч.
в СРСР, за допомогою *ферментів*
було синтезовано більші гени. Та-
ким чином, М. г. з'ясувала в прин-
ципі, як записана і зберігається
в молекулах нуклеїнових к-т *гене-
тична інформація*. Визначення
структур молекул ДНК відкрило
можливості для дослідження моле-
кулярних механізмів її *біосинте-
зу — реплікації*, що лежить в ос-
нові передачі генетичної інформа-

ції від клітини до клітини і від покоління до покоління. Показано, що біосинтез ДНК має матричний характер [необхідна наявність готової молекули ДНК, на якій, як на шаблоні (матриці), синтезуються нові тотожні їй молекули ДНК] і що здійснюється він особливими білками, серед яких гол. роль відіграють т. з. ДНК-полімерази.

М. г. багато дала для розуміння того, як ген визначає ту чи ін. ознаку організму, тобто як відбувається реалізація генетичної інформації. Було з'ясовано, яким чином гени зумовлюють хім. структуру білків, специфічних для даного організму. Зіставлення хім. структури ДНК та білків привело до концепції *генетичного коду*. Його принципові основи було розшифровано 1962 Ф. Кріком зі співробітниками. Виявилось, що кожна трійка нуклеотидів у ланцюгу ДНК (триплет, *кодон*) визначає, яка саме *амінокислота* займе дане місце в молекулі ДНК, що синтезується. Наступні праці дали змогу з'ясувати нуклеотидний склад усіх триплетів, що кодують амінокислоти. Ці праці відіграли визначну роль у з'ясуванні молекулярного механізму біосинтезу білків. В результаті встановлено, що передача генетичної інформації відбувається за схемою ДНК → РНК → білок (див. *Транскрипція* в генетиці, *Трансляція* в генетиці). Проте, як було відкрито 1970 амер. вченими Г. Теміном і Д. Балтімором, при репродукції деяких пухлинотвірних вірусів тварин генетична інформація передається від РНК вірусу до ДНК — т. з. зворотна транскрипція. Пізніше її було виявлено і в деяких здорових клітинах.

М. г. багато в чому сприяла розкриттю генетичного регулювання біосинтезу білків. Установлено, що можливість і інтенсивність біосинтезу кожного білка визначаються особливими регуляторними білками, які здатні пригнічувати або активувати його біосинтез. Регуляторні білки є продуктами не того гена, що кодує даний білок, а ін. генів.

М. г. поглибила розуміння мутаційного процесу. Було показано, що мутації являють собою або заміни окремих нуклеотидів, або їх вставки чи випадіння в молекулі ДНК і виникають як внаслідок випадкових помилок при реплікації ДНК, так і в результаті ушкоджуючого нуклеїнові к-ти діяння різних фіз. і хім. агентів — *мутагенів*; але не всі ушкодження ДНК, спричинювані мутагенами, реалізуються у вигляді мутацій — значна частина їх виправляється (явище *репарації*) особливими ферментами.

Методами М. г. з'ясовано осн. механізми *кросинговеру*. Показано, що кросинговер — це складний ферментативний процес, при якому відбуваються розриви молекул ДНК і возз'єднання ділянок, що утворилися, в новому порядку. М. г. своїми відкриттями зробила великий вплив на багато біол. наук. Вона стала основою, на якій виросла молекулярна біологія, сприяла розвитку біохімії,

біофізики, цитології, мікробіології, вірусології, біології розвитку, відкрила нові підходи до розуміння походження життя на Землі. Досягнення М. г. об'єднують у майбутньому важливі практичні перспективи для медицини, с. г. і пром. мікробіології. Деякі з цих перспектив уже реалізуються в роботах з *генетичної інженерії*.

Лит.: Пехов А. П. Введение в молекулярную генетику. М., 1973; Стент Г. Молекулярная генетика. Пер. с англ. М., 1974; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1978. С. М. Гершензон.

МОЛЕКУЛЯРНА МАСА — маса молекули, виражена в умовних атомних одиницях. Дорівнює сумі *атомних мас* усіх атомів, що входять у дану молекулу. За М. м. часто беруть середню масу молекули з урахуванням ізотопного складу всіх елементів, що утворюють хімічну сполуку. Для високомолекулярних (полімерів) М. м. — серед. маса молекули даного *гомологічного ряду* і досягає 5—100 тис. і більше а. о. м. Як одиницю вимірювання М. м. спочатку запропонували масу атома водню — найлегшого елемента, а потім — $^{1/16}$ частину маси атома кисню. Оскільки природний кисень являє собою суміш 99,975% ізотопу ^{16}O , 0,037% — ^{17}O і 0,204% — ^{18}O , було введено дві шкали — фізичну, в якій за одиницю взято $^{1/16}$ маси ізотопу ^{16}O , і хімічну — $^{1/16}$ середньої маси атома природного кисню. У новій (єдиній) шкалі за одиницю взято $^{1/12}$ маси атома ізотопу ^{12}C , тому вона наз. *вуглецевою*. Поняття М. м. застосовують до речовин, які перебувають у газоподібному стані або в розчині; для твердих речовин — тільки тоді, коли вони мають мол. кристалічну структуру. М. м. — одна з найбільш фундаментальних характеристик речовини. Вона входить до складу багатьох рівнянь і співвідношень, які виражають зв'язок між різними фіз.-хім. величинами. М. м. лежить в основі визначення молярних величин — молярної маси, об'єму, *концентрації*, *теплоємності*, *електропровідності*, теплоти реакції тощо; використовується у всіх *стехіометричних* розрахунках (див. *Стехіометрія*). Найпоширеніші методи вимірювання М. м.: за густиною і тиском газу; *криоскопія* і *ебуліоскопія* — для розчинів нелетких речовин; осмометрія, світлорозсіювання, ультрацентрифугування, *віскозиметрія* — для високомолекулярних сполук.

М. В. Артеменко.

МОЛЕКУЛЯРНА ОПТИКА — розділ *оптики*, який вивчає закономірності поширення світла в речовині залежно від її молекулярної будови. Зокрема, з цієї точки зору М. о. розглядає явища поглинання, дисперсії, розсіювання, заломлення і відбивання світла в різних середовищах, *оптичну активність*, а також оптичні явища, пов'язані з дією на середовище зовн. електр. і магн. полів (див. *Електрооптичні явища*, *Магнітооптичні явища*), тощо. М. о. тісно пов'язана з *молекулярною спектроскопією*. Методи М. о. широко застосовують при визначенні структурних параметрів речовини

в різних агрегатних станах, а також при розв'язуванні аналітичних задач з технології виробництва високомолекулярних сполук та ін. матеріалів.

МОЛЕКУЛЯРНА СПЕКТРОСКОПІЯ — розділ *спектроскопії*, який вивчає *спектри молекулярні*, а також енергетичні стани молекул і молекулярних іонів. Відповідно до видів руху в молекулі (електронного, коливального та обертового) розрізняють електронну, коливальну та обертову М. с. Вивчення електронних спектрів дає можливість одержувати відомості про електронні оболонки молекул, визначати збуджені рівні та їхні характеристики, встановлювати природу *хімічних зв'язків*. Коливальні та обертові спектри дають змогу судити про просторове розташування атомів у молекулі, структуру її рівноважного стану, енергію дисоціації, а також обчислювати моменти інерції молекул, довжини хім. зв'язків тощо. Див. також *Лазерна спектроскопія*. Лит.: Ельяшевич М. А. Атомная и молекулярная спектроскопия. М., 1962. І. І. Конділенко.

МОЛЕКУЛЯРНА ФІЗИКА —

розділ *фізики*, який вивчає фіз. властивості речовин в різних агрегатних станах. Охоплює такі чотири групи питань: 1) будова речовини в газоподібному, рідкому і твердому (кристалічному та аморфному) станах, сили *міжмолекулярної взаємодії*, характер теплового руху частинок; 2) фіз. властивості речовини в стані *термодинамічної рівноваги* (стисливість, теплове розширення, теплоємність, поверхневий натяг і т. д.), залежність цих властивостей від т-ри і тиску, а також їх зв'язок з будовою речовини і силами міжмолекулярної взаємодії; 3) кінетичні властивості речовини (в'язкість, теплопровідність, дифузія і т. д.), їх залежність від зовн. умов, зв'язок з будовою речовини і силами міжмолекулярної взаємодії; 4) *фазові переходи* (випаровування, конденсація, плавлення, кристалізація і т. п.), вплив на них зовн. умов, мол. механізм цих процесів. При розгляді перелічених питань М. ф. спирається на *термодинаміку* і *статистичну фізику*. Основи М. ф. були закладені в працях П. С. Лапласа, Дж. К. Максвелла, Л. Больцмана, Дж. У. Гіббса, М. С. Молуховського, Я. Д. Ван дер Ваальса та ін. Велику роль у становленні й розвитку М. ф. відіграв *періодичний закон* Д. І. Менделєєва, який стверджує зв'язок між фіз. і хім. властивостями речовини, з одного боку, та зв'язок цих властивостей з мол. будовою речовини, з другого. В сучас. вигляді М. ф. сформувалася в 30-х рр. 20 ст. Істотний внесок у її розвиток зробили вітчизн. вчені Я. І. Френкель, А. Ф. Йоффе, П. Л. Капіца, Л. Д. Ландау, М. М. Боголюбов, Л. Ф. Верещагін, І. К. Кікоїн, Б. В. Дерягін та ін. М. ф. тісно пов'язана з *хімією*, *біологією*, *теплотехнікою* та багатьма ін. науками. На стику М. ф. з цими науками виникли нові наук. напрями: *фізика полімерів*, *молекулярна біологія*, *молекулярна генетика*, *теплові фізика* тощо. В УРСР дослідження з

М. ф. проводяться в ін-тах фізико-технічному (Харків), фізико-технічному низьких т-р, технічної теплофізики АН УРСР, а також Київському, Харківському, Одеському, Львівському ун-тах. *Лит.*: Кикоин А. К., Кикоин И. К. Молекулярная физика. М., 1976; Постников В. С. Физика и химия твердого состояния. М., 1978; Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1979; Физика простых жидкостей, ч. 1—2. Пер. с англ. М., 1971—73; Адамсон А. Физическая химия поверхностей. Пер. с англ. М., 1979.

МОЛЕКУЛЯРНИЙ ГЕНЕРАТОР — квантовий генератор з робочою речовиною у вигляді пучка молекул, який пролітає крізь об'ємний резонатор (див. *Квантові генератори і підсилювачі*). В М. г. використовують пучки молекул, що мають електр. дипольний момент (див. *Диполь електричний*). Стан робочої речовини, при якому більше молекул перебуває на вищому енерг. рівні, ніж на нижчому, — т. з. інверсію населеності рівнів, одержують електростатичним сортуванням молекул вихідного пучка в неоднорідному полі (напр., у квадрупольному конденсаторі; див. *Квадруполь*). Електростатичне сортування ґрунтується на тому, що дипольні молекули в неоднорідному електр. полі відхиляються від прямолінійного шляху по-різному залежно від їхньої енергії. В резонатор М. г. попадають лише молекули, що перебувають на вищому енерг. рівні; генерація електромагн. проміння відбувається внаслідок стимульованих квантових переходів молекул у стан з нижчою енергією. М. г. на молекулах аміаку NH_3 , створені 1954 М. Г. Басовим і О. М. Прохоровим (СРСР) та незалежно від них Ч. Таунсом, Дж. Гордоном і Х. Пейгером (США), були першими квантовими генераторами. Завдяки високій стабільності частоти коливань М. г. застосовують як стандарти надвисоких частот. *Лит.*: Ораевский А. Н. Молекулярные генераторы. М., 1964.

МОЛЕКУЛЯРНОЇ БІОЛОГІЇ І ГЕНЕТИКИ ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві. Засн. 1973 на базі сектора АН УРСР тієї ж назви, організованого 1968. До складу ін-ту (1980) входять 15 наук. відділів і 4 лабораторії. Ін-т розробляє проблеми: «Дослідження структури й функції білків і нуклеїнових кислот», «Дослідження закономірностей спадковості й мінливості організмів, розробка методів керування процесами передачі та реалізації генетичної інформації». З ін-том пов'язана діяльність С. М. Гершензона, В. П. Зосимовича та ін. Ін-т видає журн. «Цитология и генетика».

МОЛЕНЬКИЙ Антон Матвійович (справж. прізвище — Найбок; 1843, м. Золочів, тепер Львів. обл. — 1874, Львів) — укр. актор і режисер. Сценічну діяльність почав 1864 в польс.-укр. трупі К. Лобойка в Галичині. В 1864—67 грав у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1869 — 71 очолював цей театр). У 1868 — 69

і 1872 — 73 керував власними мандрівними трупками. Ролі: Возний, Финтик («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» Котляревського), Скорик («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Гнат («Назар Стодоля» Шевченка), Війт («Підгір'я» Гушалеви-ча), Мандатор («Верховинці» Коженьовського). Вистави: «Ревізор», «Одруження» М. Гоголя.

Р. Я. Пилипчук.

МОЛЕСКІН (англ. moleskin, від mole — кріт і skin — шкіра) — густа міцна бавовняна тканина підсиленого сатинового *переплетення ниток*. Відзначається гладенькою глянуватою поверхнею лицьового боку, що її створюють переважно нитки *підткавання*. Піддаючи М. *ворсуванню*, одержують молескін-сухню. З М. шийють робочий, спортивний і спец. одяг, виготовляють верхню частину взуття тощо. Найгустіші сорти М. іноді наз. «чортовою шкірою».

МОЛЕШОТТ (Moleschott) Якоб (9.VIII 1822, Гертогенбос, Нідерланди — 20.V 1893, Рим) — нім. фізіолог і філософ, представник *вульгарного матеріалізму*. Розглядав мислення як фізіол. перетворення мозкової речовини, вважаючи, що свідомість людини залежить від якості харчування, зробиши з цього антинаук. висновок про неповноцінність мислення робітників через недостатнє харчування. Справив певний вплив на деяких італ. учених, зокрема на Ч. Ломброзо. Гол. твори: «Кругообіг життя» (1852), «Фізіологічні ескізи» (1863). Погляди М. різко критикували Л. Фейєрбах, К. Маркс і Ф. Енгельс.

МОЛІТВА — звертання до бога, до надприродних сил з проханням про дарування блага і відвернення зла. М. — невід'ємна частина всіх реліг. культів, обов'язковий атрибут обрядів, богослужінь, церк. свят. М. склалася на основі первісних магічних *замовлянь* і заклинань, пов'язаних з вірою в магічну силу слова, за допомогою якого нібито можна впливати на надприродні сили (див. також *Магія*). М. завжди використовувалась і використовується церковниками як засіб впливу на віруючих з метою поглиблення і закріплення реліг. уявлень.

МОЛІБДАТИ — солі молібдатної кислоти H_2MoO_4 . Відомі нормальні або середні М. і полімолібдати. Нормальні М. лужних металів та магнію добре розчинні у воді, інші — малорозчинні. Серед розчинних М. найбільше значення має Na_2MoO_4 , що його застосовують для виробн. лаків, фарб, як *мікродобриво*. При підкислюванні розчину нормальні М. переходять у полімолібдати. З них найважливішим є парамолібдат амонію $(\text{NH}_4)_2\text{Mo}_2\text{O}_7 \cdot x\text{H}_2\text{O}$, який використовують в аналітич. хімії і для одержання MoO_3 .

МОЛІБДЕН (Molybdaenum; від грец. μόλυβδος — свинець), Мо — хімічний елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 42, ат. м. 95,94. Природний М. — суміш 7 стабільних ізотопів з масовими числами 92, 94—98 і 100, серед яких найпоширеніший ^{98}Mo (23,75%). Від-

крив М. 1778 швед. хімік К. Шеєле. М. — рідкісний елемент, вміст його в земній корі $1,5 \cdot 10^{-4}\%$, трапляється переважно як мінерал *молібденіт*, а також у формі молібдатів (див. *Молібденові руди*). М. — тугоплавкий пластичний сріблястий метал; густ. $10\,200\text{ кг/м}^3$, $t_{\text{пл}}\,2620^\circ\text{C}$, $t_{\text{кип}}\,4627^\circ\text{C}$. На повітрі при звичайній т-рі М. стійкий. Окислюється при т-рі, вищій за 400°C , даючи оксид MoO_3 . М. взаємодіє з галогенами (з йодом при t бл. 1000°C), з сіркою. Реагує з вуглецем, вуглеводнями, моноксидом вуглецю при т-рі, вищій 1000°C , утворюючи дуже твердий карбід Mo_2C . На холоді слабо взаємодіє з соляною та сірчаною к-тами. Добре розчиняється в азотній к-ті та сумішах з нею. Одержують М. окисненням молібденіту і наступним відновленням MoO_3 воднем. Застосовують у виробн. легованих сталей, феромолібдену тощо (див. *Молібдену сплави*); М. — важливий конструкційний матеріал електровакуумної, ракетної, авіац. техніки, ядерної енергетики. Див. також *Молібдати*, *Молібденування*. М. в о р г а н і з м і рослин, тварин і людини наявний у дуже малих кількостях. Як *мікроелемент* бере участь переважно в *азотистому обміні*. Нестача М. у ґрунті спричиняє деякі хвороби рослин та їх загибель. Надмірна кількість М. в кормі тварин зумовлює хронічні молібденові *токсикози*. У людини надлишок М. може призвести до порушення *обміну речовин* та виникнення різних захворювань.

В. Л. Павлов
(М. — хімічний елемент)

МОЛІБДЕНІТ (від грец. μόλυβδος — свинець) — мінерал класу сульфідів. MoS_2 . *Сингонія* гексагональна. Густ. 4,7—5,0. Твердість 1—1,5. Колір голубувато-сірий. Блиск металевий. Найбільші родовища М. — в США і Мексиці. В СРСР є на Кавказі, у Сх. Сибіру, на Далекому Сході, в Забайкаллі, Серед. Азії, на Україні (*Український щит*, Донбас). Молібденіт одержують і штучно. М. — важливий мінерал *молібденових руд*.

МОЛІБДЕНОВІ ДОБРИВА — *мікродобрива*, які містять молібден у доступній для рослини формі. Як М. д. використовують молібдат амонію, або молібденовокислий амоній, молібденовокислий натрій, а також таке *комплексне добриво*, як молібденовий суперфосфат та ін. Застосовують М. д. для передпосівного наочучування або обдурювання насіння. М. д. підвищують врожай, поліпшують його якість — збільшують вміст білка і каротину. Ефективні М. д. гол. чин. на кислих ґрунтах.

МОЛІБДЕНОВІ РУДИ — мінеральні утворення з вмістом молібдену в кількостях, при яких молібден економічно доцільно вилучати за сучасного стану розвитку виробництва. Відомо багато мінералів з істотним вмістом молібдену. Осн. з них — *молібденіт* (містить 60% молібдену). Великі родовища М. р. — в США і Мексиці; в Рад. Союзі — в РРФСР, Вірменії, Казакхстані, Узбекистані.

МОЛІБДЕНУ СПЛАВИ — сплави на основі *молібдену*. Відзначаються *жароміцкістю*, високими *модулями пружності* і зсуву, відносно малим коеф. термічного розширення, значною *корозійною стійкістю* в рідких лужних металах, їхній парі та в повітрі. Добре піддаються обробці різанням, порівняно малорозчинні в мінеральних к-тах. Осн. вадами М. с. є низькі *пластичність* і *жаростійкість*. Жароміцність і пластичність сплавів підвищують введенням титану, цирконію, ніобію, вольфраму, ренію та ін. елементів. Додаючи рідкісноземельні елементи, очищають сплави від кисню. *Захисні покриття* дають змогу експлуатувати виробі з М. с. при т-рі 1200—2000° С в повітрі або ін. окислювальних середовищах. З М. с. виготовляють частини ракет та ін. літальних апаратів, деталі і вузли турбін тощо. В. М. Мінakov.

МОЛІБДЕНУВАННЯ — дифузійне насичення поверхні металевих виробів *молібденом* або нанесення на них покриттів з чистого молібдену. При дифузійному М. (див. *Дифузія*) вдаються звичайно до газоподібного способу (з використанням, напр., порошок молібдену або феромолібдену, до яких додано галогідні *промотори*) або способу рідкофазного (напр., *електролізом* розплавленого молібденокислого натрію). Нанесення покриттів (завтовшки звичайно 20—200 мкм) полягає год. чин. у напilenні розплавленого металу газовим струменем, в осадженні металу з газової фази (напр., відновленням воднем *галогенідів* молібдену) або у випаровуванні металу, нагрітого пучком прискорених електронів, з настилюю його конденсацією на поверхні. Молібденування поліпшує антикорозійні властивості виробів з сплавів титану, підвищують жаростійкість (після *длітування* і *силіціювання*) виробів із сплавів ніобію, танталу, вольфраму і ренію, збільшують міцність і стійкість у рідкому літій виробів з нержавіючої сталі. Крім того, молібденуванням створюють проміжний підшар, що дає змогу посилювати зчеплення з матеріалом основи карбідних, оксидних та ін. напilenних покриттів. До М. вдаються в електро- і радіотехніці, електроніці, ядерній техніці, ракетобудуванні тощо.

МОЛІНІЯ (Molinia) — рід рослини родини *злакових*. Трав'янисті багаторічники з довгими міцними мотузковидними кореннями, утворюють густі дернини. Стебла майже безлисті, прямостоячі з дуже вкороченими нижніми і видовженими верхніми міжвузлями. Листки лінійні, плоскі, жорсткі. Суцвіття — довга стиснена вузька волоть. Колоски ланцетні, 2—5-квіткові. Плід — зернівка. Понад 10 видів, поширених у помірних країнах Пн. півкулі. В СРСР — 4 види, в т. ч. в УРСР — два. Найпоширеніша М. голуба (M. caerulea), росте по всій Україні на болотах, вогких луках, у лісах. Кормова рослина (в молодому віці), має декоративні форми; з коренів виготовляють шитки.

А. П. Лебеда.

МОЛЛАМУРТ Аллаберди Ходжа-ніза-огли (1879, с-ще Серахсі, тепер Марійської обл. Туркм. РСР — 1930) — туркм. рад. поет. Один із зачинателів туркм. рад. поезії. В ранніх творах викривав феодалів і баїв. Після Великого Жовтня осівував рад. лад («Більшовик», «Славний Жовтень», «Свобода» та ін.), виступав проти пережитків минулого («Неписаний закон темного минулого»), на захист прав жінок. Один із перших у туркм. лірі спісав образ В. І. Леніна («Ленін», «Туркменстану ти дорогий» та ін.). Художник-самоук, М. ілюстрував сатиричний журнал «Токмак», в якому друкував свої вірші.

МОЛЛАНЕПЕС Кадирберди-огли (бл. 1810, поблизу Серахса, Іран — 1862) — туркм. поет. Писав любовну й громадян. лірику. Автор ліричної поеми «Я прийшов» і дастану «Зохре і Тахір», який можна вважати літ. обробкою нар. варіанту. М. був також музикантом, співцем-імпровізатором. Тел.: Рос. перекл. — Сказание о Зохре и Тахире. М., 1960; Лірика. Ашхабад, 1963.

МОЛНАР (Molnár) Ференц (12.I 1878, Будапешт — 2.IV 1952, Нью-Йорк) — угор. письменник. З 1940 жив у Нью-Йорку. Збірки оповідань «Голодне місто» (1901), «Розкрадачі вугілля» (1918), романи «Таємниці Арувиського лісу» (1917), «Андор» (1918) позначені співчуттям до знедоланих. Успіх М. принесли комедії, в яких висміювалися звичаї і мораль бурж. суспільства («Пан захисник», 1902; «Охоронець», 1910; «Вовк», 1912; «Гра в замку», 1926; «Олімпія», 1928), зображувалися мешканці міських нетрів («Ліліом», 1910; «Любов небесна і земна», 1922; «Скляні черевики», 1924). Твори М. перекладалися укр. мовою («Олімпія», «Ліліом» тощо), ставилися в театрах (Ужгород, Львів).

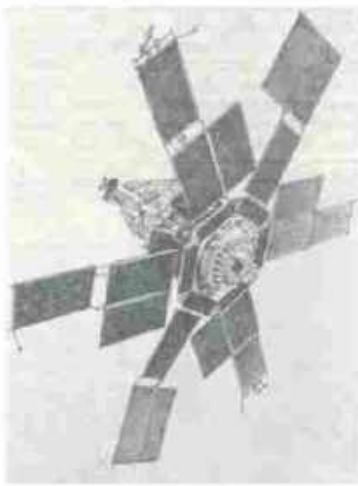
Тел.: Рос. перекл. — Комедии. М., 1967. Л. І. Барабан.
«МОЛНІЯ» — назва серії *радіоступничих супутників Землі* (ШСЗ), призначених для ретрансляції телевізійних програм, а також для далекого телефонного,

телеграфного і фототелеграфного радіозв'язку. Входять до складу системи далекого космічного радіозв'язку «Орбіта». Створено кілька типів ШСЗ «М.», усі вони виконані на основі однакових конструктивних принципів і мають бортові ретранслятори (з гостронаправленими антенами), системи енергоживлення (з хім. джерелами струму і сонячними батареями), системи орієнтації, стабілізації і терморегулювання, бортові командні комплекси, рушійні установки. Перший ШСЗ «М.-1» був виведений на орбіту 23.IV 1965. З 24.XI 1971 провадиться також запуски ШСЗ «М.-2» (мал.), а з 21.XI 1974 — і «М.-3». Супутники «М.-1», «М.-2» і «М.-3» виводять на витягнуті еліптичні орбіти з апогеєм, розташованим над Пн. півкулем. Параметри орбіт: вис. *перигея* 435—683 км, вис. апогея 37 970—40 900 км, нахил до площини екватора 62,4—65,6°, період обертання бл. 12 год. При русі по такій орбіті один ШСЗ «М.» забезпечує неперервний зв'язок на території СРСР та ін. країн Пн. півкулі протягом 6—8 год, а система з трьох-чотирьох супутників — цілодобово. Бортоні ретранслятори ШСЗ «М.-1» працюють у дециметровому діапазоні радіохвиль, а «М.-2» і «М.-3» — у сантиметровому. Відповідно до програми по дальшому вдосконаленню систем зв'язку з використанням ШСЗ 29.VII 1974 запущено експериментальний супутник «М.-1С», який виведено на майже геостационарну орбіту з параметрами: вис. 35 850 км, нахил 0° 4', період обертання 1 439 хв. На 1.I 1980 запущено 75 ШСЗ «М.», які забезпечують регулярний зв'язок і прийом телевізійних програм на території СРСР та ін. країн.

В. Д. Перов.

«МОЛОДА БЕЛЬГІЯ» («La Jeune Belgique») — літ. об'єднання 80—90-х рр. 19 ст. в Бельгії. В 1881—97 видавала журнал під тією ж назвою. До «М. Б.» входили: Е. Верхарн, М. Валлер, Ж. Роденбах, Ж. Екаут, К. Лемонь, М. Метерлінк (всього 14 чол.), які виступали за самотуність бельг. ліри. Заслуга об'єднання полягала в згуртуванні літ. сил Бельгії, в пробудженні інтересу до нац. ліри.

«МОЛОДА ГВАРДІЯ» — підпільна комсомольська організація, що діяла у вересні 1942 — січні 1943 в м. Краснодоні Ворошиловгр. обл. та навколишніх селищах під час нім.-фашист. окупації. «М. г.» була створена і вела боротьбу проти ворога під керівництвом Краснодон. парт. підпілля, яке очолював П. П. Лотиков. Після окупації в липні 1942 Краснодона в місті та с-щах Первомайське й Сімейкине з допомогою комуністів-підпільників почали створюватися антифашист. молодіжні групи. Вони розповсюджували листівки, збирали зброю. 30.IX на орг. зборах представників цих груп було створено підпільну орг-цію «М. г.». До її штабу авійши І. В. Туркенич (командир), О. В. Кошовий (комісар), У. М. Громова, І. О. Земнухов, В. І. Левашов, В. Й. Третьяков, С. Г.

Штучний супутник Землі «Молнія-2».

Тюленін, Л. Г. Шевцова. У грудні 1942 орг-ція налічувала 92 чол. (серед них 15 комуністів); 22 молодогвардійці вступили до комсомолу під час окупації. «М. г.» поділялася на окремі групи (п'ятірки), мала радіоприймачі, підпільну друкарню, зброю, вибухівку. Підпильники вели антигітлерівську пропаганду серед населення. «М. г.» випустила і розповсюдила 5 тис. листівок 30 назв; напередодні 25-ї річниці Великої

Меморіальний комплекс «Молода гвардія» в місті Краснодарі. Архітектори В. Г. Смирнов і Г. Г. Головченко, інженер О. С. Кошелева, 1970. На передньому плані — пам'ятник «Клятві». Скульптори В. І. Агібалов, В. І. Мухін і В. Х. Федченко, архітектор О. О. Сидоренко, 1954

Жовтн. соціалістич. революції молодогвардійці вивисили в місті 8 червоних прапорів. Підпильники здійснювали диверсії на підприємствах міста, зривали плани окупантів по ремонту шахтного устаткування і видобуванню вугілля, не раз виводили з ладу водо- і енергопостачання. Групи молодогвардійців здійснили ряд бойових операцій: знищили кілька ворожих автомашин зі зброєю та боєприпасами, визволили з табору 70 рад. військовополонених, спалили біржу праці. На поч. січня 1943 фашистам удалося натрапити на слід патріотів і винити масові арешти. Але й у фашист. катівнях герої продовжували боротьбу, мужньо витримали тортури на допитах. 15, 16 і 31.1 1943 фашисти розстріляли і скинули в шурф шахти № 5 71 чол.; 5 чол. розстріляли в Гримучому лісі поблизу м. Ровеньки (серед них О. В. Кошового), 4 чол. — в ін. районах. У. М. Громовий, І. О. Земнухов, О. В. Кошовому, С. Г. Тюленіну й Л. Г. Шевцові посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 3 учасників «М. г.» нагороджено орденом Червоного Прапора, 36 — орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, 6 — орденом Червоної Зірки, 66 — медаллю «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ступеня. У 1944 відкрито Краснодарський музей «Молода гвардія». Героїзм «М. г.» широко відображено в лірі й мистецтві. В центрі Краснодару споруджено пам'ятник «Клятві», такий самий пам'ятник відкрито і в Ленінграді. Молодогвардійцям присвячено роман О. О. Фадеева «Молода гвардія», фільм режисера С. А. Герасимова, оперу Ю. С. Мейтуса, багато творів образотворчого мистецтва. На честь героїв названо нове місто Ворошиловградської області (Молодоговардійськ), радгоспи, колгоспи, кораблі.

Лит.: Молодая гвардия. Документы и воспоминания о героической борьбе подпольщиков Краснодона в дни временной фашистской оккупации. (Июль 1942 — февраль 1943 г.). Донецк, 1973.

«МОЛОДА ГВАРДІЯ» — республіканський піонерський табір ЦК ЛКСМУ. Засн. 1924 в Лузанівці (Одеса). У 1924 Рос. т-во Червоного Хреста організувало на березі Чорного м. табір для голодуючих дітей Поволжя. У 1925 табір передано Одес. губкому комсомолу. В 1935 на базі двох піонертаборів було створено респ. дитячий санаторій «Український Артек», який 10.1 1956 став респ. піонерським табором «М. г.». З 1959 функціонує протягом цілого року. За зміну відпочиває 1500 піонерів з Рад. Союзу, а також зарубіж. країн. З 2.XI 1960 «М. г.» — республіканський піонерський табір ЦК ЛКСМУ. В таборі постійно діють восьмирічна школа, піонерські дружини «Сонячна» і «Зоряна», а літку ще й «Морська». Працюють різноманітні гуртки, проводяться спартакіади, військово-спортивні естафети, респ. збори тимурівців, юних прикордонників, юних друзів Рад. Армії, зміни юних техніків, натуралістів, респ. фінали змагань школярів «Старти надій» та ін. Тут є музей підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія» (з 1961). В таборі відбулися 6, 7 і 8-й (1972, 1974, 1976) респ. піонерські зльоти, зльот активістів трудових об'єднань старшокласників.

Лит.: Есть лагерь в Черного моря. М., 1979.

«МОЛОДА ЄВРОПА» — таємне міжнародне об'єднання революційно-демократичних організацій (1834—36), метою яких було встановлення респ. ладу в країнах Європи (див., зокрема, «Молода Італія», «Молода Польща»). Створена Дж. Мадзіні у Швейцарії.

«МОЛОДА ІРЛАНДІЯ» (англ. «Young Ireland») — угруповання ірл. бурж.-демократичної інтелігенції. Сформувалася всередині Асоціації рипілерів (від англ. repeal — розрив; засн. 1840), з 1842 згуртувалася навколо дублінського шотикневіка «Нейшн» («Нація») і виділилася в самостійну орг-цію. Ліберальне крило (Ч. Даффі та ін.) «М. І.» обмежувалося пропагандою національної культури, ліве крило (Т. Девіс, Дж. Мітчел, Дж. Ф. Лалор) виступало за створення незалежної Ірл. республіки, за задоволення вимог ірл. селян. У 1846 «М. І.» відо-

кремилася від рипілерів і в січні 1847 створила партію Ірл. конфедерація, що очолила ліве крило нац.-визвольного руху. В зв'язку з поразкою ірл. повстання 1848 і пов'язаними з цим репресіями «М. І.» припинила свою діяльність.

С. В. Толстов.
«МОЛОДА ІТАЛІЯ» («Giovine Italia») — таємна революц. організація італ. еміграції. Засн. в липні 1831 Дж. Мадзіні в Марселі. Входила до «Молодої Європи». Програма «Молодої Італії» передбачала революц. визволення Італії від австр. панування та створення незалежної єдиної Італійської республіки. Головну революц. силу вважала в народі, проте при цьому повністю ігнорувала інтереси селянства. Практична діяльність «М. І.» звелася до організації змов, які незмінно закінчувалися невдачею. В 1834 тимчасово припинила діяльність. Була відновлена Дж. Мадзіні навесні 1840. Напередодні революції 1848—49 в Італії «М. І.» була реорганізована на «Італ. нац. асоціацію», яка заявила про відмову від гасла республіки.

«МОЛОДА МУЗА» — літературне угруповання укр. письменників-декадентів. Виникла 1906 у Львові під впливом зх.-європ. модерністських течій, проіснувала до 1909. «Молодомузиці» (О. Луцький, П. Карманський, В. Пачовський, Б. Лепкий, С. Твердохліб, частково М. Ядків) проповідували аполітизм, бездіяльність, «чисте мистецтво», втечу від злободенності у світ емоцій, містичні настрої, культ підсвідомого. Група видавала журн. «Світ» (1906), випустила ряд збірок і альманахів. Реакційність теор. тверджень творчості декадентів викрив І. Франко у статтях «Маніфест „Молодої музи“» (1907) та «Привезено злізла з трьох гір на весілля» (1907), що спричинило розпад «М. м.». Частина «молодомузиців», переборюючи свої помилкові погляди й хитання, стала на шлях реалізму і згодом була прийнята до Спілки письменників України (М. Ядків, П. Карманський, В. Пачовський та ін.).

Ф. П. Погребенник.
«МОЛОДА НІМЕЧЧИНА» (Junges Deutschland) — літ. рух, що виник на поч. 30-х рр. 19 ст. Під цією назвою відома група прогресивних письменників (Л. Берне, Л. Вінбарг, К. Гуцков та ін.), які обстоювали активну громадську роль мистецтва, вважали, що лір. необхідні соціальна критика й актуальні теми. У виданнях «М. Н.» друкувався молодий Ф. Енгельс. На поч. 40-х рр. перестала існувати.

МОЛОДА ПАРТІЯ «НАРОДНОЇ ВОЛІ» — революц. організація народників поч. 80-х рр. 19 ст. Опозиція, що виникла 1882—83 в рядах «Народної волі», в січні 1884 сформувалася як самостійна орг-ція — М. п. «Н. в.». Її групи діяли в Петербурзі, Москві, Києві, Ростові-на-Дону, Тарту. Вона була пов'язана з народницькими групами Казані, Саратова, Харкова, Одеси, Луганська і деяких ін. міст. Члени орг-ції створили друкарні в Петербурзі, Києві, Тарту, видавали прокламації, го-

Республіканський піонерський табір «Молода гвардія». Корпус «Зоряна». Одеса, 1977.

гували друкований орган «Народна боротьба». «Молоді» вважали за необхідне зосереджувати увагу на пропаганді соціалізму серед робітників, хоч і не розуміли істор. ролі пролетаріату. Вони були, зокрема, пов'язані з *Благоєва групою*. В березні і листопаді 1884 багато членів М. п. «Н. в.» було заарештовано. В червні 1884 було досягнуто угоди про об'єднання М. п. «Н. в.» з «Народною волею». Частина членів орг-ції, яка не визнала об'єднання, злилася з групою Д. Благоєва, деякі продовжували працювати самостійно.

«МОЛОДА ПОЛЬЩА» (*Młoda Polska*) — революційна організація польсь. демократич. еміграції 1834—36. Засн. в Берні як федеративна частина «*Молодої Європи*». Програма М. П. передбачала відновлення Польщі як незалежної бурж.-демократичної республіки в межах 1772. У зверненні до укр. народу М. П. проголошувала рівні права укр. народу з польським. Ідеолог і керівник М. П. — *Й. Лелевель*.

«МОЛОДА ПОЛЬЩА» (*Młoda Polska*) — умовна назва періоду в розвитку польської літератури і пластичних мистецтв 1890—1918. Естетична програма представників М. П., сформульована в статтях А. Гурського, С. Пшибишевського, З. Пшемського, була суперечливою. З одного боку, вона відображала містичні й елітарні настрої частини творчої інтелігенції, з другого — індивідуалістичний протест проти капіталістичного ладу, бурж. культури. М. П. об'єднувала явища різного ідейно-естетичного спрямування — від декадентських до реалістичних. У рамках М. П. розглядають і творчість таких видатних письменників-реалістів, як С. Жеромський, В. Реймонт, В. Оркан, а також С. Виспянський, Я. Каспрович, К. Тетмайер та ін. М. П. об'єднувала художників, які виступили проти консервативних напрямів. Ці майстри шукали нові виражальні засоби. Деякі живописці працювали в традиціях *імпресіонізму* (Ю. Панкевич, Л. Вичулковський, Я. Станіславський), інші — *символізму* (Ф. Рушиць, Я. Мальчевський) та *модерну* (С. Виспянський, Ю. Меґоффер, В. Войткевич). Серед скульпторів М. П. — К. Ляшка, В. Шимановський, К. Дуніковський. Для архітектури часів М. П. характерне використання нар. мотивів (т. з. стиль Закопане, арх. С. Віткевич) і стилю модерн (арх. Т. Стриенський, Ф. Мончинський). Представники М. П. виступали за розвиток декоративно-ужиткового мистецтва. Композитори поч. 20 ст. М. Карлович, Г. Фітельберг, К. Шимановський, Л. Ружицький, А. Шелюто, які належали до М. П., ставили своїм завданням розвивати нац. муз. культуру, використовуючи муз. фольклор і кращі досягнення вітчизн. й зарубіжної класики.

«МОЛОДА УКРАЇНА» — назва укр. журналі, що виходила протягом 1900—26 у Львові і Києві. 1) Перший на Україні щомісячний молодіжний громадсько-політ. і

літ.-осв. журнал нац.-демократич. характеру. Виходив у Львові 1900—03 за ред. М. Залітача, А. Крушельницького, Я. Стефановича та ін. Переважно з вузько-нац. позицій виступав за політ. й соціальну свободу України, возз'єднання всіх укр. земель в одній незалежній демократичній державі, проти ополячування й понічужування західноукраїнських земель, за розвиток укр. шкіл. У журналі друкувалися твори Лесі Українки, Леся Мартовича, М. Яцьківа, С. Чарнецького, С. Яричевського, В. Шурата, В. Пачевського та ін.; переклади творів А. Чехова й М. Горького. М. У. переслідувалася царською цензурою. Вийшло 33 номери. 2) Громадсько-політ. журнал демократич. напрямку для укр. студентської молоді та учнів старших класів гімназій. Виходив 1905 у Львові. Робив спроби в популярній формі подавати теор. основи наук. соціалізму, радив читачам знайомитися з працями К. Маркса і Ф. Енгельса, виступав за соціальне й нац. визволення укр. народу, за відкриття укр. ун-ту, поширення укр. шкіл в Галичині. Вітав бурж.-демократич. революцію в Росії 1905—07. Вийшло 4 номери.

3) Журнал осв.-демократич. характеру для дітей молодшого і старшого віку. Виходив у Києві 1906, 1908—12 та 1914 як щомісячний літ. і загальноосв. додаток до журн. «*Рідний край*» за ред. Олени Пчілки. З 1914 виходив у Гадячі Полтав. губ. Журн. друкував твори Т. Шевченка, С. Руданського, Лесі Українки та ін., переклади з рос. і зарубіж. л-р. Вийшло 64 номери.

4) Щомісячний осв. журнал нац.-демократич. напрямку для студентської молоді. Виходив 1910 у Львові за ред. М. Вітошинського та В. Лотоцького. Журнал виступав за відкриття укр. ун-ту у Львові, висвітлював життя зх.-укр. шкіл. Вийшло 7 номерів.

5) Літературно-осв. журнал бурж.-націоналістич. спрямування для шкільної молоді. Виходив 1923—26 у Львові один-два рази на місяць з додатком для дошкільнят «Світ дитини». В. П. *Лета*.

«МОЛОДАЯ РОССИЯ» — прокламація, одне з найреволюційніших видань 60-х рр. 19 ст. в Росії. Написана П. Г. *Зайчневським* у тюрмі, надрукована в травні 1862 в таємній друкарні в Рязанській губернії. Поширювалася у Петербурзі, Москві та в провінції. В прокламації розвинуто ідеї рос. різновиду *бланкізму*. Закликала до повалення монархії шляхом революції, яку здійснить інтелігенція та армія. В прокламації висувався лозунг встановлення в Росії федеративної республіки, проголошувалося право націй на самовизначення. М. Р. веда полеміку з «*Колоколом*» і «*Великоруссом*», вважаючи їхню позицію ліберальною.

«МОЛОДЕ СЕЛО» — щотижнева газета селянської молоді, орган ЦК КСМ України. Видавалася в Харкові 1920—23 укр. мовою. Почало виходити 7.IV 1920 як окрема сторінка газ. «*Селянська*

біднота». З 8.VI 1921 друкувалося як окрема сторінка газ. «*Селянська правда*», з 7.XI 1922 — як додаток до неї. Останній номер М. с. вийшов 7.IV 1923.

МОЛОДЕЧНО — місто обласного підпорядкування Мінської обл. БРСР, райцентр. Розташоване на р. Уші (прит. Вілії). Залізнична ст. 74 тис. ж. (1980). 3-ди: металлоконструкцій, напівпровідникових вентилів, верстатобуд., металовиробів і залізобетонних виробів. Харч. пром-сть представлена м'ясним і виноконсервним комбінатами, кондитерською ф-кою, мол. з-дом; легка — швейними та взуттєвою ф-ками. Виробн. меблів, муз. інструментів, худож. виробів та підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. В місті — політехнікум, обліково-плановий технікум, муз. уч-ще. Краєзнавчий музей. Вперше згадується 1388, місто — з 1940.

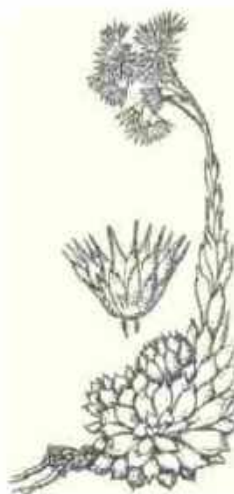
«МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК» — літ.-художній, суспільно-політ. і науково-популярний журнал для сільської молоді. Виходив щомісяця 1925—26 у Харкові як орган ЦК ЛКСМ України, 1926—33 — двічі на місяць у Києві як орган ЦК ЛКСМ України і Київ. окр. оружком ЛКСМ України. В 1933 вийшло 8 номерів. М. б. знайомив молодь з важливими подіями в країні й за рубежом, друкував переклади творів рос. і білорус. письменників, подавав допомогу письменникам-початківцям, вміщуючи статті й консультації з питань літ. творчості. В журналі була рубрика «*Поезія молодих*».

«МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК» — щомісячний літературно-художній і суспільно-політ. журнал. У 1927—37 виходив під назвою «*Молодняк*» і до № 6 1936 був органом ЦК ЛКСМУ, потім — ЦК ЛКСМУ і правління Спілки рад. письменників України. Видавався 1927—34 в Харкові, з 1935 — в Києві. З № 8 1937 журнал став виходити під назвою М. б. У ньому друкувалися твори укр. рад. письменників. Журнал публікував переклади творів рос. л-ри і л-р народів СРСР, а також творів іноз. письменників. У 1941 вийшло 5 номерів журналу. З поч. Великої Вітчизн. війни видання М. б. було припинено. З 1944 виходить під назвою «*Дніпро*».

«МОЛОДИЙ СПАРТАК» — підпільний журнал ЦК *Комуністичної Спілки Молоді Західної України*. Виходив нерегулярно з серпня 1931 до лютого 1934 у Львові (1933 — під назвою «*Спартак*»). У 1932—33 видавався укр. і польсь. мовами. Всього вийшло 7 номерів. М. с. закликав трудящу молодь до боротьби проти фашизму, викривав антинар. характер польсь. і укр. націоналістич. орг-цій. На сторінках журналу висвітлювалася революційна боротьба трудящих, у т. ч. робітн. молоді, за соціальне й нац. визволення.

МОЛОДИЙ ТЕАТР — товариство укр. акторів у Києві (1916—19). Заснований з молоді, що закінчила *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка*. Фундаторами театру були Л. Курбас, С. К. Бондарчук, С. Мануйлович,

Молоділо руське. Загальний вигляд рослини та плід.

П. Самійленко, М. Терещенко, Й. Шевченко, В. Васильєв та ін. Пізніше до «М. т.» вступили Г. Юра, О. Ватуля, В. Василько, П. Долина, Ф. Лопатинський, С. Семодор, В. Калин, Р. Нецади-менко, О. Юра-Юрський, художник А. Петрицький та ін. Перший природний виступ «М. т.» відбувся в березні 1917. Колектив показав символічну картину «Революційний рух» (серед дійових осіб — декабристи, розкутий Прометей). «М. т.» виступав проти натуралізму, побутовізму та етнографізму в театр. мистецтві, висунув гасло «революції в театрі». Одним з першочергових завдань «М. т.» ставив виховання укр. актора нового типу, озброєного художніми прийомами театр. систем різних епох і народів. З цією метою ставилися різні за стилем розв'язанням спектаклі. Серед вистав «М. т.» — реалістичні («У пущі» Лесі Українки), умовно-реалістичні («Нар Едіп» Софокла), романтичні («Йола» Жулавського), гротескові («Горе брехунові» Гріляндера), символічні (драм. етюди «Осін», «Танець життя», «При світлі ватри» Олеса, «Затоплений дзвін» Гауптмана), психологічні («Лікар Керженцев» Андреева, «Кандіда» Шоу). Театр реконструював старовинний укр. вертеп, здійснював вистави за іспіваними поезіями Т. Шевченка — «Іван Гус», «Великий длох», «І нею невинте...», «Не спалося, а ніч як море...», «У неділеньку та ранесеньку» та ін. При «М. т.» діяла драм. студія, в якій навчалися Л. Болонин, Г. Іванович, В. Маслюченко, Л. Предславич, П. Натко, О. Швачко, М. Скларова, Л. Литківський та ін. Студія брала участь у виставах «М. т.», поставили дитячу оперу «Коза-дереза» М. Лисенка. 15.III 1919 «М. т.» націоналізовано й перейменовано в Перший театр Київ. Ради робітн. депутатів, а в квітні того ж року приєднано до Першого театру Української Радянської Республіки імені Шевченка. В січні 1920 на базі акторських труп колишнього «М. т.» засновано Новий драматичний театр ім. І. Франка (тепер — Київський український драматичний театр імені І. Франка) і «Київ-драмте».

Лит.: Лесь Курбас. Спогади сучасників. К., 1969; Самійленко П. Незабутні дні горіння. К., 1970; Стеценко Л. На світанку. «Мистецтво», 1967, № 3.

МОЛОДИК — 1) Нар. назва молодого Місяця — новомісяччя (див. Фази Місяця). 2) Молодіжні, пахолки, хлоп'ята, джурри, новики — новоприйняті козаки Запорізької Січі в 16—17 ст. Виконували обов'язки зброєносців, слуг козак. старшини та заможної верхівки укр. козацтва, не мали права брати участі в козацьких радах. Після трірічного перебування на Січі М. записували в число товаришів — повноправних козаків. За часів Нової Січі М. називали козаків-наймитів, які працювали в їхніх замощених козаків — зимників, на різних промыслах, чумакували тощо. 3) Народна назва молоді неодруженої людини.

«МОЛОДИК» — укр. літературно-художній та історико-науковий альманах (1843—44). Видавав І. Бещик при допомозі Г. Квітки-Основа'їненка, М. Костомарова, В. Каразіна. Три книги вийшли в Харкові, четверта — в Петербурзі. В альманасі надруковано твори укр. і рос. письменників — І. Котляревського, Г. Квітки-Основа'їненка, Т. Шевченка, Є. Гребінки, О. Пушкіна, М. Лермонтова, А. Фета, майбутніх поетів О. Пальма, С. Дурова та ін., переклади з нім., англ., польс. і чес. л-р, а також фольклорні й етногр. матеріали (В. Дала, О. Бодяського та ін.), документи й розвідки з історії освіти і культури України й зокрема Києва (М. Костомарова, В. Каразіна, М. Берлинського та ін.). Альманах відіграв прогресивну роль в історії укр. культури. В. Бєлінський, позитивно оцінюючи видання, критикував консервативні тенденції у творах А. Метлинського, М. Костомарова та інших.

П. М. Федченко. **МОЛОДИЛО** (Sempervivum) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини товстолихих. Листки чергові, м'ясисті, соковиті, зібрані на неплідних пагонах у густі, майже кулясті прикореневі розетки. Неплідні пагони акриті черговими довгасто-яйцевидними листками. Квітки 6—20-членні, правильні, двостатеві, жовтуваті, рожеві або пурпурові в щитковидно-молотистих суцвіттах. Плід — листянка. Бл. 30 видів, поширених переважно в Серед. і Пд. Європі. Ростуть здебільшого в горах — на скелях, рідше — на пісках. В СРСР — 11 видів, гол. чин. на Кавказі, з них в УРСР — 4. Найчастіше зустрічається М. р у с ь к е (S. ruthenicum) в соснових лісах, на пісках, скелях; на Поділлі — зрідка, в Лісостепу і в пн. частині Степу — частіше. Деякі види вирощують як декоративні.

МОЛОДІ РОБІТНИКИ — особи, направлені на роботу після закінчення загальноосвітніх шкіл, професійно-тех. і тех. училищ і курсів, а також особи, які пройшли навчання безпосередньо на виробництві. Працю молоді, в т. ч. М. р., регулюють розд. 9 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю, відповідні розділи кодексів законів про працю (в УРСР — гл. 13 КЗпП УРСР). Для всіх підприємств і орг-цій встановлюється броня (від 0,5 до 10% заг. чисельності робітників) прийняття молоді (молодошкі за 18 років) на роботу і на виробниче навчання. Для М. р. не встановлюється випробувальний строк при прийомі на роботу; за погодженням з ФЗМК М. р. можуть затверджуватися знижені норми виробітку, для них встановлено і ряд ін. пільг. М. р., які закінчили проф.-тех. і тех. училища, зобов'язані підраховувати на підприємстві, куди їх направлено на роботу відповідно до плану розподілу, 2—3 роки (залежно від типу навчального закладу). Адміністрації підприємств заборонено звільняти, переводити М. р. на ін. роботу, не зв'язану з набутою ними спеціальністю і кваліфікацією, знижувати їм кваліфі-

каційні розряди, присвоєні після закінчення навчання. Питання щодо преміювання М. р., розподілу для них житла і місць у гуртожитках, охорони праці, звільнення з роботи тощо розглядаються за участю представників комітету комсомолу відповідних підприємств, орг-цій. О. І. Прохвський.

МОЛОДІ СПЕЦІАЛІСТИ — особи, які закінчили вищі та середні спец. навчальні заклади з відривом від виробництва і направлені, відповідно до плану розподілу, на роботу за спеціальністю і згідно з кваліфікацією, яку вони здобули в навчальному закладі. За положенням про персональний розподіл М. с., затвердженим наказом міністра вищої і серед. спец. освіти СРСР від 18.III 1968, та ін. нормативними актами, М. с. зобов'язані після закінчення навчання підраховувати в місці призначення не менше як 3 роки (крім тих спеціалістів, для яких встановлено ін. строки роботи). Керівникам підприємств і орг-цій заборонено приймати на роботу М. с. до закінчення 3-річного строку після навчання без документа відповідного м-ва або довідки навчального закладу про право самостійного *трудоустроєння*. М. с., яких відірали на навчання підприємства, орг-ції чи установи, направляються на роботу, як правило, на ці підприємства, в орг-ції. З часу видачі направлення на М. с. повністю поширюється *законодавство про працю і соціальне страхування*. Так, М. с., що їх направляють на роботу в ін. місцевість, мають право на *гарантії та компенсації трудові*, зокрема, зв'язку з переїздом. Для М. с. не встановлюється випробування при прийнятті на роботу; протягом перших 3 років роботи вони не підлягають *атестації*; керівникам підприємств заборонено використовувати М. с. в апараті управління, а також переміщати їх на роботу, не пов'язану зі спеціальністю, звільняти з роботи без дозволу міністерства. О. І. Прохвський.

МОЛОДІЖНА ПЕЧЕРА — карстова печера-шахта в Крим. обл. УРСР, на Головному пасмі Кримських гір, у районі Карабі-яйли. Розташована у верхньокриських вапняках вздовж розлому. Глиб. 260 м. Починається колодязем заглубки 50 м, за яким є ще кілька вертикальних шахт глиб. 60, 90, 20 і 30 м. Стіни їхні вкриті *каррами*. У шахті відслонюються давні карстові порожнини, заповнені глиною з кристалами *ісландського шпату*. Пам'ятка природи.

В. М. Дублякський. **МОЛОДІЖНЕ** — селище міського типу Долинського р-ну Кіровоград. обл. УРСР. Розташоване на р. Березівці (бас. Пд. Бугу), за 10 км від залізнич. ст. Долинська, 2,4 тис. ж. (1980). У М. — цукр. з-д. Середня школа, лікарня. Будинок культури, бібліотека. Утворене 1960.

МОЛОДІЖНЕ — селище міського типу Сімферопольського р-ну Крим. обл. УРСР, за 6 км від Сімферополя, 6,8 тис. ж. (1980). У селищі — Крим. с.-г. ін-т, середня школа, поліклініка, 2 будинки культури, 6-ка. Засн. 1929.

«МОЛОДНЯК» — літ. організація комсомольських письменників України. Засн. 1926 у Харкові. До орг-ції увійшли літ. молодь Харкова й Києва, що належала до «Плугу» і «Гарту»; згодом філії «М.» утворилися в Донецьку, Миколаєві, Запоріжжі, Дніпропетровську та ін. містах. Очолював «М.» та 1927—31 був редактором однойменного журналу поет П. Усенко. «М.» спільно з ВУСПП вів боротьбу проти ворожих і занепадницько-міщанських проявів в укр. лір-рі, відстоював єднання укр. рад. письменників з письменниками братніх народів СРСР, виступав за об'єднання пролет. та революц. письменників. Поділяючи загальом ідейно-худож. настанови РАПП і ВУСПП, «М.» припускав окремих ідейно-творчих помилок. Активними учасниками орг-ції були О. Донченко, М. Шеремет, Б. Коваленко, Т. Масенко, І. Ковтун (Ю. Вухналь), В. Кузьмич, О. Кундзіч, А. Ключа, Я. Гримайло, І. Гончаренко, Є. Фомін, О. Корнійчук, Л. Первомайський та ін. «М.» припинив діяльність 1932 у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій». Більшість учасників «М.» увійшла до Спілки рад. письменників України.

С. А. Крижанівський.
«МОЛОДНЯК» — літературно-мистецький та громадсько-політ. журнал, орган ЦК ЛКСМУ, з 1936 — ЦК ЛКСМУ та правління Спілки рад. письменників України. В 1927—34 виходив у Харкові, 1935—37 — у Києві. Оsn. завданням журналу було виховання молодих творчих кадрів, які під проводом Комуністичної партії боролися за ідейність, партійність і народність, реалізм та високу художність укр. рад. лір-ри й мистецтва. З 1937 журнал мав назву «Молодий більшовик».

С. А. Крижанівський.
МОЛОДОАФГАНЦІ — учасники нац.-патріотичного руху в Афганістані, що виник під впливом революції 1905—07 в Росії. Виступали за нац. незалежність, обмеження влади еміра, розширення світської освіти, розвиток нац. економіки. В 1919 М. на чолі з Амануллою (див. Аманулла-хан) прийшли до влади. 28.II 1919 Аманулла-хан проголосив незалежність країни від англ. колоніалізму, встановив 1919 дипломатичні відносини з Рад. Росією, уклав з нею договори 1921 і 1926 (див. Радянсько-афганські документи). М. провели ряд прогресивних реформ (1919—28). Внаслідок повстання уряд М. 1929 було скинуто.

МОЛОДОВЕ — село Сокирянського р-ну Чернів. обл., на околиці якого, на правому березі Дністра, виявлено групу палеолітичних стоянок (найвідоміші багатощарові стоянки Молодове I та Молодове V). Стоянку Молодове I виявлено в 20-х рр. 20 ст., досліджувалась 1955—61, 1963 та 1974—80. При розкопках відкрито залишки 9 різночасних поселень: 5 поселень мустерського культури, 3 пізньопалеолітичні та 1 часів мезоліту. В шарі мустерського часу відкрито залишки спорудженого з кісток мамонтів житла типу яран-

ги (найдавнішого з досі відомих), яке датують, за радіовуглецевим методом, часом понад 44 тис. років тому. Знайдено найдавніші предмети палеолітичного мистецтва, зокрема лопатку мамонта з гравіруванням, слідами живопису та вигравірувану фігурку тварини. Стоянка Молодове V відкрита 1948, досліджувалась 1951, 1953—58, 1960—62, 1964. Виявлено залишки 20 різночасних поселень з рештками житл. споруд мустерського

Залишки житла мустерського часу: 1 — кострища; 2 — кістки; 3 — зуби мамонта.

кого та пізньопалеолітичного часу, знайдено численні вироби з кременю, кістки та рогу тощо. Археол. матеріали з стоянок М. дають можливість простежити розвиток людської культури від мустерського до ранньомезолітичного часу включно.

Лит.: Черниш О. П. Палеолітична стоянка Молодове V. К., 1961; Черныш А. П. Палеоліт і мезоліт Придністров'я. М., 1973; Черныш О. П. До питання про час виникнення мистецтва. «Вісник АН УРСР», 1979, в. 8.

О. П. Черныш.
МОЛОДОГВАРДІЙСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснодарській міськраді, за 3 км від залізнич. ст. Сімейкіне Нове. Будівництво міста почалося 1955 в зв'язку з спорудженням кам.-вугільних шахт. У 1959 селище названо на честь підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія» Молодогвардійським. З 1961 М. — місто. У М. — 4 кам.-вуг. шахти, центр. збагачувальна ф-ка, з-д «Буддеталь», виробничі об'єднання «Ворошиловграднерудпром». 4 заг.-осв. та музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща; лікарняний комплекс. Палац культури, 9 бібліотек.

МОЛОДОГЕГЕЛЬЯНСТВО, лівогегельянство — ідеалістична течія, яка виникла в 30—40-х рр. 19 ст. в Німеччині внаслідок розкладу гегельєвської філософської школи (див. Гегельянство). Представниками М. були Б. Бауер, Д. Штраус, М. Штірнер та ін. До гуртка молодогегельянців деякий час входили Л. Фейєрбах, молоді К. Маркс і Ф. Енгельс, але вони пішли по шляху матеріалістичної критики філософії Г. В. Гегеля. На відміну від старогегельянців, які робили з гегельєвської філософії найконсервативніші висновки, М. намагалося використати її для обґрунтування прагнення ради-

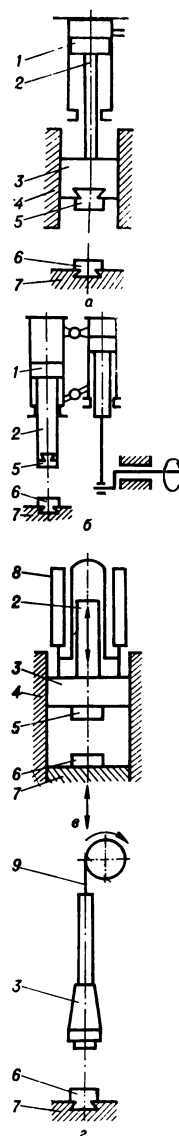
кальної буржуазії до ліквідації феодалізму. Молодогегельянці критикували релігію, але не виходили при цьому за межі ідеалізму. Вони пропагували культ «критично мислячих осіб», применшуючи роль нар. мас в історії. К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх працях «Святе сімейство» і «Німецька ідеологія» піддали М. нищівній критиці.

МОЛОДОГРАМАТИЗМ, неограматизм — напрям у мовознавстві 19 ст. Назва походить від слова «молодограматики» — назви групи нім. мовознавців; до її складу входили К. Бругман, Б. Дельбрюк, А. Лескін, Г. Остгоф, Г. Пауль. Концепції М. дотримувалися К. Вернер (Данія), М. Бреаль (Франція), Ф. де Соссюр (Швейцарія), У. Д. Уітні (США). В Росії близькими до М. були П. Ф. Фортунатов і О. О. Шахматов. Оsn. завданням мовознавства представники М. вважали вивчення живих мов, а не реконструкцію прамови. Вони відкинули метафізичний натуралізм А. Шлейхера, М. Мюллера та ін., що розглядали мову як організм, розвиток якого нібито відбувається за законами природи. М. збирали й опрацювали великий фактичний матеріал з багатьох мов, розробили методику мовного аналізу. Послідовники М. висунули положення про єдність мови протягом її істор. розвитку. Але мова при цьому не розглядалася як цілісна система, а вивчалася однобічно — переважно фонетика й морфологія. Хибними в М. були й тези про непохитність фонетичних законів, перебільшення ролі аналогії. Незважаючи на хибність деяких теор. положень М., його представники зробили значний внесок у порівняльно-історичне мовознавство. На поч. 20 ст. М. перестав бути оsn. напрямом у мовознавстві.

Лит.: Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1. М., 1964; Пауль Г. Принципы истории языка. Пер. с нем. М., 1960. Ф. О. Никитина.

«МОЛОДІЙ РАБОЦЬКИЙ» — щотижнева газета, орган ЦК і Харків. к-ту КСМ України. Виходив у Харкові 1921—24 рос. мовою. Перший номер вийшов 10.VI 1921. Газета відіграла важливу роль у зміцненні комсомольських орг-цій, у вихованні молоді в дусі комунізму, у згуртуванні її навколо Комуністичної партії. 26.I 1924 перейменована на «Молодой ленинец». 22.IX 1925 видання газети було припинено.

МОЛОДОЛАТИШІ — учасники нац.-ліберального, реформистського руху в Латвії в 50—60-х рр. 19 ст. Виразили погляди латис. буржуазії, що зароджувалася. Виступали проти залишків кріпосництва, засилля нім. баронів, за капіталістичний розвиток Латвії, за політ. та екон. орієнтацію на Росію. Засновниками та ідейними керівниками руху були публіцист К. М. Валдемар, поет Ю. А. Алуна, фольклорист К. Ю. Барон та ін. Друкованим органом М. була «Петербургас авісес» («Петербургська газета»; видавалася 1862—65 у Петербурзі). Діяльність М.

Молотви (схеми дії): а — пароповітряний; б — пневматичний; в — гідролінійний; г — механічний з гнучким зв'язком; 1 — поршень; 2 — шток; 3 — баба; 4 — напрямні пристрої станини; 5 — верхній бойок (або штамп); 6 — нижній бойок (або штамп); 7 — шабот; 8 — гідроциліндр; 9 — пас.

МОЛОДОПИСЕМНІ
МОВИ

В. О. Молодцов.

О. Г. Молодчий.

сприяла розвиткові латин. культури, змиченню зв'язків з рос. народом. Загострення класових суперечностей призвело до розшарування руху М. (70-і рр.). Осн. частина його учасників перейшла на націонал-шовіністичні, решта — на бурж.-демократичні позиції. **МОЛОДОПИСЕМНІ МОВИ** — термін, поширений у рад. мовознавстві щодо мов, писемності у яких з'явилася порівняно недавно. За рад. часу внаслідок здійснення лєнінської нац. політики Комуністичної партії Рад. Союзу бл. 50 раніше безписемних народів одержали власну писемність. Серед М. м. — абазинська, аварська, адигейська, алтайська, інгушська, кабардинська, корякська, лезгинська, мансійська, хантійська, чукотська та ін. Алфавіти мов цих народів тепер базуються на рос. алфавіті. М. м. стали мовами навчання в школах, ними видається художня, суспільно-політ. і наук. л-ра, газети, ведуться радіо- й телепередачі, здійснюється масово-політична й культур.-осв. робота серед населення тощо. М. м. з'являються після звільнення від колоніалізму в Африці (Йоруба, сомалі, чокве та ін.), а також в Океанії й Америці.

Літ.: Язичи народів СССР, т. 1—5. М., 1966—68; Дешерієв Ю. Д., Протченко И. Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. М., 1968.

МОЛОДОТУРЕЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1908 — перша бурж. революція в Туреччині (*Османський імперія*). Почалася під впливом революції 1905—07 в Росії. Метою М. р. було знищення деспотичного режиму султана Абдул-Гаміда II, визволення країни від імперіалістич. залежності, відновлення дії конституції 1876 і створення бурж. парламентарної імперії. Активну роль у революції відігравала бурж. інтелігенція, зокрема офіцерство. Керувала революцією орг-ція «Єднання і прогрес» (засн. 1889). Наляканий ряздом повстань у військових частинах, особливо в розташованих у *Македонії*, Абдул-Гамід II погодився відновити конституцію та скликати парламент. У квітні 1909 феодально-клерикальна і комрадурська опозиція при підтримці імперіалістичних держав вчинила контрреволюц. заколот і на короткий час поновила самодержавство Абдул-Гаміда II. Після придушення заколоту парламент 27.IV 1909 скинув Абдул-Гаміда II і обрав новим султаном Мехмеда V. Боячись дальшого розвитку революції, молодотур. буржуазія прагнула лише змінити свою владу. Бурж. реформи, по суті, не були здійснені. Об'єктивно прогресивні тенденції тур. бурж. націоналізму (тюркізму) було підмінене шовіністичною ідеологією *пантюркізму*. В 1910—11 М. р. фактично зазнала поразки. З 1913, після здійсненого Енвер-пашею держ. перевороту, конституція і парламент втрадили своє значення. Нерозв'язані М. р. завдання становили істор. спадщину для нового етапу тур. бурж. революц. руху (див. *Кемалістська революція*).

О. І. Гамісець.

МОЛОДОТУРКИ — учасники бурж.-революц. руху в *Османській імперії* в кін. 19 — на поч. 20 ст., завданням якого була зміна султанського самодержавства конституц. ладом. У вузькому розумінні — члени орг-ції «Єднання і прогрес», що очолювала *Молодотурецьку революцію 1908*. **МОЛОДОФІНИ** — представники націоналістичної ліберально-бурж. течії у Великому князівстві Фінляндському (80-і рр. 19 ст. — 1918). В період наступу рос. царизму на автономію Фінляндії М. дотримувалися в основному тактики пасивного опору, прагнули до встановлення контактів з радикальними бурж. рухами Скандинавії. В 1902 М. разом із шведською нар. партією утворили т. з. Партію фін. конституціоналістів. У 1918 в результаті розколу ліберальне крило М. утворило респ. Нац. прогресивну партію, а меншість М. вийшла до монархічної Нац. коаліційної партії.

МОЛОДОЧЕХИ (офіц. назва — Національна вільнодумна партія) — бурж.-ліберальна політ. партія Чехії. Засн. 25.XII 1874. Програма М. передбачала перетворення Австро-Угорщини на триєдину Австро-Угорсько-Чеську імперію, автономію чеськ. земель, бурж.-демократичні свободи. В серед. 90-х рр. М. від опозиції щодо уряду *Габсбургів* перейшли до його підтримки, що призвело до зменшення їхнього політ. впливу в чеськ. землях. Прогабсбургська політика М. відображена в новій програмі партії, прийнятій 1907. В 1918 М. вийшли до складу партії Чеська держ.-права демократія.

МОЛОДЦОВ Володимир Олександрович (підпільне прізв. — Баден; 5.VI 1911, м. Сасово, тепер Рязан. обл. — 30.VI 1942) — учасник Одеського антифашистського підпілля під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1930. Н. в сім'ї залізничника. Працював на шахтах Підмосков'я, на керівній госп. роботі, в органах держ. безпеки. Восени 1941 залишений для підпільної роботи в окупованій фашистами Одесі. Очолював дисерсійно-розвідувальний загін, що базувався в одес. катакомбах у районі с. Нерубайського (тепер Біляївського р-ну). Загін налічував 65 чол. і складався з двох груп — підземної (в катакомбах) і міської. В лютому 1942 фашисти схопили М. та 16 бійців його загону і після тортур розстріляли.

МОЛОДЧИЙ Олександр Гнатович (н. 27.VI 1920, Луганськ) — рад. військ. льотчик, генерал-лейтенант авіації (1962), двічі Герой Рад. Союзу (1941, 1942). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, заст. командира ескадрильї гвар. авіаполку в складі бомбардувальної авіації далекогосяжної дії. Здійснив 311 бойових вильотів. Після війни — на командній роботі у ВПС Рад. Армії. В 1959 закінчив Академію Генштабу. З 1965 — в запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Літ.: Булкин С. П. Александр Игнатьевич Молодчий. Донецьк, 1974. **«МОЛОДЬ»** — книжкове видання ЦК ЛКСМ України. Засн. 1923 у Харкові під назвою «Молодий робітник» на базі сектору преси ЦК КСМ України, що видавав книги і брошури з 1920. У 1930—41 наз. «Молодий більшовик». З 1934 — у Києві. В 1945 поновлює роботу як Держ. вид-во дит. та юнацтва д-ри України, з 1948 — вид-во ЦК ЛКСМ України «М.». Видає суспільно-політ., худож.-документальну л-ру й публіцистику для юнацтва, сучас. поезію, прозу, а також перекладну л-ру. Постійно ведуться серії: «Шкільна бібліотека», «Джерело», «Компас», «Уславлені імена», «Герої, роки, звершення», «Перша книжка молодого автора». У вид-ві вийшли книги «Лєнін» (перший зб-к спогадів про В. І. Леніна, що вийшов за його життя; 1923), «Як гартувалася сталь» М. Островського (ітерше укр. мовою, 1934), «Молодість» О. Бойченко (перша публікація; 1946), «Прапори оці» О. Гончара (1946), твори П. Тичини, М. Рильського, О. Довженка, А. Головка, П. Панча, А. Малишка, М. Бажана, П. Усенка, Л. Первомайського, П. Воронька, П. Загребельного, Д. Павличка, Б. Олійника, І. Драча, В. Коротича. Протягом 1969—78 у серії «Молода поезія країни» видано 16 антологій творів молодих поетів республік СРСР. Вид-во нагороджено орденом «Знак Пошани» (1973).

В. П. Проконенко. **«МОЛОДЬ УКРАЇНИ»** — газета, орган ЦК ЛКСМУ. Видається в Києві 5 раз на тиждень укр. мовою. Почала виходити 4.XII 1925 в Харкові під назвою «Комсомолец України» як орган ЦК ЛКСМУ. З 1926 — орган ЦК і Харків. окружного к-ту ЛКСМУ. В 1934—41 видавалася в Києві; орган ЦК і Київ. обл. к-ту ЛКСМУ. Знову почала видаватися з 10.X 1943 в Харкові під тепер. назвою як орган ЦК і Харків. обл. к-ту ЛКСМУ; з кін. 1943 видається в Києві, спочатку як орган ЦК і Київ. к-ту ЛКСМУ, з 1953 — орган ЦК ЛКСМУ. В 1946 «М. У.» нагороджено орденом Вітчизняної війни I-го ступеня, 1964 — орденом Трудового Червоного Прапора, 1975 — орденом Дружби народів.

МОЛОЗИВО — секрет, виділений молочними залозами людини і ссавців у перші дні після родів (пологів). М. — густа жовтувата рідина, має солодкувато-солонуватий смак і специфічний запах. Порівняно із звичайним молоком М. містить більше сухої речовини, білків (переважно альбуміну й глобуліну), мінеральних солей, вітамінів А, D та ін. В М. є також велика кількість імунних тіл (див. *Імунітет*), антиоксидантів, ферментів, які полегшують боротьбу організму з хвороботворними мікробами. Годівля ним новонародженого забезпечує поступову заміну утробного живлення плоду речовинами, що надходять з їжею. М. стимулює діяльність шлунково-кишкового тракту. Протягом 3—10 днів М. поступово змінюється, наближаючись до складу звичайного молока.

Молококоагулянт:
1 — фільтрувальний елемент; 2 — корпус молококоагулянта; 3 — затискувальне кільце; 4 — гумова ущільнювальна втулка; 5 — патрубок.

МОЛОКА́Н (Mulgedium) — під багаторічних трав'янистих рослин родини *складноцвітних*. Листки сидячі, чергові, глибоко виїмчато-надрізні. Косини зібрані у волості суцвіття; квіткі блакитні або сині. Під — сім'янка, на верхівці має чубок із волосків (летючку). Бл. 25 видів, поширених у Європі, помірній зоні Азії та в Пн. Америці. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — один: М. татарський (M. tataricum, син. Lactuca tatarica) — багаторічна трав'яниста рослина заввишки до 90 см, злісний бур'ян посівів у степовій зоні. Всі частини рослини містять молочний сік (звідси й назва). Заходи боротьби: глибока зяблева оранка, обробка рослин гербіцидами.

МОЛОКА́НИ, духовні християни — кристиянська релігійна секта. Виникла в 2-й пол. 18 ст. в Тамб. губ. і поширилася в ряді ін. районів країни. Походження назви «молокани», за однією версією, пов'язане з місцем оселення їх на річці Молочній, за другою — з тим, що члени секти п'ють у піст молоко, за третьою — з тим, що сектанти називали своє віровчення «молоком духовним». М. не визнають таїнств християнської церкви, обрядів, молитов тощо. Джерелом віровчення вважають *Біблію*, яку тлумачать алегорично. М. відкидають необхідність духовництва й чернства, оскільки вважають, що віруючий може безпосередньо звертатись до бога. М. жили окремими громадами, в яких «духовні» наставники нещадно експлуатували рядових «братів». На поч. 20 ст. багато М. перейшло до баптистів і євангелістів (див. *Благодільські християни*). В СРСР існують лише невеликі групи М. — в Грузії, Вірменії, на Пд. Україні, в деяких місцевостях РРФСР (Ставр. край, Тамб. обл. тощо).

МОЛОКО́ — секрет молочних залоз ссавців і людини, що виробляється в період лактації і фізіологічно призначений для годівлі малят. В перші дні після родів (полотів) виділяється *молозиво*, яке поступово перетворюється на звичайне молоко.

Жіноче М. — це біла з жовтуватим відтінком висококалорійна (65—70 ккал/100 г) рідина лужної реакції (рН 6,9—7,5). До його складу входять усі речовини, необхідні для росту дитини (в %): вода — 86—87, молочний цукор — понад 6, білки (казеїн, альбуміни, глобуліни) — до 1, жир — до 4, а також мінеральні речовини (солі К, Na, Ca, Mg, Fe, Cl, S, P) і вітаміни (A, B, C і D).

М. с.-г. тварин — високопоживний легкозасвоюваний організмом продукт, широко використовується в харчуванні людей; осн. сировина *молочної промисловості*. З М. виготовляють масло, сир, сметану, вершки, кефір, ряжанку, ацидофіли, консерви, морозиво, *кумис*, *молочні відвіски* та ін. Найбільше одержують М. від корів, менше — від кіз, овець, кобил та ін. М. — складна колоїдна рідина, в яку входять понад 100 компонентів: вода, білки, жир, молочний цукор (*лактоза*), мінеральні речовини (в т. ч. мікроелементи), вітаміни, ферменти, *гормони*, іму-

ні тіла тощо (табл.). Склад і властивості М. залежать від виду і породи тварин, їх годівлі, умов утримання, віку, здоров'я, періоду лактації та ін. Білки М. складаються переважно з казеїну, альбуміну, глобуліну тощо. Під дією кислот і ферментів вони зсідкаються, на чому і ґрунтується вироб. сиру в молочнокислих продуктах. Білки засвоюються на 75—100%. Свіжовидане М. має бактерицидні властивості (див. *Бактерицидність*).

МОЛОКОВ Василь Сергійович [н. 1 (13). II 1895, с. Ірининське, тепер с. Молоково Ленінського р-ну Моск. обл.] — рад. льотчик, генерал-майор авіації (1940), один з перших Героїв Рад. Союзу (1934). Член КПРС з 1925. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. З 1918 — авіамеханік, з 1921 — льотчик. У 1929 закінчив курси вдосконалення при Військ.-повітряній академії ім. М. Є. Жуковського. З 1931 — льотчик цивільного повітря. флоту. В 1934 — учасник рятування челюскінців. У 1937 брав участь в експедиції на Пн. полюс. З 1938 — нач. Гол. управління цивільного повітря. флоту. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував авіад. д-зією нічних бомбардувальників на Зх. і З-му Білорус. фронтах. З 1947 — у відставці. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

МОЛОКООЧИ́СНИК — пристрій, головною частиною якого є фільтр, призначений для очищення *молока* від мех. домішок тощо. Найпростіший М. — цідилка періодичної дії. Вона працює внаслідок гідростатич. тиску стовпа молока, яке фільтрується. Краще очищують молоко закриті молочні фільтри, що працюють при розрідженні, утвореному вакуумним насосом. Їх використовують у *дольних установках*. Фільтри встановлюють на молочному плазмі доїльного апарата, в кінці магістрального молокопроводу при вході у повітроділявач, вакуумний охолодник чи танк. Найдоцільніше очищати молоко в *очисниках-охолодниках молока*.

МОЛОСТОВА Ірина Олександрівна (н. 29.I 1929, Москва) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1958. В 1952 закінчила Моск. ін-т театрального мистецтва ім. А. В. Луначарського. У 1952—58 та 1978—80 працювала в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки (вистави — «Весна в Москві» Гусева, «Цокотуха» Баргашвілі, «Вишневий сад» Чехова, «Сподіватися» Ю. Шербака, «Сині коні на червоній траві» Шатрова), 1956—78 і з 1980 — в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (опери — «Богема» Пуччіні, «Приборкання непокірної» Шебаліна, «Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича, «Євгеній Онегін» П. Чайковського). Разом з В. Лапокинем поставила фільм-оперу «Наймичка» за Т. Шевченком. З 1968 — викладач Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого (з 1976 — професор).

МОЛОТ — 1) Машина ударної дії для обробки металевих загото-

вок тиском. Складається з ударних частин (поршня, штока, баби); масивної основи — *шабота*, що сприймає удар; *станіни*; *привода* і механізму керування. Створено також безшаботні М. — з двома бабами, які рухаються назустріч одна одній з однаковою швидкістю. Розрізняють М. для *кування* (кувальні М.) і *об'ємного* або *листового штампування* (штампувальні М.). За видом привода М. (д. с. 91) поділяють на пароповітряні, пневматичні, гідравлічні, механічні та ін. Є М. дії простої (з вільно падаючими ударними частинами) та подвійної (їхні ударні частини додатково розганяють). Швидкість руху ударних частин М. звичайно 3—6, у високошвидкісних М. — до 30 м/с. М. — один з осн. засобів *ковальсько-штампувального виробництва*. 2) Будівельна машина, якою забивають в ґрунт *палі*, *шпунти* тощо; різновид *палейного устаткування*. Розрізняють молоти: ударної та вібраційної (див. *Вібромолот*) дії; пароповітряні (однорічній та двообічній дії), дизельні, або дизель-молоти (штангові, трубчасті), та механічні (з приводом від *лебідки*). Частота ударів (за хвилину) М.: пароповітряних однобічної дії — 10—45, двообічної дії — 100—500, дизельних — 50—60. М. застосовують у мостобудуванні, гідротехнічному, дорожньому, пром. та ін. будівництві.

«МОЛОТ» — укр. літ.-громадський збірник революційно-демократич. напрямку. Видає «М.» 1878 у Львові М. Павлик та І. Франко. Див. також *«Громадський друг»*.

«МОЛОТ» — газета, орган Полтав. к-ту РСДРП(б). Виходив у жовтні — листопаді 1917 в Полтаві раз на два тижні рос. мовою. Перший номер вийшов 19.X 1917. Швидко було видано 4 номери. «М.» широко висвітлював боротьбу трудящих Полтавщини за владу Рад, об'єднував їх навколо більшовицької партії. У № 2 (1.XI 1917) «М.» надрукував *ленінський Декрет про мир, Декрет про землю*. Випуск «М.» було припинено у зв'язку з переходом Полтав. к-ту РСДРП(б) у підпілля під час загартання влади на Україні бурж.-націоналістичною контрреволюцією.

МОЛОТА́РКА — машина для обмолоту с.-г. культур. Будувавши М. почали в 17 ст. В Росії 1655 пер-

Склад (%) і калорійність (ккал/кг) молока тварин

Тварини	Вода	Жир	Білок		Молочний цукор	Мінеральні речовини	Калорійність
			загальний	у т. ч. альбуміни і глобуліни			
Корова	87,5	3,8	3,3	0,6	4,7	0,70	713
Вівця	82,1	6,7	5,8	0,8	4,6	0,82	1082
Коза	86,6	4,1	3,8	0,7	4,6	0,85	758
Буйвол	82,7	7,9	4,3	0,5	4,3	0,80	1030
Кобила	90	1	2	1	6,7	0,30	497
Верблюдиця	85,4	5,5	3,5	0,9	4,9	0,70	797
Самка оленя	67,3	18,5	10,3	—	2,9	1,40	2725
Свиня	84	4,8	7,2	—	3,1	1,10	872
Кролиця	69,4	10,5	13,5	2	2	2,6	1700

В. С. Молоков.

І. О. Молостова.

МОЛОТ-РИБА

Молочай лонний:
1 — загальний вигляд
рослини; 2 — листій;
3 — плод.

ший молотильний пристрій зробили майстри Андрій Терентьев і Мусій Крик. В кінці 18 ст. у Шотландії було сконструйовано обертовий молотильний барабан з тригранними билами. У першій половині 19 ст. почали виробляти молотильні апарати з зубовими барабанами і зубчастими деками (підбарабанням). Цей механічний вузол став основою для конструювання М., а потім і комбайнів з зубовим барабаном. До появи зернозбиральних комбайнів М. була основною машиною для виділення насіння із колосків, волотей, початків чи кончиків с.-г. культур. Тепер пром-сть серійно випускає зернові М. лише спец. призначення, до яких належать: кукурудзяна М. МПК-12 для обмолоту сухих початків кукурудзи на фураж; продуктивність 12 т/год; коноплевомолотарка МЛК-4,5 А (длв. Коноплезбиральні машини); льномолотарка. Малосерійним випуском пром-сть СРСР поставляє М. зернові МПТУ-300 і МПТУ-500 для обмолоту пучків зернових, зернобобових, круп'яних культур і соняшнику в селекційних сортопробувальних установах і г-вах.

С. О. Карпенко.

МОЛОТ-РИБА звичайна (*Sphyrna zygaena*) — риба родини молотоголових акул класу хрящових риб. Довж. тіла до 6 м, маса до 450 кг. Голова схожа на молот (звідси й назва) з великими бічними виростами, на яких містяться очі. М.-р. живиться рибою і безхребетними тваринами. Живородяща. В самки одночасно може розвиватися до 40 ембріонів. Малай народжує в кінці літа — восени. Поширена в теплих водах океанів. Великі особини небезпечні для людей. З печінки М.-р. одержують жир. Пром. значення невелике.

МОЛОТБІБА, обмолот — процес виділення насіння або плодів з колосся, волотей, стручків, початків, головок, кончиків с.-г. рослин; одна із завершальних операцій на збиранні врожаю зернових, зернобобових, олійних та ін. культур. Для М. використовують молотарки, зернозбиральні комбайни, ін. комбайни та спеціальні до них пристрої. При М. насіння засмічуються, тому його додатково очищують, сортують на зерноочисних машинах, сортувальних, зерноочисно-сушильних комплексах.

В. С. Гапоненко.

МОЛОХ (фінікійське *молах* — цар, володар) — 1) Божество у західномосемітських племен. У жертву М. приносили людей (переважно дітей), спалюючи їх живцем. На думку деяких дослідників, М. наз. сам ритуал жертвоного спалювання дітей. Особливо поширився культ М. в Карфагені (туди його занесли фінікійці). Про це свідчать тисячі урн з попелом спалених дітей і численні написи. Смісл і значення цього ритуалу й досі не зовсім з'ясовано. 2) Переносно М. — страшна, ненажерлива сила, що беззастановно вимагає людських жертв (напр. М. війни).

МОЛОХ (*Moloch horridus*) — ящірка род. *agamovih*, єдиний вид роду *молах*. Тіло (довж. 18—22

см) вкрите щитками, кожний з яких має шип; на голові та ший є ще по два великі шипи у вигляді рогів. Ноги міцні, пальці короткі з довгими кігтями. Забарвлення каштаново-руде з оранжевими смугами, може змінюватися залежно від освітлення й т-ри зовн. середовища. Поширений лише в піщаних пустелях більшої частини Австралії. Живиться мурашками. Розмножується відкладаючи яйця.

МОЛОЧАЙ (*Euphorbia*) — рід рослин родини молочайних. Багато і однорічні трави (переважно в помірних широтах) або деревні і кактусоподібні рослини (в тропіках). Листки здебільшого чергові, цілісні. Квітки одностатеві, у невеликих простих суцвіттах (т. з. цятіях), зібраних у більш-менш складні зонтикоподібні суцвіття. Плід — «тригрішок», розпадається на 3 одностатеві горішки. Бл. 2000 видів, поширених на всій земній кулі, переважно в тропічних, субтропічних і помірних зонах. В СРСР — бл. 170 видів, з них в УРСР — 41. Всі поширені на Україні види містять отруйний молочний сік (звідси й назва), у якому є невелика кількість каучуку і смоли. Свіжі рослини М. худоба не їсть, а домішки їх у сіні отруйні, особливо для молодих тварин. Як бур'ян у посівах с.-г. культур найбільше поширений М. *аозяний* (*E. virgata*) — багаторічна рослина з прямостоячим стеблом заввишки 40—80 см, росте скрізь на Україні. Зах. борот. б. в. Виснажують кореневу систему М., часто підрізуючи її під час обробки ґрунту, застосовують гербіциди тощо. Деякі М. застосовують у ветеринарії як подразнювальне, а в нар. медицині — як проносне і глистогінне та при хворобах шлунка й нирок. Деякі види М. вирощують як декоративні.

І. В. Васелюський.

МОЛОЧАНСЬК — місто Запорізької обл. УРСР, підпорядковане Токмацькій міськраді, на р. Молочай. Залізнична станція. Виник 1803 як поселення нім. колоністів Гальбштадт (Північне). В 1915 перейменовано на М. Рад. владу встановлено в кінці листопада 1917. У місті — меблевий та молочноконсервний комбінати, асфальтобетонний, гренажний і пивоварний з-ди, ливарно-мех. цех Токмацького з-ду металогосп. товарів, держ. плем. станція, елеватор, підприємства побутового обслуговування. 5 заг.-осв. шкіль, сільс. профес.-тех. уч.-ц.; 2 лікарні, поліклініка, дит. санаторій. 2 будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

МОЛОЧАРНЯ — комплекс об'єднаних за технолог. ознаками приміщень, призначених для збирання, первинної обробки й переробки молока. Найпростішу М. влаштовують у прибудові до корівника. Вона складається з вакуум-насосного і молокозливного приміщень. На великих фермах М. розміщують в окремих будівлях. Розрізняють 3 осн. типи М. 1. М., де провадиться лише збір молока, яке потім транспортується на загальнофермські М. або молокозаводи. В ін. М. провадить збір і первинну обробку молока.

Вони розраховані на обслуговування 1—2 корівників. На загальнофермських М. приймають молоко, яке доставляють з усіх корівників або сусідніх ферм; тут його очищують, охолоджують, піддають *сепарації*, *пастеризації*, тимчасово зберігають та ін. Такі М. створюють на великих фермах, які реалізують молоко або молочні продукти в готовому для вживання вигляді.

МОЛОЧКО — сперма риб. Має молочно-білий колір (звідси назва). *Сперматозоїди* в М. нерухомі. М. містять повноцінні тваринні білки. Зокрема з М. осетрових, лососевих та ін. риб добувають білки — *протаміни*. Іноді М. наз. «сіннічки риб».

МОЛОЧНА, Токмак — річка у Запорізькій обл. УРСР. Бере початок на пд.-зх. схилах Приазовської височини, впадає в Молочний лиман Азовського м. Довж. 197 км, площа бас. 3450 км². Живлення переважно снігове. На М. споруджено три водосховища та ставки. Використовують для тех. водопостачання, зрошування, риборозведення. На М. — міста Токмак, Молочанськ, Мелітополь.

МОЛОЧНА КИСЛОТА, α-оксипропіонова кислота — одностатеві оксикарбонова кислота $\text{CH}_3\text{CH}(\text{OH})\text{COOH}$. М. к. — безбарвні кристали, легко розчинні у воді. Існують оптично активні ізомери (див. *Антиподи оптичні*): D-М. к. і L-М. к. α t_{D}^{25} 25—26° С, а також оптично неактивна М. к. з t_{D}^{25} 18° С. М. к. — важливий проміжний продукт обміну речовин у тваринних, рослинних і мікроорганізмах. Утворюється в процесі бродиння цукристих речовин під впливом бактерій *молочнокислого бродиння*, напр. при скисанні молока, квашенні капусти, силосуванні кормів тощо. Застосовують М. к. та її солі в харч., текст., шкіряній пром-сті, у медицині тощо.

МОЛОЧНА КУХНЯ — медичний заклад, що забезпечує немовлят (див. *Грудна дитина*), а також хворих дітей у віці до 3 років спеціально виготовленими продуктами харчування: простими, спеціальними та лікувально-харчовальними сумішами (див. *Молочні суміші*), різними стравами для підгодовування тощо. Продукти дит. харчування М. к. виготовляють і видають за рецептом лікаря-педіатра, який враховує фізіол. потреби організму дитини в осн. інгредієнтах їжі, стан її здоров'я і особливості розвитку. До послуг М. к. звертаються найчастіше при відсутності або нестачі материнського молока, або коли дитина погано його переносить, а також у випадках захворювань, що потребують призначення спец. дієти. При М. к. функціонує пункт по збиранню грудного молока.

МОЛОЧНА ПЛІСЕНЬ (*Geotrichum candidum*) — мікроскопічний гриб з групи *незавершених грибів*. На поверхні багатого кислороду продуктів, огрілого розсолу утворює пухлясті сріблясто-білі колонії; спричинює появу білих нальотів на слизовій оболонці порожнини рота, гол. чин. у немовлят.

Молочарня для ферми на 200—400 корів:
А — молокозаливна; Б — мийна; В — відділення для зберігання чистого посуду; Г — котельня; Д — службове відділення; Е — лабораторія; Ж — компресорна з вакуум-насосною;
І — вакуум-привід; 2 — вакуум-насос; 3 — очисник-охолодник; 4 — приймальний бак для молока; 5 — танк для зберігання молока; 6 — пропарювач фляг; 7 — устаткування для миття апаратури і фляг; 8 — стелажі для фляг.

МОЛОЧНА ПРОМИСЛІВІСТЬ

— галузь харчової промисловості, підприємства якої випускають молочні продукти. Охоплює масло-сироборну, сироборну, молочноконсервну галузі, виробн. продукції з незбираного молока. В Росії пром. виробництво молочних продуктів виникло у 2-й пол. 19 ст. У 1913 було перероблено 2,3 млн. т молока і виготовлено 129 тис. т тваринного масла, 7,9 тис. т сиру. Наприкінці 19 ст. виникла нова галузь М. п. — виробництво продукції з незбираного молока. Незважаючи на значні масштаби маслопереробства в країні в тех. відношенні воно було дуже відсталим і мало мануфактурний характер. В СРСР М. п. набула широкого розвитку. В 30-х рр. в результаті здійснення індустріалізації країни і колективізації с. г. було створено умови для організації держ. закупівель і пром. переробки молока. Сучасна М. п. налічує сотні механізованих молокопереробних підприємств.

На Україні пром. виробн. тваринного масла й сиру виникло на поч. 20 ст. В 1913 тут діяло 96 дрібних молокопереробних підприємств. За роки Рад. влади М. п. республіки по суті створено заново. Поряд з реконструкцією на новій тех. базі діючих підприємств М. п. республіки споруджувалися нові механізовані маслобробні з-ди, підприємства для виробн. продукції з незбираного молока, мол. комбінати, створювалася широка мережа мол. з-дів. Було освоєно виробн. мол. консервів; швидкими темпами розвивалося сироваріння. Інтенсивне буд-во висококомбінованих підприємств М. п. в республіці розгорнулося у післявоєнні роки. Тепер в усіх пром. центрах республіки діють міські молочні з-ди. В с.-г. районах споруджують здебільшого з-ди по випуску тваринного масла, сиру, молочних консервів та сухого молока. Найбільші підприємства по виробн. продукції з незбираного молока: київські, дніпропетровські, донецькі, харківські, одеські та львівські міські молочні з-ди, Красноокнянський (Одес. обл.), Ковельський (Волин. обл.), Чортківський (Терноп. обл.) сироборні заводи.

Всього республіка випускає продукцію М. п. майже 180 найменувань. Швидко розвивається виробн. продукції дит. харчування, фасованої молочної продукції. В М. п. поширилася кооперація й комбінатування молокопереробних підприємств з підприємствами ін. галузей пром.-сті, а також спеціалізоване машинобудування. Проблеми розвитку М. п. на Україні розробляють М'ясної і молочної промисловості український науково-дослідний інститут, Укрдінпром'ясомолпром. Див. також Масло вершкове, Молоко, Сир.

А. С. Головина.

МОЛОЧНА СТИГЛІСТЬ — початкова фаза дозрівання зерна, під час якої зернівка ще зелена, наповнена густою біло-молочною рідиною. Див. Стиглість насіння.

МОЛОЧНЕ ДЕРЕВО, коров'яче дерево (*Brosimum galactodendron*) — дерево родини шовковицевих.

Вис. до 30—35 м. Листки цілісні. Квітки різностатеві, дуже редуковані, без оцвіттини. Росте в тропіках Пд. Америки. Культивують у тропічній Азії. Містить солодкуватий і терпкий на смак молочний сік, що його місц. населення вживає в їжу. При кип'ятінні соку утворюється жовтувато-біла маса, яка містить віск. Деревина М. д. дуже важка (питома вага 1,2), бурого кольору з чорними смугами; йде на виготовлення коштовних виробів.

МОЛОЧНИЙ ЛИМАН, Молочне озеро — солоний лиман на Пд. Зх. Запоріж. обл. УРСР. Утворився внаслідок затоплення мор. водою пониззя р. Молочної. Від Азовського м. відокремлений підпаним пересипом завширшки до 500 м. Довж. 32 км, шир. до 8 км, переважні глибини 1,5—2 м, найбільша — до 9 м. До лиману впадають річки Ташенка, Молочна, Джекальня. Граді та ропу використовують з лік. метою (Кирилівський курорт).

МОЛОЧНИЙ СЕПАРАТОР — див. Сепаратор молочний.

МОЛОЧНИЙ ЦУКОР — те саме, що й лактоза.

МОЛОЧНИЙ ШЛЯХ, Чумацький Шлях — світла туманна смуга, яку спостерігають на зоряному небі в ясні безмісячні ночі; проекція на небесну сферу плоскої підсистеми Галактики (для спостереження з Землі). М. ш. складається з величезної кількості слабких зір, які для неозброєного ока здаються в суцільну смугу, що охоплює все зоряне небо. В напрямі до центра Галактики (сузір'я Стрілець та Скорпіона) М. Ш. широкий та яскравий, у протилежному (сузір'я Персея та Візничого) — вузький і менш яскравий. У багатьох місцях М. Ш. спостерігаються темні плями, що зумовлено поглинанням світла хмарами космічного пилу. Між сузір'ями Орла та Центавра смуга поглинаючої речовини (за якою міститься ядро Галактики) поділяє М. Ш. на дві гілки.

МОЛОЧНИКИ, молочні судини — окремі клітини та ланцюжки клітин, що злилися і містять латекс. Характерні для деяких видів рослин родин молочаєвих, складюють і ін. Стінки М. відзначаються високою еластичністю; складаються з клітинки і не підлягають здерев'янінню. М. поділяють на членисті і нечленисті. Членисті М. утворюються з поздовжніх рядів окремих видовжених клітин в результаті розчинення перегородок, що знаходяться між ними. Нечленисті М. формуються в результаті галузіння й розростання особливих клітин зародка. М. звичайно утворюють систему, яка пронизує тіло рослини. Існує думка, що М. виконують ряд функцій, найважливіші з яких, мабуть, провідна, запасальна та екскреторна.

МОЛОЧНІ ВІДВІЙКИ — знежирене молоко, яке одержують після видалення з нього вершків на сепараторі молочному. Склад М. в. залежить від складу незбираного молока та ступеня його знежирення. Середній хім. склад М. в. з молока корови (в %): води 90,9, протеїну 3,3, молоч-

ного цукру 4,8, жиру 0,3, золи 0,7. Загальна поживність 1 кг М. в. становить 0,2 корм. од. В 1 кг М. в. міститься 31 г перетравного протеїну, 1,2 г кальцію, 1,1 г фосфору і 1 мг каротину. М. в. використовують для виготовлення харч. продуктів (сухого і згущеного молока, простокваші, ацидофіліну, кефіру, кумису, сиру тощо) та годівлі с.-г. тварин.

В. Ю. Мішак.

МОЛОЧНІ ЗАЛОЗИ — парні органи ссавців і людини, які виробляють молоко в самок тварин і в жінок у період вигодовування малюків і немовлят (див. Лактація). У процесі еволюції М. з. виникли з потових залоз. У самців тварин і в чоловіків М. з. рудиментарні (див. Рудиментарні органи). М. з. односторонніх мають трубчасту будову, плацентних — гроздовидну. У сумчастих від 2 до 26, у плацентних від 2 до 22 М. з., розташованих на різних ділянках черепного боку тіла. М. з. людини розташовані на грудях між 3-м і 6-м ребрами. Формуються з настанням статевих зрілості, повного розвитку досягають під час вагітності і в період вигодовування дитини. М. з. складаються із залозистого тканини, вкритої фолією, товстим шаром жиру і тонкою шкірою зовні. В центрі М. з. міститься сосок з пігментованою ділянкою шкіри. Залозиста тканина розділена на 15—20 часток, орієнтованих радіально відносно соска. В середині кожної частки проходить відвід протока, яка перед виходом у сосок утворює молочну пазуху, що відкривається на поверхні соска 10—15 молочними порами. Кількість жирової клітковини після закінчення вигодовування зростає. З настанням клімаксу М. з. зазнають атрофічних (див. Атрофія) змін. Захворювання М. з., що найчастіше зустрічаються, — гіперплазія, фіброаденома, рак, в період вигодовування — мастит.

М. П. Черненко.

МОЛОЧНІ СУМІШІ — різні види їжі з молока тварин, які застосовуються для догодовування і штучного вигодовування немовлят (див. Вигодовування дитини). Звичайно такі суміші виготовляють у молочній кухні або підприємства харч. пром.-сті. М. с. поділяють на 3 осн. групи: прості, кислі і складні (калорійні). Прості і суміші одержують розведенням коров'ячого молока у певній пропорції водою (суміші № 1, № 2, № 3) або 5—10-процент. відваром крупів (суміші А, Б, В) — рисо-

Молоко. Камінь. 1-е тисячоліття до н. е.

Молох.

Молот-раба замчайна.

Виробництво основних видів продукції молочної промисловості СРСР

Продукція	1965		1979	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР

Продукція з незбираного молока в перерахунку на молоко, млн. т
Масло тваринне, тис. т
Сир жирний (включаючи бринзу), тис. т
Консерви молочні, млн. умовних банок

11,7	2,2	25,0	4,7
1072	281	1325	348
310	50	701	151
707	185	1398	334

МОЛОЧНОКИСЛЕ
БРОДІННЯ

Мольберт, за яким працював Т. Г. Шевченко.

вих, півсянних, гречаних і перлових, або з борошна цих крупів. Відвари підвищують секрецію травних залоз, зменшують бродіння вуглеводів тощо. Кислі М. с. — це найчастіше кефір та його розведення (звичайно відваром). Залежно від розведення розрізняють Б- і В-кефір. Використовують також ацидофільні молочнокислі продукти: кисле молоко, ряжанку, біодакт та ін. В молочнокислих продуктах вищий вміст вітамінів А, Д і групи В, а також речовин, які притримують розвиток гнильної мікрофлори в кишечнику. До складу цих (калорійних) М. с. відносять «іонітне молоко», суміші «Малюк», «Малютко», «Вітадакт» та ін. Всі вони за своїм складом максимально наближені до жіночого молока. Застосовують для штучного вигодовування дітей, що страждають ексудативним діатезом, гіпотрофією, диспепсією, анемією та ін. захворюваннями.

МОЛОЧНОКИСЛЕ БРОДІННЯ — процес зброджування вуглеводів молочнокислими бактеріями з утворенням переважно молочної кислоти. М. б. знаходять застосування у харч. пром-сті при виготовленні молочнокислих продуктів, одержанні молочної кислоти з оцукреного крохмалю, а також при квашенні овочів і силосуванні кормів. Див. також Бродіння.

МОЛОЧНОКИСЛІ БАКТЕРІЇ (Lactobacterium) — група бактерій, які мають здатність спричинювати молочнокисле бродіння. М. б. — анаероби, нерухомі, не утворюють спор, грамспозитивні (див. Грама метод), не мають пігментів, характеризуються високою спиртостійкістю. Мають форму коків (напр., Streptococcus lactis) або паличок (Lactobacillus plantarum). Дуже поширені в природі: у фітосфері й ризосфері рослин, кишковоглотковій тракті людини й тварин, рослинних рештках, що бродять, тощо. М. б. відіграють важливу роль у нар. г-ві (застосовуються для виготовлення кисло-молочних продуктів, при силосуванні кормів, квашенні овочів, фруктів тощо). Деякі М. б. можуть шкідити спиртовому виробн., зменшуючи вихід спирту. Окремі види М. б. спричиняють псування вина, пива та ін. напоїв.

Є. І. Квасников.

МОЛОШНИКОВ Ігор Іванович (н. 16.VIII 1927, Харків) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1965. В 1950 закінчив Харків. театр. ін-т, де навчався в О. Крайнова. В 1949—51 й 1957—60 працював у Харків. рос. драм. театрі ім. О. Пушкіна, з 1960 — в Донец. укр. муз.-драм. театрі ім. Артема. Ролі: Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Гриць («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Вовола («Свічине весілля» Кочерги), Т. Г. Шевченко («Марина» Зарудного), Шабельський («Іванов» Чехова), Лестер («Дженні Герхардт» за Драйзеном), Пан майор («Дами й гусари» Фредро) та ін.

МОЛґККСЬКІ ОСТРОВИ — група островів у Малайському архіпелазі, частина території Індонезії. Пл. 83,7 тис. км². Рельєф гірський, макс. вис. до 3019 м (о. Серам), часто бувають землетруси, є діючі вулкани (бл. 10). Родовища олова, золота, нафти. Клімат вологий, екваторіальний. Поширені вічнозелені ліси (пальми, фікуси, бамбук, деревоподібні папороті). З тварин характерні сумчасті, кажани, казуари, райські птахи, крокодили, удави та ін. Плітації кокосової й сагової пальм, гвоздичного дерева, перцю тощо. Гол. місто — Амбон (о. Амбон).

МОЛЧАНОВ Ігор Миколайович (н. 3.IX 1929, Тула) — укр. рад. математик, доктор фізико-математичних наук (з 1971), професор (з 1972). Член КПРС з 1952. Закінчив (1957) Миколаївський пед. ін-т. У 1953—59 був на комсомольській роботі (м. Миколаїв). З 1959 — в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР (з 1964 — зав. відділом). Праці М. стосуються розробки і створення чисельного програмного забезпечення ЕОМ, розробки і теор. обґрунтування чисельних методів розв'язування прикладних задач, пов'язаних з розрахунком на міцність елементів вузлів і конструкцій. Держ. премія СРСР, 1968.

МОЛЧАНОВ Павло Степанович (н. 1 (14).III 1902, с. Іволоськ, тепер Буда-Кохелівського р-ну Гом. обл. БРСР) — білорус. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1949). Член КПРС з 1945. В 1920—21 працював учителем на Чернігівщині, де організував хор і драм. гурток, грав в укр. п'єсах. У 1922—26 навчався в Білорус. драм. студії (Москва). Профес. діяльність почав 1926 у Білорус. 2-му держ. театрі у Вітебську (тепер театр ім. Я. Коласа). З 1951 — в театрі ім. Я. Купали (Мінськ). Ролі: Кутас («Приймаки» Купали), Дарнідошка («В пущах Полісся» Коласа), Колибров («Вибачайте, будь ласка» Макайонка), Самосад («Крила» Корнійчука), Гамлет («Гамлет» Шекспіра) та ін. Створив образ В. І. Леніна в п'єсах Погодіна («Людина з рушницею», вперше на білорус. сцені), Зоріна, Каплера. Нагороджений 3 орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

МОЛЧАНОВ Порфирій Устинович [12 (24).II 1863, Харків — 13.IV 1945, Одеса] — укр. рад. композитор і педагог. У 1887 закінчив Петерб. консерваторію (класи композиції М. Римського-Корсакова та А. Лядова). З 1888 викладав муз.-теор. дисципліни в муз. класах, (згодом — муз. уч-ще) в Одесі. З 1926 — професор Одес. муз.-драм. інституту (з 1934 — консерваторія). Твори: 2 симфонії, скерцо для симф. оркестру, кантата, струнний секстет та ін. Відредагував клавір опери «Катерина» М. Аркаса (1891).

МОЛЧАНОВСЬКИЙ Никандр Васильович [1858, с. Лозувата Балтського вол. Подільської губ. — 4 (17).XII 1906, Київ] — укр. бурж.-ліберальний історик. Навчався на істор.-філологічному ф-ті Київ. ун-ту (закінчив 1884). В 1879 за участь у студентському русі був виключений з ун-ту і засланий на

2,5 роки до Вятської губ. Автор праць «Нарис відомостей про Подільську землю до 1434 року» (1885), «Київське міське управління в 1786 р.» («Київская старина», 1889, № 5—7) та ін. В 1898—99 працював у Шведському держ. архіві над документами з історії України 17 ст., які опублікував в «Архиве Юго-Западной России».

В. Г. Сарбей.

МОЛЧАНОВСЬКИЙ Степан Федорович (бл. 1860, Чернігівщина — р. і місце см. невід.) — укр. і рос. співак (бас). У 1885 закінчив Петерб. консерваторію. Працював в оперних театрах Тбілісі, Казані, Харкова (1891—92). Партії: Мельник («Русалка» Даргомижського), Кочубей («Мазепа» Чайковського), Мефістофель («Фауст» Гуно). Брав участь у Шевченківських ювілейних концертах.

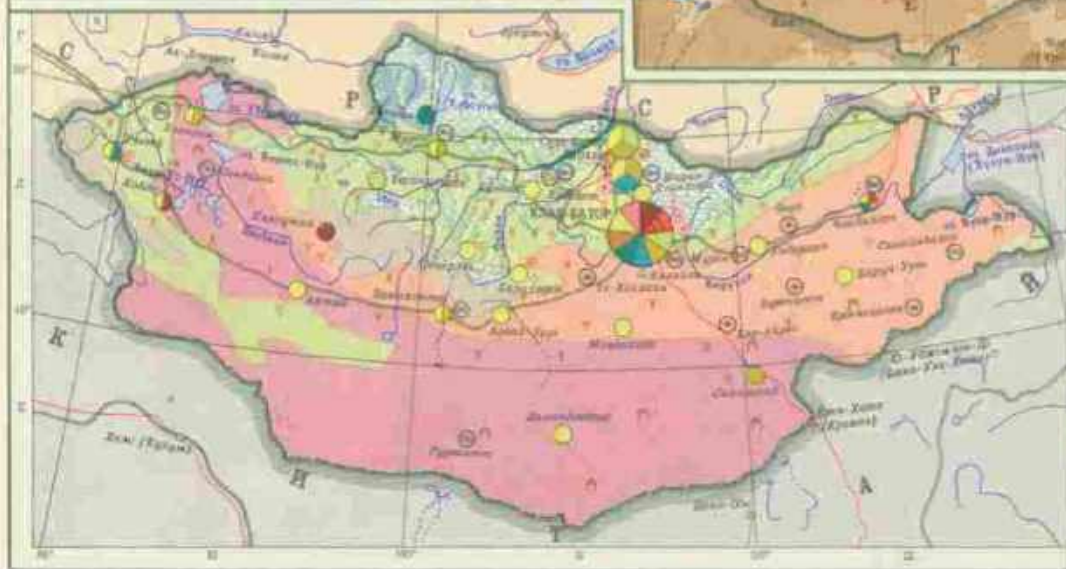
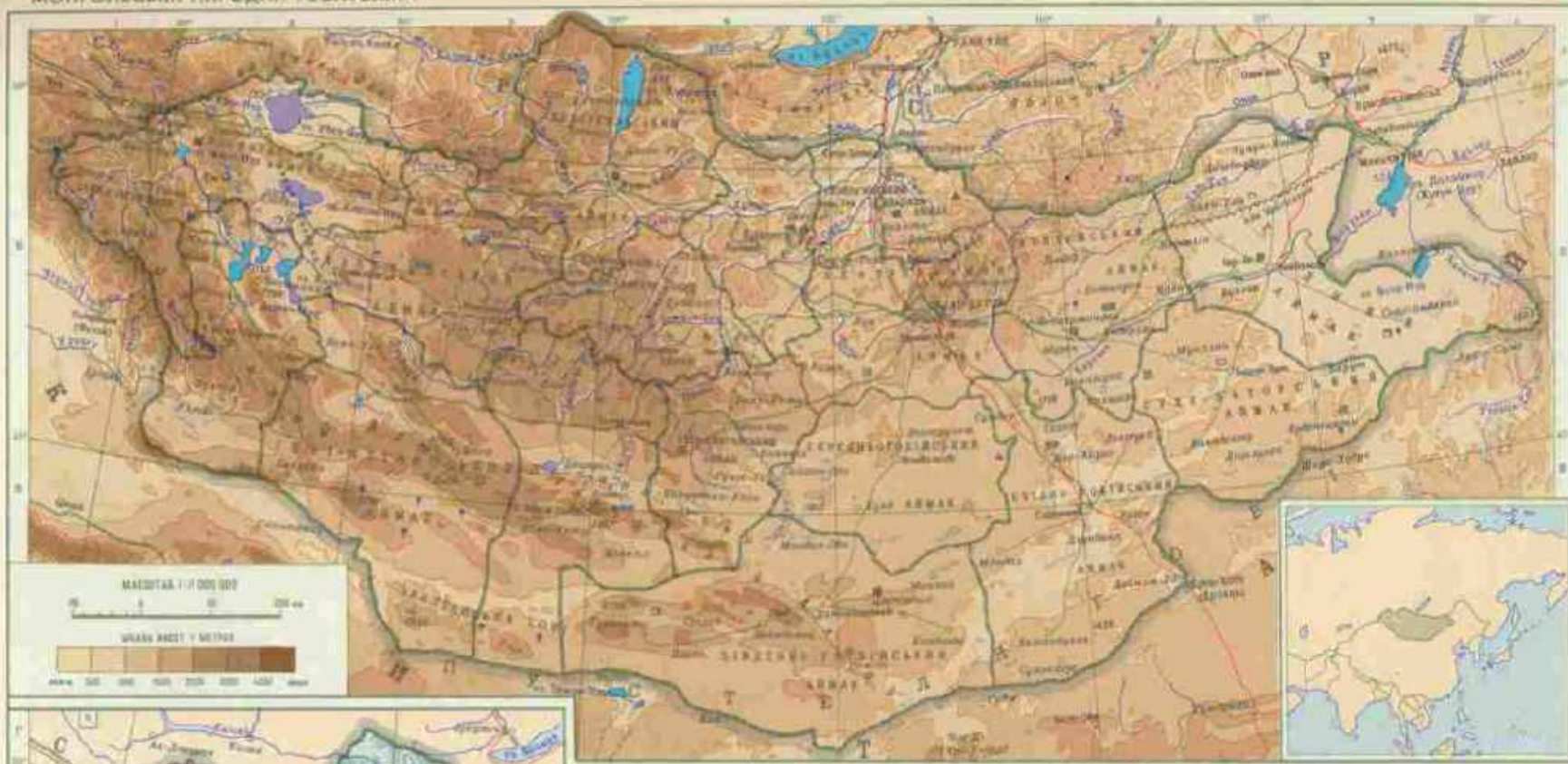
І. М. Листюк.

МОЛІЙСКИ, м'якуни (Mollusca) — тип безхребетних тварин. Тіло (довж. від 1 мм до 20 м) двобічно-симетричне, не сегментоване (у червоногих спірално закручене, у примітивних М. зберігає певні ознаки метамерії), поділяється на голову (крім двостулкових М.), тулуб і ногу. Тулуб вкритий мантиєю (див. Мантия в біології). Між нею і тілом міститься мантийна порожнина, в якій розташовані зябра, відкриваються анальний, видільний та статеві отвори. Мантия виділяє речовину, що утворює раковину, яка буває суцільною, двостулковою або з 8 поперекових пластинок; у деяких М. раковина відсутня. Ногою м'язовий виріст черевної стінки тіла, служить для пересування. У прикріплених та малорухливих М. нога рудиментарна чи її немає. У переважної більшості М. у глотці є тертка (радула), — спец. апарат для захоплення та подрібнення їжі (водоростей тощо). Кровоносна система незамкнена; серце складається з шлуночка, 1—2 (іноді 4) передсердь, міститься у навколосерцевій сумці (перикардій), що являє собою залишок целома. Органами дихання найчастіше є двопір'ясті первинні зябра (ктенідії) та їх модифікації, у багатьох — легені або вторинні (адаптивні) зябра. Органи виділення — нирки, що за будовою нагадують метанефридії. Центральна нервова система у примітивних форм складається з навколоткотового кільця і двох пар поздовжніх стовбурів, у більш високоорганізованих М. на стовбурах формуються 3—5 пар нервових вузлів (гангліїв), у головоногих та вищих червононогих М. внаслідок концентрації гангліїв утворюється складний головний мозок. Органи чуттів (очі, щупальця, статочисти, осфрадії — органи хім. чуття) добре розвинені. М. роздільностатеві, є й гермафродити. Розмноження статеве. Розвиток з метаморфозом (личинки — трохофора, велігер), рідше — прямий. Тип М. об'єднує 7 класів: пачирні моліски, борознчасточереві моліски, моноплакофори, червоногі моліски, лапоногі моліски, двостулкові моліски, головоногі моліски; включає бл. 130 тис. видів, з них в СРСР бл.

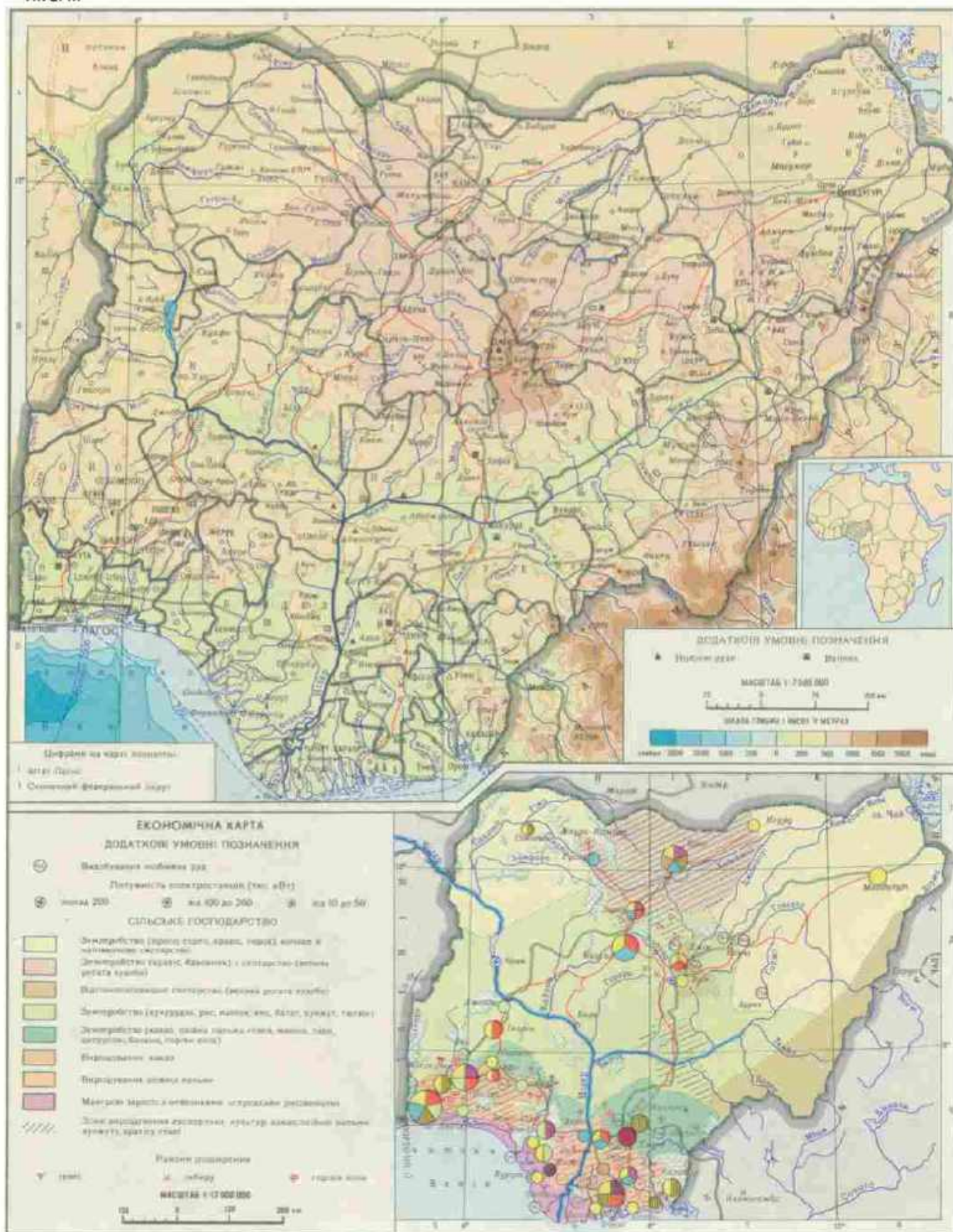

Мольва звичайна.

1750, у т. ч. на Україні — понад 360. Більшість М. живе в морських і солоноватих водах, порівняно небагато видів червононогих і двостулкових М. — у прісних, значна кількість (легенів М.) пристосувалася до життя на суходолі. М. є важливим джерелом харчування багатьох водних, зокрема пром. тварин (риб, птахів, ссавців). Багато М. (напр., *кальмари*, *мідії*, *устриці*, *гребінці*, *равлики* садовий) — їстівні, деяких (*беззубок*, *жабурниць*) використовують для підгодівлі с.-г. тварин. Перлівниця, особливо морських, добувають заради *перлів*. Промисл. М. розводять у спец. мор. г-вах (див. *Аквакультура*). З раковин багатьох М. виготовляють гудзики та ін. перламутрові вироби. Раковини деяких М. (напр., *рапани*) широко використовують як прикраси і сувеніри. Шкідинками с.-г. рослин є слимаки та деякі ін. представники легенів М. **Деревоточці морські** (з молюсків, напр., *тередо*) пошкоджують підводні дерев'яні споруди та дерев'яні днища суден (див. *Обростання*). Багато М. є проміжними хазяями *гельмінтів*. У викопному стані М. відомі з кембрію. Предками М. вважають стародавніх малочленистих кільчастих черв'яків з неповною метамерією тіла. Іл. див. до окремих статей за їхніми назвами.

Лит.: Лихарев М. М., Раммельмейер Е. С. Наземні молюски фауни СССР. М.—Л., 1952; Путь А. Л. До пізнання фауни прісноводних молюсків Української РСР. «Труди Інституту зоології АН УРСР», 1957, т. 14; Догель В. А. Зоологія беспозвоночных. М., 1975. О. П. Маркович.

МОЛЮХІВ БУГОР — поселення первісної людини, виявлене 1955 в урочищі Молухів Бугор (звідси назва) біля с. Новоселиці Чигиринського р-ну Черкас. обл. Культурні залишки залягають трьома шарами. Нижній культурний шар належить до *дніпро-донецької культури* часів неоліту, два верхні — до епохи міді-бронзи. В шарі раннього періоду епохи міді-бронзи виявлено залишки напівземлякового житла, уламки посуду (орнаментовані гостродонні горшки з вінцями), знайдено рогову мотилу та ніж з ікла дикого кабана, кістки диких і свійських тварин (біка й коня). Поселення належало скотарському населенню, яке співіснувало з племенами *трипільської культури*.

МОЛЯВКО Григорій Іванович [н. 10 (23).I.1901, с. Алтинівка, тепер Кролевецького р-ну Сум. обл.] — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1959). Член КПРС з 1948. Після закінчення Київ. ін-ту нар. освіти (1926) був учителем. З 1932 працював у Ін-ті геол. наук АН УРСР (1935—69 — зав. відділом), 1951—54 і 1969—71 — у Київ. ун-ті. Осн. праці з *стратиграфії* неогенових і антропогенових (четвертинних) відкладів України, палеогеографії України, історії геол. науки. Держ. премія УРСР, 1976.

МОЛЯЛЬНІСТЬ РОЗЧИНУ — концентрація розчину, виражена кількістю *моль* розчиненої речовини в 1 кг розчинника. Розмірність моль/кг. Напр., при розчиненні 1 моль сахарози в 1 кг води одержують 1 м (одномолярний) водний розчин сахарози. Поняття М. р. використовується в багатьох фіз.-хім. законах і застосовується при різних розрахунках.

МОЛЯРНІСТЬ РОЗЧИНУ — концентрація розчину, виражена кількістю *моль* розчиненої речовини, що міститься у 1 л розчину. Розмірність моль/л. Напр., для приготування 2 М (двомолярного) розчину сахарози необхідно розчинити 2 моль її у такій кількості води, щоб заг. об'єм розчину досяг 1 л. Застосовують М. р. у кількісному аналізі в об'ємних методах визначення речовини.

МОЛЬ (Mohl) Гуго (8.IV 1805, Штутгарт — 1.IV 1872, Тюбінген) — нім. ботанік. Професор ун-тів у Берлі (1832—35) і Тюбінгені (1835—72). Осн. дослідження присвячені *цитології*. Запровадив (1844—46) у ботаніці поняття *протоплазми* та висловив думку про її роль у житті клітин; одним з перших спостерігав розвиток судин рослин з клітин; описав прямиї поділ клітин та розвиток клітинних оболонок, виникнення й форму *протоплазм*, будову багатьох органів рослин, запропонував класифікацію *тканин* рослин.

МОЛЬ — одиниця кількості речовини у системі, яка містить стільки ж структурних елементів (молекул, атомів, іонів, електронів та ін. частинок або груп частинок), скільки атомів міститься у 0,012 кг вуглецю ¹²C; тобто дорівнює *Авогадро числу*. М. — одна з осн. одиниць кількості речовини в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). Можна застосовувати кратні (кмоль) і дольні (ммоль) одиниці моль. Одиницю М. широко використовують у хімії, фізиці.

МОЛЬБЕРТ (від нім. Malbrett) — дерев'яний нерест для живопису, на якому встановлюється підрамник з полотном, картоном тощо. Найпоширеніший — переносні складані триніжні й стаціонарні вертикальні М., закріплені на горизонтальній основі.

МОЛЬВА, морська щука (Molva) — рід риб родини *трискових*. Зовні дуже схожі на *миня*. В роді 2 види, поширені у водах Пн.-Зх. Атлантики. Хижаки, живляться переважно рибою. В СРСР, у зх. частині Баренцового моря, поширена М. з в и ч а й н а (M. molva). Довж. тіла до 1,75 м, маса до 25 кг. Статевої зрілості досягає у 8—10 років. Нерест у безрези — червні; ікра дрібна, плаваюча. Об'єкт промислу.

МОЛЬЄР (Molière; справж. ім'я та прізв.— Жан Батіст Поклен; 15.I.1622, Париж — 17.II 1673, там же) — франц. драматург і актор. У 1643 заснував «Бліскусний театр», після банкрутства якого (1645) став актором, а з 1650 — керівником провінційного мандрівного театру. Створив М. фарси й комедії «Нав'язаний...» та «Знегоди кохання» (обидві вид. 1663) принесли трупі популярність. Про сою «Кумедні маніри» (1660) виступив проти феод.-аристократичного суспільства. Цю тему продовжив у «Школі чоловіків» (1661) і «Школі жінок» (1663).

Сатирична тенденція виявилася в комедії-балеті «Надокушливі» (1661), п'єсах на любовні й міфологічні теми «Принцеса Елідська» (1664) та ін. Вершини творчості М. — комедії «Тартюф...» (три редакції — 1664, 1666, 1669, вид. 1669), де він викривав реакц. роль релігії і створив образ лицеміра-священника. Найреалістичніша з його комедій «Дон Жуан, або Кам'яний гість» (1665, вид. 1683) — прийнята вільнодумством сатира на розбещеність та самоуправство знаті. Інтелектуальна, т. з. висока, комедія «Мізантроп» (1667) — історія боротьби чесної, безкомпромісної людини проти суспільства, побудованого на егоїзмі та облуді. В останній період творчості гол. об'єктом його сатири стає буржуазія («Жорж Данден», 1669; «Мішанин-шляхтич», 1671; «Хворий, та й годі», 1674). Осн. принципом естетики М. була правдивість та наслідування природи. Послунюючи традиції нар. театру з передовими гуманістичними ідеями, виставив досягнення *класицизму*, М. створив новий тип комедії, що проклала шлях реалістичному театру. Укр. мовою твори М. перекладали В. Самійленко, М. Рильський та ін. Комедії «Тартюф», «Скупий», «Мішанин-шляхтич», «Витівки Скапена», «Хворий, та й годі», «Кумедні маніри» — «Лікар мимоволі» було поставлено на сцені укр. театрів. **Тя:** Укр. перекл. — Комедії К., 1958; Комедії К., 1970; Лікар не по своїй волі, «Веселий», 1978, № 4; Р. о. с. перекл. — Полное собрание сочинений, т. 1—4. М., 1965—67; Комедии М., 1978.

Лит.: Мокульський С. Мольєр. Проблемы творчества. Л., 1935; Модестова Н. Творчество Мольера. В кн.: Мольер Ж. Б. Комедии К., 1958; Булаков М. Жизнь господина де Мольера. М., 1962; Бояджиев Г. Мольер на советской сцене. М., 1971.

МОЛЬНАР (Molnár) Михайло (н. 4.XI 1930, с. Велика Чингава, тепер Боржальське Виноградівського району Закарп. обл.) — чесь. і словац. літературознавець. Досліджує укр.-чесь.-словац. літ. зв'язки. Упорядкував і написав вступну статтю до зб. «Словаки і українці» (1963), упорядник збірника публікацій (у спіл. авт.) «Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками» (1957). У кн. «Україна в піснях» (1954) опублікував (з нотами) 21 пісню на слова Т. Шевченка. Автор книг «Тарас Шевченко у чехів та словаків» (1961), «Зустрічі культур» (1980). М. належить вступна стаття і коментарі (разом з М. Неерлім) до двотомника творів Т. Шевченка словац. мовою (1959—62).

Тя: Тарас Шевченко у чехів та словаків. Праці, 1961; Зустрічі культур. Праці, 1980.

МОЛЬТКЕ (Молодний; Moltke) Гельмут Йоганн Людвіг (25.V 1848, Герсдорф, Мекленбург — 18.VI 1916, Берлін) — нім. військ. діяч, генерал-полковник, граф. Племінник Г. К. Б. Мольтке Старшого. З 1906 — нач. Генштабу. Активний учасник розв'язання 1-ї світової війни, при підготовці якої поклав в основу плану

І. І. Молошников.

П. С. Молчанов.

Мольер.

війни задум свого попередника — А. Шліфена: розгром франц. армії гол. силами та оборона в Сх. Пруссії, а потім завдання удару по Росії. На поч. 1-ї світової війни — нач. штабу Ставки і одночасно нач. Генштабу (фактично головнокомандуючий). Після поразки нім. військ у битві на Марні (Пн. Франція) у вересні 1914 усунутий з посади.

МОЛЬТКЕ (Старший; Moltke) Гельмут Карл Бернгард (26.X.1800, Пархім, Мекленбург — 24.IV.1891, Берлін) — прусський і нім. військ. діяч, граф (1870), генерал-фельдмаршал (1871). З 1822 — у прусській армії. В 1858—88 — нач. прусського (з 1871 — імперського) Генштабу, фактично головнокомандуючий під час воєн проти Данії, Австрії і Франції (див. Австро-прусска війна 1866, Франко-прусска війна 1870—71). У своїх працях проводив ідеї про неминучість воєн, про необхідність раптового нападу і блискавичного розгрому ворога шляхом оточення. Один з ідеологів нім. милітаризму.

МОМБАСА — місто на Пд. Кенії. Розташована на невеликому прибережному острові в Індійському ок. З материком сполучена 2 дамбами і мостом. Гол. порт країни, залізнична станція; поблизу М., на материк, — аеропорт. 351 тис. ж. (1976). Підприємства металообр., цем. і текст. пром-сті. Металург. та нафтопереробні з-ди. Вироб. олій, обробка кави. Мор. курорт.

МОМЕНТ (від лат. momentum — рушійна сила, поштовх; мить) — 1) Дуже короткий проміжок часу, мить. 2) Певний проміжок часу, етап у розвитку чого-небудь. 3) Обставина, окремий бік якогось явища. Див. Момент як математичне поняття, Момент імпульсу, Момент опору, Момент сили.

МОМЕНТ як математичне поняття — числова характеристика, що відіграє важливу роль у механіці і теорії ймовірностей. М. k -го порядку виражається формулою

$$\mu_k = m_1 \cdot r_1^k + m_2 \cdot r_2^k + \dots = \sum_i m_i r_i^k \quad (k = 0, 1, 2, \dots).$$

У механіці величина r_i — віддаль точки $M_i(x_i, y_i, z_i)$ з масою m_i від деякої точки, прямої або площини. М. 1-го порядку наз. статичним М., 2-го порядку — моментом інерції. Для випадкових величин величини r_i — значення випадкових величин X , які зображуються абсцисами x_i точок осі Ox , а маси m_i — їхні ймовірності p_i ; μ_k — математичне сподівання величини X^k . М. 2-го порядку відносно точки μ_x є дисперсією $\sum_i p_i (x_i - \mu_x)^2$. При перервному розподілі випадкових величин X суми замінюються інтегралами. Так, $\mu_k = \int_{-\infty}^{\infty} x^k f(x) dx$.

де $f(x)$ — густина розподілу. **МОМЕНТ ІМПУЛЬСУ**, момент кількості руху — динамічна характеристика тіла або системи тіл. Розрізняють М. і. відносно полюса

(точки) і М. і. відносно осі. М. і. $\vec{L}$ матеріальної точки відносно полюса O дорівнює векторному добутку радіус-вектора $\vec{r}$, проведеного з полюса O до матеріальної точки, на вектор імпульсу $m\vec{v}$ цієї точки (m — її маса, $\vec{v}$ — швидкість): $\vec{L} = \vec{r} \times m\vec{v}$. Вектор $\vec{L}$ перпендикулярний до площини, яка проходить через $\vec{r}$ і $m\vec{v}$, і напрямлений так, що з його кінця обертання по найкоротшій віддалі від $\vec{r}$ до $m\vec{v}$ буде спостерігатися проти годинникової стрілки (мал.). М. і. системи n матеріальних точок відносно полюса наз. вектор, рівний геом. сумі М. і. всіх цих точок відносно того ж полюса:

$$\vec{L} = \sum_{i=1}^n \vec{r}_i \times m_i \vec{v}_i.$$

М. і. дорівнює: $\vec{L} = \int \vec{r} \times$

$\times \vec{v} dm = \int \vec{r} \times \vec{v} \rho dV$, де $\vec{r}$, $\vec{v}$ і ρ — відповідно радіус-вектор, швидкість і густина малого елемента тіла з масою dm і об'ємом dV . М. і. системи матеріальних точок (тіла) відносно осі a наз. скалярна величина L_a , яка дорівнює проекції на вісь a вектора М. і. системи відносно будь-якого полюса, що належить цій осі. При обертанні тіла навколо осі a з кутовою швидкістю ω $L_a = J_a \omega$, де J_a — момент інерції тіла відносно осі a . Похідна по часу від М. і. $\vec{L}$ мех. системи відносно будь-якого нерухомого полюса дорівнює сумі моментів $\vec{M}$ відносно цього полюса всіх зовн. сил (див. Момент сили), прикладених до системи:

$$\frac{d\vec{L}}{dt} = \vec{M}.$$

М. і. замкнутої системи в процесі її руху не змінюється (закон збереження М. і.). В Міжнародній системі одиниць (СІ) М. і. вимірюють у кг · м²/с.

МОМЕНТ ІНЕРЦІЇ — фізична величина, яка характеризує розподіл мас у тілі і є мірою його інертності (поряд з масою) в обертальному русі. Розрізняють основний та відцентровий М. і. Основний М. і. матеріальної точки відносно заданої осі чисельно дорівнює добутку маси m цієї точки на квадрат її віддалі h від осі: $J = mh^2$. М. і. системи n матеріальних точок відносно осі a дорівнює сумі М. і. всіх цих точок

$$(відносно a): $J_a = \sum_{i=1}^n m_i h_i^2$. М. і.$$

тіла відносно осей прямокутної системи координат визначаються:

$$J_x = \int (y^2 + z^2) dm =$$

$$= \int (y^2 + z^2) \rho dV,$$

$$J_y = \int (x^2 + z^2) dm =$$

$$= \int (x^2 + z^2) \rho dV,$$

$$J_z = \int (x^2 + y^2) dm =$$

$$= \int (x^2 + y^2) \rho dV,$$

де m , ρ і V — маса, густина і об'єм тіла; x , y , z — координати малого елемента тіла з масою dm і об'ємом dV . Основний М. і. є мірою інертності тіла при його обертанні навколо осі. Між М. і. тіла відносно довільної осі a і М. і. цього ж тіла відносно осі a' , яка паралельна a і проходить через центр мас тіла, існує співвідношення $J_a = J_{a'} + md^2$, де d — віддаль між осями. Відцентровими М. і. відносно прямокутної системи координат наз. величини

$$J_{xy} = \int xy dm, \quad J_{yz} = \int yz dm,$$

$$J_{zx} = \int zx dm.$$

Вони характеризують несиметричність розподілу мас відносно осей обертання, а також визначають дію обертального тіла на підшипники цієї осі. М. і. тіла відносно будь-якої осі a , яка проходить через початок прямокутної системи координат O , пов'язаний з М. і. відносно осей цієї системи співвідношенням $J_a = J_x \cos^2 \alpha + J_y \cos^2 \beta + J_z \cos^2 \gamma - 2J_{xy} \cos \alpha \cdot \cos \beta - 2J_{yz} \cos \beta \cdot \cos \gamma - 2J_{zx} \cos \gamma \cdot \cos \alpha$, де α , β і γ — кути, що їх утворює вісь a відповідно з осями Ox , Oy і Oz . Вісь Ox наз. гол. віссю інерції, якщо J_{xy} і J_{yz} одночасно дорівнюють нулю. Через кожну точку тіла можна провести 3 взаємно перпендикулярні гол. осі інерції Ox' , Oy' і Oz' так, що $J_{x'} = J_x \cos^2 \alpha' + J_y \cos^2 \beta' + J_z \cos^2 \gamma'$, де α' , β' і γ' — кути, утворені віссю a відповідно з Ox' , Oy' і Oz' , а J_x , J_y , J_z — М. і. тіла відносно цих осей — т. з. головні М. і. Знаючи гол. осі інерції тіла і М. і. відносно них, можна визначити його М. і. відносно будь-якої осі. Гол. М. і. тіл знаходять або розрахунком (для однорідних тіл правильної геом. форми), або з досліду (за значенням кінетичної енергії обертального тіла, періоду коливань фіз. маятника тощо). В опорі матеріалів для характеристики жорсткості тіла в даному поперечному перерізі запроваджують поняття про основний, полярний та відцентровий М. і. площі F цього перерізу, які визначаються відповідно формулами:

$$I_x = \int y^2 dF, \quad I_y = \int x^2 dF;$$

$$I_{xy} = I_{yx} = \int xy dF.$$

У Міжнародній системі одиниць (СІ) М. і. вимірюють у кг · м² (м⁴ — в опорі матеріалів).

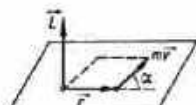
МОМЕНТ КІЛЬКОСТІ РУХУ — те саме, що й момент імпульсу.

МОМЕНТ ОПОРУ — геометрична величина, що характеризує опірність тіла (стрижини, балки, вала) напруженням залежно від форми і розмірів його поперечного перерізу. Дас змогу визначити величини найбільших нормальних (при згині) і дотичних (при крученні) напружень. М. о. при згині (W_z) становить $W_z = \frac{I_z}{y_{max}}$, де I_z —

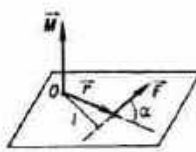
основний момент інерції поперечного перерізу тіла відносно нейтральної осі z ; y_{max} — віддаль до нейтральної осі найвіддаленішої точки контура перерізу. Найбільший М. о. при крученні (по-

М. С. Момот.

Момент імпульсу.

Момент сили.

лярний момент опору W_p) круглого поперечного перерізу дорівнює $W_p = \frac{I_p}{r}$, де I_p — полярний момент інерції поперечного перерізу тіла; r — радіус поперечного перерізу. Розмірність $M. o.$ — (довжина)³. Поняттям « $M. o.$ » користуються в буд. механіці, опорі матеріалів.

МОМЕНТ СИЛИ — механічна величина, яка характеризує зовнішнє дію на тіло (або систему тіл) і визначає зміну обертального руху цього тіла. Розрізняють $M. c.$ відносно полюса (точки) і $M. c.$ відносно осі. $M. c.$ відносно полюса O наз. вектор $\vec{M}$, який дорівнює векторному добутку радіус-вектора $\vec{r}$, проведеного з O в точку прикладання сили, на вектор сили $\vec{F}$: $\vec{M} = \vec{r} \times \vec{F}$. Вектор $\vec{M}$ перпендикулярний до площини, яка проходить через $\vec{r}$ і $\vec{F}$, і направлений так, що з його кінця обертання по найкоротшій віддалі від $\vec{r}$ до $\vec{F}$ буде спостерігатися проти годинникової стрілки (мал.). Числове значення $M. c.$ знаходять за формулою: $M = F \cdot l$, де l — т. з. плече сили $\vec{F}$, яке дорівнює віддалі від O до лінії прикладання сили;

$l = r \cdot \sin \alpha$, де α — кут між $\vec{r}$ і $\vec{F}$. $M. c.$ відносно осі a наз. скалярна величина M_a , яка дорівнює проекції на цю вісь вектора $\vec{M}$ відносно будь-якої її точки (величина M_a не залежить від положення полюса на осі). $M. c.$ відносно осей прямокутної системи координат визначаються співвідношеннями: $M_x = yF_z - zF_y$, $M_y = zF_x - xF_z$, $M_z = xF_y - yF_x$, де F_x, F_y, F_z — проекції $\vec{F}$ на відповідні осі, x, y, z — координати точки прикладання сили $\vec{F}$. У міжнародній системі одиниць (СІ) $M. c.$ вимірюють в Н м.

МОММЗЕН (Mommzen) Теодор (30.XI 1817, Гардінг — 1.XI 1903, Шарлоттенбург) — нім. історик. Професор в ун-тах Лейпцига (з 1848), Цюриха (з 1852), Бреслау (Вроцлав; з 1854), Берліна (з 1858). Під час революції 1848—49 в Німеччині приєднався до лівого крила нім. буржуазії. Депутат ландтагу (1863—66 і 1873—79) і рейхстагу (1881—84) від партії прогресистів. Спеціаліст з історії та права Старод. Риму. Автор праць «Римська історія» (доведена до 46 до н. е.; рос. переклад — ч. 1—2, 1858—61, т. 1—3, 5, 1936—49), «Римське державне право» (т. 1—3, 1871—87), «Римське кримінальне право» (1899). Нобелівська премія, 1902.

МОМОТ Іван Дем'янович [10 (23).II 1905, м. Валки, тепер Харків. обл. — 27.V 1931, Харків] — укр. рад. літературознавець. Учився в Харкові на курсах журналістів (1925). Був на видавничій роботі. Належав до лів. орг-ції «Молодняк». З 1925 друкував статті про творчість письменників-молочників у газетах і журналах «Червоний юнак», «Комсомолец України», «Молодий більшо-

вик», «Молодняк», «Плужанин». Т. 1: Літературний комсомол. Х., 1927.

МОМОТ Микола Семенович (н. 6.XI 1932, с. Гродівка, тепер смт Красноармійського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. співак (драматичний тенор), нар. арт. УРСР (з 1976). В 1965 закінчив Ленінгр. консерваторію. В 1965—66 — соліст Ленінконцерту, 1966—69 — Центрального ансамблю пісні й танцю групи рад. військ у НДР. З 1969 — в Донец. театрі опери та балету. Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Гаразд («Ярослав Мудрий» Мейтуса), Герман («Пікова дама» Чайковського), Шенє («Андре Шенє» Джордано).

МОНАДА [від грец. μονάς (monás) — одиниця, проста сутність] — в ряді філософських систем найпростіша, неподільна єдність, першоначалю, основа явищ. Учення про $M.$ називають монадологією. Термін «монада» вживався у філос. системах піфагорейців, Дж. Бруно, Миколи Кузанського, а у Г. В. Лейбніца став основним поняттям філософії. В сучас. бурж. філос. л-рі термін «монада» майже не трапляється, але близькі до нього за змістом поняття («субстанціальний діяч», «особистість»), що позначають динамічні духовні «істоти», які нібито становлять «живе» буття, вживаються у вченнях персонізму та інтуїтизму.

МОНАКО, Князівство Монако — держава в Пд. Європі, на узбережжі Середземного м. На суходолі межує з Францією. У складі населення (1979) — 15,6 тис. франц. і бл. 4 тис. італ. громадян; монегасків (підданих М.) — бл. 5 тис. Офіц. мова — французька. В адм. відношенні поділяється на 3 адм. округи — три з'єднані між собою міста (Монако, Монте-Карло і Кондамін).

Державний лад. М. — конституційна монархія (князівство); перебуває під протекторатом Франції. Діючу конституцію прийнято 1962. Глава д-ви — князь. Законодавчу владу здійснюють князь і однопалатна Нац. рада (18 депутатів), яка обирається населенням строком на 5 років, виконавчу — Урядова рада, очолювана держ. міністром (цей пост згідно з дого-

вором з Францією посідає франц. громадянин).

Природа. М. розташоване у передгір'ях Альп. Займає частину *Лазурного берега*. Клімат середземноморський, м'який. Пересічна т-ра січня +8°, липня +22°. Рослинність субтропічна (зростає кам'яного дуба, карликової пальми, маквіс).

Історія. В 10—1 ст. до н. е. на тер. сучасного М. існували спочатку фінікійська, згодом — грец. колонії. В 1 ст. до н. е. ця територія підпала під владу Риму, згодом нею оволоділи араби. З 11 ст. М. — володіння Генуї. З 1346 — князівство під протекторатом Генуї, 1524—1641 — під владою Іспанії, з 1641 — під протекторатом Франції. В 1793—1814 М. — у складі Франції. В 1814 князівство було відновлено (до 1848 — під протекторатом Сардинського королівства). В 1861 князь М. продав Франції права на міста Ментону та Рокбрюн і погодився на франц. протекторат. У 1865 між Францією та М. укладено митний союз. З 1918 М. — під протекторатом Франції, але має (з її згоди) свою дипломатичну службу. Осн. політ. партія М. — Нац. демократичний союз. В. С. Білецький.

Господарство. Одним із джерел прибутку д-ви є обслуговування іноз. туристів, відвідувачів курортів та гальних будинків (найбільший — у Монте-Карло), а також випуск поштових марок. У зв'язку з широким розповсюдженням туризму і в ін. країнах економіка Монако (яке продовжує залишатись одним з світових туристичних центрів) перебудовується також на розвиток пром-сті. Створено підприємства точного машинобудування, електронної, хім.-фарм., буд., текст. і харчової пром-сті; по виробництву фанери, майоліки, виготовленню сувенірів. У пром-сті й торгівлі зайнято бл. 80% самодіяльного населення. На невеликих ділянках вирощують виноград, маслини, інжир, цитрусові. Завдяки пільговій системі оподаткування в М. зареєстровано 50 банків і бл. 800 нац. та іноз. компаній. Осн. статті експорту — електронне устаткування, трикот. вироби, кераміка, вино та ін. Грошова одиниця — франц. франк.

Культура. Система освіти в М. схожа з французькою. Викладання — франц. мовою за програмою франц. школи. Поряд з держ. існують і приватні навч. заклади. В 1975/76 навч. р. у держ. поч. та середніх школах навчувалося 3,5 тис. учнів, у приватних — 1,3 тис. Вищих навч. закладів немає. В м. Монте-Карло — наук. центр М. (засн. 1960), у м. Монако — Академія музики (засн. 1934), центр океанографічних досліджень — Океанографічний музей (засн. 1899). При князівському палаці М. є архів та б-ка, в яких зберігаються документи з 13 ст. і грошові знаки з 1640. Б-ка М. (засн. 1909), б-ка при Океанографічному музеї. Нац. музей М., Музей доістор. антропології. В М. містяться одна з найпотужніших у Європі середньохвильових радіостанцій — «Монте-Карло».

Герб Монако.

МОНАКО

Площа — 1,9 км²

Населення — понад 25 тис. чол. (1979)

Столиця — м. Монако

МОНАКО

У столиці М. збереглися житлові квартали й терасні сади 16—18 ст., князівський палац (16—19 ст.), який включає фрагменти фортеці 13—14 ст., капела Ла Місерікорді (1639—46), псевдоготичний собор Непорочного зачаття (1874—98, арх. Ш. Ленорман). У Монте-Карло — Оперний театр (1878—79, франц. арх. Ш. Гарнье). У містах М. — численні вілли (2—3-поверхові, з пласкими дахами). Тепер міста забудовуються багатопверховими готелями сучасної архітектури.

МОНАКО — столиця держави Монако. Розташоване на скельному виступі Приморських Альп, на березі Середземного м. Бл. 2 тис. ж. (1980). Один з курортів Лазурного берега. У М. — Океанографічний музей (засн. 1899), Академія музики, Міжнар. гідрографічне бюро, б-ка Океанографічного музею. Музей доістор. антропології. Архит. пам'ятки 13—19 ст. (палац князя, собор та ін.).

МОНАРХІЯ (грец. *μοναρχία* — єдиновладдя) — форма правління в експлуаторських державах, за якої найвища державна влада цілком або частково зосереджена в руках одного особового глави д-ви (царя, імператора, короля, фараона, султана тощо). В рабовласницьких д-вах, переважно в країнах Сходу, М. часто набували форм *деспотії, тиранії*. Розрізняють М. абсолютні (див. *Абсолютизм*), станові, що характерні для феод. д-ви, та конституційні (обмежені), властиві гол. чин. *буржуазним державам* з монархічною формою правління. М. існує і досі у Великобританії, Японії, Непалі та деяких ін. країнах.

МОНАСТИРСЬКА — місто Тернопіль. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Коропці (притока Дністра), за 19 км від залізнич. ст. Бучач. Найраніші згадки про М. є в документах 1434. До 18 ст. М. перебували під владою шляхет. Польщі. Після 1-го поділу Польщі (1772) місто захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 70-х рр. 19 ст. в М. вели соціалістичну пропаганду серед селян М. І. Павлик і Г. І. Павлик. У 1919 М. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 М. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У місті — потюново-ферментаційний комбінат, швейне об'єднання, заводоуправління буд. матеріалів, комбикормовий з-д, райсільгосп-

техніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, 2 лісництва, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки.

МОНАСТИРСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1966. Площа 0,6 тис. км². Нас. 40,2 тис. чол. (1980). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих міській і 23 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Монастирська.

М. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини — вапняки, глини. Річки — *Дністер* та його притоки *Золота Липа* і *Коропець*. ґрунти чорноземні й сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, в'яз, липа, дуб, осика, верба, береза) займають 13,8 тис. га. Найбільші підприємства: монастирський потюново-ферментаційний комбінат, швейне об'єднання, заводоуправління буд. матеріалів, Ковалівський спиртний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Монастирська) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництва мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 36,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 30,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, картопля, тютюн, овочеві. Скотарство, свинарство, вівчарство. У М. р. — 13 колгоспів, міжд. об'єднання по вироб. яловичини та продуктів птахівництва, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 218 км, у т. ч. з твердим покриттям — 199 км. У районі — 46 заг.-осв. та музична школи; 45 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 16 будинків культури, 36 клубів, 47 кіноустановок, кінотеатр, 45 б-к, 2 музеї (меморіально-етногр. В. М. Гнатюка в с. Велесіві, де він народився, та історико-краєзнавчий в с. Коропці). В с. Коржіві М. р. народився укр. актор К. О. Підвисоцький. У М. р. видається газ. «*Ленінський промінь*» (з 1941).

М. Г. Павлишен.
МОНАСТИРСЬКЕ — слов'янське городище 8—10 ст. в урочищі Монастирське (звідси й назва) в м. Ромнах (тепер Сум. обл.) на березі р. Ромну. Відкрите 1901, до-

сліджувалося 1906 і 1924. Розкопано залишки 5 жител-напівземлян з глинобитними печами, керамічної майстерні та госп. ян. В напівземлянках знайдено лінійний і кружалний глиняний посуд, оздоблений загибленим орнаментом, біконічні прясельця, кістяні проколки, залізні ножі й доліще, а також підвіски-амулети із зубів тварин, зокрема ведмедей, кістки свійських і диких тварин. М. було невеликим укріпленим поселенням сх.-слов'ян. племені *Сіверян*. Аналогічні поселення в археол. науці дістають назву *романських городищ*.

Літ.: Макаренко М. О. Городище «Монастирське». В кн.: Науковий збірник за рік 1924. К., 1925.

МОНАСТИРСЬКЕ — селище міського типу Черкас. обл. УРСР, райцентр, за 6 км від залізнич. ст. Монастирське. 5,8 тис. ж. (1980). Вперше згадується в літописах у 2-й пол. 16 ст. Після 2-го поділу Польщі (1793) М. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації М. (23.VII 1941—10.III 1944) в районі діяли підпільний райком партії, партизан. загін. У селищі — маш.-буд. (хотлобудування), асфальтовий, обзобудівний, спиртний і прод. товарів з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. і музична школи, вечірні відділення Харків. маш.-буд. технікуму, тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр, 2 б-ки, історико-краєзнавчий музей.

МОНАСТИРСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,7 тис. км². Нас. 43,3 тис. чол. (1980). У районі — 46 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 18 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Монастирське. М. р. розташований у межах *Підніпровської височини*. Корисні копалини: граніти, пісок, глина. Найбільша річка — *Гірський Тікич* (бас. Пд. Бугу). ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, ясен, клен, липа, акація) займають 2,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства — монастирське маш.-буд., спиртний, прод. товарів і обзобуд.,

Монашка: метелик і гусениця.

Князівство Монако.

Цибулівський цукр. з-д. Комбінат побутового обслуговування (Монастирище). Землеробство зерно-бульбярничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 54,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 51,6 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряк, соняшник. Скотарство, свинарство, вітчарство, птахівництво. У М. р. — 13 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Монастирище. Автомоб. шляхів — 261 км, у т. ч. з твердим покриттям — 184 км. У районі — 31 заг.-осв. та музична школи, тех. уч.-ще, вечірнє відділення Харків. маш.-буд. технікуму; 28 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 44 клубні установи, кінотеатр, 41 кіноустановка, 41 6-ка. У с. Летичіві М. р. народилися укр. рад. композитор П. О. Коцицький та укр. рад. актор А. І. Бондар-Білогородський. У М. р. видається газ. «Зоря» (з 1930).

МОНАСТИРІ (від грец. μοναστήριον — келія самітника) — в ряді релігій основна форма організації чернечества, чернечі громади, які володіють побутовими і культовими приміщеннями та ін. власністю і керуються єдиними правилами (статутом), що проголошують аскетичний спосіб життя. В буддизмі виникли в 6—5 ст. до н. е., в християнстві — в 3—4 ст. н. е., в ісламі — в 8—9 ст. Спочатку чернцями були представники зубожілих верств населення. Згодом панівне становище в М. посіли вихідці з привілейованих класів, а М. перетворилися на великих феодалів, власників, на жорстоких експлуаторів навколишніх селян, які часто потрапляли до них у кріпосну залежність. М. наживалися також на реліг. забобонах, були розсадниками реліг. фанатизму і святенництва, оплотом феодал. ладу. Волночас М. брали активну участь у загальноімперській колоніальній політиці правлячих класів (див. Місіонерство). Особливо відзначалися цим створені в католицьких М. духовно-лицарські ордени та ін. чернечі ордени. Так, після Брестської унії 1596 для насильницького насадження католицизму на укр., білоруських і лит. землях було створено понад 150 монастирів василіан. В Київ. Русі М. (православні) з'явилися після хрещення Русі 988—989. Найдавніші і найбільші православні М. — Києво-Печерська лавра, Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир, Олександрівська лавра, Троїце-Сергієва лавра, Києво-Софійський М., Почаївська лавра, Видубицький монастир та ін. За феодалізму окремі М. сприяли поширенню культури. В них створювалися літописи, виникали школи (див., зокрема, Київська братська школа, Лаврська школа), друкарні (напр., Києво-Печерська друкарня). В 19—20 ст. М. остаточно стали оплотом мракобісся та реакції. Вони не тільки насалювали мистицизм і реліг. світогляд, а й вели боротьбу проти революційно-визвольного руху. Нині в СРСР залишилося декілька

православних М., які є суто реліг. організаціями. В капіталістичних країнах М. є осередками клерикалізму.

МОНАХОВ Володимир Васильович (п. 30.IX 1922, ст. Довгинцеве, тепер Дніпроп. обл.) — рос. рад. кінооператор і режисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1964). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1952 закінчив ВДК. Зняв фільми: «Висота» (1957), «Доля людини» (1959), «Оптимістична трагедія» (1963). Як режисер поставив картини: «Непрошені любові» (1965), «Про дива людські» (1968), «Нежданий гість» (1972). Нагороджений 2 орденами Червоної Зірки, орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня, медалями. Ленінська премія, 1960.

МОНАЦІТ (від грец. μοναζή — відокремлююся) — мінерал класу фосфатів. (Ca, La) [PO₄]. Містить домішки ThO₂, SiO₂, SiO₃ монокліна. Густи. 5,0—5,3. Твердість 5,5—6,0. Колір червонувато-бурій, червоний, рідше зелений. Блиск скляний. М. — акцесорний мінерал гранітів і пегматитів. Радіоактивний. Родовища М. є в США, Шрі-Ланці, Бразилії, Індії, Індонезії, Австралії, на Мадагаскарі. Використовують як руду цегли і торію.

МОНАШКА, черниця (Osceria popascha) — метелик род. хвиланкових. Шкідник хвойних дерев, рідше дуба, берези, бука. Передні крила (розмах до 60 мм) білі з чорними зубчастими поперечними смугами, задні — сірі. Гусениця жовто-сіра з червоними та синіми бородавками, густо вкрита волосками. Поширена М. в Європі й Азії, в СРСР — в лісовій і лісостеповій зонах, на Кавказі, Уралі, в Сибірі й на Далекому Сході, на Україні — на Поділлі, в Лісостепу, в Криму. Літають метелики в червні — серпні. Самка відкладає за сезон до 300 яєць. Зимують сформована гусінь. М. при масовому розмноженні майже повністю об'їдає хвою.

Заходи боротьби див. Кільчастий шовкопряд.

МОНБЕЛЬЯРДСЬКА ПОРОДА великої рогатої худоби — порода молочно-м'ясного напрямку продуктивності. Виведена у Франції 1883 схрещуванням місцевої ельзаської (оберлан) худоби з швейцарськими сменталами. Поширена в сх. частині Франції на кордоні з Швейцарією. Одна з високопродуктивних франц. порід. Масть червоно-ряба і темно-полюво-ряба. Худоба М. п. нагадує сментальську, але у неї більш розвинені молочні статі. Жива маса корів 650—750 кг, бугаїв 900—1100 кг; середньорічний надій понад 4000 кг молока жирністю 3,64%. Молоко

Корова монбельярдської породи.

використовують гол. чин. для виготовлення сиру. Поряд з високою молочною продуктивністю худоба характеризується і добрими м'ясними якостями. Бугаї на інтенсивній відгодівлі дають по 1500 і більше грамів середньодобового приросту. В СРСР, у т. ч. на Україну, худобу М. п. завозили 1972—76. Бугаїв використовують на держ. станціях по племенній роботі і штучному осіменінню тварин для підвищення молочності худоби сментальської породи.

МОНБЛАН — гірський масив у Зх. Альпах, на кордоні між Францією, Італією та Швейцарією. Протягається з Пд. Зх. на Пн. Сх. на 50 км. Вис. до 4807 м (найвищий у Зх. Європі). На М. — бл. 30 льодовиків, заг. площа зледеніння — 277 км². Через М. споруджено автодорожній тунель завдовжки 11,6 км з Франції до Італії. Центр альпінізму. На М. — астр. та метеорологічна обсерваторія. У 1873 на М. загинув рос. мандрівник О. Федченко. Першим на М. зійшов швейцарець Ж. Балмат (1768).

Монблан.

МОНГО, монго-хундо — народ у Республіці Заір, який формується з багатьох племенних груп. Переважна більшість М. живе в тропічних лісах в закруті р. Конго (Заір), частина — в містах. Чисельність — 4,5 млн. чол. (1977, оцінка). Мова належить до нигеро-кордофанських мов; деякими діалектами мови М. існує писемність. За релігією більшість М. — християни (католики), зберігаються також родоплеменні культури. Основне заняття монго — землеробство, частина працює на плантаціях.

МОНГОЛИ (самоназва — монгол) — у широкому розумінні назва всіх народів, які говорять монгольськими мовами (монголи МНР і КНР, баоань, дунсян, ту (монгори), лаури, моголи Афганістану, буряти, калмики; заг. чисельність 4,8 млн. чол., 1978); у вузькому розумінні — власне М., які живуть у МНР і КНР. Віруючі М. — буддисти (ламаїсти). Монг. етнічна спільність склалася на тер. Монголії і Пн.-Сх. Китаю на основі давнього аборигенного населення. Монголи МНР — соціалістична нація. Чисельність — 1,47 млн. чол. (1978). Осн. ядро нації — халха, з якими практично змішалися дарганга, хотогойти, сартули, узумчини, хорчини, чачари та ін. етнографічні групи. Консолідується навколо халхи і зх. М., які зберігають відмінності в мові й культурі: дербети, байти, захчини, ольоти, торгути. Після перемоги Монгольської народної революції 1921 М., минувши капіталізм, стали на шлях будівництва соціалістичного суспільства.

Створено умови для розвитку економіки, і культури, виникли нац. робітн. клас та інтелігенція. Про історію, г-во, культуру М. див. *Монгольська Народна Республіка*. Монголія КНР. На тер. КНР розселено кілька монг. народностей (переважно в авт. районах — Внутрішній Монголії і Сінцзян-Уйгурському). Розмовляють різними діалектами пд., зх. і сх. груп монг. мов. Заг. чисельність — 2,4 млн. чол. (1978). З кін. 50 — поч. 60-х рр. кит. влада проводить щодо М., як і ін. нац. меншостей, політику дискримінації і насильницької асиміляції. Осн. заняття М. в КНР — скотарство, частково — землеробство. *Лит.*: Викторова Л. Л. Монголи. Про походження народу і истоки культури. М., 1980.

МОНГОЛІЯ — історична область у Центр. Азії. Згадується в істор. джерелах з 8 ст. До 13 ст. М. — один з монг. улусів. З 13 ст. М. — ранньофеод. д-ва. Здійснені нею в 13 ст. завойовницькі походи привели до утворення Монг. феод. імперії (див. *Чингісхан, Золота орда*). В 15—17 ст. М. — сукупність феод. володінь. У 15 ст. поділилася на Східну і Західну, в 16 ст. — на Північну і Південну. В 17 — на поч. 20 ст. М., перебуваючи під владою маньчжурської династії, поділилася на *Монголію Внутрішню* і М. Зовнішню. На тер. Зовн. М. в результаті *Монгольської народної революції 1921* виникла незалежна монг. нар. д-ва, 1924 створено *Монгольську Народну Республіку* (МНР). Внутр. М. — в складі КНР.

МОНГОЛІЯ ВНУТРІШНЯ — автономний район на Пн. Китаю. Пл. майже 1,4 млн. км². Нас. бл. 14 млн. чол. (1979, оцінка). Адм. ц. — м. Хух-Хото. Поверхня М. В. — плато заввишки бл. 1000 м, на Сх. — хр. Великий Хінган. Поклади кам. вугілля, заліз. руди, кольорових металів. Переважає степова рослинність. Тер. М. В. у минулому займали пд.-монг. князівства, що 1636 підпали під владу *маньчжурів*, які в подальшому встановили своє панування в Китаї. В складі Китаю ця територія здобула назву М. В. У 1931—45 значну частину М. В. окупували япон. імперіалісти, 1945 її визволила Рад. Армія разом з військами МНР та місц. партизанськими загонами. 1.V 1947 було створено авт. район М. В. В 70-х рр. площу М. В. було різко скорочено, 1979 відновлено в межах 1969.

Сучас. кит. керівництво проводить поділ корінного населення М. В., як і щодо місц. населення ін. нац. районів Китаю, великодержавну, асиміляторську політику. Осн. галузь економіки — с. г. Вирощують гол. чин. посухостійку пшеницю, гаюлян, просо; з технічних — сою, соняшник, коноп. кунжут, льон-довгунець, цукр. буряки. У М. В. зосереджено бл. 10% поголів'я худоби країни (велика рогата худоба, вівці, кози, верблюди та ін.). Розвинуті гірничодобувна, металургійна, машинобуд. (у м. Баотоу з допомогою СРСР збудовано металург. комбінат і з-д по виробн. металург. устат-

кування), хім., текст., деревообр., харч. (у т. ч. цукрова) галузі пром-сті. Гол. пром. центри: Баотоу, Хух-Хото, Цзінін.

М. В. *Фурманов* (географія),

Ю. В. *Чудодєєв* (історія).

МОНГОЛОЇДНА РАСА, азіатсько-американська раса — одна з великих рас людства (див. *Раси людини*). Охоплює корінне населення Пн., Центр., Сх., Пд.-Сх. Азії, Пн. та Пд. Америки. Ознаками М. р. є жовтувата шкіра, плескувате обличчя з дуже випнутими вилицями, наявність *епікантуса*, жорстке чорне пряме волосся, слабкий розвиток волосся на обличчі. Всередині великої М. р. виділяють кілька рас: північноазіатську (*монголи, якути, буряти, евенки, евенки*), арктичну (*чукчі, ескімоси*), далекосхідну (*китайці*, за винятком південних), південноазіатську (більшість народів Пд. Китаю, Індокитаю, Бірми, Індонезії, Філіппін) і американську (*індіанці*). Комплекс типових ознак М. р. чітко виявлений вже в палеоантропологічних знахідках часів мезоліту. На тер. України представники народів М. р. відомі з часів Київ. Русі (половці), монголо-татарської навали (татари).

В. Д. *Дяченко*.

МОНГОЛО-ТАТАРСЬКЕ ІГО — панування монг.-тат. ханів над рус. землями в 13—15 ст., встановлене ними в результаті завойовницьких походів на Русь. Монг.-тат. орди вперше вторглися на Русь 1223, коли вони на р. *Калці* завдали поразки об'єднаному війську рус. князів і половців. У 1236 військо завойовників на чолі з ханом *Батием* вдерлось у Сх. Європу. Незважаючи на героїчний опір населення і військ окремих князівств, які діяли розрізнено через феод. роздробленість Русі, монголо-татари протягом 1237—38 спустошили багато міст Пн.-Сх. Русі, 1239—40 захопили Переяслав, Чернігів і Київ, пройшли через Волинську і Галицьку землі, вдерлися в Польщу, Закарпатську Русь, Угорщину та Чехію. Виснажені війною і опором населення Русі, зазнавши в липні 1241 поразки від чес. військ у Моравії, монголо-татари 1242 повернули в пониззя Волги, де заснували д-ву *Золоту орду*.

Формально М.-т. і. на Русі було встановлено 1243, коли кн. *Ярослав Всеволодович*, батько *Олександра Невського*, одержав від монголо-татар *ярлик* на Велике князівство *Владимирське* і був визнаний старшим серед рус. князів. Рус. князівства до поч. 60-х рр. 13 ст. перебували у васальній залежності від великих монг. ханів, а потім — від ханів Золотої орди. Завойовники зберегли місц. князівську адміністрацію. Населення було обкладене тяжкою *данниною* та численними повинностями. Від данини звільнялося лише духовництво, яке завойовники намагалися використати для зміцнення своєї влади. Побори знекровлювали економіку Русі, затримували розвиток товарно-грошових відносин. У рус. землі призначалися чиновники — *баскаки* з військ. загонами. Вони збирали данину, контролювали діяльність князів.

Завойовники гальмували процес держ. об'єднання рус. земель, штучно підтримували феод. роздробленість Русі, сїяли розбрат між князями. Особливо тяжким М.-т. і. було для народних мас, які зазнавали подвійного гніту: від своїх і монг.-тат. феодалів. Як зазначав К. Маркс у праці «Секретна дипломатія XVIII століття», «їго не тільки гнітило, воно ображало душу народу, який став його жертвою». Результатом героїчної боротьби народних мас Русі та інших народів Східної Європи було поступове ослаблення М.-т. і. Повстання — в Новгороді 1259, в Ростові 1289 і 1320, в Твері 1293 і 1327 — привели до ліквідації системи баскацтва. Проти М.-т. і. виступав також галицько-волинський кн. *Данило Галицький*.

Право збирати данину на користь хана — «вихід» — з усіх рус. князівств було передано моск. кн. *Івану I* (князював 1325—40). Скориставшись з ослаблення Золотої орди і використавши прагнення сх.-слов. населення визволитися від М.-т. і., *Велике князівство Литовське* в 14 ст. захопило всі білорус. землі, більшу частину укр. земель (Чернігово-Сіверщину, Сх. Волинь, Поділля і Київщину з Переяславщиною) і частину рос. території (Брянськ та ін. міста), Польща захопила Зх. Волинь і Галицькі землі. Молд. князівство приєднало до себе Пн. Буковину.

Найбільшу роль у боротьбі проти М.-т. і. відіграло *Московське велике князівство*. Великий князь московський *Дмитрій Донський* (князював 1359—89) 1378 на р. *Вожі* розбив золотоординські каральні загоны.

У *Куликовській битві 1380* об'єднані рус. сили під його командуванням за участю укр. і білорус. загонів вщент розгромили монг.-тат. військо на чолі з *Мамаем*, що поклато початок визвольного Пн.-Сх. Русі від монг.-тат. завойовників. Після походу *Тохтамиша* і захоплення 1382 Москви Русь змушена була знову визнати владу хана і сплачувати данину. Однак уже починаючи з князювання *Василя I* М.-т. і. на Русі мало номінальний характер, данина виплачувалася нерегулярно. Вирішальне значення в створенні умов для ліквідації М.-т. і. мало політ. об'єднання рус. земель навколо Москви. Русь остаточно визволилася від М.-т. і. 1480. М.-т. і. мало глибоко негативні наслідки для Русі, затримало більш ніж на два століття її екон., політ. і культур. розвиток.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Насонов А. Н. Монголи і Русь. М. — Л., 1940; Греков Б. Д., Якубовський А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М. — Л., 1950; Каргалов В. В. Освободительная борьба Руси против монголо-татарского ига. «Вопросы истории», 1969, № 2—4. А. А. *Вовк*.

МОНГОЛЬСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК, Академія наук МНР — вищий наук. центр країни. Засн. 1921 як Комітет наук. Реорганізований в академію 1961. Має три відділення: суспільних наук, що об'єднує ін-ти економіки, історії, мови й л-ри, філософії, соціології та права, а також відділи socio-

дознавства і наук, інформації; біології та наук про Землю — ін-ти ботаніки, заг. та експериментальної біології, географії та мерзлотознавства, біологічно активних речовин; фізико-матем. і хім. наук — ін-ти математики, фізики, хімії. М. а. н. видає квартальник «Вісті АН МНР» та ін. наук. видання. Підтримує творчі контакти з академіями наук зарубіжних країн, пасамперед соціалістичних (СРСР, ЧССР, УНР та ін.).

А. В. Санцевич.

МОНГОЛЬСЬКА МОВА — мова монголів. Належить до монгольських мов. Сформувалась М. м. у 14—16 ст. Характерні риси: наявність довгих і коротких голосних, сингармонізм, алотинація, відсутність категорії роду, препозиція підмета й означення та ін. Нац. М. м. почала складатись на основі халхаського діалекту після перемоги Монг. народної революції 1921. Для М. м. використовується монгольське письмо. Про літературу М. м. див. *Монгольська Народна Республіка*, розділ Література.

Лит.: Санжеев Г. Д. Современный монгольский язык. М., 1968.

І. О. Дяченко.

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕВОЛЮЦІЯ 1921 — антиімперіалістична, антифеодальна революція, здійснена *аратами* під керівництвом *Монгольської народно-революційної партії* (МНРП). Під впливом Великої Жовт. соціалістич. революції в Монголії, яка була окупована кит. мілітаристами і рос. білогвардійцями, розгорнувся нац.-визвольний рух. Ленінський *Декрет про мир*, звернення Рад. уряду до монг. народу і уряду Зовн. Монголії (1919), в якому підтверджувалося скасування всіх нерівноправних договорів і угод, що стосувалися Монголії, мали благотворний вплив на зростання класової свідомості монг. трудящих. Вирішальним фактором в організації нар. виступів стало утворення МНРП (організаційно оформилась 1921; до 1925 назв. Монг. нар. партія). І з'їзд МНРП (1921) взяв курс на збройне повстання, визволення країни від іноз. поневолювачів, на встановлення нар. влади. З'їзд проголосив союз трудящих Монголії з робітн. класом Росії невідмінною умовою перемоги монг. революції. Тоді ж було створено Тимчасовий нар. уряд. Партизанські загони, що виникли в лютому 1921, об'єднано в Монг. нар. армію (МНА), головнокомандуючим і нач. штабу якої став Д. Сухе-Батор. 18.ІІІ частини МНА визволили від кит. мілітаристів м. Маймачен (сучас. Алтан-Булак). Тимчасовий нар. уряд звернувся (квітень 1921) до уряду РРФСР з проханням про допомогу для боротьби проти білогвардійських банд барона Р. Ф. Унгерна фон Штернберга. Внаслідок спільних дій МНА і частин Червоної Армії білогвардійців було розгромлено. 10.VII.1921 сформовано постійний Нар. уряд Монголії. В результаті перемоги М. н. р. в країні було встановлено нар. владу. Монг. народу відкрилися шляхи до будівництва соціалізму і комунізму, минаючи капіталізм.

Лит.: Ширендін Б. Народная революция в Монголии и образование Монгольской Народной Республики (1921—1924). М., 1956; Кунгуров Г., Сорочковиков И. Аратская революция, Иркутск, 1957; Хейфец А. Н. Советская дипломатия и народы Востока. 1921—1927. М., 1968.

І. Ф. Черников.

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА, МНР — держава в Центральній Азії. Межує з СРСР і Китаєм.

В адм. відношенні поділяється на 18 аймаків; міста Улан-Батор і Дархан виділені в окремі адм. одиниці. Карті див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Державний лад МНР — соціалістична д-ва. Діючу конституцію прийнято 1960. Найвищим органом держ. влади є єдиним законодавчим органом є однопалатний Великий народний хурал (ВНХ), що обирається населенням строком на 4 роки. В період між сесіями ВНХ його повноваження здійснює обраний ним Президія — постійно діючий орган ВНХ. Найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. управління — Рада Міністрів (уряд), яку утворює Великий нар. хурал. Місц. органами держ. влади в аймаках, містах та ін. адм. тер. одиницях є хурали депутатів, які обираються населенням строком на 3 роки.

Природа. Зх. і пн. частини країни гористі — хребти Монгольський Алтай вис. до 4362 м (г. Мунх-Хайрхан-Ула), Гобійський Алтай, Хентей та ін., нагір'я Хангай, розділені широкими долинами й улоговинами, найбільші з них — Улоговина Великих Озер. На Пд. і Пд. Сх. — високі (до 1500 м) степові й напівпустельні рівнини, які поступово переходять у пустелю Гобі. Місцями вони перетинаються середньовисокими горами (вулканічна область Дариганга та ін.). Рельєф сх. частини Монголії переважно рівнинний. Поклади кам. вугілля, заліз., мідних, молібденових і вольфрамових руд, фосфоритів, золота, олова, цинку, гіпсу, азбесту, плавленого шпату та інших корисних копалин. Клімат сухий, різко континентальний, з великими сезонними й добовими коливаннями температури повітря. Пересічна т-ра січня на Пн. —35° (мінімальна до —50°), на Пд. —10°; липня — від +18 до +26° (максимальна до +40°). Середньорічна кількість опадів на Пн. до 300 мм, на крайньому Пд. і Пд. Зх. — менш як 100 мм, в горах — до 500 мм. Опادي випадають гол. чин. влітку. В горах Монгольського Алтаю трапляються льодовики. Річкова сітка пн. районів порівняно густа, але річки маловодні; найбільші з них — Селенга, Керулен і Онон, у пд. районах річок з постійним водотоком майже немає. Найбільше озеро: Убсу-Нур, Хяргас-Нур (солон.), Хубсугул і Хара-Ус-Нур. Судноплавні пониззя рр. Орхону і Селенги, а також озеро Хубсугул.

Поширені гол. чин. каштанові і бурі ґрунти. В пн. і пн.-сх. районах переважають злаково-різнотравні степи, на Пд. і Пд. Сх. — пустелі й напівпустелі (ковили, солянки, саксаул). В горах — лісостепо

ландшафти; на крайній Пн. трапляються ділянки хвойної тайги.

Населення. Понад 90% нас. становлять монголи. Живуть також казахи, китайці та ін. Пересічна густота нас. — 1 чол. на 1 км² (1980, оцінка). Міське населення становить 51% (1979). Найбільші міста: Улан-Батор, Дархан, Чойбалсан, Кобдо.

Історія. Людські поселення на тер. МНР відомі з часів палеоліту. Першими ранньофеод. союзами племен на тер. МНР були союз протомонг. племен хунну (3 ст. до н. е. — 1 ст. н. е.) і племен сябі (1 ст. н. е.). В 4—10 ст. тер. МНР входила до Жужанського, Тюркського, Уйгурського і Киргизського канатів, у 10—12 ст. — до імперії киданів — Великий Лю. На поч. 13 ст. відбулось об'єднання численних монг. племен під владою одного з нойонів (представника феод. верхівки, що народжувалась) — Темучина, якого 1206 на великому курултай (з'їзді) було проголошено великим ханом — Чингісханом. Створена в інтересах великих феодалів, військ.-феод. д-ва Чингісхана стала на шлях загарбницьких воєн. На серед. 13 ст. під її владою опинилися Пн. Китай і Тангутська д-ва, Серед. Азія і Закавказзя, тер. Ірану. Було встановлено монголо-татарське іго на Русі. Створена внаслідок завоювань Монг. феод. імперія, не маючи єдиної екон. основи, в останній чверті 14 ст. розпалася. Істотну роль у цьому відіграла Куликовська битва 1380, яка поклала початок поваленню монголотат. іго на Русі. В кін. 16 — на поч. 17 ст. посилюлася експансія маньчжурів.

У 1636 пд. монг. нойони визнали владу правителя маньчжурів Абахая. В зв'язку з цим Пд. Монголія стала називатись *Монголією Внутрішньою* на відміну від Зовнішньої (так маньчжури називали пн. частину Монголії — тер. сучас. МНР). В 1691 нойони Внутр. і Зовн. Монголії визнали себе підлеглими дин. Цін (утворена маньчжурами після загарбання ними Китаю). Перебування Монголії під владою цінського Китаю загальмувало розвиток продуктивних сил, призвело до занепаду економіки. Монг. народ опинився на грані вимирання. Після перетворення Китаю на напівколонію, що почалося з серед. 19 ст., для експансії капіталістичних д-в було відкрито й Монголію. В країну проникав також рос. купецький капітал, діяльність якого було легалізовано рос.-кит. договорами 1860 і 1881. В кін. 19 — на поч. 20 ст. Монголія стала об'єктом міжімперіалістичної боротьби на Далекому Сході (Японії, Росії, США, Великобританії, Німеччині). З 2-ї пол. 19 ст. у Монголії розгорнувся антиколоніальний рух, який на поч. 20 ст. під впливом рос. революції 1905—07 набув широкого розмаху. В пд.-зх. частині Кобдоської округи Зовн. Монголії нац.-визвольний рух очолив Аюшій. Проте в масштабах усієї країни керівництво боротьбою було в руках нойонів. У 1911 було оголошено про утворення незалежної монг. д-ви на чолі з богдо-гегеном (світським та ду-

Герб
Монгольської
Народної Республіки.

**МОНГОЛЬСЬКА
НАРОДНА
РЕСПУБЛІКА**

Площа — 1565 тис. км²

Населення — понад
1,68 млн. чол. (кінець
1980, оцінка)

Столиця —
м. Улан-Батор

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

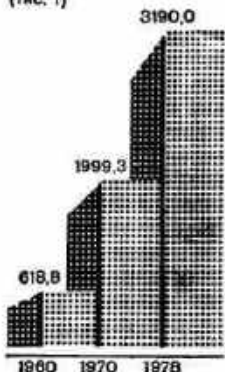

Сенгецохю. Портрет художника Шарана. Гуаш, 1962. Музей народів Сходу. Москва.

Небожитель з символічною пшеницею. Деталь частини розпису в монастирі Ердені-зуу. Кінець 16 — початок 17 ст.

ВИДОБУТОК
НАМ'ЯНОГО ВУГІЛЛЯ
(тис. т)

ховний правитель). У 1912 між царським урядом Росії і урядом богдо-тегена було укладено угоду, за якою царська Росія в обмін на надання займу одержувала виключні права в Монголії, які фактично перетворювали її на сферу впливу Росії. В 1915 монг. уряд змушений був погодитися на визнання Зовні. Монголії авт. території Китаю.

Велика Жовтн. соціалістич. революція і утворення Рад. д-ви відкрили реальні перспективи революц. оновлення Монголії. Країна Рад анулювала всі нерівноправні договори та угоди царської Росії, що стосувалися Монголії. Рад. уряд звернувся (серпень 1919) до монг. народу та уряду Зовні. М. з пропозицією встановити дипломатичні відносини. Проте уряд богдо-тегена не відповів на це звернення. Він погодився на введення в країну військ кит. мілітаристів (1918), на ліквідацію автономії (листопад 1919), надав підтримку япон. ставленикам білогвардійському барону Р. Ф. Унгерну фон Штернбергу. За цих умов революц. сили Монголії почали підготовку антиімперіалістичної та антифеод. революції (див. *Монгольська народна революція 1921*). Білогвардійські банди Унгерна окупували Монголію і встановили режим військ. диктатури. У березні 1921 в Кяхті відбувся I з'їзд Монг. нар. партії (з 1925 — Монгольська народно-революційна партія, МНРП), який націлив нар. маси на боротьбу за соціальне і нац. визволення. Було створено Тимчасовий нар. уряд, а також штаб Монг. народної армії, головкомандуючим якої став Д. Сухе-Батор. У результаті спільних дій Монгольської народної армії і частин Червоної Армії, які на прохання Тимчас. нар. уряду прийшли на допомогу, білогвардійські банди Унгерна було розгромлено. 10.VII 1921 ЦК МНРП ухвалив рішення про передачу центр. влади нар. урядові. В Монголії перемогла революція. Розширювалися зв'язки Монголії з Рад. Росією. 5.XI 1921 в Москві було підписано рад.-монг. угоду про взаємне дипломатичне визнання і встановлення дружніх відносин (див. *Радянсько-монгольські документи*). Після перемоги нар. революції ген. лінією МНРП стала боротьба за забезпечення поступового переходу країни від феодалізму до соціалізму, минаючи капіталізм. У період загальнодемократичного етапу революції (1921—40) монг. народ, спираючись на допомогу СРСР, ліквідував політ. і екон. підвалини феодалізму, здійснив демократизацію сусп. життя. Нар. д-ва приступила до створення пром-сті. В країні розгорнулася культ. революція, було ліквідовано засилля ламаїстської церкви. Виник робітн. клас, з'явилася нар. інтелігенція. 26.XI 1924 в Монголії було ліквідовано монархію і проголошено Монгольську Народну Республіку. В 1934 укладено радянсько-монгольську угоду про взаємну допомогу в разі нападу на одну з сторін, яку було закріплено 1936 протоколом про взаємну допомогу.

Відповідно до цих зобов'язань СРСР допоміг МНР захистити свою незалежність від япон. агресорів, які вчинили 1939 напад у районі р. Халхін-Гол. З поч. 40-х рр. МНР приступила до створення основ соціалізму. Під час 2-ї світової війни 1939—45 монг. народ, МНРП і уряд МНР зайняли послідовно інтернаціоналістську позицію підтримки справедливої справи народів СРСР, подавши їм як моральну, так і значну матеріальну допомогу. В 1945 МНР взяла участь у розгромі військ імперіаліст. Японії. В післявоєнний період МНР при техніко-екоп. сприянні СРСР та ін. соціалістичних країн досягла значних успіхів у соціалістичному будівництві. З 1962 М.— член Ради Економічної Взаємодопомоги. В 1966 в ході переговорів на найвищому рівні було підписано Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, який замінив аналогічний договір 1946. В 1974 між СРСР і МНР підписано угоду про екон. співробітництво, 1976 — документи з питань дальшого розширення і поглиблення рад.-монг. співробітництва. Про дальший розвиток і зміцнення дружби монг. і рад. народів свідчить спільний космічний політ у березні 1981 на орбітальному н.-д. комплексі «Салют-6» — «Союз Т-4» — «Союз-39» рад. космонавтів і громадянина МНР Ж. Гуррачі. Зовні. політика МНР ґрунтується на принципах соціалістичного інтернаціоналізму. МНР послідовно бореться за зміцнення єдності і співробітництва соціалістичних країн, за дальшу розрядку міжнар. напруженості, за зміцнення миру і безпеки в Азії на основі спільних зусиль азіат. країн. З 1961 МНР — член ООН.

І. Ф. Черников.

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. Монгольська народно-революційна партія, організаційно оформилася 1921. Професійні спілки МНР, засн. 1927. Входить до ВФП. Монгольська революційна спілка молоді, створена 1921. Входить у ВФДМ.

Народне господарство. До перемоги нар. революції Монголія була відсталюю агр.-феод. країною з переважанням кочового тваринництва. За роки нар. влади, внаслідок корінних соціально-екоп. перетворень, всебічного братерського співробітництва з СРСР та ін. соціалістич. країнами, вона перетворилася на соціалістич. агр.-індустр. д-ву, що швидко розвивається. Сучасніе виробн. характеризується високими й стабільними темпами росту: обсяг валової пром. продукції 1978 збільшився проти 1960 в 4,7 раза, с. г. — в 1,4 раза, капіталовкладень — у 6,4 раза. Головна особливість сучас. етапу екон. розвитку полягає в дальшій індустріалізації країни і підвищенні ефективності виробн. Поряд з традиційною галуззю економіки — тваринництвом швидко розвиваються пром-сть, буд-во, транспорт і зв'язок. У 1978 в структурі нац. доходу пром-сть становила 27,3%, с. г. — 19,5%, транспорт і зв'язок — 10,3%.

Динамічний розвиток економіки сприяє підвищенню матеріального добробуту трудящих. За період з 1960 по 1978 нац. дохід збільшився в 2,1 раза, реальні доходи трудящих — у 3 рази, житл. фонд — у 3,5 раза. Народногосподарський комплекс країни формується з урахуванням розвитку соціалістичної економічної інтеграції. Профіль спеціалізації МНР в системі країн — членів РЕВ визначає продукція харч. і легкої пром-сті, яка переробляє в основному тваринницьку сировину. Зміцненню матеріально-тех. бази нар. г-ва країни великою мірою сприяє Рад. Союз, з допомогою якого споруджено і буде зведено ряд великих підприємств, у т. ч. ТЕП в Улан-Баторі, Дархані і Чойбалсані, вугільні шахти і кар'єри Шарин-Гол, Налайха, Адун-Чулун, авторем. з-д, деревообр. і домобуд. комбінати в Улан-Баторі, м'ясокомбінати і новомийні ф-ки, спільний радянсько-монг. гірничо-збагачувальний комбінат «Ерденет» та ін., ведуться геологорозвідувальні роботи, освоюються цілісні землі. Сільське господарство має важливе значення в економіці МНР. В ньому зайнято понад 41% працездатного населення (1978). Існують дві форми с.-г. підприємств: держгоспи, в яких зосереджено 81% усіх посівних площ, і кооперативні сілгоспи, об'єднання, в яких зосереджено 75% заг. поголів'я худоби. Бл. 80% валової с.-г. продукції дає тваринництво м'ясо-вовнового і м'ясо-мол. напрямів. За поголів'ям худоби і виробн. тваринницької продукції на душу населення МНР посідає одне з перших місць у світі. Провідна галузь тваринництва — вівчарство. Розводять також велику рогату худобу, коней, кіз, верблюдів. У кін. 1978 налічувалося 24 млн. голів худоби. В приміських районах створено свинарські і птахівницькі г-ва. Є ферми хутрового звіринництва. Розвивається рослинництво. Посівні площі збільшилися з 265 тис. га 1960 до 697 тис. га 1979. За період 1976—79 освоєно 260 тис. га цілих земель. У 1979 с. г. МНР поставило 22,8 тис. тракторів (у 15-кратному обчисленні) і 2,4 тис. комбайнів. Вирощують (збір, тис. т, 1978): зернові — понад 320, картоплю — 49,9, овочі — 25,2, кормові культури — 135,5.

Промисловість. У МНР створено багатогалузеву пром-сть, яка значною мірою є базою для тех. реконструкції нар. г-ва, основною підвищення продуктивності праці, зростання матеріального добробуту трудящих. Важливу особливість соціалістич. індустріалізації країни є те, що вона спочатку базувалася на розвитку галузей харч. та легкої пром-сті. В 40—60-х рр. поряд з цими галузями почала розвиватися важка пром-сть. Переважають підприємства малої і серед. потужності. Бл. 50% обсягу пром. виробн. припадає на легку (гол. чин. шкiряне, взуттєве, шубне, килимове, швейне виробн.) і харч. пром-сть. Осн. центри — Улан-Батор, Улегей, Чойбалсан, Сухе-Батор, Дархан. З галузей

важкої пром-сті найрозвинутіші електроенергетична, паливна, гірничодобувна. Гірничодобувна пром-сть представлена підприємствами по добуванню і збагаченню руд кольорових (у т. ч. вольфрамів і флюоритів) і благородних металів, серед них — найбільший в Азії нідно-молібденовий гірничо-збагачувальний комбінат «Ерденет» (потужність 16 млн. т руди на рік), перша черга якого достроково стала до ладу 1978, друга — 1980. Осн. значення для паливно-енерг. бази МНР має вугілля, більша частина якого добувається на вуг. розрізі Шарин-Гол поблизу Дархана та шахті Налайха поблизу Улан-Батора. Електроенергія виробляється на ТЕЦ (1,2 млрд. кВт · год, 1978), найбільші з яких Улан-Баторська, Дарханська й Чойбалсанська. Значного розвитку набули виробн. буд. матеріалів (збірного залізобетону, цементу, цегли, вапна, туфу та ін.) й лісова пром-сть (щорічно заготовляють 600—800 тис. м³ деревини, гол. чин. у пн. районах країни). Деревообр. комбінати працюють у Сухе-Баторі, Тосон-цегелі, Улан-Баторі. Металообр. пром-сть представлена авторемонтним, механічним, по ремонту буд. машин і механізмів з-дями в Улан-Баторі, авторем. майстернями в Кобдо, Чойбалсані та ін. Підприємства біохім., скляної, фарфорової, поліграф. пром-сті.

Транспорт. Осн. вид транспорту — залізничний, питома вага його в заг. вантажобороті МНР — 67,7% (1978). Довжина (км, 1978): залізниць — понад 1400, автошляхів — 75 тис., у т. ч. з твердим покриттям — бл. 47 тис., внутр. водних шляхів — 397. В Улан-Баторі — міжнар. аеропорт.

Зовнішні економічні зв'язки здійснюються гол. чин. з соціалістич. країнами (понад 90% зовнішньоторг. обороту МНР, у т. ч. бл. 80% — з СРСР). Осн. статті експорту — продукція тваринництва, а також гірничорудної, легкої, буд. матеріалів і харч. пром-сті; імпорту — машини і устаткування, паливо, мінеральна сировина, товари широкого вжитку. Грош. одиниця — *тугрик*. За курсом Держбанку СРСР 100 тугриків = 22,5 крб. (травень 1981).

А. С. Філіпенко.
Охорона здоров'я. В 1978 було 16,4 тис. лікарняних ліжок (103 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 3,3 тис. лікарів усіх спеціальностей (20,9 лікаря на 10 тис. ж.). Лікарів готує Монг. держ. мед. ін-т. В МНР — держ. система охорони здоров'я, усе населення забезпечується безплатною мед. допомогою. Відомі сучас. здравниці «Худжирт», «Жанчівлін», «Гурван-хур», «Отгон Тенгер».

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. МНР — країна суцільної письменності з високим рівнем освіти. Завершується заг. 8-річна освіта (від 8 до 16 років). Згідно з директивами XVII з'їзду МНРП (1976) розпочато перехід до заг. повної освіти. 10-річної освіти. Всі види навчання безплатні. В 1978/79 навч. р. у М. було 570 загальноосв. початкових і серед. шкіл (350 тис. учнів),

61 серед. спец. навч. заклад і технікум (36,6 тис. учнів), у вищих навч. закладах — 19,8 тис. студентів. Вузи: Монг. ун-т ім. Чойбалсані (засн. з допомогою СРСР 1942), при якому працює політех. ін-т, засн. 1969 з допомогою ЮНЕСКО, пед. (засн. 1951), с.-г. (засн. 1958), мед. (засн. 1961) ін-ти, всі — в Улан-Баторі, там же міститься Вища парт. школа при ЦК МНРП і Вища військ. школа ім. Сухе-Батора. В Улан-Баторі працює *Монгольська академія наук* з мережею н.-д. ін-тів. У 1978 в М. налічувалося 41 н.-д. установа. В країні — 612 б-к і 387 клубів і будинків культури. Найбільші б-ки: Держ. публічна б-ка, б-ка АН МНР і університетська, усі — в Улан-Баторі. Музеї: Держ. центр. музей МНР, Музей історії релігії, Центр. музей Революції, Музей В. І. Леніна, Музей Сухе-Батора і Чойбалсані, Музей історії і реконструкції Улан-Батора, образотворчих мистецтв, Будинко-музей монг. поета Д. Нацагдоржа, всі — в Улан-Баторі. В усіх центрах аймаків є краєзнавчі музеї, в Алтан-Булаку — Музей Революції.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в МНР виходило понад 70 газет і журналів заг. тиражем понад 1200 тис. примірників. Осн. газети: «Унен» («Правда», з 1920) — щоденна, орган ЦК МНРП і Ради Міністрів МНР; «Худулмур» («Праця», з 1930), виходить тричі на тиждень; «Залучудин унен» («Молодіжна правда», з 1924), виходить тричі на тиждень. Осн. журнали: «Намин амьдрал» («Партійне життя», з 1923) — орган ЦК МНРП, «Монголин еметейчуд» («Монгольські жінки», з 1925), «Монгол улс» («Монголія», з 1956, виходить монг., рос. і англ. мовами), Монг. телеграфічне агентство — *МОНЦАМЕ*, засн. 1957. Радіомовлення — з 1934 (ведеться монг., рос., кит., англ., франц. і казах. мовами), телебачення — з 1967. Радіомовленням та телебаченням керує Держ. к-т Ради Міністрів МНР по інформації, радіомовленню і телебаченню.

Література. Зародження монг. л-ри припадає на 1-у пол. 13 ст. Найзначніша стародавня істор. й літ. пам'ятка «Потаємна оповість монголів» (1240) містить значну кількість фольклорних матеріалів. У середньовічних монг. літописах («Алтан товчо» Лувсанданзана, 17 ст., та ін.) збереглося немало зразків літ. творчості. На поч. 18 ст. записано й видано епічну оповість про Гесер-хана. В л-рі 19 — поч. 20 ст. поряд з панівною феод.-ламаїстською ідеологією почали з'являтися демократичні тенденції. Світська тематика переважала у віршах Х. Сандага, Б. Гелгелсані, в прозі В. Іжінана та ін. У поезії Гулдансаа, Хішгбата лунає заклик до боротьби за свободу.

Після перемоги нар. революції 1921 виникла нова л-ра. В лавах партизанських загонів народжувалася революц. поезія (пісні «Шіве Кяхта», «Червоний прапор», «Інтернаціонал»). Одним з основоположників нової л-ри був Д. Нацагдорж.

У своїх поезіях він прославляв батьківщину, волелюбних араїв, які піднялися проти феод.-ламаїстської сваволі й стали на шлях будівництва нового життя. Зароджувалася сучасна реалістична проза. З'явилися повісті «Знехтувана дівчина» (1929) Ц. Дамдінсүрена, оповідання Д. Нацагдоржа. З історико-революц. п'єсами виступив С. Буяннемех. Широку популярність здобула драма Д. Нацагдоржа «Біля трьох пагорбів» (1934).

Особливого розквіту л-ра досягла після 2-ї світової війни. Вона збагатилася новими жанрами. Значні поетичні твори написали Д. Сентеє, Ц. Гайтаа, Ч. Чімід, Ч. Лхамсүрен, Б. Януухулан, М. Цедендорж, Д. Тарва, Д. Пуревдорж та ін., новели й повісті — Д. Сентеє, Ц. Уламбаяр, С. Удала, С. Ердене, Д. Мягмар та ін. Створено й розвивається жанр роману. Цьому сприяв вихід твору Ч. Лодойдамби «На Алтаї» (1949), істор. трилогії Б. Рінчена «Світанок у степу» (1951—55), історико-революц. романів Д. Намдага, Ч. Лодойдамби, Л. Тудева, С. Дашдендева, романів про сьогодинішній день країни Ч. Чіміда, Н. Банзрагча, Ц. Цеденжава, Л. Тудева, Д. Гарми та ін. Чільне місце в драматургії посідають п'єси Е. Оюун, Б. Бааста, Л. Вангана, Д. Намдага та ін., в яких автори порушують актуальні проблеми будівництва соціалістич. суспільства, нових соціальних відносин.

У МНР перекладається багато творів л-ри народів СРСР, зокрема українського. Ще в 30-х рр. 20 ст. там почали перекладати твори Т. Шевченка (Х. Перлєє). З перекладами творів укр. поета виступали Ж. Намсрай, О. Жігімдітов, Б. Цедендамба, Д. Сентеє, Д. Голбожаа, М. Цедендорж та ін. Вишли окремі твори І. Франка, Лесі Українки, М. Рильського, О. Гончара, І. Драча та ін. В 1971 в перекладі укр. мовою видано зб. «Поезія Народної Монголії», куди увійшли вірші 30 поетів, зокрема Д. Нацагдоржа, Б. Ахтаана, Д. Тарви, Д. Цевегміда, Ч. Чіміда та ін.

І. О. Дяченко.
Архітектура. На тер. М. від періоду уйгурського каганату (8—9 ст.) збереглися руїни столиці Орду-Балик (згодом — Хара-Балгас) з чітким плануванням, оборонними спорудами, будинками, храмами; від періоду киданів (10—12 ст.) — залишки давнього міста Барс-Хот і з буддистським храмом і нагодами; від часів утворення монг. феод. д-ви (поч. 13 ст.) — залишки палацу хана Угедея в Каракорумі. В 16 — на поч. 20 ст. осн. типом житла була повстия юрта на дерев'яному каркасі. З кін. 16 ст. ведеться буд-во монастирів і храмів, в основу яких лягла композиція юрти, — круглих, пізніше прямокутних, а з серед. 17 ст. — квадратних у плані. Поширилися цегляні будівлі кит. типу і кам'яні тибет. типу (в монастир. ансамблях Улан-Батора, в Ердені-дуу і Амур-Баясхулангхтє). Збереглися храми мішаного типу — монголо-кит., тибетсько-кит., тибетсько-монгольського (монастирі Да-Хуре і Гандан в Улан-

Буддистське божество Тара «зелена». Бронза. Друга половина 17 ст. Музей образотворчих мистецтв Монгольської Народної Республіки. Улан-Батор.

Скульптура з каменю. Близько 8 ст. Увер Хангайський аймак.

Автопортрет скульптора Пондмонгєна. Позолочена бронза. 17 — початок 18 ст. Музей історії релігії. Улан-Батор.

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНО- РЕВОЛЮЦІЙНА ПАРТІЯ

З'їзди Монгольської народно-революційної партії *

- I (МНП) — 1 —
3.III 1921, Кяхта
- II (МНП) — 18.VII —
18.VIII 1923
- III (МНП) — 4 —
31.VIII 1924
- IV (МНП) — 23.IX —
2.X 1925
- V — 26.IX — 4.X
1926
- VI — 22.IX — 5.X
1927
- VII — 23.X — 11.XII
1928
- VIII — 21.II — 3.IV
1930
- IX — 28.IX — 5.X
1934
- X — 20.III — 5.IV
1940
- XI — 8—23.XII 1947
- XII — 19—24.XI 1954
- XIII — 17—22.III 1958
- XIV — 3—7.VII 1961
- XV — 7—11.VI 1966
- XVI — 7—11.VI 1971
- XVII — 14—18.VI 1976
- XVIII — 26—30.V 1981

*Всі з'їзди, за винятком I, відбулися в Улан-Баторі.

Баторі). З утворенням МНР (1924) з допомогою СРСР розгорнулися цивільне і пром. буд-во, реконструкція старих (Улан-Батор) і створення нових (Дархан, Налайха, Сайн-Шанд) міст з регулярним плануванням, споруджуються великі житл. й громад. будівлі з урахуванням місц. кліматичних умов (Будинок уряду, 50—60-і рр., арх. Чімід, М. Шепетильников, В. Павлов; Музей В. І. Леніна в Улан-Баторі, 1975, арх. Г. Лувсандорж; Музей Революції в Алтан-Булаці, 1974, за участю рад. архітекторів). В 70-х рр. реконструйовано багато архіт. пам'яток (монг. комплекс Амар-Балхулантутих, фортеця Херлен-Барс, палац Цесен-хана). **Образотворче мистецтво.** Найдавніші пам'ятки мист., знайдені на тер. М., належать до доби бронзи (зображення тварин на скелях, мідні й бронзові ножі). З початку залізного віку на виробх з бронзи відтворювали скіфські мотиви «звіриного стилю». З кін. 1 ст. до н. е. — поч. 1 ст. н. е. в похованнях гунської знаті знаходилися тканини, килими з повсті тощо. В часи Тюркського каганату (6—8 ст.) виготовляли кінську зброю, зброю, які оздоблювали рослинним орнаментом. У той час була поширена меморіальна скульптура (фігури з каменю, стели). З часів Уйгурського каганату (745—840) дійшли рельєфи на кам. стелах, керамічні вироби. Під час розкопок м. Барс-Хот I (10—12 ст.) знайдено глиняні статуї, створені під впливом *буддизму*. В 16—20 ст. розвивалися живопис (настінні розписи й живопис на полотні з буддійськими сюжетами), храмова скульптура (скульптор Дзанабазар, 2-а пол. 17 ст.). Наприкінці 19 ст. розвивується світський живопис. Після утворення МНР (1924) реформаторами нац. живопису виступили Шарав і Манібадар. Серед сучас. митців: живописці Ядамсурен, Сєнґеохіо, Дамдінсурен, Чойдог, Гава, Д. Амгалан, О. Мягмар та ін.; скульптори Чоймбол, Жамба. В декор.-ужитковому мист. поширені карбування, різьблення, вишивка, фарфор тощо. **Музика.** Монг. нар. музика (виділяються 3 різновиди — пісні, епічні сказання, інструм. музика) ґрунтується на *пентатоніці*. Носії муз. культури — дуучі (співаки-солісти), улігерчі (нар. співці), хурчі, хогжимчі (виконавці на нар. інструментах). Муз. інструменти: струнні смичкові — моринхур, хучир; струнні ударні — йоочин (рід цимбал), духові — лімба (рід флейти) та ін. Профес. муз. мист. зародилось і розвивається в роки нар. влади (пісні нар. композиторів У. Лубсан-хурчі, М. Дутаржава та ін.). В 40—50-х рр. монг. виконавські й композиторські кадри готувалися в СРСР та ін. соціалістич. країнах. Серед сучас. монг. композиторів — С. Гончік-сумла, Б. Дамдінсурен, Д. Лувсаншарав, Е. Чойдог, Л. Мурдорж; виконавців: співаки — нар. арт. МНР Д. Пуревдорж, засл. арт. МНР Г. Хайдав; солісти балету — засл. арт. МНР Т. Туул, О. Ганбатор, балетмейстер засл. діяч мист. МНР Б. Жам'яндагва; диригенти — нар. арт. МНР Ж. Чулун,

засл. арт. МНР Ц. Намсрайжав. В Улан-Баторі діють Держ. театр опери та балету (1942—63 — муз.-драм. театр), Держ. філармонія (1972), оркестри нар. інструментів, ансамбль пісні і танцю Монг. нар. армії, нар. ансамбль пісні і танцю МНР (1950, не раз виступав в СРСР), Держ. симф. оркестр (1957), муз.-хореографічне уч-ще. Спілка композиторів МНР — з 1964.

Театр. Джерела театр. мист. М. — в глибокій давнині у формах нар. видовищ, у яких є елементи театралізації, — танець бієдег, побутові обряди, що супроводили весілля, народження дитини, свята врожаю тощо. Пізніше театралізовані елементи цих обрядів увійшли в містериальний театр — цам, що виник у 17 ст. в зв'язку з поширенням у Центр. Азії буддизму, та в світський придворний театр. У 30-х рр. 19 ст. в Тушетуханівському аймаку поставлено першу публічну виставу «Місячна зо-зюля». Після перемоги нар. революції (1924) в МНР розвивається худож. самодіяльність. У 20-х рр. в Улан-Баторі було створено муз.-драм. гуртки, з яких пізніше виникли профес. театри. В 1930 в Улан-Баторі відкрилася театр. студія, в 1931 на її базі було створено Центр. держ. монг. театр. У 1942 його реорганізовано в Держ. муз.-драм. театр, який 1963 розділився на Держ. театр опери та балету й Держ. театр драми ім. Д. Нацагдоржа. В репертуарі драм. театру — п'єси монг. драматургів (Д. Нацагдоржа, С. Буяннємеха, Ш. Аюуша, Д. Намдага, Ч. Ойдова та ін.), твори рад. драматургів (зокрема, укр. — О. Корнійчука, В. Мінка), рос. та європ. класики. В Улан-Баторі працюють також Центр. дитячий театр (з 1950), Театр ляльок (з 1948), муз.-драм. театри є в аймачних центрах Улегеї, Кобдо, Улангомї, Чойбалсані. **Кіно.** Вироби. фільмів у М. почалося 1935, коли з допомогою рад. спеціалістів в Улан-Баторі було створено студію «Монголкіно». В 1938 вийшов перший худож. фільм «Шлях Норжми» (реж. Т. Нацагдорж, Л. Шеффер). На поч. 40-х рр. було створено спільні рад.-монг. картини: «Його зовуть Сухе-Батор» (1942, реж. О. Зархі, Й. Хейфіц), «Степові витязі» (1945, реж. Ю. Тарич). В 1947 починається випуск кіноперіодики. Найбільших успіхів кіно МНР досягає у висвітленні історико-революц. теми («Посланець народу», 1959; «Повінь», 1966; «Суворий ранок», 1969, всі — реж. Д. Жігжід), а також у зображенні подій на Халхін-Голі («Син солдата», 1966, реж. Ц. Церендорж; «Оповідання про війну», 1970, реж. Ж. Бунтар і Н. Нямдаваа; «Слухайте на тому боці», 1971, реж. Б. Ермолаєв і Б. Сумхуу, спільне рад.-монг. виробн.). Серед ін. фільмів: «Зустріч» (1974, реж. Н. Нямдаваа), «Супутниця життя» (1975, реж. Б. Сумхуу), «За перевалом перевал» (1977, реж. Ж. Бунтар), «За людину» (1978, реж. Д. Жігжід), «Небо прояснюється» (1979, реж. Р. Доржпалам). Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

М. М. Черненко.

Лит.: Ленін В. І. Розмова з делегацією Монгольської Народної Республіки. 5 листопада 1921 р. Повне зібрання творів, т. 44; XVII съезд Монгольской народно-революционной партии. М., 1977; Цеденбал Ю. Избранные статьи и речи. 1962—1973 гг. М., 1974; История Монгольской Народной Республики. М., 1967; Великий Октябрь и Монголия. М., 1977; Бира Ш. Монгольская историография (XIII—XVII вв.). М., 1978; Матвеева Г. С. Создание материально-технической базы социализма в МНР. М., 1978; Гербова А. А., Шурубович А. В. Развитие промышленности МНР на современном этапе. М., 1978; Рощин С. К. Развитие социалистических производственных отношений в Монгольской Народной Республике. М., 1979; Барин Е. П. Монгольская Народная Республика: уверенность поступь. М., 1980; Монгольская Народная Республика. Справочник. М., 1976; Балдаев Р. Л. Народное образование в Монгольской Народной Республике. М., 1971; Герасимович Л. К. Литература Монгольской Народной Республики 1921—1964 годов. Л., 1965; Михайлов Г. И., Яковская К. Н. Монгольская литература. М., 1969; Кнута братства. М. — Улан-Батор, 1971; Майдар Д. Архитектура и градостроительство Монголии. М., 1971; Ломакина И. И. Изобразительное искусство социалистической Монголии. Улан-Батор, 1970; Смирнов Б. Ф. Музыка Народной Монголии. М., 1975; Черненко М. М. Кино Монголии. М., 1976.

МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНО-РЕВОЛЮЦІЙНА ПАРТІЯ (МНРП). В 1919 в м. Урга (нині Улан-Батор) в умовах окупації Монголії кит. мілітаристами Д. Сухе-Батор і Х. Чойбалсан створили два нелегальні революц. гуртки. 23.VI 1920 ці гуртки об'єдналися, утворивши Монг. нар. партію (МНП). Організаційно МНП оформилася на I з'їзді 1.III 1921 в м. Кяхті. З'їзд прийняв програму партії, в якій визначив її завдання: боротьба за ліквідацію імперіалістичного гніту, завоювання нац. незалежності, встановлення нар. влади, демократизація сусп. життя країни. В 1921 МНП як співчуваюча партія вступила до Комінтерну. Під її керівництвом перемогла *Монгольська народна революція 1921*. III з'їзд МНП (1924) визначив генеральну лінію партії — розвиток Монголії по некапіталістичному шляху, до соціалізму, спираючись на міжнародну допомогу СРСР. У 1924 було проголошено Монгольську Нар. Республіку. IV з'їзд МНП (1925) прийняв другу програму партії, що визначила її конкретні завдання в справі будівництва соціалізму: завоювання екон. незалежності країни, ліквідація класу феодалів, обмеження й витіснення капіталістичних елементів з економіки, наступ на позиції ламаїстської церкви. З'їзд перейменував партію на МНРП. X з'їзд (1940) прийняв третю програму МНРП, в якій намітив осн. завдання партії по створенню осн. соціалізму. В період 2-ї світ. війни МНРП очолювала всенар. рух по наданню допомоги радянському народові в боротьбі проти фашистської Німеччини, під її керівництвом МНР брала участь у розгромі японського мілітаризму. В післявоєнні роки під керівництвом МНРП монг. народ досяг значних успіхів у соціалістичному будівництві. XV з'їзд МНРП (1966) прийняв четверту

програму, в якій визначив ген. ліній партії в період завершення будівництва соціалізму. XVIII з'їзд МНРП (1981) прийняв «Основні напрями розвитку народного господарства і культури МНР на 1981—1985 роки», вніс зміни до статуту партії. Під керівництвом МНРП працюють професійні спілки МНР (ств. 1927) і Монг. революц. спілка молоді (ств. 1921). МНРП брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Чисельність — понад 76 тис. чол. (1981). Ген. секретар ЦК — Ю. Цеденбал (1940—54 та з 1981; 1958 — 81 — перший секретар ЦК). Друк. органи: ЦО — газ. «Уиен», політ. і теор. — щоміс. журн. «Намин амьдарал», «Партійне життя», з 1923 та ін.

Лит.: Цеденбал Ю. Избранные статьи и речи. 1962—1973 гг. М., 1974; Очерки истории Монгольской народной-революционной партии. Пер. с монг. М., 1971.

МОНГОЛЬСЬКЕ ПИСЬМО — письмо, яке використовують народи, що говорять монгольськими мовами. Данне М. п. монголи запозичили в *уйгурів* на поч. 13 ст. і пристосували до особливостей своєї мови. Знаки його поліфонічні (багато з них передають 2—3 фонеми), пишуться згори вниз і справа наліво. Тепер це М. п. наз. старим письмом. Ним користуються в авт. р-ні Внутр. Монголія (КНР), у МНР його застосовують у спец. наук. виданнях. Існували й ін. варіанти М. п., які не дістали широкого розповсюдження. У МНР протягом 1941—45 впроваджено новий алфавіт, створений на слов'яно-кириличній графічній основі. І. О. Дяченко.

МОНГОЛЬСЬКІ МОВИ — мови монг. народів (див. *Монголи*), що утворилися в 14—16 ст. у зв'язку з розпадом імперії Чингісхана та його наступників. Сформувалися на основі діалектів монг. племен. Серед М. м. розрізняють пн.-монгольські (власне монгольська мова, бурятська мова, калмицька мова, ойратська), характерною рисою яких є сингармонізм (сингармонічні мови), пд.-східні (баоанська, дагурська, дунсянська, монгорська), яким не властивий сингармонізм (несингармонічні М. м.), і проміжні (давньомонг. писемна мова й могольська мова). Писемні мови з сучас. М. м. є монгольська, бурятська й калмицька.

Лит.: Санжеев Г. Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. т. 1—2. М., 1953—64. І. О. Дяченко.

«МОНД» («Le Monde» — «Весь світ») — франц. щоденна печеріа газета. Засн. 19.XII 1944. Відображає погляди кіл держ.-монополістичного капіталу і бурж. інтелігенції. Одна з найвпливовіших та найінформованіших газет. Близька до МЗС Франції. Виходить у Парижі.

МОНДОК Іван Ілліч (21.V 1893—8.XII 1941) — діяч комуністичного руху на Закарпатті. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Руські Грабовець (тепер Сх. Словацьчина, ЧССР) в сім'ї сільс. вчителя. Учасник боротьби за Рад. владу в Астрахані. В 1917—18 — у Червоній гвардії. В 1918 брав участь у роботі Угор. комуністичної секції при ЦК РКП(б) у Москві.

Активний учасник революц. боротьби в Угорщині й на Закарпатті 1918—19. У 1920 — один з організаторів *Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі*, потім редактор її друк. органу газ. «Правада». У 1920—29 — секретар Закарп. крайкому КПЧ. У 1923—29 — член ЦК КПЧ. У 1924—29 був депутатом чехосл. парламенту від КПЧ. На VI конгресі Комінтерну обраний членом Міжнар. контрольної комісії Виконкому Комінтерну. У 1930 за рішенням ЦК КПЧ вийшов до СРСР. Навчався у ВУАМЛНІ.

М. П. Якименко.
МОНДРИАН (Mondrian, Mondrian) Піт (власне — Пітер Корнеліс; 7.III 1872, Амстерфорт, поблизу Утрехта — 1.II 1944, Нью-Йорк) — нідерл. живописець. У 1892—97 навчався в АМ в Амстердамі. Працював у Парижі, Лондоні, з 1940 — в Нью-Йорку. На творчості М. позначився кубізм, «неопластицизм» (одні із різновидів абстрактного мистецтва). Твори: «Млин на березі річки» (1900), «Червоне дерево» (1909—10), «Композиція в червоному, жовтому й синьому» (1921), «Нью-Йорк» (1942) та ін.

Лит.: Рейнгардт Л. Абстракционизм. В кн.: Модернизм. М., 1973.

МОНЕ (Monet) Клод Оскар (14.II 1840, Париж — 6.XII 1926, Жіверні, Нормандія) — франц.

К. Моне. Бульвар Капуцинок у Парижі. 1873. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

живописець, один із засновників імпресіонізму. В 1858—59 навчався в Е. Будена в Гаврі, 1859—60 — в академії Сюїса, 1862—63 — в майстерні Ш. Глейра в Парижі. В своїх ранніх творах розвивав традиції *барбізонської школи* («Сніданок на траві», 1866, Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві). Пізніше малював пейзажі, в яких тонко передавав різноманітні стани природи, її мінливість, світлоповітряне середовище («Враження. Схід сонця», «Бульвар Капуцинок у Парижі», обидва — 1873; «Стіжки сіна», 1890—91; «Руанський собор», 1893—95; та ін.). В останні роки художник захопився експериментами в розкладанні кольорів («Туман у Лондоні», 1903, ДЕ; серія панно «Латація», 1914—22). Більшість творів зберігається в музеях Франції. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Імпресіонізм*, т. 4, с. 120—121.

Лит.: Моне Клод. Альбом. М., 1974.
МОНЕТА (лат. moneta) — грошовий знак, виготовлений з металу (золота, срібла, міді або сплави) встановлених законом ваги і фор-

ми, що використовується як засіб обігу та платежу. Перші М. з'явилися в малоазійській д-ві *Лідії* на поч. 7 ст. до н. е. Великого розвитку монетна справа набула в античному світі — Греції та особливо в Римі, де було створено перший у світі *монетний двір* при храмі Юнони-Монети (звідси й термін «монета»). Монетна справа поширилася і в ін. країни. На Русі М. власного карбування давньоруських князів з'явилися наприкінці 10 ст.; проте в той час поряд з давньорус. М. в грош. обігу країни перебували араб. та візант. монети.

Кожна країна має свою монетну систему. Д-ва встановлює назву М., її вагу й форму. В усіх країнах для здійснення дрібних платежів карбують лише неповноцінні *білонні монети*.

Першу рад. М. було викарбовано 1921. Розміни М., що перебувають нині в обігу, карбують з 1.I 1961: мельхіороні (сплав нікелю з міддю) вартістю в 1 крб., 50, 20, 15, 10 коп. і бронзові вартістю в 5, 3, 2 і 1 коп. У 1965 було випущено ювілейний карбованець до 20-річчя перемоги над Німеччиною, 1967 — ювілейну серію до 50-річчя Рад. влади (М. вартістю в 1 крб., 50, 20, 15 і 10 коп.), 1970 — ювілейний карбованець до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 1977 — ювілейний карбованець до XXII Олімпійських ігор у Москві. Наука, що вивчає М., наз. *монізматикою*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 464—465.

МОНЕТАРНА ТЕОРІЯ — один з сучасних напрямів бурж. політичної економії, який в механізмі функціонування капіталістичної економіки надає вирішального значення грошовому регулюванню. М. т. виникла в 60-х рр. 20 ст. Її прихильники М. Фрідмен, Г. Хаберлер (США), О. Файт (ФРН), Ж. Рюсф (Франція) та ін. абсолютизують гроші як автономний і визначальний фактор стимулювання госп. активності; всі екон. явища та процеси пояснюють змінами в грош. сфері. Зокрема, причини *інфляції* та ін. порушень процесу *відтворення* вбачають не в природі капіталізму, а в недостатньо обґрунтованій емісійній політиці. Серед форм державно-монополістичного регулювання економіки прихильники М. т. віддають значну перевагу забезпеченню «здорової» конкуренції і сталості кон'юнктури за допомогою грош.-кредитного механізму. Їхні практичні рекомендації спрямовані переважно на регулювання грошової маси залежно від стану кон'юнктури ринку. М. т. ґрунтується на бурж. міновій концепції, суперечить трудовій теорії вартості і наук. теорії грошей, має апологетичний характер. Її ідеї не раз використовувалися для розробки урядових програм, зокрема в США, по оздоровленню капіталістичної економіки, проте це не усунило інфляцію, безробіття, економічні кризи.

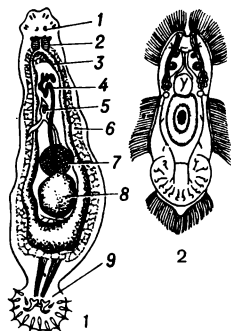
М. І. Савлюк.
МОНЕТНИЙ ДВІР — держ. підприємство, що карбує металеві монети, виготовляє ордени, медалі та ін. держ. знаки. Перший М. д. у Росії засновано в Москві 1534.

К. Моне.

МОНЕТНИЙ ПАРИТЕТ

Моногенетичні присисні:
1 — *Dactylogyrus vasator* (будова статевозрілої особини: 1 — очі; 2 — глотка; 3 — кишечник; 4 — копулятивний апарат; 5 — матка з яйцями; 6 — жовточники; 7 — яєчник; 8 — сім'яник; 9 — прикріпний диск); 2 — личинка.

У 1724 М. д. відкрито у Петербурзі (з 1876 був єдиним у країні). В Рад. Союзі є два М. д.— Ленінградський (кол. Петербурзький) і Московський (засн. 1942). Ленінградський М. д. карбує розмінну монету зразка 1961, Московський виготовляє ордени й медалі СРСР та ін. знаки, вироби з дорогоцінних металів.

МОНЕТНИЙ ПАРИТЕТ — 1) Законодавчо встановлений вміст валютного металу в монеті. 2) Співвідношення грошових одиниць різних країн відповідно до кількості законодавчо встановленого в монетах чистого золота (срібла). Навколо М. п. коливается валютний курс. Після скасування золотого стандарту валютні курси визначають на основі офіційних золотих паритетів, що їх законодавчо встановлюють відповідно до номінального золотого вмісту валют. В умовах обігу нерозмінних банкотних понять «монетний паритет» втратило своє значення.

МОНЖ (Monge) Гаспар (10.V.1746, Бон, деп. Кот-д'Ор — 28.VII.1818, Париж) — франц. математик і громадський діяч, чл. Паризької АН (з 1780). Один з засновників Політех. і Вищої нормальної шкіл. Створив заг. методи проєкційного креслення та його основу — *написку геометрію*. Багато його праць присвячено *диференціальній геометрії*. М. належать також дослідження з матем. аналізу, хімії, оптики, метеорології та практичної механіки. Під час Великої франц. революції М. був членом комісії по встановленню системи мір і ваги, займав різні посади в уряді.

МОНІ, талаін — народ, який живе на півдні Бірми (360 тис. чол.; тут і нижче оцінка на 1978) і на Пд. Зх. Таїланду (110 тис. чол.); до Таїланду М. переселилися з Бірми у 18 ст. Мова належить до мон-кхмерської групи мов; є писемність (бере початок з 6 ст. н. е.). За релігією — буддисти. Їхня давня культура мала значний вплив на культуру *Бірманців*, які асимілювали більшість М. Осн. заняття — поливне рисосіяння; розвинуті ремесла.

МОНІЕЗІОЗ — гельмінтозні хвороби жуйних тварин. Збудники — *стожкові черви* роду *моніезія*, завдовжки від 60 см до 10 м, які паразитують в кишечнику тварин. У процесі розвитку монієзії мають проміжних хазяїв — ґрунтових кліщів орібатид. Тварини заражаються, проковтуючи разом з травою кліщів, уражених личинками паразитів. В умовах України зараження починається у квітні — травні. У хворих тварин настають розлади травлення і приступи колік, вони худнуть. Часто спостерігається масовий падіж молодяка. Заходи боротьби: лікувальна і профілактична *дегельмінтизація* тварин, зміна і переоронування заражених пасовищ.

МОНІЗМ (від грец. *μόνος* — один, єдиний) — протилежний *дуалізму* і *платонізму* філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала — *матерії* (матеріалістичний М.) або *духу* (ідеалістичний М.).

Типовий зразок ідеалістичного М.— вчення Г. В. Ф. Гегеля, за яким єдиним началом усього існуючого є *абсолютна ідея*. Найпоследовніший матеріалістичний М.— М. марксистсько-ленінської філософії, яка, відкривши заг. закони розвитку природи, суспільства і мислення, вперше в історії філософії з позицій матеріалізму пояснила процеси і явища сусп. життя.

МОНІТОР (англ. monitor, від лат. monitor — той, що контролює) — клас низькобортних броньованих кораблів з малою осадкою, які призначалися для завдання артилерійських ударів по берегових об'єктах, військах, для знищення кораблів противника. Вперше збудований у пн. штатах у період *громадянської війни в США 1861—65*. Потужні М. мали водотоннажність до 8 тис. т; озброєння: 2 гармати калібру 381 мм, 8 гармат — 102 мм, 2 гармати — 76 мм та 2 гармати — 40 мм, товщину броні до 330 мм, швидкість до 26 км/г. Після 2-ї світової війни з розвитком авіації та ракетно-ядерної зброї будівництво мор. і річкових М. у всіх країнах припинилося.

МОНІТОР — те саме, що й *відео-контрольний пристрій*.

МОНКРЕТЬЕН (Montchrétien, Montchrestien) Антуан де (бл. 1575, Фалез, деп. Кальвадос — 8.X.1621, Турай, деп. Орн) — французький економіст. Перший запровадив термін «політична економія». В праці «Трактат політичної економії» (1615) відобразив екон. політику буржуазії, що складалася як клас, в дусі *меркантилізму*. Гол. мета виробн., за М., — торгівля. Він виділив третій стан суспільства, який займається виробн. і торгівлею, поставивши вище за всіх купців. Виступав за розвиток торгівлі, але вимагав обмежити діяльність іноз. купецтва. Співчував нар. масам, які були під феод. гнітом.

МОНМУССО (Monmousseau) Гастон (17.I.1883, Люян, деп. Ендр і Луара — 11.VII.1960, Париж) — діяч французького робітничого руху, письменник. Н. в селянській сім'ї. З 1910 — робітник-залізничник. У 1920—21 — генеральний секретар Федерації залізничників, 1921—22 — генеральний секретар Об'єднання профспілок Паризького р-ну. Один із засновників і ген. секретар Унітарної заг. конфедерації праці (1922—36). Беззмінний (з 1922) директор профспілкової газ. «Ві уврієр» («Робітниче життя»). В 1922 зустрівся в Москві з В. І. Леніним. Член Французької КП (ФКП) з 1925. Під час нім.-фашистської окупації Франції (1940—44) — один з керівників *Руху Опору*. В 1945—60 — секретар *Загальної конфедерації праці*. Не раз зазнавав репресій. У 1926—45, 1956—60 — член ЦК ФКП, 1932—45 — Політбюро ЦК ФКП. В 1936—39 — депутат парламенту. Автор прозових творів (зб. вибраних тв. — «Торбина Гастона Монмуссо», 1963).

МОНО (Monod) Жак Люсьєн (9. II.1910, Париж — 1976, Ніцца) — франц. біохімік і мікробіолог. Член ряду закордонних АН. З 1959 — проф. Париз. ун-ту, з

1967 — проф. Колеж де Франс. З 1971 — директор Пастерівського ін-ту в Парижі. Один із авторів гіпотез перенесення генетичної інформації з *дезоксирибонуклеїнової кислоти* на *рибосому* та механізму генетичної регуляції синтезу білка в бактеріальних клітинах (концепція оперона). Нобелівська премія, 1965 (разом з Ф. Жакобом та А. Левовим).

МОНО ... (від грец. *μόνος* — один, єдиний) — частина складних слів, що означає «один», «одно...», «єдин...» (*моногамія*, *монокліналь*).

МОНОГАМІЯ (від *моно...* і грец. *γάμος* — шлюб), одностатевість — форма шлюбу і сім'ї, міцний союз чоловіка і жінки. Виникнувши з *парного шлюбу* в епоху розкладу первісного суспільства, М. стала згодом панівною формою *шлюбу*.

МОНОГАМІЯ у тварин — такі відносини між статями, коли самець протягом більш або менш тривалого часу (один або кілька сезонів, а то й усе життя) спарюється з тією самою самкою і звичайно бере участь у турботах про потомство. М. властива багатьом птахам і ссавцям. М. спостерігається також у тих тварин, зокрема комах, особини обох статей яких (або тільки самців) незабаром після першого спарювання гинуть. Див. також *Полігамія* в біології.

МОНОГЕНЕТИЧНІ ПРИСИСНІ, багатокустки, моногені (Monogeneoidea) — клас *плоских червів*. Здебільшого ектопаразити (паразитують на зябрах, плавцях або шкірі риб), рідше — ендопаразити (зустрічаються в сечовому міхурі та ін. органах амфібій і рептилій); живляться епітеліальними клітинами, виділенням залоз і кров'ю тварини-хазяїна. Тіло М. п. (довж. 1—40 мм) сплюснене, листкоподібне, видовжене, іноді майже округле. На передньому і задньому кінцях тіла є спец. органи прикріплення. Кровоносна система немає. Видільна система представлена *протонефридіями*. Центр. нервова система складається з парного головного ганглія (вузла) і трьох пар поздовжніх стовбурів. Гермафродити. Розвиток відбувається без зміни хазяїв та без *чергування поколінь*. Відомо понад 2500 видів М. п., з них в УРСР — бл. 70. Клас поділяють на 2 підкласи: нижчі М. п. (Polyonchoinea) і вищі М. п. (Oligonchoinea). Деякі М. п. (напр., *Dactylogyrus vastator*) іноді завдають великої шкоди ставковому г-ву, призводячи до загибелі молоді коропа.

МОНОГЕНІЗМ (від грец. *μονογενής* — єдинорідний) — вчення в *антропології* про монофілітний (див. *Монофілія*) розвиток людства. Суть М.— в твердженні, що *раси людини* кровно споріднені між собою і походять від спільних предків. М. підтверджується численними антропологічними фактами, зокрема тим, що в усіх без винятку мішаних шлюбах (між представниками різних рас) народжуються плодючі нащадки. Протилежним М. є *полігенізм*.

МОНОГРАМА (від *моно...* і грец. *γράφω* — письмовий знак, літера) — одна або кілька початкових лі-

тер (наприклад, імені чи прізвища), з'єднаних в один знак або переплетених у вигляді візерунка. Відома з перших століть н. е., її вміщують на медалях, посуді, екслібрисах, ювелірних виробах, одязі тощо. У вигляді М. бував авторський підпис на мистецькому творі.

МОНОДАКНА (Monodacna) — рід двостулкових молосків. Раковина (довж. до 34 мм) округло-овальна, опукла, з широкими радіальними ребрами на зовн. поверхні. У кожній стулці — по одному головному замковому зубу. У роді — 3 сучас. види, поширені в Каспійському м., в лиманах Чорного й Азовського морів, з них в УРСР — 2 види: М. кольорова (M. colorata) і М. чорноморська (M. pontica). У викопному стані М. відома починаючи з пліоцену (лиманні відклади Причорномор'я).

МОНОДІЯ (грец. μονωδία — пісня одного співака) — 1) У Стародавній Греції — спів сольний або в супроводі інструменту. 2) Вид сольного співу з інструментальним супроводом, який склався в Італії в 16 ст. й сприяв виникненню нових форм і жанрів (речитатив, арія, опера, кантата тощо). 3) У широкому розумінні — будьякий одностопний спів з інструментальним супроводом або без нього.

МОНОЕДР (від моно... і грец. ἑδρα — основа, грань) — проста кристалографічна форма мінералів, що має лише одну грань. У кристалах буває тільки в комбінаціях з ін. простими формами. Трапляється в усіх сингоніях, крім кубічної.

МОНОКАРПІНІ РОСЛИНИ (від моно... і грец. καρπός — плід) — рослини, які цвітуть і плодоносять раз у житті. Після плодоношення М. р. гинуть. До них належать всі одnorічні (льон, конопля, жито, пшениця тощо) і дворічні (капуста, буряк, морква та ін.) рослини, з багаторічних — деякі агави, бамбуки, пальми, ферули тощо.

МОНОКЛІНАЛЬ (від моно... і грец. κλίνω — нахилю) — форма залягання верств гірських порід на великих територіях з пологим нахилом в один бік. М. характерні для структур осадочного покриву платформ. Часто М. є одним з крил великих платформених структур — *антеклиз* і *синеклиз* з нахилом верств 0,1–3,0°. На Україні прикладом М. є пн. борі Причорноморської Зап. єн. М. наз. і невеличкі частини крил складчастих структур.

МОНОКЛІННА СИНГОНІЯ — кристалографічна сингонія, що об'єднує три види симетрії: дієдричний осовий (має вісь симетрії 2-го порядку), дієдричний безосовий (з однією площинною симетрією), призматичний (з віссю симетрії 2-го порядку, площинною симетрією та центром інверсії). Кристали М. с. мають багато поодиноких і симетрично-рівних напрямів, кожен елемент симетрії є лише в одному числі. Кристалографічні константи М. с.: $a \neq b \neq c$; $\beta \neq 90^\circ$, $\alpha = \gamma = 90^\circ$. Про-

сті форми М. с. відкриті, не замикаються у просторі: *моноедр* (одна грань), *дієдр* (дві грані, що перетинаються), *пінакоїд* (дві паралельні грані) та ромбічна *призма*. Всі вони не утворюють замкнених многогранників, а трапляються в комбінаціях. Кристали М. с. оптично двосові, деякі з них оптично активні. У М. с. кристалізується бл. 30% мінералів (*ортоклаз*, *мусковіт*, *рогова обманка*, *гіпс* та деякі інші).

МОНОКОРМ — продукт із однієї або кількох частин кормових рослин одного виду. Його можна доповняти різними добавками або преміксами, щоб забезпечити потребу тварин у поживних речовинах. Маса кормових рослин у М. повинна становити не менш як 90% сухої речовини. Готують М. найчастіше із зернових культур. М.—однорідна суміш у розсипному, брикетованому або гранульованому вигляді. Роздавання М. легше механізувати, ніж багатоконпонентні кормові раціони, тому його використовують переважно на тваринницьких комплексах.

МОНОКУЛЬТУРА — беззмінне вирощування однієї с.-г. культури на тому самому полі або ділянці протягом багатьох років. Значне зменшення врожайів за М. пояснюється тим, що на полях посилено розмножуються специфічні шкідники й поширюються хвороби, збільшується кількість бур'янів, пристосованих до умов розвитку вирощуваної рослини, однобічно використовуються поживні речовини й волога ґрунту. Значно погіршуються й фіз.-хім. та мікробіол. властивості ґрунту, зменшуються запаси органічних речовин, розвивається *ерозія ґрунту*. Велике зниження врожайності, до якого призводить М., дістало назву *ґрунтової*. З підвищенням культури *землеробства* М. втрапляє значення. Див. також *Сівозміна*.

МОНОЛІТ (грец. μονόλιθος — висічений з одного каменю, зроблений з однієї брили) — 1) Суцільна кам'яна брила. 2) Споруда або її частина, висічені з суцільного каменю чи зведені з бетону. 3) Зразок ґрунту або гірської породи, висічений одним великим непошкодженим куском.

МОНОЛІТНІ КОНСТРУКЦІЇ — будівельні конструкції, виготовлені як єдине ціле (*моноліт*) безпосередньо на місці зведення будинку або споруди. До монолітних належать переважно бетонні (див. *Бетонні виробі і конструкції*) і залізобетонні конструкції. Монолітними роблять (застосовуючи *опалубку*), напр., масивні *фундаменти* під колонами та енергетичне або технологічне устаткування, *балки*, *колона*, *стіни*, *аркові* і склепінчасті *покриття* з тонкостінних *оболон*, *ребристі* й безбалкові *перекриття*, деякі багатоповерхові будинки, *градирні*, *баштові копирі*, *водонапірні башти*, резервуари, *силові споруди*, димові труби, *басейни*. Конструкції такого типу є унікальні залізобетонні споруди (напр., телевізійні вежі, ядерні реактори), деякі

гідротех. споруди тощо. М. к. застосовують в разі нестандартності і малої повторюваності елементів будинків і споруд, при великих навантаженнях, при зведенні будинків і споруд в сейсмічних районах тощо.

МОНОЛОГ (від моно... і грец. λόγος — слово, мова) — в літературному (переважно драматичному) творі, виставі, кінофільмі звернення персонажа до самого себе або до оточуючих його дійових осіб, відособлене від реплік інших персонажів. М. вимагає від актора великої майстерності. Через М. розкривається духовне життя персонажа, складність його характеру. К. Станіславський і В. Немирович-Данченко, виходячи з вимоги безперервності сценічної дії й життя актора в образі, висунули, крім того, поняття т. з. внутрішнього М. (див. *Станіславського система*). Внутрішній М. у фільмі — один із засобів посилення кінематографічної виразності, коли актор грає мовчки, а за кадром чути його голос. На естраді монологом наз. самостійний номер розмовного жанру, що його виконує один актор.

МОНОМЕРИ (від моно... і грец. μέρος — частина, частка) — речовини, молекули яких здатні вступати в реакцію (*полімеризації* або *поліконденсації*) між собою або з молекулами ін. речовин, утворюючи полімери. У молекули полімеризаційних М., як правило, входять групи з *кратчим зв'язком* (*ненасичені вуглеводні*, *альдегіди*, *нітрили* тощо) або циклічні угруповання (напр., *лактами*, *лактоми*). Внаслідок розкриття груп з кратним зв'язком або циклічних угруповань М. сполучаються між собою. Мономерами для поліконденсації можуть бути сполуки, що містять у молекулі мінімум дві реакційноздатні групи (напр., *карбонові кислоти*, *амінокислоти*). Якщо реакційноздатних груп дві, то одержують лінійні полімери, якщо більше — сітчасті й розгалужені полімери.

МОНОМЕТАЛІЗМ (від моно... й метали) — грошова система, за якої на відміну від *біметалізму* один метал є *загальним еквівалентом* і основою *грошового обігу*. М. може бути мідним, срібним або золотим. За М. в обігу перебувають не лише золоті або срібні монети, які є основою обігу, а й монети з ін. металів, а також кредитні гроші (банкноти) й *гроші паперові*. Всі вони вільно розмінюються на золото. З розвитком капіталізму *грошовою системою* стає золотий М., перехід до якого почався з кінця 19 ст.

МОНОМОТАПА (правильніше Мвене Мутапа) — раннє держ. утворення на тер. Африки в межиріччя Замбезі — Лімпопо. Соціально-екоп. структура М. склалася на основі культури *Зімбаве*. Найвищого розвитку досягла в 14–15 ст. В М. при наявності сильної політ. влади верховних вождів з'явилися зародки держ. апарату, характерні для *військової демократії*. Значного розвитку досягли землеробство, металургія залі-

Г. Монж.

Г. Монмуссо.

МОНОНУКЛЕОЗ ІНФЕКЦІЙНИЙ

Моноплан АН-72.

за, керамічне виробн., монументальне кам. будівництво, торг. зв'язки. В 1693 М., ослаблена в результаті міжусобиць воєн та боротьби з португ. колонізаторами, була завойована племенами розві. **МОНОНУКЛЕОЗ ІНФЕКЦІЙНИЙ**, залозиста гарячка, лімфатична ангіна, моноцитарна ангіна, хвороба Філатова — гостре інфекційне захворювання, що спричиняється вірусом, який уражає переважно лімфатичну тканину. Передається М. і. гол. чин. повітряно-крапельним шляхом, спостерігається найчастіше у дітей і осіб молодшого віку. За перебігом захворювання розрізняють тяжку, середню, легку, рецидивуючу і хроніч. форми М. і. Симптоми: *angina*, збільшення і болісність *лімфатичних вузлів* (особливо задніших і підщелепних) та селезінки, гарячка, ураження печінки, рідше — легень, серця, нервової системи, шлунково-кишкового тракту. В крові — помірний *лейкоцитоз* (збільшений вміст лімфоцитів, моноцитів), наявність плазматичних клітин та атипичних мононуклеарів. Лікування: симптоматичне (вітамінне, десенсибілізуючі засоби), при тяжких формах — *кортикостероїди*, *антибіотики*. А. Ф. Романова. **МОНОПЛАКОФОРІ** (Monoplocophora) — клас морських глибоководних безхребетних типу *молюсків*. Представлені переважно викопними формами. Бл. 60 видів, у т. ч. 6 сучас., об'єднаних в 1 рід — *неопіліна* (*Neopilina*), з них найвідоміший вид — *N. galathea*, вперше описаний 1937. Раковина М. (діаметр до 3 см) схожа на раковину морського *блюдця*; цим М. нагадують *червононогих молюсків*, до яких їх раніше й відносили. Тіло М. складається з голови, тулуба і ноги. Є мантия, борозниста мантийна порожнина, первинний зябра (ктенідії), тертка (радула) тощо. За будовою багатьох органів, центральної нервової системи, мускулатури М. наближаються до *панцирних молюсків*. М. мають й інші примітивні риси: спинний відділ *вторинної порожнини тіла*, метамерне розчленування і збільшене число окремих органів (напр., 1—8 пар м'язів-ретракторів ноги, 3—6 пар ктенідій тощо). Викопні М. відомі з відкладів кембрію, силуру і девону.

О. П. Маркевич.

МОНОПЛАН (від *моно...* й лат. *planum* — площина) — літак або планер з однією несучою поверхнею (*крылом*). М. (мал.) поділяють: за розміщенням крила відносно *фюзеляжу* — на низько-, середньо- і високоплани; за кріпленням крила до *фюзеляжу* — на вільнонесучі, підкисні і розтяжкові. Вільнонесучий М. — осн. тип сучасних літаків.

МОНОПОДІЙ [від *моно...* і грец. *λόγος* (*lógos*) — слова] — один із типів *залуження* у рослин (моноподальне).

МОНОПОЛІЇ КАПІТАЛІСТИЧНІ — великі підприємства, фірми та об'єднання (союзи) капіталістів, що зосереджують значну частину виробництва та збуту тієї чи іншої продукції і панують на рин-

ку з метою вилучення *монопольного надприбутку*. Виникнення монополій — закономірний результат *концентрації виробництва і концентрації капіталу*. Розвиток капіталістичних монополій пов'язаний з новою роллю банків та ін. фінанс. ін-тів і з т. з. *системою участі*. Панування монополій — перша ознака, гол. екон. риса *імперіалізму*. «Імперіалізм є монополістична стадія капіталізму» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 27, стор. 362). Заміна вільної конкуренції монополіями становить екон. основу монополістичного капіталізму. Період *загальної кризи капіталізму* характеризується дальшим зростанням М. к. Проте воно відбувається нерівномірно. Це зумовлює велику різницю в ступені монополізації окремих галузей г-ва. В міру зростання екон. могутності монополій посилюється їхній вплив на держ. апарат, відбувається переплетення монополій з бурж. д-вою, дедалі більше розвивається *державно-монополістичний капіталізм*. М. к. виступають у різних формах, основні з них — *картель*, *синдикат*, *трест*, *концерн*. За імперіалізму виникли й поширюються *міжнародні монополії* і *транснаціональні монополії*. Зростання М. к. в усіх формах і видах призводить до посилення ними експлуатації робітн. класу і пограбування трудящих мас як імперіалістичних країн, так і економічно слабкорозвинутих країн, викрай загострює осн. суперечність капіталізму — суперечність між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення його результатів, посилює паразитизм і загнивання капіталізму. М. к., пов'язані з воєнним бізнесом, наживаються на гончі озброєнь, штовхають д-ву на проведення реакційної внутрішньої і агресивної зовн. політики (див. *Воєнно-промисловий комплекс*).

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 28. Зосини з імперіалізму; Колыбанов В. А. Основныя признаки империализма. К., 1972; Капиталистическая интенсификация производства: тенденции и противоречия. К., 1978; Современные международные монополии. М., 1978; Иванов И. Д. Современные монополии и конкуренция. М., 1980.

В. А. Колыбанов.

МОНОПОЛІСТИЧНІ ОБ'ЄДНАННЯ В ДЕРЕВОЛІСНІЙ РОСІЇ — великі об'єднання капіталістів, що виникли на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу; панували в окремих галузях промисловості в період імперіалізму. Монополістичні тенденції в дереволов. Росії, в т. ч. на Україні, виявилися у 80-х рр. 19 ст. Проте визначальну роль в економіці країни вони почали відігравати після екон. кризи 1900—03. Осн. формою монополій були *синдикати*, частково поширилися *картелі*. До 1914 в Росії діяло 150—200 торг.-пром. синдикатських і картельних угод. Вони охоплювали 65—70% виробн. пром. продукції. Хоч в цілому Росія відставала від розвинутих капіталістичних країн за рівнем розвитку пром-сті, ступінь моно-

полізації провідних галузей важкої індустрії тут був досить високий. Одним з перших великих монополістичних об'єднань Росії був синдикат цукрозаводчиків, утворений 1887. Виникли й діяли такі великі монополії як «Продуктілля», що зосередило 60% видобутку вугілля Донбасу (1912), «Продаруд» — понад 80% видобутку руди позазаводських рудників, «Продавон» — понад 90% виробн. вагонів, «Продамет» — 80—95% металевих виробів тощо. Більшість провідних монополістичних об'єднань Росії концентрувалася на Україні. Деякі з них виникли з ініціативи укр. буржуазії (напр., синдикат цукрозаводчиків) і, за правилом, в процесі розвитку «зрощувалися» з столичними банками, перетворюючись на загальнорос. монополії. На поч. 2-го десятиліття 20 ст. в Росії виникають монополістичні об'єднання банків. Проникнення банківського капіталу в пром-сть та ін. галузі призводило до утворення вищих форм *монополій капіталістичних — трестів і концернів* (напр., «Руссуд» — Наваль», «Брати Нобель», «Російська нафтова генеральна корпорация» тощо). Початок і розгортання 1-ї світової війни спричинилися до дальшого розвитку монополістичних об'єднань в Росії. За визначенням В. І. Леніна, «війна подестеріла їх число, роль і значення» (Повне збір. тв., т. 34, с. 181). Виникли нові великі концерни Путілова — Стахесса, Батоліна, Второва, братів Рябушинських. Особливо розвинулися монополістичні об'єднання, пов'язані з воєнним виробн. М. о. в д. Р. було ліквідовано в результаті перемог Великої Жовтн. соціалістич. революції, в ході націоналізації пром-сті і банків 1917—18. Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 30. Воєнна програма пролетарської революції; т. 34. Загрожує катастрофа і як з нею боротися; Економіческое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Март — октябрь 1917 г. Документы и материалы, ч. 1—2. М., 1957; Дилин Я. Монополии и экономика России. М., 1961; Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине, ч. 2. К., 1962; Дерев'якин Т. І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. К., 1975.

Т. І. Дерев'якин.

«МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ТЕОРІЯ» — сучасна бурж. концепція щодо проблем реалізації в умовах конкурентної боротьби *монополій*. За цією концепцією, на ринку відбувається *внутрігалузова конкуренція* торг.-пром. монополій і окремих фірм як продавців і покупців, переплітаються елементи вільної конкуренції і монополій, які ведуть боротьбу за надвисокий *монопольний надприбуток*. За «М. к. т.», в основі *ціноутворення* лежать повні конкурентні витрати виробництва. Зовні виходить, нібито не виробництво, а ринок формує ціни товарів і прибуток капіталістів. Цим зашукуються процес дійсного створення *вартості* і *додаткової вартості*, експлуатація трудящих. «М. к. т.» поширилася з кін. 20-х рр. 20 ст.

Оси. положення її сформулював Е. Чемберлін (США), послідовники її — Н. Калдор (Великобританія), Дж. Нейман, У. Баумол, У. Фелнер (США) та ін. Виходячи з абсолютизації сфери обігу, представники «М. к. т.» свідомо маскують дійсні джерела монополістичних прибутків, намагаються довести, нібито монополії служать інтересам суспільства.

М. М. Кирієнко.

МОНОПОЛІЯ (грец. *μονοπωλία* — право виключного продажу) — виключне право на володіння будь-чим або здійснення якихось заходів (напр., валютна монополія); характерне для імперіалізму панування в певній галузі трестів, концернів, синдикатів тощо (див. Монополії капіталістичні), які зосереджують під своїм контролем значну частину виробництва і збуту тієї чи іншої продукції і панують на ринку з метою вилучення монопольного надприбутку; зосередження будучого в розпорядженні держави, організації, фірми тощо (напр., монополія зовнішньої торгівлі).

МОНОПОЛІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ — виключне право держави на здійснення спеціальними органами зовнішньоторговельних операцій; один з принципів економічної політики соціалістичної держави. В СРСР М. з. т. почала запроваджуватися з перших років Рад. влади декретом «Про націоналізацію зовнішньої торгівлі» (1918). Метою встановлення М. з. т. є захист планомірно організованої соціалістичної економіки від стихійних коливань капіталістичного ринку, раціональне використання нац. багатства, концентрація зовнішньоторг. доходів у руках загальнонаціональної д-ви, розвиток соціалістичної економіки. Організаційно М. з. т. в СРСР здійснюють Рада Міністрів СРСР, М-во зовн. торгівлі СРСР, у складі якого створено спеціалізовані об'єднання та організовано торг. представництва в зарубіжних країнах, к-т Ради Міністрів СРСР по зовн. екон. зв'язках. Широку участь у розширенні торг. контактів із зарубіж. країнами беруть громад. орг-ції, серед яких важливу роль відіграє Торговельно-промислова палата СРСР. Зовнішньоторг. монополія органічно входить у систему соціалістичних зовнішньоекон. відносин і відіграє значну роль у сусп. відтворенні. Див. також *Зовнішньоторговельні об'єднання* всесоюзні, *Зовнішньоторговельні організації СРСР*, *Зовнішня економіка зв'язки СРСР*. О. М. Розляко.

МОНОПОЛЬ МАГНІТНИЙ (від моно... і грец. *λόγος* — полюс), монополія Дірака — гіпотетична частинка з позитивним або негативним магнітним зарядом. Гіпотезу про існування М. м. висловив 1931 П. А. М. Дірак. Вона спирається на властивість часткової симетрії Максвелла рівнянь відносно перестановки місцями векторів електр. і магн. індукції. Ця симетрія була б повною, коли б у природі крім електр. зарядів (електр. монополій) існували й М. м. Із законів квантової механіки випливає, що теорія руху

М. м. з магн. зарядом μ у полі, створеному електр. зарядом e , буде несуперечливою, якщо виконується умова: $e\mu = \frac{1}{2} \hbar c$, де $\hbar$ — Планка стала, c — швидкість світла, $\hbar$ — додатне або від'ємне ціле число. Незважаючи на експеримент. пошуки, М. м. не виявлено. П. І. Фомін.

МОНОПОЛЬНА РЕНТА — див. Земельна рента.

МОНОПОЛЬНА ЦІНА — специфічна форма ринкової ціни товару, яка відхиляється від вартості та ціни виробництва внаслідок монопольного становища на ринку продажу або покупки і забезпечує одержання монопольного надприбутку. Переростання капіталізму в імперіалізм і виникнення монополій призводять до того, що ціна виробн. поступається місцем М. ц., яку встановлюють монополістичні об'єднання і підприємства в результаті монопольного панування в сфері виробн. і обігу. Існують монопольно-високі ціни, за якими монополії реалізують свої товари, і монопольно-низькі, за якими монополії скуповують сировину й ін. товари у немонополізованих виробників. Монопольно-високі ціни включають витрати виробництва і монопольний прибуток. Монопольно-низькі ціни встановлюються нижче вартості й інколи навіть не покривають витрат виробн. немонополізованих виробників. Монополії за допомогою д-ви встановлюють ціни різними методами, зокрема встановленням прямого контролю над цінами, тарифною податковою політикою, держ. закупівлями. В умовах державно-монополістичного капіталізму функції встановлення М. ц. починає виконувати д-ва, яка забезпечує монополіям високі прибутки, що призводить до посилення експлуатації трудящих.

МОНОПОЛЬНИЙ НАДПРИБУТОК — специфічна форма прибутку, який одержують монополії капіталістичні внаслідок встановлення їхнього панування в одній або кількох галузях економіки; є надлишком над середньою нормою прибутку. Забезпечує одержання М. н. монопольна ціна. Джерелом М. н. є додаткова вартість монополістичних підприємств, перерозподіл додаткової вартості немонополізованих підприємств на користь монополій, пограбування дрібних виробників шляхом встановлення «ножиць цін», тобто встановлення монопольно-високих цін на пром. товари і монопольно-низьких цін на с.-г. продукцію, експлуатація народів ін. країн, особливо економічно слабкорозвинутих, внаслідок нееквівалентного обміну з ними, мілітаризація капіталістичної економіки тощо. Одержання М. н. є однією з форм прояву основного економічного закону капіталізму. Гонитва за М. н. породжує жорстоку конкурентну боротьбу між монополістичними об'єднаннями, призводить до ще більшого загострення антагонізмів в усій капіталістичній системі. Див. також *Надприбуток*.

МОНОРЕЙКОВА ДОРОГА — підійомно-транспортна споруда з

однією рейкою-балкою (монорейкою), по якій переміщуються пасажирські вагони або вантажні вагонетки. Розрізняють М. д. навісні й підвісні (див. *Підвісна дорога*); з рейкою-балкою на естакаді або на окремих масивних опорах. У навісних М. д. (мал.) рухомий склад (переважно моторні вагони з причепами або без них), спираючись на ходові візки, ру-

хається над рейкою-балкою. У підвісних М. д. підвищений до ходових візків рухомий склад переміщується під рейкою-балкою (колію таких М. д. роблять закритою — всередині порожнистої несучої балки — або відкритою). Місткість вагонів — 60—120 чоловік, швидкість руху — переважно до 100 км/год. Вантажопідйомність вагонеток — 0,5—2, іноді 5 т, швидкість їхнього руху — 2—4 км/год. М. д. — засіб позавуличного міського транспорту, приміського і промислового транспорту. Відзначається безпекою руху, високою енерг. економічністю, відносно низькою металоємністю, незалежністю траси від рельєфу й умов планування вулично-ї мережі. Застосування М. д. доцільне для трансп. зв'язку великих міст з аеропортами, містами-супутниками, місцями відпочинку тощо. Перспективними є високошвидкісні (швидкість руху вагонів до 500 км/год) пасажирські М. д. на повітр. подушці або з магн. підвіскою. М. д. діють у м. Вупперталі (ФРН, 13 км, 1902), Токіо (до аеропорту Ханеда, 15 км, 1964). Їх зводять у парках, на виставках тощо.

Я. В. Хом'як.
МОНОРИМ (франц. *monorime*, від грец. *μόνος* — один і франц. *rhyme* — рима) — вірш або частина його з однозвучною римкою. М. був особливо поширений у давній східній поезії. М. Бажан переклав поему Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» чотирирядками з М. Моноримічні фрагменти є у вірші А. Малишка «Пісенька про Джона». Традиція укр. М. має джерелом нар. думи.

МОНОСАХАРИДИ, прості вуглеводи — органічні речовини звичайно з загальною формулою $C_nH_{2n}O_n$ (де $n = 3$ або не набагато більше). Містять гідроксильну та альдегідну (альдоза) або кетонну (кетоза) групи. За кількістю атомів вуглецю М. поділяють на триози, тетрази, пентози і т. п. Найбільше значення з М. мають *гексози* (глюкоза, галактоза, фруктоза) та пентози (арабіноза, ксиліоза, рибоза). М. — кристалічні речовини, добре розчинні у воді, солодкі на смак. Поширені в рослинних і тваринних організмах як у вільному стані, так і в складі гліко-

зидів, олигомерів та полімерів, а також деяких біополімерів. У вільному стані відіграють важливу роль в обміні речовин, беручи участь у процесах дихання, бродиння та синтезу складніших вуглеводів. М. та їхні похідні використовують в харч. пром-сті й медицині.

МОНОСОМІЯ (від моно... і грец. σῶμα — тіло) — відсутність в організмі або клітині в диплоїдному хромосомному наборі однієї хромосоми. Таку клітину або організм наз. моносоміком. М. виникає гол. чином внаслідок порушень під час розходження гомологічних (парних) хромосом при мейозі (найчастіше) або мітозі. Моносомію широко використовують у селекційній роботі. М. — причина деяких хромосомних хвороб. Див. також Хромосомні перебудови.

МОНОТЕІЗМ (від моно... і грец. θεός — бог) — система реліг. вірувань, яка полягає в поклонінні одному богу, на відміну від політеїзму — багатобожжя. Монотеїстичні уявлення про єдиного бога вперше виникли з утворенням д-в і появою культу земних деспотів і царів. Розкриваючи соціальну основу М., Ф. Енгельс писав: «Єдиний бог ніколи не міг би повстати без єдиного царя, ... єдності бога, який контролює численні явища природи..., є тільки відображенням єдиного єдиного деспота...» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 54). Більшість сучас. релігій (християнство, іслам, буддизм, іудаїзм) монотеїстичні. Проте в жодній з них М. не проведений послідовно до кінця і поєднується з політеїзмом, зокрема в християнстві — з віруванням у пророків, бога-отця, бога-сина, богоматір, святих тощо.

МОНОТИП (від моно... і грец. τύπος — відбиток) — буквенодіяв. машина, на якій рядки тексту складають і відбивають з окремих літер і пробільних матеріалів; тип складальної машини. В М. (мал.) є складально-програмуючий апарат з клавіатурою і відбивний рядкоскладальний автомат. При натисканні на клавіші текст фіксується у вигляді комбінованих отворів на рухомій паперовій стрічці, одночасно визначаються проміжки між словами. У рядкоскладальному автоматі, куди надходить паперова стрічка, з її допомогою відбиваються літери і пробільні матеріали, з яких формуються рядки певного формату. Продуктивність такого автомата 180 літер за хвилину.

М. створив (1897) Т. Ланстон (США). В СРСР М. виготовляє Ленінградський з-д поліграфічних машин. М. поступово замінюють фотоскладальними машинами.

МОНОТІПІЯ (від моно... і грец. τύπος — відбиток) — вид друкованої графіки. Фарби одного чи кількох кольорів від руки накладають на рівну поверхню металевих дошок; на друкарському верстаті дістають один якісний відбиток М. (звідси назва цієї техніки), а інколи — декілька. М. дозволяє домогтися особливої прозорості й ніжності тонів. Її іноді застосовують у сполученні з ін. техніками (оформом тощо). Техніка М. відома з 17 ст., набула поширення в кінці 19 ст. В Росії техніку М. застосовувала О. Кругликова, на Україні до М. зверталися М. Глушенко, М. Дергус, Ю. Крашівська-Відимська, О. Пащенко та ін.

МОНОТОННА ФУНКЦІЯ (від грец. μονότονος — однотонний) — функція дійсної змінної, визначена на інтервалі (a, b) , пристої якої $\Delta f(x) = f(x + \Delta x) - f(x)$ при $\Delta x > 0$ $\{x \in (a, b), x + \Delta x \in (a, b)\}$ не міняють знака. Якщо $\Delta f(x) \geq 0$, М. ф. наз. неспадною (при $\Delta f(x) > 0$ — зростаючою), якщо $\Delta f(x) \leq 0$ — незростаючою (при $\Delta f(x) < 0$ — спадною). Умова монотонності може виконуватися як для всієї області визначення функції, так і для деякої її частини. Напр., функція $y = x^2$ є зростаючою, функція $y = \log_a x$ при $0 < a < 1$ — спадною у всій області визначення, функція $y = x^2$ є зростаючою при $x > 0$ і спадною при $x < 0$. Див. також Зростання і спадання функції.

МОНОФАГІЯ (від моно... і грец. φαγω — поживаю) — вузькоспеціалізоване живлення тварин одним видом їжі; крайній ступінь стенофагії. Характерна для комах, які живляться одним видом рослини (багато видів земляних блішок, філоксера виноградна та ін. тлі, деякі жуки-королі тощо), вузькоспеціалізованих паразитів, пристосованих до одного виду хазяїна, і т. ін. У хребетних тварин М. зустрічається рідко: напр. деякі види амер. колібри, живляться нектаром орнітофілних (див. Орнітофілія) рослин певного виду.

МОНОФІЛІЯ (від моно... і грец. φύλον — рід, плем'я), монофілетичний розвиток — вчення про походження органічного світу від єдиної предкової групи близькоспоріднених організмів. Щодо окремих груп організмів М. — походження від однієї предкової групи близькоспоріднених організмів. З уявлення про монофілетичне походження організмів виходить сучас. еволюційне вчення. Вихідною при монофілетичному розвитку є не окрема пара особин, а популяція. Прикладом монофілетичного розвитку може бути походження численних порід свійських ссавців і птахів. Усі сучас. численні та різко відмінні між собою породи голубів виникли від дикого голуба сизого. Графічно монофілетичний розвиток зобра-

жують у вигляді родовідного дерева. Переконливі докази на користь монофілетичного характеру еволюційного процесу дають ембріологія, порівняльна анатомія, палеонтологія та ін.

Численні палеонтологічні знахідки дали змогу точно відтворити безперервний ряд форм, що беруть початок від малодиференційованих спільних предків. Такі ряди відновлено для парнокопитних, носорогів, слонів та ін. Поняттям, протилежним М., є поліфілія. Відносно людини див. Моногенізм.

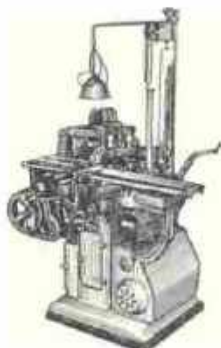
МОНОФІСІТСТВО (від моно... і грец. φύσις — природа, єство) — одна з течій християнства, основою віровчення якої є догма про єдину (божественну) природу Ісуса Христа, а не подвійну — божественну і людську. Засн. в 5 ст. константинопольським архімандритом Евтихієм під час боротьби проти несторіанства. Єфеський собор 449 визнав М. православним, але Халкідонський собор 451 проголосив його ересю, внаслідок чого християнство поділилося на халкідонські й нехалкідонські (монофісїтські) церкви. М. найбільш поширилося у сх. провінціях Візантії в 5—6 ст. і стало реліг.-політ. основою сепаратистських тенденцій, реліг. формою протесту нар. мас проти гніту Римської імперії й офіц. християнської церкви. М. втратило політ. значення після завоювання в 7 ст. сх. провінцій Візантії арабами. Нині М. дотримуються більшість віруючих вірмен (див. Вірменська апостольська церква), якості бл. Сходу й Пд. Індії, а також християнське населення Ефіопії.

МОНОХРОМАТИЧНЕ СВІТЛО [від моно... і грец. χρώμα (χρώματος) — колір] — видиме електромагнітне проміння однієї певної й строго постійної частоти ν_0 . Походження терміна пов'язане з тим, що зміна частоти світлових променів сприймається людською око змінює їх колір (див. Світло). Означення «монохроматичний» вживають і відносно електромагн. проміння ін. діапазонів (ультрафіолетового, інфрачервоного, рентгенівського), хоч ніякого відчуття кольору воно не дає. Строго М. с. в природі не існує. Теор. аналіз показує, що випромінювання строго монохроматичних хвиль має відбуватися нескінченно довго. Будь-яке ж реальне випромінювання обмежене в часі й охоплює деякий інтервал частот $\Delta\nu$. Якщо відношення $\Delta\nu/\nu_0$ дуже мале, проміння наз. квазімонохроматичним. Джерелами проміння, близького до монохроматичного, є квантові генератори (див. Квантові генератори і підсилювачі). Для одержання квазімонохроматичного світла з немонохроматичного застосовують монохроматори.

МОНОХРОМАТОР в оптиці — прилад для виділення вузького інтервалу довжин хвиль (або частот) із складного спектра оптичного випромінювання (див. також Монохроматичне світло). У М. (мал.) світло, пройшовши крізь вхідну щілину 1, попадає в об'єк-

a

b

Монотип:
a — складально-програмуєчий апарат;
b — відбивний рядкоскладальний автомат.

Монобель.
Центральна частина міста.

тив-коліматор (лінзовий або дзеркальний) 2, який формує пучок паралельних променів і спрямовує його на диспергуючий елемент 3 (див. *Дисперсія світла*). Після проходження диспергуючого елемента промені з різним значенням довжини хвилі λ поширюються під різними кутами, і в фокальній площині об'єктива 4 утворюється спектр—сукупність просторово рознесених зображень вхідної шілини у променях з різним λ . Вихідна шілина 5 пропускає лише певну невелику ділянку $\Delta\lambda$ цього спектра. При цьому із М. виходить випромінювання не однієї довжини хвилі λ_0 , а деякого вузького інтервалу довжин хвилі $\lambda_0 \pm \frac{\Delta\lambda}{2}$.

Вибір λ_0 здійснюється поворотом диспергуючого елемента. Розроблено різноманітні конструкції М., в яких диспергуючими елементами можуть бути *призми оптичні або дифракційні ґратки*. Для різних спектральних областей призми і лінзові об'єктиви (як коліматорні, так і фокусуючі) М. виготовляють із скла, кварцу, флюориту тощо. Для зменшення шкідливого впливу розсіяного світла, утвореного гол. чином внаслідок відбивання від оптичних деталей М., створені т. з. подвійні М., що складаються з двох простих М., в яких вихідна шілина першого служить вхідною для другого. М. є найважливішою складовою частиною багатьох *спектральних приладів*, які застосовуються в різних галузях науки і техніки. Літ.: Товорєв А. С. Монохроматори. М., 1955; Зайдєв А. Н., Островська Г. В., Островський Ю. И. Техника и практика спектроскопии. М., 1976.

С. Г. Шевель.
МОНОХРОМІЯ (від моно... і грец. χρώμα — колір) — одноколірність. В образотворчому й декоративно-ужитковому мист. монохромними називають твори, написані одним кольором і його відтінками. Існує окремий вид декоративного живопису — *ери-зайль*, що цілком базується на монохромії.

МОНОЦЕНТРИЗМ (від моно... і лат. centrum — осереддя, центр) — вчення про походження людини сучас. типу (Homo sapiens) і людських рас в одній області земної кулі від однієї форми стародавньої людини (див. *Антропогенез, Моногенізм*). На позиціях М. стоїть більшість рад. антропологів. Протилежним М. є *поліцентризм*.

МОНОЦИТИ (від моно... і грец. κύτος — вмістине, тут — клітина) — одна з форм білокрівців — *агранулоцитів*. Утворюються з клітин-попередників кісткового мозку. Мають бобовидну форму, ядро, слабкобазофільну (див. *Базофіли*) *цитоплазму*. М. здатні до фагоцитозу. При локалізації М. у різних органах вони перетворюються на *макрофаги*. В крові здорової людини М. становлять 4—6% заг. кількості *лейкоцитів*, їхній діаметр 12—20 мкм.

МОНПЕЛЬЄ — місто на Пд. Франції, адм. д. департаменту Еро. Розташоване на р. Лез, поблизу узбережжя Ліонської зат. Середземного м. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 191 тис. ж. (1975). Під-

приємства маш.-буд., електротех., хім. (виробн. добрив), швейної і харч. пром-сті. Значний центр виноробства і виноторгівлі. Ун-т (засн. 1289). Вища фарм. школа. Худож. музей Фабра. Обсерваторія. Бог. сад (засн. 1593). Архит. пам'ятки 14—18 ст. М. виник у 8 ст.

МОНРЕАЛЬ — місто на Пд. Сх. Канади, в пров. Квебек. Розташований на р. Св. Лаврентія при впадінні в неї р. Оттави. Вузол з-ць і

автомоб. шляхів, найбільший порт Канади, доступний для мор. суден. 2,8 млн. ж. (1976, з передмістями). Поблизу міста — великий аеропорт Дорваль. Гол. торг. фінанс. і пром. центр країни. Значного розвитку набули машинобудування (заг., авіа-, судно-, дизель- і вагонубудування), металообр., нафтопереробна, хім. пром-сть. Підприємства кольорової металургії, меблевої, шкіряно-взут., текст., швейної, поліграф. і харч. галузей. У М. — ун-ти Мак-Гілла, Монреальський (засн. 1876) і Джорджа Уільямса; консерваторія. Публічна б-ка М., б-ка Монреальського ун-ту та красних мистецтв. Архит. пам'ятки 17—18 ст. Місто засн. 1642. У 1967 в М. відбулася Всесвітня виставка, 1976 — XXI Олімпійські ігри.

МОНРО ДОКТРИНА — декларація принципів зовнішньої політики США. Проголошена 2.XII 1823 у формі послання президента США Дж. Монро конгресу в зв'язку з загрозою інтервенції в Лат. Америку з боку європ. д-в — членів *Священного союзу* для відновлення панування Іспанії в її колишніх колоніях. М. д. декларувала принцип взаємного неутручання країн амер. і європ. континентів у внутр. справи один одного (звідси принцип «Америка для американців», що на практиці означав «Америка для США»). Разом з тим М. д. мала експансіоністський характер. Так, під прапором М. д. США в ході *Американо-мексиканської війни 1846—48* відторгнули понад половину мекс. території. Особливо реакційного характеру М. д. набула в

епоху імперіалізму, коли США здійснили інтервенцію на Кубу, Гаїті, в Мексику, Колумбію, Панаму, Домініканську Республіку. В обставині загальної кризи капіталізму, реакційні кола США використовують М. д. для боротьби проти зростаючого нац.-визвольного руху в країнах Лат. Америки (див., зокрема, *Карибська криза 1962*). Н. Н. Маркіна.

МОНРОВІЯ — столиця Ліверії. Гол. політ. і екон. центр країни. Розташована на узбережжі Атлантичного ок., в гирлі р. Сент-Пол. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів, значний мор. порт, аеропорт міжнар. значення (за 80 км від М., у Робертсфілді). 180 тис. ж. (1976). Підприємства деревообр., буд. матеріалів, текст., харч. пром-сті; нафтопереробний з-д. Держ. ун-т Ліверії (засн. 1951). Держ. публічна б-ка, б-ка Держ. ун-ту. М. засн. 1822.

МОНСТЕРА (Monstera) — рід рослин родини *ароїдних*. Багаторічні вічнозелені *ліани* з довгими повітряними коренями, з яких одні служать для закріплення до опори, інші вкорінюються. Листки великі, шкірясті, спочатку цілісні, з розвитком М. глибоко перисторозсічені, з довгими міцними черешками. Квітки двостатеві, зібрані в початок з покривалом. Плід — ягода. Бл. 50 видів, поширених у лісах тропіч. Америки. Деякі види в СРСР вирощують як декоративні кімнатні та оранжерейні рослини. Найвідоміша М. приємна (M. deliciosa), яку в побуті наз. філодендроном, із стеблом до 12 м завдовжки і до 10 см у діаметрі. Початки до 25 см завдовжки, запашні, на батьківщині вживаються в їжу.

МОНТАЖ (франц. montage, букв. — підйом, піднімання) — 1) Добір (складання) і з'єднання частин (елементів) у єдине ціле. 2) М. будівельних конструкцій — зведення (складання) будинків і споруд з елементів (конструкцій) заводського виготовлення; осн. напрям *індустріалізації* будівництва. М. складається з операцій транспортних, підготовчих і власне монтажних. До транспортних операцій належать перевезення елементів та розміщення їх на складах (в разі потреби), до підготовчих — укрупнювальне складання і попе-

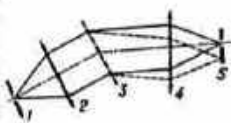

Схема монохроматора.

Монреаль. Пакорама міста.

МОНТАЖ

редне оснащення конструкцій частинними монтажними пристосуваннями та пристроями. Власне М. полягає у встановленні елементів у проектне положення, тимчасовому закріпленні їх, вивірці точності встановлення та остаточному закріпленні (напр., зварюванням, бетонуванням). Розрізняють М. окремих елементів, М. укріпленнями, або монтажними блоками конструкцій (див. *Повнозбірне будівництво*) і М. всієї споруди (її складають на землі, після чого встановлюють у проектне положення). Деякі багатопверхові будинки різного типу і призначення зводять *підйомом поверхів методом*. При М. споруд з листових конструкцій застосовують рулонування. М. виконують з транспозабів, із складальних стелів або з проміжним розміщенням елементів на приоб'єктних складах. Для монтажних операцій використовують *підйомні крани, домкрати, лебідки, поліспасты, талі, блоки*, а також монтажні пристосування та пристрої (*кондуктори, рихтовання, захвати, траверси тощо*). Застосовують поєднані методи буд-ва (*Потокове виробництво*), забезпечують безперервність та рівномірність монтажних робіт, а також можливість поєднання М. буд. конструкцій з ін. буд. процесами і з М. технологічного устаткування. 3) М. технологічного устаткування — складання, встановлення у проектне положення і налагодження технологічного устаткування з приєднанням до нього належних тех. засобів і комунікацій. Виконується переважно в процесі буд-ва нових, розширення і реконструкції лінійних підприємств. В СРСР М. проводять, як правило, спеціалізовані організації, рідше — заводи, що постачають устаткування. 4) М. радіоелектронної апаратури — складання апаратури з електронних і радіотех. елементів, електроізолюючих деталей, несучих конструкцій і з'єднувальних проводів. Розрізняють М. на *шасі* і друкований М. — на друкованих *платах* (див. також *Друк плати*). Друкований М. дає змогу зменшувати габарити і масу апаратури, підвищувати її надійність. Г. П. Крижобороденко (М. будівельних конструкцій).

МОНТАЖ у кіно — творчий і водночас технічний процес; інтерпретація знятого кіноматеріалу шляхом з'єднання окремих кадрів фільму. Один із найважливіших і найвпливовіших засобів кінематографічної виразності й драматургічної побудови. Кінокадри об'єднуються у великі й малі групи, монтажні фрази й цілі епізоди, між кадрами встановлюються смислові, зображальні, масштабно-просторові, динамічні та звукові співвідношення. Серед видів худож. М. — паралельний (чергування кількох дій, що відбуваються одночасно в різних місцях), асоціативний (реальна дія поєднується з уявною, суб'єктивними образами). Розвиток М., оцінка якого на різних етапах історії кіномистецтва змінювалась (див., зокрема, *Німе кіно*), пов'язаний з творчою прак-

тикою й теор. узагальненнями зарубіжних (Д. У. Гріффін) і вітчизн. (С. Ейзенштейн, В. Пудовкін, О. Довженко, Д. Вертов, Г. і С. Васильєви) кінорежисерів. Прийоми кінематографічного М. мають вплив на телебачення, окремі твори худож. д-ри й образотворчого мист., на експозиції виставок. Як тех. процес М. проводиться на кіностудіях у спеціальних приміщеннях.

МОНТАЛЕ (Montale) Еудженіо (н. 12.X 1896, Генуя) — італ. поет і критик. У 20 — 1-й пол. 40-х рр. належав до герметизму — літ. течії, характерними рисами якої були настрої тривоги, смутку, трагізму і водночас — неприйняття фашизму. Поезія М. відзначається насиченістю образів і складністю змісту. Автор збірок «Кістки сепії» (1925), «Дім митника» та інші вірші (1932), «Обставини» (1939), «Фіністерре» (1943). Прояви герметизму значною мірою долав у творах повоєнного часу (зб-ки «Буря» та інші вірші, 1956; «Сатура», 1972; «Зощит за чотири роки», 1977). Виступав як літ. і муз. критик. Нобелівська премія, 1975.

Тв.: Рос. перекл. — [Вірш]. «Иностранная литература», 1976, № 7.

МОНТАНА — штат на Пн. Зх. США. Площа 381,1 тис. км². Нас. 735 тис. чол. (1974). Адм. ц. — м. Геліна. Рельєф гористий. На Зх. — хребти Скелістих гір, на Сх. — Плато Прерій. Осн. річка — Міссурі. Поширені хвойні ліси. На тер. М. розташовані нац. парк Глейшер та частина Йеллоустонського національного парку. Головна пром-сть — гірничодобувна. Видобувають мідну, хромітову, свинцеву, цинкову, марганцеву й уранову руди, нафту, газ, золото, срібло. Обробна пром-сть представлена підприємствами по виплавці міді, свинцю, цинку, алюмінію, по виробн. цукру й борошна. В лісах — заготівля деревини. Гол. пром. центри — Анаконда, Біллінгс і Грейт-Фолс. Гол. с.-г. культури — шпинати і цукр. буряки. Тваринництво переважно мол. напрям. Розвинутий туризм.

МОНТАНЬ-ПЕЛЕ — діючий вулкан у Вест-Індії, у групі Малих Анільських о-вів (на о. Мартініка). Вис. 1397 м. У 1902 відбулося катастрофічне виверження М.-П., під час якого загинуло м. Сен-П'єр (26 тис. чол.). Виверження меншої сили відбулися 1929—32.

МОНТАНЬЯРИ (франц. *montagnards*, від *montagne* — гора) — ліва течія Конвенту під час Великої французької революції. Див. *Гора*.

МОНТВИЛА Вітаутас Миколасович [19.II (4.III) 1902, Чикаго — 19.VII 1941] — лит. рад. поет. З 1906 жив у Литві. У 1929—31 за антифашист. діяльність був ув'язнений. Друкуватися почав 1923. У збірках «Ночі без нічліг» (1933), «На широку землю» (1940) виступав як поборник прав трудящих. За Рад. влади осипував вільне життя лит. народу. Окремі поезії присвятив В. І. Леніну («Леніну», «Дайна про Леніна»). Вірші М. пройняті почуттям рад. патріотизму (зб. «Вінок Радян-

ський Литви», вид. 1946). Розстріляний гітлерівцями під Каунасом. Тв.: Рос. перекл. — *Избранное*, М., 1956; *Свет наш не погас*, М., 1959; *Стихи*, М., 1962; *Туда, где солнце*, Вильнюс, 1965.

МОНТГОМЕРІ (Аламейнський; Montgomery of Alamein) Бернард Лоу (17.XI 1887, Лондон — 25.II 1976, там же) — англ. військ. діяч, фельдмаршал (1944), віконт (1946). Учасник 1-ї світової війни 1914—18. Під час 2-ї світової війни 1939—45 з 1942 М. — командуючий 8-ю англ. армією в Пн. Африці, що завдала поразки італійцям, військам (див. *Ель-Аламейнська операція 1942*). З 1944 — командуючий союзними арміями, що висадились у Франції і діяли в Нормандії, Бельгії та Пн. Німеччині. Нагороджений орденами «Перемога» та Суворова 1-го ступеня. З 1945 — головнокомандуючий брит. окупаційними військами в Німеччині. З 1946 — на різних військ. посадах, зокрема 1951—58 — 1-й заст. головнокоманд. збройними силами НАТО.

МОНТЕВЕРДІ (Monteverdi; Монтеверде) Клаудіо Джованні Антоніо (хрещений 15.V 1567, Кремона — 29.XI 1643, Венеція) — італ. композитор. Один з основоположників жанру опери, видатний майстер *мадригалу*. В 1590—1612 — музикант, співак, капельмейстер у капелі герцога Гонзага в Мантуї. З 1613 керував капелю собору Сан-Марко у Венеції. Засновник реалістичної муз. драми. Твори: 8 опер (у т. ч. «Орфей», 1607; «Повернення Улісса на батьківщину», 1640; «Коронація Попея», 1642), балет, 8 збірників мадригалів (1587—1638), духовна музика.

Лит.: Конен В. Д. Клаудіо Монтеверді. М., 1971.

МОНТЕВІДЕО — столиця Уругваю, адм. ц. департаменту Монтевідео. М. розташоване на березі зат. Ла-Плата Атлантичного ок. Уздовж з-ць і автомоб. шляхів, найбільший мор. порт країни, аеропорт міжнар. значення Карраско. 1,2 млн. ж. (1976). Засн. ісп. завойовниками 1726. В 1777 окуповане Португалією, в лютому — липні 1807 — Великобританією, 1816—28 — у складі Бразилії. З серпня 1828 — столиця незалежного Уругваю. В 1843—51 обложене аргент.

В. Л. Монтгомері.

К. Дж. А. Монтеверді.

військами; в обороні М. до 1848 брав участь Дж. Гарібальді. З поч. 20 ст. М. — центр робіт. руху. Після 2-ї світової війни М. — арена широких класових битв і антиімперіалістичних виступів. М. — гол. торг.-фінанс., пром. і культур. центр країни. Розвинута харчова (у т. ч. м'ясохолододобна, м'ясоконсервна, олійна, борошномельна), текст., і шкіряно-взут. пром-сть. Підприємства металург., металообр., електротех., нафтопе-

Монтевідео. В центрі міста.

реробної, хім., цем. і паперової галузей. У місті зосереджені численні філіали іноз. монополій і банків. М. — база норв., англ. та япон. риболовних і китових флотилій, що ведуть промисел у Антарктиці. Респ. ун-т (засн. 1849) та Ун-т праці. Нац. академія л-ри, Нац. інженерна академія, Ін-т географії і історії та ін. наук. заклади. 10 б-к, у т. ч. Нац. б-ка, Нац. б-ка конгресу. Музеї: Нац. історичний, природничої історії, пед., Нац. красних мистецтв та ін. Численні театри і театр. зали. Кліматичний мор. курорт.

МОНТЕГО-БЕЙ — місто на Пн. Зх. Ямайки. Порт на Атлантичному узбережжі, з-цею сполучений з м. Кінгстоном, аеропорт міжнар. значення, 42,8 тис. ж. (1970). Підприємства харчосмакової (гол. чин. цукрової) пром-сті. Вивіз цукру, кави, бананів. Курорт, центр туризму.

МОНТЕГЮ (Montagu) Айвор (н. 23.IV 1904, Лондон) — англ. громадський діяч, публіцист. Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1931. Закінчив Кембріджський ун-т (1925). В 1932—33 і 1937—47 співробітничав у ЦО КПВ газеті «Дейлі уоркер» («Щоденна робітничая газета»). В 1944—47 — член Виконкому КПВ. Після 2-ї світової війни 1939—45 — учасник Руху прихильників миру. В 1948—67 — секретар, з 1969 — член Президії Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1959.

МОНТЕГЮ (Montague) Уільям Пешперелл (24.XI 1873, Челсі, Массачусетс — 1.VIII 1953, Нью-Йорк) — амер. філософ-ідеаліст, представник неореалізму. Професор Колумбійського ун-ту (з 1920). Один з авторів «Програми і першої платформи шести реалістів» (1910)

і збірника «Новий реалізм» (1912). В дусі неореалізму претендував на подолання протилежності матеріалізму й ідеалізму, створивши концепцію анімістичного матеріалізму, або «гіпоспихізму», згідно з якою матерія і психіка становлять дві різні форми енергії. Прагнув поєднати онтологічний *платонізм* (розглядав дійсність як суму речей, об'єктів, незалежних від свідомості) і гносеологічний *монізм* (спираючись на т. з. теорію іманентності, за якою відмінність між свідомістю і речами є лише функціональною). Звідси теза про безпосереднє «входження» речей у свідомість. Суперечності своєї неореалістичної концепції М. намагався подолати за допомогою елементів *персоналізму* й *неомонізму*.

МОНТЕДИСОН (Montedison) — фінансово-монополістична група в Італії. Почала формуватися в кін. 19 ст. Центром групи є компанія «Монтедісон С. П. А.» (сучас. назва — з 1971). У складі групи бл. 400 фірм, які функціонують в різних капіталістичних країнах. Активні групи зосереджено в хім., нафтохім. і текст. пром-сті. Гол. фірми, які вона контролює: «Форматалія», «Карлоєбра груп», «Моттефєр», «Станда», «Тешімонт». Група М. підписала 1973 і 1980 угоди про співробітництво з рад. зовнішньоторг. організаціями.

С. В. Пятенко.

МОНТЕЙРУ ЛУБАТУ (Monteiro Lobato) Жозе Беніто (18.IV 1883, Таубате — 4.VII 1948, Сан-Паулу) — браз. письменник, журналіст, видавець. У збірках оповідань «Урупес» (1918), «Мертві міста» (1919), «Негритянка» (1920) реалістично змальовує сільське життя. З серед. 20-х рр. працював як журналіст, займався видавничою діяльністю, приділяючи багато уваги л-рі для дітей. У публіцистичних творах виступав за нац. незалежність економіки й культури (кн. «Нафтовий скандал», 1936). Спадщина М. Л. — важливий фактор формування нац. браз. л-ри. Тел. Рос. перекл. — Сказки тётушки Настасии. М., 1958; Орден Жёлтого Дятла. М., 1961.

В. С. Харитонов.

МОНТЕ-КАРЛО — місто в Монако, розташоване на *Лазуровому березі* Середземного м. Бл. 10 тис. ж. Курорт, один з центрів міжнар. туризму. У М.-К. — Оперний театр, нац. музей красних мистецтв. Відоме гральним будинком (казино).

МОНТЕ-КАРЛО МЕТОД, метод статистичних випробувань — метод наближених обчислень, в якому використовують деяке джерело випадкових величин (напр., в ЕОМ — датчик випадкових чисел); один з методів *модельовання математичного*. Шукаючи величину x а подають у вигляді *математичного сподівання* функції f від випадкових величин. Одержуючи за допомогою датчика випадкових чисел деяку кількість реалізацій (значень) цих випадкових величин, обчислюють відповідні значення f , а потім а оцінюють їхнім *арифметичним середнім*. М.-К. м. застосовується для обчислення інтегралів, розв'язування диференціальних рівнянь, досліджен-

ня характеристик реальних систем (у фізиці, техніці, економіці, біології, операції дослідженні), що їх описують *випадкові процеси*. Назва походить від м. Монте-Карло.

М. Коваленко.

МОНТЕЛІУС (Montelius) Оскар (9.IX 1843, Стокгольм — 4.XI 1921, там же) — швед. археолог. Розробив типологічний метод в археології, заснований на класифікації знарядь праці, зброї, посуду, прикрас за матеріалом, способом обробки, розлитком форми і орнаменту. На основі цього М. створив одну з хронологічних класифікацій *неоліту*, *бронзового віку* і *раннього залізного віку* Європи. Метод М., за допомогою якого встановлюють відносну й абсолютну хронологію археол. пам'яток (див. *Археологічне датування*), застосовується і сучас. археологами.

МОНТЕНЬ (Montaigne) Мішель де (28.II 1533, замок Монтень, поблизу Бордо — 13.IX 1592, там же) — франц. філософ і письменник. За філос. поглядами був попередником Вольтера, Ф. Бекона. Характерною рисою філософії М. був *скептицизм* як спосіб критики середньовічної схоластики, церк. авторитетів. М. був непримиренним ворогом реліг. *фанатизму*, *аскетизму* і святенництва, хоч і визнавав існування бога. Він спростовував церк. вчення про безсмертя душі, стверджував залежність свідомості від тіла, вірив у пізнаннє природи, відстоював наук. метод пізнання, що спирається на факти. М. проголошував ідею природної рівності людей, ідеалізував природний стан людства в первісний період історії. М. — прихильник абс. монархії, хоч і критикував хиби її законодавства. Йому належать важливі пед. ідеї про необхідність поєднання розумової освіти з фіз. вихованням, про зв'язок освіти з життям. Тел. Опыты, кн. 1—3. М., 1979.

МОНТЕРРЕЙ — місто на Пн. Мексиці, адм. ц. штату Нуево-Леон. Вузол з-ці і автошляхів. 1,1 млн. ж. (1976). М. — другий за значенням (після Мехіко) пром. центр країни. Найрозвинутіші чорна та кольорова металургія. Підприємства металообр., маш.-буд. (автоскладання), електротех., хім., цем., текст., склоробної, керамічної, бавовноочисної, харч., зокрема тютюнової та пивоварної, галузей. Ун-т, Ін-т технологічних досліджень. У районі міста — поклади свинцю, срібла, золота. М. засн. 1546.

МОНТЕСК'Є (Montesquien) Шарль Луї (де Секонда, барон де ла Бред і де М.; 18.I 1689, Лабред, pobl. Бордо — 10.II 1755, Париж) — франц. філософ-просвітитель, письменник, учасник створення «Енциклопедії» (див. *Енциклопедисти*). Закінчив католицький колег (1705), вивчав право в Бордо і Парижі. В 1714 — радник, з 1716 — віце-президент парламенту Бордо. За філос. поглядами М. — деїст (див. *Деїзм*), хоч і тяжів до матеріалізму. За богом визнавав лише створення і охорону світу. Природа, на думку М., підпорядковується своїм власним об'єктивним законам. Людина

А. Монтегю.

М. Монтедь.

Ш. Л. Монтеск'є.

МОНТЕССОРІ

Монумент, встановлений на автомагістралі Одеса — Київ, біля в'їзду в село Дачне Білявського району Одеської області. Архітектор А. Родіонов. 1967.

А. А. Монферран. Олександрівська колона на Дніпропетровській площі в Ленінграді. 1830—34.

являє собою частину природи, її явний витвір. У теорії пізнання був прихильником матеріалістичного сенсуалізму і раціоналізму. Незважаючи на визнання необхідності віри в бога, піддав критиці гол. догми християнства, паразитизм церковнослужителів, реліг. фанатизм. Один з фундаторів географічної школи в соціології. Вважав, ніби природне середовище, особливо клімат, справляє вирішальний вплив на сусп. розвиток. Прибічник теорій природного права і «суспільного договору», критикував теологічне тлумачення істор. процесу, реліг. провіденціалізм. М. захищав ідею закономірного розвитку сусп. життя, хоч і не зміг вийти за межі ідеалістичного розуміння історії, вважаючи гол. рушійною силою соціального прогресу діяльність законодавців. Політ. ідеалом М. була конституційна «освічена» монархія. Свої ідеї М. виклав насамперед у книзі «Про дух законів» (1748). Популярність М. як письменника приніс його соціально-філос. роман «Перські листи» (1721), що являє собою гостру сатиру на абсолютистську Францію. З ін. творів М. відомі «Диалог Сіли та Евкрата» (1722) і «Кніський храм» (1725). Ідейна спадщина Монтезе відіграла значну роль в ідеологічній підготовці Великої французької революції.

Тв.: Персидские письма. М., 1956. Літ.: Баскин М. П. Шарль Луи Монтезе — выдающийся французский мыслитель XVIII века. М., 1955.

І. П. Головаха.

МОНТЕССОРІ (Montessori) Марія (31.VIII 1870, К'яравалле, поблизу Анкони — 6.V 1952, Нордейк-ан-Зе, Нідерланди) — італ. педагог. У 1896 закінчила Рим. ун-т (одна з перших жінок, яка одержала ступінь доктора медицини). Автор поширеної в бурж. країнах методики виховання дітей у дошкільних закладах («будинках дитини») і поч. школах. Пед. система М. — різновидність теорії вільного виховання й сенсуалізму в педагогіці. В системі М. багато суперечностей. Експеримент. дані про фіз. і психіч. розвиток уживаються з містикою й реліг. вихованням. Вона помилково вважала, що процес розвитку особистості не залежить від суспільства.

Тв.: Рес. перекл. — Метод научной педагогики, применяемый к детскому воспитанию в «домах ребенка». М., 1920; Самовоспитание и самообразование в начальной школе. М., 1922.

МОНТЕСУМА, Моктесума. 1) М. (1390 — бл. 1469) — вождь ацтеків. Очолив союз індіанських племен Центр. Мексики з центром у м. Теночтітлан (сучас. м. Мехіко). 2) М. (1466—1520) — правитель ацтеків з 1503. З приходом іспанців у Теночтітлан М. був захоплений у полон Е. Кортесом; убитий повсталими індіанцями за те, що закликав підкоритися іспанцям.

МОНТОРИЛОНІТ (від назви м. Монморіон у Франції) — мінерал класу силікатів. (Са, Na) (Mg, Fe)₂(OH)₂[Si₄O₁₀] · n H₂O. Сингонія моноклінна. Густ. 2. Тв. 1—2. Колір білий з сірчавим, буруватим і червоуватим від-

тинкамн, зелений. Блиск матовий. М. — породотворюючий мінерал бентонітових глин (див. Бентоніти). Монтморилоніт одержують і штучно. Використовують у нафтовій, текстильній, миловарній, косметичній, гумовій, паперовій, керамічній та ін. галузях промисловості.

МОНТРЕ КОНФЕРЕНЦІЯ 1936. Скликана за пропозицією Туреччини для перегляду конвенції про режим чорноморських проток, прийнятої на Лозанській конференції 1922—23. Проходила 22.VI—21.VII в м. Монте (Швейцарія) за участю СРСР, Туреччини, Великобританії, Франції, Болгарії, Румунії, Греції, Югославії, Австрії та Японії. Завдяки твердій позиції СРСР М. к. ухвалила нову конвенцію, яка брала до уваги інтереси чорноморських д-в: було визнано їхнє особливе становище — пропуск у мирний час військ. кораблів через протоки без обмежень; прохід військ. кораблів нечорноморських країн у мирний час обмежувався класом і тонажем, установлювався порядок і терміни попередження тур. уряд. про передбачуваний прохід військ. кораблів. Під час війни, в якій Туреччина не брала участі, протоки мали бути закритими для військ. кораблів воюючих д-в; при участі Туреччини у війні їй надавалося право дозволяти і забороняти прохід через протоки будь-яких військ. кораблів; за торг. суднами зберігалася свобода проходу через протоки як у мирний, так і у воєнний час; було ліквідовано комісію з питань проток, передбачену Лозанською конвенцією, а її функції поклалися на тур. уряд. Туреччина набула також права терміново ремітаризувати зону проток. Конвенція укладалася на 20 років з автом. продовженням за умови, якщо не буде її денонсації за два роки до закінчення встановленого терміну; вступила в силу 9.XI 1936. В 1938 до неї приєдналася Італія.

Н. Н. Завойська.

МОНТСЕРАТ — володіння Великобританії у Вест-Індії, на острові тієї ж назви в Карибському м. Пл. 101 км². Нас. 13,3 тис. жол. (1975), переважно негри. Адм. ц. — м. Плмут. Поверхня острова гориста, заввишки до 915 м. Клімат тропічний, пасатний. Острів відкритий 1493 Х. Колумб. З 1783 — колонія Великобританії. В 1959 — 62 — у складі Вест-Індської федерації. З 1974 — член Карибського співтовариства.

Політичні партії, профспілки: Прогресивна демократична партія, Лейбористська партія Монтсеррату, Прогресивна робітничка партія, Народний визвольний рух, Об'єднана спілка робітників Монтсеррату. Спілка моряків і портових робітників Монтсеррату. Осн. заняття населення — землеробство; вирощують бавовник, цукр. тростину, цитрусові, банани, батат, овочі. Невеликі підприємства по очистці бавовнику, по виробн. цукру, рому і консервів. Кустарні промисли. Іноз. туризм. Довжина автомобільних шляхів понад 260 км. Морський порт — Плмут.

МОНУМЕНТ (лат. monumentum, від monere — нагадує) — архітектурна або скульптурна споруда значних розмірів на честь визначної події або особи; пам'ятник. М. створюють з тривких матеріалів: граніту, мармуру, бронзи тощо. Див. Монументальне мистецтво, Монументальна пропаганда.

МОНУМЕНТАЛЬНА ПРОПАГАНДА — система держ. заходів Рад. уряду, спрямованих на розвиток монументального мистецтва й використання його для пропаганди ідей комунізму. М. п. здійснювалася на основі підписаного В. І. Леніним декрету Раднаркому РРФСР від 12. IV 1918 «Про пам'ятники Республіки» (інша назва — «Про зняття пам'ятників, споруджених на честь царів та їхніх слуг, і вироблення проектів пам'ятників Російської Соціалістичної Революції»). За цим декретом у Москві, Петрограді та ін. містах було споруджено створені рад. скульпторами М. Андреевим, Т. Зальцманом, С. Коненковим, М. Манізером, О. Матвеевим, С. Меркуровим, В. Мухомовим, В. Синайським, І. Шадром, Л. Шервудом та ін. монументи на честь значних революц. подій та пам'ятники видатним діячам революції і культури: К. Марксу, Ф. Енгельсу, О. М. Радіщеву, О. І. Герцену, М. Г. Чернишевському, М. О. Добролюбову, Т. Г. Шевченкові (в Москві — роботи скульптора С. Волнухіна, в Петрограді — роботи художника Я. Тільберга). Декретом було передбачено також встановлення пам'ятника Г. С. Сковороді в Москві. М. п. здійснювалася і в ін. братніх республіках, зокрема на Україні. На виконання ленінського декрету Раднарком УРСР прийняв 7.V 1919 декрет «Про знесення з майданів та вулиць пам'ятників, збудованих царям та царським посіпкам». У Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Ромнах, Лохвиці, Кам'янському (тепер Дніпропетровський) та ін. містах 1918—22 встановлено монументи на честь Великої Жовт. соціалістичної революції та її героїв, пам'ятники К. Марксу, Ф. Енгельсу, В. І. Леніну, К. Лібкнехту, Р. Люксембург, Т. Г. Шевченкові, Г. С. Сковороді та ін. У їх створенні взяли участь скульптори Ф. Балавенський, Л. Блох, М. Гельман, І. Каналерідзе, В. Кратко, Г. Нерода, А. Страхов, Г. Теннер, Й. Чайков, арх. О. Сокол та ін. Характерною особливістю М. п. на Україні є те, що вона включала в себе й монументальне малярство. В 1918—22 тут створено перші в рад. мистецтві монументальні розписи: в Києві — в червоноармійських (т. з. Лудських) казармах (автори: М. Бойчук з учнями — Т. Бойчук, І. Падалько, О. Павленко, В. Седлярюк та ін.); М. Струнников з групою учнів), у районних комсомольських клубах на Подолі та Шуляві (автор З. Толкачов), у Харкові — в Центр. гарнізонному червоноармійському клубі (автор В. Єрмилов), у газетному залі будинку УКРОСТА (автор О. Хвостенко-Хвостов) та

ин. Більшість творів М. п. за умов громадян. війни було виконано з нетривалих матеріалів, і вони, за величкими винятками, не збереглися. М. п., в основі якої лежать провідні принципи ленінського вчення про партійність і народність мистецтва, мала величезне значення для розвитку не лише монументального, а й усього рад. образотворчого мистецтва. Див. також *Монументальне мистецтво, Настінні розписи*.

Лит.: Толстой В. П. Монументальне мистецтво СРСР. М., 1978; За ленінським планом. Монументальна пропаганда на Україні в перші роки Радянської влади. 1918—1922. К., 1969. Л. В. Владич.

МОНУМЕНТАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО — вид образотворчого мистецтва, розрахований на масове сприйняття в ансамблі з архітектурою чи природним оточенням. М. м. — це архітектурні та скульптурні *монументи й пам'ятники* на площах і вулицях, *настінні розписи* в екстер'єрах та інтер'єрах громад. споруд. Образотворчо-тематичні твори М. м. втілюють і пропагують провідні соціальні й філософ. ідеї часу, увічнюють пам'яті видатних діячів або значні істор. події. Сюжетно-орнаментальні та орнаментальні твори М. м., які становлять його окремий різновид — монументально-декоративне мистецтво, служать оздобленню, естетичному збагаченню ансамблів і споруд. Взаємодіючи з архітектурою (див. *Синтез мистецтва*), твори М. м. виявляють і конкретизують ідейний зміст споруди, ансамблю, архітектурно організованого середовища, нерідко стають їхнім ідейно-змістовим центром. Величезна сила впливу М. м. здатна забезпечити йому поширення в світі. В класовому суспільстві, за експлуататорського ладу, М. м. має суперечливий характер, бо виражає панівну ідеологію правлячих класів і лише в період загального суспільного піднесення втілює передові гуманістичні ідеї і має загальнонародне значення (М. м. античності, доби *Відродження*). За капіталізму монументальне мистецтво перебуває в занепаді; стає прогресивним тільки тоді, коли зближується з демократичними визвольними ідеями, служить боротьбі проти імперіалізму, фашизму, колоніалізму (сучас. монументальне мистецтво Мексики, розписи комуністичних муніципалітетів у містах Італії, Франції). Соціалізм відкрив найширші можливості для розвитку М. м. В СРСР воно розвивається за розробленим В. І. Леніним планом *монументальної пропаганди* й, виражаючи загальнонародні інтереси, служить вихованню трудящих у дусі ідей комунізму. Успішно розвивається М. м. в країнах соціалістичної співдружності.

Джерела М. м. сягають первісного суспільства (*менігри*, культові статуї, *наскельні зображення*, в яких виражено тогочасні уявлення людини про могутність сил природи, відбито її трудові навички). В рабовласницькому суспільстві М. м. своїми статичністю, монументальністю, масштабами утверджувало ідеї непереможності соціаль-

ного ладу, обожнення особи владаря (піраміди, сфінкси, статуї стінопис в Старод. Єгипті), в правдивих формах втілювало віру в красу, гідність людини, гармонію її внутр. і зовн. образу (архитектурно-скульптурні ансамблі Старод. Греції). За доби середньовіччя скульптурне й живописне (*вітражі*) оздоблення готичних храмів (собори в Реймсі, Шартрі тощо) виражали ідеї феод. суспільної та реліг. ієрархії, систему реліг.-догматичного світогляду, але разом з тим і громадську активність трудових верств населення міст, загальне духовне піднесення, гуманізм (доба Високого Відродження в Італії).

У Київській Русі значного розвитку набули монументальні споруди 11—12 ст. (Софія Київська та ін.), монументальний живопис (фрески й мозаїки в храмах Києва, Новгород та ін. міст). Піднесення громадської над. самосвідомості в епоху рос. *класицизму* (2-а пол. 18—1-а третина 19 ст.) живило творчість Ф. Шелліна, І. Мартоса, В. Демута-Малиновського. На Україні М. м. переживало піднесення в 2-й пол. 17—1-й пол. 18 ст. (розписи церков св. Юра в Дрогобичі, Троїцької надбрамної церкви в Києво-Печерській лаврі та ін.). Риси радянського М. м. — висока громадська, реалізм, різноманітність і національна своєрідність. Див. *Архітектура, Декоративне мистецтво*.

Лит.: Лобановський Б. Б. Мозаїка і фреска. К., 1966; Толстой В. П. Монументальне мистецтво СРСР. М., 1978. Л. В. Владич.

МОНУМЕНТАЛЬНО-ДЕКОРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО — те саме, що й *монументальне мистецтво*; термін, який вживають для визначення того напрямку монументального мистецтва, в якому переважає декоративне начало.

МОНФЕРРАН (Montferrand) Август Августович [Огюст Рікар де Монферран; 24.І 1786, Шайо, Франція — 28.ІІ (10.VII) 1858, Петербург] — рос. архітектор, декоратор і рисувальник, представник пізнього *класицизму*. За походженням француз. Навчався в Політех. школі та в арх. Ш. Персьє і П. Фонтена в Парижі. З 1816 працював у Росії. Роботи: *Ісаакієвський собор* (1818—58); Олександрівська колона (1830—34), будинок Лобанова-Ростовського (1817—20), оздоблення Фельдмаршальського, Петровського та буд-во Круглого залів *Зимового палацу* (1827 — поч. 30-х рр. 19 ст.), перебудова будинку Гагаріної (тепер Будинку композиторів; 40-і рр. 19 ст.).

МОНЦАМЕ — телеграфне агентство МНР. Засн. 1957. Входить до складу Держ. к-ту Ради Міністрів МНР з інформації, радіомовлення і телебачення. Має угоди з агентствами ін. соціалістичних країн. Видає газ. «Новости Монголии» рос. і кит. мовами. Міститься в Улан-Баторі.

МОНЦОНІТ (від назви гори Монцоні в Італії) — щільна, грубозерниста магматична гірська порода, що складається переважно з калієвого польового шпату та особливого *плагіоклазу*. Містить до 35% кольорових мінералів — *ангіту*,

амфіболу, *біотиту* тощо. М. є в багатьох районах Рад. Союзу — в РРФСР (на Уралі і в Прибайкалі), на Україні (в межах *Українського щита*). Використовують як будівельний матеріал.

МОНЧЕГОРСЬК — місто обласного підпорядкування Мурм. обл. РРФСР. Розташований на оз. Імадра. Залізнична станція. 53 тис. ж. (1980). Провідне підприємство — комбінат «Північонікель» (виробн. нікелю, кобальту, міді, сірчаного кислоти). Харч., деревообр. та буд. матеріалів пром-сть. Вечірній ф-т Ленінгр. гірничого ін-ту. Політех. та фіз. культури технікуми. Виник 1937 у зв'язку з розробкою родовища мідно-нікелевих руд.

МОНЮШКО (Moniuszko) Станіслав (5.V 1819, Убель, поблизу Мінська — 4. VI 1872, Варшава) — польс. композитор, диригент, педагог, муз.-громадський діяч. Один з основоположників польс. класичної музики. Музику навчався 1827—40 приватно. В 1840—58 М. жив у Вільні, служив органістом у костелі, давав уроки фортепіано й композиції (серед його учнів — Ц. Кюї); з 1850 — диригент в оперному театрі, провадив муз.-освітню діяльність. Перша опера-водевіль «Нічліг в Апеннінах» (пост. у Львові, 1841). У Вільні створив ін. муз.-драм. твори, кантати «Мільда», «Ніола», увертюру «Казка» («Зимово казка»); тут вишлюди перші випуски камерно-вокальних зб. — «Домашні пісеньники» (зб. 1—6 видано 1844—59, 7—12 — посмертно). В 1842, 1849 та 1856 відвідав Петербург, де познайомився з М. Глинкою, О. Даргомижським, О. Серовим.

З 1858 працював у Варшаві, був диригентом Великого театру (тут 1858 відбулася прем'єра його кращої опери «Галька»); з 1864 — професор Муз. ін-ту. Музика М. позначена яскравим нап. колоритом, ліричністю. У творчій спадщині М. — 17 опер, у т. ч. «Плотар», 1858, «Графиня», 1860, «Слово честі», 1861, «Зачарований замок» («Страшний двір»), 1865, а також балети, водевілі, бл. 400 романсів і пісень, кантати, симф., камерні, і фп. твори тощо. У вокальній ліриці М. широко використано мелодійні й ритмічні особливості нар. пісень і танців (польс., білорус., укр., зокрема в пісні «Козак»). У 1870 оперу «Галька» поставлено в Петербурзі, 1874 — в Києві. Серед ушлякених виконавців партії Гальки були й укр. співаки — С. Крушельницька, О. Петляк, М. Литвиненко-Вольгемут і З. Гайдай, партії Йонтека — О. Мишуга, В. Микша. Портрет с. 119.

Лит.: Поляков А. Станіслав Монюшко. К., 1950; Станіслав Монюшко. Сборник статей. М.—Л., 1952; Рудзиский В. Монюшко. Пер. с польс. М., 1960. М. П. Загайкевич.

МОНОНЗУНДСЬКИЙ АРХІПЕЛАГ, Західно-Естонський архіпелаг — група островів у Балтійському м., входять до складу Ест. РСР. Об'єднує понад 500 островів (найбільші — Сааремаа, Хійумаа, Муху, Вормсі). Заг. площа 4 тис. км². Поверхня переважно рівнинна, заввишки до 54 м. Поширені

Монументальна пропаганда. Я. Х. Тільберг. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Петрограді. 1918.

Монументальна пропаганда. О. Т. Матвеев. Пам'ятник К. Марксу в Петрограді. 1918.

луки, подекуди ліси, по берегах — дюни. Рибальство, землеробство, тваринництво. Гол. місто — Кінгісепп (на о. Сааремаа).

МООР (справж. прізвище — Орлов) Дмитро Стасійович [22.X (13.XI) 1883, Новочеркаськ — 24.X 1946, Москва] — рос. рад. графік, засл. діяч мист. РРФСР (з 1932). Член Комуністичної партії з 1940. В 1908—17 співробітничав у журн. «Будильник». В роки громадян. війни 1918—20 виступив з плакатами («Радянська ріпка», 1919; «Ти записався добровольцем?», 1920). Пізніше виконував плакати («Допомагай», 1921—22; «Ти чим допоміг фронту?», 1941), сатиричні малюнки для газ. «Правда» (з 1920), журн. «Крокодил» (з 1922); іл. до творів А. Барбюса, В. Маяковського, Г. Гейне та ін. У 1922—30 викладав у ВХУТЕМАСі — ВХУТЕІНі. В М. навчалися Кукринікс, А. Каневський та ін.

Літ.: Халмицкий Ю. Я. Д. Моор. М., 1961.

МОПАССАН (Maupassant) Гі (повне ім'я — Адрієн Рене Альбер Гі) де (5.VIII 1850, замок Мірме поблизу с-ща Турвіль-сюр-Арк — 6.VII 1893, Париж) — франц. письменник. В роки франко-прусської війни 1870—71 був солдатом. У 70-х рр. — урядовець у різних міністерствах. Популярність здобув новелою «Пампушка» (1880). Новели М., яких налічується понад 300, відзначаються широтою охоплення сусп. життя тогочасної Франції, драматичною насиченістю сюжету, психологічною виразністю, часто іронічним або сатиричним забарвленням в зображенні життя буржуазії, міщанства, яничого світу. Гуманістичні своїм пафосом новели присвячені життю трудящих, селян, декласованих елементів суспільства. М. — майстер пейзажу, видатний стиліст. Новелістика М. мала значний вплив на розвиток цього жанру в світовій літ. У романі «Життя» (1883), високо оціненому Л. Толстим, занепад дворянства розкрит через сумну долю жінки з поміщицької родини. В соціально-сатиричному романі «Любий друг» (1885) викривав бурж. суспільство доби імперіалізму. В романі «Монт-Оріоль» (1886) викрив буржуа-ділка, який використав організацію нового курорту для наживи. Автор романів «П'єр і Жан» (1888), «Сильніша за смерть» (1889), «Наше серце» (1890). Писав есе, статті, книги про подорожі. Останні три роки життя тяжко хворів. Прихильником таланту М. був І. Франко, який підготував збірку його новел «Дика пані» (1899). Укр. мовою твори М. перекладали Марко Вовчок, В. Шурат, О. Маковеї, І. Рильський. За рад. часу в укр. перекладах видано більшість творів Мопассана.

Тв.: Укр. перекл. — Твори, т. 1—10. Х. — К., 1927—30; Твори, т. 1—8. К., 1969—72; Рос. перекл. — Полное собрание сочинений, т. 1—12. М., 1958; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1954; Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1977.

Літ.: Данилин Ю. И. Жизнь и творчество Мопассана. М., 1968; Лану А. Любимый друг Мопассана. Пер. з франц. К., 1971; Греско М. М. Твори Гі де

Мопассана на Україні. Бібліографічний покажчик... Львів, 1960.

МОПЕД [від мо(тоцикл) і (велосипед)] — легкий малопотужний мотоцикл з педальним (як у велосипеді) ланцюговим приводом заднього колеса або тільки з ланцюговим приводом. В СРСР на М. встановлено двигуни внутр. згоряння робочим об'ємом до 49,8 см³, потужність двигуна — до 1,84 кВт. Швидкість руху таких М. (мал.) — до 50 км/год, виготовляють їх на з-дах Львова, Риги і Пензи.

МОР (Mohr) Крістіан Отто (8.X 1835, Вессельбурен, Гольштейн — 3.X 1918, Дрезден) — нім. вчений у галузі буд. механіки і опору матеріалів. Закінчив Політех. ін-т у Ганновері. З 1868 викладав у Штутгартському, з 1873 — у Дрезденському політех. ін-тах. Створив одну з теорій міцності (теорія міцності Мора), графічні методи визначення напружень при складному напруженому стані (коло Мора), теорію розрахунку статично невизначуваних систем методом сил. Вперше застосував розрахунок конструкцій на невідомі навантаження, користуючись лінійними впливами. Розробив також метод розрахунку нерозрізних балок за допомогою рівнянь трьох моментів, графічний метод побудови зружної лінії в простих і нерозрізних балках.

МОР (More) Томас (7.II 1478, Лондон — 6.VII 1535, там же) — англ. мислитель-гуманіст, політ. діяч, один із засновників утопічного соціалізму. В 1492—94 навчався в Оксфордському ун-ті. Був головою палати громад (1523—29), канцлером Англії (1529—32). Відстоював католицизм. За відмову присягнути королю як верховному главі англійської церкви був ув'язнений у Тауері і страчений. Гол. твір М. — «Утопія», в якому піддано гострій критиці жорстоку експлуатацію трудящих і змальовано ідеальний сусп. устрій фантастичного о-ва Утопія. Гол. соціально-еко. і політ. принципами життя на о-ві проголошувалися відсутність приватної власності, заг. участь у виробничій діяльності, розподіл за потребами, свобода і рівність усіх громадян, демократизм управління тощо. Незважаючи на істор. обмеженість М. (збереження в Утопії рабства, релігії, патріархальних відносин, ідеалізація середньовічної ручної праці, засудження нар. рухів тощо), він передав деякі риси майбутнього комуністичного суспільства. Ідеї М. справили значний вплив на розвиток соціалістичних учень пізнішого часу.

Тв.: Рос. перекл. — Утопия. М., 1978.

Літ.: Политические учения: история и современность. М., 1976.

МОРА ВАЛЬВЕРДЕ (Mora Valverde) Мануель (н. 27.VIII 1909, Сан-Хосе) — діяч комуністичного руху Коста-Ріки. Н. в робітн. сім'ї. Адвокат. У 20—30-х рр. керував демократичним молодіжним і студентським рухом. Один із засновників Партії Народний авангард Коста-Ріки (ПНА, 1931; до 1943 — КП Коста-Ріки). Був одним із керівників збройної бо-

ротьби демократичних сил країни під час громадян. війни 1948. Після перемоги реакції висланий до Мексики. В 1950 повернувся на батьківщину. Не раз зазнавав арештів. У 1949—57 — голова ПНА, 1962—66 — перший секретар ЦК ПНА, 1948—49, 1957—62 та з 1966 — ген. секретар ЦК ПНА. У 1934—48 і 1970—74 — депутат парламенту. Нагороджений орден. Дружби народів.

МОРАВІА (Moravia) Альберто (справж. прізвище — Пінкерле; н. 28. XI 1907, Рим) — італ. письменник. Популярність М. приніс його перший роман «Байдуки» (1929), в якому реалістично змальовано духовну й моральну спустошеність італ. суспільства періоду фашист. диктатури. Належає до антифашист. опозиції, зазнав переслідувань. У творах повсюдного часу правдиво показав життя бурж. Італії, його соціальні контрасти. Автор романів «Римлянка» (1947), «Презирство» (1954), «Чочара» (1957) тощо, збірок «Римські оповідання» (1954), «Нові римські оповідання» (1959), «Рай» (1970). Врештя про відвідання 1966 Рад. Союзу описав у статтях і нарисах.

Тв.: Укр. перекл. — Римські оповідання. К., 1974; [Оповідання], «Всесвіт», 1978, № 2; Рос. перекл. — Римские рассказы. М., 1956—57; Чочара. М., 1958; Римлянка. — Презирство. — Рассказы. М., 1978.

МОРАВІА — історична область у ЧССР. Бл. 400 до н. е. була заселена кельтами, на поч. нової ери — германцями, з серед. 1-го тис. — слов'янами (мораванами та ін.). В 623—658 М. — в складі князівства Само, в 9 — на поч. 10 ст. — Великоморавської держави, з 1029 — давньохес. д-ни. З 1182 М. — маркграфство в складі «Священної Римської імперії», з 1197 підкорялося чеськ. князю (королеві). В 1-й пол. 15 ст. моравські селяни і городяни брали участь у гуситському революційному русі. З 1526 М. — під владою Габсбургів. З 1918 М. — в складі Чехословацької республіки. В 1938 — 45 М. окупована фашист. Німеччиною. У квітні — травні 1945 визволена Рад. Армією. За конституцією 1969 М. — в складі Чеської Соціалістичної Республіки ЧССР.

МОРАВСЬКІ БРАТИ — релігійна секта в Чехії, що виникла в серед. 15 ст. Див. Чеські брати.

МОРАЛІТЕ (франц. moralité, від лат. moralis — моральний) — жанр повчальної драми в середньовічному театрі Зх. Європи. Виняк з мистецтв. Був поширений у 15—16 ст. Дійовими особами в М. виступали алгоричні постаті — персонафікації абстрактних понять, людських чеснот і вад (Віра, Любов, Справедливість, Розум, Віяна, Смерть, Скнарність тощо). У кожній п'єсі вони чітко поділялися на позитивних (добро) та негативних (зло) і вели між собою боротьбу за душу людини. Перемагало завжди добро. Незважаючи на релігійно-моралізаторський зміст М., в них було багато реалістичних елементів, особливо у відтворенні різноманітних людських пристрастей. М. широко

Д. С. Моор. Плакат «Ти записався добровольцем?», 1920.

Мопед «Верховина-6».

використовувала *шкільна драма* в Зх. Європі та на Україні у 18 ст. **МОРАЛЬ** (лат. *moralis* — моральний, від *mores* — звичай) — суспільний інститут, одна з форм сусп. свідомості; система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. М. також виконує пізнавальну, оціночну, виховну функції. Предмет спеціального вивчення *етики*. Складовими частинами М. є: моральна діяльність (вчинки, поведінка людини); моральні відносини; моральна свідомість. Норми і принципи М., моральні ідеали, почуття становлять систему М., яка визначає життєву позицію певної соціальної спільності (класу, групи соціальної), індивіда, орієнтує їх у світі цінностей. Специфікою М. є те, що вона, на відміну від таких форм сусп. регулювання, як екон., правова, адм. тощо, які спираються на спец. установи, силу держ. примусу (право), базується на силі переконання, громадської думки, традицій, моральних авторитетів. М. — істор. категорія. Її вимоги, норми, принципи, ідеали визначаються панівними сусп.-політ. відносинами, суспільно-економічною формациєю. У класово антагоністичному суспільстві М. має класовий характер. Інтереси й потреби антагоністичних класів, різних соціальних груп визначають їхнє уявлення про добро і зло, обов'язок, щастя, справедливості і несправедливості та ін. етичні цінності. Ф. Енгельс відзначав, що не тільки кожний клас, а й кожна професія мають свою власну М. (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 21, с. 285). Проте класовий характер М. поєднується з наявністю в ній елементів загальнолюдського. Це — найпростіші елементарні норми М., осн. правила людського співжиття (співчуття, дружелюбність, ввічливість тощо), деякі заг. морально-психологічні почуття (сором, вдячність та ін.), логічні форми моральної свідомості. При цьому загальнолюдське завжди проявляється через класове. Міра наближення класової М. до загальнолюдської (моральний прогрес) свідчить про ступінь істор. прогресивності класу. Марксистсько-ленінським доведено, що саме М. робітн. класу «представляє інтереси майбутнього» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Тв., т. 20, с. 90), найбільше відображає загальнолюдські інтереси. Пролетарська, комуністична за своєю сутністю, М. — найвищий етап морального прогресу людства. Вона надає моральним нормам справді гуманістичного змісту. Соціалізм породив якісно новий тип моральних зв'язків, заснованих на принципах гуманізму, колективізму, пролет. солідарності, соціалістичного інтернаціоналізму. Найвищим критерієм нової М., гол. орієнтиром діяльності людей у соціалістичному суспільстві є відданість справі комунізму. Для розвинутого соціалістичного суспільства характерні зростання моральної зрілості людей, зміцнення колективістських відносин; принципи і норми М. робітн. класу стають загальнонародними, роль моральних засад як важливого

компонента суб'єктивного фактора в житті суспільства значно зростає, підвищується рівень індивідуальної та колективної моральної відповідальності, підвищується моральна культура суспільства (див. *Моральний кодекс будівника комунізму*). З подальшим удосконаленням зрілого соціалізму, його переростанням у комунізм відбувається становлення загальнолюдської, комуністичної М., правове регулювання поступово замінюється моральним. Лит.: Енгельс Ф. Анти-Дюринг. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Ленін В. І. О коммунистической нравственности. М., 1965; Брежнев Л. І. Про коммунистическое воспитание трудящихся. К., 1974; Щербинский В. В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. М., 1974; Надольный І. Ф. Людина і мораль. К., 1972; Мораль развитого социализма. М., 1976; Анисимов С. Ф. Мораль и поведение. М., 1979; Горбатова Л. С. Моральные принципы социалистического общества. К., 1979. В. С. Паленко. **МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ** — один з найважливіших видів виховання, полягає у цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття і формуванні звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології. На відміну від бурж. суспільства, де культивуються принципи бурж. моралі, М. в. в соціалістичному суспільстві є складовою частиною заг. системи комуністичного виховання і спрямоване на систематичне й планомірне формування, засвоєння рад. людьми норм комуністичної моралі, якостей комуністичної поведінки (див. *Мораль*). М. в. починається в сім'ї, продовжується у дошкільних закладах, загальноосвітніх школах, пізніше — у вузах та ін. навч. закладах. В СРСР М. в. молодого покоління здійснюється відповідно до настанов В. І. Леніна: «Треба, щоб уся справа виховання, освіти і навчання сучасної молоді була вихованням в ній комуністичної моралі» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 294). В розвинутому соціалістичному суспільстві М. в. підростаючого покоління і дорослого населення здійснюється в процесі праці на благо соціалістичної Батьківщини (див. *Трудове виховання*), активної участі в будівництві комунізму, в сусп.-політ. діяльності, під впливом ідеологічної, політико-виховної роботи КПРС, держ. і громад. орг-цій, засобів масової інформації, худож. д-ри, мистецтва тощо. В умовах розвинутого соціалізму в основу виховання комуністичної моралі покладено принципи, сформульовані у моральному кодексі будівника комунізму. Осн. методами М. в. є переконання, привчання, заохочення та ін. В рад. педагогіці принципи М. в. розробляв М. І. Калінін, Н. К. Крупська, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський та ін. Лит.: Надольный І. Ф. Людина і мораль. Соціологічні проблеми формування моралі і особи соціалістичного суспільства. К., 1972; Строительство коммунизма и формирование личности. К., 1976; Кондратьев О. П. Развитие социалистической теории морального воспитания молодежи. К., 1977. М. Д. Василевський.

МОРАЛЬНЕ ЗНОШУВАННЯ — економічна категорія, що характеризує конструктивне старіння і знецінення машин, устаткування та ін. основних засобів виробництва в результаті впровадження досконалих на основі науково-технічного прогресу. М. з. проявляється у двох формах. Перша пов'язана з втратою осн. фондами частини їхньої вартості в результаті підвищення продуктивності праці у галузях, які їх виробляють. Ця форма не викликає необхідності заміни функціонуючого устаткування новим, тому що тех. рівень діючого і нового устаткування лишається одним і тим самим. Друга форма М. з. пов'язана з виникненням нової, більш продуктивної і екон. техніки. Це призводить до того, що існуюча техніка, яка фізично цілком придатна до експлуатації (див. *Фізичне зношування*), застаріває, починає гальмувати зростання продуктивності праці. В різних сусп.-екон. формаціях М. з. проявляється по-різному. За капіталізмом М. з. основного капіталу відбувається стихійно внаслідок капіталістичної конкуренції, гонити капіталістів за найвищим прибутком, що призводить до загострення антагоністичних суперечностей. Масового характеру М. з. набуває в період економічних криз надвиробництва. За соціалізмом М. з. осн. фондів враховується в планомірному регулюванні розвитку сусп. виробництва на базі тех. прогресу. Систематична своєчасна заміна застарілого устаткування більш продуктивним здійснюється в плановому порядку і є необхідною умовою зростання продуктивності праці, ефективності сусп. виробн. та поліпшення на цій основі матеріального добробуту трудящих. Фізичне і М. з. враховують, визначаючи строки функціонування основних фондів, норми амортизації. І. О. Грінченко.

МОРАЛЬНЕ СТИМУЛЮВАННЯ ПРАЦІ — форми й засоби морального заохочення, залучення людей до суспільно корисної праці, підвищення продуктивності праці та якості роботи, що існують поряд з матеріальним стимулюванням праці. Широке застосування М. с. п. стало можливим лише в соціалістич. суспільстві з ліквідацією приватної власності на засоби виробн., експлуатації людиною людиною, де особисті інтереси працівників збігаються з інтересами всього суспільства. В основі нового, свідомого ставлення до праці в умовах соціалізму лежить розуміння трудящими того, що зростання добробуту, гармонійний розвиток особи безпосередньо залежать від рівня розвитку народного господарства країни в цілому, ефективності виробництва на кожному окремому підприємстві, кожному робочому місці. М. с. п. базується на врахуванні сусп. значущості праці, громад. визнання трудових заслуг. Розвиток моральних стимулів передбачає комуністичне виховання трудящих, зміцнення свідомої дисципліни. В СРСР найвищим визнанням трудових успіхів і моральним стимулом є при-

С. Монюшко.

Пі де Монассав.

Т. Мор.

своєння звання Героя Соціалістичної Праці, присудження Ленінських і Держ. премій. Самовіддану працю трудящих заохочують також нагородженням орденами і медалями, нагрудними знаками, присвоєнням почесних звань (див. *Звання почесні в СРСР*). Передові колективи трудящих, крім орденів, нагороджують також пам'ятними прапорами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Існують також і респ. форми й засоби М. с. п. На Україні, зокрема, нагороджують Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, присвоюють звання почесні УРСР, вручають пам'ятні прапори ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради, перехідні Червоні прапори; присвоюють звання кращих по професії, визначають переможців у соціалістичному змаганні.

До М. с. п. належать занесення прізвищ кращих працівників на Дощку пошани, до Книги пошани, нагородження грамотами, перехідними вимпелами, присвоєння звання ударника комуністичної праці, оголошення подяки. Ефективним засобом морального стимулювання творчого ставлення до праці є залучення кращих працівників до участі в управлінні д-вою, виробн. і громад. орг-ціями шляхом обрання до Верховної Ради СРСР, респ. і місц. Рад нар. депутатів, до парт., профспілкових, комсомольських к-тів. Зростання морального задоволення працею забезпечується також високим рівнем організації виробн. і праці, неухильним підвищенням змістовності праці, створенням найсприятливіших умов для всебічного прояву творчих здібностей рад. людини на благо всього суспільства. Існуючі дві форми стимулювання праці доповнюють одна одну, тісно переплітаються, створюючи найсприятливіші умови для залучення людей до високоефективної творчої праці, перетворення її на першу життєву потребу кожної рад. людини. Див. також *Рух за комуністичне ставлення до праці*.

В. М. Данюк.

МОРАЛЬНИЙ КОДЕКС БУДІВНИКА КОМУНІЗМУ — сукупність основних принципів моральності, які визначають сутність комуністичного ставлення особи до суспільства, однієї людини до іншої і до самої себе, моральних основ взаємовідносин між націями і народами. М. к. б. к. в концентрованому вигляді охоплює моральні ідеали, вироблені трудящими в їхній боротьбі проти експлуатації і гноблення, вимоги пролет. моралі, правила соціалістичного співжиття, народжені практикою створення нового суспільства. Він відображає сутність моральної культури, особливості моральних відносин і моральної свідомості суспільства, що будує комунізм, соціально-політичну й ідейну єдність радянського суспільства, проголошує вищий принцип комуністичної моралі — відданість справі комунізму. М. к. б. к. характеризується справжнім

гуманізмом. Поряд з принципами сумлінної праці на благо суспільства, піклування про сусп. власність, виконання громад. обов'язку він містить вимоги зміцнення колективізму й товариської взаємодопомоги, взаємоповаги, піклування про виховання дітей. Гуманізм М. к. б. к. виразно виступає і в положеннях, які характеризують моральні якості громадянина розвинутого соціалістичного суспільства — чесність і правдивість, моральну чистоту, простоту і скромність у громад. та особистому житті. М. к. б. к., закріплений у Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу, має інтернац. значення. Він проголошує як високу моральну цінність братську солідарність з ін. соціалістич. країнами, з трудящими всього світу, непримиренність до ворогів комунізму, справи миру і прогресу. М. к. б. к. чужий догматизмові й декларативності, він постійно збагачується новим змістом, визнає напрям дальшого морального прогресу суспільства й особи, створює основу реальної програми морального виховання широких мас.

В. С. Пазенок.

МОРАЛЬНІСТЬ — 1) Етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом моралі. 2) Характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами. Розрізняючи ці поняття, Г. В. Ф. Гегель визначав мораль як сферу суб'єктивних уявлень людини про добро і зло та ін. етичні цінності, мотиви поведінки, цілі і наміри, а М. — як практичні звичаї і нрави, об'єктивовану мораль. Як сутність моралі, М., на думку Гегеля, має вищий сенс, бо означає здатність людини творити добро не за зовн. примусом, а в силу внутр. свідомості та добровільності, а тому збігається з моральною свободою особи. Поняття «мораль» і «моральність» розрізняють і деякі рад. вчені. Одні вбачають відмінність між ними в способі регуляції поведінки: мораль — за допомогою зовнішніх щодо індивіда засобів (контроль, примус, громадська думка), М. — в силу внутр. моральних переконань. Інші вважають, що мораль — специфічна форма духовного відображення сусп. буття й діяльності людей (гносеологічний підхід), а М. — функціонування певного виду сусп. відносин (соціологічний аспект). Третя точка зору розрізняє мораль, моральну свідомість, моральні норми та М. — втілення їх у життя. Сенс цього підходу в тому, що він методологічно пояснює діалектику перетворення духовного (моральна свідомість) на практичне (моральна поведінка) через моральне виховання, освіту і навчання. Цей аспект поняття правомірно наголошує на тому, що М. є сфера відносин людей, прояву їхньої цілеспрямованої активності. В умовах розвинутого соціалізму саме на моральне виховання покладається важливе завдання формування активної життєвої позиції та високих моральних якостей особи — будівника комунізму. «В основі кому-

ністичної моральності лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму. Ось у чому полягає і основа комуністичного виховання, освіти і навчання», — відзначав В. І. Ленін (Повне зібр. тв., т. 41, с. 298).

МОРАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЄДНІСТЬ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ — див. Соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства.

МОРАНТЕ (Morante) Ельза (н. 18.VIII 1912, Рим) — італ. письменниця. Дружина А. Моравія. Літ. діяльність почала перед 2-ю світовою війною збірками новел і казок. У романі «Обман і ворожіння» (1948) подано історію трьох поколінь жінок з дрібнобурж. родини. В романі «Острів Артура» (1957) зображення соціального середовища поєднується з поглибленим психологізмом. Автор поетичних збірок «Світ, врятований дітьми» (1968) та ін. Найзначніший твір М. — роман «Історія» (1974) — правдива розповідь про життя простих людей Італії під час 2-ї світової війни та в повоєнні роки.

Д. С. Наливайко.

МОРАТОРІЙ (від лат. moratorius — той, що затримує, уповільнює) — відстрочка виконання зобов'язань, встановлена держ. органами на певний час, у зв'язку з настанням надзвичайних подій чи обставин — війни, непереборної сили тощо. З М., зокрема, пов'язане зупинення перебігу строків позовної давності. В СРСР М. встановлюється Радою Міністрів союзної республіки. М. встановлюється і в міжнародних відносинах.

МОРАЧЕВСЬКИЙ (Moraczewski) Вацлав Даміан (27.XI 1867, Варшава — 13.IX 1950, Львів) — польс. і укр. рад. хімік, ветеринарний лікар, засл. діяч науки УРСР (з 1941). З 20-х рр. жив у Львові, довгий час працював у Львів. ветеринарному ін-ті. Автор понад 180 праць з питань органічної хімії та фізіології тварин. Виявляв інтерес до укр. культури, популяризував творчість Т. Шевченка, І. Франка, особливо — В. Стефаника, про якого написав кілька статей і спогади. Перекладав новели В. Стефаника, листувався з ним. Колекціонував твори мистецтва.

Тв.: Укр. перекл. — Василь Стефаник. В кн.: Василь Стефаник у критиці та спогадах. К., 1970.

Ф. П. Погребенник.

МОРГ (польс. morga) — одиниця земельної площі. Відомий з 16 ст. у феод. Польщі, Литві та на загарабах ними укр. землях. У Польщі найпоширеніші були: М. старий коронний (0,5985 га), новопольський (0,5602 га). В 1919 запроваджено М., що дорівнював 0,5599 га. В Литві М. дорівнював 0,7123 га. М. до 1939 застосовувався і на Зх. Україні.

МОРГ (франц. morgue) — спеціально обладнане приміщення для прийому, судово-медичного дослідження, розтинання та видачі трупів для захоронення. Влаштовують при лікарнях, клініках, при бюро судово-медичної експертизи, кафедрах патологічної анатомії і

судової експертизи медичних інститутів.

МОРГАН (Morgan) Льюїс Генрі (21.XI 1818, Орапа, шт. Нью-Йорк — 17.XII 1881, Рочестер, шт. Нью-Йорк) — амер. етнограф, археолог, історик первісного суспільства, член Нац. АН США (з 1875). За освітою юрист. Осн. праці: «Літа ірокезів» (1851), «Стародавнє суспільство...» (1877); рос. переклад, 2-е вид. — 1934), «Будівлі й домашнє життя американських тубільців» (1881); рос. переклад — 1934). Центр. місце в концепції М. — положення про *рід* як осн. ланку первісного суспільства, про еволюцію сім'ї та шлюбу, про розвиток власності. М. розробив також наук. періодизацію первісної історії, поділивши її на періоди *дикості* та *варварства*. Дослідження М. високо оцінили К. Маркс і Ф. Енгельс.

Лит.: Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Моргана «Древнее общество». В кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 9. М., 1941; Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1976; Косенко М. О. Л. Г. Моргана. Життя і учение. Л., 1935; Семёнов Ю. И. Учение Моргана, марксизм и современная этнография. «Советская этнография», 1964, № 4.

МОРГАН (Morgan) Томас Хант (25.IX 1866, Лексингтон, Кентуккі — 4. XII 1945, Пасадена, Каліфорнія) — американський зоолог, член Нац. АН США (її президент у 1927—31), іноз. чл.-кор. АН СРСР (з 1923), почесний член АН СРСР (з 1932), член Лондон. королівського т-ва (з 1919). Закінчив ун-т Кентуккі (1886) та ун-т Дж. Гопкінса в Балтіморі (1891). Професор Жіночого коледжу в Брін-Морі (1891—1904) та Колумбійського ун-ту в Нью-Йорку (1904—28); керівник біол. лабораторії в Каліфорнійському технологічному ін-ті в Пасадені (1928—45). Проводячи дослідження мутацій у дрозофілі, експериментально обґрунтував (разом з Г. Меллером, А. Стертевантом та К. Бріджесом) уявлення про матеріальні носії *спадковості* (корпускулярна природа генетичного матеріалу, лінійне розташування *генів* у *хромосомах*), яке було покладено в основу *хромосомної теорії спадковості*. Встановив разом із співробітниками законності *зчеплення генів* та *кросинговеру*. Нобелівська премія, 1933. **В. А. Трубачов**

МОРГАНТИЧНИЙ ШЛЮБ (лат. matrimonium ad morgantiam) — нерівноправний шлюб, за яким дружина не користується становищем привілеями чоловіка (і навпаки). Приклад М. ш. — шлюб особи царського роду з жінкою не царського роду. М. ш. не дає права престолонаслідування ні дружині, ні дітям.

МОРГАНИ (Morgan) — одна з найстаріших і найбільших фінансово-монополістичних груп США і всього капіталістичного світу. М. представляють велику коаліцію банківських і пром. монополій. Група почала створюватися в серед. 19 ст. Дж. С. Морганом та його сином Дж. П. Морганом-старшим, які нажили велике багатство під час громадян. війни в США 1861—65. На рубежі 19 і

20 ст. М. зайняли провідні позиції в ряді галузей обробної пром. сті, транспорту і особливо в банківській справі. Бл. половини активів групи (1979) зосереджено в кредитно-фінанс. сфері. Основною групою є два комерційні банки — «Морган гаранті траст компані» і «Банкерс траст», що входять у десятку надвеликих банків США. Важливу роль відіграє також інвестиційний банк «Морган Стенді енд К». Серед компаній, що перебувають під контролем групи М., — найбільший електротех. концерн «Дженерал електрик» (виробляє військове, пром. і побутове електроустаткування), нафтогазова компанія «Сіті сервіс», провідний виробник прохолодних напоїв «Кока-Кола компані» та ін. У сфері впливу групи перебувають також концерн «Інтернейшнел бізнес машини» (найбільший у капіталістич. світі виробник електронно-обчислювальних машин), «Юнайтед Стейт Стіл корпорейшен» (найбільша металург. монополія), корпорація «Дженерал моторс» та багато ін. Група М. має великий вплив на політ. життя США, відіграє значну роль у проведенні політики «холодної війни».

С. В. П'ятенко.
МОРГАНІДА (від імені амер. біолога Т. Х. Моргана) — одиниця відносної віддалі між *генами*, що визначається частотою *кросинговеру*. Відповідає частоті *кросинговеру* в 1%. Назву М. прийнято лише в рад. генетичній л-рі. Застосовується при складанні *генетичних карт хромосом*.

МОРГАНІ (Morgani) Джованні Баттіста (25.II 1682, Форлі — 5.XII 1771, Падую) — італ. лікар і анатом, професор Болонського (з 1706) і Падуанського (з 1711) ун-тів, іноз. почесний член Петерб. АН (з 1739). В результаті численних спостережень і на основі фактичного матеріалу, одержаного ним при розтині трупів тварин і людей, опублікував (1761) працю «Про місцезнаходження і причини хвороб, виявлених анатомом», у якій закрив основи патологічної анатомії як самостійної мед. науки. Ім'ям М. названо анатомічні утвори, вперше описані ним. Автор ряду праць з фізіології та археології.

МОРГІЛІВСЬКИЙ Іполит Владиславович (12.IX 1889, с. Радівка, тепер Абдулінського р-ну Оренб. обл. — 7.XII 1942, Київ) — історик архітектури, чл.-кор. Академії архітектури СРСР (з 1941). В 1917 закінчив Київ. політех. ін-т. Розробив методіку архіт. досліджень давньорус. споруд. Вивчав пам'ятки архітектури Давньої Русі та Кавказу. Осн. праці: «Київська Софія в світлі нових спостережень» (у кн.: «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», К., 1926); «Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідженнями»; «Успенська церква Єлеського монастиря в Чернігові» (обидві — в кн. «Чернігів і північне Лівобережжя», К., 1928). М. викладав у київських ін-тах — архітектурному, художньому та інженерно-будівельному, з 1923 — професор.

Лит.: Асеев Ю. С. Іполит Влади-

славович Моргілевський. «Строительство и архитектура», 1980, № 8.

МОРГУЛІС Наум Давидович [1(14).V 1904, Летичів, тепер райцентр Хмельн. обл. — 1.IX 1976, Київ] — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1926). В 1929—61 працював в Ін-ті фізики АН УРСР, з 1932 водночас викладав у Київ. ун-ті (з 1952 — зав. кафедрою). Осн. наук. праці — з фізики високого і надвисокого вакууму, емісійної електроніки, фізики плазми. Спільно з укр. фізиком П. М. Марчуком запропонував 1949 метод прямого перетворення теплової енергії на електричну за допомогою термоелектронних діодів, наповнених парово цезію.

МОРГУН Федір Трохимович (н. 12.V 1924, с. Новоолександрівка на Донеччині) — парт. і держ. діяч УРСР, письменник, Герой Соціалістичної Праці (1976), кандидат с.-г. наук, Член КПРС з 1952. Н. у сел. сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення 1949 Дніпроп. с.-г. ін-ту працював за фахом на Полтавщині. З 1954 — в Каз. РСР на освоєнні цілинних земель. Працював директором радгоспу, першим секретарем Ленінградського райкому партії Кокчетавської обл., нач. Кокчетавського обл. управління заготівель, першим заст. голови Паллодар. облвиконкому, другим секретарем Павлодарського обкому партії, першим заст. голови Цілинного крайвиконкому, нач. крайового управління с. г. У 1965—69 — на роботі в апараті ЦК КПРС. З 1969 — перший заст. Голови Ради Міністрів Кирг. РСР. З 1973 — перший секретар Полтав. обкому Компартії України. З 1976 — кандидат, член ЦК КПРС. З 1976 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Автор книг «Думи про цілину» (1969), «Хліб і люди» (1964), «Господарі хлібних ланів», «Поле без пуги» (1980), «Розкази, поле...» (1981). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МОРГУНЕНКО Володимир Степанович [29.IX (12.X) 1905, с. Катеринка, тепер Первомайського р-ну Микол. обл. — 28.II 1943] — рад. підпільник періоду Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1958). В 1927 працював учителем історії, з 1937 — директором школи в с. Кримці (тепер Первомайського р-ну Микол. обл.). М. був членом Первомайського райкому ЛКСМУ. За тимчасової окупації села фашист. загарбниками М. за дорученням парт. підпілля створив підпільну комсомольську орг-цію «*Партизанська іскра*», безпосередньо керував її діяльністю і брав особисту участь у багатьох диверсійних операціях проти ворога. Був заарештований фашистами і після катувань розстріляний на околиці с. Кримки.

МОРДВА — нація, корінне населення Морд. АРСР. Живуть також у Саратовській, Пензенській, Ульяновській, Горьковській, Оренб., Куйбишев. областях, Тат.

Л. Г. Морган.

В. С. Моргуненко

АРСР, Чув. АРСР і Башк. АРСР, у Сибіру, Серед. Азії і на Далекому Сході. Заг. чисельність — 1192 тис. чол. (1979, перепис). Віруючі М. — православні. М. поділяється на 2 осн. етн. групи: ерзя і мокша, які зберігають деякі особливості в матеріальній культурі, нар. творчості. Ерзяська і мокшанська мови становлять окрему групу фініно-угорських мов (див. *Мордовські мови*). Майже все морд. населення говорить і рос. мовою. Серед М. виділялися ще 2 дрібніші етн. групи: терюхані і *каратаї*. Морд. племена — автохтонне населення межиріччя Оки і серед. Волги. З розвитком феод. відносин почалася консолідація морд. племен у народність. За рад. часу морд. народ дістав автономію, склався морд. соціалістична нація. Виникла нац. інтелігенція. Про г-во, історію і культуру М. див. *Мордовська АРСР*.

МОРДВИНОВ Аркадій Григорович (справж. прізвище — Мордвинцев; 15 (27). I 1896, с. Журавлиха, тепер Починковського р-ну Горьк. обл. — 23. VII 1964, Москва) — рос. рад. архітектор. Член КПРС з 1919. В 1930 закінчив інж.-буд. ф-т Московського військ. тех. уч-ща. Член *ВОПРА* (1929—32). Президент Академії архітектури СРСР (1950—55). Ініціатор потоково-швидкісного буд-ва житл. будинків у Москві (на вул. Горького, 1937—39; на Великій Калужській, тепер початок Ленінського проспекту, 1939—40). Серед ін. робіт М. — готель «Україна» (у співавт., 1957), планування й забудова центр. частини р-ну Нові Черемушки (в співавт., 1956—65) в Москві. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1941, 1949.

МОРДВИНОВ Микола Дмитрович [2 (15). II 1901, м. Ядрін, тепер Чув. АРСР — 26. I 1966, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1949). В 1925 вступив до студії під керівництвом Ю. Заводського (Москва), 1927 реорганізованої в Театр-студію. З 1936 грав у театрі ім. М. Горького в Ростові-на-Дону, 1940—66 — в Моск. театрі ім. Мосради. Ролі: Мурзавецький («Вонкі та візці» О. Островського), Арбенін («Маскарад» Лермонтова, буд-во роль також у кіно), Яровий («Любов Ярова» Тренцова), Ваграм («Ваграмова ніч» Первомайського), генерал Огнев («Фронт» Корнійчука), Отелло («Отелло» Шекспіра) та ін. Серед ролей у кіно — Богдан Хмельницький (1941), Котовський (1943) в однойменних фільмах. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1949, 1951. Ленінська премія, 1963.

Лит.: Образцова А. Николай Дмитриевич Мордвинов, М., 1950.

МОРДВИНОВ Микола Семенович [17 (28). IV 1754, с. Покровське Новгородської губ. — 30. III (11. IV) 1845, Петербург] — рос. держ. і громадський діяч, граф (з 1834). Президент Вільного економічного товариства (1823—40). Служив на флоті, з 1799 — адмірал. з

1802 — мор. міністр. За екон. поглядами — дворянський ліберал, вважав можливим проведення бурж. екон. перетворень в умовах самодержавства і кріпачства. Виступав за створення в Росії розвинутої пром-сті. Важливу роль у здійсненні своєї програми відіграв дворянство, був прихильником поступової ліквідації кріпосного права шляхом викупу селянами особистої свободи без землі за високу ціну. Ряд праць присвячений питанням держ. бюджету, грош. обігу, кредиту тощо. М. — єдиний з членів Верховного кримінального суду, який відмовився підписати смертний вирок декабристам, хоч не поділяв їхніх поглядів.

МОРДЕНТ (від назви населеного пункту Морден у Канаді) — мінерал класу *силікатів*, належить до групи *цеолітів*. $\text{Na}_2\text{Ca}[\text{AlSi}_3\text{O}_{12}] \cdot 12\text{H}_2\text{O}$. Сингонія ромбічна. Твердість 3,5. Густь. 2,08—2,15. Колір білий, жовтуватий, блідо-рожевий, зеленувато-сірий. Блиск скляний. В СРСР великі родовища М. є на Україні (в Кримських горах та на Закарпатті); за кордоном — в Японії, США, Болгарії, Угорщині, ЧССР, на Кубі. М. одержують і штучно. Застосовують як адсорбент (див. *Адсорбція*) при осушуванні газів, очищенні питної та стічних вод; використовують як сировину для одержання цементу, у тваринництві (як добавку до корму) тощо.

В. А. Сундичов.

МОРДЕНТ (італ. *mordente* від *mordere* — кусати) — мелодійна прикраса, вид *мелізму*. Швидко послідовне виконання трьох нот: головної, допоміжної (на ступінь вище або нижче) і знову головної.

МОРДІНОВ Микола Єгорович (літ. псевд. — Анна Аччигія; н. 24. XII 1905 (6. I 1906), Нижньо-амгінський насліг, тепер Алексєєвського р-ну Якут. АРСР) — якут. рад. письменник, нар. письменник Якут. АРСР (з 1966). Друкуватися почав 1927. Перша зб. оповідань — «Ніж колодочки не ріже» (1934). Автор повістей «На відпочинку» (1937), «Образ» (1939), «Друзі» (1947), «Лихоліття» (1961—62), поеми «Думи на площі» (1932), віршів, п'єс «Розрив павутиння» (1936), «Широкою дорогою» (1964) та ін. Зб. нарисів «Війна» (1942) і новел «На ходу» (1944) — про події Великої Вітчизн. війни. Роман «Весняна пора» (1944) — про боротьбу якут. народу за встановлення Рад. влади в Якутії. На укр. матеріалі написані оповідання «Привіт» (1937), «Похвала», «Професор» (обидва — 1940), «Дівчина-красуня» (1941), п'єса «Батьківщина» (1943), окремі епізоди роману «Весняна пора». Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, двома орденами «Знак Пошани», медалями.

Та.: Укр. перекл. — Весняна пора. К., 1957; Рос. перекл. — Повісті. М., 1960; Беда. М., 1972; Друзья-товарищи. Якутск, 1976. Г. М. Васильев.

МОРДКІН Михайло Михайлович (21. XII 1880—15. VII 1944) — рос. артист балету, балетмейстер і педагог. Після закінчення 1899 Моск. театр. уч-ща працював 1900—18

солістом балету в Моск. Великому театрі. В 1918—22 працював у Києві, де поставив танц. номери у виставах «Молодого театру» (1918) та в Театрі Української Радянської Республіки ім. Леніна («Фуенте овехуна» Лопе де Вега), був гол. балетмейстером «Музичної драми» (1919), в якій здійснив балет «Азіале» Гюлея (в ролі Шейха — Л. Курбас). В 1923 виїхав за кордон, з 1924 — в США, де мав власну балетну труп.

П. І. Теряков.

МОРДОВЕЦЬ (Мордовцев) Данило Луків [7 (19). XII 1830, слобода Данилівка, тепер смт Волгогр. обл. — 10 (23). VI 1905, Кисловодськ, похований у Ростові-на-Дону] — укр. і рос. письменник, історик. Походив із старовинного козацького роду. Закінчив Петерб. ун-т (1854). Працював у Саратові та Петербурзі редактором, цензором, статистиком. У 1886 виїхав у відставку. Ще студентом переклав віршами укр. мовою «Кравецький рукопис». В романтич. поемі «Козаки і море» (1854, опубл. 1859) розробив тему істор. минулого України. В оповіданнях «Старці» (1855, опубл. 1886), «Давонар» та «Солдатка» (обидва — 1859) відобразив життя укр. села. В 50—70-х рр. співробітничав у демократич. журналах «Русское слово», «Отечественные записки», «Дело». Істор. праці «Самозванці і понизова воляниця» (1867), «Гайдамачина» (1870), «Політичні рухи російського народу» (т. 1—2, 1871), «Напередодні воли» (1872, опубл. 1889) присвячені нар. рухам. У романі «Знамення часу» (1869) відбито настрої демократичної інтелігенції, зародження народництва. В гостро полемічній статті «За крашанку» писанка П. Ол. Кулішеві (1882) виступив проти Куліша, який намагався заперечити роль нар. мас в історії, фальсифікувати істор. твори Т. Шевченка. Але в цій статті, як і в ряді інших, виявились і консервативні тенденції, прояви ідеалізації істор. минулого України. Користувались популярністю численні істор. романи М., написані рос. мовою: «Дванадцятий рік» (1879), «Солов'євське сидіння» (1880), «Господар Великий Новгород» (1882). Крапці з творів М., присвячених минулому України, розкривають єдність інтересів та спільність істор. долі укр. і рос. народів («Сагайдачний», 1882; «Великий розкол», 1881; «Палій», 1902, укр. мовою). М. двічі (1883 і 1886) був на Україні (Харків, Київ). Враження від поїздки відтворив у нарисах «Під небом України», «За що ж?». Залишив спогади про зустрічі з Т. Шевченком 1859 («З минулого й пережитого», 1902), М. Драгомановим, М. Костомаровим. Написав рецензію на «Кобзар» Т. Шевченка (1860), статтю «Роківнин Шевченка в Петербурзі» (1886), організував у Петербурзі видання творів укр. письменників, виступав на захист українського театру від нападів реакційної преси.

Та.: Полное собрание сочинений, т. 1—50. СПб., 1901—02; Твори, т. 1—2. К., 1958. В. Г. Белява.

М. Д. Мордвинов.

Д. Л. Мордовець.

МОРДОВСЬКА АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА, Мордовія — в складі РРФСР. Утворена 20.XII 1934. Розташована в Європ. частині СРСР, у Поволжі. Поділяється на 21 район, має 7 міст та 17 с-ш міськ. типу.

Природа. За характером рельєфу М. поділяється на дві частини: східну, зайняту *Поволзькою височиною* (вис. до 337 м), та західну, що лежить у межах рівнинної

Річка Мокша.

Оксько-Донської низовини. Корисні копалини: буд. сировина (мергель, крейда та ін.) і торф. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 12°, липня +19,8°. Опадів 450—525 мм на рік, бувають посухи. Найбільші річки: Мокша та *Сура* (бас. Волги). Багато невеликих озер, найбільші — Інерка та Іюрка. Ґрунти в пн.-зх. частині переважно підзолисті, в центр. та сх. — вилугзовані чорноземні та сірі лісові. М. розташована в межах лісостепової зони. Під лісом — 26,7% території (сосна, дуб, липа, береза, осика, ялина). На тер. М. — Мордов. держ. заповідник ім. П. Г. Смідовича.

Населення. Корінне населення — *мордва*. Живуть також росіяни, татари, українці та ін. Пересічна густота нас. — 37,5 на 1 км² (1980). Міське населення становить 47% (1979, перепис). Найбільше місто — *Саранськ*.

Історія. Археол. знахідки свідчать про заселення тер. Мордов. АРСР з епохи *неоліту*. Перша писемна згадка про племена з заг. етнічною назвою *мордва* датується 6 ст. н. е. Монголо-тат. іго (13—15 ст.) загальмувало екон. і політ. розвиток краю. В 13 ст. тер. М. входила до складу Рязан. і Нижегородського князівств. Разом з рос. народом мордва брала участь у боротьбі проти монголо-татар, у т. ч. в *Куликовській битві* 1380. В 1552, після падіння *Казанського ханства*, М. добровільно увійшла до складу Рос. д-ви. Це сприяло розвитку краю. Мордовський народ брав участь у *народному ополченні* 1611—12, у селянських війнах під проводом І. І. Болотникова (1606—07), С. Т. Разіна (1667—71), О. І. Пугачова (1773—75). В період *Вітчизняної війни* 1812 в ряді населених пунктів М. було організовано полки нар. ополчення. Після *селянської реформи* 1861 в М. посилювалося класове розшарування селянства.

Розвивалася місц. пром-сть. У серед. 19 ст. у мордов. селах почали відкривати школи. У поширенні шкільної освіти в М. велику роль відіграв І. М. Ульянов — батько В. І. Леніна. На поч. 20 ст. у Саранську та ін. населених пунктах організовано революц. гуртки. Трудящі М. взяли активну участь у революції 1905—07. Після Лютн. революції 1917 в М. виникли Ради. В кін. 1917 у ряді міст М. створено більшовицькі орг-ції. Після перемоги Великого Жовтня в краї протягом листопада 1917 — березня 1918 було встановлено Рад. владу. В 1928 у складі Середньоволзького краю РРФСР утворено Мордов. округ, 10.1 1930 його перетворено на Мордов. а. о., 20.XII 1934 — на Мордов. АРСР. У роки довоєн. п'ятирічок мордов. народ при підтримці рос. та ін. народів СРСР досяг значних успіхів у розвитку пром-сті, с. г., здійсненні культур. революції. Мордовський народ консолідувався в соціалістичну націю. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в М. було розміщено підприємства, евакуйовані із зх. областей СРСР. Десятки тисяч жителів М. билася на фронтах війни, понад 75 тис. нагороджено орденами й медалями, 103 удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В післявоєн. час М. досягла значних успіхів у розвитку економіки й культури. Трудящі республіки в умовах розвиненого соціалістичного суспільства разом з усіма народами СРСР беруть активну участь у створенні матеріально-тех. бази комунізму. Республіку нагороджено орденом Леніна (1963), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1980).

А. І. Брижінський,
М. Ф. Жиганов.

Народне господарство. За роки соціалістичного буд-ва М. перетворилася на індустр.-агр. республіку з багатогалузевим пром-стю та розвинутим с. г. У 1979 виробн. пром. продукції зросло проти 1963 у 3,8 раза. Провідні галузі пром-сті — машинобудування та металообробка. Осн. продукція — електролампи (27% загальносоюзного виробн.), напівпровідникові прилади, екскаватори (бл. 21%), автосамоскиди та ін. Електроенергія надходить з теплових електростанцій (Алексеевська, Ромодановська та ТЕЦ у Саранську). В 1979 вироблено 856 млн. кВт · год електроенергії. Розвивається чавунно-ливарне виробн., хім. пром-сть. Підприємства пром-сті буд. матеріалів випускають цемент, азбобетонні та залізобетонні вироби, стінові матеріали та ін. Дальшого розвитку набула лісопильна та деревообр. пром-сть (меблева). Харч. пром-сть представлена м'ясною, молочною, консервною, спиртовою, крохмале-паточковою, цукр. та іншими галузями, що переробляють в основному місц. сировину, легка — коноплеобробною, текстильною, швейною та ін. Гол. пром. центри: Саранськ, Рузаєвка, Ковилкино. В с. г. провідне місце посідає мол.-м'ясне тваринництво, зернове г-во, вирощування картоплі. В 1978 в М. було 79 радгоспів та 274 колгоспи. Посівна площа

всіх с.-г. культур становила 1224 тис. га. Вирощують зернові (пшеницю, ячмінь, жито), кормові культури, картоплю, сояшник, махорку, коноплі, цукр. буряки, овочі. Поголів'я (тис., 1980): великої рогатої худоби — 631,3, свиней — 313,6, овець і кіз — 458,0. Птахівництво, бджільництво та рибне г-во. В М. — 22 тваринницькі комплекси (1978). Заг. довжина з-ць — 543 км. Тер. М. з Зх. на Сх. перетинає електрифікована з-ця Москва — Куйбишев. У сх. частині проходять залізничні магістралі Горький — Пенза, Красний Вузол — Казань. Довж. автошляхів — понад 8,6 тис. км. У Саранську — аеропорт. Територію М. проходить газопровід Саратов — Горький. С. П. Бадюков.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції мордов. народ не мав своєї писемності, шкільн. і л-ри рідною мовою. В 1917 письменних було 11,1% серед чоловіків і 1,5% серед жінок. Рад. Мордовія — республіка високорозвинutoї соціалістичної культури. В 1978/79 навч. р. у республіці налічувалося 1041 загальноосв. школа (181,7 тис. учнів), 22 серед. спец. навч. заклади (18,8 тис. учнів), 38 серед. профес.-тех. уч-щ (14,9 тис. учнів), два вищі навч. заклади — *Мордовський університет* імені М. П. Огарьова (з філіалом у м. Рузаєвці) і Мордов. пед. ін-т імені М. Є. Євсєєва, а також філіал Моск. кооперативного ін-ту, усі — в Саранську; в усіх вузах — 21,7 тис. студентів. У М. працюють Всесоюзний н.-д. проектно-констр. технолог. ін-т джерел світла ім. О. М. Лодигіна, н.-д. проектно-констр. технолог. ін-т силових напівпровідникової техніки, н.-д. ін-т мови, л-ри, історії й економіки при Раді Міністрів Мордов.

МОРДОВСЬКА АРСР

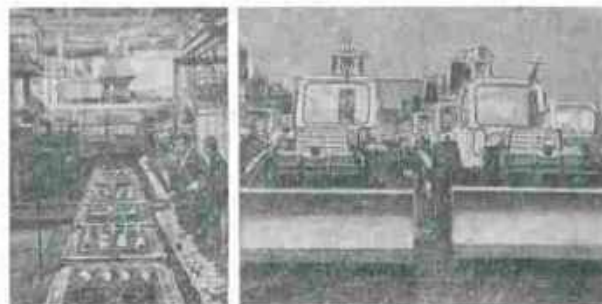
Площа — 26,2 тис. км²

Населення — 984 тис. чол. (1980)

Столиця — м. Саранськ

Автоматична лінія на Саранському заводі «Центроліт» імені 50-річчя ВЛКСМ.

Продукція Саранського екскаваторного заводу.

МОРДОВСЬКА АРСР

С. Д. Ерая. Жіночий портрет. Клебрахо. 1940.

В. Д. Ілюхін. Портрет діяря О. Г. Чентайкіної з колгоспу «40 років Жовтня». 1971.

АРСР. Мордов. с.-т. дослідна станція, Мордов. відповідник ім. П. Г. Смідовича та ін. наук. установи й проєктні орг-ції. В республіці — 600 масових б-к (7,4 млн. одиниць зберігання), 800 клубних закладів, 872 кіноустановки, 3 театри, філармонія, 12 музеїв, серед яких — Мордов. респ. музей образотворчих мистецтв, респ. краєзнавчий (має філіали у Рузаєвці та Темникові) — у Саранську, краєзнавчий музей у Краснослободську та ін. У 1977 в республіці видано 179 назв книг і брошур, у т. ч. мокша-мордовською, ерзя-мордовською мовами, тиражем 1542,6 тис. прим., 4 журнали річним тиражем 351 тис. прим., 38 газет разовим тиражем 271 тис. прим. Виходять респ. газети «Мокшень правда» («Мокшанська правда»), «Ерзянь правда» («Ерзянська правда»), «Советская Мордовия», «Молодой ленинец», літ. журнали «Сятко» («Іскра») ерзя-мордовською мовою та «Мокша» мокша-мордовською. В Саранську працює Мордов. книжкове вид-во, Держ. комітет Мордов. АРСР по телебаченню й радіомовленню. Передачі мордов. телебачення і радіо ведуться трьома мовами — ерзя-мордовською, мокша-мордовською й російською. Телецентр — у м. Саранську.

До Великої Жовтн. соціалістичної революції розвивалася гол. чин. усна нар. творчість. Відомими оповідачами билин були Ю. Кривошеєва, Т. Беззубова. Морд. письменна л-ра виникла лише після встановлення Рад. влади. Розрізняють дві форми літературної мови — ерзянську і мокшанську (див. *Мордовські мови*). Значителі морд. рад. л-ри — З. Дорофєєв, Я. Григоршин, Ф. Чесноков, Ф. Бездольний. Спочатку переважали малі поетич. форми, а в серед. 30-х рр. з'являються поеми, драми, повісті, романи (прозаїки О. Лук'янов, Т. Раптанов, Т. Кірдяшкін; поети А. Кутюркін, М. Безбородов, І. Кривошеєв, Н. Еркай; драматурги К. Петрова, П. Кирилов та ін.). У роки Великої Вітчизн. війни мордов. письменники виступали з патріотичними творами (О. Малькін, М. Бебан, І. Прончатов та ін.). У перше повоєнне десятиліття з'явилися твори С. Вечканова, І. Девіна, І. Антонова, І. Чигодайкіна, А. Шеглова та ін.; в 60—70-х рр. — К. Абрамова, О. Мартинова, Л. Макулова, А. Івчина, П. Прохорова, М. Сайгіна, С. Ларіонова, Г. Меркушкіна, В. Радіна та ін. Сучас. мордов. л-ра представлена іменами молодих письменників: Р. Кінйкіна, А. Тяпаква, А. Ескіна, І. Калінкіна, П. Черняєва, А. Бріжніського та ін. Між народами і л-рами Мордовії та України

існує давня дружба. Україні присвятили свої твори О. Мартинов, І. Девін, М. Кавкайнін, С. Платонов, І. Осмунхін та ін. На мордов. мови перекладено твори Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Корнійчука, М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, В. Сосюри, П. Воронька та ін.; на укр. мову — Н. Еркай, О. Мартинова, Я. Пінясова, І. Чигодайкіна, І. Калінкіна та ін. Відділення Спільки письменників СРСР — з 1934.

Саранськ. Театральна площа.

На тер. М. знайдено залишки укріплених поселень епохи раннього заліза (Ош-Павло в долині р. Сури), могильники 7—11 ст. (Шокшиський, поблизу с. Шокша; Кельгінський у с. Зарубкіно). Мордов. нар. житло подібне до російського, деталі житл. будинків (фронтони, налічники та ін.) оздоблено барельєфним або ажурним різьбленням з геом. і рослинним орнаментом. З 17 ст. будували міста, споруджували будинки й церкви за типом російських. В рад. час міста забудовують за ген. планами, проводять великі роботи з реконструкції старої частини Саранська й створюють нові райони, заводять житл., громад. та адм. будівлі (Будинок Рад. 1940, арх. І. Меєрзон; Будинок Спілок, 1957, арх. С. Левков; обидва — в Саранську).

На тер. М. знайдено кераміку доби бронзи. З часів раннього заліза збереглися бронзові нагрудні бляхи, підвіски тощо. Сучас. мистецтво М. розвинулося під впливом рос. художників (живописець Ф. Сичков). З поч. 20 ст. відомі твори скульптора С. Ерзі. Серед митців М. — живописці І. Абрамов, В. Березін, Д. Христов, В. Ілюхін, Є. Ноздрін, В. Бєднов, П. Рябов, скульптор М. Нефедов. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мистецтва (різьблення, вишивання тощо). В 1935 засн. Спільку художників Мордов. АРСР. Нар. пісні (землеробські, ліричні, епічні та ін.) багатоголосі, засн. на *лектоніці*. Інструм. нар. музика включає виконання нар. пісень і танц. награвів. Муз. інструменти: тростинна сопілка (нуді, нуді, нудей), саморобна скрипка (карзе), пидя; пізніше увійшли в ужиток

гармонь, балайка, гітара, баян. З 30-х рр. 20 ст. розвивається профес. муз. культура. Серед мордов. композиторів: Л. Кириков, Л. Воїнов, Г. Вдовін, Г. Сураєв, Корольов; виконавці: співаки — нар. арт. РРФСР Р. Беззубова, засл. арт. РРФСР М. Антонова, Д. Бремєєв, нар. арт. Мордов. АРСР В. Кіушкін, Є. Охотіна та ін.; диригент засл. діяч мист. РРФСР П. Ємець; виконавець нар. пісень засл. арт. РРФСР І. Яушев,

балетмейстер засл. діяч мист. Мордов. АРСР Є. Осмоловський; танцюристи — засл. арт. Мордов. АРСР Т. Градусова, В. Кірюшкін, В. Учватов та ін. В республіці працюють Театр муз. комедії (з 1969; 1937—48 — Театр опери та балету), Ансамбль пісні і танцю «Умарина», муз. уч-ще ім. Л. Кирикова, Будинок нар. творчості, при якому — нар. ансамбль пісні і танцю «Келу», мережа муз. шкіл. Об'єднання композиторів Мордов. АРСР (з 1955).

До Великої Жовтн. соціалістич. революції профес. театру в М. не було. В перші роки Рад. влади виникають самодіяльні драм. гуртки. В 1930 в Саранську було створено Мордов. муз.-драм. студію, яку 1932 реорганізовано в Мордов. держ. драм. театр. З 1959 театр функціонував як музично-драматичний, 1969 реорганізований в драматичний. В репертуарі — п'єси рос., мордов. та укр. («Платон Кречет» О. Корнійчука) рад. драматургів, класичні твори. В Саранську працює театр ляльок (з 1935). У 1947 створено відділення Всеросійського театру. т-ва.

М. М. Сусарєва (література).
Лит.: Природная и социально-экономическая характеристика районов Мордовской АССР. Саранск, 1978; Воронин И. Д. Достопримечательности Мордовии. Саранск, 1967; Очерки истории Мордовской АССР, т. 1—2. Саранск, 1955—61; История Мордовской АССР, т. 1. Саранск, 1979; Мордовия. Этапы большого пути (1917—1977 гг.). Саранск, 1978; История мордовской советской литературы, т. 1—3. Саранск, 1968—74; Кузнецова А. Г. Писатели Советской Мордовии. Биобиблиографический справочник. Саранск, 1970; Народные певцы и композиторы Мордовии. Саранск, 1975; Папутина О. В. Искус-

Збирання зернових. Свинокомплекс у радгоспі імені 50-річчя ВЛКСМ Чаманаського району.

ство Мордовии. Биобиблиографический справочник. Саранск, 1973; Горина Г. С. Художники Мордовии. Библиографический справочник. Саранск, 1974.

МОРДОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені М. П. Огарьова — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1957 у м. Саранську на базі пед. ін-ту, організованого 1931. У 1970 присвоєно ім'я М. П. Огарьова. В складі ун-ту (1980): 16 ф-тів — історико-геогр., юрид., філол., іноз. мов, матем., фіз., хім., біол., електроніки й автоматики, світлотехніки й джерел світла, інженерно-будівельний, екон., економіки с. г., механізації с. г., с.-г., мед.; вечірнє, підготовче й заочне відділення; філіал у м. Рузавіні; аспірантура. М. у. є гол. вузом М-ва з наук.-тех. програм «Нечорнозем'я» та «Людина і світло». Працюють три галузеві лабораторії, ін-т сусп. професій, обчислювальний центр, бот. сад, біостанція, навч.-досліднє г-во, 6-ка (фонд — 1,2 млн. одиниць зберігання). В 1979/80 навч. р. — понад 17,5 тис. студентів; зокрема на денному відділенні — 7,5 тис. Ун-т видає збірники наук. праць тощо. З часу засн. у М. у. підготовлено 32 тис. спеціалістів (1980).

В. Н. Теребін.

МОРДОВСЬКІ МОВИ — мови народу мордва — мокша-мордовська (моксанська) й ерзя-мордовська (ерзянська). Належать до *фінно-угорських мов*. Говорить ними понад 865 тис. чол. (1979, перепис). У М. м. є багато діалектів. За типологією М. м. — *аглютинативні мови*. В значенні *примієнних мов* вживаються *тіслійменніки*. Іменникові властиві категорії числа, відмінка (є понад 10 відмінків), категорії роду немає; у дієсловах 7 способів, 2 дієвідмінки. Найдавніші писемні пам'ятки — з кін. 17 ст. Сучас. алфавіт М. м. — на рос. графічній основі. Про д-ру М. м. див. *Мордовська АРСР*, розділ Культура.

Лит.: Грамматика мордовских (моксанского и эрзянского) языков, ч. 1. Саранск, 1962; Серебрянников Б. А. Историческая морфология мордовских языков. М., 1967. В. І. Шанкіна.

МОРДУКОВА Нонна (Ноябрина) Вікторівна (н. 25.XI 1925, станиця Костянтинівська, тепер райцентр Костянтинівка Донец. обл.) — рос. рад. кіноактриса, нар. арт. СРСР (з 1974). В 1950 закінчила ВДКі. В кіно знімається з 1948. Ролі: Уліна Громова («Молода гвардія», 1949), Степа («Чужа рідня», 1956), Сапа Потапова («Проста історія», 1960), Доя Трубникова («Голова», 1965), Білотілова («Одруження Бальзамінова», 1965), Федосья Угрюмова («Російське поле», 1972), Антоніна Каширіна («Вороття немає», 1974), Матрьона («Трясовина», 1978). Нагороджена орденем «Знак Пошани».

МОРЕ — частина *Світтового океану*, яка більш-менш відособлена від нього суходолом, підводним підвищенням чи групою островів і відрізняється від відкритого океану фізико-географічними особливостями, гол. чин. гідрологічним режимом. Залежно від ступеня відособлення та режиму М. поділяють на внутрішні (середзем-

ні та напівазамкнені), окраїнні й міжострівні. Більшість сучасних М. мають молодий геол. вік: всі вони виникли в межах, близьких до сучасних, у палеоген-неогеновий час і набули остаточних обрисів в антропогені (див. *Геохронологія*). На земній кулі є бл. 60 водойм, які названо морями. Окремі М. наз. затоками (Мексиканська, Гудзонова, Перська). Відкриті частини океанів або великі озера іноді наз. морями (Саргасове, Каспійське). У зв'язку з тим, що водообмін між М. та відкритим океаном певною мірою обмежений, його гідрометеорологічний режим формується під значним впливом материкового стоку, опадів та випаровування. В окремих М. спостерігаються підвищена солоність води (у Червоному м. до 41,5‰), значні коливання т-ри води по сезонах, більша континентальність клімату порівняно з відкритим океаном. Органічний світ М. має велику кількість своєрідних форм (див. *Ендеміки*), що пов'язано з різноманітністю умов його розвитку. М. мають велике екон. значення. По М. пролягають важливі трансп. шляхи, їхній органічний світ є значним джерелом харчування. В М. — великі поклади хім. сировини і корисних копалин (розчинені у воді, відклади мор. дна тощо). Інтенсивне використання біологічних ресурсів М. призвело до значного вичерпання їх, а забруднення М. пром. відходами, нафтопродуктами та отрутохімікатами, особливо поблизу узбережжя Пн. Америки та Зх. Європи, набуло значних масштабів. Тому питання *охорони навколишнього середовища*, зокрема М., відіграють важливу роль у міжнар. співробітництві по створенню правових та орг. основ *охорони природи*. Про М., що омивають тер. УРСР, див. статті *Азовське море*, *Чорне море*. Див. також табл. морів у статтях *Атлантичний океан*, *Індійський океан*, *Тихий океан*, *Північний Льодовитий океан*.

М. П. Булаков, В. С. Латунь.
МОРЕЛЛІ (Morelly; 1769, Вітрі-ле-Франсуа — р. см. невід.) — франц. утопічний комуніст 18 ст. Осн. твір — «Кодекс природи, або Істинний дух її законів» (1755). Спираючись на теорію *природного права*, М. доводив, що капіталістичний сусп. лад, заснований на приватній власності, не відповідає «кодексу природи» і природному стану людини. На думку М., вислідок помилок законодавців, які всупереч законам природи встановили приватну власність, сучас. йому світ на противагу первісному суспільству став нерозумним і його треба замінити комуністичним суспільством. Перехід до нового ладу можна здійснити шляхом видання законів, які б скасували приватну власність, соціальну нерівність, експлуатацію, гарантували право на працю. М. уявляв комуністичне суспільство як централізовану в масштабах країни госп. комуну з сусп. власністю, плановим розвитком виробництва і рівним розподілом благ, сусп. вихованням дітей. В цьому суспільстві не буде класів і соціаль-

них відмінностей, усі працюватимуть і житимуть в цілком однакових умовах. У вченні М. досить сильні ідеї *зрівняльного комунізму*. Вчення М. мало утопічний характер. Ново справило вплив на формування поглядів Г. Бабефа, Ш. Фур'є, Е. Кабе та ін.

А. Г. Слюсаренко.
МОРЕЛОС (Morelos-i-Pavón; Morelos у Pavón) Хосе Марія (30. IX 1765, Вальядолід, тепер Морелія — 22. XII 1815, Мехіко) — нац. герой Мексики, керівник визвольної війни мекс. народу проти ісп. колонізаторів (1811—15). Священник. З початком нар. повстання в Мексиці (1810) М. приєднався до повстанської армії М. Ідальго. Після його загибелі (1811) очолював боротьбу за незалежність. У 1812—13 повстанці під керівництвом М. здобули ряд перемог над ісп. військами. Нац. конгрес, що зібрався 1813 з ініціативи М., проголосив декларацію про незалежність Мексики від Іспанії, в основу якої було покладено написаний М. програмний документ під назвою «Почуття нації», що передбачав встановлення незалежності, здійснення ідеї нар. суверенітету, скасування рабства та ін. Конгрес призначив М. генералісимумом. Однак до кінця 1815 іспанці за допомогою місц. поміщиків розгромили повстанців. М. було взято в полон і страчено.

Н. М. Маркина.

МОРЕНА (франц. moraine) — скупчення несортованих уламків гірських порід, які переносяться або відкладаються льодовиками. М. складаються з валунів, пісків, супісків, суглинків і глини. Розрізняють М. перемішувані (натиску, довга, внутр., бокова) і відкладені (кінцева, основна). Внаслідок нагромадження М. утворюються моренні пасма, горби тощо. На Україні давні моренні відклади відомі, зокрема, в пн. частині *Волинської височини* та в межах *Подільської низовини*.

МОРЕНО (Moreno) Джекоб (Якоб) Леві (20.V 1892, Бухарест — 14.V 1974, Бікон, шт. Нью-Йорк) — соціальний психолог і психіатр, засновник *соціометрії*. Закінчив Віденський ун-т, де вивчав філософію і медицину. Працював у психіатричних клініках і ін-тах Австрії й США (з 1927). Фундатор ін-ту соціометрії й психодрами (1940), засновник міжнар. журн. «Соціометрія» й «Психотерапія». В 1951—66 — професор Нью-Йоркського ун-ту. Осн. увагу приділяв вивченню міжособових психологічних відносин людей у т. з. малих групах. Під соціометрією М. розумів не лише експериментальні методи дослідження малих груп, а й висунуту ним спекулятивну загальносоціологічну теорію, за якою взаємини людей у малих групах є вирішальним фактором сусп. розвитку. Засіб розв'язання соціальних проблем вбачав не в соціально-екон. перетвореннях суспільства, а в «соціометричній революції», яка нібито упорядковує психологічні взаємини людей. Ідеалістична соціально-філос. доктрина М. є утопічною, оскільки ігнорує об'єктивний характер антагонізму капіталістичного суспіль-

Н. В. Мордюкова.

Мордовська АРСР. Л. С. Трембачевська-Шаніна. Обід у полі. Ліногравюра. 1966.

Мордовська АРСР. В. А. Беднов. Білота полотно. 1967.

МОРЕПЛАВНА
АСТРОНОМІЯ

ства. Експериментальні методи, запропоновані М., набули значного поширення в соціальній психології й психіатрії.

А. М. Фейхтштетт.

МОРЕПЛАВНА АСТРОНОМІЯ

— розділ практичної астрономії, що вивчає й розробляє методи визначення координат географічних місць корабля та поправки компаса у відкритому морі за спостереженнями небесних світил і навігаційних штучних супутників Землі. Орієнтування по небесних світилах відоме з глибокої давнини. Початок розвитку М. а. як наук. дисципліни припадає на 15 ст. Висоти світил над лінією видимого горизонту вимірюють секстантом, а висвітлений час відмічають по хронометру. За цими даними знаходять місцеположення корабля. Поправку компаса визначають, порівнюючи компасний пеленг на світило з азимутом цього світила, обчисленим за астр. спостереженнями.

Л. Ф. Чернієв.

МОРЕТРУС — різкі коливання поверхні води в морях та океанах під час землетрусів, що їхні епіцентри містяться на мор. дні. Див. також Цунамі.

МОРЕХІДНІ ЯКОСТІ судна — сукупність якостей, що зумовлюють безпеку плавання судна в будь-яких умовах погоди і стану моря. Осн. М. я. є: *остійність, плавучість, здатність розвивати задану швидкість при мінім. потужності* гол. двигуна (хідкість), а також залишатись на плаву при пошкодженні корпусу (незатоплюваність) та рухатись заданим курсом, швидко реагуючи на зміну положення керма (керманість). Залежать М. я. гол. чин. від лінійних розмірів судна і співвідношень між ними, від форми *обводів судна*, розподілу мас за довжиною і висотою.

МОРЖ (*Odobenus*) — рід водяних ссавців род. моржових, ряду *ластоногих*. Єдиний вид роду й родини — морж (*O. rosmarus*), представлений трьома підвидами; поширений в Пн. Льодовитому ок. і пн. частині Атлантичного і Тихого океанів. Довж. тіла 3—4,5 м, маса 800—1000 (іноді 2000) кг. Самці й самки мають великі *бивні*. Шкіра груба з товстим шаром підкірної жиру. М. тримаються стадами. Живляться донними тваринами, переважно молюсками. Самка раз на рік у квітні — червні після 11—12 міс. вагітності народжує 1 малю. Статевозріліми стають у 4—7-річному віці. Тривалість життя до 40 років. Чисельність М. невелика. В Рад. Союзі полювання на М. (тихоокеанський підвид — *O. g. divergens*) дозволено лише жителям Чукотки (добувають м'ясо, жир, шкіри, бивні використовують для худож. виробів). Лаптевський підвид (*O. g. laptevi*) включений до Червоної книги РСР.

МОРЗЕ (Morse) Семюел Фінлі Біз (27.IV 1791, Чарлстаун, шт. Массачусетс — 2.IV 1872, Нью-Йорк) — амер. художник і винахідник у галузі *телеграфії*. Один із засновників і перший президент (1826—45) Нац. академії малюнка у Нью-Йорку. Винайшов (1837) електромагн. *телеграфний апарат*,

розробив (1838) для нього код, названий його ім'ям (див. *Код телеграфний*). Вдосконалені ним апарати були встановлені 1844 на першій амер. комерційній телеграфній лінії між Вашингтоном і Балтимором.

МОРІНЦІ — село, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташовані за 35 км на Пн. від залізничної станції Звенигородка. М. — давнє поселення, про що свідчать залишки оборонних валів часів Ярослава Мудрого. В кін. 18 ст. М. належали Г. О. Потьомкіну, згодом — Енгельгардтам. В М. нар. Т. Г. Шевченко, був тут 1843, 1845 і 1859. Під час революції 1905—07 в селі відбувалися селянські заворушення. Тепер у М. — колгосп «Батьківщина Шевченка». На місці, де стояла хата, в якій нар. Шевченко, 1956 споруджено пам'ятник поетові, а 1964 встановлено меморіальний камінь. При серед. школі створено кімнату-музей поета, його ім'ям названо одну з вулиць села. Пам'ятники: борцям, розстріляним нім. загартниками 1918, і воїнам, які загинули 1944 в боях за визволення села від нім.-фашист. окупантів.

МОРИСКИ (ісп. moriscos, від того — мапр) — мусульманське населення Гранади, яке залишилося після *реконкісти*, формально прийнявши християнство в кінці 15 — на поч. 16 ст. християнство, але потім продовжуючи сповідувати іслам. М. зазнали жорстоких переслідувань з боку *інквізиції*. В 1609—10 М. було вигнано з Іспанії. Більшість М. переселилася до Пн. Африки (Марокко, Алжир, Пн. Туніс). Вигнання М., які були вмілими ремісниками і землеробами, негативно позначилося на економіці Іспанії.

МОРИАК (Mauriac) Франсуа (11.X 1885, Бордо — 1.IX 1970, Париж) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1933). Літ. творчість почав як поет. У романах «Поцілунок прокаженого» (1922), «Зло» (1924), «Тереза Декейру» (1927), «Гніздо галюк» (1932), «Дорога в нікуди» (1939), «Фарисейка» (1941) та ін. критика капіталістичного суспільства поєднується з морально-реліг. проблемами. Учасник Руху Опору. В 1943 під псевд. Форез видав зб. антифашист. статей «Чорний зошит». Автор п'єс «Лихий полудень» (1948), «Вогонь на землі» (1950), публіцистичних нарисів і політ. роздумів «Блокноти» (1952—70), істор. дослідження «Де Голь» (1964), романів «Мавпочка» (1951), «Ягнятко» (1954), «Підліток минулих часів» (1969). У працях з естетики «Роман» (1928), «Внутрішні мемуари» (1959), «Нові внутрішні мемуари» (1965) виступав за реалістичне мистецтво (з християнських позицій), проти модернізму. Нобелівська премія, 1952.

Тв.: Укр. перекл. — Тереза Декейру. К., 1967; Галюк. — Дорога в нікуди. К., 1980; Р. с. перекл. — Дорога в нікуди. М., 1957; Клубок змив. М., 1957; Тереза Декейру. — Фарисейка. — Мартышка. — Подорож былых времён. М., 1971. Літ.: Кирилоз З. И. Франсуа Мориака. М., 1970. В. І. Пащенко.

МОРИОН — мінерал класу *силікатів*, напівпрозорий, часто майже непрозорий різновид *кварцу* чорного або темно-коричневого кольору. Родовища М. відомі в Канаді, США, Бразилії, на о. Мадагаскар. У Рад. Союзі — в РРФСР (на Уралі, в Забайкаллі), в Казахстані, на Україні (в межах *Українського щита*). На Волині знайдено кристал М. довжиною 2,7 м і 1,5 м у поперечнику, вага його 10 т. Застосовують в оптиці, радіотехніці; використовують у ювелірній справі.

В. А. Сутримов.

МОРИЦЬ (Móricz) Жігмонд (2.VII 1879, Тісаче, тепер Саболч-Сатмар, обл., УНР — 4.IX 1942, Будапешт) — угорський письменник, один із найвидатніших реалістів угорської літератури. Популярність здобув оповіданням «Сім крейсерів» (1909) і однойменною збіркою оповідань (1909). В романах «Золото в бруді», «У божому закутку» (обидва — 1911), «Троянда в росі» (1912), «Крутий Ферко» (1913), «Смолоосип» (1917) показав життя селянства, звичай угор. провінції, боротьбу прогресивно мислячого інтелігента з бездуховністю міщанського існування. В період Угор. Рад. республіки 1919 співробітничав у революц. пресі. Найзначніші твори — роман «Будь чесним до самої смерті» (1920) — історія життя бідного хлопця; істор. трилогія «Трансильванія» (закінч. 1935), романи «До самого світанку» (1924), «Панська учта» (1927), «Родичі» (1930). Автор роману «Сирітка» (1941), дилогії «Рожа Шандор сидіє на коня» (1941), «Рожа Шандор супить брови» (1942), збірок оповідань, п'єс. Тв.: Укр. перекл. — Оповідання. Ужгород, 1954; Будь чесним до самої смерті. К., 1979; Родичі. К., 1979; Р. с. перекл. — Избранное, т. 1—2. М., 1958; П'єси. М., 1962; Жужанка в Клагенфурте. М., 1970. Літ.: Мереля І. Співчез народної нації «Всесвіт». 1979, № 7.

К. О. Шахова.

МОРИЦЬ ОРАНСЬКИЙ (Нассауский; Maurits van Oranje (Nassau); 14.XI 1567, Діленбург — 23.IV 1625, Гаага) — держ. діяч і полководець Республіки Сполучених провінцій (сучас. Нідерланди). Син *Вільгельма I Оранського*. Статтаудер (правитель) з 1585 провінції Голландія, Зеландія і Зх. Фрісландія, з 1590 також Утрехта і Оверейсела, з 1591 — Гелдерна, з 1621 — Гронінгена. З 1590 — головнокомандуючий. Під керівництвом М. О. в 90-х рр. 16 ст. було завершено визволення республіки від ісп. колонізаторів. Проводив політику державної централізації та зміцнення особистої влади.

МОРИЦСАЛА — заповідник на Пн. Зх. Латв. РСР. Розташований на о. Моріца і в зх. частині оз. Усмас. Пл. бл. 0,9 тис. га. Створений 1912 для охорони ландшафтних комплексів і окремих видів мисливських тварин. Поширені ліси (дуб, ясен, липа, береза, сосна); подекуди — луки. На озері багато водоплавних птахів, нерестовища риб. Серед птахів рідкісними є скопа, сіра сова, теребітнік. О. К. Ющенко.

Моринці. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові. Скульптори О. П. Олійник і М. К. Вронський, архітектор О. І. Заваров. 1956. Меморіальний камінь на місці хати, де народився Т. Г. Шевченко.

МОРКВА (*Daucus*) — рід трав'янистих рослин родини *зонтичних*. Дво-, рідше одно- або багаторічні жорстковолосисті рослини. Листки перисторозсічені. Квітки дрібні, білі. Плід — двосім'янка. Бл. 60 видів, пошир. у середземноморських країнах та в Африці, Австралії, Америці. В СРСР, у т. ч. й на Україні, всюди як бур'ян росте *М. дика* (*D. carota*) — дворічна рослина з грубим дерев'янистим білуватим коренем. У культурі — *М. посівна* (*D. sativus*), вирощується як овочева й кормова рослина майже по всій земній кулі. В 1-й рік утворює розетку листків і коренеплід, на 2-й — розетку листків, квітковий стебло й насіння. Коренеплід м'ясистий, з 2 шарів: нижнього зовнішнього й грубого з будовою — внутрішнього; забарвлення червоне (середземноморський підвид), біле й жовте (афганський підвид). Коренеплід *М. столової* містить в серед. (%) води — 88,8, азотистих речовин — 1,1, жиру — 0,2, вуглеводів — 9,2, золи — 0,7, значну кількість *каротину*, *вітамінів* (В₁, В₂, В₆, РР, С, Е, К), солей заліза тощо. Споживають *М.* свіжою, вареною; тваринам годують свіжою або у вигляді *силосу*. Сік з інтенсивно забарвлених коренеплідів містить до 25 мг% каротину, його застосовують як лікувальний засіб. Урожай *М.* досягає 300—400 ц/га. Районовані (1981) сорти *М.* на Україні: Бирючукська 415, Вітамінна 6, Нантська харківська, Нантська 4, Шантане сквірська, Шантане 2461. *Лит.*: Білецький П. М. Овочівництво. К., 1970; Потапенко М. Т. Червона морква і використання її на кормові цілі. К., 1965.

П. М. Білецький.

МОРМОНІ (англ. Mormons, самоназва «Latter-day Saints» — «Святі наших днів») — члени релігійної секти, створеної в США 1830. Її засновник Д. Сміт видав містичний твір «Книга Мормона», проголосивши її новим «одкровенням» Христа, записаним «пророком» Мормоном, який нібито жив в Америці в 4 ст. «Книга Мормона» і *Біблія* — гол. джерела віровчення *М.* Реліг. погляди *М.* являють собою еклектичну суміш елементів *християнства*, *ісламу*, *буддизму*, давньорим. і давньогрец. релігій та ін. *М.* проголошують віру в християнську *триїцю*, спокутну жертву Христа, в «царство небесне», майбутнє покарання людей за гріхи. З *тайств* визнають *хрещення* і *покаяння*. Нині, крім США, громади *М.* існують у Канаді, Мексиці. *М.* ведуть активну місіонерську діяльність у країнах Америки, Зх. Європи, Пд. Африки, в Японії, Австралії тощо.

«МОРНІНГ СТАР» («Morning Star» — «Ранкова зірка») — щоденна прогресивна газета Великобританії. Заснована 1.І 1930 в Лондоні. До 25.ІV 1966 виходила під назвою «Дейлі уоркер» («Щоденна робітничка газета») як ЦО КП Великобританії. Видається в Лондоні.

МОРО (від ісп. *мого* — мавр) — група народів (сулу, самаль, магінданао, ланао, або маронао, якани та ін.), які живуть на ар-

хіпелазі Сулу і о-вах Мінданао, Палаван, Басілан (Філіппіни). Заг. чисельність — 2,1 млн. чол. (1978, оцінка). Мови *М.* належать до *малайсько-полінезійських мов*. Релігія — іслам. У кін. 19 ст. *М.* завоювали іспанці. Осн. заняття — землеробство, рибальство, ремесла, мореплавство і торгівля. За осн. елементами культури *М.* близькі до малайських народів Індонезії і Малайзії.

МОРОДУНКА (*Xenus cinereus*) — птах род. *сивкових*. Довж. тіла до 27 см, маса до 76 г. Забарвлення сірувато-буре з білим і чорним. Дзьоб довгий, тонкий, загнутий догори. Гніздиться лише в СРСР (зустрічається по берегах водойм лісової і лісотундрової зон); в УРСР гніздиться по р. Прип'яті. Зимує в Африці, Пд.-Сх. Азії й Австралії, живе невеликими колоніями. *М.* властива *моногамія*. Гніздо — ямка в ґрунті без підстилки. Кладку з 4 коричнево-жовтих з темно-бурими плямами яєць в кінці травня насиджує самка. Живиться переважно водяними безхребетними.

МОРОЗ Анатолій Трохимович (н. 30.І 1928, хутір Запсілля, тепер село Кременчуцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. ун-т (1952). Працював на видавничій роботі, з 1979 — секретар Спілки письменників України. Автор повістей «25 сторінок однієї любові» (1960), «Троє і одна» (1963), «Легке завдання» (1976) та ін.; романів «Чужа кохана» (1966), «Товариші» (1978), «Четверо на шляху» (1980), зб. оповідань «Ліда» (1968), літ.-критичної праці «Про народність у літературі» (1958).

МОРОЗ Данило Костянтинович [літ. псевд. — Д. Костянтинович, Д. Недоля; 11 (23). VIII 1841, с. Сахнівка, тепер Ленінівка Менського р-ну Чернігів. обл. — 1894] — укр. письменник. Закінчив Київ. ун-т. Для недільних шкіл на Україні видав підручник «Арифметика» (1862), в журн. «Основа» опублікував оповідання «Безталанна» (1862), на якому позначився вплив творчості Марка Вовчка. Видав комедію «Був кін, та з'їздився» (1864) і драму «Неспарована пара» (1885).

Тв.: Безталанна. В кн.: Антологія українського оповідання, т. 1. К., 1960. **МОРОЗ** Захар Петрович [30.X (12.XI) 1904, м. Немирів, тепер смт Вінн. обл. — 29.VI 1958, Київ] — укр. рад. літературознавець і драматург. Член КПРС з 1926. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Ін-т червоної професури у Києві (1937). Викладав у вузах, з 1947 був наук. співробітником Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автор праць з історії укр. драматургії, п'єс («Звичайна дівчина», «Чудодійна сила», «Моряк і чорнобурка» та ін.).

Тв.: П'єси. К., 1959; Проблема конфлікту в драматургії. Нариси з історії української реалістичної драми другої половини XIX ст. К., 1961; В боротьбі за реалізм. К., 1966; На позиціях народності, т. 1—2. К., 1971.

МОРОЗ, морозиха, айстра верболиста (*Aster salicifolius*) — вид рослини з роду *айстра*. Багаторіч-

ники майже з великими стеблами. Листки лінійно-ланцетні, вузькі. Квітки біло-лілові або блідо-блакитні, зібрані у кошики. Походить з Пн. Америки. На Україні вирощують як декоративну рослину; в пн.-зх. частині УРСР зустрічається здиравіло. Цвіте до пізньої осені, не боїться заморозків (звідси й назва).

МОРОЗЕНКО Нестор (Мрозовицький Станіслав; р. н. невід. — п. 1649) — корсунський наказний полковник. Походив з укр. шляхти. Влітку 1648 на чолі повстанського загону разом із загонами *М. Кривоноса*, *І. Ганжі* та ін. брав участь у визволенні Поділля. Відзначився в *Пиливецькій битві 1648*. В 1649 очолював козак. кінноту. Загинув під час *Збаразької облоги 1649*.

МОРОЗИВО — освіжаючий десертний продукт, виготовлений з молока, вершків, масла, цукру, плодів або ягід та ін. харчової сировини. Осн. видами *М.* є: молочне, вершкове, пломбір і фруктовоягідне. В процесі виробн. *М.* з сировини спочатку готують суміш, яку піддають *пастеризації* і *гомогенізації*, створюючи (подрібнюванням частинок жиру) однорідну масу. Охолоджену суміш збивають і заморозжують в спец. апаратах, одержуючи «м'яке» *М.* (в ньому до 60% води перетворено на дрібні кристалики льоду), яке потім розфасовують і знову заморозжують в холодильних камерах або різних охолоджувальних апаратах, де воно твердне.

МОРОЗИВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1783—85 — антифеод. повстання селян с. Морозівки Остерського пов. Київ. намісництва (тепер Баршівського р-ну Київ. обл.) проти кріпосницького гніту. Кріпаки в листопаді 1782 під час ревізії (перепису) подали до Київ. казенної палати скаргу на своїх поміщиків. Селяни протестували проти насильницького закріпачення і вимагали запису їх до стану *державних селян*, до якого раніше належали. Спроба Остерського нижнього суду примусити селян підкоритися поміщикам не мала наслідків. 12 (23).VI 1783 в село прибули карателі, які заарештували 4 активних учасників руху і почали грабувати населення. Обурені селяни вигнали з села карателів, звільнили заарештованих, заарештували поміщиків і відправили їх у Київ. Але під Києвом 18 повстанців, які конвоювали поміщиків, було заарештовано. В село знову прибув загін карателів, якому селяни вчинили збройний опір. Побойючись розгортання сел. руху, Київ. казенна палата 1785 змусила була перевести морозівців на становище держ. селян.

Лит.: Гуржий І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

МОРОЗНЕ ВИВІТРЮВАННЯ — руйнування гірських порід внаслідок їхнього розтріскування під впливом періодичного замерзання й танення води, яка міститься в тріщинах і порах гірської породи. Див. також *Вивітрювання*.

МОРОЗОВ Володимир Іванович (н. 4.III 1940, м. Красноводець

Морж.

Морква сорту Нантська харківська: 1 — верхня частина рослини; 2 — квітка; 3 — коренеплід; 4 — плід.

Мородувка.

Г. Ф. Морозов.

Морозову Х. Пралі. Кеміографія. 1681.

Морозька. Гілка з листками й плодом та квіткою.

Морозька авіація. Сучасний радянський протичовновий літак.

Туркм. РСР) — укр. рад. спортсмен, засл. майстер спорту з веслування на байдарках (з 1964). Член КПРС з 1974. Олімпійський чемпіон (1964, 1972 з веслування на чотирьох, 1968 — на двійці з О. Шапаренком). Чемпіон світу (1966, 1970, 1971), чемпіон Європи (1967, 1969). Багаторазовий чемпіон СРСР (1962—73) у гонках одиночок, двійок і четвірок на різних дистанціях. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медаллю.

МОРОЗОВ Георгій Федорович [7 (19).І 1867, Петербург — 9.V 1920, Сімферополь] — російський лісівник, ботанік і географ. В 1893 закінчив Петерб. лісовий ін-т у 1901—17 там же професор. У 1918—20 — професор Таврій. ун-ту у Сімферополі. Редактор «Лісного журналу» (1904—18). М. створив перше в світі цілісне вчення про ліс і типи лісу, розробив багато методів та прийомів степового лісорозведення. Своє вчення про ліс М. побудував на базі еволюційного вчення про розвиток живого світу і генетичного вчення про ґрунт В. В. Докучаєва.

МОРОЗОВ Микола Олександрович [25.VI (7.VII) 1854, Борок, тепер Некоузського р-ну Ярослав. обл. — 30.VII 1946, там же] — революціонер-народник, учений, письменник, почесний член АН СРСР (з 1932). Син поміщика і кріпачки. В 1874 ввійшов до моск. гуртка чайковців, брав участь у «ходінні в народ». У 1875 був заарештований, засуджений за «процесом 193-х». Після звільнення 1878 вступив до орг-ції «Земля і воля». З 1879 — член Виконавчого к-ту «Народної волі». В 1880 в Лондоні познайомився з К. Марксом. У 1881 при поверненні в Росію М. був заарештований і засуджений на довічну каторгу. Відбував покарання в Петропавловській фортеці, потім у Шліссельбурзькій фортеці. Звільнений 1905, присвятив себе наук.-пед. діяльності. Висловив думки про складну будову атома, взаємну перетворюваність атомів, можливість одержання ядерної енергії, про існування інертних елементів тощо. М. — автор революц. поезій, а також праць з історії релігії та культури. Після перемоги Великого Жовтня і до кінця свого життя очолював Природничонаук. ін-т ім. П. Ф. Лесгафта в Ленінграді. Ім'ям М. названа мала планета-астероїд Морозів, кратер на зворотному боці Місяця. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Повісті мого життя. Мемуари. т. 1—2. М., 1965.
Літ.: Вуичков Б. С. Узник Шліссельбурга. Ярославль, 1969; Жданов С. М. О. Морозов. К., 1971.

МОРОЗОВ Олександр Олександрович [16 (29).X 1904, Бежичі, тепер у складі м. Брянська — 14.VI 1979] — радянський конструктор танків, генерал-майор інженер (1945), доктор тех. наук (з 1972), двічі Герой Соціалістичної Праці (1942, 1974). Член КПРС з 1943. Після закінчення машинобудівного технікуму (1930) — на конструкторській роботі. З 1940 — гол. конструктор. Брав участь у

розробці танків Т-24 (1930), БТ-2 (1931), БТ-5 (1932), БТ-7 (1935), БТ-7М (1939). М. разом з М. І. Кошкиним, М. О. Кучеренком очолював розробку танка Т-34 (1940). Після війни під керівництвом М. створено ряд нових типів танків та ін. бронетанк. техніки. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1946, 1948. Ленінська премія, 1967.

МОРОЗОВ Павлик (Павло Трохимович; 14.XI 1918, с. Герасимовка, тепер Тавдинського р-ну Свердлов. обл. — 3.IX 1932) — піонер, учасник боротьби з куркульством під час колективізації с. г. Н. в бідній сел. сім'ї. На загальних зборах жителів села М. виклав куркулів, які ховали і нищили зерно. М. разом з своїм молодшим братом був по-звірячому вбитий ними у лісі. Ім'я М. присвоєно колгоспам в с. Герасимовці, багатьом паладам піонерів, школам, б-кам. М. відкрито пам'ятники у Москві (1948), у с. Герасимовці (1954), Свердловську (1957).

МОРОЗОВА Анастасія Іванівна [п. 29.XII 1906 (11.I 1907), с-ще Сулін, тепер м. Красний Сулін Ростов. обл.] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1946. Навчалася в Моск. театр. ін-ті ім. А. В. Луначарського. В 1924—33 працювала в Робітничо-колгоспному театрі на Донбасі, 1933—36 — у Він. драм. театрі ім. Третього відрішального, з 1936 — в Житомир. укр. муз. драм. театрі ім. М. Щорса (з 1944 — в Запоріжжі). Ролі: Анна («Укр. радене щастя» Франка), Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Варка («Безталанна» Карпенка-Карого), Оксана, Ага Чука, Варвара («Загибель ескадри»), «Калиновий гай», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Васса («Васса Желізна» М. Горького), Лауренція («Овеча криниця» Лопе де Вега) та ін. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

МОРОЗОВСЬКИЙ СТРАЙК 1885 — страйк робітників текстильної фабрики Морозова в містечку Нікольському (тепер у межах м. Орехово-Зуєва Моск. обл.). Причиня М. с. різке погіршення екон. становища ткачів: зниження заробітної плати, систематичні штрафи та ін. Керівники — робітники П. О. Мойсейко, В. С. Волков, Л. І. Іванов. М. с. почався 7 (19).І, в ньому брало участь бл. 8 тис. чол. М. с. було придушено тільки 17 (29).І. В листопаді 1923 в Орехово-Зуєві встановлено пам'ятник на честь учасників страйку.

МОРОЗОСТІЙКІСТЬ будівельних матеріалів — властивість насичених водою матеріалів протистояти руйнівній дії багаторазового попереминого заморожування й відтавання. Залежить переважно від густини й пористості матеріалів. Показником М. (маркою) є число циклів заморожування (у холодильній камері при т-рі не вище —15° С) і відтавання (у воді при т-рі 15—20° С) до втрати матеріалом не більше 5% маси і зниження міцності на стиск не більше як на 25%. М. значною

мірою визначає довговічність огорожувальних конструкцій будинків і споруд, гідротех. споруд, дорожніх покриттів тощо.

МОРОЗОСТІЙКІСТЬ РОСЛИН

— здатність рослин витримувати періоди з під'ємними температурами. Формується в ході фізіологічної адаптації рослин до зимових умов. М. р. неоднакова у різних видів рослин і може відрізнятися навіть у різних сортів того самого виду рослини. Визначається М. р. насамперед спадковими особливостями рослин. М. р. зумовлюється певними фіз.-хім. процесами в клітинах, що ведуть до нагромадження в зимуючих частинах рослин цукрів, ліпідів та ін. захисних речовин. Крім того, білкові речовини рослин, частково гідролізуються, перетворюються на амінокислоти, які при дії від'ємних т-р меншою мірою піддаються денатурації (див. Денатурація білків). Велике значення для підвищення М. р. мають підготовка їх до зими (див. Загартування рослин), ґрунтово-кліматичні умови, застосування певних агротехнічних заходів тощо. Див. також Зимостійкість рослин.

МОРОНІ — столиця Коморських Островів. Порт на зх. узбережжі о-ва Гранд-Комор у Мозамбіцькій прот. Індійського ок. 16,3 тис. ж. (1976). Невеликі підприємства по переробці с.-г. сировини.

МОРОНОВУ Хісікава (бл. 1618, с. Хода провінції Ава — бл. 1694) — япон. графік і живописець, засновник школи *Укійо-е*. Автор книг-альбомів, зокрема «Осацьких історій» (1668), «100 зображень жінок цього тлісного світу» (1681), а також естампів із зображенням сцен нар. побуту.

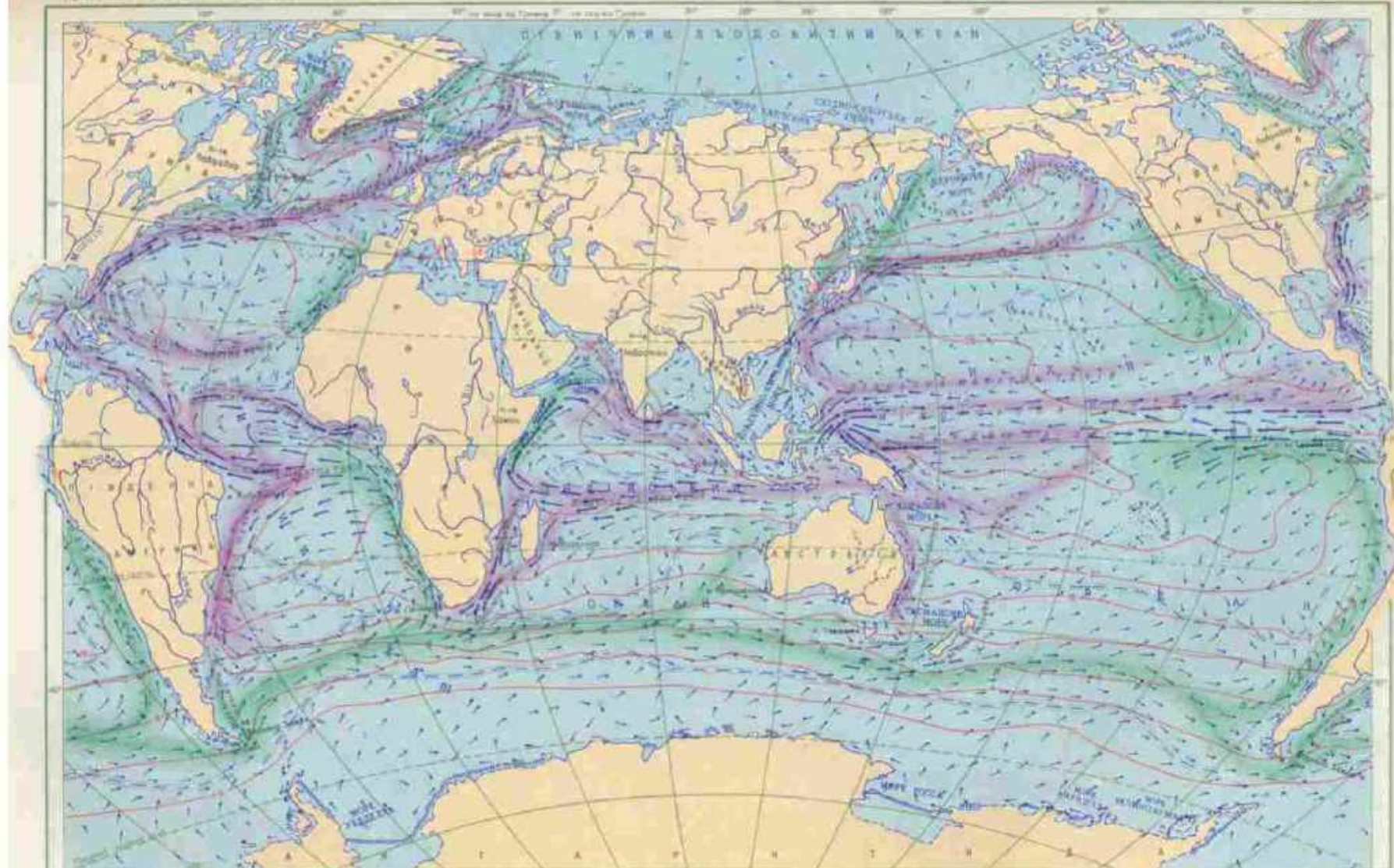
МОРОШКА (*Rubus chamaemorus*) — багаторічна трав'яниста рослина родини *розових*. Кореневище довге, розгалужене. Надземні стебла однорічні, прямостоячі, до 25—30 см заввишки, біля основи вкриті нечисленними лусковидними листками. Стеблові листки ниркоподібні, лопатеві, темно-зелені. Квітки одностатеві, одиночні, перхлякові. Плід — збірна кістянка. Поширена в пн. частині Євразії та Пн. Америки (на торфових болотах, у моховій тундрі). В УРСР зрідка зустрічається на Зх. Поліссі. Плоди їстівні; містять цукри, лимонну та яблучну к-ти, вітаміни С. Використовують для виготовлення варення, наливки. Добрий медонос.

МОРРИС (Morris) Уільям (24.III 1834, Уолтмостоу, Ессекс — 3.X 1896, Лондон) — англ. письменник, художник, громад. діяч. Перші твори — 36. поезій «Захист Гіневери» (1858), цикл поем «Життя й смерть Ясона» (1867) та ін. В 1861 організував художнє т-во по відновленню середньовічних ремесел. У 80-х рр. брав участь в англ. робітн. русі. Один із засновників Соціалістичної ліги (1884). Осн. твори — «Гімни для соціалістів» (1884—85), поема «Пілігрими надії» (1886), істор. повість «Сон про Джона Болла» (1888), соціально-утопічний роман «Вісті ізвідки...» (1891), статті «Комунізм» (1893), «Як я став соціалістом» (1896).

Тв.: Рос. перекл. — Вести нинішн.

ТЕЧІЇ ТА ТЕМПЕРАТУРА ВОДИ НА ПОВЕРХНІ СВІТОВОГО ОКЕАНУ (ЛІТО В ПІВНІЧНІЙ ПІЛКУВІ)

Швидкості у вузлах

- менше 0,5
- 0,5-1,0
- 1,0-1,5
- більше 1,5

Ступені у °C

- менше 25
- 25-30
- 30-35
- більше 35

— Течії, що несуть воду в арктичному напрямку

— Холодні течії

— Теплі течії

— Зона розширення (дивергенція)

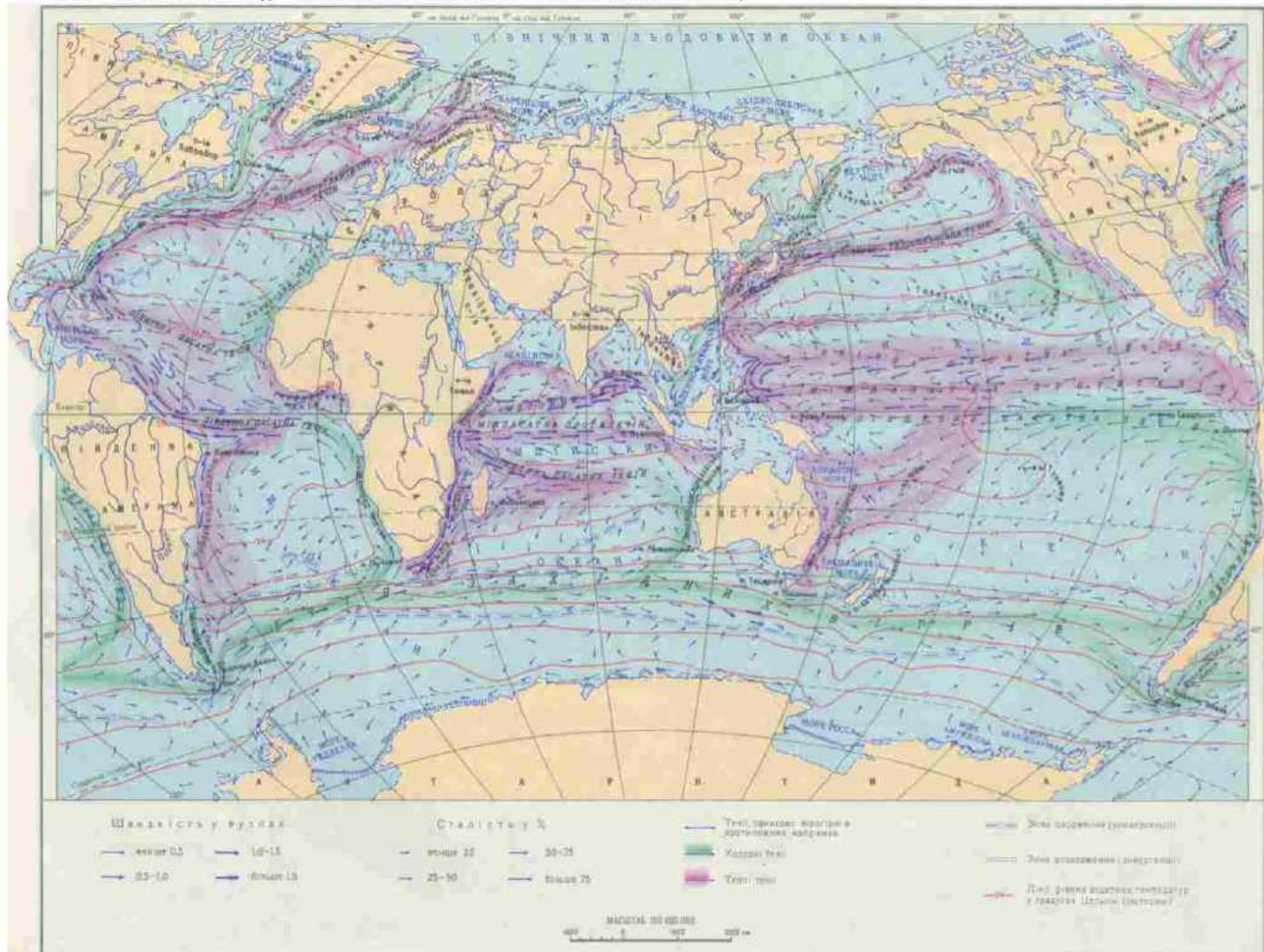
— Зона розширення (конвергенція)

— Глиб. зона високої температури / глибока (дуже) холодна

МАСШТАБ 1:100 000 000

ТЕЧІЇ ТА ТЕМПЕРАТУРА ВОДИ НА ПОВЕРХНІ СВІТОВОГО ОКЕАНУ (ЗИМА В ПІВНІЧНІЙ ПІВКУЛІ)

да, или Эпоха спокойствия. М., 1962; Искусство и жизнь. М., 1973.
Лит.: Українка Л. Утопія в белетристиці. В кн.: Українка Л. Зібрання творів, т. 8. К., 1977. Д. С. Яхонтова.

МОРСЬКА Марія Іванівна (справж. прізвище — Петкевич-Фесінг; 1895, м. Остропіль, тепер с. Старий Остропіль Старокостянтинівського р-ну Хмельн. обл. — 28.XI 1932) — укр. рад. драм. актриса. В 1919—21 — актриса Першого театру Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка в Києві. В 1921 разом з чоловіком О. Захаровим виїхала до Львова, де працювала в Театрі товариства «Руська бесіда» (до 1923). В 1923—25 — в укр. театрах Ужгорода та Подєбрадх (тепер ЧССР). Ролі: Анна Андріївна («Ревізор» М. Гоголя), Дорина («Тартюф» Мольєра), в п'єсах Ібсена, Гауптмана, Шніцлера та ін.

МОРСЬКА АВІАЦІЯ — авіація Військово-Морського Флоту, рід сил флоту, призначений для знищення сил флоту противника, його транспортних засобів, прикриття корабельних угруповань, а також для ведення повітряної розвідки. Бойові завдання виконує самостійно й у взаємодії з ін. родами сил флоту, з'єднаннями (частинами). В різних країнах М. а. поділяється на ракетно-сону, протичовнову, винищувальну, штурмову, розвідувальну та допоміжну призначення. В Росії М. а. з'явилася напередодні 1-ї світової війни. Рад. М. а. була створена 1918. За роки Великої Вітчизн. війни 259 авіаторів М. а. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, 5 льотчиків — звання двічі Героя Рад. Союзу. Сучас. М. а. здатна виконувати оперативну-стратегічне завдання.

МОРСЬКА АРБІТРАЖНА КОМІСІЯ — один з постійно діючих третейських судів при Торгово-промисловій палаті СРСР. Створена 1930. Положення про М. а. к. затверджено Указом Президії Верховної Ради СРСР 9.X 1980. Її діяльність, як і Зовнішньоторговельної арбітражної комісії, спрямована на зміцнення торг. відносин між рад. орг-ціями та іноземними фірмами. Розв'язує на громадських засадах шляхом арбітражного розгляду спори, що виникають у галузі морського права, зокрема: спори про винагороду за надання суднами одне одному допомоги і врятування на морі; спори щодо фрахтування морських суден, здійснення морського риболовного промислу тощо. М. а. к. розглядає такі ж спори, що виникають у зв'язку з плаванням морських і річкових суден по міжнародних ріках. М. а. к. складається з 25 членів, що затверджуються на чотири роки Президією Торг.-пром. палати. Розгляд справи починається при наявності письмової угоди сторін про передачу спору до М. а. к. З числа членів Комісії сторони обирають одного, двох або трьох арбітрів. На покриття витрат М. а. к. з сторін стягується збір у межах 2% від спірної суми.

Н. П. Лещенко.
МОРСЬКА ГОЛКА — назва кількох родів рід роду іглівцевих. Тіло видовжене (до 45 см), вкриті кістковими шитками. Рило труб-

коподібне, з маленьким ротом. Черевних плаців немає, хвостовий — дуже малий, спинний — один. На хвості або черевці у самця є виводкова камера, де виношується ікра, відкладена туди самкою. Живиться довгими ракоподібними і молоддю риб. Поширені гол. чин. в морях тропічних і помірних поясів; в СРСР — у Чорному, Каспійському, Балтійському і Японському морях. У Чорному морі поширені М. г. щоката (*Syngnathus nigrolineatus*) і чор-

Морська голка чорноморська довгорила: 1 — самка; 2 — самець.

номорська довгорила (*Syngnathus typhle argentatus*). Пром. значення не мають.

МОРСЬКА КАПУСТА — 1) Промислова назва деяких ламінарієвих водоростей, що їх вживають у їжу і застосовують у медицині. Особливо ціняться ламінарія японська, яка росте біля берегів пн. частини Японського м., пд. узбережжя Сахаліну й Курильських о-вів, має розміри: 5—35 см завширшки і 2—6 (іноді 12) м завдовжки. М. к. утворює зарості з біомасою 5—10 кг/м² і більше. У сухій М. к. 5—20% білка, 1—3% жиру, 6—12% харчових вуглеводів, 0,1—0,6% йоду, мікроелементи. Ламінарію цукристу використовують у медицині як проносний засіб. 2) Квіткова рослина. Те саме, що й катран приморський. Іл. с. 130.

МОРСЬКА КОРОВА (*Hydrodromalis*) — рід вимерлих ссавців ряду сиреноподібних. Включає єдиний вид — морська, або Стеллерова, корова (*H. gigas*, синонім *H. stelleri*). Описана 1741 Г. Стеллером — учасником експедиції В. Й. Берінга. Тіло М. к. було масивне, веретеноподібне (довж. до 9 м, маса до 4 т), шкіра товста, гола, коричневого кольору; передні кінцівки — ласті, задніх не було, хвостовий плавець великий, дволопатевий, зубів не мали (їхню функцію виконували рогові пластинки). Живилися в основному водоростями. Жили стадами на мілководді біля Командорських о-вів. В результаті хижачого полювання заради шкіри, жиру і м'яса М. к. до 1765—68 були повністю винищені. Іл. с. 130.

МОРСЬКА ПІХОТА — рід сил Військ.-Морського Флоту, призначений і спеціально підготовлений для ведення бойових дій у складі морських десантів, а також для оборони баз, портів і виконання ін. завдань. Вперше М. п. була створена в Англії 1664. В Росії виникла 1705. М. п. широко використовували воюючі країни під час 1-ї і 2-ї світових воєн. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. М. п. узялася до боїв на Балт. і Чорному морях (зокрема при обороні Одеси, Севастополя, Новоросійська), на Тихому океані. Десятки тисяч мор. піхотинців нагороджено орденами і медалями, 122 з них присвоєно звання Героя Рад. Союзу.

МОРСЬКА СВИНКА — ссавець род. кавієвих ряду гризунів. Те саме, що й хавія.

МОРСЬКА СВИНЯ (*Phocoena*) — ряд ссавців род. дельфінових. 4 види, пошир. у прибережній зоні Пн. Атлантики і в пн. частині Тихого ок. У водах СРСР — 1 вид — М. с. звичайна (*Ph. phocoena*) з трьома підвидами (деякі автори вважають їх окремими видами): чорноморським, або *пихтун*ом, північноатлантичним (Біле, Баренцове, Балтійське моря) і тихоокеанським. Довж. тіла до 1,8 м, маса до 90 кг. Тримуються невеликими групами, живляться переважно донною рибою. Самка в травні — червні після 7—10-місячної вагітності народжує 1 маля. В СРСР з 1965 промисел М. с. заборонено. Іл. с. 130.

МОРСЬКА СИГНАЛІЗАЦІЯ — система сигналів, якими передають повідомлення з берега на судна, з судна на берег або між суднами, підвищуючи тим самим безпеку мореплавства, сприяючи судноводінню. Розрізняють М. с. видиму, звукову, за допомогою радіотех. пристроїв та гідроакустичну (див. *Гідроакустика*). До засобів видимої М. с. належать сигнальні вогні (суднові, берегові), фігури (кулі, конуси тощо) і прапори, прапорні семафори і піротех. пристрої (напр., сигнальні ракети). Сигнали звукової М. с. подають *наутофонами*, свистками, сиренами, судновими дзвонами, пострілами тощо. Засобами радіотехнічної і гідроакустичної М. с. повідомлення передають у вигляді умовних сигналів, користуючись спец. таблицями. Виділяють сигнали (міжнародні, напр. SOS), з якими сповіщають про біду. Їх передають усіма засобами М. с., використовуючи тільки за прямим призначенням. В Росії перший збірник морських сигналів видано 1710.

М. І. Бусько.
МОРСЬКА ТРАВА — рід рослин родини камкових. Те саме, що й *камка*.

МОРСЬКА ХВОРОБА — хворобливий стан, що виникає у людини під час хитаєвиці на морі. М. х. пов'язана в основному з подразненням *вестибулярного апарату*, розташованого у внутр. вусі. Найбільш схильні до М. х. збудливі особи, що страждають на неврастенію, найчастіше жінки. М. х. виявляється зблідненням шкіри, пітливістю, зміною дихання, пульсу, появою нудоти, блюванням, запамороченням, *депресією*. Особам, схильним до М. х., рекомендується на кораблі вибрати місце поблизу центру, їм необхідні свіже повітря, лежаче положення, аерон. Не схильні до М. х. лише 6—8% людей.

МОРСЬКА ЦИБУЛЯ (*Urginea maritima*) — багаторічна трав'яниста (цибулинна) рослина родини *лілійних*. Дико росте по берегах Середземного моря, на Канарських о-вах, у Пн. Африці. Суцвіття — багатоквіткова китиця на довгому квітконосі (стрілці). Квітки зеленувато-білі. Листки видовжено-овальні, розвиваються навесні і до часу цвітіння рослини відмирають. Під — коробочка. Розрізняють М. п. з білими і червоними

М. О. Морозов.

О. О. Морозов.

Павлик Морозов.

А. І. Морозова.

МОРСЬКА ЯЩІРКА

ми цибулинами. Цибулини М. ц. містять глікозиди, сапоніни та ін. речовини. Препарати з М. ц. стимулюють серцево-судинну систему, підсилюють сечовиділення. Червона цибулина і препарати з неї — ефективний засіб боротьби з гризунами, але майже не шкідливі для ін. ссавців і птахів. В СРСР М. ц. культивують на Чорноморському узбережжі Кавказу. М. ц. вирощують і як декоративну рослину.

МОРСЬКА ЯЩІРКА, морська ігуана (*Amblyrhynchus cristatus*) — ящірка род. *Iguanovus*. Тіло (довж. до 140 см, маса до 12 кг) вкрите лускою, вздовж спини і хвоста є гребінь із загострених лусок; забарвлення темно-буре, оливкове або чорне з нечіткими плямами. Носи порівняно короткі, пальці з'єднані короткими плавальними перетинками. М. я. поширені на Черепашачих о-вах (див. *Галапагос*). Живуть групами на скелястих берегах, добре пірнають і плавають за допомогою згинання рухів хвоста. Єдина сучас. ящірка, що здобуває їжу (мор. водорості) у воді. М. я. — полігами (див. *Полігамія* в біології). У період розмноження самка відкладає 1—3 яйця у ямку в піску.

МОРСЬКЕ БЛЮДЕЧКО — рід червононогих молюсків. Те саме, що й *блюдечко*.

МОРСЬКЕ ПРАВО — 1) Національне морське право — в СРСР сукупність встановлених двома правовими нормами, що регулюють сусп. відносини в сфері торговельного мореплавання. Ці відносини виникають у зв'язку з перевезенням вантажів, пасажирів, багажу та пошти морським транспортом (див. *Морського перевезення договор*). М. п. не є самостійною галуззю права. Воно об'єднує норми цивільного, адм. та ін. галузей права. Джерелами рад. М. п. є Конституція СРСР, Кодекс торговельного мореплавання СРСР, відповідні постанови Ради Міністрів СРСР, правила та інструкції м-ва мор. флоту СРСР, а також норми міжнародного приватного права, які регулюють міжнар. майнові відносини безпосередніх користувачів мор. просторів — орг-цій та громадян різних д-в. Включає норми, що стосуються мор. перевезень вантажів, фрахтування суден за *тайм-чартером* тощо, які містяться в нац. законодавстві, *договорах міжнародних та міжнар. звичаях*. 2) Міжнародне морське право — система принципів і норм міжнародного права, які визначають правове становище морських просторів і регламентують відносини між д-вами в процесі різних видів мореплавання, експлуатації ресурсів та ін. видів використання морів і Світового океану в мирний і воєнний час. Джерелами міжнар. М. п. є міжнар. договори і звичаї, зокрема Женевські конвенції з морського права 1958. З 1973 на 3-й Конференції ООН з морського права розробляється нова конвенція з М. п., що охоплює всі осн. питання міжнар. морського права.

МОРСЬКИЙ АТЛАС — унікальне видання, у якому узагальнено

матеріали дослідження Світового океану. Створений в СРСР. Складається з трьох томів. 1-й том (вийшов 1950) містить навігаційно-геогр. карти, на яких суходіл та море відображено з однаковим ступенем докладності. 2-й том (1953) — фізико-геогр., відображає взаємодію Світового океану та ін. компонентів географічної оболонки Землі. 3-й том складається з 1-ї (1958) і 2-ї (1963) частин і висвітлює військ.-мор. історію від античних до наших часів. Воєнно-істор. події подано у взаємозв'язку з екон. та політ. умовами. До 1-ї частини дано опис карт (1959). Авторський колектив М. а. відзначено Держ. премією СРСР, 1951.

МОРСЬКИЙ ВОКЗАЛ — комплекс споруд для обслуговування пасажирів морських міжнародних і внутрішніх ліній, виконання вантажних, поштових і багажних операцій у морських портах. Розрізняють М. в. (іл.): пасажирський й вантажопасажирський, кіцеві й проміжні, з пірсою (див. *Пірс*) або причальною системою швар-

Морський вокзал в Одесі. 1968.

тування суден. До морських вокзалів (особливо до вантажопасажирських) підходять розгалужені залізничні колії й автомоб. шляхи; значна протяжність причальної лінії дає змогу одночасно обслуговувати кілька суден. В будинку М. в. (найчастіше дво- або триповерховому) є приміщення: операційні, для чекання й відпочинку пасажирів, службові та ін. Склади вантажопасажирських М. в. розміщують на першому поверсі — на рівні причальних споруд, операційні та ін. приміщення — на другому й третьому поверхах. У таких М. в. застосовують спец. посадочні пристрої, зокрема підйомно-поворотні й телескопічні *трапи*. В СРСР найбільші М. в. — у Ленінграді, Рязі, Баку, Владивостокі, зокрема в УРСР — в Одесі, Севастополі, Ялті, Ізмаїлі.

МОРСЬКИЙ ГІДРОФІЗИЧНИЙ ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа в галузі фіз. океанографії. Створений 1948 у Москві в системі АН СРСР, 1961 переданий АН УРСР (1963 перебазований до Севастополя). Ін-т включає (1980) 13 відділів, спеціальне конструкторсько-технологічне бюро з дослідним виробництвом, три відділення: експериментальне в смт Кацівелі Кримської області, гідроакустики та екології й економіки Світового океану в Одесі. Ін-ту підпорядковано та-

кож Сектор географії АН УРСР. Ін-т має н.-д. флот у складі двох великотоннажних океанографічних суден «Михайло Ломоносов» і «Академік Вернадський», експедиційних суден малого радіуса дії «Ай-Тодор», «Муксун», «Кібернетика», які здійснюють регулярні рейси за різними наук. програмами дослідження Світового океану. Гол. наук. напрями: теоретичні й експериментальні дослідження великомасштабної циркуляції вод Світового ок.; вивчення процесів взаємодії океану й атмосфери; розроблення теоретичних основ вивчення поверхневих і внутр. хвиль, принципів і методів супутникової океанології; дослідження океанічної турбулентності. Ін-т є гол. організацією з ряду міжвідомчих та міжнар. програм океанографічних досліджень; з 1976 керує створенням н.-д. центру з океанографії та геліофізики в Гвінеї. В ін-ті працювали відомі рад. вчені — акад. АН СРСР В. В. Шулейкін, акад. АН УРСР А. Г. Колесников та ін. Ін-т видає періодичний зб. «Морские гидрофизические исследования».

МОРСЬКИЙ ЗАЄЦЬ — наукова назва риби роду *лаптак*.

МОРСЬКИЙ ЙОРЖ, скорпена (*Scorpaena*) — рід риб родини скорпенових. Довж. тіла до 30 см. Голова велика, з шипами. В променях спинного плавця містяться отруйні залози, уколи цими променями дуже болісні. Живиться дрібною рибою і ракоподібними. Ікра плаваюча. Живе М. й. в прибережній зоні теплих морів. В СРСР у Чорному морі 2 види: найпошир. М. й. чорноморський, або скорпена звичайна (*S. scorpa*). Пром. значення невелике. Іл. с. 132.

МОРСЬКИЙ КАРАСЬ, ласкри (*Diplodus annularis*) — риба родини спарових ряду *окуниподібних*. Тіло (довж. до 33 см) високе, стиснене з боків. Спинний плавець довгий. Зуби великі, розміщені в 2—3 ряди. Забарвлення тіла сріблясте з темними поперечними смугами. Прибережна риба. Живиться молюсками і ракоподібними. Нерест влітку, ікра плаваюча. Поширений гол. чин. в Атлантич. океані. Середземном., Чорному і Азовському морях. Пром. значення невелике. Іл. с. 132.

МОРСЬКИЙ КІТ — побутова назва риби родини хвостокілів.

Те саме, що й *хвостокіл*. **МОРСЬКИЙ КЛІМАТ** — клімат океанів, великих морів і частин суходолу, які перебувають під впливом сформованих над океанами та морями *повітряних мас*. Для М. к. характерні незначні (порівняно з внутр. частинами материків) добові та річні коливання т-ри повітря, тепліша зима і прохолодніше літо, значна вологість повітря, хмарність і відносно велика кількість опадів. Типовий М. к. характерний для ряду країн Зх. Європи.

МОРСЬКИЙ КІНИК (*Hippocampus*) — рід риб родини іглицевих. Тіло (довж. до 12 см) стиснене з боків, вкрите суцільним панциром з кісткових щитків. Спинний плавець високий, грудні — малі, інших немає. Хвіст перетворився

Морська кlapusha — ламінарія цукриста.

Морська корова

Морська свиня звичайна.

Морська цибуля. Рослина й суцвіття.

Морська ящірка.

на орган хапання, яким М. к. при-
чіплюється до водних рослин.
Живиться планктоном. В період
пересту (червень — липень) в
хвостовій частині самця утворю-
ється виводкова камера, в якій він
виношує ікру, відкладену самкою.
Живе в теплих морях; в СРСР 2
види: М. к. чорноморський (H.
guttulatus microsternus) і М. к.
японський (H. japonicus). Пром.
значення не має. Іл. с. 132.

МОРСЬКИЙ КІТІК північний
— водний ссавець род. вухатих
тюленів ряду ластоногих. Див.
Кіткі.

МОРСЬКИЙ ЛЕВ — збирна наз-
ва ластоногих з родів: савун, калі-
форнійський М. л. (Zalophus),
південний М. л. (Otaria), ново-
зеландський М. л. (Phocarcetus),
австралійський М. л. (Neophoca),
що належать до родини вухатих
тюленів.

МОРСЬКИЙ ОКУНЬ (Sebastes)
— рід риб родини скорпенових.
За будовою тіла і біологією дуже
схожий на морського йоржа. Жи-
вородящий і надавнично плодю-
чий — самка навесні викидає до
2 млн. личинок довж. 4—6 мм.
В роді — 3 види, поширені в водах
Пн. Атлантики. Найпошир. М. о.
звичайний (S. marinus). В
СРСР трапляється в Баренцєво-
му морі. Тіло довж. до 84 см,
маса до 9 кг, яскраво-червоного
кольору, вкрите дрібною лускою.
В колочних променах спинного і
анального плавців є отруйні залози,
укол цими променями дуже
болісний. Живиться ракоподібни-
ми і рибою. Цінна пром. риба.
Іл. с. 132.

МОРСЬКИЙ ПРОТЕСТ — заява
капітана судна про подію, що мала
місце в період плавання або стоян-
ки судна і може призвести до
пред'явлення судновласницької май-
нових вимог. М. п. передбачено
нормами Кодексу торгового мор-
еплавання СРСР. Протест має
бути заявлений нотаріусові не піз-
ніше 24 годин з моменту приходу
в порт, а під час перебування судна
в порту — не пізніше 24 год. з мо-
менту події. Нотаріус складає акт
про М. п., один примірник якого
видають капітанові або уповнова-
женій ним особі, а про подію негай-
но повідомляють управління
порту. Акт про М. п. використовують
як доказ при встановленні
роду аварії у морському праві,
що має значення для визначення
збитків.

МОРСЬКИЙ САЛАТ — істінні
морські водорості. Здебільшого —
представники червоних водорос-
тей роду порфіра — т. з. червоний
М. с. і зелених водоростей
з роду ульва — зелений М. с. Ви-
користовують у сирому вигляді —
для приготування салатів, а також
вареними — як приправу до страв.
Порфіру споживають, крім того,
замість хліба, тому її іноді на-
зивають ще «водним хлібом». Во-
дорості М. с. ростуть у різних
морях СРСР, в т. ч. і в радянській
частині Чорного моря.

Н. В. Кондратьєва.
МОРСЬКИЙ СЛОН — науково
неточна назва тюленя міроуши.
МОРСЬКИЙ ТРАНСПОРТ —
один з основних видів транспорту,
що перевозить вантажі та пасажирів

рив спеціальними морськими суд-
нами по океанах і морях. М. т. ши-
роко використовують для міжнар.
та внутр. перевезень (див. Кабо-
таж). М. т. Рад. Союзу — складо-
ва частина єдиної транспортної
системи СРСР. Він включає судна
різних видів і призначень, мор-
ські лінії й порти, судноремонтні
підприємства та суднобудівне ус-
такування, засоби зв'язку і елек-
тродіагностики тощо. М. т. має
ряд тех.-екон. переваг порівняно

Морський транспорт.

1. Теплохід «Тарас Шевченко».
2. Рудовоз «Запоріжжя».
3. Ролерне судно «Академік Губер».
4. Ліхтеропоз «Герой Шипки».

з ін. видами транспорту: відносно
менші затрати праці на здійснення
перевезень, використання природ-
ного шляху необмеженої пропус-
кної здатності, порівняно висока
провідна спроможність рухомого
складу, менші питомі затрати енер-

Дані про склад морського флоту
СРСР за Регстром СРСР на 1.VII
1980 (судна валовою місткістю
100 реєстрових т і вище)

Типи суден	Кількість одиниць	Валова місткість, реєстрових т
Пасажирські та вантажопасажирські	233	636 157
Суховантажні	2327	10 297 038
Нафтоналивні та газовози	483	5 190 022
Службово-допоміжні	823	478 281
Промислові	2794	4 663 638
Технічні	416	360 699
Інші	384	349 054
Всього:	7460	22 196 929

гі й палива, відносно низька собі-
вартість перевезень. У заг. обсязі
вантажообороту СРСР частка М. т.
становить 14,2% (1979). М. т. був
відомий у давніх країнах ще задов-
го до нашої ери.

Значний розвиток мореплавання
мало в Київській Русі. В Росії,
в т. ч. на Україні, М. т. почав
розвиватися з кінця 17 ст. У 18 ст.
розвиткові його на Чорному морі
сприяло буд-во морських портів —
Херсона (1778), Севастополя
(1784), Одеси (1794). В 19 ст. ві-
трильний флот був витіснений па-
ровим. За роки Рад. влади М. т.
країни удосконалювався разом із
зростанням пром. виробн., розши-
ренням міжнар. торгівлі. Велике
значення має М. т. у розвитку
зовн. торгівлі СРСР. Він виконує
(1980) 60% зовн.-торг. перевезень.
Судна М. т. СРСР здійснюють
рейси у 1500 портів 120 країн світу.
М. т. також відіграє велику роль
у внутр. перевезеннях, особли-
во в районах Півночі і Далекого
Сходу, де він є осн. видом транс-
порту.

В 1979 вантажооборот М. т. СРСР
становив 851,1 млрд. т·км (1913 —
20,3), пасажирооборот — 2,5 млрд.
пасажиро-кілометрів (1913 — 1,0).
М. т. країни налічує понад 1700
суден (заг. вантажопідйомність 18
млн. т) усіх видів. Це, зокрема,
танкери, контейнеровози, судна
з горизонтальним способом ван-
тажних операцій, унікальні агло-
мератовози, поромі, ліхтеровози.
На УРСР припадає (1979) 21,4 %
вантажообороту морського транс-
порту Радянського Союзу. Через
осн. порти України — Іллічів-
ський морський порт, Одесь-
кий морський порт, Жданов-
ський морський порт, Херсон-
ський річковий порт, Ізмаїль-
ський морський порт, порт Рені —
здійснюється значна частина мор.
перевезень СРСР, а також зовн.-
торг. зв'язки більш ніж з 80 країна-
ми світу. Чорне й Азовське моря че-
рез Дніпро, Пд. Буг, Дністер та Дон
зв'язані з внутр. районами краї-
ни, тому М. т. відіграє значну роль
у зв'язках УРСР з ін. союзними
республіками, а через Дунай — з
європ. країнами. На тер. України
містяться управління трьох па-
роплавств: Чорноморського мор-
ського пароплавання, Азовського
морського пароплавання та Ра-
дянського Дунайського паропла-
вання. В заг. обсязі вантажообо-
роту Укр. РСР частка М. т. стано-
вить 23,3% (1979).

СРСР бере активну участь у робо-
ті Міжурядової морської консуль-
таційної організації (ІМКО). Се-
ред ін. соціалістичних країн най-
більший сучас. флот мають Поль-
ща (813 суден; валова місткість
3380 тис. рег. т), Югославія (478;
2407), Румунія (286; 1797), НДР
(453; 1552).

В. С. Єфремов.
МОРСЬКИЙ ЧОРТ, лофіус (Lo-
phius piscatorius) — риба родини
вудильщичкових надряду костис-
тих риб. Тіло (довж. до 1,5 м,
маса 20 кг) голе, плоске, з числен-
ними шкірястими відростками; го-
лова велика, займає майже 2/3
довжини тіла. Великий рот з рядом
гострих зубів. У першому спин-
ному плавці є 3 ізольовані промені,
перший з них з шкірястою лопат-

Основні показники
роботи морського
вантажного
транспорту УРСР

Ріки	Вантажооборот, млрд. тонно-миль	Перевезено ванта- жів, млн. т	Середня дальність перевезень 1 т вантажів, миль
1960	16,6	19,8	836
1970	93,0	38,2	2434
1975	104,0	45,9	2267
1979	98,4	49,8	1977

Основні показники
роботи морського
пасажирського
транспорту УРСР

Ріки	Пасажирообо- рот, млн. пасажир- кілометрів	Перевезено пасажирів, млн.
1960	247,2	13,7
1970	418,9	19,8
1975	372,7	28,7
1979	715,7	29,3

Кількість та валова
місткість суден мор-
ського флоту ряду
країн світу за
Регстром Ллойд на
1.VII 1979
(судна валовою
місткістю 100 реєстро-
вих т і вище)

Флаг країни	Кількість суден	Валова міст- кість, тис. реє- стрових т
Японія	9981	39 993
Греція	3827	37 353
Велико- британія	3211	27 951
Норвегія	2531	22 349
США	5088	17 542
Франція	1247	11 946
Італія	1711	11 695
ФРН	1926	8363
Іспанія	2773	8314
Індія	601	5854

МОРСЬКИЙ ЯЗИК

ттю на кінці служить для приманювання здобичі. Хижак, живиться рибою. Нерест весною, ікра плаваюча. Поширений у помірно-теплих водах океанів, у Балтійському, Баренцовому, Чорному і Середземному морях. Пром. значення не має.

МОРСЬКИЙ ЯЗИК (Solea) — рід риб ряду камбалоподібних. Тіло видовжене, листовидне, вкрите дрібною лускою. Очі на правому боці голови, верхня щелепа виступає вперед. У роді 1 вид — *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i. (S. solea)*. Довж. тіла до 60 см, маса до 4 кг. Живиться безхребетними і дрібною рибою. Ікра плаваюча. Нерест весною і влітку. Поширений вздовж узбережжя Європи; в СРСР *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.* зустрічається в Чорному морі та у водах Пд. Примор'я. Пром. значення невелике.

МОРСЬКІ АНЕМОНИ — науково неточна назва морських кишковопорожнинних тварин — *актиній*.

МОРСЬКІ БУТОНІ — те саме, що й *бластоїдеї*.

МОРСЬКІ ВІДКЛАДИ — геологічні відклади, що утворюються на дні сучасних морів і океанів та морських басейнів минулих геологічних епох. Склад *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.* залежить гол. чин. від кліматичних умов, геол. будови і рельєфу прилеглого суходолу, глибини басейну та рельєфу мор. дна, донних течій, т-ри і солоності води. За походженням розрізняють такі групи *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.*: *теригенні відклади* (галечка, гравій, піски, глини, мули); *біогенні* — складаються з решток мор. організмів і продуктів їхньої життєдіяльності (органогенні вапняки, крейда, діатомити тощо); *хемогенні відклади* (гіпси, доломіти, кам. сілі, залізо-марганцеві конкреції тощо); *вулканогенні* (з продуктів виверження надводних і підводних вулканів); *полігенні* (утворилися внаслідок дії різних багатьох факторів — червона океанічна глина). Залежно від глибини, на якій утворюються *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.*, виділяють *літоральні відклади*, *черитові відклади*, *батіальні відклади* та *абісальні відклади*. *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.* на земній кулі відомі з архею (див. *Архейська ера і група*), вони становлять понад 90% *осадочних гірських порід* земної кори. На Україні поширені різні за віком товщі *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.* — від архейських до кайнозойських включно. З *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.* пов'язані поклади заліза, марганцю, фосфоритів, кам. і калійної солей, нафти та ін. корисних копалин.

В. О. Міщенко.

МОРСЬКІ ЖОЛУДИ (Balanomorpha) — надродина *вуконогих ракоподібних*. Тіло (діаметр 0,3—11 см, вис. 0,4—26 см) має форму зрізаного конуса, вкрите раковиною з вапняковими пластинками, що зрослися між собою. 2 родини, які об'єднують понад 250 видів, поширених у всіх морях та солонуватих гірлах річок, в СРСР — бл. 25 видів, у т. ч. в УРСР (у Чорному та Азовському морях) — 3: *Balanus eburneus*, *B. improvisus* і *Cthamalus stellatus*. *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.* ведуть сидячий спосіб життя. Живляться дрібними планктонними організмами. Гермафродити. Часто маса-

ни оселяються на підводних предметах, зокрема дніщах суден (див. *Обростання*). Окремі види оселяються на шкірі деяких мор. тварин (акул, китів). Плаваючі личинки (*наупліуси*) *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.* ж. є кормом планктонічних риб. Викопні *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.* ж. відомі з еоцену.

МОРСЬКІ ЗІРКИ (Asterioidea) — клас безхребетних тварин типу *голкошкірих*. Тіло (діаметр від 1 см до 1 м) являє собою диск, від якого відходять промені (звичайно їх 5, у деяких до 50), часто нагадує зірку (звідки й назва). Забарвлення яскраве. Скелет складається з вапнянистих пластинок. Ротовий отвір — на нижньому боці тіла, мішковидний шлунок може вивертатися назовні й обертати здобич. *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.* ж. роздільностатеві, розвиток з метаморфозом, личинки — біпінарія, брахіолярія. Деяким видам властиве живородіння. Понад 1700 видів, пошир. у водах з високою солоністю, в морях СРСР — понад 150 видів. *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.* ж. — донні малорухливі тварини, живуть на різних глибинах, живляться дрібними мор. тваринами (моллюсками, рибою, кораловими поліпами). Деякі завдають шкоди, спустошуючи устричні та мідієві банки, об'їдаючи рибу, пілману сітками: окремі (напр., терпівий вінець) знищують рифоутворюючі корали. Викопні *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.* ж. відомі з силуру.

МОРСЬКІ ЗМІИ (Hydrophiidae) — родина отруйних змій, пристосованих до життя у воді. Тіло (довж. до 2,7 м) сплюснене з боків, особливо задня частина, що переходить у веслоподібний хвіст. Голова маленька, на слизовій оболонці рота є сітка кровоносних судин (має значення для газообміну під час перебування під водою), парні отруйні зуби розміщені на передньому кінці верхньощелепної кістки. 16 родів (49 видів), поширених у тропічних морях Тихого та Індійського океанів. В СРСР був виявлений один екземпляр *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.* ж. — пеламіда двоколірна, викинутий на берег на Пд. від Владивостока. Живляться *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.* ж. рибою та головоногими моллюсками, яких заздалегідь вбивають отрутою. Більшість *M. a. z. v. n. c. i. n. i. i.* ж. народжує живих малят. Із див. на окремому аркуші до ст. *Зміи*.

В. І. Тарашук.

МОРСЬКІ ТЖАКИ (Echinoidea) — клас безхребетних тварин типу *голкошкірих*. Тіло (діаметром 1—30 см) переважно кулясте, трохи сплюснуте з полюсів, зовні (крім ротового поля) вкрите панциром з вапнянистих пластинок, на яких стирчать тверді рухливі голки (органи захисту, частково руху). На нижньому боці тіла розміщений рот, у багатьох видів його оточують т. з. зуби, що є частиною жуйного апарату — аристотелевого ліхтаря. *Амбулакральна система*, кровоносна та нервова системи радіального типу. Органи дихання — гол. чин. шкірні зябра. Донні тварини. Живляться водоростями, *детритом*, дрібними тваринами. Роздільностатеві, вільноплаваюча личинка (екіноплутеус; див. *Плутеус*) двобічно-симетрична. Клас поділяють на 2 підкласи: правильні *M. i. (Regularia)* та

неправильні *M. i. (Irregularia)*, які об'єднують понад 800 видів, пошир. переважно в теплих морях. В СРСР — бл. 40 видів, на Україні немає. У викопному стані (бл. 2500 видів) відомі з нижнього силуру. Ікра деяких *M. i. i. i. c. i. n. i. i.* ж.

МОРСЬКІ КАЧЕЧКИ, лепадоморфи (Lepadomorpha) — надродина *вуконогих ракоподібних*. Тіло складається з широкого головного відділу (довж. 0,6—6 см) і видовженого стебельця (довж. 0,3—80 см), за допомогою якого *M. k. i. n. i. i.* прикріплюються до підводних предметів або водяних тварин (напр., види родів *Temnopsis*, *Ostiolepis* живуть на зябрах або тілі великих ракоподібних, *Alepa* — на медузах). 3 родини, що об'єднують бл. 350 видів, поширених у теплих морях, з них в морях СРСР — бл. 20; на Україні немає. *M. k. i. n. i. i.* ж. є одним з осн. компонентів *обростання* суден та гідротехнічних споруд: деякі (напр., *Mitella pollicipes*) — істинні; окремих використовують для виготовлення мінеральних добрив.

О. П. Маркевич.

МОРСЬКІ ЛІЛІИ, криноїдеї (Crinoidea) — клас безхребетних тварин типу *голкошкірих*. Зовні нагадують квітку. Тіло (вис. із стебельцем до 2,5 м) складається з чашечки і п'яти розгалужених променів (т. з. рук) з рухливими членистими відростками — пігулами, мають стебельце (стебельчасті *M. l. i. i.*) або вусики (безстебельчасті *M. l. i. i.*), якими тварина прикріплюється до субстрату. Ротовий і анальний отвори містяться на верхній поверхні чашечки, амбулакральні ніжки (див. *Амбулакральна система*) виконують функції захвату їжі, дихання і чуття дотику. Живуть на глибинах від 10 до 9700 м, ведуть переважно прикріпленний спосіб життя. Живляться планктонними організмами. Роздільностатеві. Розвиток з плаваючою личинкою. Бл. 700 сучас. видів, пошир. переважно в теплих морях, в СРСР — 8 видів, на Україні *M. l. i. i.* ж. немає. Викопні види (понад 5000) відомі починаючи з кембрію.

МОРСЬКІ ЛІНІИ — заздалегідь встановлені маршрути та основні пункти навантаження (розвантаження) морських суден, що їх використовують для перевезення вантажів (пасажирів) між певними портами зарубіж. країн відповідно до укладених угод та визначеного розкладу (напр., Новоросійськ — Іскандерун, Жданов — порти Італії, Італівськ — порти Індонезії тощо). Робота флоту на зазначених регулярних лініях наз. лінійним судноплаством на відміну від інших видів — транзитного суднопластва, де перевезення здійснюють на основі одноразових договорів між портами різних країн.

В. С. Єфремов.

МОРСЬКІ МИШИ — родина риб ряду окунеподібних. Те саме, що й *лірові*.

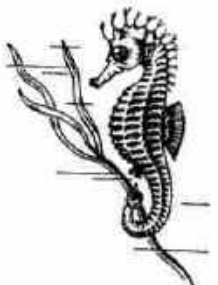
МОРСЬКІ ПАВУКИ (Pantopoda) — клас безхребетних тварин типу *членистоногих*. Довж. тіла від 0,8 мм до 6 см, розмах ніг до 30 см. Зовні дуже схожі на *паукоподібних*. 1-а пара кінцівок —

Морський јорж чорноморський.

Морський окунь степчаний.

Морський коник чорноморський.

Морський карась.

Морський чорт.

хеліцери — клішневидні, служать для захоплення їжі; 2 і 3-я пари — для дотику; наступні чотири пари, зрідка 5—7 пар — ходильні ноги. М. п. — морські донні тварини, трапляються на різних глибинах (до 7500 м). Живляться дрібними тваринами (м'якими тканинами кишковопорожнинних, моллюсків, голкошкірих). Клас об'єднує бл. 500 видів, що трапляються у морях усіх частин світу, крім Антарктиди, в т. ч. в Чорному м. — 7 видів; біля берегів Криму відомий *Tanystylum corymbosum*. Іл. с. 134. О. П. Маркєвич.

МОРСЬКІ ПЕРА (*Pennatularia*) — ряд морських тварин класу *коралових поліпів*. Утворюють незгальжені, досить великі (напр., у *Umbellula encrinurus* вис. до 2,6 м), яскраво забарвлені, часто здатні до світіння колонії. Багато видів зовн. виглядом нагадують пташине перо (звідси назва). Донні тварини. Ведуть прикріплений спосіб життя. Роздільностатеві. Розмножуються відкладаючи яйця, деяким властиве живородіння. Бл. 300 видів, поширені переважно у тропічних, субтропічних і помірних водах; в СРСР у далекосхідних морях — 6 видів, у ш. морях — 4 види. Іл. с. 136.

МОРСЬКІ ПУХИРІ — клас вимерлих морських тварин типу *голкошкірих*, те саме, що й *цистоїдів*.

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ, океанічні течії — переміщення значних мас води в морях і океанах. Утворюються під впливом дії вітру, припливоутворювальних сил Місяця й Сонця, внаслідок нерівномірного розподілу сонячної радіації, опадів та випаровування. На формування й напрям М. т. значний вплив справляє відхиляюча сила обертання Землі. М. т. розрізняють за походженням (вітрові, припливно-відпливні, течії, що виникають внаслідок неоднорідної щільності води на різних ділянках водної поверхні, та ін.), положенням (поверхневі, підповерхневі, проміжні, глибинні, придонні), фізич. особливостями (теплі, холодні, солоні, опріснені тощо). Як правило, найбільші, тривалі час існуючі, М. т. формуються під впливом дії кількох факторів. Потужні поверхневі течії *Сатогового океану* утворюють системи замкнутих антициклонічних круговоротів: у Пн. півкулі рухаються за стрількою годинника, у Пд. — у зворотному напрямі (див. *Коріоліса сила*). Осн. круговороти Атлантичного й Тихого океанів та пд. частини Індійського ок. у заг. рисах подібні між собою; на течії пн. частини Індійського ок. значний вплив справляють *мусони*. Найбільші М. т.: *Гольфстрім*, *Північно-Атлантична течія*, *Атлантична течія*, Канарська, Бразильська, Бенгальська — в Атлантичному ок.; *Куріосі*, *Пн.-Тихоокеанська*, *Каліфорнійська течія*, *Східно-Австралійська течія* — у Тихому ок. Серед постійних М. т. добре виявлені також *Північна Пасатна течія*, *Південна Пасатна течія* та *Західні Вітрив течія*.

М. т. відіграють велику роль у процесах водообміну Світового ок.,

а також переносу й обміну енергією між елементами системи океан — атмосфера — материк. М. т. досліджують за допомогою різних методів, напр. для адекватного описання їх проводять довгострокові інструментальні (за допомогою самописців, поплавців, буйкових станцій тощо) вимірювання вектора швидкості М. т. та ін. характеристик на різних глибинах у багатьох точках Світового ок. На Україні М. т. вивчає Мор. гідрол. ін-т АН УРСР, вчені якого, зокрема, відкрили й дослідили підповерхневу *Ломоносова течію* в Атлантичному океані. Карту див. на окремому аркуші с. 128—129. Літ.: Шулейкін В. В. Фізика моря. М., 1968; Каменков В. М. Основні динаміки океана. Л., 1973; Саркисян А. С. Численний аналіз і прогноз морських течій. Л., 1977; Морские гидрофизические исследования, в. 4. Севастополь, 1979.

М. П. Булаков, В. С. Латур.

МОРСЬКІ ЧЕРЕПАХИ (*Chelonioidae*) — ряд черепах, пристосованих до життя в морі. Найбільші представники понад 1 м завдовжки, важать до 450 кг. Спинний щит закруглений спереду й трохи загострений ззаду, кінцівки перетворені на ласті й не втягуються під панцир. Ряд включає 1 рід — власне М. ч. (*Cheloniidae*), що об'єднує 4 роди з 4 сучас. видами, поширеними в тропічних і субтропічних водах Атлантичного, Індійського й Тихого океанів, є в Середземному м. Все життя проводять у воді, на суходолі виходять лише для розмноження. Живляться водоростями та рибою. Самка відкладає за сезон до 400 яєць. Яйця й м'ясо М. ч. (зокрема, зеленої, або сулової, черепахи) вживають у їжу, з рогових пластин панцира (гол. чин. *біссу*) виготовляють дрібні вироби. Виконані М. ч. відомі починаючи з крейдових відкладів. Іл. с. 134, а також на окремому аркуші до ст. *Плазун*.

В. І. Таранчук.

МОРСЬКОГО ПЕРЕВЕЗЕННЯ ДОГОВІР — договір, на підставі якого здійснюється перевезення морськими шляхами вантажів, пасажирів тощо. До М. п. д. належать договір морського перевезення вантажів, що укладається на різних умовах (див., зокрема, *Фрахт*, *Чартер*), договір морського перевезення пасажирів, договір фрахтування судна на певний час (*тайм-чартер*, *тайм-шип*), договір морського буксирування. Порядок укладення та зміст М. п. д. права та обов'язки сторін, їхню відповідальність за невиконання або неналежне виконання його регламентує Кодекс торговельного мореплавства СРСР. М. п. д. застосовується на *внутрішніх морях* при каботажному плаванні (див. *Каботаж*) і в закордонному плаванні.

МОРСЬКОЇ Гаврило Олексійович (справж. прізв. — Янчевський; 1862, Черніг. губ. — 26.XII 1914 (8.I 1915), Петербург) — рос. співак (тенор). Хлопчиком співав у кий. мітрополічному хорі. Закінчив співацькі класи Придворної співацької капели (одержавлення регента) і Петерб. консерваторію (1889, її професор — з 1907). Був солістом Одес. (1889—

92), Київ. (1892—93, 1894—95), Харків. (1893—94) опер. Маринського театру (Петербург, 1895—1907). Партії: Герман, Ленський («Пікова дама», «Євгеній Онегін» Чайковського), Лево («Ніч перед різдвом» Римського-Корсакова), Лоенгрі (одномісний опера Вагнера). Влаштував концерти укр. музики в Петербурзі. Автор романсів на тексти Шевченка («У гаю, гаю вітру немає» та ін.).

І. М. Лисенко.

МОРТІРА (гол. *mortier*, від лат. *mortarium* — ступа) — артилерійська гармата великого калібру з коротким стволом. Застосовували її для ведення навісного вогню, руйнування особливо міцних споруд. Відомі з 15 ст. Спочатку М. були гладкоствольні, потім нарізні. В 1-й світовій війні застосовувалися М. калібру 152—420 мм (дальність стрільня до 14 км). Під час 2-ї світової війни М. застосовували рідко, їхню роль виконували *міномети*, *гаубиці*. Іл. с. 135.

МОРТИЛЬЄ (Mortillet) Габрієль де (29.VIII 1821, Мелан — 25.IX 1898, Сен-Жермен-ан-Ле) — франц. археолог. Учасник революції 1848 у Франції. В 1868—85 — співробітник і керівник відділу доістор. старожитностей у Сен-Жерменському музеї. М. розробив хронологічну схему етапів розвитку палеолітичних культур, що застосовується до цього часу, але із значними уточненнями і змінами.

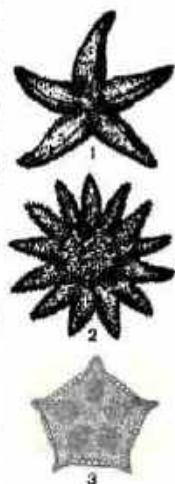
МОРТОН (Morton) Артур Лесли (н. 4.VII 1903, Генгрейв, графство Сурфолк) — англ. історик, літературознавець і публіцист. Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1929. Закінчив Кембриджський ун-т. Один з керівників групи істориків-марксистів при КПВ. Осн. праці: «Історія Англії» (1937; рос. переклад 1950), «Англіська утопія» (1952; рос. переклад 1956), «Історія англійського робітничого руху. 1770—1920» (1956; рос. переклад 1959), «Соціалізм в Англії» (1963), зб. «Справа Британії» (1966; рос. переклад «От Мэлоури до Элиота», 1970).

МОРТУК (*Eremorhizum*) — рід рослин родини *злакових*. Невисокі трав'янисті одинорічники з колінчастими стеблами. Суцвіття — густий, яйцевидно-еліптичний колос. Колоски 3—6-квіткові, одиночні, сидять, стиснені з боків. Плід — зернівка. Бл. 10 видів, поширених переважно в Пд. Європі, Перед. і Серед. Азії. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — два: *М. пшеничний* (*E. triticeum*), росте в Степу, зрідка в Лісостепу на солонцях, у степах, на сухих схилах і як бур'ян біля доріг; *М. східний* (*E. orientale*), росте в подільних степах, на місках, сухих схилах у пд. частині Степу та в Донецькому лісостепу. М. — цінні ранньовесняні кормові рослини. Л. П. Лебеда.

МОРТЬЄ (Mortier) Едуар Алоїс (13.II 1768, Като-Камбрезі — 28.VII 1835, Париж) — франц. військ. діяч, маршал Франції (1804), герцог Трензізький (1808). З 1791 — в армії. У війнах 1805—07 проти Австрії та Пруссії командував корпусом, 1812—13, зокрема під час походу на Росію, — т. з. Молодою

Морський язвк звичайний.

Морські зірки:
1 — *Asterias rubens*;
2 — *Crossaster papposus*;
3 — *Ceratostoma granularis*.

Морські лілії:
стебелчаста *Bothryocrinus decandactylus* (молочна) та безстебелчаста *Heliometra glacialis* (1 — руки; 2 — пінули; 3 — чашечка; 4 — стебельце; 5 — вушкис).

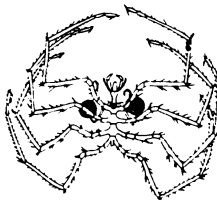

МОРУА

Морські іжаки:

1 — *Acanthocardia maculicollis*; 2 — *Arbacia spatuligera*; 3 — *Echinospira paradoxa*; 4 — ротове поле морського іжака *Strongylocentrotus droebachiensis* (1 — шкіра ротового поля; 2 — амбулакральні ніжки; 3 — голки; 4 — зябра; 5 — ротові амбулакральні ніжки; 6 — навколоротовий валік; 7 — ротовий отвір, видно зуби аристотелевого ліхтаря).

Морський павук

Nymphon rubrum.

Морські черепахи. Зелена, або супова, черепаха.

гвардією. В 1812 — військ. губернатор окупованої наполеонівської армією Москви. В 1814 підписав акт про капітуляцію Парижа і перейшов на бік Бурбонів, став пером Франції. В період «Ста днів» приєднався до Наполеона. В 1830—31 — посол у Росії. В 1834—35 — військ. міністр Франції. Убитий під час замаху на Луї Філіппа.

МОРУА (Maurois) Андре (справж. ім'я та прізвище — Еміль Ерцог; 26.VII 1885, Ельбеф, деп. Приморська Сена — 9.X 1967, Париж) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1938). В романах «Бернар Кене» (1926), «Родинне коло» (1932), «Обітована земля» (1945), збірках новел «Завжди трапляється несподіване» (1943) й «Обід під каштанами» (1951) показав життя різних верств бурж. суспільства. Автор літ. есе, спогадів, істор. праць. Популярність здобув біогр. романами «Аріель, або Життя Шеллі» (1923), «Вольтер» (1935), «Шатобріан» (1938), «Лелія, або Життя Жорж Занд» (1952), «Три Дюма» (1957), «В пошуках Марселя Пруста» та ін. Твори М. мають гуманістичне спрямування.

Текст: Укр. перекл. — Олімпіо, або Життя Віктора Гюґо. К., 1974; Байрон. «Вітчизна». 1975, № 8—11; 1976, № 1, 3—6; Прометей, або Життя Бальзака. К., 1977; Тургенев. «Всесвіт». 1977, № 9; Рос. перекл. — Жизнь Александра Флеминга. М., 1964; Филалки по средам. М., 1964; Превратности любви. Семейный круг. М., 1966; Литературные портреты. М., 1971. Лит.: Наркисьяр Ф. С. Андре Моруа. М., 1974; Лещинская Г. И. Андре Моруа. Библиографический указатель. М., 1977.

МОРУЛА (від лат. *morum* — ягода шовковиці) — одна із стадій розвитку зародка багатоклітинних тварин, що виникає внаслідок дроблення яйцеклітини; передусім стадії бластули. Зародок на цій стадії складається з великої кількості клітин і нагадує суцільну (ягоду) шовковичного дерева.

МОРУ-МАНГБЕТУ — група споріднених народів (мору, маді, лугбара, келіко, лого, авукайя, мангбету та ін.), які живуть гол. чин. у Заїрі, а також в Уганді і на Пд. Судану. Говорять мовами мору-мангбету, що належать до ніло-сахарських мов. Заг. чисельність — 1,6 млн. чол. (1978, оцінка). Переважна більшість М.-м. зберігає давні традиційні вірування, незначна частина — християни (католики). Осн. заняття — землеробство, в деяких районах — скотарство. Розвинуті ремесла.

МОРФА (від грец. *morphē* — вигляд, форма) — дрібна внутрішньовидова таксономічна категорія, сукупність особин, які відрізняються всередині виду або його окремої популяції певними фенотипними (див. *Фенотип*) ознаками. Відмітні ознаки М. не завжди є спадковими. Розрізняють морфологічні, екологічні, географічні та ін. М. Морфологічною М. є, напр., рудоволосі в популяції білої людини. Екологічні М. виникають внаслідок життя в різних умовах середовища (напр., озерні й річкові форми деяких риб, весняні та осінні форми деяких комах тощо). Георг. М. — результат життя в певній частині ареалу да-

ного виду. Види й популяції, що мають М., наз. поліморфними.

МОРФЕЙ (Μορφεύς) — 1) У грец. міфології бог сну і сновидінь, син Гіпноса. Зображували його здебільшого крилатим. 2) Переносно М. — стан сну; «перебувати в обіймах Морфея» — спати.

МОРФЕМА (від грец. *morphē* — вигляд, форма) — найменша неподільна значуща частина слова. До М. відносять *корінь слова* й *афікси* (*префікс*, *суфікс*, *інфікс* та *закінчення*), а в деяких мовах — ще й певні службові слова. Значення М. виявляється при зіставленні різних слів або різних форм того самого слова. Так, при відмінюванні слова, напр., «заливк-а» «заливк-и», «заливк-ою» виявляються його граматичні значення називного, родового, орудного відмінків однини іменників жіночого роду. Єдність М. не порушується модифікаціями в її звуковому оформленні. Так, корінь у формах «рук-а», «руч-і», «руч-к-а» вважається тотожним, бо представлений різновидами даної М., т. зв. морфами. Морфи однієї М. наз. аломорфами.

К. К. Трофимович. **МОРФИ** (Morphy) Пол Чарлз (22.VI 1837, Новий Орлеан — 10.VII 1884, там же) — найсильніший шахіст світу середини 19 ст. (офіційного титулу чемпіона світу тоді не існувало). В 1857 здобув перемогу на 1-му Амер. шаховому конгресі, 1858 й 1859 виграв матч у ряду найкращих шахістів Європи.

МОРФІЛЛ (Morfill) Уільям Річард (17.XI 1834, Мейдстоун, графство Кент — 9.XI 1909, Оксфорд) — англ. славіст, член Брит. академії (з 1903) та ряду зарубіжних академії і т-в. Вивчав мови, л-ру й історію слов'ян, зокрема росіян. Багато подорожував по слов'ян. країнах. Бував у Києві і Львові. З 1870 викладав слов'ян. л-ри, з 1889 — рос. та ін. слов'ян. мови в Оксфорд. ун-ті. З 1900 до 1909 очолював першу славістичну кафедру в Великобританії. Автор граматик рос. (1889) та ряду ін. слов'ян. мов, історії слов'ян. л-р (1883), праць з історії Росії і Польщі, численних статей до «Британської енциклопедії». Вивчав українську, листувався й особисто зустрічався з М. Драгомановим (1892). У трьох статтях про Т. Шевченка подав перший життєпис укр. поета англ. мовою. Переклав деякі його твори. Про Україну писав також у працях про Росію і Польщу. П. П. Зорієвич.

МОРФІН, $C_{17}H_{19}O_3N$ — алкалоїд опію. Належить до групи знеболювальних засобів, має невелику снотворну дію, спричинює стан *ейфорії*, пригнічує дихальний, кашльовий та блювотний центри, збуджує центри блукаючих та окорухових нервів. У мед. практиці застосовують гідрохлорид М. як знеболювальний засіб, при підготовці до операції та в післяопераційному періоді; іноді М. призначають при деяких видах задишки, пов'язаних із серцевою недостатністю. При тривалому застосуванні М. може розвинути *наркоманія*.

МОРФОГЕНЕЗ (від грец. *morphē* — вигляд, форма і *γένεσις* — походження), *формоутворення* — 1) В біології — процес виникнення й розвитку органів, систем і частин тіла організмів як в індивідуальному (див. *Онтогенез*), так і в історичному, або еволюційному, розвитку (див. *Ділогенез*). Див. також *Гаметогенез*, *Гістогенез*, *Органогенез*, *Зародковий розвиток* тварин і людини. 2) В геології — походження й історія розвитку форм земної поверхні. Зумовлений взаємодією *ендогенних процесів* та *екзогенних процесів*. Послідовність зміни рельєфу встановлюють на основі палеогеогр. (див. *Палеогеографія*) аналізу, за допомогою якого виявляють умови формування, генезис і вік як окремих форм, так і типів рельєфу. Встановлення морфогенезу є одним з гол. завдань *геоморфології*.

МОРФОГРАФІЯ (від грец. *morphē* — вигляд, форма і *γράφω* — пишу, описую) — розділ геоморфології, що описує та класифікує форми рельєфу земної поверхні й систематизує їх за зовнішніми ознаками, незалежно від походження, віку та розвитку рельєфу. Морфографічний аналіз, що включає складання схем морфографічних типів рельєфу, схем орографії тощо, — початкова і важлива ступінь геоморфологічного вивчення території.

МОРФОЗИ (від грец. *morfosis* — образ, вигляд) — неспадкові зміни організму, спричинені впливом зовнішніх факторів (високої т-ри, радіації, хім. речовин тощо), виникають внаслідок порушення дії генів. На відміну від *модифікацій* не мають пристосовного значення (напр., вирізка на крилі) й іноді імітують *мутації*. Див. також *Фенеконія*.

МОРФОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ — класифікація мов за деякими спільними ознаками їхньої граматичної будови. Осн. її принципи — формальна змінність чи незмінність при сполученні в текстах семантичних відтінків — морфем і слів. Запровадив М. к. м. А. Сміт, удосконалювали А. В. Шлегель, В. Гумбольдт та ін. З розвитком лінгвістичної *типології* на її основі виникла *типологічна класифікація мов*.

А. О. Білецький. **МОРФОЛОГІЯ** (від грец. *morphē* — вигляд, форма і *λόγος* — вчення) — розділ *граматики*, граматичне вчення про слово. У М. вивчаються різні аспекти будови слова з погляду залежності його значення від типів *морфем*, що складають слово. Осн. поняттями у М. є граматична форма, граматичне значення і *граматична категорія*, а також частини мови. Граматична форма слова — це конкретне слово як носій його граматичного змісту, тобто системи властивих йому граматичних значень. Важливим завданням М. є вивчення форм слів, уживаних у *контексті* в зв'язках з ін. словами, і змін, що в них відбуваються внаслідок функціонування їх у реченні, тобто *словозміни*. Словозміна — це система граматичних форм слів, виражених закінченнями. Слово-

зміну інколи наз. М. у вузькому значенні слова.

У М. вивчається будова (морфемний склад) слів та утворення властивих мові типів їх — *словотвір*, об'єктом дослідження якого є способи утворення слів за допомогою поєднання морфем. Проте питання про місце словотвору залишається не розв'язаним. Те, що він служить для утворення нових слів, які поповнюють словниковий склад мови, дало деяким ученим підставу вважати його розділом *лексикології*. Інші вважають його окремим розділом *мовознавства*, проміжним між лексикологією і граматиною. А віднесення його до М. пояснюється тим, що система словотвору нерозривно зв'язана з системою власне морфологічних форм слів. Новоутворені слова набувають форм існуючих у мові слів з властивими їм граматичними значеннями і характерними особливостями словозміни, відповідно до чого диференціюються словотвірні засоби. Граматичні значення — це різноманітні значення граматичних форм, виражені різними мовними засобами. У них відображаються реально існуючі особливості предметів і явищ, позначених словами, наприклад, кількісні (у значенні числа), а також існуючі між ними різні відношення, напр. значення відмінкових форм. Граматична категорія — це узагальнене поняття, в змісті якого об'єднується ряд споріднених співвідносних граматичних значень. Напр., категорія *числа* об'єднує значення *одиночки* й *множини*, категорія *часу дієслова* — граматичні значення минулого, теперішнього і майбутнього часів тощо. Граматичні категорії і способи вираження їх у різних мовах неоднакові. На основі спільності в значенні і в характерних формальних ознаках у мові виділяються великі класи слів, які наз. *частинами мови*. У М. вивчаються особливості граматичних категорій, властивих частинам мови, способи їх вираження, особливості словозміни та словотвору частин мови. Див. також *Синтаксис*.

Лит.: Виноградов В. В. Русський язык. (Грамматическое учение о слове). М., 1972; Курс сучасної української літературної мови, т. 1. К., 1951; Грамматика русского языка, т. 1. М., 1960; Жовтуборук М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, ч. 1. К., 1965; Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969.

МОРФОЛОГІЯ ЛЮДИНИ — вчення про форму, будову й міцність тіла людини у зв'язку з його розвитком та життєдіяльністю. М. л. включає *анатомію* (описову, топографічну, функціональну, еволюційну, патологічну), *ембріологію*, *гістологію*, *цитологію* і тісно пов'язана з *морфологією тварин*. З часу сформування *антропології* як самостійної науки багато які питання М. л. ввійшли до її складу.

М. л. як один з найважливіших розділів антропології вивчає статеві, вікові, територіальні та інші варіації шкірного покриву (пігментації, рельєфу шкіри долонь і підпалів — дерматогліфіка) та його

придатків (гол. чин. волоссяного покриву), розмірів, пропорцій тіла та маси його окремих компонентів (зокрема, *головного мозку*), форми і розмірів черепа та кісток посткраніального скелета, об'єму мозкової коробки, форми м'яких тканин обличчя (складок верх. повіки, носа, губ, вушних раковин). М. л. як розділ антропології, на відміну від деяких розділів описової й топографічної анатомії, *судової медицини*, *гігієни дітей і підлітків*, вивчає тіло людини в часі (вікові та епохальні зміни), просторі (територіальні, локальні та ін. особливості) і з урахуванням впливу формотворних факторів (кліматичних, геогр. і соціально-еког. умов тощо) і користується спец. методиками (*антропометрії*, *одонтології*, системною балією для описових ознак) із залученням методів математичного і *генетичного аналізу*. Вона взаємопов'язана з *антропологією* та етнічною антропологією, а також з різними галузями *медицини*, з *генетикою людини* та пластичною анатомією. Антропометричні дані використовують для обґрунтування стандартів одягу, взуття, розмірної типології меблів тощо.

Лит.: Рогинський Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978; Свиридов А. И. Анатомия человека. К., 1976; Харрисон Дж. [и др.]. Биология человека. Пер. с англ. М., 1979.

МОРФОЛОГІЯ РОСЛИН — наука, що вивчає зовнішню і внутрішню будову рослин і закономірності їх формотворення в процесі індивідуального (*онтогенезу*) та історичного (*філогенезу*) розвитку, один з розділів *ботаніки*. З М. р. виділились *анатомія рослин*, *ембріологія рослин*, *цитологія рослин* і *гістологія рослин*. М. р. вивчає морфологічну різноманітність рослин, закономірності змін їхньої заг. структури і структури окремих органів під впливом зовн. і внутр. факторів, а також різні відхилення від норми в будові тих або ін. органів (див. *Тератологія*). Осн. методи М. р.: описовий, історичний (філогенетичний), порівняльний, експериментальний. Відомості про будову рослин наводяться вже в працях давньогрец. і давньорим. учених — *Теофраста*, *Плінія Старшого* та ін. До 19 ст. М. р. формувалась як описова наука. К. *Ліней* у «*Філософії ботаніки*» (1751) підсумував наявні на той час відомості про будову рослин. Термін «морфологія» запровадив у науку Й. В. *Гете* (1817). В 1-й пол. 19 ст. розвиваються уявлення про єдність органів та їхній *метаморфоз* (О. П. *Декандоль*). У розвитку порівняльної М. р. значну роль відіграли нім. ботаніки А. Браун і К. Шімпер, які створили вчення про матем. закономірності *листякорозміщення*. В 1-й пол. 19 ст. було закладено основи онтогенетичного (М. *Шлейден*) і філогенетичного (нім. ботанік В. Гофмейстер) напрямів М. р.

У розвитку онтогенетичного напрямку М. р. значну роль відіграли праці нім. ботаніка А. Ейхлера, рос. — М. М. Кауфмана, С. І. Ростовцева, Б. М. Козо-Поліанського.

Великий вплив на розвиток М. р. зробило *еволюційне вчення* Ч. *Дарвіна*. Еволюційна, або філогенетична, М. р. набула дальшого розвитку в працях рос. ботаніків І. Д. Чистякова, І. М. *Горожанкіна*, В. І. *Беляєва*, В. М. *Арнольді* та ін., які довели *гомологію* органів розмноження різних груп рослин. Ін. напрям в еволюційній М. р. базувався на вивченні викопних рослин (англ. ботанік Ф. Боуер, нім. — Г. Потонье, В. Шіммерман, франц. — О. *Ліньє*) й далі розвивався в працях рад. ботаніків К. І. *Мейера*, А. Л. *Тахтаджяна* та ін. У 1890 К. А. *Тімірязєв* запропонував термін «експериментальна морфологія», основи якої було закладено працями М. Ф. *Леваковського* (1871). В цьому напрямі працювали австр. учений Ю. Візнер, нім. — К. Гебель, К. Клебс, чех. — Б. *Немець*, Р. *Досталь*, голл. — Ф. *Вент*, англ. — К. *Уордлоу*, рос. і укр. ботаніки М. П. *Кренке*, М. Г. *Холодний* та ін. В розробці однієї з осн. проблем екологічної М. р., що зародилася в кін. 19 — на поч. 20 ст. в Данії (її основоположники — Е. *Вармінг*, К. *Раункієр*), — вивченні *життєвих форм* рослин активну участь брали рад. вчені І. Г. *Серебряков* і його послідовники. М. р. тісно пов'язана з *палеоботанікою*, *систематикою* рослин, *екологією* рослин, *фізіологією* рослин, *лісівництвом*, *рослинництвом*. На Україні проблеми М. р. розробляються в Ін-ті ботаніки АН УРСР, на кафедрах вищих навч. закладів, у *ботаничних садах*. Наук. праці з М. р. публікує «*Український ботанічний журнал*».

Лит.: Серебряков И. Г. Морфология вегетативных органов высших растений. М., 1952; Тахтаджян А. Л. Основы эволюционной морфологии покрытосемянных. М. — Л., 1964; Курсанов Л. И. [и др.]. Ботаника, т. 1. М., 1966; Ботаника. Анатомия и морфология растений. М., 1978; Исс. А. Морфология цветковых растений. Пер. с англ. М., 1964. О. В. *Брайон*.

МОРФОЛОГІЯ ТВАРИН — наука, що вивчає зовнішню і внутрішню будову тварин та закономірності їхнього формотворення в процесі індивідуального (*онтогенезу*) і історичного, або еволюційного (*філогенезу*), розвитку. Включає *анатомію* (у т. ч. порівняльну й топографічну), *ембріологію*, *гістологію*, частково *цитологію* (цитоморфологію), *остеологію*, *конхіологію*.

МОРФОЛОГІЯ (від *морфологія* і *фонологія*) — лінгвістична дисципліна, яка вивчає використання фонологічних засобів мови для побудови *морфем* і *слів*. Предметом М. є теорія морфологічних чергувань, яка вивчає співвідношення між різними, частково фонетично нетотожними морфемами тієї самої морфеми (напр., «ног-» і «ноз-» при відмінюванні слова «нога»), а також теорія фонетичної будови морфем (вона визначає допустимі комбінації *фонем* у різних типах морфем). При описуванні мови на рівні *синхронії* необхідно розрізняти морфологічні й фонетичні чергування. Перші не зумовлені сучас. фонетичними процесами, а другі — зумовлені

А. Моруа.

У. Р. Морфіал.

Морфей. Бюст роботи Ф. П. Толстого. Теракота. 1822. Державний Російський музей у Ленінграді.

Мортира 280 мм зразка 1939. СРСР.

МОРФОСКУЛЬПТУРА

[напр., у чергуванні аломорф «пис-» і «пиш-» кінцевий с є характерним для неозначеної форми дієслова («писати»), а ш — для форм теперішнього часу («пишу», «пишуть»), тоді як у фонетичному чергуванні у формах слова «круча», «кручу», «кручею», «на кручі» твердість ч зумовлена наступними голосними а, у, е, а м'яккість ч — голосним і].

Лит.: Бромлей С. В. Морфонологія і грамати́ка. В кн.: Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. М., 1974; Чурганова В. Г. Очерк русской морфонологии. М., 1973. К. К. Трофимович.

МОРФОСКУЛЬПТУРА (від грец. *морф* — вигляд, форма і лат. *sculptura* — різьба, ліплення) — порівняння невеликої форми рельєфу земної поверхні, у виникненні яких головна роль належить *екзогенним процесам*. До М. відносять річкові долини, балки, яри, форми рельєфу, походження яких пов'язане з *карстом*, діяльністю *льодовиків* тощо.

МОРФОСТРУКТУРА (від грец. *морф* — вигляд, форма і лат. *structura* — будова) — великі нерівності рельєфу континентів або дна океанів, у виникненні яких при взаємодії внутрішніх і зовнішніх сил Землі головна роль належить *ендогенним процесам*. До М. відносять низовини, рівнини, плато, гірські краї, улоговини тощо.

МОРФОТЕКТУРА (від грец. *морф* — вигляд, форма і лат. *tectura* — покриття) — найбільші елементи рельєфу Землі. Те саме, що й *геотекстура*.

МОРФОФІЗИОЛОГІЧНИЙ ПРОГРЕС — те саме, що й *ароморфоз*.

МОРШИН — селище міського типу Львів. обл. УРСР, підпорядковане Стрийській міськраді. Розташований у передгір'ї Карпат на р. Бережниця (прит. Дністра). Залізнична станція. 7,5 тис. ж. (1980). Заг.-осв. та музична школи, лікарня, Палад культури, кінотеатр, бібліотека.

М. — бальнеологічний (переважно питний) курорт. У М. є чотири джерела (хлоридно-сульфатно-натрієво-магнієве, хлоридно-натрієве, сульфатно-хлоридне, кальцієво-натрієве), вода яких використовується для пиття й ванн. Торф'яна грязь, озокерит. Показання: захворювання органів травлення, хронічні захворювання суглобів, периферичної нервової системи. Санаторії, ванний будинок, питні бювети, торфоозокеритогалкарія. Курорт функціонує шість років.

МОСАШВІЛІ Іо. Онисимович (7.1.1896, с. Чаргалі, тепер Душетського р-ну Груз. РСР — 4.VIII.1954, Тбілісі) — груз. рад. письменник. Навчався в Харків. ун-ті (1914—17). Друкуватися почав 1916. Вірші «Гамборська ніч» (1927), «В Білорусії» (1935—36), «Ось воєна, Москва» (1944) — про успіхи соціалістич. будівництва. Автор п'єс: «Начальник станції» (1947), «Потоплене каміння» (1949, Держ. премія СРСР, 1951), «Його зоря» (1950), «Шлях у майбутнє» (1953). Писав вірші для дітей, кіносценарії, оповідання й нариси. Україні присвятив вірш «Ти, Україно, мати сива». Перекладач

творів Т. Шевченка. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Тв.: Укр. перекл. — Потоплене каміння. К., 1952; [Поезії]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Поезії грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Рос. перекл. — Избранное. Тбилиси, 1957; Стихи. Тбилиси, 1967.

МОСІ — народ у Зх. Африці, становить понад 50% населення Верхньої Вольти. Живуть також на Пн. Гани. Заг. чисельність — 5,4 млн. чол. (1978, оцінка). Мова — море, належить до групи нигер-конго. Більшість М. зберігає давні традиційні вірування, частина — християни і мусульмани. Осн. заняття М. — землеробство, займаються також тваринництвом.

МОСІН Олександр Григорович (16.X.1871, с. Шестирів, тепер Широцького р-ну Дніпроп. обл. — 9.IX.1929, Київ) — укр. рад. співак (тенор), засл. арт. Республіки (з 1928). В 1897 закінчив Моск. консерваторію. Співав на оперних сценах Петербурга (Народний дім, 1903—05, 1910—16), Києва (1905—08), Москви (Великий театр, 1908—10), Тбілісі (1923—25). В 1925—26 — соліст Харків., 1926—29 — Київ. театрів опери та балету (одночасно співав і в Одес. опері). Партії: Герман («Пікова дама» Чайковського), Князь («Русалка» Даргомижського), Вакула («Ніч перед різдвом» Римського-Корсакова), Хлопуша («Орляний бунт» Пашенка), Отелло («Отелло» Верді), Микола («Різдвяна ніч» Лисенка).

МОСІН Сергій Іванович [2 (14).IV.1849, с. Рамові, тепер смт Рамонського р-ну Ворон. обл. — 26.1 (8.II).1902, Сестрорецьк] — рос. конструктор стрілецької зброї, генерал-майор (1900). Після закінчення Михайлівської арт. академії (1875) працював на Тульському збройовому з-ді. В 1890 створив 7,62-мм магазинну п'ятизарядну гвинтівку, яка з 1891 була на озброєнні рос. і рад. армій (застосовувалась під час громадян. війни, з деякими удосконаленнями — у Великій Вітчизн. війні 1941—45). В 1894—1902 М. — нач. Сестрорецького збройового з-ду. В Тулі 1938 М. встановлено пам'ятник.

МОСКАЛЕНКО Кирило Семенович [н. 28.IV (11.V).1902, с. Гришине, тепер Красноармійського р-ну Донец. обл.] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1978), Герой ЧССР (1969). Член КПРС з 1926. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1939 закінчив Арт. академію ім. Ф. Е. Дзержинського. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 38-ю, 1-ю танк., 1-ю гвард., 40-ю арміями. Війська, очолювані М., брали участь у визволенні тер. України, Чехословаччини і Польщі. З 1948 — команд. військами ППО Моск. військ. округу, з 1953 — військами Моск. військ. округу, 1960—62 — головнокоманд. ракетними військами стратегічного призначення й заст. міністра оборони СРСР. З 1962 — гол. інспектор М-ва оборони і заст. міністра оборони СРСР. З 1956 —

член ЦК КПРС. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: На Юго-Западном направлении. 1941—1943. Воспоминания командарма, кн. 1—2. М., 1979.

МОСКАЛЬОВ Митрофан Миколайович [2 (14).I.1873, Єлеч, тепер Липец. обл. РРФСР — 20.VIII.1940, Київ] — укр. рад. хірург та уролог, доктор мед. наук (з 1913). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1902). У 1911 працював при цьому ж ун-ті, 1921—31 — зап. кафедрою Київ. мед. ін-ту, а з 1932 — консультант лік. закладів Києва. Праці присвячені питанням хірургічного лікування туберкульозу легень. М. довів відсутність специфічного збудника пеліофриту.

МОСКВА — ріка в РРФСР, у межах Моск. і Смол. областей, ліва притока Оки (бас. Волги). Довж. 302 км, площа бас. 17,6 тис. км². Бере початок на Московській височині. У серед. течії протікає через м. Москву. Живлення мішане з переважанням снігового. Замерзає в листопаді — грудні, скресає у березні — квітні. Гол. притоки: Руза, Істра, Яуза (ліві), Пахра, Северка (праві). Стік М. зарегульовано водосховищами (Можайське, Рузьке, Озернінське, Істринське) й греблями. Каналом імені Москви сполучена з Волгою. Нижче каналу судноплавня. Використовують для водопостачання. На М., крім Москви, — міста: Можайськ, Звенигород, Воскресенськ, Коломна.

МОСКВА — столиця СРСР і РРФСР, центр Моск. обл. Місто-герой. М. — найважливіший у країні та один з найбільших у світі політ., пром., наук. і культур. центрів. Територія — 878,7 км². Межі міста встановлено по Моск. кільцевій автомоб. дорозі (1961). В адм. відношенні М. поділяється на 31 район; як окремий район включає м. Зеленоград.

Природа. М. розташована в центрі Європ. частини СРСР, на Руській рівнині, в межиріччя Оки і Волги. Найбільш підвищену, пд.-зх. частину міста займає Теплостанська височина (заввишки до 253 м), на Пн. Зх. — пд. схили Моск. ви-

О. Г. Мосин.

К. С. Москаленко.

Морські пера:
1 — *Pennatula phosphaea*;
2 — *Umbellula encrinus*.

Кутузовський проспект.

сочиння, сх. і пд.-сх. частини міста — в межах *Мещорської низовини*. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 10,2°, липня +18,1°. Опадів 540—650 мм на рік. Територію міста протікає р. *Москва*, яка впадає в *Оку* і сполучена каналом імені *Москви* з *Волгою*; притоки *Москви* — *Яуза* та *Сетуна* (в межах міста). У М. — бл. 500 відкритих водойм заг. площею понад 80,0 га. М. розташована в зоні мішаних лісів, значна частина міськ. тер. під зеленими насадженнями. В місті — бл. 100 парків, більше 700 скверів, понад 100 бульварів.

Історія. Археол. розкопки свідчать про існування людини на тер. сучас. М. ще за *неоліту*. В 11—13 ст. тут були поселення *в'ятичів*. У кін. 11 ст. на *Боровицькому пагорбі* в гирлі р. *Неглини* вже існувало невелике місто, захищене валом з частотомом і роєм. Перша згадка в літописі про М. як володіння кн. *Юрія Долгорукого* датується 1147. У 12—13 ст. М. — у складі *Владимири-Суздальського князівства*. Взимку 1237—38 її захопили і спалили монголо-татари. З 2-ї пол. 13 ст. — центр удільного Моск. князівства, з 14 ст. — *Московського великого князівства*. З часу князування *Івана I* навколо М. почався процес об'єднання Русі, зосередження її сил для боротьби за визволення від *монголо-татарського* іг. В М. формувалися рус. війська, які на чолі з кн. *Дмитрієм Донським* здобули перемогу над монголо-татарами в *Куликовській битві* 1380. За великого кн. *Івана III* з кін. 15 ст. М. стала столицею *Російської централизованної держави*. В 1485—95 споруджено нині існуючу стіну й башти *Кремля* (див. *Кремль Московський*). Зростання політ. значення М. супроводилося перетворенням її на важливий екон. і культур. центр Росії. В 1610 М. захопили польськ. інтервенти, від яких місто було визволено народним ополченням 1611—12. В 17 ст. в М. загострилася антифеод. боротьба (див. *Московське повстання 1648*, *Московське повстання 1662*, *Московське повстання 1682*, *Стрілецьке повстання 1698*). В 1712, за *Петра I*, столицю було перенесено до *Петербургу*, але М. залишалася столичним містом, важливим екон., політ. і культур. осередком. У 18 ст. відбулися виступи ремісників і робітників людей моск. мануфактур, стався «чумний бунт» 1771. Значні заворушення трудящих мас М. відбувалися під час *селенської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. З 1708 М. — губ. центр. З початком *Вітчизняної війни 1812* М. стала організатором загальнорос. опору ворогові. Після *Бородінської битви 1812* за рішенням військ. ради в *Філах* (тепер у межах М.) рос. армія 2 (14).IX залишила М. Інтервенти завдали значних руйнувань місту, почалися пожежі, що охопили всю М. 11 (23).X 1812 рос. війська ввійшли в М. В 2-й пол. 19 ст. М. стала другим після *Петербургу* пром. містом Рос. імперії, значним осередком легкої, особливо текст. пром-сті, гол. за-

ліничним вузлом країни. М. тісно пов'язана з рухом революц. народників, відіграла важливу роль у поширенні марксизму в Росії. Перші гуртки марксистського напрямку виникли в М. у 80-х рр. 19 ст. Під впливом В. І. Леніна марксистські гуртки об'єдналися 1894 в *московський «Робітничий союз»*, у кін. 1897 — в моск. «Союз боротьби за визволення робітничого класу», навесні 1898 — в Моск. к-т РСДРП. Важливу роль відіграла М. в революції 1905—07 в Росії. Моск. робітники почали *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*. В листопаді 1905 в місті виникла Рада робітничих депутатів. Грудневе повстання в М. (див. *Грудневі збройні повстання 1905*) було найвищим етапом першої рос. революції. В період нового революц. піднесення (1910—14) розгорнувся широкий політ. рух моск. робітників. Лютн. революція 1917 слідом за *Петроградом* перемогла в М., в місті встановилося *дволаддя*. В березні було обрано Раду робітничих депутатів і Раду солдатських депутатів. У жовтні 1917 слідом за збройним повстанням у *Петрограді* на боротьбу проти буржуазії піднялися моск. робітники. В результаті 7-денних боїв на 3 (16).XI Рад. влада перемогла в М. Почалася нова епоха в розвитку М. 11.III 1918 в М. з *Петрограда* переїхав Рад. уряд на чолі з В. І. Леніним. М. стала столицею РРФСР. Трудящі міста ліквідували *лівоєсервіський заколот 1918*. Починаючи з VIII з'їзду РКП(б) (березень 1919), в Москві проходили всі з'їзди Комуністичної партії Рад. Союзу. 10.V 1919 тут відбувся перший масовий *комуністичний суботник* (див. *«Великий почин»*). Під час громадян. війни і воєн. інтервенції 1918—20 М. була центром, звідки партія, уряд, В. І. Ленін здійснювали керівництво боротьбою проти білогвардійців та іноз. інтервентів. У М., в зв'язку з *аустро-німецькою окупацією України 1918*, відбулися I (липень 1918) і II (жовтень 1918) з'їзди КП(б)У. 30.XII 1922 в М. на I-му з'їзді Рад СРСР було проголошено створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. М. стала столицею СРСР. У М. на з'їздах і конференціях Комуністичної партії, Всесоюзних з'їздах Рад, сесіях Верховної Ради СРСР було прийнято важливі рішення, що визначили весь хід розвитку Рад. Союзу на шляху соціалізму. В М. було проголошено *Комуністичний Інтернаціонал*, проходили його конгреси. З М. тісно пов'язана діяльність В. І. Леніна. Він приїждив у М. 1893—95, 1897, 1900 і 1906. В М. і під М. пройшли останні роки життя В. І. Леніна. За роки соціалістичного будівництва в М. створено багатогалузеву пром-сть. М. перетворилася на місто машинобудування і металообробки. В 1940 пром-сть міста дала продукції в 21 раз більше, ніж 1913, і майже в 2 рази більше, ніж пром-сть всієї дореволюц. Росії. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 ЦК Комуністичної партії, Рад. уряд, ДКО і Ставка

Верховного Головнокомандування керували з М. бойовими діями на фронтах і роботою в тилу. В М. було сформовано 16 дивізій народного ополчення. В результаті *Московської битви 1941—42* нім.-фашист. війська зазнали великої поразки. 1.V 1944 встановлено медаль «За оборону Москви». 24.VI 1945 в М. відбувся *Парад Перемоги*. В 1947 встановлено медаль «В пам'ять 800-річчя Москви». Москвичі стали передовим загonom рад. народу у відбудові й дальшому розвитку нар. г-ва в післявоєнні роки. На XXIV з'їзді КПРС (1971) було поставлено завдання перетворити М. на зразкове комуністичне місто. М. — політ. центр Рад. Союзу. Тут містяться ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР і Ради Міністрів СРСР, РРФСР, М. — також значний міжнар. політ. і громад. центр. Тут відбуваються міжнар. Набрани представників комуністичних і робітн. партій, зустрічі керівників цих партій, міжнар. форуми (1957 в М. проходив 6-й *Всесвітній фестиваль молоді та студентів*, 1973 — *Всесвітній конгрес миралюбних сил*), наук. конгреси і з'їзди, міжнар. художні конкурси. В 1980 в М. відбулися XXII *Олімпійські ігри*. М. нагороджено орденами Леніна (1947), Жовтневої Революції (1967). В 1965 їй присвоєно звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка».

М. І. Кузнецов.
Народне господарство. М. — центр найбільшого в країні Центрального екон. району. Для пром. комплексу М. характерні значні масштаби (бл. 5% пром. продукції СРСР), різноманітність (поєднання численних галузей важкої та легкої пром-сті, випуск різного устаткування і широкого асортименту товарів нар. споживання), тісна взаємодія виробн. з наукою та проектно-конструкторською діяльністю. Широкого розвитку набули виробничі й наук.-виробничі об'єднання. Валова продукція пром-сті 1978 зросла проти 1913 в 223 рази, проти 1940 — в 11 раз. Провідні місця в пром-сті М. посідають машинобудування і металообробка (бл. 30% пром.-виробничих фондів М. та бл. 60% заг. кількості пром.-виробничого персоналу), в т. ч. автомобілебудування, верстатобудування, електротехніка, радіоелектроніка, приладобудування, виробн. засобів

Пам'ятник В. І. Леніну перед Електромеханічним заводом імені Володимира Ілліча. Скульптор С. Д. Меркуров. Бронза, граніт. 1947.

Населення

Рік	Кількість жителів, тис.
14 ст.	30—40
1784	217
1811	275
1871	602
1897	1039
1912	1618
1917	2017
1926	2026
1939	4547
1959	6053
1961	6323
1970	7077
1980	8099

Вид на Великий Московський міст і готель «Росія».

МОСКВА

автоматизації та обчислювальної техніки. Більшість підприємств цих галузей є головними: *Московський автомобільний завод* імені І. О. Лихачова, *Московський верстатобудівний завод «Красний пролетарий»* імені О. І. Єфремова; з-ди: *Перший Держ. підшипниковий, автомобільний* ім. Ленінського комсомолу, *електромех.* ім. Володимира Ілліча, *електромашинобудівний «Динамо»* ім. С. М. Кірова, *приладобудівний «Манометр»*, *«Фрезер»* ім. М. І. Калініна та ін. *Металург.* підприємства (з-д «Серп і молот», комбінат твердих сплавів, трубний з-д) постачають свою продукцію маш.-буд. виробництву. Розвивається хімічна (виготовлення гумотехнічних виробів, барвників, плівки, виробів з пластмас, лаків, парфюмерії; заводи: *Дорогомилівський, Дербеньовський, «Каучук»*)

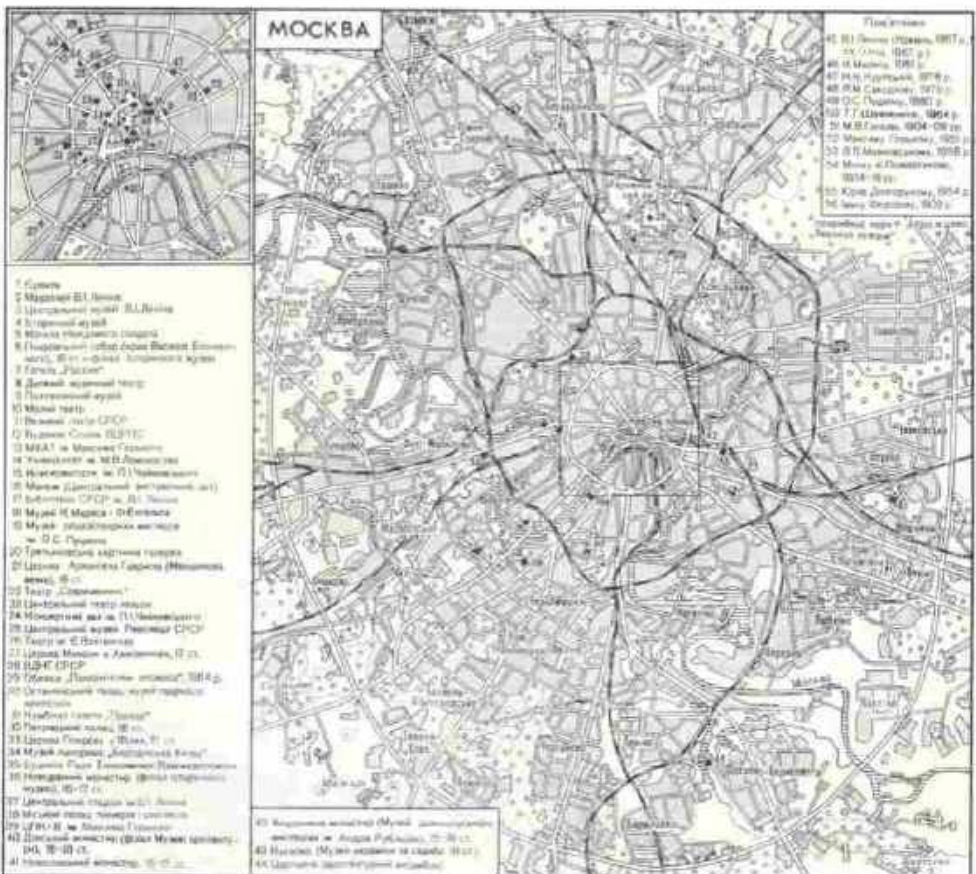
пром-сть. Створено нафтопереробну (з-д у Капотні) та нафтохім. галузі. Поряд з важкою індустрією розвивається легка пром-сть: виробн. бавовняних, вовняних (бавовняний комбінат «Трёхгорная мануфактура» ім. Ф. Е. Дзержинського, *Перша ситцевобавовня ф-ка, Краснохолмський камвольний комбінат*) і шовкових тканин (шовковий комбінат «Красная роза» ім. Розі Люксембург, ім. Я. М. Свердлов, ім. П. П. Щербакова). Найбільшого розвитку серед галузей легкої пром-сті набула швейна (об'єднання «Большевичка» та ін.). Створено також взут. пром-сть (ф-ки: «Буревестник», «Парижская коммуна», ім. В. П. Капіранова). Харч. пром-сть орієнтована гол. чин. на задоволення потреб міста, є підприємства і всесоюзного значення, серед них — кондитерські ф-ки ім. П. А.

Бабаєва, «Красный Октябрь», «Большевик». Значна пром-сть буд. матеріалів, особливо виробн. залізобетонних конструкцій. Електроенергія до М. надходить з Єдиної електроенерг. системи Європ. частини СРСР. М. — значний залізничний вузол країни: 11 з-ць зв'язують столицю з усіма районами Рад. Союзу та з багатьма зарубіжними країнами. Докорінно реконструйовано водні шляхи, створено підосковища, греблі, канал ім. Москви. З побудовою Волго-Балтійського водного шляху та Волго-Донського судноплавного каналу імені В. І. Леніна М. стала річковим портом 5 морів. Всього в М. 3 річкові порти — Західний, Північний і Південний. У М. сходяться найважливіші автомагістралі (навколо міста — кільцева автомоб. дорога) і трубопроводи країни. 4 аеропорти — Внуково, Шереметьєво, Домодедово, Биково. У внутрішніх міських перевезеннях велику роль підіграє *Московський метрополітен* імені В. І. Леніна.

Г. М. Лаппо.

Охорона здоров'я. Перші 2 лікарні було створено в М. у серед. 17 ст. В 1707 відкрито перший у країні військ. госпіталь (тепер Головний військ. госпіталь ім. М. М. Бурденка), при якому було організовано госпітальну школу. В 1755 організов. мед. ф-т Моск. ун-ту. В 18 ст. створено кілька лікарень, дит. будинків. У 19 ст. сформувалася моск. лікарняна школа (М. Я. Мудров, С. П. Боткін, У. Е. Дядьковський, Г. І. Сокольський, Г. А. Захар'їн, О. О. Остроумов). Однак кваліфікована мед. допомога була недоступна для трудівників. На 1913 у М. налічувалося 60 лікарняних закладів на 11,1 тис. ліжок, 29 амбулаторій і 14 пологових будинків на 700 ліжок. Усього в М. працювало 2,3 тис. лікарів (1 лікар на 714 ж.) і 0,9 тис. осіб серед. мед. персоналу. В травні 1918 керування охороною здоров'я було централізоване. В 1940 налічувалося 190 мед. закладів з 36,6 тис. ліжок (3,4 ліжка на 1 тис. ж.). Кількість лікарів досягла 18,2 тис. (1 лікар на 240 ж.), кількість осіб серед. мед. персоналу — 29,4 тис. На 1979 кількість лікарняних закладів досягла 256 з більш як 118 тис. ліжок (бл. 15 ліжок на 1 тис. ж.). Мед. допомогу подавали 90,3 тис. лікарів (1 лікар на 89 ж.) і 171,1 тис. осіб серед. мед. персоналу. Кількість пологових будинків на 1978 досягла 23 (на 5,7 тис. ліжок), амбулаторно-поліклініч. закладів — понад 900, дит. дошкільних закладів — 2647 (на 381,2 тис. місць), у т. ч. дит. ясел, які входять у мережу охорони здоров'я. В М. 1944 створено *Академію медичних наук СРСР*. У 1978 в мережі АМН і в підпорядкованні союзному й респ. МОЗ було 74 НДІ і самостійні н-д. лабораторії, Центр. ін-т удосконалення лікарів, 3 мед. ін-ти й 30 мед. уч-щ. Своруджений і став до експлуатації комплекс Онкологічного центру АМН СРСР. Кардіологічний центр АМН СРСР. В М. — єдиний у світі науково-дослідний інститут гігієни дітей і

Вид на Калінінський міст і Смоленську набережну.

підлітків, найбільший у Європі центр гіпербаричної оксигенації (насичення організму киснем під тиском) Ін-ту клінічної та експериментальної хірургії. В М. виходять 53 мед. союзи й республіканські журнали. М.—центр міжнародних мед. зв'язків з Всесвітньою організацією охорони здоров'я. В мережі місц. охорони здоров'я (1978) — 67 санаторіїв. Крім того, в М. і Підмосков'ї функціонують санаторії та будинки відпочинку Моск. тер. ради. Серед курортних місцевостей Підмосков'я найбільш відомі Дорохово, Звенигород, Михайловське, Тишково. Місц. джерела мінеральних вод (Дороховська, Московська та ін.).

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Перші школи виникли в 16 ст. при монастирях. У 1687 відкрито *Слов'яно-греко-латинську академію*. На поч. 18 ст. виникли спец. навч. заклади: 1701 — Школа матем. і навігаційних наук, 1712 — інженерна. В 1755 в М. засн. перший у Росії ун-т (див. *Московський державний університет* імені М. В. Ломоносова). В 1-й пол. 19 ст. відкрито 12 парфільних (1-річних) і 3 повітові (2-річні) уч-ща, при деяких фабриках — 2-річні поч. уч-ща. В 1804 засн. Практичну комерційну академію та Комерційне уч-ще, 1848 — Лазаревський ін-т сх. мов, 1822 — Землеробська школа, 1824 — Кадетський корпус, 1830 — Тех. уч-ще. Правом на освіту в серед. навч. закладах (гімназіях, реальних і комерційних уч-щах) користувалися діти забезпечених верств населення. В 1865 створено Петровську землеробську і лісову академію, 1872 — Вищі жіночі курси, 1907 — Комерційний ін-т та ін. В 1914/15 навч. р. в місті було 752 загальноосв. школи усіх видів (140,2 тис. учнів), 150 серед. спец. навч. закладів (42,9 тис. учнів), 20 вузів (33,9 тис. студентів). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції систему нар. освіти почали перебудовувати на соціалістич. принципах. Було відкрито широкий доступ у вищі навч. заклади дітям робітників і селян, для їхньої підготовки організовано робітн. ф-ти. В денних загальноосв. школах збільшувалася кількість учнів. У 1939/40 навч. р. працювало 689 загальноосв. шкіл (618,8 тис. учнів), 1940/41 навч. р. — 116 технікумів і уч-щ (40,2 тис. учнів), у вузах навчалася 95 тис. студентів. У 1978/79 навч. р. в М. налічувалося 1033 загальноосв. школи (736,4 тис. учнів), 69 дит. муз. шкіл, 68 вечірніх муз. шкіл для дітей і дорослих, 140 серед. спец. навч. закладів (215,9 тис. учнів), 113 серед. профес.-тех. уч-щ (66,1 тис. учнів), 75 вищих навч. закладів (понад 632 тис. студентів). Найбільші вузи: Моск. ун-т імені М. В. Ломоносова, *Московське вище технічне училище* імені М. Е. Баумана, ін-ти — енергетичний, гірничий, авіац., архіт., всесоюзні заочні машинобудівний, текстильний та легкого пром-сті, інженерно-буд., юрид., пед. імені В. І. Леніна, три мед. ін-ти. Всесоюзний ін-т кінематографії (ВДК), Ін-т сталі й

сплавів, Консерваторія імені П. І. Чайковського, С.-г. академія імені К. А. Тімірязєва, Літ. ін-т імені О. М. Горького тощо. З 1934 в М. перебуває *Академія наук СРСР* та 79 її н.-д. установ, зокрема ін-ти прикладної математики, фіз. проблем імені С. І. Вавилова, математичний імені В. А. Стеклова, радіотехніки й електроніки, хім. фізики, біохімії імені О. М. Баха, фізики Землі імені О. Ю. Шмідта.

Петровський палац. Архітектор М. Ф. Казаков. 1776–96.

історії СРСР, заг. історії, рос. мови, світової л-ри імені М. Горького тощо. Працюють *Інститут марксизму-ленізму при ЦК КПРС*, галузеві академії — *Академія суспільних наук при ЦК КПРС*, *Академія сільськогосподарських наук Всесоюзна* імені В. І. Леніна, *Академія мед. наук СРСР*, *Академія педагогічних наук СРСР*, *Академія мистецтв СРСР* з наук. установами, що входять до академії. Численні галузеві н.-д. ін-ти: Всесоюзний електротех. імені В. І. Леніна, атомної енергії імені І. В. Курчатова, експериментальної і теор. фізики, Центральний аерогідродинамічний імені М. Є. Жуковського; багато наук.-виробничих об'єднань — всього 700 н.-д. установ (1978), у т. ч. бл. 400 н.-д. ін-тів, їхніх філіалів та відділень, у яких працюють 220 тис. наук. робітників (понад 600 академіків і чл.-кор., більш як 10 тис. докторів наук, бл. 70 тис. кандидатів наук). У М. — понад 4 тис. б-к (фонд — 339 млн. одиниць зберігання), понад 2 тис. тех. б-к; найбільші б-ки: *Бібліотека СРСР імені В. І. Леніна* (фонд — понад 29 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека медична центральна наукова*, *Бібліотека наукова педагогічна* імені К. Д. Ушинського, *Бібліотека науково-технічна публічна СРСР*, *Бібліотека політехнічна центральна*, *Бібліотека всесоюзна іноземної літератури* тощо; 30 профес. театрів, 306 клубних закладів; 493 кіноустановки, в т. ч. 120 кінотеатрів (кінотеатри «Росія», «Октябрь», «Мир» та ін.); 66 музеїв (з філіалами), найвідоміші з них — *Музей Революції СРСР*, *Центральний музей В. І. Леніна*, *Музей К. Маркса* і Ф. Енгельса, *Історичний музей*, *Політех. музей*, *Третьяковська галерея*, *Музей образотворчих мистецтв* імені О. С. Пушкіна, *Оружейна палата*, *Музей мистецтва народів Сходу*, *Музей-панорама «Бородинська битва»*, музеї письменників О. Пушкіна, М. Островського, Л. Толстого, М. Горького. В. Маяковського

тощо. Функціонують 39 палаців і будинків піонерів і школярів, 6 станцій юних техніків, 2 екскурсійно-туристські станції, міський клуб юних автомобілістів, клуб юних моряків, річковиків і полярників, 14 дит. парків.

Г. О. Бухвалов. **Преса, радіомовлення, телебачення.** В М. зосереджено 71 вид-во, 120 поліграфічних підприємств, зокрема центр. книжков. вид-ва, респ. вид-ва РРФСР, редакції всесоюзних газет і респ. газет РРФСР, більшості журналів з усіх галузей науки, техніки, культури, інформ. агентства — *Телеграфне агентство Радянського Союзу* і *Агентство преси Новини*. Вид-ва: Політвидав, «Наука», «Детская литература», «Художественная литература», «Прогресс», «Просвещение», «Советский писатель», «Современник», «Советская энциклопедия», міські — «Московский рабочий», «Московская правда». Поряд з центр. газетами («Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Труд», «Сельская жизнь», «Советская культура» та ін.) виходять міські — «Московская правда» і «Вечерняя Москва», міська і обласна — «Московский комсомолец» та ін., усього 37 назв. Центр. журнали: «Коммунист», «Октябрь», «Дружба народов», «Новый мир», «Вопросы литературы», «Наука и жизнь», «Техника — молодежи» та ін. Моск. письменницька орг-ція разом із Спілкою письменників РРФСР випускає журн. «Москва», Виконком Мосради видає журн. «Строительство и архитектура Москвы» та ін. З 1924 в М. ведуться регулярні радіопередачі. Центр. внутрішнє радіо працює за чотирма програмами. Телебачення з 1939. З 1967 ведуться кольорові передачі. Центр. телебачення працює за чотирма програмами. Телецентри — на Шаболовці та в Останкіно.

Г. О. Бухвалов. **Література.** М. належить велика роль у створенні й розвитку рос. л-ри, яка бере свій початок у 14–15 ст. з літописних зводів («Троїцький літопис», бл. 1423, та ін.). У 16 ст. з'явилася публіцистична л-ра (алегоричні повісті І. Пересвєтова, послання Івана Грозного). В 17 ст. у д-рі М. великого поширення набула сатира на пануючу верхівку («Повість про Ерша Ершовича», «Сказання про Курку і про Лисичку»), духівництво («Повість про бражника» та ін.), суддів («Шемаян суд»). У кін. 17 — на поч. 18 ст. в д-рі посилюється інтерес до світського життя (твори С. Полоського). З М. пов'язана діяльність рос. письменників 18 ст. В. Тредіаковського, А. Кантеміра, М. Ломоносова, О. Сумарокова, М. Хераскова, Г. Державіна, М. Новикова, Д. Фонвізіна, І. Дмитрієва, І. Крилова, О. Радіщєва. З М. пов'язана на поч. 19 ст. літ. та видавнич. діяльність М. Карамзіна і В. Жуковського. В 1811 засновано при Моск. ун-ті Т-во любителів рос. словесності. В М. деякий час жили й працювали поети Д. Давидов, К. Батюшков, П. Вяземський, О. Пушкін, Є. Баратинський, В. Тютчев, М. Лермонтов, М. Не-

Нар-дніл. Скульптори І. Ф. та М. І. Маторіні, 1733–35.

Архангельський собор у Кремлі. Архітектор Аленіс Фразін Новий, 1505–08.

МОСКВА

Пам'ятник Т. Г. Шевченку. Скульптори М. Я. Гришук, Ю. Л. Синькевич, А. С. Фуженко. Бронза, граніт. 1964.

красов, В. Брюсов та ін.; прозаїки С. Аксаков, В. Даль, М. Гоголь, І. Гончаров, О. Герцен, І. Тургенев, Ф. Достоевський, М. Салтиков-Штедін, Л. Толстой, В. Короленко, А. Чехов, О. Купрін, І. Бунін та ін.; драматурги О. Гриббодов, О. Сухоход-Кобилін, О. Островський; критики М. Надєждин, В. Бєлінський.

На початку 20 ст. в М. з'явилися твори, що відображали революційну боротьбу пролетаріату і поклали початок пролетарській літературі. Подіям революції 1905—07 в М. присвятили свої твори М. Горький, О. Серафимович, В. Вересаєв. У роки між двома революціями велику роль у розвитку літературно-громадської думки відіграла марксистська літературна критика, більшовицька преса, зокрема діяльність в М. публіциста-більшовика В. Воронського.

Після Великої Жовт. соціалістич. революції М. стає центром літ.-худож. життя всієї країни. Тут відбуваються з'їзди письменників, містяться керівні органи Спілок письменників СРСР і РРФСР, працює Московська письменницька організація.

За Рад. влади в М. жили й працювали В. Маяковський, С. Есенін, О. Толстой, О. Фадєєв, М. Островський, І. Еренбург, О. Твардовський, В. Шішков, Л. Соболев, К. Федін, К. Симонов, М. Тихонов та ін.

Між М. і Україною літ. зв'язки встановилися в 16—17 ст. (діяльність в М. укр. вчених А. Корещокого-Сатановського і Епіфанія Славинського та ін.). Вони зміцніли після 1654. Багато українських діячів прибуло до М. у 2-й пол. 17 ст. (Л. Баранович, І. Гізель та ін.). Не раз бував у М. Т. Шевченко (1843, 1844, 1845, 1858 і 1859). На поч. 19 ст. в університеті та ін. навч. закладах М. працювали українські вчені М. Максимович, О. Бодянский, з 1896 — Д. Яворницький, з 1898 — А. Кримський та ін. В М. друкувалися укр. фольклорні й оригінальні твори: «Малоросійські пісні» (1827), зібрані М. Максимовичем, «Малоросійські повісті...» (1834, 1837) Г. Квітки-Основ'яненка, «Наскільки українські казки» (1835), «Про народну поезію слов'янських племен» (1837) О. Бодянского, «Українська грамати́ка» (1861) І. Деркачова тощо. Революція 1905—07 сприяла появі в М. укр. періодичних видань (літ.-громад. журнали «Зоря», 1906; «Українская жизнь», 1912—

17, тощо). У зв'язку з 50-річчям з дня смерті Т. Шевченка (1911) у М. вийшов українською і російською мовами «Збірник, присвячений пам'яті Тараса Григоровича Шевченка» (1912).

За рад. часу ще тісніше налагодилися літ. зв'язки між М. і Україною. В М. надруковано новою оригіналу і в перекладах багато творів укр. письменників. Тут містилися вид-ва «Село і місто», а в роки Великої Вітчизн. війни — «Україна» та ін. вид-ва і редакції укр. періодичних видань, а також творчі орг-ції. В М. постійно працює книжковий магазин «Українська книга». Урочисто відзначаються в М. ювілеї широковідомих укр. письменників. Успіхи укр. рад. л-ри вже 1929 демонструвалися в М. під час Тижня укр. л-ри, а починаючи з 1936 — під час Декад і днів українського мистецтва і літератури.

Укр. письменники часто приїждять до М., виступають там на творчих вечорах, беруть активну участь у наук. сесіях і засіданнях з питань л-ри. Образ М. втілено в багатьох творах українських радянських письменників, зокрема в поезіях М. Рильського, В. Сосюра, П. Тичини, М. Бажана та ін.

М. М. Зозуля.

Архітектура. В 12 ст. біля злиття Москви-ріки та р. Неглинної виникла фортеця (з 1331—Кремль; див. *Кремль Московський*). Поряд з Кремлем — центр. площа міста — *Красна площа* (з 15 ст.), на якій — *Василий Блаженного храм*. На основі шляхів, що розходилися від Кремля, і трьох поясів міськ. укріплень (Китай-города, Білого міста та Земляного міста, 16 ст.), склалася радіально-кільцева планувальна система М. В 14—16 ст. у М. було споруджено укріплені монастирі (Андроніків монастир, Симонів, засн. 1379; Новоспаский, засн. 1462; Донський монастир, Новодівичий монастир, 16—17 ст.). У 16 ст. будували стовпоподібні шатрові церкви (Вознесенія в Коломенському, 1532), монументальні п'ятиверхі храми (церква Усікновенія глави Іоанна Предтечі в Дьяковському, 1547). У 17 ст. велось велике кам. буд-во культових і цивільних споруд із складним силуетом і пишним білокам'яним різьбленням, візерунчастим цегляним муруванням, кольоровими кахлями, у «візерунковому» та наріжківському стилях (церкви Николи в Хамовниках, 1679—82; Воскресіння в Кадашах, 1687—1713; Покрови у Філах, 1693—94; житл. будинки (палати

Волкових у Великому Харитонівському пров., кін. 17 ст.; Троєкурових у Георгіївському пров., 1696]. У 1734—39 для врегулювання дальшого буд-ва арх. І. Мічуриним та А. Мордвиновим було складено перший план М. У 1-й пол. 18 ст. в спорудах М. традиційні давні форми поєднуються з ордерними деталями стилю *барокко* (церква Архангела Гавриїла, Меншикова башта, 1704—07, арх. І. Зарудний). У 2-й пол. 18 ст. споруджувалися великі громад. будівлі, дворянські міські садиби в стилі класицизму (Пашков будинок, тепер один з корпусів Бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, 1784—86, арх. В. Баженов; Голицинська лікарня, тепер корпус І-ї міськ. лікарні, 1797—1801; будинок Демидова, тепер Ін-т інженерів геодезії, аерофотознімання і картографії, 1779—91, обидва — арх. М. Казаков). Будинок для прочан, тепер Ін-т швидкої допомоги ім. М. В. Скліфосовського, 1792—1807, арх. Є. Назаров, Дж. Кваренгі та ін.). Після пожежі 1812 М. забудували на основі перспективного плану і проєктів «Комісії для будівництва в Москві» (1813—43, один із керівників — арх. О. Бове). Формуються ансамблі Красної і Театральної (тепер Свердловської) площ, бульварів Садового й Бульварного кільця, зводяться монументальні громад. споруди (Великий театр, арх. О. Бове; Московський університет, стара будівля, 1786—93, арх. М. Казаков, перебудовано 1817—19, арх. Д. Жиларді; Триумфальний в'їзд, 1827—34, арх. О. Бове; Удовиний будинок, тепер Ін-т удосконалення лікарів, 1809—11, арх. І. Жиларді; перебудований 1818, арх. Д. Жиларді; Провіантські склади, 1829—31, арх. В. Стасов, Ф. Шестаков) та житл. будинки з «візерунковим» проєктом. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. з'явилися нові типи будівель (приваткові будинки, торговельні фірми, банки, вокзали тощо), в архітектурі яких переважає еклектика й *модерн* (Казанський вокзал, 1914—26, 1941, арх. А. Шусєв; гол. фасад Третьяковської картинної галереї, 1902, за рис. В. Васнецова; Худож. театр і Ярославський вокзал, обидва — 1902, арх. Ф. Шехтель). Докорінна перебудова М. на основі нових принципів містобудування почалася після Великої Жовт. соціалістич. революції. В 1918—25 було розроблено план «Нова Москва» (колектив архітекторів під керівництвом Шусєва). В 20-х рр. збудовано комплекси житл. будинків для трудящих і громад. будівлі, для яких характерні прості об'єми, раціональність планувальних і конструктивних рішень (радіобашта, 1921, інж. В. Шухов; будинок газ. «Известия», 1925—27, арх. Г. Бархін; Центр. статистичне управління СРСР, 1929—36, арх. Ле Корбюзьє, за участю арх. М. Коллі; Планетарій, 1928, арх. М. Барш, М. Синявський; Палац культури автозаводу ім. І. А. Лихачова, 1930—34, арх. брати Весніні). В 1924—30 на Красній площі споруджено *Мавзолей В. І. Леніна* (архітектор Шусєв).

Будинок Ігумнова. Архітектор М. І. Поздєєв. 1889—93. Тронний зал Теремного палацу в Кремлі. 1635—36.

За генеральним планом реконструкції міста 1935 (арх. В. Семенов, С. Чернишов та ін.) зберігалася істор. радіально-кільцева структура міста, передбачалася реконструкція і створення нових районів і магістралей. Серед громад. споруд того часу — готель «Москва» (1-а черга — 1935, арх. Щусов та ін., 2-а — 1977, арх. А. Борецький та ін.), будинок Держплану СРСР (1932—36, арх. О. Лангман), нові корпуси Б-ки СРСР ім. В. І. Леніна (1928—58, арх. В. Шуко і В. Гельфрейх), Академія ім. М. В. Фрунзе (1937, арх. Л. Руднев і В. Муш), У 1935—39 стали до дії перші черги метрополітену, 1932—37 збудовано канал імені Москви (арх. А. Рухлядов, В. Криський, інж. В. Перлін та ін.). У 40—50-х рр. тривало буд-во метрополітену, реконструювали бульвари і сквери, створювали нові житл. райони (в Ізмайлові, на Жовтневому полі), споруджували висотні будинки (ун-т на Ленінських горах, 1949—53; М-во закорд. справ, 1948—52; арх. Гельфрейх, М. Мінкус; готель «Україна», 1957, арх. А. Мордвінов та ін.). З 1955 створюються великі житл. райони (Нові Черемушки, Хімки-Ховрино, Тропарьово), нові проєкти (Комсомольський, 1958—65, арх. Мордвінов та ін.; Калініна, 1964—69, арх. М. Посохін, А. Мидоляні та ін.), зводяться громад. споруди — *Кремлівський Палац з'їздів*, Палац піонерів та школярів ім. 40-річчя піонерської організації, телецентр в Останкіно (башта — 1967, інж. М. Нікітін, Б. Злобін, арх. Д. Бурдін та ін., будинок — 1968, арх. Л. Баталов та ін.), будинок РЕВ (1969, арх. Посохін, Мидоляні, Свірський), готель «Росія» (1970, арх. Д. Чечудін та ін.), нове приміщення МХАТу, 1972, арх. В. Кубасов та ін., будинок Держ. картинної галереї СРСР (1-а черга, 1978, арх. Ю. Швердтс та ін.), новий учбовий корпус Муз.-пед. ін-ту ім. Гнесіних (1978), Міжнар. виставочний комплекс (1980) та ін. В 1976—80 проведено великі роботи по спорудженню об'єктів XXII Олімпійських ігор і Олімпійського селища (керівники авторського колективу арх. Е. Стасюк та В. Костенко). У 1971 було затверджено ген. план розвитку М., розрахований на 25—30 років (арх. М. Посохін, Н. Удас та ін.), за яким передбачено дальшу реконструкцію центру міста, створення нових житлових і промислових районів, архітектурних ансамблів. В М. споруджено численні пам'ятники, в т. ч. Мініну і Пожарському (1804—18, скульптор І. Мартос), О. С. Пушкіну (1880, скульптор О. Опекушин), М. В. Гоголю (скульптори — М. Андреев, 1904—09, М. Томський — 1952), Ф. М. Достоєвському (1911—13, скульптор С. Меркуров), К. А. Тимірязеву (1923, скульптор Меркуров), Максим Горькому (1951, скульптори І. Шадр, В. Мухіна та ін.), Юрію Долгорукому (1954, скульптор С. Орлов та ін.), В. В. Маяковському (1958, скульптор О. Кибальников), К. Марксу (1961, скульптор Л. Кербель), Т. Г. Шевченкові

(1964, скульптори Ю. Синькевич, М. Грицюк, А. Фуженко), обеліск «Підкорювачам космосу» (1964, арх. М. Барц, О. Колчин, скульптор А. Файдиш-Крандівський), М. Ю. Лермонтову (1965, скульптор І. Бродський), В. І. Леніну в Кремлі (1967, скульптор В. Пичук), В. І. Леніну на пл. Ілліча (1967, скульптор Г. Йокубоніс), меморіал «Могила Невідомого солдата» (1967, арх. Д. Бурдін і В. Климов, скульптор Томський), Г. Дмитрову (1972, скульптор Вл. Цигаль), Л. М. Толстому (1972, скульптор О. Портянко), О. О. Фалєєву (1973, скульптор В. Федоров), Н. К. Крупській (1976, скульптори К. Белашова та О. Белашов), Ф. Енгельсу (1976, скульптор І. Козловський), Я. М. Свердлову (1978, скульптор Р. Амбарцумян), М. І. Калініну (1978, скульптор Б. Дюжев) та ін. В М. працює найстаріший в СРСР навч. та наук. заклад у галузі архітектури — Моск. архітектурний інститут (з 1866). В 1932 організовано Спільку архітекторів СРСР.

М. В. Баранов.

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мист., знайдені на тер. М., належать до часів неоліту (глиняний орнаментований посуд). З часів бронзового віку до нас дійшли вироби з кераміки, міді й бронзи (посуд, намісто, сережки тощо). Образотворче мист. М. почало розвиватися з кін. 14 — поч. 15 ст. Високого рівня досяг монументальний живопис (А. Рубльов, Д. Чорний). У той час розвинулася книжкова мініатюра й ужиткове мист., особливо ювелір-на справа, худож. шитво, різьблення на дереві та камені тощо. В кін. 15 ст. в М. працював художник *Діонісій* з синами Володимиром і Феодосієм. В іконах і фресках 16 ст. поряд з релігійними мали місце й світські сюжети (розписи Золотої і Грановитої палат Кремля). Тоді ж, разом з книгодрукуванням, з'явилася гравюра на дереві. В 17 ст. худож. центром М. стала *Оружейна палата*, з якою пов'язана творчість живописців С. Ушакова, І. Безміна, І. Салтикова, гравера А. Трухменського. Наприкінці 17 ст. в Оружейній палаті працювали укр. гравери Л. Тарасевич та І. Щирський, запрошені з Києва. У 18 — на поч. 19 ст. у М. творили живописці І. Нікітін, Ф. Рокотов, В. Тропін, скульптори Ф. Шубін, І. Мартос, гравери М. Махасев, О. Зубов та ін. В 30—40-х рр. 19 ст. в М. було створено Уч.-ще живопису, скульптури та архітектури, яке відіграло велику роль у розвитку рос. демократичного мист. Художники, які вчилися і викладали в уч.-щ, стали засновниками (В. Перов) й активними учасниками Т-ва *передвижників* (В. Маковський, І. Прянишников, А. Саврасов та ін.). Уч.-ще виховало багатьох укр. художників, деякі з них згодом тут викладали (А. Мокрицький, К. Трутовський, С. Світославський). В останній чверті 19 — на поч. 20 ст. в М. працювали видатні живописці В. Суриков, В. А. Васнецов, І. Левітан, В. Поленов, В. Серов, С.

та К. Коровіні, М. Врубель та ін. В 1903 в М. було створено Спільку рос. художників, яка об'єднала майстрів реалістичного напрямку, членами її були й укр. художники (О. Мурашко та ін.). В 1911 в М. організовано першу Шевченківську виставку, присвячену 50-річчю з дня смерті великого поета і художника. Після Жовтн. соціалістич. революції М. відіграла провідну роль у розвитку рад. образотворчого мист. За ленінським планом *монументальної пропаганди* споруджено пам'ятники видатним діячам революції й культури (роботи скульпторів М. Андреева, С. Коненкова та ін.); серед них — пам'ятник Т. Г. Шевченкові (скульптор С. Волнухін). У 1922 в Москві створено АХРР, на виставках якої експонували свої роботи укр. художники С. Прохоров, М. Самокиш та ін. Починаючи з 1929 в М. влаштовуються виставки укр. образотворчого мист. [укр. гравюри і малюнка, 1929; укр. нар. мист., 1936; Українська ювілейна виставка, 1937; «Радянська Україна», 1960; до 125-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка, 1964; до 300-річчя (1954) і 325-річчя (1979) возз'єднання України з Росією; творів художників Закарпаття, Львова, 1980; окремих майстрів: Т. Яблонської, 1959, С. Шишка, 1976, О. Шовкуненка, 1980, та ін.]. В М. містяться *Державна Третяковська галерея*, де поряд з творами рос. художників і провідних майстрів рад. образотворчого мист. експонуються твори укр. художників К. Костанді, С. Світославського, В. Касіяна, О. Шовкуненка, С. Григор'єва, Т. Яблонської та ін.; *Музей образотворчих мистецтв* ім. О. С. Пушкіна, *Державні музеї Московського Кремля*, *Музей мистецтва народів Сходу* та ін. В Москві — *Академія мистецтв СРСР*, Худож. ін-т ім. В. І. Сурикова, Вище худож.-пром. уч.-ще (кол. Строгановське). З радянських художників, які працювали в Москві, — живописці А. Архипов, С. Герасимов, І. Грабар, О. Дейнека, М. Касаткін, П. Кончаловський, П. Корін, М. Нестеров, Ю. Пименов, В. Попков, К. Юн, скульптори М. Андреев, К. Белашова, Б. Вучетич, С. Коненков, С. Лебедева, М. Манізер, В. Мухіна, І. Шадр, графіки О. Кравченко, Б. Пророков, В. Фаворський та ін. В М. містяться видавництва «Искусство», «Советский художник», редакції журналів «Искусство», «Творчество», «Декоративно-искусство СССР» та ін. В 1957 засновано Спільку художників СРСР.

А. А. Гайдук.
Музика. Здавна серед населення М. побутували нар. пісні (істор., ліричні, сатиричні та ін.) і танці, гра на муз. інструментах. У 15 ст. з'явилися збірки церк. співів — «обіход»; було створено хор государевих півчих дяків (1703 переведений до Петербурга). В 17 ст. до складу царського хору входило чимало укр. співаків — майстрів багатоголосого співу. Укр. хорівий спів поширився тут під назвою партесного. Його теор. основи було викладено укр. композитором і педагогом М. Ділевським,

Пам'ятник Л. М. Толстому в сквері на Діомовому полі. Скульптор О. М. Портянко. Граніт. 1972.

Пам'ятник Я. М. Свердлову. Скульптор Р. Е. Амбарцумян. Бронза, граніт. 1978.

Педагогічна бібліотека імені К. Д. Ушинського (колишня садиба Демидових). 18—19 ст.

який працював у М. з кін. 70-х рр. 17 ст., у трактаті «Мусікійська граматика». У 80-х рр. 18 ст. регентом і капелмейстером капели моск. генерал-губернатора був укр. композитор, хорівий диригент і співак А. Ведел. З України до М. було виписано також композиторів і хорового диригента С. Пекаліцького. Значне місце посідала музика (хор, інструм. ансамбль) у виставах придворного театру (засн. 1672). В 1776 засн. перший постійний театр (з 1780 у спец. збудованому приміщенні — Петровський театр), на сцені якого ставилися майже всі рос. (зокрема, «Мельник — чаклун, обманщик і сват» М. Соколовського) та зарубіжні опери 18 ст. Високохудожніми були вистави кріпацьких театрів П. М. Волконського та М. П. Шереметєва, які містилися поблизу М. В кін. 18 ст. М. стала одним з центрів вітчизн. муз. культури (інтенсивне концертне життя, перші друковані нотні видання). На поч. 19 ст. у М. було бл. 10 тис. музикантів. У 1-й пол. 19 ст. вели активну творчу діяльність композитори О. Аляб'єв, О. Варламов, О. Гурильов, О. Верстовський. У 2-й пол. 19 ст. тут працювали П. Чайковський, С. Рахманінов, О. Скрабін, С. Танеев, А. Арєнський; серед оперних співаків виступали С. Гулак-Артемовський, Й. Петров — українці за походженням. У 1860 почалася діяльність Моск. відділення Рос. муз. т-ва, яке з 1862 провадило загальнодоступні (т. з. народні) концерти. В 1866 відкрито Московську консерваторію. Значну роль у розвитку рос. оперного мист. відіграв моск. приватна рос. опера С. Мамонова (1885—87, 1895—1904) і оперний театр Зиміна (1904—24), в якому, зокрема, співали українці І. Алчевський та М. Донець, у М. вжився і працював вокальний педагог Г. Алчевський. У Великому театрі працювали диригенти С. Рахманінов, В. Сук, Е. Купер; співаки Ф. Шаляпін, А. Нежданова, Л. Собінов; режисери П. Мельников, В. Лосський та ін. Під час першої рос. революції 1905—07 в різних районах М. для широких кіл населення було відкрито муз. школи, 1906 почала роботу Нар. консерваторія. За роки Рад. влади М. стала одним з центрів світової муз. культури. З М. пов'язані імена рад. композиторів О. Александрова, С. Василенка, Р. Глієра, М. Гнесіна, І. Дунаєвського, М. Іпполітова-Іванова, М. Мясковського, С. Прокоф'єва, А. Хачатуряна, Д. Шостаковича та багатьох ін.; диригентів О. Гаука, М. Голованова, О. Медік-Пашаєва, С. Самосуца, хорового диригента О. Юрлова; співаків Н. Обухової, В. Барсової, С. Лемешєва, М. Михайлова, О. Пирогова; артистів балету О. Лепешинської, Г. Уланової та багатьох ін. У М. працюють: Великий театр РСР, Муз. театр ім. К. С. Станіславського та В. І. Немировича-Данченка, Моск. камерний муз. театр, Моск. театр оперети, Дит. муз. театр; кілька концертних залів, у т. ч. Великий і Малий зали Моск. консерваторії, Моск. філармонії; Держ. оркестр РСР, Великий

симф. та симф. оркестри Всесоюзного радіо і Центр. телебачення, Оркестр рос. нар. інструментів ім. М. П. Острова; Держ. акад. рос. хор РСР, Рос. нар. хор ім. Пятницького, Ансамбль народного танцю РСР, Ансамбль пісні і танцю Рад. Армії; камерні оркестри і ансамблі, естрадні колективи; дит. худож. колективи; Моск. консерваторія ім. П. І. Чайковського, Муз.-пед. ін-т ім. Гнесіних, мережа муз. уч-щ та шкіл; Спілка композиторів РСР; вид-ва «Музыка» та «Советский композитор»; видаються журнали «Советская музыка» і «Музыкальная жизнь». Серед майстрів Великого театру РСР — вихідці з України та вихованці укр. консерваторій і театрів — К. Держинська, А. Іванов, І. Козловський, О. Кривченя, Н. Шпіллер, Г. Неллеп, П. Норцов, І. Масленикова, Л. Масленико, Г. Олійниченко, В. Борисенко, Б. Руденко, Ю. Гуляєв та ін. У М. це раз гастролювали Київ. театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, Донец. театр опери та балету, виступали видатні укр. співаки і музиканти. Театр розвивався з поч. 17 ст., першими акторами були скоморохи. В 1672 відкрито придворний театр (група І. Грегори), 1702—публічний, 1757 — Університетський, який поклав початок рос. профес. театру в М. У спорудженому 1780 міськ. публічному (Петровському) театрі поряд з оперними ставились і драм. вистави. В 1-й пол. 18 ст. існував шкільний театр, у 2-й пол. 18 ст. — кріпацький театр, з 1806 засновуються імператорські (казенні) театри. В 1824 відкрито Малий театр, у трупі якого були М. Щепкін, П. Мочалов, Г. Федотова, М. Ермолова, П., М. та О. Садовські, О. Южин. Після 1882 відкрилися приватні театри, один з краєвих — Ф. Корша. В 1898 К. Станіславський та В. Немирович-Данченко заснували Московський художній загальнодоступний театр (пізніше МХАТ — Московський художній академічний театр імені М. Горького), в якому працювали І. Москвін, В. Качалов, О. Кніппер-Чехова, Л. Леонідов, М. Тарханов, М. Хмельов. В М. проходили гастролі відомих петерб. та провінційних акторів, а також акторів зх.-європ. театрів (Дузе, Сарра Бернар, Сальвіні, Россі, Режан). У 1885 було збудовано «Інтернаціональний театр», або театр «Парадізу». З поч. 20-х рр. 20 ст. організовано загальнодоступні драм. театри в нар. будинках. У 1913 відкрито 1-у студію МХТ, 1916 — 2-у, 1914 — Камерний театр, театр ім. В. Ф. Комісаржевської. За рад. часу в М. було відкрито театри: Театр РРФСР 1-й (1920, в 1926—38 — ім. В. Мейерхольда), Театр Революції (1922, пізніше — Театр ім. В. Маяковського), Театр МГСПС (1923, згодом театр ім. Московської Ради), 3-я студія МХАТ (1921, з 1926 — Театр ім. Е. Вахтангова), Театр Транспорту (1938, тепер театр ім. М. Гоголя), театри для дітей, національні театри (циганський «Ромен», єврейський, латиський «Скатує»). В роки Великої Вітчизн. війни

моск. театри брали активну участь у обслуговуванні фронту, чотири з них (ім. Е. Вахтангова, МХАТ, Малий театр, ім. Московської Ради) поставили «Фронт» О. Корнійчука. Разом з військами 1-го Українського фронту працівники Театру ім. Е. Вахтангова входили у визволені міста — Київ, Харків, Суми, Чернівці, Львів — і давали в них свої вистави. В повенний час у М. працюють академічні театри (Малий, МХАТ, Вахтангова імені театр, ім. В. Маяковського, ім. Московської Ради), Центр. театр Рад. Армії — ЦТРА (з 1930), Театр сатири (з 1924), «Современник», «Ромен», Театр драми і комедії на Таганці, ім. Ленінського комсомолу, ім. М. Гоголя, ім. О. Пушкіна, ім. К. Станіславського, ім. М. Ермоловой, Театр на Малий Бронній, Центр. театр ляльок, театри для дітей, Театр міміки і жести, Театр гілей, Театр кіноактора та ін. В М. жили й працювали провідні митці сцени: Б. Равенський, Л. Варнаховський, О. Яблочкіна, В. Пашенна, М. Астангов, А. Тарасова, О. Остужев, Б. Шукін, Б. Бабочкін, М. Мордвинов, В. Марешька, М. Охлопков, Ю. Завальський, Р. Симонов, О. Попов, С. Міхельс, Л. Добрянський, М. Грінченко та ін. Давні творчі зв'язки існують між театр. мистецтвом М. та України. В серед. 19 ст. М. Щепкін грав на сцені Малиго театру в п'єсах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, тут же в 70-х рр. йшла п'єса Т. Шевченка «Назар Стодоля». В М. гастролювали трупі М. Старицького (1886—87), М. Кропивницького (1887, відбулося перше знайомство з п'єсами І. Карпенка-Карого), М. Садовського (1894, у бенедіс М. Заньковецької було поставлено «Талан» М. Старицького, де показано тогочасний укр. театр). У 1930 в Першій Всесоюзній олімпіаді мистецтв народів РСР у М. взяли участь театри з України (Харківський Червонозаводський російський драматичний театр і харківський театр «Веселий пролетарий»), 1932 в Першій Всесоюзній олімпіаді самодільного мист.— 15 укр. колективів. У 1932 в Москві відкрився Держ. укр. театр РРФСР. У 1932 в масовому нар. святкуванні «Українська сюїта» брали участь колективи худож. самодільності й майстри укр. сцени А. Бучма, Л. Гаккебуш. Театри були учасниками декад укр. л-ри і мист. у Москві 1936, 1951 і 1960. На ювілейному вечорі, присвяченому 125-річчю Малиго театру (1949), А. Бучма і Г. Юра виконали драм. епід В. Чаговця «Зустріч», у якому відтворили образи Шевченка і Щепкіна. В М. періодично гастролювали Київський театр ім. І. Франка (з 1926), Харківський ім. Т. Шевченка (з 1939), Львівський ім. М. Заньковецької (з 1936), Київський ім. Лесі Українки (з 1948), а також Одеський театр ім. Жовтневої революції, Вінницький ім. М. Садовського, Тернопільський ім. Т. Шевченка, Запорізький ім. М. Щорса, Донецький обласний з м. Жданова. В моск. театрах поставлено п'єси укр. драматургів:

О. Корнійчука — в МХАТі, Мало-му театрі, ім. Е. Вахтангова, Театрі на Малій Бронній; І. Микитенка — в МХАТі 2-му, Театрі ім. О. Пушкіна; Ю. Яновського, О. Левади — в Театрі ім. В. Маяковського; Я. Галана, М. Зарудного — в Театр. ім. Московської Ради; О. Коломійця — в Театрі ім. М. Гоголя; І. Кочерги, Р. Феденкова — в ЦТРА. М. також один з центрів міжнар. театр. культури. В М. сконцентровано відомі театр. учбові заклади: Держ. ін-т театр. мист., Театр. уч-ще ім. Шукіна, Школа-студія ім. В. Немировича-Данченка та ін. З 1944 працює Ін-т історії мист. наук. організаторську роботу веде Всеросійське театр. т-во. В М. видаються театр. журнали — «Театр» (з 1937) і «Театральна жизнь» (з 1958). І. М. Давидова.

Кіно. В 1907—08 в М. кінопріємство О. Ханжонков заснував першу в Росії кінофабрику, де працювали режисери П. Чардімкін, Е. Бауер, Л. Кулецов, актори І. Мозжухін, В. Холодова, В. Половський, режисер дядькового кіно В. Старевич та ін., які зробили значний внесок у розвиток рос. кіно. В 1922 в М. було створено «Держкіно», з 1926 — «Радкіно», на базі цих установ організовано кіностудію, яка 1935 одержала назву «Мосфільм» (нове приміщення споруджено 1927—30). На цій студії працювали видатні рад. режисери С. Ейзенштейн, В. Пудовкін, О. Довженко; було поставлено фільми: «Веселі хлоп'ята» (1934, реж. Г. Александров), «Аероград» (1935, реж. О. Довженко), «Ми з Кронштадта» (1936, сценарій В. Вишневського, реж. Ю. Данган), «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939; обидва — сценарій О. Каплера, реж. М. Ромм), «Олександр Невський» (1938, реж. С. Ейзенштейн), «Баллада про солдата» (1939, реж. Г. Чухрай), «Летять журавлі» (1957, реж. М. Калатозов), «Комуніст» (1958, сценарій Е. Габриловича, реж. Ю. Райзман), «Голова» (1965, реж. О. Салтиков), «Визволення» (1970—71, реж. Ю. Озеров), «Сходження» (1978, реж. Л. Шепітько), «Осінній марафон» (1979, реж. Г. Данелія) та ін. В М. також працюють Центральна кіностудія дитячих і юнацьких фільмів імені М. Горького, Центральна студія документальних фільмів, «Центрнаукафільм», «Союзмультфільм». Серед худож. закладів М. — Всесоюзний держ. ін-т кінематографії (ВДКІ), у якому викладали й укр. режисери О. Довженко та І. Савченко. З 1959 в М. проводиться міжнар. кінофестиваль. Іл. див. на окремому аркуші, с. 144—145.

Лит.: Ленін О. Москва. М., 1975; Ленинские декреты о Москве. М., 1978; Очерки истории Московской организации КПСС. М., 1. М., 1979; Саушкин Ю. Г. Москва. М., 1964; География Москвы в Подмосковья. М., 1975; История Москвы, т. 1—6. М., 1952—59; История Москвы. Краткий очерк. М., 1980; История Москвы в годы Великой Отечественной войны и в послевоенный период. 1941—1965. М., 1967; Андреев П. П., Буков К. І. Москва — місто-герой. К., 1971; Москва — город-герой. М., 1978; Сынтин П. В. История планировки и застройки Москвы. т. 1—3. М.,

1950—72; Иконников А. В. Каменная летопись Москвы. М., 1978; Музыка в камне. Архитектурные сокровища Москвы. М., 1981; МХАТ і українська театральна культура. К., 1949; Дурнін С. М. Творча єдність. К., 1957; Богуславська З. Драматург і театр. П'єси О. Корнійчука на сценах московських театрів. К., 1961; Москва в цифрах. 1917—1977 гг. Статистический сборник. М., 1977; Москва. Энциклопедия. М., 1980; Москва. Архитектурный путеводитель. М., 1960; Москва и Подмосковье. Справочник-путеводитель. М., 1979; Курлат Ф. Л., Соколовский Ю. Е. С путеводителем по Москве. М., 1980; Мичин И. К. [та ін.]. Москва-80. Олимпийский путеводитель. М., 1980; История Москвы. С древнейших времен до наших дней. Указатель литературы. М., 1974—76.

МОСКВІН Андрій Миколайович [1 (14).II 1901, Царське Село, тепер м. Пушкін, Ленінград обл. — 28.II 1961, Ленінград] — рос. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1935). Більшість картин знімав з режисерами Г. Коліцевим і Л. Траубергом. Серед фільмів — «С. В. Д.» (1927), «Новий Вавилон» (1929), кінотрилогія — «Юність Максима» (1935), «Повернення Максима» (1937) і «Виборька сторона» (1939, разом з Г. Філатовим), «Іван Грозний» (1-а серія — 1945, 2-а — 1959, разом з Е. Тіссе; цей фільм поклав початок естетичного освоєння кольору в кіно), «Овід» (1955), «Дама з собачкою» (1960, разом з Д. Месхієвим). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1946, 1948.

МОСКВІН Іван Михайлович [6 (18).VI 1874, Москва — 16.II 1946, там же] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1936). В 1896 закінчив муз.-драм. уч-ще Моск. філармонічного т-ва (педагог — В. Немирович-Данченко). З 1898 працював у Моск. худож. театрі (з 1943 — директор). Ролі: цар Федір («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Єпіходов («Вишневецький сад» Чехова), Лука («На дні» М. Горького), Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Горностаєв («Любов Ярова» Треняова), Хлинов і Прибитков («Горяче серце» і «Остання жертва» О. Островського), Іван Гордов («Фронт» Корнійчука), Гай Лігарій («Юлій Цезар» Шекспіра) та ін. З 1919 знімався в кіно (фільми «Полікушка», «Козельський реєстратор», «Чини та люди», «Хірургія» та ін.). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами та медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946.

Тв.: Москвін І. Статті та матеріали. М., 1948.

Лит.: Волков Н. Іван Михайлович Москвін. М., Л., 1948.

МОСКВІНА Нелля Трохимівна (н. 26.XII 1937, Київ) — укр. рад. бандуристка, нар. арт. УРСР (з 1977). В 1966 закінчила Київ. консерваторію. Відтоді разом з Н. Паленко та В. Треняковою — в складі тріо бандуристок Київ. філармонії. В репертуарі — укр. нар. пісні, твори рад. композиторів.

«МОСКВОФІЛИ» — суспільно-політ. течія в Галичині, на Буковині та Закарпатській Україні в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст., що об'єднувала частину духівництва, консервативної інтелігенції і сіль-

ської буржуазії, які орієнтувалися на реакц. сили царської Росії. Виникло на ґрунті одвічного прагнення трудящих ах.-укр. земель возз'єднатися з рос. народом. Однак всупереч демократичним силам Галичини, які вбачали шлях до визволення свого народу в розвитку рос. визвольного руху, лідери «москвофільства», пропонує «єдину, невідому російську народність» (до неї вони зараховували й всіх українців), вислужувалися перед рос. царизмом. Водночас вони намагалися здобути прихильність польсь. шляхти, австр. пануючих верств.

У «М.» були свої установи і товариства, вони видавали газети і журнали, публікували давні акти, літописи, етнографічні матеріали, бібліографічні праці, твори російських письменників. Проте осн. напрямом їхніх видань була боротьба проти передової сусп. думки і революц. руху. Ідеологія «М.» пропонує реакційні ідеї рос. слов'янофілів О. С. Хом'якова і К. С. Аксакова. «М.» заперечували право укр. народу на нац. існування, намагалися запровадити штучне «язиччя» (суміш старослов'янської, рос. укр., почасти польсь. мов). Проти реакційної суті «М.» виступали М. Г. Чернишевський, І. Я. Франко, М. І. Павлик та ін. рос. і укр. прогресивні діячі. В. І. Ленін у статті «Як поєднують прислужництво реакції з грою в демократію» дав нищівну оцінку «М.», вказавши, що їхня антинародна діяльність субсидувалась царським урядом (див. Повне збір. тв., т. 26, с. 257, 258). «М.» вороже зустріли перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції. В 20—30-х рр. 20 ст. «М.» вели боротьбу проти комуністичного і революц.-визвольного руху трудящих зх.-укр. земель. В 20-х рр. 20 ст. від москвофільської течії відокремилася група, яка 1926 остаточно порвала з «москвофільством» і під впливом КПЗУ перейшла на соціалістичну платформу «Сельробу».

МОСКІТИ (Phlebotomidae) — родина кровосисних комах ряду двокрилих. Тіло (довж. 1,3—3,5 мм) вкрите волосками. Самки живляться кров'ю людини, свійських та диких ссавців, птахів, іноді плазунів і земноводних; самці — соками рослин і детритом. Розвиток з повним перетворенням. Зимують личинки в льохах, норах гризунів, приміщеннях для свійських тварин, у смітних ямах тощо, живляться органічними речовинами, що розкладаються. М. — переносники вірусу москитної гарячки (папатачі гарячка) та лейшманіозів. Бл. 500 видів, пошир. на всіх материках, переважна більшість — у тропіч. і субтропіч. зонах. В СРСР (Серед. Азія, Кавказ, Пд. Європ. частини) — бл. 30 видів, зокрема в УРСР — 7, у т. ч. Phlebotomus papatasi, Ph. ciliensis та ін. Заходи боротьби. Знищення дорослих М. та їх личинок за допомогою інсектицидів, ліквідація місць виплоду (замушування щілин, нир гризунів тощо); для захисту застосовують репеленти.

Г. В. Бошко.

І. М. Москвін.

Н. Т. Москвіна.

Москити: Moskit Phlebotomus papatasi.

МОСКОВЕЦЬ Семен Микитович [3 (16).І.1900, с. Санжарівка, тепер с. Полтавка Запорізь. обл.— 24.IX.1971, Київ] — укр. рад. вірусолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Закінчив Київ. ун-т (1929). З 1960 — зав. відділом і заст. директора (1962—71 — директор) Ін-ту мікробіології і вірусології АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені вивченню вірусних хвороб с.-г. рослин, шляхів їх поширення, розробці методів боротьби з ними. М. виявив збудників ряду хвороб бавовнику; досліджував віруси, їхні біол. та антигенні (див. Антигени) властивості, взаємодію вірусів і клітин.

МОСКОВСЬКА БИТВА 1941—42 — одна з вирішальних битв Великої Вітчизняної і 2-ї світової воєн; подіялась на обороні (30.IX—5.XII.1941) та наступальній (5.XII.1941—20.IV.1942) операції, проведені рад. військами з метою оборони Москви і розгрому наступаючої на неї нім.-фашист. груп армій «Центр». У М. б. брали участь війська Західного (команд. — генерал-полковник І. С. Конев, з 10.X — генерал армії Г. К. Жуков), Резервного (до 10.X, команд. — Маршал Рад. Союзу С. М. Будьонний), Брянського (до 10.X, команд. — генерал-полковник А. І. Бременко, з 18.XII — генерал-полковник Я. Т. Червченко), Калінінського (з 17.X, ко-

манд. — генерал-полковник І. С. Конев) і правого крила Пд.-Зх. фронтів. У складі групи армій «Центр» було зосереджено 74,5 д-зії (1800 тис. чол.), 1700 танків, понад 14 тис. гармат і мінометів, 1390 літаків. Рад. війська поступалися ворогові в кількості військ в 1,4, в гарматах і мінометах — у 1,8, в танках — у 1,7, в літаках — у 2 рази. 30.IX нім.-фашист. війська перейшли в наступ проти лівого крила Брян., а 2.X — Резервно-

Військовий парад 7.XI.1941 у Москві.

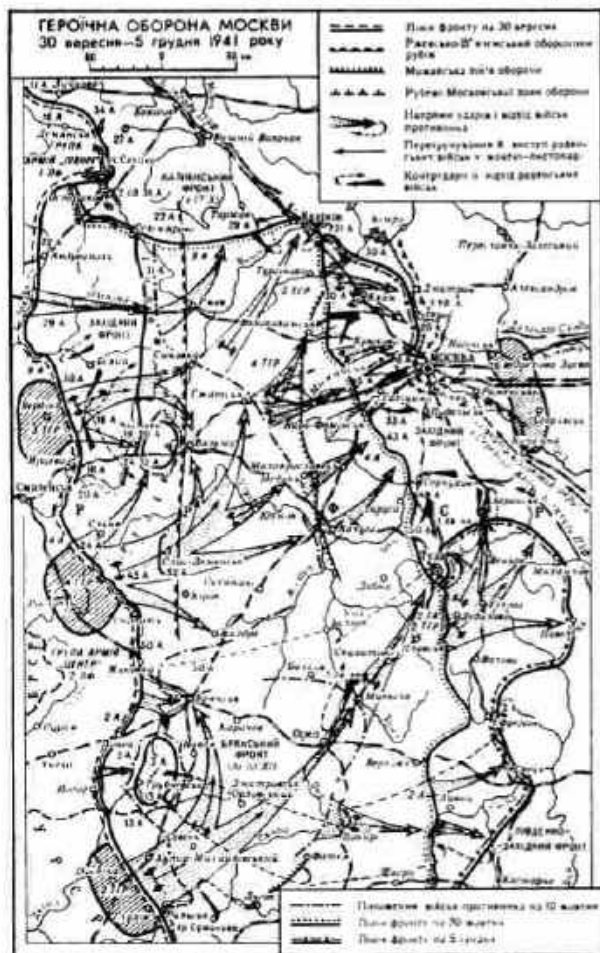
го і Зх. фронтів. Маючи на гол. напрямках перевагу, ворог прорвав оборону рад. військ на ряді ділянок фронту. Над Москвою нависла безпосередня загроза. 10.X війська Зх. і Резервного фронтів було об'єднано в Зх. фронт, 17.X з військ правого крила Зх. фронту сформовано Калінін. фронт. Ціною героїчних зусиль (див., зокрема, Панфіловці) Рад. Армія при підтримці народного ополчення (було сформовано 16 д-зій) зупинила наступ нім.-фашист. військ на рубежі на Пд. від Волоколамського водосховища — Дмитров — Яхрома — Красна Поляна (за 27 км від Москви) — на Сх. від Істри — на Зх. від Кубінки — Наро-Фомінськ — на Зх. від Серпухова — на Сх. від Алексіна — Тула і знекровила противника. В тилу ворога рішуче діяли партизани. 5—6.XII рад. війська перейшли в контрнаступ, а 7—10.I.1942 розгорнули заг. наступ на всьому фронті. В січні — квітні 1942 війська Зх., Калінін., Брян. та Пд.-Зх. (команд. — генерал-лейтенант П. О. Курочкін) фронтів завдали поразки противникові, розгромивши 11 танк., 4 моторизовані, 23 піхотні д-зії, і відкинули його на 100—250 км, визволивши при цьому міста Калінін, Калугу, Клин, Істру, Волоколамськ, Наро-Фомінськ, Боровськ, Можайськ. У М. б. вперше було здобуто велику перемогу над нім.-фашист. армією і розвіяно міф про її непереможність, зірвано план «блискавичної війни» і досягнуто рішучого повороту подій на користь СРСР, що мало великий вплив на дальший хід війни. Москві 1965 присвоєно почесне звання «Місто-герой».

Б. І. Святлишенко.
МОСКОВСЬКА БІЛА ПОРОДНА ГРУПА КАЧОК — птія м'ясного напрямку продуктивності.

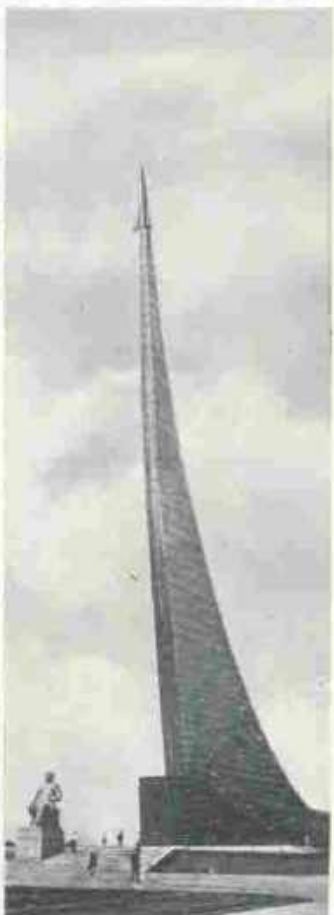
Виведена в радгоспі «Птичнє» Моск. обл. підтверджувальним схрещуванням *пекінської породи качок* і *хакі-кембел*. Оперення біле. Качки скороспілі, мають широкий і глибокий тулуб, ноги короткі оранжево-червоного кольору. Жива маса селезнів 3,5—4 кг, качок — 3—3,5 кг. Несучість 100—120 яєць на рік. Молодняк у 2-місячному віці досягає 2 кг і більше. М'ясо ніжне, соковите. Розводять цих качок у прибалтійських республіках, Моск., Тул., Костром., Белгород. областях, Удб. РСР. Іл. с. 147.

МОСКОВСЬКА КОМПАНІЯ, Російська компанія — англ. торговельна компанія, що дістала 1554 від свого уряду право монополіної торгівлі з Рос. державою. Прагнучи до розширення зв'язків з країнами Зх. Європи, Іван IV надав М. к. право вільного пересування і безмитної торгівлі з Рос. д-вою, а 1569 — право транзитної торгівлі по волзькому шляху з країнами Сходу. М. к. прагнула монополіно заволодіти рос. ринком. Припинила діяльність після 1649, коли рос. уряд вислав з Росії її агентів та ін. англійців у зв'язку зі стратою англійського короля Карла I.

МОСКОВСЬКА КОНСЕРВАТОРІЯ імені П. І. Чайковського — музичний навч. заклад системи М-ва культури СРСР, всесоюзний науково-методичний центр музичної освіти і музикознавства. Засн. 1866 Рос. муз. т-вом за ініціативою М. Рубінштейна (1866—81 — її директор). У дореволюційний час у М. к. склалися творчі й пед. школи — П. Чайковського, С. Танеева, А. Арєнського (композиція і теорія музики), М. Рубінштейна, В. Сафонова, К. Ігумнова, О. Гольденвейзера (фортепіано), Ф. Лауба, І. Гржималі (скрипка), В. Фітценгагена (віолончель), О. Александрової-Кочетової (спів); у рад. час — М. Мясковського, Ю. Шапоріна, Г. Нейгауза, О. Брандуркова, Д. Ойстраха, С. Козолупова, С. Розанова, С. Фейнберга, Л. Оборіна, С. Кузєницького, Ю. Янкевича. М. к. закінчили С. Танеев, С. Рахманінов, О. Скрябін, А. Нежданова, Р. Глієр, М. Голованов, Н. Обухова, В. Барсова, С. Лемешев, А. Хачатурян, Т. Хренников, Д. Кабалевський, Л. Оборін, С. Ріхтер, Л. Коган та багато ін. видатних діячів вітчизн. муз. культури. В складі М. к.: ф-ти — теоретико-композиторський (музикознавче й композиторське відділення), вокальний (диригентсько-хорове та вокальне відділення), фп., оркестровий (струнне й духове від-

До ст. Москва.

1. Вид центральної частини міста.

2. Центральний музей Революції СРСР.

3. Будинок Московської міської Ради народних депутатів. 1782. Архітектор М. Ф. Казаков. Перебудова. Середина 40-х рр. 20 ст. Арх. А. М. Чечулін.

4. Пам'ятник В. І. Леніну в Кремлі. 1967. Скульптор В. Б. Пінчук, арх. С. Б. Сперанський.

5. Проспект Калініна. 1964–69. Арх. М. В. Посохін, А. А. Мндоянц та ін.

6. Будинок Рад РРФСР. 1968–79. Арх. А. М. Чечулін та ін.

7. Панорама міста.

8. Обеліск «Підкорювачам космосу». 1964. Скульптор О. П. Файдиш-Крандієвський, арх. М. О. Барш та О. М. Колчин.

2
3
4

5
6

7
8

До ст. Москва.

1. Великий Кремлівський палац. 1839–49. Арх. К. О. Тон та ін.
2. Теремний палац у Кремлі. 1635–36. Будівничі А. Константинов, Т. Шарутін, Л. Ушаков і Б. Огурцов.
3. Церква Николи в Хамовниках. 1679–82.
4. Третяковська галерея. 1902. За рисунком художника В. М. Васнецова.
5. Будинок колишньої Опікувської ради (тепер — будинок Президії АМН СРСР). 1823–26. Арх. А. І. Жілярді і А. Г. Григор'єв.
6. Новодев'ятинський монастир. 16–17 ст.
7. Пам'ятник О. С. Пушкіну. 1880. Скульптор О. М. Опекушин, арх. П. С. Богомолов.
8. Панорама «Бородинська битва». 1962. Арх. С. І. Кучанов та ін.
9. Станція метро «Київська» на Арбатсько-Покровській лінії. 1953. Арх. Л. В. Лізьє та ін.
10. Спортивний комплекс «Олімпійський». 1980. Керівник проекту — арх. М. В. Посохін.

МОСКОВСЬКА ПОРОДА ІНДИКІВ

шкатулок (с. Федоскіно) та металевих підносів (с. Жостово), виготовлення дитячих іграшок (Загорськ), муз. шипкових інструментів, скляних ялинкових іграшок тощо.

С. г. — приміськ. типу з переважним розвитком мол.-м'ясного тваринництва, картоплярства та овочівництва. Створено с. г. комплекси пром. типу: тепло-парникові комбінати, м'ясопідприємстві комплекси, птахофабрики. Землеробство зосереджене в пд. та зх. районах області. Вирощують зернові (пшениця, ячмін, жито, овес), картоплю, овочі, кормові культури (багаторічні та одnorічні трави, кукурудза тощо). Садівництво, особливо навколо Москви. У тваринництві переважає мол. скотарство та свинарство.

Тер. М. о. перетинають 11 залізнич. магістралей, які входять до складу найбільшого в СРСР Моск. залізнич. вузла. Заг. довжина з-ць 2724 км (1978), вони майже повністю електрифіковані. В області — густа сітка (11,9 тис. км) автошляхів, у т. ч. ряд магістралей союзного значення. Судноплавство по річці Оці, Москві й каналу ім. Москви. Природний газ надходить по магістральних газопроводах з України, Пн. Кавказу, Середньої Азії та Поволжя. На тер. М. о. розміщені аеропорти Домоделово, Внуково, Шереметьєво, Биково.

В М. о. — Об'єднаний інститут ядерних досліджень (Дубна), комплекс біол. ін-тів (Пушкіно) та ін. наукові установи. 9 вузів, 103 серед. спец. навч. заклади. 26 музеїв, у т. ч. Будинки-музеї В. І. Леніна в Горках Ленінських, Калінінграді (с. Костіно), Подольську, Музей героїв-панфіловців у с. Нелідово, Меморіальний музей

Золі Космодем'янської у с. Петришево, Загорський історико-худож. музей-заповідник, Серпуховський історико-худож. музей, музей-садиби Архангельське, Мураново — садиба Ф. І. Тютчева, Абрамцево, Будинки-музеї П. І. Чайковського в Кліпті, літ. музей-заповідник А. П. Чехова у с. Меліхово, воєн.-істор. музей-заповідник у с. Бородіно та ін.; 11 краєзнавчих, 6 театрів, у т. ч. 5 — у Москві, драм. театр — у Ногінську. Навколо Москви — лісопарковий пояс, де розміщені санаторії та будинки відпочинку, численні турбази, пансіонати.

Літ.: Природа города Москвы и Подмосковья. М., 1947; Ильин М. А. Подмосковье. М., 1974; Барышев А. Д. Подмосковье — край новостроек. М., 1976.

МОСКОВСЬКА ПОРОДА ІНДИКІВ — свійська птиця, виведена в радгоспі «Березки» Моск. обл. схрещуванням місцевих білих голд. і амер. белгійських білих індиків (1946—59). Оперення сніжно-біле. М'ясні якості добре виявлені, тулуб глибокий, груди широкі й випуклі, м'язи ніг розвинуті. Жива маса індиків 12—15 кг, індишок — 6—7 кг. Індиченята (бройлери) у 110—120-денному віці досягають 4 кг. Несучість 90—100 яєць на рік. Маса яєць 84—90 г. Виводимість 80—90%. Індиків скороспілі, пристосовані до пасовищного утримання. Розводять у Моск. обл., Сибіру, на Україні.

МОСКОВСЬКА ПОРОДНА ГРУПА КУРЕЙ — птиця яйце-м'ясного напрямку продуктивності. Виведена схрещуванням орловських курей з бурими леггорнами і нью-гемпширами. Оперення чорне з жовтими пір'янами на шиї. Курі мають масивний тулуб; груди

широкі й глибокі, шия коротка товста, гребінь листовидний, ноги міцні. Жива маса півнів 3,5—3,7 кг, курок — 2,4—2,7 кг. Несучість 160—230 яєць на рік. Маса яєць 56—63 г. Крім Братцевської птахофабрики, цих курей розводять в ін. господарствах Московської області. Для одержання *бройлерів* М. п. г. к. схрещують з *кошішами*.

МОСКОВСЬКЕ ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО — феод. держава в Пн.-Сх. Русі. Утворилося бл. серед. 14 ст. в результаті зростання Моск. князівства, яке виділилося в 2-й пол. 13 ст. як уділ Володимиро-Суздальського князівства. За князювання Данила Олександровича (1276—1303) Моск. князівство стало незалежним, а на поч. 14 ст. майже вдвоє розширило свою територію за рахунок приєднання Коломни (1301), Переяслава-Залеського (1302), Можайська (1303). Використовуючи зростаючі матеріальні сили, спираючись на дрібних і серед. феодалів і на верхні міські населення, моск. князі розгорнули боротьбу за політ. зверхність у рус. землях, за об'єднання їх у єдину д-ву. Вміла політика Івана I (1325—40) забезпечила Моск. князівству тривалий перепочинок від монг. вторгнень, що сприяло його госп. і культурному піднесенню. Завдяки зростанню могутності М. в. к. кн. Дмитрій Донський (1359—89) у боротьбі проти суздальсько-нижегород. князя закріпив велике князювання за Москвою і почав відкриту боротьбу проти монголо-татарського г.а. Перемога об'єднаних загальнорус. сил над військами Золотої орди в Куликовській битві 1380 закріпила провідне становище М. в. к. серед рус. земель. Дальше зміцнення великокнязівської влади відбулося за Василія II (1425—62), який у ході тривалої феод. війни в 2-й чверті 15 ст. придушив опір феодал. опозиції удільних князів. На цей час тер. М. в. к. становила 430 тис. км², населення — бл. 3 млн. чол. В 2-й пол. 15 ст. М. в. к. стало ядром Російської централізованої держави. Московський великий князь Іван III (1462—1505) називав себе великим князем і «государем всієї Русі».

А. А. Волк.

МОСКОВСЬКЕ ВИЩЕ ТЕХНІЧНЕ УЧИЛИЩЕ імені М. Е. Баумана (МВТУ) — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти СРСР. Засн. 1830 як реміснич. уч-ще (з 1868 — Імператорське тех. уч-ще з мех. і хіміко-технологічними ф-тами, з 1917 — МВТУ з ф-тами: механічним, хіміко-технологічним, електротехнічним, інженерно-будівельним і аеродинамічним). Аеродинамічна лабораторія МВТУ стала (1918) основою Центр. аерогідродинамічного ін-ту (ЦАГИ). У 1924 до складу уч-ща ввійшов Ін-т цивільних інженерів. У 1930 на базі ф-тів МВТУ створено авіаційний, механіко-машинобудівний і енергетичний ін-ти, академії хім. захисту й інженерно-будівельні. Вище інженерно-буд. уч-ще (згодом Моск. інженерно-буд. ін-т). У 1932 уч-щу присвоєно ім'я М. Е. Баумана. У складі МВТУ (1980) —

5 денних (профілюючих) ф-тів (механізації й автоматизації машинобудівного виробн., конструкторсько-механічний, приладобудівний, машинобудівний, енерго-машинобудівний), вечірній ф-т, загальнотех. і підготовче відділення, Н.-д. ін-т проблем машинобудування; є аспірантура, відділення при деяких з-дах. Філіал у м. Калугі. Фонд б-ки налічує (1980) 2 млн. одиниць зберігання. В уч-щі працювали С. І. Васильов, М. Є. Жуковський, П. П. Лазарев, О. І. Некрасов, В. П. Нікітін, М. С. Стрелецький, К. К. Хренов, О. І. Целиков, С. О. Чаплигин, О. П. Гавриленко, В. Г. Григоровський, К. А. Крут та ін. вчені. Вихованцями уч-ща були В. В. Воронцовський, Ф. А. Сергеев (Артем), Д. Ф. Устинов, В. Е. Димшиць, Б. Л. Ванніков. Серед випускників уч-ща вчені В. П. Бармін, А. А. Бочвар, В. І. Дікушин, М. А. Доллежаль, М. М. Дубинін, С. Т. Кишин, В. Я. Климов, І. Л. Кнурян, С. П. Корольов, В. О. Котельников, В. С. Кулебакін, С. О. Лебедев, О. О. Мікулін, М. О. Пилогін, Б. С. Стежкін, А. М. Туполов, С. О. Чудаков, В. В. Шулейкін, В. Г. Шухов, Б. М. Юр'єв, льотчики-космонавти О. С. Єлісєєв, О. Г. Макаров, Г. М. Стрекалов, К. П. Феоктистов. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила 24,5 тис. За час існування в уч-щі підготовлено понад 80 тис. спеціалістів, МВТУ нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1933), Леніна (1955) і Жовтневої Революції (1980).

Г. О. Ніколаєв.

МОСКОВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1648, «Соляний бунт». Було викликане невдоволенням тяглого населення (див. Тягло) політикою рос. уряду, який замінив, з метою поповнення держ. скарбниці, всі прямі податки одним — на сіль, що викликало її подорожчання в кілька разів. Хоча податок незабаром було скасовано, але попередні недоїмки збиралися за три останні роки зразу. Повстання, в якому брали участь *посадські люди, дворові люди, стрільці*, почалося 1 (11).VI. Наступного дня повстанці прорвалися до Кремля. Було розгромлено деякі боярські й купецькі двори, вбито бояр, причетних до запровадження соляного податку. Цар пішов на деякі поступки. Указом 12 (22).VI було відкладено збирання недоїмок. Стрільцям видали подвійну платню. Розколовши таким чином ряди повсталих, уряд жорстоко розправився з ними, вжив заходів для зміцнення своїх позицій (див., зокрема, *Соборне уложення 1649*). М. п. викликало виступи в ряді ін. міст країни (Козлов, Воронеж, Курськ, Томськ, Нарим та ін.).

МОСКОВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1662, «Мідний бунт» — антифеод. виступ, викликаний погіршенням становища народних мас. Тривалі війни Росії з Польщею і Швецією, недороби призвели до спустошення держ. скарбниці. Щоб поповнити її, уряд випускав (з 1654) мідні гроші, що порівнювалися до вартості срібних. Внаслідок цього знецінилися гроші, розквітли спе-

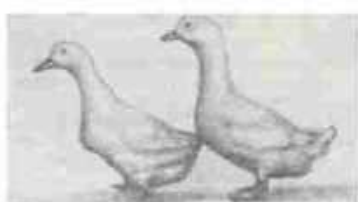
куляція, виготовлення фальшивої монети. Повстання відбулося 12.VII (4.VIII). Повстанців налічувалося 9—10 тис. чол. — *посадських людей, солдатів, стрільців, холопів, селян*. М. п. жорстоко придушили царські війська — бл. 1 тис. повстанців було вбито, кілька тисяч заарештовано й заслано. Але під його впливом уряд 1663 скасував мідні гроші.

МОСКОВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1682, «Хованщина» (за іменем князя А. Хованського, керівника руху стрільців) — антифеод. виступ, викликаний посиленням кріпосницького гніту, зростанням зловживань боярсько-дворянської адміністрації. Учасники М. п. — стрільці і солдати Москви, яких близькими до трону боярами, що почалася після смерті царя Федора Олексійовича. 15 (26).V стрільці і солдати, зайнявши Кремль, розправилися з боярами, звинуваченими в зловживаннях. Це змусило правлячу верхівку задовольнити осн. вимоги повсталих. Було розширено права і привілеї моск. стрільців. 26.V (5.VI) з чолобитною до уряду (регентом при малолітніх царях Івані V і Петрі I була їхня сестра Софія Олексівна) звернулися холопи, які вимагали ліквідації своєї залежності, але уряд за допомогою стрільців жорстоко розправився з ними. Зібравши ополчення дворян, уряд у вересні розправився і зі стріль-

цями. М. п. викликало численні відгуки в ряді міст і сіл Європ. Росії та Сибіру.

МОСКОВСЬКИЙ АВТОМОБІЛЬНИЙ ЗАВОД імені І. О. Лихачова (ЗІЛ) — головне підприємство (з 1971) виробничого об'єднання автомобільної пром-сти СРСР. До складу об'єднання входять ще 9 спеціалізованих з-дів, розташованих у Москві та ін. містах країни. Випускає вантажні автомобілі (ЗІЛ-130, ЗІЛ-131) та легкові автомобілі вищого класу (ЗІЛ-114, ЗІЛ-117), побутові електророзходильники, двигуни, запасні частини до автомобілів, спеціальне й нестандартне устаткування, а також всі види оснащення для власних потреб. М. а. з. засн. 1916. До Великого Жовтня на з-ді збирали автомобілі з імпортованих деталей. У 1918 з-д було націоналізовано. До 1924 підприємство освоювало виробн. автомоб. двигунів, ремонтувало автомобілі, проводило підготовку до випуску вантажних машин. 7 листопада 1924 перші 10 півторатонних автомобілів АМО-Ф-15 пройшли на чолі колони демонстрантів по Красній площі у Москві. З 1924 підприємство випустило значну кількість різних моделей вантажних (ЗІС-5, ЗІС-6, ЗІС-150, ЗІС-151, ЗІЛ-157 та ЗІЛ-164), легкових (ЗІС-101, ЗІС-110) автомобілів та автобусів (ЗІС-8, ЗІС-16, ЗІС-154, ЗІЛ-155, ЗІЛ-158). У 1956 заводу присвоєно ім'я І. О. Лихачова. На з-ді здійснено кілька тех. реконструкцій. На підприємстві працюють сотні автоматичних ліній, усі осн. агрегати автомобілів збираються на конвеєрах. М. а. з. нагороджено 3 орденами Леніна (1942, 1949, 1971) та орденом Трудового Червоного Прапора (1944).

МОСКОВСЬКИЙ ВЕРСТАТОБУДІВНИЙ ЗАВОД «КРАСНЫЙ ПРОЛЕТАРИЙ» імені О. І. Ефремова. Засн. 1857 підприємцями братами Бромлей. Виготовляв верстати, двигуни, насоси, лісопилки та ін. Робітники заводу брали активну участь у революц. русі, не раз страйкували, боролися на барикадах під час Грудневого повстання 1905. У жовтневі дні 1917 червоногвардійці з-ду брали участь у боях проти юнкерів, пізніше на фронтах громадян. війни. В 1918 з-д було націоналізовано. В 1922 йому присвоєно назву «Красный пролетарий». В роки першої п'ятирічки підприємство докорінно реконструйовано. В 1932 почато випуск нової моделі токарного верстата «ДП». З 1934 з-д спеціалізовано на випуску металорізальних верстатів. У 1945 вперше в світовій практиці верстатобудування на з-ді впроваджено потокове виробн. верстатів. Осн. продукція (1981): універсальні токарні й прецизійні верстати, верстати з числовим програмним керуванням, вертикальні багатопрохідельні напівавтомати, спец. верстати різних моделей. На з-ді використовується електронно-обчислювальна техніка, діє 50 поточкових ліній. Значна кількість верстатів експортується у 70 країн світу. В 1951 підприємству присвоєно ім'я О. І. Ефремова. З 1977

Московська біла порода гусака-чок.

Московська порода індиків.

Московська порода гусака курей.

М. в. з. «К. п.» — гол. підприємство Моск. верстатобудівного виробничого об'єднання «Красный протектор». Нагороджений орденом Леніна (1939), орденами Трудового Червоного Прапора (1957) і Жовтневої Революції (1971).

МОСКОВСЬКИЙ ВІК І ЯРУС — пізній пік середньокам'яновугільної епохи та відклади, що утворилися в той час. На тер. України відклади М. я. (гол. чин. вапняки, пісковики, аргіліти, алевроліти з пластами, лізсами і проверстками кам. вугілля) поширені в Донбасі і Дніпровсько-Донецькій западині. Потужність їх до 3000 м. З відкладами М. я. пов'язані поклади кам. вугілля, нафти і газу. Див. також *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*.

МОСКОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені М. В. Ломоносова (МДУ) — найбільший вуз СРСР, один з провідних центрів світової науки. Засн. з ініціативи і за планом М. В. Ломоносова 1755 у складі філос., юрид. мед. ф-тів і гімназії для майбутніх студентів. При вузі були засн. т-ва історії й старожитностей російських (1804), дослідників природи (1805), любителів рос. красивого письменства (1811). В ун-ті в різний час навчалися декабристи, революц. демократи, видатні діячі Комуністич. партії і Рад. держави, відомі діячі культури й науки. Революц. гуртки, організовані при ун-ті, відіграли велику роль у розвитку революц.-демократич. руху в країні. В 1905 створено в ун-ті с.-д. орг-цію. В зв'язку з подіями 1905—07 В. І. Ленін назвав цей ун-т революційним університетом (див. *Повне збір. творів*, т. 11, с. 358). З метою придушення революц. руху царський уряд не раз закривав навч. заклад. Ун-т завжди був значним наук. центром. Створені тут наук.-пед. школи відіграли велику роль у становленні й розвитку рос. і рад. науки.

У 1979/80 навч. р. у складі ун-ту було 17 ф-тів: механіко-матем., обчислювальної математики й кібернетики, фіз., хім., біол., ґрунтознавства, геогр., геол., істор., філол., філос., психології, юрид., екон., журналістики, підвищення кваліфікації викладачів вузів і підготовчий для іноз. громадян; аспірантура; навчалася понад 28 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — понад 21 тис., 2,5 тис. іноземних студентів з 105 країн; працювало 120 академіків і членів-кореспондентів АН СРСР і академій наук союзних республік, бл. тисячі докторів наук і професорів, бл. 4,5 тис. кандидатів наук, 23 Герої Соціалістич. Праці. При ун-ті працюють: ін-т країн Азії і Африки, ін-т підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук; н.-д. ін-ти ядерної фізики, механіки, Астр. ін-т ім. П. К. Штернберга, антропології; музеї — зоол., антропології, землезнавства; обчислювальний центр, наук.-методичний центр рос. мови; т-ва: дослідників природи і Моск. матем. (засн. 1867); обсерваторії, бот. сад. У наук. б-ці (засн. 1756) — понад 6 млн. одиниць зберігання. Ун-т має вид-во (друкарню засн. 1756;

протягом 1756—1909 ун-т видавав газ. «Московские ведомости»), виходять журнали: «Вестник Московского университета», «Биолетень Московского общества испытателей природы», «Жизнь Земли», «Антропология», «Славянская филология» та ін. З часу заснування ун-т підготував бл. 200 тис. спеціалістів, зокрема бл. 140 тис. за роки Рад. влад. Ун-т є членом Міжнародної асоціації університетів. М. у. завжди був тісно пов'язаний з передовими діячами української культури. Багато професорів ун-ту працювало в різні роки на Україні: К. О. Андреев, Ф. О. Бредіхін, В. В. Марковников, І. М. Сеченов, М. В. Скляфосовський, М. О. Умов та ін. Першим ректором Київ. ун-ту (1834—36) був М. О. Максимович — професор М. у. Вихованець Харків. ун-ту М. М. Ковалевський працював професором М. у. (1877—88). Ректор М. у. (1818—26) А. А. Антонський-Прокопович приділяв багато уваги підготовці фахівців з українців, засн. у Москві колонію укр. студентів. Проф. О. М. Бодянский регулярно друкував у виданнях ун-ту матеріали з історії України. Членами наук. т-в при М. у. були укр. письменники і вчені (Марко Вовчок, О. О. Потебня, І. І. Срезневський та ін.). До 1953 М. д. у. займав ряд будинків, споруджених М. Ф. Казаким (гол. будинок 1786—93, перебудований 1817—19 після пожежі Д. І. Жілярді), Є. Д. Тюрніном та ін. У 1949—70 на Ленінських горах споруджено ансамбль-комплекс нових будинків ун-ту. Авторі комплексу — архітектори Л. В. Руднев, С. Е. Чернішов, П. В. Аброямов, О. Ф. Хряков, інженер В. М. Насонов та ін. В 1940 ун-ту присвоєно ім'я М. В. Ломоносова. М. д. у. нагороджено орденом Леніна (1940), орденом Трудового Червоного Прапора (1955), орденом Жовтневої Революції (1980), за допомогу у підготовці спеціалістів і за проведення спільних досліджень — орденом «Прапор праці» НДР, орденом «Народна Республіка Болгарія» 1-го ступеня, орденом Дружби (СРР), орденом «Заслуги Польської Народної Республіки», орденом Сухо Батора (МНР) і золотою медалью Я. А. Коменського (ЧССР). *Лит.*: Московский университет за

пятьдесят лет Советской власти. М., 1967; Летопись Московского университета. М., 1979; Московскому университету — 225 лет. М., 1979; Наука в Московском университете. в 1—3. М., 1976—78. *Г. О. Бухвалов.*

МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1963, Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою — міжнародний договір, підписаний у Москві 5.VIII першими його учасниками — урядами СРСР, США й Великобританії; набрав чинності 10.X 1963. Учасники договору є понад 120 д-в (1981), у т. ч. УРСР. Кожен з учасників договору узяв на себе зобов'язання заборонити, відвертати і не продавати випробування та всі інші ядерні вибухи в місцях, які входять до трьох зазначених у договорі сфер і перебувають під його юрисдикцією або контролем. Укладення М. д. 1963 є наслідком міжнародної зонишньої політ. курсу СРСР, його наполегливої боротьби за роззброєння. В 1975 СРСР виступив з договірною ініціативою і вніс в ООН проект Договору про повну й загальну заборону випробувань ядерної зброї.

МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1970 — див. *Радянського Союзу — ФРН договір 1970*.

МОСКОВСЬКИЙ МЕТРОПОЛІТЕН імені В. І. Леніна. Буд-во почато 1932. Перші лінії заг. протяжністю 11,6 км з 13 станціями і всім комплексом споруд збудовано за 3 роки і здано в експлуатацію 15.V 1935. Добовий пасажироборот становив 177 тис. чол., або 2% загальноміськ. пасажирських перевезень. Розвиток мережі М. м. щодня міськ. забудови здійснюється за діаметрально-кільцевою схемою, яка передбачає напрям усіх ліній з одного кінця міста в інший через центр. частину міста. В 1979 заг. протяжність ліній М. м. дорівнювала 184 км, середньодобовий пасажироборот становив 6,2 млн. чол., або 41,1% загальноміськ. перевезень. Щоденно по лініях М. м. пропускатися 6462 поїзди. М. м. налічує 114 станцій, розташованих у різних кінцях міста. Найменший інтервал між поїздами в години «пік» — 80 с, найвища швидкість — до 90 км/год. На лініях курсують 6-ти й 7-вагонні поїзди. М. м. — складне тех. г-во, оснащене сучас. устаткуванням із широким застосуванням автоматики й телемеханіки. Архітектура та оздоблення станцій М. м. відтворюють історичне й революц. минуле рад. народу, розквіт економіки, науки і культури Рад. Союзу. За якістю споруд, тех. оснащенням, експлуатаційними характеристиками та комфортабельністю М. м. значно перевищує зарубіжні метрополітени. За протяжністю ліній він займає 4-е місце в світі (після метрополітенів Нью-Йорка, Лондона, Париза). Відповідно до Ген. плану розвитку Москви, прийнятого 1971 і розрахованого на 25—30 років, протяжність мережі М. м. намічено довести до 320 км. В 1953 М. м. присвоєно ім'я В. І. Леніна. Нагороджений орденом Леніна (1947).

Ю. В. Сентюжкін.

Головний корпус Московського державного університету імені М. В. Ломоносова.

МОСКОВСЬКИЙ НАРОДНИЙ БАНК — акціонерний комерційний банк в Лондоні. Створений у жовтні 1919; у січні 1932 до нього перейшли справи Банку для рос. торгівлі, відомого під назвою «Аркос бенкінг корпорейшен». Акціонерами банку є Держбанк СРСР, Зовнішторгбанк СРСР, ряд зовнішньоторг. об'єднань тощо. Оплачений акц. капітал М. н. б. на 1.1.1981 — 57 млн. фунтів стерлінгів. Осн. функція М. н. б. — ведення міжнар. розрахунків СРСР та ін. соціалістичних д-в з банками Великобританії та ряду ін. капіталістичних країн. Крім того, банк надає кредити орг-ціям і фірмам, що проводять через нього розрахунки, і здійснює касове обслуговування рад. зовнішньоторг. орг-цій у Великобританії. М. н. б. підтримує кореспондентські відносини з банками багатьох країн, у т. ч. з банками всіх соціалістичних країн і з великими банками Великобританії, США, Франції, ФРН тощо. Активно співробітничав з банками країн, що розвиваються. Має два відділення — в Бейруті й Сінгапурі, представництво — в Москві.

МОСКОВСЬКИЙ «РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ» — перша с.-д. орг-ція московського пролетаріату. Створена 1894 на базі с.-д. гуртків, що виникли в Москві у 80-х рр. 19 ст. У вересні 1893 оформилася марксист. група для пропаганди серед робітників. У квітні 1894 група скликала нелег. збори представників с.-д. робітн. гуртків, на яких було утворено Центр. робітн. гурток. У 1895 на першій нелег. майівці Моск. с.-д. орг-ція прийняла назву «Робітничий союз». М. «Р. с.» перебував під впливом В. І. Леніна. Заг. чисельність членів М. «Р. с.» досягала 2000 чол. У 1896—97 керував робітн. страйками. В кін. 1897 на його основі виник моск. «Союз боротьби за визволення робітничого класу».

МОСКОВСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ АКАДЕМІЧНИЙ ТЕАТР імені М. Горького (МХАТ). Засн. 1898 К. С. Станіславським і В. І. Немировичем-Данченком як Моск. художній загальнодоступний театр (перша вистава — «Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого). Ядром трупи стали вихованці драм. відділу Музично-драматичного уч-ща Моск. філармонічного товариства (О. Кутіпер-Чехова, І. Москвін, В. Мейерхольд) і учасники аматорських вистав (М. Ліліна, М. Андреева). Пізніше в трупу прийшли В. Качалов, Л. Леонідов. Вирішальна роль в успішному народженні нового театру належить драматургі А. Чехова («Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестри», «Іванов», «Вишневий сад») та М. Горького («Міщани», «На дні», «Діти сонця»), яка відображала настрої передової демократичної інтелігенції й відіграла провідну роль в репертуарі театру. Значне місце в театрі посідала вітчизняна та зарубіжна класика: «Лихо з розуму» Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського, «Живий труп» Л. Толстого, «Юлія Цезар» Шекспіра та

ін. Переборюючи захоплення натуралізмом і символізмом, театр ще в дожовтневій часі підніс на високий рівень вітчизняне сценічне мистецтво, вдосконалив його, запровадив у творчу практику Станіславського систему. Після Великого Жовтня поряд з виставами драм Чехова, Горького, ін. творів класичної спадщини — «Мертві душі» за М. Гоголем, «Гаряче серце» О. Островського, «Воскресіння» та «Анна Кареніна» за Л. Толстим, на сцені театру ставилися п'єси рад. драматургів: «Пугачовщина» та «Любов Ярова» Тренінова, «Бронепоезд 14-69» В. Іванова, «Страх» Афіногенова, «Дні Турбіних» Булгакова, «Кремльські куранти», «Третя патетична» Погодіна, «Платон Кречет», «Фронт», «Над Дніпром» Корнійчука. Серед кращих вистав 60—80-х рр. — «Егор Буличов», «Останні» Горького, «Іванов», «Чайка» Чехова, «Брати Карамазови», «Село Степанчиково» за Достоевським, «Милый брехун» Кітлі, «Стадари» Бокарева (Держ. премія СРСР, 1970), «Соло для годинника з боем» Заградника, «Засідання парткому», «Зворотний зв'язок» Гельмана, «Старий новий рік», «Валентин і Валентина» Рошина та ін.

В театрі працювали засл. арт. РРФСР М. Баталов, нар. артисти СРСР Б. Добронравов, А. Тарасова, М. Тарханов, О. Андрюшова, К. Еланська, Ф. Шевченко, М. Кедров, О. Грибов, Б. Ліванов, В. Топорков, М. Хмельов, В. Станіцин, М. Яшин, А. Кторов, П. Массальський. В трупі театру (1981) — нар. артисти СРСР М. Болдуман, А. Георгиевська, А. Зуєва, Б. Петкер, О. Попов, М. Прудкін, Б. Смирнов, А. Степанова, І. Смоктуновський, О. Ефремов (з 1970 — гол. режисер) та ін. Театр мав значний вплив на розвиток укр. рад. сценічного мистецтва. В театрах і театр. навчальних закладах України працювали його вихованці — О. Захаров, І. Чужой, К. Хохлов, Б. Вершилов. Театр не раз виступав на Україні (вперше 1912). При театрі є школа-студія ім. В. І. Немировича-Данченка (з 1943). В 1920 МХТ став академічним, 1932 йому присвоєно ім'я М. Горького. Нагороджений орденами Леніна (1937), Трудового Червоного Прапора (1938), Жовтневої Революції (1978).

Лит.: Московский художественный театр в советскую эпоху. Материалы и документы. М., 1974; МХАТ і українська театральна культура. К., 1949; Московский художественный театр. М., 1978. А. В. Кеслер.

МОСКОВСЬКИЙ ЧАС — декретний час другого годинного поясу (див. Поясний час), що в ньому розташована Москва. Випереджає *всесвітній час* на 3 год. За М. ч. на всій території СРСР складається розклад руху поїздів, літаків, пароплавів тощо. Див. також Час.

МОСКОВСЬКІ НАРАДИ (1941, 1943, 1945) — переговори представників СРСР, США, Великобританії з окремих питань політики і співробітництва трьох держав під час другої світової війни 1939—

45 і в післявоєнний період. На М. н. 1941 (29.IX—1.X) підписано протокол про взаємні поставки з 1.X 1941 по 30.VI 1942. М. н. 1943 (19—30.X) прийняла «Декларацію чотирьох держав з питань загальної безпеки» (підписав також Китай), що передбачала ведення війни проти країн фашист. блоку до повної їх поразки і беззастережної капітуляції, а також заходи щодо встановлення заг. миру в післявоєнний період; «Декларацію про Італію», що визначила спільні дії до повного знищення в країні фашизму і встановлення демократичного режиму; «Декларацію про Австрію», що проголосила *аншлюс* недійсним і водночас вказала на відповідальність Австрії за участь у війні на боці гітлерівської Німеччини; «Декларацію про відповідальність гітлерівців за вчинені злістства», яка стала правовою основою для покарання воєнних злочинців. М. н. 1943 прийняла рішення про створення Європ. консультативної комісії в Лондоні для координації дій урядів трьох д-в. М. н. 1945 (16—26.XII) розв'язала ряд питань організації післявоєнного миру в Європі і на Далекому Сході, погодила процедуру підготовки і укладення мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією (див. Паризькі мирні договори 1947) і досягла угоди про створення Далекохідної комісії і Союзу ради для Японії. В післявоєн. час рішення М. н. були порушені США, яких підтримали Великобританія і Франція. А. К. Мартиненко.

МОСКОВСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ 1939. Проходили в квітні — серпні між СРСР, Великобританією і Францією, в обстановці загрози війни в Європі, що посилювалася з боку гітлерівської Німеччини (див. Мюнхенська угода 1938). За цих обставин Радянський уряд виступив з пропозицією про негайне скликання наради представників заінтересованих європейських держав і Туреччини для обговорення заходів щодо відвернення агресії. Англ. уряд, відхиливши пропозицію Рад. уряду, зі свого боку, запропонував СРСР дати односторонні гарантії сусіднім з ним д-вам Сх. Європи, виконуючи які, СРСР опинився б у стані війни з Німеччиною. Рад. уряд, вказавши на необхідність взаємності зобов'язань трьох д-в, вніс 17.IV нову пропозицію про укладення трійстої англо-франко-рад. угоди про взаємодопомогу і воєнні конвенції, яка й стала осн. питанням М. п. Рад. уряд домагався укладення конкретної угоди про форми і розміри допомоги, що подавалась д-вами одна одній і гарантувалась д-вам на випадок нападу агресора. Однак небажання англо-франц. урядів укласти трійсту угоду на основі рівності і взаємності підтверджувалося затягуванням з їхнього боку М. п. Одночасно з М. п. англ. уряд під таємні переговори з Німеччиною про поділ сфер впливу (див. Лондонські переговори 1939). Привісивши М. п. в безвихідь, правлячі кола Великобританії і Франції заохотили гітлерівську Німеч-

Будинок Головної сцени Московського художнього академічного театру імені М. Горького (проїзд Художнього театру).

чипу на розв'язування *другої світової війни 1939—45.*

А. К. Мартиненко.

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1665 — договірні умови між козацькою старшиною і царським урядом, які були підписані 11.Х в Москві гетьманом І. Бродявцем. Підтверджуючи права та привілеї козац. старшини, встановлені *Безрезовими статтями 1654* і *Переяславськими статтями 1659*, М. с. значно обмежували політ. автономію Лівобережної України й посилювали її адм. і фінанс. залежність від царського уряду. За М. с. українські землі оголошувалися володіннями рос. монархії. Збільшувалися гарнізони рос. військ у Києві, Чернігові, Переяславі й Ніжині. Крім того, рос. гарнізони розміщувалися в Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Острії, Каневі та ін. містах, а також у *Кодаку* на Запорізькій Січі. Було розширено права рос. воевод. Вони зосереджували в своїх руках ряд військ.-поліцейських і фінанс. функцій (збирання з населення податей, хліба на утримання рос. військ тощо). Погоджуючись на певне обмеження політ. автономії, козац. старшина сподівалася за допомогою рос. царизму зміцнити своє панівне становище. М. с. свідчили про єдність класових інтересів укр. і рос. феодалів.

МОСКОВЧЕНКО Володимир Петрович [16 (29).IV 1909, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 17.I 1970, Донецьк] — укр. рад. художник театру, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1943. В 1931 закінчив Київ. худож. ін-т. У 1934—41 працював у Донец. укр. драм. театрі ім. Артема, де оформив вистави: «Дівчата нашої країни» Микитенка (1934), «Платон Кречет» О. Корнійчука (1935), «Кремльські куранти» М. Погодіна (1941). З 1946 працював у Донец. театрі опери та балету, де оформив вистави: «Мазепа» П. Чайковського, «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (обидві — 1951), «Тихий Дон» І. Дзержинського (1956). В 1965 М. розписав фойє Палацу культури Ясинівського колективу, з-ду в Макіївці Донец. області. Нагороджений 2 орденами Червоної Зірки.

МОСПИНЕ (до 1938 — село Махорівка) — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Пролетарський райрадї м. Донецька. Розташоване на р. Грузькій (бас. Кальміусу). Залізнична станція. Виникло 1800. Рад. владу встановлено в кінці 1917. З 1938 — місто з сучас. назвою. У місті — кам.-вуг. шахта, центр. збагачувальна ф.-ка, рем.-мех., мол. та хлібний заводи, пахтофабрика. 6 загальноосвітніх шкіл, лікарня, поліклініка, Палад культури, 3 клуби, 3 бібліотеки.

МОССАКОВСЬКИЙ Володимир Іванович (н. 27.VIII 1919, м. Мелітополь Запорізь. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1959. Закінчив (1950) Дніпропетровський ун-т, де й працює (з 1964 — ректор). Осн. праці — з контактних задач теорії

пружності, теорії оболонки. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1970.

МОССАКОВСЬКИЙ Євген Михайлович (12 (24).II 1839, с. Боровичі, тепер Маневицького р-ну Волин. обл. — бл. 1884) — укр. революц. демократ. Н. в сім'ї священика. В 1859 вступив на істор.-філологічний ф-т Київ. ун-ту. В 1860 зблизився з членами *Харківсько-Київського таємного товариства*. Брав участь в організації *недільних шкіл*. У грудні 1860 в Київ. військ. училищі, де М. був викладачем, організував революц. гурток, який розповсюджував нелегальні видання *Вільної російської друкарні*, заборонені цензурою твори Т. Г. Шевченка, М. О. Некрасова та ін. В кін. 1861 групу було розгромлено, М. заарештовано і 1862 вислано в Харків під нагляд поліції.

МОСТАР — місто на Зх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Боснія і Герцеговина. Розташований у долині р. Неретви. Залізнична станція. 62 тис. ж. (1974). Підприємства авіабуд., текст. і харчосмакової (у т. ч. потіюлової) пром-сті. В районі М. — добування бокситів, бурого вугілля, лігнітів. Засн. у 15 ст. Міст і мечеть 16 ст. Один з центрів боротьби проти турецького (16—19 ст.) і австро-угорського (кін. 19 ст. — 1918) гніту.

МОСТВА, Льва — ріка у Ровен. обл. УРСР і Брест. обл. БРСР, ліва притока Стини (бас. Прип'яті). Довж. 159 км, площа бас. 2400 км². Живлення мішане, переважно снігове й дощове. Долина М. заболочена. М. частково зарегульована, є водоприймачем осушувальних систем.

МОСТИНСЬКИЙ Василь Андрійович [2.I (14.I) 1870, м. Сієне, тепер Вітебської обл. БРСР — 1.IV (14.IV) 1913] — український вчений у галузі вет. фармакології, біохімії і зоогієни. Закінчив Харків. вет. ін-т (1897), з 1907 — професор цього ін-ту. Наукові праці — з питань зоогієни, фармакології, біохімії. Автор першого вітчизн. посібника з рецептури «Основи рецептури для ветеринарних лікарів, студентів і фельдшерів» (1908). Переклад російською мовою «Компендіум фармакології для ветеринарних лікарів» проф. О. Регенбогена (1907) і «Основи гігієни молока» проф. Єнсена (1909).

МОСТИСЬКА — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Січці (бас. Вісли), за 4 км від залізнич. ст. Мостиська-І. Вперше згадується в документах 1392. В 1404 М. надано *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) М. захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), в 1918 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 М. у складі Зх.-України возз'єднано з УРСР. У місті — з-д «Електрон» — філіал львів. виробн. об'єднання «Електрон», хлібокомбінат, маслоцех Городоцького мол. з-ду, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. З заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будин-

нок культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки.

МОСТИСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,9 тис. км². Нас. 69,0 тис. чол. (1980). У районі — 116 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Мостиська. Поверхня пн. частини району рівнинна, пд. — погорбована (Прикарпаття). Корисні копалини: природний газ, нафта. Найбільша річка — *Вишня* (бас. Вісли). Грунти дерново-піщолісті.

чорноземні. Ліси (сосна, дуб, вільха, липа, граб) займають 12,6 тис. га. Найбільші підприємства: мостиські з-д «Електрон» — філіал львів. виробничого об'єднання «Електрон» і хлібокомбінат. Судоволинянське заводоуправління буд. матеріалів та Хімічного газопромисла. Комбінат побутового обслуговування (Мостиська). 7 будинків побуту. В с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. напрямку та вирощування льону, цукр. буряків, пшениці, жита і ячменю. Площа с.-г. угідь 1979 становила 36,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,1 тис. га. Гол. галузі тваринництва — скотарство, вівчарство, свиноводство. У М. р. — 16 колгоспів, 3 радгоспів, у т. ч. один спеціалізується на вирощуванні лікар. рослин (м'ята, валеріана, ромашка, подорожник та ін.), райсільгосптехніки, райсільгоспхімії. Залізничні станції: Мостиська-І, Мостиська-ІІ, Судова Вишня, Хоросниці. Автооб. шляхів — 569 км, у т. ч. з твердим покриттям — 402 км. У районі — 62 заг.-осв. і музична школи, зоовет. технікум (м. Судова Вишня) і с.-г. бухгалтерського обліку (с. Крукевичі); 66 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 8 будинків культури, 87 клубів, 2 кінотеатри, 81 б.-ка, істор.-краєзнавчий музей (Судова Вишня). У м. Судовій Вишні народилися укр. живописець І. Бродякович та укр. письменник І. Вишницький. У М. р. видається газ. «Соціалістичний шлях» (з 1939).

В. Ф. Очеретяний.
МОСТОВИЙ Савелій Іванович [6 (19).X 1916, с. Карпилівка, тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл. — 27.VII 1974, Київ] — укр. рад. отоларинголог, доктор мед. наук (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. мед. ін-т 1941. З 1946 працював у Київ. ін-ті удосконалення лікарів на кафедрі отоларингології (з 1966 — зав.

В. І. Моссаковський.

кафедрою). Осн. праці присвячені питанням діагностики і лікування *раків* гортані, перихондритам гортані, склеромі, лікуванню гострих *отитів* та *мастойдитів*, використанню хім. препаратів для лікування отоларингологічних онкологічних захворювань. Нагороджений орденом Вітчизняної Війни I-го ступеня, 2-й орденом, медалями.

О. І. Циганов.

МОСТОВИЙ ПЕРЕВАНТАЖУВАЧ, перевантажувальний міст — підйомний кран мостового типу, яким перевантажують масові сип-

кі вантажі. М. п. (мал.) складається з консольної мостової ферми і двох опор. Вдоль ферми пересувається візок або стріловий кран з вантажозахватним пристроєм (грейфером, гаком, іноді електромагнітом); у опор є ходові візки, що переміщуються по рейках. Створено також М. п., одна опора яких повертається, а друга переміщується по коловій колії. Деякі кранові М. п. обладнані стрічковими конвеєрами. Вантажопідйомність М. п. 5—30 т, швидкість переміщення 10—30 м/хв, довжина прогонів до 120 м. М. п. використовують на рудних підприємствах металург. заводів, палинних складах електростанцій, залізничних станціях, у портах тощо.

МОСТОВИЙ ПЕРЕХІД — сукупність інженерних споруд, що їх зводять в місцях, де шлях перетинає річкову долину. До складу М. п. входять: власне міст, насипи (або *естакади*) підходів до нього (у межах затоплення заплави), *регуляційні споруди* (голіни, дамби) і берегоукріпні споруди.

МОСТОВИЦЬКА, мостовицка, мостове — 1) Феод. повинність, яка існувала на Русі з 11 ст. («Статут Ярослава про мости»). Населення міст і сіл було зобов'язано безплатно будувати й ремонтувати дороги і мости або сплачувати «мостові гроші». На Західній і Правобережній Україні М. називалася шарварком. На Зх. Україні скасовано селянської реформою 1848. На Правобережній Україні М. було замінено г. з будівельними діями, запровадженими *інвентарними правилами* 1847—48. На Слобідській і Лівобережній Україні М. скасовано селянської реформою 1861. 2) Мито з возів і товарів, яке збирали держава або феодала (в їхніх вотчинах і маєтках) за переїзд через міст. Служилих людей, гірців та іноземців було звільнено від сплати М. В Рос. імперії, у т. ч. на Слобідській і Лівобережній Україні, скасовано законом 1754 про ліквідацію внутр. мит, на Правобережній Україні — 1793, у Сх. Галичині — в 40-х рр. 19 ст.

МОСУЛ — місто на Пн. Іраку, адм. ц. мухафаз (губернаторства) Найнава. Розташований на р.

Тігрис. Вузол автошляхів, залізнична станція. 857 тис. ж. (1975). Невеликі підприємства металообр., буд. матеріалів (поблизу міста — цем. і асфальтовий з-ди), текст., шкіряно-взут. і харч. пром-сті. Поблизу М. — добування нафти, розробка сірки. Центр торгівлі зерном, фруктами та худобою. Ун-т (засн. 1967). Публічна б-ка. Музей. Архіт. пам'ятки 10—13 ст. Засн. у 6 ст. поблизу руїн стародавньої *Ніневі* (за деякими даними, М. був її передмістям). У середні віки був значним торг. і ремісничим центром.

«МОСФІЛЬМ» — кіностудія художніх фільмів у Москві, найбільша в СРСР і одна з найбільших у світі. Засн. 1924 як «Союзкіно», 1935 перейменована на «Мосфільм». Значний внесок у розвиток рад. кіномист. зробили режисери, які працювали на «М.»: О. Довженко, С. Ейзенштейн, М. Калатозов, О. Птушко, В. Пудовкін, І. Пир'єв, М. Ромм, В. Шукшин. З «М.» пов'язана діяльність (1981) режисерів Г. Александрова, С. Бондарчука, Г. Данелії, Ю. Дзигана, О. Зархі, Ю. Озерова, Ю. Райзмана, Г. Рошала, Ю. Солнцевої, А. Тарковського, Г. Чухрая, С. Ютєвнича та ін. Серед фільмів, які здобули широке визнання — «Веселі хлоп'ята» (1934, реж. Г. Александров), «Аероград» (1935, реж. О. Довженко), «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939, обидва — реж. М. Ромм), «Олександр Невський» (1938), «Іван Грозний» (1944—45, обидва — реж. С. Ейзенштейн), «Повість про справжню людину» (1948, реж. О. Столпер), «Летять журавлі» (1957, реж. М. Калатозов), «Комуніст» (1958, реж. Ю. Райзман), «Дев'ять днів одного року» (1962, реж. М. Ромм), «Голова» (1965, реж. О. Салтиков), «Калина червона» (1974, реж. В. Шукшин) та ін. Фільми студії, удостоєні Ленінської премії: «Поєма про море» (1959, сценарій О. Довженка, реж. Ю. Солнцева), «Доля людини» (1960, реж. С. Бондарчук), «Балада про солдата» (1959, реж. Г. Чухрай), «Визволення» (1970—71, реж. Ю. Озеров). Бл. 50 фільмів відзначено Держ. преміями СРСР та РРФСР; понад 100 нагороджено преміями на міжнар. та всесоюзних кінофестивалях. «М.» здійснює постановки спільно з студіями братніх рад. республік і зарубіжними. В співдружності з кінематографістами України створено фільми «Аероград» (1935), «Трактористи» (1939). З 1945 при «М.» працює Театр-студія кіноактора. Кіностудію нагороджено орденом Леніна (1939) і Жовтневої Революції (1974).

О. Б. Шукш.

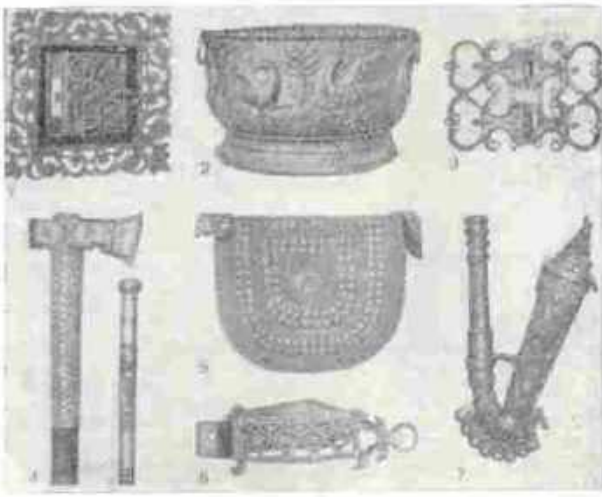
МОСЦЕПАНОВ Максим (пр. п. і см. невід.) — укр. архітектор 2-ї пол. 18 ст. У 1763—65 навчався в А. Квасова, 1766 — в Петербурзі у В. Баженова, з яким потім переїхав до Москви. В 1773 повернувся на Україну й оселився в м. Короні (тепер смт Черніг. обл.). Ймовірно, М. був автором палацу в с. Вишеньках Черніг. обл. (1887). У 90-х рр. 18 ст. працював над добудуванням Троїцької церкви й дзвіниці в м. Глухо-

ві, спорудження яких почав А. Квасов.

МОСЯЖНИЦТВО (від польс. *mosiadaż*, чеч. *mosaz*, словац. *posadz* — жовта мідь, латунь) — різновид художньої обробки міді, а також латуні. Мосяжні вироби знаходили ще в єгипетських, етрусських, кельтських, фініських і слов'янських поселеннях. Перші відомості про М. на тер. України пов'язані з *трипільською культурою*. Високого рівня М. досягло в *Київській Русі*. З 17 ст. найбільшого розвитку набуло у Сх. Карпатах. Нар. майстри за допомогою примітивної техніки відливали з латуні та оздоблювали карбуванням, гравіруванням і металевою інкрустацією різні предмети домашнього вжитку (ножі, кресала, лускоріхи), жіночі прикраси, убрання, гуцульські топірці, за формою споріднені з стародавньою зброєю. Складну декоративну форму мали предмети кінської зброї — стремена, пряжки, бляхи. В гуцульському жіночому костюмі виділялися «згарди» — своєрідні *намисти*, які складалися з плоских кружечків або частіше хрестів дуже багатого і складного силуету і застібалися за допомогою двох парних дисків — «чепраг». До гуцульського чоловічого костюма належала «табівка» — сумка для дрібних речей, оздоблена мідними гудзиками або металевими табличками, розетками. Широкий ремінь, на якому її носили, прикрашався круглими пацьорками. Ювелірною майстерністю відзначалося оздоблення «путидівських» люльок. Художня цінність виробів карпатського М. зумовлена строгою чистотою й оригінальністю їхнього стилю, органічним поєднанням декору з формою та призначенням речі. Головні центри М. були села Річка, Брустурів, Путица. Серед майстрів: Л. Н. та Д. Дудчаки, М. Медвідчук, Ф. Якібчук, І. Кишук, В. Девдюк та ін. За рад. часу М. продовжується у тих формах, які відповідають вимогам сучас. побуту. В худож.-пром. об'єднаннях виробляються топірці, персні, олягові прикраси.

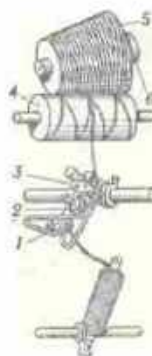
Лит.: Суха Л. Художні металеві вироби українців Східних Карпат дру-

Мосяжництво. Зразки українських мосяжних виробів: 1. Замок для дверей. Залізо. Гравірування. 16—17 ст. 2. Шапчик. Мідь. Карбування, гравірування. 18 ст. 3. М. Медвідчук. Пряжка (чепраг). Латунь. Гравірування. 19 ст. 4. Топірець. Латунь, дерево. Карбування, гравірування. 1-а половина 19 ст.; палиця жіноча. Дерево. Інкрустація латунню та оловом. Кінець 19 ст. 5. Ф. Якібчук. Табівка (сумка). Латунь, шкіра. Орнаментація накладна, частково карбована. Кінець 19 ст. 6. Д. Дудчак. Мідь. Карбування, Кінець 19 ст. 7. Д. Дудчак. Люлька. Гравірування. 2-а половина 19 ст.

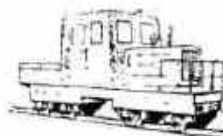
МОТАЛЬНА МАШИНА

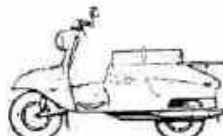
Мотальна машина:
1 — напрямний пристрій; 2 — натяжний пристрій; 3 — очищувальний пристрій; 4 — мотальний барабанчик; 5 — паковка; 6 — напруг, надійний на веретено.

Мотика обертова:
1 — рама; 2 — задній вал; 3 — передній вал; 4 — голчасті диски; 5 — площадка для багасту; 6 — секції голчастих дисків; 7 — секція мотики.

Мотовоз.

Моторолер «Тулиша».

Мотоцикл «Днепр» МТ10-36.

гої половини XIX—XX ст. К., 1959.

П. М. Жолтовський.

МОТАЛЬНА МАШИНА — машина, що перемотує пряжу (і нитки) на котушку, шпулю, бобину або ін. паковку, форма якої зручна для виконання наступних виробничих операцій. До того ж при перемотуванні пряжа очищується від дрібного сміття, ліквідуються потовщення та ін. дефекти. В М. м. (мал.) є веретено з паковкою, на яку мотальний барабанчик намотує пряжу. Мотальну машину застосовують у ткацькому, трикотажному і скручувальному виробництві.

МОТЕЛЬ (англ. motel, скор. від motorist's hotel — готель для автотуристів) — готель, призначений для обслуговування автотуристів. В М. (мал.) є житл. корпус, гараж, намети або відкриті стоянки для автомобілів, станція техніч. обслуговування, автозаправна станція, тех. (котельня, трансформаторна підстанція) і госп. споруди, налагоджено побутове обслуговування туристів. В УРСР до найбільших належать М. «Пролісок» (Київ), «Дружба» (Харків) і «Дельфі» (Одеса).

МОТЕС (Mothes) Курт (н. 3.XI 1900, Плауен) — нім. біохімік (НДР), член Нім. АН у Берліні, президент Нім. академії природодослідників «Леопольдіна» в Галле (1954—74), інж. чл. АН СРСР та Лондонського королівського т-ва (з 1971). Закінчив Лейпцигський ун-т (1923). Проф. Кенігсберзького ун-ту (1935—45) та ун-ту в Галле (з 1950). Зав. відділом біохімії Ін-ту по вивченню культурних рослин в Гатерслебені (1949—57), директор Ін-ту ботаніки ун-ту в Галле (1958—60) та Ін-ту біохімії рослин Нім. АН (1958—65) також у Галле. Осн. праці — з біохімії алкалоїдів, азотистого обміну, а також регуляторів росту рослин, у т. ч. цитокінінів.

МОТИВ (франц. motif, від лат. moveo — рухаю) у музиці — найменша музична побудова (послідовність звуків, в якій сконцентровані найхарактерніші особливості муз. теми). Складається з кількох нот, об'єднаних здебільшого одним метритмічним наголосом. У побутовому розумінні — мелодія, наспів, награв.

МОТИВАЦІЯ (спонуки) в біології — збудження центральної нервової системи, що викликають у людини і тварин акти поведінки, спрямовані на самозбереження (добування їжі, уникнення нападу ворогів тощо) або на продовження роду. Іноді вони не мають чітко виявленого пристосовного значення (у випадку дослідницької поведінки, ігрової діяльності та ін.). Такі акти поведінки можуть мати характер інстинктів або вироблятися внаслідок нагромадження досвіду (див. *Умовні рефлекси*). Розрізняють М. індивідуальні, пов'язані із задоволенням насущних потреб особини, і групові, що виявляються при взаємовідносинах індивідів у процесі розмноження, при зграйовому або колоніальному способі життя. Джерело М. можуть бути як зовнішні впливи, так і стан організму (го-

лод, гормональний баланс тощо). Локалізація в центр. нервовій системі структур, що реалізують різні М., досліджена ще недостатньо. Істотну роль при виявленні найпростіших М. (голоду, статевого потягу та ін.) у ссавців, у т. ч. людини, відіграє гіпоталамус. Звідси мотиваційне збудження спрямовується у лімбічну систему і кору великих півкуль головного мозку, які організують запуск механізмів відповідної поведінки. Більша частина М. вищого типу у людини забезпечується нервовим субстратом лобних часток переднього мозку.

Лит.: Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции. М., 1971; Судакон К. В. Биологические мотивации. М., 1971; Дельгадо Х. Мозг и сознание. Пер. с англ. М., 1971; Хайнд Р. Поведение животных. Пер. с англ. М., 1975.

МОТИВИ у психології — спонукальні причини дій і вчинків людини. Породжуються особистими і суспільними потребами й залежно від них бувають первинними (природними) і вторинними (матеріальними й духовними). М. можуть виявлятися у формі почуттів, уявлень, поглядів, ідей, ідеалів, мрій. Мотивація буває простою і складною, більш і менш усвідомленою. Проте, на відміну від фрейдизму, рад. психологія не розрізняє свідомих і підсвідомих спонук діяльності і наголошує на провідній ролі перших. Виховання у молоді сталих, ідейно наснажених М. і трудової діяльності є одним із гол. завдань комуністичного виховання підрастаючого покоління.

Лит.: Алексеева М. І. Мотивы научения. К., 1974; Москвичев С. Г. Проблемы мотивации в психологических исследованиях. К., 1975.

О. Т. Губко, Миколайович (н. 10.I 1943, с. Староміщина, тепер Півдонецького р-ну Терноп. обл.) — укр. рад. скульптор. У 1960—66 навчався у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мист. Твори: «Т. Г. Шевченко на засланні» (1964), «Юність», «Думи», «Материнство» (всі — 1966), монумент на братській могилі рад. воїнів «Мати-Батьківщина» в с. Яблунівці Стрийського р-ну Львів. обл. (1967), пам'ятник на могилі рад. воїнів у с. Семитинові Стрийського р-ну Львів. обл. (1968), «В. І. Ленін» (1970), портрет художника Л. Левинського (1978—79), композиція «Спортивна юність» (1979) та ін. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

МОТИКА ОБЕРТОВА — знаряддя для руйнування ґрунтової кірки на посівах зернових і техніч. культур, знищення бур'янів при

Мотель «Пролісок» в Києві.

обробітку ґрунту. В СРСР, зокрема на Україні, використовують М. о. (мал.), що складається з кількох секцій голчастих дисків, які, обертаючись на осі, проколюють ґрунт, знищують бур'яни і кірку, що утворюється на поверхні ґрунту після дощу або поливу. М. о. можна застосовувати і для закриття вологі в агрегаті з шлейфобороною (див. *Бороны*) та легкою бороною. Агрегують М. о. з тракторами класу 0,6 т.

Г. І. Якименко.

МОТИЛЬ — 1) Народна назва багатьох видів дорослих комах з ряду метеликів, яким властиве масове розмноження. 2) Народна назва деяких дорослих комах з родин довгоножкових, товчконожкових, джигівцевих та личинок цих комах. 3) Личинки комарів роду дзвінець (Tendipes). Тіло (довж. 2—3 см) яскраво-червоного кольору. Живуть у мулі неглибоких озер і ставків. Живляться органічними речовинами, що розкладаються, та дрібними рослинними й тваринними організмами. Цінний корм для риб. Використовується як нажива при рудині риб і як корм для акваріумних риб.

МОТОВИЛО (ім'я, рр. н. і см. невід.) — укр. писемник-полеміст кін. 16 ст., аріанізм (див. *Аріанство*). За дорученням князя К. Острозького написав на захист протестантів працю (назва її невідома), спрямовану проти книги єзуїта П. Скарги «Про єдність церкви божої під одним пастирем» (1577).

МОТОВОЗ — локомотив (тепловоз) з карбюраторним або дизельним двигуном внутрішнього згоряння невеликої (до 220 кВт) потужності. Рух від двигуна до ведучих коліс М. (мал.) передається найчастіше за допомогою коробки передач або гідравлічної передачі. М. застосовують для маневрових робіт на залізницях, як транспортні засоби на пром. підприємствах, в кар'єрах тощо.

МОТОНОБУ Кано (1476—1559) — япон. живописець. Разом зі своїм батьком Кано Масанобу заснував живописну школу Кано. М. розписував ширми, створював сувої з зображеннями пейзажів, квітів, птахів, сцен з буддійських легенд. Більшість творів М. зберігається в монастирях Кіото.

МОТОРОЛЕР (нім. Motoroller, від Motor — двигун і rollen — котити) — мотоцикл з колесами малих розмірів, призначений для пересування по шляхах з твердим покриттям. Порівняно із значимим мотоциклом у водія М. комфортабельніші умови. В СРСР на М. (мал.) встановлено двигуни внутр. згоряння робочим об'ємом до 199 см³, потужністю двигуна — до 10,3 кВт. Швидкість руху таких М. — до 97 км/год.

МОТОСТРІЛЕЦЬКІ ВІЙСЬКА — рід сухопутних військ у Збройних Силах СРСР, призначений для ведення бойових дій самостійно і разом з іншими родами та спец. військами. Перед Великою Вітчизн. війною 1941—45 почався процес моторизації піхоти і насичення її автом. стрілецькою зброєю, артилерією на мех. тязі, інженерною технікою, засобами зв'язку. З'я-

випили перші моторизовані й мотострілецькі підрозділи, частини, з'єднання. Найменування М. в. як роду військ було запроваджено 1963. Сучас. М. в. оснащені ракетними комплексами, танками, бронетранспортерами, бойовими машинами піхоти, різноманітною артилерією, мінометами, протитанковими керованими ракетами, ефективними засобами розвідки та керування. Мотострілецькі частини (підрозділи) входять також до складу *танкових військ та морської піхоти*. М. в. здатні швидко здійснювати маневр, проривати оборону противника, навально розвивати наступ, захоплювати рубежі й об'єкти, створювати стійку оборону. В збройних силах США, Великобританії, ФРН та ін. д-в М. в. іменуються піхотою, мотопіхотними військами.

МОТОЦИКЛ (від лат. motor — рушій і грец. κύκλος — коло, колесо) — дво- або триколісна (з причіпною коляскою) самохідна машина, призначена для пересування по шляхах різного профілю. Розрізняють М. дорожні, спортивні і спеціальні (вантажні, патрульні тощо). Вперше М. почали застосовувати у деяких країнах Зх. Європи наприкінці 19 ст. В СРСР серійне вироб. М. було налагоджено (1933) на з-дах Ленінграда й Іжевська. На вітчизн. М. (мал.) встановлено карбюраторні двигуни внутр. згоряння робочим об'ємом понад 49,8 см³, потужність двигуна — до 26,5 кВт. Швидкість руху тактич. М. — до 140 км/год. В УРСР М. випускає Київський *мотоциклетний завод*. Різновидом М. є *мототралер*. Див. також *Мотед.*

МОТОЦИКЛІСТНИЙ СПОРТ, мотоспорт — різні види змагань на *мотоциклах*, що проводиться на спец. трасах, шляхах, поза шляхами і для кожного класу мотоциклів окремо. Включає шосейні лінійні гонки; шосейні кільцеві гонки по замкненій кільцевій трасі завдовжки від 1,5 до 5 км; мотокрос — гонки по пересіченій місцевості; мотоциклетне багатоборство — багатоденні змагання по шляхах і бездоріжжю з дотриманням графіка руху й додатковими швидкісними гонками; трекові гонки (спідвей) на гаровій або льодовій доріжці стадіону; іподромні гонки; фігурне водіння — на площадці з штучними перешкодами; заїзди на встановлення рекордів на трасах, що дають змогу розвинути макс. швидкість для даного класу мотоциклів; мотобол — командна гра на мотоциклах з м'ячем та ін. Перші змагання, в яких брали участь мотоциклісти, відбулися 1895 за маршрутом Париж — Бордо — Париж; в Росії перші офіційні мотогонки — 1898 (під Петербургом); в СРСР перші всесоюзні змагання з М. с. (іподромні гонки) — 1924. З 1949 розігруються чемпіонати світу з шосейно-кільцевих гонок; з 1957 — з мотокросу; з 1949 — з трекових гонок на гаровій доріжці; з 1966 — на льодовій доріжці; з 1913 — з багатоборства. У 1904 засновано Міжнар. мотоцик-

летну федерацію (ФІМ), до якої 1956 вступив Центр. атомотоклуб СРСР. В 1960 створено Федерацію атомотоспорту СРСР, в 1962 — самостійну Федерацію М. с. Крайні рад. спортсмени з М. с.: В. Арбеков (чемпіон світу з мотокросу, 1965), Г. Кадиров (6-разовий чемпіон світу в гонках на льодовій доріжці; 1966, 1968, 1969, 1971—73), Г. Мойсеев (3-разовий чемпіон світу з мотокросу; 1974, 1977—78). Команда СРСР виграла Крос націй (1968), була багаторазовим чемпіоном Європи. М. с. входить до програми Всесоюзної спартакіади ДТСААФ з військово-тех. видів спорту.

МОТРОНИНСЬКИЙ ТРОЦЬКИЙ МОНАСТІР — один з осередків антиуніатського руху на Правобережній Україні в 17—18 ст. Засн. 1568 в Мотронинському лісі поблизу Чигирини (тепер місто Черкас. обл.). Знаючи на вплив монастиря на місцеве населення, польс.-шляхет. уряд змушений був підтвердити за ним право на володіння окремими селами та надати монастирю ряд привілеїв. Антиуніатська діяльність М. Т. м. особливо посилювалася 1753—68, коли ігуменом його був М. К. *Значко-Яворський*. Навесні 1768 у монастир вступив послушником М. *Зализняк*, який у *Холодному Яру* поблизу М. Т. м. почав підготовку антифеод. повстання (див. *Коліїщина*). Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) М. Т. м. перетворився на осередок релігійно-монархічного пропаганди. В 20-х рр. 20 ст. монастир було закрито. Троїцька церква (1801) М. Т. м. є пам'яткою архітектури.

МОТТ (Mott) Невіл Френсіс (н. 30.IX 1905, Лідс) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1936). Закінчив Кембріджський ун-т (1927). У 1933—54 — професор Брістольського ун-ту, 1954—71 — директор Кавендішської лабораторії. Осн. праці — з квантової механіки і фізики твердого тіла. Передбачив поляризацію електронів при їх розсіянні атомами (1929), розробив теорію внутр. конверсії (1932), запровадив поняття про екситон слабкого зв'язку (екситон Ванье — Мотта, 1938). Пояснив явище випромінювання струму на енерг. бар'єрі електронів провідності (теорія Мотта — Шотткі), запропонував теорію термоерс металів, створив теорію електропровідності неспарядкованих систем. Нобелівська премія, 1977.

МОТТЕЛСОН (Mottelson) Бенжамен (Бен) Рей (н. 9.VII 1926, Чикаго) — дат. фізик амер. походження. В 1947 закінчив ун-т Пердью (шт. Індіана). В 1951 переїхав до Данії. В 1953—57 працював у Европ. центрі ядерних досліджень (ЦЕРН), з 1957 — професор Ін-ту теор. ядерної фізики в Копенгагені. Осн. праці — з ядерної фізики. Спільно з О. Боровим розробив колективну модель ядра. Нобелівська премія, 1975.

МОФЕТИ (італ. mofete) — виділення вуглекислого газу з невеликих каналів і тріщин на схилах та біля підніжжя вулканів, один з видів *фумарол*. Крім вуглекислого газу, М. в невеликій кількості

містять азот, водень, метан, водяну пару. Т-ра газів до 100°. Наявність М. свідчить про припинення виверження вулкана та перехід його в стадію затухання. Улоговини, в яких є М., наз. долинами смерті, тому що тварини, потрапляючи туди, задихаються внаслідок великої концентрації вуглекислого газу.

МОХАВЕ — пустеля у Пн. Америці, в межах США (штат Каліфорнія). Пл. бл. 30 тис. км². Поверхня — піщана рівнина з окремими гірськими масивами (до 3506 м), розчленована улоговинами. Клімат різко континентальний. Опадів 45—150 мм на рік. Є тимчасові водотоки, невеликі солоні озера. Рослинність збідніла (кактуси, чагарники). У межах М. — *Долина Смерті*. У пд. частині — заповідник Джошуа-Трі. **МОХЕНДЖО-ДАРО** — руїни міста 3—2-го тис. до н. е. в Пакистані. Розкопки 20—30-х рр. 20 ст. встановлено, що місто було центром ремесла і торгівлі. Відкрито залишки дво- і триповерхових цегляних будинків змоногого населення, плетених, обмазаних гліною халуп бідноти, громад. будівель. В місті були каналізація та система водопостачання. Розкопки в М.-Д. підтвердили, що Стародавня Індія поряд з Єгиптом і Месопотамією була одним з найдавніших осередків цивілізації.

МОХИ, листостеблові мохи, бриосиди (Bryopsida, або Musci) — клас спорових рослин відділу *мотонодібних*. Багаторічні, рідше однорічні рослини, здебільшого дрібні, від 1 мм до кількох см висоти, рідко більше як 40 см. Гаметофор — стебловий пагінь (стебло) вкритий листковидними виростами, т. з. листками (філоідами), прямостоячий, або лежачий, сланкий, простий чи з нитчастими в основі розгалуженими *ризоїдами* (відсутні у сфагнових мохах). Листки сидячі, різноманітні за формою і анатомічною будовою, з жилкою або без неї. Статеві органи (*антеридії* і *археогонії*) звичайно розміщені групами на верхівці стебла або бічних пагонів, оточені покривними листками. Поширені М. всюди на земній кулі, зростають переважно на вологих місцях, на різних субстратах, певні представники їх домінують у рослинному покриві особливо тундри, на болотах, у лісах. Суцільний моховий покрив зумовлює водохоронне значення його в житті лісу, місцями спричинює заболочування місцевості. Мохи є піонерами в заселенні відкритих та порушених місцевостей, відіграють роль у *грунтоутворювальному процесі*. Відомо бл. 14 500 видів М., в СРСР — понад 1150, у т. ч. в УРСР — бл. 590 видів. В межах класу мохів розрізняють три підкласи: *сфганові мохи*, андрееві мохи (Andreaeidae) та бриєві мохи (Bryidae). Г. Ф. Бачурин.

МОХІЕДДІН Халед (н. 17.VIII 1922, Каїр) — єгип. політ. і громадський діяч, журналіст. У 1951 закінчив Каїрський ун-т. Брав участь у липневій революції 1952 в Єгипті. В 1956—59 — гол. редактор газ. «Аль-Масар» («Вечір»), 1964—65 очолював вид-во «Ахбар аль-Яум». Обирався до парламен-

X. Moxieddin.

Я. М. Мотика. Матір-Батькішчина. Пам'ятник на братській могилі радянським воїнам в селі Яблунівці Стрийського району Львівської області. 1967.

МОХОВИКИ

ту 1957, 1964, 1969. В 1968—71 — член ЦК Араб. соціалістичного союзу. З 1958 — генеральний секретар єгип. Нац. ради миру, член *Всемирної Ради Миру* (з 1964 — член її Президії). Автор книги «Рух за мир. Мета, методи» (1969). Золота медаль Миру ім. Жоліо-Кюрі, 1965. Міжнар. Ленінська премія «За змирення миру між народами», 1970.

МОХОВИК — група трубчастих грибів роду *Boletus*. Поверхня шапинки суха, бархатиста, іноді клейка, ніжка без кільця. У хвойних і листяних лісах найбільш пошир. М. зелений, або рясітка (*B. subtomentosus*), та М. тріщинуватий (*B. chrysenteron*); в листяних і мішаних лісах поширені М. різнобарвний (*B. versicolor*), що відрізняється від двох згаданих, які мають оливкуватокоричневу шапинку, пурпуровим або вишневим її забарвленням. М. жовто-бурий (*B. variegatus*) росте у соснових лісах, має світло-жовту шапинку, яка часом темніє, стає жовто-бурою. М. — їстівні гриби, при сушінні чорніють. М. жовто-бурий маринують.

І. О. Дудка.

МОХОВИНКА (*Sagina*) — рід рослин родини гвоздикових. Одно- або багаторічні трави, ростуть здебільшого дернинками. Листки вузьколінійні, при основі зрослі. Квітки дрібні, одиночні, пазушні або в суцвіттах, на довгих квітконожках. Плід — коробочка. Бл. 30 видів, поширених переважно в Пн. півкулі, в горах Пд. Африки, Пд. Америки і на о-ві Нова Гвінея. В СРСР — 8 видів, з них в УРСР — 4. Найпоширеніші: М. вузлувата (*S. nodosa*) і М. лежача (*S. procumbens*) ростуть на вологих луках, галявинах, біля берегів, на піщаних місцях, вздовж доріг.

МОХОПОДІБНІ, бриофіти (*Bryophyta*) — відділ вищих рослин. Осн. життєва форма, вегетативне тіло М. — *гамотофіт* має вигляд *слані*, т. з. талому (у антоцеротових і деяких печіночників) або простого чи розгалуженого облисненого пагона, т. з. стебла, позбавленого коріння, з простою внутр. будовою, без розвиненої провідної системи. Талом з нижнього боку, а стебло здебільшого в основі (крім ефатнових мохів) вкриті *ризомідами*. Статеві органи — *антеридії* й *археогонії*. Після запліднення яйцеклітини дводжигутиковим сперматозоїдом всередині архегонії виникає зародок — *зигота*, з якої розвивається спорогон (стадія *спорофіта*). Він залишається з'єднаним з гамотофітом і по суті є споротвірним спороносним органом. Осн. частина спорогона — коробочка, в ній з спорогенної тканини після редукційного поділу клітин (див. *Мейоз*) утворюються одноклітинні спори, а в деяких (*печіночні мохи*) одночасно й особливі стерильні пружинки — елатери, що сприяють розпушуванню маси спор і висіванню їх. Достигла коробочка відкривається кришечкою, рідше — подовжніми розривами, щілинами. З проростанням спори виникає багатоклітинний передросток — *протонема*, яка, розвиваючись, дає початок таломному чи

листолюбному гаметофітам. Крім розмноження спорами, М. властиве й вегетативне — підземними пагонами, відокремленими частинами гаметофіта і за допомогою особливих органів — *висококових бруньок*, *тілець*, *ніток*, *бульбочок* пагонів та ін.

М. — давня група рослин, рештки яких відомі з карбону. Це дозволяє припустити можливу появу їх ще в девонський період. Походження М. здебільшого пов'язують з *водоростями*. Є думки про можливе виникнення їх від однієї з найдавніших груп рослин — *псилофітів*. М. поширені по всій земній кулі, переважно в помірних і холодних зонах Пн. півкулі, в тропічних районах, гол. чин. у горах. Ростуть у різних екологічних умовах, на різноманітному субстраті, створюючи суцільний покрив, особливо на болотах, а також у лісах певних типів. Відомо бл. 25 000 видів М. За особливостями гаметофіта і спорофіта в межах відділу М. розрізняють три класи: антоцеротові (*Anthocerotopsida*), печіночні мохи і мохи, або листолюбні мохи.

Лит.: Лазаренко А. С. Определитель листяних мохів України. К., 1955; Зеров Д. К. Флора печіночників і ефатнових мохів України. К., 1964; Шуляков Р. Н. Печіночники мхи. Морфология, филогения, классификация. Д., 1975; Отдел моховидных (*Bryophyta*). В кн.: Жизнь растений, т. 4. М., 1978; Бачурин А. Ф., Партика Л. Я. Печіночники и мхи Украины и смежных территорий. К., 1979.

Г. Ф. Бачурин.
МОХОР Юрій Павлович (н. 20.III 1922, Київ) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1976). В 1955 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився у В. Касіяна. Автор плакатів: «Комунізм — це молодість світу, і його будує молодь» (1959), «Слався, Україно Радянська» (1967), серії «Шість орденів ВЛКСМ» (1968), «Ленін — творець першої в світі соціалістичної держави» (1969), всі — в співавторстві з О. Терентьевим; «Сьогодні рекорд — завтра норма» (1973), «КІРС» (1979), «Заради життя на землі» (1980). Респ. премія ім. В. І. Касіяна, 1980.

МОХОРОВИЧЧА ПОВЕРХНЯ — поверхня, по якій проводять межу між *земною корою* і *верхньою мантиєю* Землі. Названа на честь югосл. сейсмолога М. Мохоровичича (1857—1936), який встановив цю межу на підставі стрибкоподібного зростання швидкості *сейсмічних хвиль* при проходженні через неї. Швидкість позовжних сейсмічних хвиль зростає від 6,7—7,4 км/с (у «базальтовому» шарі земної кори) до 7,8—8,3 км/с (у підкоріковому субстраті), поперечних — відповідно від 3,7 до 4,7 км/с. Щільність гірських порід на М. п. збільшується від 2,8—2,9 до 3,2—3,3 г/см³. Вважають, що М. п. розмежовує шари порід з різним хім. складом. Глибина залегання цієї поверхні під океанами — від 5 до 10 км, під континентами — від 30 до 75 км. У деяких районах земної кулі М. п. виділяється нечітко. Природа її ще недостатньо вивчена. Є. І. Антоном.
МОХУВАТКИ (*Bryozoa*) — клас безхребетних водних тварин типу

ципальцевих. Ведуть прикріплений спосіб життя, утворюють колонії розміром від кількох мм до десятків см (довж. окремої особини до 1 мм). Оселяються на підводних предметах, дещо нагадують мох (звідси й назва). Живляться одноклітинними водоростями, найпростішими. Гермафродити. Розмноження статеве та нестатеве (*пукуванням*). Розвиток з *метаморфозом*. Поширені в морях і прісних водоймах усіх материків. Понад 4000 видів. В СРСР — бл. 500 видів, у т. ч. на Україні — понад 20, з них найпоширеніші прісноводні М.: клубчаста (*Plumatella fungosa*), повзуча (*P. repens*) та гребічаста (*Cristatella muscudo*). М. важливий компонент *бентосу*. Прісноводні форми іноді пошкоджують водопровідні споруди, закурюючи і засмічуючи їх. Викопні види (бл. 5000) відомі починаючи з силуру.

В. М. Мазурович.

МОЦАК Григорій Іванович (п. 6.VI 1928, с. Котлярка, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.) — новатор виробництва у вугільній промисловості, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1963. З 1947 працює на шахтах Донец. і Ворошиловгр. областей робітником очисного вибою, прохідником, наваловибишником, бригадиром очисного вибою. М. — один з ініціаторів Всесоюзного соціалістичного змагання за ефективне використання гірничої техніки та високопродуктивну працю. Делегат XXIV—XXVI з'їздів Компартії України, був обраний членом її ЦК (1976). Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медаллю.

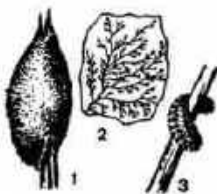
О. М. Семеново.

МОЦАРТ (Mozart) Вольфганг Амадей (27.I 1756, Зальцбург — 5.XII 1791, Відень) — австр. композитор, представник *віденської класичної школи*. Музику навчався у свого батька — скрипаля і композитора Леопольда Моцарта. З 4 років грав на клавесині, а з 5—6 почав складати музику й концертувати. З 1762 гастролював у Німеччині, Австрії, Франції, Англії, Швейцарії. Виступав як клавесиніст, скрипаль, співак, органіст і диригент. У 1769—77 — концертмейстер, 1779—81 — органіст при дворі зальцбургського князя — архієпископа. У 1769—74 тричі відвідав Італію, був обраний членом Філармонічної академії в Болоньї (вивчав композицію у Дж. Мартіні). В 1781 оселився у Відні. В 1787 дістав посаду камерного музиканта при дворі імператора Йосифа II. Постійні злидини, вапруга творча робота, приватні уроки підірвали здоров'я М. На 36-му році життя він помер і був похований у спільній могилі (до цього часу не знайдений. На віден. кладовищі встановлено пам'ятник М.).

Творчість М. — одна з вершин європ. музики 18 ст. Для зрілих творів композитора, в яких переважують світлі настрої, характерні яскравий мелодизм, барвиста гармонія, темброве багатство оркестровки, завершене відчуття форми. Творча спадщина М.

Ю. П. Мохор. Плакат «1 вересня». 1972.

Моховатки: 1 — клубчаста; 2 — повзуча; 3 — гребічаста.

Моховинка лежача. Загальний вигляд рослини та квітки.

(понад 600 творів) охоплює всі жанри й форми музики: 16 опер (у т. ч. «Викрадення з Сералю», 1782; «Весілля Фігаро», 1786; «Дон Жуан», 1787; «Так поводитися всі жінки», 1790; «Чарівна флейта», 1791); церковна музика, «Реквієм» (завершений учнем М. композитором Ф. К. Зюсмайром); бл. 50 симфоній (найзначніші 3 останні (1788) — мі бемоль мажор, соль мінор та до мажор); концерти — 23 фп., 7 скрипкових, 4 валторнові, 2 флейтові та ін.; оркестрові твори (дивертисменти, серенади, марші, танці); камерні твори — 7 струнних квінтетів, 23 квартети; тріо, дуети тощо; для скрипки і фортепіано — 34 сонати, варіації; для фортепіано — 18 сонат, фантазій, фуги, варіації; сольні пісні, вокальні ансамблі. Образ М. втілює О. Пушкін у трагедії «Модарт і Сальєрі», П. Чайковський створив оркестрову сюїту «Модартіана». Музику М. високо цінував Т. Шевченко, називав його «великим представителем європейської гармонії». В 1880 в Зальцбурзі створено міжнар. заклад Модартіум — наук. центр модартознавства; в будинку, де народився М., відкрито меморіальний музей. *Лит.*: Берлінд-Чєрна Е. С. Модарт. М., 1956; Кремер В. Вольфганг Амадей Модарт. М., 1958; Чєрна Е. С. Модарт. Життя і творчість М., 1966; Чєчерин Г. В. Модарт. Л., 1973; Вейс Д. Возвращение к земное. Пер. с англ. М., 1970; Аберт Г. В. А. Модарт. Пер. с нем. М., 1980.

Л. З. Мазепа.

МОЦАРТ (Mozart) Франц Ксав'єр Вольфганг (26.VII 1791, Відень — 29.VII 1844, Карлсбад, тепер Карлові Вари, ЧССР) — австр. піаніст, композитор, диригент і муз. педагог. Молодший син В. А. Моцарта. Фортепіано й композицію вивчав у Відні та Львові. В 1808—19 й 1822—38 жив у Львові, був приватним учителем музики, в 1826—29 очолював засноване ним муз. т-во св. Цецилії, хор та ін-т співу. Виступав на Україні (зокрема, в Житомирі й Києві), гастролював у країнах Європи. З 1838 жив у Відні. З 1841 — почесний капелмейстер зальцбурзького Моцартіума (з 1880 — міжнар. центр модартознавства). Автор 2 кантат, 2 фп. концертів, симф., камерно-інструм. і вокальних творів.

Лит.: Колбін Д. «Львівський» Моцарт. «Музика», 1972, № 4.

Л. З. Мазепа.

МОЦЗІ (Мо Ді; 479—400 до н. е.) — давньокит. філософ і політ. діяч, засновник школи моїстів. Н. в царстві Лу. Центральними в творчості М. є суспільно-політ. та етичні проблеми. Захищаючи інтереси трудових верств — ремісників і землеробів, М. різко засуджував рабство, розкіш і паразитизм панівних класів, свавілья й несправедливість кит. правителів. Виступаючи проти ув'язнення поділу людей на «вищих» і «нижчих», багатих і бідних, М. піддав різкій критиці етичні принципи конфуціанства. Шляхом до поліпшення сусп. життя М. вважав утвердження у відносинах між людьми принципу «загальної любові і взаємної вигоди», що нібито може принести мир і братер-

ство всім верствам суспільства. Незважаючи на утопічний характер, сусп.-політ. вчення М. було прогресивним. У філос. поглядах М., особливо в теорії пізнання, мали місце матеріалістичні тенденції. Вперше в кит. філософії М. висунув категорію причини (гу), принципи класифікації (дей) і три критерії оцінки істинності знань. Вчення М. та його послідовників викладено в кн. «Моцзи», яка в завершеному вигляді склалася в кін. 3 — на поч. 2 ст. до н. е.

МОЦІОН [від лат. motio (motio-nis) — рух] — прогулянка з метою відпочинку або для виконання лікувального режиму. Як лікувальна процедура призначається точно дозовано щодо часу та за спец. маршрутами.

МОЦІОН ТВАРИН — госп. захід, що передбачає перебування і рух тварин на свіжому повітрі. Має велике гігієніч. значення для організму і є обов'язковим при стійковому утриманні сілськогосподарських тварин, особливо для вагітних маток, високопродуктивних тварин, підлітків і молодня. М. т. активізує процеси травлення, дихання, кровообіг, засвоєння поживних речовин, стимулює потенцію, сприяє підвищенню надійності молока, приросту живої маси, несучості птиці, запобігає розвитку захворювань тощо. М. т. буває пасивним (тварин выпускають на вигульні двори, в загони) і активним (тварин примушують проходити певну відстань з відповідною швидкістю).

В. М. Хрищевський.

МОЧАЛОВ Павло Степанович [3 (15).XI 1800, Москва — 16 (28).III 1848, там же] — російський актор. Народився в сім'ї акторів-кріпаків. В 1817 дебютував на сцені Моск. імператорського театру (з 1824 — *Малый театр*) у ролі Полінікі («Едіп у Афінах» В. Озерова). Серед ін. ролей — Чацький («Лихо з розуму» Грибєдова), Гамлет, Отелло, Річард III, король Лір, Коріолан (у однійменних трагедіях Шекспіра), Дон Карлос, Карл Моор («Дон Карлос», «Розбійники» Шіллера). Творчість М. була тісно пов'язана з передовими тогочасними суспільно-політичними ідеями. М. створив образи бунтарів проти соціальної несправедливості й пригноблення людини. Не раз гастролював на Україні (1838 з трупю Л. Млотковського — у Києві; грав у Харкові, Одесі). *Лит.*: Дмитрієв Ю. Мочалов — актор-романтик. М., 1961; Беньям Р. М. Павел Мочалов. Л., 1976; Алерс Б. В. Театр Мочалова і Шевченка. М., 1979.

МОЧАЛЬСЬКИЙ Дмитро Костянтинів [н. 2 (15).II 1908, Петербург] — рос. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1980), дійсний член АМ СРСР (з 1973). В 1929—36 навчався в АМ у Ленінграді. Твори: картини «Перемога. Берлін, 1945 рік» (1947), «Після демонстрації» (1949), серія «Люди цілenni» (1957). З 1937 викладає в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова (з 1950 — професор). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Іл. с. 156.

Лит.: Глобачева С. И. Дмитрий Константинович Мочальский. Л., 1962.

МОЧУЛЬСЬКИЙ Василь Миколайович [1 (13).I 1856, с. Стрюкове, тепер Миколаївського р-ну Одеської обл. — 21.I 1920, Одеса] — рос. та укр. історик л-ри, професор. Дослідник рос. л-ри й журналістики. Вивчав рос.-укр. літ. зв'язки («До історії малоруського париччя», 1894; «Малоросійські та петербурзькі повісті М. В. Тоголя», 1902; «Відношення південно-російської схоластики XVII ст. до псевдокласицизму XVIII ст.», 1904).

С. І. Білокіт.
МОЧУЛЬСЬКИЙ Михайло Миколайович (13.XI 1875, м. Миколаїв, тепер Львів, обл. — 14.II 1940, Львів) — укр. літературознавець, критик, перекладач. Закінчив Львів. ун-т (1898), працював юристом. Вивчав творчість Т. Шевченка, І. Мамчури, І. Франка, поетів «української школи» в польс. л-рі (С. Гошинський, Б. Залеський, А. Мальчевський та ін.). Перекладав твори В. Стефаніка польс. мовою (зб. «Кленові листки», 1904). Писав статті з укр. етнографії, художні твори. Праці М. цінні гол. чином фактичним матеріалом.

Тел.: Іван Франко, Львів, 1938; Погруддя з бронзи. Микола Пегелев і Іван Манджура, Львів, 1938.

Ф. П. Погребенник.
МОЧУТКОВСЬКИЙ Йосип Йосипович [1845, Херсон, губ. — 23.V (5.VI) 1903] — укр. інфекціоніст, невропатолог, бальнеолог. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1869). У 1870—93 працював в Одес. міській лікарні; 1877 захистив докторську дисертацію на тему «Матеріали для патології і терапії поворотного тифу». З 1893 — консультант і професор невропатології в Клінічному ін-ті удосконалення лікарів у Петербурзі. Під час епідемії поворотного тифу 1873—76 М., наслідуючи приклад Г. М. Мінха, приписує собі кров хворого і, завдяки цьому дослідів, встановив роль кровосисних комах у передачі хвороби. Ряд праць присвячено проблемам бальнеології та нервовим хворобам.

С. М. Старченко.
МОШІНСЬКИЙ (Moszyński) Казімеж (5.III 1887, Варшава — 30.III 1959, Краків) — польс. етнограф. З 1926 — професор Краківського ун-ту. Перший почав планомірно порівняльно-етнограф. вивчення матеріальної і духовної культури слов'ян. народів. Значну увагу приділяв етнографії українців, рос.-польс. етнічним зв'язкам. Осн. праці: «Обряди, вірування і народні перекази з околиць Березяна» (1913), «Східне Полісся» (1928), «Народна культура слов'ян» (т. 1—2, 1929—39), «Людина. Вступ до загальної етнографії і етнології» (1958).

МОШКИ (Simuliidae) — родина комах підряду довгоусих ряду двокрилих. Довж. тіла 2—6 мм. Самки більшість видів — кровососи. Понад 1000 видів, поширених всесвітньо; в СРСР — 400 видів, зокрема на Україні — понад 20, у т. ч. М. срібляста (Simulium argyreatum). Укуси М. виснажують тварин і людину, знижують працездатність. Вони є також специфіч. переносниками збудників деяких гельмінтозних хвороб свійських тварин (напр., онхоцеркозу,

Г. І. Мошак.

В. А. Моцарт.

П. С. Мочалов.

Д. К. Мочальський.

Д. К. Мочальський.
Молодочі-ціланини.
1959—61. Державний
російський музей
у Ленінграді.

філяріозу), іноді передають збудників інфекційних хвороб (напр., туляремії). У викопному стані М. відомі починаючи з юри. Заходи боротьби див. у ст. *Гриза*.

МОШНА (Mošna) (Ідржіх (I.VIII 1837. Прага — 6.V.1911, там же) — чех. актор. Один з основоположників нац. реалістичної акторської школи. В 1856—59 виступав, гастролюючи з пересувною трупною, в Австрії. З 1860 грав у чех. провінційних театрах, з 1864 — актор Тимчасового театру в Празі, з 1883 — Нац. театру. Ролі: Шванди («Волнишник із Стракомиш» Тила), Дивишек, Грушка («Батько», «Войнарка» Грассека), Бобчинський («Ревізор» Гоголя), Расплюев («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Гробкоп («Гамлет» Шекспіра) та ін.

МОШНІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1862 — виступ селян містечка Мошни (тепер село Черкаського р-ну Черкас. обл.) і навколишніх сіл проти запровадження *установих грамот*. Згідно з установою грамотою селяни мали повернути поміщиці 1076 дес. землі і виплачувати щорічно 26 тис. крб. оброку. 14 (26).III в Мошні з'їхалося кілька сот селян, які зажадали, щоб їм повернули установу грамоту. Оскільки волосний старшина відмовив їм у цьому, селяни його заарештували. Для придушення виступу в село прибули 3 роти солдатів. 46 учасників виступу було висічено різками, 21 віддано до суду. Події в Мошні викликали заворушення в 16 навколишніх селах.

Лит.: Крестьянское движение в России в 1861—1869 гг. Сборник документов. М., 1964; Лешенко Н. Н. Крестьянское движение в Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). К., 1959.

МОШУРІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1826 — антифеод. виступ селян с. Мошурова (тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл.). Почалося в квітні. Очолив виступ О. Семенов, солдат Дніпровського піх. полку, розташованого на Уманщині. Він видавав себе за флігель-ад'ютанта царя, нібито присланого ним для арешту всіх поміщиків Київ. губ. Семенов оголосив по селах «царську грамоту» про скасування панщини і звільнення селян з-під влади поміщиків. Рух охопив кілька сіл Уманського пов.; селяни відмовлялися виконувати панщину, заарештовували поміщиків, посесорів. Царський уряд жорстоко придушив М. с. з 150 учасників його було притягнуто до судової відповідальності. Семенова засуджено до смертної кари, яку замінено покаранням калачуками й засланням на каторгу; найактивніших учасників виступу — до заслання в Сибір на каторжні роботи, решту — до тюремного ув'язнення на різні строки. Учасників виступу, молодших за 30 років, за наказом Миколи I було віддано в солдати. *Лит.*: Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958; Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг. Сборник документов. М., 1961.

МОЩИЧ Петро Степанович (н. 27.IV.1928, с. Волосате Кросненського воєводства, Польща) — укр. радянський педіатр, професор (з 1968). Член КПРС з 1974. В 1952 закінчив медичний ф-т Ужгородського ун-ту. З 1956 працює на кафедрі госпітальної педіатрії Київ. мед. ін-ту (з 1971 — зав. кафедрою). З 1973 — гол. педіатр М-ва охорони здоров'я УРСР. Праці М. присвячені питанням ревматизму, туберкульозного менінгіту, хроніч. тонзиліту, дизентерії, вірусного гепатиту, менінгококової інфекції, коклюшу та ін. інфекційним захворюванням. Держ. премія УРСР, 1979.

МОЩІ — остатки «святих», предмет релігійного поклоніння (*реліквії*) в католицизмі і православ'ї. Церква приписує М. «нелінійність» та «чудодійну силу». Культ М. виник у 3 ст., був відкинутий у Візантії іконоборцями (див. *Іконоборство*), відновлений 7-м Вселенським собором 787. На Русі поклоніння М. з'явилося з 11 ст. і особливо пропагувалося *Києво-Печерською лаврою*. Церковники широко використовували «святі» М. як знаряддя духовного одурманювання мас та джерело прибутків.

МПЛА — ПАРТІЯ ПРАЦІ (МПЛА — ПП). Створена 4—10.XII.1977 на I з'їзді *Народного руху за визволення Анголи* (МПЛА) на основі його політ. організації. Організатором і керівником МПЛА і МПЛА — ПП був А. Нето. З'їзд перетворив МПЛА на МПЛА — ПП, прийняв її програму і статут, у яких висунув завдання будівництва незалежної, нар.-демократичної Анголи, ліквідації засилья іноз. капіталу, створення передумов для побудови соціалізму. В 1978 було прийнято доповнення до конституційного закону країни, які законодавчо закріпили керівну роль МПЛА — ПП у державі й суспільстві.

За конституційним законом, голова партії — одночасно президент республіки. I, позачерговий з'їзд МПЛА — ПП (грудень 1980) підтвердив, що гол. метою ангольської революції є створення в країні матеріально-тех. бази будівництва основ соціалізму, відмітив необхідність зміцнення керівної ролі партії в житті суспільства, її ідейної і політ. єдності на принципах наук. соціалізму. Під керівництвом МПЛА — ПП працюють Нац. спілка трудящих Анголи (засн. 1954), Молодь МПЛА та ін. масові орг-ції. Чисельність партії — понад 31 тис. чол. (1980). Голова — Ж. Е. душ Сантуш (з 1979). Друж. орган — щоденна газ. «Жорнал ді Ангола» («Газета Анголи»), що є одночасно органом уряду.

МРАВІНСЬКИЙ Євген Олександрович [н. 22.V (4.VI) 1903, Петербург] — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1954). Герой Соціалістичної Праці (1973). В 1931 закінчив Ленінгр. консерваторію (класи диригування О. Гаука та М. Мавка). В 1932—38 — диригент Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. З 1938 — гол. диригент симф. оркестру

Ленінгр. філармонії. В 1936—37 та з 1961 — викладач Ленінгр. консерваторії (з 1963 — професор). М. — один з визначних майстрів сучас. диригентського мистецтва. В його репертуарі: симфонії Л. Бетховена, Г. Берліоза, П. Чайковського, О. Бородіна, А. Брукнера, Г. Малера, рад. композиторів — Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва, А. Хачатуряна, Б. Лятошинського та ін. Нагороджений орденами Леніна, Дружби народів, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1961.

Лит.: Фомін В. Оркестром дирижуєт Мравинский. Л., 1976.

МРАЗЕК (Mrázek) Людовік [17.VII.1867 (місце народження невідоме) — 9.VI.1944, Бухарест] — рум. геолог, член Рум. АН (з 1905). З 1894 — професор Бухарестського ун-ту. Організатор і директор (1906—28) Рум. геол. ін-ту. В 1932—35 — президент Рум. АН. Проводив геол. дослідження в Альпах, на Уралі, Добруджі й Карпатах; виявив нафту, родовища Румунії. Осн. праці з тектоніки, мінералогії, петрографії; сформулював поняття *діатризму*. Значну увагу приділяв вивченню геол. будови та історії формування Сх. Карпат, у т. ч. і тер. *Карпат України*.

МРЕВІШВІЛІ Маквала Олександрівна [н. 14 (27).II.1909, Тбілісі] — груз. рад. поетеса. Член КПРС з 1950. Дочка художника О. Р. Мревішвілі. Друкуватися почала 1940. Автор багатьох творів для дітей (збірки «Добрий ранок», 1949; «Кіхлі-кіхлі», 1957; «В серці Картлі», 1972, та ін.). Збірки поезій «Лірика» (1940), «Життя моє» (1958) сповнені віри в перемогу миру над силами війни. Деякі поезії присвятила Україні («В Миргороді», «Київ», «Золоті ворота»). Переклала груз. мовою ряд творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. Т. Шевченкові присвятила вірші «Біла Дніпра», «Тарасові Шевченку» (обидва — 1939), «В музеї Шевченка», «В Каневі», «На ювілей Шевченка» (всі — 1958). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. *Тв.: Укр. перекл.* — В. Канелі. — В музеї Шевченка. В кн.: Поезії грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Зелений біранки. К., 1968.

Р. Ш. Чичавава, М. Михайло Михайлович [6 (19).VIII.1904, м. Онї, Зх. Грузія — 1.II.1980, с. Іскалто Телавського р-ну Груз. РСР] — груз. рад. письменник, засл. діяч мист. Груз. РСР (з 1961). Член КПРС з 1951. Друкуватися почав на поч. 20-х рр. Перший роман — «Ілон» (1926). Автор оповідань «Страх» (1934), «Киядкід із золотого насичкою» (1944), «Майстер Йона» (1952); повісті «Вогнище Харателі» (1947; однойменна п'єса, 1954); п'єс «Доля поета» (1949), «В тіні старого дуба», «Лавина» (обидві — 1956), «Палкий мрійник» (1957), «Мученичтво царниці» (1968), роману «Небезпечний поворот» (1964), присвячених життю сучасної Грузії, рад. молоді. Виступав з критичними статтями, нарисами. Нагородже-

ний орден «Знак Пошани», медаліми.
Р. Ш. Чалачава.
МРЕВЛІШВІЛІ Олександр Романович [3 (15).VIII.1866, Мцхета — 25.XII.1933, Тбілісі] — груз. рад. живописець. В 1884–90 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у В. Поленова, 1898–1901 — в академії Жюльєна в Парижі. Твори: «Біла сільська канцелярія» (1899), «Низький тин» (1901), «Збір податків» (1900-і рр.), «У вихідний день»

О. Р. Мревлішвілі. Низький тин. 1901. Музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

(1931) та ін. Автор малюнка «Життя селянина» (1905). Твори М. зберігаються в Музеї мист. Груз. РСР у Тбілісі.

Лит.: Урушадзе І. Александр Романович Мревлішвили. М., 1954.

МРІЯ — створюваний творчою уявою образ бажаного як можливого в майбутньому розвитку подій, звершень чи надбань. М. пов'язана з проєкціями людяного свого буття в майбутнє, в можливий та бажаний збіг сприятливих обставин, з уявою реалізації життєвих планів, очікувань і сподівань. М. — важлива категорія духовного життя людини. Вона є своєрідною формою відтворення важливих для життя реальних і абстрактних можливостей, прихованих у майбутньому. В. І. Ленін високо цінував розрізнення Д. І. Писаревим мрії як поштовху до дії і «пустого мріяння» (див. Повне збір. тв., т. 29, с. 312). М. стає поштовхом до успішної дії, коли вона відображає реальні можливості, закономірний хід подій. А для цього уява, фантазія повинні керуватися раціональним мисленням, правильним світорозумінням.

В. І. Шинкарук.
МСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ (I.VI.1076—14.IV.1132) — давньоруський князь, старший син Володимира Мономаха і Гіти Гарольдіни. В 1088–93 і 1095–1117 князував у Новгородській, 1093–95 — у Ростовській і Смоленській землях. У 1117–25 — князь білгородський і співправитель Володимира Мономаха у Києві. З 19.V.1125 до кінця життя — великий князь київський. Мстислав Володимирович — учасник військ. походів на половців 1093, 1107, 1111. В 1129 йому вдалося «загнати» половецькі орди за Дон і Волгу.

МСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ Хоробрий (р. н. невід. — п. 1036) — князь тмутараканський і чернігівський, син великого кн. князя Володимира Святославича. В 988 отримав від батька в уділ Тмутараканське князівство. Вів

боротьбу проти хозарів (1016), 1022 підкорив касогів, перемігши в дуобой їхнього князя Редедю. В 1024, скориставшись з відсутності свого брата Ярослава Мудрого в Києві, намагався захопити великокнязівський престол, але кияни не прийняли його. В Листівській битві 1024 розбив військо Ярослава й став незалежним від Києва князем Чернігівської землі. В 1031, допомагаючи Ярославові повернути Червенські міста, здійснив похід у Польщу. В Тмутаракані М. В. збудував кам'яну церкву, в Чернігові закликав собор Спаса (там його й поховано).

МСТИСЛАВ МСТИСЛАВИЧ Удалий (р. н. невід. — п. 1228) — давньоруський князь. Князував 1193 в Трипільді, 1203 і 1227–28 у Торческу, 1209 у Торонці, 1210–15 і 1216–18 у Новгороді, 1219–27 у Галичі. В 1193 і 1203 здійснив успішні походи проти половців. З ініціативи М. М. 1223 було організовано похід руських удільних князів проти монголо-татар, під час якого в битві на р. Калці він командував авангардом руських військ. М. М. воював також проти польс. і угор. феодалів, вів міжусобну боротьбу з Данилом Галицьким.

МСТИСЛАВЕЦЬ Петро Тимофійович (Тимофій; р. н. невід. — можливо м. Мстислав, тепер Могильов. обл. БРСР — бл. 1580) — вітчим, друкар, соратник першодрукаря І. Федорова. У 1564 разом з ним надрукував «Апостол», 1565 — два видання Часовника, 1569 у Заблудові (Білорусія) — Учительне Євангеліє. В 1569 М. переїхав у Вільнюс, де влаштувався друкарню на кошти купців Мамоничів. Тут надрукував Євангеліє (1574–75), до якого додав свій життєпис, Псалтир (1676) і Часовник (недатований). У 1576 М. розірвав стосунки з Мамоничами, яким, за вірою, було передано надруковані М. книжки, а обладнання залишено друкареві. Друкарський матеріал М. зустрічається в острожких виданнях кін. 16 — поч. 17 ст., завдяки цьому стало можливим висунути гіпотезу про те, що М. працював в Острожській друкарні. Лит.: Книга і друкарство на Україні. К., 1965; Анушин А. На заре книгопечатання в Литві. Вільнюс, 1970; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975.

МСТИСЛАВСЬКИЙ Сергій Дмитрович [справж. прізвище — Масловський; 23.VIII.1876, Москва — 22.IV.1943, Иркутськ] — рос. рад. письменник. Брав участь у революц. русі, зокрема 1919 — на підпільній роботі в Києві під час денікінщини, працював на відповідальних посадах в органах Рад. влади РРФСР і УРСР. Друкуватися почав 1900. Романи «На крові» (1927), «Партіонці» (1932), «Напередодні. 1917 рік» (1937) — з історії революц. руху в Росії; «Дах світу» (1925), «Чорний Магома» (1932) — про життя народів Середньої Азії і Кавказу. Найважливіший твір — роман «Грак, птах весняний» (1937; під наз. «Бауман», 1936).

Текст: Укр. перекл. — Грак, птах весняний. К., 1938.

МСТЬОРСЬКА МІНІАТЮРА — один із видів рос. нар. мініатюрного підлакового живопису, гол. чин. на виробі з пап'є-маше (див. Лаки художні). Цей промисел виник у селищі Мстюра (тепер смт Вязниковського р-ну Владимир. обл.), де існував стародавній осередок іконопису та народного художнього ремесла. В 1923 в Мстюри було організовано артіль «Древнерусская народная живопись», 1931 її живописний цех перетворено на артіль «Пролетарское искусство» (з 1960 — ф-ка), яка виготовляє розписні скриньки, пудрениці тощо. Для М. м. (розписи переважно на побутові, фольклорні, істор. та літ. сюжети) характерні живописна м'якість колориту, глибина пейзажних фонів, тонкість обрамлюючого візерунка. Провідні майстри М. м.: Н. Кликов, О. Котлягин, В. Овчинников, Є. Юрін, І. Фомінов, Ф. Шилов, І. Балакін, В. Корсаков та ін.

Лит.: Лаковая миниатюра Мстеры. Л., 1972.

МТС — див. Машино-тракторна станція.

МУАВР (Moivre) Абрахам де (26.V.1667, Вітрі-ле-Франсуа — 27.XI.1754, Лондон) — англ. математик. Член Лондон. королівського т-ва (з 1697), іноз. чл. Берлін. і Паризької АН. За походженням француз. М. знайшов правила піднесення до n-го степеня і добування кореня n-го степеня з комплексних чисел (див. Муавра формула), досліджував степеневі ряди, незалежно від Дж. Стірлінга одержав формулу для обчислення n! (див. Стірлінга формула). В теорії ймовірностей довів окремі випадок т. з. теореми Лапласа.

МУАВРА ФОРМУЛА — формула для знаходження n-го степеня комплексного числа в тригонометричній формі. Якщо $z = r(\cos \varphi + i \sin \varphi)$, то за М. ф. $z^n = r^n(\cos n\varphi + i \sin n\varphi)$. Якщо n — дробове число, то М. ф. дає змогу обчислювати корінь з комплексного числа. М. ф. одержав 1707 А. Муавр, сучас. вигляду їй надав 1748 Л. Ейлер.

МУАР, муаре (франц. moire, moiré) — 1) Густа шовкова або напівшовкова тканина з хвилястими поперечними смугами, що чергуються (на світлі) різними відтінками. З М. шовть плаття, виготовляють стрічки тощо. 2) Папір з тисненням візерунком на поверхні. 3) Побічний візерунок (темні і світлі смуги, що чергуються) на друкарському відбитку. Виникає через неправильне положення раstra при виготовленні кліше або офсетних форм, якими відтворюють напівтонові зображення в дрібніше фарбі.

І. Мошина.

Б. О. Мревішвілі.

Мстюрська мініатюра. Л. Фомінов. Скрипка «Літній вечір». Пап'є-маше, мініатюрний живопис. 1959.

МУАССАН (Moissan) Фердинанд Фредерік Анрі (28.IX 1852, Париж — 20.II 1907, там же) — франц. хімік, член франц. АН (з 1891), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1904). Вперше добув вільний фтор (1886) і вивчив властивості фтору та його сполук. Сконструював електродову пів, в якій одержав карбід кальцію, калію, натрію та ін. Електротермічним способом виділив у чистому вигляді молибден, вольфрам тощо. Нобелівська премія, 1906.

МУГАБЕ Роберт Габріель (н. 1925, с-ще Кутума, біля Солсбері) — держ. і політ. діяч Зімбабве. Н. в сел. сім'ї. В 1954 закінчив ун-т у Форт-Гейрі (ПАР). З 1963 — генеральний секретар, з 1976 — президент партії Афр. нац. союз Зімбабве (ЗАНУ). З 1976 разом з президентом Союзу афр. народу Зімбабве (ЗАПУ) Дж. Нкомо очолив Патріотичний фронт Зімбабве, що об'єднав обидва союзи і розгорнув боротьбу за незалежність країни. Після перемоги ЗАНУ на виборах 1980 М. — прем'єр-міністр і міністр оборони Зімбабве.

МУГАМ — 1) Лад у азерб. нар. музиці. Гами М. включають малі, великі, збільшені секунди, що розміщуються в різноманітних варіантах. Кожен М. (їх понад 70) має свою систему підпорядкування ступенів і певну назву — раст, шур, сегях та ін. 2) Жанр азерб. нар. й професійної музики, вокально-інструментальна циклічна п'єса, яка витримана в одному з ладів-М. і має відповідну назву (раст, шур тощо).

МУГОДЖАРИ — гори в Каз. РСР, у межах Актобінської обл. Протягаються з Пн. на Пд. на 200 км, шир. до 30 км, двома паралельними пасмами, відокремленими Алабаською улоговиною. Вис. до 657 м (г. Великий Боктибай). Родовища хромітів, міді, нікелю, кобальту, фосфоритів, кам'яного вугілля тощо. Ріки, що починаються у М., належать до бас. Каспійського м. (Емба, Ор), частина (прит. р. Іргізу) губиться у пісках. Поширені степи, є зарості чагарників. Район тваринництва.

МУДРОВ Матвій Якович [23.III (3.IV) 1776, Вологда — 8 (20).VII 1831, Петербург] — рос. лікар, один з засновників рос. клінічної школи. В 1800 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. З 1809 — професор цього ун-ту і директор клініч. ін-ту, 1813—17 — професор Моск. медико-хірургічної академії. Вперше в Росії запровадив методику наук. опитування хворого і складання історії хвороби, розробив схему клінічного дослідження пацієнтів. Зазначав, що лікувати слід не хворобу, а хворого. М. — один з основоположників *гігієни військової*. Брав безпосередню участь у боротьбі проти епідемій холери (1830—31), помер від холери.

МУЕДЗІН (тур. müezzîn, з араб.) — в ісламі служитель при мечеті, який з мінарета в певний час закликає мусульман до молитви.

МУЖИЛІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВРУШЕННЯ 1906 — антиурядовий виступ с.-г. робітників с. Мужилова (тепер Бережансь-

кого р-ну Терноп. обл.) під час *революції 1905—07 в Росії*. Жителі села Мужилова 7.V оголосили страйк, вимагаючи збільшення заробітної плати, скорочення робочого дня і поділу поміщицьких пасовищ. Поміщик найняв штрейкбрехерів, які під охороною жандармів вийшли в поле. Але селяни й батраки (бл. 800 чол.) вигнали штрейкбрехерів і жандармів. Мужилівці розіслали своїх представників у сусідні села, щоб умовити селян не йти до поміщика на роботу. Для придушення страйку 12.V в повіт було направлено військо. 13 активних учасників виступу було заарештовано. До суду притягнуто 76 учасників заворушення, яких засудили до різних строків тюремного ув'язнення.

МУЖИЛІВСЬКИЙ Андрій (Андрій із Слущка; рр. н. та см. невід.) — укр. письменник-полеміст 1-ї третини 17 ст. Був православним священником у м. Слущку (Білорусія), з 1631 — ієромонах Києво-Печерського монастиря. Тісно співробітничав з гуртком киев. культур.-осв. діячів-антиуніатів. Написав спрямований проти уніатської церкви «Отпис на лист унітов...» (1616). В 1629 видав полемічний твір «Антидот, или возраженіе на книгу Апологія, написанную ієромонахом Мелетіем Смотрицким...», в якій засуджував перехід в унію М. *Смотрицького*, пояснюючи це прагненням до наживи. *В. П. Колосова*. **МУЖИЛІВСЬКИЙ** Силуан Андрійович (рр. н. і см. невід.) — укр. дипломат, полковник, учасник нар.-визвольної війни 1648—54. Один з найближчих радників Б. Хмельницького. Був першим послом Б. Хмельницького до рос. уряду в січні — березні 1649. В квітні — травні 1653 М. разом з К. Д. Бурляєм очолив укр. посольство до Москви, переговори якого з рос. урядом сприяли здійсненню возз'єднання України з Росією. М. брав участь у переговорах з Литвою і Кримським ханством. Востаннє М. згадується в документах 1657.

«МУЗАГЕТ» — літературно-мистецьке угруповання (від лат. слів, що означають «водій муз»). Виникло 1919 в Києві і об'єднувало письменників та митців переважно естетсько-символістського напрямку. Плутанинство ідейно-творчих позицій визначили нежиттєвість угруповання: воно проіснувало менше року. Більшість членів угруповання згодом перейшла на позиції соціалістичного реалізму. Вийшов один номер журн. «Музагет» (1919, № 1—3), в передмові до якого редакція декларувала неприйняття революц. дійсності, ремствувала на умови життя, нібито шкідливі для творчості. У журналі, поруч з символістськими віршами Я. Савченка, Д. Загула, О. Слісаренка, В. Ярошенка та статтями критика Ю. Меженка, в яких обстоювалася аполітичність мистецтва, опубліковано поезії П. Тичини «Плуг», «Міжпланетні інтервали», статті і рецензії П. Филиповича, П. Тичини й В. Кобилянського, що критикували твори символістів; відмічено розділ бібліографії та

хроніку мистецького життя Рад. України. *С. А. Крижанівський*. **МУЗАЄВ** Нурдін Джамаддинович [н. 2 (15).X 1913, аул Белгатов, тепер Шалінського р-ну Чеч.-Інгущ. АРСР] — чеченський рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1930. Темі творів М. — соціалістичне будівництво, дружба народів. Збірки віршів «Крок на вірному шляху» (1933), «Голос серця» (1939), «Вибрані вірші і поеми» (1956), «Дзюрчання струмочка» (1968), роман у віршах «Говорить Селім» (1957). Автор романів «Похід мужиків» (1960), «Сила мрії» (1971) — про сучас. робітн. клас Чеч.-Інгущетії; п'єс «Паросток нашої епохи» (1934), «Асет» (1937), «Колгоспне свято» (пост. 1948), комедії «Вусач Мірза» (1940) та ін.; повістей, оповідань, нарисів, фейлетонів. Дослідження «Чеченська література на шляхах соціалістичного реалізму» (1963). Перекладач творів Т. Шевченка. Написав пісню про дружбу укр. та чеч.-інгуш. народів — «Привіт Україні».

Тв.: Рос. перекл. — Говорит Селім. М., 1958: Горсть земли. М., 1960: Продолжение песни. М., 1967: Сила мечты. Грозный. 1976.

МУЗЕЄЗНАВСТВО, музеологія — одна з допоміжних історичних дисциплін, що вивчає історію розвитку музеїв та теорію й методику музейної справи. М. виникло в 2-й пол. 19 ст. Рад. М. розробляє питання організації наук. комплектування, облікової, охоронної, експозиційної, науково-осв. та дослідної роботи музеїв; висвітлює шляхи розвитку музеїв різних профілів; узагальнює досвід роботи музеїв і сприяє дальшому розвитку музейного будівництва. Досягненням рад. М. є розробка комплексно-тематич. принципу побудови експозицій та наукового опрацювання основ комплектування й експонування. До М. входять теорія музейної справи, історія музейної справи, музеєзнавча історіографія і джерелознавство, наук. методика всіх сторін діяльності музеїв. М. пов'язане з усіма сусп., природничими й тех. науками. Воно сприяє формуванню світогляду, допомагає в боротьбі на ідеологіч. фронті. Питання М. на Україні розробляють наук.-методич. відділ М. при *Історичному музеї УРСР* (Київ) та кафедра археології і М. істор. ф-ту Київ. університету.

Лит.: Законодавство про пам'ятники історії та культури. К., 1970: Основы советского музееведения. М., 1955; Мезенцева Г. Г. Музеи Украины. К., 1959: История музейного дела в СССР, в. 1. М., 1957: Очерки истории музейного дела в СССР, в. 6, 7. М., 1968—71: Музейное дело в СССР. М., 1968—73; Мезенцева Г. Г. Музеезнавство. К., 1980.

Г. Г. Мезенцева. **МУЗЕЇ** (грец. μουσειον — святилище муз) — н.-д. і наук.-осв. заклади, які збирають, вивчають, зберігають і популяризують пам'ятки природничої історії, матеріальної і духовної культури — першоджерела знань про розвиток природи й людського суспільства. Осн. форма діяльності М. — *експозиція*, виставка. М. бувають дослідницько-науково-освітні (біль-

писть М.), дослідницькі (наук. лабораторії при н.-д. ін-тах) і навчальні. За профілем М. поділяють на істор., краєзнавчі, худож., меморіальні та ін. (див. *Історичні музеї, Краєзнавчі музеї, Літературні музеї, Меморіальні музеї, Музеї-заповідники, Музичні музеї, Художні музеї* та ін.). Попередниками сучас. М. в СРСР можна вважати цінні колекції книг, худож. виробів тощо, які зберігалися в храмах Київської Русі — Десятинній церкві, Софійському собору (обидва — в Києві) та ін. Першим М. в Росії були *Оружівна палата* в Москві (перетворена на установу музейного типу в 17 ст.) та створена 1714 *Кунсткамера* в Петербурзі (як М. відкрита 1719). Інтенсивно М. почали розвиватися в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. Всього на Україні в дореволюц. час було 36 різних М. За рад. часу в УРСР створено велику мережу цих установ. Провідне місце посідають Київський та Львівський філіали *Центрального музею В. І. Леніна*. Відомими є Історичний музей УРСР, Меморіальний комплекс «Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45», Київський музей українського образотворчого мистецтва, Київський музей російського мистецтва, Київський музей західного та східного мистецтва, Київський музей Т. Г. Шевченка, Музей історичних коштовностей УРСР, Києво-Печерський істор.-культурний заповідник, Книги і книгодрукування музеїв УРСР, усі — у Києві, Музей історії Полтавської битви у Полтаві, Харківський художній музей, Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького, Львівська картинна галерея, Херсонський історико-археологіч. заповідник у Севастополі, Феодосійська картинна галерея імені І. К. Айвазовського, Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини, М.-заповідник Асканія Нова (Херсон. обл.) та ін. (див. окремі статті). У 1980 в УРСР працювало бл. 180 державних, 310 народних музеїв та понад 5 тис. — на громадських засадах. М. сприяють комуністичному вихованню трудящих. Наук.-інформаційна та науково-дослідницька діяльність М. включає видання документальних публікацій, наук. каталогів, монографій, оглядів музейних колекцій тощо. 11-а Генеральна конференція Міжнарод. ради музеїв прийняла рішення проводити щороку 18 травня, починаючи з 1978, Міжнарод. день музеїв. Відомості про М. див. також у статтях про країни, про рад. союзні та автономні республіки, їх столиці, про області, райони та ін. адм. центри УРСР.

Лит. див. до ст. *Музеєзнавство*, С. М. Чайковський.

МУЗЕЙ ІМПРЕСІОНІЗМУ в Парижі (галерея Же де Пом) — одне з найбільших у світі зібрань франц. живопису 1860—1910-х рр. Засн. 1920, адміністративно підпорядкований *Лувро*. В М. і експонуються твори попередників імпресіонізму та імпресіоністів (Е. Бодена, Е. Мане, Е. Дегу, К. Моне, А. Сіслея, О. Ренуара), а також

нео- і постімпресіоністів (Ж. Сера, П. Сезанна, В. ван Гог, П. Гогена, А. Тулуз-Лотрека та ін.). **МУЗЕЙ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УРСР**. Відкритий в Києві 1969 як філіал *Історичного музею УРСР*. Міститься в т. з. Ковпирівському корпусі *Києво-Печерського історико-культурного заповідника*. Експозиція музею — зібрання творів мистецтва різних епох з дорогоцінних металів, здебільшого оздоблених коштовним камінням (діамантами, смарагдами, рубінами тощо). Серед них — художні вироби скіфо-античного часу (6 ст. до н. е. — 3 ст. н. е., в т. ч. шедеври світового значення — срібна ваза з *Гайманової могили*, пектораль з *Товстої могили*, золота гривна з *Нагайчинського кургану*), вироби слов'ян. і давньорус. майстрів 6—12 ст., твори укр. золотарів 16—19 ст. та російських ювелірів 17—20 ст., а також пумізматичний матеріал 5 ст. до н. е. — 20 ст. н. е. У фондах музею зберігається бл. 130 тис. предметів (1980).

О. Д. Гайна.
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—45 у Києві — див. *Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45*.

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ КОРСУНЬШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ БИТВИ. Засновано 1945. Міститься у палаці 18 ст. В музеї зібрано понад 30 тис.

Музей історії Корсунь-Шевченківської битви в місті Корсуні-Шевченківському.

експонатів, з них понад 4 тис. — в експозиції. Матеріали розповідають про *Корсунь-Шевченківську операцію 1944*. Серед експонатів — вітчизн. зброя і бойова техніка, нагороди героїв боїв, фотографії, фронтові газети, картини на батальній темі, діорама завершення розгрому ворожих військ у цій битві 17. II 1944. Філіали музею — в містах Звенигородці, Лисанці, Городищі, в с. Моринцях Звенигородського району.

Лит.: Музей історії Корсунь-Шевченківської битви. Путеводитель. Дніпропетровськ, 1976. М. П. Гупало.

Музей історії Полтавської битви.

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ. Відкритий 1950 на місці *Полтавської битви 1709*. В музеї — понад 4 тисячі експонатів, у т. ч. в експозиції — бл. 1 тисячі. Серед них: зразки тогочасної зброї, документи 17 — поч. 18 ст., діорама «Полтавська битва 27 червня 1709 р.».

На території поля битви і в Полтаві є 21 істор.-архит. пам'ятка Полтавської битви. Видано нариси «250 років перемоги під Полтавою» (1960), фотоальбом «Полтавська битва» (1960).

Лит.: Музей історії Полтавської битви. Путеводитель. Х., 1979.

С. М. Нексан.

МУЗЕЙ МИСТЕЦТВА НАРОДІВ СХОДУ в Москві — зібрання давнього й сучасного образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва країн Близького, Середнього й Далекого Сходу, народів рад. республік Середньої Азії, Закавказзя та ін. Засн. 1918. У відділі Близького та Серед. Сходу представлено пам'ятки мист. Індії, Ірану, Туреччини, Бірми, Індонезії, арабських країн та країн Пд.-Сх. Азії. У відділі Далекого Сходу зберігаються пам'ятки мист. Китаю, Японії, В'єтнаму, Кореї, Монголії та Тибету. Широко експонуються мистецтво Радянського Сходу.

МУЗЕЙ ОБРАЗОТВОРЧИХ МИСТЕЦТВ імені О. С. Пушкіна в Москві — один з найбільших музеїв в СРСР, де зберігаються пам'ятки образотворчого та ужиткового мистецтва з найдавніших часів до наших днів. Засн. 1912. Виник на базі «Кабінету красивих мистецтв» Моск. ун-ту. В 1937 музею надано ім'я О. С. Пушкіна. Музей має відділи давнього Сходу (Єгипет, країни Передньої Азії), Старод. Греції (в т. ч. грец. колоній Пн. Причорномор'я), Старод. Риму, Византиї, країн Зх. Європи (Італія, Голландія, Франція, Англія та ін.), Америки, країн соціалістичної співдружності (Угорщини, Польщі, Болгарії та ін.). Тут представлено твори Рембрандта, П. П. Рубенса, Ж. Л. Давіда, П. Сезанна, П. Гогена, А. Матісса, П. Пікассо та ін. В музеї — одне з найбільших зібрань графіки, збірка зліпків з античної скульптури й скульптури доби *Відродження*, бібліотека, реставраційна майстерня. Будинок музею споруджено 1898—1912 за проектом арх. Р. Клейна. Іл. с. 160.

МУЗЕЙ РЕВОЛЮЦІЇ СРСР, Центральний музей революції СРСР — найбільше зібрання пам'яток, що відображають історію революц. руху в Росії, перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та успіхи соціалістичного і комуністичного будівництва. Створений 1924 в Москві, з 1968 — Центральний. В музеї на 1980 зібрано понад 1 млн. одиниць зберігання. Серед них: істор. документи, перші видання творів основоположників марксизму-ленінізму, підпільні більшовицькі видання, листівки і газети часів громадян. війни та інш. інтервенції, матеріали періоду Великої Вітчизн. війни 1941—45, колекція прапорів, плакатів, зброї, орденів, речі видатних діячів КПРС і

М. може бути диференційована за різними ознаками: за авторством — М. народна (див. *Народна творчість*); самодіяльна, професійна; за характером змісту — лірична, епічна, драматична, героїчна, трагічна, комічна тощо; т. з. серйозна і *легка музика*; за виконавським призначенням — М. вокальна та інструментальна; в ін. аспекті — сольна, ансамблева (див. *Ансамбль*), оркестрова, хорова, мішана, *камерна музика*, *симфонічна музика*, механічна, яку виконують механічні та *електромюзичні інструменти*; за синтезом з ін. видами мист. та зі словом — М. театральна, хореографічна, кіно-музика, М. програмна інструментальна, а також *мелодраматична*; за життєвими функціями — М. прикладна (див. *Музичне оформлення*), побутова, обрядова (для культових і світських обрядів), що об'єднує жанри — пісенний (*гімн*, *колицьова*, *серенада* і т. д.), танцювальний (*менуєт*, *вальс*, *гопак*, *козачок* і т. п.), маршовий (стройовий, церемоніальний і жалобний *марші*); за кількістю голосів — одностроїсна М. (див. *Монодія*, *Одностроїсся*, *Унісон*) і багатоголоса (див. *Поліфонія*, *Гомофонія*); за системою ладо-гармонічного мислення — тональна і атональна музика; за стилями (історичним, регіональним, національним, груповим, індивідуальним). У рамках осн. різновидів М. історично склалися муз. жанри: вокальні й вокально-інструментальні — *пісня* (лірична, жартівлива, трудова, масова, історична, революційна, військова тощо), *дума*, *романс*; хорові твори (поема, соїта, фантазія, *кантата*, *ораторія*), *опера* (т. з. серйозна, комічна, епічна, героїчна, нар. муз. драма тощо), *опера-та, музична комедія, мюзикл*; інструментальні — *танець*, *марш*, *елегія*, *ноктюрн*, *скерцо*, *увертюра*, *сюїта*, *соната*, *симфонія*, *симфонічна поема*, *рапсодія*, фантазія тощо. М. є предметом дослідження окремої галузі мистецтвознавства — *музикознавства*.

М. виникла як наслідування голосів природи, невід'ємний елемент трудової діяльності людини, культових обрядів, розваг, військ. походів тощо і була пов'язана з ритмікою праці, танцю, поезії. Про це свідчать літ., живописні й архіт. пам'ятки стародавніх цивілізацій Індії, Китаю, Єгипту, Вавилону, Греції та ін. Поступово відбувалося виділення М. як окремого виду мистецтва. У Греції Стародавній муз. культура (на базі розвитку осн. тенденцій якої зародилася європ. профес. М.) досягла значного рівня, удосконалювалися муз. інструменти (*авлос*, *арфа*, *ліра* та ін.), розвивалася профес. виконавство на них (див. *Рапсоди*, *Аеди*), з'явилися муз. твори, призначені тільки для слухання, розвивалися пісенні й танц. жанри, зароджувалися системи письмової фіксації М. (хоч осн. формою її зберігання й поширення залишалася усна), а також муз. естетичні й теор. вчення і системи. За середньовіччя зх.-європ. М. розвивалася як профес. церковна (одноголосий григоріанський хо-

рал), а також світська (її творцями і виконавцями були *барди*, *скальди*, *трубадури*, *трувери*, *міннезінгери*) і народна (багатоголоса вокальна й інструментальна; нар. професіонали — сказителі, жонглери, *міми*, *менестрелі*, *штільмани*), які впливали на культуру. Творчість поєднувалася з виконавством (як правило в одній особі). Існувала невмнна система запису музики за допомогою рисок, крапок, ком та ін., яка лише приблизно вказувала напрям мелодичної лінії. Винайдена в 11 ст. Гвідо д'Ареццо лінійна нотація дала можливість точно фіксувати висоту тонів. Пізніше її не раз вдосконалювали (див. *Ноти*, *Нотне письмо*).

В епоху Відродження (14—16 ст.) розвивалися світська М., інструментальне (*лютня*, *віола*) й побутове вокальне музикування (*мадригал*). Масові соціальні, нац. і реліг. рухи породили власний культово-пісенний репертуар — *гуситські пісні* (Чехія), лютеранський хорал (*Реформація*) і Селянська війна 16 ст. у Німеччині), гугенотський псалом (Франція). У профес. М. досягло вершини хорова багатоголоса *а капела* (поліфонія строгого стилю) в жанрах *меси*, *мотету* світської багатоголосі пісні, з використанням складних імітаційних форм (*канон*). Сформувалися композиторські школи: англійська (Дж. Данстейбл. 15 ст.), нідерландська (Жоскен Деппе, О. Лассо, 15—16 ст.), римська (Палестріна), венеціанська (А. та Дж. Габріелі), французька (К. Жанекен, К. Гудімель), німецька (Г. Ізаак, Л. Гаслер).

В 17 — 1-й пол. 18 ст. інтенсивно розвивалася світська М., великі вокально-інструментальні форми — опера (Італія — К. Монтеверді, А. Скарлатті; Франція — Ж. Б. Люллі, Ж. Ф. Рамо; Англія — Г. Перселл), ораторія (Г. Ф. Гендель), кантата (Й. С. Бах); інструм. жанри — оркестровий і сольний *концерт* (А. Кореллі, А. Вівальді, Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель), камерний ансамбль, *одночастинна соната* (А. Кореллі, Д. Скарлатті); М. для органу (Дж. Фрескобальді, Бах, Гендель), *клавесина* (Англія — У. Берд, Г. Перселл, Франція — Ф. Куперен, Рамо). Сюїта об'єднувала побутові танці епохи; відокремлювався як самостійний жанр *балет*. У цей час утворилися оперні театри, філармонічні (концертні) т-ва, було запроваджено нотодрукування; розвивалася музична освіта, з'явилися *консерваторії*, удосконалювався інструментарій (*скрипка*, *віолончель*, *фортепіано*). Досягла розквіту поліфонія вільного стилю (Й. С. Бах), утверджувався гомофонно-гармоніч. склад, рівномірно темперований стрій, кристалізувалися гармонічні функції (див. *Мажор*, *Мінор*). В серед. 18 — на поч. 19 ст. на європ. М. позначився вплив ідей Просвітництва і Великої франц. революції, яка породила нову масово-побутову М. (марші, героїчні пісні, у т. ч. *«Марсельєзу»*), М. для масових і революц. свят). Яскравими представниками цієї епохи в М. були К. В. Глюк і композитори *віден-*

ської класичної школи (Й. Гайдн, В. А. Моцарт, Л. Бетховен), у творчості яких утвердилися класичні типи симфонії, сонати, камерно-інструм. ансамблю, а також сонатна форма, формувалася новий діалектичний метод муз. мислення — симфонізм. На основи нар. муз. творчості і органічного засвоєння досягнень профес. М. в 19 ст. сформувалися нац. муз. школи — польська (Ф. Шопен, С. Монюшко), чеська (Б. Сметана, А. Дворжак), угорська (Ф. Еркель, Ф. Ліст), норвезька (Е. Гріг), іспанська (І. Альбеніс, Е. Гранадос), фінська (Я. Сібереліус). Утверджувався *романтизм* (К. М. Вебер, Ф. Шуберт, Ф. Мендельсон, Р. Шуман, Г. Берліоз), розвивалися різні жанри опери (Дж. Мейєрбер, Дж. Россіні, В. Белліні, Г. Доніцетті, Р. Вагнер, Дж. Верді, Ш. Гуно, Ж. Бізе, Ж. Масне), програмна інструментальна М. (Ф. Ліст, Е. Гріг), інструм. мініатюра (*прелюдія*, музичний момент, експромт і т. п.), симфонія (Й. Брамс, А. Брукнер), балет (Л. Деліб), формувалася опера (*Ж. Оффенбах*, Ш. Лекок, Й. Штраус-син, Ф. Легар, І. Кальман), розважальна, естрадна М. У творчості ряду зх.-європ. композиторів (Верді, Бізе, Вольф та ін.) посилювалися тенденції реалізму. В кін. 19 — на поч. 20 ст. завершився розвиток романтич. симфонії (Г. Малер, Р. Штраус), зародилися *імпресіонізм*, *модернізм* (К. Дебюссі, М. Равель), *експресіонізм* (А. Шенберг, А. Берг), *веризм* (П. Масканьї, Р. Леонавалло, Дж. Пуччіні). Велике значення для фіксації й поширення муз. творів мав винахід звукозапису, розвиток радіомовлення і телебачення. У 20 ст. в М. поряд з реалістичними напрямками розвиваються течії, які виникли внаслідок кризи бурж. культури, посилення тенденцій дрібнобурж. *індивідуалізму*, *космополітизму* й елітарності, зокрема різні види *авангардизму*, конкретна М., *соноризм*, *алеаторика* (див. також *Абстрактне мистецтво*, *Атональна музика*, *Електронна музика*, *Додекафонія*, *Неокласицизм*). Демократична муз. культура зх.-європ. країн представлена діяльністю багатьох музикантів, які боролися за утвердження гуманістичних ідеалів і народності мист. (Угорщина — Б. Барток, З. Кодай; Франція — А. Онеггер, Ф. Пуленк, Д. Мійо; Німеччина — Г. Ейслер, К. Орф; Польща — К. Шимановський; Чехословаччина — Л. Яначек, Б. Мартіну; Румунія — Дж. Енеску; Англія — Б. Бріттен).

У 20 ст. відбуваються інтенсивний розвиток музичних культур країн, що розвиваються (в Азії, Африці, Лат. Америці), їхня взаємодія і зближення з культурами європейського типу. Див. розділи *Музика* в статтях про окремі країни світу). У муз. культурі *Київської Русі* бере початок М. рос., укр. і білорус. народів. Свідчення про розвиток муз. культуру Київської Русі є у фольклорі, старовинних літописних і худож. пам'ятках. У нар. побуті було поширене мистецтво *скоморохів*. М. супроводи-

ла нар. обряди й свята, військ. походи. При князівських дворах були співаки й виконавці-інструментали. Зображення музикантів (фрески *Софійського собору* в Києві), які грають на духових, непохожих інструментах, арфі, своєрідному органі, тарілках, дають змогу зробити висновок про жанрову різноманітність тогочасної М. З прийняттям і поширенням християнства розвивався церк. спів (школа співу при Києво-Печерській лаврі), з'явилися рукописні співацькі книги з умовним записом наспівів. У 13 ст. після монголо-татарської навали муз. культура Київ. Русі занепа. Після визволення від монголотат. іга на Русі розвивалася нар. і профес. (заспіваний, в т. ч. київський, розспів) М., існувала система нотації (*крюки*), функціонували великі муз. колективи («хор государевих півчих дяків», 16 ст.). У 17 ст. в Росії створювались інструм. капели, М. звучала у придворному театрі в Москві, формувалася композиторська школа багатоголосого хорового письма (В. Титов).

У 17—18 ст. найважливішими жанрами в творчості російських композиторів були партесний концерт (М. Калашников, Ф. Редриков, М. Бавикін) і різновиди *канта*. В 30-х рр. 18 ст. в Петербурзі створено придворну італ. оперу, 1763 — Придворну співацьку капелу. В серед. 18 ст. у Москві і Петербурзі було відкрито публічні оперні театри (1776 — Великий театр); опери (зокрема, твори М. Соколовського, В. Пашкевича, Є. Фоміна, Д. Бортнянського) ставили і в *кріпацьких театрах*. Поширилося домашнє музикування, інструментальна М. (І. Хондошкін, Й. Козловський). З'явилися перші збірки нар. пісень В. Трутовського, М. Львова, І. Прача. В 19 ст. тривав розвиток різних жанрів інструм. і вокальної М. (О. Аляб'єв, О. Гурильов, О. Варламов, Мих. Вільгорський), а також опери (О. Верстовський, К. Кавос). Формувалася нац. муз. школа. Основоположником рос. класичної музики став М. Глінка, а найвидатнішими представниками — О. Даргомижський, члени «*Могучої кучки*» (М. Балакірев, О. Бородин, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков, Ц. Кюї), а також П. Чайковський. Їхні традиції розвивали С. Танєєв, О. Глазунов, А. Лядов, С. Рахманінов, О. Скрибін, І. Стравінський. Під впливом рос. муз. культури відбувалося становлення нац. муз. класичних шкіл у Грузії (З. Паліашвілі), Вірменії (Комітас, О. Спендіаров), Азербайджані (У. Гаджибеков), Литві (М. Чюрльоніс), Латвії (Я. Вітолі), Естонії (А. Капп), що, як і російська, спиралася на демократичні тенденції й фольклорні джерела, на реалістичне відображення дійсності. Етнічна єдність російського, українського і білоруського народів, спільність їхніх фольклорних джерел благотворно вплинули на розвиток муз. культури цих народів.

У 15—16 ст. на Україні виник своєрідний вид укр. нар. героїчного епосу — думи, розвивалося коб-

зарське мистецтво (див. також *Кобзарі*), інструм. музикування (див. *Бандура, Бандуристи, Лірики, Троїста музика*). В 17 ст. одноголосий знаменний розспів змінився багатоголосим *партесним співом* (школи при православних братствах у Львові, Києві, Луцьку, Острозі та ін. містах), теоретиком якого був укр. композитор М. Ділецький. Мистецтво партесного співу підняли на високий рівень видатні діячі рос. і укр. муз. культури А. Ведель, М. Березовський, Д. Бортнянський у своїх хорових концертах. Розвивалася музична освіта. В Києво-Могилянській колегії (з 1701 — академія) вивчали нотну грамоту, хоровий спів, пізнше — інструм. музику; існували хор і оркестр, відбувалися вистави *шкільного театру, вертепу*, які супроводила М. У 1738 засновано *Глухівську співацьку школу*. Світську М. культивували в містах (*музикантські цехи на Україні, оркестри* — т. з. капелі; при *Київській міській капелі* існувала *Київська музична школа*). Оркестри були у гетьманів М. Корсака, Д. Апостола, І. Брюховецького, К. Розумовського. Серед відомих укр. музикантів 18 ст. — Т. Білоградський, П. Березанський, С. Давидов, Г. Любисток, М. Полторацький, Г. Рачинський, В. Трутовський. Зародилася і поширювалася пісня-романс літ. походження (на слова Г. Сковороди, С. Климовського, М. Петренка). Під впливом рос. М. сформувалася укр. муз. школа, яка ґрунтувалася на укр. нар. пісн. Вечірні гуртові імпровізовані співи сільс. молоді, т. з. «вулиця», лягли в основу творів багатьох укр. композиторів. У 18—19 ст. були написані твори І. Вітковського, А. Галенковського, О. Лизогуба, Г. Рачинського, П. Селецького, П. Сокальського. Зародилася укр. нац. опера («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, 1863).

На Західній Україні розвиток муз. жанрів обмежувався переважно хоровою і камерно-вокальною творчістю (композитори М. Вербицький, І. Лаврівський, І. Воробкевич, А. Вахнянин, В. Матюк). Відсутність на Зх. Україні муз.-концертних організацій і нац. муз. театрів змушувала укр. митців, зокрема видатних співаків С. Крушельницьку, О. Мишугу, М. Менцінського, виступати на зарубіжних оперних сценах. Основоположником укр. класичної М. став М. Лисенко. Його сучасники й послдовники — М. Калачевський, В. Сокальський, П. Ніщинський, М. Аркас, Б. Підгорецький, І. Рачинський, П. Сенія, Г. Козаченко. Традиції Лисенка розвивали М. Леонтович, К. Стеценко, Я. Степовий, О. Нижанківський, Д. Січинський, Г. Топольницький, Я. Лопатинський, С. Людкевич, В. Барвінський. Велике значення мало заснування 1903 *Вищого музичного інституту* ім. М. Лисенка у Львові, відкриття консерваторій в ін. містах України (див. *Музична освіта*).

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції розквітла багатонац. демократична муз. культура рад. народів. Рад. влада створила не-

обхідні умови для творчої діяльності композиторів, виконавців, музикознавців, виконавських колективів, муз. театрів, філармоній, муз. видавництва і навч. закладів. Ідейно-естетичну основу рад. М. становлять принципи *партійності* і *народності мистецтва*, метод соціалістичного реалізму (див. розділи *Музика* в статтях про окремі республіки СРСР). Профес. композитори об'єднані в *Спілку композиторів СРСР*, зокрема укр. — в *Спілку композиторів України*. У скарбниці багатонац. рад. муз. культури значний внесок зробили Б. Асаф'єв, Р. Глієр, М. Мясковский, Д. Шостакович, С. Прокоф'єв, А. Хачатурян, Д. Кабалевський, Т. Хренников, Г. Свиридов, Ю. Шапорін, Р. Шедрін, укр. рад. композитори — Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, С. Людкевич, В. Косенко, П. Козіцький, М. Вериківський, Г. Верьовка, В. Верховинець, М. Коляда, М. Скорульський, Г. Жуковський, В. Барвінський, К. Данькевич, Г. Майборода, П. Майборода, А. Штогаренко, А. Філіпенко, П. Гайдамака, Ю. Мейтус, М. Колеса, В. Кирейко, І. Шамо, О. Білаш, В. Губаренко та ін., а також композитори братніх республік — Кара-Караєв, Н. Жиганов, О. Такташвілі, А. Бабаджанян, Б. Дваріонас та ін. Музичній освіті й муз. вихованню мас, зокрема на Україні, сприяють телебачення і радіомовлення, *музичні журнали*, вид-во «*Музична Україна*», *Музичне товариство УРСР*. В поширенні муз. культури значну роль відіграє *художня самодіяльність* трудящих. Див. також статті про композиторів, муз. театри, виконавські колективи, консерваторії, *музичні школи* і розділи *Музика*, *Мистецтвознавство*, *Народна творчість* у томі *Українська Радянська Соціалістична Республіка*.

Лит. Грубер Р. И. История музыкальной культуры, т. 1—2. М. — Л., 1941—59; История русской музыки, т. 1—3. М., 1957—60; Гринченко М. Вибране. К., 1959; Боровик М. Музичні форми та жанри. К., 1962; Архімович Л., Карішева Т., Шеффер Т., Шреер-Ткаченко О. Нариси з історії української музики, ч. 1—2. К., 1964; Ляшенко І. Музика в житті людини. К., 1967; Історія української дожовтневої музики. К., 1969; Сохор А. Музыка как вид искусства. М., 1970; История музыки народов СССР, т. 1—5. М., 1970—74; Павлишин С. С. Зарубежная музыка XX века. Пути развития. К., 1980; Шреер-Ткаченко О. Я. История української музики, ч. 1. К., 1980. Див. також літ. до ст. *Музична форма, Музичні інструменти, Музикознавство*.

А. Й. Кос-Анатольський.

«МУЗИКА» — укр. рад. музичний журнал. Засн. 1923 в Києві як орган *Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича*. Виходив 1923—25 (шомісяця, Київ; 1926 виходила «Українська музична газета»), 1927 (раз на 2 місяці, Київ, Харків), 1928—30 — під назвою «Музика — масам» і 1931 — «Музика мас» (шомісяця, Харків). У 1933—34 і 1936—41 видавався в Києві (раз на 2 місяці) під назвою «Радянська музика» як орган Оргбюро *Спілки композиторів України*. З 1970 «М.» виходить у Києві (раз на 2 місяці)

як орган М-ва культури УРСР, Спілки композиторів України, *Музичного товариства УРСР*. Висвітлює питання муз. естетики, історії та теорії музики, муз. педагогіки, критики тощо; вміщує статті з критикою бурж.-естет. концепцій муз. мистецтва, публікує бібліографію, нотографію, хроніку муз. життя, нові твори українських радянських композиторів. У журналі співробітничали К. Квіт-ка, М. Грінченко, П. Козицький, М. Вериківський та ін.

«МУЗИКА МАС» — укр. рад. музичний журнал, що виходив 1931 у Харкові. Одна з назв журналу «Музика».

«МУЗИКА — МАСАМ» — укр. рад. музичний журнал, що виходив 1928—30 у Харкові. Одна з назв журналу «Музика».

МУЗИКАНТСЬКІ ЦЕХИ НА УКРАЇНІ — професійні об'єднання нар. музикантів на Україні в 16 — серед. 19 ст. Існували поряд з ін. *цехами*, про що свідчать писемні джерела, нар. пісні (зокрема, пісня «Про Купер'яна», записана М. Лисенком). Найдавніші М. ц. («братства») утворені в Кам'янці-Подільському (1578) і Львові (1580), пізніше — в усіх більших містах Сх. і Зх. України. Кожний муз. цех (об'єднував скрипалів, цимбалістів, бубнярів, бандуристів та ін.) мав свій статут, який затверджувався міським магістром, цехові значки, печатку й певну емблему (напр., емблемою *Київського музикантського цеху* була квітка крокусу). Статут муз. цеху визначав права та обов'язки членів-братчиків, які обирали з-поміж себе старшого братчика — цехмайстра. Вступаючи до цеху, музикант повинен був сплачувати вступний внесок «не більше, як талер»; за свою роботу брати помірну плату. Порушника правил виключали з «братства» за рішенням зборів цеховиків, які скликав цехмайстер. Братчики мали право виступати в містах і навколишніх селах, «у дворах міщанських», в «шинкових домах», на весіллях, похоронах тощо. Репертуар складався з побутових танців, маршів, пісень. Найактивніша діяльність М. ц. припадає на 17—18 ст. З появою міських оркестрів і кріпацьких інструментальних ансамблів та їхнього репертуару.

Лит.: Назаревський А. А. К истории киевского музыкантского цеха. К., 1913. О. Я. Шревер-Ткаченко.

МУЗИКОЗНАВСТВО — наука про музику, одна з галузей *мистецтвознавства*. Поділяється на теорію музики, історію музики, музичну фольклористику. Теоретичне М. охоплює ряд дисциплін, відповідних осн. елементам музики — *гармонію, поліфонію, мелодію* (див. *Мелодія*), метроритміку (див. *Метр у музиці, Ритм*), інструментовку, вчення про муз. форми (див. *Музична форма*). З ним пов'язані науково-методич-

ні дисципліни, що висвітлюють принципи муз. виконавства й педагогіки. Історія музики вивчає процес розвитку муз. культури, муз. мистецтва окремих народів, різних муз. жанрів залежно від соціально-екон. формацій, суспільного життя. Муз. критика аналізує явища сучас. муз. практики, знайомить з ними громадськість. Муз. фольклористика вивчає нар. муз. побут, нар. пісні, танці, інструментарій. Методологічні основи М. визначає муз. *естетика*. Відгалуженнями М., що стикаються з ін. видами наук, є муз. інструментознавство, *акустика музична*, муз. психологія й муз. соціологія. Зародки М. виникли в Старод. Єгипті, Китаї, Індії, Греції. Середньовіччя збагатило М. удосконаленням нотним письмом (реформа Гвідо д'Аречцо), теорією поліфонії. В добу Відродження започатковано розробку вчення про гармонію, мажоромінорну ладову систему. Важливу роль у розвитку муз. естетики відіграли франц. енциклопедисти (Д. Дідро, Ж. Л. д'Аламбер, Ж. Ж. Руссо). Як самостійна наука М. існує з 2-ї пол. 18 ст. Широкого розвитку воно набуло в 19 — на поч. 20 ст.: праці з теорії та історії музики А. В. Амброса і Г. Адлера (Австрія), Е. Курта (Швейцарія), Х. Рімана (Німеччина), З. Неєдлого (Чехословаччина). Засади реалізму й народності музики обстоювали рос. муз. критики і композитори О. Серов, В. Стасов, Г. Ларош, П. Чайковський та ін. Фундаментальні дослідження з естетики, теорії та історії музики належать рад. музикознавцям Б. Асаф'єву, Л. Мазелю, В. Цукерману, І. Келдишу, І. Белзі, С. Скребокву, Т. Ліванові, Ю. Тюліну та ін. Значний внесок у розвиток муз. фольклористики зробили слов'ян. вчені О. Кольберг, Ф. Кухач, Д. Христов, Л. Куба. На Україні початки теор. М. пов'язані з появою «Музикантської граматики» М. Ділецького (17 ст.). З 19 ст. розвивалася муз. фольклористика (збірники М. Максимовича, М. Маркевича, А. Єдлички, А. Коцінського, праці М. Лисенка, П. Сокальського, на поч. 20 ст. — Ф. Колесси, С. Людкевича). В 20 — 30-х рр. 20 ст. значними в М. були фольклористичні й муз.-істор. дослідження К. Квітки, В. Верховинця, М. Грінченка, Д. Ревуцького, П. Козицького. В УРСР робота в галузі М. зосереджена в *Мистецтвознавстві, фольклору та етнографії інституті* імені М. Т. Рильського АН УРСР, вищих муз. закладах. Музикознавці готують у Київ., Одес., Львів. консерваторіях, Харків. інституті мистецтва та Донец. музично-педагогічному інституті.

Лит.: Грінченко М. Вибране. К., 1959; Довженко В. Д. Нариси з історії української радянської музики, т. 1—2. К., 1957—67; Гордійчук М. М. Українська радянська музика. К., 1957; Серов А. Н. Музыка, музыкальная наука, музыкальная педагогика. В кн.: Серов А. Н. Избранные статьи, т. 2. М.—Л., 1957; Глебов И. [Асафьев Б. В.]. Теория музыкально-исторического процесса, как основа музыкально-исторического знания. В кн.:

Задачи и методы изучения искусств. М.—Л., 1924; Рыжков И. Я., Мазель Л. А. Очерки по истории теоретического музыкознания, в. 1—2. М.—Л., 1934—39; Кремлев Ю. Русская мысль о музыке, т. 1—3. Л., 1954—60.

МУЗИЧЕНКО Іван Миколайович [28.VIII (10.IX) 1901, Ростов-на-Дону — 8.XII 1970, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1940). Член КПРС з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. Командував д-зією під час рад.-фінл. війни 1939—40. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 6-ю армією Пд.-Зх. фронту. В серпні 1941 М. був тяжко поранений і потрапив до нім.-фашист. полону; визволений 1945. В 1945—47 — на командних посадах у Рад. Армії, закінчив Вищі академічні курси Вищої військ. академії. З 1947 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. нагородами.

МУЗИЧЕНКО Олександр Федорович (1878—1940) — укр. рад. педагог, методист. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. До 1917 викладав педагогіку в Ніжинському істор.-філологічному ін-ті, пізніше працював у навч. закладах Києва; у 20-х рр. — професор педагогіки в Київ. ін-ті нар. освіти, завідував трудовою школою в Києві. Відомий як методист початкової школи й автор праць з теорії та історії педагогіки «Що таке педагогіка і чому вона учить» (1912), «Філософсько-педагогічна думка і шкільна практика в сучасній Німеччині» (1909), «Сучасні педагогічні течії в Західній Європі і Америці» (1919), «Читання і культура слова в сучасній школі» (1930).

МУЗИЧЕСЬКУ (Musicescu) Гавриіл Вакулович [Музиченко; 20.III (1.IV) 1847, Ізмаїл, тепер Одес. обл. — 8 (21).XII 1903, Ясси, Румунія] — рум. і молд. композитор, хормейстер, музично-громадський діяч. За походженням українець. У 1866 закінчив Яську консерваторію, вдосконалював майстерність у Приднірній співацькій капелі та в консерваторії в Петербурзі. В 1872—1903 — професор консерваторії, 1876—1903 — керівник хору митрополії в Яссах. У репертуар хору ввів нар. пісні у власних чотириголосих обробках. Поклав початок рум. й молд. профес. хоровому мист. Автор хороших творів, романсів, пісень, обробок рум. і молд. нар. пісень, фп. перекладів нар. мелодій; гармонізував і переклав на сучас. нотацію старовинні церк. пісні. Ім'я М. присвоєно Кишинівському інституті мистецтв.

МУЗИЧКА Андрій Васильович [24.XI (6.XII) 1886, с. Доброводи, тепер Збарзького р-ну Терноп. обл. — 8.IX 1966, м. Семипалатинськ] — укр. рад. літературознавець. Викладав укр. л-ру в Одес. ін-ті нар. освіти, пізніше — рос. л-ру в Семипал. пед. ін-ті. Досліджував творчість Лесі Українки («Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість», 1925), І. Франка («Шляхи поетичної творчості Івана Франка», 1927), І. Карпенка-Карого («З творчості І. Тобілевича», 1927),

Г. Сковороди, Марка Черемшини та ін. 1. М. Лисенко. **МУЗИЧНА ДРАМА** — 1) Одна з ранніх назв опери в Італії (16—17 ст.). Вживалась поряд з терміном «опера» до 18 ст. 2) Поняття, що виникло у 2-й пол. 19 ст. для визначення творів, які відрізнялися від традиційної опери відсутністю поділу актів на окремі завершені номери, симфонічним розвитком, широким використанням *recitativo* тощо. Розвиток М. д. в 19 ст. пов'язаний з оперною творчістю Р. Вагнера (тетралогія «Перстені нібелунгів» та ін.) і рос. композиторів О. Даргомижського («Кам'яний гість»), М. Мусоргського («Борис Годунов», «Хованщина»). М. д. інколи називають твори оперного жанру з гострими драм. колізіями. 3) Драм. твір, в якому важлива роль у розвитку сюжету належить музиці. Зразки М. д. дають античний театр, театр Китаю, Індії, *літургійна драма* католицьких країн Європи.

3. І. Василенко. **«МУЗИЧНА ДРАМА»** — перший укр. рад. оперний театр. Створений 1919 в Києві заходами Всеукраїнських муз. (голова Л. Собінов) і театр. (голова К. Марджанішвілі) комітетів, за активною участю С. Бондарчука, С. Бутовського і Леся Курбаса. На чолі «М. д.» стояли: гол. диригент композитор Я. Степовий, диригент М. Багриновський, гол. режисер М. Бонч-Томашевський, режисери Лесь Курбас, В. Гаєвський, гол. художник А. Петрицький, художник О. Хвостенко-Хвостов; гол. балетмейстер М. Мордкін. У творчому складі були: Л. Собінов, М. Литвиненко (М. Литвиненко-Вольгемут), О. Петляш, П. Цесевич, М. Скибидька та ін. Колектив театру підготував вистави: «Утоплена» М. Лисенка, «Азіад» Гютеля, «Галька» С. Монюшка, «Тарас Бульба» М. Лисенка. Останні дві не показані глядачам, бо наприкінці серпня 1919 театр було закрито у зв'язку з тимчасовим захопленням Києва білогвардійцями.

П. І. Тернюк. **МУЗИЧНА КОМЕДІЯ** — термін, що його застосовують до оперети, іноді до ін. музично-сценічних творів комедійного характеру (комічна опера, зінтішпіль тощо). Ряд театрів оперети в СРСР наз. театрами М. к. З появою звукового кінозапису М. к. — один з жанрів сучас. кіномистецтва.

МУЗИЧНА ОСВІТА — сукупність знань, умінь і навичок, необхідних для практичної музичної діяльності, а також процес їх засвоєння; система потребних для цього навчальних осередків. М. о. зародилася ще до н. е. в старод. Китаї, Греції, Індії та ін. країнах. В епоху середньовіччя в більшості європ. країн М. о. перебувала під впливом католицької церкви. Розвиток муз. мистецтва, пов'язаного з нар. муз. творчістю (*трувери, мінезингери*), поширення світської музики, поява муз. театрів, оркестрів сприяли утворенню співочих т-в, музикантських цехів тощо. В 17 ст. в Італії виникли *консерваторії*. За часів *Київської Русі* існували співацькі школи в Києві, Володимирі й ін. містах.

У 15—16 ст. в Росії була розгалужена мережа шкіл, де навчали «співу псалтирному». На Україні в 15—16 ст. осн. осередками М. о. були братства. *Братські школи* в Києві, Острозі, Львові та ін. містах готували кваліфікованих музикантів — регентів і співаків церк. хорів. Поширення багатоголосого хорового співу, перехід до 5-лінійної нотації спричинили докорінні зміни у методиці навчання музики. Свідченням цих змін і високого рівня тогочасної М. о. є трактат М. Ділецького «Музикійська грамати́ка» (1675). З 2-ї пол. 17 ст. центром М. о. стала *Київська академія*. В 1727 відкрився *Харківський колегіум* (при ньому 1770 — муз. класи), 1738 — *Переяславський колегіум* та *Глухівська співацька школа*, 1768 — *Київська музична школа* (з 1831 — *Київська міська капелія*). Певне значення для поширення М. о. мали *музикантські цехи на Україні*. В 1740 організовано класи оркестрових інструментів при петерб. Придворній співацькій капелі, що готувала хористів і хор. диригентів. Приватну муз. школу заснував у Москві Д. Капшин. У 1862 відкрито Петерб., 1866 — Моск. консерваторії. На Україні (2-а пол. 19 ст.) створено кілька муз. уч-щ Рос. муз. т-ва, зокрема у Києві (1868; див. *Київське музичне училище* імені Р. М. Глієра), Харкові (1883), Одесі (1897). З'явилися приватні муз. школи М. Тутковського, Г. Нейгауза (Київ), П. Столярського (Одеса), Л. Марєка, К. Мікулі (Львів) та ін.; 1904 в Києві було відкрито *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка* (з 1918 — *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*). На базі муз. уч-щ створено консерваторії в Києві і Одесі (1913), Харкові (1917). В 1838 *Галицьке музичне товариство* засн. у Львові муз. школу (з 1854 — консерваторія, з 1919 — консерваторія Польс. муз. т-ва), 1902 відкрито Львів. муз. ін-т А. Нементовської (з 1931 — консерваторія ім. К. Шимановського). При *Союзі співацьких і музичних товариств* 1903 засн. перший у Львові укр. навч. заклад — *Вищий музичний інститут*; 1912 у Львові ун-т відкрито кафедру музикознавства (1914 — Ін-т історії музики, з 1920 — Ін-т музикознавства).

Після Великої Жовтневої соціалістич. революції М. о. поставлено на службу соціалістичного будівництва, духовного збагачення трудящих. М. о. організовано відповідно до завдань комуністичного виховання мас, розвитку рад. муз. культури. Початкову М. о. надають муз. школи-семирічкі, середню — муз. та муз.-пед. уч-ща й середні спеціальні муз. школи-десятирічкі, вищу — консерваторії, муз.-пед. ін-ти, муз. факультети при пед. ін-тах та інститутах мистецтв, культури. Діє мережа початкової, середньої та вищої заочної і вечірньої форм М. о. В ряді муз. вузів і наук. центрів є аспірантура, здійснюється стажування працівників М. о. Значний внесок у розвиток М. о. в УРСР зробили *Київська консерва-*

торія імені П. І. Чайковського, *Львівська консерваторія* імені М. В. Лисенка, *Одеська консерваторія* імені А. В. Нежданової, *Харківський інститут мистецтв* імені І. П. Котляревського, *Донецький музично-педагогічний інститут*, *Київський інститут культури*. Див. також *Музичне виховання*. О. Г. Костюк.

«МУЗИЧНА УКРАЇНА» — респ. видавництво системи Держкомвидаву УРСР. Засн. 1966 на базі муз. редакцій вид-ва «Мистецтво». Має 5 фахових редакцій: музикознавчої л-ри, рад. пісні та вокальної музики, інструм. музики, учбово-пед. видань, естетичного виховання дітей та юнацтва. Серед нотних видань: серії — «Українська симфонічна музика», «Перлини світової музики», «Симфонічна музика ХХ століття»; серія збірок для худож. самодіяльності «Музичні вечори» (виходять щомісяця); учбово-пед. серії — «Фортепіано», «Скрипка». Серед книжкових серій — «Творчі портрети українських композиторів», «Музикантові-педагогу», «Письменник і музика»; щорічник «Українське музикознавство». «М. У.» видає журн. «Музика». Ю. П. Шерія.

МУЗИЧНА ФОРМА — в широкому розумінні — система засобів музичної виразності (*мелодія, гармонія, фактура, лад, тональність, ритм, метр, темп, тембр, регістр*, динамічні відтінки, композиційна будова тощо), що втілює в музичному творі його ідейно-емоційний зміст. Єдність змісту і форми — необхідна умова худож. досконалості муз. твору. У вузькому розумінні М. ф. — композиційна будова твору, його структура, схема. На базі викристалізованих в нар. творчості й розвинених у профес. мистецтві осн. принципів формотворення (точної і неточної повторності, контрастності, мелодико-тематичної розробки, репризності, вільного розгортання) склалися типові муз. форми, кожна з яких має свої різновиди. Період найменша М. ф., в якій викладена завершена муз. думка. Прості дво- і тричастинні форми складаються відповідно з 2 і 3 періодів. Варіаційна форма складається з теми й кількох її повторень у зміненому вигляді — *варіації* (фінал з 2-го фіналю Б. Лятошинського). Рондо — форма, в якій гол. тема проводиться не менше 3 разів в осн. тональності, чергуючись з епізодами, побудованими на матеріалі гол. теми або на новому тематичному матеріалі. Сонатна форма — форма самостійного твору або частини сонатного циклу, побудована на тональному протиставленні, розвитку й тональному зближенні 2 і більше контрастних тем (увертюра-фантазія П. Чайковського «Ромео і Джульєтта»). Якщо великий твір складається з кількох частин, самостійних за формою, контрастних за характером і пов'язаних єдиним ідейно-худож. задумом, він наз. *циклічним*. Найважливіші циклічні форми інструм. музики — *сюїта* і *сонатна циклічна форма*. Сонатна циклічна М. ф. застосовується в камерній (*соната, тріо,*

квартет, квінтет) і симф. музиці (симфонія). Поширені сонатні цикли з 3 або 4 частин (2-а симфонія Л. Ревуцького, 2-й струнний квартет А. Філіпенка). Існують мішані М. ф., в яких поєднуються риси різних форм — сонатної і варіаційної, сонатної і сонати («Ісламей» Балакірева, «Прелюди» Ліста). Окрему групу становлять поліфонічні форми (канон, фуґа, поліфонічні варіації; див. також Поліфонія).

Лит.: Асафьев Б. В. [Игорь Глебов]. Музыкальная форма как процесс, кн. 1—2. Л., 1971; Способин И. В. Музыкальная форма. М., 1972; Мазель Л. Строение музыкальных произведений. М., 1979. Н. І. Матусевич.

МУЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ — процес цілеспрямованого пізнання музики, розвиток музично-естетичних смаків людини, збагачення її музичної культури та здібностей. Розвиває любов до музики, вдосконалює здатність розуміти муз. мистецтво, співпереживати, сприймати його з естетичною насолодою. Засобами М. в. є музична освіта, практична муз. діяльність, слухання музики. М. в. — предмет наук. дослідження. В справі М. в. провідна роль належить пед. процесові в загальноосвітніх школах, велике значення має вплив середовища, муз. оточення в сім'ї. Масове М. в. здійснюється радіо й телебаченням, пресою, позашкільними аматорськими муз. колективами, університетами культури, гуртками любителів музики та ін. Питаннями М. в. займаються наукові центри Академії пед. наук СРСР (Ін-т худож. виховання, Москва), н.-д. ін-ти педагогіки (зокрема, н.-д. ін-т педагогіки М-ва освіти УРСР), комісії по музично-естетичному вихованню дітей та юнацтва при Спілці композиторів СРСР та при спілках композиторів союзних республік. Проблеми М. в. розглядаються Міжнародним т-вом з муз. виховання.

Лит.: Сохор А. Н. Воспитательная роль музыки. Л., 1975; Белобородова В. К., Рогина Г. С., Алиев Ю. Б. Музыкальное воспитание школьников. М., 1975. О. Г. Костюк.

МУЗИЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ — музичний супровід драм. вистави, кінофільму, радіо- і телестановки та ін. Існує 2 види М. о. — компіляція (використання фрагментів з існуючих муз. творів) і створення спец. музики. Див. також Кіномузика.

МУЗИЧНЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ М. Д. ЛЕОНТОВИЧА, Всеукраїнське музичне товариство імені М. Д. Леонтовича — перша укр. радянська музично-громадська організація. Створене 1922 в Києві на базі Комітету пам'яті Леонтовича з метою налагодження муз. життя на Україні, розвитку соціалістичної культури. Серед активних діячів т-ва були художник Ю. Михайлів (голова), композитори П. Козичкий, М. Вериківський, М. Радзівський, музикознавець М. Грігченко. В 1928 т-во було реорганізоване у Всеукраїнське товариство революційних музикантів.

МУЗИЧНЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ М. ЛИСЕНКА. Створене 1908 у Львові на основі Союзу співачок і музичних товариств.

Осн. завдання т-ва — сприяти розвитку укр. муз. культури на землях Зх. України. Утримувало Вищий музичний інститут імені М. Лисенка та його філіали в ін. містах Зх. України, влаштовувало концерти укр. виконавців, конкурси на кращі твори, займалося нотодрукуванням, пропагувало творчість укр., зокрема рад., композиторів. Серед діячів т-ва В. Барвінський, С. Людкевич, Н. Нижанківський, М. Колесса, Р. Сімович. Існувало до 1939. Л. З. Мазепа.

МУЗИЧНЕ ТОВАРИСТВО УРСР — громадська організація, що об'єднує музикантів-професіоналів і аматорів. Засн. 1959 як Хорове т-во УРСР, з 1967 — Музично-хорове т-во УРСР, з 1975 — сучасна назва. Завдання т-ва — сприяти засобами муз. мистецтва розвитку соціалістичної культури, самодіяльної худож. творчості. Форми роботи т-ва: організація муз. ф-тів у нар. ун-тах культури, муз. лекторіїв, лекцій-концертів у трудових колективах, семінарів для підвищення кваліфікації керівників самодіяльних колективів; влаштування конкурсів, фестивалів тощо. Т-во проводить роботу по естетичному вихованню дітей. Об'єднує (1980) 2703 первинні орг-ції (понад 93 160 індивідуальних і 1730 колективних членів). В різні роки т-во очолювали: композитор засл. діяч мист. УРСР П. Козицький (1959—60), нар. арт. УРСР С. Козак (1960—73); з 1973 голова правління — нар. арт. СРСР М. Кондратюк.

МУЗИЧНИЙ МОМЕНТ — невелика інструментальна п'єса, близька за характером до експромту. В основі М. м. лежить певний поетичний образ. Класичні зразки М. м. створили Ф. Шуберт і С. Рахманінов.

МУЗИЧНИЙ ФОНД СРСР — громадська організація при Спілці композиторів СРСР. Створена 1939 з метою сприяння творчій діяльності рад. композиторів і музикознавців — членів М. ф. СРСР і поліпшення їхніх матеріальних та побутових умов. Кошти М. ф. СРСР складаються з вступних і членських внесків його членів, відррахувань від прибутків вид-в, концертних, театральних та ін. установ, авторського гонорару за публічне виконання муз. творів, власних виробничих підприємств. М. ф. СРСР має свої житл. будинки, будинки творчості та відпочинку. Відділення М. ф. СРСР — в усіх союзних і автономних республіках та окремих містах. Керують діяльністю М. ф. СРСР та його відділеннями правління, які утворюються спілками композиторів СРСР, союзних і автономних республік. Укр. композиторів і музикознавців об'єднує Укр. відділення Музфонду СРСР, яке має відділ пропаганди та потний прокатний фонд, Будинок творчості «Ворзель», виробничий комбінат і нотний магазин. М. М. Жербін.

МУЗИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ ПРОМИСЛІВІСТЬ — галузь місцевої промисловості, підприємства якої виробляють усі види музичних інструментів. У дореволюц. Росії перші підприємства по виробн. муз. інструментів ви-

никли на поч. 19 ст. У 1913 діяло 57 переважно кустарних закладів. За роки Рад. влади в країні збудовано потужні ф-ки по випуску піаніно і роялів в РРФСР, на Україні, в Білорусії, Естонії, Грузії, Вірменії, духових інструментів — у Москві, Ленінграді, Києві, Енгельсі (Сарат. обл.) та численні підприємства по виробн. ін. муз. інструментів. У 1979 в країні вироблено 167 тис. шт. роялів та піаніно, 51,2 тис. шт. смичкових інструментів, 95,0 тис. шт. духових та 1827 тис. шт. цинкових інструментів. На Україні М. і. п. виникла в роки довоєнних підприємств. У 1980 в республіці діяло 12 спеціалізованих підприємств по виробн. муз. інструментів, зокрема Київський дослідно-експериментальний з-д духових і ударних муз. інструментів, Житомирська ф-ка по виробн. баянів і гармоній, Одес. ф-ка — піаніно, смичкових інструментів, Черніг. ф-ка — піаніно і щипкових інструментів, Полтав. ф-ка — акордеонів і електроакордеонів, Ізяславська (Хмельн. обл.) ф-ка — гітар і щипкових інструментів, Львівська дослідно-експериментальна ф-ка — нар. інструментів, ф-ки баянів у м. Горлівці (Донец. обл.) та м. Кременінь (Ворошиловгр. обл.). Крім того, є 3 підприємства, де виробляють напівфабрикати для М. і. п. (Харків, Звенигородка, Чернівці). Найбільшою в країні та Європі є Чернігівська фабрика музичних інструментів імені П. П. Постишева. В 1979 в УРСР вироблено 27 тис. шт. роялів і піаніно, 100 тис. шт. гармоній, баянів і акордеонів. У республіці випускають також укр. нар. інструменти — бандури, цимбали та ін.

МУЗИЧНІ ЖУРНАЛИ — періодичні видання, присвячені питанням муз. мистецтва. Публікують критичні статті, огляди, хроніку, рецензії на концерти, муз.-історичні й теор. дослідження, бібліографію, нотографію. Існують також спеціальні нотні журнали. Перші М. ж. з'явилися в 18 ст. у зх.-європ. країнах. У Росії першим М. ж. був нотний журнал «Музыкальные увеселения...» (Москва, 1774—75). Серед ін. М. ж.: петерб. — «Музыкальный и театральный вестник» (50-і рр. 19 ст.), «Музыкальный листок» (1872—73, 1876—77), «Русская музыкальная газета» (1894—1918), «Музыка и пение» (1894—1917), «Известия С.-Петербургского общества музыкальных собраний» (1896—1909), «Хоровое и регентское дело» (1909—1917); моск. — «Музыкальный труженик» (1906—10), «Оркестр» (1910—12), «Музыка» (1910—16). В рад. час у Москві видавалися М. ж.: «К новым берегам» (1923), «Современная музыка» (1924—29), «Музыкальное образование» (1925—30), «Пролетарский музыкант» (1929—32) та ін. З 1933 видається журн. «Советская музыка», з 1957 — «Музыкальная жизнь». Матеріали про муз.-сценічне мистецтво публікують журнали «Театр», «Театральная жизнь».

На Україні М. ж. почали виходити в 2-й пол. 19 ст. Вони видавалися в Одесі — «Детский музыкальный

мирок» (1887—88), «Сцена и музыка» (1903—05), «Музыкальное самообразование» (1906—07), «Южный музыкальный вестник» (1915—16); Єлизаветграді (тепер Кіровоград) — «Бюллетень театра и музыки» (1912), «Музыкально-литературный вестник» (1913—14). У 1923 в Києві засн. журнал «Музыка», який в різний час виходив під назвами «Музыка — масам», «Музыка мас», «Радянська музыка». Проблеми музики розглядалися на сторінках журналу «Мистецтво» (1954—70), висвітлюються у щорічнику «Українське музикознавство» (з 1960, обидва — Київ). Ряд міжнар. М. ж. видає ЮНЕСКО. Див. також *Мистецтвознавчі журнали*.

МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ — інструменти для відтворення ритмічно організованих, фіксованих за висотою звуків або чітко визначеного ритму, а також шумів, що застосовуються в музиці. М. і. прийнято поділяти на нар. і професійні. Проте цей поділ досить умовний, оскільки такі нар. інструменти, як бандура, баян, балалайка, домра та ін. використовуються і в профес. муз. виконавстві. До профес. відносять М. і., що входять до складу симф., духового й естрадного оркестрів, а також духові та струнні клавішні (орган, фортепіано, клавесин). В муз. практиці іноді використовують побутові предмети, що дають неорганізоване звучання або шум (напр., свисток, деркач, калатало), а також інструменти ужиткового призначення (натуральні дзвони, сирена). Осн. частиною М. і. є вібратор — джерело коливання (струна, мембрана, повітряний стовп тощо); його властивості визначають висоту звуку й мають вплив на *тембр*. Предмет, що спонукає вібратор коливатися, наз. генератором (смичок, паличка, молоточки й ін.). Посилення звучання досягається за допомогою резонатора-ампліфікатора (резонаторний ящик, дека тощо). Деякі М. і. (гонг, тарілки) не потребують резонатора, оскільки сам вібратор коливається з відповідною силою. Детальна класифікація М. і. розроблена 1914 музикознавцями Е. Горнбостелем (Австрія) і К. Заксом (Німеччина). За прийнятою в СРСР системою, М. і. поділяються на 5 груп: струнні (хордофони), духові (аерофони), ударні — мембранні (мембранофони) та самозвучачі (ідіофони), електромюзичні (електрофони), механічні. Струнні М. і. поділяються на підгрупи: щипкові, смичкові (фрикційні) й молоточково-ударні. На цих інструментах звук видобувається: на щипкових — щипком струни пальцем (арфа, гітара, лютня, укр. бандура й торбан, рос. гуслі), плектром (7-струнна гітара, мандоліна, банджо, домра), пером (клавесин); на смичкових — смичком (скрипка, альт, віолончель, контрабас, укр. басола й гудок) або фрикційним колом (укр. ліра); на молоточково-ударних — ударом по струні молоточком (піаніно, фортепіано) або паличками (цимбали).

Духові М. і. поділяються на мідні й дерев'яні. Хоч деякі з

циєї групи (сучас. флейти, саксофони, сарюзофони) виробляють з металу, інші (кларнети, гобої) — іноді з пластмаси, вони належать до підгрупи дерев'яних. Джерелом звуку духових є повітряний стовп, коливання якого збуджується вдунанням повітря. Всі вони за способом вдунання повітря і звуковидобування поділяються на: лабіальні, або флейтові, — флейти, най, окарини, укр. нар. денцівка, дводенцівка (або жаломіга), зубівка (або теленка), кувичі (або свирілі, флюяра); язичкові — з вільним язичком (укр. нар. луска, дрімба — язичковий ідіофон), одинарним язичком (кларнети, саксофони, укр. волинка) і подвійним (гобої, англ. ріжок, сарюзофон, фаготи, укр. сурма). До них за традицією відносять самозвучачі інструменти з язичком, що проскакує (акордеон, баян, усі ін. види гармонік, фісгармонія), мундштучні, або амбушюрні (валторна, корнет, рожки, або флюгельгорни, труба, тромбон, туба, укр. нар. лігава, ріг, трембіта), клавішні флейтово-язичкові (орган). В ударних мембранних М. і. джерелом звуку є туго натягнута перетинка (переважно — шкіра), по якій вдарають рукою, паличками, або видобувають звук фрикційним способом. Поділяються вони на інструменти: з визначеною висотою звуку (литаври, укр. тулумбаси) й без неї (барабани — великий, малий і циліндричний, бубон, укр. нар. інструмент бугай); сюди відносять мірлони — інструменти з мембраною, що надає особливого тембру й посилює чоловічий голос (укр. нар. трубінець, очеретяна цівка — очеретинка). В самозвучачих М. і. джерелом звуку є сам корпус, по якому вдарають різноманітними предметами, або з якого видобувають звук фрикційним способом. Поділяються на інструменти з визначеною висотою звуку (металеві — дзвіночки, натуральні дзвони, трубчасті дзвони, металодон, вібрафон, тубафон, флексафон, челеста; дерев'яні — ксилофон, марimba, ксилоримба; скляні — пляшки, скляна гармоніка) й без неї (металеві — сафайл, бразильська пандейра, балабончики, бунчук, дзвіночки — альпійські, овечі, або карпатські, коров'ячий — тронка, різноманітні тарілки, гонги, тамтами, трикутник, ластра, укр. нар. брязкальця, підкова; дерев'яні — бич, клевес, кастаньети, афр. дерев'яний барабан, маракаси, укр. нар. деркач, калатало). Механічні М. і. відтворюють музику за допомогою заводного, рідше — електр. механізму, крутіння валу рукою (оркестріон, піаноло, фонола, балгармоніка). Деякі з них є одночасно духовими (шарманка) або самозвучачими (куранти). Див. також *Електромюзичні інструменти*, *Оркестр*, *Оркестр українських народних інструментів*, *Оркестр народних інструментів* і статті про окремі муз. інструменти.

Лит.: Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. Х., 1930; Рогаль-Левицький Д. Р. Современный оркестр, т. 1—4. М., 1953—56; Лисенко М. В. Народні музичні інструменти

на Україні. К., 1955; Рогаль-Левицький Д. Р. Беседы об оркестре. М., 1961; Чулаки М. Инструменты симфонического оркестра. М., 1972; Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. К., 1967; Вертов К., Благодатов Г., Язовицкая Э. Атлас музыкальных инструментов народов СССР. М., 1975; Закс К. Современные оркестровые музыкальные инструменты. Пер. с нем. М., 1932.

Л. З. Мазена.

МУЗИЧНІ КОНКУРСИ. Змагання музикантів проводилися ще в Старод. Греції та Римі; в середні віки змагалися *трубадури*, *трувери*, *міннезингери*, *мейстерзингери*. В сучас. формі М. к. зародилися в 19 ст. (1803, Париж). Перший міжнар. конкурс (гітаристів) відбувся в Брюсселі 1856 з ініціативи й на кошти рос. гітариста М. Макарова. В 1890 в Петербурзі на кошти А. Рубінштейна проведено перший міжнар. конкурс піаністів і композиторів (проходив 1 раз на 5 років до 1910 в різних європ. столицях). У 20 ст. М. к. стали основною формою виявлення талантів. З 1957 в Женеві існує Федерація міжнар. М. к. Для кожного М. к. визначається програма змагання за турами, кількість і розмір премій, вік учасників тощо. Склад журі — інтернаціональний. Міжнар. М. к. мають здебільшого постійне місце проведення. Найзначніші з них — ім. П. І. Чайковського (Москва), ім. бельг. королеви Єлизавети (Брюссель), ім. М. Лонг — Ж. Тібо (Париж), ім. Ф. Шопена (Варшава), ім. Г. Венявського (Познань), молодих оперних співаків (Софія), ім. Дж. Енеску (Бухарест) та ін. Популярні міжнар. балетні конкурси і фестивалі.

В Росії М. к. влаштовувало Російське музичне товариство (з 1860), Петерб. т-во камерної музики (в 1877), приватні фірми, окремі особи. В СРСР проводяться держ. республіканські (перші — 1927, Москва; 1930, Харків), всесоюзні (перший — 1933, Москва) конкурси музикантів-виконавців (раз на 4 роки), вокалістів ім. М. Глінки (раз на 2 роки), диригентів (1 раз на 5 років); влаштовуються конкурси композиторів, майстрів естради, виконавців на оркестрових інструментах. На Україні раз на 4 роки проводиться Респ. конкурс музикантів-виконавців ім. М. В. Лисенка.

МУЗИЧНІ МУЗЕЇ — установи, які збирають, зберігають, вивчають, експонують і пропaгують істор. пам'ятки муз. культури. Типи М. м.: зібрання інструментів, рукописів, видань, образотворчих матеріалів; колекції (муз. інструментів тощо); меморіальні М. м., присвячені окремим музикантам. М. м. почали формуватися в епоху середньовіччя на основі зібрань церков та монастирів, а також приватних колекцій (колекція Ф. Медічі у Флоренції, 17 ст.). У 2-й пол. 19 ст. музеї муз. інструментів створено в Парижі, Брюсселі, Берліні, Лейпцигу, Відні, Лондоні, Празі, Будапешті, Нью-Йорку та ін. У Росії приватні колекції муз. інструментів існували з 18 ст. В 19 ст. було створено музеї муз. інструментів при Петерб. і Моск. консервато-

ріях, на поч. 20 ст. — Музей Придворного оркестру в Петербурзі. М. м. в СРСР — центри музосвітньої роботи різноманітних форм (екскурсії, лекції, цикли істор. концертів, вечори нар. музики, концерти звукозапису тощо). Найзначніші з них — Музей муз. культури ім. М. І. Глінки (Москва, 1943), зібрання муз. інструментів Ін-ту театру, музики й кінематографії (Ленінград, 1940), Колекція унікальних муз. інструментів у Москві (засн. 1919). Значні зібрання пам'яток муз. культури є в Театральному музеї ім. Бахрушина в Москві. Серед меморіальних М. м. — будинки-музеї І. С. Баха в Ейзенаху, В. А. Моцарта в Зальцбурзі й Празі, Л. Бетховена в Бонні, Р. Шумана в Цвікау, Ф. Шопена в м. Желязовій Волі, Ф. Ліста у Веймарі та Будапешті, Б. Сметани й А. Дворжака в Празі, будинки-музеї П. І. Чайковського в Клину й Воткинську, М. А. Римського-Корсакова в Тіхвіні, музей-квартира О. Скребіна в Москві. На Україні працюють *Косенка В. С. кабінет-музей, Лисенка М. В. музей, Київський музей театрального, музичного та кіномистецтва*, Центральний держ. архів-музей літератури і мистецтва УРСР (усі — в Києві), літ.-меморіальний музей О. С. Пушкіна й П. І. Чайковського (Кам'янка Черкас. обл.), меморіальні кімнати-музеї Лисенка (с. Гриньки Полтав. обл.) й М. Д. Леонтовича (м. Тульчин Він. обл.). М. м. існують при Великому театрі СРСР, Ленінгр. театрі опери та балету ім. С. М. Кірова, Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка та ін.

МУЗИЧНІ ТОВАРИСТВА — об'єднання професіональних музикантів і аматорів музики. Перші об'єднання нар. музикантів, т. з. братства, або муз. цехи, виникли в середньовічних містах Європи, найдавніше — «Братство св. Миколи», 1288, у Відні (див. також *Київський музикантський цех, Музикантські цехи на Україні*). Перші М. т. (муз. академії) утворилися в 16 ст. в Італії. В Росії М. т. з'явилися в кін. 18 ст. (петерб. «Музичний клуб», 1772). В 1802 було засн. Петерб. філармонічне т-во, яке об'єднувало профес. музикантів (оркестрантів) і систематично влаштовувало концерти симф. й ораторіальної музики. В 1859 почало діяльність *Російське музичне товариство*, відділення якого були організовані в Москві та ін. великих містах, у т. ч. й на Україні — в Києві (1863; див. *Київське відділення Російського музичного товариства*), Харкові (1871), Одесі (1884) та ін. Ряд М. т. утворився в 19 ст. у Львові — «Музичне товариство св. Цецилії» (засн. 1826 Ф. К. В. Моцартом), *Галицьке музичне товариство* (1838), співацьке й муз. т-во «*Торбан*» (1870), муз.-хорове т-во «*Боян*» (1891). Згодом подібні т-ва існували в багатьох містах Галичини й Буковини і відіграли велику роль у розвитку укр. муз. культури. У Львові діяли також польс. М. т. — «Гармонія» (1875), «Лютня» (1881), «Лу-

на» (1887) й ін. В 1903 укр. муз. діячі заснували *Союз співацьких і музичних товариств*, 1907 — *Музичне товариство імені М. Лисенка*, з яким тісно пов'язана діяльність Ф. Колесси, С. Людкевича, О. Нижанківського, А. Вахнянина, Д. Січинського. Т-ва «Боян» діяли також у Києві (1905) та Полтаві (бл. 1910). Організатором київ. «Бояна» був М. Лисенко, який 1908—12 очолював також «*Український клуб*». Після Великої Жовтн. соціалістич. революції було створено громад. муз. організації — Асоціацію сучас. музики (1924—31, Москва, Ленінград), Об'єднання революційних композиторів і музичних діячів (1925—32) та ін.; на Україні — *Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича* (1922—28), реорганізоване у *Всеукраїнське товариство революційних музикантів* (ВУТОРМ, 1928—31). В 1928—32 діяла *Асоціація пролетарських музикантів України* (АПМУ), що ідеологічно й організаційно була пов'язана з Рос. асоціацією пролетарських музикантів (1923—32). В 1932 на основі постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» створено *Спілку композиторів СРСР* і респ. спілки, зокрема *Спілку композиторів України*. В 1959 при Спілці композиторів України було організовано Хорове т-во УРСР, з 1967 — Музично-хорове т-во УРСР, з 1975 — *Музичне товариство УРСР*. При ньому з метою сприяти гармонійному розвитку дітей та юнацтва 1978 відкрито клуб «Тоніка», що об'єднує хормейстерів дит. та юнацьких колективів і композиторів. Спілки композиторів і виконавців існують і в ін. країнах. З 1949 при ЮНЕСКО діє *Міжнародна музична рада*.

МУЗИЧНІ ШКОЛИ — спеціальні музичні навч. заклади системи М-ва культури УРСР. Першу держ. рад. муз. школу відкрито 1924. Її денна і вечірня форми навчання. На 1980/81 навч. рік на Україні працює 1063 муз. школи, які надають муз. освіту з спеціальностей: фортепіано, баян, акордеон, скрипка, бандура, цимбали, арфа, домра, гітара, віолончель, контрабас, балалайка, духові та ударні інструменти. Діють 4 спеціалізовані муз. школи: Одес. муз. школа ім. П. Столярського (відкрито 1933), Київ. муз. школа-десятирічка ім. М. В. Лисенка (засн. 1934), Харків. середня муз. школа-інтернат, Львів. муз. школа-інтернат ім. С. А. Крушельницької (засн. 1939). Див. також *Музична освіта*.

МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНА ШКОЛА МИКОЛИ ЛИСЕНКА — спец. навчальний заклад, заснований М. В. Лисенком 1904 в Києві (з 1913 — імені М. В. Лисенка). Школа мала муз. і драм. відділи. У школі викладалися дисципліни: спеціальні (гра на фортепіано, скрипці, віолончелі й оркестрових інструментах, солоспів, композиція, симфонічне та хорове диригування, сценічна гра, декламація, режисюра) й допоміжні (сольфеджіо, елементарна теорія музики, гармонія, інструменту-

вання, хоровий спів, оркестрова гра, камерний і оперний ансамбль, історія музики, історія драми, історія культури й літератури, психологія, естетика, міміка, фехтування, танці й гримування, італ. мова та ін.). Викладання велось за програмами в обсязі вищих навч. закладів — консерваторій та Моск. музично-драм. училища. До школи приймали дітей з 9 років — у клас фортепіано й скрипки, 11 — в клас віолончелі, 12 — арфи, 14 — контрабаса, 16 — духових інструментів. До класів співу, сценічного мист. й декламації приймали дітяк з 16, хлопців — з 17 років. У школі викладали висококваліфіковані педагоги: М. Лисенко (фортепіано), О. Вонсовська (скрипка), М. Зотова, О. Муравйова, О. Мишуа (сольний і оперний спів), Г. Любомирський (теорія музики і композиція), М. Старицька, Г. Гаєвський (сценічне мист.), В. Перетц (історія драми) та ін. Тут здобували освіту укр. композитори К. Стеценко й Л. Ревуцький, співак М. Микуша; актори Б. Романіцький, С. Мануйлович, С. К. Бондарчук, О. Ватуля; режисер М. Терещенко та ін. діячі вітчизн. культури. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції школа була реорганізована в *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*.

Літ.: Єсипенко Р. Музично-драматична школа Лисенка. «Український театр», 1980, № 4. О. А. Правдюк.

МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ М. В. ЛИСЕНКА, Державний музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка — вищий мистецький навч. заклад. Засн. 1918 на базі *Музично-драматичної школи Миколи Лисенка*. Серед його фундаторів і педагогів перших років були відомі діячі вітчизн. культури: композитори — К. Стеценко, М. Леонтович, П. Козіцький, Д. Ревуцький; піаністи — Г. Нейгауз, Г. Беклемішев; викладачі співу — О. Муравйова, М. Микуша; хореограф і композитор В. Верховинець; режисери й актори — І. Мар'яненко, Л. Курбас, О. Захаров, Й. Стадник, М. Старицька. В 1925 до складу інституту ввійшли всі (крім виконавських) факультети консерваторії (яку було реорганізовано в муз. технікум), 1928 приєдналися і виконавські ф-ти. Ін-т готував митців-виконавців, педагогів і керівників профес. та самодіяльних мистецьких колективів. Мав ф-ти: педагогічний (з відділом профес. освіти й муз. виховання), диригентський (хоровий і симф. відділи; окремий відділ теорії та композиції), драматичний (з режисерським відділом). При ін-ті був робітфак. У різні роки в ін-ті викладали: композитори — В. Косенко, Г. Любомирський, Р. Глієр, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, В. Золотарьов, М. Вериківський; вокаліст Д. Євтушенко, піаніст К. Михайлов, музикознавець Б. Яворський та ін. Серед вихованців: співаки — нар. артисти СРСР З. Гайдай, І. Козловський, нар. арт. УРСР І. Воликівська; диригенти — нар. арт. СРСР Н. Рахлін, засл. діяч мист. УРСР О. Климов; хорові

МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР

диригенти — нар. арт. СРСР О. Мінюкінський, нар. артисти УРСР М. Тараканов, Г. Верьовка, О. Сорока; артисти драм. театру — нар. артисти СРСР Д. Антонович, О. Сердюк, В. Магар, нар. артисти УРСР Б. Тягло, П. Нятко. В 1934 ін-т було поділено на самостійні вищі навч. заклади: Київську консерваторію імені П. І. Чайковського та Київський інститут театрального мистецтва імені І. К. Карпенка-Карого.

МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР Казахської РСР. Засн. 1936 в Харкові на базі Харківського третього робітничо-селянського театру. Худож. керівник театру — Д. І. Козачківський. Протягом 1937—38 театр гастролював у Каз. РСР. З 1938 — Казахстанський респ. укр. муз.-драм. театр з базою в м. Уральську. В творчому складі театру: худож. керівники Г. Зорін і Г. Квітко, художник В. Кулішов, балетмейстер А. Дальгейм, актори — С. Коваль, А. Носачов, П. Семернін, П. Борщ, І. Кутюний, В. Милорадович та ін. В репертуарі театру — «Юрко Довбуш» М. Старицького, «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «Весілля в Малинівці» Л. Юхвіда (муз. О. Рябова) та ін. Гастролював у Челябінську, Свердловську, Караганді, Петропавловську та ін. У 1941 театр припинив свою діяльність.

МУЗИЧУК Василь Опанасович (н. 8.I 1930, с. Стара Котельня, тепер Андріївського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. художник розпису на фарфорі, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1977). Член КПРС з 1975. Закінчив Київ. уч-ще ужиткового мистецтва (1949—54). Розпису навчався у П. Глуценко. З 1956 — художник Київ. експериментального кераміко-худож. заводу. Працює у співавторстві з В. Лапіним. Серед робіт — розписи фарфорових ваз, виготовлених до видатних дат; декоративних ваз, розписаних у традиціях укр. нар. мист.: «Ранок» (1975), «Чарівні птахи» (1977) та ін. Твори М. експонувалися на Міжн. (Лейпциг, 1978), всесоюзних та респ. виставках; зберігаються в музеях України.

МУЗІЛЬ (Musil) Роберт (6.XI 1880, Клагенфурт — 15.IV 1942, Женева) — австр. письменник. Автор роману «Клопотливі вихованці Терлеса» (1906), збірок новел «Об'єднання» (1911), «Три жінки» (1924), драми «Мрійники» (1921) та ін. Центр. тема творчості — відчуженість і самотність людини в бурж. суспільстві. Осн. твір — незакінчений роман «Людина без властивостей» (т. 1—3, 1930—43), де гостра соціальна сатира на монархічну Австрію передодня І-ї світової війни поєднується з модерністськими концепціями.

МУІСКИ — група індіанських племен мовної сім'ї чибча. Жили на високогірному плато в Сх. Кордильєрі на тер. сучас. Колумбії. М. були творцями однієї з давніх культур Америки. Основою

їх було землеробство, високого розвитку досягли ремесла — ткацтво, гончарство, ювелірне мистецтво. Релігія — культ сил природи і предків. У 16 ст. в М. існувало кілька ранньокласових д-в (Богота, Тунха, Согамоса та ін.). Міжусобна боротьба між цими д-вами призвела до того, що М. не змогли чинити опір ісп. завойовникам, які 1536—41 оволоділи всією країною. Наспадки М. влилися до складу сучас. мішаного населення Колумбії.

Літ.: Сюзина С. А. Муиски — ще одна цивілізація древньої Америки. М., 1969.

МУКАННА (справж. ім'я — Хашім Ібн-Хакім; р.н. невід., Мерв — 783 або 785, фортеця Санам, поблизу м. Кеш) — вождь антифеод. і антираб. повстання 70—80-х рр. 8 ст. в Мавераннахрі. Повстання, відоме як рух «людей у білому одязі», було придушене арабами 783 (за ін. даними — 785). М., щоб не потрапити в полон, покінчив життя самогубством.

МУКАНОВ Сабіт Муканович [9 (22). IV 1900, Таузарська волость Акмолінської губ., тепер радгосп ім. Муканова Джамбульського р-ну Пн.-Каз. обл. — 18.IV 1973, Алма-Ата] — каз. рад. письменник і громад. діяч, акад. АН Каз. РСР (з 1954). Член КПРС з 1920. Один з основоположників каз. рад. л-ри. Учасник громадян. війни 1918—20. Друкуватися почав 1922 як поет. Збірки віршів і поем «Батрак» (1926), «Сирітка» (1927), роман у віршах «Судушаш» (1928), поєми «Білий ведмідь» (1935), «З висоти на висоту» (1965) та ін. Автор повістей і романів «Забуддлі» (1931, з 1939 — «Світла любов»), «Теміртає» (1935), «Загальний стяг» (1940, з 1946 — «Ботатоз»), «Мої мектеби» (1940, з 1955 — трилогія «Школа життя»), «Сирдар'я» (1948), «Степові хвилі» (1957), «Метеор, що промайнує» (1967—70). П'єси, лібретто опер, нарисів про колгоспи Олеськини, про ціннікників, наукові розвідки з історії каз. л-ри. Написав цикл віршів про Україну, нарис «Форт Шевченка» і статтю про укр. поета. Перекладав поему Т. Шевченка «Гайдамаки». Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — Сир-Дар'я. К., 1957; Школа життя. К., 1960; Рос. перекл. — Стихи и поэмы. Алма-Ата, 1960; Сказание о современнике. Алма-Ата, 1962; Ботатоз. Алма-Ата, 1977.

МУКАЧЕВЕ — місто обласного підпорядкування Закарп. обл. УРСР, райцентр. Розташоване у передгір'ях Карпат, на р. Латориці (бас. Тиси). Залізнична станція. Вузол автошляхів. 74 тис. ж.

Мукачеве. Замок «Паланок». 14—18 ст.

(1980). У 10 ст. входило до складу Київської Русі. В 11 ст. М. захопили угор. феодалі. В 1396 — 1414 містом володіли подільський князь Ф. Корятович. У 1445 М. надано мадебурзьке право. В 16—17 ст. М. входило до складу Трансільванського князівства. В кінці 17 ст. М. захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). М. — один з осередків Ракочи Ференца II руху 1703—11 проти австр. панування. Населення міста брало активну участь у бурж. революції 1848—49 в Угорщині. Під час соціалістичної революції в Угорщині 22.III 1919 в М. був створений директоріум, який узяв владу в свої руки. 28.IV 1919 рум. окупаційні війська поклали Рад. владу. В травні 1919 М. захопила бурж. Чехословаччина. В 1938—44 під час окупації Закарп. Україн. хортистською Угорщиною в М. діяла підпільна комуністична орг-ція. В 1945 М. у складі Закарп. України воз'єднано з УРСР. У післявоєнні роки М. виросло у значне пром. місто. Гол. галузі пром-сті: маш.-буд. (з-ди: верстатобуд., «Мукачівприлад», комплектних лабораторій), деревообр. (меблевий комбінат, лясна ф-ка), легка (швейна та худож. виробів ф-ки, трикотажне об'єднання), харч. (м'ясний і хлібний комбінати, мол., пивоварний, плодоконсервний, соковий і виноробний з-ди) та буд. матеріалів (об'єднання «Закарпатзавлобетон», з-ди «Будкераміка» і керамічної плитки). Райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. У М. — Закарп. лісова дослідна станція, Укр. н.-д. ін-т лісового г-ва і агроліселинств, кооп. технікум, радгосп-технікум, пед. і 4 профес.-тех. (у т. ч. 1 — сільське) уч-ща, 19 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи; 3 лікарні. Рос. драм. театр, Будинок культури, 2 кінотеатри, 19 б-к, відділ Закарп. краєзнавчого музею, 2 турбази.

Архит. пам'ятки: замок «Паланок» (засн. в 14 ст., перебудовувався до 18 ст.), готична каплиця (14 ст.), бароковий, т. з. Білий будинок (серед. 17 ст.; перебудова 1746, арх. Б. Нейман), арсенал (тепер Історико-краєзнавчий музей ім. Т. Легоцького, 1624), ансамбль Микільського монастиря (собор, 1806; келії й службові приміщення 1772, всі — арх. Д. Рац), ратуша (тепер міськрада; 1904, арх. Я. Табула Молодший). Серед сучас. споруд — турбаза «Латориця» (1965, архітектори Е. Бавикіна і П. Жилицький), пед. уч-ще (1973, арх. Ю. Черниченко). Пам'ятники: обеліск ополченцям революції 1846—49 (1901), воїнам Рад. Армії і закарпатським партизанам (1945, арх. О. Юсов), меморіал на честь визволення М. Рад. Армією (1970, скульптори К. Лозовий та М. Попович, арх. Д. Сяурусайтене). В М. народився угор. художник М. Мукачівський.

МУКАЧІВСЬКА УЧИТЕЛЬСЬКА СЕМІНАРІЯ — середній педагогічний навч. заклад на Закарпатті. Створена 1914 для підготовки вчителів нар. (початкових) шкіль. До М. у с. приймали юнаків і дівчат з неоповною серед. освітою.

С. М. Муканов

В. О. Мушчук. Ваза «Чарівні птахи». Фарфор. Київ, 1977.

Строк навчання тривав 4 роки. З 1914 по 1918 семінарія була угорською, з 1919 по 1939 викладання проводилось укр. та рос. мовами. За 1914—45 семінарія підготувала бл. 1000 вчителів. Після возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною 1945 замість М. у с. було відкрито пед. училище.

МУКАЧІВСЬКИЙ МОНАСТІР — православний монастир у кінці 14 — середині 17 ст. в Мукачевому на Закарпатті. Засн. князем Ф. Корятиничем. Монастир володів значними маєтностями. В 1-й пол. 17 ст. М. був одним з осередків антиуніатської боротьби в краї. В зв'язку з запровадженням 1649 на Закарпатті унії (див. *Брестська унія 1596*) М. м. захопили уніати. Одним з протоігуменів М. м. був укр. церк. історик І. Базилевич.

МУКАЧІВСЬКИЙ ПРИЛАДОБУДІВНИЙ ЗАВОД, «Мукачів-прилад». Розташований у м. Мукачевому Закарп. обл. Створений 1961. З-д спеціалізовано на випуску радіоелектронних приладів складних конструкцій для тепло-, електро- й радіовимірювань, регулювання й автом. керування. Підприємство виробляє також товари нар. споживання. На з-ді освоєно нові технологічні процеси, зокрема полімерне покриття деталей та виробів, електроерозійну обробку металів тощо; впроваджено автоматизовану систему управління виробництвом.

М. К. Дикань.

МУКАЧІВСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Закарп. обл. УРСР. Утворений 1944. Площа 1,0 тис. км². Нас. 103,2 тис. чол. (1980). У районі — 83 населені пункти, підпорядковані 2 селищам і 33 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Мукачеве. На Пн. району — відроги Вигорлат-Гутинського вулканічного хребта і передгір'я Карпат, на Пд. і Пд. Зх. — *Закарпатська низовина*. Корисні копалини: ліптарит, андезит, базальт, цегельно-черепнічн й керамічні глини; джерела мінеральних вод. Гол. річка — *Латориця* (бас. Тиси). Ґрунти дернові опідзолені, дерново-глейові, бурі лісові, гірсько-лучні. Ліси (дуб, бук, граб, ялина) займають 33,1 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Мукачеве. У районі найбільші підприємства — верстатобуд. з-д (снт Кольчине), лісокомбінат (снт Чинадієве), плодоконсервний і соковий з-ди (Мукачеве). Районний комбінат побутового обслуговування (Мукачеве), 10 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — тваринництво м'ясо-мол. (скотарство, свинарство, вівчарство, птиківництво) напрямку, землеробство зернового напрямку, виноградарство, садівництво та овочівництво. Площа с.-г. угідь 1980 становила 50,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 28,3 тис. га, садів і виноградників — 6,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, тютюн. У М. р. — 10 колгоспів, 7 радгоспів, штахфобрилка, рибокомбінат, райлісогосптехніка, райлісогоспхімія. Залізничні станції: Мукачеве, Чинадієве, Кольчине, Баркасове, Страбичове. Автомоб. шляхів —

418 км (усі з твердим покриттям). Тер. району проходить траса нафтопроводу «Дружба», газопроводу «Братерство» та високовольтної лінії електропередач «Мир». У районі — 79 заг.-осв. і 2 муз. школи; 68 лікувальних закладів, у т. ч. 8 лікарень; санаторії «Синяк» (с. Синяк) і «Карпати» та будинок відпочинку «Берегвар» (снт Чинадієве). 29 будинків культури, 69 клубів, 4 кінотеатри, 90 кіноустановок, 97 б-к. У с. Іванівцях М. р. народився укр. рад. співак О. М. Вразель, у с. Знячівому — укр. рад. поет Ю. А. Гойда, у с. Зубівці — укр. письменник у Чехословаччині Ф. В. Іванцов, у с. Великих Лучках — новатор с.-г. виробн. Г. М. Ладані. Архит. пам'ятки: в с. Вільховці — дерев'яна Миколаївська церква (18 ст.), в снт Чинадієвому — замок (14—15 ст.), костюл (15 ст.), мисливський замок (тепер гол. корпус санаторію «Карпати», 1890). У М. р. видається газ. «Прапор перемоги» (з 1945).

В. Ф. Гецевич.

МУКДЕН — одна з назв міста Шеньянь в Китаї.

МУКДЕНСЬКИЙ БІЙ 1903 — найбільша битва між рос. і япон. військами [6 (19).II — 25.II (10.III)] під час російсько-японської війни 1904—05. Япон. війська (270 тис. чол., 1062 гармати, 220 кулеметів) першими почали наступ з метою оточення і знищення 3 рос. маньчжурських армій (головною команд. — ген. О. М. Куропаткін, 293 тис. чол., 1494 гармати, 56 кулеметів). Вище рос. командування виявило пасивність, нездатність організувати чітке управління військами. В результаті дій япон. військ створилася безпосередня загроза оточення рос. армій під м. Мукденом (Шеньяном). Почавши відступ у винятково тяжких умовах, рос. війська до 8—11 (21—24). III відійшли на 175 км на Пн. від Мукдена, де й залишалися до кінця війни. Втрати рос. військ у М. б. становили 89 тис. чол., японських — 71 тис. чол. Поразка рос. армій у М. б. визначила результат війни на користь Японії (див. *Портсмутський мирний договір 1905*).

МУКІМІ Мухаммад Амін-ходжа (1.V 1851, Коканд — 25.V 1903, там же) — узб. пост-демократ. В сатиричних віршах М. виступав проти баїв, мулл, купців і чиновників («Землеміри», «Син ганьби», «Мінгбаші», «Подорожні нарис»), співчував простим трудівникам. Писав ліричні твори (газели), багато з яких стали нар. піснями — «Далеко я», «Рання весна», «Не тільки я» та ін.

Тел.: Укр. переклад — Сатира та лірика. К., 1954; Рос. переклад — Лірика і сатира. М., 1957; Избранные произведения. Л., 1972.

МУКЛЕВИЧ Ромуальд Адамович [25.XI (7.XII) 1890—9.II 1938] — рад. військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1906. Н. в м. Супраслі (тепер ПНР). В 1907—09 — секретар Белостоцького, 1911 — Лодзинського к-тів РСДРП. У 1912 призваний на фронт. Учасник штурму Зимового палацу. В Рад. Армії з 1918. Член Петрогр. Ради та Військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б). Учасник гро-

мадян. війни на Зх. фронті. З 1926 — нач. Військ.-Мор. Сил СРСР і член Реввійськради Республіки. У 1931—36 — інспектор Військ.-Мор. Сил РСЧА, нач. Гол. управління суднобудівної пром-сті. З 1936 — заст. наркома оборонної пром-сті СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

МУКОЇДИ (від лат. *mucus* — слиз і грец. *eidos* — вигляд) — застаріла назва складних білків, що входять до складу різних біол. об'єктів (сироваточні рідини суглобів, різних видів сполучної тканини тощо). За сучас. класифікацією М. наз. *мукополісахаридами*.

МУКОПОЛІСАХАРИДИ (від лат. *mucus* — слиз і *polysacharidi*) — високомолекулярні вуглевод.-білкові комплекси, в яких вміст вуглеводної частини досягає 70—80%. М. значно різняться за складом, будовою, фізико-хім. та функціональними властивостями. Мол. м. різних М. коливаються від кількох тис. до кількох мільйонів. Вуглеводна частина М. є звичайно лінійним полімером, що являє собою повторення ланки, яка складається з залишку N-ацетил- або N-сульфоаміноцукру та урівнової к-ти. Найкраще вивчені кисл. М., до складу яких входить також залишки сірчаної, оцтової або сілової к-т. Осн. представниками М. є гіалуронова та хондроїтинсирчана к-ти, кератосульфат, *генарин*. М. поширені в організмі людини і тварин. Гіалуронова та хондроїтинсирчана к-ти входять до складу осн. речовини сполучної тканини, хрящів, зв'язок, а також внутрішньосуглобових рідин. Генарин є природним *антикоагулянт*ом. Порушення обміну М. спричинюється до *колагенових хвороб, реоматизму*.

О. В. Стефанов.

МУКОПРОТЕЇДИ (від лат. *mucus* — слиз і *proteidi*) — складні високомолекулярні природні речовини (*біополімери*), побудовані з неміцно зв'язаних вуглеводного та білкового компонентів. Різняться за вмістом білка, структурою та розмірами вуглеводної частини. Містяться в секреторних рідинах тварин і людини, в плазмі крові, еритроцитах, сечі, яйцях земновол-

М. А. Мукімі.

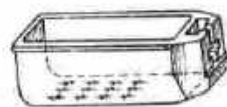

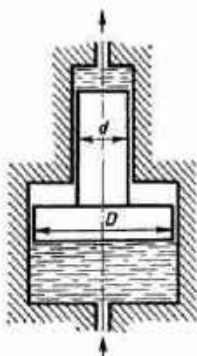
МУКОРМІКОЗ

Мула (самка).

Мульда.

Гідравлічний мультацкатор: D — діаметр поршня з боку низького тиску (від насоса); d — діаметр поршня з боку високого тиску (до робочого циліндра).

Мультацкаторний верстат: 1 — станина; 2 — кінознімальний апарат; 3 — притисне скло; 4 — рухомий знімальний стіл.

них та безхребетних, в білку курячих яєць, клітинній оболонці мікроорганізмів. М. зумовлюють еластичність та проникність тканин, беруть участь в міжклітинних взаємодіях. Значна кількість М. має високу біол. активність, яка спричинює імунітет (див. *Імунітет*) властивості організмів. *Віосинтез* М. відбувається за участю *рибосом* та *Гольджі комплексу*. Замість «мукопротеїди» часто вживають термін *глікопротеїди*. *Літ.*: Ганкопротени, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1969.

МУКОРМІКОЗ, фікомікоз — інфекційна хвороба тварин і людини. Збудники — *мукокові гриби*. Зараження відбувається через дихальні органи, травний тракт, ушкоджену шкіру. Перебіг хвороби хронічний. Тварини худнуть, абортують, в ушкоджених місцях виникають виразки, лімфатич. вузли на шні набрякають з наступним гнилим витіканням. Діагноз встановлюють на основі мікологіч., патологоанатоміч. і гістологіч. досліджень та біопроби. Лікування не розроблено. Хворих тварин ізолюють. Шкірку формують лікують хірургіч. шляхом. *Профілактика* — не годувати запліднених кормів.

МУКОРОВІ ГРИБИ, мукоральні гриби (Mucogales) — порядок грибів, що належать до класу *зигоміцетів*. Грибниця добре розвинена, переважно неклітинної будови. Органи нестатевого розмноження — спорангії з спорангоспорами. Статевий процес — зиготамія (зливається вміст двох однакових нерухливих багатоядерних клітин). Відомо бл. 350 видів (44 роди), що об'єднані в 8 родин. М. г. дуже поширені у природі, зокрема в ґрунті, беруть активну участь в розкладанні й мінералізації органічних решток. Розвиваються як *сапрофіти* на харч. продуктах, кормах для худоби, овочах та фруктах при зберіганні їх, спричинюючи їхню псування. Відомі М. г. — збудники *мікозів* людини і тварин, хвороб вищих рослин, в т. ч. с.-г. культур. *Л. О. Дудка*.

МУКАРНІ ПОВСТАННЯ 1871—72 — повстання араб. і кабільських племен Алжiru проти франц. колоніального панування. Було викликано загарбанням франц. колоніальною владою земель корінного населення, відправкою у Францію алжирських солдатів та ін. Почалося в окрузі Мерджана. Повстання очолили правитель цієї округи Сі аль-Хадж Мухаммед Мукрані, а після його смерті — його брат Ахмед Бу Мезарг. Повстанці (гол. чин. селяни і кочовики) оволоділи майже всією сх. частиною Алжiru. Роз'єднаність повстанців привела до розгрому їх армії. сил у липні 1871. В січні 1872 було ліквідовано останні вогнища повстання.

МУКАША — річка у Хмельн. обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 56 км, площа бас. 336 км². Тече *Подільською височиною* серед крутих берегів, у пониззі глибина долини досягає 80 м. Живлення снігове і дощове. Риборозведення.

МУЛ (лат. mulus) — свійська тварина; *гібрид* коня (кобили) й осла. М. неплідні, лише в кількох ви-

падках зареєстровано одержання приплоду. М. невибагливі до кормів і утримання, менш сприйнятливі до хвороб, ніж коні, витривалі, візнаються великою силою, довговічністю (живуть до 30—40 років); їх використовують в запрягу і як в'ючних тварин. У віці 1—2 міс. М.-самців каструють, бо інакше вони стануть дуже агресивні й злі. М. розводять в Азії, Африці, Пн. і Пд. Америці, Пд. Європі, в СРСР — у Закавказзі, Серед. Азії. Гібрид від осли і жеребця наз. *лошаком*. Він менший і слабкіший від мула.

МУЛ — тонкозернистий, насичений водою осадок водоїмищ. З М. в результаті *діагенезу* утворюються *осадочні гірські породи*. Складається М. з продуктів руйнування гірських порід (теригенний, глинистий, вапнистий М.) і мікроскопічних черепашок або скелетних решток мор. організмів (глобігериновий, діатомовий, радіолярійовий М. та ін.). Деякі М. застосовують як добриво, у медицині — для грізелькування. Див. також *Морські відклади*.

МУЛАТИ (ісп. mulato, одн., від араб. муваллад — нечистокровний араб) — нащадки від змішаних племін негрів з представниками *європейської раси*. М. становлять значну частину населення багатьох країн Лат. Америки, а також деяких країн Африки (особливо ПАР).

МУЛЕН (Moulin) Жан (20.VI 1899, Безье — 8.VII 1943, район Франкфурта-на-Майні) — герой франц. *Руху Опору*. В 1940 — префект деп. Ер і Луар (усунутий з посади урядом «Віші»). В 1941 приєднався до руху «Вільна Франція» в Лондоні. З січня 1942 — представник Франц. нац. к-ту (ФНК) у пд. зоні Франції, з лютого 1943 — генеральний представник ФНК на всій тер. Франції. М. — один з засновників Нац. ради Опору (створена 27.V 1943) та її 1-й голова. 21.VI 1943 заарештований гестапо і закатований. У 1964 прах М. перенесено до Пантеону. В Шартрі (адм. ц. деп. Ер і Луар) М. встановлено пам'ятник.

МУЛІНЕ (від франц. mouliner — сушити шовк) — бавовняні або віскозні штапельні скручені *нитки* для вишивання і тоякого рукоділля. Буває біле і пофарбоване. Випускають М. у мотках.

МУЛЛА (від араб. маула — пан, володар) — служитель релігійного культу в ісламі.

МУЛОВА МУХА — рід мух род. дворячкових. Те саме, що й *бджоломуха*.

МУЛОВА РИБА — риба ряду кісткових ганоїдів. Те саме, що й *амія*.

МУЛТАН — місто в центральній частині Пакистану, в пров. Пенджаб. Вузол з-ць і автошляхів. 544 тис. ж. (1972). Найрозвинутіша текст., особливо бавовняна, пром-сть. Окремі підприємства хім., скляної, харч. галузей. Кустарні промисли. Старовинний центр худож. ремесел — виготовлення глазурованих плиток і кераміки, виробів з шкіри, килимів. Архіт. пам'ятки 12—14 ст. Заснування М. відноситься до 4 ст. до н. е.

МУЛЯЖ (франц. moulage, від mouler — формувати) — точне відтворення (з гіпсу, воску, пап'є-маше) якого-небудь предмета, що служить гол. чином наочним посібником. Найчастіше М. розфарбовують. У скульптурі М. іноді називають зліпок з обличчя померлого (див. *Маска*).

МУЛЬДА (нім. Mulde, букв. — корито) в геології — форма залягання верств гірських порід *земної кори* у вигляді чаші або коритоподібного прогину. М. мають круглу або овальну, дуже низьку форму. Розрізняють упадковані М., пов'язані з даними, підстелючими структурами, та накладені, що лежать з різним неузгодженням на більш давніх структурах. Крім того, виділяють М. просідання, в яких прогин виникнені молодшими геол. відкладами (напр., у зоні соляних куполів *Дніпровсько-Донецької западини*). Нерідко термін «мульда» застосовують як синонім *синкліналі*. *І. Н. Силимов*.

МУЛЬДА в металургії — 1) Сталева коробка, з якої шихтові (вихідні) матеріали вивантажують *завальовальною машиною* у сталеплавильні агрегати. Місткість М. (мал.) 0,25—3,3 м³. 2) Металева горизонтальна форма (виливниця), в яку на *розливних машинах* заливають чавун, щоб одержати зливки.

МУЛЬТАТУЛІ (Multatuli; справж. ім'я та прізвище — Едуард Дауес Деккер; 2.III 1820, Амстердам — 19.II 1887, Нідер-Інгельгайм, тепер Інгельгайм, ФРН) — нідерланд. письменник, публіцист, критик. З 1838 служив чиновником колоніальної адміністрації Нідерландської Індії (Індонезії). Захисив інтереси пригноблених індонезійців, і за це 1856 був ув'язнений від служби. В автобіогр. романі «Макс Хавелаар, або Кавові аукціони Нідерландського торговельного товариства» (1860) таврував рабство. В епістолярному романі «Любовні листи» (1861) та в публіцистичних «творах у справі Хавелаара» (як назвав їх сам М.) викриття колоніалізму переросло в критику капіталістичного суспільства в цілому. В монументальному творі «Ідеї» (т. 1—7, 1862—77) М., світогляд якого склався під впливом просвітництва та утопічного соціалізму, обстоював провідну роль л-ри й мистецтва у вихованні народу. Окремі оповідання М. перекладено укр. мовою.

Тв.: Укр. перекл. — Саїд та Аліда, Х., 1927; Під чужим яремом, Х., 1929; Рос. перекл. — Избранные произведения, М., 1949; Макс Хавелаар или Кофейные аукционы Нидерландского торгового общества, М., 1959.

Літ.: Ошине В. В. Мультатули. Библиографический указатель. М., 1971. А. А. Розанова.

МУЛЬТИВАЛЕНТ [від лат. multum — багато і valens (valentis) — сильний] — об'єднання більш ніж двох кон'югуючих *хромосом*. М. спостерігається переважно в анеуплоїдних (див. *Анеуплоїдія*) та поліплоїдних (див. *Поліплоїдія*) організмів. Утворення М. спричинює появу організмів з порушеннями в *кариотипі* та статевих

МУЛЬТИПОЛЬ

мультиплікаційні малюнки, заголовні написи і фотографії у фільмах. Найпростіший М. в. (мал. с. 170) складається з кінознімального апарату, що переміщується по вертикальній станиці, рухомого знімального стола, на якому фотографії або в кілька шарів малюнки чи написи (звичайно на прозорому матеріалі) фіксують установочними штифтами і притисним склом, та освітлювальних приладів. Є М. в. з приставками для покадрової рипроєкції (див. *Рипроєкції метод*) і покадрової фронтпроекції (див. *Фронтпроекції метод*).

МУЛЬТИПОЛЬ (від лат. *multum* — багато і грец. *πολος* — полог), мультипольний момент — величина, що характеризує систему, яка створює статичне або змінне електромагнітне поле, і визначає поведінку цього поля на великих відстанях від системи. Якщо потенціал поля з ростом віддалі спадає за законом $1/r^{l+1}$ (l — додатне ціле число), то систему характеризують 2-полем або М. l -го порядку. Поля М. різних порядків відрізняються не лише законом спадання, а й характером кутової залежності. М. l -го порядку є тензором з $2l + 1$ незалежними компонентами. Розрізняють електр. і магн. М. (створені ними поля мають різну парність стану). Електр. М. при $l = 0$ є повним електр. зарядом, при $l = 1$ — електр. дипольним моментом, при $l = 2$ — електр. квадрупольним моментом і т. д. Статичне поле системи електр. зарядів на великій віддалі можна подати як суму полів точкового заряду, диполя, квадруполя і т. д. Оскільки в природі магн. зарядів не існує, магн. М. при $l = 0$ завжди дорівнює 0. Див. також *Мультипольне випромінювання*.

МУЛЬТИПОЛЬНЕ ВИПРОМІНЮВАННЯ — електромагнітне випромінювання системи електричних зарядів, зумовлене змінною її електричних або магнітних мультиполів. На великих відстанях від системи рухомих зарядів поле М. в. можна подати у вигляді суперпозиції (суми) полів випромінювання електр. і магн. диполя, квадруполя і т. д. Амплітуда поля випромінювання для будь-якого мультиполя спадає за законом $1/r$, де r — віддалі до випромінюючої системи. Ймовірність М. в. W визначається матричним елементом мультиполя. Оскільки

$W_l \sim \left(\frac{R}{\lambda}\right)^{2l}$, де R — розміри випромінюючої системи, l — порядок мультиполя, λ — довжина хвилі М. в., то при $R \ll \lambda$ випромінювання відбувається з найменшим значенням l . Напр., в атомах має місце практично лише дипольне випромінювання. У випадку, коли для даного стану дипольний перехід заборонений добору правилами, відбувається квадрупольне випромінювання, якщо заборонений і квадрупольний перехід — відбувається октупольне випромінювання і т. д. О. Г. Ситенко.

МУЛЬТИПРОГРАМУВАННЯ (від лат. *multum* — багато і *programma*) — спосіб організації і використання цифрової обчислювальної машини для сумісного виконання

кількох програм ЦОМ з метою підвищення продуктивності обчислювальної системи. В однопроцесорній обчислювальній системі М., як правило, досягається розподілом часу процесора (обчислювача) на малі порції (кванти) і поданням їх у певному порядку програмам користувачів, які працюють за індивідуальними пультами: велика швидкість обчислювача створює при цьому у користувачів ілюзію особистого контакту з машиною. Мультипроцесорні системи, які включають ряд центральних обчислювачів, можуть одночасно виконувати кілька програм у режимі мультиобробки або паралельно (в синхронному чи асинхронному режимах) ряд відгалужень однієї програми.

МУЛЬЧУВАННЯ (англ. *mulching*) — акривання поверхні ґрунту між с.-г. рослинами різними матеріалами (мульчою — соломенною січкою, перепієм, торфовою порізкою, мульчапапером тощо). Застосовують М. у боротьбі з бур'янами для захисту ґрунту від пересихання і перегрівання. М. посилює процес нитрифікації.

МУМІЯ (араб., перс.) — труп людини або тварини, збережений від розкладу штучним способом або внаслідок дії природних чинників. З виникненням уявлень про загробне життя і безсмертя душі та прагненням у зв'язку з цим зберегти тіло після смерті давні єгиптяни та ін. народи винайшли способи штучного консервування трупів (див. *Бальзамування*). Найдавніша з відомих М. — мумія єгип. цариці Хетерес (3-є тис. до н. е.). Звичайно муміфікація трупів трапляється в жарких країнах, але відомі випадки природної муміфікації і в місцевостях помірного клімату (напр., у печерах *Києво-Печерської лаври*). На тер. СРСР М. були виявлені також при розкопках *Пазирських курганів* на Алтаї.

МУНГУ — розмінна монета Монгольської Народної Республіки, дорівнює 1/100 тугрика.

МУНДА — група народів Індії (власне М., саттали, хо, ххарія, корку, бірхори, бхуміджі та ін.), які живуть переважно на Пд. штату Біхар і в штатах Орісса і Зх. Бенгалія. Заг. чисельність — 7,6 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять мунда мовами; більшість користується також мовами навколишніх народів — хінді, бенгалі, орія та ін. В релігії М. анімістичні вірування (див. *Анімізм*) змішані з індуїстськими (див. *Індуїзм*). М. — нащадки найдавнішого населення Індії, яке дравіди відіснули в гірські лісові райони Центр. Індії. В деяких народів М. зберігаються пережитки родоплемінного ладу. Осн. заняття М. — землеробство, ремесла. Частина М. працює в гірничорудній і металургійній промисловості.

«МУНДО ОБРЕО» («Mundo Obrego» — «Робітничий світ») — щотижнева газета, ЦО Комуністичної партії Іспанії. Заснована 14.XI 1931. В 1939—77 виходила нелегально. Видається в Мадриді.

МУНЕТ-СЮЛЛІ (Mounet-Sully) Жан (27.II 1841. Бергерак — 1.III

1916, Париж) — франц. актор. У 1868 закінчив Паризьку консерваторію. Сценічну діяльність почав у театрі «Одеон», з 1872 грав у театрі «Комеді Франсез». Серед ролей — Нерон («Британік» Расіна), Едіп («Ілар Едіп» Софокла), Гамлет («Гамлет» Шекспіра), Рюї Блаз («Рюї Блаз» Гюго). Гастролював за кордоном, зокрема в Росії (1894 та 1899: виступав у Києві). Автор мемуарів. **МУНІ** (Mooney) Том (1883, Чікаго — 6.III 1942, Сан-Франциско) — учасник робіт. руху США. За фахом диварник. З 1907 — член Соціалістичної партії США. Був присутній на Копенгагенському конгресі *Інтернаціоналу 2-го* (1910). Брав активну участь у профспілковій орг-ції «Індустріальні робітники світу». В 1916 заарештований за фальшивим звинуваченням в організації вибуху бомби під час мілітаристської демонстрації в Сан-Франциско (22.VII 1916). Незважаючи на непричетність до даної акції, М. був засуджений 1917 до страти. Проте під тиском руху протесту, що розгорнувся в США, смертний вирок було замінено 1918 довічним ув'язненням. У 1939 нова хвиля протестів змусила американську владу звільнити Муні.

МУНІЦИПАЛІЗАЦІЯ (від лат. *municipium* — місто з правом самоврядування) — примусове безоплатне вилучення у приватних осіб нерухомого майна і передача його у відання органів місцевого самоврядування. В Рад. країні, у т. ч. в УРСР, здійснювалася як один із засобів експропріації капіталістичної приватної власності, гол. чин. щодо будівель, протягом 1918—24. За постановою ВУЦВК і Раднаркомом УРСР 1926 експропріація поділ майна на муніципалізоване і націоналізоване (див. *Націоналізація*). У чинному рад. законодавстві термін «муніципалізація» не вживається.

МУНІЦИПАЛІТЕТ (нім. *Municipalität*, від лат. *municipium* — місто з правом самоврядування) — в бурж. державах виборні органи місцевого самоврядування і місц. управління. Обираються населенням відповідних адм.-тер. одиниць. Як правило, М. складаються з виборної колегії, очолюваної мером, бургомистром та ін., і виконавчого апарату (чиновників). У період імперіалізму М. усе більше втрачає самостійність у вирішенні місц. справ. Водночас М. як виборний орган є одним з важливих інститутів бурж. демократії. В зв'язку з цим робітн. клас, компартії бурж. країн ведуть постійну боротьбу за використання М. в інтересах трудящих.

МУНК (Munk) Анджей (16.X 1921, Краків — 20.IX 1961, поблизу Освенціма) — польс. кінорежисер. В 1951 закінчив Держ. вищу школу кінематографії і театр. мистецтва (Лодзь). З 1949 — оператор та режисер кінохроніки (фільми «Недільний ранок», «Прогулянка по Старому місту»), з 1955 — в худож. кіно. Постанови фільми: «Людина на рейках» (1957), «Героїка» (1958), «Космоке шастя» (1960), в рад. прокаті — «Шість перетворень Яна Пішика».

Ж. Мунк-Сюлі.

Е. Мунк.

Е. Мунк. Дівчата на мосту. Близко 1901. Національна галерея, Осло.

«Пасажирка» (завершений 1963 В. Лесевичем). Загинув у автомобільній катастрофі. Фільми М. нагороджені на міжнар. кінофестивалях. У Польщі встановлено премія ім. А. Мунка за кращий режисерський дебют.

МУНК (Munch) Едвард (12.XII 1863, Летен — 23.I 1944, Екелі, поблизу Осло) — норв. живописець і графік. У 1881—86 навчався в Христіанії (тепер Осло) в Королівській школі рисунка. Довгий час жив у Франції. На творчість М. вплинули *постімпресіонізм*, стиль *модерн*. Його вважають попередником *експресіонізму*. Твори: «Хвора дівчинка» (1885—86), «Сестра художника» (1892), «Крик» (1893), «Портрет Ібсена в Гранкафе» (бл. 1898), «Дівчата на мосту» (бл. 1901), «Робітники прибирають сніг» (1910) та ін. *Лит.*: Стенсен Р. Едвард Мунк. Пер. з норв. М., 1972.

МУНКАЧІ (Munkácsy), Міхай (власне — Ліб; 20.II 1844, Мункач, тепер м. Мункачеве Закарп. обл. — 1.V 1900, Енденіх, поблизу Бонна, Німеччина) — угор. живописець. У 1862—63 навчався в художника Е. Самоші, 1865 — у віденського, 1866—68 — мюнхенського АМ, 1868—69 — в Дюссельдорфі у Л. Кнауса. В 1872 М. переїхав до Парижа, де створив свої жанрові, соціально загострені картини з життя угор. народу («Камера смертника», 1870; «Нічні бродяги», «Дівчина з хмизом», обидві — 1873), картини, присвячені революц. подіям 1846—49 («Бій під Іштасом», 1867; «Жінки скрутують корію», 1871), портрети («Ласло Палл», бл. 1876—77; «Ф. Ліст», 1886), пейзажі («Курний шлях», 1881). Серед творів останніх років — «Вмираючий Моцарт» (1888), «Страж» (1895). Полотно М. пройняте суворою правдою, ім властиві глибокий драматизм, що особливо підкреслюється контрастністю темних і світлих фарб, та гострота психологіч. характеристики образів. Картина М. зберігається в Угор. нац. галереї, Закарп. худож. музеї в Ужгороді. Творчість М. мала значний вплив на розвиток реалістич. живопису в Угорщині.

Лит.: Алешина Л. С. Михайл Мункачі. М., 1960. *І. М. Блюміна.*

МУНЬЕ (Moulier) Еммануель (1.IV 1905, Гренобль — 22.III 1950, Шатне-Малабрі, біля Парижа) — франц. філософ-ідеаліст, засновник сучас. франц. *персоналізму*. Основи філософії М. становить вчення про людську особистість як «вищу духовну сутність». Він різко розмежовував поняття «індивід» (як ізольоване людське «Я», занурене в свій внутр. світ і не здатне до самовдосконалення) від поняття «особистість», справжній зміст якого, за М., полягає в постійному прагненні до «надлюдського світу абсолютних цінностей». Критикуючи обмеженість егоїстичних інтересів індивіда в бурж. суспільстві, М. вбачав покликання особистості в духовній діяльності, спрямованій на моральне оновлення суспільства за принципами «божественного натхнення». В заклинах до потойбічних, містичних ідеалів він у своєрідній формі повторював заповіді *християнства*.

ва про шляхи морального самовдосконалення людини. М. викривав дегуманізуючу сутність капіталізму, але як бурж. теоретик виступав проти марксистського вчення про соціалістичну революцію, протиставляючи їй утопічну ідею «персоналістської та общинної духовної революції». Прогресивний аспект поглядів М. — засудження фашизму і колоніалізму, виступи на захист заг. миру. Персоналізм М. являв собою спробу на основі бурж.-ліберального світогляду еkleктично синтезувати ідеї християнства й екзистенціалізму та деякі положення марксистизму.

Лит.: Табачковський В. І. Криза буржуазного раціоналізму та проблема людської особистості. К., 1974; Вдовина Н. С. Французький персоналізм. М., 1977. *В. О. Курганський.*

МУР (Moore) Генрі (н. 30.VII 1898, Каслфорд, Йоркшир) — англ. скульптор. У 1921—25 навчався в Королівському коледжі мист. в Лондоні. На творчість М. позначився вплив примітивного мистецтва і скульптури *проторенесансу*. Серед творів — «Три стоячі постаті» (1947—48, Баттерфі-парк, Лондон), «Сімейна група» (1948—49, школа Барклі, Свінеджд), «Лежача постать» (1957—58, будинок ЮНЕСКО, Париж), «Лежача мати і дитина» (1961, Центр мистецтв, Мінеаполіс) та ін. Іл. див. також на окремому аркуші, до ст. *Великобританія*, т. 2, с. 448—449. *Іл. с. 174.*

МУР (Moore) Джордж Едуард (4.XI 1873, Лондон — 24.X 1958, Кембридж) — англ. філософ-ідеаліст, засновник т. з. «реалістичного» напрямку в сучас. бурж. філософії (див. *Неореалізм* у філософії). Закінчив Кембриджський ун-т (1892), в якому згодом викладав філософію (1925—39). Гол. редактор (1921—47) міжнар. філос. журналу «Майнд» («Розум»), на сторінках якого 1903 в статті «Спростування ідеалізму» започаткував «реалістичну» філософію. Визначаючи свідомість як спільне у відчуттях, а об'єкт — як те, що відрізняє одне відчуття від іншого, М. прагнув звести відмінність між матерією і свідомістю до відмінностей «усередині» реальності. Проте «реалізм» М. насправді є ідеалізмом, оскільки «реальність» у тлумаченні М. тождна відчуттям. Велику увагу М. приділяв аналізу звичайної мови; його ідеї покладено в основу *лінгвістичної філософії*.

І. В. Бичко.
МУР (Moore) Станфорд (н. 4.IX 1913, Чикаго) — американський біохімік, член Нац. АН США та Амер. академії наук і мистецтв. Закінчив (1935) ун-т Вандербілта. З 1952 — професор Рокфеллерівського ін-ту мед. досліджень (Нью-Йорк). Осн. наук. праці — з питань хімії ряду білків. Встановив первинну структуру ферменту *рибонуклеаз*; розробляв хроматографічні методи хім. аналізу білків; сконструював амінокислотний аналізатор. Нобелівська премія, 1972 (разом з К. Анфіносовим та У. Стейном).

МУР (Moore) Томас (28.V 1779, Дублін — 25.II 1852, Лондон) —

англ. поет ірл. походження. В романтичній поезії «Далла Рук» (1817) та «Ірландських мелодіях» (1807—34) оспівував нац.-визвольну боротьбу ірл. народу. До рос. розділу циклу віршів «Пісні народів» (1818—27) включив відому пісню «Вечірній гвін» (рос. переклад І. Козлова). Проти політ. реакції спрямовані «Байки для Священного союзу» (1823). Досліджував життя і творчість Дж. Г. Байрона і Р. Б. Шерідана. *Тал. Укр. перекл. — Тебе забути? В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 12. К., 1978.*

МУРАВІН Лев Давидович [23.X (5.XI) 1906, м. Белгород — 25.XI 1974, Москва] — укр. рад. скульптор, засл. діяч мистецтва УРСР (з 1943). В 1929 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався в Л. Блох. Твори: пам'ятник Ф. Дзержинському в Штерівці (тепер Ворошиловгр. обл., 1932—33, у співавторстві з Я. Ражбою), пам'ятник 61-му комунарові в Миколаєві (1935—36), скульпт. групи для павільйону СРСР на Міжнар. виставці в Нью-Йорку (1938—39), пам'ятник П. Осипенку в м. Осипенко (1941), всі — у співавторстві з М. Лисенком, статуя «О. Пушкін» (1935), портрети академіків О. Богомольця (1945), О. Палладіна (1946), «Леся Українка» (1947, встановлено в Луцьку 1964), «Ванда Василівська» (1949); композиція «М. Лермонтов» (1973); пам'ятник В. І. Леніну біля Старобілівської ДРЕС (1969—70).

В 1940 викладав у Харків. худож. ін-ті, 1943—49 — в Київ. худож. ін-ті; з 1951 працював у Москві.

МУРАВИЙ Артамон Захарович [1794—4 (16).XI 1846, с. Мала Розводна Ірк. губ.] — декабрист, полковник. Учасник Вітчизняної війни 1812 і закордонних походів рос. армії 1813—14. З кін. 1817 — член «Союзу порятунку», потім — «Союзу благодетельства» і *Південного товариства декабристів*. Прихильник рішучих революц. дій. Однак пізніше, будучи командиром Охтирського гусарського полку (з 1824), відмовився підтримати *Чернігівського полку повстання*. В 1826 М. заарештовано в Бердичеві. Засуджено до страти, яку замінили 20 роками каторги. Відбував її в Сибіру. З 1839 — на поселенні в Ірк. губернії.

МУРАВИЙ Володимир Павлович [3 (15).VI 1885, м. Херсон — 23.V 1963, Київ] — укр. рад. фітопатолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1940. Закінчив Київ. ун-т (1910). У 1950—53 — директор Ін-ту ентомології та фітопатології АН УРСР. Праці присвячені вивченню хвороб с.-г. рослин, питанням селекції, міжсортівної гібридизації, підвищення стійкості рослин до захворювань, зберігання цукрових буряків тощо. М. дослідив ряд хвороб цукрових буряків, розробив заходи боротьби з ними, вніс вклад у розробку методики вивчення стійкості до хвороб сортів с.-г. культур.

МУРАВИЙ Микита Михайлович [19 (30).VII 1796, Москва — 28.IV (10.V) 1843, слобода Уриковська, тепер с. Урик Іркутського р-ну Ірк. обл.] — декабрист, капітан гвардії (1825). Навчався

М. Мункачі.

М. Мункачі. Дівчина з хмизом, 1873. Угорська національна галерея, Будапешт.

Л. Д. Муравієв. Портрет академіка О. О. Богомольця. Бронза, 1945. Академія наук УРСР.

МУРАВЬОВ

Мик. М. Муравйов.

С. І. Муравйов-Апостол.

Г. Мур. Матин & Дитина Камінь. 1943—44.

в Моск. ун-ті. З 1813 — на військ. службі. Один із засновників «Союзу порятунку», «Союзу благоденства», Північного товариства декабристів, член дирекції Південного товариства декабристів. Автор проекту конституції майбутньої рос. д-ви, обстоював ідею конституційної монархії. Заарештований 23.XII 1825 (4.I 1826). Засуджений до страти, яку було замінено 20 роками каторги. Відбував каторгу в Нерчинських рудниках. У 1835 переведений на поселення в Ірк. губернію.

Лит.: Дружинин Н. М. Декабрист Никита Муравйов. М., 1933.

МУРАВЬОВ Михайло Микитович [25.X (5.XI) 1757, Смоленськ — 29.VII (10.VIII) 1807, Петербург] — рос. письменник, громад. діяч. З 1803 — товариш міністра нар. освіти, попечитель Моск. ун-ту. Сприяв організації при ун-ті наук, т-в, бот. саду, виданню газет і журналів. М. — представник сентименталізму, попередник М. Карамзіна. Збірки «Байки у віршах» (1773), «Слово похвальне М. В. Ломоносову» (1774), «Оди» (1775), повість «Мешканець з околиць» (1790, надрук. 1810) та ін. У 80—90-х рр. написав перші рос. балади, передромантичну повість «Оскольд».

МУРАВЬОВ Михайло Миколайович [1 (12).X 1796, Москва — 29.VIII (10.IX) 1866, Петербург] — рос. держ. діяч, генерал від інфантерії (1863). Учасник Вітчизняної війни 1812. Брав участь у декабристському русі, 1821 відійшов від нього. Заарештований у справі декабристів (1825), але виправданий. З 1826 — вітебський віде-губернатор. Брав участь у придушенні польського повстання 1830—31 на тер. Білорусії. З 1830 — член Держ. ради. В 1857—61 — міністр держ. маєтностей. Призначений генерал-губернатором Пн.-Зх. краю, М. за жорстокість у придушенні польського повстання 1863—64 дістав титул графа, а в народі — прізвисько «вішателя».

МУРАВЬОВА Олена Олександрівна [22.V (3.VI) 1867, Москва — 11.III 1939, Київ] — укр. і рос. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано) й педагог, заслужений діяч мистецтва УРСР (з 1938). Співу навчалася приватно, в 1886 — в Моск. консерваторії. З кін. 80-х рр. співала в оперній трупі А. Церетелі та в рос.-італ. опері І. Труффі. З 1901 викладала спів у Катерининському муз. уч-щі, Моск. школі Буніної, з 1906 — в Муз.-драм. школі М. В. Лисенка, Муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка, Київ. консерваторії (з 1920 — професор). Серед учнів М. — І. Козловський, З. Гаудай, Л. Руденко, Н. Захарченко.

МУРАВЬОВ-АПОСТОЛ Іван Матвійович [1770, Москва — 12 (24).III 1851, Петербург] — рос. письменник-просвітитель, перекладач, дипломат, акад. Рос. АН (з 1811). Батько декабристів Сергія, Матвія та Іполита. Н. в сім'ї військового; мати М.-А. — дочка гетьмана Лівобережної України Д. П. Апостола. З 1784 служив у колегії іноз. справ, 1796—1805 перебував на дипломатичній службі за кордоном. Після відставки

(1806) жив у с. Холмці (тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.), займався наук. і літ. діяльністю: перекладав твори зарубіжних письменників, написав «Подорож по Таврії в 1820 році» (1823) — одну з перших наук. праць з історії та географії Криму. З 1826 до кін. 40-х рр. жив у Франції. Лит.: Кузьменко А. Ю. Іван Матвійович Муравйов-Апостол. К., 1964.

МУРАВЬОВ-АПОСТОЛ Іполит Іванович [1806, Петербург — 3 (15).I 1826, с. Ковалівка, тепер Васильківського р-ну Київ. обл.] — декабрист, прапорщик. Син І. М. Муравйова-Апостола. Брат С. І. і М. І. Муравйових-Апостолів. У 1821 вступив до Північного товариства декабристів. 13 (25).XII 1825 відряджений Пн. т-вом на Україну, щоб повідомити керівників Південного товариства декабристів про початок повстання в Петербурзі й домовитися про спільні дії. Разом з братами брав участь у Чернігівського полку повстанні. Поранений у бою з каральним загonom. Щоб не потрапити до рук карателів, застрелився.

МУРАВЬОВ-АПОСТОЛ Матвій Іванович [25.IV (6.V) 1793, Петербург — 21.II (5.III) 1886, Москва] — декабрист, підполковник у відставці (з 1823). Син І. М. Муравйова-Апостола. Брат І. І. і С. І. Муравйових-Апостолів. Учасник Вітчизняної війни 1812 і закорд. походів рос. армії 1813—14. Один із засновників «Союзу порятунку», член «Союзу благоденства» і Південного товариства декабристів, представником якого був у Петербурзі (травень 1823 — серпень 1824); вів переговори про об'єднання Пд. і Пн. т-в. Учасник Чернігівського полку повстання. Заарештований у січні 1826 і засуджений до страти, яку було замінено 20-річною каторгою; (пізніше скорочено до 15 років) після відбуття її жив на поселенні. Амністований 1856.

МУРАВЬОВ-АПОСТОЛ Сергій Іванович [28.IX (9.X) 1796, Петербург — 13 (25).VII 1826, там же] — декабрист, підполковник, один з керівників декабристського руху на Україні. Син І. М. Муравйова-Апостола, брат І. І. та М. І. Муравйових-Апостолів. Після закінчення 1811 Петерб. ін-ту інженерів шляхів служив в армії. Брав участь у Вітчизняній війні 1812 і закорд. походах рос. армії 1813—14. З 1815 служив у Семенівському полку, після повстання якого переведений 1820 на Україну в Черніг. полк. Один із засновників «Союзу порятунку», член корінної управи «Союзу благоденства». Прийнятий 1822 П. І. Пестелем у Пд. т-во декабристів, М.-А. разом з М. П. Бестужевим-Рюміним очолюв Васильківську управу Пд. т-ва (1823), встановив (1823) зв'язок з польс. «Патріотичним товариством», організував приднання Товариства об'єднаних слов'ян до Пд. т-ва (1825). Брав участь (1822—25) у з'їздах, нарадах декабристів у Києві, Кам'янці. Підтримував респ. ідеї «Руської правди» П. І. Пестеля, вів антимонархічну, антикріпосницьку агітацію серед солдатів, вису-

нув ряд планів збройного повстання в армії. Разом з М. П. Бестужевим-Рюміним склав революц. прокламацію «Катехізис» і розповсюджував її серед населення. Організував і очолюв Чернігівського полку повстання. Повішений у Петербурзі разом з ін. керівниками повстання декабристів. Лит.: Лисенко М. М. Повстання Чернігівського полку. К., 1956; Мелведская Л. А. Сергій Іванович Муравйов-Апостол. М., 1970.

МУРАВЬСЬКИЙ Митрофан Данилович (1838, с. Горділка Богородицького пов. Харків. губ. — листопад 1879) — укр. революц. діяч, народник. З дворян. Навчався в Харків. (1854—58) і Київському (1859—60) ун-тах. У 1856 був у числі засновників Харківсько-Київського тавмного товариства, разом з ін. членами т-ва 1860 заарештований у Києві. Висланий у Бірськ (тепер місто Башк. АРСР), потім до Оренбурга, М. продовжував революц. пропаганду. Вдруге був заарештований у вересні і 1863 засуджений до 8 років каторги, яку відбував у Нерчинську Читин. обл. В 1868 вийшов на поселення в Оренб. губ. В 1874 заарештований за революц. пропаганду. Судився за «процесом 193-х» і засуджений до 10 років каторги. Помер у Новоборисоглівському центрі (Тамб. губернія).

МУРАВЬСЬКИЙ Павло Іванович [н. 17 (30).VII 1914, с. Дмитрашківка, тепер Піщанського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. диригент і педагог, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1955. В 1941 закінчив Київ. консерваторію (клас Г. Таранова). Був диригентом вокального ансамблю Укр. радіо, худож. керівником і гол. диригентом Ансамблю пісні й танцю Пн. Тихокеанської флотилії (1944—46), капел «Трембіта» (1948—64), «Думка» (1964—69; 1941 та 1946—48 — її диригент). В 1949—55 — викладач Львів., з 1969 — Київ. консерваторій (з 1971 — професор). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

МУРАВЬСЬКИЙ Р. А. Радченко. **МУРАВЬСЬКИЙ ШЛЯХ** — один із головних шляхів 16 — поч. 18 ст., яким користувалися кримські й ногайські татари для нападів на Лівобережну і Слобідську Україну та на пд. частину тер. Рос. держави. Починався від Перекопу, йшов на Пн. між верхів'ями річок Молочних Вод і Кінських Вод, перетинав річки Вовчі Води, Самару й Оріль. Далі проходив поблизу міст Валок і Охтирки. Між верхів'ями річок Сіверського Дінця, Осколу, Ворскли й Псла М. ш. з'єднувався з Ізюмським шляхом, а під м. Лівнами — з Кальміуським шляхом і йшов до м. Тули. Після збудування оборонної Белгородської лінії для захисту пд. кордонів Рос. держави на поч. 18 ст. М. ш. перетворився на торг. шлях.

МУРАДЕЛІ Вано Ілліч [24.III (6.IV) 1908, м. Горі, тепер у Груз. РСР — 14.VIII 1970, Томськ, похований в Москві] — радянський композитор, народний артист СРСР (з 1968). Член КПРС з 1942. В 1931 закінчив Тбіліську консерваторію. В 1942—44 — начальник

і худож. керівник Центрального ансамблю Військово-Морського Флоту СРСР. Твори: опери — «Велика дружба» (1947, 2-а ред. 1960), «Жовтень» (1962); оперети — «Дівчина з блакитними очима» (1966), «Москва — Париж — Москва» (1968); симфонії, пісні (в т. ч. «Гімн Москві», «Гімн Міжнародної спільноті студентів», «Партиза — наш рушій», «Пісня борців за мир», «Бухенвальдський дзвін»), музика до вистав і кінофільмів. Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1951.

МУРАДОВА Барят Солтан Меджидівна (н. 3 (16).I 1914, Петровськ-Порт, тепер Махачкала) — кумицька радянська актриса, нар. арт. СРСР (з 1960). Сценічну діяльність почала в худож. самодіяльності. В 1930 закінчила муз.-драм. техникум і була прийнята до трупи Кумицького муз.-драм. театру ім. А. П. Салаватова в Махачкалі. Серед ролей — Сузан («Намус» Шіранзаде), Кістаман («Червоні партизани» Салаватова), Джумайсат («Молла Насретдин» Курбанова), Шакерхан («Під деревом» Рустомова), Живка («Пані міністерша» Нушича). Виконавця нар. пісень. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

МУРАДОВА Сона (н. 31.XII 1914, аул Херрік-кала, тепер Геок-Тепинського р-ну Туркм. РСР) — туркм. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1940. З 1934 — актриса Туркм. театру драми ім. Малланпеша (1955—60 — його директор). Ролі: Акнабат («Віршальний крок» Кербабаєва), Біке («Сім'я Аллана» Мухтарова), Джеулан («Аязхан» Ахматова).

Ашура («Горянка» Гамзатова), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Кабаніха («Гроза» О. Островського), Емілія («Отелло» Шекспіра). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951. **МУРАНОВ** Матвій Костянтинович [29.XI (11.XII) 1873, с. Рибці, тепер Полтав. р-ну Полтав. обл. — 9.XII 1939, Москва] — учасник революц. руху і боротьби за встановлення Рад. влади в Росії та на Україні. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сел. сім'ї. З 1900 працював робітником на ст. Харків. У 1905 — член Харків. більшовицької групи «Вперед». У 1907 — один з керівників Залізничного районного к-ту РСДРП у Харкові. В 1912 — член Харків. к-ту РСДРП, депутат 4-ї Держ. думи по роботі курії від Харків. губ. (див. *Більшовицька фракція 4-ї Державної думи*), від нелегальної революц. роботи в Петрограді, Харкові та ін. містах. У листопаді 1914 заарештований разом з ін. більшовиками-депутатами 4-ї Держ. думи і засуджений 1915 на довічне заслання до Туруханського краю. Після Лютн. революції 1917 повернувся до Петрограда, брав участь у виданні газ. «Правда». В квітні — липні 1917 працював у Харкові. Після VI з'їзду партії ввійшов до складу секретаріату ЦК РСДРП(б). В 1917—23 — інструктор ЦК РКП(б), з 1923 — член колегії Верховного Суду СРСР, 1931—39 — на відповідальній роботі в Моск. к-ті партії. На VI і VIII з'їздах партії обирався до складу ЦК, на IX з'їзді — кандидатом у члени ЦК РКП(б), 1922—34 — член ЦК ВКП(б). З 1918 — член ВЦВК. З 1939 — персональний пенсіонер. Нагороджений 2 орденами Леніна. Портрет с. 176.

МУРАТАЛІ КУРЕНКЕЄВ (26.V 1860, Талди-Булат, на Ісик-Кулі — 12.I 1949, с. Чон-Кемін Кемінського р-ну Кирг. РСР) — кирг. рад. народний композитор, нар. арт. Кирг. РСР (з 1939). Основоположник кирг. рад. музики, виконавець на нар. інструментах (княк, комуз, чоор). Навчався в свого батька — відомого кирг. нар. музиканта Куренкея (1826—1907). Був солістом Кирг. філармонії. Автор бл. 80 творів, серед яких — сюїти (нар. інструм. п'єси) «Шинграма», «Кер толгоо», «Киз Кербез», «Кок сандал» та ін. Мелодії М. використовували рад. композитори (А. Малдибаєв, М. Раухвергер та ін.). Нагороджений орденом Леніна.

МУРАТОВ Ігор Леонтійович [15 (28).VII 1912, Харків — 29.III 1973, там же] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Трудову діяльність почав 1930 на заводі. Закінчив Харків. ун-т (1939). У довоєнних збірках віршів та поемах («Комсо-графік», 1933; «Загибель синьої птиці», 1934; «Важкий прогін», 1935; «Остап Горбань», 1938, та ін.) показав духовний світ будівників соціалізму, романтику трудових буднів. Подвигів рад. народу у Великій Вітчизн. війні, його трудовим зверненням присвячені збірки віршів

і поем «Поетичні трилогії» (1946), «Повість про щастя» (1948), «Лірика» (1954), «Осінні сурни» (1964), «Розчакнута брама» (1967), «Жовтень мажори» (1970) та ін. М. — автор повістей і романів: «Буковинська повість» (1951, Держ. премія СРСР, 1952), «Жила на світі вдова» (1960), «Свіже повітря для матері» (1962), «У сороцці народжений» (1964), «Саксаганські портрети» (1974). Виступав як драматург (п'єси «Остання хмарина», 1959, «Земля моїх правників», 1969, та ін.) і публіцист. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Портрет с. 177. Тел.: Вибрані поезії, т. 1—2. К., 1972; Поезії, К., 1980; Рос. перекл. — Ісповедь на вершині, М., 1973; Стихотворения, М., 1975.

М. Ф. Гетьманець. **МУРАТОВ** Федір Спиридонович (н. 29.IV 1921, с. Витязево, тепер Анапського р-ну Краснодар. краю) — новатор с.-г. виробн., Герой Соціалістич. Праці (1965). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1954 голова ордена Трудового Червоного Прапора колгоспу ім. Петровського Охтирського р-ну Сум. обл. Колгосп, який очолює М., перетворився на високорентабельне зразкове г-во. М. — делегат XXIII з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 177.

В. К. Савченко. **МУРАФА** — річка у Вінн. обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 163 км, площа бас. 2440 км². Тече *Подільською височиною*. Живлення переважно снігове й дощове. ГЕС. Воду М. використовують для водопостачання і зрошування. Риборозведення.

МУРАХОЇДОВІ (Murtessophagidae) — родина ссавців ряду *мисливих*. Довж. тіла 15—120 см, маса від 350 г до 25 кг. Волосяний покрив від сірого до золотисто-бурого кольорів з чорними смугами або плямами. Передні кінцівки з міцними гачкоподібними кістками на 2-му і 3-му пальцях. Морда трубочкоподібна, зубів немає, язик (довжина до 60 см) червоподібний, за допомогою якого М. здобувають їжу — мурашок, термітів та їхніх личинок. Живуть М. у тропічних лісах або саванах Центр. і Пд. Америки. Самка раз на рік народжує 1 малю. В родині 3 роди, у кожному по 1 виду: мурахойд велетенський, або трипальний (Murtessophaga tridactyla); тамандуа, або чотирипальний мурахойд (Tamanuia tetradactyla); карликовий, або двопальний мурахойд (Cyclopes didactylus). М. часто утримують у зоопарках. Лл. с. 176.

МУРАЦАН Григор [справж. прізви. — Тер-Ованисян; 1 (13).XII 1854, Шуша, тепер Нагірно-Карабахської а.о. Азерб. РСР — 12 (25).IX 1908] — вірм. письменник. Почав писати у 80-х рр. Повісті «Нова ворон» (1899), «Апостол» (1902) — про злиденне життя вірм. селянства. В оповіданні «Багаті розважаються» та романі «Центр освіти» (1892) показав звичай і побут мис-

П. І. Муравський.

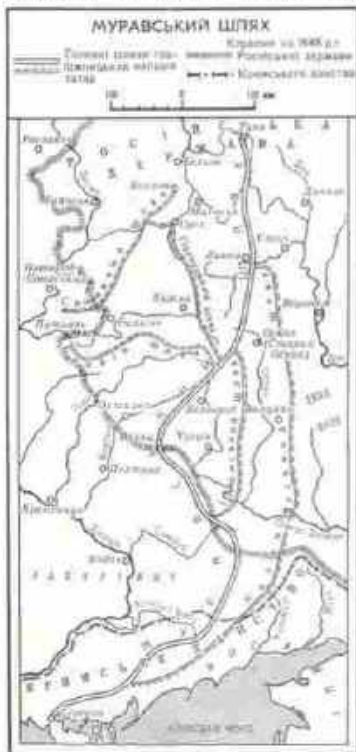
В. І. Мураделі.

Б. Мурадова.

С. Мурадова.

МУРАШИНА КИСЛОТА

кої буржуазії. Автор істор. роману «Геворг Марзпетуні» (1896, надрук. 1912) — з життя Вірменії 10 ст. та істор. п'єси «Рузан» (пост. 1882, вид. 1900).

Тв.: Рос. перекл. — Ноєв пором. М., 1961; Геворг Марзпетуні. М., 1963; Каждодневные беседы. Ереван, 1968.

МУРАШИННА КИСЛОТА, HCOOH — найпростіша одноосновна карбонова кислота. Безбарвна рідина з різким запахом; густ. 1220 кг/м^3 , $t_{\text{пл.}} 100,8^\circ \text{C}$; $t_{\text{вл.}} 8,25^\circ \text{C}$. Змішується у всіх співвідношеннях з водою, ефіром, спиртом; при попаданні на шкіру спричинює опіки. Сильний відновник. М. к. утворює солі (форміати), ефіри, легко окислюється; від дії концентрованої сірчаної к-ти розкладається на оксид вуглецю і воду. Міститься в кропиві, хвої соснового дерева, ідиких виділеннях бджіл і мурашок (з яких вперше виділено М. к., звідси назва). У пром-сті М. к. одержують гол. чин., діючи оксидом вуглецю на ідикий натр, а потім за допомогою H_2SO_4 виділяють чисту к-ту. Застосовують у хім., текст., харч. пром-сті, у медичній тощо.

МУРАШИННИЙ АЛЬДЕГІД — те саме, що й *форміальдегід*.

МУРАШИНОЛЕВОВІ, мурашині леви (*Mutheleonidae*) — родина комах ряду *стискокрилих*. Довж. тіла до $7,5 \text{ см}$, розмах до 17 см . Дорослі комахи зовні схожі на *бабок*, проте вусики у М. значно коротші, а кінчики крил загострені. В спокійному стані крила складають лахоподібно. М. зустрічаються в сухих піщаних місцях. Хижаки (полюють на дрібних комах). Личинки риють в піску ямки-пастки, в які ловлять звичайно мурашок. В родині 300 родів, що об'єднують бл. 1200 видів, поширених в жарких і помірних поясах. В СРСР — бл. 15 видів. На Україні поширені кілька видів, з яких найвідоміший мурашиний лев звичайний (*Mutheleon formicarius*).

МУРАШКА — річка у Він. обл. УРСР, права притока *Мурафи* (бас. Дністра). Довж. 68 км , площа бас. 444 км^2 . Тече *Подільською височиною*. Долина глибока (подекуди до 80 м), з крутими схилами. Живлення снігове і дощове. Використовують для с.-г. водопостачання. Риборозведення.

МУРАШКО Микола Іванович [8 (20).V 1844, Глухів, тепер Сум. обл. — 9 (22).IX 1909, Київ] — укр. живописець і педагог. У 1863 — 68 навчався в петерб. АМ. З 1868 жив і працював у Києві. В 1875 заснував приватну худож. школу, яка увійшла в історію укр. мист. під назвою *Київської рисувальної школи* (1875—1901). Школа відіграла важливу роль у розвитку образотворчого мист. і худож. освіти на Україні. Як худож. критик та історик мист. М. послідовно й наполегливо пропагував мист. *передвіжників*, обстоював принципи ідейного мист., виступав проти декадентства й формалізму. М. — автор книги «Спогади старого вчителя», у якій зібрано його враження про закордонні подорожі (відвідав Німеччину, Італію, Францію, Польщу), зв'язки з петербур-

зькою АМ, укр., рос., зокрема довголітні дружні зв'язки з І. Рєпіним, і зарубіж. митцями, про систему виховання у Київ. рисувальній школі, її історію і діяльність. Твори: пейзажі — «Мотна околиця Києва» (1879), «Осін», «Дніпро», «Над Дніпром» (80—90-і рр. 19 ст., ДМУОМ), «Крим» (1892); портрети — М. Ге (1906), Т. Шевченка (1864—67), Петра Могили (1868), два останні — літографія. Іл. див. на окремому аркуші, с. 176—177.

Тв.: Воспоминания старого учителя. в. 1—3. К., 1907—09; Спогади старого вчителя. К., 1964. Л. Г. Членова.

МУРАШКО Олександр Олександрович [26.VIII (7.IX) 1875, Київ — 14.VI 1919, там же] — укр. живописець. Перші художні навички здобув у іконописній майстерні свого батька О. І. Мурашка. Деякий час відвідував *Київську рисувальну школу* М. І. Мурашка. В 1894—1900 навчався в петерб. АМ у І. Ю. Рєпіна. В 1901 учився в Мюнхені у А. Ахбе, удосконалював також свою майстерність в Парижі. Працював у галузі портретного й жанрового живопису. На ранніх творах М. відчутний вплив його вчителя. Вони відзначаються своєрідною композиційною побудовою, впевненим рисунком, стриманою кольоровою гамою, тонкою психологічною характеристикою (портрети — М. Петрова, 1898; Г. Цисса, кін. 90-х рр. 19 ст.; М. Нестерова, 1900; картина «Похорон кошового», 1900). В 1902—04 як пенсіонер АМ перебував у Парижі й створив цикл картин — «У кафе» (1902), «Парижанка» (1902), «На вулицях Парижа» й «Біля кафе» (1902—03), які сповнені життєвих спостережень і яким властива гострота характеристик, багатство колористичного ладу. Пошуки монументально живописно-узагальненої худож. форми знайшли відображення у ряді портретів, які відзначаються виразністю силуету, глибиною психологічної характеристики портретованих [«Діагона в червоному капелюсі», 1902—03; «Старий вчитель» (портрет М. І. Мурашка), портрет О. Нестерова, 1900; «За красниами. Портрет О. А. Праксової», 1905; портрет Яна Станіславського, 1906]. В пізніших творах посилюється інтерес художника до передачі *пленеру*, світлоповітряного середовища; це яскраво виявилось в його жанрових картинах. Розробляючи сюжети з народного життя, М. декоративною звучністю і мажорністю кольорової гамми стверджує життєрадісність і цілісність народного характеру, поетичну красу людини і природи («Карусель», 1906; «Неділя», 1909; «Недільний день», 1911; «Селянська родина», 1913; «Прая», 1914, та ін.). В останні роки життя М. досягав ще більшої кольорової звучності й сміливості живописних пошуків, які поєднуються з міцним пластичним об'ємним ліпленням форми («Портрет старої жінки», 1916; «Жінка з настуриями», 1918; «Продавщиця квітів», 1917, не закінчена). Велике місце у творчості М. належить графічним портретам, виконаним вуглем, сангіною і па-

стеллю (К. Мукалової, 1910; професора Воскобойникова, художниці Л. Ковалевської, 1914, та ін.). Картина М. зберігається в ДМУОМ, Харків. худож. музеї, Одес. худож. музеї та ін. Творчість М. здобула широке визнання, його твори експонувалися на міжнар. виставках в Мюнхені, Берліні, Відні, Венеції, Римі, Амстердамі та ін. Художник підтримував тісні зв'язки з діячами рос. мистецтва, брав участь в організації «Нового товариства художників», де виставляв свої твори в 1904—07, з 1911 експонувався на виставках «Спільні російських художників», з 1915 став експонентом, а з 1916 — членом Т-ва *передвіжників*, у цьому ж році був одним з організаторів Т-ва київських художників. Викладав у Київ. худож. уч-щі (1907—12), з 1913 — у власній студії. З 1917 — професор Укр. АМ. Після встановлення на Україні Рад. влади активно включився в діяльність худож. організацій та Наркомосу УРСР. Трагічно загинув. Іл. див. на окремому аркуші, с. 176—177, а також до ст. *Історичний жанр*, т. 4, с. 400—401.

Літ.: Шаповал А. Олександр Олександрович Мурашко. К., 1939; Виставка творів Олександра Олександровича Мурашка. Каталог. К., 1966; Олександр Мурашко. Альбом. К., 1981.

МУРАШКОВІ (*Formicoidea*) — надродина гуртоскопидних комах ряду *перетичастокрилих*. Довж. тіла робочої мурашки $0,8—30 \text{ мм}$, самки більші. Череце з'єднується з грудьми тонким рухомих стебельцем; мають отруйну залозу, що виробляє *мурашину кислоту*. Відомо бл. 6000 видів, поширених всесвітньо. В СРСР — бл. 300, у т. ч. на Україні — понад 70. Живуть М. у гніздах (мурашниках) колоніями, які звичайно складаються з безкрилих робочих мурашок (недорозвинені самки), пільних безкрилих самок (т. з. парниць) і з тимчасово крилатих самок і самців (див. *Поліморфізм*); після шлюбного полоту самці гинуть, а запліднені самки втрачають крила і утворюють нові колонії. Розвиток з повним перетворенням. Живляться М. рослинною і тваринною їжею. Для деяких рослинних М. характерний тісний зв'язок з певними видами рослин (див. *Мірмекофілія рослин*). Серед М. є шкідники садових, лісових та багаторічних культур (напр., кампонотус червоногрудий — *Camponotus herculeanus*). Деякі види (хатня мурашка — *Monomorium pharaonis* та ін.) пошкоджують харч. продукти. Хвіж. М., напр. мурашка лісова темно-бура (*Formica fusca*), мурашка лісова руда (*F. rufa*), відіграють значну роль у лісових *біоценозах* як регулятори чисельності шкідливих комах. Їх часто використовують для біологічної боротьби (штучно розселюють колонії М.). У багатьох країнах, у т. ч. в СРСР корисних М. охороняють.

МУРГАБ — ріка в Афганістані й СРСР (Туркмен. РСР). Бере початок у горах Афганістану. Довж. 978 км , площа бас. $46,9 \text{ тис. км}^2$. Тече вузькою долиною, нижче розширюється й губиться в пісках

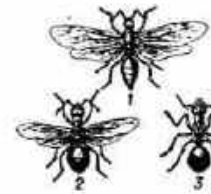
М. К. Муранов.

Мурахоїдові. Мурахоїд мелетський.

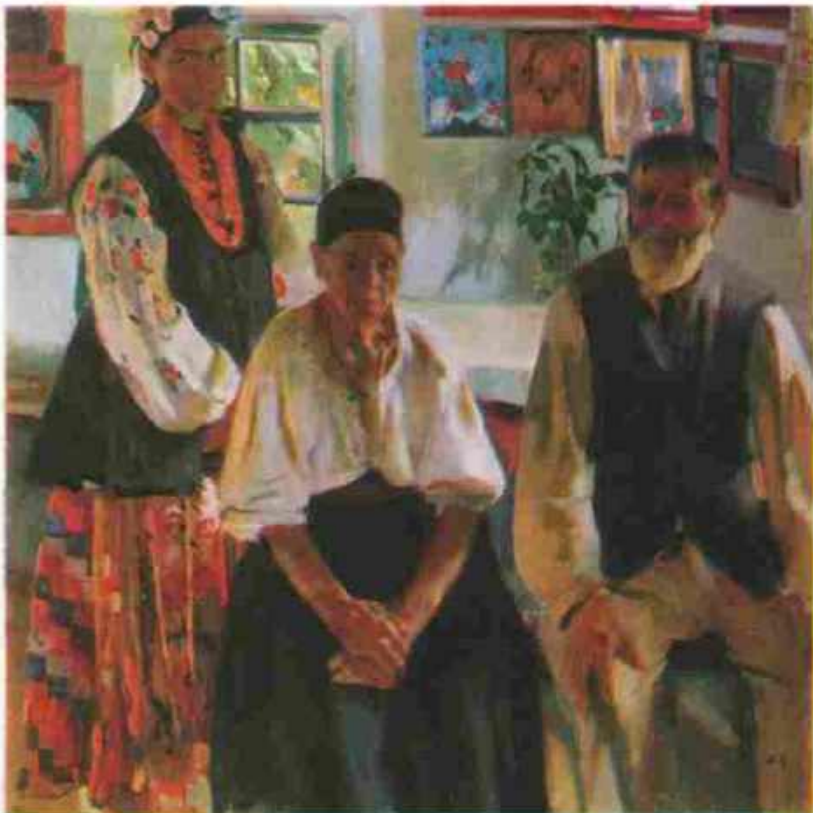

Мурашинолевові. Мурашиний лев *Mutheleon formicarius*: 1 — доросла комаха; 2 — личинка; 3 — ямки-пастки в піску.

Мурашкові. Мурашка лісова руда: 1 — самець; 2 — самка; 3 — робоча мурашка

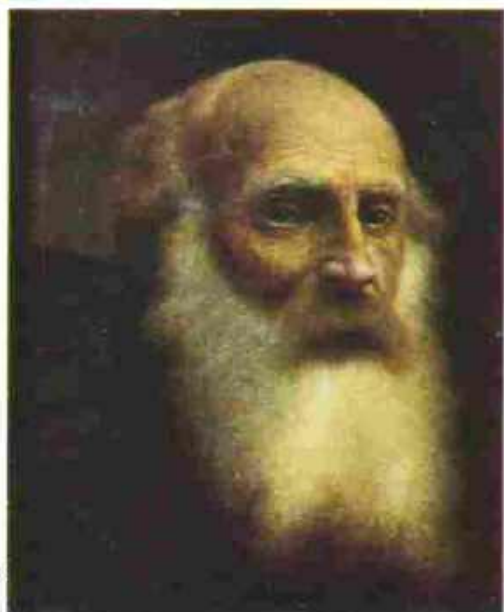
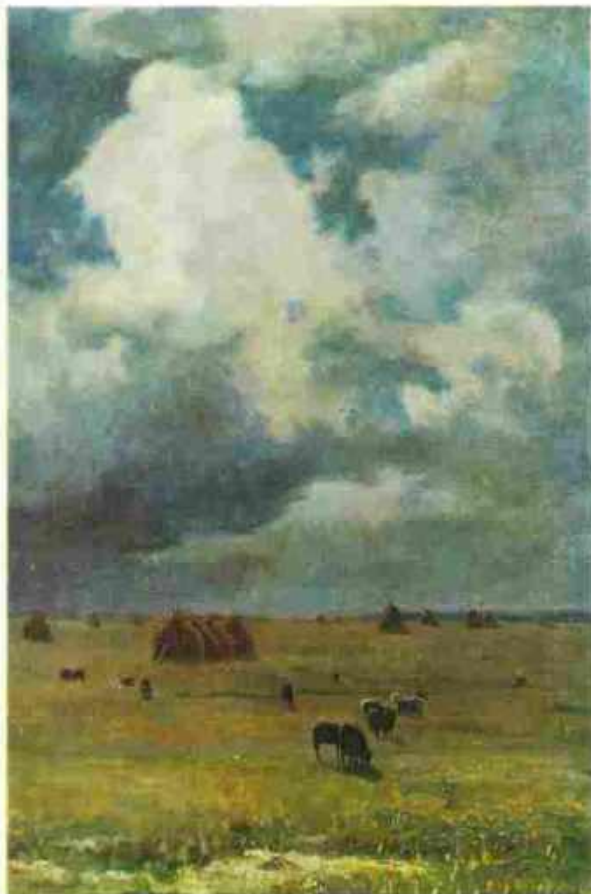
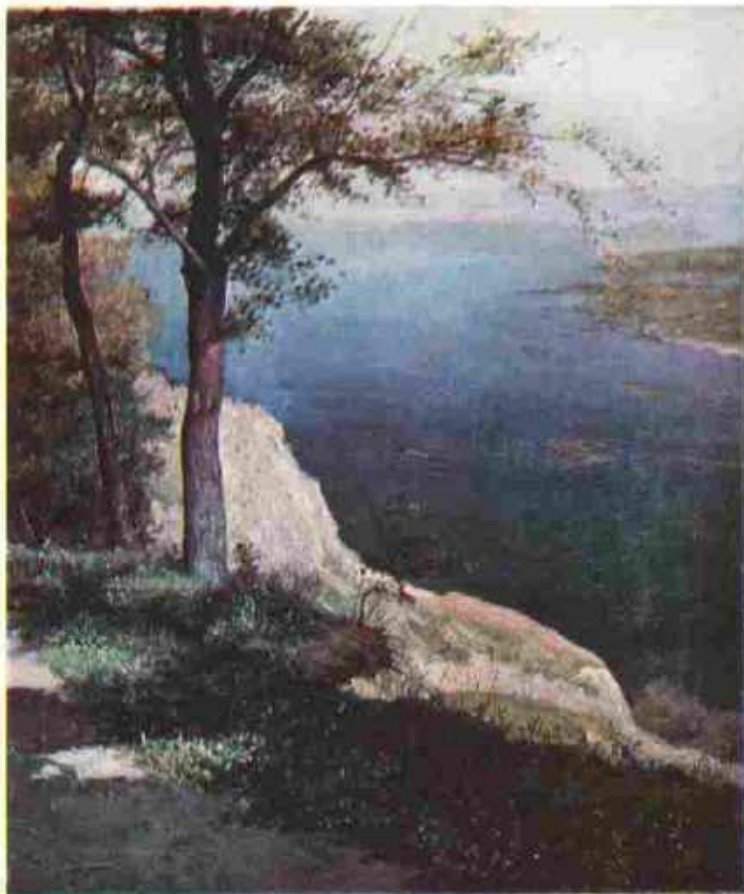

До ст. Мурашко О. О.

1. Натюрморт. 1912. Приватна збірка. Київ.
  2. Селянська родина. 1914.
  3. Портрет дівчини в червоному капелюсі. 1902-03.
  4. Паризьке кафе. 1903. Харківський художній музей.
- 2 і 3 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

До ст. Мурашко М. І.

1. Над Дніпром. 80–90-і роки 19 ст.

2. На лузі.

3. Портрет М. М. Г. 1906.

4. Український пейзаж. 1896. Сімферопольський художній музей.

1, 2, 3, — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

пустелі *Каракуми*. Гол. притоки: Абікайсор (права), Кашан, Кушка (ліва). Живлення переважно снігове. В ниж. течії споруджено кілька водосховищ. М. сполучений з Амудар'єю *Каракумським каналом* імені В. І. Леніна. Використовують для зрошення. Долина М.— район поливного землеробства, садівництва, вітхарства. На М.— міста: Байрам-Алі, Марі; археол. пам'ятки (давнє місто *Мера* та ін.).

МУРГУЛЕСКУ (Murgulescu) Іліє (н. 27.I 1902, Корну, повіт Долж)—рум. хімік, громад. і держ. діяч, акад. Академії наук СРР (з 1952), іноз. член АН СРСР (з 1966). Член ЦК РКП (з 1969). У 1960—63 — міністр освіти і культури та віце-президент Академії наук СРР, 1963 — 66 — її президент. Осн. праці присвячені проблемам фіз. і аналітичної хімії. Держ. премія СРР, 1963.

МУРЕНА (Muraena helena) — риба родини муренових. Тіло (довж. до 1,5 м, маса до 6 кг) голе, видовжене, вугроподібне. Спина жовта з темними плямами. Грудних плавців немає. На щелепах є численні гострі зуби. М. живиться ракоподібними, головоногими молосками і дрібною рибою. Поширена в Середземному морі, прилеглий частині Атлантичного океану і в Індійському океані. Об'єкт місцевого промислу. Іл. с. 178.

МУРЗА (порк.), від перс. мірза — володар — титул феодалів, знаті в Астраханському, Казанському, Касимовському, Кримському і Сибірському ханствах та в Ногайській орді.

МУРЗАЙ Галина Миколаївна (н. 4.VIII 1943, с. Лантратівка, тепер Троїцького р-ну Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1978). Була учасницею худож. самодіяльності. З 1968 — солістка Ворошиловгр. обл. філармонії. Виконує укр. й рос. нар. пісні, твори рад. композиторів. Портрет с. 178.

МУРЗАК-КОБА — мезолітична стоянка, що належить до *парденуазької культури*, на лівому березі р. Чорної в Криму. Досліджувалася 1936 і 1938. При розкопках знайдено багато кам'яних знарядь (*скребачки*, різці, ножовидні пластинки, геометричні *микроліти*), вироби з кістки та рогу (гарпуни, шила, проколки, лошала), кістки тварин. Інтерес становить поховання чоловіка та жінки. В жіночому кістковому бракувало останніх фаланг обох мізців, очевидно ампутованих з ритуальною метою.

МУРЗЕНКО Володимир Григорович (н. 26.IV 1937, с. Провалія, тепер Свердловського р-ну Ворошиловгр. обл.) — новатор виробництва у вугільній пром-сті, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1973. З 1959 працював на шахті «Червоний партизан» м. Свердловська Ворошиловгр. обл. робітником, з 1972 — бригадир бригади робітників очисного вибою; виступив ініціатором Всесоюзного соціалістичного змагання та патрістичних починів за ефективне використання гірничої техніки і високопродуктивну працю в лаві. В 1963 закінчив Каді-

ський гірничий технікум, 1980 — Вищу партійну школу при ЦК Компартії України. Делегат XXV і XXVI з'їздів КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Портрет с. 179.

МУРІ (Muhri) Франц (н. 21.X 1924, Штайррег, земля Штірія) — діяч австр. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї шахтаря. Трудову діяльність почав з 15 років. Під час нім.-фашист. окупації Австрії (1938—45) брав участь у діяльності молодіжної антифашист. групи в м. Граці. З 1945 — член КП Австрії (КПА). Після визволення країни працював у Центр. парт. школі КПА, обирався секретарем ряду райкомів партії. В 1959—61 — секретар Штірійської орг-ції КПА. В 1954—61 — канд. у члени ЦК, з 1961 — член ЦК і Політбюро ЦК КПА. З травня 1965 — головою КПА. З 1970 — також член Секретаріату ЦК КПА. Нагороджений орденом Дружби народів.

МУРІЛЬО (Murillo) Бартоломе Естебан (хрещений 1.I 1618, Севілья — 3.IV 1682, Рим) — ісп. живописець. Жив і навчався в Севільї. Твори: цикл картин для монастиря францисканців у Севільї (1645—46), «Св. сімейство» (1645—50), «Різдво богородиці» (1655), «Відпочинок на шляху до Єгипту» (1665—70), «Звільнення св. Петра з в'язниці», «Архангел Рафаїл з епископом Ф. Домонте» (бл. 1680). Крім релігійних композицій, М. малював жанрові картини («Хлопчик з собою», «Хлопчик з фруктами»), портрети. Картини М. зберігаються в Прадо в Мадриді, ДЕ, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві. М. — один із засновників (1660) і перший президент Севільської АМ. Іл. с. 179, а також на окремому аркуші до ст. *Іспанія*, т. 4, с. 448—449. Літ.: Левина Н. М. Картини Мурильо в Ермітажі. Л., 1969.

МУРМАНСЬК (до 1917 — Романов-на-Мурмані) — місто, центр Мурман. обл. РРФСР. Розташований на сх. узбережжі Кольського зат. Баренцового м. Важливий незамерзаючий порт, залізнична станція. 388 тис. ж. (1980). Поділяється на 3 міські райони. Засн. 21.IX (4.X) 1916 у зв'язку з будівництвом Мурманської з-ці і порту. Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. З 1921 — губернський центр, з 1938 — обл. центр. М. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). М. — центр риболовства та рибопереробної пром-сті країни. Потужна база пром. океанічного рибальства, приймально-транс. та атомного криголаманного флотів. Серед пром. підприємств: об'єднання «Мурманрибпром» та «Мурманська судноверф»; рибобробний, домобуд. і тарний комбінати. База тралового флоту. Вироби. знарядь лову. Харч. та буд. матеріалів пром-сть. У М. — Полярний н.-д. ін-т морського рибного г-ва та океанографії ім. М. М. Кніповича, Вище інженерне мор. уч-ще, пед. ін-т, 4 серед. спец. навч. заклади. Театри: драм., ляльок

та Червонопрапорного Північного флоту; краєзнавчий і військ.-мор. музеї.

МУРМАНСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі РРФСР. Утворена 28.V 1938. Розташована на Пн. Зх. Європ. частині СРСР, за Північним полярним колом. На Зх. проходить частина держ. кордону СРСР з Норвегією та Фінляндією. Площа 144,9 тис. км². Нас. 987 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, білоруси, саами, ненці й комі. Міськ. нас. — 89%. Поділяється на 4 райони, має 11 міст і 23 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Мурманськ*. У 1966 М. о. нагороджено орденом Леніна. М. о. займає *Кольський півострів* та прилеглу до нього частину материка. Омивається водами Білого моря та Баренцового моря, води якого біля Кольського п-ова не замерзають завдяки впливу *Північно-Атлантичної течії*. Поверхня дуже розчленована. В центр. частині підносяться *Хібіни* (вис. до 1191 м, г. Часнагор) і Ловозерські Тундри (вис. до 1120 м). На Сх. від них лежить пасмо Кейви. Корисні копалини: апатит-нефелінові, мідно-нікелеві й залізні руди, кінаніти, кобальт, слюди, керамічна та буд. сировина, а також дорожні каміння. Клімат помірно холодний. Пересічна т-ра січня від -8 до -18°, липня від +8 до +14°. Опадів від 350 мм до 1000 мм (у гірських районах) на рік. Ріки належать до бас. Баренцового і Білого морів, порожисті, багаті на гідроенергію. Найважливіші з них: Поной, Варзуга, Стрельна, Тулома, Кола, Воронья. Найбільші озера: *Імандра*, Умбозеро, Ловозеро, Ковдозеро. Ґрунти переважно підзолисті й тундрові. Понад 30% тер. області займають ліси (сосна, ялина, береза), 37% — заболочені землі. У М. о. — Лапландський заповідник і *Кандалакшський заповідник*. У нарг.-госп. комплексі республіки М. о. виділяється розвинутою гірничодобувною, хімічною та рибною пром-стю. Електроенергетика базується на довізних нафтопродуктах, вугіллі й місц. гідроенергетичних сурсах. На річках — каскади ГЕС. У М. о. — перша в СРСР припливна дослідна електростанція — Кислогубська ПЕС, а також Кіровська ДРЕС і Кольська АЕС. Гірничодобувна пром-сть представлена видобуванням апатит-нефелінових (у Хібінах), мідно-нікелевих (у Печенгському р-ні та Мончегорську) руд, а також заліз. руди (біля Оленегорська і Ковдора) для Череповецького металург. з-ду Волог. обл. Підприємства кольорової та чорної металургії: комбінати «Северонікель» у Мончегорську і «Печенганікель» у с-щі Нікелі, гірничозбагачувальні комбінати у Ковдорі та Оленегорську, алюм. з-д у Кандалакші. Найбільше підприємство хім. пром-сті — гірничохім. об'єднання «Апатит» у Кіровську. Продукції комбінату — апатитовий концентрат надходить на підприємства країни, а також експортується за кордон. Рибна пром-сть представлена потужним риболовським флотом, рибкомбінатами і

І. Л. Муратов.

Ф. С. Муратов.

М. І. Мурашко.

О. О. Мурашко. Автопортрет. Фрагмент. 1918. ДМУОМ у Києві.

МУРОВАНІ
КУРИЛІВЦІ

Г. М. Мурзай.

Мурепа.

рибозаводами в Мурманську, Кандакші та ін. Рибну пром-сть обслуговують суднорем., підприємства по виробн. рибпромислового устаткування й тари. Розвинута лісова, деревообр. та буд. матеріалів пром-сть. Гол. галузь с. г. — тваринництво (мол. скотарство, свинарство, птицеводство, оленярство). Землеробство створене за роки Рад. влади. Вирощують морозостійкі й скоростиглі сорти картоплі, овочів, кормових культур. Поблизу міст розвивається парникове г-во. Хутрове звіринництво. Гол. залізнична магістраль — Петрозаводськ — Кандакша — Мурманськ. Велике значення має мор. (гол. порт — Мурманськ), автомоб. і повітр. транспорт. У М. о. — Полярний н.-д. ін-т морського рибного г-ва і океанографії ім. М. М. Кніповича; вище інженерне мор. уч-ще, пед. і-т (Мурманськ), 8 серед. спец. навч. закладів. Кольський філіал АН СРСР ім. С. М. Кірова (Апатити), що включає 5 н.-д. ін-тів, найпівнічніший у світі Полярно-альп. бот. сад та ін. наук. установи. Театри: драм., Червонопрапорного Північного флоту і дільковий (Мурманськ); музеї: краєзнавчий і військ.-мор. (Мурманськ), Будинок-музей С. М. Кірова (Кіровськ).

МУРОВАНІ КУРИЛІВЦІ — селище міського типу Віни. обл. УРСР, райцентр, на р. Жвані (прит. Дністра), за 21 км від залізнич. ст. Котюжани. 5,9 тис. ж. (1980). Вперше згадуються 1493. Рад. владу проголошено в лютому 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (17.VII 1941 — 25.III 1944) в М. К. діяла підпільна антифашист. орг-ція, в районі — партизанський загін. З 1956 М. К. — с-ще міськ. типу. У селищі — плодоконсервний, хлібний, комбикормовий, мінеральної води «Регіна» з-д, філіал калінінського швейного об'єднання «Подольнка», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія.

міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 4 загосв. і музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Архит. пам'ятки: ансамбль палацу — палац (тепер школа-інтернат, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Класицизм*, т. 5, с. 96—97), арсенал, оранжереї (18—19 ст.); заїжджі двори (19 ст.).

МУРОВАНУКУРИЛОВЕЦЬКИЙ РАЙОН — у зах. частині Віни. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 45,6 тис. чол.

(1980). У районі — 61 населений пункт, підпорядкований селищній і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Муровані Курилівці*. М. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: граніти, вапняки, пісковики, цегельні глини. Є джерела мінеральних вод. Річки: Жван, *Лядова*, *Немця* (бас. Дністра). Грунти переважно сірі й світло-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, ясен, клен, липа, береза) займають понад 12 тис. га. У районі переважають підприємства по переробці с.-г. сировини (Вищеольчедаївський цукр., мурованукуріловецькі плодоконсервний, хлібний, комбикормовий та мінеральної води «Регіна» з-ди). Комбінат побутового обслуговування (Муровані Курилівці).

Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1979 становила 67,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 59,6 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, кукурудза, цукр. буряки, пшениця, овочеві, картопля. Садівництво. Свинарство, скотарство, вітчарство, птицеводство, бджільництво. У М. р. — 19 колгоспів, 3 радгоспів, райсільгосптехніки, райсільгоспхімії. Залізничні станції: Котюжани і Немерче. Автомоб. шляхів — 372 км, у т. ч. з твердим покриттям — 296 км. У районі — 38 заг.-осв. і музична школи, профес.-тех. уч-ще; 59 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 19 будинків культури, 29 клубів, кінотеатр, 49 кіноустановок, 47 б-к. У с. Попелюхах М. р. народився академік АН УРСР Д. А. Дудко. У М. р. видається газ. «Маяк комунізму» (з 1931).

П. А. Боднар.

МУРОМ — місто обласного підпорядкування Влад. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на лівому березі Оки. Вузол залізнично-річковий порт. 116 тис. ж. (1980). У М. — машинобудування (виробн. тепловозів, холодильників тощо, а також продукції радіопромисловості), деревообр. і легка (льонпрядильно-ткацька) пром-сть. Філіал Владимир. політех. ін-ту. 3 серед. спец. навч. заклади. Краєзнавчий музей, меморіальний Будинок-музей акад. живопису І. С. Куликова, який тут жив і працював. Пам'ятки архітектури 16—19 ст. М. вперше згадується в літописі під 862.

МУРОРАН — місто в Японії, на о. Хоккайдо, адм. ц. округу Ібурі. Порт на Тихому ок., залізнична станція. 167 тис. ж. (1973). Значний центр металург. пром-сті, підприємства маш.-буд., нафтопереробної, хім. і деревообр. пром-сті, судноверф. Риболовна база. Поблизу М. — видобування вугілля.

МУРРЕЙ, Маррі — ріка на Пд. Сх. Австралії. Бере початок в Австралійських Альпах, впадає в зат. Александрина Індійського ок. Довж. 2570 км, площа бас. 1160 тис. км². Гол. притоки — Дарлінг, Маррамбіджі (праві). Живлення переважно дощове й снігове. Пересічна річна витрата води 470 м³/с. Взимку дуже міліє. Судноплавна до м. Олбері, наявність підводного бару в гирлі М. перешкоджає пароплавному сполученню з мор. портами. На М. споруджено водосховища, ГЕС. Використовують для зрошування і водопостачання. Рибальство, у водосховищах — розведення риби.

МУРСІЯ — історична область на Пд. Сх. Іспанії, біля узбережжя Середземного м. Центр — м. Мурсія. Тер. М. на поч. 8 ст. завоювали араби, які утворили на ній адм.-тер. одиницю Тодмір. З поч. 10 ст. провінція М. — в Кордовському халіфаті. З 1031 М. — емірат. З 1091 М. — в складі л-ви Альморавідів, потім Альмохадів. У 1248 (або 1243) її відвоювала Кастилія (остаточно приєднана до Кастилії після придушення повстання маврів 1264—66).

МУРСІЯ — місто на Пд. Сх. Іспанії, центр істор. обл. Мурсія

і пров. Мурсія. Розташована в пониззі р. Сегури. Вузол з-ць і автошляхів. 248 тис. ж. (1971). Гол. галузь пром-сті — шовкова (натуральний шовк). Вироби. мотоцикли, устаткування для консервної пром-сті, скла, бавовняних тканин, плодощовк, консервів, вин. Ун-т. Архит. пам'ятки 13—18 ст. **МУРЧІСОН** (Merchison; Murchison) Родерік Імрі (19.11.1792, Тарадейл, Шотландія — 22.X.1871, Лондон) — англ. геолог, член Королів. т-ва (з 1826), член Петерб. АН (з 1845). Слухав лекції з природознавства в Единбурзі. З 1831 — президент Лондонського геол. т-ва. З 1855 — директор геол. музею в Лондоні і директор геол. служби Великобританії. З 1871 — професор Единбурзького ун-ту. Вивчав геол. будову Брит. островів та Альп, провадив геол. дослідження в Європ. частині Росії, у т. ч. на Україні, на Уралі. В складі палеозою (див. *Палеозойська ера і група*) виділив силурійську, девонську (разом з англ. геологом А. Седжвіком) та пермську системи. На честь М. встановлено медаль, яку щорічно присуджує Лондонське геол. т-во за видатні роботи з геології.

МУСА ДЖАЛІЛ (1906 — 44) — тат. рад. поет. Див. *Джалілі М. «МУСАВІТ»* («Рівність») — контрреволюційна бурж.-націоналістична партія в Азербайджані. Виникла 1911 в Баку. Прийняла ідеологію панісламізму і пантюркізму, виступала за створення під егідою Туреччини єдиної мусульманської д-ви, яка включала б і Азербайджан. Гол. друкований орган — газ. «Істігдал» («Незалежність»). Під час громадян. війни в Росії — одна з осн. контрреволюц. сил в Азербайджані. В березні 1918 мусавіти вчинили заколот, але були розгромлені бакинським пролетаріатом. Восени влада в Азербайджані формально перейшла до уряду мусавітистів (створений на поч. травня 1918 на тер. Грузії), фактично ж установилася тур. військ. диктатура, а в листопаді — влада англ. інтервентів. Контрреволюц. мусавітський режим було повалено повстаням народом у квітні 1920. Після встановлення Рад. влади в Азербайджані «М.» припинила існування.

МУСІЄНКО Іван Данилович (н. 15.1.1919, с. Терешківка, тепер Сумського р-ну Сум. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1949 — голова ордену Леніна колгоспу ім. Леніна Білопільського р-ну Сум. обл. Колгосп, очолюваний М., став високорентабельним зразковим г-вом. М. — делегат XXII з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МУСІЄНКО Олександр Григорович (н. 25.11.1935, с. Велика Павливка Зіньківського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1958. Закінчив Київ. ун-т (1957). Друкується з 1955. Автор повістей «Перевал» (1975), «Спалах» (1976), новел, нарисів, наук. розвідок на істор. теми. У співавт. з І. Голо-

ченко написав тетралогію — романи «Золоті ворота» (1962), «Чорне сонце» (1966), «Білий морок» (1970), «Голубий берег» (1978), в яких відображено оборону Києва в перші місяці Великої Вітчизн. війни, героїчні подвиги киян, підпільників.

МУСІЙКО Олександр Самсонович [17 (30).VIII.1903, с. Мусячине, тепер Рішетилівського р-ну Полтав. обл. — 30.X.1980, Одеса] — укр. рад. рослинник-селекціонер, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1938. В 1927 закінчив Полтавський с.-г. ін-т. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1939—41 і з 1945 працював у Всесоюзному селекційно-генетичному ін-ті в Одесі (з 1958 до 1971 — директор). Праці з біології, селекції і насінництва с.-г. культур. М. вивів гібрид кукурудзи Одеський 27 МВ, Одеський 50 М, сорти кукурудзи Одеська 10, Кременіста скороспіла, сорт гречки Одеська, сорт озимого жита Одеське 1 та ін. Делегат XXII з'їзду КПРС, XX і XXI з'їздів Компартії України. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947. Ленінська премія, 1963.

МУСІН-ПУШКІН Аполлос Аполлосович [17 (28).II.1760—18 (30).IV.1805, Грузія] — рос. учений і держ. діяч, почесний член Петерб. АН (з 1796). Перший в Росії досліджував хімію і технологію платини і паладію; добув хлороплатинату магнію, барію і натрію (1797). Розробив спосіб одержання кової платини з її амальгами, досліджував сплави платини з ін. металами, відкрив хромовий галун. Організував і керував експедиціями по вивченню корисних копалин Кавказу. Брав участь у переговорах про приєднання Грузії до Росії.

МУСІН-ПУШКІН Олексій Іванович [16 (27).III.1744—1 (13).II.1817, Петербург] — російський історик, археограф і колекціонер, член Російської АН (з 1789); граф. В 1794—99 — президент Академії мистецтв. Відкрив і опублікував *Лаврентійський літопис*, список «Руської правди», «Слово о полку Ігоревім», «Большому чертежу книги» та ряд ін. писемних дїт. та істор. джерел 12—17 ст. Частина колекції дїт. пам'яток, зібраних М.-П., загинула під час моск. пожежі 1812. Автор «Історичного дослідження про розташування давнього Російського Тмутараканського князівства» (1794) та ін. праць.

МУСКАТ (франц. muscat, від лат. muscus — мускус) — десертне вино, що його виготовляють з мускатних сортів білого, рожевого або чорного винограду. Містять спирт (12—16 об.%) і цукор (16—30%). Відзначається специфічним ароматом і смаком. В СРСР кращі М. (напр., білий Червоного каменя, білий Лівадія, білий десертний) виготовляють на винзаводах Кримської області.

МУСКАТИ — група сортів винограду з сильним характерним (т. з. мускатним) ароматом ягід. До М. відносять сорти: М. білий (ладанний), М. рожевий (червоний), М. олександрійський, М.

гамбурзький, М. угорський та М. чорний. Розводять їх в СРСР, у т. ч. на Україні, в Молд. РСР, республіках Серед. Азії, Закавказзі та пд. районах Рос. Федерації. В СРСР схрещуванням сортів Катта-курған і М. олександрійський виведено новий сорт — М. узбекістанський, який відзначається доброю якістю ягід і високою урожайністю. З ягід М. білого, рожевого та чорного виготовляють найкращі десертні вина. Ягоди М. олександрійського, угорського, гамбурзького використовують також свіжими. М. вирощують в Італії, Франції, Іспанії, Португалії, ФРН, Румунії, Угорщині, Болгарії та ін.

МУСКАТНИК, мускатне дерево (Myristica) — рід рослин родини мускатникових. Вічнозелені дво-домні дерева і кущі. Квітки одностатеві в китице або зопитковидних суцвіттах. Плід кістяковидний, однонасінний, м'ясистий. До 100—120 видів, пошир. гол. чин. в Азії і Полінезії, деякі ростуть у Пд. Америці та Африці. Найвідоміший М. звичайний, або мускатне дерево (M. fragrans), до 18 м заввишки з темно-зеленими, дуже запашними листками, плод жовтий, до 7 см у діаметрі з м'ясистим *оплодом*, має сильний запах та пекучо-пряний смак. М. дико росте на Молуккських о-вах; широко культивують у багатьох тропічних країнах. Насіння М., або «мускатний горіх», використовують як прянощі і для одержання ефірної олії, яку застосовують у парфюмерії. Іл. с. 180.

МУСКОВІТ (англ. muscovite, від Muscovy — Московська держава) — мінерал класу *силікатів*. $KAl_2(OH)_2[AlSi_3O_{10}]$. Сингонія частіше монокліна. Густ. 2,83. Твердість 2,0—3,0. Безбарвний, нерідко з жовтуватим, сіруватим, зеленуватим або червонуватим відтінком. Блиск скляний. Виділяють кілька різновидів М.: френгіт (з підвищеним вмістом SiO_2), фуксит (яскраво-зелений М., що містить хром), феримусковіт (містить до 13% оксиду заліза), серіцит та ін. М. — породотворюючий мінерал гранітних *пегматитів*, *гнейсів* і *кристалічних сланців*. У Рад. Союзі родовища М. є в РРФСР (в Сх. Сибіру, на Уралі, Кольському п-ові); за рубежом — в Індії, Мадагаскарі, Канаді, США, Бразилії. М. одержують і штучно. Використовують в електротехніці (як ізоляційний матеріал), для виробництва фарб, керамічних виробів, у будівництві тощо.

[В. А. Сурянов.] **МУСКОГИ** — група близьких за мовою індіанських племен: крики, чокто, чикасо, мобіле, начежі, апалачі, тимука. До колонізації жили на Пд. Сході Пн. Америки. Осн. заняттями їх були мотичне землеробство, мисливство і збирання. В 18 ст. на тер. М. зіткнулися інтереси Іспанії, Франції та Англії. Колонізатори винищили ряд племен М. Ті, які залишилися, були насильно виселені з Пд. Сх. на Зх., в Оклахому. Сучас. М. (40 тис. чол.; 1978) сильно метисовані; за релігією

В. Г. Мурзенко.

І. Д. Мусківко.

В. Е. Мурілья. Автопортрет. Фрагмент. 1675.

В. Е. Мурілья. Хлопчик з собакою. 50-і роки 17 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

МУСКУЛИ

належать до християн. Зайняти переважно в с. г., частина М.—дрібні ремісники, робітники, наймити.

МУСКУЛИ (від лат. musculus — м'яз, букв. — маленька миша, мишеня) — те саме, що й м'язи. **МУСКУС** (лат. muscus, від санскр. мушкас — мошонка, яєчко) — пахуча речовина тваринного або рослинного походження. Тваринний М.— продукт виділення *мускусних залоз*. Добувають гол. чин. із залоз *кабарги*. Рослинний М. міститься в корінні дягелю лікарського, ферули, плодах гібіску та ін. Пахуча основа тваринного М.— макроциклічні *кетони*, рослинного М.— макроциклічні *лактони*. М. використовують у парфюмерній пром-сті. Замість М. застосовують також синтетичні речовини з інтенсивним запахом природного мускусу.

МУСКУСНІ ЗАЛОЗИ — шкірні залози, що виділяють *мускус*, запах якого приваблює особини ін. статі. Розвинені у самців крокодилів і гатерії (на нижній щелепі та по боках клоаки), деяких черепах (в зоні з'єднання спинного і черевного щитів) і змії (в ділянці клоаки), деяких ссавців — кабарги, бобра, півцебика (в паховій ділянці), вухохвілі (на хвості).

МУСЛІН (франц. mousseline, з італ. mussolina) — бавовняна або шовкова тканина полотняного *переплетення* *ниток*. Бавовняний М. виробляють з *ниткалю*, що його піддають *вибілюванню* й т. з. м'який обробці. З такого М. шиють гол. чин. білизну. Шовковий М. виробляють з одноститкового натурального шовку підвищеного скручування. З нього виготовляють плаття, театральні костюми тощо.

МУСОНІ (франц. moussons, від араб. маусім — пора року) — сталий сезонний перенос повітряних мас над поверхнею материків і океанів, що змінює свій напрям на протилежний залежно від пори року. Одночасно змінюється і суха погода на хмарну, дощову, або навпаки. Причиною виникнення М. є неоднакове нагрівання материків і океанів. Переміщення повітря відбувається від охолоджених районів, де атм. тиск більший, до нагрітих, де він менший (див. *Циклон*, *Антициклон*). Розрізняють М. тропічні, або екваторіальні, і позатропічні. Тропічні М. спостерігаються у пн. частині Індійського ок., на Пд. Азії, в екваторіальній Африці, на Пн. Австралії. Позатропічні М. характерні також для Далекого Сходу СРСР, Пн. Сх. Китаю, Корейського п-ова. Під впливом дії М. в океанах виникають мусонні течії.

МУСОРСЬКИЙ Модест Петрович [9 (21).ІІІ 1839, с. Карєво, тепер Кувінського р-ну Псков. обл. — 16 (28).ІІІ 1881, Петербург] — рос. композитор, учасник *«Могучої кучки»*. Музики вчився з 6 років. В 1852—56 навчався в Школі гвардійських підпрапорщиків у Петербурзі, одночасно брав уроки у піаніста А. Герке. В 1856—57 познайомився з О. Даргомижським, В. Стасовим, М. Балакиревим, які відіграли вирішальну роль у муз. розвитку М., становленні його творчих принципів. В 1858

залишив військ. службу й повністю присвятив себе музиці. Творчість композитора визначають яскравий нац. колорит, пісенність, тонаційна близькість муз. мови до розмовної, глибокий психологізм муз. образів, багатство гармонічних засобів і фактури, жанрова самобутність драматургічного розвитку форми. Спадщину М. становлять вокальні, муз.-драм., інструм. (переважно програмні) твори. Актуальність і соціальна загорненість притаманні пісням і романсам, створеним у 60-х рр. на слова М. Некрасова (*«Калістрат»*, *«Коліскова Ерьомоньї»*), О. Островського (*«Сину, спи, селянський сину»*), на власні тексти (*«Сирітка»*, *«Семинарист»*) та ін. Вершиною камерно-вокальної творчості М. є цикли *«Дитяча»* (1868—72), *«Без сонця»* (1874), *«Пісні і танці смерті»* (1875—77). Серед інструм. творів М. особливим багатством звукових барв відзначаються симф. картина *«Ніч на Лисій горі»* (1867), в якій використано укр. нар. мелодії, і сюїта для фп. *«Картинки з виставки»* (1874). Найвдачішими творами М. є опери *«Борис Годунов»* (за одноймен. трагедією О. Пушкіна, 1869, 2-а ред. 1872; ред. М. Римського-Корсакова — 1896, Д. Шостаковича — 1959) і *«Хованщина»* (лібретто М., 1872—80; завершена М. Римським-Корсаковим 1883, ред. Д. Шостаковича — 1959). *«Борис Годунов»* — новий тип істор. опери, в якій дію сконцентровано навколо гол. конфлікту — між царською владою і народом. Психологічна драма Годунова з реалістичною глибиною розкриття на тлі драми народної. У широких, сповнених динамізму й могутності масових сценах, народ виступає активною діючою силою. Народною музичною драмою назвав М. *«Хованщину»*, в якій відтворено епоху стрілецьких бунтів 17 ст. М. належать опери *«Саламбо»* (1863—66, незакінчена), *«Одруження»* — на текст комедії М. Гоголя (1868, завершена М. Іполитовим-Івановим 1931) і *«Сорочинський ярмарок»* (за М. Гоголем, 1874—80, завершена П. Кюї 1916; ред. В. Шебалина 1931), в якій правдиво відтворено картини укр. побуту. Влучність і майстерність комедійних характеристик поєднуються з витонченістю пісенно-мелодійного матеріалу, засн. на укр. нар. мелодіях (*«Ой чумаче, дочу макувавсь»*, *«Зелений барвінок»* та ін.). М. перший з рос. композиторів звернувся до творчості Т. Шевченка, з яким був особисто знайомий. На тексти уривків з Шевченкових *«Гайдамаків»* 1866 написав пісні *«Гопак»* (*«Ой гоп-гопака»*) та *«Дніпро»* (*«Пісня Яреми»*; цей варіант не зберігся; 2-а ред. — *«На Дніпрі»*, 1879), вірш *«Утоптала стежечку»* використав у пісні *«Хірін»* в опері *«Сорочинський ярмарок»*. У 1879 М. подорожував з Д. Леонідовою по Україні (Полтава, Єлизаветград, Херсон, Одеса, Крим (Севастополь, Ялта), знайомився з історією, фольклором, побутом і життям народу. Оперу М. на Україні вперше поставлено в Києві (1892 — *«Хованщина»*, 1902 — *«Борис Годунов»*) та Хар-

кові (1925 — *«Сорочинський ярмарок»*).

Тв.: Літературне насліддя, кн. 1—2. М., 1971—72.

Лит.: Зноско-Боровський О. М. П. Мусорський. К., 1949; Ефремова Л. Мусорський і Україна. К., 1958; Хубов Г. Мусорський. М., 1969; Гордічук М. Шевченко і російська музика. В кн.: Гордічук М. На музичних дорогах. К., 1973; Шлифштейн С. Мусорський. Художник. Время. Судьба. М., 1975.

МУСРЕПОВ Габіт Махмудович [н. 9 (22).ІІІ 1902, аул Жанажол, тепер Джамбульського р-ну Пн.-Каз. обл.] — каз. рад. письменник, громад. діяч, акад. АН Каз. РСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1927. Друкуватися почав 1927. Автор повістей *«У вирі»* (1928), *«Перші кроки»* (1932), *«Один раз — і на все життя»* (1967), циклу новел *«Мужність матері»* (1934); романів *«Солдат з Казахстану»* (1945) — про події Великої Вітчизн. війни, *«Пробуджений край»* (1953) — про формування казах. робітничого класу; *«Ще його сліди»* (1962), *«Ултан і ім'я»* (1974) та ін. Лібретто опери *«Киз-Жібек»* (1934), п'єси *«Амангельди»* (1936), *«Козні Корпеш і Баян-Слу»* (1939), *«Ахан-Сере і Актоткі»* (1942, 2-га ред. — *«Трагедія поета»*, 1958), кіносценарії. Збірники літературознавчих праць і критичних статей *«Обв'язок художника»* (1970), нарисів і публіцистичних статей *«Сліди часу»* (1977). Перекладач п'єс О. Корнійчука і Я. Галана. Присвятив статті Т. Шевченкові. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — Пробуджений край. К., 1961; Рос. перекл. — Однажды — и на всю жизнь. Алма-Ата, 1968. Б. Ісмаков.

МУССИНАК (Moussinak) Леон (19.І 1890, Мікен, деп. Йонна — 10.ІІІ 1964, Париж) — франц. письменник, режисер, кіно-і театрознавець. Член Франц. компартії з 1924. Учасник Руху Опору. В 1921—32 — оглядач відділу кіно в газ. *«Юманіте»*. В квітні 1940 був кинутий до тюрми, потім потрапив до концтабору, де створив автобіогр. книгу *«Пліт „Медузи“*. Шоденник політ'язня. 1940—1941 (1945). Автор збірок віршів *«Розв'язаний шарф»* (1920), *«Нечисті вірші»* (1945), сатиричної антибурж. п'єси-фарсу *«Батько Липень»* (1927; разом з П. Вайяном-Кутюр'є), романів *«Стрімголов»* (1931), *«Нотатки Е. Ж. Кудерка. Соляні статуї»* (1947). Справа Н. Сакко і Б. Ванцетті (див. *Сакко-Ванцетті процес*), боротьба прогресивних сил за їхнє визволення — в центрі роману *«Заборошена демонстрація»* (1935). Книги з історії і теорії кіно й театру: *«Народження кінематографа»* (1925), *«Радянське кіно»* (1928), *«Сергій Ейзенштейн»* (1964) тощо. В написаній з приводу смерті О. Довженка статті *«До найвищого в житті»* (1956) називав його найвидатнішим майстром укр. кінематиста.

Тв.: Укр. перекл. — Стрімголов. Х., 1935; Рос. перекл. — Очерты головы. Л., 1934; Избранное. М., 1981. В. І. Пащенко.

МУССО (Musso) Маковар (12.VІІІ 1898, с. Пару, Сх. Ява — 31.X 1948,

М. П. Мусоргський.

Г. М. Мусрепов.

Мускатник запашиий. Гілка з плодами та плід у розпісі.

поблизу м. Мадіун, пров. Сх. Ява) — діяч індонез. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сел. сім'ї. Закінчив учительську семінарію. У зв'язку з сел. повстанням на Зх. Яві (1920) заарештований і засуджений до 3 років каторги. В 1923 вступив до КП Індонезії (КПІ). В 1923—25 — член ЦК КПІ, керівник профспілки поштових робітників. З 1925 — в еміграції. Був членом ВККІ та Викон. бюро Профінтерну (з 1928). В 1935 негально повернувся в Індонезію, керував відновленням у підпіллі центр. керівництва партії. В 1936 знову емігрував. У 1948 повернувся на батьківщину, у вересні обраний ген. секретарем ЦК КПІ. Війний під час спровокованих реакцією у вересні 1948 збройних сутичок у районі Мадіуну.

МУССОЛІНІ (Mussolini) Беніто (29.VII 1883—28.IV 1945) — глава італ. фашистів, фашистський диктатор Італії 1922—43. В 1929 підписав *Латеранські угоди* з Ватиканом. Уряд М. проводив агресивну зовн. політику (див., зокрема, *Італо-ефіопські війни*), разом з гітлерівською Німеччиною підтримував фашист. заколот ген. Франко в Іспанії, розв'язав *другу світову війну* 1939—45. Розгром фашизму привів до падіння диктатури М. (25.VII 1943). В 1943—45 М. очолював маріонетковий уряд в окупованій гітлерівцями Пн. Італії. В 1945 М. був захоплений італ. партизанами і за вироком військ. трибуналу К-ту нац. визволення Пн. Італії повішений.

МУСТАНГ (англ. mustang, ісп. mustango) — злихавлий нащадок коня *свіського*, завезеного у Пн. Америку європейцями. У 18—19 ст. чисельність М. досягла 4 млн. Жителі прерій полювали на М. заради м'яса, шкури і відловлювали для приручення. Чисельність М. в паш час зменшилась до кількох десятків тисяч.

В. І. Крижанівський.
МУСТАФІН Габієв [н. 16 (29).XI 1902, містечко Сартбе, тепер Тельманський р-н Караганд. обл.] — казах. рад. письменник, громад. діяч, чл.-кор. АН Каз. РСР (з 1958). Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1927. Перша зб. оповідань — «Єр Шойн» (1929). В оповіданнях і нарисах 30-х рр. показав зміни в житті та свідомості казах. народу. Романи «Життя або смерть» (1940), «Караганда» (1952) — про робітн. клас; «Шиганак» (1945) і повість «Мільйонер» (1948) — про героїку колг. праці. В романі «Після бурі» (1960) відобразив соціалістичні перетворення в казах. ауді. Автор автобіогр. роману «Очевидець» (ч. 1, 1963), зб. літ. і критичних статей «Плин думки» (1977). Т. Шевченкові присвятив працю «Великий Кобзар» (1964). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тел.: Укр. перекл. — Караганда. К., 1936; Рос. перекл. — Караганда. М., 1933; Шиганак. Алма-Ата, 1957; После бури. М., 1963; Очевидец. М., 1967; Миллионер. Алма-Ата, 1975.

Б. Ісмаков.
МУСТЕЛЬ Евальд Рудольфович [н. 21.V (3.VI) 1911, Севастополь] — рад. астроном, чл.-кор. АН

СРСР (з 1953). Член КПРС з 1964. Закінчив (1935) Моск. ун-т. У 1935—51 працював у Держ. астрономічному ін-ті ім. П. К. Штернберга та в Моск. ун-ті (з 1944 — професор), 1946—60 — в *Кримській астрофізичній обсерваторії* АН СРСР, з 1957 — в Астр. раді АН СРСР (з 1963 — голова). Віце-президент *Міжнародного астрономічного союзу* (1970—76). Осн. наук. праці стосуються проблем фізики Сонця, зоряних атмосфер, нових зір, наднових зір, а також проблем сонячних корпускулярних потоків і їхнього впливу на магнітосферу й атмосферу Землі. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

МУСТЬЕРСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура часів *палеоліту*. Поширена в Європі, Азії та Африці. Виділена в 60-х рр. 19 ст. Назва походить від печерної стоянки Ле-Мустьє в Пд.-Зх. Франції. Розглядається тепер як заключна пора (епоха) раннього палеоліту. Інколи виділяється в окрему епоху — середній палеоліт. Для М. к. характерні кам. знаряддя (*гострокінцевники* і *скребла*). Носії М. к. жили в умовах первіснообщинного ладу, полювали на мамонтів, носорогів, печерних ведмедів, зубрів та ін. тварин і займалися *збиральництвом*. Жили в природних печерах, споруджували заслони і примітивні житла в річкових долинах. За часів М. к. було винайдено спосіб добування вогню. Носіями М. к. вважаються т. з. *палеоантропи*. Дослідження останніх років, проте, свідчать, що тоді вже існували й люди сучас. фізичного типу. Пам'ятки М. к. є на тер. СРСР — у Серед. Азії (*Тешик-Таш*) і на Кавказі (Ільська і Ахштірська стоянки), на Волзі (Волгоградська стоянка). На Україні відомі пам'ятки М. к.: Молодовські стоянки (див. *Молодове*), Антонівські стоянки на Донеччині та Кіік-Коба, Чокурма, Старосілівська стоянка, Шайтан-Коба і Зоскальницькі стоянки в Криму та ін. М. к. датується часом бл. 100 (130)—40 (35) тис. років тому.

Лит.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Зяматин С. Н. Очерки по палеолиту. М.—Л., 1961; Мустьерська епоха. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

І. Г. Шокопляс.
МУСУЛЬМАНСТВО (від перс. мусульман, араб. муслім — покінний богові, відданий ісламові) — одна з трьох (поряд з *буддизмом* і *християнством*) світових релігій. Див. *Іслам*.

МУСХЕЛІШВІЛІ Микола Іванович [4 (16).II 1891, Тбілісі — 15.VII 1976, там же] — рад. математик і механік, акад. АН СРСР (з 1939) і АН Груз. РСР (з 1941), президент (1941—72) і почесний президент (з 1972) АН Груз. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1945). Член КПРС з 1940. Закінчив (1914) Петерб. ун-т. З 1920 працював у Тбіліському ун-ті (з 1922 — професор), з 1941 — директор Матем. ін-ту ім. А. М. Размадзе АН Груз. РСР. Осн. наук. праці — в галузі теорії пружності, інтегральних рівнянь, граничних за-

дач; одним з перших почав застосовувати теорію функцій комплексної змінної до задач теорії пружності. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1947. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1972.

О. І. Бородин.
МУТАГЕНЕЗ — процес виникнення спадкових змін — *мутацій*. Умовно розрізняють *природні* і *штучні*, або *спонтанні*. М., що виникає під впливом факторів зовн. середовища і фізіологічного біохім. змін у живому організмі, та *штучні*, або експериментальні, М., спричинювані різними фіз., хім. факторами — *мутагенами*. М. порушує самовідтворення осн. керуючих систем організмів і *вірусів* (нуклеїнових кислот, хромосом, генів). М. та його проблеми досліджуються на рівні молекул нуклеїнових кислот (у мікроорганізмів і вірусів) і на рівні хромосом (у вищих організмів). М. відбувається при таких пошкодженнях генетичного матеріалу, як порушення вуглеводно-фосфатної кістяка молекул нуклеїнових к-т (випадіння, вставка, хім. модифікація окремих нуклеотидів); зникання між азотистими основами та між молекулами нуклеїнових к-т і білків. Штучний М. залежить від дози або концентрації мутагена, тривалості дії та наявності модифікуючих факторів. Він може виникнути як відразу після дії мутагенів, так і через деякий час, іноді через кілька клітинних поколінь (уповільнений М.). Більшість мутагенів підвищують частоту мутацій однаково для всіх генів. Ряд хім. речовин можуть вибірково збільшувати частоту М. у мікроорганізмів і вірусів, а нуклеїнові к-ти і самі віруси — у багатоклітинних організмів (специфічність М.). Механізм дії різних мутагенів не однаковий. Відомі речовини (антимутатени), що пригнічують природний М. і дію мутагенів.

Ю. М. Александров.
МУТАГЕНІ — фізичні та хімічні фактори, що спричинюють спадкові зміни (*мутації*). До фіз. М. відносять різні види випромінювання (ультрафіолетове випромінювання, рентгенівські промені, гамма-випромінювання та ін.), нейтрони, низькі та високі т-ри; до хім. — різні хім. сполуки (напр., алкілуючі сполуки, аналоги азотистих основ, акридинові барвники та ін.), *віруси*. Чутливість організмів до дії М. різна, залежить від типу і дози М., фізіол. стану організму та багатьох зовн. факторів. М. можуть діяти на генетично важливі структури клітини (*гени*, *хромосоми* та ін.) безпосередньо або через кілька ступенів попередніх змін. Дія деяких М. може спричинитися до виникнення в *цитоплазмі* речовин, що самі діють як хім. М. Мутагени використовують у селекції с.-г. рослин і корисних мікроорганізмів з метою одержання мутацій, які є матеріалом для *добору штучного*. Див. також *Мутагенез*.

МУТАЛІЄВ Хаджі-Бекір Шаухалович (20.VI 1910, с-ще Ежакево, тепер Назранівського р-ну Чеч.-Інг. АРСР — 11.IX 1964, Грозний)

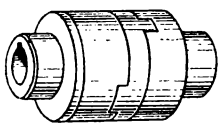
М. Муссо.

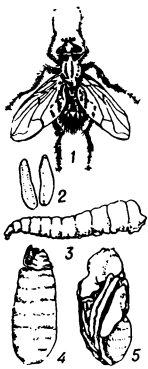
М. І. Мусхелішвілі.

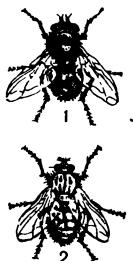
МУТАНАББІ

Жорстка рухома кулачково-дискова муфта.

Муха кімнатна: 1 — комаха; 2 — яйця; 3 — личинка; 4 — пупарій; 5 — лялечка, вийнята з пупарія.

М'ясні мухи: 1 — синя м'ясна муха; 2 — сіра м'ясна муха.

— інгушський рад. письменник. Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1928. Автор зб. віршів «Ми йдемо» (1934), «Батьківщина» (1935), «Не забудемо» (1944), «Суворий день» (1960), зб. повістей і оповідань «У друзів» (1960), «Перші дні» (1961); п'єс «Культармійці», «Око за око, зуб за зуб» (обидві — 1930). У своїх творах М. показав соціалістичні перетворення в нашій країні, події громадян. і Великої Вітчизн. воєн, дружбу народів. Писав і для дітей. У перекладі М. видано зб. поезій Т. Шевченка (1940).

Тв.: Рос. перекл. — Стихотворения. М., 1971; Горение. М., 1971; Первые дни. Грозный, 1976.

Х. В. Туркаев.

МУТАНАББІ (аль-Мутанаббі) Абу-т-Тайіб Ахмед Ібн-аль-Хусейн (915, Куфа — вересень 965, Рахт) — араб. поет. Автор багатьох касид і уривків у жанрах панегірика, сатири тощо. Доробок його за часом написання ділять на 5 частин: «Шамійат», «Сейфійат», «Кяфурійат», «Амідійат», «Адудійат». Виступав як патріот і оновлювач середньовічної араб. поезії. Спадщина М. мала великий вплив на розвиток араб. і перс. л-ри. Його творчість досліджував А. Кримський.

Ю. М. Кочубей.

МУТАЦІЇ (лат. mutatio — зміна) — стійкі дискретні (переривчасті) зміни генетичного апарату, що виникають раптово і впливають на ознаки й властивості організмів та *вірусів*; успадковуються поклінними клітин або нащадками. Термін запровадив Г. Де Фріз 1901. Розрізняють М. спонтанні (природні) й індуковані (штучні), викликані діями різних *мутагенів*. За характером змін у генетичному апараті М. поділяють на геномні, хромосомні й точкові, або генні. Геномні М. пов'язані зі зміною числа повних наборів *хромосом*, що виявляється в явищах *поліплоїдії* й *гаплоїдії*, або окремих хромосом у диглоїдному наборі (див. *Анеуплоїдія*). Хромосомні М. — структурні зміни хромосом, що виникають внаслідок переміщення або випадіння окремих частин хромосом. До них належать *транслокації*, *транспозиції* (переміщення в хромосомах з місця на місце маленьких відрізків *дезоксирибонуклеїнової кислоти* — ДНК), *інверсії*, *делеції*, *дуплікації*. Всі ці типи хромосомних М. інакше наз. *абераціями хромосом*.

Точкові М. — результат зміни молекулярної структури ДНК або *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) або цитологічно непомітних хромосомних мікроберацій, що легко виявляються за допомогою біохімічного чи *гібридологічного аналізу*. Відомі також М. *генів*, локалізовані не у хромосомах, а в деяких *органелах* цитоплазми (в *мітохондріях*, *пластидах* та ін.; див. *Спадковість цитоплазматична*). Генні М. становлять переважну більшість усіх М. і за характером виявлення бувають домінуючими, напівдомінуючими та рецесивними (див. *Домінуючість*, *Рецесивність*). М. гена нормального, або дикого, типу наз. *прямою*; повернення

мутантного гена до дикого типу — *зворотною* М. (див. *Рецесія*). Молекулярною основою генних М. є зміни порядку чергування *нуклеотидів* у молекулі ДНК або РНК (у РНК-вірусних вірусів), які виникають внаслідок *транзицій* або *трансверсій*, випадіння або вставки однієї пари чи групи пар азотистих основ нуклеїнової кислоти. Умовно М. класифікують за *фенотипом*, напр. морфологічні, фізіол., біохім. За ступенем фенотипного виявлення М. можуть бути різко виявлені (великі М.) або представлені у вигляді незначних відхилень від відповідної форми (малі М.). За впливом на життєдіяльність і плодючість М. поділяють на шкідливі (летальні, напівлетальні й стерильні), корисні та нейтральні. Корисні М. виникають порівняно рідко, вони поліпшують властивості та якості організмів, тому мають велике значення (як матеріал для *доброру природного* й *доброру штучного*) в еволюції та селекції. У *багатоклітинних організмів* М. можуть виникати в клітинах різних тканин і на будь-якій стадії розвитку. М., що виникли в статевих клітинах, наз. *генеративними*, в клітинах тканин і органів — *соматичними*. Частоти виникнення М. точно визначені для багатьох видів рослин, тварин і мікроорганізмів. Вони виявляються близькими і становлять у середньому від 10^{-5} до 10^{-6} (тобто одна з 100 000 або одна з 1 000 000 *гамет* несе нововиниклу в певному *локусі* М.). Частота виникнення М. залежить від *генотипу* організму, від його внутр. факторів — фізіол. стану, фази розвитку, статі, віку та ін. На частоту М. можуть впливати як абіотичні (екстремальна т-ра, вологість, тиск, іонізуюче випромінювання, хім. агенти), так і біотичні (віруси) фактори. Частоту М. підвищують т. з. *гени-мутатори*. Оскільки причиною багатьох *спадкових хвороб* і *виродливостей* у людини є М., важливим завданням є захист людини від дії мутагенів. Профілактика вірусних інфекцій має значення для захисту потомства від мутагенної дії вірусів. Іл. на окрем. арк., с. 448—449.

Лит.: Общая генетика. (Мутагенез. Мутації). М., 1969; Гершензон С. М., Александров Ю. Н., Малюта С. С. Мутагенное действие ДНК и вирусом у дрозофилы. К., 1975; Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1979; Ауэрбах Ш. Проблемы мутагенеза. Пер. с англ. М., 1978. Ю. М. Александров.

МУТАЦІЙНА ТЕОРІЯ — теорія мінливості й еволюції, створена Г. Де Фрізом. В своїй теорії Де Фріз вірно охарактеризував *мутації* як раптові стрибкоподібні, цілком стійкі зміни окремих властивостей організму, а також деякі особливості мутаційного процесу, проте він помилово стверджував, що мутації відразу, без переходів спричинюють утворення завершених форм — елементарних *видів*. Заперечуючи роль умов зовн. середовища у виникненні мутацій, він протиставляв свою теорію дарвінівській теорії *доброру природного*. Правильне розуміння ролі мутацій в еволюції

сформувалося в 20-х рр. 20 ст. у працях С. С. Четверикова, Дж. Холдейна та ін. засновників еволюційної генетики.

Ю. М. Александров.

МУТАЦІЙНИЙ ВАНТАЖ — спектр шкідливих *мутацій* в *популяції*. Створюється за рахунок безперервного виникнення мутацій. Пристосованість частини популяції, що несе М. в., до навколишнього середовища менша, ніж особин з оптимальним *генотипом*. М. в. у різних популяціях різний і змінюється по роках. Вплив М. в. істотної у тих популяціях, в яких дія *доброру природного* послаблена (напр., в популяціях людини нагромадження шкідливих мутацій спричинює появу різних дефектів розвитку та *спадкових хвороб*), оскільки добір створює системи генів-модифікаторів, які гасять шкідливий ефект мутацій, що виникли. Ю. М. Александров.

МУТАЦІОНІЗМ — антидарвіністична концепція у біології щодо еволюції органічного світу. Основоположником М. є Г. Де Фріз — автор *мутаційної теорії* еволюції. Згідно з М. спадкові зміни виникають стрибкоподібно під впливом внутр. імпульсів і незалежно від зовн. умов. Такі раптові спадкові зміни, або *мутації*, за Де Фрізом, виникають в особливі рідкісні «мутаційні періоди» і спричинюють утворення нових елементарних видів, які відразу виявляються незмінними і замкненими в собі формами. Отже, Де Фріз виключає будь-яку роль у *видоутворенні* боротьби за існування та *доброру природного*, а значення його зводять лише до знищення невдалих форм. Див. також *Автогенез*, *Преадаптація*.

Б. Г. Новиков.

МУТОВКА — група органів рослин, кільцеподібно розміщених щодо осового органа. Те саме, що й *кільце*.

МУТУАЛІЗМ (від лат. mutuus — взаємний) — один із видів співжиття організмів, при якому кожний з них приносить іншому певну користь (напр., рак-самітник і актинія); форма *симбіозу*.

МУФЕЛЬ (нім. Muffel) — замкнена камера (або посудина), куди вміщують, захищаючи від дії пінних газів, вибри або сировину при нагріванні чи випалюванні у печах. В разі *безокислювального нагріву* М. заповнюють захисним газом. Виготовляють М. з вогнетривких матеріалів або жароміцної сталі.

МУФЛОН (Ovis ammon musimon) — жуйна парнокопитна тварина роду *вівця*; підвид *архар* (деякі зоологи вважають М. окремим видом). Представлений багатьма різновидностями. Типова форма М. поширена в горах Корсики, Сардинії і Кіпру; акліматизована в Європі, в СРСР — у Кримському заповіднику та в заповіднику *Асканія-Нова*. На території СРСР (Закавказзя, гори Алтай та Серед. Азії) зустрічаються також ін. різновидності М. (група закавказької вівці, група туркменської вівці, група памирської вівці). Довж. тіла до 75 см, маса — до 40 кг. Волоссяний покрив в основному темно-коричневий. Роги відносно не-

великі, самки бувають і комолі. Живуться М. рослинами. Гін в осінньо-зимовий період. Тривалість вагітності бл. 5 міс. У виплоді 1—2 ягнят. М.—предок *віцеї сьвіської*. У викопному стані відомий з антропогенних відкладів Європи й Пн. Азії. Перебуває під охороною.

МУФТА (від нім. *Muffe*) в техніці — пристрій, що постійно або тимчасово з'єднує між собою *вали, труби, сталеві кабелі* чи ін. циліндричні деталі (вироби). М., якою з'єднують вали, передає обертовий рух і обертає момент з одного вала на інший або з вала на вільно розміщену на ньому деталь (напр., зубчасте колесо). До того ж, така М. компенсує невеликі монтажні відхилення, роз'єднує вали, запобігає виходу з ладу машини в аварійному режимі тощо. Розрізняють М. (мал.): жорсткі некомпенсуючі, або глухі, — з жорстким з'єднанням деталей; жорсткі компенсуючі (напр., деякі зубчасті) — з невеликим взаємним зміщенням з'єднуваних деталей; жорсткі рухомі (напр., кулачково-дискові) — зі значним взаємним зміщенням з'єднуваних деталей; пружні, що зменшують коливання і динамічні навантаження (деякі — з незначним зміщенням з'єднуваних деталей). Є М. керовані, або зіпні (напр., фрикційні — з використанням тертя) — зі з'єднанням і роз'єднанням деталей під час дії машини; самокеровані, або автоматичні, кінцеві, стопорні та ін.

МУФТИ (араб. *mufti*, від афг. — висловлювати думку) — в ісламі вища духовна особа, якій надано право роз'яснювати релігійно-юрид. питання, давати роз'яснення щодо застосування *шариату*.

МУХА КІМНАТНА (*Musca domestica*) — комаха род. *мух справжніх*. Довж. тіла 6—8 мм, забарвлення темно-сіре. Личинки білі, безногі, розвиваються в екскрементах, а також в органіч. рештках, що розкладаються. Поширена всесвітньо. В умовах України за літо дає 4—5 поколінь (іноді більше); в теплий приміщення може розмножуватися і взимку. М. к.—пасивний переносник збудників бактеріальних, протозойних і гельмінтозних хвороб людини і свійських тварин (тиф, дизентерія, дифтерія, аскаридоз тощо). Заходи боротьби — див. *Дезинсекція*.

МУХАММЕД (Мохаммед, Магомет; бл. 570, Мекка, тепер Саудівська Аравія — 8.VI 632, Медіна, там же) — арабський реліг. і політ. діяч, засновник ісламу. Вішаноється мусульманами як найвищий «пророк» і «посланець бога» — аллаха на землі, що нібито передає через нього віруючим «святий книгу» — *Коран*. Вірогідних біографічних даних про М. немає. За переказами, був пастухом, прикажником, потім багатим купцем. У 610 почав проповідувати іслам, 622 внаслідок реліг. чвар здійснив *гіджру* (переселення) з Мекки до Ясріба (згодом дістало назву Медіна — «місто пророка»), де очолював мусульм. громаду. В 630—31 на чолі мусульм. війська оволо-

дів Меккою, а пізніше й значною частиною ін. районів Аравії. Став главою нової ісламської теократичної д-ви. Гробниця М. стала другою після *Кааби* в Мечеті святого Ісламу.

МУХАММЕД Азіз (н. 1.VII 1924, с. Бер-Кот, поблизу м. Ербіль) — діяч комуністичного і нац.-визвольного руху Іраку. Н. в бідній сел. сім'ї. З юнацьких років брав участь у роботі і нац.-визвольному русі. В 1945 вступив до Іракської КП (ІКП). В 1948 заарештований і засуджений до 15 років ув'язнення та 5 років заслання. Звільнений після Липневої революції 1958. З 1958 — член ЦК, з 1959 — член Політбюро ЦК ІКП. З 1964 — 1-й секретар ЦК ІКП.

МУХАММЕД Алі Насер (н. 1939, Дафія) — держ. і політ. діяч Народно-Демократичної Республіки Йемен, бригадний генерал (1978). Н. в сел. сім'ї. З 1963 — член Нац. фронту окупованого Пд. Йемену (з 1967 — Нац. фронт, НФ). Після утворення пд.-Йеменської д-ви (1967) обіймав ряд відповідальних адм. посад. У 1969—71 — міністр оборони. З 1971 — член, з 1978 — голова Президентської ради НДРІ. З 1971 — прем'єр-міністр. З 1978 — член Політбюро ЦК, з 1980 — генеральний секретар ЦК Йеменської соціалістичної партії. З 1980 — голова Президії Верховної нар. ради НДРІ. Нагороджений орденом Дружби народів.

МУХАММЕД АЛІ (Мехмет Алі; 1769, м. Кавала, Македонія — 2.VIII 1849, Александрія) — правитель Єгипту 1805—49. За походженням албанець, яничар. Спираючись на мусульманське духовництво Каїра, захопив владу в Єгипті. Владу тур. султана визнавав формально. Заснував династію, що правила до линевої революції 1952. Реорганізував управління країною, створив регулярну армію, зосередив всі землі в руках д-ви, провів ряд заходів, спрямованих на розвиток пром-сті і с. г. Вів завоювальні війни в Аравії, Сх. Судані, Морей, а також проти *Османської імперії*.

МУХАНОВ Петро Олександрович [7 (18).I 1799 — 19.II (3.II) 1854, Іркутськ] — декабрист, штаб-капітан. Член «*Союзу благоденства*» (з 1818). В 1823—25 в Києві був ад'ютантом командуючого 4-м піхотним корпусом, зокрема 1823—24 — ад'ютантом М. М. *Расовського*. В Києві зблизився з членами *Південного товариства декабристів*. За дорученням К. Ф. *Рилєєва* пропонував альманах «*Полярна зоря*»; поет присвятив М. баладу «Смерть Ермака». Після поразки повстання 14 (26).XII 1825, перебуваючи в Москві, закликав декабристів до рішучіших дій, зголошувався на царевбивство. В 1826 засуджений до 12 років каторги (скорочено до 8 років). Відбував покарання в казематах Свеаборга і Выборга, потім — у Нерчинських рудниках. У 1832 М. переведено на поселення.

Т. Б. *Слюдицина*.
МУХАТОВ Вели [Велімухамед н. 22.IV (5.V) 1916, аул Багір, тепер Ашхабадського р-ну Туркмен. РСР] — туркм. рад. композитор

і громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1965). В 1941 закінчив Туркмен. студію при Моск. консерваторії, 1951 — Моск. консерваторію (клас С. *Василенка*). М. — один з основоположників туркм. профес. музики. В його творчості виявилися характерні особливості туркм. фольклору, обробленого М. на основі сучас. композиторської техніки; нац. колорит поєднується з профес. майстерністю. Автор Держ. гімну Туркмен. РСР (1946). Твори: опери «Поет і суддя» (1947), «Зохре і Тахир» (1953), обидві — у співавторстві; «Кривавий водорозділ» (1967), балет «Біла бавовна» (1945), а співавтор. з О. Зноско-Боровським, симф. твори — «Туркменська сюїта» (1950), симф. поема «Моя Батьківщина» (1951), вокально-симф. поема «Оповідь про комуніста», «Пісня про Леніна» (обидві — 1970), симфонія «Пам'яті Махтумкулі» (1974); кантати; твори для оркестру нар. інструментів, хорів і сольні пісні (понад 150), музика до вистав і кінофільмів. З 1972 — пед. діяльність. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1952.

МУХИ, коротковусі ллокрілі (*Brachycera*) — підряд комах ряду *двокрилих*. Довж. тіла 15—28 мм. Вусики короткі, тричленикові, ротовий апарат у вигляді хоботка, крила перетинчасті, на кінці лапок по 2 присоски. Бл. 70 років, представники яких поширені в усіх частинах світу. До М. належать *мухи справжні, оводи, гедзеві, кровососки, злакові мушки, тахіни, мінури, мушки, м'ясні мухи* та ін.

МУХИ ПОВСТАННЯ 1490—92 — антифеод. повстання селян Галицької землі проти кріпосницького гноблення, нац. і реліг. утисків польс. феодалів. Почалося 1490 в Коломийському пов. на *Покутті*. Очолював його селянин Муха, який із загоном укр. і молд. повстанців прийшов з Пн. Буковини. Повсталі селяни підтримували значну частину дрібної укр. шляхти, невдоволеної пануванням польс. феодалів. Муха сформував 9—10-тисячне військо. Повстанці здобули Снятин, Коломийку і Галич. Визволивши від польс. феодалів Галицьку землю, військо вирушило на Львів. Успіхи повстанців занепокоїли польс. уряд. За наказом короля *Казимира IV* було створено ополчення польс. шляхти *Руського воєводства*. Об'єднані сили шляхет. ополчення, королівського війська та найманих загонів Тевтонського ордену завдали поразки повстанцям під Рогатином (тепер місто Івано-Франк. обл.). Муха з невеликим загonom відступив до Пн. Буковини. Але повстанський рух не припинився. В 1491 його очолював А. Боруля. За деякими даними, під цим ім'ям виступав Муха. В 1492 Муха знову зробив спробу підняти повстання на Покутті, але укр. шляхта видала його польс. феодалам. Помер Муха в ув'язненні у Кракові. М. п. було одним з перших великих антифеод. повстань укр. селян.

Літ.: Грабовецький В. В. Селянське повстання на Прикарпатті під проно-

В. Мухатов.

МУХИ СПРАВЖНІ

дом Мухи 1490—1492 років. Львів, 1979. В. В. Гравовицький.

МУХИ СПРАВЖНІ (Muscidae) — родина комах ряду двохкрилих. Тіло (довж. 2—15 мм) темного, рідше жовтого, сніжного або зеленого кольорів, вкриті волосками або щетинками. Дорослі М. с. живляться соками квітів, харч. продуктами людини, екскрементами, речовинами, що розкладаються, тощо; окремі види — хижаки і кровососи. Личинки багатьох видів живляться тканинами рослин, у т. ч. культурних, деяких — гіпноцими рослинними і тваринними рештками; личинки окремих видів — хижаків (поїдають личинок різних комах, у т. ч. мух) або паразитів саранових, жаб'ячих перетинчастокрилих і малих людей. Бл. 3000 видів, поширених по всьому світу, крім Крайньої Півночі і Антарктиди; в СРСР — бл. 800, з них в УРСР — 48. М. с. (напр., *муха кімнатна*) поширюють патогенних мікробів, яєць гельмінтів; кровососні види (напр., *жагалка остінна*) — збудників сибірки, туляремії та ін. хвороб. Деякі М. с. є проміжними хазяями окремих паразитич. черв'яків. Заходи боротьби — див. *Дезинсекція*.

Г. В. Бошко.
МУХИН Віктор Іванович (28.IX 1914, с. Зайцеве, тепер Донец. обл. — 9.II 1977, Ворошиловград) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1956). В 1931—32 навчався в Харків. худож. ін-ті у Л. Блоха, 1938 закінчив Київський художній інститут, де навчався в Ж. Дідо й Л. Шервуда. Твори: пам'ятники — В. І. Леніну в м. Красному Лучі Донецької обл. (1944), радянським воїнам на братських могилах у Ворошиловграді (1944) і Калініні (1946), молодоговардійцям у Краснодарі (1954, в співавт.), героям Біловодського повстання 1918 в смт Біловодському Ворошиловгр. обл. (1968—69); станкові — «В. І. Ленін з робітником» (1967), монумент «Україна — визволителем» у смт Милівому Милівського р-ну Ворошиловгр. обл. (1972, у співавт.) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973. Іл. див. також до статей *Ворошиловградська область*, т. 2, с. 397 і *Краснодон*, т. 5, с. 479.

МУХИН Ефрем Йосипович [26.I (6.II) 1766, Чугуїв, тепер Харків. обл. — січ. 1850, с. Кольцово, тепер Смол. обл.] — рос. лікар-хірург, анатом, фізіолог, гігієніст, судовий медик. Вчився в Харків. духовному колеґіумі та *Елизаветградській медико-хірургічній школі*. Професор Моск. медико-хірургічної академії (1808—18) і Моск. ун-ту (1813—35). М. — пропагандист і організатор вакцинації в Росії, один з основоположників анатомофізіолог. напрямку в медицині; розробляв питання з травматології, запровадив у мед. практику масаж, *гальванізацію*, брав участь у боротьбі з епідемією холери в Москві (1830). Автор посібників з хірургії (1806) та анатомії (1813—15). М. був обраний почесним членом Харків. університету.

МУХІНА Віра Гнатівна [19.VI (1.VII) 1889, Рига — 6.X 1953, Москва] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1943), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1907—12 навчалася в Москві в К. Юона та І. Машкова, 1912—14 — в Парижі в Е. А. Бурделя. Брала участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди*, в конкурсній на проект пам'ятника Т. Шевченкові для Харкова (1930). Твори: «Полум'я революції» (1922—23), «Селянка» (1927), група «Робітник і колгоспник» для павільйону СРСР на Всесвітній виставці в Парижі (1935—37, тепер перед пн. входом ВДНГ у Москві), група «Хліб» (1939), «Партизанка» (1942), композиція «Вимагаємо миру!» (у співавт., 1950), пам'ятник П. Чайковському в Москві (у співавт., відкритий 1954); портрети (акад. О. Крилова, 1945; О. Довженка, 1946—47, та ін.). Твори М. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Київ. музеї рос. мистецтва та ін. музеях. Ім'я Мухіної присвоєно Ленінгр. вишньому худож.-промислому уч-щу. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Державна премія СРСР, 1941, 1943, 1946, 1951, 1952. Іл. див. також до ст. *Бюст*, т. 2, с. 40.
Лит.: Суздальєв П. К. Вера Мухина. М., 1971.

МУХОЛОВКОВІ (Muscicapidae) — родина птахів ряду *горобцевидних*. Довж. тіла 9—30 см, маса до 30 г. Дзьоб широкий і невисокий, при основі його є щетинкоподібні пера, ніздрі розміщені ближче до розрізу рота. Ноги відносно короткі. Забарвлення різноманітне, у тропіч. видів — здебільшого яскраве. Зустрічаються в лісах, рідше в чагарникових або культурних ландшафтах. Моногамні. Кладку з 2—10 яєць насиджують протягом 12—20 днів. Пташенята вилітають з гнізда на 14—20-й день. Живляться М. комахами (здебільшого мухами) та ін. безхребетними, ягодами. 398 видів, поширених у Старому Світі майже повсюдно, в СРСР — 15 видів, з них на Україні — 4: мухоловка сіра (*Muscicapa striata*), строката мухоловка (*Ficedula hypoleuca*), білошийка (*F. albicollis*) і мала мухоловка (*Siphia parva*).

Л. О. Сморжевський.
МУХОМОР (Amanita) — рід шапинкових грибів родини мухоморових. Плодове тіло у молодих М. замкнене в загальне покривало, яке потім розривається, залишаючись лише при основі ніжки (у вигляді чашечковидної плямки) і на шапинці (у вигляді білих клаптиків). Після розриву часткового покривала, що вкриває шапинку зісподу, у верхній частині ніжки залишається кільце. Найчастіше зустрічаються М. червоний (*A. muscaria*) з цегляно-червоною різниці відтінок, жовто-червоною, червоно-оранжевою шапинкою, М. пантерний (*A. pantherina*) з буро-коричневою, іноді з легким рудуватим відтінком, сірувато-коричневою або бурю шапинкою, *бліда поганка* та ін. Росуть М. в лісах; плодове тіло утворюють у липні — жовтні. Біль-

шість М. — отруйні гриби. Настій М. червоного та деяких ін. у солов'ячій воді чи молоці застосовують для винищення мух (авіки і назва). Іл. див. на окремому аркуші, т. 3, с. 400—401.

МУХТАР Аскад (н. 23.XII 1920, Фергана) — узб. рад. письменник. Член КПРС з 1954. Друкуватися почав 1935. М. перший в узб. лірі порушив тему робітн. класу: поема «Сталенар» (1947), збірки віршів «Мої співгромадяни» (1949), нарисів і оповідань «Місто сталі» (1950), повість «Там, де зливаються ріки» (1950), роман «Народження» (1961). Автор романів «Сестри» (1954), «Каракалпакська повість» (1958), «Час у мой долі» (1961), «Чинара» (1969), повістей «Немов у бурху спокій» (1978), «Знищені вулички Бухари», п'єси «Самандар» (1975), літ.-критичних статей. Перекладач творів Т. Шевченка, О. Корнійчука. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, медалями.
Тел.: Укр. перекл. — Сестри. К., 1969; Рос. перекл. — Там, де зливаються ріки. Ташкент, 1951; Каракалпакська повість. М., 1960; Времія. Стихи М., 1969.

З. У. Умарбекова.
МУХТАР Махмуд (10.V 1891, с. Тунбара, поблизу м. Махалла-ель-Кубра — 27.III 1934, Каір) — єгип. скульптор, засновник нац. скульптурної школи 20 ст. З 1908 навчався в Худож. ін-ті в Каїрі, на поч. 20 ст. — в Школі красних мист. у Парижі. На творчості М. позначився вплив О. Родена. Твори: монумент «Пробудження Єгипту» в Каїрі (1919—28), станкова серія із зображеннями селян («Селянка», 1928; «Хамсі», 1929, та ін.). Іл. див. на окремому аркуші до статті *Арабська Респ. публіка Єгипет*, т. 1, с. 224—225.
Лит.: Ковтунович О. Махмуд Мухтар. М., 1971.

МУХТАРОВ Гусейн (н. 11.VII 1914, Мешхед, Іран) — туркменський рад. драматург. Член КПРС з 1950. Друкуватися почав 1941. Автор п'єс: «Честь сім'ї» (1946; Державна премія СРСР, 1951), «Веселий гість» (1954), «Тридцять років» (1958), «Хто злочинець?» (1963), «В'єтнамка» (1970), «Бен шик у вогні» (1971), «Красуня» (1972), «Я одружуюся з бабусею» (1979) та ін. П'єси М. ставляться на сцені укр. театрів (у Києві, Львові, Тернополі). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.
Тел.: Укр. перекл. — Честь сім'ї. К., 1953; Чортине плем'я. К., 1971; Красуня. В кн.: Голоси Туркменії. К., 1978.
І. М. Давидова.

МУЦІНИ (від лат. mucus — слиз) — вуглевод-білкові сполуки з групи *глікопротеїдів*. Виділяються епітеліальними клітинами слизової оболонки дихальних, травних, сечостатевого шляхів, а також підшлункових та підязикових слинних залоз людини і тварин. Зумовлюють в'язкість і тягучість виділень слизових залоз (напр., слинних). Стіякі до дії *протеолітичних ферментів*. Відіграють захисну роль в організмі (напр., послаблюють ступінь подразливості слизової оболонки шлунково-

В. І. Мухін. Хлібороби. Фрагмент композиції. Тонований цемент. 1966.

Е. П. Мухін.

Мухиця звичайна. Гілка з плодами.

кишкового тракту хім. та мех. чинниками, пригнічують *гемолізацію*, спричиняють вірусом грипу).

МУЦІЙ СЦЕВОЛА Гай (Gaius Mucius Scaevola) — легендарний герой у Стародавньому Римі. Див. *Сцевола* Гай Муцій.

МУЧНИК Леонід Овсійович (17. XII 1896, Одеса — 8. I 1966, там же) — укр. рад. живописець. У 1911—14 навчався в Одес. худож. уч-щі в К. Костанді та Г. Ладикенського, 1926 закінчив Одес. худож. ін-т. Твори: «Підвіз провіанту до броненосця „Потьомкін“» (1934, ДМУОМ), «Повстання на крейсе-

Л. О. Мучник. Підвіз провіанту до броненосця „Потьомкін“. 1934. ДМУОМ у Києві.

рі „Очаков“» (1937, Харків, худож. музей), «Ми ще повернемося!» (1944—47), «Потьомкінці виносять на берег тіло вбитого Г. Вакуленчука» (1947—57), обидва — в Одес. худож. музеї; морські краєвиди.

МУЧНИЦЯ ЗВИЧАЙНА, ведмеже вушко (*Arctostaphylos uva-ursi*) — невеликий вічнозелений напівелантний кущик родини вересових. Стебло лежаче розгалужене. Листки шкірясті, довгасто-оберненоїцевидні. Квітки двостатеві, біло-рожеві, у небагато-квіткових китицях на верхівках гілок. Плід — кістянокоподібний. Пошир. у Пн. і Серед. Європі (на Пд. — лише в горах), в Сибіру, на Далекому Сході і в Пн. Америці. В УРСР росте розсіяно на Поліссі. В листках М. з. містяться глікозид арбутин і дубильні речовини. Листки використовують в медицині. Потребує охорони і відновлення.

МУШИНСЬКИЙ Антон Олександрович (н. 22. I 1919, Бершадь, тепер місто Вінницької обл.) — новатор виробництва в цукровій промисловості, слюсар-налагодник, Герой Соціалістичної Праці (1971). В 1933—47 працював слюсарем на цукр. з-дах Київ., Черкас. та Житомир. областей; 1947 — слюсарем-налагодником Степанівського цукр. з-ду Він. обл. З 1980 — на пенсії. За час роботи на з-ді вис. багато цінних раціоналізаторських пропозицій, запровадив у вироб. найновіші досягнення науки і передового досвіду. Наставник молоді. Депутат Верховної Ради УРСР 5—8-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

МУШКЕТ (ісп. *mosquete*, від лат. *musca* — муха) — ручна вогнепальна зброя з гнотивом затвором. М. з'явився в 20-х рр. 16 ст. в Іспанії, потім в ін. країнах Зх. Європи та в Росії. Мали калібр до 23 мм, вагу 8—10 кг, куля важила 30 г і пробивала лицарські лати, далекобійність — до 250 м. Для зручності стрільби з М. за-

стосовували сошки (підпори) типу *алебарди*. В 16—17 ст. М. були на озброєнні і в запоріж. козаків. У кінці 17 ст. М. були замінені кремінними рушницями. Іл. с. 186. **МУШКЕТЕРИ** (франц. *mousquetaires*, від *mousquet* — мушкет) — з поч. 16 ст. в європ. арміях різновид піхоти, озброєної *мушкетами*. У Франції підрозділи королівських М. формувалися виключно з дворян. Хоч у кінці 17 ст. мушкет був замінений кремінною рушницею, назва «мушкетери» за традицією в багатьох арміях, в т. ч. в Росії, існувала до поч. 19 ст. Іл. с. 186.

МУШКЕТИК Юрій Михайлович (н. 21. III 1929, с. Вертіївка, тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. ун-т (1953). Почав друкуватися 1952. Перші твори — істор. повість «Семен Палій» (1954) і роман «Гайдамаки» (1957). Важливі суспільні, морально-етичні проблеми сучасності висвітлюються в романах «Крапля крові» (1964; Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1965), «Жорстоке милосердя» (1972), «Біла тінь» (1974), «Пошуків» (1978; Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980), повістях «Біль», «Суд над Сенекою», «Старий у задумі» (всі — 1978). Автор п'єс «Верніся в дім свій» (1977), «Поки живу — люблю» (1978), літ.-критичного нариса «Анатолій Шиян» (1960). Нагороджений орденом Дружби народів і «Знак Пошани».

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1979; Рос. перекл. — Жестокое милосердие. — Белая тень. М., 1978. Г. О. Бандура.

МУШКЕТОВ Іван Васильович (9 (21). I 1850, селище Алексеевська, тепер Алексеевського р-ну Волгогр. обл. РРФСР — 10 (23). I 1902, Петербург) — рос. геолог і географ. Закінчив Петерб. гірничий ін-т (1872). З 1882 працював у Геологічному комітеті, викладав в Інституті шляхів та в інших вузах. Проводив геол. дослідження на Пд. Уралі, в Серед. Азії, на Кавказі; відкрив три нові мінерали, кілька родовищ корисних копалин. Один з авторів першої геол. карти Туркестану (1884), автор ґрунтовної праці «Туркестан» (т. 1—2, 1886—1906). М. дав першу наук. схему геол. будови і рельєфу Серед. Азії. Велику увагу приділяв вивченню тектонічних, сейсмічних і геоморфологічних процесів. М. — один з перших дослідників гірського зледеніння. Вивчав *зсуви* району Одеси і солоні озера Криму. Опублікував посібник з геології — «Фізична геологія» (1 і 2 частини, 1888—91). На честь М. названо гору на Вітійському плоскогір'ї, льодовик на Тянь-Шані та ін. Портрет с. 186.

МУШМУЛА (*Mespilus*) — рід рослин родини розових. 1 вид — М. звичайна (М. germanica). Листопадне дерево або кущ 3—6 м заввишки. Листки ланцетні або яйцевидні. Квітки одиночні, великі, білі. Плід кістянковидний, округлий, з твердим м'якушем. Плоди М. містять цукри, яблучну к-ту, вітамін С, їх споживають свіжими й солять, виготовляють пастилу, вино. М. дико рос-

те на Кавказі, в Криму, Туркменії, на Балканському п-ові, в Малій Азії. М. звичайну вирощують у пд. р-нах СРСР, в окремих країнах Європи і США. Часто М. наз. японську *мушмулу*.

МУШФІК Мікаїл (справж. прізви. — Ісмаїл-заде; 5. VI 1908, Баку — 1939) — азерб. рад. поет. Друкуватися почав 1926. Перша зб. віршів — «Вітри» (1930). Автор поем «Гая», «Мій друг», «Дядько Джабі», «Пастух» та ін., зб. поезій «Перше травня», «Голоси дня» (обидві — 1932), «Скеля» (1935) та ін. Оспівував успіхи рад. будівництва, героїчну працю бакинських нафтовиків, перемогу кол. ладу, дружбу народів. Т. Шевченкові присвятив вірш «З'їзд» (1932), перекладав його твори.

МУШФІКІ (Мулло Мушфікі) Абдурахман (1525, Бухара — 1588, там же) — тадж. поет-сатирик. Жив у Бухарі й Самарканді, був придворним поетом. Залишив диван — збірку сатиричних віршів, збірник газелей і касид, поем «Квітник Ірема», «Поема про вино» та ін. У деяких віршах, епіграмах, анекдотах викривав феод. порядки, засуджував жорстокість емірів і ханів, зажерливість баїв і купців, нечесність мудл і алхіміків. Увійшов у тадж. фольклор як позитивний герой нар. анекдотів.

Тв.: Рос. перекл. — Избранное. Стихотворения и поэмы. М., 1973.

МУЮНКУМ — піщана пустеля в межах Казахської РСР. Див. *Мойсінкум*.

МХІТАРЯН Арташес Мелконович (н. 1 (14). VIII 1912, м. Діліжан, тепер Вірм. РСР) — укр. рад. вчений у галузі гідроаеромеханіки, доктор тех. наук (з 1953), професор (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1944. Закінчив (1940) Моск. інженерно-буд. ін-т, працював у спец. будівельно-монтажних управліннях. У 1946—61 викладав у Вірменському с.-г., Куйбишевському гідротех. і Київ. політех. ін-тах. З 1961 — у Київ. ін-ті інженерів цивільної авіації. Осн. праці — з проблем електрогазодинаміки, струменевих течій, пограничного шару на несучих поверхнях італьних апаратів, фільтрації води в земляних спорудах. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

МЦХЕТА — місто Груз. РСР, район. центр. Розташована на р. Курі при впадінні в неї річки Араґві, на Віськово-Груз. дорозі. Залізнична станція. Стародавнє місто. Засн. в 2-й пол. 1-го тис. до н. е. До кін. 5 ст. н. е. — столиця сх. груз. д-ви Картлі (Іберії). За середньовіччя М. — торг.-ремісничий та реліг. центр (резиденція главн груз. церкви — католикоса). Сучасна М. — значний культур. і пром. центр. У місті — меблева, трикотажна ф.-ки, кераміч., виноробний, консерв. з-ди. Історико-архітектурний музей-заповідник. Поблизу М. — храм *Джварі*. Земо-Амцальська ГЕС ім. В. І. Леніна (ЗАГЕС; 1927, арх. О. Калгін, К. Леонтьєв, М. Мачаваріані) з пам'ятником В. І. Леніну (1927, скульптор І. Шадр). Археол. розкопки 70-х рр. 19 ст. і 1937 виявили в М. за-

В. Г. Мухіна.

В. Г. Мухіна. Робітник і колгоспниця. Хромо-нікелева сталь. 1937. Статую встановлено на ВДНГ у Москві.

А. О. Мушинський.

Ю. М. Мушкетик.

МЧЕДЛОВ-
ПЕТРОСЯН

лишки укріплених резиденцій, міськ. кварталів, могильники (напр., *Самтаврський могиляник*). На правому березі р. Кури розкопками відкрито руїни акрополя Армазіхе (2-а пол. 1-го тис. до н. е. — поч. 1-го тис. н. е.). В Армазіхе, вище за течією Кури, знайдено руїни паластового комплексу, лашо (2—3 ст.) й некрополь (перш. ст. н. е.). Серед середньовічних пам'яток — комплекс монастиря Самтавро з кафедральним собором *Светицховели*.

МЧЕДЛОВ-ПЕТРОСЯН Отар Петрович (н.з.Х 1918, Тифліс) — рад. вчений у галузі фізичної хімії і технології неорганіч. будівельних матеріалів, чл.-кор. АН Груз. РСР (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1979), засл. винахідник УРСР (з 1963). Член КПРС з 1975. Після закінчення Груз. політех. ін-ту (1940) викладав у ньому. Працював у Ін-ті металу й гірничої справи АН Груз. РСР (1947—52), Харків. ін-ті інженерів залізнич. транспорту (1952—76). З 1976 — у Харків. інженерно-буд. ін-ті, водночас (з 1964) — в ін-ті «Південдипроцесмент» (Харків). Осн. праці — з термодинаміки силікатів, теорії випалу цементного клінкера, твердження цементу, фізико-хім. основ технології бетону.

МЮЗАМ (Mühsam) Еріх (6.IV 1878, Берлін — 11.VII 1934, концтабір Оранієнбург) — нім. поет, драматург, публіцист. Перша зб. віршів — «Пустеля» (1904). До 1914 в сатиричних творах висміював бурж. суспільство, але захоплювався ідеями анархізму. Під час 1-ї світової війни виступав як антиімлітарист. У 1919 брав участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Баварії, за що був ув'язнений (1919—25). У збірках віршів «Палаюча земля» (1920), «Револуція», «Тривога» (1925), в п'єсах «Іуда» (1920), «Державний інтерес» (1929), «Погода для всіх» (1930) таврував капіталізм, фашизм, закликав до революції. Страчений гітлерівцями.

Тал.: Укр. перекл. — Юда. Х., 1923; Рос. перекл. — Земля в огне, М., 1925.

Лит.: Павлова Н. С. Творчество Эриха Мюзама. М., 1965. Н. М. Матузова.

МЮЗИКЛ (англ. musical — музичний) — музично-сценічний твір комедійного характеру, що поєднує виразні засоби муз., драм. і хореографічного мистецтва. Близький до музичної комедії, *оперети*. М. виник у кін. 19 — на поч. 20 ст. в США. Серед авторів М. — Дж. Гершвін, Р. Роджерс, А. Берлайн, К. Портер, Ф. Лоу, Л. Бернстайн. У 60—70-х рр. до М. звертаються й рад., зокрема укр. композитори — В. Ільїн, Ж. І. Колотубін, О. Красотов, М. Скорик та ін.

Л. З. Мазена.
МЮЗИК-ХОЛ (англ. music-hall — концертний зал) — вид естрадного театру, в якому виконуються концертні програми й естрадні огляди (ревю). На поч. 18 ст. М.-х. називалися вистави в англ. тавернах, де використовувалися прийоми *фарсу*, *буфонади*, *зротеску*. М.-х. поширені в багатьох країнах Європи та Америки. У їхніх виставах поєднуються естрадні, циркові, ба-

летні та муз. номери. Велика увага в них звертається на пишність і виразність декорацій, на наявність значної кількості виконавців. На поч. 60-х рр. були створені Моск., Ленінгр., Київ. (див. *Київський музик-хол*) та ін. музик-холи.

МЮЛЛЕР (Müller) Йоганн — нім. астроном і математик. Див. *Рейн-монтан*.

МЮЛЛЕР (Müller) Фріц (31.III 1821, Віндінгольцгаузен, поблизу Ерфурта — 21.V 1897, Блуменау, Бразилія) — німецький зоолог. Закінчив Берлінський (1844) і Грейфсвальдський (1849) ун-ти. В 1852—97 — у Бразилії; з 1856 — професор ряду навчальн. закладів. Праці присвячені проблемам *ембріології* та *екології* безхребетних тварин. Розвинув багато положень вчення Ч. Дарвіна. Один з авторів *біогенетичного закону*.

МЮЛУЗ — місто на Сх. Франції, в Ельзасі. Порт на каналі Рона — Рейн. Вузол з-ць і автошляхів. 116 тис. ж. (1975). Провідні галузі пром-сті — текст. і маш.-буд. Підприємства електротех., текст., маш.-буд., паперової та хім. (вироби фарб) пром-сті. Поблизу М. — добування калійної солі.

МЮННІХ (Münch) Ференц (16.XI 1886, с. Шерешеш, обл. Фейер — 29.XI 1967, Будапешт) — діяч угор. комуністичного руху, держ. діяч УНР. Н. в сім'ї ветеринара. В 1910 закінчив юрид. ф-т Клужського ун-ту. Призваний 1914 під час 1-ї світ. війни до австр.-угор. армії, 1915 потрапив у рос. полон. У 1917 в Томську вступив до РСДРП(б). Брав участь у Великій Жовтн. соціалістичній революції та громадян. війні в Росії. В 1918 повернувся до Угорщини. Один із засновників КП Угорщини (1918); з 1948 — УСРП та організаторів Червоної Армії в *Угорській Радянській республіці* 1919. Після падіння республіки емігрував. З 1922 — в РСРП на відповідальній господарській роботі. Брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39, командував 11-ю Інтернац. бригадою. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після визволення Угорщини (1945) повернувся на батьківщину. В 1950—56 — на дипломатичній роботі. Під час *контрреволюційного замаху в Угорщині* 1956 взяв участь у створенні Угор. революц. робітн.-сел. уряду. З 1956 — заст., з 1957 — 1-й заст. голови Ради Міністрів. У 1956—58 — одночасно міністр збройних сил і внутр. справ. У 1958—61 — голова Ради Міністрів. У 1961—65 — держ. міністр. З 1956 — член ЦК, 1956—65 — Політбюро ЦК УСРП. Нагороджений 2 орденами Леніна.

МЮНСТЕР — місто на Зх. ФРН, в землі Пн. Рейн-Вестфалія. Вузол з-ць і автошляхів, значний порт на каналі Дортмунд — Емс. 264 тис. ж. (1976). Найрозвинутіша харч. (у т. ч. мол., пивоварна, виноробна) і текст. пром-сть. Підприємства с.-г. машинобудування, хім., шкір та металообр. пром-сті. Ун-т (з 1780). Музеї. Засн. 800.

МЮНСТЕРСЬКА КОМУНА (1534—35) — революц. нар. влада на чолі з *анабастистами* в м.

Мюнстері. Встановлена 23.II 1534 в результаті перемоги збройної боротьби городян проти князівсько-пап. На чолі М. к. стояли ідеологи анабастистів, спочатку Я. Матіс, а після його загибелі *Йоанн Лейденський*. Анабастисти проголосили Мюнстер «Новим Сіоном», центром «царства божого», під яким вони розуміли нове суспільство соціальної рівності. В умовах 16-місячної облоги міста військами феодалів влада анабастистів здійснила ряд соціалізаційних заходів: конфіскувала майно церков і монастирів, скасувала гроші та приватну власність на дорожні метали, заборонила торгівлю, запровадила рівний розподіл продуктів споживання, зобов'язала всіх жителів працювати та брати участь в обороні міста. 25.VI 1535 М. к. розгромив феодалів. Їх керівників було страчено.

Т. П. Брагинева.
МЮНХЕН — місто на Пд. ФРН, адм. ц. землі Баварія. Розташований на р. Ізарі. Вузол з-ць, автошляхів і авіасполучень (2 аеропорти міжнар. значення). 1,3 млн. ж. (1978). Поселення на місці М. виникло в 8 ст. Права міста здобув 1158. З 13 ст. по 1871 М. — столиця герцогства *Баварія* (1618—48 окупований швед., 1701—14 — австр. військами). З 1871 — у складі Німецької імперії. В 1900—02 в М. жив В. І. Ленін (в ці роки тут видавалася «*Іскра*»). В квітні 1919 в М. було проголошено *Баварську Радянську республіку*. В 1923 М. — центр фашист. путчу, пізніше — один із центрів фашист. реакції. Тут було укладено *Мюнхенську угоду* 1938. Після 2-ї світової війни входив до амер. зони окупації, з 1949 — у складі ФРН. М. — важливий екон. і культур. центр, в якому зосереджені пром. підприємства найбільших концернів країни. Провідні галузі пром-сті — електронна, електротех., приладобуд. та маш.-буд. (зг. і важке машинобудування, авіапракето- та моторобудування, виробн. автобусів, вантажних автомобілів тощо).

Хім. пром-сть представлена виробн. хіміко-фарм. і гумових виробів, кінофотоплівки, штучних матеріалів. Підприємства паперової, поліграф., швейної, текст., харчосмакової (особливо пивоварної) галузей. Атомна пром-сть. Розвинуті ремесла. М. — один з гол. фінанс. і торг. центрів країни. В М. періодично проводять міжнародні ярмарки.

Серед архіт. пам'яток: церква Фрауенкірхе (1466—92), Санкт-Міхаель-кірхе (1583—97). Театр-

Мюнхен. На одній з вулиць міста.

І. В. Мушкетов.

Український козак з мушкетом. З герба Запорізького війська

Мушкетери російської армії: 1 — рядовий мушкетерської роти гвардійського полку Початок 2-ї половини 18 ст.; 2 — рядовий мушкетерського полку Ківець 18 ст.

перкірхе (1663—1767); Стара ратуша (1470), будівлі резиденції баварських герцогів (16—19 ст.), палац Німфенбург (1663—1728), Пропілеї (1846—60), Нова ратуша (1867—1908), Нім. музей (1903—25). Ун-т ім. Людвіга Максиміліана (засн. 1472, з 1826 — у М.). Тех. ун-т, Баварська академія образотворчих мистецтв і вища школа музики. Баварська держ. б-ка. Численні музеї, у т. ч. Нім., Баварський нац., Гліптотека, театр. Стара і Нова бібліотеки та ін. Театри. Центр туризму.

МЮНХЕНСЬКА УГОДА 1938.

Укладена 29.IX главами урядів Великобританії (Н. Чемберлен), Франції (Е. Даладье), фашист. Німеччини (А. Гітлер) і фашист. Італії (Б. Муссоліні) про розчленування Чехословаччини. М. у. стала кульмінацією політики потурання фашист. агресорам з боку зах. д-в напередодні другої світової війни 1939—45 і спрямування міжнар. імперіалізму фашист. агресії проти СРСР. Після аншлюсу Австрії (березень 1938) Німеччина, спираючись на профашист. судето-нім. партію, поставила вимогу перед чехосл. урядом надати повну автономію Судетській обл., що фактично означало б відмову Чехословаччини від суверенітету над Судетською обл. В ситуації, що склалася, Рад. уряд запропонував Чехословаччині (відповідно до рад.-чехосл. договору 1935 про взаємодопомогу) всебічну підтримку для збереження її тер. цілісності. 13.IX судетські фашисти вчинили проти чехословацького уряду збройний заколот, а коли заколот було придушено, Німеччина почала загрожувати Чехословаччині воєнною розправою. Зустріч Чемберлена з Гітлером (15. IX), що відбулася слідом за цим, англо-франц. ультиматум чехосл. урядові (19.IX) про негайне передавання Німеччині ряду територій Чехословаччини і капітуляція чехосл. бурж. уряду Е. Бенеша (21.IX) повністю розчистили шлях до М. у. Наслідком М. у. було рішення про відторгнення від Чехословаччини на користь Німеччини Судетської обл. і задоволення тер. вимог Польщі (загарбання Тешинської Сілезії) й Угорщини (передання Угорщині Закарпатської України). 1.X гітлерівські війська окупували Судетську обл. М. у. прирекла всю Чехословаччину на загарбання Німеччиною (1939). Уряд СРСР заявив про невизнання розчленування Чехословаччини. В 1973 згідно з договором між ЧССР і ФРН про нормалізацію відносин М. у. було визнано недійсною. Г. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.

МЮНХЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

імені Людвіга Максиміліана — один з найстаріших університетів Німеччини. Засн. 1472 в Інгольштадті; на поч. 19 ст. переведено до Ландсгута; з 1826 — у Мюнхені. У М. у. працювали Ю. Лібих, Р. Вільштеттер, Р. Кун та ін. відомі учени. В складі ун-ту ф-ти: права і політ. економії, математики, фізики, хімії і фармацевтики, наук про Землю, медицини, два філос. (філософія й історія, філологія й культура), като-

лицько-богословський та ін. При ун-ті — н.-д. ін-ти, астр. і геофіз. обсерваторії, бот. сад; у бібліотеці — понад 1 млн. томів.

МЮНЦЕР (Münzer) Леопольд Давидович (8.III 1901, Львів — червень 1943, там же) — польський і український піаніст і педагог. Гри на фортепіано навчався в Є. Дялевича в консерваторії Галицького музичного товариства у Львові, в Е. Штоермана і Е. Зауера у Відні. Дипломант I-го Міжнар. конкурсу ім. Ф. Шопена (Варшава, 1927). З 1928 — викладач консерваторії Польс. муз. т-ва, з 1939 — професор держ. консерваторії у Львові. Гастролював у містах Європи, зокрема 1940—41 — в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Ростові, Одесі. Страчений нім. фашистами. Л. З. Мазепа.

МЮНЦЕР (Münzer, Müntzer) Томас (бл. 1490, м. Штольберг, Гарц — 27.V 1525, біля м. Мюльгаузен, Тюрингія) — вождь селянсько-плебейського табору в Селянській війні 1524—26 у Німеччині, ідеолог нар. течії в Реформації. Виступав проти догматів католицької церкви та її організації. В 1520—21 обґрунтував найрадикальніше вчення про характер і завдання Реформації, яку пов'язував з антифеод. рухом народу. За визначенням Ф. Енгельса, «подібно до того як релігійна філософія Мюнцера наближалась до атеїзму, його політична програма була близька до комунізму» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 353). В 1521 М. відвідав Чехію, опублікував там «Празький маніфест», в якому виклав свої революц. погляди. Політ. програма М. передбачала перехід влади до рук народу і встановлення «царства божого», під яким він розумів сусп. лад без класових відмінностей, приватної власності, експлуатації та без відособленої держ. влади князів. На поч. 1525 М. очолював революц. рух у Тюрингії та утворений революц. уряд у м. Мюльгаузені, намагався перетворити Тюринг.-Саксонський р-н на оплот усієї війни. Проте 15.V 1525 в бою поблизу м. Франкенгаузен загин. М. було розбито князівським військом. М. взято в полон і після катувань страчено. Портрет с. 188.

Т. П. Брижцева.
МЮНШ (Münch) Шарль (26.IX 1891, Страсбург — 6.XI 1968, Річмонд, США) — франц. диригент і скрипаль. З 1932 жив у Парижі, де керував філармонічним оркестром (1935—38). У визволенню від нім.-фашист. окупації Парижі перший виконав «Пісню визволення» А. Онегера та 7-у симфонію Д. Шостаковича. З 1946 — у США; в 1949—62 — керівник Бостон. оркестру. Гастролював як диригент; в СРСР — 1956 і 1965.

МЮОНИ (стара назва — μ -мезони) — нестабільні елементарні частинки зі спіном 1/2, часом життя $2,2 \cdot 10^{-6}$ і масою, яка в 207,3 раза перевищує масу електрона; належать до лептонів. Вперше М. виявили 1936 в космічному промені амер. фізики К. Андерсона і С. Недермейера. Існують позитивно заряджені (μ^+) і негативно заряджені (μ^-) М., які є античастинками один відносно

одного. Від'ємний М. розпадається на електрон, мезоні антинейтрино та електронне антинейтрино: $\mu^- \rightarrow$

$\rightarrow e^- + \nu_\mu + \bar{\nu}_e$, а додатний — на позитрон, мезоні антинейтрино та електронне нейтрино: $\mu^+ \rightarrow e^+ + \nu_\mu + \bar{\nu}_e$. Осн. джерелом М. в космічному промені й на прискорювачах заряджених частинок високих енергій є розпад л- і К-мезонів, які інтенсивно народжуються при зіткненні адронів, напр. протонів, з атомними ядрами. Див. також Мюоній.

МЮОНІЙ (μ^+e^- , Mu) частинка, яка складається з позитивного мюона (μ^+) і електрона (e^-). Будова М. аналогічна будові атома водню, від якого М. відрізняється заміною протона на μ^+ . Час життя М. $\tau = 2,2 \cdot 10^{-6}$ с визначається часом життя мюона.

МЮРАТ (Murat) Йоахім (25.III 1767, Лабастід-Фортуанер, тепер Лабастід-Мора, деп. Ло — 13.X 1813, Піццо, Калабрія) — франц. військ. діяч, сподвижник Наполеона I, маршал Франції (1804), король Неаполітанського королівства (1808—15). Учасник усіх наполеонівських воєн. У 1812 під час походу в Росію (див. Вітчизняна війна 1812) командував кав. корпусом. Після втечі Наполеона I з Росії командував франц. армією, що відступала. В 1814, щоб зберегти за собою неаполітанський престол, вступив у таємний союз з Австрією і Великобританією, зрадивши Наполеона I. Проте, не зловивши підтримки на Віденському конгресі 1814—15, під час «Ста днів» знову виступив на боці Наполеона I. Був розбитий австрійцями і втік на Корсіку. Прагнув повернути престол, але був схоплений, засуджений австр. військ. судом і розстріляний.

МЮРДАЛЬ (Myrdal) Гуннар Карл (н. 6.XII 1898, Густафс) — швед. економіст, громад. діяч. У 1923 закінчив Юрид. школу в Стокгольмі, продовжував освіту в Великобританії (1925—30). Доктор економічних наук (1927). 1930—31 — професор Ін-ту міжнар. відносин у Женеві. З 1931 — професор політичної економії і міжнар. економіки Стокгольмського ун-ту, 1945—47 — міністр торгівлі Швеції, 1947—57 — виконуючий секретар Екон. комісії ООН для Європи. Автор праць з питань міжнар. екон. відносин, які містять теор. обґрунтування та практичні рекомендації щодо зміцнення екон. зв'язків між розвинутими капіталістичними державами і країнами, що розвиваються, для збереження цих країн у рамках бурж. системи. М. — прихильник посилення екон. контактів з соціалістичними країнами. Нобелівська премія з економіки, 1974.

МЮРИД (араб. мурід, букв. — той, хто бажає, прагне) — у мусульман-суфіїв послухник, дослідник і учень якогось релігійного наставника (муршида) — імама або шейха.

МЮРИДИЗМ (від мурид) — релігійно-містична течія в ісламі, яка виникла в 14 ст. в Серед. Азії на ґрунті суфізму. В основу М. лягло вчення про тарикат — пізнання бога шляхом духовного

Е. Мюнцм.

Ф. Мюніх.

МЮССЕ

адосконалення. М. передбачав безоглядне служіння мюрида реліг. наставників, фанатичну ненависть до іновірців. Ідеї М., поєднані з проповіддю *галавати*, були використані мусульм. духівництвом на Кавказі в 19 ст. для згуртування різноплеменних горців Дагестану і Чечні у збройній боротьбі проти експансії рос. царизму (див. *Кавказька війна 1817—64*). З розгромом у 2-й пол. 19 ст. *імаму* (мюридистської д-ви) М. втратив політ. значення.

МЮССЕ (Musset) Альфред де (11.XII 1810, Париж — 2.V 1857, там же) — франц. письменник-романтик, член Франц. академії (з 1852). В 1828—29 був близьким до очолюваного В. Гюго прогресивного літ. гуртка «Сенакль» («Співдружність»).

Перший поетич. зб. «Іспанські й італійські повісті» (1830), спрямований проти консервативних романтиків, притаманні бунтарські тенденції. Драми «Андреа дель Сарто» (1833), «З коханням не жартують» (1834), поеми «Ролла» (1833), «Нова» (1835—37) пройняті настроєм скептицизму. В центрі поєми «Вуста й чаша» (1832), драми «Лоренцаччо» (1834) — образ бунтаря-одинака, який протестує проти лицемірства й пошлости бурж. світу. В романі «Сповідь сина віку» (1836) розкрив ідейну кризу свого покоління. Твори М. укр. мовою перекладали М. Рильський, В. Шурат, М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. «Всесвіт», 1960, № 12; [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2, К., 1971; [Вірші]. В кн.: Співець. К., 1972; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2, М., 1957; Исповедь сына века. — Новеллы. Л., 1970.

Лит.: Розанова А. Альфред де Мюссе. Лівик і драматург. «Всесвіт», 1960, № 12; Терещенко А. Альфред де Мюссе. В кн.: Писатели Франции. М., 1964. А. А. Розанова.

МЯГКИЙ Віктор Іванович (н. 28.IX 1918, Київ) — укр. рад. актор і режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1944. Закінчив студію при Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки (1941), навчався в К. Хохлова. З 1938 — актор, з 1958 — директор цього театру; з 1963 — директор Одес. укр. муз.-драм. театру ім. Жовтневої революції, з 1971 — Одес. цирку, з 1978 — Одес. ТЮГу ім. М. Островського. Серед ролей: Скалозуб («Лихо з розуму» Грибоєдова), Обаб («Бронепоезд 14-69» В. Іванова), Макаров («Під золотим орлом» Я. Галана). Знімався в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Ю. Г. Токарев.

МЯГКОВ Віталій Олексійович (н. 26.VIII 1936, Кіровабад Аз. РСР) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1962. В 1960—66 навчався у Київ. художньому ін-ті у В. Пузирьова. Твори: «Патруль революції» (1967), «Народні традиції» (1969), «Проводи на похороні» (1972), «Після рейду» (1974), «Пранор Перемоги» (1975), «Трудові ритми» (1976), «Складуви» (1977), «Перший радянський командант М. Києва А. Полуданов»

(1978), «Юність» (1978), «Жовтень» (1979 — 80). Нагороджений орденом Дружби народів.

М'ЯЗГА — 1) Відхід крохмального виробництва; корм для с.-г. тварин. Одержують після виділення крохмалю із бульб картоплі, зерна кукурудзи (майцена) і пшениці (клейковина). М. використовують свіжу, силосовану й сушену, рідше варену. Найбільше значення має картопляна М., яка містить (у %): протеїну — 0,5, клітковини — 0,7, води — 90,5. За поживністю 1 кг її дорівнює 0,13 корм. од. Добова норма свіжої М. (в кг): худобі на відгодівлі — до 30, дійним коровам — 15—20, свиням — 6—10; 2) Суміш роздавлених ягід винограду, підготовлених для наступної переробки у *виноробстві*.

М. 1. Коробко.
М'ЯЗИ, мускули — органи тіла більшості тварин і людини, що здійснюють рухову функцію тіла в цілому і його окремих органів; входять до складу інших органів, забезпечують їхню скоротливу функцію. М. утворені *м'язовою тканиною*, здатною до скорочення (див. *М'язове скорочення*). За будовою і функціональними ознаками розрізняють гладенькі та поперечносмугасті М. У хребетних тварин і людини *гладенькі* М. (вісцеральна мускулатура) входять до складу *шлунків*, *кровоносних* та *лімфатичних* судин. *Гладенькі* М. іннервуються в основному *вегетативною нервовою системою*, скорочуються мимовільно, їх дія значною мірою автоматизована. *Поперечносмугасті* М. (соматична мускулатура) здебільшого є окремими органами в організмі хребетних тварин і людини. Кожний М. має *м'язову* і *сухожильну* частини. *М'язова* частина утворена пучками волокон, які зв'язані між собою прошарками *сполучної тканини*, багаті на судини і нерви, і утворюють пучки наростаючих порядків. Сполучнотканинні прошарки переходять в сухожильну частину М., за допомогою якої М. прикріплюються до кісток. *Поперечносмугасті* М. іннервуються *центральною нервовою системою*, скорочуються довільно. В організмі людини — понад 400 скелетних М.; назви їм дають відповідно до функції (згиначі, розгиначі, обертачі), форми (прямі, косі, колові М., *дельтовидний* м'яз та ін.), кількості головок (*двоголовий*

м'яз, *триголовий* м'яз тощо), розташування (поверхневий, глибокий, зовн., внутр.) тощо. Розрізняють червоні і білі М. Червоні М. виконують здебільшого статичну роботу; вони скорочуються повільніше, ніж білі, але можуть працювати довше. У людини волокна червоних і білих М. звичайно перемішані. Роботу М. полегшують додаткові утвори — *фасції*, *півхи сухожилків*, *слизові сумки* тощо. У дорослих людей маса М. становить бл. 42% заг. маси тіла, у новонароджених — понад 20%, при старінні вона зменшується до 25—30%. Тренування М. (фіз. вправи, фіз. праця) сприяє пропорційному розвитку М. і збільшенню їх маси. Див. також *М'язова система*. Іл. див. до ст. *Анатомія*, т. 1, с. 128—129. К. І. Кульчицький.

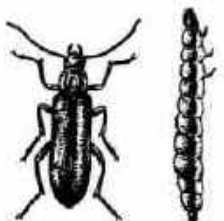
М'ЯЗОВА СИСТЕМА — сукупність здатних до скорочення тканинних структур, що забезпечують у тварин та людини рух тіла, його частин та органів. Складається з основному з *м'язів* та допоміжних елементів (*фасцій*, *зв'язок* тощо). М'язи як окремі цілісні органи утворюються з *поперечносмугастої м'язової тканини*; в них містяться кровоносні і лімфатичні судини, чутливі і рухові нерви. Найпримітивніша М. с. у кишковопорожнинних тварин (напр., у гідри), у яких вона ще не відокремлена і являє собою лише особливі скоротливі *м'язові* відростки клітин *епітелію*. У більшості червів М. с. представлена гладенькими коловими, поздовжніми та косими м'язами, які відокремлені від епітелію і тісно зв'язані зі шкірою, утворюючи т. з. *шкірно-мускульний мішок*. М. с. членистоногих складається з *поперечносмугастих* м'язів, що прикріплені до зовнішнього скелета. *Поперечносмугасті* м'язи виникли внаслідок удосконалення гладеньких і здатні швидше й енергійніше скорочуватися. У хордових, починаючи з ланцетника, вся мускулатура за своїм походженням, розташуванням і функціями поділяється на *парієтальну* та *вісцеральну*. *Парієтальна*, або *соматична* (скелетна), мускулатура, що забезпечує рухи тіла і його окремих частин, утворена *поперечносмугастими* м'язами; в *онтогенезі* розвивається з міотомів (походять від серед. *зародкового листка*), розташованих по боках хорди. *Вісцеральна* мускулатура, що забезпечує діяльність внутр. органів (див. *Шлунково-кишковий тракт*), утворена гладенькими м'язами; в онтогенезі розвивається з *мезенхіми*. У головохордових і круглоротих м'язова система складається з *міомерів*. М. с. вище організованих хребетних, починаючи з риби, диференціюється на м'язи голови, тулуба і кінцівок. Відбувається розподіл міомерів на *дорсальну* і *вентральну* мускулатуру. Найкраще розвинена М. с. у ссавців. В дорсальній мускулатурі виділяють групи м'язів, що забезпечують фіксацію хребта, його згинання і розгинання, бокові й обертальні рухи. *Вентральна* мускулатура в грудному відділі сприяє акту дихання, в черевному — виконує функцію че-

Т. Мойсєр.

М'язи (форма і напрям м'язових пучків): 1 — одноперистий; 2 — дво-перистий; 3 — двоголовий; 4 — триголовий; 5 — двочеревцевий; 6 — коловий; 7 — прямий; 8 — поперечний.

М'якотілкові. М'якотілка буре; жук і личинка.

В. О. Мягков. Дзержинський у Києві, 1977.

ревного преса. Сильно розвинені м'язи кінцівок, у формуванні яких бере участь м'як дорсальна, так і вентральна мускулатура.

К. І. Кульчицький.

М'ЯЗОВА ТКАНИНА

— тканина, що становить осн. масу м'язів

і характеризується здатністю до скорочення. Розрізняють М. т. поперечносмугасту, гладеньку та з подвійною косою посмугованістю.

Поперечносмугаста М. т. складається з багатоядерних м'язових волокон; поділяється на скелетну і серцеву; в онтогенезі розвивається з мезодерми; поперечна посмугованість її пов'язана з чергуванням в міофібрилах ділянок з різними фізико-хім. і оптичними властивостями. Гладенька М. т. складається з одноподібних веретеноподібних клітин; розвивається з мезенхіми (М. т. шкіри, стінок органів шлунково-кишкового тракту, сечостатевої системи, кровоносних судин) і ектодерми (М. т. слинних, потових та молочних залоз). М. т. з подвійною косою посмугованістю зустрічається рідко (у деяких черв'яків і в м'язах-занимаках двостулкових моллюсків); характерною особливістю цієї М. т. є повільне, але тривале (на кілька годин) скорочення. Див. також *М'язове скорочення*.

М'ЯЗОВЕ СКОРОЧЕННЯ — вкорочення м'яза, що відбувається під впливом імпульсів нервових і забезпечує виконання механічної роботи. В М. с. беруть участь білки м'язів — міозин і актин, що входять до складу міофібрил. Під час М. с. відбувається взаємодія цих білків; утворюється комплекс — актоміозин. Для М. с. необхідна енергія, яка виділяється під час взаємодії актоміозину з аденозинтрифосфорною к-тою (див. *Аденозинтрифосфорна кислота*). Крім того, встановлено, що М. с. відбувається лише при наявності в середовищі певної кількості іонів Ca^{2+} .

М'ЯКА ПШЕНИЦЯ (*Triticum vulgare*, синонім *Triticum aestivum*) — вид пшениці, найпоширеніший на земній кулі.

М'ЯКЕЛІН (Mäkelin) Юр'є Єсаєс Емануель (І. VI 1875, Тампере — 20. IX 1923, Хельсінкі) — діяч фінл. робітничого руху, один із засновників Робітничої партії Фінляндії (1899; з 1903 — С.-д. партія Фінляндії). В 1899—1917 — член її керівних органів. У 1900—17 — гол. редактор ряду робітн. газет. У 1905—06, 1908—10, 1914—17 — депутат фінл. парламенту. М. — автор «Червоного маніфесту» (листопад 1905), що містить осн. вимоги фінл. робітн. руху в період революції 1905—07 в Росії (встановлення демократичних свобод і справжньої автономії Фінляндії у складі Росії, скликання Установчих зборів та ін.). Після поразки Фінляндської революції 1918 засуджений до страти, яку було замінено довічним ув'язненням, 1922 — помилувано. В 1922 вступив до Компартії Фінляндії. В 1923 заарештований. У в'язниці заподіяв собі смерть.

М'ЯКИЙ ЛАК — різновид граючої (заглибленої). Назва походить від жирного м'якого лаку, який застосовується в процесі створення

друкарської форми. На дошку, вкрити таким лаком, через тонкий папір олівцем наносять зображення. В місцях натиску олівця лак прилипає до паперу, оголюючи поверхню металевої дошки для наступного травлення. Технікою М. л. досягається факсимільна передача в естамп фактури оліцевого малюнка. Цю техніку застосовували й застосовують зарубіжні та вітчизняні майстри (на Україні — В. Касян, О. Пашенко та ін.).

М'ЯКОТІЛКОВІ (Cantharidae) — родина жуків. Довж. 5—15 мм. Покриви тіла та надкрила м'які (звідси й назва). Жуки живуть на рослинах, личинки і лялечки — у ґрунті або під корою. Хижак (живляться гол. чин. комахами і кліщами). Личинки зимують у відлупчастій частині зустрічаються на снігу, відомі під назвою «сніжних черв'яків». Родина об'єднує бл. 4000 видів, поширених на всіх материках; в СРСР — бл. 700, у т. ч. на Україні — 103 види, з них найвідоміші: м'якотілка буря (Cantharis fusca) — незначний шкідник плодів культур, м'якотілка темна (C. obscura) та інші.

М'ЯКУНИ — тип безхребетних тварин. Те саме, що й малюски.

М'ЯКШЕННЯ в шкіряному і хутровому виробництві — короткочасна обробка шкіри або напівфабрикату шкіри — години (шкіряного покриву без волосу, епідермису і підшкірної клітковини) водними розчинами ферментів-пом'якшувачів. М. проводиться в оберткових барабанах; т-ра процесу 36—38° С. Пом'якшувачами служать в осн. водні витяжки підшлункової залози великої рогатої худоби, тех. панкреатин і протосубілін. У хутровому виробництві використовують також солодові розчини — продукти розкладу вівсяного та ячмінного борошна. Після М. льодовий шар шкіри стає м'яким, пластичним і гладеньким; збільшується еластичність і тягучість шкіри.

М'ЯНИК Едуард [30. XII 1905 (22. I 1906), Тарту — 30. I 1966, Таллін] — ест. рад. письменник, засл. письменник Ест. РСР (з 1965). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1921. Оповідання і повісті (зб. «Випробування серця», 1946; «П'ятнадцять кроків», 1947, та ін.) — про героїзм рад. воїнів у роки Великої Вітчизн. війни, їхню моральну перевагу над ворогом. У романі «Сирій будинок» (1930) показав соціальні порок бурж. суспільства; у зб. оповідань «За колючим дотом» (1954) — тяжке життя ест. трудящих за бурж. ладу. Етичні проблеми в житті сучасників відобразив у зб. оповідань «Люди на чаші терезів» (1959). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тал. Рос. перекл. — За колючей проволокою. Таллін, 1956.

С. Г. Ісаков.

М'ЯО — народ, який живе переважно в Пд. Китаї п'ятьма ізольованими групами, кожна з яких має свою самоназву (гусу, му, монг, амої, гаме), частково — в країнах Пд.-Сх. Азії (В'єтнам, Лаос, Таїланд, Бірма), де вони

наз. мео. Заг. чисельність — 4 млн. чол. (1975, оцінка). Мова належить до групи мяо-яо. За релігією — переважно шаманісти (див. *Шаманство*). Осн. заняття — землеробство, тваринництво, кустарні промисли.

М'ЯСКОВ Костянтин Олександрович (п. 15. VIII 1921, Полтава) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). В 1958 закінчив Київ. консерваторію (клас К. Ф. Данькевича). Твори: опери «Браво, сеньйор Антоніо» (1976), «Балада про хлопчаків» (1979), кантати «Світанок над Африкою» (1963), «Донбас» (1966), «Прометей» (1971), «Робітничі слави» (1977), симф. сюїта «Червоні вітрила» (1968), увертюри для оркестру нар. інструментів (зокрема, «Святокова», 1972), концерти з оркестром — для бални (1961, 1971), балетні (1976), балалайки (1977); інструм. ансамблі.

М'ЯСКОВСЬКИЙ (Miaskowski)

Войцех (р. н. невід. — п. 1630) — польський дипломат, служив на Поділлі (з 1625) та у Львові (з 1637). В лютому 1649 разом з А. Кисілем входив до польської урядової комісії, що веда в Переяславі переговори з Б. Хмельницьким і козац. старшиною. Залишив щоденник з описом цих переговорів, який є цінним джерелом з дипломатичної історії визвольної війни укр. народу 1648—54. Щоденник М. вперше опублікував Ю. У. Немцевич (1822).

М'ЯСКОВСЬКИЙ Микола Якович [8 (20). IV 1881, Новогеорґієвськ, тепер Молдін, ПНР — 8. VIII 1950, Москва] — рос. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1946). В 1911 закінчив Петерб. консерваторію (в А. Лядова й М. Римського-Корсакова). З 1921 — професор Моск. консерваторії (серед учнів — А. Хачатурян, Д. Кабалевський, В. Мураделі, А. Ешпай). М. — один з визначних симфоністів сучасності. Його творчість властиве глибоке осмислення тем і образів рад. дійсності й висока кудож. майстерність у їх втіленні. Твори: 27 симфоній (у т. ч. 5-а, 1918, написана на мелодії західно-укр. колядок; 6-а, 1923; 16-а, 1936; 21-а, 1940; 27-а, 1950), 13 струнних квартетів (у т. ч. 9-й і 13-й), концерти з оркестром — для скрипки (1938), для віолончелі (1944); 9 сонат для фортепіано, 2 — для віолончелі, кантати, в т. ч. «Кіров з нами» (1942); романи (довод 100), масові пісні, хори та ін. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1941, 1946 (двічі), 1950, 1951.

Лит.: Ливанова Т. Н. Я. Мясковский. Творческий путь. М., 1953; Иконников А. Художник наших дней Н. Я. Мясковский. М., 1966.

М. К. Боровик.

М'ЯСНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь харчової пром-сті, підприємства якої здійснюють заготівлю та забій худоби, птиці, кролів та виготовляють м'ясо, ковбасні вироби, м'ясні консерви, напівфабрикати (котлети, пельмені та ін. кулінарні вироби). Поряд з виробн. харч. продуктів М. п. випускає сухі тваринні корми, цінні мед. препарати (інсулін, гепарин,

А. де М'яссе.

М. Я. Мясковский.

М'ята перцева. Частина життєвої рослини та квітка.

М'ЯСНЕ
БОРОШНО

ліпокаїн та ін.), а також амінокислоти та перо-пухові вироби. Асортимент продукції М. п. становить бл. 400 найменувань. У дореволюції Росії перші комунальні бойні збудовано у 80-х рр. 19 ст. в Петербурзі та Москві. В 1913 в Росії вироблено 1,3 млн. т м'яса. В СРСР М. п. — високорозвинута галузь, що включає значну кількість великих механізованих підприємств. В 1979 в Рад. Союзі вироблено 9,6 млн. т м'яса, 3,1 млн. т ковбасних виробів, 1,2 млн. т м'ясних напівфабрикатів.

На тер. дореволюції України підприємства по забою худоби і птиці та переробці м'яса працювали в Києві, Одесі, Харкові, Херсоні, Львові та ін. містах. У довоєнні роки в республіці було збудовано потужні м'ясокомбінати з холодилиниками в Полтаві, Києві, Вінниці, Мелітополі, Кременчуці, Миколаєві, Дніпропетровську, Ворошиловграді та Одесі і птихокомбінати — в Козятині (Вінн. обл.), Первомайську (Микола. обл.), Бахмачі (Черніг. обл.). Докорінно реконструйовано діючі підприємства. Під час Великої Вітчизни війни 1941—45 підприємствам м'ясної пром-сті СРСР заповдіно великих збитків. Так, на Україні було зруйновано майже всі м'ясокомбінати. Дуже потерпіло і тваринництво. В післявоєнні роки підприємства М. п. відбудовано на новій тех. базі. Широко розгорнулось нове буд-во, що велося за типовими проектами, для яких характерні комплексність споруд, механізація та конвейеризація технологічних процесів. Було збудовано потужні підприємства М. п. у великих пром. центрах. Найпотужніші підприємства галузі в УРСР: Київський м'ясокомбінат, Вінницький м'ясокомбінат, Дніпропетровський, Ворошиловградський, Одеський, Полтавський м'ясокомбінати. Крім держ. пром-сті, переробкою худоби децентралізованих заготівель займається споживча кооперація.

Широкого розвитку набуває вироб. птичного м'яса, зокрема *бройлерів* на спеціалізованих птихофабриках М-ва радгоспів УРСР, які містяться поблизу пром. центрів республіки. В 1979 в республіці було вироблено 213,4 тис. т м'яса птиці (1965 — 32,1 тис. т). Вироби м'яса (включаючи субпродукти 1-ї категорії) із сировини держ. ресурсів за 1981—85 порівняно з 1980 в країні зростає на 34%. Для М. п. важливе значення мають впердежаючи темпи розвитку холодиличного й енергетичного господарств

ва, повне використання відходів виробн. для випуску сухих білкових кормів. Розробкою наук. питань дальшого розвитку М. п. займаються Всесоюзний н.-д. ін-т м'ясної пром-сті (Москва), *М'ясної і молочної промисловості український науково-дослідний інститут*, Укр. держ. інститут по проектуванню м'ясної і молочної промисловості (Київ).

А. С. Головіна.

Виробництво основних видів
продукції м'ясної промисловості
УРСР

Продукція	1965	1970	1979
М'ясо (включаючи субпродукти 1-ї категорії), тис. т	1107	1565	2223,2
Ковбасні вироби, тис. т	295,5	436,4	672,2
М'ясні консерви, млн. умовних банок	92,4	122,8	148,4

М'ЯСНЕ БОРОШНО — білковий корм, який виготовляють розмелюванням висушених м'ясних обрізків, нутрощів, боєвських відходів, непридатного для харчування м'яса. Містить (за стандартом, у %): протеїну 34—64, жиру 12—18, золи 12—14. Вологість не більше як 10—12%. В 1 кг М. б. бл. 1 корм. од. Згодовують М. б. переважно птиці, свиням та ін. сільськогосподарським тваринам, збагачуючи *кормовий раціон на протеїн*. М'ясне борошно виробляють із м'яса морських тварин. Див. також *Китобійний промисел, Корми*.

М'ЯСНИКОВ (справж. прізвище — Мясніков) Олександр Федорович [28.I (9.II) 1886, м. Нахичевань (тепер у складі м. Ростова-на-Дону) — 22.III 1925] — рад. держ. і парт. діяч, літератор. Член Комуністичної партії з 1906. Н. в сім'ї дрібного торговця. В 1911 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. В революції, русі з 1904. З 1917 — голова Пн.-Зх. обл. к-ту РСДРП(б), ком. Зх. фронтом, виконував обов'язки Верх. головнокомандуючого Збройними Силами Рад. республіки, ком. Поволзьким фронтом. На поч. 1919 — голова ЦВК Білорусії, Центр. бюро КП(б) Білорусії. В 1919—21 — військ. організатор при Моск. к-ті РКП(б), потім секретар Моск. к-ту РКП(б). В 1920 — нач. Політуправління Зх. фронту. З 1921 — Голова РНК Вірменії, перший секретар Закавказького крайкому партії, заст. Голови РНК ЗСФРР, член Рев. військради СРСР. На XII і XIII з'їздах обирався кандидатом у члени ЦК РКП(б). Був членом Президії ЦВК СРСР. Автор ряду праць з теорії марксизму-ленізму, історії революції, руху, а також з питань вірменської літератури. Загинув в авіац. катастрофі. Похований у Тбілісі.

М'ЯСНІ МУХИ — спільна назва двокрилих комах 2 родин: мух каліфор, або синіх та зелених м'ясних мух (*Calliphoridae*) і сірих м'ясних мух (*Sarcophagidae*). Довж. тіла 4,5—18 мм. Забарвлен-

ня синє або зелєне з металічним блиском та сіре з шашовим малюнком. Живляться гниючими речовинами, екскрементами та соками рослин. Відкладають яйця, бувають і живородячі. Личинки розвиваються в м'ясі, гниючих покійках, трупах тварин, екскрементах тощо. Деякі види (напр., *вольфартова муха*) відкладають личинки у тканини живих тварин. Крім того, М. м. розповсюджують яйця гельмінтів, патогенні мікроби. М. м. поширені переважно в екваторіальних країнах Європи і Азії. В СРСР — 394 види (69 родів), у т. ч. на Україні — 33 види (15 родів), з них найвідоміші: муха синя м'ясна (*Calliphora erythrocephala*), муха зелєна м'ясна (*Lucilia sericata*), муха сіра м'ясна (*Sarcophaga carnaria*). Заходи боротьби див. до статті *Дезинсекція*. Іл. с. 182.

М'ЯСНОЇ І МОЛОЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ, Укрдїм'ясопром — установа М-ва м'ясної і молочної промисловості СРСР. Створений 1959 у Києві на базі Укр. н.-д. лабораторії М-ва м'ясної і молочної пром-сті УРСР. У складі ін-ту (1980) 7 відділів, 17 н.-д. лабораторій, конструкторське бюро, експериментально-механічний і експериментально-технологічний з-ди. Є аспірантура. Осн. напрями роботи ін-ту: розробка прогресивної технології, машин і апаратів для механізації й автоматизації виробничих процесів; створення високоякісних біологічно повноцінних м'ясних і молочних продуктів; розробка, удосконалення й освоєння нових продуктів дитячого і дієтичного харчування; розробка для підприємств галузі нормативно-тех. документації.

М'ЯСО — важливий продукт харчування; цілі або частини туш забійних істотних тварин. Складається з м'язової, жирової, сполучної та ін. тканин. М. містить повноцінні білки, жири, азотисті екстрактивні речовини, мінеральні солі, вітаміни, ферменти тощо. Хім. склад (табл.) і харчова цінність М. залежать від співвідношення тканин, виду, віку, статі, породи і *вгодованості* тварини. Найціннішою в М. є м'язова тканина, до складу її білків входять необхідні для людини *амінокислоти*. Важливим показником якості М. є також жири. Тварини м'ясних порід дають цінне мармурове М., в якому жир рівномірно розподілений в товщі м'язів тонкими прошарками. Залежно від виду тварин розрізняють яловичину (М. великої рог. худоби), свинину, баранину, козлятину, конину тощо; за віком поділяють на М. молодняка і М. дорослих тварин, за вгодованістю — на категорії, за якістю (харч. цінність) — на сорти. У продаж М. надходять остигле, охолоджене в спец. камерах та заморожене до —6° і нижче. Свіжість і доброякісність М. встановлюють органолептично (за зовн. виглядом, запахом тощо) і хіміко-бактеріолог. дослідженням. Доброякісне М. має суху або трохи

О. Ф. Мисюков.

Г. Г. Мисослов.

Г. Г. Мисослов. На шляху дозвання. 1904. Полтавський художній музей.

Хімічний склад м'яса (в %)

Показники	Яловичина	Телятина	Свинина	Баранина	Козина
Вода	55—69	68—70	49—58	48—65	74,27
Білки	16,2—19,5	19,1—19,4	13,5—16,4	12,8—18,6	21,71
Жири	11—28	5—12	25—27	16—37	2,53
Мінеральні речовини	0,6—1	1—1,3	0,7—0,9	0,8—0,9	1
Калорійність 100 г (в ккал*)	180—320	140—190	300—390	220—380	181,5

* 1 ккал = 4,19 кдж.

НАБЛИЖЕНЕ
ІНТЕГРУВАННЯ

Р. Набієв.

58 — год. інженер Іспісорської МТС, 1959—60 — директор Ходжентської РТС. У 1960—61 працював в апараті М-ва с. г. Таджикистану. У 1961—63 та 1964—71 — в апараті ЦК КП Таджикистану; 1963—64 — в апараті Середазбуро ЦК КІРС. У 1971—73 — міністр с. г. Таджикистану. З 1973 — Голова Ради Міністрів і міністр закордонних справ Таджикистану. З 1976 — член Центр. ревізійної комісії КІРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами та медалями.

НАБЛИЖЕНЕ ІНТЕГРУВАННЯ — розділ обчислювальної математики, в якому вивчаються методи наближеного обчислювання визначених інтегралів (див. *Інтегральне числення*). Нехай $f(x)$ — функція, неперервна на відрізку $[a, b]$; потрібно знайти її інтеграл

$$I(f) = \int_a^b f(x) dx. \text{ Якщо для функції } f(x) \text{ відомі значення первісної } F(x) \text{ у точках } a \text{ і } b, \text{ то за формулою Ньютона — Лейбніца } I(f) = F(b) - F(a). \text{ Якщо ж значення } F(a) \text{ і } F(b) \text{ невідомі, то інтеграл обчислюють наближено; найчастіше для цього використовують квадратурні формули, наприклад: формулу трапецій; формулу Сімпсона}$$

$$I(f) \approx \frac{h}{3} [f_0 + f_{2n} + 4(f_1 + f_3 + \dots + f_{2n-1}) + 2(f_2 + f_4 + \dots + f_{2n-2})],$$
 де $h = (b - a)/2n$, $f_i = f(a + ih)$, $i = 0, 1, \dots, 2n$; формулу прямокутників

$$I(f) \approx h [f(\xi_0) + f(\xi_1) + \dots + f(\xi_{n-1})],$$

де $h = (b - a)/n$, $\xi_i = a + \frac{2i+1}{2}h$, $i = 0, 1, \dots, n-1$, за допомогою яких можна обчислити інтеграл від будь-якої неперервної функції з якою завгодно точністю. Для наближеного обчислювання невизначених інтегралів їх подають як визначені із змінною верхньою межею інтегрування, після чого застосовують ті ж методи. Кратні інтеграли обчислюють як повторні, застосовуючи квадратурні формули, використовуючи кубатурні формули або за допомогою спец. методів (для інтегралів високої кратності).

Літ.: Крылов В. И. Приближённое вычисление интегралов. М., 1967; Никольский С. М. Квадратурные формулы. М., 1974; Соболев С. Л. Введение в теорию кубатурных формул. М., 1974; Бахвалов Н. С. Численные методы. М., 1975.

НАБЛИЖЕНІ ОБЧИСЛЮВАННЯ — процес одержування наближених розв'язків різноманітних математичних задач, до яких приводить моделювання математичних реальних процесів та явищ. Найпоширенішими з цих задач є: розв'язування алгебр. і трансцендентних рівнянь, а також систем таких рівнянь; наближення функцій; чисельне диференціювання та чисельне інтегрування; чисельне розв'язування диференціальних

рівнянь як звичайних, так і з частинними похідними тощо. Н. о. здійснюються за певними алгоритмами, які розробляються і вивчаються в теорії чисельних методів, що є складовою частиною обчислювальної математики. При цьому широко використовуються сучас. електронні обчислювальні машини. Алгоритми розв'язування задач, що найчастіше зустрічаються на практиці, входять у математичне забезпечення ЕОМ. В інженерних розрахунках часто використовуються графічні обчислювання та номографія. Щоб одержати розв'язок даної матем. задачі з заданою точністю, добирають відповідний чисельний метод, якщо такий вже існує, або будують новий у протилежному разі. При цьому треба, щоб чисельний метод був: економічним, тобто давав змогу знаходити шуканий розв'язок з необхідною точністю за мінімальну кількість арифметичних операцій; стійким щодо похибок заокруглень; універсальним, тобто щоб його можна було застосовувати не до однієї конкретної задачі, а до цілого класу задач. Розвиток сучас. обчислювальної техніки впливає на ці методи: переглядаються старі, створюються нові, більш пристосовані для реалізації на сучас. ЕОМ. Значні досягнення в космонавтиці, літакобудуванні, ядерній фізиці, астрономії, машинобудуванні та ін. галузях науки і техніки неможливо собі уявити без високорозвинутої обчислювальної математики і, зокрема, методів Н. о. Великий внесок у розвиток теорії Н. о. зробили радянські математики А. О. Дородніцин, М. М. Крилов, Г. І. Марчук, О. А. Самарський, А. М. Тихонов та інші. Літ.: Ляшко И. И., Макаров В. Л., Скорова Г. А. Методы вычисления. К., 1977; Самарский А. А. Теория разностных схем. М., 1977; Калиткин Н. Н. Численные методы. М., 1978. В. Л. Макаров.

НАБЛИЖЕННЯ ФУНКЦІЙ — один з розділів функцій теорії, присвячений питанням: наближеного подання окремих функцій дійсної чи комплексної змінної (або кількох таких змінних), а також найбільш важливих у математиці класів функцій за допомогою функцій простішої природи; одержання точних значень або оцінок похибок, що виникають при цьому. Найчастіше для такого подання функцій використовують алгебр. многочлени фіксованого степеня. раціональні дробі виду

$$R_{nm}(x) = P_n(x)/Q_m(x),$$

$$\text{тригонометричні поліноми виду}$$

$$T_n(x) = a_0/2 + \sum_{k=1}^n (a_k \cos kx + b_k \sin kx),$$

сплайни, цілі функції скінченного степеня тощо. Теорія Н. ф. включає: теорію найкращого наближення заданих функцій і класів функцій поліномами і способи утворення таких поліномів; питання інтерполяції, сплайн-апроксимації, конструктивної характеристики різних класів функцій; вона тісно пов'язана також з теорією ланцюгових дробів, питаннями підсумовування рядів різних типів тощо. Методи і особливості результати теорії Н. ф. використовують у процесі досліджень в більшості розділів математики, особливо в обчислювальній математиці.

Основоположниками теорії Н. ф. є П. Л. Чебишов та К. Т. В. Вейерштрасс. Великий внесок у неї зробили Е. Борель, Б. Секефалові-Надь, Л. Фейер, рос. математик А. А. Марков, рад. математики С. Н. Бернштейн, А. М. Колмогоров, М. О. Лаврентьев, С. М. Нікольський та ін.

Літ.: Тиман А. Ф. Теория приближения функций действительного переменного. М., 1960; Ахизер Н. И. Лекции по теории аппроксимации. М., 1965; Корнейчук Н. П. Экстремальные задачи теории приближения. М., 1976; Дзядик В. К. Введение в теорию приближения функций полиномами. М., 1977; Никольский С. М. Приближение функций многих переменных и теоремы вложения. М., 1977; Сеге Г. Ортогональные многочлены. Пер. с англ. М., 1962. В. К. Дзядик.

НАБОЙКИН Юрій Володимирович (н. 24.XI 1923, м. Богодухов, тепер райцентр Харків. обл.) — укр. рад. фізик, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КІРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив 1952 Харків. політех. ін-т. З 1960 працює у Фізико-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. наук. праці — з квантової електроніки та мол. спектроскопії, зокрема розробки лазерів з перестроюваною частотою на основі складних органічних сполук, дослідження фотохромізму складних молекул, вивчення властивостей сильно збуджених мол. кристалів при низьких т-рах.

НАБРЯК — надмірне скупчення рідини в тканинах організму. Найчастіше Н. спостерігається в шкірі, підшкірній клітковині, плевральній, черевній порожнині, навколосерцевій сумці, мошонці тощо. Крізь судинні капіляри відбувається постійний обмін між тканинною рідиною та рідкою частиною крові. Коли в оточуючу тканину з судин виділяється велика кількість рідини, а зворотне всмоктування утруднене або зовсім припинилося, утворюється Н. Набряки поділяють на загальні, що характеризуються великими розмірами, поширеністю, іноді симетричністю; виникають при серцевій недостатності, деяких захворюваннях нирок, цирозі печінки, порушеннях водно-сольового обміну та ін. та місцеві, що виникають частіше під впливом стиснення якої-небудь венозної судини або внаслідок запального процесу (при варикозному розширенні вен, тромбофлебії, травмах та ін.). Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, сечогінні засоби тощо. Н. у тварин за величиною бувають обмежені й дифузні (поширені та значні ділянки), а за характером виникнення — застійні (при захворюваннях серця і нирок), запальні (при запаленні), токсичні (внаслідок дії отруйних

Навага зяччівна.

До ст. Нарбут Г. І.

1. Ілюстрація до поеми І. П. Котляревського «Енеїда» - Гуаш 1919.
2. Обкладинка до журналу «Солнце труда» - Гуаш, гуаш 1919.

3. Заставка - Гуаш 1912.
4. Заставка «Робітник» до журналу «Мистецтво» - Гуаш 1919.
5. Українська абетка - Гуаш, акварель 1917.

1
2
3

до ст. Народна творчість.

1. Скриня. 19 ст. Катеринославщина.
2. Олексій Бахматюк. Каша. 1875. Місто Косів Івано-Франківської області.

3. М. К. Тимченко. Декоративна тарілка. «Два півники, два півники, горох, молодий». Фарфор. 1971. Київ.

4. Г. Ю. Герасимович. Рушники. Вишивки. 1970. Місто Косів Івано-Франківської області.

5. Мисник. 19 ст. Київська область.

6. Я. О. Гоменюк. «Рибалка». Папір, гуаш. 1970. Місто Умань Черкаської області.

4

5
6

речовин) та ін. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання. При запальних Н.—хірург. втручання, при застійних—*массаж, тварин, дієта, масаж, серцеві й сечогінні засоби*.

Н. М. Забелло (Н. у тварин). **НАБУ**, Небо — у давньовандалонський та ассирійській міфології бог здаків, зростання, син *Мардука*, пізніше — бог мудрості й пісменості. Ід. див. на окр. аркуші до ст. *Міфологія*.

НАБУТІ ОЗНАКИ — *модифікації*, що виникли під впливом зовнішнього середовища в процесі індивідуального розвитку організмів. У зміст терміна вкладається уявлення про спрямованість змін організму в бік пристосування до умов навколишнього середовища, тому Н. о. називали *благонабутими*. Довго точилася суперечка щодо можливості адекватної передачі нащадкам соматичних (тілесних) змін, набутих організмом протягом його індивідуального життя. Ретельними дослідженнями показано неусадковуваність Н. о., що виникли внаслідок діяння незвичайної т-ри, умов освітленості й вологості, їжі тощо, а також при т. з. вегетативній *гібридизації*; показано неможливість усадковування *умовних рефлексів*. Так, було доведено необґрунтованість антидарвіністської концепції усадковування Н. о., за якою гол. рушійною силою *еволюції* є не *добір природний*, а пряме пристосування організмів до умов навколишнього середовища. Спростування усадковуваності Н. о. має велике практичне значення, оскільки стало ясно, що неможливо поліпшити спадкову природу рослин і тварин, змінюючи лише їхній *фенотип* (напр., шляхом доброї годівлі або використання добрив). Для переробки *генотипу* необхідні спец. генетичні прийоми, що ґрунтуються на одержанні сприятливих *мутацій* і закріпленні їх у нащадків. Термін «набуті ознаки» застарів і мало конкретний, оскільки про зміни, спричинені мутаціями, можна також говорити як про набуті ознаки.

Лит.: Бляхер Л. Я. Проблема наслідування *приобретенных признаков*. М., 1971; Гершензон С. М. *Основы современной генетики*. К., 1979.

Ю. М. Александров. **НАВАГА** (Eleginus) — рід риб родини *тріскових*. Тіло (довж. до 30 см, маса до 700 г) помірно видовжене, вкрите дрібною лускою. На підборідді непарний вусяк. Холодолюбні, прибережні, донні морські риби; заходять у помірні річки. Статевої зрілості досягають у 2—4 роки. Ікру (6—210 тис. шт.) відкладають у грудні — січні. Живляться безхребетними та дрібною рибою. Відомо 2 види: Н. *завчайна*, або *европейська* (Е. *navaga*), поширена від Білого моря до Обської губи; Н. *далекосхідна*, або *пахля* (Е. *gracilis*), — в морях Далекого Сходу, зустрічається також вздовж узбережжя Пн. Америки. Цінна пром. риба.

НАВАНТАЖУВАЧ, навантажувальна машина — самохідна, причіпна або стаціонарна підйомно-транспортна машина, що захоплює, навантажує, переміщує і укладає

в транспортні засоби, штабелі або відвали сипкі, грудкові чи поштучні вантажі. Розрізняють Н.: безперервної дії (самохідні *конвейери* з самозавантаженням) і дії періодичної (напр., *автоматичні вантажувачі*; універсальні і спеціальні (напр., *бурикованавантажувачі, кормованавантажувачі*). Їх обладнують *рейферами, ковшами* та ін. вантажозахватними пристроями, вантажопідйомниками. Застосовують у буд-ві, гірничій пром-сті, комунальному і сільському г-ві тощо. Див. також *Розвантажувач*.

НАВАРРА — середньовічна держава в районі Піреней, що існувала в 10—16 ст. У 8—9 ст. Н. — графство (перебувало під владою *арабів*), з 905 — королівство. В 1076—1134 Н. підкорялася *Арагону*.

В 1234—84 і 1328—1512 королівський престол Н. обіймали франц. графи, 1285—1328 — франц. королі. В 1512 більша частина Н. (Верхня Н.) була завойована *Фердинандом II Арагонським* і включена до складу Іспанії. Пн.-сх. частина Н. 1589 було приєднано до Франції у зв'язку з тим, що король Н. Генріх Наваррський став франц. королем (Генріх IV).

НАВАШИН Сергій Гаврилович [2 (14). XII 1857, с. Царевщина, тепер Балтайського р-ну Саратов. обл. — 10. XI 1930, Дегтєвське Село, тепер м. Пушкін Ленінгр. обл.] — рад. біолог, акад. АН СРСР (з 1918), акад. АН УРСР (з 1924), засл. діяч науки РРФСР (з 1929). Після закінчення Моск. ун-ту (1881) працював у ньому ж та в Петровській с.-г. академії, з 1887 — викладачем Петерб. ун-ту. В 1894—1915 — професор Київ., а 1918—23 — Тбіліського ун-тів. У 1923—29 — директор Держ. біол. ін-ту ім. К. А. Тимирязєва в Москві. Осн. наук. праці в галузі ембріології та цитології рослин. Н. відкрив явище халазогамії — проходження пілкової трубки через основу (халазу) *настінного зачатка* в однокорієвих рослин, *подвійне запліднення* у покритонасінних; заклад основи вчення про морфологію *хромосом* і її таксономічне значення. Створив рос. школу цитоембріології.

Тв.: *Избранные труды*. т. 1. М.—Л., 1951.

НАВВАБ Мір Мохсун (1833, Шуша, тепер Нагірно-Карабах. а. о. — 1918, там же) — азерб. художник, каліграф, теоретик музики і поет. Твори: настінні розписи (не збереглися), портрет Тімура (1902), іл. до власних творів («Море страждань» («Бахр-уль-Хезель»), 1864). Автор трактату «Музичне мистецтво».

НАВЕРСТУВАННЯ — залягання осадочних або метаморфічних гірських порід земної кори у вигляді шарів (*верств, пластів*), що відмежовуються один від одного майже паралельними площинами. Товщина окремих шарів від кількох міліметрів до кількох метрів. Розрізняють *агідне* та *неагідне* Н. Див. також *Залягання гірських порід*.

НАВ'Є (Navier) Луї Марі Анрі (15. II 1785, Діжон—23. VIII 1836, Париж) — франц. інженер і вче-

ний у галузі будівельної механіки, опору матеріалів і теорії пружності, гідравліки й гідромеханіки; член франц. АН (з 1824). Закінчив (1808) паризьку Школу мостів і шляхів (з 1820 — її професор). З 1831 — професор Політех. школи. Н. вперше вивів рівняння зігнутої осі для прямого і кривого брусів при згині, дослідив згин прямокутної пластини, дав заг. рівняння рівноваги й руху пружного тіла. Розробив метод аналітичного розрахунку висячих мостів, вивів рівняння руху в'язкої нестисливої рідини (рівняння Нав'є — Стокса). Автор підручників з механіки, курсу опору матеріалів. Відомий також як мостобудівник.

НАВИЧКИ — дії, складові частини яких у процесі формування стають автоматичними. При наявності Н. діяльність людини відбувається швидше і продуктивніше. Відповідно до видів дії розрізняють і види Н.: рухові, сенсорні (дії за сприйманням), інтелектуальні. Н. необхідні в усіх видах діяльності: навчальній, трудовій, ігровій тощо. Формуються в ході засвоєння дій, через *автоматизацію*.

Н. людини мають системний характер. Різні елементи і сторони в Н. об'єднуються, розходяться, взаємно впливають, підкріплюють, гальмують, включають, поглинають або відштовхують один одного. Цю здатність їх позначають у спец. понятті ієрархії *навичок*. І. Д. Бех.

НАВІГАЦІЙНІ ПРИЛАДИ — прилади за допомогою яких визначають місцезонаження і забезпечують переміщення судна в морі; один із засобів *навігації*. Розрізняють Н. п. автономні (вони діють, не приймаючи впливів зовнішнього джерела) і неавтономні. До автономних Н. п. належать, напр., *компаси* і *пеленгатори* деяких типів, *гірокомпаси, ехолоти, лаги, секстанти*, до неавтономних — *радіокомпаси, радіопеленгатори* тощо. Крім того, є прилади, що без втручання людини підтримують постійний або змінюють *курс судна* (*авторулюві*), прокладають на карті (див. *Автопрокладач*) і записують його (див. *Курсограф*). Авіа (аеро) навігаційними і навігаційно-пілотажними приладами є *авіакомпаси, авіасекстанти, авіоштормани, авіоніломи, висотоміри*, вимірювачі швидкості та ін. Сукупність Н. п. на судні або літальному апараті становить їхню навігаційне (навігаційно-пілотажне) устаткування. Г. Г. Ермолаєв.

НАВІГАЦІЯ (лат. navigatio — судноплавання, мореплавання) — 1) Судноплавання (річкове, озерне), мореплавання. 2) Період року (сезон), протягом якого, залежно від місцевих кліматичних умов, можливе судноплавання. Штучними заходами (напр., застосуванням *криголамів*) цей період іноді продовжують і навіть роблять цілорічним. 3) Осн. розділ науки *судноводіння*, пов'язаний з теоретичним обґрунтуванням і практичними прийомами водіння суден. Морська Н. виникла одночасно з мореплаванням, під час якого перші судноводії (егіптяни, фінікійці) орієнтувалися гол. чин. по бе-

С. Г. Навашин.

НАВІГАЦІЯ ПОВІТРЯНА

I. M. Navizivskyi.

A. Navoi.

регах (удень) та небесних світилах (уночі). Користуючись такими орієнтирами, мореплавці з деяких слов'ян. племен досягали країн Середземномор'я. Як наука Н. сформувалася в період поширення (2-а пол. 16 ст.) морських карт у нормальній рівнокутній циліндричній проекції Меркатора. В Росії перший посібник з морської Н. було створено 1703. Значний внесок у розробку основ цієї науки зробили Л. Ейлер, М. В. Ломоносов, С. І. Мордвінов та ін. Дальшого розвитку навігаційна наука набула у працях рад. учених М. А. Сакедларі, В. В. Каврайського, М. М. Матусевича та ін. Осн. задачі сучасної морської Н. полягають: у виборі безпечного і найвигіднішого шляху судна за відомостями, вміщеними у логіях та ін. посібниках для плавання; у водінні судна по такому шляху з урахуванням впливу зовн. факторів на напрям і швидкість руху судна; у визначенні його місцеположення. Основними засобами морської Н. є навігаційні карти, що на них прокладено курс судна, та навігаційні прилади. Невідповідність справжнього шляху судна прокладеному на карті курсу (через дію вітру, течії, похибки приладів, хитавання судна та ін.) усувають, спостерігаючи об'єкти з відомими координатами або приймаючи випромінювання від них (див. *Мореплавна астрономія, Обсервація в навігації, Радіонавігаційна система*), використовуючи також інерціальні навігаційні системи з гіроскопічними пристроями. Особливостями Н. на внутр. водних шляхах є часта зміна (перетворення) фарватеру, коливання рівня води, наявність гідротех. споруд, перекатів тощо. Для безпеки судноплавства на цих шляхах використовують бакени, маяки та ін. засоби об'єкти судноплавств. Див. також *Біонавігація, Космічна навігація, Навігація повітряна, Радіонавігація*.

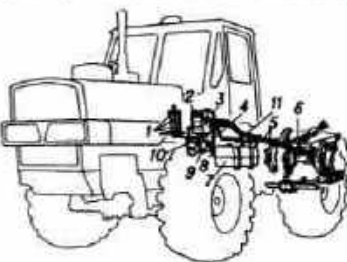
Літ.: Лесков М. М., Баранов Ю. К., Гаврюк М. І. Навігація. М., 1980. Г. Г. Брмлаев.

НАВІГАЦІЯ ПОВІТРЯНА, аеронавігація — наука про теоретичні основи і практичні прийоми та засоби водіння літальних апаратів, виведення їх у задану точку простору (місцевості) в заданий час. Розв'язування задач Н. п. полягає у безперервному зіставленні фактичних координат літального апарата з заданими, у відповідному корегуванні напрямку його руху. Засобами для цього є польотні карти, аеролоції, авіа(аеро)навігаційні та навігаційно-пілотажні прилади. На перших літальних апаратах вдавалися до візуальної спостереження земної поверхні. Згодом для навігаційних потреб почали застосовувати *авіакомпаси, авіасекстанти, автоштурмани, автопілоти, висотоміри*, вимірювачі повітряної або шляхової швидкості та ін. Набули поширення *радіомаяки, радіокомпаси, радіотелескопи* та ін. пристрої і системи *радіонавігації*. До важливих засобів Н. п. належать *радіонавігаційні системи, інерціальні навігаційні системи*.

Ю. Ф. Буйнівський.

НАВІЗІВСЬКИЙ Іван Михайлович (29.IX 1888, с. Ворвуліниці, тепер Заліщицького р-ну Терноп. обл.—25.IV 1954) — діяч укр. прогресивних організацій у Канаді. Член Комуністичної партії Канади. Н. в сім'ї ремісника. Закінчив учительську семінарію. В 1908 емігрував до США, 1911 переїхав до Канади. Брав участь у створенні Компартії Канади (1922), тринадцять років був членом її ЦК. Один із засновників *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім і Робітничого заповомого товариства*. Учасник VI конгресу Комінтерну. В післявоєнні роки очолював Канадсько-Укр. видавничу спілку, що видавала укр. прогресивні газети.

НАВІСНА СИСТЕМА ТРАКТОРА — обладнання роздільноагрегатного типу, призначене для приєднання до трактора с.-г. машин і керування ними з робочого місця тракториста. Н. с. т. розрахована на агрегування з трактором навісних сільськогосподарських машин і знарядь, а також навісних і гідролізованих причіпних машин і знарядь. Перші навісні системи пром.-ств СРСР почала випускати 1934 для навішування на трактор культиваторів і керування ними в районах зрошуваного бавовництва. Тепер в СРСР роздільноагрегатного Н. с. т. обладнують усі трактори всіх тягових класів, що забезпечує масове запровадження навісних, навісних і гідролізованих причіпних машин різного призначення. Н. с. т. являє собою поєднання гідравлічної системи з механізмом навішування машин. Гідравлічна система, її осн. частини розміщені в різних місцях трактора (мал.) у вигляді окремих агрегатів. Агрегати з'єднані між собою сталевими і гумовими маслопроводами. Сучасні гідросистеми мають додаткові гідромеханізми для збільшення зчепної ваги трактора, сидовий регулятор, що регулює глибину ходу робочих органів навісних знарядь та ін. За допомогою гідросистеми діють тягово-зчепні пристрої колісних тракторів тощо. Робочий процес гідросистеми відбувається так. Шестеренний насос, що приводиться в рух від двигуна трактора, подає масло з бака по

Навісна система трактора: 1 — важелі керування розподільником; 2 — розподільник; 3 — маслопровод від розподільника до бака; 4 — маслопровод від розподільника до насоса; 5 — маслопровод від розподільника до основного циліндра; 6 — основний циліндр; 7 — масляний бак; 8 — маслопровод від масляного бака до насоса; 9 — шестеренчастий насос; 10 — механізм вклучення насоса; 11 — індикатор стану фільтра.

грубопроводу через золотниковий розподільник до силових циліндрів, де воно переміщує поршні, а разом з ними і штоки, з'єднані з навісним механізмом. За допомогою золотникового розподільника тракторист може змінювати напрям або припинити і знову поновлювати рух рідини до силових циліндрів. Механізм навішування машин — це важільно-шарнірний чотириланковий пристрій, за допомогою якого приєднують до трактора машини і забезпечують їм правильне положення під час роботи.

С. О. Карпенко.
НАВІСНІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ МАШИНИ І ЗНАРЯДЯ — спеціальні с.-г. машини і знаряддя, які на відміну від причіпних для виконання робіт монтують (навішують) на корпусі трактора або самохідного шасі. Навісні агрегати порівняно з апаратурними причіпними сільськогосподарськими машинами і знаряддями значно ефективніші. Вони відзначаються високою маневреністю, набагато легші і продуктивніші за причіпні, керує Н. с. м. і з. тракторист за допомогою гідравлічної навісної системи трактора або шасі.

НАВІТРЯНІ ОСТРОВИ — група вулканічних островів у Вест-Індії, у складі архіпелагу *Антильських островів* у Карибському м. Площа бл. 8 тис. км². Нас. 1,1 млн. чол. (1972). На найбільших з Н. о. — держави *Гренада, Домініка, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни*; володіння Франції — *Гваделупа та Мартініка*; володіння Великобританії — *Антигуа*. Рельєф переважно гористий (найвища вис. 1447 м, вулкан Дьяблотен на о. Домініка). Клімат тропічний. Вирощують цукр. тростину, цитрусові, бавовник, банани. Рибальство.
НАВІВАННЯ, сутєсія — в широкому розумінні — будь-який психічний вплив однієї людини на іншу (прохання, наказ, порада), внаслідок якого в людини, що знає Н., всупереч (а іноді й проти) її волі і свідомості виникають певні уявлення, судження, вчинки. У вузькому розумінні Н. — психічний вплив на людину, яка перебуває у стані *гіпнозу*. Об'єктом Н. може бути як окрема людина, так і групи людей. Психологічні механізми Н. значною мірою лежать у сфері *несвідомого* (див. також *Аптерцепція, Установка в психології*). Н. — один із регуляторів взаємовідносин між людьми. Використовується в мед. практиці (*психотерапія*), в розв'язанні деяких питань виховання й виховання (див. *Гіпнопедія*). На акти Н. спираються для реклами, поширення моди. Н. є осн. засобом формування віри й реліг. переконань, а також одним з психологічних механізмів появи конформізму (див. *Конформізм і негативізм*).

НАВКОЛИШНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — середовище життя та діяльності людства. Складається з природного середовища (див. *Абіотичні фактори, Біотичні фактори*) і сукупності соціально-екоп. факторів, характерних для даного етапу розвитку суспільства у його

взаємодії з природою. Людське суспільство в процесі госп. діяльності істотно змінило своє природне оточення: виведено культури рослинності, значних перетворень зазнали річкові системи, споруджено водосховища, осушено великі площі заболочених земель тощо. Втручання людини в природні процеси супроводжується й негативними наслідками — скороченням площ лісів, зникненням багатьох видів рослин і тварин, посиленням *ерозії, дефляції, забруднення атмосфери, Світового океану, зменшення запасів багатьох видів мінеральних ресурсів*. Особливий вплив на умови життя людини має *урбанізація*. Забруднення Н. с. сприяє виникненню екологічної кризи (див. *Екологія, Екологія соціальна*), що особливо гостро проявляється у деяких капіталістичних країнах, особливо в США, Японії, ФРН. В СРСР та ін. соціалістичних країнах, в умовах планового г-на, вживаються ефективні заходи щодо *охорони природи й раціонального природокористування*. Проте в сучас. умовах заходи щодо охорони Н. с. у рамках однієї країни недостатні. Ця проблема стала глобальною і має комплексний характер, вона включає політ., юридичні, екон., технологічні, геогр. та ін. аспекти. Заходи по оптимізації Н. с. передбачають раціональне використання *природних ресурсів, меліорацію та створення культурних ландшафтів*, а також часткове обмеження госп. використання до повного заповнення окремих найбільш цінних у наук. і природоохоронному відношенні територій. Необхідною передумовою поліпшення Н. с. є всебічне дослідження *природно-територіальних комплексів* і прогноз можливих змін їх внаслідок того чи ін. впливу. Для практичного розв'язання проблем оптимізації Н. с. велике значення має удосконалення технологій виробн. (повна переробка відходів, оборотне водопостачання, нові джерела енергії тощо). У Рад. Союзі відповідно до Конституції СРСР здійснюється система заходів щодо охорони Н. с. і раціонального використання його елементів в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь. СРСР виступає ініціатором міжнар. співробітництва в області *охорони навколишнього середовища*.

Часто під Н. с. розуміють лише навколишнє природне середовище, у такому значенні цим терміном користуються в міжнар. угодах, зокрема між країнами — членами РЕВ.

А. Г. Іванченко.

Навої Нізамеддін Мір Алішер (Алішер Навої; 9.II 1441, Герат — 3.I 1501, там же) — узб. поет, учений і держ. діяч. Був відомий як поет з 15 років. Учився в Гераті, Мешхеді і Самарканді. В 1469 став охоронцем печатки, згодом був призначений візиром і одержав титул еміра. Н. — співісць свободи, великий гуманіст свого часу, противник середньовічної схоластики, деспотизму. Залишив бл. 30 збірок віршів, поем, прозових творів і наук. трактатів. Писав поетичні твори перською, публікуючи їх під прізвиськом Фані.

староузбецькою (джагатайською) і татк. мовами. «Скарбниця думок» — збір віршів, зібраних і розміщених самим поетом 1498—99 хронографічно в чотирьох збірках — диванах. Поет залишив також «Диван Фані» — зб. віршів на фарсі. Вершина творчості Н. — «П'ятерниця» складається з п'яти поем — «Неспокій праведних» (1483), «Лейлі і Меджнун» (1484), «Фархад і Шірін» (написана 1484), «Сім планет» (1484), «Іскандерів мур» (1485), в яких Н. оспівав любов до батьківщини, повагу до праці, боротьбу за справедливість і щастя народу. Автор філос. алегоричної поеми «Мова птахів» (1499), зб. афоризмів «Коханий серце» (1500), наук. праці з теорії л-ри «Терези розмірів» (1494) та ін. Поему «Фархад і Шірін» укр. мовою переклав 1947 М. Бажан, окремі ліричні твори — М. Терещенко.

Тал. Укр. перекл. — Фархад і Шірін. К., 1968; Газелі. «Вітання», 1948, № 5; Рос. перекл. — Сочинения, т. 1—10. Ташкент, 1968—70. Літ.: Султан І. Книга призначення Навої. Життя і творчість великого поета со слов его самого и современников. Ташкент, 1979.

Навої (до 1958 — с-ще Керміне) — місто обласного підпорядкування Бухар. обл. Узб. РСР. Розташоване в долині р. Зеравшан. Залізнична станція, аеропорт. 86 тис. ж. (1980). В місті — виробн. об'єднання «Навоїазот»; з-ди: цем., електрохім., бавовноочисний, хлібний та молочний. Комбінат хлібопродуктів. ДРЕС. Пром. технікум. Назване на честь А. Навої. Створення в пустельній місцевості нового міста Н. (буд-во почато 1958) з своєрідним архіт. обличчям, численними зеленими насадженнями, басейнами, фонтанами тощо є одним із значних досягнень рад. містобудування.

Навроцький Борис Олексійович [14 (26).IV 1894, Київ — 10.II 1943] — укр. рад. літературознавець. Закінчив Київ. ун-т (1917). У 1934—35 — професор Моск. консерваторії, 1935—37 — Ростов. пед. ін-ту. Досліджував переважно творчість Т. Г. Шевченка: «Шевченко як прозаїк» (1925), «Проблеми Шевченкової поетики» (1926), «„Гайдамаки“ Тараса Шевченка» (1928), «Проблематика Шевченкових повістей» (1930). Серед ін. праць — «Мова та поезія» (1925). Досліджував і питання теорії мистецтва. І. М. Лисенко.

Навроцький Василь Корнійович [30.I (11.II) 1897, с. Дідне Бобруйського пов. Мінської губ., тепер Могильов. обл. БРСР — 6.X 1975, Харків] — укр. рад. гігієніст, акад. АМН СРСР (з

1960), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Закінчив Харків. мед. академію (1921), після чого працював сан. інспектором у Донбасі. В 1927—53 працював у Харків. н.-д. ін-ті гігієни праці та профзахворювань. В 1944—72 — професор, зап. кафедрою Укр. ін-ту вдосконалення лікарів (Харків). Н. вивчав питання гігієни праці в хім., вугільній, гірничорудній і металургійній пром-сті, експериментальної пром. токсикології, силікозу, впливу шкідливих факторів виробничого середовища на невеликої інтенсивності на імунітет реактивності організму.

В. М. Макошеченко.

Навроцький Володимир Михайлович (18.XI 1847, с. Котузі, тепер Тербовлянського р-ну Терноп. обл. — 1882) — укр. публіцист, економіст-статистик. У 1871 закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту. З 1871 — фінанс. урядовець в м. Жешуві (тепер ПНР). З 1873 провадив статистико-екон. дослідження. В ряді статей («Реформи домашнього порядку», 1875; «Що нам коштує пропінання?», 1875; «Класові інтереси й інтереси народу», 1876, та ін.) показав тяжке екон. становище нар. мас Галичини. Н. не піднявся до наук. розуміння класів і класової боротьби, але бачив, що капіталістичне суспільство ділиться на експлуататорів і експлуатованих, вказав на антагонізми між ними. В своїх дослідженнях спирався на теор. концепції А. Сміта, Д. Рікардо, вчення фізіократів. Значний вплив на світогляд Н. мали рос. революційно-демократич. твори Т. Г. Шевченка та ін.

Навроцький Олександр Олександрович [28.VII (9.VIII) 1823, с. Антипівка, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл. — 10 (22).X 1892, Темір-Хан-Шура, тепер м. Буйнаксук Даг. АРСР] — укр. громадський і культурний діяч революц.-демократичного напрямку, поет і перекладач. Н. в сім'ї безплатних дворян. У 1847 закінчив філос. факультет Київ. ун-ту. Під впливом свого двоюрідного брата М. І. Гулака вступив до Кирило-Мефодіївського товариства, в якому приєднався до революц.-демократичної частини т-ва, очолюваної Т. Г. Шевченком, прибічник федерації слов'ян. народів. У 1847 Н. заарештовано і засладо до В'ятки (тепер м. Кіров), де він відбув 6-місячне ув'язнення. Звільнений 1853 з-під поліцейського нагляду, Н. служив у держ. установах ряду міст, у т. ч. в Миколаєві. Перекладав укр. мовою твори класиків світової л-ри, зокрема «Іліаду», «Одіссею» Гомера, твори О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, А. Міцкевича та ін. В поетичній творчості і перекладацькій роботі Н. (публікації в журналах «Основа», «Київська старина») визначне місце посідала істор. тематика — політ. події минулого, повстання нар. мас, захист батьківщини від іноземних загарбників тощо.

Г. Я. Сергієнко.

Навуходоносор II — цар Вавилонії 605—562 до н. е. За правління Н. II Вавилонія досягла екон. і культур. розквіту. Навколо

В. К. Навроцький.

О. О. Навроцький.

Навчальні машини в автоматизованому класі.

Вавилон було споруджено могутні оборонні укріплення. Н. II проводив завоювальницьку політику. В 605 до н. е. захопив Сірію і Палестину. В 601 до н. е. здійснив похід до кордонів Єгипту, 598 до н. е. — у Пн. Аравію. Двічі (597 і 587 до н. е.) захоплював Єрусалим, перетворив *Іудейське царство* на вавилонську провінцію.

НАВЧАЛЬНА МАШИНА — пристрій, призначений для реалізації навчальних програм, тобто учбового матеріалу, в якому описуються знання і навички, які потрібні засвоїти, а також способи їх формування. Н. м. (мал.) виконує такі функції: подає порції учбового матеріалу і контрольні завдання до них у тій послідовності, в якій учень повинен їх вивчити і виконати; визначає правильність виконання контрольних завдань, у ряді випадків указує характер допущених помилок; визначає послідовність проходження курсу залежно від досягнутих успіхів; забезпечує індивідуальну роботу в зручному для учня темпі, а часто також той чи ін. ступінь адаптації до індивідуальних особливостей учня (т. з. адаптивні Н. м.). Як Н. м. деталі ширше застосовують універсальні *електронні обчислювальні машини* колективного користування, а також індивідуальні спеціалізовані *мікроЕОМ*. При цьому учні одержують також можливість використовувати для навчання обчислювальні та інформаційні можливості сучас. ЕОМ. Дл. с. 195. О. М. Довгалюк.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА — в системі навчання документ, що визначає зміст і обсяг знань, умінь та навичок, які необхідно засвоїти з кожного навч. предмета, а також зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання. Осн. принципи побудови Н. п.: відповідність змісту сучасним досягненням науки, техніки і культури, соціальним цілям виховання учнів і розвитку їхніх творчих здібностей; наступність у вивченні матеріалів; взаємозв'язок між навч. предметами. Зміст *освіти*, що визначається Н. п., концентрується в *підручниках*, *навчальних посібниках* і методичних вказівках. В СРСР діють держ. Н. п., єдині для навч. закладів і спеціальностей одного типу й профілю.

О. І. Пенішкевич.
НАВЧАЛЬНЕ КІНО — один із видів наук. кіно, використовується як допоміжний засіб у навч. процесі. Фільми Н. к. дозволяють побачити на екрані зображення багатьох недоступних візуальному спостереженню фіз., хім. і біол. процесів, роботу різних механізмів, природу й побут віддалених країн, розділитися явища, які протікають дуже повільно (ріст рослин) або, навпаки, дуже швидко (рух блискавки) тощо. Застосування Н. к. значно прискорює і полегшує засвоєння навч. матеріалу, активізує увагу та пізнавальну діяльність. Як правило, фільми Н. к. мають короткий метраж і кожен з них присвячений одній невеликій темі. В СРСР навч. фільми створюються на студіях наук. популяр. фільмів, зокрема на Україні — на *Київській кіностудії* на-

уково-популярних фільмів. В М-ві освіти СРСР створено мережу фільмотек, через які школи одержують кінокартини. В Академії пед. наук СРСР та НДІ вищої школи працюють н.-д. лабораторії Н. к. і наук. телебачення.

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС — система організації навч.-виховної діяльності, в основі якої — органічна єдність і взаємозв'язок викладання й учіння; спрямована на досягнення цілей навчання й виховання. Визначається навч. планами, *навчальними програмами*, а також планами виховної роботи відповідних навч. закладів, включає всі види обов'язкових навч. занять (*уроки, лекції, семінари, лабораторні заняття, навч. і виробничу практику*) і позакласної (позааудиторної) роботи учнів. Н. п. у кожному навч. закладі має спец. особливості й організується відповідно до його типу й профілю, до форми навчання (денної, вечірньої, заочної та ін.), а також до системи навчання (*класно-урочної системи навчання, курсової системи навчання і предметної системи навчання*), яка також встановлюється залежно від типу навч. закладу й форми навчання. Див. також статті *Середня школа, Професійно-технічна освіта, Середня спеціальна освіта, Вища освіта, Вечірня освіта, Заочна освіта*.

О. І. Пенішкевич.
НАВЧАЛЬНИЙ РІК — час, що відводиться для занять у навч. закладі, від їхнього початку до літніх канікул. В СРСР Н. р. у школах і серед. спец. навч. закладах починається 1.IX; у школах закінчується (включаючи проведення екзаменів і практики) в I—VII класах — 30.V, у VIII класі — 10.VI, в IX—X (XI) класах — 25.VI. За рішенням М-ва освіти СРСР у школах, де викладання проводиться не рос. мовою, Н. р. може бути продовжений, але не більше як на тиждень. Н. р. в школі поділяється на навч. чверті (перша — з 1.IX по 4.XI, друга — з 10.XI по 29.XII, третя — з 11.I по 23.III, четверта — з 1.IV до кінця Н. р.), а в серед. спец. навч. закладах та вузах — на *семестри*. З метою організації відпочинку учнів шкіл, збереження їхнього здоров'я встановлюються *канікули*: осінні з 5 по 9.XI, зимові — з 30.XII по 10.I, весняні — з 24 по 31.III, літні — з дня закінчення Н. р. по 31.VIII. В серед. спец. і вищих навч. закладах є зимові та літні канікули.

Д. І. Румянцев.
НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ — предмети та матеріали, які використовують у процесі навчання, щоб забезпечити краще засвоєння учнями знань, умінь і навичок. До Н. п. належать *підручники, словники, довідники, навч. карти, картини, таблиці, кінофільми, діафільми, прилади, моделі, макети* тощо. Як натуральні посібники використовують овочі, фрукти, зоологічні препарати, гербарії, предмети техніки та ін. Н. п. поділяють на друковані, об'ємні, екранні й звукотехнічні. Екранні й звукотехнічні Н. п. разом з оснащенням для демонстрування, а також *навчальні машини* становлять *технічні засоби навчання*.

Застосування Н. п. забезпечує *наочність* у навчанні, сприяє активізації пізнавальної діяльності, розвитку самостійності учнів. Н. п. мають задовольняти пед. вимоги, відповідати віковим особливостям учнів, бути зручними для користування і безпечними для здоров'я. В СРСР їх випускають держ. навч.-педагогічні видавництва союзних республік і підприємства навч.-тех. промисловості.

Л. Л. Момат.
НАВЧАННЯ — цілеспрямований процес передачі і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини. Н. — процес двосторонній: діяльність учня — *учіння* і діяльність учителя — *викладання*. Н. виконує центр. функцію в розумовому розвитку й підготовці учнів до праці. В усіх видах пізнавальної і практичної навч. діяльності рад. школа спирається на всебічну активність учнів, на діалектичну єдність і взаємозв'язок відтворювальної і творчої діяльності, інтелекту, волі, емоцій і почуттів. Рад. педагогіка заперечує спрощений погляд на Н. як на звичайний акт передачі знань учням. Зняряддя мислення і практичної діяльності людини, її переконанням стають лише ті знання, що активно засвоєні, що є результатом не лише мислення, а й пізнавальної діяльності в цілому. Вчення марксистсько-ленінської філософії про *розвиток* дає змогу визначити внутр. рушійні сили процесу Н. як суперечність між пізнавальними і практичними завданнями, що висуваються самим ходом Н., і наявним рівнем знань, умінь і розумового розвитку школярів. Розвиткові творчої пізнавальної діяльності учнів сприяє *проблемне навчання*. В структурі навч. процесу виділяють такі його елементи (ланки): постановка проблеми й усвідомлення пізнавальних завдань; сириння предметів і явищ, формування понять, спостережливості, уяви й мислення учнів; закріплення й систематизація знань, формування умінь і навичок; застосування знань, умінь і навичок; аналіз досягнень учнів, перевірка й оцінка їхніх знань, досягнутого рівня розумового розвитку.

Освіта (загальна, політехнічна, професійна тощо), розвиток і виховання людини — основні результати Н., яке починається з раннього дитинства й триває протягом усього життя людини як у вигляді організованої освіти (дитячий садок, школа, вуз, курси підвищення кваліфікації, подітково-виховна робота тощо), так і шляхом *самоосвіти*. Мета, зміст освіти, форми організації й *методи навчання* визначаються соціально-еко. потребами, зумовленими характером сусп. відносин, політикою павучих класів, станом розвитку засобів виробництва, науки й техніки, рівнем освіти і педагогіки, віковими особливостями учнів. Експлуаторські класи використовують Н. як засіб змінення свого панування. В соціалістичному суспільстві Н. поставлено на службу інтересів народу, підготовки всебічно освічених людей, здатних до фіз. і розумової праці, активної

Золотий браслет з Нагачицького кургану.

Револьвер системи Нагачицького кургану 1895

участі у виробництві матеріальних і духовних цінностей комуністичного суспільства. Теорією Н. є *дидактика*. Осн. формою організації Н. в рад. серед. школі є *урок* (див. *Кабінетна система навчання*, *Класно-урочна система навчання*), у вищій школі — *лекції* й *семінари* (див. також *Курсова система навчання*). В СРСР Н. в школах ведеться рідною мовою учнів.

Лит.: Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний. М., 1975; Проблема единства обучения и воспитания. Л., 1978; Бабанский Ю. К. Об актуальных проблемах совершенствования обучения в общеобразовательной школе. «Советская педагогика», 1979, № 3. Див. також літ. до ст. *Дидактика*. А. М. Алексюк.

НАВЧЕННЯ в етології — одне з осн. понять, що характеризує індивідуальне пристосування тварини до умов існування шляхом зміни природженої поведінки. Розрізняють облігатне (обов'язкове) Н., яке властиве всім особинам даного виду (напр., *відбиття в пам'яті*), і факультативне (необов'язкове), що стосується поведінки окремих особин відповідно до конкретних умов їхнього життя (напр., *навічка*, *наслідування* тощо).

НАВЧЕННЯ, навчання, навчання в психології — набуття людиною знань, умінь, *навичок* і нових форм поведінки. На відміну від педагогічного поняття *навчання*, термін «навчання» застосовується переважно в психології поведінки і охоплює широке коло процесів формування індивідуального досвіду. Н. має багаторівневий характер: рефлекторний рівень, який включає сенсорне, моторне й сенсорно-моторне Н.; когнітивний — Н. фактичним знанням, практичним операціям і діям; інтелектуальний — Н. теор. знання і системам ідеальних операцій та дій. Істор. досвід людства передається окремим людям шляхом активного навчання, що становить одну з найважливіших функцій суспільства, яка покладається, зокрема, на школи та ін. пед. заклади. Н. здійснюється людьми, які живуть у певних соціальних умовах, а тому в змісті і спрямованості Н. слід розрізняти соціально-класовий і загальнолюдський моменти.

С. Д. Максименко.
НАВ'ЯЗЛИВІ СТАНИ — хворобливий стан, який полягає в тому, що в свідомості людини висувереч її бажання виникають настирливі спогади, страхи, потяги; нав'язливими бувають і дії. Хворий розуміє їх непотрібність і безглуздість, але позбавитися від них не може, тому подібні стани наз. нав'язливими. Н. с. бувають при *неврозах*, *психопатіях*, деяких психічних хворобах, а в легких формі іноді й у здорових людей (напр., при перетомі). Безпосередньою причиною розвитку Н. с. є психічна травма. У хворого нав'язливі думки можуть мати різний зміст, напр. безцільне рахування (кроків, сходинок); сумніви (чи виключив газ? чи зачинив двері?) тощо. Нав'язливі дії проявляються у формі нав'язливих ритуалів. Нав'язливі страхи супроводяться серцебиттям, пітливістю, нудотою, запаморочен-

ням, болями у животі тощо. Лікування в н. я: медикаментозне, психотерапія, загальнооздоровчі заходи тощо.

НАГА — група споріднених гірських племен і народностей (ангати, ао, сема, лхота та ін.), які населяють штати *Нага-Прадеш* і частково *Маніпур* і *Ассам* на Пн. Сх. Індії. Живуть також у прикордонних районах пн.-зх. Бірми. Заг. чисельність — понад 500 тис. чол. (1970, оцінка). Говорять мовами тібето-бірманської групи. У Н. збереглися давні анімістичні вірування (див. *Анімізм*). Заняття — землеробство, скотарство і рибальство.

НАГАТ Кафу (справж. ім'я — Сокіт; 3.XII 1879, Токіо — 30.IV 1959, Ітікава, префектура Тіба) — япон. письменник, член Япон. академії мист. Перший роман «Квіти пекла» (1902) написав під впливом франц. натуралізму, зокрема Е. Золя. В 1903—08 жив у США і Франції. Осн. тема творів зрілого періоду — життя столичного півніця. Автор романів «Ріка Суміда» (1909), «Змагання» (1916—17), «Сніг таєм» (1921), «До і після сезону дощів» (1931). Під час 2-ї світової війни твори Н. були заборонені. Друкувався після 1946 («Орден», «Танцівниця»).

Б. П. Яценко.

НАГАЙЧІНСЬКИЙ КУРГАН — сарматський курган I ст. до н. е. біля смт Нижньогірського Крим. обл. Досліджений 1974. Розкопками відкрито багате жіноче поховання в розписному двохсхилому дерев'яному саркофазі. Знайдено сарматський гончарний, алебастровий посуд, бронзове дзеркало, понад 570 високохудожніх прикрас із золота та коштовних каменів (заг. вагою понад 2 кг) сарматського, грецького і сх. походження. На голові жінки була діадема із золотих ланцюжків, на шії масивна гривня, прикрашена грифонами, на руках і ногах — браслети з фігурками людей, на грудях — брошка. В ногах у шкатулці лежали золоті персні, флакон для пахощів, срібні ложечки, різноманітні намистини, фігурка дельфіна з гірського кришталю, оздоблена золотом.

Лит.: Щепинський А. О. Скарби сарматської знаті. «Вісник АН УРСР», 1977, № 10.

Б. В. Черненко.

НАГАН — револьвер системи бельг. зброяря Л. Нагана калібру 7,62 мм. Н. сконструйовано наприкінці 19 ст. Мав семизарядний барабан, який одночасно служив магазином і патронником, дальність стрільби — до 100 м. Був на озброєнні багатьох армій, у т. ч. російської. В Рад. Армії Н. називався «револьвер зразка 1895». Перел Великою Вітчизн. війною замінений автом. *пистолетом*.

НАГАНО — місто в Японії, адм. ц. префектури Нагано. Розташоване в центр. частині о. Хонсю. Вузол з-ць і автошляхів. 305 тис. ж. (1975). Підприємства верстатно-інструм., деревообр., харч. пром-сті. Виготовлення муз. інструментів та виробів з натурального шовку. Один із реліг. центрів країни (храм Дзенкодзі).

НАГАОКА Хантаро (18.VIII 1865, Нагасакі — 11.XII 1930) — япон.

фізик, іноз. член АН СРСР (з 1930). Після закінчення 1887 Токійського ун-ту до 1931 працював там же (з 1896 — професор), з 1931 — президент ун-ту в Осаці. Наук. праці з питань магнітостричії, спектроскопії, структури атома, матем. фізики, геофізики. В 1904 запропонував модель атома, за якою атом складається з позитивно зарядженого ядра, навколо якого обертається кільце, що складається із значної кількості електронів. Хоч модель Н. не звернула на себе уваги фізиків, її можна вважати попередницею планетарної моделі атома Е. Резерфорда.

НАГА-ПРАДЕШ, Нагале́нд — штат на Пн. Сх. Індії. Площа 16,5 тис. км². Населення 0,5 млн. чол. (1971). Адм. ц. — м. Кохіма. Розташований в Ассамо-Бірманських горах. В рослинному покриві переважають тропічні ліси (до вис. 1000 м). Найменше населений штат країни. Основа г-ва — підсільно-погоспе землеробство. Вирощують переважно рис. Заготівлі лісу. Кустарні промисли (у т. ч. виробів. тканин).

НАГАСАКІ — місто в Японії, адм. ц. префектури Нагасакі. Розташоване на Зх. о. Кюсю. Значний порт у зат. Нагасакі. 448 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування, особливо суднобудування, і судноремонт. Підприємства металург., нафтохім., лісопильної, текст., харч. (у т. ч. рибоконсервної) пром-сті. Важлива база мор. рибальства. Поблизу Н. — видобування вугілля. Ун-т. Під час 2-ї світової війни 9.VIII 1945 на місто було скинуто амер. атомну бомбу, від вибуху якої зруйновано частину міста і вбито та поранено бл. 75 тис. чол. У наступні роки від тяжких захворювань, пов'язаних з вибухом, загинуло ще бл. 100 тис. чол. Н. відоме з 12 ст. як рибальське селище. Архіт. пам'ятки 16—17 ст.

НАГЕЛЬ (Nagel) Отто (27.IX 1894, Берлін — 12.VII 1967, там же) — нім. живописець і графік, почесний член АМ СРСР (з 1958). Член Компартії Німеччини з 1919. Спеціальної худож. освіти не мав. У 1928 разом з Г. Цілле заснував сатиричний журн. «Ейленшігел». У своїх картинах відтворював життя й боротьбу робітн. класу Німеччини: «Ювіляр» (1924); «Озброєні робітники» (1931); писав портрети (Б. Келдермана, автопортрет, обидва — 1949). Після створення НДР виконав картину «Будівельник-каменяр» (1953) та ін. Н. — один з організаторів (1950) і президент (1956—62) Німецької АМ у Берліні.

Лит.: Марченко Е. И. Отто Негель. М., 1960.

НАГІ Мухаммед (27.I 1888, Александрія — 5.IV 1956, Каїр) — егип. живописець і графік. У 1910—14 навчався в Школі красних мистецтв у Парижі. В 1931—32 працював у Ефіопії. В 1932 організував т-во «Ательє» в Александрії. Твори: картини — «Буйвіл і фелак», «Розлив Нілу»; монументальне панно «Відродження Єгипту» (в залі засідань Нац. асамблеї в Александрії). Був директором Худож. ін-ту (з 1937) та Музею сучас. мистецтва (з 1939) в Каїрі.

Х. Нагаока.

О. Негель. Безробітний. 1920.

НАГІДКИ

НАГІДКИ, календула (*Calendula*) — рід трав'янистих і напівкущових рослин родини складноцвітних. Стебло прямостояче. Листки прості. Квітки оранжеві, жовті, зібрані в кошики. Плід — сім'янка. 20 видів, пошир. переважно в середземноморських країнах. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 2: Н. лікарська (*C. officinalis*) і Н. польова (*C. arvensis*). Н. лікарська поширена в культурі як лікарська й декоративна рослина. Походять з Центр. і Пд. Європи. Квітки використовують у медицині для виготовлення мазі та настоянок, що їх застосовують як протизанозальний засіб. Н. польові — невисокі (10–20 см) рослини з дрібними (0,7 см у діаметрі) кошичками. Зустрічаються як бур'ян у Хмельн. та Вінн. областях.

НАГІРНИЙ Василь Степанович [31.XII (11.1) 1848, с. Гірне, тепер Стрийського р-ну Львів. обл. — 25.II 1921, Львів] — укр. архітектор. У 1870–71 навчався в Тех. академії у Львові, 1871–75 — у Федеральній політех. школі в Швейцарії. Збудував у зх. областях України багато церковних, переважно мурованих споруд, у яких застосував неороманські архіт. форми та прийоми нар. дерев'яної архітектури (церкви в с. Тухлі, тепер Сколівського р-ну Львів. обл., 1895; в с. Лисичинцях, 1903, та с. Гнилицях, 1905; обидва тепер Підволочиського р-ну Терноп. обл.). Після 1905 будував спільно з сином Є. В. Нагірним. У 1898 Н. разом з І. Трушем та Ю. Панкевичем утворив першу професійну орг-цію укр. художників Львова «Товариство для розвитку руської штуки».

НАГІРНИЙ Євген Васильович [13(25).VIII 1885, с. Рудне, тепер у складі Львова — 8.VI 1951, Львів] — укр. рад. архітектор. Син В. С. Нагірного. В 1912 закінчив архіт. ф-т політех. школи у Львові. До 1921 працював з батьком. Збудував у зх. областях України бл. 300 житл., громад. та культових споруд. Для творчості Н. характерне використання мотивів укр.

бароко та нар. архітектури (церква в Стебнику, тепер місто Львів. обл., 1938). На спорудах пізнішого часу позначився вплив нової архітектури (будинки лікарні на вул. Пирогова у Львові, 1934). З 1946 викладав у вищих навч. закладах Львова.

НАГІРНО-КАРАБАХСЬКА АВТОНОМНА ОБЛАСТЬ — у складі Аз. РСР. Утворена 7.VII 1923. Розташована в сх. частині Малої Кавказу. Площа 4,4 тис. км². Нас.

162,6 тис. чол. (1980). Поділяється на 5 районів, має 2 міста та 6 с-щ міськ. типу. Центр — м. Степанакерт.

Природа. Рельєф Н.-К. а. о. гірський. На Пн. простягається хребет Муровдаг (заввишки до 3724 м, г. Гямыш), у центр. і пд.-зх. частинах — Карабахський хребет (заввишки до 2725 м). Корисні копалини: поліметалеві руди, літографський камінь, ісландський шпат, мармур, графіт, азбест та ін. Є також мінеральні джерела. Клімат на більшій частині території помірно теплий з сухою зимою. Пересічна т-ра січня в передгір'ях від +3 до -2°, у горах від -6 до -10°; липня відповідно від +25 до +20° та від +15 до +10°. Опаді 400–600 мм на рівнині та понад 800–850 мм у горах. Річки належать до бас. Кури (Тертер, Хачинчай, Каркарчай) і Араксу (Кенделанчай, Ішханчай), їх використовують для зрошування і як джерело електроенергії. На р. Тертер — Сарсангське водосховище та ГЕС. Передгірні частини області вкриті каштановими ґрунтами, вище — гірсько-каштановими та гірсько-лучиними. В Н.-К. а. о. налічується бл. 2000 видів рослин. На рівнині — полинова та полиново-злакова напівпустельна, у передгір'ях — злакова та гірсько-ксерофітна рослинність, вище — широколистяні ліси (зокрема, дубово-грабові й букові), субальп. та альп. луки.

Населення. В Н.-К. а. о. живуть вірмени, азербайджанці, росіяни та ін. Пересічна густина населення — 36,6 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 44% (1979).

Історія. Тер. Н.-К. а. о. заселена людьми з епохи раннього неоліту. В 1 ст. н. е. вона входила до складу *Албанії Кавказької*. В 3–5 ст. тут розвинулися феод. відносини. Тер. області завойовували араби (поч. 8 ст.), турки-сельджуки (серед. 11 ст.), монголи (30-і рр. 13 ст.). У 17 — 1-й пол. 18 ст. Карабах став ареною безперервних воєн між Туреччиною та Іраном. В серед. 18 ст. створено Карабахське ханство, населення якого чинило героїчний спір іран. завойовникам. Ханство мало дружні стосунки з Росією. В 1805 було підписано договір про перехід його під владу Росії (див. *Російсько-іранські війни 18–19 століть*). Приєднання до Росії, незважаючи на колоніальну політику царизму, відіграло позитивну роль в історії Карабаху. В 1822 Карабахське ханство було ліквідоване. Влітку 1905 в м. Шуші оформилась більшовицька група. В 1918–20 владу в краї захопили бурж. націоналісти (див. *«Мусават», «Дашнакцутюн»*). Рад. владу встановлено на поч. травня 1920. 7.VII 1923 утворено Н.-К. а. о. За роки соціалістичного будівництва за допомогою рос. та ін. народів СРСР ліквідовано екон. і культур. відсталість краю. В період Великої Вітчизн. війни 1941–45 трудящі Н.-К. а. о. разом з усім рад. народом боролися проти нім.-фашист. загарбників, самовіддано працювали в тилу. Бл. 15 тис. жителів області нагороджено орденами й медалями, з них 20 удостоєно звання Героя Рад. Союзу, а Н. Г. Степанян — двічі. В післявоєнні роки трудящі Н.-К. а. о. досягли нових успіхів у розвитку економіки й культури. Область нагороджено орденом Леніна (1967) і орденом Дружби народів (1972). Господарство Н.-К. а. о. базується гол. чин. на переробці місц. сировини. Провідна галузь пром-сті — харчова. Представлена виноробними (Степанакерт, Гадрут, Мартуні, Мардакерт та ін.), маслопробними, хлібними та ін. підприємствами. З галузей легкої пром-сті найрозвинутіші шовкова (шовковий комбінат), є також килимова, взут. і швейна ф-ки (Степанакерт). Значне місце в економіці області належить Степанакертському електротех. з-ду. Розвинута лісова та деревообр. (меблева ф-ка в Степанакерті, Мардакертський виробничий комбінат) і буд. матеріалів пром-сть (комбінат буд. матеріалів та асфальтобетонний з-д у Степанакерті). У м. Шуші — ф-ка східних муз. інструментів. Електроенергія надходить з Мадагізької та Мінгечаурської гідроелектростанцій. С. г. спеціалізується на виноградарстві, вирощуванні зернових культур, плодівництва, бавовництва в поєднанні з тваринництвом м'ясо-мол. та м'ясо-вовнового напрямку. Н.-К. а. о. — один з гол. виноградарських і плодоягідних районів Аз. РСР (1980 зібрано 137,0 тис. т винограду). В посівах зернових переважають озима пшениця та ячмінь. Вирощують зернобобові, кукурудзу, бавовник (на зрошуваних землях), а також тютюн. Важливе значення має ви-

Г. В. Нагірний.

Нагірно-Карабахська автономна область.
1. Гірський краєвид.
2. Степанакерт. Площа В. І. Леніна.
3. Панорама міста Шуші.

рощування шовковиці. Поголів'я (1980, тис.): великої рогатої худоби — 63,1, овець і кіз — 185,9, свиней — 66,3. Розвинуті птахівництво та шовківництво. Осн. вид транспорту — автомобільний, найважливіші шляхи: Євлах — Агдам — Степанакерт — Шуша — Лачин, Євлах — Мардакерт — Кельбаджар. Діє газопровід Євлах — Степанакерт. Авіац. сполучення з Баку, Єреваном, Налчиком та ін. Гірсько-кліматичний курорт Шуша.

Культура. За роки Рад. влади ліквідовано неписьменність. У 1979/80 навч. р. в області було 188 заг. осв. шкіл, 5 серед. спец. навч. закладів, 4 профес.-тех. уч-ща, пед. ін-т у Степанакерті. Працюють Степанакертська комплексна зональна станція, Карабахська наук.-експериментальна база Ін-ту генетики і селекції АН Аз. РСР у селищі Ленінавні, центр наук.-тех. інформації. В області налічується 200 масових б-к (фонд 1300 тис. одиниць зберігання), 237 будинків культури і клубів, 188 кінотеатрів і кіноустановок з платинним показом, драм. театр імені М. Горького, два держ. худож. ансамблі, 8 музев (1980). Виходить обл. газ. «Советская Карабах» («Радянський Карабах») вірм. мовою. Місцеві радіопередачі ведуться вірм., азерб. і рос. мовами. Ретранслюються програми Центр. і респ. телебачення. Найдавніші пам'ятки худож. культури відомі з серед. 3-го — серед. 2-го тис. до н. е. (вироботи з бронзи, кераміка). В 19 — на поч. 20 ст. тут працювали художники Мір Мохсун *Навоаб* і Уста Гамбар Карабачі. Попирені різні види декоративно-ужиткового мист.: килимариство, ткацтво, шитво золотом. На тер. Н.-К. а. о. з 5 ст. збереглися Амарський монастир (5 ст.), храм монастиря Гандзасар (13 ст.), залишки фортеці (т. з. замок Ібрагім-хана, 18 ст., в Шуші), житл. будинки (18—19 ст.). За рад. часу в містах (Степанакерт, Шуша) і селах споруджено багато житл., культурно-побутових та громад. будівель.

НАГІР'Я — значні за площею ділянки земної поверхні з характерним поєднанням гірських масивів, плоскогір'їв, хребтів та долин, розташованих у цілому високо над рівнем моря (напр., *Вірменське нагір'я*, *Іранське нагір'я*, *Памір*, *Тібет*).

НАГЛЯД АДМІНІСТРАТИВНИЙ — діяльність спеціальних органів держ. управління по здійсненню систематичного контролю за дотриманням підприємствами, організаціями, установами, службовими особами та громадянами встановлених адміністративно-правових норм. Здійснюється гол. чин. органами внутр. справ, митними органами, держ. інспекціями (санітарною, ветеринарною) тощо. Н. а. стосується контролю за здійсненням правил певного виду (напр., правил торгівлі) з тим, щоб запобігти і покласти край порушенню їх, притягати винних до відповідальності. Він спрямований на забезпечення *громадського порядку*. Органи, які здійснюють Н. а., у випадках порушення від-

повідних правил застосовують встановлені *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення* заходи організаційно-виховного і примусового характеру, мають право здійснювати обстеження піднаглядних органів, вимагати від них необхідних відомостей і документів, дозволити або заборонити ті чи ін. види діяльності, накладати *адміністративні стягнення* тощо. Н. а. регулюють також такі підзаконні акти, як Положення про паспортну систему СРСР від 28.VIII 1974. Деякі функції Н. а. покладено на громад. орг-ції: профспілки, народні дружини, громадських інспекторів.

НАГЛЯДОВЕ ПРОВІДЖЕННЯ — надзвичайний порядок перегляду вироку, рішення та ін. актів суду. Див. *Перегляд у порядку судового нагляду*.

НАГНІБІДА Микола Львович [н. 7 (20).IX 1911, с. Попівка, тепер с. Смирнове Куйбишевського р-ну Запоріж. обл.] — укр. рад. поет, асл. працівник культури БРСР (з 1974). Член КПРС з 1940. Навчався в Харків. Комуністич. ін-ті журналістики, закінчив Київ. пед. ін-т (1946). Друкуватися почав 1930. Перша зб. поезій «Дніпровська весна» (1932) — про будівників Дніпрогесу. Вийшли зб. віршів Н. «Зерна» (1933), «Дніпроград» (1937), «Дорога на південь» (1940), «Здрастуй, Харків!» (1943), «Незабутнє» (1946), «Правий берег» (1948), «Гірські вершини» (1960), «Зерна граніту» (1963), «Жовтнева книга» (1967), «На полі битви» (1969), «Вам присвячую» (1975), «Благословенна будь» (1980) та ін., кілька збірок нарисів. Перекладає з білорус. та ін. мов братніх республік СРСР. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1970.

Тв.: *Вибрані твори*, т. 1—2. К., 1961; *Вибране*, т. 1—2. К., 1971; *День побачення*, К., 1977; *Висота*, К., 1978; *Дзвони Хатині*, Колокола Хатини. *Знаєш Хатині*, К., 1979; *Рос. перекл.* — *Избранное*, М., 1981.

НАГНІЗДНІ ПТАХИ — група птахів, у яких період *зародкового розвитку* порівняно нетривалий, запас поживного *жовтка* обмежений; вони залишаються в гнізді, поки не почнуть літати. Пташенята Н. п. вилуплюються безпорадними, голими, сліпими, з весталою т-рою тіла; батьки їх годують і обігривають. До Н. п. належать *горовцеподібні*, *дятлоподібні*, *зо-зупелоподібні*, *пеліканоподібні*, *ле-лекоподібні* та ін. Деякі птахи, напр. *соколоподібні* і *совоподібні*, займають проміжне положення між Н. п. і *виюдовикоподібними*: їхні пташенята відкриті густим пухом, а у соколоподібних вони вилуплюються зрячими.

НАГНІТАЧ — компресор, яким нагнітають повітря в циліндри *двигунів внутрішнього згоряння*, здійснюючи тим самим *наддув*. Приводиться в дію через *зубчасту передачу* від колінастого вала *двигунів* або від газової турбіни, що використовує енергію вихлопних газів *двигуна*.

НАГОЛОС — виділення *складу* або *слова* силою голосу, висотою тону чи тривалістю. З погляду *фонетики* розрізняють Н. сило-вий, динамічний, або експіраторний (у чes. мові), музикальний, мелодичний, тонічний, або тоно-вий (у лит., кит. мовах), кількісний, довготний, або квантитативний (у новогрец., рос., укр. мовах). З погляду *морфології* розрізняють Н. постійний, фіксований, або стійкий (в ест. мові — на першому складі, у франц. мові — на останньому, у польській — на передостанньому), і вільний, нефіксований (у рос., укр. мовах). Н. може бути рухомий, або змінний, і нерухомий, або сталий (пор. поле — поля і береза — берези). Деякі слова, крім гол. Н., можуть мати ще й побічний (напр., у слові електромонтаж). Розрізняють Н. складу, пов'язаний зі змінами сили звуку або руху тону в середині складу (у в'єтнамській, кит., лит., швед. мовах), Н. слова — виділення фонетичними засобами одного зі складів у кільк. складовому слові, Н. фразовий, яким виділяють якесь слово в реченні. У межах фразового Н. розрізняють синтагматичний Н., що падає в *синтагми* на останнє слово, *логічний наголос* та емпіричний — емоційне виділення слова в реченні для підсилення його виразності («Це чуде-е-ста річ!»). З погляду *фонології* Н. об'єднує звуки в слові або слова в реченні. За Н. можуть розрізнятися слова і форми слів (води — войд, приклад — приклад).

Лит.: Сучасна українська література на мову. Вступ. Фонетика. К., 1969; Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М., 1979.

НАГОЛЬНА — річка у Ворошиловгр. та Донец. областях УРСР, ліва притока Міусу (бас. Азовського м.). Довж. 70 км, площа бас. 978 км². Бере початок на Донецькому кряжі. Живлення переважно снігове. На Н. споруджено 2 шлюзи-регулятори. Воду річки використовують для зрошування. В долині Н. досліджено кургани та поселення *бронзового віку* (кін. 2-го — поч. 1-го тис. до н. е.).

НАГОЛЬНИЙ КРЯЖ — пд.-сх. частина *Донецького кряжа*. Розташований в бас. р. Нагольної, у межах Ворошиловгр. обл. УРСР та Ростов. обл. РРФСР. Від Головного вододілу відмежований денудативним (див. *Денудація*) уступом. Складений дислокованими породами кам.-вуг. системи, гол. чин. пісковиками, вапняками і сланцями. Рельєф ускладнений пасмами та гривами з тривких щодо руйнування порід. Річкові долини і балки неглибокі, лише в місцях перетину шільних гірських порід урвисті. Виділяються відслонені ерозією куполоподібні підняття — куполи Грибоваха (222 м), Центрального, Дяківський. Є поклади хім. сировини, буд. матеріалів, прояви поліметалевого зрудення.

НАГОЛЬНО-ТАРАСІВКА — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Ровеньківській міськраді. Розташована на р. Нагольній, за 12 км від залізнич. ст. Дар'ївка. 2,5 тис.

М. Л. Нагнібіда.

Є. В. Нагірний. Церква в Стебнику (тепер місто Львівської області), 1938.

Нагідки лікарські. Верхня частина квітучої рослини і плід.

ж. (1980). Населення селища працює в основному на підприємствах м. Ровеньок. Середня школа, мед. пункт, клуб, 6-ка. Селище виникло на поч. 18 ст.

НАГОРНИЙ (Олександр Васильович [29.VIII (10.IX) 1887, Харків — 11.V 1953, там же] — укр. рад. фізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки (з 1943). Закінчив Харків. ун-т (1912), де й працював до кінця життя (з 1924 — професор). Праці Н. присвячені вивченню *газообміну* у комах, хім. властивостей *проtoplazми*, явища *гістerezису* гідропільних колоїдів, питанням вікової фізіології та біохімії. Вивчаючи проблему передчасного старіння з метою розробки відповідних запобіжних заходів, Н. підкреслював роль нервової системи в процесі старіння, а також значний вплив умов навколишнього середовища на *онтогенез* вищих тварин.

НАГОРОДИ ДЕРЖАВНИ СРСР — див. *Ордени СРСР, Медалі СРСР, Звання почесні в СРСР*.

НАГОРОДИ ДЕРЖАВНИ УРСР. Державними нагородами республіки є *звання почесні УРСР, Почесна Грамота Президії Верховної Ради УРСР і Грамота Президії Верховної Ради УРСР*. 7.V 1981 Указом Президії Верховної Ради УРСР затверджено «Положення про державні нагороди Української РСР», яке визначає: заг. положення; заслуги, успіхи, за які надаються Н. д. УРСР; порядок представлення до нагородження Н. д. УРСР; порядок вручення нагород; права і обов'язки нагороджених; позбавлення Н. д. УРСР; відповідальність за незаконні дії щодо Н. д. УРСР. Вид нагороди визначається характером і ступенем заслуг нагороджуваного. Н. д. УРСР удостоюються *громадяни СРСР*, підприємства, об'єднання, установи і орг-ції, військ. частини, р-ни, міста, селища і села УРСР та ін. союзних республік. Їх можуть бути удостоєні й особи, які не є громадянами СРСР. Клопотання про присвоєння чи нагородження тією чи іншою Н. д. УРСР порушується перед вищестоящим органом чи орг-цією, як правило, в *трудоовому колективі*, де працює особа, яку представляють до нагороди; про нагородження підприємств, орг-цій тощо клопотання порушуються вищестоящими органами, щодо військ. частин — вищестоящим військ. командуванням. Удостоєним Н. д. УРСР вручаються відповідно повідомлення до почесного звання, грамота, а також знак, зразки яких затверджує Президія Верховної Ради УРСР. Позбавити держ. нагород УРСР може тільки Президія Верховної Ради УРСР у випадках: засудження нагородженого за тяжкий злочин, вчинення особою проступку, що порочить як нагородженого, позбавлення нагородженого громадянства СРСР. Носіння знаків до Н. д. УРСР особою, яка не має на те права, а так само приписання їх або вчинення ін. незаконних дій щодо держ. нагород УРСР тягнуть за собою встановлену законодавством відповідальність.

Р. І. Гричук.

НАГОРЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення лісостепових землеробсько-скотарських племен Серед. Придністров'я ранньоскіфського часу (кін. 7 — поч. 6 ст. до н. е.) поблизу с. Нагорян Кельменецького р-ну Чернів. обл. Досліджувалося 1950. Розкопками виявлено залишки трьох напівземлянок з відкритими вогнищами та печами-кам'янками. Знайдено зняряд для праці (мотики з рогу оленя й кременю, прясла), глиняний посуд (горшки з наліпним розчленованим валиком і проколами на вінцях, миски із загнутими краями, черпаки з високими ручками тощо) та кістки свійських тварин.

НАГОЯ — місто в Японії, адм. ц. префектури Аїті. Розташована в центр. частині о. Хонсю, на узбережжі зат. Ісе, в дельті р. Кісо. Вузол з-ць і автошляхів, один з гол. портів країни. Понад 2 млн. ж. (1975). Значний екон., фінанс., торг. і культур. центр країни, екон. ядро індустр.-агр. району Токай. У Н. та містах-супутниках розвинуті машинобудування (автомобіле-, авіа-, електротех., точне, текст., суднобудування і судноремонт), металообробка пром-сть, чорна і кольорова металургія. Найбільший центр текст. пром-сті Японії. Підприємства хім., поліграф., фарфоро-керамічної (у т. ч. виробн. ізоляторів), меблевої, харч. та ін. галузей. Військ.-мор. та авіац. арсенали. Ун-т та ін. вузи. 2 музеї. Театри. Бот. сад, зоопарк. Метрополітен. Архіт. пам'ятки 8—17 ст.

НАГПҀР — місто в центр. частині Індії, у штаті Махараштра. Розташований на р. Наг. Вузол з-ць і автошляхів. 866,1 тис. ж. (1971). Провідна галузь пром-сті — бавовняна. Розвинута також керамічна, скляна, поліграф., хім. (шинний з-д) пром-сть, виробн. холодильників. Кустарне виготовлення тканин, гончарних, худож. та ін. виробів. У районі Н. — видобування марганцю. Ун-т (з 1923). Археол. музей. Н. засн. у 18 ст.

НАГРІВ МЕТАЛУ — підвищення температури металу до рівня, нижчого за температуру його *плавлення*. До Н. м. вдаються перед *обробкою металів тиском*, щоб надати їм належної пластичності, а також при *термічній обробці* (зокрема, *хіміко-термічній обробці*) металів і *спіканні* металевих порошків, які під впливом т-ри змінюють свої мех., фіз. і хім. властивості. Для Н. м. використовують *нагрівальні печі і термічні печі*. Характеризують Н. м. т-рою нагріву, до якої мають бути нагріті вироби (або заготовки) перед надходженням з печі, і його швидкістю — зміною т-ри за одиницю часу. Т-ра нагріву і режим її зміни протягом певного часу залежать від виду металу і застосовуваної обробки. Швидкість нагріву, що її визначають переважно за зміною т-ри поверхні металу, зумовлюється конструкцією і тепловою потужністю печі, умовами зовн. теплопередачі і передачі тепла всередині виробів (заготовок), фіз. властивостями металів. Окислюванню і зневугльцюванню поверхні металу запобігають *безокислювальним нагрівом*. Н. м.

автоматизують, регулюючи температурний режим, витрату палива і переміщення виробів (заготовок). Див. також *Електричний нагрів*.

В. Ф. Копитов.

НАГРІВАЛЬНА ПІЧ — промислова піч, де вироби (заготовки) або матеріали нагрівають до т-ри, нижчої за т-ру їхнього *плавлення* (на відміну від *плавильної печі*, в якій матеріали плавлять). Розрізняють нагрівальні *електричні печі* (в т. ч. *високочастотні печі*) і *палуменеві печі*; печі періодичної дії (*камерні печі, оберткові печі* та ін.) і безперервної дії (напр., *методичні печі*). Н. п. застосовують у кольоровій та чорній металургії, машинобудуванні.

НАГРІВАЛЬНІ ПРИЛАДИ — прилади, що ними нагрівають речовину (матеріал) або середовище, що оточує їх. Розрізняють Н. п. теплогенеруючі, де згоряє паливо (газові плити, паяльні лампи та ін.) або протікає електр. струм (напр., електр. паяльники, електроконвектори), і теплообмінні (*конвектори* деяких типів, *бойлери, повітряонагрівальники, радіатори* тощо), в яких циркулює *теплоносії* (див. також *Теплообмін*). Н. п. застосовують у різних галузях науки і техніки, у побуті. Див. також *Опалювальні прилади*.

НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ — перетворення частини *додаткової вартості* на *капітал*. Здійснюється у формі розширеного капіталістичного *відтворення*; зумовлюється системою капіталістичних виробничих відносин, *основним економічним законом капіталізму*. В результаті розширеного відтворення капіталу капіталісти привласнюють все більшу масу додаткової вартості. В сучас. капіталістичному суспільстві з відповідною йому великою машинною індустрією Н. к. супроводиться зростанням *органічної будови капіталу* і внаслідок цього зменшенням маси живої праці, застосовуваної капіталом, порівняно з масою *засобів виробництва*. Все це прискорює витіснення робітників з виробн., створюючи на одному полюсі багатство, на другому — злидні, породжує резервну армію робітників або *перенаселення відносно* (див. *Безробіття*). Представники вульгарної політ. економії намагалися туманити Н. к. як наслідок «збереження» капіталістами доходу, їхнього «стримування» від споживання. Насправді факторами Н. к. є посилення експлуатації *робочої сили*, підвищення продуктивності сусп. праці (див. *Загальний закон капіталістичного нагромадження*). Процес Н. к. веде до розвитку продуктивних сил і водночас поглиблює антагоністичні суперечності між працею і капіталом, що призводить до *відносного й абсолютного погіршення становища пролетаріату*.

В. О. Ломакін.

НАГУЛ ТВАРІН — дорощування і відгодівля на *пасовищах* великої рог. худоби, овець та ін. тварин, призначених для забою на м'ясо; найдешевший спосіб збільшення живої маси тварин та підвищення їх *вгодованості*. В СРСР Н. т. є одним з способів *відгодівлі сільськогосподарських*

тварин. Поширений в РРФСР, Казахстані, Киргизії та ін. р-нах з степовими пасовищами, в умовах України — на Поліссі, у гірськокарпатській зоні, в дніпровських заплавах та на культурних пасовищах з підгодовівлю *концентрованими кормами*. Найкраще нагулюються тварини спеціалізованих м'ясних і м'ясо-сальних порід. При правильній організації Н. т. добові прирости живої маси тварин досягають 0,7—1 кг на голову великої рог. худоби, а за весь період нагулу — 80—120 кг і більше, овець — на 20—30%. Нагул дорослої худоби триває 3—4 міс., молодняка 4—5 міс., овець 2—3,5 міс. Успіх Н. т. залежить від забезпечення їх вдосталь кормами, водою, а також правильного формування гуртів і *отар*, організації праці тощо.

Лит.: Семак І. Л. Відгодівля і нагул великої рогатої худоби та овець. К., 1956; Мосолов М. І., Семак І. Л. Технологія інтенсивного вирощування та відгодівлі худоби. К., 1973; Скоттарство. К., 1979.

В. М. Хряцькевич.

НАДАННЯ ЖИТЛОВОЇ ПЛОЩІ — забезпечення громадян житлом у будинках держ. і громадського *житлового фонду*. Відповідно до п. 5 ст. 9 *Основ житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік* питання Н. ж. п. (поза межами компетенції ЦСРСР) підлягають віданню союзної республіки. В УРСР регламентується ст. 278 ЦивК УРСР і Положенням про порядок Н. ж. п. в УРСР від 20.XII 1974. Житл. площа надається лише громадянам, які перебувають на квартирному обліку, крім випадків невідкладного відселення (в разі стихійного лиха, знесення будинків тощо), а також ін. випадків, передбачених законодавством. Громадяни, які перебувають на квартир. обліку, одержують житлові приміщення в порядку заг. черги, крім осіб, які мають право на переважне або першочергове забезпечення житлом: Герої Радянського Союзу, Герої Соціалістичної Праці, особи, нагороджені орденами Слави, Трудові Слави або «За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» усіх трьох ступенів; особи, які проживають у підвалах, а також в аварійних і ветхих будинках, що не підлягають ремонту; хворі на тяжкі форми деяких хронічних захворювань; інваліди Великої Вітчизн. війни, сім'ї військовослужбовців і партизанів, які загинули чи пропали безвісти під час війни, та привірняні до них особи; сім'ї, що мають троє і більше дітей; сім'ї осіб, які загинули внаслідок нещасного випадку та ін. Житло надають не менше за середню забезпеченість житловою площею громадян у даному населеному пункті і не більше за 13,65 кв. м на одну особу, крім випадків, коли кімната (однокімнатна квартира), що надається, перевищує вказану норму. Єдиною правовою підставою для вселення в житлове приміщення, незалежно від належності будинку, з ордера, виданий виконкомом районної, міської, районної в місті Ради народних депутатів. Службове житлове приміщен-

ня заселяється за спец. ордером, що видається виконкомом місц. Ради, який включив це приміщення в число службових.

М. О. Голодний.

НАДБАВКИ — 1) Н. (знижки) до оптових цін за якість — відхилення ціни від прейскурантної в зв'язку зі змінами споживчих властивостей виробів. Застосовують (на вимогу споживача) при відхиленні від базового виконання виробу, на яке встановлено *оптову ціну*, при зміні комплектації виробів, при відхиленні фактичної *якості продукції* від нормативної, зазначеної в прейскуранті (стандарті), при держ. атестації якості продукції тощо. Н. встановлюють для екон. стимулювання підприємств щодо підвищення якості продукції та усунення множинності цін у прейскурантах. Н. використовують для покриття економічно обуртованих додаткових витрат на підвищення якості продукції виробником. Знижки до цін встановлюють на морально застарілі вироби, що їх мають зняти з виробн., і на продукцію, яку тимчасово випускають (за дозволом органів стандартизації) з відхиленням від вимог стандартів. Н. і знижки до оптових цін за якість широко застосовують і в міжнар. торгівлі. 2) Н. до заробітної плати — в СРСР грошові виплати, що їх систематично нараховують робітникам і службовцям понад їхні основні ставки (оклади) у випадках, передбачених трудовим законодавством. Н. до заробітної плати виплачують кваліфікованим працівникам при присвоєнні їм певної категорії або класу, за роботу в районах Крайньої Півночі і місцевостях, прирівняних до них, за роботу на підприємствах і в орг-ціях, розміщених у пустелях, безводних та високогірних місцевостях тощо.

НАДБІРВІ ДУГИ — потовщення лобної кістки над *орбітами* у багатьох ссавців, у т. ч. людини. У сучас. людини в ранньому дитинстві Н. д. немає, у жінок вони розвинені значно слабше, ніж у чоловіків, що служить однією з ознак для визначення статі по черепу.

НАДБУДОВА — категорія *історичного матеріалізму*. Див. *Базис і надбудова*.

НАДВІРОБНИЦТВО — лишок товарів порівняно з платоспроможним попитом на них. Існує в капіталістичних країнах під час *економічних криз*. Проявляється в переповненні ринку масами товарів, що не мають збуту, в падінні цін, закритті підприємств, внаслідок чого робітники втрачають свою роботу, поповнюючи ряди безробітних. Н. є не абсолютним, тому що лишаються незадоволені елементарні потреби широких мас трудящих, а відносним, тобто лишком порівняно з *кутівельною спроможністю* населення. Н. породжується осн. суперечністю капіталізму — суперечністю між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення.

НАДВИСОКОЧАСТОТНА ТЕРАПІЯ — один з методів *фізіотерапії*. Див. *Ультрависокочастотна терапія*.

НАДВИСОКОЧАСТОТНІ ПРИЛАДИ — прилади, що генерують, підсилюють або перетворюють надвисокочастотні (від 300 МГц до 300 ГГц) електромагнітні коливання. Розрізняють Н. п. активні, що збільшують енергію надвисокочастотних коливань, і пасивні. До активних Н. п. належать спеціальної конструкції *тріоди* (зокрема, *нумістори*) та ін. *лампи електронні*, що в них надвисокочастотна складова анодного струму спричинена зміною потенціалу керуючої сітки. Дія деяких активних Н. п. (*клістронів*, *ламп біжучої хвилі*, *ламп зворотної хвилі*, *магнетронів*, *платинотронів* та ін.) ґрунтується на взаємодії електронів, прискорених сталим електр. полем, зі змінним електричним полем системи надвисокочастотних *резонаторів* або спіральної сповільнюючої системи. Активними надвисокочастотними є також *напівпровідникові прилади* деяких типів, наприклад надвисокочастотні *діоди*, *транзистори*. Пасивні Н. п. — *атенуатори*, вимірвальні лінії та ін. Н. п. використовують гол. чин. в електроніці й радіотехніці.

Лит.: Кацман Ю. А., Гоголев Г. П., Генералов Е. И. Электронные и квантовые приборы сверхвысоких частот. Л., 1974; Федоров Н. Д. Электронные приборы СВЧ и квантовые приборы. М., 1979.

НАДВІРНА — місто Івано-Франк. обл. УРСР, райцентр. Розташована у передгір'ї Карпат, на р. Бистриці Надвірянській (бас. Дністра). Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. Засн. в кінці 16 ст. Після 1-го поділу Польщі (1772) Н. у складі Галичини захоплена Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицькою Польщею. З 20-х рр. в Н. діяла орг-ція КПЗУ. В 1939 Н. разом з усією Зх. Україною возз'єднано з УРСР. З того самого року Н. — місто. У Н. — *Надвірянський нафтопереробний завод*, цегельний і мол. з-ди, нафтогазодобувне управління, ліскокомбінат, харчосмакова ф-ка, комбінат побутового обслуговування тощо. Автотрансп. технікум, профес. тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична та спорт. школи; 7 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 2 будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 2 б-ки, спорт. комплекс.

НАДВІРНІ КОЗАКИ — феодально залежні селяни, що служили в збройних загонах польс. і укр. *магнатів* на Україні в 16—18 ст. Для придушення сел. виступів магнати у своїх маєтках утримували власне, т. з. надвірне військо, сформоване переважно з селян-кріпаків, які за службу одержували платню, зем. наділи та звільнялися від виконання феод. повинностей. Магнати Вишневецькі, Острозькі, Заславські, Потоцькі та ін. мали по кілька тисяч чоловік надвірного війська. Під час сел.-козац. повстань кін. 16—1-ї пол. 17 ст., нар.-визвольної боротьби 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст., гайдамацьких рухів 18 ст. чимало Н. к. переходило на бік повсталих нар. мас. Зокрема, сотник Н. к. князів Любомирських *Верлан* керував гайдамацьким повстанням

НАДВІРНЯНСЬКИЙ НАФТОПЕРЕ- РОБНИЙ ЗАВОД

Надгробок на могилі П. Г. Тичини на Байковому кладовищі в Києві. Скульптор В. З. Бородай, архітектор А. Ф. Ігнащенко. Графіт. 1970.

1734, сотник надвірної війська Потоцьких І. Гонта разом з запорожцем М. Залізняком очолювали Коліївщину 1768 та ін. Загини Н. к. ліквідовано на Лівобережній Україні на початку нар.-визвольної війни 1648—54, на Правобережній Україні — після її воз'єднання 1793 з Росією, на Зх. Україні — після загарбання її 1772 Австрією.

НАДВІРНЯНСЬКИЙ НАФТОПЕРЕРОБНИЙ ЗАВОД імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство нафтопереробної пром-сті. Розташований у м. Надвірна Івано-Фр. обл. Засн. 1897 як нафтопереробний сезонний з-д. Робітники підприємства брали активну участь у страйках. За роки Рад. влади Н. п. з перетворився на високоефективне і автоматизоване підприємство. На з-ді діють сучасні установки первинної переробки нафти, термічного крекінгування сировини, виробництва нафтококсу, парафіну, синтетичних жирних к-т, каталітичного риформінгування бензинів. Всього виробляється нафтопродуктів і продуктів нафтохімії понад 20 видів.

Л. П. Бунд.
НАДВІРНЯНСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,9 тис. км². Нас. 100,7 тис. чол. (1980). У районі — 46 населених пунктів, підпорядкованих міській, 3 селищним і 19 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Надвірна. Пн. частина району розташована у межах Прикарпаття, пд. — Карпат Українських. Корисні копалини: нафта, природний газ, сірка, буре вугілля, озокерит, калійна і кухонна солі, буд. матеріали. Є мінеральні джерела. Найбільші річки — Прут (бас. Дунаю) та Бистриця Надвірянська (бас. Дністра). Ґрунти дерново-підзолисті, гірські (бурі лісові, переважно щелеповаті). Ліси (смерека, ялина, бук, дуб, граб, береза) займають бл. 100 тис. га. В межах району Тавнішківський, «Садки», Джурджійський, Бродульський та Кливський держ. заказники. Найбільші підприємства району — Надвірянський нафтопереробний завод, надвірянське нафтогазодобувне управління, Надвірянський та Ділятинський лісокомбінати, комбінат побутового обслуговування. Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових (жито, пшениця, ячмінь, овес) і тех. (льондогонець) культур, тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1979 становила 29,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 13,3 тис. га. У Н. р. — 9 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Надвірна, Ділятин, Ланчин, Яремча, Ворохта. Автомоб. шляхів — 339 км (усі з твердим покриттям). У районі — 51 заг.-осв., 2 муз. і спорт. школи, автогоспс, технікум, профес.-тех. уч.-ще; 49 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень; у курортній зоні м. Яремчі — санаторії, будинки відпочинку, пансіонати і турбази. 23 будинки культур, 18 клубів, 4 кінотеатри, 57 кіноустановок, 59 б-к. У с. Бі-

лих Ославах Н. р. народилася укр. рад. поетеса М. Підгірська, у смт Ланчині — укр. рад. поет Ю. А. Шкрумеляк. У Н. р. видається газ. «Радянська Верховина» (з 1939).

А. М. Ромась.
НАДГРОБОК — твір скульптури або мала архітектурна форма, що встановлюється на могилі для увічнення пам'яті померлого. Н. відомі з давніх часів у різних країнах. Створюються у вигляді стел, каплиць, мавзолеїв, обелісків, статуй, бюстів тощо. На характер і форму Н. мають вплив соціальні та реліг. чинники, а також панівний худож. стиль. Н. часто виконують відомі скульптори й архітектори. Див. також статті Гробниця, Могила.

НАДНІСТРИНСЬКИЙ — учасники народницького руху, робітники, члени «Південноросійського союзу робітників». Брати Микола Борисович (п. 1852 — р. см. невід.), Сергій Борисович (1853—83). Н. в Севастополі в сім'ї мішанина. Микола Н. 1871, Сергій Н. 1872 переїхали до Одеси. В 1872 вступили до народницького робіт. гуртка. Разом з Є. Й. Заславським Н. брали участь у створенні «Південноросійського союзу робітників». Н. вели революц. пропаганду в Криму. В червні 1875 Микола Н. організував відділення «Союзу» в Ростові-на-Дону. В січні 1876 його було заарештовано. В жовтні 1877, відбувши тюремне ув'язнення, Микола Н. виїхав до Севастополя. В 1879 він перебував під слідством за революц. пропаганду. 1880 — за зберігання нелегальної л-ри. Дальша доля його невідома. Сергій Н. після тюремного ув'язнення оселився 1877 у Києві, організував на з-ді Донато народницький робіт. гурток, пізніше ввійшов до революц.-демократичного гуртка І. І. Басова. В 1879 був заарештований і засланий до Селенгинська (тепер Бурят. АРСР), де влітку 1883 покинув життя самогубством.

«НАДНІСТРИНСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Херсон. обкому Компартії України та обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Херсоні 6 раз на тиждень. Почала видаватися 1917 як орган Херсон. Ради робітн. і солдат. депутатів під назвою «Солдат і робітник» (1917—18). Потім виходила під

назвами «Херсонская правда» (1919), «Известия» (1919—21), «Херсонский коммунар» (1922—25), «Херсонський комунар» (1925), «Червоний селянин» (1925—28), «Робітник» (1925—28). З 1.ІІІ 1928 замість газ. «Робітник» і «Червоний селянин» було створено «Н. п.». Під час нім.-фашист. окупації Херсонщини 1941—44 не видавалася. З 1944 стала обл. газетою. В 1967 «Н. п.» нагороджено орденом «Знак Пошани», в 1977 — Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

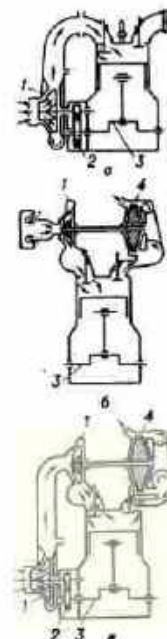
НАДНІСТРИНСЬКА УКРАЇНА, Надністриччя — умовний термін, що вживався й інколи вживається в літературі для позначення території Правобережної та Лівобережної України.

НАДНІСТРИНСЬКЕ — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, підпорядковане Дніпровській райрад. м. Херсона, за 12 км від Херсона. 0,9 тис. ж. (1980). У селищі — Укр. н.-д. ін-т зрошувального землеробства з дослідним г-вом, Херсон. зональна агрохім. лабораторія, будинок побуту. Восемірічна школа, фельдшерський пункт, 2 б-ки. дендропарк. Засн. 1966.

НАДНІСТРИНСЬКИЙ ГОВІР, надністринські говірки — говір укр. мови. Належить до пд.-пд.-зх. наріччя. Пошир. на більшій частині тер. Львівської, у пд. районах Тернопільської та пн.-зх. районах Івано-Фр. областей. Характерні риси: сильне укання (твурити, горути, таху), перехід наголошеного в після м'яких приголосних в е (д'єкувати), пом'якшення (майже до шепелявості) приголосних с, з, п, дз перед і, перед м'якими приголосними (зрідка й перед твердими) та в кінці слів (з'їле, п'їна, дз'їра, дес'), перехід т в ж (ск'їна), д в г (зидьонзиковий проривний м'який; напр., г'їстати), наявність форми інфінітива на -чи (б'їши, пичи). Є своєрідна лексика (пудити — «лякати», копнути — «штовхнути ногою» тощо).

М. М. Омишків.
НАДНОМІАНТНІСТЬ, наддомінування — окремий випадок переваги гетерозиготного (див. Гетерозиготність) стану алей над гомозиготним (див. Гомозиготність), напр. АА (Аа) аа. При звичайному домінуванні (див. Домінантність) гетерозиготи Аа нічим не відрізняються від гомозигот АА або бувають за своїм фенотипом проміжними між АА і аа (проміжне успадковування). Н. виявляється у вищому рівні розвитку ознак і властивостей у гетерозигот і пристосованості їх до певних умов середовища. Вважають, що дія різноспрямованих і незалежних алей дикого і мутаційного (див. Мутації) типів у разі їх об'єднання в гетерозиготі набуває характеру спільного домінування. Н. можна пояснити також як гетерозис, що виникає при моногібридному схрещуванні.

Ю. М. Александров.
НАДДУВ — 1) Н. у двигунах внутрішнього згоряння — заповнення циліндрів поршневих двигунів внутрішнього згоряння повітрям, тиск якого переви-

Агрегатний валдув двигуна: а — з приводним компресором; б — з турбокомпресором; в — з компресором і турбокомпресором; 1 — компресор; 2 — зубчаста передача; 3 — колінчастий вал; 4 — газова турбіна (стрілками показано напрям руху повітря).

щуче тиск навколишнього середовища. Є Н. агрегатний і безагрегатний. Для агрегатного Н. (мал.) використовують компресори, турбокомпресори або компресори разом з турбокомпресорами. Безагрегатний Н. буває динамічний (пов'язаний з коливальними явищами в трубопроводах), швидкісний (з використанням кінетичної енергії повітря, яке надходить у впускний пристрій) і рефрижераторний (зумовлений випаровуванням у повітрі, що надходить, горючої суміші з низькою т-рою кипіння і великою теплою пароутворення). Н. дає змогу підвищувати потужність двигунів, не збільшуючи їхню масу і розміри, а також компенсувати зниження потужності в умовах високотр'я, зменшувати токсичність і димність відходів газів. 2) Н. ємностей (гол. чин. з рідким паливом) — штучне підвищення тиску газу в ємкостях, яке дає змогу збільшувати стійкість конструкцій, витіснити рідину з паливних баків, запобігти її кипінню в умовах розрідження та ін.

НАДЕЖДИН Микола Іванович [5(17).X 1804, с. Нижній Белоомут, тепер с-ще Белоомут Луховицького р-ну Моск. обл.—11 (23).I 1856, Петербург] — рос. критик, журналіст, історик і етнограф. З першими літ.-критичними статтями виступив 1828. З 1831 видавав журн. «Телескоп» з додатком газ. «Молва». В 1836 за опубл. «Філософічного листа» П. Чаадаєва журн. було закрито, а Н. заслано. Повернувся 1838. В 1838—42 жив в Одесі, очолював Одес. т-во історії і старожитностей, редагував «Одеський альманах». Н. — один із зачинателів рос. філософ. естетич. Під впливом філософії Ф. Шеллінга розробляв ідеї діалектики. Досліджував розвиток мистецтва. Н. відіграв значну роль у формуванні естетичних принципів реалізму, виступив як попередник В. Бєлінського. З 1848 — голова відділу етнографії Рос. геогр. т-ва. Істор. погляди Н. відображені в статтях «Європеїзм і народність стосовно російської словесності» (1836), «Про історичні праці в Росії» (1837) та ін. У світогляді Н. суперечливо поєднувалися монархізм з ідеями демократизації суспільства.

НАДЕЖДИН Олександр Іванович [19.VI (1.VII) 1858, с. Верхопень, тепер Івнянського р-ну Белг. обл.—6 (18).VI 1886, Франценбад, тепер Франтішкови-Лазне, ЧССР; похований у Києві] — вітчизняний фізик. Закінчив Київ. ун-т (1882). У 1882—86 викладав у 1-й Київ. жіночій гімназії. Наук. дослідження розпочав ще у студентські роки під керівництвом М. П. Авераніуса. В 1886 захистив магістерську дисертацію «Етюди з порівняльної фізики», в якій зробив критичний аналіз попередніх робіт з властивостей рідки та пари і навіть велику кількість одержаних ним самим експериментальних даних. У 1885 перший запропонував і застосував оригінальний спосіб визначення критичної т-ри рідки у непрозорих трубках.

НАДЕЖДИНА Надія Сергіївна [21.V (3.VI) 1908, Вільно — 10.X 1979, Москва] — рос. рад. артистка балету, балетмейстер і педагог, нар. арт. СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1978). В 1918—24 навчалась у 2-й Держ. балетній школі в Петрограді. В 1925—34 — артистка балету Великого театру СРСР. Балетмейстерська діяльність — з 1941. В 1948—79 — організатор і худож. керівник хореографічного ансамблю «Берізка». Н. створила хореографічні композиції, в яких поетизувала образ рос. жінок: «Берізка», «Лебідонька», «Пряля», «Візерунки». Серед кращих постановок Н. — композиції «Російський фарфор», «Сибірська сюїта», «Ямички», «Баламути». У 1959 Всесвітня Рада Миру нагородила Н. і керований нею ансамбль Золотою медаллю Миру ім. Жюльєн Кюрі. Нагороджена орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

НАДЕЖДИНСЬК — колишня (до 1939) назва м. Серова в Свердлов. обл. РРФСР.

НАДЕМСЬКИЙ Микола Захарійович (27.IX 1892, Київ — 27.XII 1937) — укр. рад. актор театру і кіно. Навчався в Київ. худож. уч-щі. В 1923—25 працював у театрі ім. І. Франка, 1925—26 — в Одес. театрі укр. драми. З 1926 — актор Одес. кіностудії. Кращі театральні ролі: Дід з ціпком («97» М. Куліша), Режисер («За двома зайцями» М. Старицького, в сценічній редакції В. Василька), Маркіз («Мірандолина» Гольдоні). Знявся у фільмах: «Черевички», «Бєня Крик», «Ягідка кохання», «Бенефіс клоуна Жоржа», «Привного апетиту» та ін. У фільм. О. Довженка зіграв ролі Діда і Генерала («Звенигора»), Чинівника («Арсенал»), діда Семена («Земля»).

НАДЕНЕНКО Федір Миколайович [13 (26).II 1902, Львов, тепер Курської обл.—2.XII 1963, Київ] — укр. рад. композитор. Закінчив у Києві Муз.-драм. школу М. В. Лисенка (1914) і консерваторію (1921, клас фортепіано і композиції Б. Яворського). Працював гол. концертмейстером в оперних театрах Києва (1926—35), Ленінграда (1935—37), був худож. керівником Київ. філармонії (1938—40), муз. редактором вид-ва «Мистецтво». Твори: для фортепіано (бл. 80), в т. ч. «Поєма» (1953), «Танцювальна сюїта» (1959), «Акварелі» (1961); для хору й бандур — кантата (1948); хори — 2 оди Леніну (1952), дикли «Героїка праці» (1937), «Моя Батьківщина» (1950); для голосу з оркестром — «Корейська сюїта» (1950), романси (понад 100) на тексти Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, О. Пушкіна, М. Лермонтова та ін.; вокальні ансамблі, обробки нар. пісень.

НАДЖАКОВ Георгій Стефанов (п. 26.XII 1896, Дулиня, тепер Станке-Димитров) — болг. фізик, акад. (з 1945) і віце-президент (1945—58) Болг. АН, іноземний член АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1967). Член Болг. компартії з 1950. Закінчив Софійський ун-т (1920). У 1925—26

працював у Парижі під керівництвом П. Лапжевана і М. Склодовської-Кюрі. З 1927 — у Софійському ун-ті (з 1932 — професор, у 1947—52 — ректор), з 1947 — директор Фіз. ін-ту Болг. АН. Наук. праці з фізики діелектриків і напівпровідників, магнетизму і ядерної фізики. Відкрив (1937) явище фотоелектретного стану. Член Всесвітньої Ради Миру (1950), учасник Пагуошського руху (з 1956).

НАДЖМІ Каві Гіятавич [справж. прізвище — Нежметдінов; 2 (15).XII 1901, с. Красний Острів, тепер Сеченовського р-ну Горьк. обл.—24.III 1957, Казань] — тат. рад. письменник і громад. діяч. Член КПРС з 1919. Друкуватися почав 1919 як поет. В оповіданні «Жеребок» (1926) показав дружбу тат. і укр. народів у роки громадян. війни. Повість «Привбережні погони» (1929) — про героїку громадян. війни; «Світла стежка», «Перша весна» (обидві — 1930) — про колективізацію в Татарії. У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні твори (поєми «Хаят апар», 1941, «Фаріда», 1944). В історико-революц. романі «Весняні вітри» (1948, Держ. премія СРСР, 1951) показав формування тат. пролетаріату, боротьбу за встановлення Рад. влади в Татарії. Писав твори для дітей. Переклав тат. мовою оповідання І. Франка «Хліб». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Тат. Рос. перекл.: Повести і розповіді. М., 1957; Весенні ветри. М., 1972; Укр. перекл.: Весняні вітри. К., 1972. Р. К. Ганічева.

НАДЗВИЧАЙНА ДЕРЖАВНА КОМІСІЯ по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР (НДК) — створена Указом Президії Верховної Ради СРСР 2.XI 1942 під час Великої Вітчизн. війни Радянського Союзу 1941—45. До складу комісії увійшло 10 чол. на чолі з М. М. Шершніком. У міру визволення рад. території НДК через місц. комісії сприяла своїх представників, місц. держ. органи і громадськість збирала й перевіряла дані і складала бл. 55 тис. актів і понад 250 тис. протоколів про звітства нім. загарбників і про заподіяні ними збитки СРСР, його громадянам, орг-ціям, установам тощо. Матеріальні втрати, яких завдали нім.-фашист. загарбники та їхні пособники Рад. Союзові, визначено НДК у сумі 679 млрд. крб. (у цінах 1941), в т. ч. по УРСР — 285 млрд. крб. У містах і селах України окупанти знищили понад 200 тис. будинків, залишивши без житла бл. 10 млн. чол. З УРСР до Німеччини на каторжні роботи було вивезено більше як 2 млн. чол. На тер. УРСР гітлерівці та їхні пособники вбили і закатували бл. 3 млн. 200 тис. мирного населення і понад 1 млн. 300 тис. військовополонених. Акти про руйнування і звірства, що їх вчинили нім.-фашист. загарбники в Києві, а також у Донецькій, Львівській та ін. обл.,

Н. С. Надеждина.

М. З. Надемський.

Г. С. Наджаків.

К. Г. Наджмі.

НАДЗВИЧАЙНЕ ПОВНОВАЖНЕ ПОСОЛЬСТВО

було використано як незаперечні докази на *Нюрнберзькому процесі*. НДК припинила свою діяльність 1945 після закінчення війни.

НАДЗВИЧАЙНЕ ПОВНОВАЖНЕ ПОСОЛЬСТВО ЦВК Рад України і Народного Секретаріату України 1918 — урядова делегація Рад. України в складі М. О. Скрипника, Ю. М. Коцюбинського, М. Є. Врублевського. Надіслане 25.III 1918 в Москву для переговорів з урядом Рад. Росії про її взаємовідносини з Україною в зв'язку з підписанням *Брестського миру 1918* і початком окупації України австро-нім. військами. З.IV на засіданні Раднаркому РРФСР під головуванням В. І. Леніна посольство виголосило декларацію про вимушений умовами Брестського миру розрив федеративних зв'язків з Рад. Росією і проголошення України самостійною Рад. республікою, не зв'язаною умовами Брестського договору щодо австро-нім. окупантів. Декларація заявляла, що укр. народ продовжуватиме боротьбу проти окупантів та укр. націоналістичної контрреволюції, за відновлення Рад. влади на Україні і братніх зв'язків з Рад. Росією. Раднарком РРФСР вітав уряд Рад. України і висловив упевненість у перемозі трудящих України над австро-нім. окупантами.

НАДЗВИЧАЙНИЙ БЮДЖЕТ — розпис доходів і видатків, що передбачається додатково до звичайного *бюджету державного*, але формально не входить до його складу. Н. б. характерні для бюджетних систем капіталістичних країн. Затверджуються в особливому порядку, що відрізняється від процесу затвердження звичайного бюджету. Звичайні бюджети складають і виконують з перебільшенням доходів над видатками, а великі дефіцити приховують у Н. б., де зазначають частину асигнувань на військ. цілі, погашення держ. боргу, буд-во стратегічних об'єктів тощо. У бюджеті Рад. д-ви поділ доходів і видатків на звичайні й надзвичайні було скасовано в жовтні 1918.

НАДЗВИЧАЙНИЙ ВОСЬМИЙ З'ІЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 25.XI—5.XII 1936 в Москві. В роботі з'їзду взяло участь 2016 делегатів з ухвальним голосом. Був скликаний для розгляду і затвердження проекту другої Конституції СРСР. Після обговорення проекту Конституції (доповідач — Й. В. Сталін) з'їзд схвалив його й прийняв за основу, обрав Редакційну комісію у складі 220 чол. для розгляду поправок і доповнень, внесених на з'їзді та під час всенар. обговорення проекту Конституції і для підготовки її остаточного тексту. 5.XII 1936 з'їзд одноголосно затвердив другу Конституцію СРСР, яка законодавчо закріпила перемогу в СРСР соціалістич. сусп. відносин і привела у відповідність з цим всю систему органів влади й управління, а також порядок виборів. З'їзд доручив ЦВК СРСР на основі Конституції розробити і затвердити Положення про вибори та встановити строк

виборів до Верховної Ради СРСР. Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960.

НАДЗВИЧАЙНИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ІЗД РАД СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ 1917 — з'їзд представників губернських, повітових, волосних *Рад селянських депутатів*, фронтів, армійських, корпусних і дивізійних селянських Рад і комітетів. Відбувся 10—25.XI (23.XI—8.XII) в Петрограді. Порядок денний: питання про владу та аграрне і продовольче питання. Правосервіський виконком Рад сел. депутатів, передбачаючи, що більшість на з'їзді належатиме лівим есерам і більшовикам, намагався зрівнати його, але ця спроба не вдалася. Праві есери залишили зал засідань. На з'їзді тричі виступав В. І. Ленін (в агр. питанні, з приводу заяви представника *Вікжело* про його «нейтралітет» у дні революц. боротьби і з заключним словом в агр. питанні). Він підкреслив, що більшовики стоять за тверду владу робітників і селян, що союз робітників і селян є основою для угоди лівих есерів з більшовиками. З'їзд схвалив декрети, прийняті *Другим Всеросійським з'їздом Рад*, та політику Рад. уряду й висловився за об'єднання Рад сел. депутатів з *Радами робітничих і солдатських депутатів*. З'їзд позитивно вирішив питання про участь лівих есерів у Рад. уряді. З'їзд обрав тимчасовий Виконком Рад сел. депутатів (у кількості 108 членів), що злився 15 (28). XI 1917 з ВЦВК Рад робітн. і солдатських депутатів. Це значно полегшило об'єднання Рад на місцях.

НАДЗВИЧАЙНИЙ СТАН — тимчасовий особливий правовий режим у країні або в окремих її місцевостях, що запроваджується за надзвичайних умов (напр., під час війни). Полягає в передачі функцій держ. влади спеціально створеним або військ. органам, у розширенні повноважень органів управління тощо. Видами Н. с. є стан облоги, *воєнний стан* тощо. У капіталістич. д-вах приводом для запровадження Н. с. найчастіше є загострення класової боротьби.

НАДЗВИЧАЙНИЙ ЧЕТВЕРТИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ІЗД РАД 1918 — з'їзд Рад робітничих, селянських, солдатських і козацьких депутатів, що відбувся 14—16.III 1918 у Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1204 делегати з ухвальним голосом, у т. ч. 795 більшовиків. З'їзд був скликаний для вирішення питання про ратифікацію мирного договору з Німеччиною (див. *Брестський мир 1918*). З доповіддю по цьому питанню виступав В. І. Ленін. Він обгрунтував необхідність негайної ратифікації мирного договору. 15.III з'їзд поіменним голосуванням прийняв більшістю голосів (784) написану В. І. Леніном резолюцію про ратифікацію договору. На з'їзді було оголошено декларацію Укр. ЦВК Рад робітн., сел. і солдат. депутатів і делегатів з'їзду від рад. орг-цій України, яка схвалювала ратифікацію мирного договору. З'їзд прийняв постанову про перенесення столиці РРФСР з Петро-

града до Москви. Було також прийнято резолюцію, в якій підкреслювалося, що Рад. Росія не відступить від свого рішення покінчити з імперіалістичною війною. З'їзд обрав ВЦВК у складі 207 чол.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

НАДЗВИЧАЙНИЙ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ІЗД РАД 1937 — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 25—30.I 1937 в Києві. В роботі з'їзду взяло участь 1029 делегатів, з них 965 — з ухвальним голосом. З'їзд скликано для розгляду й затвердження проекту нової Конституції УРСР. Після всебічного обговорення проекту Конституції УРСР, доповідь про який зробив голова Конституційної комісії ЦВК УРСР П. П. Любченко, з'їзд 28.I схвалив його і прийняв за основу. З'їзд утворив Редакційну комісію в складі 160 чол., доручивши їй подати з'їздові остаточний текст Конституції з врахуванням поправок і доповнень, внесених під час всенародного обговорення і обговорення на з'їзді. З'їзд прийняв усі пропозиції комісії. 30.I 1937 з'їзд одноголосно затвердив нову Конституцію УРСР, складену на основі Конституції СРСР 1936. Окремою постановою з'їзд доручив ЦВК УРСР на основі нової Конституції республіки розробити й затвердити Положення про вибори та встановити строк виборів до Верховної Ради УРСР.

Літ.: Съезды Советов в документах 1917—1937 гг., т. 5. М., 1964; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

М. М. Страхов.

НАДЗВИЧАЙНИЙ ШОСТИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ІЗД РАД 1918 — з'їзд Рад робітн., сел., козацьких і червоноармійських депутатів, що відбувся 6—9.XI у Москві. В роботі з'їзду взяло участь 1296 делегатів (963 — з правом ухвального голосу), у т. ч. 1260 комуністів. Порядок денний: річниця революції; міжнар. становище; воєнне становище; будівництво Рад. влади в центрі; *комітети бідноти* та Ради на місцях; додержання революційної законності; вибори ВЦВК. З перших двох питань порядок денного доповідачем був В. І. Ленін (його обрали почесним головою з'їзду). Він дав глибокий аналіз осн. підсумків першого року Рад. влади й накреслив програму діяльності Рад. уряду. В резолюції «Про міжнародне становище» з'їзд відзначив консолідацію сил міжнар. буржуазії з метою придушення революц. руху, закликав до всебічного зміцнення Червоної Армії. З'їзд схвалив миролюбну зовн. політику Рад. уряду і прийняв звернення до урядів країн, які вели війну проти Рад. Росії, запропонував почати переговори про мир. З'їзд прийняв ряд привітань та постанов. У постанові про будівництво Рад. влади в центрі, про комбідні й Ради на місцях з'їзд визнає за необхідне ліквідувати к-ти бідноти, оскільки вони виконали поставлені перед ними завдання, і

провести повсюди перевибори повіт. та сільс. Рад. Постановою «Про революційну законність», проект якої написав В. І. Ленін, закликала до якнайшоршого додержання законів, намітила шляхи дальшого зміцнення соціалістичної законності. З'їзд обрав ВІВК у складі 207 членів і 39 кандидатів.

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959; Советы в период Октябрьской революции и гражданской войны, кн. 2. Советы в первый год пролетарской диктатуры. Октябрь 1917 г.— ноябрь 1918 г. М., 1967.

А. І. Рогожин.

НАДЗВИЧАЙНІ ЗБРОЙНІ СИЛИ ООН — контингент національних збройних сил держав — членів ООН, виділені ними в розпорядження *Ради Безпеки ООН* на підставі спеціальних угод. Згідно з *Статутом ООН* формуються Радою Безпеки не як постійна міжнар. армія, а як сила для усунення акту *агресії* або певної загрози миру. Статут ООН передбачає створення Військово-штабного к-ту, підпорядкованого Раді Безпеки, з метою надання їй допомоги у всіх питаннях, що стосуються використання Н. з. с. ООН. З вини зх. д-в передбачений Статутом механізм організації збройних сил ООН не створено. Тому всі випадки практичного застосування Н. з. с. ООН тією чи ін. мірою пов'язані з порушенням Статуту ООН. Зокрема, грубим порушенням Статуту ООН було прикриття прапором ООН амер. *агресії* в Кореї 1950—53. Країни соціалістичної співдружності виступають за додержання передбаченого Статутом ООН порядку проведення операцій з використанням Н. з. с. ООН. Питання про порядок застосування Н. з. с. ООН відповідно до Статуту ООН обговорюються в Спец. к-ті 33-х по операціях по підтримці миру.

В. С. Семенов.

НАДЗВИЧАЙНІ ПОДАТКИ — обов'язкові платежі в держ. бюджет, що їх сплачує населення, а також підприємства та деякі заклади, за надзвичайних обставин (війна, стихійне лихо тощо).

НАДІР (араб. назір, від назара — дивитись на, бачити) — точка *небесної сфери*, протилежна *зеніту*.

НАДІГН Дмитро Пимонович (1907, с. Володимирівка, тепер Казанківського р-ну Микол. обл. — січень 1942) — укр. рад. письменник. Закінчив Микол. пед. ін-т. Працював журналістом, викладачем Одес. пед. ін-ту. В роки Великої Вітчизн. війни — на фронті, загинув у бою. Автор збірок поезій «На світанні» (1929), «Втручання поета» (1931), «Я був бійцем» (1958).

Тв.: Пісня бійця. Одеса, 1966; Прозорість. К., 1972. Г. Г. Єжелев.

НАДІЙ, удій — кількість *молока*, яке одержують від с.-г. тварин (корів, кіз, овець, кобил та ін.) за певний проміжок часу: за одне доїння, за добу, місяць, квартал, *лактацию*, рік або за весь час використання тварини (довічний *надій*). Н. залежить від виду тварини, породи, віку, періоду *лактации*, продуктивної здатності тварини, умов її годівлі й утримання тощо. Найвищі Н. дають коро-

ви спеціалізованих молочних порід. Найбільший добовий Н. в СРСР одержано від корови *ярославської породи* — 82,1 кг молока, за *лактацией* (305 днів) від корови *чорно-рябій породи* одержано 17 517 кг молока жирністю 4,2%, а від корови *костромської породи* за весь час її використання надійли 120 247 кг молока. Середній річний Н. на корову є показником виробничої діяльності молочної ферми. В передових г-вах України він становить 4—6 тис. кг молока.

НАДІЙНІСТЬ ВИРОБІВ — властивість виробів виконувати задані функції, зберігаючи протягом певного часу і в певних межах значення встановлених експлуатаційних показників за відповідних умов експлуатації, тех. обслуговування, ремонту, зберігання і транспортування.

До осн. понять теорії *надійності* належать поняття відмови (повної або часткової втрати виробами експлуатаційних властивостей) та інтенсивності відмов. Залежно від призначення й умов експлуатації Н. в. включає (нарізно або у певному поєднанні): безвідмовність виробів (властивість зберігати деякий час працездатність), довговічність (див. *Довговічність виробів*), ремонтпридатність, а також здатність виробів зберігати експлуатаційні показники в процесі (і по закінченні) зберігання й транспортування. Показники Н. в. визначають здебільшого розрахунками, випробуваннями (визначальними, контрольними, прискореними, неруйнівними, зокрема з використанням даних, одержуваних методами *дефектоскопії* та *інтроскопії*), *моделюванням* на ЕОМ, статистичною обробкою даних про експлуатаційні відмови. Н. в. підвищують оптимальним використанням фіз.-хім. властивостей конструкційних матеріалів, конструктивними рішеннями (напр., методами резервування й надлишковості). Вдаються також до досконаліших способів виготовлення, складання, контролю і випробування виробів, забезпечують належні умови експлуатації, тех. обслуговування, ремонту, зберігання і транспортування виробів. Перспективними є: прогнозування відмов з урахуванням процесів пошкодження й руйнування, оцінка *надійності* за результатами випробувань малої кількості зразків. Н. в. — один з найважливіших показників *якості продукції*.

С. С. Городецький.

НАДІЛЬНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ — система селянського землекористування, встановлена *селянською реформою 1861*. «Положенням про селян, які вийшли з кріпосної залежності» від 19.ІІ 1861 селянам надавалась у користування земля, яка після введення їх на викуп ставала формально сел. власністю. Система Н. з. зберігала риси феод. агр. відносин. Селян. до сплати викупу позбавляли права купувати й продавати надільну землю, вони мали відбувати феод. повинність. Юрид. особою, якій відводилася надільна земля, була сільс. громада, кількість землі визначалася

кількістю ревізських душ, а також розміром встановленого наділу. З розвитком капіталізму зрівняльний принцип розподілу надільної землі втрачав своє значення, класове розшарування селянства проходило не тільки по орендній і купленій, але й по надільній землі. До 1917 на Україні у заможного селянства було в середньому на двір по 15,5 дес. надільної землі, у незаможних селян — лише по 3 дес. Всього у бідняків було (разом з купленою) бл. 3,2 дес. землі, у куркулів — 25 дес. у середньому на двір. Малоземелля вело до розвитку різних форм оренди. Найбідніше селянство через систему половинщини і відробітків потрапляло в нову напівкріпосницьку залежність від поміщика або змушене було здавати землю в оренду куркулям. Н. з. не спроможне було розв'язати зем. питання. Лише внаслідок *націоналізації землі* після Жовтня 1917 в країні вирішено проблему землекористування.

І. О. Гриненко.

НАДІР-ШАХ Афшар (22.X 1688, Дерезез, Хорасан — 20.VI 1747, Хабушан, там же) — шах Ірану з 1736. Проводив централізаторську політику. Приєднав до Ірану (як провінції або васальні території) Вірменію, Азербайджан, Грузію, Дагестан, Афганістан, Белуджистан, Хівинське і Бухарське ханства. В 1737—39 здійснив похід у Пн. Індію і 1739 захопив Делі. Визвольна боротьба поневолених народів, сел. і міські повстання, міжусобні війни привели до розпаду імперії Н.-ш. ще за його життя. Н.-ш. було вбито внаслідок змови феодалів.

НАДІЯ — одна з форм сприйняття майбутнього в духовному житті людини, де бажане, потрібне чи необхідне бачиться й очікується як реальність, що повинна здійснитися. На відміну від *мрії*, Н. сприймає майбутнє не тільки як можливе, а й як належне і необхідне. В Н. відображаються життєві інтереси, потреби й сподівання особи і суспільства, а також *класів суспільних і груп соціальних*. Тому зміст Н. завжди конкретно-історичний. В наук. світогляді Н. і *віра* базуються на знаннях, практичних переконаннях, наук. передбаченні майбутнього перебігу подій, на революц. перетворенні дійсності як засобу визволення від соціального гноблення. В системі реліг. світогляду Н. — ілюзорна мрія про врятування від соціальних злигоднів і страждань у потойбічному світі, яка спирається на сліпу віру в надприродні сили.

В. І. Шинкарук.

НАДЛИМАНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — скіфське городище (пл. 6600 м²) 4—3 ст. до н. е. на сх. березі Карагольської затоки Дністровського лиману біля с. Надлиманського Овідіопольського р-ну Одес. обл. Досліджувалося 1957, 1959 і в 60-х рр. Виявлено залишки глинобитних жител з кам. фундаментами і велику кількість зернових ям. Знайдено зернотерку та різні вироби ремісників. Тут жило місцеве скіфське населення, що займалося землеробством і ремеслами. Підтримувало зв'яз-

НАДЛИШКОВА ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ

ки з грец. містами (знайдено амфору, чорнолаковий посуд тощо). **НАДЛИШКОВА ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ** — див. *Додаткова вартість*.

НАДНИРКОВІ ЗАЛОЗИ — парний орган *внутрішньої секреції* у вищих хребетних тварин і людини. Н. з. містяться над верх. полюсами *нирок* і складаються із зовн. кіркового шару (кори), утвореного стероїдогенною (див. *Стероїди*) тканиною, і внутр. частини (мозкової речовини), яка утворена хромафінною (адrenalювою) тканиною. Як відокремлені органи Н. з. виникли в процесі еволюції хребетних. У риб стероїдогенна і хромафінна тканини в ділянці *нирок* утворюють окремі скупчення, у земноводних такі скупчення прилягають одне до одного, зберігаючи самостійність, у деяких плазунів вони пронизують одне одного. В кірковому шарі Н. з. ссавців, у т. ч. людини, розрізняють клубочкову, пучкову і сітчасту зони, клітини яких виробляють гормони *кортикостероїди*. Секреція гормонів кори Н. з. (за винятком *альдостерону*) регулюється *адrenокортикотропним гормоном*. Мозкова речовина Н. з. виділяє гормони *адrenалін* і *норадrenалін*. Гормони Н. з. відіграють велику роль у захисних і пристосовних реакціях організму. Підвищення чи зниження секреції гормонів Н. з. внаслідок пухлинних і інфекційних уражень Н. з., а також при порушенні регуляції функцій Н. з. з боку центр. нервової системи може призвести до захворювань (хвороба Іценка — Кушинга, *Аддисонова хвороба* тощо). В. П. Комісаренко.

НАДНОВІ ЗОРІ — змінні зорі, блиск яких протягом кількох днів зростає у сотні мільйонів разів, а потім повільно спадає. Назва — за аналогією з назвою *нові зорі*, але відображає значно більші масштаби явища. У максимумі блиску світність Н. з. порівнянна з сумарною світністю всіх *зір* її *галактики* або навіть перевищує її. До поч. 80-х рр. 20 ст. в різних галактиках зареєстровано понад 500 Н. з. Останні спалахи Н. з. у нашій *Галактиці* спостерігались 1572 і 1604. Вважають, що причиною спалаху Н. з. є *коллапс гравітаційний*, що призводить до вибуху з викидом речовини і утворення *нейтронної зорі*. Широко відома *Крабоподібна туманність* — залишок галактичної Н. з., спалах якої спостерігався у 1054. Літ.: Шкловський І. С. Сверхновые звезды и связанные с ними проблемы. М., 1976. М. Я. Орлов.

НАДОВБИ, надовбні — протитанковий загородження з деревини (діаметром не менш як 25 см), металевих балок, рейок, залізобетонних пірамід і каміння, що міцно вкопані у ґрунт на глибину до 2,5 м і виступають над поверхню землі на 0,5—1,2 м вертикально або з нахилом 60—75° у бік очікуваної появи ворожих танків; установлюються в 3—5 рядів у шаховому порядку. Н., обплетені колючим дротом, є одночасно і протипіхотним загородженням. Застосовували їх під час 1-ї та 2-ї світових воєн. У сучас. умовах

можуть використовуватися не тільки як протитанк. загородження, а й проти ін. рухомих засобів.

НАДОРБІТАЛЬНИЙ БАЛІК — значне неперервне підвищення надперенісся, надорбітальної і носової частин лобної кістки у деяких ссавців. Характерний для *людноподібних маєв*, *архантропів*, *палеоантропів*, *неандертальців*.

НАДПЛАСТИЧНІСТЬ — властивість металів (сплавів) сильно і рівномірно пластично деформуватися, не руйнуючись, під впливом зовнішніх сил. Зумовлюється ультрадрібнотзернистою мікроструктурою металів, що її одержують термічною і термомеханіч. обробкою, обробкою тиском, методами *порошкової металургії*. Надпластичне деформування не супроводиться зміцненням металів. Надпластичність спричинює велике відносне подовження металів, яке залежить від температури і швидкості деформування. Найчастіше Н. проявляється у поліморфних (див. *Поліморфізм*) металів (заліза, кобальту, титану, цирконію, урану, плутонію), при таманна за певних умов однофазним сплавам (напр., залізо — нікель), дво- і багатозонним евтектичним (див. *Евтектика*) сплавам (напр., *ніхрому*) тощо. Н. дає змогу одержувати вироби дуже складної форми з глибоким і тонким рельєфом, знижувати зусилля при обробці металів тиском, скорочувати втрати металу, зменшувати затрати праці та ін.

НАДПЛИННІСТЬ, надтекучість — явище зникнення в'язкості (тертя) в рідкому *гелії* при *низьких температурах*. Відкрив 1938 П. Л. Капіца.

Рідкий ⁴He — єдина в природі квантова бозе-рідина (див. *Квантова рідина*), яка при звичайному тиску не замерзає аж до т-ри абс. нуля. При т-рі $T_\lambda = 2,17$ К (т. з. *лямбда-точка*) в ⁴He відбувається *фазовий перехід* 2-го роду, коли звичайний гелій (гелій-один, He I) переходить у стан з надплинною компонентою (гелій-два, He II), вміст якої зростає від 0 (при T_λ) до 100% (при $T = 0$ К). Гелій-два здатний без тертя просочуватися крізь капіляри і пори розміром до 10^{-7} см. Він утворює на стінках посудини, в якій міститься, плівку завтовшки 100 атомних шарів і перетікає по ній в ін. посудини, поки рівні не стануть однакові (мал.). Перехід гелію у стан Н. супроводиться різким зростанням ($\sim 10^6$) його *теплопровідності*. В He II можуть поширюватися з певною швидкістю незгасаючі коливання т-ри — т. з. *другий звук*. Вперше такі температурні хвилі виявив 1946 рад. фізик В. П. Пешков. Н. в He II існує лише до певного критичного значення швидкості течії v_k , яке залежить від т-ри і радіуса капіляра (здебільшого $v_k \sim 0,5$ м/с). При швидкостях, що перевищують критичну, відбувається зрив Н., який супроводиться утворенням квантових вихрив і появою відмінної від нуля в'язкості. Феноменологічну теорію He II побудував 1941—46 Л. Д. Ландау, який передбачив вигляд спек-

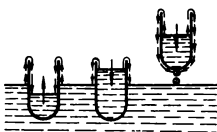
ра елементарних збуджень (*фононів* і *ротонів*) у He II. Великий внесок у виявлення мікроскопічної природи Н. зробили рад. вчені М. М. Боголюбов, С. Т. Беляєв, Е. Л. Андронікашвілі, І. М. Халатников, Л. П. Пітаєвський та ін. В основі мікроскопічного розгляду Н. лежить уявлення про т. з. бозе—ейнштейнівську конденсацію атомів ⁴He, тобто їх скупчення на найнижчому енерг. рівні. Такий бозе-конденсат являє собою макроскопічний когерентний стан квантової рідини, відокремлений від збуджених (некогерентних) станів певною забороненою зоною (енерг. щільною). Тому при т-рах $T < T_\lambda$ і малих швидкостях течії $v < v_k$ конденсат ⁴He не взаємодіє зі стінками капіляра і може рухатися як ціле без тертя. Легкий ізотоп гелію ³He при $T < 3$ К є квантовою фермі-рідиною, яка при $T = 2,6 \cdot 10^{-3}$ К і підвищеному тиску переходить у надплинний стан. Н. ³He аналогічна *надпровідності* електронів у металах і зумовлена спарюванням атомів ³He. Проте, на відміну від електронних куперівських пар, енергетично вигідніше спарювання атомів ³He не з протилежно направленими, а з паралельними спінами. Внаслідок цього структура і властивості надплинної фази ³He складніші, ніж ⁴He.

За сучас. теор. уявленнями, Н. може бути поширеним явищем у природі. Зокрема, вважають, що Н. властива речовині у важких атомних ядрах і нейтронних зорях (*пульсарах*).

Літ.: Капіца П. Л. Сверхтекучесть гелия-II. «Успехи физических наук», 1967, т. 93, в. 3; Халатников И. М. Теория сверхтекучести. М., 1971. Растворы квантовых жидкостей He³ — He⁴. М., 1973; Кеезом В. Гелий. Пер. с англ. М., 1949. Л. М. Дмитренко, Е. А. Пашицький.

НАДПРИБУТОК — надлишок *прибутку*, одержуваний капіталістичними підприємствами і монополіями понад середню *норму прибутку*. В пром-сті Н. одержують технічно передові підприємства, у яких внаслідок високої *органічної будови капіталу* рівень *витрат виробництва* нижчий від середньогалузевих. У сільс. г-ві Н. одержують в результаті більш сприятливих природних і трансп. умов та послідовного вкладення капіталу в землю (див. *Земельна рента*). На стадії домонополістичного капіталізму Н. мав тимчасовий характер. За імперіалізму, особливо на стадії *державно-монополістичного капіталізму*, Н. перетворюється на *монополий надприбуток* і стає постійною руйнівною силою і регулятором капіталістичного *виробництва*.

НАДПРОВІДНИКИ — матеріали, що відзначаються *надпровідністю*. До Н. належать майже всі *чисті метали*, дво- і багатоконпонентні сплави (найпоширеніші — *надпровідні ніобію сплави*), *інтерметалеві сполуки*, сполуки металів з неметалами, деякі *напівпровідники* і *неорганічні полімери*. Н. використовують переважно при виготовленні надпровідних магн. систем для термоядерних реакторів, кріотурбогенераторів, магнітогідродинамічних генераторів, для

Надплинність. Рух плівки He II по стінках пробірки (стрілками показано напрям течії гелію в поверхневій плівці).

швидкісних поїздів на магн. підвісці тощо. Застосовуються також у виробн. надчутливих вимірювальних приладів (див. *Магнітометр*) і резонаторів. Вони перспективні при створенні надпровідних ліній електропередачі, надпровідних елементів електронних обчислювальних машин.

Лит.: Сверхпроводящие материалы. М., 1976; Физика микромира. М., 1980.

В. М. Пан.

НАДПРОВІДНІСТЬ — явище повного зникнення електричного опору R постійному струмові в деяких речовинах при низьких температурах. Відкрив 1911 Г. Камерліне-Онес. Відомо бл. 200 речовин, в яких спостерігається H_c — надпровідність. H_c настає при охолодженні нижче за певну, характерну для даної речовини, т. з. критичну т-ру T_c . Величина T_c відомих надпровідників лежить у межах від 0,001 до 23,5 К. При t -рах $T < T_c$ у слабкому магн. полі, напруженість H якого не перевищує певного (критичного) значення H_c , речовина є не тільки ідеальним провідником ($R = 0$), а й абс. діамagnetиком (див. *Діамagnetизм*). Магн. поле проникає в надпровідник на дуже малу ($\sim 10^{-4}$ см) глибину, і магн. індукція B в його об'ємі дорівнює нулю (т. з. явище Мейснера). Величина H_c залежить від форми надпровідника і зменшується з ростом т-ри, спадуючи до нуля при $T = T_c$. У надпровідних сплавах існує два критичні поля — нижнє H_{c1} і верхнє $H_{c2} > H_{c1}$. При $H < H_{c1}$ магн. поле повністю виштовхується з надпровідника ($B = 0$), а при $H > H_{c2}$ воно частково проникає в його об'єм ($B \neq 0$). При цьому H_c зберігається аж до $H = H_{c2}$ і зникає тільки при $H > H_{c2}$. Величина H_{c2} деяких надпровідників у десятки й сотні разів перевищує H_{c1} і досягає значень $\sim 10^6$ А/см. Стан надпровідника при $H_{c1} < H < H_{c2}$ наз. змішаним, або фазою Шубнікова. В змішаному стані надпровідника магн. поле проникає в його об'єм у вигляді окремих тонких ниток, оточених надпровідним струмом, — т. з. вихрів Абрикосова. H_c руйнується також при протіканні через надпровідник сильного електр. струму, густина якого перевищує певне (критичне) значення J_c . Створено надпровідники, J_c яких досягає 10^7 А/см². H_c є проявом квантових властивостей речовини в макроскопічних масштабах, наслідком якого є квантування магн. потоку в надпровідниках, квантова інтерференція струмів у надпровідниках, розділених тонким шаром діелектрика (т. з. ефект Джозефсона), та ін. квантові когерентні явища. В основі H_c лежать явища притягування між електронами провідності металу, яке виникає внаслідок їхньої взаємодії з коливаннями кристалічної ґратки — фононами. Таке притягування приводить до утворення зв'язаних, т. з. куперівських електронних пар з подвоєним електр. зарядом $2e$ і нульовими сумарними імпульсом та спіном. Мікроскопічну теорію H_c побудували 1957 Дж. Бардін, Л. Купер і Дж. Шріф-

фер (теорія БКШ). Значний внесок у вивчення природи H_c зробили рад. вчені М. М. Боголюбов, Л. Д. Ландау, В. Л. Гінзбург, О. О. Абрикосов, Л. П. Горьков та ін. Важливою проблемою сучас. фізики H_c є з'ясування можливості існування надпровідного стану речовини при високих (в т. ч. кімнатних) температурах.

Лит.: Кулик И. О., Янсон И. К. Эффекты Джозефсона в сверхпроводящих туннельных структурах. М., 1970; Проблема высокотемпературной сверхпроводимости. М., 1977; Линтон Э. Сверхпроводимость. Пер. с англ. М., 1971.

І. М. Дмитренко.

НАДРОДИНА — систематична категорія, що об'єднує в межах ряду філогенетично більш близькі родини тварин. Напр., H_c кашалотів (*Physeteridae*) об'єднує род. кашалотових і род. дзьоборізових. **НАДРЯД** — систематична категорія, що об'єднує в межах класу філогенетично більш близькі ряди тварин. Напр., H_c хижаків об'єднує ряд хижих звірів і ряд ластоногих.

НАДСІМ'ЯДОБНЕ КОЛІНО, епікотиль — частина стебла у проростків рослин між сім'ядолями й першими справжніми листками (перше міжвузля). У одних рослин (квасоля, гарбуз) H_c разом з сім'ядолями виносяться на поверхню ґрунту, у інших (горох, слива, дуб) — сім'ядолю залишаються в ґрунті, а H_c випростовується і разом з брунькою і першими листками виходить на поверхню ґрунту.

НАДСОН Георгій Адамович (23.V.1867, Київ — 5.XII.1940) — рад. мікробіолог і ботанік, акад. АН СРСР (з 1929), засл. діяч науки РРФСР (з 1933). Після закінчення Петерб. ун-ту (1889) викладав у ньому. З 1897 — професор ботаніки Жіночого (тепер 1-го Ленінгр.) мед. ін-ту. Зав. ботаніко-мікробіол. лабораторією Держ. рентгенологічного та радіологічного ін-ту (1918—37), зав. Лабораторією мікробіології АН СРСР (1930—34), директор Ін-ту мікробіології АН СРСР (1934—38). Осн. наук. праці з питань штучного одержання мутацій під дією іонізуючої радіації. Досліджував закономірності індукованої мінливості мікробів, експериментальне одержання їх нових стійких рас. Вивчав пігменти у зв'язку з з'ясуванням філогенетичних питань (висловив припущення про подібність рослинних і тваринних пігментів).

НАДСОН Семен Якович [14 (26).XII.1862, Петербург — 19 (31).I.1887, Ялта, похований у Петербурзі] — рос. поет. Навчався в київ. гімназії (1870—72). Закінчив Павловське військ. уч-ще. Друкуватися почав 1878. Співробітничав у журн. «Отечественные записки». Перша зб. «Вірші» (1885) прийнята громадян. мотивами. Вірші H_c сповнені ненавистю до тиранії і деспотизму самодержавства, прагнення до свободи і щастя, віри в світле майбутнє народу («Вперед», 1878, «Мить», 1880, «Якщо душно тобі...», 1880, «Друже мій, брате мій...» 1881, та ін.). Водночас деяким віршам H_c притаманні настрої песимізму.

почуття приреченості і трагічної безвиході свого покоління («Скільки фраз брехливих», 1881, «Померла моя муза...», 1885, «Боляче тягнеться дні», 1886). Оспівував героїзм борців проти самодержавства («Пам'яті Ф. М. Достоєвського», 1881, «На могилі О. І. Герцена», 1886). Писав любовну і пейзажну лірику. Автор творів на істор. теми («З п'яними часів», 1882), незакінченої драми «Томас Мюнцер», п'єси «Царівна Софія», критичних статей. Жив у Києві (1864—72), Ялті (1886—87). У віршах «Прощай, туманна столицю!», «Пишу вам з глушини українських полів» (обидва — 1885) та ін. оспівав укр. природу. Деякі поезії H_c покладені на музику рос. композиторами. Укр. мовою твори H_c перекладали М. Старицький, Леся Українка, П. Грабовський та ін.

Тв.: Полное собрание стихотворений. М.—Л., 1962.

І. Д. Бажинев.

НАДСЯНСЬКИЙ ГОВІР, надсянські говірки — говір укр. мови. Належить до її пд.-зх. наріччя. Поширений у верхів'ї р. Сян на крайньому Зх. Львів. обл. і деяких населених пунктах у районі Пшемисля — Ярослав (ПНР). Характерні риси: перехід e в a (грачка, чарівні), в у функції прийменника й префікса переходить в g , h (g д'їт'ї, гмирати, хйти), відсутність епентетичного $л$ (робіу, спіу), збереження давнього i (i): (комін, запіраті), в орудиному відмінку однини іменників жіночого роду й узгоджених з ними прикметників, порядкових числівників та деяких займенників у пн. частині говорів — закінчення $-om$ (моїм старом косом), а в південній — $-ou$ (миоу, староу бабоу), втрата особового закінчення у формі 2-ої особи наказового способу теперішнього часу дієслова (бер' — «бери», вос' — «визьми»). Є своєрідна лексика (халупа — «хата», варнаби — «віконні рами» та ін.).

НАДТВЕРДИХ МАТЕРІАЛІВ ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1961 у Києві (з 1972 у складі Академії наук УРСР). Провідна установа в СРСР у галузі розробки й впровадження в нар. господарство надтвердих матеріалів, устаткування для виробництва таких матеріалів та інструментів на їхній основі. В складі ін-ту (1980) 20 відділів і лабораторій, спец. конструкторсько-технологічне бюро, дослідний з-д. Є аспірантура. Основні напрями роботи інституту: дослідження механізму утворення і росту кристалів алмазу та ін. надтвердих матеріалів; розробка устаткування для виробн. надтвердих матеріалів і високоєфективного інструменту з них, а також прогрес. технологічних процесів мех. обробки; вивчення фізико-хімічних процесів взаємодії алмазу й кубічного нітриду бору з металами і іншими матеріалами при різних термодинамічних умовах. Інститут видає науково-теоретичний журнал «Сверхтвёрдые материалы». В 1963 інститут нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

М. В. Новиков.

Г. А. Надсон.

С. Я. Надсон.

НАДТВЕРДІ
МАТЕРІАЛИ

І. Д. Назаренко.

НАДТВЕРДІ МАТЕРІАЛИ — матеріали, *твердість* яких перевищує твердість *корунду*. У Н. м. високі міцність на стиск і теплопровідність, низькі теплоємність і коеф. тертя, вони хімічно інертні. Розрізняють Н. м. природні (див. Алмаз) і синтетичні, одержувані штучно з 50-х рр. 20 ст. Найпоширенішими синтетичними Н. м. є *синтетичні алмази* і кубічний *нітрид бору* (боразон — в США, ельбор і кубоніт — в СРСР). В СРСР уперше в світі виготовлено (1962) белбор, ельбор-Р, тексаніт, ісміт (на основі кубічного нітриду бору), балас, карбонадо, дісміт, карбоніт, окмал та ін. (на основі алмазу), що являють собою щільні полікристалічні матеріали. Н. м. одержують: *кристалізацією* з розчинів вуглецю або нітриду бору в розплавлених металах, сплавах, неорганічних сполуках при високому статичному тиску; упорядкуванням паропуванням поверхні затравки (центру кристалізації) протягом тривалого часу при атмосферному або меншому тиску та високої т-рі. Н. м. утворюються також у процесі динамічного (миттєвого) навантаження на матеріал, що містить вуглець або тексагональний нітрид бору, та *конденсації* потоку іонізованої плазми. Н. м. використовують у вигляді порошків, паст і *супензій*. Застосовують їх переважно у виробі *абразивних інструментів*, *металорізальних інструментів*, гірничо-бурових і вимірних інструментів.

Лит.: Бакулєв В. Н., Прихна А. И. Состав, структура и свойства кубического нитрида бора. «Синтетические алмазы», 1971, в. 1; Энциклопедия неорганических материалов, т. 1—2, К., 1977; Эльбор в машиностроении, Л., 1978; Калашников Я. А. Проблема синтеза алмазов. «Природа», 1980, № 5.

НАДУРОЧНІ РОБОТИ — роботи, виконувані за розпорядженням адміністрації понад нормальну, встановлену для даної категорії працівників тривалість *робочого часу*. Н. р., згідно з ст. 27 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР — ст. 62 КЗпП УРСР), як правило, не допускаються. Адміністрація може застосовувати Н. р. лише у виняткових випадках, передбачених законодавством Союзу РСР і законодавством союзних республік. До Н. р. забороняється залучати вагітних жінок і матерів, які годують груддю, а також жінок, що мають дітей віком до одного року, осіб, молодших за 18 років, робітників і службовців, що навчаються в загальноосв. і профес.-тех. училищах без відриву від виробництва, в дни занять. Жінки, які мають дітей віком від одного до восьми років, можуть залучатися до Н. р. лише за їхньою згодою, так само й інваліди (за умови, що це не суперечить мед. рекомендаціям). Н. р. можуть проводитись лише з дозволу ФЗМК і не повинні перевищувати для кожного працівника 4 годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік. Н. р., виконані особами з погодинною оплатою праці, оплачуються за перші дві години в подвійному розмірі, в наступ-

ний час — у подвійному розмірі годинної тарифної ставки присвоєного працівникові розряду, при відрядній — у розмірі, встановленому законодавством СРСР. Компенсація Н. р. відгулом не допускається. Право на оплату Н. р. мають лише працівники з нормованим робочим днем.

Б. О. Монастирський.

НАДШВИДКІСНЕ КІНОЗНІМАННЯ — кінознімання з швидкістю (частотою) понад $4 \cdot 10^4$ кадрів на секунду. Здійснюють його, користуючись високочутливою (до кількох сотень одиниць ГОСТу) плівкою, що рівномірно переміщується або нерухома. При зніманні (на рухому плівку) з швидкістю до $4 \cdot 10^4$ кадр/с застосовують спосіб поділу кадру, або оптичної компенсації, при зніманні з швидкістю до 10^5 кадр/с — спосіб ультракоротких (з мінім. часом експозиції) видержок із застосуванням імпульсних джерел світла (див. *Високошвидкісне кінознімання*). Швидкості знімання (на нерухому плівку) до 10^6 кадр/с досягають способом іскрового освітлювання об'єкта, швидкості до 10^7 і 10^8 кадр/с — відповідно способами оптичної й електронно-оптичної комутації кадрів: зображення в кадрі утворюється променями світла, відбитими від обертового дзеркала через лінзи на нерухому плівку. Найбільші швидкості знімання (до 10^9 кадр/с) одержують, напр., растровим способом, за яким розкладене за допомогою *растра* оптичне зображення, створене *об'єктивом*, переміщують відносно нерухомої плівки, одержуючи на ній зображення у вигляді *розгортки оптичної*. Н. к. застосовують при досліджуванні швидкоплинних процесів і явищ (напр., ядерних реакцій, вибухів, поширення ударних хвиль), створенні учбових і наук.-популярних фільмів.

Б. О. Калашников.

НАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Адрианович [30.XI (12.XII) 1887, м. Златопіль, тепер м. Новомірогород Кіровоград. обл. — 30.IX 1977, Київ] — укр. рад. літературознавець і педагог. Закінчив Київ. ун-т (1910). З 1914 до останніх років життя викладав у цьому ун-ті. В 1928—50 працював наук. співробітником в АН УРСР. Друкувався з 1907. Автор досліджень з історії української і російської літератур (зокрема, давніх), текстології, бібліографії, фольклористики, мистецтвознавства. Брав участь в текстологічній підготовці 10-томного видання творів Т. Шевченка.

Тв.: Бібліографія древнерусской повести. М.—Л., 1953; Очерки из области русской исторической повести начала XVII века. К., 1958; К истории русско-украинских литературных связей. К., 1963.

Лит.: Крекотень В. Пам'яті вченого-філолога. «Радянське літературознавство», 1978, № 3. В. П. Колодогова.

НАЗАРЕЙЦІ (нім. Nazarener, за легендарним місцем народження Христа — Назаретом) — іронічна назва угруповання нім. і австр. художників «Союз св. Луки» (Lukasbund). Засн. 1809 у Відні. З 1810 художники Н.-Ф. Овербек, П. Корнеліус, В. Шадов, Ф. Фейт

та ін. працювали в Римі в монастирі Сан-Ісидоро. Н. виступали проти пізнього *класицизму*, намагалися відродити реліг. мистецтво середньовіччя й Раннього *Відродження*. Їхні твори мали абстрактний, стилізований характер. Н. писали тематичні картини, виконували колективні розписи на біблійні теми (фрески в будинку Бартольдї, 1816—17), створювали безпосередньо з натури портрети, пейзажі. На поч. 19 ст. більшість Н. повернулася на батьківщину.

Назарейці. Ф. Овербек. Брати продають Йосифа в рабство. Фреска з будинку Бартольдї в Римі. 1816—17. Національна галерея. Берлін.

НАЗАРЕНКО Василь Андрійович [н. 11 (24).VIII 1908, м. Чигирин, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. хімік-аналітик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1970). Закінчив (1931) Одеський хіміко-фармацевтичний інститут. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1957 очолює відділ Лабораторій Ін-ту загальної і неорганічної хімії АН УРСР (з 1977 — Фізико-хімічний інститут АН УРСР). Наук. праці присвячені аналітичній хімії рідкісних елементів, аналізу високочистих речовин та напівпровідникових матеріалів. Розробив методи контролю виробн. германію, аналізу чистих германію, ніобію, танталу, кремнію, індію, талію тощо. Розробив методи визначення хімізму аналітичних реакцій. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки і медалями. Держ. премія СРСР. 1952.

НАЗАРЕНКО Іван Дмитрович [н. 3 (16).VIII 1909, с. Бірки, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл.] — парт. і держ. діяч УРСР, укр. рад. філософ. Член КПРС з 1929. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Харків. електротех. ін-т (1935), вчився в Ін-ті червоної професури (1933—35), в Академії сусп. наук при ЦК ВКП(б) (1947—48). В 1936—41 — зав. кафедрою філософії ряду вузів Харкова. На поч. Великої Вітчизн. війни — комісар, згодом командир д-лії нар. ополчення. З 1942 — на парт. роботі, зокрема 1946—47, 1949—56 — секретар ЦК Компартії України, 1956—1974 — директор Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України. На XVI—XIX, XXI—XXIV з'їздів Компартії України обирався членом ЦК. У 1950—56 — член Політбюро (1953—56 — Президії) ЦК Компартії України.

Депутат Верховної Ради СРСР 3 і 4-го скликань і Верховної Ради УРСР 2—8-го скликань. Автор праць з філософії та історії партії. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. Ленінська премія (1964) за монографію «Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка».

НАЗАРОВ Іван Миколайович [30.V (12.VI) 1906, с. Кошелево, тепер Кірижського р-ну, Влад. обл. — 30.VII 1957, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1953). Член КПРС з 1944. Учень О. Е. Фаворського. Закінчив 1931. Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тимирязева. У 1934—47 працював в Ін-ті органічної хімії АН СРСР, 1947—57 — Моск. Ін-ті тонкої хім. технології. Осн. наук. праці Н. присвячені хімії ацетилену та його похідних (особливо вінілацетилену). Завдяки дослідженням Н. вінілетидкарбонів одержано клеї, різні фізіологічно активні сполуки (промедол тощо). Автор теор. праць з механізмом реакцій циклізації, дієвального синтезу, полімерних перегрупувань тощо. Нагороджений 3 орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1942, 1946.

НАЗАРОВО — місто кравового підприємства Краснояр. кр. РРФСР, райцентр. Розташоване на лівому березі р. Чулим (прит. Обі). Залізнична станція. 55 тис. ж. (1980). Назаровська ДРЕС. З-ди: залізобетонних конструкцій, дробарно-сортувальний, цегельний, швейна і меблева ф-ки, мол.-консервний комбінат. Буд. та енерг. технікуми, мед. уч-ще. Краєзнавчий музей. Поблизу Н. — розробка бурого вугілля (Назаровське родовище). Місто утворене 1961.

НАЗАРЯН Степан Ісакович [15 (27).V 1812, Тбілісі — 27.IV (9.V) 1879, Москва] — вірм. просвітителі, історик літератури, сходознавець, педагог. Закінчив Дерптський (Тартуський) ун-т (1840). З 1849 — професор перської і араб. словесності Лазаревського Ін-ту східних мов у Москві. Автор праць «Огляд Гайканської письменності з XIV століття до новітнього часу» (1846), «Абул Касем Ферлаусі і Туський творець книги... Шах-Наме» (1849) та ін. У 50-х рр. очолював вірм. просв. рух. У 1858—64 видавав у Москві прогрес. журн. «Юсипайл» («Північне сяйво»). Боровся проти кріпосництва, клерикалізму, за духовне відродження вірм. народу, але заперечував класову боротьбу. Виступав за нац. світську школу, за навчання рідною мовою, за заміну грабара (стародавньої вірм. мови) на нову літературну — ашхарабар, склав підручник з психології і вірм. мови. В філософії був прибічником деїзму.

НАЗИМ ХІКМЕТ (1902—63) — тур. письменник. Див. Хікмет Назим Рам.

НАЗОР (Nazor) Володимир (30.V 1876, с. Постире, о. Брач — 19.VI 1949, Загреб) — хорв. письменник, громад. і політ. діяч. З 1942 — учасник нар.-визв. війни народів Югославії 1941—45. Перший голова Земальського антифашист. віча Нар. визволення

Хорватії (з 1943), голова Президії Сaborу Нар. Республіки Хорватії (з 1945). Тематика поетичних збірок Н. різноманітна — від обробки слов'ян. фольклору й міфології («Слов'янські легенди», 1900), ліричної сповіді («Лірика», 1910; «Інтима», 1915), пошуків сенсу життя («Низка перлів», 1922) до соціально спрямованих поезій («Про брата Гавана і сестру Сиромашину», 1931) і партизанської лірики («Пісні партизанки», 1944). Автор прозових творів — істор. романів «Криваві дні» (1908) та «Пастух Лода» (1938—39), збірок новел «Істравські оповідання» (1913), «Загребські новели» (1942) та ін., щоденників «З партизанками» (1945), партизанських повістей «Кур'єр Лода» і «Партизанка Мара» (обидві — 1946), публіцистичних та літературознавчих книг.

Та: Рос. перекл. — Новели. М., 1959. В. Г. Гримич.

НАІВНИЙ РЕАЛІЗМ — стихійне світосприйняття людини, яке формується у повсякденній свідомості на основі безпосереднього життєвого досвіду. В. І. Ленін характеризував Н. р. як звичайний, нефілософський, наївний погляд усіх людей, які не задумуються над тим, чи існують вони самі і чи існує середовище, зовнішній світ (див. Повне збір. тв., т. 18, с. 57). Див. Стихійний матеріалізм.

НАІЗНИКИ, іадні справжні (Ichneumonidae) — родина паразитичних комах ряду *перетинчастокрилих*. Тіло (довж. 4—50 мм) струнке, видовжене, груди та черевце з'єднані рухомо; самки мають добре розвинений, іноді довгий яйцеклад; більшість видів Н. крилаті. Дорослі комахи живляться переважно нектаром квіток. Розмножуються, відкладаючи яйця, деяким (напр., представниками родів *Netelia*, *Polyblastus*) властиве *яйцеживородіння*. Розвиток з *метаморфозом*. Личинки розвиваються зовні або всередині личинок або дрілчок різних комах (рідше павуків), живлячись внутр. змістом їх. Н. поширені всесвітньо. Родина включає понад 1250 родів (бл. 100 тис. видів), з них в УРСР — бл. 400 родів, у т. ч. на Україні трапляються представники бл. 200 родів. Н. мають велике значення в обмеженні чисельності шкідливих комах. Їх використовують у практиці біологічної боротьби з шкідниками с.-г. і лісових культур. Наїзники наз. також ін. паразитичних перетинчастокрилих (напр., *браконідових*, *хальцид*).

В. Г. Толмачів.

НАІРІ — урартське племінне об'єднання, союз племен (див. Урарту). Назва «Наїрі» згадувалася в асирійських написах (13—8 ст. до н. е.) щодо території, розташованої на Пн. від Ассирії в басейнах Урмійського і Ванського озер.

НАЙБІЛЬШИЙ СПІЛЬНИЙ ДІЛЬНИК кількох цілих чисел — найбільше додатне число, на яке діляться всі ці числа. Напр., Н. с. д. чисел 36 і 54 є 18. Щоб знайти Н. с. д., потрібно числа розкласти на прості множники

(див. Розкладання на множники) і спільні для всіх чисел множники перемножити між собою, взявши кожний з них найменшу кількість разів, що він зустрічається; застосовують також *Евкліда алгоритм* (Н. с. д. двох цілих чисел $a > b > 0$ дорівнює останній з відмінних від нуля остач (r_n) , що одержуються так: $a = bq_1 + r_1$; $b = r_1q_2 + r_2$; $r_1 = r_2q_3 + r_3$; ...; $r_{n-2} = r_{n-1}q_n + r_n$; $r_{n-1} = r_nq_{n+1}$). Н. с. д. двох натуральних чисел дорівнює добутку цих чисел, поділеному на їхнє найменше спільне кратне. Якщо Н. с. д. кількох чисел дорівнює 1, числа наз. взаємно простими. Поняття «Н. с. д.» застосовне не тільки до цілих чисел. Так, Н. с. д. кількох *многочленів* є *многочлен* найвищої степеня, на який ділиться кожний з цих многочленів.

НАЙБІЛЬШОГО СПРИЯННЯ РЕЖИМ — принцип міжнародного права, за яким держави надають одна одній той же самий сприятливий режим (прав, привілеїв, пільг тощо) у галузі торг.-екон. та ін. відносин, який надано або буде надано в майбутньому кожній з цих держав будь-якій третій державі. Н. с. р. встановлюється переважно договірним шляхом (напр., включенням до угоди окремої статті про Н. с. р.) і охоплює лише певну галузь відносин, щодо якої погодилися сторони (заг. умов торгівлі, платежів і митних тарифів, транспортних зв'язків і режиму транспортних засобів та ін.). Н. с. р. дедалі частіше застосовується в зв'язку з визначенням статусу іноземних громадян та юридичних осіб, режиму дипломатичних, консульських та ін. представництв. Режим, наданий даною д-вою іншій, має бути не менш сприятливий, ніж режим, який надано або буде надано третій д-ві. Надання третій д-ві сприятливішого режиму в певній галузі міжнар. відносин означає, що сукупність прав, що ними користуються ін. д-ви, з якими укладено угоди про Н. с. р. в цій галузі, повинна бути відповідно розширена. Відмова в такому розширенні є *дискримінацією*. СРСР завжди прагнув до встановлення з усіма країнами рівноправних і взаємовигідних торг.-екон. та ін. відносин шляхом закріплення Н. с. р. у відповідних угодах. Разом з ін. країнами соціалістичної співдружності СРСР виступає в органах ООН з пропозиціями, спрямованими на правове закріплення норм, що стосуються Н. с. р., у міжнар. конвенціях і деклараціях. В 1964 Конференція ООН по торгівлі й розвитку (ЮНКТАД) завдяки активній підтримці соціалістичних країн, а також країн, що розвиваються, ухвалила Принципи міжнар. торг. відносин і торг. політики, згідно з якими міжнар. торгівля має здійснюватися, зокрема, на основі Н. с. р. Ці принципи було розвинуто далі в Хартії екон. прав і обов'язків д-в, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 1974. О. О. Зінченко.

НАЙДИЧ Юрій Володимирович (н. 6.VIII 1929, Харків) — укр. рад. вчений у галузі матеріало-

I. M. Nazarov.

Наїзник нетелія бурюса (*Netelia fuscicornis*), яка відкладає яйця на гусеницю совки, та її личинки на гусениці.

знавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1975. Закінчив (1953) Київ. політех. ін-т. З 1954 — в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР. Осн. праці стосуються фізико-хімії металевих розплавів і твердих тіл, розробки і впровадження у пром-сть процесів паяння і металізації неметалевих матеріалів, створення паяних композиційних виробів різного призначення. Премія ім. Є. О. Патона АН УРСР, 1973. Держ. премія УРСР, 1975.

НАЙДЬОНОВ Сергій Олександрович [справж. прізвище — Алексеев; 14 (26). IX 1868, Казань — 5. XII 1922, Ялта] — рос. драматург. Був актором. У першій п'єсі «Діти Ванюшина» (1901) змалював реалістичну картину життя дореволюц. рос. купецтва з його хижацтвом і невіглаством. Автор п'єс «Номер тринадцятий», «Блудний син» (обидві — 1903), «Явдошине життя» (1904), «Гарненька» (1907), «Роман тьоти Ані» (1912), «Робітники» (1915) та ін. За рад. часу написав п'єсу-хроніку «Москва» (1921) — про революцію 1905—07 та істор.-революц. драму «Незгасне світло» (1922). Тв.: Укр. перекл. — Діти Ванюшина. Львів, 1904.

Лит.: Чернышев А. А. Путь драматурга. С. А. Найдёнов. М., 1977.

І. Д. Бажинов.

НАЙЛОН, нейлон (англ. nylon) — поширена торговельна назва синтетичного волокна з поліамідів (США, Великобританія), в СРСР відомий також як *анід*.

НАЙМАНА ПРАЦЯ — праця юридично вільних працівників у капіталістичному суспільстві, позбавлених засобів виробництва і змушених продавати свою робочу силу капіталістам і створювати їм *додаткову вартість*. За капіталізму Н. п. виступає як форма сусп. праці, є осн. джерелом і основою зростання *капіталу*, джерелом *додаткової вартості*. К. Маркс і Ф. Енгельс, підкреслюючи формально вільний характер Н. п., вважали її формою експлуатації робітників, розкрили антагонізм Н. п. і капіталу, показали, що повна екон. залежність робітника від власника засобів виробн. перетворює його на найманого раба капіталістів. Наймана форма праці завуальовує капіталістичну експлуатацію, створює видимість, нібито заробітна плата робітника оплачує всю його працю, а не лише *вартість* його робочої сили, як це є насправді. М. М. Кирієнко.

НАЙМАНІ АРМІЇ — військ. формування, які комплектуються на основі системи найму (вербування) професіональних військових. Перша згадка про Н. а. належить до епохи Старод. Єгипту (3-є тис. до н. е.). Найбільше поширилися в 15—17 ст. Створювалися державами, містами та окремими феодалами для несення військ. служби. Осн. контингент Н. а. в Європі становили швейц. та ірл. найманці, нім. *ландскнехти*, в Азії — *гуркхи*, *белуджі* та ін. Принцип комплектування нац. армій шляхом найму за контрактами корінних жителів існує в ряді капіталістич. країн (США, Великобританія та ін.). Разом з тим у деяких капі-

талістичних д-вах створюються і спец. військ. формування шляхом вербування найманців з іноз. громадян для придушення нац.-визвольних рухів (див. *Іноземний леґіон*). Злочинну практику найманства засуджено в рішеннях ООН та Організації Африканської Єдності.

О. М. Федотов.
НАЙМЕНШЕ СПІЛЬНЕ КРАТНЕ кількох цілих чисел — найменше додатне число, яке ділиться на кожне з цих чисел. Напр., Н. с. к. чисел 12, 15 і 20 є 60. Щоб знайти Н. с. к., потрібно число розкласти на прості множники (див. *Розкладання на множники*) і перемножити всі прості множники, що є хоч би в одному з розкладів, взявши кожний множник найбільшу кількість разів, що він зустрічається в одному з цих чисел. Н. с. к. двох натуральних чисел дорівнює добутку цих чисел, поділеному на їхній *найбільший спільний дільник*.

НАЙМЕНШИХ КВАДРАТІВ МЕТОД — один з методів розв'язування задач прикладної математики. Широко використовують в теорії вимірювань. Якщо результати вимірювань $y_1, y_2, \dots, y_n$ пов'язані з невідомими величинами $x_1, x_2, \dots, x_m$ ($m < n$) за залежністю $y_i = f_i(x_1, x_2, \dots, x_m) + \delta_i$, $i = 1, 2, \dots, n$, де δ_i — випадкові *похибки*, то за наближені значення величин x_k слід обрати такі величини a_k , $k = 1, 2, \dots, m$, для яких сума квадратів похибок

$$\sum_{i=1}^n \delta_i^2 = \sum_{i=1}^n [y_i - f_i(a_1, a_2, \dots, a_m)]^2$$

була б найменшою. Н. к. м. використовують при *наближених обчисленнях*, у *похибок теорії*, матем. статистиці, астрономії, геодезії тощо як для обробки результатів спостережень, так і *наближеного зображення* даної функції іншими, простішими (див. *Наближення функцій*). Розробили його К. Ф. Гаусс та А. М. Лежандр, далі розвинули А. А. Марков та А. М. Колмогоров. Узагальнення Н. к. м. застосовують для *наближеного розв'язування операторних рівнянь*.

НАЙМЕНШОЇ ДІЇ ПРИНЦИП — один з *варіаційних принципів механіки*, за яким для даного класу порівнюваних один з одним рухів механічної системи дійсним є той, для якого *дія* має мінімум. Н. д. п. застосовують в одній з двох форм: у формі Гамільтона — Остроградського або у формі Мопертної — Лагранжа. Матем. вираз Н. д. п. у першій формі має вигляд: $\delta W = 0$, де W — дія за Гамільтоном, δ — символ ізохронної *варіації* (див. *Варіаційне числення*), тобто такої, при якій не варіюється час переміщення системи з однієї конфігурації в іншу. Матем. вираз Н. д. п. у другій формі: $\Delta S = 0$, де S — дія за Лагранжем, Δ — символ повної *варіації*. Н. д. п. у формі Мопертної — Лагранжа справедливий лише для *консервативних систем* з геом. *в'язями механічними*. Н. д. п. у формі Гамільтона — Остроград-

ського є більш загальним, і його можна застосовувати до неконсервативних систем.

НАЙМИТИ — наймани робітники в капіталістичному сільс. г-ві, частина с.-г. пролетаріату, позбавлена всіх або частини *засобів виробництва* і змушена продавати свою *робочу силу*. Див. *Наймана праця*.

НАЙПРОСТІШІ (Protozoa) — тип *безхребетних* тварин. Переважно мікроскопічні організми — розміри 2—200 мкм (окремих інфузорій — до 1,5—3 мм, грегарій — 16 мм, раковини виковпних форамініфер — до 5—20 см). Найчастіше Н. — окремо існуючі *клітини*, але іноді вони об'єднані в колонії. Представники типу Н. мають складну морфо-функціональну організацію. Вміст тіла Н. (клітини) — *протоплазма* складається з *цитоплазми* і *ядра* (іноді кількох) типової для клітинних ядер будови. В цитоплазмі містяться *органойди*, що є в клітинах багатоклітин. організмів, та *включення клітини*. Тіло більшості Н. вкрите плазматичною мембраною — *плазмалеюмою*. У багатьох Н. (напр., джгутикових, інфузорій) є еластична оболонка — *пелікула*. Деякі Н. мають внутр. або зовн. скелет (раковини, вирости тощо). Рухаються Н. за допомогою тимчасових випинів *протоплазми* — *псевдоподій* (нібиножок) або постійних цитоплазматичних утворів — джгутиків, війок тощо. За характером живлення Н. — *гетеротрофи* (лише деякі представники джгутикових — *автотрофи*). Живляться Н. бактеріями, одноклітинними водоростями, іншими Н., детритом тощо. Тверда їжа надходить у тіло Н. через будь-яку ділянку поверхні або через клітинний рот (цитостом), перетравлюється їжа в порожнині травної *вакуолі*. Виділення та газообмін здійснюються за допомогою пульсуючих (скоротливих) вакуолей або через цитоплазматичні мембрани. Вакуолі виконують також функцію регуляції *осмотичного тиску*. Н. мають такі органойди, як рецепторні (дотику, рівноваги, світлочутливі), нападу та захисту (трихоцисти, жалкі капсули, або кнідоцисти) тощо. Розмножуються Н. шляхом поділу клітини (надвоє чи множинного) або *пуктуванням*. Відомий статевий процес — *копуляція* чи *кон'югація*. Важливою біол. особливістю більшості Н. є здатність за несприятливих умов або на перших стадіях *життєвого циклу* утворювати *цисти*. Н. поширені всесвітньо. Відомо понад 30 тис. видів Н., в дійсності їх існує набагато більше, в СРСР — понад 4500 видів, з них на Україні — бл. 1500. Живуть у морях, океанах і прісних водоймах, чимало їх і в ґрунті. Вони є важливою ланкою в *ланцюгові живлення* водних тварин, у т. ч. промисл. рибу; велику роль відіграють у водних *екосистемах*, зокрема в процесах самоочищення (див. *Біологічне самоочищення водойм*), а також є біологіч. індикаторами ступеня забрудненості води. Виковпні Н., що мають мінеральні скелети (*форамініфери*, *промеянки*), утво-

рили погужні товщі земної кори, чимало їх є провідними *скам'янілостями*, за допомогою яких визначають відносний вік осадових порід; результати вивчення розподілу викопних коренів і до геол. нашаруваннях широко використовують при пошуках нафти та ін. корисних копалин. Велике практичне значення має вивчення паразитичних Н.—збудників небезпечних хвороб людини і тварин (*маларії, амєбіази, сонної хвороби, токсоплазмозу, піроплазмозів, кокцидіозів та ін.*). Н. поділяють на 6 класів: *саркодої, джугиткові, споровики, киждоспоридії, мікроспоридії, инфузорії*. Н. формувались протягом протерозойської ери; їх безпосередніми предками були примітивні амєбоподібні організми; у викопному стані Н. відомі починаючи з кембрію. Наука, що вивчає Н., наз. *протистологією*. Іл. див. до окремих статей за їхніми назвами.

Лит.: Маркєвич А. П. Проблема происхождения простейших (Protozoa). К., 1954; Дотель В. А., Полянский Ю. И., Хейсен Е. М. Общая протозология. М.—Л., 1962; Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Определитель фауны Черного и Азовского морей, т. 1. К., 1968.

НАЙРА — грошова одиниця Федеративної Республіки Нігерії, поділяється на 100 кобо. 1 Н. дорівнює 1,6 долара США (1979).

НАЙРОБІ — столиця Кенії. Адміністративно утворено столичний округ, прирівняний до провінції. Головний політ., пром. і культур.

Найробі. В центрі міста.

центр країни. Вузол з-ць і автошляхів, поблизу Н.—аеропорт міжнар. значення Ембакаї. 736 тис. ж. (1976, з передмістями). Засн. 1899 під час будівництва з-ці Момбаса — Кісуму. Пізніше — адм. центр англ. колонії Кенії. Один із центрів нац.-визвольного руху народів Кенії. З 1963 — столиця незалежної Кенії (з 12.XII 1964 — Республіка Кенія). Підприємства металообр., цем., текст., шкіряно-взут., харч. пром-сті. Нац. ун-т (засн. 1956). Меморіальна б-ка Макміллана, Нац. музей. Нац. театр. Поблизу Н.—нац. парк Найробі. Іл. див. до ст. Кенія, т. 5, с. 98.

НАЙРОБІ ХВОРОБА — гостре вірусне захворювання жуйних тварин, особливо овець та кіз, що характеризується гарячкою і геморагічним *гастроентеритом*. Джерело інфекції — хворі тварини, переносники — кліщі. Хвороба поширена в Кенії, Уганді, Півден-

но-Африканській Республіці та ін. У хворих тварин підвищується температура до 41—42°, частіше і утруднене дихання, гнійне витікання з носа, аборт. Смертність до 70%. У переквордних тварин настає стійкий *імунітет*. Заходи боротьби. Ефективних засобів лікування немає. Застосовують симптоматичну терапію. Профілактика — захист тварин від кліщів.

НАКАЗ АРБІТРАЖУ — виконавчий документ, що видається стягувачеві для виконання рішення будь-якого органу *арбітражу* в СРСР. Відповідно до Правил розгляду госп. спорів держ. арбітражами, затверджених Радою Міністрів СРСР 5.VI 1980, виданий Н. а. можна пред'явити до виконання не пізніше трьох місяців після прийняття арбітражем рішення. Н. а. про стягнення грошових сум видаються стягувачам; при стягненні сум на рахунок бюджету Н. а. направляються місц. фінанс. органам. Інші Н. а. виконуються *судовими виконавцями*. Н. а. держ. арбітраж може направляти для виконання безпосередньо кредитній установі за місцем знаходження організації-боржника.

НАКАЗИ ВИБОРЦІВ — доручення виборців *народним депутатам*, що схвалені на передвиборних зборах, мають громадське значення і спрямовані на поліпшення діяльності *Рад народних депутатів*. Н. в. є важливим інструментом *соціалістичної демократії*, формою прямого нар. волевиявлення. Виконання наказів є важливою частиною роботи Рад та їхніх депутатів. Порядок роботи з Н. в. визначено Конституцією СРСР (ст. 102), конституціями союзних (в УРСР — ст. 91 Конституції) і авт. республік. Законом про статус депутатів, Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про організацію роботи з наказами виборців» від 1. IX 1980, відповідними респ. актами, законами про місцеві Ради тощо. Ради народних депутатів розглядають Н. в., враховують їх при розробці планів економічного і соціального розвитку та складання бюджету, організують виконання наказів та інформують громадян про їхню реалізацію. Затвердження планів заходів по реалізації Н. в. належить до виключної компетенції даної Ради. Рішення Ради про результати розгляду наказів доводяться до відома виборців. Н. в., прийняті Радою до виконання, набувають характеру обов'язкового акта і втілюються в життя.

Р. К. Давидов.
НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН — на Україні у 17—18 ст. особа, яка тимчасово обіймала посаду *гетьмана*. Н. г. обирала *козацька старшина* чи призначала *генеральна старшина*, як правило, з свого складу. Призначали Н. г. (найчастіше полковників) також для очолювання в походи козац. війська, коли гетьман залишався в своїй резиденції. Призначення Н. г. оформлялося універсалом, а з 20-х рр. 18 ст. — царським указом.
НАКАНО Сігехару (н. 25.I 1902, префектура Фукуї, о. Хонсю) — япон. письменник і публіцист. У

20-х рр. — один з організаторів руху за пролетарську л-ру і мистецтво Японії. Був ув'язнений. Зб. віршів «Пісня» (1926) — революц. спрямування. Перший роман — «Вітер ранньої весни» (1928). Автор романів «Письменник, який не може писати романи» (1936), «Паровозний коцгар» (1937). Після 2-ї світової війни — один із організаторів товариства літераторів Японії. Н. належать і автобіографічні твори «Сільський будинок» (1935), «Прощання з пісню» (1939), «Потасмне» (1954), «Квітка груші» (1958), «ABCD» (1969) та ін.

Т.т. Рос. перекл. — Воля Японія. М., 1964; Пляшущий мужчина. М., 1970.

НАКАТКА, пакаткування — пластичне деформування поверхневих шарів металу накатними інструментами: роликми, *плашками* тощо. Накаткою створюють різьбу на заготовках, шорстку поверхню на циліндричних головках гайок або гвинтів, на рукоятках та ін. виробках, наносять риски на шкали приладів, утворюють або обробляють зубці зубчастих коліс (формуєувальна Н.). Крім того, накаткою підвищують міцність від атомленості, стійкість проти зношування та ін. властивості валів, осей або втулок (змцнювальна Н.). Для Н. використовують спец. пристрої або зубонакатні верстати (див. *Зубообробний верстат*), *різьбонакатувальні автомати* тощо.

НАКЛАДНІ ВИТРАТИ — витрати, пов'язані з управлінням, організацією й обслуговуванням виробничого процесу, а в сфері товарного обігу — з утриманням апарату управління, зберіганням і реалізацією продукції. Н. в. включають заробітну плату управлінського і госп. персоналу, амортизаційні відрахування та витрати на утримання і поточний ремонт об'єктів і госп. інвентаря, пошти, телеграфні й канцелярські витрати, різні податки і збори, витрати на охорону праці, зберігання і реалізацію *готової продукції*, деякі *непродуктивні витрати* (від браку, простоїв, нестачі) тощо. В промисловості Н. в. поділяють на загальноцехові, пов'язані з обслуговуванням і управлінням виробничого процесу в межах окремих цехів, та загальнозаводські, пов'язані з організаційно-господарським обслуговуванням усього виробн. в межах підприємства (орг-ції). Загальноцехові витрати, в свою чергу, поділяють на загальногосп., управлінські та непродуктивні витрати. В будівництві розрізняють такі Н. в.: адм.-госп., по обслуговуванню робітників, будівельного виробництва та непродуктивні витрати. В сільському господарстві Н. в. поділяють на загальногосп. (витрати по конкретному виробничому підрозділу, бригаді, фермі), загальногосподарські (витрати по основних галузях г-ва — рослинництву, тваринництву, пром. виробн.) і загальногосподарські (витрати, що належать до всього підприємства). В торгівлі Н. в. включають витрати по заготівлі, на зберігання, упаковку, транс-

С. О. Налєницька-Бойчук. Обкладинка до книги С. Васильченка «Оливяний перстень». 1930.

НАКЛЕП

портування і реалізацію продукції. Величина й питома вага Н. в. у собівартості продукції різних галузей нар. г-ва різні і залежить від трудомісткості та форми організації виробн., структури підприємств і системи управління ними. Н. в. у пром-сті відносять на собівартість продукції пропорційно сумі основної заробітної плати виробничих робітників і витрат на утримання й експлуатацію устаткування, або сумі прямих витрат чи кількості, вартості або питомій вазі сировини, матеріалів тощо.

НАКЛЕП — поширення у будь-якій формі завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять іншу особу. На відміну від дифамції Н. за рад. правом є одним із злочинів проти життя, здоров'я, волі і гідності особи (в УРСР — ст. 125 КК УРСР). Карасться позбавленням чолі на строк до 3 років. Справи про Н. без обтяжуючих обставин порушуються тільки за скаргами потерпілого (див. *Приватне обвинувачення*). В окремих випадках Н. є способом вчинення злочину: доведення до самогубства або до спроби вчинити його внаслідок систематичного цькування чи Н. (ч. 2 ст. 99 КК УРСР); поширення наклепницьких вигадок з метою підризу чи ослаблення Рад. влади (ст. 62 КК УРСР).

НАКЛЕП металів і сплавів — зміна структури і, отже, властивостей металів (сплавів), спричинювана їхнім пластичним деформуванням. Відбувається при обробці заготовок різанням, обкатуванні циліндричних поверхонь роликми, дробоструминній обробці фасонних поверхонь, волочінні або прокатці металу тощо. Зумовлюється діянням зовн. деформуючих сил або (рідше) *фазовими переходами*. Внаслідок Н. збільшується границя текучості, твердість і міцність металу. Поряд з цим він стає крихким, знижується його пластичність, у магнітно-м'яких металах погіршуються магн. властивості. В техніці Н. використовують для поверхневого зміцнення металів. Властивості наклепаного металу поліпшують *термічною обробкою*.

НАЛБАНДЯН Дмитро Аркадійович [н. 2 (15).IX.1906, Тбілісі] — вірм. і рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1969), дійсний член АМ СРСР (з 1953), нар. художник Вірм. РСР (з 1965), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1948. В 1924—29 навчався в Тбіліській АМ у Є. Лансере і Є. Татевосяна. Автор картин на історико-революц. теми, портретів, пейзажів. Твори: «Виступ С. М. Кірова на 17-му з'їзді партії» (1935), «Влада Рад — мир народам» (1950, в співавт.), «Напередодні Жовтневої революції» (1970—73), «Мала земля» (1975), «Виступ В. І. Леніна на заводі „АМО“» (1978). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора. Державна премія СРСР, 1946, 1951.

Лит.: Лавунова Н. Ф. Дмитрій Аркадійович Налбандян. М., 1968.

НАЛБАНДЯН Мікаел Лазарович [2 (14).XI.1829, м. Нова Нахичевань, тепер у складі м. Ростова-на-

Дону — 31.III (12.IV) 1866, м. Камішин, тепер Волгогр. обл.] — вірм. революц. демократ, письменник. Н. в сім'ї ремісника. З 1853 жив у Москві, де викладав у Лазаревському ін-ті сх. мов. Навчався на мед. ф-ті ун-ту, 1858—60 співробітничав у заснованому ним разом з С. І. Назарієм вірм. журн. «Юсісипайл» («Північне сяйво»). У 1860—62 аніздив за кордон, де зблизився з О. І. Герценом, М. П. Огарьовим, брав участь у створенні революц. орг-ції. В 1862 ув'язнений у Петропавловській фортеці, 1865 висланий до Камішина. Сусп.-політ. і філос. погляди Н. склалися під впливом рос. революц. демократів. Він виступав проти кріпосництва і самодержавства, таврував бурж. націоналізм і лібералізм, пов'язуючи соціальне і нац. визволення вірм. народу з перемогою загальнорос. антифеод. революції. В філософії Н. був послідовником антропологічного матеріалізму Л. Фейєрбаха і М. Г. Чернишевського, прагнув поєднати його з діалектикою, в теорії пізнання виходив з єдності чуттєвого і раціонального; критикував ідеалізм і релігію. Н. — захисник критичного реалізму у вірм. лірі. Почав друкувати вірші 1851. Автор романів «Одному — слово, іншому — наречену» (1858), «Опінання мертвих» (1859, незакінч.), «Шоденника» (1858—60), антирелігійної поеми «Пригода праотця» (1864, опубл. 1903), громадян. лірики. Н. заклав основи вірм. реалістичної критики й естетики. Наук. праці — «Слово про вірменську писемність» (1854—55, опубл. 1895), «Критика» (1858), «Національний театр у Константинополі» (1861) та ін. Боровся за впровадження нової вірм. літ. мови (ашкарабар) замість мертвої книжної мови (грабар). Перекладав вірші О. Пушкіна, М. Лермонтова, Г. Гейне та ін.

Тв.: Рос. перекл. — Стихотворения. М., 1967; Сочинения, т. 1—2. Ереван, 1968—70.

Лит.: Дароян С. К. М. Налбандян и русские революционные демократы. М., 1979.

НАЛЕПІНСЬКА-БОЙЧУК Софія Олександрівна (30.VII.1884, Лодзь, тепер у ПНР — 1939) — укр. рад. графік. Навчалася в Худож. школі Я. Цюнглінського в Петербурзі, в Ш. Голлоші в Мюнхені (1908), в Академії Ронсона в

Д. А. Налбандян. В. І. Ленін у 1919. 1937. Центральний музей В. І. Леніна в Москві.

Парижі у Ф. Валлотона і М. Дені (1909). В 20-х рр. була членом АРМУ. Працювала в галузі станкової та книжкової графіки, переважно в техніці гравюри на дереві. Твори: станкові — «Фабзасць» (1925), «Мені тринадцятий минуло», «Молодьба», «На вакаціях» (усі — 1926), «Перед наступом білих», «Голодні діти» (обидва — 1927), «Пацифікація Західної України» (1930), «Робіт-факіці» (1931) та ін.; іл. — до творів Т. Шевченка, С. Васильченка, Д. Маміна-Сибіряка, Л. Толстого. З 1919 Н.-Б. викладала в Миргородській худож. школі, з 1922 очолювала ксилографічну майстерню Київ. ін-ту пластичних мистецтв, 1925—29 викладала в Київ. худож. інституті. Лл. с. 211.

Д. О. Горбачов.
НАЛЕПКА (Nalerka) Ян (партизанський псевд. — Репкін; 20.IX.1912, с. Сміжани-Сибіряка, Л. Польща-Нова-Весь, тепер ЧССР — 16.XI.1943) — командир словац. партизанського загону, що діяв 1943 проти нім.-фашист. загарбників на Україні, Герой Рад. Союзу (1945). Н. присвоєно (посмертно) й звання Героя Словацького над. повстання (1945). Член Комуністичної партії з 1943. В 1931—33 — вчитель. У 1934—38 — поручник Чехословац. армії. В 1939 мобілізований маріонетковим словац. урядом в армію. В 1941 відправлений на рад.-нім. фронт. Н. створив у 101-му словацькому полку, нач. штабу якого він був, антифашист. орг-цію, що встановила влітку 1942 зв'язок з білорус. партизанами. Наприкінці 1942 Н. зв'язався з укр. партизан. з'єднанням під командуванням О. М. Сабурова. 15.V.1943 з групою словаків-антифашистів перейшов у це з'єднання. Загинув у бою за визволення м. Овруча Житомирської області. В містах Овручі і Спінська-Нова-Весь Н. встановлено пам'ятники.

НАЛИВАЙКА ПОВСТАННЯ 1594—96 — народне повстання на Україні і в Білорусії під проводом С. Наливайки проти гніту польсь., лит., укр. і білорус. феодалів. Почалося в жовтні 1594 в м. Брацлаві, куди прибув С. Наливайко після походу в Молдавію проти тур.-тат. агресорів. Козаки, яким активно допомагала брацлавська біднота (див. *Брацлавське міське повстання 1594—95*), розгромили на р. Пд. Бузі польсь.-шляхет. військо. Повстання було підтримано й запорізьким козацтвом, яке відрядило на допомогу повстанцям загін козаків на чолі з Г. Лободою. В 1595 повстання з Брацлавщини поширилося на Наддніпрянщину й Волинь. Відбулося масове покозачення селян і міської бідноти. З Волинської частина повстанців на чолі з С. Наливайком вирушила в Білорусію, де нар. маси піднялися на боротьбу проти гнобителів. Протягом літа 1595 загони С. Наливайки, при підтримці білорус. повстанців, оволоділи Слуцьком, Бобруйськом і Могильовом на Дніпрі. Посилився антифеод. рух у Литві й Польщі. Волночас Г. Лобода і частина старшини прагнули до угоди з польсь. шляхтою. Найбільш

Д. А. Налбандян.

М. Налбандян

Я. Налепка.

С. Наливайко.

рішуче настроєні козаки виділилися в окремий загін на чолі з отаманом М. Шаулю, щоб йти на з'єднання з С. Наливайком. Але їм вдалося дійти тільки до Пропоївська (на р. Сож). На придушення повстання польсь. уряд кинув значні сили під командуванням коронного гетьмана С. Жолкевського. Щоб об'єднати сили повстанців, С. Наливайко із загonom на поч. 1596 вирушив з Білорусії на Поділля, а потім — у напрямку Білої Церкви, поблизу якої перебувало повстанське військо на чолі з Г. Лободою. Останній дізнавшись про наближення С. Наливайка, вирушив на Трипільля, де об'єднався із загonom М. Шауля. Недоволений нерішучими діями Г. Лободи, козаки усунули його від командування і обрали гетьманом М. Шауля. Поблизу Білої Церкви відбулося об'єднання всіх повстанських сил. Розгромивши тут передовий загін польсь.-шляхет. карателів, сел.-козак. військо відійшло до Дніпра. 23.III (3.IV) 1596 в урочищі Гострий Камінь відбувся бій між повстанцями і гол. польсь.-шляхет. силами. Незважаючи на значну перевагу ворога, повстанці вистояли, хоч і зазнали серйозних втрат. Повстанське військо вирушило через Трипільля на Київ, а звідти — на Переяслав. Тут було вирішено просуватися до Лубен, щоб перейти в межі Рос. д-ви. Діставши підмогу, Жолкевський відрізав повстанцям шлях відступу. Опинившись в оточенні, сел.-козак. загони на чолі з С. Наливайком, обраним гетьманом замість тяжко пораненого М. Шауля, отаборилися в урочищі Солонця, де протягом двох тижнів боролися проти карателів, але зазнали поразки (див. *Солоничський бій 1596*). Н. п. було важливим етапом у боротьбі укр. народу проти соціального й нац. гноблення, за возз'єднання з братнім рос. народом.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2, К., 1979; Голобуцький В. А. Запорозьке козацтво, К., 1957.

НАЛИВАЙКО Дем'ян (р. н. невід. — 1627) — укр. церковний діяч, письменник. Брат С. Наливайка. Закінчив Острозьку школу, вважався високоосвіченою людиною. Брав участь в антифеод.-селянсько-козацькому *Наливайка повстанні 1594–96*. Згодом був священником у м. Острозі і входив до гуртка викладачів Острозької школи, які виступали проти католицизму та унії. Автор ряду антиуніатських церк. творів («Проповіді про Івана Златоуста»), віршів та передмов до укр. видань, що виходили у Дермані та Острозі. Тв.: [Вірші]. В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978.

НАЛИВАЙКО Северин [р. н. невід., м. Гусятин, тепер смт Терноп. обл. — п. 11 (21). IV 1597, Варшава] — керівник нар. повстання на Україні і в Білорусії проти гніту польсь., лит., укр. і білорус. феодалів (див. *Наливайка повстання 1594–96*). Військ. гарт Н. здобув на *Запорізькій Січі*, беручи участь у козац. походах проти тур.-тат. загонників. У м. Острозі Н. всту-

пив на службу до укр. магната кн. К. Острозького сотником палатної корови. Навесні 1594 Н. залишив службу і під приводом необхідності відісїти турецько-татарським агресорам створив козац. загони, що незабаром перетворилися на кістяк повстанського війська, яке на чолі з Н. виступило на боротьбу за соціальне й нац. визволення укр. народу, за возз'єднання його з братнім рос. народом. Виданий зрадницькою частиною козак. верхівки ворогам, Н. 28.V (7.VI) 1596 був кинутий до варшавської в'язниці. Після торгів його було четверовано. Про Н. народ склав думи й легенди. До образу нар. героя зверталися в своїй творчості Т. Г. Шевченко і поет-декабрист К. Ф. Рильов.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2, К., 1979; Мишко Д. І. Северин Наливайко, К., 1962.

НАЛИВКА — солодкий фруктово-ягідний спиртний напій. Містить спирт (16–20 об.%), цукор (28–40 г/100 мл) і лимонну к-ту (0,2–1 г/100 мл). Виготовляється з спиртованих соків і настоїв, свіжих фруктів і ягід, цукрового сиропу, ректифікованого спирту, лимонної к-ти і зм'якшеної води. Для виробн. деяких сортів Н. застосовують спиртовані настої сушених фруктів і ягід, прянощі та карамельну патоку.

НАЛИВКІН Дмитро Васильович [н. 13 (25). VIII 1889, Петербург] — рад. геолог і палеонтолог, акад. АН СРСР (з 1946), акад. Сербської АН (з 1968). Герой Соціалістичної Праці (1963).

Закінчив Петербурзький гірничий ін-т (1915), з 1920 — професор цього ін-ту. З 1908 працював у Геологічному комітеті (з 1939 Всесоюзний н.-д. геол. інститут). У 1946–51 — голова Президії Туркм. філіалу АН СРСР, 1946–53 — директор Лабораторії озеро-

знавства АН СРСР, з 1954 — голова Міжвідомчого стратиграфічного к-ту АН СРСР. Осн. праці — з питань *стратиграфії, палеонтології, палеогеографії*, вчення про фації. Н. детализував і уточнив стратиграфію середньо- та верхньодевонських відкладів Уралу, Східно-Європейської платформи, Казахстану, Серед. Азії, Арктики. Геол. дослідження Н. сприяли визначенню стратиграфічного положення ролівних бокситів Уралу та нафти Передуралля. Брав участь у дослідженні геол. будови України, зокрема Донбасу (вказав на дельтове походження кам.-вуг. відкладів), Криму (довів зв'язок гряззового вулканізму з нафтогазоносністю) і Карпат. Н. — редактор оглядових геол. карт СРСР. Йому присуджено золоту медаль АН СРСР ім. М. М. Пржевальського (1927) і золоту медаль АН СРСР ім. О. П. Карпінського (1949). Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1957.

НАЛИВНЕ СУДНО — те саме, що й танкер.

НАЛИЧНИК — конструктивне (в дерев'яному будівництві) та декоративне (в кам'яному будівництві) обрамлення віконного прорізу. Складається з вертикальних та горизонтальних тяг (колонок або напівколонк). У дерев'яній архітектурі Н., які часто бувають оздоблені різьбленням, прикріплюють щілини між стіною й віконною коробкою.

НАЛІТОВСЬКИЙ Данило Данилович (рр. н. і см. невід.) — укр. бандурист 18 ст. Служив при дворі Петра I в Петербурзі (10–20 і рр.). В 1723 повернувся на Україну.

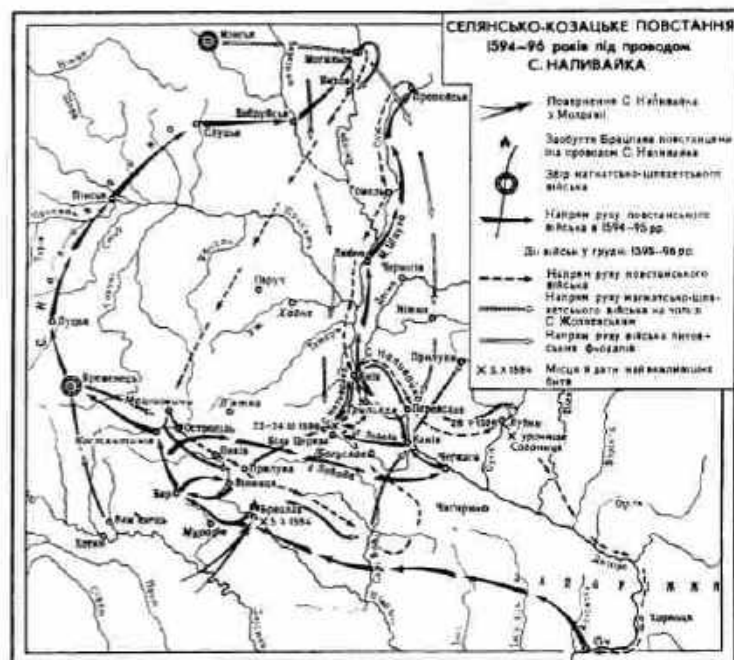
НАЛКОВСЬКА (Nałkowska) Зоф'я (10.XI 1884, Варшава — 17.XII 1954, там же) — польс. письменниця. Дебютувала як поетеса. Повісті «Жінки» (1906),

Д. В. Наливкін.

Наличник та ліпне оздоблення Успенського собору Києво-Печерської лаври. 18 ст.

Намаг-Депе. Предмети з найдавнішого шару: 1, 2 — глиняні горшечки; 3 — жіноча статуетка; 4 — намисто.

«Князь» (1907), «Ровесники» (1908), «Нарциса» (1910), збірки оповідань «Кішечка, або Білі тюльпани» (1909), «Дзеркала» (1913) позначені впливом модернізму. Події 1-ї світової війни зумовили переїзд Н. на позиції критичного реалізму. В соціально-психологічних романах «Роман Терези Генієрт» (1923) і «Межа» (1935) відобразила духовне виродження пануючої верхівки бурж. Польщі. Автор повісті «Недобре кохання» (1928), роману «Нетерплячі» (1938), п'єси «Дім жінок» (1930), «День його повернення» (1931). У 30-х рр. брала участь в кампаніях Нар. фронту, належала до об'єднання прогресивних письменників «Пішдесте» («Передмістя»). Зб. оповідань «Медальйони» (1946) створена на основі матеріалів зібраних Н. як членом Міжнар. комісії по розслідуванню гітлерівських злочинів. У романі «Вузли життя» (1948, доп. вид. т. 1—2, 1950—54) подано передумови поразки Польщі у війні 1939. Обиравалася депутатом сейму Народної Польщі, працювала в Комітеті захисту миру. В 1970 видано «Шоденники воєнних років» Налковської.

Тв.: Укр. перекл. — Роман Терези Генієрт. — Межа. К., 1978; Рос. перекл. — Роман Терези Генієрт. М., 1926; Избранное. М., 1979. Літ.: Агапкіна Т. П. Зоф'я Налковська. В кн.: Писатели Народной Польши. М., 1976. В. П. Ведина.

НАЛЬТОВА Катерина Василівна (1787—1869) — укр. і рос. актриса. З 1813 виступала в аматорських виставах у Полтаві, якими керував І. Котляревський. Була першою виконавицею ролі Наталки («Наталка Полтавка» Котляревського). На профес. сцені виступала, крім того, в п'єсах І. Крилова, А. Ф. Ф. Коцебу, О. Шаховського та ін. У 1821—22 працювала в трупі М. Шепкіна (зокрема, під час гастролей в Києві), де грала в «Наталці Полтавці». Пізніше виступала в Харкові. **НАЛЬЧИК** — місто, столиця Каб.-Балк. АРСР. Розташовані у пн. передгір'ї Великого Кавказу, на р. Налчику (бас. Терек). Залізнична станція. 211 тис. ж. (1980). Ділиться на 2 міські райони. Засн. 1817 як рос. прикордонне укріплення на Кавказ. лінії. Військ.

поселення біля фортеці виникло 1838; 1871 перетворене на слободу. В період революції 1905—07, в грудні 1905 повсталі солдати і труїачі Н. протягом трьох днів утримували владу в слободі. Рад. владу проголошено 21.III 1918. З 1.IX 1921 Н. — місто, центр Каб.-Балк. а. о., з 16.I 1922 — центр Каб.-Балк. а. о., з 1936 — столиця Каб.-Балк. АРСР. Значний пром., культур. та наук. центр республіки. Розвинута металург., машинобудівна, електротех., хім., легка, харч. та буд. матеріалів пром-сть. Найбільші підприємства: гідрометалург., маш.-буд., по виробн. електроприладів, телемех., високовольтної апаратури з-ди; меблевий, штучних шкір, трикотажний, м'ясний і птахокмбінати, швейна, взут., шкіряно-галантерейна та кондитерська ф-ки. Центр туризму та альпінізму на Пн. Кавказі.

Н. — бальнеологічний і кліматичний курорт. Санаторії, будинки відпочинку, пансіонати, гурбани, бальнеологічні установи зосереджені в курортній місцевості Долинська, за 3 км від Н. Лікувальні засоби: вода 14 мінеральних джерел різного хім. складу; мулова грязь Тамбукаканського оз. Показання: захворювання органів руху, дихання нетуберкульозного характеру, нервової системи, гінекологічні, захворювання шкіри, органів травлення тощо. У Долинську з поч. 1906 жила Марко Вовчок, там вона померла й похована. В її будинку — дит.-меморіальний музей-бібліотека. В Н. встановлено її пам'ятник.

НАМАГНІЧЕНІСТЬ — векторна величина, яка характеризує стан магнетика в зовнішньому магнітному полі. Чисельно дорівнює *магнітному моменту* одиниці об'єму речовини і визначається за формулою: $\vec{I} = d\vec{p}_m/dV$, де $d\vec{p}_m$ — магн. момент малого елемента речовини об'ємом dV . Н. наз. однорідною в межах об'єму V , якщо у всіх його точках вектор $\vec{I}$ однаковий за величиною і напрямом, тобто $\vec{I} = \vec{p}_m/V$, де $\vec{p}_m$ — сумарний магн. момент частинок речовини в об'ємі V . Н. залежить від величини напруженості зовн. магн. поля H , т-ри, а також природи магнетика. В не дуже сильних полях $\vec{I} = \chi H$, де χ — *магнітна сприйнятливість*. Н. ферромагнетиків може бути відмінною від нуля і при $H = 0$ (див. *Гістерезис, Залишкова намагніченість*). У Міжнародній системі одиниць (СІ) Н. вимірюють у амперах на метр (А/м).

НАМАЗ (тур. намаз, із перс.) — щоденна п'ятиразова молитва в ісламі. Включає уривки з Корану. **НАМАЗГА-ДЕПЕ**, Намазга-Тепе, Намазга-Тепе — залишки поселення часів мідного віку і бронзового віку на тер. Туркм. РСР, за 7 км на Зх. від залізничної станції Кахха. Досліджується з 1952. Заг. площа поселення бл. 70 га, товщина культурних шарів до 34 м. При розкопках шару мідного віку виявлено залишки будинків з цегли-сирцю, мідні вироби, глиняні

жіночі статуєтки, ліпний, зокрема з зображеннями тварин, гончарний посуд, плоскі теракотові жіночі фігурки. При дослідженні шару, що датується кін. 3 — поч. 2-го тис. до н. е. (Н.-Д. V), виявлено залишки багатокімнатних будинків, двох'ярусні гончарські горни, мідні й бронзові литі вироби (ножі, кинджали, дзеркала), глиняні моделі візків тощо. Н.-Д. і *Алтин-Депе* були гол. центрами міської цивілізації давнього типу.

НАМАНГАН — місто, центр Наманганської обл. Узб. РСР. Розташовані в пн. частині Ферганської долини, місто перетинає Пн. Ферганський канал. Залізнична станція. 234 тис. ж. (1980). Перші згадки про поселення Н. належать до кін. 15 ст. З 1610 — місто. Рад. владу встановлено в кін. 1917 — на поч. 1918. В 1941—60 і з 1967 — обл. центр.

Н. — великий центр легкої (2 бавовночистні з-ди, комбінати шовкових та аврових тканин; ф-ки: нетканних матеріалів, худож. виробн., взут.; швейне об'єднання та ін.) та харч. (олієекстракційний, консервний, мол., виноробний з-ди, м'ясний, хлібопродуктів та пивобазалкогонільних напоїв комбінати тощо) пром-сті. Є також з-ди: хім., маш.-буд., авторемонтний, об'єднання «Електротерм»; домобуд. комбінат. У місті — пед. інститут, філіал Ташк. політех. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів. Театр муз. драми і комедії, краєзнавчий музей.

НАМАНГАНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 18.XII 1967 (раніше існувала з 6.III 1941 по 25.I 1960). Розташована у сх. частині республіки. Площа 7,9 тис. км². Нас. 1130 тис. мол. (1980). Осн. населення — узбеки, живуть також таджики, росіяни, татари, киргизи та ін. Міськ. нас. — 36%. Поділяється на 10 районів, має 8 міст і 8 с-щ міськ. типу. Центр — м. Наманган. Н. о. нагороджено орденом Леніна (1973). Більша частина тер. області — рівнина (частина Ферганської долини), оточена смутою передгір'я — адирів заввишки до 1200 м, які на Пн. і Пн. Зх. переходять у Чаткальський та Курамський хребти. Корисні копалини: кварц, сурма, сланці, свинцеві та мідні руди, нафта тощо. Літо в Н. о. жарке й тривале, зима м'яка й коротка. Пересічна т-ра січня — 3,5°, липня +25°. Опадів 100—200 мм на рік на рівнині та в передгір'ях, до 600 мм — у горах. Найбільша ріка — Сирдар'я та її витки Нарин і Карадар'я. Води річок широко використовують для зрошування. ґрунти переважно сіроземні, в горах — каштанові й чорноземні. Рослинність степова та напівпустельна. Місцями — ліси з волоського горіха, яблунь та ін., вище — угруповання з арчі та субальп. луки. У нар.-госп. комплексі Узб. РСР Н. о. виділяється розвинутим бавовництвом. Розвиваються садівництво, виноградарство, шовківництво, овоче-баштанне г-во і тваринництво. Пром-сть базується гол. чин. на переробці с.-г. сировини. Переважають легка (у т. ч. бавовночистна, шовкова, взут., швейна) та харч. (олій-

но-жирова, виноробна, мол., консервна) галузі. З-ди — маш.-буд. та авторемонтний, об'єднання «Електрогери», комбінат «Узбекпокривля». Вироби буд. матеріалів. Більша частина підприємств — у Намангані, а також у містах Чуст, Учкурган, Пап, Чартак, Касансай. Розвинуті нар. худож. промисли — килимарство, вишивання, різьблення на дереві, гончарство. Добування корисних копалин. Електроенергія надходить по лінії електропередачі Ангрен — Наманган, є газопровід. Провідна галузь с. г. — землеробство (на зрошуваних землях). Діють іригаційні канали: Пн. Ферганський, Великий Наманганський, ім. Ю. Ахунбабаса та ін. Вирощують бавовник (бл. 63,2% всієї посівної площі області), зернові, кормові, картоплю, овоч-багаторічні культури. Значні площі — під плодоягідними насадженнями (яблуні, гранат, абрикоси) і виноградинами (столові високоякісні сорти). Шовківництво (1979 заготовлено 3057 т коконів, 10,8% збору республіки). Розводять велику рогату худобу, курдючних овець, кіз ангорської породи. Рибальство. Н. о. перетинає з-дч Коканд — Наманган — Учкурган — Андижан; від Учкургана — відгалуження на Таш-Кумир (Киргизія). Велике значення для г-ва області має автомоб. транспорт. На Пд-Зх. область перетинає автомагістраль Ташкент — Коканд. У Намангані — аеропорт. У Н. о. — пелінг та філіал Ташкентського політех. ін-ту (Наманган), 13 серед. спец. навч. закладів. Театри — муз. драми і комедії; краєзнавчий музей у Намангані. Бальнеологічний курорт Чартак.

С. К. Каров.
НАМДІНЬ — місто на Пн. Встанова, адм. д. провінції Ханамінь. Розташований у дельті р. Хонгха. Залізнична станція. Бл. 200 тис. ж. Один із центрів текст. пром-сті країни (бавовняні, шовкові тканини, пряха). Невеликі підприємства суднобудівної, скляної, рисоочисної, виноробної промисловості.

НАМІВНІ СПОРУДИ — земляні споруди, що їх наминають методом гідромеханізації або (рідше) комбінованим способом — транспортуванням ґрунту машинами і укладанням його за допомогою води. До Н. с. належать земляні греблі річкових гідровузлів, дамби, перемички, відвали, насипи тощо. Такі споруди бувають безнапірні та напірні — з протифільтраційною завісою з найдрібніших частинок ґрунту в центрі (Н. с. ядерного типу) або на одному з укосів (Н. с. екранного типу). Вони відзначаються високими якісними показниками при порівняно невеликій вартості.

М. І. Губина.
НАМІК КЕМАЛЬ (Namiq Kemal; 21.XII 1840, Текірдэг — 2.XII 1888, о. Хіос) — тур. письменник, журналіст і громад. діяч. Один з активних членів т-ва «Нові османі», що виступало за конституційний розвиток країни. Літ. діяльність почав 1859. Писав вірші, п'єси («Батьківщина, або Сидістрія», «Нещасне дитя», обидві — 1873; «Акиф-бей», 1874; «Джела-

леттін, хорезмський шах», 1885), романи («Пробудження», 1876; «Джезім», 1880), критичні праці. Виступав проти тиранії султанів, на захист людської гідності. Творчість Н. К. мала значний вплив на розвиток турецької літератури.

О. І. Ганусевич.
НАМІСТО — шийна, переважно жіноча, прикраса у вигляді нитки або шурка з нанизаними на них дрібними, здебільшого округлими, кольоровими предметами. З найдавніших часів Н. з різних матеріалів (каменю, кістки, скла, гірського кришталю, сердоліку, янтарю, коралів тощо) поширене в багатьох народів світу. Н. — елемент українського національного одягу.

НАМІБ — пустеля на пд.-зх. узбережжі Африки, розташована голчиною у межах Намібії. Пн. частину пустелі займають піщані дюни (заввишки до 40 м), пд. — кам'янисте плато. Під впливом холодної Бенгелської течії клімат океанічний пустельний, опадів до 50—100 мм на рік, на Пн. — до 25 мм. Взимку часто бувають тумани. Характерна рослинність — акації, алое, *вельвічія*. Родовища алмазів (бухта Людеріц).

НАМІБІЯ — країна в Пд. Африці, територія якої незаконно окупована Південно-Африканською Республікою (ПАР). На Зх. омивається водами Атлантичного ок. Площа — 824,3 тис. км². Населення — 1,2 млн. чол. (1977, оцінка ООН), з них 46,5% африканців племені овамбо, 11,6% білих. Живуть також готтентоти, дамара, бушмени та ін. Офіц. мови — африкаанс і англійська. Адміністративний центр — м. Віндгук. Н. управляє адміністратор, якого призначає президент ПАР. З 1977 відмінено представництво Н. в парламенті ПАР.

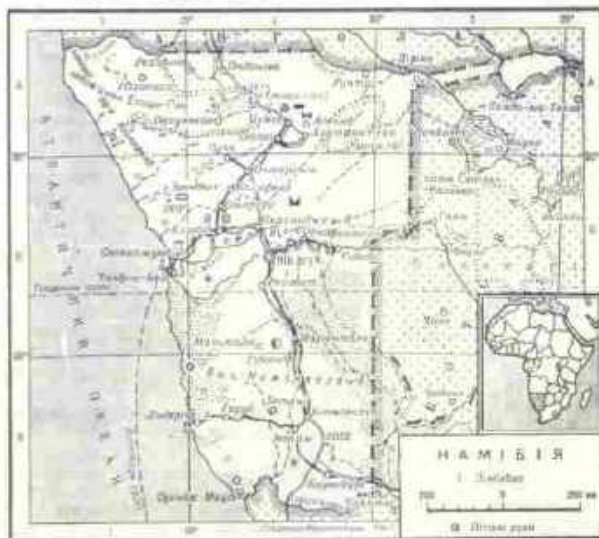
Природа. Більшу частину тер. Н. займає плоскогір'я заввишки до 2601 м (г. Брандберг), розчленоване численними западинами та долинами річок. Вздовж узбережжя простягається погорбована рівнина — берегова пустеля Наміб. Значні поклади міді, свинцю, марганцю, ванадію, германію, кадмію, олова, вольфрам, літій, берилу, алмазів, природного газу. Клімат тропічний, посушливий. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (січня) від +18 до +27°, найхолоднішого (липня) — від +12 до +16°. Пересічна річна кількість опадів від 10—50 мм на узбережжі до 500—700 мм на крайньому Пн. Сх. Найбільші річки країни — *Оранжева* і *Кунене*. Численні *ваді*. Поширена ксерофітно-чагарникова і злаково-чагарникова рослинність на пустельних тропічних і червоно-бурих ґрунтах, на підвищеннях — подекуди *савана*. На тер. Н. — один з найбільших нац. парків світу *Етоша-Пан*. **Історія.** На поч. 19 ст. народи, що населяли тер. Н., ще перебували на стадії розкладу первісно-общинних відносин. З 1802 почалося проникнення на тер. Н. європ. колонізаторів. У 1884 Німеччина оголосила тер. Н. своїм протекторатом під назвою Нім. Пд.-Зх. Африка (ПЗА). Народ Н. вів боротьбу проти колонізаторів (див., зокрема, *Гереро і готтентотів*

повстання 1904—07). Під час 1-ї світової війни 1914—18 ПЗА 1915 окупували війська Пд.-Афр. Союзу (ПАС), який 1920 одержав мандат *Лігу націй* на управління ПЗА. Після 2-ї світової війни 1939—45, коли всі підмандатні території було включено в систему міжнар. опіки ООН, ПАС (з 1961 — ПАР) відмовився передати ПЗА під опіку ООН, а 1949 перетворив її на свою провінцію. Генеральна Асамблея ООН 1966 скасувала мандат ПАР на управління ПЗА, 1968 ухвалила рішення про перейменування ПЗА на Намібію. Уряд ПАР ігнорує рішення Генеральної Асамблеї про Н. З 60-х рр. народ Н. веде збройну боротьбу за нац. визволення, яку очолює Нар. орг-ція Пд.-Зх. Африки (СВАПО, засн. 1958). Генеральна Асамблея ООН проголосила 1979 рік міжнар. роком солідарності з народом Н.

Господарство Н. розвинуте слабо внаслідок тривалого іноз. панування. Основа економіки — гірничодобувна пром-сть, частка якої у валовому нац. продукті становить 60%. Галузь цілком контролюється іноз. капіталом; 1979 в ній діяло 24 іноз. компанії, провідне місце серед яких належить компанії США. Видобувають (тис. т, 1978): мідю — 37,7, олову — 38,6, цинкову — 36,6 (концентрат), свинець, марганцеву та ін. руди, кадмій — 79 т, срібло, берил, ванадій, літій, вольфрам, уран, ювелірні алмази — 1,9 млн. каратів (4-е місце в капіталістичному світі). Обробка пром-сть представлена окремими підприємствами металург. (виплавка міді, свинцю, олова й цинку) та харч. (виробн. рибного борошна та консервів, переробка лангустів тощо) галузей. Щорічно виробляють бл. 200 млн. кВт·год електроенергії. На с. г. та рибальство припадає 20% валового нац. продукту. Характерне існування великих капіталістич. ферм, що займають кращі землі, та натуральних г-в африканців. Перевважає тваринництво. Розводять гол. чин. каракульських овець (1978 — 4,6 млн. голів), а також велику рогату худобу (2,8 млн.).

К. В. Нальотова.

Намітка.

Землеробство не задовольняє потреб країни у продовольстві. Вирощують в невеликій кількості кукурудзу, сорго, пшеницю. У 1978 було виловлено 409,5 тис. т риби. Довж. (км, 1978): з-ць — 2700, автошляхів з твердим покриттям — 12 772. Осн. мор. порти — Уолфіш-Бей і Людеріц. З Н. ввозять мінеральну сировину та алмази (70,2% експорту, 1977), рибу і рибні консерви, с.-г. сировину. Гол. торг. партнери — країни *Європейського економічного товариства*, США та Японія; бл. 90% імпорту припадає на долю ПАР. Грош. одиниця — ренд ПАР. 1 ренд = 1,15 дол. США (1979).

А. Г. Кокієв. Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За даними ПАР (далеко не повними), в Н. 63% афр. населення було неписьменним (1973). Система освіти в Н. будується на основі дискримінації афр. населення. В 1970 ПАР офіційно запровадила *апартеїд* у галузі освіти. Є школи для білих і окремо — для африканців. Усі діти білих віком від 7 до 16 охоплені навчанням, строк навчання у поч. школі для них 7 років, у середній — 5. Вищу освіту діти білих здобувають у ПАР. Для африканців обов'язкового навчання немає, строк навчання у поч. школі 8 років, у середній — 5. У 1973/74 навч. р. у поч. школах налічувалося 103,5 тис. афр. учнів, з яких понад 75% відвідувало лише перші чотири класи, в середніх — 1,9 тис. учнів. Вузів у країні немає. У Віндгуку є приватне тех. уч-ще для білих. Наук. г-во у Віндгуку (засн. 1925, перебуває під контролем ПАР), там же — Публічна б-ка, Держ. музей (засн. 1958), музеї в Свакопмунді (засн. 1951) та Людеріці (засн. 1966). Б-ки й музеї для африканців закрито.

В. З. Клепиков. **НАМІСНИЦТВО** — 1) Найбільша адм.-тер. одиниця держ., адм.-поліцейського і фінанс. управління в царській Росії в кін. 18 ст. Запроваджена «Установленням про губернії» 1775 для більшої централізації влади після придушення *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. Було утворено 34 Н., в т. ч. на тер. України: Харківське (1780), Київське і Чернігівське (1781), Катеринославське (1783), Брацлавське, Подільське і Волинське (1793). Очолював Н. намісник, якому підпорядковувалося здебільшого кілька *губерній*. Він був главою місц. адміністрації і поліції, здійснював заг. нагляд за всім апаратом управління і суду, становими органами. Йому підпорядковувались війська, що перебували на тер. Н. Указом Павла І 1796 Н. було ліквідовано. В 19 ст. Н. існували в Царстві Польському (1815—74) і на Кавказі (1844—83). 2) Орган місц. адм.-поліцейського управління, запроваджений 1849 у 9 коронних краях Австрії, в т. ч. у Галичині. Н. поділялося на департаменти, до його компетенції входили підтримання бурж.-поміщицького правопорядку, поліцейського нагляду, питання освіти, реліг. культ. тощо. Майже всі галицькі намісники були польськими магна-

тами, які вороже ставились до укр. населення краю, захищали інтереси австр. уряду, проводили антинар. політику. Галицьке Н. припинило свою діяльність у жовтні 1918 в зв'язку з розпадом Австро-Угорщини. В. С. *Кульчицький*. **НАМІТКА**, перемітка — старовинний укр. жіночий святковий головний убір у вигляді вузького лляного, конопляного або шовкового полотна, що ним заміжні жінки повивали голову, найчастіше поверх *очіпка*. На поч. 20 ст. Н. майже вийшла з ужитку. Головні убори такого типу були поширені також у росіян (ширинка, сарпанка, убрус), білорусів (наметка) та ін. слов'ян. народів.

НАМПХО — місто на Зх. КНДР, аванпорт *Пхеньяна* на Жовтому м., в гирлі р. Тедонгану. Залізнична станція. Понад 100 тис. ж. Значний пром. центр країни. Провідні галузі пром.-сті — кольорова металургія (виплавка цинку, свинцю, міді, алюмінію; за допомогою СРСР споруджено 3-д кольорових металів) та суднобудування. Шовкоткацькі, склоробні й борошномельні підприємства. Розвинуте рибальство. В районі Н. — соліні промисли.

НАМСАРАЄВ Хоца Намсарайович [27.IV (9.V) 1889, містечко Кіжинча, тепер Хоринський аймак Бурят. АРСР — 28.VII 1959, Улан-Уде] — бурят. рад. письменник, один з основоположників бурят. рад. л-ри. Член КПРС з 1925. Друкуватися почав 1919. Автор п'єс «Темрява» (1919), «Оракул Дамбі» (1920), «Темне життя» (1921), істор. драми «Батиг тайши» (1945) та ін.; численних віршів, поем («Слово старого Гелена», 1926), зб. сатиричних новел «Так було» (1935), повістей «Циремпіл» (1935), «Якось уночі» (1938), яку згодом поклав в основу роману «На світланку» (1950). Подіям Великої Вітчизн. війни присвячені повісті «Промінь перемоги» (1942), «Золота стріла» (1944), зб. віршів «До перемоги» (1944). Писав і твори для дітей. Досліджував і збирав бурят. фольклор. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тел.: Рос. перекл. — Избранное. М., 1959; На утретней заре. Улан-Уде, 1962. **НАМІЮРСЬКИЙ ВІК** і **ЯРУС** (від назви м. Намюр у Бельгії) — пізній вік ранньокам'яновугільної (в Зх. Європі — ранній вік пізньокам'яновугільної) епохи та відклади, що утворилися в той час. З 1974 нижню частину Н. я. офіційно відносять до серпучовського ярусу нижнього відділу, верхню — до башкирського ярусу серед. відділу кам.-вуг. системи. Див. також *Башкирський вік* і *ярус. Серпучовський вік* і *ярус*.

НАМЬОТКІН Сергій Семенович [21.VI (3.VII) 1876, Казань — 5.VIII 1950, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1939). Після закінчення Моск. ун-ту (1902) працював там же. Учень М. Д. *Зелінського*. З 1948 — директор Ін-ту нафти АН СРСР. Осн. праці — з теор. хімії вуглеводнів, наук. і практичних проблем хімії нафти. Н. досліджував склад і властивості нафти та при-

родних газів СРСР, створив методу визначення ненасичених вуглеводнів у нафтопродуктах; брав участь у розробці каталітичної ароматизації нафтових фракцій. Н. відкрив камфенове перегрупування 2-го роду (перегрупування Намьоткіна). Синтезував багато миючих засобів, запашних речовин, вивчав металоорганічні сполуки тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1943, 1949.

НАНА САГІВ (бл. 1824 — р. см. невід.) — один з керівників *Індійського народного повстання 1857—59*. Названий син глави (пешви) дви маратхів (див. *Маратхські князівства*) Баджі Рао II, який до самої смерті (1851) був на пенсії в англ. Ост-Індській компанії. Відмова компанії сплачувати пенсію Н. С. стала однією з причин його участі в повстанні. Н. С. очолював повстанців у м. Канпурі та його околицях і проголосив себе пешвою. Після поразки під Канпуром у серед. липня 1857 Н. С. відступив до Ауду, а після придушення осн. вогнищ повстання переховувався в джунглях. Дальша доля його невідома.

НАНАЙЦІ (самоназва — нанай, застаріла назва — голдін) — народ, який живе в Хабаровському і Приморському краях РРФСР. Заг. чисельність в СРСР — 10,5 тис. чол. (1979, перепис). Незначна група Н. живе в Китаї. Мова — нанайська, належить до *тунгусо-маньчжурських мов*. До поч. 20 ст., незважаючи на поширення православ'я, у віруваннях Н. переважало *шаманство*. В СРСР за роки Рад. влади в житті Н. відбулися докорінні зміни. Більшість їх зайнято в колгоспах, де поряд з традиційними галузями г-ва — рибальством і мисливством — розвиваються тваринництво і землеробство. Частина Н. працює в промисловості.

НАНАК (15.IV 1469, Талвалді, Пенджаб — 22.IX 1539, Картарпур) — інд. поет, засновник секти сикхів. Н. в сім'ї торговця. Проповідував віротерпимість, реліг. єднання, соціальну і кастову рівність, духовне самовдосконалення, єдинобожжя (прагнуч до злиття *ісламу* й *індуїзму*). Вчення Н. об'єктивно відображало ідеологію торг.-ремісничих кіл і частково селянства.

НАНДІ — група споріднених народів (власне Н., кіпсигіс, камасіа, кейо, сук, ендю, мараквет та ін.), які живуть на Пн. Сх. від оз. Вікторія (переважно в Кенії, незначна частина в Уганді й Танзанії). Заг. чисельність — бл. 1 млн. чол. (1970, оцінка). Говорять мовами нілосахарської сім'ї мов. Більшість Н. зберігає давні традиційні вірування (культу предків і духів природи), частина — християни. Осн. заняття — скотарство і гірське поливне землеробство.

НАНДУ американський страус (Rhea) — єдиний рід ряду нандуподібних нандра *безкіллових птахів*. Висота тіла до 170 см, маса понад 20 кг. Крила розвинені, але непридатні до польоту, ноги довгі, трипалі. 2 види: Н. звичайний

Нанду звичайний.

(*R. americana*) і *H. darvini* (Р. *darvini*, синонім *Pterocnemis repens*). Поширені в степах Пд. Америки. Живляться переважно м'якою рослинною їжею. Полігами (див. *Полігамія* в біології). Кілька самок відкладають яйця (кожне масою до 700 г) в одне гніздо; в повній кладці 13—30 яєць; інкубація 6 тижнів. Насиджує кладку та водить виводок самець. Статевозірілим стають у 2—3 роки. Значною мірою винишувались заради м'яса і пір'я. У викопному стані відомі з нижньооценових відкладів. Н. утримують в зоопарках.

НАНІЗМ (від грец. νάνος — карликовий) — те саме, що й *карликовий зріст*.

НАНІКЕ Алоїс (бл. 1780, Брно — 1835, Перемишль, тепер Пшемськ, ПНР) — чесь. композитор, диригент, педагог. Муз. освіту здобув приватно в Брно і Відні. В 1828 — учитель музики і співу. 1829—34 — регент кафедрального собору в Перемишлі. Автор хороших творів.

НАНКИН — місто на Сх. Китаю, адм. ц. провінції Цзянсу. Розташований на березі р. Янцзи. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт, доступний для мор. суден, аеропорт. Бл. 2 млн. ж. (1974). Засн. 472 до н. е. В 1368—1421 був столицею Китаю за дин. *Мін*. У 1421—1911 — центр намісництва Цзянпана. Під час *тайпінського повстання* 1850—64 був (з 1853) столицею тайпінської д-ви. В 1911—13 — один з гол. центрів *Синхайської революції*. З грудня 1911 до квітня 1912 — місцеперебування першого респ. уряду на чолі з *Сунь Ятсеном*. У 1912—27 — адм. ц. пров. Цзянсу. Після контрреволюц. перевороту *Чан Кайші* (1927) став столицею Китаю. В 1937—45 окупований Японією. В 1946—49 — місцеперебування уряду Кит. республіки. Важливий екон. і культ. центр країни. Розвинуте машинобудування (верстат, турбіно, с.-г. й автомобілебудування, виробн. електрорадіоапаратури). Металург., хім. (виробн. хім. добрив і синтетичних волокон), цем., текст. і харч. пром-сть. Кустарні промисли. ТЕС. Ун-т та ін. вузи. Н.-д. ін-ти АН Китаю (у т. ч. географії та ґрунтознавства). Нанкінська б-ка. Нанкінський музей. Найбільша в країні обсерваторія (з великою колекцією старовинних астроном. приладів). Бот. сад. Серед архіт. пам'яток: у сх. частині — «Імператорське місто» (14—15 ст.) з фортечними мурами; пагода Шеліта монастиря Цісяси (10 ст.); храм «уляндянь» у монастирі Лінгуся (1398), поховання імператорів дин. Лян (502—557) з монументальними статуями фантастичних тварин. Поблизу Н. — гробниця Сунь Ятсена (1926—29).

НАНСЕН (Nansen) Фрітйоф [10.X 1861, сідба Стуре-Френс, поблизу Христіанії (тепер Осло) — 13.V 1930, сідба Лоса-кер, поблизу Осло] — норв. мандрівник, океанограф, громадський діяч. Вчився в ун-ті в Христіанії (1880—82). З 1897 — професор зоології цього ж ун-ту. Почесний член Петерб. АН (1898). У 1888

вперше здійснив льодовий перехід через *Гренландію*, встановив наявність суцільного зледеніння внутр. її районів. У 1893—96 Н. керував експедицією на судні «Фрам» у високі широти Арктики, яка довела існування великих глибин у Пн. Льодовитому океані, встановила структуру і походження його водних мас, відкрила вплив добоового руху Землі на дрейф криги. У 1900 Н. вивчав течії в Пн. Льодовитому океані. В 1913 здійснив плавання вздовж берегів Пн. Льодовитого ок. до гирла Єнісею, потім мандрував по півдню Сх. Сибіру і Далекому Сходу. В 1920—21 — верховний комісар Ліги націй у справах військовополонених, один із організаторів допомоги голодуючим Поволжя (1921). У 1925—29 — голова комісії по репатріації нім. біженців у Рад. Вірменію. Нобелівська премія Миру, 1922. Йм'ям Н. названо мис у архіпелазі Земля Франца-Йосифа, улоговину в Арктичному басейні, гору на п-ві Таймир та ін. геогр. об'єкти.

НАНСЕНА УЛОГОВИНА — зниження дна у зх. частині Пн. Льодовитого ок., між хр. Гаккеля на Пн. та материковим схилом на Пд. Пересічна глиб. до 3430 м, найбільша — 5449 м (в ушеліні Літке). Дно Н. у. полого нахиле на Пд., вкрите глинистими мулами. Названа на честь Ф. Нансена.

НАНСІ — місто на Пн. Сх. Франції, адм. ц. департаменту Мерті-Мозель, істор. і екон. центр. Лотарингії. Розташоване на р. Мерті і каналі Марна — Рейн. Вузол з-ць і автошляхів. 108 тис. ж. (1975). Розвинуте трансп. і електротех. машинобудування. Підприємства швейної, взут. та харч. пром-сті. Виготовлення художніх виробів із скла й фаянсу. В районі Н. — видобування заліз. руди, металург. з-ди. 2 ун-ти та ін. вузи (енерг., металург., гірничий, вод і лісів, торг. ін-ти). Худож. музей. Серед архіт. пам'яток: собор (буд-во почато 1703, арх. Ж. Ардуен-Мансар; закінчено 1742, арх. Г. Ж. Бофран), церква де Кордельє (15 ст.), герцогський палац (1-а пол. 16 ст.). Н. відоме з 947.

НАНТ — місто на Зх. Франції, адм. ц. департаменту Атлантична Луара. Значний мор. порт у гирлі р. Луари. Вузол з-ць і автошляхів. 257 тис. ж. (1975). Провідна галузь пром-сті — машинобудування, переважає судно- й авіабудування. Розвинуті також металургія, нафтопереробна, хім., паперова, швейна, харч. (цукоррафінадна, рыбоконсервна, борошномельна, кондитерська) галузі. Університет.

НАНТСЬКИЙ ЕДИКТ 1598 — едикт, підписаний франц. королем *Геріхом IV* у Нанті; завершив *релігійні війни* у Франції. За Н. е. католицизм залишився панівною релігією. *Гугеноти* здобули свободу віросповідання та богослужіння в містах (крім Парижа та деяких інших), право обіймати суд.-адм. і військ. посади. Суд. справи їх мали розглядати особливі палати, які складалися наполовину з гугенотів. За секретними статтями Н. е. за гугенотами залишалися 100 фортець. Політ. права

гугенотів, передбачені Н. е., ліквідував 1629 кардинал *Рішельє*, а право вільного віросповідання — 1685 король *Людвік XIV*.

НАНЬІН — місто на Пд. Китаю, адм. ц. Гуансі-Чжуанського автономного р-ну. Річковий порт на р. Сіцзяні. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. Понад 350 тис. ж. Судноверф, виробн. гірничого устаткування, верстатів і с.-г. машин, виплавка алюмінію. Підприємства хім., паперової, буд. матеріалів, харч. (м'ясної, цукр., борошномельної) пром-сті. Кустарні промисли. Ун-т, мед. і с.-г. інститути.

НАНЬЧАН — місто в Китаї, на р. Ганьцзяні, адм. ц. провінції Цзянсі. Річковий порт, вузол з-ць. Понад 500 тис. ж. Розвинуті машинобудування (виробн. локомотивів, верстатів, електротех. устаткування, двигунів, с.-г. машин), текст. (гол. чин. бавовняна) і харч. (рисоочисна, борошномельна) пром-сть. З-д мінеральних добрив, паперова та сірникова ф-ки. Ун-т та ін. вузи. Одне з найдавніших міст Китаю. Тут відбувся *Наньчанське повстання*, 1927.

НАНЬЧАНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1927 — організований КПК революц. виступ військ. частин нац. революц. армії проти уряду *Гоміндану*. Повстання почалося 1.VIII в м. Наньчані. В ньому взяли участь понад 30 тис. чол. Повстанці розгромили реакційні військ. частини і скинули гомінданівську владу. Було створено Револуц. к-т (голова — *Сун Цін-лін*), до якого ввійшли комуністи і ліві гомінданівці. Військ. справами керував штаб повстання (Лю Бочен, *Чжоу Еньлай*, Е Тін та ін.). 3—5.VIII повстанці рушили до пров. Гуандун, щоб створити в м. Гуанчжоу (Кантоні) революц. базу. 24.IX вони зайняли м. Шаньтоу (Сватоу), але під тиском переважаючих сил гомінданівців 30.IX були змушені залишити його. Загін, очолений Е Тіном, пробився до повітів Хайфін і Луфін, де з'єднався з сел. збройними загонами, які очолював Пен Бай. Другий загін під керівництвом *Чжу Де* рушив у пд. райони пров. Хунань, де було піднято збройне повстання селян. Ці загони повстанців стали основою Нар.-визвольної армії. Р. М. Бродський.

НАНЬЧУН — місто в центр. частині Китаю, у провінції Сичуань. Вузол автошляхів, залізнична станція, пристань на р. Цзялінцзяні. 300 тис. ж. (1971). Центр переробки нафти, яку видобувають у районі міста. Підприємства шовкової пром-сті та по переробці с.-г. продукції.

НАНЬШАНЬ — гірська система в Центр. Азії, в межах Китаю. З Пн. обмежовує Цайдамськ. западину, з Пд. — пустелю Алашань. Довж. бл. 800 км, шир. бл. 320 км. Складається з хребтів, розчленованих долинами. Пересічні висоти 3000—4000 м, макс. — 6346 м, хр. Суленаньшань (Зюсса). В геол. будові Н. беруть участь переважно сланці, пісковики, вапняки. У вапняках часто поширені *карст*. Значні площі вкриті льодовиками (понад 1000), переважно на Пн. На сх. схилах Н. — ліси, альп. луки, на більш посушливих

X. Н. Намысараев.

С. С. Намысараев.

Ф. Нансен.

зх. схилах рослинності майже немає. На Н. розташоване одне з найбільших озер Центр. Азії — Кукумор.

НАОС (грец. ναός), це́лла — гол. внутрішнє приміщення античного храму, де знаходилося скульптурне зображення божества.

НАОЧНІСТЬ у навчанні — один з основних принципів дидактики, відповідно до якого навчання будується на конкретних образах, що безпосередньо сприймаються учнями. Вперше цей принцип обґрунтував Я. А. Коменський. Пізніше його розробляли Й. Г. Песталоцці, К. Д. Ушинський. В рад. дидактиці Н. у навчанні досліджували М. О. Данилов, Б. П. Єсипов, Л. В. Занков, А. І. Зільберштейн та ін. Вони розглядали Н. як джерело знань, на основі якого формуються чуттєві уявлення і поняття, як ілюстрацію до положень, що вивчаються, опору для абстрактного мислення. НАОЧНЕ НАВЧАННЯ в рад. школі спрямоване на те, щоб, з одного боку, викликати в учнів потребу в знаннях, стимулювати роботу їхньої думки і, з другого, — забезпечити тісну єдність сприймання з абстрактним мисленням. Засоби наочності застосовуються перед вивченням нового матеріалу, в процесі засвоєння понять, повторення і перевірки знань тощо. Особливо сприятливі умови для застосування наочності при *кабінетній системі навчання*. В навч. процесі використовують різні види наочності: натуральну і зображувальну, образну і схематичну, аудіовізуальні засоби й обладнання для *програмованого навчання*.

НАПАЛМ (англ. napalm, скор. від na(phthalic acid)) — нафтеносна кислота і palm(itic acid) — пальмітинова кислота] — алюмінієві мила нафтеносної і пальмітинової та ін. кислот. Загусник для рідкого пального. Найчастіше під Н. розуміють запалювальні суміші бензину з 4—11% алюмінієвого мила, що робить їх густими і липкими. Підпалений і викинутий з вогнемета, Н. не розбігається, а щільним струменем летить до цілі (т-ра горіння бл. 1100° С). Часто до Н. додають білий фосфор, полістирол, порошки алюмінію, магнію, перхлорат калію. Ці добавки підвищують т-ру горіння Н. до 2000° С. Емульсії Н. з рідкими сплавами легких металів (Na — K) наз. *супернапалмом*. Він спалахує на великій віддалі від вогнеметника, стикаючись з водою чи снігом. Крім вогнеметів, Н. використовують у авіабомбах, ракетах, мінах тощо. Застосовували Н. війська США під час 2-ї світової війни, у війнах проти корейського народу (1950—53) і особливо широко — проти В'єтнаму (1964—73).

НАПЕРЕД ВІЗНАЧЕНА ТЕОРІЯ — релігійно-богословське вчення про детермінованість поведінки й життя людини богом. Ідея божого визначення наперед людської долі набула розгорнутого догматичного оформлення в *їудаїзмі, ісламі* й особливо в *християнстві*. Кальвінізм, напр., об-

стоєє фаталістичне вчення про абс. визначеність наперед, за яким вічне «спасіння» або «засудження» людини не залежать від неї самої, а цілком і безумовно визначені наперед богом. *Православ'я* і *католицизм*, які осн. течії ісламу (*сунізм* і *шіїзм*), дотримуються компромісної лінії, визнаючи і свободу волі людини, і божє визначення наперед. Схоластика і логічно суперечлива. «Н. в. т.» приймає гідність людини, значення її волі в боротьбі за перетворення дійсності.

НАПЕРЕД ВСТАНОВЛЕНА ГАРМОНІЯ ТЕОРІЯ — ідеалістичне вчення, яке для пояснення загального взаємозв'язку і узгодженості в світі допускало існування наперед встановленої богом гармонії між незалежними фізичною й духовною субстанціями. Виникла в 17 ст. Найбільшого розвитку досягла в моналогії Г. В. Лейбніца.

НАПЕРСТЯНКА, наперсник (Digitalis) — рід трав'янистих рослин або кущів родини ранникових. Листки великі, прикореневі — зібрані в розетку, стеблові — чергові. Квітки з трубчасто-дзвоникуватим віночком, схожим на наперсток (звідкіль й назва), зібрані в китиці. Плід — коробочка. Бл. 36 видів, поширених в Європі, Середземномор'ї, Пн. і Зх. Азії. В СРСР 6 видів, з них в УРСР — 3. Н. пурпурова (D. purpurea) — одиорічна сірчаво-пурпурова рослина 40—120 см заввишки. Квітки пурпурово-рожеві, зрідка білі. Культивують як лікар. і декоративну рослину. Н. шерстиста (D. lanata) — дворічник з білуватими квітками. Культивують як лікар. рослину. Н. великоквіткова (D. grandiflora) — кущ з ясно-жовтими квітками. Росте в лісах, по чагарниках гол. чин. у Закарпатті, Поліссі, Лісостепу. Всі види Н. отруйні рослини через вміст у них глікозидів, деякі — цінні лікарські рослини, препарати з їхніх листків застосовують як *серцево-судинний засіб*. С. І. Шабарова.

НАПИС ВИКОНАВЧИЙ — за рад. законодавством *нотаріальний акт*, яким нотаріус у безспірному порядку підтверджує наявність у особи певного права на стягнення заборгованості без звернення з позовом до суду. Н. в. має силу *виконавчого листа*. Вчиняється на стягнення тільки такої заборгованості і на підставі тільки таких документів, які передбачено спец. переліком (при заборгованості по квартирній платі, по прострочених платежах при купівлі товарів у кредит тощо). Вчинення Н. в. можна оскаржити чи опротестувати в позовному порядку (див. *Позов*) згідно з ст. 285 ЦПК УРСР.

НАПІВКОЛОНІЯ — формально незалежна країна з слабозрозумітим економікою, внутрішнім і зовнішнім політикою якої повністю контролювалася імперіалістичними державами (див., зокрема, *Колоніальна система імперіалізму, Мандатна система*).

НАПІВМАРКОВСЬКИЙ ПРОЦЕС — випадковий процес зі ступінчастими траєкторіями, що

служить математичною моделлю поведінки частинки, яка змінює своє положення шляхом випадкових стрибків. Якщо $t_1 < t_2 < \dots$ — моменти стрибків, а t_n — положення частинки після n -го стрибка, то випадкова послідовність $\{t_n\}$ є *Маркова ланцюгом*; величина $t_n - t_{n-1}$ при відомих значеннях $t_{n-1} = t_n = j$ не залежить від поведінки процесу поза інтервалом (t_{n-1}, t_n) і є *випадковою величиною* з *функцією розподілу* $F_0(x)$. Зокрема, коли для довільних i й j $F_0(x) = 1 - e^{-\lambda x}$, $x \geq 0$, Н. п. зводиться до *марковського процесу*. Осн. матем. метод дослідження Н. п. — метод *Лапласа перетворень*. Стационарні характеристики Н. п. знаходяться так. При достатньо заг. умовах стационарна *імовірність* знаходження процесу в стані i дорівнює π_i : $\sum \pi_i = 1$, де π_i — стационарна

імовірність стану i для ланцюга Маркова $\{t_n\}$, t_i — серед. час перебування Н. п. в стані i після попадання в цей стан. Звичайно розглядають Н. п. зі скінченною або зліченною множиною станів. Такі процеси описують поведінку широкого класу систем масового обслуговування (див. *Масового обслуговування теорія*). Н. п. широко використовують також у матем. теорії надійності. Вив Н. п. франц. математик П. П. Леві (1886—1971) на поч. 50-х рр. 20 ст.

Лит.: Гіхман И. И., Скороход А. В. Теория случайных процессов, т. 2. М., 1973; Королюк В. С., Турбин А. Ф. Полумарковские процессы и их приложения. К., 1976; Коваленко И. Н., Сарманов О. В. Краткий курс теории случайных процессов. К., 1978. І. М. Коваленко.

НАПІВПАР, напівпаровий зяблевий обробіток ґрунту — система обробітку ґрунту у літньо-осінній період після збирання врожаю зернових колосових та ін. с.-г. культур. Застосовують Н. у р-нах достатнього зволоження, на полях з підвищеною забур'яненістю малорічними бур'янами. В системі Н. обов'язкові такі агротех. заходи: *лушення стерні*, наступна *рання глибока оранка* (під цукр. буряки і на меншу глибину — під ін. культури), а також (в міру потреби) *боронування і культивування* з боронуванням. Пізно восени ґрунт розпушують на глибину 16—20 см без перевертання і без боронування. Систему агрозаходів напівпарового обробітку ґрунту, час їх застосування і агрегатувannya необхідної для цього техніки (*суперкультиватори, культиватори, плуги, борони, котки польових*) визначають агрономи, виходячи з конкретних ґрунтово-кліматичних умов, стану забур'яненості поля та біол. особливостей культур, що їх мають сіяти по Н. В СРСР поширений Н. в пд. степу і лісостепу України, в Молдавії, на Пн. Кавказі та ін. р-нах. Порівняно з звичайним зяблевим обробітком ґрунту Н. зменшує забур'яненість полів і підвищує врожай цукр. буряків та ін. с.-г. культур.

С. С. Рубін.
НАПІВПАРАЗИТИ, гемипаразити — вищі зелені, здатні до фото-

Наос.

Наперстянка пурпурова. Верхня квітуча частина рослини, листок і плід.

синтезу рослин, які за допомогою спец. присосок (гаусторіїв) прикріплюються до інших рослин і беруть від них воду та розчинені в ній поживні речовини. У Н. коренева система або зовсім не розвинена (напр., у омели), або розвинена слабо (напр., у пилів з родів дзвінець, перестріч). Між Н. і справжніми паразитами є перехідні форми. Так, деякі рослини з роду тоція, що поширені в горах Серед. Азії, перші роки життя є справжніми паразитами, потім у них розвиваються зелені листки і вони стають Н. Напівпаразити дуже виснажують рослини, на яких оселяються. Відомо кілька сот видів Н., що належать переважно до род. санталових, ранникових, омелових.

НАПІВПРИЦІП — одно-, дво- або тривісна безмоторна повозка, буксирована тягачем (автомобілем, трактором), на якому встановлено опорно-зчепний пристрій. Н. (мал.), на відміну від причепа, спирається передньою частиною на опорно-зчепний пристрій, передаючи йому частину своєї ваги. Порівняно з причепом дає змогу підвищувати продуктивність автотранспорту (при використанні з одним тягачем двох-трьох Н.), поліпшувати його маневреність. На Н. перевозять вантажі (у контейнерах), буд. конструкції, харч. продукти, тварин та ін. Є пасажирські Н. Спеціально обладнані Н. використовують як автокранівні, майстерні тощо.

НАПІВПРОВІДНИК — велика група речовин, які за характерним для них значенням *електропровідності* σ займають проміжне місце між добрими провідниками (металами) та діелектриками. Осн. ознакою Н., яка відрізняє їх від металів, є зростання σ з підвищенням т-ри. Електропровідність та ін. кінетичні коефіцієнти, які характеризують *перенос явища* в Н., дуже чутливі до зміни т-ри, а також ін. зовн. впливів — освітлення, опромінення ядерними частинками, зовн. електр. та магн. полів тощо (див. *Термоелектричні явища*, *Фотоелектричне*, *Гальваномагнітні явища*). До Н. належать *германій*, *кремій*, *селен*, *телур*, *кремніє карбід*, сполуки типу $A^{III}B^{IV}$ (елементів III групи з елементами V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва) — *арсеніди*, *фосфіди*, *антимоніди*, *нітриди* ($GaAs$, $InAs$, GaP , InP , $InSb$, AlN та ін.), сполуки типу $A^{II}B^{IV}$ (напр., $ZnTe$, $CdTe$, CdS , ZnS), а також багато ін. неорганічних та органічних сполук. Характерні властивості Н. зумовлені особливостями їхньої електронної будови і пояснюються *зонною теорією*, за якою Н. — кристали з лише порожніми та цілком заповненими (при абс. нулі т-ри) *зонами енергетичними*. Від діелектриків Н. відрізняються лише шириною забороненої зони E_g , яка відокремлює валентну зону від зони провідності. Як правило, до Н. відносять кристали з $E_g < 2-3$ еВ. Існують і т. з. безціпні Н., в яких зона провідності безпосередньо примикає до валентної зони. Чисті (без домішок)

кристали з $E_g < 1$ еВ вже при кімнатній т-рі (300 К) мають помітну електропровідність внаслідок того, що тепловий рух «закидає» частину електронів з валентної зони в зону провідності. При цьому рівноважна концентрація електронів n_0 у зоні провідності дорівнює концентрації дірок p_0 у валентній зоні і виражається формулою: $n_0 = p_0 = A \exp(-E_g/2kT)$, де T — абс. т-ра, k — Больцманова стала, A — стала, яка може слабо залежати від т-ри. Електропровідність, зумовлена рухом (під дією електр. поля) однакової кількості електронів і дірок у чистих Н., наз. власною. В більшості Н., які містять домішкові атоми та ін. дефекти в кристалах, частіше реалізується т. з. домішкова провідність, зумовлена переходом електронів *донорів* у зону провідності або захопленням *акцепторів* електронів з валентної зони і створенням у ній дірок. При різному співвідношенні між донорами й акцепторами переважна провідність Н. може здійснюватися або електронами (*n*-провідність), або дірками (*p*-провідність). Залежно від типу переважної провідності в Н. розрізняють власні, електронні та діркові Н. Вводять у напівпровідник ті чи ін. домішкові атоми, можна в широких межах змінювати його електр. властивості. Область Н., в якій має місце зміна типу провідності (*електронно-дірковий перехід*), характеризується випрямними властивостями (опір електр. струму в одне чи в інше напрямки набагато більший, ніж у протилежному), а також нелінійною залежністю струму від прикладеної напруги. Випрямні властивості та нелінійність вольт-амперної характеристики можуть мати і контакт Н. з металом (т. з. поверхнево-бар'єрний перехід) та контакт двох різних за хім. складом Н. (*гетероперехід*). Н., завдяки високій чутливості їхніх електр. та ін. властивостей до зовн. впливів, широко застосовуються в науці і техніці (див. *Напівпровідникові прилади*). Особливо велику роль відіграють Н. у сучас. електро- і радіотехніці, електроніці, автоматичній та обчислювальній техніці. На Україні дослідження в галузі фізики і техніки Н. проводяться в ін-тах напівпровідників, фізики, фізико-технічних (у Харкові й Донецьку) АН УРСР, а також на кафедрах ряду університетів республіки.

Літ.: Іоффе А. Ф. Фізика напівпровідників. М.—Л., 1957; Бонч-Бруєвич В. Л., Калайніков С. Г. Фізика напівпровідників. М., 1977; Ансельм А. И. Введение в теорию напівпровідников. М., 1978. П. М. Толмачук.

НАПІВПРОВІДНИКІВ ІНСТИТУТ АН УРСР. Створений 1960 в Києві на базі відділів і лабораторій *Фізики інституту* АН УРСР. Ін-т (1981) має 17 відділів. Осн. напрями наук. діяльності: дослідження взаємодії електромагн. випромінювання з напівпровідниками і створення оптичних, фотоелектр. та оптоелектронних приладів. При ін-ті створено спец. конструкторсько-технологічне бюро, а також галузеві та міжвідом-

чі лабораторії, які безпосередньо пов'язані з пром. підприємствами і використовують їхню виробничу базу. Є аспірантура. Організатором і першим директором ін-ту був В. Є. Лашкарьов (1960—70). З ін-том пов'язана діяльність С. І. Пекаря, М. Ф. Дейгена, М. П. Лисиці, С. В. Свечникова, О. В. Ситка, В. І. Ляшенка та ін. вчених. Ін-т видає збірники «Квантовая электроника» і «Полупроводниковая техника и микроэлектроника».

НАПІВПРОВІДНИКОВИЙ ДЕТЕКТОР у ядерній фізиці — прилад для реєстрування іонізуючого випромінювання (гамма-випромінювання, електронів, протонів, дейтронів і т. д.). Являє собою монокристал напівпровідника (здебільшого кремнію або германію), на протилежні поверхні якого напильником у вакуумі нанесено *електроди*, до яких прикладається різниця електр. потенціалів. Розрізняють однорідні та неоднорідні Н. д. В однорідних Н. д. використовують високоомні кристали з одним типом *електропровідності* (електронної або діркової), в неоднорідних — кристали з *електронно-дірковим переходом* (до електродів таких Н. д. прикладається обернена для *p-n*-переходу напруга). Для Н. д. ґрунтується на *іонізації* або збудженні ядерним випромінюванням носіїв струму в чутливій області детектора. Для однорідних Н. д. такою областю є весь об'єм кристала, для неоднорідних — збуджений на носіїв струму високоомний шар поблизу *p-n*-переходу. Проходячи крізь чутливу область Н. д., ядерна частинка гальмується, віддаючи свою енергію на утворення електронно-діркових пар, які під дією електр. поля «розсмоктуються», рухаючись до електродів (мал.). Внаслідок цього у зовн. колі Н. д. створюється електр. імпульс, який потім підсилюється і реєструється. Заряд, зібраний на електродах Н. д., пропорційний енергії E , яку втратила частинка при проходженні чутливої області. Тому, якщо частинка повністю гальмується в чутливій області, знаючи серед. енергію утворення пари електрон — дірка, можна з великою точністю ($\sim 0,1\%$ при $E \approx 1$ МеВ) визначити її енергію. Н. д. широко застосовуються для вимірювання енерг. спектра ядерних випромінювань, ідентифікації продуктів ядерних реакцій, визначення їхнього кутового розподілу тощо.

Літ.: Акимов Ю. К. [и др.]. Полупроводниковые детекторы ядерных частиц и их применение. М., 1967; Полупроводниковые детекторы в дозиметрии ионизирующих излучений. М., 1973. П. М. Куріло.

НАПІВПРОВІДНИКОВІ ПРИБЛАДИ — прилади, дія яких ґрунтується на електронних явищах, що відбуваються у напівпровідниках. Найпоширенішими є контактні Н. п. — з неоднорідними напівпровідниками, в яких використано нелінійні властивості *електронно-діркового переходу* у контактні типу метал — напівпровідник, напівпровідник — напівпровідник, метал — діелектрик — напівпровідник. До

Напівпріцип-боротно-ноз.

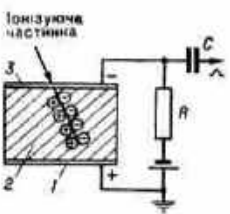

Схема напівпровідникового детектора на основі електронного кремнію (n-Si): 1 — шар фосфору; 2 — n-Si; 3 — шар алюмінію; R — резистор; C — конденсатор.

таких приладів належать напівпровідникові *діоди*, *транзистори*, *тиристори*, *варикапи* та ін. Деякі контактні Н. п. змінюють *електричний опір* під дією тиску (тензодатчики), тепла (напр., напівпровідникові *термоелементи*), світла (напр., *фотодіоди*, *фототранзистори*), магн. поля (магнітодіоди) або радіації (детектори іонізуючих випромінювань). Крім контактних, є резистивні Н. п. — з однорідним напівпровідником, що змінює *електропровідність* при деформуванні, під впливом тепла, світла, електромагнітного або радіаційного випромінювання. Резистивні прилади — *терморезистори*, *фоторезистори*, тензо- або магніторезистори. Контактні і резистивні Н. п. об'єднують в *інтегральних схемах*. Удосконалення Н. п. пов'язане із застосуванням тонких (до 100 Å) напівпровідникових плівок, з використанням рідких та органічних напівпровідників та ін. Н. п. застосовують у радіотехніці, зокрема імпульсній техніці, в електроніці, енергетиці тощо.

Лит.: Богдан Г. И., Некрасов М. М. Полупроводниковые интегральные схемы. К., 1979; Галкин В. И., Прохоренко В. А. Полупроводниковые приборы. Минск, 1979; Видулин И. М., Стафеев В. И. Физика полупроводниковых приборов. М., 1980. Р. В. Конякова.

НАПІВПРОХІДНІ РИБИ — риби, що живуть у передгірських опріснених частинах морів, а для розмноження або й на зимівлю заходять у річки. На відміну від *прохідних риб* не піднімаються високо по річках і не йдуть далеко в море. Н. р. іноді можуть жити осіло в прісноводних водоймах. Н. р. є вобла, тараня, лящ, сазан, сом та ін. Багато які Н. р. мають промислове значення.

НАПІВПУСТЕЛЬ ЗОНИ — географічні зони, для яких характерне чергування ділянок, вкритих рослинністю (переважно ксерофітними травами, напівчагарниками та чагарниками), з ділянками, позбавленими рослинного покриву. Утворюються в умовах сухого континентального клімату при значній перевазі випаровування над опадами. Н. з. поширені в помірних широтах (де їх природний комплекс є перехідним від степів до пустель), у субтропічних і тропічних широтах (перехідні від саван до тропічних пустель). Крім зональних, є і гірські напівпустелі. Напівпустель зони помірних поясів Пн. півкулі простягаються суцільною смугою в Євразії (від Прикаспійської низовини до Джунгарської рівнини і далі продовжуються у Зх. Китаї і Монголії); в Пн. Америці напівпустелі простягаються майже меридіонально, займаючи частину внутр. районів Кордільєр. У Пд. півкулі вони простежуються у пд.-сх. частині Пд. Америки. Клімат різко континентальний: сухе, жарке літо (пересічна т-ра липня понад +24°), холодна зима (пересічна т-ра всіх зимових місяців нижча 0°, у січні до -20°), невелика річна кількість опадів (100—300 мм). Гідрографічна сітка розвинута мало. Поширені безстічні солоні озе-

ра. Ґрунти переважно світло-каштанові, бурі, чимало солончаків і солонців. Рослинний покрив складається з степової (типчак, ковила, пірий тощо) і пустельної (полін, кураї) рослинності. З тварин характерні: ховрашки, тушканчики, хом'яки, вовк, антилопи, плазуни тощо. Напівпустель зони субтропічних і тропічних поясів поширені в Пд.-Зх. Азії, на півдні Пн. Америки, у внутр. районах Австралії. В Африці вони оточують з Пн. і Пд. Сахару, займають більшу частину *Калахарі*. Порівняно з напівпустелями помірних поясів вони мають жаркіший і посушливіший клімат (пересічна т-ра всіх зимових місяців вище 0°; сухий період триває 9—10 місяців на рік). Опадів 200—300 мм на рік. Ґрунти переважно червоно-бурі й світло-бурі з плямами солонців. Характерні дрібнолисті й колючі чагарники. В межах СРСР Н. з. простягається вузькою смугою через Казахстан і займає частину Нижнього Поволжя. В нашій країні здійснюються значні роботи щодо госп. освоєння напівпустель, які перетворюються на важливі райони тваринництва м'ясо-вовнового напрямку, а при зрошуванні використовуються під тех. та ін. культури. Карту див. до ст. *Зони фізико-географічні*, т. 4, ст. 304—305. М. С. Кожуріна.

НАПІВТВЕРДОКРІЛІ — ряд комах. Те саме, що й *клопи*. **НАПІВФАБРИКАТИ** — продукти праці, які перш ніж стати готовими виробами, мають пройти дальшу обробку. Один і той самий продукт може бути і Н., і готовим виробом (див. *Готова продукція*). Так, тканина для продажу є готовим продуктом, для швейної ф-ки або ательє мод — напівфабрикатом. Розрізняють Н. власного виробн. й ті, що їх одержують з ін. підприємств (куповані).

НАПІВЧАГАРНИК, *півкуш* — *життєва форма* рослин; представлена рослинами, пагонами яких у нижній частині здерев'янілі багаторічні з бруньками відновлення, а у верхній — щоріку відмирають (на відміну від *чагарників* і *чагарничків*). Н. звичайно заввишки не більш ніж 80 см, зрідка — 150—200 см. Зустрічаються здебільшого в місцях з *аридним кліматом* (напр., види долини, астрагалу, звіробію).

НАПІВЧАГАРНИЧОК — *життєва форма* рослин, що представлена дрібними *напівчагарниками* (напр., чебрець).

НАПІР у гідраліці — лінійна величина, що виражає питому (віднесено до одиниці ваги) енергію потоку рідини в даній точці. Повний запас питомої енергії потоку (повний Н.) складається з повного запасу питомої *потенціальної енергії* (гідростатичного Н.) і питомої *кінетичної енергії* (швидкісного Н.). В ґребах та ін. гідротех. спорудах Н. визначають як глибину води перед спорудою або як різницю рівнів води перед спорудою та за нею. Враховуючи значення Н., проєктують гідротех. споруди, розв'язують ін. задачі

гідраліки. Розмірність Н. — в метрах.

НАПІРНІ ВОДИ — підземні води, що залягають у водонасичених породах між двома верствами водотривких порід і перебувають під певним гідростатичним тиском. У криницях та свердловинах Н. в. підносяться вище від того рівня, на якому їх виявлено. Див. *Артезіанські води*.

НАПЛАВЛЕННЯ — нанесення розплавленого шару металу на поверхню виробів. Товщина наплавленого шару становить звичайно 0,3—40 мм. Найпоширенішими є Н. дугове (метал розплавляють теплом *дуги електричної*), електрошлакове (з використанням тепла, що виділяється в рідкому шлаку при пропусканні через нього електр. струму) і газове (метал стає рідким під впливом газового полум'я). Наплавленням відновлюють зношену поверхню деталей та інструментів, створюють міцний, стійкий проти зношування і кислотостійкий поверхневий шар.

НАПЛАВНИЙ МІСТ — міст на плавучих опорах, закріплених *якорями*. Основні частини моста: річкове (власне наплавний міст), берегові (*естакади* на жорстких опорах) і перехідні (вони забезпечують плавне переміщення трансп. засобів з берегових частин на річкову). Плавучими опорами Н. м. є *понтони* (див. також *Понтонний міст*), *човни*, *плоти* або *баржі*. На судноплавних (або лісосплавних) річках у Н. м. влаштовують рухому (розвідну) частину або вивідні ділянки (ланки), через які пропускають судна (або ліс). Н. м., що належить гол. чин. до тимчасових споруд, найчастіше застосовують у військовій справі. Мости такого типу зводили з давніх давен. Є літописні відомості про великий Н. м., споруджений (1115) через Дніпро біля Києва.

НАПЛИВ у біології — потовщення або наріст на стовбурах, гілках чи коренях деревних рослин. Є результатом місцевого розростання тканин у відповідь на ушкодження клітин *камбію* фіз., мех. та ін. чинниками (напр., пожежами, деякими грибами, надрізами тощо). Початком утворення Н. є поява *калюсу*, який у вигляді валіки оточує ушкоджене місце. Згодом в калос проникає прошарок камбію, який утворює нові тканинні комплекси *деревини* та *лубу*, що істотно збільшує масу та розміри наросту. Своєрідним Н. є *кап*, який утворюється в результаті аномального розростання групи сплячих бруньок разом з ділянкою прилеглої деревини. Деревина Н. твердіша і щільніша за нормальну, має характерну і оригінальну текстуру; використовуються для виготовлення оздоблювального матеріалу, а також дрібних побутових і художніх виробів. Найчастіше Н. утворюється на стовбурах плодкових дерев над місцем шпелення, а також при загоюванні великих поверхонь, де зідрана кора і пошкоджена деревина.

О. В. Брайон.
що додаються до складу сумішей при виготовленні *гуми*, *пластичних мас*, *лакофарбових матеріа-*

лів тощо. Вони полегшують обробку сумішей, надають матеріалам необхідних експлуатаційних властивостей (напр., міцнісних, електричних, хімічних), збільшують об'єм сумішей, що знижує витрату осн. компонента (напр., каучуку при виготовленні гуми) і здешевлює готові вироби. Н. бувають активні, або підсилювальні, — такі, що поліпшують фіз.-мех. властивості матеріалів, та інертні (неактивні), які не змінюють цих властивостей. Цей поділ є умовним, оскільки ефект підсилювання визначається багатьма факторами: формою і розміром частинок, характером фіз.-хім. взаємодії з матеріалом, кількістю Н., а особливо — будовою і хім. складом матеріалу. Існує оптимум наповнення, тобто такий вміст Н., при якому досягаються необхідні властивості. Найпоширеніші — тверді тонкодисперсні порошкоподібні Н. неорганічного або органічного походження (тех. вуглець, діоксид кремнію, крейда, тальк, лігніт, феноло-формальдегідні смоли, полістирол та ін.), а також волокнисті матеріали (напр., азбест, скловолоконні матеріали). Як Н. для гуми застосовують здебільшого тех. вуглець (вуглецева сажа), діоксид кремнію («біла сажа», аеросил); для пластичних мас — деревне борошно, азбест, скловолокно, графіт, крейду, каолін, слюду тощо; для лакофарбових матеріалів — барит, ангідрит, доломіт, слюду та ін. Н. часто використовують при виробі мила, паперу, отрутохімікатів, лікар. препаратів.

Лит.: Справочник резинщика. М., 1971; Технологія пластичних мас. М., 1976; Кошелев Ф. Ф., Корнен А. Е., Буканов А. М. Общая технология резины. М., 1978. Г. А. Блох.
НАПОЛЕОН I [Наполеон Бонапарт; Napoléon Bonaparte (Bonaparte); 15.VIII 1769, Аяччо, Корсіка — 5.V 1821, о. Св. Єлени] — франц. полководець, політ. і держ. діяч, імператор Франції (1804—14 і 1815). Н. у дворянській сім'ї. В 1779 і 1784—85 навчався у військ. школах в м. Брієнні і Паризі. В 1785 почав службу в армії. В період Великої французької революції служив у революц. військах. У 1796—97 командував франц. армією, що діяла проти Австрії і П'ємонту в Італії (здобув ряд перемог у битвах під Лоді, Арколе, Кастільйоне, Ріволі). В 1798—99 очолював франц. військ. колоніальну експедицію (1798—1801) до Єгипту. Спираючись на підтримку великої буржуазії, вісімнадцятого бронемера (9.XI 1799) здійснив держ. переворот і встановив військ. бурж. диктатуру спочатку у формі консульства, а з 18.V 1804 — імперії (див. Бонапартизм). Внутр. і зовн. політика Н. I була спрямована на захист інтересів великої, насамперед промислової, буржуазії і змирення бурж. д-ви (див. Кодекс Наполеона). Н. I створив централізований поліцейсько-бюрократичний держ. апарат, нещадно розправлявся з залишками революц. свобод. У зовн. політиці Н. I прагнув забезпечити політ. і екон. гегемонію франц. цром. капіталу в Європі

(див., зокрема, Континентальна блокада, Тильзітський мир 1807). Внаслідок воєн, що їх вела Франція проти коаліцій європ. д-в (Аустерліцька битва 1805, розгром Пруссії під Йеною і Ауерштедтом 1806, битви з рос. армією під Прейсіш-Ейлау, Фрідландом, з австрійцями під Ваграмом 1809 та ін.), більша частина Зх. і Центр. Європи підпала під владу Н. I. В 1808 франц. армія Н. I нашоухнулася на мужній опір ісп. народу. Розгром франц. армії в Росії (див. Вітчизняна війна 1812) був початком краху імперії Н. I. Народи Зх. Європи виступили проти наполеонівського панування (див. Лейпцигська битва 1813). У квітні 1814, після вступу союзних військ до Парижа, Н. I зрікся престолу і був відправлений на о. Ельба. В 1815 він зробив спробу повернути собі владу (див. «Сто днів»), але після битви під Ватерлоо 22.VI 1815 вдруге зрікся престолу. Був висланий на о. Св. Єлени, де й помер (1840) прах Н. I перевезено до Парижа.

У загарбницьких планах Н. I щодо Росії значне місце посідала Україна, яку він розглядав як майбутню колонію. Н. I мав намір утворити на укр. землях три військ.-адм. області, т. з. наполеоніди. За задумом Н. I, Україна мала стати сировинним придатком і ринком збуту для франц. пром-сті, продовольчою базою для франц. армії і плацдармом для походу франц. військ в Азію (до Індії), щоб завдати нищівного удару Англії. Заснування Варшавського герцогства і намір Н. I розширити свою територію створили загрозу відриву від Росії Правобережної України. Завданням вторгнення Франції на Україну служила і створена Н. I спец. шпигунська орг-ція, т. з. урядова комісія (містилась у Варшаві).

В історію воєнного мистецтва Н. I увійшов як видатний полководець, стратег і тактик, що уміло використовував переваги регулярної масової армії, створеної Великою франц. революцією на основі заг. військ. повинності, революц. принципу комплектування командного складу за особистими заслугами.

Лит.: Тарле Е. В. Наполеон. М., 1957; Манфред А. З. Наполеон Бонапарт. М., 1973; Котов В. Н. Завойовницькі плани Наполеона I щодо України та їх крах у 1812 р. «Вісник Київського університету». 1965, № 7. Серія історії і права. А. В. Кудрицький.
НАПОЛЕОН II (Napoléon II), Жозеф Франсуа Шарль Бонапарт (20.III 1811, Париж—22.VII 1832, Відень) — син Наполеона I. В 1815 Наполеон I, зрікшись престолу, проголосив його франц. імператором (фактично престолу не посів).

З 1818 — герцог Рейхштадтський.
НАПОЛЕОН III (Napoléon III), Шарль Луї Наполеон Бонапарт (20.IV 1808, Париж — 9.I 1873, Чілгерст, поблизу Лондона) — франц. імператор 1852—70. Племянник Наполеона I. З 1815 — у вигнанні. Після смерті Наполеона II претендував на франц. престол. У 1836 і 1840 відкрито намагався захопити владу, за що був засуджений на довічне ув'язнення. В 1846 втік до Великобританії. Повернувся на батьківщину після

революції 1848 у Франції. Використавши невдоволення нар. мас податковою політикою Другої республіки, загострення класових суперечностей, Н. III за допомогою великої буржуазії домогся свого обрання (10.XII 1848) президентом республіки. При підтримці воєначин здійснив контрреволюц. держ. переворот (2.XII 1851), був проголошений імператором (2.XII 1852; див. Друга імперія). Дотримувався політики бонапартизму. Уряд Н. III вів численні загарбницькі війни, зокрема Франція брала участь у Кримській війні 1853—56, в інтервенціях в Індокитаї 1858—62, Мексиці — 1862—67). Під час франко-пруської війни 1870—71 здався в полон під Седаном. Революція 4.IX 1870 скинула Н. III з престолу.

НАПРАВНИК Едуард Францович [12 (24).VIII 1839, Бішто, поблизу Градце-Кралове — 10 (23).XI 1916, Петроград] — рос. диригент, композитор і муз. діяч. За національністю чех. Муз. освіту здобув у Празькій школі органістів. З 1861 жив у Росії, був капелмейстером оркестру князя М. Юсупова. З 1863 працював у Маріїнському театрі в Петербурзі (з 1869 — гол. диригент). Керував (1869—81) симф. концертами Рос. муз. т-ва. У його репертуарі були 80 опер, зокрема опери П. Чайковського, А. Рубінштейна, М. Римського-Корсакова, М. Мусоргського, П. Кюї, О. Серова, постановки яких здійснив уперше. Загальне визнання здобула його опера «Дубровський» (1894, пост. 1895). Автор опер «Нижгородці» (1868), «Гарольд» (1885, пост. 1896), симфоній, камерно-інструм. композицій, хорів, фп. п'єс, романсів. Виступав як диригент на Україні, зокрема в Одесі.

Л. Б. Архивович.
НАПРАВНІ ТИЛЬЦЯ — утвори, що виникають під час овогенезу, те саме, що й **полярні тильця**.

НАПРУГА ЕЛЕКТРИЧНА — енергетична характеристика ділянок кола електричного або електронного поля. Н. е. на ділянці поля між точками 1 і 2 чисельно дорівнює роботі по перенесенню одиничного позитивного заряду з

$$\text{точки 1 у точку 2: } U_{12} = \int_1^2 E, dl,$$

де E , — проєкція **напруженості** поля на елементарне переміщення dl . Для потенціального поля ця робота не залежить від шляху, по якому переміщується заряд, і збігається з різницею **потенціалів** φ_1 і φ_2 між зазначеними точками: $U_{12} = \varphi_1 - \varphi_2$. Якщо поле непотенціальне, величина Н. е. залежить від шляху переміщення заряду. Для однорідної ділянки кола з постійним струмом I Н. е. $U = IR$, де R — опір ділянки. Якщо ділянка неоднорідна, $U = IR + E$, де E — **електрорушійна сила** на цій ділянці. Для замкнутого кола постійного струму Н. е. на записках джерела $U = E_0 - Ir$, де E_0 і r — ерс і внутр. опір джерела. У разі змінного струму під Н. е. розуміють її ефективне значення $U = \frac{U_{\max}}{\sqrt{2}}$, де $U_{\max}$ — амплітудне

Наполеон I.

Е. Ф. Направник.

НАПРУЖЕНІСТЬ ПОЛЯ

(максимальне) значення напруги. Для вимірювання Н. е. застосовують *вольтметри*. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею Н. е. є *вольт*.

НАПРУЖЕНІСТЬ ПОЛЯ — силова характеристика поля. 1) Напруженість електричного поля в даній точці — векторна величина, яка чисельно дорівнює відношенню сили $\vec{F}$, з якою поле діє на точковий позитивний електр. заряд q_0 , вміщений у цю точку, до величини q_0 :

$\vec{E} = \vec{F}/q_0$. Заряд має бути настільки малим, щоб його внесення в досліджуване поле не змінювало значення і розподілу в просторі електр. зарядів, які створюють це поле. Для електростатичного поля Н. п. дорівнює градієнту потенціалу ϕ з оберненим знаком:

$\vec{E} = -\text{grad } \phi$. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) напруженість електричного поля вимірюють у В/м. 2) Напруженість магнітного поля в точці в системі СІ дорівнює геом. різниці магн. індукції $\vec{B}$, поділеної на магнітну сталу μ_0 , і намагніченості середовища $\vec{J}$ в цій точці:

$\vec{H} = \vec{B}/\mu_0 - \vec{J}$. У СГС системі одиниць $\vec{H} = \vec{B} - 4\pi\vec{J}$. Для магн. поля у вакуумі $\vec{H} = \vec{B}/\mu_0$ (в СІ) і $\vec{H} = \vec{B}$ (в СГС системі). Якщо середовище ізогортне (див. *Ізотропія*), $\vec{H} = \vec{B}/\mu$ (в СІ) і $\vec{H} = \vec{B}/\mu_0$ (в СІ) і $\vec{H} = \vec{B}/\mu$ (в СГС системі), де μ — відносна магнітна проникність.

Одиницею вимірювання напруженості магн. поля є А/м (в СІ) і *ерстед* (в СГС системі).

НАПРУЖЕННЯ механічне — міра внутр. сил, які виникають у тілі (в елементах конструкцій машин та споруд) під впливом зовн. діянь (навантажень, зміни т-ри тощо). Для вивчення Н. у довільній точці тіла А через цю точку уявно проводять переріз і відкидають одну з частин тіла (мал.). Дію відкинутої частини на залишену замінують внутр. силами. Якщо на малий елемент перерізу (на якому лежить точка А) з площею dS діє сила $d\vec{F}$, то відношення $\vec{P} = d\vec{F}/dS$ наз. вектором Н. у точці А по площині dS . При розрахунках вектор $\vec{P}$ замінують складовими: нормальним Н. (σ) і дотичним Н. (τ), причому $P^2 = \sigma^2 + \tau^2$. Нормальному Н. відповідає лінійна деформація (розтяг або стиск), дотичному — зсув. Напружений стан тіла у точці А визначається сукупністю векторів Н. для всіх можливих перерізів, що проходять через цю точку. Величини Н. та їх розподіл у елементах конструкцій знаходять аналітичними методами *опору матеріалів*, теорії пружності та пластичності, а також експериментально за допомогою *тензометрів*, оптико-поляризацийних та ін. методами. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) Н. вимірюють у *паскалях*.

НАПРУЖУЮЧИЙ ЦЕМЕНТ — швидкоутворюючий і швидкозатвердуючий цемент, що, розширюючись

при твердненні, створює попередні напруження в *залізобетоні*; різновид *розширюючого цементу*. Одержують Н. п. сумісним тонким помелом портландцементного клінкера (65%), глинозистого цементу або високоглинозистого шлаку (20%) та двоводного гіпсу (15%). Він характеризується високою водо-, газо- і бензонепроникністю. Його міцність на стиск через 24 год тверднення 20—30 МПа. Н. п. застосовують при виготовленні залізобетонних *попередньо напружених конструкцій*, гол. чин. напірних труб і тонкостінних виробів.

НАПРЯМНІ КОСІНУСИ — косинуси кутів α , β і γ , що їх утворює вектор з додатними напрямками координатних осей у прямокутній декартовій системі *координат*. Н. к. пов'язані співвідношеннями $\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta + \cos^2 \gamma = 1$.

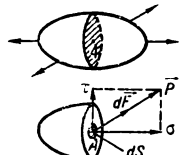
НАПУВАЛКА — пристрій для напування с.-г. тварин. Н. встановлюють у тваринницьких приміщеннях, на вигульних майданчиках, *пасовищах* і в літніх таборах. Найбільш поширені автоматичні Н. (автонапувалки). Вони бувають індивідуальні, групові, стаціонарні, пересувні; за принципом роботи — клапанні (педальні, поплавкові, соскові) і вакуумні. Н. підключають до водопровідної мережі або спец. місткостей. Пром-сть випускає понад 20 видів Н. В одних Н. тварина натисканням на педаль відкриває водний клапан і вода надходить у напувальну чашку; в других є клапан з поплавковим механізмом, що забезпечує потрібний рівень води в чашці чи кориті; у третій — наявність регулюючого вакуумного пристрою. Для напування с.-г. тварин у холодний період року застосовують напувалку з підігріванням води.

О. О. Омеляченко.
НАРАДА БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПІВДНЯ РОСІЇ (1905) — відбулася 30.VII (12.VIII) в Києві. Сликана за рішенням ЦК РСДРП. В її роботі взяли участь 5 делегатів більшовицьких орг-цій України (Києва, Харкова, Катеринослава) і представник Курського к-ту РСДРП. Народа обговорила і схвалила резолюції про посилення політ. роботи в масах, про ставлення до профспілок, про боротьбу проти політ. орг-цій ліберальної буржуазії, а також накреслила заходи щодо підготовки збройного повстання проти царизму, обговорила питання заг.-парт. роботи пд. орг-ції. Для керівництва політ. і орг.-тех. діяльності пд. к-тів у Києві було створено *Південне бюро ЦК РСДРП 1905 і Південно-технічне бюро ЦК РСДРП*. Усі резолюції наради було повністю надруковано в центр. органі більшовиків — газ. «*Пролетарій*» (1905, № 15).

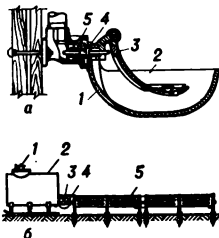
НАРАДА 22-х БІЛЬШОВИКІВ 1904 — відбулася в кінці липня — на початку серпня на околицях Женеви (Швейцарія) з ініціативи під керівництвом В. І. Леніна. В нараді взяли участь 19 більшовиків (В. І. Ленін, В. Д. Бонч-Бруєвич, С. І. Гусев, Н. К. Крупська, М. М. Лядов, П. М. Лепшинський, М. С. Ольмінський та ін.). Пізніше до рішень наради

приєдналися В. В. Воровський, Р. С. Землячка, А. В. Луначарський. Народа увійшла в історію як «нарада 22-х більшовиків». Вона обговорила питання про кризу, що виникла в партії після *Другого з'їзду РСДРП* (1903) внаслідок розколюючої діяльності меншовиків. Народа прийняла написане В. І. Леніним звернення «До партії», в якому було глибоко проаналізовано розходження між більшовиками і меншовиками, накреслено практичні заходи до виходу з кризи. Звернення стало програмою боротьби більшовицьких орг-цій за скликання III з'їзду партії. До цього документа на Україні зразу ж приєдналися Одес., Катеринослав. і Миколаїв. к-ти РСДРП. На трьох обл. конференціях більшовицьких к-тів у кін. 1904 (Південній, Кавказькій і Північній) було обрано *Бюро комітетів більшовистів*, яке здійснювало практичну підготовку до скликання III з'їзду партії.

НАРАДА ЗА ПИТАНЬ БЕЗПЕКИ І СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПІ, Загальноєвропейська нарада. Була скликана за ініціативою СРСР та ін. соціалістичних країн та завдяки їхній багатосторонній боротьбі за мирне і справедливе врегулювання проблем післявоєнної Європи, за зміцнення миру на європ. континенті і розвитку всебічного співробітництва між європ. державами, подолання розколу Європи на воєнно-політ. блоки. Проти такого курсу соціалістичних країн виступали мілітаристські та реакційні кола зх. д-в, які намагалися переглянути наслідки розгрому гітлерівського фашизму, і кордоні, які склалися на європ. континенті після війни, перешкоди зміцненню сил соціалізму в Європі. Політика розрядки міжнар. напруженості, двостороннє врегулювання важливих проблем між СРСР, ЧСРР, ПНР, НДР, з одного боку, та ФРН — з другого, підписання *Чотирьохсторонньої угоди по Західному Берліну* між СРСР, США, Францією та Великобританією створили в 70-х рр. сприятливі умови для проведення загальноєвроп. наради. В нараді взяли участь 33 європейські д-ви (Албанія відмовилась), а також США та Канада, зважаючи на їхню роль у післявоєнному врегулюванні в Європі. Народа мала 3 етапи. На першому етапі в Хельсінкі (3 — 7.VII 1973) було затверджено порядок денний, який передбачав обговорення питань про безпеку в Європі, співробітництво в галузі економіки, науки і техніки та навколишнього середовища, співробітництво в гуманітарних та ін. галузях та подальші кроки після наради. На другому етапі в Женеві (18.IX 1973 — 21.VII 1975) було вироблено і погоджено домовленості з усіх пунктів порядку денного. Перший етап був проведений на рівні міністрів закордонних справ, другий — на рівні делегатів та експертів, призначених державами-учасницями. Третій етап наради відбувався в Хельсінкі 30.VII — 1.VIII 1975 на рівні найвищих політ. та держ. керівників країн. Рад. делегацію очолював Генеральний секретар ЦК КПРС

Напруження механічне.

Напувалки: а — індивідуальна з клапанним механізмом (1 — дно чашки; 2 — стінка чашки; 3 — натискна педаль; 4 — клапанний механізм; 5 — пружина); б — групова з вакуумним пристроєм (1 — кришка; 2 — цистерна; 3 — вакуумна трубка; 4 — кран; 5 — корито).

Л. І. Брежнев. Народа підбила політ. підсумки 2-ї світової війни 1939—45, зафіксувала непорушність політико-тер. статус-кво в Європі, внесла значний вклад у зміцнення *європейської безпеки*, миру в усьому світі. Народа завершила підписанням усіма її учасниками I.VIII 1975 *Заключного акта*, в якому сформульовано принципи, що визначають правила і норми взаємовідносин та співробітництва д-в. На нараді було заплановано подальшу конкретизацію домовленостей, у т. ч. на спец. нарадах з окремих питань. У 1977—78 в Белграді, 1980—81 в Мадриді відбулися зустрічі, на яких розглядалися питання про хід реалізації Заключного акта. Рад. Союз виступає за втілення в життя всіх принципів і положень цього документа, за розвиток мирного співробітництва в Європі, за подальші заходи довір'я та роззброєння на европ. континенті. Реакційні кола імперіалістичних д-в всіяко порушують принципи і положення Заключного акта.

М. М. Білососов.

НАРАДА ЗАКОРДОННИХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ГРУП (1911) — відбулася 14—17 (27—30). XII в Парижі. Підготовлена і проведена під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. В нараді взяли участь 11 делегатів з ухвальним голосом від більшовицьких груп Парижа, Нансі, Цюриха, Давоса, Льєжа, Берна, Женеви та латиських груп Берліна і Бремена; з дорадчим голосом — представники Орг. бюро по скликанню наради і редакції «*Рабочей газеты*». Метою наради було згуртування більшовицьких сил за кордоном і сприяння скликанню Всерос. парт. конференції. В. І. Ленін виступив на нараді з вітальною промовою і доповіддю про стан справ у партії. Народа схвалила діяльність Рос. орг. комісії по скликанню парт. конференції (РОК), створеної за рішенням червеної наради ЦК РСДРП (1911), констатувала остаточний відхід ліквідаторів (див. *Ліквідаторство*) і *одзовістів* від РСДРП, ухвалила створити «Закордонну організацію РСДРП» і обрала К-т закордонної орг-ції. Народа відіграла важливу роль у скликанні *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП* (1912).

НАРАДА КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ 1969 — відбулася 5—17.VI в Москві за участю представників 75 партій: Австралії, Австрії, Алжiru, Аргентини, Бельгії, Болгарії, Болівії, Бразилії, Великобританії, Венесуели, Гаїті, Гайани, Гваделупи, Гватемали, Гондурасу, Греції, Данії, Домініканської Республіки, Еквадору, Зх. Берліна, Ізраїлю, Індії, Іраку, Ірану, Ірландії, Іспанії, Італії, Йорданії, Канади, Кіпру, Колумбії, Коста-Ріки, Лесото, Лівану, Люксембургу, Марокко, Мартініки, Мексики, МНР, Нігерії, Нікарагуа, НДР, Норвегії, Панами, Парагваю, Перу, Пд.-Африканської Республіки, Пн. Ірландії, Польщі, Португалії, Пуерто-Ріко, Реунйону, Румунії, Сальвадору, Сан-Маріно, Сирії,

СРСР, США, Судану, Сх. Пакистану, Тунісу, Туреччини, Угорщини, Уругваю, ФРН (КП Німеччини), Фінляндії, Франції, Цейлону, Чехословаччини, Чилі та Швейцарії. В Нараді також взяли участь дві партії, які працювали в підпіллі, та як спостерігачі — делегації КП Куби і Лівійської комуністичної Швеції. В ході роботи Народи відбулося 21 пленарне засідання, на яких виступили представники всіх делегацій. Працювали також робочі органи Народи — секретаріат, редакційна комісія і міжнар. прес-група секретаріату. Напрям роботи Народи було визначено її порядком денним: 1) Завдання боротьби проти імперіалізму на сучас. етапі і єдність дій комуністичних і робітн. партій, усіх антиімперіалістичних сил. 2) Про документ у зв'язку з 100-річчям з дня народження В. І. Леніна. Учасники Народи проаналізували міжнародну обстановку, стан і проблеми розвитку *світового революційного процесу*, відзначивши, що в світі розгортається визвольний процес, зростають можливості для просування вперед революц. і прогрес. сил у боротьбі проти імперіалізму. Народа прийняла підсумковий документ «Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітн. партій, всіх антиімперіалістичних сил», у якому підкреслено, що осн. революц. силами сучасності є *світова система соціалізму*, міжнар. робітничий клас (див. *Міжнародний комуністичний рух*) і *національно-визвольний рух*. Разом з тим, зазначалося в документі, імперіалізм, заг. криза якого поглиблюється, залишається головним джерелом загрози мирові. Тому, підкреслила Народа, необхідна єдність дій усіх революц. сил в антиімперіалістич. боротьбі, вирішальну роль у якій відіграє світова система соціалізму, а найважливішим фактором об'єднання всіх антиімперіалістич. сил є згуртування комуністич. і робітн. партій на базі марксизму-ленінізму. Народа прийняла також «Відозву на захист миру», звернення «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», заклика «Незалежність, свободу і мир в'єтнаміві», заяву на підтримку боротьби араб. народів проти ізраїльської агресії, заяви солідарності з комуністами і демократами Греції, які боролися проти військ.-фашист. диктатури, з комуністами та ін. патріотами Гаїті, звернення до індонез. комуністів, які в умовах терору вели боротьбу за відновлення КП Індонезії.

Лит.: Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969.

Б. М. Забарко.

НАРАДА РОЗШИРЕНОЇ РЕДАКЦІЇ «ПРОЛЕТАРІЯ» — відбулася 8—17 (21—30).VI 1909 в Парижі з ініціативи і під керівництвом В. І. Леніна. На нараді були присутні 9 членів Більшовицького центру — органу більшовицької фракції *П'ятого (Лондонського) з'їзду РСДРП* (1907), представники Петерб., Моск. об-

ласної і Уральської орг-цій, секретарі редакції «*Пролетарія*» і Рос. бюро ЦК РСДРП. На порядку денному стояли питання про *одзовістів* і *ультиматистів*, про богобудівничі тенденції в с.-д. середовищі; про ставлення до муської діяльності, про парт. школу, що влаштовується на о. Капрі, про єдність фракцій; про агітацію за окремий більшовицький з'їзд або конференцію та ін. В. І. Ленін виступав з промовами з усіх осн. питань. Народа засудила спроби одзовістів і ультиматистів створити новий центр фракції під прикриттям парт. школи на о. Капрі і закликала до найрішучішої боротьби з одзовізмом і ультиматизмом. Вона піддала гострій критиці тенденції *богобудівництва*. Лідера одзовістів Богданова за відмову підкоритися рішенням наради було виключено з партії. Народа підтвердила правильність лінії Більшовицького центру на зближення з *меншовиками-партійцями*. Було прийнято резолюцію про характер і мету використання більшовиками трибуни Держ. думи, намічено нові завдання більшовиків у боротьбі за нелегальну революц. партію. Ідейна боротьба, що розгорнулася на нараді, відіграла велику роль у політ. вихованні кадрів партії, сприяла згуртуванню дійсно парт. елементів навколо більшовиків.

НАРАДА ПРЕДСТАВНИКІВ КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ 1957 і 1960. Народа представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн 1957. Відбулася 14—16.XI в Москві за участю делегацій 12 партій: Албанії, Болгарії, Демократичної Республіки В'єтнам, Китаю, КНДР, МНР, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини й Чехословаччини. Народа розглянула питання міжнародного становища, боротьби за мир і соціалізм, а також питання відносин між компартіями і прийняла *Декларацію Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн 1957*.

Народа представників комуністичних і робітничих партій 1957. Відбулася 16—19.XI в Москві за участю делегацій 64 партій: Австралії, Австрії, Албанії, Алжiru, Аргентини, Бельгії, Болівії, Болгарії, Бразилії, Великобританії, Венесуели, Гватемали, Гондурасу, Греції, Данії, Демократичної Республіки В'єтнам, Домініканської Республіки, Еквадору, Ізраїлю, Індії, Індонезії, Іраку, Іспанії, Італії, Йорданії, Коста-Ріки, Колумбії, КНДР, Коста-Ріки, Куби, Люксембургу, Малайї, Марокко, Мексики, МНР, Нідерландів, НДР, Нової Зеландії, Норвегії, Панами, Парагваю, Перу, Польщі, Португалії, Румунії, Сан-Маріно, Сирії і Лівану, СРСР, Таїланду, Тунісу, Туреччини, Угорщини, Уругваю, ФРН, Фінляндії, Франції, Цейлону, Чехословаччини, Чилі, Швейцарії, Швеції, Югославії та Японії. Учасники Народи обговорили проблеми міжнар. становища і прийняли

Г. І. Нарбут.

Маніфест миру 1957. Народа представників комуністичних і робітничих партій 1960. Відбулася 10.XI—1.XII в Москві за участю делегатів 81 партії: Австралії, Австрії, Албанії, Алжирі, Аргентині, Бельгії, Бірми, Болгарії, Болівії, Бразилії, Великобританії, Венесуелі, Гаїті, Гваделупі, Гватемали, Гондурасу, Греції, Данії, Демократичної Республіки В'єтнам, Домініканської Республіки, Еквадору, Ізраїлю, Індії, Індонезії, Іраку, Ірану, Ірландії, Іспанії, Італії, Йорданії, Канади, Китаю, Кіпру, Колумбії, КНДР, Коста-Рики, Куби, Лівану, Люксембургу, Малайї, Марокко, Мартиніки, Мексики, МНР, Непалу, Нідерландів, Нікарагуа, НДР, Нової Зеландії, Норвегії, Панами, Парагваю, Перу, Пів.-Африканського Союзу, Пів. Ірландії, Польщі, Португалії, Республіки Румунії, Сальвадору, Сан-Маріно, Сирії, СРСР, Судану, Таїланду, Тунісу, Туреччини, Угорщини, Уругваю, ФРН, Фінляндії, Франції, Цейлону, Чехословаччини, Чилі, Швейцарії, Швеції, Японії та деяких ін. країн. Учасники Народи обмінялися досвідом, обговорили питання міжнар. розвитку й комуністичного руху в інтересах боротьби за мир, демократію, нац. незалежність і соціалізм і прийняли *Заяву Народи представників комуністичних і робітничих партій 1960* та *Звернення до народів усього світу*. У Зверненні Народа закликала народи боротися за розрядку міжнар. напруженості й мирне співіснування, проти «холодної війни» і гонки озброєнь, за відвернення нової світової війни, збереження й зміцнення миру, за заборону випробувань, виробництва і застосування ядерної зброї та ін. видів зброї масового знищення, за негайне укладення договору про заг. повне і контрольоване роззброєння.

Програмні положення Н. п. к. і р. п. 1957 і 1960 набули подальшого розвитку в документах *Народи комуністичних і робітничих партій 1969*.

Лит.: Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961. В. Н. Гулевич.

НАРАЇВКА — річка в УРСР, у межах Терноп. та Івано-Франк. областей, ліва притока Гнилої Липи (бас. Дністра). Довж. 56 км, площа бас. 357 км². Тече у низьких берегах, долина має мальовничі схили. Споруджено ставки, використовують для с.-г. водопостачання. В долині Н. знайдено знаряддя праці бронзового віку та виявлено залишки поселень *линицької культури* (12 ст. до н. е.—3 ст. н. е.), *черняхівської культури* (3—6 ст.) і часів *Київської Русі*.

НАРАНОВИЧ Павло Андрійович [1801, с. Чаплішка Крелевського повіту Чернігівської губ., тепер Шосткинського району Сумської обл.—2 (14).І.1874, Царське Село, тепер м. Пушкін] — укр. і рос. лікар, доктор медицини, заслужений професор. Брат П. А. Нарановича. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1824), після чого перебував на військовій службі. З 1839 — проф. петербурзької Медико-хірургіч. академії, начальником якої він був (1867—69), лейб-хірург Височайшого двору (1858). Праці Н. присвячені питанням анатомії та хірургії, а також військово-санітарній справі. Н. редагував «Воєнно-медичний журнал» (1839—40), був головою Т-ва рос. лікарів у Петербурзі (1852—66) й одним із засновників Т-ва піклування про хворих і поранених воїнів (1867), яке згодом було перетворене на Рос. т-во Червоного Хреста.

НАРАНОВИЧ Петро Андрійович [1805, с. Чаплішка Крелевського пов. Чернігів. губ., тепер Шосткинського р-ну Сумської обл.—8 (20).V.1858, Харків] — укр. лікар. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1826). З 1837 — професор анатомії, а з 1843 — хірургії у Харків. ун-ті. Праці Н. присвячені вивченню органів руху людини, питанням практичної хірургії, зокрема оперативному видаленню каменів сечового міхура тощо. Запропонував ряд нових хірургічних інструментів. Н. був обраний почесним членом петерб. Медико-хірургічної академії.

НАРАЯН Радіпурам Кришнасамі (п. 10.X.1906, Мадрас) — інд. письменник. Пише англ. мовою. Популярність Н. принесла повість «Свами і його друзі» (1935). Для його поглядів характерні ідеї непротивлення злу насильством і водночас осудження пасивності, нездатності брати активну участь у житті. Серед кращих творів Н. — романи «Фінансовий інспектор» (1947), «Чекаючи Махатму» (1955), «Гід» (1958), «Людожер в Мальгуді» (1961), «Продавець солодощів» (1967), в яких зображено сучасне інд. суспільство.

Тв.: Укр. перекл. — Боги, демони та інші. «Веселі», 1967. № 5—6: Гід. — Продавець солодощів. К., 1974: Росо. перекл. — Святой Раджу. М., 1961; Людожер в Мальгуді. М., 1964; Художник малює вивески. М., 1979.

Лит.: Покальчук Ю. Післямова. В кн.: Нараян Р. К. Гід. — Продавець солодощів. К., 1974; Калінінкова Е. Я. Радіпурам Кришнасамі Нараян. М., 1981. Ю. В. Покальчук.

НАРАЯНГАНДЖ — місто в центр. частині Бангладеш, поблизу Дакки, з якою утворює міську агломерацію. Річковий порт на р. Сіталакх'я, вузол з-ць. 271 тис. ж. (1974). Значний центр текст. пром-сті країни (джутова, бавовняна, трикотажна, швейна галузі). Підприємства суднобуд., склярської, деревообр. і харчосмакової промисловості.

НАРБУТ Георгій Іванович (25.II.1886, хутір Нарбутівка, тепер село Глухівського р-ну Сум. обл.—23.V.1920, Київ) — укр. і рос. графік. Технікою рисунка пером, шрифтовим мистецтвом озолотив самотужки. Після закінчення гімназії в Глухові оселився в Петербурзі, де зблизився з майстрами худож. об'єднання «Мир мистецтва». Ранні твори Н. виконані під впливом І. Білібіна (книги рос. казок «Горощеня», «Снігуронька», 1906; «Війна грибів», 1909). В 10-х рр. 20 ст. Н. виробив власний стиль, що відзначається винятковою чіткістю ри-

сунком, умінням творчо підійти до мистецьких досягнень минулих епох, зокрема рос. ампіру («1812 рік у байках Крилова», 1912; «Три байки Крилова», «Врятогана Росія за байками Крилова», обидві — 1913) й укр. бароко («Малоросійський гербовник» В. Лукомського і В. Модзалевського, 1914). Властиве Н. почуття гумору, інтерес до укр. фольклору відобразилися в аркушах нездійсненого вид. «Українська абетка» (1917, Харків, художній музей). Гострохарактерні силуетні портрети (1913—17, ДРМ, ДМУОМ), чудові за своїм колоритом і тонкістю малюнка пейзажні фони у «Військових аллегоріях» (гуаш, 1914—16, ДРМ), натюрморти («Троянди», акварель, ДРМ), елегантні «Архітектурні фантазії» (акварель, 1914—18, ДМУОМ) свідчать про багатогранність таланту Н. У 1917 Н. переїхав до Києва. В 1918 створив сатиричний образ старосвітського укр. хуторянина Луки Грабузюка і карикатуру «Пес Мочаший», гостро спрямовану проти гетьманщини і петлюрівщини. З відновленням Рад. влади в Києві в лютому 1919 Н. — ректор Укр. Академії мистецтв, голова комісії по організації музею Б. І. та В. М. Ханенків (тепер Київ. музей західного та східного мистецтва), начальник відділу образотворчих мист. Наркомосу УРСР. Твори Н., зокрема ілюстрація до «Енеїди» І. Котляревського «Еней з військом», трактована в монументально-героїчному плані (1919, Харків, худож. музей), обкладинки, заставки, емблеми, іл. до періодичних видань та ін., є одним з перших прикладів втілення соціалістичного змісту в національній формі (журн. «Мистецтво», «Солнце Труда» та ін.). Творчість Н. вплинула на його учнів (Л. Лозовський, М. Кирнарський) та колег (М. Алексєєв, А. Сєреда, О. Маренков, А. Страхов). Іл. див. на окремому аркуші, с. 192—193, а також до статей *Вінєтка*, т. 2, с. 306; *Графіка*, т. 3, с. 144—145; *Книга*, т. 5, с. 236; *Книжковий знак*, т. 5, с. 238; *Крилов І. А.*, т. 5, с. 507.

Лит.: Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів. К., 1926; Білецький П. О. Георгій Іванович Нарбут. К., 1959. П. О. Білецький.

НАРВА, Нарова — річка на Пів. Зх. Європ. частині СРСР. Протікає по межі Ест. РСР та Ленінгр. обл. РРФСР. Бере початок з Чудського оз., впадає у Нарвську зат. Балтійського м. Довж. 77 км, площа бас. 56,2 тис. км². Живлення переважно снігове. Замерзає у грудні, скресає у березні. У нижній течії добре виявлені згіптіонагінні коливання рівня. На Н. споруджено Нарвську ГЕС з Нарвським водосховищем пл. 200 км². Судноплавна нижче ГЕС та в межах водосховища. Багата на рибу. На Н. — місто Нарва та Івангород, курорт Нарва-Інєсуу.

НАРВА — місто республіканського підпорядкування Ест. РСР. Розташована на лівому березі р. Нарви. Залізнична станція. 74 тис. ж. (1980). Вперше згадується в Новгородському літописі під 1171. В 1220—1346 належала Данії,

потім (до 1558) — *Лівонському ордену*. Під час *Лівонської війни* 1558—83 Н. здобули рос. війська (1558), 1581 її захопила Швеція. Визволена рос. військами 1704 під час *Північної війни* 1700—21. В серед. 19 ст. — значний центр гекст. пром-сті. В Н. відбувся *Кренгольмський страйк* 1872. К-т РСДРП створено під час революції 1905—07. Рад. владу встановлено 25.X (7.XI) 1917. В березні — листопаді 1918 Н. була в руках нім. окупантів. 29.XI в Н. проголошено Ест. рад. республіку (Естляндська трудова комуна). З січня 1919 — у складі бурж. Естонії. З 21.VII 1940 — місто Ест. РСР, з 6.VIII 1940 — у складі СРСР. Розвинута енерг. (поблизу Н. — Прибалтійська ДРЕС, Ест. ДРЕС), текст. (Кренгольмська мануфактура — найбільше бавовняне підприємство Естонії) та буд. матеріалів (з-ди залізобетонних виробів, комбінат буд. матеріалів) пром-сть. Є ливарно-мех. дослід. з-д, підприємства деревообр. та харчової пром-сті. Політехнікум. Історичний музей.

НАРВАЛ, єдиноріг (*Monodon monoseros*) — савець родини *дельфінових*. Довж. тіла 5—6 м, маса — до 1 т. Лівий зуб у самців розвивається у спіральню закручений вперед бивень довж. до 3 м (звідси й назва — єдиноріг). Забарвлення дорослих Н. жовтувате з темно-бурими плямами, молодих — сіре, однотонне. Живиться головними моллюсками, ракоподібними і рибою. Самка народжує 1—2 малят. Поширений в арктичних водах. Раніше Н. добували гол. чин. заради *бивнів*, з яких вирізбювали коштовні палиці, патерни тощо. Тепер Н. — рідкісна тварина.

НАРВІК — місто в Норвегії. Незамерзаючий порт на березі Уфторфьорду Норвезького м., залізнична станція. 20 тис. ж. (1974). Судноремонт. Харч. пром-сть. Через Н. вивозять заліз. руду (з Швеції), деревину та целюлозу (з Фінляндії). Розвинуте рибальство. Під час 2-ї світової війни Н. був одним з місць вторгнення в Норвегію нім.-фашист. військ і районом боїв між ними та англо-франц. військами.

НАРІВ — те саме, що й *абсцес*. **НАРІВНИКОВІ** (*Meloidae*) — родина *жуки*. Тіло (довж. 7—50 мм) звичайно яскравого кольору, пістряве, надкрила іноді дуже вкорочені або довгі й м'які. *Гемолімфа* містить отруйну речовину *кантаридин*, яка, потрапляючи на шкіру людини, може спричинити запалення, нариви (звідси й назва — Н.). Розвиток з гіперметаморфозом (див. *Метаморфоз*). Личинки живляться вмістом яєць деяких сарафаноподібних, запасами у гніздах бджіл та ін. перетинчастокрилих. Жуки рослинноді. Деякі види — шкідники с.-г. культур і лісових насаджень. Окремих Н. (напр., *ясеневу шпанку*) використовують у медицині для виголювання наривного пластиру. Н., личинки яких живляться яйцями сарафанових, корисні. В родині бл. 3000 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках, з них в СРСР — бл. 200 видів, у т. ч.

в УРСР — бл. 60 з родів *майка*, *шпанка* та ін. *І. К. Загайкевич*. **НАРИН**, Великий Нарин — ріка у Середній Азії, в межах Кирг. РСР і Узб. РСР (понижся), один з витоків *Сирдар'ї*. Довж. 807 км, площа бас. 59,1 тис. км². Бере початок з льодовика в масиві Ак-Шийрак (Центр. Тянь-Шань). Живлення переважно льодовикове й снігове. Не замерзає, взимку характерні шуга та забережні. Гол. притоки: Малий Нарин (права), Ат-Баші й Ала-Бука (ліві). Воду Н. використовують для зрошування культур. Земель та пасовищ. Від Н. бере початок *Великий Ферганський канал*. На Н. — водосховища: Учкурганська, Токтогульська й Ат-Башинська ГЕС, будується (1981) Курпсайська ГЕС; м. *Нарин*.

НАРИН — місто, центр Наринської обл. Кирг. РСР. Розташований на р. Нарин (бас. Сирдар'ї), на вис. понад 2000 м над р. м., за 180 км від залізнич. ст. Рибаче. Вузол автомоб. шляхів. Засновано 1867 як укріплений пункт на торг. шляху з Кашгарії (Китай) в Чуйську долину. Рад. владу встановлено в квітні 1918. З 1927 — місто. В 1939—62 — центр Тянь-Шанської обл., з грудня 1970 — центр Наринської області. Розвинута харч. пром-сть (у т. ч. м'ясний комбінат), цегельний та комбикормовий з-ди, швейна ф-ка. С.-г. технікум, мед. та пед. уч-ща. Муз.-драм. театр.

НАРИНЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Кирг. РСР. Утворена 11.XII 1970 (1939—62 — Тянь-Шанська обл.). Вддовж пл. межі Н. о. проходить частина держ. кордону СРСР з Китаєм. Площа 50,2 тис. км². Нас. 232 тис. чол. (1980). Осн. населення — киргизи, живуть також росіяни, узбеки, татари, українці та ін. Міськ. нас. — 18%. Поділяється на 6 районів, має 1 місто та 2 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Нарин*.

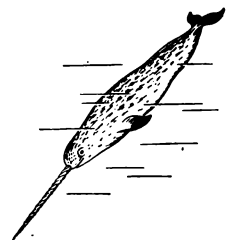
Рельєф Н. о. переважно гірський, область лежить у межах Внутр. Тянь-Шаню. Осн. хребти: Джумгал-Тоо, Терський-Ала-Тоо, Молдо-Тоо, Ферганський, Ат-Баші та Кокшаал-Тоо з найвищою вершиною області — 5982 м, пік Данкова. У міжгір'ях — значні улоговини та долини: Кочкорська, Джумгалська, Наринська, Атбашинська, Аксайська, Чатиркільська, Тогузтороуська. Корисні копалини: вугілля, залізні руди, нефелінові сієніти, кам. сіль, буд. сировина; джерела мінеральних вод. Клімат різко континентальний. Зима сува, літо прохолодне. Пересічна т-ра січня від -10,1° у Кочкорці до -27,7° в Аскайській долині, липня від +21° до +9°. Опадів 200—300 мм на рік. Найбільший центр зледеніння на території області на хр. Кокшаал-Тоо (у районі піка Данкова). Гол. ріка — Нарин, на Пн. — витокі р. Чу. Ріки мають великі запаси гідроенергії, використовуються для зрошування. На р. Чу — Орто-Токойське водосховище. Найбільші озера — прісне Сонг-Коль та безстічне солонувате — Чатир-Коль. Переважає гірсько-степова та напівпустельна рослинність. У горах — субальп. та альп. луки. На висо-

когір'ї — гірська тундра. Трапляються чагарникові угруповання з шипшини, барбарису, жимолості; в долинах — ліси з тополі, верби; на схилах гір — з тянь-шанської ялини, білої берези, арчі тощо. Провідну роль в т-ві області відіграє с. г., яке за роки Рад. влади перетворилося на високопродуктивну галузь. Найбільше значення має тонкорунне та напівтонкорунне вівчарство (на область припадає 24% загальнооресп. поголів'я овець і 25% заготівель вовни, 1980). Розводять також велику рогату худобу, коней, яків. Землеробство спеціалізується на вирощуванні кормових (однорічні і багаторічні трави) та зернових (ячмін, пшениця, овес, просо) культур, вирощують також картоплю, овочі. Садівництво в Кочкорській, Джумгалській та Тогузтороуській долинах — холодостійкі сорти слив, яблук, абрикосів, груш. Проводяться значні роботи по меліорації земель. Пром-сть Н. о. базується на розробці корисних копалин та переробці с.-г. сировини. Більшість підприємств — у Нарині (м'ясокомбінат, молочний, хлібний, мех. і цегельний заводи, швейна ф-ка), у смт Мін-Куші — завод «Оргтехніка», у с. Часк — філіал Рибачинського м'ясокомбінату, мол. з-д; у с. Кочкорці — пивоварний і цегельний з-ди. Гол. вид транспорту — автомобільний. Осн. дороги: Рибаче — Нарин — Торгарт, Нарин — Казарман. Авіац. сполучення з м. Фрунзе, Омською та Іссик-Кульською областями. В Н. о. — с.-г. технікум, мед. і пед. уч-ща (в Нарині), дослідна станція по тваринництву Кирг. н.-д. ін-ту тваринництва та ветеринарії. Наринський муз.-драм. театр.

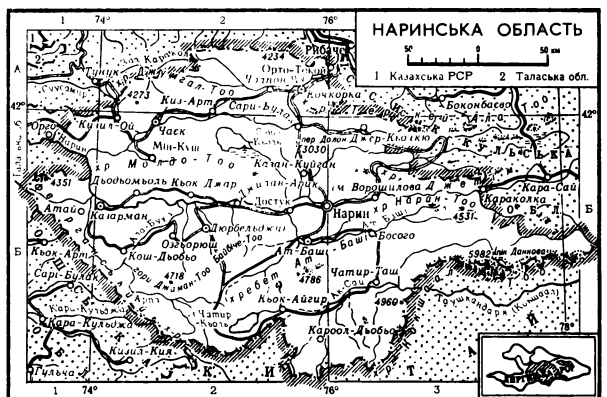
К. О. Оторбаєв,

К. Р. Рахманов.

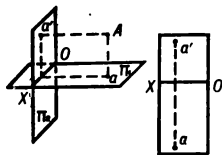
НАРИС — художньо-публіцистичний жанр в літературі й журналістиці; невеликий розповідний твір, у якому, на відміну від оповідання, відтворюються дійсні, реальні події, факти, явища. Зберігаючи особливості худож. зображення, Н. відзначається злободенністю і оперативністю, стислою формою, жвавим, популярним викладом. Худож. вимисел допускається в плані психологічного аналізу. Водночас Н. не є простою копією дійсного факту. Для Н. відбіраються найтипівші явища, характерні риси подій і поведінки людей. Різновиди Н. — художній,

Нарвал.

НАРИСНА
ГЕОМЕТРІЯ

Нарисна геометрія. Ортогональні проекції точки A на горизонтальну (Π_1) та вертикальну (Π_2) площини. OX — лінія перетину цих площин.

літ.-критичний, або есе (розповідь про творчість письменника, митця), історичний (портрет певної істор. особи), географічний тощо. За жанровими особливостями розрізняють Н. проблемний, портретний, дорожній, судовий та ін. Сучас. Н. поділяють також на літературний, кіно-Н., радіо-Н., теле-Н. тощо.

Коріння жанру — в давніх літописах, хроніках, записках мандрівників. У 18 ст. Н. поширився у зв'язку з діяльністю просвітителів (в Англії — Р. Стіла і Д. Аддисона, у Франції — Вольтера і Д. Дідро, в Росії — М. Новикова, О. Радищева). *Натуральна школа* в Росії широко використовувала *фізіологічний нарис*. Важливі соціальні проблеми в своїх Н. ставили Г. Успенський, В. Короленко, А. Чехов, М. Горький та ін. В укр. л-рі одним із перших у жанрі Н. виступив Г. Квітка-Основа-Яненко, пізніше — Панас Мирний, І. Франко, М. Коцюбинський та ін. У рад. л-рі Н. розвивається як оперативний жанр, який знайомить з досягненнями соціалістичного будівництва, показує зразки патріотизму, нові взаємини між людьми в рад. суспільстві. В рос. рад. л-рі широко відомі нариси М. Кольцова, В. Овечкіна, Г. Троєпольського, В. Тендрякова, Ф. Абрамова, Ю. Дороша, в л-рах ін. республік розвиткові цього жанру сприяли Ю. Смуул, С. Муканов, М. Ауєзов, Р. Кочар та ін. На Україні відомими нарисовцями були О. Довженко, Ю. Яновський, О. Десняк, Я. Галан. Працю рад. людей висвітлено також в нарисах І. Волошина, П. Автомонова, В. Большака, С. Колесника та ін. *Лит.*: Пути советского очерка. Л., 1958; Об очерке. М., 1958; Бондар Е. П. Становлення і розвиток українського радянського нарису. К., 1962; Гураді М. С. Великі роки. Шляхи розвитку українського радянського нарису, його проблеми та герої. К., 1968; Автомонов П. Ф. Жанр переднього краю. К., 1976.

С. П. Плячиди.

НАРИСНА ГЕОМЕТРІЯ — розділ геометрії, в якому вивчаються властивості просторових фігур за їхніми зображеннями, а також методи побудови та властивості таких зображень. Фігури простору, що оточує нас, і сам простір наз. *оригіналами* (п р о б р а з а м и), відображення їх на якусь поверхню (переважно на площину) — *зображеннями* (о б р а з а м и, кресленнями). Осн. способом відображення у Н. г. є *проеціювання*; одержане при цьому зображення наз. *проекцією*. Щоб повніше відобразити геом. властивості фігури-оригіналу, її положення в просторі та залежно від вимог до зображення користуються різними методами проєціювання, внаслідок чого утворюються різні типи проєкцій. Найпоширеніші з них такі.

1) *П а р а л е л ь н і* *п р о е к ц і ї*. До них належать ортогональні, аксонометричні (див. *Аксонометрія*) та проєкції з числовими відмітками. Ортогональні проєкції — прямокутні проєкції на дві (чи більше) взаємно перпендикулярні площини проєкцій (метод Монжа). Площини проєкцій Π_1 ,

розташовують горизонтально, другу — Π_2 — вертикально (мал.). Кожну точку фігури-оригіналу проєктують прямокутно на ці площини. Побудовані проєкції якимсь способом (напр., обернанням площин Π_1 і Π_2 навколо осі OX) суміщують в одну площину. Одержане комплексне креслення складається з двох взаємно пов'язаних проєкцій. Найбільш поширеними видами аксонометричних проєкцій є прямокутна ізометрія, прямокутна диметрія і косокутна фронтальна диметрія, що розрізняються розташуванням координатних осей та коефіцієнтами спотворення (відношеннями зображення відрізка прямої, паралельної відповідній координатній осі, до його натурального розміру). В прямокутній ізометрії осі координат утворюють між собою рівні кути, а коеф. спотворення рівні між собою. В прямокутній диметрії вісь OZ вертикальна, осі OX та OY утворюють з горизонтальним напрямом кути 71° та $41^\circ 25'$ відповідно, коеф. спотворення по осях OX та OZ рівні між собою, а по осі OY цей коеф. вдвічі менший. У косокутній фронтальній диметрії осі OZ та OX перпендикулярні, вісь OY утворює з ними кут 135° , відрізки, паралельні осям OX та OZ , не спотворюються, а паралельні осі OY зменшуються вдвоє. Якщо всі три коеф. різні, то одержуємо триметрію. Проєкції з числовими відмітками — прямокутні проєкції точок на горизонтальну площину, що супроводяться числами, які вказують віддалі точок-оригіналів від цієї площини. Застосовуються в геодезії, топографії, будівництві, гірничій справі, геології тощо.

2) *Ц е н т р а л ь н і* *п р о е к ц і ї*, що є геом. основою *перспективи*. Перші спроби встановлення правил побудови зображень були ще в 4—3 ст. до н. е. Основи Н. г. як науки заклав Г. Монж. Сучас. Н. г. розширила свої можливості за рахунок застосування проєціювання зв'язками і пучками площин, прямими лінійними *конгруенціями*, конгруенціями кривих ліній, проєціювання багатовимірного простору на простір тієї ж чи меншої *розмірності*, використання ідей *проективної геометрії*, геом. моделювання тощо.

Лит.: Глаголев Н. А. Начертательная геометрия. М., 1953; Четверухин Н. Ф. [та ін.]. Начертательная геометрия. М., 1963; Русскевич Н. Л. Начертательная геометрия. К., 1978.

М. Л. Русскевич.

НАРІЖНИЙ (Нарежний) Василь Трохимович [1780, с. Устивця, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл. — 21.VI (3.VII) 1825, Петербург] — рос. письменник. Друкуватися почав 1804 (трагедія «Димитрій Самозванець»). У романі «Російський Жілобаз, або Пригоди князя Гаврила Симоновича Чистякова» (ч. 1—3, опубл. 1814; повністю надрук. 1938) сатирично змалював дворянсько-кріпосницьке суспільство. Один з перших в рос. л-рі звернувся до укр. тематики — роман «Арістіон», 1822; повісті «Багатий біляк», «Запорожець», в яких дав колоритні картини укр. побуту, сатирично змалював пануючі верстви суспіль-

ства. Україні присвятив також романи «Бурсак» (1824), «Два Івани, або Пристрасть до позовів» (1825), незакінчений роман «Гаркуша, малоросійський розбійник» (1825; вид. 1956), позначений антикріпосницькою спрямованістю. Прототип одного з героїв «Російського Жілобазу...» — Г. Скворорода.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1956; Укр. перекл. — Два Івани. Х., 1931. *І. Я. Заславський.*

НАРИМАНОВ Наріман Кербаїлі Наджаф-огли [2 (14).IV 1870, Тбілісі — 19.III 1925, Москва] — рад. державний і парт. діяч, письменник, публіцист. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сім'ї дрібного торговця. Закінчив вчительську семінарію (Горі, 1890) і мед. ф-т Новоросійського ун-ту (Одеса, 1908). Працював учителем, лікарем. У 1905 вступив у с.-д. орг-цію «Гуммет», переклав азерб. мовою Програму РСДРП. З 1913 вів парт. роботу в Баку. В 1917 — голова к-ту «Гуммет» і член Бакинського к-ту РСДРП(б). З 1918 — на відповідальній держ. роботі. В 1920 — голова Азерб. ревкому, голова Раднаркому Азерб. РСР. З 1922 — голова Союзуо Ради ЗРФСР і один з голів ЦВК СРСР. На XII, XIII з'їздах РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК. Н. — автор істор. драми «Надіршах» (1899), роману «Бахадур і Сона» (1896). В літ.-критичних статтях розглядав питання реалізму. Автор спогадів про В. І. Леніна. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

НАРІЧЧЯ — найширше діалектне угруповання певної мови, яке об'єднує структурно споріднені *діалекти, говори й говірки*. Від ін. Н. тієї самої мови відмежовується пасмом *ізоголос*. У процесі істор. розвитку мови відбувається перегруповання діалектів і говорів, тому з часом кількість Н. мови може змінюватися. На укр. мовній території виділяють три Н. — північне, південно-східне і південно-західне (див. *Північні говори, Південно-західні говори, Південно-східні говори*).

Й. О. Дзедзельський.

НАРКОЗ (від грец. *νάρκοσις* — заціпеніння) — стан глибокого штучного сну, що викликається діянням деяких хімічних речовин або ін. факторів і супроводиться несприятливим, тимчасовою втратою больової чутливості та довільних рухів. У медицині Н. застосовується як один з видів знеболювання перш за все при хірургічному втручанні. Залежно від шляхів введення наркотичної речовини в організм хворого розрізняють Н. інгаляційний (пари ефіру, флюотану, циклопропану, закису азоту, хлороформу тощо вводять через дихальні шляхи), неінгаляційний — внутрішньовенний (в основному використовують *снотворні засоби* — похідні барбітурової к-ти; перевага цього Н. — швидке настання сну і повна відсутність ускладнень з боку дихальних шляхів); внутрішньом'язовий, підшкірний, прямокишковий (ці три види Н. застосовують рідко); внутрішньо-

кістковий (застосовують тоді, коли підшкірні вени розвинені погано, напр. у дітей). Це буває комбінований Н., якщо послідовно застосовують дві або кілька наркотичних речовин з різним способом введення (внутрішньовенно та інгаляційно). Починають Н. з введення наркотичної речовини внутрішньовенно; коли хворий засне, переходять до інгаляційного. Для проведення інгаляційного Н. застосовують спец. апаратуру, яка дає змогу строго дозувати кількість вдихуваної наркотичної речовини. Див. також *Анестезіологія*. У ветеринарії Н. користуються, щоб позбавити тварину опору та ін. рухів (адинамія), відчуття болю (анальгезія) та щоб домогтися повного розслаблення її мускулатури (релаксація) при хірург. операціях і діагностичних дослідженнях. Як правило, застосовують комбінаційний Н. з премедикацією (спец. фармаколог. підготовкою тварини для усунення шкідливого впливу наркозу).

Лит.: Батрак Г. Е., Хрусталева С. И. Местное обезболивание и наркоз. К., 1979; Берлин А. З., Мещеряков А. В. Наркоз и дозирование анестетиков. М., 1980.

НАРКОМАНІЯ (від грец. *νάρκη* — заціпеніння і *μανία*) — захворювання, що виникає як наслідок зловживання наркотиками і речовинами, які мають наркотичну дію. Спричинюється Н. здатністю наркотиків викликати стан *ейфорії*. Перебіг захворювання хронічний. Відомі два шляхи розвитку Н. Перший — зловживання наркотиками через необхідність (найчастіше це буває при неправильному прийманні призначених лікарем наркотиків, а також тоді, коли хворий боїться болю, безсоння та ін. тяжких симптомів захворювання і збільшує частоту приймання і дози наркотика). Другий шлях — свідоме приймання наркотиків з метою наркотичного сп'яніння. До цього шляху, як правило, схильні емоційно нестійкі, психічно незрілі, з обмеженим колом інтересів, егоїстичні особи. Самоконтроль спонукає у таких осіб немає, тому Н. розвивається швидко і супроводжується поглинанням великих доз наркотиків. Перебіг хвороби в таких випадках дуже тяжкий і закінчується, як правило, катастрофічно. Н. призводить до грубого порушення життєдіяльності організму і соціальної деградації особи. Н. пієчить життя не тільки хворих, а й їхніх родичів. Якщо на початку хвороби потяг до наркотиків виявляється в розладі психічних функцій, то згодом з'являються ознаки порушення фіз. стану. Загальний стан організму наркомана дедалі більше погіршується, виникають *депресія*, розлади травного апарату, глибоке виснаження, хворий гине. *Алкоголізм* і *куріння* наз. побутовою Н. Лікування примусове і можливе тільки в умовах стаціонару.

За рад. законодавством Н., що викликає тимчасовий психічний розлад, до якого особа прагне з власної волі, не виключає наявності *осудності* винної особи за вчинений злочин. Тому закон (в УРСР

ст. 14 КК УРСР) встановлює, що вчинення злочину в стані наркотичного сп'яніння не звільняє від відповідальності. Незалежно від призначеного кримінального покарання за злочин, вчинений на ґрунті наркоманії, суд може направити засудженого наркомана на примусове лікування. Воно провадиться (залежно від міри кримінального покарання) відповідно в місцях позбавлення волі або в спец. мед. закладах. Якщо покарання не пов'язане з позбавленням волі, то суд може в інтересах членів сім'ї винного за їхнім клопотанням або за клопотанням профспілкової орг-ції, прокурора, органу опіки і піклування чи лікувального закладу визнати винну у зловживанні наркотиками особу обмежено дієздатною (див. *Дієздатність*). Над нею встановлюється піклування в порядку, передбаченому *Кодексом про шлюб та сім'ю УРСР*. Боротьбі з Н. присвячено спец. держ. акти. Так, 14.IV 1969 Президія Верховної Ради УРСР прийняла Указ «Про примусове лікування і трудове перевиховання хворих на наркоманію», 25.IV 1974 Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про посилення боротьби з наркоманією».

Л. В. Пичук, *І. П. Лавоєнко*. **НАРКОТИКИ** (від грец. *νάρκη* — приглушення, дурманний) — група речовин різної природи (рослинного походження або синтетичні), зловживання якими призводить до розвитку *наркоманії*. Термін «наркотики» часто вживається для позначення груп речовин, здатних викликати стан *наркозу* (закис азоту, етиловий ефір, хлоретил тощо), їх наз. наркотичними засобами. До Н. відносять групи *опію, гашиш, маріхуану, кокаїн, промедол, морфій (морфін)* та ін. У мед. практиці і ветеринарії використовують лише негетеричні в певних дозах і безпечно для життя наркотичні речовини. До Н. відносять також *алкоголь, нікотин* (див. *Куріння*).

НАРКОТИЧНІ РОСЛИНИ — рослини, які містять речовини, що спричиняють своєрідне збудження з наступним пригніченням *центральної нервової системи*. Багато Н. р. є *отруйними рослинами* і *лікарськими рослинами*. З Н. р. одержують препарати (див. *Наркотики*), які застосовують у медицині як *знеболювальні засоби* і *снотворні засоби*; зловживання цими препаратами спричиняє *наркоманію*. Діючими речовинами Н. р. здебільшого є *алкалоїди*. Більшість Н. р. — вищі квіткові рослини, менше — нижчі рослини (деякі гриби). Н. р. трапляються в різних геогр. широтах; особливо багата на Н. р. *флора тропічних областей*. Найважливіші Н. р., які дико ростуть або вирощуються в УРСР, — мак *світловий*, гармала звичайна, блекота чорна, мухомор червоний та деякі інші. **НАРМАДА**, Нарбада — ріка на п-ові Індостан, в Індії. Довж. 1250 км, площа бас. бл. 100 тис. км². Бере початок на Пн. плоскогір'я *Декам*, впадає в Камбейську зат. Аравійського м., утворюючи *естуарій*. Тече глибокою кань-

йоноподібною долиною. Жиллення переважно дощове, під час літніх мусонних дощів характерні паводки. Воду Н. використовують для зрошування. У гирлі — судноплавна.

НАРОВЧАТОВ Сергій Сергійович (З.Х 1919, м. Хваліськ, тепер Саратов обл. — 22.VII 1981, Москва) — рос. радянський поет, Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизни війни. Друкуватися почав 1941. Автор збірок поезій «Вогнище» (1948), «Солдати свободи» (1952), «Чверть віку» (1965), «Через війну» (1968), «Полудень» (1969), «Широчинь» (1979), поєми «Василь Буслаєв» (1973). Збірки істор.-літ. досліджень «Лірика Лермонтова» (1970), «Незвичайне літературознавство» (1970), «Жива ріка» (1974). Перекладач творів укр. рад. поетів. Головний редактор журн. «Новий мир» (1974 — 81). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *Тв.: Собрание сочинений*, т. 1—3. М., 1977—78: Избранное. М., 1979. *І. М. Давидова*.

НАРОД — 1) у звичайному розумінні — населення держави, країни. 2) Спільність людей, яка змінюється на різних етапах істор. розвитку і включає соціальні верстви і класи, які за своїм об'єктивним становищем у сусп. виробництві визначають прогресивний розвиток суспільства. Н. — насамперед трудящі, творці матеріальних і духовних цінностей, вирішальна сила докорінних соціальних перетворень. Зміст поняття «народ» як соціологічної категорії відображає зміни соціальної структури суспільства. Так, для первіснообщинного ладу поняття «народ» і «населення» майже адекватні, в антигоністич. класових формаціях — між ними суттєва відмінність, оскільки існує величезна різниця між трудящими масами й експлуататор. верхівкою. Лише за соціалізму поняття «народ» охоплює всі *групи соціальні*. Місце і роль Н. в історії (див. *Роль народних мас і особи в історії*) вперше розкрив *марксизм-ленізм*. У той час, як ідеологія реакційних класів зображують Н. як пасивну масу, яка нібито нездатна до самостійної діяльності і тому потребує керівної верхівки (див. *Еліти теорія*), *марксизм-ленізм* розглядає Н. як осн. рушійну силу історії. У політ. пробудженні Н. за капіталізму гол. роль відіграє *робітничий клас* і його авангард — *марксистсько-ленінська партія*. Конкретно-істор. підхід до Н. дає змогу комуністич. партіям виробляти науково обґрунтоване ставлення до всіх верств населення, залучаючи широкі верстви Н. до революц. боротьби. В процесі побудови соціалізму і *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР склалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*, творча діяльність якого в будівництві комунізму — фактор величезної ваги, який впливає на прогрес усього людства.

«НАРОД» — двотижневий громадсько-політ. журнал прогресивного напрямку, орган радикальної партії в Галичині. Виходив 1890—

В. Т. Наржаний.

Н. Наріманов.

95 у Львові (з 1890) та Коломиї (з 1892) за редакцією М. І. Павлика і І. Я. Франка. Журнал вміщував матеріали про тяжке становище селянства Галичини, викривав угодовство укр. бурж.-націоналістичних партій (та орг-цій, вміщував огляди про визвольний і робітн. рух у Росії. Значна частина матеріалів присвячувалася культур.-освітнім справам, жіночому питанню, проблемам мистецтва.

НАРОДЖУВАНІСТЬ — один з основних показників демографічної статистики; відображає частоту народження дітей на певній території протягом року. Разом з дитячою смертністю і смертністю Н. характеризує природний рух населення. Рівень Н. вимірюється заг. коефіцієнтом Н.— відношенням числа живонароджених до заг. чисельності або на 1 тис. населення конкретної території та коефіцієнтами заг. і вікової плодючості, які обчислюються кількістю народжень на 1 тис. жінок віком 15—49 років або окремих їх вікових груп. Інтенсивність Н. залежить від соціальних умов і підпорядковується відповідним законам народонаселення. У країнах соціалістич. системи коефіцієнт Н. вищий, ніж у ряді капіталістич. країн. У 1977 він становив: у НРБ — 16,1; у ЧССР — 18,7; у НДР — 13,3; в УНР — 16,7; у ПНР — 19,1; у Румунії — 19,6; в Югославії — 17,6; у Франції — 14,0; в Англії і Уельсі — 11,6; у ФРН — 9,5. Рівень Н. в СРСР в останні 15 років приблизно однаковий, коефіцієнт Н. у 1978 в СРСР становив 18,2, зокрема на Україні — 14,7.

Л. Й. Бугай.

НАРОДИЦЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Сх. Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 31,4 тис. чол. (1980). У районі — 84 населені пункти, підпорядковані селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Народичі*. Поверхня району рівнинна, переважає долинно-зандровий тип місцевості (див. *Зандри*). Поклади торфу. Річки — Уж з прит. Кам'янка, Жерев, Звіздаль, Грезля, Норин (бас. Дніпра). Ґрунти дерново-підзолисті та болотні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, граб, осика, береза, вільха) займають 54 тис. га. Найбільше підприємство у районі — Народицька стрічко-ткаць-

ка ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Народичі). Землеробство спеціалізується на вирощуванні картоплі, льону та жита, тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1980 становила 57,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 38,7 тис. га. Скотарство, вівчарство, свинарство, птахівництво. У Н. р. — 17 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнич. ст. Рача. Автомоб. шляхів — 324 км, у т. ч. з твердим покриттям — 210 км. У районі — 41 заг.-осв. і музична школа, сільс. профес.-тех. уч.-ще (с. Бабиничі); 40 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; санаторій «Нова Рача». 10 будинків культури, 41 клуб, 2 кінотеатри, 46 кіноустановок, 45 б-к. У Н. р. видається газ. «Жовтневі зорі» (з 1932).

І. С. Кучер.

НАРОДИЧІ — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, район. центр. Розташовані на р. Уж (бас. Прип'яті), за 25 км від залізнич. ст. Овруч, 6,1 тис. ж. (1980). Перша згадка про Н. належить до 1545. Після *Люблінської унії 1569* Н. загарбала шляхет. Польща. Після 2-го поділу Польщі (1793) Н. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1958 Н. — с-ще міськ. типу. У селищі — стрічко-ткацька ф-ка, 2 цегельні, комбикормовий та хлібний з-ди, пром. комбінат, філіал житомир. швейного об'єднання «Полісянка», м'жколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

НАРОДНА — гірська вершина *Карпат Українських*, у межах Івано-Фр. обл. Розташована на гірському масиві *Гриняви*, між верхів'ями Чорного і Білого Черемшів. Вис. 1586 м. На схилах до вис. 1350 м — переважно хвойні ліси, вище — *полонини*, які використовують як літні пасовища.

М. М. Койнов.

«НАРОДНА ВОЛЯ» — таємна революційно-народницька централізована організація в Росії, що утворилася в серпні 1879 в результаті розколу «*Землі і воли*» (див. *Народництво*). На чолі «Н. в.» стояв Виконавчий к-т, до складу якого входили професійні революціонери А. І. Желябов, О. Д. Михайлов, М. О. Морозов, С. Л. Перовська, В. М. Фігнер, М. Ф. Фроленко та ін. Гуртки і групи «Н. в.» діяли серед робітників, військових, учнівської молоді майже в 50 містах Рос. імперії, в т. ч. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Єлизаветграді, Кам'янці-Подільському. Друк. органами «Н. в.» були газети «Народная воля» (1879—85), «Робочая газета» (1880—81) і «Листок „Народной воли“» (1880—86). Програма «Н. в.» включала вимоги повалення самодержавства; скликання Установчих зборів, запровадження заг. виборчого права і постійного нар. представництва, проголошення демократичних свобод; передачу землі, заводів і фабрик у нар. власність; запровадження безплатної освіти; заміни постійної армії

місц. нар. ополченням; надання всім народам Росії, в т. ч. українськом, права на самовизначення. Висунувши завдання політ. боротьби, народовольці, порівняно з народниками 70-х рр., зробили крок уперед. Разом з тим, залишаючись соціалістами-утопістами, вони поділяли осн. положення народницької ідеології і насамперед — віру в можливість переходу Росії до соціалізму через сел. *общину*, минувши капіталізм. У процесі підготовки і проведення повстання «Н. в.» гол. роль відводила революц. меншості — Центр. бойовій орг-ції. Остаточний успіх повстання вона пов'язувала з підтримкою його міськими робітниками і залученням на свій бік (або нейтралізацією) війська. Розгорнувши революц. агітацію і пропаганду серед нар. мас, члени «Н. в.» не змогли заборотитися їхньою широкою підтримкою. Успішній пропаганді революц. ідей значною мірою перешкождали терористичні методи боротьби проти самодержавства, на здійснення яких було кинуто кращі сили «Н. в.». Незважаючи на успішне здійснення гол. терористичного акту — вбивства *Олександра II* (на нього було вчинено 7 замахів; див. *Первомагровці*), повстання, на яке розраховували народовольці, не вибухнуло. Самодержавство перейшло в наступ. У 1879—83 відбулося понад 70 політ. народовольських процесів, до яких притягувалося бл. 2 тис. чол. Виконавчий к-т було знекровлено, народовольство вступило в ідейну й організаційну кризу. Спроби Г. О. Лопатіна (1884), П. Ф. Якубовича (1883—84), Б. Д. Оржича, В. Г. Богораза, Л. Я. Штернберга (1885), С. М. Гінзбург (1889) відновити «Н. в.» успіху не мали. Особливе місце в революц. народовольському русі 80-х рр. посідала «Терористична фракція партії „Народна воля“» О. І. Ульянова (1886—87), що намагалася внести до своєї програми елементи наук. соціалізму. Героїчну боротьбу народовольців високо оцінили К. Маркс і Ф. Енгельс (див. *Твори*, т. 22, с. 428). В. І. Ленін, критикуючи утопічну програму народовольців, водночас зазначав, що їхня діяльність сприяла «дальшому революційному вихованню російського народу» (Повне зібр. тв., т. 30, с. 298).

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів. [Про «Народну волю»] див. Відповідний том до Повного зібрання творів, ч. 1]; «Народная воля» в документах і воспоминаниях. М., 1930; Волк С. С. Народная воля. 1879—1882. М.—Л., 1966; Седов М. Г. Героический период революционного народничества. М., 1966; Троицкий Н. А. Безумство храбрых. М., 1978.

С. О. Соснович.

«НАРОДНА ГАЗЕТА» — укр. прогресивна газета в Канаді. Видавалася 1919—40 Робітничо-фермерським видавничим т-вом. До 1937 виходила під назвою «Українські робітничі вісті». «Н. г.» відстоювала інтереси канад. робітн. класу, в т. ч. укр. трудящих Канади, боролася проти фашизму і загрози війни, за нар. фронт демократичних сил, висвітлювала на своїх сторінках діяльність укр.

НАРОДНА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА ЙЕМЕН

прогресивних орг-цій у Канаді, успіхи Рад. Союзу тощо. В липні 1940 «Н. г.» було закрито канад. урядом.

«НАРОДНА ГВАРДІЯ». «Народна гвардія імені Івана Франка» — підпільно-партизан. антифашист. орг-ція, що діяла на тер. Львів., Станісл. (тепер Івано-Франк.), Терноп. і Дрогобицької обл. під час Великої Вітчизни, війни 1941—45. Створена у Львові у вересні 1942 на базі антифашист. підпільних груп, що виникли в місті влітку і восени 1941. Її члени організаторами були комуністи і комсомольці, колишні члени Комуністичної партії Зх. України і Компартії Польщі В. Я. Грушин, М. Д. Березін, Т. А. Гаєвський, П. П. Перчинський, А. П. Полуб'як, А. Т. Дацюк та ін. Діяльність орг-ції зводилася до підпільної роботи. Орг-ція поділялася на бойові групи, при яких діяли політ. к-ти. Керівництво орг-цією спочатку здійснювала Окружна рада. До літа 1943 вона налагодила зв'язки і очолювала керівництво підпільними комуністичними орг-ціями і партизанськими загонами, що діяли на Дрогобицькій, Станіславській, Тернопільській. Це зумовило зміну орг. будови «Н. г.». Зона її діяльності була поділена на три округи. Окружні командирування підлягали Військ. раді «Н. г.» у Львові, до складу якої увійшли М. Д. Березін, В. Я. Грушин, І. П. Курнолович і І. Г. Матвишин. Орг-ція діяла двіма назвами — «Народна гвардія західних областей України», а з грудня 1943 — «Партизанський рух західних областей України». На цей час налічувалося понад 600 чол., серед яких були українці, росіяни, білоруси, поляки, чехи, словаки, німці, угорці. Вона мала тісні зв'язки з підпільними антифашист. орг-ціями і партизан. загонами, зокрема «Визволення Вітчизни», «Патріоти словаків». «Н. г.» приділяла велику увагу масово-політ. роботі серед населення. Вона видавала негалаз. газ. «Боротьба», «Новини дня», «Партизан», «Голос вольності» — «Голос свободи», «Шпеглед тигодня» — «Тижневий огляд», «Шпеглед дня» — «Щоденний огляд», листівки та відозви. Вийшло понад 90 номерів підпільних газет. «Н. г.» вела активну збройну боротьбу проти окупантів. Було пушено під укіс понад 30 ворожих ешелонів, підірвано бл. 20 залізничних і шосейних мостів, знищено ряд пром. підприємств і військ. складів, десятки танків і автомашин. Значну допомогу «Н. г.» подавала партизан. з'єднанню С. А. Ковача під час здійснення ним Карпатського рейду 1943 та з'єднанню М. І. Наумова в березні 1944. Багато членів «Н. г.» вступило в ці партизан. з'єднання. Орг-ція діяла аж до визволення зх. областей України Червоною Армією.

Лит.: Українська ССР в Великій Отечественній війні Советського Союзу 1941—1945 гг., т. 1—3. К., 1975; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. Львів, 1969;

Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. Ужгород, 1979; Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів, 1980; Варягіна В. Д., Вакуленко Г. С. Народна гвардія імені Івана Франка. Львів, 1979; Замлинський В. О. З вірою в перемогу. Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України. 1941—1944. К., 1976. В. О. Замлинський.

НАРОДНА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА ЙЕМЕН, НДРІ — держава в Азії. Розташована на Пд. Зх. Аравійського п-ова та на кількох островах у Червоному м. та Індійському ок. (найбільший з них — *Сокотра*). На Пд. омивається водами Аденської зат. та Аравійського м. В адм. відношенні поділяється на 6 мухафаз (провінцій). Державний лад. НДРІ — республіка. Діє конституція 1978. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом є Верховна нар. рада (ВНР; 111 депутатів, обраних населенням на 5 років). Постійним органом, що здійснює функції ВНР в період між її сесіями, є Президія у складі 11—17 членів на чолі з головою. Найвищий виконавчий і адм. орган — Рада міністрів, очолювана прем'єр-міністром. Місц. органами держ. влади є нар. ради, обрані населенням на 2,5 року.

П. Ф. Мартиненко.
Природа. Вдвож узбережжя простягається неширока прибережна рівнина. Рельєф зх. та центр. частин країни гористий, вис. до 2513 м (г. Адаран — найвища точка країни). Є загальні вулкани. На Пн. — пустеля *Руб-ель-Халі*. Поклади мармуру, вапняку, солі, буд. матеріалів. Клімат тропічний, сухий. На узбережжі пересічна т-ра січня +25, червня +32°, в горах прохолодніше. Опади в Адені 125 мм, у горах до 700 мм на рік. Річок з постійною течією майже немає, поширені *ваді*. Переважає трав'яниста й чагарникова напівпустельна рослинність на червоно-бурих ґрунтах, у горах — *савана* з акацією та кофіорою. На узбережжі — оазиси. Населення. Понад 90% всього нас. становлять *араби*. Живуть також вихідці з Індії і Пакистану (гуджаратці, панджабці, гіндустанці) й сомалійці. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота нас. — 5,6 чол. на 1 км² (1980, оцінка). Міське населення становить 29%. Найбільші міста: *Аден, Шайх-Осман, Ель-Мукалла*.

Історія. Перші держ. утворення на території сучас. НДРІ виникли в кін. 2-го тис. до н. е. На поч. 6 ст. її захопили *ефіопи*, в кін. 6 ст. — *перси*. В 7 ст. вона увійшла до складу араб. *Халіфату*. В той час тут утвердилися феод. відносини, панівною релігією став *іслам*. У 9—16 ст. тер. сучас. НДРІ перебувала під владою єгип.-сирійських монархій. З 16 ст. зазнавала вторгнень турків-османів. У кін. 17 ст. емірати, що виникли тут у 9 ст., стали самостійними. В 1839 Великобританія захопила Аден, а на кінець 19 ст. встановила своє панування над пд.-йменськими еміратами. Після проголошення 1919 незалежного королівства

Йемен (див. *Йеменська Аравійська Республіка*) Великобританія зберегла за собою Аден і Аденський протекторати (тер. на Пд. Аравійського п-ова). В 1937 Аден було проголошено колонією Великобританії. Протекторати було поділено на Сх. і Зх. З метою посилення свого колоніального панування Великобританія створила 1959 маріонеткову Федерацію араб. еміратів Півдня (з 1962 — Федерація Південної Аравії), з якою вона уклала угоду «про дружбу і захист». У жовтні 1963 під керівництвом Нац. фронту визволення окупованого Півдня Йемену почалася збройна боротьба проти брит. колонізаторів. На поч. жовтня 1967 майже вся тер. Пд. Йемену перебувала в руках патріотів. 30.XI 1967 було проголошено незалежну Народну Республіку Південного Йемену (з 30.XI 1970 — НДРІ), яка того самого року встановила дипломатичні відносини з СРСР. У червні 1969 керівництво Нац. фронтом перейшло до революц.-демократичного крила. Нова влада приступила до соціального та екон. відродження країни, спрямувавши її розвиток по шляху соціалістич. орієнтації. В 1975 було створено Об'єднану політ. орг-цію Нац. фронт (ОПОНФ), до якої увійшли Нац. фронт, Партія нар. авангарду та Нар.-демократичний союз. У 1978 на базі ОПОНФ засновано Йеменську соціалістичну партію (ІСП), яка проголосила своєю ідеологією і політ. платформою наук. соціалізм. На міжнар. арені НДРІ проводить курс, спрямований на гарантування миру й міжнар. безпеки, підтримку нац.-визвольної боротьби народів, протидію підступам імперіалізму й реакції. НДРІ підтримує тісні зв'язки з СРСР та ін. соціалістич. країнами. В 1969 між НДРІ і СРСР підписано угоду про торгівлю, екон. і тех. співробітництво, 1974 — угоду про розвиток екон. і тех. співробітництва, 1979 — договір про дружбу і співробітництво, 1980 — угоди про екон. і тех. співробітництво. З 1967 НДРІ — член ООН. НДРІ — член Ліги арабських держав, Національного фронту стійкості і протидії. З 1979 НДРІ бере участь у роботі Ради Економічної Взаємодопомоги як спостерігач. і М. Хворостаній. Політичні партії, профспілки. Йеменська соціалістична партія, засн. 1978. Правляча. Загальна кон-

Герб
Народної
Демократичної
Республіки Йемен.

НАРОДНА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА ЙЕМЕН

Площа — 336,5 тис. км² (за оцінкою уряду країни)

Населення — 1,9 млн. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Аден

НАРОДНА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА ЙЕМЕН

федерация робітничих профспілок НДРІ, засн. 1956. Входить до ВФП. Союз селян НДРІ, засн. 1976.

Господарство. НДРІ — агр. країна, що розвивається. Тринадцять колоніальних брит. панування та фео. відносини значно затримали її екон. розвиток. Після утворення 1967 республіки в країні відбулися значні соціально-еко. перетворення: конфісковано султанські землі, обмежено приватне землевладіння, створено кооперативи, націоналізовано іноз. банки, страхові й торг. компанії, соледобувну пром-сть, окремі пром. підприємства, зовн. торгівлю. Певну роль в окремих галузях продовжує відігравати також іноз. капітал. На кінець 1979 на держ. та сусп. сектори економіки припадало бл. 85% пром. і бл. 70% с.-г. виробн., понад 96% зовн. торгівлі. Майже завершено агр. реформу; в країні створено 45 виробничих с.-г. кооперативів, 40 держгоспів і 18 машинопроточних та рем. станцій (поч. 1980). Значну допомогу НДРІ надають СРСР та ін. соціалістич. країни. Зокрема, при сприянні СРСР виконуються майже 50 різних проєктів (1980): будуються іригаційні споруди, пром. підприємства, ведуться пошуки корисних копалин, підготовка кадрів, створюється сучас. риболовецький флот тощо.

Основа економіки — с. г., в якому зайнято бл. 55% самодільного населення і створюється понад 90% вартості експорту. Переважає рослинництво, розвиток якого можливий лише на зрошуваних землях. Гол. експортні культури — бавовник (1979 зібрано 11,2 тис. т бавовни-сирцю) та кави (0,8 тис. т). Для власного споживання вирощують пшеницю, просо, кукурудзу, ячмінь, овочі, фініки, банани, кукурудзу, тютюн та ін. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 87,3, кіз — 1273, овець — 849, верблюдів — 103, коней — 41. На узбережжі та островах — рибальство та мор. промисли (1979 виловлено 73,5 тис. т риби і морепродуктів). Осн. пром. підприємства створено за роки незалежності: нафтопереробний з-д в Адені, що працює на довізній нафті, його продукція (2,5 млн. т нафтопродуктів, 1979) становить майже 40% вартості всієї пром. продукції країни; діють також рибоконсервний, лакофарбовий та шкіряний з-ди, сирникова, цигаркова, швейна ф-ки, судноремонтні майстерні, підприємства по виготовленню побутових виробів з пластмаси, рибної муки, по первинній обробці бавовни тощо. Розвинуті кустарні промисли. На узбережжі,

поблизу Адена, — випарювання солі (75 тис. т, 1979). Гол. пром. центри — Аден і Ель-Мукалла. В 1979 вироблено 251 млн. кВт × год електроенергії. З-д в країні немає. Осн. вид транспорту — автомобільний. Довж. автошляхів (тис. км, 1979) — 7,5 (у т. ч. 1,4 з твердим покриттям). Гол. мор. порт і міжнар. аеропорт — Аден. З НДРІ вивозять нафтопродукти, рибу і морепродукти, бавовну-сирець, каву, сіль, шкірсировину

На прядильній фабриці в місті Адені. Обробіток землі в держгоспі.

тощо. Довозять машини і устаткування, транспортні засоби, пром. і прод. товари. Гол. торг. партнери: СРСР, Японія, Саудівська Аравія, Кувейт, Італія. Частка соціалістич. країн у зовнішньоторг. балансі НДРІ становить 31,2% (1979). Відносини між НДРІ та СРСР розвиваються на основі договору про дружбу та співробітництво. Грош. одиниця — динар НДРІ. За курсом Держбанку СРСР і динар НДРІ = 2,18 крб. (липень 1981).

Д. В. Сущевський.

Медицина. Обслуговування. В 1976 в НДРІ було 2,65 тис. лікарняних ліжок (15,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1976 подавали 190 лікарів (1 лікар на 10 тис. ж.), 8 зубних лікарів і 6 фармацевтів. Лікарів готують за кордоном.

А. М. Стожик.

Освіта. На час проголошення республіки (1967) понад 60% нас. було неписьменним. У 1973 прийнято закон про заг. обов'язкове навчання грамоти всіх жителів віком від 12 до 45 років. З 1974 навчання в держ. школах безплатне, с невелика кількість приватних шкіл. Строк навчання в поч. школі, обов'язковий для дітей віком від 7 до 12 років, 6 років, у середній — 6 (3 + 3). В 1974/75 навч. р. у поч. школах було 196,5 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 39,7 тис. У 1970 в Адені створено перший вищий навч. заклад — Видний пед. коледж (1974/75 навч. р. — 300 студентів), 1975 — перший ун-т (1977/78 навч. р. — 1,5 тис. студентів), обидва — в Адені. Університет став першим н.-д. центром країни. В Адені є бібліотека —

«Місват» і університетська, два археологічні музеї.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в НДРІ видавалися араб. мовою 3 газети і 1 журнал заг. тиражем бл. 30 тис. прим. Осн. газети: щоденна — «Арбаташар октобер» («14 жовтня», з 1968), щотижневий — «Ас-Саурі» («Револьюціонер», з 1967) — орган ЦК Йеменської соціалістич. партії, «Саут аль-Уммаль» («Голос робітників»). Щомісячний журнал «Ас-Сакафа аль-Джадіда» («Нова культура», з 1970) — орган М-ва культури. Аденське інформ. агентство (АІА) засн. 1970. Радіомовлення з 1954, телебачення з 1964, перебувають у віданні радіомовної служби НДРІ.

Література. В давнину л-ра нинішніх НДРІ і Йеменської Арабської Республіки розвивалася як частина араб. л-ри. Становлення нової л-ри відбувається під впливом як араб. літ. традицій і зв. культури, так і л-ри країни соціалізму. Осн. місце в ній займає революц.-демократична поезія Фаріда Бараката, Абдурахмана Фахрі, Алі Махді аш-Шінваха, Абдана Мухаммеда Духейса. Романтичним спрямуванням відзначається творчість Джаафара Лютфі Амана. З реалістичними новелами й великими драм. творами виступають Мухаммед Саїд Місват, Мухаммед Абдель Валі, Ахмед Махфуз Омар, Алі Баазіб, Мухаммед Абдурахман Ахмед, Мухаммед Саліх Хейдарі.

Архітектура та мистецтво. На території НДРІ збереглися руїни столиці царства Катабан — м. Тіміні (9—1 ст. до н. е.); частина кам'яних укріплень, залишки кам'яних будинків з написами на стінах, стели з рельєфними схематичними зображеннями; в Хадрамауті — руїни міст (3—4 ст. до н. е.) з оборонними стінами з тесаного каменю, залишки баштових будинків, скельні гробниці (поблизу Ель-Хурейди) й водоямища (в Адені). В різних районах НДРІ знайдено паскельні зображення (кін. 1-го тис. до н. е.), фігурки людей і тварин з бронзи й золота, кераміка з геом. орнаментом, у Тіміні — настінні бронзові рельєфи й статуї елліністичного характеру

Аден. Панорама частини міста.

(1 ст. до н. е.). В Адені збереглися укріплення (серед. 19 ст.), мечеті з плоскими або купольними перекриттями галерей, мінарети, мавзолеї «куба». В 20 ст. в містах споруджують будівлі сучас. архітектури.

На йменській музиці позначився вплив візант., перської, афр. та інд. культур. Збереглися зразки архаїчної музики (декламування фольклорної поезії тощо); склалися системи ладів (макамів), ритмічних формул, певних пісенних та інструм. стилів (такасим та ін.). Муз. інструменти: уд (лютня), канун (цитра), мізмар (рід гобоя), ударні — табл. деф, мірвас, хагер та ін. Після утворення НДРІ почали розвиватися сучас. форми музики. Муз. освіту надає Ін-т музики і театру в Адені. Нап. ансамбль пісні і танцю НДРІ гастролював в СРСР.

Лит.: Кузнец Ю. Л., Наумкин В. В. Народная Демократическая Республика Йемен: 10 лет независимости. М., 1977; Материалы I съезда Йеменской социалистической партии. Пер. с араб. М., 1979; Десять лет национальной независимости Народной Демократической Республики Йемен. Пер. с араб. М., 1978; Александров И. А. Народная Демократическая Республика Йемен. (Справочник). М., 1976.

Т. Х. Стародуб (архітектура, образотворче мистецтво).

НАРОДНА ДЕМОКРАТІЯ — форма політичної організації суспільства, що утворилася в ряді країн Європи і Азії внаслідок перемоги *народно-демократичних революцій* в 40-х рр. 20 ст. Відобразила особливості розвитку нар.-демократичних і *соціалістичних революцій* в умовах *загальної кризи капіталізму* і зміни співвідношення сил на міжнар. арені на користь соціалізму. В процесі переростання нар.-демократичної революції в соціалістичну Н. д. стає специфічною формою *диктатури пролетаріату*. Своєрідність внутр. і зовн. умов боротьби за соціалізм у країнах Н. д. зумовила деякі відмінності в соціально-екоп. перетвореннях та певні специфічні риси в системі політ. організації суспільства — багатопартійність при керівній ролі марксистсько-ленінської партії; наявність широкого нар. (нац., вітчизн.) фронту, до якого поряд з робітн. класом і трудящим селянством входять патріотично настроєні представники ін. соціальних груп. Разом з тим Н. д. властиві заг. принципи й закономірності, притаманні всім країнам, що йдуть по шляху соціалістичного будівництва, — влада трудящих при авангардній ролі робітн. класу, керівництво процесом сусп. розвитку з боку марксистсько-ленінської партії, сусп. власність на засоби виробництва, плановий розвиток нар. г-ва, виховання всього народу в дусі ідеології наук. комунізму, пролет., соціалістичного *інтернаціоналізму* та ін. Н. д. забезпечила розгортання будівництва соціалізму відповідно до конкретно-істор. умов кожної країни.

НАРОДНА ДРАМА — один із жанрів народнопоетичної творчості; драматичне дійство на основі народнопоетичної творчості. За формою Н. д. будувалися *весілля*, *весняні* та літні календарні

обряди. Вони мали здебільшого синкретичний характер (див. *Синкретизм*). У період Київ. Русі Н. д. грали бродячі актори-*скомо-рохи*. Найпошир. на Україні була лялькова вертепна драма (див. *Вертеп*). Крім того, були відомі Н. д., що їх грали актори. Зокрема, набули популярності «Мельниця, дід і баба», «Коза», «Лодка», «Трон» (або «Цар Максиміліан»), «Цар Ірод». Побутова комедія «Мельниця» була поширена в основному на зах.-укр. землях, персонажі її, передусім дід і баба, наділені колоритними нар. рисами. Первісна форма Н. д. «Коза» мала виразно синкретичний характер. Грали її в супроводі музики або нарядженого хору, який співав пісні, а сама «коза» танцювала, імітувала рухами те, про що співав хор. Звичай «водити козу» відомий з дуже давніх часів. Церква ще в 11 ст. виступала проти поганських звичаїв водити «бісовську кобилу». У деяких варіантах драми звучала критика на духовництво. Наприкінці 18 ст. із Росії на Україну прийшла Н. д. «Лодка». В ній йшлося про астраханський похід С. Разіна 1670, коли повстанці при підтримці місцевого населення визволили від воевод Царичин, а потім Астрахань. Твір є драматизацією пісні «Вниз по матушке, по Волге». Драма мала антифеод. спрямування. Популярна в Росії п'єса «Цар Максиміліан» на Україні мала ще й назву «Трон». У ній розповідається про царя-деспота, який за непокірливості наказав відрубати голову рідному синові. У цій драмі відоміся тяжке життя селян, звучала сатира на царів. Не ляльки, а живі актори виконували вертепну драму під назвою «Цар Ірод», у якій використано реліг. частину вертепу і поєднано її з окремими сценками із світського життя. Під час виконання драми особливо наголошувалося на деспотизмі царя Ірода, що асоціювалося з антинар. політикою рос. царизму. Герої драми висловлювали радість з приводу смерті Ірода. Н. д. була важливим культурним здобутком минулого. Див. також *Народна творчість*, розділ Театр.

Лит.: Франко І. До історії українського вертепа XVIII в. «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», 1906, т. 71—73; Возняк М. Початки української комедії (1619—1819). Львів, 1919; Марковский Е. Украинский вертеп. К., 1929; Кузьмина В. Русский демократический театр XVIII века. М., 1958; Волошин І. О. Джерела народного театру на Україні. К., 1960; Білецький О. Зародження драматичної літератури на Україні. В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 1. К., 1965.

М. С. Грицай.
НАРОДНА ЕТИМОЛОГІЯ — зміна значення слова в розмовній мові за звуковою подібністю до інших слів. Напр., як причина ще більшого звукового уподібнення — розмовне «мазелін», замість «вазелін» (через зближення з «мазати»). Первісне значення слова виявляє наук. *етимологія*. Народнотимологічні асоціації виникають у процесі засвоєння запозичених (рідше з рідної мови) слів, які зближують з загальновідомими словами. Напр., лат. слово *соліса* — «різкий біль у шлунку чи

кишках» зближується внаслідок звукової подібності з етимологічно неспорідненим словом «коло-ти». У сучас. укр. літ. мові поряд з «коліка» часто вживається як мед. термін у такому самому значенні споріднений із «коло-ти» варіант — «колька». Хибне тлумачення за Н. е. власних назв (передусім топонімів) часто ставало джерелом нар. легенд.

А. П. Кока.
НАРОДНА МЕДИЦИНА — сукупність набутих народом емпіричних відомостей про цілющі засоби, лікарські трави і гігієнічні навики, що спрямовані на охорону здоров'я людей, запобігання хворобам і лікування хворих. В епоху первіснообщинного ладу народна медицина була єдиним видом *медицини* (люди вміли лікувати переломи, вправляти вихи, мали уявлення про *лікарські рослини* тощо). З утворенням класового суспільства почали складатися різні форми професійної медицини, а Н. м. набула поширення гол. чин. серед неземного населення. Хлібороби, скотарі, мисливці використовували льон як проносний засіб, а також для перев'язок; проти цинги — риб'ячий жир, брусницю, горобину, як сильні дезінфектори — дьоготь, березовий сік та ін. Мед був панасеєю в усіх народів. Народна гігієна заклала основи знань, на яких розвивалася наук. *гігієна*. Так, відомості про значення правильного харчування, фіз. вправ, про вплив клімату, пори року на стан здоров'я знаходять у літературних пам'ятках Старод. Індії та ін. народів, у творах *Галена*, *Гіппократа*, *16н-Сіни*. Істор. оцінка Н. м. суперечна, але видатні лікарі всіх часів не зневажали Н. м. і вміли поєднувати її з досвідом наук. медицини (Н. М. *Амбодик-Максимович*, Ф. Й. *Мухін*, М. Я. *Мудров*, Ф. І. *Іноземцев*, С. П. *Боткін*, Г. А. *Захар'їн* та ін.). В СРСР для вивчення дії лікарських рослин створено Н.-д. ін-т лікарських рослин.

Лит.: Петров Б. Д. Очерки истории отечественной медицины. М., 1962; Каржут В. В. Ліки навколо нас. К., 1978.

НАРОДНА МУЗИКА, музичний фольклор — пісенна й музично-інструментальна творчість народу. Див. *Народна творчість*.

НАРОДНА ОСВІТА — система освітніх і виховних закладів і заходів, що забезпечують *освіту й виховання* народу відповідно до інтересів і потреб суспільства й держави. Охоплює заклади дошкільного виховання, заг.-осв. школи всіх типів, профес.-технічні, серед. спец. і вищі навч. заклади, різні форми профес. навчання і підвищення кваліфікації працівників, позашкільні заклади. Н. о. має багатотисячову історію. До 18 ст. навчання і виховання фактично були доступні лише роботодавцям, феодалам. В кінці 18 — на поч. 19 ст. почала складатися держ. система Н. о. Видавалися закони щодо організації освіти всіх громадян. Однак ці закони не ліквідували привілеїв заможних класів на освіту. З ут-

вердженням капіталістичних відносин і бурж. держав розвиток продуктивних сил об'єктивно вимагав піднесення культур. рівня робітників і поширення освіти серед трудящих мас, збільшення кількості шкіл, що давали заг. і нижчу профес. освіту. Розвиткові Н. о. сприяли також зростання класової і політ. свідомості робітників, їхня боротьба за заг. освіту. В 19 ст. у більшості капіталістичних країн було прийнято закони про заг. обов'язкове поч. навчання всіх дітей шкільного віку. Однак там фактично існує дві системи освіти: одна для заможних класів, друга — для трудящих. В результаті такої осв. політики, а також через зuboжіння трудящих і расову дискримінацію переважна більшість дітей трудящих у капіталістич. країнах не має змоги вчитись у серед. і вищій школі. Освіта жінок значно відстає від освіти чоловіків. Церква зберігає значний вплив на зміст навчання і виховання в школах. Існують приватні навч. заклади. Трудящі продовжують боротьбу за зміну політики в Н. о., за розширення можливостей освіти мас. Справді народна на всіх її ступенях освіта можлива лише в умовах соціалістичного суспільства. В соціалістичних країнах забезпечується ши-

рокий розвиток і загальнодоступність всіх видів і форм навчання. Воно розглядає будівництво соціалізму й комунізму як комплексне завдання, в якому розв'язання екон. і соціально-політ. проблем органічно пов'язано з формуванням нової людини, з вихованням і навчанням всебічно розвинених і всебічно підготовлених людей (див. *Культурна революція соціалістична*).

На низькому рівні перебувала освіта і в дореволюц. Росії. Царизм гальмував екон. і культур. розвиток нац. окраїн Рос. імперії. У школах заборонялось викладання рідною мовою. Неписьменність на територіях тепер. союзних республік Серед. Азії та ін. окраїн царської Росії була майже суцільною. Через нестачу шкіл і низький життєвий рівень трудящих переважна більшість дітей шкільного віку лишалась поза школою. За переписом 1897, серед населення віком 9—49 років грамотність становила 27,9%, в т. ч. серед чоловіків — 41,7%, серед жінок — 14% (в сілс. місцевості відповідно 25,5%, 37,4% і 9,8%). В 1914/15 навч. р. на території України (в межах УРСР до 17 вересня 1939) налічувалось 20,2 тис. шкіл (1728 тис. учнів), із них бл. 19,4 тис. — початкових, не було жодної держ. школи з викладанням рідною мовою. 80% дітей шкільного віку не мали змоги вчитись. Велика Жовтн. соціалістич. революція ліквідувала монополію пануючих класів на освіту і всі обмеження за станом ознакою й нац. належністю, відкрила широкий шлях до знань і культури для всього трудового народу і створила умови для перетворення школи із засобу класового панування буржуазії на засіб повного знищення поділу суспільства на класи та його комуністичної перебуудови. За роки Рад. влади високого рівня розвитку досягла Н. о. в усіх союзних республіках. З 1921 розвивається мережа шкіл і пунктів *ліквідації неписьменності*. В 1923 створено т-во *«Геть неписьменність»*. З 1930 введено заг. поч. освіту, а з 1949 — заг. 7-річну. В 1959/60 навч. р. в країні розпочався перехід до заг. 8-річної освіти, а з 1966/67 — до заг. серед. освіти молоді. До 1976 в осн. завершено перехід до заг. обов'язкової серед. освіти. Конституцією СРСР проголошено право громадян на освіту. Це право забезпечується безплатністю всіх її видів — заг. обов'язкової середньої, профес.-технічної, серед. спец. і вищої освіти, розвитком *заочної освіти* і *вечірньої освіти*, наданням держ. стипендій та пільг учням і студентам, безплатними підручниками, можливістю навчатись в школі рідною мовою, створенням умов для *самоосвіти*, наявністю кваліфікованих пед. кадрів. Мету, завдання, осн. принципи побудови Н. о. викладено в «Основах законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту» (19.VII 1973).

Система Н. о. в СРСР включає: дошкільне виховання, загальну серед. освіту, позашкільне виховання, профес.-тех. освіту, серед.

спец. освіту, вищу освіту. Н. о. в СРСР забезпечує підготовку високоосвічених, всебічно розвинених активних будівників комуністичного суспільства. Виховання й освіта здійснюються спільними зусиллями держави, сім'ї, громадськості.

В 1979 в СРСР було 125,4 тис. постійних дошкільних закладів (13 177 тис. дітей), на Україні — 21,6 тис. дошкільних закладів (2366 тис. дітей). У 1979/80 навч. р. в СРСР працювало 147,2 тис. заг.-осв. шкіл (44,4 млн. учнів), у т. ч. 134,6 тис. денних (39,6 млн. учнів); учителів у школах — 2509 тис. чол.; на Україні — 23,4 тис. заг.-осв. шкіл (7,6 млн. учнів), у т. ч. 21 961 денна (6594,1 тис. учнів); учителів у школах — 433,7 тис. В СРСР було 7072 профес.-тех. уч-ща (3617 тис. учнів); 4358 се-

Вищі й середні спеціальні навчальні заклади по областях УРСР, кількість студентів і учнів

Загальноосвітні школи всіх видів по областях УРСР, кількість учнів та учителів

Області	1979/80 навчальний рік		
	Кількість шкіл усіх видів	Кількість учнів, тисяч	Кількість учителів, тисяч
Українська РСР	23 378	7566,9	452,2
Вінницька	1176	315,1	19,8
Волинська	835	179,5	12,7
Ворошиловградська	995	397,8	21,0
Дніпропетровська	1174	538,2	27,8
Донецька	1418	700,2	36,0
Житомирська	1144	276,1	17,6
Закарпатська	771	219,1	13,5
Запорізька	719	291,6	16,2
Івано-Франківська	756	232,7	14,7
Київська (без Києва)	923	296,3	18,6
м. Київ	301	278,7	14,6
Кіровоградська	719	196,4	12,6
Кримська	658	334,5	18,7
Львівська	1353	423,8	26,6
Миколаївська	694	203,9	12,4
Одеська	1033	393,6	22,6
Полтавська	1104	246,4	15,9
Ровенська	807	203,2	13,1
Сумська	794	210,7	13,3
Тернопільська	922	191,2	13,1
Харківська	1107	395,3	22,4
Херсонська	636	197,4	11,6
Хмельницька	1109	247,4	17,8
Черкаська	739	230,7	14,9
Чернівецька	464	151,0	10,0
Чернігівська	1027	216,1	14,7

Області	1979/80 навчальний рік			
	Кількість вищих навчальних закладів	В них студентів, тисяч	Кількість середніх навчальних закладів	В них учнів, тисяч
Українська РСР	145	876,4	725	802,9
Вінницька	3	16,4	27	25,9
Волинська	1	5,7	14	11,1
Ворошиловградська	5	39,4	36	42,2
Дніпропетровська	11	77,3	70	86,4
Донецька	10	67,2	82	101,5
Житомирська	2	7,6	21	18,5
Закарпатська	1	9,4	15	11,2
Запорізька	7	29,7	26	29,2
Івано-Франківська	3	14,4	17	14,0
Київська (без Києва)	1	3,7	15	15,1
м. Київ	18	147,6	41	61,3
Кіровоградська	3	10,5	18	16,9
Кримська	4	24,1	26	25,5
Львівська	12	74,5	42	48,6
Миколаївська	2	13,3	14	16,5
Одеська	16	87,6	36	44,9
Полтавська	5	21,3	28	26,8
Ровенська	3	15,7	15	13,8
Сумська	2	7,6	23	22,2
Тернопільська	3	13,2	14	12,8
Харківська	21	132,3	48	63,4
Херсонська	2	11,7	20	21,8
Хмельницька	3	15,3	16	17,2
Черкаська	3	9,2	20	18,8
Чернівецька	2	13,1	18	14,7
Чернігівська	2	8,6	19	16,1

ред. спец. навч. закладів (4646,5 тис. учнів); 870 вузів (5185,9 тис. студентів); на Україні — 1063 профес.-тех. уч-ща (629,3 тис. учнів); 725 серед. спец. навч. закладів (802,9 тис. учнів); 145 вузів (876,4 тис. студентів).

У 1978 в СРСР серед. освіту (заг. і спец.) одержали 5180 тис. чол., у т. ч. в УРСР — 961,7 тис. У 1979 в нар. г-ві Рад. Союзу було зайнято 26 400 тис. спеціалістів, у т. ч. 11 100 тис. — з вищою і 15 300 тис. — з серед. спец. освітою; в нар. г-ві України — 5260 тис. спеціалістів, у т. ч. 2200 тис. — з вищою і 3060 тис. — з серед. спец. освітою. Всього в СРСР у 1978/79 навч. р. різними видами навчання було охоплено понад 98 млн. чол., на Україні — понад 18 млн. чол. Див. також статті *Грамотність, Загальна освіта, Початкова школа, Восьмирічна школа, Середня школа, Середня освіта, Професійно-технічна освіта, Професійно-технічні навчальні заклади, Середня спеціальна освіта, Вища освіта, Вищі учбові заклади*, відповідні розділи в статтях *Союз Радянських Соціалістичних Республік, Українська Радянська Соціалістична Республіка*, про ін. союзи та авт. республіки і області, в статтях про ін. країни світу.

Лит.: Маркс К. и Энгельс Ф. О воспитании и образовании, т. 1—2. М., 1978; Ленин В. И. Про народную школу. Статті і промови. К., 1958; Луначарский А. В. Ленин и народное образование. Сборник статей и выступлений. М., 1960; Народное образование в СССР. Сборник документов 1917—1973 гг. М., 1974; Народная освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917—1967. К., 1967; Здобутки народної освіти Української РСР. К., 1976; Прокофьев М. А. Советская система просвещения к 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции. «Советская педагогика», 1978, № 1; Экономика народного образования. М., 1979.

М. В. Фоменко, Я. П. Корнієнко.

НАРОДНА ПАЛАТА — 1) Найвищий орган держ. влади НДР. Складається з однієї палати (500 деп.). Обирається населенням на 5 років. 2) Одна з палат двопалатного найвищого органу держ. влади ЧССР — *Федеральних зборів* (200 деп., обраних населенням ЧССР на 5 років). 3) *Нижня палата* двопалатного парламенту Індії (542 деп., що обираються населенням на 5 років, і 3, які можуть бути призначені президентом).

НАРОДНА ПАРТІЯ Швеції (Ліберальна). Засн. 1934. Об'єднує представників гол. чин. серед. буржуазії, а також частину великої і дрібної буржуазії, чиновників, службовців, селян і робітників. В 1945—76 — в опозиції. Прийнята 1972 програма Н. п. Ш. являє собою розпливчасту платформу «соціально-ліберального курсу», спрямованого на захист класових інтересів монополій. Н. п. Ш. перебувала при владі з жовтня 1978 до вересня 1979. Т. В. Чирко.

НАРОДНА ПАРТІЯ ІРАЇНУ (НПІ; Туле). Попередницею НПІ була заснована в травні 1917 с.-д. партія «Адалят» («Справедливість»), 22—24.VI 1920 на I з'їзді в м. Ензелі перейменована на Іранську КП (ІКП). З'їзд прийняв

програму і статут партії, в яких визначено її завдання: визволення Ірану від імперіалістичного панування, повалення монархічного режиму, ліквідація великого феодал. землеволодіння.

В 1920 ІКП вступила до Комінтерну. В 1925 зазнала репресій, 1931 була заборонена. В 1929—31, перебуваючи в підпіллі, керувала страйковим рухом у країні. В 1937 партію було розгромлено, багато її членів заарештовано. 2.X 1941 звільнені з ув'язнення комуністи і демократи створили НПІ. I з'їзд НПІ (1944) прийняв програму партії, яка націлювала її на боротьбу за зміцнення нац. незалежності Ірану, здійснення демократичних перетворень і статут. В умовах піднесення демократичного руху в Ірані 1945—46 НПІ перетворилася на масову політ. організацію (на поч. 1946 — понад 50 тис. чол.). У 1946 зазнала переслідувань. II з'їзд НПІ (1948) закликав активізувати боротьбу за незалежність і суверенітет Ірану, прийняв новий статут партії. В 1949 НПІ оголошено поза законом. У період піднесення нац.-визвольного руху 1951—53 НПІ легалізувалася, очолила антиімперіалістичні виступи нар. мас. Після державного перевороту 1953 знову зазнала репресій. 15-й пленум ЦК НПІ (1975) прийняв нові статут і програму, в якій визначив гол. завдання партії: ліквідація засилля іноземного капіталу, завоювання повної політичної і економічної незалежності Ірану, здійснення демократичних та соціально-екоп. перетворень. Повалення 1979 монархії, в якому партія взяла діяльну участь, та удар, завданий імперіалістичному пануванню в країні, НПІ характеризувала як завершення першого етапу народної революції. Своїм завданням на новому етапі революції партія оголосила продовження боротьби за повне визволення Ірану від екон. панування імперіалізму, знищення залишків монархічного режиму, за демократичні реформи. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Перший секретар ЦК — Нуреддін Кіянурі (з 1979). Друк. органи: ЦО — газ. «Мардом» («Народ», з 1942), теор.— щоміс. журн. «Донья» («Всесвіт», з 1960).

В. М. Зайцев.

НАРОДНА ПАРТІЯ ПАНАМІ (НПП). Ств. під назвою КП Панами 4.IV 1930 з комуністичних груп (виникли в 20-х рр.) і лівого крила Трудової партії, яка на той час розпалася. В 1935 вступила до Комінтерну. В 1937 внаслідок розкольніцьких дій опортуністів партія розпалася на окремі групи. На з'їзді в грудні 1943 її було відновлено під сучас. назвою. III з'їзд НПІ (1951) виключив опортуністів з її рядів. IV з'їзд НПІ (1951) прийняв програмну декларацію і статут, обрав нове керівництво партії. В 1953 НПІ заборонено. Пленум ЦК НПІ (1962) висунув як гол. завдання партії боротьбу проти місц. олігархії, за створення демократичного уряду, що зміг би боротися проти засилля в країні монополій США, за націоналізацію *Панамського каналу*,

за справжню нац. незалежність. У 1964 за ініціативою НПІ створено К-т захисту нац. суверенітету. Після держ. перевороту 1968 партія фактично вийшла з підпілля, підтримала прогресивні заходи уряду. В 1970 під керівництвом НПІ створено Нац. профспілковий центр панамських трудящих. У 1978 партію було офіц. легалізовано. VII з'їзд НПІ (липень 1981) прийняв основоположні документи — декларацію принципів парт. діяльності, програму і статут. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Ген. секретар ЦК — Р. Д. *Соуса Батіста* (з 1951). Друк. орган — щоміс. газ. «Унідад» («Єдність», з 1973).

Е. Г. Ланішев.
НАРОДНА ПІСНЯ — музично-поетичний твір, найпоширеніший вид народної музики. Див. *Народна творчість*.

НАРОДНА ПРОГРЕСИВНА ПАРТІЯ (НПП) Гайани. Засн. 1.I 1950 з ініціативи групи марксистів на чолі з Ч. *Джаганом* на базі К-ту політ. дій (ств. 1946). Прийнята I з'їздом (1951) програма НПІ підкреслювала, що гол. завданням країни є завоювання незалежності від англ. панування. В 1953 НПІ перемогла на виборах і сформувала перший нац. уряд Гайани, проте наприкінці року англ. колонізатори усунули його від влади, заарештували багатьох членів партії. В 1955 з НПІ внаслідок розколу виділилося угруповання, що утворило партію Нар. нац. конгрес. У 1957—64 НПІ знову перебувала при владі, здійснивши ряд прогрес. заходів. У 1969 парт. конференція прийняла рішення про перебудову партії з метою перетворення її на марксистсько-ленінську. XVI з'їзд НПІ (1970) офіц. закріпив це рішення, прийняв програму соціально-екоп. перетворень у країні з метою побудови соціалістич. суспільства. XX з'їзд НПІ (серпень 1979) прийняв нові програму і статут партії, закликав до єдності всіх трудящих, до створення уряду, який об'єднав би всі прогресивні сили країни. Брала участь у Нараді комуністичних і робітн. партій 1969. Ген. секретар — Ч. Джаган (з 1970; 1950—70 — лідер). Друк. органи: ЦО — щоденна газ. «Міррор» («Дзеркало», з 1962), теор.— щоквартальний журнал «Сандер» («Грім», з 1950).

Е. Г. Ланішев.
НАРОДНА РАДА ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ — крайовий орган народної держ. влади, встановленої на Закарпатті 1944 після визволення його від фашистських окупантів Радянською Армією. Н. Р. З. У. обрали представники трудящих на *Першому з'їзді народних комітетів Закарпатської України*, який відбувся в Мукачевому 26.XI 1944 і прийняв історичне рішення про возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. Місцем перебування Н. Р. З. У. був Ужгород. Усю свою діяльність Н. Р. З. У. спрямувала на здійснення споконвічного прагнення трудящих Закарпат. України до возз'єднання з Рад. Україною та рішення Першого з'їзду народних комітетів про це. Спираючись на ініціативу й підтримку

НАРОДНА
РЕВОЛЮЦІЯ

Народна творчість. Вироби з хохломським розписом. Дерево. 1959—60. Горьковська область. Підписна сумка. Північна Киргизія РСР. Ворсовий килим. Ширванська група. Початок 19 ст. Азербайджанська РСР. Платівка із зображенням трьох дітей. Бронза. 15—17 ст. Бенів.

нар. мас. Н. Р. З. У. під керівництвом *Комуністичної партії Закарпатської України* здійснила широку соціалістичні перетворення в галузі політ., соціально-економіч. життя: аграрну реформу, націоналізацію пром-сті, банків тощо. Всім трудящим було надано широкі права і свободи. Після ратифікації рад.-чехословацького договору про возз'єднання Закарпатської України з УРСР у січні 1946 Н. Р. З. У. припинила свою діяльність. Закарпатську Україну було перетворено на *Закарпатську область* в складі УРСР.

Б. М. Бобів
НАРОДНА РЕВОЛЮЦІЯ — революція соціальна, в якій, на противагу «верхівковим» революціям і двірцям перетворенням, беруть активну участь широкі нар. маси, що борються за здійснення своїх політ. і екон. вимог. Залежно від змісту вимог розрізняють *буржуазно-демократичну революцію, народно-демократичну революцію, національно-визвольну революцію*. Найвищий тип Н. р. — *соціалістична революція*, в результаті перемоги якої встановлюється *диктатура пролетаріату*.

«НАРОДНА РОЗПРАВА» — таємне революційно-змовницьке т-во, організоване восени 1869 в Москві С. Г. Нечаєвим. В основу орг-ції було покладено диктаторський централізм, тактику визначили політ. авантюризм її керівника, змовництво і тероризм. У грудні 1869 т-во було розгромлене. І (13). VII—11 (23). IX 1871 відбувся судовий процес над нечаєвцями. Серед них було кілька уродженців України (Ф. В. Волховський, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, В. І. Милотін та ін.). 4 обвинувачених засуджено до каторжних робіт, решту — до заслання в Сибір чи до тюремного ув'язнення. В 1869—70 у Женеві С. Г. Нечаєв від імені т-ва «Н. р.» видав два номери журн. «Народная расправа».

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ — вид творчої діяльності народу, яка виявляється в усній поезії, музиці, архітектурі, образотворчому, декоративно-ужитковому, театрознавчому, танцювальному мистецтві. В нар. худож. творчості відображається трудова діяльність людини, сусп. лад і побут, багатий світ почуттів, втілюються духовні запити і прагнення трудящих, протест проти гноблення й визиску, протаманих експлуататорському суспільству.

Н. т., що увірвала в себе багато-віковий досвід нар. мас, відзначається реалістичним сприйняттям і глибоким худож. освоєнням дійсності, романтичним поривом у краще майбутнє; а ній яскраво виявляється нац. самобутність народу. Для Н. т. характерне поєднання індивідуальної творчості з колективною. Це сприяє виробленню традицій, які передаються з покоління в покоління. Свійкість традицій в Н. т. поєднується з їхньою варіативністю в окремих творах. Колективність, що є основою Н. т., включає в себе принципи імпрізації і тривалий процес її закріплення. Характерною рисою Н. т. є те, що творчі будь-якого з її видів виступають водночас і його вико-

навцями. Для Н. т. важливим є контакт з людьми, які сприймають мистецтво і які можуть самі стати учасниками творчого процесу. Для Н. т. характерний *синкретизм* — поєднання кількох видів мист. В обрадах, зокрема, поєднуються поезія, музика, танець, театральне, декоративно-ужиткове мист.; нерозривним цілим у нар. житті є архітектура, різьблення, розпис, кераміка (кахлі). Н. т. стала істор. основою всієї світової худож. культури і продовжує бути джерелом обогащення професійного мист. Зародження її сягає в первіснообщинне суспільство (див. *Первісне мистецтво*). Пізніше Н. т. зазнавала впливів панівної ідеології, зокрема *релігії*, але в своїй основі завжди виявляла прагнення і сподівання трудящих мас. В класовому суспільстві на ґрунті Н. т. виникло профес. мистецтво, яке, в свою чергу, спираючись на систематичну худож. освіту, впливає на спрямування і розвиток Н. т. В умовах капіталізму Н. т. розвивається нерівномірно, певні її галузі пристосовуються до вимог ринку. В 19 ст. зі зростанням нац. самосвідомості інтерес до Н. т. посилюється. Соціалістичний лад розкриває перед Н. т. широкі можливості вісного розвитку. Наслідуючи й утверджуючи нац. нар. традиції, вона проникається ідеями соціалізму. Н. т. систематично підтримує держава й громад. орг-ції, її майстрам присуджуються премії й почесні звання. Мережа закладів — музеїв та інститутів по вивченню Н. т. — сприяє її розвитку. Інтенсивно розвивається художня самодіяльність, яка значною мірою використовує скарбницю Н. т. Високохудожні зразки Н. т. є набуток культур. спадщини народних мас.

Народна поетична творчість, народна словесна творчість, народна словесність, фольклор, усна поезія — заг. назва словесного мист. нар. мас, сукупність різних форм і видів усної худож. творчості певного народу. Термін «словесна народна творчість» вживається звичайно як органічний складник ширшого поняття «фольклор». Для усної поезії старод. часу характерна недостатня розчленованість її форм, т. з. первісний синкретизм, словесний елемент виявлявся в нерозривній єдності з ін. зображувальн. засобами — *мелодією*, ритмом, танковим рухом, мімікою, жестом тощо. Як і ін. форми тогочасної нар. культури, вона зазнавала впливу різних форм сусп. свідомості, характерних для тієї чи ін. істор. доби. — міфологічний уявлен. (див. *Міфологія*), різних видів первісної релігії тощо і мала утилітарне призначення. З розвитком абстрактної діяльності людського мислення, мови і обогащенням людей практичним та худож. досвідом словесна Н. т. набувала й естетичних функцій. У створенні, розвитку й збереженні поетичної Н. т. найактивнішу участь брали передусім широкі верстви трудового народу. Тому в ній широко відбилися психологія, адача, побут, істор., соціальні, етичні, естетичні та ін. погляди й

ідеали трудівників, їхній багатоглибий колективний життєвий досвід. Усе це здавна надавало усній Н. т. великої суспільної ваги, важливого виховного значення. Пізніше усна словесність відігравала винятково важливу роль у становленні й розвитку нац. культур (зокрема *літератур*) різних народів світу.

Широчина і універсальність зв'язку усної поезії з життям і почуттями її творців та носіїв, різні форми ставлення їх до життєвого матеріалу, різноманітність худож. завдань зумовлювали її різноманітність ідейно-емоційного звучання словесного мист. мас, забезпечуючи появу в ньому різномірних за характером способів худож. відображення дійсності — епічного, ліричного, драм., філософ. чи сатиричного. Це відбувалося в органічному зв'язку з виникненням і розвитком в усній творчості відповідних жанрових видів і форм — піснених, прозових, драм., сатирично-гумористичних, філософ., дитячого фольклору тощо.

Переважаючий колективний спосіб творення худож. зразків протягом тривалого часу, усний шлях поширення, масовість побутування, постійне варіювання твору в межах певної традиції зумовили формування в нар. словесності своєрідної *поетики* з розвиненою системою «загальних місць», постійних *епітетів*, усталених *символів* та художніх зворотів, специфічного *стилю*, який найповніше виявляється у відповідній жанровій формі. Водночас в усній поезії нар. мас здавна відіграє важливу роль й індивідуальне творче начало, яке постійно взаємодіє, діалектично поєднується з колективною традицією. Це закономірно викликало появу в уснопоетичній творчості різних народів багатьох яскравих виконавців, майстрів худож. слова — *оповідачів*, співаків, *казкарів*, *гумористів* та ін. Записування зразків нар. словесності почалося порівняно пізно. Так, у країнах Старод. Сходу одним з найраніше записаних вважається епос про *Гільгамеша* — аккадсько-шумерська пам'ятка з виразним відбиттям традицій нар. поезії. Міцно увійшли в культ. скарбницю людства й ін. пам'ятки худож. словесності народів світу — «*Панчатантра*», «*Тисяча й одна ніч*», «*Давид Сасунський*», «*Джангар*», «*Калевала*», *бичини* та багато ін. У різних народів світу розвинулись багатоманітні форми усної поезії. Високим рівнем розвитку, різноманітністю тематики, багатством і досконалістю форм відзначається усна поезія укр. народу — *думи й історичні пісні*, *казки*, *легенди й перекази*, нар. пісенна лірика, *балади*, *каламійки*, *обрядова поезія*. Майстри нар. творчості — співаки, *кобзарі* та *лірники*, *казкарі* й оповідачі здавна користувались великою популярністю, здобули високу оцінку й широке визнання. Важливим джерелом зростання і творчого нахнення була усна поезія для багатьох письменників, композиторів, художників. За рад. часу в умовах постійного піклування Комуністичної партії і Рад. держави

про зростання нар. талантів, в атмосфері широкого розгортання худож. самодіяльності склалися сприятливі умови для дальшого піднесення худож. творчості мас, з'явилися численні яскраві її творчі й носії, посилилися й урізноманітнилися використання усної поезії в різних видах професійного мистецтва. Найвідоміші зразки української нар. поетичної творчості зібрано в таких виданнях: Українські приказки, прислів'я і таке інше. Спорудив М. Номис. СПб, 1864; Чубинський П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, т. 1—7. СПб, 1872—78; Гнатюк В. Галицько-руські анекдоти. В кн.: Етнографічний збірник, т. 6. Львів, 1899; Казки та оповідання з Поділля. К., 1928; Колядки та щедрівки. К., 1965; Жартівливі пісні. К., 1966; Радянська пісня. К., 1967; Коломийки. К., 1969; Українські народні думи. М., 1972; Рекрутські та солдатські пісні. К., 1974; Наймитські та заробітчанські пісні. К., 1975; Чумацькі пісні. К., 1976. Див. також *Фольклористика*.

Народна архітектура. Існує з давніх-давен. Протягом століть поступово склалися традиційні типи будівель, створюваних нар. майстрами. У різних народів об'ємно-планувальна структура будівель і їхній зовнішній вигляд залежать від соціальних і природних умов життя, місцевих будівельних матеріалів, худож. смаків народу тощо. Для нар. архітектури характерною є органічна єдність функціонального, конструктивного і худож. вирішення будівлі, водночас вона має більш чи менш яскраву виражені ознаки примітивізму і технічної недоскопальності. Нар. архітектура України охоплює переважно сільське та дрібномістечкове будівництво (жигло, господарські, частково виробничі та ін. будівлі). Ці будівлі споруджували з дерева, глини, соломі, очерету, каменю. Залежно від місцевих умов створювали свої особливості будівель, нап., на Поліссі, в Лісостепу, де було досить деревини, будувалися рублені хати — з стовбурів дерева (найчастіше сосни, дуба), покладалися заруб (див. *Зруб*), дерев'яні будови в районах Карпат характеризувалися досконалістю і різноманітністю архітектурних форм — піддашків (див. *Піддашків*) на стовпах або аркадах, кронштейнів, різьблених *своєлюків*. Нар. архітектура окремих районів Лісостепу та Пд. України відзначалася мальовничістю будівель, широким застосуванням декоративних *настінних розписів* та кольорового оздоблення. Після Великої Жовт. соціалістич. революції в нар. архітектурі України відбулися великі зміни. Застосовуються нові будівельні матеріали і конструкції, будівлі під впливом міської архітектури набирають нових об'ємно-просторових форм. Разом з тим використовуються кращі традиційні риси нар. архітектури. З 50-х рр. розвивається будівництво за типовими проектами, в якому поєднуються творча праця архітекторів, інженерів і народних май-

стрів. Див. також *Дерев'яна архітектура*.

Народне образотворче мистецтво. Виявляється в різноманітних видах, формах, матеріалах і техніці — у ткацтві, *гончарстві*, худож. обробці дерева, металу, скла, в різних видах живопису і графіки, в одязі та прикрасах. Нар. образотворче мист. тісно пов'язане з повсякденним побутом (звідси його утилітарність), воно вносить у предметне середовище декоративне начало, виконує естетичні функції. Нар. образотворче мист. було відоме вже в первіснообщинному суспільстві; в ньому відобразилися риси первісної свідомості, міфологічні способи спілкування з природою. З розвитком суспільства та в зв'язку з особливостями його істор. розвитку нар. образотворче мист. набувало своєрідних рис у кожного народу. Так, в Київській Русі було поширене різьблення на камені, в Китаї — *лахи художні*, вироби з напівдорогоцінного каменю, в Центр. та Пд. Америці — фігури *кераміка*, у Вірменії та Грузії — різьблення на камені, *карбування* на металі тощо. В умовах класового суспільства провідне місце в нар. образотворчому мист. займають різні види *декоративно-ужиткового мистецтва*, пов'язані з побутом (різьблені з дерева речі, різні види тканин, оздобні одягу, керамічні та ювелірні вироби, іграшки тощо).

За час багатовікового розвитку Н. т. нар. майстри з покоління в покоління передавали найкращі досягнення, що склалися в сталі худож. традиції, на основі яких формувалися місцеві особливості Н. т., а згодом і її нац. характер. З розподілом і диференціацією праці на основі нар. мист. виникають нар. художні ремесла, а з появою товарних відносин — і художні промисли, вироби яких уже призначалися для ринку. В Росії та на Україні ці промисли досягли найбільшого розвитку в кін. 19 ст. Згодом, не витримавши конкуренції дешених фабричних виробів, вони занепадали. В Росії на базі промислів виросли худож. осередки з чітко визначеним виробничим профілем (*вологодське мереживо*, *явська іграшка*, *курські килими*, *богородське різьблення*, *палехська мініатюра* тощо). Укр. нар. образотворче мист. відзначається різноманітністю видів, своєрідністю форм, колориту та багатством локальних рис. Більшість його видів здавна поширена по всій території України: *килимарство*, *ткацтво художнє*, *вишивка*, *різьблення художнє* — у лісовій та лісостеповій смугі, *кераміка* (див. також *Каша*, *Маюліка*) — по всій Україні, за винятком кількох пд. районів, де немає поклада гончарної глини, *настінні розписи* — від Поділля до Дніпропетровщини, худож. вироби з скла — на Поліссі. Історично склалися і діють багатопрофільні худож.-пром. осередки: *Опшніна*, *Петриківка*, *Косів*, *Львів* тощо. У творах нар. образотворчого мист., поширених на Україні (особливо у вишивці та кераміці), із зміною території (від зах. областей на пд. схід)

змінюються риси та форми речі — вона стає плиннішою, більш круглястою, її декоративний рисунок з прямолінійного переходить у криволінійний, геом. орнамент змінюється на рослинний і тваринний. В СРСР нар. образотворче мист. стало на новий шлях розвитку, відродилося багато його видів. Колишні кустарні промисли перетворилися на *народні художні промисли*, в яких колективна творча праця покликана задовольняти естетичні потреби трудящих. Покладено початок спільній праці нар. майстрів з художниками-професіоналами, внаслідок чого виникли нові (тематичний килим) або відродилися зниклі види декоративно-ужиткового мист. (*дерев'яна та керамічна скульптура*). Розвиткові рад. нар. образотворчого мист. сприяло також утворення мережі худож.-пром. навч. закладів, які працюють на засадах всебічного використання над. мистецьких традицій. У післявоєнні роки відновлено і значно розширено діяльність багатьох худож. осередків, утворено нові фабрики та худож. виробничі об'єднання, збагачено їхній асортимент, виховано нові кадри нар. митців. Зокрема, відновлено давній укр. нар. промисел *дугинового скла* у Львові, Києві та ін. містах, майстри сучас. укр. *скла художнього* розвивають його традиції; широко популярний підлаковий розпис (с. Петриківка Дніпроп. обл.). Нар. художиня К. Білокур заклала основи укр. рад. декоративного нар. станкового живопису. Широку популярність здобули вироби багатьох укр. майстрів: різьбярів на дереві, килимарів та вишивальниць, майстрів декоративного розпису, керамістів. Традиції нар. мист. є основою, на якій розвивається декоративно-ужиткове мистецтво; на сучас. етапі відбувається процес їхнього активного взаємопливу. Твори укр. нар. мист. експонуються в *Київському музеї українського народного декоративного мистецтва*, *Українському музеї етнографії та художнього промислу* у Львові та в ін. і зібрані в *Народній архітектурі та побуту музеї УРСР* (Київ) та музеях під відкритим небом в Ужгороді, Переяслав-Хмельницькому.

Народна музика, музичний фольклор — вокальна та інструментальна музична народна творчість. Нар. музика, як і всі види фольклору, зародилася в трудовій діяльності людей. Першотворцем того чи ін. нар. муз. твору найчастіше є один безіменний автор. Муз. твір удосконалюється, збагачується новими худож. барвами і свій завершений вигляд дістає в результаті творчості кількох поколінь людей. Деякі види муз. фольклору (гуртові нар. пісні, *каломижжя*, частівки) створюються переважно колективно. Н. т. у музиці відзначається різноманітністю жанрів і форм. Найпоширенішим з них є *пісня*, яка становить органічний синтез музики й поетичного слова. В укр. нар. музиці особливе місце належить *думам*, заснованим на принципах вільної мелодичної декламації. Яскравою

Народна творчість. Прялка з розписами. Перша половина 19 ст. Архангельська область. Жіноча прикраса. Срібло, накладки золоті, карбування. 80-і роки 19 ст. Туркменська РСР. Різьблення на слонової кістці. 19 ст. Бірма.

нац. своєрідністю позначені нар. танц. мелодії, що значною мірою зумовлюються особливостями їхньої ритмічної структури. На Україні поширені також інструм. награти (виконуються соло на бандурі, цимбалах, сопілці, скрипці тощо); серед інструм. ансамблів найвідоміша *троїста музика*. Протягом багатовікового розвитку в муз. фольклорі різних народів виокремлювалися певні системи виражальних засобів.

В нар. музиці беруть початок ладова організація, *поліфонія* й ритміка. Велике місце в світовій музиці посідає *пентатоніка*, на якій ґрунтуються китайська, корейська, монгольська, татарська, шотландська нар. музика. Пісні, засн. на пентатоніці, трапляються також і в рос. та укр. муз. фольклорі. В рос. та укр. нар. музиці широко застосовуються різноманітні види 7-ступеневих діатонічних ладів. Росіяни, українці, білоруси, грузини й деякі ін. народи мають розвинене багатоголосся, позначене яскравими самобутніми нац. рисами. Протягом багатьох віків народи світу створили величезну кількість мелодій, які лягли в основу нац. муз. культури й використані у творах найвидатніших композиторів (у т. ч. укр. — М. Лисенка, М. Леонтовича). Укр. народні мелодії використовували у своїх творах також композитори інших народів (М. Глінка, П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, Й. С. Бах, Л. Бетховен, Ф. Ліст та ін.). Нар. музика перебуває в процесі постійного розвитку. В СРСР створено найсприятливіші умови для піднесення нар. муз. мистецтва: існують численні колективи, покликані популяризувати кращі зразки муз. фольклору, всіляка підтримка надається *художній самодіяльності*. Рад. народ склав багато пісень про Комуністичну партію, соціалістичну Батьківщину, про героїку громадян, і Великої Вітчизн. воєн. В пісневій творчості славляться трудові подвиги народу — будівника комуністичного суспільства.

Народний танець тісно пов'язаний з нар. музикою та ін. видами нар. мистецтва. З давніх-давен він був невід'ємною складовою частиною свят та обрядів (укр. *веснянки*, рос. ігрища на масницю та ін.). У старовинних танцях відбилися мисливські (танці «бізона» та «ведмедя» в північноамер. індіанців) й військові (груз. танець «хорумі», укр. танці *аркан*, *гонта*) мотиви. Багато нар. танців пов'язано з трудовими процесами (білорус. *бульба*, укр. *шевички*, лит. *млин* та ін.). В старовинних нар. святах та обрядах беруть свій початок *хороводи*. Особливо поширені вони в слов'ян. народів. Щодо характеру виконання нар. танців дуже різноманітні: швидкі й повільні, масові й групові, парні й сольні. Виконання їх у побуті найчастіше супроводжується грою на народних музичних інструментах. Важливу роль у народному танці відіграє костюм. На основі народного виник *балетний танець*. Зміст і характер танців змінюються в процесі істор. розвитку кожного народу.

Докорінні соціальні перетворення в житті народів СРСР стали передумовою для виникнення нових танців, тісно пов'язаних із сучасністю (колгоспна полька, колгоспний вальс, *лісоруби* та ін.); було створено *ансамблі пісні і танцю*, 1937 — *Ансамбль танцю УРСР*. Народний театр. Елементи театр. мист. побутували ще в первісному суспільстві (трудова обрядова пісня, мисливські дії). В родовому суспільстві вони виявлялися в обрядах, святкових іграх тощо. Розвиваючись в рабовласницькому суспільстві, а пізніше — в середньовіччі, ці елементи театр. мист. стали основою для різноманітних видів *народної драми*, творчості *мімів* (Греція), гусанів-мімосів (Вірменія), *штільманів*, буфонів та ін. (Зх. Європа), *сморохів* (Київська Русь). В епоху середньовіччя в Зх. Європі в Н. т. зародилися такі театр. види, як *фарс*, *комедія дель арте* та ін. Нар. реалістичні елементи поступово проникали і в *містерії*, *міракли*, *мораліте*. Протягом століть нар. театр Росії, України й Білорусії пройшов кілька стадій розвитку. В часи Київської Русі розвивався фольклорний театр, тісно пов'язаний з усною нар. творчістю. Цей тип нар. театру вбирав у себе театр. календарні й побутові обряди, театр. елементи в нар. ігрищах і хороводах, мистецтво *сморохів*. Вищою формою фольклорного театру в 17—19 ст. були вистави усних нар. драм («Цар Максимиліан і його непокірливий син Адольф», «Човен», «Цар Ірод», «Меланка» та ін.), нар. лялькового театру (укр. *вертепу*, рос. *петрушки*, білорус. *батлейки*). В 30-х рр. 17 ст. зародився новий тип нар. театру — аматорський, який на противагу *кріпацькому театру* і театру придворної аристократії був загальнодоступним, демократичним. До його репертуару входили п'єси *шкільного театру*, сатиричні комедії, пізніше — твори профес. драматургії. Вистави аматорських нар. театрів, зберігаючи самобутність, за сценічними формами наближались до профес. театру. Проте, розраховані на демократичну аудиторію, вони в естетичному й соціальному відношенні відрізнялися від вистав аматорських гуртків і театрів для привілейованих шарів суспільства. На Україні у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. були аматорські гуртки в Київ. ун-ті (1857—65), при «Товаристві, кохаючому рідну мову» в Чернігові (1861—66), в Бобринці та Єлизаветграді (1856—76) за участю М. Кропивницького та І. Карпенка-Карого; театр М. Бабича в Сумах (1865—75), гурток укр. ремісничого т-ва «Зоря» (1901—05) в Чернівцях, *Гуцульський театр*, керований Г. Хоткевичем (с. Красноілля, тепер Івано-Франк. обл.; 1910—12), Укр. лодовий театр (1910—14) у Львові та ін., які ставили твори рос. і української класики. На поч. 20 ст. на Україні діяло бл. 1 тис. аматорських гуртків. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції народився нар. театр нового типу — рад. самодіяльний театр. З перших днів Рад. влади при за-

водах, фабриках, сільбудах, військ. частинах створювалися тисячі драм. гуртків. У 20-х рр. був поширений *агітаційний театр* («Живі газети», «сині блузи» тощо). На Україні працює бл. 23 тис. драм. гуртків (1980), серед них 258 нар. самодіяльних театрів (див. *Народні самодіяльні театри*), які об'єднують 365 тис. учасників. В СРСР збирають і вивчають нар. творчість спец. наук. установи (на Україні — *Мистецтвознавство, фольклору та етнографії інститут* ім. М. Т. Рильського АН УРСР, *Народної творчості та культурно-освітньої роботи науково-методичний центр* Міністерства культури УРСР, обласні науково-методичні центри нар. творчості, респ. та обласні міспілкові будинки самодіяльної творчості). Іл. див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Лит.: Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен, ч. 1—2. Варшава, 1883—87; Українська народна поетична творчість, т. 1—2. К., 1958; Кирдан Б. П. Украинские народные думы (XV — начало XVII в.). М., 1962; Молдавский Д. М. Русская народная сатира. Л., 1967; Кравцов Н. И., Лазутин С. Г. Русское устное народное творчество. М., 1977; Анкин В. П. Русская народная сказка. М., 1977; Русское народное поэтическое творчество. М., 1978; Дей О. І. Поетика української народної пісні. К., 1978; Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла. К., 1961; Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. К., 1970; Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. К., 1976; Історія українського мистецтва, т. 1—6. К., 1966—68; Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво, кн. 1—2. К., 1966—70; Українське народне мистецтво. Кераміка і скло. Альбом. К., 1974; Сучасне українське народне мистецтво. Альбом. К., 1976; Художні промисли України. Альбом. К., 1979; Сучасне українське художнє скло. Альбом. К., 1980; Гоберман Д. Н. Искусство гуцулов. М., 1980; Лисенко М. Про народну пісню і про народність в музиці. К., 1955; Гринченко М. З питань музичного фольклору. В кн.: Гринченко М. Вибране. К., 1959; Сокальський П. Руська народна музика... К., 1959; Попова Т. В. Русское народное музыкальное творчество, т. 1—2. М., 1962—64; Гордійчук М. Фольклор і фольклористика. К., 1979; Українські народні танці. К., 1969; Український драматичний театр, т. 1—2. К., 1959—67; Волошин І. О. Джерела народного театру на Україні. К., 1960; Казимиров О. А. Український аматорський театр. К., 1965; Овручка І. М. На сцені народного театру. К., 1979.

І. П. Березовський
(народна поетична творчість),

Б. С. Бутник-Сіверський
(народне образотворче мистецтво),

М. М. Гордійчук (народна музика),
О. А. Казимиров (народний театр).

«НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ» — двомісячний ілюстрований журнал, орган Ін-ту укр. фольклору АН УРСР та управління в справах мистецтва при РНК УРСР. Виходив у Києві 1937—41. Див. *«Народна творчість та етнографія»*.

«НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ» — журнал, орган *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту* імені М. Т. Рильського АН УРСР і М-ва культури УРСР. Видається з 1925 укр. мовою у Києві. Початку виходив під назвою «Етно-

графічний вісник» (1925—32), згодом «Український фольклор» (1937—39), «Народна творчість» (1939—41), «Наукові записки» (т. 1—3, 1947—54). З 1957 — сучас. назва. В журналі друкуються статті з фольклору, етнографії, декоративно-ужиткового мистецтва, матеріали на допомогу худож. самодіяльності, огляди, рецензії, анотації на нові видання тощо. Виходить 6 раз на рік (1957—64 — 4 рази на рік). С. М. Музиченко. **«НАРОДНА ТРИБУНА»** — газета, орган Українського селянського об'єднання. Видавалася з 25.XI 1930 до 25.XI 1932 в Самборі та Львові. Всього вийшло 53 номери. «Н. т.» захищала інтереси трудового селянства, виступала проти бурж.-поміщицької політики бурж.-поміщицької Польщі, викривала укр. бурж. націоналістів. Газету часто конфісковувала цензура, 1932 видання її було заборонено.

«НАРОДНА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ НАУЧНЫХ И ПРИКЛАДНЫХ ЗНАНИЙ» — енциклопедичний словник для самосвіти. Підготовлений до друку «Харківським товариством грамотності», виданий 1910—12 в 14 тт. у друкарні І. Д. Ситина в Москві. Кожен том присвячено окремій галузі знань (1-й — фізико-матем. науки, 2-й — природничі, 3-й — технічні, 4-й — с. г., 5-й — медицина, 10-й — нар. освіта в Росії тощо). Передмову до видання написав В. Я. Данилевський. В окремих томах широко представлено галузеву бібліографічну інформацію, дано предметні покажчики, вміщено ілюстрації. Н. Ф. Королевич.

«НАРОДНА ПЕДАГОГІКА В ПОЛІЗУ УЧИЛИЩ І УЧИТЕЛЕЙ СЕЛЬСЬКИХ» — перший на Україні методичний посібник з педагогіки для учителів народних шкіл. Автор — О. В. Духнович. Вийшла у Львові 1857. О. В. Духнович обстоював ідеї виховуючого навчання, виховання, проп'ятого патріотизмом і народністю. Складена у формі питань і відповідей, книга містить думки про освіту, виховання, гармонійний розвиток дитини, формування моралі, патріотичних почуттів. У ній даються дидактичні поради, що сприяють успішному засвоєнню знань і трудовому вихованню, вказівки щодо розвитку творчого мислення учнів. У зверненні до вчителя, вміщеному в книзі, автор приділяє велику увагу його покликанню як просвітителя народу. «Н. п.» відіграла значну роль у пропаганді прогресивних пед. ідей на зх. землях України і в Сх. Словаччині.

М. Ф. Коваль. **НАРОДНЕ ВІРШУВАННЯ** — будова вірша народної пісні, зумовлена як її мелодією, так і словесним матеріалом. Сформувавшись одночасно з мелодією і під впливом мелодії, воно є специфічним різновидом власне мовного ритму. Н. в. виявляється в залежності від звукового ладу й інтонаційної організації мови. У сх.-слов'ян. народів Н. в. вважається силabisним, бо воно базується на стійкому поєднанні груп складів у рядку з виділенням у кожній групі провідного наголосу, фіксованого

перед цезурою та прикінцевою паузою. У рос. Н. в. розрізняють три-, дво- та чотиринагодосний вірші. В укр. Н. в. є два типи ритмічної будови: силabisний (рівноскладовий) вірш та речитативний (нерівноскладовий, з домінуванням у кінці рядка наголосу). Силabisні розміри різноманітні: 12-складові, 10-складові (в історичних, обрядових, соціально-побутових та ін. піснях), 8- та 6-складові (переважно в танцювальних та жартівливих піснях). Дуже популярний коломийковий вірш (див. Коломийки). У Н. в. велика роль належить ритмі. Народні думи та голосіння склалися в речитативному ритмі. Н. в. справило великий вплив на розвиток літ. віршування.

Літ.: Штокмар М. П. Исследования в области русского народного стихосложения. М., 1952; Колесса Ф. М. Ритмика українських народних пісень. В кн.: Колесса Ф. М. Музикознавчі праці. К., 1970; Грива С. Я. Мелос української народної епіки. К., 1979.

Г. К. Сидоренко.

НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО — історично сформований комплекс (сукупність) галузей суспільного відтворення, що пов'язані між собою поділом праці і охоплюють всю систему відтворення в певних територіальних межах (країна, союзна республіка, область). Термін «народне господарство» часто вживають як синонім виразу «економіка країни» або «національна економіка». Н. г. включає галузі матеріального виробн. та галузі невиробничої сфери. Матеріальне виробн., в свою чергу, поділяється на галузі, що виробляють засоби виробництва (І підрозділ сусп. виробн.), та галузі, що виробляють предмети споживання (ІІ підрозділ). Матеріальною основою Н. г. є матеріально-технічна база суспільства. Соціально-екоп. природа Н. г. визначається характером панівних у даному суспільстві виробничих відносин. Історично Н. г. виникає в період утвердження капіталістичного способу виробн. (див. Капіталізм), коли внаслідок розвитку великої машинної індустрії, розширення нап. ринку значно поглиблюється сусп. поділ праці, зростають екоп. зв'язки між спеціалізованими ланками виробн. Н. г. капіталістичних країн ґрунтується на приватній власності на засоби виробн., функціонує на базі притаманних капіталістичному відтворенню законів. Це виявляється у стихійності та циклічності його розвитку, посиленні соціально-екоп. суперечностей. Державно-монополістичне регулювання економіки не здатне протидіяти економічним кризам, інфляції, безробіттю, що охоплюють Н. г. капіталістичних країн. Соціалістичне Н. г. базується на суспільній власності на засоби виробн., що в процесі його розвитку дає змогу широко використовувати притаманні соціалістичній коринні соціально-екоп. переваги над капіталізмом. Найважливішими з них є планомірний розвиток Н. г., гармонійне поєднання інтересів усіх ланок Н. г., всіх учасників сусп. виробн., підпорядкованість Н. г. найвищій меті соціалістичного виробн. — найповнішому задоволенню матеріальних і ду-

ховних потреб людини. Важливою особливістю сучас. етапу розвитку Н. г. є прискорення темпів науково-технічного прогресу, що зумовлює інтенсивне нарощування потенціалу науково-технічного і потенціалу економічного.

Структура народного господарства СРСР постійно ускладнюється. На сучас. етапі вона включає 164 галузі і 203 підгалузі. В 1979 в Н. г. країни налічувалося 43,9 тис. підприємств на самостійному балансі, 20,8 тис. радгоспів, 26,4 тис. колгоспів, 9,3 тис. мілгосп. підприємств і орг-цій, 26,8 тис. буд.-монтажних орг-цій, тисячі підприємств ін. галузей. Ускладнення структури Н. г. та екоп. зв'язків між його ланками зумовлює зростання ролі виробничої інфраструктури — матеріально-технічного постачання, зв'язку, транспорту та ін. Під впливом науково-технічної революції зростає питома вага провідних галузей Н. г. — машинобудування, хімічної промисловості та нафтохімічної промисловості, електроенергетики. Особливо прискореними темпами розвиваються приладобудування і виробн. засобів автоматизації, електроніка, радіопромиловість, виробн. пластмас та синтетичних смол, що справляють значний вплив на зростання продуктивності сусп. праці, підвищення економічної ефективності соціалістичного виробництва та якості продукції. Особливого значення їхній розвиток набуває у процесі створення матеріально-технічної бази комунізму, поліпшення змісту та умов праці.

Управління народним господарством здійснюється на основі лєнінського принципу демократичного централізму, тобто поєднання централізованого керівництва з активною участю трудових колективів, усіх трудящих в управлінні. Це забезпечує не лише концентрацію зусиль та ресурсів на найважливіших ділянках госп. буд-ва, послідовне здійснення науково обґрунтованого плану розвитку Н. г., а й сприяє ефективнішому використанню ресурсів в інтересах суспільства й кожного його члена. В процесі істор. розвитку нар. г-ва СРСР під впливом значного поглиблення сусп. поділу праці, зростання масштабів економіки та ускладнення системи екоп. зв'язків формується єдиний народно-господарський комплекс СРСР. Він охоплює виробн., розподіл та обмін на території країни, є якісно вищим ступенем розвитку Н. г. СРСР, що притаманний етапові розвинутого соціалізму. Н. г. союзних республік — органічні складові частини нар.-госп. комплексу, які є матеріальною основою зміцнення братерської співдружності всіх націй і народностей Рад. країн, передумовою зміцнення нової істор. спільності людей — рад. народу. Нар. г-во СРСР характеризується високими і сталими темпами екоп. та соціального розвитку. Так, за 1965—79 валовий сусп. продукт зріс на 130%, нап. доход — на 128%, виробничі осн. фонди — на 199%, обсяг пром. продукції — на 158%, валова продукція с. г. — на 38%, обсяг капі-

Обкладинка книги
О. Духновича
«Народна педагогіка
в поліз у училищ і
учителів сільських».

НАРОДНЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1944

таловкладень — на 134%, чисельність робітників і службовців — на 44%, продуктивність сусп. праці — на 97%. За цей період реальні доходи на душу населення підвищилися на 88%, середня заробітна плата робітників і службовців — на 67%, оплата праці колгоспників — на 122%, виплати та пільги з сусп. фондів споживання — на 162%. Н. г. країн соціалістичної співдружності, що становлять *світову систему соціалістичного господарства*, дедалі тісніше пов'язуються між собою в процесі *соціалістичної економічної інтеграції*. Розвиток взаємовигідного співробітництва з капіталістичними країнами визначає місце Н. г. Рад. Союзу в системі *світового господарства*. Див. *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, а також *Українська Радянська Соціалістична Республіка* та окремі статті про ін. союзні республіки. *Лит.*: Маркс К. Капітал, т. 2. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 24; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Брежнев Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі. Промови і доповіді, т. 1—2. К., 1980; Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР, т. 1—3. М., 1947—56; Історія соціалістичної економіки СРСР, т. 1—6. М., 1976—80; Перспективы развития социалистической экономики и проблемы повышения эффективности общественного производства. К., 1978; Чухно А. А. Экономическая система СССР на этапе развитого социализма. К., 1979; Народное хозяйство СССР в 1979 году. Статистический ежегодник. М., 1980. *Г. С. Ступницький*

НАРОДНЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1944 в Румунії — антифашистське повстання рум. грудня, у ході якого було повалено військ.-фашист. диктатуру Й. Антонеску; поклато початок нар.-демократичній революції. Підготовку і керівництво повстанням здійснювала Компартія Румунії (КПР), з ініціативи якої влітку 1943 було створено *Патріотичний антигітлерівський фронт*. Весною 1944 досягнуто угоди про єдність дій між КПР і С.-д. партією. Створення Нац.-демократичного блоку (20.VI) дало можливість залучити до боротьби проти фашизму і реакції різні рідні політ. сили країни. Успішно проведена Рад. Армією *Яссько-Кишинівська операція 1944* та активізація визвольної боротьби рум. народу створили сприятливі умови для масового і організованого збройного виступу. Повстання почалося 23.VIII. Вже 24.VIII Румунія припинила воєнні дії проти антигітлерівської коаліції. 24—30.VIII патріотичні загони, а також частини і з'єднання рум. армії, що перейшли на бік повсталих, вели боротьбу проти нім.-фашист. військ у Бухаресті, в долині Прахови та ін. районах. Вступ 31.VIII до Бухареста Рад. Армії завершив перемогу повстання. В СРР 23.VIII — національне свято.

*Г. С. Бабичев,
Л. О. Пашковський.*

НАРОДНЕ ОПОЛЧЕННЯ 1611—12 під керівництвом Мініна і По-

жарського, Друге ополчення — об'єднання патріотичних сил Росії, що відіграло вирішальну роль у визволенні Москви на завершальному етапі боротьби проти *польської і шведської інтервенції початку 17 століття*. Створене у Нижньому Новгороді восени 1611 на заклик К. Мініна після захоплення інтервентами значної частини країни, в т. ч. Москви і Смоленська, і розпаду першого ополчення 1611. Військ. керівником Н. о. було запрошено кн. Д. М. Пожарського. Гол. сили — *посадські люди* і селяни, а також дрібні і серед. дворянство, козацтво. Було створено тимчасовий урядовий орган — «Раду всієї Землі». 22—24.VIII (1—3.IX) Н. о. розгромило під Москвою польс. армію на чолі з гетьманом К. Ходкевичем. 22—26.X (2—5.XI) капітулювала залога інтервентів у Москві. Після визволення столиці масовий рух проти інтервентів розгорнувся по всій країні. З ініціативи керівників Н. о. 1613 для виборів нового царя зібрався Земський собор (*див. Земські собори*).

НАРОДНЕ ОПОЛЧЕННЯ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1941—45 — нар. добровільні військ. збройні формування з осіб, які не підлягали першочерговому призову по мобілізації; створені під час Великої Вітчизняної війни для допомоги діючій армії і участі в охороні тилу; одна з форм патріотичного руху рад. народу. Під керівництвом місц. парт. орг-цій у прифронтових містах, районах формувалися робітн. загони самооборони, які в перші дні війни взяли участь у боях на вулицях Бреста, Перемишля, Лєпая та ін. На кінець липня 1941 в прифронтовій смузі було організовано 1755 (328 тис. чол.) *винищувальних батальйонів*. Ініціатива створення масових ополченських формувань належала парт. орг-ціям і трудящим Ленінграда. Всього по країні вступили в ополчення понад 4 млн. чол. Було сформовано бл. 60 д-зій, 200 окремих полків та ін. підрозділів. Проте в зв'язку з швидким наближенням фронту їхню організацію не було завершено. Через ополчення в діючу армію влилося понад 2 млн. бійців. Так у липні — листопаді 1941 в Москві та Моск. обл. було сформовано 16 д-зій нар. ополчення (160 тис. чол., погім їх було перетворено на кадрові стріл. д-зії), в Ленінграді в липні — вересні 1941 10 д-зій нар. ополчення та 16 кулеметно-арт. батальйонів (130 тис. чол.). На Україні, гол. чин. в її центр. і сх. областях, формувалися 2 ополченські корпуси (в Харкові і Дніпроп. обл.) та 8 д-зій нар. ополчення (Ворошиловгр., Сталінській (Донец.) і Сум. областях, в містах Кременчуці і Кіровограді). З них у боях, як самостійні з'єднання, брала участь Кременчуцька д-зія, а інші в зв'язку з незавершеністю формування вели бойові дії окремими частинами, вливалися в партизан. загони, використовувалися для поповнення з'єднань Рад. Армії. Значний контингент нар. ополчення брав участь в обороні міст-героїв Києва (бл. 35 тис. чол.), Оде-

си (бл. 55 тис.), а також Харкова, Донбасу. В Білорусії, в основному в її сх. областях, було створено понад 200 різних ополченських формувань (бл. 33 тис. чол.). Три полки нар. ополчення діяли в Карелії. Комуністичні і робітн. полки було створено в Естонії, Литві, Молдавії. На тер. Латвії вели боротьбу проти ворога загони парт.-рад. активу. Створення масових нар. ополчень в роки війни відіграло важливу роль у зміцненні прифронтового тилу га поповненні військ резервами. В діючу армію влилося 36 д-зій, з них 26 пройшли всю війну, 8 — закінчили війну під гвард. прапорами. За мужність і героїзм багатьох воїнів нагороджено орденами та медалями, удостоєно звання Героя Рад. Союзу. *Іл. див. т. 2, с. 149.*

М. В. Погребінський.

НАРОДНЕ ОПОЛЧЕННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1812 — допоміжні військ. формування, створені в Росії згідно з маніфестом *Олександра I* від 6 (18).VII 1812 на час війни. Були одним з проявів патріотичного піднесення народу під час *Вітчизняної війни 1812*. До земських піхотних полків набирали кріпаків і держ. селян. Сподіваючись на звільнення від кріпацтва після війни, кріпаки очче йшли в ополчення. За маніфестом райони формування ополчень обмежувалися 16 центр. губерніями. Кінні козацькі полки формувалися на Україні, Дону, Уралі та в ін. районах. На Лівобережній Україні було сформовано 15 козацьких полків, а також 5 кінних підрозділів — загони *лісових козаків* у Київ., Подільській, Волинській губерніях і Тернопільському окрузі га ескадрон херсон. козаків. Із загонів черніг. ополчення було створено т. з. *кордонний цеп*. Заг. кількість ополченців досягла 220 тис. чол., у т. ч. на Україні — бл. 70 тис. чол. Більшість ополчень утримувалася на кошти населення. У формуванні ополчення на Полтавщині брав участь І. П. *Котляревський*. Ратники укр. ополчень успішно захищали пн.-зх. кордони України, брали участь у *партизанському русі* у *Вітчизняній війні 1812* і в закордонних походах рос. військ. Після повернення в Росію нар. ополчення було розформовано; кріпаки повернено поміщикам.

В. Є. Спичківський.

НАРОДНЕ ПОВСТАННЯ 1945 в Чехії — антифашистське повстання в травні 1945. Див. *Травневе повстання 1945* в чеських землях. **НАРОДНИЙ ДЕПУТАТ** — в СРСР повноважний представник виборців у *Раді народних депутатів*. Правове становище Н. д. в системі рад. представницької демократії, форми і методи його діяльності, а також її осн. гарантії визначаються *Конституцією СРСР* (глава 14), конституціями союзних і авт. республік (в УРСР — глава 11), Законом СРСР про статус народних депутатів в СРСР, ін. законодавчими актами про представницькі органи держ. влади. Н. д. дістає свої повноваження в результаті обрання його до Ради на основі загального, рівного і прямого *виборчого права* при таємному голосуванні. Н. д. може бути

кожний громадянин СРСР, який досяг 18 років; депутатом *Верховної Ради СРСР* — громадянин СРСР, який досяг 21 року. Депутати Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних і авт. республік обираються строком на 5 років, місц. Рад — на 2,5 року. Н. д. уповноважений народом брати участь у здійсненні Радами держ. влади, виражати його волю та інтереси. Беручи участь у роботі Рад, вони розв'язують питання держ., госп. і соціально-культур. будівництва, організують проведення рішень Рад у життя, здійснюють контроль за роботою держ. органів, підприємств, установ і орг-цій. У своїй діяльності вони керуються загальнодерж. інтересами, враховують запити населення *виборчого округу*, домагаються втілення в життя *наказів виборців*. Депутати Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних і авт. республік мають право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді, до якої їх обрано. Н. д. має право запити до відповідних держ. органів і службових осіб (див. *Запит депутатський*), а також право звертатися до всіх держ. і громад. органів, підприємств, установ, орг-цій у питаннях депутатської діяльності і брати участь у розгляді поставлених питань. З метою забезпечення своєчасного розгляду і правильного розв'язання питань, поставлених у листах депутатів Верховної Ради СРСР. Президія Верховної Ради СРСР 21.V.1980 прийняла постанову «Про порядок розгляду листів депутатів Верховної Ради СРСР». В ній, зокрема, встановлено, що керівники держ. і громад. органів, підприємств, установ, орг-цій особисто відповідають за своєчасний розгляд і правильне вирішення питань, поставлених у листах та ін. зверненнях депутатів. Н. д. здійснює свої повноваження, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю, він користується депутатською недоторканністю (див. *Недоторканність депутата*). Н. д. підтримує зв'язок з виборцями, з колективами і громадськими організаціями, які висунули його кандидатом у депутати, і звітує перед ними про свою роботу і роботу Ради. В будь-який час Н. д., який не виправдав довіри, може бути відкликаний за рішенням більшості виборців (див. *Відкликання депутата*).

Я. Я. Колотуха.

«НАРОДНИЙ КАПІТАЛІЗМ» — бурж.-апологетична концепція, що зображує сучасний капіталізм як новий суспільний лад, позбавлений усіх минулих негативних рис. Виникла і поширилася в 40—50-х рр. 20 ст. Родоначальниками цієї концепції були амер. економісти М. Надлер, А. Берлі, Г. Мінс. Згодом її стали проповідувати П. Семюелсон, Е. Мейсон, П. Драйкер (США), Е. Ерхард (ФРН). Дж. Коул (Великобританія) та ін. В основі твердження прихильників «Н. к.» лежать концепції т. з. «*демократизації капіталу*», або розсіювання приватнокапіталістичної власності шляхом поширення акцій серед населення (див. «*Дифузія власності*»); «*рево-*

люції керуючих», або т. з. переходу влади на монополістичних підприємствах до рук найманих керуючих — менеджерів; «*революції в доходах*». Внаслідок цього нібито зменшується різниця між класами і верствами капіталістичного суспільства в рівні доходів, настає «*гармонія інтересів*» і створюється «*загальное добробуту держава*», капіталістична власність нібито стає колективною, народною. Купівля робітниками або службовцями акцій розглядається як доказ перетворення робітника на капіталіста, на співвласника підприємства. Насправді ж поширення дрібних акцій сприяє мобілізації додаткових коштів і полегшує контроль над *акціонерним товариством* з боку великих акціонерів, які володіють *контрольним пакетом акцій*. Концепція «Н. к.» спрямована на відвернення уваги робітн. класу і всіх трудящих від боротьби за повалення капіталістичного ладу, на створення ілюзії про можливість автоматичного перетворення капіталізму на новий лад, т. з. «народний капіталізм». Лит.: Хромушина Г. Б. Развеемые мифы. Критика доктрины «американской исключительности». М., 1969; Панова М. «Народный капитализм» сегодня. М., 1970; Критика буржуазных реформистских и ревизионистских экономических теорий. М., 1979; Ландберг Ф. Богачи и сверхбогачи. Пер. с англ. М., 1975.

С. В. Мочерный.

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ У СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ. Наркомнац — центр. галузевий орган держ. управління РРФСР, що спрямовував роботу по здійсненню ленінської нац. політики, принципи якої було закріплено в *Декларації прав народів Росії*. Створений за Декретом *Другого Всеросійського з'їзду Рад* від 26.X (8.XI) 1917 «Про заснування Робітничого і селянського уряду». При Наркомнаці було організовано 18 нац. комісаріатів (відділів), у т. ч. укр. відділ, створений у травні 1918 для допомоги укр. народів у визвольній війні проти австро-нім. окупантів. На Рад. Україні в складі *Народного Секретаріату* діяло нар. секретарство міжнац. справ, згодом перетворене на секретарство закордонних справ. Діяльність Н. к. у с. н. сприяла зміцненню дружби народів, здійсненню ними права на самовизначення, відіграла важливу роль у створенні нац. рад. республік та об'єднанні їх у Союз РСР. Наркомнац ліквідовано в квітні 1924 за постановою ЦВК від 7.VII 1923, оскільки він закінчив свою основну місію.

НАРОДНИЙ КОНТРОЛЬ — в СРСР система державного і громадського контролю за роботою держ. органів, кооперативних і громадських орг-цій, підприємств та установ, службових осіб, за виконанням директив партії, рад. законів, рішень Уряду. Н. к. відіграє важливу роль у здійсненні завдань і функцій рад. загальнонац. д-ви, є однією з форм *соціалістичної демократії*, знаряддям поліпшення і вдосконалення *державного апарату*, зміцнення держ. і трудової дисципліни, додержання *соціалістичної законності*, все-

бічного зміцнення і охорони *соціалістичної власності*, боротьби за збереження й доцільне витрачання держ. коштів, охорони прав і законних інтересів рад. громадян. Право контролю належить рад. народів і здійснюється трудящими з перших днів перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції. На різних етапах розвитку Рад. д-ви змінювалися форми організації держ. і громад. контролю, але його суть, осн. завдання, спрямованість залишалися незмінними. Конституція СРСР 1977 у ст. 92 (ст. 81 Конституції УРСР) закріпила принципи засад організації і діяльності Н. к. у *розвинутому соціалістичному суспільстві*. 30. XI 1979 прийнято Закон СРСР про народний контроль в СРСР, у якому визначено завдання, систему, порядок утворення, функції, повноваження і організацію діяльності *органів народного контролю*. Лит.: Закон Союза Радянських Соціалістичних Республік про народний контроль в СРСР. К., 1980; Потарікіна Л. Л. Ленінські принципи державного контролю. К., 1969.

Л. Л. Потарікіна.

НАРОДНИЙ РУХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ АНГОЛИ, МПЛА) португ. MPLA; Movimento Popular de Libertação de Angola) — революц.-демократична організація, яка очолювала нац.-визвольну боротьбу народів Анголи проти португ. колоніального панування. Засн. 1956. В 1961 очолила збройне повстання в Анголі, що переросло в загальнонац. боротьбу проти португ. колонізаторів. Після проголошення незалежності Анголи (1975) стала правлячою орг-цією. В 1977 перетворена на авангардну партію робітн. класу — МПЛА — *Партію праці*.

НАРОДНИЙ СЕКРЕТАРІАТ — перший Рад. робітничо-сел. уряд України. Утворений у Харкові 17 (30).XII 1917 за постановою обраного *Першим Всеукраїнським з'їздом Рад ЦВК* Рад України. До складу Н. С. входили 12 нар. секретарств — колегіальних органів, що відали окремими галузями держ. управління (секретарства внутр. справ, військ. справ, праці, торгівлі і пром-сті, фінансів, продовольства, зем. справ, міжнародних справ, нар. освіти, пошт і телеграфів, шляхів, юстиції), очолюваних нар. секретарями, і керуючого справами Н. С. Всі нар. секретарі були більшовиками [Артем (Ф. А. Сергєєв), С. С. Бакінський, Є. Б. Бош, В. П. Затонський, М. О. Скрипник та ін.], лише секретарство зем. справ очолював лівий есер. Нар. секретарство міжнац. справ фактично відало й іноз. справами. Першим головою Н. С. (з березня 1918) був М. О. Скрипник. Н. С., підтримуваний трудящими України, очолив їх боротьбу проти *Центральної ради і каледніщини*, згодом — проти австро-нім. окупантів, керуючи водночас рад. будівництвом на місцях. Оскільки в умовах громадян. війни Н. С. не зміг сконструювати власний апарат, він використовував апарат місц. Рад, здійснюючи керівництво як через них, так і шляхом призначення на місця спец. комісарів.

Н. С. діяв у тісному контакті з Радіо Народних Комісарів Рад. Росії. 19.XII 1917 (1.1 1918) РНК призначив Г. К. Орджонікідзе своїм надзвичайним комісаром на Україні, а Н. С. 6 (19).I 1918 — В. П. Затонського повноважним представником при Раднаркомі з правом ухвалного голосу в питаннях, що стосуються України. 30.I (12.II) — 28.II 1918 Н. С. працював у Києві, згодом, у зв'язку з наступом австро-нім. військ, — у Полтаві, Катеринославі, Таганрозі. 18.IV 1918 на спільному засіданні ЦВК Рад України і Н. С. його було реорганізовано у *Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів 1918.*

В. С. Левін.

НАРОДНИЙ СУД — в СРСР суд першої інстанції. Див. *Районний (міський) народний суд.*

НАРОДНИЙ СУДДЯ — в СРСР суддя в складі районного (міського) народного суду. Відповідно до ст. 152 Конституції СРСР Н. с. обираються громадянами району або міста на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на 5 років. Н. с. може бути обраний кожний громадянин СРСР, який досяг до дня виборів 25-річного віку і користується виборчим правом. Н. с. відповідальні перед виборцями, що їх обрали, звітують перед ними і, якщо не виправдають довіря, можуть бути достроково відкликані у встановленому законом порядку.

Н. с. та два народні засідателі утворюють склад суду. При розгляді справи Н. с. є головуючим у судовому засіданні. Справи про адміністративні *проступки*, віднесені до компетенції нар. суду, Н. с. розглядає одноособово. Йому також надано право одноособово розглядати заяви про вчинені злочини, що надійшли до нар. суду, і при наявності підстав порушувати кримінальні справи, а також вирішувати питання про віддання обвинуваченого до суду, коли для цього немає потреби проводити *розпорядче засідання суду*. Н. с. незалежні й підкоряються тільки законам (див. *Незалежність суддів*). Н. с. може бути притягнений до *відповідальності кримінальної* й усунений з посади або заарештований лише за згодою Президії Верховної Ради відповідної союзної республіки, за службові проступки може бути притягнений до дисциплінарної відповідальності дисциплінарною колегією обл. суду.

Я. П. Нагнойний.

НАРОДНИЙ ТАНЕЦЬ — див. *Народна творчість.*

НАРОДНИЙ ТЕАТР, Державний народний театр — створений в Києві в жовтні 1918 під керівництвом П. К. Саксаганського. В складі трупи були відомі діячі дожовт. укр. театру — Л. Лінницька, Ф. Левицький, І. Замичковський, Г. Затиркевич-Карпинська, О. Корольчук, С. Паньківський, Р. Чичорський та ін. Н. т. продовжував кращі реалістичні традиції дожовтневого демократичного мистецтва. В репертуарі Н. т. були п'єси укр. класики — «Наталка Полтавка» І. Котля-

ревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Дай серцю волю, заведе в неволю», «По ревізії» М. Кропивницького, «Сава Чалий», «Суєта», «Наймичка», «Безталанна», «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого тощо; зарубіжних авторів — «Робітники» Ф. Шіллера, «Уріель Акоста» К. Гудкова. Велике художнє й громад. значення мала вистава «Робітники» (в ролі Франца Моора — П. Саксаганський, Карла Моора — Б. Романецький). Діяльність Н. т. припинилася навесні 1922. Безпосереднім його спадкоємцем став організований того ж року театр ім. М. К. Заньковецької (тепер — *Львівський український драматичний театр* імені М. Заньковецької), до якого ввійшло осн. акторське ядро митців Народного театру.

Є. С. Хлібівич.

«НАРОДНИЙ УЧИТЕЛЬ» — газета для вчителів, орган Всеукр. комітету профспілки працівників освіти. Видавалася укр. мовою (1925—30) у Харкові з тижневим додатком «Виробнича думка» (1928—30) і місячними додатками «Самонавчання» (1928) та «Література і побут» (1928—29). В газеті вміщувалися переважно методичні матеріали.

НАРОДНИЙ ФРОНТ — форма організації широких народних мас для спільної боротьби проти *фашизму* і війни, за міжнародний мир, демократію, нац. незалежність і соціальний прогрес. Н. ф. виник у серед. 30-х рр. у ряді капіталістичних країн. Ініціатором створення Н. ф. та його керівною силою став робітн. клас на чолі з марксистсько-ленінськими партіями. Н. ф. об'єднує під керівництвом робітн. класу селянство, прогресивну інтелігенцію та серед. прошарки (див. *Єдиний фронт*). Залежно від істор. умов завдання, склад і форми діяльності Н. ф. змінюються. Необхідність створення Н. ф. гостро постала в 1-й пол. 30-х рр. у зв'язку з виникненням загрози фашизму і війни. Після спроби фашист. перевороту у Франції (лютий 1934) тут за ініціативою комуністів 1935 було створено Н. ф. Перемога на парламентських виборах (квітень — травень 1936) партій, що ввійшли до Н. ф., і перебування 1936—38 у Франції при владі урядів, що спиралися на Н. ф. (комуністи не входили до їхнього складу, але підтримували їх у питанні виконання програми Н. ф.), дало змогу перешкодити встановленню фашист. диктатури й здійснити ряд заходів щодо поліпшення становища трудящих. VII конгрес Комінтерну (1935) на основі доповіді Г. Димитрова дав глибокий аналіз тактики Н. ф. і вказав, що вона може привести до створення урядів Н. ф., а також зазначив, що в колоніальних і залежних країнах Н. ф. виступає у формі єдиного антиімперіалістичного, антиколоніального фронту. В 1936 Н. ф. було створено в Іспанії (див. *Іспанська революція 1931—39*), де він здобув перемогу на виборах 1936 і протягом 1936—39 очолював бо-

ротьбу народу проти ісп. фашистів і нім.-італ. інтервентів. У Китаї компартія домоглася створення антияпон. Н. ф. (1937), який, незважаючи на зрадливість *гоміндану*, відіграв значну роль у війні проти япон. загарбників. У Чілі Н. ф., що був створений 1936, домогся сформування на його базі уряду за участю комуністів (1938—41). На початку *другої світової війни 1939—45* в окупованих країнах, а пізніше під впливом переможних дій Рад. Армії — в країнах фашист. блоку на основі тактики Н. ф. розгорнувся *Рух Опору*.

В післявоєнний період Н. ф. відіграв значну роль у перемозі нар.-демократичних і соціалістичних революцій у ряді країн Європи і Азії, в завоюванні нац. незалежності народами багатьох країн Африки та Азії. Таким чином, в умовах розгрому фашизму та зміцнення сил соціалізму Н. ф. (Нац. фронт) перетворився з визвольного, загальнодемократичного на антикапіталістичний, антиімперіалістичний рух. Єдність демократичних сил відіграла значну роль у перемозі *Кубинської революції* 1959. В Чілі напередодні президентських виборів 1970 було створено демократичну коаліцію Нар. єдність, що об'єднала всі ліві партії. Уряд блоку Нар. єдності (1970—73), очолений С. Альєнде Госсенс, здійснив у країні ряд революц. перетворень, але внаслідок фашист. перевороту 1973 був підступно повалений чилійською реакцією, що діяла у зговорі з амер. імперіалізмом. Партії Нар. єдності перейшли на нелегальне становище. В Уругваї 1971 було створено Широкий фронт, що об'єднав демократичні й патріотичні сили країни і під керівництвом компартії повів боротьбу проти диктаторського режиму, проти втручання США у внутрішні справи, за демократію і мир. У Нікарагуа прогресивні сили народу, об'єднавши сили для боротьби проти військово-поліцейської тиранії А. Сомоси, утворили орг-ції Патріотичний фронт і Рух єдиного народу, які під керівництвом бойового авангарду революц. руху Нікарагуа — Сандіністського фронту нац. визволення — 19.VII 1979 скинули диктатуру А. Сомоси. В Сальвадорі внаслідок консолідації патріотичних і демократичних сил на чолі з компартією 1980 утворилося єдине політ. керівництво і заг. штаб орг-цій, що повели збройну боротьбу проти реакц. режиму військово-цивільної хунти. Досвід створення і зміцнення Н. ф. відображено у програмних документах міжнар. *Наради представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960*, а також *Наради комуністичних і робітничих партій 1969*.

Лит.: Ленін В. І. Зауваження до тез про єдиний фронт. Повне зібрання творів, т. 44; Резолюції VII Всесвітнього конгреса Комуністического Інтернаціонала. М., 1935; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; VII конгрес Комінтерна і боротьба за

створення Народного фронту в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. М., 1977; Дмитров Г. М. Наступлення фашизму і задачі Комуністичного Інтернаціонала в боротьбі за єдинство робочого класу проти фашизму. М., 1935; Дмитров Г. Народний фронт. К., 1972; Міжнародне комуністичне рухання. Очерк стратегії і тактики. М., 1972.

А. К. Мартиненко.

НАРОДНИЦТВО — ідеологія і рух різночинної інтелігенції на бурж.-демократичному етапі визвольної боротьби в Рос. державі (1861—95). За визначенням В. І. Леніна, Н. «є ідеологія (система поглядів) селянської демократії в Росії» (Повне збір. тв., т. 22, с. 290). Н. поєднувало в собі радикальну бурж.-демократичну програму з ідеями *утопічного соціалізму*. Виступало одночасно проти кріпосництва та його залишків і проти бурж. розвитку країни. З самого початку в Н. намітилися дві тенденції — революційна і ліберальна. Революц. народники 60—80-х рр. прагнули різними шляхами підняти сел. революцію. З серед. 80-х рр. панівним став ліберальний (реформістський) напрям. Н. мало всерос. характер, у русі брали участь представники багатьох національностей. Значного розвитку набуло Н. на Україні. Родоначальниками Н. були О. І. Герцен і М. Г. Чернишевський. Своїми ідеями й діяльністю вони зробили величезний вплив на сучасників і наступні революц. покоління. Виникнення Н. зумовлювалося назрілими потребами корінних соціально-еко. перетворень у Росії в умовах кризи кріпосництва і самодержавного ладу. Центр. ланкою системи поглядів Н. стала ідея некапіталістичного шляху розвитку Росії, ідея переходу до соціалізму через збереження, використання і перетворення колективістських засад сільс. общини. Наприкінці 60—у 70-х рр. теоретичним обґрунтуванням цієї ідеї стала суб'єктивна соціологія (див. *Суб'єктивна школа* в соціології), яка, хоч і відображала за своїм соціальним змістом революц.-демократичні тенденції, була проявом ідеалізму в трактуванні процесів сусп. розвитку. Ідеологами революц. Н. в 70-х рр. були П. Л. Лавров, М. О. Бакунін, П. М. Ткачов. Під їхнім впливом у Н. склалися пропагандистський, бунтарський і політико-змовницький напрями. Революц. народники в теорії і практиці боротьби зробили значний крок уперед порівняно з дворянськими революціонерами. Вони стали ближче до нар. мас у захисті їхніх інтересів і поглядах на роль трудящих у революції. Народники прагнули викликати сел. революцію, забезпечити народів «землю і волю», знищити поміщицьке землеволодіння, самодержавний лад. Революц. народники виходили з примату соціальної революції над політичною, тісного зв'язку демократичних і соціалістичних перетворень, вели боротьбу проти лібералізму. У 80-х рр. в Н. поширився «економічний романтизм» (В. П. Воронцов, М. Ф. Данієльсон та ін.) — дрібнобурж. теорія, що зводилася до обґрунтування

безперспективності капіталістичного розвитку Росії і необхідності переходу до «нар. виробництва» — некапіталістичної індустріалізації, артільно-общинного методу організації г-ва тощо.

Початок руху Н. належить до періоду революц. ситуації 1859—61. Окремі елементи Н. були вже в політ. прокламаціях («К молодому поколінню», 1861; «Молодая Россия», 1862). В умовах піднесення масового руху і боротьби демократичної інтелігенції виникла революц.-демократична орг-ція «Земля і воля» (1861—64). Тенденції Н. набули дальшого розвитку в діяльності *Ліутинського гуртка* (1863—66) та *нечаєвців* (1869; див. також «Народна розправа»). З кін. 60-х рр. почалося нове піднесення революц.-демократичного руху в Росії. Великий вплив на його посилення зробили *Паризька комуна 1871*, діяльність *Інтернаціоналу 1-го*. Значно зросли кількість учасників руху, його розмах і дійовість. Робилися спроби реалізувати на практиці народницькі ідеї. На поч. 70-х рр. виникли численні народницькі гуртки. Особливо діяльними були гуртки *чайковців*, які існували в Петербурзі, Москві, Одесі, Києві, а також братів Жебуньових (див. С. О. Жебуньов), «Київська комуна». Навесні та влітку 1874 почалося масове «ходіння в народ», яке було першою серйозною перевіркою ідеології революц. Н. До кін. 1875 царська влада заарештувала значну частину пропагандистів, найактивніших з них засуджено за «процесом 193-х» (1877—78). «Ходіння в народ» виявило організаційну слабкість Н. і гостро поставило питання про необхідність створення єдиної централізованої суворо законспірованої орг-ції революціонерів. Одним з кроків у цьому напрямі було створення «Всерос. соціально-революц. орг-ції» (кін. 1874 — поч. 1875). Активну діяльність на Україні 1875—76 розгорнули «південні бунтарі». В 1876 у Петербурзі виникла нова народницька орг-ція, яка 1878 дістала назву «Земля і воля». Її організаторами і активними учасниками були М. А. Натансон, О. Д. Михайлов, Г. В. Плеханов, Й. В. Антекман, Д. А. Лизогуб, В. А. Осинський та ін. Тісні зв'язки з «Землею і волею» підтримували учасники кол. гуртка «південних бунтарів». У 1877 його члени Я. В. Стефанович, Л. Г. Дейч, І. В. Бохановський створили в Чигиринському повіт. таємну орг-цію серед селян для підготовки повстання (див. *Чигиринська змова 1877*). Надії землевольців підняти селянство на революцію не здійснилися. Народники знайомили робітників (яких вони розглядали як частину селянства) з ідеями соціалізму, організовували робітн. гуртки, готували з передових пролетарів пропагандистів у сел. середовищі, підтримували їхню боротьбу (див. *Казанська демонстрація 1876*). Хоч вони своєю діяльністю не формували класову самосвідомість робітників Росії, але сприяли революц.-демократичному вихованню і залученню їх до визвольного ру-

ху. Окремі народники брали участь у діяльності одес. «Південноросійського союзу робітників». Розчарування в результатах пропагандистської діяльності серед селян, посилення урядових репресій, а також сусп. піднесення в період назрівання нової революц. ситуації в Росії спонукали більшість народників перейти до безпосередньої боротьби проти самодержавства. Цей перехід спочатку виявився в терористичних актах проти представників царської адміністрації, збройних опорах під час арештів, в організації звільнення ув'язнених революціонерів тощо. Активною діяльністю в цьому напрямі відзначався гурток В. А. Осинського в Києві в кін. 1877 — на поч. 1879. Незгоди в програмних і тактичних питаннях боротьби, насамперед щодо застосування терору, спричинилися до розколу в серпні 1879 «Земля і воля» на дві самостійні орг-ції — «Народну волю», що об'єднала прихильників нової тактики політ. боротьби, і «Чорний переділ», що зберегла пропагандистський характер діяльності. Визначними діячами першої були А. І. Желябов, О. Д. Михайлов, С. Л. Перовська, В. М. Фігнер, М. І. Кибальчич, М. Ф. Фроленко та ін., другої — Г. В. Плеханов, В. І. Засулич, П. Б. Аксельрод, Є. М. Ковальська, М. Р. Попов та ін.

В багатьох містах, зокрема в Києві, Харкові, Одесі, Єлизаветграді, Кам'янці-Подільському (див. «Подільська дружина»), виникли численні гуртки і групи «Народної волі». Після вбивства революціонерами 1(13).ІІІ 1881 *Олександра ІІ* (див. *Первомартовці*) царизмові вдалося шляхом жорстоких репресій (див., зокрема, «Процес 17-ти») розгромити осн. сили народовольської орг-ції. У 80-х рр. подекуди продовжували діяти старі й утворювалися нові народовольські гуртки і групи (див. *Молода партія «Народної волі»*), які вже не мали належного зв'язку між собою; тоді ж робилися спроби відродити «Народну волю». В 1885 у Катеринославі було скликано з'їзд пд. народовольців з метою об'єднати революц. сили Пд. Росії. В грудні 1886 у Петербурзі виникла «Терористична фракція партії „Народна воля“», 1891—«Група народовольців», а в Києві — «Південноросійська група народовольців». За кордоном розгорнули роботу «Союз рос. соціалістів-революціонерів», «Група старих народовольців». У 90-х рр. діяли й ін. народницькі орг-ції. Однак відродити «Народну волю» було вже неможливо. В 1880 кол. чорнопредільці Є. М. Ковальська і М. П. Щедрін організували в Києві «Південноросійський робітничий союз», до якого, зокрема, входила й С. М. Богомолец. На поч. 80-х рр. частина членів «Чорного переділу» приєдналася до «Народної волі», окремі чорнопредільці-емігранти порвали з Н. і 1883 утворили марксистську групу «Визволення праці». В. І. Ленін назвав плеяду революціонерів 70-х рр. у числі попередників рос. соціал-демократії, високо цінував практичну революц. діяльність на-

родників (див. Повне збір. гв., т. 6, с. 24; т. 30, с. 298). Рух революц. народників помітно вплинув на демократичну культуру Росії того часу (л-ру, живопис, музику, історіографію). Крайні демократичні традиції революц. Н. сприйняло нове покоління борців. В умовах політ. реакції 2-ї пол. 80 — поч. 90-х рр. 19 ст. ліберальні народники намагалися підмінити революц.-визвольний рух дрібнобурж. реформаторством. Ідейними виразниками ліберально-народницького напрямку були В. П. Воронцов, С. М. Кривенко, С. М. Южаков, М. К. Михайловський та ін. Представниками його на Україні були М. В. Левитський, Б. Д. Грінченко, Т. І. Осадчий та ін. У 80—90-х рр. народницька ідеологія стала перешкодою на шляху поширення в Росії марксизму. В боротьбі проти ліберального Н. значну роль відіграв Г. В. Плеханов і керована ним група «Визволення праці». Ідейний розгром Н. здійснив В. І. Ленін, який дав чіткий аналіз його класових коренів, соціального ґрунту й істор. зумовленості. В серед. 90-х рр. Н. перестало бути панівним напрямом рос. сусп. й революц. думки. *Літ.*: К. Маркс, Ф. Енгельс і революційна Росія. М., 1967; Ленін В. І. Повне зібрання творів. [Про народництво див. Предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Революционное народничество 70-х годов XIX века. Сборник документов и материалов, т. 1—2. М.—Л., 1964—65; Итенберг Б. С. Движение революционного народничества. М., 1965; В. И. Ленин и русская общественно-политическая мысль XIX — начала XX в. Л., 1969; Твардовская В. А. Социалистическая мысль России на рубеже 1870—1880-х годов. М., 1969; Малинин В. А. Философия революционного народничества. М., 1972; Пантин И. К. Социалистическая мысль в России: переход от утопии к науке. М., 1973; Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973; Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974; Социологическая мысль в России. Л., 1978; Троицкий Н. А. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма. 1866—1882. М., 1978; Карпачев М. Д. Русские революционеры-разночинцы и буржуазные фальсификаторы. М., 1979; Крайнева Н. Я., Пронина П. В. Народничество в работах советских исследователей за 1953—1970 гг. Указатель литературы. М., 1971. **А. М. Катренко.**

НАРОДНІ БІБЛІОТЕКИ — безплатні бібліотеки для широких верств населення в дореволюц. Росії. Н. б. засновувались і утримувались земствами, міськ. думами, культур.-осв. і кооп. організаціями, селянськими общинами й окремими особами. Перші Н. б. на Україні виникли в 60—70-х рр. 19 ст. на Херсонщині, Харківщині, пізніше — в Одесі. Н. б. були і на Зх. Україні: у Львові, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі та ін. Н. б. контролювались місцевою владою й духівництвом, однак демократична інтелігенція часто використовувала їх для поширення прогрес. літератури. Див. також *Народні читання*, «*Просвіта*».

НАРОДНІ БУДИНКИ — культурно-осв. заклади клубного типу

в дореволюц. Росії. Виникли в кін. 19 — на поч. 20 ст. Засновувались громад., земськими та ін. організаціями в містах і селах для поширення елементарних знань. При них діяли б-ки, читальні, книжкові магазини, лекційні й театр. зали, працювали різні курси чи гуртки. На Україні Н. б. існували в Києві (з 1900), Харкові (з 1903), Львові (з 1851), а також в Одесі, Полтаві, Житомирі, Лохвиці, Прилуках та ін. містах. В ряді Н. б. на Україні керівництво було в руках бурж. інтелігенції, яка в своїй більшості перебувала під впливом націоналістичних партій. Царський уряд сподівався, що Н. б. допоможуть відвернути трудящих від політ. боротьби проти самодержавства. Н. б. часто використовували більшовики для ведення революц. пропаганди, організації мітингів та підпільних гуртків. *П. Д. Соломуха.*

НАРОДНІ ЗАСІДАТЕЛІ — в СРСР громадяни, обрані у встановленому законом порядку до складу судів, які розглядають цивільні та кримінальні справи в першій інстанції.

Обов'язкова участь Н. з. у здійсненні правосуддя — один з демократичних принципів радянського *судочинства* і водночас — одна з форм залучення трудящих до держ. діяльності. Відповідно до ст. 152 Конституції СРСР Н. з. районних (міських) народних судів обираються на зборах громадян за місцем роботи або проживання відкритим голосуванням строком на 2,5 року, а Н. з. *військових трибуналів* — зборами військово-службовців на той же строк. Н. з. вищестоящих судів (крайових, обл., міських, авт. областей та округів, Верховних Судів союзних (див. *Верховний Суд УРСР*) та авт. республік, *Верховного Суду СРСР*) обираються разом з суддями крайовими, обл. Радами народних депутатів, Верховними Радами союзних та авт. республік, Верховною Радою СРСР. Н. з. відповідальні перед виборцями або органами, що їх обрали, звітують перед ними й можуть бути ними відкликані у встановленому законом порядку. Н. з. нар. суду може бути обраний кожний громадянин, який досяг на день виборів 25 років, а військ. трибуналу — особа, що перебуває на дійсній військ. службі. При здійсненні правосуддя Н. з. користуються всіма правами судді; вони незалежні й підкоряються тільки законам (див. *Незалежність суддів*). На час виконання обов'язків Н. з. за ними зберігається середній зарплаток за місцем осн. роботи.

Я. П. Нагноїний.

НАРОДНІ ЗБОРИ — 1) Найвищий орган держ. влади Болгарії. Складаються з однієї палати (400 депутатів). Обираються населенням на 5 років. 2) Найвищий орган держ. влади Албанії. Складаються з однієї палати (250 деп., обраних населенням на 4 роки). 3) Однопалатний парламент Єгипту, Мозамбіку, Сейшельських Островів та деяких ін. країн.

НАРОДНІ ЗБОРИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ — установчий орган народної влади *Західної України*,

обраний її населенням 22.X.1939 шляхом загальних, рівних і прямих виборів при таємному голосуванні. Осн. завдання і мета Н. З. З. У. — розв'язати найсуттєвіші питання сусп. і держ. устрою Зх. України. З перших днів визволення краю Червоною Армією від іноземних поневолювачів у вересні 1939 розгорнувся всенар. рух за встановлення Рад. влади, за входження Зх. України до складу СРСР з возз'єднанням з УРСР. 22.X.1939 на всій тер. Зх. України було проведено перші вільні, дійсно демократичні вибори депутатів до Н. З. З. У. За кандидатури революц. блоку робітників, селян та інтелігенції віддали свої голоси 90, 93% виборців, що брали участь у голосуванні. До Н. З. З. У. було обрано 1494 депутати, у т. ч. 402 робітники, 819 селян, 234 представники трудової інтелігенції. Нар. Збори зібралися 26—28.X.1939 у Львові. Серед почесних гостей були керівники Компартії України та Уряду УРСР. Після всебічного обговорення питань порядку денного Н. З. З. У. одностайно прийняли істор. акти: Декларацію про встановлення Рад. влади на Зх. Україні; Декларацію про прийняття Зх. України до складу СРСР і включення її до складу УРСР; Декларацію про конфіскацію земель поміщицьких, монастирських та великих держ. урядовців; Декларацію про націоналізацію банків і великої пром-сті (див. *Декларації Народних Зборів Західної України*). Н. З. З. У. обрали Повноважну Комісію в складі 66 депутатів, якій доручили подати Верховній Раді СРСР та Верховній Раді УРСР декларації Нар. Зборів і від імені всього населення Зх. України просити прийняти її до складу СРСР та возз'єднати з УРСР. Таким чином, Н. З. З. У., виявляючи одностайну волю трудящих Зх. України, розв'язали корінні питання про сусп. лад і держ. устрій зх.-укр. земель на засадах і принципах соціалістичної революції. Див. також *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*.

Літ.: Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968; Соціально-політическая закономерность и правовые основы воссоединения Западноукраинских земель с Украинской ССР. Львов, 1979. *Б. М. Бабій.*

НАРОДНІ КАРТИНКИ — див. *Лубок*.

НАРОДНІ КОМІСАРІАТИ, наркомати — центральні галузеві органи державного управління СРСР, радянських союзних та автономних республік. За постановою *Другого Всеросійського з'їзду Рад* від 26.X (8.XI) 1917 про утворення Робітничого і Селянського уряду, було сформовано Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. Цією постановою встановлено перші 13 наркоматів (під назвою комісій), кожний з яких очолював нар. комісар. За Конституцією РРФСР (1918) комісії були названі нар. комісаріатами. В УРСР наркомати (12) під назвою нар. секретарств

уперше створено в складі *Народного Секретаріату* 17 (30).XII 1917. З 29.I 1919, коли уряд Рад. України почав іменуватися *Радою Народних Комісарів УРСР*, нар. секретарства стали Н. к. На той час в УРСР було наркомати закорд. справ, військ. справ, рад. пропаганди, внутр. справ, освіти, землеробства, юстиції, продовольства, праці, фінансів, шляхів, охорони здоров'я, а в лютому створено наркомат соціального забезпечення. За Конституцією СРСР 1924 Н. к. поділялись на загальносоюзні, об'єднані та республіканські. З деякими змінами (замість об'єднаних — союзно-респ.) цей поділ внесено до Конституції СРСР 1936. Відповідно до закону, прийнятого Верховною Радою СРСР 15.III 1946, Н. к. перетворено на міністерства. Див. *Міністерства СРСР, Міністерства УРСР*.

НАРОДНІ КОМІТЕТИ — 1) Місцеві органи держ. влади на *Закарпатській Україні* в листопаді 1944 — січні 1946. Виникли нелегально ще під час фашист. окупації як органи боротьби трудящих проти нім.-угор. загарбників. Після визволення Закарпаття Рад. Армією перетворені на місц. органи нар. влади. *Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України* (26.XI 1944) прийняв Манифест про возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. Після утворення в складі УРСР *Закарпатської області* (22.I 1946) було обрано місц. Ради депутатів трудящих, у зв'язку з чим Н. к. припинили існування. 2) В КНР і КНДР — місц. органи держ. управління.

НАРОДНІ МУЗЕЇ — в СРСР культурно-осв. установи, які створюються за ініціативою і безпосередньою участю населення на громадських засадах. Збирають, зберігають, вивчають і експонують предмети матеріальної і духовної культури, що становлять істор., наук. і худож. цінність народу. Є істор., краєзнавчі, літ., театр., худож. та ін. Н. м. Положення про Н. м. затверджене М-вом культури СРСР 1965. Діяльність шкільних музеїв регламентується «Положенням про шкільний музей» (1974). Роботою Н. м. керує громад. рада музею. Методичне керівництво здійснює держ. музей відповідного профілю. В УРСР за «Типовим положенням про музей на громадських засадах» (1978) звання «Народний музей» надається музею, що працює на громад. засадах не менш як три роки, має окреме приміщення, понад 500 оригінальних експонатів і досяг високого орг. та ідейно-політ. рівня наук.-освітньої, пропагандистської і виховної роботи і якщо відвідує його не менш як 5 тис. чол. на рік. На 1.I 1981 в УРСР було понад 300 Н. м. Серед них: з-ду «Арсенал» (Київ), шахти «Кочегарка» (м. Горлівка Донец. обл.), Стрийський музей В. І. Леніна (Львів. обл.) та ін.

А. О. Леонова.
НАРОДНІ РАДИ — місцеві органи держ. влади в Албанії, Болгарії, В'єтнамі, Румунії та ін. країнах. Обираються безпосередньо населенням на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

НАРОДНІ САМОДІЯЛЬНІ ТЕАТРИ — вища форма театр. самодіяльності в СРСР. Звання Н. с. т. присвоюється постійно діючим колективам худож. самодіяльності, які проводять активну роботу по комуністичному вихованню і культур. обслуговуванню населення, досягли високого ідейно-худож. рівня репертуару й виконавської майстерності, навч.-виховної і творчої роботи, а також мають необхідну матеріальну базу. Присвоюють звання Н. с. т. респ. М-ва культури, ради профспілок за поданням відповідних органів культури. Порядком роботи Н. с. т. регламентується спільною постановою Секретаріату Всесоюзної центр. ради проф. спілок і колегії М-ва культури СРСР від 15.IX 1978 «Про положення про народні самодіяльні колективи» та «Примірним положенням про колективи художньої самодіяльності і технічної творчості», затвердженим постановою колегії М-ва культури СРСР від 24.V 1978. В УРСР, зокрема, 1959 вперше присвоєно звання Н. с. т. 29 театр. колективів республіканських систем М-ва культури УРСР. У республіці діє 258 Н. с. т. (на 1980). Серед них 219 драматичних і муз.-драм., 10 — юного глядача, 3 — муз. комедії, 2 — оперних, 2 — балету, 5 — літературних, 10 — естради і мініатюр, 7 — театрів ляльок. Більшість Н. с. т. працює у місцевостях, де нема профес. театрів. Основу їхнього репертуару становить рад. драматургія, класичні твори, п'єси прогресивних зарубіж. авторів. Н. с. т. республіки працюють укр., рос., молд., польс. та угор. мовами. При більшості колективів є підготовчі студії. Частина Н. с. т. має колективні супутники, які здебільшого працюють у сільс. місцевості. Постійну допомогу в роботі Н. с. т. подають профес. театри, Укр. театр. т-во. В республіці проводяться традиційні обласні театр. декади, періодично — респ. огляди, курси. Провідні Н. с. т. України — Гайсинського та Іллінецького районних будинків культури Вінн. обл., Палацу культури хіміків ім. 50-річчя Великого Жовтня виробн. об'єднання «Азот» м. Середоньського Ворошиловгр. обл., Володимир-Волинського районного будинку культури Волин. обл., Палацу культури ім. В. І. Леніна Новокраматорського маш.-буд. з-ду, Севастопольського та Краснопереконського міських будинків культури Крим. обл., Кременецького районного будинку культури та Копичинського міськ. будинку культури Терноп. обл., польс. театр Львів. обл. будинку вчителя, оперний театр Палацу культури виробн. об'єднання «Восход» працівників текст. і легкої промисловості м. Чернівців.

Лит.: Овруцька І. М. На сцені народного театру. К., 1979.

Г. В. Довбищенко.

НАРОДНІ СОЦІАЛІСТИ, енеси, Народно-соціалістична (трудова) партія, Трудова народно-соціалістична партія — дрібнобурж. партія в Росії. Виділялася 1906 з правого крила партії *есерів*. Офіц. органи — журн. «Народно-соціалістическое обозрение» (1906—07),

газ. «Народное слово» (1917—18). Програма була розрахована на легальне існування партії. Зокрема, вимагаючи відчуження поміщицької землі, Н. с. допускали її викуп, виступали за збереження куркульських г-в. Після *третього червеневого перевороту* 1907 партія Н. с. фактично перестала існувати. Після Лютн. революції 1917 її орг-ції відновилися. Влітку 1917 Н. с. об'єдналися з *трудовиками*. Підтримували бурж. Тимчасовий уряд. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції брали участь у контрреволюц. орг-ціях і змовах. Партія припинила існування 1918.

НАРОДНІ УНІВЕРСИТЕТИ — громадські навч. організації, що сприяють самоосвіті, культурному розвитку і підвищенню професіонального рівня трудящих. В Росії і на Україні виникли в 70-х рр. 19 ст. У 1905—06 Н. у. було відкрито в багатьох повітових містах Росії. Їх широко використовували більшовики для пропаганди марксизму серед робітників. В період реакції 1907—11 Н. у. було закрито. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в СРСР сформувався тип і виникла мережа вечірніх робітн. ун-тів як завершальної ланки робітн. освіти. На новій основі Н. у. почали створювати в кін. 50-х рр. Першими ун-тами нового типу стали ун-ти культури. Цілі і завдання Н. у. визначено в постанові ЦК КПРС від 8.X 1968 «Про поліпшення роботи народних університетів». Відповідно до потреб сусп. розвитку й запитів трудящих процес навчання диференційовано. Навчання в Н. у. безплатне, без відриву від виробництва, тривалістю навч. року 7—8 міс. Засновниками Н. у. є Всесоюзне т-во «Знання», ВЦРПС, комсомол, м-ва острії, культури, охорони здоров'я. Держ. к-т Ради Міністрів СРСР по телебаченню і радіомовленню організував «Н. у. мільйонів». Заг. керівництво і координацію діяльності орг-цій, що відповідають за роботу Н. у., здійснює Центр. рада Н. у. в Москві (з 1968). В УРСР діє понад 5 тис. ун-тів, слухачі яких здобувають освіту з 30 галузей знань.

А. О. Леонова.
НАРОДНІ УЧИЛИЩА — загальноосвітні навчальні заклади в дореволюційній Росії, в яких навчали елементарної грамоти. Див. *Початкові училища*.

НАРОДНІ ХУДОЖНІ ПРОМИСЛИ — одна з форм *народної творчості*; організація виробництва творів *декоративно-ужиткового мистецтва*, призначених для продажу. Н. х. п. відомі в усіх країнах світу. В капіталістичних країнах кустарні Н. х. п. не витримували конкуренції дешевих фабричних виробів. У Росії в кін. 19 — на поч. 20 ст. Н. х. п. підтримувалися земствами, хоча іноді на догоду замовникам захоплювалося створення і виробів низького міщанського гатунку, що призводило до витіснення нар. традицій і зниження худож. цінності виробів. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції традиційні Н. х. п. дістали можливість для широкого розвитку в усіх республі-

ках Рад. Союзу: в РРФСР — *Вологодське мереживо, Єлецьке мереживо, Гжельська кераміка, Палехська мініатюра, Мстюрська мініатюра* (підлаковий розпис), Богородське різьблення на дереві, *Холломський розпис* на дереві; в Білорусії — ткацтво, худож. обробка дерева; в Азербайджані — килимарство, худож. обробка металу; у Вірменії — мереживо, худож. метал; в Грузії — худож. обробка металу, кераміка; в Молдавії — ткацтво, кераміка; в Латвії, Литві, Естонії — ткацтво, худож. метал, кераміка, обробка шкіри; в Туркменії — килимарство; в Узбекистані — кераміка, обробка каменю, дерева. На Україні Н. х. п. є в усіх областях. Тут історично склалися худож. центри, кожен з яких має свої особливості. Найбільш відомі — *Косів, Пистинь, Яворів* (Івано-Фр. обл.), *Опішня, Решетилівка* (Полтав. обл.), *Дибини* (Київ. обл.), *Ічня, Дігтярі* (Черніг. обл.), *Петриківка* (Дніпроп. обл.), *Бубнівка, Клембівка* (Вінн. обл.), *Вижниця* (Чернів. обл.), *Кролевець* (Сум. обл.). До 1960 Н. х. п. були зосереджені в кооперативних артілях, згодом реорганізованих у держ. ф-ки худож. виробів. Багато з них з 1968 увійшли в виробн.-худож. об'єднання. Помітне піднесення в розвитку нар. декоративно-ужиткового мист. відбулося після прийняття постанови ЦК КПРС «Про народні художні промисли» (1974). Модернізуються діючі підприємства, розширюється асортимент продукції Н. х. п. В 1970 переважна більшість Н. х. п. зосередилася в Респ. виробничо-худож. пром. об'єднанні худож. промислів М-ва місцевої пром-сті УРСР (Укрхудожпром), де творчу роботу скеровує центр. худож. конструкторсько-технологічне бюро (ЦХКТБ). В кін. 70-х рр. багато нар. майстрів почало працювати на підприємствах худож. фонду УРСР, що існують паралельно з підприємствами м-ва місц. пром-сті. Виробн. творів нар. мистецтва організовується й на підприємствах ін. м-в (сільського, лісового г-ва) та в окремих колгоспах (найбільше в Івано-Фр. та Закарп. областях). У системі Укрхудожпрому є 5 виробничо-худож. об'єднань (ВХО): ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві (вишивка, худож. ткацтво); «Вінничанка» з філіями в Клембівці та Городківці (вишивка); «Гуцульщина» в Косові (кераміка, килимові вироби, худож. обробка дерева); «Полтавчанка» з виробничими дільницями в Опішні (вишивка), Нових Санжарах (килимарство), Великих Сорочинцях (вишивка), Лубнах (вишивка), Кременчуці (вишивка); «Україна» в Харкові (вишивка); 25 фабрик, головні з яких — ужгородська «Художпром» (кераміка, дерево), Івано-Фр. ф-ка худож. виробів ім. Розі Люксембург (вишивка), Коломийська ф-ка худож. виробів ім. 17 вересня (килими), Львів. ф-ка худож. виробів ім. Лесі Українки (вишивка, різьблення на дереві), Кролевецька ф-ка худож. виробів (ткацтво), львів. ф-ка худож. виробів «Перемога» (вишивка). Ре-

шетилівська ф-ка худож. виробів ім. Клари Цеткін (вишивка, килими, декоративне ткацтво), богуславська ф-ка худож. виробів «Перемога» (ткацтво), петриківська ф-ка «Дружба» (худож. розписи); а також опішнянський завод «Художній керамік». Унікальні та естетично самостійні твори нар. мист. виготовляють і майстри-надомники, які об'єднані в обл. худож.-виробничих майстернях. В системі М-ва місц. пром-сті УРСР є спеціалізовані навч. заклади: Вижицьке уч-ще прикладного мист., Косівський технікум нар. худож. промислів ім. В. І. Касіяна, Ужгород. уч-ще прикладного мист. і проф.-тех. уч-ще (Решетилівське, Кролевецьке). Розвиткові Н. х. п. УРСР сприяє торговельна мережа системи Укрхудожпрому з центрами в 9 областях України. Крім того, продукція Н. х. п. — килими, скатерки, рушники, сорочки, хустки, скриньки, барильця, куманці, посуд, жіночі прикраси, іграшки тощо — широко постачається в інші республіки Рад. Союзу та експортується в різні країни світу (щороку в 24—26 країн). Вироби Н. х. п. експонуються на обласних, респ., всесоюзних і міжнар. виставках, у музеях (*Київському музеї українського народного декоративного мистецтва, Українському музеї етнографії та художнього промислу* у Львові, *Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини*, в музеях нар. архітектури та побуту УРСР у Києві, Ужгороді, Переяслав-Хмельницькому). Н. х. п. Рад. Союзу та ін. соціалістичних країн відроджують кращі традиції нар. мист., поєднуючи їх з новими образами, сюжетами, орнаментикою; співробітничать з індустріальною художньою промисловістю і художниками-професіоналами. Вироби Н. х. п. знаходять широке застосування, вносячи творче й естетичне начало в життя і побут людей.

Лит.: Манузарова Н. Д. Художні промисли Української РСР. К., 1953; Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво [кн. 1—2]. К., 1966—70; Русские художественные промыслы. Вторая половина XIX—XX вв. М., 1965; Долінська М. Д. Майстри народного мистецтва Української РСР. Довідник. К., 1966; Народні художні промисли України. Збірник наукових праць. К., 1979; Художні промисли України. Альбом. К., 1979. Т. В. Сакович.

НАРОДНІ ЧИТАННЯ — публічне читання популярних книг і брошур для дорослих і підлітків у дореволюц. Росії. Проводились осв. т-вами, земськими діячами, вчителями та ін. представниками інтелігенції. Перші Н. ч. почалися в 60-х рр. 19 ст. На Україні організації Н. ч. займалися *київські освітні товариства, «Харківське товариство грамотності», г-во «Просвіта»* та ін. Для цього використовували 6-ки, читальні, *народні будинки*, приміщення шкіл. Незважаючи на заборону укр. слова, Н. ч. на Україні проводилися й укр. мовою — читалися твори Т. Шевченка, І. Франка та ін. укр. письменників. Н. ч. перебували під суворим контролем поліції: вибір книжок для чи-

тання обмежувався особливими каталогами. Більшовики використовували Н. ч. для революц. пропаганди. П. Д. Соломуха.

НАРОДНІСТЬ — територіальна, мовна, економічна і культурна спільність людей, що склалася історично, наслідувала племені й передувала нації. Розвиток продуктивних сил привів до руйнування *первіснообщинного ладу*, виникнення приватної *власності* й *класів суспільних*, витіснення кровнородових зв'язків територіальними. В процесі утворення племенних союзів племенні спільності поступово змішувалися, посилювалися міжплеменні госп. і культур. зв'язки, що привело до появи нової істор. спільності — Н. В процесі утворення Н. мова одного з етнічних компонентів (найрозвиненішого чи найчисленнішого) ставала спільною мовою Н. Першими в історії були Н. рабовласницького суспільства (давньоєгипт., давньоєллінська Н. та ін.). У Європі Н. формувалися в основному за *феодалізму* (давньорус., франц., нім. Н. тощо). Утворення й розвиток Н. в антагоністичних *суспільно-економічних формаціях* супроводжувалися зростанням класових суперечностей усередині Н. Будучи більш розвиненими, ніж племена, спільностями людей, Н. сприяли розвиткові виробництва, обмінові виробничим досвідом і досягненнями культури. З розвитком капіталістичних сусп. відносин Н. стали перетворюватися на нації. При цьому одна Н. могла бути основою для утворення кількох націй (так, давньорус. Н. була спільним коренем рос., укр. і білорус. Н., які згодом стали націями), а ряд Н. міг скласти невеликі, не завжди перетворюються на нації. Завдяки тісним взаємозв'язкам з розвинутішими Н. і націями, вони засвоюють їхню мову і культуру й поступово зливаються з ними. Оскільки в країнах, що розвиваються, поряд з бурж. сусп. відносинами часто зберігаються докапіталістичні, не всі Н. там перетворюються на нації. В колоніальних і залежних країнах процес консолідації Н. у нації, як правило, затримується. За соціалізму відбувається перетворення Н. на соціалістичні нації. Однак Н. як етнічне утворення зберігається. Зокрема, деякі соціалістичні Н. не стають націями через свою нечисленність. За соціалізму Н. позбавлені внутр. класових суперечностей. Найхарактернішою їхньою рисою є єдність екон. і політ. інтересів. Розквіт соціалістичних Н. і націй, взаємозбагачення їх, як свідчить практика СРСР, особливо інтенсивно здійснюється в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*.

В країнах Азії й Африки, які визволилися від колоніального гноблення і стали на шлях самостійного розвитку, і нині йде процес формування нових Н. у ході злиття різних племен, а також консолідації Н. у нації.

Лит.: Калтахчян С. Т. Исторические формы общности людей. М., 1966; Агаев А. Г. Судьбы народностей. М., 1978. В. О. Пелих.

НАРОДНІСТЬ МИСТЕЦТВА — одна з осн. категорій марксистсько-ленінської *естетики*, яка виражає і узагальнює сукупність взаємовідносин між *мистецтвом* і *народом*, що виявляється насамперед у художньому відображенні загальнонар. інтересів, ідеалів і потреб, в естетичній і соціальній доступності мистецтва нар. масам. Н. м. — поняття конкретно-історичне. Її зміст визначається соціальним буттям народу, місцем і роллю мистецтва в сусп. житті. Для класово-антагоністич. суспільств характерні відірв мистецтва від народу, відособлення трудящих від худож. здобутків людства. Н. м. — найхарактерніша риса мистецтва соціалістичного суспільства. «Мистецтво належить народові», — відзначав В. І. Ленін. — Воно повинно сягати своїм найглибшим корінням у саму товщу широких трудящих мас. Воно має бути зрозумілим для цих мас, і вони повинні любити його» (Спогади про В. І. Леніна, т. 5. К., 1972, с. 16). Мистецтво стає народним, коли творчість передових митців, вибираючи мудрість народу, відображає його прагнення до свободи, до революц. оновлення світу. Справжнє нар. мистецтво сягає корінням у товщу нар. мас, об'єднує їхні почуття, думки і волю. Н. м., поряд з *партійністю* мистецтва, — основоположний принцип мистецтва *соціалістичного реалізму*.

НАРОДНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА В КИТАЇ 1946—49 — громадянська війна між революц. силами під керівництвом Компартії Китаю (КПК) і реакційним блоком поміщиків і компрадорської буржуазії, чий інтереси захищав *оміндан* при підтримці США. Війна стала завершальним етапом нар.-демократичної революції, спрямованої проти феодал.-поміщицького гніту і засилля іноз. імперіалізму в країні. На кінець 2-ї світової війни 1939—45 частина тер. Китаю була під контролем гоміндану, інша — під контролем КПК. В кінці серпня 1945 — в червні 1946 гоміндан за посередництвом дипломатії США провів переговори з КПК, внаслідок чого було створено Політ. консультативну комісію (ПКС), досягнуто домовленості про створення коаліційного уряду, перегляд конституції тощо. Однак у липні 1946 війська гоміндану (4,3 млн. солдатів) при підтримці США перейшли в наступ проти нар. збройних сил (з 1947 — Нар.-визвольна армія, НВА; 1,2 млн. солдатів). Ціною великих втрат гомінданівській армії вдалося захопити частину території, що перебувала під контролем КПК. Улітку 1947 НВА перейшла в контрнаступ. На серед. 1948 гомінданівські війська в пн., пн.-сх., сх. і центр. частинах Китаю були в основному ізолювані в окремих містах і районах. Агр. реформа, яка проводилася КПК з 1945, забезпечила активну участь селян у революції. В той же час у тилу гомінданівської армії широкі верстви населення виступали проти антинар. політики уряду гоміндану, що сприяла закабаленню Китаю амер. імперіалізмом, проти посилення експлуатації робітників і

селян, проти гноблення нац. меншостей. Зростала опозиція кит. реакції і з боку нац. серед. і дрібної буржуазії. Створювався Єдиний нар.-демократичний фронт під керівництвом КПК. Важливим фактором була підтримка революц. сил з боку СРСР і нар.-демократичних країн, прогресивних сил усього світу. В квітні 1949 відбулися переговори між делегаціями КПК і гоміндану, де було досягнуто угоди про припинення громадян. війни на основі умов, висунутих КПК. Але уряд гоміндану відмовився її затвердити. 21.IV 1949 НВА відновила наступ. На поч. 1950 було визволено в основному всю тер. Китаю (крім Тибету). Гомінданівці втекли на о. Тайвань під захист амер. збройних сил. Н.-в. в. в К. завершилася перемогою революц. сил. 30.IX 1949 Нар. політ. консультативна рада Китаю утворила Центр. нар. уряд. 1.X 1949 було проголошено утворення КНР.

НАРОДНОГОСПОДАРСЬКИЙ ОПТИМУМ (лат. *optimum* — найкраще) — найбільш ефективний стан *народного господарства*. Н. о. характеризується найдоцільнішим використанням матеріальних, трудових і фінанс. ресурсів, найраціональнішою взаємодією суспільства і природи. Н. о. передбачає не тільки найкращу організацію продуктивних сил, але й оптимальну, тобто відповідну станові продуктивних сил, систему виробничих відносин. Суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення виключають можливість досягнення в капіталістичному г-ві оптимальності, йому властиві диспропорційність і анархія виробн. За соціалізму сусп. власність на засоби виробн. забезпечує можливість організувати нар. г-во планомерно і на цій основі найбільш ефективно, тобто досягти оптимальності. Важливою ознакою оптимальності соціалістичного нар. г-ва є пропорційність між виробн. засобів виробн. і виробн. предметів споживання, окремими галузями виробн., між *розподілом* сукупного продукту на *фонди заміщення і національний дохід*, *фондом нагородження і фондом споживання*, між пропозицією товарів і попитом на них тощо. Оптимальність соціалістичної економіки в динаміці найчіткіше виявляється у високих темпах розширеного *відтворення*, зростанні продуктивності сусп. праці, дедалі повнішому задоволенні матеріальних і духовних потреб усіх членів суспільства тощо.

НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНА ДЕРЖАВА — політична організація влади робітників і селян у формі народно-демократичної (соціалістичної) республіки; одна з форм *соціалістичної держави*. Виникла в ряді країн внаслідок *народно-демократичних революцій* [у Європі в 40-х рр. 20 ст.; в МНР — 1932 (влада до трудового артаства перейшла 1921); в СРВ — 1960; на Кубі — 1961]. Створення Н.-д. д. пов'язане з другим етапом *загальної кризи капіталізму*, розгромом нім. фашизму і япон. імлітаризму в 2-й світовій війні

1939—45 при вирішальній ролі СРСР. Н.-д. д. є формою *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства*, яка в ході переростання нар.-демократичної революції в соціалістичну перетворюється на форму *диктатури пролетаріату*. Згодом у ряді Н.-д. д. відбувається процес переростання диктатури пролетаріату в загальнонар. владу. Найважливіша особливість Н.-д. д. — наявність масових суспільно-політ. орг-цій типу *Народного фронту*, що включає різні демократичні партії та ін. прогресивні орг-ції, які об'єднані заг. платформою побудови соціалізму і визнають провідну роль марксистсько-ленінської партії. Соціалістичні принципи держ. ладу Н.-д. д. закріплено в їхніх конституціях і конституційних актах. Характер Н.-д. д. як соціалістичної д-ви виявляється й у *формі правління*, формі *державного устрою* тощо, які відображають в той же час істор. та нац. особливості тієї чи іншої країни. Політ. основа Н.-д. д. — система представницьких органів типу Рад. Органи держ. влади і держ. управління Н.-д. д. діють на принципах *соціалістичної законності* й *демократичного централізму*.

Лит.: 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПКРС. Тези ЦК КПКРС. К., 1967; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПКРС від 31 січня 1977 року. К., 1977; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969; Конституції зарубіжних соціалістических государств Європи. М., 1973; Государственное право зарубежных социалистических стран. М., 1976.

НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ — антиімперіалістична, загальнодемократична *революція соціальна*, яка тісно пов'язана з нац.-визвольною, антифеод., антифашист. боротьбою і має своїм завданням встановлення ладу *народної демократії* — форми суспільної організації, що розвивається в напрямі до соціалізму. Здійснюючи широкі демократичні перетворення в інтересах нар. мас, Н.-д. р. завершує виконання завдань *буржуазно-демократичної революції* й відкриває шлях до корінної соціалістичної перебудови суспільства. Запорука перемоги Н.-д. р. — забезпечення керівної й спрямовуючої ролі робітн. класу і його комуністичного авангарду в підготовці, здійсненні й закріпленні завойовань революції. Наприкінці і після закінчення 2-ї світової війни Н.-д. р. перемогли в ряді країн Європи і Азії. Вони мали яскраву нац.-визвольну, антиімперіалістичну спрямованість і злилися з боротьбою народів проти небезпеки фашист. поневолення. Рушійною силою Н.-д. р. був широкий заг.-нац. *Народний фронт*, основу якого становив союз робітн. класу з селянством та ін. патріотичними верствами, включаючи дрібну й середню буржуазію, під керівництвом пролетаріату і його комуністичних і робітн. партій. Перемозі Н.-д. р. сприяли заг. ослаблення імперіалізму внаслідок розгрому фашизму і япон. міліта-

НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ МУЗЕЙ УРСР

ризму при вирішальній участі РСРР, зміна співвідношення сил на міжнародній арені на користь соціалізму. Сусп. практика підтвердила марксистсько-ленінське вчення про нерозривний зв'язок боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм. Загострення загальної кризи капіталізму, посилення наступу монополій на демократичні свободи й життєві інтереси трудящих ведуть до розширення як соціальної бази Н.-д. р., так і кола країн у зоні розвитку капіталізму й національно-визвольного руху, в яких визріли передумови Н.-д. р. Для багатьох з цих країн Н.-д. р. є прологом соціалістичної революції, необхідним етапом консолідації всіх демократичних і патріотичних сил, формування єдиного антимонаполістичного загальнонаро. фронту, очолюваного робітничим класом.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 11. Дві тактики соціал-демократів в демократичній революції; т. 33. Держава і революція; Красин Ю. А. Теорія соціалістичної революції: ленінське насліддя і сучасність. М., 1977. Ф. Я. Горюховський. **НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ МУЗЕЙ УРСР** — музей просто неба. Засн. 1969 на околиці Києва в районі с. Пирогова. Площа — понад 150 га. Експозиція музею створена за історико-етногр. районуванням тер. України поч. 20 ст., зважаючи на локальні особливості в розвитку матеріальної культури, нар. архітектури та побуту: «Середня Наддніпрянина», «Полтавщина і Слобожанщина», «Полісся», «Поділля», «Карпати», «Південь України». В експозиції, крім будівель (починаючи з 1587), показано й типи г-ва, характерні для певних районів, заняття і промисли населення, відображено соціальну диференціацію селянства в минулому. Фондова колекція музею налічує понад 40 тис. експонатів — зразків укр. нар. одягу, тканин, предметів побуту, керамічних і дерев'яних виробів, бл. 700 одиниць нар. інструментів. У 1979 в музеї відкрито експозицію «Народна архітектура та побут соціалістичного села». 35 архітектурних об'єктів (у т. ч. 25 будинків-експонатів з інтер'єрами, 10 госп. споруд) є характерними зразками сільс. буд-ва 60—70-х рр. 20 ст. Ця експозиція відображає великі зміни, що відбулися в житті селян за роки Радянської влади. Іл. див. т. 4, с. 64.

І. В. Ніколаєнко. **НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР**, Республіканський науково-методичний центр народної творчості та культурно-освітньої роботи (РНМЦ) — установа Міністерства культури УРСР. Створений 1979 на базі Центр. Будинку нар. творчості УРСР (працював з 1938) і Центр. наук.-статистичного кабінету культур.-осв. роботи. РНМЦ має 5 відділів — наук.-методичний, культур.-осв. роботи, нар. творчості, орг.-методичної роботи та підвищення кваліфікації кадрів працівників і керівників художньої самодіяльності, а також редакційно-видавничий.

Осн. завданнями і функціями РНМЦ є забезпечення підвищення ролі й ефективності культур.-осв. роботи і самодіяльної худож. творчості в справі ідейно-політ., трудового, морального й естетичного виховання, орг-ції вільного часу трудящих, розширення масштабів і урізноманітнення форм культур. обслуговування населення міст і сіл республіки. З цією метою РНМЦ спільно з наук. установами, учбовими закладами культури і мист. на підставі наук. і соціологічних досліджень, вивчення досвіду й аналізу стану культур.-осв. роботи і самодіяльної худож. творчості розробляє рекомендації та пропозиції по дальшому вдосконаленню діяльності клубних установ, парків культури і відпочинку, розвитку художньої самодіяльності в республіці. РНМЦ розповсюджує методичні матеріали, посібники й рекомендації; бере участь у підготовці й проведенні конкурсів на кращі твори драматургії, музики, хореографії, всесоюзних і респ. фестивалів, конкурсів самодіяльної худож. творчості тощо; аналізує статистичні та звітні дані про роботу клубних установ, парків культури і відпочинку, наук.-методичних обласних центрів; готує відповідні інформаційні матеріали, пропозиції, рекомендації. А. О. Леонова.

НАРОДНО-РЕВОЛЮЦІЙНА ПАРТІЯ ЛАОСУ (НРПЛ). Засн. 22.ІІІ 1955 на І (установочному) з'їзді в пров. Самніа (тепер пров. Хуапхан) на базі лаоської секції (ств. 1936) КП Індокитаю (див. *Комуністична партія В'єтнаму*) під назвою Нар. партія Лаосу. ІІ з'їзд партії (лютий 1972) перейменував її на НРПЛ. Враховуючи надзвичайно складну обстановку в країні, до вересня 1975 НРПЛ офіційно не оголошувала про своє існування. НРПЛ була організатором нац.-визвольного і революц. руху в країні. За її ініціативою 1956 створено Патріотичний фронт Лаосу (з 1979 — *Фронт національного будівництва Лаосу*). Під керівництвом НРПЛ 1975 перемогла нац.-демократична революція. Після проголошення 2.ХІІ 1975 Лаоської Нар.-Демократичної Республіки партія розгорнула боротьбу за згуртування всіх трудящих у справі будівництва нового суспільства, перетворення на соціалістичних засадах економіки і всіх сусп. відносин. Під керівництвом НРПЛ діють Фронт нац. будівництва Лаосу, Федерация патріотичних профспілок, Нар.-революц. молодь Лаосу та ін. громад. орг-ції. Ген. секретар ЦК — К. Фомеіхан (з 1955). Друк. орган — щоденна газ. «Сієнг пасон» («Голос народу», з 1975).

«НАРОДОВЦІ» — ліберально-бурж. політ. націоналістична течія проавстр. орієнтації, що виникла в Галичині і на Буковині в 60-х рр. 19 ст. серед укр. інтелігенції, уніатського і православного духовництва. В перші роки своєї діяльності «Н.» проводили культурницьку роботу ліберально-бурж. характеру: заснували перший укр. профес. театр у Львові (1864), Літ. т-во ім. Т. Г. Шевченка (1873), культур.-осв. орг-ції

«Просвіта» і «Руська бесіда», видавали журнали «Вечерниці» (1862—63), «Мета» (1863—65), «Нива» (1865), «Русалка» (1866), «Правда» (1867—98, з перервами), «Зоря» (1880—97). Органом галицьких «Н.» була газ. «Діло» (1880—1939), буковинських — газ. «Буковина» (1885—1910). В 70-х рр. 19 ст. «Н.» конституювались у нац.-клерикальну партію, що відображала інтереси націоналістич. інтелігенції, сільс. і міськ. буржуазії та духовництва — як уніатського, так і православного. Прагнучи підпорядкувати визвольний рух эк.-укр. трудящих класовим інтересам нац. буржуазії, «Н.» закликали нар. маси до «нац. єдності». Лідери «Н.» (О. Барвінський, К. Левинський, Ю. Романчук, А. Вахнянян та ін.) 1890 уклали угоду з австр. намісником у Галичині графом К. Бадені, згідно з якою зобов'язалися підтримувати політику австр. уряду та польс. правлячих кл. З того часу галицькі «Н.» проголосили «нову еру» у відносинах з урядом. Політику «Н.» підтримали бурж.-націоналістичні діячі кiev. громади В. Антонович, О. Конишків та ін. прихильники австр. орієнтації. Політ. курс галицьких «Н.» повністю підтримувала верхівка буковинських «Н.» (С. Сміль-Стоцький, В. Виницький та ін.). У 1899 галицькі «Н.» реорганізувались у т. з. «Українську національно-демократичну партію» (УНДП). Одним з її засновників був М. Грушевський. Націонал-демократи визначали політику контрреволюц. уряду «Західноукраїнської народної республіки» (ЗУНР) 1918—19. В 1919 УНДП з метою маскування своєї антинар. політики прибрала назву «Українська трудова партія», а 1925 разом з ін. націоналістичними угрупованнями створила нову бурж.-націоналістичну партію — «Українське національно-демократичне об'єднання» (УНДО), яку використовував польс. фашист. уряд у боротьбі проти трудящих Зх. України. Буковинські «Н.» з демагогічною метою почали називати себе з 1908 «поступовою» («прогресивною») партією. Бурж.-націоналістичну діяльність «Н.», консерватизм і антинар. характер їхньої політ. програми викривали революц. демократи І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та ін. Літ.: Історія Української РСР, т. 3—4. К., 1977—78; Нариси історії Львова. Львів, 1956; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 роки). К., 1960. В. Е. Спицький.

НАРОДОЗНАВСТВО — термін, який з кін. 19 ст. до 20—30-х рр. 20 ст. вживався як синонім *етнографії*. **НАРОДОНАСЕЛЕННЯ** — сукупність людей, які живуть на Землі (людство) або в межах певної території, континенту, країни, району, міста. Н. є об'єктом вивчення багатьох сусп. і ряду природничих наук. Спеціально Н. досліджує *демографія*. Процеси формування чисельності (народжуваність, смертність, *міграція населення*) та складу Н. — ставовікового, соціально-еко- етніч-

Кількість осіб, які мають вищу й середню (повну й неповну) освіту в Українській РСР (тис. чол.)

	1970	1979
Всього осіб, які мають вищу й середню (повну й неповну) освіту	19 360	26 794
в тому числі:		
вищу	1 583	2 766
незакінчену вищу	472	559
середню спеціальну	2 674	4 482
середню загальну	5 484	9 566
неповну середню	9 347	9 419

ного та ін. (див. *Раси людини, Етнографія, Нація*), а також процеси розміщення Н. — розселення, *урбанізація* (див. *Географія населення*) відбуваються під впливом взаємодії біол., геогр. та соціально-екон. факторів. Кожній соціально-екон. формації властивий свій об'єктивний закон Н. (див. *Народонаселення закон*). Чисельність Н. земної кулі і темпи його приросту в цілому безперервно зростають, лише в деяких місцях або в окремі періоди в результаті воєн, епідемічних хвороб, стихійних лих темпи ці тимчасово знижуються і кількість населення може на-

Територія та чисельність населення земної кулі (на середину 1979)

Території і групи країн	Територія		Населення		Густота
	млн. км²	в %	млн. чол.	в %	
Європа	10,5	7,7	675	15,6	64
Азія	44,4	32,7	2579	59,5	58
Африка	30,3	22,3	456	10,5	15
Пн. і Центр. Америка	24,3	17,9	364	8,4	15
Пд. Америка	17,8	13,1	239	5,5	13
Австралія і Океанія	8,5	6,3	23	0,5	3
Весь світ	135,8	100,0	4336	100,0	32

Кількість населення в союзних республіках (тис. чол., 1980)

	Всього	в тому числі	
		міське	сільське
СРСР	264 486	166 210	98 276
РРФСР	138 365	96 796	41 569
Українська РСР	49 953	30 972	18 981
Білоруська РСР	9611	5398	4213
Узбецька РСР	15 765	6500	9265
Казахська РСР	14 858	8070	6788
Грузинська РСР	5041	2629	2412
Азербайджанська РСР	6112	3254	2858
Литовська РСР	3420	2106	1314
Молдавська РСР	3968	1586	2382
Латвійська РСР	2529	1745	784
Киргизька РСР	3588	1389	2199
Таджицька РСР	3901	1349	2552
Вірменська РСР	3074	2029	1045
Туркменська РСР	2827	1354	1473
Естонська РСР	1474	1033	441

віть скоротитися. Приблизно за 15 тис. років до н. е. на Землі було 3 млн. чол., за 2 тис. років до н. е. — 50 млн. чол., на початок нашої ери — 250 млн. чол. Далі зростання Н. уповільнилося — в 1000 році воно досягло 300 млн. чол., а в наступні періоди швидко зростало. В 1500 воно становило 440—450 млн. чол., 1900 — 1656 млн. чол., 1950 — 2486 млн. чол., 1980 — 4,3 млрд. чол. За прогнозами ООН, до 2000 Н. досягне 5,8—6,6 млрд. чол. Прискорене зростання Н. (назване «демографічним вибухом») 1950—80 в основному є результатом зниження смертності (до 10—20 чол. на 1000 жителів) при збереженні високої народжуваності (34—49 чол. на 1000 жителів) у країнах Африки, Азії, Лат. Америки, що визволились від колоніалізму, де зосереджено понад 50% населення світу. Народжуваність у світі в середньому за 1970—74 становила 31‰, смертність — 12‰, приріст — 19‰, або бл. 72 млн. чол. за рік. В економічно розвинутих країнах показники відтворення Н. значно нижчі. В Європі в соціалістич. країнах народжуваність становить 11—19‰, в капіталістичних — 10—18‰; в США — 15—16‰, в Японії — 17—18‰. Смертність в економічно розвинутих країнах становить 9—13‰, природний приріст — 0—10‰. Для процесів Н. світу характерні такі осн. тенденції: зниження народжуваності, збільшення тривалості життя і чисельності людей похилого віку, а також зростання населення в містах. Особливо зросла урбанізація в 19—20 ст. як прояв індустріалізації, концентрації виробн., підвищення ролі несільськогосподарських та невиробничих форм діяльності населення. За 1800—1980 міське населення зросло з 29,3 млн. чол. до 1,8 млрд. чол., або в 60 раз, а все населення — тільки в 4,6 раза. В містах живе 40% населення, а до 2000 його частка збільшиться (за даними ООН) до 50%. У світі налічується понад 2 тис. народів (націй, народностей, племен), у т. ч. в СРСР — понад 100. Рад. Союз за кількістю населення є однією з найбільших країн світу. За переписом 1979, чисельність населення СРСР становила 262,4 млн. чол. Порівняно з 1913 вона зросла на 103,2 млн. чол., хоч країна зазнала величезних людських втрат у 1-й світовій імперіалістичній війні, під час громадян. війни та іноз. воєнної інтервенції 1918—20 і особливо в період Великої Вітчизняної війни 1941—45. Зміни в чисельності й складі населення СРСР сталися також у зв'язку з возз'єднанням зх. земель України та Білорусії з УРСР і БРСР та входженням до СРСР Литви, Латвії, Естонії, Тувинської Народної Республіки, Бессарабії. Індустріальний розвиток нар. г-ва СРСР спричинив виникнення нових міст і зміну співвідношення між міським і сільсь. населенням. У 1913 міське населення країни становило в усій чисельності Н. лише 18%, сільське — 82%, 1979 відповідно — 62% і 38%. Така зміна є результатом швидкого пром. розвитку, науково-технічного про-

гресу в нар. г-ві, механізації с. г. і вивільнення сільс. населення для участі у виробн. ін. галузей нар. г-ва, в т. ч. для розвитку *невиробничої сфери*. Істотні зрушення відбулися і в тер. розміщенні населення. За роки Рад. влади утворено понад 1200 міст (1980), з них 46 мають понад 500 тис. ж., 20 — понад 1 млн. ж., у т. ч. на Україні — 5.

В СРСР немає експлуататорських класів. Суспільство складається з дружніх класів — *робітничого класу* і *колл. селянства*. Значну частину Н. становить *інтелігенція*. Відповідно до об'єктивних екон. законів соціалізму Комуністична партія і Рад. уряд в умовах рівності і дружби між народами — одного з найбільших завоювань соціалізму здійснюють широку програму екон. і соціального розвитку, спрямовану на подальше піднесення *життєвого рівня* трудящих. За роки Рад. влади сталися великі соціально-екон. зміни в народонаселенні СРСР, у т. ч. Укр. РСР: знизилася смертність в 3—3,5 раза, а дитяча — більше ніж в 10—11 раз, збільшилася серед. тривалість життя до 70 років (1897 — 33 роки). Цього досягнуто на основі неухильного зростання добробуту і культури в усіх республіках. В СРСР ліквідовано неписьменність. Перепис 1979 показав, що на 1000 працюючих в СРСР вищу й середню освіту (пов-

Кількість населення в областях Української РСР (на 1.1.1980)

Області	Кількість населення, тис. чол.	В процентах до всього населення	
		міське населення	сільське населення
Українська РСР	49 953	62	38
Вінницька	2034	36	64
Волинська	1020	41	59
Ворошиловградська	2797	85	15
Дніпропетровська	3670	81	19
Донецька	5192	89	11
Житомирська	1594	45	55
Закарпатська	1162	38	62
Запорізька	1962	72	28
Івано-Франківська	1337	37	63
Київ	2192	100	—
Київська	1928	46	54
Кіровоградська	1247	53	47
Кримська	2208	68	32
Львівська	2592	54	46
Миколаївська	1248	61	39
Одеська	2556	63	37
Полтавська	1738	51	49
Ровенська	1127	38	62
Сумська	1457	54	46
Тернопільська	1162	32	68
Харківська	3068	76	24
Херсонська	1175	59	41
Хмельницька	1555	37	63
Черкаська	1544	45	55
Чернігівська	1495	45	55
Чернівецька	893	38	62

НАРОДО-
НАСЕЛЕННЯ ЗАКОН

ну й неповну) мають 805 чол. (1970 — 653), в УРСР — 813 чол. (табл., с. 246). УРСР — одна з найбільших за Н. республік СРСР. На тер. України живуть люди понад 100 національностей і народностей — частина рад. народу — нової істор. спільності людей, яка виникла в СРСР на основі успішного проведення лєнінської нац. політики (див. *Українська Радянська Соціалістична Республіка*, розділ Населення).

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Теорія, т. 23; Ленін В. І. Робітничий клас і неомальтузіанство. Повне зібрання творів, т. 23; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Народонаселення стран мира. Справочник. М., 1978; Население СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. М., 1980; Развитие капиталистических стран. Социально-экономический справочник. М., 1979; Народное хозяйство СССР в 1979 году. Статистический ежегодник. М., 1980. Л. М. Корещук.

НАРОДОНАСЕЛЕННЯ ЗАКОН — економічний закон, який виражає динаміку трудящого населення і характер його використання в процесі виробництва. Кожному суспільно-еко. ладі притаманний свій Н. з. На основі аналізу капіталістичного способу виробн. К. Маркс дослідив закономірності відтворення робочої сили за капіталізму і відкрив еко. Н. з., властивий цій формації. Суть його полягає в тому, що з розширенням масштабів виробн., зростанням продуктивності праці та органічної будови капіталу утворюється відносно надлишкова частина працездатного населення, яка приречена на безробіття й злидні (див. *Перенаселення відносно*). Масове й хронічне безробіття — одна з характерних рис *заальної кризи капіталізму*.

З перемогою соціалістичних виробничих відносин починає діяти соціалістичний Н. з. Основою його виникнення є перетворення засобів виробн. на сусп. власність. Еко. закони соціалізму, перш за все основний економічний закон соціалізму та планового, пропорційного розвитку народного господарства закон визначають суть Н. з., яка полягає в тому, що в процесі планового розвитку виробн. матеріальних благ забезпечуються умови для дедалі повнішої й раціональнішої зайнятості всього працездатного населення та підвищення його добробуту. За соціалізму на відміну від капіталізму зростання органічної будови фондів і впровадження досягнень технічного прогресу не призводить до безробіття. Дія Н. з. здійснюється через розширене відтворення робочої сили, плановий оптимальний перерозподіл трудових ресурсів між сферами та галузями виробн., а також по території країни. Пізнання особливостей соціалістич. Н. з. дає можливість прогнозувати динаміку населення і впливати на демографічні процеси в країні. Див. *Демографія*, *Народонаселення*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Теорія, т. 23; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; Марксистсько-лєнінська теорія народонаселення. М., 1974; Проблеми народона-

селення. М., 1977; Урланис Б. П. Проблема динамики населения СССР. М., 1974; Ларин О. В. Методологические проблемы изучения народонаселения. М., 1974; Рубин Я. И. Проблема народонаселения как объект идеологической борьбы. Минск, 1976; Законы и закономерности развития народонаселения. М., 1976.

НАРО-ФОМІНСЬК — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Нарі (прит. Оки). Залізнична ст. Нара на лінії Москва — Сухоїніч. 57 тис. ж. (1980). У місті — легка (шовковий комбінат), харч. та місц. пром-сть. Виник 1840, місто — з 1926. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1976).

НАРОЧ — озеро у Мін. обл. БРСР, найбільше в республіці. Пл. 79,6 км², глиб. до 25 м, об'єм понад 700 млн. м³. Замерзає у серед. грудня, скресає в березні — квітні. Сезонні коливання рівня досягають 2 м. З озера витікає р. Нароч (бас. Німану). За хім. складом вода Н. придатна для водопостачання. Рибацтво (11 видів промислових риб). Туризм.

НАРОЧНИЙ ОЛЕКСІЙ Леонітович [н. 3 (16).II 1907, Чернівці] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1972), дійсний член АПН СРСР (з 1968), засл. діяч науки РРФСР. Член КПРС з 1961. Закінчив Київ. ун-т (1930). В 1946—60 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН СРСР, 1955—60 — професор Академії сусп. наук при ЦК КПРС. У 1949—74 — на пед. роботі у вузах Москви. В 1962—74 — гол. редактор журн. «Новая и новейшая история». В 1974—79 — директор Ін-ту історії СРСР АН СРСР. З 1980 — зав. відділом Ін-ту історії СРСР АН СРСР. З 1974 — голова Наук. ради АН СРСР з історії зовн. політики СРСР і міжнародних відносин. Н. — автор монографії «Колоніальна політика капіталістичних держав на Далекому Сході. 1860—1895» (1956), однієї з авторів «Історії дипломатії» (т. 1, 1941; Держ. премія СРСР 1942), ряду ін. колективних праць, у т. ч. підручників для вузів. Нагороджений орденами Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора, медалями.

НАРТЕКС, нарфік (грец. *varphē*, букв. — скринька) — притвор, передня частина храму. Розміщувався здебільшого під хорами.

НАРТОВ Андрій Костянтинович [1693 — 16 (27).IV 1756, Петербург] — рос. механік і винахідник. Навчався в Школі математичних і навігаційних наук (Москва). З 1712, працюючи у Петербурзі, сконструював і збудував кілька верстатів різних типів і призначення, в т. ч. перший у світі токарно-гвинторізний верстат з механізованим супортом і набором змінних зубчастих коліс (1738). Брав участь у створенні Триумфального стовпа, спец. підйомних механізмів, арт. систем тощо. Один із засновників мех. майстерень Петерб. АН.

Літ.: Данилевський В. В. Нартов. М., 1960.

НАРТСЬКИЙ ЕПОС, нартівський епос — епос народів Кавказу — абардинців, черкесів, адигейців, осе-

тинів, абхазів та ін. Герої епосу — велетні нарти становлять могутню співдружність, душею якої є мудра чарівниця Сатліа. Вони борються проти іноземних загарбників, проти ворожих люддин сил природи. Ядром Н. е. був стародавній аланський епічний цикл, який сягає 7—4 ст. до н. е. Н. е. почали записувати з серед. 19 ст. За рад. часу вперше видано зведених текстів. Укр. мовою Н. е. переклала В. І. Чередишченко.

НАРУШЕВИЧ (Naruszewicz) Адам Станіслав (20.X 1733, с. Логішин, тепер Пінського р-ну Брест. обл. БРСР — 6.VII 1796, Янів-Подільський, тепер Польська Народна Республіка) — польс. поет, історик, діяч польс. просвітництва. Єзуїт. З кін. 60-х рр. 18 ст. придворний короля С. А. Понятовського. З 1788 — смоленський, з 1790 — луцький єпископ. Автор ряду праць з історії Польщі. У своїх працях подав відомості про Україну і Крим. Залишив 230 томів джерел з історії Польщі — т. з. «Теки Нарушевича», в яких відмієно важливі документи про визвольну війну укр. народу 1648—54. Автор ліричних віршів, байок, сатир, перекладів Горация, Анакреонта, Тацита та ін. Уривки з «Історії польського народу» переклад рос. мовою П. П. Гулак-Артемовський.

НАРЦИС (Narcissus) — рід трав'янистих рослин родини амарилідових. Цібулини багаторічні. Листки лінійні, прикореневі. Квітки двостатеві, правильні, білі, жовті, двокольорові, запахні, прості й махрові, поодинокі або зібрані в зонтикоподібну китицю на безлістому квітконосі, що досягає 40 см заввишки. Плід — коробочка. Бл. 40 видів, пошир. у країнах Середземномор'я та пд. смузі Європи. В СРСР — 3 дикульні види, з них в УРСР — 1: Н. вузьколистий (N. angustifolius) з бруднуватими білими квітками, зустрічається на гірських луках Закарпаття. Рідкісна зникаюча декоративна рослина, єдиний вид Н. в УРСР, що зростає в природі, занесений до Червоної книги СРСР та Червоної книги Української РСР. Серед Н. є багато декоративних видів. В УРСР культивують Н. поетичний (N. poeticus) — дуже зимостійкий, з сітчастими запахніми квітками і Н. несправжній (N. pseudonarcissus) з великими золотисто-жовтими квітками. Створено велику кількість садових сортів (понад 1200) для озеленення, на зрізування та для зимової вигонки (див. *Вигонка рослин*).

К. Д. Харченко.
НАРЦІС (Νάρκισσος) — 1) У грец. міфології красень-юнак, персонаж міфів про метаморфози — чудесне перетворення. За те, що Н. нікого не кохав, а особливо за те, що він відкинув любов німфи Ехо, боги покарали його. Н. закохався у своє відображення у воді й помер від нерозділеного кохання. Після смерті перетворився на квітку нарцис. Міф про Н. відтворено в л-рі (Овідій, Кальдерон), музиці (Каваллі, Скарлатті, Глюк) та образотворчому мист., зокрема в українському — в Т. Шевченка.

О. Л. Нарочинський.

Нарцис. Настінний розпис. Близько 30 н. е. Помпеї.

Нарцис вузьколистий.

2) Переносно — самозакохана людина.

НАР'ЯН-МАР — місто, центр Нещ. авт. округу Арх. обл. РРФСР. Морський порт і річкова пристань на правому березі р. Печора. В місті — рибоборний комбінат, лісопилний та маслоробний з-ди, м'ясокомбінат. Зооветеринарний технікум, пед. уч-ще. Краєзнавчий музей. Засн. 1931, місто — з 1935. **НАСЕЛЕННЯ** в міжнародному праві — сукупність людей, які перебувають у межах даної держави і підлягають її юрисдикції. До складу Н. входять громадяни даної країни, іноземці, які живуть у ній тривалий час, особи без громадянства (*апатриди*) і особи з подвійним (і більше) громадянством (*біпатриди*). Правове і фактичне становище Н. в цілому, як і кожної з його складових частин, залежить від соціально-екоп. і політ. ладу д-ви і визначається переважно її внутр. законодавством. На протидію капіталістичним країнам, де права людини всіляко обмежуються і де формальною рівністю часто прикривають дискримінацію і сегрегацію, у країнах соціалістичної співдружності все Н., що проживає на їхній території, є і юридично, і фактично рівноправним. В СРСР це положення встановлено Конституцією СРСР. У ст. 37 іноземцям і особам без громадянства гарантуються передбачені законом права і свободи. Щодо Н., яке не є громадянинами даної д-ви, існує й міжнародно-правова регламентація відносно становища різних його категорій у формі угод між д-вами. Д-ви — учасники таких угод зобов'язуються застосовувати узгоджені норми у сфері внутр. законодавства і політики, не втручаючись у внутр. справи одна одної.

М. К. Михайловський.
НАСЕР Гамаль Абдель (Гамаль Абд-ан-Насір; 15.I 1918, Бені-Мур, пров. Асьют, Єгипет — 28.IX 1970, Каїр) — держ. і політ. діяч Єгипту. Н. в сім'ї службовця. В 1946 закінчив військ. коледж Генштабу. Учасник арабсько-ізраїльської війни 1948—49. Заснував і очолював таємну політ. орг-цію «Вільні офіцери», яка підготувала і здійснила 23.VI 1952 революц. переворот, що поклав початок антиімперіалістичній і антифеод. революції. Був заступником, а потім головою Ради революц. командування. В 1954—56 (з невеликими перервами) — прем'єр-міністр, водночас виконував обов'язки президента. З 1956 — президент Єгипту та головнокомандуючий збройними силами. З 1963 — голова Арабського соціалістичного союзу. З ім'ям Н. пов'язані найважливіші досягнення єгип. революції у 50-х рр. (див. *Арабська Республіка Єгипет*). У 60-і рр. під його керівництвом в Єгипті було проведено значні соціально-екоп. перетворення. За ініціативою і безпосередньою участю Н. було підготовлено і прийнято програмні документи єгип. революції — Хартію нац. дій 1962 і «Програму 30 березня» 1968, які проголошували некапіталістичний шлях розвитку Єгипту. Н. активно виступав за єдність араб. народів у боротьбі

проти імперіалізму, за зміцнення нац. незалежності, за ліквідацію наслідків ізраїл. агресії проти араб. країн 1967. Н. послідовно проводив курс на розвиток відносин дружби і всебічного співробітництва з Рад. Союзом та ін. країнами соціалістичної співдружності.

В. І. Нагайчук.
НАСЕДКІН Анатолій Леонідович (н. 22.IV 1924, Новгород) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1974). Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1951 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався в М. Дерев'яса. Твори: «Дубинушка» (1952), «Проводи М. Горького в Новгороді» (1955), «До колгоспу» (1960), «Хліб революції» (1965), «Продажні. 20-і роки» (1967), «За Волгою землі немає» (1975), «Г. Квітка-Основ'яненко на ярмарку в Харкові у 1820-х роках» (1978), «Харківський державний університет — батьківщині» (1979—80). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Лит.: Анатолій Наседкін. К., 1980.
НАСИЛЬСТВА ТЕОРІЯ — ідеалістична теорія в бурж. філософії, яка твердить, що поділ суспільства на класи спричиняється насильством одних людей над іншими, приписує насильству вирішальну роль в історії. За висловом Ф. Енгельса, уявлення про вирішальну роль насильства у виникненні соціальної нерівності «таке ж старе, як і сама історіографія» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 153). На позиціях Н. т. стояли, зокрема, Є. Дюринг, К. Каутський. Нині Н. т. використовується ідеологами імперіалізму з метою захисту неоколоніалізму, обгрунтування політики «з позиції сили», роздмухування «холодної війни». Марксизм-ленінізм теоретично спростував цю теорію.

В. І. Касьян.
НАСИЛЬСТВО — застосування будь-яким класом суспільним або групою соціальною засобів примусу щодо інших класів чи соціальних груп з метою збереження або завоювання політ. і екоп. панування, певних прав чи привілеїв. Марксизм-ленінізм, відкидаючи бурж. *насильство теорію*, яка вважала Н. вирішальним фактором у розвитку людства, не заперечує певної ролі Н. в істор. процесі, оскільки перехід від одного сусп. ладу до іншого в умовах *класової боротьби* не міг звершитися без Н. Застосування Н. в історії суспільства пов'язане насамперед з існуванням антагоністичних класів, тобто з об'єктивними факторами, які визначаються в кінцевому підсумку рівнем розвитку *продуктивних сил*. Марксизм-ленінізм уперше вирішив питання про свідоме застосування Н. в революц. боротьбі пролетаріату за побудову соціалізму і комунізму. Характер Н. залежить від опору відживаючих класів. Після перемоги *соціалістичної революції* воно є однією з функцій д-ви *диктатури пролетаріату*, спрямованою на боротьбу проти залишків експлуатацій. класів. У період комуністич. будівництва функція політ. Н. зберігається год. чин. проти дій ворожих соціалізму сил міжнар. імперіалізму. Марксизм-ленінізм

вимагає зводити Н. до мінімуму там, де можливе використання більш гуманних форм революц. боротьби.

В. І. Касьян.
НАСИРІ Каюм [справж. прізвище ім'я — Насиров Габделкаюм Габденнасірович; 2 (14).II 1825, с. Верхні Ширдани, тепер Зеленодольського р-ну Тат. РСР — 20.VIII (2.IX) 1902, Казань] — тат. учений-просвітитель і письменник. Після закінчення медресе в Казані (1855) був вільним слухачем Казан. ун-ту. Викладав тат. мову в рос. духовному уч-щі (з 1855) і семінарії, вчителював у відкритий ним перший рос.-тат. школі в Казані (1871—76). Пед. погляди сформувалися під впливом К. Д. Ушинського і Л. М. Толстого. Діяльність Н. мала енциклопедичний характер: склав і видав наук. граматику, словники, правила правопису, підручники з математики, географії, історії, книги з природнич. наук, землеробства, лінгвістики, фольклору (праці «Книга для співбесідників з літератури», 1884, татарською мовою; «Повір'я та обряди казанських татар...», 1880, рос. мовою; «Зразки народної літератури казанських татар», 1896, рос. мовою). Н. зачинатель тат. дит. л-ри, його реалістичні новели сприяли розвиткові тат. худож. прози.

Лит.: Гайнуллин М. Каюм Насыров и просветительское движение среди татар. Казань, 1935; Гайнуллин М. Каюм Насыри. Казань, 1975.

НАСИЧЕНИЙ РОЗЧИН — розчин, що перебуває в сталій динамічній рівновазі з надміром розчинюваної речовини. Концентрація Н. р. характеризує *розчинність* речовини за даних умов (природа розчинника, т-ра, тиск, наявність ін. компонентів розчину) і є сталою величиною.

НАСИЧЕНІ ВУГЛЕВОДНИ, алкани, парафіни — *вуглеводні* з відкритим ланцюгом, у яких атоми вуглецю зв'язані між собою простими зв'язками. Н. в. мають заг. формулу C_nH_{2n+2} (напр., CH_4 — метан, C_2H_6 — етан, C_3H_8 — пропан і т. д.). Н. в. від CH_4 до $C_{18}H_{38}$ — гази, від $C_{19}H_{40}$ до $C_{27}H_{56}$ — рідини, вищі Н. в. — тверді речовини. Н. в. хімічно інертні, вступають у реакції заміщення. При *крекінгу* (залежно від умов) розкладаються на вуглеводні меншої мол. маси та *ненасичені вуглеводні*; при дегідрогенізації утворюють *ненасичені й ароматичні вуглеводні*. Добувають Н. в. з природних та нафтових газів, нафти та ін. Н. в. — важлива сировина для хім. промисловості, складова частина моторного і ракетного палива; використовуються також як розчинники.

О. І. Толмачов.
НАСІНИНА — утвір у *насінних рослин*, що містить *зародок*. Розвивається з *насінного зачатка* після запліднення, іноді без нього (див. *Апоміксис*). Зовні Н. вкрита насіннєвою шкіркою, на поверхні якої часто є різні вирости, волоски тощо, які сприяють поширенню Н. Звичайно в Н. буває один *зародок*, іноді два або кілька (*поліембріонія*). Зародок в Н. розвивається за рахунок поживних речовин, що відкладаються в *ендосперм* (напр., у злакових), *периспер-*

Г. А. Насер.

А. Л. Наседкін.

А. Л. Наседкін. До колгоспу. 1960. Харківський художній музей.

Насірі Каюм.

НАСІННЄВИДІЛЬНІ МАШИНИ

мі (напр., у каннових) або сім'ядолів (напр., у бобових). Ознаки зовн. і внутр. будови Н. спадково постійні і використовуються в систематиці рослин. Вага Н. у різних рослин значно відрізняється (напр., у гудайери повзучої — 0,002 мг, у сейшельської пальми — до 9 кг). Н. багатьох рослин використовують у нар. господарстві.

НАСІННЄВИДІЛЬНІ МАШИНИ

— агрегати, машини, потокові лінії для виділення насіння з плодів, овочевих і баштанних культур та підготовки його до сівби, а також для одержання побічної продукції. В СРСР, зокрема на Україні, застосовують такі Н. м.: видільник насіння із помідорів ВСТ-1,5 (мал.) — для розділення одержаного насіння, шкірок і томатного соку із біологічно дозрілих помідорів; продуктивність 1,5 т/г. Ця машина, як правило, працює в агрегаті з мийкою помідорів МПП-1,5 (мал.); продуктивність 1,5 т/г. Машина СОМ-2 — для виділення насіння з насінневих огірків, продуктивність 2 т/г. Потокова лінія ЛСБ-20 для приймання плодів огірків і баштанних культур, виділення із них насіння, відділення від насіння слизової оболонки, відмивання, попереднього зневоднювання, сушіння, шліфування насіння. Продуктивність до 20 т/г. Потокова лінія ЛСТ-10 для виділення, промивання і сушіння насіння помідорів. Продуктивність 10 т/г.

В. С. Гапоненко.

НАСІННЄЗНАВСТВО — розділ біол. науки, що вивчає насіння з

часу запліднення яйцеклітини на материнській рослині й до утворення самостійної рослини, а також розробляє методи оцінки й контролю якості насіння. Розрізняють Н. ботанічне (*карпология*), що вивчає насіння рослин дикої флори, і Н. сільськогосподарське, або агрономічне, яке вивчає насіння культурних рослин та бур'янів. Н. тісно пов'язане з *насінництвом*. Результати досліджень з Н. становлять теоретичну базу для практики насінництва, яка, в свою чергу, є джерелом наук, пошуків і проблем для насіннєзнавства. Н. тісно пов'язане з ботанікою, фізіологією, біохімією, генетикою та ін. Основоположником вітчизн. Н. є О. Ф. Баталін. Він заснував першу в Росії (1877) станцію випробування насіння при Головному бот. саду в Петербурзі. Значний внесок у розвиток Н. зробили вітчизн. вчені П. Р. Сльозкін, І. О. Стебут, М. М. Кулешов та ін. Н. досягло широкого розвитку за роки Рад. влади. Особлива роль у цьому належить Харків. контролю-насінній станції. Проблемами Н. в СРСР займається понад 300 н.-д. інститутів, станцій і навч. закладів. Дослідження з Н. в СРСР координує *Рослинництво, селекції і генетики український науково-дослідний інститут* імені В. Я. Юр'єва (Харків). Н. є науковою базою для практики вирощування насіння та контролю *насінного матеріалу*. Роль Н. зростає в умовах промислового насінництва, де технологія вирощування, збирання та післязбиральної обробки насіння ґрунтується на наукових дослідженнях насіння. Осн. напрями досліджень в Н. є вивчення процесу формування врожайних властивостей насіння, питання його якості, зберігання, його передпосівної обробки, шляхів зниження травмування та ін. питання, які мають велике значення для практики с.-г. виробництва. Фахівців з Н. готує Харківський с.-г. інститут та н.-д. ін-ти через аспірантуру. Питання з Н. висвітлюють журнали «Селекція і семеноводство» (Москва) та науково-виробничий збірник «Насінництво» (Київ).

Лит.: Кулешов Н. Н. Агрономическое семеноведение. М., 1963; Строна И. Г. Общее семеноведение полевых культур. М., 1966; Гриценко В. В., Калюшина З. М. Семеноведение полевых культур. М., 1976. 1. Г. Строна.

НАСІННЄОЧІСНА МАШИНА ЕЛЕКТРОМАГНІТНА — машина для розподілу суміші насіння за станом його поверхні з використанням магнітного металевго порошка. В СРСР, у т. ч. на Україні, застосовують Н. м. е. ЭМС-1А та СМЩ-0,4 для очищення насіння трав (люцерни, конюшини, буркуну), льону та ін. дрібнонасінних культур, що мають гладеньку поверхню, від насіння бур'янів з шорсткою поверхнею (повитиця, гірчак та ін.). Принцип роботи Н. м. е. ґрунтується на властивості насіння, що має шорстку поверхню, обволікатися магнітним металевим порошком і притягатися до електромагнітного барабана. Будову Н. м. е., а також схему її роботи див. на мал. Насіннєву су-

міш попередньо очищають на повітрорешітних зерноочисних машинах або трієрах.

В. С. Гапоненко.

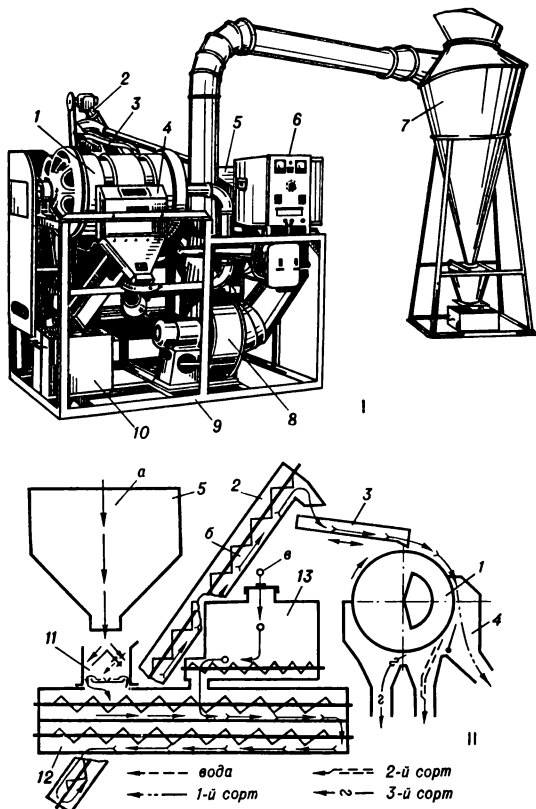
НАСІННЕСХОВИЩЕ — приміщення для зберігання посівного матеріалу с.-г. культур. Н. є спеціалізовані, де зберігають лише посівне зерно, та універсальні, в яких одночасно зберігають *насінний матеріал*, продовольче і фуражне зерно (див. також *Зерносховище*).

НАСІННИЙ ЗАЧАТОК — утвір у *насінних рослин*, з якого звичайно після *запліднення* розвивається *насіннина*. Здебільшого Н. з. має кулясту або яйцевидну форму. Н. з. складається з *нуцелуса* (центр. частина Н. з.), одного або двох *інтегументів* (Н. з. санталових, омелових та деяких ін. рослин не мають інтегументів) і *насінної ніжки*. В нуцелусі розвивається *зародковий мішок*. Інтегументи обростають нуцелус ззовні, але на верхівці Н. з. не зростаються один з одним, залишаючи отвір — *мікротіле*. Н. з. закладається на плагенті. Насінна ніжка, через яку в Н. з. входить судинний пучок, з'єднує сформований Н. з. з плагентою. Частина Н. з., від якої відходить насінна ніжка, наз. *халазою*. Н. з. виник у *філогенезі* спороносних органів. Уперше він з'являється у *насінних папоротей*. У голонасінних Н. з. містяться на *плодолистках* відкрито, у покритонасінних — всередині *зав'язі*. В зав'язі може утворюватися від одного Н. з. (напр., у злакових) до багатьох сотень тисяч (напр., у зозулинцевих). За розміщенням на плагенті, ступенем розвитку нуцелуса, будовою відповідної тканини та ін. ознаками розрізняють кілька типів насінних зачатків.

В. П. Банникова.

НАСІННИЙ МАТЕРІАЛ, посівний матеріал — насіння, плоди, частини плодів, супліддя, що їх використовують для сівби та садіння. Доброякісний Н. м. — основа високого врожаю. За посівною і сортовою якістю Н. м. в СРСР має відповідати вимогам держ. стандарту. Посівні якості (*схожість насіння*, його чистота, зараженість хворобами та шкідниками, вологість, *маса 1000 насінин*) і сортову якість (сортова чистота) Н. м. визначають держ. *насінні інспекції*, проводячи лабораторний аналіз насіння, ґрунтовий контроль, польову і комірну *апробацію*. Держ. стандартами встановлено високі вимоги до Н. м. Згідно з ГОСТом Н. м. залежно від посівних якостей поділяють: зернові і зернобобові культури на 3 класи, цукр. буряки та овочеві культури на 2 класи. Для кожного класу нормують вміст насіння осн. культури, відходи осн. культури, домішки, кількість насіння ін. рослин (зокрема, бур'янів), *схожість і вологість*. Напр., для м'яких пшениць встановлено такі норми осн. культури (в %): 1-й клас — 99, 2-й клас — 98,5, 3-й клас — 97; *схожість* (у %) відповідно: 95, 92 і 90. Насіння 3-го класу дозволяють висівати як виняток і лише на товарних площах. За сортовими якостями Н. м. поділяють (за даними

Насіннєочисна машина електромагнітна: 1 — загальний вигляд; 2 — схема роботи (а — очищуване насіння; б — насіння, змішане з порошком і водою; в — порошок); 3 — електромагнітний барабан; 4 — похилий шнек; 5 — лотковий транспортер; 6 — насінне-приймач; 7 — засипний ківш; 8 — селеновий випрямляч; 9 — циклон; 10 — вентилятор; 11 — рама; 12 — аячки для насіння; 13 — зволожник; 14 — змішувальний шнек; 15 — дозатор магнітного порошка.

апробації) на 3 категорії. Для більшості зернових і зернобобових сортів чистота насіння 1-ї категорії не нижча за 99,5%, 2-ї — 98, 3-ї — 95%, причому до сівби на насіння (див. *Насінні посіви*) допускають насіння лише 1-ї категорії.

Лит.: Рубін С. С. Загальне землеробство. К., 1976; Основи агрономії. К., 1977. П. Н. Івончик.

НАСІННИЙ ФОНД — в СРСР запас насіння с.-г. культур для майбутнього посіву. Колгоспи і радгоспи щороку створюють Н. ф. по кожній культурі в розмірах повної потреби на всю заплановану площу, виходячи з встановлених норм висіву. До Н. ф. г-ва заспаюють добірне насіння районуваних сортів з урожаєм *насіньних посівів*, у крайньому разі — з найурожайніших площ загальних посівів. Крім основного Н. ф., г-ва створюють також поновлюваний щорічно страховий Н. ф. в розмірі 10—15% річної потреби *насіньного матеріалу* та перехідні Н. ф. (в р-нах, де озимі культури збирають під час або після сівби озимини). Н. ф. зберігають в *насіньних сховищах*, за його станом і використанням встановлюють суворий контроль.

НАСІННИЦТВО — галузь с.-г. виробництва, яка забезпечує для внутрішніх і зовнішніх потреб держави високоякісні сорти та гібриди насіння. Теоретич. основою Н. є *насіньництво*. Основи рад. Н. закладено декретом «Про *насіньництво*», підписаним В. І. Леніним (13 червня 1921). Сучасне Н. — чітка система окремих взаємопов'язаних ланок, підпорядкованих єдиному завданню — давати в достатній кількості насіння, здатне забезпечувати високі врожаї. З цієї метою поліпшують старі та виводять нові сорти і гібриди (див. *Селекція*), проводять *сортівне випробування* цих сортів та *сортівне районування*, *сортоселекція* (якщо потрібно), здійснюють *насіньний* та *сортівний контроль* (див. *Насінні інспекції*). Н. постійно удосконалюється й на сучасному етапі стало на шлях промислового виробництва насіння на базі спеціалізації, концентрації й індустріалізації. Відповідно до постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів Союзу РСР від 4 листопада 1976 «Про заходи по дальшому поліпшенню селекції та *насіньництва* зернових, олійних культур і трав» чітко визначено порядок виробництва сортів насіння та забезпечення ним колгоспів і радгоспів, а також структурну організацію Н. При М.-ві с.-г. СРСР створено Всесоюзне виробниче *сортнасіньне об'єднання* «Сортнасіньпром» СРСР, а в союзних та автономних республіках, краях і областях — відповідні об'єднання. Створена мережа *насіньницьких господарств* для вирощування насіння зернових, олійних культур і трав. Н.-д. установи та ін. оригінатори нових сортів дають вихідний *насіньний матеріал* дослідним та учбово-дослідним г-вам, які вирощують з нього *еліту* або 1-у репродукцію в достатній кількості для забезпечення потреб спеціалізованих *насіньницьких* г-в (або на-

сіньницьких бригад великих колгоспів і радгоспів), де розмножують це насіння для всіх виробничих посівів у певній зоні та заготівель у державні ресурси. Н. всіх інших культур побудоване за такою ж схемою, але з певними відмінностями, що зумовлено їхніми біол. особливостями. Мають специфічні відмінності Н. кукурудзи, сорго, льону і конопель, цукрових буряків, картоплі, овочевих і баштанних культур, квіткових культур, лукопасовищних трав та ін. Див. також *Апробація* польова і комірня.

Лит.: Насінництво овочевих і баштанних культур. К., 1973; Попова Г. М., Абрамова З. В. Семеноводство полевих культур на промисловій основі. Л., 1978; Чазов С. А., Симонов Ю. А. Семеноводство на промисловій основі. М., 1978; Промисловое семеноводство. Справочник. М., 1980; Справочник агронома-семеновода. М., 1979; Справочник по семеноводству. Донецьк, 1980.

І. Г. Строна.

НАСІННИЦЬКЕ ГОСПОДАРСТВО — спеціалізоване господарство (спецнасіньгосп), яке вирощує для колгоспів, радгоспів та ін. держ. г-в сорти та гібриди насіння районуваних с.-г. культур. Н. г. для вирощування насіння зернових культур створені на базі передових колгоспів і радгоспів з високою культурою землеробства і підпорядковані об'єднанням Сортнасіньпрому. Кількість Н. г. визначають, виходячи з потреби в насінні для посівів, створення держ. ресурсів, страхових та перехідних (для озимих культур) *насіньних фондів*. На Україні в кожному районі виділено по 1—2 спецнасіньгоспи 1-ї групи та 2—3 (іноді до 5) 2-ї групи. Н. г. 1-ї групи вирощують насіння 1-ї репродукції (іноді *еліту*), доводять до кондиції 1 класу і передають Н. г. 2-ї групи, де вирощують насіння 2-ї і 3-ї репродукції, яке продають господарствам усіх категорій на виробничі посіви. Для вирощування насіння кукурудзи, сорго, олійних культур, трав, цукрових буряків, овочевих і квіткових культур, лікарських рослин, садивного матеріалу картоплі та ін. культур також створено *насіньницькі господарства*. І. Г. Строна.

НАСІННІ ІНСПЕКЦІЇ — установи, що здійснюють в г-вах контроль за якістю насіння с.-г. культур у процесі його вирощування, заготівлі, зберігання і підготовки до сівби, за додержанням ГОСТів на сорти й посівні якості насіння. В СРСР, у т. ч. і на Україні, контроль, що його здійснюють Н. і., є однією з ланок *планової наукової системи насінництва*. На Україні мережу районних та обласних інспекцій, а також республіканську Н. і. було створено 1965 на базі реорганізованих контрольно-насіньних лабораторій. Р. а. й о. н. і. Н. і. в своїх лабораторіях перевіряють посівні якості насіння всіх с.-г. культур за ГОСТами у г-вах та організаціях зони своєї діяльності і видають документи про його якість (належність до 1-го, 2-го чи 3-го класу; див. *Насінний матеріал*); некондиційне насіння до сівби не допускають. У своїй діяльності районні Н. і. підпорядковані обласним

Н. і., які перевіряють їхню роботу і готують кадри. Р. е. с. п. у. б. л. і. к. а. н. с. ь. к. а. Н. і. здійснює загальне й методичне керівництво мережею Н. і.; підпорядкована М.-ву с.-г. СРСР. І. П. Яковлев.

НАСІННІ ПАПОРОТІ (Lyginopteridopsida, синонім Pteridospermatidae) — клас вимерлих *головастих* рослин. Існували з пізнього девону до кінця тріасу, розквіту досягли в кам'яновугільний період. Більшість Н. п. зовні виглядом була схожа на сучас. деревовидні папороті, за анатом. будовою стебла, кореня і насінних зачатків — на саговники. Н. п. розмножувалися насінням. *Насінні зачатки* мали пилкові камери. Н. п. — анемофільні рослини (див. *Анемофілія*). Мікроспориції (див. *Спориції*) були крайові або верхівкові, іноді, зростаючись, утворювали синантії. Листки зовні нагадували листки справжніх папоротей, але відрізнялися будовою *ендормісу*, *продихів* та листкових черешків. Клас включає родини лігінотеридових, медуллових, пельтоспермових та ін. До Н. п. звичайно відносять і кейтонії. Н. О. Шекма.

НАСІННІ ПОСІВИ — посіви районуваних сортів с.-г. культур, урожай яких призначений виключно для створення необхідних фондів *насіньного матеріалу*. Н. п. закладають в спеціалізованих г-вах або *насіньницьких* бригадах чи відділках. Засівають відведені під Н. п. площі насінням еліти або 1-ї репродукції, одержаним від н.-д. установ, *насіньницьких* господарств, а також власним насінням, вирощеним на ділянках поперельного розмноження. Н. п. ретельно доглядають (проводять сортове пропалювання, додаткове заплелення тощо). Обов'язковою на Н. п. є *апробація*. Див. також *Насінництво*.

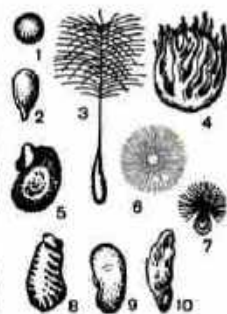
НАСІННІ РОСЛИНИ, сперматофіти (Spermatophyta), — велика група вищих (судинних) рослин, які утворюють насіння. У циклі розвитку Н. р. переважає нестате покоління — *спорофіт* (сама рослина — дерево, кущ тощо); статеве покоління — *гаметофіт*, редукований до кількох клітин, розвивається на спорофіті. До Н. р. відносять два відділи: *головасті* і *покритонасінні*. Н. р. в процесі еволюції рослинного світу виникли від *спорових рослин*. Завдяки тому, що Н. р. краще пристосовані до наземних умов існування, оскільки їхні *насіньні зачатки* забезпечені запасом поживних речовин і захищені (у покритонасіньних) щільними покривами від несприятливих умов навколишнього середовища, вони зайняли домінуюче становище в рослинному світі. Покритонасінні в наш час посідають перше місце серед рослин як за кількістю видів, так і за зайнятою ними територією на суходолі.

НАСІННЯ — див. *Насінний матеріал*.

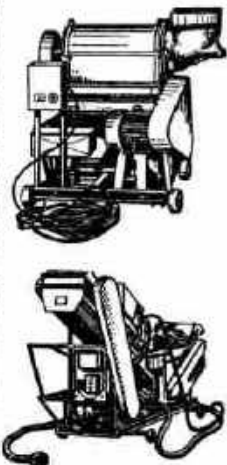
НАСКЕЛЬНІ ЗОБРАЖЕННЯ, петрогліфи, писаниці — давні зображення на скелях, окремих каменях, стелях і стінах печер, виконані різьбленням, вибиранням заглибин по контуру та фарбами

Наскельні зображення. Постаті діапат на скелях Джаббарен. Тасісі.

Насіння: 1 — горіху; 2 — сої; 3 — гороху; 4 — мускатного горіха; 5 — рису; 6 — бавовни; 7 — пшениці; 8 — кукурудзи; 9 — квасолі; 10 — соєви.

Насіннезасівальні машини. Видільник насіння з помідорів ВСТ-1,3 (гори). Мийка помідорів МПП-1,3.

НАСКРІЗНІ
БРИГАДИ

М. В. Насонов.

(переважно вохрою). Відомі в різних частинах світу від палеоліту до середньовіччя (див. *Первісне мистецтво*). Найбільше Н. з. належать до часів міді-бронзи й раннього залізного віку. Вони відносять переважно тварин, а також постаті людей, сцени полювання і рибальства, війни і побуту, життя і поселення, господарські та побутові предмети, культові сцени й загадкові знаки. Окремі великі камені з такими зображеннями в ранньому залізному віці були надмогилями пам'ятниками (найчастіше в курганах). Найвідоміші Н. з. збереглися в печерах *Альтаміра* (Пн. Іспанія) і *Фон-де-Гом* (Пд.-Зх. Франція), а *Тассілі-Адджер* (Центр. Африка) та ін. На території СРСР багато Н. з. є в Карелії, на Уралі (*Капова печера*), в Сибіру, на Далекому Сході, в Серед. Азії, на Кавказі. На Україні найзначніші Н. з. відомі на пісковикових брилах *Кам'яної Могили* в Приазов'ї. Н. з. — важливе джерело для вивчення господарства, побуту, культури й реліг. уявлень стародавнього населення.

Літ.: Рудніський М. Я. *Кам'яна Могила*. К., 1961; Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству. М., 1969; Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. М., 1980.

НАСКРІЗНІ БРИГАДИ — різновид бригад виробничих, що їх створюють для виконання єдиних виробничих завдань робітниками різних змін, забезпечення послідовності та безперервності в роботі на певних робочих місцях протягом доби.

НАСЛІДОК — філософська категорія. Див. *Підстава і наслідок*.
НАСОНОВ Всеволод Миколайович [н. 17 (30). VII 1900, Варшава] — рад. вчений у галузі будівельних конструкцій, доктор тех. наук (з 1962), дійсний член Академії будівництва і архітектури СРСР (1956—64). Син М. В. Насонова. Після закінчення (1923) Петроград. ін-ту інженерів шляхів працював у буд. і проектних організаціях Ленінграда, Москви, Свердловська. З 1956 (до 1969 — директор) — у Центр. н.-д. інституті буд. конструкцій ім. В. О. Кучеренка (Москва). Автор проектів комплексу будинків Моск. ун-ту ім. М. В. Ломоносова, Палацу науки й культури у Варшаві, Центр. стадіону ім. В. І. Леніна у Лужниках (Москва), складального корпусу Луганського (Воршиловградського) паровозбудівного з-ду, деяких мостових споруд тощо. Наук. діяльність Н. пов'язана в осн. із створенням і розробкою легких буд. конструкцій, зокрема з застосуванням пластмас, топкистивих металів і азбестоцементу. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР. 1949. Ленінська премія, 1959.

НАСОНОВ Микола Вікторович [14 (26). II 1855, Москва — 10. II 1939, там же] — рос. рад. зоолог, акад. Петерб. АН (з 1906). Закінчив Моск. ун-т (1879). В 1889—1906 — професор Варшавського ун-ту. В 1906—21 — директор

Зоол. музею АН в Петербурзі. З 1921 — керівник ряду експериментальних зоол. лабораторій АН СРСР, 1924—30 — директор Севастопольської біол. станції. Осн. праці — з морфології, ембріології, систематики, фаунистики, зоогеографії, екології черв'як, ракоподібних, комах, деяких хребетних (дики вівці, африканський страус тощо), з бджільництва, рибицтва та ін. В 1911 організував видання праці «Фауна Росії та суміжних країн» (пізніше — «Фауна СРСР»).

НАСОС — машина, якою переміщують рідину або механічну суміш рідини з твердими речовинами. Розрізняють Н. (мал.): відцентрові, осеві, поршневі, роторні та струминні. Принцип дії відцентрових Н. полягає в переміщенні рідини відцентровими силами, що виникають внаслідок обертального руху робочого колеса. В осевих Н. рідину переміщується паралельно осі робочого колеса під тиском його лопаток. Поршневі Н. переміщують рідину в процесі зворотного поступального руху поршня, при якому вона спочатку засмоктується у робочу камеру, а потім виштовхується у напірний патрубок. В роторних Н. рідину засмоктує і витискає обертливий робочий орган (напр., ексцентрично закріплений барабан, шестерні, гвинт). Дія струминних Н. (напр., *гідроелеваторів, ежекторів, іжекторів*) ґрунтується на прискоренні, яке створює струмина допоміжної рідини, пари або газу. Струминні Н. є також магнітогідродинамічні насоси. Такими Н. переміщують електропровідні рідини (напр., розплавлені метали), використовуючи енергію рухомого магнітного поля. Газоподібні рідини та газ переміщують звичайно *компресорами*. Продуктивність відцентрових Н. — 200—50 000 м³/год, осевих — 100—100 000, поршневих — до 200, роторних — 0,5—100, струминних — 0,1—100 м³/год. Н. застосовують у нафтопереробній і гірничій промисловості, системах водопостачання та каналізації, в гідроприладах верстатів, літальних апаратах, промислових роботах тощо. Див. також *Бетоннасос*, *Буровий насос*.

О. П. Клименко.
НАСОСНА СТАНЦІЯ — станція, обладнана *насосами*, якими переміщують рідину. Крім насосів, на Н. с. є всмоктувальний і напірний *трубопроводи*, допоміжне (пускове, очисне, розподільне) устаткування, засоби автоматизації і телекерування. Н. с., якими переміщують воду, часто об'єднують з водозабірними пристроями. Розрізняють Н. с.: наземні, заглиблені (нижче рівня землі), глибокі (шахтного типу) та плаваючі (на *понтонках, баржах*); стаціонарні і пересувні (самохідні, буксирні). Н. с. — складова частина систем водопостачання, каналізації, гідротех. споруд, нафтопроводів, зрошувальних та осушувальних систем тощо.

НАСПІВ — мелодія, призначена для вокального виконання; інструментальна мелодія, яка виконується голосом.

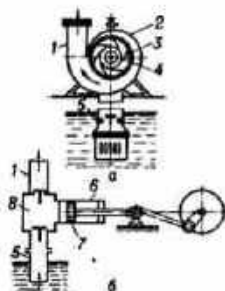
НАСРЕТДІНОВА Зайтуна Агзамівна (н. 14. VIII 1923, Уфа) —

башк. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1952. Після закінчення Ленінгр. хореографічного уч-ща з 1941 — солістка балету Башк. театру опери та балету. Партії: Марія, Зарема («Бахчисарайський фонтан»), Асаф'єва, Зайтунгуль («Журавлина пісня» Степанова), Зафіра («Гірська бувалящина» Ключарьова), Жізель (однотактний балет Адама). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

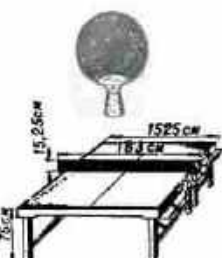
НАССАУ, Нассо — столиця *Багамських Островів*. Розташована на о. Нью-Провіденс у Атлантичному ок. Значний мор. порт, аеропорт міжнар. значення. 58 тис. ж. (1977, оцінка). Незначна місц. пром-сть. Курорт.

НАСТАВНИЦТВО — індивідуальна форма виховання молоді кращими представниками робітн. класу шляхом передавання їй своїх трудових навичок, політ., ідейних та моральних принципів. Н. — один з ефективних методів комуністичного виховання. Н. як соціальний ін-т, як масовий патрістичний рух почало швидко розвиватися в умовах *науково-технічної революції* і набуло розмаху в дев'ятій п'ятирічці (1971—75). Заснователем Н. — С. С. Вітченко.

Наставники — це кадрові робітники, які мають високу майстерність, багатий життєвий досвід... Вони з доброї волі, за покликаним душі учать молоді працівники, майстерності, виховують її на героїчних традиціях нашого славного робітничого класу» (Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, с. 46). У 30-х рр. шефи молоді — робітничі інструктори — керувались принципом «Роби, як я». В сучас. умовах розвитку Н. полягає в тому, що в ньому беруть участь не лише десятки й сотні тисяч передових трудівників, ветеранів виробн. майстерів, бригадирів, а й цілі виробничі колективи. Рух Н. охоплює також школи, профес.-тех. уч-ща, сферу обслуговування, культуру тощо. В 1980 в країні налічувалося 2,6 млн. наставників. Н., все послідовніше спираючись на наук. принципи педагогіки, соціальної і заг. психології, прискороє соціалізацію молоді, виховання активної життєвої позиції юнацтва. Комуністична партія і Рад. уряд надають великого значення подальшому розвитку руху Н. Постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про подальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плінності кадрів у народному господарстві» (1980) передбачено посилення уваги до молодих робітників, розвиток руху Н. В СРСР запроваджено (1980) почесне звання «Заслужений наставник молоді». На підприємствах найдостойнішим присвоюється звання «Кращий наставник молоді». На ряді великих виробничих об'єднань країни діють ун-ти наставників молодих робітників. Наставники працюють під керівництвом рад наставників, які координують виховну роботу з молоддю підприємств, організовують зльоти наставників, огляди-конкурси кращої наставницької роботи, підбивають підсумки со-

Насос: а — відцентровий; б — поршневий; 1 — напірний патрубок; 2 — корпус; 3 — робоче колесо; 4 — лопатка; 5 — всмоктувальний патрубок; 6 — циліндр; 7 — поршень; 8 — робоча камера (стрілками показано напрям руху рідини).

Настільний теніс. Стіл із сіткою та ракетка для гри.

ціалістичного змагання наставників.

Р. А. Сліпоторий.

НАСТІЙ (від грец. *υπερ* — ущілений) — рухи листків, пелюсток та інших органів рослин, зумовлені зовн. подразниками (напр., т-рою, вологістю, заг. освітленням тощо). Н. — результат нерівномірного росту клітин верхньої та нижньої частин органа або неадекватної зміни тургору в цих клітинах. При швидкому рості морфологічно верхньої сторони органа рух наз. епінастією (спостерігається при розкритті бруньок, пуп'янків тощо), при швидкому рості морфологічно нижньої сторони — гіпонастією (при закриванні квіток тощо). Залежно від діючого фактора розрізняють: фотонастії — рухи листків і пелюсток при зміні інтенсивності освітлення (напр., у латаття, кульбаби); термонастії — рухи пелюсток та ін. органів у відповідь на зміну т-ри (напр., розкриття квіток тюльпана при підвищенні т-ри); ніктинастії — рухи листків і пелюсток, спричинені зміною дня і ночі (напр., розкриття квіток деяких рослин зранку й закривання їх на ніч); сейсмонастії — рухи органів рослин у відповідь на мех. подразнення (напр., рухи листків у комахоїдних рослин); хемонастії — рухи рослин, зумовлені діями хім. речовин (напр., рухи листків у помідорів під дією незначних концентрацій етилену, ацетилену). Біол. значення Н. полягає у пристосуванні деяких рослин до перехресного запилення, до живлення (у комахоїдних рослин), у захисті пелюстками тичинок і маточок від несприятливих умов тощо. Див. також *Рухи* у рослин.

НАСТІЙ — рідина лікарська форма, що являє собою водну витяжку з лікарської рослинної сировини. Виготовляється настоюванням або заварюванням у воді подрібнених лікарських рослин.

НАСТІЛЬНИЙ ТЕНІС — спортивна гра. Грають цегулоїдним м'ячком (діаметр 37,2—38,2 мм; маса 2,4—2,57 г) і ракетками довільної форми, обсяжними, як правило, спец. гумовими пластинами, на прямокут. столі (274 × 152,5 см, висота 76 см) через сітку (183 × 15,25 см). Змагання проводяться одиночні (чоловічі й жіночі) й парні (чоловічі, жіночі або змішані). Учасники гри ударами ракеток перекидають м'яч, після того як він один раз відскочить від столу, через сітку. Якщо противник не зуміє відбити м'яча на протилежний бік, він програє, а той, що виграв, одержує очко. Щоб виграти партію, треба набрати 21 очко з перевагою у 2 очка. При офіційних зустрічах розігрується 3 або 5 партій. Виник Н. т. у Великобританії в кінці 19 ст. В 1926 створено Міжнар. федерацію Н. т. (ІТТФ). В СРСР Н. т. набув поширення в 60-х рр. 20 ст. В 1950 створено всесоюзну секцію Н. т. (з 1959 перетворена на федерацію), яка 1954 вступила до ІТТФ.

НАСТАЇНІ РОЗПИСИ — живописні зображення, виконані безпосередньо на стіні й пов'язані з архітектурою; вид монументаль-

ного мистецтва. Н. р. існують у вигляді власне розписів, мозаїки, панно, вони бувають тематичні або орнаментальні; виконуються технікою фрески, темпер, мозаїчного набору, клеювого, олійного, силікатного та воскового живопису. Останнім часом застосовують також різні синтетичні матеріали (поліхлорвінілові смоли, вінілацетат та ін.). Н. р. були вже в Старод. Єгипті (3—1-е тис. до н. е.), Урарту (1-е тис. до н. е.), Індії (6—7 ст.), Серед. Азії (7—8 ст.) та ін. країнах світу. За середньовіччя вони широко розвинулися у Візантії, Болгарії, Грузії, на Русі (мозаїки й фрески церков у Києві, Чернігові, Новгороді; розписи А. Рубльова, Діонісія). Справжнього розквіту Н. р. набули за доби Відродження в Італії (фрески Джотто, Рафаеля, Мікеланджело, П. Веронезе, Д. Тіццоло). В 20 ст. високим ідейним і мистецьким рівнем відзначаються Н. р. в Мексиці (Д. Рівера, Д. Сікейрос). В Рад. Союзі Н. р. відіграють велику громадсько-виховну роль (художники Є. Лансере, В. Фаворський, О. Дейнека, П. Корін, Ю. Корольов, А. Васнецов та ін.). Визначних успіхів досягли монументалісти Грузії (З. Церетелі, М. Ігнатюк, Б. Бердзешвілі), Білорусії (Г. Ващенко, М. Савицький), Узбекистану (Г. Ахмаров) та ін. рад. республік. На тер. сучас. України Н. р. відомі з часів Київ. Русі, зокрема як різновид нар. декоративного мист. Починаючи з 16 ст. в Н. р. вже виявилися риси нац. самобутності (Онуфріївська церква в с. Лаврові та церква Святого духа в с. Потелі на Львівщині). В 17 ст. Н. р. було оздоблено церкви Воздвиження та святого Юра в Дрогобичі, Троїцький собор Густинського монастиря на Слобожанщині. У 18 — на поч. 19 ст. Н. р. збагачували місцеву тематику, укр. типажем. Оригінальними Н. р. було вкрито стіни Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, палати в Лялчак (тепер Брянської обл.). Хотілі (тепер Сумської обл.). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Н. р. оздоблено міський театр, подітех. ін-т і Музичний ін-т ім. Лисенка у Львові, будинок Полтав. земства. Інтенсивно розвивається мистецтво Н. р. на Україні в роки Рад. влади. В Києві були виконані перші рад. стінописи в т. з. Луцьких казармах (1919). В галузі Н. р. багато працювали М. Бойчук та його учні — І. Падалка, О. Павлишко, В. Седляр (напр., розписи Селянського саторію ім. ВУЦВК в Одесі на Хаджибейському лимані, та ін.), а також В. Єрмилов, З. Толкачов, Л. Крамаренко. Н. р. широко застосовуються в оздобленні театрів (у м. Тернополі), палаців культури (в м. Горлівці Донецької обл.; Новій Каховці Херсонської обл.), павільйонів на ВДНГ УРСР в Києві, вокзалів (у Харкові, Ужгороді). Відомими майстрами Н. р. є В. Задорожний, І. Литовченко, Е. Котков, В. Ламах, В. Мельниченко, А. Рибачук. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Лит.: Лобановський Б. Б. Мозаїка і

фреска. К., 1966; Толстой В. П. Монументальное искусство СССР. М., 1978; Валеріус С. С. Монументальная живопись. Современные проблемы. М., 1979. В. А. Афанасьев.

НАСТОЙКА, тінктура у фармакопії — рідина лікарська форма, що являє собою спиртову витяжку з лікарської рослинної сировини. Виготовляється настоюванням подрібнених лікарських рослин на етиловому спирті або на суміші його з мед. ефіром чи шляхом розчинення екстрактів. Призначаються для внутр. і зовн. вживання. **НАСТОЙКА** — спиртний напісолодкий, солодкий або гіркий напій. Напісолодкі міцні, напісолодкі малоградусні і солодкі Н. містять спирт (відповідно 30—40, 20—28 і 16—25 об. %), цукор (9—10, 4—10 і 8—30 г/100 мл) та лимонну к-ту (0—0,8, 0—0,8 і 0—0,9 г/100 мл). Їх виготовляють з суміші соків і спиртових настоїв сушених фруктів та ягід, цукрового сиропу, додаючи зм'якшену воду, лимонну к-ту, а іноді — карамельну патоку. Для вироб. гірких Н. (міцних — 40—45, малоградусних — 25—28 об. % спирту) застосовують суміші спиртових настоїв різних трав, коріння, листя, плодів та ін. рослинної сировини, ароматизованих і ректифікованих спирт, спиртові розчини ефірних олій та зм'якшену воду. Н. (напр., терпівка, сливівка, вишнівка) здавна поширені на Україні. Рецепти виготовлення багатьох з них покладено в основу вироб. сучасних настоек.

НАСТРІЙ — загальний емоційний стан особистості, що позначається на її поведінці й результатах діяльності. На відміну від почуттів, афектів, пристрастей Н. не викликається будь-якою конкретною подією й виникає поза свідомим контролем (іноді важко усвідомити причину того або іншого Н.). Основу Н. становить єдність фіз. самопочуття, заг. психічного тонусу й несвідомої емоційної оцінки значущих життєвих обставин, умов діяльності і взаємодій з ін. людьми. Н. характеризують за переважуючим емоційним, інтелектуальним або волевим станом (радісний, бадьорий, іронічний, рішучий тощо), за ситуацією (світловий, буденний), за спрямованістю діяльності (діловий, поетичний) тощо. Мотивація і стійкість Н. залежать від характерологічних особливостей особистості. Розумовими та волевими зусиллями Н. можна і потрібно регулювати.

Л. А. Лепихова.

НАСТУП — основний вид бойових дій військ, який проводиться з метою розгрому противника і оволодіння важливими районами місцевості (рубежами, об'єктами). Полягає в ураженні противника всіма наявними засобами, рішучій атаці, прориві його оборони та навалі до просунутого війська у глибину його розташування, знищенні і полоненні живої сили, захопленні зброї, військ. техніки та намічених районів місцевості (рубежів). Н. здійснюється проведенням боїв, битв, операцій. На суші може вестися на противника, що обороняється, наступає (див. *Зустрічний бій*) або відходить

З. А. Насредінова.

Настинні розписи. Розписи під в селі Пасичах Балтського району Одеської області. 1956.

Настинні розписи. М. Д. Сосенко. Фрагмент розпису в будинку Вишого музичного інституту імені М. В. Лисенка у Львові. 1914—15.

Настурція лікарська:
1 — верхня частина квітучої рослини; 2 — нижня частина рослини; 3 — плід; 4 — квітка в розрізі.

(див. *Переслідування*). Різновидом Н. є *контрнаступ*. У ході Н. здійснюється вогневе ураження противника, яке складається з періодів вогневої підготовки атаки, вогневої підтримки атаки і вогневого супроводження військ у глибині. Залежно від мети, масштабу, кількості сил та засобів Н. може мати стратегічне, оперативне або тактичне значення. Способи Н. безперервно змінювалися під впливом розвитку засобів збройної боротьби, якісної зміни особового складу та організації військ. З появою *ракетно-ядерної зброї*, реактивної авіації, удосконаленої військ. техніки з'явилася можливість значно збільшити глибину ураження противника, просторовий розмах і темпи Н. Зросла роль повітря і мор. десантів, ППО, взаємодії видів збройних сил та родів військ.

Лит.: Сидоренко А. А. Наступлення. М., 1970. 1. В. Архипов.

НАСТУПНІСТЬ, спадкоємність — зв'язок між різними етапами або ступенями розвитку, сутність якого полягає у збереженні тих чи ін. елементів цілого або окремих сторін його організації при переході від одного етапу до іншого і взагалі при будь-яких якісних змінах. Н. — одна з найважливіших сторін діалектичного *заперечення заперечення закону*. Діалектичне розглядає Н., виходячи з тлумачення розвитку як спіралевидного висхідного руху, кожна вища форма якого, ґрунтуючись на нижчій, не скасовує її, а включає в себе. В сусп. розвитку Н. форм матеріального виробн. визначає Н. різних форм духовного життя, які, проте, піддаються і своїм внутр. законам розвитку, безпосередньо залежачи від нагромадженого попередніми поколіннями матеріалу. Наук. розуміння Н. має особливе значення для аналізу закономірностей розвитку духовної культури, для боротьби як з некритичним ставленням до досягнень минулого, так і з нігілістичним запереченням культурної спадщини.

НАСТУРЦІЯ (*Nasturtium*) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *хрестоцвітних*. Листки перисторозсічені. Плід — стручок. 6 видів, поширених в помірній зоні Євразії, у Пн. Африці і Пн. Америці. В СРСР, в т. ч. й УРСР, — один вид — Н. лікарська (*N. officinale*), листки якої містять вітамін С, каротин, йод.

НАСУВ, надвиг — форма порушення залегання верств гірських порід з розривом їхньої суцільності. Утворюється внаслідок насування одних мас гірських порід на інші, зумовленого *тектонічними рухами* земної кори. Залежно від величини кута падіння поверхні розриву розрізняють пологі й круті Н. Амплітуда горизонтального переміщення порід при Н. сягає 15–20 км. На Україні Н. є в Карпатах.

НАТАЛ — місто на Сх. Бразилії, адм. ц. штату Ріу-Гранді-ду-Норті. Порт на узбережжі Атлантичного ок., залізнична станція. 264,6 тис. ж. (1970). Шкіряно-взуттєва, текст., харч. (зокрема, солеварна) пром-сть. Вивіз цукру, бавовни, солі, карнаубського воску та ін.

НАТАЛЬ, Натал — провінція на Сх. ПАР. Адм. ц. — м. Пітермаріцбург. У 19 ст. тер. Н., населену племенами зулусів, було захоплено англ. і бурськими колоністами і 1842 проголошено англ. колонією. В сучас. кордонах Н. оформилася 1897 після приєднання до неї колонії Зулуленд. З 1910 Н. — провінція Пд.-Афр. Союзу (з 1961 — ПАР).

НАТАН Жак Примо (28.X 1902, Софія — 3.III 1974, там же) — болг. історик і економіст, громадський діяч, акад. Болг. АН (з 1961), нар. діяч науки (з 1965). Герой Соціалістичної Праці НРБ (1964). Член Болг. компартії з 1920. Перебуваючи 1926–30 в Москві як політ. емігрант, здобув екон. освіту. В 1931 повернувся до Болгарії. За неlegalну діяльність був ув'язнений 1934–36 та 1941–43. З 1944 — на відповідальній держ. і парт. роботі. В 1952–62 — ректор Вищого екон. ін-ту ім. К. Маркса в Софії. З 1949 — відповідальний редактор журн. «Історически преглед» («Історичний огляд»). Автор праць з історії нар. господарства Болгарії, історії економічної думки, політичної економії, історії національно-визвольного руху в Болгарії в 19 ст., історії партії. Димитровська премія, 1950, 1966.

Тел.: Рос. перекл. — Болгарское возрождение. М., 1949; История экономического развития Болгарии. М., 1961.

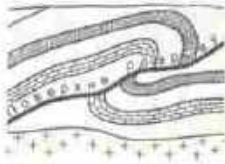
НАТАНС (Nathans) Даниел (н. 30.X 1928, м. Уїлмінгтон) — амер. генетик, доктор медицини (з 1954). Закінчив Ун-т штату Делавер (1950). З 1972 — директор відділу мікробіології мед. ф-ту Ун-ту Джона Гопкінса. Осн. праці в галузі молекулярної біології. Відкрив рестрикційні ензими (*ферменти*), застосував їх до проблем молекулярної генетики. Нобелівська премія (разом з Г. Смітом), 1978.

НАТАНСОН Марк Андрійович [псевд. — Бобров; 25.XII 1850 (6.I 1851), м. Швенчоніс, тепер Лит. РСР — 29.VII 1919, Берн, Швейцарія] — рос. революціонер, народник. З мідан. Навчався в Медико-хірургічній академії (1868–71) і Землеробському ін-ті (1871) в Петербурзі. Один із засновників т-ва *чайковців* та орг-ції «Земля і воля». Учасник *Казанської демонстрації 1876*. Не раз зазнавав арештів, заслання. З 1905 — есер, член ЦК партії есерів. З 1907 — в еміграції. В роки 1-ї світової війни займав інтернаціоналістські позиції. В 1917, повернувшись у Росію, примкнув до *лівих есерів*. Відмежувався від них після *ліво-есерівського заклоту 1918*. Був членом Президії ВУВК.

НАТО (англ. NATO; North Atlantic Treaty Organization — Організація Північноатлантичного договору) — агресивне воєнно-політ. угруповання 15-х держав. Договір про створення НАТО підписано 4.IV 1949 у Вашингтоні. В НАТО входять: з 1949 — США, Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Данія, Ісландія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, з 1952 — Греція і Туреччина, з 1955 — ФРН. Блок

НАТО, створений з ініціативи США і при їхній панівній ролі, спрямований проти соціалістичних країн і нац.-визвольних рухів, посідає провідне місце в системі замкнених воєнно-політ. угруповань, створених зх. д-вами після 2-ї світової війни.

Географічна сфера впливу НАТО (відповідно до Вашингтонського договору) охоплює територію всіх його учасників і поширюється на «район Північної Атлантики — на північ від тропіки Рака». Договір об'єднує втручання НАТО у внутр. справи його учасників, напр. у разі виникнення революц. ситуації в одній з країн-учасників. Договором не визначено строк його дії, хоча декларується право виходу через 20 років після підписання або через рік після *деконсації*. В 1966 з воєнної орг-ції НАТО вийшла Франція, залишившись учасником договору. З серпня 1974 по жовтень 1980 у воєнній орг-ції блоку не брала участі Греція, яка була змуслена повернутися під тиском реакц. кіл країни. Агресивне спрямування НАТО спонукало соціалістичні країни створити оборонну *Організацію Варшавського Договору* (1955), яка на відміну від НАТО відкрита для будь-якої держави. Країни Північноатлантичного блоку за роки його існування вчинили понад сто агресивних акцій, з яких найнебезпечніші: 1945–54 — у В'єтнамі, Лаосі, Камбоджі; 1948–51 — на Філіппінах; 1948–54 — у Малайзії; 1950–53 — у КНДР; 1954 — у Гватемалі; 1954–62 — в Алжирі; 1955–59 — на Кіпрі; 1956 — в Єгипті; 1958 — у Лівані, Йорданії; 1960–62, 1964 — у Конго (Кіншаса); 1965 — у Домініканській Республіці; 1969–75 — у Камбоджі, Лаосі; 1978 — у Заїрі (див. також *Агресія США у В'єтнамі, Карибська криза 1962*). Воєнні витрати НАТО неухильно зростають. У 1949 вони становили 18,7 млрд. дол., 1969 досягли 106,4 млрд. дол., а 1979 — перевищили 200 млрд. доларів (без Греції і Туреччини); 3/4 їх припадає на США. НАТО постійно відхиляє пропозиції країн соціалістичної співдружності про розпуск воєнно-політ. союзів, ліквідацію їхніх воєнних орг-цій або про укладення акта про ненапад. У травні 1978 на зустрічі керівників д-в, що входять до НАТО, затверджено довгострокову програму кількісного і якісного нарощування озброєнь до 1993 (підтверджено рішення, прийняте в травні 1977, про збільшення воєнних витрат на 3% на рік, враховуючи інфляцію). В 1978 на сесії ради НАТО у Вашингтоні розглянуто питання про розширення сфери впливу НАТО в зв'язку із зростанням нац.-визвольного руху. Мирну ініціативу, висунуту Рад. Союзом у жовтні 1979 про скорочення в односторонньому порядку чисельності рад. військ і певної кількості воєнної техніки в Центр. Європі, не було підтримано з боку НАТО. Всупереч широкому протестам світової громадськості Рада НАТО у грудні 1979 в Брюсселі прийняла рішення про виробництво і розміщення в зх.-європ. краї-

Насув.

нах бл. 600 нових надсучасних амер. ядерних засобів серед. радіуса дії — крилатих ракет «Томагавк» і балістичних ракет «Першинг-2».

Найвищий керівний орган НАТО — сесія Ради НАТО (скликається два рази на рік), в період між сесіями керівні функції здійснює Постійна рада і Військ. к-т. У рамках НАТО постійно діють три спец. органи — К-т планування оборони, Група ядерного планування і «Єврогрупа», до складу якої входять міністри оборони зх.-європ. країн—учасниць НАТО, крім Франції і Ісландії. Виконавчий орган — Міжнар. секретаріат на чолі з ген. секретарем. Штаб-квартира — в Брюсселі (до 1966 — в Парижі).

Лит.: Смирнова В. П. НАТО проти розрядки. К., 1980.

НАТОРП (Natorp) Пауль (24.I 1854, Дюссельдорф — 17.VIII 1924, Марбург) — нім. філософ-ідеаліст, представник марбурзької школи неокантизму. Відповідно до її вихідних принципів вважав світ як предмет пізнання результатом людської активності. Остання, за Н., керується не довольними потягами і бажаннями, а об'єктивним цілеспрямованим людської свідомості відповідно до абстрактних моральних принципів, які через потяги, волю і розум спрямовують людське ество до свободи. Однак свободу Н. тлумачить у неокантианському дусі як «регулятивну ідею», тобто ідею, що тільки спрямовує моральний прогрес особистості і людства, а сама лишається принципово недосяжною. З цих міркувань і виходить Н. у своїй «соціальної педагогіці», осн. завдання якої тлумачаться в дусі неокантианського «етичного соціалізму».

Л. В. Бичко.
НАТР ІДКИЙ — те саме, що й натрію гідроксид.

НАТРІЄВА ЛАМПА — лампа, що випромінює світло внаслідок електричного розряду між електродами в парі натрію; газорозрядне джерело світла. Являє собою наповнений паром натрію та інертними газами балон (скляний або з глинозему), в торці якого впає електроди. Розрізняють Н. л. з низьким (1,3—1,9 кПа) і високим (2,6—6,6 кПа) тиском газів. Світло Н. л. жовте (лампи низького тиску) або золотисто-біле. Строк експлуатації Н. л. від 5—7 (лампи низького тиску) до 20 (лампи високого тиску) тис. годин. Лампами такого типу освітлюють гол. чин. вулиці та автомоб. шляхи; лампи високого тиску використовують, крім того, для внутр. освітлення.

НАТРІЄВА СЕЛІТРА — див. Натрію сполуки.

«НАТРІЄВИЙ НАСОС», «натрієво-калієвий насос» — один з механізмів мембранного транспорту, спрямований на підтримання певного співвідношення між іонами Na^+ та K^+ в клітині та позаклітинному середовищі організму. В основі роботи «Н. н.» лежить активний транспорт іонів K^+ та Na^+ проти концентраційного та електр. градієнтів особливою надмолекулярною транспортною сис-

темою — (Na^+ , K^+) — активованою *аденозинтрифосфатазою*. В клітинах більшості тканин концентрація іонів K^+ вища, ніж іонів Na^+ , а в міжклітинній рідині, крові, лімфі, навпаки, вища концентрація іонів Na^+ . Рух іонів через мембрану по концентраційному та електр. градієнтах (пасивний транспорт), спрямований на вирівнювання концентрації іонів у клітині та позаклітинному середовищі, компенсується в нормі активним транспортом іонів («Н. н.»), що потребує затрат енергії. Ця енергія вивільнюється за рахунок гідролізу високоенергетичного фосфатного зв'язку аденозинтрифосфатної кислоти (див. *Аденозинтрифосфатні кислоти*). Робота «Н. н.» в цілому залежить від рівня метаболізму в клітині.

О. В. Стефанов.
НАТРІЙ (Natrium; від араб. натрун — сода), Na — хімічний елемент I групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 11, ат. м. 22,98977. Природний Н. складається з одного стабільного ізотопу ^{23}Na . Одержано радіоактивні ізотопи ^{20}Na , ^{24}Na , ^{22}Na , ^{24}Na і ^{25}Na за періодами піврозпаду відповідно 0,385 і 23,000 с; 2,6 р.; 15,0 год і 60 с. Природні сполуки Н. — кухонна сіль NaCl і сода Na_2CO_3 — відомі з давніх часів. Металевий Н. уперше виділив Г. Деві 1807 електролізом ідкого натру. Вміст Н. у земній корі 2,5% за масою. Входить до складу багатьох мінералів (напр., *кам'яна сіль*, *мірабіліт*, *тенардит*, *трона*, *буря*, *кріоліт*), міститься у мор. воді, рослинних і тваринних організмах та ін. У вільному стані в природі не зустрічається.

Н. — м'який сріблясто-білий метал, густина (температура 0° С) 972,7 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ 97,83° С, $t_{\text{кип}}$ 882,9° С. Хімічна активність Н. дуже велика. На повітрі швидко окислюється, з водою утворює гідроксид NaOH і H_2 . Енергійно реагує з киснем, утворюючи оксид Na_2O і пероксид Na_2O_2 ; з к-тами, галогенами, сіркою, фосфором дає відповідні солі, з воднем — гідрид NaH (див. *Натрію сполуки*). З металами утворює *інтерметалеві сполуки*. Одержують Н. при електролізі розплавленого хлориду NaCl або гідроксиду NaOH . Застосовують Н. у металургії як відновник, для зміцнення сплавів, як теплоносій в ядерних реакторах, як каталізатор в органіч. синтезі. Н. в організмі входить до складу рослинних і тваринних організмів (один з *біогенних елементів*). Бере участь у *мінеральному обміні* тварин і людини. Міститься гол. чин. в *еритроцитах*, у *сироватці крові*. Має значення для підтримання *осмотичного тиску* та *кисотно-лужної рівноваги*, проведення *імпульсів нервових* (див. *Мембранна теорія збудження*). Регуляція концентрації іонів Н. в організмі здійснюється в основному гормоном *альдостероном*. Додова потреба людини в NaCl становить 2—10 г. Роль Н. в житті рослин з'ясовано мало. Див. також *Водно-сольовий обмін*.

М. В. Артемченко
(Н. — хімічний елемент).

НАТРІЮ ГІДРОКСИД, ідкий натр, каустична сода, каустик, NaOH — біла непрозора кристалічна речовина; густ. 2130 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ 321,8° С. Н. г. гігроскопічний, добре розчиняється у воді з виділенням тепла. Водні розчини мають сильну лужну реакцію, руйнують шкіру, барвники, багато ін. органічних речовин. Одержують Н. г. електролізом водних розчинів хлориду натрію, взаємодією металевого натрію з водою та ін. Н. г. широко використовують у різних галузях хім. пром-сті, металургії; для виробн. *мила*, *целюлози*, штучних волокон, *персерізації* бавовняних тканин, очищення нафтопродуктів, в органічному синтезі, хімічному аналізі тощо.

В. Л. Павлов.
НАТРІЮ СПОЛУКИ — хімічні сполуки, до складу яких входить натрій у ступені окислення +1. Н. с. можна поділити на: 1) *інтерметалеві сполуки*, напр. з золотом NaAu , барієм NaBa , ртуттю NaHg_2 , свинцем NaPb , сурмою Na_2Sb тощо; 2) *металоорганічні сполуки*, напр. етилатрію $\text{C}_2\text{H}_5\text{Na}$; 3) *солі* неорганічних та органічних к-т. Такі Н. с., як *алкоголяти*, напр. $\text{C}_2\text{H}_5\text{ONa}$, також можна віднести до групи солей. Солі містять натрій у формі безбарвного катіона Na^+ і при безбарвному аніоні — безбарвні або білого кольору. Деякі Н. с. зустрічаються у великій кількості в природі як мінерали, напр. *альбіт*, *нефелін*, *галіт*, *мірабіліт*, *кріоліт*, майже всі інші виготовляються штучно. До найважливіших солей належить натрію хлорид NaCl — безбарвний кристали, густ. 2165 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ 801° С; розчинні у воді; важливий харч. продукт, використовують для консервування м'яса, риби, овочів, як хім. сировину для одержання *натрію гідроксиду*, *хлору*, *соди*, *соляної кислоти* тощо. Натрію фторид NaF — безбарвна кристалічна речовина, густ. 2790 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ 992° С, малорозчинний у воді. З фторидами багатовалентних елементів утворює *координаційні сполуки*, напр. *кріоліт* Na_3AlF_6 . Застосовують для консервування деревини, виготовлення *емалей*, *флюсів* та ін. Натрію бромід NaBr — безбарвні кристали, густ. 3200 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ 760° С, добре розчинні у воді; застосовують для одержання світлочутливих кінофотоматеріалів і в медицині. Натрію гідрокарбонат (харч. соду, бікарбонат NaHCO_3) одержують при виробн. кальцинованої соди, використовують у харч. пром-сті, в медицині тощо. Натрію нітрат (натрієва селітра, чілійська селітра) NaNO_3 — безбарвні кристали, густ. 2257 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ 308° С, сильний окислювач; вище 380° С розкладається з утворенням кисню та нітриту NaNO_2 . Використовують як *добрило*, в харч. пром-сті для консервування, у металургійній пром-сті тощо. Натрію нітрит NaNO_2 — безбарвні або злегка жовтуваті кристали, розчинні у воді, густ. 2170 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ 271° С, вище 320° С розкладається. Застосовують у виробництві органічних *барвників*, *діазосполук* тощо. Натрію сульфат Na_2SO_4 — безбарвні кристали, густ. 2700 кг/м³.

$t_{пл}$ 884° С; розчиняються у воді. Використовують у виробн. скла, целюлози, мила, в текст. і шкіряній пром-сті, металургії, медицині. Натрію сульфат Na_2SO_4 — безбарвна кристалічна речовина, розчинна у воді, густ. 2630 кг/м³, при нагріванні розкладається. Входить до складу фотографічних проявників, використовуються як відновник.

В. Л. Павлов.

НАТТА (Natta) Джуліо (26.II 1903, м. Імперія, Італія — 2.V 1979) — італ. хімік-органік, іноз. член АН СРСР (з 1966). Закінчив Міланський політех. ін-т (1924). Н. вніс великий вклад у вивчення полімеризації органічних сполук та виробн. синтетичного каучуку. Виявив клас полімерів з упорядкованою структурою. Відкрив стереоспецифічну полімеризацію вінілових мономерів на т. з. металоорганічних каталізаторах К. Цігlera, застосування якої дало змогу здійснити в пром. масштабі виробн. поліпропілену, полібутену, а також багатьох синтетичних каучуків. Нобелівська премія, 1963. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1970.

НАТУРА (лат. natura — природа) в образотворчому мистецтві — реальні явища, істоти та предмети, які художник бачить у процесі їх зображення. Безпосередньо з Н., як правило, виконують *портрет, пейзаж, натюрморт* (де Н. служить моделлю), а також *етюд, ескіз*, зарисовку, що мають звичайно підготовчий характер до значних тематичних композицій в живописі, графіці та скульптурі.

НАТУРА ЗЕРНА — те саме, що й *об'ємна маса зерна*.

НАТУРАЛІЗАЦІЯ (від лат. naturalis — природний; дійсний, справжній) — надання громадянства даної країни іноземцям або особам без громадянства (*апатридам*). Н. призводить, як правило, до втрати даною особою її попереднього громадянства. Підстави й порядок набуття громадянства визначаються внутр. законодавством д-ви, яка його надає. В СРСР відповідно до Закону «Про громадянство СРСР», прийнятому 1.XII 1978 (вступив у силу з 1.VII 1979), питання про надання громадянства вирішує Президія Верховної Ради СРСР або Президія Верховної Ради союзної республіки, в межах якої проживають особи, що порушили таке клопотання. Вони можуть одержати громадянство радянське незалежно від расової і нац. належності, статі, освіти, мови, місця проживання (ст. 15 Закону). Законодавство капіталістичних д-в містить ряд умов, що утруднюють Н. або роблять її неможливою: крім підстав політ., нац. і расового характеру, висувуються ще вимоги проживання на тер. країни Н. протягом певного строку, який іноді сягає 15 років, а також намір особи проживати там постійно, здатність заробляти на життя, володіння мовою країни Н., стан здоров'я тощо.

О. О. Зінченко.

НАТУРАЛІЗАЦІЯ в біології — повне пристосування інтродукованих (див. *Інтродукція*) рослин чи тварин до нових умов жит-

тя. При Н. можливі зміни *обміну речовин* організмів, що визначаються їхньою *нормою реакції* (див. *Модифікації в біології*), організми легко розмножуються в нових умовах без зміни *генотипу*. Прикладом Н. є значне поширення в Австралії завезених туди кролів. Іноді під Н. розуміють переселення рослин чи тварин з одних районів в інші, які не відрізняються умовами існування.

НАТУРАЛІЗМ (франц. naturalisme, від лат. naturalis — природний) — напрям у літературі та мистецтві Європи і США, що виник і склався в останні десятиріччя 19 ст. на основі філософії *позитивізму* (О. Конт) й естетичної теорії І. Тена. На теорію й практику Н. великий вплив зробили успіхи природничих наук у 2-й пол. 19 ст. Натуралісти прагнули до наук. точності в зображенні навколишнього середовища і людини, соціальні явища й людські характеристики пояснювали біол. законами. Заради зовн. правдоподібності представники Н. зосереджували увагу на відтворенні окремих явищ життя без ідейно-естетичного осмислення і худож. узагальнення їх. У вужчому розумінні Н. наз. окремі епізоди в мистецьких творах різних напрямів, коли в них наголошується на актах жорстокості, на фізіол. стороні людського життя.

В літературі Н. оформився як літ. напрям у теор. виступах Е. Золя («Експериментальний роман», 1880; «Романісти-натуралісти», 1881), хоч у худож. творчості письменник об'єктивно виходив за рамки своєї теорії. Натуралістична школа, яка складалася навколо Е. Золя (Г. де Мопасан, брати Гонкури, А. Доде, О. Мірбо, брати Роні та ін.) характеризується наявністю глибоких суперечностей і літ. боротьби. В пору розквіту Н. значною мірою сприяв розвиткові реалізму в л-рі. В Німеччині втілювся у творчості Г. Гауптмана, В. Бельше, А. Гольца. В Італії під впливом Н. виник *веризм* (Дж. Верга, Л. Капуана). Перебільшенням ролі біологічних законів у житті людини і суспільства, проповіддю песимізму, смакуванням еротички натуралісти кін. 19 — поч. 20 ст. змикалися з різними декадентськими течіями. В рос. л-рі Н. не набув поширення (творчість П. Боборикіна, М. Арцибашева), але безпосередній вплив Е. Золя виявився в окремих творах О. Писемського, Д. Маміна-Сибіряка та ін. На Україні риси Н. відбилися у творах В. Винниченка. З критикою Н. виступали І. Франко, М. Горький. В образотворчому мистецтві Н. копіює зовн. оболонку явищ та предметів реального світу без проникнення в їхню соціальну суть, пропагує відмову від типізації та від узагальнення худож. форми. Поширився в 19 ст. (художники П. Деларош, Л. Бонна — у Франції; Ф. фон Уде, Л. Корінт — в Німеччині, та ін.). У різних течіях сучас. бурж. мистецтва Н. переплітається з *авангардизмом*.

В музиці Н. виявляється в підміні емоційної виразності звуко-

наслідуванням та ілюстративністю, в ігноруванні мелодії, часом у передачі грубих, патологічних почуттів. У поєднанні з різними проявами бурж. декадентства Н. руйнує закономірності побудови муз. форми, перетворює гармонію на механічний набір звукових сполучень. Натуралістичні тенденції частково виявляються у творчості А. Шенберга (опера «Місячний П'єро»), властиві представникам т. з. конкретної музики.

В театрі Н. виявився в тому, що його представники прагнули «переживати, а не грати» п'єсу, детально і точно відтворювати середовище, яке оточує героїв. Борючись з умовністю і профес. штампами театру, представники Н. прагнули до точного, протокольного показу явищ життя, що стало на перешкоді поглибленій художній інтерпретації дійсності й узагальненню зображуваного. Відомі діячі, в творчості яких виявився Н., — режисери А. Антуан (Франція), О. Брам (Німеччина), актори — Е. Цаккові (Італія), П. Орленев, П. Гайдебуров (Росія) та ін. Н. позначився на діяльності Мейнінгенського театру в Німеччині, деякою мірою на окремих виставах моск. Худож. театру в перші роки його діяльності. На Україні Н. проявився у виставах мандрівних труп В. Суходольського, Л. Сабініна, Д. Гайдаки та ін.

М. М. Плісецький.

НАТУРАЛІЗМ у філософії — система поглядів, за якою *природа* є єдиним, універсальним принципом пояснення всього існуючого. Властивий деяким різновидам *матеріалізму* (стихійному, природничонауковому, механістичному), а також ряду течій ідеалізму (*панпсихізму, пантеїзму*).

У соціології — методологіч. принцип, притаманний деяким домарксистським бурж. теоріям, які намагалися пояснити розвиток суспільства природ. умовами (кліматом, географічним середовищем), а також біол. і расовими особливостями людей. Н. близький до *антропологізму, географічної школи* в соціології, які також не беруть до уваги специфічних закономірностей сусп. життя. Н. в етиці, який виводить принципи *моралі* з якогось природного начала, виявляється в таких етич. напрямках, як *гедонізм, евідемонізм, утилітаризм*.

Літ.: Каримський А. М. Філософія американського натуралізму. М., 1972.

НАТУРАЛЬНА ШКОЛА — умовна назва початкового етапу розвитку критичного реалізму в рос. л-рі 40-х рр. 19 ст. Термін «натуральна школа» утвердив у літ.-критичному вжитку В. Бєлінський. Осн. принципи Н. ш. — різке заперечення тогочасної соціально-політ. дійсності, підкреслений інтерес до повсякденного життя, співчутливе зображення представників демократичних верств суспільства. Для Н. ш. характерна увага до жанрів художньої прози («фізіологічний нарис», повість, роман). Представники Н. ш.: О. Герцен, Ф. Достоевський, М. Некрасов, М. Салтиков-Штедлін, І. Тургенев та ін. В дусі Н. ш. писав

укр. письменник Є. Гребінка (повість «Кулик», нарис «Петербурзька сторона»). Традиції Н. ш. відчувалися в повістях Т. Шевченка, оповіданнях Марка Вовчка, певною мірою позначилися і на творчості Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, А. Свидницького.

Лит.: Чалий Д. В. Белінський — теоретик натуральної школи. «Радянське літературознавство», 1949, № 11; Кулешов В. И. Натуральная школа в русской литературе XIX в. М., 1965.

НАТУРАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО — тип відокремленого господарства, оснований на індивідуальній праці, приватній власності на засоби виробництва, в якому продукти виробляють для внутрігосподарського споживання. Історично передувало товарному виробн. і було переважачим за *первіснообщинного ладу, рабовласницького ладу і феодалізму*. Характеризується традиційністю виробленої продукції, відставою технікою, низькими темпами розвитку, повторенням процесу відтворення в незмінному масштабі та відносною стабільністю економіки на основі безпосереднього зв'язку виробн. з споживанням. З перетворенням простого товарного виробн. на капіталістичне Н. г. руйнується, зберігаючи деякі елементи в окремих випадках у сел. г-вах до перемоги соціалістичної революції, або співіснує поряд з ін. екон. укладами певний час після неї, або співіснує з капіталістичним господарством.

В. О. Сизоненко.
НАТУРАЛЬНИЙ ЗВУКОРЯД — послідовність основного звука і його складових часткових тонів, т. з. гармонічних співзвуків, або обертонів. Висотне співвідношення гармонічних обертонів з осн.

Натуральний звукоряд.

звучком відповідає зростаючому ряду цілих чисел (т. з. натуральному ряду: 1, 2, 3, 4, 5 і т. д.). Від кількості обертонів і сили їхньої звучності залежить тембр звука. Найчутливіші нижні часткові тони, їхні співвідношення (2-й, 3-й і 5-й або 4-й, 5-й і 6-й) утворюють мажорний тризвук.

М. К. Боровик.
НАТУРАЛЬНИЙ ЛОГАРИФМ — логарифм, основа якого — *Непера число е*. Н. л. числа x позначається $\ln x = \log_e x$. Перші таблиці Н. л. опублікував англ. математик Дж. Спейдль 1619; назву запропонував нім. вчений Н. Меркатор 1668.

НАТУРАЛЬНИЙ РЯД — сукупність цілих невід'ємних чисел, розміщених у порядку їхнього зростання, тобто 0, 1, 2, 3, 4, ... Кожне число Н. р. наз. натуральним числом.

НАТУРНИЙ МАЙДАНЧИК — земельний майданчик для *кінознімання* натурних кінодекорацій просто неба. Обладнують його на території *кіностудії* або поза нею (заміський Н. м.) — на місцевості з якомога різноманітнішим ландшафтом. Від сторонніх шумів Н. м.

захищають смугами дерев і чагарника, що ними огорожують весь майданчик та окремі його ділянки (площею до 1 га). В разі потреби на Н. м. споруджують кінознімальні басейни, гірки для знімання комбінований кадрів, шляхи з різним покриттям, залізнич. колії, встановлюють макети тощо. Площа деяких заміських Н. м. — понад 200 га.

В. В. Халупін.
НАТУРФІЛОСОФІЯ (від лат. *natura* — природа і *філософія*) — система уможлядних і часом фантастичних уявлень про природу, якими заповнювались прогалини в її пізнанні при низькому рівні розвитку суспільно-істор. практики, особливо техніки, експерименту, засобів комунікації. Прагнучи дати всеосяжну картину світу, але не маючи для цього наукових даних, Н. заміняла невідомі їй факти довільними уможлядними конструкціями. Виникла в античні часи, коли її представники висунули ряд гіпотез, що відіграли значну роль в історії науки (напр. атомістична гіпотеза). К. Маркс і Ф. Енгельс високо оцінювали значення давньої Н., вказуючи водночас на її обмеженість. Особливого розвитку Н. досягла в 17—18 ст. Найтипівіший вираз дістала в ній. ідеалістичній філософії (Ф. Шеллінг, Л. Окен). У Росії Н. дотримувалися Д. М. Велланський, М. Павлов та ін. На Україні курси Н. викладали в 17—18 ст. у *Київській академії*. З 2-ї пол. 19 ст. у зв'язку з найважливішими відкриттями в *природознавстві* й виникненням *діалектичного матеріалізму*, що розкрив дійсні зв'язки явищ, Н. перетворилася на галлю в розвитку природничих наук. У сучас. реакційній бурж. філософії є спроби відновити Н. (*неотомізм, неокантианство* тощо).

НАТХНЕННЯ — особливий стан людини, що характеризується піднесенням її творчих сил, активізацією всіх психічних процесів. В стані Н. одночасно приводяться в дію всі сфери психіки. Спостерігаються особлива ясність *свідомості*, висока продуктивність *мислення* й творчої фантазії, наплив *почуттів* і виняткова зосередженість уваги на об'єкті творчості. Фізіологічною основою Н. є *домінанта*. Ідеалістична психологія пояснює Н. як «божественне осяяння», як підсвідомий інтуїтивний прояв «творчого духу» і пов'язує його тільки з худож. творчістю. Матеріалістична психологія, спростовуючи ідеалістичні тлумачення Н., розглядає його як результат напруженої праці. Воно зумовлене суспільними та індивідуальними стимулами творчості, навколишнім середовищем і соціальними умовами життя особистості. Натхненням і творчим може бути будь-який вид трудової діяльності.

НАТЮРМОРТ (франц. *nature morte* — мертва природа) — 1) жанр образотворчого мистецтва (переважно *живопису*), який зображає квіти, плоди, забиту дичину, предмети побуту тощо. Натюрморти мотиви були відомі вже в Стародавніх Єгипті та Римі, в Китаї (з 7 ст.). Самостійного зна-

чення набув у 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст., хоч елементи Н. траплялися й раніше в іконах, світських портретах, нар. картинках. Розквіту жанр Н. досяг у Голландії (В. К. Гедда, В. Калф, П. Клас), Фландрії (Ф. Снейдерс, Я. Фейт), Іспанії (Ф. Сурбаран), Франції (Ж. Б. С. Шарден). Багато уваги Н. приділяли постімпресіоністи (В. Ван Гог, П. Сезанн). Реалістичні традиції Н. в 20 ст. продовжували художники Д. Рівера й Д. Сікейрос у Мексиці, Р. Гуттузо в Італії. В Росії до Н. почали звертатися з 18 ст. В цьому жанрі працювали живописці О. Венеціанов, І. Хрущський, М. Врубель. Значного піднесення Н. набув на зламі 19 і 20 ст. у творчості І. Грабаря, К. Коровіна, М. Сар'яна, П. Кузнецова, А. Головіна, І. Машкова та ін. Життєво переконливе, пластично виважене бачення світу, одухотворене присутністю людини, несуть у своїх Н. радянські митці, зокрема П. Кончаловський, К. Петров-Водкін, Ю. Пименов, А. Нікіч, В. Стожаров, Т. Наріманбеков, Л. Свємп. На Україні до Н. зверталися П. Левченко, М. Кузнецов, С. Світлицький, О. Новаківський, І. Труш. В рад. час своєрідні Н. створили О. Шовкуненко, А. Петрицький, М. Глушенко, А. Ерделі, К. Білокур. Твори в жанрі Н. виконали також М. Максименко, Г. Меліхов, С. Шишко, Г. Неледва, В. Цветкова, В. Ласкаревичевський, Т. Хитрова, М. Примаченко та ін. 2) Н. називають і твір цього жанру.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 288—289.

Лит.: Пружан И. Н., Пушкирев В. А. Натюрморт в русской и советской живописи. Л., 1971; Натюрморт. Альбом. К., 1978. *Л. І. Масловська.*

НАУАТЛЬ — мова *ацтеків*. Див. *Ацтекська мова*.

НАУКА — соціально значуща сфера людської *діяльності*, функцією якої є вироблення й використання теоретично систематизованих об'єктивних знань про дійсність. Н. є складовою частиною духовної культури суспільства. Поняття «наука» включає в себе як діяльність по здобуванню нового знання, так і результат цієї діяльності — суму набутих на даний момент наук. знань. Термін «наука» вживають також для позначення окремих галузей наук. Знання. Н. характеризується доцільно орієнтованою (сусп. завданнями й потребами, певними стратегіями наук. пошуку) творчою діяльністю по постановці, вибору й розв'язанню проблем духовного й практичного освоєння світу. Н. вивчає різні рівні системи організації й форми руху *матерії* з погляду пізнання істотних властивостей явищ, встановлення їхніх законів, різних причинних залежностей і взаємодій з метою управління природними й соціальними процесами, передбачення характеру і напрямку їхнього перебігу, створення нових технологій і розвитку виробництва.

Як система знань Н. охоплює не тільки фактичні дані про предмети навколишнього світу, людської думки й дії, не лише закони і

принципи вивчення об'єктів, а й певні форми й способи усвідомлення їх, а в кінцевому підсумку — філос. тлумачення. Цим самим Н. виступає як форма сусп. свідомості (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*).

Марксизм-ленінізм розглядає Н. як найважливіший фактор тех. і соціально-культур. прогресу на шляхах соціалістичного і комуністичного перетворення дійсності, всебічного розвитку людських здібностей і можливостей. Передова Н. завжди сприяла виробленню прогресивного світогляду, обґрунтуванню матеріалістичного погляду на світ. Н. є способом встановлення і усвідомлення об'єктивної істини. Цим вона радикально протистоїть релігії, марновірству, містицизму, спекулятивним домислам. Ідеологічна боротьба в сучас. бурж. Н. яскраво виявляється у виникненні, з одного боку, позитивістської концепції *сциєнтизму*, яка абсолютизує «точне» знання, протиставляючи його гуманістичним цінностям *культури*, а з другого боку, — антисциєнтизму, що скочується на позиції ірраціонального заперечення ролі наук. пізнання.

Ідеологічний аспект Н. спирається на її соціально-діяльну підставу і сусп. організацію. Як соціальний інститут Н. включає в себе вчених з їхніми знаннями, кваліфікацією і досвідом, наук. заклади, експериментальне, лабораторне устаткування, науково-дослідні програми творчої діяльності, систему інформації, підготовки й атестації кадрів, форми функціонування і використання всіх нагромаджених знань. Наступність досвіду і знань, єдність традицій і новаторства — суттєва особливість розвитку Н. Однією з форм її втілення є *наукові школи*, функціонування яких передбачає боротьбу думок, творчі дискусії та критику. Наук. знання властиві методологічна усвідомленість і системність, об'єктивність розгляду і його детермінованість, доказовість істинності всіх положень, спираючись на факти, результати вірогідних, емпіричних досліджень. Критерієм істини в Н. виступає сусп. практика в усіх її формах і компонентах (експеримент, виробничі і соціальна діяльність, внутр. досвід пізнання тощо). Осн. структурною одиницею наук. знання є *теорія*, що систематизує експериментальний матеріал, організовує науково-дослідний пошук у нових галузях, дає опис, пояснення і передбачення фактів, орієнтує практичну діяльність. Н. розвивається за допомогою заг. методології і спец. методів (кількісний і якісний аналіз, прийом класифікації та виміру, формалізації, моделювання, порівняльно-історичний метод та ін.). Заг. методом сучас. науково-теор. мислення є матеріалістична *діалектика*. Стимулюючою, рушійною силою Н. виступають матеріальне *виробництво* і *духовне виробництво*. Єдність теорії і практики, науки і виробництва — найважливіша закономірність розвитку наук. пізнання. Н. виникла з практичних потреб людей, пов'язаних з розвитком землероб-

ва, будівельної техніки, мореплавства, ремесел. В античну епоху вже складаються перші теор. системи знання: в галузі *геометрії*, *механіки*, *астрономії* (Евклід, Архімед, Птолемей), розвивається натурфілософська концепція атомізму (Демокріт, Епікур), робляться спроби аналізу закономірностей суспільства і мислення (Арістотель, Платон, Геродот та ін.). За середньовіччя з появою *феодалізму* розвиваються (особливо в країнах араб. Сходу й Серед. Азії) позитивні наук. ідеї в галузі *математики*, астрономії, *фізики*, *медицини*, *історії* та ін. наук. дисциплін (Ібн Сіна, Ібн Рушд, Біруні та ін.). У 3х. Європі, долаючи опір богослов'я, йде процес нагромадження фактичного матеріалу в *біології*, робляться спроби розвитку елементів матем. і дослідного *природознавства* (Р. Бекон, Альберт Великий та ін.). На високому рівні були наук. знання в *Київській Русі*. Виникнення *капіталізму*, розвиток пром-сті й торгівлі, мореплавства і військ. техніки стимулювали бурхливе зростання Н. Вже в епоху *Відродження* Н. пориває з *теологією*, сприяючи утвердженню матеріалістичних ідей (Дж. Бруно, Леонардо да Вінчі, Ф. Бекон). Великого поширення набуває експериментальне вивчення природи, обґрунтування якого мало революц. значення для Н. Справжній переворот відбувається в астрономії (М. Коперник, Г. Галілей). У 17—18 ст. створюються класична механіка, *диференціальне числення* й *інтегральне числення*, *аналітична геометрія*, хім. атомістика, система класифікації рослин і тварин, стверджується принцип збереження матерії і руху (І. Ньютон, Г. В. Лейбніц, Р. Декарт, Д. Далтон, К. Лінней, М. В. Ломоносов та ін.). В цей же час відбувається дальше оформлення Н. як соціального інституту, створюються перші європ. академії, наук. т-ва, починається видання наук. періодичної л-ри.

У зв'язку з *промисловим переворотом* (кін. 18 ст.) почався новий етап у розвитку Н. В 19 ст. виникли нові фіз. дисципліни (*термодинаміка*, *електродинаміка класична*), створюються *еволюційне вчення* і *клітинна теорія* в біології, формулюється закон збереження і перетворення енергії, розвиваються нові концепції в астрономії і математиці (Дж. Максвелл, М. Фарадей, Ж. Ламарк, Ч. Дарвін, Т. Шванн, М. Шлейден та ін.). В кінці 18—19 ст. плеяда видатних учених працювала в Росії (О. М. Бутлеров, П. М. Лебедев, М. І. Лобачевський, Д. І. Менделєєв, О. С. Потов, К. А. Тімірязєв, О. Г. Столетов, К. Е. Цюлковський та ін.). В 1-й пол. 18 ст. починається піднесення Н. на Україні (Ф. Прокопович, Г. С. Сковорода та ін.; див. також *Київська академія*). В 19 ст. визначними наук. центрами стали Харків. і Київ. ун-ти та Новорос. ун-т в Одесі, де успішно працювали видатні рос. вчені І. М. Сєченов, І. І. Мечников, М. І. Пирогов, О. О. Ковалевський, В. В. Докучаєв та ін., а також відомі українські вчені

М. О. Максимович, В. О. Бец, О. С. Розович, А. О. Потєбня та ін. Дальшого розвитку в 19 ст. набули й суспільні науки. Соціалісти-утопісти закликали до заміни капіталістичного суспільства соціалістичним. Класики бурж. політ. економії заклали основи трудової теорії вартості. Праці в галузі діалектики й *матеріалізму* були видатним досягненням філос. думки. Закономірним наслідком соціально-істор. розвитку, революц. класової боротьби трудящих, успіхів Н. стало виникнення марксизму. К. Маркс і Ф. Енгельс здійснили революц. переворот у розвитку сусп. наук і *філософії*, що привело до створення методологічної бази наук. мислення. Новий етап в історії Н. пов'язаний з ім'ям В. І. Леніна, який розвинув у нову істор. епоху всі складові частини марксизму. На рубежі 19 і 20 ст. великі зміни в наук. картині світу і ряд нових відкриттів у фізиці (*електрон*, *рентгенівське проміння*, *радіоактивність* та ін.) призводять до кризи класичного природознавства і насамперед його механістичної методології. Сутність цієї кризи глибоко проаналізував В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*». У 20 ст. значних успіхів досягли математика і фізика, виникли такі галузі тех. наук, як *радіотехніка*, *електроніка*. З'являється *кібернетика*, яка постійно збільшує свій вплив на дальший розвиток Н. і техніки. Успіхи фізики і хімії сприяють глибокому вивченню біолог. процесів у клітинах, що стимулює розвиток сільсько-господарських і мед. наук. Відбувається тісне зближення Н. з виробництвом, зростають і зміцнюються її зв'язки з сусп. життям. Сучас. Н. становить важливу складову частину *науково-технічної революції*.

Система Н. в цілому підрозділяється на три великі групи — природничі, тех. і сусп. Н. Кожна з цих груп диференціюється на численні конкретні наук. дисципліни. Класифікація наук. дисциплін будується на основі координації і субординації їх відповідно до форм руху матерії і переходів між ними.

В суміжних галузях наук. дисципліни виражають великі і перспективні проблеми наук. пошуку, що нині зумовлює широке розгортання міждисциплінарних і комплексних досліджень. Яскравим прикладом цього є проблема *охорони природи*, що перебуває на стику тех. наук. — наук про землю, біології, математики, медицини, економіки та ін. Для розв'язання подібних наук. і науково-тех. проблем у сучас. Н. широко застосовується програмно-цільовий метод організації досліджень.

Наук. дослідження прийнято поділяти на фундаментальні (пізнання законів, що управляють поведінкою і взаємодією базисних структур природи, суспільства і мислення) і прикладні (застосування результатів фундаментальних досліджень для розв'язання пізнавальних і соціально-практичних проблем). Фундаментальні дослідження, як правило, випере-

джають прикладні і створюють для них теор. заділ. Зміцнення взаємозв'язків між фундаментальними і прикладними дослідженнями, скорочення строків впровадження наук. досягнень у практику, у виробництво — одне з осн. завдань сучас. організації Н.

Велика Жовтнева соціалістична революція, яка відкрила нову еру в історії людства, створила широкі можливості для прогресу Н. і планомірного використання її досягнень на благо трудящих. В. І. Ленін розглядав Н. як важливу частину всієї революційно-перетворюючої діяльності партії. З ім'ям В. І. Леніна пов'язані становлення і дальший прогрес рад. Н. Вже в перші місяці після перемоги Великого Жовтня В. І. Ленін розробив план науково-тех. робіт, який по суті став програмним документом розвитку рад. Н. Розвиток Н. в СРСР планується в загальнодерж. масштабі в інтересах усього народу. На наук. основі здійснюються планове господарство і перетворення сусп. відносин, завдяки чому Н. відіграє першорядну роль як у справі створення матеріально-технічної бази комунізму, так і у формуванні нової людини. В *розвинутому соціалістичному суспільстві* Н. стала безпосередньо продуктивною силою. Рад. Н. володіє небаченим в історії людства потенціалом, що дає змогу розв'язувати найскладніші науково-тех. і нар.-госп. проблеми. Нині вона дає бл. $\frac{1}{3}$ наук. продукції всього світу. В країні трудиться 1300 тис. наук. працівників — це найбільший загін наук. у світі. Рад. Н. сьогодні під силу будь-які сучас. завдання. Вона дала світу десятки таких учених, як В. І. Вернадський, С. І. Вавилов, О. О. Богомолец, Д. К. Заболотний, М. Д. Зелінський, О. П. Карпінський, В. Л. Комаров, І. В. Курчатов, С. П. Корольов, І. П. Павлов, Є. О. Патон, В. І. Липський, П. І. Кравчук, Д. М. Прянішников, М. М. Покровський, Б. Д. Греков, М. В. Келдиш, Л. Д. Ландау та ін.

Рад. Н. як ґрунтується на марксистсько-ленінській методології, посідає важливе місце в розв'язанні проблем, що стоять перед соціалістичним суспільством. У космосі слідом за польотом першого в світі рад. супутника Землі і першого в світі космічного польоту людини, здійсненого Ю. О. Гагаріном, почали працювати штучні супутники, станції з космонавтами на борту. Передові позиції займає в сучас. світі рад. Н. в розробці шляхів мирного використання термоядерної енергії, в дослідженні *галактик* і зоряної *космології*, в розвитку проблем квантової оптики, фізики *натіво-проводників* та в ін. напрямках. На рахунку рад. учених — 230 відкриттів, понад 750 тис. винаходів, бл. 20 тис. патентів, що видані Радянському Союзу. Триває активний обмін високоефективними винаходами з країнами — членами РЕВ.

В систему єдиної рад. Н. тепер входять *Академія наук СРСР*, республіканські *Академії наук*,

філіали, центри, відділення *АН СРСР*, вищі навч. заклади, дослідницькі центри *Академії медичних наук СРСР*, *Академії педагогічних наук СРСР*, *Академії сільськогосподарських наук Всесоюзної*, галузевої н.-д. ін-ти, науково-виробничі об'єднання й лабораторії в пром-сті. Чільне місце в цій системі посідають академічні установи, гол. завдання яких — розвиток *фундаментальних наук*.

Нині, коли Рад. країна розв'язує грандіозні за масштабами нар.-госп. і соціально-політ. завдання, роль Н. особливо зростає. «Животворне джерело техніко-економічного і соціального прогресу, зростання духовної культури народу і його добробуту — ось що таке для нас наука сьогодні», — відмітив у своїй промові на урочистому засіданні, присвяченому 250-річчю *Академії наук СРСР*, Л. І. Брежнев (Ленінським курсом, т. 5, с. 353). Важливі завдання висуваються перед рад. Н. XXIII—XXVI з'їзди КПРС, насамперед, у галузі прискорення тех. прогресу. Розроблена ними довгострокова програма екон. і соціального розвитку СРСР спрямована на посилення взаємозв'язків Н. і виробництва, зміцнення дослідно-виробничої бази н.-д. і проектно-конструкторських орг-цій, своєчасне визначення і зміну спрямованості наук. досліджень тощо. Значно посилився вплив Н. на матеріальне виробництво шляхом створення на основі результатів найновітніших фундаментальних досліджень і розробок передумов глибоких, якісних змін у технології, скорочення часу від моменту появи відкриття чи винаходу до практичного втілення їх, всемірного розширення масштабів використання нових досягнень Н. і техніки. «У великому значенні науки переконувати нікого не доводиться. Партія комуністів виходить з того, що будівництво нового суспільства без науки просто неможливе» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 50).

Учені Рад. України в творчій співдружності з наук. співробітниками братніх союзних республік вносять вагомий вклад у скарбницю вітчизн. і світової науки, успішно розвивають наук. напрями. Багато їхніх розробок стали основою створення нових галузей пром-сті, прогресивних технологій, матеріалів, машин і механізмів. У республіці успішно працює 194 тис. наук. працівників, у т. ч. 62 тис. докторів і кандидатів наук. В Укр. РСР налічується 147 вузів, в яких трудяться майже 1400 професорів і докторів наук і бл. 16 тис. доцентів і кандидатів наук. Великий загін учених працює в дослідних закладах ряду респ.-м-в і відомств, *Південного відділення Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук* імені В. І. Леніна. Найбільшим наук. центром УРСР є *Академія наук Української РСР*. В її установах працює 81 тис. чол., у т. ч. 14 тис. наук. працівників, серед яких понад 1000 докторів і 7000 кандидатів наук, 344 академики і чл.-кор. АН УРСР. В установах АН рес-

публіки створено сучас. експериментально-виробничу базу.

Результати фундаментальних досліджень учених Укр. РСР дали змогу пояснити ряд явищ при поділі атомних ядер, створити принципово нові стани речовини з наперед заданими властивостями, розшифрувати структуру складних хім. речовин, створити наук. передумови управління спадковістю й мінливістю живих організмів. Постійно вдосконалюються й урізноманітнюються форми і методи впровадження результатів наук. досліджень. Це і участь у розв'язанні конкретних науково-тех. проблем у рамках держ. планів країни і республіки, організація спільної роботи з окремими м-вами і відомствами за комплексними планами наук. досліджень та впровадження, комплексні науково-тех. і соціально-екон. програми наук. установ і виробничих колективів, організація проблемних н.-д. галузевих лабораторій, договори з підприємствами про соціалістичну співдружність.

Наук. установи АН УРСР мають значний досвід по підвищенню ефективності наук. досліджень і скороченню строків впровадження їхніх результатів у практику. Цей досвід було 1976 схвалено ЦК КПРС, він дістав високу оцінку в доповіді Л. І. Брежнева на зустрічі з президентами Академії наук соціалістичних країн 1977. Важливим фактором дальшого прискорення науково-тех. прогресу є створення й широке використання принципово нових технологій. Тільки в 10-й п'ятирічці учені АН УРСР дали їх більше 300. Підтвердженням високої якості цих технологій є продаж установами АН УРСР 41 ліцензії промислово розвинутим країнам. Досвід АН УРСР по створенню і впровадженню нових технологій був схвалений ЦК КПРС. Загалом 1976 — 80 науковці АН УРСР впровадили у виробництво понад 3000 робіт з загальним екон. ефектом понад 1,5 млрд. крб., одержали більш як 9 тис. авторських свідоцтв на винаходи. Комуністична партія і Рад. уряд приділяють постійну увагу розвиткові Н., її всезростаючій ролі в комуністичному будівництві, великому внескові Н. в усі сфери сусп. життя. В 1979 встановлено професійне свято наук. працівників — День рад. наук.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори т. 19. Енгельс Ф. Начерк надгробної промови на могилі Маркса; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Діалектика природи; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; т. 25, ч. 1—2. Маркс К. Капітал, кн. 3; Маркс К. і Енгельс Ф. Вибрані листи. К., 1954; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; т. 36. Начерк плану науково-технічних робіт; т. 41. Завдання спілок молоді; т. 45. Про значення воєнного матеріалізму; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 1—8. М., 1970—81; Брежнев Л. І. Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС, т. 1—2. К., 1978; Щербинський В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978; Габриэлян Г. Г.

Наука і її роль в обществe. Ереван, 1956; Карпов М. М. Наука и развитие общества. М., 1961; Волков Г. Н. Социология науки. М., 1968; Копнин П. В. Логические основы науки. К., 1968; Организация научной деятельности. М., 1968; Научное творчество. М., 1969; Очерки истории и теории развития науки. М., 1969; Добров Г. М. Наука о науке. К., 1970; В. И. Ленин и методологические вопросы современной науки. К., 1971; Ученые о науке и ее развитии. М., 1971; Патон Б. Е. Расцвет науки Советской Украины. В кн.: Наука Союза ССР. М., 1972; Философия в современном мире. Философия и наука. М., 1972; Семенов Н. Н. Наука и общество. М., 1973; Человек — наука — техника. М., 1973; Патон Б. Е. До висот науки. К., 1977; Бернал Дж. Д. Наука в истории общества. Пер. с англ. М., 1956; Наука о науке. Пер. с англ. М., 1966. Б. Е. Патон.

«НАУКА І СУСПІЛЬСТВО» — щомісячний науково-популярний ілюстрований журнал т-ва «Знання» УРСР. Виходить з 1951 у Києві. До 1965 мав назву «Наука і життя». Знайомить читачів з гол. наук. проблемами соціально-екоп. розвитку рад. суспільства. Висвітлює досягнення вітчизн. і зарубіж. учених у галузі природознавства і техніки, впровадження наук. розробок у практику. Публікує статті, репортажі про найважливіші відкриття і дослідження в галузі природничих наук, матеріали з питань історії СРСР, л-ри та мистецтва, охорони навколишнього середовища, медицини, розповіді про рослини і тваринний світ, геогр. подорожі, друкує науково-фантастичні твори тощо, організовує курси та вікторини. Журнал нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976). Ю. Г. Романюк.

НАУКА УПРАВЛІННЯ — сукупність систематизованих знань про загальні закономірності функціонування технічних, біологічних і соціальних систем, принципи і методи настроювання їх на досягнення певної мети (кінцевого стану). Предмет Н. у. — організації рівні складних систем і здійснювані на цих рівнях процеси *комунікації*, регулювання і саморегулювання. Основою таких процесів служать інформаційні зв'язки — одержання, передавання й перетворення *інформації*, що забезпечують упорядковане функціонування і взаємодію компонентів системи. Процеси управління в техніці вивчаються технічними, в живій природі — природничими, в суспільстві та суспільних групах (колективах) — соціальними науками. Заг. принципи і способи управління і переробки інформації, притаманні системам різної природи (технічній, біологічній, соціальній), вивчає *кібернетика*. Становлення і розвиток Н. у. як окремої галузі знань пов'язані в основному з вивченням управління в суспільстві. Тому Н. у. звичайно розуміють як галузь суспільних наук, що вивчає спадщини й способи регулювання соціальних сфер (насамперед виробництва), організаційні відношення людей та колективів, методи комплексного впливу на людей, технологію управлінської праці, переробки інформації, прийняття та реалізації рішень. Н. у. виділилась у самостій-

ну галузь на поч. 20 ст. Розвиток виробництва, ускладнення політ., екон. та ін. суспільних зв'язків зумовили перехід в управлінні від простої опори на інтуїцію, досвід і знання до систематизації і комплексного розвитку цих зв'язків у вигляді міждисциплінарної науки, пов'язаної з екон. теорією, правознавством, психологією, кібернетикою, *системотехнікою, інформаційною теорією, операційним дослідженням*. Розвиток Н. у. багато де в чому пов'язаний з *кібернетикою економічною*. Внаслідок цього в арсеналі Н. у. з'явилися такі ефективні засоби, як *моделювання математичне* об'єктів складної природи (підприємств, галузей, нар. г-ва в цілому) з використанням аналогових (моделюючих) машин, а також дуже поширилися *автоматизовані системи управління (АСУ)*.

Н. у. має класовий характер, тому що організаційні відношення, цілі, способи, засоби регулювання виробництва та ін. суспільних сфер визначаються класовою будовою суспільства, політ. системою. Бурж. Н. у. («теорія організації», «теорія менеджменту», «методи ведення бізнесу») відрізняється двоїстістю, пов'язаною з суперечливою сутністю капіталістичного управління, яке «поєднує в собі витончене звірство буржуазної експлуатації і ряд багатючих наукових завоювань у справі аналізу механічних рухів при праці, вигнання зайвих і невправних рухів, вироблення найправильніших прийомів роботи, запровадження найкращих систем обліку і контролю» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 36, с. 178). Марксистсько-ленінська Н. у. вивчає і виробляє рекомендації по удосконаленню управління соціалістичною суспільною системою та її підсистемами всіх рівнів — від державного до рівня підприємств, установ та їхніх ланок. Вона критично підходить до бурж. менеджменту, творчо оцінює те, що є в ньому позитивного, і відмітає те, що породжено специфічними рисами капіталізму і незастосовне до практики соціалістичного будівництва. В. І. Ленін підкреслював, що не можна керувати «... без знання науки управління...» (там же, т. 40, с. 213), вказував на необхідність раціоналізації в галузі управління, обґрунтував стрижнюву роль планування і принципи управління в умовах соціалізму: демократичного централізму, єдності політ. і госп. підходів, єдиної зацікавленості, матеріальної зацікавленості. Н. у. розрізняє соціально-політ. базу (принципи) управління та його технологію. Сучас. НТР та електронно-обчислювальна техніка привели до широкого запровадження людино-машинної технології управління, яка реалізується у вигляді АСУ та інтеграції цих систем у *загальнодержавну автоматизовану систему* переробки планово-управлінської інформації. Раціоналізація управління пов'язана також з використанням програмно-цільового підходу, насиченням діловодства сучас. оргтехнікою. Слід розрізняти науку і мистецтво управління.

Останнє визначається навиками, інтуїцією керівників і працівників апарату, їхнім умінням творчо застосовувати висновки Н. у. Процес управління — поєднання науки і такого мистецтва.

Роль Н. у. в життєдіяльності соціалістичного суспільства зростає. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання: «Послідовно поліпшувати управління народним господарством з урахуванням зростаючих масштабів виробництва, дедалі складніших економічних зв'язків, вимог науково-технічної революції з метою максимального використання можливостей і переваг економіки зрілого соціалізму» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 235). Нова Конституція СРСР передбачає далі розгортання соціалістичної демократії: дедалі ширшу участь трудящих в управлінні справами суспільства і д-ви, удосконалення держ. апарату, підвищення активності громад. орг-цій, посилення нар. контролю і правової бази держ. і громад. життя, поширення гласності, постійне урахування громад. думки. Повне перетворення в життя цих вказівок пов'язане з дальшим розвитком марксистсько-ленінської науки управління.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 37. Начерк правил про управління радянськими установами; Глушков В. М. Введення в кібернетику. К., 1964; Гвишиани Д. М. Організація і управління. М., 1972; Афанасьев В. Г. Научное управление обществом. М., 1973; Правдин Д. И. Наука управления: функции и пути развития. М., 1978; Алексеев Б. И. Централизация управления экономикой в промышленном объединении. К., 1979; Глушков В. М., Кожурин Ф. Д. Региональные автоматизированные системы управления К., 1980; Бир С. Наука управления. Пер. с англ. М., 1971.

В. М. Глушков, Ю. М. Канигін.

«НАУКОВА ДУМКА» — видавництво Академії наук УРСР і Держкомвидаву УРСР, одне з найбільших у країні по випуску наук. літератури. Засн. 1922 у складі Редакційно-видавничої комісії УРСР, 1927 відокремилася в самостійну академічну установу — Вид-во АН УРСР, з 1964 — вид-во «Наукова думка». Випускає л-ру з усіх галузей сучас. науки, монографії, тематичні зб-ки, довідники, словники, наук.-популярну л-ру, вибрані твори видатних рад. учених і класиків укр. л-ри, видає 41 наук. журнал, у т. ч. 13 всесоюзних. «Н. д.» здійснює видання 8-томної «Історії Української РСР» (1977—79), 3-томної «Археології Української РСР» (1971—75), 8-томної «Історії української літератури» (1967—72), «Історії Академії наук Української РСР» (1979), Повного зібрання творів Т. Г. Шевченка в 10 тт. (1939—64), його «Мистецької спадщини» в 4 тт. (1961—64). У 1975—81 вийшло 30 тт. 50-томного зібрання творів І. Франка, п'яти-томник «Сучасна українська літературна мова» (1969—73), 11-томний тлумачний «Словник української мови» (1970—80). Видано серії «Ленін і Україна», «Науково-технічна революція», «Економіка

розвинутого соціалізму», «Наука і технічний прогрес», «Фауна України» та ін. Ю. О. Храмов.

НАУКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ (НОП) — процес удосконалення організації праці, що здійснюється з урахуванням найновіших досягнень науки й передового досвіду. В капіталістичному суспільстві НОП підпорядкована одержанню підприємцями макс. прибутків (див. *Тейлоризм, Фордизм*). Становлення й розвиток рад. школи НОП нерозривно пов'язані з ім'ям В. І. Леніна. Він сформулював теоретичні положення НОП в соціалістичному виробн. і підкреслював, що для Рад. влади саме організація праці є найголовнішою, корінною і злободенною питанням всього громадського життя (див. Повне збір. тв., т. 36, с. 139). На сучас. етапі НОП має сприяти розв'язанню таких гол. завдань: економічного (неухильне зростання продуктивності праці внаслідок макс. експлуатації робочого часу, ефективного використання матеріальних і трудових ресурсів), психологічного (організація трудових процесів з урахуванням вимог ергономіки, фізіології і психології праці, підвищення працездатності людини) та соціального (подолання монотонності праці, підвищення її змістовності і привабливості, збереження і зміцнення здоров'я людини, посприяє перетворенню праці на першу життєву потребу). З метою планомірного підвищення рівня організації праці підприємства, всіх галузей нар. г-ва країни проводять роботу щодо НОП у таких найважливіших напрямках: вдосконалення форм поділу й кооперації праці; поліпшення організації та обслуговування робочих місць; проектування і впровадження найпрогресивніших прийомів і методів праці, поширення передового досвіду; вдосконалення нормування і стимулювання праці; поліпшення форм підготовки та підвищення кваліфікації кадрів; поліпшення умов праці на виробн.; виховання трудящих у дусі свідомого ставлення до праці, найсуворішого дотримання держ., технологічної і трудової дисципліни, підвищення виробничої активності трудящих. На більшості виробничих підприємств створено служби організації праці, які спільно з ін. функціональними підрозділами та громад. орг-ціями сприяють планомірному підвищенню рівня організації праці. Вдосконалення організації праці на наук. основі являє собою найважливіше завдання наукової організації управління. Наук.-методичну та координаційну роботу ведуть галузеві спеціалізовані центри і лабораторії НОП (1980 в СРСР було 182 такі орг-ції). З 1971 запроваджено єдину систему планування заходів щодо НОП на всіх рівнях нар. г-ва країни.

Лит.: Ленін В. І. про наукову організацію праці. К., 1975; Дубровський Ю. Н. Система понять і категорій наукової організації праці. М., 1973; Методические рекомендации по НОП рабочих на промышленном предприятии. М., 1978; Научная организация труда в промышленности. М.,

1978; Данюк В. М., Кожарин И. В., Москалюк В. Е. Организация труда на участке мастера машиностроительного завода. К., 1980. В. М. Данюк.

НАУКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ (НОУ) — система заходів по вдосконаленню (раціоналізації) побудови й діяльності апарату управління на основі новітніх досягнень сучасної науки, техніки і передового досвіду. Основні положення і завдання НОУ як об'єктивної закономірності комуністичного будівництва обґрунтовані В. І. Леніним і творчо розвинуті в матеріалах та документах КПРС. В умовах соціалізму НОУ набуває планомірного характеру і охоплює управління всіма сферами соціального життя. Починаючи з 10-ї п'ятирічки заходи по вдосконаленню управління в СРСР виділяються як самостійний розділ держ. планів екон. і соціального розвитку. Основним об'єктом НОУ в СРСР є управління нар. г-вом. Важливе значення науково-обґрунтованого вдосконалення управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства має постановка ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва й якості роботи». НОУ базується на марксистсько-ленінській філософії, досягненнях економіки, юриспруденції, кібернетики, психології (див. *Психологія управління*) та деяких ін. наук, які інтегровані соціалістичною наукою управління. НОУ передбачає комплексне вдосконалення орг. та функціональної побудови апарату управління, процесу його впливу на керовані об'єкти і вдосконалення самої праці його співробітників, тобто управлінської праці. Безпосередньо це вимагає раціонального співвідношення осн. принципів побудови як апарату управління в цілому — галузевого, територіального і міжгалузевого, так і окремих його ланок; чіткого розмежування завдань, функцій, прав, обов'язків та відповідальності між органами, їхніми підрозділами і службовими особами; впровадження обґрунтованих структурно-штатних схем; уточнення взаємозв'язків, усунення паралелізму і дублювання інформаційних потоків між управлінськими ланками тощо. НОУ також передбачає чітку регламентацію процедур підготовки, прийняття й виконання рішень і нормування управлінської праці; впровадження сучас. методів збирання, переробки і оцінки інформації; вдосконалення документообороту й діловодства в апараті управління та ін. Важливий напрям НОУ — впровадження автоматизованих систем управління (АСУ). Необхідними умовами НОУ є наявність мережі спец. ланок, які здійснюють в апараті управління раціоналізаторські заходи і наук.-методичне керівництво ними, а також системи підготовки кваліфікованих управлінських кадрів, які професійно та психологічно готові до активного сприйняття нововведень, передових методів і досвіду управління, застосування прогресивних тех. засобів. НОУ тісно пов'язана з науковою організацією праці.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 45. Постанова про роботу заступників (заступників голови РНК і РПО). — Як нам реорганізувати Робсельінспекцію. — Краще менше, та краще; т. 54. Керівникам центральних установ і організацій. — Лист В. О. Аванесову 1.IX 1922; Брежнев Л. І. Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1976; Разнатовський І. М. Управління промисловістю Української РСР. К., 1970; Качалина Л. Н. Научная организация управленческого труда — оргпроектирование. М., 1973; Атаев А. А. Научная организация управленческого труда. М., 1980; Эффективность и качество управленческой деятельности. Государственно-правовой аспект. К., 1980.

В. Б. Авер'янов.

НАУКОВА ШКОЛА — 1) Неформальна творча співдружність у межах будь-якого наукового напрямку висококваліфікованих дослідників, об'єднаних спільністю підходів до розв'язання проблеми, стилю роботи, спільного наук. мислення, ідей і методів їх реалізації. Гол. ознаки Н. ш.: значущість одержаних результатів, високий наук. авторитет у певній галузі науки та громад. визнання; оригінальність методики досліджень, спільні наук. погляди; наявність наук. лідерів — видатних учених, які володіють умінням підбирати творчу молодь і навчати її мистецтву дослідження, створювати в колективі творчу, ділову, доброзичливу обстановку, заохочувати самостійність мислення й ініціативу; висока наук. кваліфікація дослідників, згуртованих навколо лідера. Поняття «наукова школа» є історичним. Елементи колективної форми творчості і Н. ш. типу відносин «учитель — учні чи послідовники» (елементарна структура Н. ш.) виникли в античну епоху. Прикладами стародавніх філос. шкіл можуть бути *мілетська школа*, *піфагорейська* (див. *Піфагорейзм*), *атомісти* (див. *Атомістика*), *школа Платона*, *перипатетична школа*. В цьому ж розумінні можна говорити про школу Г. Галілея (17 ст.). Н. ш. в сучас. розумінні виникли в 19 ст., коли набули поширення лабораторії, почали створюватися н.-д. інститути й наукові товариства, ввійшли в практику колоквіуми, з'явилися спеціалізовані наук. журнали. Ці зміни в організації наук. досліджень, які є закономірним наслідком дії соціально-екон. факторів, зближення науки з виробництвом, привели до того, що форма колективної творчості виявилася домінуючою й необхідною для дальшого прогресу науки. Тільки за цих умов виникає можливість існування чотириланкового ланцюга: «наук. лідер — учбовий заклад (кафедра) — наук. ін-т (лабораторія) — колоквіум (семінар)», у якому продуктивно функціонує колектив дослідників на чолі з наук. лідером. Згодом у цьому колективі можуть скластися вищезазначені гол. ознаки Н. ш. і він перетворюється на Н. ш. В умовах науково-технічної революції Н. ш., щоб зберегти свій прогресивний характер (без чого

вона не може відігравати будь-якої ролі в розвитку науки), повинна володіти передовою методологією, професійною мобільністю, виявляти інтерес до досліджень в ін. наук. напрямках. Умови й передумови для появи Н. ш. у різних науках і країнах склалися в різний час. У Росії одними з перших Н. ш. були школа О. М. Бутлерова в хімії, школа І. М. Сеченова — у фізіології, П. Л. Чебишова — в математиці, П. М. Лебедева — у фізиці. В СРСР широко відомі Н. ш. М. І. Вавилова (рослинництво, генетика, селекція), М. Є. Жуковського (механіка), М. Д. Зелінського (хімія), А. Ф. Иоффе (фізика), С. П. Королєва (ракетна техніка, космонавтика), Л. Д. Ландау (теор. фізика), М. М. Лузіна (математика), І. П. Павлова (фізіологія) та ін. На Україні лише в рад. період виникли Н. ш. О. О. Богомольця (патофізіологія), Д. О. Граве (алгебра, теорія чисел), О. М. Динника (механіка), О. В. Палладіна (біохімія), Є. О. Патона (зварювання), Л. В. Писаржевського (хімія), К. Д. Синельникова (фізика), В. П. Філатова (офтальмологія), М. Г. Холодного (ботаніка) та ін. 2) В широкому розумінні — сукупність учених, які працюють в одній країні або місті в певній галузі наук (напр., рад. матем. школа, геттінгенська школа математиків і фізиків), або вчених, що дотримуються певних наук. положень (напр., школа класичної фізики, школа сучас. фізики). *Лит.:* Ланге К. А. Организация управления научными исследованиями. Л., 1971: Школы в науке. М., 1977.

Ю. О. Храмов.

НАУКОВЕ КІНО — галузь кінематографії, яка об'єднує в собі чотири самостійні види: *науково-популярне кіно, навчальне кіно, науково-дослідне кіно та техніко-пропагандистське кіно*. В 1947 створена Міжнар. асоціація наук. кіно (МАНК), до якої входять і кінематографісти СРСР.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА у Львові (НТШ). Створене 1892 групою укр. діячів бурж.-ліберального напрямку. Виникло внаслідок реорганізації Літературного т-ва ім. Т. Г. Шевченка, заснованого 1873 з ініціативи О. Я. Кониського, М. П. Драгоманова та ін. Т-во об'єднувало вчених різних наук. профільів. Мало два ідейно-політ. напрями — демократичний на чолі з І. Я. Франком, В. М. Гнатюком і бурж.-націоналістичний, ідеологом якого став М. С. Грушевський. У НТШ було три секції: історико-філософська, філологічна і математико-природничо-медична, до складу яких входило ряд комісій: археографічна, бібліографічна, етнографічна, правова, статистична та ін. НТШ мало друкарню, б-ку, музей. Видавало «*Затиски Наукового товариства імені Шевченка*», «Літературно-науковий вісник», журн. «*Зоря*», «Етнографічний збірник», «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» та ін., серійні видання — «Руську історичну бібліотеку», «Українсько-руську бібліотеку», а також твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка та ін. укр. письменників,

наук. праці й матеріали. Участь передових діячів укр. культури і науки в роботі т-ва надавала в певні періоди прогресивного характеру діяльності його окремих секцій і комісій. Це насамперед стосується філологічної секції та етнографічної комісії, якими тривалий час керували І. Я. Франко і В. М. Гнатюк. Історико-філософську секцію очолював М. С. Грушевський, який 1897—1913 був головою НТШ. Бурж.-націоналістичні концепції Грушевського не раз піддавали гострій критиці передові члени т-ва — І. Я. Франко, О. С. Маковей та ін. Під час перебування Зх. України під владою бурж.-поміщицької Польщі (1919—39) видання т-ва часто мали антирад. спрямування. НТШ як наук. центр занепав. Після воз'єднання Зх. України з УРСР передові члени НТШ включилися в роботу рад. наук. закладів. Деякі антирадянські настрої члени т-ва емігрували до США й Канади, де заснували проамериканське НТШ, яке не має нічого спільного з наукою.

О. І. Дей.

НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ — складова частина *марксизму-ленінізму*, наука про закономірності виникнення, становлення і розвитку *комунізму* як цілісної *суспільно-економічної формації*. Н. к. органічно пов'язаний з *діалектичним матеріалізмом, історичним матеріалізмом і політичною економією*, які є його методологічною, загальнотеор. основою. Водночас Н. к. є логічним продовженням і завершенням філос. і екон. вчення марксизму-ленінізму. Появляється «науковий комунізм» у широкому розумінні вживається й для характеристики марксизму-ленінізму в цілому як філософ. і соціально-політ. обґрунтування необхідності революц. знищення капіталізму і побудови комунізму. Н. к. як складова частина марксизму-ленінізму має свою специфіку, яка визначається насамперед специфікою об'єкта дослідження — комунізму як сусп.-екон. формації, а також характером корінних інтересів робітн. класу, з позицій якого цей об'єкт досліджується. Тому в Н. к. на різних етапах історії в центрі уваги були питання, які висувались об'єктивним розвитком суспільства по шляху до комунізму і від розв'язання яких залежала реалізація інтересів робітн. класу і всіх трудящих. Так, в умовах загострення внутр. суперечностей *капіталізму*, коли стала очевидною неможливість розв'язати їх у межах існуючого ладу, коли протилежність інтересів робітн. класу і буржуазії вилилась у загострення *класової боротьби*, на перший план виступила необхідність дослідження об'єктивних законів розвитку капіталізму, які зумовлюють його неминучу загибель і перехід до соціалізму, висвітлення всесвітньоістор. місії робітн. класу, розкриття матеріальних, соціальних і духовних передумов *соціалістичної революції*. В епоху, коли капіталізм переміг у світовому масштабі і перетворився на світову систему, а в своєму внутр. розвитку досяг ступеня *імпері-*

лізму, в центрі уваги стали питання безпосереднього здійснення соціалістич. революції, визначення конкретних шляхів, форм, засобів революц. перетворення суспільства. Після перемоги соціалістич. революції і з утворенням *світлової системи соціалізму* поряд з питаннями дальшого розвитку революц. боротьби робітн. класу, *національно-визвольного руху, світового революційного процесу* першорядного значення набуває дослідження закономірностей соціалістичного і комуністичного будівництва, питань наук. управління соціальними процесами, *комуністичного виховання* трудящих. Н. к. досліджує виникнення, становлення і розвиток комуністичного суспільства, розглядає різні аспекти його. По-перше, він вивчає матеріальні, соціальні й духовні передумови загибелі капіталізму і виникнення комунізму, доводить істор. необхідність і неминучість виникнення комунізму. По-друге, Н. к. розкриває діалектику переходу від класово антагоністичного суспільства до соціалізму і комунізму, заг. закономірності і особливості здійснення соціалістичної революції, її рушійні сили, визначає, що моголиником капіталізму, класово антагоністичного суспільства в цілому і будівником комунізму є пролетаріат. Як теор. вираз пролет. руху, Н. к. має своїм завданням розкрити перед робітн. класом зміст його істор. місії, вказати шляхи здійснення ним політ. керівництва напівпролет. і непролет. верствами трудящих у боротьбі за повалення капіталізму і побудову комунізму. По-третє, Н. к. досліджує внутр. зміст комуністичної сусп.-екон. формації та її якісну відмінність від усіх попередніх формацій, тобто показує сутність комунізму. По-четверте, Н. к. розкриває внутр. діалектику, закономірності, етапи, істор. фази розвитку комунізму, його майбутнє. По-п'яте, Н. к. формулює заг. принципи наук. керівництва і управління розвитком суспільства, визначає наук. основи комуністичного виховання трудящих. Отже, виражаючи корінні інтереси робітн. класу і всіх трудящих, Н. к. є теор. обґрунтуванням практики революц. боротьби робітн. класу, національно-визвольних рухів, практики будівництва соціалізму і комунізму, теор. основою боротьби за перемогу соціалізму і комунізму в усьому світі. Оскільки інтереси робітн. класу збігаються з напрямом дії об'єктивних законів сусп. прогресу, у Н. к. об'єктивна науковість збігається з його *партійністю*. Він неспиримирений до будь-яких проявів бурж. ідеології, *реформізму, ревізіонізму, бурж. націоналізму* тощо.

Н. к. має творчий характер, він ворожий *догматизмові*. Це зумовлене тим, що теор. освоєння предмета Н. к. здійснюється історично в міру розвитку самого предмета і корінних інтересів робітн. класу, тобто історія і логіка об'єктивного процесу виникнення і розвитку комуністичного суспільства відображається в історії і логіці теорії

Н. к. через призму історії і логіки корінних інтересів робітн. класу. Відображаючи практику революц. боротьби та об'єктивний розвиток суспільства по шляху до комунізму, Н. к. нерозривно зв'язаний з життям. Він являє собою струнку систему наук, знань, яка розвивається, поглиблюється, доповнюється, змінюється відповідно до зміни самої дійсності. Критерієм науковості й основою реалізації творчого характеру Н. к. є практика міжнародного комуністичного руху, національно-визвольних рухів, практика здійснення соціалістичних революцій і будівництва соціалізму й комунізму. Теор. узагальнення цієї практики здійснюється комуністичними партіями, воно є основою вироблення науково обгрунтованої політики, визначення осн. принципів стратегії і тактики революц. сил сучасності, генеральної лінії світового комуністичного руху.

Н. к. — інтернац. вчення за своєю суттю і характером. Це зумовлене тим, що корінні інтереси робітн. класу всіх країн єдині, що вони виражають інтереси всіх трудящих, що сам процес революц. переходу від капіталізму до соціалізму має интернац. характер, а також тим, що Н. к. узагальнює досвід боротьби за здійснення соціалістичних революцій і будівництва соціалізму в усіх країнах. Интернац. характер Н. к. включає необхідність урахування істор. і нац. особливостей революц. боротьби робітн. класу, здійснення соціалістичних революцій, будівництва соціалізму в різних країнах при розв'язанні интернац. завдань комуністичного будівництва. Це має величезне значення для практики побудови комуністичного суспільства і для боротьби проти нападів бурж. ідеології, реформістів, ревизионістів перекутити, спотворити, дискредитувати теорію Н. к., практику комуністичного будівництва.

Н. к., як наука, має власну систему понять, категорій, законів, у яких відображено істотні риси і сторони процесу революц. переходу від капіталізму до соціалізму. Осн. категорії Н. к. — комуністична суспільно-еко. формація, соціалістична революція, диктатура пролетаріату, союз робітничого класу і селянства, світовий революц. процес, перехідний період від капіталізму до соціалізму, соціалізм, комунізм тощо. Ці категорії є загальними стосовно всього процесу революц. переходу від капіталізму до соціалізму і водночас сповнені конкретно-істор. змісту відповідно до особливостей істор. розвитку суспільства, а також окремих країн.

У сучас. умовах роль Н. к. все більше зростає. Дальше поглиблення й заострення загальної кризи капіталізму, посилення революц. боротьби робітн. класу, нац.-визвольних рухів, прискорення темпів світового революц. процесу, поглиблення осн. суперечності сучас. епохи — між капіталізмом і соціалізмом, величезні успіхи соціалістичного й комуністичного будівництва, залучення до активної участі в сусп. житті найширших

верств трудящих — усе це вимагає наук. обгрунтування закономірностей розвитку сучас. суспільства на шляху до комунізму, розкриття перспектив майбутнього всього людства. Особливого значення набуває Н. к. у розв'язанні завдань комуністичного виховання трудящих. Озброюючи їх знанням об'єктивних закономірностей побудови комунізму, сприяючи усвідомленню кожною людиною своєї причетності до успішного розв'язання завдань комуністичного будівництва, Н. к. стає одним з найважливіших факторів формування в усіх трудящих наук. комуністичного світогляду, активної життєвої позиції, вміння, готовності і волі будувати комунізм, усвідомлення єдності цілей і смислу життя суспільства і особи.

У Програмі КПРС, матеріалах і рішеннях з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС, міжнар. нарад комуністичних і робітн. партій на основі узагальнення всього світового комуністичного руху розроблено ряд важливих теор. положень і висновків, які збагатили і розвинули теорію Н. к. відповідно до нових істор. умов. Разом з тим марксистсько-ленінські партії озброюють теор. положеннями Н. к. широкі маси трудящих, згуртовуючи їх на цілеспрямовану боротьбу проти сил імперіалізму, за мир, соціальний прогрес, за соціалізм, керуються цими положеннями в боротьбі з реакційною бурж. ідеологією, антикомунізмом, реформізмом, ревизионізмом, вони активно втілюють теор. положення Н. к. в життя, в безпосередню практику боротьби за повалення капіталізму і побудову комунізму в усьому світі.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми. — Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; Проблеми наукового комунізму. М., 1970; Ковалев А. М. Наука о коммунизме. М., 1967; Тадеосян Э. В. Коммунизм как наука. М., 1971; Науčný коммунизм. Словарь. М., 1980.

Ю. В. Осичнюк.

«НАУКОВІ ЗАПИСКИ», «Учені записки» — збірники друкованих праць наук. товариств, установ, вищих навч. закладів тощо. Як тип видання з'явилися в 3х. Європі в 2-й пол. 17 ст., у Росії — в 2-й пол. 18 ст., на Україні — в 2-й пол. 19 ст. Уміщували наук. розвідки, доповіді, публікували звіти й протоколи засідань учених рад. У дореволюц. час на Україні Київ., Харків. і Новоросійський (в Одесі) ун-ти випускали «Н. з.» рос. мовою. *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові та *Українське наукове товариство* в Києві видавали «Н. з.» укр. мовою. Інтенсивний розвиток науки, наявність великого числа висококваліфікованих кадрів учених в СРСР зумовили появу «Н. з.» з багатьох галузей знань. «Н. з.», зокрема на Україні, випускають наук. установи АН УРСР, численні н.-д. установи, ун-ти, ін-ти, музеї.

З'явився новий тип видання «Н. з.» — респ. міжвідомчий наук. збірник, публікується і під ін. назвами. На Україні виходять: «*Вісник Академії наук Української РСР*», «*Вісник Київського університету*», міжвідомчі респ. збірники: «*Слов'янське літературознавство і фольклористика*», «*Питання історії народів СРСР*» тощо.

Ф. К. Сарача.

«НАУКОВІ ЗАПИСКИ» — збірник наукових праць музично-дослідної секції *Всеукраїнського товариства революційних музикантів* (ВУТОРМ). У 1931 в Харкові у вид-ві «*Рух*» вийшов один випуск. У збірнику надруковано статті з питань укр., рос. і зарубіж. муз. культури й естетики, муз. педагогічної практики. Вміщено муз. бібліографію за перші 10 років Рад. влади на Україні.

НАУКОВІ ПРАЦІВНИКИ — спеціалісти, які ведуть дослідження наук. проблем або окремих питань у тій чи іншій галузі знань у науково-дослідних установах або в вузах, куди вони поступають на роботу в порядку *конкурсу*. Рівень кваліфікації Н. п., як правило, визначається *вченими званнями* і *вченими ступенями*. Специфіка дослідницької роботи, ступінь напруженості розумової діяльності зумовлюють встановлення для Н. п. певних пільг і переваг у галузі умов праці. Так, оплата праці працівників н.-д. установ і вузів залежить від вченого ступеня і звання. За успішне розв'язання наук. проблем і впровадження досягнень науки і техніки у виробництво Н. п. виплачуються премії за рахунок спец. преміального фонду. З дотриманням встановленого порядку ім дозволяється вести пед. роботу як за сумісництвом, так і на умовах годинної оплати. Чергова відпустка Н. п. провідних н.-д. установ надається строком від 24 до 48 робочих днів залежно від вченого ступеня і посади, яку вони займають: професорсько-викладацькому складові вузів — 48 робочих днів, крім того, ім встановлено скорочений робочий день (6 годин). Н. п., які мають вчене звання професора або вчений ступінь доктора наук, виплачується підвищена пенсія. Крім того, особи, які перейшли на пенсію, можуть працювати у вузах на посадах професорів-консультантів і в н.-д. установах — на посадах старших наук. співробітників-консультантів.

А. І. Процевський.

НАУКОВІ СТУДЕНТСЬКІ ТОВАРИСТВА — в СРСР добровільні студентські об'єднання, що організовуються у вузах з метою залучення студентів до науково-дослідної роботи. Є важливим засобом підвищення якості підготовки й виховання спеціалістів, здатних творчо застосовувати у практичній діяльності досягнення науково-тех. і культур. прогресу. Н. с. т. мають свої статuti. Н.-д. діяльність студентів координують всесоюз., респ., крайові, обл. і вузівські ради. Зокрема, М.-во вищої і серед. освіти УРСР, ЦК ЛКСМ України, Укр. профспілка працівників вищої школи проводять конкурси з природни-

чих, тех. і гуманітарних наук, олімпіади «Студент і науково-технічний прогрес», виставки, наук.-тех. конференції. В 1978 у вузах УРСР налічувалось 9,5 тис. наук. гуртків і проблемних груп, у яких брадо участь 217 тис. студентів; у 75 вузах республіки функціонують об'єднання типу конструкторських, проектно-конструкторських, технологічних, екон. бюро. В 1979 11 студентських робіт удостоєно медалей і премій АН УРСР, 10 — грамот Президії АН УРСР.

Б. Я. Константиновський. **НАУКОВІ ТОВАРИСТВА** — добровільні об'єднання спеціалістів, покликані сприяти розвитку окремих галузей науки, техніки, виробництва та культури, поширювати наук. знання серед населення. Почали виникати в країнах Зх. Європи з 2-ї пол. 17 ст. Першим Н. т. в Росії було *Вільне економічне товариство* (засн. 1765). Особливого розвитку т-ва набули після ліквідації кріпацтва. З організацією ун-тів при багатьох з них було створено Н. т. На Україні виникли *Київське товариство дослідників природи*, *Харківське товариство дослідників природи* (обидва засн. 1869) та ін. (див. *Природознавчі товариства на Україні*). Відомі також *Одеське товариство історії і старожитностей* (1839—1922), *Харківське математичне товариство* (з 1879), *медичні наукові товариства* (напр., у Києві, 1840), *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові (1893—1939), *педагогічні товариства*, *Київське юридичне товариство* (1877—1916), *Історичне товариство Нестора-літописця* в Києві (1873—1917), *Історико-філологічне товариство при Харківському університеті* (1877—1919), *Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті* в Одесі (1889—1917), *Історико-філологічне товариство при Ніжинському історико-філологічному інституті* (1894—1917) та ін. *Історичні товариства*, *Київське фізико-математичне товариство* (1890—1917), *Київське фізико-хімічне товариство* (1910—33), *Українське наукове товариство* в Києві (1907—21) та ін. Значна увага в роботі дореволюц. т-в приділялась питанням громадсько-політ. характеру. Як правило, ці питання розв'язувались з ліберально-бурж. позицій. Після встановлення Рад. влади частина Н. т. проводила далі свою роботу в значно ширших масштабах, стаючи на позиції буд-ва соціалізму. Деякі Н. т. поєднали роботу з відповідними кафедрами ун-тів, а також з АН СРСР і академіями союзних республік. Найбільші Н. т. при АН СРСР: Всесоюзне бот. т-во (з 1916), Всесоюзне т-во фізіологів, біохіміків і фармакологів (з 1918; 1961 з нього виділилось три окремі т-ва), Географічне товариство СРСР (з 1845; див. також *Географічне товариство УРСР*), Всесоюзне астрономічне т-во (з 1932), Всесоюзне ентомологічне т-во (з 1859) та ін. До найбільших Н. т. належать також *науково-технічні товариства* в СРСР. У 1947 створено науково-осв. Всесоюзне т-во «Знання» (див. також ст. про т-во

«Знання» УРСР). Всесоюзні Н. т. мають свої відділення та філіали в республіках СРСР, в т. ч. на Україні, і великих містах, а на підприємствах і в установах — групи. З 1959 на Україні діє *Одеське археологічне товариство*, з 1961 — *Педагогічне товариство УРСР*, з 1966 — *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури* та ін.

Н. т. в СРСР відіграють певну роль в розробці актуальних проблем науки, оскільки вони об'єднують учених і фахівців однієї або кількох споріднених спеціальностей, які працюють у різних установах або на пром. і с.-г. підприємствах. Н. т. сприяють розвитку і пропаганді передової рад. науки, широкому впровадженню у практику комуністичного будівництва найновіших досягнень науки і техніки. З метою залучення студентів до наукової роботи в СРСР створено *наукові студентські товариства*.

С. А. Литвинов.

НАУКОВО-АТЕЇСТИЧНА ПРОПАГАНДА — одна з ділянок ідеологічної роботи КПРС по формуванню у рад. людей науково-матеріалістичного світогляду. Н.-а. п. має на меті остаточне подолання в свідомості мас реліг. пережитків, які в соціалістичному суспільстві продовжують відігравати негативну роль, оскільки відвертають увагу трудящих від завдань комуністичного будівництва, знижують їхню творчу активність, обмежують коло духовних інтересів і потреб. Н.-а. п. є конституційним правом громадян, закріпленим у Конституції СРСР (ст. 52), конституцій за союзних (зокрема, ст. 50 Конституції УРСР) і авт. республік. Партія приділяє Н.-а. п. велику увагу. В Програмі КПРС, у ряді постанов вона вимагає використовувати всі засоби ідейного впливу для виховання людей у дусі науково-матеріалістичного світорозуміння і подолання реліг. забобонів, не допускаючи ображення почуттів віруючих. Н.-а. п. базується на вченні *марксизму-ленінізму*. Наук. обґрунтованість Н.-а. п. досягається розгортанням н.-д. роботи в галузі наук. *атеїзму* і релігії. На Україні її ведуть Київ. філіал ін-ту наук. атеїзму Академії сусп. наук при ЦК КПРС, відділи наук. атеїзму ін-ту філософії та ін-ту сусп. наук АН УРСР, кафедри наук. атеїзму вузів, зокрема кафедра історії й теорії атеїзму Київ. ун-ту. Видаються журнал «*Людина і світ*», міжвідомчий наук. збірник «*Вопросы атеизма*» (з 1965), значна кількість наукової і науково-популярної літератури.

Н.-а. п. в СРСР здійснюють парт., комсомольські і профспілкові орг-ції, товариство «Знання», культурно-освітні та ін. установи, *засоби масової інформації і пропаганди*, радянська література і мистецтво. Див. також *Атеїстичне виховання*.

Лит.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про релігію. К., 1975; КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Збірник документів і матеріалів). К., 1962.

В. К. Танчер.

НАУКОВО-ВИРОБНИЧЕ КІНО — див. *Техніко-пропагандистське кіно*.

НАУКОВО-ВИРОБНИЧІ КОМПЛЕКСИ — господарська або організаційна спільність науково-дослідних, проектних, конструкторсько-технологічних організацій, виробничих підрозділів, що забезпечує поєднання основних ланок циклу «дослідження — виробництво», виконання комплексних науково-технічних програм, впровадження розробок у виробництво. Н.-в. к. є однією з форм *інтеграції* науки і виробництва в умовах розвинутого соціалізму. Створюються відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо підвищення ефективності роботи наукових організацій і прискорення використання в народному господарстві досягнень науки і техніки» (1968). Осн. форми Н.-в. к.: комплексні н.-д. орг-ції, що включають н.-д., конструкторські, технологічні підрозділи, дослідно-експериментальне виробн.; *науково-виробничі об'єднання*; спеціалізовані госпрозрахункові виробничо-тех. об'єднання, що включають проектно-конструкторські, технологічні підрозділи і дослідне виробн., забезпечують впровадження *комплексної механізації і автоматизації виробництва та наукової організації праці* на підприємствах певної галузі; наук.-тех. центри у складі великих пром. підприємств і об'єднань, що формуються на базі н.-д. ін-тів. Особливою формою Н.-в. к. є міжвідомчі цільові наук.-виробничі об'єднання (виникли в Зх. наук. центрі АН УРСР на поч. 70-х рр.), які організовують діяльність н.-д., проектно-конструкторських та ін. орг-цій, підприємств і об'єднань у рамках виконання цільових наук.-тех. програм. Н.-в. к. мають забезпечувати: орг. поєднання наук. і виробничого циклів, що дає змогу скоротити їхню тривалість; узгодження планів *науково-технічного прогресу* з планами виробн.; стандартизацію, уніфікацію, комплексність наук.-тех. розробок; найефективніше впровадження розробок у виробн.; підвищення наук.-тех. рівня в галузях (підгалузях) виробн. і регіонах. Лит.: Інтеграція науки і виробництва в умовах розвитку соціалізму. К., 1979; Бляхман Л. С. Економіка науково-технічного прогреса. М., 1979; Косолапов В. В. Научно-техническая политика общества развитого социализма. К., 1979.

В. Ю. Шевченко.

НАУКОВО-ВИРОБНИЧІ ОБ'ЄДНАННЯ — єдині госпрозрахункові науково-виробничі господарські комплекси, до складу яких входять науково-дослідні, конструкторські, проектно-конструкторські й технологічні організації, заводи (фабрики), пусконаладжувальні та інші структурні одиниці; одна з форм *науково-виробничих комплексів*. Гол. завдання Н.-в. о. — створення і впровадження в нар. г-во нових машин, приладів, устаткування, матеріалів, сортів і гібридів с.-г. рослин і порід тварин, технологічних процесів, що відповідають за своїми тех.-екон. та ін. показниками вищим

готовляють різноманітні інформаційні видання, що надходять у всі ін. органи НТІ даної галузі, а також здійснюють різні види інформаційного обслуговування. Третій потік НТІ утворюють документи, що містять відомості про наук.-тех., технологічні та ін. досягнення міжгалузевого характеру, якими через органи НТІ обмінюються одна з одною різні галузі нар. г-ва. Держ. систему НТІ СРСР утворюють інформаційні органи чотирьох типів: всесоюзні (функціональні), центр. галузеві, міжгалузеві територіальні та бюро НТІ на підприємствах і в орг-ціях. Всесоюзні органи: Всесоюзний ін-т наук. і тех. інформації (ВІНІТІ), Ін-т наук. інформації з суспільних наук (ІНІСН), Всесоюзний наук.-тех. інформаційний центр (ВНТЦ), Держ. публічна наук.-тех. бібліотека СРСР (ДПНТБ), Центр. н.-д. ін-т патентної інформації і тех.-екон. досліджень (ЦНДПІ), Всесоюзний науково-дослідний ін-т класифікації і кодування (ВНДІКІ), Всесоюзний центр перекладів науково-технічної літератури і документації (ВЦП), Всесоюзна книжкова палата (ВКП), Виставка досягнень нар. г-ва (ВДНГ). Центр. галузеві органи НТІ: 87 н.-д. ін-тів НТІ і тех.-екон. досліджень у кожній галузі нар. г-ва. Міжгалузеві територіальні органи: 15 респ. ін-тів наук.-тех. інформації і пропаганди (на Україні — *Науково-технічної інформації і техніко-економічних досліджень український науково-дослідний інститут*) і 111 територіальних центрів в союзних і авт. республіках, краях і областях. Бюро тех. інформації і відділи НТІ (понад 12 тисяч) — на підприємствах, у н.-д. та проектно-конструкторських орг-ціях. Останніми роками в Н. і т. і. д. с. дедалі ширше використовуються ЕОМ та ін. найновіші тех. засоби, в результаті чого ця система перетворюється на автоматизовану. Центр. роль у ній відіграватиме мережа автоматизованих центрів НТІ.

Лит.: Органы научно-технической информации СССР. Справочник. М., 1980.

А. І. Чорний.

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА ЛІТЕРАТУРА — твори про досягнення суспільних, природничих і тех. наук, про видатних політ. і держ. діячів, творців духовних цінностей, адресовані широкому колу читачів. Завдання популяризації науки, як вказував В. І. Ленін, полягає в тому, щоб, не перекущуючи істини, ознайомлювати з нею широкі верстви народу, вивчаючи читачів самостійно мислити (див. Повне збір. тв., т. 5, с. 341). Великого значення Н.-п. л. надавали рос. революц. демократи. На Україні — в Києві, Харкові, Львові, Чернівцях, Ужгороді, Чернігові та ін. містах осв. т-ва, громади, приватні вид-ва випускали для народу серії популярних книг з різних галузей знання. У створенні й виданні Н.-п. л. брали активну участь письменники. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Н.-п. л. в СРСР досягла великого розвитку, набула справді наук. характеру. Н.-п. л. видається як для високо-

кваліфікованих спеціалістів ін. профілю, так і для малопідготовлених читачів, зокрема для підлітків і дітей. Великими тиражами виходять написані в різних жанрах книги з осн. проблем фундаментальних і прикладних наук, біографії діячів науки, л-ри і мистецтва, описи подорожей. Академія наук СРСР і академії наук союзних республік видають науково-популярні серії книжок з усіх галузей знання, Всесоюзне і респ. т-ва «Знання» — брошури під девізом «Нове в житті, науці і техніці». Вчені, письменники, новатори виробництва розповідають про досягнення вітчизн. і зарубіж. науки й техніки, діляться передовим досвідом, сприяючи формуванню марксистсько-ленінського світогляду і залученню широких мас населення до участі в наук.-технічній творчості. Значним внеском у створення наук.-біографічної л-ри став випуск серії «Жизнь замечательных людей» (з 1933), на Україні — «Уславлені імена» (з 1966; до 1972 — «Життя славетних»). Видаються щорічники «Наука и человечество», «Эврика», «Пути в неизвестное», наук.-популярні журнали «Наука и жизнь», «Знание — сила», «Вокруг света», на Україні — «Знання та праця», «Наука и сусільство», зб. «Рідна природа».

Р. Т. Гром'як.

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ КІНО — один із видів наукового кіно; фільми, які служать для поширення наукових знань серед широкого кола глядачів. Н.-п. к. на основі популяризації досягнень науки сприяє вихованню наукового, матеріалістичного світогляду, високих моральних норм. Н.-п. к. також висвітлює життя й діяльність вчених, розповідає про наукові відкриття. Залежно від змісту і кінематографічних засобів виразності існує 3 типи творів Н.-п. к. — науково-популярні, науково-публіцистичні і науково-художні. Вперше наук.-популярні фільми з'явилися 1897 у Франції та Німеччині; в Росії — 1911. Після Великої Жовтня розвиток Н.-п. к. йшов від «культурфільмів» 20-х рр. до «техфільмів» 30-х рр. і до «военфільмів» періоду Великої Вітчизн. війни. Н.-п. к. 60—80-х рр. спрямоване на вирішення нових завдань, пов'язаних з науково-тех. революцією і вихованням нової людини. Науково-популярні фільми, які розвивалися від дидактичних кінолекцій до сюжетних картин, створюються в різних жанрах і стилях. Серед найвідоміших наук.-популярних фільмів — «Механіка головного мозку» (1926, реж. В. Пудовкін), «В глибинах моря» (1938, реж. О. Зегуріді й Б. Долін), «Подорож по СРСР» (1946—56, реж. В. Шнейдеров), «Лісова бувальщина» (1950, реж. О. Зегуріді), «За життя приречених» (1957, реж. Д. Яшин), «Дорога до зірок» (1957, реж. П. Клушанцев), «Секрет НСЄ» (1959, реж. С. Райтбурт), «Рукописи В. І. Леніна» (1960, реж. Ф. Тяпкін), «Генетика і ми» (реж. О. Сакарян), «Арам Хачатурян» (реж. Ю. Альдохін), обидва — 1978. На Україні Н.-п. к. виникло 1919. Виходили переважно просві-

тительські й пропагандистські фільми («Азіатська гостя», «Жерти підвалів») на Одес., а згодом і на Київ. студіях худож. фільмів. На поч. 1941 була організована *Київська кіностудія науково-популярних фільмів*. В кін. 60-х рр. на цій студії склався творчий напрям, характерними рисами якого були: посила на людину та її внутрішнього світу; тенденція до складних композиційних побудов тощо. Основу багатьох картин становили документально зняті й образно осмислені наук. експерименти. Багато фільмів висвітлювали досягнення в галузі економіки, психології, соціології. Широке визнання здобули майстри укр. Н.-п. к. М. Грачов, Є. Григорович, Л. Островська, Ф. Соболев, Л. Удовенко, А. Сербренников. Серед фільмів — «Вони бачать знову» (1947, реж. М. Грачов), «Індійські йогі: хто вони?» (1970, реж. А. Сербренников), «Мова тварин» (1967), «Чи думають тварини?» (1970), «Сім кроків за горизонт» (1968), «Коли зникають бар'єри» (1979, всі чотири — реж. Ф. Соболев), «Контакти» (1977, реж. В. Олендер), «Метаморфози» (1979, реж. А. Борисюк), «Жива земля» (1979, реж. Р. Плавов-Модестов). Наук.-популярні фільми, крім спец. кіностудій в Москві, Ленінграді, Києві, випускають також студії союзних республік. Виходять кіножурнали «Наука и техника», «Хочу все знати», «Сельское хозяйство», на Україні — «Сільське господарство України». Наук.-популярні фільми створюються в багатьох промислово розвинутих країнах світу; в капіталістичних країнах вони нерідко підпорядковані рекламі. Існує Міжнар. асоціація наук. кіно, яка регулярно проводить конгреси й кінофестивалі. На міжнародних кінофестивалях нагородами відзначено багато рад. наук.-популярних фільмів.

Лит.: Ждан В. Н. Вопросы мастерства в научно-популярной кинематографии. М., 1952; Згуриди А. М., Васильков И. А. Научное кино в СССР. М., 1959; Кино и наука, в. 3. М., 1970; Загданський Є. П. Фільми, образи і формули. К., 1970; Васильков И. А. Научно-популярное кино. М., 1977; Гурова Л. Л. Кино о науке. М., 1980.

Є. П. Загданський.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА ПРОПАГАНДА — усне, друковане і наочно-ілюстративне поширення досягнень науки і техніки, передового виробничого досвіду з метою їх освоєння і подальшого використання у народному господарстві. Тісно пов'язана з партійною пропагандою. Н.-т. п. сприяє прискоренню наук.-тех. прогресу, розкриває сутність і значення відкриттів у науці, винаходів і вдосконалень у галузі техніки і технологічних процесів, передових прийомів і методів праці. Організаційними формами Н.-т. п. є конгреси, симпозіуми, конференції, семінари, школи передового досвіду, лекторії, екскурсії на підприємства, в н.-д. установи тощо. Пропаганда ведеться також за допомогою журналів, газет, радіомовлення, кіно, телебачення та ін. Н.-т. п. проводять установи Державної системи інформації (зокрема, *Науково-техніч-*

ної інформації і техніко-економічних досліджень український науково-дослідний інститут, Виставка досягнень народного господарства СРСР, Виставка досягнень народного господарства УРСР), комітети і відомства Ради Міністрів СРСР, громадські установи і організації (будинки науково-технічної пропаганди, товариство «Знання», науково-технічні товариства та ін.).

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ — сучасна форма науково-технічного прогресу, що зумовлює докорінні зміни продуктивних сил внаслідок застосування найновіших науково-технічних досягнень, дедалі більшого перетворення науки на безпосередню продуктивну силу, перехід до нового етапу розвитку великого машинного виробництва. Н.-т. р. почалася в 50-х рр. 20 ст. Передумови її були підготовлені в кін. 19 — 1-й пол. 20 ст. в процесі революції у фізиці та ін. галузях природознавства. Під впливом наук. відкриттів докорінно змінилися погляди щодо будови та форми матерії, виникли нові можливості впровадження наук.-тех. досягнень у матеріальне виробн. В умовах Н.-т. р. принципово змінюється роль науки в сусп. виробництві. Вона за темпами свого розвитку випереджає виробн. і перетворюється на один з діючих факторів розвитку виробничого процесу. Сусп. прогрес стає неможливим без ширшого розгортання наук. досліджень і швидкого впровадження їх у виробництво.

Внаслідок Н.-т. р. створюються можливості для розробки якісно нових підходів до з'ясування і використання фундаментальних закономірностей розвитку природи. Характерний перехід від описування й аналізу явищ і продуктів природи до синтезу їх, перетворення речовини, створення нових властивостей речей, процесів і керування ними. Великого значення набуває виникнення на стіку ряду наук нових галузей знань — кібернетики, біофізики, біоніки та ін. Н.-т. р. охоплює різноманітні галузі науки і техніки, сфери людської діяльності, спричиняючи докорінні якісні зміни їх. Н.-т. р. впливає на знаряддя і предмети праці, технологію виробн. і організацію управління, характер трудової діяльності людини. На вищий ступінь свого розвитку піднімається велике машинне виробн. внаслідок впровадження комплексної механізації і автоматизації виробництва. Застосування електронно-обчислювальної техніки, промислових маніпуляторів (роботів), верстатів з числовим програмним керуванням і т. д. дає змогу подолати обмежені можливості людини у сфері переробки інформації і управління виробн. Все це створює передумови для зміни змісту праці, функцій і місця працівника у виробн. Н.-т. р. ставить нові вимоги до профес. підготовки і заг. культури працівників. Вона виступає діючим фактором зростання продуктивних сил, підвищення рівня усупільнення та ефективності їх внаслідок *концентрації виробництва,*

його централізації і вдосконалення управління ним. Н.-т. р. вимагає удосконалення структури сусп. виробн., підвищення питомої ваги галузей, які забезпечують наук.-тех. прогрес (машинобудування, електроенергетика, хімія, радіоелектроніка і т. п.), зростання питомої ваги *невиробничої сфери, інфраструктури.* Досягнення Н.-т. р. відкривають величезні можливості примноження економічного та духовного потенціалів людства.

Напрями, особливості використання і соціально-екон. наслідки Н.-т. р. зумовлюються *виробничими відносинами* даного сусп. ладу. В умовах соціалізму сучасна Н.-т. р. здійснюється планомерно, в інтересах усього народу. Робітники, колгоспники, *інтелігенція*, всі трудящі зацікавлені в її розгортанні, від їхньої активної участі залежать успіхи впровадження Н.-т. р. у виробн. XXIV і XXV з'їзди КПРС поставили завдання великого істор. значення — органічно поєднати досягнення Н.-т. р. з перевагами соціалістичної системи г.-ва. Це завдання теоретично узагальнює особливості взаємозв'язку та взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин в умовах розвинутого соціалізму. Втілення в життя досягнень Н.-т. р. є магістральним напрямом розвитку сучас. продуктивних сил, побудови *матеріально-технічної бази комунізму* і відіграє дедалі більшу роль у поступовому переростанні соціалістичних виробничих відносин у комуністичні. Всесвітньо-істор. переваги соціалізму (сусп. власність на засоби виробн., планомерний розвиток економіки, підпорядкованість виробн. інтересам суспільства та його членів і т. п.) створюють сприятливі умови для Н.-т. р. Але з'єднання досягнень Н.-т. р. з перевагами соціалізму відбувається не автоматично. Комуністична партія вживає ефективних заходів щодо поглиблення і розгортання наук.-тех. розвитку, враховуючи особливості соціалістичних виробничих відносин і завдання комуністичного будівництва. XXVI з'їзд КПРС вказав, що прискорення наук.-тех. прогресу є першочерговим завданням, одним з головних напрямів економічної політики партії.

Н.-т. р. за капіталізму неминує супроводиться загостренням і поглибленням антагоністичних суперечностей. Посилюється суперечність між величезними потенціальними можливостями Н.-т. р. і реалізацією їх лише в інтересах експлуататорів, а не всього суспільства. Прагнення до наживи, гонитва за надприбутками набагато зужують масштаби розгортання Н.-т. р. за капіталізму і надають їй потворного характеру. Дедалі зростає частка наук.-тех. відкриттів і матеріальних ресурсів спрямованих на гонку озброєнь, мілітаризацію економіки. Прискорення усупільнення виробн., зумовлюване Н.-т. р., в умовах панування *монополій капіталістичних* не тільки загострює всі існуючі суперечності, а й породжує нові, зокрема суперечність між сусп. характером сучас. капіталістичного

виробн. і державно-монополістичними методами його регулювання, які не спроможні подолати антагоністичний характер соціально-екон. форм прояву Н.-т. р. Все більше посилюється *загальна криза капіталізму.* Екон. криза 70-х рр. і нова криза, яка починається у 80-х рр., переплітаються з енергетичною, сировинною, екологічною кризами, що значно посилює нестійкість *капіталістичної системи світового господарства.* Оскільки Н.-т. р. стала аренною змагання між соціалізмом і капіталізмом, навколо її проблем точиться гостра ідеологічна боротьба. Серед бурж. ідеологів склалося два антинаукові підходи щодо Н.-т. р. Одні вважають, що Н.-т. р. несе загибель людству від «сваволі» техніки та її впливу на навколишнє середовище, а тому необхідно відмовитися від використання здобутків науки і техніки (див. *Нулльового зростання теорія*). Інші розглядають Н.-т. р. як панацею від усіх недуг капіталізму, яка веде до безконфліктного розвитку (див. «*Стадії економічного зростання*», «*Індустріальне суспільство*», «*Постіндустріальне суспільство*», «*Конвергенція теорія*»). Всі ці концепції є науково неспроможними, оскільки вони абсолютизують значення науки і техніки в розвитку суспільства, розглядаючи їх у відриві від виробничих відносин капіталізму. Марксизм-ленінізм доводить, що сама по собі Н.-т. р., яке б велике значення вона не мала в сучас. суспільстві, не спроможна розв'язати антагоністичні суперечності й змінити експлуататорську природу капіталізму. Для цього необхідна соціалістична революція, яка забезпечить безперешкодний розвиток продуктивних сил і використання досягнень Н.-т. р. для побудови комуністичного суспільства.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 1. Енгельс Ф. Начерки до критики політичної економії; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; т. 27. Маркс К. Павлу Васильовичу Анненкову. Лондон, 28 грудня 1846 р.; т. 47. Маркс К. Машини. Применение природных сил и науки; Ленін В. І. Повне зібрання творів; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 р. К., 1979; Черненко М. С. З'єднання досягнень НТР з перевагами розвинутого соціалізму. К., 1977; Економічні і соціальні проблеми науково-технічної революції. К., 1979; Научно-техническая революция и система экономических отношений развитого социализма. М., 1979; Шухардин С. В., Кузин А. А. Теоретические аспекты современной научно-технической революции. М., 1980.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО соціалістичних країн — один з напрямів *міжнародного соціалістичного поділу праці*, кінцевою метою якого є найраціональніше використання *потенціалу науково-технічного* соціалістичних країн в інтересах як усієї соціалістичної співдружності, так і кожної країни зокрема.

Грунтується на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, поважання суверенітету, повної рівноправності і взаємної вигоди. Осн. формами Н.-т. с. соціалістичних країн є обмін між ними наук.-тех. документацією та передовим виробничим досвідом, поділ праці, кооперація та спільне проведення н.-д. та проектно-конструкторських робіт, підготовка наук. кадрів, співробітництво в галузі наук.-тех. інформації. Н.-т. с. почало складатися за появою *світової системи соціалізму* і пройшло у своєму розвитку кілька етапів. Спочатку Н.-т. с. характеризувалося безплатним обміном комплектами наук.-тех. документації на двосторонній (після підписання угод про наук.-тех. співробітництво 1947), а згодом і на багатосторонній (з організацією *Ради Економічної Взаємодопомоги* 1949) основі. Поряд з цим збільшувався обмін фахівцями з метою передачі та запозичення передового наук.-виробничого досвіду, поширювалося співробітництво у сфері підготовки кваліфікованих кадрів. З серед. 50-х рр. дедалі більше поширюється багатосторонній наук.-тех. зв'язки. Створюються міжнар. н.-д. центри (1956 — Об'єднаний ін-т ядерних досліджень у м. Дубна). Внаслідок підвищення наук.-тех. потенціалу соціалістичних країн на цей час важливою проблемою стає кооперація та міжнар. поділ праці в наук. дослідженнях. У 60-х рр. поширюється координація планів наук. досліджень на дво- та багатосторонній основі. Створюються об'єднані н.-д. центри, бюро, розвивається співробітництво безпосередньо між н.-д. ін-тами, відомствами та м-вами. Поряд з безплатним обміном наук.-тех. документацією впроваджується продаж ліцензій та патентів. Сучас. етап Н.-т. с. характеризується науково-тех. інтеграцією, яка є важливою складовою частиною *соціалістичної економічної інтеграції*. На базі *Комплексної програми* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ, взаємних консультацій на дво- та багатосторонній основі з гол. питань наук.-тех. політики, прогнозів, координації планів н.-д. робіт складається система планування наук.-тех. розробок. Організуються об'єднані міжнар. госпрозрахункові наук.-виробничі об'єднання. Дальше широке розгортання Н.-т. с. передбачене довгостроковими цільовими програмами співробітництва.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ КОМПЛЕКС — організаційна форма інтеграції науки і виробництва, характерна переважно для сфери фундаментальних наук. досліджень, на основі яких здійснюються науково-тех. розробки. Н.-т. к. формуються в АН УРСР як академічні наук.-тех. об'єднання (АНТО), що включають гол. ін-т, конструкторське бюро, дослідно-експериментальну базу, підрозділи щодо підвищення кваліфікації кадрів. Такими АНТО є *Електростанційна інститут* імені Є. О.

Патона АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інститут* АН УРСР, *Надтвердих матеріалів інститут* АН УРСР та ін. До Н.-т. к. належать також навч.-наук.-виробничі об'єднання, що охоплюють на основі договорів про наук.-тех. співдружність академічні та галузеві н.-д. ін-ти, вузи, пром. підприємства й об'єднання та ін. орг-ції. В 1979 в УРСР налічувалося бл. 90 таких об'єднань.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС — поступальний, взаємопов'язаний розвиток науки і техніки, зумовлений потребами матеріального виробництва; об'єктивна закономірність розвитку суспільного виробництва, важливе науково-тех. і соціально-екон. явище, що справляє глибокий вплив на всі сфери суспільного життя. Н.-т. п. нерозривно пов'язаний з *промисловим переворотом* кін. 18 ст. До цього періоду в ремісничому і мануфактурному виробн. (див. *Мануфактура*) обмежений обсяг знань і досвіду був безпосередньо пов'язаний із самою працею, не розвивався як відокремлене від нього сила і тому в цілому ніколи не виходив за межі традиційно поповнюваного і лише дуже повільно і потроху розширюваного збирання рецептів (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Соч. т. 47, с. 554). Одночасно відбувався повільний розвиток наук.-теор. знань про природу. Головну роль у процесі розвитку науки і проникнення її у виробн. поступово починають відігравати природничі науки, на законах яких базується дія тех. засобів. Це зумовило тісний, специфічний взаємозв'язок, що склався між наукою і технікою. В машинному виробн. відбувається процес розкладу виробн. на складові фази, і завдання, що виникають при цьому, починають розв'язувати за допомогою механіки, хімії та ін. природничих наук, тобто виробничий процес стає сферою застосування науки. Внаслідок поглиблення *поділу праці* закінчується процес відокремлення науки як самостійної потенції виробн. від праці, що означає перехід до нового, другого етапу Н.-т. п. Цей етап характеризується тим, що наука і техніка розвиваються наростаючими темпами, взаємно стимулюючи одна одну. При цьому в першу чергу потреби в розвитку техніки зумовлюють розвиток науки. «Коли... техніка значною мірою залежить від стану науки, то в далеко більшій мірі наука залежить від стану і потреб техніки» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 166).

Третью, теперішньому етапові Н.-т. п. властива така взаємодія науки і техніки, коли, з одного боку, наука випереджає в своєму розвитку техніку, відкриваючи нові закони природи, які потім уречевлюються в найновіших засобах праці і революціонізують виробн. в цілому, а з другого — зберігається визначальна роль техніки, тех. потреби в розвитку науки. Н.-т. п. включає ряд послідовних етапів: фундаментальні наук. дослідження й пошуки; прикладні наук. дослідження, проектно-кон-

структорські, технологічні, дослідно-експериментальні й соціально-екон. розробки; тех. і соціально-екон. розвиток матеріального виробн. і *невиробничої сфери* на базі досягнень науки і техніки. Н.-т. п. виступає як єдність двох форм розвитку — еволюційної і революційної, або як єдність еволюційних і революційних змін у науці і техніці. Еволюційна форма розвитку пов'язана з поступовим вдосконаленням традиційних тех. засобів, предметів праці й технологій. Засоби праці, напр., набувають нових кількісних характеристик при збереженні принципу дії і особливостей конструкції, тобто відбувається безперервне «нагромадження поліпшень, нагромаджуваний розвиток продуктивних сил» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. II, с. 545). В процесі еволюційного розвитку нагромаджуються знання і матеріальні передумови для революц. переходу до якісно нової техніки. Таким чином, *науково-технічна революція* входить до Н.-т. п. як етап докорінного перетворення науки і техніки.

Залежно від панівного сусп. ладу Н.-т. п. має різні соціально-екон. наслідки. Капіталізм з його анархією виробн., пануванням приватних корисливих інтересів монополій не здатний у принципі розв'язати проблеми Н.-т. п. в інтересах людини. Осн. суперечність бурж. суспільства, породжувана приватною власністю на засоби виробн., проявляється і в Н.-т. п.: наукові відкриття і тех. удосконалення використовуються *монополіями капіталістичними* як засіб для одержання все вищих прибутків, дальшого посилення експлуатації трудящих, *мілітаризації капіталістичної економіки*. «Прогрес техніки і науки означає в капіталістичному суспільстві прогрес в умінні видавлювати піт» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 23, с. 19). Н.-т. п. за капіталізму здійснюється стихійно, загострюючи всі його антагоністичні суперечності. Впровадження у виробн. засобів механізації і автоматизації, які є могутнім знаряддям полегшення праці людини, супроводиться надмірним посиленням інтенсифікації праці, витісненням робітників з виробн., зростанням *безробіття* (див. *Тейлоризм*, *Фордизм*) і зниженням *життєвого рівня* трудящих. Ці риси особливо проявляються за імперіалізму, коли суперечність між сусп. характером виробн. і приватновласницькою системою розподілу досягає свого апогею і перетворюється на гальмо Н.-т. п. і зростання *продуктивних сил*. Прискорюючи *концентрацію виробництва і усунювання праці*, Н.-т. п. створює матеріальні передумови для заміни капіталістичних *виробничих відносин* соціалістичними. В соціалістичному суспільстві, що базується на сусп. власності на засоби виробн., на плановій системі г-ва, закладені необмежені можливості для прискорення Н.-т. п. як вирішальної умови підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, поліпшення *якості продукції*.

Комуністична партія, спираючись на принципи марксизму-ленінізму, для кожного істор. періоду будівництва соціалізму розробляла відповідну держ. тех. політику. Визначалися конкретні шляхи розвитку науки і використання її досягнень в інтересах усього суспільства, для створення матеріально-технічної бази соціалізму (див. *ГОЕЛРО, Індустріалізація*). Особливого значення питань розвитку науки і техніки набувають на етапі зрілого соціалізму, коли на базі перетворення науки на безпосередню продуктивну силу виробн. поступово перетворюється з простого процесу праці на наук. процес. За сумою щорічних витрат на науку СРСР посідає (1980) 2-е, за кількістю наук. працівників — 1-е місце, а за часткою цих витрат у національному доході — одне з перших місць у світі. Вироблена ХХV і ХХVІ з'їздами КПРС тех. політика забезпечує узгодженість усіх напрямів розвитку науки і техніки, розгортання фундаментальних наук. досліджень, а також прискорення і широке впровадження їх результатів у *народне господарство*. Намічено на основі єдиної технічної політики в усіх галузях нар. г-ва прискорити тех. переоснащення виробн., широко впроваджувати прогресивну техніку і технологію, *комплексну механізацію і автоматизацію виробництва*, що забезпечать зростання *продуктивності праці* і якості продукції, економію матеріальних ресурсів, поліпшення умов праці, охорону навколишнього середовища і раціональне використання природних ресурсів. З метою найповнішого підпорядкування Н.-т.п. вимогам розвинутого соціалізму постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) встановлено обов'язковість розробки комплексної програми Н.-т. п. на 20 років (за п'ятирічками) і осн. напрямів екон. і соціального розвитку СРСР на 10 років (за п'ятирічками). Н.-т. п. в нар. г-ві, що здійснюється під активним впливом виробничих відносин розвинутого соціалізму, є важливим фактором, який прискорює створення *матеріально-технічної бази комунізму* і переростання соціалізму в комунізм. Прискорення темпів Н.-т. п. в СРСР та в ін. соціалістичних країнах — членом РЕВ у поєднанні з *соціалістичною економічною інтеграцією* є однією з передумов перемоги соціалізму в екон. і науково-тех. змаганні з капіталізмом.

Сьогодні і на перспективу «першочерговим завданням лишається прискорення науково-технічного прогресу... Тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство» (Матеріали ХХV з'їзду КПРС, 1976, с. 52—53). Див. також *Управління науково-технічним прогресом*.

Лит.: Матеріали ХХV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали ХХVІ з'їзду

КПРС. К., 1981; Могушая поступь советской экономики. М., 1977; Наука и производство при социализме. М., 1978; Бубнов И. Н. Научно-технический прогресс в СССР за 60 лет. М., 1978; Научно-технический прогресс и проблемы социального развития социалистического предприятия (объединения). К., 1979; Черевко И. А., Франко А. Ф. Проблемы интенсификации научно-технического прогресса. К., 1979; Экономические проблемы научно-технического прогресса. М., 1979.

С. П. Тимошенко.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ТОВАРИСТВА — в СРСР добровільні масові організації, що об'єднують наук. працівників, інженерів, техніків, спеціалістів і передовиків сільс. г-ва, робітників — новаторів виробн., викладачів і студентів вищих і серед. навч. закладів. Н.-т. т. сприяють *науково-технічному прогресові*, підвищенню ефективності суспільного виробництва і якості роботи, прискоренню темпів росту продуктивності праці. Вони виявляють і використовують резерви нар. г-ва, беруть участь у розробці й виконанні планів розвитку науки і впровадженні нової техніки у виробн., пропагують досягнення науки і техніки (див. *Науково-технічна пропаганда*) тощо. Діяльність Н.-т. т. спрямовує Всесоюзна Центральна Рада професійних спілок разом з м-вами, Держпланом СРСР, АН СРСР, АН союзних республік, з колективами виробничих і наук.-виробничих об'єднань, підприємств, колгоспів, установ, Всесоюзним товариством «Знання», т-вом винахідників і раціоналізаторів тощо. В 23 галузевих Н.-т. т. налічується (на 1.1.1981) 122 тис. первинних орг-цій, що об'єднують понад 9,6 млн. чол. Н.-т. т. підпорядковані 51 будинок техніки, 3,8 тис. нар. університетів тех. прогресу й екон. знань. Н.-т. т. провадять наук.-тех. конференції і симпозиуми, створюють школи передового досвіду; праці членів т-в публікуються у журналі «Техника и наука». На Україні до найбільших належать т-ва сільського г-ва (240 тис. чол.), буд. індустрії (206), машинобудівної пром-сті (204 тис. чол.). В Росії Н.-т. т. (зокрема, Російське тех. т-во) виникли у 2-й половині 19 ст. В СРСР 1931 створено наук. інженерно-тех. т-ва, які 1954 реорганізовано в масові Н.-т. т. за галузями виробництва. Деякі Н.-т. т. є членами всесвітніх наук.-тех. організацій: Міжнар. ін-ту зварювання, Міжнар. комітету тех. асоціацій ливарників та ін. Економічний ефект від використання пропозицій Н.-т. т. становить (1979) понад 3 млрд. крб. Н.-т.т. нагороджено (1973) орденом Леніна. Див. також *Наукові товариства*.

Лит.: НТО в борьбе за научно-технический прогресс в десятой пятилетке. М., 1978.

О. Е. Чубова.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ І ТЕХНІКО-ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ, УкрНДІН-ТІ — установа Держплану УРСР. Гол. орг-ція республіки з питань наук.-тех. інформації. Створений 1966 у Києві на базі н.-д. ін-ту наук.-тех. інформації. У ін-ті (1980) 15 відділів. Ін-ту підпоряд-

ковані 17 міжгалузевих тер. центрів наук.-тех. інформації і пропаганди, Держ. респ. наук.-тех. б-ка, виробничо-поліграфічне підприємство і респ. курси підвищення кваліфікації інформаційних працівників. Осн. напрямів роботи ін-ту: оптимізація структури і контроль за ефективним використанням респ. довідково-інформаційного фонду; забезпечення керівних і планових органів, об'єднань, підприємств і орг-цій республіки належною інформацією; проведення на основі вітчизн. і зарубіжних інформаційних матеріалів тех.-екон. досліджень з метою підготовки узагальненої інформації, необхідної для прийняття оптимальних управлінських рішень; орг-ція наук.-тех. пропаганди. Колектив ін-ту працює над створенням автоматизованої системи наук.-тех. інформації.

С. Я. Огородник.

НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНА ЛІТЕРАТУРА — особливий вид літератури, який у художніх образах втілює більш чи менш науково обгрунтоване життя людини і суспільства в майбутньому. Твори наук. фантастики розкривають вплив науки і техніки, суспільного прогресу на майбутню долю людства, проникнення людини в таємниці природи тощо. Специфіку Н.-ф. л. найчастіше вбачають в органічному поєднанні принципів наук. і худож. мислення. Зародився цей жанр ще в античній лірі (Арістофан, Лукіан). Розвиток Н.-ф. л. пов'язаний із становленням сучас. науки в 17—18 ст. (твори Т. Мора, Р. Кампанелли, Дж. Свіфта). Остаточний жанр сформувався в 19 — на поч. 20 ст. у творчості Ж. Верна, Г. Уеллса, А. Конан-Дойля, Б. Келлермана та ін. Набули популярності наук.-фантастичні твори К. Чапека, Р. Бредбері, К. Воннегута, А. Кларка, Кобо Абе, А. Веркора та ін. В сучас. бурж. європ. і амер. Н.-ф. л. переважають картини атомних катастроф, проповідуються ідеї загибелі цивілізації.

В Росії Н.-ф. л. започаткована романами В. Ф. Одовського («4338 рік») і М. Г. Чернишевського («Що робити?»), дореволюційними творами К. Е. Цюлковського, В. О. Обручева. Важливий внесок у розвиток рад. наук. фантастики зробили О. М. Толстой («Аеліта»), «Гіперболоїд інженера Гаріна», О. Беляєв («Людина-амфібія» та ін.). В 60—70-х рр. новий напрям Н.-ф. л. дали романи І. Єфремова («Туманність Андромеди»), «Лезо бритви», братів О. і Б. Стругацьких («Тяжко бути богом»). На Україні Н.-ф. л. розвивали Ю. Смолич («Прекрасні катастрофи»), В. Владко («Аргонавти всесвіту», «12 оповідань»), ряд творів цього жанру написали М. Романівська, М. Дашків, В. Бережний та ін. Помітного розвитку набула наук.-художня фантастика в Чехословаччині, Польщі, Угорщині. Особливе місце у світовій лірі посідає творчість польс. письменника-фантаста С. Лема («Повернення з зірок», «Соляріс», «Кіберіада» та ін.). Н.-ф. л. прогнозує розвиток науки і техніки, показує якості, що їх мусить проявити людина

в складних ситуаціях і випробуваннях: волю, мужність, інтелект, допомагає осмілювати велич людини в боротьбі за майбутнє.

Лит.: Гуревич Г. Карта страны фантазий. М., 1967; Бритиков А. Русский советский научно-фантастический роман. Л., 1970; Черная Н. И. В мире мечты и предвидения. К., 1972.

Г. Ф. Федосова.

НАУКОЗНАВСТВО — комплекс наукових дисциплін, які узагальнюють і досліджують закономірності функціонування науки як системи знань і соціального інституту, здійснюють прикладний системний аналіз організаційно-економічних і соціально-управлінських умов підвищення ефективності процесів наукової діяльності. Н. оформилося в самостійну галузь досліджень у 60-х рр. 20 ст. як історично зумовлена відповідь на соціальне замовлення сучас. науково-технічної революції (НТР), оскільки з розвитком процесів перетворення науки на безпосередню продуктивну й соціальну силу суспільства об'єктивно зростає потреба ефективно організовувати й спрямовувати наук. діяльність. Осн. аспекти Н. — автоматизація й механізація н.-д. діяльності, інформаційне забезпечення науки, прогнозування перспективних наук. напрямів, аналіз розвитку науки, історія наук, відкриттів, вивчення взаємн. у наук. колективах, екон. ефективності наук. досліджень, фінансування й матеріально-тех. забезпечення науки тощо. Методологічною основою рад. Н. є марксизм-ленінізм, зокрема його положення: про революційно-перетворюючий потенціал союзу філософії і природознавства; про соціальну місію науки в умовах соціалізму; про плановий розвиток науки і науково-технічного прогресу; про основи формування прогнозних науково-тех. гіпотез; про освоєння інтелектуальних багатств, вироблених людством, критичний аналіз та активне використання світового науково-тех. досвіду; про поєднання галузевих і регіональних критеріїв при формуванні мережі наук. установ країни та ін. Велике значення мають практика програмно-цільового підходу до розв'язання найважливіших науково-тех. проблем, принципи і досвід побудови системи держ. органів управління наукою в СРСР тощо. Праці рад. учених (Б. М. Гессен, С. Г. Струмилін та ін.) і особливо досвід організації науки, нагромаджені у 20—30-х рр. в умовах соціалістичної д-ви, справили значний вплив на дослідження проблем Н. і його формування, на розробку питань Н. зарубіжними вченими. Зокрема, це стосується групи прогресивних дослідників, що сформувалася в 30-х рр. 20 ст. у Великобританії навколо Дж. Д. Бернала, книги якого «Соціальна функція науки» (1939) є першим монографічним дослідженням з проблем Н. В післявоєнні роки в розробку проблематики Н. включили історію науки і техніки, соціологію й методологію наук, спеціалісти з інформатики та кібернетики, економісти, психологи та ін. фахівці. До середини 60-х рр. в СРСР вий-

шов ряд праць, у яких було поставлено проблему Н. в умовах НТР, узагальнено перший практичний досвід розробки теоретико-методологічних та соціологічних проблем науки. Це справило значний вплив на вибір напрямів дальшого розвитку Н. Рад. Н. кін. 70-х — поч. 80-х рр. притаманне прагнення до методологічної єдності теоретико-пізнавальних та прикладних соціально-екоп. і організаційно-управлінських аспектів досліджень для розв'язання поставленого КПРС завдання: поєднати переваги соціалізму з досягненнями науково-тех. революції. Це стимулювало дальший розвиток заг. Н. — теорії організації наук. досліджень, зокрема методологічних досліджень наук. діяльності, а також становлення розвиненої системи кількісних вимірників її процесів та результатів (наукометрія), системних досліджень сукупних ресурсів та передумов наук. діяльності (наук. потенціал). Дальшого розвитку й визнання набули роботи з економіки і соціології науки, логіки науки, методології та практики науково-тех. прогнозування і програмно-цільового управління по створенню нових орг. форм поєднання науки і виробництва. Спільними зусиллями вчених ряду соціалістичних країн (НДР, НРБ, ПНР, ЧССР, УНР) досягнуто значного прогресу у формуванні загальнотеор. основ Н., що сприяє консолідації його як галузі наук. знання, доведено наук. неспроможність спроб бурж. учених пояснити суперечності наук.-тех. прогресу в капіталістич. світі не соціально-економічними, а суто тех. причинами, тим більше, що ці спроби набрали форми закликів до орієнтації переважно на малі і прості тех. нововведення, до фактичної відмови від виробничого використання новітніх наук. досягнень. Досвід країн соціалістич. співдружності й теор. узагальнення марксистсько-ленінського Н. свідчать, що планові засади наук.-тех. прогресу і його гуманістична спрямованість на підвищення життєвого рівня людства є вирішальними умовами дійсно прогресивного характеру сучас. і майбутнього наук.-тех. розвитку.

Лит.: Кедров Б. М. Предмет и взаимоотношения естественных наук. М., 1967; Добров Г. М. Наука о науке. К., 1970; Рачков П. А. Наукосознание. Проблемы, структура, элементы. М., 1974; Добров Г. М. Прогнозирование науки и техники. М., 1977.

Г. М. Добров.

НАУМ Наталія Михайлівна (н. 14. I 1933, с. Старий Мізунь, тепер Долинського р-ну Івано-Франк. обл.) — укр. рад. кіноактриса, нар. арт. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1979. В 1958 закінчила Київ. ін-т театральства ім. І. Карпенка-Карого. В кіно працює з 1953, з 1958 — актриса Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. Довженка. Серед ролей — Поліна Попик («Партизанська іскра», 1957), Марічка («Олексан. Довбуш», 1960), Галя («За двома зайцями», 1961), Ядвіга Гусаковська («Сон», 1964), Варвара («Валжкий колос», 1971), Мати («Білий птах з чорною ознакою», 1971), Наталка Нечай («Повість про жінку», 1973), Терпиди-

ха («Наталка Полтавка», телевізійний, 1979). Нагороджена орден. Трудового Червоного Прапора. **НАУМЕНКО** Іван Якович (н. 16. II 1925, селище Василенків, тепер Речницького р-ну Гом. обл.) — білорус. рад. письменник, літературознавець, акад. АН БРСР (з 1980). Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1955. Збірки оповідань: «Сімнадцять весною» (1957), «Хлопці-однolitки» (1958), «Верес на випалінах» (1960), «Тополі юності» (1966), «Та сама земля» (1971), «Віхола жовтолість» (1977) та ін. — про героїчний ратний і трудовий шлях рад. молоді. Романи «Сосна при дорозі» (1962), «Вітер у соснах» (1967), «Сорок третій» (1973), «Смукот білих ночей» (1979) присвячені боротьбі білорус. народу проти ім.-фашист. загарбників. Автор праць про творчість Янки Купали, Якуба Коласа, літ.-критичних статей (зб. «Книга відкриває світ», 1978). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тит.: Рос. перекл. — Вітер у соснах. М., 1975; Сорок третій. М., 1977; Тополя нашої юності. М., 1978; Замість жовтолість. М., 1978.

В. Я. Бурян.

НАУМОВ Володимир Наумович (н. 6.XII 1927, Ленінград) — рос. рад. кінорежисер, нар. артист РРФСР (з 1974). В 1951 закінчив ВДІК (майстерня І. Савченка). Працює спільно з О. Аловим. У 1951 вони завершили фільм І. Савченка «Тарас Шевченко». Поставили фільми: «Тривожна молодість» (1955, за «Старою фортецею» В. Бєляєва), «Павка Корчагін» (1957, за романом «Як гартувалася сталь» М. Островського), обидва — на Київ. кіностудії худож. фільмів; «Вітер» (1959), «Мир тому, хто входить» (1961), «Біг» (1971, за твором М. Булгакова), «Легенда про Тіла» (1978, за твором «Легенда про Тіла Уленшпінгера і Ламме Гудзак...» Ш. де Костера), «Тегеран-43» (1981). О. Алов та Н. — автори сценарію укр. телевізійного фільму «Як гартувалася сталь» (1974, реж. М. Маценко).

НАУМОВ Михайло Іванович [3 (16).X 1908, с. Велика Сосновка, тепер Великоосновського р-ну Перм. обл. — 8.II 1974, Київ] — один з керівників партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, генерал-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1928. З 1930 — у військах ОДПУ та НКВС. З січня 1942 — у партизан. загоні на тер. Сум. обл., з листопада 1942 до січня 1943 — нач. штабу оперативної групи партизан. загонів Сум. обл. З січня 1943 по березень 1944 — командир партизан. кав. з'єднання, яке здійснило три глибокі рейди на Пд., Правобережжя і Зх. Україну. Партизани пройшли з боями по тилах ворога бл. 10 тис. км і провели 336 бойових операцій, завдавши ворогові значних втрат. У 1945 Н. закінчив Вищі курси при Академії Генштабу і перебував на командних посадах у військах МВС. З 1960 — в запасі. Автор книг «Хмельські походи»

Н. М. Наум.

М. І. Наумов.

Нафталін.

(1953), «Степовий рейд» (1961), «Західний рейд» (1969). Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня, ін. орденами, медалями. **НАУМОВИЧ** Андрій (пр. н. і см. невід.) — укр. друкар і літератор 17 ст. Працював при *Києво-Печерській друкарні*. Брав участь у виданні «Бесід Іоанна Златоустого на діяння апостолів» (1624).

НАУМОВИЧ Іван Григорович [26.I 1826, с. Кізіля, тепер Буського р-ну Львів. обл. — 4 (16).VIII 1891, м. Новоросійськ, похований у Києві] — укр. письменник, громад. і осв. діяч «москвофільського» напрямку. Закінчив Львів. духовний семінарію (1851), до 1883 був священником у різних селах і містах Галичини. В 1885 прийняв рос. підданство і переїхав на посаду священника с. Борцагірки під Києвом. З 1849 друкував поезії, оповідання, нариси і статті в галицьких газетах і журналах. Владав журналом бурж.-клерикального характеру «Наука» (1871—85). Автор кількох п'єс, збірок поетичних і прозових творів «Ластівка для руських дітей» (1860), «Повісті і пісні для руських дітей» (1861). У 70-х рр. цілковито став на «москвофільські» позиції. Проти ідейних концепцій Н. гостро виступав І. Франко та ін. прогресивні діячі укр. культури.

Р. Я. Пилипчук.

НАУПЛУС (грец. νάυπλος — тварина, що має раковину або панцир) — вільноплаваюча личинка більшості ракоподібних. Тіло овальне, несегментоване, з трьома парами кінцівок: однієї для *антенули*, двох для *антени* і жувальця (*мандибули*); є кіпчиків, надглотковий та два черевних *ганглії*, видільні органи, непарне око. Між мандибудами і останнім сегментом міститься зона росту, в якій у процесі розвитку утворюються нові сегменти з відповідними кінцівками.

НАУРУ, Республіка Науру — держава на о. Науру в пд.-зх. частині Тихого ок. В Н. живуть науруанці (мікронезійці, 60%), китаїці, європейці та ін. Офіц. мови — науруанська й англійська.

Державний лад Н. — республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією (без права участі в конференціях країн Співдружності на рівні глав д-в і урядів). Глава д-ви й уряду — президент, який обирається парламентом на 3 роки. Найвищим законодавчим органом є парламент — Законодавча асамблея (18 членів). Виконавчу владу здійснює уряд — Держ. рада.

Природа. Науру — кораловий атол заввишки до 65 м, оточений кораловими рифами. В кол. лагуні — родовище фосфоритів. Клімат екваторіальний, жаркий. Пересічна річна т-ра бл. +28°. Опадів бл. 2500 мм на рік. Річок немає. Рослинність тропічна.

Історія. Острів відкрито англійцями 1798. В 1888 був загарбаний Німеччиною і став частиною протекторату Нова Гвінея. В 1914 — 18 окупований Австрією. Після 1-ї світової війни — підмандатна територія Великобританії, Австра-

лійського Союзу і Нової Зеландії, після 2-ї світової війни — підпід територія ООН під управлінням цих трьох д-в. У 1966 Н. надано самоврядування, 1968 проголошено суверенною д-вою. В країні діють одна політ. партія — Партія Науру (засн. 1976) і єдина профспілка — Організація робітників фосфоритної промисловості (засн. 1953).

Господарство. Основа економіки — видобування фосфоритів (щорічно бл. 2 млн. т), розробка яких з 1970 належить д-ві. Внаслідок багаторічної хижацької експлуатації родовища Брит. Тихоокеанською фосфатною компанією бл. третини тер. острова зруйновано. Вирощують тропічні культури (переважно кокосову пальму). Кустарні промисли. Рибальство. Виробн. електроенергії — бл. 22 млн. кВт-год (1979). Довж. єдиного шосе на узбережжі — 19 км, з-ць — 6 км. Вивозять фосфорити, копру; дозволять прод. і пром. товари. Осн. торг. партнери — Австралія, Нова Зеландія, Японія. Грош. одиниця — австрал. долар.

Освіта. В Н. запроваджено обов'язкове безплатне навчання дітей і підлітків віком від 6—7 до 16—17 років. Абсолютна більшість дітей навчається. Строк навчання в поч. школі 6 років, у середній — 4 роки. Поряд з державними є приватні школи. В 1975/76 у 9 поч. школах було 1,5 тис. учнів, у 2 середніх — 472. Викладання — англ. мовою. Серед спец. і вищих навч. закладів немає.

НАУТИЛУС — рід головоногих молосків. Те саме, що й *кораллик*.

НАУТОФОН (від грец. ναύτης — мореплавець і φωνή — звук) — електроакустичний прилад мембранного типу, що подає різкі високого тону звукові сигнали суднам за умов обмеженої видимості; один із засобів *морської сигналізації*. Встановлюють Н. на маяках та ін. берегових орієнтирах. Сигнали Н. можна почути на віддалі до 28 км (до 15 мор. миль).

НАУЧІННЯ в психології — див. *Навчання* в психології.

НАУЧНИЙ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Бахчисарайській міськраді. Розташований за 26 км від Бахчисарая. 1,0 тис. ж. (1980). У селищі — Крим. астрофіз. обсерваторія АН СРСР. Середня та муз. школи, мед. амбулаторія, клуб, 2 б-ки. Селище виникло 1946.

НАФТА (грец. νάφθα, від перс. نفت) — горюча корисна копалина, складна суміш вуглеводнів та неуглеводневих сполук. До Н. входять у різному співвідношенні *насанені вуглеводні* (парафіни), *нафтенні й ароматичні вуглеводні*. До неуглеводневих (гетероатомних) належать органічні сполуки сірки, кисню, азоту, а також сполуки металів і деяких ін. хім. елементів. Н. містить також високомол. смолисто-асфальтенові сполуки. Пластова Н., що міститься у покладах на значних глибинах, різною мірою насичена вуглеводневими газами (див. *Нафтовий газ*). Елементарний склад Н.: вуглець — 80—88%, водень — 11—14,5%, сірка — 0,001 — 5%, кисень —

0,05—0,7%, азот — 0,01—0,6%. Фіз. властивості Н. залежать від її складу. Вона являє собою густу маслянисту рідину від світло-коричневого до темно-бурого, майже чорного, кольору. Густ. Н. змінюється переважно від 760 до 990 кг/м³, теплота згоряння 43,7—46,2 МДж/кг (10,5—11 тис. ккал/кг). Питання про походження Н. остаточно не з'ясовано. Згідно з гіпотезою неорганічного походження, Н. утворюється внаслідок різних реакцій, що відбуваються у *мантиї Землі*. Більшість дослідників дотримується гіпотези органічного походження, за якою Н. є продуктом складних перетворень решток рослинних і тваринних організмів, похованих у відкладах давніх мор. басейнів. Можливість утворення вуглеводнів як органічного, так і неорганічного походження доведено експериментально. У *земній корі* Н. заповнює порожнини (пори, тріщини, каверни) переважно в *осадочних гірських породах*, утворюючи поклади, з яких складаються родовища. Більшість родовищ Н. пов'язана з антиклінальними складками гірських порід (див. *Антикліналь*). Багато нафт. родовищ виявлено в районі Близького Сходу (Саудівська Аравія, Іран, Ірак, Кувейт). Великі родовища є в США, Канаді, Мексиці, Лівії, Алжирі, Нігерії, Венесуелі, Індонезії, Китаї, а також у шельфовій частині (див. *Материкова обмілина*) окремих районів *Світового океану*. У Рад. Союзі родовища Н. зосереджені у *Західно-Сибірській нафтогазоносній провінції*, *Волго-Уральській нафтогазоносній провінції*, *Тімань-Печорській нафтогазоносній провінції*, *Бакинському нафтогазоносному районі*, *Грозненському нафтоносному районі* тощо; в межах УРСР — в *Карпатській нафтогазоносній провінції*, *Причорноморсько-Кримській нафтогазоносній провінції*, *Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області*. Використовують Н. як важливу сировину для одержання рідкого палива, мастил та ін. нафтопродуктів, а також сировину для *нафтохімічної промисловості*. З Н. в природних умовах утворюються *асфальт* і *озокерит*. Див. також *Нафтодобувна промисловість*, *Нафтопереробна промисловість*.

Лит.: Попов С. Н. Хімія нафти і газу. Львів, 1960; Фізико-хімічні властивості нафти і газу України. Справочник. М., 1971; Нефти СССР. Справочник. т. 1—4. М., 1971—74; Бека К., Высоцкий И. Геология нефти и газа. М., 1976; Нефти и газы месторождений зарубежных стран. Справочник. М., 1977; Закономерности образования и размещения залежей нефти и газа. К., 1978; Раабен В. Ф. Размещение нефти и газа в регионах мира. М., 1978.

О. М. Адамченко, Л. С. Мончак.

НАФТАЛІН (від грец. νάφθα — нафта), C₁₀H₈ — *вуглеводень ароматичного ряду* з двома конденсованими бензольними ядрами (мал.). Безбарвний лускоподібний кристал з характерним запахом; густ. (при 15° С) 1152 кг/м³, t_{пл} 80,3° С, t_{кип} 218° С; нерозчинний у воді, розчиняється у гарячому спирті, бензолі, ефірі; легко сублимується (див. *Сублимація*). Одержують Н.

Герб Науру.

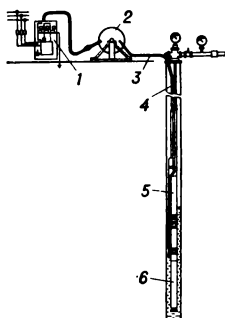
НАУРУ

Площа — 22 км²

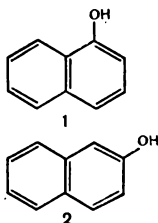
Населення — понад 7,5 тис. ж. (1979, оцінка)

Нафтовидобування глибинонасосним способом: 1 — станція керування електричним приводом; 2 — лебідка, якою спускають електричний кабель у свердловину; 3 — електричний кабель; 4 — насосно-компресорна труба; 5 — заглубний відцентровий насос; 6 — заглубний електродвигун.

Нафтоли: 1 — α -нафтол; 2 — β -нафтол

Видобуток нафти в окремих країнах (млн. т)

Країни	1979
СРСР	586,0
Румунія	12,3
Великобританія	77,6
Ірак	115,0 ¹
Іран	255,0 ¹
Кувейт	110,2 ¹
Оман	16,1 ¹
Саудівська Аравія	410,8 ¹
США	420,0

¹ 1978.

в осн. з кам.-вуг. смоли. Атоми водню Н. легко заміщуються на нітрогрупу, сульфогрупу, галогени. Н. окислюється з утворенням *фталевого ангідриду*. Застосовують у виробн. *барвників, вибухових речовин, інсектицидів* тощо. **НАФТЕНИ** (від грец. *νάφθα* — нафта), циклопарафіни — аlicиклічні *насені вуглеводні* кільчастої будови, цикли яких складаються з вуглецевих атомів. У відносно великих кількостях Н. є в нафті (звідси назва). За хім. властивостями Н. близькі до насичених вуглеводнів. При високій т-рі відбувається руйнування кільця у Н. з утворенням вуглеводнів лінійної будови. Н. служать джерелом для добування *ароматичних вуглеводнів* (каталітичний крекінг). Н. є також складовою частиною моторних палив і *мастил*. Серед Н. найбільше практичне значення має циклогексан, застосовуваний як розчинник бітумів, мастил, каучуків; з нього також виробляють *капролактан*.

НАФТИЗІН — лікарський препарат судинорозширювальної, проти-запальної і антиалергічної дії. Застосовують для закапування в ніс при *ринітах, ларингітах, синуситах, алергічних кон'юнктивітах, кровотечах з носа, при синій гарячці*. Протипоказаний при *гіпертонічній хворобі, цукровому діабеті, дітям раннього віку, особа похилого віку* тощо.

НАФТОВА ПРОМИСЛІВІСТЬ — галузь важкої промисловості, підприємства якої розвідують, видобувають і переробляють нафту, транспортують і зберігають її та нафтопродукти. Див. *Нафтодобувна промисловість, Нафтопереробна промисловість*.

НАФТОВИДОБУВАННЯ — видобування *нафти* і супутних *нафтових газів* із земних надр, збирання цих продуктів і попереднє їх очищення від води та твердих домішок; галузь *нафтодобувної промисловості*. Примітивні способи Н. (з природних джерел або неглибоких колодязів і ям) відомі з давніх часів. Механізовані способи почали застосовувати з 60-х рр. 19 ст. На західноукр. землях першу нафту за свердловини одержано 1862. Нафту видобувають переважно з *бурових свердловин*, куди вона надходить внаслідок різниці тисків у нафтоносному пласті і у *вибої* свердловини. Розрізняють три основні способи піднімання нафти з пластів на поверхню: фонтанний, компресорний і глибинонасосний. При фонтанному способі використовують природне фонтанування нафти по розміщених у свердловині трубах. За компресорним способом (див. *Газліфт*) у свердловину нагнітають компресором вуглеводневий газ або повітря, які змішуються з нафтою і по міжтрубному простору або компресорних трубах виносять нафту на поверхню. При глибинонасосному способі (найпоширенішому; мал.) нафту видобувають за допомогою загнурених у свердловину штангових, заглублених електр. відцентрових та ін. *насосів*. Щоб підвищити ступінь вибирання нафти, в нафт. пласти нагнітають

воду, повітря або газ, гарячу воду або пару, обробляють вибої свердловини поверхнево-активними речовинами, вуглекислою тощо. З видобутої нафти в *сепараторах* відокремлюють супутний газ і тверді домішки. Далі на термостійких установках нафту безводують і знесолюють. З неї також відбирають легкі вуглеводневі фракції, щоб зменшити втрати від випаровування під час транспортування. Підготовлену таким чином і відстоюну в резервуарах нафту перекачують по *нафтопроводах* у *нафтохословища* або до місць переробки. На Україні проблеми Н. досліджують в *Нафтовій промисловості науково-дослідному і проектному інституті, Івано-Франківському інституті нафти і газу* та ін. установках.

Лит.: Алонин А. Н. Добыча нефти штанговыми насосами. М., 1979; Семенов Г. Н., Кукуруза С. Ф., Турянский О. А. Телемеханизация добытки нефти и газа. Ужгород, 1979; Чекалюк Э. Б., Оганов К. А. Тепловые методы повышения отдачи нефтяных залежей. К., 1979. Ю. А. Балакиров.

НАФТОВІ ГАЗИ — 1) Вуглеводневі газ, що супутні *нафті* і відокремлюються під час її *сепарації*. Містять значну кількість *метану, етану, пропану, бутанів* та ін. насичених *вуглеводнів*, а також пару води, іноді — азот, вуглекислий газ, сірководень, гелій і аргон. З Н. г. одержують газовий бензин, що його застосовують як складову автомоб. бензинів, *ацетилен*, *оцтову к-ту* та ін. 2) Газ термічний та каталітичний переробки (*крекінгу* або *піролізу*) нафти. На відміну від *газів природних горючих* і супутних *нафтових* більшість Н. г. містить значну кількість ненасичених вуглеводнів (напр., етилену, пропілену, бутілену) і водню. Використовують Н. г. як паливо, як сировину для одержання етилового спирту, барвників тощо.

НАФТОВІ МОНОПОЛІЇ — група найбільших трестів, які контролюють нафтову промисловість у капіталістичному світі. Провідне місце серед Н. м. посідають сім найбільших монополій (т. з. сім сестер), у руках яких зосереджено транспортування (бл. 75%), переробку (бл. 80%) нафти і продаж (бл. 75%) нафтопродуктів.

Нафтові монополії капіталістичних країн (1976)

Найбільші монополії	Рік заснування	Оборот	Чистий дохід
		млн. дол.	
США			
«Екссон»	1882	48 631	2641
«Мобіл ойл»	1882	26 063	943
«Сокал»	...	19 434	880
«Тексако»	1902	26 452	870
«Галф ойл»	1907	16 451	816
«Ройал датч-Шелл» (Великобританія, Нідерланди)	1907	49 262	1970
«Брітіш петролеум» (Великобританія)	1909	32 240	1421

У 70-х рр. з початком нафт. кризи Н. м. почали перебудовувати свою структуру, перетворюючись на багатогалузеві «енергетичні монополії», які поряд з нафтою намагаються взяти під свій контроль вугледобувну, сланцеву промисловість, ядерну енергетику та виготовлення устаткування для них. Н. м. — яскравий приклад *транснаціональних монополій*. Так, «Екссон» має підприємства в 130 країнах світу, «Ройал датч-Шелл» — майже 120 країнах. Представники Н. м. належать до найбільш агресивних імперіалістичних кіл.

В. А. Калибанов.
НАФТОВА ПРОМИСЛІВІСТЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І ПРОЕКТНИЙ ІНСТИТУТ, УкрДІПРОНДнафта — установа М-ва нафтової пром-сті СРСР. Створений 1966 у Києві. В складі ін-ту (1980) 33 відділи. Є комплексні відділи у Гомелі, Полтаві та Дрогобичі. Осн. напрями роботи ін-ту: обґрунтування пошуків та розвідання нафтових і газових родовищ; розробка й удосконалення техніки і технології буріння свердловин, добування нафти і газу; автоматизація технологічних процесів і проектних робіт; проектування об'єктів нафтових та газових родовищ, ремонтно-мех. з-дів і житлово-цивільного будівництва.

В. К. Мельничук.
НАФТОДОБУВНА ПРОМИСЛІВІСТЬ — галузь паливної промисловості, підприємства якої розвідують і видобувають *нафту* та попутний *нафтовий газ*, а також транспортують і зберігають нафту (див. *Нафтопереробна промисловість*). Нафта й нафтовий газ — важлива сировина для *хімічної промисловості* і *нафтохімічної промисловості*. В СРСР з неї виробляють продукцію понад 300 найменувань. Питома вага нафти й газу в загальносоюзному виробн. мінерального палива 1978 досягла 70,3% (1960 — 38,4%). В Росії пром. видобування нафти почалося в 60-х рр. 19 ст. в районі Баку, в 90-х рр. — в районі Грозного (найбільше було видобуто нафти 1901 — 11,9 млн. т, 1913 — 10,3 млн. т). За Рад. влади, особливо в післявоєнні роки, поряд із старими нафтовими родовищами відкрито ряд нових: у Башкирській АРСР, Тат. АРСР, Волгогр., Тюм., Оренб. областях РРФСР, Серед. Азії, Каз. РСР, Зх. Сибіру, мор. районах Азербайджану, в Удм. АРСР, Білорусії, на Україні та в ін. місцях. У 1978 в СРСР було видобуто 571,5 млн. т нафти (включаючи газовий конденсат); 1940 — 44,5 млн. т. Рад. Союз за видобутком нафти посідає 1-е місце в світі (1979).

На Україні нафту вперше почали видобувати на Прикарпатті на поч. 17 ст. Як галузь пром. виробн. Н. п. почала розвиватися тут на базі Бориславського родовища в кін. 19 — на поч. 20 ст. Після возз'єднання зх. областей України з Рад. Україною і особливо в післявоєнні роки було докорінно реконструйовано підприємства галузі на новий тех. базі. Значно розширено обсяг геологорозвідувальних робіт, внаслідок чого відкрито нові родовища на Прикарпатті

(Долинське родовище нафти, Битків-Бабченське нафтогазове родовище, Ольхівське, Орієнське-Удичинське та ін.), а також у сх. областях республіки (Качанівське нафтогазове родовище та Рибальське — в Сум. обл., Глинсько-Розбишівське нафтогазове родовище, Радченківське та ін. — в Полтав. обл., Гидицьке нафтогазове родовище, Прилуцьке, Лежківське родовище нафти, Монастирищенське — в Черніг. обл.) та ін. Промислові і промислові геол. запаси нафти в республіці розподіляються по трьох нафтогазоносних регіонах — Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області, Карпатській нафтогазоносній провінції і Причорноморсько-Кримській нафтогазоносній провінції.

Наук. та екон. проблеми Н. п. на Україні розробляє Нафтової промисловості науково-дослідний і проектний інститут. Серед ін. соціалістичних країн Н. п. найрозвинутіша в Румунії. Серед капіталістичних країн 1-е місце за видобутком нафти посідають США (434,2 млн. т). Див. також Нафтодобування.

Літ.: Нефтедобывающая промышленность СССР. 1917—1967. М., 1968; Гонта З. Т., Гонта Т. Т. Нафтові багатства України. К., 1962; Лисичкин С. М. Энергетические ресурсы мира. М., 1977. В. І. Бережко.

НАФТОДОЛАРИ — кошти, одержувані нафтодобувними країнами, що розвиваються, від реалізації нафти. Поняття «Н.» виникло на поч. 70-х рр. 20 ст. внаслідок кризи енергетичної і зростання ціни на нафту. В результаті боротьби нафтодобувних країн (ОПЕК) проти міжнар. нафтових монополій ці країни дістали можливість встановити контроль над видобутком нафти та умовами продажу її. Внаслідок інфляції, знецінення капіталістичних валют і зростання ціни на пром. продукцію нафтодобувні країни різко підвищили ціну на нафту, що призвело до нагромадження значних валютних коштів на рахунках країн ОПЕК. Екон. і соціальна відсталість цих країн перешкоджає використанню одержаних від реалізації нафти коштів для потреб нац. розвитку. Нагромаджені Н. використовують на міжнар. ринку позичкових капіталів у вигляді короткострокових вкладів, зовні. позик, вкладів у цінні папери та нерухоме майно за кордоном. Н. стали важливим джерелом коштів на зах.-європ. ринку капіталів. Ринок Н. перетворився на арену гострої конкурентної боротьби між банками розвинутих капіталістичних країн, які традиційно диктували свої умови використання цих коштів, і банками країн ОПЕК, які намагаються проводити власну валютно-фінанс. політику у міжнар. економічних відносинах.

В. М. Лімаков. **НАФТОЛИ**, оксинафталини, $C_{10}H_8$ (ОН)₂ — похідні нафталину, що містять гідроксильні групи (мал.). Серед Н. з одним гідроксильним розрізняють α - та β -Н. — безбарвні кристали з характерним запахом, малорозчинні у воді, добре розчиняються в лугах і органічних розчинниках. Н. та їхні

похідні застосовують у виробн. барвників, антиоксидантів для полімерів, у парфюмерії як компоненти запарників мила тощо; β -Н. — гол. чин. для виробн. феніл- β -нафтиламіну — стабілізатора каучуків та гуми.

НАФТОПЕРЕРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь важкої промисловості, підприємства якої з сирової нафти виробляють різні нафтопродукти. Осп. продукція Н. п.: паливо для карбюраторних (авіаційні та автомобільні бензини), реактивних (авіац. гас), дизельних (дизельне паливо) двигунів, котельне паливо (мазути), моторні масла, спеціальні, різного призначення бітуми, парафіни, кокс для електродної пром-сті, мастила тощо, всього — понад 300 найменувань. На базі нафти сировини виготовляють велику кількість хім. і нафтохім. продукції (див. Нафтохімічна промисловість). Продукцію Н. п. застосовують у різних галузях нар. господарства країни.

В дореволюц. Росії переробку нафти здійснювали за примітивною технологією, осп. продуктом переробки був гас. Нафтопереробні підприємства були зосереджені гол. чин. на Кавказі (Баку, Грозний). В СРСР створено високорозвинуту потужну Н. п. На Україні перші нафтопереробні з-ди виникли на Прикарпатті — в Бориславі, Львові, Дрогобичі, Надвірній. До 1939 тут діяло 19 дрібних нафтопереробних підприємств, оснащених примітивною технікою. Після возз'єднання сх. областей України з Рад. Україною і особливо в післявоєнні роки розвиток Н. п. Прикарпаття значно прискорився. В 1937—38 збудовано перші нафтопереробні з-ди в Одесі, Херсоні, Бердянську. Швидкими темпами розвивається Н. п. республіки після 1950, коли було відкрито нові нафт. родовища на Прикарпатті і в сх. районах республіки. Було реконструйовано діючі нафтопереробні з-ди, деякі підприємства збудовано заново, стали до ладу потужні нові. Всього на Україні 1980 діяло 8 підприємств Н. п., в т. ч. 7 нафтопереробних і 1 нафтомаслозавод. Найпотужніші підприємства Н. п. республіки: Кременчуцький нафтопереробний завод, Лисичанський нафтопереробний завод, Херсонський нафтопереробний завод, Бердянський дослідний нафтомаслозавод. В Н. п. застосовуються нова техніка й прогресивна технологія, зокрема каталітичний риформінг, каталітичний крекінг, гідроочищення, уповільнене коксування, газофракціонування. Наук. проблеми розвитку Н. п. розробляє Нафтопереробної і нафтохімічної промисловості всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут (Київ) та ін. При сприянні Рад. Союзу в соціалістичних країнах — членах РЕВ споруджено понад 34 нафтопереробні і нафтохім. підприємства, зокрема Бургаський нафтопереробний з-д (Болгарія), Дунайський з-д (Угорщина), з-д у Плоцьку (Польща) та ін. Серед капіталістичних країн найпотужніші нафтопереробні підприємства мають

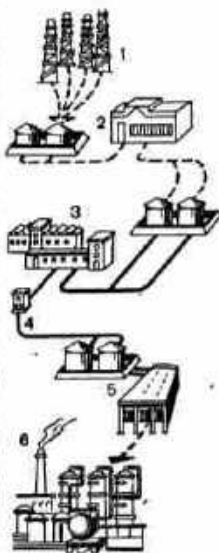
США, Японія, Італія, Франція, ФРН, Великобританія. Зросли потужності Н. п. у багатьох країнах, що розвиваються, — Ірані, Бахреїні, Мексиці, Аргентині, Венесуелі, на Антильських о-вах, у Тринідаді і Тобаго, Індонезії. Заново організовано Н. п. у Кувейті, Саудівській Аравії, Нігерії.

В. Д. Меркуленко.

НАФТОПЕРЕРОБНОЇ І НАФТОХІМІЧНОЇ ПРОМИСЛОВІСТІ ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І ПРОЕКТНО-КОНСТРУКТОРСЬКИЙ ІНСТИТУТ, ВДІПНКафтохім — установа М-ва нафтопереробної і нафтохімічної пром-сті СРСР. Створений 1966 у Києві на базі Нафтової промисловості науково-дослідного і проектного інституту. В ін-ті (1980) — 2 відділення, в складі яких 49 відділів, 11 лабораторій і 1 сектор. Є проектний філіал у Львові і дослідний з-д у Дрогобичі. Ін-т — головний у галузі щодо досліджень, розробки та організації пром. виробн. і впровадження у промисловість пластичних масел заг. призначення, присадок до масел, мастильно-охолоджувальних технологічних засобів; забезпечення підприємств і установ інформацією про теплофізичні властивості органічних речовин, нафтопродуктів, а також їхніх сумішей; проектування нафтопереробних з-дів УРСР і підприємств та цехів СРСР, що виробляють мастила і присадки до них, та підземних сховищ нафтопродуктів і зріджених газів; розробки автоматизованих систем керування нафтопереробними заводами.

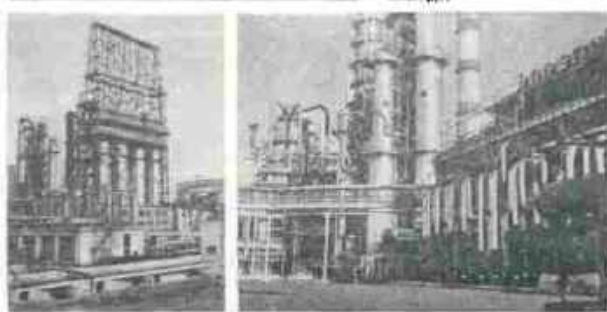
Г. І. Чередишченко.

НАФТОПРОВІД — сукупність споруд, за допомогою яких нафту переміщують з районів нафтодобування до нафтозасховищ і місць переробки. До Н. належать трубопроводи, перекачувальні насосні станції і допоміжні споруди. Розрізняють Н.: внутрішні (на нафтопереробних з-дах, нафтобазах), місцеві (для переміщення нафти на порівняно невелику відстань з місць видобування до пунктів збирання і підготовки) та магістральні (по них на значну відстань з пунктів збирання і підготовки нафту перекачують до місця переробки). Н. бувають наземні, підземні і підводні; самодіючі (безнапірні) і несамопливні (напірні). Діаметр труб Н. становить 60—1200 мм, робочий тиск, під яким переміщується нафта, — 0,7—8 МПа, швидкість руху нафти — 0,9—2,6 м/с. Сукупність споруд, за допомогою яких переміщують продукти переробки нафти

Магістральний нафтопровід: 1 — нафтовий промисел; 2 — пункт збирання і підготовки нафти; 3 — насосна станція; 4 — колодязь з регулюючим пристроєм; 5 — розподільний пункт; 6 — нафтопереробний завод.

Нафтопереробна промисловість. Установа уповільненого коксування сировини на Херсонському нафтопереробному заводі.

(бензин, газ та ін.), наз. нафтопродуктопроводом. В Росії перший Н. споруджено 1878 (Баку), перший магістральний нафтопродуктопровід (Баку — Батумі) став до ладу 1907. В СРСР великими є Н.: Нижньовартовськ — Куйбишев, Анжеро-Судженськ — Иркутськ та ін. Протяжність Н. становить (1979) 67,4 тис. км. В УРСР проекти нафтопроводів розробляють в інституті *Південіпронафтопроект*. По території УРСР проходить один з найбільших у світі магістральний Н. «Дружба».

НАФТОСХОВИЩЕ — резервуар, де зберігають нафту і продукти її переробки (бензин, газ, дизельне паливо та ін.). Розрізняють Н. (мал.): наземні, напівпідземні і підземні (у т. ч. й споруджувані в відкладах кам'яної солі на глибині від 100 м і нижче); сталеві, бетонні, залізобетонні і пластмасові; циліндричні (вертикальні й горизонтальні), сферичні, прямокутні і краплеподібні. Найпоширенішими є Н. наземні сталеві і підземні залізобетонні. Місткість Н. переважно 100—1000 м³ (деяких — 50 000—100 000 м³). Н. обладнують люками, через які їх оглядають, провітрюють, очищують, відбирають з них проби, а також протипожежними пристроями, запобіжними клапанами, пристроями для дистанційного керування наповненням і спорощенням тощо. В Росії перше сталеве клепане Н. споруджено (1878) на нафт. промислах Баку. В 1935 вперше в СРСР збудовано металеве зварне Н. місткістю 1000 м³.

НАФТОХІМІЧНА ПРОМИСЛОВОСТЬ — галузь промисловості, яка на основі хім. переробки продукції нафтопереробної промисловості і газової пром-сті випускає різні види нафтохім. продукції. Осн. продукція: синтетичний каучук, продукти оснінного органічного синтезу, технічний вуглець, різні види шин, гумотех. та азбестотех. виробів, гумового взуття (див. *Гумозв'язкова промисловість*), олефіни тощо. Продукцію Н. п. широко використовують в усіх галузях нар. г-ва. Умови для виникнення Н. п. створено в результаті впровадження нових методів переробки нафти — *крекінгу* та *трілінгу*. У Рад. Союзі, в т. ч. й на Україні, Н. п. почала розвиватися в роки перших п'ятирічок (1929—40). Розвиток Н. п. безпосередньо пов'язаний із збільшенням масштабів та вдосконаленням процесів комплексної переробки нафти. В СРСР уперше в світі 1932 організовано пром. виробн. синтетичного каучуку, 1949 — одночасне виробн. фенолу й ацетону кумольним методом, 1952 — виробн. синтетичного етилового спирту, 1966—70 — масове виробн. високоякісних пневматичних шин без застосування натурального каучуку та ін. Потужну Н. п. створено в 50—60-х рр. 20 ст. Обсяг виробн. продукції Н. п. країни 1979 зріс проти 1970 в 1,5 раза, у т. ч. в Українській РСР — в 3,5 раза. Проблема розвитку Н. п. займаються Центр. н.-д. ін-т тех.-екон. досліджень нафтопереробної

і нафтохім. пром-сті в Москві, *Нафтопереробної і нафтохімічної промисловості всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут* у Києві та ін.

Див. також *Нафтохімія*.
НАФТОХІМІЯ — науковий напрям, пов'язаний з вивченням нафти як природного об'єкта й продуктів її переробки, з розробкою та використанням термічного, каталітичного та ін. нових методів перетворення *вуглеводнів*, з одержанням на основі нафти сировини різних технічно важливих продуктів (*пластифікаторів* пластичних мас, *поверхнево-активних речовин* тощо). Див. також *Нафтохімічна промисловість*, *Нафтопереробна промисловість*.

НАХА — місто в Японії, на острові Окінава, в архіпелазі Рюкю. Адм. ц. префектури Окінава. Мор. порт. 304 тис. ж. (1975). Розвинуті харчосмакова пром-сть, рибальство. Університет.

НАХАВІН Володимир Миколайович [8 (21).IV 1910, с. Шарівка, тепер смт Богодухівського р-ну Харків. обл. — 20.X 1967, Харків] — укр. рад. композитор, педагог, диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1958). В 1932 закінчив Харків. муз.-драм. інститут (клас композиції С. Богатирьова). Був зав. муз. частиною Харків. Червонозаводського театру, худож. керівником і гол. диригентом Харків. театру муз. комедії (1943—44), диригентом і худож. керівником Харків. театру опери та балету. З 1952 викладав у Харків. консерваторії (1963—67 — її ректор). Брав участь у створенні Держ. гімну УРСР. Твори: балети — «Мішанин з Тоскани» (1936, 2-а ред., 1965), «Марійка» (1939), «Данко» (1948), «Весняна казка» (1954), «Таврія» (1960); муз. комедії, симфонії (я т. ч. «Першо-травневі», 1959), симф. поема «Дівчина і смерть» (1956); концерт для фп. з оркестром (1951), романси, музика до вистав і кінофільмів. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

НАХИЛЕННЯ МАГНІТНЕ — кут між напрямом напруженості земного магнітного поля (вектором Т) і горизонтальною площиною в певній точці земної поверхні; один з елементів *земного магнетизму*. Н. м. вважають додатним (північним), якщо вектор Т направлений вниз від горизонтальної площини (у Північній півкулі) та від'ємним (південним), якщо він направлений вгору (у Південній півкулі). Величина Н. м. на земній поверхні змінюється від 0° на магн. екваторі до 90° на магн. полюсах. Н. м., як і ін. елементи земного магнетизму, безперервно змінюється у часі. Вивчення Н. м. має велике значення для дослідження *магнітного поля Землі*. На Україні Н. м. вивчають магн. обсерваторії *Геофізичного інституту АН УРСР*.

НАХІМОВ Павло Степанович [23.VI (5.VII) 1802, с. Городок, тепер с. Нахیمовське Холм-Жирковського р-ну Смол. обл. — 30.VI (12.VII) 1855, Севастополь] — рос. флотоводець, адмірал (1855). Н.

у сім'ї офіцера. Після закінчення Мор. кадетського корпусу (1818) служив на Балт. флоті. В 1822—25 взяв участь у кругосвітньому плаванні на фрегаті «Крейсер». Учасник Наваринської битви 1827, рос.-тур. війни 1828—29. З 1834 — командир діючого корабля на Чорномор. флоті. Під час *Кримської війни 1853—56*, командує ескадрою Чорномор. флоту, розгромив гол. сили тур. флоту в *Сінопській битві 1853*. Під час *Севастопольської оборони 1854—55*, після загибелі В. О. Корнілова, керував обороною міста 28.VI (10.VII) 1855 був смертельно поранений на *Малаховому кургані*. Н. зробив значний внесок у розвиток рос. військ.-мор. мистецтва. В 1944 встановлено *Нахімова ордена* і медаль Нахімова, створено *нахімовські училища*. В Севастополі Н. споруджено пам'ятник (1898, відбудовано 1959).

НАХІМОВ Яким Миколайович [8 (19).IX 1782, Богодухівський повіт на Харківщині — 18 (30).VII 1814, там же] — рос. поет-сатирик. Закінчив Харків. ун-т (1808), в якому працював 1809—11, читав лекції. Друкуватися почав 1808. Сатири, байки, епіграми Н. викривають хабарництво, кріпосництво, зловживання владою чиновників та поміщиків («Звіринець», «Пашок і секретарша», «Правда і підлячий», «Море і ріка»). Н. виступав проти галломанії, неукі-губерперів (поетичні твори — «Мерзкіні», «Пурсоніада»; прозові — «Сказання про Феміду і про іноплемінних приказників», «Словесні мавпи»; комедія «Закохані педанти»). Твори Н. почали друкуватися лише після смерті поета, зокрема, в журналі «Харківський Демокрит». «Український вестник».

Лит.: Лещенко П. Несправедливо забутий талант. «Радуга», 1965, № 11. О. О. Білявська.

НАХІМОВА ОРДЕН — рад. військ. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3.III 1944 на честь рос. флотоводця П. С. Нахімова. За статутом ордена ним нагороджують офіцерів Військ.-Мор. флоту за видатні успіхи в розробці, здійсненні і забезпеченні мор. операцій, в результаті яких було відбито наступальну операцію противника або забезпечено активні операції флоту, завдано ворогові значних втрат і збережено свої осн. сили. Н. о. має I-й (вищий) і 2-й ступені. Всього за роки Великої Вітчизн. війни проведено понад 500 нагороджень Н. о. обох ступенів.

НАХІМОВСЬКІ УЧИЛИЩА — середні військ.-морські навчальні заклади для підготовки юнаків до навчання у вищих військ.-мор. училищах та дальшої служби у ВМФ СРСР офіцерами. Створені згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21.VIII 1943 з метою влаштування, навчання та виховання хлопчиків, батьки яких загинули в боротьбі проти фашист. загарбників під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Назвали на честь адмірала П. С. Нахімова. Організовані в Тбілісі (1943), Ленінграді (1944), Рязі (1945). Спочатку в Н. у. приймали хлопчиків

П. С. Нахімов.

Орден Нахімова
1-го ступеня.

Сферичне нафтоховище.

віком від 10 до 14 років. У зв'язку з скороченням контингенту підлітків-сиріт Ризьке (1953) і Тбіліське (1955) Н. у. припинили діяльність, а їхніх вихованців переведено до Ленінградського Н. у., яке стало єдиним у країні. До нього приймають юнаків від 15 до 16 років, які закінчили 8 класів серед. школи і за станом здоров'я здатні до служби на кораблях військово-морського флоту.

НАХІЧЕВАНСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, Нахичеванська АРСР — у складі Аз. РСР. Утворена 9.II 1924. Розташована на Пд. Закавказзя. На Пн. та Сх. межує з Вірменською РСР (територія якої відокремлює її від осн. частини Аз. РСР), на Пд. Зх. — частина держ. кордону з Іраном і Туреччиною. Поділяється на 6 адм. районів, має 3 міста й 3 с-ша міськ. типу.

Природа. Рельєф переважно гористий (75% території лежить на вис. понад 1000 м над р. м.). На Сх. — Загезурський (вис. до 3904 м, г. Капиджиг), на Пн. — Даралагезький хребти. На Пд. Зх. невеликі рівнини (вис. 600—1000 м). Корисні копалини: кам. сіль, буд. сировина — туф, мармур, травертин; поліметалеві руди, численні (бл. 200) мінеральні джерела. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня — 6° (в долинах) та —14° (в горах), липня — відповідно +38° та від +25 до +35°. Опаді в долинах 190—300 мм, в горах — 300—600 мм. Вдоль пд.-зх. кордонів тече найбільша ріка республіки — Аракс (бас. Кури), на тер. республіки — його ліві притоки: Арпачай, Нахичеванчай, Гілянчай та ін., які мають велике гідроенерг. та меліоративне значення. Ґрунти в долині Араксу та на рівнинах сіроземні, лучні сіроземні, подекуди засолені. В горах та передгір'ях — гірсько-каштанові, гірсько-лісові, гірсько-лучні дернові. Рослинність на рівнинах полиново-кураєва напівпустельна, в горах — гірсько-степова, лучно-степова, субальпійська та альпійська.

Населення. Осн. населення — азербайджанці. Живуть також вірмени, курди, росіяни. Пересічна густота нас. — 44 чол. на 1 км² (1980). Міське населення становить 26%. Найбільше місто — Нахичевань.

Історія. Найдавніші пам'ятки перебування людини на тер. Нахич. АРСР належать до епохи неоліту.

З 8 ст. до н. е. до 18 ст. ця територія входила до складу різних, спочатку рабовласницьких (Мідія, д-ва Ахеменідів), а потім феод.-д-в. У серед. 18 ст. виникло незалежне Нахич. ханство, яке за *Туркманчайським договором 1828* було приєднано до Росії. Це благотворно вплинуло на дальший розвиток економіки і культури краю. Проте трудящі зазнавали подвійного гніту царських урядовців і місц. феодалів. Напередодні та в роки революції 1905—07 в Росії в краї посилюся сел. рух, подекуди він набував характеру збройних ви-

Гідрозула «Аракс» на ріці Аракс. Нахичеванський соляний рудник.

ступів за землю. В той час виникли с.-д. осередки (в містах Нахичевані, Джульфі та ін.), революц. роботу серед населення вели відділення с.-д. групи «Гуммет» («Енергія»). Після Лютн. революції 1917 в Нахичевані, Джульфі, на залізнич. ст. Шахтахти виникли Ради, але влада фактично перебувала в руках органу бурж. тимчасового уряду — Особливого Закавказ. к-ту, а з листопада 1917 — адміністрації контрреволюц. бурж.-націоналістичного Закавказ. комісаріату. В червні Нахичевань окупували турецькі, а в листопаді — англ. війська. В липні 1920 трудящі краю звернулися до уряду РРФСР і Аз. РСР з проханням про допомогу у визвольній боротьбі, яку було подано частинами 11-ї Червоної Армії. 28.VII 1920 в краї проголошено Рад. владу, створено ревком. Того самого дня утворено Нахич. Рад. Соціалістичну Республіку. На поч. 1921 на I крайовій парт. конференції обрано Нахич. обком Компартії Азербайджану. В лютому 1923 утворено Нахич. авт. край у складі Аз. РСР, перетворений 9.II 1924 на Нахич. АРСР. За роки Рад. влади в республіці створено соціалістичну пром.-сть, багатогалузеве колг. с. г., здійснено культур. революцію. Виросли нац. кадри робітн. класу і нар. інтелігенції. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі республіки виявили мужність і героїзм на фронті і в тилу. З чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, тисячі трудящих нагороджено орден-

ми й медалями. В післявоєнний час економіка і культура республіки продовжують розвиватися. Нахич. АРСР нагороджено орденом Леніна (1967), Дружби народів (1972) і Жовтневою Революції (1974).

Народне господарство спеціалізується на виробн. продукції легкої та харч. пром.-сті (базуються в основному на місц. сировині), на вирощуванні тех. культур, виноградарстві та тваринництві. Електроенергія надходить з електроенерг. системи Закавказзя та від ГЕС, збудованих на Араксі. Розвинута добувна пром.-сть (Парагайський молібденовий, Гюмюшлінський свинцево-цинковий, Нахичеванський соляний рудники). Машинобудування і металобробка представлені Нахичеванським електротех. з-дом, Шахбузьким авторем. з-дом та ін. Підприємства по виробн. буд. матеріалів, зокрема цінного облицювального каменю. Серед галузей легкої пром.-сті провідне місце посідає шовкова — пром. комплекс з шовкомотальним та шовкоткацьким напрямом (Ордубад); діють також Іллічівський бавовноочисний з-д, Нахичеванська швейна ф-ка; підприємства по виготовленню трикот. виробів, взуття. Осн. галузі харч. пром.-сті: виноробна (винзаводи в Нахичевані, Шахбузі, Абракунісі та ін.), виробн. мінеральних вод (Бадамлинський та Сірабський з-ди), консервна (Ордубад), тютюново-ферментаційна (Нахичевань), м'ясо-мол. (м'ясокомбінат і молочний з-д в Нахичевані) та безалкогольних напоїв. У Нахичевані — меблева ф-ка. В 1979 в республіці було 37 радгоспів та 35 колгоспів. Землеробство — на зрошуваних землях. Посівають площі всіх с.-г. культур — 30,1 тис. га (1979). Вирощують зернові, бавовник, тютюн, виноград, овочеві-баштанні культури. Садівництво. Тваринництво спеціалізується на вівчарстві м'ясо-вовнового та скотарстві м'ясо-мол. напрямів. Поголів'я (тис., 1980): великої рогатої худоби — 42,4, овець і кіз — 147,2. Розводять овець породи балбас — найпро-

НАХІЧЕВАНСЬКА АРСР

Площа — 5,5 тис. км

Населення — 243 тис. чол. (на 1.1 1980)

Столиця — м. Нахичевань

Гірський краєвид.

НАХІЧЕВАНЬ

Нахічеванська АРСР. Відро. Мідь, гравірування. Кінець 18 — початок 19 ст. Музей мистецтва народів Сходу. Москва.

Нахічеванська АРСР. Каптан. Оксамит, золотий сукат. Кінець 19 ст. Музей мистецтва народів Сходу. Москва.

Нахічевань.
У центрі міста.

дуктивнішу породу в Аз. РСР. Шовківництво. Вдвоє держ. кордону проходить з-ця Баку — Брєван (187 км) з відгалуженням на Іран (через ст. Джьульфа). Розвинута мережа автошляхів. В Нахічевані — аеропорт. На тер. республіки — бальнеологічний курорт Бадамлі, численні мінеральні джерела, лікувальні місцевості Сіраб, Нагаджир.

А. М. Гаджі-заде.

Культура. До встановлення Рад. влади на тер. сучасної Нахіч. АРСР існувало 45 поч. шкіл (бл. 2 тис. учнів). Неписьменні становили 96% нас. За роки Рад. влади трудящі досягли значних успіхів у галузі культури. В 1979/80 навч. р. у республіці було 218 загальноосв. шкіл (71,6 тис. учнів), 4 серед. спец. навч. заклади (1,7 тис. учнів), 5 профес.-тех. уч-щ (2,1 тис. учнів), Пед. ін-т ім. Ю. Мамедлієва (2,3 тис. студентів). Працюють нахічеванський науковий центр АН Аз. РСР «Каспій», відділення Ін-ту наук.-тех. інформації Аз. РСР, усі — в Нахічевані, у Шахбузькому р-ні — астр. експедиція Шемахинської астрофіз. обсерваторії АН Аз. РСР. У республіці налічується 242 масові б-ки (1,6 млн. одиниць зберігання), 223 клубні заклади, 175 кінотеатрів і кіноустановок з платним показом; Муз.-драм. театр ім. Дж. Мамедкулізаде — в Нахічевані, 4 держ. музеї: Істор. музей Нахіч. АРСР, Музей Л-ри Азербайджану, обидва — в Нахічевані, та ін. Виходить респ. газ. «Совет Нахічевані» й «Советская Нахічевань» азерб. і рос. мовами, а також 5 районних газет. Місц. радіомовлення ведеться азерб., вірм. та рос. мовами. Ретранслюються програми Центр. і Респ. телебачення, радіопрограми з Москви і Баку. Телецентр — у Нахічевані.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції на території сучас. Нахіч. АРСР жили і творили азерб. письменники Дж. Мамедкулізаде, Гусейн Джавід, Мамед Тагі Сід-ді, Е. Султанов, Алі Кулі Гамкур. В 1925 було організовано відділення літ. т-ва «Червоні пера», створеного в Баку, 1927 — Азербайджанську Асоціацію пролет. письменників, що з 1932 стала відділенням Спілки письменників Аз. РСР. З 1933 виходить «Адабят газетаси» («Літературна газета»). Письменники 20—30-х рр. Е. Абасов, М. Насирлі, М. Джафаров, М. Акпер, А. Садик, А. Кязим, М. Рагіб, М. Гусейнов та ін. відображали у своїх творах життя республіки. В роки Великої Вітчизн. війни з патріотичними

творами виступали М. Тарвердієв, Н. Нагієв, А. Матодун, І. Сафарлі. Відомі сучасні поети — Г. Азім, А. Махмуд, К. Агаєва, В. Касумова; прозаїки Г. Раді, Г. Ібрагімов; драматурги А. Юсифлі, А. Аббаскулієв та ін.

На тер. Нахіч. АРСР збереглися залишки циклопічних споруд кін. 2 — 1-го тис. до н. е., середньовічні мавзолеї (в Нахічевані, Джузі, Карабагдарі), житл. будинки в Орлубаді (16—19 ст.). За рад.

В одному з цехів кокономотальної фабрики в місті Орлубаді.

Отара овець на гірському пасовищі.

часу в Нахіч. АРСР споруджено численні житл., громад. й пром. будівлі, реконструйовано архіт. пам'ятки. В Нахічевані жив і працював один з основоположників реалістичного живопису Азербайджану Б. Ш. Кенгерлі. Найпоширеніші види декор.-ужиткового мист.— ткацтво, килимарство, вишивання перлами й бісером, візерунасте плетіння, худож. обробка металу, різьблення на дереві.

Поширені нар. пісні (трудові, побутові, героїчні), хороводні піснотанці (напр., «Ялли»). Муз. інструменти: духові — зурна, баламан; ударний — нагара; старовинний інструмент — тулум. У 1938 відкрито дит. муз. школу. Працюють ансамблі пісні і танцю «Араз» (з 1959), оркестр нар. інструментів (з 1966), муз. школи. У кін. 19 ст. в Нахічевані було створено аматорську трупку. Значну роль у становленні профес. театру в Нахіч. АРСР відіграли письменник Дж. Мамедкулізаде, азерб. режисер Г. Араблінський. У 1923 в Нахічевані створено Держ. драм. театр (реорганізований 1962 в Муз.-драм. театр ім. Дж. Мамедкулізаде). Для діяльності колективу велике значення мала участь в його роботі видатних азерб. акторів М. Алієва, С. Рухулі, А. Шаріфаде та ін. В репертуарі театру — п'єси М. Ахундова, Дж. Джабарлі, Д. Меджнунбекова, С. Вургун, Ш. Курбанова, Г. Ібрагімова та ін., твори рос.

класичної та зарубіжної драматургії. Серед театральних митців — народні артисти Аз. РСР Е. Ахвердієв, І. Гамзаєв, М. Кулієв, І. Мусаєв.

Літ. див. до ст. Азербайджанська РСР.

Н. Г. Джафаров

(освіта, преса).

НАХІЧЕВАНЬ — місто, столиця Нахіч. АРСР. Розташована на правому березі р. Нахічеванчай (прит. Араксу). Залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. Засн. в 6 ст. до н. е. В 11 ст. — резиденція султана сельджуків, у 12 ст. — столиця д-ви Ільденізидів. У 18 — на поч. 19 ст. — столиця Нахічеванського ханства. В складі його за Туркманчайським договором 1828 місто приєднано до Росії. С.-д. осередки виникли в період революції 1905—07. При підтримці тур. військ, які окупували Н. в червні 1918, в місті було встановлено режим мусаватистів (див. «Мусават»). У листопаді 1918 Н. захопили англ. імперіалісти. Рад. владу встановлено 28.VII 1920. З 1924 — столиця Нахічеванської АРСР. У місті — електротех., виноробний, тютюново-ферментаційний, хлібний, склотарний, алюмінієвого посуду з-ди. Вироби буд. матеріалів (комбінат буд. матеріалів, з-д залізобетон. виробів), килимів; карбування. Поблизу Н. — видобування солі (у виробленнях каменоломних шахти — лікарня для хворих на астму). В Н. — пед. ін-т, 4 серед. спец. навч. заклади. Муз.-драм. театр, музеї: істор., літератури та мистецтва. Будинки-музеї азерб. письменника Гусейна Джавіда. В Н. у 12—14 ст. складалася місцева архіт. школа на чолі з будівничим Аджемі [мавзолеї Юсуфа, сина Кусейра; Атибека (Моміне-хатун) та ін.]. Серед ін. архіт. пам'яток — фортеця (10—14 ст.), комплекс мечетей і мавзолеїв (18 ст.), мечеть (19 ст.). Іл. с. 276.

НАХОДКА — місто крайового підпорядкування Примор. краю РРФСР. Розташована в сх. частині затоки Петра Великого, в бухті Находка Японського м. Значний транспорт. (4 мор. порти та 7 залізничних станцій, у т. ч. Тихоокеанська) вузол Далекого Сходу. 136 тис. ж. (1980). База сейнерного флоту. Суднорем. з-ди, жерстяно-банкова, швейна та рукавична ф-ки. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром.-сті. Мореплавне і муз. уч-ща. Місто утв. 1950.

НАХОДКІН Микола Григорович (н. 25.I 1925, с. Прохорівка, тепер Канів, р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1960. Після закінчення Київ. ун-ту (1950) працює там же (з 1972 — зав. кафедрою). Осн. наук. праці — з фіз. електроніки і термопластичного запису інформації. Зокрема, дослідив осн. кінетичні особливості збудження електронів у вторинній електронній емісії та рентгенівському фотоелекті, встановив роль непружного розсіяння електронів у твердому тілі і використав це явище для дослідження поверхонь напівпровідників методом іонізаційної спектроскопії. Держ. премія УРСР, 1970. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

НАЦАГДОРЖ Дашдоржийн (бл. 17.XI 1906, Баян-Делгер, Центр. аймак — 13.VII 1937, Улан-Батор) — монг. письменник і громад. діяч. Член Монг. нар.-революц. партії з 1922. Один з основоположників сучас. монг. л-ри. Учасник Монг. нар. революції 1921. В 1924 на 3-му з'їзді МНРП обирається канд. у члени Президії ЦК партії, працював секретарем уряду Нар. Монголії, редактором газ. «Народний воїн». Навчався у Ленінгр. ін-ті нац. меншостей. Автор віршів «Жовтень», «Зоря» (обидва — 1931), «Моя Батьківщина» (1933), «Чотири пори року» (1934), «Нова Монголія» (1935) та ін. Оспівував Велику Жовтн. соціалістич. революцію, красу рідної землі, революц. перетворення в країні. Поезія «Нечувані події» (1933) і драма «Біля трьох пагорбів» (1934) — антифеодалного спрямування.

Тв.: Рос. перекл. — Избранное. М., 1956.

Лит.: Яковская К. Н. Дашдоржийн Нацагдорж. М., 1974; Кайгородов А. М. Дашдоржийн Нацагдорж. Библиографический указатель. М., 1975.

НАЦІНКИ — в СРСР надбавки до роздрібних цін на продукцію, що її реалізують підприємства громадського харчування, держ. та кооперативної торгівлі. Н. диференціюють за видами продукції та категоріями підприємств. Призначені для покриття витрат на виготовлення й реалізацію продукції, обслуговування споживачів і забезпечення планового прибутку. Застосовують поряд з торг. знижками. Систему Н. використовують і в сфері матеріально-технічного постачання при реалізації продукції виробничо-тех. призначення і товарів нар. споживання. За рахунок Н. утворюється прибуток постачально-збутових орг-цій, покриваються витрати обігу, пов'язані з доведенням продукції від виробн. до споживачів. Поліпшення організації матеріально-тех. постачання створює можливість для зниження витрат обігу, в т. ч. і націнок.

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ — перехід приватної власності окремих осіб (поміщиків, капіталістів або їхніх об'єднань) на землю, банки, підприємства у промисловості та ін. галузях господарства у власність держави. Соціально-еко. і політ. зміст Н. визначається існуючим у країні суспільним ладом, ким і в інтересах якого класу вона проводиться.

Н. соціалістична — метод здійснення однієї з гол. заг. закономірностей соціалістичної революції і соціалістичного будівництва: ліквідація капіталістичної власності та встановлення сусп. власності на осн. засоби виробництва. В різних країнах Н. має свої особливості, зумовлені конкретн-істор. факторами переходу до соціалізму тієї чи ін. країни. Необхідною передумовою соціалістичної Н. є перемога соціалістичної революції, перехід влади в руки робітничого класу і його союзника — трудового селянства. «Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб вирвати у буржуазії крок за кро-

ком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас, і якомога швидше збільшити суму продуктивних сил» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 4, с. 429). Соціалістична Н. передає засоби виробн. до рук їхнього дійсного творця, а отже й господаря — пролетаріату, забезпечує виникнення соціалістичного екон. укладу, що базується на сусп. власності на засоби виробн., приводить виробничі відносини у відповідність з характером і рівнем розвитку продуктивних сил, ліквідує осн. ви експлуатації, спрямовує розвиток виробн. в інтересах народу, закладає умови планового розвитку економіки, створює міцні основи екон. незалежності соціалістичної д-ви від капіталістичного світу, захищає від проникнення іноз. капіталу та екон. диверсій з його боку. Соціалістична Н. перетворює на суспільну загальнонар. власність лише власність експлуатарських класів, не зачіпаючи власності трудящих селян, кустарів. Н. в Рад. д-ві включала Н. землі, надр, лісів, вод загальнодерж. значення, пром-сті, засоби транспорту й зв'язку, банків та осн. житлового фонду в містах. Декретом про землю Рад. д-ва скасувала приватну власність на землю і зробила її всенар. власністю (див. Націоналізація землі). У фінанс. системі було націоналізовано Державний банк, запроваджено контроль над приватними банками, націоналізованими у грудні 1917. З листопада 1917 по лютий 1918 націоналізовано велику кількість пром. підприємств. Згодом, здійснюючи Н., Рад. д-ва гол. увагу приділяла закріпленню завойованих позицій, розв'язанню завдань, як підкреслював В. І. Ленін, усуспільнення виробн. на ділі — оволодіння мистецтвом управління нар. гос-вом, налагодження обліку, контролю тощо (див. Повне збір. тв., т. 36, с. 161). В 1917—18 здійснено Н. транспорту, 22.IV 1918 — зовн. торгівлі. Згодом було націоналізовано не тільки великі, а й середні й велику кількість дрібних капіталістичних підприємств. Це дало можливість Рад. владі мобілізувати всі ресурси для прискорення перемоги над внутр. контрреволюцією та іноз. інтервенцією. В ін. країнах, що стали на шлях соціалізму (за винятком МНР, де було проведено повну Н.), велика частина конфіскованих поміщицьких земель перейшла у власність селян, а частина — у власність д-ви. В цих країнах безплатно націоналізовано власність фашистських альянсів, а також капіталістів, які зрадили інтереси свого народу. Щодо представників буржуазії, які брали участь в антифашистській боротьбі, Н. здійснювалася з частковим викупом їхньої власності.

Н. капіталістична — перетворення власності окремих капіталістів або їхніх об'єднань на власність бурж. д-ви, тобто на колективну власність класу буржуазії. Буває безплатна і за викуп. В епоху імперіалізму є одним з

характерних рис державно-монополістичного капіталізму. Капіталістична Н. не змінює характеру капіталістичної власності на засоби виробн., а отже й бурж. ладу. Капіталістична д-ва — сукупний капіталіст. «Чим більше продуктивних сил візьме вона в свою власність, тим повніше буде її перетворення в сукупного капіталіста і тим більше число громадян буде вона експлуатувати... Капіталістичні відносини не знищуються, а, навпаки, доводяться до крайності, до найвищої точки» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 274). Капіталістична Н. проводиться в інтересах монополістичного капіталу, забезпечуючи монополістам одержання монопольного надприбутку, посилюючи його позиції в боротьбі проти робітничого, демократичного, нац.-визвольного рухів і світового соціалізму. При проведенні Н. коштовним власникам підприємств виплачується, як правило, велика компенсація, що нерідко значно перевищує вартість націоналізованого майна. Охоплює перш за все воєнні галузі, а також виробн., які потребують великих капіталовкладень або які стали малоефективними і перетабельними для монополій. Є способом перекладання на плечі трудящих великих витрат на мілітаризацію, функціонування воєнно-промислових комплексів, на тех. переоснащення, здійснення н.-д. робіт тощо. Робітн. клас та його партії в імперіалістичних країнах висувають вимоги Н. власності монополій на умовах, які б обмежували всевладдя монополій та надмірне збагачення їх, розширили можливість участі робітн. класу в управлінні націоналізованими підприємствами. Капіталістична Н. посилює сусп. характер капіталістичного виробн., призводить до дальшого загострення осн. суперечності капіталізму — суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення його результатів, створює матеріальні передумови для перемоги соціалізму. Н. в країнах, що розвиваються, виступає як засіб боротьби проти засилья іноз. капіталу і політики неоколоніалізму, сприяє забезпеченню екон. незалежності молодих країн, створенню держ. сектора економіки. Поширюється, як правило, на власність іноз. капіталу.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 31. Завдання пролетаріату в нашій революції; т. 34. Загрожує катастрофа і як з нею боротися; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 37. Пролетарська революція і ренегат Каутський; т. 39. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 45. Про кооперацію; Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977; Брежнев Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. К., 1977. В. І. Загородній.

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛІ — скасування приватної власності на землю і передача у держ. власність землі з її надрами, водами та лісами. Має різний соціально-еко. і політ. зміст залежно від

Д. Нацагдорж.

істор. епохи та від того, ким і в інтересах якого класу здійснюється (див. *Націоналізація*). К. Маркс довів паразитичний характер приватної власності на землю за капіталізму і обґрунтував істор. неминучість скасування її. Розвиваючи теорію *земельної ренти* К. Маркса, В. І. Ленін розробив питання про Н. з. як складову частину більшовицької аграрної програми (див. *Аграрна програма КПРС*), як вирішальну передумову перемоги соціалістичних відносин на селі (див. *Аграрне питання*).

Відразу ж після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії *Декретом про землю* в Рад. країні було назавжди скасовано приватну власність на землю, яка передавалась безплатно, без будь-якого викупу в безстрокове користування селянам. У грудні 1917 1-й Всеукр. з'їзд Рад поширив дію Декрету про землю на Україну. Після возз'єднання укр. земель в єдиній Українській Рад. д-ві Н. з. проведено і на тер. Зх. України, Пн. Буковини та Закарпаття.

Внаслідок Н. з. ліквідовано абсолютну земельну ренту. Право розпоряджатися всією землею та диференціальною рентою передано Рад. д-ві. На націоналізованих землях створено великі держ. с.-г. підприємства (*радгоспи*), проведено колективізацію всіх сел. г-в (*колгоспи*). Загальнонар. власність забезпечила необмежені можливості планомірної (в масштабах д-ви) організації національного використання зем. ресурсів на основі всебічної механізації виробн., меліорації земель з додержанням всіх вимог щодо охорони природи. Націоналізацію всієї землі проведено також в МНР. В ін. соціалістичних країнах здійснено часткову Н. з. (див. *Аграрні реформи*). Досвід проведення Н. з. в СРСР та в ін. соціалістичних країнах має міжнародне значення.

НАЦІОНАЛІЗМ — буржуазна ідеологія, політика і психологія в *національному питанні*, яка розглядає *націю* як позаісторичну категорію, вищу форму суспільної єдності, проповіді зверхності нац. інтересів над класовими. Н. виражає класові інтереси буржуазії, що є протилежними корінним інтересам трудящих, їхній боротьбі за своє соціальне і нац. визволення. Буржуазія, особливо в епоху імперіалізму, під виглядом боротьби за «загальнонац.» інтереси розпалює міжнац. ворожнечу, сіє розбрат між трудящими різних національностей, щоб відвернути їх від класової боротьби. Н. проявляється у формах місц. націоналізму пригнобленої нації, який проповідіє замикання в нац. «шкаралуці», або *великодержавного шовінізму* пануючої нації. Н.— істор. категорія. На поч. розвитку капіталізму, коли буржуазія, борючись проти феодалізму, ще виступала як прогресивний клас, Н. мав певне прогресивне значення як виразник загальнонац. інтересів. В епоху переростання капіталізму в імперіалізм Н. у бурж. країнах втратив будь-який прогресивний зміст і почав набирати таких людиноненависницьких форм, як *расизм, фашизм, геноцид*. Марксизм-ленінізм вчить, що знищення соціального гніту і всіх форм гноблення може забезпечити лише *соціалістична революція* і побудова соціалізму, єднання всіх трудящих на основі пролет. *інтернаціоналізму*, несумісного з бурж. Н. «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм», писав В. І. Ленін, — ось два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають дві політики (більше того: два світогляди) в національному питанні» (Повне збір. тв., т. 24, с. 120). В. І. Ленін і більшовики-ленінці в боротьбі за створення революц. марксистської партії і підготовку соціалістичної революції в Росії вели непримиренну боротьбу проти бурж. Н., викривали шовіністичний характер зовн. політики імперіалістичних д-в, у т. ч. царської Росії, а також великодержавницьку внутр. політику царизму. Більшовицька партія і особисто В. І. Ленін вели гостру боротьбу і проти дрібнобурж. націоналістич. партій, які намагалися замаскувати своє ество псевдомарксистською фразеологією, зокрема проти *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП), лідери якої згодом очолили бурж.-націоналістичну контрреволюцію на Україні (див. *Центральна рада, Директорія, Петлюрищина*). Відзначаючи наявність в Росії різних груп бурж. націоналістів (націонал-реакціонери, націонал-ліберали, націонал-демократи), В. І. Ленін підкреслював, що всі вони за своєю сутністю контрреволюційні (див. Повне збір. тв., т. 25, с. 303—304). Проте, тавруючи Н. в цілому, марксизм-ленінізм виділяє в Н. пригноблених націй загальнодемократичний зміст, спрямований проти гноблення, до нац. консолідації, до відродження колоніальних і залежних країн, на розгортання антиімперіалістичного, *національно-визвольного руху*. Ворожа будь-якому Н. ленінська політика більшовицької партії в нац. питанні була однією з вирішальних умов перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вироблення чіткої марксистсько-ленінської *національної програми КПРС* і на її основі *національної політики КПРС*, послідовне здійснення її в роки соціалістичного будівництва, поєднання *інтернаціонального виховання* з нешадною боротьбою проти рецидивів Н., розгром *націонал-ухильництва* в рядах партії стали важливими умовами зміцнення незламної *дружби народів* СРСР, формування соціалістичних націй, розвитку ідеології інтернаціоналізму. Торжеством нац. політики КПРС є побудова в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства і утворення на цій основі нової істор. спільності людей — *радянського народу*. В умовах комуністичного будівництва немає соціального коріння для Н. Але націоналістична ідеологія може насаджуватися ззовні, імперіалістич-

ною агентурою, і якоюсь мірою проявлятися у свідомості окремих людей в рецидивах тенденцій до нац. обмеженості й виключності, до ідеалізації минулого і затушковування соціальних суперечностей в історії народів тощо. Пильність і непримиренність до будь-яких проявів Н., зокрема *українського буржуазного націоналізму* та *сіонізму*, — одне з найважливіших завдань *ідеологічної роботи КПРС*. Імперіалістична буржуазія (особливо США) активно використовує весь арсенал Н. у *боротьбі двох суспільних систем*. Вона підтримує залишки колоніалізму й расистські уряди (напр., у ПАР), фашист. та профашист. режими (в Чилі, Пд. Кореї та ін.), націоналістичні елементи в соціалістичних країнах. Величезний апарат сучас. засобів масової інформації і пропаганди бурж. країн спрямований на роздмухування Н., міжнац. ворожнечі. Союзником імперіалістичних кіл у пропаганді і використанні Н. для розколу світових революц. сил є *мгоїзм*. Марксистсько-ленінській партії ведуть безкомпромісну боротьбу проти націоналістич. хитань у міжнар. комуністичному русі, проти будь-яких відступів від принципів пролетарського інтернаціоналізму і класової солідарності.

Літ. див. до ст. *Інтернаціоналізм, Національне питання*.

В. С. Костенко.

НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧКА ПАРТІЯ, Націонал-соціалістичка робітничка партія Німеччини — фашистська партія в Німеччині (1919—45), очолювана (з 1921) *А. Гітлером*. Відображала інтереси найреакційніших і найагресивніших кіл нім. монополістичної буржуазії, що фінансувала її. Для Н.-с. п. були характерними антидемократизм, крайній антикомунізм, шовінізм і расизм, нестримна демагогія. З 1933 — правляча. Добивалася встановлення Німеччиною світового панування шляхом загарбницьких воєн. Розв'язала 2-у світову війну 1939—45. Організувала масовий терор проти нім. робітн. класу та його демократичних орг-цій. Розробила і здійснювала програму винищення ряду народів і рас. Після розгрому нім. фашизму в 2-й світовій війні ліквідована (див. *Денацифікація*).

В. Н. Гулевич.

НАЦІОНАЛ-УХИЛЬНИЦТВО — прояв дрібнобурж. поглядів на розв'язання *національного питання*, що мав місце в рядах більшовицької партії в період боротьби за побудову соціалізму. Н.-у. проявлялося на поч. 20-х рр. в Грузії, Татарії, Узбекистані та ряді ін. нац. республік. Це пояснювалося їхньою екон. відсталістю, нечисленністю кадрів робітн. класу, деяким поживавленням в умовах непу капіталістичних елементів, наявністю залишків націоналістичної ідеології. Н.-у. проявлялося і в КП(б)У. Практично змикаючись з антиленінськими елементами, націонал-ухильники намагалися підірвати непорушну дружбу трудящих України з рос. та ін. народами Країни Рад, відірвати Україну від СРСР, заперечували необхідність братер-

ського екон. співробітництва рад. народів. Лідерами Н.-у. в УРСР були О. Шумський, М. Хвильовий, М. Волобуєв. Компартія України, вірна принципам пролет. інтернаціоналізму, веда непримирну боротьбу проти Н.-у. Величезне значення для подолання Н.-у. мала послідовна ленінська *національна політика КПРС*, здійснення проголошеного X і XII з'їздами РКП(б) курсу на забезпечення фактичної рівності націй, рішуча боротьба проти *великодержавного шовінізму* та місц. *націоналізму*. Н.-у. на Україні, як і в ін. рад. республіках, було розгромлене ідейно і зазнало остаточного організаційного краху. Це збіглося з першими успіхами соціалістичної *індустріалізації* країни та підготовкою суцільної *колективізації сільського господарства*. З побудовою основ соціалізму зникли соціально-економічні корені націонал-ухильництва.

В. П. Шевчук.
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДІЛ ЛІНЧЕІ — провідна наукова установа в Італії. Засн. 1603 в Римі. Назва походить від слова *lince* — рись (засновники її присягалися у дослідженнях бути пильними й зіркими, як рись). Після об'єднання Італії 1861 стала наз. королівською, з 1920 — національною. В 1630—1795, 1840—47 і 1939—44 Академію закривали реакц. правителі. Поділяється на два класи: фізики, математики і природ. наук; філософії, історії та філології. До кожного класу входить по 72 члени. Академія має 6-ку (засн. 1730), що налічує бл. 450 тис. тт., 4 тис. рукописів та 2293 першодруки. Видає щорічники, доповіді та наук. записки, періодичні видання з окремих наук.

А. В. Санцевич.
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК США — провідний науковий центр США. Засн. 1863 хартیهю конгресу США, підписаною А. Лінкольном у Вашингтоні. Є консультативним органом з питань науки і техніки для уряду США. Академія поділяється на 23 відділення: математики, астрономії, фізики, хімії, геології, геофізики, фізіології, ботаніки, генетики, інженерної справи, прикладної біології, антропології, психології, соціальних і політ. наук, економіки та ін. Налічує у своєму складі бл. 1200 членів (1978). Керує роботою академії Рада, рішення якої затверджують річні збори членів. Фінансується фондами Форда, Рокфеллера, Слоуна, Нац. наук. фондом. Для співробітництва з зарубіжними країнами і міжнар. організаціями створює спец. ради і комітети. З 1959 АН СРСР і Н. а. н. США проводять обмін ученими. Членами академії є і рад. учені (зокрема, П. С. Александров, М. М. Боголюбов). Академія видає щорічник, наук. записки тощо.

А. В. Санцевич.
НАЦІОНАЛЬНА ГАЛЕРЕЯ в Лондоні — одне з найбільших у світі зібрань зх.-європ. живопису 18—19 ст. Засн. 1824. В Н. г. представлено твори італ. (Паоло Уччелло, П'єро делла Франческа, Джованні Белліні, Леонардо да Вінчі, Тіціана), нідерл. (Я. ван Ейка),

нім. (Г. Гольбейна Молодшого), голл. (Рембрандта), ісп. (Д. Веласкеса), франц. (В. ван Гога), англ. (У. Гогарта, Дж. Рейнолдса, Т. Гейнсборо, Дж. Констебла та ін.) художників. Будинок споруджено в 30-х рр. 19 ст. за проектом арх. У. Уїлкінса.

НАЦІОНАЛЬНА ГАЛЕРЕЯ МИСТЕЦТВ у Вашингтоні — одне з найбільших художніх зібрань у США. Засн. 1937, відкрита 1941. У галереї зберігаються твори зх.-європ. і амер. живопису, скульптури, графіки та декоративно-ужиткового мистецтва. Серед них — картини Рафаеля, Джорджоне, Тіціана, Ф. Клуе, Ель Греко, Рембрандта, Я. Вермера, П. П. Рубенса, Т. Гейнсборо, Е. Мане, скульптури Донателло, Дж. Л. Берніні, Ж. А. Гудона. Будинок спорудив арх. Дж. Р. Поуп.

НАЦІОНАЛЬНА ГВАРДІЯ (Garde Nationale) — 1) Збройне громадське ополчення, створене у Франції під час *Великої французької революції*. Діяла 1789—1871 (з перервою 1827—30). В період *Другої імперії* Н. г. реорганізована. Остаточно розпущена після придушення *Паризької комуни* 1871. Протягом 19 ст. була також у ряді ін. європ. країн. Під час *революції 1848—49 в Австрії* загони Н. г. діяли, зокрема, у Львові (див. *Львівське збройне повстання 1848*). 2) Регулярне формування. Існує, зокрема, у Франції, Іспанії, Швеції. Є також у США (з 1916) як допоміжна збройна сила. Складається з підрозділів армійських і повітр. сил. Формується по окремих штатах. У мирний час використовується разом з поліцією для каральних операцій всередині країни. На випадок війни, як воєнний резерв уряду, діє у складі збройних сил для ведення воєнних дій за межами країни.

НАЦІОНАЛЬНА МОВА — мова певної *нації*. Зберігає в осн. структурні риси мови *народності*, з якої розвинулась нація. Формуючись, Н. м. закріплюється в літературі і стає *літературною мовою* нації, яка поступово витісняє територіальні *діалекти*. Інтенсивність цього процесу залежить від конкретних історичних умов життя нації. Як і сама нація, її Н. м. виникає в період переходу від феодалізму до капіталізму. В ході будівництва соціалізму, коли бурж. нації перетворюються на соціалістичні, розширюються сусп. функції і сфери вживання Н. м. Якщо формування нації починається після перемоги соціалістичної революції, тобто коли нація не проходить стадії капіталістичного розвитку, Н. м. складається в процесі формування соціалістичної нації. Укр. нац. літ. мова, в основу якої лягли *середньонадніпрянські говори*, склалась у 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. Формування її було зумовлене процесом перетворення укр. народності в націю. У Радянському Союзі «в умовах братерської дружби і взаємного довіря народів національної мови розвиваються на основі рівноправності і взаємозбагачення» (Програма КПРС. К., 1977, с. 102).

О. С. Мельничук.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА КПРС — науково обґрунтована, побудована на основі *марксистсько-ленінізму*, принципів пролетарського *інтернаціоналізму* система заходів, спрямованих на об'єднання трудящих незалежно від національності в заг. боротьбі проти всіх видів гноблення, у спільному будівництві соціалізму і комунізму. Н. п. КПРС здійснюється з урахуванням об'єктивних національних і інтернаціональних процесів, їхнього місця і ролі в суспільному прогресі, на основі вивчення потреб *націй і народностей*, визначення шляхів і форм всебічного розвитку і неухильного поступового зближення їх, постійного піклування про вдосконалення нац. відносин. Цілі і завдання Н. п. КПРС, осн. зміст, форми і методи втілення якої виробив В. І. Ленін, визначаються рішеннями її з'їздів і конференцій, постановами ЦК партії. Н. п. КПРС займає важливе місце в її діяльності по керівництву суспільством і перебуває в суворій відповідності з *економічною стратегією КПРС, соціальною політикою КПРС*, заходами по зміцненню Рад. багатонац. д-ви, підвищенню духовного потенціалу суспільства. Н. п. КПРС втілюється в життя в практичній діяльності парт., держ. і госп. органів, закладів культури, громад. орг-цій, у свідомості і поведінці *класів суспільних і груп соціальних, націй і народностей, трудових колективів*, в активній життєвій позиції кожного трудівника. Теор. основою Н. п. КПРС є марксистсько-ленінське вчення про суспільство і його революц. перетворення, в т. ч. вчення про нації і нац. відносини. Осн. принципами розробки і здійснення Н. п. КПРС є: а) підпорядкування завдань нац. розвитку і нац. відносин розв'язанню соціально-класових проблем прогресу суспільства; б) забезпечення можливостей вільного, суверенного вирішення кожним народом своєї долі — вибору сусп. ладу, шляхів нац. розвитку і взаємовідносин з ін. народами на основі *права нації на самовизначення*; в) здійснення рівноправності всіх націй і народностей, суворе додержання добровільності їхніх взаємовідносин; г) непримиренна боротьба проти будь-яких проявів *націоналізму*, забезпечення інтернаціоналістських основ класової боротьби пролетаріату, трудящих усіх національностей у ході звільнення від експлуатації і будівництва нового життя; д) побудова всіх парт. орг-цій за інтернац. ознакою. Конкретний зміст і завдання Н. п. КПРС випливають з істор. умов і заг. завдань пролет. партії. В своєму розвитку Н. п. КПРС пройшла три етапи, успішно здійснивши осн. завдання: в дожовтневий період — наполеглива боротьба за інтернаціоналістське виховання і згуртування робітн. класу, трудящих усіх національностей, за зрив планів реакції не допустити створення єдиного революц. фронту на чолі з рос. робітн. класом; у період підготовки й проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції — забезпечення

єдності дій трудящих усіх національностей у зруйнуванні системи соціального і нац. гноблення, в досягненні свободи і рівноправності народів; у роки соціалістич. будівництва — подолання в найкоротші істор. строки ворожнечі між народами, що насаджувалася царизмом, згуртування народів в єдиний багатонац. д-ві, ліквідація фактичної нерівності націй і народностей, забезпечення всебічного зближення їх у процесі співробітництва і взаємодопомоги, виховання непорушної дружби народів СРСР. Справжній триумф Н. п. КПРС цього періоду — створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік — першої в історії людства багатонац. соціалістич. д-ви. Одним з найвидатніших завоявань соціалізму є повне розв'язання в СРСР національного питання. «Це — досягнення, — відзначив Л. І. Брежнев у зв'язку із святкуванням 50-річчя утворення Союзу СРСР, — яке по праву можна поставити в один ряд з такими перемогами в будівництві нового суспільства в СРСР, як індустріалізація, колективізація, культурна революція» (Ленінським курсом, т. 4. К., 1974, с. 48). Завдяки послідовному здійсненню Н. п. КПРС всі нації і народності СРСР здобули можливість використовувати не тільки власні джерела оновлення всіх сторін життя, а й нове джерело, що його породив соціалізм, — силу їхньої єдності, спільності інтересів і цілей; визначились найдоцільніші форми і методи забезпечення держ. єдності народів, співробітництва і взаємодопомоги, що відкрило багатьом народностям можливість переходу до соціалізму, минаючи капіталізм; сформувалась і зміцніла соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства; в ході всебічного розквіту й неухильного поступового зближення націй і народностей з надзвичайною повнотою розкрились їхня творча енергія і здібності, в основному розв'язано завдання вирівнювання і забезпечення їх дальшого екон., соціально-політ. і культур. розвитку; інтернаціоналізм з ідеалу комуністів перетворився на норму свідомості і поведінки рад. людей, став основою виховання в них почуття загальнонаціональної гордості радянських людей. Узагальненим підсумком втілення в життя Н. п. КПРС, усіх екон., соціально-політ. та ідейно-культур. змін у житті націй і народностей є утворення нової історичної спільності людей — радянського народу.

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства Н. п. КПРС визначається новим етапом у розвитку нац. відносин в СРСР, що характеризується дальшим зближенням націй, зміцненням їхньої непорушної дружби, прискоренням процесу інтернаціоналізації. Курс Н. п. КПРС, як відзначив ХХХІ з'їзд партії, — нарощування матеріального і духовного потенціалу кожної республіки і разом з тим макс. використання його для гармонійного розвитку всієї країни. Інтенсивний екон. і соціальний розвиток кожної з республік при-

скорює процес їхнього зближення. Н. п. КПРС спрямована на визначення найдоцільніших шляхів розвитку окремих націй і народностей та поєднання інтересів кожної з них з інтересами рад. народу в цілому. Дальший розвиток Н. п. КПРС супроводиться її постійним піклуванням про збагачення теор. основ цієї політики, про розробку принципів наук. керівництва розвитком націй і народностей, їхніми взаємовідносинами. Потребою зрілого соціалізму є всебічний і гармонійний розвиток усіх сусп. відносин, у т. ч. нац. і интернац. процесів, самого будівництва комунізму, виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму і патріотизму, глибокого усвідомлення належності до єдиного рад. народу, всемірне зміцнення нових заг. рис націй і народностей, що вже склалися, і формування нових, збільшення вкладу кожної з націй і народностей у заг. справу побудови комунізму, постійна боротьба проти будь-яких проявів націоналізму і шовінізму, проти примиренського ставлення до негативних явищ у галузі нац. відносин. Всебічно сприяти розвитку й духовному збагаченню кожної з націй і народностей СРСР і одночасно великому істор. процесові зміцнення єдності рад. народу як нової істор. спільності — така осн. спрямованість Н. п. КПРС в умовах розвинутого соціалістичного суспільства і будівництва комунізму.

Лит.: Ленін В. І. Про національне і національно-колоніальне питання. К., 1957; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—10. М., 1970—72; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р. К., 1972; Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973; Брежнев Л. І. О Конституции СССР. М., 1977; Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях. М., 1974; Осуществление принципов интернационализма в национальной политике КПСС. М., 1975; Баграмов Э. А. Ленинская национальная политика: достижения и перспективы. М., 1977; Великая сила интернационального единства. К., 1979; Куличенко М. И. Расцвет и сближение наций в СССР (Проблемы теории и методологии). М., 1981. М. І. Куличенко.

НАЦІОНАЛЬНА ПРОГРАМА КПРС — складова частина Програми Комуністичної партії Радянського Союзу, програма боротьби за повну ліквідацію всіх форм нац. і колоніального гноблення, за досягнення фактичної рівності націй і народностей, за зміцнення дружби народів на основі демократії і соціалізму. Базається на матеріалістичному розумінні істор. процесу і марксистсько-ленінській теорії з національного питання. Вироблення і здійснення Н. п. КПРС безпосередньо пов'язане з ім'ям В. І. Леніна, який не лише розробив її в боротьбі проти опортуністичних лідерів Інтернаціоналу 2-го, а й керував у перші роки Рад. влади всією роботою партії по реалізації Н. п. КПРС, був натхненником і організатором Союзу Радянських Со-

ціалістичних Республік, утворення якого стало справжнім триумфом ленінської національної політики КПРС. Послідовно йдучи ленінським шляхом, партія постійно збагачує марксистсько-ленінську Н. п. КПРС новими положеннями та висновками, живим досвідом будівництва соціалізму і комунізму в СРСР та ін. країнах соціалістичної співдружності, досвідом міжнародного комуністичного руху, національно-визвольного руху. Конкретний зміст Н. п. КПРС на кожному з етапів її розвитку підпорядковувався осн. програмним завданням партії. У першій Програмі партії, прийнятій Другим з'їздом РСДРП (1903), партія ставила своїм гол. завданням повести робітн. клас і всіх трудящих на боротьбу за повалення самодержавства, влади поміщиків і буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату. Цьому завданню були підпорядковані програмні вимоги рівноправності всіх націй і народностей Росії, права нації на самовизначення аж до держ. відокремлення, утворення обл. і тер. автономії, интернац. принципу побудови партії та ін. орг-цій пролетаріату. Н. п. КПРС уже на цьому етапі висувала завдання виховання трудящих у дусі єднання і братерської взаємодопомоги, пролет. інтернаціоналізму і непримиренної боротьби проти будь-яких проявів бурж. націоналізму. З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановленням диктатури пролетаріату ці вимоги було реалізовано. Друга програма РКП(б), прийнята на VIII з'їзді (1919), націлювала партію на побудову соціалізму. В галузі нац. відносин висувалися завдання на основі безкорисливої взаємодопомоги досягти фактичної екон. та культур. рівності народів кол. Рос. імперії, подолати недовір'я і відчуження між трудящими різних національностей, насаджувати віками самодержавством; у процесі боротьби за соціалізм зміцнювати незламну братерську дружбу народів; непримиренно боротися проти будь-яких проявів як великодержавного шовінізму, так і місц. націоналізму. Програма проголосила завдання об'єднання рад. республік в єдиний союзний д-ві. В ході соціалістичного будівництва положення другої Програми партії в галузі нац. відносин було втілено в життя.

Третя програма, програма побудови комуністичного суспільства, прийнята ХХІІ з'їздом КПРС (1961), визначила осн. завдання національної політики КПРС, спрямовані на дальше зміцнення интернац. єдності рад. народу. Цими завданнями партія вважає: дальший всебічний розвиток економіки і культури всіх рад. націй і народностей; забезпечення всебічного співробітництва їх, взаємодопомоги, послідовне здійснення принципів соціалістичного інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів як одного з найважливіших завоявань соціалізму; зміцнення і вдосконалення форм нац. державності народів СРСР тощо. Величкі досягнення партії в реалізації

лізації Н. п. КІРС, повне розв'язання нац. питання в тому випадку, як воно відноситься від минулого, утворення історично нової соціальної й інтернац. спільності людей — *радянського народу*, зніснення загальносоюзної економіки — *єдиного народногосподарського комплексу РСРС*, формування нової, вищої рпс рад. *патрістизму* — *загальнонаціональної гордості радянських людей* — закріплено в Конституції РСРС 1977 і конституції союзних республік.

Марксистсько-ленінська Н. п. КІРС, багаторічний досвід практичного розв'язання питань, пов'язаних з нац. відносинами, формування інтернац. єдності трудящих усіх націй і народностей є невіддільним складом і переконливим прикладом для ін. братніх соціалістичних країн, народів капіталістичного світу і країн, що розвиваються.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про пролетарський інтернаціоналізм, К., 1971; Ленін В. І. Перше зібрання партії, т. 7. Національне питання в націй програмі; т. 23. Тези про національно-визвольні питання; т. 24. Критичні замітки з національного питання. — Про національну програму РСДРП; т. 25. Про право націй на самовизначення; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1979; Брежнев Л. І. Про п'ятидесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1973; Брежнев Л. І. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977.

В. П. Шевчук.
«НАЦІОНАЛЬНА РАДА» в Галичині — контрреволюц. організація, створена 19.X 1918 у Львові представниками укр. буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних партій Сх. Галичини. 1.XI 1918 «Н. р.» здійснила військ. переворот у Львові, а в наступні дні — у всій Сх. Галичині і 13.XI 1918 всупереч прагненню нар. мас до воз'єднання з Рад. Україною проголосила утворення контрреволюц. «Західноукраїнської *народної республіки*» (ЗУНР). «Н. р.» очолювали К. Левицький, згодом Б. Петрушевич. «Н. р.», яка фактично виконувала функції парламенту ЗУНР, здійснювала реакційну внутр. і зовн. політику, зберігаючи старий бурж.-поміщицький держ. устрій, залишила в силі всі закони Австро-Угор. монархії. «Н. р.» санкціонувала встановлення режиму кривавого терору, жорстокого придушення революц. виступів трудящих. Проводила політику перетворення ЗУНР на оплот всеукр. контрреволюції. В січні 1919 схвалила угоду про об'єднання ЗУНР з петлюрівською *Директорією*. Орієнтувалася на між-нар. імперіалізм в його боротьбі проти Країни Рад. Беззастережно виконувала всі розпорядження місії Антанті, які всіляко сприяли бурж.-поміщицькій Польщі в загартанні зх.-укр. земель. У червні 1919 в умовах наростання революц. руху мас (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919* та ін.) і воєнних поразок у війні проти Польщі «Н. р.» передала владу «диктаторові» Б. Петрушевичу. З розпадом ЗУНР після окупації Зх. України польс. військами в

ліпні 1919 «Н. р.» припинила своє існування.

НАЦІОНАЛЬНА ХУДОЖНЯ ГАЛЕРЕЯ в Софії — одне з найбільших зібрань болгарського й західноєвропейського мистецтва. Засн. 1948 в Софії на основі зібрань Нар. археологічного музею, Софійської міської галереї, М-ва нар. освіти і Болг. нар. банку; відкрита для відвідування 1949. З 1954 міститься в кол. царському палаці. В галереї представлено твори з поч. заснування болг. держави й до наших часів, серед них — ікони, гравюри, живопис і скульптура 9—20 ст. (художники З. Зограф, Н. Павлович, І. Миркович, Я. Вешин, І. Ангелов, Х. Станчев, І. Фунев, В. Дмитров-Майстор, скульптор К. Лазаров та ін.). Тут експонуються також твори західноєвроп. мист., країя Лат. Америки та Сходу.

НАЦІОНАЛЬНЕ БАГАТСТВО, народне багатство — сукупність матеріальних і культурних благ, створених і нагромаджених суспільством за волю його історії; одне з найважливіших показників екон. могутності країни. Сусп. природа Н. б. визначається соціально-екоп. ладом. За капіталізму у більшості частин Н. б. перебуває у власності експлуататорських класів. За соціалізмом у Н. б. є надбанням усього суспільства, перебуває у власності д-ви, колг.-кооп. підприємств, профспілок та ін. громад. організацій, в особистій власності громадян. Воно є основою зростання виробництва і підвищення *добробуту* трудящих.

Залежно від призначення та ролі різних частин Н. б. в Рад. Союзі воно поділяється на виробничі *основні фонди* і *оборотні фонди*, що складаються із засобів праці і предметів праці; товарні запаси нар. г-ва — готова продукція підприємств, товарні запаси торг. орг-цій, держ. резерви, золотий запас країни тощо; невиробничі фонди суспільства — житл. будинки, готелі, школи, лікарні, санаторії, театри, музеї, підприємства побутового обслуговування тощо; особисті майно громадян — житл. будинки, побутові прилади та трансп. засоби, меблі, одяг та ін.; розвідані та залучені в процес виробн. природні ресурси — с.-г. угіддя, ліси, поклади корисних копалин, гідроенерг. ресурси. Н. б. Рад. Союзу в грош. виразі досягло 1979 2,5 трлн. крб. (не враховуючи землі й лісів). Його найважливіша частина — осн. фонди нар. г-ва на кінець 1979 становили 1638 млрд. крб., у т. ч. виробничі осн. фонди — 1076 млрд. крб. Джерелом зростання Н. б. є підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, збільшення *фонду нагромадження*, а також залучення природних ресурсів у госп. використання, нагромадження й використання наук.-тех. знань і виробничого досвіду, все більше оволодіння силами природи тощо. Неодмінним елементом Н. б. є такі нематеріальні цінності, як нагромадження виробничий і тех. досвід трудящих, обсяг наук. знань, рівень культури населення. В. О. Хилько.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ — питання про відносини між *націями* в багатонаціональних країнах, зокрема між націями імперіалістичних держав і залежних від них країн, про умови їхнього вільного розвитку, досягнення нац. незалежності. Ці відносини є конкретно-історичними і визначаються *суспільно-економічними формациями*. Н. п. виникає в ході боротьби націй і народів за нац. визволення й особливої гостроти набуває з зародженням *капіталізму* і осн. класів цього суспільства — *буржуазії* і *пролетаріату*, з появою *національно-визвольних рухів*, очолюваних на першому етапі їхнього розвитку буржуазією, яка тоді ще була прогресив. класом. Буржуазія використовує ці рухи насамперед для створення нац. д-в і утвердження свого панування на внутр. ринках. За цих умов формуються її ідеології в Н. п. — бурж. націоналізм, якому протистоїть пролет. *інтернаціоналізм*, зв'язаний з виходом на політ. арену робітн. класу. К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали Н. п. у тісному зв'язку з соціальними проблемами, від розв'язання яких залежить вирішення Н. п., тобто з ліквідацією будь-якого нац. гноблення. Шлях до цього вони вбачали в інтернац. єднанні трудящих під лозунгом «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!». Спираючись на ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін у нових істор. умовах розробив цілісну, струнку теорію, програму і політику пролет. партії з Н. п. (див. *Національна політика КІРС*, *Національна програма КІРС*), яке в період імперіалізму розвинулося в нац.-колоніальне питання. В. І. Ленін належить, зокрема, вчення про дві тенденції в Н. п. за капіталізму. Перша тенденція — пробудження нац. життя і нац. рухів, боротьба проти всякого нац. гніту, створення нац. д-в, друга — розвиток і частішаання всіляких зносин між націями, ломка нац. перегородок, створення інтернац. єдності капіталу, екон. життя, політики, науки тощо. В. І. Ленін довів, що 1-а тенденція переважає на поч. розвитку капіталізму, 2-а характеризує зрілий капіталізм (див. Повне збір. тв., т. 24, с. 121). Виходячи з цього, В. І. Ленін дійшов висновку, що в епоху пролет. революцій нац.-визвольна боротьба народів стає однією з невід'ємних частин єдиного революц. процесу, спрямованого проти імперіалізму. Розроблене основоположниками *марксизму-ленізму* вчення з Н. п. — *складова частина теорії соціалістичної революції*. Тому марксизм-ленізм розглядає Н. п. як підпорядковане заг. питанню про соціально-політ. розвиток людства на шляху від капіталізму до соціалізму, питанню про перемогу пролет. революції і встановлення *диктатури пролетаріату*. Конкретні шляхи розв'язання Н. п. марксистсько-ленінські партії, в т. ч. КІРС, вбачають у визнанні *права націй на самовизначення*, у здійсненні принципів добровільного об'єднання націй, у вихованні трудящих у дусі пролет. інтернаціоналізму, в боротьбі проти будь-яких проявів бурж. націоналізму як

НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК ДАНИХ

усередині країни, так і у відносинах між народами різних країн. Завдяки послідовному здійсненню ленінської нац. політики КІПСР в СРСР з перемогою соціалізму Н. п. в тому вигляді, в якому воно дісталось від минулого, розв'язав повністю, остаточно, безповоротно (див. Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 4. К., с. 48). На основі *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР* — здійснення соціалістичної *індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, культурної революції* — повністю подолано фактичну, тобто екон. і культурну нерівність націй, що дісталась у спадщину від царизму. Виникли нові, соціалістичні нації, які досягли високого розвитку економіки, культури, національної за формою, соціалістичної за змістом, інтернаціоналістської за характером; відносини між ними побудовано на принципах пролет. інтернаціоналізму і *дружби народів*. Складалась нова істор. спільність людей — *радянський народ*. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР набувають посиленого розвитку дві взаємопов'язані тенденції в Н. п. — відбувається процес дальшого зближення націй шляхом розвитку кожної з них. Досвід КІПСР в розв'язанні Н. п. в багатонац. країні — *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* — став прикладом для марксистсько-ленінських партій, зокрема країн *соціалістичної співдружності*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. Твори, т. 4; Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 7. Національне питання в нашій програмі; т. 23. Тези по національному питанню; т. 24. Критичні замітки з національного питання; т. 25. Про право націй на самовизначення; т. 26. Про національну гордість великоросів; т. 27. Соціалістична революція і право націй на самовизначення; т. 30. Підсумки дискусії про самовизначення; т. 35. Декларація прав трудящого і експлуатованого народу; т. 40. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним; т. 45. До питання про національності або про «автономізацію»; Матеріали XXVI з'їзду КІПСР, К., 1981; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1979; Брежнев Л. І. Про п'ятдесятіріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1973; Ленінизм і національний вопрос в современных условиях, М., 1974; Куличенко М. И. Расцвет и сближение наций в СССР (Проблемы теории и методологии), М., 1981.

В. С. Костенко.
НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК ДАНИХ — банк даних, що використовується на вищих рівнях системи планування і управління народним господарством соціалістичної країни. Містить інформацію про територію країни та її адм.-тер. поділ, природні ресурси, виробничо-екон. структуру нар. г-ва, нац. багатство, *інфраструктуру*, населення та трудові ресурси. Н. б. д. для окремих галузей нар. г-ва і для розв'язування великих проблем народногосподарського значення почали створюватись у 70-х рр. 20 ст. в ряді країн у зв'язку з появою можливості удосконалення інформ. забезпечення процесів держ. пла-

нування та управління нар. г-вом на базі використання *електронних обчислювальних машин і мереж ЕОМ*. Н. б. д. об'єднує окремі галузеві, відомчі, тер. або цільові банки даних. Така розподілена система банків даних реалізується на мережі *обчислювальних центрів*, що об'єднуються в одне ціле *каналами зв'язку*. В. М. Мальцев.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОХОД — вся знову створена *вартість* у сфері матеріального виробництва за певний відрізок часу (звичайно за рік); частина *сукупного суспільного продукту*, що лишається після заміщення спожитих *засобів виробництва*. Н. д. є узагальнюючим показником екон. розвитку країни, джерелом розширеного *вдтворення* і задоволення потреб людей. За натурально-речовою формою Н. д. складається з маси вироблених предметів споживання і тієї частини *засобів виробн.*, яка йде на виробниче нагромадження і яка призначена для розширення виробн. і збільшення резервів. За вартісною формою Н. д. включає вартість, створену *необхідною працею* і *додатковою працею*. За капіталізмом Н. д. — це сума *змінного капіталу* (v) і *додаткової вартості* (m). Характер процесу виробн. і темпи зростання Н. д., принципи його розподілу й використання визначаються панівним *способом виробництва*, рівнем розвитку *продуктивних сил*, формою *власності* на засоби виробн. В капіталістичному суспільстві Н. д. — результат експлуатації *найманої праці* капіталом. Розподіл його здійснюється в інтересах експлуаторських класів. Якщо 1909 у США частка робітників у Нац. доході становила 39,3%, то 1965 вона зменшилась до 24,4%, у Великобританії знизилася з 42,7% у 1891 до 26% у 1963. На частку трудящих мас США й Великобританії, які становлять 90% населення, припадає лише 40% Н. д., тоді як частка десятої частини — великої буржуазії становить 60% (1980). При цьому значна частина Н. д. капіталістичного суспільства йде на паразитичне споживання експлуаторськими класами. Отже реальна діяльність капіталістичного світу повністю спростовує вигадки ідеологів монополістичної буржуазії, що нібито сучас. капіталізм став *«загальною добробою державою»*, де відбувається *«революція в доходах»* тощо. Насправді ж частка робітничого класу і всіх трудящих у Н. д. постійно зменшується.

У країнах соціалізму Н. д. створюється працею вільних від експлуатації робітників, є власністю всього суспільства і планомірно використовується в його інтересах. Як і сукупний суспільний продукт, Н. д. створюється лише в

сфері матеріального виробництва. Зростання фіз. обсягу Н. д. визначається діянням таких факторів: збільшенням чисельності працівників матеріального виробн., тобто маси живої праці, підвищенням *економічної ефективності соціалістичного виробництва* внаслідок підвищення *продуктивності праці* та ефективного використання засобів виробництва. Гол. з цих факторів, особливо в умовах *науково-технічної революції*, є зростання продуктивності праці. В СРСР за рахунок цього фактора 1976—79 одержано понад 3/4 приросту Н. д. Переваги планової соціалістичної економіки забезпечують більш високі темпи зростання Н. д. в соціалістичних країнах, ніж у капіталістичних. За 1951—79 середньорічний приріст його в країнах соціалізму становив 7,5%, в розвинутих капіталістич. країнах — 4,2%, у т. ч. в СРСР і США відповідно 7,6% і 3,5%. Обсяг Н. д. Союзу РСР, зокрема Укр. РСР, постійно зростає (табл.). Внаслідок первинного розподілу Н. д. створюються, з одного боку, централізований чистий дохід д-ви і чистий дохід держ. і кооп. підприємств, а з другого — особисті доходи працівників сфери матеріального виробн. Потім відбувається процес перерозподілу Н. д. гол. чин. через *бюджет державний*, а також через оплату послуг підприємств *невиробничої сфери* і механізм *планового ціноутворення*. Регулюючи розподіл і перерозподіл Н. д., соціалістична д-ва забезпечує фінанс. ресурсами розвиток усього сусп. виробн. і певних його галузей, потреби невикористаної сфери і зайнятих у ній працівників, створення необхідних резервів і страхових запасів, утримання непрацездатних членів суспільства. Внаслідок розподілу й перерозподілу Н. д. утворюються *фонд споживання* і *фонд нагромадження*. Частка першого в соціалістичних країнах становить бл. 3/4 Н. д., другого — 1/4. В Рад. Союзі 1979 із заг. суми Н. д., використаного на споживання й нагромадження, у фонд споживання й духовних потреб народу надійшло 323,7 млрд. крб., у фонд нагромадження — для розширення виробн., капітального будівництва у невикористаній сфері і приросту резервів — 107,2 млрд. крб. За соціалізму фонд нагромадження і фонд споживання перебувають в органічній єдності, між ними підтримується оптимальне співвідношення, яке забезпечує одночасно і зростання нар. добробуту і розширення соціалістичного виробн. Нагромадження за соціалізму є матеріальною основою, умовою піднесення *життєвого рівня* трудящих.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 25, ч. 2. Маркс К. Капітал, т. 3; Ленін В. І. Повне зібрання творів; т. 2. До характеристики економічного романтизму; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 33. Держава і революція; Матеріали XXVI з'їзду КІПСР, К., 1981; Національний дохід в соціалістичному обшестве, М., 1977; Абалкин Л. И. Конечные народнохозяйственные результаты, М., 1978. В. О. Хилько.

**Галузева структура
національного доходу
СРСР і зокрема УРСР
(1978, в % до підсумку)**

	СРСР	УРСР
Промисловість	51,2	48,4
Сільське господарство	17,4	22,8
Транспорт і зв'язок	6,1	5,3
Будівництво	10,9	9,4
Торгівля, матеріально-технічне постачання, заготівлі та ін.	14,4	14,1

Вироблений національний дохід
(у млрд. крб., у цінах відповідних років)

	1965	1970	1975	1979
СРСР	193,5	289,9	363,3	438,3
у т. ч. УРСР	38,2	54,8	65,8	76,4

НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ ІСТОРИКІВ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ — організація, що об'єднує істориків СРСР для їхнього представництва в *Міжнародному комітеті історичних наук* та інших міжнар. організаціях істориків. Обраний 1955. В його складі — представники союзних республік і найважливіших наук. центрів країни. При к-ті працюють секції: балканська, візантиністів, екон. історії. Його роботою керує Бюро, що обирає голову к-ту (1955—57 — Г. М. Панкратова, 1957—71 — О. А. Губер, 1971—80 — Е. М. Жуков, з 1980 — С. Л. Тихвінський).

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ у Варшаві — одне з найбільших зібрань образотворчого мистецтва в ПНР. Засн. 1862 як Музей красних мистецтв (сучасна назва — з 1916). Тут представлено твори давньогрец., античного й візантійського мист., живопис, скульптура й графіка різних зх.-європ. країн (зокрема, Нідерландів, Франції), Росії та Бл. й Далекого Сходу. Широко експонуються твори польс. художників, починаючи з доби середньовіччя й до нашого часу (А. Бродовського, П. Міхаловського, В. Герсона, Я. Матейка та ін.). Будинок споруджено 1926—38 арх. Т. Толвінським. Музей має філіали: палаці в Лазенках і Вілянуві, музей К. Дуніковського (всі — у Варшаві), музей в Ловічу, палац у Неборуві.

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ у Кракові — одне з найбільших зібрань пам'яток образотворчого мистецтва в ПНР. Засн. 1879. В музеї представлено твори живопису, скульптури й графіки 14—20 ст., а також сучасне мистецтво. Серед експонатів — твори Я. Матейка, Ю. Хелмонського, Г. Родаковського, П. Міхаловського, А. Гротера, Ю. Косака, Я. Мальчевського, О. Бознаєвської, С. Виспянського. Є колекція творів мист. Далекого Сходу. Філіали: музей Чарториських (засн. у 2-й пол. 18 ст.; західноєвроп. і сх. мист. 13—18 ст., де, зокрема, зберігається «Дама з горностаем» Леонардо да Вінчі), Будинок-музей Я. Матейка (засн. 1894).

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ у Стокгольмі — один з найбільших музеїв образотворчого мистецтва в Швеції. Створений на основі королівської колекції, відкритий для відвідування 1792. В музеї представлено пам'ятки античного, західноєвроп. [зокрема, голл. (твори Рембрандта), франц.] та східного мист.; рос. ікони. Широко експонуються твори швед. мистецтва 17 — поч. 20 ст. Філіал Н. м. — Сучас. музей (засн. 1958).

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ СУЧАСНОГО МИСТЕЦТВА в Парижі — одне з найбільших зібрань західноєвропейського та амер. образотворчого мистецтва 20 ст. Відкритий 1947. В музеї експонуються твори *фовізму* (А. Матісс, Р. Дюфі), *кубізму* (П. Пікассо, Ж. Брака), *сюрреалізму* (С. Далі), *абстрактного мистецтва* (В. Кандінського, Р. Делоне), *конструктивізму* (Н. Габо, А. Певзнера), а також О. Падкіна, А. Модільяні, А. Марке, А. Майоля, Е. А. Бур-

деля та ін. Музей розміщено в одному з будинків, споруджених для Всесвітньої виставки 1937.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ОКРУГ — в СРСР протягом 1925—77 національно-державне утворення, що входило до складу краю або області. За Конституцією СРСР 1977 перетворені на *автономні округи*.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАРК — відносно велика територія з особливо цінними з наук., освітнього, вихов-

Найбільші національні парки зарубіжних країн

Назва	Місцезнаходження	Площа, тис. га	Рік заснування
Гренландський	Гренландія	7 000	1975
Етоша-Пан	Намібія	6 500	1907
Вуд-Баффало	Канада	4 480	1922
Грейт-Вікторія-Дезерт	Австралія	2 130	1976
Цаво	Кенія	2 080	1948
Крюгер	ПАР	1 817	1898
Північно-Східний Свальбард	Шпіцберген	1 555	1972
Серенгети	Танзанія	1 295	1951
Науель-Уаї	Аргентина	785	1903

ного і рекреаційного (див. *Рекреаційна територія*) погляду природними ландшафтами і об'єктами. Н. п. належать д-ві, управління ними здійснюють держ. органи. Статус Н. п. у різних країнах неоднаковий. У більшості зарубіжних країн фінансування Н. п. значною мірою залежить від туризму, що знижує ефективність природоохоронних заходів. Тому в Н. п., на відміну від ін. парків («натуральних», регіональних, провінціальних та ін.), створюють окремі заповідні зони, закриті для відвідування. Н. п. розрізняють за об'єктами охорони. В деяких охороняють гол. чин. ландшафти (Великобританія), в інших — окремих представників тваринного світу (країни Африки) тощо. Перший Н. п. створено 1872 у США (див. *Йеллоустонський національний парк*). На кінець 19 ст. їх налічувалося 12, на 1980 — понад 1 200 в 100 країнах світу. В СРСР Н. п. наз. території, на яких охорона природних комплексів поєднується з регулюванням відвідування їх з рекреаційною метою (*Гауя*, *Лахемаский національний парк*, *Литовський національний парк*, *Севанський*). У нашій країні деякі парки з таким статусом наз. *природними парками*. Велику роль у збереженні природи Рад. Союзу відіграють *заповідники* з ретельним дотриманням у них природоохоронного режиму. Див. також *Охорона природи*.

О. К. Ющенко
«НАЦІОНАЛЬНИЙ СОЦІАЛІЗМ» — дрібнобуржуазні ідеологічні концепції, в яких еkleктично змішано соціалістичні ідеали з нац. традиціями, з різноманітними традиціями, з різноманітними народницькими, утопічними, реформістськими і реліг. ідеями. Виникли після 2-ї світової війни в сере-

довищі дрібної буржуазії й не-пролетарських верств трудящих країн Азії і Африки, що визволилися з-під колоніального гніту. Прогресивним у концепціях «Н. с.», насамперед революц.-демократичного напрямку, є негативне ставлення до капіталізму, до феод. і патріархальних пережитків, прагнення здійснити радикальні соціально-екон. перетворення, які створюють передумови для некапіталістичного шляху розвитку. Водночас для багатьох концепцій «Н. с.», особливо буржуазних і дрібнобуржуазних, характерне спекулювання поняттям «соціалізм», вихоплення з нього революц. змісту, перебільшення ролі нац. особливостей, істор. традицій, морально-етичних факторів, військ.-бюрократичні методи керівництва, недооцінка організаторської й ідеологічної роботи з масами, інтернац. класової солідарності трудящих, що в ряді випадків практично призводить до класового співробітництва з буржуазією.

А. Г. Слюсаренко.
НАЦІОНАЛЬНИЙ ФРОНТ НДР (НФ) — об'єднання, до складу якого входять всі політ. партії, масові організації і позапартійні громадяни. Створений 1949—50. Діє під керівництвом *Соціалістичної єдиної партії Німеччини* (СЕПН). Відіграє активну роль у мобілізації нар. мас на створення розвинутого соціалістичного суспільства в НДР. Під час виборів до найвищих і місц. органів держ. влади разом з блоком демократичних партій і орг-цій висуває кандидатів у депутати. Керівний орган НФ — Нац. рада, яка обирається на конгресах фронту.

В. Н. Гувеліч.
НАЦІОНАЛЬНИЙ ФРОНТ СТІЙКОСТІ І ПРОТИДІЇ — організація політ. співробітництва араб. країн, спрямована проти підступів амер. імперіалізму та міжнар. сionізму. Створений у грудні 1977. До складу фронту входять Алжир, НДРІ, Лівія, Сирія та *Організація визволення Палестини*. На нарадах на найвищому рівні в Тріполі (грудень 1977), Алжирі (лютий 1978) та Дамаску (вересень 1978) учасники фронту ухвалили рішення порвати політ. та екон. відносини з капітулянтським режимом єгипет. президента А. Садата, вести боротьбу за справедливе врегулювання *близькосхідної кризи*, задоволення законних прав араб. народу *Палестини*.

На нараді глав д-в — членів фронту в квітні 1980 (Тріполі) прийнято Політ. декларацію, в якій країни фронту зобов'язалися слідувати політичній стійкості та протидії підступам амер. імперіалізму і сionізму; прийнято рішення створити керівні органи фронту: найвище керівництво, політ. керівництво, к-т з питань інформації, військ. командування; сформува-ти спільні збройні сили під об'єднаним командуванням. Учасники фронту виступають за зміцнення співробітництва з СРСР, ін. соціалістичними країнами.

П. О. Міщенко.
НАЦІОНАЛЬНИЙ ФРОНТ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (НФ) — об'єднання, до складу якого входять

політ. партії і масові організації країни. Керівна роль в НФ належить Компартії Чехословаччини (КПЧ). Утворений з ініціативи КПЧ у березні 1945 в м. Кошіце (до 1969 наз. Нац. фронт чехів і словаків). Сформувавшись у період нац.-визвольної боротьби народів Чехословаччини проти фашист. загарбників, НФ відіграв вирішальну роль у здійсненні нац.-демократичної і соціалістичної революцій, у перемозі трудящих над реакцією (див. *Лютневі події 1948* в Чехословаччині), у зміненні нового сусп. ладу. Гол. мета НФ — залучення широких мас трудящих до активної участі в соціалістичному будівництві під керівництвом КПЧ. Керівні органи — ЦК НФ ЧССР, республіканські ЦК НФ в Чехії і Словаччині. Голова ЦК НФ ЧССР — Г. Гусак (з 1971).

І. М. Мельникова.
НАЦІОНАЛЬНІ ЗБОРИ — 1) *Установчі збори* у Франції (1789, 1848, 1871), в Німеччині (1848, 1919) та в деяких ін. країнах. 2) У Франції 1870—1940 — об'єднані збори членів обох палат парламенту, що обирали президента республіки. 3) Найвищий орган держ. влади СРВ. Складається з однієї палати. Обираються населенням на 4 роки. 4) Парламент Камеруну, Танзанії, Тунісу та ряду ін. країн. 5) *Нижня палата* парламенту Франції (491 деп.). Обираються населенням на 5 років.

НАЦІОНАЛЬНІ КОМПАНІЇ, національні корпорації розвитку — спеціалізовані установи в країнах, що розвиваються, створені за безпосередньою участю або при підтримці держави для довгострокового кредитування й фінансування національної економіки. Поширилися після 2-ї світової війни 1939—45 в умовах розпаду *колоніальної системи імперіалізму*. Внаслідок націоналізації приватної іноз. власності та буд-ва нових пром. підприємств у багатьох країнах, що розвиваються, було створено держ. Н. к. в пром-сті. В деяких країнах організовано держ. Н. к. у зовн. та внутр. торгівлі, створено також фінанс. держ. компанії та корпорації. Держ. Н. к. в більшості країн, що розвиваються, створено у формі *акціонерних товариств*. Весь оплачений акц. капітал цих компаній або його осн. частина належить урядові або держ. установам. Розширення активів держ. Н. к. здійснюється в цілому за рахунок бюджетних асигнувань у формі безповоротного субсидування та надання довгострокових позик. У деяких країнах, що розвиваються, набули поширення мішані Н. к., що виникли внаслідок придбання д-вою частини акцій приватних нац. компаній. Н. к. відіграють важливу роль у формуванні відносин держ.-капіталістичної власності й зміцненні держ. сектора економіки країн, що розвиваються. Якщо на поч. 50-х рр. частка держ. сектора в інвестиціях становила 25—30%, то в серед. 70-х рр. вона перевищувала 60%, в деяких країнах — 75%. Ключові позиції в економіці країн, що розвиваються по некапіталістичному шляху, займають держ.

сектор і держ. Н. к. Так, в серед. 70-х рр. в Алжирі на держ. сектор припадало 90% всього пром. виробн., в Сирії — 95%. Діяльність держ. Н. к. в таких країнах спрямована на посилення ролі д-ви в піднесенні продуктивних сил і зміцненні екон. і соціальної бази некапіталістичного розвитку.

І. Й. Чужинюв.
НАЦІОНАЛЬНІСТЬ — термін, що означає належність до певної нації чи народності.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА КИТАЙСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ЯПОНСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ 1937—45 — війна

кит. народу проти япон. агресорів; з часом стала частиною *другої світової війни 1939—45*. Після загарбання Японією 1931—36 *Маньчжурії*, частини *Монголії* *Внутрішньої* та ряду районів Пн. Китаю япон. імперіалісти, користуючись потуганням з боку США, Великобританії та Франції, а також непротивленського подітикою уряду *гоміндану*, 7.VII 1937 почали війну з метою завоювання Китаю. Гомінданівська армія (2900 тис. чол.) не змогла відбити напад япон. військ (400 тис. чол.), внаслідок чого вони в перший місяць війни захопили Пекін, Тяньцзінь і значні райони Пн. Китаю. Загроза втрати нац. незалежності викликала патріотичне піднесення в країні. Під тиском народу гоміндан уклав угоду з КПК про створення єдиного антияпон. нац. фронту. Уряд *Чан Кайші* в серпні — жовтні 1937 визнав легальне становище КПК. Революц. базу Шенсі-Ганьсу-Нінся, що перебувала під керівництвом КПК, було перетворено на Особливий район Кит. Республіки, частини Червоної Армії у Пн. Китаї — на 8-у армію, а в Центр. Китаї — на Нову 4-у армію. На кінець 1938 япон. війська захопили весь Пн. Китай, значну частину Центр. Китаю, важливі райони Пд. Китаю. Осн. силою, що протистояла япон. агресорам, були 8-а і Нова 4-а армії. Єдиною д-вою, яка подала ефективну допомогу Китаю, був Рад. Союз. У 1937 СРСР уклав з Китаєм договір про ненапад. СРСР поставляв у Китай літаки, зброю, боєприпаси, 1936—39 надав Китаю позики на суму в 250 млн. доларів, направив до Китаю рад. військ. спеціалістів (понад 3500 чол. на поч. 1939). В Китаї у воєнних діях брали участь рад. льотчики-добровольці. 8-а і Нова 4-а армії вели активну партизанську боротьбу проти ворога. З 1939 загострились відносини між урядом гоміндану і КПК. З 1944 нар. збройні сили, очолені КПК, перейшли в наступ. 9.VIII 1945 у війну проти Японії вступив Рад. Союз, 10.VIII — МНР. 14.VIII 1945 було підписано договір про дружбу і союз між СРСР і Китаєм, за яким обидві сторони зобов'язувалися взаємно допомагати у війні з Японією. Рад. війська разом з військами МНР розгромили япон. *Квантунську армію* і визволили Пн.-Сх. Китай, значну частину Внутр. Монголії. В розгромі япон. військ взяли участь кит. нар.-визвольні війська, керівані КПК. 2.IX 1945 Японія підписала акт про безза-

стерезну капітуляцію. Кит. народ було визволено від гніту япон. загарбників.

Р. М. Бродський.
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ — соціально-політичний переворот у житті колоніальних, напівколоніальних і залежних від імперіалізму країн, спрямований на знищення іноземного панування й завоювання нац. незалежності, ліквідацію нац.-колоніального гноблення та експлуатації, створення суверенних національних держав. Н.-в. р. — найвищий прояв *національно-визвольного руху* народів колоніальних і залежних країн, активний фактор антиімперіалістичної боротьби. Гол. рушійними силами Н.-в. р. сучас. епохи є робітн. клас і селянство (найчисленніша частина населення колоніальних і залежних країн). Важливу роль у Н.-в. р. відіграють середні верстви — дрібна буржуазія, яка, проте, в силу своєї класової природи не йде на глибокі соціально-екон. перетворення, а в разі загрози її інтересам вступає у зговір з імперіалізмом. Нерівномірність розвитку капіталізму зумовила різночасність виникнення нац. рухів і розгортання Н.-в. р. у різних районах світу. В країнах Зх. Європи, Пн. Америки Н.-в. р. відбувалися гол. чин. у 18—19 ст. Епоху Н.-в. р. у колоніальних і залежних країнах в умовах імперіалізму відкрила Велика Жовтнева соціалістична революція. В результаті розгрому в другій світовій війні 1939—45 нім. фашизму та япон. мілітаризму при вирішальній ролі СРСР і утворення *світової системи соціалізму* Н.-в. р. вступили в новий етап розвитку. В 50—60-х рр. посилився розпад колоніальної системи імперіалізму. В 1974—75 ліквідовано останню колоніальну імперію — португальську. Добившись нац. і політ. незалежності, народи країн, що визволилися, перейшли до боротьби за екон. незалежність від міжнар. капіталу, за загальнодемократичні перетворення. Цей процес на сучас. етапі в ряді країн характеризується боротьбою трудящих за некапіталістичний розвиток, за створення передумов для переходу до соціалістичних перетворень. Міжнар. імперіалізм, проводячи політику *неоколоніалізму*, подає всебічну підтримку місц. контрреволюції в країнах, що визволилися, не зупиняючись перед втручанням у внутр. справи цих д-в, перед відкритою агресією. Н.-в. р. всім своїм змістом спрямовані проти капіталістичної системи і об'єктивно є складовою частиною *світового революційного процесу*.

А. В. Кудрицький.
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ — боротьба народів колоніальних і залежних країн за своє нац. і соціальне визволення; складова частина *світового революційного процесу*. Н.-в. р. у різних формах зародився в докапіталістичні часи (зокрема, боротьба слов'янських, вірм., грузин. та ін. народів проти нім., тур., перс.

поневолювачів). Формування й консолідація націй за капіталізму, піднесення нац. самосвідомості, прагнення до незалежності народів, які не мали своєї державності або були позбавлені її, привели до зростання Н.-в. р. у багатьох регіонах земної кулі: бурж. революція в Нідерландах у 17 ст., війна за незалежність у Пн. Америці в 18 ст., війни в Пд. Америці проти исп. колоніалізму, визв. рухи в 19 ст. за незалежність ряду європ. народів, що були насильствено включені до складу Австро-Угор., Рос., Нім. та Османської імперій. У 20 ст. Н.-в. р. охопили гол. чином Азію, Африку, Латин. Америку. На цих континентах протягом віків склалися колоніальні володіння ряду європ. держав, а згодом і США. З переростанням капіталізму в імперіалізм Н.-в. р. набув якісно нового змісту. Разом з революц. боротьбою пролетаріату він став складовою частиною антиімперіалістичної боротьби. Вирішальне значення для розвитку сучас. Н.-в. р. мала *Велика Жовтнева соціалістична революція*. Могутнім фактором дальшого зростання масштабів Н.-в. р. стали перемога соціалізму в СРСР, розгром нім. фашизму й япон. імлітаризму в *другій світовій війні 1939—45*, утворення *світової системи соціалізму*, дальше поглиблення *загальної кризи капіталізму*. В цих умовах боротьба народів колоніальних і залежних країн привела в 70-х рр. до краху *колоніальної системи імперіалізму*. За післявоєнний період на територіях кол. колоній і напівколоній утворилося бл. 90 молодих суверенних д-в. Див. *Азія, Африка* (розділ Політичний поділ). В ряді кол. колоніальних країн відбулися *національно-визвольні революції*, які мали антифеод., антиімперіалістичний характер. На сучас. етапі Н.-в. р. перед молодими незалежними країнами, поряд із завданням зміцнення й захисту політ. незалежності, на перший план висуваються проблеми досягнення екон. самостійності, подолання екон. відсталості, викоренення пережитків колоніалізму. Революц.-демократичні сили, що виражали інтереси широких нар. мас, домоглися переходу частини новоутворених д-в на шлях некапіталістичного розвитку, соціалістичної орієнтації; в них відбуваються глибокі соціально-економічні зміни. Як підкреслив XXVI з'їзд КПРС, осн. напрями розвитку країн соціалістич. орієнтації схожі: поступова ліквідація позицій імперіалістич. монополій, місцевої великої буржуазії і феодалів, забезпечення народній державі командних висот в економіці і перехід до планового розвитку продуктивних сил, заохочення кооперативного руху, підвищення ролі трудящих мас у суспільному житті, антиімперіалістич. характер зовн. політики, зміцнення революц. партій (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 13). Імперіалізм не зупиняється перед спробами придумати силою Н.-в. р. (колоніальні війни Франції в Індокитаї та Алжирі, збройна агресія США в

Індокитаї, Ізраїлю — проти араб. народів, інтервенція проти Народної Республіки Анголи та ін.), водночас намагається за допомогою *неоколоніалізму* перешкодити екон. і соціальному прогресові країн, що розвиваються. В ході антиімперіалістичної боротьби в цих країнах загострюється конфлікт прогресивних сил з тими елементами нац. буржуазії, які йдуть на змову з імперіалізмом. В одному напрямі з імперіалістичною реакцією діють лідери КНР, що намагаються підірвати єдність Н.-в. р., протиставити його соціалістичній співдружності (див. також *Маоїзм*).

Прогресивні сили молодих д-в дедалі активніше відстоюють курс на здійснення глибоких демократичних і революц. перетворень, організацію єдиного нац. фронту. Його ядром є союз робітн. класу, ряди якого зростають, і селянства. Велику допомогу Н.-в. р. подають країни соціалістичної співдружності, зокрема СРСР. Саме завдяки його зусиллям Генеральна Асамблея ООН 1960 прийняла Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам (див. *Декларації ООН*). Рад. Союз не раз ставав в ООН на захист країн, що визволялися, відстоюючи їхні законні вимоги; розвивається широке екон. і науково-тех. співробітництво, вигідне для обох сторін. Сучас. Н.-в. р. виступає як одна з осн. революц. сил сучасності і об'єктивно є союзником міжнар. пролетаріату, світового соціалізму.

А. В. Кудрицький.
НАЦІОНАЛЬНО-РЕЖИМУ ПРИНЦИП — вид правового режиму для іноземних громадян та іноземних юридичних осіб, за яким вони користуються тими ж правами, свободами, пільгами, а також мають ті самі обов'язки, що й громадяни та юридичні особи країни перебування. Н. р. п. визначається внутр. законодавством або *договором міжнародним* на основі взаємності (див. *Взаємності принцип*). В СРСР Н. р. п. є основним правовим режимом для іноземців і осіб без громадянства, які користуються правоздатністю нарівні з рад. громадянами (див. *Правоздатність іноземців і осіб без громадянства*). Відповідно до ст. 37 Конституції СРСР і прийнятого 24.VI 1981 Закону СРСР «Про правове становище іноземних громадян в СРСР» іноземним громадянам в СРСР гарантуються передбачені законом права і свободи, в т. ч. право на звернення до суду та ін. держ. органів для захисту належних їм особистих, майнових, сімейних та ін. прав. Водночас іноземні громадяни, перебуваючи на тер. СРСР, зобов'язані поважати Конституцію країни і дотримуватися рад. законів. Іноземні громадяни в СРСР рівні перед законом незалежно від громадянства, походження, соціального і майнового становища, расової і нац. належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять та ін. обставин. Як правило, на іноземних громадян не поширюються політ. права, зокрема *виборче право* і загальний військовий обов'язок;

є певні обмеження щодо роду занять, напр., іноземець не може бути капітаном, штурманом мор. судна, членом екіпажу літака, вести пошуки корисних копалин. У випадках порушення будь-якою д-вою Н. р. п. стосовно осіб ін. д-ви остання має право вдатися до відповідних дій — *ретресалії, реторсії*.

А. М. Шостак.
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ В АЛЖИРІ — революція, що виросла з нац.-визвольного руху алжирського народу й спрямована на знищення франц. колоніального панування та завоювання нац. незалежності, на створення нац. держави. Почалася 1.XI 1954 повстанням кількохсот алжирських патріотів і переросла в загальнонац. боротьбу народу Алжiru проти франц. колонізаторів. На першому етапі (1954—62) мала антиімперіалістичний, антифеод. і загальнодемократичний характер. Осн. соціальною базою революції було селянство. Пролетаріат, через свою нац. і соціальну неоднорідність (1/3 його становили європейці, значна частина була с.-г. батраками), на першому етапі гол. ролі не відігравав. На чолі революції стояв *Фронт національного визволення* (ФНВ). Під його керівництвом 1954 було створено Армію нац. визволення. В 1958 було проголошено Алж. Республіку. Важка, кровопролитна боротьба алжирського народу за незалежність закінчилася підписанням Євіанських угод про припинення вогню (18.III 1962), а також проголошенням незалежності Алжiru (5.VII 1962). З 1962 почався другий етап революції, який характеризувався розмежуванням соціально-політ. сил. Перемогу здобули прихильники продовження революції. Тріполійська програма ФНВ (1962) передбачала перехід до нац.-демократичної революції, метою якої є «побудова д-ви на основі соціалістичних принципів і влади в руках народу». В країні здійснено глибокі соціально-екон. перетворення (див. *Алжир*, розділ Історія).

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ РОЗМЕЖУВАННЯ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ — утворення на території Серед. Азії рад. соціалістичних республік і автономних областей, здійснене Рад. державою 1924—25 на основі вільного волевиявлення народів краю; важливий етап у розвитку нац. державності СРСР. Початок цьому процесу поклала перемога *Великої Жовтневої соціалістичної революції*, яка відкрила для всіх народів кол. царської Росії можливість будівництва своєї нац. державності. На тер. Серед. Азії було утворено *Туркестанську АРСР* (1918) у складі РРФСР, *Бухарську народну радянську республіку* і *Хорезмську народну радянську республіку* (обидві — 1920). Однак всі вони були утворені в адм. кордонах кол. Туркестанського генерал-губернаторства, *Бухарського ханства* та *Хівинського ханства*, які не збігалися з фактичним розселенням народів Серед. Азії. 12.VI 1924 Політбюро ЦК РКП(б) прийняло постанову «Про нац. розме-

жування республік Серед. Азії». Надзвичайна сесія ЦВК Рад Туркестанської АРСР (16.IX 1924), 5-й Всебухарський курултай Рад (20.IX) і 5-й Всехорезмський курултай Рад (29.X 1924) прийняли постанову про нац.-держ. розмежування народів Серед. Азії. Були створені Узб. РСР та Туркм. РСР, Тадж. АРСР (у складі Узб. РСР), Кара-кирг. а. о. (у складі РРФСР), Каракалп. а. о. у складі Кирг. АРСР (створена 1920, входила до складу РРФСР). У квітні 1925 відновлено історично правильне найменування казахів: Кирг. АРСР була перейменована на Каз. АРСР. Того самого року кирг. народ також відновив свою самоназву. В зв'язку з цим Кара-кирг. а. о. перейменовано на Кирг. а. о. У травні 1925 3-й Всесоюзний з'їзд Рад прийняв Узб. РСР і Туркм. РСР до складу СРСР. В 1926 Кирг. а. о. було перетворено на Кирг. АРСР (у складі РРФСР), 1936 — на союзну республіку. В 1924 у складі Узб. РСР створено Тадж. АРСР, перетворено 1929 на Тадж. РСР. Кирг. РСР і Тадж. РСР добровільно ввійшли до складу СРСР як його повноправні члени. У 1932 на базі Каракалп. а. о. було створено Каракалп. АРСР у складі РРФСР, з 1936 входить до Узб. РСР.

Нац.-держ. розмежування рад. республік Серед. Азії, здійснене на основі вільного волевиявлення народів цього краю, покінчило з віковим розчленуванням їхніх земель. Утворення середньоазіатських нац. рад. республік і добровільне входження їх до складу Союзу РСР, здійснення нац. політики Комуністичної партії прискорило процес консолідації цих народів у соціалістичні нації, забезпечило розквіт економіки і культури народів Серед. Азії, сприяло дальшому зміцненню СРСР.

Лит.: История национально-государственного строительства в СССР. 1917—1978, т. I. 1917—1936. М., 1979

І. А. Громова.

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ СРСР — конституційно закріплена національно-територіальна організація Радянської держави. В ньому практично втілені ленінські принципи *національної політики КПРС*, ідеї соціалістичного *інтернаціоналізму*. Відповідно до статті 70 Конституції СРСР за своїм нац.-держ. устроєм Союз РСР є єдиною союзною багатонац. д-вою, утвореною на основі принципу соціалістичного *федералізму*, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних рад. соціалістичних республік. Рад. федерація об'єднує понад 100 націй і народностей, які становлять *радянський народ*. Конституція підкреслює, що СРСР уособлює держ. єдність рад. народу, згуртовує всі нації й народності для спільного будівництва комунізму. Поняття «нац.-держ. устрій СРСР» охоплює: характеристику й склад Союзу РСР як союзної д-ви, обсяг його повноважень, здійснюваних в особі найвищих органів держ. влади і управління, правове становище 15 *союзних радянських соціалістичних республік* і 20 *автономних радянських соціалістичних республік*, а також 8 *автономних областей* і 10 *автономних округів*. Н.-д. у. СРСР забезпечує гармонійне поєднання інтересів усього народу та окремих націй і народностей, сприяє зміцненню єдності соціалістичного суспільства, дружби і братерського співробітництва всіх народів СРСР. Радянський Н.-д. у. відіграє важливу роль у забезпеченні повновладдя народу, здійсненні його суверенітету. Будучи втіленням принципу вільного розвитку націй, глибокого *інтернаціоналізму* Рад. держ. влади, Н.-д. у. СРСР реально забезпечує і гарантує її здійснення у відповідних національно-держ. формах, які сприяють найтіснішому зв'язку держ. апарату з населенням і максимальній участі громадян у вирішенні справ суспільства і д-ви. Н.-д. у. СРСР створює необхідні умови для здійснення визначених Конституцією СРСР гол. завдань соціалістичної загальнонарод. д-ви: створення *матеріально-технічної бази комунізму*, вдосконалення соціалістичних сусп. відносин і перетворення їх в комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального і культур. рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжнар. співробітництва.

В. Є. Бражников.

НАЦІОНАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНА ВІЙНА ІСПАНЬСЬКОГО НАРОДУ 1936—39 — див. *Іспанська революція 1931—39*.

НАЦІЯ (лат. natio — плем'я, народ) — стійка спільність людей, яка історично склалася на базі спільності екон. життя, території, мови та психічного складу, що виявляється в особливостях *культури* та *повути*. Н. приходить на зміну *народності* і виникає як результат подолання феод. роздробленості і виникнення капіталістич. сусп. відносин, об'єднання місц. екон. ринків у загальнонаціональний. Важлива роль у формуванні Н. належить *державі*. Цей процес у країнах, які розвиваються, відбувається і тепер. Проте не всі народності та *племена* складаються в Н. Багато з них, невеликі за чисельністю, зливаються з великими Н. Сутність Н. і характер нац. відносин визначаються соціально-економ. ладом. Залежно від нього розрізняють бурж. і соціалістичні Н. В сучас. епоху існують також Н. перехідного типу, сутність яких визначається вибором ними капіталістичного чи соціалістичного шляху розвитку. Найважливішою особливістю всіх бурж. Н. є наявність класових антагонізмів між буржуазією та пролетаріатом. Це накладає відбиток на всі ознаки, які характеризують Н., особливо на її культуру. В бурж. Н. за визначенням В. І. Леніна, наявні дві культури — бурж.-поміщицька, клерикальна й протилежна їй — демократична, соціалістична (див. Повне зібр. тв., т. 24, с. 118). Буржуазія намагається затуманити соціальні конфлікти всередині Н. і підмінити класову боротьбу між національною, культивуєючи з цієї ме-

тою ідеологію *націоналізму*, *шовінізму* і *расизму*, проводячи політику гноблення ін. народів і захоплення чужих територій, штучно створює суперечності між Н. і призводить до загострення *національного питання*. Бурж. націоналізм робітн. клас протиставляє ідеологію і практику пролет. *інтернаціоналізму*. Після перемоги соціалістичної революції обличчя Н. докорінно змінюється. Розвиваються нові, соціалістичні Н., які характеризуються спільністю осн. класових інтересів і соціально-політ. спрямувань, єдиною ідеологією — *марксизмом-ленінізмом*, розвитком заг. інтернац. рис у поєднанні з національними в культурі. Відносини між ними будуються на принципах *інтернаціоналізму, дружби народів*, товариського співробітництва і взаємодопомоги. Як результат послідовного проведення в життя ленінської *національної політики КПРС* в СРСР повністю й остаточно розв'язано нац. питання в тому вигляді, в якому воно дісталось від минулого, створено умови для дальшого всебічного розквіту і зближення соціалістичних Н., сформувалась нова міжнац. істор. спільність людей — *радянський народ*. Економіка всіх рад. республік розвивається в єдиному народногосподарському комплексі СРСР. Нині, як підкреслив XXVI з'їзд КПРС, у Рад. Союзі відсталі нац. окраїни не існують. З побудовою комунізму всебічний розвиток і зближення Н. приведе до поступового стирання істотних міжнац. відмінностей і в істор. перспективі до формування єдиної загальнонародної спільності.

Лит. див. до ст. *Національна політика КПРС. Національне питання*. А. М. Феоктистов.

НАЦУМЕ Сосеки (справж. ім'я — Кінноске; 5.I 1867, Токіо — 9.XII 1916, там же) — япон. письменник. Літ. діяльність почав як поет. Автор 14 романів, повістей, оповідань, критичних оглядів л-ри, які висунули його в лави класиків япон. л-ри. Найзначніші твори: сатиричний роман «Ваш покірний слуга кіт» (1905), повісті «Хлопчина», «В дорозі» (обидві — 1906), психологічні романи з життя інтелігенції — трилогія «Сансіро» (1908), «Потім» (1909), «Брама» (1910); «Серце» (1914), «Придорожня трава» (1915). Творчість Н.-реаліста й гуманіста мала великий вплив на розвиток япон. літератури.

Текст укр. перекладу — Ваш покірний слуга кіт. К., 1973; Рос. переклад — Сердце. Л., 1935; Мальчуган. М., 1956; Ваш покорный слуга кот. М., 1960; Сансиро. — Затем. — Врата. М., 1973.

Лит.: Гривнин В. Нацумэ Сосеки. Библиографический указатель. М., 1959.

Б. П. Яценко.

НАЧЕРК — твір графіки, живопису або скульптури невеликих розмірів, побіжно й швидко виконаний художником з натури чи без неї — по пам'яті або за уявою. За характером Н. близький до *ескізу*.

НАЧЕРК ПЛАНУ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ РОБІТ — одна з перших праць В. І. Леніна, присвячених розробці екон. проблем

соціалістичного будівництва. Написана в квітні 1918, вперше опублікована 4.III 1924. Включена до Повного зібрання творів (т. 36). Після встановлення і зміцнення Радянської влади головне завдання пролетарської революції полягало в перетворенні порівняно відсталого в техніко-економічній Росії на могутню соціалістичну д-ву. Важливу умову успішного розв'язання цієї проблеми В. І. Ленін бачив у плановій реорганізації й розвитку нар. г-ва країни. Розроблені В. І. Леніном положення про раціональне розміщення пром-сті з точки зору наближення її до джерел сировини і зменшення затрат праці на виготовлення продукції, зосередження виробництва на найбільших, технічно краще оснащених підприємствах, забезпечення потреб країни власними пром. виробами та сировиною, електрифікацію пром-сті, транспорту, використання електроенергії в с. г. відіграли велику роль у соціалістичному будівництві, мають важливе значення і для подальшого піднесення економіки СРСР в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

М. В. Черненко.

«НАША ДОЛЯ» — збірник художніх, літературно-критичних і публіцистичних творів. Видала Н. Кобринська в серії «Жіноча бібліотека» (перший випуск 1893 у Стрию, другий — 1895 і третій — 1896 у Львові). Навколо збірника групувалася прогресивна частина укр. жіноч-письменниць. У «Н. д.» вміщено статті про жіночий рух на Україні, огляд культур.-громад. діяльності жіночих т-в, а також худож. твори та фольклорні матеріали. У третьому випуску надруковано некролог Н. Кобринської на смерть Ф. Енгельса. Збірник обстоював реалізм у л-рі, виступав за правдиве відображення життя і прагнень народу.

«НАША ЗЕМЛЯ» — щотижнева газета, неофіційний орган КПЗУ. Видавалася з 9.III 1930 до 25.IX 1932 у Львові. Вийшло 60 номерів. Газета організовувала трудящих Зх. України на революц. боротьбу проти соціального і нац. гноблення, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною, нещадно викривала антинар. діяльність укр. бурж. націоналістів. «Н. з.» часто конфісковувала цензура. У 1932 видання «Н. з.» було заборонено.

«НАША ЗЕМЛЯ» — щомісячний суспільно-політичний і літературно-художній ілюстрований журнал, неофіційний орган Закарп. крайкому Комуністичної партії Чехословаччини. Виходив в Ужгороді 1927—28 (вийшло 23 номери). Голов. редактор — письменник В. Гренджа-Донський. «Н. з.» послідовно боролася за соціальне і нац. визволення краю і возз'єднання його з Рад. Україною, об'єднувала прогресивних закарп. письменників, друкувала твори укр. рад. авторів, фольклорні та етногр. матеріали. Вміщувала широку інформацію про життя на Рад. Україні. Журнал зазнавав переслідувань цензури і місцевої влади. На початку 1929 заборонений.

О. В. Милишеч.

«НАША ПРАВДА» — щотижнева газета, центр. орган Комуністич-

ної партії Сх. Галичини. Видавалася з 9.IV 1921 до 11.VIII 1923 у Відні. Всього вийшло 122 номери. «Н. п.» відіграла значну роль в об'єднанні розрізнених комуністичних орг-цій Зх. України та поширенні комуністичних ідей серед трудящих, в їхній боротьбі за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. «Н. п.» популяризувала досягнення трудящих Рад. України. В кін. 1923 замість газети почав виходити журн. «Наша правда».

«НАША ПРАВДА» — журнал, центр. орган КПЗУ. Видавався з грудня 1923 до грудня 1924 та з квітня 1926 до листопада 1935 — спочатку в Німеччині, з 1934 — в Чехословаччині. Всього вийшло 82 номери. Журнал нелегально переправлявся на Зх. Україну й розповсюджували в комуністичних осередках. У ньому друкувалися документи Комінтерну, Компартії Польщі, КПЗУ. Багато уваги приділялося соціалістичному будівництву в СРСР та міжнар. комуністичному рухові. Журнал виступав проти укр. бурж. націоналізму, відіграв вагомий роль у посиленні комуністичного руху на Зх. Україні, в агрутуванні трудящих навколо КПЗУ.

«НАША ШКОЛА» — науково-педагогічний журнал бурж.-ліберального напрямку. Орган (1909—11) львівського т-ва «Учительська громада» і т-ва вчителів вищих шкіл ім. Сковороди в Чернівцях (з 1911). Виходив у Львові до 1916 4—6 разів на рік. Був розрахований на вчителів середніх і вищих шкіл Галичини й Буковини. «Учительська громада» на сторінках журналу домагалася автономії укр. шкільної справи. Багато уваги «Н. ш.» приділяла укр. прависові, давала огляд підручників, пед. л-ри і періодики; друкувала статистичні відомості про школи та ін. матеріали.

«НАШЕ ДІЛО» — нелегальна с.-д. газета. Видавалася з 20.X (1.XI) 1897 по липень 1903 в Миколаєві. Спочатку — орган «Союзу миколаївських робітників», з № 4 — Миколаївського к-ту РСДРП. Вийшло 9 номерів. «Н. д.» розповсюджували серед робітників і селян. У газеті опубліковано багато матеріалів з життя місц. робітників. Газ. «Искра» в № 39 дала високу оцінку «Н. д.». Видання газети припинилося в зв'язку з розгромом поліцейськими підпільної друкарні.

«НАШЕ СЛОВО» — щотижнева укр. газета, яку видає Головне правління Укр. суспільно-культурного товариства в ПНР. Виходить з 1956 у Варшаві. Широко висвітлює громад. і культурне життя українців у ПНР, друкує матеріали про Рад. Україну. Має щомісячний літературний і науково-популярний додаток «Наша культура» і двотижневий додаток для шкільної молоді «Світланок». Постійна «Лемківська сторінка» вміщує етнографічні й фольклорні матеріали з життя лемків.

НАЯДИ (Naiades) — у грец. міфології богині вод, водяні німфи. Жили в річках, джерелах, рідше — в озерах. У слов'ян. міфології їм відповідають русалки.

НГАНАСАНИ (самоназва — ня, застарілі назви — тавгійці, самоді-тавгійці) — народність, яка живе в Таймирському автономному окрузі Краснояр. краю РРФСР. Чисельність — 0,9 тис. чол. (1979, перепис). Мова — нганасанська, належить до самодійських мов. Н. сформувалися внаслідок змішання давнього аборигенного населення Таймиру з прийшлими самодійськомовними племенами (див. *Самодійські народи*). За релігією в минулому Н. — анімісти (див. *Анімізм*). До поч. 20 ст. у Н. зберігалось багато рис патріархально-родового ладу. За Рад. влади соціально-економічне становище і побут Н. докорінно змінилися. Осн. заняття Н.-кологоспиків — оленярство, мисливство, рибальство.

НГВЕ — розмінна монета Замбії, дорівнює 1/100 *кочі*.

НГУАБІ (Ngouabi, N'Gouabi) Маріан (31.XII 1938, Овандо, кол. Форт-Руссе — 18.III 1977, Браззавіль) — держ. і політ. діяч Народної Республіки Конго (НРК). Н. в сел. сім'ї. В 1962 закінчив військ. училище в Сен-Сірі (Франція). В 1968 очолив Нац. раду революції. З 1969 — голова ЦК Конголезької партії праці, президент, голова Держ. ради і головнокомандуючий конголезькою армією (до 1973 був також прем'єр-міністром). Багато зробив для розвитку дружніх відносин між СРСР і НРК. Убитий групою терористів.

М. І. Маймекска.

НГУЄН ЗУ (Nguyễn Du; 1765, с. Тьєн-дєн, пров. Хатінг — 16.IX 1820, Хюе) — в'єтнам. поет. Рання лірика позначена відходом від канонів класичної поезії і близькістю до фольклору. В поемі «Стогін змученої душі» (або «Kim, Van i K'eu») показав життя феод. суспільства, відобразив внутр. світ людини. 36. «Різноманітні записи про подорож на Північ» (1813—14) пройнята патріотичними мотивами. Автор 36. «Усе живе». Тв.: Рос. перекл. — Все жинное. М., 1965; Старинная вьетнамская проза. М., 1974.

Лит.: Никулин Н. И. Великий вьетнамский поэт Нгуен Зу. М., 1965.

НГУЄН КОНГ ХОАН (Nguyễn Công Hoan; 6.III 1903, Суанкау, тепер в провінції Хайхінг — 6.VI 1977, Ханой) — в'єтнам. письменник. Член Компартії В'єтнаму з 1948. Учасник антифранц. опору (1946—54). Найзначніші твори: збірки оповідань «Акктор Ти Бен» (1935), «Селяни й поміщики» (1956), реалістичний роман «Останній крок» (1938), романи: «Напівтінь і напівсвітло» (1956), «Стовпотворіння» (1961), «Купа старого мотлоху» (1963). Автор мемуарів «Мое життя в літературі» (1971). З 1957 був одним з керівників Спілки письменників В'єтнаму.

Тв.: Рос. перекл. — Женщина — слабое создание. М., 1960; Последний шаг. Ханой, 1963; Заколдованная монета. М., 1973.

М. Д. Кашев.

НГУЄН КХАНЬ ТОАН (Nguyễn Khánh Toàn; н. 1.VIII 1905, В'єнь) — в'єтнамський громадський діяч, історик, іноземний член АН СРСР

Наяда на дельфіні. К. Міалес. Скульптурна група для фонтана «Відблиск сонця», 1916. Сад Міалеса. Стокгольм.

НГУЕН СУАН ШАНЬ

Нгуєн Тхі Дінь.

(з 1976). Член Компартії В'єтнаму з 1931. В 1926 закінчив Ханойський ун-т. У 1928—45 перебував в еміграції. Автор ряду праць з історії В'єтнаму, заг. історії, а також з питань літератури, мовознавства, педагогіки. Гол. редактор фундаментальних праць з історії В'єтнаму («Історія В'єтнаму», т. 1, 1972), в'єтнамської мови і літератури. Голова Держ. к-ту суспільних наук СРВ.

НГУЄН СУАН ШАНЬ (Nguyễn Huân Sanh; н. 16.XI 1920, м. Далат, Пд. В'єтнам) — в'єтнам. поет. Член Компартії В'єтнаму з 1949. Учасник Серпневої революції 1945 у В'єтнамі, антифранц. опору (1946—54). Осн. твори: поема «Блакитний» (1936), віршований щоденник «Земля пахне» (1940—45), поетичні збірки «Пісні рідного краю» (1955), «Кроки весни» (1961), «Поетичний рапок» (1971), «Вітчизна й пісня» (1978). Пише також для дітей. Автор літературознавчих статей. Перекладач віршів Ш. Петрефі, А. Міцкевича, поетів Паризької комуни, індонез. поетів. Виступав у періодичних виданнях і перед громадськістю з оглядом життєвого й творчого шляху Т. Шевченка, переклав кілька його творів.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірш]. В кн.: В'єтнам бореться. К., 1972; [Вірш]. В кн.: Літопису радки багряні. К., 1979. М. Д. Кашель.

НГУЄН ТХІ ДІНЬ (Nguyễn Thị Dinh; н. 1920, громада Лионгхоа, пов. Жонгхом, пров. Бенче) — діяч нац.-визвольного руху в'єтнамського народу, політ. і громадський діяч СРВ. З 18 років — у революц. русі. Брала активну участь у Серпневій революції 1945 у В'єтнамі. З 1961 — голова Союзу жінок за визволення Пд. В'єтнаму, заст. головнокомандуючого збройними силами визволення Пд. В'єтнаму, з 1964 — член Президії ЦК Нац. фронту визволення Пд. В'єтнаму. Після об'єднання В'єтнаму (1976) — на керівній роботі в СРВ. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1968.

НГУЄН ХУУ ТХО (Nguyễn Hu'u Tho; н. 10.VII 1910, Тьолон, тепер у складі м. Хошміна) — діяч нац.-визвольного руху в'єтнамського народу, політ. і громадський діяч СРВ. Здобув вищу юрид. освіту у Франції. Активний учасник війни Опору в'єтнам. народу (1945—54). За патріотичну діяльність був ув'язнений (1950—

52, 1954—61). В 1964—77 — голова Президії ЦК Нац. фронту визволення Пд. В'єтнаму. З 1969 — голова Консультативної ради Тимчасового революц. уряду Республіки Пд. В'єтнам. Після об'єднання В'єтнаму (1976) — віцепрезидент, з 1980 — виконуючий обов'язки президента СРВ. З липня 1981 — заступник Голови Держ. ради і голова Нац. зборів. Нагороджений орденом Дружби народів (1980).

НГУЄН ЧАЙ (Nguyễn Trãi; 1380—1442) — в'єтнам. поет, учений, держ. діяч. Основоположник поезії розмовною в'єтнам. мовою. Нац. герой В'єтнаму. В 1418—27 — один з керівників нар. боротьби проти кит. загарбників-феодалів. «Збірник віршів рідною мовою» містить філос. і пейзажну лірику. У «Великій відозві на замирення китайців» (1428) висловив глибоку симпатію до поневоленого завоювальниками народу. Відомий як географ, історик.

НДЖАМЕНА (до 1973 — Форт-Ламі) — столиця Чаду. Гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташована на р. Шарі, поблизу впадіння в неї р. Логоне. Вузол автошляхів, річковий порт, аеропорт міжнар. значення. 300 тис. ж. (1975). Провідна галузь пром-сті — харчова (виробн. вершкового масла й олії; м'ясохолодобої). Підприємства буд. матеріалів та взут. пром-сті. Важливий торг. пункт (експорт бавовни, продуктів тваринництва). Ун-т (засн. 1971). Нац. школа адміністрації, Ін-т зоотехніки й ветеринарії, Нац. ін-т гуманітарних наук, Ін-т скотарства й ветеринарії тропічних країн, Ін-т бавовництва. Нац. музей. Н. засн. в кін. 19 ст.

НДОЛА — місто в Замбії. Вузол з-щ, міжнар. аеропорт, 240 тис. ж. (1974). Один з центрів осн. району видобування міді в країні. Розвинуті кольорова металургія, хім. та маш.-буд. пром-сть. Нафтопереробний і цукровий заводи.

НЕАНДЕРТАЛЬЦІ — давні викопні люди, які існували на території Європи, Азії й Африки приблизно 250 — 35 тис. років тому (кінець раннього і середній палеоліт). Назва походить від однієї з перших знахідок (1856) решток Н. в долині Неандерталь поблизу Дюссельдорфа (ФРН). Для Н. характерні невеликий зріст (бл. 160 см), дуже похиле чоло з масивним надорбітальним валіком, відсутність виступаючого підборіддя. Недостатній розвиток деяких ділянок головного мозку, що контролюють мову і психіку, свідчить про те, що у Н. не було членовподібної мови. Для ряду знахідок решток пізніх Н. у пд.-зх. Азії і пн.-сх. Африки характерні прогресивніші морфологічні риси. Іл. див. до ст. *Ла-Шапель-о-Сен*. Лит.: Рогинський Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978; Бунак В. В. Род Homo, его возникновение и последующая эволюция. М., 1980.

НЕАНТАГОНІСТИЧНІ СУПЕРЕЧНОСТІ — вид діалектичної суперечності. Див. також *Антагоністичні і неантагоністичні суперечності*.

НЕАПОЛІТАНСЬКЕ КОРОЛІВСТВО — держава в Пд. Італії, яка утворилася 1282 після розпаду Сіцилійського королівства. Столицею д-ви був Неаполь. У королівстві до 1442 правила *Анжуйська династія*. В 1442 Н. к. завоював король *Арагон* Альфонс V (до 1458 було об'єднане з Сіцилією). В 1504 Н. к. завоювала Іспанія. Разом з Сіцилією воно утворило *Сіцилій обох королівство*.

НЕАПОЛІТАНСЬКЕ КОРОЛІВСТВО 1806—15 — італ. держава у континентальній частині *Сіцилій обох королівства*, заснована франц. завоювальниками під час наполеонівських воєн. Управлялася королями: братом Наполеона I Жозефом Бонапартом (1806—08) і Й. Мюратом (1808—15).

НЕАПОЛІТАНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — один з найстаріших вищих навч. закладів Італії. Засн. 1224 як держ. ун-т Сіцилійського королівства. У 1977/78 навч. р. мав 12 ф-тів: юрид., політ. наук, філології та філософії, екон., математики і природних наук, інженерний, архіт., с.-г., мед., хірургічний, фармацевтичний, ветеринарний; навчалось 80 тис. студентів. Об'єднує ряд н.-д. ін-тів та об'єктів прикладного характеру (зокрема, мед. і хірургічний ф-ти працюють на базі 17 ін-тів і 14 клінік). Бібліотека Н. у. (засн. 1615) має 750 тис. томів.

НЕАПОЛЬ — місто на Пд. Зх. Італії, адм. ц. обл. Кампанія і провінції Неаполь. Розташований біля підніжжя *Везувію*. Значний порт на узбережжі Неаполітанської зат. Тіренського м., вузол з-щ і автошляхів. Нас. 1,2 млн. чол. (1976); т. з. Великого Неаполя (разом з прилеглими невеликими містами) — понад 2 млн. чол. Засн. 600 до н. е. як грец. колонія. В 327—326 до н. е. завоюваний Римом. У 1504 вийшов до складу *Сіцилій обох королівства*, з 1815 — його столиця. В 19 ст. Н. — центр революц. подій (зокрема, *революції 1848—49 в Італії*). З 1861 — у складі об'єднаного Італ. королівства. У вересні 1943 в окупованому нім.-фашист. військами Н. вибухнуло повстання, внаслідок якого місто було визволено від гітлерівців.

У Великому Н. значного розвитку набули металург., коксохім., нафтопереробна, нафтохім., електротех., радіоелектронна галузі, судно-, автомобіле-, літако- й верстатобудування. Підприємства цем., паперової, текст., харч. пром-сті. *Неаполітанський університет*. Академія красних мистецтв. Нац. бібліотека, Вулканологічна станція. Нац. музей та Національні музей і галереї Каподимонте. Оперний театр «Сан-Карло» і драм. театр «Сан-Фердіنانдо». Один з центрів міжнар. туризму. Серед архіт. пам'яток: баптистерій Сан-Джованні з мозаїками (5 ст.), замки Кастель дель Ово (буд-во почато в 12 ст.) і Кастель Нуово (13—15 ст.), готичні церкви (13 ст.), собор (13—20 ст.), численні палаци і церкви в стилях *ренесансу* й *барокко*; монастир Чертоза ді Сан Мартіно (14—17 ст.), театр «Сан-Карло» (173—

Др. ст. Натюрморт.

1. А. Г. Петрицький. Півонії, 1932.

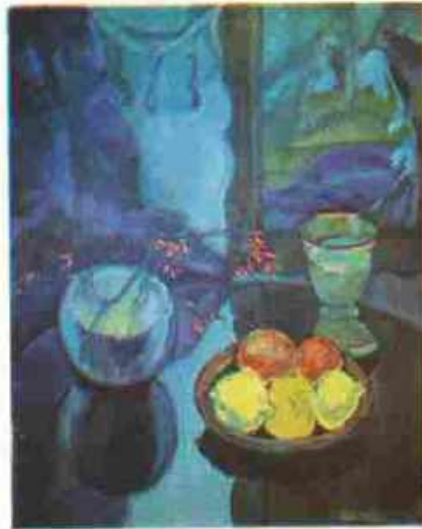
2. М. О. Шелюто. Натюрморт з полуницями. 1952.

3. Л. Ю. Крамаренко. Натюрморт із самонаром. 1929.

4. А. М. Ерделі. Натюрморт з лимонами та айвою. 1944. Приватна збірка. Київ.

5. Є. В. Волобуєв. Натюрморт. 1957.

6. Т. О. Хитрова. Хліб. 1975. 1, 3 і 5 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

1
2

3
4

5
6

До ст. Натюрморт.

1. Я. Ванік. Натюрморт з забитим зайцем. 1704. Київський музей західного та східного мистецтва

2. І. Т. Хруський. Натюрморт (гриби та овочі). 1842. Київський музей російського мистецтва

3. А. Матісс. Червоні риби. 1911. Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві

4. К. О. Коровін. Бузок. 1915.

5. К. С. Петров-Водкін. Ранковий натюрморт. 1918.

6. М. Сар'ян. Осінній натюрморт. 1961. Державна Третьяковська галерея в Москві. 4 і 5 — Державний Російський музей у Ленінграді.

1816); вокзал (1954—60, інж. П. Л. Нерві та ін.).

НЕАПОЛЬ СКІФСЬКИЙ — місто-фортеця, тепер городище на пд.-сх. околиці м. Сімферополя Крим. обл. Місто виникло в 3 ст. до н. е. Населення його було мішаним: переважали скіфи, але жили тут і греки, сармати, таври. В 3—2 ст. до н. е. Н. С. був значним ремісничо-торг. містом і столицею Скіфської д-ви в Криму. Найбільшого розквіту Н. С. досяг у 2 ст. до н. е. за царів Скілурі та його сина Палака. На культурі Н. С. позначився вплив греків, сарматів. Місто занепало в 3—4 ст., ймовірно, під ударами *готів і гунів*. Перші розкопки Н. С. провадилися 1827; систематично ведуть їх з 1945. Місто (площею 20 га) було обнесене потужними мурами з баштами. Поза мурами розташовувалися передмістя, некрополі з кам'яними й земляними склепами. Виявлено залишки житл. і громад. будівель, портретні рельєфи, фрагменти скульптур, грец. написи тощо. Окремі будинки були вкриті черепицею, оздоблені фресками. Видатними пам'ятками Н. С. є мавзолей з похованнями скіфського царя та знаті і вирубані в скелі поховальні склепи з настінними розписами. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433, а також до ст. Крим, т. 5, с. 509.

Лит.: Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скіфського. М., 1953; Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. К., 1979.

НЕАРКТИКА, Неоарктика (від грец. νεός — новий і *архтікс* — північний) — відділ *Голарктичної біогеографічної області*. Деякі автори вважають його самостійною т. з. Неарктичною біогеографічною областю.

НЕБАБА Мартин (р. н. невід. — п. 6.VII 1651, під м. Лосвом, тепер БРСР) — черніг. полковник (1648—51), один з військ. діячів *вишівської війни українського народу 1648—54*. Навесні 1648 очолював нар. повстання на Чернігово-Сіверщині проти польсь. шляхти. Брав участь у *Пилівській битві 1648*, в боях під Замостям, у *Збаразькій облозі 1649*, *Збориській битві 1649*, в поході Б. Хмельницького 1650 на Молдавію. В 1651 керував обороною Чернігово-Сіверщини від нападу польсь.-лит. військ. Загинув у бою.

НЕБЕРА Володимир Павлович (п. 2.VII 1924, Київ) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1945. В 1949 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. З 1950 — режисер Київ. студії документальних фільмів. Постанови фільми: «Великі зміни» (1951), «Львів» (1953), повнометражні — «Земля Київська» (1958), «Ми з України» (1961, спільно з В. Биковцем, автор сценарію спільно з А. Малишом), «Золоті ворота» (1963), «Сто днів за океаном» (1966), «Україна. Кроки п'ятиріччя» (1970, телевізійний), «Гвардійці клібіного поля» (1973), «Продовження полів» (1974). З 1972 викладає на кінофакультеті Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого.

НЕБЕСНА МЕХАНІКА — розділ астрономії, що вивчає рух небесних тіл під дією гравітаційного поля (див. *Тяжіння*), а також опору середовища, реактивних та інших сил. За допомогою методів Н. м. досліджують рух природних та штучних небесних тіл в гравітаційному полі (напр., *двох тіл задача* та *трьох тіл задача*), розробляють матем. теорії цього руху, визначають фундаментальні астр. сталі, порівнюючи теорію зі спостереженнями, та створюють астр. *ефемериди*. Повний розв'язок рівнянь руху одержано тільки в задачі двох тіл. Задача трьох тіл допускає точний розв'язок тільки в окремих випадках (напр., коли кожне з тіл під час руху перебуває в одній з вершин рівностороннього трикутника, що обертається навколо центру мас як одне ціле). Ще складніша задача про рух *n* тіл. У ній виділяється осн. рух і вивчається вплив притягання решти тіл (див. *Збурення руху небесних тіл*) або аналітично (використовуючи розвинення в матем. ряди), або шляхом *чисельного інтегрування*. Методи Н. м. застосовують також при розрахунку *орбіт штучних космічних об'єктів* (див. *Астрономіка*). Н. м., що базується на *Ньютона законі тяжіння*, досить точно описує рух тіл *Сонячної системи*. Проте деякі явища (напр., рух перигеліїв орбіт Меркурія та ін. планет) вона пояснити не може. Ці явища знаходять своє пояснення в релятивістській Н. м., що використовує закони заг. відносності теорії.

Н. м. вивчає також осьове обертання і форму небесних тіл, проблему стійкості Сонячної системи, розробляє способи обчислення елементів орбіти за спостереженнями положень небесних тіл на *небесній сфері*. За одержання елементів обчислюють подальший шлях небесного тіла. Результати обчислень ефемерид руху є основою астр. шорічників, які широко використовуються на практиці. В зв'язку з бурхливим розвитком космічних досліджень Н. м. набуває дедалі більшого значення. Теор. основи сучас. Н. м. заклад І. Ньютон у «Математичних початках натуральної філософії». В подальшому Ж. Л. Лагранж та П. С. Лаплас розробили ряд методів теорії збурень. У Ж. Ж. Левер'є побудував сучас. теорію руху великих планет, яку потім розвинули в своїх працях амер. астрономи С. Ньюком та Дж. У. Хіл (1838—1914), а удосконалили амер. астрономи Д. Брауер (1902—66) і Дж. Клемес (1906—74). Теорія руху Місяця створена в працях Ж. Л. Д'Аламбера, А. К. Клеро, Л. Ейлера і П. С. Лапласа. В СРСР розвиток Н. м. пов'язаний, зокрема, з дослідженнями О. Я. Орлова, Г. М. Дубошина (п. 1904), О. Д. Дубяго (1903—59), О. І. Казиміровича-Полонської (п. 1902), М. Д. Мойсєєва (1902—55), М. Ф. Субботіна (1893—1966) та ін.

Лит.: Субботин М. Ф. Введение в теоретическую астрономию. М., 1968; Демин В. Г. Судьба солнечной системы. М., 1969. В. П. Цесевич.

НЕБЕСНА СФЕРА — допоміжна уявна сфера довільного радіуса,

центр якої може бути розташований у будь-якій точці простору; за допомогою Н. с. відтворюють кутові віддалі між світилами та визначають *координати небесні* світил. Для цього на Н. с. та всередині неї фіксуються гол. лінії та точки (мал.), відносно яких робляться всі виміри в кутових одиницях. Найчастіше за центр Н. с. беруть положення ока спостерігача. Вертикальна лінія, що проходить через центр Н. с., перетинається з нею в точках *зеніту* й *надиру*. Перпендикулярно до неї через центр Н. с. проходить площина матем. *горизонту*. Паралельно осі добоного обертання Землі через центр Н. с. проходить *вісь світу*; вона перетинає Н. с. у *полюсах світу*. Кут φ між напрямом на видимий полюс світу та матем. горизонтом наз. висотою полюса; за побудовою він дорівнює геогр. широті місця спостереження. Перпендикулярно до осі світу через центр Н. с. проходить площина *екватора небесного*. Через вісь світу та вертикальну лінію проходить площина *меридіана небесного*. Площини небесного меридіана та матем. горизонту перерізуються по полуденній лінії, яка перетинає Н. с. у точках *півночі* *N* та *півдня* *S*. Лінія перерізу площини матем. горизонту і небесного екватора перетинає Н. с. в точках *сходу* *E* і *заходу* *W*. Вертикаль, що проходить через точки *E* і *W*, перпендикулярна до меридіана; він наз. першим. Велике коло, що проходить через точки *E* і *W*, перпендикулярно до меридіана; воно наз. *екліптикою*; воно перетинається з небесним екватором у точках весняного та осіннього *рівнодень*. Небесний меридіан перетинається з екліптикою в точках літнього та зимового *сонцестоянь*. Велике коло, що проходить через полюси світу та точки *рівнодень*, наз. *колом рівнодень*, а через полюси світу та точки *сонцестоянь* — *колом сонцестоянь*. Віддалі до зірок від Землі чи від Сонця настільки великі, що напрями на них, проведені з місця спостереження чи з центру Землі або Сонця, практично паралельні; отже, їхні положення відносно цих місць спостереження є однаковими. Але для близьких тіл, особливо тіл *Сонячної системи*, напрями істотно залежать від місця спостереження.

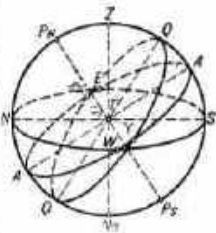
Лит.: Абалякин В. К. [та ін.]. Справочное руководство по небесной механике и астродинамике. М., 1971.

К. І. Чирюмов.

НЕБЕСНОВ Віктор Іванович [п. 2 (15).П 1915, с. Камизак, тепер

Нгуен Хуу Тхо.

Небесна сфера: Z — зеніт; Nа — надир; P_N і P_S — Північний та Південний полюси світу; τ і τ' — точки весняного й осіннього рівнодень; NESW — математичний горизонт; ΔWAE — небесний екватор; Q і Q' — екліптика; T — центр небесної сфери.

Неаполь. У портовій частині міста.

місто Астр. обл. — укр. рад. вчений у галузі суднобудування, доктор тех. наук (з 1952), професор (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС з 1962. Закінчив (1939) Горьківський ін-т інженерів водного транспорту. З 1944 працює в Одеському ін-ті інженерів мор. флоту. Осн. праці — з механіки корабельних машин і механізмів. Нагороджений орденом Леніна, «Знак Пошани», медалями.

НЕБІТ-ДАГ — місто обласного підпорядкування Краснояр. обл. Туркм. РСР. Залізнична станція. 73 тис. ж. (1980). Один із центрів нафтогазодобувної промисловості республіки — виробниче об'єднання «Туркменнафта», управління туркм. магістральними нафтопроводами тощо. Серед ін. підприємств — газотурбінна ДРЕС, домобуд. комбінат, йодний, молочний, лимонадний заводи, швейна й килимова фабрики, м'ясокомбінат та ін. Видобування бензоту, аргіліту, шпекто. Агроліс-селекційна дослідна станція. Філіал Всесоюзного н.-д. нафтогазового ін-ту, вечірній ф-т Моск. ін-ту нафтохім. та газової пром-сті, нафтовий технікум. Історико-краєзнавчий музей. Н.-Д. виник 1927, місто — з 1946.

НЕБРАСКА — штат у центр. частині США, в басейні Міссурі. Пл. 200 тис. км². Нас. 1,6 млн. чол. (1977). Адм. ц. — м. Лінкольн. Поверхня погорблена, на Зх. — відроги Скелястих гір. На схилах гір — хвойні ліси. Основа г-ва — с. г., переважно тваринництво м'ясного напрямку. Вирощують кукурудзу, пшеницю, цукр, буряки. Гол. галузь пром-сті — м'ясоконсервна. Підприємства кольорової металургії, с.-г. машинобудування, хім. (вироби. добрив), харч. (борошномельної, маслоробної, цукр.) галузей. Осн. пром. центр — м. Омаха.

НЕВА — ріка в Ленінгр. обл. РРФСР. Довж. 74 км, заг. площа басейну (включаючи бас. Онезького, Ладозького та ін. озер) 281 тис. км², власне Н. — 5 тис. км². Витікає з Ладозького оз., впадає у Фінську зат. Балтійського м., утворюючи дельту з численними рукавами (основні — Велика і Мала Нева, Велика і Мала Невка) та островами, на яких частково розташований Ленінград. У Н. впадає 26 невеликих річок. Шир. русла від 350 до 1200 м, глиб. від 4,5 до 24 м. Стік регулюється Ладозьким оз. і тому мало коливається по сезонах. Пересічна ви-

трата води у гирлі 2530 м³/с, макс. — 4750 м³/с. Замерзає у грудні, скресає у квітні. Під впливом зх. вітрів, що наганяють воду з Фінської зат., у гирлі Н. бувають катастрофічні повені (найбільші — 1777, 1824, 1924; остання — 1978). У 1979 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про будівництво споруд захисту м. Ленінграда від повеней» (дамба завдовжки 25,4 км з 2 суднопропускними та водопропускними воротами). Нева — важлива складова частина *Волго-Балтійського водного шляху*.

М. В. Разумкін.

НЕВАГОМІСТЬ — фізичний стан тіла — складової частини рухоної механічної системи, при якому зовнішні сили, що діють на тіло, чи рухи, які воно здійснює, не спричиняють взаємних тисків частинок тіла одна на одну. Якщо тіло перебуває в спокої на горизонтальній площині в якомусь полі тяжіння, то на нього діє сила тяжіння і спрямована в протилежний бік реакція площини, внаслідок чого виникають взаємні тиски частинок тіла одна на одну. Людський організм сприймає такі тиски як відчуття ваги. Н. — не зникнення сили тяжіння, а тільки зникнення її відчуття. В умовах Землі людина відчуває Н. лише при вільному падінні (якщо знехтувати силами опору повітря) чи в польоті на літаку по параболічній траєкторії, коли прискорення руху літака дорівнює прискоренню сили тяжіння Землі. В усіх ін. випадках, напр. при зануренні людини в рідину, лише дуже наближено моделюються умови Н. Стан повної або близької до неї Н. виникає також при русі космічного корабля (КК), орбітальної станції (ОС) чи ін. космічного літального апарата (КЛА). Проблема Н. займає важливе місце серед ін. проблем космонавтики, оскільки умови Н. значно відрізняються від земних умов, в яких живе і працює людина, створюються і налагоджуються прилади й агрегати КЛА. Стан Н. ставить особливі вимоги до конструкцій та розміщення різних агрегатів КК, зокрема до систем (деяких агрегатів системи життєзабезпечення, паливних баків двигуна, паливних елементів систем енергопостачання тощо), що мають заповнені рідинними ємностями. При Н. поведінка рідини визначається силами поверхневого натягу, що необхідно враховувати при проектуванні відповідних систем; зокрема

для води та ін. рідин потрібні еластичний посуд та герметичні контейнери, що запобігають розбризкуванню; циркуляція повітря при Н. забезпечується вентиляторами.

При Н. змінюється ряд фізіологічних функцій живого організму: кровообіг, обмін речовин (особливо водно-сольовий), спостерігаються розлади вестибулярного апарату (особливо першої доби), змінюється розвиток мікроорганізмів і вищих рослин тощо. Несприятливому впливові Н. на організм людини можна запобігти чи обмежити його за допомогою комплексу деяких засобів і методів. Такими засобами є: тренажери для фіз. вправ; установи для створення від'ємного тиску, прикладеного до нижньої половини тіла; навантажувальні костюми постійного наповнення; водно-сольові добавки до раціону харчування; післяполітні профілактичні костюми тощо.

В умовах Н. в композиційних сумішах відбувається однорідний розподіл речовини в усьому об'ємі. Тому Н. стала важливим додатковим технологічним фактором у створенні нових і вдосконалених відомих матеріалів. На орбітальних станціях «Салют» використовуються пристрої й лабораторні установи, що дозволяють вирощувати кристали з властивостями *напівпровідників*, проводити металургійні експерименти з метою одержання *напівпровідників* і *магнітних матеріалів*.

Рад. вчені багато зробили для вивчення Н. Політ Ю. О. Гагаріна показав, що Н. незагрозлива для організму людини. Тривалі космічні польоти, зокрема 185-добовий політ Л. І. Попова і В. В. Рюміна, свідчать про те, що людина може не тільки довго жити, а й ефективно працювати в умовах Н., зберігаючи добрий стан здоров'я.

Лит.: Краткий справочник по космической биологии и медицине. М., 1972; Повний А. С., Любін Л. Я. Основы динамики и теплообмена жидкостей и газов при невесомости. М., 1972; Основы космической биологии и медицины. т. 1. М., 1975; Ваулина Э. Н. [та ін.]. Влияние космического полета на развивающиеся организмы. К., 1978; Невесомость. Пер. с англ. М., 1964. В. І. Миснюк.

НЕВАДА — штат на Зх. США. Площа 286,3 тис. км². Нас. 633 тис. ж. (1977). Адм. ц. — м. Карсон-Сіті. Більша частина тер. розташована в гірській безстісній області *Великий Басейн*, на Зх. — відроги хр. Сьєрра-Невада. Найбільша річка — *Колорадо*. Пустельна та напівпустельна рослинність. Розвинута гірничодобувна пром-сть (видобувають золото, мідь, срібло, залізо, вольфрам, марганець, молібден, поліметали, барит). Обробна пром-сть представлена невеликими підприємствами кольорової металургії, поліграф., харч. галузей. На р. Колорадо — ГЕС. В с. г. переважає екстенсивне тваринництво. На зрощуваних землях вирощують пшеницю, ячмінь, люцерну та ін. культури. Розвинутий туризм.

НЕВАДА, Неваса — залишки багатошарового (від *палеоліту* до *середньовіччя*) поселення на р.

Нева в межах Ленінграда.

Правара в штаті Махараштра в Індії. Розкопки провадилися в 50-х рр. 20 ст. Велике наук. значення мало відкриття культур давнього і середнього палеоліту, що свідчать про послідовний розвиток матеріальної культури Індії. Шар *мідиної епохи* характеризує становлення в 2-му тис. до н. е. в Зх. Індії культури осілих землеробських племен (характерні знаряддя праці — т. з. «витягнуті пластини»).

НЕВЕЛЬСЬКОЇ Геннадій Іванович [23.XI (5.XII) 1813, Дракіно, тепер Костром. обл. — 17 (29).IV 1876, Петербург] — рос. мореплавець, дослідник Далекого Сходу, адмірал (1874). Закінчив Мор. кадетський корпус (1832) і офіцерські класи (1836). У 1848—49 керував мор. переходом транспорту «Байкал» з Кронштадта до Петропавловська-Камчатського. Встановив, що Сахалін є островом. В 1850—55 керував дослідженнями Сахаліну, пониззя Амуру та ін. У 1850 Н. заснував Ніколаєвський пост (тепер Ніколаєвськ-на-Амурі). На честь Н. названо найвужчу частину Татарської прот., затоку. гору та місто на о. Сахалін.

НЕВЕРЛІ (Newerly) Ігор (справж. прізвище — Абрамов; н. 24.III 1903, Бяловежа, тепер ПНР) — польсь. письменник. З 1914 проживав у Сибірску. В 1921—23 навчався в Київ. ун-ті. В центрі повісті «Хлопчина з Сальських степів» (1947) — життя рад. лікаря, з яким Н. перебував у фашист. концтаборі. Проблему виховання молоді порушив у повісті «Архіпелаг відроджених людей» (1950). Роман «Пам'ятка з фабрики „Щелюзова“» (1952; в рос. перекл. — «Під фригійською зорею») — про становлення характеру польсь. комуніста 20—30-х рр. Автор пригодницького роману «Лісове море» (1960). Герой роману «Живі зв'язки» (1966) — польсь. педагог Я. Корчак, з яким Н. разом працював 1926—32. Тв.: Укр. перекл. — «Пам'ятка з фабрики „Щелюзова“», К., 1954; Лісове море. К., 1962; Хлопчина з Сальських степів. К., 1965; Рос. перекл. — Парень из Сальских степей. М., 1958; Лесное море. М., 1963; Под фригийской звездой. М., 1977.

Лит.: Ведіна В. Ігор Неверлі. В кн.: Сучасні польські письменники. К., 1960; Богомолова Н. Ігорь Неверлі. В кн.: Писатели Народной Польши. М., 1976. В. П. Ведіна.

НЕВЕРОВ Олександр Сергійович [справж. прізвище — Скобелев; 12 (24).XII 1886, с. Новиковка, тепер Старомайського р-ну Ульянов. обл. — 24.XII 1923, Москва] — рос. рад. письменник. У 1906—16 вчителював. Друкуватися почав 1906. В оповіданнях з селян. життя («Приїхали на базар», 1907; «Баба-Іван», 1910; «Учитель Строкін», 1911) показав тяжке становище бідноти, класову боротьбу на селі. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — один із перших відтворив образи сільсь. комуністів (оповідання «Мар'я-більшовичка», 1921; повість «Андрон Нецутящий», 1922), показав моральну стійкість людини, яка переборює труднощі («Ташкент — місто хлібне», 1923). У незакінченому романі «Гуси-лебеді» (1923)

показав боротьбу трудового селянства за зміцнення Рад. влади. Писав твори для дітей.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. Куйбышев, 1957—58; Избранное. М., 1977; Укр. перекл. — Мишко Додон. Х., 1927; Я хочу жити. Х., 1929; Порося. Х., 1930; Туди, де хліба досить. Х., 1930; Мар'я-більшовичка. Х.—К., 1931.

НЕВЕРОВСЬКИЙ (Неверовский) Дмитро Петрович [21.X (1.XI) 1771, с. Прохорівка, тепер Канівського р-ну Черкас. обл. — 21.X (2.XI) 1813, Галле, тепер НДР; 1912 прах його перевезено в Росію, поховано на Бородинському полі] — рос. військ. діяч, герой *Вітчизняної війни 1812*, генерал-лейтенант (1812). Н. в сім'ї сотника. В 1812 командував 27-ю піхотною д-зією, яка чинила опір військам Й. Мюрата під Красним, брала участь у боях за Смоленськ. 24.VIII (5.IX) д-зія Н. обороняла Шевардинський редут, а під час *Бородинської битви 1812* — Багратіонові флеші, тут Н. був тяжко поранений. Брав участь у битвах під Тарутіном і *Малоярославцем*, у закорд. походах рос. армії 1813—14. В *Лейпцигській битві 1813* був смертельно поранений.

«НЕВИДИМИЙ» ЕКСПОРТ (ІМ-ПОРТ) — операції, здійснювані даною країною в процесі обслуговування міжнародних екон. відносин, *експорту й імпорту* послуг, діяльності урядів та окремих осіб. Характерною особливістю сучас. міжнар. екон. відносин є не тільки абсолютне зростання, а й підвищення питомої ваги «Н.» е. (і.) в міжнар. торгівлі. Зазначені операції здійснюють по трьох напрямках: послуги, надходження доходів від зарубіжних *інвестицій*, приватні перекази грошей громадянами з однієї країни в іншу. На послуги «припадає осн. (понад $\frac{3}{4}$) частина «Н.» е. (і.) в капіталістичних країнах: перевезення вантажів і пасажирів ін. трансп. операції, різні види страхування, наук.-тех. обмін, міжнар. туризм та ін. види послуг. У більшості країн, що розвиваються, «невидимий» імпорт у цілому перевищує експорт і в галузі торгівлі послугами, особливо в зв'язку з виплатою великих *дивідендів* і процентів по іноземних капіталовкладеннях.

НЕВИЗНАЧЕНІ ВІРАЗИ — вирази, *граници* яких не можна знайти безпосереднім застосуванням теорем про границі. Осн. типи Н.

в.: 1) $\frac{f(x)}{g(x)}$, якщо $\lim f(x) = \lim g(x) = 0$ (символічно: $\frac{0}{0}$);

2) $\frac{f(x)}{g(x)}$, якщо $\lim f(x) = \lim g(x) = \infty$ (символічно: $\frac{\infty}{\infty}$). Ін. типи

Н. в. (видів $0 \cdot \infty$, $\infty - \infty$, 1^∞ , 0^0 , ∞^0) можна алгебр. перетвореннями звести до вказаних двох. Слід відмітити, що дана функція може бути Н. в. при одних значеннях аргументу і не бути таким при інших. Напр., $\frac{\sin x}{x}$ є Н. в. тільки при $x = 0$. Знаходження границь Н. в. (якщо вони існують) наз. розкриттям (або усуненням) невізна-

ченості. Для знаходження границі Н. в. типів $\frac{0}{0}$ та $\frac{\infty}{\infty}$ часто буває

корисним *Лопітала правило*. Найзагальнішим способом розкриття невізначеності є розвинення функцій у ряди.

НЕВІЗНАЧЕНІ РІВНЯННЯ — рівняння, в яких кількість невідомих більша за кількість рівнянь. Напр., $x + y = 7$. Див. *Діофантові рівняння*.

НЕВІЗНАЧЕНОСТЕЙ СПІВВІДНОШЕННЯ — одне з осн. положень *квантової механіки*, яке стверджує, що будь-яка мікрочастинка (електрон, атом, молекула) не може перебувати в станах, в яких її координати й імпульс одночасно набувають певних, точних значень. Математично записується у вигляді нерівностей:

$$\Delta x \Delta p_x \geq \hbar/2, \Delta y \Delta p_y \geq \hbar/2, \Delta z \Delta p_z \geq \hbar/2. \quad (1)$$

де Δx , Δy , Δz — невізначеності (середньоквадратичні відхилення від серед. значень) координат x , y , z ; Δp_x , Δp_y , Δp_z — невізначеності проекцій імпульсу на осі x , y , z ; $\hbar$ — *Планка стала*. З (1) видно, що чим точніше визначається імпульс частинки, тим з меншою точністю знаходиться її координата і навпаки. Н. с., сформульоване 1927 В. К. Гейзенбергом, відіграло важливу роль у з'ясуванні фіз. змісту понять квантової механіки. Воно впливає не з недосконалості виміральної техніки, а з об'єктивних властивостей матерії, корпускулярно-хвильової природи мікрочастинок. Зміст Н. с. тісно пов'язаний з тим, що в квантовій механіці, на відміну від класичної, стан частинок характеризується не координатами й імпульсами, а *хвильовими функціями*, які визначають лише ймовірнісний розподіл цих величин. Співвідношення, аналогічні (1), справджуються й для багатьох ін. пар фіз. характеристик мікрочастинок, зокрема для енергії часу життя даного стану, кута повороту навколо осі і проекцій моментів імпульсу на неї.

Лит. див. до ст. *Квантова механіка*. П. І. Фомін.

НЕВИННОМИСЬК — місто крайового підпорядкування в Ставроп. кр. РРФСР. Розташований на р. Кубані, при впадінні в неї р. Великого Зеленчука. Біля Н. починається *Невинномиський канал*. Залізнична ст. Невинномиська. 106 тис. ж. (1980). В Н. — підприємства хім. (виробниче об'єднання «Азот», з-ди побутової хімії та шинорем.), легкої, маш.-буд. та буд. матеріалів пром-сті. ДРЕС. Філіал Ставроп. політех. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів. Засн. 1825, місто — з 1939.

НЕВИННОМИСЬКИЙ КАНАЛ — зрошувальний канал у Ставроп. кр. РРФСР. Подає воду з р. Кубані в р. Єгорлик. Буд-во почато 1936, поновлено 1944. Діє з 1948. Заг. довж. 49,2 км. Пропускна спроможність гол. споруди — 75 м³/с. Водами каналу зрошують значну частину с.-г. угідь Ставроп. кр., пд.-сх. райони Ростов. обл. та пн. райони Краснодар. кр. РРФСР. Поблизу м. Невинномиська русло

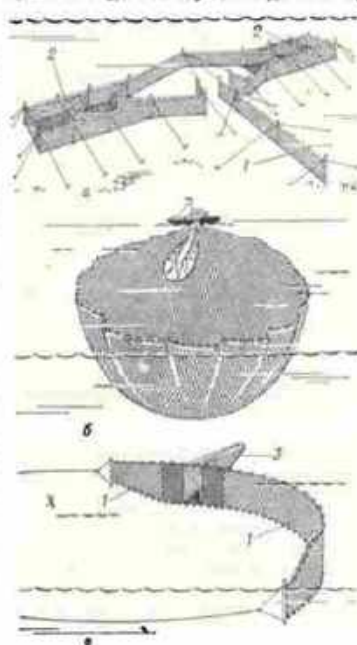

Кубані перекрито греблею. На Н. к. — Свистухінська та Сєнгілеївська гідроелектростанції.

НЕВИРОБНИЧА СФЕРА — сукупність галузей нар. господарства, в яких об'єктом споживання є праця. Результатом діяльності людей у Н. с. є послуги, що задовольняють потреби людини і суспільства в організації і здійсненні обміну, розподілу і споживання матеріальних благ, виробн. духовних благ і всебічному розвитку особи, включаючи охорону і зміцнення здоров'я людини. До Н. с. органи ЦСУ і Держплану СРСР відносять житл.-комунальні і побутові обслуговування населення, пасажирський транспорт, зв'язок (по обслуговуванню орг-цій і невиробничої діяльності населення), охорону здоров'я, фіз. культуру і соціальне забезпечення, освіту, культуру, мистецтво, науку і наук. обслуговування, управління, фінанс. і кредитні органи, громад. орг-ції. Структура і масштаби Н. с. зумовлюються рівнем продуктивності праці в матеріальному виробн. та системою панівних виробничих відносин. За капіталізму у Н. с. характеризується гіпертрофованим розвитком і набуває здебільшого паразитичного характеру. Зростання її забезпечується гол. чин. за рахунок видів діяльності, пов'язаних з видобутком макс. прибутків і збереженням капіталістичного ладу (наука, пов'язана з милітаризацією економіки, реклама, фінанс. апарат, військово-поліцейський апарат тощо). В той же час зменшуються витрати на освіту, науку, культуру, медичне та ін. обслуговування населення. Розвиток галузей Н. с., що надають послуги населенню, підпорядковано основному економічному закону капіталізму — виробництву і привласненню додаткової вартості. В соціалістичних країнах розширення Н. с. спрямовано на підвищення добробуту трудящих і всебічний розвиток особи. В процесі обміну діяльністю з матеріальним виробн. Н. с. дедалі більше впливає на підвищення продуктивних сил і підвищення продуктивності праці. З розвитком соціалістичного виробн. і підвищенням продуктивності сусп. праці збільшується кількість працівників, зайнятих у галузях Н. с. Так, в нар.-г-ні 1940 частка Н. с. становила 11,7% зайнятого населення, 1950 — 13,8%, 1960 — 17,0%, 1975 — 24,8%, 1979 — 25,9%. Тобто відбуваються зміни структури зайнятості: швидше зростає абсолютно і відповідно збільшується відносно маса праці, яка функціонує у невиробничій сфері. Це свідчить про підвищення ефективності всього сусп. виробн. і разом з тим є умовою дальшого підвищення ефективності праці. В. Б. Козак.

НЕВІД — сіткове пасткове або віддіжувальне знаряддя для промислового рибальства; різновид риболовного знаряддя. До найбільших належать Н. (мал.) ставні, обкидні й закидні. Ставний Н. (одно- або двосадковий, довж. крила до 300 м) являє собою риболовну пастку, що її встановлюють, як правило, проти течії на палях

(на глиб. до 10 м) або на м'якому канатному каркасі, розтягнутому за допомогою якорів або буїв. Обкидним Н. охоплюють місце скупчення риби біля поверхні або дна водойми. Сіткове полотно таких Н. прикріплене до верхнього (з поплавками) і нижнього (з грузами, стяжним тросом) канатів. Довжина полотна — 400—500, висота — 50—80 м (у деяких знарядь, зокрема кошикових, відповідно до 1500 і до 200 м). Закидним Н.

Неводи: а — ставний двосадковий; б — обкидний; в — закидний; г — крило; 2 — садок; 3 — сітковий мішок.

(сітковим мішком між двома крилами) перекривають водойму по всій глибині. Н. такого типу бувають різно- і нерівнокрилі, довжиною відповідно 100—1000 і 1000—3000, висотою 2—20 і 10—30 м.

НЕВІДКЛАДНА МЕДИЧНА ДОПОМОГА — сукупність медичних заходів, необхідних для подання своєчасної допомоги тим, хто тяжко і раптово захворів. Н. м. д. подають при нещасних випадках, харчових отруєннях, інфаркті міокарда, астматичному нападі, комі тощо. Хворих, які потребують Н. м. д., обслуговує швидка медична допомога.

НЕВІДОМОМУ СОЛДАТОВИ (МАТРОСОВИ) ПАМ'ЯТНИК — меморіальна споруда в пам'ять рад. воїнів, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45. Пам'ятник у вигляді стели, обеліска, меморіального комплексу тощо встановлюють звичайно на могилі з останками загинувших. Навколо нього — меморіальна зона з похованнями рад. воїнів; у центрі — Вічний вогонь. У дні урочистих свят біля Н. с. (м.) п. відбуваються урочисті мітинги, церемонії, покладання вінків на могили воїнів. Серед таких пам'ятників — Могила Невідомого солдата в Москві біля Кремлівської

стіни (1970, скульптор М. Томський, арх. Д. Бурдін та ін.), пам'ятник Невідомому матросу в Одесі (1960, скульптор М. Нарузецький, арх. І. Топуз і П. Томилін), пам'ятник Вічної слави біля могили Невідомого солдата в Києві (1957, арх. А. Милецький, В. Бакланов, Л. Новиков) та ін. Див. також *Меморіальні споруди*.

НЕВІЛЬНИЧИЙ БЕРЕГ — ділянка узбережжя Гвінейської зат. між гирлами річок Нігер і Вольты. Розташований у межах Гани, Того, Беніну й Нігерії. Берег низинний, багато лагун, з'єднаних протоками, є болота. Клімат екваторіально-мусонний. У зх. частині на підвищеннях — савани, на сх. — вологі екваторіальні ліси. На берегах лагун та в гирлах річок — мангрові зарості. В 16—18 ст. був гол. районом работоргівлі в Африці (звідки й назва). **НЕ ВІН** (У Не Віл, Шу Маун; н. 25.V 1911, Паунде, округ Проме) — держ. і політ. діяч Бірми. Н. в сім'ї службовця. Навчався в Рангунському ун-ті. Активний учасник боротьби за незалежність Бірми. Після проголошення незалежності (1948) обіймав ряд держ. посад (1958—60 — прем'єр-міністр). 2.III 1962 бirm. армія під керівництвом Н. В. взяла владу в країні. В 1962—74 Н. В. — голова Революц. ради і Революц. уряду (з 1971 — Рада міністрів), з 1974 — голова Держ. ради Нар. зборів і президент країни. З 1971 — голова ЦК Партії бirm. соціалістичної програми. Відвідав СРСР 1961 і 1965.

НЕВЛАСНІ ІНТЕГРАЛИ — узагальнення поняття визначеного інтеграла (див. *Інтегральне числення*) на випадок необмежених функцій або нескінченних проміжків інтегрування. Якщо функція $f(x)$ інтегровна на довільному скінченному відрізку $[a, b]$ і існує

$$\lim_{b \rightarrow +\infty} \int_a^b f(x) dx, \text{ то ця границя}$$

називається Н. і. функції $f(x)$ на проміжку $[a, +\infty)$ і позначається

$$\int_a^{+\infty} f(x) dx.$$

При цьому кажуть, що Н. і. збігається. Якщо ж ця границя не існує, то кажуть, що Н. і. розбігається. Напр.,

$$\int_a^{+\infty} x^{-\lambda} dx$$

збігається, якщо $\lambda > 1$, і розбігається, якщо $\lambda \leq 1$. Аналогічно визначають Н. і. на проміжках $(-\infty, a]$ і $(-\infty, +\infty)$. Якщо функція $f(x)$ задана на відрізку $[a, b]$ і не обмежена в околі точки b , але інтегровна на будь-якому відрізку $[a, c]$, де $a < c < b$, і якщо існує

$$\lim_{c \rightarrow b} \int_a^c f(x) dx, \text{ то ця границя}$$

наз. Н. і. функції $f(x)$ на $[a, b]$ і позначається

$$\int_a^b f(x) dx. \text{ Аналогічно визначається Н. і., якщо функ-}$$

ція $f(x)$ не обмежена в околі точ-
ки a . Н. і. $\int_a^{+\infty} f(x) dx$ наз. а б с о -

лютно збіжним, якщо збі-
гається також $\int_a^{+\infty} |f(x)| dx$. Як-

що ж перший Н. і. збігається, а
другий — ні. то $\int_a^{+\infty} f(x) dx$ наз.

умовно збіжним. Аналогіч-
но запроваджують поняття аб-
солютної і умовної збіжності для

Н. і. $\int_a^b f(x) dx$. Н. і. широко вико-

ристовують у математичному
аналізі та його застосуваннях.
Точні визначення Н. і. дав 1823
О. Л. Коші.

НЕВОЛІН Костянтин Олексійович
[бл. 1806, м. Орлов, тепер м. Хал-
турін Кіров. обл. — 6 (18).X 1855,
м. Бріксен, Тіроль, Австрія] —
вітязин. бурж. історик права,
чл.-кор. Петерб. АН (з 1853). Н.
в сім'ї священика. В 1827 закінчив
Моск. духовну семінарію. З 1835—
проф. Київ. ун-ту, 1837—43—ректор
цього ун-ту. З 1847 — проректор,
декан юрид. ф-ту Петерб. ун-ту.
Осн. праці — «Енциклопедія за-
конодавства» (т. 1—2. К., 1839—
40), «Історія російських цивіль-
них законів» (т. 1—3. СПб, 1851).

НЕВОЛЬНИЦЬКІ ПЛАЧІ — наз-
ва двох ліро-епічних укр. народ-
них дум 15—16 ст. «Плач неволь-
ників» («Невольники на каторзі») та
«Плач невольника в турецькій не-
волі». Стиль і мелодія цих дум
нагадують похоронні *голосіння*.
В них укр. козаки ніби плачучи
розповідають про свої страждання
в тур. неволі і благають допомоги
ім. Відомо кілька варіантів
цих дум. Думу «Плач невольника
в турецькій неволі» талановито
виконував рад. кобзар *Є. Мовчан*.
Іноді до Н. п. відносять і ін. думи
про тяжку долю козаків на тур.
каторзі («Самійло Кішка», «Мару-
ся Богуславка», «Іван Богусла-
вець», «Втеча трьох братів з горо-
да Азова»). Але ці думи епічні,
а не ліро-епічні, осн. їхня тема —
визволення з неволі. Не відносив
їх до Н. п. і Ф. М. Колесса.

Б. П. Кирдан.

НЕВРАЛГІЯ (від грец. *νεῦρον* —
жила, нерв і *ἄλγος* — біль) — хво-
робливий стан, проявом якого є
гострий приступоподібний біль
вздож стовбурів або розгалужень
певних нервів. Найчастіше бува-
ють Н. трійчастого, сідничного та
міжреберних нервів. Н. можуть
спричинюватися деякими *інфек-
ційними* хворобами, *інтоксика-
цією*, травмами, порушеннями об-
міну речовин, *атеросклерозом*, пе-
реохолодженням тіла, *професій-
ними шкідливостями* тощо. При
Н. подразнюються відповідні нер-
вові стовбури або корінці, виникає
набряк нервового стовбура, роз-
ширення судин, спайки з оточую-
чими тканинами, деякі структурні
зміни нерва (розростання пери- та
ендоневральних щідин). Ліку-

вання — залежно від причини
захворювання: болезаспокійливі
та загальнозміцнювальні засоби,
фізіотерапія, санаторно-курортне.

М. Я. Ващенко.

НЕВРАСТЕНІЯ (від грец. *νεῦρον* —
жила, нерв і *ἀσθένεια* — слабкість),
нерве виснаження, нервова сла-
бкість — захворювання, що виникає
при тривалому або надмірно силь-
ному напруженні *нервової систе-
ми*. Одна з форм *неврозів*. Роз-
виткові Н. сприяють *інтоксика-
ції* (часто алкогольна), інфекції,
перевтома, недосипання, недоїдан-
ня, травми черепа тощо. У зв'язку
з порушенням фізіол. діяльності
кори великих півкуль головного
мозку порушуються процеси *збуд-
ження і гальмування* (змінюються
їх сила, співвідношення і рухли-
вість). Осн. ознаки Н.: підвище-
ні дратливість і збудливість,
швидке стомлювання при роботі,
особливо розумовій, часом *апатія*,
головний біль, запаморочення, роз-
лади сну; змінюється настрій,
виникають порушення статевої
функції. Часто спостерігаються
розлади функцій внутр. органів.
У деяких хворих виникають па-
рестезії (відчуття свербіння шкі-
ри, похолодіння кінцівок тощо).
Профілактика: організа-
ція правильного режиму праці
і побуту, запобігання інфекційним
захворюванням, заняття спортом
тощо.

Лікування: загальнозміцню-
вальні і тонізуючі засоби, водо-
лікування тощо.

М. Я. Ващенко.

НЄВРИ — давні племена, які
жили, згідно з відомостями *Геродо-
та*, в 6—5 ст. до н. е. на Пн. від
скіфів-орачів. Гадають, що землі
Н. були на Пд. від Прип'яті й на
Зх. від Дніпра між Зх. Бугом і
Случчю. Деякі дослідники (зо-
крема, П. Й. Шафарик, Л. Нідер-
ле) вважали Н. предками слов'ян.
О. М. Мельниковська і Б. О. Ри-
баков вважають Н. носіями *мло-
градсько-підгірцівської культури*.

НЕВРИНОМА [від грец. *νεῦρον* —
жила, нерв, *ίς*, (*ίνός*) —
волокно і *βύσμα* — пухлина] —
доброякісна *пухлина*, що походить
з оболонки нервових стовбурів.
Н. буває на периферичних нервах
кінцівок (особливо верхніх), шиї,
обличчя, шлунка, шкіри тощо. Н.
слухового нерва — одна з найпо-
ширеніших екстрацеребральних
пухлин мозку. Спричинює шум
у вусі, глухоту, запаморочення,
ністагм тощо. Лікування —
хірургічне.

НЕВРИТ (від грец. *νεῦρον* — жи-
ла, нерв) — запальне захворювання
периферичних нервів. Спричиню-
ється травмою, інтоксикацією, ін-
фекційним захворюванням, пору-
шенням обміну речовин, недостат-
ністю кровопостачання нерва
(напр., при *атеросклерозі*) тощо.
Виявляється Н. болями, слабкістю
і *атрофією* м'язів, що іннервую-
ться (див. *Іннервація*) ураженим
нервом, порушенням *чутливості*
і рухів (див. *Параліч*, *Парез*).
Здебільшого спостерігається Н. ли-
цьового, зорового, трійчастого,
сідничного, середнього, літкового,
променевого, стегнового нервів

тощо. Лікування — залежно
від причини захворювання.

НЄВРЛИЙ (Nevrly) Мікулаш
(н.15.XI 1916, Ростов-на-Дону) —
літературознавець. Нар. в сім'ї
інженера — переселенця з Чехосло-
ващини. З 1934 живе й працює
в Чехословащині. Переважна біль-
шість праць Н. присвячена укр.
л-рі (книги «Іван Франко — укр-
їнський поет-революціонер», 1954;
«Українська революційна літе-
ратура», 1958, та ін.). Автор кіль-
кох досліджень про Т. Шевчен-
ка, зокрема книг «Безсмертний
Шевченко» (1954, укр. мовою),
«Тарас Шевченко — революційний
поет України» (1960), а також
вступ. статті (разом з М. *Мольна-
ром*) до двотомника творів Т. Шев-
ченка словац. мовою (1959—62).

НЕВРОЗИ (від грец. *νεῦρον* — жи-
ла, нерв) — група функціональних
захворювань нервової системи, які
виникають внаслідок дії психо-
травмуючих факторів. Причинами,
що зумовлюють схильність до за-
хворювань на Н., бувають мех. і
психіч. травми, *інтоксикації*, ін-
фекції тощо. І. П. Павлов і його
учні показали, що основою Н. є
зміни *вищої нервової діяльності*,
які розвиваються внаслідок «зіт-
кнення» нервових процесів. Н.
характеризуються оборотними нер-
вово-психічними та соматичними
розладами (підвищена втомлюва-
ність, легка збудливість і швидке
виснаження, порушення сну, піт-
ливість, неприємні відчуття в ді-
лянці серця тощо), іноді порушен-
нями з боку *вегетативної нерво-
вої системи*, проте хворий може
керувати своєю поведінкою. Роз-
різняють 3 осн. форми Н.: *невра-
стенію*, *істерію*, *невроз нав'яз-
ливого стану*. Лікування я:
усунення психотравмуючих фак-
торів, медикаментозне (признача-
ється відповідно до виду Н. та
його симптомів), психотерапія, фі-
зіотерапія. В. Д. Білик.

НЕВРОЛОГІЯ І ПСИХІАТРІЯ
**ХАРКІВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОС-
ЛІДНИЙ ІНСТИТУТ** імені
В. П. Протопопова — устано-
ва М-ва охорони здоров'я УРСР.
Засн. 1922 у Харкові як Укр.
психоневрологічний ін-т, 1932
увійшов до складу Всеукр. психо-
неврологічної академії, 1937
реорганізований в Укр. психо-
неврологічний н.-д. ін-т. Сучас.
назва — з 1965; у 1980 ін-ту при-
своєно ім'я В. П. Протопопова.
В структурі ін-ту 5 відділів (у
т. ч. 3 клінічні), 3 лабораторії. Ін-т
розробляє проблеми судинних за-
хворювань головного мозку, за-
хворювань *вегетативної нерво-
вої системи*, *черепномозкових*
ушкоджень, *епілепсії*, *алкоголіз-
му*, *неврозів* та суміжних станів,
ендогенних психозів. В ін-ті пра-
цювали В. П. Протопопов, К. І.
Платонов, О. М. Грінштейн та
ін. вчені. З 1971 ін-т видає респ.
міжвідомчий збірник «Неврологія
і психіатрія». П. В. Волошин.

НЕВРОЛОГІЯ (від грец. *νεῦρον* —
жила, нерв і *λόγος* — вчення) —
медико-біологічна дисципліна, яка
вивчає будову і функції *нервової*
системи в нормі та патології, роз-
виток її в *філогенезі* та *онтогене-
зі*. Н. базується на анатомії, гісто-
логії, ембріології, порівняльній

анатомії нервової системи, нейрофізіології, нейрофармакології, нейропсихології. З клінічних дисциплін до Н. входять *невропатологія, психіатрія, нейрохірургія*. Формування Н. як науки припадає на 19 — поч. 20 ст., коли на мікроскопічному рівні були детально вивчені *нейрон*, центри та провідні шляхи нервової системи, здійснено фундаментальні дослідження з фізіології нервової системи (І. М. Сеченов, М. Є. Введенський, І. П. Павлов, Л. А. Орбелі, В. М. Черніговський та ін.). В цей же час визначалась осн. класифікація нервових хвороб — поділ їх на органічні та функціональні ураження. Сучас. Н. використовує складні електронно-мікроскопічні, електрофізіологічні, біохімічні, імунологічні, кібернетичні та ін. методи дослідження. Діяльність нервової системи вивчається за допомогою мікроелектродної техніки на рівні окремих нервових клітин та міжнейронних зв'язків. Значних успіхів досягла клінічна Н. у вивченні розладів мозкового кровообігу, інфекційних та спадкових хвороб нервової системи. В СРСР осн. наук. центрами з проблем Н. є Ін-т мозку АМН СРСР (Москва), Ін-т вищої нервової діяльності і нейрофізіології АН СРСР (Москва), Ін-т неврології АМН СРСР (Москва) та ряд ін., зокрема на Україні — *Нейрохірургії київський науково-дослідний інститут* МОЗ УРСР, Ін-т фізіології АН УРСР (Київ), Харків. н.-д. ін-т неврології і психіатрії.

Лит.: Ходос Х.-Б. Г. Нервные болезни. М., 1974; Проблемы современной невропатологии. М., 1976. В. Д. Білик **НЕВРОМА** (від грец. *νεῦρον* — жила, нерв і *βύμα* — пухлина) — збірне поняття для позначення різних розростань *нервової тканини*. До Н. належать гангліоневрома, *невринома, нейрофіброматоз* та ін. Перебіг деяких Н. злоякісний. Лікування хірургічне. Крім того, виділяють ампутаційні Н., які є регенераційними (див. *Регенерація* в біології) потовщення кінців перерізаних нервів, утворюються в рубцях. Такі Н. викликають ниючі болі, а іноді трофічні розлади в кінці. Лікування фізіотерапевтичне або хірургічне.

НЕВРОН — нервова клітина; те саме, що й *нейрон*.

НЕВРОПАТОЛОГІЯ (від грец. *νεῦρον* — жила, нерв, *πάθος* — хвороба і *λόγος* — вчення) — галузь клінічної медицини, яка вивчає причини виникнення, механізми розвитку і клініку захворювань *нервової системи*, а також розробляє заходи їх діагностики, профілактики і лікування; розділ *неврології*. Розробкою хірургічних методів лікування захворювань нервової системи займається *нейрохірургія*, психічні захворювання вивчає *психіатрія*. Відомості про окремі захворювання нервової системи і їх лікування зустрічаються в літературі Старод. Греції, Риму, Єгипту, Китаю та ін. країн. *Гіппократ, Ерасістрат, Гален, Ібн-Сіна, Цельс* та ін. заклали фундамент вивчення багатьох хвороб нервової системи.

Однак Н. як самостійна клінічна дисципліна відокремилася від терапії у 2-й пол. 19 ст., чому сприяло вивчення морфології і фізіології головного і спинного мозку. Великий внесок у розвиток Н. зробили рос. вчені-фізіологи І. М. Сеченов, І. П. Павлов, М. Є. Введенський та ін. Франц. лікарі Ж. Шарко, П. Марі, англ. лікар Дж. Паркінсон і рос. — В. М. Бехтерев та ін. описали ряд захворювань нервової системи. Вперше 1875 І. М. Балінський почав читати курс нервових хвороб у Петерб. ун-ті на кафедрі психіатрії, якою він керував. Перше неврологічне відділення в Росії було відкрито 15.IX 1869 в Москві (при клініці мед. ф-ту Моск. ун-ту), там же створено першу кафедру нервових хвороб, яку очолював О. Я. Кожевников. Під його керівництвом у 70-х рр. 19 ст. організовано Моск. неврологічний центр. В 1887 була створена кафедра нервових хвороб при Казанському ун-ті. Н. як наука поділяється на два розділи: заг. Н. (вивчає заг. питання патології нервової системи) і спец. Н. (вивчає окремі клінічні форми ураження нервової системи). Осн. проблемами сучас. Н. є порушення мозкового кровообігу (важливу роль у його вивченні відіграли дослідження М. О. Захарченко, М. К. Боголепова, В. І. Шарапова, Е. В. Шмідта та ін.), нейроінфекція (вивчення якої пов'язане з іменами Й. Й. Мочутковського, Б. М. Маньківського, В. В. Міхеєва та ін.), травма нервової системи і її наслідки (М. Н. Бурденко, В. К. Хорошко, О. В. Тріумфова та ін.), пухлини мозку (В. В. Крамер, М. Ю. Рапопорт, І. Я. Раздольський та ін.), дегенеративні захворювання нервової системи (С. М. Давиденко, М. В. Коновалов та ін.). Самостійними розділами Н. стають дитяча Н., що вивчає особливості розвитку, клінічного перебігу і лікування захворювань нервової системи у дітей, особливо раннього віку; *нейрогеронтологія*, що вивчає захворювання осіб похилого і старечого віку; вивчення професійних захворювань нервової системи та ін. У 2-й пол. 20 ст. значно розширилися діагностичні можливості Н. Широко застосовуються рентгенологічні, особливо контрастні (*пневмографія, ангиографія, мієлографія* та ін.), електрофізіологічні (*електроенцефалографія, ехоенцефалографія, електромієлографія* та ін.), радіоізотопні та ін. методи діагностики. Осередками розвитку Н. в УРСР є кафедри нервових хвороб при мед. ін-тах (див. *Медицинські інститути*), ін-тах удосконалення лікарів (Київ, Харків, Запоріжжя), мед. ф-т Ужгородського ун-ту, а також *Неврології і психіатрії харківський науково-дослідний інститут* і *Нейрохірургії київський науково-дослідний інститут*. У Москві виходить «Журнал невропатологии и психиатрии» ім. С. С. Корсакова» (з 1901) та ряд ін. журналів, в яких висвітлюються питання невропатології.

Лит.: Архангельский Г. В. История неврологии от истоков до 20 века. М., 1965. Г. А. Педаченко.

НЕВСЬКА БИТВА 1240. Відбулася між рус. і швед. військами на р. Неві 15.VII. Скориставшись з ослаблення Русі внаслідок монголт. навали, швед. феодали зробили спробу загарбати частину пн.-рус. земель (Ладогу, Новгород та ін.). Зважаючи на те, що швед. військо було численнішим за руське, новгородський кн. Олександр Ярославич вдався до раптових дій. Ранком 15.VII його військо зненацька атакувало шведів і розгромило їх. За швидку і славу перемоги кн. Олександра Ярославича було прозвано Невським (див. *Олександр Невський*). Ця перемога усунула загрозу втрати Руссю узбережжя Балт. моря та припинення екон. зв'язків з ін. країнами і полегшила дальшу боротьбу рус. народу за визволення з-під монголт. іга.

НЕВСЬКИЙ Володимир Іванович [справж. прізвищ., ім'я та по батькові — Кривобоків Феодосій Іванович; 2 (14).V 1876 — 26.V 1937] — рад. держ. і партійний діяч, історик. Член Комуністичної партії з 1897. Н. в Ростові-на-Дону в сім'ї купця. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. У 1905 проводив роботу в Катериносл. орг-ції, Поліськом к-ті РСДРП по скликанню III з'їзду партії. У 1906 — 13 — член Петерб. к-ту РСДРП, вів парт. роботу в Ростові, Харкові (1912 очолив виборчу кампанію більшовиків до 4-ї Держ. думи). У 1911 закінчив Харків. ун-т. У 1913—17 — на парт. роботі в Пермі та Єкатеринбурзі (тепер Свердловськ). У 1917 брав участь у створенні військ. орг-ції при Петерб. к-ті і ЦК РСДРП(б), член Військ.-революц. к-ту. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — нарком шляхів Рад. Росії, 1919—20 — член Президії, заст. голови ВЦВК. В 1921 — ректор Комуністичного ун-ту ім. Я. М. Свердлова. В 1922—24 — заст. зав. *Істпартамо ЦК РКП(б)*. З 1924 — директор Держ. 6-ки СРСР ім. В. І. Леніна в Москві. Член ВЦВК і ЦВК СРСР. Автор праць з історії революц. руху в Росії й на Україні. **НЕВСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД** імені В. І. Леніна — підприємство енергетичного машинобудування СРСР. Міститься в Ленінграді. Засн. 1857 під назвою «Невський ливарний та механічний завод» (Семяниковський). Випускав чавунні снаряди, литво. З 1865 будовав судна та кораблі; з 1869 — паровози. Робітники з-ду брали активну участь у революц. русі. Під час Жовтн. збройного повстання були в перших лавах борців. В 1918 з-д націоналізовано, відновлено виробн. паровозів, котлів та арматури. В 1922 з-ду присвоєно ім'я В. І. Леніна. В 1933 на підприємстві було організовано випуск турбін та відцентрових компресорних машин. У післявоєнні роки з-д реконструйовано і розширено. Н. м. з. проектує і випускає (1980) відцентрові компресорні машини з приводними газозовими турбінами потужністю до 25 тис. кВт і паровими турбінами потужністю до 30 тис. кВт для хім., газової, металург. пром-сті; виробляє також складне фасонне литво та поковки. З 1976 входить

до складу виробничого об'єднання «Невський завод» ім. В. І. Леніна. Н. м. з. нагороджений орденом Леніна (1957) та орденом Трудового Червоного Прапора (1939).

НЕВСЬКИЙ СТРАЙК 1870 — виступ робітників Невської бавовнопрядильної фабрики в Петербурзі (тепер Ленінгр. прядильно-нитковий комбінат ім. С. М. Кірова), один з перших великих екон. страйків у Росії. В травні 63 прядильники, обурені неправильним розрахунком адміністрації, зажадали виплатити належні їм гроші, підвищити розцінки. У відповідь на відмову адміністрації задовольнити ці вимоги 800 робітників ф-ки припинили роботу. Н. с. було придушено, 62 учасників його віддано до суду. В ході слідства розкрилася така картина жорстокої експлуатації робітників, що суд обмежився мінімальною карою (3—7 днів арешту), яку після обжалування викупи робітниками було скасовано. Однак влада в адм. порядку вислала «привізців» Н. с. з Петербурга.

НЕВТРУЧАННЯ ПРИНЦИП — один з основних принципів сучасного міжнародного права, який зобов'язує кожну д-ву не втручатися (прямо чи опосередковано, індивідуально чи колективно) у внутр. або зовн. справи ін. д-ви. Д-ви повинні утримуватися від будь-якої форми погрози силою чи її застосування, від будь-якого акту воли, екон. або ін. примусу щодо ін. д-ви, від подання прямої чи опосередкованої допомоги терористичній, підривній чи ін. діяльності, спрямованій на насильницьке повалення режиму ін. д-ви. Н. п. бере початок з часів Великої французької революції, яка проголосила, що всі д-ви мають бути рівноправними, незалежними одна від одної і не допускати втручання у свої справи інших д-в. Згодом Н. п. увійшов до міжнар. права. Був визнаний Статутом ООН, рядом найважливіших міжнар. актів, у т. ч. Декларацією про принципи міжнар. права (див. Декларації ООН). Найповніше зміст Н. п. розкривається в Заключеному акті Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі (Хельсінкі, 1975). СРСР послідовно виступає за додержання Н. п., який визнано в численних актах рад. дипломатії, в ряді двосторонніх декларацій, підписаних СРСР з ін. д-вами і закріплено у ст. 29 Конституції СРСР.

НЕВШАТЕЛЬ — місто на Зх. Швейцарії, адм. ц. кантону Невшатель. Розташований на березі Невшатльського оз. Залізнична станція, вузол автошляхів. 38 тис. ж. (1973). Один з центрів країни по вироб. годинників. У передмісті — підприємства електротех., паперової, шоколадної та поточної галузей. Ун-т (засн. 1909). Худож. музей. Архит. пам'ятки 13—18 ст. Розвинутий туризм.

НЕГАТИВ (від лат. negativus — заперечний), негативне зображення — 1) Фотографічне зображення, на якому світлі й темні місця об'єкта знімаються протилежні тим, що

є в дійсності. Н. одержують після проявлення фотографічного і фіксування фотографічного прихованого зображення об'єкта, яке виникає на світлочутливому фотографічному матеріалі під час фото- або кінознімання. Чорнобілий Н. створюють зерна металевого срібла, кольоровий Н. — барвники, кольори яких є доповняльними до осн. кольорів об'єкта (див. Кольорова фотографія). Н. — проміжне зображення, з якого одержують позитив. Іноді, напр. під час реєстрації спектру у спектральному аналізі, Н. служать остаточним зображенням. Якість Н. оцінюють за оптичною густиною почорніння, контрастністю, зернистістю тощо. 2) Фото- або кіноплівка, фотопластинка з таким (негативним) зображенням.

НЕГАТИВІЗМ (від лат. negativus — заперечний) — заперечення моральних цінностей, норм поведінки тощо. Див. Конформізм і негативізм.

НЕГАТИВІЗМ — одна з ознак психічного розладу, яка виявляється у немотивованому опорі різним впливам. Розрізняють Н.: активний, коли хворий виконує не те, що від нього вимагають, а прямо протилежне; пасивний, коли хворий просто не виконує того, що від нього вимагають; внутрішній — опір внутр. імпульсам (напр., затримання сдини, сечі). Н. буває здебільшого при кататонічній формі шизофренії. Певні риси Н. іноді спостерігаються у дітей та підлітків при неправильному їх вихованні.

НЕГАТОРНИЙ ПОЗОВ (від лат. negatorius — той, що заперечує, відхиляє) — в цивільному праві один з видів захисту права власності; позов власника про усунення порушень його права власності. Н. п. спрямований на усунення обставин, що перешкоджають власникові користуватися, розпоряджатися своїм майном, напр. позов власника будинку про виселення з нього особи, що зайняла без його згоди будь-яке житлове приміщення в цьому будинку. Ст. 28 Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — ст. 149 ЦивК УРСР) визначає, що власник може вимагати усунення всяких порушень його прав.

НЕГЕЛІ (Nägeli) Карл Вільгельм (27.III 1817, Кільхберг, біля Цюриха — 10.V 1891, Мюнхен) — нім. ботанік, антидарвініст. Професор у Фрейбурзі (1848—55), Цюриху (1855—58), Мюнхені (1858—91). Праці присвячені питанням цитології, анатомії, фізіології та систематиці рослин. Вивчав будову і розвиток водоростей, розробив їх систематику; запровадив поняття постійних і тимчасових (див. Мериستمатика); відкрив сперматозоїди у папоротей. У 1844 висунув уможгладну теорію спадковості та еволюції, за якою організми спрямовано розвиваються в силу внутр. прагнення до удосконалення (див. Неогамаркізм).

НЕГІДАЛЬЦІ (самоназва — елькар, бейейні) — нечисленна етнографічна група, яка живе по річках Амгуні і Амуру (Хабаровський край РРФСР). Мова Н. належить

до тунгусо-маньчжурських мов, близька до евенкійської. За походженням Н. — евенки, які, розселившись по р. Амгуні, змішалися тут з *мехами, нанайцями* і *ульчами*. В минулому займалися мисливством і рибальством. Офіційно вважалися православними, хоча зберігали анімістичні вірування (див. Анімізм), шаманство. За рад. часу Н. об'єднані в колгоспах з багатонаселеним господарством.

НЕГОШІ (Негуші; Негуши), Негоші-Петровичі — династія правителів у Чорногорії 1697—1918 (з 1910 — королівська). Засновник — Данило Петрович Н. (1697—1735), 1711 встановив політ. відносини з Росією. Представники: Сава Н. (1735—81); Петро I Н. (1781—1830), за якого Чорногорія 1796 добилася самостійності; Петро II Н. (1813—51); див. Негош-Петровичі; Данило Н. (1851—60), проголосив 1852 Чорногорію князівством; Микола Н. (1860—1918) домігся міжнар. визнання незалежності Чорногорії. З 1910 проголосив себе королем. Усуєнені від влади Великою нар. скупщиною у зв'язку з приєднанням Чорногорії до Сербії.

НЕГОШ-ПЕТРОВИЧ (Негош-Петровић) Петро (Петар) II (світське ім'я — Радивої Томов; 1.XI 1813, с. Негуші — 19.X 1851, Цетине) — чорногор. поет. З роду Негошін-Петровиців. У 1830 обраний владикою (митрополитом) і правителем Чорногорії під ім'ям Петар II Петровић. Відстоював незалежність Чорногорії від Туреччини й Австрії, виступав за слов'ян. єдність і союз з Росією, куди приїздив 1833 і 1837. Автор поетичних збірок «Цетинський пустельник» і «Образ лютости турецької» (обидві — 1834), збірки серб. нар. пісень (з додатком власних) «Дзеркало сербське» (1845), циклу поем — «Проміня мікрокосму» (1845), «Гірський вінець» (1847), що являє собою вершину творчості Н.-П., та «Лжедар Шчен-пав Малий» (1847, вид. 1851). Гол. тема більшості творів Н.-П. — боротьба за свободу і незалежність. Укр. рад. прозаїк В. Сніненко написав роман «Золото Чорної Гори» (перекладений серб. мовою), в якому Н.-П. є одним з центр. персонажів.

Тв.: Укр. перекл. — Гірський вінець. К., 1967; Рос. перекл. — Горный венец. М., 1955.

В. Г. Гримич.

НЕГРИ (франц. nègres, ісп. negros, від лат. niger — чорний) — люди, які належать до негроїдної раси. 1) Переважна більшість корінного населення Африки на Пд. від Сахари. Складається з різних народів і племен, які говорять мовами багатьох лінгвістичних груп. Чисельність Н. в Африці — 240 млн. чол. (1978). Самі африканці назву «негри» не вживають. 2) В Америці — нащадки різноплемінних рабів, вивезених з Африки в 16—19 ст., які значною мірою змішалися з білим і частково індіанським населенням і сприйняли пануючі в різних країнах мови — англійську, португальську, іспанську, французьку, голландську. Чисельність (1978, оцінка) — бл.

Негош-Петровић
Петро (Петар) II.

НЕГРИТЮД

110 млн. чол. (понад $\frac{2}{3}$ з них — мулати), у т. ч. бл. 50 млн. чол. — в Бразилії і понад 25 млн. чол. — в США, де Н. — важливий етно-расовий компонент осн. народів цих двох країн. Більшість інших Н. живе на Гаїті, Ямаїці, в Гайані, Суринамі, Барбадосі (осн. населення), а також на Кубі, в Пуерто-Ріко, Венесуелі, Колумбії та ін. країнах (входять до складу народів цих країн). Самі Н. Америки вважають цей термін зневажливим і називають себе афро-американцями.

НЕГРИТЮД (франц. *négritude*, від лат. *niger* — чорний) — буржуазно-націоналістична концепція, яка стверджує зверхність негритянської культури та її носіїв — негро-африканців над культурою білої раси; різновид *расизму*. Виник у 30—40-х рр. 20 ст. в Парижі серед вихідців з франц. колоній. Гол. представники — Л. Сенгор, Е. Сезер, Р. Маніль, Л. Дамас. У період антиколоніальної боротьби, коли переважала ідея відродження нац. самосвідомості, реабілітації негро-африканської цивілізації, Н. відіграв певну позитивну роль, оскільки сприяв формуванню самосвідомості народів Африки, але з 50-х рр. 20 ст. набрав реакційного характеру. Ідеї Н., виступаючи загальнофілософською основою різних теорій «афр. соціалізму», відбилися в практиці ряду країн, що розвиваються. Існують різні соціально-політ. інтерпретації ідей Н. — від ліберально-буржуазних, поширених у Сенегалі, до тоталітарно-поліцейських, переважно в Гаїті.

Літ.: Ерасов Б. С. Тропическая Африка: идеология и проблемы культуры. М., 1972. А. М. Феблестов.

НЕГРІ (Negri) Ада (З.П. 1870, Лоді — 11.І. 1945, Мілан) — італ. поетеса. Нар. в робітн. сім'ї. Деякий час учителювала. У збірках віршів «Доля» (1892), «Бурі» (1896) звучить протест проти соціальної несправедливості. Але вже збірки «Материнство» (1904), «З глибини» (1910) свідчать про відхід Н. від соціальної проблематики, про заглиблення в світ інтимних переживань. Мотиви самотності, реліг. містики стають основними в збірках «Вигнання» (1914), «Веспертинна» (1931), «Джерело кохання» (1939). Зверталася й до жанру прози (автобіогр. роман «Ранкова зоря», 1921). Укр. мовою вірші Н. перекладали П. Грабовський, В. Самійленко, Леся Українка та ін.

Тв.: Укр. перекл. — Вибрані поезії [Перекладач О. І. Білецького]. Х., 1931; Рос. перекл. — Стихотворения. К., 1919.

Літ.: Українка Л. Два напрямлення в новітній італійській літературі (Ада Негрі і д'Аннуціо). В кн.: Українка Л. Зібрання творів, т. 8. К., 1977. Т. Т. Духовний.

НЕГРІН (Negrin Лопес; Negrin López) Хуан (З.П. 1894, Лас-Пальмас, о. Тенеріфе, Канарські о-ви — 14.XI 1956, Париж) — ісп. політ. діяч. Член Ісп. соціалістичної робітн. партії з 1929. Під час Іспанської революції 1931—39 з вересня 1936 до травня 1937 — міністр фінансів, з травня 1937 — прем'єр-міністр, пізніше — також міністр оборони. З березня 1939 — в емі-

грації, до 1945 — голова респ. уряду Іспанії в еміграції.

НЕГРОВЕЦЬ — гірський хребет Карпат Українських у межах Закарп. обл. Простягається вздовж лівобережжя р. Тересби. На Пн. обмежований системою *Горганів*, на Пд. — *Красною долиною*. Найвищі точки — г. Негровець, 1712 м та г. *Нижня Передня*. Складений переважно з пісковиків і аргілітів. На схилах — хвойні й букові ліси, вище — зарості гірської сосни, вільхи та ялівцю сибірського, подекуди — *половини*. На привершинних схилах — осипища. Один з лавинонебезпечних районів Карпат.

М. М. Кошов.

НЕГРОЇДНА РАСА — африканська гілка *екваторіальної раси*. Термін «негроїдна раса» іноді застосовують як синонім поняття *екваторіальна раса*.

НЕГРУЦІ Константи́н [жовтень 1808, м. Тріфешті Век Ясського повіту, тепер у СРР — 25.VIII (6.IX) 1868, там же] — молдавський та румунський письменник. Один з організаторів і керівників національного відродження.

У 1821—23 перебував у Бессарабії, де познайомився з О. Пушкіним. Літ. діяльність почав з перекладів. Перший оригінальний твір — «Мої пригоди в Бессарабії» (1824). На ранніх творах (новели «Зос», 1837; «Скачка», 1840) відчутний вплив романтизму. За творч. демократичного і ліберального спрямування (стаття «Вандалізм», 1838, повість «Тодеріке», 1844) зазнав переслідувань. Істор. повість «Александру Лепушану» (1840) — перший значний твір молд. і рум. реалістичної прози. Перекладав твори О. Пушкіна, В. Жуковського, Г. Державина, А. Кантеміра, В. Гюго та ін. Досліджував фольклор. Боровся за розвиток молд. нац. мови.

Тв.: Рос. перекл. — Избранное. Кишинев, 1973. С. В. Семчишский.

НЕДБАЙЛО Анатолій Костянтинович (н. 28.I 1923, м. Ізюм, тепер Харків, обл.) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1970), двічі Герой Рад. Союзу (квітень, червень 1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як льотчик, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї гвард. штурмового авіаполку брав участь у боях на Пд., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Здійснив 219 бойових вильотів. У 1951 закінчив Військ.-повітряну академію. З 1951 — на військ.-пед. і командній роботі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

НЕДБАЙЛО Петро Омелянович [29.VI (12.VII) 1907, с. Новоолександрівка, тепер Клишківського р-ну Брян. обл. — 31.X 1974, Київ] — укр. рад. юрист, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1939. В 1930 закінчив Харків. юрид. ін-т. У 1940—41, 1946—59 — зав. кафедрою Львів. ун-ту. В 1941—46 — на службі в Рад. Армії. З 1959 — професор, зав. кафедрою Київ. ун-ту. Осн. праці присвячено питанням теорії д-ва і права, теорії соціалістичного права і за-

конності. З 1958 — постійний представник УРСР у комісії ООН по правах людини. Почесний доктор права Лодзинського ун-ту (Польща). Премія ООН «За видатні досягнення в галузі прав людини», 1968.

Тв.: Основи теорії держави і права. К., 1959; Советские социалистические правовые нормы. Львов, 1959; Применение советских правовых норм. М., 1960; Введение в общую теорию государства и права. К., 1971.

НЕДІЛІН Митрофан Іванович [27.X (9.XI) 1902, м. Борисоглебськ, тепер Ворон. обл. — 24.X 1960] — рад. військ. діяч, Гол. маршал артилерії (1959), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1924. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. Брав участь у нац.-визвольній війні іспанського народу 1936—39. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — на командних посадах на Пд. і Пн.-Кавказ. фронтах, з липня 1943 до кінця війни — команд. артилерією Пд.-Зх. і 3-го Укр. фронтів. Після війни — на відповідальних посадах у Збройних Силах СРСР. З 1955 — заст. міністра оборони СРСР, з 1959 одночасно — головнокоманд. ракетним військами стратегічного призначення. Загинув під час виконання службових обов'язків. Нагороджений 5 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

НЕДЗВІДСЬКИЙ Андрій Володимирович [н. 10 (23).XI 1908, Одеса] — укр. рад. літературознавець. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Одес. ін-т нар. г-ва (1930). Був журналістом, з 1944 — викладач Одес. ун-ту. Фахівець в галузі історії укр. дожовтневої і рад. д-ри. Окремими виданнями вийшли літературознавчі праці «Пушкін і Шевченко» (1939), «Російські романи і повісті Марка Вовчка» (1961), «Виховне і пізнавальне значення літератури» (1965), «Література і комунізм» (1966), а також книги нарисів «Ми з Радянського Союзу» (1940), «Лілія Мадієвська» (1958), «Василь Василько» (1960).

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ — безплатні школи для дорослих в дореволюц. Росії, які працювали в неділю й святкові дні і давали початкову освіту. Виникли в 50-і рр. 19 ст. Одна з перших Н. ш. засн. 1858 в Полтаві. В 1859 в Києві відкрилося три Н. ш. для робітників і ремісників. Велика роль у створенні Н. ш. належала М. І. Пирогову, проф. Київ. ун-ту П. В. Павлову, керівникам *Харківсько-Київського таємного товариства* на чолі з Я. М. Бекманом, М. Д. Муравським та ін. Н. ш. активно допомагав Т. Г. Шевченко, написав і видав для них «*Букварь южнорусский*». Пізніше буквар для Н. ш. склав О. О. Потебня. Революц. демократи використовували Н. ш. для пропаганди визвольних ідей в нар. масах. У 1859—60 Н. ш. відкрито в багатьох містах і селах країни. На Україні діяло 111 Н. ш. — в Харкові, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Житомирі, Білій Церкві, Могилеві-Подільському, Таращі, Каневі та ін. Царський уряд

К. Негруш.

А. К. Недбайло.

обмежував діяльність Н. ш., а 1862 заборонив їх. Понад 300 Н.ш. було закрито. В 1864 Н. ш. знову дозволено, але з великими обмеженнями. В 1870 Х. Д. Алчевська відкрила Харківську жіночу недільну школу, що проіснувала бл. 50 років. У кінці 19 — на поч. 20 ст. діяльність багатьох Н. ш. перебувала під впливом революц. соціал-демократичних орг-цій. В 1905—07 в Росії налічувалося 782 Н. ш. Серед діячів Н. ш. різних років — М. Г. Пам'яловський, А. П. Свідницький, відомі марксистки Н. К. Крупська, Л. М. Книшова та ін.

Лит.: Чавдаров С. Х. З історії недільних шкіл на Україні. — Тарас Григорович Шевченко — автор букваря для недільних шкіл. В кн.: Чавдаров С. Х. Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка. К., 1953; Ястребов Ф. Революційні демократи на Україні. К., 1960.

О. Я. Сидюк-в.

НЕДОГОНОВ Олександр Іванович [19.X (1.XI) 1914, м. Грушевськ, тепер м. Шахти Ростов. обл. — 13.III 1948, Москва] — рос. рад. поет. Член Комуністичної партії з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1934. Єдина зб. віршів — «Прості люди» (1948, поем.). Осн. твір — поема «Прапор над сільрадою» (1947; Держ. премія СРСР, 1948). У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні твори, багато з них присвячено героям України («Дорога до Дніпра», «Легенда про двох кулеметників», «Черевиків», «Балада про позивні»). Нагороджений двома орденами, медалями. Тв.: Избранное. М., 1949; Лирика. М., 1964; В откровенном бою. Флаг над селом. Стихи и поэмы. М., 1971; У кр. перекл. — Прапор над сільрадою. К., 1950.

НЕДОКРІВ'Я — те саме, що й *анемія*.

НЕДОНЕСЕННЯ — за рад. кримінальним правом неповідомлення органам держави про достовірно відомий підготовлений або вчинений злочин. Сприяє *правохоронним органам* у боротьбі зі злочинністю шляхом повідомлення про злочин — моральний обов'язок радянської людини. Кримінальна відповідальність за Н. відповідно до ст. 19 Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — ст. 21) настає лише в тому разі, якщо йдеться про достовірно відомі підготовлені або вчинені державні злочини (ст. 80), а також про злочини, передбачені ст. 187 КК УРСР (напр., такі посягання на соціалістичну власність, як *крадіж*). Відповідальність за Н. передбачає виправні роботи строком до одного року, позбавлення волі на строк до трьох років. Н. про злочин з боку особи, що є співучасником злочину, не потребує додаткової кваліфікації за ст. кримінального кодексу про Н., бо останнє у цих випадках є частиною тяжкого злочину (див. *Кваліфікація злочину*). В. Б. Бабій.

НЕДОНОШЕНА ДИТИНА — дитина, яка народилася до закінчення повного строку *вагітності* (між 28—38-ми тижнями внутрішньоутробного розвитку) з масою від 1000 до 2500 г. Причини недоношеності різноманітні (вона мо-

жуть залежати як від плода, так і від організму вагітної), найчастіше це *інфантилізм*, *токсикози вагітності*, деякі інфекційні захворювання (*токсоплазмоз*, грип, вірусний гепатит, ангіна та ін.), запальні ураження статевих органів вагітної, неовонічне її харчування, природжені вади розвитку яєць, *аномалії* прикріплення плаценти, багатоводдя тощо. Н. д. протягом перших місяців свого життя потребує спец. догляду.

НЕДОТОРКАНІСТЬ ДЕПУТАТА — в СРСР одна з конституційних гарантій депутатської діяльності. Відповідно до Конституції СРСР (ст. 106, 118), конституцій союзних (ст. 95, 105 Конституції УРСР) і авт. республік Н. д., як і ін. гарантії діяльності *народних депутатів*, встановлюється Законом СРСР 1972 (в новій редакції, затвердженій 19.IV 1979) «Про статус народних депутатів в СРСР» та ін. законодавчими актами СРСР, союзних і авт. республік. Згідно ст. 33 цього Закону депутат Верховної Ради СРСР, Верховної Ради союзної і авт. республіки не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, арештований або підданий заходам адм. стягнення, що накладаються в судовому порядку, без згоди відповідної Верховної Ради (а в період між сесіями — без згоди Президії Верховної Ради). Ст. 34 зазначеного Закону СРСР встановлює, що депутат *місцевої Ради народних депутатів* не може бути притягнутий до відповідальності та підданий заходам стягнення без згоди відповідної Ради, а в період між сесіями — без згоди її виконкому. Рішення місц. Ради або її виконкому з цього питання може бути скасоване вищестоящою Радою або її виконкомом з передачею питання на повторний розгляд Ради. Якщо Рада підтвердить перше рішення, питання може бути вирішене по суті обласною, крайовою Радою, Президією Верховної Ради авт. або союзної республіки за поданням відповідно прокурора області, краю, республіки.

В. С. Андживський.
НЕДОТОРКАНІСТЬ ЖИТЛА — в СРСР одна з конституційних особистих прав громадян. Конституція СРСР (ст. 55), в УРСР — ст. 53 Конституції УРСР) гарантує громадянам СРСР право на Н. ж. — «ніхто не має права без законної підстави увійти в житло проти волі осіб, які проживають у ньому». Рад. законодавство дає вичерпний перелік цих підстав і осіб, які мають право увійти до житла громадянина без його дозволу. Цим правом користуються органи слідства і *дільниці* в тих випадках, коли в них є достатні підстави для проведення *обшуку*, *ввімки* (гл. 16 КПК УРСР) чи для забезпечення цивільного позову шляхом накладення *арешту* на майно і його опису (ст. 126 КПК УРСР). Постанова про проведення цих дій обов'язково санкціонується прокурором. Право на безперешкодний вхід до житла мають також *судові виконавці* на підставі суд. рішення. До гарантій Н. ж. належить положення про

те, що громадяни можуть бути виселені з житлового приміщення лише за рішенням суду або з санкції прокурора і, як правило, з наданням ін. житл. площі (ст. 36—38 Основ житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік). Порушення принципу Н. ж. рад. законодавство кваліфікує як злочин (в УРСР — ст. 130 КК УРСР).

Ф. К. Глух.

НЕДОТОРКАНІСТЬ ОСОБИ — в СРСР одна з конституційних особистих прав громадян, яке наголошує на тому, що ніхто не може бути арештований інакше як на підставі судового рішення або з санкції прокурора (ст. 54 Конституції СРСР; ст. 52 Конституції УРСР). Право на особисту свободу забезпечується нормами *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*, кримінально-процесуальними кодексами союзних республік (див. *Кримінально-процесуальний кодекс УРСР*) та ін. нормативними актами. Будь-який *запобіжний захід* (взяття під варту, *арешт* чи затримання підозрюваної у злочині особи) може бути вжитий виключно органами слідства й *дільниці* (під наглядом прокурора), а також судом і лише у випадках, визначених законом. Незаконне позбавлення волі є *злочином* (ст. 123 КК УРСР). Прокурор повинен негайно звільнити кожного, хто незаконно позбавлений волі або утримується під вартою понад строк, передбачений законом чи суд. вироком (ст. 14 КПК УРСР). Затримання особи (ст. 106 КПК УРСР) допускається лише за точно визначеним законом умов (напр., коли особу затримали при вчиненні злочину). Про кожний випадок затримання повідомляється протягом 24 годин прокурору, який не пізніше 48 годин з моменту одержання повідомлення зобов'язаний дати санкцію на взяття під варту або звільнити затриманого. За відомо незаконний арешт або затримання, винесення неправосудного вироку тощо є грубими порушеннями *соціалістичної законності*. Такі дії розглядаються рад. законодавством як *злочини проти правосуддя*. Конституція СРСР зафіксувала важливе положення (ст. 57; в УРСР — ст. 55 Конституції УРСР), яким поваження особи, охорона прав і свобод громадян є обов'язком усіх держ. органів, громад. орг-цій і *службових осіб*. Особи, винні в порушенні Н. о., несуть відповідальність за законом.

Ф. К. Глух.

«НЕДОТОРКУВАНІ» — особи, що належать до *каст*, які займають нижчу ступінь станово-кастової ієрархії в Індії. В серед. віки були рабами, кріпаками, в новий і новітній час — закабаленими наймитами, чорноробами, аспізаторами. В 1955 дискримінацію «Н.» було заборонено законом, проте деякі традиційні обмеження «Н.» певною мірою побутують і досі.

НЕДРА — річка в УРСР, у Київ. та Черніг. областях, ліва притока Трубежа (бас. Дніпра). Довж. 61 км, площа бас. 810 км². У басейні Н. — багато боліт, торфовища. Використовують для зрошування, як приймальник осушувальних сис-

П. О. Недбайло.

М. І. Неделів.

НЕДРИГАЙЛІВ

тем та для ін. госп.-побут. потреб. У долині Н., біля с. Софіївки, виявлено стародавнє поселення й розкопано *Софіївський могильник* (2-е тис. до н. е.).

НЕДРИГАЙЛІВ — селище міського типу Сум. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Сулі (прит. Дніпра), за 33 км від залізнич. ст. Ромни. 5,7 тис. ж. (1980). Засн. в 30—40-х рр. 17 ст. Рад. владу встановлено в 1-й пол. січня 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (22.IX 1941—8.IX 1943) в Н. діяв підпільний райком партії, в районі — партизанський загін. З 1958 Н. — с-ще міськ. типу. У селищі — мол. і овочесушильний з-ди, філіал сум. з-ду «Ремверстат», био- та птахофабрики, птахопрокураторна станція, мілгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, будинок побуту. Середня та муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Будинки культури, кіно-театр, 2 бібліотеки.

НЕДРИГАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 43,3 тис. чол. (1980). У районі — 113 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Недригайлів. Н. р. розташований в межах *Придніпровської низовини*. Поверхня — слабо розчленована або пологоуваліста рівнина. Корисні копалини — цегельно-черепичні глини, піски. Річки — *Хорол* (бере початок) і *Сула* з прит. *Тери* (усі — бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, клен, береза, осика, берест) займають 12,7 тис. га. Переважають підприємства по переробці с.-г. сировини; найбільші — Тернівський цукровий, Корвинівський конопляний, Вільшанський прод. товарів, Недригайлівський овочесушильний з-ди. 6 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні пшениці, ячменю, цукр. буряків та виробі. м'яса, молока, яєць. Площа с.-г. угідь 1980 становила 79,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 68,7 тис. га. У Н. р. — 13 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 286 км, у т. ч. з твердим покрит-

тям — 186 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще, 31 заг.-осв. та музична школи; 41 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень, 52 клубні установи, кінотеатр, 56 кіноустановок, 47 6-к. В с. Курманах Н. р. народилися рос. рад. фізик М. М. *Андерс*, укр. рад. поет Д. Г. *Білоус*, у с. Городищі — укр. рад. письменник П. Й. *Капельгордовський*, а смт Тернах — укр. рад. співак А. Ю. *Мокренко*, в с. Хоружівці — укр. рад. поет О. Я. *Ющенко*. На тер. району є археол. пам'ятки. У Н. р. видається газ. «Світло Жовтня» (з 1930).

М. П. *Макаренко*.
НЕДРИГАЙЛІВ Віктор Іванович [27.X (8.XI) 1865, м. Курськ — 27.IV 1923, Ленінград] — рад. мікробіолог. Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1893). В 1894—1914 — співробітник Харків. бактеріологічного ін-ту (з 1908 — директор), з 1914 — зав. відділом ін-ту експеримент. медицини та викладач Жіночого мед. ін-ту в Петрограді. Праці Н. присвячені проблемам імунології, вивченню дифтерії, сказу, холери, газової гангрени. Н. запропонував метод лабораторної діагностики при підозрі на холеру, розробляв методи вакцинації. В Харків. бактеріологічному ін-ті організував масове виготовлення протидифтерійної сироватки.

НЕВКЛІДОВІ ГЕОМЕТРІЇ — геометричні теорії, системи аксіом кожної з яких не еквівалентні системі аксіом *евклідової геометрії*. Кожну Н. г. можна побудувати поза розглядом геом. перетворень як самостійну науку. Для такої побудови користуються *аксіоматичним методом*. Першу Н. г. побудував 1826 М. І. *Лобачевський*, другу — 1854 Г. Ф. Б. *Ріман*. Будову цих та ін. Н. г. добре видно на моделі, яку запропонував Ф. *Клейн*. У випадку трьох вимірів в основі цієї моделі лежить проективний простір (див. *Проективна геометрія*) і в ньому поверхня другого порядку (а б. с. о. л. ю. т.); для *Лобачевського геометрії* абсолют — овальна поверхня, напр., сфера $x^2 + y^2 + z^2 = R^2$, для *ріманової геометрії* — нульова поверхня, напр., уявна сфера $x^2 + y^2 + z^2 + R^2 = 0$. У геометрії Лобачевського точки всередині абсолютна наз. *власними*, на абсолюті — *невласними*, поза ним — *ідеальними*. Прямими у цій геометрії служать хорди абсолюту. У рімановій геометрії точками служать всі дійсні точки проективного простору моделі Клейна, прямими — прямі цього простору. Рухами в геометріях Лобачевського і Рімана наз. проективні перетворення, що зберігають абсолют. Вони не змінюють віддалей між точками. У випадку абсолюту, що вироджується, приходять до моделей ін. геометрій, а т. ч. і геометрії Екліди. Ідеї Н. г. широко застосовують при дослідженні властивостей реального простору, зокрема у *відносності теорії*.

Лит.: Александров П. С. *Что такое неевклидова геометрия*. К., 1953; Ефимов Н. В. *Высшая геометрия*. М., 1978; Клейн Ф. *Неевклидова геометрия*. Пер. с нем. М.—Л., 1936.

Я. П. *Бланк*.

НЕЕКВІВАЛЕНТНИЙ ОБМІН — нерівноцінний обмін, один з методів експлуатації і пограбування колоніальних і залежних країн імперіалістичними державами. Н. о. існує в середній капіталістичних країн між містом і селом. Суть його полягає в тому, що монополії, використовуючи різні методи екон. і політ. тиску, продають пром. товари за монопольно високими цінами колоніальним, залежним і економічно слабозвипутим країнам, а також селянам середньої капіталістичних країн, а купують у них продовольство й сировину за низькими цінами.

НЕ ЕР (15.II 1912, повіт Юйтань, пров. Юньнань — 17.VII 1935, поблизу Кугенуи, Японія) — кит. композитор, один з основоположників нової кит. музики. Член Комуністичної партії Китаю з 1931. Брав участь у революц. русі. Самостійно навчився гри на кит. нар. інструментах та скрипці. З 1929 вивчав європ. теорію музики. Автор одноктої опери «Ураган над Янцзи», революц. патріотичних, ліричних масових пісень. Його «Марш добровольців» на слова поета-комуніста Тянь Хая з кінофільму «Діти бурі й хмар» (1935) з 1949 став держ. гімном КНР.

НЕЄДЛИЙ (Nejedlý) Біт (22.VI 1912, Прага — 1.1.1945, поблизу Дукельського перевалу, Сх. Бескиди, Карпати, на кордоні Польщі й Чехословаччини) — чехословацький композитор і диригент. Син З. *Неєдлого*. Композицію й диригування вивчав у О. Єремаша в Празі. З 1939 жив у Москві, був редактором на радіо (1940—43). Організатор і керівник худож. ансамблю чехословацької армії, якому після загибелі Н. на фронті присвоєно його ім'я. Серед творів Н. — опера «Ткачі» (за п'єсою Г. Гауптмана, 1938), кантати «День» (1935), «Клятва українці», «Тобі, Червона Арміє»; 3 симфонії, симфонієта, симф. увертюра; камерно-інструм. ансамблі, марші, масові пісні, обробки нар. пісень. Автор статей про музику.

НЕЄДЛИЙ (Nejedlý) Зденек (10.II 1878, Літомишль — 9.III 1962, Прага) — чехословацький громадський і держ. діяч, історик, музикознавець, літ. критик, член Чеської академії наук і мистецтв (з 1907), засновник і президент (з 1952) Чехословацької АН, член ряду зарубіжних академій, зокрема чл.-кор. АН СРСР (з 1947). Член КПЧ з 1929. Закінчив Празький ун-т (1899). В 1909—39 і 1945—62 — професор цього ун-ту. Активний борець проти загрози війни і фашизму, за дружбу з СРСР. У 1939—45, під час фашист. окупації Чехословаччини, жив і працював в СРСР. З 1945 — на відповідальних держ. посадах у Чехословаччині. З 1945 — депутат Нац. зборів, з 1946 — член ЦК і Президії ЦК КПЧ. Автор ряду праць з історії та культури слов'ян. народів, у т. ч. українців. Один з основоположників марксистського слов'янознавства. Нагороджений 2 орденами Леніна.

Тв.: Рос. перекл. — Избранные труды. М., 1960. Лит.: Зденек Неєдлий — выдающийся общественный деятель и ученый. М., 1964.

Не Ер.

З. Неєдлий.

НЕДРИГАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН
СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

НЕСЛОВ Петро Іванович (рр. н. і см. невід.) — російський архітектор 18 ст. В 1747—53 під керівництвом І. Мічуріна працював на буд-ві Андріївської церкви, 1752—55 — Маріїнського палацу, з 1753 споруджував Кловський палац (буд-во закінчив С. Ковалів), усі — в Києві. В київ. парках будовав гроти, альтанки, оражіжери. Творчість Н. була близькою до архіт. школи І. Мічуріна та А. Класова з виразними ознаками стилю бароко.

НЕЕЛЯ ТОЧКА, антиферромагнітна точка Кюри — температура T_N вище якої антиферромагнетик втрачає свої специфічні магнітні властивості (див. *Антиферромагнетизм*) і перетворюється на парамагнетик (див. *Парамагнетизм*). Поблизу T_N досягають макс. значення аномалії намагн. властивостей антиферромагнетиків (теплоємності, коеф. теплового розширення, температурного коеф. електропровідності тощо). Названа ім'ям Л. Нееля.

НЕЕЛЬ (Néel) Луї Ежен Фелікс (п. 22.XI 1904, Ліон) — франц. фізик, член Франц. АН (з 1953), іноз. член АН СРСР (з 1958). Закінчив Вищу нормальну школу в Парижі (1928). Професор Страсбурзького (з 1937) та Гренобльського (з 1945) ун-тів. Директор Центру ядерних досліджень (1956—71), президент Гренобльського політех. ін-ту (з 1971). Наук. праці з теорії магнетизму. Зокрема, висловив припущення про існування антиферромагнетиків (незалежно від Л. Д. Ландау; 1932) і запровадив поняття підґраток для опису їхньої магн. структури, розробив теорію феримагнетизму і пояснив сильний магнетизм феритів, відкрив явище надпарамагнетизму. Ім'ям Н. названо т-ру, вище за яку антиферромагнетик втрачає свої специфічні властивості (*Нееля точка*). Нобелівська премія, 1970.

НЕЖДАНОВА Антоніна Василівна [4 (16).VI 1873, с. Крива Балка, тепер у межах м. Одеси — 26.VI 1950, Москва] — рос. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1936), Герой Праці (1925). Після закінчення 1902 Моск. консерваторії дебютувала на сцені Великого театру (Антоніда — «Іван Сусанін» Глінки), де працювала понад 30 років. Серед партій — Татьяна («Євгеній Онегін» Чайковського), Парася («Сорочинський ярмарок» Мусоргського), Джильда, Віолетта («Ріголетто», «Травіата» Верді). Гастролювала за рубежом (зокрема, 1912 — в «Гранд-Опера»). Вела широку концертну діяльність; поряд з рос. й зах.-європ. класикою, виконувала твори укр. композиторів — С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, К. Стеценка, укр. нар. пісні (1908 і 1911 брала участь у шевченківських вечорах у Москві). З 1943 — професор Моск. консерваторії. Ім'я Н. присвоєно Одес. консерваторії. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Львов М. Л. А. В. Нежданова. М., 1955; Антоніна Василівна Не-

жданова. Матеріали й дослідження. М., 1967; Поляновський Г. А. А. В. Нежданова. М., 1976.

НЕЖЕВЕНКО Григорій Семенович [п. 9 (22) IX 1912, ст. Голта, тепер Микол. обл.] — передовик виробництва, токарь-швидкохідник. Член КПРС з 1943. З 1936 працює на Одес. верстатобудівному з-ді ім. В. І. Леніна (з 1947 — з-д радіально-свердлильних верстатів ім. В. І. Леніна). Досяг високої продуктивності праці. Ініціатор впровадження швидкісних методів різання металу. Автор книги «Мій досвід швидкісної обробки металу» (1952) та ін. Делегат XXII з'їзду КПРС. На XVII і XVIII з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК, на XIX та XX з'їздах — членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 4-го скликання. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. П. О. Кундаров.

НЕЖИВІЙ Семен (рр. н. і см. невід.) — один з керівників нар. повстання проти польсь.-шляхетського і феод. гніту на Правобережній Україні 1768 (див. *Коліїщина*). За походженням селянин-наймит, гончар з с. Мельників (тепер Чигиринського р-ну Черкас. обл.). Навесні 1768 Н. створив з місц. селян повстанський загін, що діяв у районі Чигирини, Сміли, Черкас, Кридова, Канева й Медведівки. Відображаючи прагнення нар. мас Правобережжя до возз'єднання з Росією і вважаючи рос. війська союзником у боротьбі проти польсь. шляхти, Н. намагався підтримувати зносини з командирами прикордонних царських військ. Але Н. був підступно заарештований, а його загін розбитий царськими військами. За вироком Київ. губернської канцелярії Н. було засуджено до покарання батогами і заслання в Нерчинськ на довічні каторжні роботи.

НЕЖИТЬ — запалення слизової оболонки носа. Те саме, що й *риніт*.

НЕЖОН (Naigeon) Жак Андре (15.VII 1738, Париж — 28.II 1810, там же) — франц. філософ-матеріаліст і атеїст. Світогляд Н. формувався під впливом *енциклопедистів*. Вважається одним з осн. авторів книги «Воін-філософ» (1768), що вийшла анонімно і яку 1771 було включено Ватиканом до *Індексу заборонених книг*. Брав участь у виданні «Енциклопедії», творів М. Монтеня. Д. Дідро, Ж. Ж. Руссо і П. Гольбаха, разом з яким написав атеїстичне «Кипелькове богослов'я».

НЕЗАБИТОВСЬКИЙ Василь Андрійович [1824, м. Радомисль, тепер Житомир. обл. — 14 (26).VI 1883] — вчений-юрист, спеціаліст у галузі міжнар. права. Н. в сім'ї дрібного службовця. Після закінчення 1846 юрид. ф-ту Київ. ун-ту викладав у Київ. гімназії, згодом — у Ніжинському ліцеї, з 1853 — у Київ. ун-ті, де протягом 8 років був деканом юрид. ф-ту й 2 роки — проректором. Н. перший у науці про міжнар. право висунув теорію юрид. природи держ. влади, за якою д-ва панує не лише над територією, а й над

людьми. Н. залишив значну наук. спадщину і з фінанс. права, історії рос. права та філософії права.

Тел.: *Собрание сочинений*. К., 1884. **НЕЗАБУДКА** (Myosotis) — рід рослин родини шорстколистих. Багато- або однорічні трави. Листки суцільні, довгасті чи lancetні. Квітки правильні, блакитні, рідше білуваті або блідо-рожеві, зібрані в довгасті завитки або китиці. Плід — з чотирьох горішків. Бл. 50 видів (за ін. джерелами, до 80), пошир. у помірних зонах Європи та Азії, в горах тропічної Африки, в Пд. Африці, Австралії, частково в Пн. Америці. В СРСР трапляється 30 видів, з них в УРСР — 19. Найпоширеніші: Н. болотна (M. palustris) з блакитними, рідше з білуватими квітками; Н. лісова (M. silvatica) з блакитними, часом блідо-рожевими, квітками. Деякі Н. вирощують як декоративні. Літ. с. 300.

НЕЗАВЕРШЕНІ ГРИБИ (Fungi imperfecti, або Deuteromycetes) — група вищих грибів, яка об'єднує види, що розмножуються лише нестатевими спорами — *конідіями*. Міцелій (*грибниця*) багатоклітинний. Більшість Н. г. є конідійними стадіями *сумчастих грибів*, які втратили здатність утворювати статеві спороношення або у яких статеве спороношення невідоме. Бл. 30 000 видів, дуже поширені у природі як *сапрофіти* чи паразити рослин (спричиняють деякі *грибні хвороби рослин*); найпоширеніші види родів *Penicillium*, *Aspergillus*, *Fusarium*, *Verticillium*, *Septoria*, *Phoma* та ін. Багато Н. г. утворюють пліселі (див. *Пліселі гриби*). Деякі Н. г. (напр., види *пеницила*) продукують *антибіотики*.

«НЕЗАЛЁЖНИКИ» — укр. дрібнобурж. націоналістична партія, яка в січні 1919 організаційно оформилася з лівого крила *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП). Формально визнаючи Рад. владу, розірвавши на словах з УСДРП, «Н.» фактично стали на шлях організації куркульських повстань. У січні 1920 на з'їзді в Києві «Н.» разом з частиною *боротьбистів*, що в серпні 1919 приєдналася до них, з демагогічною метою присвоїли собі нову назву — «Українська комуністична партія» (див. *Укати*).

НЕЗАЛЁЖНІСТЬ у теорії імовірностей — одне з основних понять цієї теорії. Випадкові події (в. п.) $A_1, A_2, \dots, A_n$ наз. взаємно незалежними, якщо виконання будь-яких з них не впливає на виконання решти. Для таких в. п. *імовірність* одночасного виконання кількох подій з цієї сукупності дорівнює добутку їхніх імовірностей. Напр., для трьох подій A_1, A_2, A_3 ($1 \leq i < j < k \leq n$) виконується рівність

$$P(A_1 A_2 A_3) = P(A_1) P(A_2) P(A_3),$$

де $P(A_1 A_2 A_3)$ — імовірність одночасного виконання в. п. A_1, A_2, A_3 , а $P(A_1), P(A_2), P(A_3)$ — імовірність виконання відповідної події. Така рівність для довільної множини подій може служити ак-

Л. Е. Ф. Неель.

А. В. Нежданова.

Г. С. Нежевичко.

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ СУДДІВ

В. Незвал.

сіматичним визначенням взаємної Н. подій в *ймовірностей теорії*. *Випадкові величини* (в. в.) $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n$ наз. взаємно незалежними, якщо взаємно незалежні будь-які в. в. п., що визначаються значеннями цих величин. Для взаємної Н.казаних в. в. необхідно і достатньо є умова: $M\varphi_1(\xi_1) \cdot \varphi_2(\xi_2) \dots \varphi_n(\xi_n) = M\varphi_1(\xi_1) \cdot M\varphi_2(\xi_2) \dots M\varphi_n(\xi_n)$. Тут $\varphi_1, \varphi_2, \dots, \varphi_n$ — довільні неперервні обмежені функції на просторі значень в. в. $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n$, а M — символ математичного сподівання відповідних випадкових величин. Г. П. Бушан.

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ СУДДІВ — один з конституційних принципів правосуддя в СРСР. Ст. 153 Конституції СРСР (в УРСР — ст. 153 Конституції УРСР) визначає: судді й нар. засідателі є незалежними й підкоряються тільки законам. Відповідно до ст. 10 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР та союзних республік* і ст. 94 *Основ цивільного судочинства Союзу РСР та союзних республік* (в УРСР — ст. 18 КПК УРСР і ст. 8 ЦПК УРСР) при здійсненні правосуддя судді й народні засідателі вирішують кримінальні і цивільні справи на основі закону відповідно до соціалістичної правосвідомості в умовах, що виключають сторонній вплив на них. Це означає, що суддям і нар. засідателям під час розгляду справи будь-які органи чи службові особи не можуть вказувати, яке прийняти рішення в справі (засудити чи виправдати підсудного, задовольнити чи відмовити в позові). Олігією з важливих гарантій Н. с. є вимога закону щодо обґрунтування судом *вироку* лише на тих матеріалах, які було розглянуто в судовому засіданні; судді оцінюють *докази* за своїм внутр. переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному та об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їхній сукупності. Аналогічними правами, але з деякими особливостями, судді користуються і при постановленні *судових рішень* у цивільних справах (ст. 30 ЦПК УРСР). Істотною гарантією Н. с. є таємниця нарадчої кімнати, де постановляють вирок або рішення. Під час наради і постановлення вироку або рішення в нарадчій кімнаті, крім суддів, які розглядають дану справу, ніхто не може бути присутнім. Встановлене правило виключає можливість впливу сторонніх осіб на суддів під час постановлення ними рішення чи вироку і одночасно створює належні умови для обговорення й вирішення всіх питань, що стосуються справи. Недодержання цього правила є істотним порушенням закону і підставою для скасування вироку або рішення при *касаційному розгляді справи*. Важливою гарантією Н. с. є передбачений законом порядок уведення їх з посади: судді й нар. засідателі можуть бути достроково позбавлені своїх повноважень не інакше, як за відкликом виборців чи органу, що їх обрав, або в силу винесеного щодо них вироку суду. Відповідно до закону судді всіх ланок можуть бути притягнуті

до кримінальної відповідальності, усунуті у зв'язку з цим з посади або заарештовані лише за згодою Президії Верховної Ради республіки, зокрема Верховної Ради УРСР.

Закон встановлює і особливі правила щодо дисциплінарної відповідальності суддів. Дисциплінарні справи про них розглядають спеціально створені дисциплінарні колегії, які складаються із суддів і діють при обл. судах і Верховному Суді союзної республіки.

О. Н. Якименко.

НЕЗАМІННІ АМІНОКИСЛОТИ — необхідні для нормального життєдіяльності організму людини і тварин *амінокислоти*, які не синтезуються в ньому або утворюються в дуже обмеженій кількості. До Н. а. належать *треонін, валін, лейцин, ізолейцин, лізин, триптофан, фенілаланін, метіонін, гістидин*. Н. а. надходять в організм звичайно у складі білків їжі. Відсутність або нестача будь-яких Н. а. призводить до істотних порушень в організмі.

НЕЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ ПРИНЦИП — один з основних принципів сучасного міжнародного права, що зобов'язує держави утримуватись у міжнар. відносинах від погрози силою та її застосування як проти територіальної цілісності або політ. незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, не сумісним з цілями ООН (ст. 2, п. 4 Статуту ООН). Н. с. п. не виключає правомірного застосування сили у випадках оборони від агресії, національно-визвольної боротьби народів проти колоніального гноблення. Конституція СРСР (ст. 29) законодавчо закріпила принципи, на основі яких будуть відносини СРСР з ін. д-вами, в тому числі Н. с. п., що бере початок з ленінського *Декрету про мир*, який проголосив агресивну війну «найбільшим злочиним проти людства». Положення про відмову від війни як принципу міждерж. відносин було включено до ряду міжнар. договорів СРСР, укладених 1920—41. Важливим кроком у становленні Н. с. п. був Договір про відмову від війни як зброї для нац. політики (див. *Келлога—Бріана пакт 1928*). Внаслідок активної боротьби СРСР та ін. соціалістичних д-в Н. с. п. було закріплено в *Статуті ООН*, *Декларації 1970 про принципи міжнар. права* (див. *Декларації ООН*). У ній, зокрема, вказано, що Н. с. п. зобов'язує д-ви утримуватись від пропаганди агресивної війни, організації або заохочування організації нерегулярних сил або озброєних банд, у тому числі найманців, для вторгнення на територію д-ви, від участі в терористичних актах в ін. д-ві тощо. Підкреслено, що жодні тер. надбання, які є наслідком погрози силою або її застосування, не повинні визнаватися законними. Н. с. п. закріплено в *Заключному акті* Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі. СРСР і країни соціалістичної співдружності наголошено виступають за неухильне дотримання Н. с. п. XXVI з'їзд КПРС, підкресливши, що відмова

від застосування сили і погрози її застосування повинна стати законом міжнар. життя, заявив про готовність СРСР укласти відповідні угоди з ін. д-вами. СРСР виступив на XXXI сесії Ген. асамблеї ООН з ініціативою укладення Всесвітнього договору про не застосування сили і вніс проект такого договору. Всупереч протидії США, ряду ін. зах. д-в і Китаю Ген. Асамблея в своїй резолюції схвалила ініціативу СРСР і прийняла рішення про розробку такого договору. Н. М. Ульянова.

НЕЗВАЛ (Nezval) Вітеслав (26.V.1900, с. Бєскоупки в Моравії — 6.IV.1958, Прага) — чеськ. поет, нар. поет Чехословаччини (1953). Член Компартії Чехословаччини з 1924. Найзначніші збірки: «Пантоміма» (1924), «П'ять пальців» (1932), «Мати Надія» (1938), «Крила» (1952), «Волошки і міста» (1955), поеми: «Пісня миру» (1950, Золота медаль Всесвітньої Ради Миру), «Про рідний край» (1951). Незважаючи на тимчасове захоплення поетизмом (20-і рр.) і сюрреалізмом (30-і рр.), Н. у своїй творчості досяг високої майстерності реалістичного зображення життя, сприйняв ідеали Жовтня і соціалістичної дійсності в СРСР (вірші «Пам'яті Володимира Ілліча Леніна», прозова кн. «Небачена Москва», 1935), вітав перемогу Рад. Армії над фашизмом. Писав також драми, сценарії, лібрето, водевілі. Автор спогадів «З мого життя» (1957—58). Учасник 1-го з'їзду письменників СРСР. Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; Едісон. «Всесвіт», 1964, № 3; [Вірші]. В кн.: Слов'янське небо. Львів, 1972; Рос. перекл. — Избранное [Вступ. стаття Н. Хікмета]. М., 1960; Лірика. М., 1964; Стихи. Поемы [Передмова К. Симонова]. М., 1972.

Лит.: Шерламова С. А. Вітеслав Незвал. М., 1968; Токсина Н. Н. Вітеслав Незвал. Биобиблиографический указатель. М., 1967.

В. І. Шевчук.

НЕЗВІЙСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — багатопарове поселення кін. 4-го — поч. 3-го тис. до н. е., виявлене на правому березі Дністра біля с. Незвиська Городенківського р-ну Івано-Франк. обл. Досліджували його в 30—60-х рр. 20 ст. При розкопках *культурного шару*, що належить до *Лінійно-стрічкової кераміки культури*, відкрито залишки жител з рештками вогнищ, знайдено крем'яні пластинки, знайдені до серпа, кістяні проколки, рогову мотуку, глиняний посуд, у т. ч. оздоблений т. з. «іотним» візантійським орнаментом. При розкопках шару, що належить до *трипільської культури*, виявлено залишки наземних і напівземлянкових глинобитних жител, знайдено численні крем'яні, кам'яні, кістяні та рогові знаряддя, дрібні мідні вироби, орнаментований посуд з глини, численні глиняні фігурки жінок, а також тварин. Н. п. належало лісостеповому населенню, яке займалося примітивним мотичним та орним землеробством і присиланням скотарством.

НЕЗМІННІ ЦІНИ — ціни за певний період або на певну дату, застосовувані протягом ряду років для оцінки продукції в окремих

Незабудка болотна:
1 — зацвілий вигляд рослини; 2 — квітка;
3 — плід.

галузях матеріального виробництва для одержання даних, що характеризують планові й фактичні зміни фізичного обсягу продукції. З 1928 по 1950 в держ. пром-сті СРСР застосовували Н. ц. 1926—27, а для продукції пром. кооперації 1932—50 — Н. ц. 1932, що за допомогою індексів цін переводились у Н. ц. 1926—27. У 1950—55 продукція пром-сті оцінювалася в Н. ц. підприємств (без податку з обороту) на 1.І 1952, а 1956—66 — в Н. ц. підприємств (без податку з обороту) на 1.VII 1955. З 1967 в пром-сті за Н. ц. було прийнято *оптові* ціни підприємств на 1.VII 1967. У с. г. 1928—50 використовували Н. ц. 1926—27; 1950—56 — ціни 1951, 1956—58 — ціни 1956, 1958—65 — ціни 1958, з 1965 застосовують середні по СРСР Н. ц. 1965. У буд-ві обсяг капітальних вкладень і буд.-монтажних робіт обчислюють у порівнянних кошторисних цінах, за які було прийнято Н. ц. на 1.І 1969. З 1965 застосовують Н. ц. 1965. Див. також *Порівняльні ціни*.

НЕЙ (Неу) Мішель (10.І 1769, Саарлуї — 7.XII 1815, Париж) — маршал Франції (1804), герцог Ельїнгенський (1808), князь Московський (1812). Учасник революц. і наполеонівських воєн. У *Бородинській битві* 1812 командував центром франц. армії, яка атакувала Багратіонові флеші. В 1814 після зречення Наполеона І перейшов на бік *Бурбонів*, став пером Франції. Під час «*Ста днів*» 1815 знову приєднався до Наполеона І. У битві під *Ватерлоо* командував центром франц. армії. Після поразки Наполеона І розстріляний за вироком військ. суду.

НЕЙБЕРГ (Neuberg) Карл (29.VII 1877, Ганновер — 30.V 1956, Нью-Йорк) — нім. біохімік, професор (з 1916), іноземний член АН СРСР (з 1925), член ряду ін. закордонних академій та наук. т.-н. Осн. праці присвячені питанням обміну вуглеводів, *бродіння*, вивченню ферментів. Розробив шляхи синтезу ряду цукрів та *амінокислот*, схему *спиртового бродіння*. Н. відкрив ряд ферментів (піруват-декарбоксилазу, β -глюкуронідазу та ін.), проміжний продукт обміну вуглеводів — фруктозо-6-фосфат.

НЕЙВА — місто в Колумбії, адм. ц. департаменту Уїла. Розташована на р. Магдалені. Початковий пункт з-ні на Боготу. 125 тис. ж. (1973, з передмістями). Розвинуті текст. пром-сть, виробн. солом'яних капелюхів. Центр с.-г. району. Засн. 1539.

НЕЙВЕЛІ — місто на Пд. Індії, у штаті Тамілнад. 55,4 тис. ж. (1971). Поблизу міста — родовища лігнітів, на базі яких 1962 з допомогою СРСР збудовано потужну ТЕС. Комплекс вугледім. підприємств (виробн. азотних добрив, карбонізов. брикетів та ін.).

НЕЙГАУЗ Генріх Густавович [31.III (12.IV) 1888, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 10.X 1964, Москва] — рос. рад. піаніст і педагог, нар. арт. РРФСР (з 1956). Навчався в свого батька піаніста-педагога Густава Вільгельмовича Нейгауза (1847—1938); закінчив 1914 Школу вищої майстерності

Академії музики й сценічного мист. у Відні, 1915 — Петрогр. консерваторію (екстерном). Н. концертував з 9 років (1904, 1906, 1909 в Німеччині й Італії). З 1916 поселився виконавську й пед. діяльність. Викладав у Тбіліському муз. уч-щі (1916—18), Київ. (1918—22; з 1919 — професор), Моск. (1922—64; 1935—37 — директор консерваторії). Н. — засновник відомої піаністичної школи (його учні — С. Ріхтер, Е. Гігельс, Я. Зак та ін.). Автор праць з фп. виконавства. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медаліми. Син і учень Н. — Станіслав Генріхович Нейгауз (1927—80) — рос. рад. піаніст і педагог, нар. арт. РРФСР.

Тв.: Об'єктивне фортепіанно-вокальне. Зависки педагога. М., 1967.

Лит.: Дельсон В. Ю. Генріх Нейгауз. М., 1966.

НЕЙТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1919. Укладений у Нейі-сюр-Сен (передмістя Парижа) 27.XI між Болгарією, що в складі австро-нім. блоку зазнала поразки в *першій світовій війні* 1914—18, і державами Антанти (США, Великобританія, Франція, Італія, Японія, Греція та ін.). Договір набрав сили 9.VIII 1920. Війшов до *Версальсько-Вашингтонської системи* договорів. За Н. м. д. значна частина болг. території відійшла до Югославії, Зх. Фракія — державам-переможцям (1920 була передана Греції), Добруджа залишилася за Румунією (Пд. Добруджа була повернена Болгарії 1940). Н. м. д. зобов'язував Болгарію обмежити чисельність армії і види озброєння, сплачувати репарації. В 20—30-х рр. імперіалістичні суперечності та боротьба за Балкани призвели до часткового перегляду Н. м. д. Після 2-ї світової війни він повністю втратив силу.

Б. М. Гончар

НЕЙМАЙР (Ноймайр; Neumaier) Мельхіор (24.X 1845, Мюнхен, тепер ФРН — 29.I 1890, Відень) — австр. палеонтолог і геолог. Освіту здобув у Мюнхені й Гейдельберзі. З 1873 — професор Віденського ун-ту. Досліджував Карпати, Альпи, Балканський та Апеннінський п-ови, Малу Азію. Наук. праці Н. присвячені палеогеографії юрського та крейдового періодів, палеонтології безхребетних (головноногих, червононогих і двостулкових моллюсків). Н. був переконаним дарвіністом.

НЕЙМАН (Neumann) Джон (Янош) фон (28.XII 1903, Будапешт — 8.II 1957, Вашингтон) — амер. математик, член Національного АН США (з 1937). Закінчив (1926) Будапештський ун-т. З 1927 викладав у Берлін. ун-ті, в 1930—33 — у Принстонському ун-ті (США), з 1933 — проф. Принстонського ін-ту перспективних досліджень. З 1940 — член і консультант різних армійських і морських установ. Брав участь у створенні першої атомної бомби. З 1954 — член комісії по атомній енергії. Осн. праці Н. стосуються функціонального аналізу та його застосувань до питань класичної і квантової механіки; один з творців теорії топологічних груп, *автоматів*

теорії йгор теорії. Зробив великий внесок у створення перших ЕОМ і розробку методів їх застосування. Ім'ям Н. названо кратер на зворотному боці Місяця.

О. І. Бородин

НЕЙМАН Леонід Робертівич [24.III (6.IV) 1902, Петербург — 9.II 1975, Ленінград] — рос. рад. вчений у галузі електротехніки, академік АН СРСР (з 1970). Закінчив (1930) Ленінгр. політех. ін-т, весь час викладав у ньому. В 1931—35 — одночасно керівник групи сильних струмів Ленінгр. електрофіз. ін-ту, 1946—60 працював в Енергетичному ін-ті АН СРСР. Осн. праці — з проблем поширення електромагн. хвиль в невідліжному середовищі, передачі енергії постійним і змінним струмом, складних електроенерг. систем з перетворювачами, теорії моделювання електромагн. процесів у системах з потужними перетворювачами. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора.

НЕЙМАН (Neumann) Станіслав Константін (видавав свої твори за підписами Станіслав К. Нейман і Ст. К. Нейман; 5.VI 1875, Прага — 28.VI 1947, там же) — чесь. поет, нар. письменник Чехословаччини (з 1945). Дебютував як прибічник *символізму* збіркою лат. мовою «Nemesis, bonorum custos» («Справедливість — охорона добрих», 1895). В збірках «Чеські пісні» (1910), «Книга лісів, горбів і вод» (1914) реалістично показав соціальний протест нар. мас, осмілював рідну землю. Брав участь у сусп.-політ. житті, у створенні 1921 КПЧ. В 1920 у вид-ві «Червень» («Червень»), засн. Н., надруковано в перекл. чесь. мовою працю В. І. Леніна «Державна революція». Зб. «Червоні пісні» (1923) — одна з визначних книг чесь. пролетарської поезії. В збірках «Серце і хмари» (1935), «Соната життєвих горизонтів» (1937) відобразив боротьбу робітн. класу Чехословаччини, любов до Країни Рад. У 1932 і 1933 побував на Закарпатті, виступив на захист соціальних і нац. прав укр. трудящих (нарис «Терлиці з Попа Івана», 1933; щоденник «Карпатське літо», 1934; цикл віршів «Карпатські мелодії» в зб. «Бездонний рік», 1945; статті «Чеський письменник і Підкарпатська Русь», «Про екзотичний роман» тощо). У 1973 в ЧССР встановлено пам'ятку медаль і премію ім. Ст. К. Неймана, якою 1980 удостоєно О. Гончара за кн. «Злата Прага».

Тв.: Укр. перекл. — [Бірма]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; [Вірші]. «Жовтень», 1975, № 8; Рос. перекл. — Избранные. М., 1953; Избранное. М., 1958.

Лит.: Шерлянюк С. А. Станіслав Костя Нейман. М., 1959; Кошарська Н., Моторний В. Во ім'я радості, краси й життя нового «Жовтень», 1975, № 8.

І. М. Лозинський

НЕЙМАН Чеслав Гермогенович (1852—1906) — польс. і укр. фольклорист та етнограф ліберально-демократич. напрямку. Працював присяжним повірним у Вішніці. Там у кін. 80-х рр. 19 ст. близько зійшовся з М. Коцюбинським. Був активним співробітником журн. «Київська старина». Ав-

Г. Г. Неймана.

Л. Р. Нейман.

Ст. К. Нейман.

тор праць з питань укр. фольклору та історії: «Куплетні форми народної південноруської пісні» (1883), «Малоруський пісеньник XVIII ст.» (1884), «Українські думи» (1885), «Стара Брацлавщина та її люди» (1889), «Малоруська балада про Бондарівну і пана Каньовського» (1902) та ін. Ф. П. Погребенник. **НЕЙМАНА ЗАДАЧА** — задача про відшукування розв'язку диференціального рівняння з частинними похідними 2-го порядку еліптичного типу (див. *Рівняння математичної фізики*) в деякій області, якщо (в найпростішому випадку) на межі розглядуваної області задано похідні розв'язку по нормалі до цієї межі. Названа за ім'ям нім. математика К. Г. Неймана (1832—1925), що першим систематично дослідив цю задачу. Див. *Крайові задачі*.

НЕЙМАРК Ізраїль Овсійович [н. 8 (21).VIII 1907, с. Підгородне, тепер смт Дніпроп. р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1953), професор (з 1959). Член КІРС з 1948. Закінчив (1931) Дніпроп. фіз.-хім.-математичний ін-т. З 1933 працює в Ін-ті фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР (у 1957—75 — зав. відділом, з 1975 — наук. консультант). Осн. наук. дослідження — в галузі синтезу, вивчення геом. структури та хімії поверхні мінеральних адсорбентів і носіїв каталізаторів, теорії адсорбції газів і пари. Вперше синтезував вітчизняні мол. сита — цеоліти. Результати багатьох досліджень Н. впроваджені в народне господарство. Державна премія УРСР, 1972.

НЕЙМЕГЕН — місто на Сх. Нідерландів, у пров. Гелдерланд. Розташовані на р. Ваал (рукав Рейну). Вузол з-ць і водних шляхів. 148 тис. ж. (1975). Розвинут суднобудування та електротех. пром-сть. Підприємства хім., фарфоро-фаянсової, швейної, паперової, шкіряно-взуттєвої, харчосмакової галузей. Ун-т (засн. 1923). Музеї, театр. Архіт. пам'ятки 11—17 ст.

НЕЙРАТ (Neurath) Отто (10.XII 1882, Відень — 22.XII 1945, Оксфорд) — австр. філософ, соціолог і економіст, один із засновників *Віденського гуртка*. З 1940 — професор Оксфордського ун-ту (Великобританія). Філосо. погляди Н. являють собою еклектичну суміш елементів стихійного, природничонаук. матеріалізму (див. *Стихійний матеріалізм*) з ідеями *логічного позитивізму*. Осн. завданням філософії науки вважає встановлення єдності знань шляхом запровадження «уніфікованої мови» на базі мови фізики й математики. Разом з Р. Карнапом видавав «Міжнародну енциклопедію уніфікованої науки» (1938—40). Брав активну участь у революц. битвах 1918—23 в Австрії й Німеччині, в боротьбі проти фашизму. За сусп.-політ. поглядами — прихильник *австромарксизму*.

НЕЙРІТ, неврит (від грец. *νεῦρον* — жила, нерв) — те саме, що й *аксон*.

НЕЙРОГЛІЯ, глія (від грец. *νεῦρον* — жила, нерв і *γλῶκς* —

клей) — складова частина *нервової тканини*, що заповнює проміжки між нервовими клітинами (*нейронами*), їхніми відростками й мозковими капілярами. Н. поділяють на макроглію і мікроглію. Макроглія походить з *ектодерми* і складається з епендим, астроглії та олігоглії. Клітини епендими мають циліндричну форму, щільно прилягають одна до одної; вистеляють шлуночки головного мозку й центр. канал спинного мозку. Астроглія — зірчасті клітини, що, сплітаючись своїми відростками, утворюють остов мозку; осн. елемент *гематоенцефалічного бар'єру*; регулює *водно-сольовий обмін*. Клітини олігоглії дрібніші, з короткими відростками, оточують переважно тіла нейронів і *аксонів*; беруть участь в утворенні *мієлінових оболонок* аксонів; забезпечують транспорт речовин у нейрони. Мікроглія представлена поодинокими клітинами з невеликими відростками; розвивається з *мезенхіми*. Клітини її здатні до *фагоцитозу* і виконують у *нервовій системі* захисні функції.

НЕЙРОГОРМОНІ (від грец. *νεῦρον* — жила, нерв і *гормони*), нейросекрети — біологічно активні речовини, виробляються нейросекреторними клітинами і виділяються в кров або тканину рідину. Більшість Н.— *пептиди* (*вазопресин*, кортиколіберин та ін.), деякі — *катехоламіни*. Н. регулюють діяльність клітин деяких ендокринних залоз (див. *Рилізінг-гормони*), впливають на клітини ін. органів. Місце *біосинтезу* пептидних Н.— *ендоплазматична сітка* тіла *нейрона*. У головному мозку ссавців Н. виробляються у нейросекреторних клітинах *гіпоталамуса*. Див. також *Нейросекреція*.

НЕЙРО-ГУМОРАЛЬНА РЕГУЛЯЦІЯ (від грец. *νεῦρον* — жила, нерв і лат. *humor* — рідина) — регуляція діяльності різних систем організму тварин і людини, що здійснюється за участю *нервової системи* і гуморальних факторів (біологічно активних речовин — *метаболітів*, *гормонів*, *медіаторів* тощо), які переносяться кров'ю, лімфою і тканинною рідиною. Поєднання нервових і гуморальних компонентів забезпечує тривалість регуляції. Н. р. підтримує сталість внутр. середовища (*гомеостаз*). Нервові й гуморальні процеси тісно взаємозв'язані і взаємообумовлені. Нервова система впливає на утворення, надходження в кров, лімфу і тканину рідину та перенесення цими рідинами біологічно активних речовин, зокрема на функції ендокринних залоз (напр., гіпоталамус впливає на утворення гормонів *гіпофіза*, які, в свою чергу, активізують діяльність щитовидної, статевих і коркової речовини надиркових залоз). У свою чергу, гуморальні фактори діють на нервову систему, спричинюючи певні зміни в організмі. Цей вплив може бути або рефлекторним, коли зміни складу крові й лімфи подразнюють інтерорецептори (див. *Рецептори*), або прямим, коли біологічно активні речовини впливають безпо-

середньо на нервові клітини (напр., вуглекислий газ, що утворюється в процесі *обміну речовин*, надходять у кров, впливає на дихальний центр головного мозку). Див. також *Гуморальна регуляція*, *Нервова регуляція*.

Літ.: Комісаренко В. П. Регулятори життєвих процесів. К., 1979.

В. П. Комісаренко.

НЕЙРОДЕРМІТ (від грец. *νεῦρον* — жила, нерв і *δέρμα* — шкіра) — шкірне захворювання, характерною ознакою якого є свербіння шкіри. В основі Н. лежить порушення стану нервової системи, спадкова схильність, порушення функції залоз внутр. секреції, захворювання шлунково-кишкового тракту та ін. Розрізняють Н. обмежений, дифузний і ексудативний. Перебіг Н. тривалий. На початку захворювання шкіра свербить на обмежених ділянках тіла (переважно в ліктьових і колінних згинах, на потилиці тощо). Від постійного розчухування з'являються дрібні вузлики, вкриті тонкими лусочками, шкіра в ділянках вогнищ суха, шорстка, потовщена. Інші спостерігаються мокнучі ділянки. Лікування вимагає медикаментозне (вітаміни групи В, гормони, мазі тощо), курортне.

НЕЙРОЕНДОКРИНОЛОГІЯ (від грец. *νεῦρον* — жила, нерв та *ендокринологія*) — розділ ендокринології, що вивчає утворення *нейрогормонів* спеціалізованими нервовими клітинами, а також роль цих гормонів у взаємодії *центральної нервової системи* з ендокринною системою організму. Н. пов'язана з багатьма науками, зокрема *гістологією*, *біохімією* та *нейрофізіологією*. Як окремий розділ ендокринології Н. оформилася в 50-і рр. 20 ст. Цьому сприяло відкриття *нейросекреції* та описання ворітної системи вен, які зв'язують *гіпоталамус* з *гіпофізом* (австр. вчені Г. Т. Поуп, 1930, та Г. Б. Вислоський, 1936). На основі цих відкриттів англ. вчений Дж. В. Гарріс створив теорію гіпоталамічного контролю секреції гормонів передньої частки гіпофіза (аденогіпофіза). Доведено, що, незважаючи на відсутність секреторних нервових волокон від мозку до аденогіпофіза, центр. нервова система контролює діяльність цієї залози за допомогою хім. речовин (*рилізінг-гормонів*), які виробляються в нейросекреторних клітинах гіпоталамуса і надходять до гіпофіза по ворітних венах. З'ясовано хім. будову рилізінг-гормонів, деякі з них синтезовано і впроваджено в клінічну практику (Р. Гійємен та Е. В. Шеллі). Завдяки тому, що аденогіпофіз зв'язаний з основними залозами внутрішньої секреції за допомогою тропних гормонів, які виробляються в ньому, центр. нервова система впливає через гіпофіз на всю ендокринну систему. *Нервові центри* гіпоталамуса об'єднуються з гіпофізом та залозами внутр. секреції в цілісну нейроендокринну систему, які регулюють такі важливі процеси, як *протіжний обмін*, ріст і розвиток організму, *адаптація* тощо. Прикладом нейроендокринної системи є гіпоталамо-гіпофізарно-надир-

кова система. Нервовий центр гіпоталамуса під впливом *імпульсів нервових* та змін складу крові посилює виділення кортикотропіно-рилізінг-гормона, що стимулює секрецію *адренокортикотропного гормону* гіпофіза. Останній впливає на функцію *надниркових залоз*, гормони яких — *кортико-костероїди* — регулюють *обмін речовин*, пристосовуючи його до потреб організму, зокрема при *стресі*. В свою чергу, кортикостероїди при надлишку їх у крові гальмують діяльність нейронів гіпоталамічного центру, припиняючи виділення кортикотропіно-рилізінг-гормона. Подібна взаємодія нервових та ендокринних елементів характерна для гіпоталамо-гіпофізарно-гонадної системи, що регулює функцію *репродуктивних органів*, та для ін. нейроендокринних систем. Гормони та їхні похідні (див. *Отіодні пептиди*) впливають і на функцію ін. відділів нервової системи. Такі двосторонні зв'язки забезпечують узгодженість взаємодії нервової та ендокринної систем. Координацію досліджень у галузі Н. здійснює Міжнародне т-во нейроендокринологів, що видає наук. журнал «Neuroendocrinology». Розвиткові Н. в СРСР сприяли праці вчених А. Л. Поленова, М. І. Митюшова, В. Г. Шаліпіної, Є. В. Науменка, В. М. Бабичева та ін., зокрема укр. — Б. В. Алешина, Б. Г. Новикова, Н. В. Поповиченко та ін. В УРСР питання Н. вивчають в н.-д. ін-тах ендокринології (Київ, Харків) та на кафедрах університетів.

Лит.: Алешин Б. В. Гистофизиология гипоталамо-гипофизарной системы. М., 1971; Поповиченко Н. В. Роль гипоталамической нейросекреторной системы в приспособительных реакциях организма. (К проблеме нейрогормональных взаимоотношений). К., 1973; Neuroendocrinology, v. 1—2. New-York — London, 1966—67.

К. І. Несен.

НЕЙРОН, нейрон (від грец. νευρον — жила, нерв) — нервова клітина, основний структурний і функціональний елемент *нервової системи*. Складається із тіла і відростків (*аксона*, *дендритів*; див. мал.). Крім характерних для тваринних клітин *органелів*, у *цитоплазмі* (нейроплазмі) Н. завжди містяться *нейрофібрили* і т. з. тигроїдна речовина. Розрізняють Н. чутливі (аферентні), які сприймають інформацію із зовн. середовища або з рецепторних клітин (див. *Рецептори*); ефektorні (еферентні), які посилають *імпульси нервові* до виконавчих органів (напр., мотонейрони — до м'язів); вставні (інтернейрони), які зв'язують один Н. з іншим. За формою тіла та кількістю відростків розрізняють Н. уніполярні (з одним т. з. вставним відростком, тіло більш-менш кулястої форми), біполярні (з двома відростками, тіло видовжене), мультиполярні (з багатьма відростками, тіло неправильної багатокутної форми). Розміри Н. різні: у ссавців, у т. ч. людини, — від 5—7 до 150 мкм, у безхребетних — до 500 мкм. Н. зв'язуються один з одним, а також з органами і тканинами,

які вони іннервують, за допомогою своїх відростків, що їх кінцеві відділи утворюють *нервові закінчення*. Тіла Н. містяться переважно в *центральному нервовій системі* або в *гангліях*, а відростки, об'єднуючись, утворюють *нервові волокна*.

НЕЙРОННА ТЕОРІЯ, теорія контакту — теорія, яка стверджує, що *нервова система* утворена цілком відокремленими *нейронами*, які взаємодіють між собою в місцях контакту. Контакти мають складну будову і наз. *синапсами*. Дані про це були одержані С. Рамоні-Кахалем, О. О. Заварзіним, Б. І. Лаврентьєвим та ін. при вивченні мікроскопічної будови нервової системи, її *зародкового розвитку*, а також *дегенерації* і *регенерації* нейронів. До цього існувала теорія, за якою речовина одного нейрона переходить в речовину іншого без перерви, а що безперервність нервової тканини забезпечують *нейрофібрили*.

НЕЙРОПЛЕГІЧНІ ЗАСОБИ (від грец. νευρον — жила, нерв і ληψή — удар, ураження) — лікарські речовини, що мають здатність заспокоювати, зменшувати напруженість і хвилювання, розслабляти м'язи. Налягають до *психотропних засобів*.

НЕЙРОПСИХОЛОГІЯ — галузь *психології*, що вивчає мозкову основу психічних процесів і їхній зв'язок з окремими системами *головного мозку*. Становлення Н. пов'язане з успіхами *неврології* та *нейрохірургії*, які дали велику кількість спостережень про зв'язок порушення тієї або ін. психічної функції з ураженням певної ділянки мозку. В сучас. Н. застосовують методи електрофізіології, мікроелектродної техніки, метод вживлених електродів, метод викликаних потенціалів, методи подраження і руйнування окремих мозкових структур та ін. Розвивається й методи *біоніки* та матем. моделювання нейропсихічних процесів. Теор. основи сучас. Н. базуються на принципі функціональних систем, який висунув П. К. Анохін: складні форми психічної діяльності, які сформувалися в процесі евол. розвитку і є вищими формами свідомого відображення дійсності, являють собою складні функціональні системи, в організації яких бере участь комплекс зон мозку, склад яких динамічний, визначається результатом системи і має певну внутр. архітектоніку. Існують і крайні теор. течії Н. — локалізаціонізм та екіпотенціалізм, пов'язані з уявленнями про локальний або розлитий характер зв'язку психічних процесів з структурами мозку. Н. має важливе значення для розуміння механізмів *психічних процесів*. Великий внесок у розвиток Н. зробили Л. С. Виготський, О. Р. Лурія, О. М. Леонтьєв, Н. П. Бехтерева (СРСР), О. Зангвілл (Великобританія), Е. Вейль (НДР), Б. Мілнер (Канада), Х. Л. Тойбер, К. Прибрам (США), А. Екаен (Франція) та ін. Працює міжнар. т-во нейропсихологів. Виходять журнали «Neuropsychologia» (з 1963), «Cortex» («Кора мозку»; з 1964).

Лит.: Анохин П. К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса. М., 1968; Лурія А. Р. Основы нейропсихологии. М., 1973.

А. М. Карпуніна.

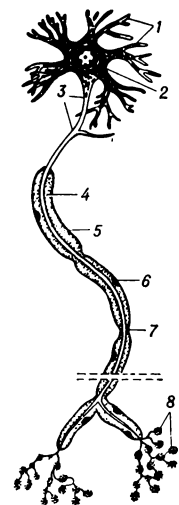
НЕЙРОСЕКРЕЦІЯ (від грец. νευρον — жила, нерв і лат. secretio — виділення) — здатність особливих (нейросекреторних) клітин *нервової тканини* виробляти *нейрогормони*, що надходять у кров та *спинномозкову рідину*. Нервовим клітинам звичайного типу властиве вироблення *медіаторів*. Н. зумовлена рядом клітинних процесів, внаслідок яких у нейросекреторних клітинах утворюються гранули секрету в перикаріоні (навколо ядра). Потім гранули переміщуються в кінцеві закінчення *аксонів* і виділяються в *міжклітинну рідину* чи кров, або в ендокринні залози (напр., *гіпофіз*). Нейросекреторні клітини є у безхребетних тварин усіх типів (крім губок, кишковопорожнинних та погонофор); найбільшого розвитку вони досягли у членистоногих і хребетних.

НЕЙРОТИЗМ (від грец. νευρον — жила, нерв) — характерологічна особливість людини, що виражається в схильності до невротичних реакцій, нервових зривів, стану тривоги та ін. Зумовлюється як певними особливостями типологічного складу нервової системи індивіда, так і тривалими несприятливими умовами життя й виховання.

НЕЙРОФІБРИЛИ (від грец. νευρον — жила, нерв і лат. fibrilla — волоконце) — ниткоподібні утвори в нервових клітинах (*нейронах*) і їхніх відростках (гол. чин. *аксонах*). Н. розміщуються у вигляді густої сітки в тілі клітини або паралельно одна одній у її відростках. Серед Н. відростків розрізняють трубчасті (нейротубули), що, як вважають, забезпечують транспорт речовин по аксону, і ниткоподібні (нейрофіламенти), яких багато в кінцевих ділянках ростучих аксонів.

НЕЙРОФІБРОМАТОЗ, нейрофіброматоз, хвороба Реклінгаузена — системне захворювання, при якому виникають множинні пухлинні вузли по ходу нервових стовбурів і нервових закінчень у шкірі, кістках, залозах внутр. секреції та пігментні плями на шкірі. Найчастіше спостерігається у чоловіків, виникає у дитячому віці. Нейрофіброматозні вузли звичайно утворюються на спині, шиї, зрідка — на кінцівках; найчастіше уражаються нервові сплетення (шийне, плечове) та сідинний нерв. Вузли бувають одиночні (у вигляді яйцеподібної щільної пухлини) або множинні. Переріз Н. тривалий, доброякісний, однак хвороба може прогресувати. Лікування здебільшого хірургічне.

НЕЙРОФІЗІОЛОГІЯ — розділ *фізіології*, що вивчає функції *нервової системи* (НС). Наукові уявлення про принципи функціонування НС висунув ще в 17 ст. Р. Декарт, проте як наука Н. розвивається з 1-ї пол. 19 ст., коли для вивчення НС почали застосовувати експериментальні методи (англ. учений

Схематичне зображення нейрона: 1 — дендрити; 2 — тіло клітини; 3 — аксонний горбок (триггерна ділянка); 4 — аксон; 5 — мієлінова оболонка; 6 — ядро шваннівської клітини; 7 — перехват Ран'є; 8 — ефекторні нервові закінчення.

Ч. Белл і франц. — Ф. Мажанді та ін.). Важливим етапом у розвитку Н. стало відкриття І. М. Сеченовим (1863) центр. *гальмування*, яке поряд із *збудженням* лежить в основі всіх форм мозкової діяльності. В 2-й пол. 19 ст. було одержано детальні відомості про функціональне значення різних відділів НС та про осн. закономірності їхньої рефлекторної діяльності (праці рос. вчених М. Є. Введенського, В. М. Бехтерева, П. В. Овсянникова, М. О. Миславського, англ. — Ч. Шеррінгтона, франц. — П. Флуранса, італ. — Л. Лючіані та ін.). Експериментальне вивчення функцій *кори великих півкуль головного мозку* почалося з дослідів по подразненню та видаленню їх (праці нім. учених Ф. Гольца, Г. Фрітца та Е. Гітціга); особливо велике значення мало створення І. П. Павловим методу *умовних рефлексів* і застосування його для об'єктивного дослідження *вищої нервової діяльності*. З'ясуванню природи процесів збудження та гальмування сприяла розробка способів точної реєстрації електр. коливань, які лежать в основі цих процесів і тому найточніше відображають їхній перебіг (нім. вчені Г. Гельмгольц, Е. Дюбуа-Реймон, Л. Герман, Е. Пфлюгер, рос. — М. Є. Введенський, О. Ф. Самойлов, нідерл. — В. Ейнтховен, амер. — Дж. Ерлангер, Г. Гассер та ін.). В сучас. Н. особливо широко застосовується пряма реєстрація процесів, що відбуваються в окремих нервових клітинах, за допомогою мікроелектродів. Така реєстрація дала змогу точно виміряти розвиток процесів збудження та гальмування в нервових клітинах різного типу, з'ясувати внутрішньоклітинні механізми й закономірності їх синаптичної (див. *Синапси*) передачі, дослідити способи кодування та переробки інформації в НС тощо. Важливу роль у розвитку сучас. Н. відіграють електронно-мікроскопічне дослідження структури НС, застосування електронно-обчислювальної техніки. Н. тісно змикається з такими дисциплінами, як нейрокібернетика (див. *Кибернетика біологічна*), нейрохімія, нейробіоніка (див. *Біоніка*). *Лит.*: Общая физиология нервной системы. Л., 1979. П. Г. Костюк.

«НЕЙРОФИЗИОЛОГИЯ» — науковий періодичний орган Відділення фізіології АН СРСР і Відділення біохімії, фізіології і теоретичної медицини АН УРСР. Засн. 1969 (редакція — при *Фізіологічній інституті* ім. О. О. Богомольця). Журнал публікує статті з проблем заг. фізіології нервової системи, фізіології нервових сіток і центрів, нервових механізмів регуляції системних функцій, функціональної морфології і моделювання функцій нервової системи. Видається раз на 2 місяці.

НЕЙРОХІРУРГІЯ КИЇВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1927 як Київ. психоневрологічний ін-т; сучас. назва з 1980. У структурі ін-ту — 7 відділень, 6 лабораторій, 3 відділи. Ін-т розробляє проблеми: «Біологічні властивості, діагности-

ка і хірургічне лікування пухлин центральної нервової системи», «Патогенез, діагностика і лікування черепномозкової травми», «Хірургічна патологія судин головного мозку і магістральних судин голови», «Проблема болю», «Комбіноване лікування злоякісних пухлин головного мозку при застосуванні хіміотерапії», «Проблеми функціональної нейрохірургії». В ін-ті працювали О. І. Арутюнов, Б. М. Маньківський та ін. видатні вчені. Ін-т є провідним центром в УРСР з організації нейрохірургічної допомоги, підготовки нейрохірургів (підготовлено понад 1 тис. чол.) та спеціалістів суміжних професій. Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1977). А. П. Ромоданов

НЕЙРОХІРУРГІЯ — галузь клінічної медицини, що розробляє методи діагностики і хірургічного лікування ушкоджень *нервової системи*. Основними розділами Н. є: нейротравматологія, нейроангіологія (наука про ураження судин мозку), нейроонкологія, хірургія ускладнень і наслідків інфекційних і запальних процесів нервової системи, вад її розвитку, функціональна нейрохірургія (хірургічне лікування епілепсії, підкіркових гіперкінезів, невтоленого болю), психохірургія (лікування деяких проявів гострих і хронічних психічних захворювань). Н. як самостійна дисципліна відокремилася на поч. 20 ст. Цьому сприяли успіхи фізіології, неврології, рентгенології, патоморфології, біохімії, анестезіології, терапії, удосконалення хірургічної і медичної техніки тощо. Становленню Н. в Росії сприяли праці М. І. Пирогова, М. В. Скліфосовського, В. І. Разумовського та ін. В 1898 В. М. Бехтерев відкрив при клініці нервових і психічних хвороб Військово-мед. академії першу в світі нейрохірургічну операційну, в якій працював Л. М. Пуссеп. Справжнього розвитку вітчизн. Н. набула лише після Великої Жовтн. соціалістичної революції. У 1926 в Ленінграді за ініціативою С. П. Федорова і О. Г. Молоткова був створений перший у світі Ін-т хірургічної невропатології, що 1938 за пропозицією А. Л. Поленова був реорганізований в Ін-т нейрохірургії. У Москві М. Н. Бурденко і В. В. Крамер 1929 відкрили нейрохірургічну клініку (з 1934 — Ін-т нейрохірургії, з 1944 — Ін-т нейрохірургії АМН СРСР). Зі створенням цих ін-тів формується єдина рад. нейрохірургічна школа, яка зробила великий внесок у розробку комплексного дослідження і лікування хворих, у вивчення функцій і структури нервової системи при порушеннях різних її відділів, впливу цих процесів на цілісний організм. Значний вплив на розвиток Н. за рубежом мали праці Г. Кушінга, І. Данді, П. Бюсі (США), У. Пенфілда (Канада), В. Хорслі (Великобританія), Т. де Мартея, Р. Леріша (Франція), О. Ферітера (Німеччина), Х. Олівекрона (Швеція) та ін. Виділення Н. в самостійну клінічну дисципліну дало змогу організувати кваліфіковану нейрохірур-

гічну допомогу пораненим у роки Великої Вітчизн. війни. На Україні у 90-х рр. минулого століття хірурги К. Н. Сапєжко, Б. С. Козловський та інші вперше здійснили видалення внутрішньочерепних пухлин, П. В. Волкович, О. В. Тихонович, О. Л. Рава, М. К. Лисенков та ін. запропонували методи хірургічного лікування травм і природжених захворювань нервової системи. Нейрохірургічні втручання на поч. 20 ст. провадили П. С. Бабицький (Київ), Е. К. Істомін (Харків). Першими осередками розвитку Н. на Україні були клініки при Н.-д. ін-ті психоневрології у Харкові (1931), де працював З. Й. Гейманович, і у Києві (1935), в якому працював П. С. Бабицький. В 1935 при Харківському мед. ін-ті була відкрита нейрохірургічна клініка (В. М. Шапов). У Києві до Великої Вітчизн. війни певну роботу в галузі Н. проводили О. П. Кривов, І. М. Іщенко, М. Б. Юкельсон, Л. Л. Корейша, в Харкові — Ф. Ю. Розе, С. Ю. Мінкія. В 1950 нейрохірургічна клініка Київ. н.-д. психоневрологічного ін-ту була реорганізована в *Нейрохірургічній київській науково-дослідній інститут*, який очолював О. І. Арутюнов; він же створив школу укр. рад. нейрохірургів і заклади основи розвитку Н. як галузі охорони здоров'я і медичної науки на Україні. Тепер у кожній обл. лікарні є нейрохірургічне відділення, у великих населених центрах — міський нейрохвратичний відділення. З 1977 створені спеціалізовані міжобласні нейрохірургічні центри. Організаційну, лікувальну, науково-методичну роботу у підготовку кадрів нейрохірургів в УРСР очолює Київ. н.-д. ін-т нейрохірургії, а також кафедри мед. ін-тів та інститутів удосконалення лікарів (у Києві, Донецьку, Запоріжжі, Харкові). Головні напрями досліджень у галузі нейрохірургії в УРСР: вивчення реакцій мозку на ріст пухлин і травм (співвідношення загальнономозкових і вогнищевих реакцій), проблем набряку і набрякливості мозку, кровообігу мозку при патологічних процесах, хірургічне лікування пухлин, інсультів мозку, аневізмів мозкових судин, епілепсії, травм спинного мозку тощо. В СРСР 1947 створено Всесоюзне т-во нейрохірургів, з 1937 видається журнал «Вопросы нейрохирургии». У Києві виходить темат. міжвідомчий збірник «Нейрохирургия».

Лит.: Иргер И. М. Нейрохирургия. М., 1971; Ромоданов А. П. [та ін.]. Атлас топической диагностики заболеваний нервной системы. К., 1979. А. П. Ромоданов.

НЕЙРУЛА (лат. *neurula*, від грец. *νεῦρον* — жила, нерв) — стадія розвитку зародка хордових тварин і людини (настає за *гастролою*), на якій відбувається процес *нейруляції*. Н. наз. і зародок на цій стадії розвитку.

НЕЙРУЛЯЦІЯ — процес утворення нервової трубки під час зародкового розвитку хордових тварин і людини. При Н. зовн. зародковий листок — *ектодерма* на спин-

До ст. Новаківський О. Х.

1. Портрет Г. Голубонської. 1930.
2. Автопортрет з дружиною. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.
3. Музика. 1929.
4. Натюрморт. Пастель. 1916. Львівський музей українського мистецтва.

1

2

3

4

До ст. Швед Ф. Ф.

1. Ескіз декорації до опери «Ярослав Мудрий» Г. І. Майбородина, 1975.

2. Ескіз декорації до опери Т. М. Хрещишкіна «В бурю» 1973. Обидва — Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка.

3. Ескіз-костюма Мурмана до опери З. П. Паладіашвілі «Авессалом і Етері» 1972.

4. Ескіз костюма Хатійки Міхної гори до балету «Кам'яна квітка» С. С. Прокоф'єва 1965. Обидва — Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка.

2

3

4

ній стороні зародка (*нейрули*) потовщується і утворює нервову пластинку з валиками по краях. Середня частина нервової пластинки поглиблюється, а її краї разом з валиками зближуються і змикаються по середній лінії, утворюючи нервову трубку, що являє собою зачаток *центральної нервової системи*. Ектодерма, що залишилася над нервовою трубкою, змикається і утворює покривний *епітелій*. В період Н. в *ентодермі* і *мезодермі* також відбуваються вичленування зачатків окремих систем органів. Наприклад Н. зародок має план будови дорослого організму: на спинній стороні розміщується нервова трубка, під нею — хорда, під хордою — кишечник. **НЕЙСТОН** (від грец. *νεωτός* — плавучий) — сукупність організмів континентальних та морських водойм, які живуть і переміщуються по поверхневій плівці води зверху (е *пінейстон*) чи знизу (гі *понеїстон*) або прикріплюються до неї. Н. утворюють комахи (*вертячки*, *вододірки*, личинки *комарів*), деякі *гіллястоусі ракоподібні*, *найпростіші*, одноклітинні *водорості* та ін. Н. поширений здебільшого в прісноводних водоймах. До морського гіпонеїстону відносять також мальків риб, дрібних ракоподібних та ін. населників поверхневого шару води (0—5 см), які живуть там цілу добу або тільки вночі.

НЕЙТРАЛІЗАЦІЯ (франц. *neutralisation*, від лат. *neuter* — ні той, ні інший), нейтралізація реакція — хімічна реакція між еквівалентними кількостями речовин з властивостями *кислоти* і *основи*, внаслідок якої втрачаються характерні кислотні і, відповідно, основні властивості обох сполук. Напр., $\text{HCl} + \text{NaOH} = \text{NaCl} + \text{H}_2\text{O}$ або спрощено: $\text{H}^+ + \text{OH}^- \rightarrow \text{H}_2\text{O}$. Якщо в реакцію Н. вступає слабка кислота або слабка основа, то реакція є зворотною і до кінця не йде: у системі залишається невелика кількість H^+ або OH^- . Точка еквівалентності реакції Н. визначається за зміною *водневого показника* титрованої суміші в ході реакції. На Н. ґрунтуються деякі методи *титриметричного аналізу*. Н. широко використовують при хім. контролі багатьох виробництв, у наук. дослідженнях тощо.

Є. Ю. Переш.
НЕЙТРАЛІТЕТ (нім. *Neutralität*, від лат. *neuter* — ні той, ні інший) — у міжнародному праві становище (статус) держави, що не бере участі у війні, зберігає мирні відносини з воюючими сторонами і не подає жодній з них воєнної допомоги. Права та обов'язки нейтральних д-в під час війни закріплено в *Гаагських конвенціях 1899 і 1907*. Конвенції передбачають недоторканність території нейтральних д-в, заборону використовувати її для будь-яких воєнних дій тощо. Нейтральна д-ва зобов'язана не допускати на своїй території формування військ, загонів, вербування військ, спорудження і виходу в море суден, призначених для участі у воєнних діях. Про свій Н. д-ви звичайно заявляють на початку воєнних дій між ін. д-вами, але

можуть зробити це ще в мирний час. Ряд д-в, напр., Швейцарія (за доктриною політ. департаменту 1945), Австрія (за союзним конституц. законом 1955) дотримують постійного нейтралітету.

«НЕЙТРАЛЬНА ЗОНА» — територія завширшки 10 км між кордонами Рад. Росії і окупованої австро-нім. загарбниками України (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). «Н. з.» було встановлено договором про перемир'я, укладеним 4.V 1918 делегацією Рад. Росії і представниками нім. окупаційного командування. Восени 1918 в «Н. з.» формувалися збройні сили Рад. України (*Перша Українська радянська дивізія*, *Друга Українська радянська дивізія*), які почали бойові дії проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* й петлюрівської *Директорії*.

НЕЙТРИННА АСТРОНОМІЯ — розділ *астрофізики*, що вивчає космічні об'єкти шляхом реєстрації їхнього нейтринного випромінювання. Н. а. використовує виняткову проникну здатність *нейтрино*, для яких зорі й *галактики* здебільшого наскрізь прозорі. Нейтрино, зокрема, виникають при *термоядерних реакціях*, що відбуваються в надрах зір. Вважають, що прозорість зорі для власного нейтринного випромінювання — одна з причин *коллапса гравітаційного зорі* після вичерпання термоядерних джерел енергії. Зовні ця подія спостерігається як явище *наднової зорі*.

Н. а. — засіб експериментального вивчення зоряних надр. Прикладом такого експерименту є спроба реєстрації сонячних нейтрино. З цієї метою у 1968 в США на глибині 1480 м під землею було споруджено радіохім. детектор з 610 т рідкого перхлоретилену, принципи роботи якого полягає в підрахунку кількості ядер аргону, що утворюлись при взаємодії сонячних нейтрино з ядрами хлору. В експерименті зареєстровувалось 0,3—0,4 ядра аргону на добу замість 0,9, як передбачає стандартна модель внутр. будови Сонця. Остаточної розгадки цієї розбіжності поки що не знайдено. На ін. принципі збудовано рад. установки: Бакасанський нейтринний телескоп (Пн. Кавказ) і Артемівський нейтринний детектор. Обидві — гігантські підземні споруди, здатні реєструвати короткочасні (10—30 с) спалахи нейтринного випромінювання від наднових зір. Питання про взаємодію нейтрино з ін. *елементарними частинками* має велике значення при розв'язуванні космологічних проблем, коли важливо оцінити внесок нейтрино у серед. густину матерії у Всесвіті. Масу нейтрино необхідно враховувати також при вивченні ранніх стадій розширення Всесвіту (див. *Космологія*), коли первісна гаряча плазма стала неоднорідною, утворивши потім скупчення *галактик*, *галактики*, *зірки*. У 1980 рад. фізики одержали експериментальні дані, що свідчать про наявність у нейтрино малої, але відмінної від нуля маси спокою. Якщо ці результати підтвердяться, то доведеться значно змінити су-

час. космологічні моделі, в яких не враховувалась прихована маса нейтрино.

Л. М. Шульман.

НЕЙТРИНО (італ. *neutrino*, зменшене від *neutrone* — *нейтрон*), ν — стабільна електрично нейтральна *елементарна частинка*, зі спіном $1/2$ і масою, набагато меншою за масу *електрона*. Належить до класу *лептонів* і бере участь (крім гравітаційних) лише в *слабких взаємодіях*. За сучас. теор. уявленнями, існує кілька типів Н., кожен з яких при взаємодії елементарних частинок виступає в парі з певним зарядженим лептоном. Кожному типу Н. відповідає *античастинка* (антинейтрино, $\bar{\nu}$) з протилежними *лептонним зарядом* і спіральністю λ — проекцією спіну частинки на напрям її руху. Всі Н. — лівоспіральні ($\lambda = -1/2$), а антинейтрино — правоспіральні ($\lambda = +1/2$). Експериментально доведено існування *електронного* (ν_e) і *мезонного* (ν_μ) нейтрино. Н. першого типу та його античастинка ($\bar{\nu}_e$) народжуються в парі з електроном або *позитроном* (напр., при *бета-розпаді*), а Н. другого типу і

його античастинка ($\bar{\nu}_\mu$) — в парі з *мюоном* (напр., при розпаді заряджених *мезонів*). Ведуться експериментальні пошуки Н. третього типу — т. з. *тау-нейтрино*, яке випромінюється при розпаді важкого т-лептона. Імовірно, що Н. такі ж поширені в природі частинки, як і *фотони*. Вони випромінюються внаслідок ядерних перетворень у надрах Землі і її атмосфері, всередині Сонця і зір. Припускають, що потужні потоки Н. генеруються при *коллапсі гравітаційного зорі*. Енерг. спектр Н. дуже широкий — від $\sim 10^{-4}$ eV (реліктові Н., див. *Реліктове випромінювання*) аж до 10^{20} eV (Н., що утворюються при взаємодії *космічного проміння* з атомними ядрами *космічного середовища*). Штучними джерелами Н. (точніше — антинейтрино) низьких енергій є *ядерні реактори*, Н. більш високих енергій (до сотень GeV) генерують *прискорювачі заряджених частинок*.

Н. характеризуються надзвичайно великою проникною здатністю. Так Н., що виникають у ядерних реакціях, можуть, напр., вільно проходити крізь Землю і Сонце, практично не зазнаючи зіткнень. Ця обставина утруднює реєстрування Н., проте робить їх важливим інструментом як для дослідження структури мікросвіту, так і вивчення будови і еволюції Всесвіту в цілому (див. *Нейтринна астрономія*).

Гіпотезу про існування нейтральної частинки з надзвичайно великою проникною здатністю, яка випромінюється разом з електроном при β -розпаді, висловив 1930 В. Паулі. Після відкриття 1932 нейтрона Е. Фермі запропонував назвати її нейтрино.

НЕЙТРОН (англ. *neutron*, від лат. *neuter* — ні той, ні інший), n — електрично нейтральна *елементарна частинка* з масою спокою $m_n = 1,6749 \cdot 10^{-27}$ кг, спіном $1/2$ і магнітним моментом $\mu_n =$

НЕЙТРОННА БОМБА

$= -1,913 \mu_{\text{д}}$, де $\mu_{\text{д}}$ — ядерний магнетон. Належить до класу *баріонів*. Відкрив Н. 1932 Дж. Чедвік. З Н. і протонів (їхня спільна назва — *нуклони*) складаються всі *атомні ядра* (крім ядра легкого ізотопу водню). У вільному стані Н. нестійкий, він розпадається на протон, електрон і *антинейтрин* з *півжиттям* $T_{1/2} = (1,01 \pm 0,03) \cdot 10^3$ с. Взаємодіючи з атомними ядрами речовини, вільні Н. спричиняють різноманітні *ядерні реакції*, зокрема радіаційне захоплення Н. і поділ важких ядер. Н. застосовують в *атомній енергетиці*, *нейтроннографії*, *радіоактивационному аналізі*, а також для одержання штучних *радіоактивних ізотопів*. *Античастинкою* щодо Н. є *антинейтрон*, який відрізняється від Н. знаком магн. моменту. Див. також *Нейтронна фізика*.

НЕЙТРОННА БОМБА — різновид ядерних боєприпасів з підвищеним виходом нейтронного випромінювання, в яких використовують *ядерні реакції* поділу та синтезу. Осн. вихідними речовинами в Н. б. є суміші *дейтерію і тритію*. Данцюгова реакція поділу необхідна лише для нагрівання вихідних речовин (до кількох десятків млн. градусів С).

Основна частина енергії вибуху Н. б. утворюється при ядерній реакції синтезу і виділяється в простір гол. чин. у вигляді потоку швидких *нейтронів*. Нейтрони спричиняють осн. уражаючу дію на особовий склад військ, у т. ч. і на той, що перебуває в танках, укріптах і т. п. Рад. Союз, вся прогресивна громадськість світу рішуче виступають проти виробництва і розгортання нейтронної зброї — нового засобу масового знищення людей.

НЕЙТРОННА СПЕКТРОСКОПІЯ — див. *Нейтронна фізика*.

НЕЙТРОННА ФІЗИКА — галузь *ядерної фізики*, яка вивчає взаємодію *нейтронів* з речовиною. Характер цієї взаємодії залежить від кінетичної енергії E нейтрона, які в Н. ф. умовно поділяють на повільні ($E < 10^2$ eB) та швидкі ($E > 10^2$ eB). Серед повільних розрізняють *ультрахолодні* ($E < 10^{-7}$ eB), *холодні* ($E = 10^{-4} \div 5 \cdot 10^{-3}$ eB), *теплові* ($E = 5 \cdot 10^{-3} \div 0,5$ eB), *резонансні* ($E = 0,5 \div 10^4$ eB) та *проміжні* ($E = 10^4 \div 10^6$ eB). Нейтрон, як і будь-яка *мікрочастинка*, характеризується хвилювими властивостями. Довжина *Бройля хвилі* вже для теплових нейтронів становить кілька *ангстремів*, а для ультрахолодних — така ж сама, як для *ультрафіолетового проміння*. Тому при взаємодії повільних нейтронів з речовиною спостерігаються явища, аналогічні оптичним, зокрема заломлення і відбивання нейтронних пучків на межі двох середовищ, *дифракція* нейтронів на окремих неоднорідностях та на періодичних структурах. Хвилюві властивості швидких нейтронів проявляються в *дифракційних ядерних процесах*. Оскільки нейтрони не мають електр. заряду, їхня взаємодія з речовиною зводиться в основному

до пружного та непружного розсіювання на атомних ядрах (див. *Розсіювання мікрочастинок*), а також до захоплення нейтронів ядрами (див. *Ядерні реакції*). Важливим розділом Н. ф. є *нейтронна спектроскопія* — вивчення структури ядра шляхом дослідження залежності *ефективного перерізу* σ взаємодії нейтронів з атомними ядрами від енергії нейтронів. Найбільш універсальним процесом, який спостерігається на всіх ядрах при будь-якій енергії нейтронів, є пружне розсіювання. Непружне розсіювання стає можливим починаючи з енергії, рівної $(1 + 1/A) E^*$, де A — масове число розсіюючого ядра, E^* — енергія його першого збудженого рівня. Ця енергія, як правило, перевищує десятки кеВ, а для сферичних парно-парних ядер досягає кількох МеВ. Характерною особливістю енерг. залежності σ взаємодії резонансних нейтронів з ядрами є різке зростання (до 10^2 раз) поглинання і розсіювання нейтронів при певних значеннях їхньої енергії — т. з. *нейтронні резонанси*. До ядерних реакцій під дією нейтронів належать: *перехід збудженого складаного ядра в осн. стан* з випромінюванням *квантів* (т. з. *радіаційне захоплення*), *реакції з випромінюванням заряджених частинок* (протонів, α -частинок і т. д.) або двох і більше нейтронів, *поділ атомних ядер*. Залежність перерізів реакцій у різних областях енергії для різних ядер може бути дуже різноманітною. Результати нейтронноспектроскопічних досліджень використовують при побудові і перевірці *ядерних моделей*. Н. ф. є наук. основою *атомної енергетики*, її досягнення широко застосовуються при вивченні будови й елементного складу речовини (див. *Нейтроннографія*, *Радіоактивационний аналіз*). На Україні перші дослідження з Н. ф. почато 1935 в Укр. фізико-тех. ін-ті під керівництвом О. І. *Лейпунського*. Питання Н. ф. вивчають в Ін-ті ядерних досліджень АН УРСР (до 1970 — в Ін-ті фізики АН УРСР) та Київському університеті.

Лит.: Гуревич И. И., Тарасов Л. В. *Фізика нейтронів низьких енергій*. М., 1965; Пасечник М. В. *Нейтронна фізика*. К., 1969; Власов Н. А. *Нейтрони*. М., 1971; *Фізика быстрых нейтронов*. М., 1977; *Нейтрон и твердое тело*. т. 1. М., 1979.

НЕЙТРОННІ ЗОРІ — надгусті зорі, речовина яких складається в основному з виродженого газу *нейтронів* з невеликою домішкою інших *елементарних частинок*. Маса Н. з. близька до маси Сонця, радіус ~ 10 – 20 км, серед. густина $\sim 2 \cdot 10^{14}$ г/см³. Є кінцевими стадіями *еволюції зір* з масами 1,5–2 маси Сонця (див. *Коласа гравітаційний*) і утворюються після спалахів *наднових зір*. Н. з. виявляють себе як *пульсари*, а також як *барстери* — зорі з потужним випромінюванням енергії в рентгенівському діапазоні, що спалахують з величезною енергією. Можливість існування Н. з. вперше передбачив Л. Д. *Ландау* (1932); відкрили їх 1967. В. В. *Цимбал*.

НЕЙТРОНОГРАФІЯ (від *нейтрон* і грец. *γράφω* — пишу) — метод дослідження будови речовини, який ґрунтується на явищі *дифракції* нейтронів. Н. разом з *електроннографією* доповнює і значно розширює можливості *рентгеноструктурного аналізу*. Розсіювання нейтронів речовиною, оскільки вони не мають електр. заряду, зумовлене гол. чиним їхньою взаємодією з *атомними ядрами*. При цьому розсіююча здатність (точніше т. з. *амплітуда розсіювання*) повільних нейтронів немонотонно змінюється зі зміною атомного номера хім. елемента і неоднакова для різних *ізотопів* одного й того ж елемента, хоч має в усіх випадках той самий порядок величини. Тому Н. широко застосовують для дослідження структури сплавів сусідніх за ат. н. елементів, а також сполук, що містять водень (зокрема органічних). Взаємодія між магн. моментами нейтронів і електронних оболонок атомів, яка приводить до додаткового, т. з. *магнітного розсіювання* нейтронів, дає змогу застосовувати Н. для дослідження магн. структури речовини. Внаслідок близькості значень енергії теплових нейтронів і теплових коливань атомів у кристалах, вивчення непружного розсіювання таких нейтронів є універсальним методом дослідження динамічної структури твердого тіла. В. П. *Вертебний*.

НЕЙТРОФІЛИ (від лат. *neuter* — ні той, ні інший і грец. *φίλος* — люблю), *мікрофаги*, спеціальні *лейкоцити* — одна з форм *лейкоцитів* крові у хребетних тварин і людини. Діаметр 9–12 мкм. Білкові гранули цитоплазми Н. забарвлюються як лужними, так і кислими барвниками (нейтральна зернистість, звідки й назва). За ступенем зрілості Н. розрізняють: *мієлоцити* (юні Н.), *палікоцити* (зрілі Н.), *палікоцити* (зрілі Н.). Ядро у вигляді згінтної палички та сегментовані Н. (з сегментованим ядром). Н. здатні до *фагоцитозу*. У дорослої людини становлять 60% заг. кількості лейкоцитів.

НЕК (англ. *neck*, букв. — шия) — те саме, що й *жерловина*.

НЕКАПІТАЛІСТИЧНИЙ ШЛЯХ РОЗВИТКУ — специфічний революційний процес переходу країн від докапіталістичного та незрілого капіталістичного ладу до соціалізму, минаючи розвинутий капіталізм. На такому шляху розвитку виявляється специфіка створення об'єктивних матеріально-тех., соціально-екоп. і політ. передумов для перемоги соціалістичної революції і переходу до соціалістичного розвитку країн, що визволилися від колоніального гніту. Це шлях ліквідації екон. відсталості й залежності від імперіалізму, зміннення політ. становища, нап. відродження. Заг. закономірності переходу економічно слаборозвинутих країн до соціалізму після перемоги в них соціалістичної революції такі самі, як і для всіх ін. країн.

Можливість Н. ш. р. була вказана К. Марксом і Ф. Енгельсом. Виходячи з потреб революц. практики, В. І. *Ленін* всебічно розробив теорію Н. ш. р. Він зазначав, що

З. І. Некрасов.

М. М. Некрасов.

«неправильно вважати, що капіталістична стадія розвитку перемінює відстаї народностей, ...» і «що з допомогою пролетаріату передових країн відстаї країни можуть перейти до радянського ладу і через певні ступені розвитку — до комунізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку» (Повне збір. тв., т. 41, с. 234). Теорія Н. ш. р. набуває дальшого висвітлення у програмних документах КПРС та міжнар. комуністичного руху. Перехід на шлях соціалістичної орієнтації зумовлюється зовн. і внутр. передумовами. Утворення *світової системи соціалізму*, її зміцнення і перетворення на вирішальний фактор світового розвитку є постійно діючий фактор, що полегшує такий перехід і дає змогу країнам, які визволилися, розвиватися в некапіталістичному напрямі. *Соціалістична співдружність* виконує по відношенню до країн, що визволилися, роль міжнар. пролетарського авангарду, тобто сили, яка показує приклад і надає народам цих країн деладі зростаючи підтримку (визволення імперіалістичного експорту контрреволюції, подання політ., екон. і тех. допомоги тощо). Це полегшує країнам, що звільнилися, можливість розвиватися в некапіталістичному напрямі, незважаючи на протидію імперіалізму. Внутр. передумови визначаються співвідношенням класових сил в кожній країні, боротьбою осн. революц. сил суспільства проти спільного ворога — феодалізму, місцевої реакції й неоколоніалізму, за здійснення прогресивних перетворень. Виходячи з того, що в більшості країн, які визволилися, робітничий клас ще слабкий і не може виконувати роль гегемона, а його партія або взагалі не існують, або ще не досить впливові, керівною силою, спрямовуючою рух по некапіталістичному шляху, має бути єдиний над. демократичний фронт усіх патріотичних сил нації або партія тишу яц. фронту.

Основою цього фронту (партії) є союз робітничого класу і селянства. Його організуючим ядром виступає, як правило, послідовно революц. марксистська або революц.-демократична партія. В боротьбу за соціалістичну орієнтацію розвитку включаються робітничий клас, народні маси, тому що цей розвиток відповідає інтересам абсолютної більшості народу. Для здійснення програми загальнодемократичних перетворень необхідно також створити нац.-демократичну д-ву, яка виражала б волю сил, об'єднаних у нац. фронт, діяла б у їхніх інтересах. Ідея створення такої д-ви була вперше проголошена в Заяві Ради комуністичних і робітничих партій 1960. На сучас. етапі велика група країн (понад 20) Азії, Африки і Лат. Америки, що визволилися від колоніального гніту, обрала соціалістичну орієнтацію і вступила на Н. ш. р. В цих країнах відбуваються глибокі соціально-екон. і культур. перетворення антифеод. і антикапіталістичного характеру, формуються соціально-екон. основи Н. ш. р. у вигляді

держ. і кооп. секторів економіки і відповідних їм форм загальнонац. і кооп. власності. Активно співробітничуючи з країнами соціалістичної співдружності, спираючись на їхню екон. допомогу і досвід у будівництві нового суспільства, країни, що розвиваються, мають можливість прискорити створення соціально-екон. та ін. основ некапіталістичного шляху розвитку.

Літ.: Левін В. І. Повне зібрання творів: т. 39. Доповідь на II Всеросійському з'їзді комуністичних організацій народів Сходу 22 листопада 1919 р.; т. 41. II Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 19 липня — 7 серпня 1920 р. Доповідь комісії по національному і колоніальному питанням 26 липня; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Климко Г. Н. Некапіталістичний шлях розвитку країн, які визволяються від колоніального гніту. К., 1970; Старушенко Г. В. Соціалістичська орієнтація в розвиваючихся країнах. М., 1977; Брутенц К. Н. Освоєння нових земель в 70-е роки. М., 1979. Г. Н. Климко.

НЕККЕР (Necker) Жак (30.IX 1732, Женев — 9.IV 1804, Конне, поблизу Женев) — франц. держ. і політ. діяч, фінансист. У 1762, розбагатівши на фінанс. операціях у ході *Семилітньої війни 1756—63*, відкрив власний банк. У 1776 — директор королівської скарбниці. У 1777—81, 1788—90 (з перервою) — міністр фінансів. Намагався уникнути фінанс. кризи за допомогою поміркованих реформ. Відіграв значну роль у підготовці скликання *Генеральних штатів* 1789.

НЕКЛІТІННИ РОСЛИНИ — нижчі рослини, слань яких (розміром від 1 см до 1 м) являє собою одну величезну клітину з багатьма ядрами. Слань Н. р. зовні періодично досить складно розчленована (напр., у *каулерти*). До Н. р. належать *сифонові водорості* та деякі ін. водорості; з грибів — *оміцети*. У *філогенезі* Н. р. виникли, імовірно, внаслідок сильного розростання й ускладнення однієї клітини.

НЕКРАСОВ Зот Ілліч [н. 26.XII 1907 (8.I 1908), м. Мелітополь] — укр. рад. вчений у галузі доменного виробництва, академік АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1939. Закінчив (1930) Дніпроп. металургійний ін-т. Працював у Дніпроп. н.-д. ін-ті металів (1930—38), Дніпроп. металург. ін-ті (1938—41, 1943—60), Магнітогорському гірничо-металург. ін-ті (1941—43). З 1951 — заст. директора, 1952—78 — директор, з 1978 — зав. відділом Ін-ту чорної металургії АН УРСР (тепер М-ва чорної металургії СРСР). Осн. праці — з теорії і практики доменної плавки, зокрема з питань використання в доменних печах природного газу в поєднанні зі збагаченням киснем дуттям, одержання міцного офлюсованого агломерату, проєктування і спорудження напругових доменних печей. Розробив новий спосіб огрудування заліз. руд. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1941. Ленінська премія, 1960.

НЕКРАСОВ Микола Миколайович [н. 18.VI (1.VII) 1906, Іркутськ] — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1950. Закінчив екон. ф-т Іркутського ун-ту (1929). В 1957—66 — заст. голови Ради по вивченню продуктивних сил при АН СРСР (з 1960 в підпорядкуванні Держплану СРСР), з 1966 — її голова, з 1968 — наук. керівник комплексних досліджень по розробці генеральних схем розвитку та розміщення продуктивних сил СРСР на перспективу. Осн. праці з питань регіональної економіки, економіки галузей нар. г-ва, соціальних проблем розміщення продуктивних сил СРСР. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1970.

НЕКРАСОВ Микола Олексійович [28.XI (10.XII) 1821, м. Немирів, тепер Вінн. обл. — 27.XII 1877 (8.I 1878) Петербург] — рос. поет, літературний діяч. Раннє дитинство провів у с. Юзвині (тепер Некрасове Вінницького р-ну Вінн. обл.). Друкуватися почав 1838. Перша зб. ще недосконалих віршів — «Мрії і звуки» (1840). Писав фейлетони, рецензії, водевілі («Петербургський диквар», 1844, опубл. 1930; «Осінь нудьга», 1848, опубл. 1856, та ін.). У 1842—43 зблизився з В. Бєлінським і його гуртком. У 1844—45 видав збірки «Фізіологія Петербурга» і «Петербургський збірник» (1846), де були надруковані твори письменників *натуральної школи*. З 1847 видає журн. «Современник», згодом залучає до роботи в ньому М. Чернишевського і М. Добролюбова. Під час розколу в редакції підтримував демократичний напрям журналу. Після закриття «Современника» очолює журн. «Отечественные записки» (1868). Поезія Н. 50—60-х рр. позначена революц.-демократичною спрямованістю, симпатією до народу («Думки біля парадного під'їзду», 1858; «Пісня Єрмоновича», 1859; «Орина, мати солдатська», 1864, та ін.), викриттям бурж.-капіталістичного підприємництва («Залізниця», 1865; «Плач дітей», 1861), непохитною вірою в революц.-демократичні ідеали д-ри («В. Бєлінський», 1853; «Поет і громадянин», 1856; «Пам'яті Добролюбова», 1864). У поемі «Кому на Русі жити добре» (1866—76) зобразив життя народних мас, зростання самосвідомості і революц. активності народу. Поему «Російські жінки» (1872—73) присвятив дружинам декабристів; у поемі «Мороз, Червоний ніс» (1864) відобразив селян. життя, тяжку долю рос. жінки; у поемі «Сучасники» (1875) викривав хижацтво можновладних. Революц.-демократичні погляди Н. виявились у віршах «Мати», «Душно без пастя і волі» (обидва — 1868).

Для творчості Н. характерні мотиви братерської дружби між російським і українським народами, розуміння спільності їхніх інтересів. В поемі «Кому на Русі жити добре» він змалював образ українця, який розповідає подорожників про страждання українського народу. Н. з великою повагою ставився

М. О. Некрасов.

Пам'ятник М. О. Некрасову в місті Немирові Вінницької області. Скульптор О. П. Скоблицов, архітектори В. К. Жигулін і А. В. Крейчі. Бронза. 1971.

О. І. Некрасов.

до укр. культури, популяризував твори укр. письменників Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка, Марка Вовчка. Написав вірш «На смерть Шевченка» (1861), в якому підкреслював відданість українського поета народній справі. Брав активну участь у плануванні пам'яті Т. Шевченка, всемірно сприяв виданню його творів. У вірші «Зелений шум» використав укр. нар. пісні. Багато віршів Н. покладено на музику. Твори Н. укр. мовою перекладали І. Франко, П. Грабовський, М. Старицький та ін. Літ.-меморіальні музеї Н.: Музей-квартира у Ленінграді (з 1946) та Музей-садиба в с. Карабіха Ярослав. обл. (з 1947). В 1991 в Невірові Н. встановлено пам'ятник.

Тв.: Полное собрание сочинений в 12 т. 1—12. М., 1948—53; Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1971; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1979; Укр. перекл. — Вибрані твори. К., 1946; Вибрані твори. К., 1949; Дітям. К., 1954.

Літ.: Некрасов в русской критике. М., 1944; Евгений-Максимов В. Жизнь и деятельность Н. А. Некрасова, ч. 1—3. М.—Л., 1947—52; Чуковский К. Мастерство Некрасова. М., 1962; Н. А. Некрасов в воспоминаниях современников. М., 1971; Малкин В. М. О. Некрасов и прогрессивная литература Западной Украины. Львів, 1952; Шаблюковський Є. М. О. Некрасов і українська література. К., 1971; Чалий Д. В. Некрасов і Україна. К., 1971; Чалий Д. В. Некрасов и украинская дооктябрьская поэзия. К., 1971; Тичина П. Великий патріот. В кн.: Тичина П. Читая, думаю, нотую. К., 1974; Добровольский Л. М., Лавров В. М. Библиография литературы о Н. А. Некрасове. 1917—1952. М.—Л., 1953; Лазеба Є. М. М. О. Некрасов і українська література. Библиографічний покажчик. Львів, 1972.

Ю. З. Янковський.

НЕКРАСОВ Олександр Іванович [27.XI (9.XII) 1883, Москва — 21.V 1957, там же] — рос. рад. вчений у галузі механіки, академік АН СРСР (з 1946). Закінчив (1906) Московський ун-т, викладав у вузах Москви (з 1918 — в МДУ). В 1930—38 працював у Центр. аеродинамічному ін-ті, з 1945 — в Ін-ті механіки АН СРСР. Основні наукові праці — з нестационарної аеродинаміки, теорії хвиль на поверхні важкої нестискуваної рідини.

Досліджував дифузію вихору у в'язкій рідині, задачу про флатер (самодовільні коливання) крила літака та ін., в математиці — нелінійні інтегральні рівняння з симетричним ядром. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1952.

НЕКРАШЕВИЧ Іван Георгійович (1742, с. Вишеньки, тепер Бориспільського р-ну Київ. обл. — після 1796) — укр. письменник. Закінчив Київ. академію (1763), згодом був священником у рідному селі. Ще в академії виступав з промовами лат. мовою. Автор віршованих листів-послань і гумористично-сатиричних віршів, у яких подав жорстку картину звичаїв укр. селянства кінця 18 ст., викривав сваволлю і зажерливість духовенства. Н. сміливо запроваджував у свої твори нар. мову, прислів'я, приказки. Осн. твори: віршовані

діалоги «Суперечка душі і тіла» (1773, переробка 1781), «Сповідь» (1789), «Ярмарок» (1790). Деякі дослідники приписують Н. сатиричний діалог «Замисел на попа».

Літ.: Кістяківська Н. Твори Івана Некрасевича — українського письменника XVIII віку. (Розвідка й тексти). К., 1929; Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму). К., 1932. В. П. Колосова.

НЕКРОБАКТЕРІОЗ, некробацидоз — інфекційна хвороба ссавців і птахів, що характеризується гнійним змертвінням (некрозом) уражених тканин. Сприяє розвитку до Н. і людина. Збудник — бактерія *Bact. pasteurii*. Джерело інфекції — хворі тварини. Уражені тварини відмовляються від корму, кульгавіють, на губах і слизовій оболонці рота утворюються виразки, т-ра підвищується до 40°. Часто захворювання ускладнюється ураженням печінки й легень. Смертність досягає 100%. Заходи боротьби. В г-ві вводять обмеження згідно з діючою вет. інструкцією; хворих тварин ізолюють і лікують. Молоко від них, а також туші і уражені органи (при септичній формі) знищують. Обмеження знімають через 30 днів після останнього випадку видужування тварини.

НЕКРОБІОЗ (від грец. νεκρός — мертвий та βίος — життя) — зміни в клітині, які передують її смерті. В основі Н. лежать різні дистрофічні зміни (див. *Дистрофія*), зумовлені діянням того чи ін. шкідливого чинника, що супроводжуються порушеннями обміну речовин. Характерними ознаками Н. є зміни клітинного ядра (каріопікноз, каріорексис, каріолізис), порушення в'язкості цитоплазми тощо. В ряді випадків Н. є оборотним процесом, але при тривалому діянні хвороботворного фактора і несприятливому стані організму дистрофічні зміни закінчуються некрозом.

НЕКРОЗ (грец. νέκρωσις — змертвіння) — змертвіння окремих частин тіла в живому організмі. Н. може зумовлюватись діянням різноманітних фіз. і хім. факторів (висока або низька т-ра, електричний струм, міцні розчини кислот і лугів та ін.), токсинів (при *туберкульозі*, *сифілісі*) тощо. Здебільшого причиною Н. є розлади місцевого кровообігу (*тромб*, *емболія*, *інфаркт*, *гангрена*), порушення трофічної функції нервової системи (*сирингомелія*) тощо. При Н. виникають характерні зміни клітин (ядро і цитоплазма зморщуються) і міжклітинної речовини. Розрізняють Н. сухий, або коагуляційний (змертвілі тканини підсихають), і Н. вологий, або коліквційний (змертвілі тканини розріджуються). Наявність вогнищ Н. негативно впливає на організм у цілому.

НЕКРОПОЛЬ (від грец. νεκρός — мертвий і πόλις — місто) — кладовище, *могилярник*. Н. називають могилярники Давнього Сходу й античного світу (відомі, зокрема, Дипіловський Н. Стародавній Афіни, у Стародавньому Єгипті — Н. міста Фів з гробницями фарао-

нів і знаті та ін.). На Пд. України відомі Н., гол. чин. з курганними похованнями, біля руїн античних міст *Ольві* (урочище Сто могила), *Херсонеса*, *Пантикалея* тощо. Н. також називають кладовища, де поховано вилатних людей.

НЕКРОЦЕНОЗ (від грец. νεκρός — мертвий і κενός — загальний) — скопчення на одній ділянці мертвих організмів (або їхніх решток), причини і час загибелі яких найрізноманітніші. Приклад Н. — нагромадження течією річки загиблих у різний час і з різних причин організмів або їхніх решток (комахи, молюски, кістки наземних хребетних). Термін «некроценоз» іноді вживають як синонім *танатоценозу*.

НЕКТАР (грец. νέκταρ) — 1) у грец. міфології напій богів. Н. і *амброзія* зберігали ім'я вічну молодість і безсмертя. 2) Солодка цукриста рідина, що її виділяють *нектарники*. Н. являє собою водний розчин цукрів (*сахарози*, *глюкози*, *фруктози*), набір і процентний вміст яких у різних рослин неоднакові. У невеликій кількості в Н. містяться спирти, *дектрини*, азотисті ароматичні речовини, мінеральні солі, к-ти, *ферменти*. Для багатьох комах (переважно *перетинчастокрилих*, а також *двокрилих*, *метеликів*) та для деяких тропічних птахів Н. є осн. поживою. Збираючи Н., вони водночас здійснюють *перекресне запилення* рослин. Бджоли переробляють Н. на мед (див. *Мед бджолячий*). Н. деяких рослин (напр., вовчик ягід, рододендрона, багна) отруйний. 3) П е р е н о с н о — дуже смачний і ароматичний напій.

НЕКТАРНИКИ — залозисті утвори у рослин, що виділяють *нектар*. Н. утворюються в ентомофілних (див. *Ентомофілія*) і орнітофілних (див. *Орнітофілія*) квітках, рідше поза квітками. Розташування, число і форма Н. спадково постійні для даного виду рослини, що використовується в систематичі. Квіткові Н. містяться на *оцвітці*, тичинкових нитках, *зав'язі*, квітколоні та ін. частинах квітки. У деяких рослин (напр., у нічної фіалки, настурції, орлики, *дельфінію*) нектар накопичується у вирості оцвітчини, т. з. шпорці. Іноді на Н. перетворюються органи квітки (напр., пелюстки у *чемерику*), рідко — окремі квітки (напр., у *едельвейса*, деяких акацій). П о з а к в і т о в і Н. розміщуються на сім'ядолах (рицина), черешках листків (черешня, слива), прилистках (горошок), приквітках (бавовник) тощо.

НЕКТОН (від грец. νεκτός — плаваючий) — сукупність активно плаваючих *водних тварин*, які здатні протистояти силі течії та активно перемішуватись на значній відстані. Н. утворюють риби, *китоподібні*, *ластоноги*, *воляні змії*, *воляні черепахи*, *пінгвіноподібні* птахи. Нектонтні тварини мають обтічну форму тіла та добре розвинені органи руху.

НЕКУЛЧЕ (Neculce) Йон (1672, Ясси — бл. 1745) — румун.-молд. літописець і політ. діяч. З придвор-

них бояр. Поборник визволення Молдавії з-під тур. іга за допомогою Росії. Написаний Н. 1736—44 «Літопис землі Молдавської» охоплює події 1662—1743, викладені з позиції боярства. Центр. місце в ньому займає опис *Прутського походу 1711*, учасником якого був Н. як гетьман молд. війська, радник господаря Д. Кантеміра і царя Петра I. В літописі є, зокрема, відомості про тогочасні події на буковинських землях.

НЕЛЕСО Борис Олексійович (п. 15.VIII 1932, Москва) — рад. океанолог, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1964. Закінчив Моск. ун-т (1955). У 1963—70 працював у *Марському гідрофізичному інституті* АН УРСР у Севастополі (з 1968 — заст. директора ін-ту). В 1970—74 — зав. лабораторією Ін-ту океанології АН СРСР у Москві. З 1974 — директор Мор. гідрофіз. ін-ту АН УРСР; з 1980 — академік-секретар Відділення океанології і географії АН УРСР. Осн. праці з питань фізики океану, ядерної гідрофізики і супутникової океанології, експериментальних досліджень фіз. процесів у океані. Н. — керівник кількох великих міжвідомчих і міжнар. океанографічних експедицій. Держ. премія УРСР, 1979. В. М. Бремсеє.

НЕЛЕПП Георгій Михайлович [7 (20).IV 1904, с. Бобруйськ, тепер Козелецького р-ну Черніг. обл. — 18.VI 1957, Москва] — рос. рад. співак (драматичний тенор), нар. арт. СРСР (з 1951). Член КПРС з 1940. В 1930 закінчив Ленінгр. консерваторію. В 1929—44 — соліст Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова, 1944—57 — Великого театру СРСР. Партії: Юрій, Герман («Чародійка», «Пікова дама» Чайковського), Енік («Продана наречена» Сметани), Садко (однойменна опера Римського-Корсакова), Хозе («Кармен» Бізе). В камерному репертуарі Н. були романси М. Лисенка. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1942, 1949, 1950.

НЕЛІНІЙНА АКУСТИКА — розділ акустики, який вивчає поширення інтенсивних звукових хвиль у твердому тілі, рідині, газі. При значній інтенсивності звуку спостерігаються специфічні явища, ефективність проявлення яких залежить від його інтенсивності. До таких явищ належить зміна форми звукової хвилі, взаємодія звукових хвиль з різними частотами, яка призводить до появи хвилі з комбінованими частотами, взаємодія поздовжніх та поперечних звукових хвиль у твердому тілі. Поширення інтенсивних звукових хвиль супроводжується утворенням напрямленої течії середовища (т. з. звукового вітру) та порожнин у ньому (див. *Кавітація*).

НЕЛІНІЙНА ОПТИКА — розділ фізичної оптики, який вивчає взаємодію інтенсивного світлового випромінювання з речовиною (твердим тілом, рідиною, газом). Така взаємодія призводить до появи нових, незаних у рамках оптики слабких світлових пучків,

яких: зміна частоти світла, його самофокусування і самодефокусування, збільшення або зменшення коэф. поглинання, т. з. багатофотонні процеси тощо.

Нелінійні оптичні явища відкрив С. І. Вавилов, який 1923 виявив зменшення поглинання урановим склом світла при збільшенні його інтенсивності. Бурхливий розвиток Н. о. почався лише після створення *лазерів* — джерел потужного когерентного випромінювання. В оптиці слабких світлових пучків (т. з. лінійній оптиці) характер оптичних процесів визначається лінійним зв'язком поляризації середовища (див. *Поларизація діелектриків*) p з напруженістю електр. поля світлової хвилі E : $p = \kappa E$, де κ — *діелектрична сприйнятливість*. Цей зв'язок випливає з класичної моделі взаємодії світла з речовиною, за якою поведінка атома в полі світлової хвилі еквівалентна коливанням гармонічного осцилятора. Він має місце при $E \ll E_*$, де $E_* = 10^8 + 10^9$ В/м — напруженість внутрішнього атомного поля. Під дією ж лазерного випромінювання, яке створює напруженість, близьку до E_* , атомний осцилятор здійснює негармонічні коливання, що призводить до нелінійної залежності p від E . При $(E/E_*) < 1$ її можна подати у вигляді ряду: $p = \kappa E + \chi E^2 + \chi E^3 + \dots$, де $\chi, \theta, \dots$ — т. з. нелінійні сприйнятливості (за порядком величини $\chi \sim 1/E_*$, $\theta \sim 1/E_*^2$ і т. д.). Нелінійною залежністю поляризації середовища від напруженості світлової хвилі пояснюються основні нелінійні оптичні явища. Так, при проходженні крізь середовище інтенсивної монохроматичної хвилі з частотою ω нелінійні складові поляризації χE^2 , χE^3 і т. д. зумовлюють виникнення в ньому хвиль відповідно з частотами 2ω , 3ω і т. д., тобто другої, третьої і т. д. оптичних гармонік. При певних умовах у другу гармоніку може переходити більш як 50% енергії падаючої хвилі, ефективність генерування 3-ї, 4-ї та ін. вищих гармонік набагато менша. Якщо в середовищі поширюються дві або більше інтенсивних хвиль з частотами ω_1 , ω_2 і т. д., то поряд з їхніми гармоніками виникають хвилі комбінованих частот $\omega_1 + \omega_2$, $\omega_1 - \omega_2$ і т. д. Наявність складової χE^3 призводить також до нелінійної зміни заломлення показника в середовищі. До такої зміни можуть привести й ін. фактори, зокрема лазерне нагрівання середовища та *електростриктия* в світловому полі. В напівпровідникових кристалах великі нелінійні зміни n відбуваються внаслідок утворення значної концентрації вільних електронів. Якщо в області середовища, де проходить лазерний пучок, n зростає, то периферійні промені починають відхилятися до центра пучка і відбувається його самофокусування. В разі, коли в освітленій ділянці середовища стає меншим, ніж неосвітленої, спостерігається розширення пучка — його самодефокусування.

До нелінійних оптичних явищ належить багатофотонне поглинання, при якому атом (молекула) переходить з одного енерг. рівня на ін. за рахунок поглинання кількох квантів світла (*фотонів*) у одному елементарному акті. Багатофотонне поглинання призводить до того, що середовище, яке було прозорим для слабкого випромінювання, стає непрозорим для інтенсивного. З ростом інтенсивності світлового пучка поглинання світла деякими речовинами може і зменшуватися. Таке «просвітлення» середовища пояснюється тим, що в сильному електромагн. полі більшість атомів (молекул) переходить у збуджений стан і не може поглинати світла. Нелінійні оптичні явища широко застосовують у квантовій електроніці, зокрема для розширення діапазону когерентного випромінювання. Дослідження з Н. о. дають принципово нові відомості про електронні властивості речовини. Питання Н. о. на Україні вивчають ін-ти фізики та напівпровідників АН УРСР, радіофіз. ф-т Київ. ун-ту, а також ін. н.-д. установи і кафедри ряду вузів республіки.

Літ.: Ахманов С. А., Хохлов Р. В. Проблеми нелінійної оптики. М., 1964; Кляшко Д. Н. Фотони і нелінійна оптика. М., 1980; Бломберген Н. Нелінійна оптика. Пер. з англ. М., 1966; Яриш А. Квантова електроніка і нелінійна оптика. Пер. з англ. М., 1973. М. С. Бродий.

НЕЛІНІЙНІ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІ РІВНЯННЯ — диференціальні рівняння, в які невідома функція та її похідні входять нелінійно. Якщо невідома функція залежить від однієї змінної, то Н. д. р. має вигляд:

$$f(x, y(x), y'(x), \dots, y^{(n)}(x)) = 0 \quad (1)$$

і функція $F(x, y_0, y_1, \dots, y_n) = f(x, y_0, y_1, \dots, y_n) - f(x, 0, \dots, 0)$, визначена при $a \leq x \leq b$, $-\infty < y_i < +\infty$, $i = 0, 1, \dots, n$ не є лінійною функцією відносно змінних $y_0, y_1, \dots, y_n$. Розв'язок рівняння (1) існує, взагалі кажучи, локально (на малому інтервалі зміни x), і його область існування істотно залежить від поведінки функції $f(x, y_0, \dots, y_n)$ при $|y_0| + \dots + |y_n| \rightarrow \infty$. Обмеження на характер цієї поведінки накладаються при вивченні нелокальної розв'язності Н. д. р. Так, для рівняння $y' = f(x, y, y')$ таким обмеженням є $|f(x, y, y')| \leq \varphi(y)(1 + |y'|^2)$, де $\varphi(y)$ — *неперервна функція*. Н. д. р. виникають при описуванні реальних фіз. процесів, що протікають в умовах великих швидкостей, напружень, деформацій, т-р, коли недопустимі припущення про *лінійну залежність* між параметрами, що характеризують процес. Н. д. р. виникають також у багатьох геом. задачах.

І. В. Скрипник.

НЕЛІНІЙНІ КОЛИВАННЯ — коливання, що відбуваються в нелінійних системах. **НЕЛІНІЙНІ СИСТЕМИ** — коливальні системи, параметри яких (маса, жорсткість, ємність, опір і т. д.) залежать від процесів, що в них відбуваються. Прикладом Н. с. є *коло електричне*, що складається з елементів, параметри яких залежать від сили струму і прикладеної напруги.

Б. О. Нелесо.

Г. М. Нелепп.

В. О. Неллі.

НЕЛЛІ Володимир Олександрович [5 (17).II 1895, Ровно — 22.I 1980, Київ] — рос. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1946), нар. арт. Чех.-Інг. АРСР (з 1944). У 1919 закінчив драм. школу-студію при Другому Театрі Української Радянської Республіки імені Леніна, в якому з того ж року почав працювати актором. Пізніше режисер театрів: РРФСР І-го (Москва, 1920), Чернігівського (1921—23), Харків. Червонозаводського рос. драм. театру (1923—27), Саратовського (1927—29), одеського «Червоного факел» (1929—31), Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки (1931—62, з перервами) та ін. Вистави: «Живий труп» Л. Толстого, «Три сестри» А. Чехова, «Вороги» М. Горького, «Хоління по муках» за О. Толстим, «Оптимістична трагедія» В. Вишневського (1933, вперше в Рад. Союзі), «Бронепоезд 14-69» В. Іванова, «Полум'я» А. Луначарського, «Кадри» І. Микитенка, «Двоїм» Ю. Мокрієва, «Фіолетова пшунка», «В степах України», «Загнесь ескадри» О. Корнійчука, «Під золотим орлом» Я. Галана, «Навіки разом» Л. Дмитерка, «Відвіль Тель» Ф. Шіллера та ін. Викладав 1933—80 в Київ. ін-ті театрального мист. ім. І. Карпенка-Карого (професор — з 1961). Серед учнів Н. — А. Слісаренко, А. Паламаренко, Ю. Махуга, Ф. Стригун, Б. Меліс, В. Бегма, В. Рудницький та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тел.: Робота режисера. К., 1962; Про режисуру. К., 1977. В. Г. Давидов.

НЕЛЬОВСЬКИЙ Юрій Панасович (н. 28. VIII 1918, м. Костянтинівград, тепер Красноград Харків. обл.) — укр. рад. архітектор, мистецтвознавець. Член КПРС з 1943. В 1941 закінчив Київ. худож. ін-т. Зробив ряд обмірів та проектів реставрації пам'яток архітектури. З 1947 працює як мистецтвознавець. Брав участь у колективних працях: «Нариси історії архітектури Української РСР. Дожовтневий період» (К., 1957), «Історія українського мистецтва» (т. 2. К., 1968), «Всеобщая история архитектуры» (т. 2. М., 1968), «Українське мистецтво» (К., 1976), «Історія Української РСР» (т. 1, кн. 2. К., 1979). Автор книги «Львів. Історико-архітектурний нарис» (К., 1969, разом з А. Шуляром). Держ. премія УРСР, 1971.

НЕЛЬМА (*Stenodus leucichthys nelsoni*) — риба родини лососевих. Підвид *білорубий*. Довж. тіла до 1,3 м, маса до 50 кг. Поширена в басейні Пн. Льодовитого ок., від Білого моря до річок Пн. Америки. Н. — напівпрохідна або прісноводна риба, для розмноження заходить у річки (до 3500 км і вище). Нерест у жовтні — листопаді, відкладає до 400 тис. ікринок. Статевої зрілості досягає в 7—12 років. Хижак, живиться рибою, мольдою — дрібними безхребетними тваринами. Цінна пром. риба; об'єкт розведення.

НЕЛЬСОН (Nelson) Гораціо (29. IX 1758, Бернем-Торп, графство Норфолк — 21.X 1805, поблизу мису Трафальгар, Іспанія) —

англ. флотоводець, віце-адмірал (1801), вікоонт (1801). З 1770 служив на флоті. Став відомий після битви 1798 в Абукірській зат. (Середземне м.), під час якої очолював англ. ескадра розгромива франц. флот, ізолювавши армію Наполеона Бонапарта в Єгипті. Здобув перемогу над франко-ісп. флотом у Трафальгарській битві 1805, під час якої його було смертельно поранено. Похований у Лондоні, де йому споруджено пам'ятник (колона Н. на Трафальгарській площі).

Лит.: Трухановський В. Г. Адмірал Нельсон. М., 1980.

НЕМАГНІТНА СТАЛЬ — сталь з низькою магнітною проникністю і високим питомим електричним опором. Належить до легированих сталей з стійкою аустенітною (див. *Аустеніт*) структурою, яку набуває після гартування. Н. с. застосовують в електромашинобудуванні і спец. апаратобудуванні як заміників кольорових сплавів.

НЕМАГНІТНИЙ ЧАВУН — чавун з низькою магнітною проникністю і високим питомим електричним опором; різновид легированих чавунів. З Н. ч. виготовляють кришки масляних вимикачів, кронштейни для кабелів, станини електродвигунів тощо.

НЕМАГНІТНІ МАТЕРІАЛИ — матеріали з магнітною проникністю, що не перевищує 1,5. Найпоширенішими є метали Н. м.: кольорові метали і їхні сплави (напр., мідь, алюміній, бронза, латунь, алюмінію сплави), немагнітна сталь, немагнітний чавун. У Н. м. на основі кольорових металів значно нижча магн. проникність, ніж у немагн. сталей і чавунів, вони добре піддаються обробці різанням і тиском, однак їхні мех. властивості не завжди задовільні, а електр. опір низький. Магн. і мех. властивості металевих Н. м. змінюють, піддаючи їх гартуванню, нормалізації і мех. зміцненню. До неметалевих Н. м. належать полімери, скло, деревина та ін. матеріали. Н. м. використовують в електро- і машинобудуванні, у високовольтному апаратобудуванні тощо.

НЕМАНИЧІ (Немаїди) — династія правителів Сербії з 2-ї пол. 12 ст. до 1371. Заснована Стефаном Неманем. Гол. представники: Стефан Першовінчанний (правив 1196—1227, 1217 прийняв королівський титул) і Стефан Душан (правив 1331—55), який створив сербо-грец. царство і прийняв 1346 титул «царя сербів та греків».

НЕМАТОДИ, нематоди (від *нематоди* і лат. *saedo* — звиваю) — хімічні речовини для боротьби з нематодами. Н. застосовують для ензарження ґрунту перед посівом насіння або перед висаджуванням рослин. В РСР, зокрема на Україні, використовують Н., які належать до таких класів хім. сполук: хлороорганічні (препарати ДД та ДДБ), фосфорорганічні (гетерофос), гетероциклічні (тіазон) та карбамати (карбатион). Н. випускають у формі рідких технічних продуктів, водних розчинів, порошків та гранул. Рідкі препарати застосовують способом поливан-

ня, а гранульовані та порошкові — розсівають і загортають у ґрунт. Знищення нематод відбувається внаслідок фунігаційної дії Н. Нематоди згубно діють на рослини, токсичні для людини. Тому треба суворо дотримуватися рекомендацій щодо зберігання, транспортування й застосування їх та техніки безпеки при роботі з ними. Див. також *Пестициди*.

Лит.: Бондаренко Н. В., Поляков Н. Я., Стрелков А. А. Вредные нематоды, клещи, гризуны. Л., 1977; Кульчицкий Б. И. Нематоды. В кн.: Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1. К., 1973. В. П. Васильев.

НЕМАТОДИ, круглі черви (*Nematoda*) — клас типу *первично-порожнинних червів*. Тіло звичайно видовжене, нитко- або веретеноподібне, н поперечному розрізі кругле, вкриті *кутикулою*, під якою міститься *гіподерма*. Довж. тіла вільноживучих видів 0,5—50 мм, паразитич. — до 8,4 м. Травний апарат складається з ротової порожнини, стравоходу, середньої і задньої кишок; у деяких видів він редукований. Кровоносна і дихальна системи немає. Видільна система представлена одноклітинними шкірними залозами, у багатьох видів пов'язаними з довгими видільними каналами. Центральна нервова система — навколослоткове кільце, з яким зв'язані поздовжні нервові стовбури, сполучені між собою комісурами (поперечними перемичками). Н., як правило, роздільностатеві. Більшість відкладає яйця, проте є живородні. Н. живуть у морях, прісних водоймах, вологому ґрунті, гниючих речовинах. Багато Н. є паразитами рослин, тварин і людини. Людина і тварини заражуються при проковтуванні яєць Н. разом із забрудненою ними їжею або водою; деякі паразити на стадії личинки активно проникають у тіло свого хазяїна. Паразитичні Н. можуть спричиняти небезпечні, часто масові захворювання людини і тварин (див. *Гельмінтози*, *Нематодози*), завдавати великої шкоди с.-г. культурам (див. *Нематодні хвороби рослин*). Н., що паразитують на шкідливих тваринах (зокрема, ентомогельмінти — паразити комах), приносять користь. Водяні форми є поживною для риби. Н. поширені всесвітньо. Відомо понад 12 тис. видів, з яких приблизно половина — паразитичні, у т. ч. *кривоголовка*, *трихінела*, *волосоголовець людський*, *ришпа*, *аскарида*, *гострик*, *фітогельмінти* та ін. У викопному стані Н. відомі починаючи з еоцену.

Лит.: Основы нематодологии, т. 1—2. М.—Л., 1949—79; Маркелюк О. П. Основы паразитологии. К., 1950; Парамонов А. А. Основы фитогельминтологии, т. 1—3. М., 1962—70.

О. П. Маркелюк.
НЕМАТОДНІ ХВОРОБИ РОСЛИН, нематодози рослин, гельмінтози рослин — група хвороб рослин, що їх спричинюють круглі черви, або нематоди. Н. х. р. спостерігаються в трав'янистих, дерев'янистих і чагарникових рослин. Характеризуються уповільненням поділу клітин верхівкової меристеми, стимулюванням поділу і гіпертрофією клітин. Зовні уражені рослини відстають у рості,

Нельма.

пригнічені, жовтіють і нерідко висихають. Найчастіше хворобу рослин спричиняють *фітогельмінти* з ряду тилехід (*Tylenchida*). Вони викликають ураження стебел та ін. надземних органів у вигляді потовщення (стеблова нематода суниці), розтріскування стебла (стеблова нематода цибулі й часнику), сухої гнилі бульб (стеблова нематода картоплі), утворення галів замість зерня (шпичнича нематода), плям, смуг і викривлення стебел (рисова стеблова нематода — карантинний об'єкт) та ін. Пригніченість рослин, гілкість і поверхневе розміщення коріння спричиняють нематоди родини *Heteroderidae* (вісяна, бурякова, картопляна, хмельова, люцернова та ін.). Ураження бруньок і піхві листків з утворенням симптомів «цвітної капусти» (сунична нематода) викликають афеленхидові (*Aphelenchoididae*). Мозаїчні і некротичні плями листя спричинює хризантемна нематода; «біловершківність» і побуріння вологі риси — рисовий афеленх та ін.

Заходи боротьби. Додержання сівозміни з повторним висівом ураженої культури не раніше як через 4 роки. Сівба здоровим насінним матеріалом, боротьба з бур'янами, особливо тими, що можуть бути життєвими нематодами, знищення післяжнивних решток, забезпечення рослин підвищеними нормами елементів живлення, застосування *нематодцидів*, додержання карантинних заходів.

Лит. див. до ст. *Нематодози*.

В. Ф. Пересипкін.

НЕМАТОДОЗИ — гельмінтозні хвороби людини, тварин і рослин, спричинювані круглими червами, або *нематодами*. Паразити уражають майже всі органи і тканини організму (гол. чин. травний тракт) усіх видів хребетних тварин. Н. завдають значної шкоди тваринництву, знижуючи продуктивність тварин і спричиняючи їх загибель. Виникненню Н. сприяють кліматич. умови (г-ра, вологість), наявність проміжних хазяїв, погані умови утримання тварин, низька якість лікувальних і профілактич. заходів тощо. Найпоширеніші Н. тварин: *аскаридоз*, *альбуріоз*, *амідостомоз*, *буностомоз*, *гемонхоз*, *диктіокаульоз*, *онхоцеркоз*, *телятиоз*, *трихінельоз* та ін. Див. також *Нематодні хвороби рослин*.

НЕМЕЗІДА, *Немесіда* (*Nemesis*) — 1) У грец. міфології богиня відплати, яка карала за порушення суспільних і морально-етичних норм, дочка *Нюкти*. 2) Переносно «Немеїда» — доля, відплата.

НЕМЕНТОВСЬКИЙ (Niementowski) Ежи (літ. псевд. — Юрко Кравченко та ін.; 7.І 1889, с. Сілець, тепер Дорогобицького р-ну Львів. обл. — 28.XI 1918, Яворів, тієї ж обл.) — польсь. письменник і художник. Син У. Кравченка. Творчість Н. пройнята жагою до життя, мотивами смутку і смерті, насичена автобіогр. матеріалом. Автор поеми «Лист» (1913), сатиричної повісті «З клубу павуків» (вид. 1973), роману «Про життя й славу смерті Францішка Гузика» (вид. 1973), віршів, опові-

дань. Змальовував дерев'яну архітектуру Прикарпаття. В 1917 в Перемишлі, 1918 у Львові організовано виставки його картин. В окремих худож. творах розробляв укр. тематику. Перекладав польсь. мовою поезії У. Кравченка, Лесі Українки.

Р. П. Головин.
НЕМЕНТОВСЬКИЙ (Niementowski) Стефан (4.VIII 1866, Жовква, тепер м. Нестерів Львів. обл. — 13.VII 1925) — польсь. хімік, акад. Краків. АН (з 1920), член Варшав. Академії тех. наук. У 1892—1925 — професор Політех. школи у Львові. Виконав ряд синтезів ароматич., а також гетероциклічних сполук. Йому належить понад 100 праць, у т.ч. підручники «Енциклопедія хімії» та «Органічна хімія».

НЕМЕРТИНИ (Nemertini) — тип безхребетних тварин. Тіло переважно видовжене, більш-менш сплюснене в спинно-черевному напрямі; довж. від 1 мм (*Arenonemertes*) до 30 м (*Lineus longissimus*); здебільшого 20—60 см, шир. 0,5—5 мм. За багатьма ознаками наближаються до *віячатих червів*. Але Н. характеризуються вищим ступенем морфологіч. організації (є кровоносна система, задній відділ кишечника, анальний отвір). Н. мають довгий висушний хоботок — орган захоплення здобичі та захисту, *дотику органи*, *очі*, *статоцисти*, хеморецептори. Розмноження переважно статеве. Розвиток прямий або з *метаморфозом* (личинка — *підліт*). Тип включає 1 клас — *немертини* з 2 підкласами: неозброєні Н. (*Aporia*) і озброєні Н. (*Euporia*). Живуть у морях (переважно в складі *бентосу*), зрідка прісних водах та у вологих *біотопах* ґрунту. Хижаки (живляться моллюсками та червами). Деякі перебувають у *симбіозі* з моллюсками, крабами та ін. тваринами. Відомо бл. 1000 видів Н., з них в СРСР — понад 100, у т.ч. у Чорному м. — бл. 35. Багато Н. є поживою для риб. Цілком імовірно, Н. є нащадками стародавніх *віячатих червів*. У вищомому стані невідомі.

Лит. : Жизнь животных, т. 1, М., 1968; Определитель фауны Черного и Азовского морей, т. 1, К., 1968.

НЕМЕТ (Nemet) Ласло (18.ІV 1901, Надьбана, тепер Бая-Маре, Румунія — 3.III 1975, Будапешт) — укр. письменник, критик, перекладач. У 30-х рр. став провідним учасником руху «народних письменників», які передусім цікавились життям селян. У романах «Траур» (1935), «Гріх» (1936), «Огида» (1947), «Естер Егете» (1956) реалістично зобразив тяжке життя селянства в хортистській Угорщині. Автор багатьох драм, творів, що увійшли до збірок «Історичні драми» (1957), «Суспільні драми» (1958). Перекладав твори У. Шекспіра, письменників Франції, Чехословаччини, Німеччини, багатьох рос. письменників (О. Пушкіна, І. Гончарова, Л. Толстого, О. Толстого, Максима Горького та ін.). Питанням рос. л-ри присвячено ряд його літ.-критичних праць.

Тв. : Рос. перекл. — Галилей, М., 1958; Траур, М., 1971; Естер Егете, М., 1974.

К. О. Шарова.

НЕМЕТАЛІ ВКЛЮЧЕННЯ в металах — макро- і мікрочастинки, що містяться в металах, — гол. чин. *карбіди*, *нітриди*, *оксиди*, *сульфіди* і *фосфіди*, рідше — ін. неметалеві сполуки. Деякі з них (сполуки металів з розчиненими в них хім. елементами) утворюються в самих металах — найчастіше при плавленні їх. Інші потрапляють в метал з шихтових (вихідних) матеріалів або з вогнетривких матеріалів, якими викладають плавильні печі. Н. в., як правило, погіршують якість металу: знижують пластичність, загартуваність і опір руйнуванню від втомленості, зумовлюють виникнення тріщин. Найефективнішими способами видалення Н. в. є вакуумування (див. *Вакуумування сталі*), *вакуумно-дуговий переплав*, *електрошлаковий переплав*.

НЕМЕТАЛІВІ КОРИСНІ КОПАЛИНИ — група природних мінеральних утворень, які за сучасного рівня розвитку економіки й техніки не використовуються для видобування з них металів, а також непридатні як горючі корисні копалини. До Н. к. к. відносять силікати, карбонати, сульфати, галогеніди, нітрати, фосфати, борати, оксиди тощо. Родовища Н. к. к. дуже поширені в земній корі, серед них відомі усі генетичні типи. Н. к. к. широко використовують як *мінеральну сировину* майже в усіх галузях народного г-ва, зокрема у металургії, хім., електротех., паперовій і буд. матеріалів пром-сті, а також як *дорожні каміни* та *виробн. каміни*. Здебільшого Н. к. к. використовують у непереробленому вигляді, деякі — після хім. чи термічної обробки. З окремих видів Н. к. к. видобувають фосфор, барій, бор тощо. В УРСР є значні поклади Н. к. к., зокрема самородної сірки, кам. та калійної солей, вогнетривких глини, каолінів, графіту, вохри та ін. (див. *Корисні копалини*). Найдефіцитніші види Н. к. к. одержують також штучно (див. *Мінерали штучні*).

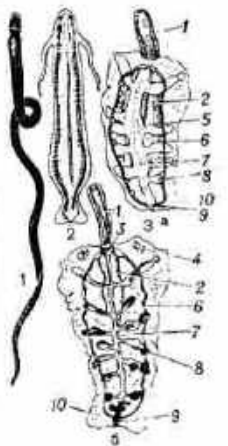
В. С. Міщенко.

НЕМЕТАЛИ — хімічні елементи, що характеризуються переважною здатністю приспівувати *електрони*. У вільному стані Н. утворюють *прості речовини*, що не мають властивостей, притаманних *металам*: металічного блиску, ковкості, високої електро- і теплопровідності. До Н. звичайно відносять 22 елементи. Багато з них за звичайних умов газоподібні — *водень*, *азот*, *кисень*, *фтор*, *хлор* та *гнєтний газ*; *бром* — рідина; *бор*, *вуглець*, *кремій*, *фосфор*, *миш'як*, *сірка*, *селен*, *телур*, *йод*, *астат* — тверді тіла. Н., приєднуючи *електрони*, утворюють негативні *іони* (аніони), а їхні типові оксиди і гідроксиди мають кислотний характер. Застаріла назва Н. — *металоїди*. Тепер металоїдами наз. елементи, які за властивостями займають проміжне положення між металами та неметалами.

В. С. Телегус.
НЕМЕТАЛУРДНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь *будівельних матеріалів промисловості*, підприємства якої видобувають і збагачують неметалурдні корисні ко-

Немеїда. Розпис червонофігурної амфори. Близько 440 до н. е.

Немертини:
1 — *Lineus torquatus*; 2 — *Nectonemertes major* (самець); 3 — *Pelagoneurites brinkmanni* (а — самка, б — самець); 4 — бічні нервові тяжі; 5 — середня кишка; 6 — кишкові кармани; 7 — пряма кишка; 8 — хвостовий плавці.

Немирів (Вінницька обл.). Пам'ятка архітектури. Початок 19 ст.

паліни — графіт, каолін, тальк, слюду, плавиковий шпат (див. Флюорит), пегматит, андезит тощо. Продукцію Н. п. широко використовують в електротех. і хім. пром-сті, в чорній металургії, а також для виготовлення абразивів, паперу, гуми, фарб, скловиробів, виробів з фарфору і фаянсу, кераміки. В дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, в незначній кількості видобували лише каолін і графіт. Швидкого розвитку ця галузь набула за роки Рад. влади. СРСР посідає перше місце у світі за видобутком товарного графіту. На тер. України є 4 родовища графітової руди. Найбільше підприємство по видобуванню і збагачуванню графіту в республіці і країні — виробниче об'єднання «Кіровоградграфіт», яке розробляє Запалівське родовище графіту. На тер. України розробляють 11 родовищ первинних і вторинних каолінів. Вони дають 56,8% видобутку каоліну країни. Найбільші підприємства по видобуванню і збагачуванню каолінів: Проснянський (Дніпропетровська область) і Глуховецький (Вінницька область) комбінати. УРСР має незначні поклади пегматиту та слюди. Розробляють їх у Житомир., Ровен., Запоріж. областях. На Закарпатті видобувають андезит. Див. також Корисні копалини.

НЕМЕЦЬ (Nemes) Богуміл (12.III 1873, Прасек, біля м. Новий Биджов — 7.IV 1966, Прага) — чесь. ботанік, акад. Чес. АН (з 1918; з 1952 — Чехосл. АН). Закінчив Празький ун-т (1895), де і викладав (з 1903 — професор). У 1901—38 — директор створеного ним Ін-ту анатомії і фізіології рослин. Один з основоположників експериментальної цитології рослин. Осн. наук. праці — з питань поліноїдії, тропізмів, фізіології росту, подразливості і запліднення у рослин, мікології, фітопатології, історії ботаніки.

НЕМІРІВ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Вузол авто-

моб. шляхів. 10,8 тис. ж. (1980). Засн. в кінці 14 ст. Після Люблінської унії 1569 Н. загартала шляхет. Польща (1672—99 Н. був під владою Туреччини), після 2-го поділу Польщі (1793) Н. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1924 Н. — с-ще міськ. типу. В роки Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашист. окупації (22.VII 1941—10.I 1944) в Н. діяла підпільна організація. У селищі — хлібний комбінат, спиртовий, цукр., залізобетонних виробів та цегельний заводи, швейна фабрика «Подоланка», дільниця виробничо-худож. об'єднання «Вінничанка», маслоцех Вінн. мол. з-ду, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Буд. технікум, профес.-тех. уч-ще. З заг.-осв., музична і спорт. школи; лікарня, будинок відпочинку «Авангард». Будинки культури, кінотеатр, 10 6-к; музеї: краєзнавчий та літ.-меморіальні Марка Вовчка і М. О. Некрасова. Архит. пам'ятки: палац і парк (19 ст.); гімназія (тепер с. ш., 1838, арх. Ф. Мехович), костюль (1801), церква Трійці (1881), за 3 км від міста — Немирівське городище ранньоскіфського періоду (7—6 ст. до н. е.). Пам'ятники В. І. Леніну (1978), скульптор В. Борисенко, арх. А. Ігнашенко), М. О. Некрасову (1971), скульптор О. П. Скобликов, арх. В. Жигулін та А. Крейчі), Марку Вовчку (1975), скульптор П. Мовчун, арх. О. Гайдученя). В Н. народився М. О. Некрасов. У 1855—58 тут жили Марко Вовчок, укр. фольклорист і етнограф О. В. Маркович. У Н. навчався рос. поет Г. О. Мачет, працював укр. живописець І. М. Сошенко. В Н. не раз бував М. І. Пирогов.

Лит.: Дець В. Немирів. Путівник. Одеса, 1978.

НЕМІРІВ — селище міського типу Яворівського р-ну Львів. обл. УРСР, за 22 км від залізнич. ст. Рава-Руська. 2,0 тис. ж. (1980). У селищі — цех Рава-Руського заводу управління буд. матеріалів, лісопильний з-д. Середня школа, лікарня, Будинок культури, 6-ка. Н. відомий з 1580. Н. — бальнеологічний курорт. Лікувальні засоби — сірководневі сульфатно-гідрокварц-бонатно-кальцієві джерела, вода яких використовується переважно для ванн, а також для пиття. Торфова грязь. Показання: захворювання шлунково-кишкового тракту, органів кровообігу, органів руху і опори, нервової системи, шкірні та гінекологічні захворювання. Курорт функціонує цілий рік. Лит.: Гоян Я. П. Немирів. Львів, 1977.

НЕМІРІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ (місцева назва — Великі Вали) — велике городище ранньоскіфського часу (7—6 ст. до н. е.) біля с. Сажків Немирівського р-ну Вінн. обл. Досліджували його 1909, 1910, 1914, 1946—48. Займає площу бл. 150 га, оточену високим (9 м заввишки) земляним валом і глибоким ровом. Археол. розкопки встановлено, що заселено була внутрішня, додатково укрі-

лена територія, т. з. Замчисько. Тут виявлено залишки жителів — великих землянок, стіни яких були обшиті деревом, з глинобитними печами. Знайдено глиняний посуд, бронзові наконечники стріл, прикраси тощо. Населення Н. г., яке жило патріархально-родовим ладом, займалося землеробством і скотарством, а також підтримувало торг. зв'язки з Ольвією. На тер. Замчиська в 3—2-му тис. до н. е. було поселення тринізьської культури, а в 10—13 ст. — давньоруське поселення.

НЕМІРІВСЬКИЙ РАЙОН — в центр. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 75,2 тис. чол. (1980). У районі — 93 населені пункти, підпорядковані 3 селищам і 32 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — смт Немирів.

Н. р. розташований у межах Подільської височини. Поклади графіту. Найбільша ріка — *Піденний Буг*. Грунти чорноземні та опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, ясен, клен, береза, липа) займають 20 тис. га. У пром-сті провідне місце посідає переробка с.-г. продукції. Найбільші підприємства: немирівський цукр., спирт., комбикорм., залізобетонних виробів, Ситковецький цукр. з-д. Комбінат побутового обслуговування (Немирів) та 4 будинки побуту. Землеробство зерново-буряківничого, тваринництва — м'ясо-мол. напрямки. Площа с.-г. угідь 1980 становила 97,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 89,9 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, картопля, овочеві. Скотарство, свиначство, птахівництво. У Н. р. — 27 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Немирів, Фердинандівка, Кароліна, Самчині й Ситківці. Автомоб. шляхів — 582 км, у т. ч. з твердим покриттям — 368 км. У районі — с.-г. (смт Брацлав) та буд. (Немирів) технікуми, профес.-тех. уч-ще (Немирів), 49 заг.-осв., музична і спорт. школи, 82 лід. закладів, у т. ч. 6 лікарень; будинок відпочинку «Авангард» (Немирів). 30 будинків культури, 55 клубів, 2 кінотеатри, 75 кіноустановок, 86 6-к. Музеї: краєзнавчий та літ.-меморіальні Марка Вовчка і М. О. Некрасова у Немирові. В с. Шолудьках Н. р. народився укр. архітектор В. В. *Городецький*, у с. Ометинцях — матрос, герой оборони Севастополя у Кримській війні 1853—56 П. М. *Кишка*, в с. Монастирку — укр. композитор М. Д. *Леонтович*, у с. Луці — укр. рад. художник-графік О. С. *Пашенко*. В Н. р. видається газ. «Колгоспні вісті» (з 1931).

М. А. *Левачук*. **НЕМІРІВСЬКИЙ ДАЧЕНКО** Володимир Іванович [11 (23). XII 1858, Озургети, тепер м. Махарадзе Груз. РСР — 25.IV 1943, Москва] — рос. рад. режисер, театр. діяч і педагог, письменник, драматург, нар. арт. СРСР (з 1936). У 1876—79 навчався на фіз.-матем. ф-ті Моск. ун-ту. В 70-х рр. почав виступати як театр. критик, писати прозаичні твори. В 1891—1901 викладав акторську майстерність в муз.-драм. уч-щі при

Моск. філармонічному т-ві (серед його учнів — І. Москвін, О. Клінгер-Чехова, В. Мейерхольд та ін.). Разом з К. Станіславським 1898 став засновником і керівником Моск. худож. театру (з 1920 — академічний), спільно виступали проти рутини, театральних штампів, боролися за реалізм і правду життя в мистецтві, розробили основу новаторської режисури, приділяючи увагу розкриттю внутрішньої суті п'єси, відтворенню стилю драматурга й атмосфери епохи. Постановили спектаклі «Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестри», «Вишневий сад» А. Чехова. Спектаклі Н.-Д.: «Воскресіння», «Анна Кареніна» за Л. Толстого, «На дні», «Вороги» М. Горького, «Пугачовщина», «Любов Ярова» Треняова, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, за п'єсами У. Шекспіра, Г. Гауптмана, Г. Ібсена та ін. Широку діяльність вів Н.-Д. в галузі муз. театру; організував (1919) Муз. студію при МХТ (з 1926 — Муз. театр ім. В. І. Немировича-Данченка), де здійснив спектаклі або був керівником вистав за творами Т. Хренникова, Д. Шостаковича, Ж. Бізе, Дж. Верді та ін. Серед драм. творів Н.-Д. — «Нова справа» (1889), «Золото» (1894), «Ціна життя» (1896). Н.-Д. високо цінував творчість М. Заньковецької, П. Саксаганського, М. Садовського, був ініціатором постановки «Платона Кречета» О. Корнійчука на сцені МХАТу. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1942, 1943.

Т.: Театральное наследие, т. 1—2. М., 1952—54; Пьесы. М., 1962; Избранные письма (1879—1943), т. 1—2. М., 1979.

Лит.: Марков П. А. Режиссура Вл. И. Немировича-Данченко в музыкальном театре. М., 1960.

НЕМИРОВСКИЙ Олександр Сергійович [30.III (II.IV) 1859, Полтав. губ. — р. см. невід.] — укр. та рос. композитор, музикознавець і педагог. Закінчив Петерб. (1881) та Моск. (екстерном, 1894) консерваторії. З 1894 викладав гру на фортепіано в муз. уч-щах Харкова і Тбілісі, а також у муз.-драм. уч-щі Моск. філармонічного т-ва. Автор вокальних («Бандура»), фп. творів і перекладень («Історичний альбом»); музикознавчих праць: «Вища практика на школі гри на гармоніумі» (1891), «Порівняльна таблиця кількості інструментів, використовуваних в оркестрі, відносно фортепіано».

І. М. Лисенко.
НЕМІЦЬ Олександр Васильович [26.VII (7.VIII) 1879, с. Котюжани, тепер Брічанського р-ну Молд. РСР — 1.X 1967, Ялта] — рад. військ. діяч, віце-адмірал (1941). Закінчив Мор. академію (1912). Контр-адмірал (з 1917). У серпні — грудні 1917 — команд. Чорномор. флотом. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перейшов на бік Рад. влади. В 1920—21 — команд. мор. силами Республіки, керував бойовими діями флоту проти англ. інтервентів на Каспійському м. і проти врангелівців. Після громадян. війни — на керівній роботі у ВМС і на викладацькій роботі у вищих військ. закладах. З 1947 — у відставці.

Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора. **НЕМІШАЄВ** (1917—28 — Шевченкове) — селище міського типу Бородянського р-ну Київ. обл. УРСР. Залізнична станція. 5,8 тис. ж. (1980). 3-д біохім. препаратів, Укр. н.-д. ін-т картопляного г-ва. Радгосп-технікум, середня школа, лікарня, Будинок культури, 2 клуби, 5-6 к. Н. засн. 1900.

НЕМІЯ, Немія — річка у Вінн. обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 64 км, площа бас. 411 км². Бере початок на Подільській височині. Використовують для пром. та с.-г. водопостачання. Риборозведення. Біля впадіння Н. у Дністер — м. *Могила-Подільський*.

НЕМОШКАЛЕНКО Володимир Володимирович (п. 26.III 1933, Волгоград) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1961. Після закінчення 1956 Київ. політех. ін-ту працює в Ін-ті металофізики АН УРСР (з 1963 — зав. відділом). Осн. наук. праці — з фізики твердого тіла, зокрема дослідження електронної структури перехідних металів, їхніх сплавів і сполук методами рентгенівської і фотоселекційної спектроскопії. Разом з ін. вченими відкрив наявність неокислених ультрадисперсних форм простих речовин у місячному ґрунті. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» і медаллю. Держ. премія УРСР, 1980. Премія ім. К. Д. Синельникова АН УРСР, 1977.

НЕМЦЕВИЧ (Niemcewicz) Юліан Урсин [16.II 1757 (за ін. даними — 1758), Скоки, тепер Брест. обл. БРСР — 21.V 1841, Париж] — польс. письменник та історик. Учасник польс. повстань 1794 і 1830—31. У політ. комедії «Повернення посла» (1790) відстоював потреби соціально-освітніх змін. Байки, памфлети й сатири «На торговельських ватажків» та «Уринок із Тарговицької біблії» (обидві — 1792) спрямовані проти польс. магнатів. «Історичні пісні» (1816) пройняті патріотич. мотивами. В романі «Ян з Тенчина» (1825) показав життя і побут Польщі 16 ст. В 1782, 1786, 1818, 1820 відвідав Україну, про що писав у «Спогадах моїх літ» (вид. 1848). В монографії «Історія панування Сигізмунда III» (т. 1—3, 1819), «Збірнику історичних мемуарів про давню Польщу» (т. 1—5, 1822—30) подав відомості про Г. Лободу, С. Наливайка, Б. Хмельницького, про Київ, соціальні рухи і побут на Україні, істор. пісні й думи. Уривки з трагедії Н. «Богдан Хмельницький» опубліковано в журн. «Памятник літературі» («Літературні записки», 1906).

Т.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Польская поэзия, т. 1. М., 1963.

І. М. Лисенський.
НЕМЦОВА (Nemcová) Боже́на (уродж. — Барбора Панклова; Боже́на — псевд.; 4.II 1820, Відень — 21.I 1862, Прага) — чеськ. письменниця. Дебютувала віршами «Чеськом жінкам» і «Славний ранок» (обидва — 1843). Перші книги прози — «Народні казки й перекази» (ч. 1—7, 1845—47). З глибоким

співчуттям зустріла революцію 1848. За проєкт. роботу серед селянства і моделюєні виступи в прогресивній пресі зазнала переслідувань влади. Оповідання й повісті з нар. життя «Дика Бара», «В замку й біля замку», «Гірське село» (усі — 1856) і особливо повість «Бабуся» (1855) пройняті співчуттям до бідного селянства, розкривали гострі соціальні контрасти, ставили питання про місце жінки в сусп. житті. Вони відіграли важливу роль у формуванні реалізму в чеськ. лір. Зібрала й видала в перекладі чеськ. мовою «Словняцькі казки» (1857—58).

Т.: Укр. перекл. — Три казки. К., 1958; Бабуся. К., 1962; Дика Бара та інші твори. К., 1970; Рос. перекл. — Дика Бара і другіє рассказы. М., 1954; Бабушка. М., 1956; Сказки. — Повести. — Рассказы. М. — Л., 1961; В замке и около замка. Л., 1970.

Лит.: Мішкова О. Л. Велика чеська письменниця Боже́на Немцова. К., 1962; Фучик Ю. Борюлася Боже́на Немцова. В кн.: Фучик Ю. Избранное. М., 1955.

І. М. Лисенський.
НЕНАДКЕВИЧ Євген Олександрович [17 (29).XII 1882, с. Довгалівка, тепер Білогірського р-ну Хмельн. обл. — 30.IX 1966, Житомир] — укр. рад. літературознавець і педагог. Н. закінчив Петерб. духовну академію. Друкуватися почав 1904. Працював учителем л-ри в школах Кременчука та Житомира (1907—19). З 1920 викладав укр. та рос. л-ру у вузах. З 1947 жив у Житомирі. Автор книг «Творчість Т. Г. Шевченка після заслання (1857—58)» (К., 1956), «З творчої лабораторії Т. Г. Шевченка. Редакційна робота над творами 1847—1858 рр.» (К., 1959), статей про творчість Шевченка.

І. М. Лисенко.
НЕНАПАДУ ПРИНЦИП — один з основних принципів сучасного міжнародного права, який проголошує недопустимість розв'язання війни або ін. застосування збройної сили однією державою проти іншої з будь-яких політ., економічних, стратегічних або ін. міркувань. Дотримуючись цього принципу, два тим самим на практиці проводять політику мирного співіснування. Н. п. є одним з гол. принципів Статуту ООН, що зобов'язує л-ви утримуватися в міжнар. відносинах від погрози силою чи її застосування як проти тер. недоторкності або політ. незалежності будь-якої л-ви, так і якимось ін. чином, не сумісним з цілями ООН. Закріплений у ряді багатосторонніх і двосторонніх договорів про ненапад. Незастосування сили або погрози силою визначено в зобов'язаннях л-в — учасниць *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі*. Рад. Союз, ін. соціалістичні країни послідовно виступають за підвищення ефективності принципу незастосування сили. XXIV з'їзд КПРС одним із завдань зміцнення миру та безпеки народів визначив перетворення відмови від застосування сили і погрози її застосування для розв'язання спірних питань на закон міжнар. життя. Реалізуючи настанови схвалені XXV з'їздом КПРС програми дальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, за свободу

В. І. Немирович-Данченко.

Б. Немцова.

НЕНАСИЧЕНИЙ РОЗЧИН

і незалежність пародів, Рад. д-ва внесла у 1976 на розгляд Генеральної Асамблеї ООН і настійно домагається укладення всебітнього договору про незастосування сили в міжнар. відносинах. Конституція СРСР (ст. 29) одним з принципів суверенної рівності, на основі якого ґрунтуються відносини СРСР з ін. д-вами, визначила взаємну відмову від застосування сили або погрози силою.

Ю. В. Костенко,

НЕНАСИЧЕНИЙ РОЗЧИН — розчин, в якому концентрація розчиненої речовини менша, ніж у насиченому розчині (за тих же умов). В Н. р. (при сталих зовн. умовах) речовина може розчинитися, доки розчин не стане насиченим.

НЕНАСИЧЕНІ ВУГЛЕВОДИ — органічні сполуки з незамкненим ланцюгом, що складаються з вуглецю та водню і містять один чи кілька вуглець-вуглецевих кратних зв'язків у молекулі. Н. в., що містять один подвійний зв'язок — олефіни заг. формули C_nH_{2n} , становлять гомологічний ряд етилену, а ті, що містять потрійний зв'язок і мають заг. формулу C_nH_{2n-2} , утворюють гомологічний ряд ацетилену. Н. в. ряду етилену з числом атомів вуглецю до 4 (C_4) — газ, від C_4 до C_{17} — рідини, вищі за C_{18} — тверді речовини. Вони малорозчинні у воді. Етилен і ще більшою мірою ацетилен утворюють з повітрям вибухові суміші. Н. в. — реакційноздатні сполуки, для яких характерні реакції полімеризації, приєднання в місцях подвійних або потрійних зв'язків водню, води, галогенів, галогеноводнів, кисню та ін. Для ацетилену та його гомологів характерна реакція заміщення водню при потрійному зв'язку металами. Велику кількість Н. в. ряду етилену добувають при крекінгу нафти. Н. в. широко застосовують у виробн. пластичних мас (поліетилену, поліпропілену), синтетичного каучуку та багатьох важливих органічних сполук: спирту, вінілхлориду, етилендіолу, ацетальдегіду, вінілацетату тощо.

О. І. Толмачов.

НЕНАШЕВ Володимир Іванович (н. 14.III 1923, с. Русаново, тепер Борисоглебського р-ну Ворон. обл.) — рос. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1947. Після закінчення 1944 Моск. ін-ту театр. мист-ва працював режисером у театрах Таганрога, Ростова-на-Дону, гол. режисером Харків. рос. драм. театру ім. О. Пушкіна (1963—75). Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки (1975—78). Вистави: «Лихо з розуму» О. Грибедова, «Три сестри» А. Чехова, «Безпримирення» О. Островського, «Піднята цілина» за М. Шолоховим, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «Пам'ять серця» О. Корнійчука, «Пора жовтого листа» М. Зарудного та ін. З 1978 — викладає в Ін-ті театр. мист. в Москві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

НЕНЕЦЬКА МОВА — мова ненців. Належить до самодійських мов. Розмовляють нею 24 тис. чол. (1979, перепис). У Н. м. розрізняють тундрове й лісове наріччя.

Характерні риси: наявність трьох ступенів довготи голосних, двох гортаних проривних фонем. Форми слів утворюються здебільшого за допомогою суфіксальної аффіксації. Є три числа, категорії роду немає. Широко вживаються післяйменники. Писемність 1931—37 — на лат. основі, з 1937 — на базі рос. графіки.

Н. М. Терещенко,

НЕНЕЦЬКИЙ АВТОНОМНИЙ ОКРУГ — у складі Арх. обл. РРФСР. Утворений 15.VII 1929. Розташований на крайньому Пн. Сх. Східно-Європейської рівнини. Оминається водами Білого, Баренцового та Карського морів. Включає о-ви Колгуєв та Вайгач. Площа 176,7 тис. км². Нас. 48 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — ненці, живуть також комі, росіяни, українці та ін. Міськ. нас. — 59%. В окрузі — 1 місто й 1 с-ще міськ. типу. Центр — м. Нар'ян-Мар. Н. а. о. нагороджено орденами Дружби народів (1973) і Трудового Червоного Прапора (1979). Поверхня — погорблена рівнина, зайнята Болышеземельською тундрою та Малоземельською тундрою. На Пн. Сх. — хр. Пай-Хой (вис. до 467 м), на Зх. — відроги Тиманського кряжа, на п-ві Канін — хр. Канін-Камінь. Виявлено поклади нафти, горючого газу. Клімат суворий, з холодною зимою і прохолодним коротким літом. Пересічна т-ра січня від -12 до -22°, липня від +5 до +13°. Опадів 280—420 мм на рік. Поширена багаторічна мерзлота. Найбільша ріка — Печора. Багато озер. Майже повсюдно болота. Пн. частина округу розташована в зоні тундри, пд. — в зоні лісотундри. ґрунти тундрові глейові й торфово-глейові. Осн. галузі г-ва — оленярство (Н. а. о. — один з провідних оленярських районів СРСР), рибальство, мисливство, мор. звіробийний та хутровий промисли. Значного розвитку набуло кліткове зрізництво (блакитний весець, сріблясто-чорна лисиця, норка). Дедалі більшого значення набуває тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Пром. виробн. базується гол. чин. на переробці місц. сировини (рибна, мол., м'ясоконсервна галузі). Гол. підприємства — у Нар'ян-Марі. Заготівля й переробка деревини. Велике значення для розвитку Н. а. о. має Північний морський шлях. Мор. порти — Нар'ян-Мар, Амдерма. Судноплавство по Печорі, у Нар'ян-Марі — аеропорт. **Культура.** В 1914 серед ненецького населення було 98% неписьмених. За роки Рад. влади створено писемність ненецькою мовою, ліквідовано неписьменність. У 1978/79 навч. р. у заг.-осв. школах округу налічувалося 8,5 тис. учнів, у зоовет. технікумі і пед. уч-щі (обидва — в Нар'ян-Марі) — 600 учнів. У Нар'ян-Марі працює с.-г. дослідна станція Н.-д. ін-ту с. г. Крайньої Півночі. В окрузі 37 масових б-к, 56 клубних закладів, Будинок нар. творчості, Будинок піонерів, 59 кіноустановок, окружний краєзнавчий музей (1979). Виходить окружна газ. рос. мовою «Нар'яна вындер» (підзаголовок — «Красный тундровик»). Радіомовлення ненецькою і рос. мо-

вами. Телев'язок Нар'ян-Мара і найближчих нас. пунктів здійснюється за допомогою наземної приймальної станції «Орбіта». **Народне мистецтво.** Здавна поширені аплікації з хутра, шкіри й сука, різьблення на дереві, кістці й бересті. Одні і взуття роблять з хутра й шкіри, оздоблюють смугами геометризмованого орнаменту. Шкіряні сумки й киsetи розшивають кольоровим бісером. У минулому з дерева виготовляли антропоморфні ідоли — «сядеї».

НЕННІ (Nenni) П'єтро (9.II 1891, Фаенца, Равенна — 1.I 1980, Рим) — діяч італ. і міжнар. соціалістичного руху. За фахом журналіст. Учасник 1-ї світової війни 1914—18, з 1921 — член Італ. соціалістичної партії (ІСП). В 1922—23 — редактор газ. «Аванті». В 1931—39 — генеральний секретар ІСП, член Виконкому Інтернаціоналу 2-го. Учасник нац.-революц. війни в Іспанії 1936—39. У 1943—44, 1949—63 — генеральний секретар ІСП. У 1945—47, 1963—68 — член урядів. У 1950—55 — віцепрезидент Всесвітньої Ради Миру. В 1966—69 — голова Об'єднаної соціалістичної партії (з 1968 — ІСП — Італ. секція Соціалістичного інтернаціоналу). В 1969 обраний віцепрезидентом Соціалістичного інтернаціоналу. В 1973—80 — голова ІСП. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1952.

НЕНЦІ (самоназва — ненець; кол. назва — самоїди, юраки) — народ, який живе переважно в Ненецькому автономному окрузі, Ямало-Ненецькому автономному окрузі, Таймирському (Долино-Ненецькому) автономному окрузі. Чисельність — 30 тис. чол. (1979, перепис). Мова — ненецька (див. Ненецька мова). Н., ймовірно, склалися в результаті змішання самодійських саянських племен, які в 1-му тис. переселилися на Пн., з місц. населенням сибірської тундри. В 16 ст. увійшли до складу Рос. д-ви. Частина Н. сприйняла православ'я, але більшість додержувалась анімістичних вірувань (див. Анімізм), було поширене шаманство. До поч. 20 ст. у Н. лишилися значні пережитки родового ладу. За Рад. влади в житті Н. відбулися докорінні зміни. Н. здобули автономію. В колгоспах поряд з традиційними заняттями — оленярством, рибальством, мисливством — розвиваються городництво та зрізництво. Частина Н. працює в пром.-сті. Створилась і зросла своя інтелігенція.

НЕО... (від грец. νέος — новий) — частина складних слів, яка означає «новий» (напр. *неологізм*).

НЕОАНТРОПИ (від *нео...* і грец. *άνθρωπος* — людина) — людина сучасного типу (*Homo sapiens*), з'явилась на межі серед. і пізнього палеоліту. Щодо походження Н. існує дві теорії — *поліцентризм* і *моноцентризм*. Давні Н. створили багату пізньопалеолітичну культуру (знаряддя праці з каменю, кістки й рогу, житла, шитий одяг, поліхромний живопис на стінах печер, скульптура тощо). Для Н. характерні пряме широке чоло без надорбитального валика, роз-

В. І. Ненашев.

Ненецький автономний округ. Ненецький кишет. Мо-заїка з хутра.

винутий головний мозок, виступає підбодіа. Серед Н. Європи і пд.-зх. Азії переважав високорослий т. з. кроманьйонський тип (див. *Кроманьйонці*), що був основою формування європейської раси та її розгалужень. Як і сучас. європейці, цей тип характеризувався виступаючим носом; ряд його рис (дуже довгий вузький череп, широке обличчя тощо) фіксуються у слов'ян і балтів за середньовіччя. Палеоантропологія свідчить, що поділ на великі раси намітився в Н. уже за пізнього палеоліту.

В. Д. Дяченко.

НЕОБЕРЕЖНІСТЬ — одна з форм вини особи. Див. *Вина*.
НЕОБХІВЕОРИЗМ — напрям у сучасній, переважно амер. психології. Виник у 30-і рр. 20 ст. як спроба подолати прямолінійність і спрощення класичного біхевіоризму. Представники Н. (Е. Толмен, К. Халл, Б. Скіннер), не довіряючи даним інтроспекції, запроваджують у біхевіористичну схему поведінки «стимул — реакція» (поведінка — безпосередня реакція на зовн. стимул) ще т. з. проміжні зміни, які слід розуміти як сукупність різних пізнавальних і спонукальних факторів. Механіцизм класичного біхевіоризму Н. намагається виправити телеологізмом — ідеалістичною постановкою проблеми цілеспрямованості поведінки тварин і людини. В особі Б. Скіннера сучасний Н., наслідуючи традиції Дж. Уотсона, проголошує ідею відосконалення бурж. суспільства без радикальної зміни його класової структури. Філосо. основою Н. є *операціоналізм*.

Лит.: Ярошенко М. Г. Психологія в XX столітті. М., 1974; Ромеєв В. А. Історія психології. К., 1978.

В. А. Ромеєв.

НЕОБОРОТНИЙ ПРОЦЕС — фізичний процес, який не може протікати у зворотному напрямі так, щоб система, яка його здійснює, пройшла через усі ті ж проміжні стани. Н. п. є *нерівноважним процесом*. При Н. п. система не може повернутися у початкове положення без того, щоб у станях зовн. тіл, з якими вона взаємодіє, не залишилось яких-небудь змін. Внаслідок тертя, дифузії, теплообміну, випромінювання і т. д. всі реальні процеси є необоротними. В ізольованих системах Н. п. супроводжується зростанням *ентропії*.

НЕОБОРОТНІ РЕАКЦІЇ — хімічні реакції, при яких взаємодіючі речовини повністю перетворюються на продукти реакції, що не взаємодіють між собою в умовах реакції. Напр., реакції горіння, розкладання багатьох речовин тощо.

НЕОБОРОТНІСТЬ — характеристика спрямованості процесів, яка виключає можливість повторення попередніх станів, повернення до вихідного етапу. Н. зумовлена нескінченністю і невичерпною складністю структури *матерії*, наявністю в ній безлічі можливостей змін. У розвитку явищ Н. набуває діалектичного характеру. Здійснюється через свою протилежність — *оборотність*, яка виражається в *закономірності* повторення (на новій основі) в *розвитку* явища лише певних рис його вихідного стану (див.

Заперечення заперечення закон, Необоротності еволюції закон).
НЕОБОРОТНОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ЗАКОН, Долло закон — закон, що відображає хід історичного розвитку органічного світу і виключає можливість здійснення еволюційного процесу в зворотному напрямі. Ще Ч. Дарвін підкреслював, що *вид* або *якесь* інше систематична група організмів, яка зникла, не може з'явитися знову. Зниклий вид не може бути відтворений, навіть якщо б виникли від нього форми потрапили знову в умови життя, тожоні з тими, в яких він існував. До того ж точне відтворення умов існування, в яких розвивався цей вид, неможливе. Вперше Н. е. з. був чітко сформульований бельг. палеонтологом Л. Долло (1893). За цим законом організм не може повернутися, навіть частково, до попереднього стану, вже досягнутого в ряду його предків. Деякі дослідники вказували, що цей закон не може мати абсолютного значення по відношенню до окремих організмів. Дійсно, статистично ймовірно відтворення окремих ознак предків. Проте абсолютно неможливе відтворення генної основи організмів, що зникли в процесі істор. розвитку, отже, і характерної для них організації.

О. П. Маркевич.
НЕОБХІДНА ОБОРОНА — в кримінальному праві обставина, що відповідно до закону виключає *відповідальність* кримінальну особи за шкоду, яку вона заподіяла іншій особі (нападникові). Дія, вчинена в стані Н. о., не є злочинною, оскільки вона позбавлена сусп. небезпек і не є протиправною. Ст. 13 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР ст. 15 КК УРСР) допускає Н. о. при захисті інтересів Рад. д-ви, громад. інтересів, особи чи прав того, хто обороняється, або ін. людини від суспільно небезпечного посягання. Закріплюючи право рад. громадян на Н. о., д-ва цим створює умови для своєчасного відвернення шкоди, яка загрожує охоронюваному законом інтересам, захисту *правового порядку*, полегшує боротьбу зі злочинністю. Осн. зміст Н. о. полягає в тому, що нападникові заподіюється шкода з тим, щоб змусити його припинити напад. Така дія вважається правомірною, якщо вона відповідає певним вимогам. Вона, зокрема, має бути спрямована проти суспільно небезпечного посягання і завдавати шкоди лише особі, яка посягає на правоохоронювані інтереси, а не ін. особі (див. *Крайня необхідність*). Н. о. є правомірною, якщо посягання було наявним, тобто коли напад або почався або існувала реальна загроза нападу. І, нарешті, вона не повинна перевищувати меж необхідності. При цьому треба враховувати реальні можливості особи, яка зазнала нападу, визначити в конкретних умовах характер загрожуваної небезпеки і обрати відповідні засоби захисту. Якщо через душевне хвилювання, викликане раптовістю нападу, особа не спроможна була це зробити і завдала нападникові більшої шкоди, ніж це викликалося необхід-

ністю, її дії вважаються вчиненими в стані Н. о. Перевищенням меж Н. о. визнається лише явна невідповідність засобів захисту характерові і небезпечності посягання.

Ф. Г. Бурчак.
НЕОБХІДНА ПРАЦЯ — праця, затрачена працівниками матеріального виробництва на створення *необхідного продукту*, що йде на відтворення *робочої сили*. За первіснообщинного ладу з його низькою продуктивністю праці вся праця була практично необхідною. З розвитком продуктивності сил, зростанням продуктивності праці Н. п. становить лише частину *робочого дня*, решта є *додатковою працею*. За капіталізму поділ праці на Н. п. і додаткову має антагоністичний характер, а співвідношення їх виражає ступінь експлуатації трудящих капіталом. За соціалізму між Н. п. і додатковою не існує антагоністичних суперечностей. Поділ праці на необхідну і додаткову відображає особливості розподілу *сукупного суспільного продукту* в інтересах усіх членів суспільства.

НЕОБХІДНИЙ ПРОДУКТ — частина *сукупного суспільного продукту*, створена *необхідною працею* трудящих сфери матеріального виробництва, що йде на утримання самих працівників та їхніх сімей, а також на підготовку й навчання працівників. За капіталізму Н. п. дорівнює вартості *робочої сили*. Капіталісти намагаються обмежити Н. п. для збільшення *додаткового продукту*, а отже і *додаткової вартості*. За соціалізму Н. п. і додатковий в кінцевому підсумку використовують в інтересах усіх трудящих, які працюють на себе, на своє суспільство. В соціалістичному суспільстві трудящі одержують Н. п. у формі *зарплатної плати*, виплат із *суспільних фондів споживання*, *оплати праці* в колгоспах, *доходів від особистого підсобного господарства*. Відтворення Н. п. підпорядковане всебічному й гармонійному розвитку людини, що впливає з *основного економічного закону соціалізму*.

НЕОБХІДНИЙ РОБОЧИЙ ЧАС — частина робочого дня, протягом якої створюються матеріальні блага, необхідні для відтворення *робочої сили* самого працівника та утримання його сім'ї. Протягом Н. р. ч. створюється *необхідний продукт*. Н. р. ч. за капіталізму є час, що витрачається на *відтворення змінного капіталу*. В гонятві за *прибутком* капіталісти намагаються зменшити Н. р. ч., посилюючи експлуатацію *робітничого класу*. Це спричинює загострення класової боротьби між працею і капіталом. За соціалізму Н. р. ч. — це час, протягом якого працівник соціалістичного вироб. створює ту частину сусп. продукту, яка забезпечує як відтворення його життєвих сил, так і всебічний розвиток його фіз. і духовних здібностей.
НЕОБХІДНІ І ДОСТАТНІ УМОВИ в математиці. Необхідними умовами є такі умови, без яких твердження напевно не може бути правильним, а достатніми умовами — умови, за яких твердження обов'яз-

П. Неміл.

НЕОБХІДНІСТЬ І ВИПАДКОВІСТЬ

ково правильне. Напр., необхідною умовою *подільності* цілого числа на 4 є те, щоб воно закінчувалося парною цифрою. Але ця умова не є достатньою (напр., 22 не ділиться на 4). Достатньою умовою подільності багатозначного числа на 4 є, напр., те, щоб воно закінчувалося на 20. Але ця умова не є необхідною, бо, напр., 128 також ділиться на 4. Н. і д. у. подільності цілого числа $N > 10$ на 4 така: двозначне число, на яке закінчується дане, повинно ділитися на 4. **НЕОБХІДНІСТЬ І ВИПАДКОВІСТЬ** — філософські категорії для позначення двох протилежних форм всезагального зв'язку між явищами дійсності. Необхідність відображає внутр. закономірність у зв'язках між явищами, яка зумовлює їхнє існування, виникнення і зникнення. Необхідність є те, що неодмінно має статися в даних умовах. Кожний об'єктивний закон розвитку природи або суспільства відбиває необхідний зв'язок між предметами і явищами об'єктивної дійсності. **Випадковість** виражає зовн. зумовленість явищ, те, що може статися або не статися, відбутися так чи по-іншому. Невизнання об'єктивного характеру випадковості представниками домарксистського детермінізму призводило в кінцевому підсумку до *фаталізму*, а заперечення необхідності суб'єктивно-ідеалістичними теоріями (скептицизм, прагматизм тощо) зводило пояснення всіх явищ до випадковості. Діалектико-матеріаліст. розуміння Н. і в. дало лише марксистсько-ленінська філософія. Розкривши об'єктивну основу Н. і в., вона показала діалектичний характер їх взаємовідношення як взаємопов'язаних категорій, що в процесі розвитку переходять одна в одну. Будь-яка випадковість містить у собі момент необхідності, так само як необхідність проявляється через випадковість. Одне й те саме явище, випадкове в одному відношенні, виступає як необхідне в іншому. Категорії Н. і в. нерозривно пов'язані з *причинністю*, *закономірністю*, *можливістю* і *дійсністю*, *свободою* (див. *Свобода і необхідність*) та ін. категоріями діалектики. Як і всі закони і категорії матеріалістич. діалектики, Н. і в. є вузловими пунктами пізнання об'єктивної дійсності і знаряддям її перетворення.

В. Г. Яценко. **НЕОВІТАЛІЗМ** — ідеалістичне вчення в біології, одна з форм *віталізму*. Н. прийшов на зміну «старому» віталізму у 2-й пол. 19 ст. Основоположником Н. вважають Г. Дріша, який стверджував, що цілісність і гармонійність розвитку організму визначаються особливим надматеріальним динамічним фактором, або «ентелехією», і що саме вона («ентелехія») зумовлює успадковування нащадкам властивостей батьків та вищу нервову діяльність. На протилежність вченню Ч. Дарвіна про відносний характер органічної *доцільності* Г. Дріш стверджував, що вона має абсолютний характер і контролюється «ентелехією». Інші прибічники Н. вважають основою фізіол. процесів і розвит-

ку організмів такі «організуючі фактори», як «домінанта», «життєва енергія», «силове поле» тощо, дія яких також пов'язується з нематеріальним началом. Кінець кінцем Н. змикається з *теологією* і гальмує прогрес біол. науки.

Б. Г. Новицьков. **НЕОГЕГЕЛЬЯНСТВО** — течія ідеалістичної філософії кінця 19 — 1-ї третини 20 ст., яка використовувала деякі мотиви діалектики та ідеалістичного вчення Г. В. Ф. Гегеля про *дух* з метою буржуазно-ліберального примирення суспільних суперечностей імперіалізму. Для Н. характерні заперечення об'єктивної діалектики, інтерпретація її виключно як діалектики духу, витлумачення гегелівської філософії в дусі *іраціоналізму*. Н. розглядає суспільство і природу як «абсолютне поняття», в якому містичним чином ліквідуються всі класові конфлікти і розв'язуються наук. проблеми. Поклавши початок популяризації філософії Гегеля у Великобританії та США, Н. було тісно пов'язане з апологією «тоталітарної» д-ви, яка нібито долає клас. суперечності, забезпечує єдність нації. В Італії та Німеччині вульгаризоване Н. безпосередньо вплинуло на формування ідеології *фашизму*. На сучас. етапі Н., яке ніколи не було чітко оформленим єдиним напрямом, по суті розчинилося в ін. течіях бурж. філософії. Н. стимулювало осн. ідеї *персоналізму*, а його іраціоналізм був підхоплений *«філософією життя»*, *екзистенціалізмом*, *франкфуртською школою*. Існують «Міжнародне гегелівське об'єднання» і «Міжнародне гегелівське товариство» (ФРН), що проводять симпозиуми, конгреси, публікують матеріали з проблем, постановка яких пов'язана з діалектичним ідеалізмом Гегеля.

Є. К. Бистрийський. **НЕОГЕОЛОВИЙ ПЕРІОД** і **НЕОГЕОЛОВА СИСТЕМА**, неоген (від *нео...* і грец. *γενεσις* — походження) — другий період кайнозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав після палеогенового періоду (бл. 25 млн. років тому) і тривав до антропогенового (четвертинного) періоду (бл. 23,5 млн. років). Неогенову систему виділив англ. геолог Ч. Лайель 1833, назву запропонував австр. геолог М. Гернес 1853. Неогенову систему поділяють на два відділи: нижній — міоцен (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*) та верхній — пліоцен (див. *Пліоценова епоха і пліоценовий відділ*). В СРСР у міоцені виділяють бурдигальський, гельветський, баденський, сарматський і меотичний яруси, у пліоцені — понтичний, кіммерійський і куяльницький яруси. У неогені продовжувалося формування *альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. Тривали активні тектонічні процеси, підняття гірських хребтів Альп, Карпат, Піреней, Апеннін, Криму, Кавказу та ін., утворення міжгірних та *передових прогинів*. Значні тер. земної поверхні звільнилися від моря, на них утворилися червоноколірні піщано-глинисті *континентальні відклади*. У мор. басейнах нагромаджувалися по-

тужні товщі (до кількох тисяч метрів) уламкових та органічних відкладів, у лагунах — солоні водні відклади. У кінці неогенового періоду утворилися западини внутр. морів — Лігурійського, Тірренського, Іонічного, Адріатичного, Мармурового, Чорного і Каспійського. Мор. басейни населяли різні риби, *двостулкові моллюски*, *червоноколірні моллюски*, *форамініфери*, *остракоди* (див. *Черепашкові ракоподібні*), *голкошкіри*, *моховатки* та ін. Значно змінилася наземна фауна. З'явилися ведмеді, борсуки, гієни, *мастодонти*, *гіпаріони*, свині, антилопи, олені, бики, вівці, людиноподібні мавпи. Великого розвитку набули птахи, особливо страуси. У верх. міоцені виник суходупний зв'язок між Європою, Азією і Пн. Америкою, який зумовив міграцію *ссавців* і їхнє дальше розселення. Клімат Пн. півкулі на поч. неогенового періоду був тепліший і вологіший, ніж у сучасну епоху, близький до субтропічного. У міоцені в пн. частині Європи і Пн. Америці поряд з хвойними росли широколистяні ліси з представниками вічнозеленої флори; на Пд. Європи були субтропічні, а місцями й тропічні ліси. На тер. України відклади неогенової системи поширені гол. чин. у *Причорноморській западині*, *Передкарпатському прогині* й *Закарпатському прогині*, нерідко вони виходять на поверхню. Переважають *теригенні відклади* (гол. чин. піски, глини, галечники, конгломерати), органігенні (вапняки), хемогенні (гіпси, солі) та вулканогенні (останні в межах *Карпатської складчастої системи*) відклади. З ними пов'язані поклади нафти і газу, бурого вугілля, кам. і калійної солей, заліз. руди, бентонітових глин, буд. матеріалів, а також мінеральні води. Літ.: Андрусов Н. И. Избранные труды, т. 1—4. М., 1961—65; Стратиграфия СССР, т. 12. Неоген СССР. М.—Л., 1940; Стратиграфия УРСР, т. 10. К., 1975.

В. Я. Дідковський.

НЕОГЕЯ (від *нео...* і грец. *γῆ* — земля) — біогеографічний підрозділ (царство), рівнозначний *Неотропічній біогеографічній області*.

НЕОДАРВІНІЗМ — еволюційна концепція, що являє собою спробу оновлення, нового тлумачення класичного *дарвінізму*. Основи закладені А. Вейсманом. Захищаючи теорію Ч. Дарвіна, Вейсман розвинув уможлидню теорію *спадковості*, згідно з якою в організмі існують соматична (див. *Сомат.*), або тілесна, плазма та зародкова плазма (гіпотеза «зародкової плазми»), або речовина спадковості. Зародкова плазма, в свою чергу, складається із внутрішньоклітинних одиниць спадковості — детермінант, які містяться в *хромосомах* і не залежні від соматоплазми та умов навколишнього середовища. Вейсман помилково вважав, що об'єктом *доброї природного* є не організми, а тільки їх детермінанти. При цьому нові ознаки можуть виникнути лише в результаті боротьби детермінант та їх перекombінації, що відбувається в процесі *затлиднення*

(гіпотеза «зародкового добору»). Недоліком концепції Вейсмана є також повне заперечення ним ролі неспадкової мінливості (див. *Модифікації в біології*) в еволюції. Таким чином, спроби Вейсмана пов'язати дані генетики з теорією Дарвіна виявилися неспроможними. Проте слід зазначити, що окремі уявлення Вейсмана (напр., про визначення деяких ознак незалежними спадковими внутрішньоклітинними елементами), сформульовані в його теорії спадковості, виявилися перспективними і набули розвитку в сучас. генетиці.

О. П. Маркевич.

НЕОДИМ (Neodymium; від грец. νέος — новий і δίδυμος — подвійний), Nd — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 60, ат. м. 144,24; належить до лантаніоїдів. Відкрив 1885 австр. хімік К. А. фон Вельсбах. Вміст Н. у земній корі $2,5 \cdot 10^{-3}\%$ за масою. Н. — рідкісноземельний метал сріблясто-білого кольору, густ. 7007 кг/м^3 , $t_{\text{пл}} 1016^\circ \text{С}$, $t_{\text{кип}} 3082^\circ \text{С}$. Солі Nd^{3+} фіолетово-блакитного кольору. Застосовують Н. у металургії, у виробн. скла, в радіоелектроніці тощо.

НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА — незмінна форма дієслова. Див. *Інфінітив*.

НЕОІМПРЕСІОНІЗМ — течія в живописі. Представники Н. розвивали суб'єктивні тенденції імпресіонізму, намагалися науково обґрунтувати, надати методичного характеру прийомам розкладання складних тонів на чисті кольори (див. *Пуантилізм*). Твори Н. нагадували мозаїку, в них було втрачено матеріальність при передачі реальних явищ. Н. виник у Франції бл. 1885, наприкінці 19 — поч. 20 ст. Н. поширився в Бельгії, Італії та ін. країнах. Представники: Ж. Сера, П. Сіньяк та ін. *Лит.*: Сіньяк П. От Эж. Делакруа к неоимпрессионизму. Пер. с франц. М., 1913.

НЕОКАНТІАНСТВО — ідеалістичний напрям бурж. філософії, що виник у Німеччині в 2-й пол. 19 ст. на основі суб'єктивно-ідеалістичної інтерпретації вчення І. Канта. Засновники Н. — О. Лібман і Ф. Ланге висунули гасло «Назад до Канта», яке означало перегляд його філософії з позиції ідеалізму, вилучення з неї матеріалістичних елементів, посилення агностицизму. Н. поширилося в Італії, Франції, Росії та ін. країнах. У Росії Н. пропагували Г. Челпанов, О. Введенський та представники «легалного марксизму». На Україні погляди Н. поділяли І. Личков, Л. Лежнев, Д. Богдасhevський, О. Кістяківський. З численних шкіл Н. найвпливовішими були марбурзька школа і баденська школа. Ідеї Н. у галузі етики були розвинуті в т. з. теорію «етичного соціалізму», яку використали лідери *Інтернаціоналу 2-го* для ревізії марксизму, оголосивши соціалізм недосяжною метою класової боротьби пролетаріату. Класики марксизму-ленінізму викрили опортуністичну сутність Н., показали його об'єктивний зв'язок з класовими інтересами буржуазії. Н. ідейно вилучило

на неогегельянство, позитивізм, феноменологію, філософську герменевтику, сучасний соціал-реформізм. Різні ідеалістичні інтерпретації творчої спадщини Канта пропагує «Кантiське товариство» (ФРН).

Б. К. Бистрицький.
НЕОКАТАСТРОФІЗМ — концепція в геології, яка розглядає історію розвитку Землі як періодичне чергування тривалих періодів осадконагромадження в умовах тектонічного спокою з більш короткими періодами складкоутворення і *гороутворення*, що відбувалися одночасно на всій планеті. Прихильники Н. відносять деякі концепції катастрофізму. Ідеї Н. сформулював нм. геолог Г. Штілле 1924. Зародилися вони у 1-й пол. 19 ст. в працях французького вченого Елі де Бомона — послідовника Ж. Кюв'є. Погляди Г. Штілле радянський вчений М. С. Шатський характеризував як «неокатастрофізм». Деякі представники Н. розвивають уявлення про катастрофічні події в масштабі *Всесвіту*. Рад. геологи, базуючись на діалектичному вченні, дотримуються поглядів про безперервно переривчастий хід тектонічних рухів. Суть його полягає в тому, що в процесі геол. розвитку Землі тривалі епохи повільного росту складок гірських порід і одночасного осадконагромадження періодично чергуються з порівняно короткочасними епохами інтенсивного складко- та гороутворення. Однак останні не відбуваються одноактно у загальнопланетарному масштабі, а проявляються на обмежених територіях. Про це свідчать і нові дані про будову і розвиток Землі.

Лит.: Шатський Н. С. О длительности складкообразования и о фазах складчатости. «Известия АН СССР». Серия геологическая, 1951, № 1; Хаин В. Е. Общая геотектоника. М., 1973; Штілле Г. Избранные труды. Пер. с нем. М., 1964. Ю. М. Довгаль.

НЕОКЕЙНСІАНСТВО — бурж. концепції державно-монополістичного регулювання процесу капіталістичного *відтворення*. Виникло після 2-ї світової війни відповідно до нових істор. умов як модифікація осн. принципів кейнсіанства. Представники — Р. Харрод, Н. Калдор, Дж. Робінсон (Великобританія), Е. Домар, А. Хансен (США) та ін. Концепції Н. базуються на аналізі кількісних залежностей макроекономічних величин (див. *Макроекономіка*) при повному ігноруванні соціально-еко. факторів. З метою пошуку шляхів забезпечення сталих темпів екон. розвитку капіталістичної системи Н. осн. увагу приділяє проблемам екон. зростання (див. «Економічного зростання теорії»). Важливе місце в них відводиться проблемам *нагромадження капіталу* та використання *інвестицій*. З 70-х рр. 20 ст., коли нестійкість розвитку капіталістичної економіки ще більше посилюється і умови відтворення погіршилися, Н. стало складовою частиною нової системи поглядів на екон. зростання та розподіл, названої *посткейнсіанством*.

М. Й. Лозюк.

«НЕОКЛАСИКИ» — угруповання в укр. літературі 20-х рр. Створилося з представників укр. ін-

телігенції, які об'єднувалися (1918—20) навколо журн. «Книгар» (М. Зеров, П. Филипович, М. Рильський, М. Драй-Хмара, О. Бургардт). Найактивніше діяли 1922—27. Вважаючи себе представниками «чистого мистецтва», проповідували аполітизм, орієнтувалися на античні зразки, але гол. чин. на бурж. мистецтво Заходу. Під час літ. дискусії 1925—28 підтримували націонал-ухильницькі заклики М. Хвильового, що їх поділяло і керівництво *Вопліте*. Дальший розвиток л-ри Рад. України визначив різну долю учасників угруповання — поступовий перехід М. Рильського й П. Филиповича на позиції соціалістичного реалізму, неприйняття соціалістичної естетики М. Зеровим, М. Драй-Хмарию і еміграцію О. Бургардта (Ю. Клена), який опинився в бурж.-націоналістичному таборі.

С. А. Крижанівський.

НЕОКЛАСИЦИЗМ — загальна назва різних за своїм ідейним змістом течій в мистецтві останньої третини 19—20 ст., які зверталися до традицій *античності*, *Відродження* та *класицизму*. Виник як прагнення протиставити суперечливій реальності «вічні» естетичні цінності, ідеальні, звільнені від усього історично конкретного, образи, строгість і величавість форм. За своєю соціальною та естетичною суттю Н. часто є проявом бурж. естетства, що намагається протиставити живій реальності абстрактні, запозичені з далекого минулого, образи та стилістичні норми. Звернення до сучасності в неокласицистичних творах іноді набувало формалістичного стилізаторства і претензійності.

Особливе поширення Н. мав у архітектурі й образотворчому мистецтві, позначився також на розвитку літератури та музики. Іноді цим терміном називають класицизм 18 — поч. 19 ст. на відміну від класицизму 17 ст.

В архітектурі Н. вперше широко проявився на поч. 20 ст. як реакція проти декоративних надмірностей та конструктивної невизначеності *модерну* (О. Перре — у Франції, П. Беренс — у Німеччині, О. Вагнер — у Австрії, та ін.). В 30-х рр. принципи Н. широко використовувалися в архітектурі Італії та Німеччини для створення помпезних споруд. З кінця 50-х рр. Н. розвивався переважно в архітектурі США, особливо в офіційних спорудах (Е. Стоун, В. Гропіус, Е. Саарінен, Ф. Джонсон, У. Гаррісон та ін.).

В Росії Н. відбився у творчості архітекторів І. Жолтовського, І. Фоміна та ін. На Україні звернення до прийомів Н. помітне в спорудах кін. 19 — поч. 20 ст., зокрема в їхньому скульптурному і живописному оздобленні. Він виявився в прагненні використати традиції рос. класицизму, в еклектичному поєднанні елементів *ренесансу* і *бароко*. Серед укр. архітекторів — представників Н.: П. Андреев (будинок кол. Волзько-Камського банку на Хрещатику в Києві, 1912—13), М. Верьовкін (будинок кол. т-ва «Саламандра» у Харкові, 1913—14). Принципи Н. дістали част-

кове відображення також у рад. архітектурі другої пол. 30-х та поч. 50-х рр.

В образотворчому мистецтві початки Н. проявилися в формі «неоідеалізму» в Німеччині, в прагненні митців відродити монументальність і пластичну чіткість класичного мистецтва (А. Фейєрбах, А. Гільдебранд та ін.). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Н. поширився як реакція на *імпресіонізм* і орієнтувався передусім на античну *архаїку*, раннє Відродження та класицизм. У творчості майстрів Н. не втрачає гуманістичної основи (скульптори А. Маїоль, Е. Бурдель — у Франції, І. Мейтровіч — у Югославії, О. Матвеев, С. Меркуров — у Росії, живописці Ф. Годлер — у Швейцарії, П. Піві де Шаванн, М. Дені — у Франції, Л. Бакст, В. Серов, К. Петров-Водкін — у Росії). Данину Н. віддали й укр. скульптори П. Вітович, Г. Кузнецов, А. Попель. Близькі до Н. такі течії, як «нова речевість» у Німеччині, регіоналізм (ріджоналізм) у США та ін. Н. широко використовувався офіц. мистецтвом фашист. режимів (А. Фуні, М. Сіроні — в Італії, А. Брекер — в Німеччині).

У музиці Н. — один з напрямів 20 ст., що виник у протидію романтизму й особливо імпресіонізму та експресіонізму. Проявився у відродженні стилевих рис ранньокласичного й докласичного періодів, поєднанні бахівської логіки, принципів будови й розвитку *музичної форми* з найновішими засобами муз. мови. Риси Н. властиві творчості Й. Брамса, С. Франка, К. Сен-Санса, М. Рegera, І. Стравінського, П. Хіндемита, О. Респігі, Л. Маліп'єро, окремим творам Д. Мійо, А. Онгетера, Ф. Пуленка, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича.

В літературі Н. не становив єдиної теор. обґрунтованої течії. Наслідкування античності було притаманне англ. письменникам та художникам *трерафаелітам* і франц. групі «Парнас» (Леконт де Ліль, Т. Готьє, Ж. М. Ередіа та ін.). Античні мотиви проймають творчість поетів-символістів Р. М. Рільке (Австрія), С. Георге (Німеччина), П. Валері (Франція), В. Брюсова, М. Кузміна (Росія). На Україні в 20-х рр. неокласиками називали групу укр. поетів і літературознавців (див. «Неокласики»).

Літ.: Борисова Е. А. Неокласицизм. В кн.: Борисова Е. А., Каждан Т. П. Русская архитектура конца XIX — начала XX века. М., 1971; Мачульский Г. К. Неокласицизм 60-х годов (Филипп Джонсон). В кн.: Архитектура Запада. М., 1972; Рейнгардт Л. «Новая вещественность» и риджионизм. В кн.: Модернизм. М., 1973; Бенуа А. Н. Русский неокласицизм. Возрождение классики. В кн.: Александр Бенуа размышляет... М., 1968.

В. А. Афанасьев, Л. З. Мазепа (Н. у музиці).
НЕОКЛАСИЧНА ШКОЛА — одна з основних течій *вulьгарної політичної економії*. Виникла в 70-х рр. 19 ст. як негативна реакція на марксизм. Була спробою обґрунтувати оптимальне використання ресурсів господарськими одиницями та виявити принципи встанов-

лення екон. рівноваги в умовах вільної конкуренції. Концепції Н. ш. спрямовані на апологію приватнокапіталістичної власності та механізму стихійного ринку. Її родоначальники — К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк (*австрійська школа*), У. Джевонс, Л. Вальрас, В. Парето (*математична школа*), А. Маршалл (*кембріджська школа*), Дж. Б. Кларк (амер. школа). Сучасні представники Н. ш. — Дж. Хігс, Дж. Мід (Великобританія), Ж. Рюефф (Франція), Ф. Хайек, Р. Солоу, М. Фрідмен (США) та ін. Центр. місце в методології Н. ш. посідає *маржиналізм*, що досліджує екон. категорії у відриві від соціального ладу.

Для неокласиків характерний мікроаналіз. Предметом дослідження є поведінка і суб'єктивні мотиви т. з. «економічної людини», ціни товарів. Н. ш. не виходить за межі аналізу техніко-еко., кількісних взаємозв'язків економіки переважно статичного характеру. В основі Н. ш. лежать псевдонаукові концепції «*граничної корисності*» і «*граничної продуктивності*», за допомогою яких бурж. економісти намагаються спростувати марксистську теорію трудової вартості і *додаткової вартості*. Безроздільне панування в бурж. політ. економії Н. ш. було підірване в 30-х рр. 20 ст. розвитком *кейнсіанства*. Між неокласиками і неокейнсіанцями точиться боротьба з питань держ. регулювання капіталістичної економіки (див. *Неокейнсіанство*). В 60—70-х рр. 20 ст. значно посилюється вплив Н. ш. в формі т. з. монетаризму (див. *Монетарна теорія*). В сучас. умовах ідеологи буржуазії намагаються еклектично об'єднати ці осн. течії бурж. політ. економії для захисту *державно-монополістичного капіталізму*.

П. М. Леоненко.
НЕОКОЛООНІАЛІЗМ — політика імперіалістичних держав, спрямована на підкорення і експлуатацію колишніх колоніальних і залежних країн за допомогою системи екон., політ., воєнних, ідеологічних і культурних заходів в умовах *краху колоніальної системи імперіалізму* та зміни співвідношення сил на користь *світкової системи соціалізму*. Н. спрямований на забезпечення можливості експлуатації людських і природних ресурсів молодих д-в, на інтеграцію їх у систему світового капіталістичного г-ва як «промислової периферії» шляхом часткової індустріалізації (особливо галузей добувної і обробної пром-сті), перенесення в ці країни трудовитоків, матеріалістичних, екологічно шкідливих виробництв з метою прибрання до рук їх природ. багатств міжнар. монополіями. Н. прагне до збереження політ. впливу в країнах, що розвиваються, насадження в них реформістської ідеології, ізоляції їх від соціалістичних країн, протидіє становленню в цих країнах соціалістичної орієнтації. Для досягнення своєї мети Н. вдається поряд з традиційними формами, властивими *колоніалізму* (військ. тиск, відкрите збройне втручання), до нових засобів: у галузі економічній — до держ. кредитів і позик,

розширення експорту приватного капіталу при активній участі міжнар. фінанс. орг-цій (*Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції і розвитку, Європейський фонд розвитку*), до «допомоги» у вигляді субсидій (дотації т. з. *благодійних* та філантропічних фондів); у галузі технічної «допомоги» — до підготовки тех. і військ. кадрів, надання експертів і радників, до поставок озброєння і спорядження для нац. армій, передачі наук.-тех. знань і технологій. Крім того, Н. вдається до використання таких заходів, як нееквівалентний обмін, втягнення країн, що розвиваються, в замкнуті воєн.-політ. та екон. союзи і т-ва (асоціація з *Європейським економічним товариством*, участь в зоні *франка, стерлінгової зони*), в *гонку озброєнь*, укладення з ними нерівноправних договорів, насадження маріонеткових режимів, розпалювання міжплеменної, міжнац., міждерж. ворожнечі, провокування прикордонних конфліктів, дестабілізація прогресивних режимів аж до підтримки внутр. *контрреволюції* або *агресії* ззовні.

Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, імперіалісти тисячами шляхів і способів намагаються прив'язати до себе країни, що визволилися, щоб вільніше розпоряджатися їхніми природними багатствами, використовувати їхні території у своїх стратегічних замірах. Однак, незважаючи на всі спроби пристосуватися до сучасної обстановки, Н. не вдалося відвернути перехід *національно-визвольного руху* в антиімперіалістичну стадію, відвернути посилення боротьби країн, що розвиваються, за *новий міжнародний економічний порядок* на демократичних засадах, за рівноправність в політ. відносинах між д-вами, розширення співробітництва з соціалістичними країнами, за зміцнення соціалістичної орієнтації в країнах, що розвиваються.

М. І. Маймекскул.
НЕОКОЛООНІАЛІСТИЧНІ ТЕОРІЇ — комплекс бурж. і реформістських концепцій, об'єднаних загальною метою зберегти і зміцнити капіталістичні порядки в країнах, що розвиваються, посилити експлуатацію їхніх народів. Ідеологи *неоколоніалізму* Ф. Аншпренгер (ФРН), Р. Нуркс, С. Блек, Р. Бендікс, Б. Хіггінс (США), Дж. Стрейчі (Великобританія) та інші проповідують капіталістичний шлях розвитку для цих країн, намагаються довести переваги капіталізму перед соціалізмом, дискредитувати цілі й принципи нац.-визвольного руху і боротьбу за *некапіталістичний шлях розвитку*. Соціально-класовою основою поширення Н. т. у країнах Азії, Африки, Лат. Америки є стратегічні цілі міжнар. імперіалізму і вся система нерівноправних екон. і політ. відносин, на-в'язаних імперіалістичними д-вами країнам «третього світу». Н. т. спрямовані на утримання країни, що визволилися від колоніалізму, в рамках *світкової системи капіталізму*. Методологія Н. т. характеризується використанням окремим положень екон. і соціально-

політ. концепцій, які поширені в умовах сучас. капіталістичного світу (теорії єдиного «індустріального суспільства», «мишаної економіки», «постіндустріального суспільства», «стадій економічного зростання», «конвергенції теорія» та ін.). Серед Н. т. найбільш поширеною є концепція модернізації суспільства (С. Лінсет, С. Блек, Д. Е. Алтер — США, та ін.). Її автори виступають проти марксистсько-ленінського вчення про сусп.-екон. формації, твердячи, що в світі є нібито або «традиційні» або «модернізовані» суспільства, тому метою країн «третього світу» має бути створення модернізованого суспільства, а не суспільства, що йде по некапіталістичному шляху розвитку. При цьому повністю відкидається теза про необхідність соціальної революції, навпаки, наголошується на наук.-тех. революції. Проте весь хід істор. розвитку з усією очевидністю показує, що проблеми подолання екон. відсталості й ліквідації залежності економічно слабозрозвинуті країн від капіталістичних монополій неможливо розв'язати без корінних соціально-екон. перетворень.

В. А. Вергун.
НЕОКОНФУЦІАНСТВО — релігійно-ідеалістична школа кит. філософії. Сформувалося в 10—13 ст. на основі *конфуціанства* й значною мірою під впливом ідей *буддизму* і *даосизму* в проєсї боротьби проти них. Визначну роль у розвитку Н. відіграв *Чжу Сі* (12 ст.), який прагнув пристосувати конфуціанство до умов феод. абсолютизму. Н. твердило, що над світом панує універсальна сила, проявом якої є лі — духовне, вічне і незмінне начало-закон, обстоювало ідеї монархічної влади, соціальної нерівності, проповідувало покірну, беззастережне підкорення «нижчих» верств «вищим». У кін. 13 — на поч. 14 ст. Н. стало офіц. ідеологією в Китаї й зберігало своє панівне становище в кит. філос. і громад.-політ. думці до поч. 20 ст.

НЕОЛАМАРКІЗМ — сукупність різних напрямів в еволюційній теорії, які розвивають помилкові сторони вчення Ж. Б. П. А. Ламарка і до того ж часто фальсифікують його. Н. виник у 2-й пол. 19 ст. Прихильники Н. заперечують творчу роль *дбору природного* і, по суті, виступають проти матеріалістичного розуміння еволюції. До Н. відносять *механо-ламаркїзм*, *психоламаркїзм* та дек. ін. напрями, що мають ідеалістичний або механістичний характер. Свого часу Н. був взятий на озброєння Т. Д. Лисенком та його прибічниками.

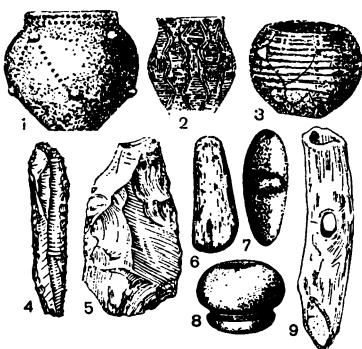
О. П. Маркевич.
НЕОЛІБЕРАЛІЗМ — один з напрямів бурж. політичної економії. Складався в 30-х рр. 20 ст. Являв собою оновлений варіант екон. лібералізму. На відміну від нього неоліберали не відмовляються від активного втручання д-ви в екон. життя, виступають за поєднання вільної конкуренції з певними формами держ. регулювання економіки. Представники Н. — В. Репке (Швейцарія), Л. Ерхард (ФРН), А. Афтalion (Франція) та ін. сприяють свої «теорії» проти соці-

лізму, намагаючись довести переваги вільного підприємництва. Вони не визнають об'єктивного істор. характеру екон. законів, а також вирішальної ролі форм власності на засоби виробництва в усій сукупності історично зумовлених сусп. відносин. Центром сучас. Н. стала ФРН. Представники нїм. Н. (В. Ейкен та ін.) розвивають вчення про «ідеальні типи» в економіці, згідно з яким всі існуючі системи, а також ті, що існували раніше, можна поділити на два типи: центрально-кероване г-во, до якого вони відносять поряд з рабовласницьким і феодальним соціалістичне г-во, і вільне або конкурентно-ринкове г-во, до якого належать дрібногосподарне і приватнокапіталістичне г-во. Прихильники Н. висувають тезу про «соціальне господарство», яке, на їхню думку, служить досягненню заг. блага і яке можливе лише на шляху створення ринкового г-ва. Вони твердять, що в сучас. капіталістичному суспільстві вже немає класового антагонізму, існує соціальний мир між робітниками і капіталістами як «рівноправними» учасниками виробництва.

В. А. Вергун.
НЕОЛІНГВІСТИКА — напрям у мовознавстві. Виник у 20-х рр. 20 ст. в Італії на противагу *молдограматизмові*. Еклектично поєднує ідеалістичну філософію В. Гумбольдта і Б. Кроче, естетизм К. Фосслера і методи *лінгвістичної географії*. Представники Н. заперечують реальність загальнонар. мови, яку вони вважають такою сукупністю *діалектів* і різнорідних *ізоглос*, що не має конкретних меж, або сукупністю естетичних виразів. Вони вбачають у мові тільки індивідуальну духовну діяльність і свідомо художню творчість. Гол. представники Н. — Дж. Бартоні, М. Бартолі, Дж. Бонфанте — заперечуючи роль *фонетичних законів*, перебільшували значення *мовних контактів* у мовному розвитку, недооцінювали системно-структурні властивості мови, не розрізняли поняття *мова* і *мовлення*, яке змішували зі стилем. Прихильником Н. є В. Пізані. Чимала заслуга Н. у розробці методів *лінгвістики ареальної*.
Лит.: Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1. М., 1964.

С. В. Семинський.

Неоліт. Речі з археологічних пам'яток на території України: 1—3 — глиняні горшки; 4 і 5 — крем'яні ніж і сокира; 6—8 — кам'яні сокира, човник, булава; 9 — рогова мотика.

НЕОЛІТ (від *нео...* і грец. λίθος — камінь), новий кам'яний вік — заключний період *кам'яної доби*, що заступив *палеоліт* і *мезоліт* і передував *мідному віку*. Неолітичний період переживали всі народи світу. В зв'язку з нерівномірністю розвитку суспільства тривалість Н. на різних територіях була неоднакова; почалася і закінчилася ця епоха на різних територіях у різний час. В країнах Старод. Сходу, наприклад, неолітич. період тривав протягом 8—7-го тис. до н. е., а в Європі — від 6 до 3-го тис. до н. е. Н. характеризувався відчутним розвитком продуктивних сил. На значній тер. Старого Світу відбувся перехід людства від привласнюючих способів добування засобів існування (мисливство, рибальство, *збиральництво*) до відтворюючих форм г-ва — землеробства і скотарства. В країнах Старод. Сходу, де приручення свійських тварин і вирощування злаків почалося ще за мезоліту, виділилися т. з. докерамічний Н., в лісовій зоні Європи відомі неолітичні культури із значним розвитком керамічного виробництва, але носії цих культур ще не знали ні землеробства, ні скотарства. Глиняний посуд, що вперше з'явився за Н., був досить примітивним, ліпили його від руки. Він був товстостінним, мав здебільшого гостре або округле дно, але майже завжди був орнаментований складними візерунками, які наносили за допомогою відтисків різних штампів — гребінцевого, ямкового, часто орнамент складався з прокреслених ліній. У деяких місцях посуд розписували фарбами. За Н. розвивалася далі техніка обробки каменю і кістки, виникли, зокрема, шліфування, розпилювання і свердління каменю. Широко вживалися знаряддя для обробки дерева — сокири, тесла, клини, свердла тощо. Мисливсько-рибальські племена виготовляли різноманітні стріли, гарпуни, що свідчить про досить високий розвиток у них мисливського г-ва. Виникло прядіння, ткацтво. Неолітичні стоянки і поселення розташовували переважно на берегах річок і озер. Стоянки мисливців і рибалок були звичайно невеликими і короточасними, а поселення землеробсько-скотарських племен — більш тривалими. Інколи жили будували на палях на воді. В ін. районах (Середня Азія, країни Старод. Сходу, Балкани), де глинобитні житла довгий час будували на одному місці, виникли високі «житлові горби», т. з. телі, або тепе. В культурах Переднього Сходу за Н. з'явилися й перші укріплені поселення (Терихон, *Чатал-Хююк*). На значній тер. СРСР за Н. намітився перехід до осілого життя. В межах Європи і Азії виділився ряд неолітичних культур, які в цілому поділялися на дві великі групи: землеробсько-скотарську, що займала більш пд. території (*лінійно-стрічкової кераміки культури*, Кріш-Старчево на Балканах, Чатал-Хююк в Малій Азії, Джармо в Ірані, Джейтун в Серед. Азії) і мисливсько-рибальської культури — кампінська, Ертебел-

ле в Зх. Європі, *ямково-гребінцевої кераміки культура* і волго-камська в межах Європ. частини СРСР, кельтимиарська в Серед. Азії та ін. На тер. України відомо кількості неолітичних стоянок і поселень, досліджено понад 20 неолітичних могильників — *Мариупольський могильник*, *Вовнизький* (див. *Вовнизькі могильники і поселення*). Деріівський (див. *Деріівське поселення і могильник*) та ін. Виділено також бл. десяти окремих культур — *буго-дністровська культура*, *сурсько-дніпровська культура*, *дніпро-донецька культура*, *лінійно-стрічкової кераміки культура*, *крішська культура* на Закарпатті та ін. Первіснообщинний лад епохи Н. характеризувався розвитком *матріархату*. За Н. відбувався процес дальшого формування племен, виникали групи племен. Мистецтво неолітичного часу представлено орнаментикою кераміки, нерідко дуже багатою і різноманітною, реалістичною скульптурою і пластикою, наскальними зображеннями.

Літ.: Брюсов А. Я. Очерки по истории племён Европейской части СССР в неолитическую эпоху. М., 1952; Масон В. М. Средняя Азия и Древний Восток. М.—Л., 1964; Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968; Даниленко В. Н. Неолит України. К., 1969; Чайлд Г. Древний Восток в свете новых раскопок. Пер. с англ. М., 1956. Д. Я. Телегин.

НЕОЛОГІЗМИ (від *нео...* і грец. *λόγος* — слово) — нові слова, словосполучення або звороти, що входять у мову в зв'язку з розвитком суспільно-політ. життя, науки, техніки для називання нових предметів, явищ чи понять. Н. творяться за законами даної мови на основі її власних структурних елементів (цілинник, сінаж, лічильна машина) або запозичаються з ін. мов (комп'ютер). Лексичний склад мови безперервно поповнюється Н. Крім загальнономовних, є й індивідуальні, авторські Н., створювані з стилістичною метою («Краси зориння золоте», М. Рильський).

М. А. Жовтобрюх.
НЕОМАЛЬТУЗІАНСТВО — сучасний реакційний напрям у бурж. соціології, що намагається, модернізуючи ідеї *мальтузіанства*, пояснити і виправдати суперечності капіталістичного суспільства не соціально-економ., а демографічними факторами (див. *Демографія*). Теорії Н., які ґрунтуються на спрощеній схемі відношення абстрактного «населення» і «засобів існування», ідеологи імперіалізму використовують для пояснення екон. криз і безробіття, вбачають причини всіх соціальних лих у тому, що виробн. засобів існування не встигає за зростанням населення. На відміну від Т. Р. *Мальтуса*, вони не вважають хвороби й війни універсальними регуляторами кількості населення, а вимагають скорочення народжуваності, особливо в країнах, що розвиваються. Н., зокрема, поширилося останнім часом у зв'язку зі швидким зростанням чисельності населення. Марксистсько-ленінізм, не заперечуючи ролі демографічних факторів, вважає, що вирішальну роль у сусп. розвитку відіграють соціально-економ. фактори, викликає наук.

неспроможність Н., яке фальсифікує дійсний стан сусп. розвитку, намагається відвернути увагу трудящих від класової боротьби.

Літ.: Попов А. Я. Современное мальтузианство. М., 1960; Валентей Д. И. Реакционные теории народонаселения периода общего кризиса капитализма. М., 1963. М. І. Михальченко.

НЕОМЕРКАНТИЛІЗМ — концепція *вульгарної політичної економії*, прихильники якої намагаються використати меркантилізм для захисту державно-монополістичного капіталізму. Сформувався на першому етапі *загальної кризи капіталізму* і значно поширився в 30-х рр. 20 ст., що було об'єктивно пов'язане з пошуками методів запобігання економічним кризам і підготовкою найбільш агресивних імперіалістичних д-в до війни. Представники Н. — В. *Зомбарт* (Німеччина), Дж. *Кейнс* (Великобританія) та ін. — виступали за активне втручання бурж. д-ви в екон. життя, захищали *протекціонізм*, намагались виправдати загарбання великими імперіалістичними країнами зовн. ринків і хижацьку експлуатацію колоній. Бурж. ідеологи використали Н. як теор. базу для обґрунтування політики створення самодостатнього, відносно замкнутого г-ва (див. *Автаркія*). Неомеркантилісти надіають першості сфері *обігу* над сферою *виробництва*, класові відносини зводять лише до відносин у процесі обміну товарів. Антиісторизм Н. яскраво виявляється в механічному перенесенні соціально-економ. умов розвитку меркантилізму на держ.-монополістичний капіталізм. П. М. Леоненко.

НЕОН (Neon; від грец. *νέος* — новий), Ne — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 10, ат. м. 20, 179; належить до *інертних газів*. Атмосферний Н. складається із суміші стабільних ізотопів ^{20}Ne (90,9%), ^{21}Ne (0,3%) і ^{22}Ne (8,8%). Відкрили Н. 1898 англ. вчені У. *Рамзай* і М. *Траверс*. Міститься в атмосфері ($1,8 \times 10^{-3}\%$ за об'ємом). Н. — газ без запаху і кольору; при $t_{\text{ри}} 0^\circ\text{C}$ і тиску 10^5 Па густ. 0,89994 кг/м³; $t_{\text{пл}} - 248,6^\circ\text{C}$; $t_{\text{кип}} - 245,9^\circ\text{C}$. У пром.-сті Н. одержують при розділенні рідкого повітря. Н. застосовують гол. чин. для заповнення газосвітних і сигнальних ламп (червоне світло) та в *криогенній техніці*.

НЕОНОВА ЛАМПА — лампа, що випромінює світло внаслідок електричного розряду між електродами в середовищі неону; газорозрядне *джерело світла*. Являє собою наповнений неонов-гелієвою сумішшю балон, в торці якого впаваю *електроди*. Іноді внутрішню поверхню балона покривають шаром *люмінофора* (див. *Люмінесцентна лампа*). Світло Н. л. — оранжево-червоне. Н. л. використовують як сигнальні вогні, для рекламного і декоративного освітлення.

НЕОПЛАТОНІЗМ — ідеалістичний напрям в античній філософії 3—6 ст. Заснував *Плотін*. Н. являв собою спробу поєднати на основі вчення *Платона* (див. *Платонізм*) різні античні філос. системи, зокрема *стоїцизм*, *скептицизм*, *пі-*

фагореїзм і вчення *Арістотеля*, для боротьби проти *християнства*. Проповідував вчення про містичне випромінювання (*еманацію*) матеріального світу з духовного першоначала, про звільнення від усього матеріального і досягнення блага шляхом екстазу. Практично Н. виродився в *теософію*. Справив вплив на християнство і почасти на містичну філософію нового часу (напр., на Ф. В. *Шеллінга*, В. С. *Соловйова*, *неотомізм*, *іраціоналізм*).

НЕОПОЗИТИВІЗМ — один з основних напрямів і одна з гол. тенденцій розвитку бурж. філософії 20 ст. Сформувався на основі вихідних принципів *позитивізму* та *махізму*. Вже представники початкової форми Н. — *логічного позитивізму*, прагнучи осмислити новітні досягнення науки, відмовилися від філософії («метафізики») як раціонального, науково обґрунтованого світогляду. Прийнявши за еталон спеціальне наук. знання, логічний позитивізм виступив з претензією на розв'язання актуальних філософсько-методологічних проблем, поставивши розвитком сучас. науки, — про можливість і форми математизації і формалізації знань, співвідношення емпіричного і теоретичного в наук. знанні та ін. Але розв'язати ці проблеми не змогли логічні позитивісти як 20—30-х рр. (*Віденський гурток* та ін.), так і 40—60-х рр. (Р. *Карнап*, Г. *Фейгль*, К. *Гемпель*) через суб'єктивно-ідеалістичний характер їхньої філософії (див. *Суб'єктивний ідеалізм*) і неможливість виправдати орієнтовані на спростування «метафізики» принципи зведення теор. знання до емпіричного, до *верифікації принципів*. Разом з тим виявилась безпідставність звуження функції філософії до аналізу *логіки та мови науки*. Поряд з логічним позитивізмом, а також у міру виявлення його суперечностей складалися інші форми Н.: критичний раціоналізм К. *Поппера*, *операціоналізм* П. *Бріджмена*, школа «*загальної семантики*», *лінгвістична філософія* та ін. Спроби підняти неопозитивістські принципи та методологію, а також «лібералізація анти-метафіз. настанов» не привели до подолання принципових суперечностей Н. Нині Н. втратив провідні позиції в бурж. філософії, але одна з її гол. тенденцій проявляється в запозиченні окремих ідей та методів Н. як постпозитивізмом (Т. *Кун*, І. *Лакатош*, П. *Фейєрабенд*), так і окремими представниками *екзистенціалізму* й *неотомізму*.

Літ.: Нарський І. С. Современный позитивизм. М., 1961; Заиченко Г. А. К вопросу о критике современного английского позитивизма. Х., 1971; Современная буржуазная философия. Г. А. Заиченко.

НЕОРГАНІЧНА ХІМІЯ — розділ *хімії*, в якому вивчаються хімічні елементи та їхні сполуки, за винятком органічних і *елементорганічних сполук*, методи їх добування і дослідження, фізичні та хімічні властивості тощо. Основоположником Н. х. в Росії є М. В. *Ломоносов*, який запропонував

(1752) поділ речовин на органічні та неорганічні. Найважливіші закони і теорії, що лягли в основу Н. х.: закони збереження маси речовин, хімії еквівалентів, *кратних відношень закон, сталості складу закон*, атомно-молекулярних вчень, *періодичний закон Д. І. Менделєєва*, координаційна теорія А. Вернера, теорії електролітичної дисоціації, радіоактивного розпаду тощо. Відповідно до періодичного закону хімічні властивості елементів є функціями зарядів ядер їхніх атомів. Один елемент може утворювати кілька простих речовин (див. *Алотропія*). Складні неорганічні сполуки за складом (кількістю елементів, що входять до них) поділяються на бінарні, тернарні, кварternі і т. д., а за будовою і властивостями — на *оксиди, карбід, бориди, нітриди, силіциди, гібриди, гідрани, гідрини, кислоти-елементоводні, гідроксиди, кисневмісні к-ти та їхні солі, ізо- та гетерополікислоти* і їхні солі, галогено- та тіоангідриди, сполуки несольового типу, *координаційні сполуки, неорганічні полімери, міжгалогенні сполуки, металіди*. Сучасна Н. х., крім вчення про хімії елементи і їхні сполуки, приділяє також багато уваги вивченню *хімічного зв'язку* (див. *Валентність*), електронної будови атомів, будови молекул, хімії ізотопів, хімії радіоактивних речовин, координаційній хімії, розробці і наук. обґрунтуванню способів створення нових матеріалів з потрібними для сучас. техніки властивостями та ін. Для розв'язання цих питань в Н. х. широко застосовують теор. уявлення і методи *фізики, кристалографії, кристалохімії, аналітичної хімії, фізичної хімії, електрохімії, квантової хімії* тощо. Так, для досліджень в Н. х. використовується синтез, хімічний аналіз та фіз.-хім. аналіз (побудова діаграм стану склад — властивість та їх інтерпретація), *спектроскопія* (електронна, інфрачервона, коливальна, рентгенівська, радіо-спектроскопія), *рентгенографія, нейтронорафія*, електронний парамагнітний і ядерний магнітний резонанс та ін. методи. Всього до серед. (70-х рр.) 20 ст. вивчено бл. 100 000 неорганічних сполук. Видатними відкриттями в галузі Н. х. в цей час були: синтез і вивчення сполук інертних елементів, семивалентних бромів, непунію, плутонію, комплексів перехідних металів з мол. азотом та ін. На базі теор. основ Н. х. розроблено і створено технологію виробл. неорганічних речовин (кислот, лугів, солей, мін. добрив, напівпровідникових і лазерних матеріалів), кольорових та рідкісних металів (див. *Металургія*), одержання нових видів пального, будівельних матеріалів тощо. Н. х. в своєму розвитку тісно переплітається з заг. прогресом хімії і пов'язана з іменами таких учених, як А. Л. *Лавуазьє*, Р. *Бойль*, Дж. *Дальтон*, *І. Я. Берцеліус*, Ж. Л. *Пруст*, Ш. *Жерар*, С. *Каннічаро*. Великий вклад у розвиток Н. х. внесли рос. вчені Т. Є. *Ловіц*, В. В. *Любарський* (хімія платинових металів), а піз-

ніше — М. С. *Курнаков*, Л. О. *Чугаєв*, І. І. *Черняєв*, В. І. *Вернадський*, В. Г. *Хлопін*, а також М. М. *Жаворонков*, В. І. *Стицин*, І. В. *Тананаєв* та інші. Розвиток Н. х. на Україні нерозривно пов'язаний з розвитком її в Росії. Тут працювали хіміки-неорганіки М. М. *Бекетов*, П. Г. *Мелішвілі* (хімія пероксидів), Л. В. *Писаржевський* та багато інших. Найбільші успіхи були досягнуті в хімії ізотопів (О. І. *Бродський*), хімії координаційних сполук та хімії рідкісних елементів (К. Б. *Яцимирський*, Я. А. *Фіалков*, А. К. *Бабко*, Е. С. *Бурксер*, І. А. *Шека*, А. М. *Голуб*, Г. В. *Самсонов*), хімії силікатів (П. П. *Будников*, Б. С. *Лисін*, Ф. Д. *Овчаренко*, А. С. *Бережний* та ін.), металохімії (Є. І. *Гладишевський*). Дослідження з Н. х. проводяться в *Загальній та неорганічній хімії інституті АН УРСР*, в ін. н-д. ін-тах і вузах України. Літ.: Менделєєв Д. І. Основы химии, т. 1—2. М.—Л., 1947; Голуб А. М. Загальна та неорганічна хімія, ч. 1—2. К., 1968—71; Делимарский Ю. К. Неорганическая химия. К., 1973; Коттон Ф., Уилкинсон Дж. Современная неорганическая химия, ч. 1—3. Пер. с англ. М., 1969. Ю. К. *Делимарський*.

НЕОРГАНІЧНЕ СКЛО — див. *Скло неорганічне*.

НЕОРГАНІЧНІ ПОЛІМЕРИ — полімери з неорганічним, що не містить атомів вуглецю, остовом *макромолекули*, утвореним ковалентними або координаційними зв'язками і неорганічними боковими групами. Відомі природні та синтетичні Н. п. За будовою Н. п. поділяються на лінійні, розгалужені (поліфосфазени, *азбест, сірка*, неорганічне скло, поліфосфати, поліборати, боросилікати, металосилікати), структурі з конденсованих циклів, шаруваті (гексагональний нітрид бору, *графіт, слюди*) і тривимірні сітчасті (кубічний нітрид бору, *алмаз, кварц* та ін. мінерали, сучас. неорганічні матеріали). За складом Н. п. переважно гетеронуклеарні, тобто побудовані з атомів різних елементів. При цьому один з цих елементів обов'язково електронегативний і має вільні електронні пари, а інші — електропозитивні і мають вакантні електронні орбіталі. В основі Н. п. здебільшого лежать зв'язки $E_1 - O - E_2$, $E_1 - N - E_2$, $E_1 - S - E_2$ або $E_1 - O - E_2$, $E_1 - N - E_2$, $E_1 - S - E_2$, де E_1 і E_2 — Si, B, P, Al, Ti, Sn, Mo, W та ін. Гомонуклеарні неорганіч. полімери, молекули яких побудовані з атомів одного елемента, на відміну від органіч. полімерів, малохарактерні і нестійкі. Їх утворюють лише деякі елементи (S, Se, Te, Si). Осн. способами одержання синтетичних Н. п. є *поліконденсація і полімеризація* з розкриттям циклу. Характерною особливістю Н. п. порівняно з органічними є їхня вища термостабільність. Тривимірні сітчасті Н. п. з ковалентними зв'язками характеризуються також легкістю, міцністю, твердістю, сорбційною здатністю та інертністю. Н. п. перспективні як термостійкі матеріали, високотемпературні мастила, захисні покриття, антипірени тощо.

Літ.: Неорганические полимеры. М., 1961; Толстогузов В. Б. Неорганические полимеры. М., 1967; Неорганические полимеры. Пер. с англ. М., 1965. К. М. *Бойко*.

НЕОРЕАЛІЗМ — прогресивний напрям в італ. кіно та літературі серед. 40 — серед. 50-х рр. 20 ст. Н. виник на ґрунті антифашист. *Руху Опору*. Об'єднав митців різних політ. партій та угруповань на основі розвитку й утвердження реалістичних традицій італ. мистецтва, заперечення антиреалістичних течій, які панували в часи фашист. диктатури. Визначальними рисами Н. є демократизм і гуманізм, увага до життя трудящої людини, наявність документальної основи твору (принцип вірності факту). Осн. теми Н. — викриття фашизму, показ героїки партизанської війни, боротьби за соціальну справедливість. Н. найповніше проявився, зокрема, в творчості режисерів Р. *Росселліні* («Рим — відкрите місто»), Л. *Вісconti* («Земля тремтить»), П. *Джери* («Дорога надії»), В. *Де Сіку* («Викараччя велосипедів»), «Дах», «Умберто Д.»), Дж. *Де Сантіса* («Рим, 11-а година»), в сценаріях і теор. працях Ч. *Дзаваттіні*, в акторських роботах А. *Маньїні*. Представники Н. шукали нових виразальних засобів, знімали у фільмах робітників, селян, прагнули до точності деталей у відтворенні важких умов їхнього життя. Н. італійського кіно вплинув на розвиток реалізму в кіномистецтві багатьох країн світу (в т. ч. США, Франції, Індії, Польщі). Н. вплинув і на театр (п'єси Е. *Де Філіппо*) та образотворче мист. (Р. *Гуттузо*, А. *Піццінато*, А. *Сальваторе*). В серед. 50-х рр. Н., не зумівши розкрити кардинальні і складні суперечності нової дійсності, вичерпав себе. Проте він відіграв важливу естетичну та ідейну роль, зокрема повернув італ. мистецтву інтерес до тем і проблем нар. життя. Традиції Н. в 70-х рр. розвинулися у прогресивних фільмах «політичного кіно», зокрема у творчості режисерів Е. *Сколі* («Ми так любимо одне одного»), П. і В. *Тавіані* («Батько-господар»), Е. *Ольмі* («Дерево для черевиків»), Ф. *Розі* («Христос зупинився в Еболі» за твором К. *Леві*). Н. в літературі. Творчість письменників-неореалістів характеризується демократичною спрямованістю, гуманістичною вірою в ідеали свободи і соціальної справедливості. Тема *Руху Опору*, боротьби проти фашизму реалістично відображена в ліричних спогадах В. *Пратоліні*, романах Р. *Вігано*, І. *Кальвіно*, повістях Дж. *Бассані* та ін. Гострим соціальним проблемам присвячені романи В. *Пратоліні* «Повість про бідних закоханих» (1947) і «Метелло» (1954), нариси К. *Леві* «Слова — каміння» (1955), комедії Е. *Де Філіппо* «Неаполь — мільйонер» (1945) і «Брехня на довгих ногах» (1948), поетична творчість П. *Пазоліні* та ін.

Літ.: Потапова З. М. Неореализм в итальянской литературе. М., 1961; Дзаваттини Ч. Некоторые мысли о ки-

но. В кн.: Дзаваттини Ч., Умберто Д. От сюжета к фильму. Пер. с итал. М., 1960; Базен А. Что такое кино? Пер. с франц. М., 1972.

НЕОРЕАЛІЗМ у філософії — течія в англо-американській бурж. філософії, що виникла на поч. 20 ст. як спроба подолати суб'єктивний (прагматизм) та абсолютистський (англ. *неогегельянство*) ідеалізм в гносеології, залишаючись у цілому в рамках ідеалізму. Гол. представники (у Великобританії — Д. Е. Мур, А. Н. Уайтхед, С. Александер; в США — Р. Б. Перрі, У. П. Монтегю) відстоювали тезу про незалежне існування об'єкта від суб'єкта (див. *Суб'єкт і об'єкт* у філософії), однак під об'єктом розуміли як матеріальні, реально існуючі речі, так і ідеальні поняття. Теорія пізнання Н. (одна з назв — «епістемологічний монізм») пов'язана з максистською (див. *Максизм*) концепцією «нейтральних елементів» досвіду та розрізненням фіз. і психічних явищ. В *онтології* Н. визнає реальність заг. понять, які мають «ідеальне існування», а також незалежність речей від тих відносин, у які вони вступають («теорія зовн. відносин»). Гносеологічним джерелом Н. є абсолютизація незалежності змісту пізнання від процесу пізнання; онтологічним — відрив загального від одиничного (див. *Одиничне, особливе, загальне*). З 30-х рр. Н. як самостійна течія не існує.

НЕОРОМАНТИЗМ — умовна назва ряду естетичних тенденцій, що виникли в літературі та мистецтві европ. країн наприкінці 19 ст. Н. не склався в окрему худож. течію, а виявлявся у взаємодії й переплетінні як з реалістичними, так і декадентськими літ. напрямками. Для неоромантичних творів характерний гострий сюжет, в основі якого — боротьба, небезпека, нерідко гаємничі події. В літературі Н. найчіткіше виявився в Англії, де він тяжів до таких жанрів, як пригодницький (Дж. Конрад, Р. Кіплінг), історичний (Р. Стівенсон), детективний (Г. Честертон). У Німеччині Н. зближувався з імпресіонізмом і символізмом (окремі п'єси Г. Гауптмана, вірші С. Георге). В л-рі США данину Н. віддав Дж. Лондон. Неоромантичні мотиви й образи простежуються в деяких творах рос. поетів (К. Бальмонт, З. Гіппіус) і прозаїків (Л. Андреев). У м у з и ц і характерними ознаками Н. є зв'язок музики з л-рою, програмність муз. творів (див. *Програмна музика*). Риси Н. виявилися в творчості Ф. Ліста, Р. Вагнера, А. Брукнера, Г. Малера, Г. Вольфа, Р. Штрауса, Г. Берліоза та ін.

НЕОСУДНІСТЬ — психічний стан людини, за якого вона під час вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати своїх дій або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи ін. хворобливого стану. До такої особи за рад. законодавством (в УРСР — ст. 12 КК УРСР) за призначенням суду застосовуються лише примусові заходи мед. характеру.

Закон вказує на дві ознаки — медичну та юрид. (психологічну), при наявності яких людина повинна бути визнана судом неосудною. Медична ознака Н. полягає в наявності душевної хвороби (шизофренії, епілепсії, прогресивного паралічу тощо) або слабоумства — природженої недорозвиненості розумових здібностей (дебільність, ідіотія тощо). Юрид. (психологічна) ознака Н. — неможливість особи за такого хворобливого стану усвідомлювати свої дії (інтелектуальний момент) або керувати ними (вольовий момент). Для встановлення наявності цих ознак у особи слідчі й судові органи призначають *судово-психіатричну експертизу*. Н. виключає кримінальну відповідальність і покарання. Не підлягає покаранню також особа, яка вчинила злочин у стані *осудності*, але до винесення судом вироку захворіла на душевну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. До такої особи за призначенням суду можуть застосовуватись примусові заходи мед. характеру, а після одужання вона може підлягати покаранню. Не є неосудною особа, яка вчинила правопорушення у стані сп'яніння.

П. С. Матишевський

НЕОСХОЛАСТИКА — загальна назва філософських і богословських ідей, що виникли в серед. 16 ст. на основі спроб оновити середньовічну *схоластику*. Основоположником католицької Н., яка розвивалася гол. чин. в руслі *неотомізму*, вважають Ф. Суареса, протестантської — Ф. Меланхтона. Нині в межах Н. існує кілька філос. і теологічних шкіл. Незважаючи на деякі відмінності філос. доктрин, їхні суть і призначення однакові — філос. апологетика релігії та боротьба проти марксистсько-ленінської філософії і наук. *атеїзму*.

НЕОТЕКТОНІКА — розділ *тектоніки*, що вивчає найновіші (неогенові й антропогенові) рухи *земної кори* та геол. структури, утворення яких зумовлене цими рухами. Неотектонічні рухи мають колівальний характер (див. *Колівальні рухи земної кори*). Сумарні амплітуди вертикальних рухів змінюються для платформеної частини України від +450 м на *Волино-Подільській плиті* до —600 м у *Причорноморській западині*; для гірських районів (*Кримські гори, Карпати Українські*) до +1500—2000 м. Амплітуди горизонтальних рухів досягають 25 км і більше (насув Скибової зони Карпат). Осно. методи неотектонічних досліджень: геол. (аналіз висотного положення та деформованості верств гірських порід), геоморфологічний (аналіз висотного положення та деформованості *поверхонь вирівнювання*, річкових та мор. терас тощо). Сучасні вертикальні рухи вивчають за допомогою точних інструм. методів, горизонтальні рухи — за допомогою повторних *триангуляцій* і визначень координат окремих пунктів. Швидкість сучас. вертикальних рухів обчислюють у міліметрах за рік. Макс. швидкості сучасних неотектонічних піднять на

тер. УРСР відомі в районі Кривого Рога — до 10 мм на рік. Методами неотектонічних досліджень користуються при пошуках нафтогазових структур, родовищ поліметалевих руд, розсідинних родовищ, при інженерно-геол. дослідженнях тощо. Термін «неотектоніка» ввів рад. геолог С. С. Шульц (1937), виділення Н. як самостійного розділу тектоніки обґрунтував В. О. Обручев (1948). На Україні неотектонічні дослідження проводять у *Секторі географії АН УРСР* та Київському університеті.

Літ.: Николаев Н. И. Неотектоника и её выражение в структуре и рельефе территории СССР. М., 1962; Соколовский И. Л., Волков Н. Г. Методика познания изучения неотектоники. К., 1965; Карта новейшей тектоники юга СССР. М., 1973.

І. Л. Соколовський.
НЕОТЕНІЯ (від грец. νέος, тут — молодий, незрілий і τέινω — розтягую, подовжую) — здатність деяких організмів досягати статевих зрілості й розмножуватися на стадії *личинки* або на ранній стадії *онтогенезу*. Типовим прикладом Н. є розмноження *асхоломля*, що втратив здатність до *метаморфозу* в звичайних умовах. У безхвостих земноводних Н. можна спричинити штучно. Н. відома також у деяких ракоподібних, павукоподібних, черв'як, комах, а з рослин — серед мохоподібних, плауновидних, папоротей та ін. голонасінних і покритонасінних. Н. у тварин слід відрізнити від *педогенезу* — розмноження личинок без запліднення.

НЕОТОМІЗМ — філософське вчення *католицизму*. В 1879 енциклікою папи Льва XIII проголошений офіц. доктриною церкви. Н. відтворює осно. положення схоластичного вчення *Фоми Аквінського* (див. *Томізм*), еклектично поєднує їх з елементами *кантианства, феноменології, екзистенціалізму* тощо. Виник у серед. 19 ст. Найвідоміші неотомісти — Ж. Марітен, Е. Жильсон, Ю. М. Бохенський та ін. Неотомістський реалізм, який обстоює незалежне від людської свідомості існування природи й суспільства і водночас проголошує останні продуктом творчої діяльності бога та об'єктом його управління, є реліг. різновидом *об'єктивного ідеалізму*. Виходячи з принципу «гармонії» віри й розуму, Н. проголошує зверхність «істин одкровення» над «істинами розуму», дає теологічне тлумачення наук. теорій, фальсифікуючи їх у своїх цілях. Людський розум, за Н., неспроможний пізнавати сутність явищ. Його вище покликання неотомісти вбачають у «доказі» буття бога шляхом осмислення «ідей», нібито закладених богом у матеріальному світі. Прикриваючись принципом «християнської любові до ближнього», неотомісти закликають до «класової солідарності». Водночас вони проповідують ідеї *антикомунізму*.

Літ.: Гараджа В. И. Неотомизм — разум — наука. М., 1969; Желнов М. В. Критика гносеологии современного неотомизма. М., 1971; Быховский Б. Э. Эрозия «вековой» философии. М., 1973.

В. А. Стокяло.

НЕОТРОПІЧНА БІОГЕОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ — біогеографічний підрозділ, що охоплює підтропічні частини півночі Каліфорнії і Флориди, низовини і узбережжя Пд. Мексика, Центр. Америки, більшу частину Пд. Америки (до 45° пд. ш.), Антільські, Галапагос, Хуан-Фернандес та ін. прилеглі до неї о-ви (див. карту до ст. *Біогеографічне районування*, т. 1, с. 416—417); єдина біогеографічна область *Неогеї*. Неотропічна флора має спільне походження з флорою *Палеогеї*. Для флори Н. б. о. характерні пантропічні (поширені в тропіках всієї земної кулі) родини — анонові, гернандієві, діленієві, анакардієві, лаврові, перцеві, баобабові, миртові, молочайні тощо та космополітні (див. *Космополіти* в біології) родини — складноцвіті, зозулинцеві, бобові, злакові та ін. Для Н. б. о. ендемічними (див. *Ендеміки*) є 24 родини вищих рослин: маркгравієві, біксові, брунелієві, колумелієві, геліконієві, каннові, циклантові та ін. У фауні Н. б. о. переважають *плацентні*, є *сумчасті* (багато-різцеві сумчасті, ценолестові), відсутні однопорошні, бичачі, хоботні, гієнові, віверові, криляни та вузьконосі мавпи. Типовими ендеміками області є представники *неповнозубих*. Поширені кажани (3 родин з 8 ендемічними), *широконосі мавпи*. Багато своєрідних гризунів. Серед хижаків немає вовків, є багато лисиць; численні птахи (понад 20 ендемічних родин) і риби (2400—2700 ендемічних видів); характерні каймани, черепахи, ігуани, удави. Багато яскравих і великих метеликів, цикад, велетенських жуків, павуків-птахоїдів тощо. Н. б. о. поділяють на 3 підобласті. В Гвіаніо-Бразильській підобласті панують *гілеї* (найбільший масив вологих тропічних лісів на земній кулі), у флорі яких бл. 500 ендемічних родів, понад 3 тис. ендемічних видів. Багато пальм, лан, поширені бобові, миртові, лаврові, рутові, мелієві та ін., серед зозулинцевих, бромелієвих, ародних трапляються *епіфіти*. Для багатьох рослин характерна *кауліфлорія*. В підобласті є *рідколісся* і *савани*, в яких поширені бомбаксові, пальмові, молочайні, кактусові, на Пд. підобласті — араукарієві та листопадні субтропічні ліси. Для *кампосів* характерні злакові, складноцвіті, бобові, губоцвіті, що ростуть поряд з деревними породами. Флора Гвіанського нагір'я — стародавня, в ній бл. 100 ендемічних родів (бл. 4000 ендемічних видів зосереджено у високогір'ї), зустрічаються представники магнолієвих, вінтерових та ін. родин. На о-вах Вест-Індії багато ендемічних (51% видів) рослин. У фауні підобласті відображаються найтипівіші риси фауни всієї області. Характерні лаячі по деревах тварини (ігунки, ревуни, капучини, лінячки, мурахоїди, чіпкохвости дикобрази, ягуар тощо), броненосці, опосуми, лісовий собака, кажани (у т. ч. м'ясоїдні). Численні птахи (папуги, гоацини, тукани, краки, колібрі тощо);

з плазунів — удави (анаконда, боа), гримучникові; з земноводних — піпові, квакшеві; метелики, мурашки тощо. В річках водяться китовидні дельфіни, каймани, леодосирен, електричний вугор, арапайма та ін. У флорі Ч і Л і йсько-Патагонської підобласті поряд з *автохтонами* Н. б. о. (хінное дерево, ананас, арахіс, тютюн) ростуть представники антарктичної (азорела, калужниця тощо) та голарктичної (дуб, барбарис, калина, смородина, шолудивник та ін.) флори. Поширені різноотравно-злакові пампаси та кам'яністі степи з нечисленими злаками, чагарниками, кактусами. В горах — ліси з хінного дерева, пд. бука, сосен, араукарій, гірські пустелі з кактусами, молочаями, мімозами. Для фауни характерні лами, олені — пампаський і пуду, пума, андійський ведмідь, гризуни — мара, шиншила, віскача; нутрія, броненосці, мурахоїд великий, деякі сумчасті. Багато ендемічних птахів — нанду, тінаму, колібрі, пеламедеї, кондор, серед земноводних — ринодерма. В Центральній американській підобласті поширені гірські і низинні тропічні ліси. Типовими рослинами підобласті є кактуси, агави, юки. Ця підобласть — центр походження кукурудзи, бавовнику та ін. культурних рослин. Трапляються тварини голарктичної фауни — зайці, ховрахи, рись, отрутозуб. Типовими для фауни підобласті є броненосець, тапір, ягуар, пума, кінкажу, мавпи коати. колібрі, тінаму тощо.

Літ. див. до ст. *Біогеографічне районування*.

НЕОФАШИЗМ — ідеологія і політика крайньоправих реакційних течій, угруповань і партій в капіталістичних країнах, ідейною основою яких є значною мірою трансформовані і пристосовані до сучасної соціальної структури концепції *фашизму*. Зародження Н. пов'язане з загостренням кризисних явищ у соціально-еко-н., суспільній і політ. системі імперіалізму (див. *Загальна криза капіталізму*). Становлення Н. базують на становленні переважно серед. верств населення, передусім декларовані елементи дрібної буржуазії. Неофашисти поповнюють свої ряди частково також серед чинівництва і реакц. воячини. З метою завоювання на свій бік невдоволених капіталістичною дійсністю неофашисти вдаються до демагогічної критики бурж. урядів і монополій, вираджаються в тогу захисників дрібної і серед. буржуазії від натиску великого капіталу. Насправді ж вони діють в інтересах зміцнення соціально-еко-н. системи, яка забезпечує панування монополістичної буржуазії, мають тісні контакти з правлячим класом, що дає їм змогу діяти на політ. арені. Характерні риси всіх неофашист. політ. течій і орг-цій — глибокий соціально-політ. консерватизм, войовничий *антикомунізм* і *антирадянщина*, крайній *націоналізм*, *расизм* і соціальна демагогія. Неофашист. партії і групи діють у понад 60 капіталістичних країнах; користуються значною ма-

теріальною підтримкою монополій, які утримують їх як ударну силу проти робітн. руху. З 70-х рр. активізували діяльність профашист. орг-ції у Великобританії («Нац. фронт»), Бельгії, Голландії, Данії, Австрії, Норвегії, Франції, ПАР («Союз братів»). У США активно діють неофашист. угруповання «Націонал-соціалістична партія білих», «Націонал-соціалістична партія Америки», «Націонал-соціалістичний рух»; специфічний різновид Н. становить «Т-во Джона Берча» та ін. ультраправі орг-ції. Особливе місце серед неофашист. партій посідають Італ. національний рух — Нац. праві сили і Націонал-демократична партія (ФРН). Ці партії гуртують навколо себе нелегальні і напівлегальні правоекстремістські орг-ції, діяльність яких активно посилюється з серед. 70-х рр. У міжнар. масштабі дії неофашист. орг-цій координують Всесвітня спілка націонал-соціалістів, гол. опору якої становлять нац.-соціалістичні партії США, Європ. соціальний рух (т. з. Мальмський інтернаціонал), Європ. новий порядок. Європ. нац. партія та ін. В сучасних умовах Н. проявляється насамперед як реакція на посилення нац.-визвольного руху, страйкової боротьби, на розмах боротьби за мир і розрядку міжнар. напруженості. Тактика Н. зводиться до створення обстановки нестабільності й підризу бурж.-демократичних режимів з метою встановлення фашист. диктатури. Боротьба проти Н. в усіх його формах і проявах є важливою частиною антиімперіалістичної боротьби трудящих.

В. Н. Гулевич.

НЕОФІТ (від грец. νεοφύτος — новонавернений) — 1) Новохрещений, новопострижений, взагалі новий прихильник релігії.

2) Переносно — новак, що пристав до якогось учення, руху тощо.

НЕОФРЕЙДИЗМ — напрям у сучасній бурж. філософії та психології (Е. Фромм, К. Хорні, Г. Салліван). Виник у 30-і рр. 20 ст. внаслідок ідейної взаємодії *фрейдизму* й амер. соціологічних учень. Н. прагне об'єднати всі соціальні явища (звичай і навіть війни) *інстинктами* людей, розвиток *особистості* — культурою, активність — біологічними й соціальними потребами тощо. Осн. потреби м. вважатися: спілкування, творчість, усталення в суспільстві, самоутвердження, орієнтація в навколишньому середовищі, а шляхами задоволення їх — любов до ближнього, вміння бути в злагоді з людьми, свободу особистості й розвитку, узгодженість суспільних та особистих потреб. Оскільки позитивістська за своєю спрямованістю амер. соціологія, на яку спирався Н., містила значні елементи біол. механіцизму, «соціологізація» класичного фрейдизму була лише формальним актом. Існує концепція «гуманістичного психоаналізу» Е. Фромма, яка намагається поєднати фрейдизм з деякими вивіреними із заг. контексту і тому спотвореними ідеями К. Маркса. Цей т. з. фрейдизм

марксизм близький до екзистенціалізму, персоналізму та ін.

В. Ф. Шморун.

НЕП — див. *Нова економічна політика*.

НЕПАЛ, Королівство Непал — держава в Пд. Азії. Розташованій у центр. частині Гімалаїв. У адм. відношенні поділяється на 14 районів.

Державний лад. Н. — конституційна монархія. Діючу конституцію прийнято 1962 (доповнено 1967). Глава д-ви — король. Йому належить уся повнота держ. влади. Законодавчий орган (з обмеженою компетенцією) — Нац. панчайт (135 членів, з яких 112 обираються зональними панчайтами, а 23 призначаються королем). Уряд країни — Рада міністрів на чолі з прем'єр-міністром.

П. Ф. Мартиненко.

Природа. Більшу частину тер. Н. займають Гімалаї з найвищою вершиною світу г. Джомолунгмою, вис. 8848 м (на кордоні з Китаєм). Гори розділені численними долинами й улоговинами, найбільша з яких — долина Катманду (найбільш густонаселений і освоєний у госп. відношенні район). На крайньому Пд. — частина *Індо-Гангської рівнини*. Невеликі поклади заліз., мідної, свинцевої, шкорої руд, золота, платини, урану, графіту, кам. вугілля, слюди та ін. корисних копалин. Клімат у Гімалаях гірський субтропічний і високогірний, на Пд. країни — субекваторіальний мусонний. Пересічна т-ра січня у внутр. районах від 0 до +10°, на Пд. +15°; липня — відповідно +20 і +30°. На Пд. Н. і на схилах гір випадає понад 2000 мм опадів на рік, в міжгірних улоговинах — менш як 1500 мм. Річки гірські, порожисті, з великими запасами гідроенергії. Найбільші з них — Карналі, Гандак, Косі, Багхматі. Бл. 30% площі країни вкрито тропічними й субтропічними лісами з цінними породами дерев (сал, сису, асна) на алювіальних ґрунтах і гірських жовтоземках. В серед. частині гірських схилів поширені вічнозелені й листопадні широколистяні ліси на гірських бурих лісових ґрунтах. У Н. створено нац. парки Лантанг, Сагарматха, Нагарджун та ін.

Населення. Н. населяють народи, які говорять 60 мовами і на діалектах двох мовних груп — індійської і тибето-бірманської. Осн. народ — непальці (понад 50%; див. *Гуркхи*); серед ін. народів — майтхлі, бходжпурі, тамангі, тхару, неварі. Живуть також вихідці з Індії.

Офіц. мова — непалі (див. *Непальська мова*). Миське населення становить бл. 4%. Найбільші міста: Катманду, Лалітур, Бхактапур. Історія. Найдавнішим держ. утворенням на тер. Н. (в долині Катманду) була ранняфеод. д-ва на чолі з дин. Ліччхавів (серед. 1-го тис. н. е.). У серед. віки на тер. Н. існувало кілька держ. утворень. У 16—17 ст. посилюється князівство Горкха. В 2-й пол. 18 ст. під його владою було об'єднано

Красива в Гімалаях.

більшу частину непальських Гімалаїв, передгірні райони (терай). Сіккім, Гархвал, Кумаон. У 1769 князівство захопило долину Катманду. Королем централізованої д-ви став Прітхві Нараян, столицею — м. Катманду. Процес об'єднання і централізації Н. був перерваний протидією англ. *Ост-Індської компанії*. Після англо-непальської війни 1814—16 компанія анексувала значні території країни і нав'язала Н. договір, що обмежив його суверенітет. У 1846 при потурчанні англійців владу в Н. захопив феодал Рана (стали спадковими прем'єр-міністрами). Королі Н. залишалися номінальними главами д-ви. За правління Рана Н. було перетворено на напівколонію Великої Британії, постачальника солдатів для брит. колоніальної армії. Після 2-ї світової війни в Н. розгорнувся нац.-визвольний рух проти режиму Рана, який очолила партія Непальський нац. конгрес (засн. 1947, з 1950 — Непальський конгрес). Значну роль у нац.-визвольній боротьбі відіграв Компартія Н. (засн. 1949). В 1951 було ліквідовано режим Рана, Н. проголошено конституційною монархією. В 1956 Н. встановив дипломатичні відносини з СРСР. У 1960 король Махендра Бір Бікрам Шах Дев в умовах загострення соціальних та екон. конфліктів розпустив парламент, ввів режим прямого правління, 1961 заборонив діяльність політ. партій і орг-цій. Згідно з конституцією 1962 в Н. запроваджено позапартійну систему панчайтів — органів місц. самоуправління і створено на неполітичній основі т. з. класові орг-ції: робітничу, селянську, жіночу, молодіжну, кол. військовослужбовців, а також орг-цію, членами якої є особи у

віці понад 45 років, що не входять у перелічені орг-ції. В 1979 відновила свою діяльність ряд політ. партій. У 1980 в ході референдуму більшість населення висловилося за збереження «панчайтської демократії». У Н. відбувається капіталістична трансформація суспільства. Н. проводить політику позитивного нейтралітету, неприєднання, мирного співіснування та співробітництва з усіма країнами, виступає за розрядку міжнародної напруженості, за заг. і повне роззброєння, проти імперіалізму, колоніалізму і расизму. Між Н. і СРСР укладено угоди: про культуру і наук. співробітництво (1964), торговельні (1965, 1970), про екон. і технічне співробітництво (1959, 1964, 1976). З 1955 Н. — член ООН.

Б. А. Іванов.

Господарство. Н. — агр. країна з низьким рівнем розвитку продуктивних сил. В г-ві переважають докапіталістичні суспільно-екон. відносини. Довгий час країна розвивалася в умовах зовн. ізоляції. З 1963 проводиться агр. реформа, яка в умовах феодал. відносин проходить дуже повільними темпами і не торкається форм землевладіння. На основі загальнодерж. планів уряд країни вживає заходів по скороченню експорту сировини і розширенню експорту готової продукції, розвитку держ. сектора шляхом буд-ва пром. підприємств переважно місцевої пром-сті, підготовки кваліфікованих кадрів тощо. Значну екон. допомогу Н. подають різні міжнар. орг-ції та окремі країни, в т. ч. СРСР, з допомогою якого збудовано цукр., с.-г. заводи з-ди, цигаркову ф-ку, ГЕС та ін. Основа економіки — с. г., в якому створюється (1979) більш як 60% валового нац. продукту і зайнято понад 90% економічно активного населення. В обробку — 16% площі країни (2,3 млн. га, з них 10% зрошується). Понад 60% всієї посівної площі належить феодалам та поміщикам. Осн. угіддя — в передгір'ях та міжгірних улоговинах. Гол. с.-г. культури (збір, тис. т, 1978/79): рис — 2400, кукурудза — 750, пшениця — 401, картопля — 300; технічні: цукр. тростина — понад 300, джут — 65, тютюн — 6,5. Вирощують також олійні культури (арахіс, гірчицю), кардамон, манго, банани, цитрусові, овочі тощо. Поголів'я (млн., 1979): великої рогатої худоби — 11,1 (в т. ч. яки, буйволи), овець і кіз — бл. 4,5. Пром-сть розвинута слабо.

Герб Непалу.

НЕПАЛ

Площа — 140,8 тис. км²

Населення — бл. 13,5 млн. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Катманду

Терасовані поля на схилах Гімалаїв.

В невеликій кількості видобувають магнетит (120 тис. т, 1978), кустарними способами — залізну, мідну, цинкову, свинцеву руди, золото, слюду, мармур, вапняк. Обробка пром-сть представлена кількома джуговими, текст., взут., тютювими ф-ками, цукр., с.-г. машинами, цем. з-дами, лісопилними підприємствами, авторем. майстернями. Численні невеликі рисоочисні, борошномельні, пивоварні, молочні й олійницькі підприємства. Кустарне виготовлення килимів, посуду, тканин, сувенірів, прикрас та ін. Вироби електроенергії — 180 млн. кВт·год (1978). Транспорт розвинутий слабо. Довж. (1979) з-ць — 102 км, автошляхів — понад 4 тис. км, з них бл. 2500 км — з твердим покриттям. У Катманду — міжнар. аеропорт. З Н. вивозять рис, насіння олійних культур, джут і вироби з нього, лісоматеріали, шкірсировину тощо. Довозять машини й устаткування, нафтопродукти й продовольство. Бл. 60% зовнішньоторг. обороту припадає на Індію, ін. торг. партнери — Японія, ФРН, Великобританія, США. Розвиваються торг.-екон. відносини з СРСР. Важлива стаття доходів — іноз. туризм, альпінізм. Грош. одиниця — непальська рупія. За курсом Держбанку СРСР 100 непальських рупій = 6,11 крб. (липень 1981).

Б. П. Яценко.
Медицина, обслуговування. В 1977 в Н. було 1,9 тис. лікарняних ліжок (1,5 ліжка на 10 тис. ж.); більша частина ліжкового фонду (бл. 75%) належить д-ві; мед. допомогу 1977 подавали 340 лікарів (0,3 лікаря на 10 тис. ж.), 16 зубних лікарів, 1 фармацевт. Лікарів готують у Індії. В 1963 СРСР побудував у Катманду і передав у дар Н. госпіталь (на 50 ліжок) з поліклінікою.

А. М. Стожик.
Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. На поч. 1979 понад 80% нас. було неписьменним. У 1971—76 запроваджено нову, 10-річну структуру загальноосв. школи: поч. школа — 3 роки, молодша середня — 4 роки й старша середня — 3 роки. Навчання в 1—5-х класах безплатне, вік обов'язкового навчання — від 6 до 10 років. Викладання в школах — непальською мовою, у серед. школі вивчається англ. мова. В 1976/77 навч. р. у поч. школах було 643,8 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 262,7 тис. Вищу освіту дають Ун-т ім. Трібхувана (засн. 1958—59) в Кіртіпурі — передмісті Катманду, а також ряд ін-тів і коледжів: с. г. і ветеринарії, інженерний, пед., мист. і музики тощо. В 1975/76 навч. р. в них навчалось 23,5 тис. студентів. Вищу освіту непальці здобувають також в Індії, СРСР та ін. країнах. Королівська академія Н. у Катманду (засн. 1957). Найбільші б-ки: Нац. Н., ун-ту, б-ка «Бір» (засн. у 14 ст.) з 15 тис. давніх рукописів, усі — в Катманду. Нац. музей Н. в Катманду (засн. 1938).

В. З. Клепиков.
Преса, радіомовлення. В 1980 в Н. видавалось бл. 150 газет і журналів заг. тиражем бл. 50 тис. прим. Найважливіші газети: непальською

мовою — «Горкхалатра» («Газета гуркхів», засн. 1901) — урядова, «Непал таймс» («Непальський час», з 1954); англ. мовою — «Райзінг Непал» («Непал, що піднімається», з 1965) — урядова, «Коммонер» («Проста людина», з 1954), «Маєрленд» («Батьківщина», з 1957); щотижнева непальською мовою — «Самікша» («Критика», з 1958). Інформація поширюється урядовим акад. т-вом (засн. 1962) — Нац. інформ. агентством Н. «Радіо Не-

Катманду. В старій частині міста.

пал» — урядова служба, засн. 1951. Мовлення ведеться непальською та англ. мовами.

Б. А. Іванов.
Література. Н. існує на санскриті, непальською мовою і неварською. Найдавніші пам'ятки (твори реліг. характеру, генеалогії, істор. хроніки тощо) були написані санскритом. Осн. теми л-ри 8—9 ст. — протест нижчих каст проти кастової дискримінації, вимога соціальної рівності. В 15—18 ст. існувала світська л-ра на санскриті (поетія, драми на сюжети із «Махабхарати», «Рамаяни», «пуран», трактати про театр і музику).

Неварською мовою л-ра розвивається з кін. 14 ст. (істор. хроніки, генеалогії, переклади з санскриту, перської та араб. мов). У 18—19 ст. зазнала занепаду. Відродилася в 20 ст. Перший визначний прозаїк — Ніштхананд Баджрачар'я (1858—1935). З дидактичними поемами виступив Сіддхидас Аматыя (1867—1930). Деякі твори світової класики переклав Джатгундар Малла (1882—1952). Повалення 1951 династії Рана сприяло пожевленню розвитку л-ри. Письменники, часто використовуючи традиційні сюжети й образи, вносять в них риси сучасності. Сударшан Срамарен, Сатьямохан Джоші, Хемлал Джоші пишуть істор. драми, Ішварананда Шрестхачар'я — реалістичні романи. Соціальні проблеми — в центрі романів Дхусвана Сейми, хоча на них і позначився вплив эк. модерністської л-ри. Громад. пафос притаманний поезії Дургалала Шрестхі, Премананди, Крішні Чандри, Кхвабілу та ін. Непальською мовою л-ра почала розвиватися з 19 ст. Поети Басанта, Індірас, Ядунатх, Рагхунатх, Б. Кесарі використовували традиційні сюжети (історія життя Крішні тощо). Новий етап відкрила поезія Бханубхакти Ачар'ї (1812—68). На поч. 19 ст. виникла проза. Важливу роль в її розвитку відіграв просвітителі Мотірам

Бхатта. Визначні поети поч. 20 ст. — Лекхнатх Паудьялай і Джарвідхар Коїрала, який заклав основи громадян. лірики. Л-ра зазнала впливу інд. романтичного напрямку чхавявада й англ. «Озерної школи». Одним з осн. напрямів поезії 30-х рр. стала «поезія природи» (Лакшміпрасад Девкота, 1908—58; Сіддхичаран Шрестха, н. 1912). У 40-х рр. до соціальної тематики в поезії звернулися Б. Тіварі, Б. Сама, в прозі — Г. Майналі, П. Шампер, Б. Бхікшу, К. Малла та ін. Гострі соціальні проблеми в драматургії, що почала розвиватися в 30-х рр., порушують Б. Сама, в публіцистиці 40-х рр. — Л. Девкота. Після 1951 в поезії переважають ідеї миру, братерства людей усіх рас і національностей (поема «Це снаряди» Л. Девкоти, вірші «Я люблю людей», «Людині» Б. Самі, «Водяна бомба» М. Гхіміре). Соціальні теми — в центрі прозових творів К. Малли, Готхале, М. Дхунгела, драматичних — Готхале, Б. Малли та ін. У 60-х рр. вірші громадян. звучання створили Б. Шерчан, реалістичні романи — Б. П. Коїрала, Д. Бішта, Л. О. Аганіна.

Архітектура та образотворче мистецтво. Давні споруди Н. — ступи Бодхнатх та Сваямбхунатх поблизу Катманду (3 ст. до н. е., перебудовані в 8—9 ст.) — масивні кам. напісфери з баштоподібним завершенням, з інкрустованими з чотирьох боків зображеннями «ока Будди». Розквіт середньовічної архітектури Н. припадає на 15—18 ст., коли споруджували величні храми й палаци в формах, близьких до інд. та кит. архітектури (храм Ньятатола, 1700—08; «Палац 55 вікон», перебудований 1697, обидва — в Бхактапурі). В кін. 19 ст. у формах будівель відчувається вплив перс. та араб., а на поч. 20 ст. і європ. архітектури. З 50-х рр. в містах споруджують будівлі в дусі сучас. архітектури (аеропорт, госпіталь у Катманду, 1960—62, рад. арх. К. Матаян). Нар. житло Н. — цегляні та обмазані глиною бамбукові будівлі.

На мист. Н. великий вплив мали худож. принципи Індії та Китаю. Будівлі здавна прикрашали багатим різьбленням на дереві, декор. оздобами з металу. З 1—2 ст. н. е. відома кругла скульптура. В 10—17 ст. досягла розквіту дрібна пластика з бронзи, в 11—14 ст. — мініатюра в рукописах. У 15—16 ст. поширився станковий живопис, близький за характером до тибетського. Сучас. художники працюють у напрямі новітніх зах.-європ. течій.

Музика, театр. З давніх-давен у Н. були поширені пов'язані з реліг. культами нар. вистави притя — символічні танці з муз. та хором супроводом. У 15—18 ст. в ці вистави вводився елемент драм. дії (актор говорив кілька фраз, зміст яких потім розкривав у танці в супроводі хору). Під впливом нар. вистав сформувався класичний жанр хореографічної вистави — гітанатя (в супроводі хору й солістів), який існує в Н. і тепер. Сюжети запозичені з міфологічних і легендарних джерел, епічних опо-

Жінка, що сидить. Бронза. 16—17 ст. Гадерея Хіраманек. Нью-Йорк.

Ступа Бодхнатх поблизу Катманду. 3 ст. до н. е., перебудова 8—9 ст.

відей «Махабхарата» та «Рамаяна». Постійно діючого драм. театру немає. В 60-х рр. створено напівпрофес. театр. колектив (при радіо Н.), який періодично ставить п'єси сучас. авторів. У 1973 створено професіональний муз.-танц. колектив. При Королівській академії існує відділ музики, нар. пісень й танцю. Серед сучас. композиторів — Шіва Шанкар, Ната Калджа.

Лит.: Непал: історія, етнографія, економіка. М., 1974; Редько І. Б. Очерки соціально-політичної історії Непала в нове і новітнє часи. М., 1976; Непал: проблеми нової і новітньої історії. М., 1980; Костинський Д. Н. Непал. М., 1971; Яковлев Г. И. Сельское хозяйство и аграрный строй Непала. М., 1975; Козлов И. М. Здоровоохранение в Непале. Л., 1976; Аганина Л. А. Непальская литература. М., 1964; Прокофьев О. Искусство Непала. В кн.: Всеобщая история искусства, т. 2, кн. 2. М., 1961; Короцкая А. А. Архитектура Непала. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 9. Л.—М., 1971.

НЕПАЛЬСЬКА МОВА, непалі, гуркхалі, кхас-кура — мова непальців. Належить до *індійських мов* індоєвроп. сім'ї. Характерні риси: протиставлення довгих і коротких, назалізованих і чистих голосних, наявність ретрофлексних приголосних. За типологією — аналітично-синтетична мова. Іменник має два роди, два відмінки. Для Н. м. використовують писемно *девангаїрі*. Найдавніші писемні пам'ятки Н. м. належать до 14 ст. Про л-ру Н. м. див. *Непал*, розділ Література.

Лит.: Королев Н. И. Язык непалит. М., 1965. М. І. Корольов.

НЕПАРНИЙ ШОВКОПРЯД (*Operia dispar*) — метелик родини *хвильякових*. Крила у самок (розмах 4,5—6,5 см) жовтувато-білі або білі з чорним малюнком, у самців (розмах 3,8—4,8 см) — сірчато-коричневі з чорним малюнком. Літ метеликів у липні — серпні. Самка відкладає по 400—500 яєць і вкриває їх шаром сірчатово-жовтих волосків. Личинка зимує в яйцевих оболонках, з'являється навесні наступного року. Молода гусениця (1-го віку) вкрита довгими волосками. Н. ш. — небезпечний шкідник плодівих і дикорослих листяних порід дерев. Поширений майже по всій Європі, в Пн. Африці, помірних широтах Азії, завезений у Пн. Америку. Є в СРСР, в тому числі на Україні. *Заходи боротьби* — див. *Кільчастий шовкопряд*.

НЕПАРНОКОПІТІ (*Perissodactyla*) — ряд *ссавців*. Довж. тіла 180—500 см, вис. 75—200 см. Ноги пристосовані до швидкого бігу. Пальці на передніх кінцівках — 1 або 3 (у тапірів — 4), на задніх — 1 або 3. Найрозвиненіший третій палець, через який проходить вісь кінцівки. Кінці пальців вкриті роговими чохлами-копитами. Дикі види Н. поширені в різноманітних ландшафтах (переважно на відкритих місцевостях) Центр. і Пд. Азії, Африки, Америки, а свійські — на всіх материках. Виключно рослинної їди тварини. Живуть поодинокі або невеликими групами, полігами (див. *Полігамія* в біології). Самка після бл. 12 міс. вагітності народжує

1 маля. Ряд об'єднує 9 викопних і 3 сучас. родини (*конячі, тапірові, носорогові*). Деякі види — об'єкти полювання. Окремі види (напр., *кінг Пржевальського*, *індійський носоріг*) стали рідкісними і включені до *Червоної книги*. *Тапіпан* та дикий осел — родоначальники свійських тварин — коней (див. *Кінь свійський*) та ослів. Н. мають спільних з *парнокопцями* предків серед *креодонтів*. У викопному стані Н. відомі починаючи з еоцену.

НЕПЕНТЕС (*Nepenthes*) — рід *комахоїдних рослин* родини *непентесових*. Більшість видів Н. — виткі півкулі. Квітки одностатеві, зібрані у волотевидні суцвіття. Плід — коробочка. Листки чергові; нижня частина їхніх черешків розширена (пластинчаста), зелена, є асиміляційним органом; середня — вузька, вусиковидна; верхня частина перетворена на глечиковидні ловильні апарати з невеликою кришечкою, часто яскраво забарвлені. У багатьох видів вони виділяють нектар з сильним запахом. Все це приваблює комах, які потрапляють у глечик і перетравлюються в рідині на його дні. Понад 70 видів, поширених переважно у тропіках і субтропіках Сх. півкулі (від Мадагаскару до Пн. Австралії). Багато видів і гібридів Н. культивують (зокрема в СРСР) в оранжереях.

НЕПЕР (Napier) Джон (1550, Мерчестон-Касл, поблизу Единбурга — 4.IV 1617, там же) — шотландський математик, винахідник *логірфмів*. Навчався в Единбурзькому ун-ті. У праці «Опис чудової таблиці логарифмів» (1614) Н. подав визначення логарифмів, пояснив їхні властивості, застосування тощо. У праці «Побудова чудової таблиці логарифмів», написаній раніше за «Опис...», але виданої лише 1619, викладено теорію створених Н. логарифмів та ідею створення *десятикових логарифмів*. Н. належить також ряд зручних для логарифмування формул розв'язування сферичних трикутників. Н. був непримиренним противником католицизму.

НЕПЕР, Нп, Нр — одиниця логарифмічної відносної величини; дорівнює натуральному логарифму відношення двох однойменних фізичних величин. $1 \text{ Нп} = \ln(F/F_0)$ при $F/F_0 = e$, де F і F_0 — фіз. «силові» величини (напруга, сила струму, тиск і т. д.), e — основа натуральних логарифмів. Названа ім'ям Дж. *Непера*. Співвідношення між Н., *белом* і *децибелом*: $1 \text{ Нп} \approx 0,8686 \text{ Б} = 8,686 \text{ дБ}$.

НЕПЕРА ЧИСЛО, число e — *гранична виразу* $(1 + \frac{1}{n})^n$, коли $n \rightarrow \infty$, тобто

$$e = \lim_{n \rightarrow \infty} (1 + \frac{1}{n})^n =$$

$= 2,718281828459045...$; є основою *натуральних логарифмів*. Ш. Ерміт довів, що Н. ч. є *трансцендентним числом*. Назву пов'язують з ім'ям Дж. *Непера*.

НЕПЕРЕБОРНА СИЛА у цивільному праві — надзвичайна за своїм характером подія, шкідливі наслідки якої зобов'язана особа (див. *Зобов'язання*) не могла

жодним, що в її силах, засобом відвернути або передбачити. В рад. цивільному праві наявність Н. с., як правило, є підставою, що звільняє від відповідальності (виняток становить ст. 101 Повітряного кодексу СРСР, за якою цивільна авіація відповідає і за шкоду, заподіяну Н. с.). До Н. с. відносять явища стихійного характеру: землетрус, повінь, шторм тощо.

«НЕПЕРЕМОЖНА АРМАДА» — великий військ. флот, створений Іспанією 1586—88 для завоювання Англії під час англо-ісп. війни 1587—1604. Складався з 128 високобортних важкокоерованих кораблів, пристосованих гол. чин. для абордажного бою, оскільки іспанці недооцінювали роль артилерії у мор. бою. Бл. 20 кораблів «Н. а.» було потоплено англ. флотом у Ла-Манші, понад 40 кораблів загинуло від шторму під час повернення до Іспанії. В 1588 до Іспанії повернулося 65 кораблів. Загибель «Н. а.» підірвала мор. могутність Іспанії.

НЕПЕРЕРВНІ ДРОБИ — те саме, що й *ланцюгові дроби*.

НЕПЕРЕРВНІ ФУНКЦІЇ — функції, що дістають нескінченно малий приріст при нескінченно малому прирості аргументу (див. *Нескінченно малі величини*). Інакше — *функція $f(x)$ наз. неперервною в точці x_0 , якщо для довільного $\epsilon > 0$ існує таке $\delta(x_0, \epsilon) > 0$, що при $|x - x_0| < \delta(x_0, \epsilon)$ виконується нерівність $|f(x) - f(x_0)| < \epsilon$. Коли ця умова виконується лише для $x \geq x_0$ (або для $x \leq x_0$), то $f(x)$ наз. Н. ф. справа (відповідно зліва). При виконанні цієї ж умови в кожній точці $x_0 \in A$ $f(x)$ наз. Н. ф. на множині A ; якщо $\delta(x_0, \epsilon)$ не залежить від x_0 , функція $f(x)$ наз. рівномірно неперервною на A . Н. ф. на відрізку $[a, b]$ завжди рівномірно неперервна на ньому, обмежена і досягає своїх найбільшого і найменшого значень. Диференційовна функція завжди неперервна, але існують Н. ф., які не диференційовні. Інтеграл від Н. ф. на відрізку завжди існує. Найважливіший і найпростіший клас Н. ф. складають *многочлени* $P_n(x) = a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \dots + a_1 x + a_0$. Використовуючи їх, можна наближати (див. *Наближення функцій*) будь-які Н. ф.*

Н. ф. відіграють значну роль у математиці, бо з їх допомогою можна наближати переважно більшість всіх ін. функцій, а доведення багатьох тверджень можна спочатку робити для Н. ф., після чого переносити на заг. випадок переходом до *граници*. Див. також *Неперервність* однозначного відображення. **Лит.:** Фихтенгольц Г. М. Курс диференціального і інтегрального числення, т. 1—3. М., 1970; Натансон И. П. Теория функций вещественной переменной. М., 1974.

Г. П. Буцан.
НЕПЕРЕРВНІСТЬ однозначного відображення — одне з найважливіших математичних понять. У загальное поняття *неперервної функції* на випадок *відображення $f(x)$ з одного топологічного простору в інший*. Якщо топологію можна задавати за допомогою збіжних послідовностей, визначення Н. відображення $f(x)$ в точці x_0 таке:

для довільної збіжної до x_0 послідовності $x_1, x_2, \dots$ послідовність $f(x_1), f(x_2), \dots$ збігається до $f(x_0)$. Див. також *Топологія*.

НЕПЕРІВ ЛОГАРИФМ — те саме, що й *натуральний логарифм*.
НЕПІЙПІВ Василь Гнатович [н. 28.XII (10.I) 1916, с. Кам'янка, тепер Диканського району Полтавської обл.] — український радянський живописець, засл. художник УРСР (з 1977). Учас-

В. Г. Непійпів, Косовиця на Канівщині, 1974

ник Великої Вітчизн. війни. Твори: «Ромашки» (1936), «Керченська протока» (1954), «Полтавщина» (1956), «Річка Ворскла» (1960), «Загорськ. Собор» (1966), «Травневі луки» (1968), «Псков. Вежа» (1970), «Дальні печери. Весна» (1974), «Софія Київська» (1977), «Село на Полтавщині» (1978), «Ранкові хліба» (1980). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Лит.: Василь Непійпів. Каталог. К., 1980.

НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ — неспроможність підприємства своєчасно платити за своїми фінансовими зобов'язаннями. В умовах капіталізму у зв'язку з анархією виробн., жорстокою конкуренцією та екон. кризами Н. має масовий характер, що призводить до банкрутства й ліквідації підприємств і монополістичних об'єднань, загострення антагоністичних суперечностей капіталістичного відтворення. За соціалізму в умовах безкризового розвитку економіки поняття «неплатоспроможність» застосовують у практиці для визначення незадовільного фінанс. стану підприємства, що виявляється в несплаті заборгованості через те, що у соціалістичних підприємств іноді не вистачає власних оборотних коштів внаслідок невиконання ними планових завдань, розбіжності в часі грош. виручки за реалізовану продукцію із строками поточних платежів, порушень фінанс. дисципліни, недоліків в організації постачання, виробн. і збуту продукції. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) визначено заходи щодо посилення платоспроможності виробничих об'єднань, підприємств і організацій.

НЕПЛОДНІСТЬ — те саме, що й *бесплодість*.

НЕПЛОДНІСТЬ сільськогосподарських тварин — порушення здатності зрілого організму відтворю-

вати потомство. Н. буває в усіх видів і обох статей тварин. Завдає значних збитків г-ву. Неплодна корова не дає 25–30% молока. Збитки від Н. в цілому перевищують втрати від заразних і незаразних захворювань тварин. Н. може бути природжена, набута, постійна і тимчасова. Останню усувають відповідним лікуванням і поліпшеною годівлею. Н. у великої рогатої худоби спричиняється неповноцінною годівлею (аліментарна Н.), порушеннями в організації й проведенні осмєнення (штучно набута Н.) і захворюваннями статевого апарату (симптоматична Н.). До Н. призводять також порушення правил утримання (кліматична Н.) і експлуатації тварин (експлуатаційна Н.), природжені аномалії та старечі зміни в статевому апараті (природжена і стареча Н.). Щоб запобігти Н., застосовують методи стимулювання статевих функцій у неплідних корів і телиць, стежать за повноцінною годівлею їх під час вагітності й у післяродовому періоді, правильним та своєчасним осмєненням маток, додержанням сан.-гіг. правил на фермах, станціях і пунктах природного та штучного осмєнення тварин. Див. також *Гінекологія ветеринарна*.

Г. В. Заєрєва.

НЕПОВНА СЕРЕДНЯ ШКОЛА — див. *Семирічна школа, Восьмирічна школа*.

НЕПОВНОЗУБІ (Edentata) — ряд ссавців. Тіло (довж. від 12 см до 1,2 м, маса від 90 г до 55 кг) вкрите волоссям або панциром із скостених шкірних щитків (броненосці). Зубів немає (мурахойди) або вони спрощеної будови (без коренів, позбавлені емалі, однірідні, з віком не змінюються і постійно ростуть). Передні кінцівки з могутніми кігтями на 2-му і 3-му пальцях, пристосовані до риття або лазіння по деревах. Ряд включає 7 викопних і 3 сучас. родини: *броненосцеві, лінивцеві і мурахойдові*. Пошир. в Пд. Центр. і Пів. Америці. Населяють різноманітні ландшафти. Живляться тваринною і рослинною їжею. У виплоді по 1–4 малят (у броненосців іноді до 12). М'ясо Н. їстівне. Деякі види (велетенський мурахойд, ошейниковий лінець, окремі броненосці) стали рідкісними і взяті під охорону. Викопні Н. відомі починаючи з пізнього палеоцену Пд. Америки. Предками Н. вважають примітивних *комахойдів*.

НЕПОВНОЛІТНІ в праві — особи, які не досягли віку, з якого закон визнає їх повністю дієздатними (див. *Дієздатність*). В СРСР повнолітніми є особи, які досягли 18-річного віку. Рад. законодавство спеціально врегульовує правові становища Н. у різних галузях життя. При цьому воно ґрунтується з фізіол., психологічних і соціальних особливостей Н. різного віку (див. *Вік у праві*), які дають їм змогу (або, навпаки, не дають) свідомо визначати свою сусп. поведінку, правильно розуміти значення своїх вчинків та їхніх наслідків, брати участь у сусп. виробництві, цивільних правовідносинах тощо. Саме враховуючи це, рад. законодавство встанов-

лює ті або ін. обмеження щодо вчинення Н. дій, з якими пов'язане настання певних правових наслідків. Зокрема, в галузі держ.-правових відносин Н. не користуються *виборчими правами*. У цивільно-правових відносинах Н. віком від 15 до 18 років вправі укладати угоди лише за згодою своїх батьків (усиновителів) або піклувальників; проте вони можуть самостійно вчиняти дрібні побутові угоди, розпоряджатися своєю заробітною платою (заробітком) або стипендією, здійснювати авторські або винахідницькі права. Н. віком від 15 до 18 років відповідають за заподіяну ними шкоду. Разом з тим закон встановлює, що коли у них немає майна або заробітку, достатнього для відшкодування її, то вона у відповідній частині має бути відшкодована їхніми батьками (усиновителями) або піклувальниками. За Н. до 15-річного віку (малолітніх) угоди укладають від їхнього імені батьки (усиновителі) або опікуни; вони вправі учиняти лише дрібні побутові угоди. За заподіяну ними шкоду відповідають їхні батьки (усиновителі) або опікуни чи навчальний, виховний або лікувальний заклад, під наглядом якого вони були під час вчинення шкоди. В разі одруження до виповнення 18 років Н. набуває цивільної дієздатності в повному обсязі. Спеціально врегульовуються законом права і обов'язки Н. у галузі трудових правовідносин. Зокрема, їх можна приймати на роботу по досягненні 16 років, а у виняткових випадках (за згодою ФЗМК) — 15 років. Для Н. встановлюється скорочений *робочий день* з виплатою заробітної плати в тому ж розмірі, що й дорослим працівникам відповідних категорій, вони користуються правом на подовження (тривалістю в один календарний місяць) *відпустки*, яка має надаватися у літній час, правом на виробниче навчання за рахунок підприємства. Заборонено застосування праці Н. на важких, зокрема на підземних, роботах, на роботах зі шкідливими й небезпечними умовами праці, залучення їх до надурочних і нічних робіт, а також до роботи у вихідні дні тощо. Звільнення Н. з роботи з ініціативи адміністрації може провадитися лише за наявності попередньої згоди комісії в справах неповнолітніх при виконанні відповідної Ради нар. депутатів. В галузі адм. правовідносин відповідальність Н. настає за заг. правилом з 16 років. Кримінальній відповідальності також підлягають особи, яким до вчинення злочину минуло 16 років. Н., які вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за вбивство, умисне заподіяння тілесних ушкоджень, що спричинили розлад здоров'я, зґвалтування, крадіжку, грабж, розбій, злісне або особливо злісне хуліганство, за умисне знищення або пошкодження державного, громадського майна або особистого майна громадян, що погрожувало тяжкими наслідками, а також за умисне вчинення дій, що можуть спричинити аварію поїзда, тощо. Щодо Н. не

«НЕПОДІЛЬНИХ» МЕТОД

можна застосовувати такі *покарання*, як смертна кара, позбавлення волі на строк понад 10 років, заслання та вислання. Для них законом встановлено більш пільговий, ніж для дорослих, порядок застосування *умовно-дострокового звільнення* від покарання. До участі в справі про Н. захисник допускається за моменту пред'явлення обвинувачення. До неповнолітнього обвинуваченого можна застосовувати й такий захід, як передача його під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до Н., які виховуються в дитячому закладі, — під нагляд адміністрації цього закладу. Рад. законодавство встановлює також ряд профілактичних заходів, спрямованих на забезпечення належного формування особистості Н. Так, законом заборонено продаж Н. спиртних напоїв, встановлено крим. відповідальність за втягнення Н. у злочинну діяльність, у пияцтво, в заняття жебрацтвом, *протитуцією*, азартними іграми тощо, а також за мордування Н., розбещення їх. Охорона прав та інтересів Н. покладається на органи *опіки та піклування*, а також на комісії в справах Н. при виконкомах місц. Рад нар. депутатів та на деякі інші, зокрема *правоохоронні органи*.

«НЕПОДІЛЬНИХ» МЕТОД — найменування сукупності різних методів визначення відношення площ фігур чи об'ємів тіл. Заснований на припущенні, що фігури, відношення розмірів яких потрібно знайти, складаються з сукупності «неподільних» елементів. Поняття про «неподільні» різні вчені розуміли по-різному. *Демокрит*, мабуть, розглядав тіла як «суми» надзвичайно великого числа надзвичайно малих «неподільних» атомів. *Архімед* обчислив площі та об'єми багатьох фігур, вважаючи, що плоска фігура складається з нескінченної кількості паралельних прямих відрізків, а геом. тіло — з паралельних плоских перерізів. Назву запропонував Б. *Кавальєрі*. «Н.» м. був одним з етапів у розвитку *інтегрального числення*.

НЕПОДІЛЬНІ ФОНДИ КОЛГОСПУ — основні (виробничі і невиробничі) фонди і оборотні виробничі засоби, які не підлягають розподілові між членами колгоспу і планомірно використовуються для розширеного *відтворення* громадського виробництва та поліпшення культурно-побут. обслуговування колгоспників. Разом з держ. власністю на землю неподільні фонди є екон. основою колг. ладу. На перших етапах організації колгоспів Н. ф. к. утворювалися із вступних внесків та відрахувань від вартості усупільненого майна сел. г-в. Із зміцненням і розвитком колгоспного ладу Н. ф. к. збільшувалися і якісно змінювалися. Пайові внески в сучас. умовах втрачають своє екон. значення. Н. ф. к. виступають у вартісній і натурально-речовій формах. Осн. джерелами поповнення Н. ф. к. є відрахування від *чистого доходу колгоспу*, а також майно і кошти, безплатно передані

д-вою. Відповідно до *Примірного Статуту колгоспу* (1969) відрахування від чистого доходу на збільшення *основних фондів і оборотних засобів* є обов'язковими. Розміри їх щороку встановлюють заг. збори членів колгоспу залежно від потреб у різних засобах для безперервного зростання громад. виробн. До Н. ф. к. включають також його кошти, вкладені на пайових засадах у міжколг. та держ. колг. підприємства (див. *Міжгосподарські підприємства і об'єднання*, *Міжколгоспні фонди*). До речового складу Н. ф. к. належать трактори, комбайни, двигуни, реманент, трансп. засоби, робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження, будівлі і споруди виробничого і культур.-побутового призначення, меліоративні споруди тощо. Зокрема, 1970 Н. ф. к. України становили 14,47 млрд. крб., на поч. 1980 — 32,28 млрд. крб., у т. ч. осн. засоби — відповідно 13,26 і 29,37 млрд. крб.

НЕПОЛІКІВЦІ — селище міського типу Кідманського р-ну Чернів. обл. УРСР. Розташовані на р. Пруті при впадінні в нього Черемошу, за 3 км від залізничної ст. Оршівці. 2,5 тис. ж. (1980). Деревообр. та хлібопродуктів комбінати, харчосмакова ф-ка, гравійно-піщаний кар'єр. Середня школа, лікарня, Будинок культури, клуб, 3 бібліотеки. Відомі з 1425.

НЕПОНОВЛЮВАНІ ПРИРОДНІ РЕСУРСИ — ресурси природи, які зовсім не відновлюють свій кількісний та якісний стан після використання їх або відновлюють його протягом дуже тривалого часу. Належать до вичерпних *природних ресурсів*. Н. п. р. є більшість *корисних копалин* — різні руди, кам. вугілля, природні горючі гази, горючі сланці, мінеральні буд. матеріали тощо. У зв'язку з тех. прогресом потреби нар. г-ва у різних видах *мінеральних ресурсів* збільшуються, що призводить до зростання інтенсивності видобування корисних копалин. Напр., якщо 1970 на всій планеті було видобуто 7 млрд. т умовного палива (вугілля, нафти, природних горючих газів), то до 2000 року цей показник має досягти, за прогнозом, 25 млрд. т. До 70-х рр. 20 ст. було видобуто понад 35 млрд. т нафти, з них 70% — за останні 25 років, заліз. руди — відповідно 12 млрд. т і 50%. Масштаби, темпи та характер видобування корисних копалин визначаються як природними, так і, гол. чин., соціально-екон. факторами. В умовах капіталістичного г-ва гонитва за прибутками призводить до швидкого вичерпання запасів Н. п. р., загострення боротьби за володіння природними ресурсами, політ. і воєнних конфліктів. У країнах соціалізму видобування й експлуатація Н. п. р. здійснюються планово, на наук. основі. В СРСР питання раціонального використання та охорони Н. п. р. регламентуються *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра* (1975), на Україні — *Кодексом УРСР про надра* (1976)

та відповідними постановами. Осн. напрями розв'язання цієї проблеми: економне використання ресурсів, боротьба з непродуктивними витратами; організація комплексного видобування та переробки копалин поблизу місця видобування; пошуки заміників з менш дефіцитних матеріалів, у т. ч. штучно синтезованих; використання джерел енергії, не пов'язаних з витратами палива та хім. сировини (сонячної, падаючої води, вітру та ін.). Див. також *Відтворення природних ресурсів*.

НЕПОРОЖНІЙ Петро Степанович [н. 30.VI (13.VII) 1910, с. Тушилівка, тепер у складі м. Яготина Київ. обл.] — рад. держ. діяч і вчений у галузі енергетичного будівництва, дійсний член Академії будівництва і архітектури СРСР та УРСР (1956—63), членкор. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1940. Закінчив (1933) Ленінгр. ін-т інженерів водного транспорту. Працював на буд-ві Чирчицької ГЕС, в апараті Наркомату електростанцій СРСР (1937—40), на буд-ві ГЕС, зокрема Свірської і Каховської (1940—54). Заст. голови Ради Міністрів УРСР і голова Держбуду УРСР (1954—59), перший заст. міністра буд-ва електростанцій СРСР (1959—62), міністр енергетики і електрифікації СРСР (з 1962). З 1963 — кандидат у члени ЦК, з 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1968.

НЕПОРУШНОСТІ КОРДОНІВ ПРИНЦИП — принцип *міжнародного права*, нерозривно пов'язаний з закріпленими в Статуті ООН *незастосування сили принципом*, поважання держ. суверенітету, територіальної цілісності держав та ін. принципами. В Декларації 1970 про принципи міжнародного права (див. *Декларації ООН*) Н. к. п. закріплено як один з компонентів нормативного змісту принципу незастосування сили в міжнар. відносинах. У договорах соціалістич. країн (СРСР з Болгарією 1967, СРСР з Чехословаччиною 1970, СРСР з Румунією 1970 та ін.) було визначено роль Н. к. п. як гол. передумови створення безпеки в Європі. Дальшим важливим етапом у формуванні та міжнародно-правовому закріпленні Н. к. п. як основоположного для досягнення миру на европ. континенті були договори між СРСР і ФРН 1970, ПНР і ФРН 1970, НДР і ФРН 1972, ЧССР і ФРН 1973. Закріплення в них Н. к. п. відіграло важливу роль у тому, що його було підтверджено *Нарадою з питань безпеки і співробітництва в Європі* (1975) і зафіксовано в її Заключному акті. В документі передбачається, що держави—учасниці Народи розглядають як непорушні кордони всіх держав Європи і тому будуть утримуватися нині і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони. Держави зобов'язуються утримуватися й від будь-яких вимог або дій, спрямованих на загарбання і узурпацію частини або

всієї території будь-якої держави-учасниці. В Конституції СРСР (ст. 29) Н. к. п. названо серед принципів, якими СРСР керується у відносинах з іншими державами. Див. також *Територіальна недоторканність принцип*.

Н. М. Ульянова.
«НЕПОХОЖІ» СЕЛЯНИ — основна категорія сільського населення Великого князівства Литовського, у т. ч. України й Білорусії, що входили до складу князівства в 14—16 ст. «Н.» с. були феодально залежними (на відміну від «похожих» селян, які мали право переходу від одного землевласника до іншого); залежність юридично оформлено 1447. Спочатку «Н.» с. мали право на вихід (див. *Вихід селянський*), якщо знаходили собі заміну. За лит. статутами 1566 і 1588 «Н.» с. остаточно перейшли в залежний стан. Одну з груп «Н.» с. становили *отичи*. На Україні після Люблінської унії 1569 «Н.» с. почали називати *кріпаками*, *холопами* тощо.

НЕПРАЦЕЗДАТНІСТЬ — втрата або відсутність здатності до праці. Рад. трудове законодавство передбачає, що Н. може бути викликана заг. захворюванням, трудовим або побутовим каліцтвом, професійними хворобами, вагітністю і пологами, старістю. Н. буває тимчасовою (обмежується відносно негравидним періодом часу), тривалою або постійною (веде до необхідності припинити роботу взагалі чи на тривалий час або змінити умови праці). При Н. громадяни СРСР мають право на матеріальне забезпечення (ст. 43 Конституції СРСР), яке гарантується *соціальним страхуванням* робітників, службовців і колгоспників, допомогою по тимчасовій непрацездатності, виплатою за рахунок д-ви і колгоспів пенсій за віком, інвалідністю, у зв'язку з втратою годувальника, працевлаштування громадян, які частково втратили працездатність, піклуванням про громадян похилого віку і про інвалідів, податковими пільгами, безплатним протезуванням, збереженням стипендії за учнями, грошового й натурального забезпечення за військовослужбовцями та ін. формами *соціального забезпечення*. І. С. Александров.

НЕПРИЄДНАННЯ ПОЛІТИКА — зовнішньополіт. курс і міжнародно-правове становище держави у мирний час, які характеризуються проведенням *неприєднання принцип*. Н. п. має антиімперіалістичну, антивоєнну, антиколоніальну спрямованість. Д-ви, які дотримуються Н. п., здобули назву країн, що не приєдналися (в політ. і міжнар.-правовій д-рі Н. п. називають також політикою позитивного *нейтралітету* або *нейтралізму*). Н. п. оформляється двома кількома засобами: прийняттям односторонніх декларацій або заяв; закріпленням цієї політики у внутр. законодавстві; підписанням відповідних комюніке та двосторонніх договорів; прийняттям на конференціях країн, що не приєдналися, спільних рішень; укладенням багатосторонніх угод, що містять зобов'язання дотримуватися Н. п. Велике значення для

вироблення Н. п. мали рішення *Бандунзької конференції 1955*, конференцій солідарності народів Азії і Африки, конференцій нейтралістських д-в, Гаванської конференції країн, що не приєдналися (1979) тощо. Н. п. зумовлює тактику і стратегію зовнішньополіт. діяльності країн, що не приєдналися, але виступає лише одним із складових елементів їх зовн. політики. Політ. цілі Н. п. формулюються в боротьбі проти залежних поглядів, що зумовлено невідповідним у соціально-політ. плані складом *неприєднання руху*. Н. п. виступає важливою силою революц. перетворень міжнар. відносин, справляє всеспростаючий вплив на розв'язання міжнар. проблем.

С. В. Ісакович.
НЕПРИЄДНАННЯ ПРИНЦИП — зовнішньополіт. принцип держави в мирний час, який передбачає відмову від участі в мілітаристських блоках і оборонних союзах, а також неприпустимість надання своїй території під військ. бази іноземних держав. Вперше Н. п. був сформульований 1947 Дж. Неру як зовнішньополіт. принцип Індії. В 1961 на Белградській конференції глав д-в і урядів країн, що не приєдналися (див. *Конференція країн, що не приєдналися*), він був проголошений як міжнар.-правовий принцип. Дальший розвиток *неприєднання руху* зумовив загальне визнання Н. п., що повністю відповідає принципам Статуту ООН та ін. міжнар. документів, в яких закріплено принцип *мирного співіснування*. Відповідно до заключної декларації Гаванської конференції країн, що не приєдналися (1979), та договірної практики цих країн Н. п. передбачає забезпечення нац. незалежності, суверенітету і тер. недоторканності, вільного сусп. розвитку всіх країн; боротьбу проти імперіалізму, колоніалізму, расизму і, зокрема, сіонізму, проти всіх форм експансіонізму, іноз. окупації, панування і гегемонії. Н. п. включає також активне мирне співіснування всіх д-в; неутривання у внутр. і зовн. справи ін. країн; встановлення *нового міжнародного економічного порядку* і розвитку міжнар. співробітництва на основі рівноправ'я, права на самовизначення і незалежність усіх народів, що перебувають під колоніальним і іноз. пануванням; підтримку національно-визвольної боротьби при зобов'язанні не вступати до воєнних блоків імперіалістичних д-в і оборонних союзів країн соціалізму. Н. п. відображає в міжнар.-правовій формі реально існуючу єдність цілей руху неприєднання і *неприєднання політики* з зовнішньополіт. діяльністю країн *соціалістичної співдружності* по забезпеченню миру на земній кулі та по розвитку мирного співіснування держав протилежних сусп. систем.

С. В. Ісакович.
НЕПРИЄДНАННЯ РУХ — міжнар. політика і практика більшості країн Азії, Африки, Латинської Америки і деяких країн Європи, спрямована проти імперіалізму, колоніалізму, неокolonіалізму, расизму, сіонізму та гегемоні-

му, на захист і зміцнення політ. та екон. незалежності цих країн, усунення нерівноправності й дискримінації у міжнар. екон. відносинах в умовах глобального протистояння між двома протилежними соціально-екон. системами. В основі Н. р. лежить відмова д-ви від членства у воєнно-політ. блоках імперіалістичних д-в та оборонних союзів соціалістичних країн, а також у недопустимості надання своїй території під військ. бази іноземних д-в. Н. р. зародився 1947. На *Бандунзькій конференції 1955* вперше були сформульовані спільні для країн Азії і Африки найважливіші позитивні принципи їхньої зовн. політики — принципи *мирного співіснування*, які в подальшому стали основою *неприєднання принципу*. Організаційно Н. р. почав оформлюватися 1970 на Лусацькій 3-й конференції країн, що не приєдналися (див. *Конференція країн, що не приєдналися*). На ній було утворено постійно діюче Координаційне бюро, склад якого обирається на кожній черговій конференції глав д-в і урядів країн, що не приєдналися, і діє протягом трьох років до наступної конференції. За рішенням конференції міністрів закорд. справ 1972 у Джорджтауні (Гайана) було створено Постійний к-т у кількості 7 держав-членів. Учасниками Н. р. на поч. 80-х рр. було бл. 100 країн (з них 5 соціалістичних країн, понад 15 країн соціалістичної орієнтації, а також країни капіталістичного розвитку). Н. р., як зазначив XXVI з'їзд КПРС, — важливий фактор сучас. міжнар. відносин. Сила його — у спрямованості проти імперіалізму і колоніалізму, проти війни і агресії. З багатьох гострих світових проблем Н. р. виступає на підтримку політики країн *соціалістичної співдружності*.

Лит.: Движение неприсоединения в документах и материалах. М., 1979; Ганушкін Б. В. Нейтралитет и неприсоединение. М., 1965; Ганушкін О. І. Рух неприєднання — впливова міжнародна сила сучасності. К., 1978.

О. І. Ганушкін.
НЕПРИНЦЕВ Юрій Михайлович [п. 2 (15) VIII 1909, Тбілісі] — рос. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1965), дійсний член АМ СРСР (з 1970). Навчався в Ленінграді: 1926—30 в студії В. Савицького, 1934—38 — в АМ у І. Бродського. Твори: картини — «Остання граната» (1948), «Відпочинок після бою» (1951), варіанти 1953 і 1955), «Метробудівники-прохідники» (1959); серія ескізів «Розповіді про Ленінградців» (1960—67); «Хліб» (1941) (1964), «Рідна земля» (1967), «Балтійці» (1970), «Ось солдати йдуть» (1971), «Молодість світу» (1974), «Солідарність» (1975). З 1948 викладає в Ленінгр. Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна (з 1954 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

Лит.: Мямлін І. Юрій Непринцев. Л., 1976.

НЕПРИТОМНІСТЬ — раптова неспроможність внаслідок гострої недостатності кровообігу головного мозку. Н.

Ю. М. Непринцев.

Ю. М. Непринцев. Балтійці. 1970.

НЕПРОДУКТИВНА ПРАЦЯ

Нептун. Фонтан роботи скульптора Г. Вітсера на площі Ринок у Львові. 1793.

спричинюється психічним перенапруженням (хвилювання, переляк, страх), кровотворною, сильним болем (ниркова, кишкова, печінкова коліки), тепловим або сонячним ударом, раптовою зміною положення тіла (з горизонтального у вертикальне) тощо. Крім того, Н. може бути симптомом гострих порушень діяльності серця або центральної нервової системи. Під час Н. у хворого спостерігається заг. кволість, збліднення, холодний піт, запаморочення, слідом за чим настає втрата притомності; пульс слабкий і частий, дихання неглибоке. При легких ступенях Н. втрата притомності не триває (1—2 хв). При тривалій втраті притомності хворого кладуть в горизонтальне положення з трохі піднятими ногами або низько опущеною головою, розстібають одяг, забезпечують приплив свіжого повітря; дають нюхати нашатирний спирт, оббризкують обличчя холодною водою, кінцівки зігрівають грілками тощо. Якщо притомність не відновлюється, необхідно викликати швидко допомогу.

НЕПРОДУКТИВНА ПРАЦЯ — праця, результатом якої є нематеріальні блага, що задовольняють потреби суспільства в охороні здоров'я, освіті й духовному розвитку, громад. управлінні. Застосовують гол. чин. у *невиробничій сфері*. Суть Н. п. визначають не стільки певні її види, скільки панівні виробничі відносини даної суспільно-економічної формації. За капіталізму Н. п. є праця, яка безпосередньо не створює *додаткової вартості*.

За соціалізмом Н. п. є суспільно корисною і необхідною. Затрати її зумовлені необхідністю організації *відтворення* суспільного продукту та управління суспільством у цілому, задоволення матеріальних і духовних потреб населення (освіта, культура) тощо. Розвиток соціалістичного суспільства під впливом *науково-технічної революції* вимагає збільшення затрат Н. п. Соціалістичне суспільство свідомо регулює пропорції між затратами *продуктивної праці* та Н. п., виходячи з *основного економічного закону соціалізму*.

НЕПРОДУКТИВНІ ВИТРАТИ — неплановані витрати і втрати виробничих підприємств, госп. орг-цій і установ, спричинені в основному безгосподарністю у використанні екон. ресурсів (трудових, матеріальних, природних і фінансових) і порушенням планово-договірної дисципліни. До Н. в. належать: втрати від простой цехів з вини підприємств; штрафи, пеня і неустойки за простої вагонів, невиконання різних пунктів договорних зобов'язань; втрати від браку і сплата проценту за прострочені позички; необґрунтовані перевитрати фонду заробітної плати, сировини, матеріалів, палива тощо. Всебічне скорочення і ліквідація Н. в. на основі вдосконалення планово-еко. механізму господарювання і підвищення відповідальності за використання всіх видів ресурсів — важливий резерв зниження собівартості і підвищення ефективності госп. діяль-

ності соціалістичного підприємства.

НЕПРОХІДНІСТЬ КИШЕЧНИКА — тяжке захворювання, яке характеризується розладами рухової діяльності кишків, що пов'язана з просуванням кишкового вмісту (хімусу). За ступенем порушення розрізняють Н. к. повну і часткову, за перебігом — гостру, при якій просування їжі в кишках раптово припиняється, і хронічну, що розвивається поступово. Залежно від механізму розвитку розрізняють Н. к. механічну, яка виникає при наявності перешкоди (ухилни, спайок та ін.) у шлунково-кишковому тракті, і динамічну, в основі якої лежить порушення рухової функції кишкового м'язу. Н. к. можуть спричинити: переїдання, якщо йому передувало тривале голодування, різні запальні процеси у слизовій оболонці кишкового м'язу (коліти, ентерити) і дисентерія, які посилюють перистальтику, що може призвести до завороту та інвагінації (заглиблення однієї частини кишки в іншу) кишків. Заг. ознаки Н. к.: переймоподібний біль у животі, посилення перистальтики кишкового м'язу, затримання випорожнення й газів, здуття живота, блювання, прискорений пульс, зниження кров'яного тиску. Лікування в н. п. є терміновою операцією.

НЕПРЯМА МОВА — чужа мова, відтворена тим, хто говорить, без збереження її лексичних, синтаксичних, емоційних і інтонаційних особливостей. Виступає у вигляді підрядного речення, яке доповнює в гол. частині складнопідрядного речення дієслова типу «сказати», «подумати» тощо (напр.: «Остан сказав усім, щоб вони йшли до хати»). При передачі чужої мови в вигляді Н. м. висловлювання трансформуються за певними правилами. Див. також *Пряма мова*. Л. Г. Скрипник.

«НЕПСАБАДШАГ» («Népszabadság» — «Народна свобода») — щоденна газета, центральний орган Угорської соціалістичної робітничої партії. Засн. 1.І.1942 під назвою «Сабад неш» («Вільний народ») як орган КП Угорщини. До 25.ІІІ.1945 виходила нелегально. З листопада 1956 має сучас. назву. Видається в Будапешті.

НЕПТУН (лат. Neptunus) — 1) У римській міфології спочатку бог джерел і річок. Пізніше його отождествили з грец. *Посейдоном* і шанувували як бога морів. 2) Переносио Н. — морська стихія.

НЕПТУН — восьма за віддаленням від Сонця планета *Сонячної системи*, астр. знак ♆ або ♆. Серед. віддаль від Сонця 30,071 астрономічної одиниці (4498,6 млн. км). Ексцентриситет орбіти 0,008, нахил її до площини екліптики — 1°46', період обертання навколо Сонця 164,788 року, а навколо осі — бл. 16 год. Екваторіальний радіус Н. 24 300 км (3,82 земного), маса становить 17,25 маси Землі. Серед. густина речовини Н. 1,71 г/см³, як і у решти планет-гігантів. Прискорення сили тяжіння на екваторі 15 м/с², друга космічна швидкість біля поверхні Н. 25 км/с. Атмосфера Н. складається з молекулярного водню

з невеликими домішками метану. Т-ра зовн. шарів її бл. — 200° С. Невозможним оком Н. не спостерігається (його блиск бл. 7,8 візуальної зоряної величини). В телескоп його видно як зеленуватий диск з кутовим діаметром бл. 2,5", без помітних деталей. Н. має два природні супутники — *Нерейду* і *Тритон*.

Відкриття Н. — одне із значних досягнень астрономії. У 1783, через 2 роки після відкриття *Урану*, рос. астроном А. І. Лексель (1740—84), що вивчав його рух, виявив систематичні відхилення *Урану* від обчисленого шляху і висловив гіпотезу, що ці відхилення спричинюються гравітаційною дією восьмої, невідомої планети. Цю гіпотезу підтримав Д. Ф. Араго. Її матем. обробку виконали незалежно один від одного Дж. К. Адамс і У. Левер'є, які вказали те місце на небі, де потрібно було шукати невідому планету. По обчисленнях У. Левер'є нім. астроном Й. Г. Галле (1812—1910) відкрив 1846 цю планету.

Лит.: Рязнов Ю. А. Движения небесных тел. М., 1977; Бронштэн В. А. Планеты и их наблюдение. М., 1979; Цесевич В. П. Что и как наблюдать на небе. М., 1979; Климишин И. А. Астрономия наших дней. М., 1980; Аллен К. У. Астрофизические величины. Пер. с англ. М., 1977.

НЕПТУНІЗМ (від імені бога морів *Нептуна*) — напрям у геології, прихильники якого вважали, що всі гірські породи на Землі утворилися у мор. басейнах внаслідок кристалізації або мех. осадження; один з напрямів *катастрофізму*. Нептуністи, зокрема нім. геолог А. Вернер, не визнавали існування будь-якої енергії всередині Землі (вулкани вони розглядали як підземні пожежі) й вважали, що всі геол. процеси пов'язані виключно з діями води. Протилежний напрям у геології — *плутонізм*. У 20-х рр. 19 ст., коли остаточно було доведено вулканічне походження *базальтів* і поширилось вірне уявлення про походження кристалічних гірських порід, Н. було спростовано.

НЕПТУНІЙ (Neptunium; від назви планети *Нептун*), Np — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент; ат. н. 93, ат. м. 237, 0482; належить до *актиноїдів*. Стабільних ізотопів не має. Найбільш довгоживучий — ізотоп ²³⁷Np з періодом піврозпаду 2,14 · 10⁶ р. Відкрили Н. 1940 амер. учні Е. Макмиллан і Ф. Абельсон. Н. — сріблясто-білий метал, густ. бл. 20450 кг/м³; t_{пл} 637° С; t_{кип} 4082° С. Взаємодіє з воднем, киснем, азотом, сіркою та ін. елементами. Ізотоп ²³⁷Np утворюється в ядерних реакторах. Його використовують для одержання ізотопу ²³⁸Np, застосовуваного у космічних дослідженнях і мікросергетичі.

НЕРАЦІОНАЛЬНІ ПЕРЕВЕЗЕННЯ — економічно нецільові, неоптимальні перевезення вантажів. Н. п. спричинюють зростання затрат ресурсів і часу на доставлення продукції з місця вироб. до місця споживання. Видами Н. п. є дальній й зустрічний перевезення. Дальній Н. п. виникають вна-

слідок нерационального розміщення виробн., зустрічні — внаслідок недоліків у плануванні виробн. й розподілу *матеріальних ресурсів*, недосконалості *матеріально-технічного постачання* тощо. Скороченню Н. п. сприяють раціоналізація розподілу праці між районами, комплексний розвиток усіх районів країни, вдосконалення внутр. і міжрайонного кооперування підприємств, наближення підприємств до джерел сировини та енергії, районів збуту і споживання готової продукції, складання *матеріальних балансів* виробн. і споживання осн. видів продукції по всіх екон. районах. Раціоналізація перевезень пов'язана з їхнім доцільним розподілом між окремими видами транспорту та оптимізацією схем вантажопотоків. По кожному масовому вантажу затверджують загальнотипові схеми нормальних вантажопотоків, обов'язкові для вантажовідправників і трансп. орг-цій. Оптимальне планування перевезень потребує розв'язання багатоваріантних задач. Вибір найкращого варіанта прикріплення споживачів до постачальників продукції визначають, застосовуючи матем. методи. Критерієм оптимальності планів при розв'язанні трансп. задач є досягнення мінім. витрат на перевезення, а при перспективному плануванні — досягнення мінім. величини сукупних нар.-госп. витрат на виробн. і перевезення тієї чи ін. продукції.

НЕРВАЦІЯ (від лат. *nervus* — жила, жилка, нерв) у рослин — те саме, що й *жилкування*.

НЕРВИ (лат. *nervi*, від грец. *νεῦρον* — жила, нерв) — сукупність *нервових волокон*, що з'єднують *головний мозок* і *спинний мозок* або нервові вузли з ін. органами і тканинами тіла; у хребетних та більшості безхребетних тварин і людини здійснюють їхню *іннервацію*. Нервові волокна в Н. утворюють пучки різної товщини; пучків у Н. буває від одного до сотень. Зовні Н. хребетних вкриті сполучнотканинною оболонкою — епіневрієм, нервові пучки — периневрієм, а окремі нервові волокна — ендоневрієм. Залежно від характеру нервових волокон, що входять до складу Н., розрізняють рухові (відцентрові, еферентні; див. *Відцентрові нервові волокна*) та чутливі (доцентрові, аферентні; див. *Доцентрові нервові волокна*) Н. У людини і хребетних тварин від головного мозку відходять черепномозкові нерви, від спинного мозку — спинномозкові нерви. Кілька Н. можуть утворювати т. з. *сплетення нервові*. Особливу групу становлять Н. *вегетативної нервової системи*. Н. сполучаються між собою переходом нервових пучків або нервових волокон з одного Н. в інший. Сукупність Н. в організмі формує периферичну *нервову систему*.

НЕРВИ (Nervi) П'єр Луїджі (21.VI 1891, Сондріо, Ломбардія — 1979, Рим) — італ. інженер і архітектор. У 1908—13 навчався на інж. ф-ті Болонського ун-ту. В 20—30-х рр. створив великогабаритні залізобетонні конструкції, а з ними й но-

ві архіт. форми (кінотеатр «Аугустео» в Неаполі, стадіон на 35 тис. чол. у Флоренції; ангари, курзали та криті плавальні басейни в Орві'єто, Генуї, Римі, Неаполі та ін. містах). Після 1945 Н. створював і запроваджував у спорудах просторові *армоцементні конструкції* (Палац виставок у Турині, 1948). Споруди Н. 50—60-х рр. відзначаються оригінальністю конструктивних і архітектурних рішень, поєднаних з їх функціональністю (комплекс спорт. споруд в Римі; Палац праці в Турині; будинок ЮНЕСКО в Парижі, у співавіт. з М. Л. Брейером та Б. Зерфуссом, іл. див. на окремому аркуші до ст. Архітектура, т. I, с. 224—225; багато цивільних, пром. та інж. споруд в ін. країнах світу).

Лит.: Іванова Е. К., Кацнельсон Р. А. П'єр Луїджі Нерви. М., 1968.

О. П. Силин.

НЕРВІЗМ — вчення про провідну роль нервової системи в механізмах регуляції усіх функцій організму тварин і людини. Ідея Н. була закладена працями І. М. Сеченова та С. П. Боткіна. Термін «нервізм» запровадив І. П. Павлов (1883). Основою Н. є павловське вчення про *вищу нервову діяльність, безумовні рефлекси і умовні рефлекси*. Помилково вплив нервової системи протиставлявся дії гуморальних (див. *Гуморальна регуляція*) або гормональних (див. *Гормональна регуляція*) факторів. Сучас. уявлення про *нейрогуморальну регуляцію* функцій відводить істотну роль у регулюванні фізіол. процесів не тільки нервовій регуляції, але й гуморально-гормональним факторам.

НЕРВОВА РЕГУЛЯЦІЯ — регуляція життєдіяльності організму тварин і людини за участю *нервової системи*; один з осн. механізмів *саморегуляції*. Забезпечує упорядкованість усіх життєвих функцій організму, завдяки чому організм виступає як єдине ціле. У багатоклітинних організмів, які не мають нервової системи (напр., губки), упорядкованість функцій забезпечується міжклітинними взаємодіями, зокрема за допомогою продуктів обміну речовин (див. *Гуморальна регуляція*). Н. р. здійснюється за участю *медіаторів* — речовин, при виділенні яких виникає сигнал (*імпульс нервовий*), що швидко поширюється. Н. р. тісно зв'язана з *гормональною регуляцією*. Див. також *Нейросекреція*, *Нейрогуморальна регуляція*.

НЕРВОВА СИСТЕМА — сукупність структур в організмі тварин і людини, що здійснюють взаємозв'язок окремих органів між собою і всього організму з навколишнім середовищем. Н. с. сприймає зовн. та внутр. подразнення, аналізує інформацію, що надходить до організму, і регулює діяльність всіх його органів і систем, зумовлюючи їхню функціональну єдність (див. *Нервова регуляція*). В процесі *еволюції* вдосконалюються будова і функції Н. с. Так, у одноклітинних і нижчих багатоклітинних тварин (губки) Н. с. не розвинена. У нижчих кишковопорожнинних (напр., гідра) є диференційовані

розсіяні в тілі нервові клітини (*нейрони*) і *нервові волокна*, що утворюють сітку (дифузна Н. с.). Удосконалення функцій Н. с. пов'язане з диференціацією і концентрацією нервових елементів. У вільноплаваючих кишковопорожнинних з'являються нервові структури, що сприймають подразнення, — *рецептори*; нервові клітини скупчуються й утворюють нервові вузли (*ганглії*), зв'язані один з одним (дифузновулова Н. с.). Кільчастим червам, членистоногим, голкошкірим, молюскам властива вулова Н. с., нервові клітини якої зосереджені у вузлах (головні вузли більш розвинені й домінують), з'єднаних нервовими волокнами між собою, з рецепторами і виконавчими органами. Принципово іншу будову має Н. с. хребетних. Як зазначив Ф. Енгельс у праці «Діалектика природи», істотною ознакою хребетних тварин є групування усього тіла навколо Н. с.; саме цим створюється можливість для розвитку самопізнання. З моменту свого виникнення Н. с. являє собою єдину функціонуючу систему. Проте у хребетних розрізняють *центрально нервову систему* — *головний мозок*, передні відділи якого з розвитком і ускладненням Н. с. набувають більшого значення, в онтогенезі савців з них, зокрема, диференціюється *кора великих півкуль головного мозку*, і *спинний мозок та периферичну нервову систему*. Остання складається з *черепномозкових нервів* і *спинномозкових нервів*, які з'єднують центральну Н. с. з рецепторами та різними органами. Виділяють також *вегетативну нервову систему*. Основними структурно-функціональними елементами Н. с. є нейрони, які разом з *нейроглією* утворюють *нервову тканину*. Н. с. відзначається високою *збудливістю* та *провідністю*, в основі її діяльності лежать *рефлекси*. Головні процеси, що відбуваються в Н. с., — *збудження й гальмування* (див. також *Нейросекреція*, *Вища нервова діяльність*). Будову, функції та розвиток Н. с. вивчає *неврологія*. Одним з перспективних сучас. напрямів вивчення Н. с. є біокібернетичний (див. *Кібернетика*). *Нервові хвороби* — предмет *невропатології* й *нейрохірургії*.

Лит.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1980; Рубашкін В. Я. Механізми й апарати нервової системи. Х., 1926; Сепп Е. К. История развития нервной системы позвоночных. М., 1959; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977; Куфлер С., Николс Дж. От нейрона к мозгу. Пер. с англ. М., 1979.

Ю. М. Квітницький-Рижов.

НЕРВОВА ТКАНИНА — основна тканина *нервової системи*, що складається з нервових (*нейронів*) і допоміжних (*нейроглії*) клітин. В організмі виконує функції сприйняття подразнень і проведення *збудження*. Н. т. утворюється в період зародкового розвитку з *ектодерми*.

НЕРВОВИЙ ЦЕНТР — сукупність нервових клітин (*нейронів*), які здійснюють регуляцію певної функції організму хребетних і деяких безхребетних тварин та люди-

ни і беруть участь у здійсненні *рефлексу*. В найпростіших випадках Н. ц. складається з кількох нейронів, утворюючи *ганглії* (напр., серцевий ганглії у деяких раків складається з 9 нейронів). У високоорганізованих тварин Н. ц. входить до складу *центральної нервової системи* і складаються з багатьох тисяч і навіть мільйонів нейронів. У Н. ц. від *чуттів органів* або від ін. Н. ц. надходить інформація у вигляді *імпульсів* *нервових волокон*, тут вона переробляється і по *відцентрових нервових волокнах* доставляється до периферичних органів чи ін. Н. ц. Нейрони в Н. ц. з'єднані між собою за допомогою *синапсів* і утворюють складні комплекси — т. з. *нейронні сітки*. Крім того, до Н. ц. можуть входити нейрони — *ритмоводії*, які мають власний *автоматизм*. Одним з важливих принципів роботи Н. ц. є принцип *домінанти*.

НЕРВОВІ ВОЛОКНА — відростки (*аксони*) нервових клітин (*нейронів*) разом з їхніми оболонками; проводять *імпульси нервові*. Відповідно до особливостей будови оболонок розрізняють Н. в. м'якотні, або мієлінові, та безм'якотні. У тих і ін. оболонка утворена *шваннівськими клітинами*, які у безм'якотних Н. в. формують *шваннівську оболонку*, а в м'якотних — також і *мієлінову оболонку*. Між сусідніми шваннівськими клітинами є проміжки завдовжки до 1 мм, які наз. *перехватами Ран'є*. Нервовий імпульс по безм'якотному волокну поширюється безперервно, а по м'якотному — стрибками, від одного перехвата до іншого і швидше, ніж по безм'якотному.

НЕРВОВІ ЗАКІНЧЕННЯ, терміналі — кінцеві утвори нервових клітин (*нейронів*), що служать для передавання або сприйняття інформації. Сприймають подразнення чутливі, або рецепторні (див. *Рецептори*), Н. з. (утворені відростками чутливих нервових клітин); передають *збудження* ефекторні Н. з. (утворені розгалуженнями *аксонів*), або ефектори. Ефекторні Н. з. мають *мітохондрії* й згущення секреторних пухирців, або гранул; секретують (виділяють) у позаклітинний простір *медіатори*; розташовані в кінці аксона (т. з. рухові *бляшки*) або по ходу аксона (т. з. варикозні розширення). Див. також *Синапси*.

НЕРВОВІ ХВОРОБИ — захворювання *нервової системи*. Н. х. поділяють на органічні і функціональні. В основі органічних Н. х. лежать певні структурні, анатомічні зміни центральної або периферичної нервової системи; причини — інфекційні захворювання, інтоксикації, травматичні ушкодження, захворювання судин, пухлини тощо. При органічних Н. х. ушкодження різних ділянок головного або спинного мозку, периферичних нервів спричиняють *паралічі*, судороги, *гіперкінези*, порушення *рефлексів*, розлади чутливості, болю тощо. Функціональні Н. х. не супроводяться видимими анатомічними ушкодженнями нервової системи. До них на-

лежать *неврози*. В особливу групу виділяють спадкові захворювання нервової системи (міопатія, міотонія та ін.). Н. х. вивчають *неврологія*, *невропатологія*. Найпоширенішими Н. х. є *неврози*, *мозковий інсульт*, *енцефаліт*, *менингіт*, *поліомієліт*, *неурит*, *радикуліт*, *епілепсія* та інші.

НЕРВЮРА (франц. *nerveux*, букв. — прожилки) — 1) В архітектурі — виступаюче й профільоване ребро, гол. чин. готичного хрестового склепіння. Система Н. утворює *каркас*, який підтримує полегшену кладку склепіння. 2) Н. літального апарата — поперечний силовий елемент конструкції *крила*, оперення або ін. несучої частини літального апарата, який забезпечує необхідну форму їхньому профілю, передає крутні моменти та навантаження від обшивки поздовжнім елементам конструкції (*лонжеронам*, *стрингерам*).

НЕРЕЕСТРОВІ КОЗАКИ — частина укр. козацтва, яка не була включена урядом *Речі Посполитої* в реєстр (список прийнятих на держ. службу козаків). Поділ козаків на реєстрових і нереєстрових існував з 1572, коли вперше був запроваджений реєстр. За Н. к. алада не визнавала козац. прав і привілеїв, намагалася перетворити їх на кріпаків. Питання про збільшення реєстру стало традиційним на переговорах козаків з представниками уряду *Речі Посполитої*. Н. к. брали активну участь у сел.-козац. повстаннях кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. та *визвольній війні українського народу 1648—54*. Виступаючи проти гніту феодалів, повстали маси заправляли в себе козац. порядки — збиралися на ради, обирали отаманів, суддів тощо. Відстоюючи свою свободу, значна частина Н. к. йшла на Запоріжжя. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 поділ на реєстрових і нереєстрових козаків перестав існувати. Відновився (див., зокрема, *Городові козаки*) після 1660, коли замість реєстрів почали складати козац. списки — *компути*. Однак багато козаків на Лівобережній Україні не було включено в компути. Вони наповняли на збереження за ними козацьких прав і привілеїв і дістали назву «шукачих козацтва» (див. *Шукання козацтва*). Поділ на реєстрових і Н. к. остаточно зник після ліквідації царським урядом 1783 козац. війська на Лівобережній Україні. М. М. Кравець.

НЕРЕІДА — супутник планети *Нептун*. Діаметр бл. 300 км, серед. віддаль від центра планети бл. 5,5 млн. км. Відкрив 1949 Дж. П. Койпер. Див. *Супутники планет*.

НЕРЕІДИ (Νηρηίδες) — у грец. міфології морські *нілфи*, дочки морського божества *Нерея*. У Гесіода названо імена 50 Н., які уособлювали різні якості спокійного, тихого моря.

НЕРЕІДОВІ, *нереїди* (Nereidae) — родина *багатощетинкових черв'яків*. Довж. тіла 4—90 см. Живуть на дні мілководних ділянок (*нереїдні*, або *донні форми*). Хвіжа-

ки, деякі рослиноїдні. Розмноження статеве, іноді нестатеве (поперечний поділ). Статевозрілі (гетеронерейдні) форми ведуть пелатичний спосіб життя, спливають на поверхню води, де й розмножуються. Відомо бл. 350 видів, в СРСР — бл. 30, у т. ч. у Чорному й Азовському морях — понад 10 (*Nereis zonata*, *N. succinea*, *Lycoteopsis pontica* та ін.). Н. мають значення як корм для багатьох морських риб, зокрема *осетрових*.

НЕРЕЙ (Νηρεΐς) — у грец. міфології морське божество, син *Понта* і *Геї*, чоловік *Доріди*, батько *нереїд*. Н. — добрий, мудрий і справедливий. Володін даром віщування і перетліття.

НЕРЕСТ — викладання рибами статевих продуктів — *ікри* і *молочка* з наступним заплідненням. Кожен вид риб пристосувався до Н. в певний сезон і за певних умов (т-ра і солоність води, характер ґрунту тощо) на *нерестовищах*. Н. типових морських і прісноводних риб відбувається у водоймах, де вони постійно живуть; *напівпрохідні риби* і *прохідні риби* мігрують для Н. (див. *Міграція тварин*) до інших водойм. Одні риби (напр., в'язь, окунь, плітка) відкладають ікру за один раз, інші (напр., карась, верховодка) — окремими порціями, за 2—4 і навіть 5—6 разів, іноді — протягом 1—2 місяців. У багатьох риб під час Н. розвивається шлюбний убір, більш виявлений у самців.

НЕРЕСТОВИЩЕ — водойма або ділянка водойми, на якій відбувається *нерест* риб. Риби, що мають клейку ікру, відкладають її на мілинах на затоплену рослинність (фітофільні риби) або на твердий ґрунт (літофільні риби). У риб з неклеюкою ікрою нерест відбувається на ділянках з швидкою течією. У зв'язку з будівництвом гідротех. споруд, які утруднюють підхід цінних промислових риб до природних Н. або призвели до їх затоплення та забруднення, а також при штучному виборозненні створюють штучні Н. В руслах річок штучні Н. споруджують на різних глибинах з гальки, щебеню (для осетрових, лососів, форелі, сига) або роблять плаваючі Н. з гілок ялини, рогозу, а також з невеликих прибережних дерев і чагарників, прикріплюючи їх до ґрунту (для яща, сазана, карася, судака). Штучні Н. використовують і для боротьби зі «смітною» рибкою — збирають з них і викидають відкладену нею ікру. Для проходу риб до природних Н. через штучні перешкоди (греблі тощо) будують *рибопропускні споруди*.

НЕРЖАВІЮЧА СТАЛЬ — сталь, стійка проти іржавіння (корозії) в атмосферних умовах і слабоагресивних середовищах; різновид *легірованого сталі*. Осн. легуючим елементом, що підвищує її опір корозії (див. *Корозія металів*), є хром (12—20%). Висока *корозійна стійкість* сталі зумовлюється наявністю на її поверхні захисної оксидної плівки. Крім того, важливе значення мають однорідність металу, відповідний стан поверхні, відсутність у сталі схильності до руйнування міжкриста-

Нереїда, що біжить. Метоп. Піщаник. Кінець 6 ст. до н. е. Музей у Пестумі.

Нерей і *Доріда*. Деталь великого фриза Пергамського нігари. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

літню корозією, а також надмірно високим напруженням, що призводять до розтріскування металу і зварних з'єднань. Розрізняють Н. с. хромисті, хромонікелеві і хромонікельмарганцеві. З хромистих сталей виготовляють деталі пінного устаткування, елементи нагрівальних електр. печей. Хромонікелеві і хромонікельмарганцеві сталі служать матеріалом для деталей апаратів і виробів, що їх експлуатують при високій т-рі під тиском.

НЕРИНЕЯ (Nerinea) — рід викопних червоношкіл моллюсків. Мали присадкувато-баштовидну раковину (висотою до 20 см) з трьома внутр. спіральними складками. Рештки Н. (бл. 100 видів) відомі з юрських і крейдових відкладів; найвищою розквіт Н. досягли у пізній юрі. *N. terenaisensis* характерна для титонських відкладів Криму.

НЕРИТОВА ОБЛАСТЬ (від грец. νηρίτης — морський молоск) — прибережна мілководна частина Світлого ок., гол. чин. у межах материкової обліки. Характеризується значними швидкостями мор. течій, коливаннями т-р, проникненням сонячного світла крізь ую водну товщу, у зв'язку з чим Н. о. має різноманітну фауну і флору.

НЕРИТОВІ ВІДКЛАДИ — геологічні відклади, що утворилися у межах неритової області. Представлені галечниками, конгломератами, пісками, пісковиками, вапнистими мулами, вапняками. Більшість осадових гірських порід мор. походження являють собою Н. в. давніх геол. епох. Див. також *Морські відклади*.

НЕРІВНОВАЖНИЙ ПРОЦЕС — фізичний процес, який виключає *нерівноважний стан*. Н. п. є, напр., процес встановлення рівноваги (термодинамічної або статичної) в системі, яка раніше перебувала в *нерівноважному стані*, переход системи з *рівноважного стану* в *нерівноважний* або з одного *нерівноважного* в інший під дією зовн. збурення. В неізольованій системі Н. п. може протікати стаціонарно, тобто без зміни фіз. стану системи (напр., *теплопередача* теплопровідністю при сталій різниці т-р).

НЕРІВНОВАЖНИЙ СТАН — стан термодинамічної або статичної системи, виведеної з положення рівноваги (див. *Рівновага термодинамічна*, *Рівновага статична*). В ізольованій системі, що перебуває в Н. с., відбуваються *необоротні процеси*, які повертають її в *рівноважний стан*. Система, від якої відводиться (або до якої підводиться) енергія або частинки речовини, може перебувати в стаціонарному (незмінному з часом) *нерівноважному стані*.

НЕРІВНОМІРНОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО І ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ В ЕПОХУ ІМПЕРІАЛІЗМУ ЗАКОН. Відкритий і науково обґрунтований В. І. Леніном. Полягає в необхідності темпів розвитку як окремих підприємств і галузей, так і суспільного виробництва в цілому в різних країнах. З нерівномірністю екон. розвитку капіталістичних країн за імпері-

лізму тісно пов'язане невідоме визрівання політ. передумов революц. боротьби пролетаріату, створення революц. ситуації. В. І. Ленін зазначив: «Нерівномірність економічного і політичного розвитку є безумовний закон капіталізму. Звідси виходить, що можлива перемога соціалізму спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні» (Повне збір. тв., т. 26, с. 334). Вчення про закон нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму — складова частина ленінської теорії пролетарської революції. Зазначений закон визначає можливість не одночасної, а різночасної перемоги соціалістичної революції в різних країнах. Прорив імперіалістичної системи відбувся 1917 в Росії. Нерівномірність розвитку капіталістичного г-ва притаманна капіталізму на всіх його істор. етапах. Однак за імперіалізму нерівномірність розвитку окремих країн набуває нової якості, стрибкоподібного характеру внаслідок швидкого зростання продуктивних сил під впливом науково-технічного прогресу, значного прискорення концентрації і централізації виробн. і капіталу. Все це веде до порівняно швидкої зміни співвідношення сил між капіталістичними країнами, зумовлює боротьбу за переділ сфер впливу, екон. експансію і воєнні конфлікти. В. І. Ленін указував, що за капіталізму неможливі інші засоби відновлення порушеної рівноваги як кризи в пром-сті, війни в політиці (див. там же, т. 26, с. 333). Виникнення 1-ї і 2-ї світових воєн підтверджують глибину екон. суперечностей капіталістичних країн під впливом дії закону нерівномірності розвитку. Після 2-ї світової війни також значно змінюється співвідношення сил між капіталістичними країнами. В сучас. умовах загострилися суперечності між осн. капіталістичними центрами — США, Японією та *Європейським економічним товариством*. Після 2-ї світової війни на шлях соціалізму став ряд країн Європи і Азії. Значна частина країн обрала *некапіталістичний шлях розвитку*, відбувся розпад *колоніальної системи імперіалізму*. Утворилася світова система соціалізму, посилюється робітничий і нац.-визвольний рухи. В умовах поглиблення загальної кризи капіталізму і розвитку наук.-тех. прогресу загострюються міжімперіалістичні суперечності. Імперіалістичні країни намагаються усунути їх шляхом екон. і політ. інтеграції, створення різних держ.-монополістичних об'єднань типу *Європейського екон. т-ва*, посилення ролі *державно-монополістичного капіталізму*, гонки озброєнь. Але ці заходи не можуть змінити дії об'єктивних законів капіталізму.

М. М. Кирієнко.
НЕРІВНОСТІ в математиці — співвідношення між скалярними величинами, що вказують, які з них більші за інші. Для позначення Н. аживають знак >, звернений вістрям до меншої величини. Якщо величина *a* більша

або рівна величині *b*, то пишуть, що $a \geq b$ (чи $b \leq a$). Запис $a \neq b$ означає, що величини *a* і *b* не рівні, але не вказує, яка з них більша. Всі ці співвідношення також наз. Н. До обох частин Н. можна додавати одну й ту саму (додатну чи від'ємну) величину, при цьому знак Н. не змінюється (одержується Н. того ж змісту). Якщо обидві частини Н. помножити на одну й ту саму додатну величину, одержуємо Н. того ж змісту; при множенні на від'ємну величину — протилежного змісту. Н. однакового змісту можна лише по-членно додавати, протилежного — віднімати, при цьому в новій Н. ставимо знак тієї Н., від якої віднімаємо. Н. однакового змісту між додатними величинами можна по-членно перемножувати, протилежного — ділити. Розв'язати Н., що містять невідомі, означає знайти всі значення невідомих, при яких ця Н. справджується. Напр., Н. $5x - 6 > x - 2$ справджується при всіх $x > 1$. Найвищий степінь невідомого в Н. наз. її порядком. Н. можна об'єднувати в системи нерівностей. Н. використовують у матем. аналізі (див., напр., *Буняковського нерівність*, *Коші нерівність*), обчислювальній математиці (напр., для оцінювання величини похибки, див. *Похибка теорія*) та ін. розділах математики.

Лит.: Коровкин П. П. Нераненства, М., 1974; Завало С. Т., Костарчук В. М., Хапет Б. І. Алгебра і теорія чисел, ч. 2. К., 1976.

НЕРІС Саломея [справж. прізвище — Бачинський-Бучені; 4 (17).XI 1904, с. Кіршай, тепер Вілківськийського р-ну Лит. РСР — 7.VII 1945, Москва] — лит. рад. поетеса, нар. поет Лит. РСР (з 1954, посм.). Вчителювала. Друкуватися почала 1923. Перші збірки поезій — «Рано вранці» (1927), «Сліди на піску» (1931). Ранні твори позначені впливом символізму. У збірках «Полюди, що ламається» (1935), «Демидом зацвіту» (1938) засуджує соціальну несправедливість, підносить подвиг в ім'я щастя народу. Поема «Егле — королева лужів» (1940) написана за нар. мотивами. У творах періоду Великої Вітчизн. війни (збірки «Співай, серце, про життя», «Крізь сивостіня куль», обидві — 1943, поема «Марія Мельникайте», 1944) оспівувала героїзм рад. людей. Темі рад. патріотизму, дружби народів присвятила вірші «Москва», «Син Дніпра», «Могуте». В 1945 вишляла зб. поезій «Соловей не може не співати». Опублікована 1946 зб. «Мій край» удостоєна 1947 Держ. премії СРСР.

Тв.: Укр. перекл. — Поезії. К., 1950; Рос. перекл. — Стихи. М., 1961; Лирика. М., 1971; Сквозь бурю. Вильнюс, 1974; Ветер новых дней. М., 1979.

В. Кубілюс.
НЕРНСТ (Nernst) Вальтер Герман (25.VI 1864, Брізен, тепер Вомбжезно, ПНР — 18.XI 1941, Обершібелле, поблизу Мускау, тепер НДР) — нім. фізик і фізико-хімік, іноз. член АН СРСР (з 1926). Навчався в Шюріхському, Грацькому і Вюрцбурзькому ун-тах (1883—87). Професор Геттінген. (з 1891) та Берлін. (з 1905) ун-тів, директор Ін-ту фізи-

С. Неріс.

В. Г. Нернст.

Нереїдові. Nereis sp.:
1 — пелагічна форма;
2 — донна форма.

ки при Берлін. ун-ті (1924—33). Відкрив (1886) явище виникнення електр. поля в тілах при наявності градієнта t -р і перпендикулярного до нього магн. поля (т. з. явище Нернста); встановив (1890), що в двох рідинах, які не змішуються або обмежено змішуються, відношення концентрацій розчиненої в них третьої рідини є сталою величиною (т. з. закон розподілу Нернста), сформулював (1906) третє термодинамічне начало. Розвинув теорію електрохімічних сил в розчинах з локальною зміною концентрації, теорію електролітичного розчинення металів, теорію електродних потенціалів, дифузійну теорію кінетики гетерогенних хім. реакцій на межі двох фаз. Нобелівська премія, 1920.

НЕРОВЕЦЬКИЙ Олександр Інокентійович [5 (17).III 1884, Черкас — 31.XII 1950, Київ] — укр. рад. вчений у галузі технології і організації будівництва, чл.-кор. Академії архітектури СРСР (з 1941), дійсний член Академії архітектури УРСР (з 1945). Член КПРС з 1949. Закінчив (1907) Київ. політех. ін-т. Працював у буд. організаціях України, брав участь у спорудженні та реконструкції великих пром. об'єктів, у т. ч. Харків. тракторного та Краматорського машинобуд. з-дів. Професор Харківського (з 1934) і Київського (з 1944) інженерно-буд. ін-тів. Очолював Укр. н.-д. ін-т споруд у Харкові (1936—39), Ін-т буд. техніки в Києві (1945—48) та Відділення буд. наук Академії архітектури УРСР (1947—50). Один з основоположників впровадження в УРСР індустріальних та швидкоплинних методів будівництва.

НЕРОДА Георгій Васильович [н. 17 (29).I 1895, Чернігів] — рос. рад. скульптор, нар. художник РРФСР (з 1967), чл.-кор. АМ СРСР (з 1967). В 1913—17 навчався в Моск. уч.-щі живопису, скульптури та архітектури (в С. Волнухіна). Член АХРР (з 1926). Брав участь у здійсненні ленінського плану монументальної пропаганди на Україні (пам'ятник В. І. Леніну в Чернігові, 1921). Твори: портрети — А. В. Луначарського (1928), Я. М. Свердлов (1932), В. І. Леніна (1970); пам'ятники — Г. К. Орджонікідзе у Кисловодську (1939), В. І. Леніну в Пермі (відкритий 1954), героям морякам у Севастополі Мурм. обл. (1973), Перемоги в Новгороді (1974), два останні — в співавтор.; «Робітник» у Москві (1979). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

НЕРОВІЗНОСТІ РІВНЯННЯ — одне з осн. рівнянь гідродинаміки, яке виражає закон збереження маси рідинами (газу). Має вигляд:

$$\frac{\partial \rho}{\partial t} + \operatorname{div}(\rho \vec{v}) = \frac{\partial \rho}{\partial t} + \frac{\partial(\rho v_x)}{\partial x} + \frac{\partial(\rho v_y)}{\partial y} + \frac{\partial(\rho v_z)}{\partial z} = 0,$$

а в разі нестисливої рідини

$$\operatorname{div} \vec{v} = \frac{\partial v_x}{\partial x} + \frac{\partial v_y}{\partial y} + \frac{\partial v_z}{\partial z} = 0,$$

де ρ — густина рідини, $\vec{v}$ — її швидкість у даній точці, v_x, v_y, v_z —

їх проекції на координатні осі. При усталеному русі нестисливої рідини Н. р. спрощується і набуває вигляду $\operatorname{div} \vec{v} = \operatorname{const}$, де S — площа поперечного перерізу струменя, v — швидкість рідини в цьому перерізі.

НЕРОН Клавдій Цезар (Claudius Caesar Nero; 37—68) — римський імператор з 54 з династії Юліїв-Клавдіїв. Перші роки правив у згоді з сенатом, потім з метою зміцнення своєї влади з винятковою жорстокістю (вбивства, конфіскація майна, репресії) вів боротьбу проти опозиційних сенаторів. У числі жертв Н. були його родичі (в т. ч. мати) та видатні діячі (Сенека, Петроній та ін.). Н. жорстко розправлявся з християнами, обвинувативши їх у підпаденні Риму (64). За Н. було окуповано ряд міст Боспорської держави, приєднано Понтийське царство. Позбавлений сенатом влади, Н. покінчив життя самогубством.

НЕРПА звичайна, кільчаста нерпа — ссавець родини тюленевих. Те саме, що й кільчастий тюлень.

НЕРСЕС ШНОРАЛІ (1102, фортеця Цовк у Кілікії — 1172 або 1173, фортеця Ромкла, там же) — вірм. поет і церковний діяч. Автор поем «Елегія на здобуття Едеси» (1145—46), «Про небо і світила» (1160), «Слово про віру» (опубл. 1647) та ін.; бл. 300 загадок у віршах. Прозова зб. «Послання» (опубл. 1788) має істор. і худож. значення.

НЕРЕСІЯН Рачія Нерсесович [12 (24).XI 1895, Нікомеда, тепер Ізміт, Туреччина — 6.XI 1961, Брєван] — вірм. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956). З 1915 брав участь у виставах вірм. драм. труп у Туреччині. В 1922 з групою акторів (В. Папазян, М. Джанан та ін.) перейшов до Рад. Союзу. З 1923 — в Театрі ім. Г. Сундукяна. Ролі: Елізабав («Заля чести» Шріван-заде), Багдасар («Дялько Багдасар» Пароняна), Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Берсеньєв («Розлом» Лавренкова), Платон Кречет (однойменна п'єса Корнійчука), Макбет, Отелло («Макбет», «Отелло» Шекспіра) та ін. З 1920 знімався в кіно: Рустам («Намус», 1925), Аюпян («Зангезур», 1938) та ін. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

НЕРУ Джавахарлал (14.XI 1889, Аллахабад — 27.V 1964, Делі) — політ. і держ. діяч Індії. Один із лідерів інд. нац.-визвольного руху. Н. в сім'ї адвоката. В 1905—12 навчався в аристократичній школі Харроу і Кембріджському ун-ті (Великобританія). В 1912 повернувся до Індії, вступив до Індійського національного конгресу (ІНК). На формування світогляду Н. значний вплив мали Б. Тілак і М. К. Ганді. Н. був знайомий з працями К. Маркса і В. І. Леніна. Майбутнє Індії Н. вбачав у соціалізмі, проте побудованому не шляхом класової боротьби, а через соціальний компроміс. У 1921 за активну участь у політ. діяльності був заарештований; за

роки англ. панування в Індії перебував у в'язницях понад 10 років. У 1929—30, 1936—37, 1946, 1951—54 — голова ІНК. У 1929 висунув програмний лозунг «пури спадрадж» (повна незалежність). Під час 2-ї світової війни Н. активно виступав проти фашист. агресії, на підтримку Рад. Союзу. З часу утворення незалежної Індії (1947) Н. до кінця життя був прем'єр-міністром і міністром закордон. справ. Н. активно сприяв зміцненню дружби та розвитку тісного й різнобічного співробітництва між Індією та СРСР. Тричі відвідав Рад. країну (1927, 1955, 1961).

С. П. Полюк.
НЕРУ Рамешварі (1886 — 8.XI 1966, Делі) — громадська діячка Індії, послідовниця М. К. Ганді. З серед. 20-х рр. стала одним з організаторів жіночого руху, була ініціатором заснування «Делійської жіночої ліги» (1926). З 1954 — віце-президент Загальноіндійського т-ва інд.-рад. культурних зв'язків. З 1955 — перший голова Загальноіндійської асоціації солідарності країн Азії і Африки. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

НЕРУДА (Neruda) Пабло (справж. ім'я та прізвище — Нефталі Рікардо Рейєс Басуальто; 12.VII 1904, м. Парраль, Чілі — 23.IX 1973, Сантьяго) — чіл. поет і громад. діяч. Член Компартії Чілі з 1945, член ЦК з 1958. Популярність Н. принесла зб. «Двадцять поем кохання і одна пісня відчаю» (1924), 3 кін. 20-х рр. — на дипломатичній службі (1934—37 — чіл. консул в Іспанії, 1941—44 — у Мексиці). В кн. віршів «Іспанія в серці» (1937) оспівав боротьбу ісп. народу проти фашизму, учасником якої був і сам. «Дві пісні любові» Сталінградові (1942—43) пройняті теплим почуттями до героїчного рад. народу. В 1945 повернувся на батьківщину, перебував у підпіллі. В 1948 завершив «Всесвітню пісню» (вид. 1950) — епопею про Лат. Америку. В останньому розділі її утверджував комуністичні ідеали. В 1949—52 — в еміграції. Брав активну участь у міжнар. русі прихильників миру. Кілька разів відвідав СРСР. Філосо. «Оди простим речам» (кн. 1—3, 1954—57), збірки «Виноградники й вітри» (1954), «Естравагаріо» (1958), «Плавання й повернення» (1959), «Сто сонетів про кохання», «Камінія Чілі» (обидві — 1960), «Кінець світу» (1969), поема-автобіографія «Меморіал Чорного острова» (т. 1—5, 1964) свідчать про поетико-філосо. освоєння Н. найважливіших проблем людського існування. Революції на Кубі присвятив поему «Пісня про подвиг» (1960). Міжнар. премія Миру, 1950; Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953; Нобелівська премія, 1971.

Тел. Укр. перекл. — Поеми та вірші. К., 1951; Лірика. К., 1975; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1978—79; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1958; О поэзии и о жизни. Избранная проза. М., 1974; Местожительство — Земля. Стихи разных лет. М., 1977. Лит.: Венюк Неруда. Воспоминания о поэте и его стихах. М., 1974; Ян-

Нерон.
Лувр. Париж.

Р. Н. Нерсисян.

Г. В. Нерода та інші.
Пам'ятник Перемоги в Новгороді. Бронза, графіт. 1974.

ковський Ю. З. Павло Неруда. К., 1975; Анненков Ю. Л. Дерево життя. М., 1978; Поласк В. Уклонитися ватому серцю. «Вітчизна», 1979, № 12; Шур Л. А. Павло Неруда. Биобиблиографический указатель. М., 1960.

НЕРУДА (Neruda) Ян (9.VII 1834, Прага — 22.VIII 1891, там же) — чесь. письменник. З кін. 50-х рр. — редактор і співробітник ряду прогресивних газет, журналів, літ. альманаху «Май». Публіцистика Н. відбивала суспільну й літ. боротьбу в Чехії в 50—80-х рр. (збірки «Статті короткі й ще коротші», 1876; «Жарти грайливі й колочі», 1877, та ін.). У збірках «Малюнки з чужини» (1872), «Близькі мандри» (1877) — нарисів й репортажів про подорожі в Європу та на Бл. Схід. Поетичним збіркам «Кладовищенські квіти» (1857), «Книги віршів» (1868), «Космічні пісні» (1878), «Балади й романи» (1883), «Прості мотиви» (1883), «Пісні страждання п'ятиці» (вид. 1896) притаманні демократичне спрямування, матеріалістичне світосприйняття, патріотичні й нац.-визвольні ідеали. В прозі (збірки «Арабески», 1864; «Мало-страшенські повісті», 1878; повість «Боскі», 1872) відтворив боротьбу трудящих проти соціального зла, реалістично показав життя сучасного йому міста, змалював позитивні образи людей праці. Шанував рос. культуру (статті про М. Гоголя, О. Островського, В. Верещагіна). Високо цінував творчість Т. Шевченка (стаття «Тарас Григорович Шевченко», 1889), сприяв публікації його творів у перекладі чесь. мовою. Був знайомий з Марком Вовчком, писав про неї. Творчість Н. відіграла значну роль у розвитку реалістичної чесь. л-ри. Твори Н. укр. мовою перекладав І. Франко, а також укр. рад. письменники.

Т.: Укр. перекл. — Вибране. К., 1952; Рос. перекл. — Избранное, т. 1—2. М., 1959; Стихотворения. — Рассказы. — Мало-страшенские повести. — Очерки и статьи. М., 1975. Літ.: Соловйова А. П. Ян Неруда и утверждение реализма в чешской литературе. М., 1973.

НЕРУДНА ПРОМИСЛОВОСТЬ — галузь будівельних матеріалів промисловості, підприємства якої виробляють з природного каменю щебінь, подрібнений пісок, буттовий камінь, блоки, облицювальні плити, а також добувають і збагачують гравій і будівельний пісок. Продукцію Н. п. застосовують у буд-ві для виготовлення буд. деталей, для спорудження шляхів, як матеріали в різних галузях промисловості. Осн. підприємства — дробильно-сортувальні з-ди і кар'єри. В дореволюц. Росії 1913 налічувалося 282 дрібні кам'яні і гравійно-піщані кар'єри, які виробляли 1,6 млн. м³ буттового каменю, щебеню, гравію та піску. В СРСР обсяг виробн. нерудних буд. матеріалів (щебеню, буттового каменю і піску) 1979 становив понад 900 млн. м³ (1940 — 20 млн. м³). На Україні підприємства Н. п. розташовані гол. чин. у межах *Українського щита*. Обсяг виробн. продукції галузі республіки 1979 дорівнював 169,9 млн. м³ (1913 — 0,3 млн. м³, 1940 — 3,2

млн. м³). Значну частину нерудних буд. матеріалів УРСР становить щебінь і гравій (66,9%). Найбільші підприємства галузі: Гніванський (Вінн. обл.), Запорізький, Передаточинський (Запоріз. обл.) кар'єри, Токівський дробильно-тесальний з-д, Новопавлівський кар'єр (Дніпроп. обл.). Широко розвинулося на території УРСР виробн. гранітних блоків, плит, а також виробів з природного каменю. В республіці є унікальні за запасами та декоративними якостями родовища блокового граніту. Значна кількість гранітних блоків постає багатом камінеобробним підприємствам ін. союзних республік, експортується до ФРН та Італії. Найбільші кар'єри: Капустянський (Кіровогр. обл.), Янцівський (Запоріз. обл.), Головинський, Корнинський і Омелянський (Житомир. обл.). Найбільші камінеобробні підприємства республіки — Бідицький камінеобробний з-д (Київ. обл.), Головинський кар'єр (Житомир. обл.), з-д «Граніт» (Київ).

НЕРУДНІ БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ — будівельні матеріали мінерального походження, що їх використовують у природному вигляді. Одержують Н. б. м. мех. переробкою (дробленням, сортуванням, помелом, розколюванням, розпилюванням, шліфуванням, поліруванням та ін. способами, див. також *Камінеобробка*) гірських порід, які видобувають гол. чин. у кар'єрах. До Н. б. м. належать *гравій, пісок, щебінь*, каміні, блоки і плити, мінеральні порошки (див. *Кам'яні матеріали і конструкції*). Для сипких Н. б. м. регламентуються зерновий склад (іноді й форма зерен), вміст пилуватих і глинистих частинок, шкідливих домішок, слабких і вивітрілих порід, міцність, *морозостійкість*; для поштучних Н. б. м. — лінійні розміри, стан лицьової поверхні тощо. Н. б. м. застосовують як *заповнювачі* для бетонів і розчинів, *стінові й облицювальні матеріали*, дорожньобудівні матеріали тощо. Див. також *Нерудна промисловість*.

Літ.: Справочник по добыче и переработке нерудных строительных материалов. Л., 1975.

НЕРУДНІ КОРИСНІ КОПАЛИНИ — те саме, що й *неметалеві корисні копалини*.

НЕРУНОВИЧ Інокентій [р. н. невід., Київ — 26.VI (7.VII) 1747, Іркутськ] — укр. рос. церковний та культурно-осв. діяч. Закінчив Київ. академію (1721) і залишився в ній як викладач пітики й риторики. Був професором Моск. академії (з 1728), її префектом (1730). З 1732 — іркутський єпископ. Дослідники приписують Н. авторство драми «Милость Божия...», поставленої в Києві 1728. В ній відображено визвольну боротьбу укр. народу на чолі з Б. Хмельницьким проти польсько-шляхетського панування, ушляхетлюється возз'єднання України з Росією.

В. П. Колосова.
НЕРУХОМІСТЬ, нерухоме майно — за цивільним правом деяких країн, зем. ділянки та капітальні будівлі, споруди, ін. об'єкти, що

стоять на них. Термін «нерухоме майно» вживається й у *міжнародному приватному праві*. Поділ майна на нерухоме й рухоме найбільш властивий бурж. цивільному праву. У рад. праві такого поділу майна не існує, бо земля — власність д-ви і угоди з приводу неї заборонено, щодо будівель тощо існує особливий правовий режим. Законодавство окремих соціалістичних країн Європи користується терміном «нерухомість».

НЕРЧІНСЬКИЙ ДОГОВІР 1689 — перший договір між Рос. державою і маньчжурською Цинською імперією, підписаний 27.VIII (6.IX). Цим договором завершився воєнний конфлікт 80-х рр. 17 ст., причиною якого було прагнення маньчжурської дин. Цин до завоювання освоєного росіянами Приамур'я. Рос. посольство очолював Ф. О. Головін. Переговори велися побли. Нерчинського острога, що його тримала в облозі маньчжурська армія. Частина нав'язаних Росії статей договору була невідповідною для неї. Зокрема, вона змушена була відмовитися від обширної тер. Албазинського воеводства. Кордонна лінія була дуже невизначена, у деяких випадках розмежування земель взагалі не проводилося. Все ж договір відкривав можливості розвитку мирних політ. і торг. відносин між обома країнами. Росія веда багаторічну дипломатичну боротьбу за перегляд Н. д., що завершилася підписанням *Айгунського договору 1858* і *Пекінського договору 1860*.

НЕРЮНГРИНСЬКЕ РОДОВИЩЕ КАМ'ЯНОГО ВУГІЛЛЯ — у пд. частині Якут. АРСР, у межах Пд.-Якутського кам'яновугільного басейну. Площа бл. 30 км². Пром. запаси вугілля бл. 0,5 млрд. т (1980). В геоструктурному відношенні родовище пов'язане з брахісінклинальною складкою (див. *Брахісінклиналь*), ускладненою підкидами й насувами. Вугілля — у відкладах нижньокрейдового віку (див. *Крейдовий період і крейдова система*). Осн. робочий пласт «Потужний», потужність від 20 до 55 м. Глиб. залягання вугілля від 0 до 300 м. Вугілля коксове, з низьким вмістом сірки і фосфору, вміст золи перебічно 18,5%. Родовище відкрито 1953, детальну розвідку завершено 1974. Експлуатується вуглерозріз. Н. р. к. в. — нова сировинна база коксівного вугілля Сибіру і Далекого Сходу. З-цею Тинда — Беркаїт сполучається з трасою БАМ.

В. Х. Череповський.
НЕСАМОВРЯДНІ ТЕРИТОРІЇ — колоніальні і залежні території, на які після 1945 не поширювалась *опіка міжнародна*. Інститут Н. т. — тимчасовий, перехідний захід на шляху до здобуття самоврядування і незалежності. Статус Н. т. і осн. принципи, які мають застосовуватися щодо Н. т., закріплено в *Статуті ООН*. Члени ООН, які несуть або беруть на себе відповідальність за управління Н. т., зобов'язуються забезпечувати їхній політ., екон. і соціальний прогрес, розвивати самоврядування. Перелік Н. т., вміщений у меморандумі Секретаріату ООН

Дж. Неру.

Р. Неру.

П. Неруда.

Я. Неруда.

НЕСВІДОМЕ

1946, охоплював Н. т., населення яких становило 181 млн. чол. За час існування ООН більшість Н. т. всупереч опору колоніальних д-в домоглася незалежності. В системі органів ООН є Департамент по опіці і Н. т. Після прийняття ООН 1960 Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам (див. Декларації ООН) основним органом ООН у справі Н. т. став спеціальний комітет з питань про хід здійснення згаданої Декларації.

НЕСВІДОМЕ у психології — психічні процеси й стани людини, протилежні свідомості (див. Свідомість). Термін «несвідоме» широко живається в філософії, соціології, психології, психіатрії, мистецтвознавстві, юриспруденції тощо. Ідеалістичні реакції концепції Н. пояснюють його природу з позицій містицизму, ірраціоналізму, окультизму, інтуїтивізму. На противагу цим антинаук. ідеям, матеріалістична психологія на основі марксистсько-ленінської філософії обґрунтовує визначальну роль свідомості в поведінці людини та підкорення їй процесів Н. Фізіологічною основою Н. за І. П. Павловим, є наявність у корі головного мозку діянок зі зниженою збудливістю. Н. може відігравати як позитивну роль (навички та ін. автоматизми, що підвищують професійну майстерність), так і негативну (машинальні акти, що стали звичини, можуть знижувати творчий рівень діяльності людини). Див. також Підсвідоме.

Лит.: Бассан Ф. В. Проблема «бессознательного». М., 1968.

НЕСВІТСЬКИЙ О. Т. Губко. Яків Іванович [27.IV (10.V) 1911, с. Потанці, тепер Канівського р-ну Черкас. обл. — 28.IV 1974, Київ] — укр. рад. вчений у галузі автомобільного транспорту, доктор тех. наук (з 1966), професор (з 1966). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1936) Харків. ін-ту механізації сільського г-ва працював в установах АН УРСР, М-ва сільського г-ва УРСР. З 1948 — у Київ. автомоб.-дорожньому ін-ті. Розробив теоретичні основи експлуатації рухомого складу автомоб. транспорту на основі теорії надійності машин. Автор підручника «Технічна експлуатація автомобілів». Держ. премія УРСР, 1976 (посмертно).

НЕСЕСЕР (франц. nécessaire, букв. — потрібний, необхідний) —

1) Дорожній футляр з речами туалету.

2) Скринька з речами для рукоділля.

НЕСІМІ (Насімі (справж. ім'я — Сеїд Імадедін; бл. 1369, м. Шемаха — 1417, Аленпо)) — азерб. поет. Писав азерб., перською та араб. мовами. Викривав духовництво, релігійні забобони, осмілював красу життя, створив перший зразок філос. газелі азерб. мовою. Писав антифеод. сатири («Бахарія»). Страчений духовництвом за виступи проти релігії. Лірика Н. мала вплив на дальший розвиток азерб. літератури.

Тек.: Рос. перекл. — [Поетії]. В кн.: Поэты Азербайджана. Л., 1970:

Рубин. Баку, 1973; Избрания лирика, т. 1—2. Баку, 1973—76.

НЕСКІНЧЕННИЙ ДЕСЯТКОВИЙ ДРІБ — десятковий дріб, який не можна виразити скінченим числом десяткових знаків (напр., $1/3 = 0,3333\dots$; $\sqrt{2} = 1,4142\dots$). Н. д. поділяються на періодичні дроби (див. також Рациональні числа) і неперіодичні дроби (ірраціональні числа).

НЕСКІНЧЕННИЙ ДОБУТОК — добуток нескінченного числа спільних множників $v_1, v_2, \dots, v_n, \dots$, тобто вираз вигляду $v_1 v_2 \dots v_n = \prod_{n=1}^{\infty} v_n$.

Розрізняють Н. д. збіжні і розбіжні. Якщо послідовності частинних добутоків $p_1 = v_1$, $p_2 = v_1 v_2$, ...,

$p_n = v_1 v_2 \dots v_n = \prod_{i=1}^n v_i$ збігається до границі $p \neq 0$ при $n \rightarrow \infty$, то Н. д. наз. збіжним, а $p = 0$ його значенням, і пишуть $p = \prod_{n=1}^{\infty} v_n$.

Якщо ж $p = 0$ або не існує, то Н. д. наз. розбіжним. Н. д. вперше використовували в зв'язку з обчисленням числа e ; Л. Ейлер застосовував їх для зображення функцій.

НЕСКІНЧЕННО ВЕЛИКІ ВЕЛИЧИНИ — змінні величини, які, починаючи з деякого моменту в процесі їхньої зміни, стають і надалі лишаються більшими (за модулем) будь-якого наперед заданого числа (про поняття «моменту в процесі зміни» див. Границя). Напр., коли змінна x послідовно приймає числові значення $x_1, x_2, \dots, x_n, \dots$, то кажуть, що вона є Н. в. в., якщо для будь-якого числа $M > 0$ існує такий номер N , що для всіх $n > N$ виконується нерівність $|x_n| > M$; тут в ролі моменту виступає номер N . Коли величина x є Н. в. в., то обернена величина $1/x$ є нескінченно малою величиною, і навпаки. Те, що x є Н. в. в., записують у вигляді $\lim x = \infty$ або $x \rightarrow \infty$.

НЕСКІНЧЕННО ВІДАЛЕНІ ЕЛЕМЕНТИ — невідлісні точки, прямі і площини, якими доповнюється евклідов простір при вивченні центральної проєкції. Поняття про Н. в. в. виникло при встановленні взаємно однозначної відповідності між променями пучка прямих на площині і точками прямої, що перетинає їх. Так, пряму пучка, паралельну даній, доповнюють нескінченно віддаленою точкою, яку розглядають як точку перетину з даною прямою. При цьому вважають, що всі прямі, паралельні даній, мають спільну невідлісну точку. Аналогічно вводиться невідлісна пряма площини. Весь евклідов простір доповнюється невідлісною площиною, що являє собою сукупність невідлісних точок і прямих. Такий поповнений простір наз. проєктивним. У проєктивній геометрії власні (звичайні) елементи і Н. в. в. вважають рівноправними, оскільки при проєктивних перетвореннях вони переходять один в одного. Поняття «нескінченно віддалені елементи» поширюється на багатовимірний простір, причому для

введення Н. в. в. використовуються однорідні координати.

НЕСКІНЧЕННО МАЛІ ВЕЛИЧИНИ — змінні величини, границю яких є нуль. Конкретна змінна величина x наз. Н. м. в., якщо для довільного як завгодно малого числа $\epsilon > 0$, починаючи з певного моменту в процесі зміни, буде справджуватись нерівність $|x| < \epsilon$ (про поняття «моменту в процесі зміни» див. Границя). Коли величина x є Н. м. в., то обернена величина $1/x$ є нескінченно великою величиною, і навпаки. Те, що x є Н. м. в., записують у вигляді $\lim x = 0$ або $x \rightarrow 0$. Н. м. в. відіграють важливу роль у математичному аналізі (див. Диференціальне числення, Інтегральне числення).

«НЕСКОРЕНА ПОЛТАВЧАНКА» — підпільна антифашист. комсомольсько-молодіжна група, що діяла в Полтаві з листопада 1941 до травня 1942 під час нім.-фашист. окупації. Група об'єднувала 20 чол. Командир групи — О. К. Убийвовк, нач. штабу — С. Т. Сапіга. Підпільники вели агітацію серед населення міста, підтримували зв'язок з партизанами, приймали зведення Радінформбюро, які використовували для написання листівок (понад 30 найменувань), організовували саботаж на підприємствах, псували відремонтовані на місц. з-ді мотори фашистських танків, зривали графіки їх ремонту, доставили зброю й боєприпаси (кулемети, пістолети, патрони), які передавали партизанам. Члени групи допомогли 50 рад. військовополоненим утекти до партизанів. На поч. травня 1942 фашисти вистежили групу, заарештували 10 підпільників і після тривалих тортур шістьох з них 26.V 1942 розстріляли.

НЕСЛІЯ (Neslia) — рід однорічних трав'янистих рослин родини хрестоцвітних. Листки довгасто-ланцетні, нижні — черешчаті, середні і верхні — сидячі, при основі стрілоподібні. Квітки жовті, зібрані в китиці. Плід — нерозкривний стручковец. 2 види, пошир. в Європі й Азії, Пн. Африці; зустрічаються в СРСР: Н. волохиста (N. paniculata) — майже по всій території СРСР, у т. ч. в УРСР, Н. гострокінцева (N. arpiculata) — в Криму, на Кавказі і в Серед. Азії. Бур'яни посівів зернових культур. Насіння Н. містить до 29% жирної олії, листки — синю фарбу.

НЕСЛУХІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — багатощарове поселення, виявлене у верхів'ях Зх. Бугу поблизу с. Неслухова Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. Досліджувалося 1898—99, 1903, 1946, 1949. Розкопки відкрито культурний шар черняхівської культури з залишками напівеземлянкових і землянкових жител, госп. ям, госп. і гончарних печей, шар 7—9 ст. з залишками напівеземлянкових жител і госп. ям. Виявлено також залишки наземних жител 12—13 ст. і кілька поховань бронзового віку. Знайдено лінійні і кружалний посуд, уламки античних амфор, вироби з заліза, бронза, кістки та скляні прикраси.

«Нескорена полтавчанка». Пам'ятник розстріляним фашистами патріотам. 1967. Скульптори Л. Г. Жуковська, Д. Г. Сова, К. С. Посполітак, архітектор В. А. Пасичний.

Неслія волохиста. Рослина та плід.

НЕСМЕЯНОВ Олександр Миколайович [28.VIII (9.IX) 1899, Москва — 17.I 1980, там же] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1943), президент АН СРСР (1951—61), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1979). Член КПРС з 1944. Закінчив Московський ун-т (1922), працював там же (з 1935 — професор, 1944—48 — декан хім. ф-ту, 1948—51 — ректор). З 1935 — керівник лабораторії Ін-ту органічної хімії АН СРСР, 1939—54 — директор цього Ін-ту. З 1954 до кінця життя очолював Ін-т елементоорганічних сполук АН СРСР. Осн. дослідження — в галузі теор. органічної хімії і хімії елементоорганічних сполук. У 1929 запропонував метод синтезу ртутноорганічних сполук, який пізніше був поширений на інші металоорганічні сполуки (див. *Несмеянова реакція*). Всебічно вивчив фероцен та його аналоги. Встановив багато закономірностей хім. перетворень і одержав важливі дані про природу хім. зв'язку. Створив новий наук. напрям, пов'язаний з одержанням продуктів харчування з нехарчової сировини. Нагороджений 7 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Ленінська премія, 1966. Золоті медалі АН СРСР ім. М. В. Ломоносова (1961) та Д. І. Менделєєва (1977).

В. П. Кухар

НЕСМЕЯНОВА РЕАКЦІЯ — синтез металоорганічних сполук ароматичного ряду розкладання металевими порошками подвійних солей арилідіазоніагалогенідів з галогенідами важких металів, напр.: $[\text{ArN}_2]^+[\text{HgX}]^- + \text{Cu} \rightarrow$

$\rightarrow \text{ArHgX} + \text{N}_2 + \text{CuX}_2$, де Ar — ароматичний радикал, X — атом галогену. Н. р. використовується для синтезу металоорганічних сполук ртуті, олова, свинцю, талію, сурми та ін. Відкрив 1929 О. М. Несмеянов. Реакція відіграла важливу роль у становленні й розвитку хімії металоорганічних сполук.

В. П. Кухар

НЕСПРАВЕДЛИВІСТЬ — соціально-етичне поняття. Див. *Справедливість* і *несправедливість*.

НЕСПРАВЖНІ БОРОШНИСТОРОСЯНІ ГРИБИ — родина грибів класу ооміцетів. Те саме, що й *пероноспорозні гриби*.

НЕСПРАВЖНІ ДРОТЯНИКИ — личинки жуків з родин *чорнотілкових* та *пилькоїдових*. Зовні нагадують *дротяників*. Тіло (довж. до 5 см) 13-членикове, пружне, жовтого або коричневого кольору. Розвиваються перев. у ґрунті, живлячись підземними частинами рослин, насінням тощо. На орних землях України пошир. понад 20 видів Н. д., які ушкоджують кукурудзу, цукрові буряки, розсадку овочевих, баштанних та ін. культур. Найнебезпечнішими є личинки медляків: степового (*Blaps halophila*), широкогрудого (*B. lethifera*), кукурудзяного (*Pedinus femoralis*). Личинки *хрущів* *борошняних* ушкоджують борошно, зернопродукти. Заходять боротьби такі самі, як і з *дротяниками*.

В. Г. Доль
НЕСПРАВЖНИЙ СУГЛОБ, псевдоартроз — стійка патологічна ру-

хомість на будь-якій ділянці трубно-часті кістки. Виникає найчастіше внаслідок неправильного лікування перелому (травматичний Н. с.) або гнійного запалення кістки (*остеомиеліт*), зрізка — як наслідок перелому кістки, ураженої пухлинною (патологічний Н. с.), або у випадку природженого недорозвинення кістки (природжений Н. с.). Клінічні ознаки Н. с.: ненормальна рухомість та біль у місці колишнього перелому, порушення функції кінцівки; наявність щілини між уламками кістки (визначається рентгенологічно). Профілактика: своєчасне і правильне лікування переломів, зменшення всіх видів травматизму. Лікування: оперативне (пересаджування кістки, взяті у самого хворого або консервованої в лабораторії), з'єднання кінців Н. с. за допомогою різних металевих конструкцій тощо.

К. С. Терновий

НЕСПРАВЖНІ БОРОШНИСТА РОСА, пероноспороз — хвороба рослин, що її спричиняють *пероноспорозні гриби*. На верхньому боці уражених листків рослини з'являються жовтуваті плями, з нижнього боку яких утворюється ніжний білий або сіруватий з фіолетовим відтінком борошнистий наліт. При ураженні Н. б. р. сповільнюється ріст рослини, знижується продуктивність, вони гірше розвиваються, а іноді зовсім гинуть. На Україні найнебезпечнішими є Н. б. р. буряків, гороху, тютюну, цибулі, гарбузових, капустяних, маку, хмелю. Н. б. р. винограду в радянській літературі називається *мільдою*.

В. Ф. Пересичкін

НЕСТАЙКО Всеволод Зіновійович (н. 30.I 1930, м. Бердичів, тепер Житомир. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1977. Закінчив Київ. ун-т (1952). Друкуватися почав 1954. Перша зб. оповідань — «Шурка і Шурко» (1956). Автор прозових книжок для дітей і юнацтва «Це будо в Києві» (1957), «Космо-Натка» (1963), «Пригоди Робінзона Кукурузо» (1964), «Таємниця трьох невідомих» (1970), «Пригоди журавлика» (1979) та ін. П'єси — «Марсіанський жених» (1968), «Робінзон Кукурузо» (1970), «Вітька Магеллан» (1974). Телефільм «Тореадори з Васюківки» одержав премію Гран-прі на Міжнарод. фестивалі в Мюнхені (1968). Міжнарод. рада з дитячої та юнацької ліри 1979 внесла повість «Тореадори з Васюківки» до особливого почесного списку Г. К. Андерсена.

Т. А. Тореадори з Васюківки. К., 1980; Рос. перекл. — Тайна трёх неизвестных. М., 1975.

Л. М. Малащенко

НЕСТАРІЮЧА СТАЛЬ — низьковуглецева сталь (до 0,15% С), що її мех. властивості майже не змінюються з часом після холодного деформування. Схильність Н. с. до деформаційного старіння (див. *Старіння металів*) знижують, піддаючи її розкисленню алюмінієм, легуванню алюмінієм, титаном, ванадієм або ніобієм (по 0,05—0,1%), термічній обробці. Н. с. застосовують гол. чин. в автомобіле- і котлобудуванні.

НЕСТАТІВЕ РОЗМНОЖЕННЯ

— процес відтворення нових особин без участі статевих клітин (*гамет*) та без запліднення. При Н. р. новий організм розвивається з однієї або групи соматичних клітин (див. *Сомат.*). Осн. типи Н. р. — спороутворення (див. *Спорогенез*) і *вегетативне розмноження*. Н. р. обмежує спадкову різноманітність нащадків, оскільки генетично вони в основному ідентичні, але створює необмежені умови для збільшення чисельності нащадків з подібною спадковістю. Н. р. як найдавніший спосіб розмноження дуже поширене у низькоорганізованих форм і не властиве молюскам, членистоногим, хребетним, проте має місце у вищих рослин. Поряд з Н. р. видам, як правило, властиве і статеве (див. *Чергування поколінь*).

НЕСТЕРЕНКО Анатолій Дмитрович [25.III (6.IV) 1899, с. Благодатне, тепер Арбузницького р-ну Микол. обл. — 30.V 1975, Київ] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1953. Закінчив (1926) Київ. політех. ін-т, викладав у ньому. У 1936—38 — зав. лабораторією Енергетичного ін-ту АН СРСР, 1938—44 — гол. конструктор Київ. а-ду електротех. апаратури (тепер завод «Точелектроприлад»). З 1944 працював (1951—59 — директор) в Ін-ті електротехніки (тепер Ін-т електродинаміки) АН УРСР, одночасно (з 1945) викладав у Київ. політех. ін-ті. Осн. праці — з теоретичних проблем електротехніки, з електровиміральної техніки і приладобудування. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951. Держ. премія УРСР, 1978.

НЕСТЕРЕНКО Ганна Дмитрівна (н. 17.XII 1924, с. Яблуневе, тепер Оржицького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. педагог, чл.-кор. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1951. У 1936 закінчила Київ. пед. ін-т ім. О. М. Горького. На пед. роботі з 1943. З 1959 — директор Вербської школи-інтернату Дубнівського р-ну Ровен. обл. Була делегатом XXII з'їзду КПРС. У 1967—71 обиралась депутатом Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань, членом Президії Верховної Ради Укр. РСР, кандидатом у члени ЦК Компартії України. Автор праць з питань комуністичного виховання учнів.

М. Д. Ярмаченко
НЕСТЕРЕНКО Євген Євгенович (н. 8.I 1938, Москва) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1974. В 1961 закінчив Ленінгр. інженерно-буд. ін-т, 1965 — Ленінгр. консерваторію. В 1963—67 — соліст Ленінгр. Малого театру опери та балету, 1967—71 — Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова, з 1971 — Великого театру СРСР. Партії: Борис Годунов, Досифей («Борис Годунов»), «Хованщина» (Мусоргського), Руслан, Сусанін («Руслан і Людмила»), Іван Сусанін («Глинка»), Мефістофель («Доніжотта» опера Бойто), Андрій («Жовтень» Мураделі). В «Ла-

О. М. Несмеянов.

Є. Є. Нестеренко.

Нестеров. Церква Різдва на Винниках. 1705.

НЕСТЕРЕНКО

«Скала» (Мілан) виконував партію Філіппа («Дон Карлос» Верді), Терезія («Шар Едіп» Стравінського), Мойсея (одноименна опера Россіні), Аркеля («Пеллеас і Мелізанда» Дебюссі). Концертна й пед. діяльність.

Лит.: Гусев А. Евгений Нестеренко. М., 1980. В. С. Мурза.

НЕСТЕРЕНКО Максим (р. н. і см. невід.) — корсунський полковник. Був одним із сподвижників Б. Хмельницького. Очолюючи корсунський реєстровий полк, брав участь у сел.-козац. повстанні 1637 під проводом Павлюка і К. Скидана. Разом з Б. Хмельницьким Н. брав участь у підготовці нар. повстання проти польс.-шляхет. гноблення. На початку нар.-визвольної війни 1648—54 Н. очолював облогу повстанцями Кодака. За дорученням Б. Хмельницького в грудні 1649 — березні 1650 він у Варшаві переговори про затвердження *Зборівського договору 1649*. У 1655 разом з І. Богуним очолював загін козаків і рос. ратних людей, які захищали район Немирова і Брацлава від крим. татар.

НЕСТЕРЕНКО Олексій Костянтинович (1911—1942) — укр. рад. живописець. У 1934—40 навчався в Київ. художньому інституті у Ф. Кричевського. Відомий твором «Проводи партизана» (1940, ДМУОМ). Загинув на фронті.

НЕСТЕРЕНКО Олексій Олексійович (н. 20.II (4.III) 1904, с-ще Пристань, тепер у складі м. Охтирки Сум. обл.) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1958), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1936. У 1930 закінчив Харків. ін-т комуністичної освіти. З 1930 — на керівній роботі в органах нар. освіти та на викладацькій роботі. У 1946—48 — зав. кафедрою політ. економії Київ. ун-ту, 1950—53 — директор Ін-ту сусп. наук АН УРСР у Львові, з 1953—65 — директор Ін-ту економіки АН УРСР, з 1965 — професор кафедри політ. економії Київ. торг.-екон. ін-ту. Праці з питань історії нар. г-ва УРСР, політ. економії, розвитку продуктивних сил УРСР тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

НЕСТЕРОВ Михайло Васильович [19 (31).V 1862, Уфа — 18.X 1942, Москва] — рос. рад. живописець, засл. діяч мист. РРФСР (з 1942). В 1877—81 та 1884—86 навчався в Моск. уч.-шт. живопису, скульптури та архітектури у В. Перова, О. Саврасова та І. Прянишникова, 1881—84 — в петерб. АМ у П. Чистякова. З 1889 — експонент, з 1896 — член Т-ва *передвижників*. У ранній період Н. писав жанрові та історичні картини («Іспити в сільській школі», 1884; «Обрання Михайла Федоровича на царство», 1886). Пізніше звернувся до реліг. тематики («Видіння отроковиці Варфоломею», 1889—90; «Великий постріг», 1897—98), зображення російської природи («На горах», 1896, Київ. музей рос. мистецтва; «Осіньний пейзаж», 1906). Виконав портрети — артистки М. К. Заньковецької в ролі Харитини у виставі «Наймичка» І. Карпенка-Карого (1884), художника М.

Ярошенка (1897, Полтав. худож. музей), М. Горького (1901), польс. художника Я. Станіславського (1906). Яскраве обдарування і реалістична майстерність Н. найповніше виявилася за рад. часів, коли він створив низку портретів своїх сучасників — акад. І. Павлова (1935), скульптора В. Мухоміної (1940) та ін. Кращі твори Н. зберігаються в ДТГ, ДРМ. Творчість Н. тісно пов'язана з Україною, зокрема з Києвом. Художник уперше приїхав сюди на запрошення А. В. Прахова в березні 1890. В 1890—95 Н. жив тут і займався розписами *Володимирського собору*. Перебуваючи в Києві, він спілкувався з відомими укр., рос. і польськими митцями, зокрема з В. Васнецовим, братами О. і П. Сєвєдомськими, Я. Станіславським. Часто бував у маєтку Н. Г. Яшвиля на хуторі Княгинине на Сумщині, де написав багато портретів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1941.

Тел.: Нестеров М. В. Давніе дни. Встречи и воспоминания. М., 1959. Лит.: Дурманов С. Н. Нестеров-портретист. М.—Л., 1949; Никонова И. И. Михаил Васильевич Нестеров. М., 1962.

НЕСТЕРОВ Павло Петрович [10 (23).II 1903, Тула — 17.X 1978, Харків] — укр. рад. інженер у галузі гірничої механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1926. Закінчив (1932) Моск. гірничий ін-т. Викладав (1933—35) у Київ. гірничо-геол. ін-ті. У 1935—38 працював в Ін-ті гірничої механіки АН УРСР (тепер Ін-т гірничої механіки ім. М. М. Федорова), 1938—48 — в Ін-ті гірничої справи АН СРСР, з 1948 — в Харків. гірничому ін-ті (тепер Ін-т радіоелектроніки) та Ін-ті гірничої справи (тепер Ін-т геотехнічної механіки) АН УРСР. З 1978 — зав. відділом Ін-ту проблем машинобудування АН УРСР. Осн. праці — з теорії і практики шахтного підйому, питань конструювання і виготовлення сталевих канатів. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

НЕСТЕРОВ Петро Миколайович [15 (27).II 1887, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 26.VIII (8.IX) 1914, побл. Жовкви, тепер м. Нестеров Львів. обл., поховано в Києві] — рос. військ. льотчик, штабс-капітан. Н. в сім'ї офіцера. З 1906 — на службі в армії. Закінчив офіцерську повітроплавну школу в Петербурзі (1912). В 1913 — нач. авіац. загону 7-ї повітроплавної роти в Києві, пізні-

ше — нач. 11-го корпусного загону 3-ї авіац. роти. Засновник вищого пілотажу. В серпні 1913 вперше в світі зробив у районі Києва на літаку замкнену петлю (див. *Нестерова петля*). В 1913—14 взяв участь у першому в історії авіації груповому польоті за маршрутом Київ—Остер—Нижин—Київ, здійснив рекордні перельоти Київ—Одеса—Севастополь і Київ—Гатчина. Під час 1-ї світової війни воював на Пд.-Зх. фронті, зробив 7 бойових вильотів. Загинув у бою, вперше застосувавши повітр. таран і знищивши австр. літак.

НЕСТЕРОВ (до 1951 — Жовквя) — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Свині (бас. Бугу). Залізнична ст. Нестеров-Львівський. Вперше згадується в писемних джерелах 1368 як с. Винники. В 1603 вже як місто Жовквя дістало *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Жовквя загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 Жовквя в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В 1951 місто перейменоване на Н. (на честь рос. льотчика П. М. Нестерова, який загинув поблизу від нього). У місті — заводи: склобійний, консервний, «Шляхіндустрія» та цегельний. Листогаз, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 6 загосв. і музична школи; лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр, 2 б-ки, філіал Львів. держ. істор. заповідника. Архіт. пам'ятки: замок (1596—1630, за участю арх. П. Шасливого), кафедральний костюл (1604—09, арх. А. Прихильний та Шасливий), церква (1612), монастир і костюл домініканців (1653); синагога (арх. П. Бебер); 2 в'їзні брами (Звіринецька і Глинська); торгові ряди; частина оборонних мурів (всі — 17 ст.); дерев'яні церкви — Різдва (1705); Трійці (1720). В 17—18 ст. Н. — центр різьблення на дереві, ткацтва, живопису (див. *Жовківська школа художників*). Пам'ятник П. М. Нестерову (1963, скульптор О. Толмачов). В Н. народився укр. живописець Й. Кондзелевич. Іл. с. 337.

НЕСТЕРОВА ПЕТЛЯ, «мертва петля» — одна з фігур вищого пілотажу, що являє собою замкнену криву у вертикальній площині. Н. п. (мал.) названа за ім'ям П. М. Нестерова, який вперше здійснив її 27.VIII (9.IX) 1913.

НЕСТЕРОВСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,3 тис. км². Нас. 111,4 тис. чол. (1980). У районі — 196 населених пунктів, підпорядкованих 3 міським, 2 селищним і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Нестеров. Лежить у межах *Малого Полісся*. На Пд. Зх. — *Розточчя*. Корисні копалини: бурі вугілля, торф, вапняки, гончарні глини, пісок. Річка — *Рата* з прит. Свинкою й Білою (бас. Бугу). Ґрунти дерново-підзолисті у комплексі з дерново-карбонатними, сірі опідзолені, дернові, лучні й болотні. Ліси (сосна, дуб, бук, ялина, граб, береза, вільха) займають 30,8 тис. га. В межах району Волицький та По-

М. В. Нестеров.

М. В. Нестеров. Арх. М. К. Заньковецька в ролі Харитини у виставі «Наймичка» І. Карпенка-Карого. Елюд. 1884. Башкирський музей імені М. В. Нестерова. Уфа.

Пам'ятник на місці загибелі П. М. Нестерова. Село Воля Вищоцька Нестеровського району Львівської області.

О. К. Нестеренко. Проводи партизана. 1940. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

телицький держ. заказники. Найбільші пром. підприємства: нестерівський склоробний, «Шляхіндустрія» і консервний з-д, лігоспаз, рава-руський спиртний з-д та лігоспаз, Куликівська взут. ф-ка, Добросинський деревообр. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Нестерів). Спеціалізація с. г. — землеробство львівсько-львівського, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 79,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 52,1 тис. га. Гол. культури: льон-довгунець, озима пшениця, жито, ячмінь, картопля, овочеві, цукр. буряки. Скотарство, свинарство, птицеводство. У Н. р. — 16 колгоспів, 2 радгоспів, у т. ч. племптажорадгосп-репродуктор, навч. г-во Львів. с.-г. ін-ту, райлігосптехніка, райлігосптехнік. Залізничні станції: Зашків, Куликів. Нестеров-Львівський, Глинське, Добросин, Рава-Руська та ін. Автооб. шляхів — 678 км, у т. ч. з твердим покриттям — 433 км. У районі — Львів. с.-г. ін-т (м. Дубляни), профес.-тех. уч-ще (м. Рава-Руська), 79 заг.-осв. і 2 муз. школи; 73 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень, 12 будинків культури, 89 клубів, 5 кінотеатрів, 74 кіноустановки, 86 б-к, філіал Львів. держ. істор. заповідника (Нестерів), у смт Куликові, на батьківщині укр. рад. письменника А. Ф. Турчинської, — літ.-меморіальний музей, в с. Монастирку — літ.-меморіальний музей Л. Мартовича, у с. Річках — істор.-краснознавчий музей. Меморіальний комплекс на місці загибелі рос. льотчика П. М. Нестерова (с. Воля-Висоцька). Архит. пам'ятки: в с. Крехові — ансамбль Василіанського монастиря (17—18 ст.), дерев'яні церква Параскеви й дзвіниця (1724), в с. Потелиці — дерев'яна дзвіниця церкви (16 ст.). У м. Рава-Руській Н. р. народився польс. історик О. Гурка. В Н. р. видається газ. «Нове життя» (з 1939). Д. С. Павловський.

НЕСТОР (р. н. невід. — п. після 1113) — давньоруський письменник і літописець 11 — поч. 12 ст. В 1073 став ченцем Києво-Печерського монастиря. Був високоосвіченою людиною. Як вважали дослідники, Н. — автор «Читання про життя і згублення... Бориса і Гліба» (80 і рр. 11 ст.), церковно-істор. твору «Житіє Феодосія, ігумена Печерського» (бл. 1091). В своїх працях поряд з проповіддю християнських ідей підкреслював самостійність Русі щодо Візантії, закликав давньоруських князів боротися за єдність руських земель, був прихильником сильної великокнязівської влади. Н. — автор і упорядник «Повісті временних літ». Гробниця Н. — в печерах Києво-Печерського лагун. На вшанування Н. 1873 в Києві було засновано *Історичне товариство Нестора-літописця*. Образ Н. відобразив у скульптурі М. М. Антокольський. Іл. див. т. 1, с. 212. Літ.: Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Быт. Легенды. М., 1963.

НЕСТОРИАНСТВО — християнське богословське вчення, яке виникло у Візантії в 5 ст. Засновник — константинопольський патріарх

Несторій. Зберігало елементи античного раціоналізму. За вченням Н., «богоматір» і Ісус Христос були смертними людьми. Розглядаючи Христа водночас як божество («бог-син») і людину (Ісус), послідовники Н. твердили, що божественне і людське почало в ньому співіснували, але ніколи не зливалися (тим часом як ортодоксальна церква підкреслювала єдність людського і божественного початку в особі Христа). В 431 на Ефеському соборі Н. засуджено як ересь. Користувався значним впливом до 13 ст. в Сирії, Ірані (де до 7 ст. існувала несторіанська церква), було поширене в Серед. Азії, Китаї. Прихильники Н. є в Ірані, Іраку, Сирії.

НЕСТУРХ (Нештурха) Федір Павлович [10 (22).VI.1857, Одеса — 1.V.1936, там же] — укр. рад. архітектор. У 1887 закінчив петерб. АМ. У 1888—1900 працював гол. міським архітектором у Пскові, з 1900 — на цій же посаді в Одесі. Споруди: будинок швидкої допомоги (1903—05), міська публічна б-ка (тепер Одеська наукова б-ка ім. О. М. Горького, 1904—07; іл. див. т. 1, с. 439), психіатрична лікарня (1910—12), Фруктовий пассаж (1914—16), всі — в Одесі. В 1928—33 — професор Одеського худож. інституту.

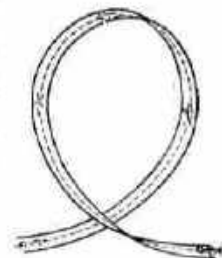
НЕСТЯЖАТЕЛІ — представники релігійно-політ. течії в Росії кін. 15 — поч. 16 ст. Н. засуджували «стяжальство» ченців, вимагали скасування церк. землеволодіння, пропонували моральне самовдосконалення, критично ставилися до окремих догматів християн. церкви. Очолював Н. Ніл Сорський. Н. підтримали поставлені *Іваном III* на церк. соборі 1503 питання про секуляризацію церк. земель. Однак представники воєнничої церкви — *йосифляни* відстояли право церкви на зем. та ін. власність. Влада пішла на компроміс з церквою, щоб дістати її підтримку в боротьбі проти великих світських феодалів. Останні, в свою чергу, інколи користувалися ідеями Н. в боротьбі проти зем. політики великокнязівської влади. Полеміка з йосифлянами завершилася засудженням Н. на церк. соборі 1531. Ідеї Н. мали вплив на формування поглядів Ф. Косого та ін. еретиків серед. 16 ст.

НЕСУМІСНІСТЬ ІМУНОЛОГІЧНА — неможливість спільного існування генетично різномірних субстанцій (інородні речовини — пересажені органи і тканини, бактерії, віруси тощо); виявляється в здатності імуннокомпетентної системи організму відторгати або знищувати різні субстанції, що є сторонніми для даного індивідуума. Обов'язковою умовою чужорідності є наявність у певного антигена детермінант (ділянки, які викликають розвиток імунологічної реакції індивідуума), відсутніх у антигенів хазяїна (реципієнта). Доведено, що основні антигени кожного індивідуума містяться на *лімфоцитах*. Це стало основою уявлення про систему антигенів людини — HLA (human lymphocytes antigens) — гол. антигенів гістосумісності. Визначено осн. комплекс гістосумісності — MHC

(major histocompatibility complex), що являє собою ділянку 6-ї *хромосоми*, до складу якої входить бл. 500 генів, у т. ч. гени гістосумісності (H-гени). Класичним прикладом Н. і. є відторгнення трансплантатів, тобто органів і тканин, пересаджених від *донора реципієнту* (див. *Трансплантація*). Антигенна структура кожного трансплантата включає антигени, що мають найбільш виявлену чужорідність щодо реципієнта і наз. *трансплантаційними*, або *H-антигенами*, яким належить провідна роль у стимулюванні імуннокомпетентної системи реципієнта і формуванні трансплантаційного *імунітету*, що й спричинює відторгнення органів і тканин. В основі Н. і. лежать генетичні відмінності між донором і реципієнтом; її ступінь зростає із збільшенням цієї різниці. Тому, як правило, відторгаються органи і тканини, взяті від донорів того самого біол. виду (алотрансплантати) та від донорів ін. біол. видів (ксенотрансплантати), і не відторгуються трансплантати, взяті від однополових близнят. Процес відторгнення трансплантата дуже складний і визначається його анатомічними і фізіол. особливостями, ступенем чужорідності трансплантатних антигенів, станом імуннокомпетентної системи реципієнта тощо. У розвитку трансплантаційного імунітету провідна роль належить Т-лімфоцитам, в зв'язку з чим поняття про нього, як правило, асоціюється з клітинним імунітетом. Важливе значення при цьому мають і ін. клітинні популяції — (клітини фагоцитарної системи, зокрема *макрофаги*). Поряд з клітинними механізмами трансплантаційного імунітету важливе значення мають і фактори гуморального імунітету, тобто антитіла проти трансплантаційних антигенів, що утворюються В-лімфоцитами. Вони виявляються особливо ефективними при пересаджуванні кровотворних і лімфоїдних тканин, а також при повторних пересадках органів і тканин, коли формування трансплантаційного імунітету йде за типом вторинної імунної відповіді. Весь комплекс механізмів, що визначають процес відторг-

П. М. Нестеров.

Нестерова петля.

НЕСУПЕРЕЧЛИ- ВІСТЬ

Нетоцяр малий.

нення трансплантата, увійшов в імунологію під назвою «реакція хазяїна проти трансплантата» — РХПТ. Проте взаємодія трансплантата і реципієнта далеко не завжди однобічний процес, який призводить до відторгнення. Нерідко трансплантат активно впливає на організм реципієнта, спричинюючи його загибель. У такому разі прийнято говорити про «реакцію трансплантат проти хазяїна» — РТПХ. Ці обидва типи реакції дуже широко використовуються як моделі для вивчення різних аспектів не тільки трансплантаційного імунітету, а й багатьох провідних питань сучас. імунології.

Лит.: Петров Р. В. Иммунология и иммуногенетика. М., 1976; Говалло В. И. Иммуни́тет к трансплантатам и опухолям. К., 1977. Н. М. Бережна.

НЕСУПЕРЕЧЛИВІСТЬ — 1) Якість правильного логічного мислення, яка свідчить, що в міркуванні, доведенні, теорії немає логічно протилежних чи суперечливих думок про один і той самий предмет, узятий в один і той самий час і в одному й тому самому відношенні. Це означає, що в даному міркуванні, доведенні, теорії не можна одночасно вивести судження (чи висловлювання) і його заперечення (див. також *Несуперечливості закон*). 2) Властивість формальної системи, що відповідає інтуїтивній вимозі, щоб ніяка формула, яку можна витлумачити як логічно абсурдне чи змістово суперечливе твердження, не була вивідною. Розробка засобів доказу Н. наукових теорій є важливою проблемою сучасної логіки і центральним завданням в обґрунтуванні основ науки.

НЕСУПЕРЕЧЛИВОСТІ ЗАКОН — один з чотирьох осн. законів *формальної логіки*; принцип логічного мислення, за яким висловлювання в одному й тому самому процесі *міркування* не може бути одночасно істинним і хибним. Це означає, що в процесі логічного виводу не можуть бути одночасно істинними якесь висловлювання і його заперечення. Н. з. відіграє надзвичайно важливу роль у процесі мислення й пізнання світу. Його дотримання є необхідною умовою правильності процесів міркування та доведення істинності наук. теорій. Визнання Н. з. не означає заперечення діалектичних суперечностей мислення й пізнання, а навпаки. Вимога Н. з., з одного боку, якраз передбачає, що такі суперечності неодмінно виникають, і, з другого боку, що тільки розв'язання їх є об'єктивною основою розвитку пізнання.

НЕСУЦІЛЬНЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ — вид спостереження, який охоплює не всі одиниці досліджуваної сукупності, а тільки певну частину, однак достатню масову, щоб одержати узагальнюючі статистичні характеристики. Див. *Спостереження статистичне*.

НЕСУЧІ КОНСТРУКЦІЇ — будівельні конструкції, що становлять несучий острів (*каркас*) будинку або споруди, забезпечуючи їхню надійність і довговічність. Н. к. сприймають осн. навантаження (власну масу, масу устаткування, людей, снігу, напір вітру,

тиск ґрунту на підземні частини будинку або споруди тощо) і передають їх на основу. Розрізняють Н. к. вертикальні, що сприймають гол. чин. стискальні зусилля (*колонни, фундаменти, несучі стіни* та ін.), і горизонтальні, що перебувають під дією переважно розтягальних (*мебрани, ванти, підвіски*) або згинальних (напр., панелі і балки *перекриттів*) зусиль. Є Н. к.: лінійні (*арки, балки, ферми, колони, ригелі*, відтяжки, площинні (*плити, панелі, настили*) і просторові (*куполи, оболонки, скеління*), див. також *Просторова система* в будівельній механіці); суцільні і ґратчасті (див. *ґратчасті конструкції*). Н. к. виготовляють з бетону, залізобетону, сталі, каменю, пластичних мас, деревини Перспективними є конструкції з легких сплавів, *пневматичні будівельні конструкції*. Н. к. розраховують на міцність, жорсткість, стійкість і витривалість (металеві Н. к.). Якщо Н. к. є одночасно і *огорожувальними конструкціями*, їх товщину визначають з урахуванням теплотех. і звукоізоляційних вимог.

Лит.: Металлические конструкции. М., 1976; Байков В. Н., Сигалов Э. Е. Железобетонные конструкции. М., 1978; Мельников Н. П. Металлические конструкции. ч. 1—2. М., 1975—78; Гринь И. М. Строительные конструкции из дерева и синтетических материалов. К., 1979. В. Д. Сургуцьов.

НЕСУЧИСТЬ — кількість яєць, одержаних від птиці за певний період (місяць, сезон, рік). Птиця починає нестися з досягненням статевої зрілості: курки у 3—6 міс., індички — 6,5—8 міс., качки і гуски — у 8—10 міс. Н. залежить від виду і породи птиці, віку, умов утримання й годівлі. Від курок несучих порід одержують за рік 180—300 (макс. 365) яєць, індичок — 70—120 (200), качок — 80—150 (230), гусок — 10—70 яєць. У курок несучих порід Н. більша на 10—12%, ніж у м'ясних. Н. знижується з віком і триває до 10 років. Для рівномірного одержання яєць протягом року стадо птиці комплектують молодими несучками, виведеними в різні сезони. Див. також *Птахівництво, Птахофабрика*.

М. М. Карпуть.
НЕСХРЕЩУВАНІСТЬ — неможливість одержання нащадків при *схрещуванні* або неможливість схрещування систематично відданих форм (при міжвидовій, міжродовій та ін. *гібридизації*). У тварин Н. виникає найчастіше внаслідок екологічної ізоляції, морфологічних відмінностей та відмінностей поведінкових реакцій. У рослин Н. зумовлена наявністю спец. *генів* несумісності; виявляється у нездатності пилку проростати на прийомці *маточки* материнського організму або в ранній загибелі *пилкових зерен*, що вже проросли. Все це робить неможливим *запліднення*. Зрідка, хоч запліднення відбулося, зародок гине внаслідок його генетичної несумісності з тканинами *ендосперму* насінини. Іноді Н. можна подолати за допомогою спец. прийомів, напр. методами попереднього вегетативного зближення, посередника (розроблені Л. В. Мічу-

ріним), штучного запліднення тощо. Одним з нових методів подолання Н. у рослин є парасексуальна гібридизація, в основі якої лежить злиття позбавлених оболонки клітин — *протопластів* і одержання з таких гібридних клітин нормальних рослин. В процесі еволюції Н. виникла як один із засобів збереження сталості біол. виду.

В. А. Труханов.
НЕТЕЛЬ — тільна (вагітна) теляця. Вік Н. може бути різний і залежить від скоростілість тварин, їхнього індивідуального розвитку й гост. використання. Нормально розвинених телиць використовують для *відтворення стада* з 16—18-місячного віку. Передчасне парування недорозвинених телиць негативно впливає на молодий організм Н. і якість приплоду, пізніше — невідгідне г-ву і, крім того, може призвести до *неплідності*. В структурі та *обороті стада* кількість Н. має становити 20—25 голів на 100 корів.

НЕТЕР (Noether) Еммі (23.III 1882, Ерланген — 14.IV 1935, Брін-Мор, США) — нім. математик. У 1922—33 працювала позаштатним професором у Геттінгському ун-ті, 1928—29 читала лекції в Моск. ун-ті. Осн. праці стосуються алгебри. Праці Н. спрями створенню заг. або абстрактної алгебри (заг. теорія *ідеалів*, теорія *кілець*, груп тощо). Сформулювала 1918 одну з фундаментальних теорем теор. фізики, що пов'язує закони збереження з симетріями системи (див. *Нетер теорема*).

НЕТЕР ТЕОРЕМА — фундаментальна теорема фізики, яка встановлює зв'язок між властивостями симетрії фіз. системи і *збереження законами*. Сформулювала 1918 Е. Нетер. Читається так: якщо фіз. система описується рівняннями руху у вигляді системи диференціальних рівнянь, одержаних з *варіаційного принципу механіки*, то кожному перетворенню (неперервно залежному від одного параметра системи), яке залишає інваріантним варіаційний функціонал, відповідає певний закон збереження (див. *Інваріантність*). До таких неперервних перетворень у просторі-часі належать: зсув у часі (однорідність часу), з якого випливає закон збереження енергії; зсув у просторі (однорідність простору) — закон збереження імпульсу; тривимірне просторове обертання — закон збереження моменту кількості руху; чотири- і тривимірне обертання в просторі-часі, зокрема *Лоренца перетворення* — узагальнений закон руху центра мас. Н. т. широко застосовують у класичній і квантовій механіці. Важливе значення має Н. т. у квантовій теорії поля, де закони збереження, які випливають з існування певної групи симетрії, часто є осн. джерелом інформації про властивості досліджуваних об'єктів.

Лит.: Полак Л. С. Вариационные принципы механики, их развитие и применение в физике. М., 1960; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1978.

НЕТІШН — селище міського типу Славутського р-ну Хмельн.

Нетреба звичайна. Гілочка та супліддя.

обл. УРСР. Розташований на р. Горині (бас. Дніпра), за 7 км від залізнич. ст. Кривин. 3,4 тис. ж. (1981). У Н. — колгосп, восьмирічна школа, 2 фельдшерсько-акушерські пункти, 2 клуби, 2 бібліотеки.

НЕТКАНИХ МАТЕРІАЛІВ ПРОМИСЛОВОСТІ — галузь легкої промисловості, підприємства якої виробляють неткані текстильні матеріали. Осн. продукція: неткані матеріали для білизни, верх. одягу, основа штучної шкіри, напівовняні матеріали для спортивного одягу, неткані матеріали типу ватини тощо. Див. *Текстильна промисловість*.

НЕТКАНИ МАТЕРІАЛИ — текстильні матеріали з волокон, ниток або синтетичних плівок, з'єднаних механічними і фізико-хімічними способами без застосування методів ткацтва. Набули значного поширення з 40-х рр. 20 ст. Осн. видами Н. м. є: в'язально-прошивні, ниткопрошивні, голкопрошивні, валзально-повстяні та клеєні. У в'язально-прошивних матеріалах волокна (у ниткопрошивних — нитки) з'єднують, прошиваючи їх нитками або пряжею. Волокна голкопрошивних матеріалів переплутують між собою, багаторазово пробиваючи (прошиваючи) їхній шар зазубленими голками. Валзально-повстяні матеріали одержують звадуванням вовняних волокон у процесі мех. або теплової обробки у вологому середовищі. Волокна та нитки клеєних Н. м. з'єднують клеями або термопластичними матеріалами під тиском при підвищеній т-рі. При з'єднанні термопластичних волокон і плівок клеєних Н. м. вдаються до термічної обробки або ультразвукового зварювання. З Н. м. виготовляють матеріали для білизни, верхнього одягу, кишень, ковдри, пакувальні матеріали, утеплюючі прокладки для взуття й одягу, вони є основою у виробн. штучної шкіри (*замші*) тощо. Технологія виготовлення Н. м. значно продуктивніша, ніж тканних матеріалів. В СРСР 1980 вироблено 755,3 млн. м² нетканних матеріалів, у т. ч. в УРСР — 88,7 млн. м².

Лит.: Козенко К. М. Производство нетканых материалов для изготовления обуви. К., 1968; Гензер М. С. Механическая технология нетканых текстильных полотен. М., 1978; Гусев В. Е., Озеров Б. В. Оборудование поточных линий и технология производства нетканых материалов. М., 1978.

НЕТО (Netu; Neto) Агостиньо (17.IX 1922, Камікана, округ Луанда, Ангола — 8.IX 1979, Москва) — держ. і політ. діяч Анголи, поет. У 1957 закінчив мед. ф-т ун-ту в м. Коїмбрі (Португалія). З 1962 — голова орг-ції *Народний рух за визволення Анголи* (МПЛА). Після проголошення незалежності Анголи (1975) Н. — президент країни, голова Революц. ради Нар. Республіки Анголи. З 1977 Н. — голова МПЛА — *Партії праці*. Автор збірок «Вірші» (1961), «З сухими очима» (1963). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1976.

НЕТОПІР (Pipistrellus) — рід ссавців род. гладконосих кажанів.

Тіло (довж. 37—55 мм) вкрито коротким бурим волоссям. Морда широка, вкорочена, череп малий, зубів 34, крила порівняно вузькі й довгі. Н. зустрічаються в лісних, гірських і безлісних місцевостях, живуть групами, селяться в щілинах скель, дуплах дерев, будівлях. Живляться комахами. Самка шороку в червні народжує 2 малят. Н. поширені в Європі, Пн. Африці, Азії, в Австралії і Пн. Америці (до Пд. Мексики). 39 видів, з них в СРСР — 5, у т. ч. в УРСР — 4. Найпоширеніші Н. малий, або звичайний (P. pipistrellus), і Н. Натугіуса (P. nathusii). Н. середземноморський (P. kuhlii) та Н. кожаниковидний (P. savii) включені до *Червоної книги* Української РСР. Викопні рештки Н. відомі починаючи з олігоцену. Деякі зоологи об'єднують Н. з кажанами в один рід *Vespertilio*.

НЕТРЕБА (Xanthium) — рід рослин родини *складноцвітних*. Однорічні однодомні опушені трави. Листки лопатеві, прості. Маточкові квітки зібрані в двоквіткові суцвіття — кошики, тичинкові квітки — в багатоквіткові кошики. Понад 30 видів (за ін. даними, всього кілька видів), ростуть майже по всій земній кулі. В СРСР — понад 10 видів, у т. ч. в УРСР — 4; з них найпоширеніші — бур'яни Н. колюча (X. spinosum), до 100 см заввишки, з довгими 2—3-розділеними колючками при основі листків і Н. звичайна, або збузівидна (X. strumarium), до 100 см заввишки, усі частини рослини містять йод. насіння — до 40% жирної олії.

НЕТРИМАННЯ СЕЧІ — мимовільне витікання сечі без позиву на сечовипускання. Розрізняють справжнє, несправжнє та нічне Н. с. Справжнє Н. с. — постійне виділення сечі. Спричиняється недостатністю замикального апарату *сечового міхура* внаслідок його ушкодження, природженими вадами *сечівника* та сечового міхура, захворюваннями та ушкодженнями *центральної нервової системи*, мех. перешкодами до сечовипускання. При несправжньому Н. с. сеча витікає кризь *фістулу* сечового міхура чи *сечовода* або з сечовода при його ектопії (зміщенні). Нічне Н. с. полягає в тому, що у хворого під час сну не виникає позив і сечовипусканню не передують пробудження. Нічне Н. с. найчастіше пов'язане з функціональними розладами центрів *головного мозку*, які регулюють сечовипускання. Н. с. може виникати також внаслідок неправильно го виховання дитини, порушень режиму, інфекційних захворювань, рідше — при ураженні поперекових та крижових корінців *спинного мозку*, захворюваннях сечового міхура. Лікування: медикаментозне, фізіотерапія, хірургічне тощо; при нічному Н. с. — також гіпноз, *голотерапія*.

В. І. Сансай.
НЕТРУДОВІ ДОХОДИ — доходи, одержані власником або володільцем майна незаконним шляхом, а також внаслідок незаконної трудової діяльності чи вчинення злочину. Конституція СРСР (ст.

13) та конституції союзних республік (в УРСР — ст. 13 Конституції УРСР), *Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (ст. 23) покладають на громадян заг. обов'язок не використовувати майно, що є в особистій власності або в користуванні, для одержання Н. д. Істотною ознакою Н. д. є їхня неправомірність. У зв'язку з цим до Н. д. відносять доходи, одержані шляхом здавання в найом майна за плату понад встановлені розміри; використання майна з застосуванням найманої праці (напр., одержання за допомогою найманої праці на присадібній ділянці с.-г. продукції для продажу її) та використання предметів особистої власності для кустарного промислу без відповідного дозволу, а також доходи, одержані громадянином внаслідок вчинення злочину (напр., заняття забороненим промислом, спекуляція). ЦивК УРСР встановлює санкції за одержання Н. д., зокрема стягнення в доход держави пайового внеску члена житлобудівного або дачнобудівного кооперативу, який пісено за рахунок Н. д. (ст. 36 ЦивК УРСР), вилучення майна, яке використовується для одержання Н. д. (ст. 106, 107 ЦивК УРСР). За Указом Президії Верховної Ради УРСР від 29.VIII 1962 передбачено безоплатне вилучення будинків, дач та ін. будівель, споруджених або придбаних за рахунок Н. д. тощо. Таке вилучення може бути здійснене лише в судовому порядку. Особи, винні в одержанні Н. д., не користуються щодо них захистом цивільних прав.

Д. В. Боброва.
НЕТТО (італ. néto, букв. — чистий) — вага товару без упаковки (тари). Вживаються також вирази Н.-прибуток і Н.-бюджет — чистий прибуток і чистий бюджет після вирахування витрат.

НЕТУШІЛ Іван Вячеславович (2.V 1850, м. Простейов, тепер Пд.-Моравської обл. ЧССР — 21.II 1928, Харків) — рос. філолог та історик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1910). Чех за національністю. Освіту здобув в ун-тах Оломоуця, Праги та Петербурга. З 1885 — професор Харків. ун-ту (1906—12 — проректор, 1912—19 — ректор). Вивчав переважно ранню історію Старод. Риму, зокрема проблеми походження магістратур, зовн. політику Риму до 4 ст. до н. е., генезис лат. мови. Події політ. життя розглядав у відриві від соціальної історії.

НЕУЙМІНА КОМЕТИ — шість комет, що їх відкрив 1913—41 рад. астроном Г. М. Неуймін (1886—1946) на обсерваторії в Сімеїзі. До них належать *комети*: 1913 III — короткоперіодична сімейства Сатурна (період обертання 17,8 року); 1914 III з гіперболічною орбітою; 1916 II (5,4 року), 1929 III (10,9 року), 1936 IV (8,6 року) і 1941 VII (5,5 року) — короткоперіодичні сімейства Юпітера. Близько всіх цих комет дуже невеликий. Комети 1914 III, 1936 IV і 1941 VII Неуймін відкрив одночасно з ін. астрономами, але незалежно від них.

НЕУНИЛОВ Борис Олександрович [н. 20.IX (3.X) 1908, Данков,

А. Нето.

НЕУРЯДОВІ МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

тепер Липец. обл.] — рад. ґрунтознавець, агрохімік і рисівник, чл.-кор. АН СРСР (з 1970), акад. ВАСГНІЛ (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1940. По закінченні Далекосхідного с.-г. ін-ту (1935) працював на Далекосхідній рисовій дослідній станції і в ризорадгоспі до 1963. В 1964—70 — на посаді голови Президії Далекосхідного філіалу Сибірського відділення АН СРСР, з 1970 — перший заст. голови Президії Далекосхідного наук. центру АН СРСР. В 1973—78 — зам. директора по науці Всесоюзного н.-д. ін-ту рису ВАСГНІЛ (Білозерне, Краснодар. кр.). З 1978 — на пенсії, наук. консультант. Праці присвячені наук. основам і агрох. заходам, спрямованим на підвищення родючості ґрунту на рисових полях. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

НЕУРЯДОВІ МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ (НМО) — об'єднання національних товариств (асоціацій), груп чи окремих громадян країн світу для досягнення спільних цілей та розвитку міжнародного співробітництва в різних галузях.

Виникли в 2-й пол. 19 ст. у зв'язку з інтенсифікацією міжнар. зв'язків. На 1980 налічувалося понад 2,5 тис. НМО. Розрізняють НМО універсальні (до них належать нац. т-ва, групи чи окремі громадяни усіх чи майже всіх країн світу), регіональні (охоплюють країни окремих географічних регіонів), субрегіональні (входять частини регіонів). Розрізняють також НМО за галузю (входять представники всіх соціально-політ. систем, віросповідань тощо) і однотипні (за політ.-ідеологіч. ознаками). Серед НМО є громадсько-політ., профспілкові, жін., молодіжні, наук., культурно-освітні, філантропічні та ін. В основі діяльності НМО лежить, як правило, установчий акт (статут, декларація), де викладено осн. принципи і цілі, зафіксовано структуру, форми діяльності орг-ції. Найвищим органом НМО є, як правило, заг. збори членів. Між сесіями заг. зборів діє обраний ними виконавчий орган (к-т, рада, президія). Великі НМО мають постійні секретаріати, деякі — лише ген. секретаря. Фінансуються вони за рахунок внесків та різних субсидій. Деякі мають свої друковані органи. Багато НМО одержали т. з. *консультативний статус* при ООН або ЮНЕСКО, МОП та ін. Залучення їх до діяльності ООН через *Економічну і соціальну раду ООН* передбачено ст. 71 Статуту ООН. Існує К-т ООН по неурядових орг-ціях. НМО, що мають консультативний статус, об'єднують міжнар. орг-ція — Конференція неурядових орг-цій. Ряд НМО робить значний внесок у боротьбу за мир, розрядку і міжнар. співробітництво (*Всесвітня Рада Миру*, МДФЖ, ВФДМ, ВФП та ін.). Авторитетною орг-цією є *Міжпарламентський союз*. Деякі НМО стоять на реакційних позиціях (сіоністські, окремі релігійні та профспілкові).

Ю. М. Кочубей.

НЕУСТОЙКА — визначена законом або договором грошова сума, яку одна сторона повинна сплатити іншій стороні в разі невиконання або неналежного виконання нею зобов'язання. Різновидами Н. є пеня, штраф.

НЕУХИЛЬНОГО ЗРОСТАННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ СУСПІЛЬНОЇ ПРАЦІ ЗАКОН — специфічний екон. закон комуністичного способу виробництва, суть якого полягає в об'єктивній необхідності й

можливості постійного скорочення суспільно необхідного *робочого часу* на виробництво одиниці продукції. В. І. Ленін вказував, що «продуктивність праці, це, кінець кінцем, найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу. Капіталізм створив продуктивність праці, небачену при кріпосництві. Капіталізм може бути остаточно переможений і буде остаточно переможений тим, що соціалізм створює нову, далеко вищу продуктивність праці» (Повне зібр. тв., т. 39, с. 20). Підвищення *продуктивної сили праці* властиве всім *суспільно-економічним формам*. Кожна з них накладає на цей процес свій відбиток, оскільки підвищення *продуктивності праці* залежить не тільки від рівня розвитку продуктивних сил, а й від *панівного способу виробництва*, характеру сусп. ладу. Так, підвищення продуктивності праці за *капіталізмом* відбувається стихійно, в умовах анархії та циклічного розвитку виробн., що переривається *економічними кризами*. Нерівномірний розвиток капіталістичного виробн. зумовлює нестійке зростання продуктивності праці. Тому закон підвищення продуктивності праці в капіталістич. економіці має умовне, відносне, а не абсолютне значення. У капіталістичному суспільстві підвищення продуктивності праці підпорядковане інтересам одержання найбільшого прибутку капіталістами. Тому підвищення продуктивності праці не супроводиться відповідним зростанням добробуту трудящих, призводить до посилення *експлуатації*, зростання *безробіття*, погіршення умов продажу *робочої сили*. За соціалізмом, де *засоби виробництва* і продукти праці належать усьому суспільству, продуктивність праці неухильно зростає і є гол. джерелом збільшення сусп. багатства і зростання *добробуту* кожної людини. Соціалізм докорінно змінює характер праці, роблячи її вільною, творчою, створює об'єктивні умови й можливості постійного, неухильного зростання продуктивності сусп. праці, народжує нове ставлення до праці, *соціалістичне змагання*.

Планомірний розвиток народного господарства в умовах соціалізму дає змогу усунути непродуктивні затрати сусп. праці, забезпечити раціональне використання матеріально-речових і особистого факторів виробн., що сприяє неухильному зростанню продуктивності сусп. праці, а це, в свою чергу, визначає безперервне і швидке збільшення *сукупного суспільного продукту*, підвищення добробуту народу, всебічний розвиток усіх членів суспільства. В цьому

й полягає соціально-екон. аспект даного закону. В соціалістичних країнах продуктивність праці зростає значно швидшими темпами, ніж у капіталістичних. В СРСР, зокрема, середньорічні темпи зростання продуктивності сусп. праці за 1951—79 більш як утричі вищі, ніж у США. Рівень продуктивності праці у пром-сті Рад. Союзу вищий, ніж у багатьох капіталістичних країнах Зх. Європи і значно наблизився до рівня США. На етапі *розвинутого соціалістичного суспільства* створюються ще більш сприятливі умови для діяння Н. з. п. с. п. з. Суспільство має могутній *потенціал економічний та потенціал науково-технічний*, що дає можливість планомерно прискорювати *науково-технічний прогрес*. Дальшому підвищенню продуктивності праці сприяє *соціалістична економічна інтеграція*, що поглиблює спеціалізацію і *кооперування виробництва*. Неухильне і більш швидке зростання продуктивності суспільної праці за соціалізмом є гол. умовою успішного здійснення програми комуністичного будівництва, забезпечення перемоги соціалізму в *економічному змаганні двох світових систем*.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг, відділ 3; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Великий почин: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Об удлученні планирования и усилении воздействия хозяйственного механизма на повышение эффективности производства и качества работы. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 12 июля 1979 г. М., 1979.

А. А. Чухно.

НЕФ (франц. nef, від лат. navis — корабель), нава — витягнуті у довжину приміщення в базилікальних (див. *Базиліка*) спорудах або хрестово-купольних храмах, відокремлені одне від одного хрещатими стовпами, колонадами або *аркадами*, на які спирається перекриття. Часто середній Н. ширший і вищий за бокові й має самостійне перекриття.

НЕФЕЛІН (від грец. νεφέλη — хмара) — мінерал класу *силікатів*. $\text{Na}_2\text{K}[\text{AlSi}_3\text{O}_8]$. Сингонія гексагональна. Густ. 2,6. Твердість 6. Безбарвний або сірий з жовтуватим, буруватим, червонуватим відтінками. Близьк скляний. Н. — породоутворюючий мінерал *лужних гірських порід*. У Рад. Союзі великі родовища Н. є в РРФСР (на Кольському п-ові, Уралі, Алтаї, в Краснояр. кр.); на Україні є в межах приазовської частини *Українського щита*; за кордоном — у Гренландії, Норвегії, Швеції, ФРН, Кенії. Н. одержують і штучно. Використовують як *алюмінієву руду*, у виробн. *кераміки*, як сировину для одержання соди, *силікагелю*, *потащу*, цементу тощо.

НЕФЕЛІНОВИЙ СІЄНІТ — магматична яскрокристалічна лужна гірська порода, що складається з *нефеліну*, лужних польових шпатів і кольорових мінералів (біотиту, лужних піроксенів, амфіболів). Як *акцесорні мінерали* Н. с.

містять апатит, циркон, сфен, магнетит, ільменіт і рідкісноземельні мінерали. З Н. с. пов'язані родовища нефеліну, апатиту, графіту, криоліту, цирконію та ін. В СРСР Н. с. поширені на Кольському п-ові, Уралі, на Україні (у Приазов'ї).

НЕФЕЛІНОВИЙ ЦЕМЕНТ — цемент, одержаний тонким помелом нефелінового шламу (відходу виробн. окису алюмінію з нефеліну, сієнітів та ін. гірських порід) і добавок (вапна, портландцементу, гіпсу), що регулюють строки тужавіння і твердіння; гідралічна в'язуча речовина. Характеризується малим тепловиділенням, стійкістю в хім. агресивному середовищі, морозостійкістю. Марки Н. ц. за міцністю на стиск 200, 300, 400 і 500. Найефективнішим є застосування Н. ц. при виготовленні буд. силкатних виробів автоклавного твердіння. Бетони на Н. ц. використовують у пром., гідротех. та цивільному будівництві.

НЕФЕРТІ — єгипетська царниця (кін. 15 — поч. 14 ст. до н. е.), дружина Аменхотепа IV, можливо, його зведена сестра. Ймовірно, брала участь у проведенні реліг. реформ чоловіка. В 1912 в Тель-ель-Амарні (поблизу Каїра) знайдено скульптурні портрети Н., створені майстром Тутмесом (зберігаються в музеях Каїра, Берліна і Зх. Берліна). Іл. див. на окремому аркуші, т. 4, с. 96—97.

НЕФРИДІ (від грец. νεφρός — нирка та ...ιδίος — зменшувальний суфікс) — органи виділення деяких безхребетних тварин. У плоских червів, коловорот, гастротрихів, немертин, деяких багатощетинкових червів тощо — найпримітивніші Н. (протонефриди). Н. більшість кільчастих червів представлені метанефридами. Див. також Видільна система.

НЕФРИТ (від грец. νεφρός — нирка) — мінерал класу силікатів, прихованокристалічний відміна актиноліту. Колір білий, сірий, зелений з різними відтінками. Великі родовища Н. є в СРСР (на Уралі, в Забайкаллі, Саянах); за рубежом — у Китаї, Новій Зеландії, Полінезії. Використовують як виробне камінь.

НЕФРИТ, гломерулонефрит [від грец. νεφρίτις (vōsoς) — ниркова хвороба і лат. glomerulus — клубочок] — двостороннє запальне захворювання нирок з переважним ураженням клубочків. Найчастіше до виникнення Н. призводять гострі інфекційні захворювання (ангіна, запалення легень, гострі запальні захворювання верхніх дихальних шляхів, деякі вірусні хвороби). Сприяють виникненню Н. охолодження тіла, перетомка, зловживання алкоголем. Н. — захворювання імунної природи (див. Імунопатологія). За механізмом розвитку розрізняють імунотоксичний та аутоімунний Н. При першому комплекс антигенів — антитіло формуються поза ниркою і впливають свій деструктивний вплив, осідаючи на мембрани клубочків. Аутоімунний Н. зумовлений наявністю в організмі антитіл

(автоантитіл) проти структурних елементів клубочків, імунні комплекси формуються безпосередньо в них. За перебігом захворювання Н. поділяють на гострий, підгострий зловисний, швидко прогресуючий та хронічний. Гострий Н. частіше виникає в холодну пору року, і початок його характеризується переважно набряком тіла, підвищенням кров'яного тиску, зменшенням кількості виділюваної сечі, наявністю в ній білка, еритроцитів (іноді при невеликій домішці крові сеча набуває кольору м'ясних пом'яв). Крім сечового синдрому, гострий Н. може проявлятися нефротичним синдромом. Підгострий зловисний та швидко прогресуючий Н. трапляються рідко, прогноз при них несприятливий. Хронічний Н. може бути наслідком гострого або виникає як первинно-хронічне захворювання; характеризується сечовим або нефротичним синдромом, а процесі прогресування виникають підвищення кров'яного тиску, ниркова недостатність. Лікування: дієта, медикаментозна — сечогінні засоби, препарати для зниження кров'яного тиску; ліки, що впливають на імунну реактивність організму; при хронічному Н. — курортне, при нирковій недостатності (залежно від її ступеня) — малобілкова дієта, заходи для зниження кров'яного тиску, поліпшення водно-сольового та азотного обміну, застосування апарата нирка штучна, а також трансплантація нирки.

НЕФРОЛІТІАЗ (від грец. νεφρός — нирка і λίθος — камінь) — те саме, що й нирковокам'яна хвороба.

НЕФРОЛОГІЯ (від грец. νεφρός — нирка і λόγος — слово, вчення) — розділ медицини, що вивчає хвороби нирок, а також розробляє методи профілактики та лікування їх. В самостійний розділ Н. виділялась у 50—60-х рр. 20 ст. (1-й Міжнар. конгрес нефрологів — 1960). Цьому сприяли досягнення у визначенні ультраструктури нирки, експериментальні дослідження функції нефрона, успіхи експериментальної та клінічної імунології. Основи Н. заклали англ. лікар Р. Брайт, який вперше (1827) описав клінічну суть гломерулонефриту (див. Нефрит). Великий внесок у розвиток Н. зробили нім. вчений Ф. Фольгард, амер. — Т. Алліс, англ. — Д. Блек, франц. — Ж. Амбурже, нім. — Г. Сарре; вітчизняні — О. М. Шумлякський (1782 довів наявність на початку ниркового каналця порожнини, утвореної капсулою), В. К. Ліндеман (1900 за допомогою нефротоксичної сироватки вперше викликав нефротоксичний нефрит у кролів), Ф. Г. Яновський і його учень О. Ф. Каковський (представники київ. терапевтичної школи) та ін.; з сучас. вчених — Є. М. Тарасев, Г. П. Шульцев, М. Я. Ратнер, А. П. Пелешук (представники київ. школи нефрологів) та ін. Значимі досягненнями Н. останніх двох десятиріч є з'ясування природи деяких хвороб нирок, впровадження імунотропних методів лікування, трансплантації нирки, виявлення спалюваних і природжених

захворювань, застосування апарата нирка штучна. Все це стало можливим завдяки прогресові біохімії, імунології, генетики, фармакології. Формування нефрологічної служби в країні почалося у 1965 (були відкриті перші спеціалізовані нефрологічні відділення). На 1980 в УРСР такі відділення є майже в усіх областях республіки та ряді міст. У 1969 в СРСР засновано Всесоюзне наук. т-во нефрологів. На базі Захворювань нирок і сечовивідних шляхів (урології) київського науково-дослідного інституту відкрито Республіканський нефрологічний центр (1979). Підготовка лікарів-нефрологів здійснюється на базі цього ж інституту та Центрального інституту вдосконалення лікарів (Москва).

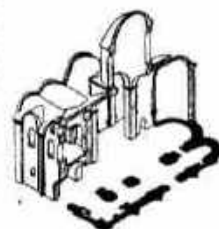
Літ.: Рябов С. И., Наточин Ю. В., Бондаренко Б. Б. Диагностика болезней почек. Л., 1979; Пиріг Л. А., Мельман Н. Я. Хвороби нирок. К., 1980.

НЕФРОН (від грец. νεφρός — нирка) — основний структурний і функціональний елемент нирок хребетних тварин і людини. До складу Н. входить мальпігієве тілець (відсутнє у деяких риб), де відбувається осн. процес сечоутворення.

НЕФРОСКЛЕРОЗ (від грец. νεφρός — нирка і σκληρός — ущільнення) — ущільнення та зморщування нирок внаслідок розростання сполучної тканини. Спостерігається в кінцевій стадії гіпертонічної хвороби, при пієлонефриті, туберкульозі нирок, дифузному гломерулонефриті, нирковокам'яній хворобі та ін. При Н. уражаються дрібні ниркові артерії (артеріоли); вони склерозуються й руйнуються, внаслідок чого гине нирковий епітелій. Лікування: безсольова дієта, медикаментозна (засоби, що знижують артеріальний тиск), іноді хірургічне.

НЕФРОТИЧНИЙ СИНДРОМ — комплекс характерних для уражень нирок симптомів: набряк тіла (не обов'язковий симптом), виділення білка з сечею (більше 3,5 г за добу), зменшення вмісту білка (насамперед за рахунок альбумінів) та збільшення вмісту холестерину в сироватці крові. Н. с. може бути виявом первинних (гломерулонефриту — див. Нефрит, амілоїдозу нирок, нефропатії вагітних, колагенових нефропатій — див. Колагенові хвороби) та вторинних (при цукровому діабеті, хворобах крові, зловисних пухлинах, сифілісі та ін.) захворювань нирок. Вважають, що в основі його лежить зумовлене порушення імунної реактивності організму ураження стінок капілярів клубочків, значна втрата білка і зменшення його вмісту в сироватці крові, що призводить до зменшення осмотичного тиску плазми крові, внаслідок чого рідина з крові переходить в тканини — виникає набряк. Лікування Н. с. залежить від його причини. Застосовують також сечогінні засоби та препарати, що поліпшують білковий обмін.

НЕФРОТОМ (від грец. νεφρός — нирка і τμήν — відрізок) — зачаток органів виділення у зародків хордових тварин і людини. Кожний

Неф.

Нечуйвітер
тенький:
1 — загальний вигляд
рослини; 2 — квітка;
3 — плід.

НЕФТЕКАМСЬК

Н. — парний метамерний (див. *Метамерія*) утвір, розташований між спинним сегментом (*сомітом*) і несегментованою черевною частиною *мезодерми*. З Н. розвиваються *нирки*, їхні протоки й сім'явидний канал.

НЕФТЕКАМСЬК — місто респ. підпорядкування, центр Краснокамського р-ну Бамк. АРСР. Розташований за 8 км від р. Ками. Залізнична станція. 72 тис. ж. (1980). Видобування нафти. Комбінат штучних шкір, бавовнопрядильна фабрика.

Кармановська ДРЕС. Підприємства харч., лісової та лісохім. пром-сті. Нафт. технікум. Н. виник 1957, місто — з 1963.

НЕФТЕЮГАНСЬК — місто окружного підпорядкування Хант-Манс. авт. округу Тюмен. обл. РРФСР, район. Розташований на березі Юганської Обі (прот. Обі), за 50 км від м. Сургути. 51 тис. ж. (1980). Один з центрів нафтодобувної пром-сті (Усть-Балицьке та ін. родовища). Утворений 1967.

НЕФУД ВЕЛИКИЙ — кам'янисто-піщана пустеля на Пн. Аравійського півострова, в Саудівській Аравії. Довж. 500 км, шир. до 300 км. Поверхня — плато з масивами рухомих пісків червоного кольору, над яким підносяться окремі *остани*, складені гол. чин. із пісковиків. Клімат різко континентальний, сухий. Опадів — до 100 мм на рік. Характерні сухі русла (*ваді*). Рослинність пустельна.

НЕФУД МАЛИЙ, Дехна — піщана пустеля на Сх. Аравійського п-ова, в Саудівській Аравії. Простягається на 1200 км вузькою (від 20 до 70 км) смугою від *Нефуда Великого* до пустелі *Руб'ель-Халі*. Переважають масиви рухомих пісків. Клімат дуже жаркий, сухий. Рослинність пустельна. На Сх. — зарості білого саксаулу.

НЕХОДА Іван Іванович [11 (24). VI 1910, с. Олексівка, тепер Краснокутського р-ну Харків. обл. — 17.X 1963, Київ] — укр. рад. поет. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1932) та ін-т кінематографії в Москві (1940). В 1945—57 — гол. редактор вид-ва «Молодь». 1957—63 — голова Кримської організації СПУ. Друкувати вірші почав 1925. Автор збірок поезій «Червона Армія» (1931), «Я їду в бій» (1942), «Дума про дружбу» (1954), «Хто сіє вітер» (1959) та ін., поеми «Повість про моїх друзів» (1952), книг для дітей. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Вибране. К., 1980; Рос. перекл. — Чудесний Сад. К., 1962; О віршенні і о себе. М., 1963.

НЕЦКЕ — твір мініатюрної декоративно-ужиткової пластики з дерева, слонової кістки, металу. Був поширений в Японії (кін. 17—19 ст.). За допомогою Н. до пояса прикріплювалися люлька, кисет тощо. Мала вигляд фігурок, плоских дисків з рельєфною металевію вставкою.

НЕЧАЕВ Олександр Петрович [24.X (5.XI) 1870 — 6.IX 1948] —

рос. рад. психолог, один із засновників вітчизняної експериментальної психології і експериментальної педагогіки. Закінчив Петерб. ун-т. Розробляв гол. чин. проблеми індивідуальних особливостей людини й питання педагогічної психології. Організатор ряду психологічних лабораторій, зокрема першої в Росії лабораторії експериментальної педагогіки (1901), ініціатор скликання Всеросійських з'їздів з пед. психології (1906 і 1909) та експериментальної педагогіки (1910, 1913 і 1916). За рад. часу працював у наук. установах і вузах Москви й Семипалатинська. На 2-му психоневрологічному з'їзді (січень 1924), не зрозумівши завдань перебування психології на основі марксизму, Н. намагався утвердити принципи *емпіризму*. Позицію Н. було піддано критиці.

НЕЧАЕВ Сергій Геннадійович [20.IX (2.X) 1847, с. Іваново, тепер м. Іваново — 21.XI (3.XII) 1882, Петербург] — рос. революціонер; дотримувався змовницької тактики. Син маляра. В 1868—69 був вільним слухачем Петерб. ун-ту, брав участь у студентському русі. В березні 1869 виїхав до Швейцарії, де зблизився з М. О. Бакуним і М. П. Огарьовим. Восени повернувшись у Москву, створив таємне революц.-змовницьке товариство «Народна розправа». В грудні в зв'язку з арештами втік до Швейцарії. В основу написаного Н. «Катехізиса революціонера» покладено зсуїський лозунг «мета виправдовує засоби»; керувався ним у своїй революц. діяльності. Програму Н. викладену у виданому ним за кордоном журн. «Народна розправа», К. Маркс і Ф. Енгельс назвали взірцем «казарменного комунізму» (див. Твори, т. 18, с. 397). В 1872 заарештований швейцарською поліцією і виданий царському урядові. У 1873 засуджений до 20 років каторги. Помер у Петропавловській фортеці.

НЕЧАЕВЦІ — учасники таємного революційно-змовницького товариства, створеного 1869 в Москві С. Г. Нечаєвим. Див. «Народна розправа».

НЕЧАЙ Данило [р. н. невід. — п. 20.II (2.III) 1651] — герой визвольної війни українського народу 1648—54, сподвижник Б. Хмельницького. Після Корсунської битви 1648 брав участь в організації нар. повстань проти польсь.-шляхет. гніту на Правобережній Україні. Був першим полковником Брацлавського полку. Козаки полку на чолі з Н. брали участь у *Пиливецькій битві 1648* та визвольному поході на зх.-укр. землі 1648, у *Збаразькій облозі 1649* та *Зборівській битві 1649*. Будучи противником компромісного *Зборівського договору 1649*, Н. в кін. 1649 — на поч. 1650 очолював нар. повстання на Брацлавщині, Волині та Поділлі. Восени 1650 під час походу сел.-козак. війська проти союзника *Речі Посполитої* молд. господаря В. Лупу передові укр. полки під командуванням Н. оволоділи Яссами. Після повернення з Молдавії козаки Брацлавського полку на чолі з Н. охороняли зх. кордон

визволеної території. Вночі проти 20.II (2.III) 1651 польсь.-шляхет. війська напали на містечко Красне. Н. загинув у бою. Про Н. укр. народ склав пісні («Ой, а-а-а гори високої» та ін.). Між тепер. селами Красним і Черемосином, де, за переказами, похований Н., йому встановлено пам'ятник.

Лит.: Історія Української РСР, т. 2, К., 1979; Полухін Л. М., Крионіс Д. Нечай, І. Богун — народні герої визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1954; Лола О. П. Данило Нечай. К., 1956.

НЕЧИПОРЕНКО Генріх Вікторович (н. 6.VII 1935, Київ) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). В 1960 закінчив Київ. художній ін-т, де навчався в С. Григор'єва. Твори: «Перша борозна» (1960), «Поет» (1964), триптих «Народжена перемати» (1965—80), «На рубежі» (1970), «Серпень» (1972), «Святковий вечір» (1976), «Початок шляху» (1977), «Зоряпад» (1979).

НЕЧКИНА Миліна Василівна [н. 12 (25).II 1901, м. Ніжин, тепер Черніг. обл.] — рос. рад. історик, акад. АН СРСР (з 1958), дійсний член АПН РРФСР (з 1947; з 1966 — АПН СРСР). В 1921 закінчила істор.-філологічний ф-т Казанського ун-ту. З 1924 — на викладацькій роботі у вузах Москви. З 1935 працює також в Ін-ті історії АН СРСР. Розробляє питання історії рос. революц. руху і громад. думки 19 ст., історіографії і методології історії, заг. концепцію рос. істор. процесу. Н. — один з авторів колективних праць «Історія пролетаріату СРСР» (1930—35), «Історія Москви» (т. 3, 1954), автор ряду розділів і редактор перших рад. підручників для вищої і серед. шкіл, ряду розділів «Нарисів історії історичної науки в СРСР» (т. 2—4, 1960—66). Н. належить ряд праць з історії руху *декабристів*. Нагороджена 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948. Портрет с. 346.

НЕЧУЙ-ВІТЕР (Нієраціум) — рід рослин родини *складноцвітних*. Багаторічні опушені трави. Листки цілокраї або глибокозубчасті, обернено-яйцевидно-ланцетні, тупуваті, до основи звужені в черешок, зверху зелені, зісподу сірувато-пестисті. Квітки двостатеві, язичкові, гол. чин. жовті, в суцвітті — кошиках, одиночних або зібраних у загальне суцвіття. Плід — сім'янка. Багатьом видам Н. властиве розмноження шляхом *атоміксису*. Бл. 1000 видів, пошир. у холодній і помірній зонах Пн. півкулі і Пд. Америки. В СРСР — бл. 700 (за ін. джерелами, понад 780) видів, з них в УРСР — 154. Найпоширеніший Н. *волокатиє* (Н. pilosella), що росте на галявинах, вирубках, вздовж доріг. Деякі види вирощують як декоративні. Іл. с. 343.

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ Іван Семенович (справж. прізв. — Левницький; 13 (25).XI 1838, містечко Стеблів, тепер с-т Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. — 15.IV 1918, Київ) — укр. письменник демократичного напрямку. Н. в сім'ї священника. Закінчив Київ. духовну академію (1865). Викладав

І. І. Нехода.

Д. Нечай.
Фрагмент малярки
худ. О. Г. Данченка.

Некке.

Г. В. Нечипоренко.
Серпень. 1972.

у Полтав. духовній семінарії (1865—66), в гімназіях Каліша, Седлеця (1866—73), Кишинієва (1873—85). Після відставки (1885) оселився в Києві. Літ.-естетичні погляди, реалістичний метод Н.-Л. формувалися під впливом творів Т. Шевченка, Марка Вовчка і передової рос. (М. Гоголь, І. Тургенєв, М. Салтиков-Штедін) та зарубіж. (Ч. Діккенс, Е. Золя) л-ри. У 1868 виступив з повістю «Дві москвички» — про царську солдатчину, тяжку долю жінки. У повісті «Микола Джеря» (1878) на широкому тлі кріпосницької і пореформеної дійсності подано образ селянча-бунтаря. В ній, як і в повісті «Бурлачка» (1880), Н.-Л. відтворив глибокі соціальні суперечності між поміщиками й селянами, процес перетворення капіталістич. нагромадження, початкову стадію пролетаризації селянства. У фантазії «Бідний думкою багатий» (1875) перед читачем постають картини майбутнього. Як і рос. письменники-шестидесятники, Н.-Л. зображував народ без будь-яких прикрас. Безприсвітна темрява, забобонність, приватновласницька психологія селян за капіталізму знайшли відображення в соціально-побутовій повісті «Кайдашева сім'я» (1879) та оповіданнях «Баба Параска і баба Палажка» (1887). В сатиричних повістях і оповіданнях «Старосвітські батюшки та матушки» (1885), «Афонський пройдисвіт» (1890), «Поміж ворогами» (1893) Н.-Л. дошкульно висміював релігію, церкву, паразитичне життя і побут духовництва, а в пізніших творах «Старі сульги», «Телеграма до Грицька Бинди» (1911), «Сільська старшина бенкетує» (1912) — сільських багатіїв та начальство. Зображенню життя і прагнень інтелігенції різних ідейних напрямів присвячено романи і повісті «Хмари» (1874), «Над Чорним морем» (1890), «Неоднаковини стежками» (опубл. 1910), «На гастролях в Микитанах» (опубліковано 1911). В цих творах, а також у деяких публіцистичних статтях («Сьогоднішнє літературне прямування», 1878—84, та ін.) виявився ідейна суперечливість, елементи бурж. об'єктивізму і над. обмеженості. З ліберально-бурж. позицій Н.-Л. висвітлював істор. минуле України: казка «Запорожці» (1873), повісті «Гетьман Іван Виговський» (1899), роман «Князь Євдокія Вишневецький» (1897, опубл. 1932). Проте і в цих творах Н.-Л. поставив проблему ролі нар. мас в історії, високо підніс героїв визвольної боротьби укр. народу — С. Наливайка, Б. Хмельницького, М. Кривоноса, І. Сірка та ін. Н.-Л. написав ряд наук.-популярних істор. праць: «Унія і Петро Могила...» (1875), «Український гетьман Богдан Хмельницький» (1878), «Історія Русі» (1879) та ін. Істор. тема присвячена драми «Маруся Богуславка» (1875, за мотивами нар. дум), і «В диму та в полум'ї» (1910). В комедіях «На Кожум'яках» (1875) і «Голодному й опенці — м'ясо» (1887) Н.-Л. висміяв міщанство. Перероблена М. Старичком комедія «На Кожум'яках» (нова назва — «За двома зайцями»)

здобула широку популярність на сцені укр. театру. В період революції 1905—07 Н.-Л. виражав демократичні настрої, співчував учасникам революції, які стали жертвами реакції. Як літ. критик захищав принципи реалізму й народності, боровся проти декадентства («Без пуття», 1900). У лінгвістичних працях («Сьогоднішнє часописна мова на Україні», 1907; «Криве дзеркало української мови», 1912; «Граматика української мови», ч. 1—2, 1914) обстоював чистоту укр. літ. мови, брав про її близькість до нар. джерел. Написав ряд праць з етнографії й фольклористики. Перекладав укр. мовою твори М. Салтикав-Штедіна. Н.-Л. утвердив в укр. л-рі жанр соціальної повісті й роману, розширив її ідейно-тематичні обрії, стояв біля джерел робіт. теми. Визначний письменник-реаліст, він збагатив укр. літ. мову лексикою, взятою з живої нар. мови. Творчість Н.-Л. підготувала ґрунт для появи соціальних романів Панаса Мирного та дальшого розвитку прозових жанрів у творчості І. Франка, М. Коцюбинського, Н. Кобирицького, Б. Грінченка та ін. укр. реалістів. У Стеблеві — Нечуя-Левицького І. С. музей, 1968 там же відкрито пам'ятник письменникові. Деякі твори Н.-Л. екранізовані: «Микола Джеря» (1927), «Бурлачка» (під назвою «Василина», 1928). Іл. див. на окремому аркуші між с. 432—433. Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1956; Зібрання творів, т. 1—10. К., 1965—68; Твори, т. 1—2. К., 1977; Рос. переклад — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1956. Літ.: Франко І. «Микола Джеря», повість Івана Нечуя. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Бернштейн М. Д. До характеристики світогляду раннього І. Нечуя-Левицького. «Радянське літературознавство», 1966, № 9; Білецький О. І. Іван Семенович Левицький (Нечуй). В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 2. К., 1965; Власенко В. О. Художня майстерність І. С. Нечуя-Левицького. К., 1969; Крутікова Н. Е. Творчість І. С. Нечуя-Левицького. К., 1961; Тараненко М. П. Боротьба І. Нечуя-Левицького проти декадентства. «Радянське літературознавство», 1965, № 10; Павловський І. І. Вивчення творчості І. С. Нечуя-Левицького в школі. К., 1969. М. П. Тараненко. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО І. С. МУЗЕЙ у Стеблеві — літературно-меморіальний будинок-музей. Відкритий 1968 (1960—67 працював на громад. засадах) у будинку, де народився і жив у різні роки письменник. У кабінеті експонуються особисті речі Н.-Л., письмове приладдя, альбом з фотографіями рідних і знайомих, книжки з автографами Н.-Л., твори письменника мовами народів СРСР та ін. В літ. експозиції — копії листування з І. Франком, М. Коцюбинським, Панасом Мирним, В. Короленком. У художній експозиції — твори І. Труша, Ф. Красицького, А. Базилевича, В. Полтавця та ін. укр. художників. На тер. музею встановлено пам'ятник І. Нечуя-Левицькому. Літ.: Харусь С. Л. Стеблівський будинок-музей І. С. Нечуя-Левицького. Путівник. Дніпропетровськ, 1971; Будинок-музей І. С. Нечуя-Левицького. (Буклет). К., 1980. С. Л. Харусь.

НЕСАВІДСЬКІ СТАТУТИ 1454, Несавіські привілеї — привілеї, які дістала польс. шляхта від короля Казимира IV під м. Несавою під час війни Польщі проти *Тевтонського ордену* за підтримку в боротьбі короля з магнатами. Н. с. закріпили політ. панування шляхти, надаючи їй законодавчі права: видання законів, вирішення питань війни і миру.

Шляхта звільнялася від суду королівських чиновників (за винятком особливих випадків). Н. с. скласовували також виключне право магнатів обіймати вищі держ. посади і частково обмежували права міст.

НЕСАДИМЕНКО Рита (Харитина) Петрівна [1 (13).IV 1890, с. Сергіївка, тепер Шполянського р-ну Черкас. обл.—25.IV 1926, Київ] — укр. рад. актриса. В 1914—15 навчалася в театр. студії Ф. Комісаржевського в Москві. В 1918 вступила до «Молодого театру», працювала й у *Першому театрі Української Радянської Республіки* імені Шевченка (1919—20 і 1921—22), в «Кийдракті» (1920—21) й у «Березолі» (1922—26). Ролі: Перше слово поста («Гайдамаки» за Шевченком), Талія («Зілля Королеви» Васильченка), Люділла («Адиокат Мартіан» Лесі Українки), Мотренка («Комуна в степах» М. Куліша), Едрітта («Горе брехунові» Ф. Грілпарцера), Дагні («Північні велетні» Ібсена), Ізабелла («Жакеція» за Меріме) та ін. Портрет с. 346. В. В. Гаккебуш.

НЕСЧЕРЕТІВСЬКІ КУРГАНІ — кургани на лівому березі р. Білої біля с. Несчеретового Білокуракинського р-ну Ворошиловгр. обл. В 1928—29 розкопано 9 курганів з різномасштабними похованнями. Більшість з них належала до бронзового віку. В двох курганах виявлено поховання 10—13 ст. У двох похованнях пізньосарматського часу (2—3 ст.) знайдено кістки людей з деформованими черепами, а також глиняний посуд, уламки залізного меча і срібні застібки.

НЕЯВНІ ФУНКЦІЇ — функції, задані одним або кількома співвідношеннями, не розв'язаними відносно залежних змінних. Напр., співвідношення $x^2 + y^2 = 1$ задає Н. ф. $y = y(x)$, співвідношення $x = \rho \cos \varphi \sin \theta$, $y = \rho \sin \varphi \sin \theta$, $z = \rho \cos \theta$ задають Н. ф. $\rho = \rho(x, y, z)$, $\varphi = \varphi(x, y, z)$, $\theta = \theta(x, y, z)$. Н. ф. є одним з аналітичних способів задання функції. В найпростіших випадках Н. ф. можна виразити через елементарні функції. Так, у першому з наведених вище прикладів маємо $y = \pm \sqrt{1 - x^2}$, а в другому випадку

$$\rho = \pm \sqrt{x^2 + y^2 + z^2},$$

$$\varphi = \text{Arctg} \frac{y}{x},$$

$$\theta = \text{Arccos} \left(\pm \frac{z}{\sqrt{x^2 + y^2 + z^2}} \right).$$

Взагалі ж таких функцій знайти не вдається. Існують співвідношення між змінними, які не задають ніякої Н. ф.; напр., співвідношення $a^{xy} = 0$ ($a \neq 0$) не задовольняється ніякою парою дійсних чи комплексних чисел.

І. С. Нечуй-Левицький.

Пам'ятник І. С. Нечуя-Левицькому в Стеблеві. Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Івашенко. 1968.

Нечуя-Левицького І. С. музей. Меморіальна кімната.

НЕЯСИТЬ

НЕЯСИТЬ — рід птахів ряду совоподібних. Те саме, що й *sira sova*.

«НЕВСКАЯ ЗВЕЗДА» — легальна більшовицька газета. Видавалася в Петербурзі з 26.II (10.III) по 5 (18).X 1912; всього вийшло 27 номерів. Після 22.IV (5.V) виходила замість закритої «Звезди». Роботу газети керував із-за кордону В. І. Ленін; у «Н. з.» було опубліковано 20 його статей. Часті зазнавала репресій. З 27 номерів «Н. з.» 9 було конфісковано, на 2 накладено штраф. Закрита царським урядом 11 (24).X 1912.

НЕГІН Євген Аркадійович (н. 16.I 1921, м. Бор Горьк. обл.) — рос. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1979), Герой Соціалістичної Праці (1956). Член КПРС з 1943. Закінчив (1944) Військово-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. З 1949 — на н.-д., конструкторській та керівній роботі. Осн. праці стосуються газодинаміки. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1953; Ленінська премія, 1959.

НЕМЕЦЬ Олег Федорович (н. 13.II 1922, Київ) — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. політех. ін-т (1947). У 1949—70 працював в Ін-ті фізики АН УРСР, з 1970 — в Ін-ті ядерних досліджень (з 1974 — директор). Наук. праці з ядерної фізики. Разом зі співробітниками експериментально обґрунтував оптичну модель для дейтронів і α -частинок, встановив зв'язок між механізмом ядерних реакцій та ймовірністю збудження ядерних рівнів різної природи. Виявив значну відмінність ймовірностей розщеплення дейтронів на близьких за масами ядрах (являє Немця) і показав, що поверхня магнічних ядер менш дифузна, ніж звичайних. Перший розпочав вимірювання g -факторів ядерних рівнів методом світлової кутової кореляції безпосередньо під пучком циклотрона, а також експериментально визначив усі спін-тензори поляризації дейтронів при пружному розсіянні. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

НЕМЧИНОВ Василь Сергійович [2 (14).I 1894, с. Грабово, тепер Пензенського р-ну Пенз. обл.— 5.XI 1964, Москва] — рад. економіст і статистик, акад. АН СРСР (з 1946), акад. АН ВРСР (з 1940), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1948). Член КПРС з 1940. Закінчив екон. відділення Моск. комерц. ін-ту (1917). В 1917—26 — на керівній роботі в держ. статистичних органах. З 1928 — на наук.-пед. роботі, 1940—48 — директор Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тимирязева. В 1949—63 — голова Ради по вивченню продуктивних сил АН СРСР. У 1958 організував першу в СРСР лабораторію економіко-матем. досліджень, на базі якої 1963 створено Центр. економіко-матем. ін-т (ЦЕМІ) АН СРСР. Осн. праці — з питань теорії і практики статистики, проблем розвитку продуктивних сил і структури сусп. виробн., з питань розробки моде-

лей планового г-ва та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1965 (посмертно).

«НИВА» — укр. літературно-науковий журнал. Виходив 1865 у Львові тричі на місяць під ред. К. Горбала. Мав поміркований, «народовський» напрям. Тут друкувалися твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, М. Старицького, О. Стороженка, поезії О. Пушкіна, М. Лермонтова, байки І. Крилова в перекладі М. Старицького, твори А. Міцкевича в перекладі О. Навроцького, «Гамлет» У. Шекспіра в перекладі П. Свенціцького тощо. «Н.» публікувала фольклорні розвідки (цикл «Буковинські пісні з голосами»), висвітлювала театр. життя, подавала інформацію про літ. життя на Україні та в ін. слов'ян. народів. Вийшло 20 номерів.

«НИВА» — рос. ілюстрований щотижневий журнал. Виходив 1870—1918 у Петербурзі. У 1891—96 видавався «Сборник „Нивы“», 1894—1916 — «Ежемесячные литературные приложения», що містили белетристику, наук.-популярні і критичні статті. Переддруківки «Н.» одержали як безплатний додаток зібрання творів багатьох рос. й зарубіж. письменників: О. Грибоєдова, О. Кольцова, І. Тургенева, І. Гончарова, М. Гоголя, А. Чехова, Л. Толстого, І. Бунина, О. Блока, Г. Гейне, Мольєра, М. Метерлінка та ін. Одночасно в додатку виходили тенденційно-монархічні романи тощо. У висвітленні сусп. політ. життя журнал стояв на ліберально-бурж. позиціях.

«НИВА» — укр. літературно-художній альманах. Вийшов в Одесі 1885. В ньому опубліковано повісті І. Нечуя-Левицького «Чортяча спокуса», оперета М. Старицького «Утоплена» (драм. переробка за М. Гоголем), уривок з Гомерової «Одісеї» у перекладі П. Ніпчинського, фольклорно-етногр. матеріали, зібрані на Одещині. В альманасі надруковано також вірші й оповідання Дніпрової Чайки, Б. Грінченка, А. Бобенка. В часи царських заборон і переслідувань укр. видань «Н.» відіграла позитивну роль у згуртуванні сил укр. літератури.

НИЖАНКІВСЬКИЙ Амвросій Юліанович (8.IV 1873, Коломия, тепер Івано-Франк. обл.— 7.II 1943, там же) — укр. актор. В 1892—1914, 1923—24 працював в укр. Театрі товариства «Руська бесіда» у Львові, в укр. мандрівних трупах Ю. Косиценка (1896), В. Коссака, в Театрі імені І. Тобілевича (1929—32) та ін. Ролі: Потоп («Ой не ходи, Грицю, та й на вечоринці» Старицького), Нечипір, Сотник («Пошилися у дурні», «Вій» Кропивницького), Омелько, Зеленьський («Безталанна», «Хазяїн» Карпенка-Карого), Городничий («Ревізор» Гоголя), Актор, Тетерев («На дні», «Міщани» Горького), Де Сантос («Уріель Акоста» Гудкова). Працював у театрах також балетмейстером.

НИЖАНКІВСЬКИЙ Андрій (бл. 1590, Галичина — 1655, Краків) —

органіст, українець за походженням. Учень Дж. Фрескобальді. Був органістом у соборі св. Петра в Римі, потім — у домініканському костелі в Кракові.

НИЖАНКІВСЬКИЙ Нестор Остапович (31.VIII 1893, Бережани, тепер місто Терноп. обл.— 12.IV 1940, Лодзь, тепер у ПНР) — укр. композитор і муз. діяч. Син О. Й. Нижанківського. Вивчав фортепіано та композицію у Львові й Відні. В 1926 закінчив Школу вищої майстерності у В. Новика в Празькій консерваторії. З 1929 викладав муз.-теор. дисципліни у Вишому муз. ін-ті ім. М. Лисенка у Львові. Виступав як піаніст, аккомпаніатор і муз. критик. Автор музики до комедії «Кирка з Люлем» Ю. Косача (1938), хорів («Піскарь», 1912; «Наймит» 1933; «Був май», «Галочка»), маршу «За мир» (слова В. Сосюри), романсів на тексти І. Франка, І. Манжури, У. Кравченка, О. Олеся; естрадних пісень; фп. творів («Імпровізація на українську тему», 1923; «Маленька сюїта», 1929; «Коломийка», «Інтермеццо»); обробок нар. пісень.

Лит.: Булка Ю. Нестор Нижанківський. К., 1972. П. К. Медведик.

НИЖАНКІВСЬКИЙ Остап Йосипович (24.I 1863, м. Стрий, тепер Львівської області — 22.V 1919, там же) — український композитор, хорівий диригент, муз.-громадський діяч. У 1887 закінчив Львів. духовну семінарію. В 1896 склав іспит у Празькій консерваторії на шкільного вчителя співу. У 1885 засн. муз. вид-во «Бібліотека музикальна», яке видавало твори укр. композиторів, зокрема вперше в Галичині — хори М. Лисенка. Був організатором визначних студентських концертів «Артистичні мандрівки» (1889, 1892), в яких виступав як диригент. У 1892 створив у Бережанах філію Львів. «Бояна». В 1894—95 — учитель співу в гімназії у Львові, 1895—96 — гол. диригент Львів. «Бояна», редактор багатьох його видань. Автор хорів («Гуляй», «З охрушків» — на слова Ю. Федьковича, «В'язанка слов'янських гімнів», «Наша дума, наша пісня» — на слова Т. Шевченка), солов'їв («Пісня нечирія», «О не забудь», «В гаю зеленім»; на тексти Т. Шевченка — «Вітер в гаю нагнає», «Минули літа молодії»), вокальних ансамблів (дует «Люблю дивитися»), фп. п'єс (цикл «Вітрогови»), обробок нар. пісень (зб. «Українсько-руські народні пісні», 1907). Учасник шевченківських концертів у Львові, Бережанах, Тернополі, Стрії, Дрогобичі, Рогатині. Розстріляний білополяками.

Лит.: Загайкевич М. П. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. К., 1960; Коліска Ф. М. Музикознавчі праці. К., 1970; Людкевич С. Остап Нижанківський і наша сучасність. В кн.: Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії. К., 1973. Л. І. Савицька.

НИЖАНКОВИЧІ — селище міського типу Старосамбірського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташовані на р. Вігорі (прит. Сяну). Залізнична станція. 2,2 тис. ж. (1980). У Н. — меблева ф-ка — філіал Добро-

М. В. Нечкина.

Р. П. Немца.

О. Ф. Немца.

В. С. Немчинов.

мільського деревообр. комбінату. 2 заг.-осв. школи, сілськ. профес.-тех. уч.-ще, лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр, 6-ка. Відомі з 13 ст. під назвою Загумени, з 15 ст. — під сучас. назвою. Архіт. пам'ятки: костюл (15 ст.), церква (16 ст.).

НИЖНЕ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Первомайській міськраді. Розташоване на р. Сіверському Дінці, за 3 км від залізнич. ст. Тошківка. 4,5 тис. ж. (1980). Видобування вугілля, будинок побуту, 2 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, 2 клуби, 2 б-ки. Засн. 1754.

НИЖНИКОВА Тамара Миколаївна (н. 9.III 1925, Самара, тепер Куйбишев) — білорус. рад. співачка (колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1964). Член КПРС з 1955. В 1949 закінчила Моск. консерваторію. В 1949—76 — солістка Білоруського театру опери та балету. Партии: Марфочка, Баба Лопотуха («Алесь»), «Михась Пігорний» Тихоцького), Маринка («Маринка Пукста»), Волхова й Марфа («Садко»), «Царева наречена» Римського-Корсакова), Любова Шевцова («Молода гвардія» Мейтуса), Віолетта, Джильда («Травиата»), «Ріголетто» Верді, Лакме (однотомна опера Деліба). З 1964 викладає в Мін. консерваторії (з 1976 — професор). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 348.

НИЖНІ ВОРОТА (до 1945 — Нижні Верещки) — селище міського типу Воловецького р-ну Закарп. обл. УРСР. Розташовані на р. Латориці (бас. Дунаю), за 14 км від залізнич. ст. Воловець. 2,9 тис. ж. (1980). Воловецькі райсільгосптехніка та райсільгоспхім, міжгосп. буд. орг-ція, будинок побуту. Зональна Гірськокарпатська с.-г. дослідна станція. 2 заг.-осв. школи, лікарня. 2 клуби, 6 б-к. Відомі з 12 ст.

НИЖНІ СІРОГОЗИ — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, райцентр, за 15 км від залізнич. ст. Сірогози. 6,6 тис. ж. (1980). Засн. на поч. 19 ст. Рад. владу проголошено в січні 1918. З 1960 Н. С. — с-ще міськ. типу. Хлібний з-д, харчосмакова ф-ка, будинок побуту. 2 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 3 бібліотеки.

НИЖНІЙ НАГОЛЬЧИК — селище міського типу Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташований на р. Нагольчій (бас. Міусу), за 15 км від залізнич. ст. Антрацит. 1,9 тис. ж. (1980). Тепличний комбінат, радгосп, будинок побуту. Середня школа, мед. пункт, санаторій-профілакторій, будинок культури, бібліотека.

НИЖНІЙ НОВГОРОД — колишня (до 1932) назва м. Горького, центру Горьков. обл. РРФСР.

НИЖНІЙ ТАГІЛ — місто обласного підпорядкування, центр Пригородного р-ну Свердлов. обл. Розташований на сх. схилі Серед. Уралу, на р. Тагілі (бас. Обі). Залізнична станція. 400 тис. ж. (1980). Поділяється на 3 міські райони. Значний центр металург.

(*Нижньотазіський металургійний комбінат*) та маш.-буд. (Уральський вагонобудівний, котельно-радіаторний заводи) пром.-гі. підприємства хім., легкої, харч. та буд. матеріалів пром-сті. Газ надходить по газопроводу з Зх. Сибіру. В Н. Т. — пед. ін-т, філіал Уральського політех. ін-ту, 9 серед. спец. навч. закладів. Театри — драм. та ляльок; музеї — історико-революц. і образотворчих мистецтв. Засн. 1725 у зв'язку з буд-вом металург. заводу. Н. Т. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

НИЖНЯ ДУВАНКА — селище міського типу Сватівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована біля злиття річок Красної і Дуванки (бас. Сіверського Дінця), за 25 км від залізнич. ст. Сватове. 3,4 тис. ж. (1980). Дільниця Сватівського мол. з-ду, міжколг. буд. орг-ція, виробниче відділення райсільгосптехніки, плодородсадницький радгосп, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, філіал Сватівської муз. школи, лікарня. Будинки культури. 2 бібліотеки. Засн. 1732.

НИЖНЯ КРИНКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Радянській райраді м. Макіївки. Розташована на р. Криніч (прит. Міусу), за 4 км від залізнич. ст. Нижньокринка. 17,8 тис. ж. (1980). Видобування кам. вугілля, підприємства побутового обслуговування. 4 заг.-осв. школи, лік. комплекс. Палац культури, 2 клуби, 5 б-к. Виникла 1788.

НИЖНЯ ПАЛАТА — складова частина (поряд з *Верхньою палатою*) двопалатного парламенту (див. *Двопалатна система*) в бурж. державах (*Палата громад* у Великобританії, *Палата представників* у США, *Національні збори* у Франції та ін.). Формується шляхом прямих виборів депутатів населенням.

НИЖНЯ ПЕРЕДНЯ — гора в Карпатах Українських, на Пн. Сх. хребта *Негровець* у Закарп. обл. УРСР. Вис. 1547 м. Складена пісковиками і сланцями. Схили вкриті хвойними лісами, на вершині — гірські луки, *половини*. Трапляються осередки сніжних лавин. Ведуться лісорозробки.

М. М. Койнов.

НИЖНЯ РОЗПРАВА — нижча ланка станового суду в феод. Росії для державних селян. Створена за указом 1775 в місцевостях, де жила значна кількість цих селян (зокрема, на Лівобережній і Слобідській Україні). Н. р. очолював розправний суддя, призначуваний губ. правлінням з чиновників. До її складу входило 8 засідателів. Вищою інстанцією для Н. р. була верхня розправа, яка розглядала в апеляційному порядку справи, що надходили з Н. р. На тер. України Н. р. існували 1782—96.

Див. також *Розправи*.
НИЖНЬОВАРТОВСЬК — місто окружного підпорядкування Хант-Мансійського аут. кр. РРФСР, райцентр. Порт на правому березі Обі. 122 тис. ж. (1980). Один з центрів нафтодобувної (на базі Самотлорського та групи Вар'єганських родовищ нафти) та газопереробної пром-сті. Нафтопроди Самотлор — Альметьевськ, Н. — Куйбишев та ін. Місто — з 1972.

НИЖНЬОГІРСЬКИЙ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, райцентр, на р. Салгирі. Залізнич. ст. Нижньогірська. 9,9 тис. ж. (1980). З 17 ст. відоме як с-ще Сейтлер (Сегідлер). У складі Криму 1783 приєднано до Росії. Рад. владу встановлено 7 (20).I 1918. З 1938 — с-ще міськ. типу. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (30.X 1941—12.IV 1944) в с-щі з травня по серпень 1943 діяв Сейтлерський підпільний райком партії. В 1945 с-ще перейменовано на Нижньогірський. У селищі — консервний, мол., винно-соковий і комбикормовий з-ди, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв., музична і спорт. школи; лікарня, поліклініка. Будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 7 бібліотек.

НИЖНЬОГІРСЬКИЙ РАЙОН — у сх. частині Криму, області УРСР. Утворений 1930. Площа 1,2 тис. км². Нас. 52,3 тис. мол. (1980). У районі — 59 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 18 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Нижньогірський*. Поверхня рівнинна. Район розташований у межах *Причорноморської низовини*. Поклади глини, є лік. грязі. Найбільша річка — *Салгир* з прит. Біюк-Карау. Територією Н. р. проходить *Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України. Ґрунти темно-каштанові, пд. чорноземі. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: нижньогірські консервний, винно-соковий, мол. і комбикормовий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Нижньогірський). Спеціалізація с. г.: землеробство зерново-виноградно-садівничого та тваринництва мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 86,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 65,4 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, рис, соя, соняшник. Значні площі під садами, зокрема яблуневими, виноградниками. У Н. р. — 10 колгоспів, 9 радгоспів, Кримська дослідно-меліоративна станція (с. Желябовка), райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхім. Залізнич. ст. Нижньогірська. Авто-моб. шляхів — 278 км (усі з твер-

А. Ю. Нижанківський.

Н. О. Нижанківський.

О. П. Нижанківський.

Обкладинка альманаху «Нива».

НИЖНЬО-ДНІПРОВСЬКИЙ ТРУБОПРОКАТНИЙ ЗАВОД

Т. М. Нижнікова.

дим покриттям). У районі — 26 заг.-осв., 2 муз. і спорт. школи; 39 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; 13 будинків культури, 31 клуб, кінотеатр, 45 кіноустановок, 41 б-ка. У с. Андріївці (тепер с. Желябова) Н. р. пройшли дитячі роки члена виконавчого к-ту «Народної волі» А. І. Желябова. У Н. р. видається газ. «Трудовая слава» (з 1933).

Літ.: Растетают степи Нижнегорья. Симферополь, 1970.

Л. Г. Фоменко.

НИЖНЬОДНІПРОВСЬКИЙ ТРУБОПРОКАТНИЙ ЗАВОД імені К. Лібкнехта — підприємство чорної металургії. Розташований у Дніпропетровську. Засн. 1909 як з-д Т-ва рос. залізнич. пром-сті на базі майстерень по ремонту залізнич. вагонів. У 1913 тут збудовано трубний цех, який випускав незначну кількість суцільнокатанних труб. Робітники з-ду вели активну революц. боротьбу. За роки Рад. влади з-д перетворено на потужне підприємство. В 1922 йому присвоєно ім'я К. Лібкнехта. За 1931—35 збудовано і введено в експлуатацію 5 мартенівських печей, перший у країні цех по виробн. залізних суцільнокатанних колес, новий трубопрокатний цех, цех по виробн. балонів з труб та ряд допоміжних цехів. У 1939 цехи металевих виробів виділено в окреме підприємство — Нижньодніпровський завод металевих виробів. У післявоєнні роки поряд з відбудовою провадили докорінну реконструкцію з-ду, споруджували нові цехи та окремі металург. агрегати. З-д виробляє сталь, труби (кулькоподшипникові, високоміцні обсадні, нафтопровідні безшовні, тонкостінні електроварні), залізничні суцільнокатані колеса. На підприємстві систематично ведуться роботи щодо впровадження нової техніки і прогресивних технологічних процесів. Н. т. з. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1971).

А. І. Козловський.

НИЖНЬОДНІПРОВСЬКА ЗРОШУВАЛЬНА СИСТЕМА — іригаційна будова для зрошення земель у посушливих степах Одес. обл., на лівому березі Дністровського лиману, в межах Біляївського та Овідіопольського р-нів. Будівництво провадиться з 1964, з 1968 вводиться в експлуатацію. Площа зрошення 1980 — 27 тис. га, в перспективі — 47 тис. га. Джерело водопостачання — р. Дністер. Воду з Дністра забирають за допомогою гол. насосної станції потужністю 8 м³/с і подають по двох напірних трубопроводах діаметром 1,8 м, завдовжки 7,8 км до приймального басейну Н. з. с. 3 басейну вода самотієм надходить до зрошувальної мережі та до 6 насосних станцій другого підйому заг. потужністю 3 м³/с, які подають воду на підвищені ділянки зрошуваних земель. Заг. протяжність відкритих каналів — 411 км, у т. ч. довж. магістрального каналу — 28 км, міжгосподарських розподільних каналів, облицьованих бетоном та залізобетонними плитами, — 45 км. Внутрігосподарську мережу прокладено в залізобетонних лотках та в залізобе-

тонних трубах. Поливають с.-г. культури за допомогою дощувальних машин й установок, багаторічні насадження — по борознах. Г-ва, що використовують воду Н. з. с., спеціалізовані на виробн. овочів, картоплі, винограду та зернових культур.

О. Ф. Рубан.

НИЖНЬОДУНАЙСЬКА НИЗОВИНА, Румунська низовина — низовина між Карпатами на Пн. та Старою Планиною на Пд., в межах Румунії та Болгарії. Довж. 560 км, шир. 150 км. Поверхня Н. н. полого нахилена із Зх. на Сх. від 150—200 м до 10—50 м. Підвищена ах. частина (Олтенія) розчленована притоками Дунаю. У сх. частині (Мунтеїя) великі площі долини і гирла Дунаю заболочені, багато озер — стариць і проток. Ґрунти гол. чин. чорноземні. Н. н. — район розвинутого землеробства. Вирощують пшеницю, кукурудзу, цукр. буряки; садівництво, виноградарство. На Н. н. — столиця Румунії Бухарест.

НИЖНЬОКАМСЬК — місто респ. підпорядкування Тат. АРСР, райцентр. Розташований на лівому березі Ками, за 35 км від залізнич. ст. Кругле Поле і за 6 км від річкового порту Нижньокамський. 139 тис. ж. (1980). У Н. — комплекс нафтохім. виробничо-го по випуску синтетичного каучуку (виробниче об'єднання «Нижньокамська нафтохім.»), виробн. шин та автокамер (виробниче об'єднання «Нижньокамськашина»); буд. індустрія (виробниче об'єднання «Каменергобудпром») та ін. 2 ТЕС. Підприємства харч. та ін. галузей пром-сті. Філіал Казанського хім.-технологічного ін-ту, 4 серед. спец. навч. заклади. Місто — з 1966.

«НИЖНЬОКАМСЬКА НАФТОХІМ.» — виробниче об'єднання нафтохім. пром-сті. Розташований у м. Нижньокамську Тат. АРСР. Утворений 1976 на базі Нижньокамського нафтохім. комбінату. Буд-во комбінату почато 1961, першу продукцію одержано 1967. До складу об'єднання входять 11 з-дів. Осн. продукція: синтетичні каучуки, дивніл, етилен, бензол, стирол, пропан, окис етилену, про-

пілен, дизельне паливо, мазу, етиленгліколі, абсорбенти. Підприємство випускає також товари нар. споживання. На об'єднанні високий рівень автоматизації, вперше в СРСР почали діяти комплекс ЕП-450 та одна з найбільших у світі система етиленопроводів.

Т. О. Власова.

НИЖНЬОСІРОВАТСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1915 — антиурядовий виступ селян с. Нижньої Сіроватки (тепер Сумського р-ну Сум. обл.). Навесні 1915 дружини призваних на 1-у світову війну солдатів заявили місц. владі, що не допустять жодних змін у землепорядкуванні до повернення їхніх чоловіків з фронту. Оскільки землепорядкувальні роботи тривали, бл. 3 тис. селян рушили до будинку волосного правління. Розбравши поліцію, що охороняла будинок, селяни розправилися з місц. адміністрацією та куркулями, які ховалися в будинку. Заворушення тривало кілька днів і припинилося тільки після прибуття до села стражників з Харкова і наряду поліції з Сум. 70 учасників виступу було заарештовано й ув'язнено.

НИЖНЬОСІРІГОЗЬКИЙ РАЙОН — на Сх. Херсон. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 23,2 тис. чол. (1980). У районі — 27 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Нижні Сірогози*. Поверхня району рівнинна. Поклади глини. Ґрунти темно-каштанові й пд. чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільше підприємства: хлібний з-д, харчосмакова ф-ка (Нижні Сірогози), комбінат хлібопродуктів та з-д масла і сухого молока (с-ще Сірогози). Будинки побуту (Нижні Сірогози). Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 120,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 108,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соя, ріпак, ріпак. Скотарство, свинарство. У Н. р. — 8 колгоспів, 4 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Сірогози. Автомоб. шляхів — 209 км, у т. ч. з твердим покриттям — 130 км. У районі — 28 заг.-осв. і музична школи; 26 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 23 будинки культури і клуби, кінотеатр, 28 кіно-

установок, 19 6-к. У Н. р. видається газ. «Червоний промінь» (з 1932).

НИЖНЬОТАГІЛЬСЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ КОМБІНАТ (імені В. І. Леніна) — підприємство чорної металургії СРСР з повним металургійним циклом. Розташований у м. Нижньому Тагілі Свердлов. обл. Створений 1957 на базі Новотатільського металург. з-ду, введеного в експлуатацію 1940. До складу комбінату входять: гірниче управління (Високогірський, Лебязинський та Горобогатський рудники) із збагачувальними та агломерційними ф-ками; вапняковий та коксохімічний вироб., старий металург. з-д (засн. 1725, належав М. Демидову), доменні, мартепівські, киснево-конверторні цехи, прокатні стани, обслуговуючі підрозділи. Нижньотатільський металургійний завод — один з найважливіших підприємств Волині брали участь у страйках (1874, 1889, 1905), активно боролися за встановлення Рад. влади в Нижньому Тагілі, у складі червоногвардійських загонів захищали Рад. владу в період громадянської війни та воєнної інтервенції; зробили великий внесок у перемогу рад. народу у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Комбінат виробляє чавун, сталь, прокат, ванадієвий шлак, кокс, шлам, та магнетитові агломерати, буд. матеріали, кім. продукцію понад 30 видів. В 1960 комбінату присвоєно ім'я В. І. Леніна. Н. м. к. нагороджений орденом Леніна (1966) та орденом Жовтневої Революції (1975); коксохім. вироб. комбінату — орденом Трудового Червоного Прапора (1943), Високогірський рудник — орденом Леніна (1945).

М. А. Третяков.

НИЖЧІ РОСЛИНИ, сланеві рослини (Thallophyta, або Thallophyta) — одно- та багатоклітинні організми, тіло яких (т. з. *слань*, або талом), на відміну від вищих рослин, не поділене на корінь, стебло і листки, має просту анатомію, будову, розміри від кількох нанометрів до 40 м. До Н. р. відносять водорості, гриби, лишайники. Відомо бл. 200 тис. видів, поширених по всій земній кулі в найрізноманітніших біотопах. Серед Н. р. є *гетеротрофи* (голозойні, сапрофіти, паразити), *автотрофи* (хемо- та фото-), фіксатори атмосферного азоту. Розмноження нестатеве (вегетативне та спеціалізованими клітинами — спорами) і статеве. Статевий процес — гаметогамія (ізогамія, гетерогамія, оогамія), кон'югація. Органи розмноження (*спорангії*, *гамети*) майже завжди одноклітинні. Н. р. відіграють велику роль у природі, житті та господарській діяльності людини.

Н. П. Масок.

НИЗ — у 16—18 ст. назва нижньої течії Дніпра, де селилися запорожці. Див. *Запорізька Січ*.

НИЗИ (до середини 19 ст. — Низ) — селище міського типу Сумського р-ну Сум. обл. УРСР на р. Псел (прит. Дніпра). Залізнична станція. 3,5 тис. ж. (1980). У селищі — цукр. комбінат, середня школа, лікарня, клуб, 2 6-к. Літ.-меморіальний музей П. І. Чай-

ковського, який протягом 1871—79 майже щодня відпочивав у Н. Засн. 1662.

НИЗОВІНА — ділянка суходолу, висота якої не перевищує 200 м над р. м. Поверхня Н. переважно рівнинна, слабо хвиляста, зрідка горбиста. Складені Н. здебільшого з річкових або мор. відкладів. Є Н., які розташовані нижче р. м. (напр., *Прикаспійська низовина*). Найбільші Н. світу: Амазонська, Зх.-Сибірська, Міссісіпська та ін.; на Україні — *Придніпровська низовина*, *Причорноморська низовина*.

НИЗЬКЕ — категорія естетики, що містить негативну оцінку явищ, які викликають у людини почуття огиди і презирства. Н. являє собою узагальнену в процесі сусп. істор. практики естетичну оцінку невідповідних гармонійному розвитку людини сусп. умов, аморальності вчинків і помыслів. Н. має відносний, конкретно-істор. характер. Протилежною Н. категорією є *піднесе*.

НИЗЬКІ ТЕМПЕРАТУРИ, криогенні температури — температури, при яких тепловий рух атомів речовини в конденсованому стані зменшується настільки, що починають проявлятися її квантові властивості. Здебільшого до Н. т. відносять т-ри, нижчі за точку кипіння повітря (73 К). Проте, строго кажучи, поняття «низькі температури» своє для кожного конкретного явища. Так, у випадку *надпровідності* металів Н. т. вважають т-ри від точки кипіння рідкого водню (20 К) до 0,1 К, хоча *Дельба* температура для металів лежить у межах 100—200 К. Т-ри, нижчі за 0,1 К, наз. наднизькими. Для одержання Н. т. використовують зріджені гази (азот, водень, гелій), застосовуючи при цьому посудини Дьюара або *криостати*. Т-ри, нижчі за 4,2 К, одержують за допомогою відкачки пари над рідким гелієм. При одержанні т-р, нижчих за 0,3 К, застосовують розчинення ізотопів гелію («Не в «Не»), *магнітне охолодження*, *Померанчука* явище. Найнижча досягнута т-ра становить ~10⁻⁸ К. Н. т. дедалі ширше використовують у техніці, зокрема для одержання надсильних (понад 10 Тл) і вимірювання гранично низьких (до 10⁻¹⁸ Тл) магн. полів, реєстрування і підсилення слабких електр. сигналів (до 10⁻¹² В), одержання наднизького вакууму (до 10⁻¹⁰ Па) тощо. Фіз. явища, які проявляються при Н. т. (див. *Фізика низьких температур*), використовуються при створенні передової технології, що стимулює швидкий розвиток нових науково-тех. напрямів — космічного матеріалознавства, криоелектромашинобудування, низькотемпературного приладобудування, кріобіології та ін.

Б. І. Веркіє.

НИКИФОР (Νικηφόρος; н. після 741 — п. 828) — патріарх константинопольський (бл. 792—828), візант. історик. Автор полемічних церк. творів і «Бревіарію» («Короткої історії»). В «Бревіарії», в якому Н. описав події з історії Візантії за 602—769, містяться важливі матеріали з історії давніх слов'ян.

НИКИФОР II Фока (Νικηφόρος II Φώκας; бл. 912 — 11.XII 969) — імператор Візантії з 963. Проводив політику, яка відображала інтереси стратегів (воїнів) і династів (великих землевласників). Виступав проти зростання церк.-монастирського землеволодіння. Провів військ. реформу, зробив гол. силою армії важку кінноту лицарського типу. Відвоював у арабів Крит (961), Кілікію і Кипр (обидва 963), Пн. Сірію (969), частину Пн. Месопотамії. В 966 почав війну проти Болгарії, намагаючись при цьому використати військ. сили кн. князя *Святослава Ігоровича*. Занепокоєний перемогами рус. війська, Н. II підбурив *леченію* напасти на Київ, примушавши Святослава повернути до Придніпров'я. Н. II був убитий внаслідок змови.

НИКИФОР ГРИГОРА (Νικηφόρος ὁ Γρηγοράς; між 1290 і 1295 — 1359 або 1360) — візант. історик, богослов. Гол. праця Н. Г. — «Римська історія» (або «Ромейська історія») охоплює події 1204—1359, висвітлюючи гол. чин. церковно-богословську боротьбу у Візантії. Н. Г. у своєму творі з ворожих позицій описав виступи *злотів*.

НИКИШЕВ Дмитро Микитович [11 (23).IX 1898, с. Сергієвський Борок, тепер Новодеревенського району Рязанської області — 20.XII 1973, Москва] — радянський військовий діяч, генерал-майор (1940). Член КПРС з 1917. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни брав участь у боях проти денікінців і військ бурж.-поміщицької Польщі. В 1927 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. команд. і команд. 9-ю, а потім — 57-ю арміями Пд. фронту, нач. штабу Сталінградського фронту. Після війни Н. — на викладацькій роботі, з 1954 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

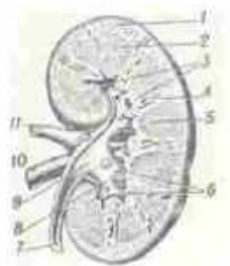
НИКОЛОВ Андрей (12.V 1878, Враца — 17.XII 1959, Софія) — болг. скульптор, нар. художник НРБ (з 1953). В 1896—1903 навчався в Мському рисувальному уч-щі в Софії, 1903—07 — в АМ у Парижі. В 1914—26 жив у Римі. Твори: портрети — «Фанні» (1906), письменника І. Вазова (1910), художника В. Димитрова-Майстора (1953); композиції — «Дух і матеріал», «Мати» (обидві — 1924), «Радянський воїн — охоронець миру» (1950, у співавторстві). Викладав у Худож.-індустріальному уч-щі (1910—14) та АМ (1931—40) в Софії. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Болгарія*, т. 1, с. 448—449.

НИКОН (р. н. невід. — 1088, Київ) — церковно-політ. діяч *Київської Русі*, літописець. З 1074 — ігумен Києво-Печерського монастиря. Виступав проти княжих міжусобиць, за єдність Руської землі. Давчі втік від князівського гніву в *Тмутаракань*, заснував там монастир (1061). Повернувшись до Києва, здійснив переробку найдавнішого літописного зведення, складеного в 30-х — на поч. 40-х рр. 11 ст. Н. уточнив хронологію його,

А. Николов. Портрет С. Михайловського, 1923.

Нирка людини (вздовжній розріз):
1 — кіркова речовина;
2 — мозкова речовина;
3 — нирковий сосочок;
4 — нирковий стовп;
5 — ниркова піраміда;
6 — малі ниркові чашечки;
7 — сечовід;
8 — велика ниркова чашка;
9 — ниркова миска;
10 — ниркова вена;
11 — ниркова артерія.

доповнив новими усними переказами (про поєдинок тмугараканського князя Мстислава з касозьким князем Редедою, про хрещення київ. Володимиром, про три помсти княгині Ольги древлянам та ін.), надав йому виразного антивізантійського спрямування. Літописне зведення Н. (1073) було одним із джерел «Повісті временних літ» (1113).

НИКОН (Микита Мишов; 1605, с. Вельдеманово, тепер Перевозького р-ну Горьк. обл. — 17 (27). VIII 1681, Ярославль) — рос. церковнополіт. діяч. Н. в сім'ї мордовського селянина. З 1635 був ченцем. У 1648 — митрополит Новгородський. З 1652 — патріарх Московський. У 1653—56 Н. провів церк. реформу. Богослужбові книги було приведено у відповідність з грец. оригіналами (Н. запросив, зокрема, до Москви для виправлення і перекладу грец. текстів біблію учених Євфонія Славинецького, А. Сатановського, Ф. Сафоновича та ін.), змінив деякі церк. обряди.

Невизнання церковної реформи Н. частиною духовництва і віруючих призвело до церковного розколу (див. *Старобірачництво*). Н. активно проводив політику зміцнення впливу церкви, встановлення зверхності церк. влади над світською. Це викликало невдоволення уряду. Церк. собор 1667 позбавив Н. сану і засудив до заслання.

НИКОНЕНКО Архип (р. н. невід., с. Оржиди, тепер смт Полтава, обл. — прибіл. 1855, там же) — укр. кобзар і лірик. Один з найкращих виконавців дум, майстер імпровізації, грав на кобзі й лірі. Своєю мистецтвом надавав великого психового значення. В репертуарі Н. були укр. нар. пісні та думи «Козак Голота», «Про вдову і трьох синів», «Сестра і брат», «Втеча трьох братів з города Азова» та ін.). Думи від Н. записав і опублікував П. Куліш в «Записках о Южной Руси» (т. 1, СПб., 1856).

Літ.: Кирдан Б. П., Омельченко А. Ф. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980.

НИЛІН Павло Пилипович (п. 3 (16). I 1908, Иркутськ) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з поч. 30-х рр. Перша книга — «Людина піднімається вгору. Нариси звичайного життя» (1936). Автор оповідань «Кохана дівчина» (1936, одним. фільм, 1940), «Остання крадіжка» (1939), «Про кохання» (1940), сценарію фільму «Велике життя» (1-я серія, 1940, Держ. премія РСР, 1941; 2-я серія, 1958), повістей «Жорстокість» (1956; одним. фільм, 1958), «Іспитовий термін» (1956, одним. фільм, 1960), «Через кладовище» (1962; одним. фільм, 1963) та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, медалями.

Тел.: Знаменитий Павлюк. М., 1968; Четыре повести. М., 1970; Испытательный срок. Л., 1979; Укр. переклад — Жорстокість. — Іспитовий термін. К., 1960; Через кладовище. К., 1965.

І. М. Давидова.

НИРКА ШТУЧНА, гемодіалізатор — апарат, призначений для тимчасової активної заміни втраченої видільної і частково регуляторної (підтримання водно-електролітного балансу і кислотно-лужної рівноваги в організмі) функції нирок при гострій і хронічній *нирковій недостатності*, різних отруєннях та інтоксикаціях. Відомо понад 100 моделей портативної і стаціонарної Н. ш. індивідуального та групового користування, основаних гол. чин. на екстракорпоральному діалізі крові крізь напівпроникні мембрани. Гол. складовою частиною Н. ш. є діалізатор (найпоширеніші пластинчасті, котушкові і капілярні) одностороннього або багаторазового користування. Мембрани, що застосовуються в діалізаторах — це модифікований целюфан, гідратцелюлозна мембрана купрофан 150-PM та ін. Розробляються принципово нові системи і апарати Н. ш., що в майбутньому дадуть змогу створити портативний апарат для імплантації.

НИРКИ — парний орган видільної системи хребтних тварин і людини. Через Н. з організму виділяються кінцеві продукти азотистого обміну, чужорідні й токсичні сполуки, а також надлишок неорганічних і органічних речовин. Н. відіграють важливу роль у підтриманні сталості концентрації осмотично активних речовин в рідинах організму (див. *Осморегуляція*) і об'єму цих рідин, а також *кислотно-лужної рівноваги*. В Н. утворюються біологічно активні речовини (*ректин*, *простогландини* тощо), які беруть участь у регуляції артеріального тиску, еритропоєзі (див. *Кровотворення*), *зсіданні крові*. Розрізняють 3 типи Н.: переднирку (*пронефрос*), первинну Н. (*мезонефрос*) і вторинну Н. (*метанефрос*), які в еволюції хребтних, а також в онтогенезі вищих хребтних послідовно змінюють одна одну. У ссавців, у т. ч. людини, Н. містяться по обидва боки хребта (у людини на рівні 12-го грудного і 2—3-го поперекових хребців), у черевній порожнині тіла позаочеревинно (лише передня поверхня Н. вкрита *очеревинкою*). За формою Н. схожа на біб. Колір поверхні Н. червоно-бурий, тканина щільна. У дорослої людини довжина кожної Н. становить 11—12 см, ширина — бл. 6 см, товщина — 3—4 см; маса — 120—200 г. Нирки вкриті фіброзною, а також (разом з *наднирковими залозами*) жировою капсулою. На внутр. краї Н. є ниркові ворота, через які проходять кровоносні й лімфатичні судини, нерви і *сечоводи*. Н. складаються з внутрішньої мозкової і зовнішньої кіркової речовини. *Мозкова речовина* утворена окремими острівцями — нирковими пірамідами, яких буває від 15—20 до 30—35. 2—3 піраміди, зливаючись своїми кінцями, утворюють спільний сосочок. Кожний сосочок обернений всередину порожнини малої ниркової чашечки, яка переходить у велику ниркову чашечку, з неї *сеча* надходить у ниркову миску і далі — у сечовід (див. *Сечовиділення*).

Кіркова речовина становить осн. масу Н., більшою своєю частиною лежить на периферії органа, але заходить і в глибину Н. до ниркової миски, утворюючи між окремими пірамідами ниркові стовпи. Морфологією, одиницею Н. є *нефрон*. Початковий відділ нефрона — *мальпігіїве тільце* (ниркове тільце), що складається з судинного клубочка, оточеного бокаловидною капсулою. Остання переходить в *проксимальний* сечовий каналець (спочатку звивистий, потім — прямий), який продовжується в товсту низхідну ділянку петлі Генле, товста висхідна ділянка якої повертається до клубочка. *Дистальний* відділ нефрона (через зв'язуючий відділ) з'єднується із збірними трубками, що містяться в кірковій речовині Н. Збірні трубки, зливаючись, утворюють в сосочку безліпні протоки, які відкриваються в ниркову миску. Мальпігіїве тільце і звивисті каналці складають основу кіркової речовини, прями збірні трубки — мозкової. Захворювання Н. вивчає *нефрологія* (див. також *Сечоутворення*).

В. Б. Бєсєнєнко.

НИРКОВА НЕДОСТАТНІСТЬ — синдром порушення функцій *нирок*. Може виникати раптово (гостра Н. н.) або поступово (хронічна). Гостра Н. н. може спостерігатись при різкому зниженні кров'яного тиску, що спричинюється сильною кровотечею, мех. травмою або виникає під час переливання несумісної крові, внаслідок електрокрам, при септичному аборті тощо (це т. з. *преренальні фактори*); при безпосередньому ушкодженні паренхіми *нирок* внаслідок отруєння грибами, солями ртуті, урану, хрому, деякими ліками тощо (*ренальні фактори*); при гострому порушенні прохідності обох сечоводів внаслідок закупорки їх нирковими каменями або здаллювання пухлиною (постренальні фактори); при травматичних ушкодженнях (роздвоєння) обох або однієї в організмі людини *нирки* (*аренальні фактори*). Гостра ниркова недостатність спричинює тяжкі порушення функцій, в т. ч. розлад водного, електролітного, азотного та ін. обміну. Клінічно виявляється різким зменшенням або припиненням виділення *нирками сечі* — *анурією*, *уремією*.

Хронічна Н. н. розвивається як ускладнення хронічних прогресуючих захворювань *нирок* і сечових шляхів — *гломерулофриту*, *гломерулосклерозу*, *пієлонефриту*, *туберкульозу* і полікістозу *нирок*, *нирковом'яної хвороби*, *аномалій розвитку* тощо. Ознаки: сухість у роті, спрага, нудота, блювання, свербіння шкіри, неокріт'я, порушення діяльності органів дихання, серцево-судинної системи, шлунково-кишкового тракту тощо. Лікування: гострої Н. н. — в стаціонарі (очищення крові за допомогою апарата *нирка штучна*) і корекція лужно-кислотних і електролітних порушень; хронічної — дієта і медикаментозна, в пізніх стадіях — *трансплантація* *нирки*.

Ю. І. Кушнірук

НИРКОВОКАМ'ЯНА ХВОРОБА, нефролітіаз — захворювання людини і тварин, яке характеризується утворенням у ниркових мисках або їхніх чашечках каменів (*конкрементів*). На Н. х. жінки хворіють частіше, ніж чоловіки. Причини Н. х. бувають заг. порушення обміну речовин, особливо мінерального, неправильне харчування, нестача вітамінів, хвороби шлунково-кишкового тракту, гіперфункція паращитовидних залоз і місцеві (гігієнозапальні) процеси в нирках, напр. *пієлонефрит*. Ознаками Н. х. є болі в ділянці нирок і наявність крові в сечі, причому кров з'являється після болю. Болі бувають тупими або гострими і часто мають приступоподібний характер з іррадіацією в ділянку статевих органів (ниркова колька). Біль виникає після ходьби, труської їзди, фіз. навантаження і пов'язаний з порушенням відтікання сечі з нирок. Надійшлим симптомом хвороби є вихід з сечовою каменів. Методи діагностики в основному рентгенологічні. Лікування: якщо діаметр каменів не перевищує 1 см та при локалізації їх у чашечках нирок — консервативне (певний водний режим — не менш 1,5 л рідини на добу, дієта, гідротерапія, медикаментозна, курортна); в ін. випадках — хірургічна.

НИСЬКИЙ Георгій Григорович [н. 8 (21).І.1903, ст. Новобілицька, тепер Гом. обл.] — рос. рад. живописець, нар. художник РРФСР (з 1965), дійсний член АМ СРСР (з 1958). В 1922—30 навчався в Моск. ВХУТЕМАСІ-ВХУТЕІНІ. Твори: «Біля берегів Далекого Сходу», «Пейзаж з маяком», «Порт Одеса (теплохід „Росія“», всі — 1930, «Підмосковна зима» (1951), «Колгосп „Загор'є“» (1959), «Над снігами» (1959—60). Картини Н. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Дніпропетровському худож. музеї, Львів. картинній галереї. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1951. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Пейзаж*.

Г. Г. Ниський. Підмосков'я. Лютий 1937. Державна Третьяковська галерея в Москві.

НІТКА текстильна — тонкий, гнучкий і міцний виріб значної довжини з хім. або натуральних текстильних волокон. Розрізняють Н.: вихідні, що не діляться у подовжньому напрямі без порушення (напр., Н. елементарні натуральні, у т. ч. шовк-сирець), первинні (пряжа та Н. комплексні, що складаються з кількох елементарних) і вторинні (Н., одержувані звичайно скручуванням кількох

первинних). Н. поділяють на однорідні — з волокон одного виду (бавовняні, віскозні та ін.) і мішані — з волокон різних видів (напр., льонобавовняні). Є Н. комбіновані, що одержують скручуванням пряжі і комплексних ниток. Н. бувають прості, фасонні (з потовщеннями, петлями та ін.), текстуровані (високооб'ємні) й армовані, обвиті по всій довжині ін. волокнами або лутками. Лінійна густина (товщина) Н. визначається відношенням її маси (в г) до довжини (в км). Чим більше це відношення, тим Н. товща. Використовуючи різні *переплетення ниток*, виготовляють тканини і трикотаж. Н. застосовують також у виробн. *хутра штучного, нетканних матеріалів*, швейних ниток (ними скріплюють деталі одягу, взуття та ін. виробів), канатів тощо.

НИТЧАСТІ БАКТЕРІЇ — бактерії, що утворюють нитки завдовжки до 1 см, розділені перегородками на клітини. Є *аеробами*, хемоорганотрофами (одержують енергію за рахунок окислення органічних сполук), нехвороботворні. Оточені слизовою оболонкою — піхвою. Н. б. розмножуються шляхом фрагментації ниток, а також відщепленням від їхнього кінця клітин — *гонидіїв*, здатних рухатись. У деяких Н. б. спостерігається несправжнє галузження. Найвідомішими Н. б., що живуть у прісній воді, є нитчасті *сіркобактерії* родів *Beggiatoa*, *Thiothrix*, *Thioploca*, нитчасті *залізобактерії* родів *Sphaerotilus*, *Leptothrix*, *Spiriothrix*, *Clonothrix*, *Lieskeella*. Представники інших родів (напр., *Sargorphanon*, *Oscillospira*) виявлені в ґрунті, *рубії* жуйних тварин.

НИФОНТОВА Руфіна Дмитрівна (н. 15.IX 1931, Москва) — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Після закінчення 1957 Театру-студії кіноактора працює в *Малому театрі* (Москва). Ролі: Катерина («Гроза» О. Островського), Одинова («Батьки і діти» Тургенева), Комісар («Оптимістична трагедія» В. Вишневського), Ольга, Вероніка («Чому посміхалися зорі», «Сторінка шоденника» Корнійчука), Ілона («Кам'яне гізало» Вуолійоки), Любов («Любов Ярова» К. Треньова) та ін. З 1955 знімається в кіно. Ролі у фільмах: «Вольниця», трилогія «Сестри», «Вісімнадцятий рік», «Похмурий ранок»; «Помилка Оподе де Бальзака» та «Сім'я Коцюбинських», обидва — на Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка, та ін. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

НИЧИПОРЕНКО Іван Іванович [25.IX (8.X) 1842, Межигір'я поблизу Вишгорода, тепер у складі смт Вишгорода Київ. обл.— 12 (25).І.1910, Київ] — укр. педагог і осв. діяч. У 1863 закінчив Київ. ун-т. З 1865 до 1879 викладав історію і географію в гімназіях Полтави, Немирова, Муром (тепер Володимир. обл., РРФСР). У 1879—90 був директором *Колегії Павла Галагана* в Києві. Багато уваги приділяв активізації методів навчання, самостійним роботам учнів.

Ю. Й. Гуца.

НИЧИПОРЕНКО Сергій Петрович [н. 25.IX (8.X) 1900, м. Володимир-Волинський, тепер Волин. обл.] — укр. рад. вчений у галузі колоїдної хімії, доктор тех. наук (з 1960), професор (з 1969). Закінчив (1928) Волинський індустріальний політехнікум. Працював на підприємствах Доббасу. Ураду, Баку, в Експериментальному ін-ті хім. машинобудування (Харків). У 1944—58 — на керівних посадах у М-ві пром-сті буд. матеріалів УРСР, Н.-д. ін-ті буд. матеріалів Академії будівництва і архітектури УРСР, 1959—67 — в Ін-ті заг. і неорганічної хімії, з 1968 — в Ін-ті колоїдної хімії і хімії води АН УРСР. Осн. праці — з питань фізико-хім. механіки дисперсних структур та їх застосування у пром-сті. Держ. премія СРСР, 1950. Держ. премія УРСР, 1969.

НИШ — місто на Пд. Сх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Сербії. Розташований на р. Нишаві. Вузол з-ць і автошляхів. 127,7 тис. ж. (1971). Підприємства маш.-буд., металург., електронної (вироби. телевізорів, радіоприймачів, рентген. апаратів), хім., цем., шкряно-взут., текст., харчосмакової пром-сті. Ун-т. Поблизу Н. — бальнеологічний курорт Нишка-Баня.

НІАГАРА-ФОЛС — місто на Пд. Сх. Канади, у провінції Онтаріо. Розташований на лівому березі р. Ніагари, біля *Ніагарського водоспаду*. Мостом сполучається з амер. м. Ніагара-Фолс, що є фактично передмістям м. *Буффало*. 67 тис. ж. (1971). На базі місц. електроенергії розвинута маш.-буд. та хім. пром-сть. З-д по виробництву автомобільного скла. Центр туризму.

НІАГАРСЬКИЙ ВОДОСПАД — водоспад у Пн. Америці, на р. Ніагарі. Козячим островом Н. в. поділяється на 2 потоки: зх. (належить Канаді) — шир. до 800 м, вис. падіння води 48 м та сх. (належить США) — шир. 300 м, висота падіння 51 м. Гідроресурси частково використовуються (ГЕС). В обхід Н. в. споруджено судноплавний канал Уелленд. Туризм.

НІАМЕЙ — столиця Нігеру. Гол. політ., екон. і культ. центр країни. Розташований на р. Нігері. Вузол автошляхів, річкова пристань, аеропорт міжнар. значення. Бл. 300 тис. ж. (1978). У місті працюють газовий, цем., миловарний, борошномельний, молочний, по виробн. пива і безалкогольних напоїв з-ди, металопробів, меб-

Ніагарський водоспад.

Р. Д. Ніфонтова.

Нівелір.

лева, пластмасових виробів, текст. ф-ки. ТЕС. Розвинуті кустарні промисли (гончарні, із золота, срібла та дерева вироби, чинення шкур тощо). Ул-т (засн. 1973). Нац. адм. школа (при ній — 6-ка), Нац. школа охорони здоров'я. Бюро геології та гірничої справи. Тех. центр тропічного лісівництва, Ін-т тропічної агрономії та ін. наукові заклади. Нац. музей Нігеру, при ньому — Центр худож. ремесел. **НІБЕЛУНГИ** — в старовинному нім. епосі міфічний народ карликів, нащадки короля Нібелунга. Див. «Лісня про Нібелунгі».

НІБУР (Niebuhr) Бартольд Георг (27.VIII 1776, Копенгаген — 2.I 1831, Бонн) — нім. історик античності. Викладач Берлінського (1810—13) і Боннського (з 1823) ун-тів. Гол. праця — «Римська історія» (т. 1—3) залишилася незакінченою, викладення історії Рима доведено до 241 до н. е. Н. — засновник науково-критичного методу вивчення історії.

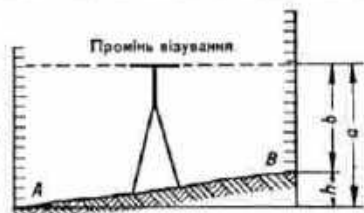
НІБУР (Niebuhr) Рейнгольд (21.VI 1892, Райт-Сіті, шт. Міссурі — 1.VI 1971, Стокбрідж, шт. Массачусетс) — амер. теолог, представник т. з. діалектичної теології. В умовах екон. кризи 1929—33 і розчарування в лібералізмі очолював амер. протестантських теологів, які відійшли від модернізму. Відмовляючись від ідей соціального прогресу, вдосконалення людської особистості, Н. твердив, що будь-які спроби побудувати справедливі сусп. лад вступають у суперечність із злою і егоїстичною («гірховною») сутністю людини. Тому слід перекопати віруючого, що соціальні злигодні в певному розумінні є наслідком зіпсованості його душі, викликати в нього почуття провини перед богом, змусити відмовитися від кардинальних соціальних перетворень і обмежитися повсякденною практичною діяльністю, спрямованою лише на пом'якшення суперечностей, які в принципі не можуть бути розв'язані.

НІВАЛЬНИЙ ПОЯС (від лат. nivālis — сніговий) — пояс вічних снігів, верхній природний висотний пояс гір, розміщений, як правило, вище кліматичної снігової межі. Для ландшафтів Н. п. характерні сніжники і льодовики, інтенсивне фіз. вивітрювання. Органічний світ бідний. Рослинність розріджена (лишайники, мох, окремі види квіткових рослин), тварини трапляються рідко; мешкають постійно лише деякі види птахів і комах. Нижня межа Н. п. біля Полярного кола проходить на р. м., а в горах Центр. Азії піднімається до 6500 м (місцями вище).

НІВАЦІЯ [від лат. nix (nivis) — сніг] — руйнінна дія снігового покриву на гірські породи в процесі морозного вивітрювання в умовах поперемінного замерзання і танення. Відбувається поблизу снігової межі. Переважає гол. чин. у полярних, субполярних і високогірних районах. Н. зумовлює появу відносних знижень, які нерідко перетворюються на карі й цирки.

НІВЕЛІР (від франц. niveler — вирівнювати, niveau — рівень) —

геодезичний інструмент для визначення різниці висот двох будь-яких точок земної поверхні при нівелюванні. Осн. частинами Н. є зорова труба й горизонтальний рівень. До Н. додаються ще рейки нівелірни. Існують Н.-автомати, що автоматично записують елементи профілю місцевості, баронівеліри тощо. А. С. Харченко. **НІВЕЛЮВАННЯ** — визначення висоти різних точок земної поверхні відносно певної вихідної точки

або над рівнем моря. Один з видів геодезичних вимірювань (див. *Геодезія*). За призначенням розрізняють Н. загальнодержавне і тех. За точністю загальнодержав. Н. поділяють на I, II, III і IV класу; за методами вимірювання — на геом., тригонометричне, барометричне, мех., гідростатичне і радіотех. Загальнодержавне Н. здійснюють з метою створення осн. держ. нівелірних сіток. Тех. Н. застосовують при буд-ві шляхів, каналів, гідровузлів та ін. споруд. Точки Н. закріплюють на місцевості особливими знаками — *реперами*, марками. На території СРСР створено держ. нівелірну сітку високої точності. Геометричне Н. є найточнішим; його використовують при створенні держ. нівелірних сіток. Воно полягає в безпосередньому вимірюванні різниці висот $h = a - b$ точок А і В, розміщених на віддалі не більше 200—300 м (мал.). Таке вимірювання проводять за допомогою нівеліра і рейок нівелірних. Тригонометричне Н. широко застосовують при топографо-геодезичних роботах. Різницю висот визначають обчисленням, вимірюючи кут нахилу візирної лінії до горизонту за допомогою теодоліта і віддаля між точками в горизонтальній площині. Барометричне Н. застосовують при експедиційних дослідженнях місцевості. Здійснюють його за допомогою анероїдів і гіпсотермометрів. Різницю висот точок обчислюють за різницею атм. тиску в цих точках. Механічне Н. застосовують у шляховому будівництві. Здійснюють його за допомогою

Ніамей. Будинок Національних зборів.

нівелірів-автоматів, які монтують на рамі велосипеда або на автомобілі. Ці нівеліри автоматично викреслюють профіль або зазначають висоти точок. При гідростатичному Н. різницю висот визначають за допомогою шкал двох посудин, наповнених рідиною і з'єднаних гнучким шлангом. Користуються цим методом зрідка. Радіотехнічне Н. застосовують при аерофотозімнанні та аерофотограмметричних дослідженнях місцевості. Здійснюють його за допомогою радіовисотомірів, які автоматично фіксують висоту польоту літака, і статоскопів. Астрономо-гравіметричне Н. застосовують для вивчення фігури геоїду способом вимірювання сили ваги. А. С. Харченко.

НІВІНА Людмила Діонісина (н. 27.XII 1919, Харків) — укр. рад. архітектор. У 1937—46 навчалася на архіт. ф-ті Харків. інж.-буд. ін-ту. З 1946 працює в проєктних установах Львова. Серед робіт — Палац культури ім. Ю. О. Гагаріна (1961), лабораторний корпус н.-д. ін-ту буд. матеріалів (1965), забудова житл. районів по вул. Пасічній (1958—60), вул. Терешківській (1965—70), вул. Любимської (1966—72), Сріблястий (1974—78) та ін.; готелі «Львів» (1965), «Інтурист» (1972—75), всі — у Львові й у співавт. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980.

НІВХИ (застар. — гіляки) — народ, який живе в басейні нижньої течії р. Амуру (Хабаровський край РРФСР) і на о. Сахалін. Чисельність — 4,4 тис. чол. (1979, перепис). Мова — нівхська, яку відносять до палеоазійських мов. Офіційно більша частина Н. вважалася православною, але фактично зберігалися давні реліг. уявлення, шаманство. Н., імовірно, безпосередні нащадки найдавнішого населення басейну р. Амуру та узбережжя Охотського м. До поч. 20 ст. у Н. зберігалися значні пережитки родоплемінного ладу. За Рад. влади докорінно змінилися життя і побут Н. У колоссах Н. поряд з традиційними заняттями — рибальством, мор. промислом і мисливством — розвиваються городництво і тваринництво. Частина працює в пром-сті. Зросла нац. інтелігенція.

НІВХСЬКА МОВА (застар. назва — гіляцька мова) — мова нівхів. Традиційно Н. м. відносять до палеоазійських мов. Говорить нею бл. 1,4 тис. чол. (1979, перепис). Зв'язки її з ін. мовами остаточно не встановлено. Ряд дослідників відзначає, що типологічно й матеріально Н. м. близька до алтайських мов. Н. м. є мовою аглутинативно-синтетичного типу. Іменник має категорії відмінка, числа й присвійності. Прикметника як окремої частини мови немає. У Н. м. розрізняють три основні діалекти: східно-сахалінський, північносахалінський та амурський. Писемність 1931—53 — на лат. графічній основі, з 1953 — на основі рос. алфавіту. В усій народній поетичній творчості нівхів відбито їхні найдавніші уявлення про будову Всесвіту, про природу, відображення життє-

тя народу. Писемна література зародилася за Рад. влади. Написано п'єси, публіцистичні твори (збірки «Тайга й тундра», 1928—33; «Про наше життя», 1929). Найважливіший представник ніхських д-ри — В. М. Санді. У своїх творах він зображує істор. минуле ніхів, їхній побут, становлення їх як соціалістичної народності. Опублікував «Ніхські легенди» (1961), «Легенди Ихміфа» (1967) тощо.

Лит.: Панфилов В. З. Грамматика ніхського язика, ч. 1—2. М.—Л., 1962—63.

НИГЕР (справж. прізви., ім'я, по батькові — Джанаел Іван Васильович; 21.X (2.XI) 1896, с. Сіндісар Нарського повіту, тепер Пн.-Осетинської АРСР — 3.V 1947, м. Орджонікідзе) — осет. рад. поет і літературознавець. Друкуватися почав 1920 як поет. Автор поем «Гипі» (1934), «На березі Терек» (1939), «Червоноармієць буде розповідати» (1945); поеми «Син Уахата — відважний Гуйман», «Танок Баделяти» (обидві — 1935) та ін. написані на сюжети нар. пісень і переказів. Дослідник творчості К. Хетагурова, Ц. Гадієва, нартського епосу. Перекладач поезій Т. Шевченка.

НИГЕР — ріка в Зх. Африці, в межах Гвінеї, Малі, Нігеру, Беніну та Нігерії. Довж. 4160 км, площа бас. 2092 тис. км². Бере початок на Леоно-Ліберійському масиві, де має назву Джоліба. Впадає в Гвінейську зат. Атлантичного ок., утворюючи заболочену дельту площею бл. 24 тис. км². Гол. притоки: Міло, Бані (праві), Сокото, Кадуна, Бенуе (ліві). У верхів'ї має гірський характер, нижче — рівнинна, лише місцями порожиста.

Ріка Нігер.

Живлення за рахунок літніх мусонних дощів, буває 2 паводки, під час яких вода піднімається на 7—8 м. Пересічна витрата води в дельті до 12 000 м³/с. Н. має значні запаси гідроенергії. Використовується для зрошування; споруджено греблі, канали. Судноплавний від гирла до м. Локоджі, вище — на окремих ділянках. Найбільші міста на Н. — Бамако (Малі), Ніамей (Нігер), у гирлі — Порт-Харкорт (Нігерія).

В. С. Гаврилюк. **НИГЕР**, Республіка Нігер — держава в Зх. Африці. В адм. відношенні поділяється на 7 департаментів. Державний лад Н. — республіка. Конституцію прийнято 1960. Після військ. перевороту 1974 дію конституції припинено, найвищий орган законодавчої влади — Нац. збори розпущено. Верховна держ. влада належить Вищій військ. раді (ВВР), що складається з представників армії. Голова ВВР виконує функції глави д-ви й уряду (президента). П. Ф. Мартиненко.

Природа. Більша частина тер. країни розташована в Сахарі. Рельєф переважно рівнинний, вис. 300—500 м, в центрі — підвищене, дуже розчленоване плато Аїр заввишки до 1900 м (г. Багезан — найвища точка Н.). Поклади уранових руд, нафти, фосфоритів, кам. солі, руд олова, вольфраму, ніобію, заліза. Клімат тропічний, жаркий і сухий, на Пд. — субекваторіальний. Пересічна річна т-ра найхолодніших місяців (грудня, січня) від

Ніамей. Вид частини міста.

+20 до +24°, найтеплішого (травня) від +32 до +34°. Опадів на Пн. і Пн. Сх. менш як 100 мм на рік, на Пд. і Пд. Зх. до 600—800 мм. Бувають багаторічні посухи. Єдина непересихаюча ріка — Нігер, поширені ваді. Переважає пустельна рослинність на кам'янистих і піщаних ґрунтах, на крайньому Пд. — савана на червоно-бурих ґрунтах.

Населення. Бл. 50% нас. Н. становлять хауса. Живуть також джерма, сонгаї, фульбе, туареги, тубу та ін. Офіц. мова — французька. Пересічна густота нас. — 4 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Міське населення становить понад 8%. Найбільші міста: Ніамей, Зіндер. **Історія.** Археол. знахідки свідчать, що тер. Н. заселена з періоду неоліту. В 7—19 ст. частина тер. Н. входила до складу середньовічних суданських д-в, зх. та пд.-зх. частини — до д-ви Сонгаї, окремі райони — до ряду ін. держ. об'єднань. У кін. 19 ст. Н. захопила Франція і включила його 1904 до колонії Верхній Сенегал — Нігер, що входила до колоніальної федерації Франц. Зх. Африки.

Народи Н. вели постійну боротьбу проти колонізаторів (повстання народу джерма 1905, тубу і туарегів 1906—14, туарегів та ін. 1914—17). Після 2-ї світової війни в країні розгорнувся нац.-визвольний рух. У 1947 Н. здобув статус «заморської території» Франції. В 1958 Н. було проголошено «автономною республікою» в складі франц. Співтовариства. З.VIII 1960 Н. здобув незалежність. Проте уряд Н. дотримувався такої політ. орієнтації, яка виключала можливість радикальних соціально-екон. перетворень. У 1974 в Н. відбувся військ. переворот. Новий уряд Н. засудив антинар. характер скинутого режиму, амнігував політ. в'язнів, почав боротьбу проти корупції. В міжнар. відносинах уряд Н. дотримується політики неприєднання. В 1972 Н. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Між Н. і СРСР підписано угоди про торгівлю і культур. співробітництво (1962). З 1960 Н. — член

ООН. Н. — член Ради зоди, Загальної афро-маврікійської організації, Організації африканської єдності, асоційований член Європейського економічного товариства. Діяльність політ. партій 1974 заборонено. Об'єднання профспілок трудящих Нігеру засн. 1959.

І. Д. Шевченко. **Господарство.** Н. — економічно відстає агр. країна, с. г. якої спеціалізується гол. чин. на вирощуванні арахісу. Після проголошення незалежності іноз. капітал (гол. чин. французький) продовжує утримувати провідні позиції в усіх галузях г-ва, поряд з цим уряд країни вживає заходів щодо створення і розширення держ. сектора. Д-ва контролює (з 1974) виробн. буд. матеріалів, деякі підприємства по обробці с.-г. сировини, частину експортно-імпорتنих операцій, закупки й продаж арахісу, заохочує розвиток збутової кооперації тощо. В с. г. зайнято 97% самодіяльного населення і створюється бл. 40% валового внутрішнього продукту (1978). Воно не задовольняє потреб країни в продовольстві. Переважає общинне землекористування, невеликі натуральні та напівнатуральні г-ва. В обробітку — 22% тер. Н., з них лише 5 тис. га зрошується. Техніка обробітку землі дуже примітивна. Виробн. арахісу, яке на поч. 70-х рр. становило бл. 50% вартості товарної с.-г. продукції, внаслідок тривалих посух знизилось з 312 тис. т 1966/67 до 73,7 тис. т 1977/78. З товарних культур вирощують також бавовник, тютюн, фініки, олію; для власного споживання — просо, сорго, маніок, рис, цукр. тростину, батат, ямс. Поширене пасовищне кочове та напівкочове тваринництво, значної шкоди якому також завдають посухи. Поголів'я (млн., 1978): великої рогатої худоби — 2,99

Герб Нігеру.

НИГЕР

Площа — 1267 тис. км²

Населення — бл. 5,3 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Ніамей

Караван у пустелі.

(проти 4,2 млн. 1972), овець і кіз — 9,5 (проти 9,1 млн.). Щорічний вилов риби пересячно 12 тис. т. Пром-сть представлена гол. чин. гірничодобувною галуззю та галузями, що переробляють місц. с.-г. сировину. Розробляють родовища урану (1978 вироблено 2250 т уранового концентрату), видобувають також олов'яну руду, кам. сіль, соду. Невеликі підприємства по очистці арахісу, рису, бавовни та ін., а також текст., цем.

шкіряної галузей, ф-ки метало-виробів та виробів з пластмаси, мінеральних добрив. Розвинуті кустарні промисли. В 1978 було вироблено 45,5 млн. кВт год електроенергії. Гол. пром. центр — Ніамей. З-ць в країні немає. Осн. вид транспорту — автомобільний. Довж. автошляхів (тис. км, 1978) — понад 18, у т. ч. асфальтованих — понад 2. У Ніамей — міжнар. аеропорт. З Н. вивозять урановий концентрат (бл. 75% вартості експорту), арахіс та ін. с.-г. продукти, живу худобу; довозять транспортні засоби, машини, нафтопродукти, продукти харчування тощо. Гол. торг. партнери — Франція та Нігерія. Підтримуються зовнішньоторг. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами.

Грошова одиниця — афр. франк. 1 афр. франк = 0,02 франц. франка.
І. Д. Шевченко.
Медицина. Медичне обслуговування. В 1975 в Н. було 3,7 тис. лікарняних лі-

жок (8,3 ліжка на 10 тис. ж.); бл. 90% ліжкового фонду належить д-ні; мед. допомогу 1976 подавали 110 лікарів (0,2 лікаря на 10 тис. ж.), 6 зубних лікарів, 8 фармацевтів. У 1976 в Ніамей відкрито Вищу школу для підготовки лікарів.

А. М. Стоцьк.
Освіта, наука та культурно-освітні заклади. В 1977 94% нас. було неписьменним, поч. школою було охоплено 13% дітей віку поч. навчання. Строк навчання в поч. школі 6 років, у середній — 7 (4 + 3). Поряд з державними є приватні школи. В 1977/78 навчальному році у початкових школах налічувалося 177,6 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 21,9 тис. У Ніамей містяться: ун-т (засн. 1971; статус ун-ту з 1973; 1978/79 навч. р. — 850 студентів), Нац. адм. школа (засн. 1963). Наук. заклади: Геол. служба, дослідний ін-т гуманітарних наук при ун-ті (засн. 1976), Нац. дослідний ін-т с. г., ветеринарна лабораторія, усі — в Ніамей. Б-ки: ун-ту, Нац. адм. школи, Регіонального центру досліджень і документації в галузі фольклору; архів (засн. 1913), Нац. музей (засн. 1959), усі — в Ніамей. В. З. Клецько.
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в Н. видавалися 1 щоденна, 1 щотижнева газети та 6 ін. періодичних видань. Газети: щоденна «Сахель» (з 1960) та щотижнева «Сахель хедо» (з 1961) — урядові, видаються франц. мовою; тираж — по 3 тис. прим. «Журналь офісьєль де ла Республік дю Ніжер» («Офіційний вісник республіки Нігер», з 1933) — урядовий щомісячник, тираж — 1 тис. прим. У 1967 створено урядову службу — Управління радіомовлення і телебачення Н. Радіопередачі ведуться франц. та п'ятьма місц. мовами.

Архітектура та декоративно-ужиткове мистецтво. Нар. житло Н. на Пд. Зх. — солом'яні хатини на Сх. — глинобитні або кам. будинки з трав'яною покрівлею, на Пн. — намети, вкриті шкірами. В містах — будинки і мечеті з банко (суміш глини з соломою), нові квартали забудовують спорудами сучас. архітектури. В Н. поширені худож. ремесла — виготовлення сумок, сандалів, посудин, наміста з шкіри, оздоблені тисненням, плетіння, гончарство, ткацтво (тканини яскраво розписують). Центрами, де працюють нар. майстри, є Агадес, Зіндер, Ніамей, Тахуа.

Музика, театр, кіно. Музика Н. — синтез традиц. мист. народів хауса, джерма, сонгаї, капурі, фульбе, туарегів. Носіями муз. культури були профес. співаки й музиканти — гіріті. Муз. інструменти: дундун, гуду-гуду, барабани (в хауса — об'єднані в ансамблі), комбі, отебель, лютні гондже (у джермі та сонгаї), кунтути, ріжки, тріскачки. Після 1960 створено ряд ансамблів традиційної музики (композитори Іса Хамані, Ібрахім Арба, Махамууду), розвиваються нові види музики — естрадні пісні, музика до кінофільмів (композитор Дауд Різо та ін.), муз. освіта. Проводяться фестивалі музики й танцю (в Ніамей, Мараді та ін.).

Розвиток театр. мист. Н. пов'язаний з країнами Пн. Африки. В Н. «мандрівні комедіанти» з ляльками розігрували фарси на побутові теми. Сучас. театр розвинувся лише в 50-х рр. 20 ст. при культур. центрах. Перший драматург — Дандобі Махаман, який написав п'єси «Пригоди кози» та «Легенда Кабрін Кабра». Найпопулярніший театр. колектив — «Амікаль Ніамей». В його репертуарі — п'єси «Дзеркало», «Соні Алі Бер» Бубу

В одному з цехів текстильного комбінату «Нітекс» поблизу міста Ніамей.

Хама. З 1964 щорічно проводяться театральні тижні. Поширені фольклорні програми (істор. драма «Таніму» Андре Саліфу). Кіно бере початок з 1957, коли франц. режисер Ж. Руш зняв тут фільм «Я — чорний». З 1961 виходять документальні фільми кінематографістів Н. («Ауре», реж. М. Алассан); серед фільмів — «Кабас-кабо» (1969), «Шайтан» (1974); обидва — реж. Умару Ганда, «Дружина, вілла, машина, гроші» (1971, реж. М. Алассан). У 1970 виникла Асоціація нігерських кінематографістів.

НІГЕРІЯ, Федеративна Республіка Нігерія — держава в Зх. Африці. На Пд. омивається водами Гвінейської зат. Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 19 штатів. Карти див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Державний лад Н. — республіка. За формою держ. устрою — федерація. Входить до Співдружності, очолюваної Великобританією. Згідно з чинною конституцією 1979 глава д-ви й уряду — президент, який обирається населенням строком на 4 роки. Законодавчу владу здійснюють Нац. збори, що складаються з двох палат: сенату (95 членів; по 5 senatorів від кожного штату) і палати представників (450 депутатів). Обираються населенням строком на 4 роки. Виконавчу владу в штатах здійснюють губернатори, яких призначає глава уряду, законодавчу — Палата зборів штату.

П. Ф. Мартиненко.
Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги низовинні, місцями заболочені, на Зх. численні лагуни. Рельєф переважно рівнинний. Більша частина тер. Н. — хвилясте плоскогір'я заввишки 350—600 м з окремими останцевими гірськими масивами (плато Джос, Йоруба, Уді, Шебіші та ін.) заввишки до 2042 м (пик Фогель — найвища точка країни). На Пд. — низовинна примор. рівнина. Надра Н. багаті на нафту і газ, є також поклади кам. та бурого вугілля, олов'яна, заліз., вольфрамова, ніобієва, молибденова,

Нігер.
Урановий рудник в Арлі

уранова, свинцева, цинкова, титанова руди, золото, фосфорити, ванадій. Клімат екваторіальний, мусонний. На всій тер. Н. переважає річна т-ра перевищує +25°. Опаді на Пн. до 500 мм на рік, у центр. частині 1000—1350 мм, на узбережжі до 4000 мм. Річкова сітка густа, річки повноводні, найбільші з них — *Нігер* та його притока *Бенуе*. Поширені червоні, червоно-бурі й червоно-жовті латеритні ґрунти. Рослинний покрив — *савана*, на Пд. — вологі тропічні ліси з цінними породами дерев (кайя, сапеле, іроко, опепа та ін.), на узбережжі — мангрові зарості.

Населення. Н. — найбільша за кількістю населення афр. країна. Її населяють понад 200 народів, які говорять різними мовами. Найчисленніші з них *хауса*, *йоруба*, *ібо*, *фульбе*, *канури*. Офіц. мова — англійська. Пересічна густота нас. — 86 чол. на 1 км² (1973, перепис). Міське населення становить 23%. Найбільші міста: *Лагос*, *Кано*, *Ібадан*, *Огбомошо*.

Історія. Перші поселення на території сучас. Н. належать до періоду *палеоліту*. Не пізніше 8—10 ст. н. е. тут утворилися ранньокласові д-ви (*Хауса*, *Канем-Борну*, *Бенін*). У 1472 на тер. Н. з'явилися португальські, а 1553 — англ. колонізатори. В 1861 англійці захопили *Лагос*, в кін. 70-х рр. 19 ст. — басейн р. *Нігер*, у кін. 19 ст. — *Бенін* на поч. 20 ст. встановили контроль над тер. пн. Н. З 1914 вся тер. сучас. Н. стала називатися «Колонія та протекторат Нігерії». Населення Н. не раз повставало проти колонізаторів (повстання 1907—08 в *Лагосі*, 1908—13 у містах пд. Н., 1918 в зх. Н., 1929 в *Абі* та ін.). Нац.-визвольний рух посилюється після 2-ї світової війни 1939—45. 1.X 1960 Н. здобула незалежність, залишившись у складі *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Цього самого року Н. встановила дипломатичні відносини з СРСР. 1.X 1963 Н. було проголошено федеративною республікою. В період 1-ї республіки (1963—66) уряд Н. відображав інтереси феодално-поміщицьких верств і дотримувався прозахідної орієнтації, що викликало невдоволення прогресивних сил. 15.I 1966 в Н. відбувся військ. переворот. Н. було проголошено унітарною республікою. Непослідовна політика нового уряду знову призвела (29.VII 1966) до військ. перевороту. Було відновлено федеративну форму правління (2-а республіка), усунуто від керівництва д-вою феодал.-компрадорські елементи. Іноз. монополії, які прагнули перешкодити незалежному політ. і екон. розвитку Н., взяли курс на розкол країни. Вони підтримали сепаратистський заколот у сх. Н. (1970—75) з метою відділення її від федерації і створення т. з. Республіки Біафра. В серед. 1975 в Н. загострилася внутріполіт. обстановка. 29.VII 1975 в країні відбувся військ. переворот. До влади прийшов уряд ген. М. Мохаммеда, який проводив прогресивну політику. 13.II 1976 реакційні проімперіалістичні кола зробили спробу

здійснити держ. переворот, вбили М. Мохаммеда. Проте віддані уряду війська заарештували заколотників. Протягом 1976—79 в Н. здійснено ряд прогресивних перетворень. 1.X 1979 військ. уряд передав правління цивільному уряду. У внутр. політиці взято курс на розвиток національної економіки. В зовнішній політиці Н. виступає проти расизму, колоніалізму та підступів імперіалістичних сил на африканському континенті, дотримується *некритичного* політики, розвиває взаємовигідні екон. зв'язки з багатьма країнами, в т. ч. з СРСР. Між Н. і СРСР підписано ряд екон., торг. і культур. угод (1968, 1970, 1971, 1978, 1979). З 1960 Н. — член ООН. Н. — член *Організації африканської єдності, Економічного товариства країн Західної Африки*.

Політичні партії, профспілки. Національна партія Нігерії, засн. 1978. З 1979 — правляча. Спирається гол. чин. на мусульман пн. штатів. Нігерійська партія єдності, засн. 1978. Нігерійська народна партія, засн. 1978. Партія народного відродження, засн. 1978. Народна партія Великої Нігерії, засн. 1978. Нігерійський конгрес праці — єдиний профцентр. Засн. 1978.

Господарство. Н. — агр. країна з відносно розвинутою добувною, особливо нафтодобувною пром-стю. Структура економіки Н. склалася в умовах тривалого колоніального панування англ. монополістичного капіталу, спеціалізується на вирощуванні окремих експортних с.-г. культур та видобуванні мінеральної сировини. Після проголошення 1960 незалежності в країні розпочався процес створення нац. економіки. З 70-х років уряд Н. вживає деяких заходів щодо ослаблення залежності країни від іноз. капіталу. Створюється і зміцнюється держ. сектор, розвивається обробна пром-сть, вдосконалюється її структура, націоналізовано окремі галузі пром-сті тощо. Проте іноз. капітал продовжує утримувати значні позиції в економіці країни. В капіталістич. світі Н. посідає одне з провідних місць за виробн. продуктів олійної пальми, бобів какао, арахісу, натурального каучуку, видобуванням нафти, виробн. олов'яного концентрату, ніобію. Різномісну підтримку Н. в розвитку нац. г-ва надає Рад. Союз, з допомогою якого збудовано нафтопровід в *Аджакуті* споруджується (1981) великий металург. комплекс, проводяться геологорозвідувальні роботи, підготовка кваліфікованих кадрів тощо.

С. г., в якому зайнято бл. 70% економічно активного населення, поки що лишається основою економіки країни. Частка його у валовому внутр. продукті поступово зменшується і 1978/79 становила 18,4% проти 61,2% 1960. Поширене общинне землевладіння, подекуди збереглися феодал. пережитки. Переважають невеликі сел. г-ва, розширюється капіталістичний

сектор. Провідна галузь с. г. — рослинництво. Гол. експортні культури (закуплено у населення; тис. т, 1978): олійна пальма (пальмісти — 239), какао (бобів какао — 160), арахіс (140), бавовник (бавовнику-сирцю — 117), каучуконоси (каучуку — 58). Для власного споживання вирощують просо, сорго, кукурудзу, ямс, касаву, рис, маниок, цукр. тростину тощо. Тваринництво екстенсивного характеру. Розводять (поголів'я, млн., 1978): велику рогату худобу — 11,5, овець — 8,5, кіз — 23,6, свиней — 1,0, домашню птицю та ін. Розвинуте рибальство (1,1 млн. т риби, 1978).

Частка пром-сті становить понад 50% валового внутрішнього продукту (1977), у т. ч. добувної — понад 40%. В ній зайнято бл. 20% самодіяльного населення. Найшвидшими темпами розвивається нафтодобування, частка держави в якому з 1976 становить 58%. Нафту переробляють на заводах у *Варрі* та поблизу *Порт-Харкорта*. Видобувають також природний газ, олов'яну та ніобієву руди, кам'яне вугілля, у невеликій кількості — вольфрам, тантал, торій, циркон, поліметалеві руди, золото тощо. Серед галузей обробної пром-сті найбільш розвинуті текст. та харчова (олійницька, пивоварна, тютюнова, м'ясоконсервна, сококонсервна, борошномельна, цукр., по переробі бобів какао).

Окремі підприємства оловоплавильної, сталепрокатної, металообр. (складання автомобілів, тракторів, велосипедів, швейних машин, радіоапаратури, виробн. сталевих труб), хім. (виробн. пластмас, синтетичного волокна, лаків, фарб та ін.), деревообр., целюлозно-паперової, цем., бавовноочисної, шкіряно-взут. пром-сті; виробн. шин з натурального каучуку. В 1978 вироблено 3,5 млрд. кВт·год електроенергії (переважно на ГЕС). Гол. пром. центри: *Лагос*, *Ібадан*, *Порт-Харкорт*, *Кадуна*. 80% перевезень припадає на автомоб. та залізничний транспорт. Довж. (тис. км, 1978): з-ць — 3,5, автошляхів — 104,3, у т. ч. з бітумним покриттям — 29,0. Осн. мор. порти — *Лагос* та *Порт-Харкорт*. У *Лагосі*, *Кано* та *Ілоріні* — міжнар. аеропорти. З Н. вивозять нафту (понад 90% валютних надходжень), арахіс, боби какао, продукти олійної пальми, олово, ніобій, каучук тощо; довозять машини й устаткування, товари широкого вжитку, хімікати, продовольство. Гол. торг. партнери — США, Великобританія, Франція, ФРН, Японія. Розвиваються зовнішньоторг. відносини з СРСР та ін. соціалістич. країнами.

Грош. одиниця — *найра*. 1 найра = 1,6 дол. США (1980).

Л. Л. Фімуні.
Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 в Н. було 53,9 тис. лікарняних ліжок (8,6 ліжка на 10 тис. ж.), понад 60% ліжкового фонду — в держ. лікарнях; мед. допомогу подавали 1977 4,2 тис. лікарів (0,6 лікарів на 10 тис. ж.), 168 зубних лікарів, 1,5 тис. фармацевтів. Лікарів готують мед. ф-т ун-ту в *Ібадані*, школи в *Ла-*

Герб Нігерії.

НИГЕРІЯ

Площа — 923,8 тис. км²

Населення — 79,7 млн. чол. (1973, перепис)

Столиця — м. *Лагос*

Видобування основних видів мінеральної сировини

Сировина	1970	1978
Нафта, млн. т	54,1	115 *
Природний газ, млн. м³	81,0	70,0
Олов'яна руда, тис. т	8,0	4,4
Ніобіт (колумбіт), тис. т	1,4	0,8

* 1979.

НИГЕРО-КОРДОФАНСЬКІ МОВИ

госі й Зарії. В 1969 було поставлено з СРСР мед. устаткування, 1968 і 1970 — медикаменти, перев'язні засоби, 1971 — вакцина для боротьби з епідемією холери.

А. М. Стоцька.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Переважна частина нас. Н. лишається неписьменною (70% у 70-х рр.). У 1976 проголошено заг. поч. навчання. Здійснюється перехід до нової системи нар. освіти, яку становлять 6-річна поч. школа, 3-річна молодша серед. і 3-річна старша серед. школи. Викадання нац. мовами хауса, йоруба та ібо. В 1978/79 навч. р. поч. школою було охоплено 11,4 млн. дітей, серед. школою — 530 тис. Розвивається профес. освіта. Вищу освіту здобувають у 13 ун-тах і 7 коледжах університетського рівня. Найбільші вузи: Ібаданський ун-т (засн. 1962; 1978/79 навч. р. — 8,8 тис. студентів; до складу ун-ту входять ін-т дослідження Африки, ін-т педагогіки, охорони здоров'я дітей), ун-т у Лагосі (засн. 1962; 1978/79 навч. р. — 5,8 тис. студентів), Ун-т ім. Ахмаду Белло в м. Зарія (засн. 1962; 1977/78 навч. р. — 13,6 тис. студентів), Нігерійський ун-т у м. Нсука (засн. 1960; 1978/79 навч. р. — 6,2 тис. студентів).

Планує і координує наук. дослідження Рада з науки і техніки (засн. 1970). Працюють Федеральний ін-т пром. досліджень в Ошоді (засн. 1955), Федеральний центр с.-г. досліджень у Моорі (засн. 1910), н.-д. ін-т бобів какао в Ібадані, Нігерійський ін-т пальмової олії в Беніні, Нігерійський ін-т соціальних та екон. досліджень в Ібадані. В 1977 засн. Нігерійську академію наук в Ібадані. Діють також наук. т-ва і асоціації. Найбільші 6-ки містяться при ун-тах, Нац. 6-ка — в Лагосі. Музеї: Нац. музей у Лагосі, Музей старожитностей у Беніні, музей у Іфе тощо.

В. П. Лавчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в Н. видавалося понад 100 періодичних видань заг. тиражем понад 1 млн. примірників. Найзачітніші газети: щоденні «Дейлі таймс» («Щоденний час», з 1925) — урядова, «Найджіріан трибун» («Нігерійська трибуна», з 1949), «Дейлі Скetch» («Щоденний нарис», з 1964), «Нью найджіріан» («Новий нігерієць», з 1965); щотижневий «Санді таймс» («Недільний час», з 1953), всі — англ. мовою. Нац. інформ. агентство — Агентство новин Нігерії засн. 1976, діє з 1979. Радіомовлення — з 1935, телебачення — з 1959. З 1957 діє Федеральна радіокорпорация (попередня назва — Нігерійська радіомовна корпорация). Передачі ведуться англ., араб., франц., нім. і місц. мовами.

Література Н. розвивається мовами йоруба, ібо, хауса. Більшість письменників пише англ. мовою. В кін. 19 — на поч. 20 ст. зародилася публіцистика. В 20—40-х рр. була поширеною громадян. поезія, найяскравіший представник якої — Д. Ч. Осадебей. У 30-х рр. відбувалося становлення драматургії. В 50-х рр. з прозовими творами, що значною мірою спиралася на фольклор йоруба, виступив

А. Тутуола. Автор першого роману в д-рі Н. «(Люди міста», 1954) — С. Еквенсі. Нові мотиви, підвищена увага до внутр. світу людини притаманні поезії того часу. З кін. 50-х рр. значне місце в д-рі займає соціальна тематика. В 60-х рр. все більшого значення набуває розробка проблем побудови нового суспільства, боротьби нового з старим, ліквідації патріархальних і колоніальних пережитків. Письменники все частіше аналізують складний процес сусп. розвитку й зростання самосвідомості африканців. Найпомітнішими в д-рі стали романи «Все руйнується» (1953), «Спокою більше немає» (1960), «Стріла бога» (1964), «Людина з народу» (1966) Ч. Ачебе, «Інтерпретатори» (1965) та «Час беззаконня» (1969) В. Шойні, повість «Голос» (1964) Г. Окари. В 70-х рр. виступили молоді прозаїки К. Омотосо і О. Мезу. В кращих зразках поезії Н. поєднують традиції нар.-пісенної афр. творчості та світової англійської поезії. Найвідоміші поети. В. Шойні, Г. Окари, Дж. П. Кларк та К. Окігбо (1932—67). Крім яскраво виражених політ. віршів, їм належать також твори, в яких широко використано міфологію народів Н. Розвиток драматургії пов'язаний з іменами Дж. П. Кларка і В. Шойні, п'єси якого «Танок лісів» (1960), «Дорога» (1965), «Життя Конгі» (1968) поставлено в багатьох країнах Африки і за її межами. Вірші Г. Окари в перекладі укр. мовою опубліковано в журн. «Всесвіт» (1975, № 12).

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура та образотворче мистецтво. Нар. житла Н. різноманітні — прямокутні чи круглі (дерев'яні, глинобитні), вкриті соломою або пальмовим листям й оздоблені орнаментальним і фігурним різьбленням будинки. В 13—15 ст. розвивалися міста з регулярним плануванням у пд. районах та радіальним — у північних, будували мечеті, прямокутні в плані, часто без мінаретів. У кін. 19 ст. у формах будівель Н. з'явилися елементи латиноамер. бароко, згодом — сучас. європ. архітектури. Місц. архітектори (О. Олунмута, А. Аджемі) широко застосовують скульптурний декор.

З часів культури Нок збереглися теракотові статуєтки, з перших століть н. е. — фігурки людини з бронзи. Значного розвитку досягла скульптура Беніну й Іфе (12—17 ст.), ритуальні маски. Серед нар. ремесел поширені різьблення на дереві, ювелірна справа, виготовлення вишиваних тканин, гончарство тощо. Після проголошення незалежності країни з'явилася профес. мист. (живописці У. Океке, А. Онаболу, І. Грілдо; скульптори О. Ідах, Ф. Ідубор, А. Аканджі, Б. Енвоану, Б. Осабе; графік І. Вангбоже).

Музика. Культурна музика розвинулася в епоху середньовіччя. «Мовою барабанів» музиканти передавали найважливіші події, легенди й міфи. В 19 ст. діяльність католицьких місіонерів призвела до відмирання культурної музики. З серед. 20 ст. поширилися європ. муз. інструменти, виникли нові

муз. форми, основані на афр. нар. музиці. В 60—70-х рр. з'явилися твори профес. композиторів Акіна Юбі, Фелі Сованде, Сема Акробота та ін. Щорічні фестивалі музики й танцю організують Філармонічний хор Ібадана, Хорове т-во ун-ту Іфе, Нігерійське муз.-культурне т-во в Лагосі.

Театр Н. бере початок з побутових й обрядових танців. У дні свят влаштовуються театралізовані процесії. На поч. 20 ст. розвинувся театр європ. типу. Одним із засновників театру на мові йоруба був Г. Огунде (1944—45 він організував пересувний театр; з 1960 ця група стала професійною). В 50-х рр. 20 ст. К. Огунмолла заснував пересувний театр, для якого пише т-єси Д. Ладіно. З кін. 50-х рр. почав активно розвиватися аматорський театр, чому допомогла діяльність Ібаданського коледжу (1955 споруджено «Артс тієтр», 1962 створено школу драми). З аматорських груп найвідоміша «Маски, 1960» (керівник — В. Шойні). В 1964 з цієї групи створено профес. трупу «Орісун тієтр» (працювала до 1969). Найвідоміші аматорські трупи Лагоса: «Театральна майстерня» (керівник — С. Ісаму, створено 1962), «Нігерійський плейхаус» (керівник — К. Екієс, створено 1968) та ін. У кожному штаті Н. є Рада мистецтв, яка сприяє розвитку аматорських колективів.

Кіно. В 1947 було організовано англ. кінокомпанію (з 1950 наз. «Федерал філм юніт»). З серед. 60-х рр. з'являються кадри нігерійських кінематографістів, які здобули освіту в європ. кіношколах. Деякі фільми Н. демонструвалися на міжнар. кінофестивалях, зокрема в Ташкенті та Москві («Боротьба за свободу», 1979). Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Лит. Нігерія. Сучасний етап розвитку М., 1978; Тимофеев А. І. Нігерія: етапи розвитку. М., 1978; Зотова Ю. Н. Традиционные политические институты Нигерии. Первая половина XX в. М., 1979; Русаков Е. П. Экономическая история Федерации Республики Нигерии. М., 1971; Вавилов В. Н. Проза Нигерии. М., 1973; Вавилов В. Н., Шеглов Ю. К. Литература Нигерии. В кн.: Современные литературы Африки. М., 1973; Вавилов В. Н. Роль фольклора в становлении нигерийского романа. В кн.: Фольклор и литература народов Африки. М., 1970; Вознесенская Ю. А., Эльвова В. А. Писатели Нигерии. 1960—1977. Библиографический справочник. 1960—1977. М., 1979; Воронина В. Л. Архитектура Западной и Восточной Африки. В кн.: Всеобщая история архитектуры. т. 10. М., 1972.

НИГЕРО-КОРДОФАНСЬКІ МОВИ, конго-кордофанські мови — сім'я мов корінних народів Африки. Н.-к. м. — одна з чотирьох сімей, на які амер. лінгвіст Дж. Грінберг ділить усі африканські мови. За його теорією, Н.-к. м. розгалужуються на дві гілки: кордофанську (мови коалібі, гегалі, талоді, тунтум тощо) й нігеро-конголезьку. Нігеро-конголезькі мови він поділяє на 6 груп: зх.-атлантичну (мови фула, волоф, серер та ін.), манде (бамбара, менде тощо), гур, або вольтійську (мсі, гусі, догон та ін.), ква, або гні-

Декоративна маска із
словової кістки. 16 ст.

Маска народу евеї. Де-
рево.

У. Океке. Молода дів-
чина. Акварель. 1963.

нейську (мови есе, йоруба, едо тощо), бенуе-конголезську (мови тив, бітаре та ін., а також мови банту), адамауа-убангійську, або адамауа-східну (мови чамба, мумбе, санго, занде тощо). За типологією Н.-к. м. різноманітні: аглютинативні, ізолюючі, деякі з них — флективні. Для більшості Н.-к. м. характерна система іменних класів. В. Я. Порхомовський.

НІГІЛІЗМ (від лат. nihil — ніщо, нічого) — заперечення усталених суспільних норм, ідеалів, принципів, законів, авторитетів, традицій тощо. На ранніх етапах заг.-демократичного революц. руху Н. може відігравати певну прогресивну роль, оскільки висловлює негативне ставлення до відживаючого реакц. сусп. ладу, як це було в Росії в 60-х рр. 19 ст., коли виразником Н. була передова різночинна інтелігенція. Але загальном Н., для якого характерна відсутність чіткої позитивної програми, є реакційним явищем, оскільки огульно заперечує цінності людської культури і моралі, норми права тощо і є виявом кризи соціальних цінностей бурж. суспільства. Н. характерний, зокрема, для *нігілізму*, *екзистенціалізму*.

НІГМАТИ Рашит (справж. прізвище, ім'я, по батькові — Нігматуллін Рашит Нігматуллінович; 27.I (9.II) 1909, с. Ділізбай, тепер Башкирської р-ну Кушб. обл. — 13.X 1959, Уфа) — башкирський радянський поет, народний поет Башкирської АРСР (з 1959). Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1926. Перша збірка віршів — «Вступ» (1933). У поемах «Голос історії» (1934), «Життя, народжене бурєю» (1936), «Чудові долини Ак-Ідеї» (1940) та ін. оспівував героїчну боротьбу башк. народу за нове життя. Автор «Поеми про героя» (1941), героїко-патетичної поеми «Убий, сину мій, фашиста!» (1942). Тема праці рад. людей звучить у поемі «Дівчина із Сакмара» (1952), зб. віршів «Слово привіту» (1955) та ін. Поема «Із іскри полум'я» присвячена В. І. Леніну. Виступав як драматург. Писав твори для дітей. Дружба башк. та укр. народів відображена в поемі «Більшовик» (1948), у віршах «Україна», «Ми стоїмо за мир». Перекладав поему «Катерина» Т. Шевченка. Нагороджений двома орденами, медалями.

НІГТИ — щільні рогами пластинки, що покривають тильну поверхню кінцевих фаланг пальців у напівмави, мавп і людини. Являють собою видозмінені кістки. Нігтьова пластинка міститься на нігтьовому ложі (ділянці *дерми*) і оточена шкірою складкою — нігтьовим валиком. Розрізняють передній вільний край Н., тіло Н. і задню частину Н. — його корінь, який заходить під задню частину нігтьового валика. Ділянка нігтьового ложа, на якій міститься корінь Н., є місцем росту Н. Швидкість росту Н. становить 0,1—0,2 мм на добу. Повне оновлення Н. відбувається протягом 95—115 днів. Ураження Н. поділяють на оніхії (ураження самого Н.) та пароніхії (ураження нігтьового валика).

НІДЕРЛАНДИ, Королівство Нідерландів (неофіц. назва — Гол-

ландія) — держава в Зх. Європі. На Пн. і Зх. омивається Північним м. До складу Н. входять Зх.-Фризські о-ви. В адм. відношенні поділяється на 11 провінцій.

Державний лад Н. — конституційна монархія. Діючу конституцію прийнято 1887 (з доповненнями і змінами 1920—65). Глава д-ви — король (королева). Законодавчу владу здійснюють король і двопалатний парламент — Генеральні штати. Перша (верхня) палата (75 де-

Красида на півночі країни. Амстердам. На одній з вулиць міста.

путатів) обирається провінційними штатами (виборними органами самоврядування провінцій) на 6 років; 37 або 38 депутатів переобираються кожні 3 роки. Друга (нижня) палата (150 депутатів) обирається населенням строком на 4 роки. Виконавча влада належить урядові — Раді міністрів, очолюваній прем'єр-міністром.

Природа. Берегова лінія розчленована численними затоками та бухтами. Вдодж берегів — дюни, *ваши*. Бл. 40% тер. країни лежить нижче рівня моря. Споруджено численні греблі і дамби, що захищають прибережні низовини (*марші* та *польдери*) від затоплення. В рельєфі переважають погорбані низовинні рівнини. Поклади природного газу, кам. вугілля, нафти, кам. солі, каоліну. Клімат морський. Пересічна т-ра липня +16, +17°, січня — від +1 до +3°. Опадів 650—750 мм на рік. Багато повноводних річок та озер. На Пд. Зх. — низина *Рейну*, *Маасу* і *Шельди*. Поширені дерново-підзолисті, в примор. частині — родючі мулісті ґрунти *марші*. Природна рослинність значно змінена людиною. Під лісами — бл. 8% площі країни (на Пд. збереглися дубові та букові гаї, на дюнах — штучні насадження з сосни і тополі). Створено 3 нац. парки (Велювезом, Кеннемерські дюни, Хог-Велюве) й 8 заповідників.

Населення. Понад 96% нас. становлять *голландці* й споріднені з

ними *фламандці* та *фризи*. Живуть також німці та інші. Офіц. мова — нідерландська (голландська). Пересічна густота населення — 342 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 78%. Найбільші міста: *Амстердам*, *Гаага*, *Роттердам*, *Утрехт*, *Ейндховен*. Історія. Тер. Н. було заселено ще за часів *неоліту*. У 2-й пол. 1-го тис. до н. е. тут жили кельтські племена (див. *Кельти*), яких на поч. н. е. витіснили *германці*. В 1 ст. до н. е. частина тер. Н., яку заселяли герм. племена, увійшла до складу Рим. імперії. У 3—4 ст. на тер. Н. оселилися *франки*, *сакси* і *фризи*. У 5 ст. тер. Н. увійшла до *Франкської держави*, за *Верденським договором* 843 — до володінь *Лотаря I*. В 10—11 ст. на тер. Н. виникли перші самостійні феод. володіння: *Фландрія*, *Голландія*, *Гелдерн*, *Зеландія*, *Утрехт* та ін.

З 12 ст. почався швидкий розвиток міст, які стали центрами ремесла й торгівлі. Утворення *Ганзи* сприяло поширенню товарно-грошових відносин і зростанню міст. Протягом 12—14 ст. між окремими князівствами точилася гостра міжусобиця боротьба за владу, яка значно ослабила Н. Політ. роздробленість, а також *Столітня війна* 1337—1453 призвели до підкорення Н. в 1-й пол. 15 ст. герцогами *Бургундськими* (див. *Бургундія*). З кін. 15 ст. Н. — під владою *Габсбургів*, з 1556, після розпаду імперії *Карла V*, — під владою Іспанії. В кін. 15 — на поч. 16 ст. в Н., завдяки швидкому розвитку міст, їхнім міжнар. зв'язкам, зародженню торг.-ремісничого устрою, що прийшов на зміну феод.-лицарському, а також завдяки вигідному місцезнаходженню Н. (між Францією і Німеччи-

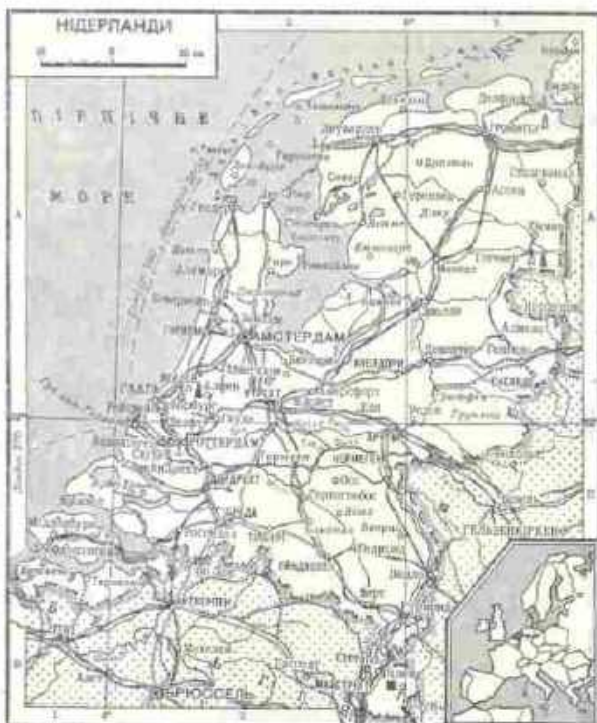
Герб Нідерландів.

НІДЕРЛАНДИ

Площа — 41,2 тис. км² (з внутрішніми водами)

Населення — 14,1 млн. чол. (1979)

Столиця — м. Амстердам, резиденція короля та уряду — м. Гаага

ною), відбувався швидкий розвиток капіталістичних відносин, з'явилися перші в Європі мануфактури. Однак капіталістичний розвиток гальмувався пануванням ісп. абсолютизму й католицької церкви, проти яких в серед. 16 ст. розгорнувся широкий нар. рух, що поклав початок першій бурж. революції в Європі (див. *Нідерландська буржуазна революція 16 століття*). Гегемоном революції виступила молода буржуазія, ідеологією якої став кальвінізм. Після революції, що перемогла тільки на Пн. країні, відбулося відособлення Пн. і Пд. Н.: на Пн. утворилася суверенна д-ва — Республіка Сполучених провінцій (див. *Утрехтська унія 1579*), яка з 17 ст. дістала назву Голландія, пд. частина залишилася під владою Іспанії. Перемога революції сприяла швидкому капіталістичному розвитку країни. В 17 ст. Н. — одна з найпередовіших д-в Європи, з розвинутою торгівлею і мореплавством, — почали широкі колоніальні загарбання, гол. чин. у Пд.-Сх. Азії (див. *Ост-Індські компанії*). В 1795—1813 Н. — під владою Франції. За рішенням *Віденського конгресу 1814—15* Голландія і Бельгія було об'єднано в Нідерландське королівство. В результаті революції 1830 Бельгія відокремилася від Голландії. В 1-й пол. 19 ст. в Н. розгорнувся процес капіталістичної індустріалізації, в країні виникли перші монополії. В 1839 споруджено першу залізницю. Внаслідок дальшого посилення експлуатації трудящих метрополії, а також використання природних ресурсів Індонезії Н. перетворилися на країну з високорозвинутою пром-стю. З серед. 19 ст. в Н. почав розвиватися робітн. рух. У 1881 було

створено С.-д. союз Н., 1894 — С.-д. робітн. партію (СДРП). В роки 1-ї світової війни 1914—18 Н. додержувалися нейтралітету. В 1918 засн. Компартію Н. У 1940 країну було окуповано нім.-фашист. військами. Уряд Н. евакуювався до Великобританії. Нар. маси на чолі з Компартією розгорнули боротьбу проти окупантів, у якій брали участь і рад. військові ополченці (повстання на о. Тек-

Заводи концерну «Філіпс» у місті Ейндховені.

сел у квітні 1945). В 1942 встановлено дипломатичні відносини між емігрантським урядом Н. і СРСР. У 1945 Н. було визволено союзними військами. В післявоєн. період у країні реорганізовано політ. партії і профспілки, 1946 на базі СДРП створено Партію праці. Після 2-ї світової війни посилюлося проникнення в Н. амер. капіталу, почався розпад нідерл. колоніальної системи. В 1945 першою проголосила незалежність Індонезія; на 1980 у складі колоніальних володінь Н. залишилися тільки Нідерландські Антильські о-ви. Зовн. політика Н. визначається участю їх у НАТО і Європейському економічному товаристві. Н. перебувають в екон. і митному союзі з Бельгією та Люксембургом (див. *Бенілюкс*). З 60-х рр. посилюлися ділові контакти Н. з СРСР (1963—66 відбувся обмін парламентськими делегаціями). Торг.-екон. відносини між Н. і СРСР регулюються договором (липень 1972) про співробітництво в екон., пром. і технічній галузях. У 1978 підписано програму культурного і наукового співробітництва між СРСР і Н. З 1945 Н. — член ООН. З 1949 — член НАТО, з 1954 — Західноєвропейського союзу.

Т. Г. Солтановська.
Політичні партії, профспілки. В країні кілька десятків політ. партій. Партія праці, засн. 1946. Реформістська. Входить до Соціалістичного інтернаціоналу. Християнсько-демократичний заклик (ХДЗ) — блок трьох клерикальних партій, засн. 1976 (складається з Католицької народної партії, засн. 1945, Антиреволюційної партії, засн. 1878, Християнсько-історичного союзу, засн. 1908). Народна партія за свободу і демократію (НПСД), засн. 1948. Ліберальна. Політична партія радикалів, засн. 1968. «Демократи-66», засн. 1966. «Демократичні со-

ціалісти-70», засн. 1970. Державна реформістська партія, засн. 1918. Селянська партія, засн. 1963. Реформістський політичний союз, засн. у 50-х рр. Паціфістська соціалістична партія, засн. 1957. *Комуністична партія Нідерландів*, засн. 1918. Федерація нідерландських профспілок, засн. 1976. Входить до МКВП. Нідерландське національне об'єднання християнських профспілок. Входить до ВКП.

Господарство. Н. — високорозвинута індустр.-агр. країна з експортною орієнтацією г-ва і широкими зовнішньоторг. зв'язками. За обсягом пром. виробн. посідає 9-е місце в капіталістичному світі (1979). Характерна висока концентрація виробн. і капіталу. В осн. галузях панують великі нац. та транснац. монополії, зокрема «Ройял датч-Шелл» (нафтопереробка), «Філіпс» (радіоелектроніка та електротехніка), «Юнідевер» (харч. і хім. пром-сть), «Естел» (виробн. чорних металів), «АКЗО» (виробн. хім. волокон). Разом з тим зростає роль державного сектора, на який 1978 припадало 17% пром. продукції. Але, незважаючи на заг. високі темпи розвитку економіки, для г-ва країни характерні кризові явища — диспропорції в розвитку окремих галузей, поглиблення нерівномірності розміщення виробничих сил, зростання інфляції, цін, безробіття (6% самодіяльного населення, 1979) тощо.

Промисловість разом з будівництвом дає 40% нац. доходу країни. В ній зайнято понад 30% економічно активного населення. 60% енергетичного балансу Н. припадає на природний газ, за видобутком якого країна посідає

одне з провідних місць у світі. У невеликій кількості видобувають нафту та кам. сіль. Обробна пром-сть Н. працює переважно на дозвізній сировині. Провідні її галузі — машинобудування (особливо суднобудування, електротехнічне, електронне, автомобілебудування, виробн. підійомно-транспортного та пром. устаткування), металообробка, чорна і кольорова (видавляння чалуну, сталі, олова, цинку, свинцю, кадмію, алюмінію) металургія. Значного розвитку набули нафтохімія (нафтопродукти та виробн. пластмас) та хіміч. пром-сть (виробн. мінерал. добрив, лаків, барвників, волокон). Численні підприємства харч. пром-сті (м'ясні й молочні вироби, плодоовочеві консерви, вироби, шоколаду, пива та ін.). Розвинуті також огранка алмазів, текст., швейна, шкіряно-взут., фарм. та буд. матеріалів пром-сть. Гол. пром. центри: Амстердам, Роттердам, Ейндховен.

Сільське господарство Н. відзначається високою продуктивністю і товарністю. Переважають великі та середні капіталістичні г-ва. Поширені закупівельно-збутові кооперативи, очолювані великими землевласниками. Бл. 70% всієї с.-г. продукції дає тваринництво. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 5128, (у т. ч. молочних корів — 2319), свиней — 9608. Розвинуте птицевництво. Заг. площа с.-г. угідь становить 2,2 млн. га (включаючи осушені ділянки кол. мор. заток), з них 62% займають луки та пасовища. На орних землях вирощують пшеницю, ячмінь, картоплю, цукр. буряки. Значного розвитку набуло тепличне г-во (овочі та вирощування квітів, гол. чин. тюльпанів).

Транспорт. Найважливіший вид транспорту — водний (річковий та морський). Тоннаж мор. торг. флоту, приписаного до Н. (без володінь), — 3,2 млн. брутто регістрованих т (1978). Головні мор. порти: Роттердам (найбільший у світі) та Амстердам. 53% внутр. перевезень припадає на автомоб. транспорт. Довж. з-ць — понад 3,2 тис. км (1979). Гол. міжнар. аеропорт — Схіпгол (Амстердам). Зовнішня торгівля. 70% вартості експорту припадає на пром. продукцію: судна, електроустаткування, радіоприймачі, нафтопродукти, пластмаси, синтетичне волокно, медикаменти тощо. Вивозять також худобу, мол. продукти, овочі, квіти та ін. Довозять мінеральну сировину, транспорт. засоби, хім. товари тощо. Гол. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства і США. Частка соціалістичних країн у зовнішній торг. товарообороті Н. 1978 становила 2,1%. Прош. одинок — *гульден*. За курсом Держ. банку СРСР 100 гульденів = 28,60 крб. (липень 1981).

С. Б. Лавров. В 1975 в Н. було 132,1 тис. лікарняних ліжок (9,4 ліжка на 10 тис. ж.); більшість лікарень належить д-ві мед. допомоги 1978 подавали 23,8 тис. лікарів (17 лікарів на 10 тис. ж.), 4,8 тис. зубних лікарів, 1,3

тис. фармацевтів. Лікарів готують на 8 мед. ф-тах ун-тів. Міжнар. примор. курорт Схевенінген (поблизу Гааги), великий курорт в районі Гук-ван-Голланд та ін.

А. М. Стожик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. З 1950 в країні діє закон про обов'язкове безплатне 8-річне навчання. Поч. школа — 6-річна, її відвідують діти віком від 7 до 12 років. Серед. школи двох типів: 6-річні, що дають право

Плантація тюльпанів.

вступити до ун-ту, т. з. передуніверситетські школи — гімназії, атенеуми й ліцеї; загальноосв. серед. школи, що включають молодші, проміжні й старші серед. школи. Лише 30% поч. і серед. шкіл у Н. — державні, в основному конфесійні школи. На базі поч. школи будується система профес. і серед. спец. освіти з тривалістю навчання від кількох місяців до 5 років. У 1976/77 навч. р. у Н. налічувалося 9,4 тис. поч. шкіл (1,5 млн. учнів), 1,5 тис. серед. шкіл (766 тис. учнів), 2 тис. профес. і серед. спец. шкіл (517 тис. учнів). Повну вищу освіту дають 9 ун-тів, 3 тех. ун-ти й 4 коледжі університетського рівня, в т. ч. Вища с.-г. школа у Вагінгені. Держ. ун-ти: Лейденський (засн. 1575), в Утрехті (засн. 1636), Гронінгені (засн. 1614), найбільший — муніципальний в Амстердамі (засн. 1877), у Лїмбургу (засн. 1975), ім. Е. Роттердамського в Роттердамі та ін. Є т. з. вільні (приватні) ун-ти — протестантський в Амстердамі й католицький у Неймегені. Позауніверситетська система вищої освіти включає тех. навч. заклади підвищеного рівня, с.-г., худож. та ін. школи. В 1976/77 навч. р. таких закладів було 384 (111 тис. студентів). Наук. установи держ. і приватні. До державних належать ін-ти при ун-тах, ін-ти Центральної орг-ції з прикладних досліджень (засн. 1930), ін-ти Нідерландської академії наук (засн. 1808) й м-в, Нідерл. орг-ції по розвитку фундаментальних досліджень (засн. 1950), Центр. рада з ядерної енергії (засн. 1963), Ін-т міжнар. відносин (засн. 1945). Наук. т-ва — Історичне в Утрехті, Королівське любителів старожитностей в Амстердамі та ін. До приватних орг-цій належать ін-ти приватних фірм (такі як концерн «Філіпс») і університетів.

Найбільші 6-ки ун-ту в Амстердамі, Лейденського ун-ту, Королівського в Гаазі. В Амстердамі містяться:

Держ. музей (засн. 1808), Нац. музей Ван Гога (засн. 1972), Будинок-музей Рембрандта (засн. 1907), Музей Королівського ін-ту тропіків (засн. 1910) та ін.; у Гаазі — Муніципальний музей (засн. 1862), Королівський кабінет картин (Мауріцгейс, засн. 1820), Поштовий музей (засн. 1929) та ін.; у Лейдені — Нац. музей етнографії (засн. 1837), Нац. музей геології й мінералогії (засн. 1820) та ін.

В. П. Липицька.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в Н. видавалося 8 центр. і 80 провінційних щоденних газет. Найзначніші газети: «Де Телеграф» («Телеграф», з 1893), «Алгемайн дагблад» («Загальний щоденний листок», з 1946), «НРК — Ганделсблад» («НРК — торговельний листок», з 1970), «Де Фолксскрант» («Народна газета», з 1920), «Гагсе курант» («Гагська газета», з 1883), «Де Гелдерландер» («Гелдерландець», з 1848). Газета «Де Ваархейд» («Правда», з 1940) — орган ЦК Компартії Н. Інформаційне агентство Н. — «Алгемайн Нідерландс Персбюро» (АНП), об'єднання видавців нідерл. газет, засн. 1934. Радіомовлення — з 1923, телебачення — з 1951 (з 1967 — кольорове). Нідерл. радіомовна корпорація — офіційна орг-ція радіомовлення і телебачення, засн. 1969. Радіомовлення на закордон ведеться 7 мовами.

Література. Найдавніші літ. пам'ятки нідерл. мовою належать до 9 ст. Першим відомим поетом був творець придворного епосу в нідерл. і нім. л-рі Г. ван Фельдеке (бл. 1140—1200). Вершина середньовічної л-ри — позначена антифеод. й антиклерикальними мотивами нар. поема «Пісня про Рейнарда» (бл. 1250), що мала великий вплив на розвиток нар. поезії і драми (зокрема, святкової містерії). В 13 ст. розвивалися л-ра містичного напрямку, чільне місце в якій належить поетесі Гадевейх, і бюргерська л-ра, найважливішим представником якої був Я. ван Марлант. Ідеї доби Відродження знаходять свій вияв у творчості письменника й мислителя Еразма Роттердамського та його послідовників поетів Я. ван дер Нота, К. ван Мандера, Д. Корнгерта, Ф. Марнікса де Сінт-Алдегонде, Г. Л. Спігела. Перемога бурж. революції 16 ст. спричинилася до бурхливого розвитку нідерл. культури, через що 17 ст. називають її «золотим віком». Демократичними ідеями позначена творчість поета і драматурга Г. А. Бредеро, драматурга С. Костера. Велику роль у розвитку л-ри відіграв т. з. Мейденський гурток на чолі з поетом, драматургом та істориком П. К. Гофтом, який проголошував ідеї бурж. республіканізму. З дидактичними віршами виступав Я. Катс. У поезії Я. Зута і Я. Лейке-на відчутний вплив філософ. поглядів Б. Спінози. Найбільшим поетом нідерл. класицизму був Й. ван ден Вондел. Екон. занепад Н. у 18 ст. викликав застій л-ри. Письменники переважно наслідували взірці франц. класицизму, нім. романтизму, нім. та англ. романтизму. На тлі цієї л-ри вирізнялися твори драматурга П.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1979
Електроенергія, млрд. кВт·год	64,7
Природний газ, млрд. м³	93,6
Нафтопродукти, млн. т	63,4
Чавун, тис. т	4814
Сталь, тис. т	5877
Прокат, тис. т	3755
Алюміній, тис. т	239
Цемент, тис. т	3700
Азотні добрива, тис. т	1524
Судна, тис. брутто регістрованих т	277
Бавовняні тканини, тис. т	24 *
Масло, тис. т	203
Сир, тис. т	425

* 1978.

А. Паламедес. Портрет дами з гвоздиком. 1660. Київський музей західного та східного мистецтва

Х. Кроп. Равок і вежі. Сієні. 1919. Музей Кроллер-Мюллер, Оттерло.

Лангендейка. Прогресивні тенденції помітні в поезії В. ван Гарена і О. З. ван Гарена. Про піднесення нідерл. ліри в 19 ст. свідчила творчість поетів А. К. В. Старінга, Е. Й. Поттгера, прозаїка Н. Бетса. Найнижче досягнення критичного реалізму в нідерл. лірі — творчість *Мультиплі*, в якій критика голл. колоніалізму і взагалі капіталістичного суспільства набула звичної гостроти. Високого формального рівня досягла поезія Ж. Перка (1859—81), В. Клоса (1859—1938), А. Вервея (1865—1937), проте їхній творчості властивий нахил до індивідуалізму. В 2-й пол. 19 — 1-й пол. 20 ст. суспільні проблеми порушували прозаїки Л. ван Дейссел, Ф. ван Еден, Л. Куперус, Г. Гейерманс, А. ван Схендел. З революц. позицій виступали поети А. ван Коллел, Г. Гортер, Г. Роланд-Голст ван дер Схалк. Екон. криза 30-х рр., встановлення фашист. диктатури в Німеччині й розв'язана нею 2-а світова війна посилили антифашист. і антибурж. тенденції в творчості А. Колена, Г. ден Брабандера, С. Вестдейка, Т. де Фріса, А. Бламан та ін. У 50-х рр. під впливом загальноєвроп. течій у творчості поетів молодшого покоління був помітний нахил до експериментаторства (Л. Фроман, П. Роденко, Люсеберт, Р. Камперт та ін.), а в прозі — захоплення ідеями *екзистенціалізму* (твори Г. Лампо, В. Германса, Г. К. ван гет Реве, А. Космана, Я. Волкерса, Г. Мюліса та ін.). У 60—70-х рр. у творчості цих письменників та молодших за них В. Рюйслінка, Г. Гересма, Ж. Гамелінка, Я. Кремера та ін. дедалі сильнішими стають реалістичні тенденції. Укр. мовою перекладено деякі твори Мультиплі, Г. Гейерманса.

Архітектура. На тер. Н. збереглися мегалітичні споруди *неоліту*, кельтське поселення (1-е тис. до н. е.), давньорим. будівлі (1—3 ст.), культові споруди епохи *Каролінгів* (див. також «*Каролінгське відродження*»). За середньовіччя (див. *Нідерландське мистецтво*) зводили (в основному кам'яні) міські укріплення, романські й готичні церкви, ратуші (в основному цегляні); за доби *Відродження* — ратуші (ратуша в Мідделбурзі, 1452—1520, арх. — сім'я Келдерманс), будинки бюргерів і церкви з багатим кам. декором; у 17—18 ст. — громад. і торг. будівлі, будинки гільдій, храми в стилі голл.,

пізніше — франц. *класицизму* (ратуша в Амстердамі, 1648—55, арх. Я. ван Кампен; палац Гюгетан у Гаазі, 1734—36, арх. Д. Маро). В 19 ст. інтенсивно розвивалися міста, забудовувалися переважно еклектичними спорудами; в 20 ст. реконструюються старі (Роттердам), споруджуються нові (Еммерд) міста, в архітектурі яких переважають *функціоналізм* (арх. Я. Ауд, Г. Рітвельд та ін.) та *раціоналізм* (арх. Й. А. Брінкман, Я. Дейкер та ін.). В 60—70-х рр. архітектура Н. тісно пов'язана з *дизайном* (аеропорт Схіпгол в Амстердамі, 1963—67, арх. М. Ф. Дейнтхер).

Образотворче мистецтво. На тер. Н. збереглися кераміка часів *неоліту*, металеві вироби 1-го тис. н. е. В 15 ст. в розвиток нідерл. живопису доби *Відродження* значний внесок зробили художники пів. провінцій (Я. ван Ейк, Р. ван дер Вейде, Г. ван дер Гус, Г. Мемлінг, Г. Босх та ін.). В 16 ст., поряд з картинами на реліг. тематику, з'являються пейзажі, натюрморти, твори на побутові теми (Лука Лейденський, К. Массейс, Я. Госсарт, П. Брейгель Старший). Скульптура не мала великого поширення в Н. (майстри 17 ст. Х. де Кейсер, А. Квеллінс). У той час широко розвинулися різні види графічної техніки — малюнок, офорту, різьба гравюра — і особливо живопис (Ф. Гальс, А. ван Остаде, Я. Стен, Г. Терборх, Я. Вермер Делфтський, Я. ван Рейсдал, П. Поттер, В. Калф), який відзначався яскравим демократизмом і реалістичністю. Особливе місце займає творчість *Рембранта* — одного з найвидатніших майстрів 17 ст. У 18 ст. в мист. помітний відхід від демократичних традицій. Високою майстерністю виконання позначені твори декор.-ужиткового мист. (фаянс, меблі тощо). На поч. 19 ст. з'явилися твори, для яких характерні риси *академізму* (Я. Крюсема) та умовною і зовн. романтизацією образів (А. Шеффер, Д. Й. Блес, А. Сгелфгаут та ін.). У 2-й пол. 19 ст. розвинулася гаагська школа живопису (Й. Ізраєль, Г. В. Меслаг та ін.), що втілювала реалістичну лінію в мистецтві. Соціальна насиченість реалістичних образів, експресія властиві картинам В. ван Гога, створеним на батьківщині. У 20 ст. склалася голл. школа скульптури (Й. Мендес да Коста, Л. Зейл, М. Андріссен та ін.). В сучас. живописі поширені різні модерністські течії (живописці П. Мондіан, Б. ван дер Лек, скульптор А. Волтен). Поряд з цим існують і демократичні тенденції (Чарлі Тороп, Г. Шабо, П. Алма). Див. *Нідерландське мистецтво*.

Музика. З кін. 12 ст. у Н. розвивалося мист. *менестрелів*. У 14 ст. утворилися хоріві капели при різних *цехах*, профес. співацькі школи (метризи) при великих кафедральних соборах. Серед муз. пам'яток 15 ст. — пісні флагеллантів та ін. реліг. сект. З 2-ї пол. 16 ст. в Амстердамі проводилися прилюдні органи концерти, поширилася гра на дзвонач — *каріон*. У період буржуазної революції

(16 ст.) виникли пісні *гезів*, спрямовані проти іспанського панування. Профес. музика досягла високого рівня в епоху *Відродження*, зокрема, важливу роль у становленні класичної европ. *поліфонії* відіграла т. з. нідерл. композиторська школа (15—16 ст.; композитори Г. Дюфай, Й. Окенгем, Я. Обрехт, *Жоскен Денре*, О. Ласко). З 17 ст. розвивалася інструм. музика, на високому рівні було виробництво муз. інструментів. Визначним композитором-інструменталістом 16 — поч. 17 ст. був Я. П. Свелінк. З кін. 17 ст. у Н. переважає англ., франц. та італ. музика; розвивався балет. Перша голл. опера в стилі *класицизму* — «Торжествуюче кохання» К. Гакуарта (1673). В кін. 18 ст. утворилися перші муз. т-ва, позавидовили концерти життя. З серед. 19 ст. розгорнулася діяльність композиторів Й. Фергюльста, Р. Гола, В. Ніколаї та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. формувалися риси нац. нідерл. школи в творчості основоположників нової голл. музики Б. Зверса (хорові та оркестрові композиції), А. Діпенброка (пісні, театр. музика), Й. Вагенара (симф. твори, кантати). Відомі композитори поч. і 1-ї пол. 20 ст. К. Дюппер (програми симфонії), С. Дресден, В. Пейпер (у їхній творчості традиції старовинної музики поєднуються з новаторськими тенденціями). Серед музикантів середини — 2-ї пол. 20 ст.: композитори Г. Ландер, С. Бессем, К. ван Баттен, Т. де Леув, Я. Гералд, Ю. Андріссен, Г. Кокс; диригенти П. Гюпертс, Б. Гайтінк; піаністи К. де Грот, Л. Понсе, Г. Генкеманс; кларесніст Г. Леонгардт; скрипалі Т. Олоф, Г. Кребберс; вокалісти Т. Байле, Ф. Вронс, Г. Брауверстейн; дітячі балети О. де Гас, Я. Фліер, І. Салдерс. У Н. існують «Де Нідерландське опера», оперні компанії «Де Зейд-Нідерландське опера», «Форум»; Нідерл. нац. балет (гастролював в СРСР, 1971), Нідерл. танц. театр; 12 симф. оркестрів, у т. ч. «Консертгебау» (з 1883), «Рейденсі» (з 1899), Амстердамський філармонічний (засн. 1951; гастролював в СРСР 1971, 1972); 7 консерваторій, 3 муз. ліцеї, Нідерл. ін-т католицької церк. музики та ін.; кілька муз. т-в («Гаагський художній клуб», «Доменус», «Молодь і музика», «Нова музика» та ін.). У Н. поширена робітн. муз. самодіяльність, існує хорова об'єднання «Голос народу» (з 1907. Гаага). Серед хорів —

Г. Шабо. Пожежа Роттердама. 1940. Музей у Гаазі.

НІДЕРЛАНДСЬКА МОВА

Нижн. Миколаївський собор. 1668.

лицизм — пануючим віросповіданням. Революц. провінції Пн. відповіли на це підписанням *Утрехтської унії 1579* про спільні дії проти ісп. загарбників і зрадників. 26.VII 1581 Генеральні штати проголосили незалежність Нідерландів від Іспанії. В 1583—85 ісп. військам удалося придушити революцію на Пд. Провінції Пн. продовжували боротьбу. Після ряду поразок Іспанія 1609 визнала незалежність бурж. Республіки Сполучених провінцій (таку назву здобула утворена внаслідок революції д-ва на Пн. Нідерландів). Н. б. р. 16 ст. відкрила епоху бурж. революції в Європі.

НІДЕРЛАНДСЬКА МОВА, голландська мова — мова голландців і фламандців. Належить до зах.-герм. підгрупи герм. групи *індоєвропейських мов*. Н. м. сформувалася на основі нижньонімецьких діалектів. В історії Н. м. виділяють два періоди — середньонідерл. (1200—1500) і новонідерл. (з 1500). Літ. норма склалася у 16—17 ст. Сучас. Н. м. має два тер. варіанти — голландський (пошир. у Нідерландах, Суринамі, на Англійських о-вах) і фламандський (пошир. у Бельгії). У Н. м. розрізняють багато діалектів. Характерні риси — багатство голосних і *дифтонгів*. За типологією — *аналітична мова*. Іменник і займенник відмінюються (є два відмінки), прикметник незмінний. Категорія роду зникає. Дієслово має 2 прості і 6 складних форм часу, 2 стани, 3 способи. Алфавіт Н. м. — на основі латинського. Про л-ру Н. м. голландським варіантом див. *Нідерланди*, розділ Література; фламандським варіантом — *Бельгія*, розділ Література. Літ.: Миронов С. А. Нідерландський (голландський) мовознавство. К. 1978. Ю. О. Жуктенко.

НІДЕРЛАНДСЬКЕ МИСТЕЦТВО — художня школа, що розвинулася на території Нідерландів за середньовіччя (включно до Нідерландської бурж. революції 16 ст.). Після революції відбувся поїзд Н. м. на гол. (див. *Нідерланди*) та фламандське (див. *Бельгія*). За *Каролінгіями* (див. *«Каролінгське відродження»*) на території Нідерландів будувалися церкви-базиліки (Онзеліве Врду в Маастріхті, 10—16 ст.), іноді центричні капели. Романський стиль був поширений в 11—13 ст. (церква Сен-Бартелемі в Лєжкі, 11—12 ст., та ін.). В цей час з'явилися ранні громад. будівлі (міські бані в Турні, Генті; замок графів Фландрських у Генті, 1180—1200). В 13 ст. значні архіт. споруди звели також в Брабанті й приморський Фландрії. В 13—15 ст. вирости міста навколо замків і ринкових площ з будинками гільдій та цехів, міськ. баштами і ратушами. Будувалися міські стіни з баштами, укріплені мости. В долинах Маасу в архітектурі сполучалися риси романського й готичного стилів (Нотр-Дам в Дінаві, 1227—79). В Пн. Нідерландах розвинулася готика з цегли й дерева (Сінт-Якобскерк в Гаазі, 14—16 ст.). Серед споруд 14—16 ст. — собори в

Брюсселі, Мехелені, Антверпені; ратуші в Брюгге, Брюсселі, Генті; суконні ряди в Левені, Мехелені; цехові споруди тощо.

З 11 ст. поширилися мініатюра («Біблія зі Ставо», 1093—97), литво з бронзи, золотарство; в 13 — на поч. 15 ст. — готична скульптура («Богоматір» в церкві Сен-Жан у Лєжкі), монументальний («Розп'яття» в церкві Сінт-Пітерскерк в Утрехті, бл. 1300) і станковий (художники Ж. Малюель, А. Бельмоз, М. Брудерлам) живопис. З нідерландських скульпторів стали відомими К. Слютер і К. де Верве, з мініатюристів — брати Лімбург. У 15—16 ст. за часів нідерл. *Відродження* у віттарних картинах, портретах, мініатюрі художники правдиво відтворювали навколишнє життя (живописці Р. Кампен, Я. ван Ейк, Д. Баутс, Рогір ван дер Вейден, Г. ван дер Гус, Г. Мемлін, Г. Босх). У 2-й пол. 16 ст. розвивалися світські різновиди живопису: портрет (А. Мор, Д. Якобус), пейзаж (Л. Патінір), побутовий жанр (*Лука Лейденський*, П. Брейгел Старший). В цей період розвітло виробництво шпалер, золотарство, почали виробляти мереживо. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433, а також на окремих аркушах до ст. *Бельгія*, т. 1, с. 448—449. *Нідерланди*, т. 7.

Літ.: Бешев О. Искусство Северного Возрождения. Пер. с англ. М., 1973. **НІДЕРЛЕ** (Niederle) Любор (20. IX 1865, Клатові — 14. VI 1944, Прага) — чесь. археолог, етнограф та історик-славист, член Чес. АН. У 1887 закінчив філос. ф-т Празького ун-ту. Вивчав античну й первісну археологію та історію слов'ян. народів. Осн. праця Н. — «Слов'янські старожитності» (т. 1—4, 1902—34). На основі істор., археол., етнолог. та лінгвістичних джерел Н. довів культурну спільність слов'ян за середньовіччя. Він рішуче виступав проти спроб деяких реакційних учених принизити культуру слов'ян.

Тв.: Рос. перекл. — Славянские древности, в. 4. Л., 1962.

НІДРЕ Яніс Янович (н. 24. V 1909, Тіхвін, тепер Ленінгр. обл.) — латис. рад. письменник, літературознавець, засл. діяч культури Латв. РСР (з 1959). Член КПРС з 1934. Друкуватися почав 1927. Автор зб. оповідань «В камерах п'яти корпусів» (1941) — про своє перебування в тюрмі за часів бурж. Латвії; трилогії «Село Пушкалі» (т. 1—3, 1941—61) — про революц. боротьбу трудящих в дорядняській Латгалії — сх. частині сучасної Латв. РСР; романів «Весняні води» (1959, рос. перекл. 1960), «За вілком росте реп'ях» (1966); біографічних романів із життя латис. революціонера П. Стучки «Кожному своє щастя» (1968, рос. перекл. 1970) і «Острівець в бурхливому морі» (1970, рос. перекл. 1972); історичних «Я повернуся» (1972, рос. перекл. 1974), «Не кожному довіряють найважче» (1978), праць «Латиський фольклор» (1948) і «Латиська література» (т. 1—2, 1952—53) та ін. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — Люди, візьміть моє серце! К., 1961.

Б. К. Зв'язке.
НІЕЛО (італ. niello — чернь) — техніка декорування металевих виробів. Див. Чернь.

НІЖЕВІЧ Матвій Федорович (бл. 1710, Україна — 1761, Петербург) — укр. бандурист. Муз. освіту здобув у Петербурзі. З 1740 — соліст Придворної співацької капели; бандурист при дворі імператриці Єлизавети Петрівни. **НІЖИН** — місто обласного підпорядкування Черніг. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Остр. (притока Десни). Вузол залізнич. та автомобільних шляхів. 71 тис. ж. (1980).

Вперше згадується в *Іпатівському літописі* під 1147 як Умешж. З серед. 14 ст. входив до складу *Великого князівства Литовського*. З 1514 відомий як Н. За *Деулінським перемир'ям 1618* відійшов до шляхет. Польщі. В 1625 Н. було надано *магдебурзьке право*. В 1648 військо на чолі з Б. Хмельницьким визволило Н. З 1648 до 1782 Н. — полкове місто *Ніжинського полку*. В Н. відбулася *Чорна рада 1663*. За *Андруським перемир'ям 1667* Н. відійшов до Росії. З 2-ї пол. 17 ст. Н. — один з центрів внутр. і зовн. торгівлі України. В 1820 відкрито Гімназію вищих наук, реорганізовану 1832 на *Ніжинський лицей*. У 1904 створено групу РСДРП. Рад. владу проголошено в листопаді 1917. Проти австро-нім. окупантів і гетьманщини вибухнула *Ніжинське збройне повстання 1918*. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (13. IX 1941—15. IX 1943) в місті діяла *Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжка організація* під керівництвом Я. П. Батока. У Н. — з-ди: «Ніжинськляни», «Прогрес», мех., лакофарбовий, гумових виробів, буд. матеріалів. Підприємства харч. (виробничо-аграрне об'єднання консервної пром-сті, з-ди: прод. товарів, молочний, пивоварний та ін.) і легкої (швейна та худ.-виробів ф-ки) пром-сті. Меблева ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, 2 комбінати побутового обслуговування. *Ніжинський педагогічний інститут* імені М. В. Гоголя, технікум механізації с. г., мед., культур.-осв. та 3 профес.-тех. уч.-за. 17 заг.-осв., музична, спортивна школи; 8 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. Будинки культури, 5 клубів, 3 кіно-театри, драм. театр. 5 б-к, краєзнавчий музей та музей М. В. Гоголя. У Н. понад 20 архіт. пам'яток. Серед них: собори — Миколаївський (1668), Благовіщенський (1716) і Введенський (1778), церкви — Греська Всіхсвятська, Іванівська (обидві — 18 ст.), Греська Михайлівська (1731), Троїцька (1733) й Покровська (1757), лицей (тепер корпус пед. ін-ту, 1807—20, арх. А. Руска), житл. будинки (18 ст.). Пам'ятники: В. І. Леніну, М. В. Гоголю, Героям Радянського Союзу Я. П. Батоку, С. П. Мохову, обеліск визволителям Н. від нім.-фашистських загарбників та ін. В Н. народилися укр. церк. і культур. діяч Г. Кониський, мореплавець Ю. Ф. Лисяч-

Нижн. Пам'ятник Ю. Ф. Лисянському.

ський, укр. рад. матеріалознавець М. В. Корноухов, рад. історик л-ри В. П. Адріанова-Перетц, рад. історик М. В. Нечкина, укр. рад. живописець М. С. Самокиш, фольклорист Ю. М. Соколов. У Н. навчалися М. В. Гоголь, Л. І. Глібов, Є. П. Гребінка, укр. і рос. письменник, етнограф О. С. Афанасьєв-Чужбинський, рос. поет М. В. Гербель, укр. поет В. М. Забіла, рос. письменник Н. В. Кукольник, білорус. поет-демократ Ф. К. Богусевич, рос. філософ П. І. Редькін, укр. фольклорист К. М. Сементовський. У 1846 сюди приїздив Т. Г. Шевченко. У Н. тривалий час жила укр. актриса М. К. Заньковецька, не раз бувала Карпенко-Карий, М. К. Садівський, П. К. Саксаганський. У 1897—1900 у духовному училищі навчався М. І. Подвойський. У 1888—1904 жив О. О. Богомолець, 1905—09 — латис. живописець Ю. І. Федер, 1908—14 — С. П. Корольов.

НІЖИНСЬКА ПІДПІЛНА КОМСОМОЛЬСЬКА — МОЛОДІЖНА ОРГАНІЗАЦІЯ — антифашистська орг-ція, що діяла в Ніжині під час Великої Вітчизни. війни 1941—45. Після загарбання міста фашистами в ньому виникла підпільна антифашистська група на чолі з Я. П. Батюком. Вона здійснила ряд диверсій, поширювала серед населення повідомлення Радінформбюро. В лютому 1943 відбулась орг. нарада, на якій було створено підпільну орг-цію (17 чол.). У березні 1943 встановлено зв'язок з Носівським підпільним райкомом партії. Підпільники переправляли рад. військовополонених у партизан. загін, передали партизанам бл. 150 гвинтівок, багато боєприпасів і медикаментів, збирали розвідвальні дані, вели агіт.-масову роботу серед населення, здійснювали саботаж і диверсії на залізницях і шосейних шляхах тощо. В кін. липня 1943 гітлерівці направили на слід орг-ції. Більшість її учасників було заарештовано і страчено. Ті члени орг-ції, що врятувалися, пішли в партизанський загін.

НІЖИНСЬКЕ ВИРОБНИЧО-АГРАРНЕ ОБ'ЄДНАННЯ КОНСЕРВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ. Розташоване в м. Ніжині Черніг. обл. Ств. 1974 на базі Ніжинського консервного комбінату (год. підприємство, засн. 1927 як заготовальний пункт). До складу об'єднання (1980) входять: центр. з-д (цехи: консервні, засоловальний, квасильний, фабрикатний, тарний, бляшобанковий тощо), філіали та 2 радгоспи. Осн. продукція: плодоовочеві консерви, сухі, солоні й квашені овочі, фрукти соки. Значно розширено асортимент продукції (1960 — 14 видів, 1980 — 28). Консервні та засоловальні цехи оснащені потоково-механізованими лініями.

В. П. Кулик.
НІЖИНСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — виступ трудящих Ніжинського пов. Черніг. губ. проти австро-нім. окупантів і гетьманщини. Почалося за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* в серпні 1918. Очолив повстан-

ня створений у липні 1918 підпільний Черніг. губкомом КП(б)У та губревкомом Центр. військ. повстанський штаб (нач. штабу М. Г. Кропив'янський), який поширював свою діяльність на Черніг. і частину Полтав. губерній. Центром повстання став Ніжинський пов., де налічувалося бл. 6 тис. повстанців. Повстання почалося вночі проти 6.VIII. Першими виступили партизан. загони під командуванням П. К. Маруни і К. А. Січкаря. В руках повстанців опинилися містечко Вертіївка, села Дримайлівка, Хибалівка, Вересоч, Дроздівка, Орлівка, Стодоли, Смолянка, Жуківка, Куликівка. Проти повстанців окупанти кинули регулярні війська. Вночі проти 9.VIII загони під командуванням М. К. Кропив'янского та С. П. Покинськи вступили на наступ на Ніжин і вдень оволоділи ним. Проте під натиском переважуючих сил противника, який діяв значне підкріплення, повстанці змушені були відступити. Бойові дії розгорнулися і в ін. повітах Чернігівщини. Окупаційне командування кинуло проти повстанців десятки тисяч нім. солдатів і гетьманців. Повстання було жорстоко придушено. Повстанці розділилися на невеликі загони і продовжували партизан. дії. В кінці серпня вони перейшли у «нейтральну зону». Більшість з них пізніше ввійшла до складу *Першої Української радянської дивізії*. Незважаючи на поразку, Н. з. п. відіграло велику роль у розвитку повстанського руху на Україні.

Літ.: Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 1. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1. К., 1967.

НІЖИНСЬКИЙ Вацлав Хомич [28.II (12.III) 1889, Київ — 11.IV 1950, Лондон] — рос. артист балету, балетмейстер. Після закінчення 1907 Петерб. театр. уч-ща — соліст Маріїнського театру (до 1911). В 1909—13, 1916—17 — танцювальний і хореограф у «Російських сезонах» і в балетній трупі С. Дягилева. Н. відновив мист. чоловічого танцю, розширив балетну лексику. Гол. партії в балетах, поставлених М. Фокіним: «Петрушка» Стравінського, «Єгипетські ночі» Аренського, «Шопеніана», «Привид троянди» — на музику Вебера. Поставив балети «Післяполудневий відпочинок Фавна» на музику Дебюссі (1912), «Весна священна» Стравінського, «Ігри» Дебюссі (обидва — 1913), всі — в Парижі; «Тіль Уленшпінгел» Р. Штрауса (1916, Нью-Йорк). В 1917 припинив виступи через хворобу.

НІЖИНСЬКИЙ ЛІЦЕЙ — один з найстаріших вищих навч. закладів на Україні. Засн. 1820 на кошти кн. І. А. Безбородька в Ніжині як Гімназія вищих наук (гуманітарного профілю). Призначалася для дітей небагатого дворянства. Закінчило її бл. 100 чол., серед них доктор права П. Г. Редькін, рос. і укр. письменники М. В. Гоголь, Н. В. Кукольник, Є. П. Гребінка, В. М. Забіла, О. С. Афанасьєв-Чужбинський, художник А. М.

Мокрицький, громад. діяч В. В. Тарновський (старший; див. *Тарновський*) та ін. У 1821—26 директором гімназії був І. С. Орлай. Викладали: письменник і літератор І. Г. Кульжинський, професори М. Г. Білоусов (1820—30), І. А. Сребницький, художник К. С. Павлов (1820—39) та ін. Під впливом декабристів у гімназії виникла прогрес. група професорів, що сприяла вихованню революц. світогляду молоді. З посиленням реакції гімназія зазнала репресій. У 1827—30 відбулося слідство у «Справі про вільнодумство». В 1832 гімназію реорганізовано у фіз.-матем. ліцей для підготовки офіцерських кадрів. Випускниками його були укр. етнограф К. М. Сементовський, учні інженери Д. І. Журавський і П. І. Собко та ін. У 1840 фіз.-матем. ліцей перетворено на юридичний, що мав готувати чиновників судових установ. З нього вийшли укр. байкар Л. І. Глібов, поет М. В. Гербель. У 1875 ліцей реорганізовано в істор.-філол. ін-т ім. кн. Безбородька. Ін-т готував учителів класичних мов, рос. мови та історії для серед. навч. закладів. З 1876 ін-т видавав протягом 45 років «Известия историко-филологического института». Серед студентів були представники селян, міщан та ін. верств населення. Закінчили його історики М. С. Державин, М. Н. Петровський, філолог-славіст Є. Ф. Карський, укр. історик педагогіки М. Ф. Далеков, укр. мовознавець І. М. Кириченко, білорус. поет-демократ Ф. К. Богусевич, художник М. С. Самокиш та ін. Викладали: мовознавець Г. А. Лыбінський, педагог О. Ф. Музиченко, психолог і філософ М. Я. Грот, проф. В. В. Качановський, укр. фольклорист О. Н. Малинка, літературознавець і педагог П. К. Волинський та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в ін-ті виникли революц. студентські орг-ції, які відверто виступали проти існуючого держ. ладу, поліцейсько-чиновницького свавілля в ін-ті. Значним було заворушення студентів 1899. Студенти брали участь у виступах 1905, революц. подіях 1917. У 1920 за Рад. влади ін-т реорганізовано в ін-т нар. освіти. Див. *Ніжинський педагогічний інститут імені М. В. Гоголя*.

М. Д. Ярмаченко.
НІЖИНСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені М. В. Гоголя — вищий навч. заклад М-на освіти УРСР, один з найстаріших в СРСР гуманітарних вузів. Як пед. вуз створено 1920 на базі Ніжин. історико-філол. ін-ту імені кн. Безбородька (див. *Ніжинський ліцей*). Ім'я М. В. Гоголя присвоєно 1939. В 1980/81 навч. р. в ін-ті було 5 ф-тів: філол., фізико-матем., природничий, музики і співів, англ. і нім. мов, на яких налічувалося 2824 студенти, зокрема на денному відділенні 1963. Є заочне й підготовче відділення. При ін-ті — 6-ка (понад 500 тис. одиниць зберігання), музей М. В. Гоголя, картинна галерея, прагмат. студія, з якої вийшли Ю. Збанацький, Е. Гуцало, О. Ющенко та ін. У Н. п. і. навчалися академіки АН УРСР літературознавець

Ніжинський педагогічний інститут імені М. В. Гоголя.

Нізамі Ганджеві.

М. З. Шамота, фізіолог і біофізик П. Г. Бодач, Герой Рад. Союзу О. В. Ткаченко та ін. У різний час в ін-ті працювали літературознавці, член-кор. АН СРСР В. І. Рєзанов, історик, чл.-кор. АН УРСР М. Н. Петровський, педагог М. Ф. Даденков, психолог О. М. Раєвський, мовознавець, академік АН СРСР і АН УРСР І. К. Білодід, філолог і палеограф О. С. Грузинський та ін. З часу організації у пед. ін-ті підготовлено 28 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970). Будинок Н. п. і — пам'ятка архітектури поч. 19 ст., зведений у стилі класицизму за проектом А. І. Руски.

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні. Створений на поч. нар.-визвольної війни 1648—54. Адм. центром Н. п. був Ніжин. У 1663 пн. частина Н. п. (10 сотень) увійшла до складу новоствореного Стародубського полку. У 2-й пол. 18 ст. Н. п. складався з 22 сотень. За ревізією 1764 в Н. п. налічувалося 141 775 душ чоловічої статі. Сел.-козак. маси Н. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, повстанні 1658 під керівництвом М. Пушкаря і повстанні 1659 під проводом І. Богдана, в Кримських походах 1687 і 1689, Азовських походах 1695—96, в Північній війні 1700—21, в рос.-тур. війнах 18 ст. В 1782, в зв'язку зі скасуванням полковотенісного адм.-тер. устрою на Лівобережній Україні, Н. п. було ліквідовано, а його територія ввійшла до складу Чернігівського намісництва.

Лит.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Шафонський А. Чернігівського намісництва топографическое описание. К., 1851.

НІЖИНСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 56,2 тис. чол. (1980). У районі — 75 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 25 сільським Радам нар. депутатів. Центр — м. Ніжин. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: торф, глина, пісок. Осн. річка — Остер (прит. Десни). Ґрунти дерново-підзолисті, болотні, темно-сірі опідзолені. Пн. частина району розташована в зоні мішаних лісів (Полісся), пд. — у лісостеповій. Ліси (сосна, липа, осика, береза, вільха, ясен) займають 6,9 тис. га. Осн. пром. і культ. центр району — місто обл. підпорядкування Ніжин. У районі переважають підприємства по переробці с.-г. сировини. Районний комбінат побутового обслуговування (Ніжин), 5 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, жито, ячмін, гречка), цукр. буряків, овочевих культур (в осн. огірків), картоплі, сфироїдних культур (гол. чин. м'яти). Площа с.-г. угідь 1980 становила 115,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 73,0 тис. га. Скотарство, свинарство, вівчарство, бджільництво, птахівництво. У Н. р. — 16 колгоспів, 9 радгоспів.

держ. племянна станція; навч. г-во Ніжинського технікуму механізації сільського г-ва, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспкімія. Залізнич. вузол Ніжин, залізничні станції: Вертіївка, Липів Ріг, Лосівівка, Яхнівка. Автомобільних шляхів — 403 км, у т. ч. з твердим покриттям — 326 км. У районі — 54 заг.-осв. і музична школи, 24 будинки культури, 30 клубів, 57 кіноустановок, 52 6-кн. Музеї:

меморіальний М. К. Заньковецької на її батьківщині в с. Заньках, істор.-меморіальний М. І. Подвойського на його батьківщині в с. Кунашівці та меморіальний М. П. Киринського на його батьківщині в с. Вертіївці. У Н. р. видається газ. «Під прапором Левіна» (з 1919).

НІЖИНСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені М. М. Коцюбинського. Засн. 1927 в Києві як Театр Київської обласної Ради профспілок ім. М. М. Коцюбинського. З 1934 — в Ніжині. Серед засновників театру — Б. Лучицький, К. Лучицька. На його сцені виступали А. Бучма, Н. Ужвій, М. Литвиненко-Вольгемут, О. Петрусенко. Серед вистав — «Украдене шастя» І. Франка, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «За двома зайцями» М. Старицького, «Наймичка» І. Карпенка-Карого, «Неосвячене кохання» М. Коцюбинського, «Дикий ангел» О. Коломійця, «Влада темряви» Л. Толстого, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «І змовкли птахи» І. Шамкаїна, «Мачуха» О. Бальзака, «Бразильський скарб» М. Машаду. В театрі також працювали нар. арт. СРСР В. Бистрицька, нар. арт. УРСР В. Ігнатенко, засл. артисти УРСР В. Авраменко, В. Тось та ін.

НІЗАМІ ГАНДЖЕВІ Абу Мухаммед Ільяс Ібн-Юсуф (бл. 1141, м. Гянджа, тепер Кіровабад — 12.ІІІ 1203, там же) — азерб. поет і мислитель. Здобув різносторонню освіту; досконало володів араб. мовою, вивчав історію, філософію, а-ру, математику, медицину, астро-

номію. Писав перською мовою. У ранніх ліричних творах оспівував красу та розум людини, засуджував соціальну несправедливість. Осн. твір Н. Г. — «П'ятериця» («Хамсе») складається з 5 поем: «Скарбниця таємниць» (написана між 1173 — 1180), «Хосров і Ширін» (1181), «Лейлі і Меджнун» (1188), «Сім красунь» (1197) та «Іскандер-наме» (бл. 1203). У першій дидактико-філософ. поемі «Скарбниця таємниць» поет виступав захисником знедоленої людини, співцем праці, яка звеличує трудявника. Водночас у ній наявні релігійні мотиви. В основу романтичної за змістом поеми «Хосров і Ширін» покладено тему широкого кохання, що наближає героїчні вчинки. У поемі «Лейлі і Меджнун», написаній на сюжет старовинної араб. легенди, Н. Г. засуджував жорстокість пануючого феодального ладу, відстоював право людини на щастя та любов. У поемі «Сім красунь» поет розгорнув картини нар. страждань, показав простих людей чесними, працьовитими, сміливими; викривав підступність і жадібність придворних шаха. Змалював образ сміливої і мужньої руської дівчини, висловив глибоку повагу до Русі. П'ята поема «Іскандер-наме» — про мудрого правителя, вся діяльність якого спрямована на благо народу. В епоху жорстокого феод. гніту та реліг. фанатизму Н. Г. висловлював повагу до різних народів, вірив у нове суспільство, в якому всі люди будуть рівними. За мотивами поем Н. Г. створено оперу «Лейлі і Меджнун» (композитор Уз. Гаджибеков) і балет «Сім красунь» (композитор К. Караєв). На могилі Н. Г., поблизу Кіровабада, споруджено пам'ятник і мавзолей (1947); пам'ятник встановлено також у Баку на площі Нізамі.

Тел.: Укр. перекл. — Лейла і Меджнун. Перекл. Л. Первомайського. К., 1947; Рос. перекл. — Лейла. Баку, 1979.

НІЗДРЮВАТИЙ БЕТОН — високопористий бетон з рівномірно розподіленими порами у вигляді чарунок розміром 1—2 мм; вид легкого бетону. Одержують Н. б. в результаті твердіння попередньо сушеної пороутворювачем суміші мінеральної в'язучої речовини, тонкодисперсного кремнеземистого компонента і води. За способом утворення пористої структури (заг. пористість 80—90%) Н. б. поділяють на газобетон і пінобетон. Такі бетони бувають: автоклавні (див. Автоклавні матеріали) і неавтоклавні (тверднуть при т-рі до 100° С); теплоізоляційні, конструкційно-теплоізоляційні і конструкційні. З Н. б. виготовляють стінові панелі і блоки, плити покриття, тепло- і звукоізоляційні вироби.

НІІГАТА — місто в Японії, адм. ц. префектури Ніігата. Розташована на зх. узбережжі о. Хонсю, в гирлі р. Сівано. Значний мор. порт (у т. ч. регулярне сполучення з рад. портом Находка). 420 тис. ж. (1975). Найбільше розвинуті нафтопереробка та нафтохімія. Металург. (виплавка алюмінію, виробн. феросплавів), маш.-буд.

Пам'ятник А. Нікітичу в місті Калініні. Скульптор С. М. Орлов, архітектор Г. Захаров. 1955.

(електротех. і транспортне машинобудування, судноверф), текст. (вироби шовкових і штучних тканин), лісопильна, паперова, цементна промисловість. Університет. Великі озера.

НІТХАМА — місто в Японії, на Пн. острова Сікоку. Порт на узбережжі внутр. Японського м. 134 тис. ж. (1975). Розвинута хім. (у т. ч. нафтохім. комбінат) і верстатобуд. пром-сть. На місцевій сировині працюють глиноземний та по рафінуванню міді заводи.

НІКА — у грец. міфології богиня перемоги. Див. Ніке.

НІКАРАГУА — найбільше озеро Центр. Америки. Розташоване на тер. дв. Нікарагуа. Площа 8,4 тис. км², глиб. до 70 м. Лежить у тектонічній западині (на вис. понад 30 м над р. м.) на кілька метрів нижче від оз. Манагуа, з яким сполучене р. Тінітапа. З Н. витікає р. Сан-Хуан, що впадає у Карибське м. В зах. частині Н. — о. Ометепе з вулканом тієї самої назви (вис. 1556 м). Судноплавне.

НІКАРАГУА, Республіка Нікарагуа — держава в Центр. Америці. На Сх. омивається водами Карибського м., на Пд. Зх. — Тихого ок. В адм. відношенні поділяється на 16 департаментів і 1 територію. **Державний лад** Н. — республіка. З вересня 1979 найвищим органом влади є Уряд нац. відродження. Його діяльність координує Керівна рада — колегіальний орган у складі 5 осіб. У травні 1980 створено також Держ. раду республіки у складі 47 представників політ., громад., профспілкових та ін. орг-цій.

Природа. Узбережжя частину Карибського м. займає алювіальна низовина — Московитовий берег. У внутр. районах країни підносяться нагір'я заввишки до 2438 м, на Зх. — тектонічна западина з великими озерами Нікарагуа та Манагуа. Вузька рішнина смуга Тихоокеанського узбережжя з Пн. Сх. оточена пасмом діючих і згаслих вулканів (найбільший діючий вулкан — Ель-В'єско, вис. 1780 м). Часто бувають землетруси. Поклади золота, срібла, мідної, свинцево-цинкової руд, нафти. Клімат тропічний. Пересічна річна т-ра на низовині від +25 до +28°, в горах — від +16 до +18°. Опадів від 2—4 тис. мм до 6,5 тис. мм на рік. Річки багатводні, найбільша з них — Ріо-Гранде. Понад 50% площі країни — під лісами. Для внутр. районів характерна савана.

Населення. Бл. 85% нас. становлять *нікарагуанці*. Переважно в лісних зонах живуть індіан. племена. Пересічна густота нас. — понад 16 чол. на 1 км² (1978). Миське населення становить 48%. Най-

більші міста: *Манагуа*, *Леон*, *Гранада*.

Історія. Здавна тер. Н. населяли індіанські племена, гол. чин. *чібча, ацтеки, тольтеки*. Узбережжя сучас. Н. відкрив Х. Колумб 16.IX 1502. В 1524 ісп. завоювання перетворили Н. на свою колонію. В 1573 Н. було включено до генерал-капітанства Гватемала, а в 1823 ввійшла до Федерації Об'єднаних провінцій Центр.

Манагуа. Палац героїв революції.

Америки. В 1838 Н. проголосила незалежність. З серед. 19 ст. в країну почав проникати амер. капітал. У 1855—60 Н. окупували амер. війська. В 1893 уряд лібералів провів у країні ряд бурж. реформ, зокрема було запроваджено заг. виборче право. В 1911 США шляхом інтервенції вдалося повалити уряд Н. і окупувати країну (1912—33). З липня 1927 в Н. розгорнулася нац.-визвольна боротьба під керівництвом А. Сандіно, яка завершилася перемогою патріотів і виведенням військ США. Але в лютому 1934 команд. нац. гвардією А. Сомоса з допомогою США організував убитство А. Сандіно і 1936 здійснив держ. переворот. У країні було встановлено військ.-поліцейську тиранию сім'ї Сомоси. В зовн. політиці уряд Сомоси йшов у фарватері агресивної політики США (участь у контрреволюц. перевороті в Гватемалі 1954, у придушенні гватемальської революції, у вторгненні в Домініканську Республіку 1965). З поч. 60-х рр. у країні розгорнувся широкий рух, і демократичний рух. У 1961 було створено Сандіністський фронт нац. визволення (СФНВ), програма якого передбачала повалення тиранії Сомоси і створення уряду нац. єдності. СФНВ став провідною політ. і військ. силою народу Н. в боротьбі проти режиму Сомоси. Демократичний союз визволення, створений 1974, об'єднав ведучі опозиційні партії країни, 1978 було створено Широкий фронт опозиції. В 1979 засн. Патріотичний фронт і Рух єдиного народу — орг-ції, що вели боротьбу під керівництвом СФНВ. Диктатура Сомоси опинилася в повній ізоляції і спиралася лише на допомогу США. В серпні 1978 почалося нар. повстання, яке охопило всю країну. 19.VII 1979 нар. революція перемогла, диктатуру А. Сомоси було повалено. Влада в країні перейшла до Уряду національного відродження, що об'єднав усі соціальні верстви і політ. угруповання, які підтримують революцію, ведучою силою уряду є СФНВ. Протягом 1979—80 в країні було націоналізовано банки, проведено часткову грош. реформу, встановлено мо-

нопولیю зовн. торгівлі. З 18.IX 1979 нормалізовано дипломатичні відносини між Н. і СРСР (встановлено 1944). В 1980 укладено торговельну угоду, угоди про екон. і тех. співробітництво, культур. і наук. співробітництво, консульську конвенцію між обома країнами. Н. підтримує *неприєднання рух*.

Політичні партії, профспілки. Сандіністський фронт національного визволення, засн. 1961. Об'єднує широкі верстви трудящих — робітників, селян, студентство, прогресивну інтелігенцію. Незалежна ліберальна партія, засн. 1941. Виражає інтереси дрібної буржуазії та інтелігенції. Соціал-християнська партія, засн. 1957. Виражає інтереси серед. верств буржуазії. Нікарагуанський демократичний рух, засн. 1978. Виражає інтереси великої нац. буржуазії. Консервативна партія Н., засн. в серед. 19 ст. Партія великих землевласників. Сандіністський профцентр трудящих ім. Хосе Беніто Ескодара, засн. 1979. Загальна конфедерація праці (незалежна), засн. 1953. Асоціація сільських трудящих, засн. 1976. Комітети сандіністського захисту, засн. в липні 1979.

Господарство. Н. — слаборозвинута в економічному відношенні країна. Після перемоги революції 1979 новий уряд країни експропрював землі та ін. маєтності, які належали диктатору Сомосі та його прислужникам, націоналізував природні багатства країни. Згідно з діючим Надзвичайним планом активізації екон. діяльності 62% держ. бюджету країни виділено на житл. буд-во, освіту і охорону здоров'я, встановлено сталі ціни на осн. продукти харчування, зростає частка держ. сектору у пром-сті (бл. 40% у 1980 проти 15% у 1978) тощо. Але в багатьох галузях г-ва ще значні позиції посідає івон. капітал. Ос-

Герб Нікарагуа.

НІКАРАГУА

Площа — 148 тис. км²

Населення — 2,4 млн. чол. (1978)

Столиця — м. Манагуа

В порту Корінто

нова економіка — с. г., в якому зайнята більша частина самодіяльного населення. Створюються перші кооперативи, проте гол. роль продовжує відігравати приватний сектор, який дає 75% валютних надходжень країни. На експорт вирощують (збір, тис. т. 1978): бавовник — 144 (волокну), каву — 60, банани — 157; для власного споживання — кукурудзу — 209, сорго — 58, квасолю — 51 та ін. Тваринництво в основному пасовищне. Розводять (поголів'я, млн., 1977): велику рогату худобу — бл. 3 і свиней — 0,6. Заготівлі деревини цінних порід дерев (червоного, палісандрового та ін.). На узбережжі — рибальство, мор. промисли. Пром-сть розвинута слабо. Видобувають (1976): золото (1,4 т), срібло (1,8 т), мідну (0,7 тис. т) та свинцево-цинкову (17,2 тис. т) руди, нафту. Провідні галузі обробної пром-сті — харч. та легка (гол. чин. текст. і взут.). Невеликі підприємства металообр., хім., фарм., цем., паперової, деревообр. галузей. Поблизу Манагуа — нафтопереробний з-д. У 1977 було вироблено бл. 680 млн. кВт·год електроенергії. Гол. пром. центри: Манагуа, Леон та Масая. Довж. з-ць — 373 км, автошляхів — 12,5 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 1,6 тис. км. Мор. порти: Корінто, Блуфілдс, Сан-Хуандель-Сур. З Н. вивозять бавовник та бавовникове насіння, каву, м'ясо, цукор, деревину, мінеральну сировину; довозять машини і устаткування, готові вироби, сировину тощо. Осн. торг. партнери — США, країни Латинської Америки. Грош. одиниця — кордоба. 10 кордоб = 1 дол. США (вересень 1979).

О. І. Полоса. Медичне обслуговування. В 1975 в Н. було 4,7 тис. лікарняних ліжок (22 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1976 подавали 1,4 тис. лікарів (6,6 лікаря на 10 тис. ж.), 1975 працювали 350 зубних лікарів, 481 фармацевт. Лікарів готують на мед. ф-ті Нац. автономного ун-ту Н. в Леоні та в мед. коледжі в Манагуа.

А. М. Стопчик. Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За диктатури А. Сомоси освіта перебувала в занепаді. В 1978—79 бл. 70% нас. країни, а в сільс. місцевості понад 90% були неписьменні. Формально поч. школа (строк навчання — 6 років) була обов'язковою і безплатною для дітей віком від 7 до 13 років. Після перемоги нар. революції з 1979 запроваджується заг. обов'язкове поч. навчання, серед. освіта [строк навчання у серед. школі 5 (3 + 2) або 6 (3 + 3) років] стала безплатною. В країні створюється нова демократична система освіти. Розгорнуто нац. кампанію по ліквідації неписьменності, завдяки чому процент неписьменних знизився до 15 (1981). Вузи: Нац. автономний ун-т Н. у м. Леоні (засн. 1812; 1977/78 навч. р. 14,9 тис. студентів), Нікарагуанське відділення Ун-ту Центр. Америки в м. Манагуа (засн. *961; 1977/78 навч. р. 4,1 тис. студентів), університет у Манагуа (засн. 1976). Наук. установи: Нікарагуанська академія

мов (засн. 1928), Академія географії та історії (засн. 1934), Нац. академія філософії (засн. 1964), Геол. служба, Ін-т с. г., усі — в Манагуа. Нац. б-ка в Манагуа, Центр. б-ка ун-ту і Муніципальна б-ка — в Леоні. Нац. музей у Манагуа (засн. 1896), музей «Тендері» в м. Масая.

В. З. Клепиков. Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в Н. видавалося

5 газет і 1 журнал. Найзначніші газети: «Барикада», з 1979 — офіційний орган Сандіністського фронту нац. визволення (СФНВ), «Пренса» («Преса», з 1926), «Нуево діаріо» («Нова газета», з 1980), усі — щоденні. Щотижневий журнал «Подер сандініста» («Сандіністська алада», з 1979) — офіц. орган СФНВ. Урядове інформ. агентство Нуева Нікарагуа засн. 1979. Радіостанції: «Голос Нікарагуа» — урядова, засн. 1979; «Радіо Сандіно» — радіостанція СФНВ, засн. 1978. Телебачення з 1956. Сандіністська система телебачення засн. 1979. Література Н. почала розвиватися ісп. мовою з 2-ї пол. 16 ст., після приходу іспанців у Центр. Америку. Першою літ. пам'яткою вважають «Історію Нікарагуа» Фернандеса де Ов'єдо-і-Вальдеса (кіп. 16 ст.). В кіп. 18 ст. з наук. популярними творами і політ. статтями виступали М. Ларрайнага і Р. Ф. Осехо. Війна за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26 дала поштовх розвитку л-ри в країні. Збірка пісень і сатири учасника цієї війни Ф. Кінйонеса Сунсіна («Поетії», 1826) поклала початок романтизму в л-рі Н., який панував до кіп. 19 ст. Його представляли також А. Арагон, Л. А. Вілья, К. Діас та ін. В прозі кіп. 19 ст. утверджується *костумбрізм* (романи Г. Гусмана, нариса Х. Д. Тамеса, А. Флетеса Баланьйоса). Поет Рубен Даріо в кіп. 19 ст. заклали основи іспано-амер. модернізму. Пошук національно-самобутніх шляхів розвитку мистецтва, протистояння північноамер. культур. експансію-

нізмові поєднувалися в його творчості з поетикою західноєвроп. модернізму. Нікарагуанські «рубендаристи» (Х. Р. Авілес, Х. Р. Герра та ін.) засновували переважно песимістичні мотиви поезії Рубена Даріо. Проте у віршах Сантьяго Аргуельйо з'являються оптимістичні громадян. мотиви. На поч. 20 ст. виник пізньоромантичний напрям з ухилом до інтимної лірики (Солон Аргуельйо, Х. Т. Оліварес, Х. А. Сальгадо, С. Сакаса). Антиімперіалістична тема звучала в романах Е. Роблето (п. 1892), у віршах С. де ла Сельви (1893—1960). Після встановлення в 30-х рр. диктатури родини Сомоси було ув'язнено і фізично знищено багатьох прогресивних літераторів — поетів Е. Кастро, А. Кортеза, Р. Лопеса Переса. В партизан. боротьбі з армією Сомоси загинув молодий поет Л. Руама. В еміграції померли С. де ла Сельва, А. Пальяйс. Незважаючи на переслідування, боротьбу за демократичні свободи продовжували Г. Алеман Боланьйос, П. Антоніо Куадра, Х. Пасос, Х. Коронель Утречо. Проти амер. експансії виступали Е. Карденаль, Е. Мехія Санчес, К. Мартінес Рінас та ін., твори яких виходили нелегально або анонімно. В 1963 видано антологію нікарагуанських поетів. Знищення Сандіністським фронтом нац. визвольного режиму Сомоси відкрило широкі можливості для розвитку л-ри. Найвідоміші поети 70-х рр.: Дж. Беллі, Е. Ільєскас, К. Перес Алонсо, Е. Гутьєрес, Фанор Тельєс, Хуліо Вальє-Кастільйо. В перекладі укр. мовою видано «Вибране» Р. Даріо (К., 1968) та патріотичні вірші Дж. Беллі (журн. «Всесвіт», 1980, № 3).

В. С. Харитонов. Архітектура та образотворче мистецтво. За колоніальних часів для міст Н. характерна прямокутна сітка вулиць, озеленені площі, одноповірхові будинки з внутр. подвір'ями. Церкви 17—19 ст. — прямокутні в плані, з елементарним стилем барокко (собор у Леоні, 1747—1825), пізніше — *класицизму* (церква Сан-Франсіско в Грапалі, 1862). В м. Манагуа будували неокласичної і сучас. архітектури (арх. П. Дамбах та ін.). Давні індіан. культури Н. перебували під впливом цивілізацій Мексика, Колумбія та Панама. Збереглися петрогліфи, круглі кам'яні стовпи з рельєфами, статуї і статуетки, вазн з кераміки тощо. Серед сучас. митців: живописець А. Алонсо Рочі, різьбяр Х. Амадор Ліра, гравер С. Барона. Поширені різні види нар. мист.: різьблення на дереві, кераміка, вишивання. Літ.: Гоніонський С. А. Сандіно. М., 1965; Леонів Н. С. Очерки нової і найновішої історії стран Центральної Америки. М., 1975; Бульчачев І. М. Нікарагуа на пути національного відродження. М., 1980; Мамоитов С. П. Испаноязычная литература стран Латинской Америки в XX в. М., 1972; Латинская Америка. Справочник. М., 1976.

НІКАРАГУАНЦІ — народ, основне населення Нікарагуа. Чисельність — 2,1 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *іспанською мовою*. За релігією — переважно католики, незначна частина — про-

тестанти. Н. в основному метиси («ладіно») — нападки ісп. переселенців 16—20 ст., які змішалися з аборигенами (індіанцями міс-кіто, сумо та ін.) і неграми (біглі невідники 17 ст.), а також крео-ли і нападки вихідців з США і країн Європи. Осн. заняття — землеробство, тваринництво, рибальство; частина працює в пром-сті. Про історію, г-во і культуру Н. див. *Нікарагуа*.

НІКЕ (Ніка; Νίκη) — у грец. міфології богиня перемоги в битвах, а також у спортивних, музичних та ін. змаганнях. Зображували її молодою жіночкою з крилами, з лавровим вінком у руках. У римлян її відповідає *Вікторія*.

НІКЕЛІВІ РУДИ — мінеральні утворення з вмістом нікелю в таких кількостях, що його доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки й економіки. У природі відомо бл. 45 мінералів, до складу яких входить нікель. Пром. значення мають *нікеліни* (містять до 44% нікелю), герсдорфит NiAsS (понад 35%), *пентландит* (понад 34% нікелю), *нікелістий піротин* (0,25—14,2%), *нікелістий піротин* $\text{Fe}_2(\text{OH})_2\text{Si}_2\text{O}_7 \cdot x\text{H}_2\text{O}$ (до 3% NiO). Як домішки Н. р. містять залізо, мідь, кобальт, метали платинової групи, селен, телур, сурму. Гол. пром. типи Н. р. — сульфідні й силікатні. В СРСР пром. родовища Н. р. є в РРФСР (у Сх. Сибіру, на Кольському п-ові, Уралі), на Україні (Побужжя й Серед. Придніпров'я), за кордоном — у Канаді, Австралії, Новій Каледонії, Індонезії, на Кубі, Філіппінах та ін.

О. І. Заріцький.
НІКЕЛІН — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. NiAs . Симонія гексагональна. Густь. 7,78. Твердість 5,5—6,0. Колір мідно-червоний. Близь металевий. Найбільші родовища Н. — в Канаді і НДР; в СРСР є в Кемер. обл. та в Тувинській АРСР. Н. одержують і штучно. Використовують як *нікелеву руду*.

НІКЕЛЮ СПЛАВИ — сплави на основі нікелю. Бувають конструкційні, електротехнічні, з особливими фіз. і хім. властивостями, жаростійкі і жаростійкі (див. *Жаростійкі сплави*). Конструкційні Н. с. відзначаються високими емісійними (див. *Емісія електронна*) властивостями, підвищеною мех. міцністю і корозійною стійкістю, піддаються мех. обробці навіть у холодному стані. Такі сплави застосовують в електронній техніці, приладобудуванні тощо. Електротехнічні Н. с. мають великий питомий електричний опір і високу жаростійкість; при нагріванні — значну *електрорушійну силу*. З них виготовляють *термопари*, *резистори* високоточних вимірювальних приладів, нагрівальні елементи електр. печей (див. *Ніхром*) тощо. До Н. с. з особливими фіз. і хім. властивостями належать магнітно-м'які, корозійностійкі та інші сплави. Найвищою магнітною проникністю у слабких магнітних полях відзначаються магнітно-м'які Н. с., що містять 79% Ni , 16% Fe і 5% Mo . Магнітно-м'які сплави використовують у виробн. осердя напругабаритних трансформаторів

і дроселів, магн. екранів і підсилювачів тощо (див. також *Магнітні матеріали*). Корозійностійкі сплави застосовують в хім. апаратуробудуванні. З жароміцних (деформічних, ливарних) і жаростійких Н. с. виготовляють деталі і вузли газових турбін, авіадвигунів та ін.

О. І. Бєйков.
НІКЕЛЮ СПОЛУКИ — хімічні сполуки, до складу яких входить нікель переважно в ступені окислення +2. Відомі також Н. с. зі ступенем окислення +3, рідше +4, +1 і 0. Найпоширеніші Н. с. — *оксиди, гідроксиди, сульфідні, галогеніди* тощо. Моноксид нікелю NiO — зеленуваті кристали, нерозчинні у воді, розчиняються у к-тах. Утворюється при нагріванні гідроксиду, карбонату, оксалату, нітрату нікелю. Застосовують як *каталізатор*, у керамічній пром-сті, для виготовлення *фарб і емалей*, як напівпровідниковий матеріал тощо. Гідроксид нікелю Ni(OH)_2 — світло-зеленого кольору, осаджується з розчинів нікелевих солей гідроксидом лужних металів; розчиняється у к-тах, аміаку. Застосовують для виготовлення лужних акумуляторів. Сульфід нікелю NiS — чорного кольору, осаджується з розчинів солей сульфід-іонами; служить пром. каталізатором в органічному синтезі. Галогеніди нікелю NiF_2 , NiCl_2 , NiBr_2 , NiI_2 — розчинні у воді; використовують як каталізатори. Сульфат нікелю кристалізується з розчинів у вигляді смарагдово-зелених кристалів $\text{NiSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$ (нікелевий купорос) і синьо-зеленого NiSO_4 ; застосовують як каталізатори, для *нікелювання*, для виготовлення акумуляторів та ін. Інші бінарні сполуки одержують безпосередньо взаємодією нікелю з неметалами (Н, С, Р, N, В тощо). Для нікелю характерні реакції комплексотворення. При цьому Ni(II) утворює *координаційні сполуки* переважно з координаційними числами 4, 5, 6, напр. $[\text{Ni}(\text{NH}_3)_4]\text{Br}_2$. Координаційні сполуки нікелю з диметилглюксимом використовують для аналітичного визначення нікелю. При дії СО на тонкоподрібнений порошок нікелю утворюється карбоніл нікелю Ni(CO)_4 , термічною дисоціацією якого одержують найбільш чистий нікель. С. В. Волков.

НІКЕЛЮВАННЯ — нанесення на поверхню металевих і неметалевих виробів шару нікелю. Товщина такого покриття становить, як правило, від 1—2 до 40—50 мкм. Нікель наносять найчастіше електролітичним способом (див. *Гальванотехніка*), рідше — хімічним (відновленням іонів нікелю з його солей, напр., гіпофосфітом натрію у водних розчинах). Щоб зменшити пористість електролітичних покриттів і тим самим поліпшити їхню захисну здатність, вдаються до попереднього *латунування*, *міднення* або нанесення багатшарові покриття (напр., мідь — нікель — хром). Нікелюванням створюють *захисні покриття*, підвищують стійкість виробів проти зношування, надають їм декоративного вигляду. Н. засто-

вують у виробн. хім. апаратури, мед. інструментів, автомобілів і велосипедів, побутових виробів тощо.

НІКЕЛЬ [Niccolum; від назви мінерала купфернікеля (нім. Kupfernickel, від Kupfer — мідь і Nickel — злий дух, що нібито заважав одержанню міді)], Ni — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 28, ат. м. 58, 70. Природний Н. складається з п'яти стабільних ізотопів: ^{58}Ni , ^{60}Ni , ^{61}Ni , ^{62}Ni і ^{64}Ni . Вперше одержав 1751 швед. хімік А. Ф. Кронштедт (1722—1765). Вміст Н. у земній корі 8 · 10⁻³% за масою. У природі буває в мінералах *нікеліні, пентландиті, гарнієриті* та ін. (див. *Нікелеві руди*). Н. — сріблясто-білий метал з коричневим відтінком, дуже пластичний і ковкий; відзначається високою електро- і теплопровідністю; густь. (т-ра 20° С) 8900 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ 1453° С, $t_{\text{кип}}$ бл. 3000° С. Слабо реагує (без вологості) з киснем, сіркою, галогенами; при нагріванні взаємодіє з ними досить енергійно з утворенням *оксидів, сульфідів, галогенідів*; легко утворює *координаційні сполуки*, входить до складу рослинних та тваринних організмів (див. *Нікелю сполуки*). З металами (Bi, Sn, Ti, V, W, Zn та ін.) дає *інтерметалеві сполуки*. Порошковатий Н. на повітрі спалахує, розкладає воду, поглинає велику кількість газів (H_2 , СО тощо).

У розведених кислотах — азотній Н. розчиняється добре, соляній та сірчаній — важче. Стійкий до дії лугів, концентрованої азотної к-ти. Одержують Н. електролізом водних розчинів його солей, відновленням оксиду Н., термічною дисоціацією леткого Ni(CO)_4 . Застосовують для виготовлення різних сталей, сплавів (див. *Нікелю сплави*), анодів лужних акумуляторів, каталізаторів, гальванічного покриття (див. *Нікелювання*), у хім. і реакторобудуванні тощо. С. В. Волков.

НІКІЙ (Nikíās, бл. 469 до н. е., Афіна — 413 до н. е., Сіракузи) — держ. діяч Стародавніх Афін, багатий рабовласник. Після смерті Перікла очолював помірковано-демократичну течію, яка виступала за припинення *Пелопоннеської війни* (431—404 до н. е.). Тому укладений 421 до н. е. мир був названий його ім'ям. Після повстання війни 415 до н. е. очолював військ. експедицію до Сіцилії, яка завершилася 413 до н. е. розгромом афін. армії і флоту. Взятий у полон Н. сіракузькі страшили.

НІКІТЕНКО Віктор Васильович (п. 22.V 1938, с. Шиялівка Добропільського р-ну Донец. обл.) — новатор у металург. пром-сті, металург, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1967. В 1957—79 працював на Макіївському металург. з-ді ім. С. М. Кірова підручним сталевара, сталеваром. Бригада, очолювана Н., протягом багатьох років добивалася найвищого в галузі зйому сталі з 1 м² поду печі, не раз встановлювала світові рекорди випалів сталі на мартенівських печах серед. потужності. В 1973 без відпалу від виробн. Н. закінчив Донець.

В. В. Нікітенко.

Ніке Самофранкіська. Мармур. Кінець 4 ст. до н. е. Лувр, Париж.

І. М. Нікітін. Портрет напольного гетьмана. 20-і роки 18 ст. Державний Російський музей у Ленінграді.

НІКІТІН

політех. ін-т. З 1979 — слухач Академії сусп. наук при ЦК КПРС. Депутат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями. О. Г. Кандава. **НІКІТІН** Андрій Іванович (н. 23. VI 1927, м. Богуслав Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики, доктор тех. наук (з 1974), професор (з 1978). Закінчив (1957) Казанський ун-т. З 1958 працює в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР. Осн. праці стосуються операційних систем ЕОМ, багатомашинних комплексів та мереж ЕОМ. Держ. премія УРСР, 1972.

НІКІТІН Афанасій (р. н. невідомий — п. 1472) — рос. мандрівник, тверський купець. У 1466—69 через ханство Шемаху і Баку та м. Ормуз здійснив мандрівку до Індії, де прожив бл. 3 років. Повертаючись на батьківщину, відвідав афр. берег (Сомалі), м. Маскат на Аравійському п-ові, Персію, Туреччину. В 1472 прибув до Кафи (Феодосія). По дорозі до Твері (тепер м. Калінін) поблизу Смоленська восени того ж року помер. Залишив записки — «Ходіння за три моря» — цінну літ.-істор. пам'ятку. У них Н. описав відвідані райони Індії та Ірану, а також (на основі розповідей) Шрі-Ланку, Китаю та ін. д-в. У 1955 в м. Калініні встановлено пам'ятник А. Нікітіну. Іл. с. 364.

НІКІТІН Валер'ян Олексійович (н. 23. XI 1929, с-ще Василісурськ Горьк. обл. РРФСР) — укр. рад. лікар-стоматолог, професор (з 1977). Член КПРС з 1965. В 1952 закінчив Харків. мед. стоматологічний ін-т, 1957—67 працював на кафедрі стоматології цього ін-ту, а з 1967 — зав. кафедрою терапевтичної стоматології Укр. ін-ту удосконалення лікарів (Харків). Праці Н. присвячені розробці, дослідженню і впровадженню в стоматологічну практику нових кріогенних методів і апаратури, а також нових комбінованих лікарських препаратів в аерозольних упаковках тощо. Держ. премія УРСР, 1977.

НІКІТІН Василь Петрович [2 (14). VIII 1893, Петербург — 16. III 1956, Москва] — рос. рад. вчений у галузі електромеханіки й електрозварювання, академік АН СРСР (з 1939). Член КПРС з 1938. Закінчив (1914) Петерб. політех. ін-т. Працював у Дніпроп. гірничому ін-ті (1925—29), Моск. гірничій академії (1929—32, тепер Моск. ін-т сталі), Моск. вищому тех. уч-щі ім. М. Е. Баумана (з 1933, директор — з 1950). Осн. праці — з теорії електр. машин, проблем створення апаратів для дугового електрозварювання. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

НІКІТІН Володимир Миколайович [н. 26. VII (7. VIII) 1907, Архангельськ] — укр. рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1955). Член КПРС з 1938. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1929; тепер Харків. ун-т). В 1930—53 — співро-

бітник Харків. зоотехнічного ін-ту з 1953 — професор Харків. ун-ту. Праці Н. присвячені проблемам вікової й порівняльної фізіології та біохімії тварин, зокрема вивченню вікових змін білкового, нуклеїнового, ліпідного й ферментативного складу організмів і тканин в онтогенезі, питанням ендокринології, травлення у жувальних, вікової й порівняльної гематології, дослідженню ролі нервової системи в регуляції процесів старіння тощо. Нагороджений трьома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія АН УРСР ім. О. О. Богомольця, 1974.

НІКІТІН Іван Микитович (бл. 1690, Москва — 1742) — рос. живописець, один із засновників світського портретного живопису в Росії. Навчався в Петербурзі, 1716—19 — у Венеції та Флоренції. Автор портретів: цесарівни Анни Петрівни та Наталії Олексіївни (обидва — до 1716), Петра I, т. з. напольного гетьмана (обидва — 20-і рр. 18 ст.), «Петро на смертному ложі» (1725), С. Строганова (1726). В 1732 був заарештований у справі наклепу на Феофана Прокоповича, 1737 засланий до Тобольська (помер у дорозі з заслання в Москву). Твори Н. зберігаються в ДТГ і ДРМ. Іл. с. 367.

НІКІТІН Іван Савич [21. IX (3. X) 1824, Воронеж — 16 (28). X 1861, там же] — рос. поет. Друкуватися почав 1853. У ранніх віршах Н. поряд з реліг.-містичними звучать соціальні мотиви («Тіпа ночі», «Помста»). У творчості 50-х рр. Н. звертається до показу нар. життя («Бурлак», «Дружина ямщика», «Орач»), висловлював гнівний протест проти самодержавства («Пісня бобіля», «Впаде знеславлене тиранство», поеми «Перекупник», 1858; «Тарас», 1860, та ін.). У «Щоденнику семінариста» (1861) відобразив побут бурси, створив позитивний образ різноманітності. Н. — визнаний майстер рос. поетичного пейзажу. На слова Н. створено понад 60 романсів і пісень («Зустріч зими», М. Римського-Корсакова, Р. Глієра, «Пісня бобіля» С. Монашка, «Русь» Е. Направника та ін.). Укр. мовою твори Н. перекладали Панас Мирний, В. Самійленко, П. Грабовський та ін.

Тв.: Сочинения, т. 1—4. М., 1960—61; Полное собрание стихотворений. М.—Л., 1965; Сочинения, М., 1980.

О. О. Білявська. **НІКІТІН** Микола Миколайович [27. VII (8. VIII) 1895, Петербург — 26. III 1963, Ленінград] — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1921. Зб. оповідань «Бунт» (1923), «Тепер на Заході. Берлін—Рур—Лондон» (1924), «З олівцем у руці» (1926) та ін. Романи «Злочин Кирика Руденка» (1927), «Ще почалося у Коканді» (1939) — про соціалістичне будівництво, дружбу народів; «Північна Аврора» (1950; Держ. премія СРСР, 1951) — про боротьбу молодого Рад. республіки з англо-амер. інтервенцією на Півночі 1918—19. Писав п'єси, нарис-спогади про М. Горького, О. Толстого. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. Л., 1968; Северная Аврора. Л., 1971; Укр. переклад — Північна Аврора. К., 1952.

НІКІТІНСКА ЯЙЛА — гірський масив у пд.-зх. частині Головного пасма Кримських гір. Переважні висоти 1300—1400 м, найбільша — 1473 м (г. Авінда). Н. я. розділяє Ялтинський та Гурзуфський південнобережні амфітеатри. Розвинуті карстові форми рельєфу: воронки, улоговини, кари. Рослинність гірсько-лучна. На скелястих вапнякових схилах — ліси з кримської сосни. Входить до складу Кримського заповідно-мисливського господарства. О. В. Єна.

НІКІТІНСЬКИЙ БОТАНІЧНИЙ САД — комплексна науково-дослідна установа М-ва сільс. г-ва СРСР, підпорядкована ВАСГНІЛ. Засн. 1812 Х. Х. Степаном за 6 км на Сх. від Ялти, поблизу с. Нікіта (тепер смт Ботанічне). У складі саду — 13 наук. відділів і 4 виробничо-експериментальні г-ва: Центральне (поблизу Ялти), Приморське (смт Фрунзенське), Степове (смт Гвардійське) та Джанкойський карантинний розсадник (смт Медведівка). Площа Н. б. с. разом з виробничо-експеримент. г-вами становить (1981) бл. 990 га. В колекціях саду (без гібридного фонду) — понад 15 тис. видів, різновидів, форм і сортів рослин, в гербарії — понад 112 тис. аркушів, у фонді наук. б-ки — понад 188 тис. одиниць зберігання. Науковці саду вивчають світові рослинні ресурси з метою використання їх у нар. г-ві; здійснюють інтродукцію, акліматизацію і селекцію деревних декоративних, квіткових, плодкових, у т. ч. субтропічних, і горіхоплідних культур, нових тех. рослин тощо. Наук. досягнення саду впроваджуються в основному на Пд. Європ. частині СРСР, зокрема на Кавказі і в Серед. Азії. За досягнення в розвитку пд. садівництва Н. б. с. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1962). Іл. с. 372.

Е. Ф. Молчанов. **НІКІШ** (Nikisch) Артур (12. X 1855, Лебені-Сент-Міклош — 23. I 1922, Лейпціг) — угор. диригент, композитор, педагог. У 1866—73 навчався у Віденській консерваторії. З 1878 — диригент, 1882—89 — гол. диригент оперного театру в Лейпцігу (1905—06 — його директор). Очолював оркестри: Бостонський симф. (1889—93), Гамбурзький (1897), Лейпцігський «Гевандгауз» (1895—1922), одночасно — Берлінський філармонічний, з яким гастролював у Європ. країнах і США. Не раз приїздив до Петербурга й Москви (вперше 1899). В 1893—95 — гол. диригент і директор оперного театру в Будапешті. В 1902—07 викладав у Лейпцігській консерваторії. Пропагував творчість рос. композиторів, особливо — музику Чайковського. Автор оркестрових творів, кантати, струнного квартету, сонати для скрипки й фортепіано. Син Н. — Митя Нікіш (1899—1936) — відомий піаніст.

НІКЛОТ (р. н. невід. — п. 1160) — князь бодричів бл. 1131—60. Очолював боротьбу полобо-прибал. слов'ян проти нім. і лат. феод.

В. П. Нікітін.

В. М. Нікітін.

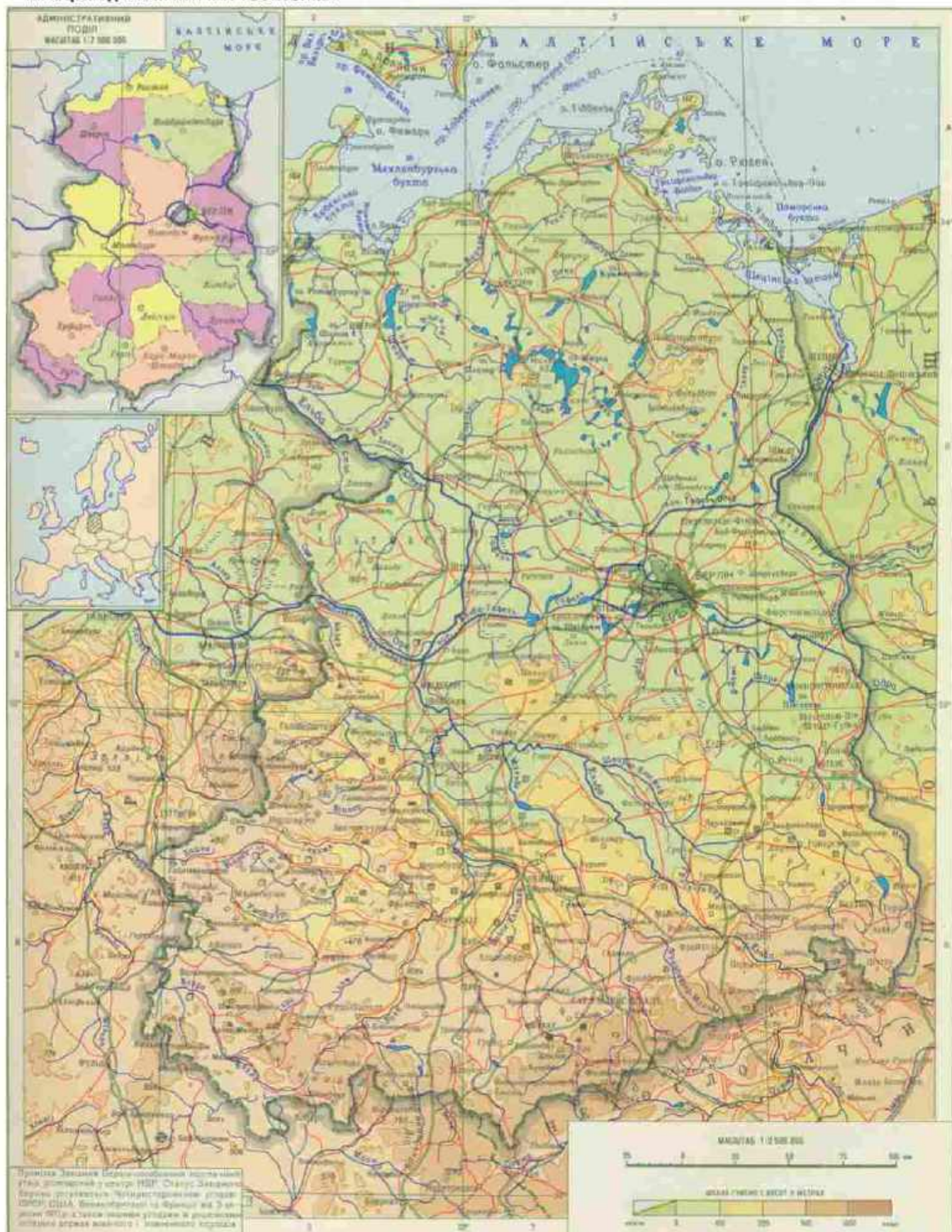
І. С. Нікітін.

А. Нікім.

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА, ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВИ ПОЗНАЧЕННЯ

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВОСТЬ

- Текстильна та швейна
- Автомобільна, тракторна й машинобудівна
- Діагностична й електроніка
- Сільськогосподарська
- Хімічна та фармацевтична

Потужність електростанцій

- понад 1000 кВт
- від 100 до 1000 кВт

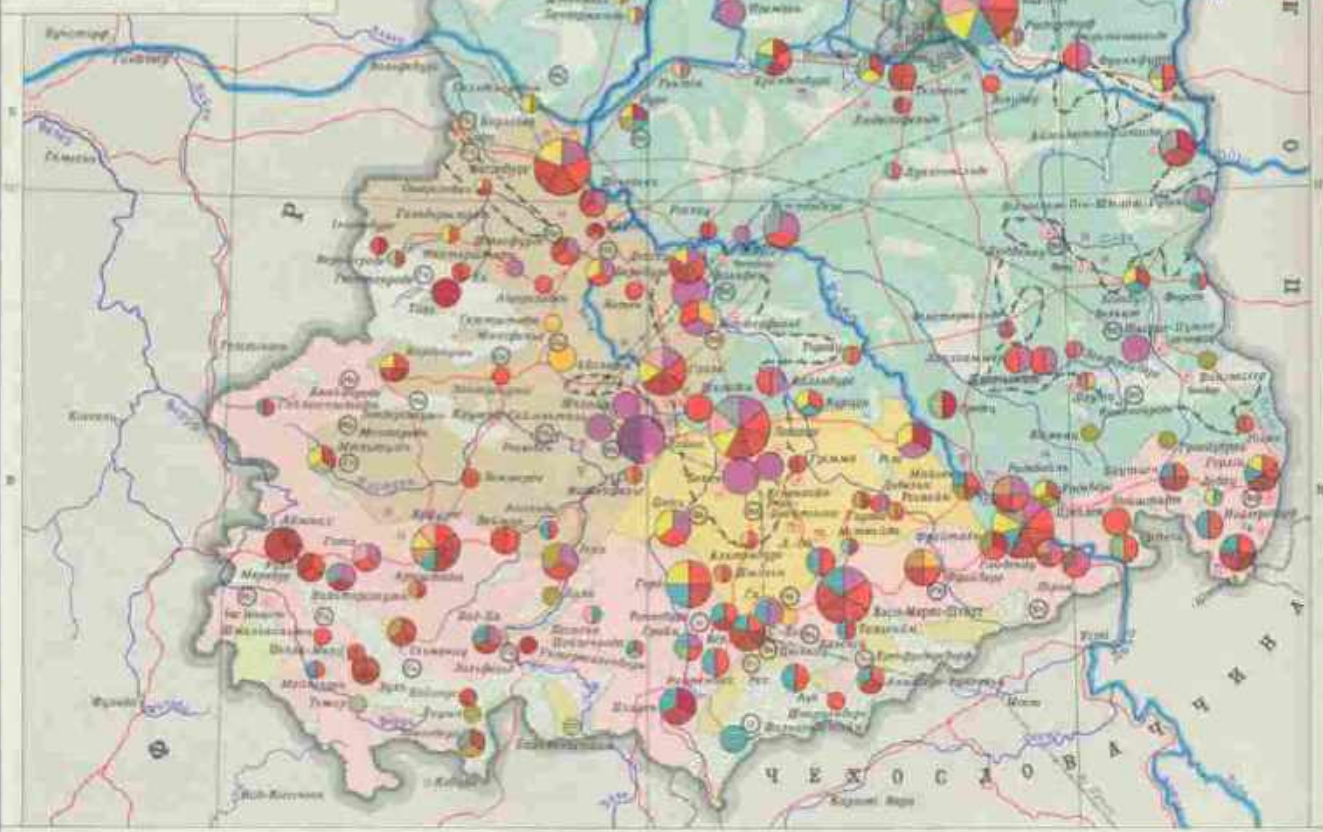
ШКОРОВЕННЯ

ВР-ВР - Вюртемберг	З-М - Зальцбург
ВР-М - Вюртемберг	О-О - Оверланд
ВР-М - Вюртемберг	Р-Р - Рур
ВР-М - Вюртемберг	С-С - Саксонія
ВР-М - Вюртемберг	Т-Т - Тюрингія

МАСШТАБ 1:250000

0 10 20 30 40 50 км

Примітка: Залізничні станції - позначені чорними крапками, аеропорти - чорними трикутниками. Залізничні станції позначені чорними крапками, аеропорти - чорними трикутниками. Залізничні станції позначені чорними крапками, аеропорти - чорними трикутниками.

СІ П'Я С Л А Б Е Т О С Т В А Р С Т В О

Центральна частина країни (включаючи Берлін) - високі темпи економічного зростання	Західна частина країни (включаючи Берлін) - високі темпи економічного зростання	Південно-східна частина країни (включаючи Берлін) - високі темпи економічного зростання
Східна частина країни (включаючи Берлін) - високі темпи економічного зростання	Північна частина країни (включаючи Берлін) - високі темпи економічного зростання	Західно-східна частина країни (включаючи Берлін) - високі темпи економічного зростання

агресії. Під час хрестового походу проти слов'ян 1147 завдав ряд поразок хрестоносцям. Убитий у сутичці з військом нім. феодала *Геріха Лева*.

НИКОБАРСЬКІ ОСТРОВИ — група з 19 островів між Бенгальською зат. та Андаманським м. в Індійському ок. Територія Індії. Пл. 1,6 тис. км². Великі острови — вершини підводного хребта, вис. до 642 м, інші — коралового походження. Клімат субекваторіальний, вологий. Тропічна рослинність. Платанції кокосової пальми. Рибальство, вилов трепангів.

НИКОБАРЦІ — група племен, корінні та основне населення Нікобарських о-вів (Індія). Чисельність — 20 тис. чол. (1978, перепис). Мова — нікобарська, монхмерської сім'ї мов. У Н. поширені анімістичні вірування (див. *Анімізм*). Н. перебувають на різних стадіях розкладу первіснообщинного ладу. Осн. заняття — землеробство, рибальство, тваринництво. Розвинуті чорноробство, будівництво човнів тощо.

НИКОЗІЯ, Нікозія — столиця Кіпру, гол. екон. і культурний центр країни. Розташована в центр. частині острова. Вузол автошляхів, аеропорт міжнар. значення. 120 тис. ж. (1974, з передмістями). Пром-сть представлена підприємствами металобобр., деревообр., текст., шкіряно-взут., харч. галузей. Розвинуті кустарні промисли, особливо чорноробство. Численні наук.-т-ва (у т. ч. по вивченню Кіпру, музичне, друзів старовини). Центр наук. досліджень та ін. Музеї: Кіпрський, нар. мистецтва, нар. реліквій, Кіпрський турецький, ікон, Ланідарій (фрагменти середньовічних будов). Архіт. пам'ятки 13—16 ст. Н. засн. приблизно у 7 ст. до н. е. З 1960 — столиця. Н. — центр архієпископства православної автокефальної кіпрської церкви.

НИКОЛАДЗЕ Яків Іванович [16 (28).V 1876, Кутаїсі — 10.III 1951, Тбілісі] — грузинський радянський скульптор, нар. художник Груз. РСР (з 1946), дійсний член АМ СРСР (з 1947). Член Комуністичної партії з 1939. В 1892—94 навчався в Строгановському училищі в Москві, 1894—95 і 1897—98 — Одес. рисувальній школі, 1899—1901 і 1904—10 — в Парижі, де понад рік працював у майстерні О. Родена. Брав активну участь

у здійсненні ленінського плану монументальної пропаганди. Твори: «Вітер» (1905), «Саломея» (1906); портрети — В. Месхішвілі (1896), А. Церетелі (1914), І. Чавчавадзе, Ш. Руставелі (обидва — 1937), поета І. Чавчавадзе в Пантеоні на горі Мтацмінда в Тбілісі (1908—10, відкритий 1913) та ін. Один із засновників і професор Тбіліської АМ. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1948. Іл. с. 372.

НИКОЛАЄВ Анатолій Васильович [14 (27).XI 1902, Оренбург — 13.II 1977, Новосибірськ] — рад. хімік-неорганік, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1960. Закінчив (1924) Ленінгр. ун-т. З 1957 — директор Ін-ту неорганічної хімії Сибірськ. відділення АН СРСР (у Новосибірську). Праці Н. про природні солі (1927—34) послужили наук. обґрунтуванням для будівництва Кучукського сульфатного комбінату та ін. промислів. Н. встановив 4 типи твердих розчинів солей рідкісноземельних елементів. Його дослідження з теорії екстракції неорганічних сполук виявили характер нижньої критичної точки області розшарування (розпад клатратів) і дали змогу рекомендувати нові й ефективні екстрагенти для лантанодів, актинодів, багатьох кольорових і благородних металів. Н. уперше використав результати рентгено-спектральних досліджень екстрагентів для встановлення характеру зв'язків з видобуваними речовинами. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. В. І. Вернадського АН СРСР, 1946. Премія ім. М. С. Курнакова АН СРСР, 1977.

НИКОЛАЄВ Анатолій Петрович [24.I (5.II) 1896, Тараша, тепер Київ. обл. — 6.VII 1972, Київ] — укр. рад. акушер-гінеколог, дійсний член АМН СРСР (з 1952). Член КПРС з 1952. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1917). В 1922—41 працював у Києві, Полтаві, Донецьку; 1944—54 — на керівних посадах в ін-тах акушерства і гінекології АМН СРСР (Москва, Ленінград); з 1954 — заступник директора по науковій частині Ін-ту охорони материнства та дитинства в Києві. Праці Н. присвячені вивченню перебігу родового акту, боротьбі з внутрішньоутробною асфіксією плода, проблемі знеболювання родів (зокрема, розробці методу психопрофілактичної підготовки вагітних), питанням про токсикози вагітності тощо. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1952.

НИКОЛАЄВ Андріян Григорович (н. 5.IX 1929, с. Шоршели Маріїнсько-Посадського р-ну Чуваської АРСР) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1962, 1970), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1971), Герой Праці СРВ (1962), Герой МНР (1965), генерал-майор авіації. Член КПРС з 1957. Закінчив Фрунзевське військово-авіад. училище (1954) та Військово-повітряну інженерну академію ім. М. Е. Жу-

ковського (1968). Канд. тех. наук (з 1975). В загоні космонавтів з 1960. 11—15.VIII 1962 здійснив космічний політ на кораблі «Восток-3» (див. «Восток»). З 12 по 15.VIII 1962 «Восток-3» перебував у групуванні польоту з кораблем «Восток-4», пілотованим П. Р. Поповичем. Між кораблями було встановлено радіозв'язок, найменша віддаль між ними становила 6,5 км. З обох кораблів велись телевізійні передачі. 1—19.VI 1970 разом з В. І. Севастьяновим здійснив космічний політ як командир корабля «Союз-9» (див. «Союз»). У польоті була виконана велика програма наук.-тех. та мед.-біол. досліджень. Н. — почесний член Міжнар. академії астронавтики. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ім'ям Н. названо кратер на зворотному боці Місяця.

НИКОЛАЄВ Володимир Миколайович (1847, Царське Село, тепер м. Пушкін — 11.XI 1911, Київ) — укр. архітектор. У 1870 закінчив петерб. АМ, академіком якої був з 1892. З 1870 працював у Києві. За його проєктом було збудовано: театр Бергонь (тепер Рос. драм. театр ім. Лесі Українки, 1873), приватний будинок (тепер адм. будинок; кін. 19 ст.), будинок купецького зібрання (тепер філармонія, 1882), трапезну церкву в Києво-Печерській лаврі (1893—95), комплекс Дегтярьовської богадільни (1902), Миколаївський собор Покровського монастиря (1902), ряд житл. будинків. Брав участь у спорудженні *Володимирського собору* (в співавторстві з 1862—96), оперного театру (за проєктом В. Шретера, 1898—1901) та Міського музею (тепер ДМУОМ, за проєктом В. Городецького, 1897—1900). Автор постаменту пам'ятника Б. Хмельницькому. Один з організаторів і директор (1901—11) Київ. худож. училища. В. Е. Ясіновий.

НИКОЛАЄВ Георгій Олександрович [н. 4 (17).I 1903, Москва] — рос. рад. вчений у галузі зварних конструкцій і зварювального виробництва, акад. АН СРСР (з 1979), Герой Соціалістичної Праці (1969), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1956). Член КПРС з 1953. Закінчив Моск. ін-т інженерів залізнич. транспорту (1925) та МДУ (1928). У 1925—33 працював в Ін-ті інженерних досліджень Наук.-тех. комітету Народного Комісаріату шляхів. З 1931 — у Московському автогенно-зварювальному ін-ті (згодом ф-т зварювального виробн. МВТУ ім. М. Е. Баума-

А. В. Ніколаєв.

А. П. Ніколаєв.

А. Г. Ніколаєв.

Нікозія. В центральній частині міста.

В. М. Ніколаєв. Трапезна палата з церквою в Києво-Печерській лаврі. 1893—95

НИКОЛАЕВ

на). З 1939 — заст. директора, з 1964 — ректор МВТУ ім. М. Е. Баумана. Осн. праці — з питань розрахунку зварних з'єднань та міцності зварних конструкцій, проектування та виготовлення таких конструкцій, спец. методів зварювання. Депутат Верховної Ради РРФСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1972.

НИКОЛАЕВ Іполит Володимирович (1870 — р. см. невід.) — укр. архітектор. Син В. М. *Ніколаєва*. У 1893 закінчив петерб. АМ. У 1893—1917 працював у Києві, побудував драм. театр на Петровській алеї (1912, не зберігся), лікарню (тепер ім. Калініна; 1902), ряд житл. будинків. Брав участь у спорудженні кінотеатру Шансера (зруйнований під час Великої Вітчизн. війни) й політех. ін-ту. Для творчості Н. характерне використання форм *класицизму*. В 1904—07 викладав у Київ. політех. ін-ті та Київ. худож. училищі.

НИКОЛАЕВ Лев Петрович [29.1 (10.II) 1898, м. Таганрог — 10.XII 1955, Харків] — укр. рад. антрополог і біомеханіко-ортопед, доктор мед. наук (з 1934). В 1916 закінчив природниче відділення Паризького ун-ту, а 1920 — мед. ф-т Харківського ун-ту. У 1924—30 — зав. кафедрою анатомії, професор Харків. ін-ту нар. освіти і одночасно (з 1928) — зав. антропологічним відділом Укр. н.-д. ін-ту ортопедії та травматології, де 1934 організував перший в СРСР відділ *біомеханіки*, яким керував до кінця життя. Праці присвячені антропологічним дослідженням населення Лівобережної України, динаміці його фіз. розвитку. Вперше в СРСР розробив науково обґрунтовані стандарти одягу і взуття та біомеханічні основи протезування.

Тв.: В кн.: Матеріали по антропологии Украины, сб. 1—3. Х., 1926—27; Антропометрические материалы для изготовления стандартной обуви. Х., 1931; Биомеханические основы протезирования. М., 1954.

НИКОЛАЕВ Микола Федорович (н. 12.VI 1922, с-ще Моспине, тепер м. Донец. обл.) — парт. і держ. діяч Укр. РСР. Член КПРС з 1949. Н. в сім'ї робітника. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1944—47 працював на з-ді в Челябінську. Після закінчення 1952 Донец. індустріального ін-ту працював ст. інженером тресту, нач. шахтобудівного управління, нач. шахтоуправління, заст. керуючого трестом «Шахтарскантрацит» у Донбасі. З 1956 — на відповідальній роботі в апараті ЦК Компартії України: зав. сектором, зав. відділом, зав. відділом важкої пром-сті. З січня 1980 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1971 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

НИКОЛАЕВ Сергій Миколайович [н. 10 (23).III 1908, с. Абдаєво, тепер Моркинського р-ну Мар. АРСР] — мар. рад. драматург, нар. письменник Мар. АРСР (з

1958). Член КПРС з 1940. Перші п'єси — «Біла міль», «Тригола» (обидві — 1930). Автор комедій «Саліка» (1938), «Нові плоди» (1940), істор.-революц. драм «Заграва» (1940), «Актарс» (1951), «Велика хвиля» (1961), «Комісар» (1972), п'єс про Велику Вітчизн. війну «Дівчина в шинелі» (1942), «На березі Лети» (1944). Книга спогадів рос. мовою — «Роки творчих пошуків» (1978). Перекладач п'єс І. Франка, О. Корнійчука. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, двома орденами «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Рос. перекл. — Пьесы. Йошкар-Ола, 1952; Большая волна. Драма. Йошкар-Ола, 1967; Комиссары. Драма. Йошкар-Ола, 1972.

НИКОЛАЕВА (справж. прізви. — Волянська) Галина Євгенівна [5 (18).II 1911, с. Усманка, тепер Марійського р-ну Кемер. обл. — 18.X 1963, Москва] — рос. рад. письменниця. Друкуватися почала 1939. Писала вірші («Крізь вогонь», 1946), новели («Загибель командарма», 1945), нариси («Колгосп „Трактор“», 1948; «Риси майбутнього», 1949). Роман «Жинна» (1950; Держ. премія СРСР, 1951; на його осн. створено фільм «Повернення Василя Бортникова», 1953), «Повість про директора МТС і головного агронома» (1954) — про післявоєнну відбудову колг. господарства. В романі «Битва в дорозі» (1957; однойм. фільм, 1961) показала широку картину життя рад. суспільства 50-х рр., соціалістичні відносини між особистістю і колективом. Автор «Оповідань бабки Василини про чудеса» (1962), роману «Сильна взаємодія» (незакінчений) і лірико-філос. щоденника «Наш сад» (обидва — видано 1964). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1972—73; Укр. перекл. — Риси майбутнього. К., 1950; Жинна. К., 1952; Повесть про директора МТС и главного агронома. К., 1955; Битва в дороге. К., 1965.

НИКОЛАЕВА Ганна Тимофіївна (н. 5.V 1922, м. Острогозськ, тепер Ворон. обл.) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1953. В 1939 після закінчення драм. студії в м. Орлі працювала в театрах Орла, Кишинєва, Одеси. З 1952 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Євгенія («Тепленьке місце» О. Островського), Донна Анна («Камінний гість» Пушкіна), Мама («Три сестри» Чехова), Матрьона («Влада темряви» Л. Толстого), Меланія («Діти сонця» М. Горького), Кіра Карлівна («Дочка прокурора» Ю. Яновського), Кесарія («Поки гарба не перевернулася» Іоселіані), місіс Севідж («Дивна місіс Севідж» Дж. Патрика) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

НИКОЛАЕВА Маргарита Миколаївна (н. 23.IX 1935, м. Івано-Франківськ) — укр. рад. гімнастка, засл. майстер спорту (з 1960). Олімпійська чемпіонка в опорному стрибку і командній першості (1960).

НИКОЛАЕВА-ТЕРЕШКОВА Валентина Володимирівна (н. 6.III

1937, с. Масленниково Тутайвського р-ну Яросл. обл.) — перша в світі жінка-космонавт, льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1963), Герой Соціалістичної Праці ЦСРСР (1963), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1963), Герой Праці СРВ (1963), Герой МНР (1965), подковник-інженер. Член КПРС з 1962. Трудову діяльність почала 1954 в Ярославлі. У 1960 закінчила Ярославський заочний технікум легкої пром-сті, 1969 — Військово-повітряну академію ім. М. Є. Жуковського. Кандидат тех. наук (з 1977). Займалась парашутним спортом в Ярославському аероклубі. В загоні космонавтів з 1962. 16—19.VI 1963 здійснила політ у космос. Пілотований нею корабель «Восток-6» (див. «Восток») здійснив груповий політ з кораблем «Восток-5» (космонавт В. Ф. Биковський). Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради СРСР з 1974. На XXIV—XXVI з'їздах КПРС обиралась членом ЦК КПРС, Голова Комітету рад. жінок (з 1968), віце-президент Міжнар. демократичної федерації жінок (з 1969), член Всесвітньої Ради Миру. На ознаменування видатного подвигу Н.-Т. в Москві споруджено (1963) бронзовий бюст героїні. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ім'ям Терешкової названо кратер на зворотному боці Місяця.

НИКОЛАЄНКО Марія Харитонівна (н. 15.X 1936, с. Кірове Невірського р-ну Він. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1959. Працювала телятницею, згодом — дояркою у колгоспі «Україна». У 1979 середньорічний надій молока на корову зкріпленої групи становив 4611 кг. Н. — делегат XXIV з'їзду КПРС, депутат Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

НИКОЛАЙ Леопольд Федорович [30.XI (12.XII) 1844, с. Іжевський Завод, тепер м. Іжевськ Удм. АРСР — 11 (24).III 1908] — рос. вчений у галузі мостобудування і будівельної механіки. Закінчив Казанський ун-т (1866) і Петерб. ін-т інженерів шляхів (1871). З 1880 — професор, 1901—05 — директор цього ін-ту. Осн. праці — з питань теорії розрахунку мостів: визначення поперечних розмірів опор залежно від допустимих для мостів навантажень і напружень, розрахунок гратчастих і безрозсієвих ферм, знаходження абс. згинального моменту в балках тощо; з механіки ґрунтів — визначення тиску сипких тіл на підпирні стінки. Автор двох капітальних підручників з курсу мостів, а також праць у галузі проектування залізниць.

НИКОЛЕНКО Дмитро Федотович [н. 26.X (7.XI) 1899, с. Жаботин, тепер Кам'янського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. психолог, один із засновників укр. рад. психології, професор (з 1974), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1980). Після закінчення 1924 Київ. ін-ту нар. освіти працював у пач.

Г. О. Ніколаєв.

М. Ф. Ніколаєв.

Г. Т. Ніколаєва.

В. В. Ніколаєва-Терешкова.

га н.-д. закладах Києва, з 1930 — у Київ. пед. ін-ті ім. Горького (з 1952 — зав. кафедрою психології). Осн. праці — в галузі дитячої і пед. психології, особистості вчителя, психології праці, профорієнтації і профдоброту, історії психології. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. О. Т. Губко.

НІКОЛЕСКУ (Nicolescu) Мірон (27.VIII 1903, Джурджу — 30.VI 1975, Бухарест) — рум. математик, акад. АН СРР (з 1955), Герой Соціалістичної Праці СРР, засл. діяч науки СРР, ін-оз. член АН СРР (з 1971). Закінчив (1924) Бухарестський ун-т. Директор Матем. ін-ту АН СРР (з 1963), президент АН СРР (з 1966). Осн. праці — в галузі геом. теорії функцій. Н. — один з засновників сучас. рум. матем. школи. Нагороджений багатьма орденами й медалями Соціалістичної Республіки Румунії. О. І. Бородин.

НІКОЛЕСКУ (Nicolescu) Татяна (н. 9.VII 1923, Кишинів) — рум. літературознавець і перекладач. Професор (з 1973) рос. л-ри Бухарест. ун-ту. Досліджує рум.-укр. літ. взаємини. Автор книг «Творчість Гоголя в Румунії» (1959), «Толстой та румунська література» (1963), «Сучасні радянські прозаїки» (1968), «Іван Бунін» (1970), «На шаблах часу» (1972), багатьох передмов до рум. видань творів рос. і рад. письменників. Перекладач творів Л. Толстого, І. Буніна, Л. Андрєєва, А. Белого, С. Антонова, В. Шукшина та ін. Написала статтю «Шевченко — народний бард України» (1965). Нагороджена рад. орденами «Знак Пошани» та Дружби народів.

О. С. Романець.

НИКОЛА (Nicolas) Арман (н. 28.I 1925, Ніцца, Франція) — діяч комуністичного руху Мартініки. Н. в сім'ї педагога. В 1945—51 навчався в Сорбонні. Здобув філологічну та істор. освіту. В 1947 вступив до Французької КП (ФКП). Засновник і голова Асоціації студентів Мартініки, учасник руху студентів колоніальних країн. У 1951—61 — викладач ліцею в м. Фор-де-Франс (Мартініка). З 1953 — гол. ред. газети комуністів «Жюстіс» («Справедливість»); тепер ЦО Мартінікської КП (МКП), член Бюро Мартінікської федерації ФКП. З 1957, після створення МКП, — член її Політбюро і секретар ЦК. Зазнавав переслідувань з боку франц. влади. З 1963 — ген. секретар МКП. Автор праць з історії Мартініки.

НІКОЛЬСЬКИЙ Борис Петрович [н. 1 (13).X 1900, Мензелинськ, тепер Тат. АРСР] — рад. фізик-хімік і радіохімік, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1970). Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1925) працює там же, одночасно з 1946 — зав. лабораторією Радіоного ін-ту ім. В. І. Хлопіна. Досліджував процеси обміну іонів між водними розчинами і різними твердими системами — ґрунтами, іонітами та ін., розробив теорію таких процесів, які застосовують в іонообмінній хроматографії, запропонував також іонообмінну теорію скляного електрода. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями.

Ленінська премія, 1961. Держ. премія СРСР, 1949, 1973.

НІКОЛЬСЬКИЙ Володимир Васильович [н. 2 (15).VIII 1906, с. Квашонки, тепер Талдомського р-ну Моск. обл.] — рад. мікробіолог і вірусолог, доктор вет. наук (з 1940), професор (з 1940), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1941. Закінчив Ленінгр. вет. ін-т (1929). З 1933 — зав. кафедрою мікробіології Троїцького вет. ін-ту Челяб. області, 1944—56 — Свердл. с.-г. ін-ту, а з 1956—79 — зав. кафедрою мікробіології і вірусології Укр. с.-г. академії. Наук. праці з питань інфекц. (вірусних) хвороб, резистентності та імунолог. реактивності організму тварин. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. В. А. Бортнишук.

НІКОЛЬСЬКИЙ Михайло Васильович [1848 — 2 (15).VII 1917] — рос. історик-сходознавець, основоположник асиріології в Росії. Закінчив Моск. духовну академію. В 1887 організував Сх. комісію при Моск. археол. т-ві. В 1893 очолив, разом з антропологом О. А. Івановським, археол. експедицію до Закавказзя, під час якої зняв копії значної кількості урартських написів 8—7 ст. до н. е. Видав шумерські документи госп. звітності 3-го тис. до н. е., що створило основу для вивчення екон. і соціальних відносин старод. Двортія. Зробив спробу зіставити шумерський клинопис із старод. *ніктографічним* письмом.

НІКОЛЬСЬКИЙ Олександр Михайлович [20.II (4.III) 1858, Астрахань — 8.XII 1942, Харків] — укр. рад. зоолог, акад. АН УРСР (з 1919). Закінчив Петерб. ун-т (1881). З 1896 — зав. відділом риб, амфібій і рептилій Зоол. музею АН в Петербурзі. В 1903—20 — професор Харків. ун-ту, 1921—31 — зав. н.-д. кафедрою зоології Харків. ін-ту нар. освіти, одночасно 1921—26 — професор Харків. мед. ін-ту. Праці присвячені вивченню тваринного світу різних областей Росії, зокрема Криму, та прилеглих пд. країн. Н. описав 69 нових видів і 16 підвидів хребетних тварин. Проводив наук.-промислові дослідження риб на рр. Мурмані, Волзі та у Чорному м. В перекладах Н. та за його редакцією опубліковано ряд широко відомих книг, зокрема «Життя тварин» А. Е. Брема та ін. Тел.: Позвоночные животные Крыма. СПб. 1891; География животных. Х., 1909; Визначник риб України. Х.—К. 1930.

НІКОЛЬСЬКИЙ Сергій Михайлович [н. 17 (30).IV 1905, 3-д Талиця Перм. губ., тепер м. Талиця Свердлов. обл.] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1972). Член КПРС з 1952. Закінчив (1929) Катеринославський ін-т нар. освіти (тепер Дніпропетровський ун-т). У 1930—40 працював там же, з 1940 працює в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР, з 1947 — також у Моск. фіз.-тех. ін-ті. Осн. праці стосуються функціонального аналізу, теорії наближень функцій, теорії вкладень класів диференціальних функцій багатьох змінних, обґрунтування пря-

мих методів варіаційного числення, теорії крайових задач для рівнянь з частинними похідними. Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1952, 1977. Премія ім. П. Л. Чебишова АН СРСР, 1972.

НІКОПОЛЬСЬКА БІТВА 1396 — битва біля м. Нікополя (Болгарія) 25.IX між армією тур. султана Баязида I (бл. 200 тис. чол.) і учасниками хрестового походу проти турок (бл. 70 тис. чол.) на чолі з угор. королем Сигізмундом I. Завершилася поразкою хрестоносців. Внаслідок цієї перемоги Туреччина закріпила своє панування на Балканському півострові.

НІКОПОЛЬ — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, райцентр, на березі Каховського водосховища. Залізнична станція, річковий порт. 149 тис. ж. (1980). На місці сучас. Н. в 16 ст. існувала переправа Микитин Ріг. На поч. 17 ст. тут виникло с-ще Микитине. Після ліквідації 1775 Запорізької Січі біля с-ща почали будувати фортецю і місто Слов'янськ. У 1782 його перейменовано на Н. Через Н. проходив чумацький шлях до Криму. Пром. розвиток міста почався в кінці 19 ст. в зв'язку з розробкою марганц. руд. На поч. 1-го десятиліття 20 ст. в Н. створено орг-д РСДРП. Залізничники Н. брали участь у заг. політ. страйку в грудні 1905. Наприкінці грудня 1905 страйк трудящих Н. переріс у збройний виступ. Рад. владу в Н. встановлено 28.X (10.XI) 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в районі Н. діяли партизан. загони. Внаслідок *Нікопольсько-Криворізької операції* 1944 Н. був визволений від нім.-фашист. окупантів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1980).

Н. — центр *Нікопольського марганцевого басейну*. Провідні галузі пром.-сті міста — металург. (*Нікопольський цвдентотрубний завод* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Нікопольський завод феросплавів*) та маш.-буд. (*Нікопольський краєбудівний завод* імені В. І. Леніна, мех., рем.-мех. заводи). Підприємства по виробн. буд. матеріалів (залізобетон, конструкції та ін.), легкої (швейна, прядильно-ниткова ф-ки) та харч. пром.-сті. Райсільгосптехніка, райсільгоспмісія, комбінат побутового обслуговування. Гідромеліорації та механізації с. г. і металург. технікуми; мед., пед. і 3 профес.-тех. уч-ща, 28 заг.-осв. та музична школи, 14 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. Палац і Будинок культури, 8 клубів, 2 кінотеатри, 25 б-к, краєзнавчий музей. В Н. народився нар. артист СРСР В. М. Давидський. У різні роки тут були письменники О. С. Афанасьєв-Чужбинський, І. О. Бунін, О. П. Стороженко, рос. рад. композитор С. С. Прокоф'єв, рос. живописці І. Ю. Рєпін, В. О. Серов.

Лит.: Меньшиков Г. И., Позняков К. И., Пятигорцев А. И. Нікополь — 200. Дніпропетровськ, 1980.

НІКОПОЛЬСЬКИЙ ЗАВОД ФЕРОСПЛАВІВ — підприємство чорної металургії. Розташований у

М. Х. Ніколаско.

Б. П. Нікольський.

О. М. Нікольський.

С. М. Нікольський.

НІКОПОЛЬСЬКИЙ КРАНОВУДІВНИЙ ЗАВОД

Нікітський ботанічний сад. Алея віялолистих акацій трахікарпія.

Я. І. Ніколадзе. Скульптурний портрет Іллі Чавчавадзе. Мармур, 1937. Державний музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

Нільгау.

м. Нікопіль Дніпроп. обл. Буд-во почато 1962. Першу продукцію одержано 1966. З-д випускає феросплави (силікомарганець, феромарганець), флюси для механізованого переплаву сплавів. Осн. цехи підприємства по виробництву феросплавів обладнані унікальними рудотермічними електропечами, системою мокрої газоочистки; централізовано підготовку та подавання шихтових матеріалів у піч. Цех по виробн. електроплавлених флюсів (єдиний у світі за обсягом і номенклатурою виробів) обладнано потужними електропечами, системою мокрої газоочистки, припичною грануляцією готової продукції.

Б. Ф. Величко. **НІКОПОЛЬСЬКИЙ КРАНОВУДІВНИЙ ЗАВОД** імені В. І. Леніна — підприємство будівельного машинобудування. Розташований у м. Нікопіль Дніпроп. обл. Засн. 1885. Випускає с.-г. машини та інвентар. У 1924 підприємству присвоєно ім'я В. І. Леніна. В роки довоєнних п'ятирічок з-д реконструйовано і на ньому освоєно серійне виробн. підйомно-трансп. устаткування широкої номенклатури (транспортери, автотранспортери, шнеки, штабелеро-кладачі тощо). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйоване на схід країни. Відбудова почалася 1944. В 1950 з-д почав освоювати виробн. баштових кранів. Підприємство виробляє (1981): самохідні гідравлічні та баштові крани, уніфіковані вузли, запасні частини та ланки гусениць до тракторів і екскаваторів, спортивні товари, виробл. госп.-побутового призначення. Виробничі процеси механізовані й автоматизовані.

А. Ф. Гончаренко. **НІКОПОЛЬСЬКИЙ МАРГАНЦЕВІЙ БАСЕЙН** — на Пд. Україні, у межах Дніпроп. і Запоріж. областей. За запасами марганцевих руд належить до найбільших у світі. Включає Нікопольський, Великотоцький та Ігульський Дніпровський марганцеворудні райони. Рудоносна товща поширена вздовж пд. схилу Українського щита смугою завдовжки бл. 250 км і завширшки до 20 км від долини р. Ігульська до пд.-зх. окраїни Приазовського кристалічного масиву. Пром. запаси марганцевих руд — понад 2,3 млрд. т (1980). У геол. будові Н. м. б. беруть участь архейські (див. *Архейська ера* і *група*) і протерозойські (див. *Протерозойська ера* і *група*) кристалічні породи, на яких залягають осадочні відклади крейдової, палеогенової й антропогенової (четвертинної) систем. Кристалічний фундамент у межах басейну має нерівну поверхню, особливо на Правобережжя Дніпра. Марганцеві руди — в мор. піщано-глинистих відкладах олігоцену (див. *Олігоценова епоха* і *олігоценовий відділ*). Вони поширені у вигляді стяжін, конкрецій, нальотів і проверстків. Потужність рудоносного пласта до 2—5 м. Глиб. залягання руд від 15 до 140 м. У Н. м. б. виділяють три типи марганцевих руд: окисні, карбонатні й окисно-карбонатні. Окисні руди по-

ширені в Ігульсько-Дніпровському і Нікопольському марганцеворудних районах, вони складаються з оксидів і гідроксидів марганцю (піролюзит, псиломелан, манганіт, брауніт та ін.). Карбонатні руди виявлено переважно у Великотоцькому марганцеворудному районі. До їхнього складу входять марганцевистий кальцій і кальцевий родохрит. Окисно-карбонатні руди є в усіх марган-

цеворудних районах басейну, але не мають значного поширення. Марганцеву руду в межах Н. м. б. виявлено 1874, пром. розробку розпочато 1886. Добувають руду відкритим і шахтним способами. Руду збагачують (див. *Збагачування корисних копалин*) на гірничо-збагачувальних фабриках, одержуючи концентрат з вмістом марганцю до 50%. З концентрату одержують феросплави, які йдуть на потреби гол. чин. чорної металургії України та ін. республік. Марганець та його сполуки використовують у кольоровій металургії, при електрозварюванні, в лімічній промисловості, фармакології тощо. Див. також *Марганцеворудна промисловість*.

Лит.: Бетехтін А. Г. Промисленні марганцеві руди СРСР. М.—Л., 1946; Нікопольський марганцеворудний басейн. М., 1964.

В. Д. Войлошніков. **НІКОПОЛЬСЬКИЙ ПІВДЕННО-ТРУБНИЙ ЗАВОД** імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство чорної металургії. Розташований у м. Нікопіль Дніпроп. обл. Буд-во почато 1931, введено в дію 1935. Виробляє безшовні сталеві труби. На початку Великої Вітчизн. війни 1941—45 осн. устаткування з-ду було евакуйоване на Урал. Споруди під час окупації міста були зруйновані нім.-фашист. загарбниками. Відбудову почато 1944, завершено 1947. Було введено в дію всі осн. і допоміжні цехи, збудовано стан 350. В наступні роки тривало нове буд-во. В 1959—79 стали до ладу цехи: відцентрового виливання, трубоелектроплавильний, перший в СРСР цех обробки труб для геологорозвідальних робіт, вертикального та горизонтального пресування, трубозачистний, потужний трубний цех безперервного прокатування з унікальним стаком 30—102 т ін. Всього на з-ді 1980 діяло 12 осн. та 26 допоміжних цехів. Підприємство випускає сталеві безшовні труби методами гарячого, холо-

ного та теплового прокатування, відцентрового виливання, пресування; електрозварні труби з бутцевих, легированих, нержавіючих марок сталей і сплавів (діаметр від 0,1 до 920 мм, стінки завтовшки від 0,1 до 160 мм) для потреб усіх галузей нар. г-ва.

З-д виробляє також товари нар. споживання і прокатний інструмент. Н. п. з. експортує труби майже в 40 країн світу. Всі цехи підприємства оснащені високопродуктивним устаткуванням, ряд виробничих процесів автоматизовано. Н. п. з. нагороджено орденом Леніна (1966).

Г. Я. Хаустов. **НІКОПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН** — у пд. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,0 тис. км². Нас. 47,7 тис. чол. (1980). В районі — 72 населені пункти, підпорядковані селищній і 10 сілсь. Радам нар. депутатів.

Центр — м. Нікопіль. Поверхня району — рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками. На Пд. омивається *Катковським водосховищем*. У межах району — *Нікопольський марганцевий басейн*. Є поклади бокситів, вапняків, піску, глини, гранітів тощо. Річки: *Базавлук* з прит. *Кам'яною* і *Содоною* та *Томашівка* (бас. Дніпра). Ґрунти в осн. чорноземні. Розташований у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Нікопіль.

Найбільші підприємства у районі — Нікопольський комбінат хлібопродуктів та Новоавдіївський гранітний кар'єр (с-ще Кам'янське). У районі — 8 будинків побуту. Розвинуті землеробство зернового і тваринництва мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 134,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 115,8 тис. га. Зрошується 22,3 тис. га. Великі роботи проводять щодо рекультивції земель. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, ріпича, овочеві. Садівництво. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Н. р. — 15 колгоспів, 2 риболовців; 2 радгоспи, птахофабрика, м'якол. бройлерна ф-ка, 2 м'якол. об'єднання (рибомеліоративне та по переробці овочів і фруктів), м'якол. птахохлібобулочна станція, м'якол. агропром. садівнич. підприємство, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Нікопіль, Ломкавівка, Чортонік, Павлопілля, Ревун. Майже всі автомоб. шляхи (407 км) з

твердим покриттям. У районі — 25 заг.-осв. шкіл, 39 дит. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 15 будинків культури, 29 клубів, 47 кіноустановок, 36 б-к. У с. Шолоховому Н. р. народилися дитчі Герой Рад. Союзу П. А. Таран. Біля с. Чкалового — скіфський курган *Чортмлик*, біля с. Олександрополя — *Олександропільський курган*. На тер. Н. р. — *Товста могила*. У с. Капулівці поховано кошового отамана І. Д. Сірка. Біля цього села на о. Чортмлик, або Базандук, 1593—1709 існувала *Чортмлицька Січ*. У Н. р. видається газ. «Підденна Зоря» (з 1930). В. І. Остапенко.

НІКОПОЛЬСЬКО-КРИВОРІЗЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція, проведена 30.І—29.ІІ під час Великої Вітчизняної війни рад. військами 3-го (командуючий — ген. армії Р. Я. Малиновський) і 4-го (командуючий — ген. армії Ф. І. Толбухін) Укр. фронтів з метою знищення нім.-фашист. угруповання в районі Нікополя і Кривого Роза. Гол. удару завдали війська 3-го Укр. фронту в напрямі на с-ше Апостолове. 30.І війська цього фронту почали наступ на допоміжних напрямках, 31.І в наступ перейшло осн. угруповання, 6.ІІ війська 3-го Укр. фронту визволили Апостолове. Війська 4-го Укр. фронту почали наступ 31.І і до 8.ІІ очистили весь лівий берег Дніпра і у взаємодії з військами 3-го Укр. фронту визволили Нікополь. Війська 3-го Укр. фронту, долаючи опір ворога, 22—24.ІІ визволили Кривий Ріг і захопили плацдарм на правому березі р. Інгульця. Однотипно війська 4-го Укр. фронту форсували Дніпро в районі Великої Лепетихи і завдали удару ворогові на Пд.-Зх. напрямі й до 29.ІІ вибили на рубіж Блакитне — Качарівка. Внаслідок Н.-К. о. було розгромлено нікопольсько-криворізьке угруповання ворога, рад. війська зайняли вигідну позицію для наступу на Пд. України.

НІКОТИН — алкалоїд, що міститься (у вигляді солей отцової, яблучної, лимонної к-т) переважно в листках і насінні рослини роду *тютюн*. Н. — безбарвна рідина з характерним запахом, добре розчиняється у воді та органічних розчинниках, на повітрі набуває коричневого кольору, $t_{\text{кип}} 247^\circ \text{C}$. Вперше до Європи тютюн завіз з Америки (1560) француз Ж. Ніко (звідси й назва рослини — *Nicotiana tabacum* та алкалоїду). Н. вилучено з рослини 1828, синтезував його (1904) швейц. хімік А. Пікте. При окисненні хромовою к-тою Н. перетворюється на *нікотиніну кислоту*. Н. — один з найотруйніших алкалоїдів (за ступенем дії наближається до синильної кислоти). Кілька крапель Н. (100—200 мг, тобто кількість, яка міститься в 200 г тютюну), відразу введені людині, можуть призвести до смерті. При курінні Н. разом з димом потрапляє в дихальні шляхи, всмоктується слизовими оболонками і впливає на діяльність нерв. системи. Н. в малих дозах справляє на організм збуджуючу дію, у великих — пригнічуючу і може призводити до паралічу нервової системи, припи-

нення дихання та серцевої діяльності. Н. при курінні спричинює хронічне отруєння організму. В разі гострого отруєння необхідна допомога, спрямована на підтримку дихання. 40%-ний водний розчин сульфату Н. та водні екстракти тютюну використовують як *інсектициди*. В пром-сті з Н. одержують *нікотиніну кислоту*.

НІКОТИНАМІДАДЕНІНДИНУ-КЛЕОТИД (NAD) — кофермент *окислювально-відновних реакцій*, наявний в клітинах усіх тварин. Входить до складу *дегідрогеназ*. Є динуклеотидом (див. *Нуклеотиди*), що містить амід *нікотинінової кислоти* (нікотинамід), *аденін*, вуглевод *рибозу* та неорганічний фосфор. В NAD дві молекули нуклеотиди однієї з'єднуються між собою макроергічним (див. *Макроергічні сполуки*) ангідридфосфатним зв'язком. Інший макроергічний (глікозидний) зв'язок локалізований на ділянці між азотом нікотинамідного ядра та *рибозою*. Активною ділянкою NAD є нікотинамід, піридинове кільце якого здатне до зворотного окислення і відновлення. NAD існує в окисленому (NAD⁺), а також у відновленому стані (NADH). В ході ферментативного окислення органічних субстратів відбувається приєднання відщеплених від них електронів до NAD⁺ з утворенням NADH. Останній окислюється в процесі клітинного дихання і тим самим виступає в ролі енергетичного субстрату. Див. також *Окислення біологічне*.

А. Г. Халмурадов.
НІКОТИНАМІДАДЕНІНДИНУ-КЛЕОТИДФОСФАТ (NADP) — кофермент *окислювально-відновних реакцій*, наявний в усіх живих клітинах. Є необхідним для виявлення каталітичної (див. *Катализи*) активності багатьох *дегідрогеназ*. Як і *нікотинамідаденіндину-клетид (NAD)*, існує в окисленому (NADP⁺) та відновленому (NADPH) станах. Будова NADP подібна до будови NAD. Різниця полягає в наявності в NADP додаткової моносекірної фосфатної групи, приєднаної до спиртової групи біля другого атома вуглецю *рибозного компонента* аденілової ділянки молекули NADP. Каталітично активним центром NADP є амід *нікотинінової кислоти*, здатний до зворотного окислення та відновлення. NADP бере участь в реакціях *біосинтезу* жирних к-т, *стеринів*, *стероїдних гормонів*, а також у процесі *фіксації CO₂*.

А. Г. Халмурадов.
НІКОТИНОВА КИСЛОТА, ніацин, вітамін PP (протипелагрічний фактор), 3-піридинкарбонова кислота, $C_6H_5O_2N$ — водорозчинний *вітамін* групи В. У чистому вигляді являє собою безбарвні кристали. Н. к. входить до складу *коферментів* більшості *дегідрогеназ* у вигляді *нікотинамиду*. На Н. к. багаті дріжджі, картопля, висівки, житнє борошно, внутр. органи тварин (печінка, нирки). Багато як тварини та бактерії-симбіонти синтезують Н. к. з амінокислоти *триптофану*. Добова потреба людини в Н. к. становить бл. 20 мг. Нестача Н. к. в організмі призводить до виникнення захво-

рювання — *пелагри*. Н. к. і нікотинамід застосовують для профілактики і лікування *пелагри*, при хворобах печінки, а також при лікуванні судинних, шлунково-кишкових захворювань тощо. Н. к. у пром-сті добувають окисненням *нікотину*.

НІКС — у грец. міфології богиня ночі. Див. *Нюкта*.

НІКСОН (Nixon) Річард Мілтоуз (н. 9.І 1913, Йорба-Лінда, шт. Каліфорнія) — держ. діяч США. За фахом юрист. В 1953—61 — віце-президент США в адміністрації Д. Ейзенхауера. В 1969—74 — президент США від *Республіканської партії*. В обставинах зростаючої могутності СРСР та ін. країн соціалістичної співдружності Н. висунув концепцію переходу від «ери конфронтації до ери переговорів». Брав участь у рад.-амер. переговорах на найвищому рівні, які поклали початок взаємовідносинам між СРСР і США на принципах *мирного співіснування* (див. *Радянсько-американські документи*). У 1973 адміністрація Н. амушена була підписати угоду про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі (див. *Паризька угода 1973*). В обставинах внутріш. міжпарт. конфлікту, викликаного «*уотергейтською справою*», Н. 9.VIII 1974 вийшов у відставку. І. М. Крайченко.

НІКУЛІН Лев Веніамінович (справж. прізвищ., ім'я та по батькові — Ольгоніцький Лев Володимирович; 8 (20).V 1891, Житомир — 9.III 1967, Москва) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник громадян. війни на Україні, Балтії. Друкуватися почав 1910. Перша книга — «Чотирнадцять місяців в Афганістані» (1923). Революційно-пригодницькі і хронікальні романи — «Таємниця сейфу» (1925), «Ад'ютанти господа бога» (1927), автобіогр. роман «Час, простір, рух» (т. 1—2, 1933). Автор істор. романів «Росії вірні сини» (1950); Держ. премія СРСР, 1952. «Московські зорі» (кн. 1—2, 1954—57), «Мертва хвиля» (1965) та ін. Писав спогади і біографічні нариси — «Люди російського мистецтва» (1947), «Федір Шалашин» (1954), «Чехов. Бунін. Купрін» (1960), мемуари — «Люди і мандри. Спогади» (1962), п'єси («Порт-Артур», 1938; поставлена у Києві). Нагороджений двома орденами, медалями. Тв.: Сочинения, т. 1—3. М., 1956; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1979; Укр. перекл. — Росії вірні сини. Х., 1953; Московські зорі. К., 1957; Мертва хвиля. К., 1958.

НІКУЛІН Олій Володимирович (н. 18.XII 1921, м. Демидов Смол. обл.) — рос. рад. артист цирку (клоун), нар. арт. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчиз. війни. В 1950 закінчив студію розмовних жанрів при Моск. цирку. Працював у клоунській групі під керівництвом Карандаша. З 1950 виступав в дуєті з нар. арт. РРФСР М. Шуйдіним і є автором багатьох виконуваних інтермедій. Відомий як кіноактор. Грав у кінокомедіях: «Пес Барбос і незвичайний крос» (1961), «Операція „І“ та інші пригоди Шурика» (1965), «Кав-

Л. В. Нікулін.

Ю. В. Нікулін.

М. Німеллер.

О. Німеллер. Каплиця Палацу президента в місті Бразилія. 1959.

казька полонянська» (1967); виконав драматичні ролі у фільмах «Колі дерева були великими» (1962), «До мене, Мухтарі!» (1963), «Старик-розбійник» (1972), «Вони воювали за Батьківщину» (1976), «20 днів без війни» (1978). Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.
Тел.: Почти сербсько. М., 1979.

НІЛ — ріка на Сх. Африці, в межах Уганди, Судану та Єгипту. Довж. 6671 км, площа бас. 2870 тис. км². За витік Н. вважають р. Кагеру, яка бере поч. на тер. Руанди і впадає в оз. Вікторія, витікаючи з нього під назвою Вікторія-Ніл. Нижче озер Кйого і Мобуту-Сесе-Секо Н. має назву Бахр-ель-Джебелі, нижче впадіння пригоки Бахр-ель-Газалі — Білий Ніл. Біля м. Хартума Білий Н. зливається з Голубим Н. і ріка дістає назву Ніл. Н. впадає у Середземне м., утворюючи велику дельту (пл. 24 тис. км²), розчленовану численними рукавами. У верх. течії Н. — гірська ріка з порогами і водоспадами. Далі має переважно рівнинний характер. У межах Нубійської пустелі, між Хартумом і Асуаном, Н. перетинає кристалічне плато, утворюючи 6 порогів (т. з. катарактів). У зв'язку з великою протяжністю басейну Н. має складний режим. Живлення переважно дощове, найбільш рівні поди — у червні та вересні — жовтні. Пересічна витрата води біля Асуана 2600 м³/с, найбільша — 15 000 м³/с. Річний стік — 84 км³. Твердий стік становить 62 млн. м³ на рік, більша частина його під час повені осідає у вигляді мулу і використовується як природний добрива. Долина Н. — один з центрів давньої цивілізації (див. Єгипет Стародавній). Н. має велике нар.-госп. значення як джерело зрошування, побутового та пром. водопостачання, як головна трансп. магістраль для країн бас. ріки, особливо для Єгипту. В долині Н. розташовані осн. с.-г. райони країни і зосереджено бл. 97% населення. На Н. з метою регулювання стоку споруджено ГЕС та водосховища, зокрема Асуанську греблю (за екон. та тех. допомогою СРСР). Довж. судноплавних шляхів Н. понад 3000 км. У верхів'ї — судноплавство на окремих ділянках. Рибальство (нільський окунь, тигрова риба, зубатий короп тощо). На Н. — міста Хартум (Судан), Асуан, Каїр, у дельті — мор. порт Александрія (Єгипет).

П. В. Ковальов.

НІЛ СОРСЬКИЙ (Микола Майков, бл. 1433—1508) — рос. церковний і громад. діяч, ідеолог нестяжательства. Після постриження в ченці мандрував по краях Сходу, живчав у Константинополі і Афоні візант. релігійно-філософ. Повернувшись, заснував скит на р. Сорі, поблизу Кирило-Білозерського монастиря. У своїх творах викривав користолобство і неробство ченців, виступав за секуляризацію церк. земель, проповідував моральне самовдосконалення, аскетизм, перенесення релігійності з обрядової сторони її у внутр. світ людини.

Д. П. Кирик.

НІЛО-САХАРСЬКІ МОВИ — гіпотетична велика сім'я мов частини корінного населення Африки. Генетична єдність Н.-с. м., а також внутр. класифікація їх ще потребують обґрунтування. Багато мов цієї сім'ї мало вивчені. Гіпотезу про об'єднання всіх корінних мов Африки в 4 макросім'ї (однією з них є Н.-с. м.) висунув 1963 амер. учений Дж. Грінберг. За його гіпотезою, Н.-с. м. поділяються на 6 гілок: сонгаї; сахарська (канурі, теда, загана та ін. мови); маба, рунга, мімі, каранга; фури; шарі-нільська (нілотські, нубійські, кунама, малі, манбету, берта тощо); кома, гуле, мао. Можливо, до Н.-с. м. належить мерва меройтська мова. Типологічно Н.-с. м. флективні, з розвиненою *опутричною флексією* і тональними протиставленнями, іменних класів немає.

В. Я. Порхомовський.

НІЛОТИ — група народів (динка, нуер, шидук, джолуо, барі, масай, нанді та ін.), які живуть у Судані, Кенії, Уганді, Танзанії, а також у прикордонних районах Заїру, Ефіопії та Єгипту. Заг. чисельність — бл. 10 млн. чол. (1970, перепис). Говорять нілотськими мовами, що належать до *ніло-сахарських мов*. За релігією Н. здебільшого анімісти (див. Анімізм), є також мусульмани. Осн. заняття Н. — скотарство, землеробство, рибальство і мисливство.

НІЛУС Петро Олександрович [9 (21).ІІ 1869, маєток Бушени на Поділлі — 23.V 1943, Париж] — укр. живописець. В 1883—89 навчався в Одес. рисувальній школі в К. Костанді, пізніше — в петерб. АМ. Активний діяч Товариства південноросійських художників і член Т-ва передвижників (з 1899). Твори: «По знайомих» (1892), «Відпочинок» (1896), «На бульварі» (90-і рр., 19 ст.), «Біла каска театру» (1901), «В майстерні художника» (1903), пейзажі. В 1917 написав серію «Перші маніфестації». З 1920 жив за кордоном, де створив картини «Травневий день» (1923), «Антракт» (1925), «Вулиця Парижа» (1930), «Весна» (1938), «Вихід з метро» (1942) та ін. Твори Н. зберігаються в ДМУОМ, Одес. худож. музеї, ДРМ. Літ.: Афанасьєв В. Петро Олександрович Нілус, К., 1963.

НІЛЬГАУ (Boselaphus tragacanthus) — парнокопитний ссавець з групи антилоп. Довж. тіла самців до 2 м, вис. в холці бл. 1,5 м, маса до 200 кг; роги відносно короткі, прямі; забарвлення блакитно-бувато-сіре. Самки дещо менші, безрогі, пісочно-коричневі. Поширена в лісах на Пд. від Гімалаїв, в Індії й Пакистані. Живиться па-

гонами та листям рослин. Самка після 240—245 днів вагітності народжує 2 телят. Н. добре витримує неволю, може розмножуватися у зоопарках і піддається одомашнюванню. Акліматизована в заповіднику *Асканія-Нова*. Ліс. с. 372.

НІЛЬСБОРІЙ (Nielsbohrium; за ім'ям Н. Бора), Ns — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 103. Н. відкрив 1970 Г. М. Фльоров з співробітниками у Дубні (СРСР). Ізотоп ^{260}Ns з $T_{1/2} = 1,8 \pm 0,6$ с був одержаний в результаті опромінення мішені, що містить ізотоп ^{243}Am , прискореними іонами ^{22}Ne . Потім в СРСР і США були синтезовані ін. ізотопи Н.: ^{260}Ns ($T_{1/2} = 1,6$ с) і ^{262}Ns ($T_{1/2} = 40$ с). Амер. вчені запропонували для 105-го елемента назву «ганій» (на честь О. Ганя). За хім. властивостями Н. нагадує тантал.

НІЛЬСЕН (Nielsen) Аста (11.IX 1881, Копенгаген — 25.V 1972, там же) — датська актриса «німого» кіно. В 1901—10 — артистка датських театрів. З 1911 жила в Німеччині. В 1911—32 грала в датському й німецькому кіно. Серед кращих ролей — Гамлет («Гамлет», 1920, за Шекспіром), Анастасія Липилина («Ліліт», 1921, за Достоевським), Юлія («Фрекен Юлія», 1921, за Й. А. Стріндбергом), Гедда Габлер («Гедда Габлер», 1924, за Г. Ібсеном), Міші («Безрадісний провулок», 1925). Після приходу до влади фашистів у Німеччині повернулася на батьківщину, де до кін. 30-х рр. працювала в театрі.

Тел.: Безмолвная муза. Пер. с дат. Л., 1971.

НІЛЬСЕН (Nielsen) Карл Август (9.VI 1865, Норре-Людельсе, поблизу Оденсе — 3.X 1931, Копенгаген) — дат. композитор, диригент, педагог і муз. письменник. У 1884—86 навчався в Н. Гаде в Копенгагенській консерваторії (з 1916 — її викладач, в 1931 — директор). У 1908—14 диригував оркестром Королівського театру, 1915—27 — Муз. т-ва в Копенгагені. Автор опер «Саул і Давид» (1902), «Маскарад» (1906), кантат, симфоній, увертур, концертів для інструментів з оркестром, камерно-інструм. ансамблів, п'єс, пісень, музики до драм. вистав. У Копенгагені проводяться фестивалі музики Нільсена.

НІЛЬСЕН (Nielsen) Рудольф (28.ІІ 1901, Осло — 23.IV 1929, Париж) — норв. поет, журналіст. Член Компартії Норвегії з 1923. Літ. діяльність почав 1921. В 1924—26 працював у комуністичній пресі. Перша зб. віршів «На кам'янисто-му ґрунті» (1925) — про життя робітників. Зб. «До побачення» (1926) написана під враженням перебування в СРСР. Вірш із цієї збірки «Голос революції» став робіт. піснею. У зб. «Будні» (вид. посмертно 1929) змальовував життя робітників, закликав їх до солідарності в боротьбі за соціалізм.

Тел.: Рос. перекл. — Песнь поколения. М., 1968.

НІМ — місто на Пд. Франції, адм. департаменту Гар. Вузол а-п-

П. О. Нілус. Автопортрет, 1935.

П. О. Нілус. Відпочинок. 1896. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

О. Нінебер.

Нім. «Мезон Карп». 1 ст. до н. е.

Ріка Ніл.

і автошляхів. 130 тис. ж. (1975). Найбільше розвинута маш.-буд. і швейна пром.-сть. Підприємства взут., трикотажної, випороїної, олійницької (оливкова олія) галузей. Відомий за 4—3 ст. до н. е. Серед архіт. пам'яток: рим. царів — арка Августа (після 16 р. до н. е.), подвійний храм з колонами коринфського ордеру «Мезон Карре» (1 ст. до н. е.), амфітеатр (кін. 1 ст. до н. е. — поч. 1 ст. н. е.), «храм Діани» (частина львів-терм — поч. 2 ст.), акведук Лондо-Гар (кін. 1 ст. до н. е.); собор Сен-Кастор (башта II—15 ст.).

НІМАН, Нямунас — ріка на Зх. Європ. частині РСР, у межах БРСР і Лит. РСР, частково на кордоні з Калінінгр. обл. РРФСР. Довж. 937 км, площа бас. 98,2 тис. км². Бере початок на пд. схилах Мінської височини, впадає в Куршеську зат. Балтійського м., утворюючи велику *дельту*. Має рівнинний характер, при перетині Балтійського пасма утворює пороги. Живлення мішане. Для Н. характерні осінні паводки. Замерзає в грудні, скресає в березні. Гол. притоки: Шаря, Шешує — ліві, Березина, Вілія (Няріс) — праві. Н. з'єднаний каналом з Дніпром і Віслою. Регулярне судноплавство від м. Бірштонаса. Сплав лісу. На Н. — Каунаський ГЕС та водосховище; міста — Гродно (БРСР), Каунас (Лит. РСР).

НІМЕ КІНО — назва кінематографа перших 30-і років його існування. Відсутність звуку визначала принципи побудови фільму, його естетичні особливості. В «Н.» к. т. з. ігрові фільми передавали зміст і розвиток подій без слів за допомогою зображення. Виразальними засобами, характерними для «Н.» к., особливо в ранній період його розвитку, були: специфіка акторського виконання (експресивна манера гри з зовнішньою виразністю міміки й жести), а також написи, які повинні були пояснювати дії. До основних виразальних засобів, які, починаючи з 20-х рр., виробили «Н.» к. і які лягли в основу *кіномистецтва*, належали: чергування *планів кінематографічних*, зміна *ракурсів кінознімання*, *монтаж*, який організовував твір в єдине ціле й надавав йому відповідного трактування. Перші «німе» фільми франц. режисерів братів *Люм'єр* (документальні) та Ж. Мельєса (казково-фантастичні) визначили головні напрями розвитку світового кіно. Пошуки худож. форми та стилістики «Н.» к. вели представники франц. «*Авангарду*» (у перший період його діяльності), нм. *експресіонізму*, амер. *кінорежисери* Д. У. Гріффіт, Ч. Чаплін, Р. Флаерті. Серед видатних зарубіжних акторів «Н.» к. — А. Нільсен, Б. Кітон, М. Ліндер, Ч. Чаплін, Д. Фербенкс, М. Пікфорд, Л. Гіш. Визначним досягненням «Н.» к. стала творчість рад. митців: режисерів С. Ейзенштейна, В. Пудовкіна, О. Довженка, Дз. Вертова та ін.; операторів Е. Тіссе, А. Головін, А. Москвіна (зокрема й укр. — Б. Завелова, Д. Демурського); акторів: Н. Вачнадзе, О. Хохлової, М. Баталова, В. Барановської, укр. — А. Бучми,

Д. Капка, М. Надемського, І. Замичковського, С. Слашенка, С. Шкурата та ін. У число 12 кращих фільмів усіх часів і народів, визначених на Брюссельській міжнар. виставці 1958, увійшло 9 «німих» фільмів: рад. — «Броненосець „Потомкін“» (реж. С. Ейзенштейн, 1925), «Мати» (реж. В. Пудовкін, 1926), «Земля» (реж. О. Довженко, 1930); зарубіжні — «Нетерпимість» (реж. Д. У. Гріффіт, 1916), «Кабінет доктора Калігарі» (реж. Р. Віне, 1919), «Жадібність» (реж. Е. Штройгем, 1924), «Золота лихоманка» (реж. Ч. Чаплін, 1925), «Остання людина» (реж. Ф. Мурнау, 1925), «Страсті Жанни д'Арк» (реж. К. Т. Дрейер, 1927). Мист. кіно в окремих сучас. фільмах звертається до «Н.» к. як до власного періоджерела, відтворюючи на екрані його кумирів, стиль і форми («Останній кіносеанс», реж. П. Богданович; «Раба кохання», реж. М. Михалков), творчо розвиваючи його кращі традиції.

Літ.: Жуков Г. В. З минулого кіно на Україні. К., 1959; Звєзди немого кіно. М., 1968; Анхейм Р. Кіно как искусство. Пер. с англ. М., 1960.

Л. І. Бреховська.
НІМЕЙЕР (Niemeyer) Оскар (адаме — Німейер Суаріс Фільму; н. 15.XII 1907, Ріо-де-Жанейро) — бразильський архітектор, один із засновників сучасної школи браз. архітектури. Член Бразильської компартії. В 1934 закінчив Нац. худож. школу в Ріо-де-Жанейро. Теорії Н. відзначаються новаторською розробкою залізобетонних конструкцій, пошуками їхньої естетичної виразності, вільним плануванням, експресією і пластичністю архіт. форм. Серед споруд — банк Боавіста (1946), власний будинок Н. (1953), госпіталь «Південна Америка» (1953), готель «Насейонал» (1970), всі — у Ріо-де-Жанейро; Музей красних мистецтв у Каракасї (Венесуела; 1955—56); будинок ЦК Франц. компартії в Парижі (1966—71), громад. будівлі в Гані, Лівані, Італії, Алжирі. З 1957 — автор забудови м. *Бразіліа*. Член Президії Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1963. Іл. с. 373. Тв.: Мой опыт строительства Бразилиа. Пер. с португ. М., 1963. Літ.: Хайт В. Л., Яницький О. Н. Оскар Німейер. М., 1963; Архитектура и общество. Оскар Німейер. М., 1975.

НІМЕЙЕРІ Джафар Мухаммед (н. 1930, Омдурман) — держ. і політ. діяч Демократичної Республіки Судан (ДРС), маршал. Нар. в дрібнобурж. сім'ї. Здобув вищу військ. освіту у ФРН і США. 25.V 1969 очолив держ. переворот офіцерів, підтриманих прогресивними силами країни, проти реакційного блоку бурж.-поміщицьких і феод.-племінних верств. У 1969—71 — голова Революц. ради, 1971—76 — прем'єр-міністр, головнокомандуючий збройними силами. З 1971 — президент, прем'єр-міністр ДРС. З 1972 — голова партії Суданський соціалістичний союз.

НІМЕЛЛЕР (Niemöller) Мартін (н. 14.I 1892, Ліпштадт) — громадський діяч ФРН, антифашист, учасник *Руху прихильників миру*. Пастор євангелічної церкви. Під

час 1-ї світової війни 1914—18 — офіцер підводного флоту. З 1919 вивчав теологію в Мюнстері. З 1924 — священнослужитель. У 1937—45 ув'язнений у фашист. концтаборах (*Захсенгаузен*, *Дахау* та ін.). В 1947—64 — голова євангелічної церкви в Гессені і Нассау. В 1961—68 — один з президентів Всесвітньої ради церков. З 1957 — президент Нім. т-ва миру. З 1969 — член Президії *Всесвітньої Ради Миру*. Золота медаль Миру ім. Жоліо-Кюрі, 1965. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1967. Портрет с. 373.

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА, НДР — держава в Центральній Європі. Оминається Балтійським м. НДР належить ряд островів (Рюген, Пель, зх. частина о. Узедом та ін.). В адм. відношенні поділяється на 15 округів. На тер. НДР — *Західний Берлін*, який має особливий політ. статус. Карті див. на окремому аркуші, с. 368—369.

Державний лад. НДР — соціалістич. д-ва. Ліччу конституцію прийнято 1968 (з доповненнями 1974). Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган — *однопалатна Нар. палата*, що складається з 500 депутатів, які обираються населенням строком на 5 років. В ній представлені всі політ. партії і осн. громадські орг-ції НДР. Нар. палата обирає строком на 5 років Держ. раду, яка виконує функції Нар. палати в період між її сесіями. Найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади — *Рада міністрів*, яку очолює голова. Місц. органами держ. влади в округах, районах, містах, міських районах, общинах і об'єднаннях общин є відповідні нар. представництва.

Природа. Берегова лінія розчленована численними затоками і мілководними лагунами; характерне чергування низьких і обривистих берегів. Рельєф пн. і центр. частин країни рівнинний (Середньоевропейська рівнина, вис. до 150—200 м), переважають льодовикові й водно-льодовикові форми рельєфу. На Пд. і Пд. Зх. — середньовисокі гори Гарц, Тюрингеський Ліс, пн. схили Рудних гір (з найвищою точкою НДР — г. Фіхтельберг, 1214 м), розчленовані річковими долинами. Корисні копалини: буре вугілля, калійна і кам. солі, каолін, уранова і нікелева руди. Невеликі поклади нафти й газу, залізної, свинцево-цинкової, мідної, поліметалевої руд, кам. вугілля та ін. Клімат помірний, перехідний до континентального, на Пн. і Пн. Сх. —

Герб
Німечкої
Демократичної
Республіки.

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 108,2 тис. км²

Населення —
16,8 млн. чол. (1970)

Столиця — м. Берлін

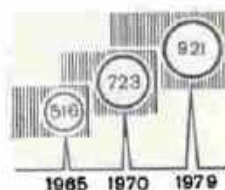

Росток. Панорама
частини міста.

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

ВИРОБНИЦТВО ФОТОАПАРАТІВ (тис. шт.)

Узбережжя острова Рюген.

морський. Пересічна т-ра січня на рівнині від +0,1 до -1,5° (в горах до -5°), липня — від +16 до +18,5° (в горах до +16°). Опалів 480—650 мм, в горах до 1500 мм на рік. Гол. ріки — Ельба (з прит. Зале, Гафель) і Одра. Багато річок з'єднані каналами (Ельба — Гафель, Гафель — Одер, Одер — Шпре та ін.). На Пн. і в серед. частині країни — багато озер і боліт, найбільші озера — Мюріц, Шверінер-Зе, Плауер-Зе. Переважають підзолисті, бурі й сірі лісові ґрунти. В сх. і пн. передгір'ях Гарцу — чорноземи. Підлісами — бл. 27% тер. країни. На Пн. — масиви соснових лісів, у горах — букові й мішані ліси. Для охорони природи створено заповідники Мюріц, Обергарц та ін.; 17% площі країни оголошено територіями, які охороняються.

Населення. Понад 99% нас. становлять німці. На Пд. Сх. країни (округи Котбус і Дрезден) живуть також лужичани, або сорби, та ін. Пересічна густота населення — понад 155 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 76%. Найбільші міста: Берлін, Лейпциг, Дрезден, Карл-Маркс-Штадт, Магдебург.

Історія. Після розгрому нім. фашизму в 2-й світовій війні 1939—45 Сх. Німеччина ввійшла в Рад. зону окупації. Відповідно до рішень Потсдамської конференції 1945 тут було послідовно проведено заходи по демілітаризації, денацифікації і демократизації. У квітні 1946 в результаті об'єднання в Сх. Німеччині комуністичної і с.-д. партій на основі марксизму-ленінізму було створено Соціалістичну єдину партію Німеччини (СЕПН). Під керівництвом робітн. класу і його авангарду СЕПН у Сх. Німеччині було проведено глибоку революц. перетворення, створено справді демократичні органи самоуправління, конфісковано й передано народу власність воен. злочинців і монополій, націоналізовано великі підприємства і банки, проведено агр. реформу. В зх. зоні окупації США, Великобританія і Франція, порушивши Потсдамські угоди, в союзі з великими нім. капіталістами і конкерями взяли курс на відродження нім. мілітаризму і розкол Німеччини. Завершенням цієї політики було утворення у вересні 1949 сепаратної зх.-нім. д-ви — Федеративної Республіки Німеччини. 7.X 1949 Нім. Нар. рада проголосила Нім. Демократичну Республіку. Нар. раду було перетворено на тимчасову Нар. палату, яка прийняла Конституцію НДР. 10.X 1949 уряд СРСР передав тимчасовому уряду НДР функції керівництва, що належали до цього Рад. військ. адміністрації. 15.X 1949 СРСР першим визнав НДР. З утворенням НДР у ній разом із завершенням антифашист.-демократичних перетворень почався процес створення основ соціалізму. П конференція СЕПН (1952) проголосила побудову основ соціалізму гол. завданням НДР. Незважаючи на підривну діяльність зх.-нім. реакц. сил і організацію численних провокацій (у т. ч. контрреволюц. путчу 17.VI

1953), соціалістичне будівництво проводилося успішно. Під час виконання 1-го п'ятирічного плану (1951—55) було закладено основи соціалізму. До кін. 50-х рр. соціалістичний сектор став домінуючим у пром.-сті. В 1960 в основному завершилася колективізація с. г. Важливе значення в успіхах НДР мала підтримка, надана їй Рад. Союзом та ін. соціалістич. країнами. В 1950 НДР було прийнято до Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). З 1955 НДР — член Організації Варшавського Договору. З метою забезпечення своїх держ. інтересів, а також безпеки ін. соціалістич. країн і припинення підривної діяльності з Зх. Берліна НДР, за погодженням і схваленням д-в Варшавського договору, здійснила в серпні 1961 заходи щодо зміцнення охорони і контролю на кордоні з Зх. Берліном. VI з'їзд СЕПН (1963) прийняв Програму партії — програму розгорнутого будівництва соціалізму. В 1968 прийнято нову, соціалістичну Конституцію НДР. IX з'їзд СЕПН (1976) прийняв нову Програму партії, затвердив директивний 5-річний план розвитку нар. г-ва (1976—80). У Програмі ставиться завдання дальшого будівництва розвинутого соціалістичного суспільства і створення тим самим осн. передумов для поступового переходу до комунізму. X з'їзд СЕПН (1981) прийняв план розвитку нар. г-ва на 1981—85. В результаті спільних зусиль соціалістич. д-в було зірвано імперіалістичну політику міжнар. ізоляції НДР. У 1972 між НДР і ФРН було укладено договір, що поклав початок нормалізації відносин між ними на міжнар.-правовій основі. В 1973 НДР було прийнято в ООН. У серпні 1978 згідно з програмою «Інтеркосмос» вперше громадянин НДР, космонавт-дослідник З. Йен у складі міжнар. екіпажу, разом з В. Виковським узяв участь у роботі на борту орбітального науково-дослідного комплексу «Салют-6» — «Союз-29» — «Союз-31». Важливу роль у зміцненні міжнар. політ. і екон. позицій НДР відіграють її двосторонні договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу з СРСР, УНР, ПНР, НРБ, ЧССР та ін. соціалістичними країнами. Діючий тепер Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і НДР укладено 1975. 5.X 1979 в Берліні підписано програму спеціалізації і кооперування виробн. між СРСР і НДР до 1990. 27.I 1981 у Москві підписано план культур. і наук. співробітництва між СРСР і НДР на 1981—85.

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. Соціалістична єдина партія Німеччини, створена 1946. Ліберально-демократична партія Німеччини, засн. 1945. Християнсько-демократичний союз, створений 1945. Демократична селянська партія Німеччини, засн. 1948. Національно-демократична партія Німеччини, засн. 1948. Об'єднання вільних німецьких проф-

спілок, засн. 1946. Входить до ВФП. У 1946 засн. Союз вільної німецької молоді, 1947 — Демократичний жіночий союз Німеччини, 1945 — Культурбунд НДР. **Національний фронт НДР**, засн. 1949—50. **Народне господарство.** НДР — високорозвинута індустр. країна з багатогалузевою пром.-стю та інтенсивним с. г., яка входить до числа десяти найрозвинутіших

На одній з ділянок нафтопроводу «Дружба».

у пром. відношенні д-в світу. Успішний розвиток продуктивних сил у країні став можливим завдяки ліквідації наслідків війни, усуненню диспропорцій у економіці, викликаних поділом Німеччини, удосконаленню галузевої структури нар. г-ва, інтенсивному включенню НДР в систему міжнар. соціалістич. поділу праці. Соціально-екон. перетворення за роки нар. влади — зем. реформа, експропріація майна військ. злочинців і активних нацистів, націоналізація більшої частини великих пром. підприємств, банків і транспорту, створення с.-г. виробничих кооперативів, перехід до загальнодерж. форм планування та ін. — дали змогу уже 1950 більш як половину нац. доходу виробляти на соціалістич. підприємствах. За 1949—78 нац. дохід збільшився в 7 разів. У 1978 на соціалістич. сектор припадало 96,4% нац. доходу. Динамічний і стабільний екон. розвиток НДР базується на глибокому й всебічному співробіт-

Сильні башти в одному з господарств країни.

нищні з СРСР та ін. соціалістич. країнами. В рамках РЕВ НДР спеціалізується в таких галузях, як судно- і верстатобудування, с.-г., поліграф., хім. і точне машинобудування, електротех. і електронна пром.-сть, виробн. товарів широкого вжитку. Успіхи в галузі матеріального виробн. є основою підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих. За 1979 реальні доходи на душу населення зросли на 3,4%.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1965	1979
Електроенергія, млрд. кВт·год	53,5	96,9
Буре вугілля, млн. т	251,0	256,0
Чавун, млн. т	2,3	2,4
Сталь, млн. т	3,9	7,0
Цемент, млн. т	6,1	12,3
Сірчана кислота, тис. т	804,0	971,0 *
Пластмаси і синтетичні смоли, тис. т	219,0	762,0 *
Легкові автомобілі, тис. шт.	102,9	171,0
Телевізори, тис. шт.	536,7	567,0

* 1978.

Промисловість характеризується наявністю двох секторів: соціалістичного, який складається з держ. (1978 — 96,4%) і кооп. (0,6%) підприємств, і приватного (3,0% підприємств, переважно невеликі ремонтні майстерні, кустарні виробництва). За роки нар. влади здійснено соціалістич. реконструкцію пром.-сті, створено ряд нових галузей, зокрема машинобудування. Прискореними темпами розвиваються галузі, які мають найбільший вплив на хід і динаміку наук.-тех. прогресу (електроніка, приладобудування, хім. пром.-сть та ін.). Провідне місце займає обробна пром.-сть. Гол. її галузь — машинобудування. Особливо розвинуте важке (Берлін, Магдебург, Лейпціг, Ерфурт, Карл-Маркс-Штадт, Плауен та ін.), транспортне (Лейпціг, Потсдам, Айзенах, Баутцен, Герліц, Дессау, Людвігсфельде та ін.), в т. ч. суднобудування (гол. чин. у Ростоку, Варнемюнде, Вісмарі), с.-г. і тракторобудування (Шенебек, Веймар, Лейпціг), а також електротехніка, електроніка і приладобудування (Берлін, Дрезден, Ерфурт, Потсдам, Франкфурт). Точна механіка і оптика представлені з-дами в Іені, Дрездені, Ерфурті, Берліні, Карл-Маркс-Штадті. Значна частина продукції машинобудування експортується. 2-е місце за обсягом валової продукції належить хім. пром.-сті. У зв'язку з недостатньою забезпеченістю сировиною в НДР взято курс на розвиток гол. чин. нафтохімії на базі поставок нафти з СРСР по нафтопроводу «Дружба» (власне видобування не перевищує 200 тис. т на рік). Гол. центри хім. пром.-сті: округи Галле і Лейпціг (нафтохімія, азотні добрива, продукти органічного синтезу), Котбус (ву-

гільні брикети, газ, кокс, хім. продукти), Потсдам (штучні волокна), Берлін (фотохімія), Шведт в окрузі Франкфурт (переробка нафти і нафтохімія). За роки соціалістич. будівництва практично заново створено металургію. Збудовані металург. комбінат «Ост» в Айзенхюттенштадті, який працює на радянській заліз. руді й польському коксі, цинкоплавильний з-д у Фрайберзі, мідноплавильний комбінат ім. В. Піка в Айслебені; реконструйовано сталеплавильні й прокатні з-ди в Бранденбурзі, Різі, Гредіці, Фрайталі та ін. З галузей легкої пром.-сті найбільше значення мають текст. (особливо вовняна) і швейна. Гол. центри: округи Карл-Маркс-Штадт, Берлін, сх. частина округу Дрезден і сх. частина округу Ерфурт. Розвинуті також харч., фарфорова (Мейсен), скляна, меблева галузі. Високого технологічного рівня досягла поліграфія (Лейпціг). Електроенергетика НДР базується гол. чин. на бурому вугіллі, за добуванням якого країна займає 1-е місце в світі. Найбільші електростанції — в межах буровугільних басейнів. З допомогою СРСР збудовано ряд АЕС, які працюють на місцевій урановій руді. Добування бурого вугілля (гол. чин. відкритим способом) зосереджено в округах Котбус, Лейпціг і Галле. З ін. галузей гірничодобувної пром.-сті виділяється видобування калійних солей (на Пд. Зх. і в передгір'ях Гарцу), руд нікелю (район м. Глаухау), олова, цинку, свинцю (Рудні гори), заліза (Гарц, Тюрінгський Ліс).

Сільське господарство. Частка с. г. в сукупному суспільному продукті НДР становила 9,6% (1978). Соціалістич. сектору належить бл. 95% с.-г. угідь. За 1965—78 капіталоукладення в с. г. і лісове г-во НДР збільшилося з 2,8 млрд. до 5,1 млрд. марок. Гол. виробники продукції — с.-г. виробники кооперативи, а також нар. масткі і садівничі виробничі кооперативи. Осн. напрямом розвитку с. г. є його інтенсифікація. В 1978 площа орних земель становила 4,8 млн. га, луків — 1,2 млн. га. С. г. високомеханізоване: 1978 в країні налічувалося 139,5 тис. тракторів і понад 13 тис. комбайнів. Гол. його галузь — тваринництво. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 5596, свиней — 12132, овець — 1979. Велике значення в цій галузі має перехід до пром. методів виробн., створення великих тваринницьких комплексів. Розвинуте птахівництво.

В рослинництві гол. культури —

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1965	1978
Пшениця	1802	3147
Жито	1910	1895
Ячмінь	1651	4135
Овес	738	595
Цукрові буряки	3804	7569
Картопля	12 857	10 777

жито, пшениця, овес, ячмінь, цукр. буряки.

Транспорт. НДР має розвинуту сітку шляхів. Довж. з-ць (1979) — 14,2 тис. км, автошляхів вищої категорії — 13 тис. км, судноплавних внутр. водних шляхів — 2,5 тис. км. Численні транс'європейські й міжнар. перевезення. Тоннаж мор. флоту — 1,9 млн. т дедвейт. Гол. мор. порти — Ростоку, Вісмар, Штральзунд. Внутр. судноплавство гол. чин. по Одеру,

Виробництво продукції тваринництва (тис. т)

Продукція	1965	1978
М'ясо і сало (в забійній вазі)	1577,5	2375
Молоко	6371,4	8226
Яйця, млн. шт.	3935	5219

Ельбі й каналах між ними. Найбільший міжнар. аеропорт — Шенефельд (Берлін).

Зовнішні економічні зв'язки. Бл. 70% зовнішньоторг. обороту НДР припадає на країни РЕВ, у т. ч. 36% — на СРСР (1979). У торгівлі з соціалістич. країнами експорт НДР складається гол. чин. з готових пром. виробів (машин, устаткування й предметів широкого вжитку), імпорту — з сировини, палива, напівфабрикатів і окремих видів пром. устаткування. Зовнішньоторг. зв'язки з країнами, що розвиваються, характеризуються експортом машин і устаткування, в т. ч. комплектного, а імпорту переважають сировина, паливо, напівфабрикати та деякі види продовольства. НДР успішно розвиває торгово-екоп. відносини з промислово розвинутими країнами. Грош. одиниця — марка НДР. За курсом Держбанку СРСР 100 марок = 40,5 крб. (липень 1981).

А. С. Філіпенко.
Охорона здоров'я. В 1976 в країні було 180,5 тис. лікарняних ліжок (107 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1975 подавали 31,3 тис. лікарів (18,5 лікаря на 10 тис. ж.), 7,7 тис. зубних лікарів, 3,1 тис. фармацевтів. Лікарів готують на мед. ф-тах 6 ун-тів і 3 мед. академіях. Відомі бальнеологічні курорти: Візенбад, Брамбах, Бад-Ельстер і кліматичні — Обервізенталь, Бішц та ін.

Народна освіта, наукова та культурно-освітні заклади. Конституцією НДР 1968 запроваджено обов'язкову безплатну 10-річну серед. освіту. Всі діти віком від 6 до 16 років охоплені обов'язковим навчанням у загальноосв. політех. неповній серед. 10-річній школі. На її основі діють 2-річні розширені повні серед. школи, по закінченні яких одержують атестат зрілості. Профес. навчання проводиться на базі 10-річної серед. школи в 2-річних і на базі 8 класів — у 3-річних школах. Багато які профес. школи видають атестати зрілості. В системі серед. спец. освіти — технікуми, інженерні школи. Вчителів молодших класів готують 3—4-річні вчительські ін-ти, викладачів 5—12 класів — вузи. В 1979/80 навч. р. у 5073

В одному з залів електростанції у Боксберзі.

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

загальноосв. політех. неповних серед. школах навчалось 2314,2 тис. учнів, у 282 2-річних розширених повних серед. школах — 46,4 тис.; у 981 профес. школі — 462,2 тис., у 236 середніх спеціальних навчальних закладах — 169,7 тис. студентів, у 53 вищих навчальних закладах — 129,6 тис. студентів. Найбільші вузи: *Берлінський університет* імені Гумбольдтів (засн. 1809), *Лейпцигський університет* імені Карла Маркса (засн. 1409; 1963 уклав договір про співробітництво з Київським ун-том ім. Т. Г. Шевченка), *Галле-Віттенберзький ун-т* ім. М. Лютера в Галле (засн. 1694), *Ієнський ун-т* ім. Ф. Шіллера (засн. 1557), *тех. ун-т у Дрездені* (засн. 1828), *ун-т ім. Е. М. Арида* в Грайфсвальді (засн. 1456). Наук. центри: *Німецької Демократичної Республіки Академія наук* у Берліні, *Академія с.-г. наук*, *Академія пед. наук*, *Академія л-ни і права*, *Академія будівництва*. На 1981 27 наук.-дослідних установ НДР співробітничали з 13 н.-д. ін-тами АН УРСР, зокрема Ін-т електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР і Центр. ін-т зварювальної техніки НДР, Ін-т кібернетики АН УРСР і комбінат «Роботрон» НДР, Ін-т металознавства АН УРСР і Центр. ін-т фізики твердого тіла і матеріалознавства АН НДР. У 1978 АН НДР здійснила переклад нім. мовою «Енциклопедії кібернетики» (видання *Головної редакції Української Радянської Енциклопедії*). Найбільші 6-ки: *Держ. і Центр. пед. 6-ки* у Берліні, *Німецька нац. і 6-ка ун-ту* ім. К. Маркса в Лейпцигу. Гол. музеї: *Нім. історії*, *Держ. і Пергамський музей* у Берліні, *Дрезденська картинна галерея*, *Нац. музей* нім. класичної л-ри у Веймарі, *Музей історії робітничого руху*, *Музей В. І. Леніна*, «*Іскри*», *Г. Димитрова*, *Музей образотворчих мистецтв*, усі — в Лейпцигу, *Меморіальний музей пам'яті жертв фашизму* в Бухенвальді.

Л. І. Писарева.

Преса, радіомовлення, телебачення. В НДР 1980 виходило 39 щоденних газет заг. тиражем бл. 8,5 млн. прим., понад 500 журналів та ін. періодичних видань заг. тиражем 27 млн. прим. Осн. газети: щоденні — «*Нойс Дойчланд*», з 1946 — орган ЦК СЕПН, «*Трібуне*» («*Трибуна*», з 1945), «*Юнге вельт*» («*Юний світ*», з 1947), «*Нойс цайт*» («*Новий час*», з 1945), «*Національ-цайтунг*» («*Національна газета*», з 1948); щотижневі — «*Вохеншт*» («*Щотижнева пошта*», з 1953) — орган СЕПН, «*Зюціалістіше демократі*» («*Соціалістична демократія*», з 1962), «*Горізонт*» («*Горизонт*», з 1968). Осн. журнали: «*Айнтайт*» («*Єдність*», з 1946) — теор. орган ЦК СЕПН, «*Ді арбайт*» («*Праця*», з 1946), «*Фрайе вельт*» («*Вільний світ*», з 1954). АДН — телеграфне агентство НДР, створене 1946. Радіомовлення ведеться через 66 радіостанцій 11 мовами, телебачення (з 1952) — за двома програмами; діють 21 осн. і 440 ретрансляційних передавачів. Роботу радіостанцій і телестудій планують Державні комітети по радіомовленню і теле-

баченню при Раді Міністрів НДР.

Література. В 1945—49 в Сх. Німеччині відбувалася консолідація передових літ. сил. Боротьбу за нову л-ру очолили засновники нім. соціалістич. л-ри 20 ст. *Й. Бехер*, *А. Зеґерс*, *Б. Брехт*, *В. Бредель*, *Е. Вайнерт* та ін., які повернулися з еміграції. З часу створення НДР (1949) до поч. 60-х рр. формувалася соціалістич. нац. л-ра. В боротьбі проти бурж. ідеології, за комуністичну партійність, переборюючи схематизм і спрощенство, л-ра НДР розвивалася шляхом утвердження та вдосконалювання методу соціалістич. реалізму. В л-ру прийшло нове покоління письменників (*Е. Штрітматтер*, *Ф. Фюман*, *Г. Кант*, *Д. Нолль*, *М. В. Шульц*, *Е. Кладіус*, *Й. Бобровський*, *Г. Байерль*, *Ю. Брезан* та ін.). Гол. зміст л-ри НДР — засудження фашист. минулого й розв'язаної нім. імперіалізмом війни, боротьба антифашистів у Німеччині та ін. країнах, утвердження ідей пролет. інтернаціоналізму й миру, будівництво соціалістич. суспільства, життя і праця робітн. класу, селянства, інтелігенції, формування соціалістич. особистості. В 60—70-х рр. л-ра НДР характеризується новаторськими худож. пошуками в осягненні соціально-політ. процесів, індивідуальної психології людини, морально-етичних проблем, в аналізі нерозривних взаємозв'язків між суспільним і особистим. В НДР видаються переклади творів укр. класичної л-ри (*Т. Шевченка*, *Лесі Українки*, *І. Франка*, *М. Коцюбинського*), укр. рад. письменників (*М. Рильського*, *П. Тичини*, *М. Бажана*, *Л. Первомайського*, *О. Гончара*, *Н. Рибка*, *В. Собка* та ін.), ведеться наук. робота по вивченню їхньої творчості. На Україні л-ра НДР представлена перекладами творів *Г. Фалалади*, *Б. Келлермана*, *А. Зеґерс*, *Б. Брехта*, *В. Бределя*, *Ф. Вольфа*, *Л. Ренна*, *Е. Штрітматтера*, *Ю. Брезана*, *Б. Аліца* та багатьох інших. *Н. М. Матузова*.

Архітектура. Після 1949 в НДР проведено велику роботу по реконструкції міст і відновленню цінних архіт. пам'яток (двірцевий ансамбль Цвінгер у Дрездені та ін.). Збудовано нові міста — Айзенгюттенштадт, Гойерсверда та ін. В 1-й пол. 50-х рр. переважала фасадна периметральна забудова й традиційний ордерний декор (1-а черга вул. Карл-Маркс-алле в Берліні, вул. Ернст-Тельман-штрассе в Дрездені, центр.

площа в Магдебургу, вул. Лангештрассе в Ростоку). З 2-ї пол. 50-х рр. 20 ст. утверджуються нові архіт. форми, функціональні засоби планування, індуст. методи буд-ва з стандартизованих елементів. Естетична виразність будівель і архіт. ансамблів визначається більш вільною архіт.-просторовою композицією й більшою культурною оздоблювальних робіт (2-а черга Карл-Маркс-алле, реконструкція вул. Унтер-ден-Лінден, Маркс-Енгельс-плац, Александр-плац; арх. Г. Гензельман, Р. Паулік, К. Г. Лагхас та ін.; будинки Держ. ради, 1964, арх. Р. Корн, та Міністерства іноз. справ, 1967, арх. Й. Кайзер; зал Конгресгале, 1964, арх. Г. Гензельман, телевізійна оглядова вежа, вис. понад 360 м, 1969, арх. К. Кольман, Г. Франке, К. Тіми, інж. В. Герцог та ін., готель Штадт-Берлін, 1969, арх. Р. Корн, Г. Шарліпп, Г. Богацкі, Палац Республіки, 1976, арх. Г. Граффундер, К. Ганпель, К. Ланге та ін., всі — у Берліні, реконструкція центрів Дрездена, Лейпцига, Магдебурга).

Образотворче мистецтво НДР ґрунтується на традиції нім. пролет. революц. мистецтва. В становленні соціалістич. реалізму в мист. НДР велику роль відіграли художники *Г. Грундіс*, *Л. Грундіс*, *М. Лінгнер*, *О. Нагель*, *Дж. Хартфілд*, скульптори *Ф. Кремер*, *В. Аріольд* та ін. Темі будівництва нового життя в країні присвячено твори живописців і графіків *В. Вомак*, *Б. Кречмара*, скульпторів *В. Ферстера*, *Г. Ромеля*, *Г. Ліхтенфельда*. Багато майстрів образотворчого мистецтва викривають злочини фашизму, відносять у своїй творчості ідею боротьби за мир (живописці й графіки *В. Зітте*, *Г. Гакембек*, *К. Е. Мюллер*, *В. Клемке* та ін.). Зростає значення монументального мист., до якого звертається багато майстрів. Ряд пам'яників виконав нім. скульптор *Ф. Кремер* (Бухенвальдський монумент, 1952—58). На тер. НДР створено монументи й рад. митцями («Воїнам Радянської Армії, полеглим в боях з фашизмом») у Трептов-парку в Берліні, *Є. Вучетич* і *Я. Белопольський*, 1946—49; пам'ятник *В. І. Леніну* в Берліні, *Н. Томський*, 1970; пам'ятник Карлу Марксу в Карл-Маркс-Штаді, *Л. Кербель*, 1971, та ін.). Великого розвитку набула й нар. творчість. **Музика.** З утворенням НДР склалися умови для розвитку соціалістич. муз. культури, що характеризується масовістю, демократичністю й реалістичною спрямованістю, тісно пов'язана з прогресивними традиціями нім. культури. Значний внесок у формування муз. культури НДР зробили композитори, зв'язані з антифашист. і робітн. рухом, — *Г. Ейслер*, *П. Дессау*, *Е. Г. Майер*, *К. Шпен*. Серед муз. діячів НДР — композитори *М. Буттінг*, *О. Герстер*, *Р. Вагнер-Регені*, *Ф. Фінке*, *І. Чіленік*, *З. Маттус*, *Г. Кохан*, *А. Азірль*, *Г. Вольгемут*, *Й. Верілау*, *З. Кури*; музикознавці *Г. Бесселер*, *Г. Кнеппер*, *М. Шнайдер*, *Г. А. Брокгауз*. Великого розвит-

Музей імені Г. Димитрова в Лейпцигу. Архітектор Л. Гофман та ін. 1888—95.

ку набула музична виконавська майстерність. Регулярно проводяться міжнародні конкурси й фестивали (Берлінські фестивальні дні, муз. «Дворічники» — в Берліні, фестивали й конкурси ім. Й. С. Баха — в Лейпцігу, ім. Р. Шумана — в Цвікау, Генделівські торжества — в Галле). Серед виконавців — диригенти Г. Абендрот, Г. Бонгард, К. Зандерлінг, Ф. Конвічний, К. Мазур, О. Зюйтнер; вокалісти Е. Флайшер, І. Арнольд, П. Шрайер, Г. Унгер, Г. Штольц; співак і драматичний актор Е. Буш; піаністи Д. Цехлін, А. Шмідт. Вищі муз. школи — в Берліні, Лейпцігу, Дрездені, Веймарі; консерваторії — в Цвікау, Галле, Шверіні, Ростокі; балетні школи — в Берліні, Дрездені та Лейпцігу. Діють *Німецька державна опера* та «Коміше опер» в Берліні, оперні театри в Дрездені, Веймарі, Лейпцігу та ін. містах; 40 театрів мають муз. трупі. В країні — 88 держ. оркестрів, з них 30 симфонічних («Гевандгауз» у Лейпцігу, Дрезденської філармонії, Держ. симф. оркестр у Берліні та ін.); хорові колективи (Берлінська держ. капела, лейпцігський «Томанерхор» та ін.). У 1951 засн. Спілку нім. композиторів і музикознавців. Між НДР і СРСР встановлено тісні муз. зв'язки. В 1968 між Лейпцігською вищою муз. школою та Київською консерваторією укладено договір про дружбу і співробітництво. В 1978 Лейпцігський оперний театр гастролював у Києві.

М. П. Загайкевич.

Театр. В репертуарі театрів НДР — кращі твори світової класики, рос. класичної і рад. драматургії. Життя нової Німеччини присвячено п'єси драматургів Г. Вангенгайма, Ф. Вольфа, Й. Бехера, Г. Ціннер, Е. Штрітматтера, Г. Канта, Г. Байрля. Велике значення мала творчість Б. Брехта — організатора і керівника театру «*Берлінер ансамбль*», в якому було втілено його новаторські принципи. В 1957, 1968 театр гастролював у СРСР. Один з провідних театр. колективів НДР — *Німецький театр* («Дойчес театр») в Берліні (засн. 1883). Стверджуючи нац. реалістичні традиції, він ставить п'єси Ф. Шіллера, У. Шекспіра, Г. Е. Лессінга, Й. В. Гете, сучас. авторів НДР (Р. Керндля, Г. Луке, В. Шрайера, К. Гаммеля та ін.), европ. драматургів 20 ст., рос. класичної і рад. драматургії; в 1975 театр гастролював у СРСР. Працюють театри: «Каммершпіл», «Фольксбюне», «Театр ім. М. Горького» і «Театр дер Фройндшафт», всі — в Берліні; «Штатс-театр» у Дрездені, Нім. нац. театр у Веймарі, «Фолькстheater» у Ростокі, «Шаушпілггауз» і театр дітей — «Театр дер юнген Вельт» (відкритий 1946), обидва — в Лейпцігу та ін. Значний внесок у розвиток театру НДР зробили режисери В. Ланггофф, О. Ланг, М. Векверт; актори: Е. Буш, Г. Вайгель, П. Вегенер, Е. Гешоннек, В. Клайнау, Е. Шалль, Г. Май та ін. Діють театр. ін-т у Веймарі, Лейпцігська вища театральна школа, драматичне училище в Берліні.

І. Г. Посудовська.

Кіно. Після 2-ї світової війни в Сх. Німеччині було створено кіностудію «ДЕФА». В 1946 вийшов перший худож. фільм «Вбивці серед нас» (реж. В. Штаудте). Ряд фільмів присвячено викриттю фашизму: «Шлюб у затінку» (1947), «Строкатокартати» (1949, реж. обох — К. Метціг), «Ліссі» (1957), «Зірки» (1959), «Професор Мамлок» (1961), «Мені було 19» (1967, всі — реж. К. Вольф); «Голий серед вовків» (1963, реж. Ф. Байер). Про Рух Опору розповідали картини «Сильніше ночі» (1954, реж. З. Дудов), «Червона капела» (1970, реж. Г. Е. Бранд). Про нім. робітн. клас — «Непереможени» (1953, реж. А. Поль), «Ернст Тельман — син свого класу» (1954, реж. К. Метціг), «Поки я живий» (1965, реж. Г. Райш). Сучасності й проблемам моралі присвячено фільми «Дружина Лота» (1965, реж. Е. Гюнтер), «Час жити» (1969), «Спілі вишні» (1975, реж. обох — Г. Земан), «Наше коротке життя» (1981, реж. Л. Варнеке). Спільно з рад. кіностудіями поставлено картини: «П'ять днів — п'ять ночей» (1960, реж. Л. О. Ариштам), «На шляху до Леніна» (1970, реж. Г. Райш), «Гойя» (1971, реж. К. Вольф). У документальному кіно широко відомі імена Анелі й Андре Торндайк («Ти і твої товариші», 1956, в рад. прокаті: «Це не повинно повторитися»), Г. Шоймана і В. Хайновського («Людина, що сміється», 1971; «Чистий пучок», 1975). Серед акторів: Е. Гешоннек, Г. Зімон, У. Тайн, В. Кох-Гоге, А. Домрезе, А. Бюртер, Г. Вольф. Нім. актор Г. Грайф знімався в укр. фільмах «Вершники» (1939), «Богдан Хмельницький» (1941). Кінопрацівників готує Вища школа кіно й телебачення НДР. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Лит.: Ульбрихт В. Избранные статьи и речи. Пер. с нем. М., 1961; Хонекер Э. Роль рабочего класса и его партии в социалистическом обществе. Пер. с нем. М., 1973; История Германской Демократической Республики. 1949—1979. М., 1979; Отношения СССР с ГДР. 1949—1955 гг. Документы и материалы. М., 1974; СССР — ГДР: сотрудничество и сближение (К 30-летию ГДР). М.—Берлин, 1979; ГДР в период развёрнутого строительства социализма. М., 1965; Дружба и сотрудничество СССР и ГДР — яркое воплощение ленинских идей социалистического интернационализма. Волгоград, 1974; Кулинич І. М. Перша на німецькій землі. К., 1974; Кулинич І. М. Німецька Демократична Республіка в співдружності країн соціалізму. К., 1976; Дєрнберг С. Краткая история ГДР. Пер. с нем. М., 1965; Бовтрук А. П. СЕПГ — боевой отряд международного коммунистического движения. К., 1977; Германская Демократическая Республика. М., 1973; Сальников С. С. Германская Демократическая Республика. Л., 1977; ГДР: становление и рост. Пер. с нем. М., 1977; Литература Германской Демократической Республики. М., 1958; Творчество и жизнь. Пер. с нем. М., 1976; Лук'янова В. П. З історії радянсько-німецьких літературних взаємин (На матеріалі української радянської літератури 20—30-х років). К., 1977; Лук'янова В. П. Голоси демократичної Німеччини. К., 1978; Geschichte der Literatur der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin, 1976; Кренц Г. Современная архитектура ГДР. Пер. с нем. М., 1975; Марченко Е. Художники Германской Демократи-

ческой Республики. М., 1971; Пышновская З. С. Неметские художники-антифашисты. М., 1976; Буттинг М. История музыки, пережитая мной. Пер. с нем. М., 1959; Избранные статьи музыковедов Германской Демократической Республики. Пер. с нем. М., 1960; История зарубежного театра, ч. 2. М., 1972; Касьянова Л. И., Каравашкин А. В. Дорога к мастерству. М., 1973; 50 фильмов киностудии ДЕФА. М., 1976.

НІМЕЦЬКА ДЕРЖАВНА ОПЕРА (Die Deutsche Staatsoper) — музичний театр НДР, один з найстаріших у Німеччині. Відкритий 1742 (арх. Г. В. Кнобельсдорф) в Берліні (до 1918 — Королівська опера). В театрі поставлено опери В. А. Моцарта, Л. Бетховена, К. М. Вебера, Л. Шпора, Р. Вагнера та ін. композиторів, твори італ. і франц. майстрів. Роки фашист. режиму згубно позначилися на діяльності Н. д. о. Під час 2-ї світової війни (1939—45) будинок було пошкоджено. В 1955 театр відкрито у відновленому будинку (арх. Р. Паулінк). Н. д. о. розвиває кращі традиції нім. оперного мист-ва, пропагує твори світової класики (зокрема, Чайковського, Глінки, Римського-Корсакова, Мусоргського), рад. композиторів (Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва), композиторів країн соціалістичної співдружності. В різний час у театрі працювали диригенти Ф. Вейнгартнер, Р. Штраус, Л. Блех, В. Фуртвенглер, К. Краус, О. Клемперер, Г. Караян, Ф. Конвічний, О. Сьютнер та ін.

«НІМЕЦЬКА ІДЕОЛОГІЯ». Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків — одна з ранніх праць К. Маркса і Ф. Енгельса, в якій вперше сформульовано як цілісну концепцію *матеріалістичне розуміння історії*, її осн. принципи і закони (див. *Історичний матеріалізм*). В «Н. і.» піддано критиці ідеалістичне розуміння історії у представників *молодогегельянства* і в споглядальному матеріалізмі Л. Фейєрбаха, викрито реакц. характер бурж. *індивідуалізму* й *анархізму* М. Штірнера та *істинного соціалізму*. К. Маркс і Ф. Енгельс показали залежність сусп. свідомості від сусп. буття, заклали основи вчення про *суспільно-економічні форми*, про визначальну роль матеріального виробництва в житті суспільства, діалектику взаємодії й розвитку *продуктивних сил* і *виробничих відносин* (які в «Н. і.» ще наз. «формами спілкування»), довели наявність об'єктивних законів розвитку суспільства тощо. В «Н. і.» закладено основи теорії *класів суспільних і класової боротьби*. В праці з'ясовано осн. матеріальні передумови комуністичного перетворення суспільства, пов'язані з розвитком продуктивних сил і формуванням революц. класу — пролетаріату, що дало змогу зробити висновок про історичну неминучість пролетарської революції; покладено початок теорії *наукового комунізму*. Написана 1845—46. За життя авторів через цензурні умови не видавалася; опублікована повністю 1932 в

СРСР. «Н. і.» є важливим етапом у становленні вихідних положень марксистської теорії.

О. М. Будатова.

НІМЕЦЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (НКП). Засн. 25.IX 1968, коли у ФРН почав роботу Федеральний к-т по створенню НКП. Орг. оформлення партії завершив її Ессенський з'їзд (12—13.IV 1969), який прийняв програмну заяву і статут. У документах з'їзду підкреслювалося, що НКП марксистсько-ленінською партією робітн. класу і своєю метою ставить соціалістичне перетворення суспільства. НКП розвиває традиції революц. робітн. руху в Німеччині (див. *Комуністична партія Німеччини*), бореться за єдність дій робітн. класу, за демократичні і соціальні перетворення у ФРН, проти влади монополістич. капіталу, загрози неонацизму і милітаризму, за зміцнення міжнар. і європ. безпеки. Дюссельдорфський з'їзд партії (1971) прийняв тези «НКП проти великого капіталу, за мир, демократичний прогрес і соціалізм», у яких узагальнено досвід класової боротьби останніх років. Мангеймський з'їзд (1978) прийняв програму НКП, яка визначила її найближчу мету — здійснення повороту до демократичного і соціального прогресу в країні й кінцеву — побудову соціалізму. Ганноверський з'їзд НКП (травень 1981) намітив чергові завдання партії в боротьбі за інтереси трудящих, за мир і соціальні перетворення. Під впливом НКП працює спілка Соціалістична нім. робітн. молоді (утв. 1968) та ін. прогресивні орг-ції. НКП брала участь у Конференції комуністичних і робітн. партій Європи 1976. Чисельність — близько 50 тис. чол. (1981). Голова — Г. Міс (з 1973). Друк. органи: ЦО — газ. «*Унзере цайт*», журн. «*Праксіс*» («*Практика*») та ін.

НІМЕЦЬКА МОВА — належить до зах.-герм. підгруп герм. групи індоевропейської сім'ї мов. Говорять нею в НДР, ФРН, Шв. Берліні, Австрії, частково Швейцарії, Люксембургу та ін. Австр. і швейц. варіанти Н. м. мають своєрідні особливості.

Літературна Н. м. є наслідком екстра- й інтралінгвістичних уніфікаційних процесів, які відбувалися в ній. землях у 14–19 ст. Вона базується на центр.-східном діалекті Верх. Саксонії. У мовно-мов. об'єднанні Німеччини, для якої й досі характерна глибока діалектна диференціація, важливу роль підіграли *Селянська війна 1524–26* й *Рекформація*, а пізніше — діяльність над удосконаленням й уніормуванням мови т. з. мовних академій 17–18 ст., праці теоретиків мови й класиків н.м. літератури. Н. м. написали більшість своїх творів К. Маркс і Ф. Енгельс. Осн. риси фонетичної будови Н. м.: фонологічне протиставлення довгих і коротких голосних, наявність 3 *дифтонгів*, 2 *аффрикат*, протиставлення приголосних за дзвінкістю — гдухністю, словесний наголос рухомий (переважає початковий). Для типології Н. м. характерне використання

синтетичних (зовн. та *внутрішньої флексії*, зокрема аблауту й умлауту) й аналітичних засобів (широко вживаються відмінювані *артиклі*, а також допоміжні дієслова). Іменник має категорії роду, числа й відмінка. Прикметник зберіг т. з. сильну й слабку відмінні. Дієслову властиві категорії особи, часу, числа, способу й стану, є два типи дієвідмінювання: т. з. *слабке* (продуктивне) й *сильне* (архаїчне). Порядок слів у реченні відносно стабіль. Алфавіт Н. м. — на основі латинського. Про л-ру Н. м. див. розділ Література в статтях *Німечцка Демократична Республіка, Німеччина, Федеративна Республіка Німеччини, Австрія, Швейцарія*.
Лит.: Жирмунський В. М. Історія німецького язика. М., 1965; Сунцова І. П. Вступний курс фонетики німецької мови. К., 1960; Адмони В. Г. Синтаксис сучасного німецького язика. Л., 1973; Moskalskaja O. I. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. M., 1971; Stepanowa M. D., Černyševa I. I. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. M., 1975; Баран Я. А. Основні питання загальної та німецької фразеології. Львів, 1989.

НІМЕЦЬКИЙ ТЕАТР (Deutsches Theater) — драм. театр у Берліні (НДР). Засн. 1883, перебував у приміщенні, в якому з 1848 працював дітний, а з 1850 — постійний міський театр. Н. т. відкрито п'єсою Шіллера «Піастунність»

коханія» (в ролі Фердинанда — Я. Кайлиць). Засновник театру — актори Е. Пессарт, Л. Барнаї та ін., разом з драматургом Л'Арронжем, задумали його як нац. театр з переважно класичним репертуаром (трагедії Шіллера, Гете, Лессінга, Клейста та ін.). В 1894—1904 колектив очолював режисер і літ. критик О. Брам — прихильник *натуралізму* в мистецтві (поставив цикли п'єс Г. Гауптмана і Г. Ібсена, «Владу темряви» Л. Толстого). В 1905—33 (з перервами) театром керував М. Рейнгардт; здійснював вистави за творами У. Шекспіра, Л. Толстого, М. Гоголя, Есхіла, Софокла, в яких успішно грала А. Моїссє, Г. Ейзольд, П. Веренер, В. Краус, А. Бассерман. В 1944 театр було закрито, з червня 1945 знову відкрито. В 1946—63 його очолював В. Лангтофф, який почав ставити сучасні п'єси антифашист. спрямування («Німці» Кручковського, «Страх і відчай Третьої імперії» Брехта, «Російське питання» Симонова та ін.), твори світової та нім. класики. В репертуарі були п'єси й укр. драматургів — «Платон Кречет» в нім. постановці — «Хірург» Корнійчука, «Прага залишається моєю» (в нім. постановці — «Юліус Фучик») Буряківського (в гол. ролі Е. Буш). В 1963—70 театр очолював В. Гайнц, який орієнтувався на *Станіславський*

систему, з 1972 ним керує Х. Шенман. Серед відомих акторів Н. т. 60—80-х рр. — Е. Буш, В. Клейнау, Ф. Зольтер, Р. Людвіг, Д. Дюрен. У 1927 вистави театру переглянув Л. Курбас; 1930 група акторів Н. т. була на виставах «Берегола» і зустрічалася з його колективом. При Н. т. діяв його філіал, експериментальна сцена — «Каммершпіле» (засн. 1906 М. Рейнгардтом), а також театр товариство.

І. Г. Посудовська.
НІМЕЦЬКОГО БАНКУ ФІНАНСОВА ГРУПА — найбільша фінансово-монополістична група ФРН. Почала складатися наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Фінанс. центром групи є Німецький банк, засн. 1870 у Берліні. В 1947 був поділений на 10 регіональних банків. У 1957 відбулося злиття їх в єдиний банк, який є одним з 10 найбільших банків світу. Гол. контора — у Франкфурті-на-Майні. Пром. ядро групи — один з провідних електротех. концернів світу «Сіменс» (сума активів 1979 становила 29,7 млрд. марок) і металург. концерн «Манесман» (сума активів 1979 — 8,5 млрд. марок). До складу групи входять також найбільші маш.-буд., хім., гірничодобувні концерни, провідні страхові й торг. монополії. Група контролює бл. 1/3 всього акц. капіталу ФРН. Має тісні зв'язки з різними фінанс. групами *Моранів, Рокфеллерів, Ротшильдів* тощо.

С. В. П'ятенко.
НІМЕЦЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ АКАДЕМІЯ НАУК — головна наук. установа в НДР. Засн. 1700 як Прусска академія наук, реорганізована 1946. У складі академії 29 центр. ін-тів, 15 ін-тів та ін. установ (1977). Провідні напрями: суспільні і соціально-екон. науки; математика і фізика; ядерна фізика й техніка ізоотопів; матеріалознавство; космічна фізика; біол. науки; хімія. Видає «Шорічник», «Вісник» і серію наук. журналів. При академії функціонує 12 наук. т-в: астрономічне, біол., хім., геогр., геол., істор., матем., фіз., психологічне та ін.

А. В. Санцевич.
НІМЕЧЧИНА — держава в Центр. Європі, існувала до кінця 2-ї світової війни 1939—45. З 1945 по 1949 була розділена на окупаційні зони: амер., англ., франц. і радянську. З 1949 на тер. Н. існують дві держави — *Німецька Демократична Республіка* і *Федеративна Республіка Німеччини*, окремий статус має *Західний Берлін*. Площа Н. 1914 становила 540,8 тис. км², напередодні 2-ї світової війни — 468,7 тис. км² (без Саксонської обл.), в межах, визначених *Потсдамською конференцією* 1945, — 356 тис. км². Населення за заг. переписом 1946 становило 65,9 млн. чол. Столицею Н. був Берлін.

Історія. Первісна людина на тер. Н. з'явилася в епоху раннього палеоліту. До 6—1 ст. до н. е. більшу частину тер. Н. заселили племена *германців*, які утворили ряд племінних союзів. У 6—8 ст. вся тер. Н. була завойована *франками* і увійшла до складу *Франкської держави*, а після її розпаду (9 ст.) — до Сх.-Франкського коро-

лівства, яке поклало початок держ. відокремленню нім. областей. До кін. 11 ст. у Н. в основному завершилося формування феод. відносин. Нім. феодали проводили агресивну зовн. політику. Її гол. об'єктами стали землі *полабських слов'ян* та ін. прибалт. народів, а також Італія. За *Оттона I* в серед. 10 ст. було завойовано серболоужицькі землі, Пн. і Серед. Італію, утворено «*Священну Римську імперію*». В 12—13 ст. нім. князі (особливо саксонські) в результаті *хрестових походів* проти поганців захопили землі *бодричів, лютичів, прусів*, литів і естів. Дальшу експансію німецьких лицарів на схід («*Дранг нах Остен*») припинили слов'янські народи (див. *Льодове побоїще* 1242, *Грюнвальдська битва* 1410). В 13—15 ст. у всіх галузях г-ва поширилися товарно-грошові відносини, зросло цехово-ремісничче виробництво. Нім. міста зосередили в своїх руках посередницьку торгівлю в Європі. Було створено союзи міст (*Ганза*, Рейнський союз). Екон. піднесення відбувалося в умовах посилення феод. роздробленості. До поч. 14 ст. Н. розпалася на окремі князівства. Великі князі (*курфюрсти*) привласнили собі право обирати імператора. З 1438 до 1806 імператорський престол в Н. посідали *Габсбурги*. В 15 ст. почали зароджуватися капіталістичні відносини, що призвело до загострення соціальних і політ. суперечностей. Посилилася антифеод. боротьба селянства. В 1517 в Н. почалася *Реформація* — масовий рух проти католицької церкви, що переріс у *Селянську війну* 1524—26. Поразка Сел. війни посилювала феод. реакцію. В 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст. Н. зазнавала екон. занепаду. Тяжкі наслідки для соціально-екон. і політ. розвитку Н. мала *Тридцятилітня війна* 1618—48, що закінчилася *Вестфальським миром* 1648, який закріпив політ. роздробленість країни. В 17—18 ст. з існуючих на тер. Н. більш як 300 д-в виділилися *Австрія* і *Пруссія* (з 1701 — королівство), які вели боротьбу за панування в Н. В результаті війни за австр. спадщину 1740—48 і *Семилітньої війни* 1756—63 Пруссія закріпила за собою Сілезію. Австрія і Пруссія брали участь у поділах Польщі 1772, 1793 і 1795, вели війни проти революц. Франції. В 1803—04 *Наполеон I* ліквідував дрібні нім. д-ви, створив *Рейнський союз* 1806—13 нім. д-в. «Священна Римська імперія» припинила своє існування. В 1812 Австрія і Пруссія брали участь у війні наполеонівської Франції проти Росії, а 1813 приєдналися до антифранц. коаліції. За рішенням *Віденського конгресу* 1814—15 було створено Нім. союз з 39 д-в (у т. ч. 4 міста), керівну роль у якому відігравала Австрія. Політику нім. д-в значною мірою визначав *Священний союз*. У 40-х рр. 19 ст. в Н. почався пром. переворот. Зростала чисельність пролетаріату, створювалися перші соціалістичні орг-ції. В 1844 відбулося повстання сілезьких ткачів. У 40-х рр. 19 ст. почали свою діяльність

К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони очолили першу міжнар. пролет. орг-цію *Союз комуністів*. У 1848—49 в Н. відбулася бурж.-демократична революція, що мала на меті об'єднання країни і ліквідацію феод.-абсолютистського ладу (див. *Революція 1848—49 в Німеччині*). Після поразки революції об'єднання Н. проходило не революц. шляхом, а «зверху», внаслідок династичних воєн Пруссії і Австрії проти Данії 1864, *австро-пруської війни* 1866 і *франко-пруської війни* 1870—71. 18.1 1871 Н. було проголошено імперією на чолі з кайзером, яким став прусський король *Вільгельм I*. Канцлером Н. став О. Бісмарк.

Панівною силою в Н. було прусське юнкерство. В 70-х рр. 19 ст. робітн. клас Н. досяг значних успіхів. У 1875 було створено Соціалістичну робітн. партію (з 1890 — *Соціал-демократична партія Німеччини*, див. також *Готська програма*, *Ерфуртська програма* Соціал-демократичної партії Німеччини). В 1877 вона одержала на виборах до рейхстагу майже 1/2 млн. голосів. Відповіддю на це був Виятковий закон проти соціалістів, проведений 1878 через рейхстаг. У 1879 Н. уклала союзний договір з Австро-Угорщиною, до якого 1882 приєдналася Італія (див. *Троїстий союз*). Блокові цих д-в проти стояла *Антанта*. В кін. 19 ст. Н. розгорнула активну політику колоніальних загарбань в Африці й районі Тихого ок. На межі 19 і 20 ст. Н. вступила в стадію імперіалізму. Характерною рисою його в Німеччині був класовий союз юнкерства і великої буржуазії. Нім. імперіалізм вів активну боротьбу за переділ світу, 1914 розв'язав *першу світову війну* 1914—18. Під час війни лідери С.-д. партії зайняли соціал-шовіністичні позиції. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії викликала в Н. революц. піднесення. На поч. 1918 нім. імперіалісти, скориставшись з тимчасової слабкості молоді Рад. д-ви (див. *Брестський мир* 1918), окупували Україну (див. *Австро-німецька окупація України* 1918), Білорусію, Прибалтику і частину Закавказзя. Нім. окупанти підтримували на окупованій території контрреволюц. режими, зокрема на Україні — *Центральну раду* і *гетьманщину*. Внаслідок *Листопадової революції* 1918 в Н. було повалено монархічний лад. Але до влади прийшли праві с.-д. лідери, які взяли курс на придушення революції. Зазнавши поразки у війні, Н. 11.XI 1918 підписала *Ком'єнське перемир'я* 1918 з Антантою. 30.XII 1918 — 1.I 1919 на установчому з'їзді в Берліні було засновано Комуністичну партію Н. 15.I 1919 контрреволюціонери по-звірячому вбили її вождів — К. Лібкнехта і Р. Люксембург. Було жорстоко придушено *Бременську Радянську республіку* і *Баварську Радянську республіку*. В лютому 1919 у Веймарі відкрились Установчі збори, які 31.VII 1919 прийняли конституцію, що узаконила встановлення в Н. бурж. парламентської республіки (див. *Веймарська республіка*). 28.VI 1919

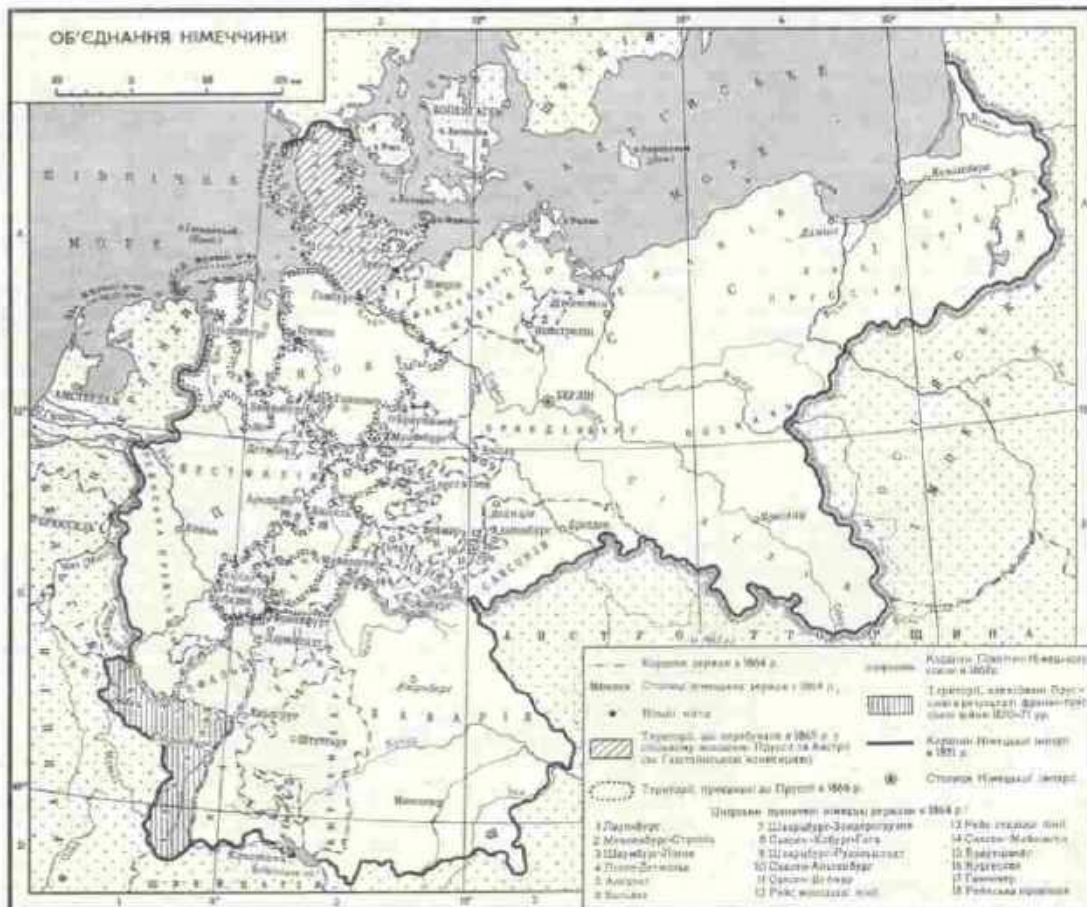

Н. підписала Версальський мирний договір 1919. Н. зобов'язана була сплатити величезні репарації (див. *Давеса план, Юнга план*). Восени 1923 в Н. склалася революційна ситуація (див. *Гамбургське повстання 1923*). Розправившись з революц. виступами, нім. буржуазія почала з допомогою США, Великобританії і Франції відновлення воєнно-пром. потенціалу Н. Світова екон. криза 1929—33 різко загострила становище в Н. Монополії Н., неспроможні далі зберегти своє панування методами бурж. демократії, взяли курс на тоталітарний режим. У 1933 в країні було встановлено фашист. диктатуру (див. *Фашизм*). У березні 1933 заборонено компартію. Гітлерівці розгорнули підготовку до війни за світове панування. В 1936—37 було створено агресивний «Антикомінтернівський пакт» (Н., Японія, Італія). В 1937—39 Н. брала участь у інтервенції проти респ. Іспанії. В березні 1938 Н. захопила Австрію (див. *Аншлюс*). У вересні 1938 при сприянні Великобританії, Франції і США (див. *Мюнхенська угода 1938*) вона анексувала частину, а в березні 1939 окупувала всю Чехословаччину. Відмова Великобританії і Франції від організації системи колективної безпеки проти агресора змусила Рад. Союз, який прагнув запобігти створенню єдиного антирад. фронту імперіалістичних д-в. 23.VIII 1939 укласти

з Н. договір про ненапад (див. *Радянсько-німецькі документи*). Агресією проти Польщі 1.IX 1939 Н. розв'язала другу світову війну 1939—45. 3.IX 1939 Великобританія і Франція оголосили війну Н. В 1940 Н. окупувала Данію, Норвегію, Бельгію, Голландію, Люксембург, розгромила Францію, 1941 захопила Югославію і Грецію. 22.VI 1941 вона вчинила напад на СРСР. Почалася Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45. Війна завершилася повним розгромом фашист. Н. 8.V 1945 Н. капітулювала. Верх. владу в ній взяли на себе уряди СРСР, США, Великобританії і Франції; війська кожної з цих д-в займали одну з 4 окупаційних зон. Потсдамська конференція 1945 визначила принципи політики СРСР, США і Великобританії щодо Н., яка розглядалася як єдине екон. і політ. ціле. Відповідно до рішень Кримської конференції 1945 потсдамські угоди передбачали здійснення демілітаризації, денацифікації і демократизації Н. Але зх. д-ви порушили ці принципи, що призвело до розколу Н. на дві д-ви — Німецьку Демократичну Республіку і Федеративну Республіку Німеччини.

В. Н. Гулевич.
Наука. Розвиткові науки в Н. сприяли розширення економічних зв'язків у 13—15 ст., виникнення університетів (14—15 ст.), виникнення й. Гутенбергом у 40-х рр.

15 ст. книгодрукування. В 16 ст. почали розвиватися природничі науки: астроном і математик Й. Кеплер відкрив закони руху планет (див. *Кеплера закони*), Г. В. Лейбніц незалежно від І. Ньютона завершив створення диференціального та інтегрального числення. У 17—18 ст. у Н. почали виникати наук. т-ва і академії. Середина 18 ст. ознаменувалася появою космогонічної гіпотези І. Канта (див. *Космогонія*). Й. Р. Глаубер добув хімічно чисті азотну і соляну кислоти та ряд нових солей. У 19 ст. сформульовано осн. положення клітинної теорії будови організмів (Т. Шванн, 1838) і закон перетворення та збереження енергії (Ю. Р. Майєр, Г. Л. Ф. Гельмгольц, 40-і рр. 19 ст.), а'явилися праці А. Гумбольдта з географії (1845—62), розроблено метод спектрального аналізу (Г. Р. Кірхгоф, Р. В. Бунзен, 1859), відкрито рентгенівське проміння (В. К. Рентген, 1895). Величезний внесок у розвиток природознавства зробили К. Маркс і Ф. Енгельс, які довели, що єдино правильним методом пізнання природи є матеріалістична діалектика. На поч. 20 ст. А. Ейнштейн сформулював заг. теорію відносності. В 1924—27 В. Гейзенберг і М. Борн створили (поряд з Е. Шредингером і П. Діраком) квантову механіку. Нім. філософія пройшла в своєму розвитку ряд етапів. Її початковою формою була середньовічна схола-

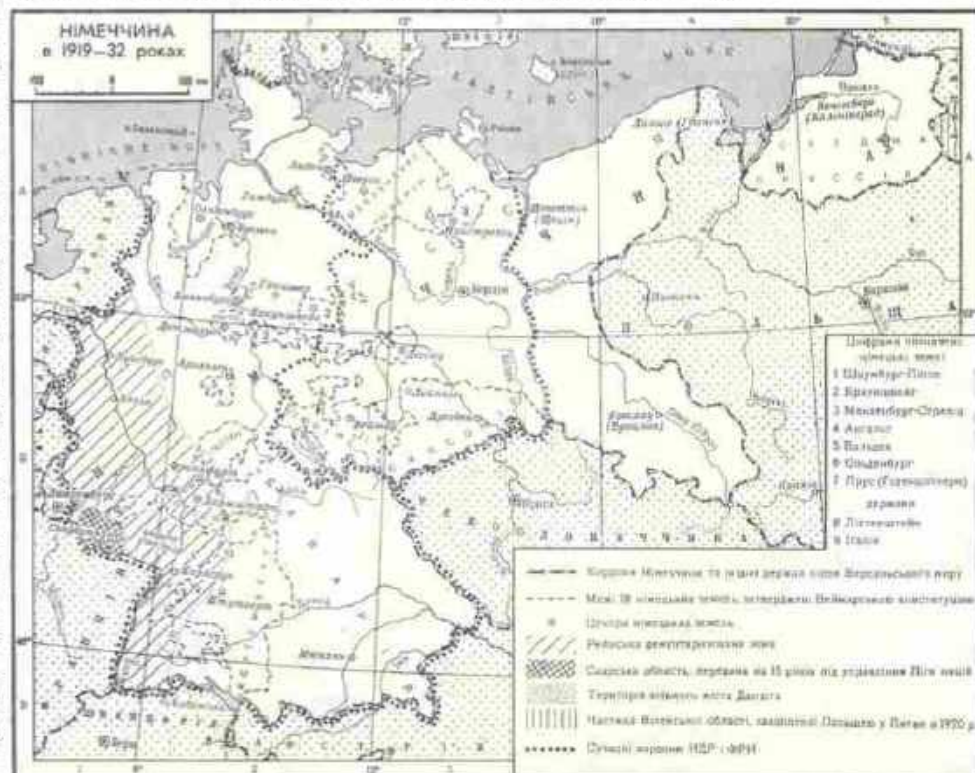
стика (найвишніші представники — Альберт Великий і Фома Аквінський). У 15—16 ст. в Н. розвивався гуманізм (Й. Рейхлін, Еразм Роттердамський, У. фон Гуттен), що висунув проблему людини та її духовної свободи як осн. світоглядну проблему. Боротьба за духовне розквічення особи тривала в 17—18 ст. під знаком ідей Просвітництва і просвітительського раціоналізму, під впливом яких центр. поняттям ряду філос. вчень від Г. В. Лейбніца до Г. В. Ф. Гегеля став розум. Відмітною рисою філософії Н. цього періоду є переважно ідеалістичний характер філос. систем. Незважаючи на це, в ній. філософії 17—18 ст. значну питому вагу мали матеріалістичні тенденції, що виявилися в природничо-історичному матеріалізмі, пантеїзмі (Г. Е. Лессінг, Й. Г. Гердер, Й. В. Гете, К. Кноблаух), атеїстичних ідеях, характерних навіть для деяких ідеалістичних вчень. Інша важлива риса ній. філософії — становлення й розвиток діалектики. Вона виникла в пантеїстичній формі у Я. Беме й Миколи Кузанського, в раціональній формі на ґрунті ідеалізму у Г. В. Лейбніца і розвивалася під впливом досягнень природничих та сусп. наук, прогресу філос. знань (праці Г. Е. Лессінга, Й. Г. Гердера, Й. В. Гете, Г. Фостера та ін.), готуючи наступний етап історії філос. думки в Н. — класичну німецьку філософію (кін. 18 ст. — 30—40-і рр. 19 ст.), гол. представники якої — І. Кант, Й. Г. Фіхте, Ф. В. Й. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель, Л. Фейєрбах. Ній. філософи того періоду вперше створили ряд систем діалектики, найрозвинутішою з яких була гегелівська. Найвищим ступенем домарксистського матеріалізму був антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха, що став поряд з діалектикою одним з теор. джерел марксистської філософії — діалектичного матеріалізму та історичного матеріалізму, створених К. Марксом і Ф. Енгельсом у серед. 40-х рр. З виникненням марксизму історія філософії в цілому і ній. філософія, зокрема, поляризується на марксистську і немарксистську. Боротьба матеріалізму та ідеалізму набула якісно нового характеру, стала філос. проявом боротьби двох антагоністичних класів — буржуазії і пролетаріату. Посилилася боротьба цих двох світоглядів і в Н. З серед. 19 ст. на противагу марксистській виник ряд ідеалістичних течій: неокантіанство, махізм, волютаризм, «філософія життя», неогегельянство, неомізм. Слідом за бурж. класичною філософією виникли вульгарний матеріалізм (Л. Бюхнер, К. Фогт, Я. Молешотт), ідеалізм гегеліанців (див. Гегельянство), еклектизм С. Дюрінга, позитивізм Е. Маха, Р. Авенаріуса та ін. У філософії Н. кін. 19 — поч. 20 ст. панували ідеалістичні течії, які протистояли марксистській (неопозитивізм, прагматизм, неомізм та ін.). Боротьба з марксистською філософією в Н. набула такої форми ревізіонізму (Е. Берштейн, К. Каутський, К. Шмідт,

К. Форлендер та ін.). В той же час послідовники К. Маркса і Ф. Енгельса Й. Діцен, А. Бебель, В. Лібкнехт, Ф. Мерінг відстоювали й розвивали діалектичний матеріалізм. Деякі реакційні течії ній. філософії — ніцшеанство та ін. використав у своїх ідеологічних цілях ній. фашизм. Після 2-ї світової війни і утворення НДР марксистська філософія стала панівним світоглядом у робітничо-сел. ній. д-ві. Створено розгалужену мережу н. д. установ, об'єднаних навколо Центрального Інституту АН НДР. У ФРН продовжують займати провідне місце бурж. філос. концепції, які певним чином змінюються під впливом соціально-політ. і духовного життя: феноменологія, екзистенціалізм, неопозитивізм (і пост-позитивізм). Значний вплив мають герменевтика, соціальна філософія Франкфуртської школи, навіть релігійна філософія. На екон. думку Н. в 17—1-й пол. 19 ст. істотно вплинула екон. та політ. відсталість країни. Екон. вчення того часу належать до вульгарної політичної економії. В 17 ст. поширилася камералістика (спец. цикл адм. та екон. дисциплін); на поч. 19 ст. складалася романтична школа (А. Мюллер та ін.), яка ідеалізувала прусську монархічну д-ву. Ф. Ліст і його послідовники обґрунтували ідеї протекціонізму і сиріяння бурж. д-ви розв'язку нац. економіки. В 40-х рр. 19 ст. революц. переворот у політ. економії здійснили К. Маркс і Ф. Енгельс, екон. вчення яких стало складовою частиною марксизму-ленінізму. В серед. 19 ст. в бурж. політ. економії Н.

виникли історична школа (В. Рошер, Б. Гільдебранд та ін.), вульгарні концепції «граничної продуктивності», «державного соціалізму», згодом нова історична школа. В останні десятиліття 19 ст. поширилися погляди австрійської школи, представники якої вели гостру боротьбу проти марксизму. На захист ідеології ній. імперіалізму з концепціями реформізму, «планового (регульованого) капіталізму», «ультраімперіалізму» виступили теоретики ній. соціал-демократії. З 1933 фашисти підкорили екон. науку в країні своїм загарбницьким цілям. Після 1949 екон. наука в НДР служить справі побудови розвинутого соціалістич. суспільства. В ФРН у бурж. політ. економії розвинулися концепції неолібералізму, неокантіанства та ін.

М. А. Булатов (філософія).

Література. Найдавніші з відомих пам'яток ній. л-ри належать до 8—9 ст. Пізніше виникли епос нар. мандрівних співців (шпільманів), героїчний епос («Пісня про Нібелунгів»), куртуазна (придворна) лірика — т. з. мінезанг, віршований куртуазний роман. З розвитком міст з'явилася міська л-ра — шванк, містерія, майстерзанг (поєднання цехових ремісників). Гуманістична л-ра епохи Відродження розвивалася під впливом Реформації та Селян. війни. Соціальні потрясіння в Н. 17 ст. відображені в л-рі барокко й ній. класицизму. Л-ра Просвітництва 18 ст. досягла найвищого розвитку в творчості Г. Е. Лессінга, Й. В. Гете, Й. К. Ф. Шіллера. В 70-х рр. виступили письменники «Бурі і натиску». В кін. 18 — на поч. 19 ст. виникла л-ра романтизму. Твор-

ність її демократичних представників (Г. Гейне) з часом набула реалістичного характеру. З прогресивним рухом початку 30-х рр. 19 ст. пов'язана творчість революц. демократа Г. Бюхнера, письменників «Молодої Німеччини». Бурж. демократичне піднесення 40-х рр. викликало до життя політ. і satirичну поезію та прозу. В роки революції 1848—49 Г. Гейне, Ф. Фрейліґрат, Г. Вессі, які співробітничали з К. Марксом, у своїх творах відстоювали соціалістич. ідеали. Поразка революції сприяла засилью в 2-й пол. 19 ст. аполітичної та реакційно-аполітичної л-ри. Її протистояли критичний реалізм, л-ра революц. соціал-демократії, творчість кращих представників натуралізму, що виникли у 80—90-х рр. (Г. Гауптман). З поч. 20 ст. спостерігається піднесення нім. критичного реалізму (Г. Манн, Т. Манн, Б. Келлерман, А. Девей, Л. Фейтсваґер та ін.). У 10—20-х рр. виникла л-ра експресіонізму. В 1918—33 народжується революційно-пролетарська л-ра, яка заклала фундамент нім. л-ри соціалістич. реалізму (Й. Р. Бехер, Б. Брехт, А. Зегерс, Е. Вайнер, Ф. Вольф, В. Бредель, Е. Е. Ктш, К. Грюнберг, Л. Ренґта ін.). Після приходу до влади фашистів в 1933 більшість прогресивних письменників покинули батьківщину. Розвиток л-ри нім. антифашист. емігрантів (1933—45) характеризується видатними творчими досягненнями — романи А. Цвейґа «Виховання під Верденом» (1935), А. Зегерс «Сьомий хрест» (1942), дилогія Г. Манна про Генріха IV (1935—38), поезія Й. Р. Бехера, драматургія Б. Брехта та багато ін. творів. Л-ра антифашист. Опору існувала і в гітлерівській Німеччині. Після 1945 і утворення двох нім. держав (1949) л-ра в них розвивається різними шляхами. Див. Німецька Демократична Республіка і Федеративна Республіка Німеччини розділи Література

Архітектура. На тер. Н. збереглися рештки мегалітичних споруд і будов на палях доби неоліту, давньорим. міст і габорів, слов'ян. храмів (1-е тис. н. е.). У 8-9 ст. під впливом пізнюантичної та візантійської культур склалися т. з. каролінгська архітектура (палацова капела в Ахені, бл. 796—98, освячена 805). Каролінгські традиції стали базою для нім. ранньороманського, т. з. оттонівського мистецтва (Ціріакускірхе в Геріроді, після 961; Міхаєльскірхе в Гільдесгаймі, після 1001—33). В романський період (11—13 ст.) в Н. будували міста, зводили найбільші монастирські церкви (Марія-Лад, 1093—1156) і собори (Ушпайері, Ворміс, Наумбург, Бамберг). Нім. готика (13—15 ст.) розвивалася під впливом франц. архітектури. В той час споруджувалися міські укріплення, ратуші (в Любеку, 13—16 ст.), будівлі цехів, складів, кам. й факшеркові міські будинки, вежеві кам. собори (у Кельні, буд-во почато 1248), цегляні церкви (Марієнкірхе в Любеку, бл. 1270—1330). Нім. архітектурі 16 ст. притаманні

ні ренесансні риси (портик ратуши в Кельні, 1569—73, арх. В. Фернуккен). З поч. 17 ст. в Н. набула поширення архітектура барокко (ратуша в Аугсбургу, 1615—20, арх. Е. Голль; міський палац у Берліні, 1698—1722, арх. А. Шлєтер; ансамбль Цвінгер у Дрездені 1711—22, арх. М. Д. Пейпельман), а з серед. 18 ст. — рококо (заміський палац Фрідріха II Сан-Сусі в Потсдамі, 1745—47, арх. Г. В. Кнобельсдорф). У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в ній архітектурі утвердився класицизм (Бранденбурзькі ворота, 1788—91, арх. К. Г. Ланггасе, Нова вартовня, 1816—18, Драм. театр, 1819—21, і Старий музей, 1824—28, у Берліні, усі — арх. К. Ф. Шінкель). На будовах середини й 2-ї пол. 19 ст. позначився вплив еkleктизму (рейхстаг, 1884—94, арх. П. Валлот). На поч. 20 ст. для ній архітектури стають характерними риси конструктивізму та функціоналізму (архіт. комплекс фірми «АЕТ» у Берліні, 1909—12, арх. П. Беренс; будинок «Баугауз» у Дессау, 1926, арх. В. Гропіус; павільйон Н. на виставці в Барселоні, 1929, арх. Л. Міс ван дер Рое). Центром нових архіт. пошуків стала школа «Баугауз». З встановленням фашист. диктатури багато видатних архітекторів емігрувало. В ній архітектурі з'являвся хибна монументальність і показана урочистість, які спиралися на неокласицистичні догми.

Образотворче мистецтво. На тер. Н. виявлено пам'ятки мист. палеоліту (жіночі статуєтки, фігурки тварин), неоліту (кераміка, статуєтки), бронзового та залізного віків. До початку н. е. належить розквіт культури германців (оздоблення будинків різьбленим та розписом, прикраси «звириного стилю»), 8—9 ст. пов'язані з «*Каралінським відродженням*». Власне нм. мистецтво склалося в добу середньовіччя (фрески в храмах, різьблення на кістці, міцелатора, ювелірні вироби). В 13—15 ст. в Н. розвинулося мист. готики, поряд з скульптурою в храмах з'явилися вітражі. Статуї соборів набули більшої життєвості, виник станковий живопис, досягли розквіту різні види худож. ремесел. У 15 ст. в образотворчому мист. Н. посилюється реалістичні тенденції (живописці Л. Мозер, М. Пахер; скульптори Т. Ріменшнайдер, трафік М. Шонгауер). Для кін. 15 — поч. 16 ст. характерні риси *Відродження*. В той період працювали такі видатні художини

ки-реалісти, як А. Дюрер, Г. Гольбейн Молодший, М. Нітгард (Грюневальд), Л. Кранх Старший, скульптори Ф. Штос (Востоц) і П. Фішер. У 17 ст. широкого розвитку набуло монументально-декоративне мист. (скульптор А. Шютер). У 2-й пол. 18 ст. на поч. 19 ст. у мист. Н. утвердился класицизм (живописці А. Р. Менгс, А. Кауфман; скульптори Й. Г. Шадов, Й. Г. Даннеккер). Риси просвітительського реалізму можна простежити в творчості художників А. Графа, Д. Н. Ходовського та ін. На поч. 19 ст. сформувалося мист. *назарейців* (П. Корнеліус, Ф. Овербек, К. Д. Фрідріх, О. Рунге), представників *двосельддорфської школи, бідермайєра* (Й. П. Газенклевєр, К. Хюбнер). В серед. 19 ст. поряд з академізмом (В. Каульбах, К. Пілоті) розвивалися реалістичні напрями (А. Менцель, В. Лайбль, М. Ліберман), *імпресіонізм* (Л. Корінт, М. Слефогт), *символізм* (Ф. Штук, М. Клінгер). З кін. 19 — поч. 20 ст. у Н. виступили групи графіків, представників критичного реалізму (Г. Цілле). В той самий час виник *експресіонізм* (Е. Л. Кірхнер, К. Шмідт-Ротлуф). Після 1-ї світової війни антивоєнні теми знайшли відображення у творчості пролет. художників К. Кольвіц, Г. Грундіга, Л. Грундіга, а також Ж. Гросса, О. Дікса. За часів фашист. диктатури такі художники, як К. Кольвіц, Е. Барлах, О. Насель, Г. і Л. Грундіги продовжували працювати нелегально. В післявоєн. період демократичні традиції нім. мистецтва відновились у НДР; ряд представників прогресивних напрямів живопису та ін. видів образотворчого мист. працюють і в ФРН.

Музика. У давніх герм. племен існувала військова й танц. музика, були поширені духові (мисливські роги, кістяні флейти) та ліроподібні муз. інструменти. В часи середньовіччя носіями нар. муз. культури були мандрівні музиканти — ваганги й шпільмани, які виконували істор. й сатиричні пісні. В 12—15 ст. розквітло муз.-поетич. мистецтво мінезингерів; у 14—16 ст. існували цехові об'єднання поетів-співаків — мейстерзингерів (Г. Сакс); поширилася також вокальна та інструм. музика. Реформація та сел. війна сприяли розповсюдженню хорової музики (протестантський хорал). У 1627 Г. Шюц створив першу нім. оперу «Дафна», 1638 — перший балет «Орфей та Еврідіда». Творчість Д. Букстегуде, Й. Пагелбеля, Й. Кунца сприяла формуванню характерних рис нім. органічної та клавірної музики. Вершина муз. культури II. 18 ст. — творчість Й. С. Баха та Г. Ф. Генделя. У серед. 18 ст. розвивалися жанри комічної опери зінгішпіль і пісні в нар. стилі, в музиці виникла течія, споріднена з напрямом «Бурі і натиску» в л-рі (К. Ф. Е. Бах, представники мангеймської школи та ін.). Великий вплив на розвиток нім. пац. музики мали К. В. Глюк та представники віденської класичної школи (Ф. Й. Гайдн, В. А. Моцарт, Л. Бетховен). На поч. 19 ст. в музиці Н.

утвердився романтизм, який знайшов вираження в опері, пісенно-романсовому жанрі, в симф. та камерно-інструм. музиці (К. М. Вебер, Г. Маршнер, Л. Шпюр, Я. Л. Ф. Мендельсон-Бартольд, Р. Шуман, В. Р. Вагнер). Продовжувачем традицій бетховенського симфонізму був Й. Брамс. У 2-й пол. 19 ст. поширилися аматорські хори, зокрема робітничі хорові т-ва. Розвивалася наука про музику. В кін. 19 — на поч. 20 ст. на муз. культурі Н. позначився вплив неокласицизму, експресіонізму, конструктивізму (М. Рeger, Р. Штраус, П. Гіндеміт). Великого розмаху набула діяльність робітничих муз. об'єднань, популяризувалися революц. пісні (Г. Егслер та ін.). Фашист. режим глибоко позначився на муз. культурі країни. Багато прогресивних музикантів змушені були емігрувати. В 19—20 ст. у Н. працював ряд видатних виконавців: диригенти Г. Булов, Ф. Вайнгартнер, піаністи К. Вік, Ф. Калькбренер, К. Таузіг, вокалісти Л. Леман, А. Німан та ін. Серед оркестрових та хорових колективів: симф. оркестр при Гевандгаузі в Лейпцигу (засн. 1743), Берлінський філармонічний оркестр (засн. 1882), берлінська «Співова академія» (засн. 1791). Провідні оперні театри: Дрезденська опера (засн. 1667), оперний театр у Веймарі (створений у кін. 17 ст.), Нім. держ. опера (засн. 1742), Лейпцигська опера (засн. 1693), «Байройтський театр» (збудований 1872—76), У Лейпцигській консерваторії (засн. 1843) вчилися укр. композитори М. Лисенко та М. Калачевський.

М. П. Загайкевич.
Театр. Джерела нім. театру — в народних іграх та обрядах, у мистецтві мандрівних акторів — *шільмавін*. В середні віки виникли *літурейна драма*, *містерія*, *міракл*, *мораліте*. Найдемократичнішим жанром був нім. фарс — *фастнахтішль*. У 17 ст. розвивався *шкільний театр*, створено першу нім. профес. трупу. В 18 ст. театр перебував під впливом ідей Просвітництва; в його репертуар було введено класичистичну трагедію та просвітницьку драму. Драматург і теоретик театру Г. Е. Лессінг створив нац. реалістичну драматургію. Його принципи здійснив Гамбурзький нац. театр (засн. 1767), 1777 відкрився Мангеймський нац. театр, 1791 — Веймарський театр, на чолі якого стояли видатні представники руху «Бурі й натиску» Й. В. Гете й Ф. Шіллер; тут було закладено основи нім. режисури й ансамблевої гри. Відомі діячі театру Н. 18 ст. — К. Екгоф, Ф. Л. Шредер, А. В. Іффланд. У кін. 18 — на поч. 19 ст. в театрі панував романтизм. У другій пол. 19 ст. став популярним Майнінгенський театр (засн. 1831). На розвиток реалізму в театр. мистецтві вплинула худож. практика Дюссельдорфського театру (1832—37), творчість актора К. Зейдельмана. Для «Вільного театру» (засн. 1889) й *Німецького театру* («Дойчес театер»; засн. 1883, 1894 ним керував О. Брам, а з 1905 — М. Рейнгардт) був характерний *натуралізм*. У 19 —

на поч. 20 ст. високою виконавською майстерністю відзначалися актори А. Матковський, Л. Барнай, Е. Поссарт, Й. Кайнц, А. Бассерман, О. Моїссі та ін. У роки 1-ї світової війни театр Н. відійшов від реалістичних традицій, зазнавши впливу *експресіонізму* (режисери Л. Йеснер, К. Г. Мартін). У 1927 відкрився «Театр Піскатора», для якого була характерна публіцистична спрямованість (режисер Е. Піскатор). У 1929 виникли театр. трупи («Театр молодих акторів» та ін.) й робітничі аматорські колективи («Червоний рупор»). Для революц. театру писали п'єси Б. Брехт, Ф. Вольф, працювали режисер М. Валленгін, актори Е. Бруш, Г. Отто та ін. З приходом до влади нацистів багато які прогресивні діячі театру емігрували. В 1944 театри були закриті. Після розгрому фашизму почався процес відновлення театру Н. В репертуарі театрів з'явилися п'єси нім. драматургів антифашист. змісту, а також п'єси рад. драматургів. Розвиток театр. мистецтва в НДР і ФРН пішов різними шляхами.

І. Г. Посудовська.
Кіно виникло в Н. 1895. Випуск повнометражних фільмів почався напередодні 1-ї світової війни («Празький студент», 1913, реж. С. Ріє). В 1917 створено велику виробничу фірму «УФА». В 20-х рр. в нім. кіномистецтві чільне місце посіли фільми, що належали до *експресіонізму*: «Кабінет лікаря Калігарі» (1920, реж. Р. Віне), «Кабінет воскових фігур» (1925, реж. П. Лені). Водночас ставилися фільми, що відображали безсилля людини перед долею («Втомлена смерть», 1921; «Нібелунги», 1924, реж. обох — Ф. Ланг), й реалістичні в жанрі камерної драми («Остання людина», 1925, реж. Ф. Мурнау; «Безрадісний провулок», 1925, реж. Г. Пабст). Серед відомих фільмів — «Мадам Тюбаррі» (1919, реж. Е. Любич), «Влакитний ангел» (1930, реж. Дж. Штернберг), «Тригрошова опера» (1931, музичний, реж. Г. Пабст). Фільми «Подорож матінки Краузе в щастя» (1929, реж. П. Ютці), «Куле Вампе» (1932, реж. З. Дудов), «Ніч на землі» (1930, реж. В. Тривас) та ін. відзначалися соціальною антивоєн. спрямованістю. В 1928—29 діяло прогресивне товариство «Союз Народного кіно», куди входили Б. Балаж, К. Колльц, Г. Манн, Г. В. Пабст (пропагувало досягнення революц. кіно). Відомі нім. актори кіно: Е. Яннінгс, К. Фейдт, Г. Портен. За часів фашист. диктатури кіно перетворилося на знаряддя нацистської пропаганди.

Лит.: Маркс К. й Енгельс Ф. Сочинения: т. 7. Енгельс Ф. Крестьянская война в Германии; т. 8. Енгельс Ф. Революция и контрреволюция в Германии; т. 18. Енгельс Ф. Заметки о Германии; Ленин В. И. Германская социал-демократия и вооружения. Полное собрание сочинений, т. 23. Очерки истории Германии с древнейших времен до 1918 г. М., 1939; Петряев К. Д. Очерки по истории Германии начала XX века (1900—1914 гг.). Одесса, 1939; Кулинич І. М., Кошак М. М. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні. К., 1959; Кульбакін В. Д. Очерки новейшей истории Германии. М., 1962; Смирин М. М. Германия эпохи Ре-

формации и Великой Крестьянской войны. М., 1962; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963; Кулинич І. М. Україна в загальноєвропейських планах німецького імперіалізму. К., 1963; Розанов Г. Л. Германия под властью фашизма. М., 1964; Ерусалимский А. С. Германский империализм: история и современность. М., 1964; Кулинич І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. К., 1969; Овчаренко Н. Е. Германский социал-демократизм на рубеже двух веков. М., 1975; Очерк истории немецкого рабочего движения. Пер. с нем. М., 1964; Целот И. [та ін.]. О влиянии Великой Октябрьской социалистической революции на немецкое рабочее движение. Пер. с нем. М., 1967; Германия во второй мировой войне. Пер. с нем. М., 1971; Шинкарук В. И. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., 1964; Булатов М. А. Ленинский анализ немецкой классической философии. К., 1974; История немецкой литературы, т. 1—5. М., 1962—76; Деякин В. Н. Немецкая антифашистская литература. 1933—1945 гг. М., 1965; Лук'янова В. П. З історії радянсько-німецьких літературних взаємин. К., 1977; Мартынов И. И. Очерки о зарубежной музыке первой половины XX века. М., 1970; Искусство, которое не покорилось. М., 1972; Психологическая история немецкого кино. Пер. с англ. М., 1977.

НІМКИ (Mutillidae) — родина паразитичних перетинчастокрилих комах. Тіло (довж. 4—14 мм) волохате, з яскравими плямами і смужками. Самці крилаті, самки безкрилі, дещо схожі на *мурашків*. Більшість видів Н. розвивається на личинках і лялечках бджолиних, ос та деяких ін. комах (напр., *Mutilla glossina* паразитує на мусі *цеце* і є природним регулятором її чисельності). Відомо бл. 2 тис. видів Н., поширених переважно у тропіках. В СРСР бл. 80 видів, у т. ч. в УРСР — 20 видів, серед них Н. європейська (М. eugorea), що паразитує в гніздах бджіл і джмелів.

НІМОТА — відсутність мовлення у людини при збереженні слуху. До Н. можуть спричинитися різноманітні ураження відповідних відділів головного мозку (травма, пухлини, інфекційні захворювання тощо), деякі психічні захворювання, істерія, ушкодження органів мовлення. Якщо порушення центральної нервової системи не глибоке або своєчасно проведено лікування, то функція мовлення в ряді випадків може відновитись. Див. також *Алалія*, *Афазія*, *Глухонімота*.

НІМФА (від грец. νύμφη — наречена; лядка або личинка) — одна із стадій післязародкового розвитку більшості членистоногих тварин, що розвиваються з неповним перетворенням (див. *Метаморфоз*). Характерна для клінів, усіх первиннобезкрилих і деяких крилатих комах. В результаті багаторазового линяння перетворюється на статевозрілу особину — *імаго*. Н. наз. також сам організм на цій стадії.

НІМФАЛОВІ, німфалідові, німфаліди (Nymphalidae) — родина денних метеликів. Крила (розмах від 2,5 до 18 см) яскраво забарвлені, часто з плямистим малюнком; передні ноги вкорочені. Гусениця вкрита шиповидними відростами та волосками; живиться трав'янистими рослинами і листям

Німеччина. К. Колвін Вдова. Гравюра на дереві. 1923.

Німка європейська (самка).

НІМФЕЙ

деревиних порід. Н. поширені все-світньо, найчисленніші в тропіках. В родині бл. 2 тис. видів, в СРСР — бл. 140 видів, з них на Україні — бл. 45, у т. ч. *адмірал*, кропивниця (*Vanessa urticae*) та інші.

НІМФЕЙ — давньогрецьке місто на зх. березі Керченської протоки, залишки якого є горідище біля с. Героївського (кол. Ельтинген; тепер у складі м. Керчі). Засн. в 6 ст. до н. е. на місці скіфського поселення. Осн. галузь г-ва — землеробство та експорт зерна в Грецію. Були розвинуті також рибальство, виноградарство і різні ремесла. В кін. 5 ст. до н. е. включений до складу *Восторської держави*. В серед. 3 ст. н. е. Н. зруйнували *готи*. Розкопки провадяться з 1939. Відкрито залишки будинків, вулиць, цистерн для води, залишки виноробної, мурів, святилища Афродіти і кабірів (підземних богів), святилища Деметри, де знайдено теракотові статуї, монети.

Лит.: Худяк М. М. Из истории Нимфея VI—III веков до н. э. Л., 1962.

НІМФИ (νύμφα) — у грец. міфології жіночі божества природи. Н. що жили в деревах, наз. *дріадами*; в горах і гротах — *ореадами*; в морях і океанах — *нереїдами*, океанідами та ін.; у водах на материні — *наядами* тощо. Н. були довговічними, але не безсмертними. В мистецтві зображували їх вродливими юними дівчатами.

НІМЦІ — основне населення ФРН (33,6 млн. чол., тут і нижче оцінка 1978), НДР (16,6 млн. чол.) і Зх. Берліна (1,8 млн. чол.). Живуть також у США (4,5 млн. чол.), СРСР (1,9 млн. чол., 1979, перепис), Канаді (1,2 млн. чол.) і Бразилії (0,7 млн. чол.). Меншими групами вони розселилися майже в усіх країнах Європи і Лат. Америки, в Австралії і країнах Пд. Африки. Говорять *німецькою мовою*.

В НДР більшість віруючих — лютерани, у ФРН — лютерани і католики. В 10—13 ст. в результаті змішання герм. племен (див. *Германці* стародавні) з *кельтами*, романськими народами, зх. слов'янами та прибалт. племенами сформувалася нім. народність. У бурж. націю Н. консолідувалися у 2-й пол. 19 ст. Участь у формуванні нім. народу різних етнічних елементів, тривала роздробленість Німеччини, належність окремих її частин до різних держ. утворень — все це сприяло збереженню обласної самосвідомості (за рядом культурних, мовних і побутових особливостей ще й досі визначаються баварці, саксонці, гессенці, мекленбуржці та ін.). Після утворення 1949 НДР почалося формування соціалістичної нім. нації цієї країни. Про історію, економіку і культуру Н. див. *Німецьчина*, *Німецька Демократична Республіка*, *Федеративна Республіка Німеччини*.

НІМФІЯ (сучас. паторби Куянджик і Тель-Небі-Юнус) — стародавнє місто *Ассирії*, на лівому березі р. Тігру (тер. сучас. Іраку). З серед. 3-го тис. до н. е. — спочатку поселення, потім місто. У кін. 8—7 ст. до н. е. — столиця Ассирії. В той час Н. простягалася

на 4 км вздовж Тігру, місто мало строге планування. За царя Ашшурбанипала (7 ст. до н. е.) в Н. було створено бібліотеку-сховище, яка містила понад 30 тис. клинописних табличок. У 612 до н. е. Н. зруйнували союзна війська *Вавилонії* та *Мідії*.

НІН-І-КАСТЕЛ'ЯНОС (Nin y Castellanos) Хоакін (29.IX 1879, Гавана — 24.X 1949, там же) — кубинський композитор, піаніст, музикознавець. Муз. освіту здобув у Барселоні й Парижі. Виступав як піаніст у країнах Європи й Пд. Америки. В 1910 засн. у Гавані консерваторію й концертне т-во. З 1913 працював у Парижі та Брюсселі, 1939 повернувся в Гавану, займався фольклористичними дослідженнями, був професором консерваторії. Автор балету «Блакитний шарф» (1937), мімодрами «Другий» (1913), «Іберійської рапсодії» для скрипки і фортепіано, «Іспанської сюїти» для віолончелі і фортепіано (обидві — 1930), фп. творів, пісень, обробок нар. пісень. Уклав збірник для фортепіано творів ісп. композиторів 16—18 ст.

НІНСЬКА-ХУЕЙСЬКИЙ АВТОНОМНИЙ РАЙОН — на Пн. Китаю. Площа 170 тис. км². Нас. понад 3 млн. чол. (1976). Адм. ц. — м. Інчуань. Більша частина території — плоскогір'я заввишки до 1000 м, зайняте пустелею Алашань. Клімат посушливий. Економічно відсталий район Китаю. Основа г-ва — землеробство (у т. ч. поливне). Вирощують рис, пшеницю, гаюлян, кунжут, ріпак, конопі, бавовник. Тваринництво. Видобувають кам. вугілля. Окремі підприємства маш.-буд., хім., текст. (бавовняної та вовняної), харч. (зокрема, борошномельної) пром-сті. Гол. пром. центр — Інчуань.

НІОБА (Ніобей; Νιόβη) — у грец. міфології дочка *Тантала*, дружина фіванського царя Амфіона. Маючи багато дітей, Н. насміхалася з богині *Лети*, в якій було їх тільки двоє. Діти *Лети*, *Аполлон* і *Артеміда*, жорстоко помстилися за зневагу до матері: за один день стрілами повбивали всіх дітей Н., і вона з найщасливішою на світі матері стала найнесчаснішою. З гора Н. скам'яніла. Але навіть перетворившись на скелю, вона не перестала відчувати біль: з-під каменя весь час тік струмок з її сліз. Образ Н., що став символом матері-страдниці, широко відтворено в мистецтві й лірі (Гомер, Евріпід, Овідій, Саффо, Піндар та ін.). В укр. лірі його використали *Леся Українка*, *О. Кобилянська* та ін.

НІОБІЄВІ РУДИ — мінеральні утворення, що містять ніобій у таких кількостях, що його доцільно видлучати за сучасного рівня розвитку економіки й техніки. Осн. мінерали Н. р.: *колумбіт* (вміст Nb₂O₅ до 78,8%), *пірохлор* (понад 73%); менше значення мають *фергусоніт* Y(Nb, Ta)O₄ (38—58%) і *евксеніт* (Y, Eg, Ce, U, Pb, Co) [(Nb, Ta, Ti), (O, OH)₂] (понад 35%). Найбільші родовища Н. р. — у Бразилії, Канаді, Нігерії, Малайзії, Мозамбіку та Заїрі.

НІОБІЙ (Niobium; за ім'ям давньогрец. богині *Ніоби*, дочки *Тантала*), Nb — хімічний елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 41, ат. м. 92,9064. У природі існує стабільний ізотоп ⁹³Nb. Відкрив Н. 1801 англ. хімік Ч. Гетчел (1765—1847) і дав йому назву *колумбіт* Св. Вдруге Н. був відкритий 1844 нім. хіміком Г. Розе (1795—1864), який назвав його *ніобієм* для підкреслення схожості з *танталом*. Н. — рідкісний елемент, середній вміст його у земній корі 2 · 10⁻³%. Зустрічається у природі разом з танталом у мінералах *колумбіті*, *лопариті*, *пірохлорі* (див. *Ніобієві руди*). Н. — пластичний метал сірого кольору; густ. 8570 кг/м³; t_{пл} 2467° С; t_{кв} 4760° С. За хім. властивостями дуже подібний до тантала. Хімічно малоактивний, дуже корозійностійкий метал; не взаємодіє з к-тами, за винятком плавикової та сумішей її з азотною к-тою. Н. розчиняється у розплавлених лугах, сплавується з багатьма металами. Одержують Н. відновленням оксиду Nb₂O₅ вуглецем, карбідом Н. NbC; застосовують також *алюмініотермію*, відновлення фторніобату калію K₂NbF₆ металевим натрієм. Н. входять до складу багатьох жаро- і корозійностійких сплавів (див. *Ніобію сплави*), застосовується в атомній енергетиці, електроніці тощо.

В. Л. Павлов.
НІОБІТ — мінерал класу оксидів і гідроксидів. Те саме, що й *колумбіт*.

НІОБІЮ СПЛАВИ — сплави на основі *ніобію*. У Н. с. висока *жароміцність*, порівняно невелика густина, вони пластичні і добре зв'язуються, стійкі в деяких к-тах і в розплавлених лужних металах, але при нагріванні (т-ра понад 400° С) в повітрі та ін. окислювальних середовищах окислюються. Розрізняють Н. с. жароміцні і надпровідні (див. *Надпровідники*). Жароміцні Н. с. поділяють на: низькоміцні (іх застосовують до т-ри 1100—1150° С), леговані гадоліном, цирконієм або гафнієм, інколи — ванадієм і танталом; середньоміцні (використовували до т-ри 1200—1250° С), що містять, крім тантану, цирконію і гафнію, молибден, вольфрам і тантал, та високоміцні (іх експлуатують до т-ри 1250—1300, короткочасно — до т-ри 1450—1500° С) — зі значною кількістю (в сумі до 25%) вольфраму і молибдену. До надпровідних Н. с. належать сплави на основі систем *ніобій* — *цирконій*, *ніобій* — *титан*, *ніобій* — *титан* — *цирконій* і *ніобій* — *олово*. Н. с. застосовують в електронній і космічній техніці, атомній енергетиці, хім. пром-сті тощо.

НІРАЛА Сур'якант Тріпатхі (1896, с. Меданіпур, Бенгалія — 15.X 1961, Аллахабад) — інд. письменник. Писав *гінді мовою*. Один із засновників (разом із Дж. *Прасадам* і С. *Пантом*) романтичної течії чхаявад в поезії гінді. Літ. діяльність почав 1916. Рання творчість позначена субективізмом, романтичним смутком, оспівуванням кохання й краси. Основою поетичного кредо Н. пізнішого часу

Ф. Ф. Ніред.

Німфа, яку вжалив скорпіон. Скульптура Л. Бартоліні. Мармур. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Німфей. Теракотовий рельєф із зображенням танцюючої. Кінець 5 ст. до н. е.

стали гуманізм і боротьба людини за добро й справедливості. Проза Н. має соціально-критичне спрямування. Автор збірок поезій «Безіменна» (1923), «Аромат» (1930), «Пісенник» (1936), «Новелі» (1946), «Поклоніння» (1950), «Давні пісні» (1954); романів «Небесна діва» (1931), «Алака» (1933), «Мертва хватка» (1946), «Чорні діяння» (1950), повістей «Кулі Бхатті» (1939), «Козлатник Біллесур» (1946); збірок оповідань «Лізі» (1933), «Дружина пана Шукли» (1941).

Тел.: Укр. перекл. — [Вірні]. «Всесвіт», 1970, № 9: 1973, № 9; Рос. перекл. — Алака. Избранная проза. М., 1960; Поток. Стихи, песни и поэмы. М., 1961.

Літ.: Показчук Ю. Поет епохи. «Всесвіт», 1967, № 4; Показчук Ю. Поезія краси і страждання. «Всесвіт», 1970, № 9; Чельмис Е. П. Сурьянат Трипатті Нирала. М., 1978.

Ю. В. Показчук.
НІРВАНА (санскр., букв. — згасання, затухання) — одне з основних понять у буддизмі, джайнізмі та індуїзмі, що означає вищий стан «блаженства» людської душі, яка звільняється від безперервного потоку перевтілень, страждань і зливається з духовною, «божественною» першоосновною світу. Н. нібито настає внаслідок відмови людини від задоволення «земних» потреб, чуттєвих бажань і життєвих радощів.

НІРЕНБЕРГ Маршалл Уоррен (н. 10.IV 1927, Нью-Йорк) — амер. біохімік, член Нац. АН США (з 1967) та Амер. академії мистецтв і наук (з 1966). Закінчив ун-т штату Флориди (1952), з 1962 — зав. лабораторією біохім. генетики Ліпінського нац. ін-ту серця. Осн. наук. праці — з питань генетики, зокрема розшифрування генетичного коду (показав, що матричний синтез поліфеніламіну є поліуридилова к-та і що кодон УУУ, або урацил-урацил-урацил, визначає включення амінокислоти феніламіну в поліпептидний ланцюг в процесі біосинтезу білка). Нобелівська премія, 1968 (разом з Р. У. Холлі та Х. Г. Кораню).

НІРОД Федір Федорович [н. 31.III (13.IV) 1907, Петербург] — укр. рад. театральний художник, нар. художник СРСР (з 1965). Член КПРС з 1946. В 1930 закінчив Київ. худож. ін-т. У 1934—45 працював у Запоріж. (нині Львів.) укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (оформив вистави — «Правда» О. Корнійчука, 1937; «Украдене шастя» І. Франка, 1940; «Навала» Л. Леонова, 1943—44), 1950—60 — у Львів. театрі опери та балету ім. І. Франка («Далібор» Б. Сметани, 1951; «Лісова пісня» В. Кирейка, 1953; «Молода гвардія» Ю. Мейтуса, 1954), з 1961 — в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка («Милана», 1957, «Тарас Шевченко», 1964, Г. Майборода; «Загибель ескадри» В. Губаренка, 1967; «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва, 1971; «Князь Ігор» О. Бородіна, 1975; «Спартак» А. Хачатуряна, 1977; «Лебедине озеро» П. Чайковського, 1979). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, медалями. Л. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

Літ.: Панфілова М. К. Феір Нірод. К., 1969.

НІС Степан Данилович [літ. псевд. — С. Волошин та ін.; 24.IV (6.V) 1829, с. Понори, тепер Талалаївського р-ну Черніг. обл. — 29.XII 1900, м. Городище, тепер райцентр Черніг. обл.] — укр. етнограф і фольклорист. Закінчив мед. факультет Київ. ун-ту (1854). Працював земським лікарем на Україні (зокрема, в Чернігові), в Росії та в Болгарії. Зібрав багато пісень, приказок та прислів'їв, які частково опублікував у «Черніговських губернських ведомостях» (1859—60), збірках А. Метлинського, П. Чубинського та ін. Автор оповідань з життя селян та козаків. «Хуртовина», «Шворин рід», «Про Коноті» (усі — 1861), «Запорожець Абух» (1897) тощо. Написав кілька розвідок з етнографії та нар. медицини («Про хвороби та як їм допомогти», 1874; «У всякого народа своя природа», 1888, тощо).

Літ.: Брідина О. Ю. Фольклорно-етнографічна діяльність С. Д. Носа. «Народна творчість та етнографія», 1980, № 1. Ф. П. Погребенник.

НІС — початковий відділ дихальних шляхів хребетних тварин і людини, в якому містяться *ноху орани*. Н. у людини складається з зовн. частини, що утворена кістково-хрящовим скелетом і вкрита м'язами і шкірою, та порожнини Н., обмеженою кістками лицьового та частково мозкового черепу, в передньому відділі — хрящами. Вертикальна поздовжня перегородка поділяє порожнину Н. на дві майже симетричні половини. Через парні отвори (ніздрі) передній відділ Н. сполучається з зовн. середовищем, отвори заднього відділу (ховані) ведуть у *носоглотку*. Порожнина Н. сполучається з *придатковими пазухами носа*, від ротової порожнини відділена твердим і м'яким *піднебінням*. Носові раковини (по три на кожній зовн. стінці) ділять порожнину Н. на верх., серед. і нижній носові ходи. Слизова оболонка нюхової частини порожнини Н. (верх. раковини і верх. частини перегородки) містить нюхові *рецептори*; в дихальній частині вона вкрита вигнутим *епітелієм*, що виділяє слиз. Порожнина Н. бере участь у виконанні дихальної, нюхової, захисної та резонаторної функцій. Захворювання Н. вивчає *оториноларингологія*.

НІСА — стародавнє місто, тепер руїни за 18 км на Пн. Зх. від Ашхабада (Туркм. РСР). Н. виникла як родове поселення, за рабовласницького періоду перетворилася на значне місто *Парфянського царства*. Залишками Н. є городища Нова Н. і Стара Н. Розкопувалися 1930—36; систематичні розкопки проводяться з 1946. Городище Нова Н. (бл. 18 га) займає територію кол. міста і цитаделі. Городище Стара Н. (бл. 14 га) є залишками укріпленої резиденції парфянських царів, яка занепадала після падіння (224) Парфянського царства. За середньовіччя Н. була великим містом Хорасану — області д-ви *Саманідів*. Серед археол. знахідок найбільший інтерес становлять пам'ятки парфянського

часу: залишки фортечних мурів, палаців, храмів і госп. споруд. Знайдено невелику металеву, теракотову й мармурову скульптури, прикраси, посуд, унікальні культові *ритони* із слонових бивнів, оздоблені різьбленими рельєфами і скульптурними фігурками. Виявлено численні документи парфянського архіву 1 ст. до н. е., написані на глиняних черепках, частину яких прочитали рад. вчені. З 1980 городища Н. оголошено держ. археол. заповідником. Л. також с. 388.

НІСТАГМ (від грец. νσταγμός — сонливий стан, дрімота) — мимовільні швидкі ритмічні рухи очних яблук. Залежно від напрямку руху очних яблук розрізняють горизонтальний, вертикальний, ротаторний (коловий), діагональний і мішаний Н. Звичайно Н. буває двостороннім, зрідка — одностороннім. Н. може бути фізіологічним (спостерігається при розгляді предметів, що швидко рухаються, при швидкому обертанні тіла, впливанні у вухо холодної або гарячої води тощо), патологічним (коли у людини слабкий зір, при паралічі очних м'язів, *лабиринтиті*, *істерії*, інтоксикаціях тощо). Трапляється і професійний Н. — у гірників. Лікування: усунення осн. причин нистагму.

НІСТАТИН — лікарський антигрибковий препарат з групи *антибіотиків*. Застосовують при *кандидозах* (рота, піхви, шлунково-кишкового тракту, легень, сечовивідних шляхів, шкіри тощо) та з метою профілактики розвитку цього захворювання при тривалому вживанні антибіотиків.

НІТ (від лат. niteo — блищати) — застаріла назва одиниці якравлості поверхні, яка застосовувалася замість назви «кандела на квадратний метр» (кд/м²). Див. *Кандела*.

НІТРА — місто на Пд. Сх. Чехословаччини, у Словацькій Соціалістичній Республіці. Розташоване на р. Нітрі. 68 тис. ж. (1976). Розвинуті машинобудування та харч. (особливо пивоварня) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів. С.-г. і пед. ін-ти. Н. — одне з найдавніших словацьких міст (800—500 до н. е. — велике поселення, в 9 ст. — столиця Нітранського князівства). Архит. пам'ятки 9—17 ст.

НІТРАГІН — один з видів бактеріальних добрив, що їх виготовляють з чистої культури бульбочкових бактерій. Див. *Ризотрофін*.

НІТРАТИ — солі азотної (нітратної) кислоти HNO₃. В природі поширені у вигляді мінералів *натрієва* (або *чильська*) селітра NaNO₃ і *калієва селітра* KNO₃. Н. — безбарвні кристалічні речовини, стійкі у звичайних умовах; добре розчиняються у воді. При високих т-рах легко віддають кисень і є сильними окислювачами. Одержують Н. внаслідок дії HNO₃ на метали, оксиди і гідроксиди металів, солі тощо. Застосовують як добрива (NaNO₃, KNO₃, NH₄NO₃ та ін.), у виробн. *вибухових речовин* [KNO₃, NH₄NO₃, Ba(NO₃)₂], як протраву при фарбуванні [Al(NO₃)₃, Cr(NO₃)₃ та ін.] тощо. Н. амонію, лужних і лужно-

Ніоба. Мармур. Римська копія з грецького оригіналу близько 320 — 280 до н. е. Галерея Уффіці, Флоренція.

Ніса. Культовий ритон із слонових кісток. 2 ст. до н. е. Музей історії Академії наук Туркменської РСР, Ашхабад.

Бічна стінка порожнини носа:
1 — верхній носовий хід; 2 — верхня носова раковина; 3 — клиноподібна пазуха; 4 — середній носовий хід; 5 — нижній носовий хід; 6 — нижня носова раковина; 7 — середня носова раковина; 8 — лобна пазуха.

НІТРАТИ ЦЕЛЮЛОЗИ

Ніс. Мармурова статуя, 2 ст. Музей історії Академії наук Туркменської РСР. Ашхабад.

земельних металів наз. також *селітрами*. Крім солей, бувають органічні Н. (напр., ефіри) — нерозчинні у воді рідини, розчиняються у спирті з ефіром; термічно нестійкі. Застосовують для виробн. вибухових речовин та *порохів* (див. *Нітрогліцерин*, *Нітрати целюлози*).

НІТРАТИ ЦЕЛЮЛОЗИ нітроцелюлоза — складні ефіри целюлози й азотної кислоти заг. формули $[C_6H_7O_2(OH)_{3-x}(ONO_2)_x]_n$, де x може змінюватися від 0 до 3. Пухка біла волокниста маса з густ. 1590—1650 кг/м³. Ступінь заміщення, або вміст азоту в Н. ц., визначає їхні властивості. Н. ц., що містять до 2% N, розчиняються у розведених дутах, 9—11% N — в етиловому спирті, до 13% N — в суміші етилового спирту з ефіром. Усі види Н. ц. добре розчинні в ацетоні, не розчиняються у воді, а також у неводних розчинниках. Вони помірно гігроскопічні, відзначаються низькою теплостійкістю, вибуховими властивостями. Розрізняють види Н. ц.: колоксилін (10,7—12,2% N); піроколідій (12,4—12,6% N), відкритий Д. І. Менделєєвим; піроксилін № 2 (12,2—12,5% N) і піроксилін № 1 (13,0—13,5% N). Одержують Н. ц. нітруванням целюлози нітруючою сумішшю (суміш к-т HNO_3 і H_2SO_4), зберігають при вмісті 20—40% води або етилового спирту. Колоксилін застосовують для виробн. *целюлоїду*, *нітролакату*, піроксилін — для одержання *вибухових речовин*. Ося, неолік Н. ц. — горючий, через те (у виробн. півнок, лаків) вони витісняються ацетатами целюлози і синтетичними полімерами.

НІТРИДИ — хімічні сполуки азоту з іншими, більш електропозитивними елементами, гол. чин. з металами. За будовою і властивостями Н. поділяють на групи: 1) Н. лужних і лужноземельних металів. Це типові солі легко розкладаються водою з утворенням *аміаку*. 2) Н. металів III групи періодичної системи хімічних елементів Д. І. Менделєєва і Н. неметалів. Ці Н. (напр., AlN , BN , Si_3N_4) стійкі проти дії к-т, тугоплавкі і дуже термостійкі. Застосовують для виготовлення жароміцних сплавів, термоізоляції та ін. 3) Н. перехідних металів (TiN , ZrN , W_3N тощо). Відзначаються високими твердістю, крихкістю, тугоплавкістю, електропровідністю, теплопровідністю та ін. На поверхні металів Н. утворюють щільні й міцні захисні плівки (див. *Азотизація*).

Лит.: Самсонов Г. В. Нитриды. К., 1969.

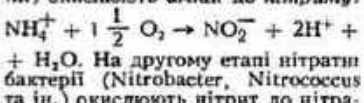
НІТРИЛИ — органічні сполуки заг. формули $R-CN$, де R — органічний радикал ($-CH_3$, $-C_2H_5$, $-C_3H_7$ тощо). До Н. належать акрилонітрил $CH_2=CH-CN$, ацетонітрил $CH_3-CO-CN$ та ін. Будовою і властивостями відрізняються від ізомерних їм *ізонітрів*. Н. легко вступають у реакції приєднання, відновлення тощо. Взаємодією Н. з водою (при наявності сильної кислоти) одержують *карбонові кислоти*. Одні з найважливіших методів добування Н. є дія-

ня *цианідами* металів на галогенопохідні. У пром-сті застосовують акрилонітрил — вихідну сировину для синтезу *поліакрилонітрилу*, *бутадієн-нітрильних каучуків*.

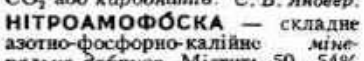
НІТРИТИ — солі азотистої (нітритної) кислоти HNO_2 . Безбарвні кристалічні речовини, добре розчинні у воді (за винятком $AgNO_2$). Виявляють як окислювальні, так і відновні властивості. Одержують Н. діянням суміші NO і NO_2 на оксиди і гідроксиди металів, відновленням нітратів та ін. Застосовують Н. гол. чин. у виробн. органічних барвників (Н. натрію $NaNO_2$). Н. органічні — похідні азотистої к-ти (ефіри тощо), напр. амлінітрил $C_6H_5ON_2$; використовують у медицині.

НІТРИФІКАЦІЯ (від грец. *nitron* — сода, селітра і лат. *facio* — роблю) — мікробіологічний процес перетворення в ґрунті й воді амонійних солей і *аміаку* в *нітрати* (солі азотної кислоти) — основну форму азотного живлення рослин. За оптимальних для Н. умов *нітрифікуючі бактерії*, що спричиняють Н., протягом літа можуть нагромадити в орному шарі ґрунту бл. 300 кг/га нітратів. Нітрифікуючі бактерії є в усіх ґрунтах, найменше їх у кислих. Вапнування кислих ґрунтів (див. *Вапнування ґрунтів*) сприяє розвитку цих бактерій. Посилює процес Н. *культування*.

НІТРИФІКУЮЧІ БАКТЕРІЇ — рухливі бактерії, що окислюють *аміак* та амонійні солі до *нітратів*. Поширені в ґрунті, прісній і солоноводних водоймах. Вперше виділені рос. мікробіологом С. М. Виноградським 1890). Н. б. — хемолітотрофи (одержують енергію за рахунок окислення неорганічних сполук), аеробні, грамнегативні (див. *Грама метод*). Окислення *аміаку* до *нітратів* (див. *Нітрифікація*) відбувається в 2 етапи і здійснюється двома групами Н. б. На першому етапі нітритні бактерії *Nitrosomonas*, *Nitrosolobus* та ін.) окислюють *аміак* до *нітриту*:

На другому етапі нітратні бактерії (*Nitrobacter*, *Nitrosovoccus* та ін.) окислюють *нітрит* до *нітрату*:

Взаємовідношення між цими двома групами Н. б. метабіотичні (для нітратних бактерій субстратом є продукти життєдіяльності нітритних бактерій). Н. б. можуть також засвоювати вуглець атмосферного CO_2 або *карбонату*. С. Б. Яновер.

НІТРОАМОФСКА — складне азотно-фосфорно-калійне мінеральне добриво. Містить 50—54% N, P_2O_5 і K_2O . Одержують шляхом обробки фосфорної к-ти, нейтралізованої *аміаком*, сплавом *аміачної селітри*, додаючи хлористий калій або сульфат калію. Випускають у гранулах. Усі поживні речовини Н. легко засвоюються рослинами. Див. також *Складні добрива*.

Ж. Т. Голушак.

НІТРОБЕНЗОЛ, $C_6H_5NO_2$ — найпростіша ароматична *нітросполука*. Н. — масляниста рідина жовтуватого кольору з запахом гіркого

мигдалю; отруйний; густ. (т-ра 15° С) 1208 кг/м³, $t_{пл}$ 5,7° С, $t_{кип}$ 210,9° С. Малорозчинний у воді, добре змішується з органічними розчинниками. При відновленні (залежно від умов) Н. перетворюється на *анілін* або ін. продукти (азобензол, гідразобензол тощо). Одержують Н. *нітруванням* бензолу нітруючою сумішшю (суміш азотної й сірчаної к-т). Застосовують для виробн. *аніліну*, *бензидину* тощо, у виробн. *барвників*, як окислювач та ін.

НІТРОГЛІКОЛЬ, гліколідинітрат, $O_2NCH_2-CH_2ONO_2$ — повний ефір *етилендіолу* й *азотної кислоти*. Н. — безбарвна в'язка рідина, токсичний; густ. (т-ра 15° С) 1500 кг/м³, $t_{пл}$ — 20° С; погано розчинний у воді, змішується з органічними розчинниками. Одержують Н. *нітруванням* етилендіолу сумішшю азотної й сірчаної к-т. Н. — *вибухова речовина*, застосовується разом з *нітрогліцерином* і *нітратами целюлози* для виготовлення *динамітів* і *порохів*.

НІТРОГЛІЦЕРИН, гліцериннітрат, $CH_2ONO_2-CHONO_2-CHONO_2$ — складний ефір гліцерину й азотної кислоти. Безбарвна оліста рідина, без запаху, солодка на смак, густ. (т-ра 25° С) 1591,8 кг/м³. Кристалізується у двох модифікаціях — стабільній біпірамідально-ромбічній з $t_{пл}$ 13,5° С і лабільній (триклинній) з $t_{пл}$ 2,8° С; добре розчиняється в ефірі, хлороформі, оцтовій к-ті, обмежено — у воді, етиловому спирті, сірковугледі. Н. — *лизна вибухова речовина*, вибухає при незначному ударі, теплота вибуху 6,3 МДж/кг, швидкість *детонації* 7,7 км/сек, об'єм газоподібних продуктів вибуху 713 л/кг; т-ра плавлення ~ 200° С. Одержують Н. *нітруванням* гліцерину сумішшю к-т HNO_3 і H_2SO_4 . Застосовують у виробництві *динамітів*, *порохів* тощо.

У мед. практиці Н. застосовують як судинорозширювальний засіб. Він розслабляє гладенькі м'язи, особливо коронарних судин; розширюючи капіляри, поліпшує кровопостачання і забезпечує киснем *міокард*, знижує артеріальний тиск, прискорює серцевий ритм, поглиблює і підсилює дихання. Призначають при *стенокардії*, *астмі бронхіальної*, печінковій і кишковій *коліках*. У великих дозах токсичний.

В. А. Богалюбський (фіз.-хим. властивості).

НІТРОЗОСПОЛУКИ — органічні сполуки, що містять нітрозогрупу — $N=O$, зв'язану з атомом вуглецю, напр. $C_6H_5-N=O$ — *нітробензол*. Багато Н. існують у димерній формі, що легко переходить у мономерну: $(R_2CNO)_2 \rightleftharpoons 2R_2CNO$. Мономерні Н. — забарвлені рідини або гази (сині, зеленкуваті), димерні — безбарвні тверді речовини. Н. дуже реакційноздатні. Їх можна окислити у відповідні *нітросполуки*, відновити до *амінів* (абс. гідроксиламінів) тощо. Одержують Н. різними способами з олефінів, амінів, *нітросполук*, оксимів. Н. ароматичного ряду застосовують як *барвники*, напівпродукти в органічному синтезі, аналітичні реагенти та ін.

НІТРОЛАКИ — лаки на основі *нітратів целюлози*. Для виготовлення Н. застосовують гол. чин. *кококсилін* і органічні розчинники (ацетон, метилетилкетон, складні ефіри оцтової кислоти та ін.). До складу Н. можуть входити також природні або синтетичні смоли (гліфталеві та пентафталеві смоли, феноло-формальдегідні, сечовино-формальдегідні, епоксидні смоли тощо) та *пластифікатори* (напр., фосфати, фталати, касторова олія, хлоровані парафіни). Для одержання кольорових Н. додають *пігменти*. Суміш Н. з неорганічними або органічними *наповнювачами* наз. емалевими фарбами (нітроемалями). Н. вогнебезпечні. Швидко висихають, утворюючи плівки, стійкі до дії бензину, мінер. масел, обмежено водостійкі, нестійкі до дії лугів, концентрованої H_2SO_4 , а також до нагрівання тощо. Застосовують для покриття дерев'яних та металевих виробів. Нітролакові покриття добре поліруються. Н. поступово витісняються матеріалами на основі синтетичних *плікоутворюючих речовин*.

НІТРОМЕТАН, CH_3NO_2 — найпростіша *нітросполука* аліфатичного ряду. Безбарвна рідина із своєрідним запахом; густ. (т-ра $20^\circ C$) 1138 kg/m^3 ; $t_{кип}$ $101,2^\circ C$; малорозчинна у воді, добре розчиняється в більшості органічних розчинників; утворює азеотропну (нероздільно киплячу) суміш з водою ($t_{кип}$ $83,6^\circ C$; 76,4% Н.). Н. легко взаємодіє з альдегідами, кетонами, етиленоксидом та ін. сполуками; напр. з формальдегідом: $CH_3NO_2 + CH_2O \rightarrow HOSCH_2CH_2NO_2$. У пром-сті Н. одержують деструктивним *нітруванням* парафінових вуглеводнів (найчастіше використовують *пропан*). Застосовують Н. як *розчинник*, для *екстрагування* ароматичних вуглеводнів, у виробн. хлорпикрину, деяких *вибухових речовин* тощо. Н. — отруйний (гранично допустима концентрація у повітрі 0,01%).

НІТРОН — торговельна назва синтетичного волокна з поліакрилонітрилу, яке виробляють в СРСР. В ін. країнах наз. *орлон*, *кашмілон* тощо. Застосовують для виготовлення тканин і різних тех. виробів.

НІТРОСПЛУКИ — органічні сполуки, що містять у молекулі одну або кілька нітрогруп — NO_2 , зв'язаних з атомами вуглецю. Залежно від кількості нітрогруп Н. поділяють на моно-, ди-, три- і полінітросполуки. Розрізняють Н.: 1) аліфатичні, або жирного ряду, в яких нітрогрупа міститься безпосередньо біля атома вуглецю аліфатичного ланцюга, напр., *нітрометан* CH_3NO_2 , 2) ароматичні, що містять нітрогрупу в ароматичному ядрі, напр., *нітробензол* $C_6H_5NO_2$; 3) жирноароматичні — з нітрогрупою у боковому ланцюзі, напр., *фенілнітрометан* $C_6H_5CH_2NO_2$. Найпростіші Н. аліфатичного ряду — безбарвні рідини з приємним запахом, одержують їх *нітруванням насичених вуглеводнів* азотною к-тою за *Коновалова реакцією*. Ароматичні Н. — жовтуваті рідини або кристалічні ре-

човини, добре розчинні в органічних розчинниках; одержують *нітруванням* ароматичних сполук сумішню азотної і сірчаної к-т. Аліфатичні Н. застосовують як розчинники, в органічному синтезі при одержанні *амінів*, *альдегідів*, *кетонів*, *карбонових кислот* тощо; ароматичні — для виробн. *барвників*, деякі — як вибухові речовини (*тринітрол*).

НІТРОФІЛЬНІ РОСЛИНИ (від грец. *νίτρον* — сода, селітра і *φίλω* — люблю) — рослини, які добре розвиваються лише на ґрунтах, багатих на засвоєні сполуки азоту, гол. чин. на солі азотної кислоти, амонію тощо. До Н. р. належать рослини пасовищ, зокрема ті, що ростуть на стоянках худоби (напр., борщівник, бугиля), багато які *бур'яни* (пірій, лобода, лутига, щиряца та ін.), рослини смітних місць (кропива, блекота, будяк, собача кропива, полин гіркий), рослини, які оселяються на лісових вирубках (хаменерій, малина) і використовують сполуки азоту, що утворилися при розкладанні *лісової підстилки* та порубкових решток. Серед культурних рослин Н. р. є пшениця, льон, соняшник тощо.

НІТРОФОС, нітрофосфат — складне азотно-фосфорне *мінеральне добриво*. Осн. складовими частинами Н. є нітрат амонію, фосфат амонію, дикальційфосфат і частково монокальційфосфат. Містить в середньому 38% N та P_2O_5 . Випускають у гранулах. Застосовують під усі с.-г. культури. Див. також *Складні добрива*. Ж. Т. Головащук.

НІТРОФОСКА — складне мінеральне добриво, що містить азот, фосфор і калій. Загальний вміст поживних речовин, залежно від методу виробн., коливається від 35 до 52%, в Н., одержуваних на основі фосфатів амонію, може досягати 60%. Випускають у гранулах. Н., як і ін. *складні добрива*, застосовують під усі с.-г. культури.

НІТРОЦЕЛЮЛОЗА — те саме, що й *нітрати целюлози*.

НІТРОЦЕМЕНТАЦІЯ, газове ціанування — дифузійне насичення поверхні сталевих або чавунних виробів одночасно азотом і вуглецем у газовому середовищі; різновид *хіміко-термічної обробки*. Проводиться переважно в шахтних або муфельних (див. *Муфель*) печах, до ендотермічного (з вбиранням тепла) середовища яких додають природний газ (5—10%) і аміак (3—10%). Товщина дифузійного (див. *Дифузія*) шару становить при бл. 0,25—1,5 мм. Розрізняють Н. низькотемпературну (при t -рі 500—700 $^\circ C$) і високотемпературну (840—930 $^\circ C$). Н. підвищує твердість, стійкість проти зношування і витривалість матеріалів, а іноді і їхню корозійну стійкість, збільшуючи тим самим довговічність і надійність деталей машин.

НІТРУВАННЯ — введення нітрогрупи — NO_2 в молекули органічних сполук за схемою: $R - H + HO - NO_2 \rightarrow R - NO_2 + H_2O$. Н. здійснюють за допомогою концентрованої або розведеної азотної

к-ти HNO_3 , нітруючої суміші (суміш к-т HNO_3 і H_2SO_4), діоксиду азоту NO_2 тощо. Нітруючим агентом є катіон нітронію NO_2^+ , що утворюється за схемою $HONO_2 + 2H_2SO_4 \rightarrow NO^+ + H_3O^+ + 2HSO_4^-$, який реагує, напр., з молекулою ароматичної сполуки за рівнянням: $Ar - H + NO_2^+ \rightarrow Ar - NO_2 + H^+$. Н. насичених вуглеводнів розведеною к-тою HNO_3 , винайшов і розробив 1888 М. І. Коновалов (див. *Коновалова реакція*), а Н. ароматичних сполук — нім. хімік Е. Мітчерліх (1834). Н. застосовують у виробн. органічних *барвників*, *вибухових речовин*, парфюмерних та фарм. препаратів.

НІТШ (Nitsch) Казімеж (І.П. 1874, Краків — 26.IX 1958, там же) — польс. мовознавець, акад. (з 1911), президент Польс. АН (1946—52), чл.-кор. АН СРСР (з 1947). Закінчив Краківський ун-т (1898). Професор Краківського (1911—52, з перервами) і Львів. (1917—20) ун-тів. Автор праць з історії польс. мови, діалектології, лінгвістичної географії, лексикографії: «Діалекти польської мови» (1915, переробл. вид. 1957), «Мовний атлас польського Підкарпаття» (1934, у співавт.), «З історії малопольського наріччя» (1928). У своїх працях («З географії польських слів» та ін.) використовував матеріали укр. мови.

НІУЕ, Савідж — острів у центр. частині Тихого ок., в *Полінезії*, володіння Нової Зеландії. Площа 259 km^2 . Нас. 3,8 тис. чол. (1976, оцінка). Адм. ц. — Алофі. Н. — кораловий острів вис. до 91 м. В центр. частині — западина (залишок колишньої лагуни). Острів відкрив 1774 Дж. Кук. З 1901 — володіння Нової Зеландії. З жовтня 1974 Н. дістав внутр. самоврядування в рамках «вільної асоціації» з Новою Зеландією. Основа економіки — вирощування кокосової пальми і бананів, виробн. копри на експорт. Розвинуті кустарні промисли. Зовн. зв'язки здійснюються через Нову Зеландію. Туризм.

«НІХОНГІ», «Ніхон секі» («Анналі Японії») — япон. *хроніка* з давніх часів до 697 (31 том). Складена 720. 1—2-й томи містять япон. міфи, 3—30-й — хроніку правління імператорів, витяги з япон. документів і кор. хронік. Останній том, який складався з геральдичних записів, втрачено. Продовженням «Н.» є «Секу Ніхонгі» («Продовження анналів Японії», 40 томів, що охоплюють період з 697 по 791).

НІХРОМ — сплав *нікелю* з *хромом*; один із *нікелю сплавів*. Містить 65—80% Ni і 10—30% Cr. Н. піддають *легуванню* кремнієм (до 1,5%) або алюмінієм (до 3,5%), мікродобавками рідкісно- і лужноземельних елементів. Сплав відзначається рідкісним поєднанням високої *жаростійкості* з великим питомим *електричним опором*. За певних умов ніхрому притаманна *надпластичність*, він добре піддається зварюванню й обробці

різанням. З Н. виготовляють нагрівальні елементи електр. печей і побутових приладів, виробі, що їх експлуатують при високій т-рі і невеликому мех. навантаженні, інколи — реостати і високоточні резистори. Н., в якому замість частини нікелю є залізо, наз. фероніхромом.

НІЦЦА — місто на Пд. Франції, адм. ц. департаменту Приморські Альпи. Порт на узбережжі Середземного м. Вузол з-ць і автошляхів. 34,6 тис. ж. (1975). Один з гол. курортних центрів Лазурного берега. Окремі підприємства електротех., текст., швейної, меблевої, парфюмерної, харч. та ін. галузей пром-сті. Виготовлення сувенірів. Обслуговування туристів. Ун-т. 8 музеїв (у т. ч. археол., природничої історії, красивих мистецтв та ін.). Кінотеатри. Архіт. пам'ятки 17—18 ст. У Н. народився Дж. Гарібальді, поховано О. І. Герцена. Колишня столиця графства Ніцца, що входило до Сардинського королівства (Італія). У складі Франції — з 1860. Н. — один з найбільших кліматичних курортів Європи, який функціонує протягом цілого року (кліматотерапія, зокрема сонцелікування).

Показання: функціональні розлади первової системи, переважно тощо. В Н. є численні «отелі, пансіонати, санаторії».

НІЦШЕ (Nietzsche) Фрідріх (15. X 1844, Реккен, Саксонія — 25.VIII 1900, Веймар) — нім. філософ, представник ірраціоналізму та волюнтаризму, один із засновників «філософії життя». Навчався в Боннському та Лейпцигському ун-тах, викладав класичну філологію у Базельському ун-ті (1869—79). Погляди Н. формувалися під впливом філософії А. Шопенгауера, естетичних ідей і мистецтва В. Р. Вагнера, позитивізму та соціального дарвінізму. Центр. поняттям філософії Н. є категорія «життя», що як єдина реальність звільнена від матеріальності, є формою прояву «космічної закономірності» — містичної «воли до влади», проявами якої у людини є довичний інстинкт самозбереження, боротьба за існування, прагнення до панування. Крайній ірраціоналізм у поєднанні з волюнтаристською містикою, що заперечують об'єктивно існуючий світ і можливості його пізнання, стали у Н. фундаментом для побудови реакційних соціальних концепцій, які відверто і цинічно відобразили потреби і прагнення монополістичної буржуазії. Нерівність і експлуатацію Н. обґрунтовує різною мірою «воли до влади» у окремих людей, що неминує призводити до поділу суспільства на еліту і маси. Н. оспівує культ «надлюдини», який нібито дозволено все, насильство, війну як засіб очищення культури. Погляди Н. покладено в основу найрадикальніших соціологічних концепцій імперіалістичної буржуазії (див. Ніцшеанство).

НІЦШЕАНСТВО — реакційна ідеалістична філософська течія, яка склалася наприкінці 19 ст. під впливом філософії Ф. Ніцше. Ірраціоналізм і волюнтаризм, апо-

логія соціальної нерівності та експлуатації людини людиною, міф про властиву всім людям «волю до влади», проповідь війни та вандалізму, зоологічна ненависть до трудящих мас тощо, притаманні поглядам Ніцше, набули дальшого розвитку й теор. обґрунтування у Н. В руслі Н., як одного з напрямів «філософії життя», формувалися філос. концепції О. Шпенглера, Г. Файнгінгера, Л. Клаєса, Е. Юнгера та ін. Н. справило помітний вплив на екзистенціалізм, феноменологію, позитивізм, інтуїтизм, прагматизм, сучас. бурж. історіографію. В кін. 19 ст. Н. взяли на озброєння ідеологи пангерманізму, а в 20 ст. — верховодили ним. фашизму. Антидемократизм і аморалізм Н. глибоко вплинули на певні кола бурж. інтелігенції та дрібнобурж. верств, сприяли злиттю їх з реакційними силами. Вплив Н. позначився на творчості багатьох бурж. письменників, зокрема в Росії — М. Арицбаєва, Д. Мережковського, на Україні — Е. Маланюка, М. Сріблянського, А. Товкачевського та ін. В епоху загострення заг. кризи бурж. суспільства Н. стало ідейним прапором ворогів миру, демократії і соціалізму. Л. К. Куличенко.

НІЦЛАВА — річка у Терноп. обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 33 км, площа бас. 871 км². Бере початок і тече Подільською височиною. Є ставки. На Н. — м. Копичинці.

НІЧНА КРАСУНЯ, мірабіліс красива (Mirabilis jalapa) — багаторічна трав'яниста рослина роддини поцвєтінних. Листки супротивні, суцільні. Квітки з приємним запахом червоні, жовті або білі, зібрані в волоті, розкриваються тільки ввечері. Плід — горішок. Дико росте в Пд. Америці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, культивують як однорічну декоративну рослину.

НІЧНА РОБОТА — за рад. правом робота з 10 години вечора до 6-ї години ранку. Згідно з ст. 25 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю (в УРСР — ст. 54 КЗпП УРСР) тривалість роботи (зміна) в нічний час скорочується на 1 годину. Тривалість Н. р. дорівнює денній, коли це необхідно за умовами виробництва, зокрема в безперервних виробництвах, а також на змінах роботах при 6-денному робочому тижні з одним вихідним днем. До Н. р. забороняється залучати вагітних жінок і матерів, які мають дітей віком до одного року; осіб, молодших за 18 років, ряд передічних у законодавстві (ст. 35) ін. осіб (напр., хворих на туберкульоз). Робота жінок у нічний час не допускається, за винятком тих галузей нар. г-ва, де це викликається особливою необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід (ст. 175). Не допускається залучення до Н. р. інвалідів без їхньої згоди (ст. 172).

НІЧНИЦЯ (Myotis) — рід ссавців род. гладконосих кажанів. Довж. тіла 37—93 мм, крила широкі й тупі, вуха відносно довгі, волоссяний покрив буровато-сірий або іржаво-бурий. Переважно нічні тварини; вдень зграями або групами ховаються в дуплах дерев, щі-

линах скель, на горищах тощо. Живляться комахами. Самка раз на рік народжує 1 маля. Бл. 100 сучас. видів, що зустрічаються на суходолах Зх. та Сх. півкуль, на Пн. — до меж поширення деревних рослин. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 9, у т. ч. Н. велика (M. myotis), Н. водяна (M. daubentonii), Н. гостроуха (M. oxypnathus, синонім M. blythi) та ін. Викопні рештки Н. відомі починаючи з олігоцену.

НІЧНІ МЕТЕЛИКИ — група комах. Те саме, що й різновиди.

НІША (франц. niche) — 1) В геоморфології — незначне заглиблення на схилі або біля підніжжя височини. Утворюється внаслідок вищитрювання, руйнівної дії хвиль, ерозії тощо, а також на місці накопичення і прориву газів у момент застигання лави. 2) В архітектурі — заглиблення в стіні будівлі для встановлення статуй, ваз, розміщення вбудованих шаф тощо. Іноді Н. застосовують для пластичної обробки стін. 3) У військовій справі — укриття, влаштоване в окопах під бруствером (в інших спорудах — у стінах і крутосхилах) і призначене для захисту одного з військовослужбовців від куль, осколків, уражаючих факторів ядерних вибухів або для збереження безпечності і продовольства. У твердих ґрунтах Н. викопують, не укріплюючи їх, у м'яких — обшивають дошками.

НІШТАДТСЬКИЙ МІРНИЙ ДОГОВІР 1721 — договір між Росією і Швецією, що закріпив перемогу рос. військ у *Північній війні 1700—21*. Підписаний 30.VIII (10.IX) 1721 в м. Ніштадті (Фінляндія). За Н. м. д. до Росії відійшли *Лівляндія* з Рігою, Естляндія з Ревелем і Нарвою, частина Карелії з Кекегольмом, Інгерманландія (Іжорська земля), о-ви Езель, Даго та ін. землі від Выборга до курляндського кордону. Росія повернула Швеції Фінляндію. Договір відновив рос.-швед. торгівлю. Укладення Н. м. д. закріпило за Росією вихід до Балтійського м., а також ліквідувало загрозу загарбання Лівобережної і Слобідської України Польщею.

НІЩИНСЬКИЙ Петро Іванович [псевд. — Петро Байда; 9 (21).IX 1832, с. Неменка тепер Іллінського р-ну Він. обл. — 4 (16).III 1896, с. Ворошилівка, тепер Таврійського р-ну Він. обл.] — укр. композитор і поет-перекладач. Муз.-теор. освіту здобув у Київ. духовному уч-щі. З 1850 — півчій церкви рос. посольства в Африці; закінчив там ун-т (1856, філологічний та богословський ф-ти), здобув ступінь магістра наук. З 1857 жив у Петербурзі, з 1860 — в Одесі, з 1875 — в Ананьєві; викладав у гімназіях рос. та грец. мови, писав музику, організував хор і керував ним. Широкоосвічена людина прогресивних поглядів, Н. був знайомий з рос. революц. демократом А. Желязовим, спілкувався з корифеями укр. муз.-театр. культури М. Лисенком, П. Сокальським, М. Кропивицьким, І. Карпенком-Карим, М. Садоським, П. Саксаганським. Найвизначніший твір Н. — муз.

П. І. Ніщинський.

Нічна красуня. Верхня частина квітучої рослини.

картина з нар. життя «Вечорниці», яку він створив 1875 на власний текст як вставну сцену до 2-ї дії драми «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Вперше виконаний того ж року елізаветградським артистичним гуртком, твір набув самостійного значення. Славновісний чоловічий хор з «Вечорниць» — «Закувала та сива зозуля» — популярний і в наші дні. Н. — автор збірок укр. нар. істор. пісень (зокрема, «Про козака Софрона», «Ой п'є Байда», «Ой гук, мати»), романсів «Порада» і «Нудьга». Відомий і як автор перших перекладів укр. мовою безпосередньо з оригіналу «Антигони» Софокла (вид. в Одесі 1883), «Одісеї» (вид. у Львові, 1889, 1892) та «Іліади» (незакінчений) Гомера; грец. мовою — «Слова о полку Ігоревім». Брав участь у складанні рос.-укр. словника; автор підручника грец. граматики.

Лит.: Довженко В. П. І. Ніщинський. К., 1953. Л. Б. Архімович.

НІЯЗІ [справж. прізвище та ім'я — Тагі-заде-Гаджібеков Ніязі Зудіфугарович; н. 7 (20). VIII 1912, Тбілісі] — азерб. рад. диригент, композитор, муз.-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1942. Навчався в Тбіліській консерваторії (1925—31) й аспірантурі Бакинської консерваторії (1933—34). З 1938 (з перервами) — худож. керівник і гол. диригент Азерб. симф. оркестру. В 1937—48 — диригент, 1951—52, 1958—59 — гол. диригент, 1961—65 — директор, худож. керівник і гол. диригент Азерб. театру опери та балету ім. М. Ф. Ахундова. За диригуванням Н. поставлено опери «Нергіз» А. М. М. Магомаєва (1938) й «Севіль» Амірова (1953), балет «Легенда про любов» А. Мелікова (1962) та ін. Автор муз. творів, серед яких опера «Хосров і Шірін» (1942), балет «Чітра» (1962), симф. мугам «Раст». Нагороджений орденем Жовтневої Революції, ін. орденями, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1952.

НКРУМА (Nkrumah) Кваме (21. IX 1909, Нкруфул, Золотий Берег — 27. IV 1972) — діяч афр. нац.-визвольного руху, держ. діяч Гани. В 1935—45 жив у США, 1945—47 — у Великобританії. Закінчив Лінкольнський і Пенсільванський ун-ти. В 1949 заснував Нар. партію конвенту, яка очолила визвольну боротьбу проти англ. колонізаторів. З 1952 очолює перший афр. уряд Золотого Берега, з 1957 — прем'єр-міністр Гани, з 1960 — одночасно президент. Усукутий внаслідок військ. перевороту 1966. Останні роки жив в еміграції у Гані. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

НОВА КУЛЬТУРА — археологічна культура бронзового віку, яку датують 13—11 ст. до н. е. Поширена на тер. Сх. Румунії, а також на тер. СРСР (Молда. РСР і пд.-зх. частина УРСР). Назва походить від могильника, виявленого в передмісті Брашова (Нова — буквально Нове місто) в Румунії. На тер. УРСР досліджено поселення і могильник біля с. Остріаця Городенківського р-ну Івано-Фр. обл. та поселення поблизу с. Магали Нова

восьмицького р-ну Чернів. обл. (див. Магала). Для поселень Н. к. характерна наявність зольників, поблизу яких були наземні житла та господарсько-виробничі споруди. Могильники — великі ґрунтові (до 200 поховань), зі скорченням трупопокладенням. При дослідженні пам'яток Н. к. знайдено глиняний посуд, кістяні наконечники стріл, бронзові листовидні наконечники списів, втулчасті кельти, дзеркала, шпильки тощо. Носії Н. к. займалися скотарством, землеробством, бронзолварною справою, підтримували тісні зв'язки з племенами карпатської культури та ін.

Лит.: Культура Нова. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

НОБЕЛІВСЬКІ ПРЕМІЇ — міжнародні премії, що присуджуються з 1901 за рахунок прибутків Нобелівського фонду — процентів на капітал, заповіданий для цієї мети шведським промисловцем А. Б. Нобелем. Щорічний прибуток від цього фонду поділяється на 5 рівних частин і присуджується щороку (за винятком років 2-ї світової війни) у вигляді Н. п. за найважливіше дослідження і відкриття в галузі фізики, хімії, фізіології або медицини, за красу літ. творч. та діяльність по зміцненню миру. З 1968 щорічні премії пам'яті Нобеля присуджуються й у галузі екон. наук (засновані держ. банком Швеції на честь свого 300-річчя). Н. п. присуджується незалежно від расової і нац. належності, статі, віросповідання, можуть присуджуватися і за праці, виконані раніше, якщо їхнє значення стало очевидним пізніше. Н. п. присуджуються окремим особам, за винятком премій миру, і лише один раз. Як виняток, Н. п. було присуджено двічі М. Склодовській-Кюрі (1903, 1911), Л. Поліну (1954, 1962) і Дж. Бардіну (1956, 1972). Право висунення кандидатур на здобуття Н. п. належить лише особам (не орг-ціям), коло яких визначено положенням про кожний вид Н. п. Присудження Н. п. з хімії, фізики, економіки доручено королівській академії наук, з фізіології або медицини — Королівському Каролінському медико-хірургічному інституту, з л-ри — Шведській академії (всі ці установи — в Стокгольмі), які утворюють для цієї мети к-ти по Н. п. За діяльність по зміцненню миру Н. п. присуджує Нобелівський к-т, спеціально призначуваний норвезьким парламентом. Рішення про присудження премій оскарженню і скасуванню не підлягають. Лауреатові Н. п. вручається золота медаль із зображенням А. Б. Нобеля і відповідним написом, диплом і чек на астановлену грошову суму, розмір якої залежить від прибутків Нобелівського фонду (від 30 до 70 тис. доларів). Лауреат Н. п. повинен протягом 6-ти місяців після вручення йому Н. п. (вручаються 10 грудня) виступити з популярною лекцією на тему своєї роботи, як правило, в Стокгольмі або Осло. Н. п. за наук. заслуги удостоєно ряд видатних учених, у т. ч. радянських: М. М. Семінова (з хімії, 1956), П. О. Черенкова,

І. М. Фрэнк, І. Є. Тамма (з фізики, 1958), Л. Д. Ландау (з фізики, 1962), М. Г. Басова і О. М. Прохорова (з фізики, 1964), рад. письменника М. О. Шолохова (1965), Л. В. Канторовича (з екон. наук, 1975), П. Л. Капіцу (з фізики, 1978) та ін. Першим з рос. учених Н. п. одержав І. П. Павлов (1904). В ряді випадків рішення про присудження Н. п., особливо за літ. твори і діяльність по зміцненню миру, були тенденційними й визначалися політ. інтересами реакційних кіл.

В. В. Рига.
НОБЕЛІЙ (Nobelium; за ім'ям А. Б. Нобеля), No — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент, ат. н. 102; належить до актиноїдів. Перше повідомлення про одержання елемента 102 було зроблено 1957 міжнар. групою вчених, що працювала у Стокгольмі, яка й запропонувала назву Н. Наступні дослід. (СРСР і США) показали помилковість цього повідомлення. Правильні дані про 102-й елемент і його хім. властивості було одержано (1963—67) в Дубні Г. М. Фльоровим і його співробітниками, які запропонували для цього елемента назву «жодіотій» (за ім'ям Ф. Жоліо-Кюрі). Але питання про назву елемента 102 остаточно не розв'язано, і тому його знак у періодичній системі взято в дужки. Відомо дев'ять ізотопів Н. з масовими числами 251—259, серед яких найбільш довгоживучий ізотоп ^{259}No ($T_{1/2}$ бл. 1,5 год.).

За хім. властивостями Н. близький до фермію і каліфорнію.
НОБЕЛЬ (Nobel) Альфред Бернгард (21. X 1833, Стокгольм — 10. XII 1896, Сан-Ремо, Італія) — швед. інженер-хімік і підприємець. Член Лондонського королівського т-ва і Шведської АН. У 1863 налагодив пром. виробн. динаміту, а 1867 дістав патенти на вибухові речовини і на гримучортутний капсуль-детонатор. Організатор і співвласник підприємств по виробн. динаміту в багатьох країнах Зх. Європи. Засновник щорічних міжнар. премій (див. Нобелівські премії).

НОБІЛЕ (Nobile) Умберто (25. I 1885, Лауро, Авелліно — 30. VII 1978, Рим) — італ. конструктор дирижаблів і полярний дослідник. В 1926 — командир дирижабля «Норвегія» власної конструкції, на якому група дослідників на чолі з Р. Амундсеном здійснила переліт з о. Шпіцберген через Пн. полюс на Аляску. Очолюв (1928) італ. експедицію до Пн. полюса на дирижаблі «Італія», який в районі Шпіцбергена зазнав катастрофи. В рятуванні Н. та його супутників брав участь рад. криголам «Красін». У 1932—36 Н. працював у Москві консультантом з питань дирижаблестроєння. У 1939 емігрував до США. Після другої світової війни повернувся до Італії, викладав в ун-ті Неаполя.

НОБІЛІТЕТ [від лат. nobilitas (nobilitatis) — знать] — привілейована замкнута правляча верхівка рабовласницького класу в Стародавньому Римі в період республіки. Сформувалася до поч. 3 ст. до н. е. Н. володів монополією правом на заміщення вищих держ. по-

К. Нкрума.

Нічниця гостровуха.

сад, був оплотом реакції під час рухів за аграрні реформи і демократизацію держ. ладу. В період імперії Н. втратив колишнє значення. В ширшому розумінні Н. — знать.

НОВА БОРОВА — селище міського типу Володарсько-Волинського р-ну Житомир. обл. УРСР. Залізнична станція. 6,3 тис. ж. (1980). Залізобетонних виробів, рем.-мех. та овочесушильний з-ди, пром. комбінат, лісництво. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури. Виникла у 2-й пол. 17 ст.

НОВА БРИТАНІЯ — вулканічний острів у зх. частині Тихого ок., у *Бісмарка архіпелагі*. Тер. *Папуа — Нової Гвінеї*. Пл. 36,6 тис. км². Нас. (з прилеглими островами) 166 тис. чол. (1973). Вис. до 2300 м (діючий вулкан Улавун). Тропічні вологі ліси. Вирощують кукурудзу, банани, кокосову пальму. Рибальство. Осн. місто і порт — Рабаул.

НОВА ВОДОЛАГА — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Вільховатці (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Водоллага. 14,1 тис. ж. (1980). Засн. бл. 1675. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 Н. В. — с-ще міськ. типу. У селищі — комбінати: «Буддеталь», плодоовочевий та хлібний; мол., асфальтовий з-ди, міжколгоспна будівельна організація, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв., музична, спорт. і художня школи, 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинки культури, 2 бібліотеки. В 20-х рр. у Н. В. бували парт. і держ. діячі М. І. Калінін, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, 1932 — О. М. Ярославський.

НОВА ГАЛЕЩИНА — селище міського типу Козельщинського р-ну Полтав. обл. УРСР. Залізнич. ст. Галещина. 3,1 тис. ж. (1980). Біофабрика. Середня школа, лікарня, клуб, кінотеатр, б-ка. Утворена 1958.

НОВА ГВІНЕЯ — найбільший з островів *Меланезії*, у Тихому ок., розташований на Пн. від Австралії. Зх. частина Н. Г. — *Західний Іріан* — тер. Індонезії, східна — тер. *Папуа — Нової Гвінеї*. Пл. 829 тис. км² (другий за розмірами острів після Гренландії). Нас. бл. 3,2 млн. чол. (1971). Рельєф пн. частини переважно гористий (г. Джая, 5029 м), є вулкани, пд.-сх. — низовинний. Клімат екваторіальний. На Пд. — з сухим зимовим періодом. Пересічні місячні т-ри від 24 до 27°. Опадів до 4000 мм на рік. Більша частина тер. Н. Г. вкрита вічнозеленими лісами, на Пд. — листопадні екваторіальні ліси й *савани*, в горах (до 3000 м) — гірсько-тропічні ліси. Багатий тваринний світ: ехидна, кенгуру, до 500 видів птахів (райські птахи, папуги), з плазунів характерні гекони, крокодили. Плантації каучуконосів, чаю кави, хінного дерева, цукр. тростини. На Зх. острова — видобування нафти. Рибальство. Гол. порти — Соронг (Зх. Іріан), Порт-Морсбі, Маданг (Папуа — Нова Гвінея). На Н. Г. проводив дослідження М. М. Миклухо-Маклай.

«НОВА ГЕНЕРАЦІЯ» — 1) Літературна організація укр. футуристів-лефівців (члени літ. групи «Левий фронт искусств»). Створена 1927 в Харкові; очолював М. Семенко. До орг-ції входили Г. Шкुरुлій, О. Полторацький, М. Скуба та ін. Продовжуючи лінію «*Аспанфуту*», учасники «Н. г.» заперечували реалізм і заміняли його «функціональним мистецтвом», відкидали класичну спадщину, проголошували гасла про «нову форму», під якою часто розуміли некритичне перенесення на рад. ґрунт різних течій та формалістичних прийомів бурж. мистецтва. «Н. г.» змінювала назву: з 1929 — ВУСКК (Всеукр. спілка робітників комуністичної культури), а з 1930 — ОППУ (Об'єднання пролет. письменників України). Самоліквідувалася у січні 1931.

2) Щомісячний журнал укр. лефівців. Виходив з жовтня 1927 по грудень 1930 у Харкові. Стоячи на вульгарно-соціологічних позиціях і пропагуючи ідеї літ. орг-ції «Н. г.», журнал виступав за т. зв. раціональну поезію та мистецтво без емоцій, проти лірики й психологізму в худож. прозі, заперечував навчання худож. майстерності в класиків літератури. Проте в деяких худож. творах уже відчувався відхід ряду письменників від футуризму.

А. А. Тросянецький.
«НОВА ГРОМАДА» — укр. рад. літературно-мистецький та економічно-науковий журнал, орган Всеукркоопспілки. Виходив 1922—31 у Києві. Висвітлював кооперативний рух на Україні, екон. і культурне життя села. З 1932 наз. «Соціалістична громада».

«НОВА ГРОМАДА» — укр. літературно-художній місячник ліберально-буржуазного напрямку. Виходив у Києві протягом 1906. Вийшло 12 номерів. Видавці журналу — укр. поміщики В. Леонтович, Є. Чикаленко — планували його як орган укр. буржуазії. Піднесення громад. руху на Україні, участь у ньому широкої письменницької громадськості сприяли проникненню в журнал ліберальних та демократичних ідей. У журналі друкувалися, зокрема, укр. прогресивні письменники: М. Коцюбинський, Леся Українка, А. Тесленко, М. Кропивницький, Л. Яновська та ін. Тут уперше опубліковано деякі поезії Т. Шевченка («Сова», «Три літа») і П. Грабовського. «Н. г.» друкувала переклади творів зх.-європ. письменників, літературознавчі матеріали, статті з питань міжнар. життя, хроніку й бібліографію. В ряді публіцистичних виступів (статті С. Єфремова, Ф. Матушевського) містилися різкі випадки проти марксизму, пропагувалися націоналістичні ідеї.

«НОВА ДУМКА» — суспільно-політичний та літературно-художній ілюстрований журнал, орган Союзу русинів і українців Хорватії. Виходить з 1971 неперіодично (2—3 книги на рік обсягом до 10 аркушів кожна) у м. Вуковар. Висвітлює громад.-політ. життя русинів і українців у Югославії, історію закарп. українців в умовах соціального і нац. поневолення (16—19 ст.), публікує худож. тво-

ри і етногр. матеріали. Вміщує інформацію про досягнення Рад. України.

О. В. Мишанич.
НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА (неп) — економічна політика КІРС і Рад. держави в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*. Запроваджена на основі рішень *Десятого з'їзду РКП(б)* 1921, коли політика «*воєнного комунізму*» себе вичерпала. Осн. риси екон. політики перехідного періоду В. І. Ленін визначив ще 1918 у творах «Чергові завдання Радянської влади», «Про „ліве“ хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність». Неп був новим порівняно з політикою «воєнного комунізму», яку Рад. д-ва змушена була проводити в умовах громадян. війни для забезпечення перемоги. Але в мирних умовах *продрозверстка* і звуження ринку не відповідали екон. інтересам *селянства*, яке переважало в країні, ослаблювали матеріальні стимули розвитку с.-г. виробн., що негативно впливало й на пром.-сть. Це зумовило об'єктивну необхідність переходу до неп. Наукове обґрунтування неп. В. І. Ленін здійснив у доповіді і промовах на X і XI з'їздах РКП(б), III і IV конгресах Комінтерну, в брошури «Про продовольчий податок» та ін. Суть неп. полягала, як указував В. І. Ленін, у зміцненні на екон. основі *союзу робітничого класу і селянства*, госп. змички між соціалістичною промисловістю і дрібногосподарним сел. господарством. Неп ґрунтувався на використанні товарногосп. відносин для соціалістичного будівництва. Основу неп. становили: заміна *продрозверстки* *продподатком*, допущення вільної торгівлі при регулюванні її з боку органів Рад. влади, здача в оренду частини дрібних держ. підприємств приватним особам, дозвіл на організацію невеликих приватних підприємств, допущення в певних межах *оренди землі* і використання *найманої праці*, залучення іноз. капіталу до відбудови пром.-сті у формі *концесій*. Розмір *продподатку* встановлювався набагато менший за *продрозверстку*. Сплативши його, селянин мав право вільно розпоряджатися продовольчими лишками. Це матеріально стимулювало його для розвитку землеробства і тваринництва, створювало сприятливі умови для розвитку с. г. і піднесення соціалістичної пром.-сті. Порівняно з воєнним комунізмом неп. являв собою певного роду відступ, допускав тимчасовий розвиток приватного капіталу, але наявність командних висот економіки в руках Рад. д-ви, політика обмеження капіталістичних елементів затримували зростання їх і забезпечували неухильне зміцнення позицій соціалізму в усіх сферах госп. життя країни. Питомо вага соціалістичного сектора в СРСР у виробн. пром. продукції зросла за 1922—28 з 68,3% до 82,4, у роздрібній торгівлі (включаючи й громад. харчування) — з 26,4 до 76,4%. Все це створило передумови для проведення соціалістичної *індустріалізації* і *колективізації сільського господарства*, ліквідації багатокласності

в економіці країни і побудови соціалізму спільними зусиллями всіх трудящих під керівництвом Комуністичної партії. Конституція 1936 законодавчо закріпила перемогу соціалізму в СРСР, у зв'язку з чим відпала необхідність у неї. Досвід СРСР у здійсненні розроблених В. І. Леніним принципів економічної політики в перехідний період від капіталізму до соціалізму має міжнар. значення, творчо використовується ін. соціалістичними країнами.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Про «ліве» хазяйство і про дрібнобуржуазність; т. 43. Х з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р.; Про продовольчий податок; т. 45. IV Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, 5 листопада — 5 грудня 1922 р.; Історія Комуністической партії Советского Союза, т. 4, кн. 1, М., 1970. М. В. Черненко.

НОВА ЗЕЛАНДІЯ — держава в пд.-зх. частині Тихого ок. Розташована на двох великих островах — Північному (пл. 114,7 тис. км²) і Південному (пл. 150,6 тис. км²) та численних невеликих островах. В адм. відношенні поділяється на 109 графств; для статистичних цілей — на 13 статистичних районів.

Державний лад. Н. З. — конституційна монархія. Осн. діючий конституційний акт було прийнято англ. парламентом 1852. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. король (королева), що його представляє генерал-губернатор. Найвищий законодавчий орган — Палата представників (92 депутати, обираються населенням на 3 роки). Виконавчу владу здійснює уряд — кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Рельєф Н. З. переважно гористий. На більшій частині Південного о. — гори заввишки до 3764 м (г. Кука — найвища точка країни), поверхня Північного о. — погорбована рівнина. Низовини лише по долинах річок та подекуди вздовж узбережжя океану. Є діючі вулкани, гейзери, гарячі мінеральні джерела, грязьові озера. Часті бувають землетруси. Поклади заліз., мідної та поліметалевих руд, золота, кам. та бурого вугілля, нафти, газу. Клімат переважно субтропічний, морський, на крайньому Пд. — помірний. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця (липень) від +12° на Пн. до +3° на Пд.; найтеплішого (січня) — відповідно від +19 до +14°. Опадів від 2000—5000 мм на Зх. до 400—700 мм на рік на Сх. На Південному о. в горах значні площі займають льодовики. Річко-

ва сітка густа, річки повноводні, гірські, найбільші з них — Уайкато й Клуат, багато міжгірних озер. На Північному о. поширені жовтоземі, на Південному о. — чорноземовидні, в горах — гірські ділові і бурі ґрунти. Під лісами — бл. 25% площі країни, гол. чин. в горах, на решті території переважає чагарникова та трав'яниста рослинність. Бл. 75% видів рослин — *ендеміки*. В Н. З. створено 9 нац. парків, найбільший — Фйордленд на Південному о.

Веллінгтон. Вид частини міста.

Населення. Осн. населення — *новозеландці*, складаються з англо-новозеландців і *маорі*. Живуть також англієць, англо-австралійці, голландці, ірландці та ін. Офіційна мова — англійська. Пересічна густота населення — 11,7 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 81,5%. Найбільші міста країни: Веллінгтон, Крайстчерч, Окленд.

Історія. Здавна тер. Н. З. населяли племена *маорі*. Н. З. відкрито голл. експедицією А. Тасмана 1642, досліджено 1769 англ. мореплавцем Дж. Куком, 1819—21 — рос. експедицією Ф. Ф. Беллінґгаузена. В 1840 вождям *маорі* Великобританія нав'язала угоду, за якою Н. З. фактично перетворилася на її колонію. Колонізатори знищили значну частину корінного населення, захопили кращі землі, на яких створили великі вівчарські г-ва. В 1843—72 розгорнулася збройна боротьба (*маорійські війни*) проти англ. колонізаторів, що була жорстко придушена. В 1907 Н. З. дістала статус домініону. В 1-й світовій війні 1914—18 новозеландські війська входили до складу брит. армії у Франції і на Бл. Сході. Після війни в результаті поділу ім. колоній (1919) Н. З. спільно з Великобританією і Австралією одержала мандат на управління кол. німецькими колоніями Зх. Самоа і о. Науру, що було затверджено *Лігою націй* 1920. В 1921 засн. Компартію Н. З. В 20-х рр. відбувався процес становлення Н. З. як самостійної капіталістичної держави. Велика залежність економіки від зовнішнього ринку зумовила для Н. З. надзвичайну гостроту екон. кризи 1929—33. Н. З. брала участь у 2-й світовій війні 1939—45 на боці антифашист. коаліції. В 1944 Н. З. встановила дипломатичні відносини з СРСР. Після війни в країні зміцніли позиції іноз., особливо амер., капіталу. В 1951

Н. З. вступила в АНЗЮС, 1954 — в СЕАТО, 1966 — в АЗПАК, 1971 — в АНЗЮС. Її війська брали участь в імперіалістичних агресіях у Кореї та Індокитаї. В 1962 Н. З. змушена була надати незалежність Зх. Самоа, 1968 — о. Науру.

Уряд Н. З. (1975 до влади прийшла Національна партія) виражає інтереси великого капіталу і підпорядковує політ. курс країни інтересам імперіалістичних держав. З 1945 Н. З. — член ООН.

Ю. Я. Патлажан.
Політична партія, профспілки. Національна партія, засн. 1936. Виражає інтереси великого буржуазії і фермерства. З 1975 — правляча. Лейбористська партія, заснована 1916. Партія соціального кредиту, заснована 1954. Об'єднує представників дрібної і серед. буржуазії. Комуністична партія Н. З., засн. 1921. Партія соціалістичної єдності Нової Зеландії, засн. 1966. Об'єднує комуністів, які виступають з позицій пролет. інтернаціоналізму. Новозеландська федерація праці, засн. 1937. Об'єднує більшість профспілок. Входить до МКВП.

Ю. Я. Патлажан.
Господарство. Н. З. — високорозвинута капіталістична країна, економіка якої базується на виробі. на експорт продукції тваринництва. Країна посідає 1-е місце в капіталістичному світі за експортом тваринного масла, 2-е — за експортом м'яса й вовни. Значні позиції в г-ві належать іноз. капіталу, вживаються заходи щодо посилення держ.-монополістичного регулювання економіки, вдосконалення структури г-ва, розвитку пром-сті.

Герб Нової Зеландії.

НОВА ЗЕЛАНДІЯ

Площа — 268,7 тис. км²

Населення — 3,1 млн. чол. (1979)

Столиця — м. Веллінгтон

Гора Егмонт на Північному острові.

життя з його соціальними і расовими проблемами. З 90-х років з'являються поезії У. Пембера, Джессі Маккей, яка виступала проти соціальної несправедливості, романи Дж. Вестон, Г. Б. Вогеля, Дж. Шам'єра, У. Сатчелла, оповідання А. А. Грейса, У. Вока та ін., на поч. 20 ст. — психологічні новели Кетрін Менсфілд (її творчість належить також англ. л-рі), феміністичні романи Джейн Ман-дер та ін. Л-ра 30—40-х рр. відобразила сувору пору світової екон. кризи, боротьбу трудящих за свої права. Цим темам присвятили романи Дж. А. Лі, Робін Гайда, С. Сарджесон, вірші — Р. А. К. Мейсон, Д. Гловер, А. Керноу та ін. З 50-х рр. у поезії переважає морально-філософська проблематика (Дж. Бакстер, А. Кемпбелл та ін.). Змінило свої позиції реалістична проза — романи 40—60-х рр. Д. Баллантайна, Д. Девіна, Н. Гілліарда та ін. Популярним жанром стала новела, в т. ч. психологічна (М. Шедболт, Б. Міткарф та ін.). У творчості деяких письменників (перш за все в романах Джанет Фрейм) помітні модерністські впливи. В 70-х рр. в л-ру прийшли письменники-маорі В. Іхімаєр та Х. Туваре.

Архитектура та образотворче мистецтво. Напередодні англ. колонізації маорі жили в укріплених селищах з прямокутними в плані дерев'яними будинками, покритими двохсклими трав'яними дахами. В 2-й пол. 19 ст. виросли міста з чітким плануванням (Крайстчерч, Окленд) або пов'язані з рельєфом місцевості (Веллінгтон). Адм. й культові будівлі споруджували спочатку в неокласичному та неоготичному стилях, у 20—30-х рр. 20 ст. — в сучас. формах, у 60—70-х рр. широко застосовували нові буд. матеріали і конструкції. Найдавніші пам'ятки мист. маорі — петрогліфи, орнаментальне різьблення, наскальні розписи. У кін. 19 — на поч. 20 ст. склалися місц. худож. школа (художники Г. Ліндауер, Ф. Годжкінс, Ч. Ф. Голді, П. ван дер Велде, Дж. Нейри, А. Ф. Ніколл, Л. Мітчелл; скульптор Р. О. Гросс; графік Е. Мервін Тейлор та ін.). Музика. У народу маорі побутували ритуальні пісні й танці; епічні, ліричні й трудові пісні завжди пов'язані з пластиком. Муз. інструменти: духові — сурми (пу), виготовлені з раковин, дерева, гарбуза; різновиди флейт (поруту, уіо, коауау); тріскачки, свистки; ударні — гонги, кастаньети (токе-ре). В пісенно-танц. мистецтві

поширене звуконаслідування голосам природи. На поч. 19 ст. поширилося мист. китобойів, лісорубів — переселенців з Брит. о-вів. На основі місцевих та зах.-європ. муз. традицій у 19 ст. виникло профес. муз. мист. У кін. 19 ст. створено перші симф. оркестри. В 20 ст. відродився інтерес до нац. мист. (т. з. младомаорійський рух, очолюваний А. Нгатою). Було організовано ряд фольклорних ансамблів, у т. ч. «Нгати Понеке» у

Будинки парламенту у Веллінгтоні. Початок 20 ст.

Веллінгтон (музиканти-маорі В. Гуата, Те Рема Карепана). В серед. 20 ст. поширився т. з. гавайський стиль — стилізація під фольклор маорі (нац. інструменти замінені гітарою). Серед сучас. профес. колективів — симф. оркестр Ново-зеландської радіомовної корпорації (з 1947), Молодіжний оркестр (1959), Нац. опера (1954) та Нац. балетна (1955) трупи (у Веллінгтоні). Муз. ф-ти — в ун-тах Вікторії у Веллінгтоні (там же з 1966 студія електронної музики), Окленді і Данідині. Серед композиторів — Г. Хілл, Д. Лілберн, Д. Фаркувер, К. Смол, Е. Локвуд. Асоціація новозеландських композиторів — з 1974.

Театр. В 30-х рр. з'явилися аматорські трупи (драматичні й оперні), з поч. 50-х рр. — пересувні профес. трупи («Нью-Зіленд плейерс», «Саутерні комеді плейерс», «Даунстейдж», «Ком'юніті артс сервіс тіатр»). У 1960 створено профес. Новозеландський балет. Працюють напівпрофес. театри «Сентрал тіатр» в Окленді, приватний «Глоб тіатр» у Данідині (виник 1958, керівники — подружжя П. та Р. Карі). Серед сучас. театр. митців: режисери С. Біра, Р. Баркер, К. Кеткарт; актори Р. Стоун, Д. Фермейд. Відомі драматурги — Дж. Бакстер, Дж. Коппард, А. Керноу.

Кіно. Перший фільм (документальний) було знято 1898. В 1912 створено держ. кіностудію «Нешенал фільм юніті». Засновник худож. кінематографії — реж. Р. Гейуорд («Дорогою дружби», 1936; «Любити маорі», 1972). В 1936 при сприянні Дж. Грірсона було створено значні документальні стрічки: «Каботажне судно» (реж. С. Холмс), «Гаряча земля» (реж. Дж. Фіні) та ін. Серед худож. фільмів — «Зламана перешкода» (реж. Р. Майрамс і Дж. О'пі), «Картинки для тестів» (1977, реж. Д. Стівенс), «Сплячі собаки» (1977, реж. Р. Доналдсон). Літ.: Андреева В. М. Новая Зеландия.

М., 1963; Андреева В. М., Малаховский К. В., Петриковская А. С. Новая Зеландия. М., 1974; Виставка живописи і графіки Нової Зеландії. Каталог. М.—Л., 1959; Новозеландские рассказы. Пер. с англ. М., 1963.

НОВА ЗЕМЛЯ — група островів у Пн. Льодовитому океані між Баренцевим і Карським морями; входить до Арх. обл. РРФСР. Складається з двох великих островів — Північного і Південного, розділених протокою Маточкін Шар, та багатьох дрібних. Заг. площа понад 83 тис. км². Береги переважно фіордові. Рельєф гірський (вис. до 1547 м), лише на Пд. є низовинні ділянки. Клімат арктичний. Річкова мережа розвита слабо. Є невеликі річки (Безіменна, Промислова), що зимою промерзають до дна. Опадів 150—250 мм. Часто бувають сильні вітри. Бл. 25% тер. Н. З. вкрито материковим льодом. Значна частина Н. З. належить до зони арктичних пустель, пд. — до тундрової зони. На островах водяться лемінги, пелі, білі ведмеді; влітку — «пташині базари» (кайри, люрники, гаги та ін.), в прибережній частині моря — тюлені, моржі, нерпи; з риб — тріска, пікша тощо. Населені пункти: Русаново, Красіно та ін. Метеворологічні станції.

НОВА ІРЛАНДІЯ — вулканічний острів у Тихому ок., в Бісмарк архіпелагу. Частина тер. Папуа — Нової Гвінеї. Площа 8,6 тис. км². Нас. (з прилеглими островами) 50 тис. чол. (1973). Рельєф гористий, вис. до 2150 м (г. Ламбел). Клімат екваторіальний. Вологі тропічні ліси. Вирощують кокосову пальму, цукр, тростину, банани. Рибальство. Гол. місто — Кавієнг.

НОВА ІСТОРИЧНА ШКОЛА — напрям вульгарної політичної економії, що виник в останній третині 19 — на поч. 20 ст. внаслідок зміни істор. обстановки — переростання капіталізму в монополістичний капіталізм, поширення марксизму. Представники її — Г. Шмоллер, Л. Брентано, К. Бюхер, М. Вебер, А. Вагнер, В. Зомбарт (Німеччина), Ф. Сіміан (Франція), А. Тойнбі (Великобританія) та ін. В своїх дослідженнях представники Н. і. ш., як і власне історичної школи, заперечували діяння об'єктивних екон. законів і підміняли наук.-теор. аналіз суспільно-екон. життя вульгарно-істор. описом одиничних явищ госп. життя. Н. і. ш. характеризувала розвиток капіталізму як процес еволюційних змін у продуктивних силах при збереженні гол. устоїв капіталістичного способу виробн. Так, К. Бюхер, ігноруючи реальні соціально-екон. відносини між класами, підміняв їх тех.-екон. відносинами між керівниками й виконавцями і тим самим затуплював відмінності між сусп.-екон. формаціями, знімав питання про об'єктивну неминучість революц. переходу від однієї формації до іншої, виключав необхідність соціалістич. революції. В. Зомбарт, ідеалістично трактуючи екон. процеси, твердив, що основа сусп.-екон. системи визначається типом госп. мислення. Л. Брентано вважав реформізм засобом стримання революц. ру-

Нова Зеландія. Е. Мервін Тейлор. Крайові. Граніюра на дереві, 20 ст.

Університет Отаго в Данідині. Засновано 1869.

ху роботі, класу, твердив, що в умовах капіталістичного ладу можливе істотне поліпшення становища трудящих. На цій основі виникли концепції «державного соціалізму», «загальної доброти держави» та ін. В сучас. умовах концепції Н. і. ш. розвинуті у США (теорія «стадій економічного зростання»), Н. і. ш. широко використала ідеї класового співробітництва буржуазії і пролетаріату. Псевдонаук. концепції Н. і. ш. використовували ідеологи фашизму для пропаганди расових теорій, виправдання агресивної політики імперіалістичних д-в і придушення революц.-демократичних сил у Німеччині, Австрії, Італії та ін. країнах.

НОВА ІСТОРІЯ — згідно з періодизацією *«світської історії»*, прийнятою в марксистській історичній науці, епоха від Англіської буржуазної революції 17 століття до Великої Жовтневої соціалістичної революції; історична наука, що вивчає цей період. Гол. змістом Н. і. є вивчення капіталістичного ладу (див. *Капіталізм*) і його перемога над феодалізмом. У наук. періодизації Н. і. виділяють два осн. періоди: перший — період перемоги і утвердження капіталізму в Європі і Америці (1640—1870), другий — від Паризької комуні 1871 до перемоги Великого Жовтня.

НОВА КАЛЕДОНІЯ — група островів (найбільший — о. Нова Каледонія) в пд.-зх. частині Тихого ок., в Меланезії; «заморська територія» Франції. Площа 19 тис. км². Нас. бл. 140 тис. чол. (1979). Адм. ц. — м. Нумеа. Острови вулканічного походження, оточені кораловими рифами. Вис. до 1628 м (г. Паньє на о. Нова Каледонія). Значні поклади нікелю, а також хрому, міді, заліза, кобальту та ін. металів. Клімат тропічний. Пересічна т-ра січня +24°, +26°, липня +20°. Річна кількість опадів від 700 мм на Зх. до 3000 мм на Сх. Багато невеликих порожистих річок. Поширені вічнозелені тропічні ліси й савани. Н. К. відкрита 1774 експедицією Дж. Кука і названа стародавнім ім'ям Шотландії (Каледонія). З 1853 Н. К. — володіння Франції, з 1860 — франц. колонія. В 1878 в Н. К. відбулося антиколоніальне повстання, яке було жорстоко придушене колонізаторами. В 1864—96 Н. К. була місцем каторги. За цей час тут відбувалося покарання бл. 40 тис. в'язнів, у т. ч. 4 тис. учасників Паризької комуні 1871. Під час 2-ї світової війни 1939—45 адміністрація Н. К. у вересні 1940 приєдналася до руху «Вільна Франція». З 1946 має статус «заморської території» Франції.

Основа економіки — гірничорудна пром-сть. Видобувають нікелю (бл. 20% видобутку нікелю в капіталістич. світі) та ін. руди. У 1978 вироблено 44 тис. т нікелю (в перерахунок на метал). Є підприємства лісопильної, меблевої, буд. матеріалів пром-сті, по переробці с.-г. сировини. Більшість населення зайнята в с. г. На плантаціях вирощують кокосову пальму, каву, банани, цукр. тростину, бавовник; для власного споживання — таро, батат, кукурудзу тощо. Розводять велику рогату худобу. Рибальство. З Н. К. вивозять нікель, нікелювану та ін. руди, копру, кокосову олію, каву.

НОВА КАХОВКА — місто обл. підпорядкування Херсон. обл. УРСР. Порт на лівому березі Дніпра, за 6 км від залізнич. ст. Каховка, поблизу Каховської ГЕС. Засн. 1950 на місці с. Ключового (відоме з 1891) у зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС. З 1952 — місто Нова Каховка. У місті — електромашинобуд., залізобетонних конструкцій, гідротех. металоконструкцій з-ди. Підприємства харч. пром-сті (м'ясокомбінат, хлібозавод тощо). Вироби. меблів. Радгосп-завод «Таврія». Комбінат побутового обслуговування. Електромех. та гідромеліорації, механізації і електрифікації с. г. технікум, 3 профес. тех. уч-ща. 15 заг.-осв., музична і спорт. школи; 8 лік. закладів. Палац і 4 будинки культури, 6 клубів, кінотеатр, 19 6-к. краєзнавчий музей радгосп-заводу, картинна галерея. Пам'ятники: героям громадян. та Великої Вітчизн. воєн (1957, арх. Ю. Наседкін), В. І. Леніну (1967, скульптори М. Вронський і О. Олійник, арх. Є. Яшунський), героям громадян. війни (1967, скульптор М. Вронський). У 1952—53 тут жив рад. кінорежисер і письменник О. П. Довженко.

Літ.: Касьяненко О. Є. Місто молодості — Нова Каховка. Одеса, 1965. **«НОВА КРИТИКА»** — напрям у літературознавстві ряду зарубіжних країн. Виник в англійській і американській літературній критиці в 20—30-х рр. 20 ст. і поширився (*структуралізм*) в європ. л-рах (Франція, Італія, ФРН). Теоретики «Н. к.» (Дж. Ренсом, К. Брукс, Р. Барт та ін.) розглядають худож. твір як замкнену самодостатню структуру. Зміст твору вони виводять виключно з особливостей форми (слово, ритм, композиція, символіка і т. д.) поза соціально-політ., ідеологічним, культур.-істор. контекстом реальності, ігноруючи особистість автора. «Неокритики» певною мірою сприяли розвитку поетики. Найбільшого впливу «Н. к.» набула в 40—50-х рр., пізніше почала втрачати свої позиції. Рад. літературознавство розглядає «Н. к.» як формалістичний напрям (див. *Формалізм*), що відображає кризовий стан бурж. ідеології й культури серед. 20 ст.

Літ.: Оленева В. О «новой критике» в США. В кн.: Элитарные представления об искусстве в современном мире. К., 1980. Т. Н. Денисова. **НОВА МАЯЧКА** — селище міського типу Цюрупинського р-ну

Херсон. обл. УРСР, за 29 км від залізнич. ст. Каховка, 7,6 тис. ж. (1980). Хлібозавод, 2 радгоспи, будинок побуту. Заг.-осв. школа, філіал Цюрупинської муз. школи, лікарня, дитячий санаторій. Будинок культури, клуб, кінотеатр. Засн. на поч. 19 ст.

НОВА ОДЕСА — місто Микол. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Пд. Бузі, за 28 км від залізнич. ст. Баловне. В серед. 18 ст. на місці сучас. Н. О. були зимівники запорізьких козаків. У 1776 тут засновано с. Федорівку. Жителі села брали участь у *Бузьких козаків повстанні 1817*. З 1832 село має назву Н. О. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1976 Н. О. — місто. У місті — буд. матеріалів і сировинний з-ди, хлібний та харч. комбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, будинок побуту. 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, профес. тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, кінотеатр, 3 6-к. істор.-краєзнавчий музей.

«НОВА ОПОЗИЦІЯ» — антипарт. фракційне угруповання, що сформувалося 1925 всередині ВКП(б) на платформі троцькізму. Її організаторами були І. Зінов'єв і Л. Каменев. Як і «стара», тобто троцькістська, опозиція, «Н. о.» базуючись на хибному твердженні про неможливість побудови соціалізму в СРСР до перемоги світової пролет. революції, виступала проти лєнінського курсу на соціалістичну *індустріалізацію*, проти монополії зовн. торгівлі, орієнтувала нар. г-во СРСР переважно на розвиток с.-г. експорту та авіа пром. виробів з-за кордону, прирікаючи цим Рад. Союз на роль аграрно-сировинного придатку імперіалістичних д-в. «Н. о.», перебільшуючи куркульську небезпеку, вплив приватнокапіталістичних елементів у нар. г-ві СРСР, виступала проти *нової економічної політики*, проти зміцнення союзу робітничого класу з середнім селянством. «Н. о.» твердила, ніби держ. пром-сть СРСР є не соціалістичною, а держ.-капіталістичною. Антиленінську суть своєї платформи «Н. о.» намагалася замаскувати псевдореволюц. фразеологією. В результаті широкої полеміки з представниками опозиції, що розгорнулася з поч. грудня 1925, парт. орг-ції засудили розкольницьку діяльність «Н. о.», в усіх питаннях підтримуючи лінію ЦК партії. «Н. о.» та її прибічників у КП(б)У рішуче засудив *Дев'ятий з'їзд КП(б) України* (1925). На *Чотирнадцятому з'їзді ВКП(б)* «Н. о.» відкрито виступил: проти ліній партії. З'їзд рішуче засудив «Н. о.». Проте опозиціонери не підкорилися і розгорнули боротьбу проти рішень з'їзду. Так, лідери «Н. о.» продовжували пропаганду антиленінських поглядів у Ленінгр. парт. орг-ції, ще до з'їзду зробивши спробу перетворити її на свою опору. З'їзд звернувся до ленінградських комуністів із спец. відозвою, в якій викрив антипарт. поведінку лідерів «Н. о.». XXIII Ленінградська губ. парт. конференція (1926) переважною більшістю (97%) голосів схвалила рі-

шення з'їзду, засудила «Н. о.» і обрала новий губком партії на чолі з С. М. Кіровим. Розгром «Н. о.» змінив єдність парт. рядів, згуртував усіх комуністів на ідейній основі марксизму-ленінізму. Проте опозиціонери не припинили боротьбу проти партії. Влітку 1926 вони об'єдналися з троцькістами у троцькістсько-зінов'євський антипартійний блок, остаточно розгромлений партією 1927.

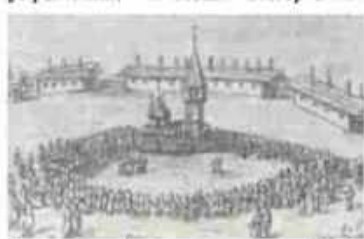
Ф. Ю. Шерстюк.

НОВА ПРАГА — селище міського типу Олександрійського р-ну Кіровоград. обл. УРСР. Розташована на р. Бешці (прит. Ігульця), за 14 км від залізнич. ст. Пантіївка. 9,6 тис. ж. (1980). Цегельний та асфальтовий з-ди, маслопресець Олександрійського мол. з-ду, консервний цех Новопрасківського консервного з-ду, розташованого в м. Олександрії, виробничі відділення райспілкигосптехніки, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня. 3 будинки культури. 3 клуби. 5 б-к. Засн. 1730.

«НОВА РЕЙНСЬКА ГАЗЕТА» («Neue Rheinische Zeitung») — щоденна газета, орган пролет. крилатим і європ. революц. демократії. Виходила в Кельні під час революції 1848—49 в Німеччині (з 1.VI 1848 до 19.V 1949; з 28.IX до 11.X 1848 була заборонена). Її гол. редактором був К. Маркс, до редакції входили Ф. Енгельс, В. Вольф, Г. Веєрт та ін. члени Союзу комуністів. «Н. Р. г.» відстоювала революц. шлях об'єднання Німеччини у формі демократич. республіки, боролася за розв'язання завдань бурж.-демократич. революції в інтересах нар. мас. Згуртовувач навколо себе широкі демократичні кола, була спрямованим центром їхніх революц. дій. Видання газети припинилося в зв'язку з репресіями пруського уряду. В. І. Ленін вважав «Н. Р. г.» «найкращим, неперевершеним органом революційного пролетаріату» (Повне збір. тв., т. 26, с. 75).

НОВА СЕРБІЯ — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні. Створена 1752 царським урядом у зв'язку з організацією військової поселення для оборони Пд. України від нападів турків і татар. У 1751 з Австрії на Україну емігрувало 218 сербів і угорців. Наступної весни прибули нові подунайські переселенці — серби, болгар, волохи, греки. Вони зайняли територію від Дніпра на Сх. до р. Синюхи на Зх., від верхів'їв річок Ігульця та Ігульця на Пд. до річок Великої Висі та Омельника на Пн. Чоловіче населення поділялося на 2 полки: гусарський і Пандурський піхотний, що об'єднувалися в корпус. Штаб-квартира мистилася в Новомиргороді. Адміністративним центром Н. С. стала фортеця св. Єлизавети, засн. 1754 (з 1775 — місто Єлизаветград; тепер Кіровоград). В 1754 у Н. С. переселено багато укр. козаків з Лівобережної України, з яких сформували окремий полк. У 1764 військ. поселення в Н. С. було ліквідовано, її територія ввійшла до Новоросійської губернії.

НОВА СІЧ — остання Запорізька Січ на Дніпрі (1734—75). Заснована козаками кол. Олександрійської Січі, які в кін. березня 1734 дістали від царського уряду офіц. дозвіл на повернення в межі Рос. д-ви. Запорожці збудували Н. С. за 3—5 км від Старої (Чортомлицької) Січі, біля тепер. с. Покровського Нікопольського р-ну Дніпроп. обл. Крім Н. С., яка була місцезнаходженням вищого військ. управління — Коша Запорізької

Козацька військова рада на Новій Січі.

Січі, запорожці збудували ряд укріплень, т. з. бекетів, або маяків, уздовж кордону з Крим. ханством, на переправах через Дніпро, Самару, Пд. Буг. Запоріжжя було поділено на 8 наланок (округів). У с. г. значне місце посіли землі (бл. 4 тис.) старшини і заможних козаків. Осн. робочою силою в земівниках були наймити — *арти*. Переважна частина запорізького населення жила в *слободах* (їх було понад 100), які виникли гол. чин. у пн. місцевостях Запоріжжя. Населення запорізьких земель поділялося на козаків і *посполитих*. Козаки, які жили в *слободах*, поділялися в основному на 3 соціально-екон. групи: заможних, дрібних власників і *голоту*. Заможні козаки експлуатували наймитів, а також *підсудків*. Застосування вільнонайманої праці сприяло формуванню на Запоріжжі капіталістичних відносин. Адм. військ. і судова влада на Н. С. зосереджувалася в руках старшини, яка поділялася на кошову, паланкову, куріну старшину і військ. служителів. Кошова старшина (кошовий отаман, військ. суддя, військ. писар, осавул) обирався щороку 1.1 на заг. військ. раді (див. *Козацька рада*), куріна старшина — на куріних сходках. Паланкову старшину призначав Кіш. У виборах старшини мали право брати участь усі козаки. Але заможне козацтво добивалося призначення на керівні посади своїх представників. Запорізьке військо Н. С. поділялось на 38 *курень*. У мирний час запорожці охороняли пд. кордони Запоріжжя від нападів крим. і ногайських татар. Під час рос.-тур. воєн (1735—39, 1768—74) запорізька піхота, кіннота й військ. флотія разом з частинами рос. армії брали участь у боях проти тур.-тат. військ. Запорізьке низове військо поповнювалося переважно з селян — втікачів з Лівобережної, Слобідської, Правобережної України. Кіш не повертав селян-втікачів. Це пояснювалося прагненням запорізької старшини зміцнити автономію Запоріжжя, збільшити чисельність Запорізького низового

війська та доходи військ. скарбу, бажанням старшини і заможного козацтва забезпечити своє г-во робочою силою. Крім того, значну роль відігравало співчуття до втікачів рядового козацтва і посполитих. Жорстока експлуатація старшиною і заможними козаками трудового козацтва і посполитих зумовлювала запеклу класову боротьбу, яка не вщухала протягом всього існування Н. С. Великі виступи сіроми відбулися в січні 1749, березні 1754, січні 1761. Під впливом *Коліївщини* вибухнула *сіроми повстання на Запорізькій Січі 1768*. Однак суспільно-політичний устрій Н. С. зберігав певні демократичні риси. Як і раніше — в 16—17 ст. — Запоріжжя у 18 ст. відігравало роль важливого осередку антифеод. боротьби пригноблених нар. мас України і Росії.

Проводячи централізаторську політику, посилюючи феод.-кріпосницьке гноблення на Лівобережній і Слобідській Україні, царський уряд став на шлях поступового обмеження політ. автономії й самоврядування Н. С., а потім і ліквідації її. Після переможного закінчення рос.-тур. війни 1768—74 царський уряд, переправляючи війська з Дунаю на Волгу для придушення сел. війни під керівництвом О. І. Пугачова, наказав генералові П. Текелю зайняти Січ. Наприкінці травня — на поч. червня 1775 царське військо вступило на Запоріжжя. 4 (15).VI царські полки оточили Січ і 5 (16).VI, розброївши запорожців, захопили січову фортецю. Козац. землі почали роздавати рос. і укр. поміщикам, а місцеве населення закріпачувати. Частина козацтва втекла в пониззя Дунаю, де заснувала під владою Туреччини т. з. *Задунайську Січ*. Територія Н. С. ввійшла до складу Новоросійської і Азовської губерній.

Літ.: Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування, 1734—1775. К., 1961; Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коза Запорожского, ч. 1—3. Одеса, 1885—86. В. О. Голобуцький.

НОВА УШИЦЯ — селище міського типу Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Калюсі (прит. Дністра), за 48 км від залізнич. ст. Дунаївці. 4,2 тис. ж. (1980). Вперше згадується в писемних джерелах під 1439 як с. Літніці. Після 2-го поділу Польщі (1793) Літ-

О. Х. Новаківський.

ніви в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1829 перейменовано на Н. У. Під час революції 1905—07 в Н. У. відбулися сел. заворушення. Рад. влада встановлено в кін. січня 1918. З 1924 Н. У. — с-ще міськ. типу. У селищі — консервний, хлібний і комбикормовий з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, лісомеліоративна станція, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. Технікум механізації с. г. Середня і музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр. 2 бібліотеки.

«НОВА ХВИЛЯ» — напрям у француз. кіно 50 — 60-х рр. 20 ст. Передумовами його виникнення були: потреба митців порушити актуальні соціальні питання, розширити виразні засоби кіно, а також засилля комерційного кіно, гостра криза бурж. кіномистецтва, що змушувала молодих кінорежисерів створювати фільми, які б коштували дешево, в напіваматорських умовах з непрофесійними акторами. Представники «Н. х.» — кінорежисери А. Базен, режисери Ф. Трюффо, К. Шапюль, Ж. Рівет, Ж. Л. Годар, П. Каст та інші, спочатку в журнальних публікаціях, а потім і в фільмах виступили з критикою капіталістич. суспільства, його моралі й соціальних суперечностей; відкинули канони комерційного кіно — традиційні сюжети, засилили «кінозірок», пишноту постановок. Найвідоміші фільми — «400 ударів» (реж. Ф. Трюффо, 1959), «На останньому подихові» (реж. Ж. Л. Годар), «Хіросіма, любов моя» (реж. А. Рене), обидва — 1959. Згодом режисери «Н. х.» вели пошуки тільки щодо форми, соціальний зміст вихолощувався, а разом з ним втрачалася і прогресивне значення цього напрямку.

Л. І. Брюховецька.
НОВА ШОТЛАНДІЯ — провінція на Пд. Сх. Канади. Розташована на п-ові Нова Шотландія та о. Кейп-Бретон. Площа 54,6 тис. км². Нас. 812 тис. ж. (1976). Адм. ц. — м. Галіфакс. Більшу частину поверхні займає низовинна погорбована рівнина. Поширені мішані ліси. Видобувають вугілля, барит, гіпс. Розвинуті чорна металургія, нафтопереробка, коксохімія, трансп. машинобудування. Підприємства деревообр., целюлозно-паперової, харч. (гол. чин. рыбоконсервної) пром-сті, 2 з-ди по виробн. важкої води. Гол. пром. центри й осн. мор. порти — Сідні, Галіфакс. С. г. переважно приміськ. типу. Садівництво. Значна частина населення зайнята рибальством. Туризм.

НОВАК Вілен Захарович (н. 3.І 1938, с. Глезна, тепер Любарсько-го р-ну Житомирської області) — український радянський кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1963. В 1972 закінчив Київ. ін-т театраль-ного мист. ім. І. Карпенка-Карого. З цього ж року — на Одес. кіностудії худож. фільмів. Постановив фільми: «Ринг» (1973), «Червоні диякури» (1978), «Камертон» (1979, телефільм), «Вторгнення» (1980).

НОВАК (Novák) Вітеслав (15.XII 1870, Каменіце — 18.VII 1949, Скутеч) — чех. композитор, нар. арт. ЧССР (з 1945). Муз. освіту здобув у Празькій консерваторії (з 1909 — її викладач, 1919—22 — директор; 1919—39 — професор композиції в Школі вищої майстерності при консерваторії). Розвивав реалістичні традиції чех. муз. класики. Автор 4 опер (у т. ч. «Ліхтар», 1923), 2 балетів-пантомім (обидва пост. 1930), творів — симф. (зокрема, «Травневої симфонії», присвяченої візиту Чехословаччини від фашист. окупації, 1945), камерно-інструм., хорових, для фортепіано; романсів, пісень, обробок слівач. і морав. нар. пісень. Серед учнів Н. — укр. композитори В. Барвінський, Н. Никанківський, М. Колесса, Р. Сімонович.

Лит.: Балза І. Вітеслав Новак, М., 1957.
НОВАК Григорій Ірмович (5.III 1919, м. Чорнобиль Київ. обл. — 10.VI 1980, Москва) — укр. рад. спортсмен-важкоатлет, артист цирку, засл. майстер спорту (з 1945), засл. артист РРФСР (з 1969). Перший рад. чемпіон світу (1946). Чемпіон Європи (1947), чемпіон СРСР (1940, 1943—46, 1948, 1949, 1951) в різних вагових категоріях. Встановив 69 світових рекордів, у т. ч. в триборстві для середньої ваги (1946; 425 кг). Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

НОВАК Терентій Федорович (н. 30.X 1912, Гоша, тепер смт Ровен. обл.) — учасник підпільного антифашист. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1934. Н. в сел. сім'ї. З 1936 — член Волинського підпільного окружного КПЗУ. Після возз'єднання Зх. України з УРСР (1939) брав активну участь у створенні і зміненні органів Рад. влади на Ровенщині. Був обраний депутатом Народних Зборів Західної України. Під час Великої Вітчизн. війни — керівник підпільної орг-ції, що 1941—44 діяла на тер. Ровен. обл. Після визволення області — командир партизан. з'єднання, яке діяло на тер. Польщі. Після Великої Вітчизн. війни — на парт. і рад. роботі. В 1967—76 — директор Львів. істор. музею. Автор ряду спогадів і повістей. Нагороджений орденом Леніна, інш. орденами, медалями.

НОВАКІВСЬКИЙ Олександра Харлампіївна [2 (14).III 1872, с. Слобода-Ободівка Ольгопільського повіту Кам'янець-Подільської губ. — 29.VIII 1935, Львів] — укр. живописець. Початкову худож. освіту здобув в Одесі у Ф. Клименка. В 1892—1900 навчався в Краківській академії красних мистецтв у Л. Вичулковського та ін. Довгий час працював у с. Могилі поблизу Кракова, з 1913 жив у Львові. Твори: «Діти» (1905), «Коляда» (1907—10), «Весна в селі Могилі», «Автопортрет» (обидва — 1911), «Народне мистецтво», «Наука» (обидва — 1915—16), «Пробудження», «Гора Грегіт», «Автопортрет з дружиною», «Революціонерка» (1924), «Дзвінка»,

«Довбуш» (обидва — 1931), натюрморти, пейзажі. Картини Н. зберігаються в ДМУОМ, Львів. музеї укр. мист. та ін. зібраннях. Заснував (1913) у Львові художню школу, де навчалися С. Гебус-Баранецька, В. Іванюх, Г. Смолянський, Р. Сельський та ін. У Львові відкрито художньо-меморіальний музей О. Х. Новаківського. Л. див. на окремому аркуші, с. 304—305, а також на окремому аркуші до ст. Живопис, т. 4, с. 120—121. Лит.: Островський В. Олександра Новаківська, К., 1964; Олександра Новаківська, Альбом, К., 1973.

В. О. Островський.
НОВАКІВСЬКИЙ Ярослав Олександрович (н. 1.І 1920, Львів) — укр. рад. архітектор. Син художника О. Новаківського. В 1950 закінчив Львів. політех. ін-т. Серед архіт. споруд — реконструкція Будинку офіцерів у Коломиї (1954), спортивний комплекс басейну «Динамо» (1953—56), житл. будинок на вул. Пархоменка (1956), комплекс споруд телецентру (1956—57) у Львові; проект забудови приміських зон Чернівців (1963—65), Ужгорода, Львова (1964—66). Участь у розробці проектів реконструкції істор. осередку Львова. Автор статей з історії архітектури.

НОВАЛІС (Novalis; справж. ім'я та прізвище — Фрідріх фон Гарденберг; 2.V 1772, Відерштедт, поблизу Мансфельда — 25.III 1801, Вайсенфельс) — нім. поет і філософ, представник раннього романтизму. За філос. поглядами — об'єктивний ідеаліст. У своїй філософії, яку назвав «магічним ідеалізмом», розглядав світ як єдине ціле, де протилежності становлять два ряди явищ, з яких один виступає як позначення другого. Це створює передумову для взаємопереходу протилежностей, можливість загального перетворення одних явищ на інші. Улюблений жанр Н. — поетично-філос. фрагмент («Фрагменти», 1798; це — уривки з численних нотаток природознавчого й гуманітарного змісту). В повісті «Учні в Саїсі» (1800) критикував сучасне йому суспільство, засуджував хижацьке ставлення до природи. В ліричних віршах і прозовому циклі «Гімни до Ночі» (1800) висловлював тугу за потойбічним, нескінченним буттям, протиставляючи його короткочасному життю на цьому світі. В романі «Генріх фон Офтердінген» (незакінч., вид. 1802), задуманому як «роман виховання» (чи «роман розвитку»), звеличував поезію як найглибшу, первісну силу життя.

Б. М. Гавришків.
НОВАТОРСТВО (від лат. novator — той, що будує заново, оновлювач) — в СРСР творча діяльність людей у праці, спрямована на створення нового, прогресивного в науці, техніці, виробництві, мистецтві, культурі. Н. має велике соціально-економічне значення. Воно сприяє зростанню продуктивності праці, прискоренню науково-технічного прогресу, відіграє важливу роль у зміцненні зв'язків науки з виробн., стимулює підвищення культур.-тех. рівня трудящих, їхньої кваліфікації. Н. — явище, властиве соціалізму. Широко можливі розвитку

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА ГІМНАЗІЯ

Новгород-Сіверський. Спасо-Преображенський монастир. Надбрамна дзвіниця. Кінець 17 ст.

10 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспкімія. Залізнична ст. Куцівка. Автомоб. шляхів — 183 км, у т. ч. з твердим покриттям — 142 км. У районі — 20 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 19 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 10 будинків культури, 20 клубів, кіно-театр, 31 кіноустановка, 25 6-к. У с. Вербожжів (тепер с. Погребнякове Н. р.) народився укр. рад. парт. і держ. діяч П. Л. Погребняк. У Н. р. видається газ. «Маяк комунізму» (з 1935). В. І. Ткачук.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА ГІМНАЗІЯ — один з найстаріших середніх навч. закладів дореволюц. України. Засн. 1804 на базі головного нар. уч-ща, відкритого 1789. Довгий час була центром освіти кол. Чернігів. губ. В різні роки гімназію закінчили відомі діячі науки і освіти М. О. Максимович, К. Д. Ушинський, П. П. Заблоцький-Десятовський, революціонери-народники О. Д. Михайлов і О. І. Баранович, письменник П. Куліш та ін. У 1869—71 в ній навчався революціонер-народник і винахідник М. І. Кибальчич, який був організатором видання рукописного журналу «Віст», бібліотечного гуртка і нелегальної бібліотеки.

Б. Н. Митрополит. **НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА ДРУКАРНЯ**. Засн. 1674 у Спасо-Преображенському соборі в Новгород-Сіверському на кошті черніг. архієпископа Л. Барановича. Тех. керівником був С. Ялинський. Більшість видань Н.-С. д. становлять полемічні та моралізаторські твори Л. Барановича й І. Галатюцького. Тут надруковано також «Анфологон», вірш О. Бучинського «Чигирин...» про героїчну оборону міста від тур.-тат. військ 1677, букварі та ін. навч. посібники. В 1679 устаткування Н.-С. д. перевезено до Чернігова, де засн. Чернігівська друкарня. Я. Д. Ісаєвич.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА СТОЯНКА — поселення кінця оріньяко-солотрійської пори (епохи) пізнього палеоліту на високому

правому березі Десни, на території сучас. м. Новгорода-Сіверського Черніг. обл. Виявлена 1933, досліджувалась 1935—38 і 1954. Культурні залишки залягали під навісами і в тротарах великих пісковикових брил (скель), які, напевно, були житлами й сховищами мешканців Н.-С. с. Знайдено крем'яні різці, скребки, вістря. Унікальними крем'яними виробами є три великі знаряддя — гігантоліти. Інтерес становить також ребро монета, орнаментоване численними лінійними насічками. Знайдено кілька уламків черепа пізньопалеолітичної людини та численні кістки тварин.

Літ.: Підоплітченко І. Г. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ. В кн.: Палеоліт і неоліт України, т. 1. К. 1947.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — одне з удільних князівств Чернігово-Сіверської землі. Див. Сіверське князівство.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Лівобережній Україні в кінці 18 ст. Створене 1782 з території кол. Стародубського полку та окремих частин кол. Чернігівського і Ніжинського полків. Складалося з 11 повітів. Адм. ц. намісництва був Новгород-Сіверський. За ревізією 1782 у Н.-С. н. було 11 міст, 20 містечок, 2186 ін. населених пунктів з населенням 371 046 душ чоловічої статі. В 1791 Конотопський і частину Корпуського повітів було включено до Чернігівського намісництва. За указом Павла І від 12 (23). XII 1796 про поділ Рос. д-ви на губернії Н.-С. н. 1797 було ліквідовано, а його територія ввійшла до складу Малоросійської губернії.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Десні (прит. Дніпра). Залізнична станція, пристань. Відомий з 1044. З 1098 Н.-С. — центр удільного князівства Київської Русі. В 1356 його загарбала феод. Литва. Після рос.-лит. війни 1500—03 — у складі Рос. д-ви. За Деулінським перемир'ям 1618 місто відійшло до шляхет. Польщі. В 1620 йому надано магдебурзьке право. В 1654 Н.-С. у складі Лівобережної України поз'єднано з Росією. В 1904 в місті виникла с.-д. група. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Н.-С. (26.VIII 1941—16.IX 1943) в районі діяв партизанський загін на чолі з Г. С. Артозевим. У місті — асфальтовий, буд. матеріалів, льнообр., сироробний і прод. товарів з-ди, птахокмбінат, бавовноткацька ф-ка, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспкімія, комбінат побутового обслуговування. Мед. уч-ще, 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня. Будинки культури, 2 кіно-театри, 3 6-кн. краєзнавчий музей. Архит. пам'ятки: Успенська церква (кін. 17 — поч. 18 ст., дзвіниця — 1820), дерев'яна церква Миколи (1760); ансамбль Спасо-Преображенського монастиря (засн. в 11 ст.), до якого входять: надбрамна дзвіниця кін. 17 ст., Петро-

павлівська церква з трапезною (17 ст.), бурса (1657—67), келії (17 ст.), корпус настоятеля (17 ст.) з прибудованою Іллінською церквою (1785—95); собор Спаса (1791—96, арх. Дж. Кваренгі; під собором виявлено рештки Спасо-Преображенського собору, кін. 12 — поч. 13 ст.; іл. див. до ст. Дж. Кваренгі, т. 5, с. 83), ряд будівель у стилі класицизму (Триумфальна арка, 1786; торговельні ряди, поч. 19 ст.; гімназія, 1808).

Новгород-Сіверський. Пам'ятник поїм-землякам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. 1971.

У Н.-С. народився укр. і рос. скрипаль і композитор Г. А. Рачинський, навчався у 20-х рр. 19 ст. укр. історик і філософ М. О. Максимович, у 30-х рр. 19 ст. — рос. педагог К. Д. Ушинський, у 60-х рр. 19 ст. — революц. народники М. І. Кибальчич і О. Д. Михайлов, працював укр. фольклорист і етнограф О. В. Маркович.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Сх. Черніг. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,8 тис. км². Нас. 50,1 тис. чол. (1980). У районі — 99 населених пунктів, підпорядкованих міській і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Новгород-Сіверський. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди порізана ярами і балками. Корисні копалини: крейда, вапняки, торф. Річки — Десна та її притоки Судость і Вара. В заплаві Десни — озера. Ґрунти підзолисті. Розташований у зоні мішаних лісів. Площа лісів (сосна, береза, дуб) 59 тис. га. Найбільші підприємства району: новгород-сіверські сироробний і льнообробний з-ди, бавовноткацька ф-ка, птахокмбінат. Комбінат побутового обслуговування (Новгород-

Новгород-Сіверський. Торговельні ряди. Початок 19 ст.

НОВГОРОДСЬКА ШКОЛА АРХІТЕКТУРИ ТА ЖИВОПИСУ

Новгородська школа архітектури та живопису. Богоматір Знам'яна, Розпис церкви Спаса на Нередиці в Новгороді. 1198.

Чудо Георгія про змія. Розпис церкви Георгія на Старій Ладозі. Близько 1167.

Новгородська школа архітектури та живопису. Церква Спаса на Нередиці в Новгороді. 1198.

широкі торг. зв'язки з ін. землями та зарубіж. країнами. Зокрема, через Київ вони вели торгівлю з *генуезькими колоніями Північного Причорномор'я*. Будучи за монголо-тат. іга деякий час залежною від *Золотої орди*, Н. ф. р. проте, зберігала свою екон. і політ. могутність. За своїм держ. ладом Н. ф. р. була аристократичною боярською республікою на чолі з архієпископом. Найвищий орган влади — новгородське *вече*. Фактично влада була в руках боярства. В 13—15 ст. населення Н. ф. р. вело боротьбу проти агресії нім., швед. і дат. загарбників. Новгородці на чолі з кн. *Олександром Невським* розбили в *Невській битві* 1240 війська швед. феодалів, а в *Лядовому побоїщі* 1242 — нім. лицарів. У серед. 15 ст. моск. великокнязівський уряд ліквідував політ. незалежність Новгорода. В 1478 тер. Н. ф. р. відійшла до складу Рос. централізованої держави.

Висока культура Н. ф. р. розвивалася на основі культури, створеної в період розквіту Київ. Русі. Під час розкопок у Новгороді знайдено численні *берестяні грамоти*. Новгород був значним центром літописання (див. *Новгородські літописи*), образотворчого мистецтва (див. *Новгородська школа архітектури та живопису*).

Лит.: Лихачев Д. С. Новгород Великий. Очерк історії культури Новгорода XI—XVII вв. М., 1959; Бернадский В. Н. Новгород и Новгородская земля в XV в. М.—Л., 1961; Хорошкевич А. Л. Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV—XV веках. М., 1963.

НОВГОРОДСЬКА ШКОЛА АРХІТЕКТУРИ ТА ЖИВОПИСУ — одна з осн. шкіл давньорус. мистецтва. Складалася у *Новгороді* в період феод. роздробленості, на основі мистецтва *Київської Русі* і під впливом мистецтва народів, зокрема *Візантії*. В архітектурі 12 — 1-й пол. 13 ст. ця школа характеризується монументальністю та пластичністю форм, компактністю об'ємів і простотою композицій (Георгіївський собор Юр'євого монастиря, буд-во розпочато 1119; храми Спаса на Нередиці, 1198; Георгія на Старій Ладозі, 2-а пол. 12 ст., та ін.). Твори живопису цього періоду відзначаються емоційною виразністю образів, яскравістю кольорової гами, різкою графічністю білків (фрески вишегаданих храмів, ікони «Успішье благовіщення», ДТГ, Москва, «Ангел Злати власни», ДРМ, Ленінград, та ін.). У спорудах кін. 13 — поч. 14 ст. для більшої виразності архіт. композиції іноді застосовували елементи *романського стилю* (церква Успіння на Вологовому полі, 1352); в 2-й пол. 14 — на поч. 15 ст. вільне використання декоративних елементів поєднується з тектонічною ясністю об'ємів (церква Федора Стратилата, 1360—61). В живописі відзначаються одухотворена патетика, драматична експресія письма (фрески *Феофана Грека*, ікони «Флор і Лавр», «Битва новгородців з суздальцями», ДТГ). Н. ш. а. та ж. відіграла велику роль у розвитку рос. худож. культури.

Лит.: Лазарев В. Н. Искусство Новгорода. М., 1947; Лазарев В. Н. Новгородская иконопись. М., 1976; Древнерусское искусство. Художественная культура Новгорода. М., 1968.

НОВГОРОДСЬКЕ (до 1951 — Нью-Йорк) — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дзержинській міськраді, на р. Кривому Торці (бас. Сіверського Дінця). Залізнич. ст. Фенольна. 13,0 тис. ж. (1980). Цегельний завод, комбінат хлібопродуктів, відділення Костянтинівської райсільгосптехніки, Донецька протирозійна дослідна станція, будинок побуту.

6 заг.-осв. і музична школи, лікарня. 7 клубів, 7 б-к. Виникло в кін. 18 ст.

НОВГОРОДСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1650 — одне з антифеод. міських повстань у Рос. державі в середині 17 ст. Гол. причиною Н. п. було загострення суперечностей між міською біднотою і заможними верствами. Приводом до Н. п. були підвищення цін і спекуляція урядом хлібом, що погіршило становище міської бідноти. Повсталі (більшість їх становили *посадські люди*, яких підтримали стрільці) в серед. березня розгромили двір «кращих» людей і скинули воеводу. Влада перейшла до обраних земських старост. Спроби повсталих зв'язатися з повстанцями у Пскові (див. *Псковське повстання 1650*) зазнали невдачі. Царське військо з допомогою заможної верхівки міськ. населення 13 (23). IV придушило повстання.

НОВГОРОДСЬКІ ЛІТОПИСИ — важливе джерело для вивчення суспільно-політ. історії рус. земель, особливо Новгородської землі 11—17 ст. Н. л. умовно поділяють на 5 зведень. Найдавнішим з них є складений на основі щорічних записів, що велися в Новгороді з 11 ст., Н. л. I (вклад події доведено в ньому до 1330). До його складу включено коротку редакцію «*Руської правди*» і юрид. збірник. Наступним за хронологією є Н. л. IV, в якому висвітлювалися події не тільки з історії Новгорода, а й всієї Русі (в одних списках до 1443, в інших — до 1473). Осн. частина Н. л. V доведена до 1446. Н. л. II і III пізнішого походження (II — кін. 16 ст., III — кін. 17 ст.). Н. л. II містить відомості про час царювання *Івана IV*. В Н. л. III подано церк. історію Новгорода, а також багато відомостей з історії архітектури. Осн. частина його доведена до 1674.

НОВЕ — селище міського типу Кіровоград. обл. УРСР, підпорядковане Кіровській райраді м. Кіровограда. Залізнична ст. Лелеківка. 3,1 тис. ж. (1980). Чавуноливарний і асфальтобетонний з-ди, комбінат великопального домобудування. Школа, лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт, бібліотека.

«НОВЕ ЖИТТЯ» — щотижнева легальна газета, орган масової легальної революц. організації Зх. України «*Сельгроб*». Виходило з 8.IV 1928 по 18.VIII 1929 в м. Хельм (тепер ПНР). Було продовженням газ. «Наше життя». Признача-

лося для трудящих Хелмщини, Волині, Полісся і Підляшся. Газета боролася проти бурж. ідеології, пропалагувала інтернаціоналізм, міжнар. пролет. солідарність, закликала трудящих до антифашист. боротьби. Вона знайомила з життям трудящих Рад. Союзу, закликала до возз'єднання з Рад. Україною. «Н. ж.» було заборонено урядом бурж. Польщі.

«НОВЕ ЖИТТЯ» — щотижнева газета, орган ЦК Культурного союзу укр. трудящих ЧССР. Виходить у м. Пряшеві (з 1951) укр. мовою. Газета інформує про соціалістичне будівництво в країні, висвітлює соціальне, культурно-освітнє життя і побут населення укр. походження в ЧССР, чехословацько-рад. зв'язки, вміщує матеріали про життя на Рад. Україні, художні твори.

НОВЕ І СТАРЕ — філософські категорії, які відображають перехід від одного якісного стану до іншого в процесі розвитку. *Старе* — те, що перестало бути необхідним і гальмує дальший розвиток. Воно змінюється в о в м, яке має майбутнє. У процесі розвитку Н. і с. перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Поява нового завжди є стрибком, завершенням старих суперечностей і початком нових. Нова якість, заперечуючи стару, не знищує її цілком. При цьому *заперечення* виступає як момент зв'язку, розвитку, з удержанням усього позитивного (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 192). Проте не все, що виникає, є новим. Нове характеризується особливими рисами: воно є закономірним наслідком попереднього розвитку; нове вибирає все багатство, все позитивне старого; перетворює спадщину старого у відповідність з умовами, що змінилися; набуває таких властивостей, елементів зв'язку, які прискорюють рух уперед. Нове, що виникло, — це невитрачена можливість дальшого прогресивного розвитку. Всі ці особливості породжують нездоланність нового, прогресивного в розвитку. Становлення нового в природі й суспільстві відбувається не однаково. В суспільстві завдяки наявності свідомості створюється можливість сприяти появі і становленню нового, або, навпаки, гальмувати цей процес. Революц. сили активно сприяють утвердженню нового, прогресивного.

«НОВЕ МИСТЕЦТВО» — щотижневий ілюстрований журнал. У 1925—26 — орган Управління відділу мистецтв Головополітсвіту УРСР, 1927—28 видання відділу мистецтв управління політосвіти УРСР. Виходив у Харкові. Висвітлював питання театрального, музичного, образотворчого та кіномистецтва. У «Н. м.» друкувалися, зокрема, фейлетони *Остапа Вишні*, малюнки *О. Довженка*.

НОВЕЛА (італ. novella, букв. — новина) — невеликий за обсягом жанр художньої прози. Див. *Оповідання*.

НОВЕЛА (від лат. novellae leges — нові закони) у пра в і — історико-правовий термін, що позначає сукупність законів, виданих після закінчення *кодифікації*, які до-

повнюють або змінюють будь-які з встановлених нею норм права. З'явившись під час перших кодифікацій римського права. Закони, видані після опублікування кодексу імператора Сх. Римської імперії Феодосія (438), дістали назву «Новели Феодосія». Широко відомі також новели Юстиніана у Візантії. Спочатку збірники Н. видавали в приватному порядку. Згодом (за середньовіччя) вони ввійшли до зводу римського права (див. *Корпус юрис цивіліс*). Умовно термін «новела» в теорії права застосовується й для позначення нововведень у попереднє законодавство (напр., для нових положень у тому чи ін. кодексі порівняно з попереднім).

Н. С. Прозорова.

НОВЕР (Noverre) Жан Жорж (29. IV 1727, Париж — 19. X 1810, Сен-Жермен-ан-Ле) — франц. балетмейстер. Працював у Парижі (в оперному театрі, 1776—80) та Лондоні (1755—57, 1781—94). Поставив понад 80 балетів. Заклав основи сучас. балету. В своїй праці «Листи про танець і балети» (1759) обстоював принципи балету-п'єси, створюваного в співдружності композитора, хореографа та художника.

НОВІЙ (Nový) Карел (справж. прізвище — Новак; 8. XII 1890, Бенешов — 23. XI 1980, Прага) — чеський письменник, нар. митець ЧССР (з 1960). В л-ру вступив зб. оповідань «Дорога життя» (1919). У романі «Містечко Раньков» (1927) показав життя провінції. Визнання Н. принесла трилогія «Залізне коло» (романи «Хутір Кршешин», 1927; «Серце серед бурі», 1930; «Обличчя до обличчя», 1932), в якій реалістично змалював життя селян в умовах бурж. суспільства. Гострі соціальні проблеми порушив у романах «Гроші» (1931), «Хочемо жити» (1933), «На роздоріжжі» (1934). Події 1-ї світової війни відобразив у романі «Замах» (1935). Середньовічній історії Чехії присвятив роман «Лицарі й розбійники» (1940). В роки фашист. окупації був кинутий до концтабору. Значне місце в повоєнній творчості Н. займає роман «Полум'я і вітер» (1959) — про долю молодого покоління початку 20 ст. Писав книги для дітей.

Тел.: Укр. перекл. — Мандрівний мисливець. К., 1968; Рос. перекл. — На распутье. М., 1962; Пламя и ветер. М., 1965; Мы хотим жить. М., 1970. В. А. Моторний.

НОВИЙ АФОН — кліматичний приморський передгірний курорт в Гудаутському р-ні Абх. АРСР. Лікувальні фактори — кліматотерапія, морські купання. Показання: хвороби органів дихання нетуберкульозного характеру, деякі захворювання нервової й серцево-судинної систем, порушення обміну речовин, анемії. Санаторій, турбази, пансіонати.

НОВИЙ БІКІВ — селище міського типу Бобровицького р-ну Черніг. обл. УРСР. Розташований на р. Супої (прит. Дніпра), за 28 км від залізнич. ст. Кобижча. 2,7 тис. ж. (1980). У селищі — цукр. з-д, середня школа, лікарня, клуб. Відомий з 2-ї пол. 16 ст.

НОВИЙ БУГ — місто Микол. обл. УРСР, районний центр, за 5 км від залізнич. ст. Новий Буг. Виник у 2-й пол. 18 ст. як поселення Кудя Балка. Пізніше мало назви Семенівка, Новопавлівка. З 1832 дістало назву Н. Б. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1961 Н. Б. — місто. У місті — сиробирний, консервний, хлібний, комбикормовий, конопляний з-ди, хлібопродуктів комбінат, швейний пех вознесенського виробничого об'єднання «Южанка», пех Микол. меблевої ф-ки, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Технікум механізації та електрифікації с. г., пед. уч-ще, 8 заг.-осв., музична і спорт. школи; лікарня, поліклініка. 4 будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 7 б-к, істор. музей. В Н. Б. народились укр. рад. поет і літературознавець С. А. Крижанівський, скульптор В. Х. Федченко.

«НОВИЙ ГУМАНІЗМ» — ідеалістична школа в естетичній і літературознавстві США, очолювана професором Гарвардського ун-ту І. Беббітом, філософом П. Е. Мором і поетом Т. Х'юмом. Найактивніше діяла у 10—30-х рр. 20 ст. «Неогуманісти» осуджували гуманізм епохи Відродження, вважаючи його відповідальним за індивідуалізм бурж. суспільства 20 ст. Романтизм вони критикували як апофеоз індивідуалізму, а соціально-критичний реалізм (Т. Драйзер, К. Селдберг, С. Льюїс) — за його підкреслену увагу до соціальних умов життя людини. «Неогуманісти» вважали людину від природи суперечливою істотою, якій притаманне не так добро, як зло, всіляко підкреслювали роль розуму й самодисципліни у процесі самовдосконалення особистості — єдиного, на їхню думку, засобу збереження цивілізації. На ґрунті «Н. г.» виникла літ. течія «Нова критика».

Т. Н. Денисова.
НОВИЙ ЗАВІТ — частина Біблії, яку, на відміну від *Старого завіту*, визнає за «священне писання» лише *християнство*, основні віровчення і моралі якого він викладає. Богослов'я приписує авторство Н. з. найближчим учням Ісуса Христа, проте наукою доведено, що текст Н. з. складався поступово в 1—2 ст. (остаточно затверджений церквою в 4 ст.). Н. з. включає 27 книг (4 *євангелія*, «Діяння святих апостолів», 21 «Послання апостолів» та «Одкровення Іоанна Богослова», або *Апокаліпсис*).

НОВИЙ ЛЬВІВСЬКИЙ ТЕАТР — товариство акторів. Засн. 1919 на базі *Тернопільського українського драматичного театру* та групи акторів *Театру товариства «Руська бесіда»* зі Львова. Худож. керівництво колективу здійснювали режисери А. Бучма, В. Калин, М. Бенцаль.

Н. л. т. гастролював у Чорткові, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Проскуріві (тепер Хмельницький), Вінниці та ін. Актори: Я. Бортник, М. Крушельницький, К. Рубчакова, І. Рубчак, Т. Демчук, С. Зубрицький, П. Сорока, Г. Юрчакова, Н. та К. Пилипенки, зав. муз. час-

тиною — Б. Крижанівський. В репертуарі вистави: «Зимовий вечір» М. Старицького, «Невольник» і «Пошилися у дурні» М. Кропивницького, «Суєта», «Мартин Боруля», «Безталанна», «Бондарівна» І. Карпенка-Карого; «Ведмідь» А. Чехова, «Молодість» М. Гальбе, «Мірандоліна» К. Гольдони та ін. Внаслідок об'єднання в січні 1920 Н. л. т. з групою акторів кол. «Молодого театру» на чолі з Г. Юрою, які працювали у Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка, у Вінниці засновано Новий драматичний театр ім. І. Франка (тепер — *Київський український драматичний театр* імені І. Франка).

П. К. Медведик.

НОВИЙ МІЖНАРОДНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРЯДОК — програма молодих політичних незалежних держав щодо перебудови міжнар. економічних відносин, висушена в умовах загострення кризи системи імперіалістичної експлуатації паливно-сировинних і трудових ресурсів країн, що розвиваються. Зафіксована в документах 6-ї спец. сесії Генеральної Асамблеї ООН з питань сировини та розвитку (травень 1974). Програма включає вимоги політ., екон., правового характеру. Н. м. е. п. пропонує дотримуватись у міжнар. відносинах принципів суверенної рівності д-в, тер. цілісності, невтручання у внутр. справи. Обов'язковою вимогою д-в, що стали на шлях нац. незалежності, є право кожної країни на самовизначення, вибір соціально-екон. системи, право контролю над своїми госп. ресурсами. У проєктах Н. м. е. п. відображено проблеми, які стоять перед молодими країнами Азії, Африки та Лат. Америки. Одна з найгостріших — проблема справедливих відносин у галузі *зовнішньої торгівлі*. Оскільки існує великий розрив між цінами на сировинні товари, які експортують молоді незалежні д-ви, та цінами на пром. товари, що надходять у ці країни з розвинутих капіталістичних д-в, країни, що розвиваються, пропонують запровадити систему індексації цін на сировину щодо цін на пром. товари, щоб встановити справедливе співвідношення між ними. Серед реформ, які намагаються провести в галузі зовн. торгівлі, — ліквідація тарифних і нетарифних бар'єрів у розвинутих країнах для товарів країн, що розвиваються, розвиток пром-сті по обробці й переробці сировини у цих країнах, створення міжнар. запасів сировини та міжнар. фонду фінансування їх. Прямим наслідком політики імперіалістичних країн є зовн. заборгованість молодих незалежних країн, що на кінець 1979 становила понад 360 млрд. дол. (за даними 11-ї спец. сесії Генеральної Асамблеї ООН з екон. питань 1980). У зв'язку з цим одним з положень проєкту Н. м. е. п. є вжиття заходів, спрямованих на усунення зовн. заборгованості. В умовах *науково-технічної революції* високий ступінь монополізації ринку технологій зумовлює залежність країн, що розвиваються, від імперіалістичних д-в при одержан-

ні нової техніки і технології. Тому пропонується розширити допомогу країнам, що стали на шлях над. незалежності, у розвитку їхнього науково-технічного потенціалу, відкрити їм доступ до найновіших досягнень науки і техніки. У проєктах Н. м. е. п. зафіксовано вимоги д-в «третього світу» щодо перебудови світ.-валютної та кредитної систем, створення власних нац. валют, надання країнам, що розвиваються, продовольчої допомоги. Проєкти Н. м. е. п. мають антимоніопольні спрямованість. В них ставиться питання про обмеження, а потім і ліквідацію засилля міжнародних монополій в економіці слабозрозумітих країн Азії, Африки та Лат. Америки. Осн. положення Н. м. е. п. активно підтримують країни світової соціалістичної співдружності.

«НОВЫЙ МИР» — щомісячний літ.-художній і громадсько-політ. журнал. Орган Спілки письменників СРСР. Виходить з січня 1925 у Москві. Першими редакторами були А. Луначарський, Ю. Стеклов, І. Скворцов-Степанов; з 1926 редактори журналу — В. Полонський (1926—31), К. Симонів (1936—50, 1954—58), О. Твардовський (1950—54; 1958—70), В. Косолопов (1970—74), С. Наровчатова (1974—81). «Н. м.» публікує й твори представників багатьох рад. л-ри. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1975).

НОВИЙ ОРЛЕАН — місто на Пд. США, в штаті Луїзіана. Вузол з-дів і автошляхів, значний порт у дельті р. Міссісіпі, за 175 км від її впадіння в Мексиканську зат. Аеропорт. 581 тис. ж. (1976). Найрозвинутіша нафтопереробна, хім. (особливо виробн. синтетичного каучуку й продуктів осн. хімії) та харч. (очищення цукру, переробка продуктів тропічного землеробства, що надходять з країн Лат. Америки) пром-сть. Виробн. глинозему та виплавка алюмінію. Суднобудування й судноремонт. Підприємства авіакопильної, військової, деревообр., паперової, швейної галузей. 5 ун-тів. Ін-т по вивченню Мексики та країн Центр. Америки. Н. О. засн. 1718. У 18 і 1-й пол. 19 ст. — один з центрів работоргівлі.

НОВИЙ ПІВДЕННИЙ УЕЛЬС — штат на Пд. Сх. Австралії. Площа 801,4 тис. км². Нас. 4,7 млн. чол. (1973). Адм. д. — м. Сідней. У межах штату розташована столиця Австралії — м. Канберра. Поверхня переважно рівнинна. На Сх. — Великий Вододільний хр. Найбільша ріка — Муррей з прит. Дарлінг і Мурамбіджі. Поширена напівпустельна чагарникова савана, на схилах гір та узбережжі — ліси. Економічно найрозвинутіший штат країни. Видобування вугілля, руд, свинцю, цинку, срібла, міді, титану. Значні чорна й кольорова металургія. Автомобіле-, авіа-, локомотив- й суднобудування, виробн. с.-г. машин, залізничного устаткування. Підприємства вовняної, м'ясохолодильної, борошномельної, м'ясоконсервної, сировинної та ін. галузей. Пром-сть зосереджена гол. чин. на узбереж-

жі у великих містах Сідней, Нью-касл, Порт-Кембл, Вуллонгонгі. З с.-г. культур вирощують пшеницю, овес, ячмінь, кукурудзу, цукротростину, бавовник. Значні площі зайняті пасовищами. Розвинуте тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Судноплавство по р. Муррей. Гол. мор. порти — Сідней, Нью-касл, Порт-Кембл.

НОВИЙ РОЗДІЛ — місто Миколаївського р-ну Львів. обл. УРСР, за 25 км від залізнич. ст. Миколаїв-Дністровський. Засн. 1933 в зв'язку з будівництвом сирчаного комбінату. З 1965 Н. Р. — місто. У місті — роздільське виробниче об'єднання «Сірка», комбінат буд. матеріалів, рем.-механік. з-д та ін. Будинки побуту. Політехнікум, 2 профес.-тех. уч-ща, 5 заг.-осв., музична і спорт. школи, лік. містечко. Палац культури, кінотеатр, 4 бібліотеки.

«НОВИЙ РОМАН» — течія в бурж. літературі середини 20 ст. Див. «Антироман».

НОВИЙ САД — місто на Пн. Сх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Сербії, адм. ц. автономного краю Воєводина. Значний порт на Дунаї, вузол автошляхів, залізнична станція. 152 тис. ж. (1972). Провідна галузь г-ва — машинобудування (с.-г. машини, верстати, інструменти, прилади, літако- та суднобудування). Підприємства електротех., хім., зокрема фарм., шкір.-взут., текст., харч. пром-сті. Важливий ринок с.-г. продукції. Ун-т. Музей Восходина, картинна галерея. Одне з місць поселення українців у Югославії. В Н. С. — школа з укр. мовою навчання, видавництво «Руське слово».

НОВИЙ СВІТ — селище міського типу Старобешівського р-ну Донец. обл. УРСР, на березі Старобешівського водосховища, за 6 км від залізнич. ст. Менчугове. 9,6 тис. ж. (1980). У селищі — Старобешівська ДРЕС імені В. І. Леніна, з-ди «Буддельта» та хлібний, Старобешівське відділення Донец. рибкомбінату, будинки побуту. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка. Палац культури, 2 кінотеатри, 3 б-ки. Засн. 1954 у зв'язку з будівництвом ДРЕС.

НОВИЙ СТИЛЬ — див. Григоріанський календар, Календар. **НОВИЙ ЯРИЧІВ** — селище міського типу Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. УРСР, за 7 км від залізничної станції Борщівичі. 2,4 тис. ж. (1980).

У селищі — філіал львів. виробничого текст.-галантерейного об'єднання «Юність», комбінат комунальних підприємств. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр, 6-ка. Відомий з 1370.

НОВИК Катерина Йосипівна [н. 2 (14). XII 1898, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. геолог і палеоботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), засл. діяч наук УРСР (з 1978). Член КПРС з 1946. Закінчила Дніпроп. ін-т нар. освіти (1923), працювала викладачем у школі. З 1928 — наук. співробітник п.-д. кафедри геології при Дніпроп. гірничому ін-ті. З 1930 — наук. співробітник геол. музею АН УРСР, з 1934 — Геоло-

гічних наук інституту АН УРСР (1945—70 — зав. відділом). Осн. праці — з стратиграфії та палеоботаніки кам.-вуг. відкладів Європ. частини СРСР, історії геол. науки. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами. В. В. Перликов. **НОВИКОВ** Анатолій Григорович [н. 18 (30). X 1896, Скопін, тепер Рязан. обл.] — рос. рад. композитор і громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1952. У 1927 закінчив Моск. консерваторію (клас Р. Глієра). Керував самодіяльними, армійськими хорами (20 — 30-х рр.), ансамблями пісні ВЦРПС, Всесоюзного радіо та ін. (1930—43). З 1958 — голова Всерос. хорового т-ва. Автор понад 50 пісень на слова рад. поетів («Росія», «Дороги», «Гімн демократичної молоді світу», «Вася-Васильок», «Смутнівка», «Марш комуністичних бригад»), муз. комедій «Лішка» (1957), «Колі ти зі мною» (1961), «Особливе завдання» (1965), «Василь Тюркін» (1971); творів для духового оркестру, хору; музики до драм. вистав. У деяких піснях («Пісня про Котовського», цикл «Побратим») використав укр. нар. мелос. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1948. Літ.: Полянський Г. А. Анатолій Новиков. М., 1976.

НОВИКОВ Анатолій Григорович [н. 5.VII 1927, м. Костянтинівка, тепер Донец. обл.] — рос. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1957. В 1958 закінчив Держ. ін-т театр. мист. ім. А. В. Луначарського (Москва). Працював у театрах Саратов, Брянська, Перм, з 1972 — гол. режисер і директор Крим. рос. драм. театру ім. М. Горького (Сімферополь). Вистави: «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Чайка», «Дядя Ваня» А. Чехова, «Бор Буличов та інші» М. Горького, «Вони були акторами» Г. Натансона та В. Орлова, «Щаблі» М. Зарудного, «Гамлет» У. Шекспіра та ін. Викладає в драм. студії при театрі. Держ. премія СРСР, 1977.

НОВИКОВ Володимир Михайлович [літ. псевд. — Кюніков Урастиров; н. 26.IV (9.V) 1907, Емський насліг, тепер Амгинського р-ну Якут. АРСР] — якут. рад. поет, нар. поет Якут. АРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1925. У першій зб. «В пробудженому краї» (1932) оспівав нових людей. Поема «Комуніст Семен» (1932) — про колективізацію с. г. Почуттям рад. патріотизму пройнята лірична поема «Баба Нуджа і дівчина Свобода» (1936). Автор поетичної обробки нар. якут. епосу (олонхо) «Богатир тойон Джагарима на рижому коні» (1941); поеми «Північна райдуга» (1947), що відображає бойовий подвиг Героя Радянського Союзу якута Ф. Попова, який 1943 брав участь у форсуванні Дніпра, збірок «40 пісень» (1937), «Світлий струмок» (1969). Багато віршів Н. покладено на музику. Перекладач творів Т. Шевченка, М. Рильського. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

А. Г. Новиков.

Г. Т. Новиков.

М. І. Новиков.

Тв.: Рос. перекл.—Любимые переделки. Стихи. Поэмы. Якутск, 1971. Г. М. Васильев.

НОВИКОВ Гнат Трохимович [н. 20.XII 1906 (2.1.1907), с. Кам'янське, тепер м. Дніпропетровський обл.] — рад. держ. і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1926. Н. в сім'ї робітника. Трудову діяльність почав 1919 шахтарем, з 1923 — робітником на металург. з-ді у Кам'янському. Після закінчення 1932 Дніпропетровського металург. ін-ту працював нач. цеху, гол. енергетиком на з-ді у Ворошиловську (тепер Комунарськ), директором електростанції, гол. механіком Чимкентського свинцевого з-ду, директором з-ду в Саратові. В 1941—43 — секретар Саратовського обкому партії. В 1943—50 — нач. Гол. управління Наркомату, потім Мін-ва електростанцій СРСР. У 1950—54 — заст. нач. буд-ва Горьковської ГЕС. У 1954—58 — нач. управління буд-ва Кременчуцької ГЕС. У 1958 — заст. міністра електростанцій СРСР, з грудня 1958 — міністр будівництва електростанцій СРСР. У 1962 — міністр енергетики і електрифікації СРСР, з листопада 1962 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР і голови Держбуду СРСР. З 1961 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

НОВИКОВ Іван Олексійович [1 (13).I 1877, с. Ільківка Мценського повіту, тепер Орлов. обл. — 10.I 1959, Москва] — рос. рад. письменник. У 1901—08 працював у Києві. Друкуватися почав 1899. Писав романи («Між двома зорями», 1914, та ін.), повісті («Повість про коричневе яблуко», 1917), оповідання (зб. «Шукання», 1904), п'єси, сценарії, вірші. Найзначніші твори Н. — романи «Пушкін у Михайлівському» (1936) і «Пушкін на півдні» (1943), об'єднані пізніше у книгу «Пушкін у вигнанні» (1947). Писав книги історико-літ. характеру — «Слово о полку Ігоревім» та його автор» (1938), «Пушкін і „Слово о полку Ігоревім“» (1951), «Письменник і його творчість» (1956) та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1966—67; Укр. перекл. — Оповідання Наталії Степанівни. Х., 1930; Пушкін у вигнанні. К., 1955.

НОВИКОВ Микола Васильович (н. 10.IV 1932, Київ) — укр. рад. вчений у галузі механіки і міцності матеріалів, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1954. Закінчив (1954) Київ. політех. ін-т. У 1957—61 працював в Ін-ті металургії і спечівання (тепер Ін-т проблем матеріалознавства) АН УРСР, 1961—68 — консултантом і зав. сектором ЦК КП України. Заст. директора Ін-ту проблем міцності АН УРСР (1968—77), директор Ін-ту надтвердих матеріалів АН УРСР (з 1977). Осн. праці — з проблем мех. коливань, міцності матеріалів і конструкцій в умовах низьких т-р. Розробив методи дослідження фізико-мех. властивостей моно- і полікристалів

надтвердих матеріалів, композиційних матеріалів. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1973.

НОВИКОВ Микола Іванович [27.IV (8.V) 1744, родовий маєток Гіхвінське-Авдотіно, поблизу села (тепер міста) Бронниці під Москвою — 31.VII (12.VIII) 1818, там же] — рос. просвітник, письменник, журналіст, книговидавець. Видавав сатиричні журнали «Трутен» (1769—70), «Пустомеля» (1770), «Живописец» (1772—73), «Коселёк» (1774), в яких викривав соціальні суперечності рос. суспільства 18 ст. З кін. 70-х рр. видавав філос. журн. «Утренний свет» (1777—80), «Детское чтение для сердца и разума» (1785—89), газ. «Московские ведомости» (1779—89, з додатками), а також навч. посібники, заг.-осв. книги з прикладних наук тощо. В кн. «Спроба історичного словника про російських письменників» (1772) значне місце приділив укр. письменникам, зокрема, Л. Барановичу, І. Галатюському, А. Радилівському. Опублікував пам'ятки рос. історії та л-ри «Стародавня російська віслофіка» (1773—75, 1788—91). Автор художніх (цикл сатиричних оповідань «Пислів'я російські», 1782), філос. та екон. («Про торгівлю взагалі», 1783, та ін.) творів. Педагогічні погляди виклав у трактаті «Про виховання і наставлення дітей. Для поширення загальнокорисних знань і загального благополуччя» (1783). В 1792 за пров. діяльність був ув'язнений на 15 років у Шліссельбурзькій фортеці; 1796 звільнений без дозволу продовжувати попередню діяльність. Видання Н. були відомі в Харкові, Києві, Полтаві, Ніжині та ін. За його допомогою відкрито цивільну друкарню при Київ. духовній академії (1787), створено у Глухові пров. центр, який очолював Я. Козельський і Ф. Гуманський. Видав підручник з рос. мови І. Переверзена для українців (1787); у зб. «Повне нове зібрання російських пісень» вмістив 17 укр. пісень, у «Стародавній російській віслофіці» — шоденний українського і російського письменника Дмитрія Ростовського (див. Тунтало Д. С.).

Тв.: Избранные сочинения. М.—Л., 1951; Избранные педагогические сочинения. М., 1959. Е. Г. Гайдарова.

НОВИКОВ (Novicov) Михай (н. 27.VIII 1914, Одеса) — рум. літературознавець, письменник, громад. діяч. Професор Бухарест. ун-ту. Член Рум. компартії з 1932. За королівського режиму перебував 1934 і 1935—40 в ув'язненні. Н. належать книги «За літературу нового життя» (1953), «Реалізм. Критичний реалізм. Соціалістичний реалізм» (1961), «Література і життя» (1965), «Російська радянська література» (1975), «Михайло Шолохов» (1977). У кн. «Російські письменники» (1972) досліджує творчість О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Герцена, С. Есеніна у зв'язках із рум. літературою. Автор праць про Т. Шевченка і рум. літературу. Збірки: «Оповідання про Дофтану» (1957), «Народжені пісні» (1964).

Тв.: Рос. перекл.—Конец Дофтану. Рассказы бывшего политзаключенного. М., 1963.

НОВИКОВ Олександр Олександрович [6 (19). XI 1900, с. Крюково, тепер Нерехтського р-ну Костром. обл. — 3.XII 1976, Москва] — рад. військ. діяч, Головий маршал авіації (1944), двічі Герой Рад. Союзу (квітень, вересень 1945). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1930 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. З 1933 — у ВПС Рад. Армії, 1938 — нач. штабу ВПС Ленінгр. військ. округу. Під час рад.-фінл. війни 1939—40 — нач. штабу ВПС Пн.-Зх. фронту. З 1940 — команд. ВПС Ленінгр. військ. округу. З поч. Великої Вітчизн. війни — команд. ВПС Пн. (з серпня 1941 — Ленінгр.) фронту, в лютому — квітні 1942 — 1-й заст. команд., 1942—46 — команд. ВПС Рад. Армії (одночасно 1942—43 — заст. наркома оборони СРСР). З 1953 — команд. Далекосхідною авіацією, 1954—55 — заст. головнокоманд. ВПС. З 1956 — у запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

НОВИКОВ Петро Сергійович [15 (28).VIII 1901, Москва — 9.I 1975, там же] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1960). Закінчив Моск. ун-т (1925). У 1929—34 працював у Моск. хім.-технологічному ін-ті, з 1934 — в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР (з 1957 керував відділом матем. логіки). Осн. праці стосуються теорії множин, матем. логіки та алгебри. Створив один з методів дослідження проблем дескриптивної теорії множин (т. з. «принцип порівняння індексів»). Одержав важливі результати в проблемі континууму і близьких до неї проблемах потужності та вимірності проективних множин. Створив метод доведення несперечливості формальних систем, заснований на понятті регулярної формули. Довів нерозв'язність проблеми тотожності, спряженості та ізоморфізму в теорії груп. Разом з своїми учнями розв'язав відому проблему Бернсайдя про періодичні групи. Створив школу матем. логіки в СРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. Ленінська премія, 1957.

НОВИКОВ Сергій Петрович (н. 15. XII 1949, Москва) — укр. рад. спортсмен, засл. майстер спорту з дзю-до (з 1974), олімпійський чемпіон у важкій ваговій категорії (1976). Чемпіон Європи (1973—74, 1976), чемпіон СРСР (1974—78). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

НОВИКОВ-ПРИБОЙ (справж. прізвище — Новиков) Олексій Сильович [12 (24).III 1877, с. Матвеевське, тепер Сасовського р-ну Рязан. обл. — 29.IV 1944, Москва] — рос. рад. письменник. У 1899—1906 — матрос Балт. флоту. За політ. діяльність переслідувався цар. властями. Під час рос.-япон. війни 1904—05 брав участь в Цусімській битві. В 30-х рр. часто приїждив на Україну — був у Києві

О. О. Новиков.

П. С. Новиков.

О. С. Новиков-Прибой.

«НОВИНИ КІНОЕКАРАНУ»

Харкові, Одесі. Друкуватися почав 1906. Перша зб. «Морські оповідання» (1914, надрук. 1917). Писав твори в осн. з життя моряків («Море кличе», 1919; «Підводники», 1923; «Єралашний рейс», 1925; «Жінка в морі», 1926; «Солона купіль», 1929, та ін.). Кращий твір — істор. епопея «Цусіма» (ч. 1—2, 1932—35; 4-а ред. 1940, Держ. премія СРСР, 1941). У роки Великої Вітчизн. війни виступав з нарисами і статтями про рад. флот, працював над романом «Капітан першого рангу» (ч. 1—2, 1942—44, незакінч.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тел.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1963; Избранное. М., 1979; Укр. перекл. — В бухті «Вірада», Х., 1928; На вибох. Х.—К., 1930; Морці з «Дельфіна», Х., 1930; Капітан першого рангу. Одеса, 1953; Цусіма. К., 1977.

Літ.: Красильников В. А. А. С. Новиков-Прибой. Жизнь и творчество. М., 1966; Карлов Л. До творчої історії роману Новикова-Прибоя «Цусіма» «Жовтень», 1954, № 7.

«НОВИНИ КІНОЕКАРАНУ» — щомісячний критико-публіцистичний ілюстрований журнал, орган Держ. комітету УРСР по кінематографії та Спілки кінематографістів України. Виходить з 1961. Публікує матеріали, присвячені проблемам кіно України, союзних республік, а також інформацію про зарубіжне кіно.

НОВИНСЬКА Віра Петрівна [н. 19. VII (1.VIII) 1900, Київ] — укр. рад. актриса муз. комедії (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1940. Виховувалася у сім'ї укр. акторів. На сцені — з 1908 (труп Д. Гайдамаки). В 1919—29 працювала в театрах Краснодара, Баку, Тбілісі, Ростова, Ленінграда та ін. Працювала в театрах муз. комедії в Харкові (1929—34) та Києві (1935—72; з 1967 — театр оперети). Ролі: Сільва, Маріца («Сільва»), «Маріца» Кальмана, Перікола, Еврідика («Перікола»), «Орфей у пеклі» Оффенбаха, Хіря, Софія («Сорочинський ярмарок»), «Весілля в Малинівці» Яблони, Парася, Матвіївна («Трембіта»), «Дівочий переполок» Мілютіна. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

НОВИНСЬКИЙ Мстислав Олександрович [17. II (1. III) 1841, Новгород — 11 (24). I 1914, Петербург] — російський вет. лікар, основоположник експеримент. онкології. В 1874 закінчив вет. відділення петерб. Медико-хірург. академії. В 1875—77 провадив н.-д. роботу при зоохірург. кабінеті тієї ж академії. Після цього працював вет. інспектором на залізницях. Дисертація Н. (1877) присвячена перешепленню злоякісних пухлин (раку, саркоми) у піддослідних тварин. Н. теоретично обґрунтував можливість і здійсненість такого перешеплення (первинне і вторинне).

НОВИЦЬКИЙ Григорій Ілліч (р. н. невід. — п. після 1727) — укр. етнограф, дослідник Сибіру. Походив з укр. старшинської сім'ї. Навчався в *Київській академії*. Був полковником кінного охотського полку. Під час війни зі

Швецією приєднався до Карла XII, але незабаром залишив табір швед. окупантів, повернувся з повинною. З 1709 за наказом Петра I жив у Москві. Але 1712 Н. було заслано до Сибіру. Н. — автор першої етнографічної праці про остяків (хантів) «Короткий опис про народ остяцький» (1715). Цю працю 1721 було видано (без зазначення автора) німецькою, 1884 — рос. мовами.

Тел.: Краткое описание о народе остяком. 1715. Новосибирск, 1941.

НОВИЦЬКИЙ Іван Петрович [1844, м. Тараща, тепер Київ, обл. — 31. VII (12. VIII) 1890, Київ] — укр. бурж.-ліберальний історик, етнограф і журналіст. Н. в сім'ї чиновника. Навчався на історико-філологічному ф-ті Київ. ун-ту. Автор праць «Нарис історії селянського стану Південно-Західної Росії в XV—XVIII ст.» (1876), «Адам Кисіль — воявода кийський» (1885), «Довідковий словник юридичних термінів давньої актової мови Південно-Західної Росії» («Університетские известия», К., 1871, № 8; 1872, № 3). В своїх працях вказував на помірковано-ліберальний характер над. руху укр. буржуазії, відстоював ліберальні методи «умиротворення краю»; антифеод. руху укр. селянства, зокрема рух під проводом У. Кармалюка, намагався зобразити як звичайні розбійницькі виступи.

НОВИЦЬКИЙ Михайло Михайлович [8 (20). IX 1892, Ніжин — 29. III 1964, Київ] — укр. рад. літературознавець. Закінчив Петрогр. ун-т (1919). Автор праць про життя і творчість Т. Г. Шевченка: «Арешт Шевченка в 1859 р.» (1924), «Шевченко в процесі 1847 р. і його палери», «До історії арешту Шевченка 1850 р.» (обидві — 1925) та ін. За участю Н. здійснено текстологічну підготовку бл. 30 різних видань творів Шевченка, зокрема «Кобзаря» (рос. перекл., 1934), 10-томного (т. 7—10. К., 1961—64) і 6-томного (т. 1, 3. К., 1963) академ. видань повного зібрання творів поета. Ф. К. Саран.

НОВИЦЬКИЙ Олександр Миколайович [н. 7 (20). IV 1914, с. Піп, тепер Миронівського р-ну Київ, обл.] — укр. рад. поет, перекладач, засл. працівник культури Груз. РСР (з 1964). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1933 — на журналістській роботі. Навчався в Літ. ін-ті ім. О. М. Горького (1939—41). Друкуватися почав 1930. Видав збірки поезій «Ми йдемо на бій» (1942), «Живи, Україно» (рос. мовою, 1943), «Україна сонячна моя» (1966), «Слава моєю Батьківщині» (1978). Автор розвідки «Тарас Шевченко й Абра Олдріж» (1966) та багатьох статей про взаємозв'язки укр. л-ри з л-рами братніх народів Рад. країни. Написав тексти пісень «Розлягалися тумани», «Колгоспна застольна», «Розмова Дніпра з Волгою», «Ти любов моя» та ін. Праці в галузі перекладу з рос., білорус., грузинської та ін. мов народів СРСР. Упорядник двотомної антології «Поезії грузинського народу» (1961, у співавт.), антології молодого поезії «Сонячне гроно» (1970), «Райдужини

мостами» (1968), «Голоси Азербайджану» (1981) та ін. видань, редактор кількох збірок перекладів.

В. Х. Косиш.
НОВИЦЬКИЙ Олександр Петрович [20. IV 1862, Симбірськ, тепер Ульяновськ — 24. IX 1934, Київ] — укр. рад. історик мистецтва, акад. АН УРСР (з 1922). В 1887 закінчив математичний ф-т Моск. ун-ту, водночас вивчав історію мистецтва. Зробив описи Румянцевського музею й галереї П. Третьякова. В 1911 організував у Москві ювілейну виставку малярських і графічних творів Шевченка, за рад. часу розробляв питання історії рос. і укр. мистецтва й архітектури, очолював археол. комітет при АН УРСР. Осн. праці — «Передікники і їхній вплив на російське мистецтво» (1897), «Історія російського мистецтва...» (2 тт., 1902—05), «Тарас Шевченко як маляр» (1914), «До питання про походження дерев'яної укр. архітектури» (1927) та ін. Працював над підготовкою академічного видання мистецької спадщини Шевченка.

НОВИЦЬКИЙ Орест Маркович [25. I 1806, с. Пилипи, тепер Чуднівського р-ну Житомир, обл. — 4. VI 1884] — укр. філософ, психолог, представник «філософії неотомодоксального православ'я». Н. в сім'ї священика. Закінчив 1831 Київ. духовну академію. В 1834—50 — професор Київ. ун-ту, викладав філософію, психологію і логіку. За філос. поглядами — дуаліст (див. *Дуалізм*), прихильник апіоризму в теорії пізнання. В «Настановах з досвідної психології» (1840) та ін. творах він намагався довести необхідність примирення науки і релігії. В галузі психології висунув ряд передових на той час положень, зокрема, про активний характер процесу сприйняття, яке є відображенням дійсних властивостей предметів, тощо. Був одним з популяризаторів філософії Старод. Сходу, але висвітлював її з ідеалістичних позицій.

НОВИЦЬКИЙ Яків Павлович [14. X 1847, с. Аули, тепер Криничавського р-ну Дніпроп. обл. — 19. V 1925, Запоріжжя] — укр. фольклорист, етнограф і педагог. Був учителем (з 1869). З 1881 — попечитель земських шкіл у м. Олександрівську (тепер Запоріжжя). За рад. часу працював в органах нар. освіти. Зібрав на Катеринославщині величезні фольклорні, етногр. і краєзнавчі матеріали. Їх опубл. частково в зб. М. Драгоманова «Малоруські народні перекази та оповідання» (1876) та в інших збірках. Основні праці: «З берегів Дніпра» (1905), «Малоруські історичні пісні, зібрані в Катеринославщині (з 1874 по 1903 рр.)» (1908), «Народна пам'ять про Запоріжжя» (1911).

П. Березовський.
НОВИЧЕНКО Леонід Миколайович [н. 18 (31). III 1914, с. Русанівка, тепер Липоводолинського р-ну Сум. обл.] — укр. рад. літературознавець, критик, чл.-кор. АН УРСР (з 1958). Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. ун-т (1939). Друкується з 1938. В роки Великої Вітчизн. війни був військ. кореспондентом; 1943—46 — відповідальний редактор газ. «Літерату-

В. П. Новинська.

О. П. Новичький.

ра і мистецтво», потім «Літературної газети»; 1950—52 — головний редактор журн. «Вітчизна». З 1949 — в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. З 1939 — секретар Правління Спілки письменників СРСР. Автор праць з теорії соціалістичного реалізму, історії укр. л-ри, вивчення взаємозв'язків л-р народів СРСР і слов'ян. л-р, зокрема книг про Т. Шевченка, М. Рильського, П. Тичину, М. Ірчану. Один з авторів і редакторів «Історії української літератури» (т. 1—8, 1967—71). За книгу про творчість П. Тичини «Поетія і революція» (1956) удостоєний премії АН СРСР ім. В. Г. Бєлінського, 1958; за книгу «Не ілюстрація — відкриття» (1967) — Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1968. Нагороджений трьома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Павло Тичина, К., 1941; Повість про поета, К., 1941; Мислослав Ірчан, К., 1958; Про багатство літератури, К., 1959; Шевченко і сучасність, К., 1964; Проблеми спільної диференціації в сучасних світоглядних літературах, К., 1968; Життя як діяння, К., 1974; Український радянський роман, К., 1976; Поетичний світ Максима Рильського, К., 1980; Р о с с і е р е к л а . . .

Літературно-критическіе очерки, К., 1951; Поетія і революція, М., 1957; Не ілюстрація — відкриття, М., 1969. В. Г. Дончик.

НОВІ БІЛОКОРОВИЧІ — селище міського типу Олевського р-ну Житомирської обл. УРСР, на р. Жереві (притока Тетерева). Залізнична ст. Білоріччівці, 3,1 тис. ж. (1980). Щобєвний з-д лісгоспзг, будинок побуту, 2 середні школи, мед. амбулаторія і мед. пункт, 2 клуби, 36-ки. Н. Б. виникли 1901.

НОВІ БІЛЯРИ (до 1914 — Аванталь) — селище міського типу Комітернівського р-ну Одес. обл. УРСР, на березі Малого Аджаліцького (Григорієвського) лиману, за 45 км від залізнич. ст. Одеса-Сортувальна, 4,6 тис. ж. (1980). Будівельний з-д стінових матеріалів; комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, Будинок культури, 6-ка. Засн. на поч. 20 ст.

«НОВІ ВИДАННЯ УРСР» — щорічний бібліографічний бюлетень Книжкової палати УРСР імені Івана Федорова. Виходить з 1958. До 1974 виходив під назвою «Нові книги УРСР». Готується на основі контрольного примірника видань, який одержує Книжкова палата. Вміщує відомості про продукцію вид-в України — книги, брошури, нот, альбоми, плакати, портрети, відкриті листи тощо. Матеріал у бюлетені розміщено за «Єдиною схемою класифікації літератури для книговидавання в СРСР». Має алфавітний допоміжний показник. Метою бюлетеня є повна й оперативна бібліографічна інформація бібліотечних працівників і всіх, хто працює з книгою, про вихід у світ видавничої продукції, спряняна роботи 6-к у пропанадці літератури.

Ю. Б. Медведєв.

НОВІ ГЕБРИДИ — 1) Архіпелаг у од.-жх. частині Тихого ок., в Меланезії. Складається з 80 островів (найбільші — Еспіріту-Санто,

Малекула, Амбрім, Ефате). Загальна пл. 14,8 тис. км². Нас. 112 тис. чол. (1979), гол. чин. меланезійці. Острови вулканічного походження, гористі. Є діючі вулкани, мінеральні джерела. Поклади марганцевої руди, сірки. Клімат тропічний, вологий. Поширені вологі тропічні ліси та рідколісся. 2) Колишнє співволодіння (кондомініум) Великобританії і Франції. З 30.VII 1980 — незалежна д-ва Вануату (див. т. 12, Додаток).

НОВІ ДОКТРИНИ ПРИРОДНОГО ПРАВА — «відродження», модернізація природного права у 20 ст. Див. Природне право.

НОВІ ЗОРІ — змінні зорі, близьких за період від одного до кількох сотень днів зростає у 10²—10⁶ разів, після чого протягом кількох або десятків років спадає і досягає вихідної величини. Внаслідок цього навіть дуже слабка зоря може стати видимою неозброєним оком (звідси назва). До початку 80-х рр. 20 ст. у нашій Галактиці зареєстровано понад 200 Н. з. Виявлено спалахи Н. з. і в ін. галактиках. Причиною спалаху, який супроводиться викидом речовини (10²—10³ маси зорі), є порушення сталості зовн. шарів зорі, що входить до складу тісної подвійної зорі і перебуває на пізній стадії еволюції. Спалахи типових Н. з. можуть повторюватися через кілька тисяч років.

Літ.: Шкловський І. С. Зв'язки. Их рождение, жизнь и смерть. М., 1977. М. Я. Орлов.

«НОВІ ЛІВИ» — ліво-радикальний рух, що виник у кінці 50-х — на поч. 60-х рр. 20 ст. і поширився у Франції, Італії, ФРН та ін. країнах Заходу, гол. чин. серед інтелігенції й студентства. Аморфний в орг. і політ. відношенні рух «Н. л.» включає різні течії стихійного антиімперіалістичного, анти-монополістичного, демократичного руху некролет. верств міського населення. Його теор. основою є дрібнобурж. радикалізм, зокрема концепція Г. Маркузе. «Н. л.» висловлювали невдоволення деякими рисами розвитку бурж. суспільства: бюрократично-монополістичною централізацією, урбанізацією, забрудненням навколишнього середовища тощо, певною мірою підтримували боротьбу за соціальне і нац. визволення в країнах Азії, Африки, Лат. Америки, але водночас заперечували революц. роль робітн. класу і його партій, вважаючи осн. революц. силою інтелігенцію і студентство. Проголошуючи марксизм-ленізм застарілим, «Н. л.» намагалися поєднати деякі його положення з концепціями бурж. філософії, анархізмом тощо. В ряді випадків діяльність «Н. л.» об'єктивно сприяла реакційним колам, які використовували прояви крайнього радикалізму (аж до тероризму) як привід для репресій проти демократичних сил. У 70-х рр. рух «Н. л.» пішов на спад.

В. Г. Кремень.

«НОВІ ОСМАНИ» — учасники таємної політ. організації «Т-во нових османів», засн. 1865 у Стамбулі представниками молоді тур. інтелігенції. Виступали за вста-

новлення конституційного ладу і проведення прогресивних реформ. Заперечували право нетурецьких народів імперії на самостійний розвиток і проповідували ідею єдиної «османської нації». В 1876 верстви, близькі до «Н. о.», домоглися прийняття першої тур. конституції (скасована 1878 султаном Абдул-Гамідом II). Наступниками «Н. о.» були молодотурки.

НОВІ ПЕТРІВЦІ — село Вишгородського району Київ. обл., на правому березі Київського моря, на шосе Київ — Мінськ. Н. П. відомі з часів Київської Русі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 тут на поч. листопада 1943 був командний пункт 1-го Укр. фронту (команд. — генерал армії М. Ф. Ватутін), звідки здійснювалося керівництво Київською наступальною операцією 1943. На території Н. П. — пам'ятник-музей (філіал Українського музею історії Великої Вітчизн. війни 1941—45) визволення Києва від нім.-фашистських загарбників (1958, арх. А. Милеєвський та В. Бакланов, скульптор І. Першудчев; іл. див. т. 5, с. 127). Складова частина експозиції музею — діорама «Битва за Київ. Лютийський плацдарм. 1943» (1980, художник М. Присєкін).

НОВІ САНЖАРИ — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Розташовані на р. Ворсклі (прит. Дніпра), за 7 км від залізнич. ст. Нові Санжари, 8,1 тис. ж. (1980). Засн. в 1-й пол. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1925 Н. С. — с-ще міськ. типу. У селищі — шкірянний з-д, харчосмакова ф-ка, філіал виробничого худол. об'єднання «Полтавчанка», цех об'єднання «Полтавдерев», меблевий цех полтавської ф-ки «Реммеблі», цех Кобеляцького молочно-консервного комбінату, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. та муз. школи, лікарня, поліклініка, санаторій, будинок відпочинку, турбаза. Будинки культури, 2 бібліотеки.

НОВІ СТІГЛИЩА — селище міського типу Жидачівського р-ну Львів. обл. УРСР, за 25 км від залізнич. ст. Ходорів, 1,2 тис. ж. (1980). У селищі — майстерні побутового обслуговування, середня школа, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 6-ка. Відомі з 1513.

«НОВІ ШЛЯХИ» — укр. літературно-науковий, мистецький і громадський журнал. Виходив 1929—32 щомісяця у Львові під редакцією прогресивного громад. діяча А. В. Крушельницького. Журнал викривав ідеологію бурж. націоналізму, пропагував досягнення Рад. України у політ., екон. і літ.-мистецькому житті. В журналі друкувалися пролет. письменники з групи «Горно» — В. Бобинський, Я. Галан, М. Каліничук-Пасанто, Я. Кондра та ін., передруковувалися твори укр. і рос. рад. письменників — Максима Горького, В. Маяковського, П. Лісового та ін., подавалася широка інформація про літ. життя у Зх. Європі. Після заборони «Н. ш.» польсь. владою А. В. Крушельни-

Л. М. Новиченко.

«Нові шляхи». Обкладинка.

цький видавав антифашист. журн. «Критика» (1932 вийшло чотири номери). В. І. Піторадні.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ — згідно з періодизацією *всесвітньої історії*, прийнятою в марксистській історичній науці, епоха від Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 до нашого часу; історична наука, що вивчає цей період. Гол. змістом Н. і. є перехід людства від капіталізму до соціалізму. В наук. періодизації Н. і. виділяють три осн. періоди: перший — від перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції до 2-ї світової війни, другий — від 2-ї світової війни до серед. 50-х рр. 20 ст., третій — від серед. 50-х рр. до нашого часу.

НОВОАЗОВСЬК — місто Донец. обл. УРСР, райцентр. Розташований на березі Азовського м., в гирлі р. Грузький Єланчик, за 42 км від м. Жданова. Засн. 1849 як козац. станція Новомиколаївська. Рад. владу встановлено на поч. 1918. В 1923 перейменована на Будонівку, 1959 — на Н. З 1966 — місто. У Н. — племенний вівце завод, комбикормовий, мол., хлібний, 2 асфальтобетонні та цегельні з-ди, птахофабрика, харчосмакова ф-ка, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня, 3 пансіонати. Будинки культури, 4 клуби, 10 бібліотек.

НОВОАЗОВСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Донец. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 39,8 тис. чол. (1980). У районі — 54 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і 10 сільським рад. депутатів. Центр — м. Новоазовськ. На Пд. Н. р. омивається Азовським морем. На Пн. району — відрог Приазовської височини, пд. частина розташована в межах Причорноморської низовини. Корисні копалини: піски, глина, вапняки. Річки — Кальміус та Грузький Єланчик. Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. На тер. району — філіал Українського степового заповідника — Хомутівський степ. Переважають підприємства харч. пром-сті: новоазовські мол. і хлібний з-ди, харчосмакова ф-ка. Кривокосівський (снт Седове) рибобуд. цех Ждановського виробничого рибоконсервного комбінату. Комбінат побутового обслуговування (Новоазовськ).

Спеціалізація с. г. — землеробство овочово-зернового, тваринництво мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 89,1 тис. га, у т. ч.

орні землі — 76,2 тис. га. Гол. культури: озима та яра пшениця, соняшник, ячмінь, кукурудза, овочеві. В Н. р. — 12 колгоспів, у т. ч. 3 риболовецькі, 5 радгоспів, птахофабрика, міжгосп. підприємство по виробн. свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 600 км, у т. ч. з твердим покриттям — 530 км. В районі — 3 профес.-тех. уч-ща, 19 заг.-осв. та 3 муз. школи, 33 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні; на узбережжі Азовського м. — пансіонати і турбази. 35 будинків культури і клубів, 41 кіноустановка, 26 б-к; музеї: меморіальний в снт Седовому (кол. хутір Крива Коса) на батьківщині вітчизняного полярного дослідника Г. Я. Седова та флори і фауни при філіалі Укр. степового заповідника — Хомутівський степ (с. Хомутове). У Н. р. видається газ. «Строитель коммунизма» (з 1933).

В. П. Грищенко.
НОВОАЙДАР — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Айдарі (прит. Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Новий Айдар. 6,7 тис. ж. (1980). Засн. в 2-й пол. 17 ст. Жителі Н. брали участь у Булавінському повстанні 1707—09. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1957 — с-ще міськ. типу.

У селищі — птахофабрика, харчосмакова ф-ка, цех Северодонецького мол. з-ду, елеватор, дільниця Ворошиловгр. ф-ки госп. виробн. лісомеліоративна станція, міжколг. буд. орг-ція; райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. муз. і спорт. школи, лікарня. Палац культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

НОВОАЙДАРСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1925. Площа 1,5 тис. км². Нас. 30,4 тис. чол. (1980). У районі — 38 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 11 сільським рад. депутатів. Центр — снт Новоайдар. У межах Н. р. — відрог Середньоросійської височини. Корисні копалини — мергель і глина. Вдвозж пд.-зх. межі району тече Сіверський Донець, територією району — його прит. Айдар та Басуг. Ґрунти в осн. чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Найбільші підприємства району: новоайдарські елеватор та харчосмакова ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Новоайдар). Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 98,1 тис. га,

у т. ч. орні землі — 76,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, овес, горох, кукурудза, соняшник, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Н. р. — 11 колгоспів, 9 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Новий Айдар, Красноозерівка, Штурмове. Автомоб. шляхів — 314 км, у т. ч. з твердим покриттям — 304 км. У районі — 23 заг.-осв., музична і спортивна школи, 29 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 6 будинків культури, 24 клуби, 34 кіноустановки, 26 б-к. У Н. р. видається газ. «Красное знамя» (з 1931).

І. І. Забурдаєв.
НОВОАЛТАЙСЬК (до 1962 — Чесноковка) — місто крайового підпорядкування, центр Первомайського р-ну Алт. краю РРФСР, розташований на правому березі Обі. Залізнич. ст. Алтайська. 50 тис. ж. (1980). Вагонобудівний з-д. Виробн. залізобетонних виробів. Худож. уч-ще. Засн. у 20-х рр. 17 ст., місто — з 1942.

НОВОАМВРОСІВСЬКЕ — селище міського типу Амвросіївського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташоване за 12 км від залізнич. ст. Амвросіївка. 3,3 тис. ж. (1980). У селищі — друге і третє виробничі Амвросіївського цементного комбінату; філіал Амвросіївського комбінату побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, лікарня, мед. амбулаторія. Клуб, 2 б-ки. Виникло в кін. 19 ст.

НОВОАРХАНГЕЛЬСЬК — селище міського типу Кіровоград. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Синюсі (прит. Пд. Бугу), за 69 км від залізнич. ст. Помічна. 8,4 тис. ж. (1980). Засн. 1742 як поселення Архангельський городок. На поч. 50-х рр. 18 ст. мав назву Архангел-город. У 1764 перейменовані на Н. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Н. — с-ще міськ. типу. У селищі — сиробирині, комбикормовий, асфальтовий і цегельний з-ди, харч. комбінат, птахоінкубаторна станція, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, ГЕС, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня, 2 будинки культури, кінотеатр, 7 бібліотек.

НОВОАРХАНГЕЛЬСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Кіровоград. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 40,8 тис. чол. (1980). У районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 17 сільським рад. депутатів. Центр — снт Новоархангельськ. Н. р. розташований у межах Придніпровської височини.

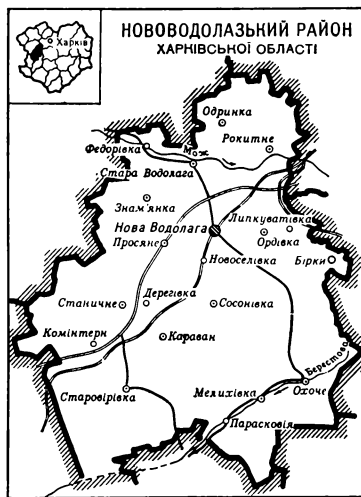
Корисні копалини: граніт, пісок, глина. Річки — *Синюха* з прит. Великою Виссою, Кагарликом та Ятранню. Новоархангельське й Тернівське водосховища. Ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, ясен, клен, липа) та лісосмуги займають бл. 10 тис. га.

Найбільші підприємства: новоархангельські сироробний та комбикормовий, Підвисоцький консервний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Новоархангельськ). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, ячменю, цукр. буряків; тваринництво м'ясо-мол. напрям (скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 95,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 87,6 тис. га. У Н. р. — 15 колгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 333 км, у т. ч. з твердим покриттям — 261 км. У районі — 29 заг.-осв., музична і спорт. школи, 41 лік. заклад, у т. ч. 9 лікарень. 20 будинків культури, 24 клуби, кінотеатр, 53 кіноустановки, 38 6-к, 4 істор. музеї (в селах Кам'яне, Кальніболотах, Підвисокому, Надлаку). У с. Нерубайці Н. р. народився укр. рад. письменник П. А. *Байдебура*, в с. Кальніболотах — укр. рад. актор В. Г. *Магар*, в с. Іванівці — укр. рад. письменник Н. С. *Рибак*. У Н. р. видається газ. «*Колос*» (з 1932).

НОВОБУЗЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Микол. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 36,1 тис. чол. (1980). У районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих міській і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Новий Буг. Н. р. лежить у смузі переходу від пд. відрогів *Придніпровської височини* до *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: глина, пісок, вапняки, граніт. Найбільша річка — *Ігул*. Софіївське водосховище. Ґрунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. У районі переважають підприємства по переробці с.-г. сировини; найбільші: новобузькі сироробний, консервний, хлібний з-ди; комбінат побутового обслуговування. С. г. району спеціалізується на виробн. зерна, м'яса та молока. Площа с.-г. угідь 1980 становила 109 тис. га, у т. ч. орні землі — 94,4 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник,

коноплі. У Н. р. — 17 колгоспів, 2 радгоспи, племзавод, міжколг. птахопідприємство, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Новий Буг, Новоополтава. Автомоб. шляхів — 442 км, у т. ч. з твердим покриттям — 173 км. У районі — технікум механізації і електрифікації с. г., пед. уч.-ще, 34 заг.-осв., музична і спорт. тивна школи, 32 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні, 12 будинків культури, 12 клубів, кінотеатр, 47 кіноустановок, 25 6-к, істор. музей. У с. Новодмитрівці (тепер с. Новомихайлівка Н. р.) народився двічі Герой Радянського Союзу В. І. *Михлик*. У Н. р. видається газ. «*Вперед*» (з 1930).

НОВОВАСИЛІВКА — селище міського типу Приазовського р-ну Запоріж. обл. УРСР, за 40 км від залізнич. ст. Мелітополь. 3,4 тис. ж. (1980). У селищі — прод. товарів та цегельний з-ди, виробничі відділення Приазовської райсільгосптехніки; комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, 2 клуби, кінотеатр, 6-ка. Засн. 1823.

НОВОДОЛАЗЬКИЙ РАЙОН — у сх. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 48,2 тис. чол. (1980). У районі — 74 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Нова Водолага*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: природний газ, кварцовий пісок, глина. Річки — *Мож*, *Берестова*, *Вільхуватка* (бас. Сіверського Дінця). Ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, береза, осика) займають 14,9 тис. га. Найбільші підприємства району: комбінати «Буддеталь» та плодочовечий і молочний заводи (Нова Водолага). Комбінат побутового обслуговування (Нова Водолага). В землеробстві району переважає вирощування озимої пшениці, жита, ячменю, вівса, кукурудзи, гречки, соняшнику, цукр. буряків. Тваринництво м'ясо-мол. напрям. Площа с.-г. угідь 1980 становила

87,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 71,4 тис. га, сіножаті і пасовища — 15,4 тис. га. В Н. р. — 17 колгоспів, радгосп, птахофабрика, міжколг. об'єднання по виробн. свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: *Водолага*, *Власівка*, *Орлівка*, *Кварцовий*. Автомоб. шляхів — 332 км, у т. ч. з твердим покриттям — 213 км. У районі — радгосп-технікум (с. Липкуватівка), сільс. профес.-тех. уч.-ще (с. Рокитне), 40 заг.-осв., музична, спорт. і художня школи, 43 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень, міжколг. санаторій. 12 будинків культури, 37 клубів, 38 кіноустановок, 43 6-ки. У Н. р. видається газ. «*Ленінець*» (з 1931).

НОВОВОЛІНСЬК — місто обласного підпорядкування Волин. обл. УРСР, за 20 км від залізнич. ст. Володимир-Волинський. Населений пункт виник 1950 у зв'язку з початком експлуатації Львівсько-Волинського кам.-вуг. басейну. В 1951 засновано с-ще Нововолинське. З 1957 Н. — місто. Один із центрів *Львівсько-Волинського вугільного басейну*. Заводи: по ремонту гірничого устаткування, спец. технологічного устаткування, будівельних матеріалів, залізобетонних виробів, мол., хлібний, харч. концентратів. М'ясо-та деревообр. комбінати, бавовнопрядильна ф-ка; комбінат побутового обслуговування. У Н. — відділення заг.-тех. ф-ту Луцького філіалу Львів. політех. ін-ту, електромех. технікум, 2 профес.-тех. уч.-ща, 10 заг.-осв. і музична школи; лік. містечко. 2 палаци культури, кінотеатр, 7 бібліотек.

НОВОВОЛІНСЬКИЙ ЗАВОД СПЕЦІАЛЬНОГО ТЕХНОЛОГІЧНОГО УСТАТКУВАННЯ імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство електротех. пром.-сті. Розташований в м. Нововолинськ Волин. обл. Збудований 1979 згідно з міжурядовою угодою в межах РЕВ між СРСР, НДР і ПНР. Випускає спец. технологічне устаткування для комплексної механізації і автоматизації спеціальних робіт в електротех. пром.-сті, зокрема електромоторобудуванні.

НОВОВОРОНЕЗЬКА АЕС імені 50-річчя СРСР. Розташована за 40 км від м. Воронежа, в смт Нововоронезький Каширського р-ну Воронеж. обл. Встановлена потужність станції (1980) — 2,5 млн. кВт. Перший блок потужністю 210 тис. кВт введено в експлуатацію 1964, другий (365 тис. кВт) — 1969, третій (440 тис. кВт) — 1971, четвертий (440 тис. кВт) — 1972, п'ятий енергоблок-гігант (1 млн. кВт) — 1980. На АЕС встановлено водо-водяні реактори. Електроенергія по лініях електропередачі надходить до Єдиної Європейської енергосистеми. Н. АЕС нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

НОВОВОРОНЦОВКА — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, райцентр. Пристань на березі Каховського водосховища, за 23 км від залізнич. ст. Ток. 6,8 тис. ж. (1980). У 2-й пол. 18 ст.

НОВОВОРОНЦОВСЬКИЙ РАЙОН

на місці Н. були запорізькі зимівники. В кін. 18 ст. тут засновано с. Миколаївку. З 1821 село належало графові М. С. Воронцову, який незабаром перейменував його на Н. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 Н. — с-ще міськ. типу. У селищі — буд. матеріалів, маслоробний і хлібний з-ди, харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. С-г. технікум бухгалтерського обліку, заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинки культури, 2 кінотеатри. 2 б-ки, історичний музей.

НОВОВОРОНЦОВСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Херсон. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 0,9 тис. км². Нас. 27,2 тис. чол. (1980). У районі — 21 населений пункт, підпорядкований селищній і 12 сілсь. Радам нар. депутатів.

Центр — смт Нововоронцовка. Н. р. на Сх. омивається Каховським водосховищем. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: вапняк, глина тощо. Ґрунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства — нововоронцовські маслоробний з-д і харчосмакова ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Нововоронцовка). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, соняшнику, ріпички. Тваринництво мол.-м'ясного напрямку (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1980 становила 78,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 70,5 тис. га. У Н. р. — 11 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький, 4 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 203 км (усі з твердим покриттям). У районі — с.-г. технікум бухгалтерського обліку (Нововоронцовка), профес.-тех. уч-ще (с. Гаврилівка), 17 заг.-осв. і музична школи, 21 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні. 12 будинків культури, 7 клубів, 2 кінотеатри, 24 кіноустановки, 20 б-к, істор. музеї (Нововоронцовка). У Н. р. видається газ. «Ленінський шлях» (з 1935).
А. Г. Половко.
НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Случі (бас. Прип'яті). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. Вперше згадується в Іпатіївськ

му літописі під 1257 як місто Звягель. У 1340 його захопили лит. феодалі, після Люблінської унії 1569 — шляхет. Польща. Після 2-го поділу Польщі (1793) Звягель у складі Правобережної України воз'єднано з Росією і 1795 перейменовано на Н.-В. У 1823—25 Н.-В. був одним із центрів руху декабристів: тут служили брати А. І. та П. І. Борови — засновники Товариства об'єднаних слов'ян. У створенні товариства брав участь і польс. революціонер, уродженець міста Ю. Люблінський. Радянську владу встановлено в листопаді 1917. У місті з-ди: с.-г. машин, рем.-мех., металовиробів, буд. матеріалів і конструкцій, каменедробильний, комбикормовий, кормового біоміцну, маслоробний, пивоварний, хлібний; м'ясний комбінат, швейна та меблева ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Маш.-буд. технікум, профес.-тех. уч-ще, 13 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня. Палац культури, 9 клубів, 4 б-ки. В Н.-В. народилася Леся Українка. Є літ.-меморіальний музей поетеси, встановлено їй пам'ятник. У 1846 місто відвідав Т. Г. Шевченко.

НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ РАЙОН — на Зх. Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,1 тис. км². Нас. 67,6 тис. чол. (1980). У районі — 110 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 34 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Новоград-Волинський. Поверхня району — хвиляста рівнина, в межах району — сх. схили Волинської височини. Корисні копалини: торф, граніт, пісок, глина. Річки — Случ з прит. Смілкою, Церемом, Тнею (бас. Дніпра). Ґрунти переважно дерново-підзолисті супіщані та глейові, а також сірі опідзолені. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, осика, вільха) займають 12,7 тис. га. В межах району — Городицький і Туганівський держ. заказники. Найбільші підприємства: фарфоровий (смт Городище) та склоробний (смт Бронзівка Гута) з-ди, паперова ф-ка (с. Чижівка). З будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (озимі жито й пшениця), картоплі, овочевих, льону-довгунця, цукр. буряків, хмелю. Тваринництво мол.-м'ясного напрямку (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво); бджільництво. Площа с.-г. угідь 1980 становила 99,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 78,1 тис. га, сіножаті і пасовища — 14,3 тис. га. У Н.-В. р. — 29 колгоспів, 6 радгоспів, 2 містгосп. г-ва (по відгодівлі великої рогатої худоби та свиней), райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізнична станція Новоград-Волинський. Автомоб. шляхів — 447 км, у т. ч. з твердим покриттям — 258 км. У районі — Житомирський технікум землеробства (с. Ярмиш), 80 заг.-осв. шкіл, 71 лік. заклад, у т. ч. 11 лікарень, 23 будинки культури, 69 клубів, 87 кіноустановок, 96 бібліотек.

У Н.-В. р. видається газ. «Радянський прапор» (з 1930).

В. М. Антоноук.
НОВОГРОДІВКА — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Селидівській міськраді, за 4 км від залізнич. ст. Гродівка. Виникла 1939. З 1958 Н. — місто. У Н. — 2 кам.-вуг. шахти, збагачувальна ф-ка, будинок побуту. 2 профес.-тех. уч-ща, 6 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Палац культури, 4 бібліотеки.

НОВОГУЙВИНСЬКЕ — селище міського типу Житомирського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 12 км від залізнич. ст. Житомир. 2,8 тис. ж. (1980). Рем. з-д, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, б-ка. Засн. 1932.

НОВОДАР'ІВКА (до 1932 — Дар'івка) — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Рівненській міськраді. Залізнич. ст. Дар'івка. 5,3 тис. ж. (1980). Кам.-вуг. шахта, газокompresорна станція, асфальтобетонний та щебеневий з-ди, радгосп. 4 заг.-осв. школи, лікарня, мед. амбулаторія, 3 клуби, 3 б-ки. Виникла 1876—78.

НОВОДВОРСЬКИЙ Андрій Осипович (псевд. — А. Осипович; 1853, Липовецький повіт Київ. губ., тепер Липовецький р-н Вінн. обл. — 2 (14).IV 1882, Ніцца) — рос. письменник. Навчався в Київ. ун-ті (1872—74). Співробітничав у журн. «Отечественные записки». У творчості Н. відображено епоху 70-х рр., показано кризу народницького руху («Епізод з життя ні пави, ні воронів», 1877; «Кар'єра», 1880; «Мрійники», 1881). В оповіданнях «Напередодні ліквідації» (1880), «Роман» (1881), «Історія» (1882) та ін. Н. створив образи революц. молоді тих часів. У багатьох творах Н. події відбуваються на Україні.

Тв.: «Сувенір» і другіе рассказы. М., 1960.

НОВОДВІВЧИЙ МОНАСТІР, Богородице-Смоленський монастир — колишній жіночий монастир у Москві, з 1922 — Музей історії і рос. мистецтва 16—17 ст., з 1934 — філіал Історичного музею в Москві. Н. м. засн. 1524 великим кн. Василем III на честь здобуття Смоленська. Архіт. ансамбль включає фортечні мури (кін. 17 ст.) з узорчастими верхами і баштами, Смоленський собор (1524—25) з розписами 16—17 ст. і різьбленим дерев'яним іконостасом (1683—85), трапезну (1685—87), дзвіницю (1689—90), Преображенську і Покровську надбрамні церкви, Лопухінські і Мар'їнські житлові палати (всі 1683—88). У Н. м. було сховано книги 16—19 ст. На т. з. Старому кладовищі Н. м. поховано Д. В. Давидова, декабристів М. І. Муравйова-Апостола, С. П. Трубецького та ін. На Новому кладовищі — могили М. В. Гоголя, А. П. Чехова, В. В. Маяковського, О. П. Довженка та ін. видатних діячів вітчизн. культури. Іл. див. на окремому аркуші до ст. Москва.

НОВОДМИТІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ БУРОГО ВУГІЛЛЯ — одне з найбільших на Україні родовищ бурого вугілля. Розташоване біля с. Нової Дмитрівки Барвінківського

р-ну Харків. обл. УРСР. Заг. геол. запаси 336,7 млн. т, промислові — бл. 390 млн. т (1981). Пл. 12 км². Родовище пов'язане з грабенном, вищеним осадочними відкладами кайнозойського віку потужністю до 1000 м. Вугілля — у відкладах верх. олігоцену (див. *Олігоценова епоха і олігоценівий відділ*) та нижнього міоцену (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Виявлено 25 пластів бурого вугілля. Потужність їх від кількох десятків сантиметрів до 74 м (пласт «Основний»), глиб. залягання пром. пластів від 86 до 404 м. Зольність вугілля пересічно від 14,2% до 24,5%, вміст сірки від 1,04% до 5,5%, вологість 42—64%; ніжка теплота згоряння на робоче паливо 1412—2560 ккал/кг. Вугілля пласта «Основного» завдяки високому виходу бітумів придатне для брикетування, виготовлення гірського мосу, решти пластів — для спалювання на теплових електростанціях. Наявність вугілля встановлена 1950. Розвідку закінчено 1973.

В. Б. Шпакова.
НОВОДНІСТРОВСЬК — селище міського типу Сокиринського р-ну Чернів. обл. УРСР. Розташований за 18 км від залізнич. ст. Романківці. 4,3 тис. ж. (1980). Управління буд-ва Дністровського комплексного гідровузла. Філіал Куйбишевського буд. техникуму, середня школа, філіал Сокирянської муз. школи, поліклініка, кінотеатр. 2 б-ки. Утворений 1975 у зв'язку з спорудженням Дністровського комплексного гідровузла.

НОВОДОНЕЦЬКЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Добропільській міськраді, поблизу залізнич. ст. Легендарна. 7,0 тис. ж. (1980). Кам.-вуг. шахта, меблева ф-ка, Легендарненський елеватор; будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, поліклініка, клуб, 3 б-ки. Виникло 1956.

НОВОДРУЖЕСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Лисичанській міськраді. Розташований на р. Сіверському Дінці, за 3 км від залізнич. ст. Насітєвич. Засн. 1935 в зв'язку з будівництвом вугільної шахти. З 1963 Н. — місто. Кам.-вуг. шахта, пивоварний з-д, 4 заг.-осв. школи, лікарня, клуб, 6 бібліотек.

НОВОЕКОНОМІЧНЕ (кол. Караківе) — селище міського типу Красноармійського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташоване на р. Казенному Торці (бас. Сіверського Дінця), за 12 км від залізнич. ст. Красноармійськ. 3,6 тис. ж. (1980). Більшість населення працює на навколишніх шахтах; комбінат побутового обслуговування. Середня школа, мед. амбулаторія. Будинок культури, б-ка. Засн. в кінці 18 ст.

НОВОЕКОНОМІЧНЕ — колишня (з 1957 до 1972) назва м. Димитрова.

НОВОЖИЛОВ Валентин Валентинович [н. 5 (18). V 1910, м. Люблін, тепер ПНР] — рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1966). Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив (1931) Ленінгр. фіз.-мех. ін-т, працював у н.-д. ін-тах. З 1945 — в Ленінгр.

ун-ті. Осп. праці — з теорії пружності й пластичності, розрахунку оболонок і міцності корабельних конструкцій. На основі праць Н. і під його керівництвом створено практичні методи статичного й динамічного розрахунку суден, розроблено норми міцності. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

НОВОЗЕЛАНДЦІ — основне населення Нової Зеландії. Чисельність — бл. 2,8 млн. чол. (1978, оцінка). Включають маорі (280 тис. чол.) і англо-новозеландців (т. з. пакеха — бл. 2,5 млн. чол.). Останні за походженням європейці, які почали селитися в Новій Зеландії в кін. 18 ст. (гол. чин. нападки переселенців з Англії, Шотландії та Ірландії). Н. говорять англ. мовою (маорі зберігають і рідну маорійську мову). За релігією — християни. Між пакеха і маорі зберігається політична, економічна й соціальна нерівність, що бере початок з часів, коли Великобританія захопила Нову Зеландію. Культура Н. складалася на основі культури, перенесеної переселенцями з Британських о-вів, унаслідок чого деякі елементи культури маорі.

НОВОКАТН — лікарський препарат з групи знеболювальних засобів; гідрохлорид діетиламіноетилового ефіру параамінобензойної кислоти. Н. широко застосовують у хірургічній практиці як знеболювальний засіб (див. *Анестезія*), для блокад *новокаїнових*, при гіпертонічній хворобі, атеросклерозі, деяких шкірних захворюваннях тощо; інколи — як розчинник лікарських препаратів.

НОВОКАХОВСЬКИЙ ЕЛЕКТРОМАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство електротех. пром-сті. Розташований у м. Новій Каховці Херсон. обл. Буд-во почато 1955. Першу продукцію одержано 1957. З-д виробляє електродвигуни потужністю від 1 до 3,5 тис. кВт, які використовують у різних галузях нар. г-на країни і експортують в десятки країн світу. Н. є з-д осн. постачальник двигунів 4А225 та 4А250 для комплектації кормоприспособної техніки на тваринницьких фермах. Крім того, з-д випускає товари культур.-побутового призначення.

А. В. Глозський.
НОВОКРАМАТОРСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД імені В. І. Леніна — підприємство важкого машинобудування. Розташований в м. Краматорську Донец. обл. Введено в дію 1934. На поч. Великої Вітчизн. війни осн. устаткування підприємства було евакуйовано в райони Пд. Уралу, Сибіру та в м. Електросталь Моск. обл. Після визволення Краматорська від нім.-фашист. загарбників вже наприкінці 1944 надано першу післявоєнну продукцію. В наступні роки на підприємстві здійснювалося широке нове буд-во, реконструйовано на новий тех. базі старі цехи. Н. м. з. випускає металургійне, прокатне, гірничорудне та важке ковальсько-пресове устаткування. Крім того, з-д є найбільшим постачальником уні-

кальних виливків і поковок для енерг. машинобудування, верстатобудівної пром-сті та ін. галузей важкої індустрії. Осн. продукція підприємства (1980): слябіни, напівбезперервні та безперервні широкосмугові стани гарячого прокатування сталі, товстолистові стани гарячого й холодного прокатування сталі, товстолистові стани гарячого й холодного прокатування алюмінію та його сплавів, крокуючі екскаватори, розкривні й добувні роторні комплекси, потужні шахтні підйомні машини й рудорозмелювальні млини, міксери для чауну, ковальсько-пресове устаткування та ін. Завод нагороджений орденами Леніна (1945), Жовтневої Революції (1971), Трудового Червоного Прапора (1976). З 1976 Н. м. з. — гол. підприємство виробничого об'єднання «Новокраматорський машинобудівний завод».

В. О. Александров.
НОВОКРИВОРІЗЬКИЙ ГІРНИЧО-ЗБАГАЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНАТ імені Ленінського комсомолу — підприємство гірничорудної пром-сті. Розташований в м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Буд-во комбінату на базі покладів залізистих кварцитів, відкритих на лівому березі р. Інгульця, почато 1956. Введено в дію наприкінці 1959 в складі рудного кар'єру та збагачувальної ф-ки. В 1961 збудовано першу чергу агломераційної ф-ки, 1962 — другу. До складу Н. г. к. входять (1980): три кар'єри, дробильна (три стадії подрібнювання) й збагачувальна (14 секцій магн. збагачування) ф-ки, агломераційна ф-ка (2 спікальні цехи, шихтове відділення) та 12 допоміжних цехів. Протягом 1963—75 проведено реконструкцію комбінату. Зросли виробничі потужності підприємства (1960—79): по видобутку руди — в 3,7 раза, виробн. залізорудного концентрату — у 4,2 раза, агломерату — в 5,6 раза. Н. г. к. обладна-

В. В. Новожилів.

ний високопродуктивними машинами й устаткуванням.

НОВОКУЗНЕЦЬК (кол. Кузнецьк, 1931—32 — Новокузнецьк, 1932—61 — Сталінськ) — місто обласного підпорядкування Кемеровської обл. РРФСР, райцентр. Розташований на берегах р. Томі. Вузол залізниць. 545 тис. ж. (1980). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та Жовтневої Революції (1971, 1981). Один з найбільших металург. центрів СРСР (Кузнецький металургійний комбінат, 3-ди: алюмінієвий та феросплавів, Західно-Сибірський металургійний завод). Машинобудування спеціалізується на виробн. гірничого устаткування. Розвинута легка, харч. та буд. матеріалів пром-сть. Хіміко-фармацевтичний 3-д. Видобування вугілля. В Н. — Сибірський металург. і пед. ін-ти, 11 серед. спец. навч. закладів, н.-д. ін-ти по гідродобуванню вугілля, по проектуванню металург. підприємств та ін. Театри — драм. та ляльок; цирк; музеї: краєзнавчий, геол. та рад. образотворчого мистецтва.

НОВОКУЙБИШЕВСЬК — місто обласного підпорядкування Куйб. обл. РРФСР. Розташований на лівому березі Волги, за 5 км від залізнич. ст. Новокуйбишевська. 110 тис. ж. (1980). Нафтохім. комбінат, нафтопереробний та синтетичного спирту 3-ди. Підприємства буд. матеріалів, харч. та легкої пром-сті. В Н. — н.-д. і проектні організації нафтопереробки й нафтохімії, вечірні ф-ти куйб. політех. та інженерно-буд. ін-тів, нафтохім. та індустріально-пед. технікуми, мед. уч-ще. Н. утворений 1952.

НОВОЛИПЕЦЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД. Розташований в м. Липецьку РРФСР. Буд-во почато 1931 на базі Липецького залізничного родовища. Перший чавун одержано 1934. На початку Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування доменного цеху і ТЕЦ було демонтовано й евакуйовано в Челябінськ. Відбудову почато 1949, в грудні 1950 введено в експлуатацію першу доменну піч, 1957 — цех гарячого прокатування трансформаторної сталі, 1958—59 — електросталеплавильний цех з установками безперервного розливання сталі (УБРС), 1960 — цех холодного прокатування трансформаторної сталі. Н. м. з. виробляє кокс, чавун, сталь, прокат, він є осн. постачальником холоднокатаної трансформаторної сталі в країні. Значна частина продукції експортується. Всі осн. процеси на підприємстві механізовано й автоматизовано; застосовується електронно-обчислювальна техніка. Н. м. з. нагороджено орденом Леніна (1971).

НОВОМЕСЬКИЙ (Novomeský) Лапо (справж. ім'я — Ладіслав Міхал; 27.XII 1904, Будапешт — 4.IX 1976, Братіслава) — словац. поет, критик і громад. діяч, нар. письменник ЧССР (з 1964). Член Компартії Чехословаччини з 1925. В 20—30-х рр. — редактор кількох словац. і чес. комуністичних газет і журналів. Виступав на 1-му з'їзді рад. письменників. Під час

2-ї світової війни — учасник Руху Опору, член підпільного ЦК Компартії Словаччини, один з керівників Словац. нац. повстання 1944. Після війни — міністр освіти і культури Словаччини. Соціально загорені збірки віршів «Неділя» (1927), «Ромбод» (1932), «Відчинені вікна» (1935) — нове явище в словац. пролет. поезії. У збірках «Святий за селом» (1939), «Забороною олівцем» (1948) викривав фашизм, показував роль трудящих в антифашист. боротьбі. Поема «До міста 30 хв.» (1963) і зб. «Звідти й інші» (1964) сповнені роздумів про діалектику людського життя, непохитну вірність гуманістичним ідеалам. Поема «Вілла Тереза» (1963) — гімн Великій Жовтн. соціалістичній революції, В. І. Леніну, безсмертю його ідей. У репортажах 1931 — поч. 1932 захищав поневолене населення Закарпатської України, його політ., національні й культур. права. У ст. «Слов'янський ювілей» (1939) підкреслив велику політ. актуальність творчості Т. Шевченка. В 1969 Рад. уряд нагородив Н. орденом Леніна.

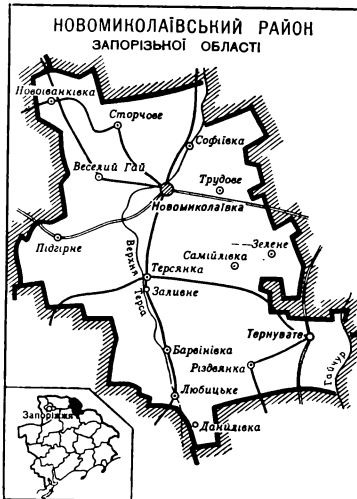
Тв.: Укр. перекл. — Простим оком невидиме. Пряшів, 1975; [Вірші]. В кн.: Словацька поезія. К., 1964; Чорне й червоне. «Жовтень», 1966, № 3; Вілла Тереза. «Всесвіт», 1971, № 11; Рос. перекл. — Избранное. М., 1966; Стихи. Поэмы. Статьи. М., 1976.

НОВОМИКОЛАЇВКА — селище міського типу Верхньодніпровського р-ну Дніпров. обл. УРСР. Залізнична ст. Верхньодніпровськ. 4,1 тис. ж. (1980). Племптахорадгосп-репродуктор. Середня школа, лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури, 6-ка. Засн. 1917.

НОВОМИКОЛАЇВКА — селище міського типу Запоріж. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Верхній Терсі (бас. Дніпра), за 30 км від залізнич. ст. Гайчур. 5,5 тис. ж. (1980). Засн. в останній чверті 18 ст. як с-ще Кочережки. З 1813 має назву Н. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Н. — с-ще міськ. типу. У селищі — маслобробний, прод. товарів та комбикормовий 3-ди, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, клуб, 3 бібліотеки.

НОВОМИКОЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Запоріж. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 23 тис. чол. (1980). У районі — 76 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Новомиколаївка. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди порізана ярами та балками. Осн. корисна копалина — граніт. Річки — Верхня Терса та Гайчур (бас. Дніпра). Ґрунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства: новомиколаївські прод. товарів, маслобробний та комбикормовий 3-ди, Тернуватська меблева ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Новомиколаївка). В с. г. переважають зем-

леробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 79,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 69,9 тис. га, луки і пасовища — 7,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, ріпича. Скотарство, свинарство, вівчарство. У Н. р. — 14 колгоспів, кінний 3-д, міжгосп. підприємство по виробн. продуктів птахівництва, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. ст. Гайчур. Ав-

томоб. шляхів — 272 км, у т. ч. з твердим покриттям — 190 км. У районі — 21 заг.-осв. та 2 муз. школи, 21 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень. 51 клубна установа, 2 кінотеатри, 40 кіноустановок, 32 6-ки. У Н. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1932).

В. В. Дем'янов.
НОВОМІРГОРОД — місто Кіровоград. обл. УРСР, райцентр, на р. Великій Висі (бас. Пд. Бугу). Залізнична ст.

Засн. 1740. В січні 1893 в Златополі (тепер у складі Н.) О. Г. Шліхтер організував с.-д. гурток. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1960 Н. — місто. У місті — буровуг. шахта; 3-ди: буд. матеріалів, шкіряний, прод. товарів, плодоконсервний, комбикормовий; меблева фабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Зоотехнічний технікум, 6 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 лікарні. 2 будинки культури, кінотеатр, 5 клубів, 6 6-к, істор.-краєзнавчий музей. В Н. народилися декабрист Є. П. Оболенський, укр. рад. поет П. М. Біба, укр. рад. письменники Б. А. Гончаренко, Ю. О. Мокрієв, рос. рад. актор і педагог В. М. Давидов, укр. лікар, мікробіолог І. С. Дудченко, укр. рад. живописець Ф. Ф. Кличко. Деякий час у Н. жили І. П. Котляревський, укр. революц. демократ С. А. Подольський. У Н. бували О. С. Пушкін, А. А. Фет.

НОВОМІРГОРОДСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Кіровоград. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 46,5 тис. чол. (1980). У районі — 54 населені пункти, підпорядковані міській,

селищний і 16 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Новомиргород. Н. р. розташований у межах Придніпровської височини. Корисні копалини: буре вугілля, каолін, граніт, глина тощо. Річки — Велика Вись з прит. Малою Виссю (бас. Пд. Бугу). Ґрунти чорноземні. Майже весь район лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) займають 4,3 тис. га. Підприємства вуг., буд. матеріалів, легкої та харч. пром-сті (ново-

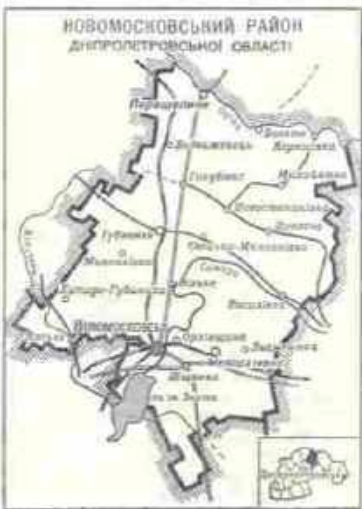
миргородські буровуг. шахта, шкіряний, прод. товарів, буд. матеріалів з-ди та меблева ф-ка, Капітанівський цукр. з-д. Комбінат побутового обслуговування (Новомиргород). Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництва мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 84,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 75,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, горох, овочеві, цукр. буряки, соняшник, соя. Скотарство, свинарство, птахівництво, вічарство. В Н. р. — 14 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Новомиргород і Капітанівка. Автомоб. шляхів — 226 км, у т. ч. з твердим покриттям — 143 км. У районі — зоотех. технікум, профес.-тех. уч-ще (Капітанівка), 33 заг.-осв., музична і спорт. школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень, 45 будинок культури і клубів, кінотеатр, 54 кіноустановки, 37 б-к. У с. Арсенівці (тепер у межах с. Веселівки) народився укр. драматург і актор Карпенко Карий (І. К. Тобілевич), у с. Петропаврів — рос. рад. письменник Є. Ю. Поповкін. У Н. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1930). О. Г. Ладіва.

НОВОМОСКОВСЬК — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, райцентр, на р. Самарі (прит. Дніпра). Залізнич. вузол, пристань. 70 тис. ж. (1980). В 17 ст. запорізькі козаки заснували тут кілька хуторів-зимівників. У 1-й пол. 18 ст. біля збудованої тут фортеці виникла слобода Новоселиця (або Самарчик). Бідиною Новоселиці 1768 брала активну участь у Коліївщині. У 1784 Новоселиця була перейменована на Н. і дістала статус міста. З 1906 в Н. діяв Новомосковський к-т Катеринославської окружної орг-ції РСДРП. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. В місті — Новомосковський трубний завод імені 50-річчя Радянської України, залізобетонних та електротех. виробів, шпалопросувальний, хлібний, прод. товарів з-ди, комбінат хлібопродуктів,

меблева і швейна ф-ки тощо. Райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Металургійний і кооперативний технікуми, радгосп-технікум, профес.-тех. уч-ще, 19 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 лікарні. Палац металургів, Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 41 б-ка, худож. музей нар. ужиткового мистецтва. Пам'ятник В. І. Леніну (1973; скульптор М. С. Суходолов, арх. О. Крикін). Пам'ятка дерев'яної архітектури — Троїцький собор (1773—81, майстер Я. Погребняк). В Н. народився укр. рад. живописець М. П. Глуценко.

НОВОМОСКОВСЬК (до 1934 — Бобринь, 1934—61 — Сталіногорськ) — місто обласного підпорядкування Тул. обл. РРФСР, райцентр. Розташований біля витоків річок Дону і Шату. Залізнична станція. 147 тис. ж. (1980). Н. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). Один з центрів хім. пром-сті СРСР (новомосковське виробниче об'єднання «Азот», виробничі об'єднання «Новомосковськпобутхім», з-ди: органічного синтезу, «Полімерконтейнер»). Авторемонтні, котельно-мех., вогнетриві та ін. з-ди. ДРЕС. Добування вугілля (об'єднання «Новомосковськвугілля»), виробн. буд. матеріалів. Харч. та легка пром-сть. У Н. — Підмосковний н.-д. ін-т вугільної пром-сті, Держ. проектно-конструкторський технологіч. ін-т під'їздно-транспортного машинобудування та ін., філіал Моск. хім.-технологіч. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, музей історії міста. Утв. 1930.

НОВОМОСКОВСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 2 тис. км². Нас. 75,6 тис. чол. (1980). В районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих 4 селищам і 13 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Новомосковськ. Район розташований у межах Придніпровської низовини. Осн. корисні копалини — кам. вугілля і природний газ. Найбільша річка — Самара, на пн. межі району тече Оріль, на пд.-зах. — р. Кільчень (усі — бас. Дніпра). Тер. району

проходить траса Дніпро — Донбас каналу. Ґрунти в осн. чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — держ. заказник Балка Бандурка. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Новомосковськ. У районі найбільші підприємства — цукровий завод (сміт Губиниха), комбінат хлібопродуктів (Новомосковськ), ремонтно-механічний, залізобетонних виробів (сміт Мелюративне), конопляний (сміт Перещепине), консервний (с. Піщанка) з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування (Перещепине). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукр. буряків, соняшнику та овочевих культур; тваринництво м'ясо-мол. напрямку (скотарство, свинарство, вічарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1980 становила 141,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 118,3 тис. га. Зростається 11,4 тис. га. У районі — 20 колгоспів, 8 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Новомосковськ, залізничні станції: Орлішчина, Вільне, Губиниха, Кільчень, Перещепине. Автомоб. шляхів — 455 км (усі з твердим покриттям). У районі — 43 заг.-осв. і музична школи; 48 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; дит. санаторій. 19 палаців і будинків культури, 32 клуби, 65 кіноустановок, 46 б-к. У с. Голубівці Н. р. народився дівч. Герой Рад. Союзу Г. П. Кравченко. У Н. р. видається газ. «Новомосковська правда» (з 1919). А. А. Шидор.

НОВОМОСКОВСЬКИЙ ТРУБНИЙ ЗАВОД імені 50-річчя Радянської України — підприємство чорної металургії. Розташований у м. Новомосковську Дніпроп. обл. Буд-во почато 1932. Введено в дію 1935 як бляхокатальний з-д. У 1940 виробляв тонкий лист, оцинковану покрівлю, білу бляху. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 осн. технологічне устаткування з-ду евакуйовано на Урал. Споруди підприємства були зруйновані нім.-фашист. загарбниками. Відбудову почато відразу після визволення міста, завершено 1947. В 1961 на підприємстві організовано виробн. електроварних труб. Осн. продукція з-ду: тонколистовий прокат, електроварні труби, сталевий емальований та оцинкований посуд. Всі технологічні операції механізовані і автоматизовано. І. Г. Баранцов.

НОВОНАРОДЖЕНА ДИТИНА — дитина після народження і до 28-го дня життя. В цей період дитина пристосовується до нових умов — поза утробою матері. Н. д. може бути доношеною (при строках вагітності до 10 місяців, або 40 тижнів, або 280 днів) чи недоношеною (строк вагітності зменшується), або переносною, від чого залежить її дальший розвиток. Доношена Н. д. має масу тіла 2500—4500 г, зріст 47—54 см, окружність голови 32—34 см. Н. д. властиві велика голова (20—25% довжини тіла), довгий тулуб, короткі кінцівки (руки і ноги однакової довжини), червоного кольору шкіра (тонкий підшкірно-жировий шар), вкрита сировидною змазкою.

В нормі на 1—5-й день дитина втрачає 6—10% своєї маси, до кінця періоду новонародженості маса відновлюється. Ранка після відпадіння пуповини загоюється на 5—8-й день. На голові кістки черепа не зрощені (велике або, рідше, мале тім'ячко). В перші 3—4 дні випорожнення у Н. д. темно-зеленого кольору (меконій), потім стають жовтими з кислим запахом. Сечовиділення в перші кілька днів буває 10—12, а потім — 20 разів на добу. Дихання часте — до 50 разів за 1 хв, серцебиття — 130—150 ударів за 1 хв. Для нормального розвитку Н. д. їй треба годувати 6—7 разів на добу, краще грудним молоком або *молочними сумішми* (див. *Вигодовування дитини*), часто сповивати (кожний раз після випорожнення і сечовиділення). Т-ра в кімнаті має становити 22° С. Система захисту від інфекцій у Н. д. слабо розвинена, тому їй слід обережати від зараження. Батьки повинні звертати увагу на найменші ознаки відхилення в стані здоров'я Н. д. (квільність, відмова від груді, порушення сну, неспокой, зменшення маси тіла тощо) та її поведінки й негайно звертатися до лікаря. Див. також *Грудна дитина, Охорона материнства і дитинства, Дитячі хвороби*.

НОВООДЕСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Микол. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 37,0 тис. чол. (1980). У районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих міській і 14 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Нова Одеса*. Н. р. на Пд. Зх. омивається Бузьким лиманом. Розташований в межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини — граніти, пісок. Річки — *Південний Буг* з прит. Гнилим Еланцем та Громоклієм. Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства: новоодеські буд. матеріалів, сиробробний та Сухоеланецький комбикормовий з-ди. 5 будинків побуту. Землеробство зерно-

вого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 121,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 101,4 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник. У Н. р. — 14 колгоспів, 4 радгоспи, об'єднання «Міжгоспштахпромм», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Баловне. Автомоб. шляхів — 350 км, у т. ч. з твердим покриттям — 304 км. У районі — 24 заг.-осв., музична, спорт. школи, профес.-тех. уч-ще; 35 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 10 будинків культури, 20 клубів, 2 кінотеатри, 37 кіноустановок, 31 б-ка, істор.-краєзнавчий музей. Село Кандибине цього району 1891 відідав М. Горький. У Н. р. видається газ. «Ленінський промінь» (з 1931).

НОВООЗЕРНЕ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Євпаторійській міськраді. Розташоване на березі оз. Донузлав, за 34 км від залізнич. ст. Євпаторія. 4,5 тис. ж. (1980). Комбінат побутового обслуговування. Середня школа, філіал Євпаторійської міської поліклініки. Будинок культури, клуб, 3 б-ки. Засн. 1971.

НОВООЗЕРЯНКА — селище міського типу Олевського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 7 км від залізнич. ст. Діброва Олевська. 1,2 тис. ж. (1980). Озерянський комбінат залізобетонних і гідротех. конструкцій. Восьмирічна школа, мед. пункт, Будинок культури, б-ка. Буд-во Н. почато 1963 у зв'язку з спорудженням комбінату.

НОВООЛЕКСАНДРІВКА — селище міського типу Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Великий Кам'яні (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Встречна-Донецька. 2,1 тис. ж. (1980). Боршномельний з-д, відділення Краснодонського птахорадгоспу. Середня школа, мед. пункт, клуб, б-ка. Засн. у 17 ст.

НОВООЛЕКСІВКА — селище міського типу Генічеського р-ну Херсон. обл. УРСР. Залізнич. вузол. 9,4 тис. ж. (1980). Плодоовочеконсервний з-д, комбінат хлібопродуктів, 2 радгоспи, виробниче відділення Генічеської райсільгосптехніки, Генічеська дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, клуб, б-ка. Засн. в кін. 19 ст.

НОВОБРИЖЦЬКЕ — селище міського типу Оржицького р-ну Полтав. обл. УРСР, за 35 км від залізнич. ст. Лубни. 1,9 тис. ж. (1980). Цукр. з-д. Середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт, б-ка. Утворене 1979.

НОВОПИЛІПІВСЬКІ КУРГАНІ — група курганів біля с. Новопиліпівки Мелітопольського р-ну Запоріж. обл. Досліджували їх 1951—52. Розкопано 13 курганів, де виявлено понад 70 різночасних поховань. Більшість становлять поховання *ямної культури*. Серед знахідок у цих похованнях інтерес становить антропоморфна стела, що перекривала яму осн. поховання в одному з курганів.

При розкопках Н. к. виявлено кілька поховань *катакомбної культури* і 20 поховань *зрубної культури*.

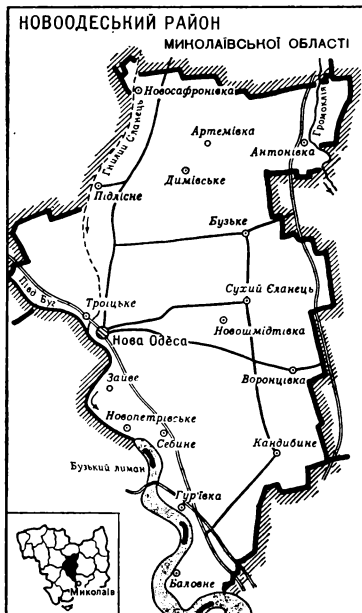
НОВОПОКРІВКА (до 1859 — Шамшеве) — селище міського типу Солонянського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташована у верхів'ї р. Комишуваті Сури (бас. Дніпра), за 18 км від залізнич. ст. Єлизарове. 3,0 тис. ж. (1980). Колгосп, будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, лікарня, клуб, б-ка. Засн. у кін. 18 ст.

НОВОПОКРІВКА — селище міського типу Чугуївського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована на р. Уді (прит. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Есхар. 4,5 тис. ж. (1980). У селищі — з-д по виготовленню закладних деталей і ремонту оснастки, Введенська птахофабрика, будинок побуту. Середня школа, мед. амбулаторія, Будинок культури, клуб, б-ка. Засн. 1818.

НОВОПОЛІЦЬК — місто обласного підпорядкування Вітеб. обл. БРСР. Розташований на лівому березі Зх. Двіни. Залізнична станція. 70 тис. ж. (1980). У місті — виробниче об'єднання «Полімір»; з-ди: нафтопереробний, білково-вітамінних концентратів, залізобетонних виробів; підприємства автомоб., залізнич. та трубопровідного транспорту. ТЕЦ. Політех. ін-т, нафт. технікум, муз. уч-ще. Краєзнавчий музей. Н. утворений 1963.

НОВОПСКІВ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Розташований при впадінні р. Кам'янки в р. Айдар (прит. Сіверського Дінця). 8 тис. ж. (1980). Засн. в серед. 17 ст. як с-ще Закам'янка. Жителі селища брали участь у *Булавинському повстанні 1707—09*. В 1829 с-ще перейменовано на Н. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. З 1957 Н. — с-ще міськ. типу. В селищі — лінійно-виробниче управління магістральних газопроводів, маслоробний і комбикормовий з-ди, хлібокомбінат, харчосмакова ф-ка, міжколгоспна будівельна орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня, санаторій-профілакторій. Будинок культури, клуб, 7 бібліотек.

НОВОПСКІВСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1932. Площа 1,6 тис. км². Нас. 39,8 тис. чол. (1980). У районі — 40 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Новопсков*. Поверхня Н. р. — хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками, ярами. Корисні копалини: крейда, пісок, глина. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Айдар* з прит. Білою та Кам'яною (бас. Сіверського Дінця). Ґрунти в осн. чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства району — новопсковські харчосмакова ф-ка, хлібокомбінат, маслоробний і комбикормовий з-ди, Білолуцький комбінат буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування (Новопсков). Спецпід-

лізація с. г. — землеробство зерно-
вого і тваринництво м'ясо-мол. на-
прямів. Площа с.г. угідь 1980
становила 133,0 тис. га, у т. ч. ор-
ні землі — 102,7 тис. га, луки і
пасовища — 26,2 тис. га. Осн. кул-
тури: озима пшениця, кукуруд-
за, соняшник, кормові. Скотарст-
во, свилярство. У Н. р. — 20 кол-
госпів, 2 радгоспів, райсільгосптех-
ніка з виробничим відділенням,
райсільгоспхімія. Автоб. шляхів
— 236 км, у т. ч. з твердим покрит-

тям — 215 км. У районі — 30 загосп., 3 муз. і спортивні школи, 32 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень; санаторій-профілакторій. 32 будинки культури і клуби, 33 кіно-установки, 32 б-ки. Під час Була-
винського повстання 1707—09
на місці сучас. села Булавинівки
Н. р. був військ. табір К. О. Була-
вина. В селі йому встановлено пам'ятник. У Н. р. видається газ.
«Перемога» (з 1932). К. Г. Бойко.

**НОВОРОСІЙСЬКЕ РОДОВИЩЕ
ВОГНЕТРИВКИХ ГЛИН** — у
Константинівському і Словянському
р-нах Донец. обл. УРСР. За
запасами (60 млн. т) та видобут-
ком глини найбільше на Україні.
Пл. 32 км². Вогнетривкі глини —
у відкладах міоценового віку (див.
Міоценова епоха і міоценовий
відділ). Потужність пласта 0,1—
6,5 м, глб. залягання від 0,2 до
56 м. Глини родовища склада-
ються гол. чин. з гідролюд, као-
лініту й кварцу; тонкодисперсні,
високопластичні, мають низьку
спіклькість. Вогнетривкість їх
1580—1750°. Родовище відкрито
1930, експлуатується з 1959 (від-
критим способом). Глини родовища
використовують у металург., фар-
форо-фаянсовій, скляній, нафт. та
ін. галузях промисловості.

НОВОРОСІЙСЬК — місто крайо-
вого підпорядкування Красновод-
краю РРФСР. Порт на березі не-
замерзаючої Пензської (Новоро-
сійської) бухти Чорного м. Знач-
ний залізничний вузол. 162 тис. ж.
(1980). Поділяється на 3 міські
райони. Н. засн. 1838 як військ.
укріплення. З 1866 — центр Чор-
номорського округу, 1896—1920 —
центр Чорноморської губ. Першу
марксистську групу в місті ство-
рено 1892. В грудні 1905 в Н. від-
булося збройне повстання (див.

«Новоросійська республіка»). Рад.
владу встановлено 1 (14).XII 1917.
У Новоросійській бухті 18.VI 1918
за наказом Рад. уряду затоплено
частину кораблів Чорноморського
флоту, щоб вони не потрапили до
рук нім. імперіалістів. Під час
Великої Вітчизн. війни більшу
частину міста захопили нім.-фа-
шист. загарбники (див. Новоро-
сійська оборонна операція 1942).
Вночі проти 4.II 1943 в р-ні Мис-
хако (див. Мала земля) висадився
десант рад. моряків, які 225 днів
утримували плацдарм до повного
визволення міста (див. Новоро-
сійсько-Таманська операція 1943).
Н. нагороджено орденом Вітчизня-
ної війни 1-го ступеня (1966). У
1973 йому присвоєно почесне зван-
ня «Місто-герой» за врученням ор-
дена Леніна і медалі «Золота Зір-
ка». Провідна галузь пром-сті —
цементна. Розвинута також метало-
обр. (з-ди: «Червоний двигун»,
вагоно- та суднорем., металовиро-
бів), буд. матеріалів (з-ди: азбо-
цем. виробів «Комунар», залізо-
бетонних виробів), харч. (борошно-
мельно-елеваторний комбінат, з-ди:
мол., пивоварний з цехом по ви-
робн. напою «пенсі-кола», рибоза-
вод) пром-сть. Об'єднання «Но-
воросійськкрибпром» та меблеве
«Чорноморець».

Новоросійське морське паропла-
вство. У Н. — Вище інженерне
морське уч-ще, філіал політех. ін-
ту, 4 серед. спец. навч. заклади;
історико-краєзнавч. музей, плане-
тарій. Меморіальний комплекс па-
м'яті захисників Малої землі та
меморіальний комплекс «Долина
смерті».

НОВОРОСІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ —
1) Адм.-тер. одиниця, утворена
1764 як військ. округ для боротьби
проти нападів тур.-тат. агресорів
на Україну. До її складу ввійшли
Нова Сербія, Новоселівське
козацьке поселення, Словяно-Сер-
бія, Українська лінія, 13 сотень
Полтавського полку, дві сотні
Миргородського полку. Адм. ц.
Н. г. було м. Кременчук. Населе-
ння 1773 становило бл. 163 тис. чол.,
складалося з укр. селян, козаків,
рос. селян, молдаван, сербів, бол-
гар, греків, угорців; було воєнізо-
ваним і приписаним до гусарських
і пікінерських полків. Тяжке ста-
новиче військ. поселенців викли-
кало 1769—70 повстання в Дніпро-
вському і Донецькому пікінерських
полках (див. Пікінерів повстання
1769—70). У 1775 до Н. г. було
приєднано частину земель Нової
Січі, а Бахмутський повіт Н. г.
передано до новоствореної Азовсь-
кої губернії. В 1783 Н. г. лікві-
довано і включено до складу Ка-
теринославського намісництва.
2) Адм.-тер. одиниця, створена за
указом Павла I від 12 (23).XII
1796. До Н. г. ввійшла більша ча-
стина Катеринославського наміс-
ництва. Н. г. складалася з 12 по-
втів. Адм. ц. — Катеринослав
(1797—1802 — Новоросійськ). На-
селення 1797 становило 835 тис.
чол. У 1802 Н. г. було поділено на
Миколаївську (з 1803 — Херсон-
ську), Катеринославську і Таврій-
ську губернії. А. Д. Басанський.

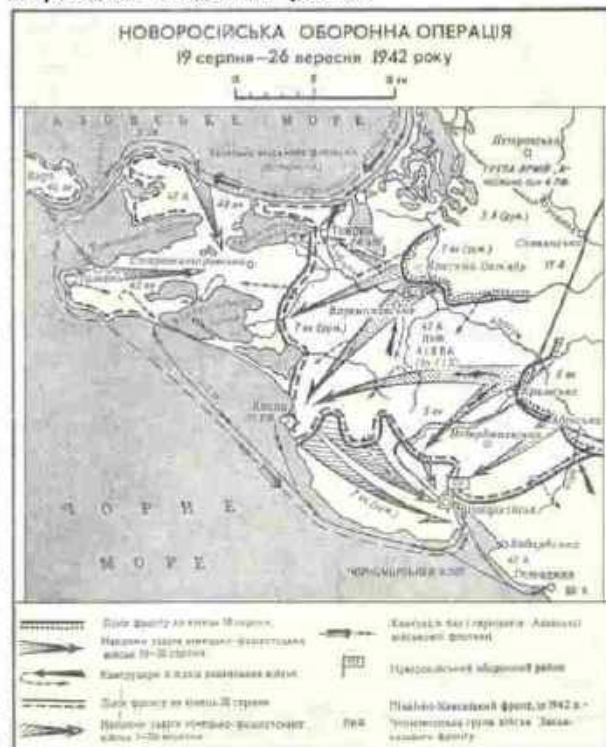
**НОВОРОСІЙСЬКА ОБОРОН-
НА ОПЕРАЦІЯ 1942** — операція
рад. військ Пів.-Кавказького фрон-

ту у взаємодії з силами Чорномор-
ського флоту та Азовської військ.
флотилії, проведена з 19.VIII по
26.IX під час Великої Вітчизн.
війни. Для оборони Таманського
п-ова і Новоросійська рад. коман-
дування створило Новоросійський
оборонний район (команд. — генерал-майор Г. П. Котов, з 8.IX —
генерал-майор А. А. Гречко) в скла-
ді 47-ї армії, Азовської військ.
флотилії, мор. баз і зведеної авіац.
групи. 19. VIII ворог при значній
перевазі в живій силі і техніці пе-
рейшов у наступ, завдаючи гол.
удару в напрямі станиць Абінсь-
кої, Кримської і допоміжних ударів
на Темрюк і Таманський п-ів.
Ціною великих втрат ворог захопив
Таманський п-ів, м. Анапу і про-
вався до Новоросійська. В запек-
лих боях рад. війська 11.IX зупи-
нили противника в пд.-сх. частині
міста. 26.IX нім.-фашист. війська
змушені були перейти до оборони.
Героїзм і мужність рад. військ та
місц. населення зірвали ворожий
план прориву в Закавказзя через
Новоросійськ.

**«НОВОРОСІЙСЬКА РЕСПУБ-
ЛІКА»** — революційно-демокра-
тична диктатура робітників і се-
лян, встановлена внаслідок взяття
влади в Новоросійську 12—25.XII
1905 (25.XII 1905—7.1.1906) Радою
робітничих депутатів (див. Груд-
неві збройні повстання 1905). Ра-
ду було обрано в ході політ. страй-
ку 8—10 (21—23).XII, що почався
на заклик Чорноморського к-ту
РСДРП. До Ради входило понад
70 депутатів; крім більшови-
ків, тут були представники й ін.
партий. В результаті роботи біль-
шовиків значна частина військ.
гарнізону відмовилася виступити
проти робітників. Рада закрила
урядові установи (крім банку),
запровадила 8-годинний робочий

Новоросійськ. Пам'ят-
ник поїнам-захисникам
міста. 1963.

НОВОРОСІЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

день, створила робітн. к-ти і робітн. дружини, роззброїла поліцію, обклала податком буржуазію і чиновників, звільнила політ. в'язнів. 24.XII 1905 (6.I.1906) для придушення виступу царський уряд направив війська і броненосець. Рада «Н. р.» з метою збереження революц. сил вирішила не чинити опір і припинила свою діяльність. У місті було заарештовано бл. 1 тис. чол.; керівників «Н. р.» заарештовано до каторжних робіт.

НОВОРОСІЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО. Сформоване у Пд. Бессарабії в грудні 1806 з задунайських козаків, які повернулися на батьківщину (див. *Задунайська Січ*), та укр. і рос. селян-втікачів. Затверджене царським указом від 20.II (4.III) 1807 під назвою Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо. Брало участь у боях проти тур. військ на Дунаї. У вересні 1807 ліквідоване в зв'язку з масовими втечами до війська селян з Херсонщини і Поділля. Переважна більшість козаків осіла в придніпівських степах. Відновлене в червні 1828 під назвою Дунайське козац. військо. До нього ввійшли кол. козаки, рос. відставні солдати і волонтери з балканських країн. Військо охороняло держ. кордони по Дунаю та Чорноморському узбережжю, під час Кримської війни 1853—56 брало участь в боях у Добруджі, на Кавказі та в обороні Одеси в квітні 1854. В 1856 перейменоване на Н. к. в. У 1868 складалося з 10 станиць (13 150 чол.). Серед козацтва точилася класова боротьба, що супроводилася масовими виступами рядових козаків проти старшини і царської адміністрації (1843—45, 1849, 1857, 1868). Указом від 3 (15).XII 1868 Н. к. в. ліквідовано. *А. Д. Бачинський.*

НОВОРОСІЙСЬКИЙ КРАЙ — істор. область на Пд. України і частково на Пд. Росії з 2-ї пол. 18 до поч. 20 ст. (див. *Новоросія*).

НОВОРОСІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ. Відкритий в Одесі 1865. Під такою назвою існував до 1920.

Див. *Одеський університет імені І. І. Мечникова.*

НОВОРОСІЙСЬКО-ТАМАНСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 — наступальна операція рад. військ Пн.-Кавказ. фронту (команд. — генерал-полковник І. Ю. Петров) у взаємодії з Чорномор. флотом (команд. — вице-адмірал Л. А. Владимировський) та Азовського військ. флотилією (команд. — контр-адмірал С. Г. Горшков), проведена 9.IX — 9.X під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 для розгрому нім.-фашист. військ на Таманському п-ові. Рад. командування з метою сприяння військам Пн.-Кавказ. фронту протягом 4.II—16.IX провело ряд десантних операцій у районі Пд. Озерейки та на зах. березі Цемеської бухти, в районі Станицьки, передмісті Новоросійська. Рад. десантникам у районі Цемеської бухти і Станицьки вдалося не тільки захопити плацдарм (пізніше названий *Малою землею*), але розширити й укріпити його. З 16.II почалася багатоденна героїчна оборона Малої землі, яка відіграла значну роль у проведенні Н.-Т. о. Рад. військам протистояла 17-а нім.-фашист. армія, що мала 16 піхотних д-зій (440 тис. чол.), 9, 56 і 18-а рад. армії Пн.-Кавказ. фронту мали 18 стріл. д-зій, 4 стріл. бригади і 2 танк. полки, переважали противника за чисельністю в 1,5 раза. Згідно з планом Н.-Т. о. гол. удар завдавався в районі Новоросійська силами 18-ї армії з сухоходу і десантниками Чорномор. флоту, а війська 9-ї і 56-ї армій завдавали ударів на правому фланзі та в центрі фронту. 10.IX кораблі Чорномор. флоту прорвалися в Новоросійський порт і висадили 3 десанти. Одночасно почався наступ на сухоході сх. і зах. груп 18-ї армії, зах. групи — з плацдарму Мисако — Мала земля. 11.IX перейшли в наступ війська 9-ї армії, які завдавали удару на Темрюк, а 14.IX — війська 56-ї армії, які діяли на центр. ділянці фронту. В Новоросійську в ході запеклих боїв 15.IX сх. і зах. групи 18-ї армії з'єдналися, і до світанку 16.IX місто було визволено. Для сприяння наступальним військам Чорномор. флот висадив морські десанти в тилу ворога, в районах оз. Солоні та Благовещенська, а Азовська військ. флотилія — на пн. узбережжі Таманського п-ова. Прорвавши оборону противника, війська Пн.-Кавказ. фронту 9.X вийшли до Керченської протоки. Внаслідок Н.-Т. о. було розгромлено таманське утворення ворога і створено сприятливі умови для визволення Криму.

К. Є. Науменко.

НОВОРОСІЯ. Новоросійський край — істор. область на Пд. України і частково на Пд. Росії. Назва виникла у зв'язку з освоєнням Рос. д-вою тер. Пн. Причорномор'я в 2-й пол. 18 ст. В той період Н. ототожнювалася з *Новоросійською губернією* і *Азовською губернією*, згодом — з *Катеринославським намісництвом*. Після входження Бессарабії до Росії 1812 Н. охоплювала Катеринославську, Таврійську, Херсонську губернії і Бессарабську об-

ласть. На поч. 20 ст. Н. називали територію, до якої входили Бессарабська, Катеринославська, Таврійська (без Криму), Херсонська, Ставропольська губернії та Область Війська Донського. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції назва «Новоросія» вийшла з ужитку. Територія Н. ввійшла до складу РРФСР, УРСР і Молдавської РСР.

НОВОСАНЖАРСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 49,3 тис. чол. (1980). У районі — 84 населені пункти, підпорядковані селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Нові Санжари*. Н. р. розташований в межах *Підніпровської низовини*. Корисні копалини: нафта, природний газ, сіль, торф. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Ворскла* з прит. *Тагамликом* та *Оріль* (всі — бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен, липа, граб) займають 11 тис. га. Найбільші підприємства: новосанжарські експедиція глибокого буріння, шкряпний з-д, філіал виробничого худож. об'єднання «Полтавчанка», цех виробничого об'єднання «Полтавдерев», меблевий цех полтавської ф-ки «Реммебл» й Руденківський консервний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Нові Санжари). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, цукр. буряків, соняшників, овочевих культур, картоплі та вироб. молока, м'яса, яєць і вовни. Площа орних земель 1980 становила 83,5 тис. га, сіножатей і пасовищ — 13,8 тис. га. У Н. р. — 18 колгоспів, радгосп, райлісгосп-техніка, райлісгоспхімія. Залізнична ст. *Нові Санжари*. Автомоб. шляхів — 401 км, у т. ч. з твердим покриттям — 121 км. У Н. р. — 51 заг.-осв., 2 муз. школи, 49 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; санаторії, будинок відпочинку, турбаза. 18 будинків культури, 38 клубів, 61 кіноустановка, 49 б-к. У Н. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1932).

Б. П. Дроботенко.

НОВОСВІТЛІВКА — селище міського типу Краснодарського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована на р. Лугачику (прит. Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Новосвітлівський. 3,3 тис. ж. (1980). Асфальто-бетонний з-д, радгосп, комбінат комунальних підприємств. Середня і муз. школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. у 60-х рр. 19 ст.

НОВОСЕЛИЦЯ — місто Чернів. обл. УРСР, райцентр, на р. Прут. Залізнична станція. Вперше згадується в джерелах 1456 під назвою Шишківці. З 1617 село відоме як Новоселиця. За *Бухарестським мирним договором 1812 Н.* в складі Бессарабії було возз'єднано з Росією. На поч. 20 ст. в Н. створено с.-д. групу, що допомагала переправляти з-за кордону в Росію марксистську л-ру. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1918 Н. загартала бурж.-поміщицька Румунія. 28.VI 1940 Н. в складі Хотинщини повернуто

СРСР. З цього самого року Н.—місто. У місті — підприємства харч. пром-сті (птахокомбінат, плодоконсервний, лікеро-горілчаний, маслосиробний з-д, харчосмакова ф-ка). Працюють також з-д залізобетонних виробів, меблева ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Мед. уч-ще, 3 заг.-осв., музична, художня і спорт. школи; лікарня, Будинок культури, 2 кінотеатри, 6-ка. У 1907 в Н. бував рос. письменник В. Г. Короленко, 1915 — амер. журналіст Дж. Рід, 1916 деякий час жив Д. М. Карбишев.

НОВОСЕЛИЦЬКЕ РОДОВИЩЕ КАОЛІНІВ — на пд.-зх. околиці с. Новоселиці Катеринопільського р-ну Черкас. обл. УРСР. Складається з первинних і вторинних (перевідкладених) каолінів. Первинні каоліни ранньокрейдового віку залягають на каолінізованих продуктах *вивітрювання* кристалічних порід. Поклади вторинних каолінів пов'язані з осадочними відкладами серед. еоцену (див. *Еоценова епоха і еоценовий відділ*). Глиб. залягання каолінів від 25 до 63 м. Родовище розробляється з поч. 20 ст. Уперше розвідане 1935. Використовують каоліни як сировину для виготовлення вогнетривких та фарфоро-фаянсових виробів. К. О. Суходольський.

НОВОСЕЛИЦЬКИЙ РАЙОН — у східній частині Чернів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 86,8 тис. чол. (1980). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Новоселиця. Н. р. розташований в межах Прут-Дністровського межиріччя. Поверхня гол. чин. рівнинна. Поклади гіпсу. Річки — *Прут* (на пд. межі району) з притоками Рингачем і Черленою. Ґрунти чорноземні та темносирі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, бук, граб, берест, дика груша) займають 3% тер. району. Найбільші підприємства: новоселицький птахокомбінат, маслосиробний і залізобетонних виробів з-д, меблева ф-ка, Мамалигівське заводоуправління буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування (Новоселиця). Землеробство зернового, тваринництва мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 57,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 45,8 тис. га. Гол. культури: озимі пшениця і жито, ячмінь, горох, овес, кукурудза, цукр. буряки, соя, картопля, овочеві. У Н. р. — 20 колгоспів, бройлерна ф-ка, міжколг. комплекси по відгодівлі великої рогатої худоби та свиней, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Новоселиця, Мамалига. Автомоб. шляхів — 577 км, у т. ч. з твердим покриттям — 557 км. У районі — мед. уч-ще, 40 заг.-осв., 3 муз., художня і спорт. школи, 36 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 46 клубних установ, кінотеатр, 42 кіноустановки, 55 б-к. У с. Ванчинець Н. р. народився укр. рад. композитор С. О. Сабадаш, в с. Маршинцях — укр. рад. співачка С. М. Ротару. В Н. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1944). А. В. Білик.

НОВОСЕЛІВКА (до 1808 — хутір Заболотанський) — селище міського типу Красноліманського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташована на р. Нетриусі (бас. Сіверського Дінця), за 15 км від залізнич. ст. Слов'яногірськ, 1,8 тис. ж. (1980). Ставки «Добробомбінату». Середня школа, мед. амбулаторія, клуб, 2 б-ки. Засн. у 17 ст.

НОВОСЕЛІВСЬКЕ — селище міського типу Роздольненського р-ну Крим. обл. УРСР, за 33 км від Євпаторії, 4,0 тис. ж. (1980). У селищі — виноробний з-д, птахофабрика, виробничі відділення Роздольненської райсільгосптехніки тощо. Середня школа, сільс. профес.-технічне училище, лікарня. Будинок культури, бібліотека. Засн. 1928.

НОВОСЕЛІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ СКЛЯНИХ ПІСКІВ — у Нововодолазькому р-ні Харків. обл. УРСР, на Пн. Зх. від с. Новоселівки. В геол. будові родовища беруть участь осадочні гірські породи палеогенового, неогенового і антропогенного (четвертинного) віку. Пром. товща пісків — у відкладах міоцену (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*), потужність їх від 6,8 до 17,5 м. Складається з трьох ділянок. За якістю пісків — краще на Україні. Уперше родовище розвідано 1932. Експлуатується з 1936. Піски родовища використовують у скляній пром-сті України та ін. республік. К. О. Суходольський.

НОВОСІБІРЬСК (до 1926 — Новоніколаєвськ) — місто, центр Новосиб. обл. РРФСР. Розташований на обох берегах р. Обі. Значний трансп. вузол. 1343 тис. ж. (1981). Поділяється на 9 міських районів. Роком заснування Н. вважається 1894. В 1902 в залізничному депо створено с.-д. групу. 3 грудня 1903 — місто. Рад. владу проголошено 13 (26).XII 1917. 26.V 1918 внаслідок контрреволюц. заволодіння владою в місті захопив есеро-меншовицький білогвард. уряд, 18.XI 1918 — колючаківці (див. *Колючаківщина*). Частини Червоної Армії і повсталі робітники визволили місто 14.XII 1919. В 1921—25 — центр Новоніколаєвської губ., з 1925 — центр округу Сібирського краю, з 1930 — центр Зх.-Сібирського краю, з 1937 — Новосибірської обл. Н. — один з найбільших пром., наук. і культур. центрів СРСР. Провідні галузі пром-сті — машинобудування (з-ди: важких верстатів і гідропресів, тягового електромашинобудування, електротермічного устаткування, «Сибсільмаш», приладобудування) та металургія (металург. з-д, оловобомбінат та ін.). Розвинута хім., легка (шкіряно-взут. і бавовняний комбінати, швейні ф-ки та ін.), харч. (млинарський, жировий, м'ясоконсервний комбінати) та буд. матеріалів пром-сть. Електроенергія надходить від Новосиб. ГЕС та ТЕЦ. В Н. — *Сибірське відділення АН СРСР*, Сибірське відділення ВАСНІЛ, Сибірське відділення АМН СРСР. 14 вузів, у т. ч. *Новосибірський університет*, 39 середніх спеціальних навчальних закладів. Театри: опери та балету, «Червоний факел», муз. комедії, юного гля-

дача, ляльковий, драм., філармонія, цирк. Публічна наук.-тех. б-ка Сібирського відділення АН СРСР. Краєзнавчий музей (філіал — Будинок-музей С. М. Кірова), картинна галерея, студія кінохроніки. Архит. пам'ятки: собор (1897, арх. Г. Косяков), вокзал, торг. корпус, театр (всі — між 1900—12, арх. О. Крячков). Серед споруд рад. архітектури — будинки міськомун. та обкому КПРС (1924—25), облвиконкому (1931—33), театру опери та балету (1931—45), залізничного вокзалу (1930—41), цирку (1968—71). Пам'ятники: Героям революції (1922), скульптор В. Сибіряков, Монумент Слави (1967, художник А. Чернобровцев).

НОВОСІБІРЬСКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 28.IX 1937. Площа 178,2 тис. км². Нас. 2637 тис. чол. (1980). Розташована на півдні Зх. Сибіру. Осн. населення — росіяни, живуть також українці, казахи, татари. Міськ. нас. — 72%. Поділяється на 30 районів, має 14 міст і 20 с-х міських типу. Центр — м. Новосибірськ. Нагороджена 2 орденами Леніна (1957, 1970). Н. о. займає пд.-сх. частину *Західно-Сібирської рівнини* (*Барабинський степ*, пн. окраїна *Кулундинського степу*). На Пд. Сх. — Приобське плато та відроги Салайського кряжа. Корисні копалини: кам. вугілля, залізна руда, торф, нафта, газ, глини, піски, вапняки. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від -18 до -21°, липня +17, +20°. Опадів 200—500 мм на рік, максимум — влітку. Для пд. районів характерні посухи. Гол.

ріка — Об, на Пн. Зх. — притоки Іртиші — Ом і Тара. На Обі — Новосибірське водосховище. Багато озер: Чани, Сарглан, Убінське, Урюм та ін. Бл. 26% площі області під болотами. Ґрунти переважно підзолисті, сірі лісові та чорноземні. Понад 20% території вкрито лісом (ялиця, ялина, сосна, кедр, подекуди з березою, осикою, модриною), на Барабінській низині — березові колки.

Для нар.-госп. комплексу Н. о. характерне подсилення значної обробної пром-сті з розвинутим багатогалузевим с. г. Енергетика базується на вугіллі Кузбасу, гідроенергії Обі (Новосибірська ГЕС) та енергії, що надходить з Сх. Сибіру. Провідне місце в пром. комплексі Н. о. посідає машинобудування і металообробка, у т. ч. виробн. важких металорізальних верстатів, ковальсько-пресових машин, електротех. устаткування. Підприємства радіотех. пром-сті та приладобудування. Харч. пром-сть представлена молочномаслобобовою, м'ясною, жировою, борошномельною, кондитерською та ін.; легка — бавовняною, швейною, шкіряно-взут., трикотажною та ін. галузями. Більша частина пром. підприємств — у Новосибірськ. Лісозаготівлі, лісова і лісохім. пром-сть розміщені на Пн. Сх. області. Розвинуте виробн. буд. матеріалів (Іскітім, Дорогіно, Горькі).

Спеціалізація с. г.: землеробство зернового й тваринництва мол.-м'ясного напрямів. Провідна зернова культура — яра пшениця (на Н. о. припадає бл. 20% заг. п'збору в Зх. Сибіру). Вирощують також зернобобові, кормові культури, льон-довгунець, картоплю та овочі. Окремі г-ва спеціалізуються на вирощуванні лікар. рослин. Розводять велику рогату худобу, тонкорунних овець, свиней, коней. Навколо Новосибірська — приміське г-во. Тер. області перетинає дільниця Трансінбірської залізнич. магістралі (електрифікована), з-ці Новосибірськ — Кузас., Новосибірськ — Барнаул. Дільниця Середньосибірської магістралі: Новосибірськ — Каменна-Обі — Карасук. Суднопластво по Обі. В Новосибірську — 2 аеропорти. В Н. о. — *Сибірське відділення АН СРСР*, сибірські відділення ВАСГНІЛ та АМН СРСР; 14 вузів, у т. ч. *Новосибірський університет*, 51 серед. спец. навч. заклад, 6 театрів (Новосибірськ); музеї — краєзнавчий (його філіал — Будинок-музей С. М. Кірова), обл. картинна галерея у Новосибірську, музей В. В. Куйбішева в м. Куйбішев та ін. Грязебальнеологічний курорт Карачі, санаторії.

НОВОСІБІРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Ленінського комсомолу — вищий навч. заклад М-ви вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1959 як частина Новосибірського госп. центру *Сибірського відділення АН СРСР*. У складі Н. у. (1981) ф-ти: механіко-матем., фіз., природничих наук, геолого-геофіз., екон., гуманітарний, спеціальний, підвищення кваліфікації; аспірантура; підготовче відділення. Прои ун-ті працюють ін-

підвищення кваліфікації, фізико-матем. школа, 11 наук. лабораторій, обчислювальний центр, 6-ка. В 1980/81 навч. р. в ун-ті налічувалося бл. 4 тис. студентів. У 1963—81 рр. у вузі підготовлено близько 10,5 тис. спеціалістів. Н. у. видає збірники наук. праць.

НОВОСИБІРСЬКІ ОСТРОВИ — архіпелаг у Пн. Льодовитому ок., між морями Лаптевих і Східно-Сибірським. Входять до складу Якут. АРСР. Пл. майже 38 тис. км². Складаються з трьох груп: власне Н. о., або о-ви Анжу (пл. 31 тис. км²), Ляховські та *Де-Лонга острови*. До першої групи входять о-ви Котельний, Фаддєєвський, Нова Сибір і Бельковський. Між о-вами Котельний і Фаддєєвським лежить Земля Бунге — піщана рівнина, що по краях заливается морем. Поверхня в основному низовина, висота до 374 м (г. Малакатин-Тас на о. Котельному). Клімат арктичний. Поширена базальторічна мерзлота. Рослинність арктична, тундра. Багато озер. На Н. о. живуть пн. олені, пелі, лемінги. Влітку багато птахів. Мор. і звіробійний промисл.

НОВОСІЛЕЦЬКИЙ Роман Михайлович (р. 8.III 1926, с. Потеліч, тепер Нестеровського р-ну Львів обл.) — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1975). У 1953 закінчив Львів. політехнічний ін-т. Працює у Геолого-розвідальному українському науково-дослідному інституті (з 1971 — зав. відділом). Наук. праці присвячені вивченню будови й умов формування нафти, і газових родовищ, процесам нафтогазоутворення, міграції газів. Держ. премія УРСР, 1977. В. О. Вітченко.

НОВОСЬОЛОВА Олександра Василівна [п. 10 (22). III 1900, с. Везівне, тепер Капшинського р-ну Калінін. обл.] — рад. хімік-неорганік, акад. АН СРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1980). Закінчила Моск. ун-т (1925). З 1926 працює там же. Осн. наук. праці — розробка методів синтезу, дослідження фазових діаграм, фіз.-хім. властивостей і будови багатих сполук рідкісних елементів.

особливо сполук берилію. Уперше в СРСР застосовувала для синтезу тугоплавких сполук метод хім. газотранспортних реакцій і одержала (разом з Б. П. Соболевим) монокристали силікатів берилію, цинку, алюмінію, марганцю. Нагороджена 3 орденами Леніна, а також медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

НОВОТКО (Nowotko) Марцелій (8.VIII 1893, Варшава — 28.XI 1942, там же) — діяч комуністичного руху Польщі. Н. в сім'ї с.-г. робітника. В 1916 вступив до партії *Соціал-демократія Королівства Польського і Литви*. З 1918 (з часу заснування) — член КП Польщі (КПП). В 1920 брав участь у роботі Тимчас. революц. к-ту Польщі. В 1922—23 за дорученням КПП працював у Компартії Зх. України (1923 — член її ЦК, секретар львів. орг-ції), згодом — секретар ряду окружних к-тів КПП. Не раз зазнавав репресій (загалом пробув у тюрмах 10 років). У 1939—41 — в СРСР, очолював створену 1941 Ініціативну групу польск. комуністів (у Москві). В грудні 1941 повернувся на батьківщину. Один із засновників Польск. робітн. партії (5.I 1942), перший секретар її ЦК. Війний провідником.

НОВОТРОЙЦЬК — місто обласного підпорядкування Орєнб. обл. РРФСР. Розташований на р. Уралі. Залізнична ст. Новотроїцьк. 1, 97 тис. ж. (1980). В. Н. — Орськo-Халіловський металург. комбінат, підприємства хім. і буд. матеріалів пром-сті. Металург. і буд. технікуми. Н. утворено 1945.

НОВОТРОЙЦЬКЕ — селище міського типу Волноваського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташоване на р. Сухій Волновасі (бас. Кальміусу), за 8 км від залізнич. ст. Великоданилове. 8,9 тис. ж. (1980).

НОВОТРОЙЦЬКЕ — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, райцентр, за 30 км від залізничн. ст. Новоолександрівка. 10,1 тис. ж. (1980).

Засн. в 60-х рр. 19 ст. на місці аулу Сарабулат, перша писемна згадка про який належить до поч. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1958 Н. — с-ще міськ. типу. У Н. — птахокмбінат, маслосиробний, комбикормовий, м'ясо-молочного борошна з-д, харчосмакова ф-ка, управління експлуатації зрошувальних систем, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня, поліклініка. Палац культури, кінотеатр, 3 б-ки, краєзнавчий музей.

НОВОТРОЙЦЬКЕ ГОРОДИЩЕ — ралиньслов'янське городище 8—10 ст., виявлене поблизу с. Новотроїцького (тепер у складі с. Пристайлового) Лебединського р-ну Сум. обл. Розташоване на місці правого берега р. Псла. Досліджувався 1952—54. При розкопках відкрито залишки 50 напівземлянкових жител, бл. 100 гоним. і виробничих споруд. Знайдено різні знаряддя — землеробські (лемеші, коси, серпи, мотики), для обробки дерева (сокири, тесла, долота тощо), рибальські й мисливські зброю, бронзові й срібні жіночі прикраси (високі кільця, підвіски, сережки, браслети, персні, гривни), глиняний, здебільшого ліпний, посуд (горшки, миски, скоровидні) тощо.

Лит.: Ляпушкин И. И. Городище Новотроїцькое. М.—Л., 1958.

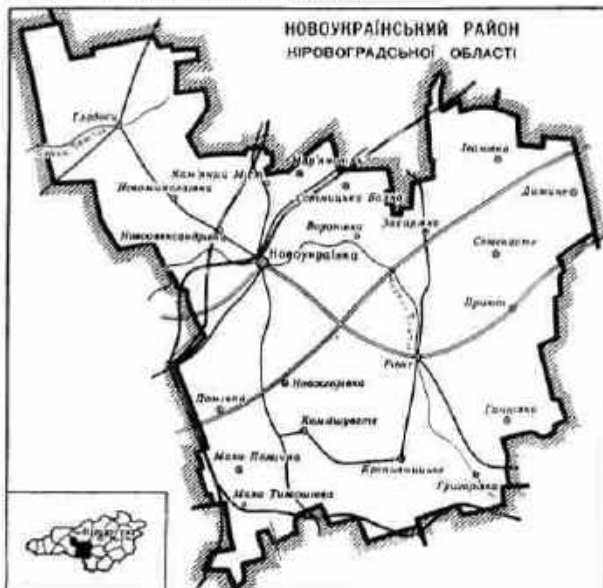
НОВОТРОЙЦЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Херсон. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,1 тис. км². Нас. 46,3 тис. чол. (1980). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 13 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Новотроїцьке. Н. р. лежить у межах Причорноморської низовини. На Пд. омивається зат. Сивашем. Корисні копалини: глини, пісок, солі Сиваша. Ґрунти каштанові солонцюваті в комплексі з солонцями. Розташований у степовій зоні. В межах району — частина Азово-Сиваського затопітно-мисливського господарства. Підприємства — в осн. по переробці с.-г. сировини (новотроїцький птахокмбінат, маслосиробний з-д, харчосмакова ф-ка). Комбінат побутового обслугову-

вання (Новотроїцьке) та 4 будинки побуту. Землеробство району — зернового напрямку, тваринництво — м'ясо-молочного. Площа с.-г. угідь 1980 становила 174,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 146 тис. га. Зрошується 41,1 тис. га (магістральний канал Каховської зрошувальної системи та ін.). Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, багаторічні трави, овочеві, баштанні. Садівництво, виноградарство. Скотарство, вітчарство, птахівництво. У Н. р. — 13 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 368 км, у т. ч. з твердим покриттям — 195 км. У районі — 39 заг.-осв. і музична школи; 41 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень. Палац культури, 14 будинків культури, 25 клубів, 2 кінотеатри, 47 кіноустановок, 34 б-ки. В смт Сиваському Н. р. народився рос. рад. письменник Ф. Д. Залата. У Н. р. видається газ. «Трудова слава» (з 1932).

НОВОУКРАЇНКА — місто Кіровоград. обл. УРСР, райцентр, на р. Чорному Ташлику (бас. Пд. Бугу). Залізнична станція. В 1754 на місці Н. засновано фортецю Павлівськ і військ. поселення. В 1764 перейменовано на Новопапівськ, з 1773 — посад Павлівський, з 1830 має назву Н. Під час революції 1905—07 в Н. відбулися сел. заворушення. Рад. владу встановлено на поч. лютого 1918. З 1938 Н. — місто. У Н. — цукр., прод. товарів, комбикормовий, цегельний, 2 шebenевих, залізобетонних виробів з-д, хлібопродуктів і харч. комбінат, меблева ф-ка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування тощо. 8 заг.-осв., музична, спортивна школи, лікарня. Палац і 4 будинки культури, 8 клубів, кінотеатр, 8 бібліотек. В Н. народились укр. актор Ф. В. Левіцький, укр. співачка Р. М. Серієнко.

НОВОУКРАЇНСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Кіровоград. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 57,7 тис. чол. (1980). У районі — 83 населені пункти, підпорядковані міській і 16 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Новоукраїнка. Поверхня району — рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками і ярми. Корисні копалини — глина й граніт. Річки — Чорний Ташлик, Сухий Ташлик і Плетений Ташлик (бас. Пд. Бугу). Ґрунти гол. чин. чорноземні. Пн. частина району розташована у лісостеповій зоні, пд. (більша) — в степовій. Підприємства по виробн. буд. матеріалів, а також харч. пром-сті: новоукраїнський цукр. і комбикормовий з-д, комбінат хлібопродуктів, Капустинський кар'єр (с. Кам'яний Міст). Комбінат побутового обслуговування (Новоукраїнка). С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, ячменю, цукр. буряків, соняшнику та виробн. м'яса, яєць, вівсин (скотарство, свинарство, птахівництво, вітчарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 140,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 129,6 тис. га. У Н. р. — 18 колгоспів, 3 радгоспів,

райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Новоукраїнка, Адабаш, Кропивницька. Автомоб. шляхів — 434 км, у т. ч. з твердим покриттям — 401 км. У районі — 32 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи, 51 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. Палац культури, 18 будинків культури, 51 клуб, 45 б-к, літ.-меморіальний музей І. К. Микитенка на батьківщині письменника в с. Рівному. В с. Бежбай-

раках (тепер с. Кропивницьке) народився укр. драматург М. Л. Кропивницький, у с. Глодосах — укр. рад. поет Т. Г. Масенко, в с. Комишуватому — новатор с.-г. виробн. О. В. Гітало, у с. Диміному — укр. рад. письменник М. О. Далекий. У Н. р. видається газ. «Радянське село» (з 1930).

В. Я. Крушенко.

НОВОУТВОРЕННЯ в медичній — те саме, що й прихили.

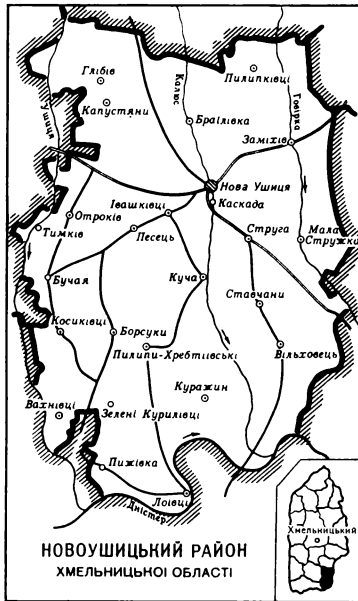
НОВОУШИЦЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 48 тис. чол. (1980). В районі — 64 населені пункти, підпорядковані селищній і 19 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Нова Ушиця. Н. р. розташований в межах Подільської височини. Річки — Дністер (на пд. межі району) та його притоки Ушиця і Калюс. Ґрунти сірі, світло-сірі та темно-сірі опідзолені й опідзолені чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, береза, ясен) займають 16% тер. району. Найбільші підприємства — новоушицький консервний, хлібний і комбикормовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Нова Ушиця) та 5 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, гороху, кукурудзи, пшениці, овочевих культур, садівництва; тваринництво мол.-м'ясного напрямку (скотарство, свинарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 54,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 45,6 тис. га. У Н. р. — 17 колгоспів, 6 радгоспів, райсіль-

НОВО- ЧЕБОКСАРСЬК

госптехніка, райсільгоспхімія. Авто-моб. шляхів — 326 км, у т. ч. з твердим покриттям — 292 км. У районі — технікум механізації с. г., 38 заг.-осв. і музична школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 18 будинків культури, 34 клуби, кінотеатр, 51 кіноустановка, 53 б-ки, музей історії с. Тимків. В с. Глібів Н. р. народився укр. літературознавець К. О. Копержинський. У Н. р. видається газ. «Наддністрянська правда» (з 1922). В. О. Петручак.

НОВОЧЕБОКСАРСЬК — місто республіканського підпорядкування Чув. АРСР. Розташований на Волзі, за 20 км від залізнич. ст. Чебоксари. 89 тис. ж. (1980). З-д «Рембудмаш», залізобетонних конструкцій та домобуд. комбінати, ТЕЦ. Чебоксарська ГЕС (будується, 1981). Хім.-мех. технікум. Утворений 1965.

НОВОЧЕРКАСЬК — місто обласного підпорядкування Ростов. обл. РРФСР. Розташований на р. Аксай (бас. Дону), залізнична станція. 185 тис. ж. (1980). Поділяється на 2 міські райони. Н. — значний центр маш.-буд., хім. та ін. галузей пром-сті. Осн. підприємства: з-ди електровозбуд., верстатобудівний, електродний, синтетичних продуктів, нафт. машинобудування, виробниче об'єднання «Магніт» та ін. Підприємства харч. пром-сті — виноробний, спирт-горілчаний, мол. з-ди, м'ясокомбінат, конд. ф-ка. Поблизу Н. — Новочеркаська ДРЕС. У місті — політех. та інженерно-меліоративний ін-ти, 13 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. установи, в т. ч. Південний н.-д. ін-т гідротехніки і меліорації, Всеросійський н.-д. ін-т виноробства та виноградарства, н.-д. ветеринарний ін-т. Драм. театр, музей історії донського козацтва (відкритий 1899), його філіал — Будинок-музей М. Б. Грекова, меморіальний будинок художника-пейзажиста І. І. Крилова. Місто засн. 1805.

НОВОШАХТИНСЬК — місто обласного підпорядкування Ростов.

обл. РРФСР. Залізнич. ст. Михайлово-Леонтьєвська. 105 тис. ж. (1980). Видобування вугілля. Підприємства коксохім., легкої, харч. і буд. матеріалів пром-сті. Вечірній гірничий технікум. Утворений 1939.

НОВОЯВОРІВСЬКЕ — селище міського типу Яворівського р-ну Львів. обл. УРСР. Залізнич. ст. Янтарна. 9,1 тис. ж. (1980). Поблизу селища — яворівське виробн. об'єднання «Сірка», з-д залізобетонних виробів, комбінат побутового обслуговування. 2 середні школи та школа мистецтв; лік. містечко. Будинки культури, б-ка. Н. засн. 1965.

НОГАЙСЬК — колишня (до 1964) назва м. Приморська Запоріж. обл. УРСР.

НОГАЙСЬКА МОВА — мова *ногайців*. Належить до кипчаської групи *тюркських мов*. Розмовляють нею понад 54 тис. чол. (1979, перепис). У Н. м. є три діалекти. Осн. риси Н. м.: сильна *редукція* голосних, *сингармонізм*. Іменам властиві категорії відмінка, числа, присвійності і присудковості. Широко вживаються післяйменники. До 1928 для Н. м. використовувалася араб. графіка, 1928—37 — латинська, з 1933 — рос. алфавіт. Про л-ру Н. м. див. *Карачаєво-Черкеська автономна область*, розділ Культура.

НОГАЙСЬКА ОРДА — тат. феодальне держ. утворення на території від Пн. Прикаспія і Приаралля до Тури і Ками і від Волги до Іртиша. Виникла наприкінці 14 ст. внаслідок розпаду *Золотої орди*. Остаточно оформилася в 40-х рр. 15 ст. Центр орди — м. Сарайчик (Сарайджук) у пониззі р. Яїка (тепер р. Урал). У серед. 16 ст. Н. о. розпалася на Велику Н. о. (на Сх. від Волги, 1557 добровільно підкорилася Росії), Алтиулську орду (басейн р. Емби) і Малу Н. о. (між Кабардою і Азовом). У 2-й пол. 16 ст. Мала Н. о. перекочувала в пд.-укр. степи, де розпалася на *Білгородську орду*, *Едісанську орду*, *Джамбулцукську орду* та *Едічкулцукську орду*, які були васалами *Кримського ханства*. В 1770 підвладні Крим. ханству *ногайці* перейшли під протекторат Росії, в 2-й пол. 19 ст. емігрували з укр. степів до Туреччини. В 17 ст. Велика Н. о. і Алтиулська орда були розгромлені *калмиками*. Залишки *ногайців* відступили в пн.-дагестанські степи.

НОГАЙСЬКИЙ СТЕП — напівпустельна рівнина в Передкавказзі, в межах річки Терек і Куми, в межах Даг. АРСР. Площа бл. 25 тис. км². Вис. до 170 м на Сх.; на Сх. подекуди лежить нижче р. м. (до — 28 м). Рослинність — гол. чин. полин і солянки. Бл. 70% території використовують як зимові пасовища. Зрошується водами Терського-Кумського каналу.

НОГАЙЦІ (самоназва — *ногай*) — народність, яка живе переважно в Даг. АРСР і Ставропольському краї, а також у Чечено-Інгуській АРСР, Карачаєво-Черкеській а. о. Заг. чисельність — 60 тис. чол. (1979, перепис). Мова — *ногайська* (див. *Ногайська мова*). Віруючі Н. — мусульмани-суніти. Н. — на-

щадки різних монг. і тюрк. племен, які входили до складу улусу золотоординського воєначальника Ногая (звідси самоназва), що змішалися з тюркомовними *половцями* і сприйняли їхню мову. Протягом 16—19 ст. Н. прийняли рос. підданство. За Рад. влади докорінно змінилося життя Н. Вони перейшли до осілости. Осн. заняття — тваринництво, землеробство; частина працює в пром-сті. Зросла нац. інтелігенція.

НОГАТА — срібна монета високої проби — куфічний (монета з написом без зображення) *дирхам*. Разом з *куною* становила кунногрошову систему Давньої Русі. Н. з'явилася в 10 ст. і важила бл. 2,5 г. В 11 ст. Н. дорівнювала 1/20 гривні.

НОГІН Віктор Павлович [2 (14). II 1878, Москва — 22. V 1924, там же] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1898. Н. у сім'ї прикажчика. За революц. діяльність 1897 заарештований і 1898 висланий до Полтави, де 1900 включився в роботу групи сприяння «*Іскре*». В 1900 емігрував за кордон. У 1901 повернувся в Росію; агент «*Іскри*» в Москві, Петербурзі. В 1903 — член Катеринослав. к-ту РСДРП. Після П. з'їзду РСДРП — більшовик. Був членом к-тів РСДРП в Ростові-на-Дону, Москві, Миколаєві, Петербурзі, Баку. 7 раз був засланий до Сх. Сибіру, на Північ, 6 раз здійснював втечі. В 1917 — голова Моск. Ради робітн. депутатів. У першому складі Рад. уряду — нарком у справах торгівлі і пром-сті. З 1918 — на рад., профспілковій, відповідальній госп. роботі. На V, VI з'їздах і VII (Квітневій) конференції РСДРП(б) обирався членом ЦК, на IX з'їзді РКП(б) — кандидатом у члени ЦК. В 1921—24 — голова Центр. ревізійної комісії РКП(б). Похований у Москві на Красній площі.

НОГІНСЬК (до 1930 — Богородськ) — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, районцентр. Розташований на р. Клязьмі (прит. Оки). Залізнична ст. 120 тис. ж. (1980). В Н. — Глуховський бавовняний комбінат ім. В. І. Леніна, з-д паливної апаратури та ін. Філіал Весесюзного заочного політех. ін-ту, технікум рад. торгівлі, мед. і пед. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей. Названий на честь В. П. Ногіна. Виник у 16 ст. як с. Рогожа, місто — з 1781.

НОГОХОВИСТИ, *ногохвістки*, *подури* (Podura, синонім Collembola) — ряд первиннобезкрилих *комах*. Часто Н. вважають окремим класом. Тіло (довж. 0,2—10 мм) вкрите лусочками і волосками. *Фасеткових очей* немає, у деяких видів є лише прості очки. Черевце з 6 (і менше) сегментів, з стрібною вилкою на кінці або без неї. Н. зустрічаються у вологих місцях, в лісовій підстилці, в ґрунті, взимку часто трапляються на снігу; окремі види — у воді. Живляться рослинною і тваринною їжею. Бл. 3,5 тис. видів, поширених всесвітньо. В СРСР відомо 500 видів; на Україні — понад 200. Н. беруть активну участь у біотичному кругообігу та процесах

грунтоутворення. Деякі Н. (бл. 40 видів) шкідники культурних рослин та харч. продуктів. У виконанні стані відомі починаючи з девону.

О. П. Кристаль.
НОГОШЕЛЕПИ — кісточки 1—3-го передніх грудних сегментів у ракоподібних. За будовою Н. нагадують нижні шелепи (максилы) і ходильні ноги. Н. виконують функції захоплення і подрібнення їжі, відчуття смаку і дотику, нерідко — дихання і вентиляції зябрових порожнин. У губоногих Н. наз. кісткоподібні ніжки 1-го сегмента тудуба.

«НОДОН СІММҀН» («Робітничка газета») — щоденна газета, орган ЦК Трудової партії Кореї. Виходить у Пхеньяні з 1.XI 1945. До вересня 1946 виходила під назвою «Чонно» («Вірний шлях»).

НОДЬЕ (Nodier) Шарль (29.IV 1780, Безансон — 27.I 1844, Париж) — франц. письменник, член Франц. академії (1833). Відіграв важливу роль у формуванні франц. романтизму (романи «Вигнанці», 1802, «Зальцбургський живописець», 1803). Виступав проти диктатури Наполеона I (сатирична ода «Наполеонна», 1803). Співчував визвольній боротьбі балкан. народів. Широку популярність здобув «розбійницьким» романом «Жан Сбогар» (1818), герой якого стає борцем проти соціальної несправедливості. З 20-х рр. виступав у жанрі казки і фантастики (казки «Смарра», 1821; «Трілбі», 1822; фантастична повість «Фея з крихтан», 1832; повість «Інес де Лас Сьеррас», 1837).

Тал. Рос. перекл. — Избранные произведения. М.—Л. 1960.

В. І. Пашенко.
НОЖИЦІ — інструмент або машина-знаряддя, якими ріжуть (стрижуть) матеріали. Н. (мал.) бувають: ручні, що їх використовують у побуті, медицині, слюсарній або ін. справі, та машинні (з електр., гідрравлічним чи пневматичним приводом), застосовувані переважно на металообробних підприємствах. Є Н. з паралельними, похилими (т. з. гільйотинні Н.), дисковими та ін. ножами. Для фігурного різання листового матеріалу служать висічні та вібраційні Н. При поперечному різанні прокатного металу, що рухається, використовують «летючі» ножки (барабанні, ударні та ін.).

НОЖОВА ОБЕРТОВА БОРОНА — одна з сучасних конструкцій борони, що поєднує принципи роботи зубової і дискової борони. Іл. див. т. 1, с. 539.

НОЗЕМАТОЗ — інвазійна хвороба бджіл і шовкопрядів (див. *Пейрина*), що спричинюється одноклітинними паразитами роду нозема ряду *микроспоридій*. Збудник Н. бджіл — *Nosema apis*, паразитує в кишечнику дорослих комах, спричинюючи розлад травлення (пронос). Цикл розвитку паразита проходить у клітинах кишкового тракту, де він перетворюється на спору. Разом з екскрементами спори потрапляють на стільники бджоляни, рамки, мед, пергу, спричинюючи масове зараження комах. Хворі бджоли в'ялі, випорожнюються, не вилітаючи з вулика, слабнуть і гинуть цілими

сім'ями. Найбільшого розвитку Н. досягає в кінці зими та навесні в омшаниках з підвищеною вологістю і т-рою понад 6°. Заходи боротьби. Бджолам згодовують лікувальні сирови з домашньою антибіотикою фузагіліну. Уражені сім'ї після виставлення з омшаника пересаджують в нові або продезинфіковані вулики, поліпшують умови утримання бджіл та ін.

НОЗОГЕОГРАФІЯ (від грец. νόσος — хвороба і географія) — розділ медичної географії, що вивчає закономірності географічного поширення окремих хвороб людини. Осн. завдання Н. — визначення сукупності зовн. факторів, що зумовлюють виникнення певної хвороби, та нозоареалів (районів поширення окремих хвороб) і вивчення їхньої динаміки. Методи Н. включають аналіз структури нозоареалів, розробку і зіставлення спец. нозокарт та дослідження медико-статистичних даних.

НОІВ КОВЧЕГ — за біблійною легендою судно, на якому під час «всесвітнього потопу», що його бог наслав на Землю за «гріхи» людей, урятувалися «праведники». Ной з родиною та різними тваринами, щоб заселити ними світ після потопу.

НОІН-УЛА — могильник гуїнської знаті (кін. 1 ст. до н. е. — поч. 1 ст. н. е.), міститься у горах Ноін-Ула на Пн. Монголії. Має понад 200 великих курганів. Розкопки могильника проводилися 1924—25 під керівництвом П. К. Козлова, а згодом К-том наук МНР. Знахідки характеризують культуру гуїнців часів кит. династії Хань, коли існували зв'язки гуїнської знаті з кит. двором. Померлих ховали в рублених поховальних камерах. У похованнях знайдено гуїнські вироби (предмети побуту, озброєння, мистецтва), численні кит. предмети з бронзи, дерева, нефриту, а також шовкові тканини. Інтерес становлять також знайдені в Н.-У. вовняні тканини високої худож. цінності — бактрійські, парфянські, малоазійські, що свідчать про широкі торг. зв'язки гуїнців.

НОЙ — за біблійною легендою «праведник», який за своє добросовісне життя був урятований разом з сім'єю під час «всесвітнього потопу» і через своїх синів Сіма, Хама й Яфета став родоначальником людських рас.

НОЙБРАНДЕНБУРГ — місто на Пн. Сх. НДР, адм. ц. округу Нойбранденбург. Вузол з-ць 72,2 тис. ж. (1978). Підприємства машинобудування (у т. ч. устаткування для харч. пром-сті), буд. матеріалів, деревообр. та харчової пром-сті. Ін-ти с.-г. наук та економіки с. г. (у складі Грайфсвальдського ун-ту). Центр туризму в т. з. Мекленбурзькій Швейцарії. **«НОЙЕС ДОЙЧЛАНД»** («Neues Deutschland» — «Нова Німеччина») — щоденна газета, орган ЦК Соціалістичної єдиної партії Німеччини. Виходить в Берліні з 23.IV 1946.

НОКАУТ (англ. knock-out — удар, що збиває з ніг) — стан боксера, коли він не може продовжувати бій внаслідок розладу функцій

організму (запаморочення, часткова або повна втрата орієнтації, іноді — свідомості), спричинений ударом противника. Боксеру, який програв бій Н., як правило, забороняють брати участь у змаганнях протягом трьох місяців і більше.

НОКДАУН (англ. knock-down — нищівний удар) — стан боксера під час бою, коли він від удару противника втрачає координацію рухів і орієнтацію й не здатний кілька секунд продовжувати бій. Якщо після рахунку 9 боксер, який перебуває у Н., не приймає бойової постави, його противнику присуджується перемога *нокаут-ом*.

НОКСВІЛЛ — місто на Пд. США, в штаті Теннессі. Вузол з-ць і автошляхів, порт на р. Теннессі (початковий пункт судноплавства). 425 тис. ж. (1975, з передмістями). Підприємства електрометалург., маш.-буд., металообробної, хім., текст., швейної, меблевої пром-сті. У передмісті — великий алюм. комбінат і атомна пром-сть. Ун-т. Н. засн. 1876.

НОКТЮРН (франц. nocturne, букв. — нічний) — 1) У 18 ст. — багаточастинний муз. твір світлого типу для інструм. ансамблю. Виконувалися на відкритому повітрі у вечірні години (звідси й назва). 2) У 19 ст. — одночастинний муз. твір наспівного, ліричного, мрійливого характеру. Творець фп. Н. — Дж. Філд (Англія); дальшого розвитку набув у творчості Ф. Шопена. Н. пишуть також для ін. інструментів та інструм. ансамблів (Н. у 2-му струнному квартеті О. Бородіна, Н. для фп. тріо С. Людкевича). Сценічне втілення ноктюрнові образи дістали, зокрема, в опері «Ноктюрн» М. Лисенка.

НОМ (грец. νόμος) — 1) Грець. назва давньогрец. округу (егип. — сепат). Кожен Н. мав політ. і реліг. центр, військо, символічне зображення та богів-покровителів. На чолі Н. стояв номарх. 2) Одиниця адм.-тер. поділу сучас. Греції.

НОМА (від грец. νόμος — поширення), водянний рак — захворювання, що характеризується розвитком вологої гангрени тканин обличчя, іноді — слизової оболонки піхви, прямої кишки, рідко — шкіри шиї, пальців рук і ніг. Назва «водняний рак» виникла у зв'язку з тим, що руйнування тканин при Н. дещо подібне до загнивання при раку, однак ніяких ознак злоякісного росту Н. не має. Виникає у осіб з недостатнім харчуванням (гол. чин. у дітей), особливо в роки народного лиха (війна, неврожай), або після тяжких інфекційних захворювань (кір, тиф та ін.). Лікув. н. я: *антибіотики*, повноцінне харчування, протипангренозні сироватки, переливання крові тощо.

НОМЕНКЛАТУРА (лат. nomenclatura — перелік, список імен, назв) — 1) Система назв і термінів, вживаних у певній галузі науки, техніки, мистецтва. 2) Перелік назв продукції, яка виробляється пром. підприємствами (див. *Номенклатура продукції*). 3) Перелік рахунків бухгалтерського обліку. 4) Перелік службових осіб, призначення чи затвердження яких

В. П. Горін.

Електричні ножки.

М. Номіас.

на відповідну посаду входить до компетенції вищестоячого органу. **НОМЕНКЛАТУРА ПРОДУКЦІЇ** — класифікований перелік матеріальних благ, що їх виготовляють підприємства всіх галузей нар. господарства. В СРСР діє єдина планова і звітна Н. п. За ступенем деталізації або узагальнення окремих різновидів продукції розрізняють номенклатуру розгорнуту (спеціфіковану) за типами, марками, профілями, розмірами, артикулами, сортами; групу, де окремі позиції розгорнутої номенклатури об'єднано в однорідні групи за єдиним найменуванням; зведено-планову — найбільш укрупнений перелік продукції. Планові регулювання Н. п. в масштабі нар. г-ва та його окремих ланок є могутнім важелем підвищення економічної ефективності соціалістичного виробництва.

НОМЕНКЛАТУРА ХІМІЧНА — система назв хімічних елементів і їхніх сполук, яка служить для позначення складу, хім. будови і групових властивостей речовин. Раніше вживали назви, що вказували на природні джерела або походження (червона кров'яна сіль, мурашина к-та, сечовина, кофеїн), особливості речовини (гримуча к-та) та її дію на організм (антіпірін), географічне місце її використання або відкриття (іприт, жавелева вода), на ім'я вченого, якому таке відкриття належить (бертолетова сіль, сіль Рейнеке, вугледень Чічібабіна), та ін. Ці назви переобтяжували пам'ять і були на заваді систематизації фактичного матеріалу. Необхідна була наукова Н. х., яка б однозначно характеризувала формулу речовини. Перша Н. х. була розроблена 1787 Комісією франц. хіміків під головуванням А. Л. Лавуаз'є. Рос. Н. х. створювалась протягом 19 ст. у працях Я. Д. Захарова, В. М. Северіна, Г. І. Гесса, Д. І. Менделєєва та ін. Назви більшості хімічних елементів, як правило, — це запозичені латинські терміни (uranium — уран, kalium — калій) або кальки з них (hydrogenium — «водород»). В основі укр. Н. х. лежать рос. хім. назви (з урахуванням особливостей мови). Проте російська і українська Н. х. зберігає традиційні назви таких давно відомих елементів, як залізо, золото, мідь, миш'як, олово, ртуть, свинець, сірка, срібло, сурма. В укр. Н. х. сюди належать також водень, кисень і вуглець. З метою впорядкування міжнар. Н. х. Номенклатурною комісією Міжнародного союзу теоретичної та прикладної хімії (IUPAC) завершено розробку правил Н. х. неорганічних і органічних сполук. Назви неорганічних сполук утворюються відповідно до їхньої класифікації. При цьому в них відображаються вид зв'язаних атомів і їхній окислювальний стан. Так, назви оксидів складаються з двох слів, першим з яких є «оксид» з множинним префіксом. Він показує співвідношення між числом атомів кисню і даного елемента [$1/2$ — гемі-, 1 — моно- (звичайно пропускається), $2/3$ — сескви-, 2 — ди- (ді-) і т. д.]. Друге слово — назва елемента в родовому

відмінку, напр., N_2O — геміоксид азоту, CO — монооксид (оксид) вуглецю, Fe_2O_3 — сесквиоксид заліза, SO_2 — діоксид сірки. Оксиди називають ще так: після слова «оксид» дається назва елемента в родовому відмінку з вказівкою (в дужках) на його ступінь окислення: Fe_2O_3 — оксид заліза (III), SO_2 — оксид сірки (IV). Назви гідроксидів складаються з слова «гідроксид» і назви елемента в родовому відмінку з зазначенням його ступеня окислення, напр., $NaOH$ — гідроксид натрію, $Fe(OH)_2$ — гідроксид заліза (II), $Cr(OH)_3$ — гідроксид хрому (III), $Sn(OH)_4$ — гідроксид олова (IV). Назви кисневмісних к-т найчастіше утворюють поєднанням приметника від назви відповідного елемента і слова «кислота», ступінь окислення кислотоутворюючого елемента (нижча і вища) передають суфіксами (відповідно -ит і -ат), напр., HNO_3 — азотна (нітратна) к-та, H_2SO_4 — сірчанна (сульфатна) к-та, $HClO_2$ — хлоритна к-та, $HClO_4$ — перхлоратна к-та. При позначенні солей спочатку називають кислотний залишок, а потім — у родовому відмінку — катіон з вказівкою на ступінь окислення металу. Наявність у солі H^+ або OH^- передається префіксами відповідно гідро- і гідроксо-, напр., $NaNO_2$ — нітрит натрію, $AgNO_3$ — нітрат срібла, $Fe_2(SO_4)_3$ — сульфат заліза (III), $(NH_4)_2PO_4$ — фосфат амонію, $Ca(CH_3COO)_2$ — ацетат кальцію, $CuCl$ — хлорид міді (I), K_2HPO_4 — гідрофосфат калію, KH_2PO_4 — дигідрофосфат калію, $Cu_2(OH)_2SO_4$ — гідроксосульфат міді (II), $Fe(OH)Cl$ — дигідроксохлорид заліза (III), $K_4[Fe(CN)_6]$ — гексацианоферат (II) калію, $K_3[Fe(CN)_6]$ — гексацианоферат (III) калію.

В Н. х. неорганічних речовин широко використовуються терміни на означення атомних груп і йонів:

NH_4^+ — амоній, PH_4^+ — фосфоній, H_3O^+ — гідроксоній. Назви органічних сполук відображають не тільки склад, а й хім. їх будову. Вони виходять з принципу заміщення в молекулі відповідного вуглеводня, від якого можна утворити дану сполуку. Так, у сполук жирного ряду вихідними вважаються алкани з нерозгалуженими ланцюгами: CH_4 — метан, CH_3CH_3 — етан, $CH_3CH_2CH_3$ — пропан, $CH_3CH_2CH_2CH_3$ — бутан і т. д.

Для вуглеводневих радикалів з однією вільною валентністю (такі радикали часто бувають замісниками) використовують назви алканів із заміною суфікса -ан на -ил (-іл): CH_3 — метил, CH_3CH_2 — етил тощо. Кратні зв'язки, цикли, замісники та їх кількість виражаються спеціальними префіксами і закінченнями, а положення вказаних елементів структури в молекулі позначаються араб. цифрами. Для побудови назви вуглецеві атоми нумерують за певними правилами; використовують ті ж множинні префікси (ди- або ді-, три- або трі- тощо), що й у назвах неорганічних сполук; подвійний зв'язок позначається закінченням -ен (-ен)

замість -ан у назві відповідного алкана, потрібний — закінченням -ин (-ін), про наявність групи OH свідчить закінчення -ол, групи CO — закінчення -он і т. д. Напр.: $CH_2 = CH$ — $CH = CH_2$ — бутадієн-1,3; $-(CH_2)_3 - C - CO - CH_2 -$ 3,3-диметилбутанон-2; $CH_2 = CH$ — CH_2OH — пропен-2-ол-1. Розроблено також Н. х. аліфатичних, ароматичних, гетероциклічних, поліфункціональних сполук, а також представників спец. класів органічних речовин — вуглеводів, стероїдів, терпєнів тощо. Н. х. використовується поряд з хім. символікою (див. зокрема, Знаки хімічні), що одночасно або в заг. рисах визначає хім. будову речовини.

Лит.: Номенклатурные правила ИЮПАК по химии, т. 1—2. М., 1979; Справочник химика. Дополнительный том. Л., 1968.

В. В. Скопенко, М. Ю. Корнилов.
НОМИС М. [справж. прізви., ім'я та по батькові — Симонов Матвій Терентійович; 17 (20). XI 1823, с. Заріг, тепер Оржицького р-ну Полтав. обл. — 26.XII 1900 (8.1.1901), Лубин] — укр. етнограф, фольклорист, письменник і педагог. Закінчив Київ. ун-т (1848). Учителював у Ніжинській та Немирівській гімназіях. З 1855 служив чиновником у Петербурзі, Пскові, Катеринославі, Житомирі. З 1873 був у Лубках директором гімназії, з 1877 — голова земства, мировий суддя, займав ін. посади. Зібрав цінний матеріал про нар. побут, звичаї та обряди, багато зразків нар. творчості. Друкувався почав 1858. Опублікував кілька статей про укр. нар. звичаї та обряди. Співробітничав у журн. «Русская беседа», «Основа», «Киевская старина» та ін. Найвизначніша праця Н. — «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номіас» (СПБ, 1864), яка містила понад 14,5 тис. приказок і загадок. У ній опубл. також записи С. Руданського, В. Білозерського, М. Білозерського, П. Куліша, В. Лазаревського, Марка Вовчка та ін. Автор збірки «Оповідання М. Т. Симонова (Номіаса)» (1900).

Лит.: Пыпин А. Этнография малорусская. В кн.: Пыпин А. История русской этнографии, т. 3. СПб, 1891.

С. В. Мищенко.
НОМИНАЛ (лат. nominalis — іменний, від nomen — ім'я, назва) — 1) Номинальна вартість, що її зазначають на цінних паперах (акціях, облигаціях тощо), паперових грошових знаках і монетах. 2) Номинальна ціна товару, позначена в *прейскуранті* або на самому товарі. 3) Книжковий Н. — комплексна роздрібна ціна, зазначена на книжковій, нотній, образотвірній та періодичній друкованій продукції, призначений для пролажу, а також на геогр. та ін. картах.
НОМИНАЛІЗМ (лат. nominalis — іменний; nomen — ім'я, назва) — напрям у середньовічній схоластичній філософії (схоластиці), представники якого на противагу середньовіч. *реалізму* вважали, що реально існують тільки окремі речі, а загальні поняття (*універсали*) є лише назвами, або іменами

(звідси назва напрямку), що їх створило людське мислення. Найвидатішими номіналістами 11—14 ст. були І. Росцелін, Іоанн Дунс Скот, У. Оккам. Хоч Н. визнавав первинність речей і вторинність понять, обмежував втручання бога в природу, і, за висловом К. Маркса, був першим виразом матеріалізму в середній віці (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 135), номіналісти не розуміли об'єктивного характеру змісту заг. понять, що відображають загальне, істотне, закономірне в об'єктивній існуючій речі і явищах навколишнього світу. Елементи *суб'єктивізму* в поясненні природи понять, які Н. розглядав як витвір розуму, позбавлений будь-якого реального значення, згодом використав суб'єктивний ідеалізм. Позитивні моменти Н. набули розвитку в англ. і франц. матеріалізмі 17—18 ст. В 20 ст. суб'єктивістську концепцію Н. підхопили *неопозитивізм* і сучас *семантичний ідеалізм*. Н. існує і як течія в філософ. обґрунтуванні математики (т. з. матем. Н.). Її представники (У. Куайн, Н. Гудмен) відмовляються від абстрактних сутностей як передумови математики.

НОМІНАЛІСТИЧНА ТЕОРІЯ ГРОШЕЙ — напрям бурж. економічної думки з питань походження та суті грошей. Полягає в запереченні товарної природи грошей, зводять їх до умовних знаків, які не мають внутр. вартості і зв'язку з золотом. Прихильники Н. т. г. — бурж. економісти Дж. М. Кейнс (Великобританія), П. Сетмюелсон, М. Фрідмен (США) та ін. Виникнення грошей, за Н. т. г., це результат законодавчих актів д-ви чи угоди між людьми для полегшення обміну. Вартість грошей трактується з суб'єктивно-психологічних позицій. Вона нібито надається грошам д-вою чи самим ринком за їхню надзвичайну користь як купівельного і платіжного засобу. Наук. неспроможність Н. т. г. довів К. Маркс. Він показав, що вона базується на абсолютізації однієї функції грошей — як засобу обігу, заперечуючи інші, перш за все функцію міри вартості. Н. т. г. суперечить вимогам *вартості закону* про визначення мінових пропорцій затратами абстрактної суспільної необхідної праці. Положення Н. т. г. використовують, щоб обґрунтувати втручання д-ви в грош. сферу з метою держ.-монополістичного регулювання економіки.

НОМІНАЛЬНА ЗАРБІТНА ПЛАТА — див. *Заробітна плата*. **НОМІНАТИВНА КОНСТРУКЦІЯ** в мовознавстві — конструкція речення, в якій *підмет* при перехідному й неперехідному дієсловах виражається називним відмінком. З неперехідними дієсловами вживається тільки один варіант Н. к. («Робітник працює»), а з перехідними — два варіанти, представлені активним і пасивним зворотами («Шахтарі добувають вугілля» і «Вугілля добувається шахтарями»). Н. к. властива індоєвроп., уральським, тюркським та ін. мовам. Див. також *Ергативна конструкція* в мовознавстві.

І. Р. Вихованець.

НОМІНАЦІЯ (лат. *nominatio* — називання, найменування) в мовознавстві — процес і результат утворення мовних одиниць для позначення предметів і явищ дійсності. Н. характеризує мовні одиниці з погляду співвіднесеності їх з дійсністю. Об'єктом (позначуваним) Н. можуть бути предмет, ознака (дерево, високий, бігати), предмет з його ознаками (високе дерево), а також подія («Гроза!», «Відлетіли журавлі»). Залежно від характеру об'єкта розрізняють лексичні Н., що мають форму слів, сполучення слів та фразеологізмів, і Н. події (ситуації), що мають форму речення.

Лит.: Языковая номинация, ч. 1—2. М., 1977. І. Р. Вихованець.

НОМОГЕНЕЗ (від грец. *νόμος* — закон і *γένεσις* — походження) — ідеалістична, антидарвіністська гіпотеза *еволюції* живої природи. Висунута на поч. 20 ст. рад. вченим Л. С. Бергом. Згідно з Н., в істор. розвитку живої природи провідну роль відіграють внутр. (автономні) причини, які визначають всі осн. властивості організмів і спрямовують еволюційний процес в строго визначеному і завжди прогресивному напрямі. Що ж до умов існування організмів, то згідно з гіпотезою Л. С. Берга їх роль в істор. розвитку організмів не суттєва. Н. стверджує принцип поліфілітичного (див. *Поліфілія*) розвитку органічних форм, заперечує творчу роль *добору природного*, а органічну *доцільність* помилково розглядає як властивість, спокійно притаманну живій матерії. Див. також *Ортогенез*.

Б. Г. Новиков.

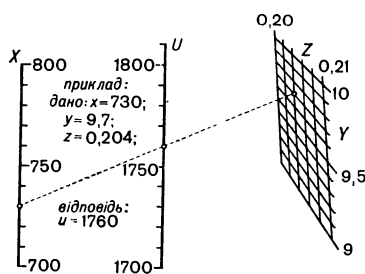
НОМОГРАМА (від грец. *νόμος* — закон і *γράμμα* — риска, літера, написання) — спеціальне креслення для зображення функціональної залежності (рівняння, формул, таблиці) між величинами. Дає змогу без обчислень знайти значення однієї змінної за даними значеннями решти та дослідити цю залежність (див. *Номографія*).

НОМОГРАФІЯ (від грец. *νόμος* — закон і *γράφω* — пишу) — розділ *обчислювальної математики*, що вивчає методи графічного зображення функціональної залежності за допомогою номограм. Кожну *номограму* будують для конкретної функціональної залежності в заданих межах зміни змінних. На номограмах обчислювальна робота замінюється простими геом. операціями, вказаними в схемі користування, яка додається до номограми, та зчитуванням відпові-

дей. Змінні зображаються на номограмах шкалами і сімействами позначених ліній. Методи Н. дають можливість компактно й наочно зображати на аркуші паперу досить широкий клас залежностей з багатьма змінними. Для номографування даної залежності її точно чи наближено приводять до номографовного вигляду та записують рівняння елементів номограми в прямокутній системі координат. Параметри перетворення, які входять у ці рівняння, підбирають так, щоб надати номограмі зручного для користування вигляду. Потім розраховують таблиці координат окремих елементів, після чого креслять номограму. Номограми, в яких відповідь знаходиться шляхом виконання однієї геом. операції (одне накладання лінійки, одна засічка циркулем тощо), наз. *елементарними*. До них належать номограми: з вирівняних точок, з рівновіддалених точок, циркульна, барицентрична та ін. Кожному типові елементарній номограмі відповідає своя канонічна форма залежності, яку можна зобразити такою номограмою. Елементарними номограмами з вирівняних точок (мал.) можна подавати деякі залежності з числом змінних від 3 до 6. В заг. випадку така номограма має 3 бінарні поля (бінарне поле — це сітка, утворена двома сімействами позначених ліній). В таких номограмах використовується умова розташування трьох точок на одній прямій: якщо точки бінарних полів лежать на одній прямій, то позначки (значення змінних, приписані точці) їх задовольняють номографовну залежність. Застосовують також *складені номограми*, утворені з елементарних номограм одного і того ж або різних типів. Клас залежностей, які можна подати ними, відповідно розширюється. В середньому номограми забезпечують одержання відповіді з 2—3 правильними значущими цифрами. Номограми застосовують для дослідження екстремальних властивостей, проведення аналізу впливу різних змінних на відповідь, виявлення області існування розв'язку, розв'язування задач на підбір параметрів емпіричних формул за дослідними даними, *апроксимації* однієї функції іншою тощо. Щоб збільшити коло залежностей, які допускають побудову номограм, застосовують наближене номографування. Його використовують, напр., для зображення номограми таблиць з кількома входами, в т. ч. і таблиць, одержаних при розв'язуванні задач на ЕОМ.

В 70-х рр. 20 ст. розвинулась машина Н. Розроблено програми для автоматизації побудови номограм. Лит.: Хованский Г. С. Основы номографии. М., 1976; Хованский Г. С. Номография и её возможности. М., 1977; Словарь-справочник автора. М., 1979. Г. С. Хованський.

НОНЕТ (італ. *nonetto*, від лат. *nonus* — дев'ятий) — 1) Музичний твір у сонатно-циклічній формі для 9 виконавців (переважно інструменталістів). 2) Музичний ансамбль з 9 виконавців.

Номографія. Номограма для знаходження значень величини $u = -0,02xy + 100yz + 9xz - 1,17x + 30y - 9400z + 2844$.

НОНЕСВІЛІ

Герб Норвегії.

НОРВЕГІЯ

Площа — 324 тис. км²

Населення — 4,1 млн. чол. (1980)

Столиця — м. Осло

НОНЕСВІЛІ Йосип Едіозович (б.ІV 1918, с. Карданахі, тепер Гурджанського р-ну Груз. РСР — 7.X 1980, Тбілісі) — груз. рад. поет. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1938. Перша зб. — «Поезії» (1940). Автор збірок «Після бурі» (1949), «Повість про одну дівчину» (1952), «На землі Казахстану» (1955), «Вибране» (1964), «Створення Грузії» (1971), «Однотомник» (1978), «Вірші, переклади, виступи» (1979), в яких писав про соціалістичні перетворення, про мужність рад. людей, боротьбу за мир, дружбу народів. Українці присвятив вірші «Гурамішвілі на Україні», «Пісня про Україну». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тел.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія. т. 2. К., 1961.

Р. Ш. Чичава.

НОНПАРЕЛЬ (франц. nonpareil, букв. — незрівнянний) — один з найменших друкарських шрифтів, кегель якого дорівнює 6 пунктам, або 2,25 мм. Нонпареллю складають переважно допоміжний текст (напр., підписи до малюнків, бібліографічні дані) до тексту, набраного *петитом*.

НОНФІГУРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО (англ. nonfigurative) — одна з поширених у західноєвроп. та амер. мистецтвознавств назв *абстрактного мистецтва*.

НООСФЕРА (від грец. νόος — розум і σφαῖρα — куля) — оболонка земної кулі, де відбувається взаємодія природи і людського суспільства. Формується в умовах складних взаємовідносин і взаємозв'язків природи й суспіль-

ства, дедалі більшого впливу людської діяльності на *навколишнє середовище*. Важливими факторами утворення Н. є соціально-економічні умови життя людини, зокрема її виробничі та наук. діяльність. Людина, пізнаючи закони природи й суспільства і вдосконалюючи техніку, сама будучи часткою природи, активно впливає на її перетворення. За таких умов вплив людини поширюється на різні оболонки земної кулі. Таким чином можна виділити сукупність оболонок, пов'язаних з людською діяльністю, тобто Н. Серед складових частин Н. виділяють антропосферу — сукупність людей як організмів, техносферу — сукупність штучних об'єктів, створених цілеспрямованою діяльністю людини та природних об'єктів, змінених цим процесом; до Н. входять змінена людиною жива та нежива природа, освоєні людиною *природні ресурси*, природоохоронні об'єкти. Деякі дослідники виділяють також соціосферу — сукупність соціальних факторів, характерних для даного етапу розвитку суспільства к його взаємодії з природою. Ідею про виникнення Н. висунув 1880—90 В. І. Вернадський, який вперше обґрунтував матеріалістично усвідомлене наук. поняття про неї. Термін «ноосфера» запровадили в 20-х рр. 20 ст. франц. вчені П. Тейяр де Шарден та Е. Леруа. Деякі вчені розуміють Н. як *біосферу*, раціонально змінену людиною відповідно до об'єктивних законів природи і суспільства (Ю. П. Трусов, О. І. Перельман), або як *біосферу* на новітньому етапі розвитку її (М. А. Голубець). Дискусійним є й питання про межі ноосфери. Е. Т. Палієнко.

НОП — див. *Наукова організація праці*.

НОРАДРЕНАЛІН, норепінефрин, артеренол, аміноетаноілпрокатехін — гормон мозкової речовини *надниркових залоз*; медіатор нервової системи. За хімі. будовою належить до *катехоламінів*. За характером біол. дії Н. подібний до *адреналіну*, в яких він відіграє роль медіатора. Н. в крові може бути показником стану (тонусу та реактивності) нервової системи. Н. застосовують у мед. практиці при зниженні кров'яного тиску, шоці, крововтраті тощо. Одержують Н. синтетичним способом.

НОРВЕГІЯ, Королівство Норвегії — держава на Пн. Європи, займає пн. та зх. частини *Скандинавського півострова* та прилеглі острови. Оминається Баренцовим, Норвезьким та Північним морями, на Пд. — прот. Скагеррак. В адм. відношенні поділяється на 19 фюльке (областей). Н. належить група островів Свальбард (архіпелаг Шпіцберген, о. Ведмежий та ін.) у Пн. Льодовитому ок., а також острови Ян-Майєн та Буве в Атлантичному ок.

Державний лад. Н. — конституційна монархія. Діючу конституцію прийнято 1814 (з наступними

змінками й доповненнями). Глава д-ни — король. Найвищий орган законодавчої влади — двопалатний парламент — *стортинг* (155 депутатів, що обираються населенням на 4 роки; з свого складу стортинг обирає 1/4 депутатів, які утворюють *ластінг*, решта — *одельстінг*). Постанови стортингу набувають сили закону після затвердження королем. Виконавча влада належить урядові на чолі з прем'єр-міністром, якого призначає король.

Узбережжя Норвезького моря.

Природа. Мор. береги Н. підвищені, скелясті, порізані численними *фіордами*. Більшу частину території займають *Скандинавські гори* (вис. до 2470 м, г. Гальгенпеген). Сх. схили гір пологі, західні — стрімкі, високими уступами обриваються до фіордів. Тектонічні западини поділяють Скандинавські гори на платоподібні масиви — *фієльди*. Невеликі низовини лише на Пд., в районі *Осло-фіорда*. Поклади заліз., нікелевої, мідної, молібден., титанової, ніобевої, уранової, кобальтової та срібної руд. Клімат помірний, у прибережних р-нах — океанічний, на крайній Пн. — субарктичний. Пересічна т-ра січня на Пн. — від 2 до -4°, на Пд. під дією теплої *Північно-Атлантичної течії* підвищується до +2°. Літо прохолодне (пересічна т-ра липня від +10 до +14°). Опаді на узбережжі понад 2000 мм на рік, у внутр. районах 500—600 мм. На багатьох фієльдах поширені льодовики, заг. площа зледеніння бл. 5 тис. км². Багато повноводних порожистих річок, найбільші з них — Гломма, Логен (Гудбрансдаль), Логен (Нумедаль). У горах — численні мальовничі озера. На Пн. поширені малопотужні підзолисто-глеєві, в центр. частині — підзолисті, на Пд. — бурі лісові ґрунти. Бл. 25% тер. країни — під хвойними лісами, на Пн. — переважно тундрова рослинність. У Н. створено кілька нац. парків, найбільший з яких — Бергед'єлль.

Населення. Бл. 98% нас. становлять *норвежці*. Нац. меншостями є *саами* і *квенни* (норвезькі фини). Живуть також шведи, датчани, німці та ін. Офіц. мова — норвезька. Пересічна густина нас. — 12,5 чол. на 1 км² (1980). Міське нас. становить понад 50%. Найбільші міста: Осло, Тронгейм, Берген. **Історія**. В серед. 1-го тис. до н. е. на тер. Скандинавського п-ова розселилися герм. племена, які потім жили місц. населення на тер. Н. — саами. Становлення феод. д-ни на тер. Н. ознаменувалося широким

дедвейт т. довж. (тис. км, 1979): з-ць — 4,2, автошляхів — 79,8. Гол. мор. порти — Осло, Берген, Ставангер; аеропорти — Форнебу (Осло) та Сула (Ставангер). З Н. вивозять машини та устаткування (включаючи судна), нафту та нафтопродукти, чорні й кольорові метали, целюлозно-паперові вироби, рибу і рибопродукти; довозять машини, мінеральну сировину, метали і металовироби, автомобілі тощо. Гол. торг. партнери — Вели-

В'ялення риби.

кобританія, Швеція, ФРН. Частка соціалістичних країн у зовнішньоторг. обороті Н. — 3% (1979). Грошова одиниця — *крона*. За курсом Держбанку СРСР 100 крон = 12,47 крб. (липень 1981).

А. П. Ревенко.
Медицина. ВООЗ, 1977 в Н. було 68,3 тис. лікарняних ліжок (169 ліжок на 10 тис. ж.), бл. 75% ліжкового фонду — в держ. лікарнях; мед. допомогу подавали 7,5 тис. лікарів (18,5 лікарів на 10 тис. ж.), 4 тис. зубних лікарів. Готують лікарів 2 мед. ф-ти ун-тів. Бальнеологічні курорти — Санкт-Олафс-Кілде, Саннефіорд, Ларвік; на зх. узбережжі — примор. кліматична станція Берген, поблизу Осло — клімато-грязьовий курорт Ганке.

А. М. Стожик.
Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1848 запроваджено обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 13—14 років, 1968 — продовжено до 16 років. До сучас. системи освіти входять: дошкільні заклади; обов'язкова елементарна школа — 6-річна молодша і 3-річна старша; серед. загальноосв. школа — гімназія, що дає право вступу до ун-ту або ін. вищої школи університетського рівня; профес.-тех. і серед. спец. навч. заклади. В 1976/77 навч. р. у Н. налічувалося 3,4 тис. обов'язкових елемен-

тарних шкіл (584,9 тис. учнів), 277 гімназій (73,9 тис. учнів), 695 профес.-тех. уч-щ (78,5 тис. учнів), 88 серед. спец. навч. закладів (3,4 тис. учнів); у вузах — 40,7 тис. студентів, у вищих школах неуніверситетського рівня — 14,8 тис. студентів. Вищу освіту здобувають у 4 ун-тах: в Осло (засн. 1811), Бергені (засн. 1948), Тронгеймі (засн. 1968), Тромсе (засн. 1972), 10 вищих школах — Норвезькій економіки й управління виробництвом, архітектурній, Норвезькій комерційній, ветеринарній тощо.

Наук. дослідження в країні координують Держ. к-т з науки і техніки та Консультативна рада з наук. досліджень. В 1978 в Н. налічувалося понад 300 н.-д. ін-тів, 300 лабораторій пром. і торг. фірм, бл. 40 наук. т-в. Діє *Норвезька академія наук і літератури* (засн. 1857).

Найбільші бібліотеки — при ун-тах, міська б-ка в Осло. Музеї: Норв. народний (засн. 1894), Університетський нац. старожитностей (засн. 1828), Нац. галерея (засн. 1837), Музей прикладного мистецтва (засн. 1876), Музей Мунка (засн. 1963), Музей Вігеланна (засн. 1947), Зоологічний (засн. 1820), музеї, в яких зберігаються судна норв. вікінгів, корабель Р. Амундсена й Ф. Нансена «Фрам», пліт Т. Хейердала «Кон-Тікі», усі — в Осло.

В. П. Липчинська.
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в Н. видавалося 160 газет заг. тиражем понад 2 млн. прим. (з них 72 щоденні заг. тиражем 1,7 млн. прим.) та бл. 2 тис. ін. періодичних видань заг. тиражем понад 2 млн. прим. Найвишіві газети: «Афтенпостен» («Вечірня пошта», з 1860), «Дагбладет» («Денна газета», з 1869), «Верденс ганг» («Світ у русі», з 1945), «Адрессавісен» («Адресна газета», з 1767), «Арбейдербладет» («Робітничка газета», з 1884), «Бергенс тілденде» («Бергенська газета», з 1868), «Ставангер афтенблад» («Вечірня газета Ставангера», з 1893), «Нашунен» («Нація», з 1896). Газета «Фріхетен» («Свобода», з 1923; до 1940 наз. «Арбейдс-сен») — центр. орган Комуністичної партії Норвегії. Інформ. агентство — Норв. телеграфне бюро — акціонерне т-во норв. газет, засн. 1867. Радіомовлення і телебачення контролює служба Норв. держ. радіомовлення, засн. 1933. Телебачення ведеться з 1960.

Література. Пам'яток старод. норв. л-ри майже не залишилось. Про неї судять в основному з пам'яток ісланд. л-ри, що своїм корінням сягають в усну нар. традицію: це міфологічна й героїчна едди́чна поезія та частина прозових *саг*. Норвежцями були найдавніші творці скальської поезії (днв. *Скальди*) Брагі Болдасон, Тедольв із Гвіна, Торб'єрн Гориклові (9 ст.). Найвишівіші пам'ятки 13 ст. — поема «Сонне видиво» та дидактичний діалог «Королівське дзеркало», пов'язані з розвитком феодалізму і з християнством. У добу унії з Данією літ. життя занепадало, розвивався тільки фольклор. Літературною була дат. мова. За часів *Відродження* й *Ренесансу* найвишівішими були історико-

географічна праця «Про норвезьку державу» (1567) А. Педерсена Беєра та поетичний опис норв. Півночі «Нурланнська сурма» П. Дасса. На 1-у пол. 18 ст. припадає діяльність видатних письменників, які належать до норв. і дат. культури: творця сканд. театру Л. Гольберга і попередника романтизму поета К. Тулліна. В 1772 в Копенгагені утворилося «Норвезьке товариство», що ставило за мету відродження норв. л-ри. Того ж року Ю. Н. Брун створив першу нац. драму «Ейнер Тамбешельвер» і перший нац. гімн Н. З нац.-патріотичними ліричними віршами виступали К. Фастінг, К. Фріман. 1-а пол. 19 ст. знаменна зростанням зацікавлення нац. історією і фольклором. П. К. Асб'єрсен і Й. Е. Му зібрали й видали норв. нар. казки, з'явилися записи нар. пісень і балад М. Б. Ланнстада. Після відокремлення Н. від Данії та унії з Швецією посилюється нац.-патріотичний рух. Центр. постають в л-рі став Г. А. Вергеланн — творець нової лірики, що поєднувала в собі соціальну, філософ. й інтимну тематику. Проти радикалізму й демократизму Г. А. Вергеланна з вузькою нац. програмою виступив Ю. С. Вельгавен, який у 40-х рр. очолює літ. напрям, названий «національною романтикою». В 2-й пол. 19 ст. осн. напрямом стає критич. реалізм. На цей час припадає розквіт творчості письменників, які піднесли нац. л-ру до світового рівня — Г. Ібсена, Б. М. Б'єрнсона (Б'єрнсона), Ю. Лі, А. Л. Х'єлланна. У драмах, романах, оповіданнях вони гостро критикували капіталістичне суспільство і бурж. мораль. Конфлікт міста з селом у своїх романах відтворив А. Гарбог. Виділялася соціально насичена й патріотична поезія П. Сівле. Нахил до натуралізму помітний у творах Г. Гейберга, Г. Бєра та ін. З реалістично-психологічними романами виступив К. Гамсун. У 90-х рр. значного поширення набула лірика імпресіоністського характеру (С. Обстфеллер, В. Краг та ін.). На поч. 20 ст. в л-ру прийшли прозаїки Ю. Бюєр (Бюєр), У. Дуун, С. Унсет та ін. Під впливом роботи, руху й Великої Жовтні. соціалістичної революції зародилася норв. про-

Берген. Панорама частини міста.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1973	1978
Електроенергія, млрд. кВт·год	69,0	89,0
Нафта, млн. т	1,6	18,0
Залізна руда (концентрат), млн. т	3,9	3,8
Сталь, тис. т	963	1120
Чавун, тис. т	690	660
Алюміній первинний, тис. т	618	660
Целюлоза і паперова маса (в перерахунку на суху вагу), тис. т	2105	1440
Судна (спущені на воду, тис. т) більше 100 брутто реєстрових т	1071	390

лет. д-ра: в поезії і драматургії виступили Р. Нільсен і Н. Гріг, у прозі — Ю. Фалькбергер і К. Упдаль. Високого емоційного напруження досягла громадянська поезія Г. Вільдєнвє, А. Еверлаппа, І. Гагеруп. Глибоким проникненням у людську психологію відзначається творчість С. Гуля, А. Омре, А. Сандемусте, Т. Вєсса, Ю. Боргена. Під час 2-ї світової війни і в 50-х рр. домінуючою в лірі була антифашистська тема — вірші Н. Гріга, А. Еверлаппа, І. Гагеруп, повісті та оповідання Т. Недреос, Е. Булстада. В 50—70-х рр. у норв. поезії спостерігається відхід від традиційних форм. Р. Якобсен, Я. М. Брюггем, А. Е. Андерсен, П. Брекке, Г. Югансен, С. Мерен у складних асоціативних віршах намагаються відобразити складність довколишнього світу. В повістях та оповіданнях І. Свінссоса, А. Мюкле, Т. Стігена, К. Гольта, С. Крістов, С. Гельмєбакка та ін. переважає суворий реалізм. У творах Г. Люнде, Е. Говардсгольма та ін. поглиблюється критика бурж. суспільства.

На Україні про норв. ліру писали І. Франко, Леся Українка, Н. Кобилянська. В перекладі укр. мовою побачили світ окремі поезії Г. А. Вергеліна, Ю. С. Вельгавена, Б. М. Б'єрсона, Г. Ібсена, А. Гарборга, добірка віршів сучас. норв. поетів («Всесвіт», 1973, № 3), п'єси Г. Ібсена, романи та оповідання К. Гамсуна, Г. Бойсена, Г. Ойруда, повісті Т. Хейбердала, збірка «Сучасна норвезька новела» (К., 1975), добірка оповідань Т. Недреос («Всесвіт», 1980, № 12). Серед перекладачів творів норв. ліри — І. Франко, П. Грабовський, М. Загірня, А. Крушельницький.

О. Д. Сенюк.
Архітектура. За середньовіччя в Н. значного розвитку набула дерев'яна архітектура, склався своєрідний тип церкви з подвійним каркасом — «ставкірка» (в Урнесі, 1060—1130; Боргунні, бл. 1150; іл. див. на окремому аркуші до ст. Дерев'яна архітектура, т. 3, с. 448—449). В кам. будівництві 12—поч. 16 ст. відчувається вплив англ. романської (собор у Ставангері, 1130—1300) й готичної (собор у Тронгеймі, бл. 1140—1320) архітектури. Елементи архітектури Відродження помітні в спорудах 2-ї пол. 16—17 ст. (бапта Розенкрапп у Бергені, 1562—68); барокко і рококо — у 18 ст. (церква в Сер-Фруне, 1787, арх. С. Аспос; будинок садівн Дармсгорд у Бергені, 1770—95); класицизму — в

19 ст. (королівська резиденція, т. з. Стіфгсгорден у Тронгеймі, 1774—78). У 2-й пол. 19 ст. в архітектурі Н. панував еклектизм (замок Оскарсгольм на п-ові Бюгдє в Осло, 1847—52, арх. Ю. Г. Небелонг; у кін. 20 — на поч. 30-х рр. 20 ст. — функціоналізм (ресторан «Скансен» в Осло, 1926—27, арх. Л. Баккер). У післявоєнні роки архітектори Н. ведуть пошуки самобутніх нац. форм архітектури (ратуша в Осло, 1933—50, арх.

Ф. Таулов. Місячна ніч. Київський музей західного та східного мистецтва.

А. Арнеберг та М. Поульсон; готель «Вікінг», 1948—52, арх. К. Кнутсен; Будинок уряду, 1958, арх. Е. Вікше, всі — в Осло; музей в Ховікаддене, 1964—69, архітектори Й. Ейквар, С. Е. Енгелбренсен).

Є. М. Сильверсман.
Образотворче мистецтво. З часів неоліту і бронзи на тер. Н. збереглися наскельні розписи. З серед. 1-го тис. н. е. тут поширився «затриманий стиль». Наприкінці 8 ст. сформувалося середньовічне мистецтво (різьблення на дереві, словний кістці тощо). Власне норвезьке мист. сформувалося в 19 ст. (живописець і графік Ю. К. К. Даль; художники А. Тідеманн, Г. Гуде, Ф. Коллетт, Г. Баккер, Ф. Таулов; скульптори Г. Мікельсен, Ю. Міддельтун та ін.). В кін. 19 ст. з'явилися худож. твори з патріотичною тематикою (живописці К. Крог, Г. Мугте, Т. Кіттельсен і скульптор Г. Вігеланд). У цей час працював представник експресіонізму Е. Мунк. На поч. 20 ст. розвинулося монументально-декор. мист. (А. Револьд, П. Крог та ін.). З 2-ї пол. 20 ст. поширилися різні модерністські течії (живописці Я. Вейдман, Г. С. Гундерсен, І. Сіттер). Прогресивні демократичні тенденції зберігалися в творах живописця Г. Фінне, графіка П. Гюгена. Серед відомих скульпторів — Р. Лунне, Г. Янсон та ін. З кінця декор.-ужиткового мист. поширені: різьблення на дереві, кераміка, виготовлення металевих виробів, ткацтво, вишивання, плетіння мережива. Окремі твори художників Н. зберігаються в Київ. та Одес. музеях зх. та сх. мистецтва.

Музика. Самобутні норв. нар. пісні (епічні, ліричні, пісні-балади, пастушачі, рибальські), танці (халінг, спрингар та ін.), інструм. награти (люарслотта та ін.). Муз. інструменти: духові — буксгори (козиный ріг), прилар (бичачий ріг), сельє (різновид флейти); струнний — гартингфеле (різновид скрипки) та ін. У 16 ст. розвинуло-

ся мист. нар. співаків — зінгмейстерів. Серед перших норв. музикантів — органіст і диригент Ф. Грот, композитор А. Флінтенберг, органіст Ф. Фогель, збирач фольклору, педагог і теоретик, органіст-композитор Л. М. Ліннеман (2-а пол. 18 — поч. 19 ст.). На джерелах нар. мистецтва ґрунтувалася творчість композиторів серед. 19 ст. — Х. Х'єрульфа (автора лірич. пісень, фп. п'єс), У. Булля (автора концерту для скрипки з оркестром, скрипкових творів, засновника першого в Н. театру «Національна сцена»), Р. Нурдрюка (автора нац. гімну, засновника муз. т-ва «Евтерпа»). Піднесення муз. культури Н. пов'язане з творчістю й громад. діяльністю Е. Гріга, який зробив величезний вплив на розвиток нац. муз. школи. В кін. 19 — на поч. 20 ст. нац. напрям розвивали композитори Ю. Свенсен, Ю. Хальворсен, Ю. Сельмер, А. Баккер-Грендаль, К. Еллінг, Я. Боргстрем. Основоположенням сучас. норв. музики — Ф. У. Вален (вдається до додекофонії). Серед композиторів серед. 20 ст. — Х. Северуд, К. Егте (засн. спілку композиторів скандинав. країн), Е. Твейт; автори сучас. церк. музики — композитори й органісти Л. Нільсен та А. Санволь. У 40—60-х рр. 20 ст. відомі композитори Л. Йенсен, У. Х'єлланн, У. Фален, С. Юрдан, А. Нургейм, А. Янсон; диригенти Е. Ф'єльстад, О. Грюнер-Хетге, К. Тарагуло; співаки І. Андерсен, Й. Оселю, К. Норена, співачки С. Арнольдсон, Г. Грєруд, К. Флагстад; артисти балету А. Борг, Х. Мюрер, Р. Даленг, Л. Ліхі, Р. Люкас. У Н. працюють: Норв. опера з балетною трупією (з 1958; Осло), консерваторії — в Осло (з 1883) та Бергені (з 1905), Вища школа музики в Тронгеймі; симф. оркестри (Осло, Берген), струнний квартет при Філармонічному т-ві; секція музикознавства (з 1954) при Ін-ті філософії і історії ун-ту в Осло; Спілка норв. композиторів. Театр. Драм. театр Н. почався з реліг. та побутових обрядів. У 16 ст. учні церк. шкіл влаштовували вистави у вигляді містерій і мораліте. З серед. 18 ст. в Крістіанії (тепер Осло) та в Бергені з'явилися перші аматорські трупи (1780 тут створено постійний театр, який ставив п'єси У. Шекспіра, К. Гольдони, Б. Анкера та Е. Фаллєсена). З 1794 почав діяти театр у Бергені, з 1827 — в Крістіанії. В 1850 в Бергені відкрито Норв. театр (керівники — драматурги

Собор у місті Тронгеймі. Близько 1140—1320. Внутрішній вигляд.

Різьблення на порталі дерев'яної церкви в Хюлєстаді. Кінець 12 ст.

К. Крог. Суворий вітер. 1882. Королівський палац, Осло.

Н. Аструп. Дім у Йельстері. 1905. Колекція Р. Мейєра. Берген.

НОРВЕЖЦІ

Норвегія.
Г. Вігеланн. Бюст Г.
Ібсена. Мармур. 1903.
Національна галерея,
Осло.

Г. Ібсен, згодом Б. Бйорнсон). У 1899 організовано Нац. театр в Осло. В його репертуарі були п'єси Ібсена, Бйорнсона, У. Шекспіра, Ф. Шіллера, Ю. А. Стріндберга, Б. Шоу та ін.; грали актори Х. Крістенсен, А. Одвар, Г. Стурмоен, Д. Кнудсен, Г. Гріг та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. виникли нові театри в Крістіанії, Бергені, Тронгеймі, Ставангері. В репертуарі були п'єси Х. Крога, Н. Гріга, М. Горького та ін. В 1937—45, за часів фашизму, театри Н. пережили кризу. Після визволення країни організовувалися експериментальні трупі, які протистояли комерційній театр. політиці. В Нац. театрі ставляться твори світової і нац. класики, а також рад. драматургії. Працюють також Норвежський театр (засн. 1913), Новий театр Осло (засн. 1929), численні театри кабаре. В 1953 в Осло відкрито Держ. театр. школу.

Кіно. Вироби. фільмів почалося 1908. На ранні фільми Н. мала вплив «шведська класична школа» («Анна-підкидьок», 1920, реж. Р. Брейстейн; «Наречена з Гломдала», 1925, реж. К. Т. Дрейер). У 30-х рр. з'явилися фільми з гострою соціальною тематикою: «Бродяга» (1937), «Торрес Спертевольд» (1940; обидва — реж. Т. Ібсен). Найвищим досягненням норв. кіно стали фільми, присвячені Рухові Опору: «Ми хочемо жити» (1946, реж. У. Дальгар), «Біженці» (1946, реж. Т. Санне), «Битва за важку воду» (1948, реж. Т. Вібе-Мюллер спільно з франц. реж. Ж. Дреїлем), а також фільми реж. А. Скоуена «Вишукана посадка» (1952), «Дев'ять життів» (1957), «Оточення» (1960). У 60-х рр. вишлись фільми режисерів Н. Мюллера, Н. Р. Крістенсена, Т. Вібе-Мюллера та ін., присвячені бунтові молоді проти священницької моралі. Було випущено фільми спільного рад.-норв. виробництва: «Лише одне життя» (1968, реж. С. Мікаелсен), «Під кам'яним небом» (1973, реж. К. Андерсен, І. Масляников). У Н. розвинуто також документальне, наук.-популярне (реж. П. Хест, А. Берг, Т. Хейердал) та мультиплікаційне кіно (реж. І. Капріно). Літ.: Похльбкін В. В. Норвегія. М., 1957; История Норвегии. М., 1980; Кан А. С. История скандинавских стран. М., 1971; Голошубов Ю. И. Скандинавия и проблемы послевоенной Европы. М., 1974; Неустров В. П. Литература Скандинавских стран. 1870—1970. М., 1980; Норвежская новелла XIX—XX веков. Пер. с норв. Л., 1974; Ланге К., Эствел А. Норвежская музыка. Пер. с англ. М., 1967.

НОРВЕЖЦІ — нація, яка становить бл. 98% населення Норвегії. Заг. чисельність — 4,72 млн. чол. (1978, оцінка). Живуть також у США і Канаді. Говорять норвежкою мовою. Вірують Н. — лютерани. Норв. народність сформувалася в кін. 1-го тис. н. е. в результаті змішання герм. племен з давньофінськими і давньопарськими племенами. Н. консолідувалися в бурж. націю в кін. 19 ст. Сучасні Н. в містах працюють у пром.-ст., на мор. транспорті, в торгівлі. Осн. заняття Н.-селян — тваринництво, землеробство, рибальство. Розвинуті художні про-

мисли, фольклор, музика, танці. Про історію, г-во і культуру Н. див. *Норвегія*.

НОРВЕЖЬКА АКАДЕМІЯ НАУК І ЛІТЕРАТУРИ — вища наукова установа в Норвегії. Засн. 1857 у Хрістіанії (тепер м. Осло). Академія має два відділення: математики і природничих наук; істор. і філос. наук. Випускає праці, доповіді, щорічники, а також періодичні видання з окремих наук, галузей.

А. В. Санцевич.
НОРВЕЖЬКА МОВА — мова норвежців. Належить до пн. (скандинавської) підгрупи герм. групи *індоєвропейських мов*. У Н. м. розрізняється велика кількість діалектів. Найдавніші рукописні пам'ятки Н. м. належать до 12 ст. З кін. 14 ст., після загарбання Норвегії Данією, в країні поширилась писемна *датська мова*, хоч розмовною залишалася Н. м. З серед. 19 ст. у Норвегії почалася боротьба між двома формами літ. мови — між риксмомом (або букмоллом), що ґрунтується на дат. лексичні та граматичні й норв. фонетичні, і лансмомом (або йомсмом), створеним внаслідок штучного синтезу норв. діалектів; поширенишим є риксмом. Осн. фонетичні риси Н. м.: глухі зімкнені після голосних зберігаються, наголошені склади перетворюються на довгі, наголос музичний. Осн. граматичні риси: давня система трьох родів, іменник має два відмінки, дієслово не має особових закінчень, живаються артиклі. Алфавіт — на основі латинського. Про д-ру Н. м. див. *Норвегія*, розділ Література.

Лит.: Стеблин-Каменский М. И. Грамматика норвежского языка. М.—Л., 1957. М. І. Стеблин-Каменський.

НОРВЕЖЬКА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (НРП). Засн. 1887. Соціал-демократична. Соціальною основою НРП становлять робітники, службовці, дрібні селяни, частина інтелігенції. В 1919 ввійшла до Комінтерну. В 1921 з НРП виділилося праве крило, яке утворило Норв. с.-д. робітн. партію (НСДРП). У 1922 на чолі НРП стали центристи. Після виходу НРП з Комінтерну (1923) її ліве крило заснувало *Комуністичну партію Норвегії*. В 1927 НРП об'єдналася з НСДРП. З 1935 до 1965 НРП — правляча партія. В роки 2-ї світової війни члени НРП брали участь у *Русі Опору*. Зовнішньополіт. курс НРП спрямований на співробітництво Норвегії з НАТО і водночас — на забезпечення нац. інтересів країни, розвиток її відносин з СРСР та ін. соціалістичними державами. В 1961 ліва опозиція в НРП, що виступила проти участі в НАТО, вийшла з партії і створила Соціалістичну нар. партію Норвегії. В 1965—70 — в опозиції. В 1971—72 і з жовтня 1973 знову при владі. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Друкований орган — газ. «Арбейдербладе» («Робітнича газета»).

Б. М. Гончар.
НОРВЕЖЬКЕ МОРЕ — окраїнне море Пн. Ледовитого ок., між островами Шетландськими, Фарерськими, Ісландією, Ян-Майеном і Ведмежим, а також Скандинавським п-овом. Площа 1388 тис. км².

найбільша глиб. 3970 м. Солоність до 35‰. Завдяки впливові теплої Пн.-Атлантичної течії Н. м. не замерзає. Біля берегів Норвегії — міліни (*банки*), багаті на рибу. Гол. порти: Тронгейм, Тромсе, Нарвік.

НОРВІД (Norwid) Ципріан Каміль (24.IX 1821, Лясков-Глухи, поблизу Варшави — 23.V 1883, Париж) — польс. письменник. З 1842 жив за кордоном. За життя Н. опубліковано лише окремі твори — крашч з них: вірш «Фортепіано Шопена» (1865), полемічний трактат «Про мистецтво (для поляків)» (1858). Створив поетичний цикл «Vade-mecum» («Інформатор», 1865—66), незакінч. філос. поему «A Dorigo ad Phrygium» («Від дорійського до фрігійського», 1871), вірш «Громадянини Джону Брауну» (1859), трагедії «За кулісами» (1865—66, перероб. 1869), «Клеопатра» (1870—78, незакінч.), «Перстень великоєврейської дами» (1872), пройняті критикою бурж. цивілізації, ідеалами солідарності народів, позначені філос. роздумами про сенс життя, праці, мистецтва. Займався також живописом і скульптурою. Укр. мовою твори Н. перекладали М. Бажан, І. Драч, Д. Павличко та ін. Та: Укр. вереск. — Поетія. К., 1971; [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979; Рес. перекл. — Стихотворения. М., 1972. Літ.: Липатов А. В. Ципріан Каміль Норвід. В кн.: История польской литературы, т. 1. М., 1968.

І. М. Лозинський.
НОРД Бенедикт Наумович (справж. прізвище — Левін; 26.X 1901, Брусилів, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл. — 5.X 1965, Москва) — укр. та рос. рад. режисер, педагог, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1941. Навчався в худож. студії О. Мурашика (1918) в Києві. В 1926 закінчив Білорус. театр. ін-т, який тоді знаходився в Москві. Працював у театрах Мінська, Москви; з 1936 — на Україні; 1941—46 — в театрі, який діяв при військ. округах і фронтах (згодом *Львівський російський драматичний театр Радянської Армії*). В 1946—51 — гол. режисер Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка, в 1952—63 — Харків. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Вистави: «Макар Діброва» Корнійчука, «Любов на свитанку» Галана, «Без вини винуваті» О. Островського, «Діти сонця», «Егор Буличов та інші» М. Горького, «Гамлет» Шекспіра, «Учень диявола» Шоу. З 1936 викладав у театр. ін-тах Москви, Києва, Харкова (з 1960 — професор). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

НОРДГАУЗЕН — місто на Пд. Зх. НДР, в окрузі Ерфурт. Вузол з-ць і автошляхів. 46,2 тис. ж. (1978). Найрозвинутіше важке машинобудування (пром. і шахтне устаткування, тракторобудування). Вироби. засобів зв'язку, сталевих литва. Підприємства швейної та харчової промисловості.
НОРДЕНШЕЛЬД (Nordsenfeld) Нілс Адольф Ерік (18.XI 1832, м. Гельсінгфорс, тепер Хельсінкі — 12.VIII 1901, Дальбо, поблизу Мальме) — швед. геолог і географ,

Норвегія.
Е. Мунк. Портрет письменника Г. Бгера. 1889. Національна галерея, Осло.

мореплавець, член Стокгольмської АН (з 1858), чл.-кор. Петерб. АН (з 1879), почесний член Рос. геогр. т-ва (з 1881). В 1853 закінчив ун-т у Гельсінгфорсі. В 1858—73 здійснив ряд експедицій на Шпіцберген. У 1870 та 1883 керував експедиціями в Гренландію. В 1878—79 на судні «Вега» вперше здійснив наскрізне плавання *Північним морським шляхом*. Ім'ям Н. названо архіпелаг у Карському м., затоку і мис на Новій Землі, мис і льодовик у Гренландії, річку в Канаді та ін. геогр. об'єкти.

НОРДЕНШЕЛЬДА АРХІПЕЛАГ — група островів на Пд. Сх. Карського м. (Краснояр. кр. РРФСР). Складається з 90 островів, які утворюють 5 груп (Вількнського, Циволька, Пахтусова, Літке, Східні). Найбільший — о. Руєвський (довж. 38 км, шир. до 14 км). Острови вкриті тундровою рослинністю. Частину архіпелагу відкрив 1893 Ф. Нансен, решту — 1900 рос. експедиція під керівництвом Е. В. Толля. Названий на честь Н. Норденшельда.

НОРДИЗМ (від нім. Nord — північ) — різновид расизму, антинаукова теорія, яка стверджує, що творцями осн. здобутків людської цивілізації є нібито лише представники «вищої», т. з. нордичної (північної) раси (німці, англо-сакси, скандинавські народи). В основу Н. покладено реакційні ідеї франц. соціологів Ж. А. Гобіно та Ж. В. Ланжана. У фашист. Німеччині Н. було зведено в ранг офіційної ідеології.

НОРДКАП — скелястий мис на о. Магерей, в Норвегії. Вис. до 300 м. Одна з найвищих точок Європи (71° 10' пн. широти і 25° 47' сх. довготи).

НОРДКАПСЬКА ТЕЧІЯ — тепла течія біля пн. берегів Скандинавського і Кольського п-овів, відгалуження теплої *Північно-Атлантичної течії*. Пересічна річна т-ра води +4, +8°, солоність 35‰. Швидкість 0,9—1,9 км/год. Завдяки впливові Н. т. пд. і пд.-зх. частини Баренцового м. не замерзають.

НОРДКІН — скелястий мис на пн. узбережжі Скандинавського п-ова, в Норвегії. Крайня пн. точка материкової частини Європи (71° 08' пн. широти і 27° 42' сх. довготи).

НОРЕЙКА Віргіліус Кястутіс Леоно (н. 22.IX 1935, Шяудяй, тепер Лит. РСР) — лит. рад. співак (тенор), нар. арт. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1971. У 1958 закінчив Вільнюську консерваторію (клас К. Петраускаса). З 1957 — соліст Лит. театру опери та балету (з 1975 — його худож. керівник і директор). Партії: Геріо («Ріголетто» Верді), Хозе («Кармен» Бізе), Вертер («Вертер» Массне), Ленський («Євгеніє Онегін» Чайковського), Тада («Забудді птахи» Лауріуса), Скудутіс («Далія» Дваріонаса), Нагіс та Андрус («Вайва», «Дочка» Клові). Голова Театр. т-ва Лит. РСР (з 1974).

НОРІН — річка в Житомир. обл. УРСР, ліва притока Ужу (бас. Прип'яті). Довж. 84 км, площа бас. 832 км². Живлення дощове й ґрунтове. В басейні Н. — значні

масиви лісів, береги заболочені. Використовують для пром. водопостачання. На Н. — м. Овруч. **НОРІТ** (норв. norit, від Norge — Норвегія) — магматична гірська порода, різновидність *лабро*, що складається з ромбічного піроксену, основного плагіоклазу та олівину. Як домішки містять різні рудні мінерали: магнетит, титаномагнетит, сульфід тощо. Родовища Н. є в РРФСР (на Кольському п-ові й на Уралі), на Україні (Волин. Приазов'я). Використовують як буд. матеріал.

НОРІЦЯ — неприродний канал або отвір у людині і експериментальних тварин, що сполучає якусь порожнину або орган з поверхнею тіла чи ін. органом. Те саме, що й *фістула*.

НОРІДЖ — місто на Сх. Великобританії, адм. ц. графства Норфолк. Розташований на р. Уесем. Вузол з-ць і автошляхів. 119 тис. ж. (1976). Значний центр шкіряно-взут. пром-сті, підприємства маш.-буд., харч. галузей. Ун-т, публічна б-ка. Архит. пам'ятки 12—15 ст.

НОРІЛЬСЬК — місто крайового підпорядкування Краснояр. краю РРФСР. Одне з найпівнічніших міст світу, розташоване за Північним полярним колом. Сполучене з-цією з портом Дудінка на р. Єнісеї. Аеропорт. 182 тис. ж. (1980). Н. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1971). В місті — *Норильський гірничо-металургійний комбінат* (працює на місц. сульфідних мідно-нікелевих рудах), підприємства металобуд., харч. і буд. матеріалів пром-сті. Вечірній індустр. ін-т, мед. та муз. уч-ща. Н.-д. ін-т с. г. Крайньої Півночі. Драм. театр. Буд-во Н. розпочато 1935, місто — з 1953.

НОРІЛЬСЬКИЙ ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНИЙ КОМБІНАТ імені А. П. Завенягіна — підприємство кольорової металургії СРСР. Розташований у м. Норильськ Краснояр. краю РРФСР. Буд-во комбінату почато 1935. Першу вугільну шахту і перший рудник здано в експлуатацію 1936. Н. г.-м. к. — багатогалузевий комплекс, до складу якого (1980) входять гірничі, збагачувальні, металург., транспортні, енергетичні, ремонтно-мех. виробництва, порт Дудінка на Єнісеї з причалами для мор. і річкових суден, автономна з-ця Дудінка — Норильськ — Талнах, обчислювальний центр, заводи будівельних матеріалів, харч. та с.-г. підприємства, буд. орг-ції. Осн. продукція — мідель, мідь, кобальт, платиноід, селен, сірка. З місцевої сировини виготовляють також залізобетон, стінові панелі, цеглу й цемент. Н. г.-м. к. нагороджено орденом Леніна (1963) та орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

НОРІЯ (ісп. nogia — водокачка, з араб.), кіншований підйомник — транспортувальна машина у вигляді нескінченного ланцюга або стрічки з закріпленнями на них *кільцями*; різновид *елеватора*. Норією піднімають у вертикальному або круто похилому напрямі рідкі й сипкі матеріали. Висота підйо-

му не перевищує звичайно 25 м. Н. застосовують найчастіше у харч. та хім. пром-сті.

НОРКА (Mustela, синонім Lutreola) — рід хижих ссавців род. *куницевих*. Довж. тіла 28—34 см, маса від 400 г до 1,5 кг, забарвлення волоссяного покриву темно-коричневе. Живуть у долинах річок та біля озер. Оселяються в норах, дуплах дерев, серед бурелому. Добре плавають. Живляться мишовидними гризунами, жабами, рибою. Гін у лютому — квітні. Самка після 32—75 діб вагітності народжує 2—17 (частіше 5—6) малят. Н. — цінні хутрові звірі. 2 види: Н. звичайна (M. lutreola), поширена в Європі й Пн.-Зх. Азії, в УРСР — по всій території, крім Криму, але рідкісна; Н. американська (M. vison) у Пн. Америці (акліматизована в СРСР); є одним з осн. об'єктів *звірівництва* (зокрема в УРСР). Виведено різні породи Н. різноманітного забарвлення (сірого, білого, білого з чорним та ін.) і великих розмірів. У викопному стані відомі з плейстоценових відкладів.

НОРМА (лат. norma — правило, взіреть) — міра, взіреть, звичайний стан. Напр., Н. поведінки, Н. представництва, Н. літературної мови; середня кількість чогось, напр. *норма часу*.

НОРМА в математиці — поняття, що узагальнює *модуль* числа на більш складні об'єкти. Н. вектора x наз. його довжиною. Н. *кватерніона* $x = a + bi + cj + dk$ називається числом $\|x\| = \sqrt{a^2 + b^2 + c^2 + d^2}$. Для *векторного простору* L Н. вектора x (позначається $\|x\|$) наз. *функція*, що задовольняє умови: $\|x\| \geq 0$ при $x \neq 0$ і $\|x\| = 0$ при $x = 0$; $\|ax\| = |a| \cdot \|x\|$ для будь-якого $x \in L$ і дійсного a ; $\|x + y\| \leq \|x\| + \|y\|$ для будь-яких $x, y \in L$. Векторний простір, у якому визначена Н., наз. *нормованим*. У будь-якому *евклідовому просторі* N можна виразити за допомогою скалярного добутку (див. *Векторне числення*): $\|x\| = \sqrt{(x, x)}$. Використовуючи Н. у векторному просторі L , вводять Н. для лінійних функціоналів (див. *Функціональний аналіз*) f за формулою $\|f\| = \sup_{x \in L} |f(x)|/\|x\|$ та для лінійних операторів A за формулою $\|A\| = \sup_{x \in L} \|Ax\|/\|x\|$.

НОРМА ВИРОБІТКУ — кількість одиниць продукції або операцій, яку повинен виконати працівник (або бригада) за одиницю часу (годину, робочу зміну, місяць) у певних організаційно-технічних умовах. Н. в. залежно від виду роботи можуть бути виражені в штуках, одиницях міри довжини, площі, обсягу або ваги. Визначають за формулою:

$$H_v = \frac{T_p \cdot \alpha}{T_n}$$

де H_v — норма виробітку, T_p — тривалість періоду (у годинах, хвилинах), на який встановлюють Н. в., α — кількість працівників, які беруть участь у виконанні ро-

П. К. Норвід.

В. Н. Норд.

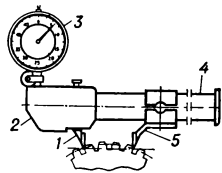
В. К. Л. Норейка.

Норка звичайна.

НОРМА ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

Накладний нормалемір:

1 — вимірювальна губка; 2 — корпус; 3 — відліковий пристрій; 4 — штанга; 5 — переставна губка.

боти, T_n — норма часу на дану роботу або один виріб (у людино-годинах, людино-хвилинах). Науково обґрунтовані Н. в. є одним з вирішальних факторів економії живої праці, підвищення її продуктивності. Див. також *Нормування праці*.

НОРМА ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ — відносна величина, яку визначають відношенням *додаткової вартості* до *змінного капіталу* ($\frac{m}{v}$). Виражають в процентах. Н. д. в. показує ступінь експлуатації робітників капіталістами. Якщо робітник половину робочого дня відтворює вартість своєї робочої сили, а другу половину працює на капіталіста, то ступінь експлуатації дорівнює 100%. З розвитком капіталізму, в гонитві капіталістів за надприбутком норма додаткової вартості підвищується.

НОРМА МОВНА — одна з обов'язкових ознак *літературної мови*, система правил, що визначають *культуру мови*. Н. м. встановлює правила вимови, словий формовживання, побудови фрази. Це історично змінне явище, яке, однак, на всіх етапах розвитку літ. мови зміцнює основи *системи мовної*, сприяє всебічному розвитку внутр. закономірностей мови. Розрізняють норми безваріантні і варіативні (напр., паралельне вживання форм «дубу» і «дубові», варіантів наголошування «новий» і «новий»). Н. м. регулює писемне й усне мовлення. Поряд з системою мови вона є одним з об'єктів мовознавства. Вироблені мовознавством рекомендації закріплюються в працях з *орфоєпії*, *граматики*, *лексикографії*, впроваджуються в практику книгодрукування й засобів масової інформації.

В. М. Руксиский.

НОРМА НАГРОМАДЖЕННЯ — показник, що характеризує міру (ступінь) використання *національного доходу* для нагромадження. Визначають Н. н. (Н) як відношення нагромадженої частини нац. доходу (*фонду нагромадження*, F_n) до всього нац. доходу (НД) у процентах:
$$H = \frac{F_n}{HД} \cdot 100.$$

Заг. Н. н. визначає конкретне співвідношення нагромадження і споживання за кожний період часу, тобто частку ресурсів нац. доходу, спрямовану на розвиток сусп. вироб. і зростання нар. добробуту. Поряд із заг. Н. н. розрізняють норму виробничого нагромадження, що характеризує частку або ступінь використання нац. доходу для забезпечення приросту засобів виробн., для розширення сфери матеріального виробн. Її обчислюють як відношення фонду виробничого нагромадження до заг. обсягу нац. доходу.

В. П. Нестренко.

НОРМА ПРАВА — загальнообов'язкове правило поведінки, що встановлюється або санкціонується і забезпечується (гарантується) державою. У Н. п., як у *праві* в цілому, виражається зумовлена матеріальними відносинами *воля* пануючих класів чи окремих соціальних груп або всього народу (в *розвинутому* соці-

лістичному суспільстві). В експлуаторських суспільствах Н. п. закріплюють і охороняють приватну власність, різні форми примусу експлуатованих, структуру політичної влади, яка забезпечує привілеї пануючого класу, юридичну і фактичну нерівність між людьми.

У соціалістичному суспільстві за допомогою Н. п. забезпечується планомірне і раціональне ведення нар. г-ва, контроль і облік за мірою праці і споживання, організованість *суспільних відносин*, послідовно здійснюється принцип рівноправності у відносинах між громадянами, між усіма націями і народами. Н. п. за соціалізму служить неухильному вдосконаленню і поглибленню *соціалістичної демократії*, розвитку та охороні прав і свобод громадян, виконанню ними своїх обов'язків. Здійснення Н. п. тут забезпечується не лише юрид. засобами, зокрема державним примусом, а головним чином організаторською і виховною роботою державних органів та громадських організацій.

За структурою Н. п., як правило, складається з 3 частин: гіпотези, де викладено умови, при наявності яких *суб'єкти права* здійснюють дану норму; диспозиції, яка визначає права і обов'язки учасників *правовідносин*, що виникають за умов, передбачених гіпотезою; санкції, де визначено заходи держ. впливу, гол. чин. у формі примусу, в разі невиконання норми. Н. п. класифікуються: 1) за юрид. силою залежно від органів, що їх видають (закон, указ, постанова та ін.); 2) залежно від об'єкту, який вони регулюють (держ., трудове, кримінальне право тощо), від меж їхньої дії (див. *Чинність закону*) тощо; 3) залежно від обов'язковості виконання їх — є т. з. імперативні Н. п., тобто обов'язкові для виконання, та диспозитивні, які дозволяють учасникам правовідносин визначати свої права і обов'язки в межах, встановлених законом.

М. І. Козюбра.

НОРМА ПРИБУТКУ — відношення *додаткової вартості* до всього *авансованого капіталу*, виражене в процентах. Визначають за формулою:

$$p' = \frac{m}{c+v} \cdot 100,$$

де m — маса додаткової вартості, c — *постійний капітал* і v — *змінний капітал*. Н. п. є перетвореною формою *норми додаткової вартості*; вона затушовує капіталістичну експлуатацію, оскільки прибуток зовні виступає як породження всього авансованого капіталу, а не його змінної частини. Величина Н. п. залежить від норми додаткової вартості, *органічної будови капіталу*, швидкості *обороту капіталу*. В результаті міжгалузевої конкуренції і переливання капіталів встановлюється серед. прибуток на рівноважних капіталах. За імперіалізму капіталісти одержують *монопольний надприбуток*.

НОРМА РЕАКЦІЇ в генетиці — діапазон модифікаційної

мінливості організму, що залежить від умов зовн. середовища, в яких відбувається реалізація *генетичної інформації*, закладеної у *генотипі*. Від цих умов залежить ступінь виявлення ознаки. Напр., забарвлення квітки льону змінюється залежно від температури повітря. Різні ознаки навіть того самого організму мають неоднакову Н. р. Так, зріст і маса людини змінюються в широких межах, в той час як *групи крові* та колір райдужної оболонки *ока* практично не змінюються. Н. р. враховують при селекційній роботі: для підвищення продуктивності рослин і тварин створюють оптимальні умови їхнього вирощування й утримання.

В. А. Труханов.

НОРМА ЧАСУ — час, встановлений на виготовлення одиниці продукції або виконання визначеного обсягу роботи одним або групою робітників відповідної кваліфікації в певних організаційно-тех. умовах. Н. ч. обчислюють у людино-годинах або людино-хвилинах. Н. ч. є мірою праці у всіх типах виробн. В СРСР використовується при встановленні необхідної чисельності робітників для виконання виробничої програми, пропускної спроможності використовуваного устаткування, при розстановці робітників на виробн. та організації їхньої праці. На основі Н. ч. на соціалістич. підприємствах визначають планове завдання щодо затрат робочого часу на виконання роботи або виготовлення одиниці продукції. Н. ч. складається з норми штучного часу (затрат часу на одиницю роботи) та норми підготовчо-заключного часу (затрат часу на підготовку та роботи, пов'язані з її завершенням). Між Н. ч. і *нормою виробітку* існує обернена залежність. З удосконаленням нової техніки та зміною організаційно-технічних умов зменшується й норма часу.

НОРМАЛЕМІР — прилад, яким вимірюють довжину загальної *нормалі* циліндричних зубчастих коліс із зовнішнім зачепленням; різновид *контрольно-вимірювальних засобів*. Н. (мал.) бувають накладні (прилад накладають на зубчасте колесо) і стаціонарні (зубчасте колесо встановлюють на прилад). Найпоширенішими є Н. накладні (на базі *мікрометра*) — т. з. зубомірні мікрометри. Границя вимірювань ними до 700 мм. Ціна поділки 0,01 мм, величина допустимої похибки — 0,005 мм.

НОРМАЛІЗАЦІЯ (франц. normalisation — упорядкування) в термоборобці — попередня або остаточна термічна обробка сталі, що полягає в нагріванні її до t_r , вищої за t_r верхніх *критичних точок*, витримуванні при цій температурі і наступному охолодженні на спокійному повітрі або струменем повітря. Н. надає сталі однорідну дрібнозернисту структуру (див. *Структура металу*), підвищує *пластичність* і *ударну в'язкість*, знімає напруження, виправляє дефекти (див. *Дефекти металів*), що виникають у процесі штампування, кування або прокатки. Н. провадять у камерних, ковпакових та роликотних печах, нагріваючи вироби

прибл. до т-ри 750—950° С. Швидкість охолодження становить звичайно 150—250° С на годину. В багатьох випадках Н. застосовують для змінювання структури подрібнюванням зерен перед *гартуванням*.

НОРМАЛЬ (від лат. *normalis* — прямолінійний) до кривої (поверхні) в даній точці M_0 — пряма, що проходить через M_0 перпендикулярно до *дотичної прямої* (*дотичної площини*) в цій точці. Плоска крива в кожній звичайній точці має єдину Н. Якщо ця крива задана параметричними рівняннями $x = x(t)$, $y = y(t)$, то рівняння її Н. в точці (x_0, y_0) , якій відповідає значення t_0 параметра t , має вигляд

$$(x - x_0) \frac{dx(t_0)}{dt} + (y - y_0) \frac{dy(t_0)}{dt} = 0.$$

Для кривої, заданої рівнянням $F(x, y) = 0$, рівняння Н. має вигляд

$$(x - x_0) \frac{\partial F(x_0, y_0)}{\partial x} + (y - y_0) \frac{\partial F(x_0, y_0)}{\partial y} = 0.$$

Просторова крива в кожній своїй звичайній точці має безліч Н., що заповнюють *нормальну площину* P (мал.). Н. M_0N , що лежить у *стичній площині*, наз. *головною нормаллю*. Н. M_0B , перпендикулярна до стичної площини, наз. *біною нормаллю*. Дотична M_0T , гол. Н. та бінормаль утворюють т. з. *супровідний триєдр* кривої. Для поверхні, заданої рівнянням $F(x, y, z) = 0$, рівняння Н. має вигляд

$$\frac{x - x_0}{\frac{\partial F(x_0, y_0, z_0)}{\partial x}} = \frac{y - y_0}{\frac{\partial F(x_0, y_0, z_0)}{\partial y}} = \frac{z - z_0}{\frac{\partial F(x_0, y_0, z_0)}{\partial z}} =$$

Поняття Н. відіграє істотну роль як у *диференціальній геометрії*, так і в застосуваннях її до геометричної оптики, механіки тощо.

НОРМАЛЬНА ПЛОЩИНА просторової кривої в даній точці — площина P , що проходить через дану точку перпендикулярно до *дотичної прямої* в цій точці [див. мал. до ст. *Нормаль* до кривої (поверхні) в даній точці]. Містить всі нормалі до кривої в цій точці.

Якщо крива задана параметричними рівняннями $x = x(t)$, $y = y(t)$, $z = z(t)$, то рівняння Н. п. в її звичайній точці $M_0(x_0, y_0, z_0)$, якій відповідає значення t_0 параметра t , має вигляд

$$(x - x_0) x'(t_0) + (y - y_0) y'(t_0) + (z - z_0) z'(t_0) = 0.$$

НОРМАЛЬНА ШКОЛА — педагогічний навч. заклад, що готує гол. чин. учителів для початкової школи в ряді капіталістичних країн. Виникла в Австрії 1777, у Франції — в кін. 18 ст. В 19 ст. Н. ш. поширилися в англо-саксонських країнах, де пізніше дістали назву учительських чи пед. *коледжів*.

Функціонують також у Бельгії, Люксембурзі, франкомовних р-нах Швейцарії і Канади, в більшості країн Лат. Америки, в ряді афр. країн. Строк навчання різний — від 3 до 6 років. У Франції є вищі Н. ш., що готують педагогів для середніх загально-освітніх і Н. ш. У деяких країнах є вищі технічні Н. ш. для підготовки викладачів технічних коледжів та професійних шкіл.

НОРМАЛЬНИЙ ПЕРЕРІЗ — лінійний переріз поверхні з площиною, проведеною через *нормаль* до цієї поверхні. Використовуючи Н. п., вивчають викривлення *поверхні* в різних (дотичних) напрямках, що виходять з даної точки. Серед цих напрямків є два (взаємно перпендикулярні) гол. напрямки, для яких *нормальна кривина* (тобто *кривина* відповідного Н. п.) досягає найбільшого й найменшого значень k_1 і k_2 (т. з. *головні кривини* поверхні в даній точці). Кривину k_n будь-якого ін. Н. п. виражають через гол. кривини за допомогою формули Ейлера: $k_n = k_1 \cos^2 \varphi + k_2 \sin^2 \varphi$, де φ — кут між площинами Н. п. і першого гол. напрямку. Використовуючи нормальні кривини, знаходять також кривини похилих перерізів. Кривина k похилого перерізу α , що проходить через дану дотичну пряму α , виражається формулою Мен'є: $k = k_n / \cos \varphi$, де k_n — нормальна кривина поверхні в напрямі прямої α , φ — кут між площиною α і нормаллю до поверхні. Див. також *Поверхонь теорія*.

НОРМАЛЬНИЙ РОЗПІДІЛ в теорії імовірностей — один з найважливіших *розподілів випадкових величин*. Характеризується *густиною імовірності*

$$p(x) = e^{-(x-a)^2/2\sigma^2} / \sigma \sqrt{2\pi},$$

де a — *математичне сподівання* випадкової величини, σ^2 — її *дисперсія* ($\sigma > 0$). Якщо $a = 0$ і $\sigma = 1$, Н. р. наз. *стандартним*, або *нормованим*; для нього складено таблиці. *Випадкові величини*, для яких справедливий Н. р., застосовують у *похибках теорії*, балістиці тощо. Див. також *Біноміальний розподіл*, *Центральна гранична теорема*. Літ.: Гнеденко Б. В. Курс теорії вероятностей. М., 1969; Справочник по теории вероятностей и математической статистике. К., 1978.

НОРМАЛЬНІ УМОВИ — стандартні фізичні умови, які визначаються тиском $p = 101325$ Па (760 мм рт. ст.) і абсолютною температурою $T = 273,15$ К ($t = 0^\circ$ С).

НОРМАЛЬНІСТЬ РОЗЧИНУ — концентрація розчину, виражена числом еквівалентів розчиненої речовини (кількості речовини в молях, яка взаємодіє з молем атомів водню або відповідною кількістю ін. елементів) в 1 л розчину. Спосіб вираження концентрації розчинів через Н. р. широко використовують в аналіт. хімії, що значно спрощує розрахунки.

НОРМАНДІЯ — історична область на Пн. Зх. Франції. В давні часи на тер. Н. жили *кельти*. В серед. 1 ст. до н. е. Н. завоювали римляни. В 486 Н. увійшла до

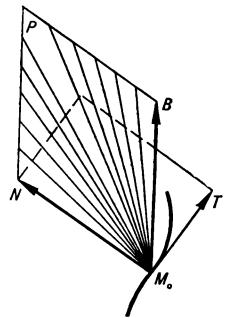
Франкської держави. На поч. 10 ст. Н. завоювали *норманни* (звідси її назва) і заснували тут герцогство. В 11 ст. відбулося *Нормандське завоювання Англії 1066*. В 1204 Н. увійшла до складу володінь франц. короля. Під час *Столітньої війни 1337—1453* Н. 1417—50 була під владою Англії. В 1468 франц. король *Людовік XI* включив Н. до королівського домену. В період *релігійних воєн* 16 ст. в Н. поширився *кальвінізм*. У 1790 тер. Н. поділено на департаменти Приморська Сена, Ер, Кальвадос, Манш, Орн. Головні міста Н. — Руан, Гавр, Кан, Шербур.

«НОРМАНДІЯ — НІМАН» — 1-й окремий винищувальний авіаційний полк «Франції, що бореться», (офіц. назва руху за визволення Франції від нім.-фашистських окупантів та їхніх ставлеників), який діяв 1943—45 на рад.-нім. фронті під час 2-ї світової війни 1939—45. На підставі рад.-франц. угоди від 25.XI 1942 про формування на тер. СРСР франц. авіац. ескадрильї 28.XI 1942 до СРСР прибув особовий склад ескадрильї франц. льотчиків. У березні 1943 ескадрилья вступила в бойові дії на рад. літаках, а 5.VII 1943 була розгорнута в полк. Він брав участь у *Курській битві 1943*, Білоруській та ін. операціях. Під час боїв по визволенню Литви і форсування р. Німану полку присвоєно почесне найменування «Німанський».

У 1943—45 французькі льотчики здійснили понад 5 тис. бойових вильотів, провели 869 повітр. боїв, збили 273 ворожі літаки. Полк нагороджено орденами Червоного Прапора, Олександра Невського і франц. орденами, 83 франц. льотчиків — рад. бойовими орденами. Льотчики М. Альбер, Р. де ла Пуап, Ж. Андре і посмертно М. Лефевр стали Героями Рад. Союзу.

НОРМАНДСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ АНГЛІЇ 1066 — вторгнення в Англію французько-нормандських феодалів на чолі з герцогом Нормандії Вільгельмом. Приводом до вторгнення були претензії Вільгельма на англ. престол, основані на родинних зв'язках з англосаксон. королем Едуардом Сповідником, який помер на поч. 1066. Форсувавши на вітрильних кораблях Ла-Манш, військом Вільгельма завдало поразки новому англосаксонському королю Гарольду в битві поблизу м. Гастінгса. Гарольд загинув у бою. 14.X 1066 Вільгельм став королем Англії (був коронований 25.XII 1066; див. *Вільгельм I Завойовник*). В Англії було встановлено сильну королівську владу, яка спиралася на централізовану військ.-феод. систему. Землеволодіння англосаксонської знаті було конфісковано й поділено серед приближених нового короля. Нові феодали покріпачили значні маси селян, які раніше мали особисту свободу. Н. з. А. сприяло завершенню процесу феодалізації країни.

Г. Й. Хенегар.
НОРМАНДСЬКІ ОСТРОВИ — група островів у прот. Ла-Манш.

Нормаль. Супровідний триєдр до кривої в точці M_0 .

Тер. Великобританії. Площа 196 км². Нас. 125 тис. чол. (1971). Найбільші острови — Джерсі та Гернсі. Клімат морський. Опадів до 750 мм на рік. Садівництво, парникове овочівництво. Рибальство. Гол. місто — Сент-Хел'єр (о. Джерсі).

НОРМАННИ (від сканд. northman — північна людина) — назва, під якою в 3х. Європі були відомі народи Скандинавії в період їхньої експансії кін. 8 — серед. 11 ст. У Скандинавії учасників походів називали *вікінгами*, на Русі — *варягами*.

НОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ — антинаукова теорія в дворянській і буржуазній історіографії 18—20 ст. Її створили і пропагували реакційні нім. історики, які працювали в 2-й пол. 18 ст. в Росії (Г. З. Байер, Г. Ф. Міллер, А. Л. Шлецер). Намагаючись виправдати іноз. зазіскання в Росії, в т. ч. і в рос. науці, історики-норманісти, спираючись на легендарний переказ «Повісті про життя і про трьох варязьких князів Рюрика, Синеуса і Трувора, нібито запрошених слов'янами на князювання, утверджували концепцію про вирішальну роль *варягів* (норманів) у створенні давньорус. д-ви і формуванні її матеріальної і духовної культури. За Н. т. норманське походження має і сам термін *Русь*. Згодом і серед рос. дворянських (М. М. Карамзін та ін.) і бурж. істориків з'явилися прибічники і послідовники Н. т. Неспроможність Н. т. була очевидною для передових учених Росії, як тільки ця теорія виникла. Проти неї активно виступали М. В. Ломоносов, пізніше — рос. революц. демократ В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, історики Д. І. Іловайський, С. А. Гелєонов, М. О. Максимович. Критикуючи окремі положення Н. т., історики 19 ст., проте, не змогли розкрити її антинаук. змісту, ворожої політ. спрямованості. В 3х. Європі й Америці положення Н. т. увійшли складовою частиною в бурж. концепцію історії Київської Русі. Для сучас. норманізму характерною є оборонна позиція. Історики-норманісти, всупереч археол. і писемним джерелам, намагаються довести, ніби норманни відіграли вирішальну роль у формуванні пануючого класу, походженні великого землеволодіння, розвитку торгівлі й прокладанні торг. шляхів Київської Русі. Для багатьох бурж. і бурж.-націоналістичних істориків Заходу норманізм став зброєю ідеологічної боротьби.

Рад. вчені (Б. Д. Греков, М. М. Тихомиров, Б. О. Рубаков, Л. В. Черепнин, В. Т. Пашуто та ін.), спираючись на величезний археол. матеріал, переконливо довели, що виникнення давньорус. д-ви було зумовлене процесами внутр. соціально-екон. і сусп.-політ. розвитку слов'ян. Перші держ. утворення з'явилися у ск. слов'ян уже в 6 ст. (*поляни, древліни, сіверяни* та ін.). На межі 8 і 9 ст. у Серед. Придніпров'ї, на базі міжплеменних князівств, утворилося держ. об'єднання — Руська земля, а в 2-й пол. 9 ст. завершився процес формування давньорус. д-ви. Нор-

манни, які потрапляли на Русь і вступали на службу до давньорус. феод. верхівки, не лишили помітного сліду в багатій матеріальній і духовній культурі Київської Русі, оскільки досить швидко злилися з корінним населенням і ослов'янилися. Ці факти спростовують антинаукові твердження норманістів.

Лит.: Шупарин В. П. О сущности и формах современного норманизма. «Вопросы истории», 1960, № 8; Рубаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963; Шаскольский И. П. Норманская теория в современной буржуазной науке. М. — Л., 1965.

НОРМАНСЬКЕ МИСТЕЦТВО — мистецтво норманів (*вікінгів*) кін. 8—11 ст. Збереглися предмети з поховань у кораблях, поховальних камерах у Норвегії, стели й камені в Скандинавії, написи й орнаменти на рельєфах та о-вах Пн. Атлантики. У 8 ст. у візерунках переважав *звириний стиль*, в 9—10 ст., з поширенням християнства — плетінка й зображення людини і тварин, у 11 ст. — символічні мотиви. Будівлі мали вигляд витягнутих споруд з 2—3-ма рядами стовпів і двоххилими дахами.

НОРМАТИВИ в економіці — науково обгрунтовані розрахункові величини затрат робочого часу, матеріальних і фінансових ресурсів, що їх обчислюють при нормуванні, плануванні та управлінні виробничою та госп. діяльністю підприємств (об'єднань) і організацій. Н. визначають у натурально-речовій та вартісній формах, їх виражають в абсолютних і відносних величинах. В СРСР розроблено єдину систему науково обгрунтованих норм і нормативів для планування економічного і соціального розвитку, яка включає Н. витрат праці і заробітної плати, Н. освоєння та використання виробничих потужностей, Н. капітальних вкладень і капітального буд-ва, Н. потреб і запасів устаткування, Н. фінансові, Н. соціально-екон., Н. охорони навколишнього середовища тощо. Економічні Н. забезпечують дальший розвиток госп. розрахунку підприємств (об'єднань) на основі встановлення залежності між кінцевими результатами діяльності та гарантованою величиною ресурсів, що залишаються в їхньому розпорядженні. До таких Н. належать Н. відрахувань від прибутку, Н. формування фондів екон. стимулювання, Н. заробітної плати на 1 крб. чистої продукції, Н. формування єдиного фонду розвитку науки і техніки, Н. плати за виробничі фонди та ін. За сферою використання Н. поділяють на міжгалузеві, які застосовують у різних галузях нар. г-ва, галузеві, або відомчі, які застосовують у межах даної галузі, і заводські, що діють на даному підприємстві. За строками функціонування Н. бувають тривалі дії (використовуються при перспективному плануванні) та поточні; за ступенем обов'язковості — типові й довідкові. Н. мають бути прогресивними, враховувати сучас. досягнення в галузі науки і техніки, нові методи й форми управління та ор-

ганізації виробн. і праці, передовий досвід.

В. М. Ніколенко.
НОРМАТИВИ З ПРАЦІ — регламентовані розрахункові величини, що їх застосовують на підприємствах, встановлюючи технічно обгрунтовані норми аналітично-розрахунковим методом. До Н. з п. належать нормативи часу, чисельності, *нормативи обслуговування*, нормативи режимів роботи устаткування. За сферою застосування нормативи поділяють на міжгалузеві (використовують на підприємствах кількох м-в та відомств) та галузеві; за адм.-тер. ознакою — на загальносоюзні, республіканські, районні (басейнові) та місцеві; за ступенем укрупнення — на диференційовані (елементні), які встановлюють на окремі відносно самостійні операції, та укрупнені, що їх розраховують на певний завершений комплекс робіт. Щодо обов'язковості застосування Н. з п. бувають єдині (обов'язковими) й типові. Міжгалузеві Н. з п. розробляє Центр. бюро нормативів з праці, галузеві — н.-д. та нормативні орг-ції м-в і відомств, місцеві — безпосередньо підприємства, виробничі об'єднання. Методичне керівництво розробкою Н. з п. на всіх рівнях нар. г-ва здійснює Центр. бюро нормативів з праці. Створення Н. з п. сприяє встановленню однаково напружених норм праці, зниженню трудомісткості продукції, вдосконаленню організації праці на наук. основі.

В. М. Дюков.
НОРМАТИВИ ОБСЛУГОВУВАННЯ — розрахункові величини, які визначають необхідну кількість верстатів, машин, технологічного устаткування, величину виробничої площі, що їх обслуговують один робітник або виробнича бригада за певний проміжок часу. Н. о. встановлюють на основі норм часу обслуговування. Н. о. бувають індивідуальні (для окремого робітника) і колективні (для бригади); за строком дії Н. о. поділяють на тимчасові (запроваджують на час освоєння устаткування чи випуску нової продукції) і постійні (встановлюють, як правило, методами тех. нормування). З удосконалення нормування осн. і допоміжного виробн., з розвитком нових форм організації праці (див. *Бригадний під'їзд*), створенням комплексних бригад (див. *Бригада виробнича*), які працюють за єдиним нарядом, з розширенням зон обслуговування та суміщення професій зростає значення впровадження прогресивних нормативів обслуговування.

В. М. Ніколенко.
НОРМАТИВІЗМ у праві — одна з бурж. теорій права, що базується на філософії *позитивізму* і *неокантіанства*. В Європі був особливо поширений в період між 1-ю і 2-ю світовими війнами. Засновник Н. — австр. юрист Г. Кельзен та його послідовники А. Меркль, Й. Кунц, А. Фердрас та ін. розглядають право як замкнуту систему норм, джерело яких містяться у межах цієї системи, що існує незалежно від соціальної реальності, екон. і політ. умов. Називаючи цю доктрину «чистою теорією права», її

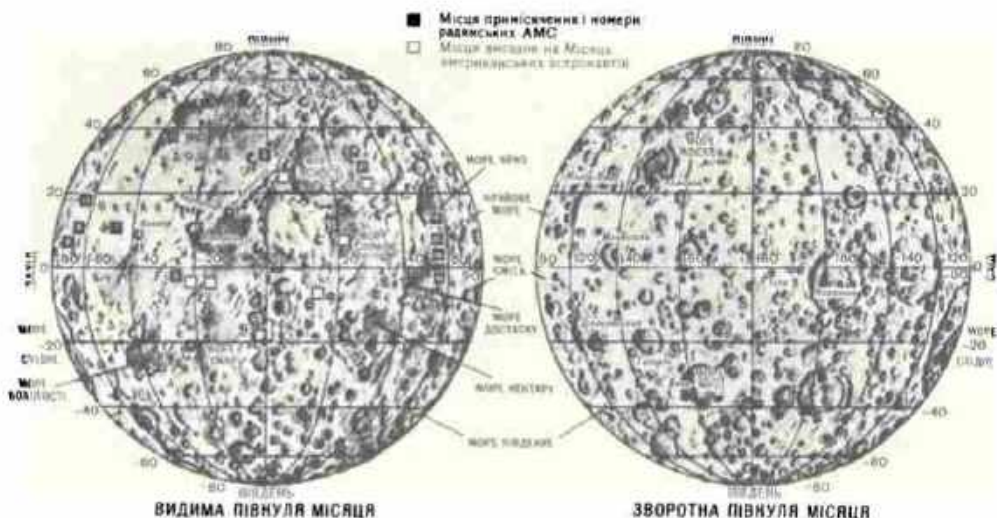

Норманське мистецтво. Голова фантастичної тварини з Усеберга, Норвегія. Різьблення, 9 ст. Музей кораблів вікінгів на півострові Бюгдє. Осло.

Норманське мистецтво. Корабель з Усеберга (реконструкція). Норвегія. 9 ст. Музей кораблів вікінгів на півострові Бюгдє. Осло.

До ст. Місяць.

1. Карти півкулі Місяця.

2. Схід планети Земля над поверхнею Місяця (а, б, в — послідовні стадії).

3. Знімок поверхні Місяця, виконаний 18.11 1973 з борту «Лунохода-2». Виразно видно сліди від коліс «Лунохода».

4. Знімок поверхні Місяця, виконаний з борту «Аполлона-11». Видно сліди людини на поверхні Місяця.

5. Кратери ударного походження на поверхні Місяця. Кратери з крутими стінками мають пізніше походження.

6. Для порівняння метеоритний кратер на Землі (поблизу Уінслоу в Арізоні, США).

1

2
3

4
5
6

1
2
3

4

5
6
7

8

До ст. Містобудування.

1. Москва. Проспект Калініна. 1964–69. Архітектори М. В. Посохін, А. А. Мидовиц та ін.
2. Київ. Панорама лівобережжя. На передньому плані ліворуч – житловий масив Русанівка. 1965–73. Архітектори В. Є. Ладно́й і Г. С. Кузьмичи́й; праворуч – масив Березняки. 1968–78. Архітектори В. М. Гречина, С. Б. Шні́льг, Г. М. Баїнова і В. І. Козлова.
3. Варшава. Лазенковська магістраль. 1972–74. Архітектор А. Цибаровський, інженери Е. Мазур, Ю. Матурський і Ч. Судлярєк.
4. Місто Шевченка Казахської РСР. 1967–77. Архітектори Г. М. Вилежанин,

М. І. Левін, Є. Б. Федоров і С. С. Целяхницький.
5. Париж. Площа Зірки, тепер де Голля та прилеглі квартали. 1853–69. За планом архітектора Ж. Османа.
6. Чикаго. Збудова набережної озера Мічіган. 60-і роки 20 ст.
7. Токіо. Центр міста. Район Акасака. 70-і роки 20 ст.
8. Місто Кам'янець-Подільський. Замок. 15–16 ст.
9. Черкаси. Ансамбль центральної площі. 1968–72. Архітектори В. М. Халковський, С. М. Фурсенко і Г. А. Урасний.
10. Донецьк. Площа 50-річчя СРСР. 1967–70. Архітектори В. П. Кишкан, Г. І. Благодатний та ін.

9
10

До ст. Міфологія.

1. «Риґага Бориня», або «Біла дама». Епоха неоліту. Аудирет. Сахара.
2. Поклоніння богині сонця Атоні. Рельєф із храму в Ахетатоні. Стародавній Єгипет. 1-а чверть 14 ст. до н. е.
3. Ормідла — дух пророкуванн. Статуетка з слонячої кістки (з Беніу). 19 ст.
4. Набу — бог лисецькості. Ассірійська статуя.
5. Яшшні — божество плодкості. Маттура. Кушанське царство. 2 ст. н. е.
6. Тешуб — головний бог хеттів. Хеттська держава. 2-е тис. до н. е.
7. Богиня плодкості тодує ципік (з Рас-Шамри). Фінікія. 14 ст. до н. е.

8. Доту — втілення сил плодкості (з Кіта-Акіта). Японія. Кераміка. 2,5-1,5 тис. до н. е.
9. Людина-тигр — дух, який відлякує від могили демонів. Китай. 16-11 ст. до н. е.
10. Шіне-Тотек — бог оновлення природи. Культура ацтеків. 14-16 ст.
11. Бог сонця. Горельєф із Паленке. Культура майя. 7-8 ст.
12. Зображення предка. Мистецтво аборигенів Нової Зеландії.
13. Голова моаї — кам'яного ідола. Острів Пасхи. 12-17 ст.
14. Голова бога війни Ку. Мозаїка з пір'я, черепашок і собачих зубів. Гавайські острови. Полінезія.
15. Культова статуетка. Розфарбоване дерево. Ариземлена. Австралія.

1
2
3
4
5

6
7
8
9

10
11
12
13
14
15

До ст. Міфологія.

1. «Венера з кубком». Варельєф. Пізній палеоліт. Лоссель, Франція. 2. Богиня зі зміями (із Кносського палацу на острові Крит). Файне. 17-18 ст. до н. е. 3. Гера і Зевс. Метоп храму Гери в Селінунті (на острові Сіцилія). Туф. Близько 470-460 до н. е. 4. Химера. Бронза. Стародавній Рим. Близько 480 до н. е. 5. Культовий візок із Трунхольма з зображенням коня, який везе сонячний диск. Скандинавія. Близько 14-12 ст. до н. е. 6. Боротьба міфологічних героїв. Бронзовий бракет із Торслунде, Швеція. 7 ст. 7. Символи плодючості. Глиняні жіночі статуетки, знайдені в селі Колодяжному Дзержинського р-ну Житомирської обл. Трипільська культура. 4-3-е тис. до н. е. 8. Скифська змійової богиня. Зображення на кістяному налібнику (із кургану Велика Цимбалка на нижньому Дніпрі). 4 ст. до н. е. 9. Збрущаний ідол (поганський бог Святий?), знайдений біля села Личківці Гусятинського р-ну Тернопільської обл. 10. Рельєф на кам'яній стіні поганського капища, виявленого в селі Буші Ямпільського р-ну Вінницької обл. 1-е тис. н. е. 11. Кам'яний ідол із розкопок біля села Акулиніно Московської обл. 10-11 ст. 12. Покривло плодючості, знайдене у форті Ленчиця. Центральна Польща. 12 ст. 13. Культова кам'яна баба з південноукраїнських степів. 11-13 ст. 14. Людські фігури, які переходять у зображення качок і аній. Бронзова фібула, знайдена в околиці міста Зінкова Полтавської обл. 7 ст. 15. Зображення грифона на керамічній плитці з давнього міста Галича (тепер тут село Крижале Івано-Франківської обл.). 12 ст.

До ст. Молдавська РСР.

1. Центрально-молдавська височина.
2. Кишинів. Проспект Миру.
3. У складальному цеху кишинів. приладобуд. заводу «Мезон».
4. Молдавська ДРЕС імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.
5. В одному з цехів Дрокієвського цукрового заводу.
6. В одному з цехів Унгенського консервного заводу.
7. У ткацькому цеху Бендерського шовкоплетного комбінату.
8. Міжколгоспний тваринницький комплекс по відгодівлі свиней виробничого об'єднання «Колгосптваринпром» Ради колгоспів Сорекського району.
9. Збирання винограду комбайном у радгоспі-заводі «Бошканський» Криулянського району.
10. Витримка виноматеріалів у радгоспі-заводі Пуркарі Суворовського району.

1
2

3
4

5
6
7

8
9
10

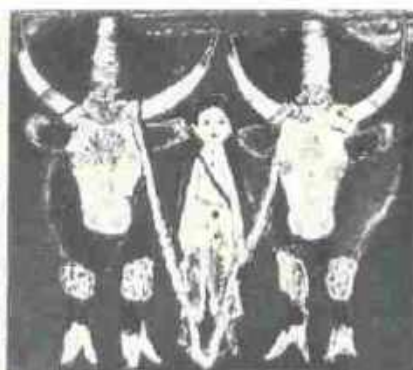

До ст. Молдавська РСР.

1. Фиртеши в Сороках. 1543.
2. Дмитріївський собор в Оргівні. 1631-36.
3. Пам'ятник Г. І. Котовському в Кишиневі. 1933. Скульптори Л. І. Дубиновський та ін. арх. Ф. П. Научов.
4. Державний художній музей Молдавської РСР у Кишиневі.
5. Вулиця ІК Компарті Молдавської РСР у Кишиневі. 1976. Арх. О. Черданцев.
6. Розпис фасаду церкви монастиря у Вороні. 1548-50.

7. І. В. Сабічук. Маса маре. 1960. Державний художній музей Молдавської РСР, Кишинів.
8. М. Г. Греку. Антигетство. З триніх «Історія одного життя». 1967.
9. Сцена з вистави «Маса маре» Й. Друце. Молдавський академічний музично-драматичний театр імені О. С. Пушкіна, Кишинів. 1962.
10. Сцена з опери В. Бєдліні «Норма». Молдавський театр опери та балету, Кишинів. 1975.
11. Кадр із фільму «Лаутари». Режисер Е. В. Логіну. 1971.

До ст. Монгольська Народна Республіка.

1. Красина на заході країни.
2. У передгір'ях Великого Хінгану.
3. Проспект Миру в Улан-Баторі.
4. Дарханська ТЕЦ.
5. Добування вугілля на родовищі Шарин-Гол.
6. На гірничо-збагачувальному комбінаті «Ердмет».
7. В цеху Улан-Баторського м'ясного комбінату.
8. Виробництво килимів на Улан-Баторській килимовій фабриці.
9. Загальний вигляд Дарханського цементного заводу.
10. В цеху Улан-Баторського молочного заводу.
11. Збирання пшениці.
12. На пасовищі.

1
2
3

4

5
6
7

8
9

10
11
12

1
2
34
56
7
89
10
11
12

До ст. Монгольська Народна Республіка.

1. Храм Мегджіт-Джанрай-сег монастиря Ганаан в Улан-Баторі. 1911—13. 2. Головний храм Богдо-Хан у комплексі Ногон-Орго, Улан-Батор. 3. Палацовий комплекс Ногон-Орго в Улан-Баторі. «Свята брама». 1832. 4. Будинок уряду (50—60-і рр. 20 ст.), арх. Чіміа, М. М. Щепетильников і В. М. Павлов та устаткування Сухе-Батора і Чойбалсана (50-і рр. 20 ст., арх. Чіміа і Б. С. Мєсенєв) в Улан-Баторі. 5. Кишинь з Нойн-Ули. Кінець 1-го ст. до н. е. — початок 1 ст. н. е. 6. Голова меморіальної статуї принца Кюль-Тєгіна. Мармур. 6—8 ст. Центральный музей МНР, Улан-Батор. 7. Д. Амгалан. Зустріч. 1977. 8. О. Миямар. Мати. 1978. 9. Живопис 19 ст. Музей образотворчих мистецтв, Улан-Батор. 10. Скульптура з зображенням божества. Мідь. 17 ст. Музей образотворчих мистецтв, Улан-Батор. 11. Кадр із фільму «Вихід». Реж. А. І. Бобровський і Ж. Бунтар. 1968. 12. Народний музикант.

1
2
3

4
5
6

7
8

До ст. Настінні розписи.

1. Гости. Фрагмент розпису в гробнищі Накта у Фівах. 15 ст. до н. е. 2. Портрет однієї з дочок Ярослава Мудрого. Фрагмент фрески в Софійському соборі в Києві. 11 ст. 3. Розписи відомі містерій поблизу Помпей. Стародавній Рим. 2-а половина 1 ст. до н. е. 4. Вітеч до Єгипту. Фрагмент фрески в церкві Миколи в селі Горінах (тепер Нестеровського р-ну Львівської області). 13-14 ст. 5. А. Рубльов. Фрагмент розпису «Хід праведних у рай» в Успенському соборі в місті Володимирі. 1408. 6. П. Веронезе. Розпис «Діалектика» в Палаці дожив у Венеції. 1577. 7. А. Рівера. Фрагмент розпису «Класова боротьба нового часу (Маркс)» у Національному палаці в Мехіко. 1935. 8. А. О. Шеня. Розпис «Легенда про народного героя Пінту» в ресторані смт Бурштин Галицького р-ну Івано-Франківської області. 1968. 9. О. М. Захарчук. Фрагмент розпису «Легенда про Гайдара» в бібліотеці музею А. Гайдара в Канієві Чернівецької області. 1967. 10. О. П. Філатова та ін. Фрагмент розпису «Студенти» в Інституті нафтохімічної промисловості в Москві. 1975.

9
10

1
2
3

4
5
6

7

до ст. Нечуй-Левицький І. С.

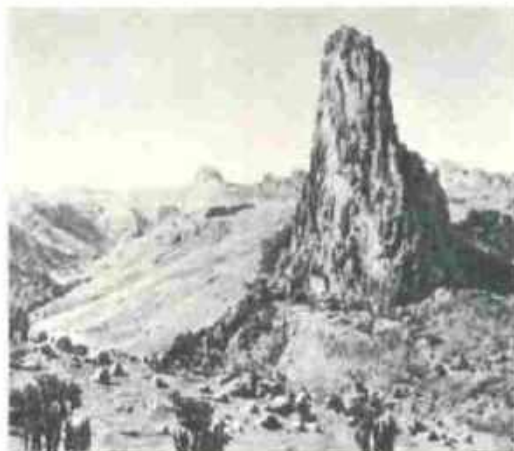
Ілюстрації українських художників до творів І. С. Нечуя-Левицького:

1. «Микола Джеря». В. І. Касіян. 1951.
  2. «Микола Джеря». В. В. Подтавський. 1974.
  3. «Дві московки». М. П. Глушенко. 1948.
  4. 5. «Кайдашева сім'я». А. Д. Базилевич. 1980.
  6. «Баба Параска та баба Палажка». А. Д. Базилевич. 1959.
- Кадри з кінофільмів:
7. «Микола Джеря». Одеська кінофабрика. 1927.
  8. «Василина», за повістю «Бурлачка». Одеська кінофабрика. 1928.
  9. «За двома зайцями», за мотивами комедії «На Кожум'яках» у переробці М. Старицького. Київська кіностудія ім. О. П. Довженка. 1965.
  10. Сцена з вистави «Микола Джеря». Київський академічний український драматичний театр ім. І. Франка. 1975.

8
9
10

До ст. Нігерія.

1. Краєвид на плато Джос.
2. Панорама міста Лагоса.
3. ГЕС Каймажі на річці Нігер.
4. Нафтопереробний завод у Порт-Харкорті.
5. Збирання каучуку на плантації гевеї.
6. Глинябиті хатини народу нупе.
7. Орнаментована стіна житлового будинку в Зарі.
8. Будинок Асамблеї в Ібадані.
9. Воїн на коні. Бронза. Кінець 17 — початок 18 ст. Британський музей, Лондон.
10. Ф. Ідубор. Голова юнака. Бронза. Національний музей, Лагос.
11. Б. Онобранлайе. Настінний розпис у павільйоні мистецтва і ремесел на виставці сучасного мистецтва в Лагосі. 1960.
12. Сцена з вистави «Лев і скаרב» Воле Шойнка. Труп Ібаданського університету, 1959.

1
2

3
4

5

6
7
8

9
10
11
12

До ст. Нідерландське мистецтво.

1. Рогір ван дер Вейден. Різдво. Центральна частина вітара. Середина 15 ст. Берлін.
2. Лука Лендсеський. Коріння. Графіюра на міді. 1510. 3. Г. Босх. Сад насолод. Кінець 15 ст. Фрігмент. Прадо, Мадрид. 4. П. Брейгель. Фламандські приказки. Фрагмент. 1558. Берлін. 5. Я. Вермер. Келих вина. Між 1658 і 1660. Берлін. 6. Рембрандт. Портрет Ніколаєс Брейнінга. 1652. Кассель. 7. Я. Стен Хвора і лікар. Близько 1660. Амстердам. 8. Я. ван Ейк. Портрет людини в тюрбані. 1433. Національна галерея. Лондон.

до ст. Німецька Демократична Республіка.

1. Ландшафт на північному заході країни.

2. Присади масиву у Саксонії.

3. В одному з цехів заводу поліграфічних машин «Планета» поблизу Дрездена.

4. Нафтогазохімічний комплекс Лейпцига.

5. Берлін. Карл-Маркс-алле.

6. Ремонт судна в сухому домі порту Росток.

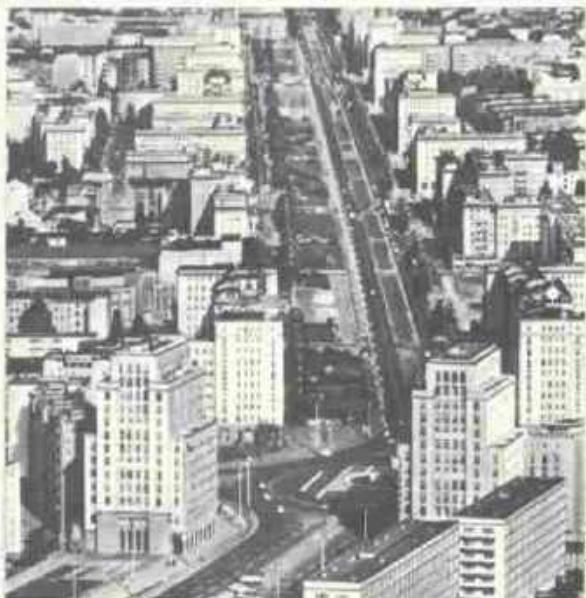
7. На верстатобудівному заводі в Берліні.

8. Буровитільний розріз Вельпов-Зюд в окрузі Коттбус.

9. Механічне доїння корів.

10. На птицефабриці.

11. Збирання зернових.

1
2

3
4
5

6
7
8

9
10
11

До ст. Німецька Демократична Республіка.

1. Потсдам. Палац Сан-Сусі. 1745–47. Арх. Г. В. Кнобельсдорф.

2. Лейпціг. Стара ратуша. Будівництво почато 1556. Арх. І. Лоттер.

3. Мюгдебург. Карл-Маркс-штрассе. 1963–65. Арх. Г. Дольхау, Г. Гайнemann і Ф. Якобе.

4. Берлін. Трегтов-парк з пам'ятником воїнам Радянської Армії. 1946–49. Скульптор Є. Вучетич, арх. Н. Білопольський.

5. Г. Грундіс. Жертвам фашизму. 1946–49. Дрезден.

6. Ф. Кремер. Портрет Б. Брехта. Бронза. 1956. Німецька академія мистецтв у Берліні.

7. О. Насель. Озброєні робітники. Літографія. 1958.

8. Сцена з вистави «Матінка Кураж та її діти» Б. Брехта в театрі «Берлінер ансамбль».

9. Кадр з фільму «Червона капела». Режисер Г. Е. Брандт. 1970.

10. Виступ самодіяльного хорового колективу округу Дрезден у палаці Цанігер.

1
2

3
4

5
6
7

8
9
10

До ст. Одеса.

1. Будинок міськвиконкому (колишня Стара біржа). 1828-34, перебудова 1871-73. Арх. Ф. О. Морана.
2. Вулиця Дерибасівська.
3. Пам'ятник В. І. Леніну. 1967. Скульптори М. Г. та О. М. Манієри.
4. Потемкінські сходи. 1834-41. Арх. Ф. К. Боффо.
5. Частина вулиці В. І. Леніна.
6. Інститут очних хвороб і тканинної хірургії ім. акад. В. П. Філатова. 1939. Арх. М. А. Кац і Л. Л. Кордовський.
7. Український музично-драматичний театр ім. Жовтневої революції.
8. Готель «Чорне море». 1972. Арх. І. М. Іванов та ін.
9. Пам'ятник Невідомому вояку. 1960-69. Скульптор М. І. Нарузецький, арх. П. В. Томплін і Г. В. Топуз.
10. Залізничний вокзал. 1952. Арх. Л. М. Чуприн.
11. Вид на порт. На передньому плані — пам'ятник А. Е. Рішельє. 1823-26. Скульптор І. П. Мартос, арх. А. І. Мельников.

1
2
3

4
5

6
7
8

9
10
11

До ст. Неаполь Скіфський.

1. Настінний розпис в одному з поховальних склепін.
2. Мармуровий рельєф із зображенням скіфського царя Скілура та його сина Палакса.

До ст. Ольвія.

1. Сучасний вигляд городища Ольвії з півночі.
2. Залишки оборонної башти. 2 ст. н. е.
3. Предмети, знайдені при розкопках Ольвії: а — мармурова голова жінки (можливо, богині здоров'я Гігієї), 3 ст. до н. е.; б — аттичний чернофігурний декіф, 5 ст. до н. е.; в — коринфський чернофігурний бомбілій, 6 ст. до н. е.; г — статула (велика ваза), Елліністичний час; д — теракотова статуетка богині родючості Кібелі, 3 ст. до н. е.; е — бронзове дзеркало, 6 ст. до н. е.; ж — свинцевий букраній (голова бика), Елліністичний час; з — бронзовий дельфін (грошовий знак), 5-4 ст. до н. е.; 4 — срібна монета, 295-285 до н. е.

прихильники, на відміну від марксизму-ленінізму, розглядають *норми права* поза простором і часом, розривають форму і зміст *права*, ігнорують класову оцінку діючого права. Звідси провідна теза Н.: «право може бути зумовлене тільки правом, сила права — у ньому самому». Заг. джерелом норм права виступає невизначена «основна» норма, яка проголошується передумовою всього бурж. правопорядку, в т. ч. конституції. Створення всіх ін. юрид. норм прихильники Н. покладають як на законодавця, так і на особу, яка застосовує право. Н. у праві використовується для обґрунтування порушення режиму бурж. законності. Нині Н. у праві особливо поширений у країнах Лат. Америки.

НОРМАТИВНА ГРАМАТИКА. В. К. Забігайло. — систематизований виклад правил побудови слів, уживання форм і конструкцій літ. мови. Н. г. є різновидом описової граматики, що ґрунтується на усталених (традиційних) наук. положеннях, відображаючи існуючі в мові граматичні (морфологічні, синтаксичні, словотвірні), а також фонетичні, орфоепічні, орфографічні та ін. норми. Н. г., характеризуючи узаконені (літературно правильні) форми й конструкції (див. *Норма мовна*), відмежовується від нестійких, нерегулярних уживань, відкидаючи їх як неправильні з погляду літературної мови або розглядаючи їх із певними застереженнями. Описова Н. г. відрізняється від теор. наук. граматики, метою якої є поглиблене дослідження граматичної будови мови (чи якоїсь з її мікросистем) на сучас. етапі (в плані *синхронії*) або в попередній епохи (в плані *діахронії*) з використанням, крім описового, ін. методів дослідження.

НОРМАТИВНИЙ АКТ — виданий уповноваженим на це нормотворчим органом держави акт про встановлення, зміну або скасування *норми права*. Конституція СРСР і конституції союзних і авт. республік надають право видання Н. а. точно визначеному колу органів. *Верховна Рада СРСР*, *Верховні Ради союзних і авт. республік* приймають *закони*, що мають вищу юрид. силу. Н. а. всіх ін. органів є *підзаконними актами*. *Президія Верховної Ради СРСР*, *Президії Верховних Рад союзних і авт. республік* видають *укази* і приймають *постанови*; *Рада Міністрів СРСР*, *Ради Міністрів союзних і авт. республік* — *постанови й розпорядження*; загальносоюзні, союзно-респ. і респ. міністерства та держ. к-ти СРСР, держ. к-ти союзних республік та особи, що їх очолюють, — *накази та інструкції*, *місцеві Ради народних депутатів* та їхні виконкоми — *рішення й розпорядження*. Важливим видом Н. а. в СРСР є спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, ЦК компартій і Рад Міністрів союзних республік. Н. а. за дорученням або за згодою держ. органів можуть видавати масові *громадські організації*. Від Н. а. слід відрізнити індивідуальний юрид. акт, що не встановлює

нових заг. норм права і є формою застосування положень Н. а. до окремої особи (напр., указ про нагородження орденом).

НОРМИ ДОСВІДНО-СТАТИСТИЧНІ — норми, що їх встановлюють з досвіду нормувальника або майстра, на основі звітно-статистичних даних про фактичні затрати часу на таку саму роботу в минулому або порівнюючи дану операцію з однаковою чи подібною, на яку норму встановлено. Н. д.-с. запроваджують, не проводячи критичного аналізу орг.-тех. умов виконання роботи та методів і прийомів її здійснення. Вони не враховують зростання тех. озброєності праці, передових досягнень технології та організації виробн., передового досвіду новатора, а лише фіксують досягнутий рівень виробн. в минулому. Тому Н. д.-с., як правило, занижені. Підвищення ефективності виробн. в СРСР потребує планомірної роботи на підприємствах щодо заміни Н. д.-с. прогрес. технічно обґрунтованими нормами. Див. *Нормування праці*.

НОРМИ СОЦІАЛЬНІ — зразки, стандарти діяльності, що склалися історично або усталилися як певні правила *поведінки*, виконання яких окремою людиною чи групою людей є необхідною умовою підпорядкування особистості діяльності суспільним вимогам. За сферою вияву, своїм офіц. статусом та санкціями в разі невиконання розрізняють моральні, естетичні, правові, релігійні Н. с., які в сукупності відіграють вирішальну роль у розвитку й функціонуванні соціального контролю. Система Н. с. є *мірою* діяльності, спрямованої на задоволення людиною своїх потреб, інтересів, на досягнення певних цілей. Вона окреслює межі допустимого, «нормального», зумовлює санкції за відхід від них. Н. с. становлять основу визначення активної життєвої позиції людини. За змістом Н. с. мають класовий, парт. характер (напр., норми комуністичної моралі, норми партійного життя). Наук. пояснення природи Н. с. дає лише марксизм-ленінізм, що розглядає суспільство як цілісну систему виникнення, функціонування, закріплення та передачі від покоління до покоління Н. с. Наступність передачі Н. с. у формі *звичаїв, традицій, правил* тощо є основою сусп. виховання. Прилучення особи до соціальних стандартів («соціалізація») та інтерналізація Н. с. (перетворення зовні існуючих вимог на внутр. звичку і потребу людини) — двоєдиний процес, що лежить в основі сусп. виховання. В соціалістичному суспільстві, з становленням комуністичних сусп. відносин, на перший план виходять моральні норми.

НОРМИ СПОЖИВАННЯ — екон. показники, що характеризують рівень споживання матеріальних благ та забезпеченість населення послугами. В соціалістичних країнах Н. с. застосовують при складанні планів розвитку нар. г-ва, зростання *добробуту* трудящих та аналізі виконання цих планів. При цьому виходять з науково обґрунтованих норм: споживання

осн. продуктів харчування, важливих непродовольчих товарів, забезпечення населення товарами тривалого користування, ін. непродовольчими товарами, задоволення населення різними послугами. В Рад. Союзі Н. с. обчислюють як в цілому по країні, так і по кожній союзній республіці та її екон. районах у розрахунку на одну людину. Деякі з них розраховують по місту і селу. Н. с. товарів тривалого користування і забезпечення населення окремими видами послуг встановлюють у розрахунку на одну сім'ю, на 100 сімей або господарств. Н. с. матеріальних благ і споживчих послуг змінюються залежно від соціально-екон. умов життя й використовуються для аналізу *життєвого рівня* населення країни.

НОРМУВАННЯ ВИТРАТ МАТЕРІАЛЬНИХ РЕСУРСІВ — встановлення максимально допустимої міри витрат сировини, матеріалів, палива, енергії на виробництво одиниці продукції або виконання певного обсягу робіт. Характеризує міру використання *предметів праці* в процесі виробн. За допомогою норм здійснюється матеріальне планування у всіх галузях нар. г-ва; на їхній основі проводять планові розрахунки потреби в *матеріальних ресурсах* по підприємствах і в цілому по нар. г-ву. Норми витрат є тех.-екон. базою розробки *матеріальних балансів*. Вони мають бути прогресивними, динамічними й обґрунтованими і відповідати сучас. рівневі передової техніки, технології і організації виробн. За призначенням норми поділяють на 2 групи: норми витрат сировини, *матеріалів основних і матеріалів допоміжних*. Особливо нормують витрати палива і електроенергії. У зв'язку з тим, що сировина і осн. матеріали речовинно входять у продукт, норми їхніх витрат, як правило, встановлюють на одиницю виготовлюваної продукції. За ступенем укрупнення Н. в. м. р. бувають індивідуальні і групові. Індивідуальні норми встановлюють на виробн. одиниці конкретної продукції і певного підприємства, цеху або виробничої дільниці, групові (укрупнені) — на виробн. однотипної продукції на ряді однорідних підприємств або цехів у масштабі галузі (галузеві норми). За періодом дії розрізняють перспективні, річні й поточні норми. У практиці застосовують 3 осн. методи Н. в. м. р.: звітно-статистичний, дослідно-виробничий, аналітично-розрахунковий. За звітно-статистичним методом норми витрат встановлюють на основі звітних даних про серед. фактичну витрату матеріалів за минулий період, за дослідно-виробничим методом — на основі проведення практичних дослідів по використанню матеріалів. Найбільш прогресивним і досконалим методом нормування є аналітично-розрахунковий, згідно з яким норми витрат матеріалів визначають на основі аналізу первинної тех. документації та тех. розрахунків величини витрачання їх на виробн. одиниці продукції тощо.

НОРМУВАННЯ ПРАЦІ

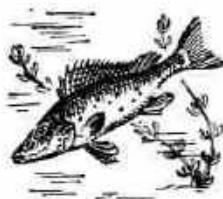

О. М. Носаленіч.

НОРМУВАННЯ ПРАЦІ — встановлення обґрунтованої міри затрат праці на виготовлення одиниці продукції або заданого обсягу роботи за конкретних організаційно-технічних умов. Є однією з найважливіших складових частин організації праці. Розрізняють *норми часу, норми виробітку, обслуговування, чисельності, управління* (кількості підпорядкованих осіб одному керівникові). Осн. функції Н. п.: встановлення рівнонапружених норм праці за однакових умов виробн. незалежно від відомчої підпорядкованості підприємств; сприяння досягненню суспільно необхідної інтенсивності праці на всіх ділянках соціалістичного виробн.; встановлення відповідності між мірою праці і мірою заробітної плати; забезпечення випереджаючих темпів зростання продуктивності праці порівняно з темпами зростання серед. заробітної плати. Н. п. — це основа поточного і перспективного планування тех.-екоп. показників виробн. Роль науково обґрунтованої Н. п. значно зросла в умовах інтенсифікації виробництва, вдосконалення планування госп. діяльності підприємств відповідно до постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979). За способом і характером обґрунтування розрізняють досвідно-статистичне Н. п. — норми встановлюють на основі досвіду нормувальника, технолога чи майстра або на основі статистичних даних про фактичні затрати робочого часу; технічно обґрунтоване — враховують тех.-організаційні фактори виробн.; наук., або комплексне, Н. п. відрізняється від технічного тим, що враховує також соціальні, фізіологічні та психологічні фактори і пов'язане з науковою організацією праці. У практиці Н. п. застосовують сумарні та аналітичні методи встановлення норм. До сумарних методів належать досвідний, статистичний, аналоговий, метод нормування за укрупненими типовими та єдиними нормативами. Для цих методів загальним є те, що норма встановлюється на кожну технологічну операцію без розчленування її на складові частини. З аналітичних методів Н. п. відомі два — аналітично-розрахунковий та аналітично-дослідний. Основу кожного з них становить розчленування робочого процесу на складові частини, ретельний аналіз їх, проектування найпрогресивнішого методу роботи виконавця, розрахунок норм часу на кожну складову частину. Заг. керівництво процесом Н. п. у країні здійснює Держ. комітет СРСР з праці та соціальних питань. Методичне керівництво та розробку міжатласних нормативів з праці покладено на Центр. бюро нормативів з праці.

Норцедобілі. Норцед великий з пташенятами.

Носар.

В. М. Данюк.

НОРРІС (Norris) Френк (повне ім'я — Бенджамін Франклін; 5.III 1870, Чікаго — 25.X 1902, Сан-Франциско) — амер. письменник. Як журналіст брав участь в англо-бурській війні (90-і рр.) і в американо-ісп. війні на Кубі (1898). Перший твір — романтична поема «Івернел» (1892). Романи «Мак-Тіг» (1899), «Вандовер і авір» (1895, вид. 1914) створив під впливом франц. натуралістичної школи, зокрема Е. Золя. Найбільшим здобутком Н. є епос про пшеницю, складовими частинами якого стали романи «Спрут» (1901) і «Вир» (1903). В них Н. відобразив боротьбу амер. фермерів проти монополії власників залізниць на землю. Автор зб. літ.-критичних статей «Відповідальність романіста» (вид. 1903). Тв.: Укр. перекл. — Вир. «Літературно-науковий вісник», 1905, кн. 1-3, 6-9; Рос. перекл. — Омут. Л., 1925; Сильная духом. Л., 1928; Спрут. М., 1980.

Лит.: Садагурский А. С. Френк Норрис и американский роман. Кипишів, 1976.

НОРРІШ (Norris) Роналд Джордж Рейфорд (9.XI 1897, Кембридж — 7.VII 1978) — англ. фізико-хімік. Після закінчення коледжу в Кембриджі (1915) брав участь як англ. військовослужбовця у воєнних діях у Європі (у 1918 — військовополонений). Потім займався н.-д. і пед. діяльністю, гол. чин. у Кембриджському ун-ті, де 1937—65 очолював ф-т фіз. хімії. Осн. праці — з кінетики хім. процесів. Нобелівська премія, 1967 (разом з Д.ж. Портером та М. Ейзеном).

НОРТЕМПТОН — місто в центр. частині Великобританії, адм. ц. графства Нортгемптоншир. Розташований на р. Нін. Залізнична ст. 142 тис. ж. (1976). Значний центр шкіряно-взут. пром-сті. Виробн. устаткування для взут. пром-сті, підйомно-транспортних та землерийних машин, частин літаків і автомашин, радіоелектронних приладів. Церква 12—14 ст. Н. уперше згадується 914.

НОРТРОП (Northrop) Філмер (н. 27.XI 1893) — амер. філософ. З 1923 — професор Йельського університету. Праці Н. — у галузі загальної соціології та методології науки. Як прихильник інструменталізму пропонував відмовитися від пошуків єдиного універсального методу в науці й визнати необхідність застосування різних методів, кожний з яких слід використовувати на певній стадії дослідження й для певного кола проблем. У соціології Н. визнавав примат у суспільстві духовного життя й вирішальну роль ідеології, вважаючи її позакласовою. Шлях до подолання «ідеологічного конфлікту між Сходом і Заходом» Н. вбачав в поєднанні сх. (ціннісно орієнтованої, інтуїтивістської) та зх. (наукової, раціональної за своєю основою) філософії, у створенні на цій основі «синтезу ідеологій», який сприятиме розв'язанню всіх соціальних конфліктів. А. К. Бичко.

НОРФОЛК — володіння Австралії на острові тієї самої назви в пд.-зх. частині Тихого ок. Площа 35 км². Нас. 1,5 тис. чол. (1975). Адм. ц. — м. Кінгстон. Острів вулканічного походження (вис. до 316 м), оточений кораловими рифами. Клімат і рослинність тропічні. Основа економіки —

землеробство (вирощування цитрусових, бананів, овочів) та рибальство. Розвивається туризм.

НОРФОЛК — місто на Пд. Сх. США, в штаті Вірджинія. Порт на березі зат. Хемптон-Родс, залізнична станція. 290 тис. ж. (1975). Розвинуті суднобудування, авто-складальна та хім. пром-сть (у т. ч. виробн. мінеральних добрив). Підприємства харч. (зокрема, переробка арахісу та насіння бавовнику) пром-сті. Військ.-морська та військ.-повітряна бази. Н. засн. 1688.

НОРЦЕПОДІБНІ (Podicipediformes) — ряд доподлавних *ptaxia*. Тіло (довж. 23—60 см, маса під 150 г до 1,5 кг) валькувате, дзьоб прямий, загострений, шия довга, на голові часто є пучок довгих пер. Ноги зміщені назад, кожен палець з плавальною шкіркою оточують. Оперення спини темне, черенця — сріблясто-білі. Н. поширені по всій земній кулі, крім субантарктичних і субарктичних зон. Живуть на прісноводних водоймах, перев. на озерах. Добре плавають та пірнають, залишаючись під водою 1—3 хв. Живляться водними безхребетними, іноді рибою. Гніздо плавуче. У кладці 2—8 яєць. Н. — *выводкові птахи*. В ряді 1 родина — норцеди (Podicipedidae) з 4 родами і 18—20 видами. В СРСР, у т. ч. в УРСР — 5 видів: норцед великий (Podiceps cristatus), норцед сіроший (P. griseigena) та ін. У викопному стані відомі з олігоцену. Н. — мисливські птахи (використовуються шкурки). М. А. Воїнственський.

НОРЦОВ Пантелеймон Маркович [н. 15 (28).III 1900, с. Пасківщина, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.] — рос. рад. співак (ліричний баритон) і вокальний педагог, нар. арт. РРФСР (з 1947). У 1925 закінчив Київ. консерваторію. Ще студентом 1924 був зарахований до трупи Київ. опери, 1925 — Великого театру (Москва). В 1926—27 співав в оперних театрах Харкова та Києва. В 1927—54 — соліст Великого театру СРСР. Один із кращих на рад. сцені виконавців партії Онсгіна («Євгеній Онсгін» Чайковського), виступав у ній 590 раз. Партії: Мазепа, Світлий, Елєцький, Роберт («Мазепа», «Черевички», «Пікова дама», «Іоланта» Чайковського), Мизгір («Снігуронька» Римського-Корсакова), Дон Жуан (однотомна опера Моцарта), Ескаміліо («Кармен» Бізе), Жермон («Травіта» Верді). Відомий камерний співак. З 1951 викладач сольного і камерного співу Муз.-пед. ін-ту ім. Гнесіних (професор — з 1973). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями Держ. премії СРСР, 1942.

В. С. Мурза.

НОРЧЕПІНГ — місто на Сх. Швеції. Розташований на р. Муталі, між оз. Глан і Бровікен-фіордом Балтійського м. Значний порт, залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. 119 тис. ж. (1976). Провідні галузі пром-сті — електротех., радіоелектронна, гумова й хім. Металобробка, виробн. паперу. Старовинний (з 17 ст.) текст. центр країни. Замок 16 ст. Н. засн. у 14 ст.

НОСАКА Сандзо (н. 30.III 1892, м. Хагі) — діяч япон. і міжнар. комуністичного руху. В 1917 закінчив ун-т Кейо (Токіо). З 1922 працював у Япон. федерації праці. Член Компартії Японії (КПЯ) з 1922. В 1922 — один з організаторів легальної орг-ції КПЯ — Бюро по вивченню проблем пром. праці, був його керівником. У 1928—30 — в ув'язненні. З 1930 — член ЦК КПЯ. З 1931 — представник КПЯ в Комінтерні, з 1935 — член Президії ВККІ. З 1940 працював у Китаї, був одним з організаторів Ліги визволення япон. народу, що веде політ. роботу серед япон. військовополонених. У 1946 повернувся в Японію. В 1946—70 — член Президії (до 1955 — Політбюро) ЦК КПЯ, 1964—70 — її Постійного бюро. В 1950—55 працював у підпільї. З 1955 — перший секретар, з 1958 — голова ЦК КПЯ. В 1946—50, 1956—77 — деп. парламенту.

НОСАЛІВІЧ Олександр Модестович (21.III 1874, с. Біличі, тепер Білич Старосамбір. р-ну Львів. обл. — 19.I 1959, Вісбаден, ФРН) — укр. співак (бас). У 1898 закінчив Віденську консерваторію. Був солістом оперних театрів Штутгарта (1898—99), Альтенбурга (1901—02), Гамбурга (1902—03), Нюрнберга (1907—08), Відня (1911—20), Вісбадена (1920—32) та ін. европ. міст. Партії: Мефістофель («Фауст» Гуно), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні), Рокко («Фіделіо» Бетховена), Ескаміліо («Кармен» Ж. Бізе), Герман («Тангейзер» Вагнера). Концертував у Львові, Перемишлі, Станіславі, Коломиї, Золочеві, за рубежем. Виконував укр. нар. пісні й романси укр. композиторів Д. Січинського, М. Лисенка, зокрема на тексти Т. Шевченка — «Ой чого ти поchorило, зелені поле», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Ой Дніпре мій, Дніпре», «Учітеся, брати мої».

НОСАР, бубир (*Aserina aserina*) — присноводна риба ряду *окупеодібних*. Довж. тіла до 20 см, маса до 100 г. Тіло вкрите дрібною лускою, видовжене, особливо ридо. Забарвлення світло-жовте, на боках і спині темні округлі плямочки. Поширений в усіх великих річках, що впадають в Чорне і Азовське моря (крім Дунаю), та деяких притоках цих річок. ЖивитьсЯ донними безхребетними, дрібною рибкою. Нерест у квітні — травні на перекатах з піщаним або кам'янистим дном. Пром. значення не має.

НОСАЧ Павло Варламович (10 (22). IX 1890, с. Бовкун, тепер Тарашанського р-ну Київ. обл. — 20.X 1966, Київ) — укр. рад. кобзар. Рано залишився сиротом, був наймитом. Під час 1-ї світової війни 1915 тяжко поранений, утратив зір. У 1928 навчився грати на кобзі в О. А. Маркевича. В репертуарі Н. були нар. пісні, пісні на слова Т. Шевченка та його власні твори: «Про Щорса», «Ленінська зоря», «Зорі комунізму», «Дума про великого Кобзаря», «Гей, чого ти розквітаєш» та ін. Під час фашистської окупації ходив по селах, співав патріотич-

ні пісні, створив кілька власних пісень, спрямованих проти окупантів.

Лит.: Лавров Ф. Кобзарі. К., 1980.
НОСАЧЕНКО Данило (пр. н. і см. невід.) — рос. співак (бас) 18 ст. За походженням українець. Співав навчався в Петербурзі. Служив при дворі О. Розумовського, 1764 дебютував на сцені Придворного театру в Петербурзі. Виступав в італ. і рос. операх.

НОСАЧОВ Андрій Петрович (н. 30.XI (13.XII) 1913, с. Гіржове, тепер Великомихайлівського р-ну Одес. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1960. Після закінчення (1933) драм. студії при Донец. театрі муз. комедії (педагог Д. Козачківський) працював в Криворізькому театрі «Кривбас» (1933—34), колгоспному театрі ім. Жовтневої революції (ст. Довгинцеве Дніпроп. обл., 1934—38), Уральському укр. муз.-драм. театрі Каз. РСР (1938—41), з 1941 — в *Сумському українському театрі драми і комедії* ім. М. С. Щепкіна. Ролі: Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Іван Непокитий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Часник («В степах України» Корнійчука), Іван Сірошапка («Зачарований вітряк» Стельмаха), Вітягайченко («Конармія» за Бабелем), Сандро («Виходячи на пенсію, не гасіть світло» Хугасва), Ланс («Два веронці» Шекспіра). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

НОСЕНКО Іван Миколайович (н. 26.IX 1920, с. Олександрівка, тепер Михайлівського р-ну Орлов. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1967. В 1941 закінчив Дніпропетровське худож. уч-ще, де вчився в М. Погрібняка та О. Жирадкова. Твори: пам'ятники — П. Осипенко (1953), морякам-десантникам (1972) — у Бердянську; «Запорожці» (1961), «У наймах коси побілюють» (1961), «Молодий Горький» (1963), «Металург» (1967), «Сталевар, ударник комуністичної праці А. Гаврилюк»

(1976), «Я. М. Свердлов» (1979) та ін. — в співавторстві з Н. Носенком.
НОСІВКА — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Давньорус. поселення Носів на Руді згадується в *Іпатіївському літописі* під 1147. В серед. 14 ст. Н. захопили лит. феодалі, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. В 1634 Н. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашист. окупації (14.IX 1941—15.IX 1943) в Н. діяв підпільний райком партії, в районі — партизанське з'єднання «За Батьківщину». З 1960 Носівка — місто. У Н. — цукровий комбінат, філіал *Ніжинського виробничо-агтарного об'єднання консервної промисловості*, маслоробний, хлібний, цегельний з-ди, меблева ф-ка, міжгосп. об'єднання по виробн. яєць і м'яса птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування, 6 заг.-осв. і музична школи, 4 лік. заклади, у т. ч. лікарня, 2 будинки культури, 5 клубів, кінотеатр, 6 б-к, істор.-краєзнавчий музей. В Н. народилися укр. рад. драматург І. А. Кочерга, укр. рад. художник С. Ф. Шишко.

НОСІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 50,7 тис. чол. (1980). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих міській і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Носівка.

Поверхня району рівнинна, з незначним коливанням відносних висот. Корисні копалини — торф, глини. Найбільша річка — *Остер* (прит. Десни). Ґрунти переважно сірі опідзолені та чорноземні лучні. Пн. частина району розташована в зоні мішаних лісів, пд. — у лісостеповій. Ліси (сосна, дуб, береза) займають 18,2 тис. га. Підприємства харч., деревообр. і буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: носівський цукр. комбінат, меблева ф-ка, маслоробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Носівка), 2 будинки побуту. Землеробство зерново-буряківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 81,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,6 тис. га, луки і пасовища — 19,4 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмін, цукр. буряки, картопля, кукурудза, льон. У Н. р. — 22 колгоспи, радгосп, міжгосп. об'єднання по виробн. яєць і м'яса птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична станція Носівка. Автомобільні шляхи — 272 км, у т. ч. з твердим покриттям — 219 км. У районі — 36 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Мрин); 38 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, 12 будинків культури, 22 клуби, кінотеатр, 37 кіноустановок, 34 б-к, істор.-краєзнавчий музей. У с. Володьків Дівичі (тепер с. Червоної Партизани) народився рад. військ. діяч М. Г. Кропив'яський. У Н. р. видається газ. «Прапор комунізму» (з 1932).

М. М. Фурса.

А. П. Носачов.

П. В. Носач.

І. М. Носенко. Сталевар, ударник комуністичної праці А. Гаврилюк. Мідь. 1976.

НОСКЕ (Noske) Густав (9.VII 1868, Бранденбург — 30.XI 1946, Ганновер) — діяч правого крила нім. соціал-демократії. Під час Листопадової революції 1918 — член уряду — Радн нар. уповноважених. У січні 1919, мобілізувавши військ. сили контрреволюції, придушив революц. виступи робітників Берліна, Бремена та ін. міст Німеччини (за визначенням самого Н., виконав роль «кривавого собаки»). У лютому 1919 — березні 1920 — військ. міністр; з 1920 — у відставці.

НОСКО Петро Васильович [8(20). XII 1885, с. Бубнівщина, тепер Придубного р-ну Черніг. обл. — 22.V 1976, Київ] — укр. рад. живописець. У 1903—09 навчався в Київ. худож. уч-щі, 1909—16 — в петерб. АМ. Твори: «Розгром поміщицького маєтку в 1905 році» (1926), «Т. Г. Шевченко серед кріпаків» (1927), «Взяття Овруча партизанами» (1945), «Т. Г. Шевченко-кріпак» (1948), «В. І. Ленін за роботою» (1949), «Окопна правда» (1957), «Продаж кріпаків» (1964), «До Червоної Армії» (1965), «В партизани збираються» (1970—71). Картини Н. зберігаються в ДМУОМ. Київ. музеї Т. Г. Шевченка.

НОСКОВ Борис Олександрович [1 (13).VIII 1899, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 5.XI 1970, Харків] — укр. рад. вчений у галузі диварного виробництва, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1960). Член КПРС з 1939. Закінчив (1927) Моск. гірничу академію, працював на машинобуд. з-дах міст Коломиї, Кірова, Харкова. З 1946 викладав у Харків. політех. ін-ті (з 1956 — зав. кафедрою технології диварного виробництва). Осн. праці — з теорії металург. процесів, теорії і практики застосування плавильних агрегатів. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

НОСОВ Микола Миколайович [10 (23).XI 1908, Київ — 26.VII 1976, Москва] — рос. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював кінорежисером (1932—51). Друкуватися почав 1938. Автор книг для дітей: гумористичних оповідань (зб. «Фантазери», 1957, одним. фільм, 1966), повістей «Весела сімейка» (1949), «Щоденник Колі Синицина» (1950), «Вітя Малєв у школі і вдома» (1951; Держ. премія СРСР, 1952; фільм «Два друга», 1955), трилогії «Пригоди Незнайки та його друзів» (1954), «Незнайка у Сонячному місті» (1958), «Незнайка на Місяці» (1964—65), «Повість про мого друга Ігоря» (1972), автобіографічної повісті «Там, де на дні колодязя» (1976) та ін. Деякі твори Н. інсценізовано. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

М. Ф. Гетьманець.

НОСОГЛОТКА — верхня, або носова, частина глотки. У людини Н. сполучається з порожниною носа з допомогою хоан. Зверху Н. обмежена склепінням, знизу — м'яким піднебінням. На бокових стінках Н. є глоткові отвори слухових труб, які сполучають Н. з барабанною

порожниною. Слизова оболонка Н. вистелена багатошаровим м'якотливим епітелієм. Хвороби Н. вивчає оториноларингологія.

НОСОРОГОВІ (Rhinocerotidae) — родина ссавців ряду непарнокопитих. Тіло (довж. до 5 м, вис. в холці до 1,8 м, маса до 3,6 т) масивне, кінцівки короткі, трипалі. Шия коротка. Очі маленькі, на лобі й перенісці 1—2 роги (у чорного носорога до 5), розташовані один за одним. Шкіра дуже товста, майже без волосся. Поширені в тропіч. областях Африки і Пд.-Сх. Азії. 3 види, які відносять до 4 родів: суматранський носоріг (Didermocerus), індійський носоріг (Rhinoceros) з 2 видами, чорний носоріг (Dicerorhinus), білий носоріг (Ceratotherium). Живуть Н. у лісах, саванах, по болотах тощо. Тримуються поодинокі або парами (іноді групами). Живляться рослинами. Самка після бл. 550-денної вагітності раз у 2—3 роки народжує 1 (рідше 2) маля. Статевозріліми стають у віці від 3 до 9 років. Тривалість життя 50—60 років. Через непомірне полювання чисельність Н. дуже знизилась. Всі види Н. включені до Червоної книги. Викопні види (бл. 30 родів) відомі з еоцену; деякі з них досягали великих розмірів (див. *Індрикотеріум*). В антропогені до пізнього голоцену на тер. України жив *волохатий носоріг*.

НОСТОК (Nostoc) — рід синьо-зелених водоростей класу гормонівних. Н. утворює мікро- або макроскопічні, часто кулясті колонії, які складаються з багатоклітинних незгальжених однорядних ниток, занурених у спільний слиз. Розмножуються спорами і фрагментами ниток, поділом та брунькуванням колоній. Бл. 50 видів, пошир. у прісних водах, на ґрунті, скелях тощо. Відомі азотфіксуючі Н. (див. *Азотфіксуючі мікроорганізми*). Деякі їстівні.

НОСТРАТИЧНІ МОВИ (від лат. posttratis — місцевий) — гіпотетична велика сім'я мов, до якої входять індоєвропейські, алтайські, уральські, дравідійські, картвельські та деякі ін. мови Європи й Африки, в яких виявлено ознаки віддаленої спорідненості мов. Гіпотезу про генетичну спорідненість Н. м. висунув на поч. 20 ст. дат. учений Х. Педерсен. Завдяки працям рад. мовознавця В. М. Ілліча-Світлича, присвяченим реконструкції вихідної фонологічної системи ностратичної праомови

П. В. Носко. Окопна правда. 1957. ДМУОМ в Києві.

і створенню етимологічного словника Н. м., ця гіпотеза стала доказовою мовознавчою теорією.

Лит.: Ілліч-Світлич В. М. Опыт сравнения ностратических языков, т. 1—2. М., 1971—76.

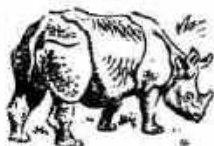
Й. Ф. Андриш.

НОТА ДИПЛОМАТИЧНА (лат. nota — позначка, письмовий знак) — офіційне письмове звернення однієї держави до іншої. Один з видів дипломатичного листування. Див. також *Меморандум*.

НОТАБЛІ (франц. notables, від лат. notabilis — визначний) — у Франції 14—18 ст. члени особливих зборів, що скликалися королем для обговорювання держ. (гол. чин. фінансових і адм.) питань. Призначалися королем з числа найвидатніших представників дворянства, вищого духовництва, міських верхів. Збори Н. збиралися нерегулярно, мали дорадчий характер. Останні збори Н. відбулися 1788 напередодні Великої французької революції.

НОТАРІАЛЬНИЙ АКТ — документ, що його видав, посвідчив або засвідчив нотаріальний орган (див. *Нотаріат*). За рад. законодавством, Н. а. є нотаріальні свідчення про право на спадщину, про право власності на частку в спільному майні подружжя та ін., написи виконавчі, засвідчення вірності копій документів і виписок з них, справжності підпису на документах тощо. Порядок вчинення Н. а. встановлено Законом СРСР про державний нотаріат від 25.XII 1973 та республіканськими актами (в УРСР — Законом УРСР про державний нотаріат, прийнятий Верховною Радою УРСР 25.XII 1974, зміни і доповнення 1978, 1979). Н. а., як правило, можна вчиняти в будь-якій держ. нотаріальній конторі. Вірність копій актів найвищих органів держ. влади і держ. управління СРСР та союзної республіки, які стосуються особистих прав та інтересів громадян, а також копій документів, викладених іноземною мовою, засвідчуються в перших держ. нотаріальних конторах. При оформленні Н. а. нотаріус переписує законність усіх угод і документів, встановлює особу громадянина, його представників, переписує справжність підписів учасників угод та ін. осіб, які звернулися за вчиненням Н. а., з'ясовує дієздатність громадян і перевіряє правоздатність юрид. осіб. При посвідченні Н. а. нотаріус вчиняє посвідчення в альбому й напис, який підписує і скріплює гербовою печаткою державної нотаріальної контори. Держ. нотаріуси та ін. службові особи, які вчиняють Н. а., зобов'язані додержувати таємниці щодо їхнього оформлення. Термін «нотаріальний акт» часто вживають і в розумінні дій нотаріальних органів взагалі. П. Ю. Глуценко.

НОТАРІАЛЬНІ ДІЇ — дії, що їх вчиняють нотаріальні органи (див. *Нотаріат*) для посвідчення правочинів, засвідчення і видачі документів. В СРСР коло Н. д. визначається насамперед Законом СРСР про державний нотаріат 1973 і прийнятими в союзних республіках відповідними норма-

Носорогові. Індійський носоріг.

тивними актами, зокрема в УРСР Законом про державний нотаріат 1974 (зміни і доповнення 27.IV 1978, 14.IX 1979), а також інструкцією про порядок вчинення нотаріальних дій держ. нотаріальними конторами УРСР 1975. До Н. д. належать посвідчення договорів, довіреностей, заповітів, різних угод; видача нотаріальних свідоцтв про право на спадщину, про купівлю будівель та ін.; нотаріальне засвідчення вірності копій і виписок з документів, факту перебування громадянина в живих тощо. Н. д. є вчинення виконавчих нотаріальних написів, протестів векселів, морських протестів тощо. До Н. д. належить і вжиття заходів щодо охорони майна, яке залишилося після померлих, прийняття в депозит грошових сум і цінних паперів тощо. За бажанням сторін у нотаріальному порядку можуть бути посвідчені й ін. угоди, якщо вони не суперечать законодавству. Див. також *Нотаріальний акт*.

НОТАРІАТ (від лат. *notarius* — писар, секретар) — система держ. органів, на які покладено обов'язок посвідчувати права і факти, що мають юрид. значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юрид. вірогідності. Згідно з ст. 1 Закону СРСР про державний нотаріат, прийнятого 19.VII 1973, завданнями держ. Н. є охорона соціалістичної власності, прав і законних інтересів громадян, держ. установ, підприємств і орг-цій, колгоспів та ін. кооп. і громад. орг-цій, зміцнення соціалістичної законності і правопорядку, запобігання правопорушенням шляхом правильного і своєчасного посвідчення договорів та ін. угод, оформлення спадкових прав, вчинення *написів виконавчих* тощо. Діяльність Н. проводиться нотаріусами з метою надати документам і діям громадян і соціалістичних орг-цій безспірного характеру і цим забезпечити охорону їхніх законних прав і інтересів від правопорушень. В населених пунктах, де немає держ. нотаріальних контор, певні нотаріальні дії (посвідчення заповітів, довіреностей тощо) вчиняють виконкоми відповідних місц. Рад нар. депутатів. Окремі нотаріальні дії (посвідчення заповітів і довіреностей) можуть провадитись також відповідними службовими особами лікувально-профілактичних закладів, санаторіїв, суден, експедицій, військових частин тощо. Виконання нотаріальних дій за кордоном покладається на консульські установи СРСР. Держ. нотаріуси та ін. службові особи, які виконують нотаріальні дії, керуються в своїй діяльності законами СРСР і союзних республік, а також постановами і розпорядженнями Уряду СРСР і урядів союзних республік. В Українській РСР див. Закон УРСР про державний нотаріат 1974 та ін. нормативні акти.

НОТИ (лат. *nota* — позначка, письмовий знак) — 1) Умовні графічні позначення звуків певної висоти й тривалості. Складовими частинами сучас. Н., що визнача-

ють тривалість звуків, є: голівка, незаповнена (о — т. з. біла) або заповнена (● — т. з. чорна); штиль (вертикальна риска) — вгору праворуч від голівки (J) або вниз ліворуч (P); хвостик — простий, подвійний, потрійний (J, JJ, JJJ), або ребра (в'язки, JJ, JJJ). Висота звуків визначається місцем голівки Н. на п'яти паралельних лінійках (*нотному стані*) і між ними, а також на додаткових лінійках — зверху, низу і між ними. Тривалість звуків позначається Н.: ціла — о, половина — J, чверть — J, восьма — J, шістнадцята — J, т. д. Назви Н. застосовують буквені (нім.-англ.): С, D, E, F, G, A, H або складові (італ.-франц.): до, ре, мі, фа, соль, ля, сі. Назва й висота однієї з Н., відносно якої визначаються всі інші, фіксується на початку нотного стану ключовим знаком. 2) Аркуші, зошити, томи з записом муз. творів. Див. також *Нотне письмо*.

НОТИФІКАЦІЯ (від лат. *notifico* — оповіщати) — офіційне повідомлення (шляхом надіслання *ноти дипломатичної* або ін. документа) однією державою іншій про свою позицію з якогось питання зовнішньої політики або міжнародних відносин. Поширена в дипломатичній і договірній практиці держав.

НОТНЕ ПИСЬМО, нотація — система графічних знаків для записування музики, а також сам запис музики. В Стародавній Греції існувала буквенна система фіксації звуків (іхньої висоти, а не тривалості). В 10 ст. грец. букви замінені латинськими (в цьому варіанті Н. п. застосовується і в 20 ст. для визначення окремих звуків і тональностей). У серед. віки було поширене невменне Н. п. — графічні знаки (невми) представляли над текстом для нагадування мелодії наспіву. На поч. 11 ст. Гвідо д'Арrezzo запровадив 4 нотні лінії.

Згодом було введено 5-лінійну систему (утворився сучасний *нотний стан*), а невми замінені *нотами* з квадратними голівками (хоральна нотація). Для ритмічного погодження між окремими голосами поліфонічної музики виникла т. з. мензуральна нотація, що фіксувала і висоту, і тривалість звуків. У 15—17 ст. одночасно існувала буквенна або цифрова система (табулатура) для запису інструм. музики (в л-рі для нар. інструментів нотно-цифрова система вживається досі). В 17—18 ст. акорди позначалися цифрами над або під нотами басового голосу (т. з. генерал-бас).

В Київській Русі безлінійне Н. п. виникло в 10 ст. (т. з. *крюки*). В Росії й на Україні 5-лінійна нотно-цифрова система почала застосовуватись у 16 ст. в Києві, в 17 ст. відбувся перехід від крюкового письма до 5-лінійної системи. Сучас. Н. п. визначає звуковисотне положення нот, їх метроритмічні співвідношення, дає змогу точно фіксувати нотний текст муз. твору. Є різноманітні способи скорочення окремих деталей Н. п. — *аббревіатури*.

НОТНИЙ СТАН, нотоносець — рядок з 5 горизонтальних паралельних ліній, на яких пишуть *ноти* (див. *Нотне письмо*). Для рояля, баяна, арфи та голосів (в оркестрі, хорі) застосовують по 2 і більше Н. с., об'єднуючи їх ліворуч дужкою — аколодою.

НОТОГЕЯ (від грец. *νότος* — південь і *γῆ* — земля) — біогеографічний підрозділ царство) суші, рівнозначний *Австралійській біогеографічній області*.

НОТОТЕНІЯ (Notothernia) — рід морських придонних риб ряду *окунеподібних*. Бл. 30 видів. Поширена в антарктичних водах, біля берегів Патагонії. Найпоширеніші лускатоока Н. (N. kempfi) біля берегів Антарктиди на глибині до 830 м, мармурова Н. (N. rossi), сіра Н., або сквама Н. (N. squamifrons), і зелена Н. (N. gibberifrons) — об'єкт пром. лову. Найбільша мармурова Н. (довж. тіла до 1 м, маса 9 кг); забарвлення плямисто-мармурове. До 5—6 років живе в прибережній зоні, а при досягненні статевий зрілості виходить у відкрите море. Живиться рачками. Плодючість 70—90 тис. донних ікринок. Нерест осінньо-зимовий. М'ясо нототеній смачне (особливо копчене).

НОТТАРА (Nottara) Конstantin (5.VI 1859—15.X 1935) — рум. актор, режисер і педагог. У 1879 закінчив Бухарестську консерваторію драм. мист. З 1877 — в Нац. театрі (Бухарест), в 1889—92 директор (разом з Г. Манолеску і С. Юліаном), з 1892 — режисер цього театру. Ролі: Лука Арбор («Завірюха» Делавранчі), Гораций («Джерело Бландузії» Александри), Тіпетеску («Загублений лист» Караджале) та ін. Постановив спектаклі за п'єсами Й. Л. Караджале, В. Александри, Г. Делавранчі, М. Сабрула та ін. рум. драматургів, а також У. Шекспіра, Ф. Шіллера, В. Гюго. В 1891—1927 викладав у Бухарестській консерваторії драматичного мистецтва.

НОТТІНГЕМ — місто в центр. частині Великобританії, адм. ц. графства Ноттінгемшир. Розташований на р. Трент. Вузол з-ць і автошляхів. 280,3 тис. ж. (1976). Розвинуті машинобудування (верстати, мотоцикли, велосипеди, мед., хім., авіа- й залізничне устаткування тощо), виробн. трикотажу й мережив. Підприємства бавовняної, шкіряно-взут., фарм., харчосмакової пром-сті. Ун-т. Архіт. пам'ятки 11—18 ст. Н. відомий з 9 ст.

НОУМЕН (від грец. *νοοῦμενον* — осягнуте розумом) — у філософії Платона й середньовічній схоластиці — те, що осягається розумом на противагу даному в чуттях (*феномену*). В філософії І. Канта — синонім поняття «річ у собі» (див. «Річ у собі» і «Річ для нас»), яке фіксує, що межею пізнання є чуттєвість.

НОУ-ХАУ (англ. know-how, букв. — знаю як) — у міжнародному приватному праві зобов'язання, що полягає в передачі однією країною іншій тех. досягнень і знань, викладених у формі документації, а також виробничого досвіду і на-

М. Нуайме.

виків, необхідних для виготовлення тих чи ін. виробів чи організації виробничого процесу тощо. Характерними рисами Н.-х. є науково-тех. і екон. цінність, практична застосовність, повна чи часткова конфіденційність тощо. Ці риси зумовлюють можливість розглядати знання і досвід як об'єкт комерційної угоди, оформленої у вигляді ліцензійного договору (безпатентна ліцензія) чи здійсненої відповідно до договору про тех. співробітництво. До Н.-х. відносять тех. рішення, виконані на рівні винаходів, але внаслідок ряду причин не запатентовані чи взагалі неспроможні за законами тієї або іншої країни, а також досвід і знання тех., комерційного чи управлінського характеру, які практично застосовані у виробництві й професійній діяльності. Н.-х. поряд з патентами на винаходи, авторськими свідоцтвами й товарними знаками є власністю підприємства і передача його здійснюється згідно з угодою шляхом передачі документації, організації навчання робітників, направлення спеціалістів для налагодження виробничого процесу тощо. В умовах прискорення науково-технічного прогресу кількість ліцензійних угод на Н.-х. зростає значно швидше, ніж продаж патентних ліцензій. Передача Н.-х. стає невід'ємною частиною пром. кооперування, продажу комплексних підприємств, спільних наук. досліджень тощо.

С. І. Соколенко.

НОЧЕСВІТКА, ноктилюка (*Nociluca*) — рід найпростіших ряду панцирних *джугитових*. Тіло (діаметр 0,6–3 мм) кулясте. Живиться Н. мікроскопічними планктонними організмами. Розмножується поділом або *пулкуванням*. Здатна до свічення у темряві (див. *Біоломінесценція*), що виникає при окисненні жиронів включень (див. *Включення клітини*). 1 вид — *N. miliaris*, поширений в помірних і тропічних водах Світового ок., в СРСР — у Чорному і далекосхідних морях. Н. — один з осн. компонентів морського планктону, що спричиняє свічення моря.

НУАЙМЕ Михайл (н. 17.X 1889, Бісінта, Ліван) — ліван. письменник і критик. Освіту здобув у рос. школі в рідному селі та в учительській семінарії в Назареті (Палестина); 1906–11 навчався в Полтав. духовній семінарії, де познайомився з рос. і укр. л-рами. В 1911 емігрував до США. З 1932 — в Лівані. В 1956 і 1962 відвідав СРСР, побував, зокрема, у Києві і Полтаві. Дебютував 1913 як критик. У 1918 опублікував комедію «Батьки й сини», 1923 — зб. критичних статей «Сито», в якій обстоював реалізм і соціальний прогрес. Після повернення до Лівану видав книгу про Х. Дж. *Джубрана* (1934), збірник новел «Було — не було» (1937), «Знатні» (1956), збірник віршів «Шепіт вій» (1943), «Роздуми при заході сонця» (1973) та ін., філос. твори («Етапи», 1932; «Книга Мірлада», 1948), роман «Останній день» (1963) тощо. В 1959–60 вийшли спогади «Сімдесят...» (т. 1–3). Популярні-

затор рос. і укр. культури в араб. світі, борець за мир.

Тек.: Укр. перекл. — Знатні. К., 1958; Рос. перекл. — Ліванские новеллы. М., 1959; Мои семьдесят лет. М., 1980.

Літ.: Имангулиева А. И. «Ассоциация пера» и Михаил Нуайме. М., 1975; Кочубей Ю. Гордість арабської літератури. «Всесвіт», 1978, № 3.

НУАКШОТ — столиця Мавританії. Гол. політ., екон. і культур. центр країни. Значний порт на узбережжі Атлантичного ок., осн. транспортний вузол країни, аеропорт міжнар. значення. 140 тис. ж. (1978). Невеликі підприємства металообр., деревообр. та харч. пром-сті. ТЕС. Установа для опріснення мор. води. Пед. ін-т. Н.-д. центр з проблем гіричної справи й пром-сті. Центр. публічна б-ка, Нац. б-ка. Іл. див. т. 6, с. 287.

НУБІЙСЬКА ПУСТЕЛЯ — пустеля в Африці, гол. чин. в межах Судану. Лежить між р. Нілом та Червоним м., від якого відокремлена хр. Етбай. Являє собою плато, складене з кристалічних порід, що поступово знижується з Сх. на Зх. (від 1000 до 300 м). Клімат тропічний. Опадів 25 мм на рік. Характерні *ваді*. Рослинність пустельна, багато *ксерофітів*. Скотарство. Через Н. п. прокладено з-що та автомоб. дорогу.

НУБІЙЦІ — народ, який живе по берегах Нілу, на Пн. Судану, а також в Єгипті. Заг. чисельність — 1,71 млн. чол. (1978, оцінка). Незначна кількість Н. (гірські Н.) живе в горах Кордофану. Говорять нубійською мовою, що належить до ніло-сахарської сім'ї, а також *арабською мовою*. За релігією — мусульмани-суніти. Н. — нащадки населення Давньої Нубії. Злавна Н. займаються зрошуваним землеробством, ремеслами. В сучас. Н., крім того, розвинуте тваринництво. Значна частина Н. осіла у великих містах Судану.

НУБІЯ (Каш, Куш — у давніх єгиптян, Нільська Ефіопія — в античних авторів) — історична область в Африці, між 1-м і 6-м порогами Нілу. З 16–15 до 11 ст. до н. е. тер. Н. перебувала під владою Старод. Єгипту. Тепер тер. Пн. Н. до 2-го порога входить до складу Єгипту, решта — до Судану.

НУВІСТОР (від італ. *nuovo* — новий і *vista* — вигляд) — надмінаційна металоцерамічна *лампа електронна*. Осн. частинами Н. (мал.) є анод, катод та одна (*триод*) або дві (*тетрод*) сітки циліндричної форми, закріплені на керамічній основі у металевому балоні. Висота лампи найчастіше 20–25 мм. Н. відзначаються стійкістю проти дії радіоактивного випромінювання, вібрації, у них низький рівень електр. шумів. Частота підсилюваних ними електр. коливань не перевищує звичайно 800 МГц. Н. застосовують гол. чин. у малогабаритній радіоселекційній апаратурі підвищеної надійності.

НУДОТА — неприємне відчуття в ділянці ямки під грудьми і глотці, що нерідко передують блюванню. Виникає гол. чин. при харчових отруєннях і захворюваннях органів черевної порожнини, на ранніх

строках *вагітності*, при ураженні *центральної нервової системи* та ін. Н. нерідко виникає при сильних хвилюваннях, негативних емоціях. Механізм виникнення Н. такий самий, як і при блюванні. Лікув. а н я залежить від причини нудоти.

НУКЛЕАЗИ — ферменти, що каталізують розщеплення *нуклеїнових кислот* (НК) шляхом *гідролізу* фосфодіефірних зв'язків. Виявлені практично в усіх біол. об'єктах. Одні з них специфічні лише по відношенню до *рибонуклеїнових кислот* (рибонуклеази), інші — до *дезоксирибонуклеїнових кислот* або ДНК (дезоксирибонуклеази), деякі виявляють активність по відношенню до обох типів НК (неспецифічні Н.). Розрізняють також ендонуклеази, що розщеплюють полімерний ланцюг нуклеїнової к-ти всередині молекули, та екзонуклеази, які послідовно розщеплюють фосфодіефірні зв'язки одного з кінців ланцюга. Н. беруть участь у перетравлюванні й розщепленні чужорідних для даного організму НК, репарації («виправленні») молекул ДНК тощо.

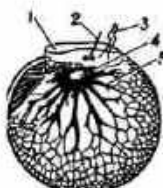
НУКЛЕІНОВІ КИСЛОТИ (НК), полінуклеотиди — найважливіші біологічно активні *біополімери*, що складаються з великої кількості зв'язаних між собою *нуклеотидів*. Розрізняють два гол. типи Н. к.: *рибонуклеїнові кислоти* (РНК) та *дезоксирибонуклеїнові кислоти* (ДНК). Біол. роль Н. к. полягає в збереженні, реалізації та передачі спадкової інформації, «записаної» в молекулах Н. к. у вигляді *генетичного коду*.

НУКЛЕОЗИДИ — природні органічні сполуки, до складу яких входять залишок азотистого основи та вуглевод *рибоза* чи *дезоксирибоза*. Наз. відповідно *рибонуклеозидами* і *дезоксирибонуклеозидами*. Н. утворюються в клітинах організмів при гідролітичному розщепленні *нуклеїнових кислот* і *нуклеотидів*. До Н. належать *аденозин*, *гуанозин*, *інозин*, *уридин* та ін.

НУКЛЕОЛЬ (від лат. *nucleus* — ядро і *oleum* — олія) — постійна складова частина ядра рослинних і тваринних клітин; те саме, що й *ядерце*.

НУКЛЕОПРОТЕЇДИ — складні речовини, побудовані з простих білків і *нуклеїнових кислот* (НК). Залежно від типу НК, яка входить до складу Н., розрізняють *дезоксирибонуклеопротеїди* (ДНП) та *рибонуклеопротеїди* (РНП). ДНП зосереджені в клітинних ядрах та головках *сперматозоїдів*, РНП — у багатьох *вірусах*, інформосомах (часточки, наявні в тваринних клітинах; складаються з високомолекулярної РНК та білка), *рибосомах*. Біол. роль Н. в організмі зумовлюється функціями НК.

НУКЛЕОТИДИ — нуклеозидфосфати — складова частина *нуклеїнових кислот* (НК), багатьох *коферментів* та ін. біологічно активних сполук. Крім того, Н. містяться в живій клітині у вільному стані й відіграють важливу роль в обміні речовин. До складу Н. входять вуглевод (*рибоза* або *дезоксирибоза*), залишок фосфорної кислоти і азотиста основа (звичай-

Ночесвітка:
1 — навіколоротова за-
падина; 2 — джугтик;
3 — шупальце (товстий
джугтик); 4 — ядро;
5 — тяжкі цитоплазми.

но пуринової або піримідинової). Сполуки, що містять залишки двох Н., наз. динуклеотидами, трьох — тринуклеотидами, залишки невеликої кількості Н. — олігонуклеотидами, великої — полінуклеотидами, або НК.

НУКЛЕУС (лат. nucleus — ядро), ядріще в археології — кусок кременю або каменю іншої породи, від якого відбивали відщепи або ножевидні пластинки для виготовлення кам'яних знарядь. Н. завжди має т. з. ударну площину, тобто площину, що залишилася від відколювання першого куска каменю. Дисковидні й черепахоподібні Н. характерні для *муст'єрської культури*. За пізнього палеоліту, мезоліту, неоліту й мідного віку були пірамідальні й призматичні.

НУКЛІДИ — атоми з різною кількістю протонів або (і) нейтронів у ядрі чи різним енерг. станом ядра. Так, *ізотопи* одного й того ж хімічного елемента є Н., які різняться кількістю нейтронів у ядрі.

НУКЛОН (від лат. nucleus — ядро) — спільна назва для *протонів* і *нейтронів*, тобто частинок, з яких складаються *атомні ядра*. Протони й нейтрони близькі за масою і мають багато спільних властивостей. Зокрема, *ядерні сили* взаємного притягування між двома протонами, протонами й нейтронами та між двома нейтронами однакові (якщо частинки відповідної пари перебувають у однаковому стані). Тому протон і нейтрон можна розглядати як два різні «зарядові стани» однієї й тієї ж частинки — Н., які різняться значенням проекції *спіну ізотопичного*.

НУКАУЛФА — столиця держави Тонга. Порт на о. Тонгатапу в зх. частині Тихого ок. Понад 25 тис. ж. (1979). Невеликі підприємства по переробці с.-г. сировини. Торг. центр. Вивіз копри й бананів.

НУКУС — місто, столиця Каракалп. Республіки на правому березі Амуудар'ї, за 38 км від залізнич. ст. Ходжейлі. Вузол автомоб. та залізнич. шляхів. Аеропорт. 113 тис. ж. (1980). Місто Н. засн. 1932 на місці аулу Нукус, що виник у 60-х рр. 19 ст. З 1939 Н. — столиця Каракалп. АРСР. Н. — один з найбільших пром. і культур. центрів республіки. Провідні галузі пром.-сті — металообр. (з-ди по ремонту с.-г. і шляхових машин) та буд. матеріалів (комбінати добувничий і буд. матеріалів; цегельний, гранітно-мармуровий з-ди). Юртопоясний комбінат. Розвинуті легка та харч. галузі. Меблева ф-ка. В Н. — *Нукусський університет* імені Т. Г. Шевченка, 15 серед. спец. навч. закладів. Каракалп. філіал АН Узб. РСР, 15 н.-д. та проектних ін-тів. Театри: муз. драми і комедії ім. К. С. Станіславського та юного глядача, філармонія. Музеї: краєзнавчий та мистецтв.

НУКУСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Т. Г. Шевченка — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Узбецької РСР. Засн. 1976 на базі Каракалпачького пед. ін-ту. В складі ун-ту (1980) ф-ти: матем., фіз., хіміко-біол., сіль-

ськогосподарсько-економ., філол., рос. мови й л-ри, романо-герм. філології, фіз. виховання, історико-геогр., зоочисл.; підготовче відділення; аспірантура; 4 навч.-консультативні пункти, наук. лабораторії, обчислювальний центр, 6-ка (фонд — 350 тис. одиниць зберігання). В 1979/80 навч. р. налічувалося понад 5,5 тис. студентів. З 1976 ун-т підготував бл. 2 тис. спеціалістів.

НУЛІСОМІЯ (від лат. nullus — ніякий і грец. σῶμα — тіло) — відсутність в організмі або клітині в диплоїдному хромосомному наборі (див. *Karyotum*) пари гомологічних хромосом (див. *Aneuploidia*). Такий організм або клітину наз. нулісоміком. Н., особливо у вищих тварин, часто призводить до загибелі організму. Використовуються нулісоміки в селекції рослин. За допомогою нулісомічного аналізу визначають групи *зчеплених генів*.

НУЛІФІКАЦІЯ ГРОШЕЙ (від лат. nullus — ніякий і facio — роблю) — один з методів стабілізації *валюти*, при якому держава скасовує знецінені грошові знаки і замінює їх новими. Застосовується в тих випадках, коли купівельна спроможність *грошей* падає так низько, що вартість, представлена паперовогогрош. одиницею, зводиться практично до нуля.

НУЛЬ (від лат. nullus — ніякий) — *цифра* в будь-якій *системі числення*, що показує відсутність одиниць якого-небудь розряду; *число*, властивість якого є те, що будь-яке число не змінюється при додаванні його. Позначається символом 0. Добуток будь-якого дійсного чи комплексного числа на Н. дорівнює Н.; ділення на Н. неможливе. Якщо добуток двох чисел дорівнює Н., то хоча б одне з цих чисел дорівнює Н. Однак існують сукупності елементів (напр., *кільце квадратних матриць* порядку *n*, *кільце векторів* тривимірного простору), для яких ця властивість не виконується. Ненульові елементи таких сукупностей, добуток яких дорівнює Н., наз. *діленнями* нуля.

НУЛЬОВА ЕНЕРГІЯ, енергія нульових коливань — найменша кінетична енергія мікрочастинок, які перебувають у зовн. полі (електронів в атомі, нуклонів в атомному ядрі, атомів у молекулі або кристалі і т. д.). Скінченність величини Н. е. зумовлена квантовими властивостями речовини і впливає з *невизначеності співвідношення*. Зокрема, більша за енергію взаємодії Н. е. атомів у рідкому гелії перешкоджає його кристалізації аж до абс. нуля т-р (див. *Квантова рідина*), а нульові коливання електромагн. поля приводять до *лембівського зсуву рівнів*.

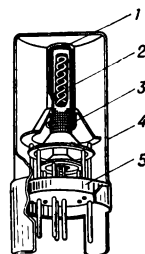
НУЛЬОВИЙ МЕРИДІАН — те саме, що й *початковий меридіан*. **«НУЛЬОВОГО ЗРОСТАННЯ ТЕОРІЯ»** — сучасна бурж. концепція щодо взаємодії суспільства і природи, представники якої під приводом збереження навколишнього середовища в умовах науково-технічної революції і встановлення «глобальної рівноваги» між суспільством і природою пропо-

нують відмовитися від розширеного *відтворення*. Виникла в кінці 60 — на поч. 70-х рр. 20 ст. під безпосереднім впливом різкого загострення екологічних проблем в капіталістич. системі. Представники «Н. з. т.» — Дж. Форрестер, Д. Г. Медоуз, Д. Л. Медоуз, Дж. Рендерс, У. Беренс (США), Г. Річардсон (Великобританія) та ін. Вони розглядають проблеми навколишнього середовища виключно з техніко-економ. позицій, поза системою капіталістичних *виробничих відносин*, абстрагуються від наявності двох протилежних соціально-економ. систем. Причини екологічної кризи бурж. ідеологи хибно вбачають в *економічному зростанні*, а не в антагоністичних суперечностях його капіталістичної сусп. форми. «Н. з. т.» спрямована на припинення економічного зростання двох світових систем, збереження існуючого розриву між ними в рівнях розвитку *продуктивних сил*. Втілення в життя «Н. з. т.» в країнах капіталізму означало б різке збільшення *безробіття* і «заморожування» особистого споживання трудящих, а в країнах, що розвиваються, — збереження їхньої соціально-економ. відсталості.

НУМЕА — адм. ц. Нової Каледонії. Мор. порт на узбережжі Тихого ок. 60 тис. ж. (1978). Виплавка нікелю. Вивіз нікелю, заліз. руди, копри.

НУМІДІЯ (лат. Numidia) — у давнину область у Пн. Африці (сх. частина сучас. Алжир). В 1-му тис. до н. е. на тер. Н. виникли *поліси* (Шірта, Тутта, Тевесте, Сірка та ін.). В 3 ст. до н. е. підкорив *Карфаген*. У період 2-ї Пунічної війни (218—201 до н. е.; див. *Пунічні війни*) цар сх. частини Н. Масінісса підтримував Рим у боротьбі проти Карфагену, за що Рим допоміг йому стати 201 до н. е. володарем всієї Н. Внаслідок невдалої *Югуртинської війни* (111—105 до н. е.) Н. з Римом посилилася її залежність від Риму. В 46 до н. е. Н. стала рим. провінцією (Нова Африка). В 429 або 430 н. е. Н. завоювали *вандали*. 533 — *Візантія*, в 7 ст. — *араби*.

НУМІЗМАТИКА [лат. numisma (numismatis) — монета, від грец. νόμισμα] — наука про *монети*; допоміжна історична дисципліна. Місце Н. серед ін. істор. дисциплін і її значення визначаються тісним зв'язком Н. з історією обміну, що виник за найдавніших часів на базі сусп. поділу праці. Предметом вивчення Н., крім монет, є також скарби монет, заміники монет, примітивні гроші, давня грошова й монетна термінологія. В процесі розвитку Н. встановлено деякі закономірності грошового обігу, вироблено ряд специфічних методів, що застосовуються при аналізі скарбів або груп монет (напр., метод порівняння штемпелів, методи точних наук, переважно для аналізу металу та ін.). Дослідження нумізматичного матеріалу дає змогу робити точні висновки щодо ступеня розвитку товарного виробн., ролі і функцій грошей при обміні, грошово-вагових систем тощо. Завданням Н. є вивчення історії монетної справи та грошового

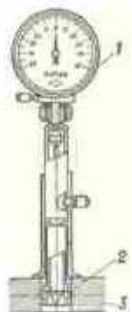

Нувістор:
1 — анод; 2 — катод;
3 — сітка; 4 — балон;
5 — основа.

Нут звичайний:
1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка; 3 — біб; 4 — насіння.

Кульковий індикаторний вимірник:
1 — відліковий пристрій; 2 — вимірний кулик; 3 — деталі.

Нутрія.

обігу конкретної території, держави, міста. Виникнення Н. пов'язане з колекціонуванням давніх монет, переважно античних, яке зародилося в епоху Відродження. Вже в 16 ст. були закладені основи держ. колекцій Австрії, Німеччини і Франції, які разом з колекціями Ермітажу, Британського музею і Американського нумізматичного т-ва (Нью-Йорк) є найбільшими в світі сховищами монет. Основоположником Н. вважається австр. абат Й. Еккель (1737—98) — автор 8-томної праці «Наука про давні монети». В 19 ст. завершилося становлення Н. як науки. З'явилися періодичні видання «Revue Numismatique» («Нумізматичний огляд», 1836), «The Numismatic Chronicle» («Нумізматична хроніка», 1838), створено загальною праці з Н. В Росії інтерес до давніх монет зародився в кін. 17 ст. У 18—19 ст. складено каталоги монет приватних і держ. зібрань. У 19 ст. Н. в Росії стала на наук. основу. В дореволюц. і рад. час розвивалися й досягли значних успіхів російські (О. Д. Чертков, С. І. Шодуар, І. І. Толстой, О. В. Орешников, І. Г. Спаский, О. О. Ільїн, В. Л. Янін), східна (Х. Д. Френ, П. С. Савельєв, В. Г. Тізенгаузен, О. К. Марков, Р. Р. Фасмер, Є. О. Пахомов, О. А. Давидович та ін.) і антична Н. (Б. В. Кенє, О. Л. Берте-Деллагард, О. М. Зограф, Д. Б. Шелов, К. В. Голєнко). На Україні осн. увагу приділено знахідкам рим. монет (В. Г. Ляскоронський) і проблемам грошового обігу за середньовіччя (К. В. Болсуновський, В. А. Шугасвський, М. Ф. Котляр), а також античній нумізматичі (П. Й. Карішковський, В. О. Анохін).

В СРСР виходять наук. збірники з Н. «Нумізматика і епиграфіка» (в. 1—13, 1960—80) і «Нумізматика і сфрагистика» (в. 1—5, 1963—74). Регулярно скликаються міжнар. конгреси нумізматів (1953, 1961, 1967, 1973 і 1979), видаються міжнар. анотовані покажчики л-ри («Numismatic Literature» — «Нумізматична література») і збірники монет («Coin Hoards» — «Збірники монет»). Літ.: Толстой И. И. Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского. СПб., 1882; Марков А. К. Древняя нумизматика. Ч. 1—2. СПб., 1901—03; Трутовский В. К. Нумизматика. в. 1. М., 1909; Шугасвський В. А. Монети і девельний счєт в Левобережній Україні в XVII вікє. Чернівці, 1918; Спаский И. Г. Русская монетная система. Л., 1970; Казаменова Л. Н. Введение в античную нумизматику. М., 1969; Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971; Русская нумизматика XI—XX веков. Материалы к исследованию. Л., 1979; Нумизматический словарь. Л., 1980; Clain-Stefanelli E. Select numismatic bibliography. New York, 1965; Nohejlova-Pratova Em. Základy numismatiky. Praha, 1975; Kraay C. M. Archaic and classical greek coins. London, 1976. В. О. Анохін.

НУМУЛІТИ, нумулітоподібні (Nummulitida) — ряд переважно вишнєшніх одноклітинних організмів — форамініфер. Разом із сучасними формами об'єднує 60 родів, 5 з яких поширені в наш час в екваторіальній частині океа-

нів. Валиякова черепашка Н. (1—160 мм у діаметрі) дисковидної, сочевидної або зірчастої форми; складається з численних спіральних завитків, що наростають в одній площині і поділені септами (перегородками) на камери. Н. ведуть придонний спосіб життя, прикріплюючись псевдоподіями до водоростей. Рештки Н. відомі з верхньокрейдових та палеогенових відкладів тропіків і субтропіків Європи, Азії, Африки, Америки. Н. як провідні викопні мають значення для стратиграфії.

Д. Б. Макаренко.
НУНАТАКИ (ескімоське) — окремі скелі чи скелясті вершини, що виступають над поверхнею льодовика в місцях з відносно невеликою потужністю льоду. Характерні для крайових частин льодовикового покриву Гренландії та Антарктиди.

НУНЦІЙ (від лат. nuntius — вісник) — дипломатичний представник папи римського. За дипломатичним рангом відповідає надзвичайному і повноважному послу.

НУПЕ (самоназва — нупесні) — народ, який живе в Нігерії. Чисельність — 1780 тис. чол. (1978, оцінка). Мова Н. належить до нігеро-кордофанської сім'ї мов. Релігія — іслам, частково зберігаються традиційні вірування і культ. За середньовіччя створили д-ву, що існувала до поч. 19 ст. Осн. заняття Н. — землеробство; здавна розвинулі ремесла.

НУРА — річка в Караганд. та Цілин. областях Каз. РСР. Довж. 978 км, площа бас. 60,8 тис. км². Бере початок у Каркаралінських горах, тече у межах Казах. дрібносповника. Впадає в безстічне оз. Тенгіз. Живлення переважно снігове. У верхів'ї влітку пересихає. На Н. споруджено водосховища. Використовують для пром.-побутового водопостачання та зрошування. У гирлі Н. — Кургалджинський заповідник.

НУРАЛІ Бяшим Юсупович [4 (16).1 1900, аул Ашхабад, тепер у складі м. Ашхабада — 2.11.1965] — туркм. рад. живописець, нар. художник Туркм. РСР (з 1947). В 1926—30 навчався в моск. ВХУТЕІні в П. Кузнецова. Твори: диптих «Туркменський старий побут» і «Туркменський новий побут» (обидва — 1927), «Подруги» (1957), «Бахші серед чабанів» (1964). У 1932—48 викладав у Туркменському худож. училищі в Ашхабаді. Відомий також як народний поет і співак. Нагороджений 2 орденами.

НУРЕКСЬКА ГЕС. Розташована на р. Вахші в Пулісангінській ушеліні, поблизу м. Нурика Тадж. РСР. Буд-во почато 1961. Перші 2 агрегати стали до ладу 1972. Встановлена потужність — 2,4 млн. кВт (9 агрегатів по 300 тис. кВт кожний). Вироби. електроенергії в середній за водністю рік — 11,2 млрд. кВт · год. Гребля утворює Нулекське водосховище. Нулекска ГЕС входить до Об'єднаної енергосистеми Середньої Азії.

НУРИСТАНЦІ — основне населення Нуристану в Афганістані, частина живе також у Чітралі в Пакистані. Складаються з племен ка-

ті, прасун, вайгалі, ашкуні, вама. Говорять індоіранськими мовами. Чисельність — 125 тис. чол. (1978, оцінка). Осн. заняття чоловіків — відгінне скотарство, жінок — землеробство; розвинуті також садівництво, виноградарство, ремесла. В минулому сусідні мусульманські народи Н. наз. кафірами, а їхню країну — Кафіристаном. У кін. 19 ст. Н. були насильницьки обернені на мусульман, але в них збереглися домусульманські дуалістичні (див. Дуалізм) реліг. вірування.

НУРІ Закі (справж. прізвище — Нурутдінов Закі Шарафутдінович; н. 24.XII 1921, с. Татарські Тюки, тепер Буїнського р-ну Тат. АРСР) — тат. рад. поет. Член КПРС з 1948. У роки Великої Вітчизн. війни був нач. розвідки в партизанському загоні К. Заслонова в Білорусії. Друкуватися почав 1937. Автор поем «Дорога слави» (1949) і «Сходження» (1956), збірок «Вірші» (1949), «Ми живемо на Волзі» (1951), «Поглядом прямим» (1963), «Роки і дороги» (1971), «Подумай і посміхнись» (1976), «Промій серця» (1980) — про мужність і героїзм рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни, духовний світ сучасників; книги оповідань і нарисів «І мертві мстились» (1962) — про бойові будні партизан. Пише твори для дітей. Перекладач творів рос., укр., білорус. і поетів Рад. Сходу. Переклав тат. мовою ряд віршів Т. Шевченка, присвятив йому статтю «Школа Кобзаря» (1961). Н. — упорядник і перекладач зб. «Поети України» (1972), куди увійшли вірші 42 укр. поетів (від Сковороди до сучасних рад. поетів) з короткими біограф. довідками. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Р. К. Ганієва.
НУРІЄВ Зія Нурійович [н. 8 (21).III 1915, с. Верхньолачентав, тепер Бірського р-ну Башк. АРСР] — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1939. Закінчив Бірський пед. технікум (1933) і ВПШ при ЦК КПРС (1951); кандидат екон. наук. У 1933—38 і 1940—42 працював у системі нар. освіти. В 1938—40 — в Рад. Армії. З 1942 — на парт. роботі; в 1952—57 — секретар, 2-й секретар, 1957—69 — перший секретар Башк. обкому КПРС. У 1969—73 — міністр заготівель СРСР, член Союзної ради колгоспів. З квітня 1973 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З 1961 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—10-го скликань; 1954—69 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

НУРМІ (Nurmi) Пааво (13.VI 1897, м. Турку — 2.X 1973, Хельсінкі) — фінський легкоатлет, бігун на середні й довгі дистанції. Олімпійський чемпіон 1920 (на 10 000 м, у кросі — на 8000 м), 1924 (на 1500 і 5000 м; в командному бігу — на 3000 м, у кросі — на 10 000 м), 1928 (на 10 000 м). Н. встановив 22 світові рекорди. В Хельсінкі Н. споруджено прижиттєвий пам'ятник.

НУС (від грец. νοῦς, νόος — мисль, розум) — одне з основних понять античної, переважно грецької, філософії, що означало узагальнення всіх актів свідомості й мислення, всіх смислових, розумових і мислительних закономірностей, яким підпорядковані космос і людина. У античних матеріалістів Н. виступає як сукупність законів природи або їхнє джерело, яке вони уявляли в чуттєвій матеріальній формі (напр., Анаксагор). Ідеалістично тлумачили Н. Платон і особливо Арістотель, для якого Н. є формою всіх форм, що перебуває у вічному самоспогляданні. Н. — одне з гол. понять неоплатонізму.

НУТ, баранячий горох (Cicer) — рід трав'янистих рослин родини бобових. Листки непарноперисті, опушені. Квітки одиночні, білі, рожеві або червоні. Плід — біб. 27 видів, пошир. у Серед. і Малій Азії, Афганістані, Ірані, Єгипті. В СРСР — 14 видів, у т. ч. в УРСР — один культурний вид: Н. звичайний, або баранячий горох, турецький горох (C. arietinum) — однорічна трав'яниста рослина заввишки 30—60 см. Насіння містить 16—30% білка, 5—8% олії, понад 60% безазотистих екстрактивних речовин, вітаміну В₁, використовуються як харч. продукт і на корм худобі. Врожайність зерна 12—20 ц/га. На Україні районі (1981) сорти: Високорослий 30, Дніпровський високорослий, Дніпровський 1, Красноградський 213, Краснокутський 195, Совхозний 14.

НУТАЛІОЗ — хвороба коней, ослів, мулів; спричиняється одноклітинними паразитами нуталіями родини *пироплазмід*, які живуть і розмножуються в еритроцитах крові. Збудників Н. переносять пасовищні кліщі. У хворих тварин підвищена температура тіла, жовтильність і крововиливи на слизових оболонках, зменшується кількість еритроцитів та гемоглобіну. Діагноз встановлюють на основі виявлення в крові нуталій. Застосовують флавакридин, піроплазмін тощо. Згодують легкоперетравні корми. Профілактика — знищення кліщів-переносників.

НУТАЦІЯ (лат. nutatio — коливання). 1) Н. у механіці — коливання руху осі власного обертання тіла, який відбувається одночасно з прецесією і при якому змінюється кут між віссю власного обертання тіла і віссю, навколо якої відбувається прецесія. 2) Н. в астрономії — зумовлені притяганням Сонця і Місяця невеликі коливання земної осі, що накладаються на її прецесійний рух. Відкрив 1737 Дж. Бредлей. **НУТАЦІЯ** у рослин — обертальний рух ростучих частин різних органів — стебел, листків, квітководів, суцвіть, коренів та ін. Зумовлена нерівномірністю росту різних частин рослинних органів. Найкраще Н. виявлена у *вигукх* рослин. У більшості рослин обертання відбувається зліва направо. Див. також Рухи у рослин.

НУТРІЯ (Myocastor, синонім — Myopotamus) — єдиний рід гризу-

нів родини нутрієвих. Включає 1 вид — н у т р і я, або болотяний бобрер (Myocastor coypus), поширений у Пд. Америці. Довж. тіла 50—85 см, маса 6—7,5 кг (зріда до 12 кг і більше). Хвіст (довж. 30—45 см) викритий рідким щетинистим волоссям; задні кінцівки з плавальними перетинками, молочні залози і соски (4—5 пар) розміщені високо по боках тулуба. Волоссяний покрив буровато-коричневий, складається з жорсткої ості й короткого ніжнього підшерстя. Шляхом селекції виведено різноманітні кольорові форми нутрії. Веде напівводний спосіб життя, селиться по берегах річок, озер, на болотах. Живиться рослинами. Гнізда влаштовує на воді в густих заростях або рис нори в крутих берегах. Самка 1—2 рази на рік після 130-добової вагітності народжує 1—14 (частіше 4—5) добре розвинутих, зрячих малят. Статевозрілість стають у 5—7 міс. Тривалість життя до 10 років. Н. як цінний хутровий звір акліматизована в ряді країн. В СРСР розводять з 1930, зокрема на Україні з 1950 у клітках та напіввольних умовах на фермах (у Львів., Закарпат., Сум. та ін. областях), а також в індивідуальних г-вах. М'ясо Н. їстівне.

НУТРОМІР — прилад, яким вимірюють внутрішні лінійні розміри отворів, пази деталей машин та ін. виробів; різновид контрольно-вимірювальних засобів. Н. (мал.) бувають: мікрометричні (див. Мікрометр) та індикаторні (див. Індикатор); за типом передачі від вимірювального наконечника до відлікового пристрою — конусні, важільні і клинові; за конструкцією вимірювальних наконечників — цангові, кулькові та ін. Границя вимірювань Н. від 0,2 до 10 м. Ціна поділки переважно 0,01 мм, величина допустимої похибки до 0,09 мм. Інша назва Н. — штихмас.

НУТРОЩІ — органи людини і тварин, що містяться в основному в грудній та черевній порожнинах. Це — *дихальні органи*, органи серцево-судинної системи, *травної системи*, *видільної системи* і *внутр. статеві органи*. До Н. відносять також залози внутр. секреції. Вчення про Н. наз. *спланхнологією*.

НУХА — одне з найстародавніших міст Ал. РСР; див. Шекі.

НУЦЕЛУС (від лат. nucella — горішок) — центральна багатоклітинна частина насінного зачатка насінних рослин. Гомологічний мегаспорангій (див. Спорангій) папоротеподібних. Всередині Н. диференціюється мегаспороцит (материнська клітина), внаслідок редукційного поділу якого (див. Мейоз) виникає жіночий *гаметофіт* (первинний *ендосперм* у голонасінних і *зародковий мішок* у покритонасінних). В міру розвитку *насінники* Н. покритонасінних здебільшого поглинається *зародком* та *ендоспермом*, у деяких рослин він зберігається і в насінні (див. Перисперм).

НУШИЧ (Нушић) Бранислав [8.X 1864, Белград (за ін. даними — м. Смедерево) — 19.I 1938, Белград] — серб. письменник, дійсн.

член Серб. АН і мистецтв (з 1933). За фахом — юрист. Був на дипломатичній службі, директором театрів у ряді міст. Літ. діяльність почав 1883 комедією «Народний депутат» (поставлено 1896, надрук. 1924). В 1887 був ув'язнений за спрямовану проти короля Мідана Обреновича сатиричну пісню «Двоє рабів». Автор бл. 40 драм, творів, переважно комедій. Найвідоміші з них: «Підозріла особа» (первісний підзаголовок — «Гоголіада в двох діях», 1887, поставлена 1923, надрук. 1924), «Звичайна людина» (1900), «Пані міністерша» (1929), «Д-р» (1936), «Небійчик» (1937), гол. темою яких є викриття міщанства, раболовства, жадоби до влади й грошей. Гнівний протест проти війни звучить в «Оповіданнях одного капітала про сербсько-болгарську війну» (1885), кн. «Тисяча дев'яност п'ятнадцять», присвячений пам'яті сина, який загинув під час 1-ї світової війни. Широко відомі роман «Дитя громади» (1902), гумористична повість «Автобіографія» (1924). Писав також статті, фейлетони, гуморески. П'єси Н. ставилися на сценах укр. театрів.

Тек. укр. перекл. — Д-р (доктор філософії). К., 1958; Гайдуки, К., 1969; Міністерське поросл. К., 1969; Автобіографія. К., 1980; Рос. перекл. — Комедии. М., 1956; Избранное. М., 1958; Ослыная скамья. М., 1964; Автобіографія. М., 1972; Дитя общины. — Избранное. М., 1975.

Лит.: Жуков Д. А. Бранислав Нушич. М., 1972; Лихачева Л. П. Бранислав Нушич. Библиографический указатель. М., 1963.

НЮАНС (франц. nuance — відтінок) — відтінок, перехід в тонаціях мови, у значенні слів, у барвах. 1) В літературі (поезії) — перехід у ліричному вірші від одного настрою до іншого; при віршовладанні — чергування різних розмірів вірша. 2) В образотворчому мистецтві — незначна різниця в кольорі або світлосилі між двома близькими тонами. 3) В музиці — відтінки в динаміці, темпі, засобах звуковидобування, які посилюють художньо-емоційну виразність твору. Сукупність відтінків, застосовуваних при виконанні муз. твору, наз. *нюансуванням*. Спосіб нюансування залежить від змісту й побудови твору, а також від стилю виконання.

НЮКТА, Нікс (Νύκτος, Νύξ) — у грец. міфології могутня богиня ночі, яку шанував навіть Зевс. Дочка Хаоса, сестра і дружина Ереба, від якого вона народила ясний Ефір. День, Гіпноса, а також Танатоса, Еріду, Немезиду, Харона та ін. Іл. с. 442.

НЮРНБЕРГ — місто на Пд. ФРН, у землі Баварія. Розташований на р. Пегніц. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 499 тис. ж. (1976). Один із значних пром. центрів ФРН. Провідна галузь — машинобудування (особливо електротехнічне, а також верстатобудування, точна механіка, виготовлення металовиробів, мотоциклів, велосипедів та ін.). Підприємства хім., деревообр., поліграф., шклярної, текст., швейної, харчосмакової

З. Н. Нупіца.

В. Нушич.

Б. Ю. Нурали. Портрет ділянки-туркменки. 1937. Державний музей образотворчих мистецтв Туркменської РСР. Ашхабад.

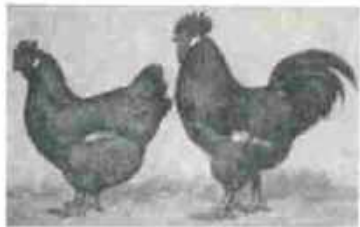

ди кам., вугілля, нафти, газу й поліметалів. Річки належать до бас. р. Сент-Джон. На узбережжі зат. Фанді — припливи вис. 15—18 м (найбільші в світі). Бл. 75% території займають ліси. Провідні галузі г-ва — деревообр. і целюлозно-паперова. Розвинута гірничо-пром. сть. На базі покладів міді, нікелю, свинцю, цинку й срібла в Батерсті працює комплекс прищорудних, металург. і хім. підприємств. Нафтохім., маш.-буд. (у т. ч. суднобудівна), буд. матеріалів, взут. і харч. галузі. Гол. пром. центр і порт — Сент-Джон. С. г. має місцевого значення. Переважає землеробство. За вирощуванням насінної картоплі провінція займає провідне місце в країні. Рибальство.

НЬЮ-ГЕМПШІР — порода курей м'ясо-яєчного напрямку. Виведена в США (штат Нью-Гемпшір) добром *род-айландів* за несучістю і скороспілістю. Птиця має прямокутний глибокий тудуб, міцний кістяк, листовидний гребінь. Оперення каштаново-червоне із золотистим подшвом. Жива маса півнів 3,5—4 кг, курок 2,5—3 кг.

Несучість курей м'ясоного типу 160—180, несучого — 220—230 яєць на рік. Маса яєць бл. 60 г. Н.-г. поширені у більшості країн Європи. В СРСР завезені 1946. На Україні курей цієї породи використовують для виведення гібридних птиць (див. *Гібрид*) та при вирощуванні *бройлери*.

НЬЮ-ГЕМПШІР — штат на Пн. Сх. США, на кордоні з Канадою. На Пд. Сх. омивається водами зат. Мен Атлантичного ок. Пл. 24,2 тис. км². Нас. 849 тис. чол. (1977). Адм. ц. — м. Конкорд. Поверхня гориста, зайнята хребтами *Аппалачів* (Білі гори вис. до 1916 м). На узбережжі — приморська низовина. Багато озер. Поширені хвойні ліси. Розвинуте машинобудування (зокрема, електротех., текст. і взуттєве, а також суднобудування), деревообр., целюлозно-паперова, шкіряно-взут. і текст. галузі. Гол. пром. центр — Манчестер. У с. г. переважає тваринництво мол. напрямку й птиківництво. Вирощують кормові трави, кукурудзу, картоплю. Заготівля лісу. Туризм.

НЬЮ-ДЖЕРСІ — штат на Сх. США. Розташований на узбережжі Атлантичного ок. Площа 20,3 тис. км². Нас. 7,3 млн. чол. (1977). Адм. ц. — м. Трентон. Більшу частину території займає заболочена Приатлантична низовина, на Пн. — передгір'я *Аппалачів*. Поширені піщані пустини. Один з найбільш урбанізованих штатів США (див. *Урбанізація*). Видобування цинкової руди та буд. матеріалів. Провідна галузь оборонної пром.-сті —

машинобудування (у т. ч. електротех., електронне й авіаційне, а також суднобудування, виробн. пром. устаткування, складання автомобілів). Кольорова металургія. Хім., у т. ч. гумова, нафтопереробна, силікатно-керамічна, текст., швейна, трикотажна пром.-сть. Гол. пром. центри — Ньюарк, Джерсі-Сіті (фактично — передмістя Нью-Йорка). С. г. приміського типу — птиківництво, городництво, мол. тваринництво. На узбережжі — курорти (головний — Атлантик-Сіті).

НЬЮ-ЙОРК — штат на Пн. Сх. США, на узбережжі Атлантичного ок., на кордоні з Канадою. Пл. (включаючи о. Лонг-Айленд) — 128,4 тис. км². Нас. 19,9 млн. чол. (1977). Адм. ц. — м. Олбані. Більшу частину території займають відроги *Аппалачів*. На о. Лонг-Айленд, у долині р. Святого Лаврентія та в районі оз. *Онтаріо* переважає рівнинний рельєф. Гол. ріка — Гудзон. Поширені хвойні та мішані ліси. Один з економічно найрозвинутіших штатів країни. Видобувають цинк, кам. сілі, буд. матеріали, в невеликій кількості залізню руду. Провідна галузь пром.-сті — обробка, зокрема маш.-буд. (електротех., радіоелектронна, авіаційна, суднобуд., оптико-мех., приладобуд., виробн. пром. устаткування тощо). Значна поліграф. і швейна пром.-сть. Металург. (у т. ч. виплавка алюмінію), нафтопереробні, хім., фарм., трикотажні, шкіряно-взут., харч. та ін. підприємства. На ріках Ніагарі та Св. Лаврентія — великі ГЕС. Гол. пром. центри — Нью-Йорк, Буффало, Рочестер. С. г. приміськ. типу. Переважає мол. тваринництво. Вирощують гол. чин. кормові культури; садівництво, городництво. Осн. порти — Нью-Йорк і Буффало (на *Великих озерах*). Розвинутий туризм.

В. О. Малеев.
НЬЮ-ЙОРК — місто на Пн. Сх. США, в штаті Нью-Йорк. Найбільший госп., фінансовий і культур. центр країни. Розташований на узбережжі Атлантичного ок. у гирлі р. Гудзону. Площа (в муніципальних межах, включаючи акваторію) 816 км². Нас. 7,42 млн. ж., з передмістями — 9,56 млн. ж. (1976, оцінка). Разом з найближчими містами Джерсі-Сіті, Ньюарком, Патерсоном, Кліфтоном та ін. в штатах Нью-Йорк та Нью-Джерсі утворює міську агломерацію Нью-Йорка заг. площею бл. 10 тис. км² з нас. понад 16 млн. чол. Поділяється на 5 райо-

нів: Мангаттан, Бруклін, Куїс, Бронкс і Річмонд. Центр. частина міста розташована на о. Мангаттан, ін. райони і передмістя — на обох берегах та на островах дельти р. Гудзону і на о-ві Лонг-Айленд. Засн. 1626 під назвою Новий Амстердам. У 1664 захоплений англієцями і перейменованний на Н.-Й. У 1785—90 Н.-Й. — тимчасова столиця США. 360—70-х рр. 19 ст. — гол. фінанс. центр США. Тут — штаб-квартири

Нью-Йорк. Вид частини міста.

ООН та ін. міжнар. орг-цій. Н.-Й. — один з центрів робіт, руху США. Гол. галузі пром.-сті — машинобудування (зокрема, електротех., радіоелектронне, авіаційне, оптико-механічне, авто-складання, суднобудування) і металообробка. Важливе місце (за кількістю зайнятих) посідають швейна і поліграф. галузі. Розвинуті кольорова металургія, нафтопереробна, хім. і харч. пром.-сть. Виготовлення галантерейних і ювелірних виробів, обробка хутра та ін. Багато невеликих і середніх підприємств. Важка пром.-сть розміщена переважно у передмістях. Н.-Й. — найголовніший у країні й один з найбільших у світі мор. порт. Вузол з-щ, автошляхів і транatlантичних авіаліній (3 аеропорти, в т. ч. Дж. Кеннеді). Міський метрополітен (з 1868). У Н.-Й. зосереджені правління більшості банків, страхових компаній, пром. та ін. корпорацій країни, фондова біржа. У місті — 6 ун-тів (у т. ч. Колумбійський). Серед наук. закладів — Нью-Йоркська АН, Америк. академія мистецтв і д-ри, Академія політ. наук, Нью-Йоркська мед. академія, Бруклінський політех. ін-т, ін-т фізики, Америк. ін-т хімії, Америк. ін-т аеронавтики і астронавтики та ін. Найбільші б-ки — Нью-Йоркська публічна, Колумбійського ун-ту, Комерційна, Америк. музею природничої історії, Нью-Йоркського істор. г-ва ООН ім. Д. Хаммаршельда та ін. Музеї: Метрополітен-му-

Нью-Йорк. Будинок Організації Об'єднаних Націй. Архітектори К. Рош і Дж. Діжкелу. 1975—76.

«НЬЮ-ЙОРК ТАЙМС»

зей, амер. мистецтва Уїті, сучас. мистецтва, Амер. природничої історії, амер. індіанців, міста Н.-Й. та ін. Театральні зали зосереджені переважно на одній з гол. вулиць — Бродвеї, у т. ч. «Елвін-тієтр», «Бродвей-тієтр» та ін. Лінійно-нівський центр виконавчих мистецтв, у складі якого відомі «Метрополітен-опера», «Філармонічний зал», репертуарний драм. театр «Вівіан Бомонт», «Нью-Йорк сіті балет», Джульєрдська школа (консерваторія), театр. б-ка і музей. Концертні зали. Бруклінська академія музики. Ботанічний сад. Центр. частина міста — о. Мангтан має прямокутну систему планування, що склалася на поч. 19 ст. По діагоналі Мангтан перетинається широкою магістраллю — Бродвеем. Тут зосереджені осн. торг. й громад. споруди. Поздовжні (авеню) й поперечні (стріт) вулиці поділяють острів на великі квартали з різними контрастами

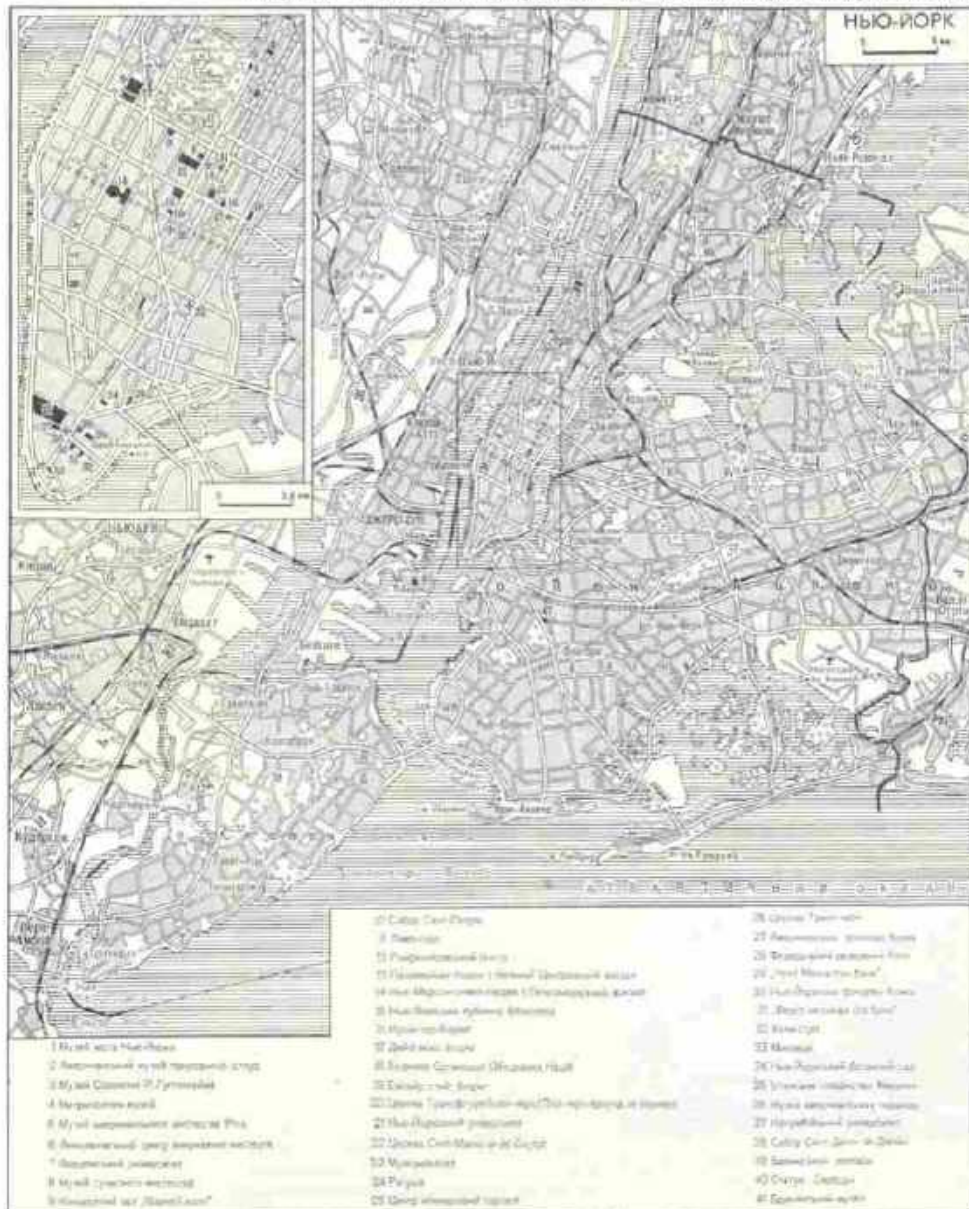
забудови і благоустрою. Скупченістю, антисанітарією відзначаються р-ни трудового населення (негритянські квартали Гарлему, Іст-Сайд та ін.). Діловий центр Н.-Й. — вул. Уолл-стріт у пд. частині Мангтану з хмарочосами банків, бірж, великих підприємств тощо. Збереглися будівлі 17 — поч. 20 ст. у стилі класицизму (ратуша 1803—12, арх. Дж. Мангін, Дж. Мак-Комб); неокласицизму (Федерал-Холл, 1839—42, арх. У. Росс та ін.), неоготики (церква Триніті-черч, 1833—46, арх. Р. Алджон); еkleктичн. (Б-ка Моргана, 1902—05, арх. Ч. Ф. Мак-Кім та ін.). Хмарочоси: Трібюн-білдінг (1874, арх. Р. М. Хант), Мак-Гроу-Гілл-білдінг (1928—31, арх. Р. Гуд та ін.), Емпайр стейт білдінг (1930—31), Сігрем-білдінг (1956—58, арх. Л. Міс ван дер Роє та Ф. Джонсон), Центр міжнар. торгівлі (1971—73, арх. М. Ямасаки та ін.). Серед споруд 60—70-х

рр. — Музей Соломона Р. Гутенгейма (1956—59, арх. Ф. Л. Райт; іл. див. на окрем. арк. до ст. Архітектура, т. 1, с. 224—225), аеропорт в аеропорту Дж. Кеннеді (1962, арх. Е. Саарінен), «Метрополітен-опера» (1966, арх. У. К. Гаррісон). Мости: Бруклінський (1869—83, інж. Дж. та У. Реблінги), Дж. Вашингтона (1931, арх. К. Гілберт, інж. О. Амман) та ін. Пам'ятники: статуя Свободи (1886, скульптор Ф. Бартольді, арх. Р. М. Хант), арка Дж. Вашингтона (1895, арх. Ч. Ф. Мак-Кім, І. Нід. С. Уайт), О. С. Пушкіну (скульптор О. Ковальов), Т. Г. Шевченку (скульптор В. Бородай), обидва — в Арров-парку, 1970.

«НЬЮ-ЙОРК ТАЙМС» («New York Times» — «Нью-Йоркський час») — найбільша щоденна газета в США. Видається в Нью-Йорку. Засн. 1851. Відображає інтереси великого монополістичного капіталу. Належить до найбільш впливових і поінформованих газет США. Формально незалежна, але в основному підтримує Демократичну партію. Має закордонні видання в Парижі й Лімі (Перу). О. В. Зайчук.

НЬЮКАСЛ-АПОН-ТАЙН — місто на Сх. Великобританії, адм. ц. графства Тайн-енд-Уїр. Порт у гирлі р. Тайн, поблизу її впадіння в Північне м. Вузол з-ць і автошляхів. 296 тис. ж. (1976). Центр коїрубації Тайнсайда. Підприємства металург., суднобудівної, судноремонтної, електротех. пром-сті, виробн. котлів, турбін, суднових двигунів, гірничо-шахтного та ін. устаткування. Ун-т, музей науки і техніки (експонується паровоз Дж. Стефенсона), картинна галерея. Архіт. пам'ятки 11—17 ст. **НЬЮКОМ** (Ньюкомб; Newcomb) Саймон (Сімон; 12.III 1835, Уолліс, Нова Шотландія, Канада — 11.VII 1909, Вашингтон) — амер. астроном, член Національної АН США (з 1869), член Лондон. королівського т-ва (з 1877), почесний член Петерб. АН (з 1896). Закінчив (1858) Гарвардський ун-т. У 1861—77 — професор Морської академії у Вашингтоні. Осн. праці стосуються небесної механіки, астрометрії, навігаційної астрономії. Н. був талановитим популяризатором науки, він написав відомі книги «Астрономія в загально-розумілому викладі» (рос. видання 1896), «Астрономія для всіх» (рос. видання 1905).

НЬЮ-МЕКСІКО — штат на Пд. Зх. США, на кордоні з Мексикою. Площа 315 тис. км². Нас. 1,2 млн. чол. (1977). Адм. ц. — м. Санта-Фе. Рельєф гористий (Схелясті гори, плато Колорадо й Льяно-Ес-такадо). Гол. річка — Ріо-Гранде. Савана й степова рослинність, у горах — соснові ліси. Розвинута гірничодобувна пром-сть: видобувають уранову руду, калійні солі, нафту, природний газ, мідь, цинк, поліметали. Провідні галузі обробної пром-сті — кольорова металургія, атомна. Підприємства харч. пром-сті. Гол. пром. центр — Альбукерке. Основа с. г. — пасовище тваринництва (велика рогата худоба, вівці). На зрошуваних землях вирощують кормові трави, бавовник, сорго, пшеницю, овочі. Розвинутий туризм.

НЬЮПОРТ — місто на Пд. Зх. Великобританії, в графстві Гунт, в Уельсі. Значний порт на р. Аск, поблизу її впадіння в естуарій р. Северн, вузол з-щ. 134 тис. ж. (1976). Розвинуті металургія (сталеливарна, мідєплавильна та ін. галузі) і машинобудування (у т. ч. суднобудування та судноремонт). Виробництво гуми, шкіри, азбесту.

НЬЮТОН (Newton) Ісаак (4.1 1643, Вулсторп — 31.III 1727, Лондон; похований у Вестмінстер. абатстві) — англ. вчений, один з основоположників сучас. природознавства, член Лондон. королів. т-ва (з 1672) і його президент (з 1703). Закінчив Кембрідж. ун-т (1665), в якому 1669—1701 очолював фізико-матем. кафедру; з 1695 — доглядач, з 1699 — директор Монетного двору. В 1705 за наук. заслуги одержав титул лорда. Питання природознавства, які розробляв Н., були тісно пов'язані з наук. проблематикою його часу. Дослідження з оптики він розпочав ще в студентські роки пошуком способів усунення вад оптичних приладів. У 1666 за допомогою тригранної скляної призми розклав біле світло на окремі кольорові складові і довів, що *дисперсія світла* спричинює спотворення зображень у лінзових оптичних системах — *хроматичну аберрацію*. Намагаючись позбутися цієї аберрації, сконструював (1668) телескоп-рефлектор, у якому замість лінзи використав угнуто сферичне дзеркало (т. з. телескоп Ньютона). Вивчаючи кольори тонких плівок, відкрив (1675) інтерференційні смуги у вигляді кілець (див. *Ньютона кілля*) і висловив припущення про періодичність світлового процесу. Результати оптичних досліджень Н. опублікував у фундаментальній праці «Оптика» (1704). Більшість наук. праць Н. були опубліковані через багато років після написання їх, а деякі вийшли в світ вже після смерті автора. Причиною цього була висока вимогливість Н. щодо своїх висновків, а також бажання уникнути дискусій, що відволікали його від наук. досліджень. Питання природознавства, які вивчав Н., вимагали розробки принципово нових матем. методів. Виходячи з потреб механіки Н. розробив (незалежно від Г. Лейбніца) *диференціальне числення* та *інтегральне числення*, які в його термінології одержали назву методу флюксий. Осн. ідеї методу склалися 1665—66 під впливом праць учителя Н. в Кембріджському ун-ті І. Барроу (1630—77), праць Б. Кавалєрі, П. Ферма, Дж. Валліса; найповніший виклад методу Н. зробив у творі «Метод флюксий...» (1670—71, опубл. 1736). Велике значення мали також праці Н. з алгебри (див., зокрема, *Ньютона біном*, *Ньютона метод*), інтерполяції і геометрії. Вершиною наук. діяльності Н. є твір «Математичні начала натуральної філософії» (1687). В «Началах» Н., узагальнивши дослідження Г. Галілея, Й. Кеплера, Р. Декарта, Х. Гюйгенса, Р. Гука, Е. Галлея та свої власні, створив струнку систему земної й небесної механіки, яка

лягла в основу всієї класичної фізики. Тут Н. дав поняття маси, кількості руху, інерції, сили, прискорення, доцентрової сили; сформулював 3 осн. закони руху (див. *Ньютона закони механіки*), а також закон всесвітнього тяжіння (див. *Ньютона закон тяжіння*), на основі якого розробив теорію руху небесних тіл. Н. показав, що із закону всесвітнього тяжіння випливають *Кеплера закони* і найважливіші відхилення від них. У «Началах» Н. розглянув також рух тіл у середовищі (гази, рідини), швидкість поширення звуку в пружних середовищах, приділив велику увагу *законові мех. подібності*. Визначальним у поглядах Н. на природу був *стихийний матеріалізм*. Як вчений-природознавець, він визнавав об'єктивне існування матерії, простору і часу, об'єктивність законів природи та їх принципову пізнаваність. Проте, виходячи з метафізичних позицій, Н. не зміг пояснити причину виникнення руху і зводив її до акту «божественного першоштовху». Т. ч., його матеріалізм набував форми *деїзму*. Основоположники марксистської філософії, підкреслюючи історичну обмеженість його світогляду, високо оцінювали роль Н. в розвитку науки, його вплив на характер наук. і філос. уявлень цілої епохи.

Лит.: Ванцлон С. Н. Ісаак Ньютон. М., 1961; Кордун Г. Г. Історія фізики. К., 1980.

НЬЮТОН, Н. Н. — одиниця сили й ваги в *Міжнародній системі одиниць* (СІ); дорівнює силі, яка надає тілу масою 1 кг прискорення 1 м/с² у напрямі дії сили. Названо за ім'ям І. Ньютона.

НЬЮТОНА БІНОМ — формула для обчислення будь-якого цілого додатного степеня бінома (двочлена) через степені його доданків. Має вигляд: $(a + b)^n = a^n + C_n^1 a^{n-1} b + C_n^2 a^{n-2} b^2 + \dots + C_n^{n-1} a b^{n-1} + b^n$, де a і b —

будь-які числа, C_n^k — коефіцієнт $(k + 1)$ -го члена розкладу, що дорівнює числу комбінацій з n елементів по k (див. *Комбінаторний аналіз*). Коef. розкладу (біноміальні коефіцієнти) мають багато цікавих властивостей; напр., біноміальні коef., рівновіддалені від кінців, є однаковими; сума всіх біноміальних коef. дорівнює 2ⁿ. Формула Н. б. для цілого додатного показника була відома задовго до І. Ньютона; проте він 1676 вказав можливість поширення її на дробові й від'ємні показники степеня. Н. б. узагальнено й на випадок довільного дійсного чи комплексного показника; при цьому права частина є нескінченним рядом, який збігається при $|a| > |b|$. Н. б. використовують у багатьох розділах математики.

НЬЮТОНА ЗАКОН ТЯЖІННЯ, закон всесвітнього тяжіння — універсальний закон природи. Відкрив І. Ньютон. За Н. з. т. дві матеріальні частинки взаємно притягуються з силою F , яка прямо пропорційна їхнім масам m_1 і

m_2 , і обернено пропорційна квадрату віддалі r між ними:

$$F = \gamma (m_1 m_2) / r^2, \quad (1)$$

де γ — *гравітаційна стала*; сила F напрямлена вздовж прямої, що з'єднує ці частинки. Під матеріальними частинками тут мають на увазі тіла, розміри яких набагато менші за віддалі між ними, тобто *матеріальні точки*. Силу притягання (тяжіння) між реальними тілами (з урахуванням їхніх розмірів, форм і густини) можна визначити, знаювши геом. суму сил взаємодії між парами окремих малих частинок, на які уявно розбиваються ці тіла. З цього випливає, що силу взаємного притягання між двома кулями (однорідними або з сферичним розподілом густини речовини) можна знайти за формулою (1), коли за r взяти віддалі між центрами куль.

НЬЮТОНА ЗАКОНИ МЕХАНІКИ — три осн. закони класичної механіки. Сформулював І. Ньютон (1687), узагальнивши численні спостереження, досліди і теор. дослідження Г. Галілея, Х. Гюйгенса, Р. Гука та свої власні. Перший закон (закон інерції): «Усією тіло продовжує удержуватися у своєму стані спокою або прямолінійного і рівномірного руху, поки й оскільки воно не змуситься прикладеними силами змінювати цей стан». Другий закон: «Зміна кількості руху пропорційна прикладеній рушійній силі і відбувається в напрямі тієї прямої, по якій ця сила діє». Третій закон: «Дії завжди відповідає рівна й їй протилежна напрямлена протидія, тобто дії двох тіл одного на одне завжди рівні і напрямлені по одній прямій у протилежні сторони». За сучас. уявленнями і термінологією в першому і другому Н. з. м. під тілом треба розуміти *матеріальну точку*, а під рухом — рух в *інерціальній системі відліку*. Матем. вираз другого закону має вигляд: $\frac{d(mv)}{dt} = F$ або

$ma = F$, де m — маса точки, v і a — її швидкість і прискорення, t — час, F — діюча сила. Н. з. м. справджуються для макротіл, що рухаються з швидкостями, які набагато менші за *швидкість світла* у вакуумі. Рух мікрочастинки описується *квантовою механікою*, а рух тіл з швидкостями, близькими до швидкості світла, — механікою Ейнштейна (див. *Відносності теорія*).

НЬЮТОНА КІЛЬЦЯ — інтерференційна картина, яка виникає в тонкому повітряному проміжку між сферичною поверхнею плоскоопуклої лінзи та плоскою поверхнею скляної пластинки (мал. 1; див. *Інтерференція світла*). Відкрив 1675 І. Ньютон. У відомому *монохроматичному світлі* Н. к. являють собою систему світлих і темних смуг (кілець), що чергуються, в центрі картини — темна пляма (мал. 2). У прохідному світлі спостерігається доповняльна картина — центральна пляма світла. Радіуси світлих r_s і темних r_t кілець визначаються за формулами:

$$r_s = \sqrt{(2m - 1)R(\lambda/2)} \quad r_t = \sqrt{mR\lambda},$$

І. Ньютон.

Титульний лист першого видання праці І. Ньютона «Математичні начала натуральної філософії».

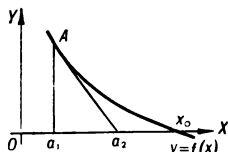
Мал. 1. Схема оптичної системи для одержання Ньютона кілець.

Мал. 2. Ньютона кілля у відомому світлі.

НЬЮТОНА МЕТОД

Ньютона метод. Знаходження кореня x_0 рівняння $f(x) = 0$.

де m — номер кільця, рахуючи з центральної (нульової) плями, R — радіус кривини лінзи, λ — довжина світлової хвилі. В білому світлі, внаслідок залежності радіусів N . к. від довжини хвилі, інтерференційна картина являє собою систему кольорових кілець зі значним накладанням одних кольорів на інші. Правильна форма N . к. спотворюється при навіть незначних дефектах у обробці опуклої поверхні лінзи і верхньої поверхні пластинки. Тому спостереження форми кілець є зручним методом контролю якості шліфування пластинок і лінз, а також близькості поверхонь лінз до сферичної форми.

НЬЮТОНА МЕТОД, метод дотичних — один з наближених методів знаходження кореня x_0 рівняння $f(x) = 0$. Полягає в тому, що за «першим» (вихідним) наближенням $x = a_1$ знаходять друге (точніше), проводячи дотичну до графіка $y = f(x)$ в точці $A(a_1, f(a_1))$ до її перетину з віссю OX (мал.); точка перетину $x = a_2 = a_1 - f(a_1)/f'(a_1)$ береться за нове наближення кореня. Повторюючи процес, одержують дедалі точніші наближення кореня x_0 за умови, що похідна $f'(x)$ монотонна і зберігає знак на сегменті, який містить x_0 . **Похибка** $\epsilon_2 = x_0 - a_2$ нового значення пов'язана зі старою похибкою $\epsilon_1 = x_0 - a_1$ формулою $\epsilon_2 = -\frac{1}{2} \epsilon_1^2 f''(\xi)/f'(a_1)$, де ξ лежить між x_0 і a_1 . Метод розробив 1669 І. Ньютон. Дальший розвиток ідеї Ньютона привів до створення ефективного методу знаходження розв'язків операторних рівнянь.

НЬЮТОНА МЕХАНІКА — механіка, в основі якої лежать **Ньютона закони механіки**; те саме, що й **механіка класична**.

НЬЮФАУНДЛЕНД — острів в Атлантичному ок., біля сх. берегів Пн. Америки. Тер. Канади. Пл. 111 тис. км². Поверхня погорбована (вис. до 814 м). Клімат помірний. Опадів 750—1500 мм на рік. Багато озер і боліт. Масиви лісу з цінними породами (біла й чорна ялини, бальзамічна ялиця тощо). Родовища заліз., мідних, цинкових руд. Гол. місто — Сент-Джонс.

НЬЮФАУНДЛЕНД — провінція на Сх. Канади. Розташований на о. Ньюфаундленд і в пн.-сх. частині п-ова *Лабрадор*. Омивається водами Атлантичного ок. Площа 404,6 тис. км². Нас. 549 тис. чол. (1976). Адм. ц. — Сент-Джонс. Поверхня Н. погорбована (вис. 200—300 м). Багато річок і озер. Значні площі під хвойними лісами. Видобувають залізну руду, свинець, цинк, мідь, плавиловий шпат. Провідні галузі пром-сті — целюлозно-паперова й рибопереробна. Нафтохімія та машинобудування (гол. чин. транспортне). Осн. пром. центр і мор. порт — Сент-Джонс. С. г. приміської типу. Розвинуте рибальство.

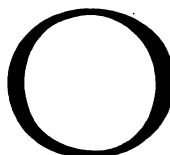
НЬЯМВЕЗІ, ваньямвезі — найчисленніший народ Танзанії, який живе на території між озерами Вікторія і Руква. Чисельність — 3,7 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять мовами кіньямвезі (ньямвезі) сх. групи мов *банту*. Більшість Н. —

мусульмани-суїті, решта — християни. Осн. заняття — землеробство.

НЬЯРУАНДА, баньяруанда — народ, який населяє *Руанду*. Живуть також у Конго та Уганді. Заг. чисельність — 8390 тис. чол. (1977, оцінка). Мова Н. — уруньяруанда, належить до нігеро-кордофанської сім'ї мов. За походженням, мовою і культурою Н. близькі до *рунді*. Більшість Н. зберігає місц. традиційні вірування, частина — християни. Осн. заняття — землеробство, скотарство.

НЬЯСА — озеро на Сх. Африки, в межах Мозамбіку, Танзанії, а також Республіки Малаві (де має назву Малаві). Лежить у западині на вис. 472 м над р. м. Пл. 30,8 тис. км². Глиб. до 706 м (у пн. частині). Береги переважно високі, скелясті. Район активного вулканізму, часто бувають шторми. В озеро впадає кілька невеликих річок, витікає р. Шіре (прит. Замбезі). Бл. 230 видів риби, є крокодили, бегемоти, гніздується водоплавні птахи. Відкрите на поч. 17 ст. португальцями, першу карту склав 1861 англ. дослідник Д. Лівінгстон.

НЬЯЯ (санскр. — правило міркування, логічний висновок, логіка) — філософська школа в Індії, засновником якої вважають давньоінд. філософа Готаму. Представники старод. Н. додержувались переважно матеріалістичних поглядів. Осн. увагу вони зосереджували на проблемах *пізнання теорії і логіки*. Визнавали чотири джерела пізнання: чуттєве сприймання, свідчення авторитету, аналогію та умовивід. У системі логіки Н. значний інтерес становить розвиток вчення про *сілогізми*. За середньовіччя вчення Н. тлумачилося в дусі ідеалізму. Його прихильники обстоювали ідею існування бога, безсмертя душі.

О — вісімнадцята буква укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній і лат. графічній основі. За формою накреслення — трохи видозмінена буква, що походить з грецької. В сучасній укр. літ. мові цієї буквою позначають лабіалізований голосний звук заднього ряду середнього підняття (око, вогонь). Ненаголошений голосний «о» в позиції перед складом з наголошеним «у» вимовляється близько до «у» (ко'жух, зо'з'уля).

«О ВОСПИТАНІЙ ЧАД» — один із перших друкованих посібників з виховання дітей у сім'ї. Перші 200 прим. книги надруковано у *Львівській братській друкарні* 1609. Осн. його частину становить церк.-слов'ян. переклад повчань «отців церкви», насамперед Іоанна Златоустого. На думку деяких дослідників, упорядником «О в. ч.»

був І. *Борецький* — ректор *Львівської братської школи*, який підібрав цитати, що відповідали його власним поглядам на виховання. Хоча посібник і має реліг. характер, в ньому виявляються гуманістичні ідеї, підкреслюється важливість виховання й навчання в житті людини. Упорядник піддає сумніву вчення церкви про визначення долі людини наперед. Радить батькам віддавати дітей у науку, оскільки наука — джерело всього доброго. Вважає, що виховання треба починати з раннього віку, що навички, прищеплені з дитинства, визначають поведінку людини протягом усього життя. Плоди доброго виховання, які передаються з покоління в покоління, впливають на моральність народу, його характер. Книга збереглася в двох примірниках: у Львів. музеї укр. мистецтва й у Софійській нар. бібліотеці (Болгарія).

Лит.: Науменко Ф. І. Педагог-гуманіст і просвітитель І. М. Борецький. Львів, 1963; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; Митюров Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI—XVII вв. К., 1968.

О. І. Пенішкевич. **ОАІС** (грец. *Ὀάσις* — назва одного з давньоєгипт. міст, оточеного пустелею) — ділянка деревної, а також чагарникової і трав'янистої рослинності в пустелі чи напівпустелі. Існування О. зумовлене більш інтенсивним, порівняно з прилеглими районами, зволоженням (природним чи штучним). Площа О. від кількох десятків гектарів до десятків тисяч квадратних кілометрів (напр., частини *Ферганської долини* в Середній Азії, долина р. Нілу). Як правило, густо заселені. Розвинуте інтенсивне землеробство. О. наз. також звільнені від льоду ділянки в Антарктиді.

ОАПЕК — див. *Організація арабських країн — експортерів нафти*.

ОАС (франц. OAS; Organisation armée secrète — таємна збройна організація) — ультра-колоніалістське угруповання військ.-фашистського типу у Франції. Утворено в березні 1961 в період боротьби алж. народу за незалежність. Гол. метою ОАС було збереження колоніального панування Франції над Алжиром, встановлення військ.-фашист. диктатури у Франції. Діючи в обох країнах, ОАС проводила масовий терор серед мирного араб. населення, організувала замах на президента Франції Ш. де Голля, виняла численні терористичні акти проти громад. діячів і діячів культури, прихильників миру в Алжирі. Після завоювання Алжиром незалежності (березень 1962) ОАС, втративши мету свого існування і масову базу, перетворилася на групу карних злочинців. Під тиском демократичних сил Франції на червень 1962 ОАС було знешкоджено.

М. І. Маймєскул. **ОБ** — ріка в Зх. Сибіру, одна з найбільших в СРСР. Утворюється злиттям Бії, яка витікає з Тельцеського оз., та Катуні, що бере початок на Алтаї з льодовика на схилах г. Белухи. Впадає в Обську губу Карського м. Довж. 3630 км,

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ О
Давньо-єгипетська	
Сінаяська	
Фінікійська	
Давньо-грецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична	
Кирилиця	
Глаголиця	
Російська й українська	

площа бас. 2990 тис. км². За гідрографічними умовами О. поділяють на три частини — верхню, середню та нижню. Верхня О. (від місця злиття Бії й Катуні до гірля Томі) тече погорбованою рівнинною серед крутих берегів. Шир. долини 5—10 км, глиб. від 1,5 до 5 м. Русло розчленоване на численні протоки. В місцях перетину відрогів Салайського кряжа — перекази. Нижче Каменя-на-Обі О. виходить на Західно-Сибір-

Ріка Об.

ську рівнину. Долина розширюється до 20 км. Вище м. Новосибірська в результаті спорудження ГЕС створено Новосибірське водосховище. В серед. течії до гірля Іртиша) О. тече заболоченою тайговою рівниною. Шир. долини до 30—50 км, у заплаві багато озер і стариць. Русло О. утворює рукави, з'єднані численними протоками. Після впадіння Іртиша О. стає потужною рікою з шириною (до 50—60 км) долиною (глиб. русла досягає 4—8 м). У районі с. Перегребного О. ділиться на Велику О. (правий рукав) і Малу О. (лівий), які вище Салехарда зливаються в один потік завширшки до 20 км. У гірлі О. утворює дельту з гол. рукавами — Хаманельська О. (лівий) і Надимська О. (правий). О. приймає багато приток (Чумиш, Іля, Том, Чулим, Кеті, Тим, Вах, Казим — праві; Чариш, Васюган, Іртиш, Пн. Сосьва — ліві). Жиллення ріки мішане, з переважанням снігового. Рівень води під час водопідп'я піднімається до 5 м у верхів'ї, у середній та нижній течії — до 10 м. Середньорічні витрати води від 1470 м³/с біля Барнаула до 12 300 м³/с біля Салехарда (макс. відповідно від 9690 до 42800 м³/с). Пересічний річний стік становить бл. 400 км³. Замерзає О. у жовтні — листопаді, скресає у верхів'ї в квітні, у пониззі — в травні — червні. О. — ося. водно-транспортна магістраль Зх. Сибіру. Значення бас. О. зростає в зв'язку з освоєнням природних ресурсів цього району — нафти, газу (див. Західно-Сибірська нафтогазозна провінція), бурого вугілля, торфу, лісових ресурсів. О. судноплавна на всьому протязі. Має великі запаси гідроенергії (збудовано Новосибірську ГЕС, на Іртиші — Бухтарминську та Усть-Каменогорську ГЕС). Рибальство розвинуте переважно у нижній течії. Пром. значення мають осетер, стерлядь, нельма, муксун, сиг, пелядь, а також щука, окунь, налим, карась тощо. Води бас. О. використовують для водопостачання й зрошення (канали Іртиш — Караган-

да, Кулундинський та ін.). Гол. міста і пристані: Барнаул, Камень-на-Обі, Новосибірськ, Колпашево, Нижневартовськ, Сургут, Салехард.

Г. В. Бачурін, ОБАЛЬ Петро Павлович [н. 7 (19). IV 1900, с. Ободівка, тепер у складі с. Лозівка Підволочиського р-ну Терноп. обл.] — укр. радянський живописець і графік. У 1920—26 навчався в кравків. АМ у Т. Аксентовича й В. Яроцького. Після навчання повернувся на Україну. Твори: живописні — «Автопортрет» (1926), «Золоте Поділля» (1931), «Портрет дружини» (1932), «Лемківські ниви» (1940), «Жертви війни» (1945), «Карпатські верби» (1958); графічні — «На базар» (1926), «Безробітні» (1933), «Каменярь» (1935), «Знайомство з Карпатами» (1964), «Квітень» (1966). Картини О. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва. В 1925—36 викладав малювання в серед. навч. закладах.

ОББИВАЛЬНА МАШИНА — машина, якою очищують зерна пшениці й жита від пилу і бруду, частково видаляють з них зародок, відокремлюють плодів оболонки, лущать зерна вієса та ячменю; один із засобів борошномельного, комбикормового й круп'яного виробництва. Робочим органом О. м. є обертовий барабан з поздовжніми або радіальними штабками (бичани), що рухається всередині циліндричного корпусу, притискаючи зерна до його внутр. поверхні — сталеві або з абразивних матеріалів.

ОБВАЛ — раптове обрушення гірських порід і переміщення їх униз по схилу від дії сили тяжіння. Відбуваються О. внаслідок ослаблення цілісності (зв'язності) порід в результаті висихання, діяльності поверхневих і підземних вод, землетрусів, неправильного проведення земляних робіт при буд-ві споруд тощо. Найчастіше О. трапляються на крутих схилах гір, берегах морів і річок. У результаті великих О. у долинах річок іноді утворюються озера (Ріка на Кавказі, Сарезьке на Памірі та ін.). Вивчення і прогноз О. мають велике значення для буд-ва в районах, де вони можливі.

ОБВАЛУВАННЯ ЗЯБУ — див. Валкування ґрунту.

ОБВАЛУВАННЯ — обнесення земляними валами (дамбами) території для захисту її від затоплення повеннями чи зливовими водами або для затримання талих вод на певній площі. О. застосовують також, щоб запобігти заболочуванню водами поверхневого стоку, при осушенні земель і гідромеханізації.

ОБВИНУВАЛЬНИЙ ВІСНОВОК — у рад. кримінальному процесі акт, у якому слідчим чи органом дізнання підводяться підсудимому підсудимого розслідування по справі. О. в. є актом, на підставі якого обвинувачений підлягає відданню до суду, і водночас однією з гарантій права обвинуваченого на захист. Копія О. в. повинна бути вручена обвинуваченому не менш як за три доби до слухання справи в суді (ст. 254 КПК УРСР). О. в. встановлює межі судового розгляду справи,

оскільки суд розглядає конкретну справу тільки в межах пред'явленого обвинувачення і щодо тих обвинувачених, яких згідно з О. в. віддано до суду. Відповідно до ст. 223 КПК УРСР О. в. складається з описової і резолютивної частин. В описовій викладається суть справи і всі її обставини так, як їх встановлено слідством; систематизуються докази, які підтверджують наявність злочину і винуватості обвинуваченого. В резолютивній частині коротко викладаються суть пред'явленого обвинувачення і юрид. кваліфікація дій обвинуваченого із зазначенням статей КК УРСР, що передбачають скоєний злочин. До О. в. додаються: список осіб, що підлягають виклику в судове засідання, довідки про речові докази тощо. О. в. підлягає затвердженню прокурором (ст. 229 КПК УРСР).

М. І. Бажанов, ОБВИНУВАЧ — у праві особа, що підтримує обвинувачення в суді під час розгляду кримінальної справи. За рад. законодавством (в УРСР — п. 9 ст. 39 КПК УРСР) здійснення обвинувачення покладено на прокурора, який підтримує в суді держ. обвинувачення, на громадських обвинувачів, а також на потерпілих у справах приватного обвинувачення, які порушуються лише за скаргами потерпілих (про наклеп, образи тощо).

ОБВИНУВАЧЕНИЙ — за рад. правом особа, що у встановленому законом порядку притягнена до відповідальності кримінальної. За рад. законодавством (в УРСР — ст. 5, 43 гл. 12 КПК УРСР) ніхто не може бути притягнений як О. інакше як на підставах і в порядку, встановлених законом. Конституція СРСР (ст. 158), конституції союзних (в УРСР — ст. 156 Конституції УРСР) і авт. республік визначають право обвинуваченого на захист. Для його здійснення кримінально-процесуальне законодавство (ст. 21 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік) надає О. широкі права. Підставами пред'явлення особи обвинувачення є наявність достатніх доказів, що вказують на винуватість саме нею злочину. О. має право знати, в чому його обвинувачують; давати пояснення щодо пред'явленого йому обвинувачення; подавати докази; заявляти будь-які клопотання, що мають значення для встановлення істини в справі (напр., про проведення експертизи, допит свідків, витребування документів); заявляти відвід слідчому чи особі, яка провадить дізнання, прокуророві, експертові і перекладачеві; знайомитися з усіма матеріалами справи після закінчення попереднього слідства тощо. Для реального здійснення цих прав органи попереднього розслідування зобов'язані роз'яснити їх О., пред'явити списки експертів, питання, що їм поставлено, та ін. Для подання О. необхідної правової допомоги закон допускає участь захисника з моменту оголошення О. про закінчення слідства в його справі. Захисник О. має право робити висновки з матеріалів справи, мати по-

«О воспитании чад». Обкладинка і одна з сторінок книжки.

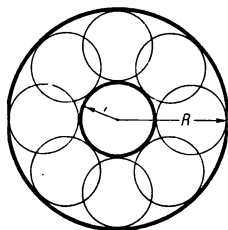
П. П. Обаль. Річка Стрий. 1973.

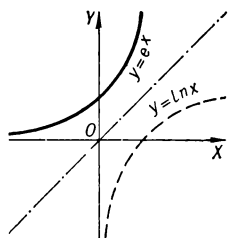
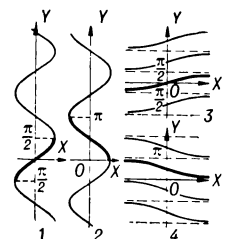
ОБВИНУВАЧЕННЯ

Обвійник грецький. Квітуча гілка.

Обвортка сім'ї кіл однакового радіуса, центри яких розміщені на одному колі.

Обернена функція. Графіки взаємнообернених функцій $y = e^x$ і $y = \ln x$.

Графіки обернених тригонометричних функцій:

- 1) $y = \text{Arcsin } x$;
- 2) $y = \text{Arccos } x$;
- 3) $y = \text{Arctg } x$;
- 4) $y = \text{Arc ctg } x$.

бачення з О., подавати докази, оскаржувати дії та рішення слідчого і прокурора тощо. Закон забороняє домагатися показань О. шляхом насильства, погроз та ін. незаконних заходів (ст. 175 КК УРСР, ч. 3 ст. 22 КПК УРСР). Пред'явлення обвинувачення неповнолітньому та ін. особам, що не мають змоги повною мірою здійснювати свої процесуальні права, допит їх та ін. слідчі дії обов'язково здійснюються за участю захисника, законних представників О. Після віддання до суду О. стає підсудним.

Р. І. Гричук.
ОБВИНУВАЧЕННЯ — 1) В рад. кримінальному судочинстві діяльність (функція) уповноважених законом органів або осіб, зміст якої полягає в доведенні вини особи, притягненої до кримінальної відповідальності. Держ. О. здійснює прокурор (див. *Державний обвинувач*), громад. О. — *громадський обвинувач*. У справах т. з. *приватного обвинувачення* О. підтримує потерпілий особисто або через свого представника. Завданням О. є забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, зазнав справедливого покарання і жодний невинний не був притягнений до кримінальної відповідальності і засуджений. 2) Зміст тверджень обвинувача про винність особи, сформульованих, зокрема, в мотивованій постанові органів розслідування про притягнення особи як обвинуваченого, чи в постанові суду про віддання обвинуваченого до суду, в промові держ. чи громад. обвинувача під час судових дебатів.

ОБВІЙНИК (Periploca) — рід кущових витких рослин родини *Ластівцевих*. Листки цілісні, супротивні. Квітки п'ятичленні. Плід — листянка. 10—15 видів, поширених у Середземномор'ї, в тропічній Африці, в помірних і субтропічних областях Азії. В СРСР — 1 вид: О. грецький (Р. граєса) — ліана до 12 м заввишки, листки еліптичні; квітки зеленувато-бурі, великі, в цимозних суцвіттях. Кора містить алкалоїди і глікозид периплоцину. Культивують як декоративну рослину на Пд. Серед. Азії і в Молдавії.

ОБВОДИ СУДНА — обриси зовнішньої поверхні корпусу судна. Форма обводів багатьох де в чому зумовлює експлуатаційні та морехідні якості судна, його зовнішній вигляд. Розрізняють О. с. гострі та тупі. Найвигіднішу форму обводів обирають, випробовуючи моделі суден у спец. басейнах.

ОБВОДНЕННЯ — комплекс гідротехнічних заходів, проведення яких забезпечує подачу води до безводних чи маловодних районів для водопостачання населених пунктів, ферм, пасовищ, задоволення ін. господарсько-побутових і виробничих потреб у воді. О. здійснюють насамперед на базі місцевих водних ресурсів, будуючи водосховища, необхідні водозабірні споруди. Якщо ж місцеві водні ресурси недостатні, воду подають водопровідними і зрошувальними каналами із джерел, розміщених за межами території О. У цих ви-

падах О. здійснюють у комплексі зі зрошенням. На Україні для зрошення і О. споруджено ряд водопровідних каналів, зрошувальних каналів, зрошувальних систем, Інгулецьку зрошувально-обводнювальну систему та ін. Див. також *Водне господарство*.

Літ. див. до статей Зрошення та Водне господарство.

ОБГОРТАННЯ — водолікувальна процедура. О. полягає в тому, що роздязненого хворого обгортають змоченим водою (т-ра 25—30° С) простиралом, а поверх нього — теплою ковдрою. Тривалість О. — 10—60 хв. Призначається як жарознижувачий і збуджуючий засіб при інфекційних хворобах (короткочасні О.), як заспокоїливий засіб при перезбудженні нервової системи, зокрема при безсонні (О. серед. тривалості), та як потогінний засіб (тривалі обгортання).

ОБГОРТКА (обвідна) сім'ї ліній на площині — лінія, яка в кожній своїй точці дотикається до якоїсь лінії цієї сім'ї, причому кожна її дуга дотикається до нескінченної множини цих ліній. Напр., два концентричні кола з радіусами між ними кіл з радіусами $(R - r)/2$ (мал.); еволюта (див. *Еволюта і евольвента*) є О. сім'ї всіх нормалей евольвенти. Якщо $f(x, y, \lambda) = 0$ — рівняння сім'ї ліній на площині, то для одержання рівняння О. потрібно виключити параметр λ із системи $f(x, y, \lambda) = 0$, $f'_\lambda(x, y, \lambda) = 0$. Аналогічно визначається О. сім'ї поверхонь у просторі. Поняття О. застосовується як у геометрії, так і в деяких питаннях матем. аналізу, теор. фізики тощо.

ОБДАРОВАНІСТЬ — індивідуальна потенціальна своєрідність задатків людини, завдяки яким вона може досягти значних успіхів у певній галузі діяльності. Матеріал. основою природних її можливостей є особливості будови та функціональних властивостей мозку й окремих його аналізаторів. Необхідні для розвитку О., природні задатки самі по собі не визначають її. О. розвивається в процесі засвоєння індивідом духовних та ін. надбань людства, його творчої діяльності.

Розрізняють О. технічну, наукову, зокрема математичну, музичну, поетичну, художню, артистичну та ін. Високий ступінь спеціальної О. наз. *талантом*. Говорять також про загальну О., маючи на увазі особливості людей, що виявляють здібності до різних галузей діяльності. Видатні люди часто відзначалися різносторонньою О. (Леонардо да Вінчі, А. Дюрер, М. Ломоносов, Г. Скворода, Т. Шевченко та ін.). Антинауковими є фаталістичні погляди на О. як на властивість, що нібито випадає на долю тільки деяких, «обраних» індивідів. Соціалістичне суспільство всемірно сприяє виявленню і розвитку О., надає кожному громадянину всі можливості для всебічного розвитку в різних галузях діяльності.

Літ.: Лейтес Н. С. Об умственной одаренности. М., 1960; Теплов В. М.

Проблемы индивидуальных различий. М., 1961; Ковалев А. Г. Психология личности. М., 1965; Костюк Г. С. Психология. К., 1968.

Г. С. Костюк.
ОБДОРСЬК — колишня (до 1933) назва м. Салехарда.

ОБЗЕМЛЮВАННЯ СЕЛЯН — відокремлення селян, безпосередніх виробників, від землі як основного засобу їхньої праці. Масове О. с. почалося в період розкладу феодалізму, було одним з методів *первісного нагромадження капіталу*. В Англії відбувалося у формі насильницького привласнювання сел. землі лендлордами (див. *Огороджування*). В Росії, в т. ч. на Україні, в результаті *селянської реформи 1861* поміщики відрізали в своє володіння майже 1/5 сел. землі. Розвиток капіталізму в с. г. посилював О. с., поглиблював розшарування селянства і перетворював мільйони селян на безземельних, найманих робітників (див. *Наймана праця*).

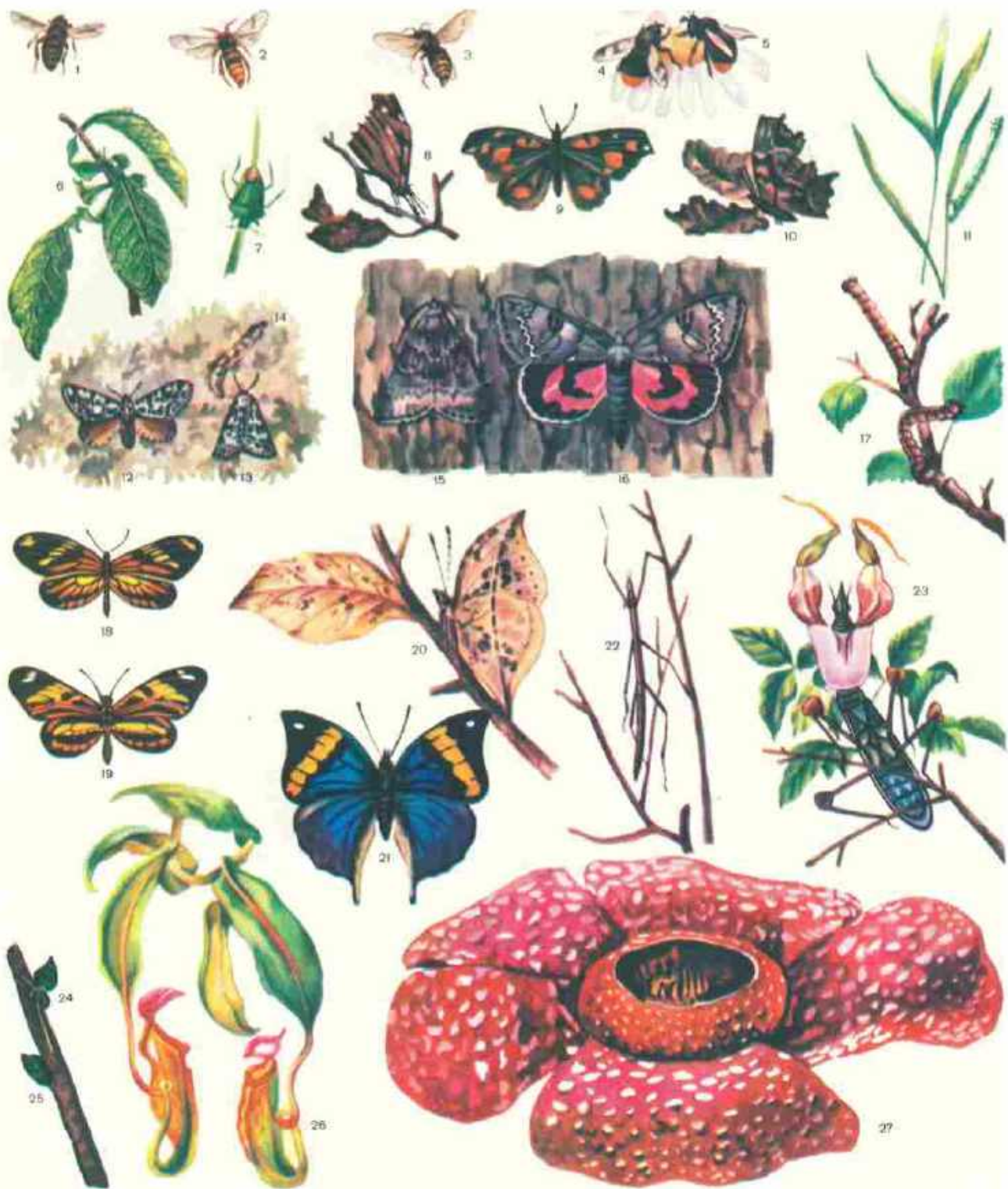
ОБЕЛІСК (грец. *obeliskos*, букв. — невеликий рожен) — гранчастий кам'яний стовп, що звужується догори і має пірамідальне завершення. О. були поширені в Старод. Єгипті як пам'ятники. З Єгипту багато О. вивезено до Старод. Риму, пізніше у міста Європи й Америки. В Росії О. споруджуються з 18 ст. Звичайно вони являють собою пам'ятники військовій слави: Румянцевський О. у Ленінграді (1799), пам'ятник Невідомому солдату в Києві (1957), обеліск Солдатської Слави в Полтаві (1969) та інші.

ОБЕР (Auber) Даніель Франсуа Еспрі (29.І.1782, Кан — 12.V.1871, Париж) — франц. композитор і муз. діяч. Член Ін-ту Франції (з 1829). Навчався у Л. Керубіні. В 1842—71 — директор Паризької консерваторії, з 1857 також придворний капелмейстер. О. — один з майстрів т. з. великої опери. Найвідоміша «Німе з Портичі» («Фенелла», 1828); її тема — повстання неаполітанських рибалок проти ісп. панування в Італії в 17 ст. О. — майстер франц. комічної опери («Фра-Дьяволо», 1830; «Бронзовий кінь», 1835, «Чорне доміно», 1837). Більшість опер О. написав на лібретто Е. Скриба.

Л. Б. Архимович.
ОБЕРНЕНА ФУНКЦІЯ до даної функції $y = f(x)$ — функція $x = f(y)$, яка задається тим же законом відповідності (у випадку, коли відповідність є взаємно однозначною) між змінними x і y , що й дана функція $f(x)$, але в оберненому порядку: $y \rightarrow x = f(y)$. Напр., $x = \ln y$ є О. ф. для $y = e^x$, $x = +\sqrt{y}$ для $y = x^2$ ($x \geq 0$). Функції $y = f(x)$ і $x = f(y)$ наз. взаємно оберненими. Область визначення однієї з двох таких функцій є областю значень другої і навпаки. Графіки взаємно обернених функцій (де незалежна змінна позначена однією і тією ж буквою x) симетричні відносно бісектриси першого і третього координатних кутів (мал.).

ОБЕРНЕНІ ГІПЕРБОЛІЧНІ ФУНКЦІЇ — функції, що виражаються формулами $\text{Arsh } x =$

До ст. Мімікрія. Мімікрія у тварин. Їстівні незахищені комахи, схожі на неїстівних захищених: 1 — муха дзюрчалка осовидна і 2 — метелик склівка шершневидна, схожі на шершня — 3; 5 — муха джмелевидка звичайна, схожа на джмеля земляного — 4; 18 — метелик білан дисморфія, схожий на метелика геліконіду лікорейю — 19. Членистоногі, у позі спокою схожі на предмети навколишнього середовища: 6 — паличник листовидка, 7 — зелений деревний клоп, 11 — гусінь метелика п'ядуна зеленого, схожа на зелені листки; 8 — метелик носатка у позі спокою, схожий на сухий листок,

і 9 — він же в польоті; 10 — метелик С-біле, схожий на сухий листок; 13 — метелик совка мома в позі спокою і 14 — його гусінь, схожі на лишайник, та 12 — той же метелик у польоті; 15 — метелик червона ордєнська стрічка у позі спокою, схожий на кору; 16 — він же в польоті; 17 — гусінь п'ядуна березового, схожа на сучок; 20 — метелик каліма у позі спокою, схожий на сухий листок; 21 — він же в польоті; 22 — паличник бацілюс, схожий на гілочку; 23 — богомол диявольський, схожий на квітку орхідеї; 24 — павук дракус, схожий на бруньку дерева — 25. Мімікрія у рослин: 26 — ловильний апарат непентеса, схожий на квітку орхідеї; 27 — квітка рефлексії Арнольда, схожа на глиuche м'ясо.

До ст. Мутації.

I. Мутації забарвлення оперення у канарки: 1 — дикий тип (зелене); 2-3 — мутантні форми (2 — жовте, 3 — плямисте). II. Мутації забарвлення шерсті у миші хатньої: 1 — дикий тип (сіре); 2-6 — мутантні форми (2 — біле, 3 — жовте, 4 — чорне, 5 — коричневе, 6 — дрібно-крапкове). III. Мутації забарвлення і форми очей у дрозофіли: 1 — дикий тип (темно-червоні очі); 2-4 — мутантні форми (2 — рожеві очі, 3 — білі, 4 — «смуговидні», зменшені). IV. Мутантні форми ячменю лізня подглед (праворуч) і рання неподглед (ліворуч). V. Соматичні мутації, спричинені у рослин іонізуючою радіацією (рентгенівським або гамма-промінням): поява білого забарвлення в червоних квітках тютюну (1) і двох сортів ротиків (2 і 3, 4). На мал. 3 — нормальна квітка, 4 — мутантна.

$= \ln(x + \sqrt{x^2 + 1})$, $-\infty < x < +\infty$ (гіперболічний арксинус), $\text{Arch } x = \ln(x + \sqrt{x^2 - 1})$, $1 \leq x < \infty$ (гіперболічний аркокосинус), $\text{Arth } x = \frac{1}{2} \ln \frac{1+x}{1-x}$, $|x| < 1$ (гіперболічний арктангенс); обернені функції по відношенню до гіперболічних функцій. Позначення і назва походять від лат. area — площа (гіперболічні функції можна розглядати як функції площі гіперболічного сектора). Похідні О. г. ф. виражаються формулами $(\text{Arsh } x)' = 1/\sqrt{x^2 + 1}$; $(\text{Arch } x)' = 1/\sqrt{x^2 - 1}$; $(\text{Arth } x)' = 1/(1 - x^2)$; інтеграли — формулами $\int \text{Arsh } x dx = x \text{Arsh } x - \sqrt{x^2 + 1} + C$; $\int \text{Arch } x dx = x \text{Arch } x - \sqrt{x^2 - 1} + C$; $\int \text{Arth } x dx = x \text{Arth } x - \ln \sqrt{1 - x^2} + C$; тому О. г. ф. часто з'являються при інтегруванні раціональних дробів та квадратичних ірраціональностей. У комплексній області О. г. ф. багатозначні. Їхні гол. значення ($\text{arsh } z$, $\text{arch } z$, $\text{arth } z$) одержуються, якщо брати гол. значення логарифмів. З гол. значеннями обернених тригонометричних функцій вони пов'язані формулами: $\text{arsh } z = -i \times \text{Arcsin } iz$; $\text{arch } z = i \times \text{Arccos } z$; $\text{arth } z = -i \times \text{Arctg } iz$.

ОБЕРНЕНІ ТРИГОНОМЕТРИЧНІ ФУНКЦІЇ, колові функції, аркфункції — функції, що визначають дугу (число) за даним значенням її тригонометричних функцій, що розглядаються на певних проміжках монотонності. Розрізняють такі О. т. ф.: 1) $\text{Arctg } x$ («арксинус x ») — множина обернених функцій до $\sin x$; 2) $\text{Arccos } x$ («арккосинус x ») — до $\cos x$; 3) $\text{Arctg } x$ («арктангенс x ») — до $\text{tg } x$; 4) $\text{Arctg } x$ («арккотангенс x ») — до $\text{ctg } x$; 5) $\text{Arccsc } x$ («арксеканс x ») — до $\text{sec } x$; 6) $\text{Arccosec } x$ («арккосеканс x ») — до $\text{cosec } x$. Функції $\text{Arctg } x$ та $\text{Arccos } x$ визначені при $|x| \leq 1$, $\text{Arctg } x$ та $\text{Arctg } x$ — для всіх дійсних x , $\text{Arccsc } x$ та $\text{Arccosec } x$ — при $|x| \geq 1$; останні дві функції вживаються рідко. Оскільки тригонометричні функції є періодичними функціями, для кожної з них існує нескінченна множина обернених функцій (мал.). З них виділяються гол. значення $\text{arcsin } x$, $\text{arccos } x$, $\text{arctg } x$, $\text{arctg } x$ (на мал. виділено жирною лінією), $\text{arccsc } x$, $\text{arccosec } x$, які визначаються з умов: $-\pi/2 \leq \text{arcsin } x \leq \pi/2$, $0 \leq \text{arccos } x \leq \pi$, $-\pi/2 \leq \text{arctg } x \leq \pi/2$, $0 \leq \text{arctg } x \leq \pi$, $0 \leq \text{arccsc } x \leq \pi/2$, $-\pi/2 \leq \text{arccosec } x \leq \pi/2$. Заг. значення О. т. ф. пов'язані з їхніми гол. значеннями формулами: $\text{Arctg } x = \pi + (-1)^n \times \text{arctg } x$; $\text{Arccos } x = 2\pi \pm \text{arccos } x$; $\text{Arctg } x = \pi + \text{arctg } x$; $\text{Arccsc } x = 2\pi \pm \text{arccsc } x$; $\text{Arccosec } x = \pi \pm (-1)^n \text{arccosec } x$. Будь-яке співвідношення між тригонометричними функціями можна замінити співвідношенням між О. т. ф. Напр., з рівності $\text{tg } x = \sin x / \sqrt{1 - \sin^2 x}$ випливає, що

$\text{arcsin } x = \text{arctg } (x / \sqrt{1 - x^2})$. О. т. ф. можна подати степеневими рядами. Напр., $\text{arcsin } x = x + \frac{1}{2} \cdot \frac{x^3}{3} + \frac{1}{2 \cdot 4} \cdot \frac{x^5}{5} + \frac{1 \cdot 3 \cdot 5}{2 \cdot 4 \cdot 6} \cdot \frac{x^7}{7} + \dots$; $\text{arctg } x = x - \frac{x^3}{3} + \frac{x^5}{5} - \frac{x^7}{7} + \dots$; ці ряди збігаються при $|x| \leq 1$. Існують співвідношення, які пов'язують О. т. ф. з оберненими гіперболічними функціями.

ОБЕРНЕНІ ЧИСЛА — два числа, добуток яких дорівнює одиниці. О. ч. є, напр., 3 і $\frac{1}{3}$, $-\frac{2}{5}$ і $-\frac{5}{2}$.

Для всякого числа $a \neq 0$ існує обернене число $1/a$. **ОБЕРНЕННЯ** у фотографії — одержання позитивного зображення (позитива) об'єкта на тому ж фотографічному матеріалі, на якому цей об'єкт знято. За способом О. світлочутливий шар фотоматеріалу спочатку піддають дії світла і наступному проявленню фотографічному, внаслідок чого приховане фотографічне зображення перетворюється на видиме негативне (негатив). Далі з проявленого, але не фіксованого (див. *Фіксування фотографічне*) фотоматеріалу видаляють, занурюючи його в спец. розчин, металеве срібло (воно створює негативне зображення). При повторному діянні світла і вторинному проявленні металеве срібло, що залишилося на фотоматеріалі, зумовлює появу позитивного зображення. В разі О. зображень на кольорових фотоматеріалах при першому проявленні одержують негативне зображення з металевого срібла, при другому — з металевого срібла і барвників. Після видалення всього срібла на фотоматеріалі залишаються лише барвники, які і створюють кольорове зображення. Порівняно з способом двоступеневим (негативно-позитивним) спосіб О. економічніший (витрачається лише один фотоматеріал замість двох), дає змогу набагато швидше одержувати позитивне зображення. При О. перевага надається т. з. оборотним фотоматеріалам (плівкам, паперу), що їх властивості сприяють цьому процесу фотографічної обробки. О. застосовують у професійній, аматорській, наук. і учбовій фотографії і кінематографії, в телебаченні.

ОБЕРНЕНО ПРОПОРЦІЙНІ ВЕЛИЧИННІ — дві змінні величини, пов'язані між собою так, що зі збільшенням (зменшенням) однієї з них у кілька разів друга зменшується (збільшується) у стільки ж разів. Для О. п. в. x і y справедливо залежність $xy = k$ (k — стала). Ця залежність графічно зображується рівнобічною гіперболою.

ОБЕРОН — один з супутників планети Уран. Діаметр О. 1460 км, середня відаль від центра планети 587000 км. Площина орбіти О. майже перпендикулярна до площини орбіти Урана. Відкрив 1787 В. Гершель. Див. *Супутники планет*.

ОБЕРТ (Oberth) Герман (н. 25.VI 1894, Германштадт, Трансильва-

нія, тепер Сібіу, Румунія) — нім. вчений, один з піонерів ракетної техніки. Навчався в ун-тах Мюнхена (1913—14 та 1919—20), Клу-жа (1919), Геттінгена (1920—21), Гейдельберга (1921—23). У 1925—38 — професор коледжу Рот в Медіаші (Румунія). З 1938 займався питаннями розробки й використання ракетної техніки, зокрема для дослідження атмосфери, розробляв теорію ракетних двигунів тощо. О. — один із засновників Нім. т-ва ракетної техніки й космічного польоту (ФРН). У 1951 т-во запровадило медаль О., яку присуджують за фундаментальні дослідження з ракетної техніки й космонавтики. З 1963 т-ву присвоєно ім'я Оберта.

ОБЕРТАЛЬНИЙ МОМЕНТ — величина, що характеризує силове ділення, яке змінює куту швидкість тіла, що обертається. О. м. дорівнює алгебр. сумі моментів усіх сил, які діють на тіло відносно осі обертання (див. *Момент сили*).

ОБЕРТАННЯ ЗЕМЛІ — один з рухів Землі. Відбувається з заходу на схід. О. З. поділяється змінна дня і ночі, відхилення тіл, які падають, на схід тощо. Встановлено, що напрям осі О. З. нестійкий, а саме обертання нерівномірне. Час одного обертання Землі навколо своєї осі, який дорівнює відірковій часу між двома послідовними верхніми кульмінаціями точки весняного рівнодення, наз. зоряною добою. Див. також *Пори року*.

ОБЕРТИН — селище міського типу Тлумачького р-ну Івано-Франк. обл. УРСР. Розташований на р. Чорнявий (прит. Пруту), за 14 км від залізнич. ст. Годи-Турка. 3,7 тис. ж. (1980). В О. — 2 цегельні з-ди, цехи городничівських соко-екстракційного з-ду та заводоуправління буд. матеріалів, виробнич. відділення райлісгосптехніки, відділення Тлумачького комбінату комунальних підприємств та райпобуткомбінату, штапоінку-баторна станція. Заг.-осв. школа, лікарня, поліклініка. Будинки культури, клуб, кінотеатр, 46-км. Перша писемна згадка про О. датується 1416, селище міськ. типу — з 1940.

ОБЕРТОВА ПІЧ, трубчаста піч — промислова горизонтальна або трохи похила піч циліндричної форми, корпус якої обертається навколо поздовжньої осі. Розрізняють О. п. (мал.) на пилподібному, кусковому, рідкому і газовому паливі, а також О. п. з електр. нагрівом. Сировина або вироби нагріваються в печі, повільно переміщуючись під час обертання її корпусу. Нагрів може бути прямим, непрямым (через стінку муфеля) або комбінованим. Е. О. п.: нагрівальні, в яких металеві заготовки обробляють для кування і штампунування; термічні, де металеві

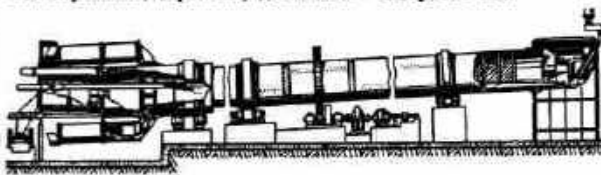

Д. Ф. Е. Обер.

Обеліск на Гострій Могилі у Ворошиловграді, встановлений на честь героїв оборони міста 1919.

Обертova піч.

ОБЕРТОНИ

Герб
Об'єднаних Арабських
Еміратів.

ОБ'ЄДНАНІ АРАБСЬКІ ЕМІРАТИ

Площа — 83,6 тис. км²

Население —
891,6 тыс. чел.
(по сч. 1980, оценка)

Столиця —
м. Абу-Дабі

ні вироби піддають термічній обробці: випалювальні, застосовувані для випалу *клінкеру*, руд, нерудних матеріалів і залізюрудних окатитів та ін. Довжина О. п. 50—230, діаметр 3—7,5 м. Продуктивність досягає 150 т/год готової продукції.

ОБЕРТОН (нім. Oberton, одн., від ober — верхній і Ton — звук, тон) — прості (синусоїдальні) складові коливань, частота яких більша за частоту осн. коливання (коливання найменшої частоти). О., частоти яких кратні частоті осн. коливання, наз. гармонічними, або гармонічними О. Якщо відношення частоти О. до частоти осн. коливання не є цілим числом, такий О. наз. негармонічним, або ангармонічним. Від сукупності осн. коливання і О. залежить тембр звука.

Об'єднана енергетична система півдня (ОЕС Півдня) — виробничі і територіально-галузеві об'єднання електроенергетичних систем УРСР і Молд. РСР, які при загальному оперативному управлінні ними з єдиного диспетчерського пункту зберігають самостійне адм.-госп. управління. Входить до складу *Єдиної енергетичної системи СРСР*. Диспетчерську службу ОЕС Півдня створено 1940 в результаті об'єднання потужних теплових і гідрравлічних електростанцій Донбасенерго і Дніпроенерго лінією електропередачі (ЛЕП) напругою 220 кВ. У 1980 до складу ОЕС Півдня входило 9 енергосистем: Донбасенерго, Дніпроенерго, Харківенерго, Київенерго, Вінницяенерго, Львівенерго, Одесаенерго, Крименерго та Молдавголовеенерго. Встановлена потужність електростанцій системи на 1.1 1980 доброявила 44,1 млн. кВт, виробл. електроенергії — 243,6 млрд. кВт · год (1979). Основу її становлять теплові електростанції (понад 86% заг. потужності системи). Найбільші електростанції ОЕС Півдня: Запорізька ДРЕС, Вугледіська ДРЕС, Криворізька ДРЕС, Бурштинська ДРЕС, Придніпровська ДРЕС, Тривільська ДРЕС, Ладжижська ДРЕС, Чорнобильська АЕС, Дніпрогес та ін. Енерг. системи в ОЕС Півдня об'єднані гол. чин. ЛЕП напругою 220 кВ і вище (їхня протяжність на 1.1 1980 становила понад 17 тис. км). В об'єднанні експлуатується трансукр. ЛЕП напругою 750 кВ Донбас — Дніпро — Вінниця — Західноукраїнська — Албертірша (УНР) та ЛЕП 750 кВ Чорнобильська АЕС — Західноукраїнська; ЛЕП постійного струму напругою 800 кВ — Донбас — Волгоград. Відповідно до контрактів, укладених на основі міжурядових угод, з 1962 Львівську енергосистему об'єднано з енерг. системами країн — членів РЕВ у міжн. енергосистему «Мир». Оперативне керівництво енергосистемами, що входять до ОЕС Півдня, здійснює об'єднане диспетчерське управління, яке міститься в Києві.

ОБ'ЄДНАНА ЕНЕРГОСИСТЕМА — сукупність енергетичних систем, з'єднаних міжсистемними лініями електропередачі напру-

гою переважно 220—750 кВ. Розподілом електроенергії в О. є керуєть з єдиного диспетчерського пункту (за єдиним графіком), що дає змогу ефективніше використовувати енергетичні ресурси, отже, поліпшувати умови енергопостачання усіх галузей пром-сті та ін. споживачів. Першу в СРСР О. є. було створено (1942—43) на Уралі для керування Свердловською, Пермською та Челябінською енерг. системами. В СРСР (1980) — 11 об'єднаних енергосистем. Де-в'ять з них, гол. чин, на території Європ. частини СРСР, входять до складу *Єдиної енергетичної системи СРСР*. Енергосистеми УРСР (разом з енергосистемою Молд. РСР) становлять *Об'єднану енергетичну систему Півдня*. Перспективним є приєднання енергосистем Середньої Азії та Далекого Сходу до єдиної енергосистеми СРСР, пов'язане з дальшим розвитком ліній електропередачі надвискової (1150—1500 кВ) напруги. Створено О. є. країн — членів РЕВ (див. «Мир») з Центральним диспетчерським управлінням в м. Празі. О. є. *Швейцарії*

ОБ'ЄДНАНА ПАРТІЯ ГАГАЙНСЬКИХ КОМУНІСТІВ (ОПКС). Засн. в грудні 1968 внаслідок об'єднання Партії нар. єднання Гагаї (ПНЄГ; ств. 1959) і Союзу гагайських демократів (ств. 1954, до 1966 — Нар. партія над. визволення). З часу заснування діє в підпіллі. Декларація про об'єднання партій проголосила антиімперіалістичну і антифеод. програму, закликала до створення єдиного фронту антифеод. і антиімперіалістичних сил під керівництвом робітн. класу, до збройної боротьби проти диктаторського режиму. І з'їзд ОПКС (пересень 1978) прийняв програму, в якій закликав усі прогресивні сили до демократичної, нар., над. революції, та стаету партії. ОПКС брала участь у Нараді комуністичних і робітн. партій 1969 (ПНЄГ — в Нараді комуністичних і робітн. партій 1960). Ген. секретар ЦК — Рене Теодор. Друк. органи: ЦО — щоміс. газ. «Букан» («Багаття»), з 1969, розповсюджується негалегально та ін.

ОБ'ЄДНАНИЙ ІНСТИТУТ ЯДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (ОІЯД) — міжнар. ядерно-фіз. центр соц. країн. Розташований у м. Дубні Моск. обл. Засн. 1956. Осн. завдання ін-ту — забезпечення шільного проведення фундаментальних теор. і експериментальних досліджень у галузі ядерної фізики вченими соц. країн. В ОІЯД працюють (1981) вчені з 11 країн-членів: НРБ, СРБ, КНДР, Республіки Куби, МНР, ІДР, ПНР, СРР, СРСР, УНР і ЧССР. Найвищим органом управління ін-том є Комітет повноважних представників (по одному представникові від країн-члена), наук. діяльністю ін-ту керує Вчена рада, до складу якої входять провідні вчені країн-членів. Першим директором ін-ту був Д. І. Блахінцев, з 1964 ін-т очолює М. М. Боголюбов. У складі ОІЯД шість лабораторій (теор. фізики, високих енергій, ядерних проблем, ядерних реакцій, нейтронної фізики, об-

числовальної техніки й автоматизації), які за своїми масштабами є ін-тами з самостійними напрямками досліджень, а також відділ нових методів прискорення. В ін-ті проводяться експериментальні й теор. дослідження в галузі фізики елементарних частинок, ядерної й нейтронної фізики, прискорювальної техніки. Експериментальні роботи виконуються на унікальних базових установках: прискорювачах протонів — синхрофазотроні і синхроциклотроні, циклотронах для прискорювання важких іонів, імпульсному реакторі. ОІЯД здійснює широке наук. співробітництво з нац. ін-тами багатьох країн. З 1970 ін-т видає періодичний журнал «Фізика елементарних частинок і атомного ядра».

О. Н. Сисакян

ОБ'ЄДНАНІ АРАБСЬКІ ЕМІРАТИ, ОАЕ — держава на Сх. Аравійського п-ова, федерація, яка включає 7 еміратів — Абу-Дабі, Дубай, Шарджа, Аджман, Умм-ель-Кайвайн, Ель-Фуджайра та Рас-ель-Хайма. Омиваються водами Перської та Оманської заток. Корінне населення — араби; 70% — вихідці з ін. араб. країн, Індії, Пакистану, Ірану та ін. Держ. мова — арабська. Державний лад. Діючу конституцію ОАЕ (тимчасову) прийнято 1971. Найвищим законодавчим органом є Рада емірів (BRE), що складається з глав еміратів. BRE із свого складу обирає главу (президента) ОАЕ. Виконавчу владу здійснює Рада міністрів, очолювана прем'єр-міністром. Орган представництва еміратів — Федеральна нац. рада (40 членів), яка виконує дорадчі функції.

Природа. Берегова лінія малорозчленована. На узбережжі поширені заболочені чи замулені ділянки зайняті солончаками (сабжа). Більша частина тер. ОАЕ — пустельна рівнина, яка лише на Сх. переходить в кам'янисте плато заввишки до 1310 м (г. Хатта). Надривняччє мало. Виявлено значні поклади нафти, невеликі поклади руд, міді та свинцю, сірки, червоного окису заліза (вохри). Клімат тропічний, сухий. Пересічна температура +20°, лінійна — від +30 до +35°, іноді до +50°. Опадів до 150 мм на рік. Постійних річок немає, поширені *вади*. Переважає пустельна рослинність, в оазисах — фруктові дерева, фінікова пальма, тамарикс, акація тощо.

Історія. Тер. ОАЕ в давнину була районом поселення семітських племен, історично пов'язаних з двома Месопотамії. В кін. 1-го тис.

до н. е. тут утвердилися *араби*. З 7 ст. ця територія, на якій існував ряд князівств, входила до складу араб. *Халіфату*, з 14 ст. — Ормузької д-ви. В 16—17 ст. вона частково підпала під владу португ. колонізаторів. З 18 ст. її населення, яке займалося каботажною торгівлею, вело боротьбу проти англ. Ост-Індської компанії (за це англійці прозвали район князівств «Піратським берегом»). У 1820, 1835, 1839, 1853, 1892 англ. Ост-Індська компанія підписала угоди з правителями місц. князівств, що призвело до встановлення англ. протекторату над цією територією. З 20-х рр. 20 ст. в князівствах почався антиангл. рух. У роки 2-ї світової війни цю територію використовували як базу військ-повітр. сил Великобританії та США. Після закінчення війни Великобританія, прагнучи зберегти свій вплив у цьому районі, намагалася створити підконтрольну їй федерацію з 9 князівств (з включенням Бахрейну й Катару). Проте під тиском нац.-визвольного руху вона 1971 була змушена вивести звідти свої війська. 2.XII 1971 правителі 6 князівств (Абу-Дабі, Аджман, Дубай, Умм-ель-Кайбайн, Ель-Фуджайра, Шарджа) проголосили про створення суверенної федеративної д-ви — ОАЕ. В 1972 до її складу ввійшло також князівство Рас-ель-Хайма. В 1971 ОАЕ встановили дипломатичні відносини з СРСР. Того самого року Великобританія уклала з ОАЕ договір «про дружбу», який передбачав в разі необхідності взаємні консультації з усіх питань, що їх цікавлять. З 1971 ОАЕ — член ООН. ОАЕ входять до *Ліги арабських держав*. Діяльність політ. партій заборонено. Г. Г. Зибіна. Господарство. Основа економіки — видобування нафти (понад 80 млн. т, 1979). Родовища нафти розробляють гол. чин. іноз. компанії, але частка нац. капіталу з 1978 становить не менше 51%. В 1979 доходи країни від продажу нафти становили 12,5 млрд. дол. Значна частина їх використовується для створення сучас. *інфраструктури*. В незначній кількості видобувають мідь, свинець, сіль, вохру, сірку. Працюють нафтопереробний, нафтохім., по зрідженню газу, алюмінієвий, цем., металовиробів, безалкогольних напоїв, пластмасових труб, рибоконсервний заводи. Невелика судноверф, деревообр. і тютюнова ф-ки, установки по опрісненню мор. води та ін. Розвинуті кустарні промисли (виготовлення килимів, тканин, кинджалів, виробів з дорогоцінних металів тощо). Більшість населення зайнята в с. г. В обробітку — бл. 8% тер. країни. Кращі землі належать феод.-племінній знаті. Розвивається іригаційне буд-во. В оазисах вирощують фініки, виноград, фрукти, а також зернові, тютюн і бавовник. Переважає кочове скотарство, розводять велику рогату худобу та верблюдів. На узбережжі — рибальство (бл. 50 тис. т риби, 1978), промисел перлів. С. г. не задовольняє потреб країни в продовольстві. Асфальтованих автошляхів —

1412 км (1979). У Абу-Дабі, Шарджі та Дубаї — міжнар. аеропорти. Гол. порти — Міна-ер-Рашід і Дубай. З ОАЕ вивозять нафту, зріджений газ, в'ялену рибу, перли, тютюн, шкірсировину, фініки; довозять товари широкого вжитку, продовольство, машини і устаткування, буд. матеріали. Гол. торг. партнери — Японія, США, Великобританія, Саудівська Аравія, Оман, Катар. Грош. одиниця — федеральний дірхам. 3,77 дірхама = 1 дол. США (кін. 1979). Г. М. Биков.

Культура. Після здобуття незалежності в країні запроваджено обов'язкову 4-річну поч. освіту. Система освіти складається з 2-річних дит. садків (охоплюються діти 4—6 років), 4-річної початкової, 4-річної проміжної й 4-річної серед. шкіл. У 1978/79 навч. р. у 350 початкових і середніх навчальних закладах налічувалося 94,4 тис. учнів. У містах Абу-Дабі, Шарджа і Рас-ель-Хаймі є ряд серед. тех. і пед. навч. закладів, зокрема, в Абу-Дабі — профес. заклад підвищеного типу — Ін-т профес. освіти. Ун-т ОАЕ в Абу-Дабі (засн. 1974, почав працювати з 1977; 1979/80 навч. р. — бл. 3 тис. студентів). Центр документації наук. досліджень (засн. 1968), відділення Брит. ради — в Абу-Дабі й Дубаї, 6-ка ун-ту, публічні б-ки в Абу-Дабі й Дубаї, археол. музей в Абу-Дабі.

В ОАЕ 1980 виходили 4 щоденні газети та 2 щомісячні журнали. Найвідоміша газета — «Аль-Іттіхард» («Єдність», з 1972, араб. мовою). Інформ. агентство ОАЕ засн. 1976. Радіо і телебачення ОАЕ є урядовою службою, засн. 1972. Радіомовлення ведеться араб., англ., франц. та урду мовами.

В. П. Липчинська (освіта). Літ.: Абдалла Я. Ю. Объединенные Арабские Эмираты. М., 1978; Клевковский Р. В., Луцкевич В. А. Объединенные Арабские Эмираты. М., 1979.

«ОБ'ЄДНАНІ ІРЛАНДЦІ» («United Irishmen») — ірл. бурж. національно-визвольне товариство. Засн. 1791 в Белфасті. Лідери «О. і.» (Т. Уолф Тоун, Р. Еммет) виступали за незалежну ірландську республіку, за єднання католиків і протестантів у боротьбі проти англійського колоніального панування і *англіканської церкви*. В русі «О. і.» взяло участь бл. 150 тис. чол. У 1795 на чолі т-ва стала підпільна революц. Директорія (містилася у Дубліні), що висунула респ. програму. З 1796 т-во почало підготовку до збройного повстання. В 1798 повстання охопило лише частину пров. Лейнстер і Ольстер (через арешт і страту більшості лідерів напередодні виступу). Спроба члена Директорії т-ва Р. Еммета підняти повстання 1803 також зазнала невдачі. Англ. правлячі кола, намагаючись утримати колонію, домоглися включення Ірландії до складу метрополії (англо-ірл. унія 1801).

С. В. Толстов. **ОБ'ЄДНАНІ НАЦІЇ** — термін, яким прийнято називати країни, що під час 2-ї світової війни 1939—45 входили до *антигітлерівської коаліції* і 1945 утворили *Організацію Об'єднаних Націй*. Вжи-

вається також як скорочена назва ООН.

ОБ'ЄДНАННЯ АРХІТЕКТОРІВ - УРБАНІСТІВ, АРУ. Існувало 1928—31 у Москві. В деклараціях і теор. працях члени О. а.-у. закликали архітекторів перейти від проектування окремих споруд до створення єдиної просторової системи міста, розглядати будівлю, як частину міста. В планувальній структурі міст особливу увагу приділяли функціональному зонуванню міської території з урахуванням майбутнього розвитку. Теор. положення О. а.-у. відобразилися в сучас. *містобудуванні*. В 1931 О. а.-у. влилося у Всесоюзне архітектурне наукове товариство.

ОБ'ЄДНАННЯ МОЛОДИХ МИТЦІВ УКРАЇНИ (ОММУ) — творче угруповання укр. рад. художників. Виникло й сформувалося 1929—31. Існувало до 1932. Загалом обстоювало реалістичні позиції, але на його діяльності позначилися вульгарно-соціологічні тенденції, рецидиви хибних настанов *Пролеткульту*. До складу ОММУ входили переважно студенти худож. інститутів республіки; деякі з них згодом стали визначними майстрами (В. Агібалов, С. Григор'єв, В. Мухін, О. Пашенко, Г. Пивоваров, М. Попенко-Коханий, В. Федченко та ін.).

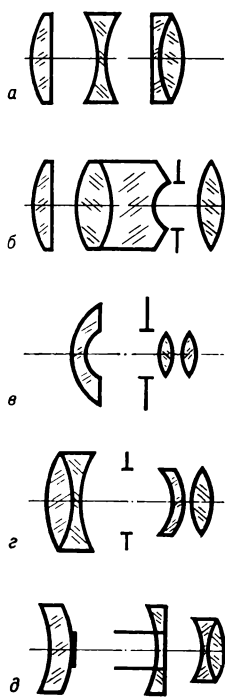
ОБ'ЄДНАННЯ НА ПІДТРИМКУ РЕСПУБЛІКИ (ОПР) — бурж. партія Франції. Заснована у вересні 1958 прибічниками Ш. де Голля під назвою Союз за нову республіку, 1962 змінився з угрупованням лівих голлістів і офіційно почала називатися Союз на захист нової республіки — Демократичний союз праці (1967 було перейменовано на Союз демократів за П'яту республіку). З 1968 він дістав назву Союз демократів за республіку. З грудня 1976 має сучас. назву. Виражає інтереси ряду монополій, поряд з цим здійснює вплив на серед. верстви, селянство, частину трудящих, заохочуючи їх лозунгами боротьби за авторитет д-ви, нац. незалежність Франції і окремі соціальні реформи. Представники ОПР до травня 1981 входили до складу уряду.

ОБ'ЄДНАННЯ СУЧАСНИХ АРХІТЕКТОРІВ (ОСА) — творче об'єднання рад. архітекторів, створене 1925 в Москві. Члени ОСА виступали під лозунгами *функціоналізму та конструктивізму*, пропагували наук. підхід до вирішення архіт. завдань, використання найновіших конструкцій та матеріалів, типізацію й індустріалізацію буд-ва, нові принципи соціалістичного розселення. Члени ОСА провадили наук.-дослідну та пед. діяльність в Ін-ті худож. культури й *ВХУТЕМАСі*. Серед членів ОСА — брати *Весніни*, М. Гінзбург, Г. Орлов, І. Леонідов. На Україні відділенням ОСА було *Товариство сучасних архітекторів України*. ОСА існувало до 1931. В. Е. Ясієвич.

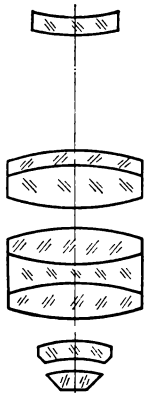
ОБ'ЄДНАННЯ СУЧАСНИХ МИТЦІВ УКРАЇНИ (ОСМУ) — творче об'єднання укр. рад. художників. Засн. 1927 групою майстрів, що вийшла з *АРМУ*. Іс-

ОБ'ЄКТ

Мал. 1. Схема деяких типів фотографічних об'єтивів: а і б — універсальні «Індустар» і «Юпітер»; в — ширококутовий Гіля; г і д — довгофокусні «Телемар-22» і МТО-500.

Мал. 2. Схема об'єктива мікроскопа.

нувало до 1932. ОСМУ ставило собі за мету створити на Україні «ідеологічно одностайну групу нових радянських реалістів», що прагнули «виявити новий ритм нашої революційно-реконструктивної доби». ОСМУ орієнтувалося на новітнє мистецтво Зх. Європи, насамперед прогресивне, заперечуючи значення вітчизняної реалістичної класики 19 ст. За своєю ідейно-творчою програмою і практикою ОСМУ було близьке до рос. «Общества станковистов» (ОСТ). Члени ОСМУ зверталися переважно до сучасної тематики, відтворювали революц. події, працю рад. людей, гол. чином індустріальну. В складі ОСМУ були: Л. Крамаренко, В. Пальмов, А. Петрицький, І. Плещинський, А. Таран, О. Усачов, М. Шаронов, молоді художники І. Беклемішева, О. Жданко, Ю. Садиленко, Д. Шавикін, І. Штільман та ін. Л. В. Владич.

ОБ'ЄКТ (від лат. *objectus* — предмет, явище) — фрагмент дійсності, на який спрямовано практичну або пізнавальну діяльність суб'єкта (див. *Суб'єкт і об'єкт у філософії*).

ОБ'ЄКТ ПРАВА — суспільні відносини, на які спрямовується дія *права* і які регулюються за допомогою системи правових норм. Певна галузь сусп. відносин регулюється відповідною сукупністю правових норм і являє собою об'єкт регулювання даної *галузі права*. Так, майнові відносини регулюються нормами цивільного права і становлять їхній об'єкт, проступки регулюються нормами адм. права, сімейні відносини є об'єктом правового регулювання сімейного права. Сусп. відносини, що є О. п., регулюються шляхом впливу на волюву (див. *Воля у праві*) поведінку учасників цих відносин (вибору варіанта в межах права), від яких норми права вимагають вчинення певних дій чи утримання від них. Учасники конкретних *правовідносин*, що виникають при регулюванні О. п., наділені в рад. праві т. з. суб'єктивними правами, тобто мають можливість діяти певним чином відповідно до закону і вимагати певних дій (або утримання від них) від ін. зобов'язаних осіб. Від О. п. слід відрізняти конкретну річ (предмет), яка є об'єктом спору. О. п. завжди є сусп. відносини, пов'язані з *правом власності* на річ, а не сама річ, яка являє собою безпосередній предмет правового спору.

М. П. Стеценко.
ОБ'ЄКТИВ (від лат. *objectivus* — предметний) — повернута в бік матеріального об'єкта частина *оптичної системи* (або вся система), яка створює його дійсне зображення. Це зображення або безпосередньо спостерігають в окуляр, або одержують на плоскій (інколи вогнистій) поверхні (напр., на світлочутливому шарі фотоплівки). За складом оптичних елементів розрізняють лінзові, дзеркальні та дзеркально-лінзові О., а за призначенням — фотографічні, проєкційні, О. мікроскопів, телескопів тощо. Осн. характеристиками О. є: *фокусна*

віддаль f' , діаметр вхідної зіниці d (зображення апертурної *діафрагми*, утворене елементами О., розташованими перед цією діафрагмою), відносний отвір d/f' , який визначає *світлосилу* О., *поле зору* та *роздільну здатність*. Відносний отвір позначають на оправках деяких О. у вигляді $1:a$, де $a = f'/d$ (напр., $1:3,5$ або просто $3,5$). О. може бути й одна-єдина лінза, проте для одержання необхідної якості зображення, зокрема для виправлення аберацій (див. *Аберації оптичних систем*), доводиться застосовувати О., які складаються із значної кількості елементів. Сучас. фот. о б'є к т и (фотооб'єктиви), до яких належать О. *фотографічних апаратів*, *кінознімальних апаратів* і аерофотоапаратів (див. *Аерофотознімання*), виготовляють у вигляді лінзових та дзеркально-лінзових систем, що в них виправлено осн. аберації. Перевагами дзеркально-лінзових О. перед лінзовими є менші поздовжні розміри і маса. За своїми характеристиками фотооб'єктиви поділяються на універсальні (нормальні), світлосильні, ширококутові та довгофокусні (телеоб'єктиви). На мал. 1 подано схеми найбільш відомих фотографічних О. В універсальних О. $f'/d = 1:1,8 \div 1:4,0$, а поле зору бл. 50° . Світлосильні О. мають відносний отвір від $1:1,8$ до $1:0,8$, їхнє поле зору, як правило, менше, ніж в універсальних. Ширококутовими наз. фотооб'єктиви з полем зору більшим за 70° (до 180°), з відносним отвором $1:5,6$ і меншим. До телеоб'єктів відносять О., фокусна віддаль яких перевищує трикратну величину лінійного поля зору (100—2000 мм; кут їхнього поля зору звичайно менший за 30° , а відносний отвір не перевищує $1:4,5 \div 1:5,6$. Фото- і кін. об'єктиви із змінною фокусною віддаллю наз. *пакратичними*. Застосування таких О. дозволяє міняти масштаб зображення без зміни віддалі до об'єкта. При зніманні й демонструванні широкоекранних кінофільмів застосовують т. з. анаморфотні насадки (з циліндричними лінзами) на фотооб'єктиви. Пр. о б'є к т і в н і О. використовують для утворення на екранах збільшених зображень плоских предметів (див. *Проекційний апарат*). Проекційні О. за конструкцією простіші, ніж фотооб'єктиви, оскільки вимоги до них щодо аберацій значно менші. О. м і к р о с к о п і в (мікрооб'єктиви) є лінзові або дзеркально-лінзові системи з малими фокусними віддальми (від 30—40 мм до 2 мм). Різниця лінійним збільшенням *оптичним* (від 2—3 до 100—120), числовою апертурою, застосуванням іммерсії — рідини з великим показником заломлення, яка міститься між досліджуваным об'єктом і першою лінзою О. На мал. 2 подано схему лінзового О. мікроскопа, т. з. *планапохромата*. Телескоп і ч н і О., до яких належать О. *зорових труб*, *геодезичних приладів* (напр., *теодолітів*) і *телескопів*, характеризують невеликим полем зору (від 10° — 15° до 1° і менше). Діаметри

таких О. — від кількох см до 5 м і більше. О. зорових труб — переважно дволінзові системи. Об'єктиви телескопів можуть бути лінзовими і дзеркально-лінзовими (див. *Рефрактор*, *Рефлектор*, *Менісковий телескоп*). Для збільшення світлосили сучас. лінзові О. роблять просвітленими (див. *Просвітлення оптики*).

С. П. Парняков.
ОБ'ЄКТИВІЗМ — бурж. світоглядна позиція, в основу якої покладено фальшиву тезу про утримання науки від критичного, партійного ставлення до зображуваних фактів, подій і явищ; протилежна комуністичній *партійності*. Гносеологічну основу О. становить абсолютизація специфіки об'єкта, метафізичний відірв його від суб'єкта (див. *Суб'єкт і об'єкт у філософії*). Це безпосередньо виявляється, зокрема, в дуалістичному роз'єднанні і протиставленні пізнавальної й оціночної здатності людини. Керуючись переважно емпіричними уявленнями, прихильники О. наголошують гол. чин. на зовнішніх, безпосередньо спостережуваних сторонах дійсності в її відриві від можливості (див. *Можливість і дійсність*); звідси вихідною практичною настановою О. є споглядальність, яка неминує змушує тлумачити *відображення* як пасивне, дзеркальне, щось на зразок відбитку печатки на воску. Найвиразніше виявляється О. у *позитивізмі*, *неопозитивізмі*, у мистецтві — в *натуралізмі*. Проголошувана О. «безсторонність» насправді є своєрідною ідеологічною маскою, за якою прихована бурж. партійність. Змальовуючи екон. і політ. владу пануючого класу як «об'єктивні обставини», О. проповідує соціальну *індиферентність*, що виступає замаскованою апологією відкидки сусп. порядків. Зокрема, розглядає істор. відносини у відриві від практичної діяльності т. з. об'єктивного історіографічного надає їй реакційного характеру. Додаючи споглядальність, марксистський матеріалізм на відміну від бурж. О. доводить наук. аналіз до викриття соціальних суперечностей і класової основи досліджуваних соціальних явищ і, не обмежуючись констатацією наявного становища, науково розробляє цілі і засоби революц. перетворення дійсності. Матеріалізм, зазначав В. І. Ленін, включає в себе партійність, «зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставити на точку зору певної суспільної групи» (Повне зібрання творів, т. 1, с. 390). І. В. Бичко.
ОБ'ЄКТИВНА ІСТИНА — зміст людських знань, «який не залежить від суб'єкта, не залежить ні від людини, ні від людства» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 18, с. 112). Питання про істинність наших знань — одне з найважливіших у *пізнання теорії*. Проблема істини органічно пов'язана з розв'язанням *основного питання філософії*. *Діалектичний матеріалізм* виходить з того, що свідомість є *відображення* об'єктивного світу, яке здійснюється на основі *практики*. Практика разом

з тим виступає і як об'єктивний критерій істини. Будучи результатом пізнавальної діяльності суб'єкта, О. і. за своїм змістом збігається з об'єктом, адекватно відображає його і в цьому розумінні є незалежною від суб'єкта. В глибокому істині діалектичний матеріалізм протилежний ідеалізму, який заперечує пізнання як відображення матерії і розглядає істину як цілком зумовлену свідомістю (людською — суб'єктивний ідеалізм, надлюдською, божественною — об'єктивний ідеалізм). Діалектичний матеріалізм відрізняється від метафізичного матеріалізму, який розглядає О. і. як незмінне, закінчене знання. Насправді О. і. відображає істор. процес розвитку людських знань, рух від відносної істини до абсолютної (див. *Абсолютна і відносна істини*).

Ю. Ф. Бухалов.

ОБ'ЄКТИВНА РЕАЛЬНІСТЬ — див. *Матерія*.

ОБ'ЄКТИВНЕ — 1) Характеристика природної і соціальної дійсності як такої, що існує поза і незалежно від свідомості суб'єкта. 2) Характеристика істинного знання, яка вказує на те, що воно є відображенням об'єктивної дійсності і що зміна його не залежить від людей. 3) Характеристика практичного й пізнавального ставлення до дійсності, яке свідомо виходить з визнання перших двох моментів.

ОБ'ЄКТИВНИЙ ІДЕАЛІЗМ — один з основних різновидів ідеалізму. На протилежність суб'єктивному ідеалізму, що першоосновою вважає свідомість окремого індивіда, О. і. першоосновою проголошує абс. ідеальне начало (світловий дух, абсолютну ідею тощо), яке існує поза людським розумом і незалежно від нього. О. і. розглядає матеріальний світ як продукт діяльності об'єктивного духу (розуму, ідеї), як «інобуття духу». Гносеологічним корінням О. і. є абсолютизація мислення, поняття і ідей, відірвання їх від чуттєвого світу, перетворення мислення на самостійну активну силу, нібито здатну створити все існуюче. «Абсолютний дух» в О. і. — це абсолютизоване поняття, відірване від матерії і протиставлене їй. О. і. є філос. основою *теології*. Найвищачі представники О. і.: в античній філософії — Платон, у нім. класичній філософії — Ф. В. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель, у сучас. бурж. філософії — школи неомістизму і персоналізму.

В. Г. Яценко.

ОБ'ЄКТИВІСТЬ — один з основних принципів марксистської діалектики, який виражає необхідність неупередженого наукового осягнення дійсності, відображення об'єкта таким, яким він є сам по собі, в його різноманітних відношеннях і розвитку. Саме такий підхід забезпечує досягнення істинного знання, адекватного об'єктові. В марксизмі-ленінізмі О. збігається з принципом *партійності*, вимагає розкривати класову сутність сусп. явищ, доводити наук. пояснення дійсності до необхідності революц. перетворення її відповідно до об'єктивних зако-

нів. О. спрямована проти суб'єктивізму, довідності в розгляді об'єкта, проти викривлення дійсності, намагання видати бажане за дійсне. Разом з тим О. протистоїть *об'єктивістській*, який на словах проголошує, що партійність несумісна з науковістю, а насправді є проявом бурж. партійності.

Ю. Ф. Бухалов.

ОБ'ЄМ — 1) Міра множини точок, що утворюють певне тіло K в тривимірному просторі, яка не змінюється при довільних рухах простору. В найпростішому випадку О. тіла вимірюється кількістю розміщених у ньому кубів, ребро кожного з яких дорівнює одиниці довжини. У заг. випадку розглядають усі можливі *многогранники*, вписані в K і описані навколо нього (див. *Вписані і описані фігури*). Якщо V_n — верхня грань (див. *Верхня та нижня грані*) всіх вписаних, а V_{n+1} — нижня грань всіх описаних навколо K многогранників, то шуканий О. має бути не меншим за V_n і не більшим за V_{n+1} . Коли $V_n = V_{n+1} = V$, то число V наз. О. тіла K . Його обчислюють, використовуючи, напр., формулу $V = \iiint_K dx dy dz$

(див. *Кратні інтеграли*). Поняття О. узагальнено і на багатовимірний простір. 2) О. питомий речовини — фіз. величина, обернена до *густини* речовини.

Лит.: Хинчин А. Я. Краткий курс математического анализа. М., 1953; Шварц Г. Е. Математический анализ (конечномерные линейные пространства). М., 1969; Лебег А. Об измерении величин. Пер. с франц. М., 1960.

В. П. Білоусова.

ОБ'ЄМНА МАСА ЗЕРНА, об'єм на вага зерна, натурна вага — вага одиниці об'єму (здебільшого 1 л) зерна в грамах. О. м. з. характеризує вповненість і технологічні (боршомельні) якості зерна. О. м. з. визначають за допомогою спец. приладу — *пурки* — на хлібоприймальних підприємствах та при експорті зерна. О. м. з. часто називають *натурою* зерна, на відміну від абсолютної ваги (див. *Маса 1000 насінин*). За об'ємною масою зерно поділяють на 4 категорії. До 1-ї відносять шенціцу, у якій О. м. з. становить 785 г і більше — це зерно високої натури; до 2-ї — 765—784 — вище середньої натури; до 3-ї — 725—764 — середньої натури; до 4-ї — нижче 725 г — низьконатурне. О. м. з. (перераховану на масу 1 м³ зерна у кг) використовують при розрахунках розмірів складських приміщень, визначенні наближеної маси зерна у складах і під час транспортування. ГОСТом на сортове насіння О. м. з. не враховується.

І. П. Яковлев.

ОБ'ЄМНЕ ШТАМПУВАННЯ — обробка об'ємних металевих та неметалевих заготовок (прутків тощо) тиском у *штампах*; різновид *штампування*. В процесі О. ш. (мал.) метал заповнює внутрішню частину штампа, набуваючи відповідної форми. Надлишок металу витискується у спец. порожнину, потім його обрізують. Розрізняють О. ш. гаряче і холодне. Для гарячого О. ш. матеріал нагрівають до t -ри 200—1300° С в полум'яних печах, індукційних

або ін. типу установках. Далі пі матеріал піддають обробці в осн. на штампувальних *молотах* і *пресах*. Таким способом виготовляють зубчасті колеса, колінчасті вали та ін. вироби. При холодному О. ш. використовують переважно ковальсько-пресові автомати, одержуючи вироби з чистою гладенькою поверхнею: болти, заклепки, цвяхи тощо. Див. також *Ковальсько-штампувальне виробництво*.

О. П. Грудєв.

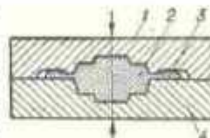
ОБ'ЄМНИЙ ЗАРЯД — те саме, що й *просторовий заряд*.

ОБ'ЄМНО-БЛОКОВЕ ДОМОБУДУВАННЯ — зведення будинків з об'ємних блоків повної заводської готовності; один з етапів *індустріалізації* будівництва. О.-б. д. значно знижує, порівняно з великоблоковим і великопанельним (див. *Великоблокові конструкції*, *Великопанельні конструкції*) буд-вом, витрату матеріалів, поліпшує умови праці на *будівельному майданчику*, сприяє зниженню трудомісткості й скороченню строків виконання робіт, зменшує вартість буд-ва. Застосування об'ємних блоків, наприклад блоків-кімнат, санітарно-кухонних і сходово-ліфтових вузлів, санітарно-тех. кабін (вони бувають монолітні й збірно-монолітні вагою до 10 т і більше), підвищує заг. жорсткість будинків (зокрема, об'ємно-панельних), що дає змогу зводити їх у складних умовах буд-ва, напр. в р-ні гірничих виробок, у сейсмічних р-нах і в зоні осідання ґрунту. В СРСР О.-б. д. розпочато 1954, зокрема в УРСР — 1958. В УРСР будинки з об'ємних блоків споруджують здебільшого у Кременчуці, Полтаві, Харкові. Блоки-кімнати для О.-б. д. виготовляє переважно Кременчуцький з-д об'ємного домобудування (ств. до ляду 1970), організовано виробн. об'ємних блоків на Ворошиловград. домобудівному комбінаті. Над проблемами О.-б. д. працюють у *Будівельних конструкцій науково-дослідному інституті*, *Діпроцільпромбуді*, *Типового і експериментального проектування житлових та громадських будинків інституті*.

М. І. Медведєв.

ОБЖИНКИ — свято завершення збирання врожаю. Супроводилися відповідними діями: сплітання вінка з колосків і польових квітів, піснями (див. *Обжинкові пісні*) тощо. Колгоспні О. мають новий, соціалістичний зміст і відомі як свято врожаю. На ньому, крім деяких традиційних форм і дій, влаштовуються концерти, спорт, змагання, ігри, танці тощо.

ОБЖИНКОВІ ПІСНІ, *жнивні пісні*, *жнивнярські пісні* — народно-поетичні обрядові твори, що їх виконують під час жнив і *обжників*. Генетично й функціонально пов'язані з трудовим процесом збирання хлібних рослин вручну за допомогою серпа чи коси (звідси *косарські пісні*) і машинами. О. п. є в усіх слов'ян. народів. Осн. тематика: збирання врожаю, любов до рідної землі, тяжка праця наймита в господаря-експлуататора, в деяких піснях — протест проти соціального гніту. О. п. — це високопоетичні твори, ширі,

Об'ємне штампування:
1 — верхня частина штампа; 2 — впріс у внутрішній частині штампа; 3 — надлишок металу; 4 — нижня частина штампа.

глибоко емоційні. Деякі О. п. за тематикою, мотивами, худож. образами близькі до *весільних пісень*. Серед О. п. є величальні, сатиричні й гумористичні. За рад. часу частина О. п. відійшла в минуле, частина оновилася у зв'язку з корінними змінами в суспільно-екон. житті. Рад. О. п. прославляють трудовий героїзм селянства, його самовіддану працю на колгоспній ниві.

Видання: Жнивварські пісні. К., 1971. *Літ.:* Круть Ю. З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. К., 1973.

М. М. Шубравська.

ОБИТОЧНА, Обиточна — річка в Запоріж. обл. УРСР, впадає в Обиточну зат. Азовського м. Довж. 100 км, площа бас. 1430 км². Тече Приазовською височиною. На О. споруджено водосховище й 13 ставків. Використовують для пром. і с.-г. водопостачання та для зрошування. Риборозведення. На О. — м. Приморськ. У долині річки виявлено залишки поселень бронзового віку (3 — 1-е тис. до н. е.). Досліджено курган і поселення скіф. часу (4 ст. до н. е.).

ОБИТОЧНА ЗАТОКА — мілководна затока в пн. частині Азовського м. Зі Сх. обмежена *Обиточною косою*. Омиває береги Запоріж. обл. УРСР. Взимку замерзає. Т-ра води влітку до +28°. В О. з. впадає р. *Обиточна*.

ОБИТОЧНА КОСА — коса на пн. узбережжі Азовського м., в межах Запоріж. обл. УРСР. Вдається в море більш як на 25 км між Обиточною і Бердянською затоками. Зх. берег розчленований, сх. — прямолінійний. В найвужчому місці (ширина бл. 8 м) косу під час осінніх і весняних штормів заливає море. Складена з піску та черепашнику. Рослинність сухих степів. Місце гніздування, зимівлі та відпочинку під час перельоту багатьох видів водоболотних птахів, масового нересту морських риб (уздовж узбережжя). Держ. заказник. Біля О. к. 15.IX 1920 Азовська флотилія здобула перемогу над врангелівськими мор. силами.

ОБІГ в економіці — характерна для *товарного виробництва* форма обміну продуктів праці через купівлю-продаж. Екон. функцією О. є зміна форм вартості — перетворення товарів на гроші і грошей — на товари. Розвивається з простого обміну однієї споживної вартості на іншу (Т—Т), проте суттєво відрізняється від нього, оскільки опосередковується грошми (Т—Г—Т), розпадається на два послідовні етапи: Т—Г і Г—Т. Безперервність О. є умовою нормального руху екон. процесів у суспільстві, тому можливість розриву між продажем і купівлею зумовлює, як показав К. Маркс, потенціальну можливість *економічних криз* уже в простому товарному виробн.

В капіталістичному суспільстві він стає знаряддям для реалізації *додаткової вартості* і, перш за все, відбувається як О. капіталу, в т. ч. і змінного. Його процес виражається формулою Г—Т—Г, де обмін споживних вартостей є не метою, а лише засобом для одержання *прибутку*. З розвитком

капіталізму окремі функціональні форми капіталу відокремлюються, утворюючи специфічний О. капіталу (*торгового капіталу*, *позичкового* та ін.). За капіталізму О. підпорядкований стихійному діянню його екон. законів, відбувається в умовах анархії виробн. та конкурентної боротьби між капіталістами, супроводиться відставанням платоспроможного попиту трудящих від пропозиції товарів, екон. кризами. Процеси О. відбуваються і в соціалістичному суспільстві, оскільки на першій фазі *комуністичного способу виробництва* зберігаються товарно-грош. відносини. О. за соціалізму зумовлюється сусп. формою *власності на засоби виробництва* та його основним економічним законом і докорінно відрізняється від капіталістичного: звучується сфера його діяння — в О. не вступають *робоча сила*, заводи, фабрики, земля та ін. природні багатства, цінні папери (*акції*) тощо. О. використовується як засіб реалізації *основного економічного закону соціалізму*. В соціалістичній економіці О. засобів виробн. і О. продуктів нар. споживання існує в таких формах: *матеріально-технічне постачання* держ. підприємств і колгоспів, закупівлі с.-г. продуктів, торгівля товарами нар. споживання, зовнішня торгівля. Крім того, відбувається *грошовий обіг*, що його контролює і планує Держ. банк СРСР. Всю сферу О. засобів виробн. і переважну частину О. предметів споживання (за винятком незначної частини, що виробляється в *особистому підсобному господарстві*) планомірно регулює соціалістична держава.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; Ленін В. І. Карл Маркс. Повне зібрання творів, т. 26; Маневич В. Е. Проблеми теорії денежного обращения в советской экономической литературе 1917—1926 года. М., 1979; Обращение средств производства в условиях социалистического хозяйствования. М., 1980.

О. М. Розинко.

ОБІНЬЕ (d'Aubigné) Теодор Агриппа д' (8.II 1552, Сентонж, поблизу Пона — 29.IV 1630, Женева) — франц. поет, історик, мемуарист. Учасник *релігійних воєн*, соратник Генріха Наваррського (див. *Генріх IV*). Гугенот, пристрасний борець проти феод.-католицької реакції. Після прийняття Генріхом IV католицизму зазнав переслідувань, останні роки перебував у вигнанні. Літ. творчість почав під впливом «Плеяди» (зб. «Весна», вид. 1874). У «Трагічних поемах» (ч. 1—7, 1616) реалістично зобразив народні страждання, викривав папство й інквізицію. В романі «Пригоди барона Фенеста» (кн. 1—4, 1617—30) нещадно висміював придворне дворянство. Автор «Всесвітньої історії» (1616—25), в якій є згадки про епізоди з укр. історії останньої третини 16 ст., мемуарів (вид. 1729), численних памфлетів.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірмі]. В кн.: Сувійр'я французької поезії, т. 1. К., 1971; 3 «Трагічних поем» [Уривок]. «Всесвіт», 1976, № 3; Р о с. п е р е к л. — Поэты французского Возрождения. Л., 1938; Трагические

поэмы. — Мемуары. М., 1949; Европейские поэты Возрождения. М., 1974.

Т. Т. Духовний.
ОБЛАК Ватрослав (15.V 1864, Целе — 15.VIII 1896) — словенський мовознавець-славіст. Закінчив Віденський ун-т (1890). Учень Б. Ягича. Працював в ун-ті в Граці (з 1894). Автор наук. праць: «До історії відмінювання імен у словенській мові» (1888), «Церковнослов'янський переклад Апокаліпсиса» (1890), «Македонські студії» (1896). Питанням укр. мови присвячена рецензія на працю П. Г. Житецького «Нарис літературної історії малоруського наріччя» (опубл. 1899).

ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б) ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОГО БАСЕЙНУ — об'єднання більшовицьких орг-цій Донбасу, Харків. і Катеринослав. губерній 1917—18. Була утворена на 1-й обл. парт. конференції, що проходила в Катеринославі 13—16 (26—29).VII 1917 за участю 33 делегатів від 13 парт. орг-цій, які представляли 13 648 членів партії. Розглянувши доповіді з місць, питання про поточний момент, екон. становище в Донбасі, конференція відзначила зростання впливу партії в масах, висловила впевненість у неминучості перемоги соціалістичної революції, обрала обл. к-т, до якого увійшли *Артем* (Ф. А. Сергєєв), В. А. Бистрянський, Я. В. Залмаєв, А. З. Каменський, Е. Й. Квірінг, М. В. Копилов, М. І. Острогорський. К-т працював у Харкові. Органом к-ту була газ. «*Донецький пролетарій*». Загалом за час існування орг-ції відбулися 3 обл. парт. конференції. На *Шостому з'їзді РСДРП(б)* орг-цію представляли 12 делегатів від 8 місц. орг-цій. Схваливши рішення з'їзду, більшовицькі орг-ції Донецько-Криворізької обл. розгорнули боротьбу за втілення в життя курсу партії на збройне повстання. Посилення впливу більшовиків знайшло вияв у більшовизації Рад робітн. і солдат. депутатів басейну. Серед 60 делегатів Рад краю на *Другому Всеросійському з'їзді Рад* 44 були більшовиками. На цей час обл. парт. орг-ція налічувала до 33 тис. чол., тобто більше як половину заг. чисельності більшовиків України.

О. о. РСДРП(б) Д.-К. б. відіграла велику роль у встановленні Рад. влади на Україні. 5—6 (18—19).XII 1917 2-а обл. парт. конференція схвалила лєнінський «*Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради*», націлила більшовиків краю на посилення боротьби за владу Рад. 11—12 (24—25).XII 1917 в Харкові відбувся *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*, який проголосив утворення Укр. Рад. республіки. Після з'їзду більшовики спрямували боротьбу трудящих мас на розгром *каледоніччини* і *Центральної ради*. За допомогою революц. військ, що прибули з Рад. Росії, Червона гвардія Донецько-Криворізького басейну в грудні 1917 — січні 1918 встановила на території краю владу Рад, подала підтримку трудящим ін. районів України. 24—25.I (6—7.II)

1918 в Харкові відбулася 3-я обл. парт. конференція. Поряд з правильними постановами, які сприяли зміцненню парт. орг-цій і місц. Рад, здійсненню перших соціалістичних перетворень, тут було прийнято й помилкове рішення про утворення *Донецько-Криворізької Радянської республіки* і виділення її зі складу України (затверджене на IV обл. з'їзді Рад Донецько-Криворізького басейну). В. І. Ленін і ЦК РСДРП(б) піддали принциповій критиці цей крок як такий, що порушував єдність революц. сил України. Помилку було частково виправлено участю делегатів Рад Дон.-Криворізь. області в *Другому Всеукраїнському з'їзді Рад* (березень 1918). В березні — квітні обл. більшовицька орг-ція провела велику роботу по створенню частин Червоної Армії, мобілізації трудящих на боротьбу проти австро-нім. загартників, евакуації рад. установ і матеріальних цінностей на територію Рад. Росії. О. о. РСДРП(б) Д.-К. б. існувала до поч. окупації краю австро-нім. військами (квітень 1918).

Лит.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Х., 1970; Корольов Б. На шляху до Жовтня. К., 1968; Шиловцев Ю. В. Партійне будівництво на Україні. (Листопад 1917 — липень 1918 рр.). Х., 1972; Варгачук П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф., В. І. Ленін і більшевистские організації України в Октябрьській революції. К., 1980. П. Л. Варгачук.

ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б) ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ — місцеве об'єднання більшовиків Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської, частини Херсонської та пд. частини Могилівської губ. Ініціатором створення обл. орг-ції виступив Київ. к-т РСДРП, який ще 26.III (8.IV) 1917 розглянув питання про скликання обл. конференції. Першим кроком на шляху утворення обл. орг-ції була окружна нарада РСДРП Пд.-Зх. краю, що відбулася 15—17 (28—30). IV 1917. На нараді були представлені більшовики Києва, Білої Церкви, Брусиліва, Василькова, Козятина, Сміли (Київ. губ.), Чернігова, Ковотопа (Черніг. губ.), Кременчука (Полтав. губ.), Вінниці (Поділ. губ.), Гомеля (Могилів. губ.). У роботі наради взяли участь представники Російського бюро ЦК РСДРП О. Ф. Розмирович, М. О. Савельєв, І. І. Шеварі. Нарада визнала за необхідне створити Пд.-Зх. окружне парт. об'єднання і обрала окружний к-т РСДРП(б), що об'єднав роботу парт. орг-ції РСДРП(б), в яких на квітень 1917 налічувалося 2611 комуністів. До складу к-ту увійшли Є. Б. Бош (секретар), І. С. Гавєський [його було обрано й делегатом на *Сьому (Квітневу) Всеросійську конференцію РСДРП(б)*], І. М. Крейсберг, К. Т. Неровня, М. П. Тарногородський та ін. Окружний к-т розгорнув активну роботу по зміцненню місц. парт. орг-ції, створенню обл. орг-ції, яка була оформлена на обл. конференції РСДРП(б) Пд.-Зх. краю, що від-

булася 10—12 (23—25). VII 1917. На конференції були представлені парторганізації Києва, Одеси, Малина, Білої Церкви, Переяслава, Вінниці, Чернігова, Ковотопа, Остра, Клишів, Гомеля, а також представники від орг-цій РСДРП(б) Харкова та Катеринослава. Делегати заслухали доповідь Київ. окружного к-ту РСДРП(б), доповіді з місць, прийняли рішення про поточний момент, про боротьбу проти наклепницької кампанії бурж. преси, про констрування обл. орг-ції. Особливу увагу конференція звернула на посилення роботи в масах, зокрема серед солдатів і селян, на озброєння трудящих, створення загонів *Червоної гвардії*. До складу обраного конференцією обл. к-ту РСДРП(б) увійшли 9 чол.: Є. Б. Бош (голова), А. В. Гриневич, К. Т. Неровня, М. П. Тарногородський та ін. Велику допомогу обл. орг-ції надавав ЦК РСДРП(б), який підтримував з нею постійний зв'язок. Після *Шостого з'їзду РСДРП(б)*, на якому обл. орг-цію представляла Є. Б. Бош, осн. увага більшовицьких орг-цій краю була спрямована на підготовку трудящих мас до вирішальної боротьби проти бурж. уряду. У вересні обл. к-т вирішив скликати чергову обл. конференцію для обговорення поточного моменту, нац. питання, а також питань про вибори до *Установчих зборів*, про організацію с.-г. пролетаріату, про перегляд парт. програми, про вибори до земського самоврядування тощо. Проте з 25 орг-цій краю лише 10 змогли надіслати представників до Києва. Тому замість конференції 12 (25). IX 1917 було проведено нараду, яка обговорила доповідь Є. Б. Бош про поточний момент, заслухала доповіді з місць, що показали всебічне посилення діяльності більшовицьких орг-цій. Представники обл. к-ту взяли участь у роботі Всерос. з'їзду копальників та возіїв буряків [Київ, 13—15 (26—28). VII 1917], де було ухвалено більшовицьку резолюцію про передачу поміщицької землі сел. к-там, у роботі двох конференцій більшовиків Пд.-Зх. фронту (вересень). За порадою ЦК РСДРП(б) при обл. к-ті було створено бюро фронтових і тиллових орг-цій РСДРП(б) Пд.-Зх. фронту. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції обл. орг-ція виступила одним з ініціаторів створення на Україні єдиного парт. центру. Обл. к-т провів підготовку до скликання обласного (крайового) з'їзду РСДРП(б) у Києві, який відбувся 3—5 (16—18). XII, обрав *Головний комітет соціал-демократії України*. Після з'їзду обл. орг-ція припинила своє існування.

Лит.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Більшевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. (Март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К. 1957. Б. І. Корольов.

ОБЛАСНИЙ (КРАЙОВИЙ) З'ІЗД РСДРП(б) У КИЄВІ. Відбувся 3—5 (16—18). XII 1917. Скликаний з ініціативи обл. к-ту більшовиків Пд.-Зх. краю з метою

консолідації парт. сил на Україні і створення загальноукр. парт. центру. В роботі з'їзду взяли участь 47 делегатів з ухвальним голосом від 24 орг-цій, що налічували понад 18 тис. комуністів, 7 делегатів з дорадчим голосом від 6 орг-цій, а також 6 представників Київ. та Пд.-Зх. к-тів РСДРП(б) і 4 більшовики-делегати, що прибули на Всеукраїнський з'їзд Рад з Харкова і Миколаєва. Крім орг-цій Пд.-Зх. краю, на з'їзді були представлені Катеринославська, Єлизаветградська і 6 орг-цій Пд.-Зх. фронту. Хоча з'їзд не мав формального мандата від усіх парт. орг-цій України, за характером обговорених питань і прийнятими рішеннями він сприяв розв'язанню нагальних завдань парт. будівництва і встановлення Рад. влади на Україні. З'їзд констатував зростання впливу більшовицької партії, Ради Нар. Комісарів серед трудящих України, відзначив посилення боротьби мас за владу Рад, засудив реакційну націоналістичну політику *Центральної ради*, викрив антинар. характер укр. дрібнобурж. партій і закликів трудящих до боротьби за ліквідацію бурж.-націоналістичної контрреволюції, за встановлення влади Рад, утворення Укр. Рад. д-ви. У спец. резолюції з приводу ультиматуму Раднарком Центру. раді заявлялося, що ультиматум пред'явлено не укр. народами, а його ворогам. З'їзд закликав трудящих України до ще тіснішого згуртування з робітниками, селянами і солдатами всієї країни для спільної боротьби за Рад. владу. Центральним на з'їзді було питання про парт. роботу в краї і про крайовий парт. орган. Було ухвалено утворити на Україні єдину парт. орг-цію, як складову частину більшовицької партії, під назвою «РСДРП(б) — Соціал-демократія України» і обрано її керівний центр — *Головний комітет соціал-демократії України*. В. Ф. Солдатенко.

ОБЛАСНИЙ СУД — ланка радянської судової системи, що в межах своєї компетенції здійснює правосуддя на території області. О. с. утворюється в республіках, які мають обл. поділ. Відповідно до ст. 152 Конституції СРСР О. с. обирається обл. Радою нар. депутатів строком на 5 років у складі голови, його заступників, членів і нар. засідателів. Діє у складі двох колегій — у цивільних і кримінальних справах — та президії. Колегії, як суди першої інстанції, розглядають цивільні та кримінальні справи, віднесені законом до відання О. с. (див. *Підсудність*). Крім того, О. с. може вилучити з *районного (міського) народного суду* даної області будь-яку справу і прийняти її до свого провадження. Рішення, вироки та ухвали суд. колегій О. с. можуть бути оскаржені до Верховного Суду республіки. В першій інстанції справи розглядаються суд. колегією в складі головуєчого (голова суду, його заступник або член суду) і двох нар. засідателів. У касаційному порядку (див. *Касаційний розгляд справ*) О. с. розглядають справи

за касаційними скаргами та *про-тестами прокурора* на рішення, вирок та ухвали нар. судів. У касаційному порядку справи розглядаються суд. колегією в складі трьох членів О. с., один з яких признається головуючим. Президія О. с. розглядає в порядку суд. нагляду (див. *Перегляд у порядку судового нагляду*) про-тести на рішення, вирок і ухвали нар. судів та на касаційні ухвали суд. колегій О. с., що набрали законної сили. Президія О. с. затверджує виконком обл. Ради нар. депутатів у складі голови, його заступників і 2—4 членів обласного суду.

ОБЛАСТЬ — 1) В СРСР велика адм.-тер. і господарська одиниця в адміністративно-територіальному устрої союзної республіки. Встановлення обл. (крайового) адм.-тер. поділу Конституція СРСР (ст. 79) відносить до компетенції союзної республіки. О. утворюється Верховною Радою союзної республіки з урахуванням природних і екон. особливостей республіки, розміру території, кількості населення, тяжіння населених пунктів до обл. центру. О. складається з районів і міст обл. підпорядкування. За станом на 1.І 1980 у складі 10 союзних республік є 121 О. (ут. ч. в УРСР — 25) та 8 автономних областей. Обл. поділ в УРСР встановлено 1932. Кількість і перелік О. закріплюється в Конституції союзної республіки. В УРСР є О.: Вінницька, Волинська, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Кримська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Ровенська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська. Органом державної влади в О. є обл. Рада нар. депутатів, держ. управління — виконком обл. Ради нар. депутатів. Закон СРСР «Про основні повноваження крайових, обласних Рад народних депутатів, Рад народних депутатів автономних областей і автономних округів» від 25.VI 1980 та «Закон УРСР про обласну Раду народних депутатів УРСР» від 31.X 1980 встановлюють, що обл. Рада нар. депутатів вирішує всі питання місц. значення, виходячи з загальнодерж. інтересів та інтересів громадян, що проживають на території О., проводить у життя рішення вищестоящих держ. органів тощо. 2) В парській Росії назва деяких адм.-тер. одиниць, що відповідали губерніям, але управлялися за особливим положенням. Див., напр., *Область Війська Донського*.

ОБЛАСТЬ у математиці — будь-яка відкрита (див. *Відкриті і замкнені множини*) зв'язана множина у даному просторі. Зв'язність означає, що при довільному розбитті множини на дві неперетинні частини принаймні одна з них містить граничну точку (див. *Топологія*) другої. Напр., на прямій О. є будь-який скінченний

чл. нескінченний інтервал. Якщо О. доповнити всіма її граничними точками, одержимо замкнену область. Іноді О. наз. всяка відкрита множина в просторі. Див. також *Многозв'язна область*, *Однозв'язна область*.

ОБЛАСТЬ ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО — адм.-тер. одиниця в царській Росії; включала територію вздовж середньої і нижньої течій р. Дону, заселену переважно *донськими козаками*. Створена 1792 під назвою «Земля Війська Донського» (з 1870 називалась О. В. Д.) з центром у Новочеркаську. В 1802 цю територію поділено на округи. Управляв нею військ. наказний отаман Донського козачого війська. В 1887 до О. В. Д. приєднано Ростовський пов. і Таганрозьке градоначальство. На поч. 1920 О. В. Д. увійшла до складу РРФСР як Донська обл. (існувала до 1924). Тепер тер. О. В. Д. входить до складу Ростовської і Волгоградської областей РРФСР, Донецької і Ворошиловгр. областей УРСР.

ОБЛИВАННЯ — лікувально-профілактична процедура, яка полягає в тому, що на тіло людини вливають 2—3 відра води. О. проводять щоденно протягом 4—6 тижнів, поступово знижуючи т-ру води з 32—34° до 20—22° С. Призначають О. для загартовування організму, а також на початку курсу *водолікування*.

ОБЛИСНІННЯ, плішнність — порідшення або повна відсутність волосся на обмеженій ділянці чи на всій поверхні волосистої частини шкіри. Розрізняють старече О. — фізіол. явище, зумовлене віковими змінами; передчасне О. — спостерігається в будь-якому віці, пов'язане з порушеннями здоров'я людини, найчастіше спричиняється *себореєю*; природжене — буває рідко, як наслідок недорозвитання волосних цибулин; колонидне (гніздове) — утворення лисинки розміром з 15—20-копійкову монету, спричинюється нервово-ендокринними розладами, інтоксикацією організму. Лікування залежить від причини обліснення, проводиться під контролем лікаря.

ОБЛИЦЬОВУВАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ — матеріали (вироби) для облицьовувальних робіт; різновид *опоряджувальних матеріалів*. Розрізняють О. м.: природні й штучні; власне облицьовувальні й конструкційно-облицьовувальні; для зовн. і внутр. облицьовування. До природних О. м. належать плити і камені з *граніту*, *габру*, *лабрадориту*, *діориту*, *вапняку*, *мармуру*, *туфу*, *пісковика* та ін. гірських порід. Лицьову поверхню таких О. м. роблять борознистою, точковою, шліфованою або полірованою (див. також *Каменеобробка*). Штучними О. м. є керамічні плити, плити і камені, *лицьова цегла* (див. також *Керамічні матеріали*), вироби із *скла* (листи, склопакети, склоблоки, килимо-мозаичні плити, панелі з *склопрофіліту*), плити з *ситалів*, *шлакоситалів*, *мармуру штучного*, *деревноволокнисті плити* і *деревностружкові плити*. Застосовують також листи

з *азбестоцементу*, *склопластиків*, декоративної *фанери*, гіпсокартону, рулонні, листові і плиткові полімерні матеріали, декоративно-акустичні плити (напр., типу «Акмігран», див. *Звукоізоляційні матеріали*) тощо. Крім того, фасади будинків і споруд оздоблюють профільованими виробами з алюмінію, сталі і декоративного бетону.

ОБЛИЦЬОВУВАЛЬНІ РОБОТИ — будівельні роботи, пов'язані з облицьовуванням поверхонь конструктивних елементів будинків і споруд; різновид *опоряджувальних робіт*. Підвищують довговічність і поліпшують архітектурно-художню виразність будинків і споруд. Осн. операції О. р. полягають у сортуванні і підготовці *облицьовувальних матеріалів*; виготовленні буд. розчинів, клеїв і мастик; підготовці і розмічуванні облицьовуваної поверхні; пробиванні отворів для *кріпильних деталей* і власне облицьовуванні. Розрізняють О. р. зовнішні (оздоблювання фасадів будинків і споруд) та внутрішні (оздоблювання стін, стель, колон, підластр). Зовн. О. р. виконують одночасно з кладкою стін або після їх зведення, застосовуючи (в разі потреби) *риштування* та помости. До стін облицьовувальні матеріали прикріплюють металевими *анкерами*, гаками або цементними розчинами. Внутр. О. р. проводять після закінчення загальнобуд. робіт, прикріплюючи облицьовувальні матеріали за допомогою буд. розчинів, мастик або клеїв. Деякі матеріали (напр., *деревностружкові плити*, *деревноволокнисті плити*, декоративно-акустичні плити «Акмігран») навішують на спеціальні каркаси. О. р. виконують спеціалізовані ланки робітників. У заводському домобудуванні облицьовування зовн. і внутр. поверхонь велико розмірних будівельних конструкцій проводять одночасно з їх виготовленням на домобудівних комбінатах.

ОБЛІГАЦІЯ (лат. obligatio — зобов'язання) — цінний папір, який дає його власникові дохід у вигляді фіксованого *процента* від його номінальної вартості або вигащу. О. являє собою довгострокове боргове зобов'язання, за яким позичальник зобов'язується повернути позичену суму й виплатити позичодавцеві дохід у формі вигащів або оплатити *купони*. В капіталістичних країнах О. випускають д-ва та приватні *акціонерні товариства*. О. є однією з форм *фіктивного капіталу*. За соціалізмом О. випускає тільки д-ва, використовуючи їх для розміщення серед населення внутр. позик (див. *Позики державні*).

ОБЛІК ВІТРАТ НА ВИРОБНИЦТВО — сукупність облікових операцій, що забезпечують повне та своєчасне виявлення всіх витрат на виробництво і розподіл їх за об'єктами *калькуляції*. Виробничі витрати в пром-сті облічують на рахунках «Основне виробництво» і «Допоміжне виробництво». В *аналітичному обліку* ці рахунки, в свою чергу, поділяють за цехами, стадіями обробки, замовленнями тощо. Первинні документи (наря-

ди, маршрутні листя, вимоги на матеріали тощо) групують за об'єктами калькуляції собівартості, а потім у нагромаджувальних відомостях записують результативні суми розподілу витрат за цільовим призначенням. Залежно від технології, процесу виготовлення продукції, організації виробн. і конкретних умов роботи підприємства в обліку застосовують простий, попереробний, позамовний і нормативний методи калькулювання собівартості продукції. В с. г. витрати на виробн. облічують окремо по рослиницітву, тваринництву, пром-сті, допоміжному виробн. та ін. на відповідних синтетичних рахунках. Для аналітичного обліку використовують спец. книги, відомості, журнали-ордери, при цьому витрати на виробн. зазначають за статтями (елементами).

М. О. Приходько.

ОБЛІК ГОТОВОЇ ПРОДУКЦІЇ — реєстрація надходження, зберігання, відвантаження та реалізації готової продукції. Готову продукцію, що надійшла на склад або відвантажена замовником безпосередньо з цеху, оформляють приймально-здавальною накладною, відомістю або актом. За цими документами бухгалтерія складає нагромаджувальні відомості випуску продукції з виробн. Продукцію, яку відпускають покупцям зі складу, облічують у видаткових накладних, на підставі яких бухгалтерія складає рахунок-платіжну вимогу. Щодо цієї вимоги реєструють у нагромаджувальних відомостях відвантаження і реалізації продукції, а в кінці місяця підсумкові результати переносять у зведену відомість. У бухгалтерському обліку рух продукції відображають на рахунку «Готова продукція», витрати по реалізації — на рахунку «Позавиробничі витрати». Аналітичний облік проводять за місцем зберігання готової продукції і окремо за матеріально відповідальними особами, на складах — за сортами в натуральному виразі. В колгоспах і радгоспах готову продукцію облічують на основі відповідних первинних документів, уніфікованих для колгоспів і радгоспів (реєстру відправки зерна та ін. продукції з поля, актів про прийняття продукції, відомостей зважування тварин та ін.). В колгоспах і радгоспах надходження с.-г. продукції облічують на рахунку «Продукція сільськогосподарського виробництва».

М. О. Приходько.

ОБЛІК НАРОДНОГО ГОСПОДАРСЬКОГО — система організованого спостереження, кількісного вимірювання і відображення соціально-економ. процесів у всіх ланках народного господарства з метою планового керівництва соціалістичною економікою.

О. н. можливий лише в соціалістичному суспільстві. Створення єдиної системи О. н. зумовлено сусп. власністю на засоби виробн. і єдиним нар.-госп. планом. О. н. має своєчасно забезпечувати органи управління на всіх рівнях науково обґрунтованими і достовірними даними, що об'єктивно характеризують хід виконання

держ. планів, завдань і зобов'язань, ефективність сусп. виробн. і науково-технічного прогресу, темпи і пропорції в розвитку галузей нар. г-ва тощо. «Облік і контроль — ось головне, що потрібне для „налагодження“, для правильного функціонування першої і фази комуністичного суспільства» (Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 96). Єдина система О. н. включає облік оперативнотехнічний, бухгалтерський облік і статистику. Відображаючи різні сторони процесу розширеного соціалістичного відтворення, окремі види обліку взаємно розвивають і доповнюють один одного. Взаємозв'язок між різними видами соціалістичного обліку забезпечують, застосовуючи єдину первинну документацію. Так, бухгалтерський і статистичний облік узагальнюють та науково обробляють дані оперативнотех. обліку. Статистика часто використовує відомості, одержані бухгалтерським обліком і навпаки. В соціалістичному обліку статистика виконує організуючу роль. Вона забезпечує планомірне збирання й групування облікових даних, їхню єдність і порівняльність. В СРСР застосовують єдині для всіх галузей нар. г-ва принципи обліку валової і товарної продукції, капітальних вкладень, основних і оборотних засобів, собівартості продукції, товарообороту тощо, а також єдині форми звітності та інструкції щодо заповнення їх. Єдність обліку і статистики значною мірою посилюється внаслідок широкого застосування в економіці ЕОМ, створення автоматизованих банків даних, встановлення взаємодії між автоматизованими системами управління підприємств (АСУП), галузевими автоматизованими системами управління (АСУ), автоматизованою системою державної статистики (АСДС) і автоматизованою системою планових розрахунків (АСПР). За Конституцією СРСР організація єдиної системи О. н. в Рад. Союзі перебуває у віданні найвищих органів держ. влади та органів держ. управління. Нар.-госп. обліком керує Центр. статистичне управління СРСР, яке разом з Держпланом СРСР, М-вом фінансів СРСР, Держбанком СРСР та ін. м-вами й відомствами розробляє єдину наукову методологію обліку.

Літ. див. до ст. Бухгалтерський облік, Статистика. Т. І. Таланова.

ОБЛІК ОПЕРАТИВНО-ТЕХНІЧНИЙ — система поточного нагляду за ходом господарських операцій та процесів. Використовується для оперативного планування. Разом з бухгалтерським обліком і статистикою становить єдину систему обліку народного господарського. Для О. о.-т. застосовують натуральні, трудові та грош. вимірники. За допомогою О. о.-т. на пром. підприємствах одержують дані про навантаження машин та устаткування, виконання норм виробітку, витрати електроенергії, матеріалів тощо. У с. г. за допомогою О. о.-т. одержують дані про хід виконання посівних робіт, обробіток полів, збирання врожаю

тощо. О. о.-т. широко застосовують і в ін. галузях нар. г-ва. Дані обліку реєструють у журналах, книгах, на картках, у рапортичках, вони можуть передаватися усно, по телефону, телетайпом. Обробляють дані і складають зведену документацію, як правило, за допомогою спец. машин.

М. О. Приходько.
ОБЛІК ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ — сукупність облікових операцій, що забезпечують контроль за надходженням основних засобів, переміщенням їх, збереженням кожного інвентарного об'єкта, своєчасне нарахування амортизації і зношування. Осн. засоби облічують за первинною вартістю, яка складається з витрат на буд-во або придбання їх, включаючи вартість доставки та встановлення. Бухгалтерський облік наявності і руху осн. засобів ведуть на рахунку «Основні засоби», а зношування їх — на регулюючому пасивному рахунку «Зношування основних засобів». Одиницею О. о. з. є окремих об'єкт. О. о. з. при невеликій кількості їх ведуть в інвентарній книзі. Однотипні об'єкти облічують на типових інвентарних картках групового обліку або на одному рахунку інвентарної книги. Аналітичний облік осн. засобів підприємства і госп. орг-ції проводять за інвентарними об'єктами, згрупованими відповідно до типової класифікації основних фондів ЦСУ СРСР.

ОБЛІПІХА (Hipporhaë) — рід дводомних рослин родини маслинових. Кущі або дерева від 0,1—0,5 до 10—15 м заввишки. Листки лінійно-ланцетні, чергові, зверху зелені, знизу сріблясто-сірі. Квітки одностатеві, дрібні. Плід — овальна або майже куляста несправжня кістянка жовтого, оранжевого або оранжево-червоного кольору. 3 (за ін. джерелами, 4) види, пошир. в Європі й помірного поясі Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, — 1 вид: О. к р у ш и н о в и д н а (H. rhamnoides) — технічна, харчова, лікарська і декоративна рослина. Плоди і насіння О. містять жирну олію, вітаміни В₁, В₂, В₆, С, Е, РР, каротиноїди, органічні к-ти, глікозиди, цукри, дубильні речовини. Обліпихова олія застосовується при лікуванні опіків і променевих ушкоджень шкіри, кольпітів, пролежнів, ендодерміцитів, виразки шлунка та ін. Плоди О. використовують у нар. медицині як знеболювальний і протигрибковий засоби. Культивують О. як плодову і декоративну рослину. Розмножується насінням і вегетативно. Плодоносить на 4—5-й рік. Урожайність до 100 ц/га. Основні сорти: Вітамінна, Дар Катуні, Золотий початок, Новина Алтаю, Щербинка 1.

А. П. Лебеда.
ОБЛІТЕРАЦІЯ (лат. oblitteratio — стирання, згладжування) в медицині — зарощення або закриття просвіту порожнистого чи трубчастого органа внаслідок розростання тканини (найчастіше сполучної). О. може настати в результаті запального процесу або розростання пухлини і впливати на фізіологічний стан організму. Так, напр., О. яйцепроводів може

Обліпиха крупяновидна. Гілка з плодами та маточкова квітка.

спричинити *безплідність*, а О. плевральної порожнини при плевриті — *вилікування*.

ОБЛОГА — спосіб ведення воєнних дій для оволодіння фортецею (укріпленим містом) або іншим пунктом фортечної тишу. Фортецю оточували війська, які будували навколо неї одну або дві смуги облогових укріплень, укріплені табори, проводили атаки, що звичайно завершувалися штурмом фортеці. О. іноді мала характер блокади (див. *Блокада воєнна*). Під час О. застосовували поступову або прискорену атаку, підкопи, облогову техніку, *метальні машини*. З винаходом пороку та появою артилерії почали застосовувати при О. підземні *міни* і бомбардування обложений об'єктів. У 17 ст. франц. військ. інженер С. Вобан удосконалив метод поступової атаки, що його потім застосовували всі армії світу до 2-ї пол. 19 ст. В кін. 19 ст. з удосконаленням артилерії для О. фортець почали застосовувати прискорену атаку. Для цього створювали спец. облогові армії з потужною артилерією. Укр. козаки володіли високим мистецтвом О. фортець (м. Кафа 1628; фортеці Кодак 1648; Кам'янець-Подільський, Замостя 1648; Львів 1648, 1655; Збараж 1649). Після 1-ї світової війни з втратою фортецями воєнного значення О. не застосовується.

ОБМАНКИ — група мінералів з напівметалевим блиском та з ін. ознаками (колір, густина), властивими як рудам металів, так і нерудним мінералам. Назву запропонували в середні віки рудокопи, які часто помилялися у визначенні цих мінералів. Тепер назва «обманка» збереглася лише за деякими мінералами: цинкова О. (*сфалерит*), кадмієва О. (*гринюкит*), *рогова обманка* (відміна *амфіболіа*) тощо.

ОБМІН в економіці — об'єктивно необхідна фаза суспільного виробництва, що зв'язує виробництво і розподіл, з одного боку, і споживання — з другого. Розвивається на основі сусп. поділу праці. Сусп. поділ праці як заг. умова розвитку *продуктивних сил* неодмінно породжує і зумовлює відносини О. діяльністю між учасниками уже поділеної праці. К. Маркс і Ф. Енгельс дали глибоко наук. аналіз взаємозв'язку виробн. і О., визначили природу і місце О. в екон. житті суспільства. Зокрема, Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюрінг» виробн. і О., як дві різні сусп. функції, назвав «абсцисою і ординатою економічної кривої» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 140). Характер і форми його зумовлюються *способом виробництва*.

О. може проявлятися у формі О. конкретними видами праці (О. діяльністю) і бути стадією внутрішньо притаманною виробн., тобто обміну, що здійснюється безпосередньо у виробн., а також самостійною фазою *відтворення*, де здійснюється обмін продуктами праці в натуральній чи вартісній формах. Ці різні форми О. не існують відокремлено, автономно, вони тісно взаємопов'язані і є в кожній виробничій ланці,

що перебуває в сфері сусп. поділу праці і кооп. зв'язків. Виробн. відіграє визначальну роль щодо О., як і до ін. фаз відтворення. Проте і О. діяльністю пронизує всі стадії сусп. виробн., виступаючи необхідною умовою екон. розвитку. О. як сусп. функція, набуваючи самостійності, виділяється в окрему фазу відтворення, відокремлюється в специфічну сферу екон. життя. Ця самостійність О. проявляється в тих особливих функціях, які він виконує в процесі відтворення, в діяній законів, притаманних сфері О. (напр., закони *потуги і пропорції, грошового обігу* та ін.), в набутті ряду конкретних форм, що виходять за межі, зумовлені безпосередньо процесом виробн. (напр., біржові операції з цінними паперами), в посиленні впливу на процес регулювання виробн. (напр., нова роль банків у період монополістичного капіталізму). Однак все це не означає, що О. набуває визначальної ролі в сусп. виробн., яку йому приписують захисники мінової концепції, де товарний О. виступає осн. сферою екон. життя суспільства.

Обмін розвивався і вдосконалювався з розвитком сусп. виробн. За первіснообщинного ладу він існував лише як О. діяльністю між членами общини, а вже при спілкуванні двох або більше общин здійснювався О. продуктами. Дальший розвиток сусп. поділу праці і приватної власності перетворює цей випадковий О. продуктами на регулярний процес товарного О. з притаманними йому рисами *конкуренції*, антагонізму, розшарування виробників. Найвищого розвитку товарний О. досяг за капіталізмом, коли він набув всеохоплюючого характеру, де *товаром* стає і *робоча сила*. О. виступає як засіб пограбування трудящих мас, є способом реалізації *додаткової вартості*. За соціалізму докорінно змінюється класова суть О. В умовах сусп. власності на засоби виробництва він набуває планового характеру відносин товариського співробітництва. Сфера дії О. за соціалізму обмежена, робоча сила перестала бути товаром, не підлягають купівлі-продажу соціалістичні підприємства, а також земля.

На вищій фазі комунізму, коли відмінуть товарно-грош. відносини, О. товарами перестане існувати, О. діяльністю між людьми досягне найвищого розвитку. На сучас. етапі товарний О. широко використовується як одна з найважливіших форм екон. зв'язків і співробітництва різних країн на міжнар. арені.

В. І. Стаховський.

ОБМІН ЖИТЛОВИХ ПРИМІЩЕНЬ — за рад. законодавством, взаємна передача прав і обов'язків двома і більше особами на приміщення, яким вони користуються за *житлового найму договором* або як члени *житлобудівного кооперативу*, з наступним переселенням в обмінні приміщення. Регулюється законодавством Союзу РСР і союзних республік, зокрема в УРСР — ст. 309—311 ЦивК УРСР. Предметом обміну можуть

бути конкретні (не менше однієї кімнати) житлові приміщення, розташовані в одному або різних населених пунктах. У будинках підприємств, установ і організацій обмін допускається за згодою останніх, у будинках, що належать громадянам на праві особистої власності, — за згодою власника будинку. О. ж. п. можна здійснювати лише за письмовою згодою всіх дорослих членів сім'ї, у т. ч. й тимчасово відсутніх, які постійно проживають у обмінюваних приміщеннях. Відмову у згоді на обмін можна оскаржити в суд. порядку, крім випадків обміну приміщень у будинках житлобудівних кооперативів і належних громадянам. О. ж. п. оформляється ордером, який видається виконавчим комітетом відповідної місц. Ради нар. депутатів. Відмову у видачі обмінного ордера можна оскаржити в судовому порядку. Т. М. Лисиченко.

ОБМІН РЕЧОВИН, метаболізм — закономірний порядок перетворення речовин і енергії у живих системах, спрямований на їх збереження і самовідтворення; основна ознака живої *матерії*. Являє собою тонко відрегульовану, цілісну систему хім. реакцій в організмі, що склалася в результаті тривалої *еволюції*. О. р. лежить в основі всіх проявів *життя* — росту, розмноження, збудження, руху, пристосування до зміни умов існування тощо. Ф. Енгельс зазначав, що найважливішим моментом існування живих тіл є постійний О. р. між ними і навколишньою природою, причому з припиненням цього обміну припиняється і життя. О. р. складається з двох нерозривних, взаємозумовлених процесів — *асиміляції* і *дисиміляції* органічних та неорганічних речовин і здійснюється за допомогою безлічі хім. реакцій, кожна з яких (за деякими винятками) каталізується спец. білками — *ферментами*. Суттєва роль у процесах О. р. належить *вітамінам*, похідні яких входять до складу ферментів. У процесах перетворення речовин в організмі беруть участь також вода і мінеральні сполуки. В ході асиміляції з речовини, що надходять в організм із зовн. середовища, синтезуються сполуки, специфічні для даного організму. Ці сполуки, входячи до складу організму, не залишаються незмінними, а піддаються постійному розщепленню з виділенням енергії і виводяться з нього у вигляді т. з. кінцевих продуктів О. р. (CO_2 , H_2O , NH_3 та ін.). Процеси асиміляції і дисиміляції у цілком сформованих живих системах в нормі зрівноважені, при *старінні* в О. р. переважають процеси дисиміляції. В процесі еволюційного розвитку форм життя на Землі склалися різні типи О. р. Проте у зв'язку з єдністю походження всіх організмів осн. риси існуючих типів О. р. подібні, зокрема найсуттєвіші біохім. ланки клітинного О. р., «набір» ферментів, що беруть участь у *окисненні біологічному* органічних енергетично ефективних сполук тощо.

Асиміляція. Залежно від способу живлення та типу О. р. усі орга-

нізми поділяють на *гетеротрофію* і *автотрофію*. Біосинтез вуглеводів у автотрофів відбувається в осн. за рахунок фіксації вуглекислого газу, який відновлюється в процесі фотосинтезу. розкладу води за участю *хлорофілу* (див. *Фотосинтез*), рідше за рахунок енергії, одержуваної при *окислювально-відновних реакціях* (див. *Хемосинтез*). При цьому спочатку утворюються первинні органічні сполуки, з яких далі синтезуються тривуглецеві фосфатні сполуки. З останніх за участю ферментів синтезуються пентози і *гексози*. Моносахариди в свою чергу є осн. матеріалом для синтезу *дисахаридів* та *полісахаридів*, з яких можуть утворюватися й інші безазотисті речовини. Гетеротрофи одержують вуглеводи в основному з їжею у вигляді ди- і полісахаридів. Проте вони можуть синтезувати їх за рахунок ін. низькомолекулярних сполук (*оцтової кислоти*, деяких *амінокислот* та ін.). У травному тракті вуглеводи розщеплюються до моносахаридів, які всмоктуються в кров і розносяться по всіх тканинах організму. В тканинах з моносахаридів синтезуються запасний полісахарид — *глікоген*. Див. *Вуглеводний обмін*. Біосинтез ліпідів (жирів та ін. жироподібних речовин) у гетеротрофів і автотрофів перебігає в принципі однаково — за рахунок тривуглецевої сполуки гліцерофосфату та оцтової к-ти. Людина і тварини одержують жири також з їжею. У травному тракті вони ферментативно розщеплюються на *гліцерин* та *жирні кислоти* (див. *Жировий обмін*). Біосинтез білків у автотрофів починається із засвоєння неорганічного азоту та синтезу амінокислот за рахунок *аміаку* і органічних к-т (див. *Карбонові кислоти*), які утворюються переважно в результаті дисиміляції вуглеводів. Деякі мікроорганізми здатні засвоювати молекулярний азот, перетворюючи його на амонійний (див. *Азотфіксуючі мікроорганізми*). З'єднання синтезованих амінокислот у поліпептидні ланцюги (див. *Пептиди*), тобто утворення білкових молекул, відбувається на спец. субклітинних *органелах* — *рибосомах*. Інформація про первинну структуру кожного білка закодована в *дезоксирибонуклеїновій кислоті* (ДНК) і реалізується в клітині внаслідок процесів *транскрипції* і *трансляції*. Механізм біосинтезу білків у гетеротрофів та автотрофів принципово не відрізняється. Проте в організмі гетеротрофів деякі амінокислоти не синтезуються (див. *Незамінні амінокислоти*) і надходять в організм з білками їжі. Інші (замінні) амінокислоти гетеротрофи в основному одержують з їжею, але вони можуть також синтезувати їх за рахунок амонійного азоту та окремих продуктів обміну вуглеводів і ліпідів. Див. також *Білковий обмін*. Біосинтез нуклеїнових кислот. Синтез *рибонуклеїнових кислот* (РНК) та ДНК в організмі починається з біосинтезу пентоз, деяких амінокислот (*гліцин*, *глутамінова кислота*, *аспарагінова кислота*) і *мурашиної кислоти*. При наявності цих сполук, а також CO_2 , NH_3 , АТФ (аденозинтрифосфорна к-та; див. *Аденозинфосфорні кислоти*) та ряду ін. факторів у клітинах утворюються т. з. пуринові й піримідинові *рибо- і дезоксирибонуклеотиди* (див. *Нуклеотиди*). Перші є матеріалом для біосинтезу РНК, а другі — ДНК.

Дисиміляція — сукупність реакцій, в результаті яких вивільнюється енергія та ряд метаболітів, необхідних для забезпечення життєдіяльності організмів. Процеси розпаду білків, жирів, вуглеводів, нуклеїнових к-т та ін. компонентів тіла живих організмів відрізняються від процесів біосинтезу цих речовин як за локалізацією, так і за характером метаболічних (див. *Метаболізм*) реакцій. Розщеплення більшості складних органічних сполук до простих відбувається в організмі від дії специфічних гідролітичних ферментів (*ліпаз*, *протеаз*, *амілаз* та ін.). Утворені низькомолекулярні сполуки частково використовуються при біосинтезі специфічних структур тканин організму або окислюються до CO_2 , H_2O , NH_3 та ін. кінцевих продуктів обміну; при цьому енергія, що виділяється, трансформується в енергію макроергічних зв'язків (див. *Макроергічні сполуки*) аденозинтрифосфорної к-ти. Найважливішими шляхами окислення вуглеводів є *гліколіз* та *пентозофосфатний шлях* (див. *Пентозофосфатний цикл*), в ході яких цукор окислюється до CO_2 та H_2O . Розщеплення жирів в організмі відбувається за участю ліпаз і перебігає з утворенням жирних к-т і гліцеру. Продукти розщеплення жирів у свою чергу можуть легко окислюватися і в результаті ряду перетворень кінцеві продукти давати CO_2 та H_2O . Жирні к-ти окислюються в ланцюгові реакції β -окислення з утворенням оцтової к-ти, яка або використовується для синтезу ряду сполук (ліпідів, ізопреноїдів тощо), або окислюється до CO_2 та H_2O . Гліцерин також може перетворюватися з утворенням піровиноградної, молочної та оцтової к-т. При розпаді в організмі азотових сполук утворюються *аміак* та низькомолекулярні органічні к-ти. Вільний *аміак*, який утворюється в процесі дисиміляції білків, отруйний для організму; частина його знешкоджується шляхом зв'язування з *аспарагіновою* або *глутаміновою* к-тою з утворенням *аспарагіну* і *глутаміну*, а ін. частина виводиться з організму у вигляді амонійних солей або *сечовини* та *сечової кислоти*. Центральною ланкою процесів окислення ди- і трикарбонових к-т, що утворюються як проміжні продукти при дисиміляції білків, вуглеводів і жирів, є т. з. *трикарбонових кислот цикл*. Реакції цього циклу супроводяться утворенням значної кількості енергії, трансформованої в енергію макроергічних зв'язків АТФ (див. *Окислювальне фосфорилування*). Всі біохім. реакції, що разом становлять О. р. в організмі, найщільніше пов'язані й узгоджені між

собою, відзначаються чіткою просторовою локалізацією в клітині. Остання досягається завдяки існуванню складної системи *мембран біологічних*, на (або в) яких «прикріплена» більшість ферментів, що забезпечують послідовні перетворення окремих речовин у певних субклітинних структурах. Стабільність та регулювання О. р. у клітині сприяє також здатність біол. мембран забезпечувати вибірковість надходження поживних речовин (див. *Мембранний транспорт*, *Проникність біологічних мембран*) у клітину. Єдність процесів О. р. в організмі в цілому забезпечується складними регуляторними механізмами, у високоорганізованих тварин і людини особливого значення набувають *гормональна регуляція* та *нервова регуляція*. Порушення процесів О. р. або механізмів їх регуляції призводить до певних захворювань або навіть до смерті організму. Глибоке і всебічне вивчення процесів О. р. є одним з першорядних завдань *біохімії*, *фізіології*, *мікробіології* та ряду ін. наук і значною мірою зумовлює сучас. досягнення медицини, ветеринарії, тваринництва, мікробіологічної, харч. та легкої промисловості.

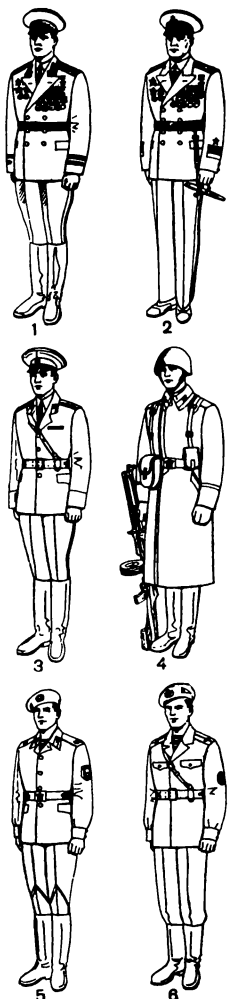
Лит.: Енгельс Ф. Діалектика природи. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Гульє М. Ф. Основные метаболические циклы. К., 1968; Гульє М. Ф. Природа и биологическое значение некоторых метаболических приспособительных реакций организмов. К., 1977; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976; Менделер Д. Биохимия. т. 1—3. Пер. с англ. М., 1980. Д. О. Мельничук.

ОБМІННА ВЗАЄМОДІЯ — взаємний вплив однакових, тотожних мікрочастинок, який проявляється як результат особливої *взаємодії*. О. в. є квантовомех. явищем, яке не має аналога в класичній фізиці. Існування О. в. впливає з *тотожності принципу*. Вона виникає навіть при відсутності прямої силової взаємодії між частинками і починає проявлятися, коли серед. віддалі між ними стає порівняною з довжиною *Бройля хвилі*. О. в. має характер взаємного відштовхування для *ферміонів* (внаслідок дії *Паулі принципу*) і притягування — для *бозонів*. У зовн. полі внаслідок О. в. відбувається певна узгодженість (кореляція) руху тотожних частинок (напр., електронів у кулонівському полі атомних ядер), яка може привести як до збільшення, так і до зменшення енергії взаємодії в системі. Напр., у *феромгнетиках* енергетично вигідніший стан, при якому спіни електронів незалповнених електронних оболонок сусідніх атомів паралельні, а в молекулах з ковалентним зв'язком — стан, коли спіни валентних електронів атомів цих молекул антипаралельні. Під О. в. у *квантовій теорії поля* розуміють взаємодію між частинками поля шляхом обміну *віртуальними частинками*.

ОБМІНСЬКИЙ Тадеуш (16.IV 1874, Львів — 18.VII 1932, там же) — укр. архітектор. У 1898 закінчив Львів. політех. ін-т, де пізніше працював викладачем. До 1914 періодично співробітничав з архіт. майстернею І. Левинського. Автор

ОБМУНДИРУВАННЯ ВІЙСЬКОВЕ

Обмундирування військове.

Формений одяг військовослужбовців Збройних Сил СРСР:

- 1 — літній парадний маршальські і генерали (крім авіації) — для строю;
- 2 — літній парадний адміралів і генералів ВМФ (форма № 1);
- 3 — літній повсякденний офіцерів, прапорщиків і військовослужбовців надстрокової служби — для строю;
- 4 — зимовий польовий сержантів і солдатів (на особливий період);
- 5 — літній повсякденний сержантів, солдатів та курсантів повітряно-десантних військ;
- 6 — літній польовий офіцерів, прапорщиків і військовослужбовців надстрокової служби морської піхоти.

житл. та громад. споруд у стилі *модерн* — готель «Народний» (1909), будинок Науково-технічної 6-ки Львів. політех. інституту (1932).

ОБМУНДИРУВАННЯ ВІЙСЬКОВЕ — формений одяг військовослужбовців, який має відмітні ознаки — однакові крій (конструкцію), колір, кант, гудзики та ін. В О. в. звичайно включають верхній одяг (шинель, пальто, бушлат, плащ-накидку, мундир, кітель, тужурку, блузки тощо), верхні сорочки, ґалстуки, кашне, рукавички, головні убори (шапку, кашкет, пілотку, берет та ін.), взуття, поясний ремінь. Вибір матеріалів і крою О. в. залежить від його призначення і загальногігієнічних вимог, нац. традицій країни, своєрідності побудови збройних сил, кліматичних та ін. умов. Певне поєднання осн. предметів О. в., *знаки розрізнення військовослужбовців* та спорядження, яке приймає для особового складу збройних сил, наз. військ. формою одягу. Вона затверджується найвищими урядовими органами і сприяє строгому виконанню обов'язків військ. служби, підвищує організованість і дисципліну військовослужбовців, дає змогу розрізняти їхню належність до збройних сил держави, видів збройних сил, родів військ і *звання військових*. В Збройних Силах СРСР є такі види військ. форми одягу: парадна, парадно-вихідна, повсякденна, польова, робоча. Кожна з них поділяється на літню та зимову, а у Військ.-Мор. Флоті має нумерацію. При парадній формі одягу на мундирах носять ордени, медалі і *знаки розрізнення* (порядок ношення їх уточнено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28.III 1980); при парадно-вихідній, повсякденній і польовій — оренські планки і *знаки розрізнення*. На постачанні Рад. Армії і ВМФ є й додаткові види О. в. — утеплене (для районів з холодним кліматом), полетшене (для жаркого клімату), особливо парадне (для почесних караулів), захисний і спец. одяг. Порядок використання предметів О. в. визначено Правилами ношення військ. форми одягу, затвердженими міністром оборони СРСР. Право ношення військ. форми одягу в СРСР мають усі військовослужбовці, а також генерали, адмірالي, офіцери, прапорщики і мічмани, звільнені у запас або у відставку з таким правом. *Є. С. Дяченко.*

ОБНІНСЬКА АЕС — перша в СРСР атомна електростанція. Розташована в м. Обнінськ Калузької обл. РРФСР. Перший пром. струм одержано 1954. Теплова потужність реактора становить

30,0 тис. кВт, електрична — 5,0 тис. кВт. На станції використано уран-графітовий реактор каналного типу з охолодженням водою під тиском. Схема АЕС двоконтурна. З 1957 реактор станції працює в режимі випробувального реактора. На О. АЕС було випробувано тепловиділяючі елементи для *Белоярської АЕС* імені І. В. Курчатова, *Білібінської АДРЕС* та ін. установок. О. АЕС — база для підготовки кадрів для атомної енергетики. *В. С. Север'янов.*

ОБНОВЛЕНЦІ — прихильники радикального оновлення руського православ'я з метою пристосування його до умов соціалістичної д-ви. Практичну діяльність по модернізації православ'я почали на поч. 20-х рр., коли з розрізних оновленських груп (див., зокрема, «Жива церква») було утворено оновленський церкву (1923), гол. натхненником та ідеологом якої став митрополит О. І. Вендський. О. засудили контрреволюцій. діяльність церк. керівництва на чолі з патріархом Тихоном, визнали Рад. владу, перегнали соціально-етичні догми руського православ'я в дусі «комуністичного християнства» і водночас почали проводити в життя широку програму кардинальних церк. реформ, що передбачала модернізацію православного віровчення і обрядовості (див. *Модернізм у релігії*). Такий радикалізм у галузі церк. перетворень відштовхнув від О. осн. масу віруючих, яким більше імпонував реліг. традиціоналізм. Уже в 30-х рр. О. довелося відмовитися від церк. реформаторства і поступово повернутися до догматів патріаршої церкви, яка на той час уже твердо стояла на позиціях лояльності по відношенню до рад. сусп. і держ. ладу. Згодом чимало церковно-реформаторських ідей О. почали реалізовувати прихильники модернізму в сучас. рус. православ'ї. *Лит.: Гордієнко Н. С. Современное православие. М., 1968; Шимкин А. А. Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола русской православной церкви. Казань, 1970.*

М. С. Гордієнко.
ОБНОРСЬКИЙ Віктор Павлович [11 (23).XI 1851, м. Грязовець, тепер Волог. обл. — 17.IV 1919, Томськ] — рос. робітник-революціонер. Н. в сім'ї унтер-офіцера. В 1869—73 працював слюсарем на з-дах Петербурга. В 1871—72 брав участь в організації робітн. гуртка, зближився з членами гуртка *чайковців*. Восени 1873 виїхав до Одеси. Працюючи там на пром. підприємствах, вів революц. пропаганду серед робітників. О. тричі був за кордоном (Лондон, Париж, Женева). Познайомився з документами і діяльністю *Інтернаціоналу 1-го*, встановив зв'язки з зах.-європ. соціалістами. В 1878 у Петербурзі разом з С. М. Халтуріним заснував «*Північний союз російських робітників*», був одним з авторів його програми. В лютому 1879 заарештований у Петербурзі. В 1880 О. засуджено до 10 років каторги, яку відбував на Карі. З червня 1884 — на поселенні в Сибіру. Працюючи механіком, слюсарем, продовжував брати

участь у політичному житті. Вітав Велику Жовтневу соціалістичну революцію.

ОБНОРСЬКИЙ Сергій Петрович [14 (26).VI 1888, Петербург — 13.XI 1962, Москва] — рос. рад. мовознавець, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив Петерб. ун-т (1910), учень О. О. Шахматова. Професор Пермського (1916—22), Ленінгр. (1922—41), Моск. (з 1943) ун-тів. Директор Ін-ту рос. мови АН СРСР (1944—50). Автор праць з історії, діалектології, лексикології й лексикографії рос. мови («Іменне відмінювання в сучасній російській мові», в. 1—2, 1927—30; «Нариси з морфології російського дієслова», 1953, тощо). У праці «Нариси з історії російської літературної мови старшого періоду» (1946) обґрунтував оригінальну теорію про самотність давньорус. літ. мови, її народну сх.-слов'ян. основу. В дослідженнях широко використовував дані укр. мови. Нагороджений трьома орденами Леніна, Держ. премія СРСР, 1947. Ленінська премія, 1970.

Тв.: Избранные работы по русскому языку. М., 1960. *В. Ю. Франчук.*

ОБОВ'ЯЗКОВА ЧАСТКА — частина *спадщини*, яка незалежно від змісту *заповіту* належить *неповнолітнім* або *непрацездатним* спадкоємцям — дітям спадкодавця (в т. ч. усиновленим), його *непрацездатним* дружині, батькам (усиновителям) і утриманцям. Передбачена ч. 2 ст. 119 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*. В УРСР згідно з ст. 535 Цивік УРСР О. ч. становить не менше як $\frac{1}{3}$ частки, яка належала б кожному з названих спадкоємців при спадкоємності за законом. Заповіт, яким ці спадкоємці позбавлені права спадкоємства, закон визнає недійсним у частині, що не відповідає О. ч. Правила про О. ч. не поширюються на заповіти щодо вкладів в державних ощадних касах і Держбанку СРСР.

ОБОВ'ЯЗКОВЕ НАВЧАННЯ — принцип осв. політики, здійснюваний державою, відповідно до якого діти певного віку в законодавчому порядку повинні здобути освіту в установленому обсязі. Є необхідною умовою демократизації системи *народної освіти*. В СРСР обов'язкова *середня освіта* (див. *Загальна освіта*, а також розділи про освіту в статтях про країни світу).

ОБОВ'ЯЗКОВЕ СТРАХУВАННЯ — в СРСР одна з форм *страхування* державного, за якою правовідносини між страховою організацією (органом Держстраху СРСР) і страхувальником виникають безпосередньо з закону (без укладання договору). О. с. може бути майновим і особистим. Страхувальниками цього виду страхування є колгоспи, міжколгоспні орг-ції, а також громадяни, в г-ві яких є об'єкти, що підлягають О. с. (будівлі, госп. тварини у колгоспах, транспортні засоби тощо). За майновим О. с. страхова орг-ція відшкодовує збитки, заподіяні внаслідок страхового випадку (пожежі, граду тощо), а страхувальник вносить встановлені страхові

платежі. О. с. майна колгоспів здійснюється відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28.VIII 1967 «Про державне обов'язкове страхування майна колгоспів», громадян — відповідно до Закону СРСР про обов'язкове одне страхування від 4.IV 1940. Чинне законодавство передбачає один вид особистого О. с. — страхування пасажирів від нещасних випадків, що поширюється на пасажирів усіх видів транспорту (крім залізничного, прямиського сполучення та внутрішнього маршрутів автомобільного транспорту). Свідченням виникнення страхового зобов'язання є проїзний квиток, при продажу якого відповідна транспортна організація стягує за пасажирів страховий збір.

ОБОВ'ЯЗОК — одна з основних категорій етики, що виражає моральні вимоги, які для особи, класу, соціальної групи в конкретних соціальних умовах є внутрішньо прийнятними моральними зобов'язаннями. В історії моральної свідомості людства зміст О. глибоко змінявся відповідно до загальносоціального чи класового розуміння обов'язків особи в ту чи ін. епоху. Представники різних напрямів домарксистської етики шукали джерела її підстави О. в божественній волі (неопротестантизм, неомізм), в апріорному моральному законі (катіцизм, інтуїтизм), у вічній незмінній природі людини (натуралізм) та ін. Наукове вилучення природи О. вперше дала марксистсько-ленінська етика, яка розглядає О. як результат усвідомлення людиною моральних норм свого класу, що, в свою чергу, визначається її конкретно-істор. практикою. В умовах соціалізму усвідомлення громад. О. в конкретній формі діяльності людини відображає її активну життєву позицію, її особисту відповідальність за долю країни, за соціальний прогрес людства.

ОБОВОДА КИШКА — відділ товстої кишки ссавців, у т. ч. людини. О. к. є продовженням сліпої кишки і у вигляді обідка облямовує петлі тонкої кишки. У видних ссавців розрізняють висхідну, поперечну і низхідну частини О. к., а в людини — ще й сигмовидну частину ободової кишки.

ОБОЗНИЙ — виборна службова особа, що обіймала одну з найвищих адм.-військ. посад на Україні в 17—18 ст. О. поділялися на генеральних і полкових. Генеральні О. керували артилерією, віддали організації і постачанням козацького війська, брали участь у переговорах з іноз. послами, засідали в генеральному суді тощо. Полкові О. вважалися заступниками полковника в козац. війську. Як правило, О. ставали представниками найзаможнішої верхівки козацтва (див. *Генеральна старшина*). Указом 1835 царський уряд закріпив за О. та їх родинами спадкове дворянство.

ОБОЛ (грец. *ὀβόλος*) — грошова і вагова одиниця в Стародавній Греції з 7 ст. до н. е. Оболами називалися срібні та мідні монети вартістю в 1/6 драхми. Карбували й

срібні монети вартістю в 2, 3 і 4 О.; дрібні, тріоболі і тетроболі. В 5—1 ст. до н. е. монети перелічених номіналів карбували в Боспорській державі, Ольвії і Херсонесі. За середньовіччя О. також називалися монети у Франції, Італії, Іспанії, Угорщині, Португалії, Голландії, Польщі, Литві.

ОБОЛЕНСЬКИЙ Євген Петрович [9 (20).IV 1796, Новомиргород, тепер місто Кіровоград обл. — 26.II (10.III) 1865, Калуга] — декабрист, князь, поручик лейб-гвардії Фінляндського полку. Член «Союзу порятунку», «Союзу благоденства», один із засновників Північного товариства декабристів. Додержувався респ. поглядів. Активний учасник повстання в Петербурзі 14 (26).XII 1825. Засуджений до смертної кари, яку замінено 20 роками каторги. Покарання відбував у Нерчинську. З 1839 — на поселенні в Сибіру. Після амністії 1856 жив у Калугі.

ОБОЛОНКА в будівництві і техніці — просторова конструкція, обмежена двома криволінійними поверхнями, віддал між якими (товщина) мала порівняно з іншими її розмірами. Залежно від форми середньої поверхні (вона ділить товщину О. на дві частини) О. поділяють на циліндричні, сферичні, конічні, параболічні, гіперболічні, тороїдальні, призматичні (складчасті) та ін. За поною кривизною (т. з. гауссовою) поверхні розрізняють оболонки з поверхнею позитивної кривизни, нульової і негативної. Вони бувають: тонко- і товстостінні (залежно від відношення товщини до радіуса кривини середньої поверхні); одно-, дво- і багатоплощові; ізотропні (див. *Ізотропія*) й анізотропні (див. *Анізотропія*); монолітні, збірні-монолітні й збірні. Їх виготовляють з залізобетону, сталі і легких сплавів (див. *Листові конструкції*), пластичних мас, деревини тощо. О. відзначаються високими жорсткістю і міцністю (ними перекивають великі прогони без проміжних опор), легкістю, економічністю (за виготовленням матеріалів), архіт. виразністю; водночас є несучими й огорожувальними конструкціями. Вади О. — складність розрахунку та виготовлення. Застосовують О. як покриття (у т. ч. висячі) будинків і споруд, у конструкціях літальних апаратів, резервуарів, силосних башт тощо. Див. також *Купол*, *Складчасті конструкції*, *Склепіння*. Іл. с. 462.

ОБОЛОНКА РОСЛИННОЇ КЛІТИНИ — утвір, що оточує протопласт рослинної клітини, продукт його життєдіяльності. Захищає клітину від пошкодження, бере участь у вибранні й проведенні речовин, транспірації, секреті тощо. Розрізняють О. р. к. первинну — тоненька, еластична, вкриває переважно молоді, тверді та генеративні клітини, вторинну — утворюється внаслідок відкладання на первинну О. р. к. речовин, що містять переважно целюлозу, і складається з трьох шарів, з яких внутрішній іноді виділяють у третинну оболонку. До складу О. р. к. входять вуглеводи типу целюлози,

геміцелюлози і пектинів, іноді лігнін, суберин, кутин, у багатьох грибів — хітин. О. р. к. має пори, через які проходять плазмодесми, що здійснюють зв'язок між клітинами. В процесі розвитку клітин структура і склад О. р. к. змінюються. Залежно від хім. змін в О. р. к. відбувається здерев'яніння, скорочення, мінералізація, кутинізація і ослизнення.

ОБОЛОНКИ ЗЕМЛІ — концентричні оболонки, з яких складається Земля. Те саме, що й *геосфери*.

ОБОЛОНСЬКІ — родина майстрів художніх тканин і килимів 2-ї пол. 18 ст. (Андрієха О. та її сини Василь, Михайло, Григорій і Овсій). Жили і працювали в м. Кролеві (тепер Сум обл.). Виготовляли квітчасті килими, ткани червоним по білому, рушники, тканини для оздоблення стін, вибиті тканини з зображеннями птахів і квітів, а також геом. орнаментом (ромби і прямокутники). У Полтав. худож. музеї зберігається килим роботи О. з витканим підписом.

ОБОЛОНЬ — народна назва низовинних заболочених лук, узлісся. Поширена переважно на Україні. Іноді вживається як власна назва. Так, наприклад, низовинний, частково заболочений, район на пн. околиці Києва здавна називають Оболонню. Тепер на цьому місці виріс сучас. житл. масив.

ОБОРИН Лев Миколайович [29.VIII (11.IX) 1907, Москва — 5.I 1974, там же] — рос. рад. піаніст і педагог, нар. арт. СРСР (з 1964). В 1926 закінчив Моск. консерваторію (клас К. Гумінова), з 1930 — її викладач (з 1935 — професор). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ОБОРОНА — вид бойових дій, що застосовується з метою зриву або відбиття наступу переважаючих сил противника, прикриття або утримання зайнятих позицій (району), а також з метою економії сил і засобів на другорядному напрямі для створення переваги на головному напрямі. О. дає змогу виграти час і створити умови для переходу в наступ. О. можна застосовувати в тактичному, оперативному і стратегічному масштабах, вимушено або з наміром. В давнину та в середні віки для О. використовували засічні смуги, вали, рови, фортеці, замки, пізніше споруджували флеші, редутні, казематні, бастіонні, окопи, загороження, траншеї, бліндажі; система довготривалих фортифікацій становили укріплені райони, смуги, лінії. Побудова О. включає угруповання військ (сил), систему оборонних рубежів (районів) та позицій, підготовлені вогневі удари і удари авіації, системи вогню та загорожень. Вона організується і ведеться відповідно до конкретних особливостей місцевості, театру воєнних дій, оперативно-тактичних обставин. Суть О. полягає в ураженні противника, коли він висувається на вихідні рубежі, наступає і атакує передні краї тих, що обороняються, в ході бою за утримання оборонних рубежів та об'єктів. З цієї метою

В. П. Обнорський.

С. П. Обнорський.

Л. М. Оборін.

противників завдають масованих ударів усіма видами зброї, проводяться вогнева контрпідготовка, контрудари та контратаки. За методом ведення О. поділяється на позиційну й маневрену. Сучас. О. звичайно поєднує обидва ці методи. Вона повинна бути стійкою й активною, тобто здатною протистояти масованим ударам усіх видів зброї, боротися проти танків, десантів та аеромобільних військ противника. Стійкість і активність О. підвищується за рахунок насиченості її броньованими засобами, глибокого ешелонування та розосередження сил і засобів, різноманітності способів ведення оборонних дій. *Є. С. Дяченко.*

ОБОРОНСТВО — опортуністична, соціал-шовіністична політика угодовських партій *Інтернаціоналу 2-го*, спрямована на захист нац. інтересів імпералістичної буржуазії в період 1-ї світової війни (1914—18). На поч. війни соціал-демократи Німеччини, соціалісти Франції та Бельгії, праві соціалісти Англії та Австро-Угорщини виступили за надання своїм урядам воєнних кредитів. Ці партії, всупереч інтересам трудящих, закликали до відмови від класової боротьби всередині країни на час війни в ім'я перемоги над іноз. ворогом. Така позиція завдала великої шкоди міжнар. робітн. рухові. Політику О. в Росії відстоювали меншовики, есери та ін. дрібнобурж. і націоналістичні партії. Укр. бурж. і дрібнобурж. угруповання — ТУП, частина УСДРП також виступали на боці оборонців. Під керівництвом В. І. Леніна партія більшовиків, вірна принципам пролет. *інтернаціоналізму*, засудила оборонців як агентів імпералістичної буржуазії. Більшовики домагалися поразки бурж. урядів в імпералістичній війні, перетворення імпералістичної війни на громадянську. Величезну роботу більшовицька партія провела після Лютневої революції 1917 по викриттю «революційного О.» дрібнобурж. партій, які твердили, нібито після перемоги революції 1-а світова війна перестала бути імпералістичною, перетворилася на війну на захист завоювань революції. Більшовики роз'яснювали масам, що покінчити з імпералістичною війною і домогтися миру можливо, лише скинувши владу буржуазії. Керована В. І. Леніним більшовицька партія забезпечила перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції і вихід Росії з імпералістичної війни. *Ю. П. Лавров.*

ОБОРОТ КАПІТАЛУ — *кругооборот капіталу*, взятий не як окремих акт, а як періодичний процес поновлення і повторення руху всього *авансованого капіталу*. В результаті кожного *кругообороту* до капіталіста повертається у грош. формі лише частина авансованого капіталу. Повний оборот *капіталу* здійснює лише тоді, коли вся капітальна *вартість* повертається до капіталіста у своїй первинній (грошовій) формі, збільшеній на величину *додаткової вартості*. Час, протягом якого авансований капітал проходить стадію *виробництва* і стадію *обігу*, становить

час О. к. За одиницю виміру швидкості О. к. приймають рік.

За характером обороту капітал поділяють на *основний капітал* і *оборотний капітал*. За час обороту осн. капіталу оборотний капітал здійснює кілька оборотів. Відповідно до того, в яких пропорціях *продуктивний капітал* поділяється на осн. і оборотний, залежить час його обороту. Число оборотів даного капіталу обчислюють за формулою: $n = \frac{O}{o}$, де

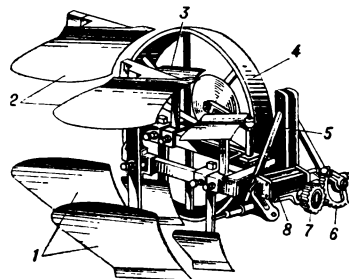
n — число оборотів, O — одиниця виміру швидкості обороту капіталу, o — час обороту даного капіталу.

Прискорення О. к. дає можливість зменшити величину авансованого капіталу, яка обертається в кожному окремому циклі обороту. Це сприяє збільшенню річної маси додаткової вартості і відповідно збільшенню річної *норми прибутку*. Чим швидше обертається капітал, тим швидше обертається його змінна частина (див. *Змінний капітал*) і тим більшу додаткову вартість одержує капіталіст внаслідок експлуатації найманої *робочої сили*. *Р. А. Сліпоторий.*

ОБОРОТ СТАДА — зміни чисельності поголів'я виробничих, вікових і статевих груп тварин як у цілому по г-ву, так і на фермах, у бригадах та відділках за певний календарний період (рік, сезон, квартал, місяць). Один з елементів організаційно-екоп. заходів, що відображають рівень розвитку тієї чи іншої галузі *тваринництва* в г-ві та потреби *відтворення стада*. Зміни чисельності поголів'я відбуваються в зв'язку з надходженням приплоду, купівлю чи продажем худоби, забоем на госп. потреби, з переведенням молодняка у старші вікові групи, на плем'я, для відгодівлі тощо. Плановий О. с. складають при розробці виробничо-фінансового, перспективного, організаційно-госп. планів, а також госпрозрахункових завдань відділкам, бригадам, фермам. Тут враховують поголів'я на початок року, план виробн. і продажу державі продуктів тваринництва, строки парувань і розплоджування тварин, намічуване збільшення поголів'я на запланований період і чисельність його на кінець періоду. Фактичний О. с. показує зміни чисельності поголів'я за звітний період. О. с. служить основою для розрахунку виробн. валової і товар. продукції тваринництва, зростання поголів'я, потреби в кормах, приміщеннях, робочій силі, матеріалах, фонду оплати праці, витрат на формування осн. *стада* та купівлю плем. тварин, визначення *собівартості* продукції тощо.

ОБОРОТНИЙ КАПІТАЛ — частина *продуктивного капіталу*, вартість якої входить у створювані товари цілком і яка повністю повертається до капіталіста в грошовій формі після їхньої реалізації. До О. к. відносять *капітал*, авансований на купівлю *предметів праці*, а також ту частину капіталу, яку авансують на купівлю *робочої сили* (див. *Змінний капітал*).

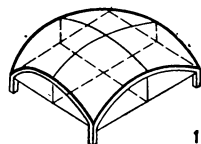
ОБОРОТНИЙ ПЛУГ — знаряддя для гладкої оранки без розгінних борозен і звальних гребенів. О. п. рухається човниковим способом і кладе (обертає) скибу в один бік. Використовують О. п. в основному на схилах. О. п. є тракторні та кінні. Будову О. п. навісного двокорпусного ПОН-2-30 див. на мал. Агрегатують з тракторами Т-40, Т-40А. На кінній тязі використовують О. п. ПГ-25. Див. також *Плуг*. *В. С. Гапоненко.*

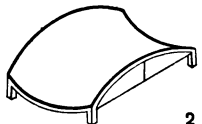
Оборотний плуг навісний ПОН-2-30: 1 — правообертальні корпуси; 2 — лівообертальні корпуси; 3 — переключник; 4 — опорне колесо; 5 — навіска; 6 — зубчастий сектор; 7 — зубчасте колесо; 8 — гідроциліндр.

ОБОРОТНИЙ ПРОЦЕС — фіз. процес, який може протікати в зворотному напрямі так, щоб система, яка його здійснює, проходила через усі ті самі проміжні стани. О. п. є ідеалізацією реальних процесів, які внаслідок тертя, дифузії, випромінювання і т. д. завжди є *необоротними процесами*. Процес вважають оборотним, якщо він настільки повільний, що його можна розглядати як неперервний ряд рівноважних станів. Зокрема, в *термодинаміці* під оборотним розуміють такий процес, який протікає набагато повільніше, ніж встановлюється *термодинамічна рівновага* в даній системі. Поняття О. п. широко застосовують при теор. розгляді теплових циклів (див., напр., *Карно цикл*), а також при розв'язуванні багатьох задач механіки, електродинаміки та гідроаеромеханіки.

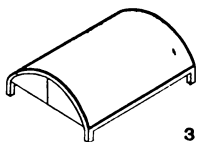
ОБОРОТНІ ЗАСОБИ — сукупність *оборотних фондів* виробництва і *фондів обігу* на соціалістичних підприємствах і в господарських організаціях. О. з., які перебувають у виробн., належать до оборотних фондів, а ті, що їх використовують у сфері *обігу*, — до фондів обігу. За структурою О. з. поділяють на матеріальні й грошові. До матеріальних О. з. належать: сировина, запаси *матеріалів основних* і купованих *напівфабрикатів, матеріалів допоміжних*, паливо й пальне, електроенергія, тара й тарні матеріали, запасні частини для поточного ремонту, малоцінні та швидкозношувані предмети, насіння, тварини на відгодівлі й молодняк, незавершене виробництво, витрати майбутніх періодів, запаси *готової продукції* на складі. Грошові О. з. — це товари, відвантажені покупцям, гроші за які ще не одержано, кошти в касі підприємства та на його рахунку

1

2

3

Оболонки: 1 — з поверхнею позитивної кривини; 2 — з поверхнею негативної кривини; 3 — з поверхнею нульової кривини.

в банку, кошти в розрахунках (дебіторська заборгованість). О. з. бувають нормовані (встановлені планом) і ненормовані (засоби, вкладені у відвантажену продукцію, дебіторська заборгованість, кошти на рахунках у банку). Потреби в нормованих О. з. забезпечуються гол. чин. з власних коштів, а в ненормованих покриваються кредиторами, в т. ч. Держбанком СРСР.

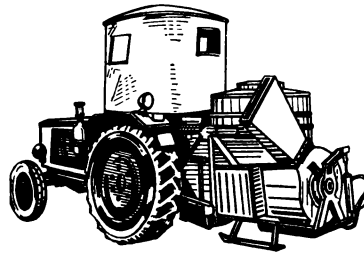
ОБОРОТНІ РЕАКЦІЇ — *хімічні реакції*, які одночасно протікають у двох протилежних напрямках (прямому і зворотному) і перебувають у стані динамічної рівноваги, напр., $H_2 + I_2 \rightleftharpoons 2HI$.

ОБОРОТНІ ФОНДИ — частина виробничих фондів, яка повністю споживається в кожному виробничому циклі, цілком переносить свою вартість на створену продукцію і для продовження виробництва відтворюється у натуральній та у вартісній формах після кожного виробничого циклу. О. ф. складаються з двох частин: предметів праці, які перебувають на підприємстві у вигляді виробничих запасів, і предметів праці, що вступили у процес виробн. До першої частини належать сировина, матеріали основні і матеріали допоміжні, паливо й паливо, електроенергія, куповані напівфабрикати, тара й тарні матеріали, запасні частини для поточного ремонту осн. фондів; до другої — незавершене виробництво й витрати на освоєння нової продукції та напівфабрикати власного виготовлення. Щоб визначити потреби підприємств у О. ф. та для екон. використання їх, кожному підприємству встановлюють норми витрат і норми запасів сировини, матеріалів тощо (див. *Нормування витрат матеріальних ресурсів*).

ОБОРОТНІСТЬ ОБОРОТНИХ ЗАСОБІВ — показник ефективності використання *оборотних засобів*. Оборотні засоби у своєму русі проходять три стадії: на першій оборотні засоби змінюють грош. форму на товарну, на другій відбувається процес продуктивного споживання предметів праці, що завершується виробн. *готової продукції*, на третій оборотні засоби вступають у сферу обігу і після реалізації продукції знову набувають грош. форми. Отже, відбувається кругообіг оборотних засобів. О. о. з. підприємств визначають за показниками коефіцієнта оборотності, тривалості одного обороту (в днях) тощо. Екон. значення О. о. з. полягає в тому, що від неї залежить розмір коштів, що їх потребує підприємство за даних обсягів виробн. і *реалізації продукції*. Осн. напрямками прискорення О. о. з. є встановлення прогресивних норм виробничих запасів, ліквідація наднормативних запасів оборотних засобів, скорочення тривалості виробничого циклу, прискорення реалізації готової продукції, поліпшення організації *матеріально-технічного постачання* підприємств.

ОБПІЛЮВАННЯ — нанесення на рослини і ґрунт порошкоподібних *пестицидів* за допомогою *обпилювачів* для боротьби з шкідниками та хворобами с.-г. і лісових куль-

тур, а також для знищення бур'янів. Застосовують О. і при *дефоліації* та *десикації*. Використовують для О. препарати в формі дустів. Обпилюють в тиху погоду, найкраще рано-вранці, коли немає вітру і є роса, та у вечірні години. Забороняється обпилювати рослини в період цвітіння (можливі опіки квіток і отруєння бджіл). Час О. і норму дустів на 1 га визначають спеціалісти, враховуючи біол. особливості шкідників і збудників хвороб с.-г. рослин, а також метеорологічні умови. О. дуже забруднює навколишнє середовище, тому його все більше витісняє *обприскування*.

Обпилювач ОШУ-50А.

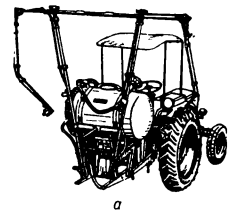
ОБПІЛЮВАЧ — машина або апарат для обпилювання сухими порошкоподібними *пестицидами* с.-г. культур з метою захисту їх від шкідників і хвороб. Пром.-сть СРСР випускає О. двох видів: навісні тракторні й ранцеві ручні. З навісних тракторних О. найпоширеніший універсальний ОШУ-50А (мал.), призначений для боротьби з шкідниками і хворобами садів, виноградників, польових, технічних і овочевих культур, а також лісових смуг і масивів. Продуктивність при обпилюванні садів і виноградників — 5 га/г, польових культур — 27 га/г. З ранцевих ручних О. широко застосовують ОРВ-1 для обпилювання садів, виноградників, овочевих і ін. культур на ділянках, не доступних для тракторних О., а також на присадибних ділянках. Продуктивність 0,17 га/г роботи.

ОБПРИСКУВАННЯ — спосіб застосування *пестицидів*; нанесення на рослини хімічних препаратів у вигляді розпиленої рідини за допомогою *обприскувачів* для захисту с.-г. і лісових культур від шкідників, хвороб і знищення бур'янів. О. застосовують також при *дефоліації* та *десикації*, *позакореневому підживленні рослин*, *дезинсекції* складських приміщень, овочесховищ, теплиць і парників, *дезинфекції* і *дезинсекції* тваринницьких приміщень. Для боротьби з шкідливими комахами застосовують *інсектициди*, із збудниками хвороб — *фунгіциди*, з бур'янами — *гербіциди*. Для обприскування виготовляють робочі рідини із концентрованих емульсій, порошоків та технічних препаратів. Строки О. і норми витрати робочої рідини визначають спеціалісти, враховуючи біол. особливості шкідників і збудників хвороб. Щоб запобігти можливому отруєнню людей, тварин, зокрема птахів,

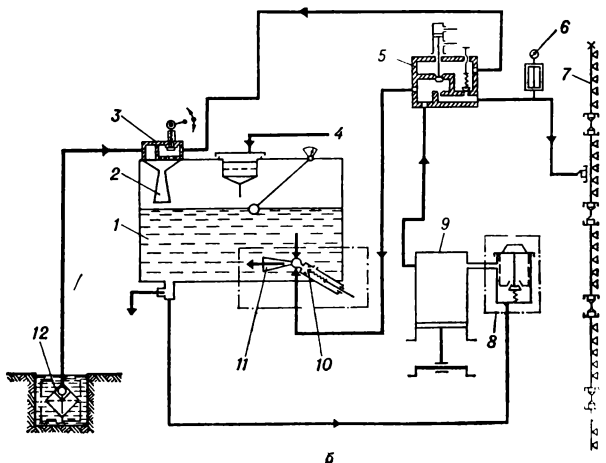
бджіл тощо, при О. необхідно суворо додержуватись інструкцій.

ОБПРИСКУВАЧ — машина або апарат для хімічного захисту с.-г. культур від шкідників та хвороб, а також для знищення бур'янів шляхом *обприскування* пестицидами. О. поділяють на універсальні (обладнані змінними розпилювальними пристроями) і спеціальні (для польових культур, садів, виноградників, хмелю та ін.); за способом розпилення — на гідравлічні, пневматичні та аерозольні (див. *Аерозольний генератор*); за способом приведення в дію й транспортування — на ранцеві, кінно-моторні, тракторні та авіаційні, причіпні, навісні та напівнавісні. В СРСР найпоширеніші уніфіковані навісні О. серії ОН, які включають базову модель ОН-400 і 5 його модифікацій (ОН-400-1 — для хім. обробки технічних культур, ОН-400-2 — для обприскування чайних плантацій, ОН-400-3 — для хім. обробки зернових і технічних культур, ОН-400-4 — для обприскування хмелю, ОН-400-5 — для обприскування виноградників), та причіпні: садовий ОВС-А і вентиляторний ОВТ-1В і навісний підживлювач-обприскувач універсальний ПОУ. Будову і технологічну схему О. марки ОН-400 див. на мал. Обприскувач ОН-400 агрегують з тракторами класу 6 і 20 кН. Ширина захвату 10 м.

В. С. Гапоненко.
ОБРАДОВИЧ (Обрадович) Доситей (до посвячення в ченці — Дмитрій; бл. 1739, с. Чаково, тепер на тер. Соціалістичної Республіки Румунії — 28.III 1811, Белград) — серб. письменник, громад. діяч. Перший міністр освіти Сербії; зачинатель нової серб. л-ри нарм. мовою. Відвідав багато європ. країн, був проїздом на Україні, а також у Білорусії (1787). Найвідоміші твори — автобіогр. роман «Життя і пригоди Дмитрія Обрадовича, нареченого в чернецтві Доситеєм» (ч. 1—2, 1783—88), книги «Поради здорового розуму» (1784), «Езопові та інших байкарів байки» (1788), «Зібрання різних повчальних речей» (1793). Гол. мотив творів О. — засудження реліг. фанатизму, бездуховності чернецкого життя, протиставлення їм

Навісний універсальний обприскувач ОН-400: а — загальний вигляд; б — будова і технологічна схема: 1 — резервуар; 2 — ежектор; 3 — перемикач; 4 — підведення від заправних засобів; 5 — пульт керування; 6 — манометр; 7 — штанга з розпилювачами; 8 — фільтр всмоктувальний; 9 — насос; 10 — запобіжний клапан; 11 — гідромішалка; 12 — всмоктувальний рукав.

знань і розуму. У віршах і статтях оспівував визвольну боротьбу сербів проти турків, австро-угор. панування.

Лит.: Радченко К. Ф. Дослідження Образованця і його літературна діяльність. К., 1897. В. Г. Гринько.

ОБРАЗ — форма і продукт суб'єктивного, ідеального відображення об'єктивної реальності в свідомості людини. О. поділяють на чуттєві (*відчуття, сприймання, уявлення*) та уявні, що існують у вигляді *понять*, позбавлених чуттєвої наочності. Здатність людини до образного відображення світу розвинулась і функціонує на основі сусп. практики й діяльності і забезпечує змістовне, цілеспрямоване перетворення предметного світу, регулювання поведінки й діяльності людей. Природа О. і заг. закони відтворення дійсності в О. вивчаються філософією в межах *відображення теорії*, що вважає О. відображенням реальної об'єкта у формах психічної діяльності суб'єкта на ґрунті певних нейрофізіологічних процесів; т. ч. О. є вторинним, похідним від об'єкта й щодо нього ідеальним. Суб'єктивний за формою, О. здатний нести в собі об'єктивний зміст (інформацію), тією чи іншою мірою відповісти оригіналові. В певному відношенні О. виступає аналогом об'єкта, його ідеальним «відбитком», «копією». Лише завдяки подібній адекватності об'єктові О. може бути об'єктивно істинним, а відображення — пізнавальним. Цим О. принципово відрізняється від *знаків, символів* тощо, які є не відтворенням, а довольним і умовним позначенням об'єктів. Повнота відображення об'єкта в О. завжди відносна, пізнання, безоквально наближуючись до змісту предмета, не вичерпує всієї повноти його. Тому відображення світу в свідомості завжди є процесом створення й розгортання серії О., їхньої зміни, уточнення, перевірки. В науці, напр., пізнавальні О. організуються в сувору впорядковану, обґрунтовану й апробовану систему. Це — наук. *ідеї, гіпотези, теорії*. Своєрідністю відзначаються *образи художні* в мистецтві. Створення складних О., що відображають глибинні зв'язки явищ, потребує творчої роботи свідомості, здатності до *аналізу і синтезу, узагальнення, продуктивної уяви*. Виникаючи в суб'єктивній свідомості, О. об'єктивуються, матеріалізуються в практичних діях, мові, різних знаково-символічних системах. За допомогою закріплення в знаках вони передаються й сприймаються в процесі спілкування, утверджуючись як сусп. надбання. В них знаходять вияв сукупний підсумок пізнання й духовно-практичного освоєння світу. Цим пояснюється важлива роль О. у відображенні й розумній організації всіх сфер людського життя.

В. П. Іванов.

ОБРАЗ ХУДОЖНІЙ — специфічна форма відображення дійсності в мистецтві, основний продукт художньої творчості, який характеризується особливою здатністю естетичного впливу на людину. О. х. властиві всі законам дійсного, образного відтворення дійсності, сформульовані в марксистсько-ленінській *теорії відображення*. а його своєрідність (художність відображення) полягає в чуттєво-емоційній природі, доступній духовному переживанню. Як результат доцільної творчої діяльності О. х. є конкретно-чуттєвим втіленням певної мети, художнього задуму. Цей задум, у якому об'єктивна дійсність пропущена в свідомості художника крізь призму його естетичних смаків, *ідеалів, світогляду* та соціально-класової позиції, становить ідейний і тематичний зміст О. х. До форми О. х. належать його композиційно-сюжетна побудова, стилізові й жанрові особливості втілення в чуттєвому матеріалі — словах, звуках, барвах тощо. Заг. законом О. х. й усієї худож. творчості виступає єдність *змісту і форми*, що надає О. х. цілісності, досконалості, виразності й оживляє його в сприйнятті як особливу реальність, у якій не живуть по-справжньому, а лише переживають. Найважливішими властивостями О. х. є правдивість і реалістичність, тобто відповідність реальному життю й переловним сусп. естетичним ідеалам. О. х. не копіює, а узагальнює явища життя. Для цього існують різні творчі прийоми, серед яких гол. роль відіграють типізація й індивідуалізація. Кожний худож. твір являє собою або окремий О. х. або їхню систему, а мистецтво в цілому створює цілий світ О. х., що є активним засобом формування духовної культури людини.

В. П. Іванов.

ОБРАЗ — за рад. правом злочин, що полягає в умисному приниженні честі і гідності особи, вираженому в непристойній формі. В УРСР передбачена ст. 126 КК УРСР. О. може бути завдана різноманітними непристойними діями, виголошенням нецензурних або лайливих висловлювань, написанням образливих листів тощо. О. (на відміну від *наклепу*) є наявною незалежно від того, відповідає чи ні дійсності негативна оцінка на адресу потерпілого. Покарання за О. — виправні роботи на строк до 3-х місяців чи штраф або громадський осуд. Справи про О. порушуються тільки за скаргою потерпілого (див. *Приватне обвинувачення*). Закон (ст. 189, 189¹ КК УРСР) окремо передбачає прилюдну О. представника влади або громадськості при виконанні ним службових обов'язків або з приводу виконання їх; О. працівників міліції або нар. дружинників у зв'язку з покладенням на них обов'язком по охороні *громадського порядку*. Одним з *військових злочинів* є О. підлеглим начальником і начальником — підлеглим, а також одним військовослужбовцем іншого. Див. також *Захист честі і гідності, Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи*.

А. Я. Світлов.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО — двомісячний ілюстрований журнал з питань теорії і практики укр. образотворчого мистецтва, орган М-ва культури УРСР та Спілки художників України. Засн. 1935 у Києві. У 1935—39 виходив

під назвою *«Малярство і скульптура»*. З поч. Великої Вітчизн. війни не виходив. Видання відновлено 1970. Друкує статті про творчість укр. і рос. рад. художників, митців братніх республік, класиків світового мистецтва.

ОБРАЗОТВОРЧІ МИСТЕЦТВА

— розділ пластичних мистецтв, що об'єднує живопис, скульптуру, графіку, фотомистецтво. О. м. відображають дійсність у наочних образах, відтворюють об'єктивно існуючі властивості реального світу: об'єм, колір, просторовість, матеріальну форму предмета, світлопротікання середовища тощо. О. м. зображують не тільки те, що доступне безпосередньому зоровому сприйняттю, а й передають розвиток подій у часі, певну фабулу, розгорнуту оповідь. Вони розкривають духовний склад людини, її психологію. У своїй сукупності О. м. створюють реальну картину життя людини й природи, а іноді й наочно відтворюють не існуючі в реальності образи, які є наслідком людської фантазії. О. м. відтворюють різні епохи в історії людства. Одна з форм пізнання світу, О. м. є фактором формування суспільної свідомості (див. *Мистецтво*). Боротьба ідейних течій в сфері О. м. є частиною ідеологіч. боротьби двох систем — соціалістичної та капіталістичної.

ОБРАЗЦОВ Василь Парменович [1 (13).І 1849 (за ін. відомостями — 1851), м. Грязовець, тепер Волог. обл. РРФСР (за ін. відомостями — Вологда) — 14.XII 1920, Київ] — рос. і укр. терапевт. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1875). В 1877—78 брав участь як полковий лікар у російсько-турецькій війні. З 1893 — професор Київ. ун-ту (1904—18 очолював факультетську терапевтичну клініку). У докторській дисертації (1880) О. довів, що існують проміжні форми розвитку червонокрізів, чим сприяв становленню т. з. унітарної теорії *кровоутворення*. О. розробив метод фіз. дослідження органів червоної порожнини (глибока методична кожна пальпація) й особливу методику вистукування грудної клітки. Вніс багато нового у вчення про механізм роздвоєння тонів серця і ритму галопу, удосконалив *діагностичну* раду захворювань органів травлення. В 1909 О. разом зі своїм учнем М. Д. Стражеском вперше у світі поставив зажиттєвий діагноз закупорки виведених артерій серця, а 1910 описав клінічну картину *інфаркту* міокарда. О. був головою Київ. фізико-мед. т-ва, Київ. т-ва лікарів. Створив київ. терапевтичну школу, яка значною мірою впливала на дальший розвиток вітчизн. терапії. На території Київ. лікарні ім. Жовтневої революції О. спорушено 1950 пам'ятник.

ОБРАЗЦОВ Володимир Миколайович [6 (18).VI 1874, Миколаїв — 28.XI 1949, Москва] — рос. рад. вчений у галузі транспорту, академік АН СРСР (з 1939). Закінчив (1897) Петерб. ін-т інженерів шляхів, працював на залізницях, викладав (з 1901) у Моск. інженерному уч-щі та ін. утбових закла-

В. П. Образцов.

Б. М. Образцов.

І. П. Образцов.

дах. У 1919—22 — професор Моск. ін-ту цивільних інженерів, 1923—49 — Моск. ін-ту інженерів залізничного транспорту, 1935—40 — начальник Н.-д. ін-ту залізничного транспорту (Москва). З 1939 очолював секцію по наук. розробці проблем транспорту АН СРСР. Осн. праці — з питань залізнич. транспорту, взаємодії і розвитку мережі різних видів транспорту в СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1943.

ОБРАЗЦОВ Іван Пилипович (н. 28.VII 1920, с. Бики, тепер Мокшанського р-ну Калінін. обл.) — рос. рад. вчений у галузі будівельної механіки і теорії міцності літальних апаратів, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1944) Моск. авіад. ін-ту ім. С. Орджонікідзе викладав у ньому (1958—72 — ректор). З 1972 — міністр вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Осн. праці — в галузі теорії і заг. методів розрахунку тонкостінних просторових систем, а також методів розрахунку оптич. конструкцій заданої надійності при складній сукупності зовн. навантажень й експлуатаційних режимів. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

ОБРАЗЦОВ Сергій Володимирович (н. 22.VI (5.VII) 1901, Москва) — рос. рад. актор і режисер, театральний діяч, нар. арт. СРСР (з 1954), Герой Соціалістичної Праці (1971). Син В. М. Образцова. Навчався на живописному факультеті Моск. ВХУТЕМАСу. У 1922—30 — актор Муз. студії МХАТу (з 1926 — Муз. театр ім. В. І. Немировича-Данченка), 1930—36 — МХАТу 2-го. В 1920 (працюючи в театрі) почав виступати на естраді, створив пародійно-сатиричний жанр мініатюр з ляльками. В 1931 очолював Центр. театр ляльок у Москві. Серед вистав для дітей — «Каштанка» Сперанського, «По шучому велінню» Тараканової, «Містер Твістер» Маршак; для дорослих — «Ніч проти рідзана», «Король-олень» Сперанського, «Незвичайний концерт», «Чортів млин», «Божественна комедія» Штока. З 1956 працює також у кіно як сценарист і режисер. З 1935 почав пед. роботу (з 1973 — професор). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Тал. Образцов С. В. Естафета некудства М., 1978; Сергей Образцов. М., професія, 1981.

ОБРАЗЦОВА Олена Василівна (н. 7.VII 1939, Ленінград) — рос. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1976). У 1964 закінчила Ленінгр. консерваторію. З того ж року — солістка Великого

театру СРСР. Партії: Марина Мнішек, Марфа («Борис Годунов»), «Хованщина» Мусоргського), Кончакіна («Князь Ігор» Бородин), Графіння, Поліна («Пікова дама» Чайковського), Елен Безухова («Війна і мир» Прокоф'єва), Желя («Зорі тут такі» Молчанова), Амнеріс («Аїда» Верді), Кармен («Кармен» Бізе). Неодноразово виступала на сценах зарубіж. театрів. Партії Шарлотти («Вертер» Массне) і Еболи («Дон-Карлос» Верді) виконувала в театрі «Ла Скала». Концертна діяльність. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора, Ленінська премія, 1976.

ОБРАЙЕН (O'Brien) Уільям Сміт (17.X 1803, Дромонд — 18.VI 1864, Бангор) — діяч ірл. нац.-визвольного руху. З 1828 — один з лідерів ірл. опозиції в англ. парламенті. В 1843 приєднався до рипілерів (прибічників скасування англо-ірл. унії 1801), після розколу Асоціації рипілерів (засн. 1840) — до радикалів. Брав участь у створенні орг-ції Ірл. конфедерація (1847), де виступав як прихильник конституційних методів боротьби Ірландії за незалежність. Під час ірл. повстання 1848 додержувався оборонної тактики. Після поразки повстання висланий до Тасманії. В 1856 повернувся на батьківщину.

ОБРЕЙМОВ Іван Васильович (н. 24.II (8.III) 1894, Аннесі, Франція) — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1958). Закінчив Петрогр. ун-т (1915). У 1919—24 і 1942—44 працював у Держ. оптичному ін-ті, 1924—29 — Ленінгр. фізико-тех. ін-ті, 1929—41 — Укр. фіз.-тех. ін-ті (Харків, 1929—33 — директор), 1944—54 — Ін-ті органіч. хімії АН СРСР, 1954—65 — Ін-ті елементоорганіч. сполук АН СРСР, з 1965 — Ін-ті заг. і неорганічної хімії АН СРСР. Осн. наук. праці — з фізики кристалів і мол. спектроскопії. Розробив метод вирощування монокристалів з розплаву, дослідив їх пластичну деформацію й оптичні властивості. Вивчав спектри органічних кристалів при низьких т-рах. О. — автор монографії «Про застосування френелевої дифракції для фізичних та технічних вимірювань» (1945), в якій виклав розроблені ним теорію і метод визначення дисперсії в широкому частотному інтервалі (метод Обреймова). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

ОБРЕНОВИЧІ (Обреновичи) — династія в Сербії (1815—42, 1858—82 — князівська; 1882—1903 — королівська). У внутр. політиці спиралася на великих землевласників напівфеод. типу. В 1842—58 — у вигнанні. Представники:

засновник Милош Обренович (1815—39, 1858—60), Михайло (1839—42; 1860—68), Милан (1868—89), Олександр (1889—1903). Провавстрійська зовн. політика Олександра призвела до повалення династії. В 1903 до влади прийшли Карагеорєвичі.

ОБРИЗНА ГРАВЮРА — вид ксилографії.

ОБРИЗУВАННЯ РОСЛИН — спеціальний прийом догляду за деревами і кущами, спрямований на формування крони шляхом укорочування та видалення частини гілок. О. р. здійснюють у плодояких, ягідних культур і лісових декоративних порід: укорочування пагонів чи гілок, коли вони зменшуються за довжиною, й проріджування, коли їх видалення повністю. О. р. сприяє зміні біохімічних процесів у рослин, активізує ріст. О. р. в садівництві провадять в осінньо-зимовий період, навесні й літом з різною інтенсивністю для зерняткових і кісточкових, горіхових і ягідних порід. В декоративному садівництві для архітектурного формування О. р. здебільшого провадять напровесні і літку. Місця зрізів замазують садовим варом, олійною фарбою. Розрізняють О. р. на кільце, шип, вирізування шипів, пагонів, пущування, обрізування на пені, обрізування сучків, для формування крони.

О. р. на кільце — видалення секатором, садовим ножом чи ножовкою гілки або пагона біля їх основи по кільцевому напльву кори. Товсті гілки спочатку підрізують з нижнього боку, а потім з верхнього. Застосовується для плодояких і лісових декоративних порід. О. р. на шип застосовують при розмноженні рослин (плодояких, декоративних) окулюванням. Весною, до пробудження бруньок, підщипу обрізають на висоті 10—15 см вище заокругленого вічка. Шип служить кілочком, до якого підв'язується культурний пагін (окулянт), щоб він не відламався і ріс вертикально. Вирізування шипів роблять у серпні, після того як окулянт здерев'яніє в основі. Шип вирізають на кільце біля основи окулянта. Видаляють пагони у плодояких і декоративних розсадняках при вирощуванні штамбових дерев і кущів (бузку, троянди). При формуванні крони пагонів, що відростають на штамбі, облямують ще молодими або вирізають у дорослому стані. У зоні крони зайві пагони, непотрібні для закладення гілок, спочатку підрізують, а в липні вирізають на кільце. Обрізування на пені — догляд за деревами і чагарниками в зеленому будівництві,

С. В. Образцов.

О. В. Образцова.

І. В. Обреймов.

До ст. **Овочеві культури**. 1. Капуста цвітня Вітчизняна. 2. Капуста червоноголова Гако. 3. Капуста білоголова Анагер 611. 4. Кольрабі Віденська біла 1330. 5. Капуста брссельська Геркулес. 6. Перець солодкий помідоровидний. 7. Перець солодкий Новочеркаський 35. 8, 9. Перець гострий український гіркий (у технічній і біологічній стиглості). 10. Помідори Донецькі 3/2—1. 11. Помідори Київські 139. 12. Бакалжан Сімферопольський 105. 13. Квасоля овочева Конкурент 230/9. 14. Горох душительний Овочевий 76. 15. Горох цукровий Невиспажний 195. 16. Огірок Зозуля. 17. Огірок Ніжницький 12. 18. Часник Український білий гуляйпільський. 19. Цибуля ріпчаста Каба діпронпетровська. 20. Цибуля ріпчаста Стригунівська носівська. 21. Цибуля Ялтинська місцева. 22. Батун. 23. Салат Пермопранський. 24. Морква Шантене сканська. 25. Морква Нантська харківська. 26. Буряк столовий Бордо 237. 27. Буряк столовий Носівський плоский. 28. Пастернак Студент. 29. Петрушка коренева Урожайна. 30. Селера Яблучна. 31. Редька Зимова кругла біла. 32. Редька Зимова кругла чорна. 33. Редька Льодяна бурлушка. 34. Редька Червона з білим кілочком. 35. Редька Рубін. 36. Шпинат Вікторія. 37. Кабачки Грибовські 37. 38. Диня Козачка 244. 39. Патисони Білі 13. 40. Кавун Мелітопольський 60. 41. Кавун Скоропілка харківська. 42. Шавель Бельгійський. 43. Реанів Вікторія. 44. Гарбуз Мозолівський 15.

спрямований на стимулювання росту й галузнення, формування певної форми крони, одержання цільових стандартів рослин. Таке обрізування викликає посилений ріст молодих пагонів з вегетативних і сплячих бруньок біля кореневої шийки (у самшиту, тису, свидини, бирючини, жовтої акації та ін. рослин). Обрізують напровесні (березень — початок квітня). Обрізування сучків роблять протягом року спец. садовими ножівками і секаторами, місця зрізів замазують фарбою. Обрізування для формування крони — формування дерев і чагарників з метою створення міцного скелета дерева з відповідним до заданої форми крони розташуванням скелетних та обростаючих гілочок, зручною для догляду та збирання врожаю (ярусна, розріджено-ярусна, чашевидна, навкісна і вільноростуча пальмета, формові крони та ін.), а в зеленому будівництві — певної декоративної форми (куляста, конічна, прямокутна та ін.). Під час формування крони поряд з обрізуванням (прорідження, укорочування) застосовують пінцирування, згинання пагонів і гілок з підв'язуванням їх до шпалери чи тимчасових опор. *І. Н. Гегельський.*

ОБРІСТ (Obrist) Йоганн Георг (26.V 1843, Тіроль, Австрія — 1901) — австр. літературознавець, перекладач, педагог. В 1868—73 жив у Чернівцях, працював учителем гімназії. Один із перших дослідників творчості Т. Шевченка і перекладачів його творів нім. мовою. Автор кн. «Тарас Шевченко, малоросійський поет. Біографічний нарис з додатком спроб вільних переспівів його поезій» (1870). У нарисі вказував на органічний зв'язок Т. Шевченка з нар. творчістю, високо оцінював його соціально-критичні поезії. Серед Шевченкових творів, перекладених О., у книзі вміщено: «Гамалія», «Іван Підкова», «Лілея», «Русалка», «Тарасова ніч», «Утоплена», уривки з поеми «Гайдамаки» тощо. Переклади О. було опубліковано і 1914 в ювілейному номері журн. «Українське рундшау» («Український огляд», № 3—4) та окремою збіркою — «Тарас Шевченко — найбільший поет України» (Відень, 1914).

Б. М. Гавришків.

ОБРОБІТОК ҐРУНТУ — механічне діяння на ґрунт робочими органами машин і знарядь, яке створює найкращі умови для розвитку і росту вирощуваних культур. Застосовуючи необхідні прийоми О. г., поліпшують фізичні властивості ґрунту, його тепловий, повітряний, водний і поживний режими; знищують бур'яни, збудників хвороб і шкідників с.-г. культур; захищають с.-г. угіддя від водної та вітрової ерозії ґрунту; забезпечують загортання в ґрунт добрив і насіння с.-г. культур на оптимальну глибину, активізують мікробіол. процеси тощо. Одноразове діяння на ґрунт ґрунтообробними машинами та знаряддями наз. прийомом О. г. Осн. прийомами О. г. є: *оранка, лушення стерні, культивування, боронування, коткування,*

шлейфування, фрезерування ґрунту. Під час О. г. здійснюються такі осн. технологіч. процеси: перевертання, розпушування, перемішування, ущільнення ґрунту, вирівнювання його поверхні тощо. Сукупність прийомів О. г., які виконують в оптимальні агротехніч. строки у певній послідовності, наз. системою О. г. Її застосовують з урахуванням ґрунтово-кліматичних умов та біол. особливостей вирощуваних культур. На Україні поширені такі системи О. г. Система основного, *зяблевого обробітку ґрунту* — під ярі культури. Система напівпарового зяблевого О. г. — див. *Напівпар.* Система передпосівного О. г. під ярі культури включає шлейфування, боронування, культивування, коткування та ін. прийоми. Система О. г. під озимі культури включає обробіток чистих і зайнятих парів (див. *Пар*), а також непарових попередників. Система післяпосівного О. г. забезпечує нормальні умови для росту й розвитку рослин у післяпосівний період — дощове і післядощове боронування посівів, міжрядний обробіток ґрунту, букетування, підортання рослин та ін. На Україні поряд з полицевим (плужним) О. г. г-ва застосовують безполіцевий (плоскорізний) О. г. із збереження більшої частини поживних залишків на поверхні ґрунту. Набуває поширення мінімальний О. г. Він забезпечує зменшення енергетичних затрат на одиницю площі й запобігає розпилюванню та надмірному ущільненню ґрунту завдяки скороченню кількості прийомів О. г.; зменшенню глибини обробітку; суміщенню кількох технологіч. операцій (напр., передпосівної культивування, внесення добрив і гербіцидів) за один прохід трактора по полю за допомогою комбінованих агрегатів; мінімалізації обробітку ґрунту під час догляду за просяпними культурами і чистими парами при застосуванні ефективних гербіцидів. Особливо виділяють системи *обробітку ґрунту на зрошуваних землях*, на осушених землях (див. *Освоєння осушених земель*) та проти водної і вітрової ерозії ґрунту (див. *Протиерозійна система обробітку ґрунту*).

Літ.: Рубін С. С., Михайловський А. Г., Ступаков В. П. Землеробство. К., 1980.

ОБРОБІТОК ҐРУНТУ НА ЗРОШУВАНИХ ЗЕМЛЯХ — система обробітку ґрунту, тісно пов'язана з режимом зрошення. За строками виконання і найважливішими якісними показниками вона відрізняється від системи обробітку ґрунту, що склалася в богарному (неполивному) землеробстві. Суть відмінності в тому, що на богарі обробіток ґрунту спрямований гол. чин. на нагромадження вологи, а О. г. на з. з., крім цього, має створити найбільш сприятливі умови для доброї аерації ґрунту, мобілізації поживних речовин, а також для запобігання засоленню (див. *Засолені ґрунти*) зрошуваних земель. Способи зрошення

та способи поливу створюють необхідність додаткової диференціації О. г. на з. з., зокрема проведення спец. агротехприйомів, пов'язаних з підготовкою ґрунту до поливу, післяполивних розпушувань міжрядь просяпаних культур тощо. Однак в О. г. на з. з. є ряд спільних способів і прийомів з тими, що їх застосовують на богарі, напр. осн., *зяблевого обробітку ґрунту, шлейфування, культивування* тощо, за рахунок диференційного застосування яких на зрошуваних землях одержують значні прибавки врожаю всіх с.-г. культур. Розробкою теоретичних і практичних питань щодо удосконалення існуючих і застосування нових систем О. г. на з. з. займається, зокрема, *Зрошувального землеробства український науково-дослідний інститут.*

В. І. Остапов.

ОБРОБКА ДЕРЕВИНИ — сукупність технологічних процесів, пов'язаних з наданням деревині та виробам з неї певних форм, розмірів і властивостей. Деревину обробляють, використовуючи *лісозаготовельне устаткування, деревообробні верстати і дереворізальні інструменти*, механічними способами: різанням (добванням, лушенням, пилянням, свердлінням, струганням, фрезеруванням, шліфуванням), гнуттям, пресуванням, розколюванням (див. також *Лісозаготовельні роботи, Лісопиляння, Столярні роботи, Теслярські роботи*). Найпоширеніший хім. спосіб — просочування деревини синтетичними смолами, антаком (модифікована деревина), *антипіренами, антисептичними засобами* (див. *Консервування*). Деревину (вироби) піддають також *сушінню*, вимочуванню (з видаленням рослинних соків), *поліруванню*, на неї наносять захисні (у т. ч. вогнезахисні, див. *Вогнезахисні матеріали*) і декоративні покриття тощо. Спец. видами О. д. є різблення, випалювання, *інкрустація* (зокрема, *інтарсія*). В УРСР проблеми О. д. досліджуються у *Механічній обробці деревини українському науково-дослідному інституті*, Івано-Франківському проектно-конструкторському технологічному ін-ті, ін. установах. Див. також *Деревообробна промисловість*.

Літ.: Власов Г. Д., Куликов В. А., Родионов С. В. Технологія деревообробляючих производств. М., 1967; Бухтияров В. П. Оборудование для отделки изделий из древесины. М., 1978; Справочное руководство по деревине. Пер. с англ. М., 1979.

ОБРОБКА МЕТАЛІВ РІЗАННЯМ, різання металів — сукупність технологічних процесів, пов'язаних зі зміною форми металевих заготовок при різанні з них поверхневих шарів. До осн. видів О. м. р. належать *добвання, протягання, свердління, стругання, точіння і фрезерування*. Найпоширенішими викінчувальними операціями О. м. р. є *шліфування, доводка і хонінгування*. Обробку різанням поділяють на лезову (інструментами з різальними ребрами правильної геом. форми) і абразивну (див. *Абразивна обробка*). Її режим визначається в основному швидкістю різання, подачею і глибиною різання. Для О. м. р. засто-

совують металорізальні верстати і металорізальні інструменти. Іноді зону різання міцних металів нагрівають електр. струмом (див. *Електромеханічна обробка*), вдаються до вібраційного різання. Порівняно з обробкою металів тиском О. м. р. супроводжується більшими втратами (в стружку) металу на виріб, однак забезпечує вищу точність обробки, дає змогу виготовляти вироби будь-якої конфігурації. Розвиток О. м. р. зумовлений необхідністю інтенсифікувати процеси різання, підвищувати точність і якість обробки, автоматизувати і механізувати її. Важливі праці з питань О. м. р. належать вітчизняним вченим І. А. Тіме, К. О. Зворикіну, Г. І. Грановському, Т. М. Лоладзе, С. С. Руднику, М. Ф. Семжу, П. І. Ящерищину та ін. В УРСР проблеми О. м. р. досліджують, зокрема, у Київському і Харківському політех. ін-тах, *Надтвердих матеріалів інституті* АН УРСР та ін. установах. На Україні найбільшими підприємствами з розвитку О. м. р. є *Київський завод верстатів-автоматів*, *Кременчуцький автомобільний завод*, *Харківський тракторний завод*.

Лит.: Подураев В. Н. Резанье труднообрабатываемых материалов. М., 1974; Бобров В. Ф. Основы теории резания металлов. М., 1973; Родин П. Р. Металлорежущие инструменты. К., 1979. П. Р. Родин.

ОБРОБКА МЕТАЛІВ ТИСКОМ — 1) Сукупність технологічних процесів, пов'язаних зі зміною форми металевих заготовок при пластичному деформуванні під впливом зовнішніх сил. Обробці тиском піддають більшість металів і сплавів, за винятком крихких, напр. чавунів. До осн. видів О. м. т. належать *кування*, *штампування*, *прокатка*, *волочіння*, *пресування* і *гнуття*. О. м. т. буває переважно гарячою (при т-рі, вищій за т-ру рекристалізації) і холодною (звичайно при кімнатній т-рі). Після холодної обробки пластичні властивості металів (див. *Наклеп металів і сплавів*) відновлюють *відпалом*. Іноді вдаються до теплої обробки металів (в межах проміжних т-р). Для О. м. т. застосовують *молоти*, *преси*, *прокатні стани*, *волочильні стани* та ін. Поряд зі зміною форми заготовок О. м. т. дає змогу поліпшувати якість виробів: підвищувати міцність, зменшувати шорсткість поверхні (напр., обробка обкатуванням роликми і кульками). Порівняно з обробкою металів різанням О. м. т. відзначається меншими витратами металу на виріб, її легше механізувати й автоматизувати. 2) Теорія обробки металів тиском — наукова дисципліна про визначення зусиль, що зумовлюють пластичне деформування, про розрахунок розмірів і форми заготовок, вивчення закономірностей *текучості* матеріалів та ін. Пов'язана з фізикою металів, теорією пластичності. Важливі праці з різних питань О. м. т. належать рад., зокрема укр., вченим: О. І. Целикову, О. П. Чекмарьову, П. Т. Ємельяненко, С. І. Губкіну, І. М. Павлову, В. С. Смирнову та ін. В УРСР дослід-

ження в галузі О. м. т. провадять, зокрема, у *Чорній металургії інституті*, *Металів українському науково-дослідному інституті*, *Трубної промисловості* *осесозному науково-дослідному і конструкторсько-технологічному інституті*, *Дніпропетровському металургійному інституті* та ін. установах. На Україні до найбільших підприємств, де розвинута О. м. т., належать *Ждановський металургійний завод «Азовсталь»*, *Ждановський металургійний завод «Запоріжсталь»*, *Криворізький металургійний завод* та ін. Див. також *Ковальсько-штампувальне виробництво*, *Прокатне виробництво*.

Лит.: Клименко В. М., Шаповал В. Н. Вибрационная обработка металлов давлением. К., 1977; Сторожев М. В., Попов Е. А. Теория обработки металлов давлением. М., 1977; Гун Г. Я. Теоретические основы обработки металлов давлением. М., 1980; Суворов И. К. Обработка металлов давлением. М., 1980. О. П. Грудеев.

ОБРОБНА ПРОМИСЛІВІСТЬ — сукупність галузей виробництва, підприємств яких обробляють і переробляють промислову та с.-г. сировину й матеріали. На відміну від *добувної промисловості*, предмет праці якої — в природі, О. п. обробляє предмети, що вже самі є продуктами праці. До неї належать підприємства по виробн. чорних і кольорових металів, хім. та нафтохім. продуктів, машин і устаткування, виробів деревообробки та целюлозно-паперової пром.-сті, цементу та ін. буд. матеріалів, продукції легкої і харч. пром.-сті, а також підприємства по ремонту пром. виробів тощо. За роки Рад. влади О. п. країни, в т. ч. й УРСР, набула широкого розвитку. Створено потужну тех. базу галузей і виробництва О. п. Див. *Будівельних матеріалів промисловість*, *Деревообробна промисловість*, *Кольорова металургія*, *Легка промисловість*, *Машинобудування*, *Металообробна промисловість*, *Нафтохімічна промисловість*, *Харчова промисловість*, *Чорна металургія* та ін. статті про окремі галузі обробної промисловості.

ОБРОК, чини — платежі, що їх виплачували селяни феодалам у формі продуктової (натуральної О.) або грошової (грошовий О.) феодал. *земельної ренти*. На ранніх стадіях феодалізму селяни сплачували О. продуктами. З розвитком товарно-грошових відносин натуральний О. почав поступово замінюватися грошовим. У Росії до скасування кріпацтва О. був однією з осн. форм феодал.-кріпосницької експлуатації селянства. На Україні О. був менше поширений. Тут переважала *панщина*. Після *селянської реформи 1861* О. було замінено викупними платежами.

ОБРОСТАННЯ, обрость — поселення водних організмів на предметах або спорудах, що стикаються з водою. Утворення О. звичайно починається з оселення бактерій на твердих підводних предметах. Основу О. становлять прикріплені тварини і рослини: губки, актинії, гідроїди, двостулкові молюски, вушані ракоподібні, асциді, водо-

росли та ін. *водні тварини і водні рослини*. Серед них оселяються рухливі тварини, гол. чин. черви та ракоподібні. Мор. О. (до 100 і більше кг/м²) різноманітніші й потужніші, ніж прісноводні. Багато які організми О. розселюються за допомогою суден. О. призводить до руйнування підводних споруд, спричиняють зниження швидкості ходу суден (до кількох десятків процентів), закорювання водопровідних труб, зменшення ефективності охолоджувальних пристроїв тощо. Заходи боротьби з О.: регулярне мех. очищення підводних поверхонь суден і споруд від О., промивання водоводів гарячою водою або розчинами хім. речовин, отруйних для О., покриття поверхонь, що обростають, отруйними фарбами.

ОБРОЦЬКИЙ Ян (Іван; бл. 1730 — бл. 1800) — укр. скульптор. Жив у Львові. Автор скульптур та декоративних оздоб з каменю й дерева, а також виплених по алебастру (Латинський кафедральний собор у Львові). В творах О. риси стилю *рококо* поєднуються з елементами *класицизму*.

ОБРУЧЕВ Володимир Олександрович [1836—30.I (12.II) 1912, Петербург] — учасник революц. руху 60-х рр. в Росії. Закінчив Академію Генштабу (1858), але незабаром вийшов у відставку. Співробітничав у «Современнике». В жовтні 1861 заарештований за розповсюдження революц. прокламатії «Великорус» і 1862 засуджений до трьох років каторги в Сибіру. В 1865—74 жив в Іркутську, Верхньоуральську. В 1874 повернувся із заслання. Розправу царизму з О. та ін. учасниками революц. руху 60-х рр. 19 ст. свого часу затаврував В. І. Ленін (див. *Повне збір. тв.*, т. 5, с. 28).

ОБРУЧЕВ Володимир Опанасович [28.IX (10.X) 1863, с. Клепінно, тепер Ржевського р-ну Калінін. обл. РРФСР — 19.VI 1956, Москва] — рад. геолог і географ, акад. АН СРСР (з 1929; чл.-кор. з 1921), Герой Соціалістичної Праці (1945), почесний президент Геогр. т-ва СРСР (з 1947). Закінчив Гірничий ін-т у Петербурзі (1886). Професор Том. технологічного (тепер політех.) ін-ту (1901—12), Таврійського ун-ту в Сімферополі (1918—19), Моск. гірничої академії (1921—29). З 1930 — голова Комісії (Комітету) по вивченню вічної мерзлоти АН СРСР, з 1939 — директор Інституту мерзлотоведства АН СРСР у Москві. В 1942—46 — акад.-секретар Відділення геолого-географічних наук АН СРСР. О. — відомий дослідник геології і географії Сибіру, Серед. та Центр. Азії, здійснив ряд експедицій у ці регіони. Відкрив гірські хребти у Наньшані, родовища нафти, золота та ін. металів у Джунгарії, Велику увагу приділяв розробці окремих проблем антропогенного (четвертинного) періоду, зокрема походженню *леса* (розвинув *голо-ву гіпотезу*), вивченню неотектонічних рухів (див. *Неотектоніка*). Осн. наук. праці пов'язані із з'ясуванням проблем *зледеніння і багаторічної мерзлоти* в Сибіру, з заг. питаннями *тектоніки і тек-*

Володимир Опанасович Обручев.

тонічної будови Сибіру, геологію родовищ золота тощо. Автор кількох підручників, багатьох наук.-популярних книг, наук.-фантастичних романів — «Плутонія» (1924), «Земля Саннікова» (1926) та ін. За праці по дослідженню Центр. Азії О. присуджено премію ім. М. М. Пржевальського, велику золоту медаль Рос. геогр. т-ва і 2 премії ім. П. О. Чихачова від франц. АН. У 1947 АН СРСР присудило О. першу золоту медаль ім. О. П. Карпінського. Ім'ям О. названо гірський хребет у Тув. АРСР, гору у верхов'ях р. Вітіму, оазис в Антарктиді та ін. геогр. об'єкти, а також мінерал обручевіт. У 1938 АН СРСР встановила премію ім. В. О. Обручева за кращі праці з геології Сибіру. О. нагороджено 5 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. В. І. Леніна, 1926. Держ. премія СРСР, 1941, 1950.

Тв.: Геология Сибири, т. 1—3. М.—Л., 1935—38; Избранные работы по географии Азии, т. 1—2. М., 1951; Избранные труды, т. 1. М., 1958.

Літ.: Наливкин Д. В. Научная деятельность академика Владимира Афанасьевича Обручева. «Известия АН СССР. Серия геологическая», 1944, № 1; Поступательная М., Ардашников С. Обручев. М., 1963.

ОБРЯДИ — соціальне явище, що являє собою комплекс символічних, визначених традицією умовних дій, спрямованих на оформлення (ображення) певних полів у житті людей, держави, приурочених окремим етапам трудової діяльності, а також відзначенню деяких пір року (О. похоронні, весілля, обжинки, новорічного, весняного циклу, т. з. купальські О., пов'язані з *Купалом*, та ін.). Вони є складовою частиною традиційно-побутової культури народу й містять у собі елементи пісенного, хореографічного, драматичного, *декоративно-ужиткового мистецтва*.

О. виникли в первісному суспільстві, і характер їх зумовлювався трудовою діяльністю, побутовими, суспільними умовами. Протягом століть церква використовувала традиційні О. для потреб реліг. культури. В СРСР за роки Рад. влади з перебудовою побуту О. втратили реліг. зміст, більшість їхніх позитивних традиційних елементів переосмислюється відповідно до сучасних соціалістичних ідейно-естетичних вимог. Надається великого значення розвитку радянських громадян. О. В УРСР Указом Президії Верховної Ради УРСР від 1. IX 1978 затверджено Положення про комісії по радянських традиціях, святах та обрядах Української РСР. Координують і спрямовують обрядотворний процес у республіці Комісія по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів УРСР. Для практичного впровадження О. створено спеціалізовані держ. обрядові служби з широкою мережею салонів і святкових залів. Для проведення родинно-громадян. та ін. О. функціонують палаци та будинки урочистих подій, будинки трауру. Від імені держави О. проводять обряди старости, організатори ритуалів,

урочистості супроводяться хоромим співом, грою оркестрів. Використовується багата традиційна й сучас. держ. символіка й атрибутика.

Літ.: Весілля, т. 1—2. К., 1970; Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні. К., 1978; Социалистическая обрядность и формирование нового человека. К., 1979.

ОБРЯДОВА ПОЕЗІЯ — народно-поетичні твори (переважно пісні), що супроводять побутові обряди в житті людей. О. п. можна поділити на календарно-обрядову, яка виконується в певні періоди року (*колядки, щедрівки, веснянки, русяльні, купальські пісні*) або під час певних трудових процесів (*обжинкові пісні, косарські, гребовицькі пісні*), і на родинно-обрядову (*весільні пісні, голосіння, хрестинні й колискові пісні*). О. п. найдавніша за походженням. В ній відбилися різні періоди сусп. розвитку. Різновиди О. п. є в усіх народів світу. Тематично О. п. відображає хід того чи ін. обряду, його дії, а також мрії селянина про світле майбутнє, роздуми про гірку жіночу долю, тяжку працю селянина, оспівує красу природи, кохання. Більшість зразків О. п. відзначається ліризмом, задушевністю. О. п. багатозначна. За рад. часу у зв'язку з перебудовою умов життя людей на соціалістичних засадах деякі жанри старої О. п. зникають або набувають нового змісту, нових форм побутування, втрачаючи магічний характер. Багато обрядових пісень побутує й тепер.

Видання: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, собранные П. П. Чубинским, т. 4. СПб., 1877; Игры та пісні. Весняно-літня поезія трудового року. К., 1963; Весілля, кн. 1—2. К., 1970.

Літ.: Потєбня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. т. 2. Колядки и щедровки. Варшава, 1887; Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958; Круть Ю. З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. К., 1973.

ОБСАДНІ ТРУБИ — тонкостінні труби (сталеві, азбестцементні, поліетиленові тощо), якими закріплюють (обсаджують) стінки *бурових свердловин*. В кільцевий простір між трубами і стінками свердловини нагнітають цементний розчин, глину, полімерні композиційні або ін. матеріали. Діаметр О. т. від 44 до 3600 мм. З'єднання їх між собою — різьбове («труба в трубу», за допомогою *муфт, ніпелів*) або безрізьбове (напр., електрозварне, клеєве).

ОБСЕРВАТОРІЇ ТА ІНСТИТУТИ АСТРОНОМІЧНІ — науково-дослідні установи, що ведуть наукову роботу в галузі астрономії. На астр. обсерваторіях в основному спостерігають і досліджують небесні світила та явища, в ін-тах розробляють теор. проблеми астрономії та інтерпретують дані спостережень. Однак обсерваторії часто виконують також теор. дослідження, а деякі ін-ти — спостереження. Для цього О. та і. а. устатковуються *телескопами* та ін. астрономічними інструментами, спец. лабораторними приладами і обчислювальними машинами. В

СРСР координацією діяльності О. та і. а. займається Астр. рада АН СРСР, в міжнар. масштабі узгодження планів спостережень і теор. робіт ведуть галузеві Комісії *Міжнародного астрономічного союзу*. Виникнення астр. обсерваторій сягає глибокої давнини. Залишки старод. споруд астр. призначення є в СРСР (Вірменія, Узбекистан), на Бл. Сході (Вавилон), у Мексикі, Перу, Англії та ін. місцях. В 70-х рр. 20 ст. у світі було більш як 500 О. та і. а., з них в СРСР — понад 40. Найстаріші обсерваторії — Паризька (з 1667), Грінвічська (з 1675) та ін. В Росії першою обсерваторією була Пулковська (заснована 1839). Найбільші з рад. обсерваторій: *Астрономічна обсерваторія головна АН СРСР, Кримська астрофізична обсерваторія АН СРСР, Спеціальна астрофізична обсерваторія АН СРСР* (на якій встановлено найбільший у світі телескоп — з діаметром дзеркала 6 м; другий за величиною — з діаметром дзеркала 5 м — встановлено в Маунт-Паломарській астр. обсерваторії, шт. Каліфорнія, США), *Бюраканська астрофіз. обсерваторія АН Вірм. РСР, Абастуманська астрофіз. обсерваторія АН Груз. РСР, Шемахинська обсерваторія АН Аз. РСР, Радіоастрофіз. обсерваторія АН Лат. РСР*; найбільші ін-ти: Держ. астр. ін-т ім. П. К. Штернберга (в складі Моск. ун-ту), Ін-т теор. астрономії АН СРСР (Ленінград), Ін-т астрофізики і фізики атмосфери АН Ест. РСР, Ін-т астрофізики АН Каз. РСР, Ін-т астрофізики АН Тадж. РСР. На Україні, крім *Кримської астрофіз. обсерваторії, є Астрономічна обсерваторія головна АН УРСР, Київська астрономічна обсерваторія, Львівська астрономічна обсерваторія, Миколаївська астрономічна обсерваторія, Одеська астрономічна обсерваторія та Харківська астрономічна обсерваторія*. Астр. дослідження ведуться також на *Полтавській гравітаційній обсерваторії АН УРСР*, в спец. лабораторії Ужгород. ун-ту та на відповідних кафедрах Київ., Одеського та Харків. ун-тів і Львів. та Одеського політех. ін-тів. Радіоастр. дослідження з допомогою спец. установок проводять Харк. ін-т радіоелектроніки (установка МАРС) та Ін-т радіофізики та електроніки АН УРСР (Харків).

В. П. Цесевич.

ОБСЕРВАЦІЯ (лат. observatio — спостереження, нагляд) — медичний нагляд за тимчасово ізолюваними в спец. приміщеннях особами, які виїжджають або прибувають з населених пунктів і країн, неблагополучних щодо *чуми, віспи, холери, жовтої гарячки*. О. здійснюється сан.-епідемічною службою. Тривалість О. визначається *інкубаційним періодом* захворювання, з приводу якого вона призначається. Див. також *Дезинфекція, Дезинсекція, Карантин*. **ОБСЕРВАЦІЯ** в навігації — спосіб визначення місцеположення (*координат географічних*) суден у морі за результатами спостережень об'єктів, координати яких відомі, або за випромінюванням від об'єктів. Розрізняють О. навіга-

ційну — за береговими орієнтирами, астронавігаційну — засобами мореплавної астрономії та радіонавігаційну — за напрямом на джерело радіохвилі (напр., радіомаяки, навігаційні штучні супутники Землі).

ОБСІДІАН — вулканогенна гірська порода; різновидність *вулканічного скла* чорного кольору.

ОБСКУРАНТИЗМ [від лат. *obscurans* (obscurantis) — той, що затемнює, потьмарює] — мракобісся, вороже ставлення до науки, освіти й соціального прогресу, відвертий захист релігійних передсудів. Термін виник у 16 ст. в зв'язку з поширенням *Провсвітництва* й боротьбою проти реакції ідей у 3х. Європі.

ОБСТАВА СУДНОПЛАВНА — сукупність візуальних плавучих пристроїв (знаків) і берегових споруд, що сприяють безпеці судноплавства гол. чин. на внутр. водних шляхах. До плавучих пристроїв (знаків) належать бакени, буї, віхи та ін. Береговими спорудами є найчастіше стовпи (щогли) із спец. знаками (вдень) і сигнальними вогнями (вночі). Знаками О. с. позначають фарватер і небезпечні місця водних шляхів, напрям руху суден, глибини на перекатах і мілинах, забороняють рух або причалювання суден тощо.

ОБСТАВИНА — другорядний член речення, який пояснює дію чи стан, вказуючи на їхнє місце, час, причину чи мету, а також характеризує дію чи ознаку щодо способу здійснення, якості, міри або ступеня вияву. За характером цих значень, з якими співвідносяться відповідні питання, виділяють кілька розрядів О.: місця (відповідає на питання — де?), часу (відповідає на питання — коли?), причини (чому?), мети (для чого?), допусту (незважаючи на що?), способу дії (як? яким способом?), міри або ступеня (скільки? якою мірою?). О. найчастіше виражаються прислівниками. У функції О. можуть виступати й дієприслівники, інфінітиви, іменники у непрямих відмінках (з прийменниками чи без них), словосполучення (напр.: «Я згаришу забувся», «Шізною осені повернувся Гуша»). Межа між О. та ін. другорядними членами речення, зокрема *додатками* й *означеними*, буває нечіткою, коли вони виражаються іменниками в непрямих відмінках з прийменниками (напр.: «Тече вода з-під явора» — відповідає на питання і «звідки?»), і «з-під чого?»).

І. К. Кучеренко.
ОБСТРУКЦІЯ (лат. *obstructio* — перешкода) — демонстративна дія, до якої вдаються, щоб зірвати певні заходи, пропозиції тощо. Один із методів парламентської боротьби в бурж. країнах, спрямований на зрив обговорення або прийняття того чи ін. законопроекту.

ОБСЯГ ВИРОБНИЦТВА — кількість виготовленої продукції та виконаних робіт за певний період часу (рік, півріччя, квартал, місяць). О. в. встановлюють залежно від рівня організації сусп. виробн. (підприємство, цех або ін. виробнич. одиниця, галузь, нар. г-во в цілому) та мети аналізу. Визна-

чаючи О. в., використовують натуральні та вартісні вимірники. Залежно від мети аналізу застосовують показники валової, толарної, чистої (нормативної), реалізованої продукції. Особливо велике значення для визначення дійсного О. в. на всіх рівнях його організації має показник обсягу продукції в натуральному виразі. О. в. залежить від рівня *продуктивності праці, режиму економії* тощо.

ОБСЬКА ГУБА — затока Карського м. біля пн. берегів СРСР, між п-вами Ямал і Гиданський. Довж. 800 км, шир. 30–90 км, перепади глиб. 10–12 м. В О. г. впадає р. Об. На сх. відгадується Тазовська губа. Більшу частину року вкрита кригою. На зах. березі О. г. — мор. гавань Новий Порт.

ОБТИРІННЯ — лікувально-профілактична процедура, що полягає в швидкому і енергійному розтиранні всього тіла або його окремих частин (руки, ноги тощо) мокрою тканиною чи губкою, а потім сухим рушником. О. проводять щоденно, поступово знижуючи т-ру води з 30–32° до 18–20° С. О. застосовують з метою *загартовування організму*, при перевтомі, неврастенії тощо. Див. також *Водолікування*.

ОБТИСКИЙ СТАН — прокатний агрегат (система машин і пристроїв), на якому великі сталеві зливки обтискують на *блومي, сляби* і фасонні заготовки, з яких на інших прокатних станах виготовляють *прокат*. До О. с. належать *блومیни, блуміни-слябини* і *слябини*.

ОБТЮРАТОР (франц. *obtuteur*, від лат. *obturo* — закупорюю) — 1) Пристрій, яким періодично (на час, необхідний для зміни кадра) перекривають світловий потік у кінознімальних і кінопроеційних апаратах, а також здійснюють *модуляцію світла* в деяких оптико-мех. та фотоелектр. пристроях. Розрізняють О. (мал.) з обертовим рухом (дисковий, конусний, циліндричний) та з рухом зворотно-поступальним (шторний); з дзеркальним покриттям або без нього. 2) Пристрій в затворах гармат роздільного заряджання, що усуває прорив порохових газів під час пострілу.

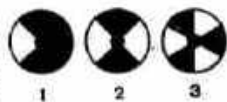
ОБТЮРАЦІЯ (франц. *obturation*, від лат. *obturo* — закупорюю) — герметизація каналу ствола під час пострілу з вогнепальної зброї, яка запобігає прориву порохових газів, забезпечує далькостійність та безпеку стрільби. В зброї з гільзовим заряджанням О. досягається застосуванням у *затворі* спец. пристрою (обтюратора) з пружинним елементом, що притискається під час пострілу до стінок камори. Прориву порохових газів уперед перешкоджають у нарізній зброї поєскі снарядів, оболонки куль, у мінометах — кільцеві канавки на циліндричній частині мін та ін. пристосування; в динамореактивних системах — спец. деталі на стабілізаторі у

вигляді конуса, юбки; у гладкоствольній зброї — спец. пристрої на снарядах. Під час пострілу ці спец. деталі й пристрої притискаються до каналу ствола і цим забезпечують обтюрацію.

ОБУХ Володимир Олександрович [25.III (6.IV) 1870, маєток Свібло, тепер Бітеб. обл. БРСР — 14.VI 1934, Москва] — рос. рад. лікар, один з організаторів рад. охорони здоров'я. Член Комуністичної партії з 1894. В 1901 закінчив мед.-ф-т Київ. ун-ту. Брав активну участь у революційному русі. В 1919–20 очолював Моск. міський відділ охорони здоров'я. Лікував В. І. Леніна. В 1929–31 завідував кафедрою соціальної гігієни 2-го Моск. мед. ін-ту. О. сприяв організації диспансерів по боротьбі з туберкульозом, венеричними хворобами, наркоманією, нічних і денних санаторіїв тощо.

ОБУХІВ — місто Київ. обл. УРСР, райцентр, за 45 км від Києва. Вперше згадується в істор. документах 14 ст. як поселення Лукавця. З кін. 16 ст. має сучас. назву. Після 2-го поділу Польщі (1793) О. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в кінці січня 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (30.VII 1941–8.XI 1943) в О. з осені 1942 діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. З 1979 О. — місто. У місті — 3-ди: госп. виробн., цегельний, мол.; райлісгосптехніка, райлісгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Будуються (1981) картоно-паперовий комбінат і 3-д силікатних стінових матеріалів. 4 заг.-осп. і музична школи, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. В О. народився укр. рад. поет А. С. Малишко.

ОБУХІВСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 59,4 тис. чол. (1980). У районі — 46 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським, селищні і 19 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — м. Обухів. Поверхня переважно горбиста. В межах району — відроги *Придніпровської височини*. Корисні копалини: торф, буд. і керамічні глини. Вдвож пн.-сх. межі О. р.

Дискові обтюратори
кіноапаратів:
1 — однолопатевий; 2 —
дволопатевий; 3 — три-
лопатевий.

О. М. Обухов.

Н. А. Обухов.

тече Дніпро (Канівське водосховище), в межах району — його прит. Ступня та Красна. Ґрунти чорноземні, сірі й світло-сірі опідзолені. Розташований в лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, дуб, осика, вільха) займають 4,4 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Трипільська ДРЕС, Григорівський цукр., Обухівський комбикормовий (с. Матяшівка), Халеп'янський та Обухівський цегельні з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Обухів). Спеціалізація с. г. — землеробство зерноовочів, буряківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 45 тис. га, у т. ч. орні землі — 35 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, горох, овес, цукр. буряки, овочеві. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В О. р. — 12 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький, радгосп-комбінат, птахівнікубаторна станція, райлісгосптехніка, райлісгоспхімія. Залізнична ст. Трипіль-Дніпровське, річковий порт Трипіль. Автомоб. шляхів — 364 км, у т. ч. з твердим покриттям — 147 км. У районі — 31 заг.-осв., 2 муз. та автомобільна школи, профес. тех. і мед. уч-ща; 37 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 13 будинків культури, 19 клубів, 36 кіноустановок, 32 б-ки, музей комсомольської слави (с. Трипіль), літ.-меморіальний будинок-музей О. Є. Корнійчука (с. Плотні). В с. Шербаївці О. р. народився укр. рад. письменник Г. М. Косинка, в с. Копачів — укр. рад. мистецтвознавець П. І. Говдя, в с. Германівці (тепер с. Красне Друге) — укр. рад. письменник А. С. Михайлюк, у с. Германівській Слобіді (тепер с. Красна Слобідка) — організатор колгоспного виробн. І. Ф. Кабачек, у с. Григорівці — укр. рад. диригент І. Є. Іващенко. Поблизу с. Трипіль відкрито пам'ятки Трипільської культури. На тер. О. р. — с. Витачів (за часів Давньої Русі — місто *Витечія*). В О. р. видається газ. «Зоря Жовтня» (з 1931).

ОБУХОВ Олександр Михайлович (н. 5.V 1918, Саратов) — рад. геофізик, акад. АН СРСР (з 1970). Після закінчення Моск. ун-ту (1940) працював в Ін-ті теоретичної геофізики АН СРСР, з 1946 — у Геофіз. ін-ті АН СРСР. З 1949 — професор, з 1964 — зав. кафедрою Моск. ун-ту. З 1956 — директор Ін-ту фізики атмосфери АН СРСР. Осн. наук. праці з фізики атмосфери, турбулентності та матем. статистики. О. — один з авторів спектральної теорії турбулентності. Розробив теорію подібності турбулентності у приповерхневому шарі повітря (1946). Автор праць по обґрунтуванню гідродинамічної теорії короточасного прогнозу погоди (1949—62). Запропонував метод статистично-ортогональних розкладів випадкових полів (1960). Ввів поняття систем гідродинамічного типу. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Г. В. Перепьолкіна.
ОБУХОВ Павло Матвійович [30.X (11.XI) 1820, Воткінський з-д, поблизу м. Воткінська, тепер Удм.

АРСР — 1 (13).I 1869, с. Пятра, на території теперішнього м. Пятра-Нямц, Соціалістична Республіка Румунія, похований у Петербурзі] — рос. металург. Закінчив (1843) Ін-т корпусу гірничих інженерів (Петербург), працював на підприємствах Уралу, зокрема в Златоусті (з 1861 — управитель Златоустівського гірничого округу). У 1857 одержав привілей на масове виробництво високоякісної (тигельної) сталі. На Всесвітній виставці в Лондоні (1862) гармату з такої сталі, що витримала без пошкоджень понад 4 тис. пострілів, було відзначено золотою медаллю. З 1863 О. керував спорудженням у Петербурзі сталеливарного з-ду, що лістав назву Обуховського (тепер з-д «Більшовик»).

ОБУХОВА Надія Андріївна [22.II (6.III) 1886, Москва — 15.VIII 1961, Феодосія, похована у Москві] — рос. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1937). В 1912 закінчила Моск. консерваторію (клас У. Мазетті). В 1916—43 — солістка *Великого театру СРСР* (Москва). О. — представниця рос. вокальної школи. Мала сильний красивого тембру й широкого діапазону голос, високу вокальну техніку. Партия: Любава, Ганна («Царена наречена», «Майська ніч» Римського-Корсакова), Марфа («Хованщина» Мусоргського), Кармен («Кармен» Бізе), Кларіче («Любов до трьох апельсинів» Прокоф'єва). Була майстром камерного співу. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Надежда Андреевна Обухова. Воспоминания. Стаття. Матеріали. М., 1970; Поляновський Г. Мои встречи с Н. А. Обуховой. М., 1971; Поляновський Г. А. Н. А. Обухова. М., 1980.

«ОБУХОВСЬКА ОБОРОНА» 1901 — страйк робітників казенного Обуховського заводу (тепер з-д «Більшовик») в Петербурзі. Почався 7 (20).V після відмови адміністрації поновити на роботі 26 звільнених з з-ду учасників маївки. Робітники з-ду на заклик соціал-демократів почали страйк, висуваючи такі вимоги: запровадження 8-годинного робочого дня, щорічне святкування 1 Травня, вибори уповноважених від робітників, повернення на з-д звільнених за участь у маївці, підвищення заробітної плати, звільнення пом. начальника з-ду та деяких майстрів тощо. Внаслідок сутички з поліцією 7 робітників було вбито, десятки поранено, 120 чол. заарештовано. 8.V до обуховців приєдналися робітники ін. підприємств. Адміністрація змушена була піти на деякі поступки. 13—14 (26—27).V страйк був припинений, але 6 (19).VII він знову почався у зв'язку з поверненням на з-д ненависного робітникам пом. начальника з-ду. Царизм жорстоко розправився з учасниками страйку. З 800 заарештованих у травні — липні страйкарів більшість було вислано з Петербурга, 29 засуджено до каторги.

ОБЧИСЛЮВАЛЬНА МАТЕМАТИКА — розділ математики, що вивчає питання, пов'язані з дослідженням реальних процесів за допомогою *обчислювальної техніки*.

Включає моделювання математичне; розробку та дослідження чисельних методів і алгоритмів розв'язування типових задач, що виникають при дослідженні матем. моделей; теорію та технологію програмування. О. м. вивчає за допомогою обчислювального експерименту (о. е.) явища, що допускають матем. описування. Осн. етапи о. е.: 1) побудова матем. моделі явища, що вивчається, та її попередній аналіз аналітичними методами; 2) побудова обчислювального алгоритму та теор. дослідження його якості; 3) програмування; 4) розв'язування задачі на ЕОМ; 5) аналіз одержаних числових результатів, порівняння з фіз. експериментом, оцінка точності і перегляд матем. моделі. Якщо матем. модель потрібно змінити, то весь вказаний вище цикл повторюють знову. Оскільки при о. е. розраховують серію варіантів для різних матем. моделей, то необхідно створювати комплекси (пакети) програм, що дозволяють оперативно розв'язувати класи задач різноманітної природи. Велике значення в О. м. має теорія чисельних методів. Її кінцева мета полягає у створенні економічних алгоритмів, що дозволяють знайти розв'язок задачі з потрібною точністю за мінім. машинний час. Ця теорія є самостійною наукою, що використовує весь арсенал сучас. математики і має свої власні методи та фундаментальні результати. Осн. напрямками в області чисельних методів розв'язування типових задач є розробка наближених методів розв'язування диференціальних рівнянь (як звичайних, так і з частинними похідними), некоректно поставлених задач. Розвиток О. м. пов'язаний з роботами по розв'язуванню таких проблем, як використання ядерної енергії, динаміка космічних польотів, фізика плазми та ін. *Літ.*: Березин І. С., Жидков Н. П. Методи вычислений, т. 1—2. М., 1962—66; Самарский А. А. Теория разностных схем. М., 1977; Ляшко И. И., Макаров В. Л., Скоровагалько А. А. Методы вычислений. К., 1977. В. Л. Макаров, О. А. Самарский.

ОБЧИСЛЮВАЛЬНА МАШИНА — пристрій або комплекс пристроїв, що оперують з числами, словами в скінченних алфавітах, матрицями, графами та іншими дискретними значеннями змінних величин. Застосовується для механізації й автоматизації процесу обробки інформації й обчислень. За способом представлення інформації сучас. О. м. діляться на *аналогові обчислювальні машини*, *цифрові обчислювальні машини* та *гібридні обчислювальні системи*. Числа в О. м. подаються в певній системі числення. Найчастіше застосовують десяткову систему, використовують у рахівницях, підсумовувачих машинах, арифмометрах, настільно-клавішних, лінійно-аналітичних та ін. машинах. В електронних обчислювальних машинах звичайно використовують двійкову систему числення. В ЦОМ цифри і літери алфавіту зображаються дискретними множинами станів деякого запам'ятовуючого середовища. Високий рі-

вень автоматизації обчислень досягається шляхом вводу даних в О. м. за допомогою *перфорацийних карт, перфорацийних стрічок* та ін. носіїв інформації. Повна автоматизація обробки дискретної інформації забезпечується в ЦОМ з авт. (програмним) керуванням. Див. також *Обчислювальна техніка*.

ОБЧИСЛЮВАЛЬНА ТЕХНІКА — сукупність технічних і математичних засобів, методів і прийомів, що використовуються для автоматизації обчислень та обробки інформації. Розрізняють цифрові, аналогові та гібридні засоби О. т. (див. *Обчислювальна машина*). Найбільш поширені електронні ЦОМ. Перша ЦОМ створена 1946 (США). У 1950 в АН УРСР під керівництвом С. О. Лебедева створена (Київ) перша в континентальній Європі мала електронна лічильна машина «МЭСМ». Її структурукладено в основу серії вітчизн. лампових та напівпровідникових машин «БЭСМ». ЦОМ на електронних лампах та напівпровідниках витісняються ЦОМ на інтегр. та великих інтегральних схемах (ВІС). В країнах РЕВ широко використовують ЦОМ, що входять в *єдину систему електронних обчислювальних машин* (ЄС ЕОМ), яка включає універсальні обчислювальні машини для обчислювальних центрів. Для автоматизації технологічних процесів та складних експериментів використовують ЦОМ, що входять у систему малих ЕОМ, які відносяться до класу *міні-ЕОМ*, що з'явилися в 60-х рр. 20 ст. Обидві системи виконані на інтегральних схемах. Їхні моделі відрізняються продуктивністю (від кількох десятків тисяч до кількох мільйонів операцій за секунду), об'ємами пам'яті, вартістю тощо. В 70-х рр. 20 ст. з'явилися дуже перспективні ЦОМ на ВІС, що одержали назву *мікро-ЕОМ*. Досягнення сучас. технології дозволяють розмістити мікро-ЕОМ (без зовн. пристроїв) на кількох кристалах невеликих розмірів (напр., 6 × 6, 12 × 12 мм). Намічається створення однокристальних (монолітних) мікро- та міні-ЕОМ, а в майбутньому — розміщення на одному кристалі осн. частини (*процесора*) потужної універсальної ЕОМ. Перехід до ВІС робить ЦОМ дешевшими, що значно поширює їхнє застосування в пром-сті та техніці. О. т. як наука розвиває осн. принципи побудови та проектування засобів О. т. Див. також *Аналогова обчислювальна машина, Гібридна обчислювальна машина, Цифрова обчислювальна машина*. Літ.: Справочник по цифровой вычислительной технике. (Процессоры и память). К., 1979; Справочник по цифровой вычислительной технике. (Электронные вычислительные машины и системы). К., 1980.

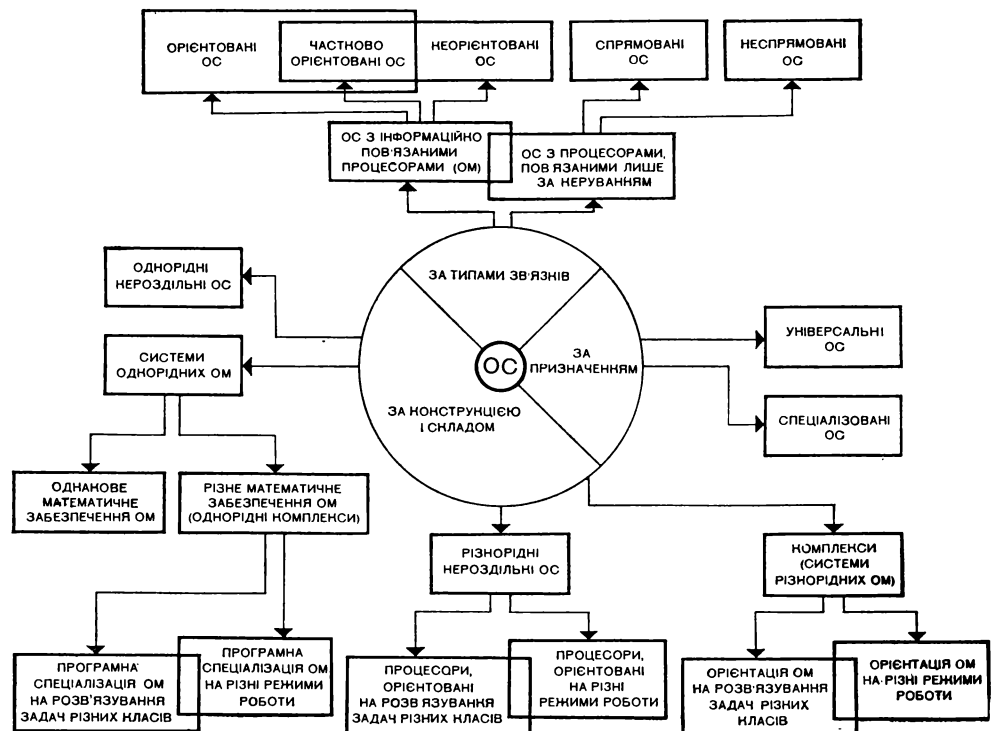
ОБЧИСЛЮВАЛЬНИЙ ЦЕНТР — науково-дослідна установа, що займається розробкою програмного забезпечення ЕОМ, методів розв'язування прикладних задач у різних галузях науки, техніки, управління. О. ц. надають також послуги по виконанню обчислювальних робіт зовн. замовникам

(надання машинного часу, консультації з методів розв'язування задач і методів програмування). Під О. ц. розуміють, крім того, підприємства, призначені для виконання складних і трудомістких обчислювальних робіт за допомогою ЕОМ.

О. ц. почали виникати після створення *електронних обчислювальних машин*. Перші ЕОМ використовувались для наук.-тех. розрахунків. В подальшому ЕОМ стали застосовувати для розв'язування проблем управління економікою. Точні кількісні методи широко застосовують у біології, медицині, геології, соціології та ін. науках, для чого, природно, потрібно було розробити матем. методи розв'язування задач в цих галузях. Розробку таких методів ведуть О. ц. В СРСР О. ц. існують гол. чин. у складі АН СРСР і АН союзних республік, а також при міністерствах, відомствах, на підприємствах, в ун-тах. Останнім часом створюються О. ц. заг. призначення, завданням яких є обслуговування споживачів незалежно від відомчої належності. При створенні потужних О. ц. враховують ефект устаткування, що використовується. В розпорядженні О. ц. — потужні машини високої вартості, користування якими, внаслідок їхньої великої продуктивності та повного завантаження, дешевше, ніж користування машинами, що перебувають у власності окремих споживачів. Звідси доцільність звернення до О. ц. для розв'язування складних задач. З появою мультипрограмних ЕОМ, тобто машин, які можуть одночасно розв'язувати кілька задач, стало можливим звернення споживача до ЕОМ безпосередньо із свого

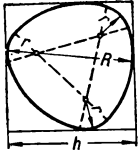
«робочого місця» через виносні пульти (*термінали*), зв'язані з машиною *каналами зв'язку* (телефонними, телеграфічними і навіть через супутники зв'язку). Так з'явилися О. ц. колективного користування. Вони мають потужний парк ЕОМ, з'єднаних каналами зв'язку з великою кількістю організацій-споживачів. Для споживача наявність у нього терміналу еквівалентна (за можливостями) наявності власної ЕОМ. Крім того, О. ц. колективного користування мають програмне забезпечення в такому обсязі, в якому його практично не може мати окремий споживач. На Україні перший такий О. ц. створено в Ін-ті кібернетики АН УРСР 1972, коли замість малої ЕОМ «МИР-2» почали використовувати інформаційно-обчислювальні можливості великої ЕОМ «БЭСМ-6». Пов'язані між собою О. ц. колективного користування створюють мережу О. ц. (див. *Мережі ЕОМ*), що дає можливість споживачеві використовувати будь-яку розроблену де заводно програму, тобто користуватися всім досвідом, досягнутим людством у галузі розробки методів розв'язування різних задач і програмування. Вперше проект мережі О. ц. для потреб республіки було розроблено на Україні в 60-х роках. Ін-т кібернетики АН УРСР здійснює наук.-методичне керівництво по створенню мережі О. ц. і є гол. орг-цією з цієї проблеми. О. ц. є однією з ланок *автоматизованої системи управління*. Значна робота по створенню таких систем, запровадженню нових форм і методів управління галуззю за допомогою сучас. засобів *обчислювальної техніки* проводиться і на Україні. Зокрема, у чорній металургії

Класифікація обчислювальних систем.

ОБЧИСЛЮВАЛЬНІ СИСТЕМИ

Один з овалів постійної ширини.

створена системотех. база, що забезпечує розв'язання важливих практичних завдань галузі. О. ц. колективного користування організовано в пром. центрах Донецьку і Кривому Розі. В них є розвинуті комплекси програмних засобів. З врахуванням специфіки галузі розроблено та запроваджено загальносистемні програмні засоби для диспетчеризації завдань, пакетної обробки, керування банками даних, засобами телеобробки тощо, що в 2—3 рази збільшило продуктивність прикладного програмування. Така розробка і запровадження ефективних методів і засобів автоматизованого управління підприємствами чорної металургії УРСР забезпечила підвищення ефективності металургійного виробництва за рахунок виявлення та реалізації резервів сировини і виробничих потужностей, зниження транспортних та невіробничих витрат, більшу оперативність тощо. А. О. Дороніч.

ОБЧИСЛЮВАЛЬНІ СИСТЕМИ

— взаємопов'язані сукупності засобів обчислювальної техніки. До складу кожної О. с. входить не менше двох процесорів, один з яких — основний. Осн. процесор — складова частина обчислювальної машини, що виконує обчислення, передбачені алгоритмами розв'язуваних задач. Допоміжний процесор обробляє інформацію, не передбачену осн. алгоритмами, виконує неосн. обчислення тощо. Створення О. с. підвищує продуктивність порівняно з окремими однопроцесорними обчислювальними машинами, дає змогу ефективніше використовувати обчислювальне устаткування та банки даних, забезпечує більшу надійність в роботі при розв'язуванні задач. О. с. класифікують за конструкцією і складом осн. процесорів, за типами зв'язку і призначенням (мал.). За конструкцією розрізняють нероздільні О. с., в яких неможлива автономна робота процесорів, та роздільні, в яких допустима автономна робота кожної з машин. За складом осн. процесорів О. с. бувають однорідні та різномірні. За типами зв'язків О. с. ділять на 3 групи: з інформаційно пов'язаними процесорами; з процесорами, пов'язаними тільки по керуванню; О. с. зі зв'язками обох типів. За призначенням розрізняють О. с. спеціалізовані та універсальні. Див. також *Мережі ЕОМ*. Іл. с. 471.

В. І. Брановицький.

ОБШУК — у кримінальному судочинстві слідча дія, що полягає в примусовому обстеженні приміщень, ділянок місцевості та окремих громадян з метою відшукування й вилучення знарядь злочину, речей і цінностей, здобутих злочинним шляхом, а також ін. предметів і документів, що мають значення для встановлення істини по конкретній кримінальній справі. Конституція СРСР (ст. 55) гарантує *недоторканність житла* громадян. Відповідно до цього положення процесуальний закон (в УРСР — гл. 16 КПК УРСР) визначає підстави й порядок проведення О. Він здійснюється за мотивованою постановою органу ді-

знання, слідчого і з санкції прокурора. Ця дія проводиться, як правило, вдень у присутності двох понятих, особи, що займає дане приміщення, а при її відсутності — представника місц. Ради нар. депутатів або житл.-експлуатаційної контори тощо. Про проведення О. і його наслідки складається протокол. О. осіб і приміщень, що користуються дипломатичними привілеями та імунітетами, проводиться за згодою дипломатич. представника, в присутності прокурора та представника М-ва закордонних справ.

О. Й. Ляхович.

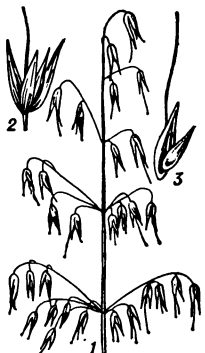
ОБЩИНА — 1) Первісна форма соціальної організації людей, що виникла при первіснообщинному ладі і в різних трансформаціях зберігалася століттями в класовому суспільстві. За Ф. Енгельсом, О. «є явищем, спільним для всіх народів на певному ступені розвитку» (К. Маркс, Ф. Енгельс. Тв., т. 22, с. 416). О. як кооперація трудящих індивідів була першою великою продуктивною силою. Об'єктивно зумовлена примітивністю засобів виробництва, О. спочатку являла собою госп.-громад. об'єднання кровних родичів (родова О.). Дальший розвиток продуктивних сил, удосконалення і диференціація госп. діяльності людини привели до виникнення сімейної О., яка включала кілька поколінь нащадків батьківського роду, що спільно володіли землею і осн. знаряддями праці. В процесі розкладу первіснообщинного ладу, поглиблення майнової диференціації, появи класів виникла сільська (сусідська, поземельна) О. — територіальна спільність людей, пов'язаних між собою залишками колективної власності на землю. Сусідська О. найкраще вивчена на прикладі герм. *марки*. В надрах сільської О. у багатьох народів (в т. ч. у росіян і українців — під назвою *дворище*, земля) до 20 ст., як пережиток, зберігалася і сімейна О.

Давньослов'ян. О. (*верв, мир*) існувала і в період Київ. Русі. З розвитком майнової нерівності вона розкладалася, рядові общинники — *смерди* — потрапляли в екон. залежність від феодалів. З утвердженням великого феодал. землеволодіння в Росії О. перетворилася з вільної на залежну від пануючого класу та його д-ви орг-цію безпосередніх виробників, яку використовували з метою їх експлуатації. Побудована на основі кругової поруки, О. була колективним відповідачем за всі дії її членів, розподіляла повинності на користь феодала і д-ви між окремими дворищами і *димами*. Феодали прагнули підірвати виборне управління О., примусово ставили на чолі її своїх людей, використовували у власних інтересах общинні суди. В умовах феодал. суспільства О., незважаючи на розвиток майнової нерівності, певною мірою зберігала свою демократичну природу і дещо стримувала експлуаторські тенденції тих общинників, які розбагатіли. Антифеод. боротьба селян часто проходила під гаслами захисту общинних порядків. У традиційному вигляді О. зберігалася в Росії серед державних се-

лян до 19 ст., а в галузі землекористування (система відкритих полів, примусова сівозмінна, спільне користування лісами і пасовищами) — серед усіх категорій селян до поч. 20 ст. Певну роль О. відіграла у соціально-екоп. розвитку суспільства (освоєнні нових земель, прокладання шляхів, меліоративному буд-ві тощо). Рос. О. займала значне місце в теоретичних концепціях народників (див. *Народництво*). Вони вбачали в О. екон. осередок народоправ'я і справедливого сусп. ладу, сподівалися використати її для переходу до соціалізму, минаючи капіталізм. В. І. Ленін довів неспроможність народницького розуміння О. В своїх працях він показав реакційну станову замкнутість О., що гальмувала розвиток капіталізму в с. г. і розкладалась під його впливом (див. Повне зібрання творів, т. 2, с. 401; т. 3, с. 143; т. 4, с. 411, та ін.). На Україні поширенню общинної форми землекористування сприяла *визвольна війна українського народу 1648—54*. Зокрема, на Лівобережжі та Слобожанщині в 2-й пол. 17 ст. багато О. (*громад*) виникло на раніше не освоєних землях. Після визволення Пн. Причорномор'я в 2-й пол. 18 ст. тут утворилися сел. О., штучно насаджені поміщиками. На Правобережжі О. існували здавна (з обов'язковою сівозмінною, але без обов'язкових переділів землі). Бурж.-націоналістична «теорія» про панування на Україні подвірного землеволодіння та існування тут О. лише у вигляді судово-адм. інституту не відповідає істор. дійсності. За *селянською реформою 1861* О. та її виборні органи стали нижчою ланкою адм. управління на селі. Ліквідацію О. і заміну общинного землеволодіння одноосібним здійсненням *столицька аграрна реформа*. Залишки общинного землекористування в СРСР, у т. ч. в УРСР, існували до суцільної колективізації сільського г-ва. В більшості країн, що розвиваються, О. існує досі.

2) В ряді соціалістичних країн (Болгарія, НДР, Польща, Югославія) — низова адм.-тер. одиниця. Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 19. Енгельс Ф. Маркс; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 6. Аграрна програма російської соціал-демократії; т. 16. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років; т. 17. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття; Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—54; Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963; Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; Теліцький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-і роки XIX ст.). К., 1959; Дубровський С. М. Столипінська аграрна реформа. М., 1963; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Голобуцький В. О. Економічна історія України української РСР. К., 1970; Лаптин П. Ф. Община в русской историографии последней трети XIX — начала XX в. К., 1971.

В. Г. Сарбей.

Овес сорту Радянський: 1 — верхня частина рослини; 2 — колосок; 3 — зернівка в квітковій лусці.

ОБШИННА ТЕОРІЯ, маркова теорія — бурж. теорія, згідно з якою вихідним пунктом аграрної еволюції і всього соціального ладу середньовіччя була *община (марка)*. О. т. склалася в 2-й пол. 19 ст. (осн. принципи викладено Г. Л. Маурером). У 70—90-х рр. 19 ст. О. т. стала панівною в рос. медієвістиці. Осн. наук. досягненням О. т. було обґрунтування положення про те, що суспільному ладу, заснованому на приватній зем. власності, передували лад, заснований на колективному обробітку землі та на колективній власності на землю. Водночас О. т. заперечувала соціальні антагонізми у феод. епоху, припускала недооцінку ролі насильства і переорієнтування правових ін-тів, уявляла общину як незмінний ін-т. З кін. 90-х рр. 19 ст. О. т. зазнала критики з боку істориків реакційних напрямів, які обстоювали вічність приватновласницьких відносин. З 30-х рр. 20 ст. О. т. втратила самостійне значення.

ОВАЛИ (франц. *ovales*, від лат. *ovum* — яйце) — опуклі замкнені плоскі криві. Найпростішими О. є коло і еліпс. До будь-якого О. можна провести рівно дві дотичні прямі, паралельні довільному напрямку в площині цього овала. О. мають ряд цікавих властивостей. Напр., на будь-якому О. є не менше 4-х точок, в яких кривина досягає максимуму чи мінімуму; якщо віддалі між двома паралельними дотичними до О. (ширина О.) постійна в усіх напрямках, то довжина О. дорівнює добутку числа π на цю віддачу. Найпростішим О. постійної ширини є коло. Ін. прикладом такого О. може бути фігура, одержана так: з вершин рівностороннього трикутника зі стороною a проводять дуги 6 кіл — три довільним радіусом r , три інші радіусом $R = r + a$ (мал.).

ОВАНІСЯН Нар. Михайлович [н. 30.III (12.IV) 1913, Тбілісі] — вірм. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1964). У 1941 закінчив Тбіліську консерваторію. В 1945—51 — соліст Груз. театру опери та балету, з 1951 — Вірм. театру опери та балету, одночасно 1954—63 — викладач Єреванської консерваторії. Партії: Давид-Бек (одноіменна опера Тиграняна), Надір-шах («Алмаст» Спендіарова), Кочубей («Мазепа» Чайковського), Мельник («Русалка» Даргомижського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Валько («Молода гвардія» Мейтуса). Нагороджений орденом Леніна.

ОВЕН — одне з сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіші зорі — 2 та 2,6 візуальної зоряної величини. Видно на всій території СРСР (в кінці літа, восени та взимку). Астр. знак О. Т використовують для позначення точки весняного *рівнодення*, де вона перебувала бл. 2000 р. тому, хоча зараз вона міститься в сузір'ї Риби. Див. карту до статті *Зоряне небо*.

ОВЕРНЬ — історична область Франції, в межах Центр. Франц. масиву. Назва походить від найменування галльського племені арвернів, яке населяло її в давнину. О. з 8 ст. — графство, яке входило до королівства, потім герцогст-

ва Аквітанії. З 1154 до поч. 13 ст. О. разом з Аквітанією була володінням Англії. В 1271 частина тер. О., а в 16 ст. вся О. увійшла до франц. королівського домену. В 1791 тер. О. було поділено на департаменти Альє, Пюї-де-Дом, Канталь, Верхня Луара. Гол. місто О. — Клермон-Ферран.

ОВЕС (Avena) — рід трав'янистих рослин родини *злакових*. Бл. 33 (за ін. джерелами, бл. 70) видів, пошир. гол. чин. у середземноморських країнах; в СРСР — 18 видів, з них в УРСР — 8. Рід поділяють на 2 секції: *Avenastrum* (включає багаторічні лучні і степові трави, що їх використовують як кормові рослини); *Euavena* (однорічні види, у т. ч. культурні й вісвоги). Листки лінійні. Суцвіття — розлога волоть, складається з 1—3-квіткових або багатоквіткових колосків. Плід — зернівка. У багатьох країнах, здебільшого Пн. півкулі, найбільше значення має О. посівний (A. sativa), що його вирощують як кормову і частини круп'яну культуру. Зерно вієса містить багато крохмалю, білків, жирів та вітамінів і є цінним концентрованим кормом для с.-г. тварин. 100 кг зерна містить 100 кормових одиниць, 4—5 кг жиру і 8,5 кг перетравного протеїну, 100 кг соломи — відповідно 31,2 і 1,4. Овес широко застосовують для травосумішей на сіно й *зелений корм*. Зерно вієса використовують для виготовлення крупів, багатих на білки (до 17%), які добре засвоюються. Білки вієсних крупів містять багато незамінних амінокислот (лізину, аргініну, триптофану), і тому їх широко використовують у дієтичному і дитячому харчуванні. За площею посіву у світовому землеробстві О. займає своє місце серед зернових культур. Площа його становить бл. 30 млн. га. Серед зарубіжних країн найбільші площі вієса в США, Канаді, Польщі, Франції. В СРСР (1978) О. займав 12,1 млн. га. На Україні під посів вієса відводять бл. 780 тис. га. Середня врожайність вієса в УРСР — 23 ц/га, в передових г-вах 30—40 ц/га. Деякі види вієса — злісні бур'яни. На Україні (1981) районують 12 сортів вієса (табл.).

Літ.: Митрофанов А. С., Митрофанова К. С. Овес. М., 1972; Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978.

ОВЕЧКІН Валентин Володимирович [9 (22).VI 1904, Таганрог — 28.I 1968, Ташкент] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1929. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. Перша книга — «Колгоспні оповідання» (1935). Повесть «З фронтовим привітом» (1945), цикл нарисів з життя повноцінного колг. села «Районні будні» (1952—56). Автор п'єс «Настя Колосова» (1949), «Назустріч вітру» (1958), «Літні дощі» (1959) та ін., незакінченої автобіографічної кн. «Невидумані нариси» (опубл. 1972). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1963; Пусть это забудется. Письма. М., 1962; Статьи, дневники, письма. М., 1972; Укр. перекл. — З фронтовим привітом. К., 1946; На-

риса з колгоспного життя. К., 1955. Літ.: Вильчек Л. Ш. Валентин Овечкин. М., 1977. В. Я. Бугай.

ОВ'ЕДО — місто на Пн. Іспанії, головне в історичній області Астурія, адм. ц. провінції Ов'едо. Вузол з-щ і автошляхів. Аванпорт О. — м. Хіхон на узбережжі Бискайського зат. Атлантичного ок. 164 тис. ж. (1974). Центр найбільшого в країні Астурійського кам'яного басейну. Розвинуті металургія, важке машинобудування, хім. (вибухівка, добрива) пром-сть. Підприємства цем., керамічної, текст. і харч. галузей. ТЕС. Ун-т (засн. 1604). Провінційний археол. музей. Картина галерея. Архіт. пам'ятки 14—18 ст. О. засн. у 8 ст. на місці рим. поселення.

ОВІДІЙ (Публій Овідій Назон; Publius Ovidius Naso; 20.III 43 до н. е., м. Сульмон у Серед. Італії — 18 н. е., м. Томи, тепер Констанца в СРР) — рим. поет. Прославився любовними поезіями — збірки «Любовні елегії», «Геройні» («Послання»), «Наука кохання», «Засоби від кохання», «Косметичні засоби». Автор «Фастів» (незакінч.) — поетичного коментаря до рим. календаря. Найважливіший твір — «Метаморфози» (незакінч.). У 8 н. е. за наказом імператора Августа його заслано у м. Томи. В останні роки написав автобіогр. «Скорботні елегії» і «Понтизькі послання», прийняті тугою за батьківщиною. Із спадщини О. не збереглися драма «Медя», зб. віршів, написана мовою гетів, тощо. Твори О. здавна були популярними на Україні. З 16 ст. їх вивчали в школах. Одним із перших перекладачів творів О. укр. мовою був Ф. Прокопович. Поему «Ібіс» переклав 1915 І. Франко. Укр. мовою твори О. перекладали також І. Стешенко, М. Зеров, М. Білик та ін. Ім'ям О. названо *Овідіополь*, де, за припущенням (яке було помилковим), перебував поет на заслання.

Тв.: Укр. перекл. — Метаморфози. Львів, 1893; Перетворення. В кн.: Питання класичної філології, в. 3. Львів, 1963; Любовні вірші. — Фасты. «Іноземна філологія», 1970, в. 20; Понтизькі послання. — Скорботні елегії. «Іноземна філологія», 1974, в. 36; [Елегії]. «Всесвіт», 1975, № 9; 1981, № 9; Рос. перекл. — Апогей. Любовные элегии. М., 1963; Элегии и малые поэмы. М., 1973; Метаморфозы. М., 1977; Скорбные элегии. — Письма с Понта. М., 1978.

Літ.: Публій Овідій Назон. Львів, 1960. Р. П. Головин.

ОВІДІОПОЛЬ — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр, на лівому березі Дністровського лиману. Залізнична станція. 9,9 тис. ж. (1980). На поч. 18 ст. на місці с-ща була тур. фортеця Хаджи-Дере. За Ясським мирним договором 1791 вона відійшла до Росії. В 1793 тут було закладено нову фортецю. Поселення біля фортеці назване О. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. З 1970 О. — с-ще міськ. типу. У селищі — пресових вузлів, прод. товарів та мол. з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, мішколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес. тех. уч-ще, 5 заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка. Палац і Будинок культури, 2 клуби, 3 бібліотеки. В 1843 тут побував

Н. М. Ованісія.

Сорти вієса, районувані (1981) на Україні

Артемівський 107
Астор
Геркулес
Львівський 78
Львівський 1026
Маріно
Мирний
Надінний
Радиский
Синельниківський 21
Черкаський 1
Чернігівський 83

ОВІДІОПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН

польс. письменник Ю. І. Крашевський.

ОВІДІОПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН

— у пд. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 46,5 тис. чол. (1980). У районі — 27 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 7 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Овідіополь. О. р. на 13х. омивається Дністровським лиманом, на Сх. — Чорним м. Розташований в межах Причорноморської низовини. Корисні копалини: глина, пісок, ракушняк тощо. Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — Дзильницький держ. заказник. Найбільші пром. підприємства: овідіопольські пресових вузлів, прод. товари і мол. та Великодольський залізобетонний виробів з-д. Комбінат побутового обслуговування (Овідіополь). Спеціалізація с. г. — землеробство зернового, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 54,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 44,9 тис. га. Зрошується 14,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, овочеві та багаторіч. Виноградарство, садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, птицевіводство. В О. р. — 9 колгоспів, у т. ч. 2 рибколоспів, 8 радгоспів, птахфабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Овідіополь, Аккара, Барабой, Кароліна-Бугаз. Автомоб. шляхів — 251 км (усі з твердим покриттям).

У районі — 26 заг.-осв. та музична школи, сілсь. профес.-тех. уч.-ще; 31 лік. заклад, у т. ч. 3 лікарні, 28 клубних установ, 33 кіноустановки, 28 б.-к. В О. р. виділяється газ. «Наддністрянська правда» (з 1939). В. Х. Дашенко

ОВІСТИ (від лат. ovum — яйце) — біологи 17—18 ст., які помилково вважали, що в жіночій статевій клітині — яйці міститься сформований мікроскопічний організм, розвиток якого вони зводили лише до простого росту. Див. також *Анімалюлісти*, *Преформізм*.

ОВНАТАН НАГАШ (1661, с-ще Шорот, тепер Сісіанський р-н Вірм. РСР — 1722, там же) — вірм. поет і художник. Жив у Тбілісі та Брєвані. Багато подорожував. В поезіях оспівував кохання і дружбу («Пісні кохання», «Пісні весни і радощів», «Люба, зглянься»). Твори О. Н. відзначаються реалістичними рисами, близькістю до нар. поезії ашугів. У деяких віршах виступав проти церк. мракобісів. Створив фрески собору в м. Ечміадзіні.

ОВНАТАНІЯН Каро Томасович [6 (19).X 1902, Баку — 29.VI 1970, Донецьк] — укр. рад. хірург, доктор мед. наук (з 1937), засл. діяч науки УРСР (з 1963). Закінчив

мед. ф-т Азерб. університету ім. Н. Наріманова (1927), при якому й залишився працювати. В 1943—52 — професор Північноосетинського мед. ін-ту (м. Орджонікідзе), а з 1952 — Донец. мед. ін-ту. Праці О. присвячені питанням хірургії печінки і жовчних шляхів, селезінки, торакальної хірургії, урології тощо. Запропонував ряд методів оперативного втручання і нових хірургічних інструментів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, 3 орденами Червоної Зірки, медалями.

В. С. Карпенко.

ОВОГЕНЕЗ (від лат. ovum — яйце і грец. γένεσις — походження), оогенез — процес розвитку яйцеклітини у тварин і людини. Розрізняють три періоди О. В період розмноження відбувається збільшення кількості овогоніїв (первинних яйцеклітин) внаслідок розмноження їх шляхом митозу. В період росту поділ овогоніїв припиняється і вони вже наз. *овоцитами* 1-го порядку. Деякі з них заглиблюються в тканину яєчника, криваються оболонками, утворюючи *фолікули*. На початку періоду росту овоцит збільшується незначно, але в його ядрі відбуваються процеси, що підготовляють *редукцію* генетичного матеріалу (див. *Мейоз*). В кінці цього періоду овоцит швидко росте (іноді об'єм його збільшується в десятки тисяч разів) і накопичує *жовток*. Період дозрівання гаметоцитів, або мейозу, включає два послідовні поділи. Внаслідок першого утворюються овоцити 2-го порядку і перше *полярне тільце*, а після другого — зріла яйцеклітина і друге полярне тільце. Розрізняють О. дифузний і локалізований. Дифузний відбувається в будь-якій ділянці тіла тварин, властивий губкам і деяким плоским червям. Локалізований О. відбувається в певних органах (яєчниках), властивий всім іншим тваринам і людині. Див. також *Сперматогенез*.

ОВОДИ — група коротковусих двохкрилих комах. Довж. тіла 7—16 мм. Дорослі особини протягом життя (3—20 днів) нічого не їдять (живуть за рахунок поживних речовин, накопичених личинкою). Личинки червоподібні, без голови, з ротовими гачками: паразитують в організмі різних осавців (звідка — людини), спричиняючи *оводові хвороби*; живляться гноєвидними виділеннями, кров'ю або лімфою хазяїна. Залежно від локалізації личинок в організмі тварини-хазяїна розрізняють чотири родини О.: носоглоткові (Oestridae), підшкірні (Hypodermatidae), шлункові (Gastrophilidae) і шкірні (Cuterebridae). Відомо бл. 150 видів О., поширених на всіх материках, крім Антарктиди; переважна більшість — у тропічних і субтропічних зонах. В СРСР — бл. 40 видів, з них на Україні — 9, у т. ч. О. бичачий (*Hypoderma bovis*), гачок, або О. великий кіньський (*Gastrophilus intestinalis*), та ін.

Г. В. Бошко.

ОВОДОВІ ХВОРОБИ — ентомозні хвороби тварин, спричинені личинками *оводів* (див. *Ентомози*). Завдають значної шкоди тварин-

ництву і шкіряній пром-сті. Збудники паразитують у підшкірній клітковині (*гиподерматози великої роги, худоби*), шлунково-кишкового тракту (*гастрофілози коней*), носовій і лобній порожнині (остриги овець). Хворі тварини втрачають спокій, худнуть, знижують молочну продуктивність, на спліні (в місцях залягання личинок) утворюються болочні шкірні жовні з отворами. Навколо личинки виникає запалення тканин, що може призвести до загибелі тварин, особливо овець. Заходи боротьби. Знищення личинок в організмі тварин *інсектицидами*, а також оводів у всіх фазах їх розвитку, зміна пасовищ, у період льоту оводів випасають тварин вночі.

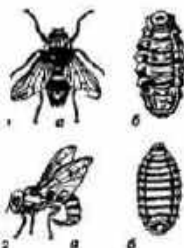
ОВОСКОП (від лат. ovum — яйце і грец. σκοπέω — розглядаю) — прилад для визначення якості яєць просвічуванням, а також для контролю за розвитком зародка в процесі інкубації яєць. Застосовують О. марки И-11А (мал. а) з міражним столом СМУ-А (мал. б) для просвічування яєць в інкубаторних лотках. С. А. Притченко.

ОВОЦИТИ (від лат. ovum — яйце і грец. κύτος — вмістине, тут — клітина), овоцити — жіночі статеві клітини в період їх росту в дозрівання. Див. *Оогенез*.

ОВОЧЕВА СІВАЛКА — машина для висівання насіння *овочевих культур*. Пром-сть СРСР випускає навісні О. с. марки СО-4,2 (мал.). — висіває різне за розміром насіння разом з мінеральними добривами, широкорядним та стрічковим способами на рівній, грядковій і гребеневій поверхні ґрунту з міжряддям 45, 60, 70, 80, 90, 140 см, а також (при стрічковому способі) за схемою 60 + 20,8 + 62, 40 + 100, 32 + 32 + 76 і 50 + 110 см. Ця О. с. комплексується одно- і дворядковими сошниками. Осн. вузлами її є: рама з пневматичними колесами, насіннєвий і туковий ящики з висівними апаратами, привідні валів апаратів і брус з сошниками та їх поводками. Продуктивність до 4 га/г. Агрегатують з тракторами класу 1,4 і 2 тс.

С. О. Карпенко.

ОВОЧЕВІЙ КУЛЬТИВАТОР — знаряддя для міжрядного обробітку ґрунту й підживлення ово-

Оводи: 1 — овід бичачий (а — самка, б — личинка); 2 — гачок, або овід великий кіньський (а — самка; б — личинка).

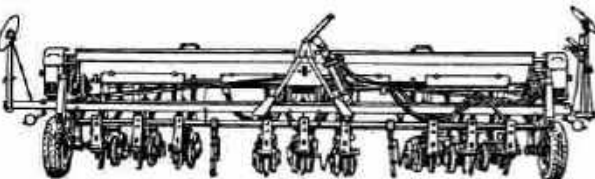

Огар.

Овочесушарка: 1 — топка зі змішувальною камерою; 2 — сушильний барабан; 3 — ходова частина; 4 — снігач; 5 — охолоджувальна камера.

Овочева сівалка СО-4,2.

чевих та ін. просапних культур. За заг. будовою всі О. к. подібні до культиватора КРН-4,2 (див. *Культиватор*), відрізняються лише шириною захвату, кількістю робочих секцій та набором робочих органів.

ОВОЧЕВІ ЗБИРАЛЬНІ МАШИНИ — платформа, бурякопідіймачі, копачі, комбайни, ін. знаряддя і машини для механізації збирання овочевих культур. В СРСР, зокрема на Україні, найширше застосовують такі О. з. м. Платформа овочева універсальна причіпна ПОУ-2,0 — для збирання овочів з механізованим вивантаженням або перевантаженням у транспортні засоби. Вантажопідйомність — 2 т. Агрегують з тракторами Т-25А і Т-40М. Продуктивність до 0,2 га/г. Платформа навісна НПСШ-12А — для збирання помідорів, огірків та ін. з укладанням їх у ящики. Навішують на самохідні шасі Т-16М. Продуктивність 0,2—1 га/г. Комбайн МСК-1 (мал.) — для суцільного збирання капусти з одночасним доведенням її до товарного вигляду і вивантаженням у кузов транспорту, що йде поруч з комбайном. Продуктивність 0,16 га/г. Цибулекопач ЛКГ-1,4 (мал.) — для викопування цибулі-ріпки й укладання її у валки для просушування та підбирання з валків і вантаження у транспортні засоби. Продуктивність на підпузанні до 0,7 га/г. на підбиранні — 0,9 га/г. Агрегують з тракторами класу 1,4 тс. Комбайн самохідний томатозбиральний СКТ-2 (мал.) — для суцільного разового збирання спеціальних одночасно достигаючих тома-

тив консервного призначення, а також для останнього збирання столових сортів. Продуктивність 0,17—0,22 га/г. Комбайн ФМЕ-963 — для збирання зеленого горошку (продуктивність 0,42 га/г) і машини у ФЗБ — для збирання зеленої квасолі (продуктивність 0,26 га/г) в СРСР завозять з УНР.

ОВОЧЕВІ КУЛЬТУРИ — трав'янисті рослини, соковиті частини яких (овочі), багаті на вуглеводи, вітаміни та ін. поживні речовини, використовують у їжу. Найпоширеніші овочеві рослини належать до 11 родів: капустяних (*крестоцвітних*) — капуста (білоголова, червоноголова, савойська, бруксельська, цвітна, пекінська, китайська, кольрабі), бруква, ріпа, редиска, редька, хрін, крес-салат, листові гірчиця; селерових (*зонтичних*) — морква, петрушка, пастернак, селера, кріп; *гарбузових* — огірки, гарбузи, кабачки, патисони, кавуни, дині; пасльонових — помідори, перець, баклажани, фізалис; *бобових* — квасоля, горох, боби; *лійних* — цибуля (ріпчаста, батун, порей, шніт, батогорська), часник; *спаржевих* — спаржа; *айстрових (складноцвітних)* — салат-латук, артишок, скоронера, естрагон, салатний цикорій, ендивій; *лободових* — столові буряки, листові буряки — мангольд, шпинат; *грецьких* — шавель, ревінь; *злакових* — овочова (цукрова) кукурудза. За тривалістю життя О. к. бувають одно-, дво- та багаторічні, а за продуктивними органами поділяються на: листові — капуста, кріп, петрушка та селера (листки), салат, шпинат; плодові — огірки, дині, кавуни, кабачки, гарбузи, патисони, перець, помідори, баклажани, горох, квасоля, боби, кукурудза; коренеплідні — морква, буряки, редька, селера, редиска, пастернак, ріпа, бруква, петрушка; цибулинні — часник, цибуля (ріпчаста, порей, батун, шніт). Серед О. к. є прями рослини, що містять ефірні олії (кріп, петрушка, естрагон та ін.), які поліпшують смак, викликають апетит і сприяють кращому засвоєнню їжі. Майже всі О. к. є цінною сировиною для консервної пром-сті. Цибуля, часник і деякі ін. овочі містять *фитонциди*, які вбивають хвороботворні організми. Батьківщиною О. к. є тропічні і субтропічні зони. Тому О. к. теплолюбні й вибагливі до родючості ґрунту та його вологості. Рад. вчені вивели багато нових цінних сортів О. к., пристосованих до певних ґрунтово-кліматичних зон країни. Лише на Україні на 1981 районувано понад 240 сортів О. к. Розроблено ефективні прийоми вирощування О. к. у відкритому та закритому ґрунті, зокрема методом *гідропоніки*. Див. також *Овочівництво*. Про окремі О. к. див. статті за їхніми назвами. Іл. див. на окремому аркуші, с. 464—465.

Дит.: Овочівництво відкритого ґрунту К. І., 1977; **Матвеев В. П., Рубцов М. І.** Овочеводство. М., 1978; **Овочівництво закритого ґрунту** К. І., 1978; **Сорти овочевих і багаторічних культур** К. І., 1978. **Ф. Я. Попович.**

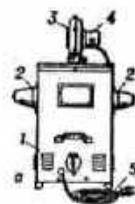
ОВОЧЕСУШАРКА — машина для сушіння насіння овочевих та

ін. культур. В СРСР, зокрема на Україні, використовують О. пересувну СПБ-50. Осн. вузли її — див. на мал. Працює на будь-якому місцевому паливі (дрова, торф, кам'яне вугілля тощо). В сушильному барабані О. насіння сушиться сумішшю токових газів з повітрям. Продуктивність О. при сушінні насіння (за годину чистої роботи, в кг): огірків — 64, помідорів — 44, баклажнів — 95, кабачків — 65, перцю — 55, моркви — до 150. Обслуговують машину 2 робітники. Широко застосовують на Україні сучасні потокові лінії (див. *Насіннєвидільні машини*).

ОВОЧЕСХОВИЩЕ — приміщення або інша споруда для зберігання овочів, кормових і технічних коренеплодів та насінників. О. бувають постійні й тимчасові (*бурти, траншеї*). Постійні О. — в основному одноповерхові приміщення (цегляні, залізобетонні тощо), на підвищених місцях з заглубленням на 1,5—2 м; у місцях з високим рівнем ґрунтових вод будують тільки наземні О. Стіни, підлогу й стелю О. вкривають теплоізоляційним матеріалом. Посередині О. роблять поздовжній прохід (проїзд) шириною 1,5—3,5 м. По боках проходу встановлюють засіки або стелажі. Для підтримання необхідного режиму температури та вологості повітря О. обладнують припливною або припливно-втяжною *вентиляцією*. Найдосконалішими є великі за місткістю О. (понад 1000 т), де свіжі овочі зберігають у контейнерах сучас. конструкції (до 500 кг кожний). Всі виробничі процеси в О. повністю механізовано (діють *транспортери, підомники, навантажувачі, підбирачі* тощо), використовують і різні транспортні засоби.

В. Л. Снежко.

ОВОЧІ — соковиті частини овочевих рослин, придатні для споживання людиною. Здебільшого як їжу використовують коренеплоди (буряки, морква), стебlopлоди (кольрабі), цибулинні (цибуля), розрості верхівкові бруньки (капуста), розетки листків (шпинат), черешки листків (ревінь), сукупність потовщених соковитих квітконосних стебел (цвітна капуста), недорозвинені плоди (огірки, кабачки), стиглі плоди (помідори, кавуни), недостигле насіння (зелений горошок) тощо. В харчуванні людини О. належить особлива роль. Становлячи значну частину вуглеводів їжі, О., крім того, підвищують перетравність і засвоєння неовочевої їжі, нейтралізують шкідливі к-ти, які нагромаджуються в організмі, постачають людині важливі міне-

Овощехов: 1 — настільний овощехов И-11А (1 — корпус; 2 — тубус; 3 — вентилятор; 4 — электродвигун; 5 — электрокабель); 6 — стіл міражний з овощеховом СМУ-А.

Овочеві збиральні машини. 1. Комбайн МСК-1. 2. Цибулекопач ЛКГ-1,4. 3. Самохідний томатозбиральний комбайн СКТ-2.

Основні показники розвитку овочівництва в СРСР

	1940		1979	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР

Посівна площа овочевих культур, млн. га
Валовий збір овочів, тис. т
Врожайність, ц з 1 га
Державні закупівлі овочів, тис. т

1,5	0,5	1,7	0,5
13 732	5486	27 215	7216
91	113	156	141
2970	1329	18 010	4779

ОВОЧІВНИЦТВА І БАШТАНИЦТВА УКАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ

Сорти і гібриди огірків, районовані на Україні (1981)

Сорти і гібриди для відкритого ґрунту

Витязь
Воронезький
Донський 175
Конкурент
Кушунів
Молдавський 12 (F₁)
Ніжинський місцевий
Ніжинський 12
Передовий
Призми 238 (F₁)
Росинка
Сигнал 235 (F₁)
Урожайний 86
Успіх 221 (F₁)
Харківський

Гібриди огірків для закритого ґрунту

Квітневий (F₁)
Дружний 85 (F₁)
Зозуля (F₁)
Травневий (F₁)
Малуха (F₁)
Московський тепличний (F₁)
Джерельце (F₁)
Садко (F₁)
Сигнал 235 (F₁)
Сюрприз 66 (F₁)
ТСХА 1 (F₁)
Успіх 221 (F₁)

Овочівництво.

Зрошування капусти в радгоспі імені К. Лібкехта Дніпропетровської області.

У теплиці радгоспу імені С. Орджонікідзе Ворошиловградської області.

ральні сполуки. Так, морква і шпинат містять солі заліза; капуста та цибуля — солі кальцію; гарбуз, часник, кольрабі — солі фосфорної кислоти та ін. Пересічно О. містять (у %): вуглеводів (крохмалю, цукор) 2—14; азотистих речовин 1—2 (в зелені плодах гороху та квасолі до 7); клітковини й мінеральних речовин 0,3—0,5; води — 85—92 (в часнику 65). Вуглеводи О. засвоюються організмом людини на 85—95%, азотисті речовини — на 60—70%. Калорійність коливається від 9 кал (на 100 г огірків) до 39 кал (на 100 г буряків). О. є важливим джерелом вітамінів В₁, В₂, В₆, С, РР, К, каротину, органіч. к-т, ферментів, фітонцидів та мікроелементів. Листяні О. (салат, шпинат, шавель, листя буряків) містять велику кількість вітамінів В₂, С та каротину; помідори — вітамін С і каротин; морква (особливо з оранжево-жовтими коренеплодами) — значну кількість каротину. Погіршують якість О. несвоєчасний збір урожаю, тривала кулінарна обробка, довгочасне зберігання. О. вживають сирі (салат, редиска, редька, цибуля, капуста червоноголова, листя кропу, петрушки, селери); сирі та перероблені (помідори, огірки, дині, кавуни, цибуля, часник); переважно перероблені (капуста, коренеплоди, горох, квасоля, боби, спаржа). О. збирають у істівній стиглості для споживання у свіжому вигляді; у збиральній — закладають на довгочасне зберігання (див. *Заморжування харчових продуктів, Коження, Маринування*); у технічній — для технологічної переробки та транспортування на далеку віддачу; у фізіол. стиглості — для одержання насіння. Див. також *Овочеві культури, Овочівництво*.

ОВОЧІВНИЦТВА І БАШТАНИЦТВА УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Міністерства плодоовочового г-ва. Розташований у м. Мерефі Харків. обл. Засн. 1947 на базі Ін-ту соцземлеробства. В ін-ті 17 відділів і лабораторій, 1 опорний пункт у радгоспі «Київська овочева фабрика». Ін-тові підпорядковані Донецька, Дніпропетровська і Сімферопольська овочево-баштанні дослідні станції, Сквирська селекційно-дослідна станція овочівництва і Київська овочево-картопляна дослідна станція. Ін-т координує н.-д. роботу з овочівництва і баштанництва 22 наук. і учбових установ. Здійснюючи свої осн. завдання, ін-т та його станції вивели 136 сортів і гібридів овочевих та баштанних культур, придатних для механізо-

ваного вирощування і збирання, з яких районовано 70, що займають на Україні бл. 60% заг. площі посіву цих культур; розробили і впровадили у виробн. різних зон науково обґрунтовані прогресивні технології виробн. високоякісної продукції овочівництва і баштанництва; розробили осн. питання розвитку галузі в УРСР на базі міжгосподарської кооперації і промислової інтеграції. Щорічно ін-т з дослідною мережею передає об'єднанню «Сортнасіниночов» понад 2000 ц насіння *еліти* 44 овочевих та баштанних культур. Ін-т має аспірантуру. Видає міжвідомчий збірник «Овочівництво та баштанництво» і «Науково-технічний бюлетень». При ін-ті працює республіканська школа підвищення кваліфікації агрономів-овочівників і учбовий центр підготовки овочівників масових спеціальностей.

Г. Л. Бондаренко.
ОВОЧІВНИЦТВО — 1) Галузь сільськогосподарства, вирощування овочевих культур. Розрізняють О. закритого ґрунту, яке дає можливість ліквідувати сезонність у постачанні населенню свіжих овочів, і О. відкритого ґрунту, що об'єднує польове і присадбне вирощування овочів. Перші згадки про вирощування овочів на тер. СРСР належать до 5 ст. В дореволюц. Росії бл. 85% посівів овочевих культур розміщувалося у дрібних сел. г-вах. За роки Рад. влади О. в країні стало однією з найважливіших галузей с. г. (див. табл. с. 475).

Навколо великих міст і пром. центрів створено мережу спеціалізованих радгоспів. О. просулюється у пн. і сх. райони країни. Розширився асортимент овочевих культур за рахунок вирощування раніше малопоширених овочевих рослин (баклажанів, солодкого перцю, цвітної капусти, салатних, ароматичних, пряних та ін.). Значно зросло вирощування парниково-тепличних овочів. Створено пром-сть по переробці овочів (виробн. овочевих консервів, томатного соку, пюре, паст, заморожених овочів тощо).

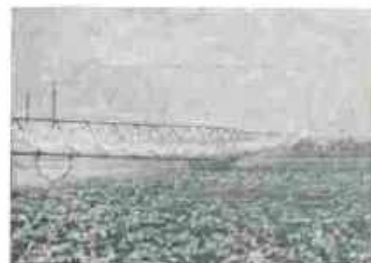
На Україні (1981) вирощують понад 240 сортів овочевих культур. Найбільші площі — під помідорами (24,4%), капустою (19,2%), огірками (17,0%), буряками і морквою (11,9%). Інтенсивно розвивається О. у південних районах зрошуваного землеробства. В областях зони Степу розміщено 49,1% посівів овочевих культур. Лісостепу — 15,3%. Високі врожаї овочів одержують в спеціалізованих радгоспах республіки — радгосп «Берестовий» ім. 50-річчя Вели-

кого Жовтня Костянтинівського р-ну Донец. обл., радгосп «Саки» Крим. обл., ім. І. Д. Черняхівського Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл. та ін. Дальший розвиток О. відбувається в тісному зв'язку з ін. галузями агропромислового комплексу на основі формування агропромислових підприємств і об'єднань. Серед країн — членів РЕВ в галузі О. здійснюється широке економічне кооперування щодо виробн. с.-г. техніки, насінництва, овочевих культур та постачання окремих видів продукції. 2) Наука, що вивчає біологію овочевих рослин та прийоми вирощування їх. Наукову роботу щодо дальшого розвитку О. в СРСР, зокрема на Україні, проводять комплексні н.-д. станції, лабораторії, конструкторські бюро і відповідні кафедри с.-г. інститутів. Вони розробляють наукові основи О., біологічно, економічно і технічно обґрунтовані методи підвищення продуктивності рослин, системи живлення рослин і зрошення, нові машини для сівби, садіння, догляду за рослинами і збирання врожаю, типи і конструкції культиваторів, споруд і сховищ, ефективні засоби боротьби з шкідливими, хворобами і бур'янами, нові сорти і прийоми *насіниництва*. Центром н.-д. роботи з О. в республіці є *Овочівництва і баштанництва український науково-дослідний інститут*. Питання О. в республіці висвітлюються в журналі «Вісник сільськогосподарської науки» та в ін. виданнях. В. І. Бойко.

ОВРУЧКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918—19 — виступ трудящих Овруцького пов. Волинської губ. проти нім. окупантів і петлюрівської *Директорії* в листопаді 1918 — квітні 1919. Невеликі партизансько-повстанські загони, які діяли в повіті в 2-й пол. 1918, посилили бойову діяльність у листопаді — грудні, коли почалась евакуація нім. військ з України. На поч. грудня 1918 повстанці на деякий час оволоділи Овручем. У січні — березні 1919 влада в місті і повіті не раз переходила до рук повстанців. У серед. лютого 1919 в Овручі оформилася більшовицька організація, що сприяла значній активізації боротьби. Влада Рад в Овруцькому повіті була відновлена в 1-й половині квітня 1919.

ОВРУЧКЕ РОДОВИЩЕ КВАРЦИТІВ — в Овруцькому р-ні Житомир. обл. УРСР. Пром. запаси — 62,5 млн. т (1980). Пов'язане з відкладами верхньоперотерозойського віку. Кварцити рожевого, сірого, рідше бурого кольору; текстура масивна. Складаються гол. чин. з кварцу (до 93%), уламків кварцового порфіру (1—5%) і *троділіту* (2—5%). Об'ємна вага кварциту 2,66 г/см³, густ. 2,61—2,67, пористість 1,99—3,50; водопоглинання після обпалювання 0,7—1,47. Пересічна потужність кварцитів 65,4 м. Родовище відоме з 2-ї пол. 19 ст. Детально розвідане 1965 — 67. Кварцити родовища використовують як динамову сировину (див. *Динас*) для металургійної промисловості.

К. О. Суходольський.

ОВРУЦЬКИЙ КРАЙ, Словечансько-Овруцький край — височина на Пн. Житомир. обл. УРСР. Протягається з Зх. на Сх. на 50 км. Шир. до 17 км, вис. до 316 м. Складається з осадочно-метаморфічних порід (кварцити, сланці, пісковики), перекритих лесовидними суглинками. Поверхня розчленована річковими долинами, ярами та балками. Схили вкриті переважно мішаними лісами (сосна, дуб).

ОВРУЦЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 3,2 тис. км². Нас. 94,0 тис. чол. (1980). У районі — 158 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 32 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Овруч. О. р. лежить у межах *Поліської низовини*. Лише на Пд. Зх. підносяться *Овруцький край*. Корисні копалини: кварцити, граніти, пісковики, торф, вапняки, глини, кварцовий пісок, пірофіліт. Річки — *Словечань* з притокою *Ясенець*, *Жолотий*, *Болотня*, *Норин* (усі — басейну Дніпра). Ґрунти в основному дерново-підзолисті супіщані, глеюваті, глейові й торфяно-болотні. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, осика) займають 67% тер. району. В межах району — частина *Поліського заповідника* та держ. заказник «Ділове озеро». Підприємства гірничодобувної, буд. матеріалів, приладобуд. пром-сті та по переробці с.-г. сировини. Найбільше підприємства: філіал Київ. дослідного з-ду порційних автоматів, мол.-консерв. комбінат (Овруч), рудоуправління (видобування кварцитів, смт Першотравнєве), Овруцький та Товкачівський шпекельні з-ди, льнозавод та кар'єр (с. Ігнатів). Комбінат побутового обслуговування (Овруч). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні льону та картоплі (в основному на насіння), тваринництво м'ясо-мол. напрямку (скотарство, свинарство, вівчарство, птицевництво). Площа с.-г. угідь 1980 становила 74,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 45,5 тис. га. В О. р. — 20 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія, залізничні станції: Овруч, Ігнатів, Хайчиринь, Веліники. Автомоб. шляхів — 1946 км, у т. ч. з твердим покриттям — 980 км. У районі — 74 заг.-осв., музична і спорт. школи, профес.-тех. уч-ще; 81 дит. заклад, у т. ч. 9 лікарень, 25 будинків культури, 114 клубів, кінотеатр, 104 кіноустановки, 101 б-ка, 2 музеї (краєзнавчий в Овручі та партизанської слави Полісся у с. Словечному). В О. р. видається газ. «Зоря» (з 1930). В. К. Мизина-Сорокіна.

ОВРУЧ — місто Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Норині (бас. Прип'яті). Залізнич. вузол. Вперше згадується в писемних джерелах 977 під назвою Вручич. Бл. 1362 його загарбала феод. Литва, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Після 2-го поділу Польщі (1793) О. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В Овруцькому пов. відбулося *Овруцьке збройне повстання 1918—19* проти нім.

окупантів і петлюрівської *Директорії*. Під час Великої Вітчизн. війни О. 17.XI 1943 був визволений партизан. з'єднанням під командуванням О. М. Сабурова. В бою за місто загинув командир словачького загону Ян Наленка. В О. — молочноконсервний комбінат, консерв., хлібний, виноробний, льнозавод, з-ди, філіал Київ. дослідного з-ду порційних автоматів. Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, лісгоспзаг, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична та спорт. школи; 2 лікарні. Будинки культури, кінотеатр, б-ка, музей історії міста. В О. збереглися архіт. пам'ятки: часів Київської Русі — церква Василя (кін. 12 — поч. 13 ст.), майстер, імовірно, П. Милонег; реставрована 1908—12, арх. О. Шусев та П. Покришкін; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київська Русь*, т. 5, с. 128—129; монастирські будівлі поч. 20 ст. (арх. Шусев). Пам'ятники: Героям Рад. Союзу, нап. герою Чехословаччини Яну Наленці (1963); іл. див. до ст. *Житомирська область*, т. 4, с. 131), древлянському кн. Олегу. В О. народилися рад. етнограф і письменник В. Г. Богораз, вітчизн. діяч В. Е. Граф.

ОВСЕНЬ — персонаж міфології сх. слов'ян; як Усень відомий також у латис. міфології. В дохристиянські часи — бог родючості, пізніше — покровитель коней і бджіл. Ще в 19 ст. О. вшановували в переддень Нового року. На Україні паралельно О. була *Коляда* (звідси подібність укр. *колядок* до рос. *овсеньок*). О. й Коляду уявляли у вигляді цапа або кози.

ОВСЯНИКО-КУЛИКОВСЬКИЙ Дмитро Миколайович [23.1 (4.11) 1853, містечко Каховка, тепер місто Херсон. обл. — 9.X. 1920, Одеса] — рос. літературознавець і мовознавець, почесний академік Петерб. АН (з 1907). Навчався в Петерб. (1871—73) та Новоросійському в Одесі (1873—76) ун-тах. Професор Новоросійського, Харків., Петерб. та ін. ун-тів. На Україні найбільшим був період праці О.-К. у Харків. ун-ті (1888—1905). Представник психологічної школи у літературознавстві, послідовник О. О. Потебні. Досліджував психологію творчості, вважав, що існує пряма залежність худож. манери письменника від особливостей його духовного складу («Питання психології творчості», 1902, та ін.). Осн. праці присвячені синтаксису російської мови, теорії та історії л-ри (творчості М. Гоголя, О. Пушкіна, І. Тургенева, Л. Толстого, А. Чехова, Максима Горького та ін.); редактор «Історії російської літератури 19 ст.» (т. 1—5, 1908—10). Автор досліджень із *санскриту*, з ведичної міфології та філософії. Психологізм мовознавчої концепції О.-К. найповніше виявився в праці «Синтаксис російської мови» (1902). Значну увагу приділяв питанням укр. культури. Автор статей «Пам'яті Т. Г. Шевченка» (1911), «Національні й загальнолюдські еле-

менти в поезії Т. Г. Шевченка» (1914). Підтримував дружні стосунки з М. Драгомановим, М. Зібером та ін.

Тя.: *Собрание сочинений*, т. 1—9. М.—Пг., 1923—24. В. М. Брічін.

ОВСЯНКИН Михайло Федорович (н. 6.IX 1922, с-ще Пасочня, тепер місто Киров. Калуз. обл.) — укр. радянський скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1952. В 1954 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався у В. Анбалава, О. Кудрявцевої та ін. Твори: «Отокар Ярош» (1961), «Генерал армії Л. Свобода» (1964), «Я. Свердлов» (1967); монумент Вічної Слави в Дніпропетровську (1967, у співавт.), монумент на честь проголошення Радянської влади на Україні (1975, у співавт.) та пам'ятники М. Скрипнику й А. Макаренку (обидва — 1968), всі — у Харкові; пам'ятники жертвам фашизму в Кременчуку (1973), В. І. Леніну в Краснограді (1977); меморіал Вічної Слави в Харкові (1977, співавт.) та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977.

Іл. див. до ст. *Кременчук*, т. 5, с. 492 і на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*, т. 6, с. 448—449.

ОВСЯНИКОВ Пилип Васильович [14 (26).VI 1827, Петербург — 29.V (11.VI) 1906, м.сток Західн. Лужицької р-ни Ленінгр. обл.] — рос. фізіолог і гістолог, акад. Петерб. АН (з 1863). Закінчив Дерптський (тепер Тартуський) ун-т (1853). В 1856—63 — професор Казан., 1864—92 — Петерб. ун-тів. Організував (1864) і керував (до 1906) першою фізіол. лабораторією Петерб. АН. Праці О. присвячені питанням нейрогістології, порівняльної гістології та фізіології. Вивчав механізми нервової регуляції дихання, зокрема центри довгастого мозку (1871). Ряд праць присвячено паразитології й токсикології.

ОВУЛЯЦІЯ (від лат. ovum — яйце) — фізіологічний процес виходу готової до запліднення яйцеклітини з яєчника людини і тварин в порожнину тіла або в ліжку маткових труб. У ссавців, у т. ч. людини, під час О. розривається стінка *граафового пухирчика*. У самок більшості хребетних тварин О. відбувається періодично, у деяких — лише при копуляції; у

Д. М. Овсянко-Куликовський.

Огамічний алфавіт. Напис на камені, що в місті Ебейні (поблизу Абердіна) в Шотландії.

ОВЧАРЕНКО

жінок — найчастіше між 7-м і 14-м днями після менструації. О. стимулюється *гонадотропним гормоном гіпофіза*.

ОВЧАРЕНКО Анатолій Миколайович (н. 10.IV 1937, м. Ігренів, тепер у складі Дніпропетровська) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1968. Після закінчення 1960 Київ. ін-ту театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого працює у Вінницькому укр. муз.-драм. театрі ім. М. Садовського. Ролі: Гриць («У неділю рано зілля копала...» за Кобилянською), Лялька («Острів твоєї мрії» Зарудного), Олексій («Оптимістична трагедія» В. Вишневського), Талан («Навала» Леонова), Федір («Третя патетична» Погодіна), Груля («Святая святих» Друце), Маркус («Перевертень» Кідберга) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ОВЧАРЕНКО Василь Іванович (1.XII 1899, с. Дравівці, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл. — 14.IV 1978, Дніпропетровськ) — укр. рад. актор, режисер, нар. арт. УРСР (з 1959). Творчу діяльність почав 1923 в укр. пересувних театрах. У 1933 закінчив Дніпроп. театр. технікум. В 1930—74 — в Дніпроп. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Гриць («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Свічка («Свічечки весілля» Кочерги), Ріпарес («Овід» за Войнич) та ін. Вистави: «Безгалавані» Карпенка-Карого, «Маруся Богуславка» Старицького, «Майська ніч» за М. Гоголем, та ін. Держ. премія СРСР, 1951.

ОВЧАРЕНКО Дмитро Павлович (1.XI 1906, м. Мерефа, тепер Харків. обл. — 10.XI 1976, Харків) — укр. рад. художник театру, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). В 1929 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався в О. Хвостенка. Хвостова й М. Бурячка. Оформляв вистави в Донец. укр. драм. театрі, Харків. театрі опери та балету ім. М. Лисенка, Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка. Кращі серед них — «Пісня про Свічку» І. Кочерги (1936), «В бурю» Т. Хренникова (1950), «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «Князь Ігор» О. Бородина (обидві — 1954), «Тарас Бульба» М. Лисенка (1955), «Комуніст» Д. Клебанова (1967), «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького (1970). З 1931 викладав у Харків. худож.-пром. ін-ті (до 1963 — Харків. худож. інститут).

ОВЧАРЕНКО Ілля Пантелейович (26.IX 1926, с. Мусіївка, тепер Міловського р-ну Ворошиловгр. обл. — 25.VIII 1978, Ворошиловград) — укр. рад. скульптор. Член КПРС з 1952. В 1944—49 навчався у Ворошиловгр. худож. уч-щі у В. Агбалова та В. Федченка. Твори: портрети — матері (1960), В. І. Леніна (1970), генерал-лейтенанта М. Григоренка (1975); пам'ятники — В. Сосюри в м. Лисичанську (1966), Т. Шевченкові в с. Соколовий Балці Новосанжарського р-ну Полтав. обл. (1967, в співавторстві), монумент «Україна — визволителям» у смт Мілове Ворошиловгр. обл. (1972, у співавторстві) та

ін. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973.

ОВЧАРЕНКО Олександр Іванович (н. 28.I 1922, с. Григорівка Семиріченської обл., тепер Іссик-Кульської обл. Кирг. РСР) — рос. рад. літературознавець. Член КПРС з 1948. Праці О. присвячені творчості Максима Горького, питанням теорії соціалістичного реалізму («Соціалістичний реалізм. Проблеми. Аналіз творів. Спор», 1977, та ін.). Автор статей про рос., укр. і білорус. письменників (О. Гончара, М. Стельмаха, І. Шамікіна та ін.). Удостоєний премії АН СРСР ім. В. Г. Бєлінського. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ОВЧАРЕНКО Федір Данилович [н. 26.I (8.II) 1913, хутір Васи́льщина, тепер село Білопільського р-ну Сумської обл.] — укр. рад. хімік, спеціаліст у галузі колоїдної хімії, акад. АН УРСР (з 1961). Член КПРС з 1939. Закінчив Глухівський пед. ін-т (1934), де працював до 1936. Викладач Київ. ветеринарного ін-ту (1937—41 і 1945—49). Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1949—67 працював в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Голова Відділу хім. і геол. наук (1959—62). З 1967 і з 1973 — зав. відділом Ін-ту колоїдної хімії та хімії води АН УРСР (1967 — 68 — директор). Дослідження з питань періодичного осадотворення та структури дисперсних мінералів, їхніх адсорбційних, іонообмінних та електркінетичних властивостей. Створив новий напрям у дослідженні ліофільності дисперсних мінералів, з'ясував механізм взаємодії поліарних і неполярних речовин з їхньою поверхнею. В 1968—72 — секретар ЦК Компартії України. В 1966—68 — кандидат, 1968—75 — член ЦК Компартії України, кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верх. Ради СРСР 6—7-го скликань. Депутат Верх. Ради УРСР 7—8-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1969. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1981.

ОВЧІНА — шкура, знята з дорослої вівці. Кожухові О. одержують від *грубововних овець* з вовною, не коротшою за 6 см. Найкращу кожухову О. одержують з *романовської породи овець* та ін. порід *овчинно-шубних овець*. Від *тонкорунних овець*, напівтонкорунних і напівгрубововних одержують хутрові О. З них виготовляють хутрові шапки, коміри, пальто та ін. вироби, в яких О. ставлять назовні, а з боку *міздрі* вкривають тканиною. Вовновий покрив не коротший за 2,5 см. Найкращі хутрові О. з шкур *цигайської породи овець*. Шкіряні О. мають вовну до 2,5 см; з них виробляють легке взуття (див. *Шеврети*), одяг та різні шкіргалантерейні вироби. Товарних властивостей О. набувають у процесі *консервування*, вичинки та фарбування.

Д. К. Мізюкський.
ОВЧІННИКОВ Василь Федорович [12 (25).XII 1907, Кам'янське, тепер м. Дніпродзержинськ — 5.IV

1978, Київ] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1928. В 1928—32 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. Пальмова, О. Богомазова та М. Рокитського. Твори: картини «Кохання» (1931), «Сестра-партизанка» (1937), «Шевченко серед друзів» (1939); графічні серії — «Героїчний Сталінград» (1943), «Велика Вітчизняна війна» (1944—45); триптих «Бабин Яр» (1947), серії картин «З іскри — полум'я» (1950—57), «Між двома війнами» (1962—64); «Солдат» (1967), серія «Космос» (1962—77). Літ.: З іскри — полум'я. Картини Василя Овчинникова. (Альбом). К., 1961; Василь Овчинников. Альбом. К., 1972.

ОВЧІННИКОВ Юрій Анатолійович (н. 2.VIII 1934, Москва) — рад. хімік та біохімік, акад. АН СРСР (з 1970), член Президії (з 1973), віце-президент АН СРСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1981). Член КПРС з 1962. Закінчив Моск. ун-т (1957). З 1960 працює в Ін-ті біоорганічної хімії ім. М. М. Шемякіна АН СРСР, з 1970 — директор цього ж ін-ту; зав. кафедрою біоорганічної хімії Моск. ун-ту (з 1972). Наук. праці в галузі біоорганічної хімії та фізико-хім. біології, зокрема присвячені вивченню біологічних мембран, хімії та фізико-хімії білково-пептидних речовин. О. належать розроблення мас-спектрометричного методу визначення послідовності амінокислотних залишків у пептидах та визначення первинної структури ферменту аспартат-аміотрансферази, відкриття нового типу мембрано-активних комплексів тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1977, 1978. Премія ім. О. П. Карпинського (ФРН), 1979.

ОВЧІННО-ШУБНІ ВІВЦІ — породи *грубововних овець*, яких розводять з метою одержання високоякісних овчин. До них належать *романовська порода овець*, куддундінська, північна короткохвоста і сибірська короткохвоста вівці. Шубних овець почали розводити у зв'язку з попитом на теплий хутровий одяг. Високої якості овчинам надає особливості повногового покриву О.-ш. в., який на відміну від повної ін. овець складається тільки з пуху й ості. Внаслідок більш інтенсивного росту пух переростає остові волокна на 2—3 см і утворює косиці з дрібними зав'язками. Найбільш цінні овчини одержують з 5—8-місячного молодя. Крім овчин, від О.-ш. в. одержують м'ясо, сало, молоко. **ОГ** (Haug) Гюстав Еміль (19.VI 1861, Дрюзенем, тепер Франція — 29.VIII 1927, Нідерборн, Франція) — франц. геолог, член франц. АН (з 1917), чл.-кор. Петерб. АН (з 1909). З 1904 — професор Паризького ун-ту. Наук. праці з різних питань *геології, стратиграфії, тектоніки, регіональної геології*. Склавав геол. карту Франції. Відомі праці О. з питань вчення про *геосинкліналі*. О. уперше поділяв *земну кору* на мобільні — складчасті й стабільні — жорсткі ділянки. Він намагався довести, що *трансресив* в геосинкліналах супроводжується *регресією* мо-

А. М. Овчаренко.

В. І. Овчаренко.

Ф. Д. Овчаренко.

І. П. Овчаренко. Портрет хірурга Ю. Єненка. Тонований гіпс, 1969.

ря на суміжних платформах і навпаки, проте ці погляди не підтвердилися. Курс геології О. сприяв систематизації геол. знань і підняття рівня викладання геології. **Оґайо** — ріка у США, найбільша ліва прит. Мисісіпі. Утворюється злиттям рік Моногахіла та Аллегейні, які беруть початок в *Аппалачах*. Довж. (від місця злиття) 1580 км, площа бас. 528,1 тис. км². Живлення переважно снігове й дощове. Бувають катастрофічні повені (вода піднімається на 15–20 м). У районі м. Луїсвілл — пороги, в обхід яких споруджено канали. Води О. забруднені стічними водами пром. підприємств. Судноплавна. ГЕС. Найбільше місто на О. — Піттсбург. Цинціаніт. Луїсвілл.

Оґайо — штат на Пн. Сх. США. Пл. 106,8 тис. км². Нас. 10,7 млн. чол. (1977). Адм. ц. — м. Колумбус. Більшу частину тер. займають хвилясті Центральні рівнини, на Сх. — Аллеганське плато заввишки до 460 м. Найбільша ріка — Оґайо (судноплавна). На Пн. — оз. Ері. На плато місцями збереглися ліси. О. — один з економічно найрозвинутіших штатів країни. Видобувають кам. вугілля, нафту, природний газ. Провідні галузі обробної пром-сті — металург. (за виплавкою чавуну й сталі О. посідає одне з провідних місць у США), маш.-буд. (важке й електротех. машинобудування, верстатів, авіаційне й автомобілебудування; виробн. ковальсько-пресового устаткування, радіоелектронних приладів, лічильних і побутових машин, парикопілювальників тощо) та нафтохім. (виробн. гуми для автомобілів). Підприємства хім. (кокосім., електрохім.; по виробн. кислот, дугів, лаків, фарб, ліків та ін.), цем., силікатної, керамічної, склобної, паперової, харч. пром-сті. Виробн. урану-235. АЕС. Гол. пром. центри — Клівленд і Цинціаніт. У с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. напрямку. З с. г. культури вирощують кукурудзу, сою, пшеницю, овес, сіяні трави, овочі. Садівництво й виноградарство. У внутр. перевезеннях найбільше значення має мор. транспорт (судноплавство по *Великих озерах*); осн. порти — Клівленд і Толідо.

Оґамічний алфавіт (ірл. ogham) — буквене письмо стародавніх кельтів і піктів. Літери О. а. складаються з коротких або довгих рисочок, що підходять від стовбура (чим нагадують дерево), та з крапочок. Сукупність рисочок становить літеру, що позначає приголосний звук, а сукупність крапочок — літеру, що позначає голосний. Кількість рисочок або крапочок у літері — від 1 до 5. Написи О. а. знайдено в Ірландії, в Пд. Уельсі, на о. Мен, в Корнуолі, Шотландії тощо. Більшість написів О. а. відносять до 4–6 ст. О. а. був вигішений з ужитку *латинським алфавітом*. До 17 ст. в Ірландії його використовували для тайнопису. Ін. с. 477.

Оґар (Сагага) — рід птахів роду качок. І вид — оґар, або руда качка (С. ferruginea). Довж. тіла бл. 60 см, маса 1,1–1,6 кг. Оперення яскраве, рудаве-

те, голова біла, на шні вузька чорна поперечна смуга, дзьоб і ноги чорні. Поширений у степовій і пустельній зонах Євразії, в Пн.-Зх. Африці. В СРСР — від Сиваша до Приамур'я. В УРСР — нечисленний перелітний птах морського узбережжя; у напівдільному стані О. розводять в *Асканії-Новій*. Селиться поблизу водойм. Гнізда робить у глибоких норах (до 4 м), щілинах покинутих будівель, дуплах тощо. Кладку з 8–12 яєць самка насиджує 27–29 днів. Живить рослинною та тваринною їжею. О. часто утримують у зоопарках. Включений до *Червоної книги* Української РСР. Ін. с. 474.

Оґарков Микола Васильович [н. 17 (30).X 1917, с. Молоково, тепер Молоковського р-ну Калінін. обл.] — рад. військ. діяч, Марш. Рад. Союзу (1977), Герой Рад. Союзу (1977). Член КПРС з 1945. В Рад. Армії з 1938. В 1941 закінчив Військ. інженерну академію ім. В. В. Куйбишева. Під час Великої Вітчизн. війни 1941–45 — на Зх., Карельському і 3-му Укр. фронтах на відповідальних посадах по інженерному забезпеченню бойових дій військ. У 1959 закінчив Військ. академію Генштабу. З 1968 — 1-й заст. нач. Генштабу Збройних сил СРСР, з 1974 — заст. міністра оборони СРСР, з 1977 — нач. Генштабу Збройних сил СРСР. На XXIII з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК партії, на XXIV — XXVI з'їздах — членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7–10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Оґарьов Микола Платонович [24.XI (6.XII) 1813, Петербург — 31.V (12.VI) 1877, Грінвіч, поблизу Лондона; 1966 прах О. перевезено в Москву на Новодівиче кладовище] — рос. революціонер, поет, публіцист. Навчався в Моск. ун-ті (1829–33), де разом з О. Герценом організував гурток, учасники якого вивчали твори зх.-європ. утопістів-соціалістів. Влітку 1834 О. був заарештований і 1835 висланий у Пенз. губ. У 1841–46 жив за кордоном. Вдруге заарештований 1850. В 1856 емігрував за кордон. Оселився у Лондоні, де приєднався до початку Герценом революц. пропаганди і очолив разом з ним *Вільну російську друкарню*. Був одним із ініціаторів видання «*Колокола*» (1857–67), брав участь у виданні альманаху «*Полярная звезда*». О. — один з організаторів т-ва «*Земля і воля*». З метою революц. пропаганди в народі Герцен і О. створили газ. «*Общее вече*» (1862–64). У 1865 переїхав до Швейцарії. На формування світогляду О., що пройшов складний шлях ідейного розвитку від дворянської революційності до селянського революц. демократизму (див. *Народничество*), значний вплив зробили повстання *декабристів*, а також ідеї *Великої французької революції* й зх.-європ. утопічного соціалізму. Знайомство О. з матеріалістичною філософією Л. Фейєрбаха та досягненнями сучас. йому природознавства, критичне сприйняття діалектики Г. В. Ф. Гегеля зумовили

його перехід у серед. 40-х рр. на позиції філос. матеріалізму та атеїзму. В 60-х рр. О. перейшов на революц.-демократичні позиції, одним з перших виступив з викриттям грабінницького характеру селянської реформи 1861 і критикою лібералізму. Закликав до знищення кріпацтва, вимагав передачі землі селянам. З матеріалістичних позицій підходив до аналізу багатьох конкретних сусп. явищ, залишаючись у цілому в межах ідеалістичного розуміння історії. В питаннях естетики був прихильником реалістичного напрямку, обстоював суспільну роль і *народність мистецтва*, боровся за його високу ідейність, рішуче відкидаючи при цьому ідеалістичну теорію «*мистецтва для мистецтва*». Як поет виступив у 30-х рр. Ранні вірші О. — революц.-романтичного характеру, сповнені соціального протесту проти тогочасного ладу. У віршах «Сільський» (1840), «Дорога» (1841), «Хата» (1842) та ін. реалістично показав життя покращеного села. В поемі «Гумор» (ч. 1–2, 1840–41; ч. 3, 1869), віршованих повістях «Село» (1847), «Зимовий шлях» (1854–55) реалізм поезії О. поглибився. Цикл «Монологи» (1844–47), вірш «Сподівання. Рік 1848» та ін. — зразки громадян. революц. поезії. У творах О. років еміграції посилюлися мотиви боротьби й протесту проти самодержавства («В'язниця», 1857–58; «Свобода», 1858; «Пам'яті Рилєєва», 1859; «Студент», 1868). Вірші 70-х рр. («На Новий рік», «Героїчна симфонія Бетховена» та ін.) пройняті ліризмом і революц. пафосом. Автор літ.-критичних праць, мемуарів, статей про мистецтво і л-ру, революц. прокламацій тощо.

О. мав зв'язки з укр. культурою; пропагував за кордоном твори Т. Шевченка, Марка Вовчка. Поезії О. укр. мовою перекладали П. Грабовський, М. Старицький. В Москві О. встановлено пам'ятник (скульптор М. А. Андрєєв).

Тв.: Избранные произведения, т. 1–2. М., 1956; Стихотворения и поэмы. Л., 1956; Избранное. М., 1977; Укр. переклад. — [Вірші]. В кн.: Антологія російської поезії в українських перекладах. Х., 1925.

Лит.: Чернишевський М. Г. Поезії М. Огарьова. В кн.: Чернишевський М. Г. Літературно-критичні статті. К., 1931; Путинцев В. А. Н. П. Огарев. Жизнь, мировоззрение, творчество. М., 1963. Е. Г. Гайничева.

Оґомошо — місто на Зх. Нігерії. Вузод автошляхів, залізнич. станція. 432 тис. ж. (1976). Невеликі підприємства харч. пром-сті, кустарне виготовлення тканин; взут. ф-ка. Торгівля бобами какао й продуктами олійної пальми. Учительський коледж.

О'ГЕНРІ (O'Henry; справж. ім'я та прізвище — Уільям Сідні Портер; 11.IX 1862, Грінсборо, Пн. Кароліна — 5.VI 1910, Нью-Йорк) — амер. письменник. Змінив багато професій. Літ. діяльність почав 1894 з видання гумористичного щотижневика. Автор більш як 600 новел, що ввійшли до збірок «Чотири мільйони» (1906), «Серце Заходу» (1907), «Милий шахрай» (1908) тощо. В романі «Королі і капуста» (1904), що являє собою

Ю. А. Овчинников.

М. В. Огарков.

М. П. Огарьов.

В. Ф. Овчинников. Ніч перед повстанням 1905 року. З серії «З іскри — шолум'я». 1950–57.

ОГІЄВСЬКИЙ

низку новел, дещо пов'язаних сюжетно, сатирично зобразили амер. колонізаторів у Лат. Америці. Кращі твори О.Г. створюють в цілому картину життя капіталістичної Америки, де прості люди ведуть постійну боротьбу за існування. О.Г. — майстер гостросюжетної новели з несподіваним закінченням. *Текст у кр. перекл.* — Вибрані оповідання. Х. — Одеса, 1930; Останній листок. К., 1946; Дари волхвів. К., 1956; Королі і капуста. К., 1980; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1960; Сочинения, т. 1—3. М., 1975; Королі і капуста. — Рассказы. М., 1977; Избранные новеллы. М., 1978. *Лит.:* Левинова И. М. О. Генри и его новеллы. М., 1973; Левинова И. М. О. Генри. Библиографический указатель. М., 1960.

Д. С. Яхонтова.

ОГІЄВСЬКИЙ Анатолій Володимирович (31.VIII 1894, м. Стародуб Черніг. губ., тепер Брян. обл. РРФСР — 3.IV 1952, Київ) — укр. рад. гідролог, доктор тех. наук (з 1936), професор (з 1937). У 1922 закінчив Київ. політех. ін-т. З 1926 працював у Ін-ті водного г-ва АН УРСР (тепер Ін-т гідромеханіки АН УРСР), з 1933 — зав. відділом гідрології цього ін-ту. В 1928—32 керував Службою гідрологічного оповіщення Дніпробуду. В 1944—47 — директор Київ. н.-д. гідрологічної обсерваторії. Віс також пед. діяльність: з 1931 викладав у Київ. інженерно-меліоративному ін-ті (тепер Укр. ін-т інженерів водного г-ва), з 1934 — зав. кафедрою гідрології цього ж ін-ту. Розробив теорію осн. закономірностей формування поверхневого стоку у річкових басейнах і на її основі — методи гідрологічних прогнозів і розрахунків. Автор підручників для вузів з гідрології суші та гідрометрії. *Лит.:* Железняк И. А. Анатолий Владимирович Огиевский. Л., 1973.

ОГІЄВСЬКИЙ Василь Дмитрович [30.I (11.II) 1861, м. Кролевець, тепер Сум. обл. — 1.VI 1921, Київ] — вітчизн. вчений-лісівник, один з основоположників лісової дослідної справи в Росії. У 1886 закінчив Петербурзький лісовий ін-т. З 1912 — проф. цього ж ін-ту, з 1919 — проф. Київ. політехнічного ін-ту. Н.-д. роботи О. проводив на організованих ним у Європ. частині Росії опорних пунктах, серед яких основні були у Собицькому і Микільському лісництвах кол. Черніг. губ. і в Тульських завісах. Вивчав плодоношення сосни, її природне поновлення, випробовував різні способи й агротехніку сіви та садіння сосни й дуба. В Собицькому лісництві зберглися закладені О. посадки сосни різного географіч. походження. В лісовому г-ві застосовують розроблений О. гніздовий спосіб сіви дуба, т. з. густий посів жолудів місцями. В 1909 О. організував у Петербурзі першу в Росії Контрольну і дослідну станцію лісового насіння.

ОГІЄВСЬКИЙ Володимир Васильович [28.IV (10.V) 1890, с. Крапивна, тепер Покієвського р-ну Тул. обл. — 26.II 1979, Київ] — укр. рад. вчений у галузі радіотехніки. Закінчив (1914) Київ. політех. ін-т. В 1917 обраний до Ради військ. радіотелеграфу РРФСР (з

1918 — голова). Викладав (з 1921, з 1939 — професор) у Київ. політех. ін-ті. Працював над проблемами радіопередач, теор. основ радіотехніки в авіом. радіовимірювань. Під керівництвом О. створено (1924) першу в Києві радіомовну станцію. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ОГІЄВСЬКИЙ-ОХОЦЬКИЙ Петро (1814—88) — укр. письменник, етнограф і фольклорист. Був сільським священиком на Чернігівщині. Збирав матеріали про нар. побут, обряди, звичаї, записував фольклор. Автор статей «Народні звичаї» (1873) та ін. Як письменник і етнограф публікувався в «Черніговських губернських ведомостях». Фольклорні записи О.-О. частково використано у виданнях Б. Грінченка. О.-О. належать і збірки поезій та байок («Думки на могили», 1854, та ін.).

С. В. Мишанич.

ОГІНСЬКИЙ (Ogiński) Міхал Клеофас (Михайло Андрійович; 25.IX 1765, Гузув, поблизу Варшави — 15.X 1833, Флоренція) — польсь. композитор і політ. діяч, граф. Учасник визвольного повстання 1794 під керівництвом Т. Костюшка. З 1802 жив у Заліссі (поблизу Вільна), часто бував у Петербурзі (сенатор Рос. імперії), в 1822—33 жив у Флоренції. О. — автор бл. 40 фп. творів, у т. ч. бл. 20 полонезів (серед яких широко відомий — «Прошення з батьківщиною»); вальсів, мазурок, ін. танців; військ. патріотичних пісень і маршів, романсів, опери «Зелі та Валькур, або Бонапарт у Каїрі» (1799). Написав «Мемуари про Польщу і поляків з 1788 по 1815 р.» (вид. 1826—27), трактат «Листи про музику».

Лит.: База И. Ф. Михаил Клеофас Огинский. М., 1974.

ОГІРОК (*Cucumis sativus*) — одnorічна однодомна трав'яниста рослина родини *гарбузових*. Стебло шорстко-волосисте, розгалужене, лежаче або лазяче, завдовжки 1,5—2 м і більше. Листки чергові, 3—5-лопатеві. Квітки одностатеві, жовті. Плід — несправжня ягода (гарбузина) 6—100 см завдовжки. Насіння жовтувате, довгасте, сплюснуте, зберігає нормальну схожість протягом 3—6 років. Походить О. з Індії. О. вирощують в багатьох країнах як овочеву рослину. На Україні вони займають 22% загальної площі *овочевих культур*. О. — цінний продукт харчування. Плоди містять цукри (1—2,5%), вітаміни С (4—19 мг%), В₁, В₂, каротин, органічні к-ти та мінеральні солі тощо. Споживають їх свіжими, солоними, маринуваними. Найкращі для маринування є дрібні зелені О. — *корнішони*. О. є важливою сировиною для консервної пром-сті. Врожайність у передових г-вах до 300 ц/га і більше. На Україні районовані (1981) сорти і гібриди для відкритого і закритого ґрунту (табл., с. 476).

Лит.: Щербак Г. С., Титаренко Г. Р. Огірок. К., 1973; Белик В. Ф., Кузьмина К. Н., Соколова И. П. Огурцы, кабачки, патиссоны. М., 1979.

ОГІРОК-ПІРСЬКАЧ, скажений огірок (*Ecballium elaterium*) — багаторічна трав'яниста, переваж-

но однодомна рослина родини гарбузових. Стебла сланкі, шорсткуваті. Листки серцевидні. Квітки біло-жовті, роздільностатеві (гачикові — в китицях, маточкові — поодинокі). Плоди довгасті, щетинисті, завбільшки з сливу. Росте переважно по берегах Середземного і Чорного морів, на сухих відкритих місцях; в СРСР, у т. ч. в УРСР, на Пд. степовій частині в Криму, на Кавказі, зрідка в Серед. Азії. Дозрілий плід пошкохтом відокремлюється від плодоніжки і з силою викидає через утворений отвір насіння з слизом, яке розсівається і сприяє поширенню цієї рослини.

ОГІРОЧНИК, огіркова трава (*Boiago*) — рід рослин родини шорстколистих. Одно- або багаторічні трави з великими цілісними листками, що мають огірковий запах і смак (звідки назва). Квітки голубі, рожеві, білі, правильні, зібрані в небагатоквіткові суцвіття (завійки); плід — з чотирьох горішків. З виду, пошир. в Середземномор'ї, в СРСР, у т. ч. УРСР, — один адичанілий вид: О. лікарський (*B. officinalis*) — одnorічна рослина заввишки до 60 см з темно-голубими, рідше з білуватими квітками. Росте на городках, серед бур'янів; медонос; молоді листки використовують як салат. Застосовується в нар. медицині як обволікаючий і пом'якшувальний засіб.

ОГЛЕСЕННЯ ҐРУНТУ — відновлення в анаеробних умовах окисних сполук ґрунту (гол. чин. заліза) в закисні, шкідливі для рослин сполуки. Дуже оглеєний ґрунт втрачає структуру, що погіршує *родючість ґрунту*. О. г. зумовлюється неглибоким залізанням під ґрунтових вод, які підтоплюють ґрунт знизу, або періодичним затоплюванням ґрунту зверху. Залежно від ступеня оглеєння розрізняють ґрунти *глейові* (оглеєнням зачеплена лише верхня частина *материнської породи*), *глейові* (оглеєнні середні горизонти з глибини 40—50 см) і *болотні* (ґрунтова товща оглеєна доверху). Періодично затоплювані ґрунти називають *поверхнево оглеєними*. На Україні оглеєні ґрунти поширені на Поліссі та в Передкарпатті, а також у заплавах річок. Глейові ґрунти поліпшують зниженням рівня ґрунтових вод, а поверхнево оглеєні — відведенням з поверхні застійної води.

О. М. Можайко.

ОГЛЮБЛІН Володимир Миколайович [н. 28.VI (11.VII) 1915, с. Вільшана, тепер смт Дергачівського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. актор і режисер, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1980). Навчався в Моск. ун-ті. В 1939 закінчив драм. студію Київ. рос. драм. театру (педагогі — К. Ходков, Б. Норд, І. Чужой). Працював у театрах Перми, Саратова, Одеси, Львова, Миколаєва, Дрогобича, Сум. Сімферополя; 1952—58 і 1967—71 — в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка, 1958—67 і з 1979 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Серед ролей — Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Петро («Міщани» М. Горького), Федір («Навада» Леоніда).

О'Генрі.

М. К. Огієвський.

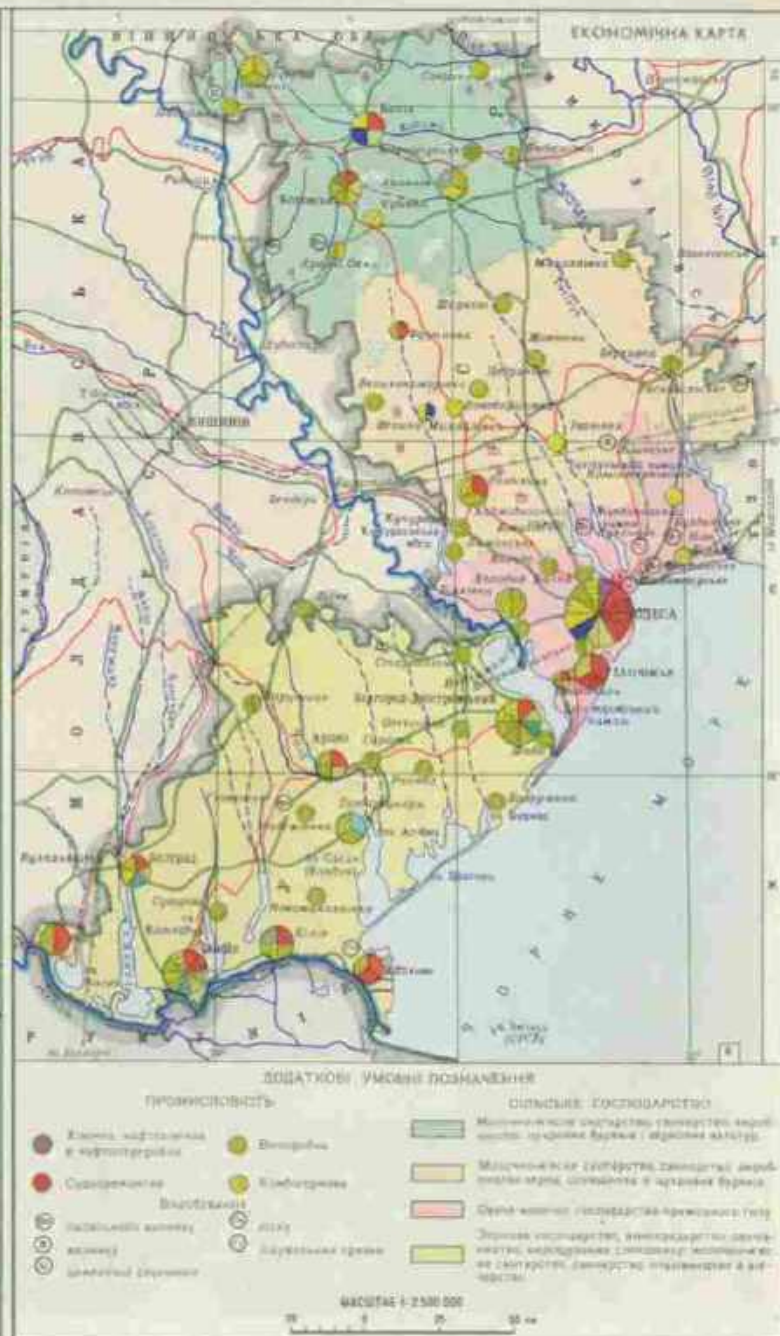
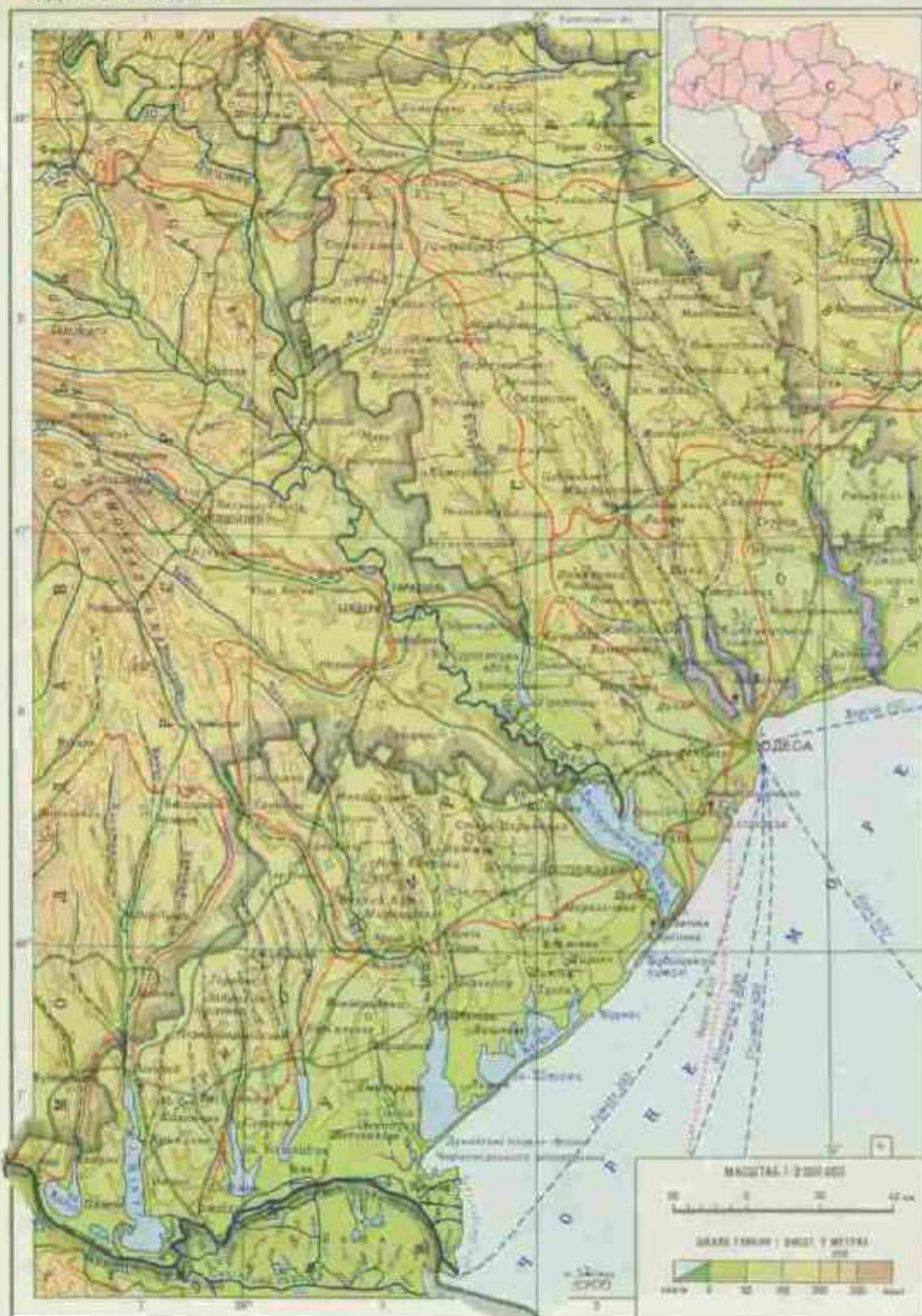

В. М. Оглоблін.

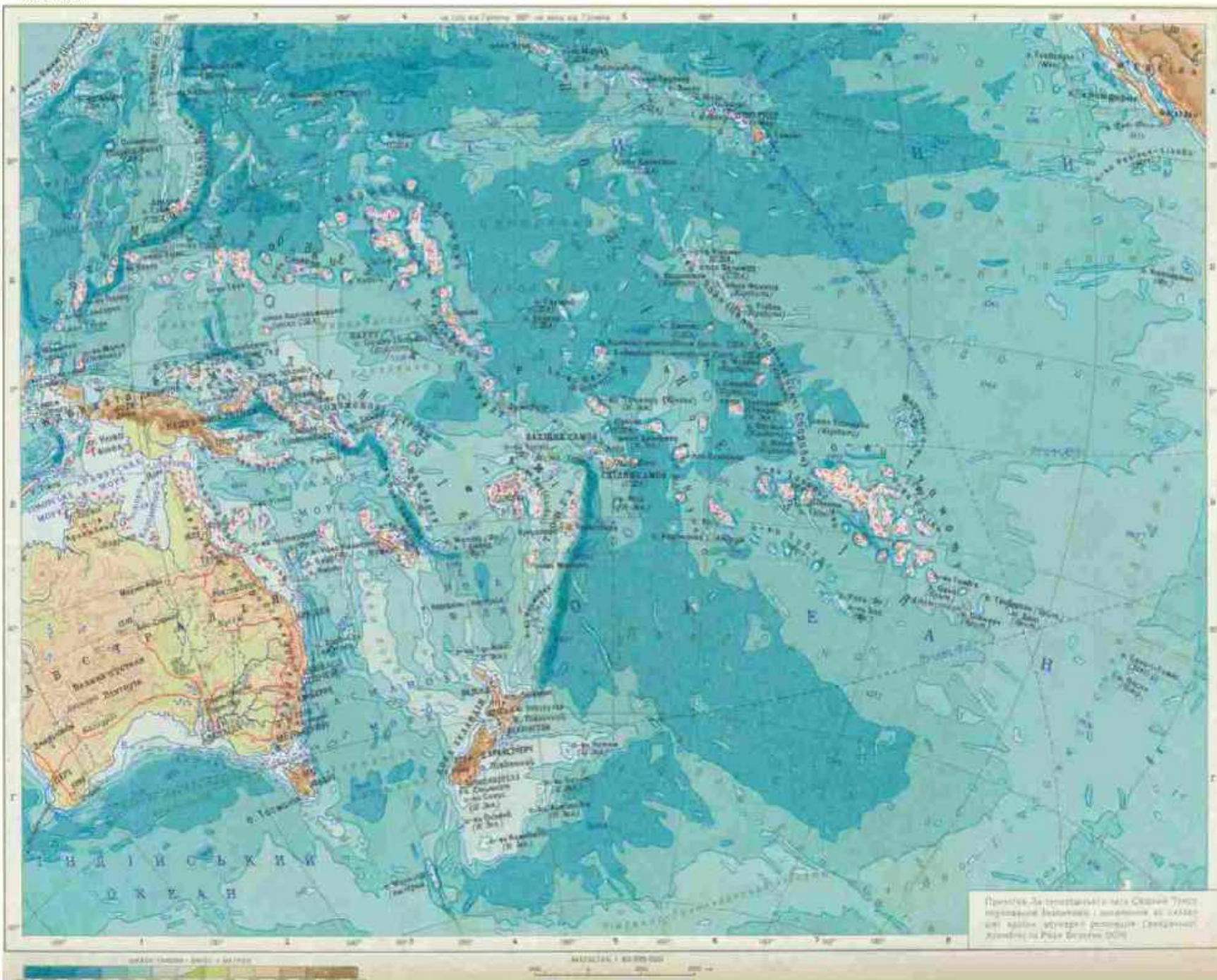

К. Д. Огієвоя.

Поставив спектаклі: «Безталанна» Карпенка-Карого, «Розпалата» Корнійчука, «Не називаючи прізвищ» Минка, «Восени, коли зацвіла яблуня» Верещака, «Дикий Ангел» Коломийця, «Васса Железнова» М. Горького, «Король Лір» Шекспіра, «Принциди» Ібсена та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1980.

ОГЛОБЛІН Дмитро Миколайович [29.VIII (11.IX) 1905, Перм — 12.X.1968, Донецьк] — укр. рад. вчений у галузі маркшейдерії, доктор тех. наук (з 1940), професор (з 1940), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1942. Закінчив (1928) Урал. політех. ін-т, працював в Урал. гірничому ін-ті (з 1942 — директор). З 1948 — зав. кафедрою Донецького політех. ін-ту. Осн. праці — з методики маркшейдерських робіт. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *М. Г. Палазов.*

ОГНЕВІЙ Костянтин Дмитрович (н. 30.IX.1926, Дніпропетровськ) — укр. рад. співак (тенор), нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1965. В 1955 закінчив Моск. консерваторію. У 1955—73 — соліст Київ. театру опери та балету, 1973—78 — Київ. філармонії. Партії: Люченціо («Приборкання непокірної» Шекспіра), Ленський («Євгеній Онегін» Чайковського), Сінодал («Демон» Рубінштейна), Юродивий («Борис Годунов» Мусоргського), Фауст (одноименна опера Гуно), Альфред («Травіата» Верді), Таміно («Чарівна флейта» Моцарта). Концертна діяльність. З 1965 викладає в Київ. консерваторії.

ОГНІВЦЕВ Олександр Павлович (27.VIII.1920, с. Петровське, тепер місто Ворошиловградської обл. — 17.IX.1981, Москва) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1965). Після закінчення 1949 Кишинівської консерваторії — соліст Великого театру СРСР. Партії (понад 30): Борис Годунов, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Грозний («Псковитянка» Римського-Корсакова), Вожак («Оптимістична трагедія» Холмйнова), Генерал Болконський («Гравець», «Війна і мир» Прокоф'єва), Мефістофель («Фауст» Гуно), Філіпп II («Дон Карлос» Верді). Концертна діяльність. Знявся у фільмах «Римський-Корсаков» (роль Шаліпіна, 1953), «Алеко» (1954). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951.

ОГОЛОШЕННЯ ПОМЕРЛИМ — визнання в судовому порядку померлого безвісно відсутнього у місці постійного проживання громадянина (див. *Безвісна відсутність*). Регулюється ст. 10 Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — ст. 21 Цивіл. УРСР, ст. 261—264 ЦПК УРСР). Відбувається за заявою заінтересованих осіб. Застосовується до громадянина, про місце перебування якого немає відомостей протягом 3-х років, а в разі, коли він пропав безвісти за обставин, що загрожували його життю, — при відсутності відомостей протягом 6 місяців. Відносно осіб, які пропали під час воєнних дій, О. п. може мати місце не раніше 2-х

років по закінченні цих дій. На підставі рішення суду про О. п. реєструється смерть відсутньої особи і настають відповідні наслідки в пов'язаних з нею особистих, майнових та ін. відносинах (успадковується її майно, припиняється шлюб, признається пенсія непрацездатним утриманням тощо). Якщо оголошена померлою особа виявиться живою, рішення про її О. п. скасовується.

ОГОНЁК — рос. рад. громадсько-політичний і літ.-художній ілюстрований щотижневий журнал. Виходить з 1923 у Москві. Перший редактор — М. Кольцов; з 1953 — А. Софронів. «О.» публікує хроніку сучасного життя, оповідання, нариси, вірші, фоторепортажі. Як додаток з 1925 виходить бібліотечка «О.», з 1928 — твори рос. і зарубіжних письменників. Нагороджений орденом Леніна (1973).

ОГОНОВСЬКИЙ Іларій Михайлович (6.XII.1854, с. Чагірів, тепер Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл. — 10.VII.1929, Львів) — укр. філолог і педагог. Закінчив Львівський ун-т (1884). Працював викладачем гімназії у Львові. Автор досліджень: «Про IV епоху Вергілія», «Про вплив Ізая на промови Демосфена» тощо. Написав «Методику граматики...» (1894, у співавт.). Уклад «Словар до Гомерової Одиссеї і Іліади» (1900). Перекладав твори грец. і рим. письменників. *Ю. К. Редько.*

ОГОНОВСЬКИЙ Омелян Михайлович (3.VIII.1833, с. Григорів, тепер Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл. — 28.X.1894, Львів) — укр. літературознавець бурж.-націоналістичного напрямку. Брат І. Огонівського. Був головою т-ва «Просвіта» у Львові (1877—94), професором Львів. ун-ту (з 1888). Автор шеститомної «Історії літератури руської» (1887—94), перекладу «Слова о полку Ігоревім» і приміток до нього. Писав також вірші, оповідання, драми («Гальська Острозька», «Федір Острозький»), складав шкільні підручники, досліджував історію укр. мови. Видав «Кобзар» Т. Шевченка (т. 1—2, 1893). І. Франко та М. Драгоманов гостро критикували О. за тенденційне висвітлення історії укр. л-ри, зокрема творчості Т. Шевченка.

ОГОРОДЖУВАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ — будівельні конструкції, що становлять зовнішню (огороджувальну) частину будинків (споруд) або поділяють їх на окремі приміщення. Захищають будинок (споруду) від дії зовн. факторів — вологи, вітру, шуму, температурного впливу, забезпечують звукоізоляцію (іноді й теплоізоляцію) приміщень. Часто О. к. є і несучими конструкціями. Розрізняють О. к. вертикальні (напр., стіни, перегородки) і горизонтальні (перекриття, нахилі, дахи). Вони бувають: монолітні, збірні й збірно-монолітні (див. *Монолітні конструкції*, *Збірні конструкції*, *Збірно-монолітні конструкції*); прості, або одношарові, й комплексні, або багатошарові; з дрібних (напр., плит, штигів, настіль) і великорозмірних елементів (див. *Великоблочные конструкції*, *Ве-*

ликопанельні конструкції, *Каркасно-панельні конструкції*). Виготовляють О. к. з бетону (у т. ч. *легкого бетону*), залізобетону, азбесто- і армоцементу, сталі, силікатів алюмінію, цегли, каменю, деревини, скла, пластмас, повітро-непроникних тканин і плівок тощо. Осн. характеристики О. к. — міцність, жорсткість, стійкість, волого-, вогне- і морозостійкість, довговічність, архітектурна виразність. Удосконалення О. к. пов'язане із зниженням їхньої маси і вартості, поліпшенням теплофіз. властивостей і конструктивних рішень, з підвищенням ступеня заводської готовності.

Лит.: Повышение эффективности металлических и деревянных конструкций. К., 1978; Дехтар А. Ш. Облегченные конструкции металлических стен промышленных зданий. М., 1979; Шерешевский Я. А. Конструирование промышленных зданий и сооружений. Л., 1979; Каменные и армокаменные конструкции. К., 1980. *Л. В. Косицкий, Л.-Л. Л. Савкина.*

ОГОРОДЖУВАЛЬНІ СПОРУДИ — гідротехнічні споруди, що захищають портову *акваторію* від хвиль, течій, наносів і криги. Бувають внутрішні (вона захищають утворенню хвиль в акваторії *порта*) і зовнішні. До О. с. належать *моли й шхели* (на морях, водосховищах, озерах), *людозахисні дамби й льодорізи* (на річках). Між берегом і О. с. або між О. с. залишають прохід (ворота), ширина якого не менша довжини найбільшого судна, що має входити у порт. З боку моря (водосховища, озера) кожна О. с. обмежується розширеною (головною) частиною обтічної у плані форми. Цю частину споруджують, як правило, на глибині, не меншій, ніж двократна висота розрахункової хвилі. Обсяг робіт при зведенні О. с. зменшують, використовуючи природні миси, острови, підводні мілини тощо. При розміщенні О. с. враховують конфігурацію берега і дна, напрям вітрів, течій і наносів; розташування О. с. в плані перевіряють лабораторними випробуваннями. *М. І. Губина.*

ОГОРОДЖУВАННЯ — одна з форм масового обезземелення селянства; основа т. з. *первісного нагромадження капіталу*. О. полягало в насильницькому згоні селян феодалами з землі, яку вони потім огорожували і приєднували до свого *домену*. Класичний вияв О. мало в Англії кін. 15 — поч. 19 ст. Селяни, які позбавлялися землі і перетворювалися здебільшого на бродяг і злидарів, підіймали численні повстання (зокрема, *Кета Роберта повстання 1549*). Т. з. парламентські О. (дозволені актами парламенту) у 18 — на поч. 19 ст. привели у Великобританії до ліквідації селянства як класу. О. було поширено також у Нідерландах, Франції та Німеччині.

ОГРЕНИЧ Микола Леонідович (н. 8.XII.1937, с. Іванівка, тепер смт Іванівського р-ну Одес. обл.) — укр. рад. співак (тенор), нар. арт. УРСР (з 1975). У 1965 закінчив Одес. консерваторію. В 1962—65 — артист Одес. театру муз. комедії, з 1966 — соліст Одес. театру опери та балету. Партії: Петро

О. П. Огнянов.

М. Л. Огренич.

Огірок сорту Успіх 221. Листок, плід та зав'язь.

Огірок-пірекач. Парія з квітками та плодами.

(«Наталка Полтавка» Лисенка), Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Ленський, Водомон («Євгеній Онегін», «Іоланта» Чайковського), Канародосі («Тоска» Пуччіні), Хозе («Кармен» Бізе), Оттавіо («Дон Жуан» Моцарта).

ОГУЗ — скіфський царський курган кін. 4 ст. до н. е. за 4 км на Пн. Сх. від смт Нижніх Сірогоз Херсон. обл. Розкопували його 1891—94, 1902, 1972, 1979—80 (дослідження тривають). Насип кургану (заввишки 20 м) був оточений ровом (діаметр 125 м) і валом. Під курганом відкрито 3 поховальні споруди — центральну і 2 бокові (всі погребовані в давнину). Інтерес становить центр. поховальна споруда (набійша з досліджених аналогічних скіфських пам'яток): у великій ямі було збудовано кам'яний склеп. У підземних коридорах, що вели до центр. поховальної споруди, знайдено багато золотих і срібних оздоб кіньської спорядження, золоті прикраси. В пн. боковій могилі, відкритій 1980, виявлено поховання жінки, яка, ймовірно, належала до скіфської верхівки. У вхідній ямі знайдено численні бронзові штатоповані прикраси, кістяки 3 коней, збруя яких була оздоблена срібними зображеннями вершника з пантерою, божества з левом, сцени шматування оленя грифонами. В підземній камері виявлено залишки античного саркофага, оздобленого платівками з кістки, що утворювали стилізовану картину «рослинного світу». Знайдено бл. 6 тис. золотих прикрас. Серед них: серга у вигляді скульптурного зображення сфинкса, платівки з зображеннями Великої скіфської богині, персонажів античної міфології: Афін, Аполлона, Геракла, Горіони та ін., підвіски у вигляді барана, лева, негроїдних облич. Предмети з О. зберігаються в Ермітажі та в Музеї історичних колекцій УРСР.

Лит.: Лесков О. Скарби курганів Херсонщини. К., 1974.

Ю. В. Болотник.

ОГУЗИ — тюркомовні племена в Центр. і Серед. Азії. На поч. 7 ст. в складі Тюркського каганату виник племенний союз токуз-О. (буквально — дев'ять О.). У 9 ст. О., яких витіснили кирізи, переселилися на тер. сучас. Сінцзяну і сучас. пров. КНР Ганьсу, де назва «токуз-О.» поступово витіснилася етнонімом «уйгур». У кін. 9 — серед. 10 ст. склався союз О. і в Приараллі і Прикаспії. В 10 ст. у пониззі Сирдар'ї виникла д-ва О. (з центром в Ангикенті), яку в серед. 11 ст. розгромили половці. Частина огузьких племен переселилася в південнорус. степи (в літописах відомі під ім'ям *торків*). Друга частина О., очолена *сельджуками*, завоювала країни Передньої Азії. О. відіграли важливу роль в етногенезі туркменів, азербайджанців, турків, а також гагаузів і каракалпаків.

ОДА (від грец. *οδή* — пісня) — в Стародавній Греції — урочистий ліричний вірш для хору. Пізніше О. — урочиста величальна пісня, присвячена якійсь видатній події чи особі. За часів античності

О. писали Піндар (Греція) і Гораций (Рим); в епоху Відродження — П. Ронсар (Франція). Значного поширення О. набула в поезії *класицизму* (Ж. Ж. Руссо у Франції та ін.). В Росії О. була найбільш поширена у творчості М. Ломоносова, Г. Державіна, революц. змісту надала цьому жанрові О. Радищев («Вольність»), О. Пушкін («Вольність»), К. Рильєв. В укр. лір. попередниками О. були *панегирики*, до О. наближається твір І. Котляревського «Пісня на Новий 1805 год пану нашому батьку, князю Олексію Борисовичу Куракіну» (1804). В 20-х рр. 19 ст. класична О. стала об'єктом бурлескних переробок (П. Гулак-Артемовський «До Пархома», «До Гараська» тощо). Рад. поети герміном «ода» підкреслюють високе громадянське звучання своїх творів («Ода революції» В. Маяковського, «Ода Конституції» І. Нежоди).

ОДАЙНИК Вадим Іванович (н. 29.VII 1925, Одеса) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1958. В 1952 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався в І. Штільмана, В. Косицького, С. Герасименка. Учасник Великої Вітчизняної війни. Твори: «Жнива» (1949), «Дорогі гості» (1952), «В. І. Ленін серед гуралів» (1957), «Гарасові шляхи» (1961), «Монтажники» (1964), «Напередодні» (1967), «Комуністи» (1969), «Гуцульське весілля» (1970), «Жито» (1970—71), «Червона кузня» (1972), «Дорога на Косів» (1976), «За кожно п'ядь рідної землі» (1977—78). Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями. Іл. див. також до ст. М. Ю. Лермонтов, т. 6, с. 130.

Лит.: Вадим Одайник. Альбом. К., 1979.

ОДВІРОК — дерев'яні бруси, що обрамовують дверний отвір. У нар. архітектурі О. часто оздоблюють різьбленням.

ОДЕЛЬСТИНГ (норв. *odelsting*) — нижня палата парламенту Норвегії — *стортингу*. Утворюється 1/4 депутатів *стортингу* (1/4 обирається *стортингом* до *верхньої палати* — *латингу*).

ОДЕНС — місто в Данії, на о. Фюль, адм. п. амту Оденсе. Розташоване в пониззі р. Оденсе. Вузол з-д і автошляхів. 168 тис. ж. (1974). Провідна галузь пром-сті — суднобудування. Розвинуті також

складання автомобілів та велосипедів, виробн. елеваторів та електроустаткування. Підприємства харч., текст., швейної пром-сті. Ун-т. Музеї: художній, історико-культурний, «Фюньське селище», будинок-музей Г. К. Андерсена, який народився в О. Архіт. пам'ятки 12—15 ст.

ОДЕР — нім. назва р. Одрі.

ОДЕСА — місто, обласний центр УРСР. Розташована на пн.-зх. узбережжі Чорного м. 1 057 тис. ж. (1980). Поділяється на 8 міських районів.

На тер. сучасної О. існувало тат. поселення Качибей (Хаджибей). Перша згадка про нього належить до 1415. На території, що за Ясським мирним договором 1791 відійшла до Росії, 1793 почали будувати фортеці, 1794 — нового міста. В 1795 офіційно затверджено його сучас. назву. Спочатку О. розвивалась як мор. порт. Особливо зросло екон. значення міста після прокладення з-щ О. — Балта — Єлизаветград (тепер Кіровоград) — Кременчук і О. — Київ. У 2-й пол. 19 ст. за обсягом зовн. торгівлі О. була на 2-му місці після Петербурга. В 19 ст. вона стала значним пром., наук. і культур. центром Пд. України. В 1817 в О. засн. *Рішельєвський ліцей*, перетворений згодом (1865) на Новоросійський ун-т в Одесі. В 1839 почало працювати *Одеське товариство історії і старожитностей*. О. відіграла значну роль у нац.-визвольному русі грец. і болг. народів. У 1814 було засновано грец. нац.-визвольне т-во «*Філікі етерія*», 1854 — «*Одеське болгарське настоятельство*». В 70-х рр. 19 ст. О. — центр народницького руху на Пд. України. З О. пов'язана революц. діяльність В. М. Фітера, А. І. Желябова, В. П. Обнорського, С. М. Халтуріна. Влітку 1875 в О. створено «*Південноросійський союз робітників*». На ознаменування 7-ї річниці Паризької комуні відбулася *Одеська сходка революційних гуртків 1878*. У 1898 створено Оден. к-т РСДРП [див. *Одеська організація РСДРП(б)*]. У 1901—02 оформилися с.-д. орг-ції «*Південна революційна група соціал-демократів*», «*Південний революційний союз соціал-демократів*», «*Робітничая воля*». Значну допомогу Оден. орг-ції РСДРП подавали В. І. Ленін (делегат III з'їзду РСДРП від Оден. орг-ції РСДРП), газ.

В. І. Одайник.

В. І. Одайник. Молодість. 1970. Кіровоградський краєзнавчий музей.

Огуз. Срібний кінський нашічник.

Огуз. Золота сережка.

Одеса. Ріг вулиць Дерибасівської та Радянської Армії.

«Искра», її агенти Д. І. Ульянов, В. В. Воробський, Р. С. Землячка та ін. Робітники міста брали участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. В 1904 в О. перебувало Пд. бюро к-тів більшовицької (див. *Південне бюро ЦК РСДРП 1904*). В 1905—07 О.— один з центрів революц. боротьби. Тут відбувся *Одеський червоний збройний виступ 1905*. Вночі проти 15 (28).VI 1905 до О. прибув повстанський броненосець «Потьомкін».

Аркада. 18 ст. Будинок Нової біржі (тепер філармонія). Архітектор О. О. Бернардашвілі. 1894—99. Театр опери та балету. Архітектори Г. Тейлмер та Ф. Феліксер. 1874—77. Інтер'єр.

Робітники О. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. В листопаді 1905 в О. виникла Рада робітн. депутатів. Відбулися *Одеські страйки робітників 1909—10, 1914*. У травні 1917 створено *Римчерод. 17 (30)*. І 1918 внаслідок перемоги *Одеського січневого збройного повстання 1918* в місті встановлено Рад. владу. Більшовики керували боротьбою трудящих О. проти австро-нім. окупантів і англо-франц. інтервентів. У підпіллі діяли *Одеський підпільний обласний комітет КП(б)У* та «*Іноземна колегія*» при Одес. обл. к-ті КП(б)У. Внаслідок *Одеської операції 1920* місто було виведено від денікінців. З 1932 О.— обл. центр. В роки Великої Вітчизн. війни з 3.VIII по 16.X 1941 тривала оборона міста від нім.-фашист. загарбників (див. *Одеська оборона 1941*). Під час нім.-рум. окупації 1941—44 в

О. діяли підпільні обком партії, 6 міських райкомів партії, в районі О.— 5 партизанських загонів. 10.IV 1944 місто було визволено внаслідок *Одеської операції 1944*. В 1942 встановлено медаль «За оборону Одеси». В 1965 місту-герою О. вручено орден Леніна і медаль «Золота Зірка». Містами-побратимами О. є Варна, Сегед, Спліт, Александрія, Генуя, Ліверпуль, Марсель, Тріполі, Оулу, Констанца, Йокогама, Ванкувер, Балтімор.

В О. народилися декабрист О. В. Поджіо, рос. революц. діяч П. П. Шмідт, рад. військ. діяч Р. Я. Малиновський. В О. деякий час жили декабристи П. І. Пестель, брати С. І. та М. І. Муравйови-Апостоли, С. Г. Волконський, М. І. Лорер, М. С. Лунін, М. Ф. Орлов, О. П. Юшневський, болг. революц. діячі і поети Х. Ботев, Г. С. Раковський, болг. революц. діяч Д. Благоев. Попечителем Одес. навч. округу деякий час був М. І. Пирогов. Викладали в Новоросійському ун-ті в Одесі І. І. Мечников, І. М. Сеченов, В. П. Філатов. Дореволюц. О. була значним пром. центром і трансп. вузлом Росії з відносно розвинутою харч. (консервною, борошномельною, цукрофаїнадною, тютювковою, м'ясною), металообр. та легкою пром-стю. На імпортованій сировині розвинулася джутова, хім. та деякі ін. галузі пром-сті. За роки соціалістичного будівництва, особливо у післявоєн. час, докорінно реконструйовано старі пром. підприємства і збудовано нові. Сучасна О.— великий індустр. центр країни з високорозвинутою багатогалузевою пром-стю, важливий міжнар. мор. порт. У місті — понад 170 пром. підприємств. Провідне місце у нар.-госп. комплексі О. посідає маш.-буд. і металообр. пром-сть. Найбільші підприємства цієї галузі: *Одеський завод важкого вагобудування імені П. Старостіна*, *Одеський завод важкого кранобудування імені Січневих повстанців*, *Одеське виробниче об'єднання «Пресмаш» імені 60-річчя Жовтня*, *Одеський завод радіально-свердильних верстатів імені В. І. Леніна*, *Одеське виробниче об'єднання по плугах і боронах «Одесагрунтмаш»*, наук.-виробниче об'єднання «Кисеньмаш», з-д «Кінап», всесоюзне наук.-виробниче об'єднання «Харчпромавтоматика», «Проммаш», «Одесакабель», «Будгидравліка», «Центроліт», судорем. та ін. з-ди. Осп. продукція машинобудування: радіально-свердильні, фрезерні, алмазно-розточувальні, прецизійні верстати, ковальсько-пресові й ґрунтообр. машини, устаткування для харч. пром-сті тощо. Хім. пром-сть представлена припортовими, нафтопереробним і суперфосфатним з-дами; хім.-фарм.— *Одеським виробничим тіміко-фармацевтичним об'єднанням «Вістимудятор»*. Розвивається виробн. синтетичних матеріалів. Значне місце за випуском пром. продукції міст посідає багатогалузева харч. пром-сть (*Одеський дослідний консервний завод імені В. І. Леніна*, *Одеський цукрофаїнадний за-*

вод імені XXVI з'їзду КПРС, хлібний завод № 4, комбінат харч. концентратів, завод шампанських вин, винно-коньячний комбінат, експериментальний винний з-д). О.— значна база рибпром. флоту (чорноморське виробн. об'єднання рибної пром-сті «Антарктика» — веде промисел в Атлантичному та Тихому ок., Чорному й Азовському морях). Провідні підприємства легкої пром-сті — *Одеське виробниче об'єднання імені В. В. Воробського*, *Одеська фабрика технічних тканин*, хутрова, суконна, взуттєві ф-ки. Виробн. буд. матеріалів (*Одеський лінолеумовий завод «Білыновик»*, виробничі об'єднання «Одесбудматеріали», «Одес-залізобетон», цем. з-д та ін.). О.— значний центр трансп. комунікацій країни (мор., залізнич., авіац. та автомоб.). Тут міститься *Чорноморське морське пароплавання*, *Одеський морський порт* торговельний, управління *Одеської залізниці*.

О.— важливий культур. центр республіки. В 1979/80 навч. р. у місті налічувалося 112 загально-

Пам'ятник О. С. Пушкіну. Скульптор Ж. А. Полонська, архітектор П. Х. Васильєв. 1888.

Пам'ятник Т. Г. Шевченку. Скульптори А. Ю. Білоостоцький та О. О. Супрун. 1968.

осв. шкіл (115 тис. учнів), 15 музичних, 3 худож. школи, 25 серед. спец. навч. закладів (36 тис. учнів), 20 профес.-тех. уч-щ (13,9 тис. учнів), 15 вищих навч. закладів (понад 86 тис. студентів), зокрема *Одеський університет імені І. І. Мечникова*, *Одеський інститут інженерів морського флоту*. Вище інженерне мор. уч-ще ім. Ленінського комсомолу, Технологіч. ін-т харч. пром-сті ім. М. В. Ломоносова, політех., гідрометеорологічний, нар. г-ва, мед., пед., консерваторія ім. А. В. Нежданової, інженерно-буд., електротех. зв'язку, с.-г., Технологічний ін-т холодильної пром-сті (див. окремі статті), а також Вища парт. школа. Працюють *Південний науковий центр АН УРСР* з наук. установами, що входять до нього, *Селекційно-генетичний всесоюзний науково-дослідний інститут ВАСГНІЛ*, на базі якого діє координаційний центр по розробці теор. основ селекції і насінництва в межах РЕВ, *Виноградарства і винобства український науково-дослідний інститут імені В. Є. Таїрова*, *Очних хвороб і тканинної терапії одеський науково-дослідний інститут імені акад. В. П. Філатова*, *Вірусології і етіміології одеський науково-дослідний інститут імені І. І. Мечникова*, *Одеська астрономічна обсерваторія*, Одес. відділення Азово-Чорномор. н.-д. ін-ту мор. рибного г-ва і океанографії та ін. наук. установи й проектні орг-ції. В місті 311 6-к різних підприємств і підприємств (книж. фонд — 28,5 млн. од.), серед яких одна з найстаріших 6-к України — *Бібліотека одеська наукова імені О. М. Горького* (1980 нагороджено орденом Дружби народів), 63 клубні заклади, 105 кіноустановок, у т. ч. 23 кінотеатри, 6 театрів: опери та балету, укр. муз.-драм., рос. драм., юного глядача, муз. комедії, ляльок, обл. філармонія, кіностудія, цирк. Функціонують 6 музеїв: *Одеський археологічний музей АН УРСР*, *Одеський історико-краєзнавчий музей*, *Музей мор. флоту СРСР*, *Художній музей*, *Літ. музей*, *Музей західного та східного мистецтва*. В О. 8 палаців і будинків піонерів і школярів, дві станції юних техніків, станція юних натуралістів, юнацька мор. флотилія, дит. спорт. школи тощо. Є зоопарк. Працює респ. вид-во «Маяк». Виходять 26 газет, у т. ч. обласні — «Чорноморська комуніст», «Знамя комунізму» та «Комсомольська іскра», міська — «Вечерня Одеса», 22 багатотиражні газети. Обл. радіомовлення й телебачення. Телецентр.

З О. пов'язана творчість багатьох письменників. Тут жили як застари О. Пушкін (1823—24), А. Міцкевич (1825). Помітний слід у літ. житті О. залишило перебування в місті В. Бєлінського (1846), М. Гоголя (1848, 1850—51), О. Островського (1860), М. Добролюбова (1861). В О. працювали бібліограф і критик М. Комаров, літературознавець Д. Овсієнко-Куликовський, прозаїки і поети П. Ніщинський, О. Ган, А. Марченко, М. Венгер, *Дніпрова Чайка*, *Менделєєв Мойхер-Сфорим*, Л. Кар-

мен, М. Щербина, А. Бобенко, Г. Комарівна. В О. було видано укр. альманахи «Нива», «З-над моря і долини», «Багаття». Пожвавленню літ. життя сприяло видання журналу «Юг» (1882), «По морю й суше» (1895—96), «Жизнь юга» (1897), «Южние записки» (1903—05), діяльність літ.-артистичного (1897—1916) та бібліографічного (1911—18) г-в. О. відвідували Леся Українка і М. Коцюбинський. У 1909 і 1911 тут лікувався І. Франко. В О. вчився болг. письменник І. Вазов; жив і працював класик рум. і молд. л-ри М. Емінеску. Короткий час 1891 працював вантажником в одес. порту М. Горький. Жив в О. і писав про неї О. Купрін, відвідував місто І. Бунін. У 1919 в О. вийшов літ. альманах «Червоний вінок», у якому було надруковано твори укр. рад. письменників П. Тичини, В. Чумака, В. Блакитного (Еллана), М. Терещенка. Вперше в О. виступив В. Сосюра (1920). У 20—30-х рр. в О. жили і працювали О. Довженко, Ю. Яновський, М. Куліш, М. Бажан, І. Микитенко, О. Корнійчук, С. Олійник. В О. народилися рос. рад. письменники А. Ахматова, Е. Багрицький, І. Бабель, В. Катаєв, В. Інбер, С. Кіранов, І. Ільф, Е. Петров, тут працювали Ю. Олеся, Л. Славін та ін. Жили в О. або побували тут В. Маяковский, К. Паустовський, Н. Хікмет, Л. Арагон, Т. Драйзер, М. Залка. Зростанню літ. сил сприяли створена 1924 філія «Гарту», літ. об'єднання «Потоки Октябрі» (1924—27), редакції журналів «Лавна» (1920), «Юголеф» (1924—27), «Шквал» (1924—33), «Металей дні», «Літературний Жовтень». У післявоєнні роки видано 23 випуски альманаху «Літературна Одеса», тепер виходить періодичний літ.-художній і громад.-політичний збірник «Горизонт». З 1934 працює відділення Спілки письменників України.

О. забудовувалася за регулярним планом (1794, інж. Ф. Деволлан; перероблено 1803, затверджено 1814). Були створені центр. міські ансамблі, в т. ч. Приморський бульвар (інж. К. Потьє, арх. Ф. К. Боффо) і напівкругла площа (тепер пл. К. Маркса; 1826—29, арх. А. Мельников). Від площі до моря ведуть Потьомкінські сходи (довж. 142 м, 1834—41, арх. Боффо). Серед архіт. пам'яток у стилі класицизму: палац Воронцова (тепер Палац піонерів ім. Я. Гордієнка; 1826—27), Стара біржа (тепер міськвиконком; 1828—34, перебудова 1871—73, арх. Ф. О. Моранді), обидва — арх. Боффо, палац Потоцького (тепер Худож. музей; кін. 18 — поч. 19 ст.), госпіталь (тепер клінічна мед. ін-ту; 1806—21, арх. Ж. Тома де Томон), палац Нарішкіної (тепер Палац культури моряків ім. М. Горького; 1829—30, арх. Боффо); еклектизму: Театр опери та балету (1884—87, арх. Г. Гельмер та Ф. Фельнер), Нова біржа (тепер філармонія; 1894—99, арх. О. Бернардаци), Археол. музей (1883, арх. Ф. Гонсіоровський), пасаж (1899—1903, арх. Л. Владек та Т. Фішель), будинок

Наук. 6-кім ім. М. Горького (1905—07, арх. Ф. Нестурх). В рад. час споруджено санаторії ім. Ф. Е. Дзержинського (1930—32, арх. А. Дубинін) і «Росія» (1939, арх. М. Кац та М. Кліффер), Ін-т оних хвороб і тканинної терапії ім. В. Філатова (1939, арх. Кац та Л. Кордовський), залізнич. вокзал (1952, арх. Л. Чупрін), будинок обкому Компартії України (1953, арх. Г. Топуз та ін.), мор. вокзал (1965—66, арх. В. Головін та В. Кремляков), гол. корпус політех. ін-ту (1965—67, арх. Л. Раджеро-Афанасьєва та М. Куткіна), готель «Чорне море» (1972, арх. І. Іванов, В. Савченко, Л. Ващенко та ін.), нове приміщення Театру муз. комедії (1981, арх. Г. Топуз). Пам'ятники: А. Е. Рішельє (1823—28, скульптор І. Мартос), М. С. Воронцову (1853, скульптор Ф. Бруггер, арх. Боффо), О. С. Пушкіну (1888, скульптор Ж. Полонська, арх. П. Васильєв), борцям за владу Рад (1960, скульптор П. Кравченко), Невідомому матросу (1960—69, скульптор М. Нарузецький), «Потомкам — нащадкам» (1965, скульптор В. Богданов), Т. Г. Шевченку (1966, скульптори А. Білоостоцький та О. Супрун), В. І. Леніну (1967, скульптори М. та О. Манієри), В. П. Філатову (1967, скульптор О. Ковальов), Л. М. Толстому (1967, скульптори О. Князих та А. Соловйов), М. Горькому (1972, скульптор Князих). З 1932 діє обл. відділення Спілки архітекторів УРСР.

Мистецьке життя О. розгорнулося на поч. 19 ст. В 60-х рр. 19 ст. в місті засновано Т-во заохочування красних мист., при якому з 1865 існувала *Одеська рисувальна школа*. В її діяльності активну участь брали Н. Кондаков, О. Павловський, Л. Іорні, К. Костанді, Г. Ладженський. З 1872 в О. регулярно влаштовувалися виставки *передвижників*. У 1890—1922 діяло *Товариство південно-російських художників*. Серед мистецьких осередків О. 1922—29 відзначалося *Товариство художників імені К. К. Костанді*, з яким були зв'язані Д. Крайнів, П. Волокидін, Є. Буковецький, О. Шовкуненко, В. Заузе та ін. В 1922 в О. існував Худож. ін-т (з 1934 — *Одеське художнє училище*). В О. містяться *Одеський художній музей*, *Одеський музей західного та східного мистецтва*. В О. жили і працювали художники М. Жук, Л. Мучник та ін. Є обласна організація Спілки художників УРСР.

Музичне життя розвивалося з перших років існування міста. Вже 1799 тут був музикантський цех (див. *Музикантські цехи на Україні*). В 1804 відбулися перші вистави рос. мовою (аматорська постановка опери «Мельник — чаклун, обманщик і сват» Соколовського). В 1810 відкрито міський театр (збуд. 1809, арх. Ж. Тома де Томон), у якому 1811 виступала кріпацька оперна і драм. трупа князя О. Шаховського за участю кріпацького оркестру М. Куликовського, а згодом — італ. оперні трупи (антрепризи Замбоні, з 1821 — Буонаволлі та ін.). В 1827—47 вистави італ. опери чергува-

лися з рос. спектаклями трупі 1. Штейна та ін.; пізніше виступали тільки італ. трупи, в їхніх виставах брали участь і рос. співаки. В 1847 в О. виступав Ф. Ліст. З 70-х рр. 19 ст. утворилася рос. антреприза (виконувалися уривки з опер «Іван Сусанин», «Руслан і Людмила» Глінки, опери А. Рубінштейна та ін.). В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. до О. приїздили композитори М. Мусоргський (1879), П. Чайковський (1893, пост. «Пикової дами»), М. Римський-Корсаков (1894), О. Глазунов, М. Попов-Іванов, С. Рахманінов; диригенти В. Сафонов, О. Виноградський; співаки Ф. Шаліпін, С. Крушельницька, Л. Собінов; балетники А. Павлова, К. Гельцер та ін. В О. жили і працювали укр. композитори П. Ніщинський, П. Сокальський, М. Аркас. Концертне життя вело Філармонічне т-во (засн. 1842), яке 1870 об'єдналося з т-вом любителів музики (засн. 1865 з ініціативи П. Сокальського) й дістало назву Одес. муз. т-во. В 1884 створено Одес. відділення Рос. муз. т-ва, при якому 1897 відкрито муз. уч-ще, перетворене 1913 на консерваторію. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в Одес. опері було поставлено твори укр. композиторів В. Фемеліди, К. Данькевича та ін. З О. пов'язана діяльність композиторів М. Віліньського, В. Золотарьова, диригентів І. Прибіка, А. Мартуліана, А. Павловського, хорового диригента К. Піррова, скрипалів П. Столярського і Д. Ойстраха, піаніста Я. Зака, співаків М. Гришка, І. Патержинського, Ю. Кипоренко-Доманського, О. Благовидової, П. Цесевича, балетмейстерів К. Голубовського, П. Вірського, М. Мойсеева. В місті працюють *Одеський театр опери та балету*, *Одеський театр музичної комедії*, філармонія (засн. 1937), *Одеська консерваторія* імені А. В. Нежданової, спец. дит. муз. школа-десятирічка ім. П. С. Столярського, муз. уч-ще, дит. диригентсько-хорова школа (з 1966). Муз. освіту дає і муз.-пед. ф-т при Одес. пед. ін-ті ім. Ушинського (з 1966). Одес. відділення спілки композиторів України — з 1937. Театр. життя О. почалося 1803 з аматорських вистав та виступів «мандрівних комедіантів». З 1809 грала кріпакська трупа О. Шаховського. Пізніше тут гастролювали М. Шепкін, П. Мочалов, К. Солених. В 40-х рр. трупи К. Зелінського і Рихановського ставили укр. муз.-драм. вистави «Наталка Полтавка» Котляревського та «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка. В 1861—82 в місті тримав антрепризу М. Милославський, який залучив до участі у виставах М. Рошчина-Ісариова, М. Іванова-Козельського, І. Киселевського, В. Андреева-Бурлака. В 1871 в О. почав свій творчий шлях М. Кропивницький у ролі Стецька («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка). В 1883—93 він щороку виступав тут разом з ін. видатними діячами укр. сцени — М. Заньковецькою, М. Садовським, П. Саксаганським, Г. Затиркевич-Карпинською. В

серпні 1918 гастролював київський «Молодий театр», керований Л. Курбасом. У перші роки Рад. влади в О. було створено нові театри: *Одеський Перший український робітничо-селянський театр* імені І. Франка (1924—25), Укр. драм. театр, «Масодрам» («Майстерини соціалістичної драматургії»), Районний драм. театр, театр «Червоний факел» та ін. В 1946—53 в О. функціонував Театр Рад. Армії (з 1954 — у Львові). В театрах О. працювали видатні артисти укр. рад. театру та кіно Ю. Шумський, І. Замичковський. Тепер у місті діють *Одеський український музично-драматичний театр* імені Жовтневої революції, *Одеський російський драматичний театр* імені А. В. Іванова, *Одеський театр юного глядача* імені М. Островського, *Одеський театр ляльок*. На поч. 1900-х рр. в Одесі відкрилися стаціонарні кінотеатри. В 10-х рр. 20 ст. засновано кінотеатр «Мирограф» (фільми: «Одеські катакомби», 1912, режисери Д. Марченко, М. Медведєв; «Апостол», 1917, реж. М. Салтиков). У 1919 на базі націоналізованих приватних кінотеатрів засн. *Одеську кінотеатру художніх фільмів*, яка до 1930 була гол. осередком укр. рад. кінематографії. На цій студії працювали укр. рад. письменники Ю. Яновський, О. Корнійчук; режисери В. Гардин, А. Луїдін, П. Чардинін, Г. Стабовий, О. Довженко, Г. Тасін, І. Кавалерідзе; кінооператори Б. Завелєв, Д. Демущий та ін.; знімались актори М. Заньковецька, А. Бучма, І. Замичковський, Ю. Шумський. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433. Літ.: В боротьбі за Октябр. (Март 1917 — январь 1918). Сборник документов и материалов. Одесса, 1957; В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов. Одесса, 1962; Одесская область в Великой Отечественной войне. 1941—1945 гг. Документы и материалы. Одесса, 1970; История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. К., 1978; Одесса. Очерк истории города-героя. Одесса, 1957; Миста-герой. Україна. К., 1966; Долженкова А. Н., Даченко П. Ф. Одесса. Путеводитель. Одесса, 1978; Балацкий В. Г. Подлин Одессы. Путеводитель. Одесса, 1978; Изобразительное искусство Одессы. М., 1981. П. С. Дачко (господарство, освіта), Г. Д. Завелєв (література), В. А. Афанасьєв (образотворче мистецтво).

ОДЕСЬКА АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ. Астрономічна обсерваторія Одеського держ. університету — науково-дослідна установа. Засн. 1871. О. а. о. має дві позаміські спостережні станції в селах Маяки Біляївського р-ну та Крижанівка Комінтернівського р-ну Одес. обл. Гол. інструменти: 5 рефлекторів, 5 рефракторів, катадіоптричний телескоп, камера Шмідта, 2 метеорні патрулі, семикамерний астрограф, меридіанний круг. З 1981 в с. Маяки почав працювати декаметровий радіотелескоп УРАН-4 (належить АН УРСР). Основні напрями наукової роботи: меридіанні визначення небесних координат зір і планет, вивчення змінних зір та метеорів, розробка нових телескопічних систем та електронних

приладів. З О. а. о. пов'язана діяльність О. К. Кононовича, О. Я. Орлова, В. П. Цесевича та ін.

ОДЕСЬКА ЗАЛІЗНИЦЯ (до 1979 — у складі Одесько-Кишинівської залізниці) — перша на Україні залізниця. Заг. довжина 4090 км. Обслуговує Одеську, Кіровоградську, Черкаську, Миколаївську, Херсонську і частково Вінницьку області. Взаємодіє з Одеським, Іллічівським, Миколаївським, Херсонським, Білгород-Дністровським, Ізмаїльським портами і забезпечує експортно-імпортні перевезення. Управління міститься в Одесі. На тер. сучас. району дії О. з. першими 1865 були збудовані ділянки Одеса — Балта, Роздільна — Кучурган. У 1870 Одесу було з'єднано залізницею з Києвом і відповідно з Москвою і Петербургом. Залізничники О. з. під керівництвом більшовиків брали активну участь у революц. боротьбі, зокрема в загальному страйку на Півдні Росії 1903, в Одеському червоному збройному виступі 1905, у Всеукраїнському страйку залізничників 1918. За роки Рад. влади проведено генеральну реконструкцію О. з. Збудовано нові лінії: Херсон — Вадим, Арциз — Ізмаїл, Коловівка — Водопій (Миколаїв-Сортувальний), Снігурівка — Нововесела, Одеса — Іллічівськ та ін. Майже весь обсяг перевезень здійснюється прогресивними видами тяги, в т. ч. електричною — 60%. Впроваджуються автоматизація і централізація управління рухом. О. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

В. С. Шрамко.
ОДЕСЬКА КІНОСТУДІЯ ХУДОЖНІХ ФІЛЬМІВ. Створена в 1919 на базі приватних кінотеатрів, як кіносекція політвідділу 41-ї дивізії Червоної Армії. В 1920 назв. Одес. відділом Всеукр. кінокомітету, 1922 реорганізована в Одес. кінофабрику ВУФКУ, 1929 — в

Одеса. Пам'ятник «По-
томкінцям — нащадки». Скульптор В. О. Богданов, архітектори М. М. Волков, Ю. С. Лапін. 1965.

Одес. кінофабрика «Українфільм», 1938—41 — О. к. х. ф. В 1941 була евакуйована до Серед. Азії. Після визволення Одеси відродилася як Чорноморська кінофабрика — виробнича база «Мосфільму» та ін. кіностудій. У 1955 реорганізована в О. к. х. ф. Перший худож. фільм («Шведський сірник», реж. Лесь Курбас) було випущено 1922. В 1926 на Одес. кіностудії дебютував О. Довженко («Вася-реформатор»), де поставив фільми: «Сумка дикпур'єра» (1927), «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929). Із студії пов'язана діяльність письменників Ю. Яновського, М. Бажана, О. Корнійчука. В різний час на студії працювали: П. Чардинін, В. Гардін, П. Лундін, Г. Стабовий, Г. Тасін, Лесь Курбас, І. Кавалерідзе, М. Хуців, оператори Б. Завелев, Д. Демуцький, художник В. Кричевський; знімалися актори М. Заньковецька, Н. Ужвій, А. Бучма, Ю. Шумський, Г. Юра та ін. Серед фільмів, створених на студії, — «Остап Бандура» (1924, реж. В. Гардін), «Тарас Шевченко» (1926, реж. П. Чардинін), «Два дні» (1927, реж. Г. Стабовий), «Микола Джеря» (1928, реж. М. Терещенко), «Нічний візник» (1929, реж. Г. Тасін), «Злива» (1929, реж. І. Кавалерідзе), «Танкер „Дербент“» (1940, реж. О. Файншмімер), «Весна на Зарічній вулиці» (1956, реж. М. Хуців), «Спрага» (1959), «Приходьте завтра» (1963, обидва — реж. Є. Ташков); «Наш чесний хліб» (1964, реж. К. та О. Муратови), «Вірність» (1965, реж. П. Тодоровський), «Червоні дикпур'єри» (1978, реж. В. Новак), «Багряні береги» (1979, реж. Я. Лупін).

ОДЕСЬКА КОМІСІЯ КРАЄЗНАВСТВА — науково-дослідна установа при АН УРСР, що існувала 1923—31 в Одесі. Головою її був С. С. Дложевський. О. к. к. складалася з кількох секцій: археологічної, етнографічно-лінгвістичної, вивчення природних багатств, соціально-історичної та ін. Вчені, які входили до О. к. к., зробили вагомий внесок у справу організації та розвитку рад. історичної, географічної науки на Пд. України. О. к. к. випускала «Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук» (в. 1—5, 1924—30).

ОДЕСЬКА КОНСЕРВАТОРІЯ імені А. В. Нежданової, Одеська державна консерваторія імені А. В. Нежданової — вищий спец. муз. навч. заклад системи М-ва культури УРСР. Утворена 1913 на базі муз. уч-ща (засн. 1897) Одес. відділення Рос. муз. т-ва. В 1923 була розділена на муз. ін-т і технікум-вуз, які 1928 об'єднано в муз.-драм. ін-т ім. Л. Бетховена. В 1934 О. к. к. відновлено в попередньому профілі, з 1950 — імені А. В. Нежданової. Навчання ведеться на ф-тах: фортепіанному, оркестровому, вокально-хоровому, музикознавчому. Є денна, вечірня й заочна форми навчання. При О. к. — оркестри (симф. і нар. інструментів), хор, оперна студія (1961), спец. дит. муз. школа-десятирічка ім. П. С. Столярського (з 1933). В різний час в О. к. викладали Б. Рейдер, О. Благовидо-

ва (спів), П. Столярський (скрипка), П. Бібер, М. Старкова (фортепіано), К. Пігров (хорове диригування), композитори М. Вілінський, В. Золотарьов, К. Даникевич, диригент Й. Прибітк. Серед випускників консерваторії — нар. артисти РСРС скрипаль Д. Ойстрах, піаністи Е. Гігельс, Я. Зак, співаки М. Гришко, О. Кривченя, Є. Чавдар, Б. Руденко; нар. арт. РРФСР Г. Олійниченко. З вихованців О. к. було організовано Молд. хорову капелу «Дойна» (1930) та ін. колективи.

ОДЕСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1932. Історія її бере початок від Одес. орг-ції РСДРП [див. *Одеська організація РСДРП(б)*], марксист. гуртків і груп, що виникли в кін. 19 — на поч. 20 ст. в Одесі, Акермані, Ананьєві, Балті. В класових битвах проти царизму і капіталізму авторитет більшовиків, їхній вплив на маси невпинно зростали. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції трудящі Одещини і Придунайського краю піднялися на боротьбу за владу Рад. Під керівництвом більшовиків відбулося *Одеське січневе збройне повстання 1918*. 17 (30). I 1918 було встановлено Рад. владу в Одесі, а згодом — по всій Одещині. Але в січні — лютому 1918 боярська Румунія при підтримці *Антанти* захопила Ізмаїльщину, в березні 1918 тер. Одещини окупували австро-нім. війська. Більшовики перейшли на нелегальне становище. У згуртуванні сил парт. підпілля важливу роль відіграв *Перший з'їзд КП(б) України*. Влітку 1918 ЦК КП(б)У направив в Одесу досвідчених парт. працівників І. Ф. Смирнова (М. Ласточкина), С. І. Соколовську, Л. Й. Картвелишвілі, І. Є. Клименка та ін. Було створено *Одеський підпільний обласний комітет КП(б)У*, який очолив боротьбу трудящих за відновлення влади Рад. Почала виходити нелегальна газета «*Коммунист*». 27.XI 1918 Одесу окупували війська Антанти. Для розгортання революційної роботи серед них за вказівкою ЦК РКП(б) при обкомі було створено «*Іноземну колегію*». В лютому 1919 відбулася обл. парт. конференція, яка відзначила, що, незважаючи на жорстокий терор окупантів, більшовики зміцнили свої ряди. За кілька місяців роботи в підпіллі чисельність їх зросла в 5 раз. У квітні 1919 всю Одещину було визволено від інтервентів. Проте в серпні 1919 її захопили війська Денікіна. Парт. підпілля, яке керувало повстанським рухом і страйковою боротьбою проти денікінців, постійну допомогу подавали ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. До кін. лютого 1920 в містах і селах губернії було відновлено Рад. владу. В 1920 утворено Одес. губернію. 16.XI 1920 відбулася 1-а губ. парт. конференція, яка намітила завдання по відбудові нар. г-ва. В 1923 було створено Одеський округ. У 1925 ліквідовано губернію. Одес. окружна парт. орг-ція налічувала в тому році 9721 комуніста. Відповідно до

курсу партії на здійснення *ленинського плану побудови соціалізму в РСРС* парт. орг-ція мобілізувала трудящих на завершення відбудови нар. г-ва, реконструкцію старих і будівництво нових підприємств. У роки довоєнних п'ятирічок Одес. окружна, з 1930 — міська, а з 1932 — обл. парт. орг-ція спрямувала свої зусилля на здійснення соціально-екоп. перетворень у місті і на селі. Соціалістична реконструкція нар. г-ва супроводжувалася підвищенням матеріального добробуту і культур. рівня трудящих. Зростали ряди парт. орг-ції. В травні 1938 вона налічувала бл. 20 тис. комуністів, березні 1940 — 32 тис., квітні 1941 — понад 38 тис. На поч. Великої Вітчизн. війни в Червону Армію пішли 60% складу Одес. міської парт. організації. Партійна організація була організатором *Одеської оборони 1941*. Для керівництва антифашист. підпільним і партизан. рухом на тер. суц. Одес. області було утворено Одес. підпільний обком КП(б)У, 9 райкомів партії. Під час фашист. окупації тут активно діяли партизани і розвідувально-диверсійні загони (зокрема, загін В. О. Молодцова) і групи, підпільні орг-ції і групи. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У подавали одес. підпіллю постійну допомогу.

Після вигнання окупантів Одес. обл. парт. орг-ція спрямувала зусилля трудящих на відбудову і дальший розвиток нар. г-ва. За роки четвертої п'ятирічки (1946—50) ліквідовано наслідки руйнувань, заповдіяних фашист. загарбниками г-ву області. Після успішної відбудови нар. г-ва гол. увагу обласної партійної організації було зосереджено на завданнях дальшого розвитку економіки, науки і культури. У зв'язку з включенням 1954 до складу Одеської області Ізмаїльщини чисельність О. о. п. о. зросла. В роки наступних п'ятирічок парт. орг-ція приділяла велику увагу розвитку пром-сті, особливо машинобудівної і металообробної, легкої і харчової, орг. зміцненню колгоспів, а також молодих г-в Придунайського краю. Здійснюючи рішення XXIII — XXVI з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує орг. і масовополіт. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, всемірне впровадження в нар. г-во досягнень науково-тех. прогресу, підвищення ефективності сусп. виробн., поліпшення якості продукції. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. 182 з них удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а М. О. Посмітню та П. П. Ведуті це звання присвоєно двічі. Успішному виконанню нар. госп. планів сприяє традиційне змагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР і братніх республік. Обл. парт. орг-ція проводить велику роботу по вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів, активної боротьби за перетворення в життя комуністичних ідеалів.

За час існування обл. парт. орг-ції відбулося 24 обл. парт. конференції. О. о. п. о. об'єднує 5 міських, 8 міських районних і 25 сільських районних парт. орг-цій, у яких на 1.1 1981 налічувалося 156,4 тис. комуністів.

У різний час парт. орг-цію очолювали М. М. Майоров, Є. І. Вегер, А. Г. Колибанов, О. І. Кириченко, О. О. Єлішев, Л. І. Найдек та ін. Вірним помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, що налічує 316 135 чол. (на 1.1 1981). Органами Одес. обл. парт. орг-ції є газ. «Чорноморська комуна» та «Знамя комунізму». Про розвиток економіки і культури області див. також *Одеська область. Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Из истории Одесской партийной организации. Очерки. Одесса, 1964; История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. К., 1978.*

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 27.II 1932. Розташована на крайньому Пд. Зх. республіки. На Пд. омивається Чорним м. До області належить о. Зміїний. Поділяється на 26 районів, 349 сілрад, має 17 міст і 29 с-х міськ. типу. О. о. нагороджено орденом Леніна (1958). Центр див. на окремому аркуші, с. 480—481.

Природа. Берегова лінія Чорного м. в межах області розчленована багатьма лиманами (*Дністровський лиман, Хаджибейський лиман, Куяльницький лиман, Тилігульський лиман* та ін.), які повністю або частково відокремлені від моря піщано-черепашинковими пересипами. Поверхня О. о. — хвиляста рівнина, що поступово знижується з Пн. Зх. на Пд. Сх. Більша, пд. частина О. о. лежить у межах *Причорноморської низовини*. На Пн. — відроги *Подільської височини* (вис. до 268 м). На Зх. в межах області заходять відроги Молдавської височини. В цілому поверхня області значно розчленована, особливо у пн. частині. Серед корисних копалин найбільше значення мають різні буд. матеріали (черепашник, граніти, гнейси, глини, пісок). Є також графіт, кам. сіль. Джерела мінеральних вод («Куяльницький» та ін.), лікувальні грязі. Клімат області помірно континентальний, з недостатньою зволоженістю. Зима коротка, м'яка, з частими відлигами, літо тривале, жарке. Пересічна т-ра повітря у січні від -2° на Пд. до -5° на Пн. Сх., липня від $+21^{\circ}$ на Пн. Зх. до $+23^{\circ}$ на Пд. Річна кількість опадів від 350 мм на Пд. до 460 мм на Пн. і Пн. Зх.

Вегетаційний період 170—200 днів. Річки О. о. належать до бас. Чорного м. На Пд. області, на кордоні з Румунією тече р. Дунай (його Кілійське гирло), на Зх. — пониззя Дністра з притг. *Кучурганом*, на Пн. — *Кодима* і *Савранка* (притг. Пд. Бугу). В області багато невеликих річок, які впадають у озера і лимани, влітку ці річки часто пересихають (Великий і Малий Куяльник, *Козильник, Сарата, Тилігул* та ін.). Найбільші озера: *Кагул, Ялпуг, Кугурлуй, Катла-*

Лісостеповий краєвид області.

бух, Китай, Сасик (Кундук) — прісні, *Шагани, Алібей, Бурнас* — солоні. Найпоширеніші ґрунти — чорноземи південні і звичайні середньогумусні та малогумусні. На Пн. переважають темно-сірі опідзолені ґрунти та чорноземи опідзолені; у примор. смугі — малогумусні чорноземи та темно-каштанові ґрунти, по долинах річок і балках — лучні і чорноземно-лучні. Пн. частина області лежить у лісостеповій зоні, решта — в степовій. Ліси (дуб, клен, граб, в'яз, біла акація, терен, верба, тополя) збереглися переважно на невеликих ділянках вододілів, по долинах річок і в балках. Багато полелазисних смуг (акація, абрикос, лок, клен). Лісом вкрито 3,5% тер. області. Степова рослинність (різнотравно-типчаково-ковилові і типчакково-ковилові угруповання) збереглися лише на невеликих ділянках. Степові простори області майже повністю розорані. У пониззі Дунаю і Дністра значні площі займають очеретяні плавні. На тер. області зустрічаються вовк, лисиця, козуля, дика свиня, заєць-русак, дикий кролик, хом'як, ховрах крапчастий, сурик, польова миша; птахи — перепел, сіра куріпка, дрофа, шпак, жайворон, кібчик та ін.; плазуни — міянка, гадюка степова, вуж, ящірка та ін. В плавнях — норка, видра, горностай, ондатра, качки, гуси, лебеді, пелікани, баклани, чаплі, кулики. В річках — сазан, лещ, дунайський оселедець, щука. У прибережних водах Чорного м. —

бички, ставрида, кефаль, які мають пром. значення; в ставках — короп. Для охорони природи в області створено філіал Чорноморського заповідника (Дунайські плавні) та держ. заказники (Коса Стрілка, Петровський, Староманзирський, Дальницький).

Населення. Осн. населення — українці. Живуть також росіяни, болгар, молдавани, євреї та ін. Пересічна густота нас. — 77 чол. на 1 км² (1980). Найгустіше заселені пн. і пд.-зх. райони області. Міське населення становить 63%. Найбільші міста: *Одеса, Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Іллічівськ*. **Народне господарство.** До Великої Жовт. соціалістич. революції територія сучас. О. о. була переважно агр. районом з одиобічним г-вом зерново-тваринницького напрямку. Майже вся пром-сть (в основному підприємства харч. пром-сті, по виробн. с.-г. реманенту, ремонту суден і залізничного рухомого складу) була зосереджена в Одесі. Г-во значною мірою було пов'язане з зовн. ринком; більшу частину зерна вивозили за кордон, значна кількість підприємств (цукрофаїнадні, борошномельні та ін.) також виробляла товари на експорт або переробляла імпортову сировину (джутова, коркова, чаєрозважувальна та ін. ф-ки). У пд.-зх. частині області, яка 1918—40 у складі Бессарабії перебувала під владою боярської Румунії, пром-сті не було зовсім, а с. г. було надзвичайно відсталім. У 1940 цю територію було возз'єднано з Рад. Україною.

За роки Рад. влади О. о. перетворилася на одну з високорозвинутих в екон. відношенні областей республіки з потужною маш.-буд., хім., нафтохім., легкою і харч. галузями пром-сті, багатогалузевим с. г., рибальством, розвинутим транспортом, курортним г-вом. **Промисловість.** Область посідає провідне місце в союзному і респ. виробництві ряду видів продукції — на неї припадає 100% союзного випуску устаткування для газополуменової обробки металів, 28,6% кранів на пневматичному ході, 53,2% тракторних плугів, понад 50% респ. випуску металорізальних верстатів, понад 16% ковальсько-пресових машин (1980). У структурі пром-сті провідне місце належить маш.-буд. і металообр. (23,5% валової продукції, 1979), а також хім. і нафтохім. (4%), харч. (40%) та легкій (20%) галузям. Основу електроенергетики становить електроенергія Молдавської, Каховської, Криворізької-ІІ та Ладизинської ДРЕС і

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 33,3 тис. км²

Населення — 2556 тис. чол. (1980)

Центр — м. Одеса

ПОСІВНІ ПЛОЩІ
ОСНОВНИХ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
КУЛЬТУР (1979, %)

Овесь півняний
Ячмінь
Соняшник
Овочеве-баштанні
і картопля
Інші культури

Пором Іллічівськ — Варна в Іллічівському порту. На Одеському заводі важкого кранобудування імені Січового повстання. В одному з цехів Одеського заводу шампанських вин.

ОДЕСЬКА
ОБЛАСТЬ

Дубоссарської ГЕС, які входять до Єдиної енерг. системи Європ. частини СРСР, та Одеської ТЕЦ. Машинобудівні і металообр. підприємства зосереджені в основному в Одесі: одеське виробниче об'єднання по плугах і боролах «Одесарунтомаш», Одеський завод важкого кранобудування імені Січневого повстання, Одеський завод важкого вагобудування імені П. Старостіна, одеське виробниче об'єднання «Пресмаш» імені 60-річчя Жовтня, Одеський

Березівка, Тарутине, Красні Оки), виноробною (одеські завод шампанських вин, винно-коньячний комбінат, експериментальний винний з-д; 23 радгосп-заводи; найвідоміші серед вин — «Шабське» і «Перлина степу»). Серед галузей легкої промисловості найбільшого розвитку набули тексти. (Одеса, Татарбунари), джутова (Одеса), взут. (Одеса) і швейна (Одеське виробниче швейне об'єднання імені В. В. Воронького, Балтська і Білгород-Дністровська швейні

Зх.) і товарні сади (яблуні, груші, сливи, черешня, абрикоси, персики). Площа плодово-ягідних насаджень 1979 становила 45,3 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 34,7 тис. га; виноградин насаджень — відповідно 98,1 тис. га і 77,6 тис. га. У тваринництві розвинуті мол.-м'ясне скотарство, свинарство, птицевництво і вівчарство. Кормова база тваринництва включає вирощування кормових культур (кукурудза, однорічні й багаторічні трави), продукцію ком-

Центральна частина села Шабі Білгород-Дністровського району.

Червонознам'янський тваринницький комплекс Іванівського району.

завод радіально-свердильних верстатів імені В. І. Леніна, одеське науково-виробниче об'єднання «Кисеньмаш». Одеський завод «Кінап», судоремонтні заводи в Одесі, Іллічівську, Ізмаїлі тощо. Ці підприємства виробляють алмазно-розточувальні та універсально-фрезерні верстати, засоби автоматизації, самохідні крани, кіноапаратуру, тарні та технологічні ваги, устаткування для холодної, хім. і поліграф. пром-сті тощо. Дедалі більшого значення набуває хім., нафтохім. і нафтопереробна та хіміко-фармацевтична промисловість (одеські припортовий, суперфосфатний, нафтопереробний з-ди, одеське виробниче хіміко-фармацевтичне об'єднання «Біостимулятор»). В області значно розвинута багатогалузева харч. промисловість, яка представлена такими галузями: консервною (Одеський дослідний консервний завод імені В. І. Леніна, Ізмаїльський, Кодимський та ін. консервні з-ди), борошномельною (Одеса, Білгород-Дністровський), цукровою (Одеський цукрорафінадний завод, цукр. з-ди у Зеленогірському, Котовську, Радісному), олійно-жировою (Одеса), м'ясною (Одеса, Котовськ, Ізмаїл, Арциз, Білгород-Дністровський), рибною (чорноморське виробниче об'єднання рибної пром-сті «Антарктика» з філіялами: рибоконсервним у Білгород-Дністровському та рибобобр. у Ізмаїлі та Вилкові; рибзавод в Одесі), молочною (Одеса, Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Балта,

ф-ки). Підприємства деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті в Одесі, Котовську, Балті, Ізмаїлі. Пром-сть буд. матеріалів розвивається на базі нерудних корисних копалин (вироби. цементу, лінолеуму, залізобетонних виробів, рубероїду, черепиці, стінових плит, вапна та ін.; осн. центри — Одеса, Іллічівськ, Білгород-Дністровський, Арциз, Ізмаїл). Сільське господарство. Важливою частиною нар.-госп. комплексу області є с. г., пасамперед землеробство (дає 53% заг. кількості с.-г. продукції) та інтенсивне тваринництво мол.-м'ясного напрямку. В 1979 в О. о. було 319 колгоспів, у т. ч. 16 риболовецьких, 132 радгоспів, 40 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 26 об'єднань райсільгоспхімії. С. г. області має високій рівень механізації (табл.). У 1979 в області використовувалося с.-г. підприємствами й г-вами 2871,7 тис. га землі, під с.-г. угіддями було 2569,9 тис. га, з них орних земель — 2078,6 тис. га. Зрошується 137,6 тис. га — Татарбунарська, Нижньодністровська, Суворовська, Червоноярська та ін. зрошувальні системи; будується (1981) Дунай-Дністровська зрошувальна система. Провідне місце у землеробстві займає зернове г-во — вироби. озимої пшениці і кукурудзи. Крім того, великого поширення набули технічні культури — соняшник, цукрові буряки, ріпчина, тютюн. Тут відведено значні площі під під. овочеві і баштанні культури, виногради (на Пд.

бікормової промисловості, а також відходи харчової (цукрової, плодовоовочевої та олійно-жирової) пром-сті. Осн. породи: великої рогатої худоби — червона степова, свиней — велика біла, овечі — цитайська. В 1979 в області діяло 21 спеціалізоване г-во по виробн. яловичини, 29 — по відгодівлі свиней, 70 — по виробн. молока, 25 — по вирощуванню нетелів, 12 птахобудівні і 44 спеціалізовані птицевинні колгоспи, 4 міжгосп. підприємства по виробн. продукції тваринництва, 24 міжгосп. птахобудівні і 44 спеціалізовані птахобудівні станції, 3 агр.-пром. комплекси (об'єднання «Одескплодоовочгосп» та промислово-аграрні об'єднання — Ізмаїльське консервний пром-сті і Тарутинське виноградарських радгоспів).

Транспорт. О. о. є значним районом зосередження трансп. комунікацій країни. Експлуатаційна довж. з-дз заг. користування 1979 становила 1800 км. Територію області проходить залізничні лінії Одеса — Москва, Одеса — Ленінград, Одеса — Новосибірськ, Одеса — Київ, Одеса — Харків, Одеса — Ростов-на-Дону та ін. Залізничні вузли: Застава І, Сортувальна, Роздільна, Котовськ. Довжина автошляхів — 7740 км, у тому числі з твердим покриттям — 6755 км. Головні автомагістралі: Одеса — Кишинів, Рені — Ростов-на-Дону, Одеса — Кишинів, Одеса — Ізмаїл, Полтава — Кишинів. Діє Чорноморське морське пароплавання і Радянське Дунайське пароплавання. Мор. порти: Одеський морський порт торговельний, Іллічівський, Білгород-Дністровський, Південний, Ізмаїльський, Ренійський, Кілійський, Усть-Дунайський. У 1978 почала діяти морська міжнар. залізнична поромна переправа Іллічівськ — Варна (Болгарія) — одна з найбільших у світі. Судноплавство по Дністру й Дунаю. Територію області проходить траса газопроводу Шебелинка — Одеса, аміакопроводу Тольятті — Одеса. В Одесі — 2 аеропорти.

Парк основних сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах (тис. шт., 1979)

Трактори (фіз. одиниць)	21,7
Зернозбиральні комбайни	4,5
Вантажні автомобілі	12,8

Український науково-дослідний інститут виноградарства і виноробства імені В. Є. Таїрова в Одесі. Нові санаторні корпуси Куяльницького курорту в Одесі.

Будівництво. В області ведеться велике пром. і житл. буд-во. За період 1971—79 капітальні вкладення в нар. г-во області становили (у порівняльних цінах) 8854 млн. крб., у т. ч. 1979 — 1118 млн. крб. В О.о. діє 171 держ. і кооп. первинна підрядна буд. і

монтажна орг-ція і 56 міжгосп. буд. орг-цій. За 1971—79 держ. і кооп. підприємства і орг-ції, колгоспи і населення збудували житл. будинки площею 7086 тис. м², у т. ч. 1979 — 574 тис. м². Торгівля і побутове обслуговування. На кін.

1979 в області було 10 774 підприємства роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібною товарообороту держ. і кооп. торгівлі й громад. харчування 1979 зріс проти 1970 в 1,5 раза. Підприємств побутового обслуговування було 3311, у т. ч. у сільс.

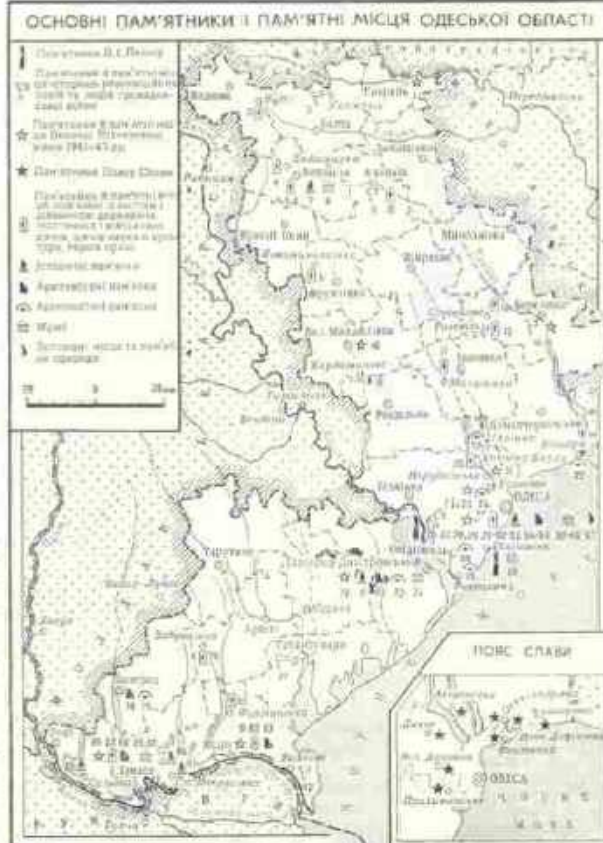
До карти ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ.

1. Пам'ятник бійцям партизанського загону «Буревісник», що діяв у Саврані під час нім.-фашист. окупації.
2. Місце народження художника Е. І. Столиці. Меморіальний музей Е. І. Столиці.
3. Пам'ятник першому секретареві комсомольської орг-ції села Ухожани С. Ф. Ухожанському, який загинув від рук бандитів 1921.
4. Місце народження двічі Героя Соціалістичної Праці Е. В. Блаженського. Погруддя Е. В. Блаженського.
5. Пам'ятник-склеп Г. І. Котовського.
6. Пам'ятник активному учаснику боротьби за Рад. владу у Придністров'ї В. П. Самборському.
7. Будинок, у якому 1924 відбувся з'їзд трудящих Молдавії, що прийняв рішення про ВУЦВК про створення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки в складі УРСР.
8. Істор.-краєзнавчий музей ім. Г. І. Котовського.
9. Пам'ятник на братській могилі червоноармійців, які загинули в роки громадян. війни.
10. Будинок, у якому 1875—82 жив композитор П. І. Ніщинський.
11. Меморіальна кімната-музей Героя Радянського Союзу кулеметника 25-ї Чапайської дивізії Н. А. Онисового.
12. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці П. П. Ведуті.
13. Пам'ятник одному з зачинателів колгоспного руху на Україні двічі Героєві Соціалістичної Праці М. О. Посмітному.
14. Будинок, у якому в лютому 1920 перебував штаб бригади Г. І. Котовського.
15. Братська могила підпільників, розстріляних фашистами, і рад. воїнів, які загинули під час визволення Березівки від нім.-фашист. загарбників.
16. Братські могили рад. воїнів, які загинули під час визволення Великої Михайлівки від нім.-фашист. загарбників.
17. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу С. Е. Артеменка. Погруддя С. Е. Артеменка.
18. Парк 19 ст.
19. Стоянка доби раннього палеоліту.
20. Будинок, у якому 1902 працював лікарем земської грязелікарні брат В. І. Леніна Д. І. Ульянов.
21. Катакомби, де в роки нім.-фашист. окупації базувалася розвідувально-диверсійний загін Героя Рад. Союзу В. О. Молодцова (Бадяєва). Скульптурна група. Музей партизанської слави.
22. Городище й некрополь античного часу.
23. Катакомби, де базувалися партизанські загони під час нім.-фашист. окупації.
24. Успенський поселення та кургани.
25. Пам'ятник учасникам повстання на броненосці «Потьомкін».
26. Пам'ятник борцям за владу Рад. Союзу В. О. Молодцова (Бадяєва).
27. Будинок, де 14 (27) січня 1918 відбулася заг. збори робітничих, селян, і матроських депутатів: на цих зборах проголошено Рад. владу в Одесі.
28. Алея Слави і пам'ятник Невідомому матросу.
29. Меморіальний комплекс на честь 411-ї батареї берегової оборони, що захистила Одесу 1941.
30. Пам'ятник Маршалу Рад. Союзу Р. Я. Малиновському.
31. Пам'ятник льотчику-космонавту СРСР Г. Т. Добровольському.
32. Пам'ятник двічі Герою Соціалістичної Праці академіку АН СРСР В. П. Глушку.
33. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
34. Пам'ятник О. М. Горькому.
35. Пам'ятник Л. М. Толстому.
36. Пам'ятник рос. математику і механіку О. М. Ляпунову.
37. Пам'ятник одному з організаторів повстання на броненосці «Потьомкін» Г. М. Василевському.
38. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
39. Пам'ятник Героєві Соціалістичної Праці академіку АН УРСР та АН СРСР В. П. Філатову.
40. Пам'ятник М. С. Воронцову.
41. Пам'ятник А. Е. Рішельє.
42. Будинок колишньої гімназії, в якій 1863—65 навчався болг. поет-революціонер Х. Ботев.
43. Будинок, де 1887—89 жив болг. письменник І. Вазов.
44. Будинок, у якому 1889, 1890 та 1893 зупинялася Леся Українка.
45. Будинок, у якому 1902 жив брат В. І. Леніна Д. І. Ульянов.
46. Будинок, у якому 1850—51 жив М. В. Гоголь.
47. Будинок, у якому 1867—88 жив вітчизн. біолог І. І. Мечников.
48. Місце народження рос. радянського письменника І. Е. Бабеля.
49. Місце народження рос. радянського поета Е. І. Баррицького.
50. Місце народження рос. радянського письменника В. П. Катаєва.
51. Місце народження рос. радянського письменника Ізді Гальфа.
52. Місце народження рос. радянського письменника Е. П. Петрова.
53. Гармата — пам'ятка Кримської війни 1853—56.
54. Потьомкінські сходи — архіт. пам'ятка середини 19 ст.
55. Будинок Одеського театру опери та балету — архіт. пам'ятка кінця 19 ст.
56. Будинок Одес. ун-ту — архіт. пам'ятка середини 19 ст.
57. Напівациркульні будинки — архіт. пам'ятка першої пол. 19 ст.
58. Аркада — архіт. пам'ятка 18 ст.
59. Палац іонієра ім. Яні Гордієнка (коз. палац Воронцова — архіт. пам'ятка першої пол. 19 ст.).
60. Одеський історико-краєзнавчий музей.
61. Літ.-меморіальний музей О. С. Пушкіна.
62. Одеський художній музей.
63. Одеський музей західного та східного мистецтва.
64. Музей морського флоту СРСР.
65. Одеський археологічний музей.
66. Літературний музей.
67. Бот. сад Одес. ун-ту.
68. Городище античного часу.
69. Музей рос. і рад. художнього фарфору.
70. Меморіал слави на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення Білгорода-Дністровського від нім.-фашист. загарбників.
71. Пам'ятник солдатам — героям рос.-япон. війни 1904—05.
72. Білгород-Дністровська фортеця — архіт. пам'ятка 14—17 ст.
73. Залишки античного міста-держави Тіри.
74. Істор.-краєзнавчий музей.
75. Залишки античного міста Ніконія.
76. Кімната-музей болг. поета-революціонера Х. Ботєва.
77. Пам'ятник на братській могилі учасників Татарбунарського повстання 1924.
78. Преображенський собор — пам'ятка архітектури 19 ст.

79. Багатопароне поселення 4—3-го тис. до н. е. — 9—11 ст. н. е.
80. Місце народження Маршала Рад. Союзу С. К. Тимошенка. Пам'ятник С. К. Тимошенку.
81. Пам'ятник радянським воїнам, які загинули в боях за визволення Кілії від нім.-фашист. загарбників.
82. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
83. Миколаївська церква — пам'ятка архітектури 17 ст.
84. Пам'ятний знак на місці розташування штабу рос. військ напередодні штурму фортеці Ізмаїл. 1790.
85. Пам'ятник на місці переправи рос. військ через Дунай під час рос.-тур. війни 1828—29 (встановлено 1888).
86. Бронекатер Дунайської Червонопрапорної військової флотилії, встановлений на честь захисників Ізмаїла в роки Великої Вітчизн. війни.
87. Пам'ятник О. В. Суворову.
88. Покровський собор — архіт. пам'ятка 19 ст.
89. Музей О. В. Суворова.
90. Діорама «Штурм фортеці Ізмаїл російськими військами в 1790 р.».
91. Пам'ятник на меридіані, відрізок якого від ріки Дунаю до Північного Льодовитого океану вимірено геодезистами Росії, Швеції й Норвегії 1816—52.
92. Братська могила учасників Татарбунарського повстання 1924.

Балтський собор. 18 ст.

ОДЕСЬКА
ОБОРОНА 1941

Одеська область.
Один з пам'яток
Поясу Слави поблизу
села Прилиманського
Онідіопольського району,
де 1941 проходила
лінія оборони Одеси.
Скульптор М. Я. Миро-
ненко, архітектор І. В.
Подольський. 1967.

Одеська область.
Пам'ятник учасникам
Татарбунарського по-
стання в місті Татар-
бунарах. Скульптор
М. П. Конішев, К. Л.
Литвак, А. С. Чор-
нозубенко, Е. В. Чу-
мак, архітектор В. І.
Мироненко. 1974.

місцевості — 1087. Обсяг побу-
тових послуг населенню 1979 зріс
проти 1970 у 2 рази.

Охорона здоров'я. В 1979 в О. о.
було 29,7 тис. лікарняних ліжок
(116,2 ліжка на 10 тис. ж.); мед.
допомогу подавали 11 646 лікарів
(45,6 лікаря на 10 тис. ж.) та 26,9
тис. осіб серед. мед. персоналу.
Діють 239 жіночих консультацій,
дит. поліклінік та амбулаторій.
Про курорти О. о. див. *Одеський
курортний район*.

Культура. В 1979/80 навч. р. в
О. о. було 928 загальноосв. шкіл
(337 тис. учнів), 66 дит. муз. і
худож. шкіл, 36 серед. спец. навч.
закладів (44,9 тис. учнів), 46 про-
фес.-тех. уч-щ (30,7 тис. учнів);
16 музів: *Одеський університет
імені І. І. Мечникова, Одеський
електротехнічний інститут
зв'язку імені О. С. Попова, Одесь-
кий інститут інженерів морсько-
го флоту, Одеське вище інженерне
морське училище імені Ленінського
комсомолу, Одеська консерватор-
ія імені А. В. Нежданової, Ізмай-
лівський педагогічний інсти-
тут, політех., Технологічний ін-т
харч. пром-сті, нар. г-ва, інженер-
но-будівельний, с.-г., гідрометео-
рологічний, Технологічний ін-т хо-
лодильної пром-сті, мед., пед.,
а також Вища парт. школа* (див.
окремі статті; всього 87,6 тис.
студентів).

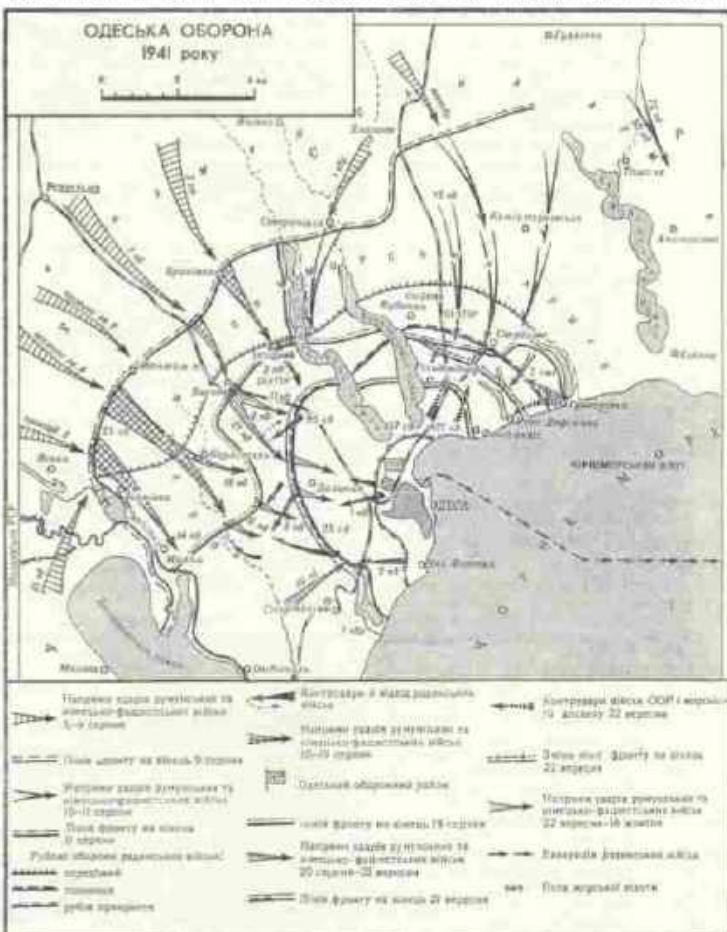
Працюють *Південний науковий
центр АН УРСР з наук. установи-
ми, що входять до нього, Селекцій-
но-генетичний всеоспільний науко-
во-дослідний інститут ВАСГНІЛ,
на базі якого діє координаційний
центр по розробці теор. основ се-
лекції та насінництва в межах
РЕВ, Виноградарства і винороб-
ства український науково-дослід-
ний інститут імені В. Є. Таїрова,
Очних хвороб і тканинної терапії
одеський науково-дослідний ін-
ститут імені академіка В. П.
Філатова, Вірусологі і епідеміо-
логії одеський науково-дослідний
інститут імені І. І. Мечникова,
Одеська астрономічна обсерваторія,
Одес. відділення Азово-Чорно-
мор. н.-д. ін-ту мор. рибного г-ва
і океанографії та ін. наук. уста-
нови і проектні організації.*
У вузах і н.-д. установах О. о.
працюють 13 академіків і чл.-кор.,
355 докторів і 3835 кандидатів на-
ук. У області діють обл. відділен-
ня творчих спілок письменників
(з 1934), архітекторів (з 1932),
композиторів (з 1937), кінема-
тографістів (з 1957), обл. орг-ції
художників (з 1938), журналістів
(з 1959), міжобл. відділення Укр.
театр. г-ва (з 1947), обл. орг-ція
Муз. г-ва УРСР (з 1968), обл.
орг-ція Г-ва охорони пам'яток історії
і культури (з 1969).
В О. о. — 1278 масових б-к (фонд —
22,5 млн. одиниць зберігання),
1038 клубних закладів, 1243 кіноте-
атри й кіноустановки з платиним
показом; 6 театрів — *Одеський
театр опери та балету, Одеський
український музично-драматич-
ний театр імені Жовтневої революції,
Одеський російський дра-
матичний театр імені А. В. Іванова,
Одеський театр музичної ко-
медії, Одеський театр юного гля-
дача імені М. Островського, Оде-
ський театр ляльок, обл. філар-*

*монія, цирк, Одеська кіностудія
художніх фільмів. Функціонують
8 держ. музеїв: Одеський археоло-
гічний музей АН УРСР, Одеський
історико-краєзнавчий музей, Му-
зей мор. флоту СРСР, Одеський
художній музей, Літ. музей,
Одеський музей західного та схід-
ного мистецтва і його філіал в
Іллічівську, Ізмаїльський музей
О. В. Суворова, Білгород-Дністро-
вський краєзнавчий музей, по-
над 150 музеїв працюють на гро-
мад. засадах; 7 парків культури
й відпочинку, зоопарк в Одесі.
В області понад 10 тис. колективів
худож. самодіяльності, в яких
беруть участь понад 200 тис. ама-
торів, 37 колективам присвоєно
звання заслужених і народних,
серед них засл. хорові капели Па-
лацу культури ім. Лесі Українки
м. Одеси, засл. хорові капели рад-
госпу «Шабар» (с. Шабар, Білгород-
Дністровського р-ну), нар. кіно-
студія Балтського районного бу-
динку культури та ін. Позашкіль-
ні заклади: 44 палаци й будинки
піонерів, 30 станцій юних техніків і
юних натуралістів, обл. екскурсій-
но-туристська станція, юнацька
мор. флотилія, 24 дит. спорт. шко-
ли, дит. Палац спорту. Працює
респ. вид-во «Маяк». Виходять
три обл. газети — «Чорноморська
комуніза», «Знамя комунізму» і
«Комсомольська іскра», 29 міськ-
районних і районних газет. Обл.
радіомовлення й телебачення ве-
дуть передачі укр., рос. і молд.*

мовами. Існують дружні зв'язки
між трудящими О. о. і Варненсько-
го округу НРБ, Чонградської обл.
УНР і Констанцьського повіту
СРР. Тер. області багата на істор.,
архит. і етногр. пам'ятки, 1997 з
них охороняються д-вою. В О. о.
чимало пам'ятних місць, пов'яза-
них з революц. подіями, діяльні-
стю революц., держ. і парт. діячів,
відомих представників нітчизни і
зарубіжної науки і культури (див.
карту «Основні пам'ятники і па-
м'ятні місця Одеської області»,
окремі статті про Одесу, райони,
райцентри й окремі населені пунк-
ти Одеської області).

Лит.: Історія міст і сіл Української
РСР. Одеська область. К., 1969;
Історія городів і сіл Української
РСР. Одеська область. К., 1978;
Природа Одеської області. К. — Оде-
са, 1979; Градов Г. Л. Південний еко-
номічний район СРСР. К., 1970; На-
родне господарство Української РСР у
1979 році. Статистичний щорічник.
К., 1980. М. К. Кириченко.

ОДЕСЬКА ОБОРОНА 1941 —
оборонна операція під час Вели-
кої Вітчизняної війни 1941—45.
Провадилася силами радянських
військ Окремій Приморської ар-
мії (командуючий — генерал-лей-
тенант Г. П. Софронков, з 5.X —
генерал-майор І. Ю. Петров),
військ Одеської військово-мор-
ської бази (контр-адмірал Г. В.
Жуков), значної частини сил Чор-
номор. флоту (віце-адмірал П. С.
Октябрьський) за участю населен-
ня міста, партизанів і підпільни-

Й. А. Пятницький, А. В. Трофимов, К. Й. Левицький, П. І. Старостін, Г. П. Ачкасов, Л. М. Книпович та ін. Після поразки 1-ї рос. революції в Одесі почалися масові арешти. Незважаючи на жорстокі репресії, більшовики в умовах глибокого підпілля продовжували революц. роботу в массах, боролися проти опортунізму меншовиків і одзовістів, за їхньою участю відбулися *Одеські страйки робітників 1909—10, 1914*. Після Лютн. революції 1917 більшовики Одеси вийшли з підпілля. В травні 1917 вони всередині об'єднаної орг-ції, до якої входили разом з меншовиками, створили свою фракцію, яка встановила зв'язок з ЦК РСДРП(б). ЦК допомагав одес. більшовикам л-рою, кадрами. В червні 1917 на загальнономіських зборах більшовики прийняли рішення про відмежування від меншовиків-оборонців і обрали Одес. міський к-т РСДРП, в який увійшли більшовики і меншовики-інтернаціоналісти. Остаточне відмежування більшовиків Одеси від меншовиків і створення самостійної орг-ції відбулося у кін. вересня 1917. Одес. к-т РСДРП(б) розгорнув активну орг. та агіт.-масову роботу, очолив боротьбу мас проти контрреволюції. Активно діяла військова організація при Одес. к-ті РСДРП(б). Значну роль у революц. боротьбі трудящих відіграла більшовицька газ. «Голос пролетарія». До осені 1917 Одес. парт. орг-ція зміцніла, зросла її чисельність. У кін. 1917 вона налічувала 4000 чол. Одес. к-т РСДРП(б) проводив енергійну роботу по мобілізації мас на боротьбу за встановлення Рад. влади. Під керівництвом к-ту проходило *Одеське січневе збройне повстання 1918*, в результаті якого 17 (30). I 1918 в Одесі було встановлено Рад. владу. Одеські більшовики взяли діяльну участь в організації КП(б)У. Див. також *Одеська обласна партійна організація*.
Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977: Из истории Одесской партийной организации. Одесса, 1964; История городов и сёл Украинской ССР. Одесская область. К., 1978; Мельник С. Делегат більшовиків Одеси. Одеса, 1970. М. М. Якулов.

ОДЕСЬКА РИСУВАЛЬНА ШКОЛА — середній художній навч. заклад. Засн. 1865 як Рисувальна школа Одес. т-ва заохочування красних мистецтв. У 1885 її перетворено на серед. навч. заклад. У 1899 перейшла у відання петерб. Ам. як худож. уч-ще. В 1918—20 перетворено на Вище худож. уч-ще, потім — Держ. художньо-виробничі майстерні, а 1921 — на Академію мистецтва. В 1922—34 — Одес. худож. ін-т (називався й Ін-том образотворчих мистецтв і Політехнікумом). З 1934 — *Одеське художнє училище* імені М. Б. Грекова. В школі здобули мист. освіту К. Костанді, П. Нілус, Б. Едуардс, П. Волокидін, Є. Буковецький, Я. Ніколадзе, П. Сабсай, Б. Йофан, І. Бродський, М. Греков, О. Шовкуненко, Є. Кибрик та ін.

ОДЕСЬКА СХОДКА РЕВОЛЮЦІЙНИХ ГУРТКІВ 1878 — збори представників революційно-народницьких робітн. гуртків і де-

мократичної інтелігенції на честь 7-ї річниці *Паризької комуни 1871*. Відбулася 18 (30). III в Одесі. За неповідомленими даними, в сходці взяло участь до 150 чоловік. На знак солідарності з паризькими комунарами учасники зборів прийняли рішення надіслати франц. робітникам вітальний адрес, у якому підкреслювалося, що рос. робітники ведуть боротьбу за ті ж самі ідеали, за які віддали своє життя тисячі паризьких комунарів. В адресі вказувалося на інтернац. характер інтересів усіх народів і висловлювалася тверда впевненість у тому, що настане час, коли франц. робітники знову «піднімуть червоний прапор соціальної революції». Адрес було надруковано в народницькому журн. «Община» (Женева, 1878, № 3—4) рос. і франц. мовами.

С. О. Соснович.
ОДЕСЬКА ФАБРИКА ТЕХНІЧНИХ ТКАНИН — підприємство конопледжуватої пром-сті. Розташована в Одесі. Засн. 1887. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на підприємстві виробляли полотно з інд. джуту. За роки Рад. влади ф-ку докорінно реконструйовано. Збудовано снувальнопилхтувальний цех, прядильний корпус, мех. цех та ін. Під час Великої Вітчизн. війни виробничі приміщення майже цілком зруйнували нім.-фашист. загарбники. Відбудова здійснювалася на базі нової техніки. В 1945 вироблено першу післявоєнну продукцію. О. ф. т. т. дає 27% всіх конопледжуватих тканин СРСР, в основному мішки для цукру, руди тощо; вона є єдиним підприємством у країні, яке виробляє джутову тканину для виготовлення лінолеуму. На підприємстві встановлено автомат. машини для розкроювання тканин, ланцюгові конвейєри, впроваджується високопродуктивне прядильне й ткацьке устаткування.

О. О. Чиванов.
ОДЕСЬКЕ АРХЕОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО — науково-освітня громадська організація, яка досліджує і популяризує археологічні пам'ятки Пн. Причорномор'я. Засн. 1959 в Одесі. Т-во об'єднує бл. 500 учених — археологів і краєзнавців Одеси, Києва, Москви, Ленінграда, Сімферополя, Керчі, Кішинева та ін. міст. О. а. т. провадить розкопки археол. пам'яток Пн. Причорномор'я. Видало «Записки Одеського археологічного общества» (т. 1—2, 1960—67).

ОДЕСЬКЕ БІБЛІОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО — наукове т-во, засноване при Новоросійському ун-ті в Одесі; існувало з 1911 до 1922. Основним завданням т-ва була організація бібліографії на Україні, зокрема краєзнавчої. Т-во вважувало засідання з читанням рефератів, повідомлень тощо, видавало «Известия Одесского библиографического общества» (1911—16), в яких вміщувалися рецензії, бібліографічні покажчики, постанови та звіти ради т-ва. В роботі О. б. т. брав участь М. Ф. Комаров.

«ОДЕСЬКЕ БОЛГАРСЬКЕ НАСТОЯТЕЛЬСТВО» («Одесского болгарского настоятельства») — орга-

нізація болг. емігрантів із захоплених Туреччиною Придунайських областей, яка існувала 1854—1917 в Одесі. Засновником «О. б. н.» був М. Х. Палаузов. «Настоятельство» допомагало болг. емігрантам, підтримувало зв'язки із зарубіжними болгарськими організаціями, надсило до Болгарії болг. книги, які друкували в Росії, збирало пожертвування, що витрачалися під час *Кримської війни 1853—56* на підготовку повстання в Болгарії, а після закінчення війни — на культурно-освітні потреби країни. Найбільшого розмаху діяльність «О. б. н.» досягла в 50—70-х рр. 19 ст.

ОДЕСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПО ПЛУГАХ І БОРОНАХ «ОДЕСАГРУНТОМАШ». Створено 1973 в складі Одес. з-ду с.-г. машинобудування ім. Жовтневої революції (гол. підприємств: засн. 1854), з-ду «Ждановськ-маш», з-ду сільгосп. машин у Кам'янці-Подільському, гол. спеціалізованого конструкторського бюро, буд.-монтажного управління. Осн. продукція: плуги заг. та спец. призначення, розпушувачі, борони, машини для обробітку ґрунту садів і виноградників, кам'янистих та заболочених ґрунтів, для роботи в різних ґрунтово-кліматичних зонах в агрегаті з усіма типами тракторів, що випускаються в країні, а також запасні частини для с.-г. машин. Об'єднання виробляє бл. 70% загальносоюзного випуску плугів загального та 100% плугів спец. призначення. На підприємстві розроблено нові конструкції 7-, 9- і 12-корпусних плугів, впроваджено нові засоби механізації і автоматизації, технологічні процеси: автом. та напівавтом. зварювання під шаром флюсу, у середовищі вуглекислого газу, контактне; потоково-механізовані лінії виготовлення лемешів і полиць та ін. Одес. з-д с.-г. машинобудування ім. Жовтневої революції нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

О. С. Жилко.
ОДЕСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ПРЕСМАШ» імені 60-річчя Жовтня. Створено 1976. В складі об'єднання — 7 підприємств: 2 з них розміщені в Одесі — з-д пресів та автоматів (гол. підприємство; збудовано 1952), з-д ковальсько-пресового устаткування; решта — в містах Одес. і Микол. областей. Осн. продукція: важкі й унікальні ковальсько-пресові машини, виливні машини для переробки пластмас, преси для брикетування й пакетування металевих відходів, гарячого й холодного штампування, пресування паперу, картону, шкіри, солі, абразивів, твердих сплавів, глибокого витягування деталей, вигинання труб тощо. Підприємства об'єднання оснащені сучас. устаткуванням. Щороку освоюється випуск 10—14 нових видів моделей машин, збільшується випуск пресів, оснащених програмним керуванням, промисловими роботами-маніпуляторами. Ковальсько-пресові машини, вироблені об'єднанням, не раз експонувались на багатьох міжнар. виставках і ярмарках.

А. Л. Луговський

ОДЕСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ХІМІКО-ФАРМАЦЕВТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ «БІОСТИМУЛЯТОР». Створено 1977. До складу об'єднання входять: з-д хім.-фарм. препаратів і біогенних стимуляторів (гол. підприємство; засн. 1921 на базі галенової лабораторії «Стекла» та вітамінний з-д (засн. 1944). Підприємство виробляє лікар. засоби 52 найменувань, зокрема хім.-фарм., галенофарм. препарати, лікар. засоби для ін'єкцій, таблетки, вітаміни-порошки й розчини, органопрепарати, рідкі й сухі лікар. засоби, перев'язні засоби та різні мед. вироби. Вироби складаються з 8 осн. та 3 допоміжних цехів. На підприємстві встановлено конвейерні та автом. лінії.

Г. В. Чебук.

ОДЕСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ШВЕЙНЕ ОБ'ЄДНАННЯ імені В. В. Воронського. Створено 1965. До складу об'єднання входять: одеські ф-ки — швейна ім. В. В. Воронського (гол. підприємство; засн. 1920) та білизняний виробів; Балтська та Болградська швейні фабрики. Основна продукція: верхній жіночий одяг, плаття жіночі й дитячі з різних тканин. Підприємства об'єднання оснащені новими високопродуктивними універсальними спец. машинами, пневматичними пресами. На головному підприємстві введено в дію інформаційно-обчислювальний центр, впроваджено автоматизовану систему управління виробництвом.

ОДЕСЬКЕ ВІЩЕ ІНЖЕНЕРНЕ МОРСЬКЕ УЧИЛИЩЕ імені Ленінського комсомолу — вищий навч. заклад М-ва морського флоту СРСР. Засн. 1944. В 1978 уч-щу присвоєно ім'я Ленінського комсомолу. В училищі 5 ф-тів (1980): судноводійний, судномеханічний, електромеханічний, автоматичний і заочний; аспірантура. Є 5 великотонажних мор. учбово-виробничих суден. Фонд б-ки налічує (1980) 470 тис. одиниць зберігання. В уч-щі навчається (1980) 5 тис. курсантів. За роки існування в ньому підготовлено 13 тис. спеціалістів.

В. М. Залютков.

ОДЕСЬКЕ СІЧНЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — повстання робітників, революційних солдатів і матросів в Одесі проти контрреволюц. Центральної ради. Боротьба трудящих Одеси проти Центр. ради почалася ще в листопаді 1917, коли вона та есеро-меншовицьке керівництво Румчероду об'єднали в місті всі контрреволюц. сили, щоб перешкодити встановленню Рад. влади. Більшовики Одеси, готуючи маси до збройної боротьби, формували загони Червоної гвардії, вели агітаційну роботу серед солдатів гарнізону. В грудні 1917 під впливом більшовиків 2-й з'їзд Румчероду обрав більшовицький виконком і ухвалив рішення про передачу влади Радам. 4 (17).І 1918 на нараді фавзавкомів було обрано військ.-революц. к-т («Комітет 15-ти»), до складу якого увійшли більшовики В. Г. Юдовський (голова), П. І. Старостін, Г. П. Ачканов, М. І. Чижиков та ін. Конференція представників 49 підприємств, солдатів і матросів, що відбулася наступ-

ного дня, висловила за встановлення Рад. влади. Повстання почалося 14 (27).І. В ньому взяли участь червоногвард. загони, Охтирський гусарський полк, 40-й і 49-й запасні полки та ін. військ. частини. Повстанців підтримали команди броненосців «Сіноп», «Ростислав» і крейсера «Алмаз», де перебував штаб по керівництву повстанням в Одесі. Червоногвардійці зайняли штаб військ. округу, вокзал, поштамт, банки та ін. установи. Але 15 (28).І гайдамаки, що дістали підкріплення, захопили штаб округу, вокзал і поштамт. 16 (29).І червоногвардійці, революц. солдати і матроси в запеклих боях завдали поразки військам Центральної ради, які 17 (30).І капітулювали. В Одесі було встановлено Рад. владу. О. с. з. п. відіграло значну роль у перемозі влади Рад на Пд. Україні.

Лит.: В борьбе за Октябрь. (Март 1917 — январь 1918). Сборник документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти. Одесса, 1957; Борьба за Жовтень, в. 3. Одесса, 1957; Из истории Одесской партийной организации. Одесса, 1964; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967.

С. Я. Елисаветський.

ОДЕСЬКЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ

— перше наукове товариство на Україні, що займалося вивченням і охороною археологічних та історичних пам'яток Пн. Причорномор'я. Існувало 1839—1922. Здійснювало археол. розкопки античних міст Пантікапей, Тіри, Херсонеса, Ольвії, а також на островах Зміїний і Березань. У його віданні перебували Феодосійський музей старожитностей (з 1850), Білгород-Дністровська і Суданська фортеці (з 1865), Мелек-Чесменський курган тощо. В 1840 при т-ві організовано музей, який 1858 об'єднано з Одеським міським музеєм старожитностей (див. Одеський археологічний музей АН УРСР). Видавало «Записки Одесского общества истории и древностей» (т. 1—33, 1844—1919), каталоги, монографії та покажчики.

ОДЕСЬКЕ ХУДОЖНЄ УЧИЛИЩЕ імені М. Б. Грекова — середній художній навч. заклад М-ва культури УРСР. Має художньо-педагогічне, скульптурне і керамічне відділення. Готує викладачів малювання та креслення для середніх шкіл, художників, у тому числі для фарфоро-фаянсової пром-сті. Бере свій початок від Одеської рисувальної школи. З 1934 — сучас. назва.

Одеський археологічний музей.

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ АН УРСР. Засн. 1825 під назвою «Одеський міський музей старожитностей». У 1858 його об'єднано з музеєм Одеського товариства історії і старожитностей. З 1971 перебуває у віданні Академії наук УРСР. Має 4 відділи: «Північне Причорномор'я в епоху первіснообщинного ладу», «Племена Північного Причорномор'я скіфо-сарматського часу», «Античні міста Північного Причорномор'я», «Північне Причорномор'я в епоху ранніх слов'ян і Київської Русі». У фондах музею налічується понад 154 тис. експонатів (1981). Це одна з найбагатших колекцій археол. джерел з історії Пн. Причорномор'я та «Золота кладова». На базі музею з 1959 працює Одеське археологічне товариство. Музей щорічно проводить польові археол. дослідження, публікує збірники наук. праць, популярні видання.

Лит.: Дзис-Райко Г. А. 150 лет Одесскому археологическому музею. В кн.: Материалы по археологии Северного Причерноморья, в. 8. К., 1976. Г. О. Дзис-Райко.

ОДЕСЬКИЙ ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1932. Має 4 ф-ти: метеорологічний, гідрологічний, агрометеорологічний та заочного навчання. В складі ін-ту — 17 кафедр (теор. метеорології та метеорологічних прогнозів, гідрології, океанології, агрометеорології та ін.), аспірантура. Ін-т готує інженерів-метеорологів, гідрологів, океанологів та агрометеорологів. Осн. напрям н.-д. роботи — проблеми гідрометеорології (охорона навколишнього середовища та радіо-нальне використання природних ресурсів, активні впливи на гідрометеорологічні процеси, гідрометеорологічні прогнози та вимірювання, гідрологічні розрахунки, кліматологія пром. буд-ва тощо). У 1980—81 навч. році в ін-ті було понад 2250 студентів. З часу заснування у вузі підготовлено бл. 11 тис. спеціалістів.

Б. В. Терентьєв.

ОДЕСЬКИЙ ДОСЛІДНИЙ КОНСЕРВНИЙ ЗАВОД імені В. І. Леніна — підприємство консервної промисловості. Засн. 1867 як невелике консервно-ковбасне підприємство. Робітники з-ду брали активну участь у революц. боротьбі. В 1923 з-ду присвоєно ім'я В. І. Леніна. В роки перших п'ятирічок з-д реконструйовано і значно розширено. В післявоєнні роки підприємство відбудовано і спеціалізовано (з 1959) на випуску консервів для дитячого харчування. З 1967 має сучасну назву. О. д. к. з. — гол. спеціалізоване підприємство харч. пром-сті СРСР по виробн. консервів для дитячого харчування. В складі з-ду (1980) — 2 технологічні (фруктовий та овочевий), фабрикатний та склотарний цехи. Підприємство виробляє (1980) понад 50 видів консервів для хар-

ОДЕСЬКИЙ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧ- НИЙ ІНСТИТУТ ЗВ'ЯЗКУ

чування дітей чотирьох вікових груп (2-, 4-, 6-, 9-місячного віку), в т. ч. протерті м'яси, м'ясо-овочеві, овочеві, фруктові пюре, овочеві фруктові, фруктові та овочеві соки. О. д. к. з. нагороджено орденом «Знак Пошани» (1974).

ОДЕСЬКИЙ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ЗВ'ЯЗКУ імені О. С. Попова — вищий навчальний заклад М-ва зв'язку СРСР. Заснований 1930. В ін-ті 5 факультетів (1980): автоматичного електрозв'язку, багатоканального електрозв'язку, радіозв'язку і радіомовлення, вечірній та заочний; є аспірантура. Філіал з вечірнім і заочним ф-тами у Києві, учбово-консультаційний пункт у Кишиневі. Фонд 6-ки налічує (1980) 748 тис. одиниць зберігання. В О. е. і. з. навчається (1980) 7760 студентів. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 21 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено (1981) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

ОДЕСЬКИЙ ЗАВОД ВАЖКОГО ВАГОБУДУВАННЯ імені П. І. Старостіна — підприємство важкого машинобудування. Засн. 1882 як ваганий з-д; виготовляв вагонні, возові, багажні та ін. ваги. Робітники підприємства брали активну участь у революц. подіях 1905—06; із зброєю в руках боролися проти контрреволюції під час громадян. війни. В 1922 з-ду присвоєно ім'я революціонера-більшовика П. І. Старостіна. В роки довоєнних п'ятирічок на підприємстві освоєно виробн. пром. технологічних вагів для зважування м'яса, прокату та ін. продукції металург. підприємств, електровагонів-вагів тощо. За післявоєнні роки з-д реконструйовано й значно розширено. В 1956 його переведено на виробн. гол. чин. важких вагів і перейменовано на з-д важкого вагобудування. О. з. в. в. випускає (1980) унікальне технологічне вагівимірювальне та вагодозувальне устаткування важкого типу для підприємств чорної та кольорової металургії, гірничорудної, коксохім., хім. та ін. галузей пром-сті, а також ваги заг. призначення — автомобільні, залізничні кранові тощо. З 1978 О. з. в. в. — гол. підприємство одеського виробничого об'єднання «Точмаш».

ОДЕСЬКИЙ ЗАВОД ВАЖКОГО КРАНОБУДУВАННЯ імені Січневого повстання — підприємство важкого машинобудування. Засн. 1863 як Гол. залізничні майстерні. Робітники майстерень вели активну революц. боротьбу. Вони були одним з передових революц. загонів пролетаріату на Пд. Росії. В січнів дні 1918 весь колектив майстерень брав участь у розгромі контрреволюції в місті, за що підприємству присвоєно ім'я Січнєвого повстання. До 1930 тут проводили капітальний ремонт паровозів і товарних вагонів. У 1930 майстерні перетворено на кранобудівний з-д. Перший паровий колійний кран випущено 1931. У довоєнні роки на з-ді виготовлено дослідну партію парових кранів, моторні крани на гусеничному хо-

ду та ін. Після визволення Одеси від нім.-фашист. загарбників розпочато відбудову зруйнованих ними підприємств. У 1946 тут почали серійний випуск автомоб. кранів. З 1960 О. з. в. к. спеціалізовано на випуску великовантажних пневматичних колісних кранів. Підприємство виробляє (1980) пневматичні колісні крани вантажопідйомністю 25, 40, 63 і 100 т. На з-ді діють комплексно-механізовані дільниці, потокові й конвейерні лінії. З 1975 О. з. в. к. — гол. підприємство виробн. об'єднання важкого кранобудування ім. Січнєвого повстання.

О. з. в. к. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1963).

ОДЕСЬКИЙ ЗАВОД РАДІАЛЬНО-СВЕРДЛИЛИХ ВЕРСТАТІВ імені В. І. Леніна — підприємство верстатобудування. Буд-во з-ду почато 1944. Першу продукцію одержано 1946. З-д виробляє верстати радіально-свердильні, алмазно-розточувальні, хонінгувальні, глибокого свердління, спеціальні й агрегатні. Ряд моделей верстатів, що виготовляє підприємство, може працювати в автоматичному і напівавтоматичному режимі; частина верстатів оснащена програмним керуванням. Освоєно випуск верстатів високої і підвищеної точності. О. з. р.-с. в. — єдине підприємство в СРСР, яке виробляє радіально-свердильні верстати поточно-конвейер. способом. З 1976 О. з. р.-с. в. — гол. підприємство Одес. верстатобудівного виробн. об'єднання.

ОДЕСЬКИЙ ІНЖЕНЕРНО-БУДІВЕЛЬНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1930 на базі буд-ф-ту Одеського індустріального інституту та архітектурного ф-ту Одеського художнього ін-ту. В 1951—57 — Одеський гідротех. ін-т. В ін-ті (1980) 7 ф-тів (з денною, вечірньою або заочною формою навчання): архітектурний, пром. і цивільного буд-ва, конструювання в пром. і цивільному буд-ві, енерг. буд-ва, будівельно-технологічний, санітарно-технічний і загальнотехнічний; є підготовче відділення, аспірантура. Філіал у м. Миколаєві. Фонд 6-ки налічує (1980) понад 500 тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила 7760. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 26,5 тис. спеціалістів. Інститут нагороджено (1980) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

ОДЕСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНЖЕНЕРІВ МОРСЬКОГО ФЛОТУ — вищий навчальний заклад М-ва морського флоту СРСР. Засн. 1930 як Одес. ін-т інженерів водного транспорту, з 1945 — сучасна назва. В ін-ті 8 ф-тів (1980): управління мор. транспортом, судномеханічний, економічний, кораблебудівний, механізації портів, гідротехнічний, вечірній і заочний; є підготовче відділення, ф-т підвищення кваліфікації працівників мор. флоту, аспірантура. Вечірній і заочні ф-ти в Баку і Жданові. Фонд 6-ки налічує (1980) бл. 500

тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила бл. 7,5 тисяч. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 21 тис. спеціалістів. Ін-т видає наук.-тех. збірники. Нагороджений орденом «Дружба» СРВ (1978), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1980).

ОДЕСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Створений 1921 на базі екон. кафедр Одеського ун-ту. В 1931 реорганізовано в Одеський кредитно-екон. ін-т, 1966 — в Одеський ін-т нар. г-ва. В 1979/80 навч. році мав ф-ти: планово-екон., фінанс.-екон., кредитно-екон., економіки праці, обліково-екон. Є підготовче відділення, вечірній і заочний ф-ти. При ін-ті — курси підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників пром-сті, аспірантура, обчислювальний центр. У 1980 в ін-ті створено ф-т підвищення кваліфікації працівників орг-цій і установ М-ва фінансів УРСР. У фонді 6-ки — 500 тис. одиниць зберігання (1980). У 1980/81 навч. році налічувалося 8,3 тис. студентів. За роки існування ін-т підготував 28 тис. спеціалістів.

ОДЕСЬКИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Створений 1955 на базі Музею оборони Одеси та обл. краєзнавчого музею. Має відділи природи, історії, історії «Філік етерії» (грецьке таємне революційне т-во), меморіал 41-ї берегової батареї, літературно-меморіальний музей О. С. Пушкіна. На 1981 у фондах музею налічувалося понад 50 тис. експонатів. З матеріалів дореволюц. періоду — колекція давньої зброї, етнографічні матеріали, старовинні гравюри та літографії, унікальні документи тощо. Експонати післяжовтневого часу — видання місц. підпільних більшовицьких газет, що їх випускали в період тимчасової окупації Одещини іноз. інтервентами, ескізи плакатів «Юг РОСТА», особисті речі учасників боротьби за встановлення Рад. влади, громадян. і Великої Вітчизн. воен. реліквії з кораблів, що захищали Одесу 1941, та ін.

Лит.: Одеський історико-краєведський музей. Путеводитель. Одесса, 1974.

ОДЕСЬКИЙ КУРОРТНИЙ РАЙОН — група бальнео-грязьових, бальнео-кліматичних і кліматичних приморських курортів союзного значення, розташованих в Одесі і поблизу неї. Перші курорти О. к. р. виникли в 20-х рр. 19 ст., але бурхливий розвиток їх почався лише після громадянської війни. Постановою РНК СРСР від 9.III 1932 О. к. р. проголошено курортом загальносоюзного значення. Клімат курорту — морський і степовий, м'який, з великою кількістю сонячних днів. Лікувальні фактори: мулові грязі, ропа, лиманів, морські й штучні мінеральні (вуглекислі, сірководневі, радонові, кисневі, азотні) та сонячні й повітряні ванни (*маласотерapia*) тощо. По ка за на я: захворювання серцево-су-

дишної і нервової систем, опорно-рухового апарату, органів дихання негуберкульозного характеру, органів травлення тощо. Осн. курорти: бальнео-грязьові та кліматичні — Аркадія, Кузьницький, Лермонтовський, Холодна Балка, бальнео-кліматичні — Великий Фонтан, Затока, Лузанівка, Приморське, Чорноморка; грязьові й кліматичні — Лебедівка, Сергіївка. Хаджибейський курорт.

ОДЕСЬКИЙ ЛІНОЛЕУМОВИЙ ЗАВОД «БІЛЬШОВІК» — підприємство промисловості будівельних матеріалів. Збудований 1913; виготовляв вироби для закупорювання пляшок та в невеликій кількості лінолеум. В роки перших п'ятирічок на з-ді освоєно виробн. термічної ізоляції, лінкрусту, візерунчастого лінолеуму, виробів з пластичних мас. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни, виробничі приміщення майже повністю зруйнували нім.-фашист. загарбники. За післявоєнні роки на з-ді проведено ряд заходів щодо вдосконалення виробничих процесів, організації нових виробництв. На основі переробки коркової натуральної сировини з-д випускає (1980) лінолеум алкідний, плитку поліхлорвінілову, вироби для закупорювання пляшок, пресовані автотракторні прокладки та прокладки для кроненкорка та ін. деталей, поліетиленові пробки, ритувальні ялети для оснащення мор. суден, ритувальні крути, мастики, пожежні вироби, лінкруст, термоізоляцію, крупні коркові, ворсолін, оліфу, товари нар. споживання. О. л. з. — єдине підприємство в країні по випуску декалей для друкарень.

ОДЕСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ імені М. І. Пирогова — вищий навчальний заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1900 як мед. ф-т Новоросійського ун-ту (в Одесі), реорганізований в ін-т 1920; з 1950 — імені М. І. Пирогова. В інституті — 4 факультети: лікувальний, педіатричний, стоматологічний, удосконалення лікарів; навчається (1980/81) 5 тис. студентів; є аспірантура і клінічна ординатура. За час існування в інституті підготовлено понад 27 тис. лікарів. В 6-й ін-ту налічується 700 тис. томів. Науковці ін-ту розробляють проблеми фізіол. і патологічної адаптації людини до умов океану, біохімії радіаційних ушкоджень, ревматизму, ішемічної хвороби серця, регенерації кісткової тканини, очищення стічних вод; вивчають умови виникнення ускладнень і запобігання їм при хірургічних втручаннях, компенсаторні функції організму при ушкодженні мозку, взаємозв'язок організму матері і плода тощо.

ОДЕСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ПОРТ торговельний. Розташований на пн.-зх. узбережжі Чорного м., у пд.-зх. частині Одеської затоки. Засн. 1744. Робітники порту брали активну участь у «Південноросійському союзі робітників», боролися за встановлення Рад. влади на

Україні. За роки перших п'ятирічок О. м. п. докорінно реконструйовано. В післявоєнні роки значно зросли тех. оснащеність та пропускна спроможність його. В порту переробляють експортно-імпортні та каботажні вантажі: генеральні (джут, метали, устаткування, чай, фрукти тощо), навалочні (зерно, цукор), наливні (нафта, нафтопродукти) та ін. О. м. п. — базовий порт Чорноморського морського пароплавства,

який виконує всі операції, пов'язані з підготовкою суден до рейсів (постачання паливом, водою, тех. матеріалами, продовольством). Вантажно-розвантажувальні операції майже повністю механізовані, здійснюються комплексними та укрупненими бригадами докерів. Порт обслуговує також пасажирів у малому каботажі та в закордонному плаванні. О. м. п. нагороджено орденом Леніна (1966).

ОДЕСЬКИЙ МУЗЕЙ ЗАХІДНОГО ТА СХІДНОГО МИСТЕЦТВА — зібрання творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва країн Зх. Європи та Сходу. Засн. 1920 як Галерея старовинного живопису, з 1945 — сучасна назва. В музеї є відділи античного, західноєвроп. і східного мист. В античному відділі музею представлені: зліпки з творів видатних давньогрец. і рим. скульпторів, кераміка й скло; в зх.-європ. — твори італ. художників М. Караваджо, А. Маньяско, Ф. Гварді, нідерландських, фламандських та голландських живописців Луки Лейденського, Д. Тенісса Молодшого, Ф. Гальса та ін. У відділі Сходу — твори китайських, японських, іранських та індійських майстрів.

ОДЕСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені К. Д. Ушинського — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Утворений 1920 як ф-т соціального виховання Одес. ін-ту нар. освіти; з 1932 — пед. ін-т. У 1946 О. п. і. присвоєно ім'я К. Д. Ушинського. В складі ін-ту 5 ф-тів (1980) — фізико-матем., фіз. виховання, музично-пед., художньо-графічний і підготовки вчителів поч. класів з відділенням дошкільного виховання; заочне й підготовче відділення, аспірантура. В ін-ті чотири н.-д. лабораторії, 6-ка (фонд) — 364 тис. одиниць зберігання. В 1980/81 навч. р. в ін-ті налічувалося 3233 студенти, зокрема 2172 — на денному відділенні. З часу заснування в ін-ті підготовлено понад 30 тис. спеціалістів. Буз нагороджено Почесною

Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1970). *В. Б. Петровиц.*
ОДЕСЬКИЙ ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ ТЕАТР імені І. Франка. Засн. в серпні 1924. Керівник — Є. Коханенко, режисери — Г. Воловик, О. Предславич, О. Ходимчук. До складу театру увійшли актори з Харківського укр. драм. театру ім. І. Франка — П. Нятко, П. Самійленко, Г. Мецгерська, К. Блакитний, М. Донець, К. Коханова, Ю. Красноярский, Ф. Федорович; мистці одес. театрів — Л. Мацієвська, С. Мануйлович, О. Панасевич-Ремез, О. Романенко, В. Маленятко, І. Селюк, В. Селюкова та ін.; актори «Бережолу» — Ф. Радчук, Л. Комарецька, М. Домашенко; Д. Козачківський (з Полтави). Театр гастролював по містах і селах Одешині і Херсонщині (в Херсоні, Очакові, Алешках, Голіях, Пристані, Британах, Бериславі та ін.). В репертуарі — «Гайдамаки» за Т. Шевченком, «Сорочинський ярмарок» Старицького, «Вій» Кривинського, «Лісова пісня» Лесі Українки, «97» М. Куліша, «Мірандолина» К. Гольдони, «Овеча криниця» Лопе де Вега та ін. В жовтні 1925 театр припинив роботу у зв'язку з організацією Одеської держдрами (див. *Одеський український музично-драматичний театр* імені Жовтневої революції), до складу якої увійшла значна кількість акторів театру.

Літ.: Предславич Л. Пересувний робітничо-селянський театр. Х., 1928. М. Г. Лабінський.

ОДЕСЬКИЙ ПІДПІЛЬНИЙ ОБЛАСНИЙ КОМІТЕТ КП(б)У

Створений у липні 1918 за рішенням *Першого з'їзду КП(б) України* для керівництва повстансько-партизанською боротьбою трудящих Півдня України проти австро-нім. загарбників. Поширював свою діяльність на тер. Херсон. губернії й Пн. Таврії. Головою першого складу к-ту був Я. Б. Гамарник. К-т видавав нелегальну газ. «Комуніст». Після вигнання австро-нім. окупантів Одесу наприкінці листопада 1918 захопили війська Антанти. Боротьбу трудящих Одешини проти внутр. і зовн. контрреволюції очолив підпільний обком партії, обраний наприкінці листопада 1918 на нелегальній конференції. Головою обкому був обраний І. Ф. Смирнов (М. Ласточкін), секретарем — С. І. Соколовська. До обкому ввійшли Л. Й. Карпелішвілі, І. Є. Клименко, Я. Л. Єлін та ін. Під керівництвом обкому відновили діяльність підпільні парт. орг-ції. Продовжувався вихід газ. «Комуніст», видавалися листівки, прокламації. Організацією збройних сил підпілля займався створений при обкомі військ.-революц. к-т. Для посилення революц. пропаганди серед військ інтервентів у грудні 1918 при обкомі партії було створено «*Лозинку козаків*». З 5.ІІ 1919 в Одесі відбулась обл. парт. конференція за участю 27 делегатів, що представляли 2 тис. комуністів. Вона націлила парт. орг-ції на активізацію підпільно-партизанського руху. К-т ліквідовано в квітні 1919 у зв'язку з

Одеський медичний інститут. Вхід до головного корпусу.

ОДЕСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ

Одеський політехнічний інститут. Головний навчальний корпус. Архітектор Л. М. Тишківна, 1956.

Одеський російський драматичний театр імені А. В. Іванова. Архітектор О. Я. Бернардацці, 1896.

відновленням Рад. влади в Одесі та обранням губ. і міських к-тів КП(б)У.

ОДЕСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований 1918. В ін-ті працювали В. О. Добровольський, Л. І. Мандельштам, М. Д. Папалексі, І. Є. Тамм, Б. Л. Ніколаї, В. М. Пінегін та ін. вчені. В О. п. і. 13 ф-тів (1980): машинобудівний, механіко-технологічний, теплоенергетичний, хіміко-технологічний, атомноенергетичний, автоматизації й електрифікації пром-сті, радіотех., автоматики і обчисл. техніки, інженерно-екон., вечірній, заочний підготовчий для іноз. громадян, підвищення кваліфікації; є підготовче відділення й аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) 1 млн. 340 тис. одиниць зберігання. В О. п. і. навчається (1980) понад 10 тис. студентів. За роки існування в ін-ті підготовлено бл. 37 тис. спеціалістів. О. п. і. нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1968) і орденем Трудового Червоного Прапора (1971).

ОДЕСЬКИЙ РОСІЙСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені А. В. Іванова. Засн. 1927. В перше десятиліття в театрі працювали актори М. Астангов, М. Ляров, М. Комісаров, В. Високов, А. Аркадьєв, В. Халатов, С. Петров, Д. Зеркалов, режисери В. Вільнер, О. Гріпич та ін.

В роки Великої Вітчизняної війни театр не діяв, відновив роботу 1944. Серед кращих вистав — твори рос. та укр. класичної л-ри («Маленькі трагедії» Пушкіна, «Маскарад» Лермонтова, «Ревізор» Гоголя, «Дядя Ваня» Чехова, «Вовки та овці», «Безприданниця» О. Островського, «Обрив» за Гончаровим, «Нові люди» за Чернишевським, «Життєве море» Карпенка-Карого), п'єси рос. та укр. рад. драматургів («Бронепоезд 14-69» Вс. Іванова, «Вогняний міст» Ромашова, трилогія Погодіна «Людина з рушницею», «Кремлівські куранти» і «Третя патетична», «Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «Любов Ярова» К. Треньова, «Богдан Хмельницький», «Платон Кречет» і «Пам'ять серця» Корнійчука та ін.); твори авторів братніх республік («Не турбуйся, мамо» Думбадзе) і зарубіж. авторів («Ромео і Джульєтта», «Король Лір», «Отелло» Шекспіра, «Підступність і кохання» Шіллера, «Мачуха» Бальзака, «Нора» Ібсена та ін.). Здійснено виставу «Відродження» (за твором Л. І. Брежнєва). У різні роки

в театрі також працювали: нар. артисти УРСР П. Михайлов, О. Соломарський, М. Ошеровський, В. Овсєнський, Ю. Величко, засл. діячі мист. УРСР В. Бортко, Л. Альшиц, нар. художник УРСР П. Злочевський, засл. художник УРСР М. Івницький, засл. арт. РРФСР Б. Зайденберг та ін. В трупі (1981): нар. артисти УРСР Л. Бугова, А. Гончар, В. Терентьев (з 1979 — гол. режисер), нар. арт. РРФСР С. Простяков, засл. артисти УРСР Є. Амінова, Н. Дубровська, І. Колесніченко, В. Піменов, І. Шелюгін, В. Кулакова, Є. Котов, Т. Мороз, Г. Ноженко, В. Наумцев, Л. Полякова, В. Стожаренко, Л. Чиніжани, засл. арт. Узб. РСР Л. Мареников, засл. арт. Латв. РСР О. Безсонов.

ОДЕСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ

— вищий навчальний заклад у системі Міністерства с. г. СРСР. Засн. 1918 на базі природничого відділення Новоросійського (в Одесі) ун-ту й с.-г. курсів при с.-г. товаристві Пд. Росії. В ін-ті — 7 факультетів: агрономічний; плодоовочівництва й виноградарства; ветеринарний; зооінженерний; економічний; економічний кібернетики; підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів с. г. та відділення заочного навчання. При ін-ті є 2 навчально-дослідні г-ва (заг. площа землі 5780 га) з племенними тваринницькими фермами, необхідним машинно-тракторним парком, садами, виноградарництвами, виноградарним розсадником, автоматизованим виноробним з-дом. Студентів (1981) — 5187, у т. ч. на заочному відділенні — 3121. Фонд бібліотеки — понад 300 тис. книг. Є аспірантура. Ін-т видає наукові праці. І. С. Самолюк.

ОДЕСЬКИЙ ТЕАТР ЛЯЛЬОК

Засн. 1934 як філіал Одес. театру юного глядача, з 1945 — виділився в окремий театр. В репертуарі «Івасик-Телесик» А. Шияна, «Казка про рибаків та рибу» О. Пушкіна, «Байки Крилова», «Червона шапочка» Е. Шварца, «Мальчиш-Кибальчиш» за А. Гайдаром, «Буратіно» за О. Толстим, «Стихий олов'яний солдатик» за Г. К. Андерсеном та ін. В театрі працювали засл. артисти УРСР Ю. Гімелфарб, С. Єфремов та ін. Гол. режисер театру — В. Левченко (з 1978).

ОДЕСЬКИЙ ТЕАТР МУЗИЧНОЇ КОМЕДІЇ

Засн. 1947 у Львові. В Одесі — з 1954. В репертуарі театру твори укр. («Весілля в Малинівці» Рябова, «На світанку» Сандлера) і рос. («Вільний вітер» Дунаєвського, «Москва, Черемушки» Шостаковича, «Сто чортів і одна дівчина» Хренникова) рад. композиторів, а також композиторів братніх республік («Витівки Хануни» Канчелі, «Серце моє тут» Цабалдзе) і країн соціалістичної співдружності («Дайте волю пісні», «Лісістрата» Дендріно, «Майя» Фенерша), зарубіжної класики (Штрауса, Оффенбаха, Легара та ін.). В театрі працювали народні артисти УРСР В. Скляренко, Д. Козачківський, М. Ошеровський, засл. діячі мистецтв УРСР І. Гриншпун, Д. Островський, Е. Митни-

цький, І. Беркут. У трупі театру (1981): нар. арт. СРСР М. Воданой (з 1979 — худож. керівник і директор), нар. артисти УРСР М. Дьоміна, Л. Сатосова, засл. діячі мист. УРСР І. Кляберг (з 1954 — гол. диригент), О. Вінницький; засл. артисти УРСР Є. Дембська, Ю. Дінов, С. Крушник, І. Іванова, В. Алоін, С. Валова, Г. Жалужіна, В. Приметко, засл. художник УРСР М. Івницький (з 1968 — гол. художник).

Літ.: Станішевський Ю. О. Барви української оперети. К., 1970.

Одеський театр музичної комедії. Архітектор Г. В. Топуз, 1981.

ОДЕСЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ

Одеський академічний театр опери та балету — укр. рад. муз. театр, один з найстаріших в СРСР. Створений 1926 як укр. оперний театр на базі Одес. рос. опери, засн. 1809. Спочатку в театрі йшли драм. й оперні вистави; крім рос. і укр., виступали італ. і франц. трупи. В 20-х рр. 19 ст. ставились опери «Дніпровська русалка» Кауєра, «Князь-невидимка» Канюса, балети. В 1873 будинок театру згорів, новий споруджено 1884—87 (австр. арх. Ф. Фельнер та Г. Гельмер; літ. див. на окремому аркуші до ст. Архітектура, т. 1, с. 224—225). У дожовт. роки в театрі виступали як диригенти П. Чайковський, А. Рубінштейн, М. Римський-Корсаков, Е. Направник, А. Арєнський, О. Глазунов; співаки — Ф. Шаліпін, С. Крушельницька, Л. Собінов, М. Фігнер, А. Павлова, А. Дункан, К. Гельмер, гастролювали зарубіжні митці — Е. Карузо, М. Баттістіні, Тітта Руффо. У драм. виставах грали М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садоський, П. Саксаганський, В. Комісаржевська, а також С. Бернар, Е. Дузе та ін. Велику роль в історії театру й пропаганді вітчизн. музики відіграв диригент нар. арт. УРСР Й. Прибик (муз. керівник 1894—1937). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в театрі було поставлено твори рад. авторів, сформовано постійну балетну трупу (1923). Під час Великої Вітчизн. війни театр працював у Красноярську, 1944 відновив діяльність в Одесі. В репертуарі — вітчизняна й зарубіж. класика, твори рад. композиторів. Серед вистав: класичні опери — «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського (1954), «Катерина» Аркаса (1958), «Тарас Бульба» Лисенка (1971), «Садко» Римського-Корсакова (1955), «Сіцилійська вечірня» (1955), «Макбет» (1959) і «Дон Карлос» (1962) Верді; твори рос. радянських («Петро Перший» А. Петрова, 1979; «В бурю» Т. Хренникова, 1981); укр. радянських композиторів:

Одеський російський драматичний театр імені А. В. Іванова.

опери «Розлом» Фемеліди (1929), «Золотий обруч» (1930) і «Шорс» (1938) Лятовського, «Яблуковий полон» Чижика (1931), «Трагедійна ніч» Данилевича (1935), «Сотник» Вериківського, «Жорстокість» (1968) та «Лейтенант Шмідт» (1972) Кравченка, «Білі паруси» (1931), «Княгиня Волконська» (1971), «Світліше весілля» (1974) Знаткова. В театрі працювали: диригенти — нар. арт. СРСР А. Павловський, нар. артисти УРСР А. Маргулян, М. Покровський; режисери — нар. арт. РРФСР В. Лосський, нар. артисти УРСР М. Стефанович, В. Манзі; балетмейстери — К. Голейзовський, М. Мойсєєв, нар. артисти СРСР П. Вірський, В. Вронський; співаки — нар. артисти СРСР М. Гришко, К. Лаптев, І. Паторжинський, Б. Руденко, Н. Ткаченко, нар. артисти РРФСР Г. Олійниченко, П. Сесевич, нар. артисти УРСР Ю. Кириченко-Доманський, М. Бем, О. Благовідова, І. Волківська; балерина І. Михайличенко та ін. У трупі театру (1981) співаки: нар. артисти СРСР Р. Сергієнко, нар. артисти УРСР З. Лісак, М. Огреніч, О. Ріхтер, засл. артисти УРСР Г. Дранов, Г. Іванов, А. Макаров, Т. Мороз, В. Нещеретний, В. Олійнікова; артисти балету — нар. артистка УРСР Н. Барішева, засл. арт. РРФСР Л. Фоміних, засл. арт. УРСР С. Вальтер, Е. Караваєва, С. Антипова, В. Новицький, П. Фомін, Гол. диригент — нар. арт. РРФСР Б. Афанасьєв, гол. балетмейстер — В. Смирнов-Голованов, гол. хормейстер — Л. Бутенко.

Лит.: Артемов А., Игнаткин И. Одесский оперный театр. К., 1970.

ОДЕСЬКИЙ ТЕАТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА імені М. Островського. Засн. 1931, з 1941 — ім. М. Островського. Серед організаторів театру — перший художній керівник С. Мануйлович, М. Зайцев (учень О. Бранічева), І. Полетаєв. В репертуарі: «Зайчик-листоноша» Г. Фуре, «Син полку» та «Білі паруси» О. Бранічева, В. Катаєва, «У списках немає» Б. Васильєва, «Прозорий Джакомо» М. Свєтосзарова і Н. Шербакової, «Шукай вітра у полі» В. Ліфшиця, «Зупинити Малахова» В. Аграновського, «Босоного птах» М. Волина, «Він ішов на Одесу...» С. Ларіонова. В творчій трупі (1981): засл. діяч мист. УРСР В. Мясний (з 1978 — директор театру), засл. артисти УРСР Б. Мисенко, Г. Остапівська. Гол. режисер — В. Туманов (з 1980), В. Н. Бондарчук.

ОДЕСЬКИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ імені М. В. Ломоносова — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований 1922 на базі Одеського млінохлібного училища, з 1969 — сучасна назва. В ін-ті 9 ф-тів (1980): технології зерна, технології комбикормів і біохім. виробництва, технології консервування, технології м'яса і молочних продуктів, механічний, механіко-технологічний і

автоматичний, інженерно-економічний, вечірній і заочний; є підготовче відділення, курси підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) 550 тис. од. зберігання. В О. т. і. х. п. навчається (1980) понад 8 тис. студентів. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 28 тис. спеціалістів. 6. Г. Кротков.

ОДЕСЬКИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ХОЛОДИЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1930 як Одес. харч. ін-т (1931—50 — Одес. технологічний ін-т консервної пром-сті, 1950—70 — Одес. технологічний ін-т харч. і холодної пром-сті; теперішня назва — з 1970). В ін-ті 7 ф-тів (1980): холодної техніки, криогенної техніки, кондиціонування повітря, теплофізичний, холодильних машин, вечірній і заочний. Є підготовче відділення, курси підвищення кваліфікації спеціалістів з холодної техніки, аспірантура. Загальнотех. ф-ти у м. Ізмаїлі в Первомайську. Фонд б-ки налічує (1980) бл. 364 тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила 6,2 тис. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 70 тис. спеціалістів. В. П. Алексєєв.

ОДЕСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені Жовтневої революції. Засн. 1925 під назвою Одеська держдрама (з 1930 — Театр Революції, з 1945 — імені Жовтневої революції). До складу театру ввійшла група акторів «Центростудії», актори Одеського Першого українського робітничо-селянського театру ім. І. Франка. Засновники театру — І. Замичковський, М. Тисський, Е. Хуторна, Н. Ужвій, Л. Мацієвська, П. Няшко, Ю. Шумський, М. Терещенко, М. Загорський, Е. Паламарчук, Ю. Розумовська та ін. Театр відкрив виставою «Подум'яри» А. В. Луначарського (на прем'єрі присутній був автор). В репертуарі: класичні й сучасні твори укр. літератури («Гайдаки» за Шевченком, «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка, «Лісова пісня», «Камінний господар» Лесі Українки, «Безталина» Карпенка-Карого, «Вій» Кропивницького, «Земля» за Кобилянською, «97» М. Куліша, «Правда»; рос. класична й сучас. драматургія («Борис Годунов» Пушкіна, «Ліс» О. Островського, «Сорочинський ярмарок» за М. Гоголем, «Васса Железнова» М. Горького, «Кремльські куранти» М. Погодіна, «Заколот» за Д. Фурмановим, «Російські люди» К. Симонова), п'єси драматургів братніх республік («Трибунал» О. Макайонка, «Честь» Г. Мдівані); зарубіжних авторів — У. Шекспіра, Ф. Шіллера, К. Гольдони, Б. Брехта, Бомарше, В. Гюго, Ж. Б. Мольєра, Е. Золя та ін. В театрі працювали: нар. артисти СРСР В. Васильков, нар. артисти УРСР Л. Гаккебуш, А. Крамаренко, Б. Борін, Б. Тягно, В. Вільнер, В. Норд, В. Склярєнко; засл. артисти УРСР В. Довбищенко,

Г. Юхименко та ін. В трупі (1981): нар. артисти УРСР І. Твердохліб, О. Луценко, В. Туз, Ю. Божек, Г. Остапівський, Б. Мешкіс (з 1975 — гол. режисер), М. Слободка; засл. артисти УРСР В. Бойко, Г. Бутівська, А. Дриженко, І. Максимов, Б. Митрофанов, О. Похилко, І. Черкаська, С. Шманська. В 1975 театр нагороджено орденом «Знак Пошани». Іл. див. на окремому аркуші до статті *Одеса*.

Лит.: Дузь І. М. Театр імені Жовтневої революції. К., 1975.

М. О. Пресич.

ОДЕСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. Мечникова — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти УРСР, один з найстаріших ун-тів країни. Засн. 1865 з ініціативи М. І. Пирогова як Новоросійський університет на базі Рішельєвського ліцею. У перші роки Рад. влади реорганізувався в ряд самостійних вузів. У 1933 ун-т відновлено і названо Одеським. У 1945 присвоєно ім'я І. І. Мечникова. В складі О. у. 9 ф-тів (1981) — механіко-матем., фіз., хім., біол., геолого-геогр., істор., юрид., філол. і романо-герм. філології; вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. Працюють н.-д. ін-т фізики, астр. обсерваторія, бот. сад, 5 проблемних і 3 галузеві н.-д. лабораторії, обчислювальний центр, н.-д. сектор наук. б-ка (фонд — понад 2,5 млн. одиниць зберігання). В 1980/81 навч. р. навчалось 12 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 5,5 тис. З О. у. пов'язана діяльність видатних учених: біологів І. І. Мечникова, І. М. Сеченова, О. О. Ковалевського, хіміка М. Д. Зелінського, фізика М. О. Умова, географа Г. І. Танфілєва, істориків Є. М. Щепкіна, Ф. І. Успенського, А. Г. Готалова-Готліба, психолога М. М. Ланге, фізіолога В. І. Григоровича, математиків О. М. Лапунова і М. Г. Чеботарьова, офтальмолога В. П. Філатова та ін. Серед вихованців ун-ту — М. Ф. Гамалія, Д. К. Заболотний, О. О. Богомолець та ін. Видаються зб. наук. праць «Геологія узбережжя і дна Чорного та Азовського морів», «Питання стереохімії», «Питання літератури народів СРСР» та ін. За роки Рад. влади ун-т підготував понад 47 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1965).

В. В. Сердюк.

ОДЕСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ — зібрання творів укр. та рос. образотворчого мистецтва. Засн. 1899 як Міський музей красних мистецтв, з 1965 — сучасна назва. В музеї є відділи: давньоруського мист., мист. 18 — поч. 20 ст., радянського часу й декоративно-ужиткового мист. Представлено твори В. Тропініна, І. Крамського, І. Рєпіна, І. Айвазовського, І. Шишкіна, В. Маковського, В. Серова, К. Костанді, П. Нілуса, М. Жука, О. Шовкуненка, М. Божія, Л. Мучника та ін. Експонується також живопис, скульптура і графіка митців рад. союзних республік.

ОДЕСЬКИЙ ЦУКРОРАФІНАДНИЙ ЗАВОД імені XXVI з'їзду КПРС — підприємство цукрової промисловості. Створений 1897.

Одеський університет імені І. І. Мечникова. Головний корпус.

Одеський художній музей. Початок 19 ст.

ОДЕСЬКИЙ ЧЕРВНЕВИЙ ЗБРОЙНИЙ ВИСТУП 1905

Робітники підприємства брали активну участь у революц. подіях 1917. За роки довоєнних п'ятирічок на з-ді збудовано нові цехи, модернізовано устаткування. Потужність підприємства 1940 становила 400 т цукру-рафінаду за добу. В повоєнні роки було переоснащено виробничу базу з-ду, розширено асортимент продукції, збудовано (1963) цех для переробки тростинного цукру-сирцю. О. п. з. виробляє (1980) цукор-пісок, цукор-рафінад пресований (наситом і фасований), рафінований цукор-пісок (наситом і фасований), рафінадну пудру і дорожній цукор-рафінад. Довоєнна потужність підприємства (1980): 920 т цукру-сирцю, 866 т цукру-рафінаду.

ОДЕСЬКИЙ ЧЕРВНЕВИЙ ЗБРОЙНИЙ ВИСТУП 1905 — виступ 13—16 (26—29). VI робітників і матросів під керівництвом більшовиків проти самодержавства. Поптовком стали проведені 8—12 (21—25). VI масові арешти робітників. 13 (26). VI застрайкували робітники підприємств пролет. околиці Одеси — Пересипу, а також порту. Під час мітингів і демонстрацій більшовики закликали готуватися до збройного повстання. Сталася збройні сутички з поліцією і військами. 14 (27). VI страйк став загальним. Трудящі вітали революц. матросів «*Потомкін*», який вночі проти 15 (28). VI прибув до Одеси. На політ. демонстрацію перетворився похорон 16 (29). VI Г. М. Вакуленчука. Склалися умови для взяття матросами і робітниками влади в місті. Однак ослаблення більшовицької організації в результаті арештів, дезорганізаторської дії меншовиків і бундівців перешкодили реалізації цієї можливості. Скориставшись з цього, власті вчинили криваву провокацію. Вночі проти 16 (29). VI вони підпалили порт і направили туди війська. Під приводом боротьби з пожежею і крадіжками війська розстріляли сотні людей. Із запровадженням у місті 16 (29). VI воєнного стану почалися масові репресії. Події в Одесі мали значний вплив на розгортання революц. боротьби в країні. «Повстання в Одесі і перехід на сторону революції броненосця „Потемкін“ ознаменували новий і великий крок вперед у розвитку революційного руху проти самодержавства» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 10, с. 319). *Лит.* Революція 1905—1907 гг. на Україні. Сборник документов и материалов. т. 1—2. К., 1955; Хроника революционных событий на Одессине в годы первой русской революции (1905—1907 гг.). Одесса, 1976.

ОДЕСЬКІ ЛИМАНИ — на пн.-зх. узбережжі Одеської зат. Чорного м., в районі м. Одеси. До них належать *Куяльницький лиман* та *Хаджибейський лиман*. О. л. утворилися внаслідок інгресії моря і відчленування від моря пониззя річок *Великий Куяльник* і *Малий Куяльник* спільним піщано-черепашковим пересипом. Довж. пересипу становить 7,5 км, шир. — від 2,5 до 4,5 км. Пересип підноситься над морем на 1,5—2 м. По ньому проходять з-дз. трамвайна колія.

шосе. Лимани розділені вузьким вододілом. Гідрологічний режим О. л. дуже мінливий, він змінюється залежно від об'єму води, концентрації солей, біол. активності тощо. Т-ра води влітку 28—30°. Воєна О. л. насичена різними солями (хлористі й сірчисті солі Са, Mg, K; йодисті, бромисті та ін. сполуки). Пересічна солоність Куяльницького лиману 74,3‰ (макс. 269‰); 1860—1931 тут добували сіль. Пересічна солоність Хаджибейського лиману 22‰. Дно О. л. вкрите шаром чорного мулу потужністю від 0,5 до 2 м, який має цінні лік. властивості й використовується для грязелікування (див. *Одеський курортний район*). За запасами і лік. властивостями грязей О. л. належать до найбагатших водойм СРСР.

ОДЕСЬКІ СТРАЙКИ РОБІТНИКІВ 1909—10, 1914 — виступи трудящих Одеси проти капіталістичного гноблення та на знак солідарності з пролетарями Петербурга. Під час страйків 1909—10 робітники вимагали поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати, повернення на роботу звільнених товаришів. Страйки відбувалися під керівництвом більшовиків. У січні 1909 страйкували 756 робітників цукрорафінадного з-ду, влітку відбулися страйки на машинобудівному, механічному з-дах та деяких ін. підприємствах. Восени страйковий рух посилювався. На боротьбу піднялися робітники з-ду Рос. г-ва пароплавства і торгівлі (РОПТ), цвяхово-дротового з-ду, вантажники порту, друкарі Південнорос. т-ва друкарської справи та ін. Деякі страйки закінчилися перемогою робітників. Протягом січня — жовтня 1910 відбулося кілька страйків робітників з-ду РОПТ, вантажників порту і моряків (понад 3,5 тис. учасників). У січні страйкували робітники коркового з-ду, в березні — травні — шкіряних з-дів і ф-ки вагів, у червні — вересні — будівники з-ці Одеса — Балта. В листопаді в Одесі пройшли страйки і демонстрації у зв'язку з смертю Л. М. Толстого. Страйк 1914 був виявом протесту проти кривавої розправи поліції з робітниками Путіловського з-ду в Петербурзі, які 3 (16). VII зібралися на мітинг солідарності з страйкуючими нафтовиками Баку. 8 (21). VII застрайкували робітники 17 підприємств Одеси. Вночі проти 9 і 10 (22 і 23). VII поліція провела масові обшуки й арешти серед активних учасників страйку, членів Одес. орг-ції РСДРП. У місті було встановлено посилене патрулювання поліції і жандармів. Незважаючи на арешти, 10 (23). VII страйки солідарності тривали на ряді пром. підприємств міста.

«ОДЕСЬКИЙ РАБОЧІЙ» — більшовицька нелегальна газета, орган Одес. к-ту РСДРП. Видавався в лютому — травні 1908. Вийшло 4 номери. № 3—4 (здобвений) опубліковано двічі під назвами «О. р.» і «Рабочий листок» (зміст ідентичний). Організатор і редактор «О. р.» — В. В. Воробський. У газеті було надруковано статті

про події *Дев'ятого січня 1905*, про Держ. думу, кореспонденції про робітн. рух у Києві, Катеринославі, Миколаєві та ін. пром. центрах. Газ. «*Пролетарій*» в № 43 опублікувала кореспонденцію з Одеси, в якій відзначено популярність «О. р.» серед робітників. Друкарню газети розгромили поліція. **ОДЗОВІСТИ** — лівоопортуністична група, що виникла серед більшовиків в 1908. Очолював її О. О. Богданов. До групи входили: Г. О. Алексінський, А. В. Соколов (С. Вольський), А. В. Луначарський, М. М. Лядов, М. М. Покровський та ін. Утворилася в РСДРП влітку 1908. О. в умовах реакції, яка настала після поразки революції 1905—07 в Росії, вимагали відкликання с.-д. депутатів з 3-ї Держ. думи (звідси назва), припинення парт. роботи в легальних і напівлегальних організаціях робітн. класу (профспілках, кооперативах, клубах) і зосередження її в нелегальних парт. орг-ціях. Вважаючи, що бурж.-демократична революція вже відбулася, ігноруючи роль селянства в революції, О. вимагали здійснення пролет. революції і тому наповняли на збереженні лозунга збройного повстання. Різновидами О. був ультиматизм (див. *Ультиматисти*). Політика О., їхня відмова від використання легальних форм роботи веде до відриву партії від мас, до перетворення її на сектантську орг-цію. В. І. Ленін характеризував одзовізм як «ліквідаторство зліва», як меншовизм наживоріт (див. Повне збір. творів, т. 17, с. 345) і закликав до боротьби проти них. V конференція РСДРП (грудень 1908) засудила *ліквідаторство* і рішуче відмежувалася від О. Незважаючи на це, О. продовжували фракційну діяльність. *Нарада розширеної редакції «Пролетарія»* 1909 визнала одзовізм несумісним з більшовизмом. Частина О. (Луначарський, Лядов, Покровський та ін.) пізніше визнала свої помилки. У боротьбі проти різного роду фракціонерів-опортуністів більшовики в роки реакції відстоювали нелегальну марксистську партію, її революц. теорію, революц. принципи і традиції.

ОДИНАДЦЯТА ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РКП(б). Відбулася 19—22.XII 1921 в Москві. В роботі конференції взяли участь 125 делегатів з ухвальним і 116 — з дорадчим голосом, які представляли понад 500 тис. комуністів. Порядком денний: 1) Чергові завдання партії у зв'язку з відбудовою г-ва; 2) Пром-сть; 3) Сільс. г-во; 4) Кооператив; 5) Попередній підсумки чистки партії; 6) Питання Комуністичного Інтернаціоналу. Через хворобу В. І. Ленін не зміг брати на конференції; у зв'язку з цим з порядку денного було знято загальнополіт. доповіді ЦК, яку він мав зробити. Конференція, враховуючи перший досвід здійснення *нової економічної політики*, вказала на чергові завдання в галузі відбудови нар. г-ва, гол. чин. важкої пром-сті. Виходячи з цих завдань, конференція визнала за необхідне підняти сільс. г-во,

В. О. Кондратюк.

оволодіти ринком. Рад. держава прийняла рішення про встановлення твердої грошової системи, про бездефіцитний бюджет, про госп. розрахунок на держ. пром. підприємствах, про здачу частини держ. підприємств в оренду приватним підприємцям, коопераціям тощо. Одночасно було підкреслено важливість всемірного зміцнення командних висот у руках держави (велика пром-сть, транспорт, кредит, монополія зовн. торгівлі та ін.). Конференція вказала на потребу ширше залучати бідняцькі верстви села до с.-г. кооперації. В резолюції «По питанню про зміцнення партії, у зв'язку з урахуванням досвіду перевірки особистого складу її» було визначено заходи, спрямовані на поліпшення партійно-орг. та партійно-виховної роботи, вдосконалення стилю роботи парт. к-тів, посилення парт. керівництва профспілковими, комсомольськими і кооп. орг-ціями, поліпшення політ. роботи в Червоній Армії. Конференція приєдналася до тез Виконкому Комінтерну в питанні проведення тактики єдиного робітничого фронту.

Лит.: Ленін В. І. Лист до П. А. Залудського, А. О. Соляна і всіх членів Політбюро про чистку партії і умови прийому до партії. Повне зібрання творів, т. 44; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972.

ОДИНАДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ІЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 7—15.V.1929 у Харкові. В роботі з'їзду взяли участь 1333 делегати (з них 893 — з ухвальним голосом). Серед делегатів було 937 комуністів. Порядок денний: звітна доповідь Уряду СРСР, звітна доповідь Уряду УРСР, доповідь про п'ятирічний план розвитку нар. г-ва України, прийняття Конституції УРСР, доповідь про стан і перспективи культур. будівництва тощо. З'їзд повністю схвалив діяльність урядів СРСР та УРСР, заходи щодо *індустриалізації* країни, відзначив великі досягнення УРСР у розвитку пром-сті. З'їзд розглянув і схвалив п'ятирічний план розвитку нар. г-ва України, одночасно прийняв Конституцію УРСР у новій редакції, що відобразила істотні зміни, які сталися в республіці з часу прийняття Конституції УРСР 1919 і були зумовлені створенням Союзу РСР. З'їзд обрав новий ВУЦВК у складі 315 членів і 110 кандидатів. До Ради Національностей ЦВК СРСР з'їзд обрав 5 членів і двох кандидатів.

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1937, т. 5. М., 1964; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

ОДИНАДЦЯТИЙ З'ІЗД КП(б) УКРАЇНИ. Відбувся 5—15.VI.1930 в Харкові. На з'їзді було 760 делегатів з ухвальним голосом і 254 — з дорадчим, які представляли 210 105 членів і 109 347 кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1. Доповідь про роботу ЦК ВКП(б); 2. Доповідь про

роботу ЦК ВКП(б); 3. Політ. звіт ЦК КП(б)У; 4. Орг. звіт ЦК КП(б)У; 5. Звіт Центр. ревізійної комісії; 6. Звіт ЦК ВКП(б)У; 7. Про виконання п'ятирічного плану пром-сті України; 8. Про колгоспний рух і піднесення с. г. України; 9. Про завдання профспілок у реконструктивний період; 10. Вибори керівних органів КП(б)У. З'їзд відбувався в умовах політ. і трудового піднесення, викликаного підготовкою до *Шістнадцятого з'їзду ВКП(б)*, розгорнутим наступом соціалізму по всьому фронту. Основою всіх прийнятих з'їздом рішень стали тези ЦК ВКП(б) до XVI з'їзду партії. Делегати з'їзду одностайно схвалили політ. і орг. лінію ЦК ВКП(б). Підвищили підсумки роботи ЦК КП(б)У за звітний період, з'їзд констатував, що на основі лєнінської політики було досягнуто значних успіхів у госп., культур. будівництві й підвищенні матеріального добробуту трудящих. Цих успіхів здобуто завдяки рішучій боротьбі партії за єдність своїх рядів, в результаті ідейного й орг. розгрома *троцькізму*, непримиренної боротьби проти *правого ухилу* у ВКП(б). В результаті здійснення ген. лінії партії на індустріалізацію країни питомою вагою пром-сті в усяй продукції нар. г-ва УРСР піднялася з 44% у 1926/27 до 60% у 1929/30, а важкої пром-сті — з 37,7% до 45,4%. З'їзд розробив заходи, спрямовані на виконання п'ятирічки за 4 роки, зобов'язав ЦК КП(б)У прискорити темпи розвитку провідних галузей пром-сті, а також транспорту. Особливу увагу було звернено на підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції. Здійснюючи соціалістичну реконструкцію сільс. г-ва, масову *колективізацію сільського господарства* на основі *кооперативного плану В. І. Леніна*, партія на час роботи з'їзду домоглася успішного збільшення 47% посівної площі і 35% сел. господарств. У резолюції «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства України» з'їзд високо оцінив роль МТС, *двадцятип'яти тисячників*, визначив конкретні завдання партії в розвитку сільс. г-ва. З'їзд рішуче засудив намагання правих ухильників використати тимчасові труднощі для здійсненні колективізації для дискредитації лінії партії в колгосп. будівництві. З'їзд відзначив, що в братній сім'ї рад. народів, у непримиренній боротьбі проти *українського буржуазного націоналізму* і *великодержавного шовінізму* було досягнуто значних успіхів у здійсненні лєнінської нац. політики в республіці. З'їзд поставив перед партією завдання і надалі вести послідовну боротьбу проти *націонал-ухильництва* і насамперед проти укр. бурж. націоналізму. З'їзд розробив широку систему заходів, спрямованих на подальше підвищення культур. рівня трудящих. По доповіді про завдання профспілок, підкресливши провідну роль робітн. класу в будівництві соціалізму, з'їзд схвалив тези ЦК ВКП(б) до XVI з'їзду ВКП(б) з цього питання. З'їзд

обрав ЦК КП(б)У, Центр. ревізійну комісію та ЦКК.

Лит.: XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5—15 червня 1930 року). Стенографічний звіт. Х., 1930; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

Н. С. Носкова.

ОДИНАДЦЯТИЙ З'ІЗД РКП(б). Відбувся 27.III — 2.IV.1922 в Москві. В роботі з'їзду брали участь 522 делегати з ухвальним і 165 — з дорадчим голосом, які представляли 532 тис. членів партії. Порядок денний: 1) Політ. звіт ЦК; 2) Орг. звіт ЦК; 3) Звіт ревізійної комісії; 4) Звіт ЦКК; 5) Звіт делегації РКП(б) в Комінтерні; 6) Професійні спілки; 7) Про Червону Армію; 8) Фінансова політика; 9) Підсумки чистки партії і зміцнення її рядів; співдоповіді: про роботу серед молоді, про пресу і пропаганду; 10) Вибори ЦК і ЦКК. В. І. Ленін відкрив з'їзд, виступив з політ. звітом ЦК, заключним словом по звіту і промовою при закритті з'їзду. Висунути В. І. Леніном ідеї і положення лягли в основу рішень з'їзду. Проаналізувавши перші підсумки *нової економічної політики* (непу), В. І. Ленін відзначив, що змика з сел. економікою встановлюється, союз робітн. класу з селянством зміцнів, госп. досягнення наявні, і визначив нове завдання: припинення екон. відступу і перегрупування сил для наступу на капіталістичні елементи. Вирішальною аренною суперництва між соціалізмом і капіталізмом за принципом «хто — кого?» була госп. діяльність. Щоб перемогти буржуазію в цій справі, треба було, як указував В. І. Ленін, навчитись господарювати, поєднувати боротьбу за комуністичні ідеали з насущними екон. інтересами селян. Осн. підйому в подоланні всіх труднощів і перешкод на шляху висхідного руху В. І. Ленін вбачав у старанному доборі й розстановці кадрів і перевірці виконання директив партії і уряду. Великого значення надавав В. І. Ленін розвитку держ. і кооп. торгівлі для вицінення з неї капіталістичних елементів і задоволення екон. потреб селянства. Наголошуючи на цьому, він висунув гасло «вчитись торгувати», торгувати культурно. З'їзд, схваливши політ. і орг. лінію ЦК, визнавав зроблені приватногосп. капіталові поступки вичерпаними, екон. відступ закінченим, намітив перегрупування сил для забезпечення перемоги над капіталістичними елементами. Резолюція з'їзду «Про роботу на селі» вимагала надання практичної допомоги трудівникам села в збільшенні с.-г. виробництва. Разом з тим з'їзд звернув увагу на необхідність першочергового піднесення великої пром-сті. Це спростовувало твердження меншовиків і троцькістів, що неп ніби ігнорує потреби пром. розвитку та інтереси робітн. класу. В галузі фінанс. політики з'їзд намітив заходи по зміцненню курсу карбованця, впорядкування бюджету. Найважливішою політ. умовою подолання перешкод пере-

ОДИНАДЦЯТИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН

М. П. Оди́нцов.

хідного періоду, успішної побудови соціалізму В. І. Ленін вважав зміцнення єдності, підвищення керівної ролі і бєззатїсності партії. Щоб досягти цього, з'їзд встановив 3 категорії для вступаючих у партію, що мало перешкодити проникненню в її ряди випадкових і ворожих елементів. Зміцненню партії були підпорядковані її постанови з'їзду «Про завдання і цілі контрольних комісій», «Положення про контрольні комісії», «Положення про Центральну ревізійну комісію». З'їзд суворо попередив лідерів «робітничої опозиції», які не підкорилися рішенням Дєс'ятого з'їзду РКП(б) про розпуск фракційних угруповань і вели фракційну боротьбу, що в разі продовження антипарт. діяльності їх буде виключено з партії. В резолюції з'їзду про профспілки було вказано, що вони повинні бути найближчим співником держ. влади в усіх її політ. і госп. діяльності. Делегати з'їзду схвалили діяльність РКП(б) в Комуністичному Інтернаціоналі. З'їзд обрав ЦК і ЦКК. XI з'їзд РКП(б) був останнім, на якому був присутній В. І. Ленін. На першому засіданні обраного з'їздом ЦК РКП(б) Генеральним секретарем ЦК було обрано Й. В. Сталина.

Літ.: Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б) 27 березня — 2 квітня 1922 р. Повне зібрання творів, т. 45: Одиннадцятий з'їзд РКП(б). Март — апрель 1922 года. Стенографічний отчет. М., 1961; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972; Історія КПРС. М., 1980.

М. В. Черненко.

ОДИНАДЦЯТИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН — єдиний державний перспективний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1981—85. Розроблений на підставі Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, затверджений XXVI з'їздом КПРС. Голов. завдання п'ятирічки — забезпечення дальшого зростання добробуту рад. людей на основі сталого, поступального розвитку нар. г-ва, прискорення науково-технічного прогресу і переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціонального використання виробничого потенціалу країни, всемірної економії усіх видів ресурсів і поліпшення якості роботи. Див. *П'ятирічні плани розвитку народного господарства СРСР*.

ОДИНИЦІ ФІЗИЧНИХ ВЕЛИЧИН — фіз. величини, яким за визначенням присвоєно числові значення, що дорівнюють 1. О. ф. в. поділяють на системні, які входять до певної системи одиниць, і позасистемні (напр., *дебай, кіньська сила*). Системні О. ф. в. підрозділяють на основні, які вибираються довільно (напр., *метр, кілограм, секунда*), похідні, які визначаються через ін. одиниці системи за допомогою рівнянь, що зв'язують фіз. величини між собою (напр., *метр за секунду, ньютон*), і додаткові, що не належать ні до основних, ні до похідних (напр., *радіан і стерадіан* у Міжнародній системі одиниць). Для зручності вира-

ження величин, що в багаті разів більші або менші за О. ф. в., застосовують т. з. кратні і частинні О. ф. в. У метричній системі мір ці О. ф. в. (за винятком одиниць кута і часу) утворюються множенням системної одиниці на 10^n , де n — ціле додатне або від'ємне число. Назви деяких О. ф. в. та їхні скорочені позначення, а також компоненти для утворення десяткових кратних і частинних одиниць див. т. 1, с. 542. Літ.: Чертов А. Г. Единици физических величин. М., 1977.

ОДИНИЦЯ — 1) Найменше з натуральних чисел. В Італії, Франції та деяких ін. країнах найменшим натуральним числом вважають нуль. 2) В групі теорії — елемент e , який визначається рівностями $a * e = e * a = a$, де a — будь-який елемент групи. В теорії алгебр. чисел і алгебраїчних функцій дільник одиниці — такий елемент a , для якого можна знайти елемент b , щоб виконувалась рівність $ab = 1$. 3) Уявна О. — комплексне число i таке, що $i^2 = -1$. 4) Одиниця виміру — величина (довжина, маса, часу тощо), прийнята за основу порівняння вимірюваних величин (метр, кілограм, секунда тощо). Див. також *Одиниці фізичних величин*.

Г. П. Бєля.

ОДИНИЧНЕ ВИРОБНИЦТВО — тип виробництва, що характеризується одиничним (штучним) виготовленням продукції різної і неповторної номенклатури. О. в., на відміну від масового виробництва і серійного виробництва, характеризується універсальністю робочих місць і частою зміною технологічного процесу.

ОДИНИЧНЕ, ОСОБЛИВЕ, ЗАГАЛЬНЕ — філософські категорії, що відображають діалектичну єдність і відмінність між речами та явищами дійсності. В категорії одиничного (чи окремого, індивідуального) фіксуються окремі речі та явища, які характеризуються відомими просторовими й часовими межами, відповідною якістю. Одиничне існує як діалектична протилежність і міра загального, як спосіб буття загального. В категорії загального фіксується об'єктивно існуюча спільність між предметами, явищами та процесами в межах конкретної якісної визначеності. Загальне не існує поза одиничним. У категорії особливого відображається момент діалектичної єдності загального й одиничного, особливе виступає як конкретний вияв загального. В особливому долається одиничність як одиничного, так і загального. В. І. Ленін підкреслював діалектичну єдність одиничного, особливого й загального. «Окреме не існує інакше як у тому зв'язку, який веде до загального. Загальне існує лише в окремому, через окреме. Всяке окреме є (так чи інакше) загальне. Всяке загальне є (частинка або сторона або сутність) окремого. Всяке загальне лише приблизно охоплює всі окремі предмети. Всяке окреме неповно входить у загальне і т. д. і т. д. Всяке окреме тисячами переходів зв'язане

з іншим роду окремими (речами, явищами, процесами) і т. д.» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 300). Відображаючи об'єктивну діалектику речей, категорії О., о., з. мають важливе значення для розв'язання актуальних проблем сучасності, напр., співвідношення заг. закономірностей і специфічних особливостей переходу різних країн від капіталізму до соціалізму.

М. О. Парнюк.

ОДИНЦОВ Михайло Петрович (н. 18.XI 1921, с. Полозово, тепер Частинського р-ну Перм. обл.) — рад. військ. льотчик, генерал-полковник авіації, лідер Герой Рад. Союзу (1944, 1945), засл. військ. льотчик СРСР (з 1967). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ланки, ескадрильї, заст. командира гвард. штурмового авіаполку брав участь у боях на Пд.-Зх., Брянському, Калінінському, Воронежському, Степовому, 2-му і 1-му Укр. фронтах. Здійснив 215 бойових вильотів. У 1952 закінчив Військ.-політ. академію ім. В. І. Леніна, 1959 — Академію Генштабу. З липня 1976 — генеральний інспектор ВПС. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ОДИНЦОВ Олександр Васильович [20.VII (1.VIII) 1895—26.IX 1940] — парт. і рад. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Андріївці (тепер Крелевського р-ну Сум. обл.) в сім'ї священника. В 1916 закінчив Київ. комерційний ін-т, навчався на юрид. факультеті Київ. ун-ту. Брав участь у революц. студентському русі. В 1917 — секретар Остерського к-ту РСДРП(б), член військ.-революц. к-ту. В 1919 — політпрацівник у Червоній Армії, секретар Черніг. губкому КП(б)У. В 1920 — секретар Київ., 1921 — Черніг., 1921—22 — Одес. губкомів КП(б)У. В 1923—31 — голова правління с.-г. кооперації «Сільськоземельний господар», заст. нарком землеробства УРСР та СРСР. У 1932—33 — нарком землеробства УРСР. З 1934 — нач. Азово-Чорноморського крайового зем. управління. В 1932—33 — член ЦК КП(б)У. Був членом ВЦВК, ВУЦВК.

ОДИНЦОВО — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична станція. 104 тис. ж. (1980). Комбінати буд. конструкцій і меблевих деталей, з-ди погнетричних виробів, емальованого посуду, гумових виробів. Утворене 1957.

ОДІН (давньосканд. Odinn) — у сканд. міфології верховний бог. У найдавніші часи — бог вітру й бурі, творець Всесвіту, богів і людей, пізніше — бог війни, покровитель торгівлі й мореплавства, володар *Валгалі*, поведитель *валькірій*. У старод. германців континенту О. відповідав Вотан (Водан).

ОДИСЕЙ ('Οδυσσεύς) — у грец. міфології цар о-ва Ітaka. На прохання Агамемнона й Менелая брав участь у Троянській війні, де прославився відвагою, винахідли-

Одін. Скульптура Б. Е. Фогельберга. Національний музей. Стокгольм.

вістю й хитромудрістю. Численні пригоди О. під час його десятилітніх мандрів і повернення на батьківщину до вірної дружини *Пенелопи* показано в Гомеровій «*Одіссей*». Образ О. відбито в трагедіях Софокла, Евріпіда та ін. і в мистецтві.

«ОДІССЕЯ» — давньогрец. епічна поема, автором якої вважають Гомера. Датується 8—7 ст. до н. е. Написана *гекзаметром*. У поемі розповідається про численні пригоди одного з героїв троянської війни *Одіссея*, про життя на о. Ітака його родини — дружини *Пенелопи* й сина *Телемаха*. «О.», як і «*Іліада*», мала великий вплив на розвиток античних, а згодом і европ. л.-р. Рос. віршований переклад «О.» В. Жуковського з'явився 1849, прозові переклади — з кін. 18 ст. Сучас. поетичний переклад належить В. Вересаєву (опубл. 1953). Укр. мовою «О.» перекладали Леся Українка, В. Самійленко та ін., повністю переклали П. Ніжинський (1—12 пісн., 1883; 13—24, 1892) й Борис Тен (1963, 2-е вид. 1968).

Видання: Укр. перекл. — Одіссея. К., 1968. Рос. перекл. — Одіссея. М., 1981.

Літ. див. до ст. Гомер.

А. О. Білецький.

ОДИНА — форма числа, яка в іменниках означає один предмет серед однорідних (стіл). Форми О. мають і назви предметів, що не підлягають лічбі, — т. з. збірна О. (срібло, боротьба). Для позначення класу чи роду предметів вживається родова О. (Кінь — корисна тварина). О. вказує також на відношення до іменника, що означає один предмет, прикметника (дубовий стіл) чи дієслова (стіл стоїть). У більшості індоєвроп. мов О. протиставляється *множині*. Див. також *Двоїна*.

Р. Г. Іванченко.

ОДНОГОЛІСНОСТІ ПРИНЦИП В ООН — закріплений *Статутом ООН* порядок голосування в Раді Безпеки ООН для прийняття рішень по всіх питаннях (крім питань процедурного характеру). Рішення вважаються прийнятими, якщо за них подано голоси 9 членів Ради Безпеки, включаючи голоси всіх постійних членів Ради (СРСР, США, Великобританія, Франція, Китай). Рішення вважаються прийнятими й у випадку утримання від голосування одного чи кількох постійних членів, якщо за рішення подано не менше як 9 голосів. Прийняття поправок і змін у Статуті ООН також відбувається відповідно до О. п. Цей принцип називають *вето* постійних членів Ради Безпеки. О. п. — важлива гарантія проти перетворення ООН на знаряддя політики тієї чи іншої групи імперіалістичних д-в. Він сприяє розвитку співробітництва великих д-в у справі підтримки миру й забезпеченню таким чином *мирного співіснування*.

В. С. Семенов.
ОДНОГОЛІСНЯ — виклад музичної думки, який зводиться лише до однієї мелодичної лінії, мелодії. Див. *Мелодія*.

ОДНОВІРЦІ — одна з категорій державних селян у Росії. Склалися з нащадків рос. служилих лю-

дей, які в кін. 16—17 ст. на *Бєлгородській лінії* та ін. оборонних рубежах охороняли кордони Рос. д-ви. Після створення на поч. 18 ст. рос. регулярної армії служили люди були перетворені на особливу групу держ. селян — О. Вони володіли спадковими, жалуваними або купленими в приватну власність землями, платили *подушну податі* і 4-грішневий *оброк*. Принцип розподілу громад. земель між О. був не подушним, а подвірним (можливо, звідси їхня назва). На Україні О. з'явилися як переселенці на поч. 18 ст. За 8-ю ревизією (1833—35) в Харків., Полтав., Херсон., Катеринославській і Таврійській губерніях було 50 430 душ О. чоловічої статі, що становило понад 4% від заг. кількості О. в Росії. Після *селянської реформи 1861* О. були зрівняні з усім сел. станом.

ОДНОДЕНКИ (Ephemeroptera) — ряд комах. Довж. тіла 2—40 мм. Крила перетинчасті, прозорі, задні коротші від передніх або зовсім відсутні; на кінці черевця є 2—3 хвостові нитки. Дорослі (крилаті) комахи (субімаго та імаго) мають редукований ротовий апарат, протягом життя не живляться; їхній заповнений повітрям кишечник виконує функцію аеростатичного апарату. Дорослі О. живуть від кількох годин до 10 днів, найчастіше 1 день (звідси й назва). Розвиток з неповним перетворенням. Личинки розвиваються у прісних водоймах протягом 1—3 років, за цей час у них відбувається по 20—25 линянь. 23 родини (понад 2 тис. видів), поширені на всіх материках, з них в СРСР — 17 родин (понад 200 видів), у т. ч. на Україні — понад 50 видів, зокрема О.: *звичайна* (Ephemera vulgata), *двокрила* (Cloëon dip-terum), *берегова* (Polymitarcus virgo) та інші. О. — природний корм для промисл. риб.

В. М. Ермоленко.

ОДНОДІЛЬНІ, односім'ядольні (Monocotyledoneae, Monocotyledoneae) — клас покритонасінних рослин. О. переважно одно-, дво- й багаторічні трави, рідше — дерева, кущі та ліани. О. мають один зародковий листок (*сім'ядолю*), головний корінь здебільшого не розвивається, замість нього розвиваються долаткові та бічні корені; на відміну від *дводольних* судинно-волокнисті пучки стебла розкидані, закриті (без *камбію*); листки гол. чин. прості, цілісні і цілокраї, сидячі, зворядно розташовані на стеблі, з паралельним або дуговидним *жилкуванням*; квітки переважно тричленного типу; запасні речовини та продукти метаболізму (ефірні олії, *дубильні речовини*, *алкалоїди*, *глікозиди* та ін.) менш різноманітні, ніж у *дводольних*. Більшість О. добре витримують несприятливі умови життя. У багатьох з них органи вегетативного розмноження — кореневіща, бульби, цибулини — зберігаються в ґрунті (*геофіти*). Деякі О. ростуть за вологих умов (на болотах, берегах водойм), інші, навпаки, є рослинами посушливих місць (*ксерофіти*). О. складають значну частину травостою лук, степів і са-

ван. Понад 65 тис. видів, пошир. на всіх континентах, в СРСР понад 2600 видів. Клас О. включає багато корисних і економічно важливих с.-г. рослин світу: хлібні злаки, зокрема *пшеницю*, *жито*, *ячмінь*, *овес*, *кукурудзу*, *рис*, *сорго*, *просо*, цінні *кормові трави* та *овочеві культури*, декоративні рослини — *лілії*, *пізньоцвіт*, *тюльпани*, *конвалії*, *амариліси*, *ліліяники*, *крокуси* тощо, лікарські, волокнисті та ін. рослини. До класу О. належать, зокрема, рослини родин: *амарилісових*, *злакових*, *лілійних*, *орхідних*, *півникових*, *рогозових*, *ситникових* та ін.

ОДНОДІМНІ РОСЛИНИ — рослини, у яких чоловічі й жіночі статеві органи (тиччинкові й маточкові квітки) — у квіткових рослин, *археогонії* і *антеридії* — у архегоніальних рослин, *оогонії* і *антеридії* — у нижчих рослин) містяться на одній і тій самій рослині. О. р. є береза, дуб, сосна, ялина, кукурудза, багато які мохи, водорості та ін. рослини. Див. також *Дводімні рослини*, *Багатодімні рослини*.

ОДНОЗВ'ЯЗНА ОБЛАСТЬ — відкрита або замкнена область, у якій будь-який замкнений контур можна неперервно стягнути в точку, не залишаючи меж області. О. о. є, наприклад, *інтервал*, *сегмент*, *круг*, *куля* (відкриті чи замкнені).

О. о. має ряд властивостей, що відрізняють їх від ін. областей. Напр., якщо функція $f(x, y)$ є *гармонічною функцією* в плоскій О. о. G , то інтеграл по будь-якому колу, яке цілком лежить у G , поділений на довжину кола, дорівнює значенню функції в центрі кола. Це твердження не виконується для *многозв'язних областей*.

ОДНОЗЕРНЯНКИ — група видів *пшениць*, у яких у кожному колоску складного колоса розвивається по одній зернівці. Колос вузький, плескатий, стиснутий з боків, щільний. 4 види: 2 культурні й 2 дикорослі. О. культурна (Triticum monococcum) — яра форма зав'язки до 1,3 м. В СРСР зустрічається в гірських районах Криму і Кавказу. Пшениця Сінської (T. sinskajae) є природним голозерним мутантом О. культурної. Дикі види: О. беотійська (T. boeoticum) і О. урарту (T. urarthu) відрізняються від О. культурної озимістю, більш низькими стеблами, вузькими і ламкими колосами. О. урарту зустрічається у Вірменії, де росте на сухих схилах передгір'їв. О. беотійська росте в Криму, Закавказзі, в країнах Перед. Азії, зокрема Ірані, Туреччині, Сирії, Іраку, а також на Балканському п-ові, переважно в степових і напівпустельних районах, піднімаючись до 1700 м над р. м.

В. М. Ремесло.

ОДНОКЛІТИННІ ОРГАНІЗМИ — тваринні і рослинні організми, тіло яких складається (на відміну від *багатоклітинних організмів*) з однієї клітини. За рівнем організації є *прокаріотами* (напр., бактерії) або *еукаріотами* (напр., найпростіші). Представлені організмами від дуже простої (напр., *амебодібні*, *хлорели*) до досить складної (напр., *інфузорії*) будо-

Однодешка берегова. Доросла комаха та личинка.

Однозернянка культурна. Колос рослини.

ОДНОПАЛАТНА СИСТЕМА

О. І. Одобеский.

ви. О. о. можуть утворювати колонії (див. *Колоніальні організми*). **ОДНОПАЛАТНА СИСТЕМА** — структура законодавчого органу держави, при якій він складається з однієї палати. Існує, як правило, в унітарних державах. Однопалатними, напр., є Верховні Ради союзних і автономних республік в СРСР. Див. також *Двопалатна система*.

ОДНОПОКРІВНИ (Monochlamydeae) — група *периміоцвітних* дводольних рослин, які здебільшого мають одностатеві квітки без оцвіттини або з малопомітною зеленуватою чашечковидною, рідше віночковидною оцвітницею (звідки і назва). О. — переважно дерев'янисті рослини, іноді — трави; запилюються за допомогою вітру. До О. належать рослини родин вербових, березових, букових, в'язових, казуаринових, коноплевих та ін. Тривалий час О. вважали за найпримітивнішу групу квіткових рослин. Тепер примітивність будови квіток О. розглядається як вторинне явище. Багато систематиків не виділяє О. в окрему групу.

ОДНОПРОХІДНИ, клоачні (Monoproctata) — єдиний ряд підкласу *яйцекладущих* ссавців. Поширені в Австралії, на Тасманії та Новій Гвінеї. Включає 2 родини: єхидни з 2 родами — *єхидна*, *прохидна* та *качконос* з 1 родом — *качконос*.

ОДНОРІДНА ФУНКЦІЯ — функція, для якої справджується тотожність $f(\lambda x_1, \lambda x_2, \dots, \lambda x_n) = \lambda^k f(x_1, x_2, \dots, x_n)$, де λ — довільне число, k — деяка стала (ступінь однорідності функції). О. ф. є, напр., $f(x, y, z) = x^2 - x^2y + 3xyz + z^3$ ($k = 3$); $f(x, y) = 1/\sqrt{x^2y + y^2}$ ($k = -3/2$); $f(x, y) = e^{xy}$ ($k = 0$).

О. ф. часто є в геом. формулах. Напр., права частина *Герона формули* є О. ф. відносно сторін трикутника ($k = 2$); права частина формули для об'єму *зрізаного конуса* — О. ф. відносно висоти і радіусів основ його ($k = 3$).

ОДНОРІДНІ КОРМОВІ ТРАВИ — однорічні культурні та дикорослі рослини, що їх використовують на корм худобі. Вирощувані О. к. т. належать переважно до двох родин — *злакових* і *бобових*. Серед злакових О. к. т. найпоширенішими є суданська трава, чумиза, мого, африканське просо, пайза, райграс однорічний, сорго, кукурудза, теф та ін.; серед бобових — вика яра й озима, чина, сераделла, люпин кормовий, пелюшка, буркун однорічний. На зелений корм вирощують також горох, сою, кормові боби тощо. Вирощують О. к. т. в чистих культурах і в злаково-бобових сумішах. Правильно підібрані злаково-бобові суміші дають більший вихід корму та протеїну з одиниці площі й краще впливають на родючість ґрунту, ніж чисті посіви злакових. Вирощують О. к. т. на зелений корм, випас, силос, сіно й насіння. Окремі О. к. т. здатні відростати після скошування, що робить їх незамінними для *зеленого конвеєра*. Однорічні злакові трави збирають на початку викидання

волотей, бобови — в період цвітіння.

ОДНОРІДНІ РОСЛИНИ, однорічники — рослини, які закінчують свій життєвий цикл протягом одного *вегетативного періоду*. До О. р. належить більшість польових с.-г. рослин: пшениця, жито, овес, гречка, горох, квасоля, соя, арахіс, соняшник, ріжів, льон, коноплі, гірчича та ін. Серед О. р. розрізняють *ефемерів*, життєвий цикл яких закінчується протягом кількох тижнів і які часто встигають дати кілька поколінь за один рік (напр., жовтозілля звичайне). Багато які О. р. — характерні рослини пустель і степів. При погіршенні умов вирощування (в Пн. півкулі в напрямку з Пд. на Пн., а в горах — знизу вгору) кількість видів О. р. звичайно зменшується. Деякі О. р. при запізнілому проростанні насіння можуть зимувати у фазі розетки (напр., волошка, грицики), інші в суворих кліматичних умовах стають *багаторічними рослинами* (напр., тонконіг однорічний в Арктиці та високогір'ї). Див. також *Дворічники*.

ОДНОСТОРОННІ ПОВЕРХНІ — поверхні, які не мають двох окремих сторін. Якщо в будь-якій точці О. п. обрати нормальний вектор [див. *Нормаль до кривої* (поверхні) в даній точці] і неперервно вести його вздовж замкненої лінії на О. п., то можна прийти у вихідну точку з *вектором*, протилежним до обраного. Найпростішою О. п. є *мембрана листка*. Замкнена О. п. (напр., *Клейна поверхня*) не ділить тривимірний простір на дві області, на відміну, напр., від *сфери*, яка є спільною межею таких областей (внутрішньої і зовнішньої). О. п. є неорієнтовними поверхнями (див. *Орієнтація в математиці*).

ОДНОСТОРОННІЙ ЗВ'ЯЗОК — спосіб *електрозв'язку* між двома абонентами або одного абонента з багатьма, за яким повідомлення передають лише в одному напрямі. О. з. застосовують для передачі сигналів точного часу, звукового та телевізійного мовлення, поточної інформації (напр., в метеорологічній службі) тощо. Див. також *Двосторонній зв'язок*.

ОДНОЧЛЕН — вираз виду $ax_1^{k_1}x_2^{k_2}\dots x_n^{k_n}$, де $a \neq 0$ — числовий коефіцієнт, а $k_1, k_2, \dots, k_n$ — невід'ємні цілі числа. Число $k_1 + k_2 + \dots + k_n$ наз. *ступенем* *одночлена*. О., які або нічим не відрізняються, або відрізняються лише коефіцієнтами, наз. *подібними*. Суму таких О. можна замінити одним О. Це перетворення наз. *зведенням* *подібних членів*. Напр., $2x^2y + 3x^2y - 4x^2y = x^2y$. Див. також *Многочлен*.

ОДОАКР (Odoacer; бл. 431 — 15.III 493, Равенна) — правитель («король») Італії 476 — 493. Був начальником однієї з германських дружин, що перебувала на службі в імператора *Західної Римської імперії*. Прийшов до влади, скинувши останнього зх.-рим. імператора Ромула Августула (з цим пов'язують падіння імперії). До 493 д-ву О. захопили *остоти*. Його вождем *Теодоріх* убив Одоакра.

ОДОБЕСЬКИЙ Володимир Федорович [1 (13).VIII 1803, Москва — 27.II (11.III) 1869, там же] — рос. письменник, філософ, музикознавець. Друкуватися почав 1820. Разом з В. Кюхельбекером 1824—25 видавав альманах «Мнемозина», один із співредакторів пушкінського «Современника». Писав фантастич. романтичні твори, іноді позначені ідеалістичними тенденціями («Косморам», «Саламандра», обидва — 1840, та ін.), та реалістичні, часто сатирично загострені повісті («Княжна Мімі», 1834; «Княжна Зізі», 1839; «Казки й повісті для дітей дідуся Іринія» (1841). Автор роману-утопії «4338 рік» (1840, вид. 1926). Статті про творчість В. А. Моцарта, Л. Бергхонена, Г. Берліоза, Р. Вагнера. Схвально писав про виступи С. Гулака-Артемівського. Відзначав як кращі — зб. укр. пісень у виданні А. Коціпінського «Пісні думки і шуми руського народу на Подоллі, Україні і в Малоросії» (1862) та зб., складену Марком Вовчком, — «Двісті українських пісень» (1866).

ОДОБЕСЬКИЙ Олександр Іванович [26.XI (8.XII) 1802, Петербург — 10 (22).X (за ін. відомостями — 15 (27).VIII) 1839, укріплення Псеузапе, тепер с-ще Лазаревське поблизу Сочі] — рос. поет, декабрист. Взяв 1824—25 участь до Пн. таємного т-ва декабристів, приєднався до його радикальної частини. За участь у повстанні 14 грудня 1825 засуджений до 8 років каторги. В 1837 переведений з Сибіру рядовим на Кавказ, де зблизився з передовими діячами рос. а також груз. культури. Вірші О., написані до 1825, майже не збереглися. Після 1825 О. у своїх творах відобразив настрої засланних декабристів, оспівував боротьбу з самодержавством, палку любов до батьківщини. У віршах про героїчне минуле рос. народу поетизував свободу («Тризна», 1828; «Зосима», 1827—29), був одним з виразників ідеї дружби народів («Слов'янські діви», 1830; «Одруження Грузії з Російським царством», 1838). Його відповідь на «Послання в Сибір» О. Пушкіна набула великої популярності. Вираз «Із іскри полум'я займеться!» В. І. Ленін узяв як епіграф до газ. «Іскра».

Тел.: Повное собрание стихов. Л. 1958; Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Поети-декабристи. К., 1950.

ОДОМАННЕННЯ ТВАРИН — ступінь приручення диких тварин і перетворення їх на *свійських тварин*, яких людина розводить для задоволення своїх госп. та ін. потреб. Свійські тварини значно відрізняються від диких не тільки зовн. формами (*екстер'єром*) та внутр. будовою (*інтер'єром*), але гол. чин. більшою продуктивністю, що є результатом багаторічної цілеспрямованої праці людини. О. т. почалося у часи пізнього *палеоліту* (собака) в період первіснообщинного суспільства (бл. 12—15 тис. років до н. е.) і продовжується залежно від потреб і в наш час. О. т. стало важливим етапом у розвитку продуктивних сил суспільства, тому що привело до виникнення галузі *тварин-*

В. П. Одрехівський. Захар Беркут. Дерево. 1964. Львівський літературно-меморіальний музей Івана Франка.

миштва. Одомашнено бл. 60 видів тварин. Найважливіші с.-г. тварини були одомашнені в різний час і не в одному місці. Головними центрами О. т. були країни в Центр. Азії, Середземномор'ї і Причорномор'ї (включаючи й Пд. Україну). Матеріали розкопок посвідчують первісної людини свідчать про те, що насамперед були одомашнені предки сучас. собаки, згодом у пізньому неоліті — дики предки кіз, овець, свиней, великої рог. худоби, коня і осла. Курей, голубів, шовковичного шовкопряда одомашнено в 3-му тис. до н. е., буйволів і верблюдів — у 3—2-му тис. до н. е., північного оленя — в різних місцях 1—2 тис. років тому. Вперше у наш час в СРСР одомашнюються деякі промислові звірі (лисиці, собори, песці, норки, пантові олені та ін.), зокрема на Україні проводиться робота по О. т. диких у заповіднику *Асканія-Нова*. Ряд тварин (дронт, моа та ін.), яких до цього було б одомашнити заради м'яса, в 16—18 ст. були знищені. В процесі О. т. використовують *добір штучний* та вплив умов зовн. середовища (особливо умов годівлі й утримання) для закріплення бажаних змін у тварин.

Літ.: Боголюбовський С. Н. Происхождение и преобразование домашних животных. М., 1959; Тваринництво. К., 1979.

О'ДОННЕЛЛ (O'Donnell) Педар (н. 22.II 1893, графство Донегол, Пн.-Зх. Ірландія) — ірл. письменник, член Ірл. літ. академії. В 1922—23 брав участь у громад. війні на боці республіканців. Перший роман про визв. боротьбу ірл. народу — «Бура» (1925) — написав у тюрмі. В романі «Ми ще поборемося» (1930) створив образи борців за соціальні й нац. права грудящих. Автобіогр. роман «Ворога розчинилися» (1932) і «Салют! Ірландець в Іспанії» (1937) мали велике значення для агрутування передових сил в роки боротьби з фашист. загрозою. Учасник нац. революційної війни Ісп. народу 1936—39, один із засновників Міжнар. асоціації письменників на захист культури. В післявоєнний час — редактор прогрес. журн. «Белл» («Дзвін»), керівник ірл. руху прихильників миру.

Та.: Рос. перекл. — Мы еще поборемся. М.—Л., 1934; Гордый остров. М., 1979.

Літ.: Земляной О. И. Героическая Испания в творчестве П. О'Доннелла. Исследования по романской и германской филологии. К., 1977.

ОДОРОЛОГІЯ КРИМІНАЛІСТИЧНА (від лат. odor — запах і грец. λόγος — вчення) — в криміналістиці науково-тех. засіб, за допомогою якого встановлюють утворення запахових слідів, а також засоби й методи знаходження їх, консервації, дослідження й використання для розкриття й розслідування злочинів. Виникла в 60-х рр. 20 ст. як новий метод встановлення й ідентифікації об'єктів по запахах, що залишаються на місці події. Основи О. к. розробили рад. вчені. Для роботи з запаховими слідами використовують біол. і тех. детектори. Біол.

детектори (іх службово-розшукувальні собаки) застосовують для розшуку злочинця по сліду й вибірки речей за запахом, тех. детектор (газоаналізатор) — для збирання й ідентифікації невідомих речей за їхніми газоподібними слідами. Застосування засобів О. к. здійснюється спеціалістами: кінологами й експертами.

М. В. Салтєвський.
ОДРА, Одер — ріка у Зх. Європі. Довж. 912 км, площа бас. 119 тис. км². Бере початок у Сх. Судетах, в межах Чехословаччини. Тече гол. чин. тер. Польщі та по її кордону з НДР, впадає у Штеттінську зат. Балтійського м. У верхів'ї — гірська, нижче виходить на терасовану рівнину; шир. долини становить від 2—3 км до 10—20 км. Береги О. обводнені. У пониззі, за 84 км від гирла, О. ділиться на 2 рукави, зх. — судноплавний. Гол. притоки: Варта (права), Ниса-Клодська, Бубр, Ниса-Лужицька (ліві). Живлення дощове і снігове. Пересічна річна витрата води у гирлі від 480 до 3000 м³/с. Замерзає у суворі зими. Судноплавна від гирла до м. Козле. Каналами сполучена з Ельбою та Віслою. На О. — міста Острава (Чехословаччина), Вроцлав, Штеттін (Польща), Франкфурт (НДР). Під час Великої Вітчизн. війни на О. було проведено *Вісло-Одерську операцію 1945*.

ОДРЕХІВСЬКІ — родина укр. рад. нар. різьбярів. Усі родом із с. Вілька на Лемківщині, тепер у ПНР. Павло Васильович О. (н. 5.VII 1899—31.III 1973, Львів) — майстер рельєфного різьблення на дереві, яким оздоблював декоративні тарілки, скриньки, палиці тощо. Василь Павлович О. (н. 18.II 1921) — майстер тематичної скульптури, портретів з дерева, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Син Павла Васильовича О. У 1957 закінчив Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва, де навчався в І. Севери та М. Рябініна. Твори: «На ярмарку» (1946), «Лемки в дорозі» (1947), «Збирання винограду», «Шахтар і колгоспниця», «Возз'єднання» (всі три — 1949), «Велика дружба» (1954), «Юрій Шкрябляк» (1957), «Лук'ян Кобилиця» (1960), «Композитор С. Людкевич» (1967), «Василь Стефаник» (1971), «Іван Франко» (1976). Один із авторів пам'ятників Франку у Львові (1964) та Дрогобичі (1967). Іван Павлович О. (н. 10.X 1923) — майстер тематичної скульптури з дерева. Син Павла Васильовича О. Твори: «Рубач» (1949), «Свинарка» (1950), «Чабан» (1956), «Вівчар» (1957), «Довбуш» (1963). В галузі декоративно-ужиткового мист. працюють і сини Василя Павловича О. — Володимир Васильович О. (скульптура, садово-паркова пластика) та Роман Васильович О. (художнє скло). Твори О. зберігаються в музеях Києва і Львова. Іл. див. також до ст. *Львів*, т. 6, ст. 267.

ОДУД (Урура) — рід птахів род. одудових. Єдиний вид роду — одуд звичайний (U. erops). Довж. тіла 27—32 см, маса 68—73 г. Дзьоб довгий, загнутий донизу, на голові великий чуб з рудих пір'їн з чорними кімчинами, який періодично то розпускається віялом, то складається. Забарвлення яскраве, передньої частини тіла — руде, на крилах і спині — чорнобілі смуги, хвіст чорний з білою перев'язкою. О. поширений в Європі, Азії, Африці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, трапляється повсюди, перелітний птах (зимує в осн. в екваторіальній Африці та Пд. Азії). Гнізда будує в будь-яких укриттях: дуплах, серед каміння, в щілинах будівель тощо. Кладку з 5—6 (іноді до 12) яєць брудно-білого кольору самка насиджує бл. 18 діб. *Нагніздний птах*. Живить-ся комахами, в т. ч. шкідливими.

ОДУХА Антон Захарович [12 (25). II 1910, с. Янушівка, тепер с. Іванівка Славутського р-ну Хмельн. обл. — 17.V 1967, Львів] — учасник підпілля і партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—43, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1943. З листопада 1942 — командир загону ім. Ф. М. Михайлова, перетвореного у вересні 1943 на партизан. з'єднання, що діяло до травня 1944 на тер. Кам'янець-Подільської, Волинської, Житомирської, Ровенської, Тернопільської областей. О. був членом підпільного Кам'янець-Подільського обкому партії і першим секретарем Славутського підпільного райкому, а також членом обл. штабу партизан. руху. З 1945 — на рад. роботі. З 1956 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Богдана Хмельницького I-го ступеня, медалями.

ОДЯГ — сукупність предметів, що їх людина носить для захисту тіла від негативних впливів зовн. середовища; виконує також естетичні функції, відображає відмінності статей і віку, національні особливості тощо. Існував уже за часів пізнього *палеоліту*. Поняття «одяг» включає і *азуття*, головні убори, рукавиці. Розвиток О. відбувався залежно від геогр. середовища, форм г-ва, сусп. відносин, культури, етнічної належності тощо. Всі види О. розвинулися від 2 первісних типів О.: плечового (накинута на плечі шкура, накидка, сплетена з трави, листя, пір'я) і поясного (різні настеги пов'язки). Згодом плечовий О. набув таких різноманітних форм, як плащі, сорочки, каптани; поясний О. — штани, *піддихи*, спідниці, фартухи тощо. Коли люди освоїли прядіння, плетіння і ткацтво, осн. матеріалом для О. стали тканини. З'явився кросний і шитий О. Із зростанням продуктивних сил суспільства, з розвитком процесу поділу праці, особливо з виникненням класів, О. все більше диференціювався. Відмінності в О. залежать і від віку й статі. Обрядовий О. відрізняється від буденного та святкового.

У Старод. Єгипті чоловіки носили лише настеги пов'язки й фартух, жінки — прямокутний шматок тканини, яким обвивали все тіло. У давніх ассирійців був поширений О. у вигляді довгої сорочки і верхнього плаща-покривала з каймою. Давні греки носили хітони,

А. З. Одуха.

Одуд звичайний.

Жіночий і чоловічий одяг давніх єгиптян. З-е тисячоліття — 4 ст. до н. е.

ОДЯГ

Жіночий і чоловічий одяг давніх ассирійців. Кінець 3-го тисячоліття — 7 ст. до н. е.

Західноєвропейські жіноча сукня і чоловічий костюм. 16 ст.

Західноєвропейські жіноча сукня і чоловічий костюм. 17 ст.

туніки, гіматії (плащі) та хламіді. У Стародавній Римі були короткі і довгі туніки, тоги, різноманітні плащі. За часів ранньої імперії в Римі чоловіки почали носити штани. У візантійців туніка стала короткою і щільно облягала тіло, поширені були плащі-мантії, каптаноподібний О.— кабат.

З посиленням екон. зв'язків між народами у феод. і особливо капіталістичному суспільствах форми О. пануючих класів передових країн запозичувалися пануючими класами ін. країн (так, у 3х. Європи в 11—14 ст. були поширені франц. моди, в 14—16 ст. — фландрські та бургундські, з 2-ї пол. 16 ст. — іспанські, з 2-ї пол. 17 ст. — знову французькі). Розвиток О. певною мірою пов'язаний із стилями в архітектурі та образотворчому мистецтві. Так, у 10—12 ст. в О. пануючих класів 3х. Європи поширеним був романський стиль, для якого типовою була довга сорочка і накинута на плечі плащ. У 12—15 ст. у 3х. Європі носили короткий вузький О. у стилі *готики*. За часів Відродження (15—16 ст.) чоловіки носили короткі буф'ясті штани, а жінки — О. з короткими буф'ястими рукавами, корсажем і широкою спідницею. В 16—18 ст. поширився стиль *барокко*, що його характерною ознакою в чоловічому О. були короткі і вузькі штани, черевики на високих підборах, довга перука, а в жіночому — широка спідниця, надмірно завужена в талії, пірамідальна зачіска. О. обох статей оздоблювали мереживом, зборками, бантиками. У 18 ст. існував стиль *рококо*, за часів панування якого перука в чоловіків стала трохи простішою, взуття нижчим і ширшим, корсаж у жінок вузьким, декольте більшим, спідниці почали розширювати обсягом. Після Великої франц. революції почався процес спрощення форм О. пануючих класів 3х. Європи. За його основу було взято О. третього стану (буржуазії, міщан). Цей О. поступово поширився серед пануючих класів ін. континентів.

На тер. Рад. Союзу О. з тканини відомий з часів *неоліту*. В 1-му тис. до н. е. у скіфо-сарматських племенах чоловіки носили сорочки, тканинні й хутряні штани, каптани, гостроверху шапку, чоботи, жінки — широкі сорочки, плащоподібний верхній О. В Київській Русі особливості в О. відповідали соціальній диференціації суспільства. Князівське вбрання цього часу було довгоподе, вільне, багато прикрашене вишивкою, коштовним камінням. Шапки оточували дорогим хутром. Взуття — червоно-чорні чоботи. На О. пануючих класів відчувалася вплив О. Візантії. О. простого народу, на основі якого в майбутньому формувалася О. укр., рос. і білорус. народів, складався з довгої полотняної сорочки прямого крою, сукні, верхнього О., личаків, постолів, чобіт. Верхній О. (переважно плащі-корзи, *опанчі*) виготовлявся з доморобної вовни, *кожухи* — з овчини. Найдавніші види прямого О. побутували до поч. 20 ст. в Карпатах, на Поділлі

(гунька-манта, брусдук, катанка, *киттар*, гутля). Давнім слов'янським О. була і полотнянка (зберігалася до поч. 20 ст. на Поліссі, а також у росіян і білорусів), за кроем подібна до *свити*. Чоловічим поясним О. були вузькі полотняні штани. О. типу *запасок* і горботок був характерним жіночим поясним О. Шапки вальні напівсферичної або конусовидної форми, оздоблені хутром, пізніше з деякими змінами стали елементом традиційного О. росіян, українців і білорусів.

Для рос. чоловічого нар. О. кінця 19 — поч. 20 ст. характерні сорочка-косоворотка навипуск, неширокі штани — порти. В пд. районах побутувала й тунікоподібна сорочка з розрізом пазухи посередині. Сорочки вишивали або оздоблювали кумачем. Жіночий О. — сорочки і сарафани косоклиніні «круглі», з ліфом і фартухи-нагрудники. На Пд. жінки носили й поньону (розпашний поясний О.). Плечовий рос. жіночий О. — довгорукавка, шугай, душгорія, козачок, корсетка тощо. Верхній чоловічий і жіночий О.: каптан, старовинний різновид каптана балахон, армяк, гупул, зіпун тощо. Головні убори: чоловічі — шлик, матерка, картуз, малахай, жіночі — повійник, сорока, *хокошич* та ін. Взуття: лапти, унти, вальники, черевики, постолі, чоботи. Рос. дворянство з поч. 18 ст. носило загальноєвроп. О.

Для чоловічого укр. нар. О. кінця 19 — поч. 20 ст. типові сорочка з прибируванням, стоячим коміром (на Серед. Придніпров'ї), до гестки (на Слобожанщині й на Пд. України), з відкладним коміром (на Поділлі, в 3х. областях), штани широкі «наддніпрянські» (в центр. районах України), вузькі (на Поліссі, в 3х. областях України), шапки півсферичної форми, стовбуваті, конусоподібні із смушук, повстяні капелюхи, солом'яні брилі. Жіночий нар. О. — сорочки з аставками прямокутної форми (на Серед. Придніпров'ї) або з суцільним рукавом (на Поділлі), до гестки (на Пд. України). Вишивки на чоловічих і жіночих сорочках — червоно-чорна (в центр. районах України), жовтогаряча, темно-синя (на Поділлі), багатоколірна (в 3х. областях України). Жіночий поясний О. — плахта, запаска та ін., плечовий — *керсет* та ін. Верхній чоловічий і жіночий О. — біла свита або свита рудого кольору (Серед. Придніпров'я), гунька та ін. (на Поділлі), вовняні сердаки, каптани, *жулани* (в 3х. областях). У негоді одягали бурки, *кисей* та ін. Жіночі головні убори — *опанчі*, капори, *намітки*, хустки. Взуття — постолі, черевики, чоботи.

Обов'язковим атрибутом О. укр. старшини 17—18 ст. була сорочка з тонкого полотна або серпанку, за кроем подібна до народних, вишита шовком, сріблом або золотом, широкі оксамитові або шовкові шаровари, жупан, або опанча, в урочистих випадках — шуба, оздоблена коштовною запоною. Шапки переважно оксамитові, оздоблені хутром соболя, рисі, лиси-

ці з розточиною спереду. Полковники прикрашали головні убори золотими аграфами (пряжками), а гетьмани до аграфів прикріплювали страусове пір'я. Одяг рядових козаків майже не відрізнявся від селянського. В кінці 18 ст. під впливом европ. моди укр. панство почало носити загальноєвроп. костюм.

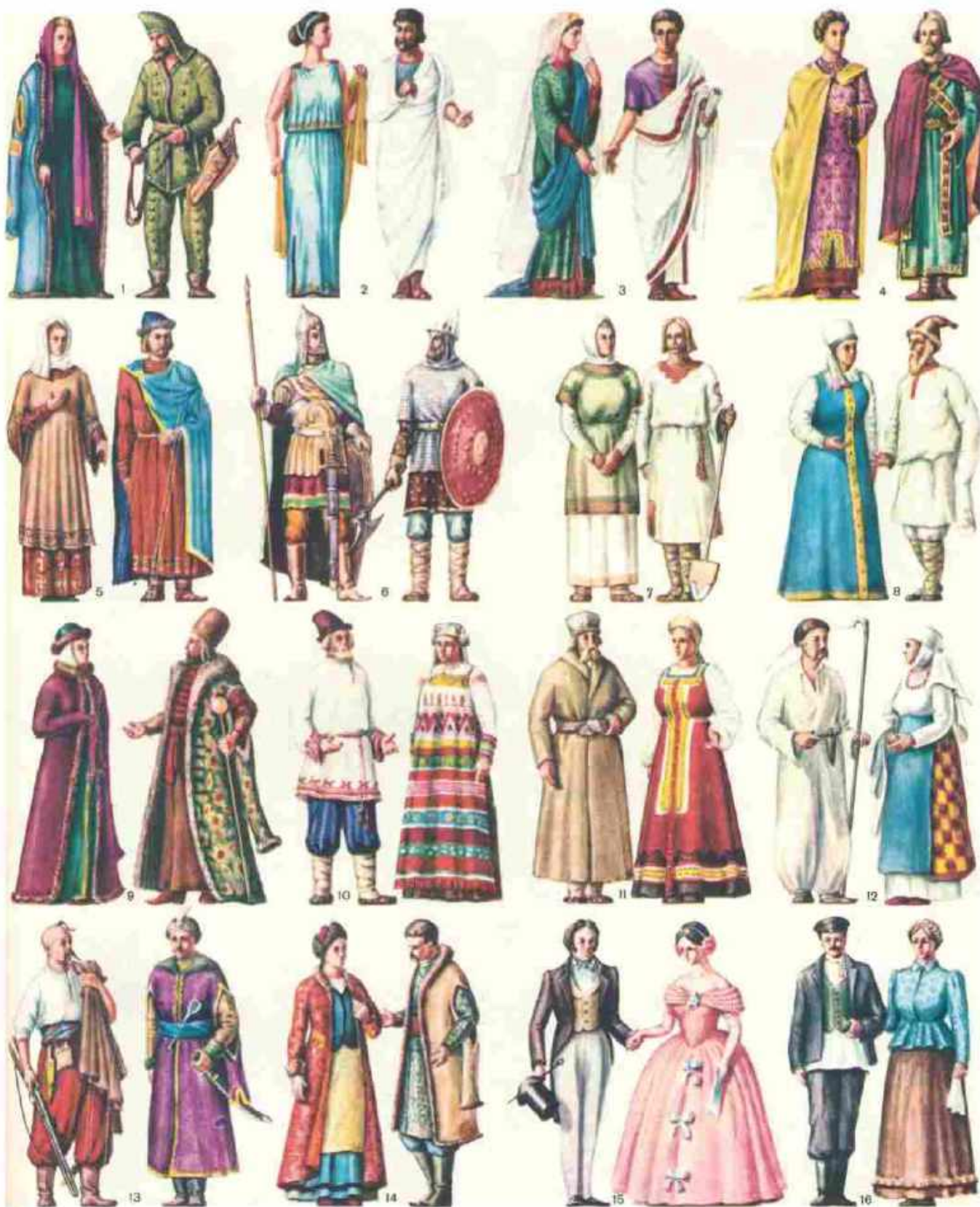
У білорусів чоловічий нар. О. — сорочка навипуск, вузькі полотняні штани, свита, жіночий — довга сорочка, смугаста спідниця, безрукавка, фартух. Сорочки прикрашали орнаментом. Обов'язковою складовою частиною чоловічого і жіночого сх.-слов'ян. О. був пояс.

Серед народів СРСР близьким до сх.-слов'янського був О. молдаван-чоловіків, які носили сорочку навипуск, вузькі штани, китар і кожух, та жінок, що одягали сорочку, широку спідницю, кофту. До поч. 20 ст. відзначався своєрідністю О. народів Прибалтики, Поволжя, Кавказу, Серед. Азії, Сибіру, Півночі. Напр., литовці-чоловіки носили сорочку навипуск, вузькі штани, свиту, жінки — довгу сорочку, спідницю, фартух.

Чоловічий О. народів Поволжя (удмуртів, марійців, мордін) здебільшого майже не відрізнявся від рос. О.: жінки одягали довгу сорочку, розпашний або каптаноподібний О., шаровари (крім мордін-ерзі). Татари Поволжя і башкири носили шаровари, камзол, козаки, бешмет, а жінки — й сорочку-сукню (кільмек) і нагрудник (кюкрекі). На Кавказі (в грузинів, вірмен, азербайджанців та ін.) чоловіки носили довгу сорочку, вузькі штани, бешмет, черкеску з газиряєм, бурку, папаху, жінки — довгу сукню з вузьким ліфом і широким подолом, шаровари, невеличку шапочку, прозоре покривало. Основу нар. О. народів Середньої Азії (киргізів, туркменів, узбеків, таджиків) становили довга сорочка, широкі штани, халат, тубетейка, чалма або хутряна шапка (у жінок ще й *паранджа*). Основною О. скотарських народів Сибіру (бурятів, алтайців, хакасів, тувинців) були довга сорочка, широкі штани, халат, безрукавка, чоботи з загнутими носками. Для народів Рад. Півночі (ненців, хантів, чукчів, евенків та ін.) характерним був О. з хутра, риб'ячої шкіри, кишок морських тварин. Напр., ненці-чоловіки одягали глухий, з капшоном, хутром усередину О. (маліцу), а поверх нього — такий самий О. хутром назовні (совик), хутряні штани, чоботи (піми) й панчохи; жінки носили кожух з подвійним хутром (назовні та всередину).

За Рад. влади відбулися великі зміни в нар. О. народів СРСР. Створюється різниця в О. робітників, селян та інтелігенції. О. розрізняється не за класовою належністю, а за призначенням (буденний, святковий, спортивний, формений — див., зокрема, *Обмундировання військове*, тощо). Розвиток науки і техніки зумовлював появу нових, спеціалізованих форм О. Так, напр., у процесі опанування людиною космічного простору створено принципово новий за матеріалом,

30 ст. Одяг.

Одяг стародавніх народів світу: 1. Скіфи. 2. Давні греки. 3. Давні римляни. 4. Заможні візантійці. Одяг часів Київської Русі: 5. Давньоруські князі і княгині. 6. Давньоруські воїни. 7. Давньоруські селяни. Російський традиційний одяг 17-18 століть: 8. Селяни 17 ст. 9. Бояри 17 ст. 10. Селяни 18 ст. 11. Селяни

кінця 19 — початку 20 ст. Український традиційний одяг 17-18 ст. 12. Селяни 18 ст. 13. Запорізькі козаки 17-18 ст.: а — простий козак, б — полковник. 14. Українське панство 17 ст. 15. Дворяни Росії початку 19 ст. 16. Святковий одяг робітників Росії початку 20 ст.

До ст. Одяг.

Основні територіальні комплекси українського народного одягу 19—початку 20 ст.: 1. Київщина. 2. Полтавщина. 3. Харківщина. 4. Поділля. 5. Буковина. 6. Львівщина. 7. Полісся. 8. Закарпаття. 9. Сучасний одяг трудящих Радянської

України з використанням елементів народного одягу. Традиційний (кінець 19 ст.) одяг народів, які населяють сучасну територію СРСР: 10. Білоруси. 11. Молдавія. 12. Литовці. 13. Латвія. 14. Естонці. 15. Грузини. 16. Вірмени.

До ст. Одяг.

Традиційний (кінець 19 ст.) одяг народів, які населяють сучасну територію СРСР (продовження): 1. Азербайджанці. 2. Узбеки. 3. Таджики. 4. Туркмени. 5. Казахи. 6. Киргизи. 7. Ненці.

Традиційний (кінець 19—початок 20 ст.) одяг народів Центральної і Південно-Східної Європи: 8. Чехи. 9. Словачки. 10. Польки. 11. Болгари. 12. Серби. 13. Хорвати. 14. Румуни. 15. Угорці. 16. Албанці.

До ст. Одяг.

Традиційний (19—1-а половина 20 ст.) одяг народів Західної Європи, Америки, Азії та Африки: 1. Французи. 2. Іспанці. 3. Італійці. 4. Німці. 5. Шотландці. 6. Індіанці Північної

Америци. 7. Кубинці. 8. Китайці. 9. Корейці. 10. Монголи. 11. В'єтнамці. 12. Гіндустанці. 13. Індонезійці. 14. Японці. 15. Араби Алжіру. 16. Африканці Гвінеї.

конструкцією і призначенням О. космонавтів. Сучас. художники-модельєри постійно звертаються до краєвих зразків нар. вбрання. Орнамент, колористику, вишивку, мереживо, конструктивні форми нар. О. використовують при моделюванні сучас. костюма. Моделі О. розробляються в будинках моделей, спеціалізованих ін-тах (зокрема, Укр. ін-ті асортименту легкої пром-сті і культури одягу). Моду О. пропагують спец. журнали (в т. ч. на Україні збірник «Краса і мода»).

Ближчий до сх.-слов'янського національний О. пд. слов'ян (болгар, сербів, хорватів, чорногорців, словенців, македонців) і західних (поляків, чехів, словаків, лужичан). Напр., болгаро-чоловіки на Пд. і Зх. Болгарії носили довгу сорочку, вузькі штани, сукопний верхній О. переважно білого кольору, а в ін. районах — коротку сорочку, широкі штани і сукопний верхній О. здебільшого чорного кольору, жінки — поверх довгої сорочки одягали розпашаний поясний О. типу запаски або сукою типу сарафана (сукман, сая) та фартух. До пд.-слов'ян. О. близький нац. О. румунів і албанців. Із сх. слов'ян чехи-чоловіки, напр., носили коротку сорочку з відкладним коміром і чорним бантом, вузькі короткі шкіряні штани, жінки — оздоблену мереживом сорочку, широкі спідницю, зашнуровану безрукавку. До поч. 20 ст. у Зх. Європі нац. О. побутував серед селян і частини міщан. До складу нац. чоловічого О. французів, італійців, іспанців, німців входили сорочка з відкладним коміром, короткі широкі й вузькі (напр., у іспанців, італійців, німців) або довгі вузькі (напр., у французів) штани, барвиста безрукавка і куртка, жіночого — сорочка, спідниця, фартух, безрукавка, кофта і сукня. О. скандинавських народів (шведів, норвежців, фінів) відрізнявся від О. ін. народів Зх. Європи наявністю більш закритих форм верхнього О., що краще зберігало тепло. Оригінальні форми нац. О. були в народів Великобританії. Напр., шотландці-чоловіки носили коротеньку картату спідницю і плед, жінки — одностонню спідницю, блузу і плед. У країнах Азії і Африки у селян до серед. 20 ст. значною мірою побутував нац. О. Напр., китайці носили О. переважно синього кольору — штани, розпашну натільну кофту, безрукавку, куртку, халат. Корейці мали О. переважно білого кольору — шаровари, куртку, халат, а жінки ще, крім того, довгу спідницю, підперезану вище талії широким поясом, коротку кофту. Монголи носили коротку сорочку, штани, безрукавку, довгий халат, чоботи з загнутими носками. Нац. О. в'єтнамців — шаровари, куртка, солом'яний капелюх. Типовим О. індонезійців є кайн (полотнище барвистої тканини), саронг (прямокутний шмат тканини, зшитий по вертикалі), коротка куртка і широкий пояс. Основу О. народів Індії становлять: у чоловіків — дхоті (настегнова пов'язка у вигляді коротких штанів), сорочка, куртка, тюрбан; у

жінок — сарі (довгий шмат тканини), спідниця, шаровари, кофта. Японці носять кімоно, білу настегнову пов'язку (сита-обі), штани, коротку куртку (хапі), солом'яний плащ. Араби-чоловіки одягають білу сорочку, штани, плащ, сандалі; жінки (зокрема, єгиптянки) — довгу сукою. О. корінного негроїдного населення Африки був: у чоловіків — настегнова пов'язка, плащ (карос), у жінок — фартух. Під впливом європейців та арабів африканці в містах почали носити сорочки, штани тощо. Майже не зберігав традиційний О. корінного населення Австралії, Океанії та Америки. Австралійці і тасманийці носили настегнову пов'язку, плащ із шкіри звірів, вузькі пояси. Корінне населення Океанії носило тканині і плетений О., оздоблений пір'ям. О. ескімосів Пн. Америки був близький до О. народів Півночі ЄСРР. Індіанці пн.-зх. узбережжя Пн. Америки носили накидку з лиса або пуху гірських кіз, індіанці прерій і пн.-сх. районів (зокрема, ірокези) — настегнову пов'язку, фартух, спідничку, плащ, пояс із замші або хутра, а пд.-сх. районів — такий самий О. з шкіри, пальмового листа, кори і пір'я. Індіанці Пд. Америки (зокрема, араукани) одягали шмат тканини, що закріплювався поясом (чиріпі), та широкий довгий плащ з прорізом для голови (пончо).

Сучас. народи Америки успадкували елементи О. індіанців та європейців. Напр., мексиканці-чоловіки носять білу сорочку, штани, барвисту накидку (сароме), широкомодий солом'яний капелюх (сомбреро), індіанські сандалі (гуарачес), жінки — бавовняну блузу, вузьку спідницю, барвисту шаль (рабосо). Аргентинці-чоловіки одягають сорочку, широкі шаровари, індіанське пончо, шкіряний пояс, хустку на шию, м'які чоботи, жінки — спідницю та шаль. В наш час О. народів світу поступово все більше набуває спільних рис.

Гігієнічні вимоги до одягу. О. захищає тіло людини від негативних впливів зовн. середовища, дає змогу підтримувати температуру повітря під О. на рівні 28—32°, а вологість на рівні 20—40%. О. зменшує тепловтрати організму, зберігає його енергетичні ресурси. Крім того, О. захищає шкірний покрив від мех. і хім. ушкоджень, пилу і бруду. Осн. гігієнічними вимогами до О. є відповідність його теплозахисної здатності й повітропроникності до клімату, інтенсивності м'язової праці, особливостей статі, віку, стану здоров'я людини тощо. Конструкція і крій О. повинні забезпечувати максимальну свободу рухів, не утруднювати дихання і кровообіг.

Літ. див. на окремих аркушах, с. 504—505.

Лит.: Маслова Г. С. Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. В кн.: Восточнославянские этнографические сборники. М., 1956; Косевы М. О. Очерки истории первобытной культуры. М., 1957; Українське народне мистецтво. Вбрання. К., 1961; Киреева Е. В. История костюма. М., 1976; Матейко К. І. Укр.

райський народний одяг. К., 1977; Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів, ч. 1—2. К., 1978.

В. В. Мironov. **ОДЯГ СЦЕНИ** — система спеціальних драпіровок, що обрамляють ігровий простір сцени. Див. Сукна. **ОЖЕЛЕДЬ** — шар льоду на поверхні землі, що утворюється після дощу або відлиги при зниженні т-ри (нижче 0°), а також внаслідок замерзання мокрого снігу чи дощу при зіткненні з охолодженою поверхнею. О. завдає шкоди посівам, перешкоджає руху транспорту на дорогах.

ОЖЕШКО (Orzeszkowa) Еліза (6.VI 1841, с. Мільковщина, поблизу м. Гродно, тепер БРСР — 18.V 1910, м. Гродно) — польсь. письменниця. Брала участь у польсь. повстанні 1863—64. З 1870 майже постійно жила в Гродно. Літ. діяльність почала 1866 — оповідання «Малюнок голодних літ». У повістях «Пан Граба» (1869), «Марта» (1873) відобразила безправне становище жінки; в оповіданнях 70-х рр. «Сиренька Ідилія», «Юліанка» та ін. — тяжке існування міської бідноти і різкі соціальні контрасти бурж. міста; в повісті «Мейр Езофович» (1878) — наднерівність. Повісті «Низини» (1883), «Дюрдзі» (1885), «Хам» (1889) — з життя білорус. селянства. Різкою критикою шляхти і земельної аристократії відзначаються романи «Помпалінські» (1875), «Над Німаном» (1887), бурж. верхівки — роман «Аргонавти» (1899). Серія оповідань «Gloria victis» («Слава переможеним», 1910) — спогади про польсь. повстання 1863—64. Виявляла постійний інтерес до рос. й укр. л-р, листувалася з М. Салтиковим-Шчедриным та І. Франком, знала твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Панаса Мирного, робила спроби перекладати твори Марка Вовчка, І. Франка, М. Старицького. Творчість О., що є значним внеском в розвиток прогресивної польської літератури, високо оцінив І. Франко.

Тел.: Укр. перекл. — Вибрані твори. К., 1950; Оповідання та повісті. К., 1956; Аргонавти. К., 1966; Рос. перекл. — Сочинения, т. 1—5. М., 1933—54; Хам. М., 1972; Последняя любовь. М., 1975.

Лит.: Цимбенко Е. З. Еліза Ожешко. В кн.: История польской литературы, т. 1. М., 1968. Ю. Л. Булаговська.

ОЖИВЛЕННЯ ОРГАНІЗМУ — комплекс лікувальних заходів, спрямованих на відновлення життєдіяльності аміраючого організму, на виведення його з стану клінічної смерті. Див. Реанімація.

ОЖИКА (Luzula) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини ситникових. Листки лінійні з замкнутими піхвами, по краю пластинок відкриті біліми волосинками. Квітки двостатеві, дрібні, зібрані в колосовидних, зонтикоподібних чи головчастих верхівкових суцвіттях. Плід — коробочка. Бл. 80 видів, пошир. у холодних і помірних зонах земної кулі. В ЄСРР бл. 30 видів, з них в УРСР — 11. Найпоширеніші О. біла (L. pallescens), О. волосиста (L. pilosa) і О. багатоквіткова (L. multiflora), які ростуть по луках, лісах, трав'янистих місцях.

Е. Ожешко.

Ожика волосиста: 1 — нижня частина рослини; 2 — верхня частина рослини; 3 — квітка.

Ожина звичайна. Квітуча гілка та плоди.

ОЖИНА (*Eubatus*) — підвид рослини роду *Rubus* родини *розочитих*. Чагарники або напівчагарники, здебільшого з трійчастими або непарноперистими листками. Квітки двостатеві, білі, рідше рожеві, у волотистих суцвіттах. Плід — чорна або чорно-червона соковита збірна ягода. Понад 250 видів, пошир. в Пів. Америці, Європі, Серед. Азії. В СРСР понад 40 видів, у т. ч. в УРСР — 21, з них найпоширеніша *О. сиза*, або звичайна (*R. caesius*). Плоди *О.* містять до 8% цукрів і до 1,4% кислот, вітамінів, каротин (провітамін А); їстівні, вживаються свіжими, сушеними і консервованими, використовуються при виготовленні вина, кондитерських виробів та ін. Бл. 300 сортів *О.* вирощують як ягідні рослини.

ОЖИРНІЯ — різної етіології надмірне відкладання жиру в тканинах організму (гол. чин. у підшкірній клітковині). Найчастіше *О.* спостерігається у віці 40—50 років і пов'язане з віковими змінами обміну речовин. Причиною *О.* може бути надмірне споживання їжі, багатой на жири, вуглеводи, що посилює виділення в організмі інсуліну, який сприяє перетворенню вуглеводів на жири, а також споживання алкоголю, малорухливий спосіб життя, спадковість, порушення нервової і гормональної регуляції обміну речовин. З розвитком *О.* вторинно порушуються регуляція з боку гіпоталамічних центрів нервової системи, що ще більше посилює відкладання жиру. Прийнято розрізняти 4 ступені ожиріння залежно від маси хворого: 1-й — перевищення маси тіла порівняно з нормою до 30%, 2-й — від 30 до 50%, 3-й — від 50 до 100% і 4-й — більше 100%.

О. негативно впливає на організм, знижує працездатність, стійкість до інфекцій, сприяє виникненню цукрового діабету, жовчнокам'яної хвороби, атеросклерозу, гіпертонічної хвороби, інфаркту міокарда та ін. захворювань. Лікування: суворе і систематичне дотримання дієти (тільки за рекомендацією лікаря), посилені фіз. вправи тощо.

В. П. Комисаренко.

ОЗАРИНЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення раннього етапу трипільської культури (кін. 4-го — поч. 3-го тис. до н. е.), виявлене в с. Озаринцях Могилів-Подільського р-ну Він. обл. Досліджували його 1927. Розкопками відкрито залишки жител, знайдено уламки глиняного тонкостінного, оздобленого орнаментом, і товстостінного посуду, шліфовані сокири, крем'яні знаряддя, скульптурне зображення людської голови та глиняну статуетку тварини.

ОЗАРКЕВИЧ Євген Іванович (8.VI 1861, с. Белелуя, тепер Снятинського р-ну Івано-Фр. обл. — 21.IX 1916, Львів) — укр. лікар. Мед. освіту здобув у Віденському ун-ті. Працював лікарем у Боснії (з 1888) та різних місцях Галичини, а з 1897 — у Львові, де заснував лікарню «Народна лікарня». *О.* очолював Укр. т-во лікарів у Львові й редагував журн. «Здоров'я», що його видавало це

т-во. Праці *О.* присвячені питанням гігієни, курортології, укр. медичної термінології; популяризував мед. знання серед населення Зх. України.

ОЗАРКЕВИЧ Іван (1795, Галичина — 1854, м. Коломия, тепер Івано-Фр. обл.) — укр. письменник. Закінчив Львів. духовну семінарію. Для аматорського театру в Коломиї (1848—50) переробив п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Купала на Івана» С. Писаревського на «комедію опери» «Дівка на відданню, або На милування нема сидування», «Жовнір-чарівник», «Сватання, або Жених навіжений», «Весілля, або Над цигана Шмагала нема розуміння», надавши їм місцевого покутського колориту. У 50-х рр. 19 ст. писав поетичні і драматичні твори «язичієм».

Р. Я. Пилипчук.

ОЗВУЧЕННЯ ФІЛЬМУ — запис звукового супроводу кіно- або телефільму; один з процесів створення звукових фільмів (див. *Звукове кіно*, *Звукозапис*). Звук записують одночасно (синхронно) із зніманням зображень (у *павільйонах кінознімальних*) або окремо від нього, вдаючись до попереднього або наступного озвучення (у спец. ательє звукозапису). При попередньому *О. ф.* спочатку одержують *фонограму*, а потім, відтворюючи її, провадять *кінознімання*. Попереднє *О. ф.* забезпечує високу якість звучання, дає змогу точно синхронізувати на кіноплівці зображення з муз. супро-

водом, дозволяє акторам краще координувати з муз. супроводом свої дії (напр., при зніманні оперних сцен), полегшує роботу кінооператора. Наступне *О. ф.* полягає у створенні фонограм відповідно до проєкції на екран раніше знятого зображення, тобто у синхронізації звуку з дією, що відбувається на екрані. Таке *О. ф.* застосовують, якщо через сторонні шуми в умовах натурного знімання (поза кінознімальним павільйоном) одержати високоякісну фонограму неможливо. Різновидом наступного *О. ф.* є *дублювання фільму*.

М. М. Сафронів.

ОЗЕЛЕНЕННЯ МІСТ — створення зелених насаджень у містах та ін. населених пунктах. Див. *Озеленення населених місць*.

ОЗЕЛЕНЕННЯ НАСЕЛЕНИХ МІСЦЬ — комплекс заходів по створенню і використанню зелених насаджень у населених пунктах. *О. н. м.* сприяє поліпшенню мікроклімату й сан.-гіг. умов, створює в нас. пункті природне пейзажне середовище, збагачує архіт. обличчя міст, селищ і сіл. В СРСР *О. н. м.* є держ. справою. *О. н. м.* здійснюють як систему рівномірно розміщених на заселеній тер. зелених насаджень, пов'язаних у єдине ціле з позаміськими зеленими масивами. Озеленення заселеної тер. вирішується у вигляді насаджень заг. користування (*парки, сади, сквери, бульвари, лісопарки*), спеціального призначення (*бот. та зоол. сади тощо*), обмеженого користування (у садибах шкільних, дошкільних та лік. закладів; на житлових тер., на тер. громад. і пром. споруд). В *О. н. м.* застосовують регулярні й ландшафтні прийоми *садово-паркової архітектури*; поодинокі та групові посадки дерев, суцільні зелені масиви з дерев і чагарників, живі огорожі з чагарника й стрижених дерев, газони багаторічних трав і клумби. У вертикальному озелененні застосовують виткі та лазячі багаторічні ліани. Див. також ст. *Ландшафтна архітектура*.

Літ.: Северин С. И. Комплексное озеленение в благоустройстве городов. К., 1975. С. М. Северин.

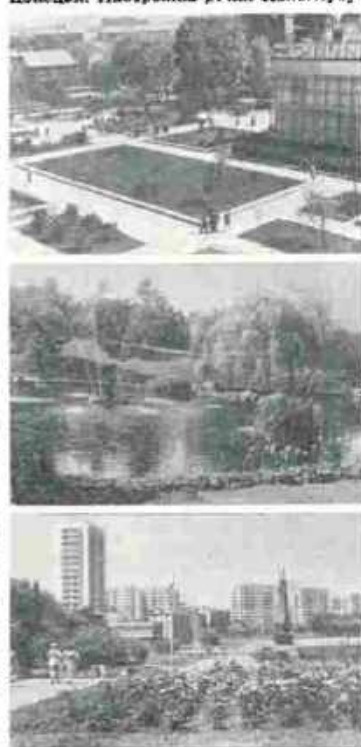
ОЗЕНА (від грец. *ὄζω* — пахну), смердючий нежить — хронічне захворювання порожнини носа, що характеризується вираженим потоншенням (*атрофією*) слизових оболонок і кісткового скелета носових раковин, а також густими виділеннями з носа. При *О.* в носі утворюється багато смердючих кірочок, голос стає гугнявим, втрачається нюх. В деяких випадках *О.* може поширюватись і на *глотку, гортань*. Лікув. а н і я: розм'якшування і видалення смердючих кірочок шляхом застосування різних мазей, промивання носа тощо.

ОЗЕРЕЦЬКОВСЬКИЙ Микола Якович (1750, с. Озерецьке Дмитровського пов. Моск. губ. — 28.II (12.III) 1827, Петербург) — рос. дослідник природи, мандрівник, член Петерб. АН (1782). У 1768—72 брав участь в академічній експедиції по вивченню Росії. Досліджував озера Онезьке, Ладозьке, Ільмень, Селігер, а також верхів'я

Озеленення населених місць. Київ. Голосіївський парк.

Озеленення населених місць. Луцьк. Сквер на вулиці В. І. Леніна. Черкаси. Парк імені 50-річчя Жовтня. Донецьк. Набережна річки Кальміусь.

Волги. Наук. праці присвячені історико-геогр., етногр., природничим, археол. та ін. питанням авчання Росії.

ОЗЕРНА — карстова печера в Борщівському р-ні Терноп. обл. УРСР, одна з Печер Подільських. Утворилася у двадцятиметровій товщі неогенових гіпсових відкладів, які перекриваються породами, що не карстуються. Заг. протяжність лабіринтової системи становить 104 км. Довж. окремих залів досягає 100 м, шир. — 12–20 м. Під час поведінки печера підтоплюється підземними водами. Вхід до печери відомий з поч. 20 ст. Досліджена 1963–73.

ОЗЕРНА ШКОЛА — група англ. поетів кін. 18 — поч. 19 ст., які з 1800 жили в озерному р-ні Пн. Англії. До «О. ш.» (поняття існує з 1817) належали: У. Вордсворт, С. Т. Коллідж і Р. Сауті. Їх об'єднувало зречення ідеалів франц. революції 1789, політ. реакційність (особливо Р. Сауті), ідеалізація середньовіччя чи патріархально-дворянського селянського устрою, реліг. проповідь покійності, що характерне для консервативного напрямку англ. романтизму. «О. ш.» не раз різко критикували Дж. Г. Байрон, Е. Браунінг та ін. Однак кращі ранні твори С. Т. Колліджа та особливо У. Вордсворта ввійшли до класичної спадщини англ. поезії.

ОЗЕРНИЙ Марко Остапович [22.V (3.VI) 1890, с. Мишури Ріг, тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл. — 27.XII 1957, там же] — новатор с.-г. виробництва, зачинатель руху передовиків с. г. за одержання високих урожаїв кукурудзи, Герой Соціалістичної Праці (1947). Член КПРС з 1940. З 1933 — колгоспник, з 1936 і до кінця життя — ланковий Мишуринського колгоспу «Червоний партизан». У 1936 поспушливому році ланка, яку очолював О., виростила по 103,6 ц/га кукурудзи, 1937 — по 108,3, 1939 — 1940 — по 120, 1948 — по 208,6, а 1949 — по 223,8 ц/га на площі 2 га і по 175 ц/га на площі 8 га, встановивши світовий рекорд урожайності цієї культури. Застосувавши міжсортну гібридизацію, О. вивів високоврожайний сорт кукурудзи Партизанка. О. — делегат XVI—XVIII з'їздів Компартії України, депутат Верховної Ради УРСР 2 — 4-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

ОЗЕРНИЙ Михайло Іванович (н. 28.V 1938, с. Василівка, тепер Лебединського р-ну Сумської обл.) — укр. радянський художник, майстер декоративного мистецтва. Член КПРС з 1963. В 1965 закінчив Косівське уч.-ще прикладного мист. Працює в галузі худож. кераміки. Твори: «Лісоруб», «Пісня» (обидва — 1966), «Згін худоби з полонини» (1968), «Бризговіз» (1969), «Труба» (1977), «На тренуванні» (1978), «Сорочинський ярмарок» (1981). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1981.

ОЗЕРНІ ВІДКЛАДИ — геол. відклади, що утворилися на дні озер. За походженням їх поділяють на уламкові (галька, пісок, глина),

хім. (гіпси, солі) та органігенні (торф, сапропеліт, діатоміт). Такі О. в., як торф, сапропеліт, солі й гіпси, є цінною мінеральною сировиною.

ОЗЕРО — природна водойма, яка заповнена в межах озерної улоговини водою і не має безпосереднього зв'язку з морем. За походженням озерних улоговин розрізняють О. тектонічні, льодовикові, річкові (старичі), приморські (лагунні, лимани), провальні (див. Карст), вулканічні, загатні. Джерелом живлення О. є поверхневий і підземний стік, а також атм. опади. За характером водного балансу виділяють О. стічні й безстічні, за хім. складом — прісні, солонуваті й солоні, окрему групу становлять мінеральні О. (гідрокарбонатні, сульфатні, хлоридні). Форма, розміри та рівень води О. значно змінюються з часом в результаті нагромадження донних відкладів, змін обрисів берегів, балансу вологості. За ступенем розвитку органічного життя О. поділяють на евтрофні (високопродуктивні з великим вмістом розчинених солей і планктону), олиготрофні (малопродуктивні — мало солей і планктону, вода насичена киснем) та дистрофні — з невеликою мінералізацією і вмістом планктону, але збагачені гуміновими сполуками.

Заг. площа О. земної кулі 2,1 млн. км² (бл. 1,4% площі суходолу). В СРСР налічується 2,8 млн. О. заг. площею бл. 490 тис. км². Серед О. земної кулі найбільші — Верхнє озеро, Вікторія, Гурон, Мічиган, Танганьїка, Велике Ведмеже озеро, Ньаса; в СРСР — Аральське море (найбільше в світі — пл. 64 тис. км²), Байкал (найглибше у світі — до 1620 м), Балхаш, Ладозьке озеро та ін. На тер. УРСР — понад 7 тис. О. з площею від 0,1 км² і більше, а з урахуванням дрібних — бл. 20 тис. Найбільші з них — у плавнях Дунаю (Ялпуг, Казуля, Катлабух) на узбережжі Чорного м. (Сасик, Алібей, Шагани, Дунауля), у бас. Бугу (Світязь). Серед гірських озер України найвідоміше Синевир. О. мають велике нар.-госп. значення, зокрема для водного транспорту, водопостачання, зрошування, розведення риби, водоплавної птиці та цінних хутрових звірів; з деяких О. видобувають солі, лік. грязі й ропу. О. — акумулятори значної кількості прісної води. Вони мають велике значення для організації туризму та відпочинку. Гідрологічний режим природних і штучних (водосховищ, ставків) О. досліджує озерознавство. Див. статті про окремі О. й таблиці в статтях про материк.

ОЗЕРО ІМЕНІ ЛЕНІНА — розширена, озерна частина Дніпровського водосховища, в гирлі р. Самарки.

ОЗЕРОВ Юрій Миколайович (н. 26.I 1921, Москва) — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1947. В 1944 закінчив військ. академію ім. Фрунзе, 1951 — ВДІК. З 1952 — режисер «Мосфільму». Поставив фільми: «Син» (1956), «Кочубей» (1958), «Велика дорога» (1963), спізня рад.-чехословацька поста-

новка), кіноопові «Визволення» (1970–72) і «Солдати свободи» (1977), присвячені подвигу рад. воїнів у Великій Вітчизн. війні 1941–45, «О спорт, ти — мир!» (1980). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1972.

ОЗЕРОЗНАВСТВО, лімнологія — галузь гідрології суходолу, що вивчає континентальні водойми з уповільненим водообміном — природні (озера) та штучні (ставки, водосховища). О. досліджує гідрологічний режим водойм (водний баланс, коливання рівнів, джерела живлення, течії тощо, термічний режим, льодові явища), фіз. та біохім. процеси, органічне життя, походження, розміри й перетворення озерних улоговин, характер донних відкладів. Важливе завдання О. — розрахунки та прогноз режиму водойм, зокрема штучних, охорона їх від забруднення. Матеріал для озерознавчих досліджень збирають на стаціонарних озерних станціях, в гідрометеорологічних обсерваторіях (зокрема, на тер. УРСР такі обсерваторії створено на Кременчуцькому, Дніпровському і Каховському водосховищах). О. тісно пов'язане з гідрохімією, гідрфізикою, геологією, гідробіологією та ін. науками. Широко використовує аерокосмічні, електрометричні, фотометричні та ін. методи досліджень. Засновником О. вважають швейц. вченого Ф. Фореля, який, узагальнивши багаторічні дослідження Женевського озера, видав перший посібник з О. (1901). В Росії спостереження за озерами відомі з поч. 19 ст. У розвитку О. значне місце посідають праці Д. М. Анучиника, Л. С. Берга, Г. Ю. Верещагіна, С. І. Кузнецова. В УРСР озера вивчають Гідробіологічний інститут АН УРСР, Гідромеханічний інститут АН УРСР, Рибного господарства український науково-дослідний інститут та ін.

Літ.: Богословський Б. В. Озероведення. М., 1960; Зайков Б. Д. Озерки по озероведенню. [ч. 1–2]. Л., 1955 — 60; Швейц Г. І. Голубі перлини України. К., 1969; Хатчинсон Д. Лімнологія. Пер. з англ. М., 1969.

ОЗЕРЯНСЬКИЙ КРЯЖ — кряж з околиць с. Озерня Олександрівського р-ну Житомир. обл. УРСР. Має вигляд вузького (від 0,5 до 1 км завширшки) пасма довж. бл. 8,5 км, витягнутого з Зх. на Сх. Абс. вис. 190 м. Розташований в межах Українського щита. Схили круті. Рельєф О. к. ускладнений гребенями з тривких щодо руйнування порід. Складений кварцитами, пісковиками та піщано-глинистими відкладами. Серед рослинного покриву переважають соснові ліси.

ОЗИ (швед. ås, одн., букв. — хребет, пасмо) — вузькі невисокі зви́стисті вали, складені пісками, вапном, галькою, часто з домішкою валунів. Вис. до 20–30 м і більше, шир. від кількох метрів до 2–3 км, довж. до 40, іноді понад 500 км. Схили круті (до 30–40°). Виникнення пов'язане з внутрішньольодовиковими потоками талих вод. Поширені на Пн. Зх. СРСР (Естонія, Латвія, Ленінгр. обл.), а також у Фінляндії та ін. районах.

М. О. Озерний.

Ю. М. Озеров.

ОЗИМА СОВКА

Озимохоя.

Озима совка:
1 — метелик; 2 — яйце;
3 — гусениця; 4 — ля-
личка.

Окапі.

Окарина.

ОЗИМА СОВКА (*Agrotis segetum*, синонім *Scotia segetum*) — метелик род. *совкових*. Небезпечний шкідник с.-г. культур, особливо озимих злаків, кукурудзи, проса, цукрових буряків, овочевих і баштанних культур. Поширена в Європі, Азії, Африці, на о-вах Шрі-Ланка і Мадагаскар. Є в СРСР, у т. ч. УРСР. Передні крила метелика (розмах 34—45 мм) від жовтувато-сірого до майже чорного забарвлення, на кожному по круглій, ниркоподібній або клиновидній плямі з тонкою чорною облямівкою; задні — білувато-сірі. Гусениця (довж. 40—50 мм) землистосіра з темними смужками вздовж спини і по боках; живиться тканинами листків, висіяного насіння та сходів рослин; зимує у ґрунті на глибині 10—25 см, залягає у вигляді личинки. Розвиток лялички триває 23—35 діб. Метелики літають у травні — червні та в другій половині липня — вересні. Самка відкладає 470—2200 яєць, які розвиваються 3—5 (при низьких т-рах до 24) діб. За рік дають 1—2 покоління. Характерні спадки масового розмноження О. с. Заходять боротьби: агрохімічні (глибока зяблева оранка, культивування парів, зрошування земель тощо); біологічні (використовують трихограму); хімічні (обробка насіння та посівів інсектицидами).

ОЗИМІ КУЛЬТУРИ — однорічні с.-г. рослини, які для проходження стадії яровизації потребують у початковий період розвитку тривалого ділення знижених температур. Для нормального розвитку О. к. їх сіють восени; в наступному році вони викидають стрілку й утворюють насіння. Основна відмінність О. к. від ярих полягає в тому, що при весняній сівбі типові озимі форми в рік сівби не плодоносять. В СРСР, у т. ч. на Україні, в с.-г. практиці найбільше значення мають озимі хліба — пшениця, жито, ячмінь. Вони здебільшого врожайніші, ніж ярі, і крім того дають значні організаційно-госп. вигоди, оскільки здійснення великого обсягу посівних робіт восени знижує напруження в період весняної сівби. О. к. вегетують восени 1,5—2 місяці. За цей час вони розвивають міцну кореневу систему, загартовуються (див. *Загартування рослин*) і майже цілком закінчують кущіння. За сприятливих умов загартовування рослин в їх організмі відбуваються фізіол. та біохім. зміни, внаслідок яких підвищується зимостійкість рослин до низьких температур та ін. несприятливих умов зими. Навесні О. к. починають рости з перших теплих днів. До О. к. належать і озима вика, деякі озимі форми дворучок, зимуючі форми гороху, озимий ріпак, деякі форми ріжко.

Лит.: Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978.

ОЗНАЧЕННЯ — другорядний член речення, що вказує на якусь ознаку предмета, явища тощо. Приєднується до означуваного слова атрибутивним зв'язком. Залежно від характеру зв'язку з означуваним словом О. бувають узгоджені і неузгоджені (див. *Узго-*

дження). Узгоджені О. виражаються прикметником, дієприкметником, займенником і порядковим числівником. Вони набувають однакових з означуваним словом граматичних форм (карі очі, мій син). Неузгоджені О. виражаються іменником або займенником у непрямому відмінку, прислівником, інфінітивом та ін. Вони зв'язані з означуваним словом за допомогою керування або прилягання (книжка сестри, читання аголос). Часто буває важко провести межу між неузгодженими означеннями, вираженими іменниками в непрямому відмінку, і додатками та обставинами (напр., «письменник з Москви» — відповідає на питання і «який», і «звідки»). Відокремлене О. перебуває в атрибутивно-предикативному зв'язку з підметом («Досвітні вогні, переможні, урочі, прорізали темряву ночі», *Леся Українка*). Особливим різновидом О. є прикладка (учень-відмінник). Про образне означення див. *Епітет*.

Р. Г. Іванченко.
ОЗОКЕРИТ (від грец. *ὄζον* — пахнути і *κέρως* — віск) — природна воскоподібна суміш твердих насичених вуглеводів. Як домішки містить рідкі нафт. масла і смоли. Колір жовтий, жовто-бурий, зеленуватий або чорний. Густ. 0,85—0,95. Утворюється О. кристалізацією з парафінової нафти при її охолодженні. Залігає у гірських породах у вигляді жил або заповнює пори та порожнини. Т-ра плавлення О. від 50 до 90°. З руд О. одержують варіаном у воді (розплавлений О. спливає на поверхню) або екстрагуванням розчинниками (напр., бензином). Найбільш родючим О. — в СРСР, зокрема на Україні (*Бориславське родовище озокериту*), в Туркменії, РСР та Узб. РСР. Натуральний і очищений О. (церезин) використовують для виготовлення електро- і водоізоляторів, різних мастик і лаків; у парфюмерній і фарм. пром-сті, в медицині.

Л. С. Мончак.
ОЗОН (від грец. *ὄζον* — пахнути, О₃) — алотропна видозміна кисню (див. *Алотропія*). Синій газ з різким запахом, $t_{\text{пл}} = -192,7^\circ\text{C}$, $t_{\text{кип}} = -112^\circ\text{C}$, добре розчинний у воді. Рідкий О. — темно-синій, твердий — темно-фіолковий, майже чорний. О. — вибухонебезпечний і токсичний: є мутагеном і руйнує еритроцити. Сильний окислювач, окислює майже всі метали, крім золота, платини, іридію. У природі О. виникає з О₂ під час грозових розрядів і від дії ультрафіолетового проміння в атмосфері. У пром-сті одержують в осн. дією тихих електр. розрядів на О₂, електролізом перхлоратної к-ти НСІО₄ та опроміненням рідкого О₂ γ-промінням ізотопу ⁶⁰Со. Найкраще О. зберігається в адсорбованому стані (аломогель, силікагель) та у фреонових розчинах. О. — потужний окислювач ракетного палива, вперше запропонований Ю. В. Кондратюком. Використовують О. у хім. синтезі, для вибілювання паперу, воску, стерилізації води, для дезінфекції і дезодорації повітря тощо.

М. Д. Василега-Дербас.

ОДИТ (від грец. *ὄδιον* — яйце та ... *δίων* — зменшувальний суфікс) — заокруглені чи кулясті клітини, що виникають і відокремлюються на кінцях грибних гіфів під час поділу останніх численними перегорідками. О. здебільшого проростають в *грибницю*. За допомогою О. відбувається вегетативне розмноження грибів, зокрема мукорових, тіменоміцетів та інших.

ОІТА — місто в Японії, на Пн. Сх. о. Кюсю, адм. ц. префектури Оіта. Значний мор. порт (Оіта-Цурусакі), вузол з-щ. 316 тис. ж. (1975). Підприємства металург. (сталеливарний і алум. з-ди), нафтопереробної, хім., целюлозно-паперової, цем., текст., харчової промисловості. ТЕС.

ОЙБУРСЬКЕ ОЗЕРО — солоне озеро на Зх. Кримського п-ова. Довж. 4 км, шир. до 1,5 км, глб. до 0,7 м. Площа 5 км². Від моря відокремлене піщаним пересипом. Живиться мор. та підземними водами. Дно замулене. Солоність до 17‰. У затоках — природне осідання солі.

ОЙНОХОЯ (грец. *οἶνοχον*, від *οἶνος* — вино і *χέω* — ллю) — давньогрец. посудина для розливання вина — глек з овальним (яйцевидним) корпусом і шийкою у формі трілистика (з трьома носиками).

ОЙРАТИ — в минулому назва зх. монголів (дербетів, байтів, торгутів, хошутів, захчинів та ін.). В 13 ст. група монгольських племен — О. чинила опір *Чингісхану*, але незабаром підкорилася йому. В 17 ст. одна частина О. відкочувалася в район оз. *Кукуноор*, друга — в межі Росії, де почала називатися калмиками, третя стала осн. населенням Ойратського ханства в *Джунгарії*. В МНР термін «ойрати» практично втратив значення. Групи зх. монголів, які консолідувалися з монголами-калха, називаються там дербетами, байтами, захчинами; живуть переважно в Убсунурському і Кобдоському аймаках (заг. чисельність — 89,2 тис. чол., 1970, перепис). Значні групи О. входять до складу монголів КНР.

ОЙРІТСЬКА АВТНОМНА ОБЛАСТЬ — колишня (до 1948) назва *Горно-Алтайської автономної області*.

ОЙРІТ-ТУРА — колишня (з 1932 до 1948) назва м. *Горно-Алтайська*.

ОЙСТРАХ Давид Федорович [17 (30).IX 1908, Одеса — 24.X 1974, Амстердам, похований у Москві] — рос. рад. скрипаль, нар. арт. СРСР (з 1953). Член КПРС з 1942. В 1926 закінчив Одес. музичний ін-т (клас П. Столярського). З 1934 викладав у Моск. консерваторії (з 1939 — професор). Серед учнів О. — нар. арт. РРФСР В. Климов, засл. артисти УРСР О. Криса та О. Пархоменко. О. — один з визначних скрипалів сучасності. До його репертуару входили твори класичної і сучас. скрипкової музики. Перший виконував присвячені йому скрипкові концерти й сонати Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва, концерти А. Хачатуряна, М. Мясковського та ін. О. був

чл.-кор. Академії мист. в Берліні (НДР, з 1961), доктором Кембриджського ун-ту (з 1969), почесним членом Нац. академії «Санта-Чечілія» (Рим, з 1961). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Ленінська премія, 1960. Син і учень О.— Ігор Давидович Ойстрах (н. 27.IV 1931, Одеса) — скрипаль, нар. арт. РРФСР.

ОЙУНСЬКИЙ (справж. прізвище — Слепцов) Платон Олексійович [30.X (11.XI) 1893, Таттинський улус, тепер Алексєєвський р-н — 31.X 1939] — якут. рад. письменник, громад. діяч, основоположник якут. рад. л-ри. Член Комуністичної партії з 1917 (за ін. даними — 1918). Учасник громадян. війни. Друкуватися почав 1917. В поезіях оспівував революц. боротьбу пролетаріату («Чи не все одно», 1919; «Пісня вільності», 1922; «Заповіти орла», 1929), героїку соціалістичного будівництва («Залізний кінь», 1926; «Влада Радом», 1927). Автор вірша «На смерть вождя» (1924), драматич. поеми «Червоний шаман» (1918, 2-а ред. 1925), повісті «Вихід із тьми» (1936), оповідань, мемуарів, п'єс «Більшовик» (пост. 1926), «Туларима-Куо» (пост. 1928) та ін., лінгвістичних і літературознавчих праць.

Тек.: Рос. переклад — Избранное. М., 1963; Стихотворения. Л., 1978. Дит.: Семенов В. А. Творчество П. А. Ойунского и становление социалистического реализма в якутской советской литературе. Новосибирск, 1980.

ОКА — ріка в Європ. частині СРСР, найбільша права притока Волги. Тече територією Орлов., Тул., Калуз., Моск., Рязан., Влад. і Горьк. областей РРФСР. Довж. 1500 км, площа бас. 245 тис. км². Бере початок на Середньоросійській височині. В серед. і нижній течії русло О. звивисте, заплава широка, багато стариць. Живлення переважно снігове. Замерзає в листопаді, скресає в квітні. Гол. притоки: Угра, Москва, Клязьма (ліві), Мокша (права). Судноплавна від м. Чекаліна до гирла (1200 км). Осн. вантажі: ліс, нафтопродукти, машини, прод. товари. Рибальство. На О. — міста Орел, Калуга, Серпухов, Коломна, Рязань, Муром, Горький (у гирлі).

ОКАВАНГО — ріка в Пд. Африці, в межах Анголи (де має назву Кубанго), а також Намібії і Ботсвани. Довж. 1600 км, площа бас. 800 тис. км². Бере початок на масиві Біе. Тече в порожистому руслі, закінчується в пн. частині безстічної улоговини Калахарі, утворюючи заболочену внутрішньоморську дельту. Під час літніх дощів часто бувають паводки.

ОКАЗІОНАЛІЗМ [від лат. occasio (occasionalis) — випадок, привід] — релігійно-ідеалістичний напрям у зах.-європ. філософії 17 ст., який ідеалістично вирішував поставлене Р. Декартом питання про взаємовідношення душі і тіла. Представники О.— Й. Кляуберг (Німеччина), А. Гейлінкс (Бельгія), Ж. де Кордемуа і Н. Мальбранш (Франція) вважали, що між фіз. і психічними явищами немає безпосереднього причинного зв'язку, а тіло є лише знаряд-

дям діяння бога на душу людини. На їхню думку, те, що в досвіді здається причиною явищ, у дійсності є випадковою причиною (звідки й назва), а єдиною істинною причиною для діяння є тільки бог.

ОКАЛИНА — оксид або суміш оксидів, що утворюються на поверхні металів (сплавів) при підвищеній температурі. Хім. склад О. визначається хім. складом металів (сплавів). Так, О. на поверхні чистого заліза, яке окислюється на повітрі (див. Окислення металів), складається переважно з Fe_2O_3 . О. сплавів на основі заліза містить також оксиди легуючих елементів: нікелю, вольфраму, ванадію, кремнію та ін. З О. китлях сталей одержують залізний порошок, застосований для магн. дефектоскопії, в порошковій металургії. О. легуючих сталей і сплавів, в якій є цінні метали, піддають спец. обробці, вибоблюючи з неї ці метали. О., що відшарувалася з поверхні під час прокатки, кування або штампування, використовують у конверторному, доменному або мартенівському виробництві. О., що залишилася на поверхні, погіршує якість металу. Втрати металу в О. іноді досягають 6% маси виробів. Видаляють О. переважно травленням (див. Травлення в техніці) й електрогравітаційною обробкою.

ОКАЛЕНКО Аркадій Семенович [н. 4 (16).III 1894, Сміла, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. фізіолог і біохімік рослин, доктор біол. наук (з 1948), професор (1948), чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Після закінчення Київ. с.-г. ін-ту (1926) до 1950 — на науковій роботі у Всесоюз. н.-д. ін-ті цукр. буряків (Київ), з 1950 — зав. лабораторією, зав. відділом Ін-ту фізіології рослин АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені питанням фізіології і біохімії цукр. буряків, механізмам цукронагромадження і ролі коренеплодів та листя в цьому процесі. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1969. Д. м. Гродніський.

ОКАПІ (Окарія) — рід парнокопитних ссавців род. жирафових. Довж. тіла бл. 2,1 м, вис. в холмі 1,5—1,7 м, маса бл. 250 кг. Забарвлення каштаново-буре з чорно-білими смугами на верхніх частинах кінцівок та крупі. Голова видовжена, у самців з двома невеликими ріжками; вуха великі, трубкоподібні; хвіст з китицею подовженого волосся на кінці. Єдиний вид — о к а п і (O. johnstoni), поширений в негустих хащах тропічних лісів Центр. Африки (бас. р. Конго). Тримається поодинокі або парами. Активний вночі. Живиться листям та молодими пагонами рослин. Самка після бл. 14—15 міс. вагітності народжує 1 малю. Рідкісна тварина.

ОКАРИНА (італ. osarina, букв. — гусяня) — духовий муз. інструмент, рід флейти. Корпус О. (глиняний або фарфоровий) яйцевидний чи сигароподібної форми. Для зміни висоти звуків у корпусі є 7—10 отворів. Звукокорд діагональний, проте штучно можна відбювати хроматичні звуки. Деякі О. мають цуг (васувний пор-

шень) і клапани. О. поширені у всіх народів світу. До окаринних інструментів належать керамічні свистульки (укр. нар. дитячі іграшки — півники, баранчики).

ОКАС Евальд Карлович [н. 15 (28).XI 1915, Таллін] — ест. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1975), почесний член флорентійської АМ (з 1963). В 1937 закінчив Вищу худож.-промислову школу, 1941 — Вищу худож. школу в Талліні. Твори: живопис — «Війна в Махтрі» (1958), серія «Хіросіма» (1965), «Італія» (1966) і «Канада» (1967 та 1969); «Герой» (1975), «Наша сім'я» (1976), «Будівництво електростанції» (1977); графіка — серія «Сланцева промисловість Естонської РСР», іл. до ест. епосу «Калевіпоег» (обидва — 1959), серія «Париж» (1962), «В. І. Ленін» (1964 та 1969). З 1944 викладає в Худож. ін-ті Ест. РСР в Талліні (з 1954 — професор). Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Іл. див. також до ст. *Естонська РСР*, т. 4, с. 59 та на окремому аркуші, с. 448—449.

ОКАТИШІ, пелети — міцні, випалені, однорідні за складом і однакові за розміром (звичайно 10—15 мм) кульки з дрібної (пиллоподібної) залізної руди або тонкоподрібненого концентрату (напр., мідного). Бувають нефлюсованими й офлюсованими (з доданням флюсів). Залізородні О. містять 57—69% Fe, зв'язаного в оксидах Fe_2O_3 або Fe_3O_4 . Використовуються переважно у доменному виробництві. Залізородні О., в яких частинка заліза (від 30 до 95%) відновлена до металеного, наз. металізованими. О. з макс. ступенем металізації застосовують гол. чин. у виробн. якісної сталі. О. дають змогу збільшувати газопрохідність шихти, підвищувати продуктивність металург. агрегатів.

ОКАЯМА — місто в Японії, адм. ц. префектури Окаяма. Розташована на Пд. Зх. о. Хонсю. Вузол з-ць. Через авіапорт — м. Уно — залізничне й поромне сполучення з о. Сікоку. 517 тис. ж. (1975). Підприємства електроенерг.-буд., суднобуд., хім., паперової, гончарно-керамічної, харч. пром-сті. Атом. з-д. Розвинуті бавовняна та вовняна галузі. Кустарне виробн. фарфору й циновок. Університет.

ОКЕАН (Ὠκεανός) — 1) у грец. міфології бог моря і всієї водної стихії. За Гесіодом, син *Урана* й *Геї*, один з могутніх *титанів*, батько морських німф — океанід. У пізніших міфах його витіснив *Посейдон*. 2) Міфічна величезна ріка, що оточує Землю і дає початок усім річкам, джерелам та морським течіям.

ОКЕАН — неперервна водна оболонка земної кулі. Див. *Світовий океан*.

ОКЕАНАРИУМ, океанарій — морський акваріум, призначений для утримання морських тварин з метою їх вивчення й демонстрування. О., в яких вивчаються і дресуються дельфіни, наз. *дельфінаріями*.

Д. Ф. Ойстрах.

Е. К. Окас.

Е. К. Окас. Маріанна. З серії «Париж». Суха голка, акватинта. 1962.

Океан. Деталь невеликого фрагмента Пергамського фризів. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

ОКЕАНІЧНА
ПІВКУЛЯ

ОКЕАНІЧНА ПІВКУЛЯ — півкуля Землі, поверхня якої в основному зайнята океанами. Утворюється в результаті умовного перетину Землі великим кругом перпендикулярно осі, один з полюсів якої (полюс О. п.) міститься у Тихому ок. біля Нової Зеландії, а другий (полюс *Материкової півкулі*) — в Європі біля гирла Луари. Океани займають 91% заг. поверхні О. п. Найбільша площа в О. п. припадає на *Тихий океан*. Карту див. т. 6, ст. 401.

ОКЕАНІЧНІ ВІДКЛАДИ — див. *Морські відклади*.

ОКЕАНІЯ — сукупність численних островів і острівних груп у пд. і пд.-зх. частинах Тихого ок. При поділі всього суходолу на *частини світу* О. об'єднують з Австралією. За особливостями природи й населення в О. виділяють чотири великі групи островів: *Меланезія* — об'єднує найбільші острови на Пд. Зх. О.; *Мікронезія* — дрібні острови на Пн. Зх. О., переважно на Пн. від екватора; *Полінезія* — острівні групи, що простягаються дугою в сх. частині О., та *Нова Зеландія*. Заг. площа О. 1,26 млн. км². Нас. 8,6 млн. чол. (1979). Карту див. на окремому аркуші с. 480—481.

Природа. Переважна більшість островів О. мають коралове походження або є вершинами підводних вулканів чи хребтів. Коралові рифи й *атоли* невисокі (переважно 3—4 м над р. м.), складені з уламків коралового вапняку. Вони харак-

терні для центр. і зх. частин О. Поширені також вулканічні острови (діючі вулкани острівних дуг, вулканічні плато, хребти і масиви давніх вулканів, що підносяться над водою). Лише великі острови внутр. поясу О. материкового походження. Вони переважно гористі (макс. вис. 5029 м, г. Джая на о. Нова Гвінея), прибережні низовини оточують ці острови неширокими смугами. Для О. характерні інтенсивні неотектонічні рухи (див. *Неотектоніка*), вулканізм, висока сейсмічність, що зумовлено положенням її в межах Тихоокеанського рухливого поясу та в області розвитку *земної кори* океанічного типу. Надра островів розвідані мало. Виявлено поклади кам. вугілля, заліз. та мідної руд, нафти (Нова Гвінея, Нова Зеландія), нікелю, хрому (Нова Каледонія), золота (Нова Гвінея, Соломонові о-ви, о. Фіджі), фосфатів — Науру, Банаба (Ошен), Каролінські о-ви та ін. О. розташована гол. чин. у екваторіальному, субекваторіальному і тропічному геогр. поясах, пд. її частина — у субтропічному й помірному поясах. Особливістю кліматичних умов О. є відсутність значних температурних контрастів, достатня зволоженість більшості островів. Пересічні річні т-ри вздовж екватора становлять +27, +28°, у міру віддалення на Пн. і на Пд. клімат змінюється на жаркий влітку (+25°) і теплий взимку (+20°), на островах пд. частини О. т-ри знижуються відповідно до +16 і +5°. На клімат зх. частини О. значний вплив мають *мусони*, центр. і сх. її частин — переважно *пасати*, тому зх. сектор О. одержує більше опадів (3000—4000 мм на рік, на навітряних схилах гір — до 10 000 мм), ніж східний (700—1000 мм). Характерні тропічні урагани (*тайфуни*). Поверхневі води формуються гол. чин. за рахунок дощів. Значні ріки є лише у Новій Зеландії та на найбільших островах Меланезії. На коралових і вулканічних островах — невеликі озера, у т. ч. термальні та солоні. Для О. характерна велика різноманітність природних комплексів, що пов'язано з особливостями гірських порід, своєрідністю термічних факторів та умов зволоження, наявністю численних азональних компонентів, а також з тим, що багато *біогеоценозів* перебувають на стадії формування. Зональні відмінності в О. проявляються, як правило, не в переходах від одного типу рослинності до ін., а в зміні числа видів, наявності певних рослин або їхніх угруповань, а також у сезонних ритмах природних процесів. Найбагатша рослинність на гористих островах зх. частини О. Навітряні схили гір вкриті вологими тропічними лісами на латеритних та червоноземних ґрунтах. У цих лісах ростуть пальми, деревовидні папороті, бамбуки, банани, багато *епіфітів*. На підвітряних схилах переважає *савана*, напівпустельна та чагарникова рослинність. Особливо бідна на види рослинність коралових островів сх. частини О. (кокосова пальма, пан-

данус, хлібне дерево тощо). Природна рослинність О. певною мірою змінена в результаті госп. діяльності людини, в зв'язку з розширенням плантацій с.-г. культур значно скоротилися площі лісів. Фауна О. має острівний характер і відзначається нечисленністю видів ссавців та земноводних, великою кількістю птахів. Із ссавців живуть: деревний кенгуру, кукуси, проехидна та ін.; з птахів — ківі, папуги, медососи, кагу, голуби, райські птахи тощо. Багато *ендемів*. Для охорони природи створено нац. парки, резервати (на Новій Гвінеї, Новій Каледонії, Норфолку та ін.).

Історія дослідження. Відкриття і дослідження островів О. європейцями припадає на 1-у пол. 16 ст. У 1521 Ф. *Магеллан* проклад мор. шлях через тропічну частину О. і відкрив Маріанські о-ви. До кін. 16 ст. ісп. та португ. мореплавці відкрили найбільші острівні групи Мікронезії, Соломонові та деякі ін. острови в Меланезії. У 1642—43 голл. експедиція А. *Тасмана* відкрила о. Нову Зеландію, о-ви Тонга і Фіджі. Наприкінці 17 — на поч. 18 ст. ряд островів у центр. і сх. частинах О. відкрили англ. (С. Уоллес та ін.) і франц. (зокрема Л. Бугенвіль) мореплавці. В результаті трьох експедицій англ. мореплавця Дж. *Кука* (1768—79) відкрито острови в архіпелагах Туамоту, Тонга, Нові Гебриди, Нова Каледонія, Гавайські о-ви, о-ви Кука та ін. Важливе значення мали дослідження рос. мореплавців 19 ст., зокрема перше кругосвітнє плавання під командуванням І. Ф. *Крузенштерна* і Ю. Ф. *Лисянського* (1803—06), плавання Ф. Ф. *Беллінсгаузена* і М. П. *Лазарєва* (1819—21), О. Е. *Коцебу* (1815—18, 1823—26), Ф. П. *Літке* (1826—29), а також дослідження М. М. *Миклухо-Маклая* на Новій Гвінеї (1871—72, 1876—77, 1883).

Е. І. *Стетенко*.
Населення. Заг. чисельність населення О. — 11 млн. чол. (1978, оцінка). На окремих островах густота нас. дуже різна. На маленькому о. Мбау в архіпелазі Фіджі вона становить 5000 чол. на 1 км², а на найбільшому — о. Нова Гвінея — 4 чол. на 1 км². Є в О. й незаселені острови. 2/3 населення О. становлять корінні народи (аборигени), 1/3 — неаборигени. Бл. половини аборигенів говорять мовами австронезійської сім'ї, 2-а половина (сконцентровані переважно на Новій Гвінеї) — *папуаськими мовами*. Понад 700 папуаських народів і понад 400 т. з. меланезійських народів в антропологічному відношенні належать до австралодної раси, утворюючи особливу групу типів, інші ж австронезійськомовні (бл. 40 полінезійських і бл. 10 мікронезійських народів) сформувалися в результаті змішання кількох рас (насамперед австралоїдів і монголоїдів). Найчисленніші народи О.: полінезійський — *маорі* (бл. 300 тис.), мікронезійський — тунгару (понад 60 тис.), меланезійський — *толаї* (бл. 90 тис.), папуаський — *енга* (бл. 200 тис.). Крім того, один з найчисленніших народів О. — *фіджіїці* (бл. 300 тис.) —

Політичний поділ Океанії

Держави, володіння, території	Площа, тис. км ²	Населення, тис. чол.	Столиця або адміністративний центр
Держави:			
Вануату	14,8	112 (1979)	Віла
Західне Самоа	2,8	160 (1979) *	Апіа
Іріан-Джая — частина Індонезії	412,9	931 (1961)	Джаяпура
Кірібаті	0,7	56 (1979) *	Тарава
Науру	0,022	7,5 (1979) *	Мененг
Нова Зеландія	268,7	3128 (1979)	Веллінгтон
Папуа—Нова Гвінея	462,8	3000 (1978) *	Порт-Морсбі
Соломонові Острови	29,8	220 (1979) *	Хоніара
Тонга	0,7	100 (1979) *	Нукуалофа
Тувалу	0,026	10 (1979) *	Фунафуті
Фіджі	18,3	612 (1980)	Сува
Володіння			
Гуам (США)	0,549	113 (1978)	Аганья
Мідвей (США)	0,005	2,5	—
Нова Каледонія (франц.)	19	137 (1979)	Нумеа
Норфолк (австрал.)	0,035	1,8 (1977)	Кінгстон
Полінезія (франц.)	4,0	137 (1977)	Папее
Східне Самоа (США)	0,197	30 (1977)	Паго-Паго
Токелау острови (новозел.)	0,01	1,5 (1976)	Факаофо
Уейк (США)	0,008	2,0	—
Уолліс і Футуна острови (франц.)	0,275	7,0 (1977)	Мата-Уту
Володіння, самоврядні території			
Кука острови (новозел.)	0,234	19 (1978)	Аваруа
Ніуе (новозел.)	0,269	3,8 (1976) *	Алофі
Підопічні території ООН під управлінням США			
Каролінські, Маріанські, Маршаллові острови	1,8	120 (1978)	Сайпан

* Оцінка.

займає в антропологічному і культур. відношенні проміжне становище між *меланезійцями* і *полінезійцями*. До неаборигенів належать англо-новозеландці (2,4 млн. чол.), американці (понад 300 тис. чол., гол. чин. на Гавайських о-вах), англіїці (бл. 200 тис. чол.), індіїці (понад 300 тис. чол., на о-вах Фіджі), японці (понад 250 тис., на Гавайях) та ін.

П. І. Пучков.

Історичний нарис. Перші мешканці в О. (можливо, протоавстралоїди) з'явилися 20–30 тис. років тому (прийшли з Пд.-Сх. Азії). 5–6 тис. років тому в О. проникли протомеланезійці. Заселення Мікронезії та Полінезії відбувалося в 1-му тис. н. е. (закінчилося до 14 ст.). На поч. 16 ст. населення островів О. перебувало на різних стадіях розкладу первіснообщинного ладу і становлення ранньокласового суспільства. Значного розвитку досягли різні ремесла. Океаніїці здебільшого були вмілими і відважними мореплавцями. На о-вах Фіджі, Гавайях, Таїті і Тонга складалася певна ієрархія спадкових каст і сформувалися примітивні д-ви. В 1565 Іспанія оголосила про анексію Маріанських о-вів. З поч. 19 ст. в О. проникли численні християнські місіонери, торговці, в т. ч. работорговці. Особливо поширилася работоргівля в Меланезії і на Маркізьких о-вах. У 1828 Нідерланди захопили зх. частину о. Нова Гвінея. В 40-х рр. 19 ст. почалося загарбання островів О. європ. країнами і США. В 1840 було проголошено англ. колонією Нову Зеландію. В 1842 Франція захопила Маркізькі о-ви, 1843 — о. Таїті та ін. острови Товариства, 1853 — Нову Каледонію, яку було перетворено на місце заслання. Європ. колонізація порушила природний хід культурно-істор. процесу в О. і завдала незлічених страждань її корінному населенню. В останній чверті 19 ст. процес колоніального поділу О. прискорився. В 1874 Великобританія перетворила о. Фіджі на свою колонію. В 1884 Німеччина захопила пн.-сх. частину о. Нова Гвінея, а Великобританія — його пд.-сх. частину (Папуа). В 1898 США анексували Гавайські о-ви. Внаслідок поразки Іспанії в *іспано-американській війні* 1898 її володіння в О. було поділено: США захопили о. Гуам, Німеччина «придбала» Маріанські (крім Гуаму) і Каролінські о-ви, купивши їх у Іспанії. В 1899 Німеччина і США поділили між собою о-ви Самоа. В 1900 було проголошено англ. протекторат над о-вами Тонга. Встановленням 1906 *кондомініуму* Великобританії і Франції над о-вами Нові Гебриди завершився поділ О. В 1-й пол. 20 ст. внаслідок 1-ї та 2-ї світових воєн змінювалися лише імперіалістичні «власники» окремих територій О. Протягом усього періоду колоніального панування народи О. не припиняли боротьби проти колонізаторів (повстання 1878–79, 1913 і 1917 проти франц. адміністрації в Новій Каледонії, 1909 — самоанців проти нім. колонізаторів та ін.). Після 1-ї світової війни

в О. з'явилися політ. орг-ції, які виступали за скасування колоніального режиму. В роки 2-ї світової війни О. стала театром воєнних дій (Нова Гвінея, Соломонові, Маршаллові, Каролінські і Маріанські о-ви). Після 2-ї світової війни в О. розширилася мережа військ. баз імперіалістичних країн. Зокрема, імперіалісти США перетворили «Підопічну тер. Тихоокеанські острови», яка була передана під амер. управління, на гол. полігон для випробування (1946–58) ядерної зброї. Після війни стихійні розрізнені виступи окремих етнічних і соціальних груп в О. заступила організована боротьба за незалежність цілих архіпелагів проти використання островів О. у військ. цілях. 1.І 1962 Зх. Самоа було проголошено незалежною країною. В 1962 визволилися від голл. колоніального ярма Зх. Іріан — частина тер. Індонезії, яку незаконно утримували колонізатори. Незалежності добилися також Науру (31.І 1968), Тонга (4.VI 1970), Фіджі (10.X 1970), Папуа — Нова Гвінея (16.IX 1975), Соломонові о-ви (7.VII 1978), Тувалу (1.X 1978, о-ви Еліс), Кірібаті (12.VII 1979, о-ви Гілберта, Лайн, Фенікс і о. Банаба), Вануату (30.VII 1980, кол. о-ви Нові Гебриди). В 1965 о-ви Кука здобули статус «самоврядної території, асоційованої з Новою Зеландією». З 1974 Ніуе має внутр. самоуправління в межах «вільної асоціації» з Новою Зеландією. Імперіалістичні країни намагаються зберегти контроль над своїми колишніми володіннями, перешкоджають остаточному завершенню ліквідації в О. прямого колоніального панування.

Б. М. Гончар.

Лит.: Говоров К. А. Океания. Физико-географическая характеристика. М., 1971; Игнатьев Г. М. Тропические острова Тихого океана. М., 1979.

ОКЕАНОГРАФІЯ (від *океан* і грец. *γραφω* — пишу), фізика океану — наука, яка вивчає фіз. властивості *Світового океану* та його окремих частин. Складається з трьох підрозділів: гідротермодинаміки, оптики океану й акустики океану. Гідротермодинаміка досліджує тепловий і водний баланс Світового ок., розподіл т-ри, солоності й густини мор. води, динаміку хвильових та ін. процесів (мор. хвиля, *цунамі*, мор. течії, *приплив та відплив* тощо), вертикальне перемішування і *турбулентність* мор. вод. Оптика океану вивчає поширення, розсіювання і поглинання світла у мор. воді. Оптичні характеристики мор. води визначаються властивостями самої води та речовинами, які містяться в ній (осадочний матеріал, мікроорганізми тощо). Акустика океану досліджує закономірності поширення звукових хвиль у водному середовищі.

Важливе завдання О. — вивчення закономірностей взаємодії океану й атмосфери, що є основою для довгострокових прогнозів клімату і погоди, а також для прогнозування явищ і процесів у самому Світовому ок. Іноді термін «океанографія» вживають як синонім терміна «океанологія». Див. також *Радіоокеанографія*. Б. О. Нелено.

ОКЕАНОЛОГІЯ (від *океан* і грец. *λόγος* — вчення) — комплекс наук, які вивчають фіз., хім., геологічні та біологічні процеси, що відбуваються у океанах і морях. Об'єднує фізику океану, хімію океану, біологію океану та деякі суміжні науки. Всі вони мають єдиний об'єкт дослідження — *Світовий океан*, спільну методологічну основу вивчення (трансформація і обмін енергії та речовини в океані), користуються в основному однаковими тех. засобами. О. застосовує комплексні методи; всі гідрофіз., гідрохім. і гідробіол. процеси вивчає у їхній взаємодії та взаємозв'язку. О. базується на фактичних даних океанологічних досліджень, які проводять на н.-д. суднах, спец. буйкових і берегових станціях, у підводних лабораторіях, а також з літаків і штучних супутників Землі. Вивчення природи океану, крім наукового, має велике практичне значення для мор. судноплавства (зокрема, підвищення його ефективності), раціонального використання біол., мінеральних та енерг. ресурсів вод і дна океану, удосконалення методів *прогнозу погоди* тощо.

Фізика океану виявляє закономірності взаємодії океану й атмосфери, досліджує фіз. властивості Світового ок. (див. *Океанографія*). Хімія океану включає гідрохімію його вод й геохімію *морських відкладів*. Гідрохімія досліджує походження і геохім. еволюцію мор. вод, кількісний вміст у них речовин, їхній елементарний та ізотопний склад, фізико-хім. й біохім. перетворення, а також хім. забруднення океану. Геохімія мор. відкладів вивчає їхній хім. склад, міграцію й концентрацію в них різних речовин, процеси перетворення осадків на гірські породи, утворення корисних копалин.

Геологія океану досліджує рельєф океанського дна, склад та процеси утворення осадочної товщі, структуру *земної кори* в межах Світового океану та ін. геофізичні характеристики (див. *Геологія моря*). Об'єктом вивчення біології океану є рослинний і тваринний світ мор. вод — *планктон*, *нектон*, *бентос*, *нейстон* (організми, що живуть під поверхневою плівкою океану) та мікроорганізми. До найважливіших її завдань належать якісна та кількісна оцінка біол. продуктивності Світового ок. і окремих його частин, наук. організація охорони біол. ресурсів океану, а також розробка основ підвищення їхньої продуктивності (див. *Аквакультура*).

Початкові знання про окремі океани та моря люди здобули ще в стародавні часи під час перших мор. подорожей єгиптян, фінікійців, китайців, греків та ін. народів. Ці знання значно розширилися в епоху великих геогр. відкриттів (15–17 ст.) і пов'язаних з ними кругосвітніх подорожей. У 18 ст. океанологічні дослідження були більш різнобічними: складено першу карту течій Світового ок., розроблено теорію припливів, зібрано перші відомості про рельє-

Ш. О'Кейсі.

еф мор. дна. З 2-ї пол. 19 ст. починається дослідження Світового ок. спец. океанологічними експедиціями (на судні «Челленджер» 1872—76; на судні «Витязь» під керівництвом С. О. Макарова 1886—89, на судні «Фрам» під керівництвом Ф. Нансена 1893—96 та ін.). Однією з перших праць, що узагальнила матеріали з усіх розділів О., була «Океанографія» Ю. М. Шокальського (1917). Найбільш інтенсивно почали досліджувати Світовий ок. під час Міжнар. геофіз. року 1957—58 і в наступний період. Зокрема, на основі міжнар. співробітництва досліджено тропічну частину Атлантичного ок. (1962), здійснено Міжнар. Індокітайський експедицію за участю н.-д. суден 14 країн тощо. Значний вклад внесли рад. вчені, здійснюючи систематичні рейси на в.-д. суднах «Витязь», «Михайло Ломоносов», «Академік Курчатова», «Професор Візе», «Отто Шмідт» та ін. В Рад. Союзі проблеми О. вивчають Ін-т океанології ім. П. П. Ширшова АН СРСР, Арктичний та Антарктичний н.-д. ін-т, Держ. океанографічний ін-т, Всесоюзний н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії та ін. установи. В УРСР роботи в галузі О. ведуть Морський гідрофізичний інститут АН УРСР та Біологічний інститут імені О. О. Ковалевського АН УРСР.

Лит.: Парамонов А. Н., Кушнір В. М., Забурдаєв В. І. Современное состояние и средства измерения гидрологических параметров океана. К., 1979; Проблемы исследования и освоения Мирового океана. Л., 1979; Успехи советской океанологии: Материалы Первого съезда советских океанологов. М., 1979; Лакомб А. Физическая океанография. Пер. с франц. М., 1974; Океанографическая энциклопедия. Пер. с англ. Л., 1974. **В. О. Нелюбо.**

О'КЕЙСІ (O'Casey) Шон (30.III 1880, Дублин — 18.IX 1964, Торкі, Англія) — ірл. письменник. Член Компартії Великобританії з 1937. З 1926 жив у Англії. В 10—20-х рр. — учасник революц. боротьби ірл. народу проти англ. колонізаторів. П'єси «Тінь стрільця» (1923), «Юнона й лавич» (1924), «Плуг і зірки» (1926) присвятив подіям нац.-визв. руху ірл. народу поч. 20 ст. В художній манері ранніх творів послідовно реалістичні й романтичні тенденції. П'єса «Зірка стає червоною» (1940) пройнята революц. ідеями. В епопеї «Автобіографія» (тт. 1—6, 1939—54) показав шлях людини з нар. низів до вершин світової цивілізації, творчості, до боротьби за соціальний прогрес. У п'єсах «Багаття єпископа» (1953), «Барабани отця Неда» (1958) розвінчував верхівку католицького духовництва Ірландії. Виступав проти модернізму, стверджував приципи реалістичного мистецтва (збірки есе «Зелений крук», 1956; «Під кольоровою шапкою», 1963). Публіцистичні твори О'К. служать справі боротьби за мир.

Тв.: Укр. перекл. — Я стукаю в двері. — На порозі. К., 1975; Рос. перекл. — Я стукаю в дверь. — На порозі. М., 1957; П'єси. М., 1961. За театральним занавесом. М., 1971. Лит.: Саруханян Л. Творчество Шона О'Кейси. М., 1965; Ремізов Б. [Післямова]. В кн.: О'Кейсі Ш. Я стукаю в

двері... К., 1975; Левинова И. М., Парченская Б. М. Шон О'Кейси. Библиографический указатель. М., 1964.

ОКИСЛЕННЯ — одна з діалектичних протилежностей у елітному процесі окислення — відновлення (див. *Окислювально-відновні реакції*). Спочатку під О. розуміли приєднання кисню до речовини, під відновленням — його віднімання. Тепер під окисленням — відновленням розуміють не тільки процеси з участю кисню, а й процеси, що супроводжуються переходом електронів або перерозподілом електронної густини між атомами. Сутність О. полягає у втраті електронів речовиною-відновником, а відновлення — у приєднанні їх речовиною-окислювачем. Зокрема, в реакції горіння металевого натрію у газоподібному

хлорі: $2\text{Na} + \text{Cl}_2 = 2\text{NaCl}$ натрій

є відновником: $2\text{Na} = 2\text{Na}^+ + 2\text{e}^-$,

а хлор — окислювачем: $\text{Cl}_2 + 2\text{e}^- = 2\text{Cl}^-$. Створенню електронної теорії окислення — відновлення сприяли праці Л. В. Писаржевського, Ф. М. Тулоупа.

ОКИСЛЕННЯ БІОЛОГІЧНЕ — процес поступового вивільнення енергії з органічних речовин у живих системах, що здійснюється в результаті перебігу в них реакцій окислення. Реакції О. б. в організмі каталізуються (див. *Каталіз*) ферментами оксидоредуктазами. О. б. пов'язане з передачею т. з. відновлювальних еквівалентів (ВЕ) — атомів водню або електронів від донорів (відновників) до акцепторів (окислювачів). У аеробів кінцевим акцептором є кисень. Донорами ВЕ можуть бути як органічні, так і неорганічні речовини. Енергія, що вивільнюється при О. б., в основному трансформується в енергію фосфатних зв'язків молекул аденозинтрифосфатної к-ти, або АТФ (див. *Аденозинтрифосфат*) та енергію ін. макроергічних сполук і надалі використовується організмом для здійснення всіх життєвих функцій і підтримання структури його тіла. О. б., що не пов'язане з трансформацією енергії в енергію макроергічних сполук, а супроводжується утворенням тепла, наз. вільним окисленням. Окислення біосубстратів у живих організмах може відбуватися як за участю атмосферного кисню, тобто аеробним шляхом, так і без його участі, тобто анаеробним шляхом. О. б. в живій клітині здійснюється в умовах постійної і порівняно низької т-ри, а хім. сполуки, що беруть участь у цих процесах, частково існують у вигляді водного розчину в вузькому інтервалі кислотності (або лужності). Гол. клітинним «паливом» при анаеробному вивільненні енергії є *гексози*, в першу чергу D-глюкоза. Найважливішими шляхами окислення вуглеводів є т. з. *гліколіз* та *пентозофосфатний цикл*, у ході якого глюкоза окислюється до проміжних продуктів обміну. Анаеробне бродіння слід розглядати як найпростішу форму О. б., можливо, властиву найдавнішим

організмам, що існували в безкисневій на той час атмосфері Землі і були *анаеробами*. Розщеплення глюкози при відсутності кисню у факультативних анаеробів перетворилося в обов'язкову першу стадію, за якою настає аеробна фаза — *дихання*, в ході якого продукти обміну вуглеводів, жирів та білків зазнають багатоступінчастого окислення до CO_2 та H_2O . В процесі гліколізу вивільнюється лише незначна кількість тієї хім. енергії, яка потенційно може бути одержана з молекули глюкози. Повне аеробне окислення глюкози, тобто окислення її до CO_2 та H_2O , є значно ефективнішим процесом, оскільки в ході його вивільнюється значно більше енергії, ніж при анаеробному перетворенні глюкози. Загальнозаключеним етапом, яким завершуються осн. шляхи окислювального розщеплення вуглеводів, жирних к-т та амінокислот і який має значення для здійснення зв'язку вуглеводного, жирового та білкового обміну, є *трикарбонових кислот цикл*, головна функція якого полягає в дегідруванні *омтрової кислоти*, що приводить до утворення двох молекул CO_2 і чотирьох пар атомів водню. Останні (або відповідні їм електрони) включаються в дихальний ланцюг, що складається з серії переносників електронів (дихальних *ферментів*). Процес перенесення електронів по дихальному ланцюгу до кінцевого акцептора — молекулярного кисню супроводжується значним зменшенням вільної енергії. Більша частина цієї енергії трансформується в енергію фосфатного зв'язку АТФ, який утворюється в результаті спряженого з окисненням фосфорилування аденозиндифосфатної к-ти, або АДФ (див. *Окислювальне фосфорилування*). Ефективність функціонування дихального ланцюга забезпечується чіткою послідовністю роботи його складових компонентів. Молекули — переносники електронів, що складають ланцюг перенесення електронів, згруповані в надмолекулярні структури, т. з. дихальні ансамблі, амонтовані в структуру внутр. мембрани (див. *Мембрани біологічні*) мітохондрій. Див. також *Біоенергетика*, *Фотосинтез*, *Обмін речовин*.

Лит.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Збарский Б. И., Иванов И. И., Мардашев С. Р. Биологическая химия. Л., 1972; Кретьон В. Л. Биохимия растений. М., 1980; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976.

ОКИСЛЕННЯ МЕТАЛІВ — сполучення металів з киснем навколишнього середовища, внаслідок якого утворюються *оксиди*. Згідно з електронною теорією О. м. наз. відщеплення електронів від атомів, молекул або іонів елемента, що окислюється (див. *Окислювально-відновні реакції*), з утворенням різних сполук, напр. *сульфідів*, *хлоридів*. Окислення при підвищеній т-рі призводить до появи на поверхні металів *окисли*, яка погіршує їхні якості і товарний вигляд. Іноді до О. м. властиві навмисно, щоб захистити вироби від корозії або надати їм декоративного вигляду (див. *Окислювання*).

ОКИСЛЕННЯ СТУПІНЬ, окислювальне число — умовний заряд, який виник би на атомі у молекулі, коли б кожна пара електронів, що зв'язує його з іншими атомами, була повністю зміщена до найбільш електронегативного атома. О. с. використовують при складанні рівнянь окислювально-відновних реакцій і позначають над знаком хім. елемента числом зі знаком мінус (для атомів з більшою електронегативністю) або зі знаком плюс (для атомів з меншою електронегативністю), напр.

$\overset{+8}{\text{XeO}_4}$, $\overset{+2}{\text{F}_2}$, $\overset{+1}{\text{H}_2\text{O}_2}$, $\overset{+1}{\text{NaH}}$. При визначенні числового значення О. с. виходять з того, що молекула в цілому повинна бути електронейтральною. При цьому враховують, що О. с. атома у простій речовині дорівнює нулеві, фтору — 1, кисню — 2 (за винятком сполук OF_2 , H_2O_2), лужних металів і водню +1, одноатомного іона у сполуках з іонним зв'язком — електр. зарядові цього іона і т. д. Напр., щоб визначити О. с. атома І у сполуці H_2IO_6 , підставляють у її формулу постійні значення О. с. для Н (+1) і О (—2), звідси $5(+1) + 6(-2) = -7$. Отже, О. с. атома І дорівнює +7. О. с. не завжди збігається з валентністю. Так, у сполуках CH_4 , CH_3OH , CH_2O , HCOOH , CO_2 вуглець чотиривалентний, а його О. с. дорівнює відповідно — 4, —2, 0, +2 і +4.

ОКИСЛИ — те саме, що й оксиди. **ОКИСЛЮВАЛЬНЕ ФОСФОРІЛЮВАННЯ** — біосинтез аденозинтрифосфornoї кислоти, або АТФ з аденозиндифосфornoї кислоти (див. *Аденозинфосфornoї кислоти*) та аденозинфосфornoї кислоти за рахунок енергії окислення молекул органічних речовин. Здійснюється ферментним комплексом — АТФ-синтетазною системою, який може каталізувати (див. *Каталізи*) і зворотну реакцію — розщеплення АТФ. Відбувається в мітохондріях, які містять ферментні системи, що забезпечують генерацію відновних еквівалентів — основного субстрату О. ф., а саме: ферменти β -окислення жирних к-т та трикарбонічних кислот циклу. Фосфорилювання може перебігати як за участю атмосферного кисню, тобто в аеробних умовах (О. ф.), так і без його участі, тобто в анаеробних умовах (субстратне фосфорилювання). Найважливіше значення має ресинтез АТФ у процесі тканинного дихання, а саме при перенесенні пари електронів по дихальному ланцюгу від нікотинамідаденіндинуклеотиду (NADH) до молекулярного кисню. В ланцюгу переносників електронів від NADH до O_2 існують три ділянки, в яких енергія, що звільняється в процесі окислювально-відновних реакцій, трансформується в енергію фосфатного зв'язку. Однією з найважливіших проблем сучас. біохімії є з'ясування механізму О. ф. Існує кілька гіпотез щодо цієї проблеми, але вони не в змозі дати повний опис процесу трансформації енергії в енергію макроергічних зв'язків (див. *Макроергічні сполуки*) АТФ. Найпоширенішою є хіміосмотична гіпотеза

механізму О. ф., за якою в процесі перенесення електронів вздовж дихального ланцюга створюється багатий на енергію трансмембранний градієнт концентрації іонів H^+ , який і є безпосереднім джерелом енергії для окислювального фосфорилювання. Див. також *Окислення біологічне*, *Цитохроми*. *Літ.*: Скулачев В. П. Трансформация энергии в биомембранах. М., 1972; Рэкер Э. Биоэнергетические механизмы. Пер. с англ. М., 1967.

М. М. Великий.

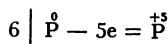
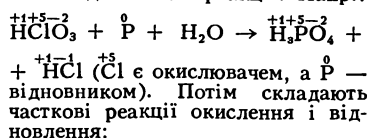
ОКИСЛЮВАЛЬНО-ВІДНОВНІ РЕАКЦІЇ — фіз.-хім. процеси, в основі яких лежать переходи електронів від відновників до окислювачів, внаслідок чого окислення ступінь елемента-відновника підвищується, а елемента-окислювача знижується. Напр.,

$\overset{0}{\text{H}_2}$ (відновник) + $\overset{0}{\text{S}}$ (окислювач) $\rightleftharpoons$ $\overset{+1}{\text{H}_2\text{S}}$; $\overset{0}{\text{H}_2} = \overset{+1}{\text{H}} + 2\text{e}$ (окислення), $\overset{0}{\text{S}} + 2\text{e} = \overset{-2}{\text{S}^{2-}}$ (відновлення). При протіканні реакцій невалентних перетворень ступінь окислення елементів не змінюється, напр. $2\text{HCl} + \text{FeS} \rightleftharpoons \text{H}_2\text{S} + \text{FeCl}_2$ або

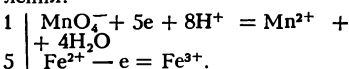
$2\text{H}^+ + \text{S}^{2-} \rightleftharpoons \text{H}_2\text{S}^{2-}$. При О.-в. р. дуже часто відбувається не повне перенесення електронів, а лише зміщення електронної густини від одних атомів до інших. Перебіг О.-в. р. визначається потенціалами іонізації й енергіями спорідненості до електрона атомів окислювача й відновника, теплотворенням сполук, енергіями їхніх кристалічних ґраток і сольватації, величинами концентрацій окислювача й відновника, т-рою і тиском, характером середовища, насамперед значенням водневого показника розчину, утворенням осадів і комплексів (напр., $2\text{Cu}^{2+} + 4\text{I}^- = 2\text{CuI} \downarrow + \text{I}_2$, $\text{Au} + 4\text{HCl} + \text{HNO}_3 = \text{H}[\text{AuCl}_4] + \overset{+2}{\text{NO}} + 2\text{H}_2\text{O}$), наявністю каталізаторів тощо. За характером взаємодії між окислювачами і відновниками бувають реакції між атомом і міжмолекулярного окислення — відновлення ($2\text{Na} + \overset{0}{\text{H}_2} = 2\text{NaH}$; $\overset{+1}{\text{NO}_2} + \overset{+2}{\text{CO}} = \overset{+2}{\text{NO}} + \overset{+4}{\text{CO}_2}$); внутрішньомолекулярно ($2\text{Mn}^{+7}\text{O}_7^{2-} = 4\text{Mn}^{+4}\text{O}_2 + 3\text{O}_2$); диспропорціонування (самоокислення — самовідновлення) $3\overset{+4}{\text{S}} + 6\text{KOH} = \text{K}_2\text{SO}_3 + 2\text{K}_2\text{S} + 3\text{H}_2\text{O}$. Для складання рівнянь О.-в. р. застосовують різні методи, найпоширеніші з них — методи електронного балансу та напівреакцій (електронно-іонний метод), що базуються на принципі: кількість електронів, що віддаються відновником, має дорівнювати кількості електронів, приєднаних окислювачем.

У методі електронного балансу підраховують кількість приєднаних і відданих електронів на основі значень ступенів окислення еле-

ментів до і після реакції. Напр.:

5 $\left| \overset{+1}{\text{Cl}} + 6\text{e} = \overset{-1}{\text{Cl}} \right.$ і визначають кількість атомів хлору і фосфору, яке необхідно взяти для рівності приєднаних і відданих електронів (відповідно 6 і 5). Одержані величини підставляють у заг. рівняння реакції $5\text{HClO}_3 + 6\text{P} + \text{H}_2\text{O} \rightarrow 6\text{H}_3\text{PO}_4 + 5\text{HCl}$. Звідси за балансом атомів водню знаходять кількість молекул води $5\text{HClO}_3 + 6\text{P} + 9\text{H}_2\text{O} = 6\text{H}_3\text{PO}_4 + 5\text{HCl}$. Правильність значень підібраних коефіцієнтів перевіряють за балансом атомів кисню. Метод напівреакцій, як правило, використовується при складанні рівнянь О.-в. р., які протікають у водних розчинах. При цьому сильні електроліти записують у вигляді іонів, а неелектроліти, слабкі електроліти, газів і осадів — у вигляді молекул. Іони, що не змінюються в результаті реакції, у таку схему не входять. Напр., $\text{KMnO}_4 + \text{FeSO}_4 + \text{H}_2\text{SO}_4 \rightarrow \text{MnSO}_4 + \text{Fe}_2(\text{SO}_4)_3 + \text{K}_2\text{SO}_4 + \text{H}_2\text{O}$ в іонному вигляді: $\text{MnO}_4^- + \text{Fe}^{2+} + \text{H}^+ = \text{Mn}^{2+} + \text{Fe}^{3+} + \text{H}_2\text{O}$. Записуємо часткові рівняння реакцій окислення і відновлення:

Для збалансування електронів, відданих іоном Fe^{2+} і приєднаних MnO_4^- , необхідно перше рівняння помножити на 1, друге — на 5 і ці коефіцієнти підставити у заг. рівняння в іонному вигляді: $\text{MnO}_4^- + 5\text{Fe}^{2+} + 8\text{H}^+ = \text{Mn}^{2+} + 5\text{Fe}^{3+} + 4\text{H}_2\text{O}$. $2\text{KMnO}_4 + 10\text{FeSO}_4 + 8\text{H}_2\text{SO}_4 = 2\text{MnSO}_4 + \text{K}_2\text{SO}_4 + 5\text{Fe}_2(\text{SO}_4)_3 + 8\text{H}_2\text{O}$.

О.-в. р. широко використовують у двигунах внутр. згорання, металург. та хім. пром-сті, у хім. аналізі, а також в електрохімії — для виділення й рафінування металів, захисту їх від корозії тощо. Вони лежать в основі роботи електрохім. джерел струму (гальванічних елементів, акумуляторів, паливних елементів і т. д.). У біол. процесі важливу роль відіграють каталітичні і т. з. спряжені реакції окислення — відновлення (напр., *фотосинтез*, *дихання*, *бродіння*). Див. також *Окислення біологічне*. *Літ.*: Голуб А. М. Загальна та неорганічна хімія, ч. 1. К., 1968; Василега М. Д. Окислювально-відновні реакції. К., 1974; Кудрявцев А. А. Составление химических уравнений. М., 1979.

Ф. М. Тупола, М. Д. Василега.

ОКІЛ точки — множина точок у метричному просторі, віддалі яких від даної точки P менші за певне число. В більш заг. випадку О.— будь-яка відкрита множина (див. *Множин теорія*), елементом якої є P. Таке означення придатне

для будь-яких *топологічних* *прототипів*. Поняття «окід» є одним з основних у *топології*.

ОКІНАВА — найбільший острів в архіпелазі Рюкю в Японії. Омивається Тихим ок. і Сх.-Китайським м. Пл. 1254 км². Поверхня рівнинна, на Пн. погорбована (вис. до 498 м). Клімат мусонний. Часто бувають тайфуни. Плантації ананасів, цукр. тростини, рисові поля. Гол. місто і порт — Наха.

ОКІПНА Валентина Володимирівна (н. 14.I.1939, с. Бикова Гребля Білоцерківського р-ну Київ. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1965. У 1957—60 — ланкова буряківничої ланки колгоспу ім. Калініна (тепер ім. XXIV з'їзду КПРС, Білоцерківського р-ну Київ. обл.). Закінчила Білоцерківський с.-г. ін-т (1965). Вищу партійну школу при ЦК КПРС (1977). У 1965—70 — головний агроном колгоспу ім. XXIV з'їзду КПРС Білоцерківського р-ну Київ. обл., 1970—74 там же — голова колгоспу. В 1974—75 — другий секретар Білоцерківського райкому Компартії України, 1975 — 80 — перший секретар Ставищенського райкому Компартії України Київ. обл., а з листопада 1980 — нач. Київ. обл. інспекції Держ. комітету по охороні природи. УО — депутат Верховної Ради УРСР 8-го скликання. Нагороджена орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ОКІСТ, періост — зовнішній сполучотканний шар кістки (його немає на суглобових поверхнях, шорстких ділянках, горбастостях). В О. розрізняють зовн., середній і внутр. шари. Зовн. шар (адвентіція) складається з волокнистої сполучної тканини; середній (фібробластичний) — з фібробластоподібних клітин, *колагенових волокон*, поодиноких еластичних волокон і осн. речовини; внутр. (остеобластичний) — переважно з *остеобластів* та окремих волокон. О. містить численні кровоносні судини і нерви; бере активну участь у процесах живлення, росту і *регенерації* кістки; з'єднує кістки з оточуючими тканинами.

ОККАМ (Оссам, Ockham) Уільям (бл. 1285, Оккам, графство Суррей — 1349, Мюнхен) — англ. філософ і богослов, гол. представник *номіналізму*, один із лідерів пізньої *схоластики*. Ідеолог боротьби світських феодалів проти зазіхань католицької церкви на світську владу, виступав проти абсолютизму перк. і світської влади. Вважав реальним існування лише окремих речей, визнавав матеріальну субстанцію вічною і безконечною. Розмежовуючи сфери віри і розуму, розглядав реалі. догмати лише як об'єкти віри і тим самим виключив богослов'я з сфери науки. Був звинувачений у *ересі*. Видатний логік середньовіччя.

ОКЛАД, шата — декоративне покриття із золота чи срібла на іконі або книжковій оправі. О. оздоблювався карбуванням, сканню, черню, емаллю, а також дорогіми каменями. Книжкові О. відомі з 7—8 ст. О. на іконах поширені

переважно в країнах православного культу. Оздоблення книжкової оправи дорогішими металами в укр. *золотарстві* були найбільше розвинуті в 17—18 ст. На обтягнуту оксамитом чільну дошку наклали срібні або золоті клейма — наріжники та серединки. Прикрашали також корінцях, береги чільної і спідньої дошок, простір між головними клеймами тощо.

ОКЛАД ПОСАДОВИЙ — за рад. трудовим правом розмір щомісячної *заробітної плати*, що його встановлюють у централізованому порядку за певною посадою. О. п. застосовують для оплати праці керівних, інженерно-тех. працівників і службовців, а також деяких категорій робітників. Розміри О. п. встановлюють за схемами О. п. керівних інженерно-тех. працівників і службовців, що їх затверджує Рада Міністрів СРСР або за її дорученням Держ. к-т Ради Міністрів СРСР у питанні праці й заробітної плати за погодженням з ВЦРПС. Схеми О. п. керівних та інженерно-тех. працівників затверджують для кожної галузі (або групи галузей) нар-га, враховуючи їхню роль і значення в заг. системі соціалістичного г-ва. Найбільш кваліфікованим спеціалістам призначаються персональні О. п. В схемах О. п. за кожною посадою передбачено макс. і мінім. розміри окладу.

ОКЛАДНИКОВ Олексій Павлович [н. 20.IX (З.Х.) 1908, с. Константиновщина, тепер Жигаловськ. р-ну Ірк. обл. — 18.XI 1981, Москва] — рад. археолог, історик, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістич. Праці (1978). Член КПРС з 1946. В 1938—61 працював у Ленінгр. відділенні Ін-ту археології АН СРСР. З 1961 — зав. відділом гуманітарних досліджень Ін-ту економіки Сибірського відділення АН СРСР; з 1966 — директор Ін-ту історії, філології і філософії того самого відділення; з 1962 — професор і зав. кафедрою Новосибірського ун-ту. О. відкрив і вивчив рештки *неандертальця* в гроті *Тешик-Таш*, пам'ятки часів *палеоліту*, *неоліту*, *бронзового віку*, *залізного віку* на тер. Сибіру і Далекого Сходу, в Серед. Азії і МНР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1973.

Тв.: Петроглифи Нижнього Амура. Л., 1971; Открытые Сибиря. М., 1979; Петроглифы Центральной Азии. Л., 1980.

ОКЛАХОМА — штат на Пд. США. Площа 181,1 тис. км². Нас. 2,8 млн. ж. (1977). Адм. ц. — м. *Оклахома-Сіті*. Рельєф переважно рівнинний, на Зх. — плато заввишки до 1516 м, на Сх. — плато Озарк та гори Уошито. Гол. ріки — Арканзас і Ред-Рівер. У горах частково збереглися широколистяні ліси. О. посідає провідне місце в країні за видобутком нафти й природного газу. Видобувають також цинк і аугілля. Машинобудування представлено виробн. гірничого та буд. устаткування, будівельних металоконструкцій, частин для літаків й автотягачів. Нафтопереробна, хім., харч. (у

т. ч. м'ясоконсервна та борошномельна) пром-сть. Гол. пром. центри — Талса й Оклахома-Сіті. Провідна галузь с. г. — тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Вирощують пшеницю та бавовник, а також кормові трави, арахіс, сорго. **ОКЛАХОМА-СІТІ** — місто на Пд. США, адм. ц. штату *Оклахома*. Розташована на р. Порт-Каней-діан. Вузол з-ць і автошляхів. 369 тис. ж. (1976). Видобування нафти, нафтопереробна й хімічна пром-сть. Вироби. устаткування для нафт. пром-сті та ін. Авіаційний з-д (у передмісті). Харцова промисловість (бойні, консервні з-ди, млини). Торг. центр с.-г. району.

ОКЛЕНД — місто в Новій Зеландії, на Північному о. Значний мор. порт у зат. Гауракі Тихого ок., залізнична станція, аеропорт міжнар. значення. 743 тис. ж. (1976, з передмістями). Розвинуті електротех. й транспортне машинобудування (у т. ч. суднобудування), а також харч. (особливо маслоспиробна, м'ясна) пром-сть. Хім., деревообр., текст., шкіряно-ваут., поліграф., швейні підприємства. В О. зосереджені найбільші банки країни. Ун-т (засн. 1882). Публічна б-ка, б-ка при Оклендському ун-ті. Художня галерея, музей маоріського мистецтва. Численні парки, пляжі. О. засн. 1840.

ОКЛЮЗІЯ (від лат. *occlusus* — замкнений, прихований) — 1) Захоплення домішок (сторонніх іонів, розчинників тощо) в процесі утворення кристалічного осадку. 2) Поглинання газів не лише поверхневим шаром, а й усім об'ємом розплавленого або твердого металу (напр., О. водню металами VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва). Оклюдована речовина може утворювати *твердий розчин*, хім. сполуку (напр., *гідрид*), залишатися сторонньою домішкою. О. дуже затруднює одержання хімічно чистої сполуки; О. газів металами значно погіршує мех. властивості металів. 3) О., фронт оклюзії в метеорології — атмосферний фронт, що утворюється при зіткненні холодних і теплих мас повітря в центр. областях циклонів. Спостерігається в заключній стадії розвитку циклону, коли теплий приземний сектор повітря витискується у верхні шари холодним повітрям. Такі цикли наз. оклюдованими. 4) О. в медицині — змикання зубів верхньої і нижньої щелеп. Див. *Прикус*.

«ОКНА РОСТА», «Окна сатири РОСТА» — плакати, створені 1919 — 21 рад. художниками і поетами, які працювали в системі *Російського телеграфного агентства* (РОСТА). «О. Р.» — вид агітаційно-масового мистецтва, що виник в часи громадян. війни та воєнної інтервенції 1918—20. Плакати закликали до боротьби проти зовн. та внутрішніх ворогів молоді Радянської республіки. Перші плакати «О. Р.» розмножували технікою трафарету від руки. Вони мали узагальнені законні малюнки і короткі, але гострі й влучні тексти. Над «О. Р.» працювали В. Маяковський, М. Черемних, В. Лебедєв, О. Хвостов.

В. В. Окіпна.

О. П. Окладников.

Оклад Євангелія. Майстер І. Атаназевич. Срібло, карбування. 1768. Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

теико-Хвостов. Випускали їх у Москві, Петрограді, Саратові, Баку, на Україні (див. «Вікна УкРОСТА»). Традиції «О. Р.» продовжувалися в роки Великої Вітчизняної війни в «Окнах ТАСС».

Літ.: Бутник-Сиверський Б. Советський плакат епохи громадянської війни. 1918 — 1921. М., 1960; Маяковский В. В. Революційний плакат. — Окна сатири РОСТА. В кн.: Маяковский В. В. Полное собрание сочинений, т. 12. М., 1959.

«ОКНА ТАСС» — агітаційні політ. плакати, що їх випускало Телеграфне агентство Радянського Союзу в Москві в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45. Малюнки й тексти «О. Т.» закликали до боротьби з ворогом, прославляли подвиги рад. людей. «О. Т.» виконувалися технікою графару, гол. чином, у плані героїко-романтичних та сатиричних композицій, за стильовими ознаками були прямим продовженням політ. плаката передвоєнних років та мист. традицій «Окон РОСТА». В створенні їх брали участь художники Д. Моор, В. Дені, Курінікіни, І. Тоїдзе, поети Д. Бедний, В. Лебедєв-Кумач, С. Маршак та ін. «О. Т.» випускалися також в ін. містах Рад. Союзу (зокрема Ташкенті, Баку, Свердловську). За зразком «О. Т.» у Києві, Харкові, Одесі, Алма-Аті, Ашхабаді та безпосередньо на фронті випускали «Агітвікна», над створенням яких працювали укр. художники К. Агніт-Следзевський, О. Довгаль, І. Кружков, В. Литвиненко, Р. Мельничук, С. Отрошенко, З. Толкачов, письменники О. Вишня, Я. Галан, П. Козланюк, С. Олійник, Л. Первомайський, В. Сосюра, М. Терещенко та ін.

ОКО — орган зору людини, всіх хребетних і деяких безхребетних тварин. У деяких членистоногих, хижих кільчастих черв'я і окремих молосків являє собою зорову ямку, закриту прозорою роговою оболонкою. В передній частині ямки міститься кришталік. У багатьох членистоногих — фасеткові очі. Найдосконаліші, т. з. камерні, О. є у людини і хребетних тварин. Це — парні органи, що містяться в орбітах на лийовій частині голови. У людини і вищих хребетних тварин О. складається з власне О. (очне яблуко) та допоміжних частин (повік, слізних органів та окоухоу м'язів). Очне яблуко за допомогою зорового нерва з'єднане з головним мозком; має форму неправильної кулі, що складається з ядра і капсули. Ядро поділяється на дві частини. В меншій передній частині містяться передня і задня камери, заповнені т. з. водянистою вологою, і кришталік; більша задня частина являє собою скляне тіло. Капсула складається з трьох оболонок: зовн. — білкової, або склери, яка спереду переходить у рогову; серед. — судинної оболонки, яка спереду переходить в райдужку оболонку з отвором у центрі — зіницею; внутр. — сітківку. Рогова, водяниста волога, кришталік і скляне тіло є світлозломним апаратом О., що діє як двоукладна лінза. Зображення передається на сітківку, що є власне світлочутли-

вою ділянкою О. Тут містяться світлочутливі елементи — колбочки і палички. Місце найкращого бачення сітківки наз. жовтою плямою, а ділянка сітківки, що відповідала місцю виходу з О. зорового нерва, — сліпою плямою. Див. також Очні хвороби.

К. І. Кульчицький.
ОКОЛЬСЬКИЙ (Okolski) Шимон (1580, Кам'янець-Подільський — 10.VI 1653, Львів) — польсь. історик, геральдик. Був домініканським ченцем. Залишив два щоденники (видано в Замості 1638 і 1639), в яких з ворожих до укр. народу позицій описав сел.-козац. повстання 1637—38 під проводом П. М. Павлюка, Я. Остриня, Д. Т. Гуні. В щоденниках є відомості про хід ряду дій, воєнну тактику повстанців, соціальний склад сел.-козац. військ, про зв'язки між запорізькими і донськими козаками, наведено документи, підписані Б. Хмельницьким.

ОКОМІРНЕ ЗНІМАННЯ — знімання місцевості за допомогою *платишета* з наклеєним папером, компаса та лінійки. Віддалі вимірюють кроками, по *свідометру* або на око. О. з. проводять за маршрутами. Застосовують для одержання у великому масштабі (1:25 000 і більший) спрощених планів незначних ділянок чл. маршрутів (при польових геол. роботах, у військ. справі та ін.).

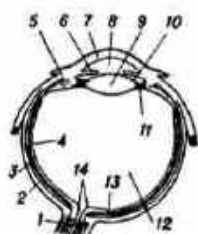
О'КОННІЛ (O'Connell) Деніел (6.VIII 1775, поблизу Карвіна, Керрі — 15.V 1847, Генуя) — лідер ліберального крила ірл. нац. руху. За фахом адвокат. У 1823 заснував Католицьку асоціацію, яка очолила боротьбу за надання пасаного виборчого права католикам. З 1829 — голова ірл. фракції в англ. парламенті. Підтримував вимогу скасування англо-ірл. унії 1801, що ліквідувала автономію ірл. парламенту. Був одним з ініціаторів заснування 1840 Асоціації рипілерів (прибічників скасування унії). Суперечності між О'К. і респ. крилом Асоціації (див. «Молода Ірландія») призвели до її розколу (1846).

О'КОННОР (O'Connor) Артур (4.VII 1763, Мітчелстаун, Корк — 25.IV 1852, Бінхем, Франція) — діяч ірл. нац.-визвольного руху. В 1791—95 — член ірл. парламенту. Виступав з критикою англ. законодавства щодо Ірландії. В 1796 примкнув до т.-ва «Об'єднані ірландці». Напередодні ірл. повстання 1798 заарештований, 1803 звільнений і висланий до Франції. Згодом відійшов від політ. життя. **О'КОННОР** (O'Connor) Фергюс Едуард (18.VII 1796 (?), Коннорсвілл, Ірландія — 30.VIII 1855, Лондон) — один з лідерів *чартизму* у Великобританії. Публіцист. У 1837 заснував чартистську газ. «Нортен стар» («Північна зоря») і став її гол. редактором. Один з керівників чартистського Великого пн. союзу (засн. 1838). Обстоював революц. методи боротьби. В 1840 і 1843 ув'язнений. З 1843 — член Виконав. к-ту Нац. чартистської асоціації. В 1847 став першим робітн. депутатом англ. парламенту. Після ірл. повстання 1848 перейшов на реформістські позиції.

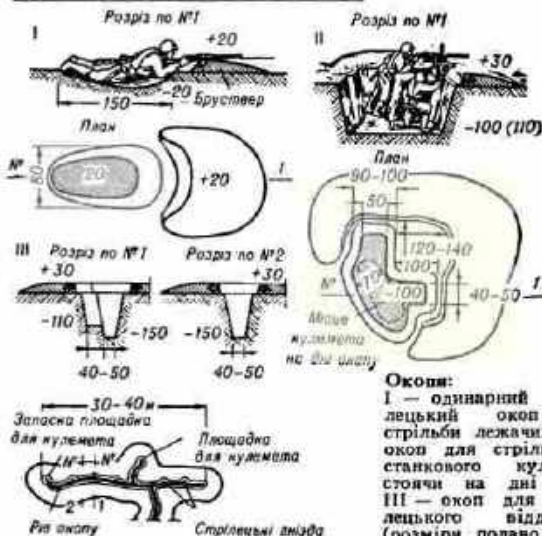
ОКОП, **окіп**, **шанець** — фортифікаційна споруда відкритого типу, призначена для ведення вогню та захисту особового складу і військ. техніки від засобів ураження. Розрізняють О. стрілецькі, артилерійські, мінометні, а також для танків, бойових машин піхоти та ін. Стріл. О. бувають одиночні, парні та на відділення (одиночні й парні О., що з'єднані *траншеєю*). О. складається з рову, бруствера, *берми* та площадки для встановлення зброї. В О. на відділення (50—60 м) споруджуються запасні кулеметні площадки, щільна або бліндаж, *ніші*. Арт. і мінометні О. складаються з площадки з приріжками до них ровиками, в яких споруджуються *ніші* та щільни. Площадку для протитанк. гармат або обладнують на поверхні землі з насипним захисним бруствером, або заглиблюють і обладнують *анареллю*. О. для танків, бронетранспортерів та ін. техніки складаються з котлована з апареллю, щільни та іноді *ніші*. Копання О. провадяться самими військами; якщо сприяють обставини, — спеціальними машинами. О. маскують під фон навколишньої місцевості. На слабких ґрунтах їх зміцнюють дерном, хмизом та ін. матеріалами. На заболоченій місцевості споруджують насипні О., взимку роблять снігові окопи.

«ОКОПНА ПРАВДА» — більшовицька фронтова газета, виходила з 30.IV (13.V) 1917 до серед. лютого 1918 спочатку в Ризі, з 12 (25).X 1917 — у м. Вендні (тепер — м. Цесіс Латв. РСР). 1917 її закрив Тимчасовий уряд. Замість неї з 23.VII (5.VIII) по 28.X (10.XI) 1917 виходила газ. «Окопний набат». З 29.X (11.XI) газета знову виходила під назвою «О. п.».

ОКРЕМА СКАРГА — процесуальний документ, що його в рад. судочинстві мають право подати до касаційної інстанції потерпілий, цивільний позивач чи відповідач, підсудний та ін. особи на *ухвалу суду* та постанову судді, які ще не набрали законної сили. Може бути подана й на окрему *ухвалу*. Прокурор має право подати окре-

Око людини:
1 — зоровий нерв; 2 — склера; 3 — судинна оболонка; 4 — сітківка; 5 — кон'юнктива; 6 — райдужка; 7 — рогова; 8 — передня камера ока; 9 — кришталік; 10 — задня камера ока; 11 — зв'язка, що фіксує кришталік; 12 — скляне тіло; 13 — жовта пляма; 14 — сліза пляма.

мий протест (див. *Протест прокурора*). Порядок подачі, розгляду тощо О. с. такий самий, як і касаційної скарги (див. *Касаційний розгляд справ*).

ОКРЕМА УХВАЛА — в СРСР процесуальний документ, який вносить рад. суд одночасно з *вироком* у кримінальній справі або *судовим рішенням* у цивільній справі з приводу виявлених порушень *соціалістичної законності*, прав громадян, недоліків у роботі підприємств, орг-цій, *службових осіб* тощо. Відповідно до чинного законодавства (в УРСР — ст. 340, 383 КПК УРСР та ст. 235 ЦПК УРСР) О. у. суд направляє керівникам відповідних установ, підприємств, орг-цій та ін. службовим особам, громад. орг-ціям та колективам трудящих з метою усунення виявлених у процесі суд. розгляду порушень соціалістичної законності, правил соціалістич. співжиття або істотних недоліків у роботі держ. і громад. орг-цій, а також причин і умов, що сприяли виникненню правопорушення тощо. В місячний строк керівники зобов'язані повідомити суд про вжиті ними заходи щодо вимог, поставлених в окремій ухвалі.

ОКРЕМЕ — те саме, що й *одиничне*. Див. *Одиничне, особливе, загальне*.

ОКРЕМЕ ПРОВІДЖЕННЯ — вид рад. цивільного судочинства; в порядку О. п. суди розглядають віднесені до їхньої компетенції справи, в яких немає матеріально-правового спору. Передбачене *Основами цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 33 ЦПК УРСР). Справами О. п. є: визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним (див. *Дієздатність*), безвісно відсутнім чи оголошення його померлим (див. *Безвісна відсутність, Оголошення померлим*); встановлення неправильності запису в книгах *актів громадянського стану*; встановлення фактів, що мають юрид. значення (див. *Факт юридичний*); відновлення прав на втрачені *цінні папери* на пред'явника; оскарження дій нотаріусів та ін. органів, що виконують *нотаріальні дії*. Особа, яка звертається до суду про порушення справи О. п., є не позивачем, а заявником. Справи О. п. суд розглядає з участю заявника і заінтересованих осіб, органів держ. управління, установ тощо.

ОКРУГ — 1) У дореволюц. Росії (кін. 18 — поч. 20 ст.) адм. одиниці, на які поділялись області і деякі *губернії* (зокрема, чорноморські, сибірські). 2) В СРСР заг. для всієї країни адм.-тер. одиниці, створені замість *повітів*. Уперше утворені на Україні і на Уралі 1923. В УРСР ліквідовані 1930 (див. *Адміністративно-територіальна реформа в УРСР*). Адм. О. існували на тер. Закарпатської обл. 1946—53. 3) За Конституцією СРСР 1977, складова частина *національно-державного устрою СРСР* (див. *Автономний округ*). 4) Частина тер. д-ви, що виділяється для певної галузі управління (напр., *округ військовий*) чи для проведення виборчих кампаній (див. *Виборчий округ*).

ОКРУГ ВІЙСЬКОВИЙ — територіальне загальновійськове об'єднання частин, з'єднань, військ. навчальних закладів та різних місцевих військ. установ. Поділ тер. країни на О. в. є в багатьох державах. Він має на меті забезпечити проведення заходів, пов'язаних з підготовкою країни і збройних сил до оборони й полегшити управління військами. В Росії О. в. засновано 1862—64. В Рад. країні перші О. в. створені в березні 1918 в період громадянської війни у зв'язку з необхідністю підготовки великих військ. резервів для діючих фронтів. О. в. очолює команд. військами округу, який підпорядкований М-ву оборони СРСР. Проведення бойової, політ. та мобілізаційної роботи і всіх заходів команд. військами О. в. здійснює з допомогою штабу округу, політ. управління та ін. окружних органів. Важливі питання діяльності О. в. розв'язує *Військова рада*.

ОКСАЛАТИ (від грец. *ὀξαλίς* — щавель) — солі *щавлевої кислоти*. Розрізняють О. кислі (напр., HOOC — COOH) і середні (KOOC — COOK та ін.). О. — кристалічні речовини, погано розчиняються у воді (за винятком О. лужних металів і амонію). О. калію і кальцію містяться у клітинному соку багатьох рослин (щавлю, шпинату, огірків тощо). У тваринному організмі є продуктом *обміну речовин* і бувають однією з причин нирковокам'яної хвороби. Застосовують в аналітич. хімії (О. амонію), у фарбуванні (О. алюмінію і сурми), у фотографії тощо.

ОКСАЛАТНА КИСЛОТА — те саме, що й *щавлева кислота*.

ОКСАМІТ — тканина з натур. шовку або хім. волокна з густим розрізним ворсом на лицьовому боці. Довжина ворсу звичайно 1—2 мм. Грунтова основа О., як правило, бавовняна. Основний О. з високим ворсом (2,2 мм) наз. також *плюшем*; пітканевий О., або *напівоксаміт*, — *вельветом*. О. використовують для пошиття одягу, для оздоблення та з декоративною метою. О. — одна з найдавніших тканин (Індія, Китай, Італія). З 10 ст. відомий у Київській Русі.

ОКСИГЕМОГЛОБІН, оксигенований гемоглобін, HbO_2 — нетривка сполука, яка утворюється в результаті приєднання молекулярного кисню до «відновленого» *гемоглобіну* (Hb). Міститься в *еритроцитах* хребетних тварин і людини. В Hb молекула кисню зв'язується атомом заліза (Fe^{2+}) *гема*; при цьому валентність заліза не змінюється. Реакція приєднання кисню до Hb зворотна і залежить від *парціального тиску* O_2 . У капілярах тканин відбувається дисоціація (розклад) HbO_2 на Hb та кисень, який надходить у клітини органів і тканин.

ОКСИГЕМОМЕТРІЯ, оксиметрія [від новолат. *oxygenium* — кисень, грец. *αἷμα* — кров і *μετρέω* — вимірюю] — безкровний фотоелектричний метод вимірювання насичення киснем артеріальної крові людини. Цей метод заснований на спектральних властивостях *оксигемоглобіну* і відновленого *гемоглобіну*. Провадиться О. за до-

помогою приладу — оксигемометра. При дослідженні вушну раковину просвічують пучком світла, який, пройшовши крізь тканини вуха, падає на фотоелемент з світлофільтром. Застосовується О. в медицині та фізіології праці й спорту.

ОКСИГЕНОТЕРАПІЯ (від новолат. *oxygenium* — кисень і *terapia*) — те саме, що й *киснева терапія*.

ОКСИДАЗИ — ферменти класу *оксидоредуктаз*; каталізують у живих клітинах процес перенесення водню від речовини, яка окислюється, на кисень повітря з утворенням перекису водню (H_2O_2) або води (H_2O). За структурою О. — *металопротеїди* (напр., тирозиназа) або *флавопротеїди* (напр., глюкооксидаза). Див. також *Окислювально-відновні реакції*.

ОКСИДИ (від грец. *ὀξύς* — кислий), окисли — бінарні сполуки хімічних елементів з киснем, у молекулах яких всі атоми кисню мають ступінь окислення — 2, зв'язані безпосередньо з атомами іншого елемента і не зв'язані між собою. Майже всі хім. елементи, крім гелію, неону, аргону, утворюють О. Назви О. відповідають їхнім найпростішим формулам (напр.: CO — монооксид вуглецю, або оксид вуглецю (II), CO_2 — діоксид вуглецю, або оксид вуглецю (IV), P_2O_5 — геміпентоксид фосфору, або оксид фосфору (V). За хім. властивостями О. поділяють на солетвірні та несолетвірні. До останніх належать, напр., NO , CO , не здатні утворювати ні *кислот*, ні основ (див. *Основи неорганічної*). Солетвірні О. поділяють на основні, кислотні та амфотерні. До основних належать О. металічних елементів (Na_2O , CaO та ін.) зі ступенем окислення до +4, вони реагують з к-тами або з кислотними О., даючи *солі*. До кислотних — О. неметалічних елементів (напр., Cl_2O , CO_2 , N_2O_5 , SO_3) та О. металічних елементів зі ступенями окислення +4, +5, +6, +7 (напр., TiO_2 , Nb_2O_5 , CrO_3 , Mn_2O_7). Кислотні О. взаємодіють з основами або з основними О., утворюючи солі. Амфотерні О. (ZnO , Al_2O_3 тощо) проявляють властивості основних О. при взаємодії з к-тами або з кислотними О. і властивості кислотних О. при взаємодії з основами або основними О. Оксиди поширені в природі, напр., H_2O , CO_2 , SiO_2 , Fe_2O_3 . Широко застосовують у техніці, хім. пром-сті тощо.

В. Л. Павлов.
ОКСИДОРЕДУКТАЗИ (від грец. *ὀξύς* — кислий і лат. *reductio* — повертаю назад, відновлюю) — клас ферментів, що каталізують *окислювально-відновні реакції* в живій клітині. Залежно від природи *кофактору*, що входить до складу О. і служить безпосереднім переносником водню й електронів у окислювально-відновних реакціях, ферменти цього класу поділяють на кілька груп. Найпоширенішою є група О., найбільшій компонент яких представлений *нікотинамідаденіндинуклеотидом* (NAD). Найважливіші представники О.: *дегідрогена-*

зи, оксиди, пероксидази, гідроксиди, оксигенази. Див. також *Окислення біологічне*.

ОКСИДУВАННЯ — створення на поверхні металевих виробів оксидної плівки. Такі плівки (завтовшки від частин мікрометра до 500—600 мкм) підвищують *корозійну стійкість*, стійкість проти зношування та електроізоляційні властивості виробів, надають їм декоративного вигляду (див. *Патина*). Оксидуванню піддають вироби з заліза і його сплавів, легких і кольорових металів, їхніх сплавів. Способи О.: термічний (О. заліза і низьколегованих сталей наз. *воронуванням* або *чорнінням*), хімічний (в розчинах кислот, лугів, спец. речовин) та електрохімічний анодний (див. *Анодування*, *Ематалювання*). О. використовують у приладо-, літако- і машинобудуванні, для оздоблення буд. і архіт. деталей, металевих виробів побутового призначення тощо. Див. також *Окалина*, *Окислення металів*, *Оксиди*.

ОКСИКИСЛОТИ — органічні сполуки, молекули яких одночасно містять карбоксильну ($-\text{COOH}$) та гідроксильну ($-\text{OH}$) групи. Розрізняють за кількістю COOH -груп (основність) і загальною кількістю OH -груп (атомність), наприклад, молочна кислота $\text{C}_2\text{H}_5\text{OHCOOH}$ — одноосновна двохатомна к-та. В одноосновних О. група $-\text{OH}$ може бути в α -, β -, γ -, δ - та ін. положеннях відносно карбоксильної групи. О. властиві всі реакції *спиртів* і *карбонових кислот*. α -О. сильніші, ніж відповідні карбонові к-ти. О. по-різному змінюються при нагріванні: напр., з α -О. утворюються циклічні складні ефіри — лактиди, β -О. дають ненасичені к-ти, γ - і δ -О. — *лактони*. Багатьом О. властива оптична активність. Деякі О. є в рослинних і тваринних організмах (*лимонна кислота*, *винні кислоти* тощо). З ароматичних О. найширше застосовують *саліцилову кислоту*.

О. В. Стеценко.
ОКСИЛКВІТИ [від лат. *oxum* (genium) liquidum — рідкий кисень] — вибухові суміші рідкого кисню з горючими пористими матеріалами (вугілля, торф, солома тощо). В РСР широко застосовувалися на поч. 30-х рр. на буд-ві Дніпрогесу. Витіснені аміачно-селітровими *вибуховими речовинами*.

ОКСИЛОФІТИ (від грец. *ὄξύς* — кислий, *λίθος* — багвиння і *φύτον* — рослина) — рослини, що добре ростуть на кислих ґрунтах. До О. належать рослини *сфагнових боліт* та *кислих лук* — сфагнові мохи, чагарнички род. вересових, карликова береза, низькорослі верби, деякі осоки, росичка, журавлина, чорниця та ін. Для О. характерні ознаки ксерофітів (див. *Ксероморфізм*), спричинені фізіол. сухістю ґрунту, та гігрофітів (значний розвиток *міжклітинників*, відносно низька *транспірація*). Багато які О. водночас є *психрофітами*.

ОКСИМОРОН, оксморон (грец. *ὀξύμωρον*, букв. — дотепно-безглуздо) — стилістичний засіб, який полягає у свідомому поєднан-

ні протилежних за змістом понять, які логічно, здавалось би, виключають одне одного, а спільно створюють нове уявлення: живий труп, дзвінка тиша, багата бідність, солідний біль. Іноді це — поєднання контрастних означень того самого предмета чи явища, напр., у Т. Шевченка: «На нашій — не своїй землі».

В. М. Лесин.
ОКСИПРОЛІН, 4-оксипролідин-2-карбонова кислота — гетероциклічна *амінокислота*. Мол. м. 131,14. Має 4 оптично активні форми (L- і D-О та ало-L і ало-D-О), а також два рецемати. Природний L-О. входить до складу білків сполучної тканини — *колагену* та *еластину*, а також деяких рослин. Ало-L-О. — складова частина отруйних *пептидів* блідої поганки; у вільному стані міститься в санталовому дереві. В організмі L-О. утворюється з *проліну*. О. був вперше виділений Е. Фішером (1902).

ОКСИТОЦИН (від грец. *ὀξύς*, тут — швидкий і *τύκος* — пологи), пітоцин — гормон, що синтезується нейросекреторними клітинами передніх ядер *гіпоталамуса*. По нервових волокнах надходить в задню частку *гіпофіза*, з якої секретується в *кров*. За хім. будовою близький до *вазопресину*. Циклічний *пептид*. Мол. маса — 1000. О. стимулює скорочення гладенької мускулатури матки, м'язів сечового міхура та кишечника, секретію молока молочними залозами в період *лактації*. Секретію О. притічує *адреналін*. О. виділяють у чистому вигляді з біол. об'єктів, а також одержують синтетично. Застосовують у терапії та акушерській практиці.

ОКСНЕР Альфред Миколайович [3 (15).ІІ 1898, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 20.XІ 1973, Київ] — укр. радянський ботаніко-ліхенолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1924). У 1931—73 працював в Ін-ті ботаніки АН УРСР (1968 — 70 — директор) і одночасно у Київ. гідромеліоративному ін-ті. Наук. дослідження з питань флористики, систематики і *філогенезу* рослин, *ботанічної географії* та *фітоценології*. Створив гербарій, що став базою для флористичних і систематичних досліджень в галузі *ліхенології* на Україні. Заснував укр. школу ліхенологів.

ОКСОНІЄВІ СПОЛУКИ — сполуки, що містять позитивно заряджений атом кисню, зв'язаний трьома ковалентними зв'язками з органічними радикалами (трьома простими або одним простим і одним подвійним зв'язками) та іонним зв'язком з аніоном, наприклад $[(\text{C}_2\text{H}_5)_3\text{O}^+]\text{BF}_4^-$. О. с. — солеподібні сполуки з досить високою т-рою плавлення, розчинні в полярних *розчинниках* (напр., ацетон, нітробензолі), не розчиняються в ефірі та вуглеводнях. Найбільш стійкі ароматичні О. с. Відзначаються сильними алкілюючими властивостями (див. *Алкілювання*). Використовують для синтезу ін. онієвих сполук, напр. сульфонієвих; застосовують для одержання різних реакційноздат-

них сполук, напр. ацеталів амідів к-т і лактамів.

ОКСФОРД — місто на Пд. Великобританії, в Англії. Адм. ц. графства Оксфордшир. Розташований на р. Темзі. Вузол з-цьї автострад. 117 тис. ж. (1976). Пром-сть зосереджена гол. чин. у передмісті О. — Коулі. Великі автомобілебуд. з-ди, електротех., паперові та поліграф. підприємства. В О. — *Оксфордський університет*. Музей Ашмола (археол. і художня колекція ун-ту). Пам'ятки архітектури середніх віків. Місто згадується в писемних джерелах 912. Серед архіт. пам'яток: пізньороманський собор (осн. буд-во в 12 ст.), романські та готичні церкви; в стилі *класицизму* — театр Шелдона (1664—69, арх. К. Рен) і 6-ка Редкліфа (1737—49, арх. Дж. Гіббс) та ін.

ОКСФОРДСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви м. Оксфорда у Великобританії) — другий вік пізньорурської епохи юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади О. я. (глини, вапняки, конгломерати) поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*, *Галицько-Волинській синеклізі*, в Донбасі, Карпатах і Криму. Їхня потужність до 3 тис. м. З відкладів О. я. пов'язані родовища буд. матеріалів (мармуровидні вапняки). Див. також *Юрський період* і *юрська система*.

ОКСФОРДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — один з найстаріших університетів Великобританії. Засн. у 2-й пол. 12 ст. з гуманітарним, права, богословським і мед. ф-тами. В середні віки тут викладали Р. Бекон, Й. Дунс Скотт, Дж. Уїкліф, у добу *Відродження* — Еразм Роттердамський, Т. Мор, у 17 ст. — Дж. Локк, Р. Бойль, з 1703 професором ун-ту був Е. Галлей. О. у. — це самоврядна корпорація, що складається з 39 коледжів (1980). Ф-ти: права, клінічної медицини, богословський, англ. мови і л-ри, класичний, середньовічних і сучас. европ. мов і л-р, нової і новітньої історії, сходознавства, фіз. наук, психології, соціальних наук, антропології й географії, мистецтвознавства й музики. В 1979/80 навч. р. налічувалося 12,2 тис. студентів. При ун-ті працюють н.-д. ін-ти математики, мед. досліджень, сходознавства, педагогіки, експериментальної психології, досліджень з економіки, с. г. та ін.; н.-д. лабораторії неорганічної хімії, фіз. хімії, хім. кристалографії, фіз. Кларендонська, обчислювальний центр, школа малювання й краєвих мистецтв, кілька музеїв, у 6-ці Бодлі (засн. 1602) — 4,2 млн. томів.

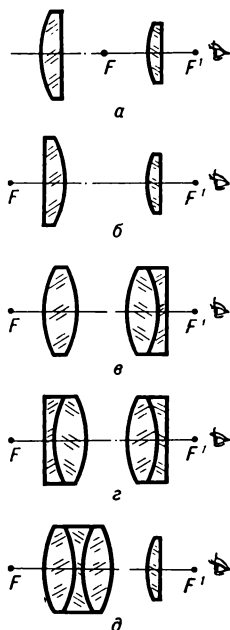
В. П. Лапчинська.
ОКСЮТИНЕЦЬКІ КУРГАНИ — курганні могилиники скіфського часу на мисах правого берега р. Сули, напроти с. Оксютинців (тепер у складі с. Пустовітківки Роменського р-ну Сум. обл.). В них налічувалося кількості насипів. Деякі могили мали 10—20 м заввишки. Розкопували їх наприкінці 19 ст. Знайдено зброю, кіньське спорядження, начиння, прикраси, твори мистецтва. Матеріали з О. к. характеризують г-во, побут і культуру скіфського племені,

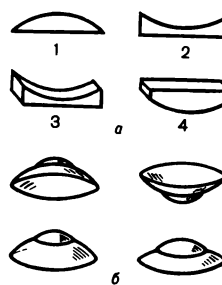
Оксютинецькі кургани. Бронзове навіршя.

ОКТАВА

Схеми деяких типів окулярів.

Окуляри. Окулярні лінзи: а — різні форми окулярних скелець; 1 — плоскоступові; 2 — плоскоступові; 3 — циліндричні; 4 — циліндричні; 5 — контактні окулярні лінзи.

яке жило в серед. 1-го тис. до н. е. в басейні р. Сули.

ОКТАВА (від лат. *octava* — восьма) — одна з класичних форм вірша: восьмирядкова строфа з обов'язковим римуванням абабавв (у перших шести рядках рима повторюється тричі). Як правило, О. пишуть п'яти- або шестистопним ямбом. Ця форма набула поширення з часів Відродження (Л. Аріосто, Т. Тассо). В укр. поезії О. писали І. Франко, Леся Українка, В. Самійленко, М. Рильський.

ОКТАВА в музиці — 1) Інтервал, що охоплює 8 ступенів діатонічного звукоряду або 6 цілих тонів. 2) Восьмий ступінь діатонічного звукоряду. 3) Частина муз. звукоряду, до якого входять усі осн. ступені (до, ре, мі, фа, соль, ля, сі), або 12 півтонів хроматичної гами. Вживана в музиці звукова шкала має 7 повних і 2 неповних О., які розміщені в такому порядку: крайня басова О. — суб-контроктава (графічне зображення звука ля — А₂ або Ля₂), контроктава (А₁), велика О. (А₂), мала О. (а), перша О. (а¹ або ля¹), друга О. (а²) і т. д. 4). В хоровому ансамблі — низький бас, що дублює басову партію октавою нижче.

ОКТАВІАН Гай Юлій Цезар (63 до н. е. — 14 н. е.) — ім'я, прийняте Гаєм Октавієм 44 до н. е. після устроєння його Юлієм Цезарем (див. Август).

ОКТАЕДР (грец. *oktáedron*, від *októ* — вісім та *édra* — грань) — 1) Один з п'яти типів правильних многогранників. У О. є вісім трикутних граней, 12 ребер, 6 вершин (у кожній сходяться 4 ребра). 2) У кристалографії — одна з найпростіших форм кубічної сингонії. У формі О. кристалізуються магнетит, мідь, срібло, золото, алмаз та деякі ін. мінерали.

ОКТАН (від грец. *októ* — вісім), C_8H_{18} — органічна сполука, насичений вуглеводень. Відомо 18 ізомерів (див. Ізомерія). Нормальний О. $CH_3(CH_2)_6CH_3$ — безбарвна рідина із специфічним запахом; густ. (при 20° С) 702,5 кг/м³; $t_{кип}$ 125,67° С; $t_{пл}$ — 56,8° С. Нормальний О. характеризується низьким октановим числом; його розгалужені ізомери, навпаки, стійкі проти детонації. З них найчастіше застосовують ізооктан як еталон для визначення октанового числа палива.

ОКТАНОВЕ ЧИСЛО — умовний показник стійкості моторного палива (бензину або газу) проти детонації. О. ч. знаходять порівнянням досліджуваного палива з еталонним. Як еталон використовують ізооктан і гептан нормальний. Для ізооктану О. ч. умовно прийнято за 100, а для гептану — за нуль. О. ч. палива чисельно дорівнює процентному (за об'ємом) вмісту ізооктану в такій суміші з гептаном, яка за стандартних умов випробування на спец. однокислородовому двигуні детонує так, як і досліджуване паливо.

ОКТЕТ (італ. *ottetto*, від лат. *octo* — вісім) — 1) Муз. твір (переважно інструментальний) для 8 виконавців. 2) Муз. ансамбль з 8 виконавців (інструменталістів або вокалістів).

ОКТРОЙОВАНА КОНСТИТУЦІЯ (від франц. *octroyer* — жалувати, дарувати) — конституція, вироблена без участі представницьких органів, за бурж. термінологією, «дарована» народом монархом або «жалувана» колонією метрополією. О. к. є наслідком компромісу між великою буржуазією і феодал. монархією або між урядом метрополії та реакційними колами колоній. Основна особливість О. к. полягає в тому, що вона в будь-який момент може бути «відібрана».

ОКТЯБРІСТИ, «Союз 17 октябрю» — контрреволюц. партія великих поміщиків і буржуазії в Росії. Створена в листопаді 1905 після опублікування маніфесту 17 (30).X 1905 (звідси й назва партії). До неї ввійшли представники правого крила *земсько-ліберального руху*. Лідерами О. були О. І. Гучков, М. В. Родзянко та ін. Друковані органи — газети «Слово» (1905—06) і «Голос Москви» (1905—15). Програма О. зводилася до визнання конституційної монархічної влади, підтримки великодержавної політики царизму щодо неросіян, зокрема українців, збереження «єдиної і неділимої» Росії. В *Державній думі* блокувалися з *чорносопелками* і *кадетами*, входили до опозиційного «Прогресивного блоку»; брали участь у Земських і міських радах, *воєнно-промислових комітетах*. О. прагнули шляхом поміркованих бурж. реформ запобігти революції, зберегти монархію і довести імперіалістичну війну до «переможного кінця». В 1917 О. І. Гучков входив до складу *Тимчасового уряду*. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції О. активно боровся проти Рад. влади, за допомогою австро-нім. окупантів сприяв захопленню влади на Україні гетьманом П. Скоропадським (див. *Гетьманщина*). О. вели боротьбу проти Рад. влади і в еміграції.

ОКТАБРЬСЬКЕ — селище міського типу Красновардійського р-ну Крим. обл. УРСР. Залізнична ст. Елеваторна. 9,0 тис. ж. (1980). В О. — комбінат хлібопродуктів, ремонтний і виноробний з-ди, цех залізобетонних виробів, виробничі відділення Красновардійської райсільгосптехніки. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинки культури, 2 кінотеатри, 3 б-ки. Засн. 1805, с-ще міськ. типу — з 1957.

ОКТАБРЬСЬКИЙ Пилип Сергійович [Іванов; 11 (23).X 1899, с. Лукино, тепер Старицького р-ну Калінін. обл. — 8.VII 1969, Севастополь] — рад. військ. діяч, адмірал (1944), Герой Рад. Союзу (1958). Член КПРС з 1919. В рад. ВМФ з 1918. В 1928 закінчив курси при Вищому військ.-мор. уч-щі ім. М.В. Фрунзе. В 1939—48 (з перервою) — команд. Чорномор. флотом. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Чорномор. флот, очолюваний О., брав участь в обороні Одеси, Севастополя, у визволенні Криму та ін. воєнних операцій. У 1948—52 — 1-й заст. Головному ВМС. У 1952—54 і з 1957 — на керівній роботі у ВМС. Нагороджений 3 орденами

Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ОКТАБРЬСЬКИЙ — місто республіканського підпорядкування Башк. АРСР. Розташований на р. Ік (прит. Ками), за 22 км від залізнич. ст. Туймази. 91 тис. ж. (1980). Один з центрів нафтової пром-сті *Волго-Уральської нафтогазової провінції*. З-ди: по ремонту нафтового устаткування та засобів автоматики для нафтових промислів, по виробн. автоприладів, низьковольтної електроапаратури, вагонів-будинків та металоконструкцій, буд. матеріалів, залізобетонних конструкцій, керамічної плитки та фарфорових виробів, шкіряний. Швейна, меблева та взут. ф-ки. Всесоюзний н.-д. ін-т геофізичних досліджень свердловин, нафт. та комунально-буд. технікуми, музичне училище. Засн. 1937 у зв'язку з відкриттям Туймазинського родовища нафти.

«ОКТАБРЬСЬКІЕ ВСХОДЫ» — двотижневий ілюстрований журнал для дітей шкільного віку. Орган Наркомосу УРСР та ЦК ЛКСМ України. Видавався 1924—30 в Харкові. Журнал знайомив школярів з громадсько-політ. життям рад. Батьківщини і зарубіж. країн, друкував матеріали про дит. комуністичний рух, статті з питань науки й техніки, твори рос. і укр. рад. письменників.

ОКУДЖАВА Булат Шалвович (н. 9.V 1924, Москва) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1955. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1953. Перша зб. — «Лірика» (1956). Збірки віршів: «Острови» (1959), «Веселий барабанщик» (1964), «Березень великодушний» (1967), «Арбат, мій Арбат. Вірші та пісні» (1976) та ін. — про фронтові враження, романтику наших буднів. Автор і виконавець власних ліричних пісень. Прозові твори — повість «Ковток свободи» (1971) — про П. І. Пестеля, сатирична повість з рос. життя 19 ст. «Мерсі, або Пригоди Шипова» (1971), «Подорож дилетантів» (1976) та ін. Книга для дітей «Фронт приходить до нас» (1965). кіносценарії.

ОКУЛІРІВКА (від лат. *oculus* — вічко, брунька) — один із видів *щеплення рослин*, при якому на дичку (підщепу) щеплять бруньку (вічко) культурного сорту.

ОКУЛОВА (Теодорович) Глафіра Іванівна [23.IV (5.V) 1878, с. Шощино, нині Мінусїнського р-ну Краснояр. кр. — 19.X 1957, Москва] — учасниця революційного руху в Росії. Член КПРС з 1899. Нар. у сім'ї золотопромисловця. Навчалася у Москві на пед. курсах, 1896 заарештована за участь у студент. демонстрації, вислана до Єнісейської губ. В 1899 повернулася із заслання, працювала в Києві (член Київ. к-ту РСДРП), Уфі, Полтаві, Іваново-Вознесенську. Як агент «Искры» працювала в Самарі і Москві. В 1902 кооптована до складу Орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП, заарештована, вислана в Якутську область. У 1905—08 вела парт. роботу в Петербурзі. Після Лютн.

революції 1917 — член Краснояр. губкому партії і президії губвиконкому. З 1918 — на держ., парт. і наук.-пед. роботі. З 1954 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна.

ОКУЛЯР (лат. *ocularis* — очний, від *oculus* — око) — останній елемент складної оптичної системи (напр., зорової труби, мікроскопа), який служить для розглядання (як у лупу) проміжного зображення, утвореного об'єктивом або комбінацією об'єктива з іншим елементом системи, що стоїть за ним. Осн. характеристиками О. є фокусна віддаль, яка визначає збільшення оптичне, та кут поля зору. Видиме збільшення $O' = 250/f'$, де f' — задня фокусна віддаль у мм. О. може бути з додатною (додатний О.) або з від'ємною (від'ємний О.) фокусною віддаллю. В комбінації з об'єктивом від'ємний О. дає пряме зображення, додатний — обернене. Найпростішим від'ємним О. є розсіювальна лінза (окуляр Галілея). Через малі збільшення і поле зору та неможливість сумістити проміжне зображення з вимірювальною шкалою таких О. використовують рідко (гол. чин. у театральних біноклях). Широко застосовують дволінзові додатні окуляри Гюйгенса (мал., а) і Рамсдена (мал., б), які мають поле зору 35—45° і фокусну віддаллю 15—20 мм. Набули поширення також окуляр Кельнера (мал., в), симетричний О. (мал., г) та ортоскопічний О. (мал., д) з полем зору 35—50° і фокусною віддаллю 10—25 мм. У вимірювальних оптичних приладах застосовують також О. з з від'ємною шкалою. О. з великим полем зору (70—100° і більше) є складними багаторічковими системами, іноді з застосуванням асферичних лінз. Для одержання чіткого зображення (залежно від особливостей ока спостерігача) в багатьох оптичних системах передбачено можливість позовжнього переміщення окуляра.

С. П. Парняков.

ОКУЛЯРИ — оптичний прилад, який застосовують для виправлення вад зору (аномалій рефракції ока та акомодатції ока) або для захисту очей від механічних ушкоджень і шкідливого впливу променевої енергії. Промінь світла, заломлюючись у прозорих середовищах ока, збирається у фокусі, який у нормальному окі знаходиться на сітківці, в короткозорому окі фокус міститься перед сітківкою, у далекозорому — позаду неї. Щоб забезпечити чіткий зір, застосовують О., які виправляють хід променів так, що вони збираються у фокусі саме на сітківці — коригують О. Залежно від положення головного фокуса окулярні скельця, або лінзи, поділяють на дві групи: збиральні (опуклі) і розсіювальні (вгнуті). Збиральні скельця застосовують при далекозорості, розсіювальні — при короткозорості. Крім того, окулярні лінзи поділяють на сферичні, у яких заломна сила в усіх напрямках однакова, і циліндричні, у яких заломна сила неоднакова в різних напрямках (заломлюють промінь світла лише у напрямі,

перпендикулярному до осі циліндричного скельця). Циліндричні скельця також бувають опуклі й вгнуті; їх застосовують для виправлення зору при астигматизмі. Оптичну силу окулярних скельць вимірюють у діоптріях. При великому зниженні зору застосовують телескопічні О., що складаються з 2—3 пар лінз, які збільшують зображення на сітківці. При косокосі призначають призматичні О. Особливим видом О. є т. з. контактні О. — оптичні лінзи, які накладаються безпосередньо на очне яблуко (носити їх можна 4—16 годин підля). Зависні О. призначені для захисту очей від шкідливого діяння дуже яскравого світла, а також для роботи, пов'язаної з небезпечною механіч. ушкодження очей.

ОКУЛЯРНА ЗМІЯ, індійська кобра (Naja naja) — отруйна змія роду кобра. Довж. тіла 160—180 см. Забарвлення мінливе від жовто-сірого до буроватого, іноді чорного. На задньому боці шиї є світлий малюнок, що нагадує окуляри (звідси й назва О. з.). Під час роздратування змія піднімає передню третину тулуба, при цьому шия розширюється і сплюснюється, малюнок стає добре помітним. Бл. 10 підвидів О. з., поширених у Серед., Малій, Пд. і Пд.-Сх. Азії, на Шрі-Ланці, Зондських і Філіппінських островах. В СРСР (у Середній Азії) зустрічається підвид О. з. — середньоазійська кобра.

ОКУЛЬТИЗМ (від лат. *oculus* — прихований, таємний) — псевдонаукове містичне вчення, яке намагається надати позитивно-пізнавального характеру містицизму і магії, дати обґрунтування різним забобонним уявленням. Визнає існування надприродних сил і можливість безпосереднього спілкування з ними. Гол. джерелом пізнання О. вважає одкровення і містичну інтуїцію. Автором першого трактату з О. «Смарагдова скрижаль» вважають легендарного Гермеса Трісміста, звідси друга назва окультизму — «герметичні науки». О. досить широко розповсюджений у сучас. капіталістичних країнах. Див. також Спиритизм.

ОКУЛЬТУРОВАННЯ ґРУНТУ — застосування комплексу агротехнічних і меліоративних заходів для поліпшення природних властивостей ґрунту, підвищення його родючості. В процесі окультування ґрунту зазнають неоднакових змін, що залежать від особливостей вихідного ландшафту, а також від характеру застосовуваних заходів. На дерново-підзолистих ґрунтах поглиблюють орний шар, збагачують його на органічну речовину, посилюючи цим життєдіяльність корисних мікроорганізмів. Кислі ґрунти вапнують (див. Вапнування ґрунту), угноюють та ін. Солонцями ґрунти гіпсують (див. Гіпсування ґрунтів), збагачують їх на органічну речовину, висіваючи буркун на зелені добриво і силос. На піщаних ґрунтах, щоб поліпшити їхній водний режим, попарово вносять торфянової комости. До заходів

О. г. при освоєнні осушених боліт входять культурно-технічні роботи. На перезволожених ґрунтах влаштовують дренаж тощо, на схилах здійснюють протнєрозійні заходи (див. Ерозія ґрунту). В засушливих степах важливим способом О. г. є зрошення.

О. М. Гринченко.

ОКУНІВСЬКА-МОРАЧІВСЬКА Софія Дмитрівна (12.V 1865, с. Сторожинець на Буковині, тепер м. Сторожинець Чернів. обл. — 24.II 1926) — український лікар. Закінчила мед. ф-т ун-ту в Цюриху (1894), після чого працювала акушером-гінекологом у Львові та ін. населених пунктах Зх. України, була першим укр. лікарем в Галичині. Працює О.-М. «Вплив температури на осмотичний тиск еритроцитів» опубліковано у лікарському збірнику (т. 1, 1898), що видавався наук. г-вом ім. Т. Г. Шевченка у Львові. Прийняла в О. Ю. Кобилянську.

ОКУНЕПОДІБНІ, колючопері (Perciformes) — ряд колючопері. Тіло О. симетричне. Спинних плавиць найчастіше 2, передньої здебільшого складається з колючих променів. Черевні плавиць містяться під грудними або попереду них. Луска ктеноїдна, рідко циклоїдна. Плавальний міхур не сполучається з кишечником. О. — найчисленніший ряд; об'єднує 20 підрядів 149 родів. Представники ряду населяють морські й прісні води. У викопному стані відомі з верхньокрейдових відкладів. О. мають важливе промислове значення, особливо риби родів горбілевих, скумбрієвих, тунцевих, окуневих. В УРСР цінним об'єктом рибного промислу є судаки, ставрида, бички, барабуля та ін., які виловлюються гол. чин. у Чорному й Азовському морях.

ОКУНЬ ЗВИЧАЙНИЙ (*Perca fluviatilis*) — риба роду окуневих; довж. до 30—50 см, маса до 2, іноді до 4 кг. Тіло стиснене з боків, високе, зеленувато-жовтого кольору; на боках 5—9 поперечних темних смуг. Череві сріблясто-жовте. О. — численна риба, поширена у прісних водах Пн. Азії, Європи і Сх. частини Пн. Америки; в СРСР — майже повсюдно. Живиться переважно нижчими ракоподібними, личинками комах, дрібними моллюсками, ікрою риб; великі О. — рибою. Статевої зрілості досягає в 2—4 роки. В умовах УРСР нерест О. в березні — травні. Відкладає від 12 до 200 тис. ікринок. Об'єкт промислу.

ОКУПАЦІЯ (лат. *occupatio* — оволодіння, загарбання) — 1) У Стародавньому Римі завоювання речами, що не мали власника, в т. ч. зем. ділянками. 2) О. в і сь к о в а — а міжнародному праві тимчас. зайняття збройними силами однієї д-ви частини або всієї території ін. д-ви. Правила окупаційного режиму регулюються міжнар. угодами і звичаями, зокрема Положенням про закони і звичай сухопутної війни, доданим до IV Гагської конвенції 1907 (див. Гагські конвенції 1899 і 1907), Женевської конвенції 1949. В них передбачено, що окупаційна влада зобов'язана підтри-

П. С. Октярський.

Окулярна змія.

Окунь звичайний.

ОКУПНІСТЬ
ВИТРАТ

Р. Олдінгтон.

А. Ф. Олдрідж. Портрет роботи Т. Г. Шевченка. Олівець. 1858. Київський музей Т. Г. Шевченка.

мувати порядок у зайнятих місцях, поважати гідність, сімейні права та життя громадян, не знищувати майно, культурні цінності, не розв'язувати питання про політ. долю окупованої території тощо. Порушення режиму О. є між-нар. злочини, а особи, що несуть за це відповідальність, розглядаються як *військові злочинці*. Встановлення окупаційного режиму та притаманної йому системи насильства, терору і грабежів характерне для імперіалістичних держав.

ОКУПНІСТЬ ВИТРАТ — відшкодування витрат; розрахунковий метод порівняння витрат з доходами, що їх одержують через ці витрати; один з показників використання коштів. Для визначення О. в. на вироб. продукції надходження від реалізації продукції за певний період (рік, квартал) порівнюються з прибутками від реалізації. Час О. в. розраховують за формулою: $T_{ок} = \frac{B}{C - S}$, де

B — витрати на вироб. продукції, C — реалізована продукція в оптових цінах, S — собівартість продукції. Важливе значення має визначення О. в. в капітальному буд-ві (див. *Окупність капітальних вкладень*).

ОКУПНІСТЬ КАПІТАЛЬНИХ ВКЛАДЕНЬ — відшкодування витрат на капітальні вкладення за рахунок зумовленого ними економічного ефекту. О. к. в. — один з показників економічної ефективності капітальних вкладень. Відношення вартості капітальних вкладень до середньорічного приросту національного доходу або прибутку, спричиненого цими вкладеннями, дорівнює строку їхньої окупності. Щоб визначити строк О. к. в. (Т) для всього нар. г-ва, застосовують формулу:

$$T = \frac{K}{\Delta D},$$

де K — капітальні вкладення, ΔD — приріст нац. доходу. Строк О. к. в. (у роках) для галузей пром-сті і окремих об'єктів (Т) визначають за формулою:

$$T = \frac{K}{\Delta \Pi},$$

де K — капітальні вкладення, $\Delta \Pi$ — приріст річного прибутку. Строк О. к. в. використовують також як показник порівняльної екон. ефективності капітальних вкладень при виборі їхнього оптимального варіанта. Порівняльну екон. ефективність варіантів визначають як співвідношення різниці капітальних вкладень і різниці поточних витрат (собівартості продукції). Чим менший строк окупності, тим вища екон. ефективність капітальних вкладень. Нормативний строк О. к. в. для нар. г-ва в цілому (згідно з даними типового методикою 1980) становить 7 років. М. С. Герасимчук.

ОЛАР (Aulard) Франсуа Віктор Альфонс (19.VII 1849, Монброн — 23.X 1928, Париж) — франц. історик. Здобув філологічну освіту. В 1886—1922 — професор Сорбонни. З 1887 — голова Т-ва історії Франц. революції. Автор ряду праць з історії Великої франц.

революції (головна — «Політична історія Французької революції», 1909; рос. переклад, 4 вид., 1938), що ґрунтуються на вивченні великої кількості архівних матеріалів. Проте весь хід революції розглядав лише з позицій боротьби ідей. У період 1-ї світової війни 1914—18 займав шовіністичну позицію. Вороже ставився до Великої Жовтн. соціалістич. революції, однак 1919 виступив у пресі проти антирад. інтервенції імперіалістичних держав.

ОЛБІ (Albee) Едуард Франклін (п. 12.III 1928, Вашингтон) — амер. драматург. Дебютував одноактною п'єсою «Що трапилось у зоопарку» (1959). Викриття расової нерівності — в центрі п'єси «Смерть Бессі Сміт» (1960), критика амер. способу життя — в п'єсах «Пісочниця» (1960) й «Американська мрія» (1961). У першій багатодіючій п'єсі «Хто боїться Віргінії Вулф?» (1962) зображено деградацію, занепад людини у бурж. суспільстві. Автор п'єс «Балада про печальне кафе» (1963, за повістю К. Мак-Каллера), «Дивна рівновага» (1966), «Все скінчилось» (1971).

Т.: Рос. перекл. — «Смерть Бессі Сміт» й другі п'єси. М., 1976. Г. Н. Денисова.

«ОЛД ВІК» (Old Vic Theatre) — англ. драм. театр. Засн. у Лондоні. Історія «О. В.» має два періоди: перший — з 1818 до 1898 (наз. «Кобург театру», 1833 перейм. в Театр Вікторії), другий — з 1898 до 1963, коли «О. В.» із театру типу *юзик-хола* перетворився на провідний театр країни. «О. В.» часто наз. «Домом Шекспіра». В 1914 «О. В.» відкрив свій перший шекспірівський сезон, а до 1923 на його сцені були поставлені всі п'єси Шекспіра. Засуджуючи політику комерційного театру, колектив ставив переважно твори класичної англ. і зарубіж. драматургії (зокрема, Чехова, Тургенева). У різний час на сцені «О. В.» виступали Л. Олів'є (1944—49 був один із керівників театру), Дж. Гілгуд, Р. Річардсон, С. Торндайк, Д. Уолфіт та ін. Театр гастролював у багатьох країнах світу, зокрема 1960 — в СРСР (в Москві й Ленінграді) з виставами «Макбет» Шекспіра, «Як важливо бути серйозним» Уайльда, «Свята Іоанна» Шоу. З 1963 у приміщенні театру «О. В.» грає Нац. театр Великобританії (до 1973 під кер. Л. Олів'є). До 1981 театр «О. В.» був пересувним. Припинив діяльність через фінансові труднощі.

ОЛДІНГТОН (Aldington) Річард (8.VII 1892, Гемпшір, Великобританія — 27.VII 1962, Сюрі-ан-Во, Шер, Франція) — англ. письменник. У збірках поезії «Образи старі й нові» (1915), «Образи війни», «Образи бажань» (обидві — 1919) та ін. був близький до поетів-імажистів. Участь у 1-й світовій війні визначила характер творчості О. Популярність здобув активним романом «Смерть героя» (1929), де зобразив трагедію т. з. втраченого покоління. Ця тема є центр. і в зб. оповідань «Шляхи до слави» (1930) та романі «Всі люди — вороги» (1933). Романи «Дочка полковника» (1931), «Жін-

ки повинні працювати» (1934), «Справжній рай» (1937) пройняті критикою бурж. суспільства. В 1939 емігрував до США, з 1946 жив у Франції. Автор кн. спогадів «Життя заради життя» (1940), романів «Веллінгтон» (1943), «Роман Казанови» (1946), «Лоуренс Аравійський» (1955).

Т.: Рос. перекл. — Все люди — вороги. М., 1959; Прощайте, спогади. М., 1961; Семеро проти Рива. М., 1968; Стихослов. Портрет бунтаря. М., 1973; Смерть героя. М., 1976.

Літ.: Урнов М. В. Річард Олдінгтон. М., 1968; Урнов М. В. На рубежі неков. М., 1970; Парчеська Б. М. Річард Олдінгтон. Библиографический указатель. М., 1965.

ОЛДОВАЙ, Олдувай — ушельна в Сх. Африці на Пн. Танзанії, в товщі якої (складена з лавових потоків, конгломератів та осерних відкладів) виявлено численні багатшарові стоянки найдавнішої, т. з. олдовайської, епохи *палеоліту*. Розкопки цих стоянок проводили з 1931 Л. Лікі та його дружина М. Лікі. У нижньому шарі (1,9 млн. років тому) знайдено кістки *приматів*, кістки тварин, кам'яні знаряддя (скребла, відщипки). У шарі, що залягав над нижнім, знайдено кістки кількох олдовайських *пітекантропів* (490 тис. років тому). Верхні шари в О. належать до *ашельської культури*.

Ю. Г. Колосов.

ОЛДРІДЖ (Aldridge) Айра Фредерік (24.VII 1807, Нью-Йорк — 7. VIII 1867, Лодзь) — негритянський актор. З 20-х рр. почав виступати в аматорській негр. групі в Нью-Йорку. Після розгону групи расистами виступав разом з Е. Кіном під час його амер. гастролей і виїхав з ним до Англії. В 1827 дебютував у лондонському театрі «Роялті» в ролі Отелло (одномісний трагедія У. Шекспіра). Гастролював в англ. та ірл. провінціях. Повернувшись до Лондона, працював у театрах «Ковент-Гарден», «Ліцеум» та ін. Переслідування расистів змусили О. в 30-х рр. виїхати з Англії. В 50-х рр. він здійснив гастрольну подорож по багатьох країнах Європи (Швейцарії, Франції, Бельгії, Австрії, Угорщині та ін.). Виступав у ролях Отелло, Ліра, Річарда III, Шейлока, Макбета («Отелло»), «Король Лір», «Річард III», «Венеціанський купець», «Макбет» Шекспіра. Мав великий успіх, зокрема в Росії, де перебував (з перервою) 1858—67. Грав на сценах театрів Петербурга, Москви, міст Поволжя, Центральної Росії та України (у Києві — 1861, 1866, Харкові — 1862, 1863, 1865, Одесі — 1861, 1866, Єлизаветграді — 1866, Житомирі — 1866, Полтаві). Творча дружба зв'язувала О. з М. Шекіним, П. Садовським, О. Мартиновим та ін. діячами рос. культури. Особливо дружніми були стосунки О. і Т. Шевченка, з яким актор познайомився в Петербурзі 1858. Того ж року Шевченко написав його портрет. Укр. поет високо цінував гру актора. Працював О. і як режисер.

Літ.: Дурилин С. Н. Айра Олдрідж (Ira Aldridge). М.—Л., 1940; Кулінич Л. М. Поет і трагік. К., 1964.

ОЛДРІДЖ (Aldridge) Джеймс (п. 10.VII 1918, Уайт-Плс, шт. Вікторія, Австралія) — англ. письменник і громад. діяч. З 1938 живе в Англії. Під час 2-ї світової війни побував у багатьох країнах Зх. Європи як воєнний кореспондент. Кілька разів відвідав СРСР. У романі «Справа честі» (1942), «Морський орел» (1944), зб. новел «Про багатих людей» (1946) відобразив визвольну боротьбу народів Європи проти фашизму. В п'єсі «Сорок дев'яти штатів» (1946) засуджує залежність англ. правителів від політики США. В романі-епосі «Дипломат» (1949, Золота медаль Миру, 1953) порушив проблему боротьби за мир і нап. незалежність народів світу. Роман «Мисливці» (1950) сповнений роздумів про високі моральні якості простих людей. У центрі романів «Герої пустинних горизонтів» (1954), «Не хочу, щоб він помирає» (1957), «Останній вигнання» (1961) — тема визв. руху в колоніальних і залежних країнах. Автор романів «Бранець своєї землі» (1962), «Підступна гра» (1966), «Каір» (1969), «Гори і зброя» (1974, продовження роману «Дипломат»), повістей «Мій брат Том» (1966), «Дивовижний монгол» (1974), «Останній погляд» (1977; про Е. Хемінгуей і Ф. С. Фіцджеральда), повісті антибурж. спрямування «Прошай, Анти-Америка!» (1979), циклу астрал. оповідань і романів, куди ввійшов роман «Недоторканий Джулі» (1975). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1973.

Тв.: Укр. перекл. — Герої пустинних горизонтів. К., 1956; Бранець своєї землі. — Підступна гра. К., 1974; Твори. К., 1974; Не хочу, щоб він помирає. — Останній вигнання. — Акцукла клітка. К., 1978; Дивовижний монгол. К., 1980; Рос. перекл. — Морський орел. М., 1958; Дело чести. — Охотник. — Не хочу, чтобы он умирал. Л., 1958; Последний изгнанник. т. 1—2. М., 1963; Пленник чужой страны. — Опасная игра. М., 1970; Каир. М., 1970; Последний догм. Рассказы и повесть «Мой брат Том». М., 1971; Дипломат. М., 1976; Горы и оружие. М., 1976; Последний взгляд. «Иностранная литература», 1978, № 12. Д. С. Яхонтова.

ОЛДРИН (Aldrin) Едвін (п. 20.I 1930, Глен-Рідж, поблизу Монтокера, Нью-Джерсі) — астронавт США, полковник ВПС. У 1951 закінчив Військ. академію США і 1963 — Массачусетський технологічний ін-т. Займався розробкою проекту «Джеміні». З 1963 — у групі астронавтів. Разом з Дж. Ловеллом (11—15.XI 1966) здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-12». Під час експерименту проводилась розгерметизація кабіни, О. виходив у відкритий космос. З Н. Армстронгом і М. Коллінзом (16—24.VII 1969) здійснив перший політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-11». Посадка була проведена 20 липня 1969 в р-ні Моря Спокою. На місячну поверхню вийшов 21 липня 1969 через 20 хв після Н. Армстронга. Ім'ям О. названо кратер на зворотному боці Місяця. **ОЛЕАНДР** (Nerium) — рід рослин родини барвінкових. Вічнозелені кущі. Листки шкірясті, супротивні

ні або в кільцях, містять отруйний молочний сік. Квітки рожеві, червоні, жовті, білі, запахи, зібрані у щитковидні суцвіття. 5—8 видів, пошир. у Середземномор'ї та субтропічній Азії. В СРСР, у т. ч. в Україні, культивують 1 вид: **О. звичайний** (N. oleander) — до 8 м заввишки з компактною кроною. Вирощують у відкритому ґрунті в Криму, на Чорноморському узбережжі Кавказу і на Пд. Серед. Азії; на Пн. — в оранжереях і кімнатах. Уся рослина дуже отруйна, з неї добувають глікозиди олеандрин, корнерин та неріолін, які застосовують для лікування серцево-судинної системи.

ОЛЕВСЬК, Олевськ — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, районцентр, на р. Уборті (прит. Прип'яті). Залізнична станція. 12,0 тис. ж. (1980). Вперше згадується 1488. Після Люблінської унії 1569 О. загарбала шляхта. Польща. В 1641 О. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) О. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1924 О. — с-ще міськ. типу. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації О. (5.VIII 1941—30.XII 1943) в с-щі з травня 1943 діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. У селищі — фарфоровий, тракторний нормалей, овочесушильний, хлібний, мол., льнообр. і комбикормовий з-ди, лісгоспзг, пром. комбінат, райлісгосптехніка, райсільгоспхмія, комбінат побут. обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. і муз. школи; лікарня. 2 будинки культури, кінотеатр, бібліотека.

ОЛЕВСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Зх. Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,2 тис. км². Нас. 60,1 тис. чол. (1980). В районі — 61 населений пункт, підпорядкований 4 селищам і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Олевськ. О. р. розташований в межах *Поліської низовини*, на Пн. Сх. — відроти *Овруцького кряжа*. Корисні копалини: граніт, пісок, глини, торф. Річки — *Уборть* з прит. *Пергою* (бас. Дніпра). ґрунти дерново-

підзолисті, сірі опідзолені й торфяно-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, вільха, осика, азалія потійська) займають 77% тер. району. В межах О. р. — частина *Поліського заповідника* та *Поясківський держ. заказник*. Найбільші підприємства району — олевський тракторний нормалей та льнообробний, Бучманівський торфобрикетний з-ди, Озернянський комбінат залізобетонних гідротех. конструкцій. Комбінат побутового обслуговування (Олевськ). Землеробство спеціалізується на вирощуванні хмелю, льону, картоплі; тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 40,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 21,1 тис. га. У О. р. — 17 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхмія. Залізничні станції: Олевськ, Пояски, Діброва Олевська, Рудня-Радовельська, Білокорівичі. Авто-моб. шляхів — 420 км, у т. ч. з твердим покриттям — 388 км. У районі — 52 заг.-осв. та музична школи, профес.-тех. уч-ще; 40 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 52 будинки культури та клуби, кінотеатр, 54 кіноустановки, 49 б-к. У с-щі Верболюв О. р. народився укр. рад. письменник В. С. Кучер. У О. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1930).

І. Ф. Існюк.
ОЛЁГ (р. я. невід. — п., за даними Лаврентієвського літопису, 912, за даними Новгородського першого літопису, 922) — давньорус. князь. Походив з варягів (норманів). За свідченням літописів, після смерті Рюрика (879) (див. *Рюрик, Синеус і Трувор*), родичем якого він був, О. князював у Новгороді, як правитель при малолітньому Ігорі. В 882 на чолі новгородської дружини, в складі якої були наймані варяги, О. здобув Смоленськ, Любеч і, вбивши *Аскольда і Діра*, оволодів Києвом. Літопис приписує О. слова, сказані про Київ: «Це буде мати городом руським». У 883—885 підкорив *древлян, сіверян, радимичів, уличів* та ін. О. не раз успішно воював проти *хозарів*. У 911 здійснив вдалий похід у Візантію. На знак перемоги приймав свій шит на воротах Константинополя. Уклад вигідний для Русі договір з Візантією. Літ.: Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951; История СССР. Первая серия, т. 1. М., 1966.

ОЛЁГ СВЯТОСЛАВИЧ (серед. 11 ст. — I.VIII 1115) — давньорус. князь, син великого князя київського *Святослава Ярославича*. Після смерті батька (1076) дістав м. Володимир-Волинський, але 1077 його вигнав звітти ки. *Ізяслав Ярославич*. У 1078 втік до *Тмутаракані*. Там його згодом взяли в полон хозари й передали Візантії. До 1083 О. С. перебував на засланні на о. Родос. У 1083—94 князював у Тмутаракані. В 1094 О. С. в союзі з *половцями* відібрав у Володимира Мономаха Чернігівське князівство, але 1096 був змушений віддати його братові Давиду. За рішенням *Любечкого з'їзду 1097* О. С. одержав Новгород-Сіверське князівство, де князював до кінця життя. За розпалювання князівських міжусобиць

Дж. Олдрідж.

Е. Олдрін.

Олеандр звичайний. Квітуча гілка та плід.

ОЛЕТНОВА
КИСЛОТАОлександр Невський.
Фрагмент картини П.
Коріна. 1942—43.Орден Олександра
Невського.

О. С. названо в «Слові о полку Ігоревім» Гориславичем.

ОЛЕТНОВА КИСЛОТА (від лат. oleum — олія), $\text{C}_n\text{H}_{2n}\text{O}_2$, $\text{CH} = \text{CH}(\text{CH}_2)_n\text{COOH}$ — одноосновна ненасичена карбонова кислота; оліїста рідина без кольору й запаху; густ. (т-ра 20° С) 890,6 кг/м³; $t_{\text{пл}} 14^\circ\text{C}$; $t_{\text{кип}} 225\text{—}226^\circ\text{C}$ (при 1,33 кН/м); О. к. існує також у вигляді двох кристалічних модифікацій: α - з $t_{\text{пл}} 13,4^\circ\text{C}$ і β - з $t_{\text{пл}} 16,3^\circ\text{C}$. К-та нерозчинна у воді, добре розчиняється у спирті, ефірі, бензолі, хлороформі. У вигляді складного ефіру гліцерину входить до складу багатьох рослинних і тваринних жирів (напр., в оліївковій олії є 70—85% О. к., у мигдальовій олії — 77%). Одержують О. к. гідролізом жирів з наступним виділенням її з суміші к-т шляхом фракціонування і багаторазовою кристалізацією з 90%-ного водного метанолу. Застосовують для виробн. мила, як пластифікатор у виробн. пластичних мас, в аналітичній хімії.

З. Д. Скрипник.

ОЛЕКСАНДР I [12 (23).XII 1777, Петербург — 19.XI (1.XII) 1825, Таганрог] — рос. імператор з 12 (24).III 1801. Вступив на престол після вбивства Павла I внаслідок дворцової змови. На початку царювання О. I було проведено помірковано-ліберальні реформи (указ про відміну кріпачів, відкриття Петербурзького, Харківського і Казанського унів-тів та ін.). За О. I до складу Росії ввійшли Грузія (1801—10), Фінляндія (1809), Бессарабія (1812), Азербайджан (1813). Після Вітчизняної війни 1812 О. I у внутр. і зовн. політиці став на шлях відкритої реакції (див. Аракчеєвщина, Військові поселення). Був одним з керівників Віденського конгресу 1814—15 і організаторів Священного союзу (1815).

ОЛЕКСАНДР II [17 (29).IV 1818—1 (13).III 1881, Петербург] — рос. імператор з 19.II (3.III) 1855. Старший син Миколи I. В умовах гострої кризи феод.-кріпосницької системи, піднесення громадського й революц. руху змушений був у 60—70-х рр. провести ряд бурж. реформ (селянська реформа 1861, земська, судово, міська, військова та ін. реформи). В кін. 70-х рр. уряд О. II посилив репресії проти революц. народників («процес 50-ти», «процес 193-х»), було розгромлено перші робітн. орг-ції — «Північний союз російських робітників» у Петербурзі і «Південноросійський робітничий союз» в Одесі. В зовн. політиці О. II орієнтувався на Німеччину. Велику увагу рос. уряд приділяв т. з. сх. питанням, зокрема боротьбі за скасування умов Паризького мирного договору 1856. У 1877—78 Росія вела війну проти Туреччини (див. Російсько-турецькі війни 17—19 століть). О. II проводив політику нац. гніту (див. Валувєвський циркуляр 1863, Емський акт 1876). Жорстоко придушував польське повстання 1863—64. О. II був убитий І. І. Гріневицьким за виконанням виконавчого к-ту «Народної волі».

ОЛЕКСАНДР III [26.II (10.III) 1845—20.X (1.XI) 1894] — рос.

імператор з 1 (13).III 1881. Другий син Олександра II. Проводив політику, спрямовану на зміцнення самодержавства, виражав інтереси найконсервативніших кіл дворянства. На поч. 80-х рр. 19 ст. в умовах революц. ситуації уряд О. III змушений був провести ряд реформ (скасування подушної податі, запровадження обов'язкового викупу зем. наділу кол. поміщицькими селянами, зниження викупних платежів; див. Викупна операція). В кін. 80 — на поч. 90-х рр. було проведено «контрреформи». В країні насаджувалася великодержавний шовінізм, переслідувалася культура нац. меншостей. У зовн. політиці уряд О. III пішов на зближення з Францією, що закінчилося укладенням франко-російського союзу (1891—93).

ОЛЕКСАНДР ДОБРИЙ (р. н. невід. — п. 1432) — молд. господар з 1400. Вжив ряд заходів щодо зміцнення централізованої влади та незалежності Молдавського князівства, створення його військо, фінансів, судочинства. О. Д. успішно боровся проти агресії татар, польс. і угор. феодалів. Захопив Покуття, приєднав до Молдавії Бессарабію.

ОЛЕКСАНДР НЕВСЬКИЙ (бл. 1220—14.XI 1263) — давньоруський держ. діяч, полководець, князь новгородський (1236—51), великий князь владимирський (з 1252), син князя Ярослава Всеволодовича. Очолював боротьбу пн.-зх. земель Русі проти експансії нім. і швед. феодалів. На чолі рус. дружин здобув перемогу над швед. загарбниками в Невській битві 1240; за це його було прозвано Невським. У Лядовому побоїщі 1242 новгородське військо під командуванням О. Н. завдало нищівної поразки нім. лицарям Тевтонського ордену, поклавши край нім. агресії на Пн.-Зх. Русь. З 1249 до володіння О. Н. ввійшли Київ і Київська земля. Ставши великим князем, О. Н. виявив себе й блискучим дипломатом. Умілою політикою сприяв запобіганню нових руйнівних монголо-тат. навал на Русь, перешкодив союзів феод. Литви і Золотої орди. О. Н. прагнув зміцнити великокнязівську владу й обмежити вплив великих феодалів. Одночасно жорстоко придушував антифеод. виступи селян і міських низів. Підтримував династичні зв'язки з галицько-волин. князями. Помер у Городці на Волзі, повертаючись із Золотої орди. За наказом Петра I останки О. Н. було перевезено до Петербурга. На честь О. Н. 1942 встановлено рад. військ. Олександра Невського орден.

Лит.: Данилевський В. В. Олександр Невський. К., 1945; Пашуто В. Т. Олександр Невський. М., 1974.

ОЛЕКСАНДРА АРХІПЕЛАГ — група островів у сх. частині Тихого ок., біля узбережжя Пн. Америки. Входить до складу США (штат Аляска). Пл. 36,8 тис. км². Найбільші острови: Баранова, Чичагова, Принца Уельського. Вис. 1432 м. Переважають хвойні ліси, луки. Осн. заняття населення — рибальство, звірівництво. Гол. місто — Сітка. О. а. відкрив 1741 рос. мореплавець О. І. Чириков.

ОЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО ОРДЕН — рад. військовий орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29.VII 1942 на честь Олександра Невського. Ним нагороджувалися командири д-зій, бригад, полків, батальйонів, рот і взводів за особисту мужність і вмиле керівництво бойовими діями під час Великої Вітчизн. війни. Вперше О. Н. о. було нагороджено ряд командирів — учасників оборони Сталінграда. Всього О. Н. о. нагороджено понад 42 тис. чол., більш як 1480 частин і з'єднань, у т. ч. франц. авіаполк «Нормандія—Німань».

ОЛЕКСАНДРИТ — мінерал класу оксидів і гідроксидів, різновидність хризоберилу. BeAl_2O_3 . Густ. 3,7. Твердість 8,5. Колір смарагдово-зелений, при штучному освітленні — фіолетово-червоний. Блиск скляний. Родовища — в СРСР, Бразилії, країнах Пд. Африки і Шрі-Ланці. Використовують як дорогоцінне каміння. О. одержують і штучно.

ОЛЕКСАНДРІВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Самарі (прит. Дніпра), за 2 км від залізнич. ст. Золоті Пруды. 4,2 тис. ж. (1980). О. засн. 1762. Рад. владу встановлено в кінці жовтня 1917. З 1965 О. — с-ще міськ. типу. У селищі — цегельний з-д, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, агрохімоб'єднання, мінясов. буд. орг-ція, комбінат побут. обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, профес.-тех. уч-ще, 2 лікарні. Будинки культури, 6 бібліотек.

ОЛЕКСАНДРІВКА (до 1903 — Кремінна) — селище міського типу Мар'їнського р-ну Донец. обл. УРСР, за 6 км від залізнич. ст. Мандрикине. 5,2 тис. ж. (1980). Колгосп. Значна частина населення працює на шахтах м. Донецька. Середня школа, мед. амбулаторія, 6-ка. Засн. 1841.

ОЛЕКСАНДРІВКА — селище міського типу Кіровоград. обл. УРСР, райцентр, на р. Тясмині. Залізнична ст. Фундукліївка. 12,0 тис. ж. (1980). Засн. в 1-й пол. 17 ст. Селяни О. брали участь у Київській козацькій 1855. З 1957 — с-ще міськ. типу. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селищі — цукр. комбінат, компресорна станція газопроводу «Союз», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування, 6 заг.-осв., музична та спортивна школи, 4 лік. заклади, у т. ч. лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 8 бібліотек. В О. народився вітчизн. корабельний інженер і льотчик Л. М. Маїтєвич.

ОЛЕКСАНДРІВКА — селище міського типу Вознесенського р-ну Микол. обл. УРСР. Розташована на р. Пд. Бузі, за 3 км від залізнич. ст. Трикратне. 6,5 тис. ж. (1980). Комбінат буд. матеріалів і хлібопродуктів; з-д: каменедробильний, залізобетонних конструкцій, силкатної цегли, коноплезавод; 2 гранітні кар'єри, комбінат побутового обслуговування та філіал комбінату комунальних підприємств, ГЕС. Заг.-осв. школа, лікарня, Будинки культури. Засн. на поч. 18 ст.

ОЛЕКСАНДРІВКА (до 1944 — Арнаутивка) — селище міського типу Одес. обл. УРСР, підпорядковане Іллічівській міськраді, поблизу залізнич. ст. Іллічівськ. 6,5 тис. ж. (1980). Навчальне г-во Одес. с.-г. ін-ту. Середня школа. Будинки культури, бібліотека. О. засн. у 70-х рр. 19 ст.

ОЛЕКСАНДРІВКА — урочище біля с. Тимкового Кодимського р-ну Одес. обл., де виявлено залишки поселення трипільської культури. Досліджували 1950 — 53. Відкрито сліди глинобитних жител, госп. ями, знаряддя праці з каменю, кременю, кістки й рогу. Знайдено уламки глиняного посуду (ваз, мисок, черпаків), що був оздоблений розписним орнаментом, наліпними валиками, заглибленим орнаментом у вигляді різних геометричних фігур, а також численні жіночі статуетки тощо. Поселення датується поч. 3-го тис. до н. е.

ОЛЕКСАНДРІВСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Артемівській райраді м. Ворошиловграда. Розташований на р. Лугани (прит. Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Мілоша. Засн. у 70-х рр. 18 ст. (село Олександрівка). Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1961 О. — місто з сучас. назвою. Рад. госп. Луганинська райсільгосптехніка, 5 буд. орг-цій, навчально-дослідне г-во Ворошиловгр. сільськогосподарського інституту, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. школи, 2 лікарні. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ОЛЕКСАНДРІВСЬК — колишня (до 1921) назва м. Запоріжжя. **ОЛЕКСАНДРІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б)**. Створена в жовтні 1917. До червня 1917 більшовики Олександрівська (тепер Запоріжжя) входили до складу об'єднаної орг-ції РСДРП разом з меншовиками. З червня 1917 більшовики міста почали діяти самостійно і встановили зв'язок з ЦК РСДРП(б). Оформлення більшовиків у самостійну орг-цію завершилось 3 (16).X 1917, коли на зборах більшовиків міста було обрано Олександрівський к-т РСДРП(б). Орг-ція, яка налічувала 200 чол., діяла під керівництвом Катеринославського комітету РСДРП(б). Роботу серед солдатів місц. гарнізону проводила Військ. орг-ція РСДРП(б), яка також мала зв'язок з ЦК РСДРП(б). О. о. РСДРП(б) очолила боротьбу трудящих за встановлення в місті Рад. влади. Див. також *Запорізька обласна партійна організація*.

ОЛЕКСАНДРІВСЬКЕ ГРУДНЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1905 — один із виступів робітників України проти царизму під час революції 1905—07. Відбулося 12—14 (25—27).XII в Олександрівську (тепер м. Запоріжжя). 10 (23).XII під впливом *Грудневого збройного повстання 1905 в Москві* в місті вибухнув заг. політ. страйк. 12 (25).XII бойові дружини робітників-залізничників захопили Катеринославський і Севастопольський вокзали, телефон, телеграф.

Повстанням керувало Робітн. бюро. На допомогу повсталим прибули бойові дружини з Синельникового, Нікополя, Нижньодніпровська, а також селяни навколишніх сіл. 14 (27).XII царські війська почали наступ. Незважаючи на героїзм і мужність робітників, повстання було придушено. Протягом двох днів боїв було вбито й поранено близько 200 чоловік. У 1906 над учасниками повстання відбувся суд. 53 чол. засудили до різних строків каторжних робіт, 8 керівників повстання — до смертної кари, яку пізніше замінили довічною каторгою.

ОЛЕКСАНДРІВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1917 — збройний виступ робітників м. Олександрівська (тепер Запоріжжя) під керівництвом більшовиків проти бурж. націоналістичної Центральної ради. О. п. очолив більшовицький штаб. У повстанні, яке почалося 12 (25).XII 1917, взяв участь також загін чорноморських моряків на чолі з О. В. Макроусовим. Повстанці оволоділи телефонною станцією, електростанцією і частиною міста. Після 3-денних боїв повстання було придушено. Рад. владу в Олександрівську встановлено 2 (15).I 1918.

ОЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Зх. Донец. обл. УРСР. Утворений 1924. Площа 1 тис. км². Нас. 25,4 тис. чол. (1980). В районі — 62 населені пункти, підпорядковані селищній та 11 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Олександрівка. Поверхня району рівнинна. Поклади кам. вугілля. Річки — Самара (бас. Дніпра) і Маячка (бас. Сіверського Дінця). Ґрунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. В районі — 3 кам.-вуг. шахти («Піонер», «Красноармійська-2» та «Новодо-нецька»), комбикормовий з-д (с. Степанівка) та підприємства харч. пром-сті. Комбінат побутового обслуговування (Олександрівка) і 16 будинків побуту. В с. г. району переважає тваринництво м'ясо-мол. напрямку з розвинутим землеробством зернового напрямку. Площа с.-г. угідь 1980 становила 86,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 70,7 тис. га, сіножаті і пасовища — 14,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, сояшник, ячмінь, кукурудза. Стайкове рибництво. В О. р. — 16 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, агро-хім. об'єднання. Залізнична ст. Золоті Пруды. Автомоб. шляхів —

296 км, у т. ч. з твердим покриттям — 257 км. У районі — 24 заг.-осв. і музична школи, сільсь. профес.-тех. уч-ще; 31 лік. заклад, у т. ч. 3 лікарні, 10 будинків культури, 18 клубів, 40 кіноустановок, 53 б-ки. В О. р. видається газ. «Радянський патріот» (з 1933).

М. І. Кримух.
ОЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 49,2 тис. чол. (1980).

У районі — 51 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 16 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Олександрівка.

О. р. розташований в межах Придніпровської височини. Корисні копалини: горючі сланці, граніт, глини, піски. Найбільша річка — Тясмин з прит. Осотянкою. Ґрунти — опідзолені чорноземи, темнісірі, сірі, світло-сірі опідзолені. Лежить у межах лісостепової зони. Ліси (дуб, ясен, клен, берест, липа) займають 18,1 тис. га. В пром-сті переважають підприємства по переробці с.-г. сировини (Олександрівський цукр. комбінат, Цибулівський консервно-овочесушильний з-д та ін.). Комбінат побутового обслуговування (Олександрівка). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буяківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів (скотарство, птицевіництво). Площа с.-г. угідь 1980 становила 80,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 71,4 тис. га, пасовища і сіножаті — 1,9 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буяки, сояшник, овочеві. Розвинуте садівництво. В О. р. — 12 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Фундуклівка і Цибулеве. Автомоб. шляхів — 296 км, у т. ч. з твердим покриттям — 272 км. У районі — 32 заг.-осв., музична і спорт. школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень, 20 будинків культури, 22 клуби, кінотеатр, 52 кіноустановки, 42 б-ки. У с. Федварі (тепер с. Підлісне) народився укр. рад. артист Г. П. Юра. Т. П. Юра і О. П. Юра-Юрський. В с. Бовтишці довгий час жив, а в с. Розумівці помер і похований герой Вітчизн. війни 1812 М. М. Раєвський. У О. р. видається газ. «Вперед» (з 1935). С. Х. Таранько.
ОЛЕКСАНДРІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення мідиного віку, виявлене на лівому березі р. Осколу поблизу с. Олександрії Борівського р-ну Харків. обл.

Парк «Олександрія» в місті Білій Церкві. Соснова алея.

Олександрівський курган. Бронзове навертя.

ОЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ РАЙОН

Олександрівська церква. Благовіщенська церква. Архітектори Д. Трезіні, Т. Швертфегер. 1717—22. Троїцький собор. Архітектор І. Є. Старов. Голонна нава. 1778—90

Досліджувалося 1956—57. Знайдено крем'яні ножи, скребки, наконечники стріл і списів, гостродонну кераміку, оздоблену гребінцями, накольцями, рідше — шнуровим орнаментом, мідні вироби тощо. На території О. п. розкопано 33 поховання. Матеріали О. п. мають велике значення для вивчення генезису ямної культури.

ОЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Сх. Кіровоград. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,9 тис. км². Нас. 55,4 тис. чол. (1980). В районі — 91 населений пункт, підпорядкований 2 селищам і 22 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — м. Олександрія. Поверхня району — підвищена хвиляста рівнина, розчленована подекуди річковими долинами, балками і ярами. Корисні копалини: буре вугілля, граніт, каолін тощо. Гол. річка — *Ігулець* з прит. Бешкою, Кам'янкою та ін. Іванівське водосховище. Ґрунти в основному чорноземні. Пн. частина О. р. розташована у лісостеповій зоні, пд. — в степовій. Під лісами (дуб, ясен, берест, клен, сосна) і чагарниками зайнято 8,5 тис. га. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Олександрія. У районі — підприємства буровугільної і харч. пром-сті: шахти (Верболозівська, Світлопольська, Медвежоярська), вуглерозрізи (Бандурівський та ін.), Новопраський харч. комбінат. Районний комбінат побутового обслуговування (Олександрія) та 3 будинки побуту. Площа с.-г. угідь 1980 становила 152,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 131,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмін, цукр. буряки, соя, соняшник, овочеві. Мол.-м'ясне скотарство, птицевіництво, вітчарство. В О. р. — 19 колгоспів, 8 радгоспів, кінний з-д, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Олександрія-Херсонська, Пантаївка, Користівка, Шарівка. Автомоб. шляхів — 399 км, у т. ч. з твердим покриттям — 365 км. У районі — 44 заг.-осв. і музичні школи, 2 сілськ. профес.-тех. уч-ща, радгосп-технікум; 72 лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень; міждист. санаторій. 22 будинки культури, 23 клуби, 68 кіноустановок, 52 б-ки, 6 музеїв. У смт Новій Празі О. р. народився укр. рад. фізіолог рослин І. Ф. Бузанов, у с. Червоній Кам'янці — декабрист І. І. Сухі-

нов. У О. р. видається газ. «Ленінський прапор» (з 1919).

Ю. Г. Петренко.

ОЛЕКСАНДРІЯ — місто обласного підпорядкування Кіровоград. обл. УРСР, районний центр, на р. Інгульці. Залізнич. станція. 84 тис. ж. (1980). Засн. як поселення Усівка у 18 ст., перейменоване в 50-х рр. 18 ст. на Бечею (Беча, Бечка). З 1784 — місто Олександрійськ, пізніше — Олександрія. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації О. (6.VIII 1941—6.XII 1943) в місті діяли підпільні молодіжні групи. О. — один з центрів *Дніпровського буровугільного басейну* (3 вуглерозрізи, 2 шахти, 2 брикетні ф-ки). З-ди: електромех., підомно-транспортного устаткування, гірського воєку, 2 авторем.; ф-ка діагностичних паперів. Підприємства легкої і харч. (з-ди: прод. товарів, хлібний і пивоварний; м'ясокомбінат) пром-сті. Загальнотех. ф-т Дніпропетровського гірничого ін-ту, індустріальний технікум, мед., пед. і культур.-осв. уч-ща, радгосп-технікум, 6 профес.-тех. уч-щ, 22 заг.-осв., 2 муз., художня і 2 спорт. школи; 11 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 5 будинків культури, 6 клубів, 4 кінотеатри, 11 б-к, краєзнавчий музей. В О. народилися Маршал Рад. Союзу П. К. Кошовий, рад. письменник В. Н. Білий-Вілоцерковський, льотчик-космонавт СРСР Л. І. Полюєв. Тут працював нар. артист СРСР Г. П. Юра.

Літ.: Белявський Ф. К., Пом'ятунов А. С. Олександрія — місто гірників. Дніпропетровськ, 1968.

«ОЛЕКСАНДРІЯ» — заповідний дендрологічний парк АН УРСР. Розташований в м. Білій Церкві Київ. обл., на лівому березі р. Росі; пл. 201,48 га. Заснований на базі старовинного декоративного парку, закладеного 1793—97 у ландшафтному стилі з використанням вікової діброви. Парк був створений руками кріпаків за проектом майстрів паркового будівництва Моффо та Ейса; названий за ім'ям кол. його власниці польської графині Олександри Браніцької. «О.» — видатна пам'ятка садово-паркової архітектури України кін. 18 ст. На тер. «О.» органічно поєднуються природні пейзажі з численними архітектурними спорудами — альтанками, павільйонами, колонадами, містками, з романтичними назвами («Рутин», «Турецький будиночок», «Китайський місток», «Колона печалі», «Ехо» та ін.). В колекції заповідного парку — 1800 видів, різновидностей та форм рослин місцевої, іноземної та зарубіжної флори. За Рад. влади «О.» взято під охорону держави; є базою АН УРСР для н.-д. роботи з інтродукції та акліматизації декоративних рослин. Іл. с. 523.

ОЛЕКСАНДРОВИЧ Тихін (р. н. невід. — п. 1746) — укр. педагог. З 1743 — викладач піітики і риторичес в Київській академії. Автор підручника з піітики.

ОЛЕКСАНДРО-НЕВСЬКА ЛАВРА — історико-архітектурний заповідник у Ленінграді, колишній монастир. Заснований Петром I

1710 в пам'ять про Олександра Невського. В 1797 дістав статус лаври. До архіт. ансамблю О.-Н. л. входять: Благовіщенська церква (1717—22, арх. Д. Трезіні, Т. Швертфегер), Федорівська церква (1742—50, арх. П. Трезіні), Троїцький собор у стилі класицизму (1778—90, арх. І. Є. Старов) та ін. В О.-Н. л. розміщено Музей міськ. скульптури з некрополем 18 ст. (Лазаревське кладовище з надгробками роботи І. Мартоса, М. Козловського та ін.) і некрополем майстрів мистецтв (Тихвінське кладовище). На тер. О.-Н. л. поховано М. В. Ломоносова, О. В. Суворова, М. М. Карамзіна, І. А. Крилова, М. І. Глінку, П. І. Чайковського, М. П. Мусоргського, Ф. М. Достоевського, В. В. Стасова та ін. видатних діячів 18—20 ст.

ОЛЕКСАНДРОПІЛЬСЬКИЙ КУРГАН, Лугова могила — один з найбільших (висота понад 20 м) і найбагатших скіфських царських курганів 4—3 ст. до н. е. Розташований поблизу с. Олександрополя Нікопольського р-ну Дніпроп. обл. Досліджували його 1852—56. Розкопками було відкрито гол. поховання, могили слуг, поховання 15 коней з численними золотими та срібними прикрасами зброї, залишки колісниць. Матеріали з О. к. свідчать про зв'язок Скіфії з античним світом, характеризують соціальний лад і культуру скіфського суспільства за часів його розквіту. Іл. с. 523.

ОЛЕКСЕНКО Степан Антонович [10 (22).XII 1904, с. Пляківка, тепер у складі с. Ревівки Кам'янського р-ну Черкас. обл. — 25.IX 1976, Київ] — один з організаторів парт. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1927. Н. в сел. сім'ї. В 1933 закінчив Київ. ін-т механізації і електрифікації с. г. Працював на керівній парт. і госп. роботі. В квітні 1943 за рішенням ЦК КП(б)У призначений секретарем Кам'янськ-Подільського підпільного обкому партії, нач. обл. штабу партизан. руху, командиром партизан. з'єднання. Під керівництвом підпільного обкому, очолюваного О., в тилу ворога діяло 37 партизан. загонів, об'єднаних у 5 з'єднань (понад 10 тис. партизанів), які завдавали ударів по Шепетівському залізничному вузлу. З квітня 1944 О. — на керівній парт. рад. і госп. роботі. Депутат Верховної Ради СРСР 1—3-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

ОЛЕКСЕНКО Степан Степанович (н. 22.X 1941, станція Михайлівка, тепер Волгоград. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1976. Після закінчення 1964 Київ. ін-ту театрального мистецтва (курс Л. Олійника) працює в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Роман («Дві сім'ї» Кропивницького), Михайло Гурман («Україне шаста» Франка), Долон («Кассандра» Лесі Українки), Лука («Патетична соната» М. Куліша), Микита («Ярослав Мудрий» Кочерги), Чорний («Голубі олені» Коломійця), Василь Шустрий («Гаряче серце» О. Островського), Войниць-

кий («Дядя Ваня» Чехова), Яків («Старик» М. Горького), Гемон («Антигона» Софокла), Уріель («Уріель Агоста» Гуцкова) та ін. Ролі в кіно («Гамлет», «Солдати свободи», «Платон мені друг»). **ОЛЕКСІВ-ДРУЖКІВКА** — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дружківській міськраді, на р. Кривому Торці (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Кіндратівка. 8,9 тис. ж. (1980). 3-двогнетишів, карчосмакова ф-ка, Костянтинівська міжшколь. буд. орг-ція. 4 заг.-осв. школи, 2 лік. установи. Клуб, 4 б-ки. В О.-Д. — пам'ятка природи — Дружківські скам'янілі дерева. Виникла на поч. 18 ст. **ОЛЕКСІЄНКО** Олексій Михайлович (справж. прізвище — Алексєєв; 1876, Харків — 31.1.1942) — актор укр. дожовтневого театру, один з перших укр. кінорежисерів. З 1896 грав у драм. трупі Д. Гайдамаки. Першим у вітчизн. кіно звернувся до творів укр. л-ри. В 1909 випустив на екрани програму кінофільмів («Як вони женихалися», або Три коханця в мішках за повістю М. Гоголя «Ніч перед різдвом»; «Бувалящина» за Великовським і «Москаль-чарівник» за Котляревським), в яких виконував різні ролі. Ці фільми були зафіксовані театральними спектаклями в скороченому вигляді, до яких О. залучав акторів трупи О. Суходольського. В 1910—11 екранізував водевіль «Як кобаска та чарка, то минеться й сварка» Старицького, «Кум-мірошник» Дмитренка та ін. За рад. часу працював у худож. самодіяльності.

ОЛЕКСІВСЬКИЙ РАВЕЛІН — секретна політ. тюрма в зх. частині *Петропавлівської фортеці* в Петербурзі; існувала з 1797 до 1884. Відзначалася особливо жорстоким режимом. Серед його в'язнів — декабристи, *петрашевці*, учасники польського повстання 1830—31, революц. демократи 60-х рр. (М. Г. Чернишевський та ін.), члени *Кирило-Мефодіївського товариства* (М. І. Гукла та ін.), *Харківсько-Київського татманого товариства* (Я. М. Бекман, П. С. Єфименко, П. В. Завдаський), народники М. Ф. Фроленко, І. М. Мишин, М. О. Морозов та ін. В 1895 будинок О. р. знесено. **ОЛЕКСІЙ** (пр. н. і. см. невід.) — укр. живописець 16 ст. Твори: ікона «Успіння богородиці» з Смілинка (1547, Львів, музей укр. мист.), ікона ікона «Богородиця» та «Нерукотворний Спас», велика ікона «Богородиця» з Ровеня (тепер тер. ПНР).

ОЛЕКСІЙ (пр. н. і. см. невід.) — будівничий 13 ст. Спорудив (між 1279 і 1289) вежі в Кам'янці на Львівці та в Чорторийську (не збереглися) за наказом волинського князя Володимира Васильовича. **ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ** [19 (29).III 1629 — 29.I (8.II) 1676] — рос. цар з 1645. Батько Петра I. В період царювання О. М. було розширено права дворянства, верхівки посадських людей (див. *Соборне уложення 1649*), проведено церковну реформу, що змінила царську владу, почалася організація регулярної армії. В 1653 прийнято Митний, 1667 — Новотор-

говий статут, що сприяли розвитку зовн. і внутр. торгівлі. Посилення феод. експлуатації зумовило наростання антифеод. боротьби нар. мас (*Московське повстання 1662*, *Селянська війна під проводом С. Т. Разіна 1667—71*). Найбільшим успіхом у зовн. політиці О. М. було *возз'єднання України з Росією 1654*, повернення частини споконвічних рус. земель, у т. ч. Смоленська, Сіверської землі з Черніговом і Стародубом (див. *Андруське перемир'я 1667*).

ОЛЕКСІЙ ПЕТРОВИЧ [18 (28).II 1690 — 26.VI (7.VII) 1718] — рос. царевич, старший син Петра I. В 1705—06 навколо О. П. згуртувалася опозиція з духівництва і боярства, яка протидіяла реформам Петра I. В кін. 1716, боячись покарання, О. П. втік до Відня, в травні 1717 — до Неаполя. Погрозами й обіцянками Петро I домігся повернення сина (січень 1718) і позбавив його прав на престол. 24.VI (5.VII) 1718 верховний суд засудив О. П. до смертної кари.

ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ — герой однієї з повновір. нар. думи. О. П. зневажав батька й матір, не шанував старших, ображав сусідів. Під час плавання козацьких суден на Чорному морі розгудялася буря, яку нібито викликали гріхи О. П. Тільки після того, як він покаявся перед козаками, стихія втихомирилася. Думу про О. П. часто виконували кобзарі, любив її Т. Шевченко (зміст у «Букваре южноруском»). Один з найкращих варіантів записали Леся Українка з К. Квіткою від кобзаря Г. Гончаренка. Мотиви думи виконали Є. Гребінка, М. Кропивницький, Д. Мордовець.

ОЛЕКСІЙ Михайло Павлович (1898, с. Несвіч, тепер Луцького р-ну Волин. обл. — 1937) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член КПЗУ з 1923. Н. в сел. сім'ї. Був наймитом. У 1916 мобілізований до царської армії. З 1919 — учасник революц. боротьби, 1923—24 брав участь у повстанському русі на Зх. Волині. В 1924—29 працював в УРСР, де 1925 вступив у КП(б)У. З 1930 — секретар Хелмського підпільного окружного КПЗУ. В березні 1930 О. було заарештовано й засуджено за «*Лукським процесом 57-и*» (1934) до тривалого ув'язнення. В 1936 був амністований і емігрував за кордон. У 1937 в складі *роти імені Тараса Шевченка* брав участь у нац.-визвольній війні ісп. народу. Загинув у бою.

ОЛЕЛЬКО ВОЛОДИМИРОВИЧ (Олександр Володимирович; р. н. невід. — п. 1453) — удільний київ. князь (1443—55). Походив з лит. великокнязівського роду — онук *Ольгерда*. Спираючись на укр. феодальні православне духовництво, О. В. прагнув розширити політ. автономію Київського князівства і зміцнити свою владу. Значну увагу О. В. приділяв захисові пд. кордонів князівства від тат. нападів.

ОЛЕНЕВИК (*Taurotragus*) — рід антилоп. Довж. тіла до 3,3 м, вис. в холмі — до 1,8 м, маса — до 900 кг. Роги є у обох статей (довж. до 1 м), гантіоподібно закручені біля основи. Поширені О. в Аф-

риці (на Пд. від Сахари). Відомо 2 види: *канна* і *бонго* (Т. еугеус), який зустрічається в лісах з густим підліском; рідкісний вид.

ОЛЕНІВКА — селище міського типу Волноваського р-ну Донец. обл. УРСР. Залізнична станція. 5,5 тис. ж. (1980). В О. — вагонне депо, комбінат хлібопродуктів, плодородсадницький радгосп, комбінат побут. обслуговування та ін. 2 заг.-осв. школи, сілсь. профес. тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Засп. 1840, с-ще міськ. типу — з 1938.

ОЛЕНІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ ФЛЮСОВИХ ВАПНЯКІВ — у Волноваському р-ні Донец. обл. УРСР, за 15 км на Пд. від смт Оленівки. Пл. 30 км². Пром. запаси 820 млн. т (1981), найбільше в СРСР. Вапняки у відкладі нижнього карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*). Залегання у вигляді пластів потужністю 50—70 м. Глиб. залегання 10—60 м. Вапняки від світло-до темно-сірих, високоякісні, з незначним вмістом сірки й фосфору. Гідрогеол. умови сприятливі для відкритої розробки. Родовище відкрито 1930. Розвідувалося періодично з 1932 до 1975. Використовують вапняки як флюїси у металург. промисловості.

ОЛЕНКА ВОЛОХАТА, бронівка волохата (*Epicometis hirta*) — жук род. *пластинчастовусих*. Тіло (довж. 6—12 мм) чорного кольору, вкрите білуватими волосками. Поширена в Серед. і Пд. Європі, Зх. Азії, в СРСР — на Пд. Європ. частини (у т. ч. на Україні — повсюди), на Кавказі, в Зх. Казахстані. Шкідник плодів дерев, зернових злаків та ін. рослин. Заходи боротьби б. збирають та знищують жуків.

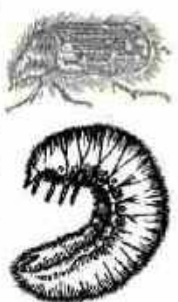
ОЛЕНЦІВІ, оленькові (*Tragulidae*) — родина *жуйних* парнокопитних ссавців. Довж. тіла 45—100 см, вис. в холмі 20—40 см, маса 2—15 кг. Голова невелика, рогів немає, шлунок трикамерний, верхні ікла добре розвинені, видіються вперед, кінцівки чотирипалі, задні довші від передніх. Волосистий покрив короткий, густий від рудувато-бурого до сіро-чорного кольору. Поширені в Зх. Африці, Пд.-Сх. Азії, включаючи о-ви Суматра, Ява, Калімантан, Шрі-Ланка та ін. 2 роди: азіатський олень, або канчиль (*Tragulus*), з 3 видами та африканський, або водяний, олень (*Hyemoschus*) з 1 видом. Живуть поодинці в лісах, заростях чагарника тощо. Ведуть нічний спосіб життя. Живляться переважно рослинами. Самка після 150—172 днів вагітності народжує 1—2 малят. Викопні рештки О. відомі в Пд. Азії і Пд. Європі з неогенових відкладів.

ОЛЕНЯЧИЙ МОХ — науково неточна назва лишайників з роду *кладонія*. Див. *Ягель*.

ОЛЕНЬ (*Cervus*) — рід парнокопитних ссавців род. оленевих. Тіло (довж. 105—270 см, вис. в холмі 55—165 см, маса 40—500 кг) струнке, кінцівки тонкі. Забарвлення волосного покриву в основному сірих і бурих тонів, біля хвоста — світла пляма («здерка хвоста»). Самці мають роги, які вони

С. С. Олещенко.

Оленка волохата: жук і личинка.

Оленцві, Азіатський олень малий, або канчиль аванський.

ОЛЕНЬ ЗВЧАЙНИЙ

О. Олесь.

Олеський замок.
14—17 ст.Олень звичайний
(на передньому плані) —
самець.

щороку скидають. О. живуть у рівнинних ландшафтах з деревною рослинністю. Тримуються невеликими групами. Живляться листям, пагонами, корою, травою тощо. Полігами (див. *Полігамія* в біології). Статевої зрілості досягають у 1,5—2 роки. Самка після бл. 8 міс. вагітності народжує 1 теля плямистого забарвлення. 12 видів, поширених в Європі, Азії, Пн. Америці і Пн.-Зх. Африці. У фауні СРСР — 3 види: О. плямистий (С. пірроп), *олень звичайний, лань*. На Україні О. збереглися в Карпатах і Криму. Акліматизовані в багатьох мисливських і вах лісової, лісостепової та степової зон. О.—мисливсько-промисловий тварина, але у зв'язку із зменшенням їх чисельності полювання на них обмежене, а в деяких місцях поширення — заборонене. О. бухарський та уссурийський включені до Червоної книги СРСР. Окремих О. (*марала*, О. плямистого) розводять у неволі заради *пантів*. У викопному стані О. відомі починаючи з пліоцену Пд. Азії і Європи; на тер. України — з раннього антропогену.

ОЛЕНЬ ЗВЧАЙНИЙ, *олень* благородний (Cervus elaphus) — парнокопитний ссавець роду *олень*. Довж. тіла до 220—250 см, вис. в холмі 87—165 см, маса до 500 кг. Роги мають не менше 5 відростків (звичайно 6—9). Розрізняють понад 15 підвидів О. з., серед них *марала*, *олень*, бухарський *олень* та ін. О. з. поширений у лісових і лісостепових місцевостях Європи і Пн. Америки, в Пн. Африці. Акліматизований в Австралії, Новій Зеландії, Аргентині і Чилі. На Україні раніше зустрічався по всій території, тепер зберігся в Карпатах, в Криму; реакліматизований (див. *Реакліматизація*) у ряді мисливських господарств та заповідників. О. з. — об'єкт мисливства і напівдичного розведення заради *пантів*, шкури, м'яса тощо. В УРСР полювання на нього регламентоване.

ОЛЕНЬОК — ріка в Сх. Сибіру, в межах Краснояр. кр. РРФСР і Якут. АРСР. Довж. 2292 км, площа бас. 220 тис. км². Бере початок з озера на Вілюйському плато, впадає в Оленьокську зат. моря Лаптевих, утворюючи велику *дельту* (площею 475 км²). На річці — населені пункти Оленьок, Таймилір, Усть-Оленьок.

ОЛЕНЬОСТРІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — 1) Неолітичний могильник (2-е тис. до н. е.) на південному Оленьому острові Онезького озера. Розкопували його 1936—38. Досліджено 177 поховань. 2) Могильник середини 1-го тис. до н. е. на Оленьому острові в Кольській затоці Баренцового м. Розкопували його 1926 і 1947—48. Досліджено 23 поховання. Могильник належав, очевидно, давнім предкам *саамів*.

Лит.: Гуріна Н. Н. Оленьостровський могильник. М.—Л., 1956.

ОЛЕОГРАФІЯ (від лат. oleum — олія і грец. γραφο — пишу, малюю) — особливий спосіб хромолітографії, який застосовувався наприкінці 19 ст. і метою якого було передати, крім кольору, характер поверхні картини, написаної олією, структуру полотна, рельєф мазків пензля. Для цього багатоколірову літографію вкривали лаком і робили рельєфне тиснення. Художня якість О. здебільшого була невисокою.

ОЛЕСЬ Олександр [справж. прізвище, ім'я та по батькові — Олександр Іванович Кандиба; 23.XI (5.XII) 1878, с. Білоділля, тепер місто Сум. обл. — 22.VII 1944, Прага] — укр. поет. Закінчив Харків. ветеринарний ін-т (1902). До 1911 жив у Харкові, потім переїхав до Києва, де працював ветеринаром, згодом редагував журн. «Літературно-науковий вістник». Літ. діяльність почав 1903. У зб. «З журбою радість обнялась» (1907) вітав революцію 1905 (вірші «Сонце на обрії, ранок встає», «Капітану Шмідту», «Ми не киємо зброї своєї» та ін.), виявив себе глибоким ліриком («Сміються, плачуть солов'ї», «Ой не сійтеся, сині» та ін.). Поразка революції викликала в О. мотиви зневіри й розпачу, які відбилися в зб. «Поєзі» (1909), написаній у роки реакції. Відхід від революц. боротьби, від соціальної тематики ще більше позначився на наступній зб. поезій «Твори» (1914), основу якої становить ліричний цикл «Щороку», присвячений оспівуванню природи. Того ж року вийшла зб. драм. етюдів, зазнавандицьких за своїм характером («По дорозі в казку» та ін.). Лютиву революцію 1917 О. зустрів захоплено (вірш «Воля! Воля! Воля! Сниться може?», «1 мая»). Проте брак чітких ідейно-сусп. поглядів, вплив націоналістич. середовища спричинились до того, що О. опинився в таборі петлюрівської еміграції. Виїхавши 1919 в Будапешт, він жив спершу в Австрії, а з 1923 — в Чехословаччині. За кордоном видав прожиті тугую за батьківщиною, настроями самотності і приреченості збірки «Чужиною» (Відень, 1920), «Кому повім печаль мою» (Львів, 1931) та ін. Переконавшись у зрадницькій діяльності націоналістичних політиків, написав про них ряд сатиричних віршів (зб. «Перезав», 1921). Створив за фольклорними мотивами віршовані казки, драм. поему «Ніч на полонні», вірші для дітей. Переклав укр. мовою «Пісню про Гайавату» Лонгфелло, казки В. Гауфа. Його вірші поклали на музику М. Лисенко («Айстри», «Гроза пройшла»), Я. Степовий («Не беріть із зеленого луку верби»), К. Степенко («Сосна»), С. Людкевич («Тайна»), деякі з них стали нар. піснями.

Тел.: Вибране К., 1958; Поезії К., 1964; Твори К., 1971; Рос. перекл. — Лірика, М., 1962.

О. К. Бабашкін.

ОЛЕСЬКИЙ ЗАМОК — пам'ятка фортифікаційної архітектури 14—17 ст. неподалік смт Олеська Львів. обл. В істор. джерелах О. з. перше згадується 1327. У 2-й пол. 15 ст. О. з. втратив значення оборонної споруди й перетворився на резиденцію магнатів Радзівілів. У 16—17 ст. кілька разів перебудовувався. О. з. являє собою дитинець, в центрі якого — монументальна споруда замку-паладу в формах італ. Відродження. Спочатку мав дві напівкруглі башти, зведені на віддалі одна від одної. Первісно не мав ніяких оздоб. Пізніше зали паладу було оздоблено декоративним живописом, мозаїчними композиціями з алегоричними зображеннями, білий зал прикрашено стінописом на мисливські теми. Ліпне оздоблення замку виконав у 18 ст. франц. скульптор Б. Ж. Леблан. О. з. відіграв важливу роль у боротьбі мешканців Олеська проти іноз. поневолювачів (1431 — польс. королівських загонів; 1442, 1453 — татар). У приміщенні О. з. розміщується музей-заповідник 10—18 ст. «Олеський замок» — відділ Львів. картинної галереї.

Лит.: Возницький Б. Олеський замок. Львів, 1977.

ОЛЕСЬКО — селище міського типу Буського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташоване на автомагістралі Київ — Львів, за 6 км від залізнич. ст. Ожидів-Олесько. 1,8 тис. ж. (1980). В О. — торфобрикетний і мінеральної води з-д, хлібокомбінат, цех Буського харч. комбінату, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч.-ще, автошкола. 2 заг.осв. та музична школи; лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр, 6-ка. Пам'ятки архітектури — Олеський замок (14—17 ст.), костіол (15 ст.), костіол і монастир капучинів з келіями (1739); пам'ятник бійцям Першої кінної армії (1976, скульптор В. Борисенко і арх. А. Конусов; іл. див. до ст. *Львівська область*, т. 6, с. 273). О. відоме з 12 — 13 ст., с-ще міськ. типу — з 1940.

ОЛЕТЕТРИН — комбінована лікарська форма антибіотиків *тетрацикліну* та *олеандоміцину*. Має широкий протимікробний спектр дії. Застосовується при пневмонії, бронхіті, коклюші, пієлонефриті, циститі, гонорей, сифілісі, трахомі, сальмонелозі, в хірургічній практиці тощо. Форма випуску — таблетки.

ОЛЕУМ (від лат. oleum vitrioli — купоросна олія) — димуча сірчана кислота, розчин сірчаного ангідриду у безводній сірчаній кислоті. Безбарвна рідина, у вологому повітрі «димить» внаслідок реакції між паром SO₃ і H₂O з утворенням важколеткої сірчаної к-ти H₂SO₄. Звичайно випускають О., що містить 18—20% SO₃ (іноді до 60%). Застосовують О. в органічному синтезі, у виробн. бараників, вибухових речовин, лікар. препаратів тощо.

В. Г. Бондарчук — акад. АН УРСР (загальні питання геології, тектоніка), **В. П. Васильєв** — акад. АН УРСР (захист рослин), **І. М. Коваленко** — акад. АН УРСР (теорія ймовірностей), **В. М. Корецький** — акад. АН УРСР (міжнародне право, загальна історія держави і права), **Г. С. Костюк** — дійсний член АПН СРСР (психологія), **Л. Г. Ткачук** — акад. АН УРСР (петрографія), **А. В. Чекунов** — акад. АН УРСР (геофізика), **А. Є. Бабинець** — чл.-кор. АН УРСР (гідрогеологія), **М. С. Бродин** — чл.-кор. АН УРСР (оптика), **В. І. Войтко** — чл.-кор. АПН СРСР (психологія), **П. О. Дмитренко** — чл.-кор. АН УРСР (агрохімія), **Є. І. Квасников** — чл.-кор. АН УРСР (мікробіологія), **В. І. Куценко** — чл.-кор. АН УРСР (істор. матеріалізм), **В. К. Лішко** — чл.-кор. АН УРСР (біохімія), **О. С. Мельничук** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **В. М. Русанівський** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **О. Г. Ситенко** — чл.-кор. АН УРСР (теор. фізика), **В. В. Скопенко** — чл.-кор. АН УРСР (неорганічна хімія), **К. С. Терновий** — чл.-кор. АН УРСР (ортопедія), **В. П. Цесевич** — чл.-кор. АН УРСР (астрономія), **А. А. Чухно** — чл.-кор. АН УРСР (загальні питання політ. економії), **А. М. Шлепаков** — чл.-кор. АН УРСР (новітня історія капіталістичних країн), **К. Л. Ющенко** — чл.-кор. АН УРСР (кібернетика), **М. Д. Ярмаченко** — чл.-кор. АПН СРСР (педагогіка), **А. М. Алексюк** — доктор пед. наук (педагогіка, нар. освіта), **Ю. О. Анісімов** — доктор істор. наук (історія техніки), **І. І. Артеменко** — доктор істор. наук (археологія), **І. В. Архипов** — полковник (військова справа), **Ю. С. Асєєв** — доктор архітектури (архітектура), **В. А. Афанасьєв** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **С. В. Баженов** — доктор вет. наук (ветеринарія), **І. В. Бичко** — доктор філос. наук (історія філософії), **Ю. Г. Блудзевич** — канд. тех. наук (електротехніка), **Ю. М. Бобошко** — канд. мистецтвознавства (театр), **М. К. Бородій** — канд. мед. наук (історія медицини), **В. Є. Бражников** — канд. юрид. наук (державне право), **С. І. Брук** — доктор геогр. наук (етнографія), **Ф. Г. Бурчак** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, кримінальне право), **Т. П. Булат** — доктор мистецтвознавства (музика), **Б. С. Бутник-Сіверський** — канд. істор. наук (народне мистецтво), **С. М. Бухало** — доктор екон. наук (конкретна економіка), **П. Л. Варгатюк** — доктор істор. наук (історія КІРС), **Д. Я. Василенко** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **Л. В. Владич** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **М. А. Воїнствєнський** — доктор біол. наук (орнітологія), **С. А. Генсірук** — доктор с.-г. наук (лісівництво), **К. І. Геренчук** — доктор геогр. наук (фіз. географія), **М. О. Голодний** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, цивільне право), **М. М. Гордійчук** — доктор мистецтвознавства (музика), **В. С. Горський** — доктор філос. наук (історія філософії), **П. Ф. Гринюк** — канд. істор. наук (міжнар. комуністичний рух), **А. М. Грінченко** — канд. мед. наук (гематологія), **О. Т. Губко** — канд. психологічних наук (психологія), **В. М. Данюк** — канд. екон. наук (конкретна економіка), **В. Г. Денисов** — доктор тех. наук (космонавтика), **В. Г. Долін** — доктор біол. наук (ентомологія), **А. Я. Дороговець** — доктор фіз.-мат. наук (матем. аналіз), **В. Д. Дяченко** — канд. біол. наук (антропологія), **В. Г. Єна** — канд. геогр. наук (фіз. географія), **М. М. Жербін** — доктор тех. наук (будівництво), **М. П. Загайкевич** — канд. мистецтвознавства (музика), **А. П. Золовський** — доктор геогр. наук (картографія), **С. К. Кілессо** — канд.

архітектури (архітектура), **Л. М. Корецький** — доктор екон. наук (загальні питання економіки, екон. географія), **О. П. Корнєєв** — професор (теріологія), **М. Ю. Корнилов** — канд. хім. наук (органічна хімія), **В. Н. Котов** — доктор істор. наук (історія СРСР), **І. Т. Крук** — доктор філол. наук (рос. література), **К. І. Кульчицький** — доктор мед. наук (анатомія), **І. Ф. Курас** — канд. істор. наук (історія КІРС), **П. М. Леоненко** — канд. екон. наук (критика бурж. теорій); **Г. Н. Логвин** — доктор мистецтвознавства (архітектура), **К. Т. Логвинов** — доктор геогр. наук (метеорологія), **В. І. Мазєпа** — доктор філос. наук (естетика), **Л. З. Мазєпа** (музика), **В. М. Мазур** — доктор екон. наук (політ. економія), **Б. М. Мазурович** — доктор біологічних наук (систематика безхребетних, історія зоології), **А. К. Мартиненко** — доктор історичних наук (новітня історія), **А. Г. Медяник** — канд. фізико-математичних наук (геометрія), **М. Ф. Мезєнцев** — канд. біол. наук (зоотехнія), **Є. Ф. Мельник** — доктор юрид. наук (цивільне право), **В. П. Меньшов** — канд. істор. наук (історія міжнар. відносин), **Л. С. Міляєва** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Ю. В. Мовчан** — канд. біол. наук (іхтіологія), **Л. З. Мороз-Погрібна** — канд. мистецтвознавства (кіно), **Д. С. Наливайко** — канд. філол. наук (зарубіжна література), **В. І. Наулко** — доктор істор. наук (етнографія), **Б. Г. Новиков** — доктор біол. наук (загальна біологія), **О. С. Онищенко** — доктор філос. наук (науковий атеїзм), **В. І. Павлишин** — канд. геол.-мінералогічних наук (мінералогія), **В. Л. Павлов** — канд. хім. наук (неорганічна і фіз. хімія), **І. О. Пашков** — канд. тех. наук (будівництво), **Р. Я. Пилипчук** — канд. мистецтвознавства (театр), **Ф. П. Погребєнник** — канд. філол. наук (укр. література), **Л. П. Погребняк** — канд. біол. наук (ветеринарія), **М. В. Попович** — доктор філос. наук (логіка), **І. С. Руденко** — канд. с.-г. наук (землеробство), **Л. М. Сак** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **К. Б. Свєчин** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **А. М. Сердюк** — канд. мед. наук (охорона здоров'я), **Г. М. Сивокін** — канд. філол. наук (теорія літератури), **С. І. Соколенко** — канд. екон. наук (зовнішньоекон. зв'язки СРСР), **І. М. Солдатенко** — канд. пед. наук (культурно-освітня робота), **Ю. О. Станішевський** — доктор мистецтвознавства (театр), **С. М. Старченко** — канд. мед. наук (історія медицини), **В. І. Стрельський** — доктор істор. наук (спеціальні й допоміжні істор. дисципліни), **В. І. Тарашук** — канд. біол. наук (систематика земноводних), **Ю. М. Теплер** — канд. пед. наук (фізкультура і спорт), **Ф. П. Тринус** — доктор мед. наук (фармакологія), **Н. М. Ульянова** — канд. юрид. наук (міжнар. право), **П. І. Фомін** — доктор фіз.-мат. наук (фізика), **В. О. Хилько** — професор (політ. економія соціалізму), **Г. М. Цветков** — доктор істор. наук (історія міжнар. відносин), **Г. Д. Цибуляк** — канд. екон. наук (культурне будівництво), **В. С. Чарін** — доктор фіз.-мат. наук (алгебра), **М. П. Черенько** — доктор мед. наук (хірургія), **В. І. Чопик** — доктор біол. наук (систематика рослин), **К. І. Чурюмов** — канд. фіз.-мат. наук (астрономія), **М. К. Шикудла** — доктор с.-г. наук (грунтознавство), **М. М. Шербак** — доктор біол. наук (систематика плазунів), **М. І. Шербань** — доктор геогр. наук (метеорологія, кліматологія), **В. М. Юрковський** — канд. геогр. наук (екон. географія), **В. Є. Ясєвич** — канд. архітектури (архітектура), **О. І. Яценко** — доктор філос. наук (діалектичний матеріалізм).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Мімікрія, с. 448—449	Моосква, с. 144—145	Нігерія, с. 432—433
Мініатюра, с. 32—33	Мурашко М. І., с. 176—177	Нідерландське мистецтво, с. 432—433
Містобудування, с. 432—433	Мурашко О. О., с. 176—177	Німецька Демократична Республіка, с. 432—433
Місяць, с. 432—433	Мутації, с. 448—449	Нірод Ф. Ф., с. 304—305
Міфологія, с. 432—433	Нарбут Г. І., с. 192—193	Новаківський О. Х., с. 304—305
Мозаїка, с. 48—49	Народна творчість, с. 192—193	Овочеві культури, с. 464—465
Молдавська РСР, с. 432—433	Настінні розписи, с. 432—433	Одеса, с. 432—433
Монгольська Народна Республіка, с. 432—433	Натюрморт, с. 288—289	Одяг, с. 504—505
Монета, с. 464—465	Неаполь Скіфський, с. 432—433	Ольвія, с. 432—433
	Нечуй-Левицький І. С., с. 432—433	

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Мови народів світу, с. 80—81	Морські течії та температура води на поверхні Світового океану (літо), с. 128—129	Німецька Демократична Республіка, оглядова, с. 368—369
Молдавська РСР, оглядова, с. 80—81	Морські течії та температура води на поверхні Світового океану (зима), с. 128—129	Німецька Демократична Республіка, економічна, с. 368—369
Молдавська РСР, економічна, с. 80—81	Нігерія, оглядова, с. 96—97	Одеська область, оглядова, с. 480—481
Монгольська Народна Республіка, оглядова, с. 96—97	Нігерія, економічна, с. 96—97	Одеська область, економічна, с. 480—481
Монгольська Народна Республіка, економічна, с. 96—97		Океанія, оглядова, с. 480—481

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Стор.	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
5 - й том				
183	права	38-й згори	660 тис. ж.	66,0 тис. ж.
296	середня	19-й згори	У 1913 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т	У 1931 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т
6 - й том				
244	ліва	2-й знизу	Член КПРС з 1973	Член КПРС з 1943
385	права	37-й знизу	Чернівці	Київ
429	права	3-й знизу	Д. І. Ульянов	Л. Д. Ульянов
448—449	вклейка «Литво художнє»		1. Скіфське бронзове литво. Північ на Європа. 2-е тис. до н. е.	1. Скіфське бронзове литво. Північне Причорномор'я. 1-е тис. до н. е.

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, том 7

(на українском языке)

В томі вміщено 24 сторінки ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (468 сюжетів, з них 253 — кольорові), 12 сторінок вклейок високого друку (58 сюжетів, з них — 32 кольорові), 5 вклейок кольорових карт (14 карт) і 1 кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРСР. В тексті 1096 ілюстрацій і 104 карти. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку, — на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 24.

Том здано до набору 3.03.81, підписано до друку 31.07.81. БФ 10604. Формат 84×108¹/₁₆. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура Кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. аркушів 33 + 3,125 аркушів вклейок. Умовних фарбовідбитків 88,93. Облік.-вид. арк. 60,69. Тираж 50 000 примірників. Замовлення № 342. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Воровського, 24.

Н А С Е Л Е Н И Е П У Н К Т И

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

38 KIRKADICTO ACHTEUEN

[illegible]

• **Joan** **Pinto** **chirurgião** **dent**

_____ **Self questions**

Системный администратор	Должность	Служба	Внебюджетная организация
Системный администратор	Программа администрирования ОС/СУБД	Служба	Служба
Системный администратор	Должность администратора на сайте	Служба	Служба
Системный администратор	Системный администратор ОС/СУБД на серверах	Служба	Служба
Системный администратор	АДМ. часть на серверах ОС/СУБД администрирования	Служба	Служба
Системный администратор	Должность	Служба	Служба
Системный администратор	Служба администрирования ОС/СУБД на серверах	Служба	Служба

400 410 420 430 440 450 460 470 480 490 500

на водосток направление	на водосток направление	на водосток направление	на водосток направление

© 2004 Blackwell Publishing Ltd *Journal of Internal Medicine* 255: 105–112

The diagram illustrates the classification of marine organisms based on their body structure and habitat. It is organized into several columns and rows, showing the relationship between an organism's name, its body structure, and its habitat.

- Column 1 (Organism Name):**
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
- Column 2 (Body Structure):**
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
- Column 3 (Habitat):**
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis
  - Obolus, Nereis

The diagram also includes a section on the right side, labeled "МОРСКИ ТЕНИ", which shows the relationship between the organism's name, its body structure, and its habitat. It includes a legend for "МОРСКИ ТЕНИ" and "МОРСКИ ТЕНИ".

На CUBEMAX: РАБОТНИЙ УПРОС

[illegible]

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРСНІ

КОПАЛНИН

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ

ПРОМИСЛОВОСТІ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

Примітка: Якщо на карті позначено кілька видів продукції, то вказують тільки один з них, який є найбільш значущим.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

ТВАРИНИНИЦТВО

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

